अथ श्रीवाल्मीकिरामायणं रामाऽभिरामटीकायुतं प्रा०

❀ माहात्म्यसमन्वितम् ❀

25.00

धन्यवादः ।

संतु कोटिशस्तस्यानन्तजगदुत्पादकस्य भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य धन्यवादाः यस्यात्र सकलकलुषमयकलिमलविध्वंसनाय कृतावतारस्य विचित्राणि पवित्राणि चरित्राणि सर्वसद्भक्तजोघुष्यमाणानि निखिलैहिकामुष्मिकचतुर्विधपरमपुरुषार्थसार्थसंसाधकानि भवन्ति । तस्य च भूतभाविवर्तमाननिःशेषगुणगणगुम्फनैकनिपुणो भगवान्महर्षिर्वाल्मीकिर्नाम सकलजगज्जनपावनैकपरायणतया रामायणनाम्ना प्रसिद्धं चारित्रकाव्यप्रबंधं निबबंध । सैषा हि श्रीरामचंद्रकीर्तिरक्षरनिबद्धा भुवनत्रयं पवित्रयति ' कीर्तिरक्षरसंबद्धा पुनाति भुवनत्रयम् । '' इति काव्यादर्शप्रामाण्यात् । अतश्च " स्वयं तरन्न्यांश्च तारयति '' इति शास्त्रोपलक्षितादिकाव्यरचनागुरुलक्षणाय भगवत्प्रेमरसविचक्षणाय जगज्जननी जानकीदेवीपुरक्षणदक्षिणाय सच्छिष्यकुशलवशिक्षणप्रख्यातविलक्षणावलक्षभूरियशसे काव्यरचनाचतुराय भगवते वाल्मीकये संतु शतशो धन्यवादाः । यदीयां काव्यरचनां गुरूकृत्य भूतलेऽस्मिन्वृत्तनिबंधनपुरःसरकाव्यरचनासरणिरप्रतिहता सर्वतः प्रसृतास्ति । तदेतच्छ्रीमद्वाल्मीकीयरामायणमद्यावधि सर्वैरपि परमपवित्रतया पंडितजनैर्नित्यनियमविहितप्रबंधादिवाचनावसरे पापठ्यमानं, सकलसद्भक्तसद्गृहस्थप्रभृतिभिः श्रोतृजनसमाजैः शोश्रूयमाणं च दरीदृश्यते तत्तद्भक्तजनसमाजेषु । अस्माच्च रामायणादनंतरं बहूनि रामायणानि महानुभावैर्विरचितानि निखिलावालवृद्धबालकानि सर्वतो जेगीयमानानि सन्ति । तेषां संख्यापि कर्तुं कैश्चिदपि न शक्यते । किं पुनः प्रत्येकशो वाचयितुमिति विजयते समन्ततः सन्तोषजनको जानकीजानेश्चरित्रस्य गरिमा । अस्तु प्रकृतमनुसरामः कविजनभक्तजनशिरोमण्यानन्ददायिनोऽस्य श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणस्य यद्यपि सन्ति बह्व्यष्टीकास्तथाऽपि श्रीरामाभिरामश्रीरामीयरामायणतिलकं यथा भावार्थान् विशदयति न तथा ता अन्याष्टीकाः । भावार्थचमत्कृतिं वितन्वान त्विदमेकमेव तिलकं सर्वधुरीणं सर्वोपरि वरीवर्ति । अतोऽस्माभिर्बहुश्रमेणेदं तिलकं शास्त्रिगणद्वारा संशोध्य रामायणाऽलंकारभूतं कृतम् । अन्यच्च एतन्निर्मातुः श्रीरामभुवनवरस्य सन्तु शतशः सहस्रशो धन्यवादाः । यतः तत्कारुण्यनिर्मितश्रीरामाभिरामश्रीरामीयतिलकसाहाय्येन रघुनाथचरितामृतं पायंपायं नाकनिवासिनो हसन्तीह भूवासिनोपि । कोविदकुमुदोद्बोधनाय भवतु ग्रन्थमिदं हिमदीधितिरिव भगवान् । अन्यच्च एतत्पठनपाठनशीलेभ्यो भावुकेभ्यो भवन्तु भूयांसि भव्यानीति प्रार्थयामहे प्रतिक्षणमजस्रं राजाधिराजरघुवंशशिरोमणिभ्यः श्रीरामचन्द्रेभ्यः ॥ इति शिवम् ।

खेमराज श्रीकृष्णदास, "श्रीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम्) यन्त्रालयाध्यक्षः--मुंबई.

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणप्रधानविषयानुक्रमणिका रसिकजनानामनुसन्धानसौकर्यार्थं संग्रहेण प्रकाश्यते ।

सर्गाः — विषयाः

अथ बालकाण्डस्थविषयानुक्रमणिका १.

१ गुणवीर्यधर्मकृतज्ञतादिमहात्मगुणविशिष्टालौकिकपुरुषरत्नजिज्ञासायां वाल्मीकिं प्रति तादृशगुणयुक्तो राम इति नारदोक्तपुरस्सरं सङ्क्षिप्तरामायणकथावर्णनम् ।

२ अथ तीर्थाभिषेकप्रस्थितवाल्मीकेर्मध्येमार्गं क्रीडासक्तक्रौञ्चमिथुनात्पुंस्क्रौञ्चहन्तृव्याधवैशस्यसन्तप्ततन्मुखनिस्सृत 'मानिषादे' ति पद्याविर्भावमुग्धस्य तस्यैव समक्षं ब्रह्मागमनं, मम च्छन्दैनैव त्वन्मुखोद्गतभारतीनिर्मितोऽयं श्लोकोऽसंशयं विरचय रामकथा हस्तामलकवदुपस्थास्यति श्रीरामचरित्रं तवान्तःकरण इति तस्मै ब्रह्मवरदानञ्च ।

३ अथ प्राचीनाग्रदर्भोपविष्टवाल्मीकेश्चेतसि समस्तरामकथास्फुरणम् ।

४ अथ श्रीवाल्मीकिप्रसादाभ्यस्तरामायणीयसप्तकाण्डगतचतुर्विंशतिसहस्रश्लोकयोः कुशलवयो रामप्रासादे तद्गानद्वारा रामादिश्रोतृमुग्धीकरणम्, तेभ्योनेकपारितोषप्राप्तिश्च ।

५ अथ मनुसगरादिमहामहिमराजर्षिनिर्देशपुरस्सरं दशरथपालितायोध्याविभववर्णनम् ।

६ अथ अयोध्यावासिनां विभववर्णनपुरस्सरं तत्सच्चारित्र्याकुतोभयादिसौराज्यप्रशंसनम् ।

७ अथ दशरथमहाराजस्य धृष्टयावष्टामात्यवशिष्ठवामदेवाद्यृत्विङ्मन्त्रिसाचिव्यतः शत्रुमित्रोदासीनेषु धर्मन्यायमयप्रकृतिपरिपालनम् ।

८ अथ यथाधर्मं राष्ट्रमनुशासतो दशरथस्य पुत्रोत्पत्तये वशिष्ठादिसम्मत्याऽश्वमेधविचारः ।

९ अथ सुमन्त्रेण सनत्कुमारमुखश्रुतदशरथराजापत्यविषयककथाकथनम्, ऋष्यशृंगापरपर्यायकविभाण्डकसूनोरानयनेनांगदेशीयरोमपादराजापचारजन्यानावृष्टिशान्तिप्रहृष्टतद्राजेन स्वतनयायाः शान्तायास्तस्मे दानाय स्वीकृतिः प्रथितप्रभावः स एवर्ष्यशृंगस्त्वदपत्यार्थं यागङ्कारयत्विति च दशरथाय सुमन्त्रमन्त्रः ।

१० अथ रोमपादसम्मत्या तत्पुरोहितादिष्टगणिकाना विविधफलमधुरान्नगीतवादित्रश्रावणवशीकृतर्ष्यशृंगस्य तत्पुरप्रापणसमकालमेव पर्जन्यप्रवृत्त्यादिसुभिक्षं राज्ञा च तस्मै शान्तादानम् ।

११ अथ ऋष्यशृङ्गरचितपुत्रकामेष्ट्या दशरथस्य पुत्रचतुष्टयलाभ इति सनत्कुमारकथितकथाश्रवणेन दशरथस्य स्वपुरं प्रति ऋष्यशृङ्गानयनम् ।

१२ अथ तस्य ऋष्यशृङ्गवसिष्ठादिभिः सह चिकीर्षिताश्वमेधसंकल्पमश्वविमोचन च ।

१३ अथ तस्य तुरगविमोचनमारभ्य सवत्सरे पूर्णे देवयजन प्रति प्रस्थान, वसिष्ठस्य सुमन्त्र्वृत्विक्प्रभृतीन् प्रति यज्ञौपयिककार्यनियोजन च ।

१४ अथ तस्याश्वमेधानुष्ठान सप्रकारम् ।

१५ अथ दशरथप्रार्थितेन ऋष्यशृङ्गेण पुत्रकामेष्टिकरण, तद्व्याजेन साधुलोकरक्षणाय भूमाववतितीर्षोर्भगवत आनुषङ्गिकदुष्कृतविनाशाय देवैः प्रार्थनं च ।

१६ अथ सर्वज्ञस्यापि भगवतो देवसंघबहुमानाय तत्सकाशाद्रावणवधोपायश्रवणम्, वैतानिकाग्नेर्दिव्यपायसपात्रहस्तस्य प्राजापत्यपुरुषस्योत्थानम्, दशरथेन तत्सकाशात् पायसप्रतिग्रहणम्, कौसल्यादिभ्यः क्रमेण तत्प्रदानम्, तासां गर्भधारण चादर्शयत् ।

१७ अथावतरिष्यतो भगवतः सहायार्थं वानरादिसृष्ट्यै देवान् प्रति ब्रह्मणो नियोजनम्, तथैव देवैर्वानरसृष्टिः, वानराणां भगवत्साहाय्योपयुक्तशौर्यादिसमृद्धिवर्णनम् ।

१८ अथ भगवतः सपर्यङ्कस्य सहेतिराजस्य श्रीरामादिरूपेणावतारः, लक्ष्मणादीना विशेषतः श्रीरामभद्रस्य च कल्याणगुणाः, तेषां जातकर्माद्युपनयनान्तसंस्कारकरणम्, तत्समये विश्वामित्रागमनवर्णनम् ।

१९ अथ स्वयागरक्षणव्याजेन रामादीन् कन्यारत्नैर्युयोजयिषोर्विश्वामित्रस्य दशरथं प्रति रामलक्ष्मणाभ्यर्थनम् ।

अथायोध्याकाण्डविषयानुक्रमणिका २.

सर्गाः — विषयाः

७६ अथ परेद्युर्वसिष्ठचोदितेन भरतेन दशरथसंस्कारकरणम्।

७७ अथ भरतेन द्वादशेऽहनि सपिण्डीकरणान्तश्राद्धकरण, त्रयोदशेऽहनि पितरमुद्दिश्य भरतशत्रुघ्नयोर्बहुशोचन, वसिष्ठसुमन्त्रादिभिस्तयोः समाश्वासनं, तद्देशाचारभूतदहनदेशसेचनादिनियोजन च।

७८ अथ शत्रुघ्नेन मन्थराशिक्षणं, कैकेय्या मन्थराश्वासन च प्रकाशितवान्।

७९ अथामात्यादिभिर्भरत प्रति राज्यांगीकरणप्रार्थनम्, भरतेन तदनभ्युपगम्य स्वस्य रामनिवर्तनोद्योगकथनपूर्वकं मार्गशोधनाय तदौपयिकजनप्रेषणनियोजन च।

८० अथायोध्यामारभ्य आजाह्नवीतीरं मार्गसमीकरणवर्णनम्।

८१ अथापरेद्युः प्रभाते राजप्रबोधनार्थमंगलवाद्यश्रवणसंधुक्षितपितृमरणाग्रजविवासनस्मरणस्य भरतस्य शोकातिशयः, प्रातः समामागतेन वसिष्ठेन सुमन्त्रद्वारा भरतशत्रुघ्नामात्यप्रधानाद्यशेषराजवल्लभाह्वानम्, तेषा सभाप्रवेश च।

८२ अथ सभायां वसिष्ठेन राज्यांगीकरणमर्थितेन तावदसहनकृततन्निन्दनेन तीव्रतमस्वीयरामनिवर्तनाभिलाषकथनानन्दितनिखिलजनेन भरतेन वसिष्ठादिभिः कौसल्यादिभिरमात्यादिभिरखिलपौरवर्गैश्च सह रामसमीपगमन प्रति प्रस्थान कथितवान्।

८३ अथ तीव्रतमरामदर्शनोत्कण्ठ्यमातृजनप्रमुखपरिवृतस्य भरतस्य ससैन्यस्य प्रस्थितस्य गगानीरेवस्थानम्।

८४ अथ तत्र भरतं प्रति गुहेनातिथ्याभ्यर्थनम्।

८५ अथ भरतागमननिमित्तं भरतमुखेन ज्ञातवता गुहेनाग्रजमनुशोचतो भरतस्य समाश्वासनम्।

८६ अथ तत्र रामावस्थानसमये रात्रौ लक्ष्मणस्य सीतारामयोर्भूमिशयनादिकं प्रत्याप्रभात शोचनम्, सूर्योदयानन्तर रामलक्ष्मणयोर्जटाकरणपूर्वकं भागीरथीमुत्तीर्य वने गमनं च गुहेन भरतायोक्तमित्याह।

८७ अथ तच्छ्रवणजनितशोकातिशयं भरत प्रति गुहेन तत्र पूर्वं रामस्य जलमात्रकृताहारस्य सीतया सह दर्भास्तीर्णे इंगुदीवृक्षमूले शयनं, तदानीं स्वस्य ज्ञातिजनपरिवृतस्य लक्ष्मणेन सह जागरणपूर्वकं रक्षणं च।

८८ अथ दर्भास्तीर्णे तत्र तत्र विकीर्णसीताभरणगलितकनकबिन्दुकं सीतापरिवर्तनदशासक्ततत्कौशेयतन्तुकमिंगुदीमूलमुद्वीक्ष्य भरतस्यानुशोचनकथनम्।

८९ अथ ससैन्यस्य भरतस्य गगातरण भरद्वाजाश्रमप्रवेशश्च।

९० अथ भरतस्य भरद्वाजदर्शनमन्योन्यकुशलप्रश्नादिकप्रस्तावः।

९१ अथ भरतस्य ससैन्यस्य भरद्वाजेन कृतमातिथ्यम्।

९२ अथ भरतस्य चित्रकूट प्रति प्रस्थानसमये भरद्वाजं प्रति कौसल्यादिव्यक्तिनिर्देशनम्, ततो भरद्वाजमनुज्ञाप्य चित्रकूटं प्रति प्रयाणम्, मध्ये यमुनातीरवनप्रवेशश्च।

९३ अथ भरतस्य चित्रकूटप्रान्तवनप्रवेशः, वसिष्ठं प्रति भरद्वाजोक्तस्थलचिह्नप्रत्यभिज्ञापनम्, शत्रुघ्नं प्रति वनवर्णनपूर्वकं रामाश्रमान्वेषणचोदनम्, ततः शत्रुघ्नप्रेषितैः पुरुषैः रामाश्रमधूमचिह्नप्रदर्शन, भरताय तत्कथनं, ततो भरतेन तत्रैव सेनास्थापनं च।

९४ अथ रामस्य चित्रकूटप्रवेशप्रभृतितद्दिनपर्यन्तवृत्तान्तस्य प्रतिदिनमेकरूपतया तदहर्वृत्तान्तकथनेन यावद्दिनवृत्तान्तोपि कथितः स्यादिति कृत्वा तस्मिन्नहनि रामेण प्रातरनुष्ठानानन्तर सीता प्रति चित्रकूटरामणीयकप्रदर्शनपूर्वकमनुकूलपत्नीभ्रातृलाभेन तादृशरमणीयस्थललाभेन चायोध्यातोधिकं निर्वृतिः कथिता।

९५ अथ रामेण सीतायाः मन्दाकिन्याख्यनदीरामणीयकप्रदर्शनेनोपलालनम्।

९६ अथ तत्र रामस्य सीतया साकं मांसाभ्यवहारसमये वन्यमृगयूथसक्षोभदर्शनेन तत्कारणपरिज्ञानाय लक्ष्मणप्रेरणम्, तत उन्नतं सालमारुह्य कोविदारध्वजदर्शनेन ससैन्यतया रामस्य हननायागत भरत मन्वानेन लक्ष्मणेन रामप्रेम्णा भरतजिघांसापर्यन्तमतिशङ्कनम्।

९७ अथ रामेण कुपितस्य लक्ष्मणस्य परिसान्त्वनम्।

९८ अथ भरतस्य शत्रुघ्नगुहतज्ज्ञातिसहितस्य पादचारेण रामाश्रमान्वेषण, तच्चिह्नधूमदर्शनानन्तर पुनस्तत्रागतजनस्थापनपूर्वक गुहं शत्रुघ्न चादाय गमनवर्णनम्।

अथारण्यकाण्डविषयानुक्रमणिका ३.

सर्गाः — विषयाः

सर्गाः	विषयाः

२० अथ चतुर्दशानामपि राक्षसप्रधानानां रामेण वधः, ततोतिभीतायाः शूर्पणखायाः पुनः खरसमीपगमनं च ।

२१ अथ शूर्पणखामुखात् खरस्य स्वप्रेषितचतुर्दशराक्षसवधश्रवणम् ।

२२ अथ खरस्य चतुर्दशसहस्रराक्षसतदनुगुणनानाविधायुधप्रभृतिपरिकरसहितस्य युद्धाय प्रयाणम् ।

२३ अथ खरस्य ससैन्यस्य प्रयातस्य दिव्यभौमशारीरमहोत्पातदर्शनेपि दर्पात्प्रयाणानिवृत्तिः ।

२४ अथ राक्षसपराजयहेतून् महोत्पातान् स्वविजयहेतुभूतानि सुनिमित्तानि च दृष्टवता रामेण पर्वतगुहायां सीतारक्षणाय लक्ष्मणप्रेषण, कवचादिधारणपूर्वकं युद्धाय सन्नद्धतयावस्थानं, राक्षससेनायास्तत्समीपागमनं च ।

२५ अथ रामस्य राक्षसैः साकं तुमुलं युद्धं, ततो रामप्रयुक्तगान्धर्वास्त्रेणानेकसाहस्रराक्षसचित्रवधश्च ।

२६ अथ रामेण खरत्रिशिरोव्यतिरिक्तानां दूषणप्रभृतिसेनाध्यक्षसहितानां चतुर्दशसहस्रसंख्याना राक्षसप्रधानानां वधः ।

२७ अथ त्रिशिरसो वधः ।

२८ अथ रामेण खरस्य रथरथाश्वसारथिधनुःप्रभृतिसर्वपरिकरभञ्जनम् ।

२९ अथ शत्रुविषयेपि परमवात्सल्ययुक्ततया श्रीरामेण खरप्रत्यानुकूल्याभिसंधिजिज्ञासया मृदुपूर्वं परुषोक्तिभिः पापकर्मदुःखोदर्कत्वादिबोधन, ततः खरस्यातिपापिष्ठतया मातृवधप्रवृत्तोन्मत्तन्यायेन तत्प्रतिक्षेपपूर्वकं रामोपरि गदाप्रक्षेपस्ततो रामेण गदाखण्डनं च ।

३० अथ पूर्वं सर्वदेवसङ्घमर्दनचण्डगदागर्वेणानुकूल्याभावेपि इदानीं तद्ध्वंसनदर्शनेन वापि किमस्य विवेकेनानुकूल्यचिकीर्षा जातेति परीक्षिपया पुनरपि श्रीरामेण खरं प्रति न्याय्यवचननिदर्शनं, ततः खरेण पित्तोपहतक्षीरन्यायेन तत्प्रतिक्षेपपूर्वकं सालवृक्षेण रामप्रहरणसमुद्योगस्तावता तं शतशश्छिन्दतः शरसहस्रेण स्वसर्वाङ्गमर्माणि कृन्ततो रामस्यातिसमीपे खरस्याभिपतनं, शरसन्धानावकाशलाभाय तत्क्षण एव रामेण किंचित्पश्चाद्द्वित्रिपदक्षेपपूर्वकमतिशीघ्रसहितेन अगस्त्यदत्तेन बाणवरेण खरहृदयभेदन, ततः खरवधपरितुष्टमहर्षिगणकृतरामस्तुतिः, देवैर्नभसः कुसुमवर्षामिष्टवनादिक, ततो लक्ष्मणपूजित श्रीराम गिरिगुहातो लक्ष्मणसाहाय्येन निर्गत्य स्वभर्तृविक्रमनिरीक्षणनिर्भरविस्मयानन्दया जानक्या वीरव्रणश्रमजलरोमाञ्चशबलश्रीरामदिव्यमङ्गलविग्रहस्य गाढालिंगनं च ।

३१ अथाकम्पनमुखेन जनस्थानस्थापितखरदूषणत्रिशिरःप्रभृति निखिलराक्षसवधं श्रीरामकृत श्रीरामस्यानन्यसाधारण महिमानं तस्य युद्धेनासाध्यत्व सीतापहारस्यैव तद्व्यसनहेतुत्व च श्रुतवतो रावणस्य रथेन मारीचाश्रमगमनं, तं प्रति सीतापहारे साहाय्यकरणप्रार्थनं, ततो मारीचेन श्रीरामेण वैरकरणे तव सकलरक्षःकदम्बेन सह विनाशः सिद्धः, अतः किमर्थं लङ्काराज्यसुखं स्वयमेव हातुमिच्छसीति प्रतिबोधनेन पुनर्लङ्कां प्रति निवर्तनं च ।

३२ अथ खरदूषणत्रिशिरःप्रभृतीन् राक्षसप्रधानान् चतुर्दशसहस्रसंख्याकान् घटिकात्रयेण तृणपूललावं लुवतः श्रीरामस्य विक्रमवैखरीं स्वचक्षुषा प्रत्यक्षितवत्यास्तत एव त्यक्तभृत्यास्त्वरितं गत्याः शूर्पणखायाः लङ्कायां पुष्पकविमानोपरि निखिलपरिजनपरिच्छदपरिवृतस्य निःसाधारणभुजबलवरबलदुर्ललितस्य दशग्रीवस्य स्ववैरूप्यकरणप्रदर्शनपूर्वकं दर्शनम् ।

३३ अथ शूर्पणखया जनस्थानस्थितयावद्राक्षसनिःशेषविनाशेपि तूष्णीमवस्थानेनातिक्रुद्धया रावणनिनिन्दनम् ।

३४ अथ रावणेन रामस्य नामरूपायुधपराक्रमप्रकारान् पृष्टया शूर्पणखया श्रीरामलक्ष्मणयोर्यावत्स्वभावान् विशेषतो चिन्त्य पराक्रमं च कथितवत्या सीतासौन्दर्यकथनपूर्वकं तज्जिघृक्षोत्पादनम् ।

३५ अथाचिरभाविमृत्युदृढीकृतसीतापहारनिश्चयेन रावणेन प्रच्छन्नतया कामगरथातीतमहार्णवेनातिरमणीयतमसिन्धुराजानूपदर्शन, तथा तत्रत्यस्य शतयोजनप्रमाणनानाशाखावृतस्य स्वकरगृहीतभक्ष्यार्थमहाप्रमाणगजकच्छपमहाबलसुपर्णारोहणमात्रभग्नैकशाखस्य तत्क्षणसावधानगृहीततच्छाखाकृतपापिष्ठतमनिषादग्रामनिर्मूलनशाखाधःप्रदेशनिवासिनानामुनिजनशाखापतनभयमोक्षणरूपदुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनलाभप्रहर्षद्विगुणिताचिन्त्यबलवैभवक्ष-

सर्गाः विषयाः

कथमेकाकिनी वने मया विसर्जनीया किमह करोमीति बहुशो विचिन्तयता लक्ष्मणेन रामसमीपगमनम् ।

४६ अथ रामलक्ष्मणापगमनं प्रतीक्षमाणेन तस्मिन् समये धृतपरिव्राजकवेषेण रावणेन रामाश्रमे सीतासमीपमागतेन सीतालावण्यदर्शनविवशहृदयेन सीतारूपप्रशमादिपूर्वकं तन्नामभर्तृनामदेशादिप्रश्नः, तदा धर्मज्ञश्रेष्ठजनकवशजननिसर्गसिद्धधर्मज्ञानया जानक्या त ब्राह्मणपरिव्राजक मन्वानया तस्य रावणस्यार्घ्यपाद्यादिभिः पूजन च ।

४७ अथ सीतया परिव्राजकपृष्टस्य उत्तरानुक्तौ स शपेदिति मत्वा स्वकुलगोत्रभर्तृनामादिकथन, तत्कुलनामादिप्रश्नः, तदवसरलामत्वरितेन रावणेन स्वकुलनामपौरुपादिप्रकटनपूर्वक स्वांगीकरणप्रार्थन, तावता अतिकुपितया सीतया श्रीरामोत्कर्षरावणनिकर्षयोर्नानानिदर्शनप्रदर्शनपूर्वक रावण प्रति धिक्कारवचनजात च ।

४८ अथ सीतावचनश्रवणकुपितेन रावणेन स्वकृत स्वभ्रातृभूतकुबेरविजयपूर्वक तदीयपुष्पकहरण, सूर्यचन्द्रेन्द्रप्रभृतिनिखिलदेवसघविद्रवणकरणकिंचित्कोपव्यापारवत्त्वं, स्वभयेन तरुपत्राणामप्यचलनं सरितामपि स्तिमितगमनम् उष्णकिरणस्यापि सूर्यस्य शीतकिरणत्वमित्यादिक समुद्रपरिघावृतदेवादिदुष्प्रेक्षत्रिकूटशिखरस्थसुवर्णरत्नादिमयदिव्यलङ्कानगरनित्यनिवासनिःसाधारणदिव्यभोगभागित्वमित्यादि चाभिधाय प्रयत्नसंपाद्यं माम अप्रयत्नेनागतमवश्यमगीकुरु अन्यथा तवातीव परितापो भविता इति कथनं, तच्छ्रवणविवृद्धकोपया सीतया धर्मज्ञकुबेरानुबन्धिनस्तव पापिष्ठतमव्यापारप्रवृत्तिः कथ किं बहुना निखिलराक्षसजातिविनाशायैव तवायं व्यापारः तव पीतामृतस्यापि जीविताशा न कर्तव्येत्यादिरूपेण वचनेन रावणनिर्भर्त्सनम् ।

४९ अथातीव कुपितेन तत्क्षण एव त्यक्तपरिव्राजकवेषेण रावणेन नानाधिक्कारवचनपूर्वकं सीतां बलाद् गृहीत्वा रथमारोप्य गमन, तत्समये सीतायाः नानाविधाक्रन्दनादीनि जनस्थानस्थवृक्षगिरिनदीप्रभृतीनुद्दिश्य स्वहरणस्य राम प्रति शसनप्रार्थन, तत्र कस्मिंश्चिद्वृक्षे स्थितस्य जटायोर्दर्शन, त प्रति महता दुःखेन आक्रन्दनपूर्वक रामाय स्वहरणकथनप्रार्थनम् ।

५० अथ सीताशोकाक्रन्दनं श्रुतवतस्तावतैव प्रबुद्धस्य जटायोः प्रथम रावण प्रति धर्माधर्मश्रेयस्करत्वदुःखकरत्वादि॰ा॰मान्यनीतिप्रदर्शनपूर्वकमधर्म्यसीतापहरणान्निवर्तनप्रयत्नस्तेनाप्यनिवृत्तं तं प्रति कटूक्तिभिस्तन्निवर्तनप्रयत्नस्तेनाप्यनिवृत्त पलायमान त प्रति युद्धाय निरोधन च ।

५१ अथ जटायुश्चिर रावणेन सह कृतसग्रामो रावणेन बहुभिर्बाणैरभिहतः पुना रावणस्य धनुःसारथिरथहयादीन् निर्मथ्य किंचित्परिश्रान्तः तावता अंकेन सीतामादाय पलायमान रावण पुनर्निरुध्य नानाविधपरुषोक्तिभिः सतर्ज्य तस्य शरीरे नखमुखादिभिः सर्वतः परिक्षतिं विधाय तस्य सीतापरिष्वगपापिष्ठतमान् बाहून् दश च तुण्डेनाच्छिद्य तावतातिकुपितेन भूतलत्यक्तसीतेन रावणेन खड्गेन निकृत्तपक्षः पपात, त तादृशावस्थ स्वार्थत्यक्तप्राण जटायुष जानकी समीक्ष्य परिष्वज्य रुरोद च ।

५२ अथ युद्धसमये भूतलत्यक्ता जटायुं मृतमनुशोचन्तीं वृक्षान्दृढ बाहुभ्यामालिङ्ग्य रुदन्तीं जानकीं पुनर्बलाद्गृहीत्वा रावणगमन, तत्समयेतिवेगाकाशगमनेन सीताधृतकुसुमशरनानाविधनूपुरादिदिव्यभूषणादीनां भूमौ पतनम्, तादृशीं सीतादशां निरीक्ष्य वृक्षगिरिनदीप्रभृतीनां स्थावराणा सिहव्याघ्रप्रभृतीनांतिरश्चां सीतासवर्धितानां मृगपोतकानां चानुशोचन, सीतादशादर्शनेन वनदेवतानां गात्रकम्पन, सीताहरणसमयसजातजगद्दैन्यं च ।

५३ अथ रावणेन ह्रियमाणया वाचामगोचरे शोकार्णवे मग्नया जानक्या अतिकरुणमतिपरुष च रावण प्रति निन्द्यवचनजालम् ।

५४ अथैव रावणेन बलाद्ध्रियमाणया कस्यापि स्वनिवर्तनसमर्थस्यादर्शनेन प्रवृद्धभयशोकया सीतया गमनसमये कस्मिंश्चिद्गिरिशृगे पञ्चवानरदर्शन, तत्र तत्क्षण एव दैवगत्या दृष्टाय ॰ाय मद्वृत्तान्त साभिज्ञानमिमे वदेयुरिति प्रत्याशया भिन्नोत्तरीयकाण्डस्यान्तर्निक्षिप्तभूषणस्य तान् प्रति विसर्जन, सीतापहरणरूपमहासाहसकृत्यकरणजनितचित्तक्षोभेण रावणेन तत्कर्मावेदन, ततो रावणेन सीता गृहीतवता निस्तीर्णसागरेण लङ्कायामन्तःपुरे सीतास्थापन, तत्र राक्षसीः प्रति अतिजागरूकतया सीतारक्षणालापन च ।

सर्गाः विषयाः

५५ अथ रावणेन राघवशरानलभस्मीकृतनिखिलराक्षसगुल्म जनस्थान प्रति बलीयसा राक्षसानामष्टानां प्रेषण, ततोन्तःपुर प्रविष्टेन स्वसंपत्प्रदर्शनेन सीतां वशीकर्तुमिच्छता तत एव बलात्सीतां गृहीतवता तस्यै स्वकीयानां नानारत्नखचितविचित्रचित्रप्रासादमण्डपगोपुरवापीकूपोद्यानप्रमतिभोगस्थानानां प्रदर्शनम्, एतादृशसपत्समृद्ध मां भजस्वेति प्रार्थनं च ।

५६ अथ रावणवाक्यश्रवणकुपितया अतिक्षुद्ररावणाभिमुखभाषणजुगुप्सया तृण किंचिदन्तरतः कृतवत्या सीतया स्वश्वशुरकुलगारिम्णः स्वभर्तृगतसर्वमंगलगुणभूम्नः तत्र च वाङ्मनसागोचरस्य निखिलचराचरात्मकजगत्समूलनिर्मूलनपुनरुत्पादनादिलीलालेशस्य श्रीरामपराक्रमस्य च प्रदर्शनेन तत्प्रतिभटरावणगतदोषराशिप्रदर्शनेन च धिक्करण, निखिलराक्षसकदम्बसहितस्य तव विनाशः सिद्ध इत्येवमादिशपन, ततः कुपितेन रावणेन द्वादशमासान्तरे त्व यदि मद्वशगा न भविष्यसि तदा त्वां तु प्रातराशार्थं सूदाश्छेत्स्यन्तीति प्रत्युक्त्वा राक्षसीः प्रति सीताया अशोकवनिकानयनपूर्वक तत्र तर्जनभर्त्सनादिभिः स्ववशीकरणाज्ञापन, तावता राक्षसीभिरशोकवनिका नीतायाः सीतायास्तत्कृततर्जनभर्त्सनादिविवृद्धशोकायास्तत्र वासश्च ।

५७ अथ मृगरूपं मारीच हत्वा प्रतिनिवृत्तेन क्रूरगोमायुस्वरादिदुर्निमित्तदूयमानमानसेन तत एव नानाविधचिन्तादन्तुरितान्तःकरणेन रामेण मध्येमार्गं विवर्णवदनस्य लक्ष्मणस्य दर्शनं, तत्समागमः, कथ लक्ष्मण राक्षसभूयिष्ठे वने सीतामेकाकिनीं विसृज्यागतोसीत्यादिवचनं, पुनःपुनर्दुर्निमित्तदर्शनेन सीताया हरणमरणाद्यन्यतमं सिद्धमिति निश्चितवतानुशोचनं च ।

५८ अथ लक्ष्मणं प्रति दुर्निमित्तादिभिः सवथा सीता नष्टेत्यनेकमुखमाक्रोशता असकृल्लक्ष्मणं पृच्छता अतिदूरधावनकृतश्रमपिपासादिपीडितेन रामेण स्वाश्रमसमीपप्रदेशं स्वाश्रम क्रीडास्थानानि च शून्यानि दृष्ट्वा अननुभूतपूर्वव्यथाप्रथमावेशः ।

५९ अथ पूर्वसगृहीतं विस्तरेण विवक्षुर्मध्येमार्गं समागतं लक्ष्मण प्रति किमर्थं विजने राक्षससेविते वने सीतां विसृज्यागतोसीति रामेण प्रश्नः, ततो लक्ष्मणेन आर्तस्वर श्रुतवत्या तावत् संजातमहाशोकया असकृन्मया समाश्वासितयापि मामतीवोग्रैर्भेदमिलाषेणैव त्वं राममनुगच्छसीत्यादिभिर्वचनैरधिक्षिप्तवत्या सीतयैव प्रेषितोहमागच्छमिति लक्ष्मणस्य प्रत्युक्तिः । ततो रामेण तथापि क्रुद्धायाः स्त्रिया वाक्य श्रुत्वा मां निखिलराक्षससंहरणसमर्थं जानतापि भवता तां तादृशवने विसृज्य यदत्रागतं तदपनय एवेति पुनरुक्तिश्च ।

६० अथ पुनःपुनर्दुर्निमित्तदूयमानमानसेन रामेण निजाश्रमसमीपादिविचयनपूर्वक नानाविधवृक्षलतादीनचेतनानपि पदार्थानाहूयाहूय सीतागतिकथनाभ्यर्थनं, ततस्तेषु निरुत्तरेषु मृगगजशार्दूलाद्यभ्यर्थनं, तेष्वपि निरुत्तरेषु सर्वत्रादर्शनेनात्यन्तमवसादन, पुनःपुनर्मार्गणप्रयत्नश्च ।

६१ अथ पुनः पर्णशालादिकं सीतारहित दृष्ट्वा उच्चैः स्वरेण सीताह्वानपूर्वक रामस्य नानाविधप्रलापः, ततो लक्ष्मणेन समाश्वासनपूर्वकं पुनः सम्यक् सर्वतो मार्गणप्रयत्नकरणप्रार्थन, ततः सर्वतः काननस्य प्रस्रवणाख्यस्य पर्वतस्य च सम्यग्विचयन, तत्र सर्वत्र सीतालाभाभावेनातीव रामस्य वैक्लव्यपूर्वकमुच्चैः प्रलापः, पुनर्लक्ष्मणेन सान्त्वन, तदनादृत्य रामस्य पूर्ववत्प्रलापश्च ।

६२ अथ पुना रामेण कामपरवशेन सीतामपश्यतापि पुरतः पश्यतेव नानाविधपरिदेवन, सीताव्यसनेन स्वमरणमपि सिद्धं कृत्वा कैकेय्या मनोरथसिद्धिकथन, सीतया सहागतस्य स्वस्य तया विना नगरगमनाशक्यतां गमने जनकदर्शनाशक्यतां स्वस्य मरणेप्यवीरत्वापप्रथां प्रति चानुशोच्य त्वमिह मां विसृज्यायोध्यां गत्वा रामेणानुज्ञातस्त्वमयोध्यां पालयेति भरत प्रति कथय मद्वक्त्या कैकेयीसुमित्राकौसल्या अभिवादय सीतानिमित्त मद्विनाश विशेषेण मज्जनन्यै कौसल्यायै कथय इति लक्ष्मण प्रति नियोजन, तत एतादृशीं रामदशां दृष्ट्वा लक्ष्मणस्य वाचामगोचरवैक्लव्यावाप्तिश्च ।

६३ अथ पुनर्लक्ष्मणशोकविवृद्धशोकेन रामेण राज्यप्रणाशपितृनाशजननीवियोगबन्धुवियोगवनवासादिभिः सीताव्यसनाम्रेडितैश्चिन्त्यमानैरतीव शोकपारवश्य, तत्तादृशगुणवन्ति सीतावदनकण्ठबाहुप्रभृतीन्यङ्गानि राक्षसैर्भक्षितानि भवेयुरिति परिदेवन, गोदावरीजलमध्यस्थविशालशिलातलदर्शनेन तत्रानुभूतपूर्वं सीता-

सर्गाः विषयाः

निन्दावचन, ततो बहुभाषणक्लेशशुष्कमुखेन वालिना तूष्णींभवन च।

१८ अथ श्रीरामेण भूमौ निपतितं वालिन प्रति धर्मशास्त्रनिरूपणपूर्वकं समाधानवचन, तच्छ्रवणसंजातज्ञानेन वालिना स्वापराधक्षमापणपूर्वकम् अङ्गदे सुग्रीव इव सप्रेमवर्तनप्रार्थन, तदङ्गीकृत्य रामेण वालिन प्रति दैवगतेर्दुर्निवारताप्रदर्शनेन पुनः सान्त्वन च।

१९ अथ रामबाणेन निहत वालिनं श्रुतवत्यास्ताराया: अङ्गदेन साक वालिसमीपगमनम्।

२० अथ ताराया: प्रलापः।

२१ अथ हनुमता तारासमाश्वासनम्।

२२ अथ दैवात् प्राप्तचैतन्येन वालिना सुग्रीव प्रेक्ष्य पूर्वं स्वकृतापकारविस्मारणपूर्वक तस्मिन्नङ्गदरक्षणभरसमर्पण, स्वस्य महेन्द्रदत्ताया दिव्यमालायास्तस्मै प्रदान, तदा पुनरङ्गद प्रति सुग्रीवविषये वर्तनप्रकारशिक्षण, तावद्वालिनः प्राणोत्क्रमणं, वानराणां परिदेवन च।

२३ अथोत्क्रान्तप्राण वालिन निरीक्ष्य ताराया: प्रलापः।

२४ अथ वालिवधेनामितं शोकमुपगतां तारां तादृश चाङ्गदं निरीक्ष्य सुग्रीवेण स्वस्याग्निप्रवेशाय राघव प्रत्यनुज्ञाप्रार्थन, सुग्रीवदर्शनजनिततादृशार्तिना श्रीरामेण तारासमाश्वासनाय वालिसमीपगमनं, तदा तारया अदृष्टपूर्वदिव्यसहनन श्रीरामदर्शनजनितदिव्यज्ञानेन स्तुतिपूर्वक स्वस्यापि वधाभ्यर्थनपर्यन्तशोकप्रलापः; ततस्तस्या अङ्गदयौवराज्यदानादिमाविसौख्यनिदर्शनपूर्वक श्रीरामेण समाश्वासन च।

२५ अथ श्रीरामेण वालिसंस्कारनियमन, ततः सुग्रीवादिभिर्वालिनः शिबिकारोपणपूर्वक नदीपुलिने अग्निदान, ततः सुग्रीवाङ्गदादीनां नद्या स्नानपूर्वकमुदकदान, सुग्रीवस्य पश्चाद्रामसमीपगमन च।

२६ अथ श्रीरामेण वर्षर्तुतया सीतान्वेषणासमयताप्रदर्शनपूर्वकं सुग्रीवस्य राज्याभिषेकनियोजनम्, अङ्गदस्य यौवराज्याभिषेकनियोजनं, तथैव तयोरभिषेचन च।

२७ अथ श्रीरामेण सलक्ष्मणेन किष्किन्धासमीपवर्तिनः प्रस्रवणनाम्नः पर्वतस्य कस्यांचिद्गुहायामाषाढादिमासचतुष्टयसमापनं, ततो रामेणातिरमणीयपर्वततटाकप्रभृत्युद्दीपकवस्तुदर्शनस्मारितसीताविरहतया बहुशः शोचन, तदा सौमित्रिणा समाश्वासनम्।

२८ अथ रामेण लक्ष्मण प्रति विस्तरेण वर्षाऋतुवर्णनपूर्वकं स्वस्य राज्याच्च्यवनं दारनाश प्रबलशत्रुकत्वं च विचिन्त्यानुशोचनं, पुनश्च लक्ष्मणेन समाधानम्।

२९ अथ हनुमान् वर्षाकालेऽतीते मित्रकार्यं विस्मृतवन्तं सुग्रीवं सम्यक्प्रतिबोध्य तन्मुखेन नीलस्य पञ्चदशरात्रादन्तरैव सकलसेनासमानयनज्ञापनम्।

३० अथ शरदि प्राप्तायामपि सीतान्वेषणप्रयत्नाभावमसहमानेन रामेणानुशोचन, ततो लक्ष्मणेनाश्वासन, ततः पुना रामेण शरद्गुणवर्णनपूर्वक सकेतितमासचतुष्टयमतिक्रम्यापि निरुद्यम सुग्रीव प्रति वक्तव्यतया लक्ष्मण प्रति कथनम्, तच्छ्रुत्वा सुग्रीव प्रति लक्ष्मणस्य निग्रहसकल्पश्च।

३१ अथ लक्ष्मणेन सुग्रीवहननार्थं गमनोद्योगः, तावता श्रीरामेण स्वोक्तभीषकवचनमात्रकथनाय सुग्रीव प्रति लक्ष्मणस्य प्रेषणं, ततः किष्किन्धासमीपमागत प्रवृद्धकोप लक्ष्मण प्रेक्ष्य सर्वैर्वानरैरङ्गदेन च सुग्रीवसमीपे लक्ष्मणागमनकथन, ततस्त्वतिप्रमत्तसुग्रीवप्रबोधने अङ्गदेन प्लक्षप्रभावाख्यमन्त्रिभ्या सह सुग्रीवसमीपमागत्य मन्त्रिमुखेन लक्ष्मणागमनादिवृत्तान्तज्ञापन च।

३२ अथ लक्ष्मणस्य द्वार्यवस्थान श्रुतवतः सुग्रीवस्य रामकोप प्रति कारणविचिन्तनाय मन्त्रिनियोजन, तावद्धनुमता स्वसंकेतितकालातिक्रम एव कोपनिमित्त स्वबोधनार्थमेव लक्ष्मणागमनम्, अतोऽञ्जलि बद्ध्वा लक्ष्मण प्रसादयित्वा स्वप्रतिज्ञातार्थं निर्वर्तयेति सुग्रीवं प्रति हितोपदेशश्च।

३३ अथ लक्ष्मणस्य किष्किन्धानगररामणीयकदर्शनपूर्वकं सुग्रीवान्तःपुरप्रवेशः, तत्र रमणीजननूपुरारावश्रवणजनितकोपेन लक्ष्मणेन ज्यास्वनकरण, तावज्ज्यारवश्रवणपरिचकितेन सुग्रीवेण लक्ष्मणकोपशमनाय प्रथमतस्ताराप्रेषणम्, तया लक्ष्मणसमीपमागतया लक्ष्मणसान्त्वनपूर्वक तस्यान्तर्नयनेन लक्ष्मणस्य सुग्रीवसमीपगमन च।

सर्गाः विषयाः

३४ अथ लक्ष्मणदर्शनेन व्यथितेन्द्रियस्य सुग्रीवस्य स्त्रीजनेन सहासनादुत्थायावस्थानं, तावदेव लक्ष्मणेन संकेतितकालातिक्रमदोषप्रयुक्तस्य रामवाक्यस्य कथन च ।

३५ अथ कुपितं लक्ष्मणं प्रति तारासान्त्वनम् ।

३६ अथ तारावाक्येन प्रशान्तकोपं लक्ष्मणं प्रति सुग्रीवेण श्रीरामगुणप्रशंसनं, तच्छ्रवणसन्तुष्टेन लक्ष्मणेन च सुग्रीवप्रशंसापूर्वकं स्वोक्तपरुषवचनस्य क्षमापण च ।

३७ अथ सुग्रीवेण पूर्वं हनुमन्तं प्रति वानरानयनार्थं दशाहान्यवधीकृत्य पुनर्दूतप्रेषणाज्ञापन, ततस्तथैव हनुमता दूतप्रेषण, तैर्वानरनिकेतनेषु गत्वा तेषां त्वरणकरणं, ततस्तत्तत्स्थानेभ्यः सर्ववानराणां च निर्गमन, पूर्वं नीलमुखेन प्रेरितानां दूतानां माहेश्वरयज्ञायतनस्थमासपर्यन्ततृप्तिकरफलादीनामाहरणं, तत्समर्पणपूर्वकं सर्ववानरागमनवृत्तान्तकथन च ।

३८ अथ दूतानां बहुमानपूर्वकं विसर्जन, ततः सुग्रीवस्य लक्ष्मणेन सह शिबिकारोहणपूर्वकं श्रीरामसमीपगमनं, ततः सुग्रीवं प्रति श्रीरामेण अमित्रनिरसनमित्रसंग्रहणादिरूपराजधर्मशिक्षणपूर्वकं सीताधिगमोपायचिन्तनाज्ञापन, तावत्सुग्रीवेण अनेकसेनापरिवृतवानरयूथपागमनज्ञापनपूर्वकं तदुद्योगप्रदर्शनेन श्रीराममनस्तोषण च ।

३९ अथ रामेण सुग्रीवश्लाघनं, ततोसंख्येयर्क्षवानरगोलांगूलनिकुरम्बैकार्णवीभवन, तत्र आगतवानरयूथपानां सुग्रीवेण रामसन्निधौ तत्तत्स्वरूपकथनपूर्वकं यथोचितवासस्थानाज्ञापनं च।

सर्गाः विषयाः

४० अथ सुग्रीवेण श्रीरामसन्निधौ आगतवानराणां कार्यनियोजनप्रार्थन, ततो रामेण रावणवासस्थानस्य सीताजीवनस्य च ज्ञेयत्वाय सर्वास्वपि दिक्षु वानरा मार्गणाय प्रेषयितव्या इति सुग्रीवनियोजन, ततः सुग्रीवेण रामलक्ष्मणसन्निधौ विनतं नाम यूथपं प्रति प्राचीं दिशं गत्वा सीतारावणनिलयं चाधिगम्यागच्छेति नियोजन च ।

४१ अथ सुग्रीवेण हनुमन्नीलजाम्बवत्सुहोत्रक्षरारिशरगुल्मगजगवाक्षगवयसुषेणर्षभमैन्दद्विविदविजयगन्धमादनोल्कामुखासङ्गाख्यान् वानरयूथपतीनङ्गदसहितानवेक्ष्य सीता यथा लभ्येत तथा प्रयत्नं कुरुतेति दक्षिणां दिशं प्रति प्रेषणं, तत्प्रेषणप्रकारश्च ।

४२ अथ पुनः सुग्रीवेण मरीचिपुत्रं तारायाः पितरं स्वश्वशुरं सुषेणं च प्रति पश्चिमदिशं गत्वा सीतां रावणनिलयं च विचित्य निवर्तध्वमिति नियोजनम् ।

४३ अथ पुनः सुग्रीवेण शतबलिनामानं यूथपतिं प्रति उत्तरां दिशं गत्वा तत्र रामपत्नीं रावणनिलयं च विचिनुतेति प्रेषणप्रकारः ।

४४ अथ पुनः सुग्रीवेण सीताधिगमो हनुमतैवेति निश्चित्य हनुमति विशेषतः स्तुतिपुरःसरं सीताधिगमरूपकार्यभारनिक्षेपवचनं, ततः श्रीरामेण स्वनामांकितांगुलीयकप्रदानपूर्वकं त्वयैवैतत्कार्यं साधनीयमिति कार्यभारनिक्षेपश्च ।

सर्गाः विषयाः

४५ अथ पुनः स्वकृताज्ञाकरणदार्ढ्याय सुग्रीवेण सर्वान्वानरान् प्रत्यपि सामान्यतः मया यथोक्तं तथा सर्वैर्विचेतव्यमिति पुनराज्ञाकरण, ततो वानराणां प्रयाणसन्नाहं दृष्ट्वा सुग्रीवस्यातिसंतुष्टहृदयतयावस्थान, ततः सर्वैरपि प्रयाणसमये नानाविधशीरवादकरणं च ।

४६ अथ सर्ववानरगमनानन्तरं श्रीरामेण सुग्रीवं प्रति निखिलभूमण्डलवृत्तान्तो भवता कथं विदित इति प्रश्नकरणं, ततः सुग्रीवेण पूर्वं मायावियुद्धे अज्ञानकृतापराधेन कुपितवाल्यभिद्रुतमत्पलायनसमये मया सर्वमपि भूमण्डलं दृष्टमिति प्रत्युत्तरकथनं च ।

४७ अथ विनतशतबलिसुषेणैः पूर्वोत्तरपश्चिमदिक्प्रेषितैः स्वस्वदिग्विचयनपूर्वकं मासान्ते समागत्य सीता न दृष्टा हनुमानेव तां द्रक्ष्यतीति सुग्रीवं प्रति कथनम् ।

४८ अथ दक्षिणदिशि प्रेषितेन ताराङ्गदादिसहितेन हनुमता विन्ध्योपान्तशून्यारण्यविचयनपूर्वकं मरुभूमिविचयनं, तत्र गिरिगह्वरे कंचनासुरं दृष्ट्वा रावणभ्रान्त्याङ्गदेन हनन, ततस्तदा वासभूमिविचयनपूर्वकं परिश्रमादेकत्र वृक्षमूलेऽवस्थान च ।

४९ अथ वानरान् प्रत्यङ्गदेन मासातिक्रमसुग्रीवोग्रदण्डत्वादीन् प्रदर्श्य पुनः सम्यग्विचयनायाज्ञापन, ततो गन्धमादनेनापि तान् प्रति हितवचनकथनं, ततो रजतपर्वतादीन् विचित्य मुहूर्तं विश्रम्य पुनरितस्ततो विचेतुं प्रवृत्तिश्च ।

अथ सुन्दरकाण्डविषयानुक्रमणिका ५.

सर्गाः	विषयाः

वासितपानभूमिप्रवेशपूर्वक तत्रत्यनारीजनशयनकदम्बदर्शनं, प्रसुप्तपरदारदर्शनेन महानधर्मो जात इति भयप्राप्तिः, स्त्रीष्वन्तरास्त्री-मार्गणाशक्यत्वस्वनिर्विकारचित्तत्वपर्यालोचनेन पुनस्तन्निवृत्तिः, अन्तःपुरमार्गणप्रयत्नश्च ।

१२ अथ हनुमतः सीताऽदर्शनेन स्वकृतसमुद्रलङ्घनवैयर्थ्यचिन्तनं, ततस्तस्य पुनर्गमनेन जाम्बवत्प्रमुखप्रायोपवेशचिन्तन, पुनरपि धैर्यं कृत्वान्तःपुरप्रदेशविचयन तावतापि सीतादर्शनाभावाद्विषादागमश्च ।

१३ अथ हनुमतः अशोकवनिकाप्राकारारोहणं, ततोनेकविधमार्गणेपि सीताया अदर्शनात् सीतामरणादिचिन्तन, सीतामदृष्ट्वा स्वस्य गमने श्रीरामादीनां मरणचिन्तनं, स्वस्य लङ्कापरिसरे विषोद्बन्धनाद्युपायैः प्राणत्यागचिन्तनं, ततोशोकवनिकामार्गणकर्तव्यशेषनिश्चयः, ततः सीताधिगमसिद्ध्यै निखिलदेवतानमस्कारप्रार्थन च ।

१४अथ हनुमतोऽशोकवनिकाप्रवेशः-तत्रत्यनानाविधवृक्षजाल, नदीवापीक्रीडापर्वतप्रभृतिदर्शनपूर्वकम् अत्यद्भुतशिशपावृक्षदर्शन, तनस्तमारुह्य तद्देशरामणीयक दृष्ट्वा यदि सीतात्र तिष्ठेत्तर्ह्यत्र सन्ध्यार्थमागच्छेदिति चिन्तन च ।

१५ अथ हनुमतोशोकवनिकामध्यवर्तिहेमस्तम्भप्रासादे शिल्पदर्शनं,ततो दैवात्तत्र राक्षसीगणपरिवृतसीतादर्शन,ततस्तां मलिनसवीतत्वादिभिर्लिङ्गैः सीतेयमित्यनुमानपूर्वकं सीतेति निर्णयश्च ।

१६ अथ हनुमान् सीतायाः वाचामगोचरदुर्दशां प्रेक्ष्य स्वयं शाखामृगोप्यतीव विललापेति कथा ।

१७ अथ हनुमानेकाक्षिप्रभृती राक्षसीः ताभिः परिवृतां सीता च सम्यक् प्रेक्ष्य ततः सीतादर्शनसहृष्टः सन् राक्षस्यदर्शनाय शिशपायां गूढोवसदिति कथा ।

१८ अथ हनुमानपररात्रप्रबुद्धं सीतादिदृक्षया तस्याः समीपमागत रावणं प्रेक्ष्य शिशपावृक्षस्याधःशाखायामवरुह्य पत्रपुष्पसवृतोतिष्ठदिति कथा ।

१९ अथ रावणः उपवासशोकध्यानभयादिभिरतीव दीनामवाङ्मानसगोचरदुर्दशापन्नां सीता प्रेक्ष्य स्वाभिप्रायप्रकटनायोपक्रान्त इति कथा ।

२० अथ रावणः सीतां प्रति स्ववशीकरणाय नानाविधप्रार्थनमकरोदिति कथा ।

२१ अथ सीताया रावणोक्तिप्रत्याख्यानपूर्वकं तस्मै स्वस्याः रामाय समर्पणप्रार्थनं, तदकृत्वा यत्र क्वापि गमनेपि रामेण विध्वसनं तव सिद्धमिति सम्यक्कथन च ।

२२ अथ सीतां प्रति रावणेन मासद्वयानन्तरमपि मद्वचनानङ्गीकरणे त्वां भक्षयिष्यामीति कथनं, तं प्रति रामानुज्ञाभावादह त्वां न भस्मीकरोमीति प्रतिवचनकथन, ततस्तेन तस्याः स्वाधीनकरणाय एकाक्ष्यादिराक्षसीनियोजनपूर्वकमन्तःपुरगमन च ।

२३ अथ सीता प्रति एकजटाप्रभृतिराक्षसीनां सान्त्वपूर्वक रावणभार्यात्वांगीकरणप्रार्थनम् ।

२४ अथ पुनस्तासां सीतां प्रति रावणांगीकरणनियोजनं, ततः शिशपोपान्तगतां सीतां प्रति पुनस्ताभिस्तर्जनादिपूर्वकं रावणांगीकरणनियोजनं, ततोतीव दैन्येन त्यक्तधैर्यया सीतया रोदनकरण च ।

२५ अथ सीता राक्षसीः प्रति मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितु नार्हतीत्युक्त्वा अशोकशाखामालम्ब्यातीव शोकेन विलपनं कृतवतीति कथा ।

२६ अथ सीता श्रीरामेण स्वान्वेषणे बहूनि कारणान्याशङ्क्य स्वविषयप्रेमराहित्ये स्वभाग्यहीनतामेव कारणं निश्चित्य स्वस्या मरणमेव श्रेय इति निश्चितवतीति कथा ।

२७ अथ त्रिजटाख्यया विभीषणपुत्र्या श्रीरामविजयरावणविनाशसूचकस्वदृष्टस्वप्नविशेषकथनं, ततो देव्या वामबाह्वादिस्फुरणशारीरनिमित्तदर्शनं च ।

२८ अथ राक्षसीकृततर्जनभर्त्सनादिभिरतीव शोकमनुभवन्त्याः सीतायाः शिंशपासमीपगमनं, ततस्तच्छाखां गृहीत्वा वेण्युद्ग्रथनेन प्राणत्यागचिकीर्षणं, ततः शुभनिमित्तप्रादुर्भावश्च ।

२९ अथ सीता स्ववामाक्षिभुजोरुस्फुरणादिनिमित्तैः शकुनादिनिमित्तैश्चाचिरात्कान्तागमनवार्ताश्रवणं भविष्यतीति प्रहर्षं लेभ इति कथा ।

सर्गाः — विषयाः

५१ अथ हनुमता रावण प्रति रामवनवासप्रभृति स्वागमनपर्यन्तवृत्तान्तकथनपूर्वकं रामाय सीतासमर्पणं हितमित्युपपादनं, ततः सीताया अप्रदाने रावणप्राणत्राणं दुःशक्यमित्युपदेशश्च ।

५२ अथ रावणेन हनुमद्वधायाज्ञापन, ततो विभीषणेन दूतवधस्य गर्हिततताप्रदर्शनपूर्वकं वैरूप्यकरणादेरेव युक्तताप्रदर्शन, ततो रावणेन तदङ्गीकरण च ।

५३ अथ राक्षसैः रावणाज्ञया जीर्णपटादिभिर्हनुमत्पुच्छसवेष्टनतैलसेचनाग्निसंयोजनपूर्वकं लङ्कायां सर्वतो नयन, ततो राक्षसीभिः सीतायै तद्वृत्तान्तकथनं, ततो देव्या हनुमतो दाहाभावायाग्न्युपासन, ततः प्रदीप्तमपि वालस्थमग्निं पीडामकुर्वन्त प्रसमीक्ष्य हनुमता सीतारामप्रभावादग्नेः शीतलतेति निश्चयकरण, ततोतिह्रस्वीभवनाद्विनिर्धूतनिखिलबन्धनतया नगरपरिघनिपातेन निखिलरक्षोवर्गविध्वंसनं च ।

५४ अथ हनुमता स्वलांगूलप्रज्वलदग्निना विभीषणगृहमन्तरा रावणगृहप्रभृति समस्तराक्षसगृहभस्मीकरणम् ।

५५ अथ हनुमता जानक्यपि दग्धेत्यन्तस्तापकरण, ततश्चारणवचनैर्जानक्यदाहश्रवणपूर्वकं प्रत्यक्षतः सीतासंदर्शनं, ततः प्रतिप्रयाणसंकल्पश्च ।

५६ अथ हनुमता स्वचरणनिपीडनेन तत्रत्यमरिष्टाख्य धरणीधर धरणीसमताकरणपूर्वकमाकाशसरणिगमनम् ।

५७ अथ पुनर्हनुमता यथागत समुद्रतरणं, ततः स्वबाहूरुवेगगर्जनश्रवणसंमोदितनिखिलवानरेभ्यो दृष्टा सीतेति कथनं ततो जाम्बवत्प्रमुखैः समुद्रतरणप्रभृत्युदितसंकलवृत्तान्तकथनप्रार्थनं च ।

५८ अथ हनुमता वानरकौतुकफलीकरणाय स्वकृतसमुद्रलंघनादिवृत्तान्तस्य विस्तरेण निवेदनम् ।

५९ अथ हनुमता सीतादुर्दशाविचिन्तनजनितत्वरया जाम्बवदादनुज्ञां कारयित्वा तैः सह पुनर्लङ्कां गत्वा रावण हत्वा सीतामादाय राघवौ द्रक्ष्याम इति कथनम् ।

६० अथाङ्गदेनापि हनुमन्मतानुसारेण स्वाभिप्रायकथनं, ततो जाम्बवतास्वामिः रामाज्ञानुसारेणैव कर्तव्यमिति हनुमदङ्गदयोर्मतनिवर्तनं च ।

६१ अथ हनुमदङ्गदादिभिः श्रीरामसमीपगमनाय प्रतिप्रयाणं, ततो मध्येमार्गं मधुवनगमनं, ततः सर्वैरङ्गद प्रति मधुयाचनं, ततोङ्गदेन तथाम्यनुज्ञानपूर्वकयथेष्टमधुपान, ततो वनपालदधिमुखप्रत्याख्यान च ।

६२ हनुमदङ्गदाभ्यां पुनर्दत्तावलम्बैर्वानरैर्मधुवनभञ्जन, पुनर्दधिमुखेन तेषां निवारणपूर्वकं वनपालैः सहागत्य सुग्रीवचरणयोर्वन्दनं च ।

६३ अथ दधिमुखेन सुग्रीवाङ्गदादिभिर्मधुवनभञ्जनवृत्तान्तनिवेदनम्, ततः सुग्रीवेण अङ्गदादिभिर्मधुवनस्य प्रभग्नत्वात् सीतादर्शन सिद्धमिति लक्ष्मणाय कथनं, ततो दधिमुख प्रति तान् द्रुतमेव प्रेषयेत्युक्तिपूर्वकं मधुवन प्रति तत्प्रेषणं च ।

६४ अथ पुनर्दधिमुखेन अङ्गदादीन् प्रति सुग्रीवसमीपगमनं, ततो हनुमता श्रीरामादिवन्दनपूर्वकं दृष्टा सीतेति कथनं, ततः श्रीरामेण सबहुमानाद्धनुमदवेक्षण च ।

६५ अथ हनुमता श्रीरामसन्निधौ सीतावृत्तान्तनिवेदनपूर्वकं चूडामणिदानम् ।

६६ अथ मणिदर्शनेन रामविलापः ।

६७ अथ हनुमता विस्तरेण सीतासंदेशकथनम् ।

६८ अथ पुनरपि हनुमता सीताकृतवानरसमुद्रतरणोपायप्रश्नकथन, ततस्तेषां समुद्रलघनशक्तिकथनपूर्वकं रामलक्ष्मणौ मत्पृष्ठमारूढावेवागमिष्यतः ततः सर्वथा रामः क्षिप्रमेव रावण हत्वा त्वां प्राप्य पट्टाभिषिक्तो भविष्यतीति प्रतिकथितमिति रामसन्निधौ विज्ञापन च ।

इति सुन्दरकाण्डविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथ युद्धकाण्डविषयानुक्रमणिका ६.

१ अथ श्रुतसीतावृत्तान्तः श्रीरामः सुग्रीवादीनामुत्साहवर्धयन् समाहृतसीतावृत्तान्त हनुमन्त सर्वस्वदानात्सहस्रशोतिशायितेन श्रीमज्जनकराजतनयानुभूतेन निजपरिष्वङ्गेण सत्करोति स्मेत्याह ।

२ अथ दुस्तरसागरादिचिन्तया सीतासंश्लेषत्वरया च शोचन्त श्रीराम सुग्रीवः समाश्वासयामासेत्यवोचत् ।

सर्गाः	विषयाः

३ अथ सुग्रीववचनप्रतिष्ठापितधैर्येण रामेण हनुमन्तं प्रति सहायशत्रुपुरदुर्गस्वरूपादिप्रश्न, तस्य हनुमता लङ्कानगरप्राकारदुर्गसेनागुप्तिपरिघादीन् विविच्य प्रतिपादयता उत्तरदानं चाभ्यधत्त ।

४ अथ श्रुतलङ्कादुर्गगुप्तिवृत्तान्तेन श्रीरामेण तदानीमेव विजयमुहूर्ते सुग्रीवं प्रति सकलवानरसेनया सह प्रस्थानाय नियोजनं, वानरसेनाया मुखपार्श्वद्वयकुक्षिजघनप्रदेशरक्षणाय तदुचितयूथपतिनियोजनं, ततः श्रीरामाज्ञया निखिलवानरसेनया सह सुग्रीवस्य प्रस्थान, रामलक्ष्मणयोर्हनुमन्तमङ्गदं चारूढयोः प्रस्थान, तदा सजातानि शुभनिमित्तानि सूचयता लक्ष्मणेन श्रीरामं प्रति हर्षसवर्धनवचनजातम्, अथ मार्गमध्ये स्थितान् विविधान् वृक्षादीन् भञ्जयतामसङ्ख्यानां वानराणां गमनकोलाहलम्, एवमहोरात्रं गच्छन्त्या वानरसेनायाः सह्याद्रिसमुपतोलनपूर्वकं महार्णवसमीपगमनम्, अथ सुग्रीवाज्ञया नीलेन समुद्रतीरे निवेशिताया वानरसेनायाः समुद्रप्रेक्षणकोलाहलं च ।

५ अथाद्भुततरङ्गमृदङ्गरवमहार्णवमहारङ्गसमीक्षणसमुपजातसीतास्मृतेः श्रीरामस्य शोकवचनजात, लक्ष्मणेन तत्समाधानं चाचख्यौ ।

६ अथ लङ्कायां हनुमत्कृतविविधव्यथावेपितहृदयेन रावणेन मन्त्रिणः प्रति मन्त्रप्रकारविवेचनपूर्वकम् आगमिष्यत्ससैन्यरामप्रतिघातोपायरूपविषयप्रदर्शनपूर्वकं च कर्तव्यहितविचाराय नियोजनं चादर्शयत् ।

७ अथ विज्ञातरामशरवेगवैभवै राक्षसैः पूर्वं रावणकृतदिग्विजयादिनिदर्शनेन रावणप्रशंसापूर्वकमिन्द्रजिन्मात्रेणैव रामजयस्य साध्यताकथनेन, निगमनमचीकरत् ।

८ अथ पुनः प्रहस्तदुर्मुखवज्रदंष्ट्रनिकुम्भैः प्रत्येकं स्वस्ववीर्यश्लाघापूर्वकमेकैकगमनेनैव रामजयस्य साध्यता रावणाय निवेदितेति न्यवेदयत् ।

९ अथ निकुम्भरभससूर्यशत्रुसुप्तघ्नयज्ञघ्नमहापार्श्वमहोदराग्निकेतुरश्मिकेत्विन्द्रजित्प्रहस्तविरूपाक्षवज्रदंष्ट्रधूम्राक्षातिकायदुर्मुखान् रामजयं लीलासाध्यं मन्यमानान् गृहीतायुधान् प्रस्थितांश्च दृष्ट्वा निखिलपुरुषसारासारविवेकभूषणो विभीषणस्तान्निवार्य रावणाय रामजयस्यासाध्यतां परदारनियोजनस्य हेयतां रामस्य निरपराधतां विराधादिवाल्यन्तवीरजननिरसनस्वभाव रामप्रभावं च निवेद्य सीताप्रतिप्रदानस्यावश्यकर्तव्यतां ज्ञापयामासेति ख्यापयामास ।

१० अथ पुनः परस्मिन्नहनि कृतधर्मार्थनिश्चयेन प्रज्ञाताधर्ममार्गदूषणेन विभीषणेन अग्रजसदनं गतेन तस्मै सीतानयनप्रभृतिलङ्कायां जातानि नानाविधानि दिव्यभौममौतिकदुर्निमित्तानि सम्यङ् निवेद्य तच्छान्तितया रामाय सीताप्रदानकर्तव्यतायां पुनरुपदिष्टायां तदानीं तच्छ्रवणजातक्रोधेन रावणेन विभीषणोक्तमार्गस्यायुक्तताप्रदर्शनपूर्वकं त विसृज्यान्तःपुरं प्राविश्यतेत्यदर्शयत् ।

११ अथ परेद्युर्विभीषणाद्युपदेशजनितचिन्ताव्याकुलहृदयेन रावणेन मन्त्रकरणाय तदुचिता सभा मन्त्रिभिः सह प्रविष्टेत्याह ।

१२ अथ स्वामिमतानुसारेण मन्त्रचिकीर्षू रावणः नगररक्षाविधानपूर्वकं परिषन्मध्ये स्वामिमतं सीतामप्रदाय रामनिरसन तदुपायचिन्ताकर्तव्यतां च मन्त्रिभ्यः कथयामास, अथ कुम्भकर्णः कुपितः सन् दैवात्त्वं जीवसि यदस्माभिरनालोच्य महावीरेण रामेण वैरमुदपादयः अत इदानीमालोचनाकरणं मुक्तवस्तुसदसद्विचारतुल्यम्, अथापि मत्पराक्रमेण सर्वं समीकरिष्यामीत्यमार्णीदित्यवोचत् ।

१३ अथ कुपितं रावणं प्रति महापार्श्वेण सीता बलात्कारेणानुभवेत्युपदेश, ततो रावणेन पूर्वं पुंजिकस्थलाबलात्कारसमोगकुपितपितामहशापेन सीताबलात्कारे शिरःकपालं स्फुटीभविष्यति अतः, तथा कर्तुं चिन्तयितुमपि न शक्यमिति प्रत्युत्तरदानम् ।

१४ अथ तत्र पुनर्विभीषणेन श्रीरामस्य सर्वैरपि दुर्जयताप्रतिपादनपूर्वकं सीताया अप्रदाने निखिलराक्षसविनाशो रावणस्य च विनाशः सिद्ध इति प्रतिपादनपूर्वकं च सीतायाः प्रदानस्यैव सर्वराक्षसक्षेमहेतुता प्रतिपादितेति कथा ।

१५ अथेन्द्रजिता विभीषणाधिक्षेपण, ततो विभीषणेन तद्भर्त्सनपूर्वकं पुनः सीताप्रदानस्यैव कर्तव्यतोपदेशन च ।

१६ अथ परमाप्ततमस्य परमहितमुपदिशतो विभीषणस्य रावणेन निर्भर्त्सन, ततो विभीषणेन अप्रतीकारदैवसविधानसम्प्राप्तविनश्यदवस्था भवादृशाः कथं हितं गृह्णीयुः अथाप्युच्यते सर्वथा त्वात्मान लङ्कां च रक्षेति प्रत्युत्तरप्रदान च ।

सर्गाः	विषयाः

१७ अथैवमुक्तवतो गदापाणेः सचिवचतुष्टयसहितस्य विभीषणस्य मुहूर्तमात्रेणातिक्रान्तसागरस्य राघवसमीपागमनम्, अथैव सायुधं चतुर्भिः सहागच्छन्तं प्रेक्ष्य सुग्रीवेणातीवशङ्कितेनानुचरैः सह तद्वधाय प्रयत्नं, तावदाकाशस्थस्यैव विभीषणस्यादिदुष्टरावणसंबन्धं तद्धितोपदेशप्रतिक्रियारूपतया तत्कृतमवमानं च पुरस्कृत्य परित्यक्तत्याज्यस्य गृहीतग्राह्यस्य परिगृहीतसुग्रीवादिपुरुषकारस्य स्वस्याकिञ्चनस्यानन्यगतिकस्य श्रीराम एव शरणमित्युद्घोषण, तच्छ्रुतवता सुग्रीवेण श्रीरामसन्निधौ तच्छरणागतिनिवेदनपूर्वकं तस्य रावणानुज्ञतया सद्य एव बध्यता युक्तेति स्वनीतिवचनम्, अथ तच्छ्रवणसक्षुब्धमनसा शरणागतरक्षणदीक्षितेन रघुवीरेणांगदजाम्बवच्छरभमैन्दहनुमदादीन् प्रति स्वस्वाभिमतकथनाय नियोजनम्, अथांगदादिभिः शत्रुपक्षाददेशकाले समागतोयं विभीषणः सर्वथा परीक्षार्ह एवेति कथनं, ततो हनुमता सुग्रीवन्यायेन राज्याभिलाषेणैवायमागतो विभीषणः परिग्राह्य एवेति निगमितमित्यभ्यधायि ।

१८ अथ श्रीरामेण शरणागतसंरक्षणमेव स्वस्य महाव्रतमिति कथितवता स्वप्रेमकलुषित सुग्रीवहृदयं स्वकीयसर्वशक्ततामदर्शनेन कपोताख्यानकण्डुगाथाप्रदर्शनादिभिश्च निष्कल्मषीकृतवता सुग्रीवं प्रति विभीषणानयनाय नियोजनं च ।

१९ अथ विभीषणस्य श्रीरामसमागमः, तदैव श्रीरामनियुक्तेन लक्ष्मणेन विभीषणस्य सर्ववानरमध्ये लङ्काराज्याधिराजतया समुद्रजलेनाभिषेचनम्, अथ सुग्रीवलक्ष्मणाभिमतस्य विभीषणोपदिष्टस्य समुद्रतरणोपायस्य तच्छरणागतिरूपस्य श्रीरामेणांगीकरण च ।

२० अथ शार्दूलाख्येन चारेण समुद्रतीरमागत ससैन्यं रघुनन्दन श्रुतवता रावणेन प्रेषितस्य शुकस्य शुकरूपस्य राक्षसस्य रामसेनावकाशमागतस्य सुग्रीवं प्रति रावणोक्तभेदकवचनसमर्पणम्, तावदेव वानरैस्तद्धननाय प्रयत्न, ततस्तदीयार्तघोषश्रवणद्रुतहृदयेन सदयेन श्रीरामेण तन्मारणहरण चाह ।

२१ अथ सागरतीरे त्रिरात्र दर्भेषु शयितस्य जानकीदयितस्य तावताप्यप्रत्यक्ष समुद्राध्यक्षं देवमुद्दिश्यातिकोपेन सागरोपरि कालानलकल्पानां वेगेनानल्पानां बाणानां प्रयोगं तेन संजातं समुद्रक्षोभ तावल्लक्ष्मणेन रामकोपानलनिर्वापणाय प्रयत्नश्च ।

२२ अथ तथाप्यनाविर्भूतं प्रभूतमदमुग्र समुद्र प्रति श्रीरामेण ब्रह्मास्त्रमन्त्रितस्य नियमयन्त्रितस्य शरवरस्य धनुषि संधान, ततः सर्वलोकसंक्षोभं, ततः प्रत्यक्षतामागतेनापांनिधिना विधिना राममुपपन्नेन सेतुबन्धनाय नलं नियोजितवता स्वात्मोपरि प्रतिसहित ब्रह्मास्त्र कस्मिंश्चिन्मरुदेशे वियोजितवतान्तर्धानम्, ततो वानरैर्नलमुपधाय नानावृक्षलतागुल्मगण्डशैलशिखरशिखरिनिकरपरिकरैः पञ्चभिरहोभिरासुवेलमतिविशालस्य सकललोकक्षेमहेतोः सेतोर्निर्माणम्, अथ हनुमन्तमंगदं चाधिरूढाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सुग्रीवेण निखिलवानरसैनया च सह तेनैव सेतुना सागरतरणम्, सेनायाः सुवेलाप्रान्ते निवेशव, सच्चाक्षा सेतुबन्धन निरीक्ष्य विस्मयपरवशैर्निर्जरव्रातैः श्रीरामसस्तवं च ।

२३ एवं रामो नलसेतुना तीर्णमहार्णवो महासमरसूचकान् महोत्पातान् दृष्ट्वा चिरप्रार्थिताभीष्टसिद्धिर्भविष्यतीति सतुष्टो दृष्टानि निमित्तानि लक्ष्मणायादर्शयदिति वर्णनम् ।

२४ अथात्युन्नतत्रिकूटशिखरिशिखराग्रभुवि विश्वकर्मणा निर्मितां लङ्कां लक्ष्मणाय सम्प्रदर्शयता तद्दर्शनजनितसीतादुर्दशास्मरणकन्दलितसमरत्वरेण रघुवरेण बलौघस्य शिरःपक्षपुच्छादिरूपेण विभागपूर्वकं सुग्रीवं प्रति रावणचारभूतशुकमोचनाय नियोजनम्, ततो विमुक्तेन शुकेन रावणसमीप गतेन वानरसेनाया असाध्यतां सागरेण सेतुबन्धनं तन्मार्गेण तीर्णसमुद्रस्य श्रीरामस्य ससैन्यस्य सुवेलोपान्ते निवेशन च निवेद्य रामाय सीताप्रदानमेव कर्तव्यमिति रावणाय विज्ञापनं, तावत्परिकुपितेन रावणेन तदधिक्षेपणं चाह ।

२५ अथ पुना रावणप्रहिताभ्यां शुकसारणाभ्यां वानरसैन्यं प्रविष्टाभ्यां विभीषणेन गृहीत्वा बध्यत्वेन रामसमीप नीताभ्यां तदा यथार्थवचनप्रीतेन श्रीरामेण विभीषणमेव सहायीकृत्य सर्ववानरसेनापरिज्ञानपूर्वकं यथेष्ट गमनाय नियुक्ताभ्यां पुनरागताभ्यां रावणाय सग्रहेण सर्ववृत्तान्तो न्यवेदीति कथा ।

२६ अथ वा[illegible]नादिदृक्षयात्युन्नत प्रासादम[illegible] राव-

सर्गाः	विषयाः

असमाताभिचारिकहोमकर्मणेन्द्रजिता सह हनुमतो युद्धप्रवृत्तिः, तदा विभीषणेन लक्ष्मण प्रतीन्द्रजितो विध्वसनाय विज्ञापन च ।

८७ अथ विभीषणेन इन्द्रजिद्धोमस्थानभूतनिकुम्भिलाख्य न्यग्रोधमूलसमीपं लक्ष्मण नीतवता लक्ष्मणाय तत्रत्य-मिन्द्रजिद्धोमस्थान प्रदर्श्य तत्प्रवेशात् पूर्वमेव स जेतव्य इति विज्ञापनं, तदा स्वमर्मोद्घाटन कुर्वाण विभीषण दृष्ट्वातिकुपितेनेन्द्र-जिता विभीषणनिन्दन, तस्य विभीषणेन प्रयुक्तिकथनञ्च ।

८८ अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोरन्योन्यवीरवादपूर्वक केवलशरैः परस्पर विव्यधनं विवृतम् ।

८९ अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोः परस्पर शरसहस्रविध्वस्तकवच-योर्महान्त सम्प्रहारप्रकाशनम् ।

९० अथ विभीषणेन वानराणामिन्द्रजित्परिवारहननाय प्रोत्साहनं, ततो लक्ष्मणेन्द्रजितोर्महति चलति संप्रहारे, लक्ष्मणे-नेन्द्रजित्सारथिविध्वंसनम्, तदा प्रमाथिशरभरभसगन्धमादनैरिन्द्र-जिद्रथाश्वानां रथेन सह विध्वंसनं च ।

९१ अथेन्द्रजिता अन्य रथमास्थितेन सह तदीयरथान्तराना-यनलाघवातिशयविस्मितानां लक्ष्मणविभीषणादीनां पुनर्युद्धे लक्ष्मणेनेन्द्रजित्सारथिहननं, विभीषणेन तद्रथ्यहयविध्वसन, ततः पदातिना तेन विभीषणाय प्रयुक्तयोः शक्तिशरवरयोर्लक्ष्मणेन विदलनम्, अथोभयोर्वारुणाद्यस्त्रप्रयोगवारणकुशलविस्मापिता-खिलवैमानिकयोर्महति संप्रहारे महानुभावेन रामानुजेन दिव्य-बाणेन तत्तादृशस्येन्द्रजितः प्रमापणं च ।

सर्गाः	विषयाः

९२ अथ विभीषणहनुमज्जाम्बवदादिभिः सह लक्ष्मणस्य श्रीरामसमीपागमनाभिवादनेन्द्रजिद्वधकथनानि, ततः परमानन्द-भरितेन श्रीरामेण लक्ष्मणं गाढ निपीड्य मूर्ध्न्युपाघ्राय पुनःपुनः सप्रेमवीक्षणपूर्वक तस्य विभीषणादीनां च श्लाघन, ततो राम-नियुक्तसुषेणचिकित्साविशेपगतवेदनैर्लक्ष्मणादिभिः सर्वैरिष्टजनैः सह श्रीरामस्य प्रहर्षलाभश्च ।

९३ अथ श्रुतेन्द्रजिद्वधेन रावणेन बहुशो विलापानन्तर सर्वं राक्षसनिधनमूलकारणमियमेव किल अत इमां वधिष्यामीति सीतावधाय सासिनाशोकवनिकागमनं, तावत्सुपार्श्वाख्यमन्त्रिप्र-वरसूक्त्युपशान्तकोपानलेन पुनर्गृहं प्रत्यागमन चाचख्यौ ।

९४ अथ रावणप्रेषितस्य एकोनत्रिंशल्लक्षाधिकसप्तकोटिस-ख्यासंख्यातरथविंशतिसहस्राधिकद्वादशलक्षोत्तरत्रयोदशकोटिस-ख्यासंख्यातकुञ्जरषष्टिसहस्राधिकविंशतिलक्षोत्तरदशकोटिसख्या-सख्यातसारोहतुरगाशीतिलक्षोत्तरपञ्चचत्वारिंशत्कोटयधिकशत-कोटिसंख्यासख्यातपदातियुक्तस्य महतो मूलबलस्य रामेणाप्रति-मशौर्यारामेण कृतं विध्वसनं विवृतवान् ।

९५ अथ रावणापनयमूलक सर्वराक्षससङ्घविनाशमवेक्षत्य राक्षसीभिर्व्यलप्यतेत्यमुमर्थमाख्यापितवान् ।

९६ अथ कर्णारुन्तुदराक्षसीजनविलापसंधुक्षितकोपानलेन महाबलेन रावणेन महोदरमहापार्श्वविरूपाक्षाख्यमन्त्रित्रयसहितेन ससैन्येन युद्धायोत्तरद्वारतो निर्गमनम्, तदा रावणनिधनशंसि-

सर्गाः	विषयाः

नामुत्पातानामाविर्भावः, ततस्तानचिन्त्ययुद्धभूमिं मत्वैव रावणेन हरिसैन्यकदन च

९७ अथ रावणमन्त्रिविरूपाक्षो विक्षोभितवानरबलो महा-बलेन विपुलग्रीवेण सुग्रीवेण वैवस्वतनगरवास्तव्यतां नीत इत्याह ।

९८ अथ रावणमन्त्री महोदरस्तेनैव वानरराजेन महासिना धिगलङ्कदलीलावं व्यलावीति कथा ।

९९ अथ रावणमन्त्री महापार्श्वो रुचिरांगदेनांगदेन मुष्टिना निष्पिष्टदेहो नष्टप्राणोऽभवदिति कथा ।

१०० अथ रामरावणयोः प्रथमतः साधारणैः शरैरन्योन्ययुद्ध-करणं, ततोऽस्त्रैर्युद्धे रावणप्रयुक्तमासुरास्त्र रामेण पावकास्त्रेण न्यह-न्यतेत्याह ।

१०१ अथ रामेण रावणास्त्राणि निहत्य किंचिद्विश्राम्यति लक्ष्मणेन विभीषणसहितेन सास्त्र ससारथि रावणरथं विध्वसित-वता तत्कोपेन विभीषणोपरि रावणप्रयुक्तायाः शक्तेश्च छेदनम्, अथातिकुपितेन रावणेन मयनिर्मिताममोघां शक्तिं विभीषणाय प्रयोक्ष्यमाणां दृष्ट्वा लक्ष्मणेन बाणवर्षै रावणस्तम्भीकरणं, तत्को-पेन रावणप्रयुक्तया तयैव शक्त्याभिहतस्य लक्ष्मणस्य पतनं, तदानीमतिधैर्येण रामेण हनुमदादीन् लक्ष्मणरक्षणायादिश्यामिती-र्बाणवर्षैर्दशकण्ठविद्रावण च ।

१०२ अथ रामशोकप्रलापः लक्ष्मणजीवलक्षणवचनैः समा-श्वसिता सुषेणेन प्रहितस्य हनुमतः औषधिपर्वतानयनं, सुषेणेन

सर्गाः विषयाः

तया लक्ष्मणस्य नस्यप्रदान, तेन विशल्यतया लक्ष्मणमुत्थित दृष्टवतो रामस्यानन्दावाप्तिश्च ।

१०३ अथ देवेन्द्रप्रेषित दिव्य रथमारूढस्य रामस्य पूर्वं लक्ष्मणविभीषणमथित रथं विसृज्यान्य रथमारूढस्य रावणस्य च युद्धप्रवृत्तिः, तदा महत्यस्त्रास्त्रसयुगे रावणेन मातलिमश्वांश्च ताडितान् दृष्ट्वा रामस्य महाक्रोधागमश्च, रामो रावणेन प्रयुक्त वज्रसार महच्छूलमिन्द्रप्रेषितया मातलिदत्तयाशक्त्या विनिर्भिद्य रावणरथाश्वान् रावणं च बाणगणैर्बिभेदेति कथा ।

१०४ अथ पुना रावणेनानेकसहस्रबाणै रामार्दन, रामेण च तावता शरजालेन रावणशरान् वारितवता रावण प्रति निर्भर्त्सनानिन्दनपूर्वक बहुभिर्बाणवर्षैस्तत्ताडनं, तेन रावणं विक्लवं निरीक्ष्य सूतेन तदीयरथस्यान्यत्रापनयन चाह ।

१०५ अथ निवृत्तचित्तमोहेन रावणेन रथापनयनपरिकुपितेन सूतनिर्भर्त्सन, ततस्तेन रावणसान्त्वनपूर्वक पुनस्तन्नियोगेन रथस्य युद्धभूमावानयन च ।

१०६ अथ रावणरथागमलब्धावसरेणागस्त्येन महर्षिणोपदिष्टेनादित्यहृदयाख्येन स्तोत्रविशेषेण स्तुवन्त राम प्रति सहस्रांशोः रावणवधानुग्रहवर्णनम् ।

१०७ अथ रावणसारथिना रणभुवि रथानयन, रामरथस्य च शत्रुरथं प्रति मातलिना प्रतिनयनं, ततः पुनर्यथापुर रामरावणयोः सम्प्रहारः, तदानीं रावणमरणसूचकानां दारुणानामुत्पातानां रामविजयसूचकानां सौम्यशुभनिमित्ताना चाविर्भावः, तादृशनिमित्तदर्शनेन रघुनन्दनस्य परमानन्दलाभश्च ।

१०८ अथ पुना रामरावणयोर्महाक्रूरयुद्धप्रवृत्तिः, तदा रावणेन रामरथध्वजच्छेदाय शरप्रयोगः, तस्य शरस्य रामरथदार्ढ्यप्रतिहतस्य व्यर्थतया भूमौ पतनम्, अथ रामेण रावणरथध्वजच्छेदनम्, अथान्योन्यं हयसारथ्यादीन् निघ्नतोस्तयोः पुनः समरश्च ।

१०९ अथ पुनर्महति सम्प्रहारे महानुभावेन रामेण रावणशिरांसि पुनःपुनरुदयमानान्येकोत्तरशतवार 'छिन्नानीति कथा ।

११० अथ मातलिस्मारितेन रघुवीरेणागस्त्यदत्तस्य माहेन्द्रस्यात्मभूर्निर्मितस्य दिव्यस्य बाणवरस्य ब्रह्मास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितस्य रावणं प्रति प्रक्षेपण, ततस्तेन बाणवरेण दशवदनहृदय प्रविष्टेन गृहीततदीयपञ्चप्राणेन तच्छरीररक्तरञ्जितेन पुनः श्रीरामतूणीप्रवेशः, ततः सर्वैरपि देवैर्महानन्दभरितैः श्रीरामस्तवन, दिव्यपुष्पवृष्टिः, सुग्रीवादीनां महानन्दभरितानां श्रीरामस्तवनादिक च ।

१११ अथ भ्रातृवधदर्शनेन विभीषणस्य हठादापतितः शोकविलापः, रामेण तच्छमन च ।

११२ अथ लंकाया उत्तरद्वारान्निर्गत्य युद्धभूमौ निहतं पतिं रावणं पश्यन्तीनां रावणपत्नीनां विलापप्रकारं प्राचीकशत् ।

११३ अथ रावणप्रधानमहिष्या मण्डोदर्याः प्रलापं, रामनियुक्तेन विभीषणेन रावणसंस्कार चाभ्यधत्त ।

११४ अथ श्रीरामनियुक्तेन लक्ष्मणेन लंकायां रावणसिंहासने विभीषणाभिषेचनम्, अथाभिषिक्तेन विभीषणेनानुरञ्जितप्रकृतिकेन पुना रामसमीपागमन, ततो हनुमन्त प्रति श्रीरामेण सीतायै स्वविजयकथनाय तत्संदेशाहरणाय नियोजनं च जगाद ।

११५ अथ हनुमता लकां प्रविष्टेन सीतायै श्रीरामस्य रावणविजयवृत्तान्तनिवेदनम्, तच्छ्रुत्वा महानन्दभरितया सीतया हनुमच्छ्लाघनं, पुनर्हनुमता सीताक्षमावचनसशमितराक्षसीवधोद्योगेन श्रीरामदिदृक्षाञ्चितं सीतासदेशं गृहीतवता श्रीरामसमीपागमन चाकथयत् ।

११६ अथ श्रीरामनियुक्तेन विभीषणेन शिरःस्नानदिव्यालकारादियुक्तायाः सीतायाः श्रीरामसमीपानयन, तत्र सीतया प्रहर्षविस्मयस्नेहभरितहृदयया श्रीरामवदनसदर्शन चाचख्यौ ।

११७ अथ परगृहे चिरवासेन समुपनतं देव्या लोकापवाद, तदग्निप्रवेशनेन परिजिहीर्षता अत एवारोपिताभूतपूर्वरोषेण रघुवीरेण सीतां प्रति परुषवचन च प्रादर्शयत् ।

११८ अथ रामपरुषोक्तीनां प्रत्युत्तरं दत्तवत्या भगवत्याः सीतायाः श्रीरामप्रत्ययार्थमग्निप्रवेशं व्यवृणुत ।

११९ अथ ब्रह्मादीनां श्रीरामसन्निधौ विमानैरागमनम्, आगतैस्तैः सामान्येन श्रीरामस्तवनम्, अथ चतुर्मुखेन विस्तरेण श्रीरामस्तवनं च ।

१२० अथाग्निपुरुषेण चितामध्यादुत्थितेन सीताचारित्रश्लाघनपूर्वक रामाय सीतासमर्पण, श्रीरामेण च सीताचारित्रप्रश-

अथोत्तरकाण्डविषयानुक्रमणिका ७.

सर्गाः विषयाः

सर्गाः	विषयाः

१५ अथ रक्षःसर्वनिर्जितयक्षौघवीक्षणातुलरोषेण धनाध्यक्षेण प्रेरितस्य मणिभद्रस्य दशवदनगदाप्रहारेण पार्श्वमौलित्वं, पुनर्मारीचादीनां पलायन, ततो दशवदनस्य त्र्यम्बकसखेन सद्बुद्धिबोधन, तदश्रृण्वता दशाननेन गदामिहतस्य कुबेरस्य पलायनं, पुष्पकापहरण च ।

१६ अथ दशवदनो धनद निर्जित्य जयलक्ष्मणं पुष्पकमारूढो मन्त्रिभिः सह कार्तिकेयोत्पत्तिस्थानमतिशोभायमान शरवणमतीत्य किंचिद्दूर गत्वा पुष्पक विष्टब्ध वीक्ष्यावरुह्य मारीचसहायो नन्दिना क्रीडमानयोः शिवयोर्निवासभूतः पर्वतोयं देवैरपि दुरवगाह्य इति प्रतिषिद्धोपि द्वितीयशकरेणावस्थितेन नन्दिना परिहसितेन मद्रूपसदृशाकारैर्वानरैस्तव कुलनाशो भवितेति शप्तो निजभुजसंचालितकैलासपरिभ्रमणकातरागराजसुताश्लेषपरवशशम्भूतेशपादांगुष्ठविन्यासविमृदितभुजविंशतिः सामगानपूर्वक विविधस्तुतिजालैः शंकरं संतोषयित्वा तेनैव मोचितोसावस्मिन् निस्त्रिंशमादायाखिललोकरावकाक्रन्दनेन रावणाभिख्या वहन् महीतले राज्ञां हिंसाया आजगामेत्याह ।

१७ अथ रावणेन हिमवद्गिरिसानौ तपश्चरन्त्याः कस्याश्चिच्चीराजिनधारिण्या नामप्रश्नः, कुशध्वजस्य वेदाध्ययनकाले वचसो वेदमयबिन्दूत्पन्नत्वाद्वेदवतीसंज्ञाऽऽत्मकथनं, पुनस्तेन भार्यात्वप्रार्थनं, तदलाभात् केशग्रहणं, तया करेण तद्गृहीतकेशच्छेदनं, तव वधार्थं पुनरुत्पत्स्य इति शापोत्सर्गपूर्वकमग्निप्रवेशश्च ।

१८ अथ रावणेनोशीरदेशे सत्र कुर्वतो मरुत्तस्य युद्धाह्वानं, तद्यज्ञार्थमागतानामिन्द्रयमवरुणकुबेराणां मयूरवायसहंसकृकलासरूपप्राप्तिः, पुनरनेनाप्रजजयप्रशंसनं, तच्छ्रुतवता मरुत्तेन परिहासकरणपूर्वक युद्धाभिगमनं, संवर्तमुनिना तन्निरोधन, जयोद्घोषणपूर्वक रावणस्यान्यतो गमनं, मयूरवायसहंसकृकलासानामिन्द्रयमवरुणकुबेरैर्वरप्रदानं चाह ।

१९ अथ रावणस्य भूमण्डलभ्रमणं, तत्र स्थितराज्ञां निर्भर्त्सनपूर्वकमयोध्याधिपस्यानरण्यस्य स्ववंश्येनास्य वधाय शापप्राप्ति च प्राचीकशत् ।

२० अथ रावणेन भूमिगतसकलमानवहिंसामसहमानस्य नारदस्यागमन, पुनरनेन यमजयाय रावणप्रेषणम्, तद्वीक्षणाय नारदस्य यमलोकगमन चाचष्ट ।

२१ अथ पूर्वमागतेन नारदेन यमनिकटे रावणागमननिवेदन, तत्काल एव पुष्पकविमानदर्शनम्, आगतेन रावणेन नारकीबाधाविमोचन, तद्दर्शनकुपितान्तकभृत्यहिंसितस्वसैन्यवीक्षणजनितरोषस्य रावणस्य यमकिंकरैर्युद्धारम्भः, तैर्विध्वंसितात् पुष्पकादभिहतस्य रावणस्य मूर्छितस्य पतनं, पुनरुत्थितेनानेन पाशुपतास्त्रमोक्षणं, तेन यमकिङ्करदहनं चाह ।

२२ अथ रावणबाधितस्वकिंकरार्तस्वररक्षोजयध्वनिं श्रुतवतो यमस्य युद्धाभिगमन, सूतानीतस्यातिभीषण्यज्वालामालापरीतस्य पार्श्वयोर्मृत्युकालाभ्यामधिष्ठितस्य रुधिरवर्णवाजियुतस्य पाशतोमरशक्तिप्रभृत्यायुधस्तोमपरिवृतस्य रथस्यारोहण, मृत्युना रावणवधाय प्रार्थन, तन्निरोधनपूर्वक यमेन सर्वजगत्संवर्तकालदण्डतोलनं, तत्समरचकितैरमरैः सह परमेष्ठ्यागमनं, यमसमीपे ब्रह्मणामोघस्य कालदण्डस्योपसंहारप्रार्थनपूर्वक रावणस्य निजवरप्रदानप्रकटनं, यमस्यान्तर्धान, रावणस्य जयघोषेण यमलोकात् प्रतिनिवर्तन चाह ।

२३ अथ यमलोकादागतेन रावणेन मारीचादीनां समागमः, पुनरनेन रसातलगमनसमये पयोनिधिदर्शन, भोगवत्यां मणिमतीनगरस्थनिवातकवचैः सहास्य संवत्सरान्तमायोधन, ततः पितामहनियोगेन तैः सह मैत्री, अश्मनगरे कालकेयहनन, तत्रैव शूर्पणख्या भर्तुर्विद्युज्जिह्वस्य शिरश्छेदनं, ततः सलिलेन्द्र नीलदर्शन, तत्र क्षीरोदनिदानं, क्षीरस्रवन्त्याः पशुपतिवृषभमातुश्चन्द्रजनयित्र्याः फेनपानां जीवातोर्वारुण्याः प्रदक्षिणपूर्वकमनवरतनिष्यन्दमाना मन्दतोयधाराकीर्णपरिसरपाण्डुराभ्रसदृशप्राचेतसालयनिरीक्षणासहिष्णुदशवदनशराद्यमानबलाध्यक्षवीक्षणजनितक्रोधानां वरुणतनयानां युद्धाभिगमन, तैर्दशमुखस्य युद्धविमुखीकरण, पुनर्महोदरेण तेषां रथभञ्जनं, ततो रावणेन तेषां पराभवः, पुनर्वरुणान्वेषणं, प्रहसेन वरुणमन्त्रिणा वरुणस्य ब्रह्मलोकयात्राकथनम्, अस्य जयघोषेण प्रतिनिवर्तनं चाह ।

२४ अथ रावणेन लंकागमनवेलायां पथि देवगन्धर्वनागयक्षसिद्धनरेन्द्रकन्यापहरणं, तासां स्वजनविश्लेषदुःखवशान्निर्गलनि-

सर्गाः विषयाः

सर्गाः विषयाः

निवेदितवता दूतस्य तत्पुत्रस्य लवणस्य दुश्चेष्टितं किं ब्रूमो वय बाधिताः रावणवधं श्रुत्वा लवणान्तकस्त्वमेवेति मनसि निश्चित्य त्वां शरणं भजाम' इति निवेदनम् ।

६२ अथ रामेण लवणः किमाहारः किमाचारः कुत्रास्त इति पृष्टैर्मुनिभिर्लवणस्याहारो ब्राह्मणा मानुषाः सत्त्वानि सर्वाणीति कथितं श्रुतवता लवणवधः कस्यांशोयमिति पृष्टयोर्भरतशत्रुघ्नयोः शत्रुघ्नेन लवणो ममैवांश इति प्रार्थितेन रामेण शत्रुघ्नस्य मधुपुराभिषेचननियोजनम् ।

६३ अथाभिषेचनायाप्रजनियोजितेन शत्रुघ्नेनाग्रजयोः स्थितयोरयमभिषेको मम व्रीडाकरोप्यग्रजाज्ञाकैङ्कर्यनिर्वहणे मम दोषो न भवेदिति प्रार्थितेन श्रीरामेण ब्राह्मणैर्वसिष्ठादिभिर्ऋत्विग्भिर्नैगमैर्मन्त्रिभिः कन्याभिश्चाभिषेचितस्य शत्रुघ्नस्य पुरा मधुकैटभवधार्थं भगवता नारायणेन सृष्टस्य शररय प्रदानपूर्वकं लवणवधोपायवोधनम् ।

३४ अथाग्रजदत्तचतुरंगबलमग्रनः प्रस्थापय वर्षाकाले लवणे बहिर्निर्गते मधुपुरद्वार सेनां पृष्ठतः कृत्वात्वमेक एव निरुन्त्स्वेति रामेण बोधितः शत्रुघ्नः सेनां प्रस्थाप्य मासात् पर सर्वान्नमस्कृत्य प्रयाणोद्युक्तोभूत् ।

६५ अथ साकेतान्निर्गतेन पथि द्विरात्रमुषित्वा वाल्मीकेराश्रमं गनेनानेन शत्रुघ्नेन तत्रत्ययज्ञविभूतिं वीक्ष्य पृष्टेन वाल्मीकिना युष्माकं पूर्वकेण सुदासपुत्रेण वीरसहेन बाल्य एव मृगयायां शार्दूलरूपिणोर्द्वयोर्निशाचरयोर्मृगीकृतवनयोरन्यतरस्य वधेनावशिष्टो राक्षसो वसिष्ठवेषं धृत्वा सौदासं वसिष्ठ इव सामिषमन्नं याचित्वा महानसे रूपान्तरेण सूदो भूत्वा मानुषमांसं पक्त्वा वसिष्ठाय दापयित्वान्तरधात्, तदन्नदानरुष्टेन वसिष्ठेन शप्तेन राज्ञा प्रतिशापाय जलाहरण, तत्पत्न्या मदयन्त्या निषिद्धेन स्वपादाघोक्षणात् कल्माषपादाभिख्यां गतेन पुनः प्रार्थिताद्वसिष्ठाच्छापविमोचितेन विरचितेयं यज्ञभूमिरिति कथनम् ।

६६ अथ शत्रुघ्नस्य पर्णशालानिवासरात्रौ सीताया दारकद्वयप्रसव श्रुतवता वाल्मीकिना येन कुशमुष्टिना लवेन च रक्षाबन्धन कृत ताभ्यां कुशलवाभ्यामेव तयोः कुशलवाविति नामकरण, तयोर्जनन श्रुत्वानन्दपरवशस्य शत्रुघ्नस्य मुनिभिः सह प्रयाण च ।

६७ अथ शत्रुघ्नेन लवणः कीदृक्प्रभावस्तस्य शूलेन के निहता इति पृष्टेन भार्गवेण च्यवनेन पूर्वं सर्वविजयी युष्मत्कुलकूटस्थो मांधाता स्वारिन्द्रेणार्धासनगतो भूमौ सर्वजेता त्व न भवसि मधुपुरे लवणासुरस्त्वया न निर्जित इत्युक्तो युवनाश्वसुतो मधुपुरं गत्वा तेन शूलेन ससेनो भस्मीकृतः, त्वञ्च विजयी भविष्यसीत्युत्साहित इत्यादि ।

६८ अथ प्रभाते स्वाहारसंपहार्थं पुराद्बहिर्लवणगमनं, ततः सायुधस्य शत्रुघ्नस्य यमुनानदीतरणपूर्वकं मधुपुरद्वारनिरोधनम्, अर्धदिवसे बहूनां सत्त्वानां भारमुद्वहता पुरद्वारमागतेन लवणेन शत्रुघ्ननिर्भर्त्सनं; ततो रोषाविष्टस्य लक्ष्मणानुजस्य गात्रादर्चिर्निर्गमनं, दिवि भुवि समानप्रभावस्य दशरथस्य रावणहन्तुर्भ्रातुश्च प्रभावसंकीर्तनेन सह स्वनामसंकीर्तनं च श्रुतवता स्वमातृभ्रातुर्दशवदनस्य हननश्रवणातिकुपितेन लवणेनायुधाहरणार्थमवकाशप्रदानाय याचनं, तदनङ्गीकुर्वतानेन जीवलोकं सुदृष्टं कुरु प्राणास्तव दुर्लभा इति प्रतिवचनम् ।

६९ अथ लवणशत्रुघ्नयोर्द्वन्द्वयुद्धे लवणकरविसृष्टमहातरुताडितस्य मूर्च्छितस्य राघवस्य भूमौ पतन, तदन्तरेस्य स्वायुधाहरणाभिलाषं विना भक्ष्योद्वहन, तदन्तर एवोत्थितेन शत्रुघ्नेन मार्गनिरोधनपूर्वकं सर्वतसमन्तसमुज्ज्वलत्सूर्यमण्डलसवर्णस्यातिभीषणस्यामोघबाणधारणेन बिभ्यतो लोकान्वीक्ष्य ससंभ्रमं पितामहमुपगतवतां देवानां नारायणबाणप्रभाववर्णनपूर्वकं युद्धवीक्षणार्थं विधातुरागमनम्, तत आकर्णाकृष्टविमोचितस्य बाणस्य लवणोरो भित्त्वा रसातलं प्रविश्य पुनः शत्रुघ्नकरप्रवेशं, तत्क्षण एवाहंपूर्विकया निर्गतयोर्लवणप्राणशूलयोरन्तकान्तकयोः समीपगमन, ततः शत्रुघ्नशिरसि पुष्पवर्षपतनं, राघवजयनिरीक्षणविकसितहृदयपुण्डरीकाणां देवर्षिसिद्धचारणगन्धर्वाणां जयशब्दश्च ।

७० अथ विनिपातितं लवणं वीक्ष्याभ्यागतैः पुरुहूतपुरः-

सर्गाः विषयाः

सरैंदै. शत्रुघ्नाय ससैन्याय धर्मपुरप्रवेशानुज्ञाप्रदान, ततो विविधपण्योपशोभितापणचत्वरचैत्योद्यानाभिरामायां नानाविधतरुजालशोभिततीरया विकसितकमलकह्लारकुवलयकुमुदखण्डमण्डितया यमुनानद्या समेताया मधुपुर्यां रात्रवानुजराज्यकरणं च ।

७१ अथ रामदर्शनाभिलाषेण शत्रुघ्नेनायोध्यां प्रति प्रयाण, मध्यमार्ग वाल्मीक्याश्रमगमनं, ततोभिवादितेन वाल्मीकिना लवणवधश्रवणसतुष्टेन विरचितशत्रुघ्नप्रशसनम्, अनुगैः सह रामचरितगानाकर्णनपरवशहृदयस्य शत्रुघ्नस्योपकायाप्रवेशश्च ।

७२अथ रात्रौ वाल्मीकिशिष्यकृतरामचरितगानश्रवणस्मरणादलब्धनिद्रः शत्रुघ्नः प्रभाते निर्वर्तितनित्यकृत्यो वाल्मीकिमभिवाद्य तनाश्लिष्य विसर्जितो लब्धानुज्ञश्चायोध्यां प्रविश्य श्रीराम दृष्ट्वाभिवाद्य तेन विरचितकुशलप्रश्नो नाह मधुपुरीं गन्तुमभिलषाम्यत्रैवार्यसमीपे स्थातुमिच्छामीति रामं सप्रार्थ्यात्र स्थातु नोचित सप्तरात्रमिहोषित्वा ततो मधुपुरीं गच्छेति नियोजितोथ सप्तरात्रात् पर भरतलक्ष्मणाभ्यां दूरमन्वीयमानो मधुपुरीमगमत् ।

७३ अथ मृतं बाल सुत राजद्वारि गृहीत्वा पत्नीसहायस्य द्विजवर्यस्य रोदम , तत्कृतराजगर्हणं च ।

७४ अथ द्विजदुःखसमानदुःखः श्रीरामो वसिष्ठवामदेवमार्कण्डेयमौद्गल्यकाश्यपकात्यायनगौतमजाबालिनारदादिभिर्भ्रातृभिर्मन्त्रिभिश्च समन्त्र्य नारदेन युगधर्मप्रकटनपूर्वक द्विजबालमरणकारणं शूद्रतपश्चरणं निवेद्य तमन्वेषयेति नियोजितः ।

सर्गाः विषयाः

७५ अथ दाशरथिर्द्विजपुत्रकलेवरसंरक्षणं नियुज्य स्मरणमात्रागतं पुष्पकमारुह्य प्रथमं प्रतीचीं तत उत्तरां पश्चात् प्राचीं चान्विष्य दक्षिणस्यां दिशि शैवलस्योत्तरपार्श्वे दुष्करं तपश्चरन्तं कञ्चिद्वीक्ष्य तस्य जात्यादपृच्छत् ।

७६ अथ दाशरथिः सशरीरस्वर्गगमनाय दुष्करं तपश्चरन्तं शम्बुकनामान शूद्र विज्ञाय तस्यासिना शिरश्छित्त्वा देवैः पूजितस्तेभ्यो द्विजबालजीवितागमं श्रुत्वा तैः सहागस्त्याश्रमं गत्वागस्त्यमभिवाद्यागस्त्येनापि स्तुतो हस्ताभरण स्वीकुर्विति प्रार्थितो राज्ञः स्वस्य प्रतिग्रहानर्हतां निवेद्य तेन लोकपालांशत्वेन ब्रह्मणा सृष्टं क्षुपं राजानं दृष्टान्तीकृत्येन्द्रांशत्वेन प्रतिगृहाणेति प्रार्थितो हस्ताभरण गृहीत्वा तस्य गमनकारणमन्वपृच्छत् ।

७७ अथ कुम्भसंभवः स्वस्य हस्ताभरणागमनकारणं वक्तुमारममाणः पुरा निर्मानुष्ये मृगपक्षिविवर्जिते वने कस्मिश्चित् तपस्तप्तुं गतोहं योजनायामं कंचित् सरोवरं तत्र दृष्ट्वा तस्मिन् सरसि हृष्टपुष्टांगं कंचिच्छवं वीक्ष्य चिन्तयानः पुनराकाशे दिव्यविमानस्थैरोभिः सर्वाभरणभूषिताभिर्विरचितनृत्तगीतसुखमनुभवन्तमपि विमानादवरुह्य सरःस्थित शव भक्षमाणं स्वर्गिणमालोक्य को भवान् दिव्यपुरुष एतादृशमनर्हमाहारमगीकरोषीति पृष्टो वृत्तं सर्वं वक्तुमयतिष्ट ।

सर्गाः विषयाः

७८ अथ दिव्यपुरुषः स्ववृत्तान्त वक्तुमारभमाणः पुरा वैदर्भको राजा सुदेव इत्यभूत्, तस्य कलत्रद्वयमतिष्ठत्, तयोरेका श्वेतनामान मामजनयदन्या म ा यवीयांस सुरथमजनयत्, पितरि स्वर्गते पौरा मामभ्यषिञ्चन् वर्षसहस्राणि राज्यं धर्मत परिपाल्य विज्ञातायुरनुज राज्येभिषिच्य मृगपक्षिविवर्जितेस्मिन्वनेस्य सरसः समीपे दुष्कर तपस्तप्त्वा ब्रह्मलोकमभिसपद्य क्षुत्पिपासातुरो ब्रह्माणं शरण गत्वा ब्रह्मणा भवान् पूर्वं तपश्चरणकाले शरीरं संरक्षति स्म कस्मैचिद्भिक्षार्थिने यतये भिक्षा न दत्तवान् तस्मात्पंक्तिवञ्चनापुष्ट स्वशरीर सरोगत भक्षयेत्युक्तस्तद्विमोचनमगस्त्येनाचिराद्भवितेत्युक्तं यदि भवानगस्त्योसि ममाभरण गृहीत्वा मां तारयेत्यवोचत्, पुनरहमाभरणमगृह्णां शवं चान्तर्धात, श्वेतोपि तृप्तो दिव जगाम तदिद हस्तभूषणमित्याह ।

७९ अथ मृगपक्षिविवर्जितस्य वनस्य वृत्तान्त पृच्छतो राघवस्यागस्त्येन पूर्वं मनोः पुत्रस्येक्ष्वाकोः पुत्रेण शातमिकेन दण्डेन विन्ध्यशैवलयोर्मध्ये पर्वतरोधसि मधुमन्त नाम पुर लब्धम् ।

८० अथ बहुवर्षगणान् राज्यं पालयतो दण्डस्य स्वगुरोः शुक्रस्याश्रमगमन, तत्रैकाकिनीं शुक्रपुत्रीमरजां दृष्ट्वा कामपरवशेन तस्या बलात्कारो, वेपमानया तया शुक्रागमनप्रतीक्षण च ।

८१ अथोशनस आश्रमागमन, क्षुत्पिपासातुरेणानेन स्वदुहितृनिरीक्षणेनानिवार्यक्रोधेन 'दण्डः सप्तरात्रेण समृत्यबलवाहनो

सर्गाः विषयाः

नाशमेष्यति, यावद्दण्डविषयस्तावदचिरेण पांसुवर्षेण निर्मनुष्यं मृगपक्षिविवर्जितमरण्यं भवत्विति' च शापदान, तदाप्रभृत्यस्य दण्डकारण्याभिधा जातेति कथनं, सूर्येऽस्तंगतेऽगस्त्येन सन्ध्यानिमित्तं रामप्रेषणं च ।

८२ अथाप्सरोवरसेविते तस्मिन् सरसि विगाह्य सायंसन्ध्यानुष्ठानपूर्वकं श्रीरामस्यागस्त्याश्रमागमन, कन्दमूलौषधिशाल्यन्नादिभिरातिथ्य, तत्रैव रात्रियापन, प्रभाते विरचितकाल्यकृत्येनागस्त्यस्तोत्रमगस्त्येनापि ऋषिनिकटे रामस्तवः, पुनरगस्त्याभिवादनपूर्वकं पुष्पकारोहणमर्धदिवसेयोध्यागमन, गृहमध्यकक्ष्यायां पुष्पकादवरोहण, पुष्पकविसर्जन, भरतलक्ष्मणाभ्यां द्वाःस्थप्रेषण च ।

८३ अथ द्वाःस्थेन कुमारयोरानयनं, तयोरालिङ्गनपूर्वकं रामेण राजसूययागकरणाय बोधनं, भरतेन वश्यानां सर्वराज्ञां सर्वप्रजानां हिंसामसहमानेन तन्निरोधनमवरजेनोक्त पूर्वजेनाङ्गीकृतम् ।

८४ अथ लक्ष्मणेनाश्वमेधयागकरणाय बोधन, पूर्वं वृत्रे लोकत्रयं स्ववशे कृत्वा कदाचित्तप कृतमतौ पुत्रं मधुरेश्वरं राज्ये निवेश्य दुष्करं तपः कुर्वति शक्रो विष्णु शरण गत्वा वृत्रोतीव बलवान् किंच दुष्करं तपश्चरति तद्धननविषये त्वया विना नान्या गतिरिति प्रार्थितवानिति ।

८५ अथ वृत्रवधमशेषेण वदेति रामनियोजितेन लक्ष्मणेनेन्द्रप्रार्थितो विष्णुस्तंनाह पूर्वं स्तुतस्तस्य हनन कर्तुं मम नोचितं

सर्गाः विषयाः

मया विना गुष्माक नान्या गतिस्तस्मादुपाय वच्मि, आत्मानं त्रेधा विभज्यैकेनांशेन वज्रमेकेनेन्द्रमन्येन भूतल प्रविशामि तेन वृत्र हनिष्यतीन्द्र इति देवानुक्त्वान्तरधात्, ततो देवाः सेन्द्रा यत्र वृत्रस्तपति तत्र गत्वा दुःखिता बभूवुस्तदेन्द्रो वज्रेण वृत्रमहनत्, ततो वासव ब्रह्महत्यानुव्रजदेवा विष्णुं स्तुत्वा विष्णुनात्मीयाश्वमेधयागकरणाय बोधिता इति ।

८६ अथ ब्रह्महत्यया परीते वासवे विप्रनष्टेन्द्र लोक शून्य ध्वस्ता भूमिं निरानन्दाः प्रजा दृष्ट्वा देवा विष्णूपदिष्टं वैष्णवमश्वमेधं यत्रेन्द्रः स्थितस्तत्र समाचरन्, ततो ब्रह्महत्या दुर्वासा पुरत आगत्य क मे स्थान विधास्यथेत्यवोचत्, ततो देवेभ्यः स्वात्मानं चतुर्धा विभज्यैकेनांशेन पूर्णासु नदीषु चतुरो वार्षिकान्मासान्दर्पघ्नी वसिष्याम्येकेन भूम्यां सदा वसिष्यामीतरेण युवतिषु मासि मासि त्रिरात्रं दर्पघ्नी निवसिष्याम्यनेन ये ब्राह्मणहन्तारस्तत्र वसिष्यामीति वरॉल्लब्ध्वा गच्छदेवा इन्द्रं प्रणम्य विज्वरं स्वर्गमानिन्युरिति कथाशेषः पूरितो लक्ष्मणेनाश्वमेधप्रभाव एतादृश इति प्रकाशितश्च ।

८७ अथ लक्ष्मणेन वृत्रघातचरिते समापिते रामोप्येनां कथा मनुस्मारभमाणः पूर्वं कर्दमप्रजापतेः सुत इलो नाम धर्मिष्ठो राजा धर्मेण प्रजाः पालयन् कदाचिन्मृगयां पर्यटन् गुहोत्पत्तिस्थान गतस्तत्र देव्योमया रममाणेन नारीरूपेण शम्भुना स्त्रीभूत तत्रत्य-

सर्गाः विषयाः

पुरुषवर्गं दृष्ट्वा सानुगमात्मानं च स्त्रीकृत वीक्ष्यातिचकितमतिस्तमेव वृषभध्वज तुष्ट्वा पुरुषत्व विनान्य वर वरयेत्युक्तः, पुनरुमाप्रसादेन मासमेकं पुस्त्वं मासमेक स्त्रीत्व च प्रतिपद्य मास पुरुषो भूत्वा पुनर्मास त्रिलोकसुन्दरीला नाम पुरन्ध्र्यभूदिति ।

८८ अथ भरतलक्ष्मणयोः कथायां कौतूहलं वीक्ष्य श्रीरामः कथां पूरयमाणः स्त्रीभूतेला सानुगा तत्र वने रममाणातिरमणीयं कंचित्सरोवर वीक्ष्यानुगताभिर्विहर्तुकामा जलमध्ये तपन्तं सोमसुतं बुधमपश्यत् सोपीमां दृष्ट्वा कामपरवशो बुद्ध्वा विचार्य ताः स्त्रिय आहूय तासा किंपुरुषसुखानुभवसदृशं किंपुरुषीरूप प्रादादित्यवादीदिति ।

८९ अथ किंपुरुषोत्पत्तिं श्रुतवतोर्भरतलक्ष्मणयोर्भूयोपि कथां कथयता रामेण विद्रुताः सर्वा दृष्ट्वा बुध इला सर्वाङ्गसुन्दरीं मोहपरवशोरमयत्, मासे पूर्णे सुप्तोत्थित इलस्तपन्तं सोमसुत वीक्ष्य मामनुगताः कुत्र गता इत्यपृच्छत्, सोपि अश्मवर्षेण सर्वे निपातिता इत्यवोचत्, इलोपि राज्यगमनाय नैच्छत्, बुधेन संवत्सरान्तं वसेत्युक्तो मास पुरुषो भूत्वा मास स्त्री भूत्वा नवमे मासि पुरूरवसं नाम पुत्र जनयित्वा बुधाय दत्त्वा संवत्सरान्ते पुरुषत्वप्राप्तिकाले तेन कथाभिरभिरञ्जित इति ।

९० अथ पुरुषत्व प्राप्त इले बुधाहूतेन संवर्तेन सह च्यवनारिष्टनेमिप्रमोदनमोदकरदुर्वासःप्रभृतीनां मुनीनामागमन, तेष्वि-

सर्गाः — विषयाः

लवृत्तान्तनिवेदनम्, तेषामन्योन्य सवदतां कर्दमस्य पुलस्त्यक्रतु-वषट्कारोंकारैः सहागमनमागतानां द्विजानामिलहितैषिणामन्यो-न्यसभाषणम्, एतैः सह कर्दमेन प्रजापतिना महादेवप्रीत्यै अश्व-मेधयागकरण, प्रसन्नेन शम्भुनेलस्य स्त्रीत्वविमोचनम्, शशबिन्दु-नाम्ना पुत्रेणाधिष्ठितं बाह्लिकमुत्सृज्यैलेन मध्यदेशे प्रतिष्ठाननगरे-राज्यकरणम्, अन्ते पुरूरवसं प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मलोकगमनम्, अश्वमेध एतादृश इति रामेण वर्णन च ।

९१ अथ रामप्रेरितेन लक्ष्मणेन वसिष्ठादीनामृषीणामानयन, रामेणाभिवादनपूर्वकमश्वमेधकरणाय स्वाभिप्रायनिवेदनम्, आशी-र्वादपूर्वकं तेषामङ्गीकारे रामेण सुग्रीवविभीषणयो राज्ञां चाह्वा-नाय लक्ष्मणनियोजन, नैमिषारण्ये यज्ञवाटकरणाय नियोजन, पुनस्तण्डुलमुद्गमाषतिलसूपस्नेहाज्यादिपूरितयागसामग्रीं पुरस्कृत्य सुवर्णप्रतिकृत्या सीतया मातृभिश्च सह भरतप्रेषण, तत्रागच्छतां राज्ञामृषीणामुपकार्यानिर्माणाय बोधन च ।

९२ अथ सर्वं सस्थाप्य रामेण कृष्णसारमृगवर्णाश्वमोचन, तद्रक्षणायाश्वचर्यायै च ऋत्विग्भिर्बलैश्च सह लक्ष्मणप्रेषण, ततो नैमिषे यज्ञवाटदर्शनविकसितहृदयपुण्डरीकेन रामेण तत्र निवसता राज्ञामुपायनस्वीकारप्रत्यर्चनापूर्वकमुपकारिकानिवेदन, सानुगाना तेषां शत्रुघ्नसहायेन भरतेनान्नदानवस्त्राणां प्रदापन, ततः प्रणतै-र्वानरैः सुग्रीवेण च विप्राणां परिवेषणम्, उग्रतपसामृषीणां

सर्गाः — विषयाः

विभीषणेन पूजाविधानमेवमहरहरुपचीयमानाया यज्ञसमृद्धेः सव-त्सरान प्रवर्तनञ्च ।

९३ अथ यज्ञवाट प्रति सशिष्यस्य वाल्मीकेरागमनम्, ऋषिवाटनिकट उटजपरिकल्पन, तत्र फलमूलपूरितवनेभ्यो यथारुचि फलभक्षणनियोगपुरस्सरं समागतर्षीणां भगवच्छ्रीराम-चन्द्रस्य चेच्छया तत्पुरस्तात्लयसमन्वितं वीणागानपुरःसरं रामायणमादितो विंशतिसर्गक्रमेणान्यूनातिरिक्तं प्रतिदिनं यथा-क्रम गायेथाम्, कौ युवामिति पृष्टौ चेद्वाल्मीकिशिष्याविति श्रूता मिति कुशलवयोर्नियोजनम् ।

९४ अथ तयोर्गानमाधुर्यश्रवणपरवशहृदयेन रामेणाहूताना चतुर्वेदपारगाणां मूर्च्छारोहणादिस्वरलक्षणज्ञाना पुराणज्ञानां सर्वशास्त्रकुशलानां पुरतस्तयोर्गानारम्भे नारदोपदिष्टसक्षेपगान-पूर्वक यागाभ्यन्तरे विंशतिसर्गसमापनावसरे रामतुल्ययोरेतयो रामेण अष्टादशसहस्रसुवर्णदानाय भ्रातरि नियोजिते फलमूला-शिनोरावयोः किमनेनेति ताभ्यां तन्निरोधन, ततो रामेण ग्रन्थ-कर्ता कुत्रास्ते किं प्रमाण का प्रतिष्ठा तस्येति पृष्टयोः कर्ता भगवान् वाल्मीकिरत्रैवागतः; चतुर्विंशति सहस्रश्लोकाः प्रमाण पञ्च सर्गशतानि काण्डानि षट् सोत्तराणि, गाने श्रवणेच्छा चेद्वि-श्रब्ध शृणुतेति प्रतिवचन, बाढमित्युक्त्वा श्रुत्वा च रामस्य ऋषिभिः सह कर्मशालायां गमनम् ।

सर्गाः — विषयाः

९५ अथैव बहुष्वहःसु गायमानयोस्तयोरुत्तरकाण्डाख्याने सीतापुत्रत्व-विज्ञानेन सीताशपथनिमित्त वाल्मीकये दूतप्रेषण, मुनिना तदङ्गीकारे, राज्ञामृषीणां तन्निवेदन, तै रामगुणश्लाघन, ततस्तेषां विसर्जनं च ।

९६ अथ रामाहूतानां वसिष्ठादीनामृषीणां सर्वेषा जनानां दोषप्रयोक्तॄणां च मध्ये वाल्मीकिना सीतानयनपूर्वक सीता-शुद्धि ज्ञातवता सीतेयं निर्दोषा ममान्तरात्मा मनःषष्ठानि भूतानि च शुद्धा विदन्ति इयमशुद्धा चेदह जन्मप्रभृत्यनुष्ठीयमानतपःफलं नानुभवामि, शुद्धेति रामोपि विज्ञाय लोकापवाद प्रमार्ष्टुकामः सीताशुद्धेर्दृढीकरण चकार ।

९७ अथ वाल्मीकिनैवमुक्ते ब्रह्मवासवादिसर्वदेवेष्वागतेषु राजभिः पृथ्वीसुरैर्नागरैः शोभितायां सभायां साञ्जलिबन्धे रामे मुनिवाक्यैरेवाकल्मषैर्मम प्रत्ययेपि सीताशपथात् सर्वेषां प्रत्यये सति मम प्रीतिरस्तीति निवेदयति दिव्यगन्धयुतस्य वायोः प्रचारः, ततो रामं विना नान्य मनसा स्मरामि यदि मनसा वाचा वपुषा राममेव समर्चये यदि माधवी मे विवर दास्यतीति काषायवा-सिन्या सीतया शपथकरण, क्षणेन भूतलादुत्थिते नागेन्द्र-वपुर्भिर्धृते कमनीयसिंहासने धृतदिव्यशरीरया भूम्या गृहीत-स्तायाः सीताया उपवेशनम्, आकाशात्पुष्पवृष्टिपतन, तस्या रसातलप्रवेशः, सर्वजगतां विस्मयसमोहौ च ।

सर्गाः विषयाः

९८ अथ सीताया रसातलप्रवेशाददतिदूयमानमानसेन श्रीरामेण सकोपेन भूमिं प्रति तव सुतां सीतां जामातुर्मम समीप नानयेथा यदि शरैः सशैलवनां त्वां विधमिष्यामीत्युदीरणं, ब्रह्मणा पूर्वक भात्र स्मर सुख रसातलं प्रविष्टा सीता पुनः स्वर्गे त्वया सगमिष्यत्येतत्परिषन्मध्ये तवेदं सोत्तर वाल्मीकिकृतं काव्यं श्रुत शेष भविष्यदुत्तरमुत्तमः काव्यनायकस्त्वमेव परमऋषिस्त्वमे- वर्षिपूज्यः श्रृणुष्वावहितो मुनिभिः सहेति कथनं, पुनस्तस्यान्त- र्धाने, श्रीरामेण वाल्मीकये श्वो गापयितव्य भविष्यदुत्तरमिति निवेदन, ततः पर्णशालागमन च ।

९९ अथ प्रभाते सर्वमुनिभिर्भविष्यदुत्तरश्रवणम्, अश्वमेध समाप्य सीतादुःख मनसि निधायायोध्यागमन, तत्राश्वमेधशतं काञ्चनमय्या सीतया सहानेकविधयागांश्च विधाय स्वर्गतानां मातॄ- णामौर्ध्वदैहिककरणं च ।

१०० अथ युधाजिता गार्ग्यप्रेषणम्, अयोध्यामागतेन गार्ग्येण युधाजिद्दत्तपारितोषिकाहरणं, रामेण प्रत्युत्थानपूर्वक पारितोषिकस्वीकारः, रामप्रश्नानुगुणमुत्तर दत्त्वा सिंधोरुभयपार्श्वे फलमूलोपशोभितः कश्चिद्देशः शैलूषपुत्रैर्गन्धर्वैराक्रान्तस्तान्नि- र्जित्य त्ववशे कुरुष्व नान्यैः प्रवेष्टुं शक्यत इति युधाजिताभिहि- तमिति वदतो गार्ग्यस्य वचःश्रवणपरितुष्टेन रामेण ऋषेः पुरत इमौ स्वकुमारौ तक्षपुष्कलौ भरतो गृहीत्वा युधाजिता बलेन च सह गत्वा तान्निर्जित्य तत्र संस्थाप्य मत्सीपमागमिष्यतीत्युभावभि- पिन्य भरतेन चतुरङ्गबलेन सह प्रेषण, तेषां केकयनगरप्रापण च ।

१०१ अथ भरतयुधाजितोर्युद्धाय गन्धर्वदेशगमन, भरत- मागत श्रुत्वा युद्धायागतानां गन्धर्वाणां भरतेन सप्तरात्र युद्धप्रवर्तन, ततो भरतेन संवर्तास्त्रेण कामरूपिणां त्रिकोटिगन्ध- र्वाणां हननं, तक्षपुष्कलयोस्तक्षशिलापुष्कलावतनगर्योः प्रतिष्ठा- पन, पञ्चवर्षादनन्तर भरतस्यायोध्यागमनमग्रजाभिवादनपूर्वकं गन्धर्ववधनिवेदन च ।

१०२ अथ लक्ष्मणसुतयोरगदचन्द्रकेत्वोरभिषेचनं, लक्ष्म- णानुगतस्यांगदस्य कारुपथे पाश्चात्यदेशेंगदीयनगरीप्रवेशः, भर- तानुगतस्य चन्द्रकेतोर्मल्लविषये चन्द्रकान्तनगरीप्रवेशः, ततः संवत्सरादनन्तरं भरतलक्ष्मणयोरयोध्यागमनमेवं दश वर्षसह- स्राणि सुखेन त्रेताग्निवर्चसामेतेषां धर्मात्प्रजारक्षणम् ।

१०३ अथ कस्यचित्कालस्य तापसरूपस्याऽऽगमने रा- माय लक्ष्मणेन तदागमननिवेदनं, तापसदूतस्यान्तःप्रवेशन, रामे- णासनादिभिरभ्यर्चनपूर्वकमागमनपूर्वकमागमनप्रयोजनप्रश्नः, ते- नावयोः समापणश्रवणदर्शनकर्तुर्वधायाज्ञां कुर्विति प्रतिवचन, तथैव रामेण लक्ष्मणस्य नियोजनञ्च ।

१०४ अथ रामाय स्वागमनकारणनिवेदनायोपक्रममाणस्य दूतस्य तावके पूर्वभावेहं सर्वसमाहरः पुत्रः पुरा लोकान् सङ्क्षिप्य महार्णवेष्वु शयानस्य भूधरणक्षम भोगवन्त नागराज माययो- त्पाद्य मां च नाभिकमले सृष्टवतो द्वौ मधुकैटभौ जनयित्वा तयो- रस्थिकूटाद्रिपरिवृतायां मेदिन्यां मम प्राजापत्य दत्तवतस्त्वदाज्ञा- सृष्टदेवादिरारक्षणायादित्यां पुत्रत्व गतस्यानन्ताचिन्त्याद्भुतशक्ते- र्भूमौ रावण सपुत्रबान्धवं निहंतुमवतीर्णस्य सहस्राधिकदशवर्ष- सहस्रायुःपूर्णस्य तव देवलोकागमनेभिलाषो यदि सनाथा वय- मिति ब्रह्मणा त्वत्सन्निधौ विज्ञापनार्थं प्रेषित इति निवेदन, लो- कसरक्षणार्थमवतीर्णोऽहं यत एवागतस्तत्र गन्तु कृतत्वरो भवा- मीति प्रतिवचनं च ।

१०५ अथ राजद्वारि दुर्वाससोभिगमन, स्वागमन रामाय निवेदयितु लक्ष्मणप्रेरण लक्ष्मणेनाभिवादनपूर्वक किंकरोस्मि महा- मुने साधयेह तदर्थमद्य रामो व्यग्रस्तदर्शनावासमयोयमिति प्रा- र्थितस्याप्यस्य शापारम्भमसहमानेन सौमित्रिणा रामायात्रे- यागमननिवेदन, कालविसर्जन, दुर्वाससो दर्शनाभिवादनपूर्वक- मागमनकारणप्रश्नः, वर्षसहस्रसमापिततपसो मम सिद्धमन्नं दातु- मर्हसीति तस्य प्रतिवचनोत्तरक्षणे सिद्धान्नोपाहरणं, भुक्त्वा सतु- ष्टस्यर्षेर्गमन, दुःखरातमेन रामेण कालवाक्यस्मरणं च ।

१०६ अथ प्रतिज्ञास्मरणदुःखितमग्रजं वीक्ष्य लक्ष्मणेन निजप्रतिज्ञानिर्वहणेन लोकान्पावयेति सहर्षं प्रार्थितेन रामेण मन्त्रिपुरोधसामाकर्ण्य, पुरोधसादिष्टेन स्वानुजविसर्जन, त-

---

॥ इति सतिलकस्य वाल्मीकीयरामायणस्यानुक्रमणिका समाप्ता ॥

॥ अथ श्रीवाल्मीकीयरामायणमाहात्म्यप्रारम्भः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ रामायणमाहात्म्यम् ॥ श्रीरामःशरणंसमस्तजगतांरामंविनाकागतीरामेणप्रतिहन्यतेकलिमलंरामायकार्यंनमः ॥ रामात्र
स्यतिकालभीमभुजगोरामस्यसर्ववशेरामेभक्तिरखंडिताभवतुमेरामत्वमेवाश्रयः ॥१॥ चित्रकूटालयंराममिंदिरानंदमंदिरम् ॥ वंदेचपरमानंदंभक्तानाम
भयप्रदम् ॥ २ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यायस्यांशालोकसाधकाः ॥ तमादिदेवंश्रीरामंविशुद्धंपरमंभजे ॥ ३ ॥ ऋषयऊचुः ॥ भगवन्सर्वमाख्यातंयत्पृष्टं
विदुषात्वया ॥ संसारपाशबद्धानांदुःखानिसुबहूनिच ॥४॥ एतत्संसारपाशस्यच्छेदकःकतमःस्मृतः ॥ कलौवेदोक्तमार्गाश्चनश्यंतीतित्वयोदितम् ॥५॥
अधर्मनिरतानांचयातनाश्चप्रकीर्तिताः ॥ घोरेकलियुगेप्राप्तेवेदमार्गबहिष्कृते ॥ ६ ॥ पाखंडत्वंप्रसिद्धंवैतत्सर्वंपरिकीर्तितम् ॥ कामार्ताह्रस्वदेहाश्चलु
ब्धाअन्योन्यतत्पराः ॥ ७ ॥ कलौसर्वेभविष्यंतिस्वल्परायोबहुप्रजाः ॥ स्त्रियःस्वपोषणपरावेश्यालावण्यशालिनः ॥ ८ ॥ पतिवाक्यमनादृत्यस
दान्यगृहतत्पराः ॥ दुःशीलादुष्टशीलेषुकरिष्यंतिसदास्पृहाम् ॥ ९ ॥ असंवृत्ताभविष्यंतिपुरुषेषुकुलांगनाः ॥ परुषानृतभाषिण्योदेहसंस्कारवर्जिताः ॥
॥ १० ॥ वाचालाश्चभविष्यंतिकलौप्राप्तेचयोषितः ॥ भिक्षवश्चापिमित्रादिस्नेहसंबंधयंत्रिताः ॥ ११ ॥ अन्योपाधिनिमित्तेनशिष्यानुग्रहलोलुपाः ॥
पाखंडालापनिरताःपाखंडजनसंगिनः ॥ १२ ॥ यदाद्विजाभविष्यंतितदावृद्धिंगतःकलिः ॥ विप्रवंशोद्भवश्रेष्ठउपवीतंशिखांत्यज्येत् ॥ १३ ॥ कथंत
न्निष्कृतिंयातिवदसूतमहामते ॥ राक्षसाःकलिमाश्रित्यजायंतेब्रह्मयोनिषु ॥ १४ ॥ परस्परंविरुध्यंतिभगवद्धर्मबंधकाः ॥ द्विजानुष्ठानरहिताभगद्धर्मव
र्जिताः ॥ १५ ॥ कलौविप्राभविष्यंतिकंचुकोष्णीषधारिणः ॥ घोरेकलियुगेब्रह्मन्जनानांपापकर्मणाम् ॥ १६ ॥ मनःशुद्धिविहीनानांनिष्कृतिश्चकथं
भवेत् ॥ शूद्रहस्तोदकंपक्वंशूद्रैश्चसहभोजनम् ॥ १७ ॥ शौद्रमन्नंतथाश्नीयात्कथंशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ यथातुष्यतिदेवेशोदेवदेवोजगद्गुरुः ॥ १८ ॥ तन्नो
वदस्वसर्वज्ञसूतकारुण्यवारिधे ॥ १९ ॥ वदसूतमुनिश्रेष्ठसर्वमेतदशेषतः ॥ कथंनजायतेतुष्टिःसूतत्वद्वचनामृतात् ॥२०॥ सूतउवाच ॥ शृणुध्वमृषयः
सर्वेयदिष्टंवोवदाम्यहम् ॥ गीतंसनत्कुमारायनारदेनमहात्मना ॥ २१ ॥ रामायणमहाकाव्यंसर्ववेदार्थसंमतम् ॥ सर्वपापप्रशमनंदुष्टग्रहनिवारणम् ॥
॥ २२ ॥ दुःस्वप्ननाशनंधन्यंभुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ रामचंद्रगुणोपेतंसर्वकल्याणसिद्धिदम् ॥ २३ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांहेतुभूतंमहाफलम् ॥
अपूर्वंपुण्यफलदंशृणुध्वंसुसमाहिताः ॥ २४ ॥ महापातकयुक्तोवायुक्तोवासर्वपातकैः ॥ श्रुत्वैतदार्षंदिव्यंहिकाव्यंशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ २५ ॥ रामायणे
प्रवर्ततेसज्जनायेजगद्धिताः ॥ तएवकृतकृत्याश्चसर्वशास्त्रार्थकोविदाः ॥ २६ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांसाधनंचद्विजोत्तमाः ॥ श्रोतव्यंचसदाभक्त्यारा
माख्यानंतदानृभिः ॥ २७ ॥ पुरार्जितानिपापानिनाशमायांतियस्यवै ॥ रामायणेमहाप्रीतिस्तस्यवैभवतिध्रुवम् ॥ २८ ॥ रामायणेवर्तमानेपापपाशे
नयंत्रितः ॥ अनादृत्यान्यथागाथासक्तबुद्धिःप्रवर्तते ॥ २९ ॥ तस्मात्तुरामायणनामधेयंपरंतुकाव्यंशृणुतद्विजेंद्राः ॥ यस्मिञ्छ्रुतेजन्मजरादिनाशोभव

त्यदोषःसनरोऽच्युतःस्यात् ॥ ३० ॥ वरंवरेण्यंवरदंतुभाव्यंनिजप्रभाभासितसर्वलोकम् ॥ संकल्पितार्थप्रमदादिकाव्यंश्रुत्वाव्रजेन्मोक्षपदंमनुष्यः ॥
॥३१॥ ब्रह्मेशविष्ण्वाख्यशरीरभेदैर्विश्वंसृजत्यत्तिचपातियश्च ॥ तमादिदेवंपरमंपरेशमाधायचेतस्युपयातिमुक्तिम् ॥३२॥ योनामजात्यादिविकल्पही
नः परःपराणांपरमःपरःस्यात् ॥ वेदांतवेद्यःस्वरुचाप्रकाशःसवीक्ष्यतेसर्वपुराणवेदैः ॥३३॥ ऊर्जेमाघेसितेपक्षेचैत्रेचद्विजसत्तमाः ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यं
रामायणकथामृतम् ॥३४॥ इत्येवंशृणुयाद्यस्तुश्रीरामचरितंशुभम् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोतिपरत्रामुत्रचोत्तमान् ॥ ३५ ॥ त्रिसप्तकुलसंयुक्तःसर्वपापविव
र्जितः ॥ प्रयातिरामभवनंयत्रगत्वानशोच्यते ॥३६॥ चैत्रेमाघेकार्त्तिकेचसितेपक्षेचवाचयेत् ॥ नवम्यहनितस्मात्तुश्रोतव्यंचप्रयत्नतः॥३७॥ रामायणं
चादिकाव्यंस्वर्गमोक्षप्रदायकम् ॥ तस्मात्कलियुगेघोरेसर्वधर्मबहिष्कृते ॥ ३८ ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥ रामायणपरायेतुघोरेक
लियुगेद्विजाः ॥ ३९ ॥ तेनराःकृतकृत्याश्चनकलिर्बाधतेहितान् ॥ कथारामायणस्यापिनित्यंभवतियद्गृहे ॥ ४० ॥ तद्गृहंतीर्थरूपंहिदुष्टानांपापनाश
नम् ॥ तावत्पापानिदेहेऽस्मिन्निवसंतितपोधनाः ॥ ४१ ॥ यावन्नश्रूयतेसम्यक्श्रीमद्रामायणंनरैः ॥ दुर्लभैवकथालोकेश्रीमद्रामायणोद्भवा ॥ ४२ ॥
कोटिजन्मसमुत्थेनपुण्येनैवतुलभ्यते ॥ ऊर्जेमाघेसितेपक्षेचैत्रेचद्विजसत्तमाः ॥४३॥ यस्यश्रवणमात्रेणसौदासोऽपिविमोचितः ॥ गौतमशापतःप्राप्तः
सौदासोराक्षसींतनुम् ॥ ४४ ॥ रामायणप्रभावेणविमुक्तिंप्राप्तवान्पुनः ॥ यस्त्वेतच्छृणुयाद्भक्त्यारामभक्तिपरायणः ॥ ४५ ॥ समुच्यतेमहापापै
रुपपातकराशिभिः ॥४६॥ इति श्रीस्कंदपुराणेउत्तरखंडेनारदसनत्कुमारसंवादेरामायणमाहात्म्येप्रथमोऽध्यायः ॥१॥ ऋषयऊचुः ॥ कथंसनत्कुमारा
यदेवर्षिर्नारदोमुनिः ॥ प्रोक्तवान्सकलान्धर्मान्कथंचमिलितावुभौ ॥ १ ॥ कस्मिन्क्षेत्रेस्थितौताततावुभौब्रह्मवादिनौ ॥ यदुक्तंनारदेनास्मैतन्नोब्रूहि
महामुने ॥ २ ॥ सूतउवाच ॥ सनकाद्यामहात्मानोब्रह्मणस्तनयाःस्मृताः ॥ निर्ममानिरहंकाराःसर्वेतेह्यूर्ध्वरेतसः ॥ ३ ॥ तेषांनामानिवक्ष्यामि
सनकश्चसनंदनः ॥ सनत्कुमारश्चतथासनातनइतिस्मृतः ॥ ४ ॥ विष्णुभक्तामहात्मानोब्रह्मध्यानपरायणाः ॥ सहस्रसूर्यसंकाशाःसत्यवंतोमुमुक्षवः
॥ ५ ॥ एकदाब्रह्मणःपुत्राःसनकाद्यामहौजसः ॥ मेरुशृंगंसमाजग्मुर्वीक्षितुंब्रह्मणःसभाम् ॥ ६ ॥ तत्रगंगांमहापुण्यांविष्णुपादोद्भवांनदीम् ॥ निरी
क्ष्यस्नातुमुद्युक्ताःसीताख्यांप्रथितौजसः ॥ ७ ॥ एतस्मिन्नंतरेविप्रादेवर्षिर्नारदोमुनिः ॥ आजगामोच्चरन्नामहरेर्नारायणादिकम् ॥ ८ ॥ नारायणाच्युतानं
तवासुदेवजनार्दन॥यज्ञेशयज्ञपुरुषरामविष्णोनमोऽस्तुते॥९॥इत्युच्चरन्हरेर्नामपावयन्निखिलंजगत्॥ आजगामस्तुवन्गंगांमुनिर्लोकैकपावनीम्॥१०॥
अथायांतंसमुद्वीक्ष्यसनकाद्यामहौजसः ॥ यथार्हामर्हणांचक्रुर्ववंदेसोऽपितान्मुनीन् ॥ ११ ॥ अथतत्रसभामध्येनारायणपरायणम् ॥ सनत्कुमारःप्रो
वाचनारदंमुनिपुंगवम् ॥ १२ ॥ सनत्कुमारउवाच ॥ सर्वज्ञोऽसिमहाप्राज्ञमुनिमानदनारद ॥ हरिभक्तिपरोयस्मात्त्वत्तोनास्त्यपरोऽधिकः ॥ १३ ॥ येने

दमखिलंजातंजगत्स्थावरजंगमम् ॥ गंगापादोद्भवायस्यकथंसञ्जायतेहरिः ॥ १४ ॥ अनुग्राह्योऽस्मियदितेतत्त्वतोवक्तुमर्हसि ॥ नारदउवाच ॥ नमः
परायदेवायपरात्परतरायच ॥ १५ ॥ परात्परनिवासायसगुणायागुणायच ॥ ज्ञानाज्ञानस्वरूपायधर्माधर्मस्वरूपिणे ॥ १६ ॥ विद्याविद्यास्वरू
पायस्वस्वरूपायतेनमः ॥ योदैत्यहंतानरकान्तकश्चभुजाग्रमात्रेणदधारगोत्रम् ॥ १७ ॥ भूभारविच्छेदविनोदकामंनमामिदेवंरघुवंशदीपम् ॥ आविर्भू
तश्चतुर्धायःकपिभिःपरिवारितः ॥१८॥ हतवान्राक्षसानीकंरामंदाशरथिंभजे ॥ एवमादीन्यनेकानिचरितानिमहात्मनः ॥ १९ ॥ तेषांनामानिसं
ख्यातुंशक्यतेनाब्दकोटिभिः ॥ महिमानंतुयन्नाम्नःपारंगंतुंनशक्यते ॥२०॥ मनवोऽपिमुनीन्द्राश्चकथंतंक्षुल्लकोभजे ॥ यन्नामश्रवणेनापिमहापातकिनो
पिये ॥ २१ ॥ पावनत्वंप्रपद्यंतेकथंस्तोष्यामिक्षुद्रधीः ॥ रामायणपरायेतुघोरेकलियुगेद्विजाः ॥ २२ ॥ तएवकृतकृत्याश्चतेषांनित्यंनमोनमः ॥
॥ २३ ॥ ऊर्जेमासेसितेपक्षेचैत्रेमाघेतथैवच ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥ २४ ॥ गौतमशापतःप्राप्तःसौदासोराक्षसींतनुम् ॥ रामायणप्र
भावेणविमुक्तिंप्राप्तवान्पुनः ॥ २५ ॥ सनत्कुमारउवाच ॥ रामायणंकेनप्रोक्तंसर्वधर्मफलप्रदम् ॥ शप्तःकथंगौतमेनसौदासोमुनिसत्तम ॥ २६ ॥
रामायणप्रभावेणकथंभूयोविमोचितः ॥ अनुग्राह्योऽस्मियदितेचेदस्तिकरुणामयि ॥२७॥ सर्वमेतदशेषेणमुनेनोवक्तुमर्हसि ॥ शृण्वतांवदतांचैवकथा
पापप्रणाशिनी ॥ २८ ॥ नारदउवाच ॥ शृणुरामायणंविप्रयद्वाल्मीकिमुखोद्गतम् ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥ २९ ॥ आसीत्कृतयुगे
विप्रोधर्मकर्मविशारदः ॥ सोमदत्तइतिख्यातोनाम्नाधर्मपरायणः ॥ ३० ॥ विप्रस्तुगौतमाख्येनमुनिनाब्रह्मवादिना ॥ श्रुतवान्सर्वधर्मान्वैगंगातीरे
मनोरमे ॥ पुराणशास्त्रकथनैस्तेनासौबोधितोऽपिच ॥३१॥ श्रुतवान्सर्वधर्मान्वैतेनोक्तानखिलानपि ॥ कदाचित्परमेशस्यपरिचर्यापरोऽभवत् ॥३२॥
उपस्थितायापितस्मैप्रणामंनचकारच ॥ सतुशांतोमहाबुद्धिर्गौतमस्तेजसांनिधिः ॥ ३३ ॥ मयोदितानिकर्माणिकरोतीतिमुदंययौ ॥ यस्त्वर्चितो
महादेवःशिवःसर्वजगद्गुरुः ॥ ३४ ॥ गौतमश्चागतस्तत्रनचोत्थापत्ततोद्विजः ॥ गुर्ववज्ञाकृतंपापंराक्षसत्वेनचोक्तवान् ॥ ३५ ॥ भगवान्सर्वधर्मज्ञः
सर्वदर्शीसुरेश्वरः ॥ उवाचप्रांजलिर्भूत्वाविनयान्नयकोविदम् ॥ ३६ ॥ क्षमस्वभगवन्सर्वमपराधंकृतंमया ॥ गौतमउवाच ॥ ऊर्जेमासेसितेपक्षेरामायणक
थामृतम् ॥ ३७ ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंभक्तिभावेनसादरम् ॥ नात्यंतिकंभवेदेतद्द्वादशाब्दंभविष्यति ॥ ३८ ॥ विप्रउवाच ॥ केनरामायणंप्रो
क्तंचरितानितुकस्यवै ॥ मनसाप्रीतिसापन्नोववंदेचरणौगुरोः ॥ ३९ ॥ एतत्सर्वंमहाप्राज्ञसंक्षेपाद्वक्तुमर्हसि ॥ गौतमउवाच ॥ शृणुरामायणंविप्रवाल्मी ॥ २ ॥
किमुनिनाकृतम् ॥४०॥ तच्छुत्वामुच्यतेपापात्स्वंरूपंपुनरेतिसः ॥ येनरामावतारेणराक्षसारावणादयः ॥४१॥ हतास्तुदेवकार्यार्थंचरितंतस्यत्वंशृणु ॥
कार्त्तिकेचसितेपक्षेकथारामायणस्यतु ॥४२॥ नवम्यहनिश्रोतव्यासर्वपापप्रणाशिनी ॥ इत्युक्त्वासर्वसंपन्नोगौतमःस्वाश्रमंययौ ॥४३॥ विप्रोपिदुःखमापन्नो

राक्षसींतनुमाश्रितः॥ क्षुत्पिपासातिवेशार्तोनित्यंक्रोधपरायणः॥४४॥ कृष्णसर्पद्युतिर्भीमोबभ्रामविजनेवने॥ मृगांश्चविविधांस्तत्रमनुष्यांश्चसरीसृपान्॥
॥४५॥ विहगान्प्लवगांश्चैवप्रशस्तांस्तानभक्षयत् ॥ अस्थिभिर्बहुभिर्विप्राःपीतरक्तकलेवरैः॥४६॥ रक्तादप्रेतकैश्चैवतेनासीद्भूर्भयंकरी॥ ऋतुत्रयेसपृथिवीं
शतयोजनविस्तराम्॥४७॥ कृत्वातिदूषितांपश्चाद्वनांतरमगात्पुनः ॥ तत्रापिकृतवान्नित्यंनरमांसाशनंतदा॥४८॥ जगामनर्मदातीरेसर्वलोकभयंकरः॥
एतस्मिन्नंतरेप्राप्तःकश्चिद्द्विजोऽतिधार्मिकः ॥ ४९ ॥ कलिंगदेशसंभूतोनाम्नागर्गइतिश्रुतः ॥ वहन्गंगाजलंस्कंधेस्तुवन्विश्वेश्वरंप्रभुम्॥५०॥ गायन्नामा
निरामस्यसमायातोऽतिहर्षितः॥ तत्रागतंमुनिंदृष्ट्वासुदामानामराक्षसः ॥५१॥ प्राप्तान्पारणेत्युक्त्वाभुजावुद्यम्यतंययौ ॥ तेनकीर्तितनामानिश्रुत्वादूरे
व्यवस्थितः ॥ ५२ ॥ अशक्तस्तंद्विजंहंतुमिदमूचेसराक्षसः ॥ राक्षस उवाच ॥ अहोभद्रमहाभागनमस्तुभ्यंमहात्मने ॥५३॥ नामस्मरणमाहात्म्या
द्राक्षसाअपिदूरगाः ॥ मयाप्रभक्षिताःपूर्वंविप्राःकोटिसहस्रशः ॥५४॥ नामप्रच्छादनंविप्ररक्षतित्वांमहाभयात् ॥ नामस्मरणमात्रेणराक्षसाअपिभोवयम् ॥
॥ ५५ ॥ परांशांतिंसमापन्नामहिमानोऽच्युतस्यकः॥ सर्वथात्वंमहाभागरागादिरहितोद्विजः ॥५६॥ रामकथाप्रभावेणपाहिमांपातकाधमात् ॥ गुर्वे
वज्ञामयापूर्वंकृताचमुनिसत्तम ॥५७॥ कृतश्चानुग्रहःपश्चाद्गुरुणाप्रोक्तवानिदम् ॥ वाल्मीकिमुनिनापूर्वंकथारामायणस्यच ॥ ५८॥ ऊर्जेमासेसितेपक्षे
श्रोतव्याचप्रयत्नतः ॥ गुरुणापिपुनःप्रोक्तंरम्यंतुशुभदंवचः ॥५९॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥ तस्माद्ब्रह्मन्महाभागसर्वशास्त्रार्थकोविद
॥ ६० ॥ कथाश्रवणमात्रेणपाहिमांपापकर्मणः ॥ श्रीनारद उवाच ॥ इत्याख्यातंराक्षसेनरामायणमनुत्तमम् ॥ ६१ ॥ निशम्यविस्मयाविष्टोबभूव
द्विजसत्तमः ॥ ततोविप्रःकृपाविष्टोरामनामपरायणः ॥६२॥ सुदामंराक्षसंनामचेदंवचनमब्रवीत् ॥ विप्र उवाच ॥ राक्षसेंद्रमहाभागमतिस्तेविमलाग
ता ॥ ६३ ॥ अस्मिन्नूर्जेसितेपक्षेरामायणकथांशृणु ॥ शृणुत्वंराममाहात्म्यंरामभक्तिपरात्मनाम् ॥ ६४ ॥ रामध्यानपराणांचकःसमर्थःप्रबाधितुम् ॥
रामभक्तिपरायत्रब्रह्माविष्णुःसदाशिवः ॥ ६५ ॥ यत्रदेवाश्चसिद्धाश्चरामायणपरानराः ॥ तस्मादूर्जेसितेपक्षेरामायणकथांशृणु ॥६६॥ नवम्यहनिश्रो
तव्यंसावधानःसदाभव ॥ कथाश्रवणमात्रेणराक्षसत्वमपाकृतम् ॥६७॥ विसृज्यराक्षसंभावमभवद्दैवतोपमः ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशमापन्नोविबुधर्षभः॥
॥६८॥ शंखचक्रगदापाणीरामभद्रःसमागतः ॥ स्तुवंस्तुब्राह्मणंसम्यग्जगामहरिमंदिरम् ॥६९॥ नारद उवाच ॥ तस्माच्छृणुध्वंविप्रेंद्रारामायणकथा
मृतम् ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यमूर्जेमासिचकीर्त्यते ॥ ७० ॥ यन्नामस्मरणादेवमहापातककोटिभिः॥ विमुक्तःसर्वपापेभ्योनरोयातिपरांगतिम्॥ रामायणे
तियन्नामसकृदप्युच्यतेयदा ॥७१॥ तदैवपापनिर्मुक्तोविष्णुलोकंसगच्छति ॥ येपठंतीदमाख्यानंभक्त्याशृण्वंतिवानराः ॥ गंगास्नानफलंपुण्यंतेषांसं
जायतेनवम् ॥ ७२ ॥ इति श्रीस्कं० उत्त० नारदसनत्कुमारसंवादेरामायणमा० राक्षसविमोचनंनामद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥

अहोचित्रमिदंप्रोक्तंमुनिमानदनारद ॥ रामायणस्यमाहात्म्यंपुनस्त्वंवदविस्तरात् ॥ १ ॥ अन्यमासस्यमाहात्म्यंकथयस्वप्रसादतः ॥ कथंनो
जायतेतुष्टिर्मुनेत्वद्वचनामृतात् ॥२॥ नारद उवाच ॥ सर्वेयूयंमहाभागाःकृतार्थानात्रसंशयः ॥ यतःप्रभावंरामस्यभक्तितःश्रोतुमुद्यताः ॥ ३ ॥ माहा
त्म्यश्रवणंयस्यराघवस्यकृतात्मनाम् ॥ दुर्लभंप्राहुरित्येतंमुनयोब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥ शृणुध्वमृषयश्चित्रमितिहासंपुरातनम् ॥ सर्वपापप्रशमनंसर्वरो
गविनाशनम् ॥५॥ आसीत्पुराद्वापरेचसुमतिर्नामभूपतिः ॥ सोमवंशोद्भवःश्रीमान्सप्तद्वीपैकनायकः ॥६ ॥ धर्मात्मासत्यसंपन्नःसर्वसंपद्विभूषितः ॥
सदारामकथासेवीरामपूजापरायणः ॥ ७ ॥ रामपूजापराणांचशुश्रूषुर्निरहंकृतिः ॥ पूज्येषुपूजानिरतःसमदर्शीगुणान्वितः ॥ ८ ॥ सर्वभूतहितःशांतो
कृतज्ञःकीर्तिमान्नृपः ॥ तस्यभार्यामहाभागासर्वलक्षणसंयुता ॥९॥ पतिव्रतापतिप्राणानाम्नासत्यवतीशुभा ॥ तावुभौदंपतीनित्यंरामायणपरायणौ ॥१०॥
अन्नदानरतौनित्यंजलदानपरायणौ ॥ तडागारामवाप्यादीनसंख्यातान्वितेनतुः ॥११॥ सोऽपिराजामहाभागोरामायणपरायणः ॥ वाचयेच्छृणुयाद्वा
पिभक्तिभावेनभावितः ॥१२॥ एवंरामपरंनित्यंराजानंधर्मकोविदम् ॥ तस्यप्रियासत्यवतीदेवाअपिसदास्तुवन् ॥ १३ ॥ त्रिलोकेविश्रुतौतौचदंपत्य
त्यंतधार्मिकौ ॥ आययौबहुभिःशिष्यैर्द्रष्टुकामोविभांडकः ॥ १४ ॥ विभांडकंमुनिंदृष्ट्वासमाज्ञातोजनेश्वरः ॥ प्रत्युद्ययौसपत्नीकःपूजाभिर्बहुविस्त
रम् ॥१५॥ कृतातिथ्यक्रियंशांतंकृतासनपरिग्रहम् ॥ नीचासनगतोभूपःप्रांजलिर्मुनिमब्रवीत् ॥ १६ ॥ राजोवाच ॥ भगवन्कृतकृत्योऽस्मितवाभ्याग
मनेनभोः ॥ सतामागमनंसंतःप्रशंसंतिसुखावहम् ॥ १७॥ यत्रस्यान्महतांप्रेमतत्रस्युःसर्वसंपदः ॥ तेजःकीर्तिर्धनंपुत्राइतिप्राहुर्विपश्चितः ॥ १८ ॥
तत्रवृद्धिंगमिष्यंतिश्रेयांस्यनुदिनंमुने ॥ तत्रसंतःप्रकुर्वंतिमहतींकरुणांप्रभो ॥१९॥ योमूर्ध्नि धारयेद्ब्रह्मन्विप्रपादतलोदकम् ॥ सस्नातःसर्वतीर्थेषुपुण्य
वान्नात्रसंशयः ॥२०॥ ममपुत्राश्चदाराश्चसंपत्त्वयिसमर्पिता ॥ समाज्ञापयशांतात्मन्ब्रह्मन्किंकरवाणिते ॥२१॥ विनयावनतंभूपंतंनिरीक्ष्यमुनीश्वरः ॥
स्पृशन्करेणराजानंप्रत्युवाचातिहर्षितः ॥२२॥ ऋषिरुवाच ॥ राजन्यदुक्तंभवतातत्सर्वंत्वत्कुलोचितम् ॥ विनयावनताःसर्वेपरंश्रेयोभजंतिहि ॥२३॥
प्रीतोऽस्मितवभूपालसन्मार्गेपरिवर्तिनः ॥ स्वस्तितेस्तुमहाभागयत्प्रक्ष्यामितदुच्यताम् ॥ २४ ॥ पुराणाबहवःसंतिहरिसंतुष्टिकारकाः ॥ माघेमास्य
प्युद्यतोऽसिरामायणपरायणः ॥ २५ ॥ तवभार्यापिसाध्वीयंनित्यरामपरायणा ॥ किमर्थमेतद्वृत्तांतंयथावद्वक्तुमर्हसि ॥२६ ॥ राजोवाच ॥ शृणुध्वं
भगवन्सर्वंयत्पृच्छसिवदामितत् ॥ आश्चर्यभूतंलोकानामावयोश्चरितंमुने ॥ २७ ॥ अहमासीत्पुराशूद्रोमालिनिर्नामसत्तम ॥ कुमार्गनिरतोनित्यं
सर्वलोकाहितेरतः ॥२८॥ पिशुनोधर्मविद्वेषीदेवद्रव्यापहारकः ॥ महापातकिसंसर्गीदेवद्रव्योपजीविकः ॥ २९ ॥ गोघ्नश्चब्रह्महाचौरोनित्यंप्राणिवधे
रतः ॥ नित्यंनिष्ठुरवक्ताचपापीवेश्यापरायणः ॥ ३० ॥ किंचित्कालेस्थितोह्येवमनादृत्यमहद्वचः ॥ सर्वबंधुपरित्यक्तोदुःखीवनमुपागमम् ॥ ३१ ॥

मृगमांसाशनोनित्यंतथामार्गविरोधकृत्॥ एकाकीदुःखबहुलोह्यवसन्निर्जनेवने ॥३२॥ एकदाक्षुत्परिश्रांतोनिद्रांवातःपिपासितः ॥ वसिष्ठस्याश्रमंदृष्ट्वा
अपश्यंविजनेवने॥३३॥ हंसकारण्डवाकीर्णंतत्समीपेमहत्सरः ॥ पर्यंतेवनपुष्पौघैश्छादितंतन्मुनीश्वरैः ॥३४॥ अपिबंतत्रपानीयंतत्तटेविगतश्रमः ॥
उन्मूल्यवृक्षमूलानिमयाक्षुच्चनिवारिता ॥३५॥ वसिष्ठस्याश्रमेतिष्ठन्निवासंकृतवानहम् ॥ शीर्णस्फटिकसंधानंतत्रचाहमकारिषम् ॥ ३६ ॥ पर्णैस्तृणै
श्चकाष्ठैश्चगृहंसम्यक्प्रकल्पितम् ॥ तत्राहंव्याधसत्त्वस्थोहत्वाबहुविधान्मृगान् ॥ ३७ ॥ आजीवंवर्तनंकृत्वावताराणांचविंशतिम् ॥ अथेयमागतासा
ध्वीविंध्यदेशसमुद्भवा ॥ ३८ ॥ निषादकुलसंभूतानाम्नाकालीतुविश्रुता ॥ बंधुवर्गैःपरित्यक्तादुःखिताजीर्णविग्रहा ॥ ३९ ॥ ब्रह्मन्क्षुत्तृट्परिश्रांता
शोचंतीसुक्रियांक्रियाम् ॥ दैवयोगात्समायाताभ्रमंतीविजनेवने ॥ ४० ॥ मासिग्रीष्मेचतापार्ताह्यंतस्तापप्रपीडिता ॥ इमांदुःखवतींदृष्ट्वाजातामेविपु
लाघृणा ॥४१॥ मयादत्तंजलंचास्यैमांसंवन्यफलंतथा॥ गतश्रमातुतुष्टासामयाब्रह्मन्यथातथम् ॥ ४२ ॥ न्यवेदयत्स्वकर्माणिशृणुतानिमहामुने ॥
इयंकालीतुनाम्नैवनिषादकुलसंभवा ॥ ४३ ॥ दाविकस्यसुताविद्वन्न्यवसद्विंध्यपर्वते ॥ परस्वहारिणीनित्यंसदापैशुन्यवादिनी ॥ ४४ ॥ बंधुवर्गैः
परित्यक्तायतोहतवतीपतिम् ॥ कांतारेविजनेब्रह्मन् मत्समीपमुपागता ॥ ४५ ॥ इत्येवंस्वकृतंकर्मसाचमह्यंन्यवेदयत् ॥ वसिष्ठस्याश्रमेपुण्येह्यहंचेयं
चवैमुने ॥४६॥ दंपतीभावमाश्रित्यस्थितौमांसाशनौतदा॥उच्छिष्टार्थंगतौचैववसिष्ठस्याश्रमेतदा ॥ ४७ ॥ समाजंतत्रदृष्ट्वापिदेवर्षीणांचसत्रकम् ॥
रामायणपराविप्रामाघेदृष्टादिनेदिने ॥ ४८ ॥ निराहारौचविश्रांतौक्षुत्पिपासाप्रपीडितौ ॥ यदृच्छयागतौतत्रवसिष्ठस्याश्रमंप्रति ॥ ४९ ॥ रामाय
णकथांश्रोतुंनवाह्नाचैवभक्तितः ॥ तत्कालएवपंचत्वमावयोरभवन्मुने ॥५०॥ कर्मणातेनहृष्टात्माभगवान्मधुसूदनः ॥ स्वदूतान्प्रेषयामासमदाहरण
कारणात् ॥ ५१ ॥ आरोप्यावांविमानेतुययुश्चपरमंपदम् ॥ आवांसमीपमापन्नौदेवदेवस्यचक्रिणः ॥ ५२ ॥ भुक्तवंतौमहाभोगान् यावत्कालंशृणु
ष्वमे ॥ युगकोटिसहस्राणियुगकोटिशतानिच ॥ ५३ ॥ उषित्वारामभवनेब्रह्मलोकमुपागतौ ॥ तावत्कालंचतत्रापिस्थित्वेशपदमागतौ ॥ ५४ ॥
तत्रापितावत्कालंचभुक्त्वाभोगाननुत्तमान् ॥ ततःपृथ्वीशतांप्राप्तौक्रमेणमुनिसत्तम ॥५५॥ अत्रापिसंपदतुलारामायणप्रसादतः ॥ अनिच्छयाकृतेना
पिप्राप्तमेवंविधंमुने ॥ ५६ ॥ नवाह्नाकिलश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥ भक्तिभावेनधर्मात्मञ्जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ५७ ॥ अवशेनापियत्कर्मकृतंतु
सुमहाफलम् ॥ ददातिनृणांविप्रेंद्ररामायणप्रसादतः ॥ ५८ ॥ नारदउवाच ॥ एतत्सर्वंनिशम्यासौविभांडकमुनीश्वरः ॥ अभिवंद्यमहीपालंप्रययौ
स्वंतपोवनम् ॥५९॥ तस्माच्छृणुध्वंविप्रेंद्रादेवदेवस्यचक्रिणः ॥ रामायणकथाचैषाकामधेनूपमास्मृता॥६०॥माघेमासेसितेपक्षेरामाख्यानंप्रयत्नतः॥
नवाह्नाकिलश्रोतव्यं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥६१॥ यइदंपुण्यमाख्यानंसर्वपापप्रणाशनम्॥वाचयेच्छृणुयाद्वापिरामेभक्तिश्चजायते ॥ ६२ ॥ इति श्रीस्कंदपु

राणेउत्तरखंडेनारदसनत्कुमारसंवादेरामायणमाहात्म्येतृतीयोऽध्यायः॥ ३॥नारदउवाच ॥ अन्यमासेप्रवक्ष्यामिशृणुध्वंसुसमाहिताः॥ सर्वपापहरंपुण्यं
सर्वदुःखनिवारणम् ॥ १ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणांचैवयोषिताम् ॥ समस्तकामफलदंसर्वव्रतफलप्रदम् ॥ २ ॥ दुःस्वप्ननाशनंधन्यंभुक्तिमुक्तिफ
लप्रदम् ॥ रामायणस्यमाहात्म्यंश्रोतव्यंचप्रयत्नतः ॥३॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनम्॥पठतांशृण्वतांचैवसर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥ विंध्या
टव्यामभूदेकःकलिकोनामलुब्धकः ॥ परदारपरद्रव्यहरणेसततंरतः॥५॥ परनिंदापरोनित्यंजंतुपीडाकरस्तथा ॥ हतवान्ब्राह्मणान्गाश्चशतशोथसह
स्रशः ॥६॥ देवस्वहरणेनित्यंपरस्वहरणेतथा ॥ तेनपापान्यनेकानिकृतानिसुमहांतिच॥७॥नतेषांशक्यतेवक्तुंसंख्यावत्सरकोटिभिः ॥ सकदाचिन्म
हापापोजंतूनामंतकोपमः ॥८॥ सौवीरन्नगरंप्राप्तःसर्वैश्वर्यसमन्वितम् ॥ योषिद्भिर्भूषिताभिश्चसरोभिर्विमलोदकैः ॥ ९ ॥ अलंकृतंविपणिभिर्ययौदे
वपुरोपमम् ॥ तस्योपवनमध्यस्थंरम्यंकेशवमंदिरम् ॥१०॥ छादितंहेमकलशैर्दृष्ट्वाव्याधोमुदंययौ ॥ हरिष्यामिसुवर्णानिबहूनीतिविनिश्चितः ॥११॥
जगामरामभवनंवित्ताशश्चौर्यलोलुपः ॥ तत्रापश्यद्द्विजवरंशांतंतत्त्वार्थकोविदम्॥१२॥परिचर्यापरंविष्णोरुत्तंकंतपसांनिधिम् ॥ एकाकिनंदयालुंचनि
स्पृहंध्यानलोलुपम् ॥१३॥ दृष्ट्वाऽसौलुब्धकोमेनेतंचौर्यस्यांतरायिणम्॥देवस्यद्रव्यजातंतुसमादातुमनानिशि ॥१४॥ उत्तंकंहंतुमारेभेविधृतासिर्मदो
द्धतः ॥ पादेनाक्रम्यतद्वक्षोजटाःसंगृह्यपाणिना ॥ हंतुंकृतमतिंव्याधमुत्तंकःप्रेक्ष्यचाब्रवीत् ॥१५ ॥ उत्तंक उवाच ॥ भोभोःसाधोवृथामांत्वंहनिष्यसि
निरागसम् ॥ मयाकिमपराद्धंतेतद्वदत्वंचलुब्धक ॥१६॥ कृतापराधिनोलोकेहिंसांकुर्वंतियत्नतः ॥ नहिंसंतिवृथासौम्यसज्जनाअप्यपापिनम् ॥१७॥
विरोधिष्वपिमूर्खेषुनिरीक्ष्यावस्थितान्गुणान् ॥ विरोधंनाधिगच्छंतिसज्जनाःशांततेजसः ॥१८॥ बहुधावाच्यमानोऽपियोनरःक्षमयान्वितः॥ तमुत्तमं
नरंप्राहुर्विष्णोःप्रियतरंतथा ॥१९॥ सुजनोनयातिवैरंपरहितनिरतोविनाशकालेऽपि॥ छेदेऽपिचंदनतरुःसुरभयतिमुखंकुठारस्य ॥२०॥ अहोविधिर्वै
बलवान्बाधतेबहुधाजनान् ॥ तत्रापिसाधून्बाधंतेलोकेवैदुर्जनाजनाः ॥ २१ ॥ मृगमीनसज्जनानांतृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ॥ लुब्धकधीवरपि
शुनानिष्कारणवैरिणोजगति ॥२२॥ अहोबलवतीमायामोहयत्यखिलंजगत् ॥ पुत्रमित्रकलत्राद्यैःसर्वदुःखेनयोज्यते॥ २३ ॥ परद्रव्यापहारेणकलत्रं
पोषितंचतत् ॥ अंतेतत्सर्वमुत्सृज्यएकएवप्रयातिवै ॥ २४ ॥ ममस्मातायमपितानममभार्याममात्मजाः ॥ ममेदमितिजन्तूनांममताबाधतेवृथा ॥२५॥
यावदर्जयतिद्रव्यंतावदेवहिबांधवाः ॥ धर्माधर्मौसहैवास्तामिहामुत्रचनापरः ॥ २६ ॥ अर्जितंतुधनंसर्वेभुंजंतेबांधवाःसदा॥सर्वेष्वेकतमोमूढस्तत्पाप
फलमश्नुते ॥२७॥ इतिब्रुवाणंतमृषिंविमृश्यभयविह्वलः॥ कलिकःप्रांजलिःप्राहक्षमस्वेतिपुनःपुनः ॥२८॥ तत्संगस्यप्रभावेणहरिसन्निधिमात्रतः ॥

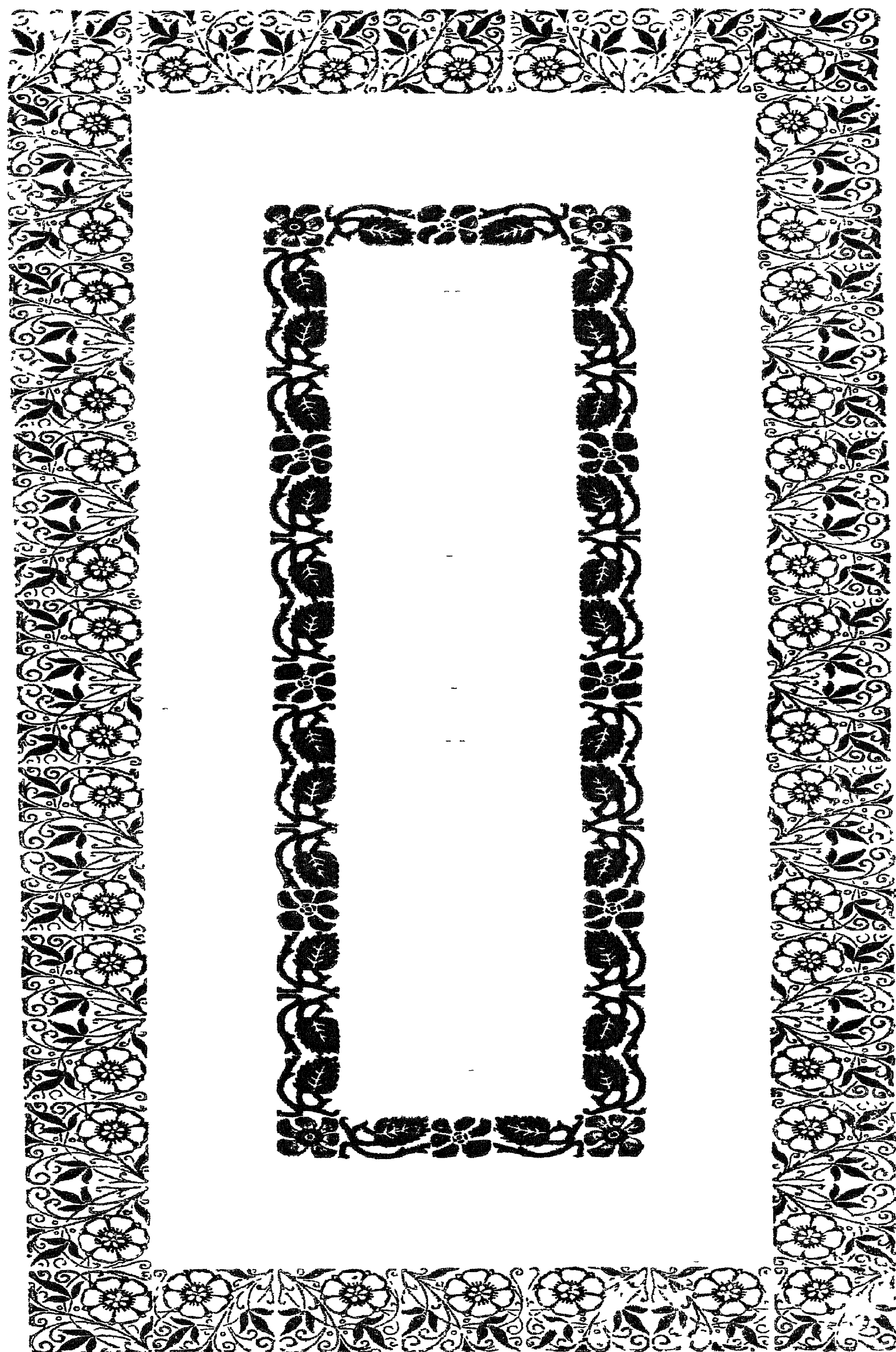
गतपापोलुब्धकश्चसानुतापोऽभवद्ध्रुवम् ॥ २९ ॥ मयाकृतानिकर्माणिमहांतिसुबहूनिच ॥ तानिसर्वाणिनष्टानिविप्रेंद्रतवदर्शनात् ॥ ३० ॥ अहंवैपाप
कृन्नित्यंमहापापंसमाचरम् ॥ कथंमेनिष्कृतिर्भूयात्कंयामिशरणंविभो ॥ ३१ ॥ पूर्वजन्मार्जितैःपापैर्लुब्धकत्वमवाप्नवम् ॥ अत्रापिपापजालानि
कृत्वाकांगतिमाप्नुयाम् ॥ ३२ ॥ इतिवाक्यंसमाकर्ण्यकलिकस्यमहात्मनः ॥ उत्तंकोनामविप्रर्षिर्वाक्यंचेदमथाब्रवीत् ॥ ३३ ॥ उत्तंकउवाच ॥ साधुसाधु
महाप्राज्ञमतिस्तेविमलोज्ज्वला ॥ यस्मात्संसारदुःखानांनाशोपायमभीप्ससि ॥ ३४ ॥ चैत्रेमासेसितेपक्षेकथारामायणस्यच ॥ नवाह्नाकिलश्रो
तव्यःभक्तिभावेनसादरम् ॥ ३५ ॥ यस्यश्रवणमात्रेणसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ तस्मिन्क्षणेकलिकोऽसौलुब्धकोवीतकल्मषः ॥ ३६ ॥ रामायणकथांश्रुत्वासद्यः
पंचत्वमागतः ॥ उत्तंकःपतितंवीक्ष्यलुब्धकंतंदयापरः ॥ ३७ ॥ एतद्दृष्ट्वाविस्मितश्चअस्तौषीत्कमलापतिम् ॥ कथांरामायणस्यापिश्रुत्वाचवीतकल्मषः ॥
दिव्यंविमानमारुह्यमुनिमेतदथाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ कलिक उवाच ॥ उत्तंकमुनिशार्दूलगुरुस्त्वंममसुव्रत ॥ विमुक्तस्त्वत्प्रसादेनमहापातकसंकटात् ॥ ३९ ॥
ज्ञानंत्वदुपदेशान्मेसंजातंमुनिसत्तम ॥ तेनमेपापजालानिविनष्टान्यतिवेगतः ॥ ४० ॥ रामायणकथांश्रुत्वाममत्वंमुक्तवान्मुने ॥ प्रापितोऽस्मित्वयाय
स्मात्तद्विष्णोःपरमंपदम् ॥ ४१ ॥ त्वयाऽहंकृतकृत्योऽस्मिगुरुणाकरुणात्मना ॥ तस्मान्नतोऽस्मितेविद्वन्यत्कृतंतत्क्षमस्वमे ॥ ४२ ॥ इत्युक्त्वादे
वकुसुमैर्मुनिश्रेष्ठमवाकिरत् ॥ प्रदक्षिणात्रयंकृत्वानमस्कारंचकारसः ॥ ४३ ॥ ततोविमानमारुह्यसर्वकामसमन्वितम् ॥ अप्सरोगणसंकीर्णंप्रपेदेह
रिमंदिरम् ॥ ४४ ॥ तस्माच्छृणुध्वंविप्रेंद्राःकथांरामायणस्यच ॥ चैत्रेमासेसितेपक्षेश्रोतव्यंचप्रयत्नतः ॥ ४५ ॥ नवाह्नाकिलरामस्यरामायणकथामृतम् ॥
तस्मादृतुषुसर्वेषुहितकृद्धारिपूजकः ॥ ४६ ॥ ईप्सितंमनसायद्यत्तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥ सनत्कुमारैर्यत्पृष्टंतत्सर्वंगदितंमया ॥ ४७ ॥ रामायणस्यमा
हात्म्यंकिमन्यच्छ्रोतुमर्हसि ॥ ४८ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे उत्तरखंडे नारदसनत्कुमारसंवादे रामायणमाहात्म्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ सूतउवाच ॥
रामायणस्यमाहात्म्यंश्रुत्वाप्रीतोमुनीश्वरः ॥ सनत्कुमारःपप्रच्छनारदंमुनिसत्तमम् ॥ १ ॥ सनत्कुमारउवाच ॥ रामायणस्यमाहात्म्यंकथितंवोमुनी
श्वराः ॥ इदानींश्रोतुमिच्छामिविधिंरामायणस्यच ॥ २ ॥ एतदपिमहाभागमुनेतत्त्वार्थकोविद ॥ कृपयापरयाविप्रतथावक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ नारदउ
वाच ॥ रामायणविधिंचैवशृणुध्वंसुसमाहिताः ॥ सर्वलोकेषुविख्यातंस्वर्गमोक्षविवर्धनम् ॥ ४ ॥ विधानंतस्यवक्ष्यामिशृणुध्वंगदितंमया ॥ रामायणकथां
कुर्वन्भक्तिभावेनभावितः ॥ ५ ॥ येनचीर्णेनपापानांकोटिकोटिः प्रणश्यति ॥ चैत्रेमाघेकार्त्तिकेचपंचम्यामपिचारभेत् ॥ ६ ॥ संकल्पंतुततःकुर्यात्स्व
स्तिवाचनपूर्वकम् ॥ नवस्वहःसुश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥ ७ ॥ अद्यप्रभृत्यहंरामशृणोमित्वत्कथामृतम् ॥ प्रत्यहंपूर्णतामेतुतवरामप्रसादतः ॥ ८ ॥
प्रत्यहंदंतसंशुद्धिंकुर्यादपामार्गस्यशाखया ॥ कृत्वास्नायाद्विधिवद्रामभक्तिपरायणः ॥ स्वयंचबंधुभिःसार्धंशृणुयात्प्रयतेंद्रियः ॥ ९ ॥ स्नानंकृत्वायथा

चारंदन्तधावनपूर्वकम् ॥ शुक्लांबरधरःशुद्धोगृहमागत्यवाग्यतः॥१०॥ प्रक्षाल्यपादावाचम्यस्मरन्नारायणंप्रभुम् ॥ नित्यदेवार्चनंकृत्वापश्चात्संकल्पपूर्वकम् ॥ ११ ॥ रामायणपुस्तकंचअर्चयेद्भक्तिभावतः ॥ आवाहनासनाद्यैश्चगंधपुष्पादिभिर्व्रती ॥ १२ ॥ ॐनमोनारायणायेतिपूजयेद्भक्तितत्परः ॥ एकवारंद्विवारंचत्रिवारंवापिशक्तितः ॥१३॥ होमंकुर्यात्प्रयत्नेनसर्वपापनिवृत्तये ॥ एवंयःप्रयतःकुर्याद्रामायणविधिंतथा ॥ १४॥ सयातिविष्णुभवनंपुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ रामायणव्रतधरोधर्मकारीचसत्तमः ॥ १५ ॥ चांडालान्पतितांश्चैववाङ्मात्रेणापिनालपेत् ॥ नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्निंदकान्पिशुनांस्तथा ॥१६॥ रामायणव्रतधरोवाङ्मात्रेणापिनालपेत् ॥ कुंडाशिनंतापकंचतथादेवलकाशिनम् ॥ १७ ॥ भिषजंकाव्यकर्त्तारंदेवद्विजविरोधिनम् ॥ परान्नलोलुपंचैवपरस्त्रीनिरतंतथा ॥१८॥ रामायणव्रतधरोवाङ्मात्रेणापिनार्चयेत्॥इत्येवमादिभिःशुद्धोवसन्सर्वहितेरतः॥१९॥रामायणपरोभूत्वापरांसिद्धिंगमिष्यति ॥ नास्तिगंगासमंतीर्थंनास्तिमातृसमोगुरुः ॥२०॥ नास्तिविष्णुसमोदेवोनास्तिरामायणात्परम् ॥ नास्तिवेदसमंशास्त्रंनास्तिशांतिसमंसुखम् ॥२१॥ नास्तिसूर्यसमंज्योतिर्नास्तिरामायणात्परम् ॥ नास्तिक्षमासमंसारंनास्तिकीर्तिसमंधनम्॥२२॥नास्तिज्ञानसमोलाभोनास्तिरामायणात्परम्॥तदंतेवेदविदुषेदद्याच्चसहदक्षिणम्॥२३॥रामायणपुस्तकंचवस्त्राण्याभरणानिच ॥ रामायणपुस्तकंयोवाचकायप्रदापयेत् ॥२४॥ सयातिविष्णुभवनंयत्रगत्वानशोचति॥ नवाहानिफलंकर्तुंःशृणुधर्मविदांवर ॥२५॥पंचम्यहनिचारभ्यरामायणकथामृतम्॥कथाश्रवणमात्रेणसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥२६॥ यदिद्वयंकृतंतस्यपुंडरीकफलंलभेत् ॥ व्रतधारीतुसततंयःकुर्यात्सजितेंद्रियः ॥२७॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यद्विगुणंफलमश्नुते ॥ चतुःकृत्वाकृतंयेनपराकंमुनिसत्तमाः ॥२८ ॥ सलभेत्परमंपुण्यमग्निष्टोमाष्टसंभवम् ॥ पंचकृत्वाव्रतमिदंकृतंयेनमहात्मना ॥ २९ ॥ अत्यग्निष्टोमजंपुण्यंद्विगुणंप्राप्नुयान्नरः ॥ एवंव्रतंचषट्कृत्वःकुर्याद्यस्तुसमाहितः॥३०॥अग्निष्टोमस्ययज्ञस्यफलमष्टगुणंभवेत्॥व्रतधारीतुधर्मात्मासतकृत्वस्तथालभेत् ॥ ॥ ३१ ॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यफलमष्टगुणंभवेत् ॥ नारीवापुरुषःकुर्यादष्टकृत्वोमुनीश्वराः ॥ ३२ ॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यफलंपंचगुणंलभेत् ॥ नरोरामपरोवापिनवरात्रंसमाचरेत् ॥ ३३ ॥ गोमेधयज्ञजंपुण्यंसलभेत्त्रिगुणंनरः ॥ रामायणंतुयःकुर्याच्छांतात्मानियतेंद्रियः ॥ ३४ ॥ सयातिपरमानंदंयत्रगत्वानशोचति ॥ रामायणपरानित्यंगंगास्नानपरायणाः ॥ ३५ ॥ धर्ममार्गप्रवक्तारोमुक्ताएवनसंशयः ॥ यतीनांब्रह्मचारीणामचीरीणांचसत्तमाः ॥३६॥ नवम्यहनिश्रोतव्याकथारामायणस्यच ॥ श्रुत्वानरोरामकथामतिदीप्तोतिभक्तितः ॥३७॥ ब्रह्मणःपदमासाद्यतत्रैवपरिमुच्यते ॥ श्राव्याणांपरमंश्राव्यंपवित्राणामनुत्तमम् ॥३८॥ दुःस्वप्ननाशनंधन्यंश्रोतव्यंयत्नतस्ततः॥ नरोत्रश्रद्धयायुक्तःश्लोकंश्लोकार्धमेववा ॥३९॥ पठतेमुच्यतेसद्योह्युपपातककोटिभिः ॥ सतामेवप्रयोक्तव्यंगुह्याद्गुह्यतमंयतः ॥४०॥ वाचयेद्रामभाक्तेनपुण्यक्षेत्रेचसंसदि॥ ब्रह्मद्वेषरतानांचदंभाचाररतात्मनाम्॥

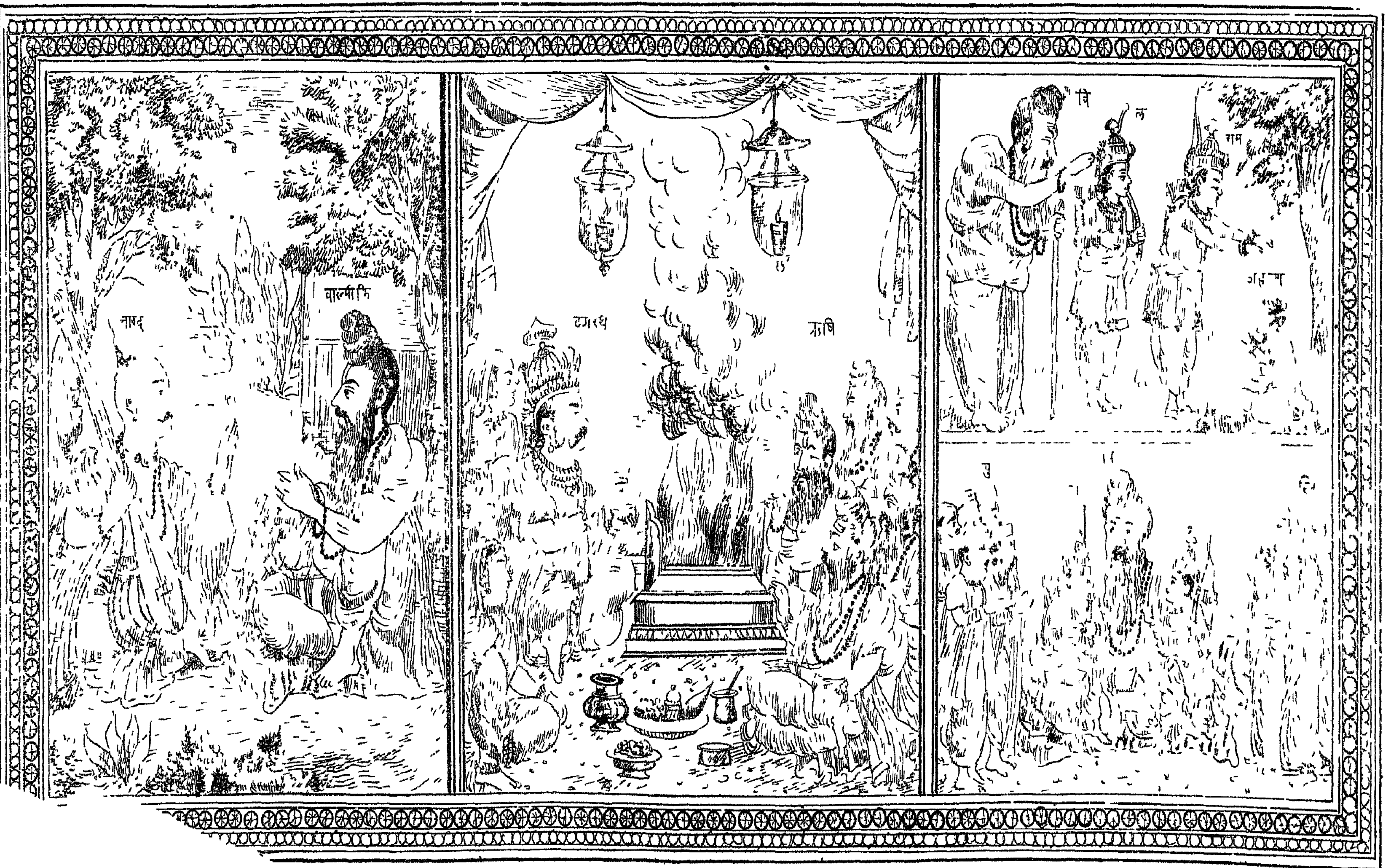
॥ ४१ ॥ लोकानांबकवृत्तानांनब्रूयादिदमुत्तमम् ॥ त्यक्तकामादिदोषाणांरामभक्तिरतात्मनाम् ॥ ४२ ॥ गुरुभक्तिरतानांचवक्तव्यंमोक्षसाधनम् ॥
सर्वदेवमयोरामःस्मृतश्चार्तिप्रणाशनः ॥ ४३ ॥ सद्भक्तवत्सलोदेवोभक्त्यातुष्यतिनान्यथा ॥ अवशेनापियन्नाम्नाकीर्तितोवास्मृतोऽपिवा ॥ ४४ ॥
विमुक्तपातकःसोऽपिपरमंपदमश्नुते ॥ संसारघोरकांतारदावाग्निर्मधुसूदनः ॥ ४५ ॥ स्मर्तॄणांसर्वपापानिनाशयत्याशुसत्तमः ॥ तदर्पकमिदंपुण्यंकाव्यं
तुश्राव्यमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ श्रवणात्पठनाद्वापिसर्वपापविनाशकृत् ॥ यस्यात्रसुरसेप्रीतिर्वर्ततेभक्तिसंयुता ॥ ४७ ॥ सएवकृतकृत्यश्चसर्वशास्त्रार्थकोवि
दः ॥ तदर्जितंतुतत्पुण्यंतत्सत्यंसफलंद्विजाः ॥ ४८ ॥ यदर्थेश्रवणेप्रीतिरन्यथानहिवर्तते ॥ रामायणपरायेतुरामनामपरायणाः ॥ ४९ ॥ तएवकृत
कृत्याश्चघोरेकलियुगेद्विजाः॥नवम्यहनिशृण्वंतिरामायणकथामृतम्॥५०॥तेकृतार्थामहात्मानस्तेभ्योनित्यंनमोनमः ॥ रामनामैवनामैवनामैवममजी
वनम् ॥५१ ॥ संसारविषयांधानांनराणांपापकर्मणाम् ॥ कलौनास्त्येवनास्त्येवनास्त्येवगतिरन्यथा॥५२॥सूतउवाच॥एवंसनत्कुमारस्तुनारदेनमहा
त्मना ॥ सम्यक्प्रबोधितःसद्यःपरांनिर्वृतिमापह ॥ ५३ ॥ तस्माच्छ्रुत्वातुविप्रेंद्रारामायणकथामृतम् ॥ प्रयातिपरमंस्थानंपुनरावृत्तिवर्जितम् ॥५४॥
घोरेकलियुगेप्राप्तेरामायणपरायणाः ॥ समस्तपापनिर्मुक्तायास्यंतिपरमंपदम् ॥ ५५ ॥ तस्माच्छृणुध्वंविप्रेंद्रारामायणकथामृतम् ॥ नवम्यहनिश्रो
तव्यंसर्वपापप्रमोचकम् ॥ ५६ ॥ श्रुत्वाचैतन्महाकाव्यंवाचकंयस्तुपूजयेत् ॥ तस्यविष्णुःप्रसन्नःस्याच्छ्रियासहद्विजोत्तमाः ॥ ५७ ॥ वाचकेप्रीति
मापन्नेब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ प्रीताभवंतिविप्रेंद्रानात्रकार्याविचारणा॥५८॥रामायणवाचकस्यगावोवासांसिकांचनम् ॥ रामायणपुस्तकंचदद्याद्वित्तानु
सारतः ॥५९॥ तस्यपुण्यफलंवक्ष्येशृणुध्वंसुसमाहिताः ॥ नबाधंतेग्रहास्तस्यभूतवेतालकादयः॥६०॥तस्यैवसर्वश्रेयांसिवर्धंतेचरितेश्रुते ॥ नचाग्निर्बा
धतेतस्यचौरादेर्नभयंतथा ॥६१॥ कोटिजन्मार्जितैःपापैःसद्यएवविमुच्यते ॥ सप्तवंशसमेतस्तुदेहांतेमोक्षमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥ इत्येतद्वःसमाख्यातंनारदे
नप्रभाषितम् ॥ सनत्कुमारमुनयेपृच्छतेभक्तितःपुरा ॥ ६३ ॥ रामायणमादिकाव्यंसर्ववेदार्थसंमतम् ॥ सर्वपापहरंपुण्यंसर्वदुःखनिबर्हणम् ॥ ६४ ॥
समस्तपुण्यफलदंसर्वयज्ञफलप्रदम् ॥ येपठंत्यत्रविबुधाः श्लोकंश्लोकार्धमेववा ॥ ६५ ॥ नतेषांपापबंधस्तुकदाचिदपिजायते ॥ रामार्पितमिदंपुण्यं
काव्यंतुसर्वकामदम् ॥६६॥ भक्त्याशृण्वंतिगायंतितेषांपुण्यफलंशृणु ॥ शतजन्मार्जितैःपापैःसद्यएवविमोचिताः ॥६७॥ सहस्रकुलसंयुक्ताःप्रयांतिपरमं
पदम् ॥ किंतीर्थैर्गोप्रदानैर्वाकिंतपोभिःकिमध्वरैः॥६८॥अहन्यहनिरामस्यकीर्तनंपरिशृण्वताम् ॥ चैत्रेमाघेकार्त्तिकेचरामायणकथामृतम्॥६९॥ नव
म्यहनिश्रोतव्यंसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ रामप्रसादजनकंरामभक्तिविवर्द्धनम्॥७०॥सर्वपापक्षयकरंसर्वसंपद्विवर्द्धनम् ॥ यस्त्वेतच्छृणुयाद्वापिपठेद्वासुसमा
हितः॥सर्वपापविनिर्मुक्तोविष्णुलोकंसगच्छति॥७१॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेउत्तरखण्डेश्रीमद्रामायणमाहात्म्येनारदसनत्कुमारसंवादेपंचमोऽध्यायः ॥५॥

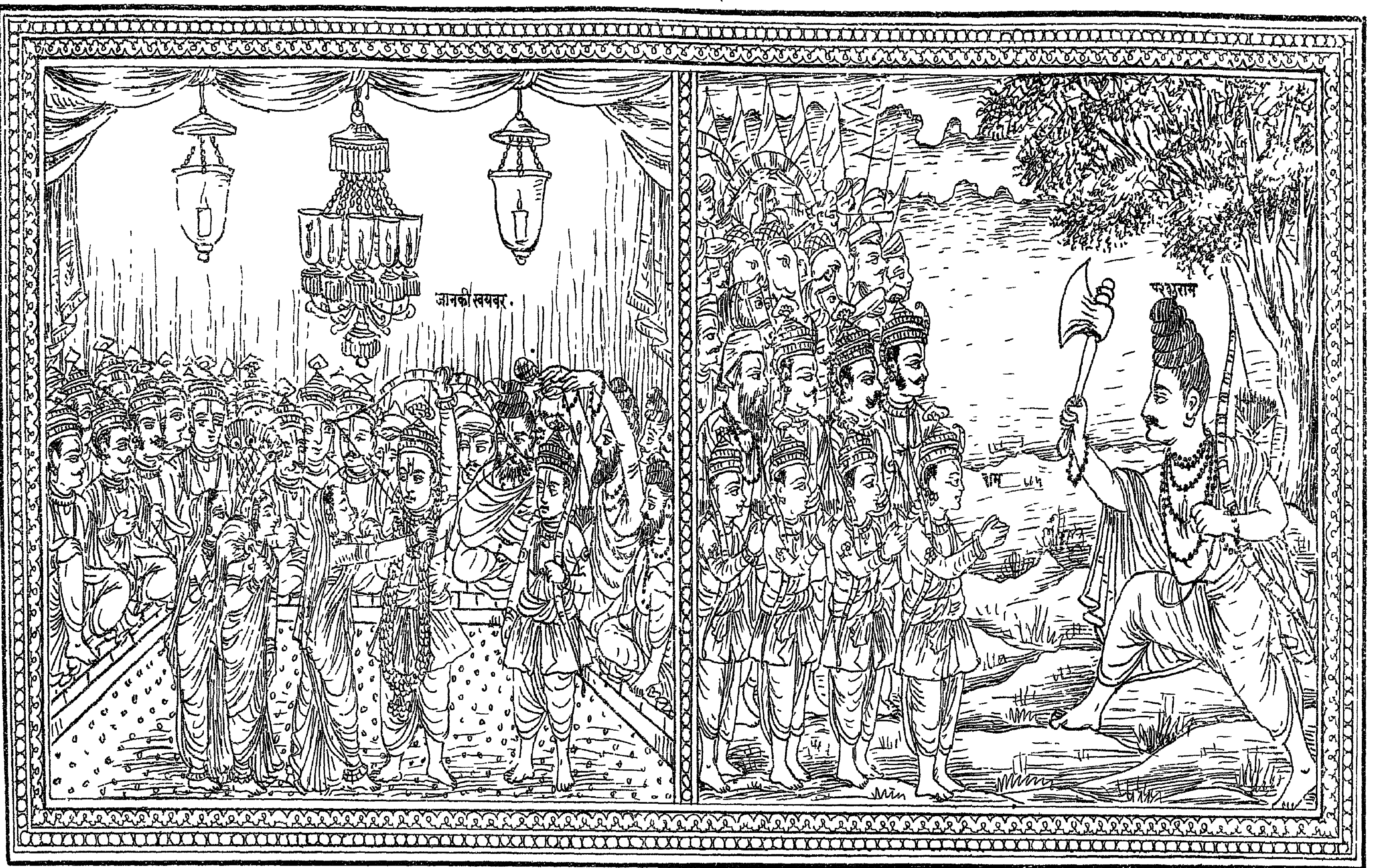
इदं वाल्मीकीयरामायणमाहात्म्यं मुम्बय्यां (खेतवाडी ७वीं गली खम्बाटा लैन) खेमराज श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना स्वकीये "श्रीवेंकटेश्वर" (स्टीम्) यन्त्रागारे मुद्रयित्वाप्रकाशितम् । शके १८३६

॥ इति श्रीवाल्मीकीयरामायणमाहात्म्यं समाप्तम् ॥

बालकांडम् १.

जानकी स्वयंवर.
परशुराम
राम

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसीतारामचन्द्राभ्यां नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीमद्राघवपादपद्मयुगलं पद्मार्चितं पद्मया पद्मस्थेन तु पद्मजेन विनुतं पद्माश्रयस्याप्तये ॥ यद्वेदैश्च नुतं सुगेहनिलयं सर्वाश्रयं
निष्क्रियं शश्वच्छंकरशंकरं मुहुरहो सन्नौमि तल्लब्धये ॥ १ ॥ श्रीमद्ब्रह्म तदेव बीजममलं यस्यांकुरश्चिन्मयः कांडैः सप्तभिरन्वितोऽतिविततश्चर्ष्यालवालोदितः ॥ पत्रैस्तत्त्वसहस्रकैः सुविलसच्छाखा
शतैः पंचभिश्चात्मप्राप्तिफलप्रदो विजयते रामायणस्वस्तरुः ॥ २ ॥ वाल्मीकिगिरिसंभूता रामांभोनिधिसंगता ॥ श्रीमद्रामायणी गंगा पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ३ ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे ॥
वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ ४ ॥ रामं रामानुजं सीतां भरतं भरतानुजम् ॥ सुग्रीवं वायुसूनुं च प्रणमामि पुनःपुनः ॥ ५ ॥ कूजंतं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् ॥ आरुह्य कविता
शाखां वंदे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ ६ ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः ॥ शृण्वन्रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ ७ ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् ॥ अतृप्तस्तं मुनिं वंदे
प्राचेतसमकल्मषम् ॥ ८ ॥ गोष्पदीकृतवारीशं मशकीकृतराक्षसम् ॥ रामायणमहामालारत्नं वंदेऽनिलात्मजम् ॥ ९ ॥ अंजनीनंदनं वीरं जानकीशोकनाशनम् ॥ कपीशमक्षहंतारं वंदे लंकाभयंकरम्
॥ १० ॥ उल्लंघ्य सिंधोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः ॥ आदाय तेनैव ददाह लंकां नमामि तं प्रांजलिरांजनेयम् ॥ ११ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेंद्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ॥
वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ १२ ॥ रामाय रामभद्राय रामचंद्राय वेधसे ॥ रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥ १३ ॥ जयति रघुवंशतिलकः कौसल्याहृदयनंदनो
रामः ॥ दशवदननिधनकारी दाशरथिः पुंडरीकाक्षः ॥ १४ ॥ जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा ॥ अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥ १५ ॥ नत्वा रामं शिवं शांतं रामो रामप्रवर्तकः ॥
रामायणस्य तिलकं कुरुते रामतुष्टये ॥ १६ ॥ ननु रामायणस्यैहिकामुष्मिकफलदत्वे मानाभावात् किं तद्व्याख्यानेनेति चेन्न । इदं पवित्रं पापघ्नमित्यादि जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयादित्यन्तश्लोकैरैहिकार्थ
साधकत्वस्य स्पष्टमत्रैव श्रूयमाणत्वात् । शृण्वन् रामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा ॥ स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदेति मूलरामायणवचनेन ब्रह्मलोकावाप्तिः फलस्य स्पष्टमुक्तत्वाच्च । अपि च
गायत्र्या ब्रह्मानुमंत्रणाद्ब्रह्मलोकावाप्तिवत्तत्प्रतिपाद्यस्य लीलावतारूपतया रामस्य विभववैभवानुसंधानेन ब्रह्मलोकावाप्तिरुचितैव । न च काव्यालापांश्च वर्जयेदिति निषेधप्रसक्तिः । तस्य अनृषिप्रणीतपुरुषा
र्थासाधनकाव्यविषयत्वात् । तत्रास्याध्ययने त्रैवर्णिकस्याधिकारः । गायत्रीप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वात् । श्रवणे तु स्त्रीशूद्रादीनामप्यधिकारः । अथादिकविर्वाल्मीकिः सर्वोत्तमवस्तुवर्णनाय कृतसंकल्पो दिव्य
तत्काव्यकृतिशक्तिलाभाय तादृशवस्तुज्ञानाय च कृतकष्टसमाधिसाधितपरमपुण्यचयस्तत्पुण्यचयसुप्रीतभगवन्नियोगसमुपागतं देवर्षिं नारदमभ्यर्च्य को न्वस्मिन्नित्यादि पप्रच्छ । स च देवर्षिः रामकथामुदित
मनाः रामचरितमनुसृत्य संक्षेपेण उपदिश्य यथागतं जगाम । ततस्तदनुग्रहलब्धं रामचरितरहस्यं निरवशेषं तत्प्रसादादेव सम्यग्विज्ञाय मूलोनावर्तिना चतुर्णां वर्णानां तापत्रयनिर्मोचनाय प्रमाणभूतं स
भगवान् प्राचेतसो वाल्मीकिः स्वकृतशतकोटिरामायणसारभूतं चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याख्यपरमब्रह्मविद्याविलासभूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकरूपं कुशलवाभ्यामग्राहयत् । तस्यास्य दिव्यकाव्यस्य
आद्यः सर्गो वाल्मीकये नारदस्योपदेशरूपः । तत्र नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादिति न्यायेनापेक्षितप्रश्नोपक्षेपः ॥ ॐ तपःस्वाध्यायेत्यादि । मुख्या चैतद्व्याख्यातेन रामाः । तपस्तेन तुः स्याद्यापः तपःस्वाध्यायः ।
तपः स्वाध्यायः इति ब्राह्मणमित्यापस्तंबोक्तेः । स्वाध्यायशब्देनाप्रायत्यानध्ययनकालदेशपरिहारादिनियमोपेततया फलवदर्थावबोधपर्यंतं स्वशाखाध्ययनमुच्यते । तस्मिन्निरतः तदभ्यासनिरत इति यावत् ।
यत्तु तपश्च स्वाध्यायश्च तपःस्वाध्यायौ तयोर्निरतः । तपःशब्देन चित्तप्रसादहेतुभूतं व्रतनियमादिकर्मोच्यते । यद्वा यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेस्तपःशब्देन ब्रह्मविषयकज्ञानमुच्यत इति । तन्न । तपोविशिष्ट
पुरुषविशेषप्रसिद्धमुनिपुंगवशब्देनैव उक्ततपःसंपत्तेः सिद्धत्वादिति कतकस्तनः । एवं हि तपोरतमित्येव सिद्धे स्वाध्यायपदवैयर्थ्यापत्तिः । तस्मात्तपःशब्देन निदिध्यासनजन्यपरिपाकवद्ब्रह्मज्ञानमुच्यते । मुनिपुं
गवशब्देन मननजन्यपरिपाकवत्त्वमेवोच्यत इति न तेन गतार्थतेत्यन्ये । वाग्विदां स्वरूपतोऽर्थतश्च शब्दब्रह्मतत्त्वविदां पाणिनिपतंजल्यादीनां मध्ये वरं श्रेष्ठम् । मुनिशब्द उक्तार्थः । तेषु पुंगवं श्रेष्ठम् ।
एवंविशिष्टं नारदम् । तपस्वी कृच्छ्रचांद्रायणोपवासादिलक्षणं मुख्यं तपः । तपो नानशनात्परमिति श्रुतेः । स्वाध्यायरूपं च तपः । मनसश्चेंद्रियाणां चैकाग्र्यरूपं च तपः । तद्वान्वाल्मीकिः वल्मीक

स्यापत्यम् । वल्मीकप्रभवो यस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसाविति ब्रह्मवैवर्तोक्तेः । वल्मीकप्रभवत्वेन गोणीपुत्रादिवत् गौणमस्य वल्मीकापत्यत्वं गृहीत्वेत्र् साधुरपत्यार्थः । यद्वा वल्मीक इति ऋषिविशेषस्य संज्ञेत्याहुः । नारदं नराणामिदं नारम् अज्ञानं तत् द्यति खडयति ज्ञानोपदेशेनेति नारदः । गायत्रारायणकथां सदा पापमयापहाम् । नारदो नाशयन्नेति नृणामज्ञानजं तम इति नारदीयोक्तेः । तं प्रपच्छेत्यन्वयः । अत्र प्रष्टुरुक्तविशेषणेन दिव्यार्थविषयश्रवणाधिकारसंपदुक्ता । वक्तुरपि उक्तविशेषणैः सार्वज्ञ्यादि प्रतिपादित– ग्रहणधारणहेतुशिष्यानुग्रहशक्तिमत्त्व च प्रतिपादितम् ॥ १ ॥ अथ प्रश्नमभिनयति । को न्विति । नुशब्दो वितर्के । सांप्रतं वर्त्तमानकाले अस्मिन् लोके भूलक्षणे को नु गुणवान् प्रशस्तबहुगुणवानित्यर्थः । भूमप्रशंसादौ मतुप् । अस्यैव प्रपंचः- कश्च वीर्यवानित्यादि । दिव्यास्त्रबलादिजशक्तिविशेषेण पराभिभवसामर्थ्यं वीर्य तद्वान् कश्च । श्रौतस्मार्तसकलधर्मरहस्यज्ञः । वह्नीन्यपकृतिमुपेक्ष्यैकामप्युपकृतिं वह्वीं मन्यते इति कृतज्ञः । सत्यवाक्यः सर्वावस्थास्वपि यथाश्रुतदृष्टतत्त्वार्थवक्ता । दृढव्रतः आपद्यपि धर्माय परिगृहीतव्रतविशेषस्य त्यागरहितः ॥ २ ॥ चारित्रेणेति । चरित्रमेव चारित्रं स्वार्थिकोऽण् । वृत्तपदेनोच्यते । सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु मध्ये कः पुमान् हितः ऐहिकामुष्मिकहितवहः अशत्रुभ्यः । यत्तु सर्वप्राणिषु सापराधिष्वपि हितकरणशील इति व्याचक्षते– तत्तु हितयोगे चतुर्थ्यापत्तेरयुक्तम् । विद्वान् आत्मानात्म

श्रीगणेशायनमः॥श्रीसीतारामचंद्रायनमः॥ श्रीमद्राघवपादपद्मयुगलंपद्मार्चितंपद्मयापद्मस्थेनतुपद्मजेनविनुतंपद्माश्रयस्यालये॥ यद्वैदैश्चहृतंसुखैकनिलयंसर्वाश्रयंनिष्क्रियंराजच्छंकरशंकरंमुहुरहोसन्नौमितद्धृद्वये॥१॥श्रीमद्ब्रह्मतदेवबीजममलंयस्यांकुरश्चिन्मयःकांडैःसप्तभिरन्वितोऽतिविततश्चर्यालवालोदितः॥ पत्रैःसप्तसहस्रकैःसुविलसच्छाखाशतैःपंचभिःआत्मप्राप्तिफलप्रदोविजयतेरामायणस्वस्तरुः॥ २ ॥ ॐतपःस्वाध्यायनिरतंतपस्वीवाग्विदांवरम् ॥ नारदंपरिपप्रच्छवाल्मीकिर्मुनिपुंगवम् ॥ १॥ कोन्वस्मिन्सांप्रतंलोकेगुणवान्कश्चवीर्यवान् ॥ धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चसत्यवाक्योदृढव्रतः ॥ २ ॥ चारित्रेणचकोयुक्तःसर्वभूतेषुकोहितः ॥ विद्वान्कःकःसमर्थश्चकश्चैकप्रियदर्शनः॥३॥ आत्मवान्कोजितक्रोधोद्युतिमान्कोऽनसूयकः ॥ कस्यबिभ्यतिदेवाश्चजातरोषस्यसंयुगे ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंपरंकौतूहलंहिमे ॥ महर्षेत्वंसमर्थोऽसिज्ञातुमेवंविधंनरम् ॥ ५ ॥

सकलपदार्थतत्त्वज्ञः समर्थः लौकिकव्यवहारे प्रजारंजनादौ चातुर्यं सामर्थ्य तद्वान् । कामाधिकसौंदर्यवत्त्वेन नित्यसुखरूपत्वेन च एकप्रियं केवलप्रियं दुःखासंभिन्नप्रियत्ववदर्शनं यस्य सः । यत्तु एकं प्रति प्रियं दर्शनं यस्येति तदयुक्तम् । सर्वप्रियत्वस्याप्रतिपादनात् । एकः अद्वितीयः स चासौ प्रियदर्शनश्चेत्यर्थ इति तीर्थः ॥ ३ ॥ आत्मवानिति । वशीकृतांतःकरण इत्यर्थः । जितक्रोधः निद्राहिंसादिजनकचित्तवृत्तिविशेषरहितः । क्रोधोऽत्र कामादीनामप्युपलक्षणम् । द्युतिः सर्वलोकस्य दिदृक्षाजनको देहकांतिविशेषस्तद्वान् । अनसूयकः विद्यैश्वर्यादितपःसु परोत्कर्षासहनमसूया तद्रहितः । असूयनेः कंड्वादियगतादुपत्तापार्थात् ण्वुल् । संयुगे युद्धकाले जातरोषस्य कस्य रोषात् देवाश्च देवा अपि इन्द्रादयोऽपि अपिना असुराश्च बिभ्यति । अतिबलवतोऽमानुषस्य क्रोधः सहरिष्यतीति भयं प्राप्नुवंतीत्यर्थः । कस्येति संबंधसामान्ये षष्ठीत्यन्ये । कस्य संयुगे कस्माद्बिभ्यतीति तीर्थः ॥ ४ ॥ एतदिति । उक्तगुणसामान्यापेक्षया नपुंसकम् । एतद्दिव्यपुरुषगुणजातं कस्यास्तीति श्रोतुमहमिच्छामि । उक्तगुणसामग्र्यस्य एकत्र दुर्लभत्वात्तादृशपुरुषविशेषज्ञाने मे परं सर्वस्मादपि कौतुकांतराद्‌त्कट कौतुकं वर्तते । नन्वेवंविधनरो मयापि दुर्ज्ञेयो नेत्याह । हि यतः महर्षे अपरोक्षीकृताशेषार्थस्त्वमेवंविधमुक्तगुणयुक्तं नरं दिव्यपुरुषं ज्ञातुं समर्थोऽसि । सर्वलोकपरिज्ञानसामर्थ्योऽसि । तस्मात्त्वत्त

एव श्रोतुमिच्छामीति पूर्वेण संबंधः ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति । एतदुक्तप्रश्नजातं त्रिलोकज्ञः भूर्भुवःस्वर्लोकलक्षणान् त्र्यवयवलोकान् तत्रत्यवृत्तांतं जानातीत्यर्थः । एवं च द्विगुत्वाभावान्न ङीप् । नारदो वाल्मीकेरेतद्वचः श्रुत्वा श्रूयतामिति च आमन्त्र्य ऐकाग्र्यसिद्धये अभिमुखीकृत्य स्वगतस्यार्थस्य चिरं प्रतिपिपादयिषितस्य जिज्ञासुलाभेन प्रहृष्टो भूत्वा वक्ष्यमाण वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ बहव इति । ये बहवो गुणास्त्वया कीर्तितास्ते एकत्र प्राकृतपुरुषमात्रे दुर्लभा एव । चः पादपूरणे । अथापि हे मुने यस्तैर्युक्तस्तं बुद्ध्वा स्मृत्वा अहं वक्ष्यामि तादृशो नरः श्रूयताम् । प्राप्तकाले लोट् । तस्य श्रवण ते प्राप्तकालमित्यर्थः ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकुवंशात्प्रभवः आविर्भावो यस्य स तथा । रामो नाम राम इति नाम्ना प्रसिद्धो जनैश्च श्रुतोऽस्ति । तस्मिन्नेव एकत्र सर्वे त्वत्पृष्टाः गुणाः । अन्ये च गुणा इति शेषः । तत्रेदं यौगिकं नाम । रमते योगिनोऽस्मिन् यद्वा रमयति स्वकानिति योगस्य प्रदर्शनात् । तत्रांये नारकपुरुषादिवदन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । तानेव गुणानाह । नियतात्मा निगृहीतांतःकरणः । वीर्यं व्याख्यातम् । द्युतिः कांतिः । आपत्संपदोरविकृतिश्चित्तस्य धृतिस्तद्वान् । वशी जितारोगबहिरिंद्रियः ॥ ८ ॥ बुद्धिमानिति । प्रशस्तबुद्धिः । बुद्धेः प्राशस्त्यं च सकृद्गृहीताविस्मरणावापोद्वापादिशक्तिमत्त्वम् । सर्वत्र प्रशंसादौ मतुप् । नीतिः कामंदकादिप्रसिद्धराजनीतिस्तद्वान् तज्ज्ञाता । वाग्मी प्रशस्तवाक् । श्रीमान्सर्वातिशायिशोभैश्वर्यादियुक्तः । यद्वा ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सतामित्युक्तश्रौतश्रीमान् । शत्रूणां बाह्यान्तराणां निबर्हणः नाशकर्ता । बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् । विपुलांस इत्यादिना सामुद्रिकलक्षण

श्रुत्वा चैतत्त्रिलोकज्ञो वाल्मीकेर्नारदो वचः ॥ श्रूयतामिति चामंत्र्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः ॥ मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान्धृतिमान्वशी ॥ ८ ॥ बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमाञ्छत्रुनिबर्हणः ॥ विपुलांसो महाबाहुः कंबुग्रीवो महाहनुः ॥ ९ ॥ महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिंदमः ॥ आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ १० ॥ समः समविभक्तांगः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥ पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ॥ ११ ॥

कथ्यते । विपुलौ मांसलोन्नतौ अंसौ भुजशिरसी यस्य सः । स्कंधो भुजशिरोंस इति कोशः । अस्य सुलक्षणत्वं च वररुचिनोक्तं कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणस्कंधौ ललाटिका । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नतास्ते सुखप्रदा इति । महाबाहुः । आन्महत इत्यात्वम् । शिरो ललाटश्रवणे ग्रीवा वक्षश्च हृत्तथा । उदरं पाणिपादं च पृष्ठं दश महत्सुखमिति । ब्राह्मे अस्य सुलक्षणत्वमुक्तम् । कंबुग्रीवः कंबुवत् रेखात्रयविशिष्टग्रीवः । महाहनुः मांसलकपोलपरभागः । पूर्णमांसलहनुस्तु भूपतिरिति संहिता ॥ ९ ॥ महोरस्क इति । महद्विशालमुरो यस्य सः । उरः शिरो ललाट चेत्युपक्रम्य विशालास्ते सुखप्रदा इत्युक्तेः । महेष्वासः महानिष्वासो धनुरस्य । गूढजत्रुः गूढे मांसलत्वादनिमग्ने जत्रुणी वक्षोंससंधिगते अस्थिनी यस्य । अरिंदमः निजभक्तानामरीन् कामादीन् निजभक्त्यंतरायकर्तृपापानि वा दमयतीत्यरिंदमः । यद्वा अरिंदम इति राज्ञोऽन्वर्थसंज्ञा शत्रुंजय इतिवत् । आजानुबाहुः जानुपर्यंतदीर्घबाहुः । दीर्घभ्रूबाहुमुष्कश्च चिरजिवी धनी नर इति ब्राह्मे । सुशिराः । समवृत्तशिराश्चैवं छत्राकारशिरास्तथा । एकच्छत्रां महीं भुंक्ते दीर्घमायुश्च विंदति इति नारदः । सुललाटः रेखाधिकललाटः । ललाटे यस्य दृश्यते चतुस्त्रिद्व्येकरेखिकाः ॥ शतद्वय शत षष्टिस्तस्यायुर्विंशतिस्तथेति कात्यायनः । सुविक्रमः गजसिंहादिगतिरिव गतिः । विक्रमः पादविक्षेपः । स्वरो गतिश्च नाभिश्च गभीरः स प्रशस्यत इति ब्राह्मे ॥ १० ॥ सम इति । समः नातिदीर्घो नाति ह्रस्वः षण्णवत्यंगुलो

१ शिरो-इ०पा० रावायुक्तः ।

न्सेधो यो नांशः स दिवौकसामित्युक्तेः समानि अन्यूनानधिकपरिमाणानि विभक्तानि पृथग्भूतानि अगानि अवयवा यस्य सः । भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुकौ । कूर्परौ मणिबन्धौ च जानुनी वृषणौ कटी ॥ करौ पादौ स्फिचौ यस्य समो ज्ञेयः स भूपतिरित्युक्तेः । स्निग्धवर्णः स्निग्धश्यामलवर्ण इत्यर्थः । स्निग्धेन्द्रनीलवर्णस्तु भोगं विंदति पुष्कलमित्युक्तेः । प्रतापः स्मृतिमात्रेण रिपुहृदयविदारणक्षमं पौरुष तद्वान् । प्रतापौ पौरुषातपाविति कोशः । पीनवक्षाः मांसलसमोन्नतवक्षाः । विशालाक्षः विस्तृतायतनेत्रः । नासिका चक्षुषी कर्णौ यस्यायताविव्युक्तेः । लक्ष्मीवान् सीतारूपलक्ष्मीशक्तिमान् । सर्वावयवसौंदर्यवान्वा । मोपधत्वाद्वत्वम् । एवमुक्तरीत्या शुभानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि लक्षणानि यस्य स शुभलक्षणः ॥ ११ ॥ धर्मज्ञ इति । सत्या अमोघा सधा सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं ममेत्यादिरूपिणी प्रतिज्ञा यस्य । यशस्वी रावणवधादिना दिव्ययशःसपन्नः । ज्ञानसंपन्नः ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णः । अत एव जटायुषं प्रति मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमानित्युक्तिः संगच्छते । ब्रह्मज्ञस्यैव ब्रह्मोपदेशे अधिकारात् । विना ब्रह्मोपदेशमनुत्तमलोकावाप्त्यसंभवात् । न विद्यते उत्तमा येभ्यस्ते अनुत्तमाः । आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजमित्यादिवन्दनस्तु मायामात्रमित्यन्यत्र विस्तरः । शुचिः प्रातःस्नानादिना प्राणायामाभ्यासादिना प्रत्याहारादिजन्यरागद्वेषहानेन च मायिकशरीरत्वाच्च नित्य बाह्यांतरशुद्धः । वश्यः पित्राचार्यदेवेषु विनीतः । समाधिमान्निजतत्त्वसमाधिमान् ॥ १२ ॥ प्रजावतीति । प्रजापतिसमः । यद्यपि रामो ब्रह्मैव । तथापि मानुषधर्माणां शोकमोहादीनां मायिकानां तत्र दर्शनेन औपाधिकभेदमादाय तत्समत्वोक्तिः । भार्गवलोकप्रतिबंधरूपात् जटायुमोक्षप्रदानरूपात् स्वेन सह सर्वायोध्यावासिजनस्य सशरीरस्य ब्रह्मलोकनयनरूपाच्च कारणात्तत्समत्वम् । सर्वथा स्वतन्त्रस्यैवैतदंशेषु योग्यत्वात् । श्रीमानित्येवमादीनां पौनःपुन्यं सकलैश्वर्यादिसत्त्वबोधनार्थम् । धाता पितेव सर्व

धर्मज्ञः सत्यसंधश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ यशस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ॥१२॥ प्रजापतिसमः श्रीमान्धाता रिपुनिषूदनः ॥ रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥१३॥ रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥१४॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः ॥१५॥ सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिंधुभिः ॥ आर्यः सर्वसमश्चैव सदैव प्रियदर्शनः[1] १६॥

प्रजाधारणपोषणसामर्थ्ययुक्तः । रिपुनिषूदनः आश्रितजनरिपुनाशकः कामादिरिपुनाशकश्च । अन्यथा जगद्गुरोर्भगवतो रिपोरेवाभावेनैतद्विशेषणासंगतिः स्यात् । बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । जीवलोकस्य प्राणिसमूहस्य सकलव्यवहारप्रवर्तकत्वेन रक्षिता । धर्मस्य तत्तद्वर्णाश्रमधर्मस्य मर्यादापरिपालनद्वारा रक्षिता ॥ १३ ॥ रक्षितेति । स्वस्य धर्मस्य यज्ञाध्ययनदानदंडयुद्धादिरूपस्य रक्षिता सादरमनुष्ठाता स्वजनस्य स्वभक्तजनस्य अवश्यभाविनोऽप्यनिष्टस्य निरासपूर्वकं परमेष्टमोक्षदानेन रक्षिता । तच्चाम्बरीषप्रह्लादध्रुवादीना रक्षणेन प्रसिद्धमेव । वेदानां ऋग्यजुःसामाथर्वणां छंदःकल्पव्याकरणज्योतिषनिरुक्तशिक्षारूपवेदांगानां च तत्त्वज्ञः पाठतोऽर्थतश्च ज्ञाता । शस्त्रास्त्रादिप्रतिपादकं शास्त्रं धनुर्वेदः तस्मिन्निष्ठितः सम्यक् तज्ज्ञाता ॥ १४ ॥ सर्वेति । सांख्ययोगतर्कपूर्वोत्तरमीमांसासूत्राणि सव्याख्यानानि शास्त्राणि । स्मृतय उपस्मृतयश्च तत्त्वार्थशासकत्वाच्छास्त्रम् । सर्वमूलशब्दशासकत्वाद्व्याकरणं च शास्त्रम् । तथैव कामदकादीन्यपि नीतिशास्त्राणि सर्वेषामेषामर्थतत्त्वज्ञः । स्मृतिमान् उक्ताधीतवेदशास्त्रार्थविस्मरणरहितः प्रतिभानवान् व्यवहारकाले श्रुतस्याश्रुतस्य च उचितार्थस्य शीघ्र प्रतिभासः प्रतिमानं तद्वान् । तदुक्त प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुरिति । सर्वलोकप्रियः दृष्टस्मृतलोकानामिहामुत्र हितावहः । साधुः मृदुमधुरस्वभावः । अदीनात्मा सहजासाधारणक्षात्रभावेन अदीनस्वभावः । अतिव्यसनपरपरायामपि अक्षुभितांतःकरणो वा । विचक्षणः यथोचितलौकिकालौकिकसर्वक्रियासु कुशलः ॥ १५ ॥ सर्वदेति सर्वदा होमदेवपूजासमाधिष्ठानकालेषु तत्तत्कालोचितैः सद्भिः सात्त्विकस्वभावैः पुरोहितद्विजमंत्रिप्रधानादिभिः सिंधुभिर्नदीभिः समुद्र इव अभिगतः सेवितः । यद्वा सद्भिर्भक्तैः सदा सेवितः ।

---

1 सदैकप्रियदर्शनः–इ० गोविंदराजीयटीकोपेतपुस्तकस्थः पाठः ।

भगवत्सेवायां कालनियमाभावात् । दृष्टांतेन त प्राप्तानां सतां भक्तानां तेन सह ऐक्यं ध्वनयति । आर्यः सर्वपूज्यः सर्वेषु सुखदुःखोदर्केषु समः हर्षविषादरहितः शत्रुमित्रोदासीनेषु वैषम्यरहितः तत्तत्कार्यानुरूपफलदातेत्यर्थ इत्यन्ये । सदैव सर्वावस्थासु मुहुर्मुहुरनुभवेऽपि अननुभूतपूर्ववद्विस्मयनीयदर्शनः ॥ १६ ॥ स चेति । स रामः सर्वैर्गुणैर्युक्तः । उक्तैर्वक्ष्यमाणैश्च कौसल्यानंदवर्धनत्वेन महाकुलप्रसूतत्वप्रधानमहिषीपुत्रत्वादिरूपस्याभिषेकोचितधर्मस्य सत्ता दर्शिता । गांभीर्यमगाधाशयत्व तत्र समुद्रतुल्यः । धैर्यं मनसाप्यधृष्यत्वम् इष्टवियोगादौ अनभिभूतचित्तत्वम् चरणे अचलतया सहायाभावेऽपि स्थितिश्च तेन हिमवत्सदृशः ॥ १७ ॥ विष्णुनेति । यद्यपि रामो विष्णुरेव सर्वेरूपश्च । तथापि मानुषोपाधिभेदात्सर्वत्र सादृश्यं द्रष्टव्यम् । यद्वा विष्णुना सदृश इति अनन्वयालंकारः । चन्द्रवत्प्रजाना व्यवहारनिरीक्षणकाले सौम्यदर्शनः । क्रोधे युद्धकालिके कालाग्निसदृशः परैरधृष्य इति यावत् । क्षमा प्रतीकारसामर्थ्येऽपि अपकारसहिष्णुता तया पृथिवीतुल्यः ॥ १८ ॥ धनदेनेति । त्यागे धनत्यागे धर्मार्थं धनव्ययविषये अपेक्षितधनसपत्तौ धनदेन नवनिधीशेन समः । अस्मिन्नेवांशे उपमा न तु त्यागांशे । तस्य धनसंग्रह एव प्रवृत्तेः । धनदव्यवहारस्तु कतिपयत्रिदशेभ्यो भगवदाज्ञया कतिपयधनदानमात्रादिति बहवः । सत्ये सत्यवचने अपरो धर्म इव धर्मस्य मूर्त्यतरमिवेत्युत्प्रेक्षा । एतदत बालकांडीयार्थसंग्रहः । तमेवमित्यादिना अयोध्याकाडीयार्थसग्रह आरभ्यते । तत्र इक्ष्वाकुवंशप्रभव इत्यनेन भगवदाविर्भावः सूचितः । महावीर्यः शत्रुनिबर्हण इत्यनेन विश्वामित्रानुग्रहजशस्त्रास्त्रसंपत्तिताटकावधादि सूचितम् । लक्ष्मीवानित्यनेन सीतापरिणयः सूचितः । सत्यपराक्रममित्यनेन भार्गवलोकप्रतिबन्धादि सूचितम् ।

सचसर्वगुणोपेतः कौसल्यानंदवर्धनः ॥ समुद्रइवगांभीर्येधैर्येणहिमवानिव ॥ १७ ॥ विष्णुनासदृशोवीर्येसोमवत्प्रियदर्शनः ॥ कालाग्निसदृशः क्रोधेक्षमयापृथिवीसमः ॥ १८ ॥ धनदेनसमस्त्यागेसत्येधर्मइवापरः ॥ तमेवंगुणसंपन्नंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ १९ ॥ ज्येष्ठंज्येष्ठगुणैर्युक्तंप्रियंदशरथःसुतम् ॥ प्रकृतीनां हितैर्युक्तंप्रकृतिप्रियकाम्यया ॥ २० ॥ यौवराज्येनसंयोक्तुमैच्छत्प्रीत्यामहीपतिः ॥ तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वाभार्याथकैकयी ॥ २१ ॥ पूर्वंदत्तवरादेवीवरमेनमयाचत ॥ विवासनंचरामस्यभरतस्याभिषेचनम् ॥ २२ ॥

एवंगुणसंपन्नं प्रागुक्तरीत्या सकलकल्याणगुणयुक्तम् । सत्यपराक्रममभोघपराक्रमम् ॥ १९ ॥ ज्येष्ठमिति । ज्येष्ठगुणैः यौवराज्याभिषेकार्हगुणैः युक्तम् । प्रकृतीनां प्रजानां हितैः इहामुत्र हितावहैः युक्तम् । ज्येष्ठ सुतं राम प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रकृतीनां प्रियं कर्तुमिच्छया । छांदसः काम्यजिति प्राञ्चः ॥ प्रकृतिसंबन्धेन आत्मनः प्रियं कर्तुमिच्छया युवराजेन हि प्रजाकृत्ये संपादिते सति व्यवहारादिनिरीक्षणजन्यश्रमनिवृत्तिरूपं प्रियं स्वस्य भवतीति वयम् ॥ २० ॥ यौवराज्येनेति । युवराजस्य भावो यौवराज्यम् । पितरि राज्य कुर्वत्येव सर्वराज्यव्यापारे अभिषेकपूर्वकमधिकृतः पुत्रः युवराजः । संयोक्तु योजयितुं महीपतिः दशरथः ऐच्छत् । अथ तस्य रामस्य यौवराज्याभिषेके अपेक्षितान्संभारान् । औदुंबर्यासंदी तस्यै प्रादेशमात्राः पादाः स्युरित्यादिना बह्वृचब्राह्मणेन उपदिश्यमानान् दधिमधुसर्पिरादीन्संभृतान्दृष्ट्वा मंथरावचनाज्ज्ञात्वा कैकयी राज्ञः कनीयसी भार्या । अत्र कैकयीत्येव यद्यपि कैकयशब्दादञि केकयमित्रय्वित्यादिना यादेरियादेशे गुणे आदिवृद्धौ ङीपि यस्येति लोपे साधुः । तथापि अपि माष मष कुर्याच्छन्दोभंगं न कारयेदिति न्यायेन कैकयीति प्रयोगः । प्रयोगलक्षणे ङीपि केकयीतिपाठ इत्यन्ये ॥ २१ ॥ पूर्वं पूर्वस्मिन्काले इंद्रसहायार्थं प्रवृत्तदशरथस्य दैत्यैर्युद्धकाले दशरथेतरप्रयुक्तामासुरीं मायां धवलांगमुनिदत्तविद्यया निवारयित्र्यै कैकेय्यै तुष्टेन दशरथेन दत्तौ वरौ यस्यै सा देवी सैव । राज्याभिषेकसमये प्राप्ताभिषेका देवी तद्वत्प्रियतमा एवं वक्ष्यमाणलक्षणं वरं प्राप्तकालत्वादयाचत राजानम् । याचोर्द्विकर्मकत्वात् । वरद्वयमाह रामस्य राज्यादुद्वासन भरतस्य स्वपुत्रस्य अभिषेचनम् ॥ २२ ॥

१ श्रेष्ठगुणैः इ०–गोविंदराजीयोपेतपुस्तकस्थः पा० ।

रा इति । सत्यवचनात् धर्मपाशनिर्देशेन सत्यप्रतिज्ञत्वादित्यर्थः । अतो हेतोः सत्यरूपेण धर्मपाशेन संयतः वद्धः सन् दशरथः प्रियं सुतमपि विवासयामास ॥ २३ ॥ स इति । वीरः अनेकैरपराङ्मुखतया योद्धापि स रामः पितुः प्रतिज्ञां तत्कृतां स्वविवासनेन अनुपालयन् । यद्वा कैकेयीसन्निधौ पितृवचनपरिपालनविषयां स्वकृतां प्रतिज्ञां परिपालयन् पितृवचनकृतान्निर्देशात् आज्ञातः मातुश्च कैकेय्याः प्रियकारणात् प्रियसिद्धिनिमित्तं वनं जगाम । अनेन पितृतत्पत्नीसंतोषकरणमेव सर्वात्मना पुत्रस्य धर्म इति भगवता उपदिष्टम् ॥ २४ ॥ तमिति । व्रजंतं भ्रातरं प्रियः रामे सहजप्रीतिमान् ॥ २५ ॥ भ्रातरमिति । भ्रातुः रामस्य दयितः प्रियः सौभ्रात्रं सुभ्रातृभावम् । स्नेहमिति यावत् । स्नेहादेव जगाम न पित्रादिनिर्देशादिति भावः । अथ रामस्य दयिता इष्टा । प्राणसमा निरतिशयप्रेमास्पदम् । हिता नित्यं हितकारिणी ॥ २६ ॥ जनकस्य कुले अन्वये जाता । यद्यप्येषा अयोनिजा । तथापि सीरध्वजस्य देवयजनलांगलपद्धतावाविर्भूतत्वादेवमुक्तिः । अत एवाह देवमायेवेति । सैव अचिंत्योदयस्थितिलया देवैरेव स्वकार्यसिद्ध्याकांक्षिभिर्निर्मिता आविर्भाविता । यद्वा इव शब्द एवार्थे । देवेन भगवता आविर्भाविता स्वमायैव । भगवतोऽनपायिनी सर्वकार्यसहायभूता सहजशक्तिरेव

ससत्यवचनाद्राजाधर्मपाशेनसंयतः ॥ विवासयामाससुतंरामंदशरथःप्रियम् ॥ २३ ॥ सजगामवनंवीरःप्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २४ ॥ तंव्रजंतंप्रियोभ्रातालक्ष्मणोऽनुजगामह ॥ स्नेहाद्विनयसंपन्नःसुमित्रानंदवर्धनः ॥ २५ ॥ भ्रातरंदयितोभ्रातुःसौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ रामस्यदयिताभार्यानित्यंप्राणसमाहिता ॥ २६ ॥ जनकस्यकुलेजातादेवमायेवनिर्मिता ॥ सर्वलक्षणसंपन्नानारीणामुत्तमावधूः ॥ २७ ॥ सीताप्यनुगता रामंशशिनंरोहिणीयथा ॥ पौरैरनुगतोदूरंपित्रादशरथेनच ॥ २८ ॥ शृङ्गवेरपुरेसूतंगंगाकूलेव्यसर्जयत् ॥ गुहमासाद्यधर्मात्मानिषादाधिपतिंप्रियम् ॥ २९ ॥ गुहेनसहितोरामोलक्ष्मणेनचसीतया ॥ तेवनेनवनंगत्वानदीस्तीर्त्वाबहूदकाः ॥ ३० ॥ चित्रकूटमनुप्राप्यभरद्वाजस्यशासनात् ॥ रम्यमावसथंकृत्वारममाणावनेत्रयः ॥ ३१ ॥ देवगंधर्वसंकाशास्तत्रतेन्यवसन्सुखम् ॥ चित्रकूटंगतेरामेपुत्रशोकातुरस्तदा ॥ ३२ ॥ राजादशरथःस्वर्गंजगामविलपन्सुतम् ॥ मृतेतुतस्मिन्भरतोवसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ॥ ३३ ॥

हि माया । यत्तु तिलोत्तमादिवद्देवमायेव स्थितेति । तन्न । निर्मितपदवैयर्थ्यापत्तेः । सर्वैः स्त्रीलक्षणैः सपन्ना युक्ता ॥ २७ ॥ सीतेति । सीता लांगलपद्धतिः तदुत्थत्वात्सीता शशिनं रोहिणीव राममनुगता ॥ ॥ २८ ॥ शृङ्गेति । गंगाकूले वर्तमानशृङ्गवेरपुरे स्थितं निषादाधिपतिं प्रियम् इष्टं गुहम् आसाद्य तत्सहितो लक्ष्मणादिसहितश्च रामः सूतं रथेन स्वप्रापणार्थमागतं गंगाकूले व्यसर्जयत् परावर्तितवान् ॥ २९ ॥ गुहेनेति । पूर्वार्धं पूर्वश्लोकान्वयि । अथ ते सीतारामलक्ष्मणाः वनेन पुरोवर्तिप्राप्तवनद्वारेण परम् अपरं वनं गत्वा तेवनं पादचारस्तेन वनं गत्वेत्यर्थ इति संप्रदायः ॥ ३० ॥ चित्रेति । अनु पश्चात् भरद्वाजस्य शासनात् चित्रकूटं प्राप्य तत्र रम्यम् आवसथं पर्णशालां कृत्वा तत्र वने रममाणास्त्रयः देवगन्धर्वसदृशाः सुखं न्यवसन्नित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तथा पुत्रशोकातुरः अनिर्वाच्यपुत्रवियोगजन्यशोकपीडितः ॥ ३२ ॥ राजेति । तस्मिन्दशरथे गते लोकांतरं गते मृते वसिष्ठादिद्विजैस्त्रैवर्णिकैः । इदमुपलक्षणम् । तत्सहितैर्मंत्रिवृद्धैरित्यपि बोध्यम् ॥ ३३ ॥

राज्याय राज्यं कर्तुं तैर्नियुज्यमानः प्रेर्यमाणो महाबलः समर्थोऽपि सौभ्रात्राद्राज्यं नैच्छत् । ततः रामपादप्रसादकः पूज्यं रामं प्रसादयितुं वनं जगाम । पादशब्दः पूज्यवाची ॥ ३४ ॥ गत्वेति । स भरतः महात्मानं सत्यप्रतिज्ञत्वादिधर्मैर्महाविभवं भ्रातरं रामं गत्वा आर्यभावपुरस्कृतः विनीतवेषः तं रामं राज्याय प्रतिनिवृत्तिं अयाचत् । याचिर्द्विकर्मकः ॥ ३५ ॥ ननु पितृमातृदत्तं राज्यं तवैव योग्यमिति मम प्रतिनिवृत्तिरनुचितेति अत्राह । त्वमेवेति । सर्वगुणश्रेष्ठे ज्येष्ठे सति कनिष्ठो न राज्यार्ह इति धर्मं त्वमेव जानासि इति त्वमेव राजा इति वचो गतमब्रवीत् । रामोऽपि रमयतीति व्युत्पत्त्या आश्रितचित्तरञ्जकोपि पितुरादेशात् राज्यं नैच्छदित्युत्तरेणान्वयः । अत्र हेतुगर्भं विशेषणं—परमोदारः स्वसुखसाधनस्य परस्मै दानमौदार्यं तद्युतः । सुमुखः राज्यादपि वने अम्लानत्वादधिकमुखप्रसादयुक्तः । सुमहायशाः प्रतिज्ञापालनरूपयशोभङ्गभिया नैच्छदिति कतकः । तीर्थस्तु परमोदारःयाचकाभीष्टप्रदाननिरतः । अर्थिलाभेन प्रसन्नमुखः सुमहायशाः । अधर्मैकतुल्येन प्रसिद्धकीर्तिरपि । पित्राज्ञयैव भरतवाक्यं नैच्छदित्याह ॥ ३६ ॥ ततः अस्य भरतस्य राज्याय राज्यरक्षणसामर्थ्यं लब्धुम् अहल्यादौ दृष्टशक्तिकाचिन्त्यवैभवस्वपदस्पृष्टे पादुके न्यासरूपेण दत्त्वा पुनः पुनः प्रतिनिवृत्तिं याचमानं भरतं चतुर्दशसमानंतरं सर्वथा प्रतिनिवर्तितव्यमित्यभ्युपेत्य निवर्तयामास । अस्येति । राज्यापेक्षया षष्ठी । दत्त्वेत्यत्र अस्मै इत्यर्थलभ्यम् । दत्त्वेत्यन्वयेऽपि सम्प्रदानस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठीत्यन्ये । यत्तु

नियुज्यमानोराज्यायनैच्छद्राज्यंमहाबलः ॥ सजगामवनंवीरोरामपादप्रसादकः ॥ ३४ ॥ गत्वातुसमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ अयाचद्भ्रातरंरामसमार्यभावपुरस्कृतः ॥ ३५ ॥ त्वमेवराजाधर्मज्ञइतिरामंवचोऽब्रवीत् ॥ रामोऽपिपरमोदारःसुमुखःसुमहायशाः ॥ ३६ ॥ नचैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यं रामोमहाबलः ॥ पादुकेचास्यराज्यायन्यासंदत्त्वापुनःपुनः ॥ ३७ ॥ निवर्तयामासततोभरतंभरताग्रजः ॥ सकाममनवाप्यैवरामपादावुपस्पृशन् ॥ ३८ ॥ नंदिग्रामेऽकरोद्राज्यंरामागमनकांक्षया ॥ गतेतुभरतेश्रीमान्सत्यसंधोजितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥ रामस्तुपुनरालक्ष्यनागरस्यजनस्यच ॥ तत्रागमनमेकाग्रोदंडकान्प्रविवेशह ॥ ४० ॥ प्रविश्यतुमहारण्यंरामोराजीवलोचनः ॥ विराधंराक्षसंहत्वाशरभंगंददर्शह ॥ ४१ ॥ सुतीक्ष्णंचाप्यगस्त्यंचअगस्त्यभ्रातरंतथा ॥ अगस्त्यवचनाच्चैवजग्राहैन्द्रंशरासनम् ॥ ४२ ॥

निःक्षेपे मुख्यदानाभावात् चतुर्थी दत्त्वेत्यन्वयेऽपीति । तन्न । खंडिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति महाभाष्यप्रयोगविरोधात् ॥ ३७ ॥ स भरतः रामप्रतिनिवृत्तिरूपं काममनवाप्यैव रामपादौ नमस्कुर्वन् । प्रतिनिवृत्त इति शेषः ॥ ३८ ॥ ततो नमस्कृत्य प्रतिनिवृत्तो नंदिग्रामे स्थित्वा रामश्चतुर्दशसमारूपप्रतिज्ञातसमयानंतरं राज्याय आगमिष्यतीति रामागमनकांक्षया पादुके पुरस्कृत्य राज्यमकरोत् । उत्तरार्धं स्पष्टम् ॥ ३९ ॥ राम इति । उक्तगुणविशिष्टो रामस्तु अत्यासन्नतया नागरस्य मन्त्रिवृद्धादिपौरजनस्य भरतस्य च तत्र चित्रकूटे आगमनमालक्ष्य संभाव्य तेषां प्रतिनिवर्तनप्रयासाद्दूरमितोपि दूरगमनमिति संचिंत्य दंडकान् दंडकारण्यानि । अवांतरवनबहुत्वाद्बहुवचनम् । तेषां रक्षश्चोरादिभूयिष्ठत्वादेकाग्रः सज्जो भूत्वा प्रविवेश । हेति प्रसिद्धौ ॥ ४० ॥ प्रविश्येति । महारण्यमिति अरण्यकांडकथासंग्रहः । राजीवं पद्मम् । अनेन राक्षसयुद्धारंभकृतहर्षो ध्वनितः । शरभङ्गाद्याः ऋषयः ॥ ४१ ॥ चापीति निपातसमुच्चयः पद्यपूरकः । अगस्त्यभ्राता इध्मवाहननामेति केचित् । ततो मुनेरगस्त्यस्य भ्रातागस्त्य इति श्रुतः । स चित्रवनकानने वन्य सखीभिः कोपितोशपदिति मार्कंडेयपुराणे श्रूयते । दिव्यं धनुरादिकं कार्याय प्रतिगृहाणेत्येवंरूपादगस्त्यवचनात् ऐंद्रम् । इन्द्रादगस्त्यस्यागतं

---

१ सुमहात्मानम्–इ० पा० ।

शरासनं धनुर्जग्राह । पूर्वं भार्गवं जित्वा ततः प्राप्तं यद्वैष्णव धनुर्भगवता रामेण वरुणे न्यस्त तद्विद्रेण वरुणादानीयागस्त्ये स्थापितमित्यत्रे अरण्यकांडे स्फुटम् । यद्वा इन्द्रो विष्णुः ॥ ४२ ॥ खड्गं चेति । अनुरूपनिजायुधलाभात्परमप्रीतः । अक्षयाः सायकाः बाणाः ययोस्तौ तूणी इषुधी वनचरैः वानप्रस्थैः ॥ ४३ ॥ ऋषय इति । तद्वने वसतो रामस्यांतिकम् असुराः कबंधादयः रक्षांसि खरादयः तेषां वधाय वध प्रार्थयितु सर्वे ऋषयः अभ्यागमन् । स रामः तेषां राक्षसानां वध तस्मिन्वने तेभ्यो ऋषिभ्यः प्रतिशुश्राव प्राप्तकालमसुररक्षो योधयिष्ये नोपेक्षिष्ये इति तद्वचोंगीकृतवानित्यर्थः ॥४४॥ प्रतिज्ञात इति । अग्निकल्पानाम् अग्निसदृशानाम् ऋषीणाम् । सन्निधाविति शेषः । अपेक्षित इति वा शेषः । संयति युद्धे अचिंत्यामितनिजशक्तिवैभवाद्रक्षसां वधः प्रतिज्ञातश्चेति संबधः ॥ ४५ ॥ तेनेति । तेन रामेण तत्रैव दडकारण्यदक्षिणप्रदेशवर्तिपंचवट्याश्रमे जनस्थान नाम दडकारण्ये रावणस्य बलनिवेशस्थानम् । कामरूपिणी । इच्छयानानारूपधारिणी यद्वा पुंसां काम्यमानरूपवती । विरूपिता कर्णनासाच्छेदेन वैरूप्य प्रापिता । शूर्पणखेति । अत्र नखमुखात्संज्ञायामिति ङीषूनिषेधः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । विरुद्ध रूप विरूप तत्संजातमस्या इति तारकादित्वादितच् ॥ ४६ ॥ तत इति । ततः तद्वैरूप्यकरणानंतरम् । सर्वराक्षसान् जनस्थाननिवासिनः इति शेषः । उद्युक्तान् युद्धार्थं सन्नद्धान् पदानुगान् अनुचरान् ॥ ४७ ॥ निवसता । रामेणेति शेषः उत्तरश्लोकान्वयी ॥ रक्षसामिति ।

खड्गंचपरमप्रीतस्तूणीचाक्षयसायकौ ॥ वसतस्तस्यरामस्यवनेवनचरैःसह ॥ ४३ ॥ ऋषयोऽभ्यागमन्सर्वेवधायाऽसुररक्षसाम् ॥ सतेषांप्रतिशुश्रावराक्षसानांतदावने ॥ ४४ ॥ प्रतिज्ञातश्चरामेणवधःसंयतिरक्षसाम् ॥ ऋषीणामग्निकल्पानांदंडकारण्यवासिनाम् ॥ ४५ ॥ तेनतत्रैववसताजनस्थाननिवासिनी ॥ विरूपिताशूर्पणखाराक्षसीकामरूपिणी ॥ ४६ ॥ ततःशूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान् ॥ खरंत्रिशिरसंचैवदूषणंचैवराक्षसम् ॥ निजघानरणेरामस्तेषांचैवपदानुगान् ॥ ४७ ॥ वनेतस्मिन्निवसताजनस्थाननिवासिनाम् ॥ रक्षसांनिहतान्यासन्सहस्राणिचतुर्दश ॥ ४८ ॥ ततोज्ञातिवधंश्रुत्वारावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ सहायंवरयामासमारीचंनामराक्षसम् ॥ ४९ ॥ वार्यमाणःसुबहुशोमारीचेनसरावणः ॥ नविरोधोबलवताक्षमोरावणतेनते ॥ ५० ॥ अनादृत्यतुतद्वाक्यंरावणःकालचोदितः ॥ जगामसहमारीचस्तस्याश्रमपदंतदा ॥ ५१ ॥ तेनमायाविनादूरमपवाह्यनृपात्मजौ ॥ जहारभार्यांरामस्यगृध्रंहत्वाजटायुषम् ॥ ५२ ॥ गृध्रंचनिहतंदृष्ट्वाहृतांश्रुत्वाचमैथिलीम् ॥ राघवःशोकसंतप्तोविललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५३ ॥

चतुर्दश सहस्राणि तत्संख्यासंख्यातानि । सैन्यानि इति शेषः ॥ ४८ ॥ ज्ञातयः खरादयः । खरादयो हि रावणस्य वैमात्रेयाः श्रुत्वा । शूर्पणखामुखादिति शेषः । मूर्छितः व्याप्तचित्तः ॥ ॥ क्रोधेन व्याप्तः स रावणः मारीचेन बहुशः बाहुवार परदारहरणस्य परमाधर्मत्व बलवद्विरोधस्य निजनाशांतत्वमतस्तेन रामेण बलवता विश्वामित्राश्रमे मदनुभूतबलेन ते तव विरोधो न क्षमो न युक्तः न हितश्च इति वार्यमाणोऽपि मारीचं नाम प्रसिद्ध राक्षस सीताहरणे सहाय वरयामास । वृञ् वरणे इति स्वार्थण्यतोऽपि । नेति । पूर्वार्धं पूर्वान्वयि ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कालचोदितः मृत्युप्रेरितः रावणः तद्वाक्यं मारीचवाक्य तु अनादृत्य ॥ सहमारीचः मारीचसहितः । वोपसर्जनस्येति विकल्पात् सहस्य सादेशाभावः । तस्य खरादिहंतृत्वेन प्रसिद्धस्य रामस्य आश्रमपदम् । आश्रमस्थानं जगाम ॥ ५१ ॥ ततःतेन मायाविना मारीचेन तौ नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ दूरम् अपवाह्य अपसार्य जहारेति । हत्वा हतप्रायं कंठगतप्राण कृत्वा रामस्य भार्यां जहारेति संबधः ॥ ५२ ॥ निहतंनिहतप्रायं श्रुत्वा । गृध्रमुखादिति शेषः ॥ ५३ ॥

१ तथाधने इ० पा० ।

विललाप पर्यदेवयत् । आकुलेंद्रियः शोकपरवशेंद्रियः तेनैव शोकेन निवृत्तिहेतुमप्राप्तेन अभिभूयमान एव सन् गृध्र रावणेन सीता अपहृतेति निवेद्य मृतं दग्ध्वा विधिना संस्कृत्य सीतां वने मार्गमाणः मार्गयमाण इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ रूपेण विकृत कबंध राक्षस ददर्शेति संबंधः ॥ तमिति । त कबंध निहत्य ददाह महाबाहू रामः ॥ ५५ ॥ स च कबंधः स्वर्गतः स्वर्गगमनयोग्य स्त्रीय गंधर्वरूप प्राप्तवान् । ततः तेन रूपेण अस्य रामस्य ॥ श्रमणां तापसीं धर्मनिपुणा सकलधर्मज्ञाम् । धर्मचारिणीमित्यस्य तु सकलधर्मानुष्ठात्रीमित्यर्थः । श्रमणामित्यत्र कर्तरि ल्युट् । तपसा श्राम्यतीत्यर्थात् । तामभिगच्छेति कथयामासेत्यन्वयः ॥ ५६ ॥ शबर्येति । सम्यक्पूजितः यथाविधि अर्घ्याद्युपचारैः पूजितः ॥ ५७ ॥ पंपेत्यादिना किष्किंधाकांडकथासंग्रहः । संगतः मिलितः ॥ हनूमद्वचनात् सुग्रीवो युष्मन्मैत्रीमपेक्षत इत्यादिरूपात् समागतः मैत्रीं कृतवान् । हनुशब्दो ह्रस्वांतो दीर्घांतश्च ॥ ५८ ॥ सुग्रीवायेति । संगतायेति शेषः । शंसत् अकथयत् । छांदसोऽडभावः । महाबलः सुग्रीवेण स्वकार्यसाधकमहाबलवत्त्वेनावगतः ॥ आदित इति । जन्मारभ्येत्यर्थः । तत्प्रसिद्ध वृत्त स्वीयं सीतायाश्च वृत्तं विशिष्य रावणापहारांतम् । अशंसत् । यद्यपि महाब्रह्मवादिनापि सहायं सर्वनिर्वाहकः । तथापि लोकरीतिमनुसृत्य सुग्रीवमैत्रीमुद्दिश्य सर्वमकथयदिति बोद्धव्यम् ॥ ५९ ॥ वानरः सुग्रीवोऽपि रामस्य संबंधि तत्सर्वं श्रुत्वा ॥ स्वसमानदुःखमहाबलसंबंधलाभात्प्रीतः सुग्रीवः अग्निसाक्षिकम् अग्निरेव साक्षाद्द्रष्टा यस्य तादृश सख्य चकार ॥ ६० ॥

ततस्तेनैवशोकेनगृध्रंदग्ध्वाजटायुषम्॥मार्गमाणोवनेसीतांराक्षसंसंददर्शह॥५४॥ कबंधंनामरूपेणविकृतंघोरदर्शनम्॥तंनिहत्यमहाबाहुर्ददाहस्वर्गतश्चसः॥५५॥ सचास्यकथयामासशबरींधर्मचारिणीम् ॥ श्रमणांधर्मनिपुणामभिगच्छेतिराघव॥५६॥सोऽभ्यगच्छन्महातेजाःशबरींशत्रुसूदनः॥ शबर्यापूजितस्सम्यग्रामोदशरथात्मजः॥५७॥ पंपातीरेहनुमतासंगतोवानरेणह॥हनूमद्वचनाच्चैवसुग्रीवेणसमागतः॥५८॥ सुग्रीवायचतत्सर्वंशंसद्रामोमहाबलः॥आदितस्तद्यथावृत्तंसीतायाश्चविशेषतः॥५९॥ सुग्रीवश्चापितत्सर्वंश्रुत्वारामस्यवानरः॥चकारसख्यंरामेणप्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम्॥६० ततोवानरराजेनवैरानुकथनंप्रति ॥ रामायावेदितंसर्वंप्रणयाद्दुःखितेनच॥६१॥ प्रतिज्ञातंचरामेणतदावालिवधंप्रति ॥ वालिनश्चबलंतत्रकथयामास वानरः॥६२॥सुग्रीवःशंकितश्चासीन्नित्यंवीर्येणराघवे ॥६३॥राघवप्रत्ययार्थंतुदुंदुभेःकायमुत्तमम् ॥ दर्शयामाससुग्रीवोमहापर्वतसन्निभम्॥६४॥ उत्स्मयित्वामहाबाहुःप्रेक्ष्यचास्थिमहाबलः॥पादांगुष्ठेनचिक्षेपसंपूर्णंदशयोजनम्॥६५॥बिभेदचपुनःसालान्सप्तैकेनमहेषुणा॥गिरिंरसातलंचैवजनयन्प्रत्ययंतदा॥ ६६ ॥

ततो वैरानुकथन वालिनस्तव च वैरे किं कारणमिति रामकृतप्रश्न प्रति । प्रश्नोत्तरमिति यावत् । रामाय यत्प्रत्युत्तरमावेदितव्यं तत्सर्वं रामवदारापहारांतकष्टैः सजातदुःखेन सुग्रीवेण प्रणयाद्रामाय आवेदितम् ॥ ६१ ॥ तदा तद्वृत्तांतश्रवणानंतरकाले रामेण वालिवध प्रति वालिवधमुद्दिश्य अवश्य वालिन वधिष्यामीति प्रतिज्ञातम् ॥ वालिनश्चेति । तत्र ऋष्यमूकपर्वते वानरः सुग्रीवो वालिनो बलम् । अरुणोदयानंतरं सूर्योदयात्प्रागेव रावण गृहीत्वा चतुःसमुद्रलंघनादिरूपं कथयामास ॥ ६२ ॥ किं च सुग्रीवः रामो वालितुल्यो न वेति शंकितः सजातशंक आसीत् ॥ ६३ ॥ राघवेति । राघवस्य वालिमहाबलत्वे विश्वासार्थमुत्तम बलप्रत्ययनोत्तमसाधन महापर्वतसदृशं दुंदुभेर्दैत्यस्य शरीर दर्शयामास । यस्य काय इदानीमेतादृशस्तादृशो दुंदुभिर्वालिना हत्वा एतावद्दूरं प्रक्षिप्त इत्युक्त्वा दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ उत्स्मयित्वेति । बाहुलकात्स्वार्थे णिच् । ईषत्स्मितं कृत्वा ॥ ६५ ॥ बिभेदेति । पुनश्च प्रत्ययं जनयन् स्वबलविश्वासमुत्पादयन् । हंतौ शता । फलमपि हेतुः । तदा एकेनैव महेषुणा सकृत्प्रयोगेणैव

१ तालान्-इ० पा० ।

ग्नः । प्रमुमोदेति छांदसं परस्मैपदम् ॥ ८५ ॥ देवताभ्य इति । सुप्तोत्थितवदुत्तिष्ठंतु वानरा इत्येवंरूपं वरं रावणवधजनितहर्षवशात्स्वदिदृक्षया समागताभ्यो देवताभ्यः प्राप्य सुहृद्भिः सुग्रीवविभीषणादिभिः संवृतः पुष्पकेण अयोध्यामुद्दिश्य प्रस्थितः जगाम ॥ ८६ ॥ भरद्वाजेति । चतुर्दशे तु संपूर्ण वर्षेऽहनि रघूत्तम । न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनमिति भरतेन प्रतिज्ञातत्वात् भरद्वाजाश्रमे चतुर्दशसमारामाप्य नंतरं मुनिवचनेन एकदिनविलंबस्य प्राप्तत्वात्स्वागमनप्रबोधनाय हनुमद्विसर्जनम् । यद्वा महत्या वानरसेनया सहाकस्मादागमने भरतादेः शंका मा भूदिति तद्विसर्जनम् ॥ ८७ ॥ पुनरिति । पुष्पकादवतीर्णत्वात्पुनस्तत्पुष्पकं समारुह्य आख्यायिकां पूर्ववृत्तविषया कथा भरद्वाजाश्रमारोहात् पूर्वमिव जल्पन् कथयन् । सुग्रीवेति । विभीषणादेरुपलक्षणम् ॥ ८८ ॥ नंदिग्राम इति । नंदिग्रामे भ्रातृभिः सह स्वस्यापि व्रतप्रयुक्तां जटां हित्वा त्यक्त्वा रामः सीतामनुप्राप्य मुनिवेषत्यागेन सीतानुरूपं रूपं प्राप्य । यद्वा मुनिवेषत्यागेन हृष्टा सीता प्राप्य प्रागविसृष्टं राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥ ८९ ॥ एतदतचरितं वृत्तत्वेनोपदिश्य देवर्षिरतः परमुत्तरकांडविषयं भविष्यत्त्वेनोपदिशति । प्रहृष्टेति । अनेन च रावणवधानंतरं रामे राज्यं प्रशासति सति वाल्मीकेर्नारदं प्रति प्रश्न इति ज्ञायते । प्रहृष्टः प्रातिस्विकपुत्रपश्वादिसंपत्त्या मुदितः क्षोभराहित्येन

देवताभ्योवरंप्राप्यसमुत्थाप्यचवानरान् ॥ अयोध्यांप्रस्थितोरामःपुष्पकेणसुहृद्वृतः ॥८६॥ भरद्वाजाश्रमंगत्वारामःसत्यपराक्रमः ॥ भरतस्यांतिकंरामो हनूमंतंव्यसर्जयत् ॥ ८७ ॥ पुनराख्यायिकांजल्पन्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ पुष्पकंतत्समारुह्यनंदिग्राममंययौतदा ॥८८॥ नंदिग्रामेजटांहित्वाभ्रातृभिःसहितोनघः ॥ रामःसीतामनुप्राप्यराज्यंपुनरवाप्तवान् ॥८९॥ प्रहृष्टमुदितोलोकस्तुष्टःपुष्टःसुधार्मिकः ॥ निरामयोह्यरोगश्चदुर्भिक्षभयवर्जितः ॥९०॥ नपुत्रमरणंकेचिद्द्रक्ष्यंतिपुरुषाःक्वचित् ॥ नार्यश्चाविधवानित्यंभविष्यंतिपतिव्रताः ॥ ९१ ॥ नचाग्निजंभयंकिंचिन्नाप्सुमज्जन्तिजंतवः ॥ नवातजंभयंकिंचिन्नापिज्वरकृतंतथा ॥ ९२ ॥ नचापिक्षुद्भयंतत्रनतस्करभयंतथा ॥ नगराणिचराष्ट्राणिधनधान्ययुतानिच ॥ ९३॥ नित्यंप्रमुदिताःसर्वेयथाकृतयुगे तथा ॥ अश्वमेधशतैरिष्ट्वा तथाबहुसुवर्णकैः ॥९४॥ गवांकोट्ययुतंदत्त्वाविद्वद्भ्योविधिपूर्वकम् ॥ असंख्येयंधनंदत्त्वाब्राह्मणेभ्योमहायशाः ॥ ९५ ॥ राजवंशाञ्छतगुणान्स्थापयिष्यतिराघवः ॥ चातुर्वर्ण्यंचलोकेस्मिन्स्वेस्वेधर्मेनियोक्ष्यति ॥ ९६ ॥

मुदितांतःकरणः लोकः सर्वप्रजाः तुष्टः बहुप्रदाद्भगवतः सासारिकपारमार्थिकार्थलाभात्तुष्टः अत एव पुष्टः दारिद्र्यकार्श्यरहितः आमयो मनःपीडा रोगो देहजो व्याधिः दुर्भिक्षेण चोरादिभयेन च रहितः । भविष्यतीति शेषः । यद्वा रामविरहेण दुःखितो राममिलनेन तुष्टःतथा तद्विरहेण कृशःतन्मेलनादेव पुष्टः ॥ ९० ॥ नेति । स्वपितृषु स्वेषु च जीवत्स्विति शेषः । अविधवाः । भर्त्रनुगमनाद्ववाशापुत्रसद्भावाद्वेति शेषः ॥९१॥ न चाग्निजमिति । पादत्रयेण आधिदैविकदुःखनिवृत्तिरुच्यते । चतुर्थेनाध्यात्मिकनिवृत्तिः ॥ ९२ ॥ भौतिकदुःखाभावमाह । न चापीति । क्षुद्भयं क्षुदुपशमोपायाभावज न च नैव भविष्यतीत्यनुषङ्गः ॥९३॥ नित्यमिति । कृतयुगे स्वाभाविकादधर्मासंबधान्नित्यं प्रजामोदः त्रेतायाम् अधर्मस्य पादांशेन संबंधेपि रामपालनवैभवात्तदनाक्रमेण नित्यप्रमोदःयम् । अथ रामस्य भाविवृत्तांतरमाह । अश्वेति । दानशब्दोऽन्तवाची इष्ट्वा दत्त्वेत्यादिस्वरूपकथनं न तु तेषां रामस्य स्वलोकप्राप्तिं प्रति हेतुतेति बोध्यम् । यत्तु कनककृताश्वमेधाद्यनुष्ठानस्य मानुषोपाधिप्रयुक्तावर्ज्याघशमनद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तौ हेतुत्वमित्युक्तम् । तन्न । भगवदवताराणां पुण्यपापसंबंधस्य सर्वत्रविरुद्धत्वात् । अश्वमेधाद्यनुष्ठानं तु लीलामात्रं लोकोपदेशायेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ राजवंशानिति । कामगत्यान्यकुब्जादितत्तद्राज्यपदस्थान् राजव

शान् शतगुणान् अनेकगुणवृद्धिर्यथा भवति तथा स्थापयिष्यति । शाश्वततत्तद्राज्यप्रदानेनेति शेषः । चातुर्वर्ण्यं चत्वारो वर्णाः । स्वार्थे ष्यञ् । नियोक्ष्यति । संकितत्वधर्मश्रेशमर्पीति शेषः ॥ ९६ ॥ अवतार त्यागकालमाह । दशेति । उपासित्वा नित्यवदनुष्ठायेत्यर्थः । ब्रह्मलोकं मायिकं वैकुंठादिलोकम् । अनेन निजनित्यकर्मयोगोपेतस्यैव साक्षात्परपरया ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति ध्वनिः ॥ ९७ ॥ अथ नारदः स्वोपदिष्ट संक्षेपरामायणपाठफलमुपदिशति । इदमिति । पवित्र चित्तशोधन पुण्य सकलपुण्यसाधन वेदैः संमितं सकलरहस्यवेदार्थप्रतिपादकत्वाद्वेदतुल्यम् ॥ ९८ ॥ सर्वपापमोक्षद्वारा मोक्षफलकत्वमुपपादितम् । पुण्यस्यापि त्रिगुणात्मकत्वेन पापतुल्यतया हेयत्वादिति मुमुक्षुफलमुद्दिश्य मुमुक्षूणामपि प्रवृत्तये आह । एतदिति । आयुष्यम् आयुःकरणम् आख्यानमाख्यायिका रामोऽयन प्रतिपाद्यो यस्य तद्रामायणम् । संज्ञात्वाण्णत्वम् । गणो दासीदासादयः तैः सह इह ऐहिकान् भोगान्भुक्त्वा प्रेत्य मृत्वा स्वर्गे महीयते स्वर्गिभिः सत्कृतो मोदते इत्यर्थः । पठन्निति हेतौ शता ॥ ९९ ॥ पठन्निति । द्विजः मुख्यद्विजो ब्राह्मणः पठन् वागृषभत्व शब्दब्रह्मपारगत्व प्राप्नुयात् । स्यादिति यथार्थे । यदि क्षत्रियः तदा रामायण पठन् भूमिपतित्वमाप्नुयात् । पण्यैः क्रयद्रव्यैः साध्य मूलाद्द्विगुणवृद्ध्यादिरूपं फलं यस्य तत्त्वं प्राप्नुयात्। धनसमृद्धि प्राप्नुयादिति फलितोर्थः । शूद्रोऽपि जनः त्रैवर्णिकदाराः । अत्र शृण्वन्नित्यध्याहारः । महत्त्व द्विजेतरसर्वप्रजाभ्यः श्रैष्ठ्य महत्त्व देहाते स्वोपरितनवर्णप्राप्तिलक्षण च महत्त्व प्राप्नुयात् । अस्य

दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच॥रामोराज्यमुपासित्वाब्रह्मलोकंप्रयास्यति ॥९७॥ इदंपवित्रंपापघ्नंपुण्यंवेदैश्चसंमितम्॥यःपठेद्रामचरितंसर्वपापैः प्रमुच्यते ॥९८॥एतदाख्यानमायुष्यंपठन्रामायणंनरः॥सपुत्रपौत्रःसगणःप्रेत्यस्वर्गेमहीयते॥९९॥पठन्द्विजोवागृषभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियोभूमिपतित्वमीयात्॥ वणिग्जनःपण्यफलत्वमीयाज्जनश्चशूद्रोऽपिमहत्त्वमीयात्॥१००॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेप्रथमःसर्गः ॥१॥ नारदस्यतुतद्वाक्यं श्रुत्वावाक्यविशारदः॥पूजयामासधर्मात्मासहशिष्योमहामुनिम् ॥१॥यथावत्पूजितस्तेनदेवर्षिर्नारदस्तथा॥आपृच्छ्यैवाभ्यनुज्ञातःसजगामविहायसम्॥२॥ समुहूर्तंगतेतस्मिन्देवलोकंमुनिस्तदा॥जगामतमसातीरंजाह्नव्यास्त्वविदूरतः॥३॥सतुतीरंसमासाद्यतमसायामुनिस्तदा ॥ शिष्यमाहस्थितंपार्श्वेदृष्ट्वातीर्थमकर्दमम् ॥४॥ अकर्दममिदंतीर्थंभरद्वाजनिशामय॥ रमणीयंप्रसन्नांबुसन्मनुष्यमनोयथा ॥ ५ ॥

गायत्र्यर्थप्रतिपादकत्वध्वननाय गायत्र्यादिमाक्षरेणोपक्रम्य यादितिगायत्र्यंतिमाक्षरेण समापितवान् ॥१००॥ नानकेमानः ॥ इति श्रीरा० वा० आ० बालकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥

नारदस्येति । विशारदः विशिष्टा व्याकरणसंस्कारादिविशेषवती विचित्रार्था च शारदा वाणी यस्य सः । सहशिष्य इत्यत्र [illegible] । प्रश्नानुरूप वाक्य गुणसमूहवच्च उत्तरं सम्यक् दत्तमिति पूजयामास अतिविचित्र भगवद्वचनमित्यादिशब्दैः ॥ १ ॥ यथावदिति । आपृच्छ्यैव साधु [illegible] अभ्यनुज्ञातः यथासुख विहरतामिति वाल्मीकिना अनुगमनपूर्वम् अभ्यनुज्ञातः । अनेन गुरुशिष्ययोः स्नेहभक्तिप्रकाशनम् । विहायसमिति पुंल्लिंगम् ॥२॥ स इति । स वाल्मीकिः तस्मिन्नारदे देवलोक गते सति मुहूर्त स्वाश्रमे स्थित्वा पश्चान्माध्याह्निकार्थं जाह्नव्याः अविदूरतः समीपे वर्तमान तमसातीरं जगाम । यत्तु मुहूर्तमात्रेण देवलोक गत इत्यन्वय इति ॥ तन्न ॥ छांदसत्वकल्पने मानाभावात् अन्वयत्वकल्पनस्याप्यगतिकगतित्वाच्च । मुहूर्तादिति पाठस्तु कल्पितः ॥३॥४ ॥ अकर्दममिति । अवतरणप्रदेशस्य पङ्कराहित्यमनेनोच्यते । तीर्थम् ऋषिजुष्टजलं निशामय पश्य । अत एव शमोदर्शन इति मित्त्राभावाददुष्टत्वम् । रमणीयत्वे हेतुः प्रसन्नाम्ब्विति । सन्मनुष्यचि

१ ब्रह्मलोकं प्रयास्यति-इत्यत्र ब्रह्मलोक गमिष्यति-इ०भूषणटी० पा० ।

तस्य कामादिदोषराहित्येन नित्यप्रसन्नत्वात्सादृश्यम् ॥ ५ ॥ न्यस्यतामिति । वल्कला इति पाठे छांदसं स्त्रीत्वम् । वल्कलमस्त्रियामिति निघण्टुः । इदमेव अत्यासन्नमपि । गंगातीर्थं मध्याह्नकालातिक्रमाद्गत्वेति शेषः ॥ ६ ॥ एवमिति । वाल्मीकेनेति तस्येदमित्यण् । प्रायच्छतेति छांदसम् । नियतः सेवापरः ॥७॥ स इति । नियतेंद्रियः जितेंद्रियः विचचार । अनुष्ठानयोग्यैकांतदेशनिरीक्षणायेति शेषः ॥ ८ ॥ तस्येति । तस्य वनस्य अभ्याशे समीपे चरन् भगवान् तद्वनाभ्याश एव चरतम् अनपायिनम् आधिव्याधिरहितम् अत एव चारुनिःस्वनं क्रौंचयोर्मिथुनं ददर्श । चरतम् अनपायिनमित्यार्षम् ॥ ९ ॥ तस्मादिति मिथुनाद्विभक्तम् एकं पुमांसं पापनिश्चयः तद्धननरूपपापनिश्चयः अत एव वैरनिलयः निजानपकारिष्वपि प्राणिषु अकारणवैराश्रयः स इव निषादः तस्य पश्यतः तं पश्यंतम् अनादृत्य जघान । पश्यत इति षष्ठी चानादरे ॥१०॥ तमिति । चेष्टमानं लुठंतं निहतं दृष्ट्वा । निषादेनेति शेषः । करुणां गिरं दीनं शब्दं रुराव अकरोदित्यर्थः । पाठांतरे खे परिभ्रमा (?) खे आकाशे परिभ्रमणं करोति सेत्यर्थः ॥ ११ ॥ वियुक्तेति । सहचारिणा । अहोरात्रमिति शेषः । ताम्रशीर्षेण कुक्कुटादिवत्ताम्रवर्णशीर्षगतचूडायुक्तेन मत्तेन । कामसंभोगवशादिति शेषः । अत एव पत्रिणा संभोगकालत्वाद्विततपक्षवता रहितेन स्वसंगतेन तेना पूर्णरतित्वादत्यंत शोकः । इत्थंभूतेन पतिना वियुक्ता रुरावेति पूर्वेणान्वयः॥१२॥ तथाविधं कामभोगपरम् । धर्मात्मनः दयादाक्षिण्याहिंसादिधर्मप्रवणचित्तस्य कारुण्यं दया समपद्यत समजायत ॥ १३ ॥ तत

न्यस्यतांकलशस्तातदीयतांवल्कलंमम ॥ इदमेवावगाहिष्येतमसातीर्थमुत्तमम् ॥ ६ ॥ एवमुक्तोभरद्वाजोवाल्मीकेनमहात्मना ॥ प्रायच्छतमुने स्तस्यवल्कलंनियतोगुरोः ॥७॥ सशिष्यहस्तादादायवल्कलंनियतेंद्रियः ॥ विचचारहपश्यंस्तत्सर्वतोविपुलंवनम् ॥८॥ तस्याभ्याशेतुमिथुनंचरं तमनपायिनम् ॥ ददर्शभगवांस्तत्रक्रौंचयोश्चारुनिःस्वनम् ॥९॥ तस्मात्तुमिथुनादेकंपुमांसंपापनिश्चयः ॥ जघानवैरनिलयोनिषादस्तस्यपश्यतः ॥१० तंशोणितपरीतांगंचेष्टमानंमहीतले ॥ भार्यातुनिहतंदृष्ट्वारुरावकरुणांगिरम् ॥११॥ वियुक्तापतिनातेनद्विजेनसहचारिणा ॥ ताम्रशीर्षेणमत्तेनपत्रिणा सहितेनवै ॥१२॥ तथाविधंद्विजंदृष्ट्वानिषादेननिपातितम् ॥ ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्यकारुण्यंसमपद्यत ॥१३॥ ततःकरुणवेदित्वादधर्मोयमितिद्विजः ॥ निशाम्यरुदतींक्रौंचीमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ मानिषादप्रतिष्ठांत्वमगमःशाश्वतीःसमाः ॥ यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीःकाममोहितम् ॥ १५ ॥

इति । करुणवेदित्वात्संजातकरुणत्वात् । ह्रस्वश्छांदसः । विदेः सत्तार्थाल्लाभार्थाद्वा णिनिः । रुदतीं क्रौंचीं निशाम्य दृष्ट्वा अयं काममोहितपक्षिवधरूपः अधर्म एवेति निश्चित्य क्रौंचीविषयकरुणावशेन अर्थात्त्वपकारिणि निषादे आविर्भूतरोषतया इदं वक्ष्यमाणं वचनमब्रवीत् ॥१४॥ मा निषादेति । क्रौंचहतृप्रत्यक्षदृश्यमाननिषादशापरूपोर्थस्तु स्पष्ट एव । किं च मा लक्ष्मीर्निषीदत्यस्मिन् तत्संबोधनं मानिषाद यद्यस्माद्धेतोः क्रौंचमिथुनात् मंदोदरीरावणरूपात् एकं काममोहितं रावणम् अवधीः हतवानसि तस्मात्त्वं शाश्वतीः समाः अनेकान्संवत्सरान् अद्वितीयां प्रतिष्ठाम् अखंडैश्वर्यानंदावाप्तिम् अगमः प्राप्नुहि । तेनार्थतः शब्दतोपि मनाक्काव्यार्थसूचनमित्युक्तेः श्रीरामकृतरावणवधरूपकाव्यार्थः काव्यादौ अवश्यकर्तव्याशीर्वादश्च सूचित इति तीर्थः । कतकस्तु प्रत्यक्षसंहतृनिषादशापरूपोर्थस्तु स्पष्ट एव । किं च नितरां सदेवर्षिगणं त्रैलोक्यं सादयति पीडयतीति निषादः तस्य संबुद्धिः हे निषाद रावण यद्यस्मात् क्रौंचमिथुनात् । अल्पीभावार्थकुंचेः पचाद्यच् कुंच ततः स्वार्थिकोण् क्रौंचम् । राज्यक्षयवनवासादिदुःखेन अत्यल्पीभूतं परमकार्श्यं गतं यत् मिथुनं सीतारामरूपं तस्मात् एकं सीतारूपं यस्मादवधीः वधाभ्यधिकांपीडां प्रापितवानसि तस्मात्त्वं प्रतिष्ठां या लंकापुरे पुत्रपौत्रभृत्यगणवैशिष्ट्येन ब्रह्मणा प्रतिष्ठा दत्ता ताम् अतः परं मा गम इति काव्यार्थसूचनम् । त्रैलोक्यस्य परममंगलरूपं चेदं सत्यसरस्वत्या पुरस्तादाविर्भावितमित्याह । अत्रेदमवधेयम् । रावणवधे जाते अयोध्याराज्यप्राप्त्यनंतरं नारदं प्रति प्रश्न

इति स्वयमेव व्याख्यातत्वात्तदुत्तरकालिकैतच्छ्लोकस्य एवंविधिघटितस्योक्तार्थस्य कतकमते कथ संगतिः कथं वा सर्वज्ञा सत्यसरस्वती भूतमर्थमाशास्यत्वेन निर्दिशेदिति । तीर्थव्याख्यानेपि इदं काव्या
र्थसूचनं कविना कार्यमिति तदुक्तसंमतिश्लोकार्थाद्गम्यते । तत्र वाल्मीकेस्तथा तात्पर्यं किमिद व्याहृतं मया इत्युक्तेरसंगतेः । न च किमिदमित्यस्य पद्य गद्य चेत्यर्थः । तदग्रेप श्लोकोभिगीतो मरुतः
परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे इत्यादिकस्य । बहुशः श्रुतिषूपलभेनेदशाक्षरसन्निवेशस्य श्लोकत्वेन मुनेरज्ञानमित्यस्यात्यंतमनुचितत्वात् प्राक्तननारदऋषिसंवादस्यापि श्लोकरूपतया तत्रैव संदेहकरणौचित्याच्च
तत्प्रश्नोत्तरं सर्वं केवलसस्कृतैरेव एतच्छ्लोकोत्तरमेव श्लोकैस्तस्यापि निबंधनमिति कल्पना तु न युक्ता । मानाभावात् अन्यथोपपत्तेश्च अधर्मत्वबुद्धिपूर्वं कथितवचनस्येदृशेर्थे तात्पर्यसंभवस्याप्यभावाच्च
माडो योगाभावेऽगम इत्येतावन्मात्रेण लुङा भूतत्वस्यैव प्रतीत्या आशिषोऽप्रतीतेश्च एतच्छ्लोकनिर्गमकाले कवेः काव्यं करिष्यामीति बुद्धेरप्यभावाच्च । ब्रह्मोपदेशानन्तरमेव हि तथा बुद्धिर्वा
ल्मीकेः ॥ मम तु प्रतिभाति—नारदात्स्वगुणश्रवणानतरं मुनेः स्ववर्णनेच्छां ज्ञात्वा स्वचरित्रस्य च करुणारसमयत्वेन तत्प्रधानकाव्येऽतिकरुणचित्तस्यैवाधिकारात् ऋषेः करुणचित्तत्वजिज्ञासयेव पूर्वं
भृगुदत्तशापस्य पुनरुक्तत्वकरणेन दार्ढ्यसंपादनाय च मुनेरीक्षणाय च भगवान् राम एव निषादरूपेण पश्यतो मुनेः पुरतस्तमनादृत्य क्रौंचं रक्षोविशेषरूप जघान । ततस्तदिच्छानुसादतर्यामि
तया तथा प्रेरणाच्च । महानधर्मोयमनेन कृत इति रुषा पापमते निषाद यत्त्व काममोहितं क्रौंचमिथुनात् मिथुनीभूतात् क्रौंचयुगात् विभक्तमेकमवधीः तत्त्वमपि शाश्वतीः समाः आयुःशेषभूतानि बहूनि
वर्षाणि प्रतिष्ठां त्वस्त्रीसाहित्येन स्थितिम् इह लोके मा गमः मा प्राप्नुहि । किं त्वत्यल्पकालमेव तथावासः । एकमिथुनीभावपर्यंतमिति यावत् । इति शप्तवान्मुनिः । एकमवधीरित्युक्तेर्यथा स त्वया स्त्रीविरहितः
कृतः सा च नायकहीना कृता तथा त्वमपि प्रियया स्वभार्यया हीनो भव सा च त्वया हीना भवत्विति पर्यवसानम् । अगम इत्यडागमस्तु माङ्योगेप्यार्षत्वात् । तस्य रक्षोरूपत्वं तु एतदुत्तरं ब्रह्मणः
सकाशात्सकलरामवृत्तांतज्ञानवरलाभोत्तरकाल कृते तस्मात्तु मिथुनादेकमिति श्लोके वैरनिलयम् इति विशेषणेन सूचितम् । रक्षःस्येव तस्य लोकदृष्ट्या वैरनिलयत्वप्रसिद्धेः । निषादस्यापि प्राणिषु न वैर कि
त्वाहाराद्यर्थमेव तद्धननमिति प्रसिद्धेश्च । अत एवारण्यकांडे मृगयाव्यसनमुपक्रम्य विना वैर च रौद्रेति तृतीयं यदिद रौद्र परप्राणाभिहिंसनम् । निर्वैरं क्रियते मोहात्तच्च ते समुपस्थितमिति च वक्ष्यति ।
त्रीण्येव व्यसनान्यद्य कामजानि भवंतु ते इति चोपक्रमे उक्तम् । नन्वीदृशोर्थस्त्वया केन मानेन निर्णीत इति चेत् । शृणु । ऋष्यक्षरस्वारस्यात् । तच्चाग्रे स्फुटम् तत्र संदेहश्चेत्स्वांतर्यामिणं पृच्छ । तदुक्तं
पाद्मे शिवशिवासंवादे (?) रामवैभववर्णने चतुर्विंशे अध्याये । ततो जानपदः कश्चित्पामरः काष्ठविक्रयी । स्ववधूगर्हणद्वारा रावणस्य गृहोषिताम् । गर्हयामास वैदेहीं दुर्वृत्तो लोकनिन्दकः । तच्छ्रुत्वा देवि चारेभ्यो
भीतो लोकापवादतः ॥ आहूय लक्ष्मण प्राह रामो राजीवलोचनः । शृणु मे वचन गुह्य सीतासंत्यागकारणम् ॥ वाल्मीकिनाथ भृगुणा शप्तोस्मि किल लक्ष्मण । तस्मादेनां त्यजाम्यद्य जनो नैवात्र कारण
मिति । तथा स्कांदे पातालखडे अयोध्यामाहात्म्ये तत्रत्यतीर्थाश्रमवर्णनप्रस्तावे । शापोत्थया हृदि संतप्तं प्राचेतसमकल्मषम् । प्रोवाच वचन ब्रह्मा तत्रागत्य सुसत्कृतः । न निषादः स वै रामो
मृगयां चर्तुमागतः । तस्य सवर्णनेनैव सुश्लोक्यस्त्व भविष्यसि । इत्युक्त्वा त जगामाशु ब्रह्मलोकं सनातनः । ततः संवर्णयामास राघवं ग्रंथकोटिभिः । कोटिभिः शतकोटिभिः चरितं रघुनाथ
स्य शतकोटिप्रविस्तरमित्यन्यत्रोक्तेः । तच्च संपूर्णं ब्रह्मलोके इत्यैतिह्यम् । इह तु कुशलवोपदिष्ट चतुर्विंशतिसाहस्रीत्यलम् ॥ योगवासिष्ठे तु शापांतराण्यप्युक्तानि । तथाहि । सनत्कुमारो निष्काम अवसद्ब्र
ह्मसद्मनि । वैकुंठादागतो विष्णुस्त्रैलोक्याधिपतिः प्रभुः । ब्रह्मणा पूजितस्तत्र सत्यलोकनिवासिभिः । विना कुमारं त दृष्ट्वा ह्युवाच प्रभुरीश्वरः । सनत्कुमार स्तब्धोसि निष्कामो गर्वचेष्टया । अतस्त्वं
भवकामार्तः शरजन्मेति नामतः । तेनापि शापितो विष्णुः सर्वज्ञत्वं तवास्ति यत् । किञ्चित्काल हि तत्त्यक्त्वा त्वमज्ञानी भविष्यसि । शापितः शप्तः किञ्चित्कालमवतारांतरेऽत्यल्पकाल तत्त्यक्त्वा तद्रूपं त्यक्त्वा
अज्ञानी स इव तथा । भृगुर्भार्यां हतां दृष्ट्वा प्रोवाच क्रोधमूर्च्छितः । विष्णो तवापि भार्याया वियोगो हि भविष्यति । तथा-वृंदया शापितो विष्णुश्छलन यत्त्वया कृतम् । अतस्त्व स्त्रीवियोग हि वचनान्मम
यास्यसि । शापितः शप्तः । छलन पतिवेषेण संभोगरूपम् । तथा-भार्या हि देवदत्तस्य पयोष्णीतीरसंस्थिता । नृसिंहवेषप्रभुविष्णु दृष्ट्वा पञ्चत्वमागता । तेन शप्तो हि नृहरिर्दुःखार्तः स्त्रीवियोगतः । तवापि भार्यया

सार्धं वियोगो हि भविष्यतीति दुःखार्तः । तृतीयार्थे आर्षी प्रथमा । दुःखार्तेनेत्यर्थः । ताराशापोपि किष्किंधाकांडे तत्रैव वक्ष्यत इत्यलं विस्तरेण । प्राचेतसेन मुनिना रामो राजीवलोचनः । तमसोपवने शप्तो वेषधृग्जानकीपतिः ॥ १ ॥ श्रीरामः प्राकृतां लीलां स्वीयां वर्णयितुं तदा । मदोदर्याः पतिः क्रूरः क्रौंचवद्विनिपातितः ॥ २ ॥ अडजं निहतं दृष्ट्वा मुनिः शापमथाददौ । चिरं प्रतिष्ठा मा भूत्ते निषाद भुवि हिंसक ॥ ३ ॥ शापं श्रुत्वैव सर्वात्मा तत्रैवांतरधीयत । शोकाक्रांतस्तु वाल्मीकिर्ब्रह्मणाशु सुबोधित इति ॥ ४ ॥ त्यक्त्वा जीर्णदुकूलवद्वसुमतीं बद्धोम्बुधिर्बिंदुवद्बाणाग्रेण जरत्कपोतक इव व्यापादितो रावणः । लंका कापि विभीषणाय सहसा मुद्रेव हस्तेर्पिता श्रुत्वैवं रघुनायकस्य चरितं को वा नरो नांचति ॥ ५ ॥ १५ ॥ तस्येति । मया मुनिना शांतेन तपस्विना शकुनिशोकपीडितेनेदमीदृशं क्रूरं तपोनाशकरं किं व्याहृतमिति वीक्षतोंतर्यामिप्रेरणया निषादे सर्वतो महत्त्वसंभावनया दृश्यमानक्रौंचे तद्वैपरीत्यसंभावनयाऽतिनिंद्यमयशस्करं महापातकेभ्योप्यधिकं पापं वृत्तमिति चिंता बभूव । यद्यप्येतत्सर्वं वाल्मीकिकृतमेव । तथापि कुशलवगेयतयास्य काव्यस्य करणात्तदुक्तितयैवमुक्तिः । अन्यथा स्वचिंतायाः स्वापरोक्षत्वाद्बभूवेति लिडसंगतिः स्यात् । यद्वा सर्गचतुष्टयमाद्यमुपोद्घातरूपं कस्यचिच्छिष्यस्य । वाल्मीकीयोपोद्घातत्वाच्च वाल्मीकीयोक्तिपारोक्ष्यमारोप्य स्वयमपि तथोक्तिरुपोद्घातत्वद्योतनायेत्यन्ये ॥ १६ ॥ चिंतयन्निति । महदयशस्करमिदं कर्म वृत्तमिति चिंतयन्सत्यसंकल्पतया इत्थं

तस्येत्थंब्रुवतश्चिंताबभूवहृदिवीक्षतः ॥ शोकार्तेनास्यशकुनेःकिमिदंव्याहृतंमया ॥ १६ ॥ चिंतयन्समहाप्राज्ञश्चकारमतिमान्मतिम् ॥ शिष्यंचैवाब्रवीद्वाक्यमिदंसमुनिपुंगवः ॥ १७ ॥ पादबद्धोक्षरसमस्तंत्रीलयसमन्वितः ॥ शोकार्तस्यप्रवृत्तोमेश्लोकोभवतुनान्यथा ॥ १८ ॥ शिष्यस्तुतस्यब्रुवतोमुनेर्वाक्यमनुत्तमम् ॥ प्रतिजग्राहसंतुष्टस्तस्यतुष्टोभवन्मुनिः ॥ १९ ॥ सोभिषेकंततःकृत्वातीर्थेतस्मिन्यथाविधि ॥ तमेवचिंतयन्नर्थमुपावर्ततवैमुनिः ॥ २० ॥ भरद्वाजस्ततःशिष्योविनीतःश्रुतवान्गुरोः ॥ कलशंपूर्णमादायपृष्ठतोऽनुजगामह ॥ २१ ॥ सप्रविश्याश्रमपदंशिष्येणसहधर्मवित् ॥ उपविष्टःकथाश्चान्याश्चकारध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥ आजगामततोब्रह्मालोककर्तास्वयंप्रभुः ॥ चतुर्मुखोमहातेजाद्रष्टुंतंमुनिपुंगवम् ॥ २३ ॥

मतिं संकल्पं चकार तदभिलापकं वाक्यं शिष्यमब्रवीदिति संबंधः ॥ १७ ॥ पादेति । अष्टाक्षरानुष्टुप्पादैर्बद्धः अक्षरसमः छंदःशास्त्रोक्तगुरुलघ्वक्षरवैषम्यरहितः तथा तंत्रीवीणालयस्तालमृदंगवेणुहस्ताभिनयानां समकालं विरामस्ताभ्यां युक्तः । तंत्र्यामारोप्य वाद्यैः सह गातुं योग्य इति यावत् । अतः शोकार्तस्य शापरूपतयाऽनौचित्येन प्रवृत्तोपि मे मम श्लोको यशोरूपो भवतु अन्यथाऽयशोरूपो मा भूदित्यर्थः । अत्र भवत्विति पाठ एव बहुपुस्तकसंमतस्तीर्थसंमतश्च । श्लोको यशसि पद्ये चेति निघंटुः ॥ १८ ॥ शिष्य इति । एवं ब्रुवतस्तस्य ऋषेर्वाक्यं यशो भवित्वित्येवंरूपम् । हृष्टः सन् तथैवेदं यशोरूपमेवेदमित्यनुमोदनेन प्रतिजग्राह अंगीचकार । अयशोरूपेपि यशस्त्वानुमोदनेन गुरुस्तस्य तुष्टोभवदित्यर्थः ॥ १९ ॥ स इति । अभिषेकमिति मध्याह्नकर्तव्यानुष्ठानोपलक्षणम् । तमेवार्थम् अवशतः शापार्थश्लोकोत्पत्तिरूपम् उपावर्तत न्यवर्तत ॥ २० ॥ श्रुतवान् बहुश्रुतः पृष्ठतः पृष्ठभागेन प्रसारितकरः परिपूर्णं कलशमादाय अनु पश्चाज्जगामेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ स इति । मुखतोन्याः कथाश्चकार । मनसा तु शापार्थकश्लोकविषयं ध्यानमास्थितः । यत्तु ध्यानमंत्रया गायत्र्याश्चतुर्मुखरुद्रप्राधान्येन ध्यानमास्थित इत्यर्थ इति । तन्न । तदास्थितोन्याः कथाश्चकारेत्यस्यासंगतेरित्यलं ध्यानपदार्थानभिज्ञदूषणाभिनिवेशेन ॥ २२ ॥ अथ तच्चिंतां निवर्तयितुं ब्रह्मागमनमाह । आजगामेति । स्वयंप्रभुः अनन्यमुखनिरीक्षकतया सर्वलोकसृष्ट्युपयोगिज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमान् अत एव भूरादिलोकनिर्माता तं शापवाक्योच्चारणवशादतिचिंता

क्रांतम् ॥ २३ ॥ वाग्यतः अतिसंभ्रमवशाद्यतवाक् । प्रयतोऽतिनम्रः ॥ २४ ॥ पूजयामासेति । वंदनं स्तुतिः प्रणम्येति पृथगुक्तेः । एनमित्याद्युत्तरान्वयि ॥ एनं मुनिं ब्रह्मा निरामयम् आमयः पीडा तद्र हितम् । व्यथाहीनमिति यावत् तप इति शेषः । तत्पृष्ट्वा अनतरं स्वयमासने उपविश्य ऋषये आसनं दिदेश आसने उपवेष्टुमनुमेने इत्यर्थः । वाल्मीकये च ऋषय इति पाठः । एतेन ब्राह्मणं कुशलं पृच्छे त्क्षत्रबंधुमनामयमित्युक्तेर्ब्राह्मणं प्रत्यय प्रश्नः स्मार्ताचारविरुद्धः तं देवमित्यनेनैव सिद्धे एनमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिश्चेत्यपास्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ लोकपितामहे उपविष्टे सति तदनुज्ञया स्वयमुपाविशदिति संबधः ॥ २७ ॥ तद्गतेन क्रौंचगतेन वैरं गृह्णाति सा चासौ बुद्धिस्तद्वता कर्तरि ल्युट् बाहुलकात् । निषादेनेति शेषः । कष्टं कृतं क्रौंचवधरूप तपोनाशसंपादकशापनिःसारणेन कष्ट कृतम् । मयेति शेषः ॥ ॥ २८ ॥ कष्टमेवाह । य इति । हन्यात् हतवानित्यर्थे छांदसम् । अकारणात् दृश्यमानकारणं विना । उप समीपे ब्रह्मणः समीपे ॥ २९ ॥ शोकपरायणः क्रौंचवधकृतक्रौंचीदुःखदर्शनजेन स्वस्य सुखतस्तपोहानिकरशापार्थकश्लोकस्यावशतो निःसारणजेन च शोकेन व्याप्तः अत एवांतर्गतमनाः अंतर्गते श्लोकार्थे एव दत्तचित्तः श्लोकं जगाविति संबधः । त तथाशोकग्रस्तं प्रहसन् मदिच्छयावतीर्णां सरस्वतीं न जानातीति हासं कुर्वन् ॥ ३० ॥ तद्वचनमेवाह । श्लोक एवास्त्वयमिति । अय त्वया बद्धः श्लोको यशोरूप एवास्तु । श्लोकशब्दस्य पद्यपरतया योजनेऽस्त्विति पाठस्यासंगत्यापत्तेः । अस्तीत्युक्तेरेव ब्रह्मणः औचित्यात् । मम तु अयशोरूपस्य यशोरूपताशीर्दानमिति नासंगतिः । श्लोक एव त्वयेति पाठेपि यशोरूप एवायं त्वया बद्धः । अत्र तत्र विचारः संदेहो मास्तु । मद्वचनात्त्वत्संकल्पाच्चास्य तथाभावप्राप्ते

वाल्मीकिरथतंदृष्ट्वासहसोत्थायवाग्यतः॥ प्रांजलिःप्रयतोभूत्वातस्थौपरमविस्मितः॥२४॥पूजयामासतंदेवंपाद्यार्घ्यासनवंदनैः॥प्रणम्यविधिवच्चैनं पृष्ट्वाचैवनिरामयम् ॥ २५ ॥ अथोपविश्यभगवानासनेपरमार्चिते ॥ वाल्मीकयेचऋषयेसंदिदेशासनंततः ॥२६॥ ब्रह्मणासमनुज्ञातःसोप्युपावि शदासने ॥ उपविष्टेतदातस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे ॥२७॥ तद्गतेनैवमनसावाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥ पापात्मनाकृतंकष्टंवैरग्रहणबुद्धिना॥२८॥ यस्तादृशंचारुरवंक्रौंचंहन्यादकारणात् ॥ शोचन्नेवपुनःक्रौंचीमुपश्लोकमिमंजगौ॥२९॥पुनरंतर्गतमनाभूत्वाशोकपरायणः॥तमुवाचततोब्रह्माप्रहस न्मुनिपुंगवम्॥३०॥श्लोकएवास्त्वयंबद्धोनात्रकार्याविचारणा ॥ मच्छंदादेवतेब्रह्मन्प्रवृत्तेयंसरस्वती॥३१॥रामस्यचरितंकृत्स्नंकुरुत्वमृषिसत्तम ॥ धर्मात्मनोभगवतोलोकेरामस्यधीमतः ॥ ३२ ॥ वृत्तंकथयधीरस्ययथातेनारदाच्छ्रुतम् ॥ रहस्यंचप्रकाशंचयद्वृत्तंतस्यधीमतः ॥ ३३ ॥

रित्याशयः । ननु भवतु त्वदाशिषा तथात्वमस्याः । पर तु शांतस्वभावस्य ऋषेर्ममेदृशी वागत्यंतमनुचितेत्यपि मा विषाद कुर्वित्याह । मच्छंदादिति । मत्संकल्पादित्यर्थः । विष्णोरवतारभूतस्य रामस्य संक ल्पोपि स्वसंकल्पत्वेनोक्तः । एका मूर्तिस्त्रयो देवा रुद्रविष्णुपितामहा इति हरिवंशोक्तेः । नन्वीदृशसंकल्पो ब्रह्मणोपि किमर्थं इति चेच्छृणु । येषां परस्य दारवियोगादिजनकं कर्म स्वस्य दारवियोगादिकं जनयितुं नालं तेषामपि ब्रह्मशापस्तज्जननेऽलमिति लोके ब्राह्मणमाहात्म्यं सूचयितुम् । एवं राज्यादिसत्त्वेपि कामजय एवोत्तमो न तु तद्भोगचापलमिति च स्वव्यवहारेण शिक्षयितु तत्प्रायश्चित्तविधया स्वकीर्तिवर्णनेन मुनेर्यशोवृद्ध्यर्थं भगवद्विषयमहापापप्रायश्चित्तत्वात्कैमुतिकन्यायेनेतरजनानां सर्वपापप्रायश्चित्तं रामायणश्रवणादीत्यर्थतत्त्वं बोधयितु चेति गृहाण । एतदप्यक्षरस्वारस्यबलेन मया योजित म् । अतो निरीर्ष्यं सहृदया विचारयंतु ॥ ३१ ॥ एवं परवशप्रवृत्तस्यापि शापस्य भगवद्विषयतयेतरसकलमन्वाद्युक्तप्रायश्चित्तानिवर्त्यस्य य प्रत्यसौ शापस्तच्चरितवर्णनरूपं प्रायश्चित्तमुपदिशति । रामस्य चरितमिति । लोके रामस्य रमते इति रामः । बाहुलकात्कर्तरि घञ् । तेन लोकाधिष्ठातुर्लोकांतर्यामिणश्चेत्यर्थः । कुरु वर्णयस्व । धर्मात्मन इत्यनेन रावणादिवधवत् क्रौंचवधोपि धर्मफलक एव । लोकव्य वहारेण लोकहितत्वात्स्याद्रक्षकत्वाच्चेति सूचितम् ॥ ३२ ॥ वृत्तमिति । अस्य नारदोक्तविशेषार्थत्वादपौनरुक्त्यम् । धियमीरयतीति धीरः । तेन बुद्धिप्रेरकस्येत्यर्थः । तेन गायत्र्यर्थभूतत्वेत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

रामलक्ष्मणयोः राक्षसानां सीतायाश्च यत्प्रकाशं तदीयानां प्रकाश तवाविदितं यदि वा यदपि तदीयानामपि रहः अविदितं तव तु सुतरामविदितं तदपि सर्वं ते विदित भविष्यति। अनेन तत्करणयोग्यतादानम् । यच्च मा निषादेतिवदपर्यालोच्यापि वाक् त्वत्तो निःसारिष्यति सापि नान्यथा भविष्यति । तेनास्या अपि सत्यत्व भावीति ध्वनितम्॥ ३४ ॥ ३५ ॥ एव सामर्थ्यं दत्त्वोपसंहरति । कुर्विति । यावदित्याद्युत्तरान्वयि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तावदिति। यावत्त्वत्कृतकथाप्रचारस्तावदवश्य त्वं दयापूर्णमपि अतिमहति क्रोधकरणात् अधोगमनयोग्योपि त्वम् ऊर्ध्वं सर्वोर्ध्व वर्तमानेपु मल्लोकेषु निवास प्राप्स्यसि । ततो मया सह मोक्ष्यस इत्यर्थः । लोकेष्विति तदवयवाभिप्रायं बहुवचनम् । ऊर्ध्वमधश्च विद्यमानेषु मल्लोकेषु मन्निर्मितलोकेपु निवत्स्यसि सर्वत्राप्रतिहतगतिः सचरिष्यसि । ततः पर मुक्तिं प्राप्स्यसीति तीर्थः । तत्र मल्लोकेष्वित्यस्य चारितार्थ्यं चित्यम् । इतीति तत्रैवांतर्धानेनास्याप्यतर्यामिरूपतोक्ता ॥ ३८ ॥ तत इति । विस्मयम् आश्चर्यम् । तस्येति । प्रीयमाणाः आश्चर्यमिदमस्मद्गुरोः

रामस्यसहसौमित्रेराक्षसानांचसर्वशः ॥ वैदेह्याश्चैवयद्वृत्तंप्रकाशंयदिवारहः॥३४॥ तच्चाप्यविदितंसर्वंविदितंतेभविष्यति॥नतेवागनृताकाव्येकाचिदत्रभविष्यति ॥३५॥ कुरुरामकथांपुण्यांश्लोकबद्धांमनोरमाम् ॥ यावत्स्थास्यंतिगिरयः सरितश्चमहीतले ॥३६॥ तावद्रामायणकथालोकेषुप्रचरिष्यति ॥ यावद्रामस्यचकथात्वत्कृताप्रचरिष्यति ॥३७॥ तावदूर्ध्वमधश्चत्वंमल्लोकेषुनिवत्स्यसि ॥ इत्युक्त्वाभगवान्ब्रह्मातत्रैवांतरधीयत॥३८॥ ततःसशिष्योभगवान्मुनिर्विस्मयमाययौ॥ तस्यशिष्यास्ततःसर्वेजगुःश्लोकमिमंपुनः ॥ मुहुर्मुहुःप्रीयमाणाःप्राहुश्चभृशविस्मिताः ॥३९॥ समाक्षरैश्चतुर्भिर्यःपादैर्गीतोमहर्षिणा ॥ सोनुव्याहरणाद्भूयःशोकःश्लोकत्वमागतः ॥ ४० ॥ तस्यबुद्धिरियंजातामहर्षेर्भावितात्मनः ॥ कृत्स्नंरामायणंकाव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ॥ ४१ ॥ उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्तदास्यरामस्यचकारकीर्तिमान् ॥ समाक्षरैःश्लोकशतैर्यशस्विनोयशस्करंकाव्यमुदारदर्शनः ॥ ४२॥

पद्य यद्ब्रह्मणाप्यनुमोदितम् । प्राहुश्च वक्ष्यमाणमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तदेवाह । समेति । साम्यं गुरुलघ्वक्षरराहित्यं यः ऋषिणा गीतः सः अनु अतिशयितशोकोत्पत्त्यनतर व्याहरणाद्भूयः शोकः विपुल शोक एव श्लोकत्वं प्राप्त इति वयं मन्यामहे इति प्राहुरिति सबंधः । उत्प्रेक्षा चेयम । तेनास्य श्लोकस्य करुणरसमयत्वं ध्वनितम् । अत्र नष्टक्रौंचालंबनकः क्रौंचीविरावानुदीपितो निषादविषयक्रोधव्यभिचारिको मा निषादेत्यादिवाक्यानुभावकः करुणो रस इति बोध्यम् । यत्तु पूर्वश्लोके प्राहुरित्यस्य पठंतीत्यर्थकरणं पुनःपुनःपाठेनानंदवंतोऽभूवन्निति फलितार्थकथनम् । अत्र च श्लोके भूयोनुव्याहरणान्मुहुर्मुहुः शिष्यैः पुनः पाठाल्लोके शोकः श्लोकत्वेन प्रतिबद्धोभवत् श्लोकत्व प्राप्त इति तीर्थादिव्याख्यानं तदतिनिःसारमिति स्पष्टमेव ॥ ४० ॥ तस्येति । ईदृशैर्मानिषादेत्येवत्करुणारसप्रधानैरित्यर्थः । अनेनान्ये रसाः अत्र गुणीभूता इति ध्वनितम् ॥ ४१ ॥ उदारेति । उदारस्य यद्वृत्तं चरितम् उदारं वा यच्चरितं तद्रूपार्थबोधकैः पदैः मनोरमैः श्रुतिकटुत्वादिदोषरहितैः अस्य यशस्विनो रामस्य दाशरथेः

रामस्य नारदोपदिष्टस्य । श्लोकशतैरिति शतशब्दोनन्तवाची ॥ ४२ ॥ एवं काव्यनिर्माणमुक्त्वा तत्र श्रोतॄनभिमुखीकरोति । तदिति । समासस्तत्पुरुषादिः संधिरेकादेशादिः योगः प्रकृतिप्रत्यययोः एते उपगताः यथाव्याकरणालंकारशास्त्रमर्यादं यस्मिन्काव्ये तादृशं काव्यं रघुवरचरितं तद्वर्णनरूपं समः पतत्प्रकर्षादिदोषरहितो मधुरः करुणारसयुक्तत्वेन माधुर्यगुणप्रधानः उपनतः प्रसन्नतयोपलभ्यमानो योऽर्थस्तद्बोधकवाक्यैर्निबद्धम् । उपनतत्वेन प्रसादगुणवत्ता दर्शिता । समुदायेन वैदर्भीरीतिमत्त्वं ध्वनितम् । रघेर्गत्यर्थान्निष्पन्नरघुशब्देन तस्य सर्वांतर्यामित्वं ध्वनितम् । ईदृशस्यापि मिथ्यार्थकत्वेऽनुपादेयत्वं स्यादत आह । मुनिप्रणीतं ब्रह्मानुग्रहप्राप्तसत्यवागृषिप्रणीतम् । पुरुषार्थस्वर्गमोक्षादिसाधनत्वं तु रघुवरचरितमित्यनेनोक्तप्रायमेव।दशशिरसश्च वधमित्यनेन वनांतमिदं श्रोतव्यमिति सूचितम् । तेनैव सूचितफललाभात्। उत्तरकाण्डं त्वस्याखिलं भारतस्य हरिवंशवत् । अत एवाग्रिमसर्गे वनसंचरणपर्यंतवृत्तान्वेषणमेव समाधिना करिष्यामीति प्राञ्चः । परे तु दशशिरसो वधं चेत्यन्वयः । चेन सीतात्यागादिरूपोत्तरकांडीयवृत्तांतसंग्रह इत्याहुः ॥४३॥ लंघुमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रुत्वेति । नारदात्काव्यविषयं रामचरितरूपं वस्तु श्रुत्वा समग्रं प्रकाशरहस्यसहितं कुर्विति च ब्रह्ममुखाच्छ्रुत्वा तस्य धीमतो रामस्य यद्वृत्तं चरितं सरहःप्रकाशं तत् भूयः पुनः व्यक्तं साक्षात्कारविषयो यथा भवति तथा कर्तुं अन्वेषते उद्युक्ते स्मेति शेषः । धर्मार्थेति त्रिवर्गोपलक्षणम्

तदुपगतसमाससंधियोगंसममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम्॥रघुवरचरितंमुनिप्रणीतंदशशिरसश्चवधंनिशामयध्वम्॥४३॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्वितीयःसर्गः॥२॥श्रुत्वावस्तुसमग्रंतद्धर्मार्थसहितंहितम्॥व्यक्तमन्वेषतेभूयोयद्वृत्तंतस्यधीमतः॥१॥ उपस्पृश्योदकंसम्यङ्मुनिःस्थित्वाकृताञ्जलिः॥ प्राचीनाग्रेषुदर्भेषुधर्मेणान्वेषतेगतिम् ॥ २ ॥ रामलक्ष्मणसीताभीराज्ञादशरथेनच ॥ सभार्येणसराष्ट्रेणयत्प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ॥ ३ ॥ हसितंभाषितंचैवगतिर्यावच्चचेष्टितम् ॥ तत्सर्वंधर्मवीर्येणयथावत्संप्रपश्यति ॥४॥ स्त्रीतृतीयेनचतथायत्प्राप्तंचरतावने ॥ सत्यसंधेनरामेणतत्सर्वंचान्ववेक्षत ॥ ५ ॥ ततःपश्यतिधर्मात्मातत्सर्वंयोगमास्थितः ॥ पुरायत्तत्रनिर्वृत्तंपाणावामलकंयथा ॥६॥ तत्सर्वंतत्त्वतोदृष्ट्वाधर्मेणसमहामतिः ॥ अभिरामस्यरामस्यतत्सर्वंकर्तुमुद्यतः ॥७॥ कामार्थगुणसंयुक्तंधर्मार्थगुणविस्तरम् ॥ समुद्रमिवरत्नाढ्यंसर्वश्रुतिमनोहरम् ॥८॥

फलत्वेन तत्सहितं हितं मोक्षफलकम् ॥ १ ॥ उद्योगमेवाह । उपेति । आचम्येत्यर्थः । सम्यक् स्मृत्युक्ताचमनरीत्या । इदमन्येषामपि प्रायत्यसंपादकानामुपलक्षणम् । प्रागग्रेषु दर्भेषु स्थित्वा धर्मेण योगजेन ब्रह्मप्रसादरूपेण च गतिं रामादीनां चरितरूपाम् अन्वेषते अतियत्नेन पश्यति स्म ॥ २ ॥ रामेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । भार्याः कौसल्याद्याः तत्सहितेन दशरथेन रामादिभिश्च यत्प्राप्तं संबद्धं चरितं राज्यपालनादिरूपं हसितादिरूपं च तत्सर्वं तत्र समाधौ तत्त्वतः धर्मवीर्येण योगजबलेन पश्यति स्म ॥ ३ ॥ ४ ॥ अयोध्यावासकालिकं वृत्तं निरीक्ष्य तदनंतरं वनकालिकं च निरीक्षितमित्याह । स्त्रीतृतीयेनेति । द्वितीयो लक्ष्मणः । तत्सर्वं चेति चस्य तदुत्तरकालिकमुत्तरकांडस्थं चेत्यर्थ इत्यपरे ॥ ५ ॥ नेदं दर्शनं स्वप्नवदित्याह । तत इति । पूर्वाचरितयोगाभ्यासादित्यर्थः । योगं समाधिम् । तत्र समाधौ । पुरा पश्यति अपश्यदित्यर्थः । यन्निर्वृत्तं जातम् । इदमुपलक्षणं यच्च भावि तच्चरित्रं पश्यति स्मेति यावत् ॥ ६ ॥ तदिति । धर्मेण योगजेन अत एव महामतिः तत्सर्वमतीतमनागतं च तद्विषयं काव्यम् । अभिरामस्येत्यनेन तादृशकाव्यकरणस्य रागप्राप्ततोक्ता ॥ ७ ॥ कामेति । कामरूपो योऽर्थः पुरुषार्थस्तद्रूपेण गुणेन फलेन युक्तं धर्मार्थरूपपुरुषार्थफलेन विस्तरवत् विस्तरेण तदुभयप्रतिपादकं तदात्वं चेत्यर्थः । रत्नैः

काव्यगुणालकारव्यंग्यैराढ्य पूर्णं सर्वश्रुतीनां मनोभूताः सारभूताः उपनिषदः तासां हरं तदर्थप्रतिपादकम् । तेन मोक्षफलकत्वम् । व्याख्यानांतरं त्वचमत्कारीत्युपेक्षितम् ॥ ८ ॥ स इति । रघुवंशस्य तद्वंशावतीर्णरामस्य नारदकथनक्रमेणैव तच्चरितं तत्प्रतिपादकं काव्यं चकारेत्यर्थः ॥ ९ ॥ विस्तरेण वर्णनीयानर्थान् इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणमित्युक्तेः समासेन संक्षेपेणाह । जन्मेत्यादिना । वीर्यं स्वयमक्षतस्य पराभिभवसामर्थ्यम् । सर्वानुकूलतां सर्वेषामनुवर्तनरूपां प्रियतां विद्वेषासहत्वपर्यवसायिनी वस्तुसौन्दर्यबलाद्विषयलाभेप्यनिवर्त्या विद्यमानानामपि दोषाणामदर्शनकरी व्यसनसहस्रसपातेप्यनिवर्त्या या अनुपस्कृतवस्तुमात्रालंबिनी इच्छा प्रेमपदवाच्या तद्विषयताम् । एवं भगवति रामे मायाशबले जातं प्रेम चित्तशुद्धिद्वारा शुद्धविषय प्रेमोत्पाद्य निदिध्यासनद्वारा मुक्तिजनकज्ञानपर्यवसायीति बोध्यम् । क्षांतिम् उच्यमानोपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते इत्युक्तरूपाम् । सौम्यताम् अक्रूरदर्शनताम् ॥ १० ॥ नानेति । विश्वामित्रसहायने विश्वामित्रेण सहगमने तदुपस्थितिकाले सभायां मार्गे गमनकाले च चित्राः नानाकाथाः अन्याश्च कथाः योगवासिष्ठोक्ताः ब्रह्मप्रतिपादिकाः कथाः अत्र ग्रन्थे उक्ताः गंगादिकथाश्चेत्यर्थः । एतेनात्र लोके नानेति अन्या इति च व्यर्थमित्यपास्तम् । जानक्याश्चेति चेनोर्मिलादिस

सयथाकथितंपूर्वंनारदेनमहात्मना ॥ रघुवंशस्यचरितंचकारभगवान्मुनिः ॥९॥ जन्मरामस्यसुमहद्वीर्यंसर्वानुकूलताम् ॥ लोकस्यप्रियतांक्षांतिंसौम्यतांसत्यशीलताम् ॥१०॥ नानाचित्राःकथाश्चान्याविश्वामित्रसहायने ॥ जानक्याश्चविवाहंचधनुषश्चविभेदनम् ॥११॥ रामरामविवादंचगुणान्दाशरथेस्तथा ॥ तथाभिषेकंरामस्यकैकेय्यादुष्टभावताम् ॥१२॥ विघातंचाभिषेकस्यरामस्यचविवासनम् ॥ राज्ञःशोकंविलापंचपरलोकस्यचाश्रयम् ॥१३॥ प्रकृतीनांविषादंचप्रकृतीनांविसर्जनम् ॥ निषादाधिपसंवादंसूतोपावर्तनंतथा ॥ १४ ॥ गंगायाश्चापिसंतारंभरद्वाजस्यदर्शनम् ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्यदर्शनम् ॥१५॥ वास्तुकर्मनिवेशंचभरतागमनंतथा ॥ प्रसादनंचरामस्यपितुश्चसलिलक्रियाम् ॥१६॥ पादुकाग्र्याभिषेकंचनंदिग्रामनिवासनम् ॥ दंडकारण्यगमनंविराधस्यवधंतथा ॥१७॥ दर्शनंशरभंगस्यसुतीक्ष्णेनसमागमम् ॥ अनसूयासमास्यांचअंगरागस्यचार्पणम् ॥१८॥ दर्शनंचाप्यगस्त्यस्यधनुषोग्रहणंतथा ॥ शूर्पणख्याश्चसंवादंविरूपकरणंतथा ॥१९॥ वधंखरत्रिशिरसोरुत्थानंरावणस्यच ॥ मारीचस्यवधंचैववैदेह्याहरणंतथा ॥२०॥ राघवस्यविलापंचगृध्रराजनिबर्हणम् ॥ कबंधदर्शनंचैवपंपायाश्चापिदर्शनम् ॥२१॥ शबरीदर्शनंचैवफलमूलाशनंतथा ॥ प्रलापंचैवपंपायांहनूमद्दर्शनंतथा ॥ २२ ॥

ग्रहः ॥ ११ ॥ रामेति । द्वितीयः परशुरामः गुणान्विनयजयरूपान् ॥ १२ ॥ विघात चेति । विवासन वनं प्रति प्रस्थापनम् । परलोकस्य चाश्रय परलोकगमनम् । मरणमिति यावत् ॥ १३ ॥ प्रकृतीनामिति । प्रकृतीनां वचनापूर्वकविसर्जनमयोध्यां प्रति परावर्तनम् । निषादाधिपो गुहः । सूतः सुमंत्रः ॥ १४ ॥ गगाया इति । अभ्यनुज्ञान संमतिः ॥ १५ ॥ वास्त्विति । वास्तुकर्म चित्रकूटे गृहनिर्माणम् । निवेश तत्र गृहे अवस्थानम् । प्रसादनं भरतकर्तृकम् ॥ १६ ॥ पादुकेति । श्रेष्ठपादुकयोर्भरतकृतम् अभिषेकं नदिग्रामस्य नितराम् अतिशयेन वासनम् । भरते तत्र गते सर्वप्रजास्तत्रैव वासं कृतवत्य इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥ दर्शनमिति । अनसूयासमास्याम् अनसूयया सह सीतायाः समास्या सहासनम् । यद्यप्येतद्विराधवधात्पूर्वमेव । तथापि क्रमे तात्पर्याभावात् व्यत्ययेनाभिधानम् । अंगरागः चन्दनादिः ॥ १८ ॥ दर्शनमिति । अगस्त्यसकाशाद्धनुषो ग्रहणम् ॥ १९ ॥ वधमिति । उत्थानं जानकीहरणोद्योगम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

ऋष्येति । प्रत्ययोत्पादनं शालभेदादिभिः सुग्रीवस्य विश्वासजननं विग्रहं युद्धम् ॥ २३ ॥ वालीति । सुग्रीवप्रतिपादनम् । सुग्रीवस्य राज्ये स्थापनं समयं शरदि यात्रा कर्तव्येति रामसुग्रीवयोः संकेतम् । वर्षेति । वर्षाकालिकवासांगीकरणम् ॥ २४ ॥ कोपमिति । उपसंग्रहं वानराणां मेलन पृथिव्याश्च निवेदनं सुग्रीवेण वानरान्प्रति पृथ्वीसंस्थानकथनम् । ॥ २५ ॥ अंगुलीयकदान रामकर्तृक हनुमति प्रायोपवेशनं प्रायेण अनशनेन वानराणामुपवेशन समुद्रसमीपे वासः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एकस्यापि विचितनम् असहायस्य कर्तव्यार्थविचार चेत्यर्थः । अवरोधोंतःपुरम् ॥ २९ ॥ यानं गमनम् ॥ ३० ॥ अभिज्ञानं रामदत्तांगुलीयकम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ग्रहणमिति । लंकायाः दाहेन तत्रत्यानामाक्रंदन लंकादाहे हनूमद्गर्जनमित्यर्थो वा । अभिमर्दनमिति पाठे लंकायाः दाहेन अभितो मर्दनमित्यर्थः ।

ऋष्यमूकस्यगमनंसुग्रीवेणसमागमम् ॥ प्रत्ययोत्पादनंसख्यंवालिसुग्रीवविग्रहम् ॥ २३ ॥ वालिप्रमथनंचैवसुग्रीवप्रतिपादनम् ॥ ताराविलापंसमयंवर्षरात्रनिवासनम् ॥ २४ ॥ कोपंराघवसिंहस्यबलानामुपसंग्रहम् ॥ दिशःप्रस्थापनंचैवपृथिव्याश्चनिवेदनम् ॥ २५ ॥ अंगुलीयकदानंचऋक्षस्यबिलदर्शनम् ॥ प्रायोपवेशनंचैवसंपातेश्चापिदर्शनम् ॥ २६ ॥ पर्वतारोहणंचैवसागरस्यापिलंघनम् ॥ समुद्रवचनाच्चैवमैनाकस्यचदर्शनम् ॥ २७ ॥ राक्षसीतर्जनंचैवच्छायाग्राहस्यदर्शनम् ॥ सिंहिकायाश्चनिधनंलंकामलयदर्शनम्॥२८॥रात्रौलंकाप्रवेशंचएकस्यापिविचिंतनम्॥ आपानभूमिगमनमवरोधस्यदर्शनम् ॥२९॥ दर्शनं रावणस्यापिपुष्पकस्यचदर्शनम् ॥ अशोकवनिकायानंसीतायाश्चापिदर्शनम् ॥३०॥ अभिज्ञानप्रदानंचसीतायाश्चापिभाषणम् ॥ राक्षसीतर्जनंचैवत्रिजटास्वप्नदर्शनम् ॥ ३१ ॥ मणिप्रदानंसीतायावृक्षभंगंतथैवच ॥ राक्षसीविद्रवंचैवकिंकराणांनिबर्हणम् ॥ ३२ ॥ ग्रहणंवायुसूनोश्चलंकादाहाभिगर्जनम् ॥ प्रतिप्लवनमेवाथमधूनांहरणंतथा ॥ ३३ ॥ राघवाश्वासनंचैवमणिनिर्यातनंतथा ॥ संगमंचसमुद्रेणनलसेतोश्चबंधनम् ॥ ३४ ॥ प्रतारंचसमुद्रस्यरात्रौलंकावरोधनम् ॥ विभीषणेनसंसर्गंवधोपायनिवेदनम् ॥ ३५॥ कुंभकर्णस्यनिधनंमेघनादनिबर्हणम् ॥ रावणस्यविनाशंचसीतावाप्तिमरेः पुरे ॥ ३६ ॥ विभीषणाभिषेकंचपुष्पकस्यचदर्शनम् ॥ अयोध्यायाश्चगमनंभरद्वाजसमागमम् ॥ प्रेषणंवायुपुत्रस्यभरतेनसमागमम् ॥ ३७ ॥ रामाभिषेकाभ्युदयंसर्वसैन्यविसर्जनम् ॥ स्वराष्ट्ररंजनंचैववैदेह्याश्चविसर्जनम् ॥ ३८ ॥ अनागतंचयत्किंचिद्रामस्यवसुधातले ॥ तच्चकारोत्तरेकाव्येवाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ३९ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रा० वा० आ० बा० तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ प्राप्तराज्यस्यरामस्यवाल्मीकिर्भगवानृषिः चकारचरितंकृत्स्नंविचित्रपदमर्थवत् ॥ १ ॥

प्रतिप्लवनं पुनः सागरोत्तरणम् ॥ ३३ ॥ मणिनिर्यातनं सीतया दत्तस्य स्वशिरोरत्नस्य राघवे दानं नलसेतोः नलनिर्मितसेतोः ॥ ३४ ॥ प्रतारम् । सेनाया इतिशेषः ॥ ३५ ॥ ॥ निबर्हणं मारणम् अरेः रावणस्य ॥ ३६ ॥ अयोध्यायाश्च गमन तदुद्देश्यक गमनम् ॥ ३७ ॥ रामाभिषेकाभ्युदयं रामाभिषेकोत्सवम् । सर्वत्र चकारेत्यनुकृष्यते ॥ ३८ ॥ अनागत चेति । यत्किंचिदित्यनेन सीताविसर्जनात्पूर्वकालिकस्य भूयस्त्वम् अनंतरकालिकस्य अल्पता द्योत्यते । तत्सर्वमुत्तरे सर्वतोऽवशिष्टे काव्ये चकार निबबंधेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ झैंलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ प्राप्तेति । अनेन रावणवधोत्तरमेतत्काव्यकरणमिति सूचितम् । वाल्मीकिस्तद्विपगवासी ऋषिरित्यर्थादवगतव्यम् । चरितं तत्प्रतिपादकं काव्यम् । अर्थवद्धन्यलं

कारादिप्रशस्तार्थम् । आत्मवानिति पाठे अवहितांतःकरणः प्राशस्त्ये मतुप् । आत्मशब्दश्चांतःकरणवाची ॥ १ ॥ चतुर्विंशदिति । चतुर्विंशतिरित्यर्थकश्छांदसः । शतानिति पुँल्लिंगोऽप्येतम् । तत्र पंचशतरूप सर्गसंख्या षट्कांडानामेव । श्लोकसंख्या तु सोत्तराणामित्याहुः । कतकक्तस्तु उक्तसंख्यापेक्षया षट्त्रिंशत्सर्गसंख्याधिक्यदर्शनात् चतुर्विंशतिसहस्रापेक्षया श्लोकसंख्याया आधिक्यदर्शनाच्च उत्तरकांडीयसर्ग संख्यानुक्तेश्च प्रक्षिप्तोयं श्लोको न त्वार्ष इत्याहुः ॥ २ ॥ कृत्वा त्विति । सहशब्दः सहितपरः भविष्येण सह सहितं विशिष्ट यदुत्तर तेन सहितमिदं काव्य ब्रह्मनियोगात्तत्प्रसादाच्च कृत्वा को नु प्रभुः समर्थः एतत्प्रयुंजीयात् सभासु पठन् श्रावयेत् सभ्यानिति तु चिंतयामास । सहोत्तरमित्यत्रोत्तरपदार्थस्य सभविष्यमिति सविशेषणत्वेप्यार्षः समासः । भविष्य च सीताविसर्जनमारभ्येत्येके । तस्याः भूप्रवेशोत्तरकालिकमिति परे । प्रयुंजीयादिति छांदसम् ॥ ३ ॥ तस्येति । भावितात्मनः रामचरितबंधनेन शुद्धचित्तस्य । अगृहीतामिति छांदसम् । आत्तां गातारावित्युक्त्वा पादग्रहण कृतवंतौ मुनिवेषौ राजकुमारावप्याश्रमस्थितिवशात्तथाभूतौ कुशीलवौ कुशलवौ। कुशशब्दस्य कुशीभावः पृषोदरादित्वात् । ददर्श काव्यग्रहणे योग्यतयाऽपश्यदित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ स त्विति । धीर्धारणावती मेधा परिनिष्ठितौ जातवेदाध्ययनौ उपबृंहण वेदस्य तत्तदर्थे तात्पर्यग्रहणं तद्रूपायार्थाय प्रयोजनाय । अनेन श्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकतया प्रामाण्यमस्योपादेयत्व च सूचितम् ॥ ६ ॥

चतुर्विंशत्सहस्राणिश्लोकानामुक्तवानृषिः ॥ तथासर्गशतान्पंचषट्कांडानितथोत्तरम् ॥२॥ कृत्वातुतन्महाप्राज्ञःसभविष्यसहोत्तरम् ॥ चिंतयामासकोन्वेतत्प्रयुंजीयादितिप्रभुः॥३॥तस्यचिंतयमानस्यमहर्षेर्भावितात्मनः॥अगृहीतांततःपादौमुनिवेषौकुशीलवौ॥४॥ कुशीलवौतुधर्मज्ञौराजपुत्रौयशस्विनौ ॥ भ्रातरौस्वरसंपन्नौददर्शाश्रमवासिनौ॥५॥ सतुमेधाविनौदृष्ट्वावेदेषुपरिनिष्ठितौ ॥वेदोपबृंहणार्थायतावग्राहयतप्रभुः॥६॥काव्यंरामायणंकृत्स्नंसीतायाश्चरितंमहत् ॥ पौलस्त्यवधमित्येवंचकारचरितव्रतः ॥७॥ पाठ्येगेयेचमधुरंप्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ॥ जातिभिःसप्तभिर्युक्तंतंत्रीलयसमन्वितम् ॥ ८ ॥ रसैःशृङ्गारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः ॥ वीरादिभीरसैर्युक्तंकाव्यमेतदगायताम् ॥ ९ ॥ तौतुगांधर्वतत्त्वज्ञौस्थानमूर्छनकोविदौ ॥ भ्रातरौस्वरसंपन्नौगंधर्वाविवरूपिणौ ॥१०॥रूपलक्षणसंपन्नौमधुरस्वरभाषिणौ॥बिंबादिवोद्धृतौबिंबौरामदेहात्तथापरौ॥११॥

काव्यमिति । रामस्यायनं चरितं तत्प्रतिपादक च महत्काव्य पौलस्त्यवधमित्येवं नामकं चकार । तत्तावदग्राहयतेति पूर्वेण संबंधः । यथाकृष्णचरितवर्णनरूपमाघकाव्यस्य शिशुपालवध इति नाम ॥ ७ ॥ पाठ्ये इति । इतः श्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । पाठ्यगेययोर्भावे ण्यद्यतौ । तेन पाठे गाने चेत्यर्थः । गानं तंत्रीनाडीसमुत्थश्रुतिभेदोपेतम् । उभयत्रापि मधुरं श्रोतृसुखजनक प्रमाणानि द्रुतमध्यविलंबितानि सप्तजातयः षड्जादयः सप्तस्वराः । सप्तस्वरविशिष्टगानानुरोधीति यावत् ॥ ८ ॥ रसैरिति । वीरादीत्यादिना बीभत्साद्भुतशांतसंग्रहः । शृंगारादिरसैश्च युक्तम् । नवरसयोगीति यावत् । ईदृश काव्य तावगायताम् ॥ ९ ॥ तौ विशेषयति । तौ त्विति । गांधर्वस्य समग्रनाट्यस्य तत्त्वज्ञौ स्थान च मूर्छना च तयोः समाहारः स्थानमूर्छन तत्र कोविदौ तत्तत्त्वज्ञौ । यदूर्ध्वं हृदयग्रंथेः कपोलफलकादधः ॥ प्राणसंचारणस्थान स्थानमित्यभिधीयते ॥ उरः कण्ठः शिरश्चेति तत्पुनस्त्रिविधं भवेत् । मंद्र मध्य च तारं चेति शांडिल्यः । तथा यत्रैव स्युः स्वराः पूर्णा मूर्छना सेत्युदाहृतेति च । यत्र गीतविशेषे इत्यर्थः । रूपिणौ प्रशस्तरूपवंतौ ॥१०॥ रूपेति । अत्र रूपमवयवसंस्थानम् । उक्तस्य स्वरसंपन्नावित्यस्यैव विवरण मधुरस्वरेति । बिंबात्सूर्यादेरुत्थितौ बिंबाविव प्रतिबिंबाविव तथा रामदेहात् उत्थितौ परौ रामदेहावित्यर्थः ॥ ११ ॥

ताविति । धर्म्यं धर्मादनपेत वाचो विधेय विनापि पुस्तक पाठयोग्यम् ॥ १२ ॥ ऋषीणां द्विजातीनामिति गोबलीवर्दन्यायेन साधूनां द्विजेतराणामपि यथोपदेशं जगतुः तत्त्वज्ञौ काव्यस्य गानादेश्च तत्त्वज्ञौ । सुसमाहितौ सुतरां स्थिरचित्तौ ॥ १३ ॥ लक्ष्यलक्षणेति पाठे सामुद्रिकविद्भिर्लक्ष्यं परीक्ष्यं लक्षण सुलक्षणं तेन लक्षितौ युतौ । अत एव महात्मानौ महाभागौ च । भागो भाग्यमत्र । गीयतामिदमाख्यान मवद्भ्यामृषिससदि । राजर्षीणां पुण्यकृता साधूनां च समागमे । गुरुणैवमनुज्ञातौ प्रकृत्या मधुरस्वराविति क्वचित्पठ्यते । तदनन्वयीति स्पष्टमेव । भावितात्मनां शुद्धचित्तानाम् ॥ १४ ॥ मध्ये सममित्यव्ययीभावः । समीपस्थौ सहिताविव्यर्थः । तत् गानम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रशस्तव्याविति इडभावनलोपौ छांदसौ । अहो आश्चर्यम् ॥ १७ ॥ चिरेति । एतत् रावणवधातचरितम् । एवम् ऋषि

तौराजपुत्रौकात्स्न्येंनधर्म्यमाख्यानमुत्तमम्॥वाचोविधेयंतत्सर्वंकृत्वाकाव्यमनिंदितौ॥१२॥ऋषीणांचद्विजातीनांसाधूनांचसमागमे॥यथोपदेशंतत्त्वज्ञौजगतुस्तौसमाहितौ॥१३॥महात्मानौमहाभागौसर्वलक्षणलक्षितौ॥तौकदाचित्समेतानामृषीणांभावितात्मनाम्॥१४॥मध्येसभंसमीपस्थाविदंकाव्यमगायताम् ॥ तच्छ्रुत्वामुनयःसर्वेबाष्पपर्याकुलेक्षणाः॥१५॥साधुसाध्वितितावूचुःपरंविस्मयमागताः॥तेप्रीतमनसःसर्वेमुनयोधर्मवत्सलाः॥॥१६॥ प्रशशंसुःप्रशस्तव्यौगायमानौकुशीलवौ ॥ अहोगीतस्यमाधुर्यंश्लोकानांचविशेषतः ॥१७॥ चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिवदर्शितम्॥प्रविश्यताबुभौसुष्ठुतथाभावमगायताम् ॥१८॥ सहितौमधुरंरक्तंसंपन्नंस्वरसंपदा ॥ एवंप्रशस्यमानौतौतपःश्लाघ्यैर्महर्षिभिः॥१९॥संरक्ततरमत्यर्थंमधुरंतावगायताम् ॥ प्रीतःकश्चिन्मुनिस्ताभ्यांसंस्थितःकलशंददौ ॥२०॥ प्रसन्नोवल्कलंकश्चिद्ददौताभ्यांमहायशाः ॥ अन्यःकृष्णाजिनमदाद्यज्ञसूत्रंतथापरः॥२१॥कश्चित्कमंडलुंप्रादान्मौंजीमन्योमहामुनिः ॥ बृसीमन्यस्तदाप्रादात्कौपीनमपरोमुनिः ॥२२॥ ताभ्यांददौतदाहृष्टःकुठारमपरोमुनिः ॥ काषायमपरोवस्त्रंचीरमन्योददौमुनिः ॥२३॥ जटाबंधनमन्यस्तुकाष्ठरज्जुंमुदान्वितः ॥ यज्ञभांडमृषिःकश्चित्काष्ठभारंतथापरः॥२४॥औदुंबरींबृसीमन्यःस्वस्तिकेचित्तदाऽवदन्॥आयुष्यमपरेप्राहुर्मुदातत्रमहर्षयः॥२५॥ददुश्चैवंवरान्सर्वेमुनयःसत्यवादिनः ॥ आश्चर्यमिदमाख्यानंमुनिनासंप्रकीर्तितम् ॥ २६ ॥ परंकवीनामाधारंसमाप्तंचयथाक्रमम् ॥ अभिगीतमिदंगीतंसर्वगीतिषुकोविदौ ॥ २७ ॥

प्रशंसोत्तर पुनस्तयोर्गानमाह भाव काव्याभिप्राय तत्तद्रसरूपं प्रविश्य तन्मयीभूय सुष्ठु यथा श्रोतॄणां रसाविर्भावो भवति तथागायतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ सहितानिति । मधुर पाठतो गानतश्च रक्तम् उच्चैःस्वरसपदा षड्जादिस्वरसंपदा संपन्न यथा भवति तथाऽगायतामिति पूर्वेण सबन्धः । एवम् अहो गीतस्येत्याद्युक्तरीत्या ॥ १९ ॥ संरक्ततरमत्युच्चतर तथाप्यत्यर्थं मधुर ततो रामायणगानश्रवणानदपरवशाना मुनीनां चेष्टा आह । प्रीत इति । संस्थितः । समायामिति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ बृसी ऋषीणामासनम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्वस्तीत्याद्याशीः ॥२५॥ आश्चर्यमित्यादिमनोहरमित्यंतमेकं वाक्यम्॥२६॥परमिति । कवीनामाधार वर्णनीयार्थस्य प्रकारभेदलाभद्वारा हे सर्वगीतीषु कोविदौ कुशीलवौ इदं गीतं गायनयोग्यं वस्तु अभिगीत सुष्ठु गीतं यथाक्रम समाप्त समापित च । अभिगीतमितिपाठे

अनवद्यं यथा तथा गीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ आयुष्यम् आयुर्जनकं पुष्टिरभ्युदयः सर्वश्रुतिमनोहरं सर्वश्रुतीनां मनांसि उपनिषदस्तदर्थहरमित्यनेन मोक्षदं गीतमित्येवं सर्वत्र प्रशस्यमानौ । तत्रायोध्यायाम् ॥ २८ ॥ रथ्यासु स्वल्पवीथीषु राजमार्गेषु च गायमानौ तौ कदाचिद्भरताग्रजो रामो ददर्शेत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ उपोपविष्टसचिव इति पाठे उप समीपे उपविष्टाः सचिवाः यस्येत्यर्थः । उपोपविष्टैः सचिवैरिति पाठे समीपस्थैर्मन्त्रिभिर्भ्रातृभिश्च समन्वित इत्यर्थः । आत्मरूपसपन्नाविति पाठे आत्मसदृशावित्यर्थः । दृष्ट्वा तु रूपसंपन्नाविति प्रचुरः पाठः ॥ ३१ ॥ अनयोः सकाशादेतदाख्यान श्रूयतामिति लक्ष्मणादीनुवाच ॥ ३२ ॥ विचित्रार्थपदमिति पूर्वान्वयि । ततो गायकौ गातुं प्रैरयत् स्वचित्तायतनिःस्वन स्वस्य श्रोतृचित्तस्य च अनुरूपम् आयतः तारः निःस्वनो नादो यत्र तथा । स्वबलानुरूपं श्रोतृचित्ताह्लादक च यथा भवति तावदुच्चस्वरमिति फलितम् ॥ ३३ ॥ तंत्रीलयवत् तंत्रीशब्दसदृश विश्रुतार्थ विशेषतः श्रुतमात्रेण अर्थबोधजनक यथा भवति तथा अतिशयेनागायतामित्यन्वयः । सर्वगात्राणि श्रोतॄणां सर्वगात्राणि ह्लादयत् रोमांचादिप्रादुर्भावेण आनंदानुभावसमर्थानि कुर्वत् । मनसः आह्लादो नाम निद्रायामिव विस्मृतान्यव्यापारता हृदयानि हृदयमिति हृदयमित्युपनिषन्निर्वचनात् हृदय प्रत्यगात्मा । उपाधिभेदाद्बहुवचनम् । तस्य ह्लादो नाम तत्सुखभोगः । श्रोत्रं कर्णशष्कुली तदाश्रयं श्रोत्रेंद्रिय तस्य सुखम् ॥ ३४ ॥ अथाख्यान

आयुष्यंपुष्टिजननंसर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ प्रशस्यमानौसर्वत्रकदाचित्तत्रगायकौ ॥ २८ ॥ रथ्यासुराजमार्गेषुददर्शभरताग्रजः ॥ स्ववेश्मचानीयततो भ्रातरौसकुशीलवौ ॥ २९ ॥ पूजयामासपूजार्हौरामःशत्रुनिबर्हणः ॥ आसीनःकांचनेदिव्येमचसिंहासनेप्रभुः ॥ ३० ॥ उपोपविष्टैःसचिवैर्भ्रातृभिश्चसमन्वितः ॥ दृष्ट्वातुरूपसंपन्नौविनीतौभ्रातरावुभौ ॥ ३१ ॥ उवाचलक्ष्मणंरामःशत्रुघ्नंभरतंतथा ॥ श्रूयतामेतदाख्यानमनयोर्देववर्चसोः ॥ ३२ ॥ विचित्रार्थपदंसम्यग्गायकौसमचोदयत् ॥ तौचापिमधुरंरक्तंस्वचित्तायतनिःस्वनम् ॥ ३३ ॥ तंत्रीलयवदत्यर्थंविश्रुतार्थमगायताम् ॥ ह्लादयत्सर्वगात्राणिमनांसिहृदयानिच ॥ श्रोत्राश्रयसुखंगेयंतद्बभौजनसंसदि ॥ ३४ ॥ इमौमुनीपार्थिवलक्षणान्वितौकुशीलवौचैवमहातपस्विनौ ॥ ममापि तद्भूतिकरंप्रचक्षतेमहानुभावंचरितंनिबोधत ॥ ३५ ॥ ततस्तुतौरामवचःप्रचोदितावगायतांमार्गविधानसंपदा ॥ सचापिरामःपरिषद्गतःशनैर्बुभूषयासक्तमनाबभूव ॥ ३६ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥

स्य श्रवणे प्रयोजनमुपदिशन् पुनरपि लक्ष्मणादीनत्यादरेण श्रवणार्थं प्रेरयति । इमाविति । तत् तस्मात् महातपस्विनौ आश्रमवासात्तपोयुक्तौ । स्वरूपतस्तु आजानुबाहुत्वादिपार्थिवलक्षणान्वितौ मुनिशिष्यत्वाच्च मुनी इमौ प्रबन्धस्य गायकौ चरितं गेय काव्य च महानुभाव शब्दार्थालंकारललितसंदर्भत्वादिवैभवेन सार्वभौमविषयत्वेन च महावैभवम् । अतः निबोधत आदरेण शृणुत । किं च यतः तत् काव्यं तच्छ्रवण च ममापि भूतिकरम् इहामुत्राभ्युदयकर प्रचक्षते अनेककल्पजीविनो वृद्धाः । पूर्वपूर्वरामायणस्य तैस्तत्फलत्वोक्त्या अस्यापि तत्फलकत्वमिति भाव इति प्राञ्चः । वस्तुतो मम चरितं मत्संबंधि तच्चरितं मच्चरितार्थप्रतिपादक तत् लोकोत्तरं काव्यं निबोधत । यतस्तत् श्रोतॄणा भूतिकरमपि भुक्तिमुक्तिदमपि प्रचक्षते । पूर्ववत् श्रवणमात्रेण सर्वगात्राह्लादाद्यपि शब्दग्राह्यम् । अत एव महानुभाव महाप्रभावम् । अस्य श्लोकस्य लक्ष्मणादीनामेतच्छ्रवणप्रवर्तकार्थकत्वेनैवमेवास्य व्याख्योचितेति द्रष्टव्यम् ॥ ३५ ॥ तत इति । रामवचःप्रेरितौ तौ मार्गविधानसंपदा गान द्विविध मार्गो देशी चेति । तत्र प्राकृतावलंबि गानं देशी संस्कृतावलंबि तु गान मार्गः । तयोर्मध्ये मार्गाख्यगानमार्गावलंबनसामग्र्या अगायताम् । परिषद्गतः सभागतः स रामोपि बुभूषया स्वचरितस्य चिरकालं स्थितीच्छया प्रबन्धस्य

गीतश्रवणे आसक्तमनाः बभूव । शनैःपदेन उत्तमपुरुषत्वात्स्वप्रशसार्थके अत्र काव्ये शनैः प्रवृत्तिरिति ध्वन्यते । स्वय श्रवणे चोत्तरोत्तरं लोकानामुपादेयत्वबुद्ध्या श्रवणे प्रवृत्तौ तस्य स्थिरत्वं भवतीति तदाशयः । स्वप्रवर्तितकविकृतत्वाद्वैवमिच्छा भगवत इति बोध्यम् । इहामुत्र स्वाम्युदयेच्छयेति व्याख्यानं त्वयुक्तम् । भगवतः स्वाम्युदयेच्छायाः बाधात् । एतेन गङ्गां कविकृतस्वकाव्यश्रवणमावश्यकमिति सूचितम् ॥ ३६ ॥ चैलमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ एवं सर्गे चतुष्टयेनोपोद्घातं कृत्वा वस्तु निर्दिशति । सर्वेति । कृत्स्ना इय वसुधरा प्रजापति वैवस्वत मनुमुपादाय उपक्रम्य जयशालिनां जयेन शोभावतां नृपाणां सर्वापूर्वम् ऐहिकामुष्मिकसर्वापूर्वसाधनं यथा भवति तथा आसीत् । सर्वापूर्वशब्दो सुपादेयपरो नियतनपुंसकलिङ्ग इति केचित् ॥ १ ॥ किं च येषां वंशे स सगरो नाम अभूत् । सागर इत्यादिना समुद्रे सागरशब्दप्रवृत्तिस्तदर्थेनेति सूचितम् । षष्टिगुणितानि पुत्रसहस्राणि षष्टिपुत्रसहस्राणि । क्वचित्तु षष्टिरिति पृथक्पदपाठः । अनेन तदुद्धारार्थं तद्वंश्येन जगत्पवित्रीकरणसमर्था गङ्गा यद्वंश्येनावतारितेति व्यज्यते । तेन चातिशयित तद्वंशमाहात्म्यं सूचितम् । तद्वंशस्य गङ्गापरनामकभगवदवतारयोग्यता च तेन सूचिता ॥ २ ॥ तेषाम् इक्ष्वाकूणां वंशे वंशविषये रामायणमिति नाम्ना प्रसिद्धं महदाख्यानमुत्पन्नमिति योजना । इक्ष्वाकपत्येषु इक्ष्वाकुशब्दोपादिक्ष्वाकूणामित्युक्तिः ॥ ३ ॥ तदिति

सर्वापूर्वमियंयेषामासीत्कृत्स्नावसुंधरा ॥ प्रजापतिमुपादायनृपाणांजयशालिनाम् ॥ १ ॥ येषांससगरोनामसागरोयेनखानितः ॥ षष्टिपुत्रसहस्राणियंयांतंपर्यवारयन् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणामिदंतेषांराज्ञांवंशेमहात्मनाम् ॥ महदुत्पन्नमाख्यानंरामायणमितिश्रुतम् ॥ ३ ॥ तदिदंवर्तयिष्यावः सर्वंनिखिलमादितः ॥ धर्मकामार्थसहितंश्रोतव्यमनसूयया ॥ ४ ॥ कोसलोनाममुदितःस्फीतोजनपदोमहान् ॥ निविष्टःसरयूतीरेप्रभूतधनधान्यवान् ॥ ५ ॥ अयोध्यानामनगरीतत्रासील्लोकविश्रुता ॥ मनुनामानवेन्द्रेणयापुरीनिर्मितास्वयम् ॥ ६ ॥ आयतादशचद्वेचयोजनानि महापुरी ॥ श्रीमतीत्रीणिविस्तीर्णासुविभक्तमहापथा ॥ ७ ॥ राजमार्गेणमहतासुविभक्तेनशोभिता ॥ मुक्तपुष्पावकीर्णेनजलसिक्तेननित्यशः ॥ ८ ॥ तांतुराजादशरथोमहाराष्ट्रविवर्धनः ॥ पुरीमावासयामासदिविदेवपतिर्यथा ॥ ९ ॥

तदिदं बुद्धिस्थम् आदितः आदिमारभ्य निखिलम् उत्तरकाडांत सर्वम् । सर्वशब्दोऽत्रयवकात्स्न्ये । सर्वावयवकम् वर्णपदच्युतिरहितमिति यावत् । धर्मकामार्था. सहिता यस्मात्तत् । सहिता इत्यत्र केनेत्याकांक्षाया मोक्षेणेति गम्यते । तेन पुरुषार्थचतुष्टयसाधनमिति फलितम् । वर्तयिष्यावः गास्यावः तत् अनसूयया अनसूयामकुर्वता श्रोतव्यम् । अनेन असूयाराहित्यमेव एतच्छ्रवणाधिकारिविशेषणमित्युक्तम् । सर्वपुरुषार्थसाधनत्वाच्च श्रवणे अत्यादरः सूचितः ॥ ४ ॥ कोसल इति । मुदितः राजभिर्धर्मतः परिपालनात् । स्फीतः उत्तरोत्तरं वृद्धि प्राप्तः । सरयूतीरे तदुपलक्षितदेशे निविष्टः स्थितः जनपदः । अस्तीति शेषः ॥ ५ ॥ अयोध्येति । तत्र कोसलजनपदे अयोध्या नाम लोकविश्रुता नगरी अस्ति । या मानवेन्द्रेण मनुना स्वय निर्मिता आसीत् । पुरी सनपुर्यन्तर्गता ॥ ६ ॥ आयतेति । सरयूतीरोपश्लेषेण द्वादशयोजनदीर्घा । त्रीणि योजनानीति शेषः । विस्तीर्णा तिर्यग्विस्तारवती । महापथो बहिर्मार्गः ॥ ७ ॥ राजेति । राजमार्गः सर्वपण्यशोभितो राजद्वारात्पुरः प्रवृत्तः । मुक्तपुष्पाणि विकसितपुष्पाणि ॥ ८ ॥ तां त्विति । दिवि देवपतिरिन्द्रः पुरीम् अमरावतीं यथा आवासयामास एवं राजा दशरथस्तां पुरीम् आवासयामास पूर्वाधिकलोकवसतिमतीं चकार । धर्मन्यायबलेन पोषणात् महतो राष्ट्रस्य विशेषेण वर्धन

कर्ता ॥ ९ ॥ कपाटेति । तोरण बहिर्द्वारालंकारदारुबंधः । सुविभक्तम् अंतर येषां तादृशाः आपणा यस्यां सा सर्वयंत्रायुधवतीम् । प्राकारोपरीति शेषः । उषितां कृतवासाम् ॥ १० ॥ सूतेति । सूताः स्तुति
पाठकाः । मागधाः वंशावलिकथकाः । अट्टालाः उपरिगृहाः । शतघ्न्यो नाम प्राकारसंरक्षणार्थमयोभारनिर्मिताः प्राकारोपरि स्थापिताः आयुधविशेषाः ॥ ११ ॥ वध्विति । वधूना नाटकशालासमुदायैः सर्वतो
युक्ताम् । उद्यानानि क्रीडार्थं पुष्पवाटिकाः । सालः प्राकारः सालवन वा ॥ १२ ॥ दुर्गेति । जलदुर्गेण गम्भीरा अगाधा परिखा यस्यां ताम् अत एव दुर्गां मित्रैरपि दुःखगम्याम् अन्यैः शत्रुभिर्दुरासदाम् अश्व
क्यसमीपगमनामपि । वारणाः गजाः ॥ १३ ॥ सामंतेति । समन्ताद्भवैः राजसमूहैः । बलिः करः तद्दानरूप कर्म येषां तादृशैः ॥ १४ ॥ रत्नविकृतैः रत्ननिर्मितैः पर्वतसदृशैः प्रासादैः शोभिताम् । कूटागारै
अगारैः गृहैः । स्त्रीणां क्रीडागृहैरिति यावत् । कूटाः शालाः अगार गृहम् इत्यन्ये ॥ १५ ॥ चित्रामिति । अष्टापद सुवर्णं तज्जलेन कृतः आकारः अलकारो यस्याः इत्येके । द्यूतफलकाकारामित्यन्ये ।
विमानगृह सप्तभूमिगृहम् । विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनीति निघण्टुः ॥ १६ ॥ गृहेति । गृहैः पौरकुटुम्बिगृहैः गाढां नि[illegible]ताम् अत एव अविच्छिद्राम् । इक्षुकांडरससमानस्वादूदकां तीम ॥ १७ ॥

कपाटतोरणवतींसुविभक्तांतरापणाम् ॥ सर्वयंत्रायुधवतीमुषितांसर्वशिल्पिभिः ॥१०॥ सूतमागधसंबाधांश्रीमतीमतुलप्रभाम्॥उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलाम् ॥ ११ ॥ वधूनाटकसंघैश्चसंयुक्तांसर्वतःपुरीम्॥उद्यानाम्रवणोपेतांमहतींसालमेखलाम् ॥ १२ ॥ दुर्गगंभीरपरिखांदुर्गामन्यैर्दुरासदाम् ॥वाजिवारणसंपूर्णांगोभिरुष्ट्रैःखरैस्तथा॥१३॥सामंतराजसंघैश्चबलिकर्मभिरावृताम्॥नानादेशनिवासैश्चवणिग्भिरुपशोभिताम् ॥१४॥ प्रासादैरत्नविकृतैःपर्वतैरिवशोभिताम्॥कूटागारैश्चसंपूर्णामिंद्रस्येवामरावतीम्॥१५॥चित्रामष्टापदाकारांवरनारीगणैर्युताम्॥ सर्वरत्नसमाकीर्णांविमानगृहशोभिताम् ॥१६॥ गृहगाढामविच्छिद्रांसमभूमौनिवेशिताम् ॥ शालितंडुलसंपूर्णामिक्षुकांडरसोदकाम् ॥१७॥दुंदुभीभिर्मृदंगैश्चवीणाभिःपणवैस्तथा॥नादितांभृशमत्यर्थंपृथिव्यांतामनुत्तमाम्॥१८॥विमानमिवसिद्धानांतपसाधिगतंदिवि॥सुनिवेशितवेश्मांतांनरोत्तमसमावृताम् ॥१९॥ येचबाणैर्नविध्यंतिविविक्तमपरापरम्॥शब्दवेध्यंचविततंलघुहस्ताविशारदाः॥२०॥सिंहव्याघ्रवराहाणांमत्तानांनदतांवने ॥ हंतारोनिशितैःशस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि॥२१॥तादृशानांसहस्रैस्तामभिपूर्णांमहारथैः॥पुरीमावासयामासराजादशरथस्तदा॥२२॥तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतांद्विजोत्तमैर्वेदषडंगपारगैः॥सहस्रदैःसत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैरृषिभिश्चकेवलैः॥२३॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचमःसर्गः ५

भृश नादिता पृथिव्याम् अत्यर्थम् अत्यन्तम् अनुत्तमामिति बहुव्रीहिः ॥ १८ ॥ तपसा प्राप्त दिवि सिद्धानां विमानमिव पृथिव्यामनुत्तमामिति सम्बन्धः । सुष्ठु निवेशितः वेश्मनाम् अतः बाह्यप्रदेशो यस्या
ताम् ॥ १९ ॥ ये चेति । विविक्त स्वसमूहाद्भ्रष्ट सहायरहितम् अपरापर परे पित्रादयः अपरे पुत्रादयः तैर्हीनम् वंशस्यैकततुमित्येके । परकीयस्वकीयभिन्न केवलप्रेक्षकमित्यन्ये । तथा शब्दमात्रानुमितसत्त
या वेध्ययोग्यम् । प्रच्छन्नमिति यावत् । तथा वितत च विरुध्य युद्ध कृत्वा पश्चात्तत पलायितम् । ईदृशान् शक्यवेधानपि ये बाणैर्न विध्यति ये च लघुहस्ताः शीघ्रवेधिनः विशारदाः अस्त्रशस्त्रप्रयोगसमर्थाः
तेषां सहस्रैः पूर्णामित्युत्तरेण संबंधः ॥ २० ॥ सिंहेति । बाहुबलैरपि मल्लयुद्धैरपि ॥ २१ ॥ महारथैः । आत्मान सारथि चाश्वान् रक्षन्युध्येत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यात् । एको दशसहस्रैर्योद्धा
च । आवासयामास तेषामावासेन तैः पूर्णां चकारेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तामिति । अग्निमद्भिः आहिताग्निभिः । गुणाः शमदमादयः । वेदाना षडङ्गानां च पारगैः महर्षिकल्पैः महर्षिसदृशैः केवलैः मुख्यै

ऋषिभिर्मंत्रद्रष्टृभिश्च आवृता व्याताम् ॥ २३ ॥ गैरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रा० वा० आ० बा० पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ तस्यामिति । वेदवित् त्रैवर्णिकमात्रस्य आद्योयं गुणः । सर्वसग्रहः सर्वेपामपरिमितचतुरगबलराष्ट्रदुर्गादीनां संग्राहकः । एव सामादिप्रयोगे एवं फल भविष्यतीत्यादिदीर्घदर्शनशीलः । तेजः प्रतापः ॥ १ ॥ अतिरथः दशसहस्रम हारथैर्योद्धा । वशी स्वाधीनः ॥ २ ॥ धन हिरण्यादि । अन्यैः सचयैः धान्यादिसचयैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेनेति । सत्याभिसंधः सत्यप्रतिज्ञः धर्मकामार्थैस्त्रिवर्गः तत्संपादः. धर्मानुष्ठानप्राधान्येन पालिता अभ वदिति योजना ॥ ५ ॥ धर्मात्मानः धर्मवासनावच्चित्ताः । बहुश्रुता इति बहुव्रीहिः ॥ ६ ॥ नाल्पेति । सताम् उत्कृष्टवस्तूनां निचयः सन्निचयः अल्पः सन्निचयो यस्य स नास्ति । अभावमुखेन सर्वेषां बहुधनवत्ता सूच्यते । योपि अगवादिमान् । अर्थाभावेऽव्ययीभावे नञ्तत्पुरुषे वा ततो मतुप् । अत एवासिद्धार्थः असिद्धैहिकामुष्मिकप्रयोजनः ईदृशः कुटुंबी न कश्चिदासीदिति योजना । एवमग्रेपि ॥ ७ ॥

तस्यांपुर्यामयोध्यायांवेदवित्सर्वसंग्रहः ॥ दीर्घदर्शीमहातेजाःपौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणामतिरथोयज्वाधर्मपरोवशी ॥ महर्षिकल्पोराजर्षिस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ २ ॥ बलवान्निहतामित्रोमित्रवान्विजितेंद्रियः ॥ धनैश्चसंचयैश्चान्यैःशक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥ यथामनुर्महातेजालोकस्यपरिरक्षिता ॥ तथादशरथोराजालोकस्यपरिरक्षिता ॥ ४ ॥ तेनसत्याभिसंधेनत्रिवर्गमनुतिष्ठता ॥ पालितासापुरीश्रेष्ठाइंद्रेणेवामरावती ॥ ॥ ५ ॥ तस्मिन्पुरवरेहृष्टाधर्मात्मानोबहुश्रुताः ॥ नरास्तुष्टाधनैःस्वैःस्वैरलुब्धाःसत्यवादिनः ॥६॥ नाल्पसन्निचयःकश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे॥ कुटुम्बीयोह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ॥ ७ ॥ कामीवानकदर्योवानृशंसःपुरुषःक्वचित् ॥ द्रष्टुंशक्यमयोध्यायांनाविद्वान्नचनास्तिकः॥८॥ सर्वेनराश्चनार्यश्चधर्मशीलाःसुसंयताः ॥ मुदिताःशीलवृत्ताभ्यांमहर्षयइवामलाः ॥ ९ ॥ नाकुण्डलीनामुकुटीनास्रग्वीनाल्पभोगवान् ॥ नामृष्टोननलिप्तांगोनासुगंधश्चविद्यते ॥ १० ॥ नामृष्टभोजीनादातानाप्यनंगदनिष्कधृक् ॥ नाहस्ताभरणोवापिदृश्यतेनाप्यनात्मवान् ॥ ११ ॥ नानाहिताग्निर्नायज्वानक्षुद्रोवानतस्करः ॥ कश्चिदासीदयोध्यायांनचावृत्तोनसंकरः ॥ १२ ॥ स्वकर्मनिरतानित्यंब्राह्मणाविजितेंद्रियाः ॥ दानाध्ययनशीलाश्चसंयताश्चप्रतिग्रहे ॥ १३ ॥ नास्तिकोनानृतीवापिनकश्चिदबहुश्रुतः ॥ नासूयकोनचाशक्तोनाविद्वान्विद्यतेक्वचित् ॥ १४ ॥

कामी कामैकतत्परः । कदर्यः । आत्मान धर्मकृत्य च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भ्रातॄन्स कदर्य इति स्मतः । नृशसो घातुकः क्रूरः । शक्यमिति सामान्ये नपुसकम् । अत्र नञ आवृत्त्या काम्यादिषु सबध्यते । तेनैकगुणवतां समुदितगुणवतां च तत्र सत्ता निषिध्यते ॥ ८ ॥ सर्वे इति । सुसयताः सुष्ठु निगृहीतेंद्रियाः ॥ ९ ॥ भोगो धर्माविरुद्धः काममोगः । अमृष्टोऽनिर्मल. । न नलिप्ताग इति पाठः । नलिप्ताग इति सुप्सुपेति समासः । न लेपश्चंदनादिना । तदाह । नासुगध इति ॥ १० ॥ निष्कः उरोभूषणम् । अनात्मवान् अजितांतःकरणः ॥ ११ ॥ अयज्वा सोमयागरहितः । क्षुद्रः अल्पवित्तैश्वर्यादिमान् । अवृत्तः सदाचाररहितः । न सकरः कुंडगोलकादिः । न च निर्वृत्तसकर इति पाठे निर्वृत्तम् अनुष्ठितं सांकर्यं परक्षेत्रे बीजावापादिरूप येन स इत्यर्थः । सकरशब्दो भावप्रधानः ॥ १२ ॥ स्वेति । दानं नित्यप्राप्त यथाशक्ति विधिना परदत्तस्य स्वीकारः प्रतिग्रहस्तत्र सयताः संकुचिताः निषिद्धप्रतिग्रहरहिता इत्यर्थः ॥ १३ ॥ नास्तिकः नास्ति परलोक इति बुद्धिमान् । अनृती असत्यवचनः ।

अनृत इति पाठेपि अर्शआद्यचा स एवार्थः । अशक्तः स्वीयैहिकामुष्मिकार्थसाधनासमर्थः ॥ १४ ॥ नेति । व्रतमेकादश्यादिव्रतम् । क्षिप्तचित्त इति । उन्मदादिनेति शेषः । व्यथितः आधिव्याधिपीडितः ॥ १५ ॥ कश्चिदिति । नार्यां नाश्रीमतीत्यादूह्यम् । श्रीः शोभा । कांतिः रूपं गौरत्वादि । राजा दशरथः तस्मिन् भक्तिः स्नेहः तदभाववान् नाभूत् ॥ १६ ॥ प्रथम राजान स्तुत्वा तस्मिन्पुरवरे इत्यादिभिर्ब्राह्मणप्रशसा कृता । इदानीं क्षत्रियादिसाधारण्येन वर्णाः प्रशंस्यते ॥ वर्णेष्विति त्रिभिः । अग्र्यचतुर्थेषु अग्र्यो ब्राह्मण. स चतुर्थो येषां तेषु । सर्वे वर्णा इति शेषः । वदान्यो दानशौंडः स्यादिति विश्वः । सर्वत्रासन्निति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ब्रह्ममुख ब्राह्मणप्रधान तदाज्ञावर्तीत्यर्थः । शूद्राणा स्वकर्माह । त्रीनिति । उपचार' सेवा ॥ १९ ॥ २० ॥ योधानामिति । शौर्यातिशयान् अग्नित्यानां पेशलानामकुटिलानाम् अमर्षिणां कृताभिभवासहिष्णूनां कृतविद्यानाम् अभ्यस्तास्त्रशस्त्रादिविद्यानां योधानां सघैः सपूर्णेति योजना ॥ २१ ॥ कांबोजविषये कांबोजदेशे । बाह्लीकैः तद्देशजैः ।

नाषडंगविदत्रास्तिनाव्रतोनाबहुश्रुतः ॥ नदीनःक्षिप्तचित्तोवाव्यथितोवापिकश्चन ॥ १५ ॥ कश्चिन्नरोवानारीवानाश्रीमान्नाप्यरूपवान् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायांनापिराजन्यभक्तिमान् ॥ १६ ॥ वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषुदेवतातिथिपूजकाः ॥ कृतज्ञाश्चवदान्याश्चशूराविक्रमसंयुताः ॥१७॥ दीर्घायुषोनराःसर्वेधर्मंसत्यंचसंश्रिताः ॥ सहिताःपुत्रपौत्रैश्चनित्यंस्त्रीभिःपुरोत्तमे ॥ १८ ॥ क्षत्रंब्रह्ममुखंचासीद्वैश्याःक्षत्रमनुव्रताः ॥ शूद्राःस्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः ॥ १९ ॥ सातेनेक्ष्वाकुनाथेनपुरीसुपरिरक्षिता ॥ यथापुरस्तान्मनुनामानवेन्द्रेणधीमता ॥ २० ॥ योधानामग्निकल्पानांपेशलानाममर्षिणाम् ॥ संपूर्णकृतविद्यानांगुहाकेसरिणामिव ॥२१॥ कांबोजविषयेजातैर्बाह्लीकैश्चहयोत्तमैः ॥ वनायुजैर्नदीजैश्चपूर्णाहरिहयोत्तमैः ॥२२॥ विंध्यपर्वतजैर्मत्तैःपूर्णाहैमवतैरपि ॥ मदान्वितैरतिबलैर्मातंगैःपर्वतोपमैः ॥ २३ ॥ ऐरावतकुलीनैश्चमहापद्मकुलैस्तथा ॥ अञ्जनादपिनिष्क्रान्तैर्वामनादपिचद्विपैः ॥२४॥ भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैवभद्रमंद्रमृगैस्तथा ॥ भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्चसापुरी ॥ २५ ॥ नित्यमत्तैःसदापूर्णानागैरचलसन्निभैः ॥सायोजनेद्वेचभूयःसत्यनामाप्रकाशते ॥२६॥तांपुरींसमहातेजाराजादशरथोमहान् ॥ शशासशमितामित्रोनक्षत्राणीवचंद्रमाः ॥ २७ ॥ तांसत्यनामांदृढतोरणार्गलांगृहैर्विचित्रैरुपशोभितांशिवाम् ॥ पुरीमयोध्यांनृसहस्रसंकुलांशशासवैशक्रसमोमहीपतिः ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० बालकांडे षष्ठः सर्गः ॥६॥ तस्यामात्यागुणैरासन्निक्ष्वाकोःसुमहात्मनः ॥ मंत्रज्ञाश्चेंगितज्ञाश्चनित्यंप्रियहितेरताः ॥१॥

बाह्लीजैरिति क्वचित्पाठः । वनायुर्देशविशेषः । हरिरिंद्रः तस्य हय उच्चैःश्रवाः तद्वदुत्तमैः नदीजैः सिधुनदसमीपोद्भवैः ॥ २२ ॥ हैमवतैर्हिमवत्पर्वतजातैः मातंगैर्गजैः ॥ २३ ॥ ऐरावतादयो दिग्गजाः ॥ २४ ॥ भद्रैरिति । भद्रा मद्रा मृगाश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः । क्रमेण हिमवद्विंध्यसह्यजाः । भद्रमद्रमृगाः त्रिस्वभावा' । संकीर्णा गजाः भद्रमंद्रादयो द्विस्वभावाः ॥ २५ ॥ नित्येति । द्वियोजने द्वयोर्योजनयोः । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । भूयः अभ्यधिकम् । सत्यनामा योद्धुमशक्येत्यन्वर्थनामा राज्ञो मूलधाम एतावत् ॥ २६ ॥ तामिति । शमिताः नाशिताः अमित्राः येन । नक्षत्राणि नक्षत्रलोकान् ॥ २७ ॥ तामिति । अर्गल नाम कपाटावष्टम्भकतिर्यक्स्थापितदारुविशेषः ॥ २८ ॥ दूरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बलकांडे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ अथ तस्य मत्रिसपदुच्यते । तस्येति । गुणैरमात्यापेक्षितैर्गुणैर्युक्ताः । इक्ष्वाकोः तद्वंशजस्य दशरथस्य गुणानाह । मंत्रज्ञाः मंत्रः कार्यविचारः । इगित पराभिप्रायम् । प्रियस्य राज्ञः हितः

तत्पराः ॥ १ ॥ अष्टाविति । शुचयः असत्यस्वामिद्रोहादिरूपवाङ्मनसाशुचित्वरहिताः नित्यशः आत्मप्रयोजनसमयेपि राजकृत्येषु तदनुष्ठानेषु अनुरक्ताः तत्पराः ॥ २ ॥ नान्नामत आह । धृष्टिरित्यादि ॥ ३ ॥ अभिमतौ ऋत्विजौ मुख्यर्त्विजौ । अपरे उक्ताष्टप्रधानमंत्रिव्यतिरिक्ता इत्येके । परे मन्त्रिण इत्युक्त्या वसिष्ठवामदेवयोर्मंत्रित्वमपि सूच्यते इति नोर्थः । तन्न । मन्त्रिणश्च तथेति पाठे परेषामृत्विक्त्वलाभेपि वसिष्ठवामदेवयोर्मंत्रित्वस्य शब्दमर्यादया व्यग्यमर्यादया चालाभात् । वस्तुतस्तथापरे इत्यस्य ऋत्विजः इत्यर्थः । मंत्रिणश्चेति अस्य वसिष्ठाद्या इति शेषः । अमात्याः देशादिकार्यनिर्वाहकाः मन्त्रिणो व्यवहारद्रष्टार इति भेदः ॥ ४ ॥ परानेवाह । सुयज्ञ इत्यादि । सुयज्ञः ऋषिविशेषः ॥ ५ ॥ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यं सहितास्तस्य ऋत्विज इत्यनेन सर्वथा कर्मसाद्गुण्य दर्शितम् । पौर्वकाः परपरागता इत्यर्थकमात्यर्त्विजां विशेषणम् । विद्येति । विद्यया सह विनीताः विद्याविनयोभयसंपन्ना इत्यर्थः । यथायोग्य वक्ष्यमाणानि विशेषणानि अमात्येषु मन्त्रिषु च योजनीयानि ॥ ६ ॥ शस्त्रज्ञाः शस्त्रप्रतिपादकधनुर्वेदविदः । प्रणिहिताः सर्वराजकार्येषु सावधानाः । यथावचनकारिणः । राज्ञ इति शेषः ॥ ७ ॥ कामार्थहेतोरिति । द्वन्द्वगर्भः कर्मधारयः ॥ ८ ॥ स्वेषु मित्रेषु । परेषु शत्रुषु । चारेण करणेन कृत क्रियमा

अष्टौबभूवुर्वीरस्यतस्यामात्यायशस्विनः॥शुचयश्चानुरक्ताश्चराजकृत्येषुनित्यशः॥२॥धृष्टिर्जयंतोविजयःसुराष्ट्रोराष्ट्रवर्धनः॥ अकोपोधर्मपालश्च सुमंत्रश्चाष्टमोऽर्थवित्॥३॥ऋत्विजौद्वावभिमतौतस्यास्तामृषिसत्तमौ॥वसिष्ठोवामदेवश्चमंत्रिणश्चतथापरे॥४॥ सुयज्ञोप्यथजाबालिःकाश्यपोप्यथगौतमः॥मार्कंडेयस्तुदीर्घायुस्तथाकात्यायनोद्विजः ॥५॥ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्यपौर्वकाः ॥ विद्याविनीताह्रीमंतःकुशलानियतेंद्रियाः ॥६॥ श्रीमंतश्चमहात्मानःशस्त्रज्ञादृढविक्रमाः॥कीर्तिमंतःप्रणिहितायथावचनकारिणः ॥७॥ तेजःक्षमायशःप्राप्ताःस्मितपूर्वाभिभाषिणः ॥ क्रोधात्कामार्थहेतोर्वानब्रूयुरनृतंवचः॥८॥तेषामविदितंकिंचित्स्वेषुनास्तिपरेषुवा॥क्रियमाणंकृतंवापिचारेणापिचिकीर्षितम्॥९॥ कुशलाव्यवहारेषुसौहृदेषुपरीक्षिताः॥प्राप्तकालंयथादंडंधारयेयुःसुतेष्वपि॥१०॥ कोशसंग्रहणेयुक्ताबलस्यचपरिग्रहे॥अहितंचापिपुरुषंनहिंस्युरविदूषकम्॥११॥ वीराश्चनियतोत्साहाराजशास्त्रमनुष्ठिताः ॥ शुचीनांरक्षितारश्चनित्यंविषयवासिनाम् ॥१२॥ ब्रह्मक्षत्रमहिंसंतस्तेकोशंसमपूरयन्॥सुतीक्ष्णदंडाःसंप्रेक्ष्यपुरुषस्यबलाबलम् ॥१३॥शुचीनामेकबुद्धीनांसर्वेषांसंप्रजानताम्॥नासीत्पुरेवाराष्ट्रेवामृषावादीनरःक्वचित्॥१४॥ क्वचिन्नदुष्टस्तत्रासीत्परदाररतिर्नरः ॥ प्रशांतंसर्वमेवासीद्राष्ट्रंपुरवरंचतत् ॥१५॥सुवाससःसुवेषाश्चतेचसर्वेशुचिव्रताः ॥ हितार्थाश्चनरेंद्रस्यजाग्रतोनयचक्षुषा ॥ १६ ॥

णमपि वा अपि चिकीर्षितं च तेषां न किंचिदविदितम् । अभूदिति शेषः ॥ ९ ॥ सौहृद विषयविशेषगतदोषान् दोषत्वेनागृह्णश्चित्तवृत्तिविशेषः तत्र परीक्षिताः । राज्ञेति शेषः । प्राप्तः सापराधत्वलक्षणः कालो यस्य त धारयेयुः कुर्युरित्यर्थः ॥ १० ॥ कोशसंग्रहण चतुरंगबलपरिग्रहे हेतुः । अहितं स्वहिताचरणरहितं शत्रुमपि अविदूषकम् अनपराधिनं न हिंस्युः ॥ ११ ॥ राजशास्त्रं नीतिशास्त्रम् अनुष्ठिताः अनुसारिणः । शुचीनामिति । स्तेयानृतरहिताः शुचयः । विषयो देशः ॥ १२ ॥ ब्रह्मेति । अभिपूरयन्निति पाठे अडभावः आर्षः । सुतीक्ष्णेति । बलाबलम् अपराधतारतम्यम् । पुरुषस्येत्युपलक्षणं देशादीनां च । बलाबलं सम्प्रेक्ष्येत्यर्थः । देशकालवयःशक्तीः संचिन्त्य दण्डकर्मणीति वचनात् । अयं कोशपूरणहेतुः ॥ १३ ॥ एकबुद्धीनां परस्परमेकबुद्धीनां सम्प्रजानता पुरराष्ट्रवृत्तांतं विचारयतां तेषां विचारविषये पुरादौ मृषावादित्वगुणविशिष्टः कोपि नासीत् ॥ १४ ॥ प्रेति । मन्त्रिणा नीत्या सर्वं प्रशांतं निर्बाधमासीदित्यर्थः ॥ १५ ॥ नरेंद्रस्य हितार्थाः हितप्रयोजनाः । सर्वत्रासन्निति शेषः ॥ १६ ॥

गुरोः। सबंधसामान्ये षष्ठी। गुरुणा स्वस्वाचार्येण राज्ञा च। अर्शआद्यजतगुणशब्देन गुणवत्तया गृहीता इत्यर्थः। तेन गुर्वनुग्रहप्राप्तसर्वैश्वर्यत्वं च सूचितम्। गुणागुणगृहीता इति पाठे गुणदोषग्रहीतार इत्यर्थः। बहुव्रीहिः। आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातो निष्ठांतस्य। विदेशेष्वपि सर्वतो विज्ञातत्वे हेतुः। बुद्धिनिश्चयाः बुद्धिसंपन्नाः॥ १७॥ अभितो गुणवतः सर्वदेशे सर्वकाले च गुणवतः। सधीति। संध्यादिविषयकशास्त्रतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या त्रिगुणया सम्पदान्विताः। तत्र सात्त्विक्या सम्पदा शिष्टपालने तामस्या सम्पदा दुष्टनिग्रहकाले भोगकाले राजस्या सम्पदा धनधान्यदासीदासशिबिकाश्वगजादिरूपया॥ १८॥ संवरणं रक्षणम्। बुद्धिषु विचारेषु॥ १९॥ ईदृशैः प्रागुक्तरूपैः अमात्यैश्च। चाद्दत्विङ्मन्त्रिभिः अत एव गुणोपेतैः उपपन्न इति योजना॥ २०॥ चारेण स्वपरदेशवृत्तांतम्। प्रजाः धर्मेण युक्ताः यथा भवति तथा पुरुषैः रक्षयन्। सर्वत्र हेतौ शता॥ २१॥ अतो हेतोर्विश्रुतः सत्यसंगरः रणे सत्यप्रतिज्ञः। तत्र अयोध्यायाम्॥ २२॥ अधिगमः प्राप्तिः नताः सामंताः यस्य। कंटकाः शत्रवश्चोराश्च॥ २३॥

गुरोर्गुणगृहीताश्चप्रख्याताश्चपराक्रमैः॥विदेशेष्वपिविज्ञाताःसर्वतोबुद्धिनिश्चयाः॥ १७॥ अभितोगुणवंतश्चनचासन्गुणवर्जिताः॥ संधिविग्रहतत्त्वज्ञाःप्रकृत्यासंपदान्विताः॥ १८॥ मंत्रसंवरणेशक्ताःशक्ताःसूक्ष्मासुबुद्धिषु॥ नीतिशास्त्रविशेषज्ञाःसततंप्रियवादिनः॥१९॥ ईदृशैस्तैरमात्यैश्चराजादशरथोऽनघः॥उपपन्नोगुणोपेतैरन्वशासद्वसुंधराम्॥ २०॥ अवेक्षमाणश्चारेणप्रजाधर्मेणरक्षयन्॥ प्रजानांपालनंकुर्वन्नधर्मंपरिवर्जयन्॥ २१॥ विश्रुतस्त्रिषुलोकेषुवदान्यःसत्यसंगरः॥ सतत्रपुरुषव्याघ्रःशशासपृथिवीमिमाम्॥ २२॥ नाध्यगच्छद्विशिष्टंवातुल्यंवाशत्रुमात्मनः॥ मित्रवान्नतसामंतःप्रतापहतकंटकः॥सशशासजगद्राजादिविदेवपतिर्यथा॥२३॥ तैर्मंत्रिभिर्मंत्रहितेनिविष्टैर्वृतोऽनुरक्तःकुशलैःसमर्थैः॥ सपार्थिवोदीप्तिमवापयुक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोर्कः॥ २४॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडेसप्तमःसर्गः॥ ७॥

तस्यचैवंप्रभावस्यधर्मज्ञस्यमहात्मनः॥ सुतार्थंतप्यमानस्यनासीद्वंशकरःसुतः॥ १॥ चिंतयानस्यतस्यैवंबुद्धिरासीन्महात्मनः॥ सुतार्थंवाजिमेधेनकिमर्थंनयजाम्यहम्॥ २॥ सनिश्चितांमतिंकृत्वायष्टव्यमितिबुद्धिमान्॥ मंत्रिभिःसहधर्मात्मासर्वैरपिकृतात्मभिः॥ ३॥ ततोब्रवीन्महातेजाःसुमंत्रंमंत्रिसत्तमम्॥ शीघ्रमानयमेसर्वान्गुरूंस्तान्सपुरोहितान्॥ ४॥ ततःसुमंत्रस्त्वरितंगत्वात्वरितविक्रमः॥ समानयत्सतान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान्॥ ५॥ सुयज्ञंवामदेवंचजाबालिमथकाश्यपम्॥ पुरोहितंवसिष्ठंचयेचाप्यन्येद्विजोत्तमाः॥ ६॥

तैरिति। मन्त्रो विचारः तत्साध्य हितम्। उभयत्र निविष्टैः कुशलैः सूक्ष्मार्थदर्शननिपुणैः समर्थैः तत्साधनशक्तैः तेजोमयैः प्रचुरतेजोवद्भिः। तेजः पराभिभवसामर्थ्यम्। गोभिः किरणैर्युक्तः उदितोर्क इव। गवामपि तेजोमयैरित्यत्रतस्वार्थिकमयडत विशेषणमित्येके। तदपुष्टम्॥ २४॥ वैरमानः॥ ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रा० वा० आ० बालकांडे सप्तमः सर्गः॥ ७॥ ॥ एवं समग्रगुणस्याप्यपुत्रत्वेनाजितपितृलोकत्वात्पुत्रार्थमश्वमेधप्रस्तावः। तस्येति। तप्यमानस्य तपः कुर्वतः॥ १॥ चिंतयानस्य। मुगभावश्छादसः। तपसाप्यसाध्यपुत्रोत्पत्त्युपाय मार्गमाणस्य एवं वक्ष्यमाणा॥२॥ स इति। यष्टव्यमितिमन्त्रिभिः सह निश्चितां मतिं कृत्वेत्यन्वयः। सुमंत्रम्। आनयामासेति शेषः॥ ३॥ ४॥ तत इति। विक्रमो गमनम्। सर्वान् तान् गुरून् समस्तान्वेदपारगान् अगुरूंश्च॥ ५॥ सुयज्ञादयो विद्यागुरवः। वसि

ष्टस्यैव पुरोहितत्वेनोपनेतृतयोपनेतुरेवाध्यापकतया गुरुत्वेपि स्वसमशिष्याणां स्वतपोव्याक्षेपमिया तेनैवाध्यापने नियोगात्तेषामपि विद्यागुरुत्वमक्षतम् । अन्ये अश्वमेधार्त्विज्याद्युपयुक्ताः ॥ ६ ॥ धर्मेणार्थेन च सहित श्लक्ष्ण मधुरम् ॥ ७ ॥ ममेति । सुतार्थं सुतमुद्दिश्य लालप्यमानस्य पुनःपुनः भृश च विलपतो राज्यादिनापि सुख न भवति । तातप्यमानस्येति पा॰ पुनःपुनर्भृश च तपः कुर्वत इत्यर्थः । अय मेव पाठो युक्तः । पूर्वं सुतार्थं तप्यमानस्येत्युक्तेः । अतस्तदर्थं पुत्रार्थम् । मतिरध्यवसायः ॥ ८ ॥ तदिति । शास्त्रप्रोक्तेन कर्मणा विधिना केन प्रकारेणाचरणेन अह काम पुत्ररूप प्राप्स्यामीत्यत्र बुद्धिरुपाय विषया विचार्यतां क्रियताम् ॥ ९ ॥ तत इति । प्रतिपूजा स्तुतिः । पार्थिवस्य मुखेरित साक्षाद्राज्ञा स्वयमेवोक्तम् ॥ १० ॥ समाराः अश्वमेधप्ररिद्धाः एकविंशतियूपादिरूपाः संभ्रियन्ता सपाद्यंताम् ॥ ११ ॥ सरय्वा इति । चौ त्वर्थे । अभिप्रेतान् मनोभिप्रेतगुणयुक्तान् ॥ धार्मिकी धर्मप्रयोजना सर्वथा प्राप्स्यसे इति प्रतिज्ञानात्संतोपः ॥ १२ ॥ १३ ॥ हर्षजनितानन्दाश्रुपारिप्लवनेत्रः ॥ १४ ॥ सम र्थेति । चतुःशता रक्षन्तीति श्रुतेः रक्षणसमर्थैश्चतुःशतराजपुत्रैः रक्षितः । सोपाध्यायः उपाध्यायपदेन प्रधानर्त्विजः अश्वस्य मेध्यस्य पदेपदे जुहोतीत्युक्तहोमनिर्वाहाय तत्साहित्यम् ॥ १५ ॥ शांतयः विघ्नशि

तान्पूजयित्वाधर्मात्माराजादशरथस्तदा ॥ इदंधर्मार्थसहितंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ ममलालप्यमानस्यसुतार्थंनास्तिवैसुखम् ॥ तदर्थंहयमे धेनयक्ष्यामीतिमतिर्मम ॥ ८ ॥ तदहंयष्टुमिच्छामिशास्त्रदृष्टेनकर्मणा ॥ कथंप्राप्स्याम्यहंकामंबुद्धिरत्रविचिंत्यताम् ॥९॥ ततःसाध्वितितद्वाक्यं ब्राह्मणाःप्रत्यपूजयन् ॥ वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेपार्थिवस्यमुखेरितम् ॥ १० ॥ ऊचुश्चपरमप्रीताःसर्वेदशरथंवचः ॥ संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्य ताम् ॥ ११ ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ सर्वथाप्राप्स्यसेपुत्रानभिप्रेतांश्चपार्थिव ॥१२॥ यस्यतेधार्मिकीबुद्धिरियंपुत्रार्थमागता ॥ ततस्तुष्टोभवद्राजाश्रुत्वातद्द्विजभाषितम् ॥ १३ ॥ अमात्यानब्रवीद्राजाहर्षव्याकुललोचनः ॥ संभाराःसंभ्रियंतांमेगुरूणांवचनादिह ॥ १४ ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वःसोपाध्यायोविमुच्यताम् ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥१५॥ शांतयश्चापिवर्धंतांयथाकल्पंयथाविधि॥ शक्यः प्राप्तुमयंयज्ञःसर्वेणापिमहीक्षिता ॥ १६ ॥ नापराधोभवेत्कष्टोयद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे॥ छिद्रंहिमृगयंतेस्मविद्वांसोब्रह्मराक्षसाः॥ १७॥विधिहीनस्य यज्ञस्यसद्यःकर्ताविनश्यति ॥ तद्यथाविधिपूर्वंमेक्रतुरेपसमाप्यते ॥ १८ ॥ तथाविधानंक्रियतांसमर्थाःसाधनेष्विति ॥ तथेतिचाब्रुवन्सर्वेमंत्रिणः प्रतिपूजिताः ॥ १९ ॥ पार्थिवेन्द्रस्यतद्वाक्यंयथापूर्वंनिशम्यते ॥ तथाद्विजास्तेधर्मज्ञावर्धयन्तोनृपोत्तमम् ॥ २० ॥ अनुज्ञातास्ततःसर्वेपुनर्जग्मु र्यथागतम् ॥ विसर्जयित्वातान्विप्रान्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥

वारककर्मणि वर्धताम् । छांदसो णिलोपः । यथाकल्पं यथाक्रमम् । क्रमस्तु कथ्यते कल्प इति भागुरिः । यथाविधिशास्त्रोक्तविध्यनतिक्रमेण शक्य इति काकुरत्र । सर्वेण सर्वगुणयुक्तेनापि राज्ञा अय यज्ञः प्राप्तुं शक्यः अपि तु नेत्यर्थः ॥१६॥ तदेवाह । नेति । यद्यत्र यज्ञे कष्टो महाप्रायश्चित्तनाश्योपराधो विध्यपराधः क्रियालोपादिरूपो न स्यात् । स्यादपि अन्यप्राप्यः । स त्वत्रातियत्नसाध्यः । अतो न सर्वसुलभः। हि यतः यज्ञादिषु मन्त्रक्रियालोपादिना राक्षसत्वं प्राप्ताः ब्राह्मणाः ब्रह्मराक्षसाः विद्वांसो यज्ञतन्त्रज्ञाश्छिद्रमपचार मृगयंते । ते चेपदपचारं दृष्ट्वा स्वय तेषु प्रविश्यापचारधारा सपादयन्ते । अतो न सर्वप्राप्यः ॥ १७ ॥ किंच विधिहीनस्य यज्ञस्य कर्ता यजमानः ऋत्विक्सघश्च सद्यो विनश्यति ॥ १८ ॥ तत्ततो हेतोर्यथा मे एप यज्ञो विधिपूर्वं शास्त्रोक्तप्रकारेण न तु तदपचारेण यथा समाप्यते तथा विधान यत्नः क्रियताम् । नन्वेवं चेदशक्यमेतत्तत्राह । यूयं तथा करणेषु समर्थाः शक्ता इति इत्येवप्रकारोत्साहनानि राजा चक्र इत्यर्थः । ते प्रतिपूजिता मंत्रिणस्तथेत्यवदन् । प्रत्यपूजयन्निति पाठे चेति शेषः ॥ १९ ॥ पार्थिवेत्यर्ध पूर्वान्वयि । वर्ध

ंत इति । अस्य आशीर्भिरिति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ उपसदिष्ट इति । त्रिपदम् । समित्यस्य आप्यतामित्यनेनान्वयः । व्यवहितप्रयोग आर्षः ॥ २२ ॥ ताः पत्नीर्यज्ञार्हाः ॥२३॥ दीक्षां दीक्षाविषयदृढनिश्चयं विशत कुरुत । वर्चः कांतिः ॥ २४ ॥ मुखपद्मानीति । रूपकं वसंतकालात्यये शिशिरपद्मोपमा च ॥२५॥ मेखमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ एतदिति । हयमेध सुतार्थं करिष्यामीति राजवाक्यम् । सूतः सुमंत्रः । स हि राज्ञः उभयधर्मा सूतो मंत्री च । पुरावृत्तमितिहासः । यः इतिहासः पुराणे च । येन ऋषिकथ्यमानकथासंग्रहः । मया श्रुतः स श्रूयताम् ॥ १ ॥ ऋत्विग्भिरिति । ऋत्विग्भिरयमश्वमेधरूपः पुत्रोपायः उपदिष्टः । मया त्वितिहासविषयः किंचिद्विशेषविशिष्टः श्रुत इत्यर्थः । तमाह । सनत्कुमारेत्यादिना । कथां सर्वज्ञत्वाद्भविष्यद्विषयाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ख्यातो—भविष्यतीति । ऋष्यशृंग इति ख्यास्यमानः । धातुसंबंधे इति साधुत्वम् । नित्यसंवृद्धः पित्रा वने नित्यं वर्धित इत्यर्थः । सर्वथा पौरादिव्यवहारानभिज्ञत्वं नित्यपदेन सूचितम् । अत एव

ऋत्विग्भिरुपसंदिष्टोयथावत्क्रतुराप्यताम् ॥ इत्युक्त्वानृपशार्दूलःसचिवान्समुपस्थितान् ॥ २२ ॥ विसर्जयित्वास्वंवेश्मप्रविवेशमहामतिः ॥ ततः सगत्वाताःपत्नीर्नरेंद्रोहृदयंगमाः ॥ २३ ॥ उवाचदीक्षांविशतयक्ष्येहंसुतकारणात् ॥ तासांतेनातिकांतेनवचनेनसुवर्चसाम् ॥ २४ ॥ मुखपद्मान्यशोभंतपद्मानीवहिमात्यये ॥ २५ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० बालकांडे अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वारहःसूतोराजानमिदमब्रवीत् ॥ श्रूयतांतत्पुरावृत्तंपुराणेचमयाश्रुतम् ॥ १ ॥ ऋत्विग्भिरुपदिष्टोयंपुरावृत्तोमयाश्रुतः ॥ सनत्कुमारोभगवान्पूर्वंकथितवान्कथाम् ॥ २ ॥ ऋषीणांसंनिधौराजंस्तवपुत्रागमंप्रति ॥ काश्यपस्यचपुत्रोस्तिविभांडकइतिश्रुतः ॥ ३ ॥ ऋष्यशृङ्गइतिख्यातस्तस्यपुत्रोभविष्यति ॥ सवनेनित्यसंवृद्धोमुनिर्वनचरःसदा ॥ ४ ॥ नान्यंजानातिविप्रेंद्रोनित्यंपित्रनुवर्तनात् ॥ द्वैविध्यंब्रह्मचर्यस्यभविष्यतिमहात्मनः ॥ ॥ ५ ॥ लोकेषुप्रथितंराजन्विप्रैश्चकथितंसदा ॥ तस्यैवंवर्तमानस्यकालःसमभिवर्तत ॥ ६ ॥ अग्निंशुश्रूषमाणस्यपितरंचयशस्विनम् ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुरोमपादःप्रतापवान् ॥ ७ ॥ अंगेषुप्रथितोराजाभविष्यतिमहाबलः ॥ तस्यव्यतिक्रमाद्राज्ञोभविष्यतिसुदारुणा ॥ ८ ॥ अनावृष्टिःसुघोरावैसर्वलोकभयावहा ॥ अनावृष्ट्यांतुवृत्तायां राजादुःखसमन्वितः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणाञ्छ्रुतसंवृद्धान्समानीयप्रवक्ष्यति ॥ भवंतःश्रुतकर्माणोलोकचारित्रवेदिनः ॥ १० ॥ समादिशंतुनियमंप्रायश्चित्तंयथाभवेत् ॥ इत्युक्तास्तेततोराज्ञासर्वेब्राह्मणसत्तमाः ॥ ११ ॥ वक्ष्यन्तितेमहीपालं ब्राह्मणावेदपारगाः ॥ विभांडकसुतंराजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ १२ ॥

पितुर्न क्वापि त्वया गतव्यमित्याज्ञानुवर्तनाद्वनचरत्वम् ॥ ४ ॥ नान्यमिति । जानातीति । भविष्यति वर्तमानसामीप्यात् लट् । पित्रनुवर्तनात् पित्रा सह वासात् । ब्रह्मचर्यस्य द्वैविध्यं मेखलाजिनादिधारणरूपं मुख्यं ब्रह्मचर्यम् । दारेषु ऋतुगमनरूपं परं गौणम् । तत्प्रकारद्वयमपि अस्य भविष्यति । द्विविधशब्दाद्बहुव्रीहेः ष्यञ् ॥ ५ ॥ लोकेष्विति अर्धं पूर्वान्वयि । एवं पित्रग्न्यादिसेवया । समभिवर्ततेति भविष्यति लङ् अडभावश्चार्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्यतिक्रमात् राजोचितधर्मविलोपनात् । दारुणत्वं बहुकालव्यापित्वात् ॥ ८ ॥ घोरत्वं सर्वराष्ट्रव्यापनात् । वृत्तायां जातायाम् ॥ ९ ॥ श्रुतेन वेदाध्ययनेन संवृद्धान् । श्रुतकर्माणः अनावृष्टिकरश्रुतमत्कर्माणः । यतो भवंतो लोकाचारज्ञाः ॥१०॥ समेति । तस्य मे पापस्य प्रायश्चित्तं यथा भवति तथा नियममनुष्ठेयांशं समादिशंत्वित्यन्वयः । उक्ताः पृष्टाः ॥११॥ ते च शुद्धब्रह्मचारिणे कन्यादानं प्रायश्चित्त

सूचुरित्याह । वक्ष्यंतीति ॥ १२ ॥ आनाय्य त्विति पाठः । महीपाल ऋष्येति । प्रकृतिभावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ राज्ञश्चिन्तामभिनयति । केनेति । वीर्यं जितेंद्रियत्व विद्यावृत्ततपोवीर्यं च ॥ १५ ॥ १६ ॥ ते त्विति । व्यथिता । अशक्यार्थनियोगतः खिन्नाः । वनताननाः नम्रमुखाः । अवस्यादेर्लोपः । ऋषेर्विभांडकात् भीताः न गच्छेमेत्युक्त्वा अशक्यार्थत्वादेतन्नियोगाकरणं क्षंतव्यमित्यनुनेष्यति ॥ १७ ॥ एवमनुनीय अथ क्षमानुचितान् गणिकाप्रेषणादिरूपानुपायान्विचार्य राजानं वक्ष्यंति । यद्यस्मदुक्तं श्रोष्यसि तदा तमानेष्यामः । दोषोऽस्माकं शापादिरूपस्तस्य तपोवैकल्यादिरूपो वा अन्यथा न भविष्यति ॥ १८ ॥ एवममात्यपुरोहितवचनाद्गणिकाभिः तद्द्वारा ऋषिसुतः आनीतः । देवः इंद्रः । पर्जन्यमवर्षयत् तद्देशे । शांता चास्मै प्रदीयते प्रदत्ता । वर्तमानसामीप्ये लट् । यद्यपि सनत्कुमारोक्त्यनुवादेन भविष्यन्निर्देश उचितः । तथापि राज्ञः सतोपाधिक्याय स्वप्रोच्यमानकाले वृत्तमेव नदिति बोधयितुं भूतनिर्देशः ॥ १९ ॥ ऋष्यशृंगेति । अगराजमित्रत्वस्य राज्ञि अ... मित्रजामाता स्वस्यापि जामातैवेत्यतो जामातेत्युक्तिः । बीजांतरमप्यग्रे वक्ष्यते । एतावदुक्तम् । एवं सनत्कुमारकथितं पुत्रोत्पत्त्युपायरूपं वस्तु मया तुभ्यं व्याहृतम् । अग्रे देवः प्रमाणमिति शेषः ॥ २० ॥

आनाय्यतुमहीपालऋष्यशृङ्गंसुसत्कृतम् ॥ विभांडकसुतंराजन्ब्राह्मणंवेदपारगम् ॥ १३ ॥ प्रयच्छकन्यांशांतांवैविधिनासुसमाहितः ॥ तेषांतु वचनंश्रुत्वाराजाचिंतांप्रपत्स्यते ॥ १४ ॥ केनोपायेनवैशक्यइहानेतुंसवीर्यवान् ॥ १५ ॥ ततोराजाविनिश्चित्यसहमंत्रिभिरात्मवान् ॥ पुरोहितममात्यांश्चप्रेषयिष्यतिसत्कृतान् ॥ १६ ॥ तेतुराज्ञोवचःश्रुत्वाव्यथितावनताननाः ॥ नगच्छेमऋषेर्भीताअनुनेष्यंतितंनृपम् ॥ १७ ॥ वक्ष्यंति चिंतयित्वातेतस्योपायांश्चतान्क्षमान् ॥ आनेष्यामोवयंविप्रंनचदोषोभविष्यति ॥ १८ ॥ एवमंगाधिपेनैवगणिकाभिर्ऋषेःसुतः ॥ आनीतोऽवर्षयद्देवःशांताचास्मैप्रदीयते ॥ १९ ॥ ऋष्यशृंगस्तुजामातापुत्रांस्तवविधास्यति ॥ सनत्कुमारकथितमेतावद्व्याहृतंमया ॥ २० ॥ अथहृष्टोदशरथःसुमंत्रंप्रत्यभाषत ॥ यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतोयेनोपायेनसोच्यताम् ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ सुमंत्रश्चोदितोराज्ञाप्रोवाचेदंवचस्तदा ॥ यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतोयेनोपायेनमंत्रिभिः ॥ तन्मेनिगदितंसर्वंशृणुमेमंत्रिभिःसह ॥ १ ॥ रोमपादमुवाचेदंसहामात्यःपुरोहितः ॥ उपायोनिरपायोयमस्माभिरभिचिंतितः ॥ २ ॥ ऋष्यशृंगोवनचरस्तपःस्वाध्यायसंयुतः ॥ अनभिज्ञस्तुनारीणांविषयाणांसुखस्यच ॥ ३ ॥ इंद्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः ॥ पुरमानाययिष्यामःक्षिप्रंचाध्यवसीयताम् ॥ ४ ॥

अथेति । हृष्टः नियतपुत्रप्राप्त्युपायलाभात्तस्य सन्निहितत्वश्रवणाच्च तुष्टः । ये तु पूर्वोत्तरश्लोके आनयनादिसर्वं भविष्यत्त्वेनैव व्याचक्षते तेषां कथमानीत इति राजप्रश्नानुपपत्तिरित्याहुः । सोऽच्यतां स उच्यतामित्यर्थः संधिरार्षः । यद्वा सा तद्विषया कथोच्यतामित्यर्थः ॥ २१ ॥ पैठमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ * ॥ ॥ सुमंत्र इति । चोदितः तादृशतपस्विनो गणिकाभिरानयनमत्याश्चर्यमिति विस्तरेण कथनाय प्रेरितः । मंत्रिभिः सह समेत्य रोमपादेन यथर्ष्यशृंगः आनीतो येन चोपायेनानीतः । तन्मया निगदित सर्वं प्रकारं मे मत्तो मंत्रिभिः सह शृण्विति योजना ॥ १ ॥ रोमेति । सहामात्यः पुरोहितः तमुवाच । निरपायोऽव्यभिचारिफलः ॥ २ ॥ नारीणां नारीसंबंधिविषयाणां शब्दादीनां तत्संबंधिसुखस्य चेत्यर्थः ॥ ३ ॥ अभिमतैः । प्राणिमात्रस्येति शेषः । इंद्रियार्थैः । नरचित्तप्रमाथिभिः । अध्यवसीयताम् अस्मदुक्तकरणाय यत्यताम् ॥ ४ ॥

तदाह । गणिका इति । सत्कृताः विचित्रांबराभरणान्नपानादिभिः ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति । राजा पुरोहितं तथेति त्वयैव तथा कर्तव्यमिति प्रत्युवाच । अत्यल्पविषयत्वाद्राज्ञ एकवादः । अत्र पुरोहितस्य विप्रत्वात् गणिकाभिः सवादोऽनुचित इति सोपि मंत्रिणः प्रत्युवाच । मंत्रिणश्च ते तथा चक्रुः साक्षाद्गणिकाः प्रैरयन् ॥ ६ ॥ वारेति । तन्मंत्रिवचः । अस्मिन्वने युष्मज्जनपदप्रांतवर्तिनि शृंगवरपुरवने । आश्रमस्य विभांडकाश्रमस्य अविदूरे निकटे स्थित्वा ऋषिपुत्रस्य धीरत्वादिगुणविशिष्टस्य दर्शने यत्नं कुर्वंति स्म चक्रुः । पितुरुपलालनादिभिर्नित्यसंतुष्टः स आश्रमान्नातिचक्राम आश्रमाद्दूरं न निर्गात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ नेति । स्त्र्यादिकं जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं न भवति यथा तथा । व्यवह्रियत इति शेषः । नगरजं सत्त्वम् अश्वगजादि । राष्ट्रजं सूकरकुक्कुटादि ॥ ९ ॥ तत इति । तं देशं वारस्त्रीसंचारदेशम् । यद‍ृच्छया दैववशात् ॥ १० ॥ ११ ॥ क इति । कस्त्वं किंजातिः कस्य पुत्र इति च किनामा च—किं वर्तसे किंकर्मासि अपि च एकः सन् त्वं विजने दूरे जनवासरूपग्रामादिभ्यो दूरे वने किमर्थं चरसीति प्रश्नत्रयम् ॥ १२ ॥

गणिकास्तत्रगच्छंतुरूपवत्यःस्वलंकृताः ॥ प्रलोभ्यविविधोपायैरानेष्यन्तीहसत्कृताः ॥५॥ श्रुत्वातथेतिराजाचप्रत्युवाचपुरोहितम् ॥ पुरोहितो मंत्रिणश्चतदाचक्रुश्चतेतथा ॥ ६ ॥ वारमुख्यास्तुतच्छ्रुत्वावनंप्रविविशुर्महत् ॥ आश्रमस्याविदूरेस्मिन्यत्नंकुर्वंतिदर्शने ॥७॥ ऋषेःपुत्रस्यधीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः ॥ पितुःसनित्यसंतुष्टोनातिचक्रामचाश्रमात् ॥ ८ ॥ नतेनजन्मप्रभृतिदृष्टपूर्वंतपस्विना ॥ स्त्रीवापुमान्वायच्चान्यत्सत्त्वं नगरराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥ ततःकदाचित्तंदेशमाजगामयदृच्छया ॥ विभांडकसुतस्तत्रताश्चापश्यद्वरांगनाः ॥ १० ॥ ताश्चित्रवेषाःप्रमदागायंत्योमधुरस्वरम् ॥ ऋषिपुत्रमुपागम्यसर्वावचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥ कस्त्वंकिंवर्तसेब्रह्मञ्ज्ञातुमिच्छामहेवयम् ॥ एकस्त्वंविजनेदूरेवनेचरसिशंसनः ॥१२॥ अदृष्टरूपास्तास्तेनकाम्यरूपावनेस्त्रियः ॥ हार्दात्तस्यमतिर्जाताआख्यातुंपितरंस्वकम् ॥ १३ ॥ पिताविभांडकोस्माकंतस्याहंसुतऔरसः ॥ ऋष्यशृंगइतिख्यातंनामकर्मचमेभुवि ॥ १४ ॥ इहाश्रमपदोस्माकंसमीपेशुभदर्शनाः ॥ करिष्येवोत्रपूजांवैसर्वेषांविधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रवचःश्रुत्वासर्वासांमतिरासवै ॥ तदाश्रमपदंद्रष्टुंजग्मुःसर्वास्ततोंगनाः ॥१६॥ गतानांतुततःपूजामृषिपुत्रश्चकारह ॥ इदमर्घ्यमिदंपाद्यमिदंमूलंफलंचनः ॥ १७ ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजांसर्वाएवसमुत्सुकाः ॥ ऋषेर्भीताश्चशीघ्रंतुगमनायमतिंदधुः ॥ १८ ॥ अस्माकमपिमुख्यानिफलानीमानिहेद्विज ॥ गृहाणविप्रभद्रंतेभक्षयस्वचमाचिरम् ॥ १९ ॥

अदृष्टेति । स्त्रिय इति । अस्य दृष्टा इति शेषः । अनेन हार्दमूलभूता चलस्य चेतसो या स्यादुदासीनेषु वस्तुषु आवरणीया वृत्तिः सा दृष्टिशब्देन कथ्यत इत्युक्तलक्षणा दृष्टिरुक्ता । ततः सर्वांशेऽनुपेक्षात्मकज्ञानरूपः परिचयोपि मध्ये ज्ञेयः । अतस्तासु हार्दात् दर्शनजस्नेहात दोषानालोकिनी । प्रीत्याख्यचित्तवृत्तिर्हार्दमित्युक्तेः । स्वकं स्वीयम् । अदृष्टरूपाः प्रागदृष्टैवरूपाः । काम्यरूपाः कमनीयरूपाः । एतद्द्वयं च स्नेहकारणम् ॥ १३ ॥ पितेति । नामेत्यंतमाद्यप्रश्नोत्तरम् । द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह । कर्म च मदीयं भुवि प्रसिद्धं तपोरूपमित्यर्थः ॥ १४ ॥ तृतीयप्रश्नोत्तरमाह । इहेति । इह वने आश्रमपदः । आर्षं पुंस्त्वम् । वर्तत इति शेषः । सर्वेषामिति निर्देशो वस्तुमात्राभिप्रायेण । अनेन स्त्रीस्वरूपापरिज्ञानं सूचितम् ॥ १५ ॥ ऋषीति । आसेत्यार्षम् । बभूवेत्यर्थः । तद्द्रष्टुं मतिर्बभूवेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ नोस्माकम् । भक्ष्यमिति शेषः ॥ १७ ॥ प्रतीति । समुत्सुकाः ऋष्यशृंगस्य तदाश्रमतो नयने । ऋषेर्विभांडकात् ॥ १८ ॥ मुख्यानि प्रशस्तास्वादवंति । प्रतारणार्थं मोदका एवमुच्यते । प्रतिगृहाण ते भद्रं कल्याण भक्षयस्व च फलानीति शेषः

मा चिरम् ऋषेरागमनात्पूर्वमेव भक्षणीयमित्याशयः ॥ १९ ॥ तत इति । समालिंग्य स्पर्शेनापि वशीकर्तुमालिंगनम् । हर्षसमन्विताः बालब्रह्मचारितो गाढतरालिंगनप्राप्त्या स्वकार्यानुकूलस्पर्शप्राप्त्या च ॥ २० ॥ तानीति । ताभिः प्रीत्या दत्तानि । तेजस्वी वारवनितास्पर्शेप्यूर्ध्वरेतस्त्वाद्ब्रह्मज्ञत्वाच्चाहीनतेजाः । मन्यते यो मन्यते स इव व्यवहरतीत्यर्थः । पूर्वमनास्वादितानि अनास्वादितपूर्वाणि । नित्यनिवासिनामिति । कर्तरि शेषे वा षष्ठी ॥ २१ ॥ व्रतचर्यां मिथ्यैव किंचिद्व्रतमनुष्ठेयमस्माकमिति निवेद्य ज्ञापयित्वा तस्मादपदेशाद्व्याजात् तस्य, पितुर्विभांडकाद्भीताः स्त्रियः गच्छंति स्म गताः ॥ २२ ॥ अस्वस्थहृदयः अप्रसन्नचित्तः आसीत् । दुःखात् तादृशचाक्षुषादिविषयसुखविश्लेषजात् । परिवर्तनम् एकदेशानवस्थितिः ॥ २३ ॥ तत इति । उक्ताद्धेतोः मनसा चिंतयन् तासां दर्शनस्पर्शनगमनादिप्रकारान्स्मरन्नित्यर्थः । तत्र गमनमेतद्धारकमवश्यभावीति चिंतयन्नित्यर्थश्च ॥ २४ ॥ त क तत्राह । मनोज्ञा इति ॥ २५ ॥ उपसृत्य प्रत्युद्गम्य ॥ २६ ॥ चित्राणीति । यद्यत्रैव चित्राणि मूलानि फलानि च भवेयुः । संभावनायां

ततस्तास्तंसमालिंग्यसर्वाहर्षसमन्विताः ॥ मोदकान्प्रददुस्तस्मैभक्ष्यांश्चविविधाञ्छुभान् ॥ २०॥ तानिचास्वाद्यतेजस्वीफलानीतिस्ममन्यते॥ अनास्वादितपूर्वाणिवनेनित्यनिवासिनाम् ॥ २१ ॥ आपृच्छ्यचतदाविप्रंव्रतचर्यांनिवेद्यच ॥ गच्छंतिस्मापदेशात्ताभीतास्तस्यपितुःस्त्रियः ॥ ॥ २२ ॥ गतासुतासुसर्वासुकाश्यपस्यात्मजोद्विजः ॥ अस्वस्थहृदयश्चासीद्दुःखाच्चपरिवर्तते ॥ २३ ॥ ततोपरेद्युस्तंदेशमाजगामसवीर्यवान् ॥ विभांडकसुतःश्रीमान्मनसाचिंतयन्मुहुः ॥२४॥ मनोज्ञायत्रताहृष्टावारमुख्याःस्वलंकृताः ॥ दृष्ट्वैवचततोविप्रमायांतंहृष्टमानसाः ॥२५॥ उपसृत्यततः सर्वास्तास्तमूचुरिदंवचः ॥ एह्याश्रमपदंसौम्यअस्माकमितिचाब्रुवन् ॥२६॥ चित्राण्यत्रबहूनिस्युर्मूलानिचफलानिच॥तत्राप्येषविशेषेण विधिर्हिभविताध्रुवम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वातुवचनंतासांसर्वासांहृदयंगमम् ॥ गमनायमतिंचक्रेतंचनिन्युस्तथास्त्रियः ॥ २८ ॥ तत्रचानीयमाने तुविप्रेतस्मिन्महात्मनि ॥ ववर्षसहसादेवोजगत्प्रह्लादयंस्तदा ॥ २९ ॥ वर्षेणैवागतंविप्रंतापसंसनराधिपः ॥ प्रत्युद्गम्यमुनिंप्रह्वःशिरसाचमहींगतः ॥ ३० ॥ अर्घ्यंचप्रददौतस्मैन्यायतःसुसमाहितः ॥ वव्रेप्रसादंविप्रेंद्रान्माविप्रंमन्युराविशेत ॥३१॥ अंतःपुरंप्रवेश्यास्मैकन्यांदत्त्वायथाविधि ॥ शांतांशांतेनमनसाराजाहर्षमवापसः ॥ ३२ ॥ एवंसन्यवसत्तत्रसर्वकामैःसुपूजितः ॥ ऋष्यशृंगोमहातेजाःशांतयासहभार्यया ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये चतुर्विंशत्साहस्र्यां संहितायां बालकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

लिङ् । अतः तत्र गमनं व्यर्थमिति चेत्तत्रापि एष विधिः विचित्रफलमूलभक्षणविधिर्विशेषेण इतोप्याधिक्येन भविष्यति ॥ २७ ॥ श्रुत्वेति । गंगायां पूर्वस्थापितां नावमारोप्य प्रवाहेणैव अंगदेशं निन्युरिति महाभारते ॥ २८ ॥ तत्रेति । अंगदेशं ॥ २९ ॥ वर्षेणेति । वर्षेण सहैव विषयं स्वदेशमागतं विप्रं प्रत्युद्गम्य प्रह्वः अंजल्यादिपूर्वं नम्रः । जात इति शेषः । शिरसा महीं गतश्च साष्टांगनमस्कारं च कृतवानित्यर्थः ॥ ३० ॥ अर्घ्यं चेति । अर्घ्यादिपूजिताद्विप्रेंद्रादृष्यशृंगात् प्रसादं मयि मापराधेपि भवान्नित्यप्रसन्नोस्त्वित्येवं सौमुख्यं वव्रे । किमर्थमित्यत आह । मेति । अतिजुगुप्सितं गणिकाभिः स्वानयनं व्यवहारकाले ज्ञात्वा तं विप्रम् ऋष्यशृंगं तत्पितरं विभांडकं च मन्युः क्रोधः आविशेत् स मा प्रविशत्वित्यर्थमिति भावः ॥ ३१ ॥ अंतरिति । प्रवलत्वादेव तदनुज्ञया अंतःपुरं प्रवेश्य हर्षं वृष्टिजमृषिसंबंधजं च ॥ ३२ ॥ एवमिति । ननु गणिकास्पर्शनस्पृष्टफलभक्षणादिभिरस्य तपोहानौ कथं तद्गमनमात्रेण वृष्टिः । न च स्त्रीत्वाद्यज्ञानान्न तपोहानिः दोषस्तु तपसैव दग्ध इति वाच्यम् । निर्मल

ब्रह्मचर्येण विदितनिखिलवेदशास्त्रतत्त्वस्य शास्त्रतः स्त्रीस्वरूपज्ञानस्य ब्रह्मचर्ये तत्परिहारज्ञानस्य च दुर्निवारत्वात् वने वनचरस्त्रीणामनुभवाच्च सवथा अज्ञत्वे अनुग्रहशक्त्यभावापत्तेश्चेति चेन्न । निर्मलब्रह्मचर्येण ब्रह्मज्ञतया सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या च दोषलेशस्याप्यस्पर्शात् । प्रारब्धवशात्क्षत्रियस्त्रीसंबंधं भाविनं तद्वारकं जानन्नेव गणिकाभिस्तथा व्यवजह्रे शापं भयानुत्पत्तये । अत एव न तेनेति नवमश्लोके तथा व्यवह्रियते इति शेषः पूरितोऽस्माभिः प्राक् । एतत्सर्वं जानन् पितापि तमनुयाय न शप्तवान् राजानमित्येवात्र तत्त्वम् । अनेन तत्त्वज्ञस्य सर्वदोषासंबंधो ध्वनितः । ब्रह्मज्ञे दानसकल्पमात्रेण फलसिद्धिरित्यादि च सूचितम् । यत्तु क्वचिद्विभांडकस्य पुत्रान्वेषण क्रोधेन ततो मार्गे ऋष्यशृंगाय शांतादानादिवृत्तांतलाभेन पुनराश्रमं परावृत्यागमनवर्णनं—तदपि तत्त्वज्ञत्व एवोपपद्यते । अन्यथा स्वपुत्रस्य गणिकाद्वाऽऽकवक्षःचर्य विलोपकृतो रोषो ज्ञस्य तस्य केनाप्युपायेन वारयितुमशक्य इत्यलम् ॥ ३३ ॥ ३३ वैलमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ एवं सनत्कुमारोक्तकथां तत्प्रसंगे ऋष्यशृंगानयनकथां च सांप्रतिकीमुक्त्वा तदानयनार्थं महाराजेनैव गंतव्यमिति बोधयितुमनेकयुगवृद्धः सुमंत्रः पुनरपि तदर्थगर्भां सनत्कुमारोक्तां कथामाह । भूय एवेति ।

भूयएवहिराजेंद्रशृणुमेवचनंहितम् ॥ यथासदेवप्रवरःकथयामासबुद्धिमान् ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातोभविष्यतिसुधार्मिकः ॥ नाम्ना दशरथोराजाश्रीमान्सत्यप्रतिश्रवः ॥ २ ॥ अंगराजेनसख्यंचतस्यराज्ञोभविष्यति ॥ कन्याचास्यमहाभागाशांतानामभविष्यति ॥ ३ ॥ पुत्रस्त्वंगस्यराज्ञस्तुरोमपाद इति श्रुतः ॥ तंसराजादशरथोगमिष्यतिमहायशाः ॥ ४ ॥ अनपत्योस्मिधर्मात्मञ्छांताभर्तामिमक्रतुम ॥ आहरेतत्वयाज्ञप्तःसंतानार्थंकुलस्यच ॥ ५ ॥ श्रुत्वाराज्ञोथतद्वाक्यंमनसाचविचिंत्यच ॥ प्रदास्यतेपुत्रवंतंशांताभर्तारमात्मवान् ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्यचतंविप्रंसराजाविगतज्वरः ॥ आहरिष्यतितंयज्ञंप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ७ ॥ तंचराजादशरथोयशस्कामःकृतांजलिः ॥ ऋष्यशृंगंद्विजश्रेष्ठंवरयिष्यतिधर्मवित् ॥ ८ ॥ यज्ञार्थंप्रसवार्थंचस्वर्गार्थंचनरेश्वरः ॥ लभतेचसतंकामंद्विजमुख्याद्विशांपतिः ॥ ९ ॥ पुत्राश्चास्यभविष्यंति चत्वारोमितविक्रमाः ॥ वंशप्रतिष्ठानकराःसर्वभूतेषुविश्रुताः ॥ १० ॥ एवंसदेवप्रवरःपूर्वंकथितवा कथाम् ॥ सनत्कुमारोभगवान्पुरादेवयुगे प्रभुः ॥ ११ ॥ सत्वंपुरुषशार्दूलसमानयसुसत्कृतम् ॥ स्वयमेवमहाराजगत्वासबलवाहनः ॥ १२ ॥

देवप्रवरः सनत्कुमारः । यथेति यदित्यर्थे ॥ १ ॥ सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ २ ॥ अंगेति । अगराजो रोमपादः । तस्य दशरथस्य । अस्य रोमपादस्य ॥ ३ ॥ कोसावगराज इत्यत्राह । पुत्र इति । अंगस्य अंगनामकस्य । त रोमपाद गमिष्यति । ऋष्यशृंगानयनार्थमिति शेष ॥ ४ ॥ गमनप्रयोजनमाह । अनपत्य इति । आहरेत निर्वहेत् । चकारेण धर्मार्थं च ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति । अस्य राज्ञो दशरथस्यैतद्वाक्यं श्रुत्वा मनसा च तस्य अवश्यकर्तव्यतां विचिंत्य निश्चित्य पुत्रवंत शांताभर्तार प्रदास्यते इत्यन्वय । पुत्रवंतमित्यनेन जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति विध्युक्तमस्य ग्नाधिकारित्व सूचितम् । तेनाहिताग्नित्वेनार्त्विज्याधिकारस्तस्य उक्तः । शांतासहित भर्तारमित्यर्थकेन शांताभर्तारमित्यनेन शांतासाहित्यमपि सूचितम् ॥ ६ ॥ तं यज्ञ पुत्रकामेष्टिरूपम् ॥ ७ ॥ वरयिष्यतीति वरणं कारिष्यति । तत्करोतीति णिच् ॥ ८ ॥ वरणविषयमाह । यज्ञेति । यज्ञः प्रसवकारण प्रसवः स्वर्गकारणमिति बोध्यम् । लभते लप्स्यते । त काम प्रार्थित काम्ययज्ञम् ॥ ९ ॥ पुत्रा इति । वशप्रतिष्ठान वशाविच्छेदः तत्कराः ॥ १० ॥ एवमिति । पूर्वं पूर्वस्मिन्काले । कस्मिन्पूर्वकाले तत्राह । पुरा देवयुगे एतच्चतुर्युगात्प्राक्तनचतुर्युग्याद्ये सत्ययुगे इत्यर्थः ॥ ११ ॥ एतत्कथाकथनस्य विवक्षितमर्थमाह । स इति । स्वयमेवेति ।

न तु पुरोहितादिद्वारा ॥ १२ ॥ अनुमान्य कृतानुमतिकं कृत्वा । अन्यथा मयि पुरोहिते स्थिते यज्ञार्थं कथमन्यानयनमिति तस्य क्रोधः स्यात् । अनुमतौ हेतुः सूतवाक्यं निशाम्येति । श्रावयित्वेत्यर्थः । ॥ १३ ॥ यत्र रोमपादराष्ट्रं ॥ १४ ॥ अभिचक्राम जगाम । त देशम् आसाद्य प्राप्य अथो अनंतर रोमपादसमीपे द्विजश्रेष्ठम् ऋषिपुत्र ददर्श । ततः तदागमनानतर राजा रोमपादः तस्य राज्ञो दशरथस्य यथान्यायं यथाविधि विशेषतः अत्यादरेण पूजां चक्रे इत्यन्वयः । आदरे हेतुः सखित्वम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ सखित्वादिति । सख्य स्वमैत्रीसंबंधक यौनादिसबंधः ऋषिपुत्राय रोमपादेन आख्यात कथित तदा तच्छ्रवणानतरकाले त दशरथ प्रत्यपूजयत् । ऋष्यशृंग इति शेषः । तेन सह रोमपादेन सह । सबंधश्चाय तादृशो येन दशरथस्यापि जामातृत्वव्यवहारयोग्य ऋष्यशृंगः । एतदेवाभिप्रेत्योक्त प्राक तत्र जामातेति । क्वचिच्चैवं पठ्यतेपि । अनेन मेऽनपत्याय दत्तेय वरवर्णिनी । याचते पुत्रतुल्यैषा शांता प्रियतरात्मजा । सोय ते श्वशुरो ब्रह्मन्यथैवाहं तथा नृप इति । अत्र याचते इति चतुर्थ्यंतम् । अत एव प्राक् सांतःपुरस्यां

सुमंत्रस्यवचःश्रुत्वाहृष्टोदशरथोऽभवत् ॥ अनुमान्यवसिष्ठंचसूतवाक्यंनिशाम्यच ॥ १३ ॥ सांतःपुरःसहामात्यःप्रययौयत्रसद्विजः ॥ वनानि सरितश्चैवव्यतिक्रम्यशनैःशनैः ॥ १४ ॥ अभिचक्रामतंदेशंयत्रवैमुनिपुंगवः ॥ आसाद्यतंद्विजश्रेष्ठंरोमपादसमीपगम् ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रंददर्शाथोदीप्यमानमिवानलम् ॥ ततोराजायथान्यायंपूजांचक्रेविशेषतः ॥१६॥ सखित्वात्तस्यवैराज्ञःप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ रोमपादेनचाख्यातमृषिपुत्रायधीमते ॥१७॥ सख्यंसंबंधकंचैवतदातंप्रत्यपूजयत्॥एवंसुसत्कृतस्तेनसहोषित्वानरर्षभः ॥१८॥ सप्ताष्टदिवसान्राजाराजानमिदमब्रवीत् ॥ शांतातवसुताराजन्सहभर्त्राविशांपते॥१९॥मदीयंनगरंयातुकार्यंहिमहदुद्यतम् ॥ तथेतिराजासंश्रुत्यगमनंतस्यधीमतः ॥२०॥उवाचवचनंविप्रंगच्छत्वंसहभार्यया॥ ऋषिपुत्रःप्रतिश्रुत्यतथेत्याहनृपंतदा॥२१॥सनृपेणाभ्यनुज्ञातःप्रययौसहभार्यया ॥ तावन्योन्यांजलिंकृत्वास्नेहात्संश्लिष्यचोरसा ॥२२॥ ननंदतुर्दशरथोरोमपादश्चवीर्यवान् ॥ ततःसुहृदमापृच्छ्यप्रस्थितोरघुनंदनः ॥२३॥ पौरेषुप्रेषयामासदूतान्वैशीघ्रगामिनः॥क्रियतांनगरंसर्वंक्षिप्रमेवस्वलंकृतम् ॥२४॥ धूपितंसिक्तसंमृष्टंपताकाभिरलंकृतम्॥ ततःप्रहृष्टाःपौरास्तेश्रुत्वाराजानमागतम्॥२५॥तथाचक्रुश्चतत्सर्वंराज्ञायत्प्रेषितं तदा ॥ ततःस्वलंकृतंराजानगरंप्रविवेशह ॥ २६ ॥ शंखदुंदुभिनिर्ह्रादैःपुरस्कृत्वाद्विजर्षभम् ॥ ततःप्रमुदिताःसर्वेदृष्ट्वावैनागराद्विजम् ॥२७॥ प्रवेश्यमानंसत्कृत्यनरेंद्रेणेंद्रकर्मणा ॥ यथादिविसुरेंद्रेणसहस्राक्षेणकाश्यपम् ॥२८॥ अंतःपुरंप्रवेश्यैनंपूजांकृत्वाचशास्त्रतः ॥ कृतकृत्यं तदात्मानंमेनेतस्योपवाहनात् ॥ २९ ॥ अंतःपुराणिसर्वाणिशांतांदृष्ट्वातथागताम् ॥ सहभर्त्राविशालाक्षींप्रीत्यानंदमुपागमन् ॥ ३० ॥

गदेशे गमनमुक्तम् । कन्यास्नेहाद्धि तासां गमनमिति भाति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ उद्यतम उपक्रातम् । संश्रुत्य प्रतिज्ञाय ॥ २० ॥ प्रतिश्रुत्य आकर्ण्य ॥ २१ ॥ सः ऋष्यशृंगः । तौ रोमपाददशरथौ ॥ २२ ॥ सुहृद रोमपादम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्वलंकृतत्वप्रकारमाह । धूपितमित्यादि । आदौ सिक्तं तोयैः पश्चात्संमृष्टम् ॥ २५ ॥ प्रेषितमिति । अस्य उक्त्वेत्यादिः ॥ २६ ॥ द्विजम् ऋष्यशृंगम् । इंद्रकर्मणा इंद्रसहायार्थं कर्म यस्य तादृशेन राज्ञा सत्कृत्य प्रवेश्यमान द्विज दृष्ट्वा देवेंद्रेण स्वनगर प्रवेश्यमान काश्यप वामन दृष्ट्वा यथा स्वर्गवासिनो मुदिताः तथात्र नागराः मुदिता इति पूर्वेणान्वयः । इंद्रकर्मणेत्यनेन राज्ञः समग्रो महिमातिशयो ध्वनितः ॥ २७ ॥ २८ ॥ उपवाहनात् स्वसमीपानयनात् ॥ २९ ॥ तथागमनमेव व्याचष्टे । सह भर्त्रेति । प्रीत्या शांतायां प्रीत्या । बहुकालविश्ले

षोत्तरं मिलितत्वाद्यानदासिरंतःपुरस्य ॥ ३० ॥ सहद्विजा । सपुत्रभर्तृकेति यावत् ॥ ३१ ॥ कल्मषान्ः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ एव निश्चितमवगत पुत्रदातृत्व यस्य तादृशे ऋष्यशृंगे आनीते सकलपापक्षयकारितया पूर्वसंकल्पितत्वेन च अश्वमेध प्रस्तौति । तत इति । बहुतिथे अनल्पे काले । गत इति शेषः । सुमनोहरे शास्त्रोक्तदोषरहिते । मनः अभवत्प्रावर्तत ॥ १ ॥ तत इति । देववर्णिन देववर्चसम् । कुलस्य संतानार्थं कुलाविच्छेदरूपप्रयोजनमुद्दिश्य तेन स्वर्गार्थं च यज्ञाय यज्ञार्थं च । विप्रम्

पूज्यमानातुताभिःसाराज्ञाचैवविशेषतः ॥ उवासतत्रसुखिताकंचित्कालंसहद्विजा ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० बालकांडे एकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ततःकालेबहुतिथेकस्मिंश्चित्सुमनोहरे ॥ वसंतेसमनुप्राप्तेराज्ञो यष्टुंमनोभवत् ॥ १ ॥ ततःप्रणम्यशिरसातंविप्रं देववर्णिनम् ॥ यज्ञायवरयामाससंतानार्थंकुलस्यच ॥ २ ॥ तथेतिचसराजानमुवाचवसुधाधिपम् ॥ संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्यताम् ॥ ३ ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ ततोब्रवीन्नृपोवाक्यंब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ४ ॥ सुमंत्रावाहयक्षिप्रमृत्विजोब्रह्मवादिनः ॥ सुयज्ञंवामदेवंचजाबालिमथकाश्यपम् ॥ ५ ॥ पुरोहितंवसिष्ठंचयेचान्येद्विजसत्तमाः ॥ ततःसुमंत्रस्त्वरितंगत्वात्वरितविक्रमः ॥ ६ ॥ समानयत्सतान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् ॥ तान्पूजयित्वाधर्मात्माराजादशरथस्तदा ॥ ७ ॥ धर्मार्थसहितंयुक्तंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत् ॥ ममतातप्यमानस्यपुत्रार्थं नास्तिवैसुखम् ॥ ८ ॥ पुत्रार्थंहयमेधेनयक्ष्यामीतिमतिर्मम ॥ तदहंयष्टुमिच्छामिहयमेधेनकर्मणा ॥ ९ ॥ ऋषिपुत्रप्रभावेणकामान्प्राप्स्यामिचाप्यहम् ॥ ततःसाध्वितितद्वाक्यं ब्राह्मणाःप्रत्यपूजयन् ॥ १० ॥ वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेपार्थिवस्यमुखाच्च्युतम् ॥ ऋष्यशृंगपुरोगाश्चप्रत्यूचुर्नृपतिंतदा ॥ ११ ॥ संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्च विमुच्यताम् ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ १२ ॥ सर्वथाप्राप्स्यसेपुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान् ॥ यस्यतेधार्मिकीबुद्धिरियंपुत्रार्थमागता ॥ १३ ॥ ततःप्रीतोभवद्राजाश्रुत्वातुद्विजभाषितम् अमात्यानब्रवीद्राजा हर्षेणेदंशुभाक्षरम् ॥ १४ ॥ गुरूणांवचनाच्छीघ्रंसंभाराःसंभ्रियंतुमे ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वःसोपाध्यायोविमुच्यताम् ॥ १५ ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ शांतयश्चाभिवर्धंतांयथाकल्पंयथाविधि ॥ १६ ॥

ऋष्यशृंगम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ आवाहय मत्समीप प्रापय ॥ ५ ॥ तत इत्यादि । व्याख्यातप्रायम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पुत्रार्थं हयमेधेन कर्मणा तदाख्येन कर्मणा । अनुष्ठानारमाय च पुनरुपन्यासः ॥ ९ ॥ ऋषिपुत्रः ऋष्यशृंगः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ धार्मिकी प्रजासंरक्षणरूपधर्मप्रयोजना ॥ १३ ॥ १४ ॥ संभ्रियंतु सपाद्यताम् । गुरूणामित्यादयो व्याख्यातप्रायाः ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ गतानामिति । गतेषु द्विजादिष्वित्यर्थः । सप्तम्यर्थे षष्ठी । विसर्जयित्वा संवत्सराते । यागार्थमिति शेषः ॥ २२ ॥ रेखामानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ अथ सवत्सराते दीक्षेतेति सूत्रात् पूर्ववसतविसृष्टाश्वस्य पुनः सवत्सरान्ते वसते प्राप्ते दीक्षाप्रवृत्तिरुपदिश्यते । पुनरिति । प्रसवरूपफल हयमेधेन भावयितु गतः । वसिष्ठांतिकमिति शेषः ॥ १ ॥ वसिष्ठ च । चादरुवतीम् । प्रश्रितं विनययुक्तम् ॥ २ ॥ यथोक्तं शास्त्रोक्तप्रकारानतिक्रमेण यज्ञांगेषु अश्वादिषु यथा ब्रह्मराक्षसादिभिर्विघ्नाः न क्रियते तथा विधीयतां क्रियतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ भवानिति । सुहृदः स्निग्धत्वाव्यभिचारादतिशयप्रतिपत्तये पुनः स्निग्धेति विशेषणम् । मह्यमिति षष्ठ्यर्थे ।

शक्यःकर्तुमयंयज्ञःसर्वेणापिमहीक्षिता ॥ नापराधोभवेत्कष्टोयद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ १७ ॥ छिद्रंहिमृगयंत्येतेविद्वांसोब्रह्मराक्षसाः ॥ विधिहीनस्ययज्ञस्यसद्यःकर्ताविनश्यति ॥ १८ ॥ तद्यथाविधिपूर्वंमेक्रतुरेषसमाप्यते ॥ तथाविधानंक्रियतांसमर्थाःकरणेष्विह ॥ १९ ॥ तथेतिचततः सर्वेमंत्रिणःप्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेंद्रस्यतद्वाक्यंयथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ २० ॥ ततोद्विजास्तेधर्मज्ञमस्तुवन्पार्थिवर्षभम् ॥ अनुज्ञातास्ततःसर्वेपुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥२१॥ गतानांतेषुविप्रेषुमंत्रिणस्तान्नराधिपः ॥ विसर्जयित्वास्वंवेश्मप्रविवेशमहामतिः ॥२२॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वा० आ० बा० द्वादशः सर्गः ॥१२॥ पुनःप्राप्तेवसंतेतुपूर्णःसंवत्सरोभवत् ॥ प्रसवार्थंततोयष्टुंहयमेधेनवीर्यवान् ॥ १ ॥ अभिवाद्यवसिष्ठंचन्यायतःप्रतिपूज्यच ॥ अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंप्रसवार्थंद्विजोत्तमम् ॥ २ ॥ यज्ञोमेक्रियतांब्रह्मन्यथोक्तंमुनिपुंगव ॥ यथानविघ्नाःक्रियंतेयज्ञांगेषुविधीयताम् ॥ ३ ॥ भवान्स्निग्धःसुहृन्मह्यंगुरुश्चपरमोमहान् ॥ वोढव्योभवताचैवभारोयज्ञस्यचोद्यतः ॥ ४ ॥ तथेतिचसराजानमब्रवीद्विजसत्तमः ॥ करिष्येसर्वमेवैतद्भवतायत्समर्थितम् ॥ ५ ॥ ततोब्रवीद्द्विजान्वृद्धान्यज्ञकर्मसुनिश्रितान् ॥ स्थापत्येनिष्ठितांश्चैववृद्धान्परमधार्मिकान् ॥ ६ ॥ कर्मांतिकाञ्छिल्पकारान्वर्धकीन्खनकानपि ॥ गणकाञ्छिल्पिनश्चैवतथैवनटनर्तकान् ॥ ७॥ तथाशुचीञ्छास्त्रविदःपुरुषान्सुबहुश्रुतान् ॥ यज्ञकर्मसमीहंतांभवंतोराजशासनात्॥८॥ इष्टकाबहुसाहस्रीशीघ्रमानीयतामिति ॥ उपकार्याःक्रियंतांचराज्ञोबहुगुणान्विताः ॥९॥

परमो महानित्यपि स्निग्धपदवत् । विसृष्टपुनःप्राप्ताश्वकत्वादुद्यतः आरब्धो यज्ञसंबंध्यंगानुष्ठानरूपो भारः भवतैव सर्ववेदशास्त्रज्ञेन वोढव्यः वोढुमर्हः ॥ ४ ॥ समर्थितं सम्यक्प्रार्थितम् ॥ ५ ॥ अब्रवीदिति । वसिष्ठोत्र कर्ता । स्थापत्य स्थपतेः रथकारस्य कर्म तत्र निष्ठितान्प्रवीणान् ॥ ६ ॥ कर्मांतिकान् आसमाप्ति कर्मनिर्वाहकान् भत्यान् । शिल्पकारान् । शिल्पं चित्रादि । वर्धकीन् तक्ष्णः । खनकान् कूपवापीनिर्मातॄन् । गणकान् ज्योतिर्विदः । शिल्पिनश्चर्मकाराद्याः । नटाः सूत्रधाराः । नर्तकाः नृत्यकारिणः ॥ ७ ॥ समीहंता कर्म कुर्वंतु इति अब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः । यज्ञकर्मेति । अस्य निर्वर्तयितुमिति शेषः ॥ ८ ॥ इष्टका इति । बहुसाहस्री बहुसहस्रसंख्येया इत्यर्थः । जातावेकवचनम् । राज्ञो योग्याः उपकार्याः राजसद्मानि । गुणाः अन्नपानाद्युपकरणानि । सर्वत्र अब्रवीदि

त्यनुकर्षः ॥ ९ ॥ सुनिष्ठिताः महावर्षवातादिनिवारणक्षमाः ॥ १० ॥ कर्तव्या इति । अस्यावासा इति शेषः । पार्थिवानामल्पमांडलिकानाम् ॥ ११ ॥ वैदेशिकनिवासिनां वैदेशिकाना स्वदेशनिवासिनां चेत्यर्थः । महदावासा इति । अत्रात्वाभाव आर्षः ॥ १२ ॥ सर्वकामैरुपस्थिताः काम्यमानैः सर्वपदार्थैर्युक्ताः जनस्य इतरक्षुद्रजनस्यापि बहुशोभा यथा भवति तथा आवासाः कार्या इत्यर्थः ॥ १३ ॥ दातव्यमिति । सत्कृत्य परलोकप्रयोजनबुद्ध्या शास्त्रोक्तसत्कारपूर्वक देयमित्यर्थः । न तु लीलया उत्सवमात्रबुद्ध्या अनादरेण । यथा पूजां प्राप्नुवंति पूजां मन्यंते तथा सुसत्कृताः कार्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ तेषामपीति । अपिस्त्वर्थे । यथाक्रम ज्येष्ठानुक्रमेण । तत्र उपपत्तिमाह । ये वसुभिर्धनैर्भोजनादिभिश्च पूजिताः सेवकाः तेषां सर्वं कार्यं सुविहित भवति किंचिदपि कार्य न परिहीयते न

ब्राह्मणावसथाश्चैवकर्तव्याःशतशःशुभाः ॥ भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिःसमुपेताःसुनिष्ठिताः ॥ १० ॥ तथापौरजनस्यापिकर्तव्याश्चसुविस्तराः ॥ आगतानांसुदूराच्चपार्थिवानांपृथक्पृथक् ॥ ११ ॥ वाजिवारणशालाश्चतथाशय्यागृहाणिच ॥ भटानांमहदावासावैदेशिकनिवासिनाम् ॥ १२ ॥ आवासाबहुभक्ष्यावै सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ तथापौरजनस्यापिजनस्यबहुशोभनम् ॥ १३ ॥ दातव्यमन्नंविधिवत्सत्कृत्यनतुलीलया ॥ सर्वेवर्णायथापूजांप्राप्नुवंतिसुसत्कृताः ॥ १४ ॥ नचावज्ञाप्रयोक्तव्याकामक्रोधवशादपि ॥ यज्ञकर्मसुयेव्यग्राःपुरुषाःशिल्पिनस्तथा ॥ १५ ॥ तेषामपिविशेषेणपूजाकार्यायथाक्रमम् ॥ येस्युःसंपूजिताःसर्वेवसुभिर्भोजनेनच ॥ १६ ॥ यथासर्वंसुविहितंनकिंचित्परिहीयते ॥ तथाभवंतःकुर्वंतुप्रीतियुक्तेनचेतसा ॥ १७ ॥ ततःसर्वेसमागम्यवसिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ यथेष्टंतत्सुविहितंनकिंचित्परिहीयते ॥ १८ ॥ यथोक्तंतत्करिष्यामोनकिंचित्परिहास्यते ॥ ततःसुमंत्रमाहूयवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ निमंत्रयस्वनृपतीन्पृथिव्यांयेचधार्मिकाः ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्छूद्रांश्चैवसहस्रशः ॥ २० ॥ समानयस्वसत्कृत्यसर्वदेशेषुमानवान् ॥ मिथिलाधिपतिंशूरंजनकंसत्यवादिनम् ॥ २१ ॥ तमानयमहाभागंस्वयमेवसुसत्कृतम् ॥ पूर्वसंबंधिनंज्ञात्वाततःपूर्वंब्रवीमिते ॥ २२ ॥ तथाकाशिपतिंस्निग्धंसततंप्रियवादिनम् ॥ सद्वृत्तंदेवसंकाशंस्वयमेवानयस्वह ॥ २३ ॥

हीनं भवति । तस्मान्मयि प्रीतियुक्तेन चित्तेन भवतः तथा कुर्वतु यथा सर्वे सुहृदः ते शिल्प्यादयश्च वस्त्रादिभिः पूजिताः स्युरिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ यथेष्टमिति । यत्त्वया उक्त तत् त्वदुक्तानतिक्रमेण सुविहितम् । न किंचिल्लुप्यते । तत्रेति शेषः ॥ १८ ॥ किं चोक्तम् । भावे क्तः । वचन यथा कथयिष्यसि तच्च तथैव करिष्यामः । तत्रापि न किंचिद्धीनं भविष्यति । ततः नियोजनानंतरम् ॥ १९ ॥ २० ॥ मानवाः चतुर्वर्णातिरिक्ताः संकरादयः ॥ २१ ॥ तमिति । मिथिलाधिप स्वयमेव आनयेति सबध. । न तु दूतमात्रप्रेषणेन । कुत एव विशेषः कुतश्च तदानयनस्य प्रथममुपदेशस्तत्राह । पूर्वमिति । पूर्वसंबंधिन पूर्वस्मिन्नेव काले भाविनं संबंधिनम् । समस्तपाठे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । तं योगबलेन ज्ञात्वा ततो हेतोः भाविसंबंधित्वाद्धेतोः सर्वेभ्यः पूर्व पूर्वकाले तदानयन ब्रवीमीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

केकयराजानमिति । अनित्यत्वात्समासांताभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुसत्कृत यथा भवति । तथा आनयस्वेति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्राचीनान्प्राग्देशवर्तिनः । सौराष्ट्रे भवानित्यर्थे ढगार्षः ॥ २८ ॥ २९ ॥ यथा यथायोग्यदूतप्रेषणेन ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स्वयमेवेति । वसिष्ठेन विशिष्योक्तानिति शेषः ॥ ३२ ॥ ते चेति । पूर्वनिर्युक्ता इत्यर्थः । वसिष्ठाय महर्षय इति पाठः ॥ ३३ ॥ अवज्ञया अनादरेण । लीलया अश्रद्धया । आवश्यकत्वादेतत्पुनः शिक्षितम् ॥ ३४ ॥ तदेवाह । अवज्ञयेति ॥ ३५ ॥ रत्नानि उत्तमवस्तूनि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यज्ञिय यज्ञोपयोगि स्रुक्स्रुवादिसंभाररूपम् । अतिकात्समीपे

तथाकेकयराजानंवृद्धंपरमधार्मिकम् ॥ श्वशुरंराजसिंहस्यसपुत्रंतमिहानय ॥ २४ ॥ अंगेश्वरंमहेष्वासंरोमपादंसुसत्कृतम् ॥ वयस्यंराजसिंहस्यसपुत्रंतमिहानय ॥ २५ ॥ तथाकोसलराजानंभानुमंतंसुसत्कृतम् ॥ मगधाधिपतिंशूरंसर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २६ ॥ प्राप्तिज्ञंपरमोदारंसत्कृतंपुरुषर्षभम् ॥ राज्ञःशासनमादायचोदयस्वनृपर्षभान् ॥ २७ ॥ प्राचीनान्सिंधुसौवीरसौराष्ट्रेयांश्चपार्थिवान् ॥ २८ ॥ दाक्षिणात्यान्नरेंद्रांश्चसमस्तानानयस्वह ॥ संतिस्निग्धाश्चयेचान्येराजानःपृथिवीतले ॥ २९ ॥ तानानययथाक्षिप्रंसानुगान्सहबांधवान् ॥ एतान्दूतैर्महाभागैरानयस्वनृपाज्ञया ॥ ३० ॥ वसिष्ठवाक्यंतच्छ्रुत्वासुमंत्रस्त्वरितंतदा ॥ व्यादिशत्पुरुषस्तत्रराज्ञामानयनेशुभान् ॥ ३१ ॥ स्वयमेवहिधर्मात्माप्रयातोमुनिशासनात् ॥ सुमंत्रस्त्वरितोभूत्वासमानेतुंमहामतिः ॥ ३२ ॥ तेचकर्मांतिकाःसर्वेवसिष्ठायमहर्षये ॥ सर्वंनिवेदयंतिस्मयज्ञेयदुपकल्पितम् ॥ ३३ ॥ ततःप्रीतोद्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्मुनिरब्रवीत् ॥ अवज्ञयानदातव्यंकस्यचिल्लीलयापिवा ॥ ३४ ॥ अवज्ञयाकृतंहन्याद्दातारंनात्रसंशयः ॥ ततःकैश्चिदहोरात्रैरुपयातामहीक्षितः ॥ ३५ ॥ बहूनिरत्नान्यादायराज्ञोदशरथस्यह ॥ ततोवसिष्ठःसुप्रीतोराजानमिदमब्रवीत् ॥ ॥ ३६ ॥ उपयातानरव्याघ्रराजानस्तवशासनात् ॥ मयापिसत्कृताःसर्वे यथार्हंराजसत्तम ॥ ३७ ॥ यज्ञियंचकृतंसर्वंपुरुषैःसुसमाहितैः ॥ निर्यातुचभवान्यष्टुंयज्ञायतनमंतिकात् ॥ ३८ ॥ सर्वकामैरुपहृतैरुपेतंवैसमंततः ॥ द्रष्टुमर्हसिराजेंद्रमनसैवविनिर्मितम् ॥ ३९ ॥ तथावसिष्ठवचनादृष्यशृंगस्यचोभयोः ॥ दिवसेशुभनक्षत्रेनिर्यातोजगतीपतिः ॥ ४० ॥ ततोवसिष्ठप्रमुखाःसर्वएवद्विजोत्तमाः ॥ ऋष्यशृंगंपुरस्कृत्ययज्ञकर्मारंभंस्तदा ॥ ४१ ॥ यज्ञवाटंगताःसर्वेयथाशास्त्रंयथाविधि ॥ श्रीमांश्चसहपत्नीभीराजादीक्षामुपाविशत् ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० बा० त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥ अथसंवत्सरेपूर्णेतस्मिन्प्राप्तेतुरंगमे ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेराज्ञोयज्ञोभ्यवर्तत ॥ १ ॥

वर्तमानमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ मनसैवेति । क्षिप्रसिद्धत्वोपकरणसौष्ठवज्ञापनायोत्प्रेक्षेयम् ॥ ३९ ॥ वसिष्ठवचनादिति । अत्र वसिष्ठेति लुप्तविभक्तिकं पृथक्पदम् । वसिष्ठस्य ऋष्यशृंगस्य च प्रत्येकम् उभयोश्च मिलितयोर्वचनात् ॥ ४० ॥ आरभन्निति च्छांदसम् ॥ ४१ ॥ यज्ञवाटमित्यर्धं पूर्वान्वयि । शास्त्रं कल्पसूत्रादि । विधिस्तदुक्तप्रकारः ॥ ४२ ॥ रंमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथेति । अश्वोत्सर्गानंतरं वर्षे पूर्णे तस्मिन् अश्वे सदःप्राप्ते सति कर्म प्रावर्ततेत्यर्थः । अत्र

त्रिंशद्दिनात्मकसावनमासपरिच्छिन्नो वत्सरः ॥ १ ॥ ऋष्यशृङ्गमिति । अनेन प्रधानार्त्विज्य ब्रह्मत्व तस्य गम्यते इति कतकः । अग्रे पुत्रेष्टौ इष्टिं तेहं करिष्यामीति ऋष्यशृङ्गोक्तेर्जुहावाग्नौ च तेजस्वीति ऋष्यशृङ्गं प्रक्रम्य वाल्मीक्युक्तेश्चाध्वर्युत्वमस्येति युक्तम् ॥ २ ॥ कर्मेति । वेदपारगाः अधीतस्य वेदस्य पार फलवदर्थावबोध गच्छति प्राप्नुवन्ति ते याजकाः ऋत्विजः यथाविधि कल्पसूत्रार्थकस्पत्यन तिक्रमेण । न्यायोत्र तन्निर्वाहिका पूर्वमीमांसा । न चानतिक्रम्य परिक्रामंति शास्त्रोक्तस्वस्वक्रियाक्रमकालमविस्मृत्य प्रवर्तंते ॥ ३ ॥ प्रवर्ग्यम् आरादुपकारक कर्मविशेषम् । उपसदम इष्टि विशेपम् । अधिक प्रकृत्युपदिष्टांगातिदेशात् तत्तद्विकृत्यपेक्षितो विशेषोऽधिकं कर्म ॥ ४ ॥ अभिपूज्येति । तत्तत्कर्मपूज्यदेवतामिति शेषः । प्रातःसवनादिः कर्मविशेप. ॥ ५ ॥ ऐन्द्रः इन्द्रदेवताको हविर्भागो दत्तः । राजा सोमलता च अभिषुतः ग्रावभिः सक्षुद्य निःसारितसारः ॥ ६ ॥ तृतीयेति । यथेति । अस्य यथाविधीत्यर्थः ॥ ७ ॥ शिक्षाक्षरसमन्वितैः शिक्षा

ऋष्यशृंगंपुरस्कृत्यकर्मचक्रुर्द्विजर्षभाः ॥ अश्वमेधेमहायज्ञेराज्ञोस्यसुमहात्मनः ॥ २ ॥ कर्मकुर्वंतिविधिवद्याजकावेदपारगाः ॥ यथाविधि यथान्यायंपरिक्रामंतिशास्त्रतः ॥ ३ ॥ प्रवर्ग्यंशास्त्रतःकृत्वातथैवोपसदंद्विजाः ॥ चक्रुश्चविधिवत्सर्वमधिकंकर्मशास्त्रतः ॥ ४ ॥ अभिपूज्य तदाहृष्टाःसर्वेचक्रुर्यथाविधि ॥ प्रातःसवनपूर्वाणिकर्माणिमुनिपुंगवाः ॥ ५ ॥ ऐंद्रश्चविधिवद्दत्तोराजाचाभिषुतोनघः ॥ मध्यंदिनंचसवनंप्रा‌व र्ततयथाक्रमम् ॥ ६ ॥ तृतीयसवनंचैवराज्ञोस्यसुमहात्मनः ॥ चक्रुस्तेशास्त्रतोदृष्ट्वायथाब्राह्मणपुंगवाः ॥ ७ ॥ आह्वयांचक्रिरेतत्रशक्रादीन्वि बुधोत्तमान् ॥ ऋष्यशृंगादयोमंत्रैःशिक्षाक्षरसमन्वितैः ॥ ८ ॥ गीतिभिर्मधुरैःस्निग्धैर्मंत्राह्वानैर्यथार्हतः ॥ होतारोददुरावाह्यहविर्भागान्दिवौ कसाम् ॥ ९ ॥ नचाहुतमभूत्तत्रस्खलितंवानकिंचन ॥ दृश्यतेब्रह्मवत्सर्वंक्षेमयुक्तंहिचक्रिरे ॥ १० ॥ नतेष्वहःसुश्रान्तोवाक्षुधितोवानदृश्यते ॥ नाविद्वान्ब्राह्मणःकश्चिन्नाशतानुचरस्तथा ॥ ११ ॥ ब्राह्मणाभुंजतेनित्यं नाथवन्तश्चभुञ्जते ॥ तापसाभुंजतेचापिश्रमणाश्चैवभुंजते ॥ १२ ॥ वृद्धाश्चव्याधिताश्चैवस्त्रीबालाश्चतथैवच ॥ अनिशंभुंजमानानांनतृप्तिरुपलभ्यते ॥ १३ ॥ दीयतांदीयतामन्नंवासांसिविविधानिच ॥ इतिसंचो दितास्तत्रतथाचक्रुरनेकशः ॥ १४ ॥ अन्नकूटाश्चदृश्यंतेबहवः पर्वतोपमाः ॥ दिवसेदिवसेतत्रसिद्धस्यविधिवत्तदा ॥ १५ ॥

अभ्यासकालः तत्र गृहीतानि अक्षराणि शिक्षाक्षराणि तत्समन्वितैः । स्वरतो वर्णतश्च अहीनैरिति यावत् । ऋष्यशृङ्गाय इति । अत्रादिशब्दः प्रधानवाची । भीष्मादिश्च सुयोधन इतिवत् ॥ ८ ॥ गीतिभिः सामभिः ॥ ९ ॥ न चेति । अहुतम् अन्यथाहुतम् । स्खलितम् अज्ञानतो न किमपि कर्म त्यक्तम् । ब्रह्मवत् मन्त्रवत् । क्षेमयुक्त क्षेमो विघ्नपराधराहित्यम् । यद्वा क्षेमो विघ्नराहि त्यम् ॥ १० ॥ नेति । श्रांतः स्वस्वार्त्विज्याशक्तः । अशतानुचरः शतसेवकरहितः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणा इति । त्रैवर्णिकोपलक्षणम् । द्विजत्वात् । नाथवतः दासाः । शूद्रा इति यावत् । तापसाः अदासाः शैवादिमार्गमाश्रिताः शूद्राः । श्रमणाः बौद्धसंन्यासिनः । यद्वा श्रमणपद सन्यास्युपलक्षणम् ॥ १२ ॥ न तृप्तिरुपलभ्यते भोज्यसौष्ठवात् उदरपूर्तावपि रसातिशयलोभेन मानसी तृप्तिर्नोपलभ्यत इत्यर्थः । यद्वा अनिशं भुंजानेष्वपि जनेषु यजमानस्य तृप्तिरलबुद्धिर्नासीदित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अन्नेति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम् । तस्य सिद्धस्येति पक्वस्येत्यर्थकं विशेषणम् । विधिवत्सूदशास्त्रोक्तप्रका

रेण सिद्धस्येत्यन्वयः ॥ १५ ॥ सुविहिताः सुविहिततृप्तिकाः ॥ १६ ॥ अन्नमिति । स्वाद्वन्नम् । भुक्त्वेति शेषः । प्रशंसाकारमाह । अहो तृप्ताः स्म भद्रं त इति । इति प्रशंसां राघवः शुश्रावेत्यन्वयः । यद्वा विधिवत् स्वादु इत्यपि प्रशंसाकारः ॥ १७ ॥ स्वलंकृता इति । अनेन राजकृतो यज्ञपरिचारकसत्कारो ध्वनितः । तान्परिवेषयितॄन् अन्ये तत्सहायभूताः भोक्तृबाहुल्येन परिवेषणस्य अल्पासाध्यत्वा त्पाकशालातोऽन्नप्रापकाः तत्सहायाः । अत एव तस्य बहुसाध्यत्वात्पुरुषकर्तृकत्वम् ॥ १८ ॥ कर्मांतरे इति । एकसवनं समाप्य पुनः सवनांतरारंभकालागमात् पूर्वस्मिन्नंतरालकाले हेतुवादान् हेतूपन्यास पूर्वकान्वादाश्रकुः ॥ १९ ॥ संस्तरे यज्ञे । प्रचोदिताः शास्त्रीयैः ब्रूहिप्रेष्यादिशब्दैः प्रेरिता इत्यर्थः ॥ २० ॥ सदस्या विधिदर्शिनः ॥ २१ ॥ यूपोच्छ्रये यूपोत्क्षेपणप्रेपकाले । तथा खादिराः । तावंतः षट्संख्याकाः । बिल्वसहिता एकैकबिल्वयूपसमीपे स्थिताः । परे अन्ये पर्णिनः पालाशा यूपाः । तेपि षडिति तथाशब्दार्थः ॥ २२ ॥ श्लेष्मातको रज्जुदालः । तन्मयः एको यूपः अश्वमेधे दिष्ट

नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा ॥ अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन्यज्ञे महात्मनः ॥१६॥ अन्नं हि विधिवत्स्वादु प्रशंसंति द्विजर्षभाः ॥ अहो तृप्ताः स्म भद्रं ते इति शुश्राव राघवः ॥ १७ ॥ स्वलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान्पर्यवेषयन् ॥ उपासंते च तानन्ये सुमृष्टमणिकुंडलाः ॥ १८ ॥ कर्मांतरे तदा विप्रा हेतुवादान्बहूनपि ॥ प्राहुः सुवाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया ॥ १९ ॥ दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः ॥ सर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ २० ॥ नाषडंगविदत्रासीन्नाव्रतो नाबहुश्रुतः ॥ सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशलो द्विजः ॥२१ ॥ प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मि न्षड्बैल्वाः खादिरास्तथा ॥ तावंतो बिल्वसहिताः पर्णिनश्च तथापरे ॥२२॥ श्लेष्मातकमयो दिष्टो देवदारुमयस्तथा ॥ द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्त परिग्रहौ ॥ २३ ॥ कारिताः सर्व एवैते शास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः ॥ शोभार्थं तस्य यज्ञस्य कांचनालंकृता भवन् ॥ २४ ॥ एकविंशति यूपास्ते एकविंशत्य रत्नयः ॥ वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकं समलंकृताः ॥ २५॥ विन्यस्ता विधिवत्सर्वे शिल्पिभिः सुकृता दृढाः ॥ अष्टास्रयः सर्व एव श्लक्ष्णरूपसमन्वि ताः ॥ २६ ॥ आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गंधैश्च पूजिताः ॥ सप्तर्षयो दीप्तिमंतो विराजंते यथा दिवि ॥२७॥ इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्र माणतः ॥ चितोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शिल्पकर्मणि ॥२८॥ स चित्यो राजसिंहस्य संचितः कुशलैर्द्विजैः ॥ गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोऽष्टादशात्मकः २९॥

उपदिष्ट इत्यर्थः । श्लेष्मातकमयोऽग्निष्ट इति पाठे अग्निष्टः अग्न्यभिमुखः तथा देवदारुमयोप्यस्ति यूपः । सच नैको नापि षट् किं तु द्वौ । तौ च व्यस्तबाहुभ्यां प्रसारितभुजाभ्यां तावदायामेन परिग्रहः स्वीकारो ययोस्तौ । एवं चैकविंशतिरश्वमेधे यूपा इत्युक्तम् । ते च तत्सूत्रश्रुत्योः प्रसिद्धा इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ २३ ॥ कांचनालंकृता भवन्निति । अत्र अडभावश्छांदसः । शास्त्रज्ञैः शास्त्रं शिल्पशास्त्रं शुल्बशास्त्रं च ॥ २४ ॥ महोच्छ्रायपरीणाहो यूपोन्यः सर्वकांचनः । यज्ञे समभवत्तत्र शोभार्थमुपकल्पित इति क्वचित्पाठः । एकेति । अरत्निर्नाम चतुर्विंशत्यगुलयः ॥ २५ ॥ अष्टास्रय इति । अस्रिः कोणः । तक्षणविशेषेण श्लक्ष्णस्पर्शवता स्वरूपेण युक्ताः ॥ २६ ॥ यथा सप्तर्षयो विराजंते तथा यूपा व्यराजत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ इष्टका इति । यथान्यायं यथासूत्रम् अर्धेष्टका मण्डलेष्टकादयश्च कारिताः । शुल्बवि द्भिरिति शेषः । अग्निः अग्न्याधारभूतो देशः । स ब्राह्मणैः इष्टकाभिश्चितो बद्ध इत्यर्थः । शुल्बकर्मणीति पाठे शुल्बसूत्रोक्तकर्मणीत्यर्थः ॥ केचित्तु तत्र इष्टकाबद्धे देशे अग्निश्चितः स्थापित इत्यर्थ इत्याहुः ॥ २८ ॥ स चित्यः अग्निः संचितः स्थापितः । वाथ संचितः इत्यत्राह । गरुडः गरुडसंस्थानः रुक्मपक्षः सहस्र हिरण्यशुल्कैः प्रतिदिशमग्निं प्रोक्षतीति सूत्राद्रुक्मपक्षत्वमिति केचित् ॥ अत्र पक्षे त्रिगुणो

ष्टादशात्मक इत्यस्य असामजस्य मत्वा चितदेशविशेषणानीमानि । स्वर्णेष्टकाभिः पक्षनिर्माणाद्रुक्मपक्षत्वमित्यन्ये ॥ त्रिगुणः प्रस्तारः । तदेवाह । अष्टादशात्मक इति । षट्चितयो भवंतीति प्रकृतावुक्तेरिति भावः ॥ २९ ॥ यथाशास्त्रम् इन्द्राय राज्ञे इत्याद्यनुवाकैः प्रतिपादिताः ॥ ३० ॥ शामित्रे मारणविशसनादिकर्मणि ॥ ३१ ॥ नियत बद्धम् । अश्वरत्नोत्तम श्रेष्ठ नियतमित्यनुकर्षः ॥ ३२ ॥ कौसल्येति । परिचर्य प्रोक्षणादिना संस्कृत्य त्रिभिः कृपाणैः असिभिः एनम् अश्व विशशास अस्य विशसन कृतवती । महिष्यश्वासिना कल्पयंतीति सूत्रात् ॥ ३३ ॥ पतत्रिणेति । पुरा अश्वानां पक्षाः सतीति प्रसिद्ध्या एव वादः । पतत्रिणा गरुडेनेवेत्यर्थ इत्यन्ये । सुस्थितेन स्थिरेण चेतसा उपलक्षिता सती कौसल्या धर्मेच्छया एका रजनीम् अश्वेन सह अवसत् ॥ ३४ ॥ अथ होत्रादयः महिष्या कृताभिषेकया परिवृत्त्या राज्ञो भोगाद्वहिष्कृतया दास्या च सह वावातां राज्ञो वल्लभां भुजिष्याम अश्वेन समयोजयन्निति संबन्ध इति केचित् । अपरे तु वावाताशब्दो राज्ञो मध्यमजातीयद्वितीयभार्यावाची । तदुक्तमैतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीयपञ्चिकास्थद्वाविंशतिखण्डस्थवावातेतिप्रतीकव्याख्यानावसरे--राज्ञा हि त्रिविधाः स्त्रिय. उत्तममध्यमाधमजातीयाः । तासां मध्ये उत्तमजाते क्षत्रियाया महिषीति नाम ।

नियुक्तास्तत्रपशवस्तत्तदुद्दिश्यदैवतम् ॥ उरगाःपक्षिणश्चैवयथाशास्त्रंप्रचोदिताः ॥ ३० ॥ शामित्रेतुहयस्तत्रतथाजलचराश्चये ॥ ऋषिभिःसर्वमेवैतन्नियुक्तंशास्त्रतस्तदा ॥ ३१ ॥ पशूनांत्रिशतंतत्रयूपेषुनियतंतदा ॥ अश्वरत्नोत्तमंतत्रराज्ञोदशरथस्यह ॥ ३२ ॥ कौसल्यातंहयंतत्रपरिचर्यसमंततः ॥ कृपाणैर्विशशासैनंत्रिभिःपरमयामुदा ॥ ३३ ॥ पतत्रिणातदासार्धंसुस्थितेनचचेतसा ॥ अवसद्रजनीमेकांकौसल्याधर्मकाम्यया ॥ ३४ ॥ होताऽध्वर्युस्तथोद्गाताहयेनसमयोजयन् ॥ महिष्यापरिवृत्त्याथवावातामपरांतथा ॥ ३५ ॥ पतत्रिणस्तस्यवपामुद्धृत्यनियतेंद्रियः ॥ ऋत्विक्परमसंपन्नःश्रपयामासशास्त्रतः ॥३६॥ धूमगंधंवपायास्तुजिघ्रतिस्मनराधिपः ॥ यथाकालंयथान्यायंनिर्णुदन्पापमात्मनः ॥ ॥ ३७ ॥ हयस्ययानिचांगानितानिसर्वाणिब्राह्मणाः ॥ अग्नौप्रास्यंतिविधिवत्समस्ताःषोडशर्त्विजः ॥ ३८ ॥ प्लक्षशाखासुयज्ञानामन्येषांक्रियतेहविः ॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यवैतसोभाग इष्यते ॥३९॥ त्र्यहोश्वमेधःसंख्यातःकल्पसूत्रेणब्राह्मणैः ॥ चतुष्टोममहस्तस्यप्रथमंपरिकल्पितम् ॥ ॥४०॥उक्थ्यंद्वितीयंसंख्यातमतिरात्रंतथोत्तरम् ॥ कारितास्तत्रबहवोविहिताःशास्त्रदर्शनात् ॥४१॥ ज्योतिष्टोमायुषीचैवमतिरात्रौविनिर्मितौ ॥ अभिजिद्विश्वजिच्चैवमाप्तोर्यामोमहाक्रतुः ॥ ४२ ॥ प्राचींहोत्रेददौराजादिशंस्वकुलवर्धनः ॥ अध्वर्यवेप्रतीचींतुब्रह्मणेदक्षिणांदिशम् ॥ ४३ ॥

मध्यमजातेर्वैश्याया: वावातेति । अधमजातेः शूद्रायाः परिवृक्तिरिति । अत एवाश्वलायनसूत्रे दशमाध्यायेऽष्टमखण्डस्थवावातेति प्रतीकं गृहीत्वा द्वितीया भार्येति व्याख्यात नारायणवृत्तिकृता ॥ ३५ ॥ वपां चन्द्राख्य मेदः । चन्द्र नाम मेदोस्ति तदुद्धरति नाम्य वपा विद्यते इति सूत्रात् । परमेण श्रौतप्रयोगचातुर्येण सपन्नो युक्तः ॥ ३६ ॥ नराधिपो दशरथः ॥ ३७ ॥ हयस्येति । सर्वाणि ब्राह्मणा इति । अत्र गुरोरपि लघूच्चारणतया लघुकार्यकरत्वस्य छंदःशास्त्रे उक्तत्वान्न छंदोभंगः ॥ ३८ ॥ प्लक्षेति । अन्येषाम् अश्वमेधातिरिक्तयज्ञानां पाशुक हविः प्लक्षशाखासु निधाय अवधीयते । अश्वमेधे प्रधानस्य पशोरश्वस्य हविर्भागो वैतसे कटे निधाय अवदातव्यः इष्यते ॥ ३९ ॥ त्र्यह इति । अश्वमेधस्य त्रीणि सवनीयान्यहानि इति कल्पसूत्रेण तन्मूलब्राह्मणैश्च अश्वमेधस्त्र्यहः सख्यातः उक्तः । सवनीयाह्नां प्राधान्यात् । तानि त्र्यहोरात्राणि गणयति । चतुष्टोमशब्देन अग्निष्टोमः उत्तर तृतीयम् । शास्त्रदर्शनाद्विहिताः बहवः क्रतवः प्रधानाः तत्र कारिता. ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ताना ज्योतिरित्यादि । आयुरायुष्टोमः । अतिरात्राविति द्विवचनात् अतिरात्रस्य द्विः प्रयोगः यथा आप्तोर्यामाविति । महाक्रतुरिति । जातावेकवचनम् । एते मक्रा अत्र इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

विनिर्मिताकल्पेषु विहिता । स्वयमूविहिते । प्रजापतिरश्वमेधमसृजतेति श्रुतेः ॥ ४४ ॥ क्रतुमिति । धरां चतुर्दिगवच्छिन्नाम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भवानिति । भोग्यैकप्रयोजनत्वाद्भूमेः तया अस्माकं न किंचित्प्रयोजनम् । नापि चोरादिभ्यो रक्षणे वय शक्ताः ॥ ४७ ॥ तत्र हेतुमाह । रता इति । स्वाध्यायो वेदाध्ययनम् । तेन दण्डादावस्माकमधिकारोपि नेति ध्वनितम् । भूमिपेति । अनेन तवैवैषा योग्येति त्वमेव निष्क्रयेण पुनरिमां गृहाणेति सूचितम् । तदाह । निष्क्रयमिति । मूल्यमित्यर्थः । ननु भुवो मूल्य दातुमशक्यम्—अतःकिंचिदेवेति ॥ ४८ ॥ किंचित्पदार्थानाह । मणिरत्नम् अनर्घ्यरत्नम् । तस्यापि राजार्हत्वादाह । सुवर्णमिति । यद्वा समुद्यतम् उपस्थित यत्किंचिदेव भवच्छक्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ दशशतसहस्राणि दशलक्षमिति यावत् ॥ ५० ॥ सुवर्ण पोडशमापकम् । चतुर्गुण चत्वारिंशत्कोटिम् । ततः सर्वे ऋत्विजः

उद्गात्रेतुतथोदीचींदक्षिणैषाविनिर्मिता ॥ अश्वमेधेमहायज्ञेस्वयंभूविहितेपुरा ॥४४॥ क्रतुंसमाप्यतुतदान्यायतःपुरुषर्षभः ॥ ऋत्विग्भ्योहिददौ राजाधरांतांकुलवर्धनः ॥ ४५ ॥ एवंदत्त्वाप्रहृष्टोभूच्छ्रीमानिक्ष्वाकुनंदनः ॥ ऋत्विजस्त्वब्रुवन्सर्वेराजानंगतकिल्बिषम् ॥ ४६ ॥ भवानेवमहीं कृत्स्नामेकोरक्षितुमर्हति ॥ नभूम्याकार्यमस्माकंनहिशक्ताःस्मपालने ॥४७॥ रताःस्वाध्यायकरणेवयंनित्यंहिभूमिप ॥ निष्क्रयंकिंचिदेवेहप्रयच्छतुभवानिति ॥४८॥ मणिरत्नंसुवर्णंवागावोयद्वासमुद्यतम् ॥ तत्प्रयच्छनृपश्रेष्ठधरण्यानप्रयोजनम्॥४९॥एवमुक्तोनरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ गवांशतसहस्राणिदशतेभ्योददौनृपः ॥ ५० ॥ दशकोटिंसुवर्णस्यरजतस्यचतुर्गुणम् ॥ ऋत्विजस्तुततःसर्वेप्रददुःसहितावसु ॥ ५१ ॥ ऋष्यशृंगायमुनयेवसिष्ठायचधीमते ॥ ततस्तेन्यायतःकृत्वाप्रविभागंद्विजोत्तमाः ॥५२॥ सुप्रीतमनसःसर्वेप्रत्यूचुर्मुदिताभृशम्॥ततःप्रसर्पकेभ्यस्तुहिरण्यं सुसमाहितः ॥ ५३ ॥ जांबूनदंकोटिसंख्यंब्राह्मणेभ्योददौतदा ॥ दरिद्रायद्विजायाथहस्ताभरणमुत्तमम् ॥ ५४ ॥ कस्मैचिद्याचमानाय ददौराघवनंदनः ॥ ततःप्रीतेषुविधिवद्विजेषुद्विजवत्सलः ॥ ५५ ॥ प्रणाममकरोत्तेषांहर्षव्याकुलितेंद्रियः ॥ तस्याशिषोथविविधाब्राह्मणैः समुदाहृताः ॥ ५६ ॥ उदारस्यनृवीरस्यधरण्यांपतितस्यच ॥ ततःप्रीतमनाराजाप्राप्ययज्ञमनुत्तमम् ॥ ५७ ॥ पापापहंस्वर्नयनंदुस्तरंपार्थिवर्षभैः ॥ ततोब्रवीदृष्यशृंगंराजादशरथस्तदा ॥ ५८ ॥ कुलस्यवर्धनंतत्तुकर्तुमर्हसिसुव्रत । तथेतिचसराजानमुवाचद्विजसत्तमः ॥ ५९ ॥ भविष्यंतिसुताराजंश्चत्वारस्तेकुलोद्वहाः ॥ ६० ॥

सहिताः दक्षिणाप्राप्त सर्वं वसु धनमगीकृत्य विभागाय ऋष्यशृङ्गवसिष्ठाभ्या प्रददुः तस्य पुरो न्यस्तवंतः ॥ ५१ ॥ तदाह । ऋष्येति । प्रविभाग कृत्वा वसिष्ठादिद्वारा विभज्य गृहीत्वेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ सुप्रीतेति । संतुष्टाः सतः अत्यन्त मुदिताः स्म इत्यूचुः । राजानमिति शेषः । प्रसर्पकेभ्यः अभ्यागतेभ्यः ॥ ५३ ॥ जाबूनद जबूनदीप्रभव सुवर्णम् । कोटिशब्दोऽनतवाची । अथ सर्वदक्षिणादानानतर याचमानाय दरिद्राय कस्मैचिद्दातव्यवस्त्वंतराभावात् हस्ताभरणमेव ददौ ॥ ५४ ॥ तत. तेन हस्ताभरणदानेनेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ विविधाः आशिषः आब्रह्मन्नायुष्मतम् इत्याद्याः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ स्वर्नयन स्वर्गप्रापकम् । दुस्तर प्राकृतैः राजभिः अप्राप्तसमाप्तिकम् ॥ ५८ ॥ कुलस्य वर्धन तादृशं कर्म ॥ ५९ ॥ ६० ॥

पुनरप्युवाच पुत्रजननकर्मणे पुनरपि प्रेरयामासेत्यर्थः । यद्यपि पुत्रकामेष्टयैव पुत्रावाप्तिः संभवति । तथापि तपोरतस्य वैश्यस्य श्रावणस्य वधे तद्वियोगातुरतपोरततन्मातापितृमरणेन च ब्रह्मवधसमपापोत्पत्त्या तत्प्रायश्चित्तत्वेनाश्वमेधानुष्ठानं बोध्यम् ॥ ६१ ॥ यौंचमानः ॥ ॥ इति श्रीरामा० श्रीरा० वा० आ० बा० चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ मेधावीति । मेधावी अशेषवेदशाखाधारणयोग्यबुद्धिमान् वेदज्ञः स्वरूपतोऽर्थतश्च वेदतत्त्ववित् स ऋष्यशृङ्गः प्रतिश्रुतार्थनिर्वाहाय किं कर्तव्यमिति निश्चेतुं किंचित्कालं ध्यात्वा समाधिं कृत्वा इदमुत्तरम् इदमिह उत्तरानुष्ठेयकार्यमिति निश्चित्य पश्चाल्लब्धसंज्ञः समाध्युत्थितः तं नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमब्रवीत्तदाह । इष्टिमिति । पुत्रीया पुत्रप्राप्तिकारणभूता पुत्रकारणात् पुत्रप्राप्तिहेतोः अथर्वशिरसि अथर्ववेदप्रोक्तैर्मन्त्रैः विधानतः कल्पसूत्रतः सिद्धां नियतफलत्वेन प्रसिद्धामिष्टिं करिष्यामीति । उक्त्वेति शेषः ॥ २ ॥ तत इति । मन्त्रदृष्टेन मन्त्रपूर्वकतया कल्पसूत्रे दृष्टेन ॥ ३ ॥ तत इति । तत्रेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ता इति । समेत्य । अन्तर्धानशक्त्या इतरानवलोकमिति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कुतस्तस्य गुणाद्याधान

सतस्यवाक्यंमधुरंनिशम्यप्रणम्यतस्मैप्रयतोनृपेंद्रः ॥ जगाममहर्षंपरमंमहात्मातमृष्यशृंगंपुनरप्युवाच ॥६१॥ इति श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये बालकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ मेधावीतुततोध्यात्वासकिंचिदिदमुत्तरम् ॥ लब्धसंज्ञस्ततस्तंतुवेदज्ञोनृपमब्रवीत् ॥१॥ इष्टिंतेऽहंकरिष्यामिपुत्रीयांपुत्रकारणात् ॥ अथर्वशिरसिप्रोक्तैर्मंत्रैःसिद्धांविधानतः ॥ २ ॥ ततःप्राक्रमदिष्टिंतांपुत्रीयांपुत्रकारणात् ॥ जुहावाग्नौचतेजस्वीमंत्रदृष्टेनकर्मणा ॥ ३ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ भागप्रतिग्रहार्थंवैसमवेतायथाविधि ॥ ४ ॥ ताःसमेत्ययथान्यायंतस्मिन्सदसिदेवताः ॥ अब्रुवँल्लोककर्तारंब्रह्माणंवचनंततः ॥ ५ ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेनरावणोनामराक्षसः ॥ सर्वान्नोबाधतेवीर्याच्छासितुंतंनशक्नुमः ॥ ६ ॥ त्वयातस्मैवरोदत्तःप्रीतेनभगवंस्तदा ॥ मानयंतश्चतंनित्यंसर्वंतस्यक्षमामहे ॥ ७ ॥ उद्वेजयतिलोकांस्त्रीनुच्छ्रितान्द्वेष्टिदुर्मतिः ॥ शक्रंत्रिदशराजानंप्रधर्षयितुमिच्छति ॥ ८ ॥ ऋषीन्यक्षान्सगंधर्वान्ब्राह्मणानसुरांस्तदा ॥ अतिक्रामतिदुर्धर्षोवरदानेनमोहितः ॥९॥ नैनंसूर्यःप्रतपतिपार्श्वेवातिनमारुतः ॥ चलोर्मिमालीतंदृष्ट्वासमुद्रोपिनकंपते ॥ १० ॥ तन्महन्नोभयंतस्माद्राक्षसाद्घोरदर्शनात् ॥ वधार्थंतस्यभगवन्नुपायंकर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ एवमुक्तःसुरैःसर्वैश्चिंतयित्वाततोब्रवीत् ॥ हंतायंविदितस्तस्यवधोपायोदुरात्मनः ॥ १२ ॥ तेनगंधर्वयक्षाणांदेवतानांचरक्षसाम् ॥ अवध्योऽस्मीतिवागुक्तातथेत्युक्तंचतन्मया ॥ १३ ॥ नाकीर्तयदवज्ञानात्तद्रक्षोमानुषांस्तदा ॥ तस्मात्समानुषाद्वध्योमृत्युर्नान्योस्यविद्यते ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वाप्रियंवाक्यंब्रह्मणासमुदाहृतम् ॥ देवामहर्षयः सर्वेप्रहृष्टास्तेऽभवंस्तदा ॥ १५ ॥

क्षमवीर्यलाभ इत्यत आह । त्वयेति । मानयतः सर्वदेवताधध्यत्वरूपत्वाद्दत्तवरं परिपालयत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ उच्छ्रितान्सपत्न्यादिभिरधिकान् । त्रिदशराजानमिति । समासान्तोऽनित्यत्वान्न कृतः । प्रधर्षयितुमिच्छतीत्युक्तेरेतदुत्तरकालमिन्द्रजित्कृत इन्द्रबन्ध इति ज्ञायते ॥ ८ ॥ असुरान् राहुप्रमुखान् ॥ ९ ॥ प्रतपति प्रतापयतीत्यर्थः । क्रौर्यातिशयद्योतकम् । एतज्जातीयं न वाति नाधिकं वाति । चंचलोर्मिमालास्वभावोपि न कंपते इति विरोधालंकारः ॥ १० ॥ तत्तस्मात्कारणात् तस्मात् उक्तगुणविशिष्टात् ॥ ११ ॥ एवमिति । भगवान्ब्रह्मेति शेषः । हंतेति । अनुकंपायाम् ॥ १२ ॥ तेनेति । तथास्त्वित्युक्तमिति योजना ॥ १३ ॥ नेति । तदा वरणसमये । मृत्युः मृत्युजनकः ॥ १४ ॥ १५ ॥

एतस्मिन्नतरे सर्वदेवतासंतोषकाले । विष्णुः सदा भूभारोद्धारादिकर्ता ॥ १६ ॥ वैनतेयो गरुडः । केयूरं बाहुभूषणम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मणा चेति । वद्यमान इत्यनुकृष्यते । समागत्येति । सब्रह्मभिर्देवैः । मिलित्वा ।
समाहितो देवकार्यतत्परः तमभिष्टूय सम्यक् स्तुत्वा । सन्नताः प्रणताः ॥ १८ ॥ त्वामिति । अस्मदुखहरणस्य त्वदेकसाध्यत्वात् अवतर्तुं नियोक्ष्यामहे । तदेवाह । राज्ञ इत्यादिना ॥ १९ ॥ धर्मज्ञस्येत्यादिराज
विशेषणानि ह्रीश्रीत्यादि राजपत्नीविशेषण च अवतारयोग्यताव्ननाय ॥ २० ॥ आत्मान सोपकरणमात्मानम् । अन्येद्युः पाचजन्यात्मा कैकेय्या भरतोभवत् । तदन्येद्युः सुमित्रायामनतात्मा च लक्ष्मणः ।
सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नो द्वौ जातौ युगपत्प्रिये इति पाद्मोक्तेः । अत्रात्मानमित्युक्त्या शखचक्रानतानामपि भगवद्रूपता सूचिता । हुंकारेण मत्रानिव पांचजन्य· शब्दमात्रेण सकलभुवनक्षोभकत्वाद्विष्णुतुल्य एवेति

एतस्मिन्नंतरेविष्णुरुपयातोमहाद्युतिः ॥ शंखचक्रगदापाणिःपीतवासाजगत्पतिः ॥१६॥ वैनतेयंसमारुह्यभास्करस्तोयदंयथा ॥ तप्तहाटककेयूरो
वंद्यमानःसुरोत्तमैः ॥ १७ ॥ ब्रह्मणाचसमागत्यतत्रतस्थौसमाहितः ॥ तमब्रुवन्सुराःसर्वेतमभिष्टूयसन्नताः ॥ १८ ॥ त्वांनियोक्ष्यामहेविष्णो
लोकानांहितकाम्यया ॥ राज्ञोदशरथस्यत्वमयोध्याधिपतेर्विभो ॥ १९ ॥ धर्मज्ञस्यवदान्यस्यमहर्षिसमतेजसः ॥ अस्यभार्यासुतिसृषुह्रीश्री
कीर्त्युपमासु च ॥ २० ॥ विष्णोपुत्रत्वमागच्छकृत्वात्मानंचतुर्विधम् ॥ तत्रत्वंमानुषोभूत्वाप्रवृद्धंलोककंटकम् ॥ २१ ॥ अवध्यंदेवतैर्विष्णोस
मरेजहिरावणम् ॥ सहिदेवान्सगंधर्वान्सिद्धांश्चऋषिसत्तमान् ॥ २२ ॥ राक्षसोरावणोमूर्खोवीर्योद्रेकेणबाधते ॥ ऋषयश्चततस्तेनगंधर्वाप्सरस
स्तथा ॥ २३ ॥ क्रीडंतोनंदनवनेरौद्रेणविनिपातिताः ॥ वधार्थंवयमायातास्तस्यवैमुनिभिःसह ॥ २४ ॥ सिद्धगंधर्वयक्षाश्चततस्त्वांशरणंगताः॥
त्वंगतिःपरमादेवसर्वेषांनःपरंतप ॥ २५ ॥ वधायदेवशत्रूणांनृणांलोकेमनःकुरु ॥ एवंस्तुतस्तुदेवेशोविष्णुस्त्रिदशपुंगवः ॥ २६ ॥ पितामहपुरो
गांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः ॥ अब्रवीत्त्रिदशान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान् ॥ २७ ॥ भयंत्यजतभद्रंवोहितार्थंयुधिरावणम् ॥ सपुत्रपौत्रंसामात्य
समंत्रिज्ञातिबांधवम् ॥ २८ ॥ हत्वाक्रूरंदुराधर्षंदेवर्षीणांभयावहम् ॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ २९ ॥ वत्स्यामिमानुषेलोकेपालय
न्पृथिवीमिमाम् ॥ एवंदत्त्वावरंदेवोदेवानांविष्णुरात्मवान् ॥ ३० ॥ मनुष्येचिंतयामासजन्मभूमिमथात्मनः ॥ ततःपद्मपलाशाक्षःकृत्वात्मानं
चतुर्विधम् ॥ ३१ ॥ पितरंरोचयामासतदादशरथंनृपम् ॥ ततोदेवर्षिगंधर्वाः सरुद्राःसाप्सरोगणाः ॥ स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम्
॥ ३२ ॥ तमुद्धतंरावणमुग्रतेजसंप्रवृद्धदर्पंत्रिदशेश्वरद्विषम् ॥ विरावणंसाधुतपस्विकंटकंतपस्विनामुद्धरतंभयावहम् ॥ ३३ ॥

बोध्यम् । चतुर्विधमिति चातुर्विध्यविधान रावणेंद्रजिल्लवणगधर्ववधादीना प्रत्येकं देवकार्यरूपाणां सद्भावात् ॥ २१ ॥ कुतो ममैव नियोगस्तत्राह । अवध्यमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ रौद्रेण कृत्याकृत्यविचार
शून्येन । वधार्थं वधप्रार्थनार्थम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ वधायेति । नृणा लोके इति । अस्य अवतरितुमिति शेष· ॥ २६ ॥ धर्मसहितान् धर्मसहितानित्यर्थः । धर्मसहितमिति वा पाठः ॥ २७ ॥ २८ ॥
हत्वेति । हत्वा वत्स्यामीति योजना ॥ २९ ॥ ३० ॥ मानुष्ये इति । मनुष्यलोके यथा देवैराज्ञप्त तथा आत्मनो जन्मभूमि चिंतयामास योग्यत्वेन विचारयामास । ततः विचारानंतरम् ॥ ३१ ॥ रोचयामास
ऐच्छत् । स्तुतिभिस्तुष्टुवुः ॥ ३२ ॥ स्तुत्या च यदुक्तवदाह । तमिति । रावणम् उद्धर समूलमुन्मूलय । विरावणं विशेषेण त्रिलोकीक्रंदन तपस्विनां भयावहमित्यन्वयः । रावणस्मरणेनातिभीतचित्तानां देवानां कौ

तमित्यस्य पुनरुक्तिर्न दोषाय । अत्र इंद्रादिदेवानां सपितामहानां नियोजकत्वं विमोश्च नियोज्यत्वं न दोषः लीलात्वादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३३ ॥ तमिति । त हत्वैवेत्यन्वयः । सबांधवमिति । अनेन लवणादि वधसूचनम् । हे सुरेंद्र उपेंद्र गुप्तम् । अर्थात्त्वयेति शेषः । गतदोषकल्मष दोषा रागादयः तद्रूपकल्मषहीनं स्वर्लोकं वैकुंठाख्यं गतज्वरः स्वभावतो निवृत्ताशेषतापः ॥ ३४ ॥ त्वंस्मानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभि० श्रीस०,वा० आ० बा० पचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥ तत इति । नियुक्तः प्रार्थितः । यद्वा आज्ञप्त इत्यर्थः । अत एव जानन्नपि वधोपायमज्ञ इव तेषामविनीतत्वलज्जापरिहाराय तान्प्रप्रच्छेत्यर्थः । जानन्वधोपायमिति शेषः ॥ १ ॥ उपाय इति । यमुपायमास्थाय तमहं निहन्या स तस्य वधे उपायः क इत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ स हीति । लोकपूर्वजः । सर्वलोकसमष्टित्वात् । 'हिरण्यगर्भः समवर्ततात्रे' इति श्रुतेश्च । यद्वा ब्रह्मा चतुर्मुखः । लोकपूर्वजत्व च हिरण्यगर्भतादात्म्याध्यासेन ॥ ४ ॥ संतुष्ट इति । मानुषमिलेभ्यः प्राणिमात्रेभ्यो भय न भवेदिति न ददावि

तमेवहत्वासबलंसबांधवंविरावणंरावणमुग्रपौरुषम् ॥ स्वर्लोकमागच्छगतज्वरश्चिरंसुरेंद्रगुप्तंगतदोषकल्मषम् ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० बा० पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ततोनारायणोविष्णुर्नियुक्तःसुरसत्तमैः ॥ जानन्नपिसुरानेवंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ उपायःकोवधेऽस्य राक्षसाधिपतेः सुराः ॥ यमहंतंसमास्थायनिहन्यामृषिकंटकम् ॥ २ ॥ एवमुक्ताःसुराःसर्वेप्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययम् ॥ मानुषंरूपमास्थायरावणंजहि संयुगे ॥ ३ ॥ सहितेपे तपस्तीव्रंदीर्घकालमरिंदमः ॥ येनतुष्टोभवद्ब्रह्मालोककृल्लोकपूर्वजः ॥ ४ ॥ संतुष्टःप्रददौतस्मैराक्षसायवरंविभुः ॥ नानाविधेभ्योभूतेभ्योभयंनान्यत्र मानुषात् ॥ ५ ॥ अवज्ञाताःपुरातेनवरदानेहिमानवाः ॥ एवंपितामहात्तस्माद्वरदानेनगर्वितः ॥ ६ ॥ उत्सादयतिलोकांस्त्रीन्स्त्रियश्चाप्युपकर्षति ॥ तस्मात्तस्यवधोदृष्टोमानुषेभ्यःपरंतप ॥ ७ ॥ इत्येतद्वचनंश्रुत्वासुराणांविष्णुरात्मवान् ॥ पितरंरोचयामासतदादशरथंनृपम् ॥ ८ ॥ सचाप्यपुत्रोनृपतिस्तस्मिन्कालेमहामतिः ॥ अयजत्पुत्रियामिष्टिंपुत्रेप्सुररिसूदनः ॥ ९ ॥ सकृत्वानिश्चयं विष्णुरामंत्र्यचपितामहम् ॥ अंतर्धानंगतोदेवैःपूज्यमानो महर्षिभिः ॥ १० ॥ ततोवैयजमानस्यपावकादतुलप्रभम् ॥ प्रादुर्भूतंमहद्भूतंमहावीर्यं महाबलम् ॥ ११ ॥ कृष्णंरक्तांबरधरंरक्तास्यंदुंदुभिस्वनम् ॥ स्निग्धहर्यक्षतनुजश्मश्रुप्रवरमूर्धजम् ॥ १२ ॥ शुभलक्षणसंपन्नंदिव्याभरणभूषितम् ॥ शैलशृंगसमुत्सेधंदृप्तशार्दूलविक्रमम् ॥ १३ ॥

त्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ दृष्टः निश्चितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सचापीति । दशर थोपीत्यर्थः । तस्मिन्काले भगवदवतितीर्षाकाले । पुत्रियामिति । ह्रस्वश्छादसः ॥ ९ ॥ स इति । निश्चयम् अवतारविषयम् । आमंत्र्य साधयामीत्युक्त्वेत्यर्थः । अतर्धानं गत इति । तस्मादेव समाजादिति शेषः ॥ १० ॥ तत इति । अतर्धानानंतरमित्यर्थ. । अतर्धाय भगवानेव स्वतेजःसंभृतपायसमादाय ह्यग्नेः मकाशात्प्रादुर्भवति स्म । न ह्यन्यस्य भगवत्तेजोधारणे शक्तिरस्ति । तदेवाह । महद्भूतमिति । एको विष्णुर्महद्भूतमित्युक्तेः । अतुलप्रभ विद्युदादिवत् दृष्टिप्रतिघातकतेजोवत् । भूत प्राणी ॥ ११ ॥ कृष्ण कृष्णवर्णम् । स्निग्धाश्चिक्कणाः । हर्यक्षस्य सिंहस्येव तनुजाः लोमानि श्मश्रुप्रवराः मूर्द्धजाः केशाश्च यस्य तत् मुखस्थरोमाणि श्मश्रुप्रवरो मुखस्थं व्याप्त रोम ॥ १२ ॥ समुत्सेधः उच्छ्रायः । दृप्तशार्दूलवत् विक्रमः पादविन्यासो यस्य तत् ॥ १३ ॥

दिवाकरेति । तद्वत्प्रभामण्डलव्याप्तम् । तैदण्ये दृष्टांतः—दीप्तानलेत्यादि । तप्तेति । राजतो रजतविकारः अंतपरिच्छदः पिधानपात्रं यस्याः ताम् ॥ १४ ॥ पात्रीमिति । स्त्रीसामान्यादुत्प्रेक्षते पत्नीमिवेति । प्रगृह्येति । स्वयं दोर्भ्यां प्रगृह्य प्रादुर्भूतमित्यन्वयः । मायामयीमिव । इवशब्द एवार्थे । भगवतो मायैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ दशरथं समवेक्ष्येत्यन्वयः । प्राजापत्यं प्रजापतिना प्रेषितम् प्रजापतेः प्रजापालकाद्विष्णोः संभूतं तद्रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततः परं प्राजापत्यं मां विद्धीति तदुक्त्यनंतरं पूर्वं कृत्यात इव भीत एव तद्वचनश्रवणोत्तरं निर्भयः उवाचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ देवानर्चयता हयमेधेनेति शेषः ॥ १८ ॥ देवनिर्मितं देवेन प्रजापतिना निर्मितम् । धन्यं प्रशस्तम् ॥ १९ ॥ भार्याणाम् । संबंधसामान्ये षष्ठी । भार्याभ्य इत्यर्थः । आनुरूप्यं महिषीत्वयशःशील्गुणादिना ॥ २० ॥ हिरण्मयीं हिरण्यविकाराम् ॥ २१ ॥ मुदेति । अभिप्रदक्षिणं पुनःपुनः प्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ वित्तं धनम् ॥ २३ ॥ अद्भुतप्रख्यम् अद्भुताकारम् । संवर्तयित्वा समाप्य । कर्म पायसदानरूपम् ।

दिवाकरसमाकारंदीप्तानलशिखोपमम् ॥ तप्तजांबूनदमयींराजतांतपरिच्छदाम् ॥ १४ ॥ दिव्यपायससंपूर्णांपात्रींपत्नीमिवप्रियाम् ॥ प्रगृह्य विपुलांदोर्भ्यांस्वयंमायामयीमिव ॥ १५ ॥ समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदंदशरथंनृपम् ॥ प्राजापत्यंनरंविद्धिमामिहाभ्यागतंनृप ॥ १६ ॥ ततः परंतदाराजाप्रत्युवाचकृतांजलिः ॥ भगवन्स्वागतंतेस्तुकिमहंकरवाणिते ॥ १७ ॥ अथोपुनरिदंवाक्यंप्राजापत्योनरोब्रवीत् ॥ राजन्नर्चयता देवानद्यप्राप्तमिदंत्वया ॥१८॥ इदंतुनृपशार्दूलपायसंदेवनिर्मितम् ॥ प्रजाकरं गृहाणत्वंधन्यमारोग्यवर्धनम् ॥१९॥ भार्याणामनुरूपाणामश्नी तेतिप्रयच्छवै ॥ तासुत्वंलप्स्यसेपुत्रान्यदर्थंयजसेनृप ॥ २० ॥ तथेतिनृपतिःप्रीतःशिरसाप्रतिगृह्यताम् ॥ पात्रींदेवान्नसंपूर्णांदेवदत्तांहिरण्मयीम्॥ ॥ २१ ॥ अभिवाद्यचतद्भूतमद्भुतंप्रियदर्शनम् ॥ मुदापरमयायुक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ ततोदशरथःप्राप्यपायसंदेवनिर्मितम् ॥ बभूव परमप्रीतःप्राप्यवित्तमिवाधनः ॥ २३ ॥ ततस्तदद्भुतप्रख्यंभूतंपरमभास्वरम् ॥ संवर्तयित्वातत्कर्मतत्रैवांतरधीयत ॥ २४॥ हर्षरश्मिभिरुद्द्योतं तस्यांतःपुरमाबभौ ॥ शारदस्याभिरामस्यचंद्रस्येवनभोंशुभिः॥२५॥सोंतःपुरंप्रविश्यैवकौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ पायसंप्रतिगृह्णीष्वपुत्रीयंत्विद मात्मनः ॥ २६ ॥ कौसल्यायैनरपतिःपायसार्धंददौतदा ॥ अर्धादर्धंददौचापिसुमित्रायैनराधिपः ॥ २७ ॥ कैकेय्यैचावशिष्टार्धंददौपुत्रार्थकार णात् ॥ प्रददौचावशिष्टार्धंपायसस्यामृतोपमम् ॥ २८ ॥ अनुचिंत्यसुमित्रायैपुनरेवमहामतिः ॥ एवंतासांददौराजाभार्याणांपायसंपृथक्॥२९॥

तत्रैव अग्निकुंड एव ॥ २४ ॥ हर्षरश्मिभिः हर्षोद्भूतमुखकांतिभिः उद्योतं द्योतमानम् अंतःपुरं तद्वर्तिस्त्रीजातं शारदचंद्रस्य अंशुभिर्नभ इवेत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ कौसल्यायै इति । अर्धशब्दोत्र समप्रवि भागवाची । अर्धादर्धं तुरीयांशमित्यर्थः । अवशिष्टार्धम् अवशिष्टस्य चतुर्थांशस्य अर्धम् अष्टमांशमित्यर्थः । पुनरवशिष्टार्धम् अष्टमांशम् । अनुचिंत्येति । कैकेय्यपेक्षया ज्येष्ठत्वं कौसल्यापेक्षया कनिष्ठत्वं च सुमित्रायाः विचार्य पादोनांशार्धदानम् । तस्यै कनिष्ठत्वाच्च कैकेय्यै अष्टमांशदानम् । वल्लभायां समोगकर्मणि [illegible] एवं च [illegible] इत्याहुः ॥ अपरे तु राम भरतौ प्रत्येकं त्र्यंशौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ च अष्टमांशौ । तथाहि । कौसल्यायै दत्तार्धम् अर्धार्धं चतुर्थांशरूपं सुमित्रार्थं [illegible] । कौसल्यया [illegible] । [illegible] कौसल्यादत्तावशिष्टमर्धं ददौ । ततः कौसल्यादत्तावशिष्टस्य कैकेय्यै [illegible] विचार्य पुनरपि सुमित्रायै ददौ । तया दापयामासेत्यर्थः । [illegible] । तदुक्तं [illegible] ।

द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिनातपम् । अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा । अतः सभाविताां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः । तं वहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः । चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे । सा हि प्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपीति । अर्धार्धभागाभ्यामिति । अस्य स्वस्वलब्धांशसवध्यर्धार्धभागाभ्यामित्यर्थः । पृथगिति । विभज्येति शेषः । कतकस्याप्ययं रीतिरेव समतेत्याहुः । क्वचित्तु इत्युक्त्वा प्रददौ तस्यै हविषोर्धं नराधिपः । स्वयमेव सम कृत्वा भाग भागवतां वरः । अर्धादर्धं ददौ चापि कैकेय्यै स नराधिपः । चतुर्भाग द्विधा कृत्वा सुमित्रायै ददौ तदेति दृश्यमानः पाठ — स त्वसांप्रदायिक एव । तत्तद्दत्तभागजन्यस्य तत्तत्पुत्रैकवाक्यतौचित्येन अपरे तु व्याख्यैवात्र ज्यायसी । पाठांतरे व्याख्यांतरे च लक्ष्मणरामयोरेव भरतशत्रुघ्नयोरेवैकवाक्यतायां बीजालाभः । उक्त च पाद्मे — युग वसन्तुस्त एव सुस्निग्धौ रामलक्ष्मणौ । तथा भरतशत्रुघ्नौ पायसांशवशात्स्वत इतीति दिक ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ताश्चेति । प्राप्य प्रहर्षेण उदित विकसित चेतो यासां ताः स्त्रियः नरेंद्रस्य समानम् आत्मपातेन यथोचितव्यवहार मेनिरे इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ तत इति । महीपतेः स्त्रिय इत्यन्वयः । उत्तमपायसम् । उत्तमत्व च तस्य विष्णुतेजःसभृतत्वात् । हुताशनादित्यसमानतेजम इति । गर्भाणा स्त्रीग्ा च नत्रेण

ताश्चैवंपायसंप्राप्यनरेंद्रस्योत्तमस्त्रियः ॥ संमानंमेनिरेसर्वाःप्रहर्षोदितचेतसः ॥३०॥ ततस्तुताःप्राश्यतमुत्तमस्त्रियोमहीपतेरुत्तमपायसंपृथक् ॥ हुताशनादित्यसमानतेजसोऽचिरेणगर्भान्प्रतिपेदिरेतदा ॥ ३१ ॥ ततस्तुराजाप्रतिवीक्ष्यताःस्त्रियःप्ररूढगर्भाःप्रतिलब्धमानसः ॥ बभूवहृष्टस्त्रिदिवेयथाहरिःसुरेंद्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः ॥३२॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ पुत्रत्वंतुगतेविष्णौराज्ञस्तस्यमहात्मनः ॥ उवाचदेवताःसर्वाःस्वयंभूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥ सत्यसंधस्यवीरस्यसर्वेषांनोहितैषिणः ॥ विष्णोःसहायान्बलिनःसृजध्वंकामरूपिणः ॥ २ ॥ मायाविदश्चशूरांश्चवायुवेगसमाञ्जवे ॥ नयज्ञान्बुद्धिसंपन्नान्विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥ असंहार्यानुपायज्ञान्दिव्यसंहननान्वितान् ॥ सर्वास्त्रगुणसंपन्नानमृतप्राशनानिव ॥ ४ ॥ अप्सरःसुचमुख्यासुगंधर्वीणांतनूषुच ॥ यक्षपन्नगकन्यासुऋक्षविद्याधरीषुच ॥ ५ ॥ किन्नरीणांचगात्रेषुवानरीणांतनूषुच ॥ सृजध्वंहरिरूपेणपुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ॥ ६ ॥ पूर्वमेवमयासृष्टोजांबवानृक्षपुंगवः ॥ जृंभमाणस्यसहसाममवक्त्रादजायत ॥ ७ ॥

विशेषणम् ॥ ३१ ॥ प्रतिलब्धमानसः प्रतिलब्धशब्दः प्रतिलब्धस्वास्थ्यपरः तादृशं मानसं यस्येत्यर्थः । यद्वा पूर्णमनोरथ इत्यर्थः । यथाशब्दः चार्थे । त्रिदिवे हरिरिंद्रश्च हृष्ट इत्यर्थः । सुरेंद्रेत्यादि राजविशेषणम् । भगवद्दशगर्भसभवन तः अभिपूजितो मनसा स्तुतः ॥ ३२ ॥ खेंगमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ पुत्रत्वमिति । गते गतुमुपक्रांते ॥ १ ॥ सहायान् सहायकरणसमर्थान् । ननु कदाचिद्भगवान्प्रतिज्ञायापि नावतरेदेत उक्तम् । सत्यसंधस्येति । सत्यप्रतिज्ञस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ मायाविदः असुरादिमायासंहारसमर्थदैवमायाशक्तिमतः । जवे वेगविषये ॥ ३ ॥ असंहार्यानिति । परैरिति शेषः । संहननं शरीरम् । सर्वास्त्रगुणसंपन्नान् सर्वास्त्रनिवारणसामर्थ्यरूपगुणयुक्तान् । यद्वा प्रयोगोपसंहारादयः तद्गुणाः । अमृतप्राशनाः देवाः ॥ ४ ॥ गंधर्व्यो गंधर्वपत्न्यः ॥ ५ ॥ वानरीणां तनूषु वानरीशरीरसदृशशरीरासु अप्सरःप्रभृतिष्वित्यर्थः । हरिरूपेणेति । तस्मान्मद्रूपसयुक्ता मद्वीर्यसमतेजसः । उत्पत्स्यंति वधार्थं तु कुलस्य तव वानरा इति रावणविषये नंदिकेश्वरशापादेवमुक्तम् । तुल्यपराक्रमान् । स्वस्वतुल्यपराक्रमानित्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु त्वयापि स्वांशः स्रष्टव्य इति चेत्तत्राह । पूर्वमेवेति ।

पूर्वयुगे इत्यर्थः । तदुत्पत्तिप्रकारमाह । जृंभमाणस्येति । सहसा तत्क्षणे ॥ ७ ॥ एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ८ ॥ ९ ॥ वानरेंद्रमिति । ननु राघवसहायार्थं तत्तत्स्त्राववतारकरणप्रेरणाद्वालिनोवतारस्यतदसहायत्वात् किमर्थोयमवतार इति चेत् दुंदुभ्यादिवधार्थं तदवतारस्यावश्यकत्वात्पुत्रद्वारा तस्यापि राघवसहायार्थत्वाच्च दुंदुभ्यादिवधेनापि तत्साहाय्यकरणाच्च अस्यापि भगवदवतारात्पूर्वमुत्पत्तिर्ज्ञेया । तपनः सूर्यः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पावकस्य अग्नेः । अत्यरिच्यत ततोऽधिकोभवदित्यर्थः ॥ १३ ॥ रूपेति । रूपलक्षणेन द्रविणेन युक्तौ । रूपसमतौ रूपत्त्वेन सर्वलोकसमतावित्यर्थः ॥ १४ ॥ पर्जन्य' तदभिमानिनी देवता । धर्मपुत्रोऽपरः सुषेण इति युद्धकांडे वक्ष्यति । अत्र तु वरुणपुत्र उक्तः ॥ १५ ॥ वज्रसहनन वज्रवदभेद्य शरीर तेनोपेतो युक्तः ॥ १६ ॥ दशग्रीववधोद्यता इति । अस्य ये

तेतथोक्ताभगवतातत्प्रतिश्रुत्यशासनम् ॥ जनयामासुरेवंतेपुत्रान्वानररूपिणः ॥ ८ ॥ ऋषयश्चमहात्मानःसिद्धविद्याधरोरगाः ॥ चारणाश्चसुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ ९ ॥ वानरेंद्रंमहेंद्राभमिंद्रोवालिनमात्मजम् ॥ सुग्रीवजनयामासतपनस्तपतांवरः ॥ १० ॥ बृहस्पतिस्त्वजनयत्तारंनाममहाकपिम् ॥ सर्ववानरमुख्यानांबुद्धिमतमनुत्तमम् ॥ ११ ॥ धनदस्यसुतःश्रीमान्वानरोगंधमादनः ॥ विश्वकर्मात्वजनयन्नलंनाममहाकपिम् ॥१२॥ पावकस्यसुतः श्रीमान्नीलोग्निसदृशप्रभः ॥ तेजसायशसावीर्यादत्यरिच्यतवीर्यवान् ॥१३॥ रूपद्रविणसंपन्नावश्विनौरूपसंमतौ ॥ मैंदंचद्विविदंचैवजनयामासतुः स्वयम् ॥ १४ ॥ वरुणोजनयामाससुषेणंनामवानरम् ॥ शरभंजनयामासपर्जन्यस्तुमहाबलः ॥ १५ ॥ मारुतस्यौरसःश्रीमान्हनूमान्नामवानरः ॥ वज्रसंहननोपेतोवैनतेयसमोजवे ॥ १६ ॥ सर्ववानरमुख्येषुबुद्धिमान्बलवानपि ॥ तेसृष्टाबहुसाहस्रादशग्रीववधोद्यताः ॥ १७ ॥ अप्रमेयबलावीराविक्रांताःकामरूपिणः ॥ तेगजाचलसंकाशावपुष्मंतोमहाबलाः ॥ १८ ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छाःक्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे ॥ यस्यदेवस्ययद्रूपंवेषोयश्चपराक्रमः ॥१९॥ अजायतसमंतेनतस्यतस्यपृथक्पृथक्॥ गोलांगूलेषुचोत्पन्नाःकिंचिदुन्नतविक्रमाः॥२०॥ ऋक्षीषुचतथाजातावानराःकिंनरीषुच ॥ देवामहर्षिगंधर्वास्तार्क्ष्ययक्षायशस्विनः ॥ २१ ॥ नागाःकिंपुरुषाश्चैवसिद्धविद्याधरोरगाः ॥ बहवोजनयामासुर्हृष्टास्तत्रसहस्रशः ॥ २२ ॥ चारणाश्चसुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ वानरान्सुमहाकायान्सर्वान्वैवनचारिणः ॥ २३ ॥ अप्सरःसुचमुख्यासुतथाविद्याधरीषुच॥नागकन्यासुचतदागंधर्वीणांतनूषुच॥कामरूपबलोपेतायथाकामविचारिणः ॥२४॥ सिंहशार्दूलसदृशादर्पेणचबलेनच ॥ शिलाप्रहरणाःसर्वेसर्वेपर्वतयोधिनः ॥२५॥ नखदंष्ट्रायुधाःसर्वेसर्वेसर्वास्त्रकोविदाः ॥ विचालयेयुःशैलेंद्रान्भेदयेयुःस्थिरान्द्रुमान् ॥२६॥

भविष्यतीति शेषः ॥ १७ ॥ गजाचलसकाशाः गजसदृशाः पर्वतसदृशाश्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ गोपुच्छाः वानरविशेषाः । क्षिप्रमेव तत्तद्योनौ देवाना रत्यव्यवहितोत्तरकालमेव । रूप वर्णः । वेषः संस्थानविशेषः ॥ १९ ॥ तस्य तत्पुत्रस्य । तेन तदीयरूपवेषादिक पृथक्पृथगसांकर्येण अजायत । किंचिदुन्नतविक्रमाः देवावस्थातोपि किंचिदधिकपराक्रमा इत्यर्थः ॥ २० ॥ ऋक्षीषु ऋक्षशरीरासु । चस्त्वर्थे । किंनरीषुत्वित्यर्थः । एवमग्रेपि । तार्क्ष्याः तार्क्ष्यवंशजाः ॥ २१ ॥ नागाः सर्पाः ॥ २२ ॥ चारणाः देवबंदिनः । वनचारिणः वनवासिन इत्येकत्र परत्र वनस्थफलभक्षकानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सर्वास्त्रकोविदा इति । स्वयम्प्रतिभातसर्वास्त्रपरिहारोपाया इत्यर्थः । शिलाप्रहरणा इत्याद्युक्तेस्तेषामस्त्रप्रयोक्तृत्वाभावात् । विचालयेयुरित्यादौ शक्यार्थे लिङ् । विचालनशक्ता इत्यर्थः ॥ २६ ॥

आह्लवेयुः सतरेयुः ॥ २७ ॥ प्रभ्रतराः स्वच्छंदगर्नान् ॥ २८ ॥ नागेभांनि । अस्य पातयेयुरित्यनेनान्वयः ॥ २९ ॥ शतं शतसहस्राणि कोटिरित्यर्थः ॥ ते प्रागुक्ताः हरीणां प्रधानेषु यूथेषु मध्ये हरियूथपाः बभूवुः । यूथपश्रेष्ठान्वीरांश्च हरीन् जजनयन्नित्यर्थः । ऋक्षवतः पर्वतविशेषस्य प्रस्थान्सानून् उपतस्थुः आवर्तते स्म ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भ्रातरौ सुग्रीववालिनौ । सर्वे च तेऽपि । केचित्साक्षात् केचिन्न लादिद्वारेत्याह । नलमित्यादि ॥ ३३ ॥ अर्दयन् आर्दयन्नित्यर्थः । आडभावः आर्षः ॥ ३४ ॥ वाली जुगोपेत्यन्वयः । देवराजानुचारत्वादिति भावः ॥ ३५ ॥ विविधसंस्थानैः नानाप्रकारसन्निवेशैः । नाना व्यंजनलक्षणैः परस्परभेदव्यंजकतारतम्यलक्षणयुतैः ॥ ३६ ॥ अचलकूटः पर्वतशृङ्गम् । यूथपानामधिपैः यूथपाधिपैरित्यर्थः । भीमशरीररूपैः भयजनकशरीराकृतिभि ॥ ३७ ॥ सप्तदशः ॥ इति श्रीरामाभि[illegible]

क्षोभयेयुश्चवेगेनसमुद्रंसरितांपतिम् ॥ दारयेयुःक्षितिंपद्भ्यामाप्लवेयुर्महार्णवान् ॥ २७ ॥ नभस्तलंविशेयुश्चगृह्णीयुरपितोयदान् ॥ गृह्णीयुरपि मातंगान्मत्तान्प्रव्रजतोवने ॥ २८ ॥ नर्दमानांश्चनादेनपातयेयुर्विहंगमान् ॥ ईदृशानांप्रसूतानिहरीणांकामरूपिणाम् ॥ २९ ॥ शतंशतसहस्रा णियूथपानां महात्मनाम् ॥ तेप्रधानेषुयूथेषुहरीणांहरियूथपाः ॥ ३० ॥ बभूवुर्यूथपश्रेष्ठान्वीरांश्चाजनयन्हरीन् ॥ अन्येऋक्षवतःप्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः ॥ ३१ ॥ अन्येनानाविधाञ्छैलान्काननानिचभेजिरे ॥ सूर्यपुत्रंचसुग्रीवंशक्रपुत्रंचवालिनम् ॥ ३२ ॥ भ्रातरावुपतस्थुस्तेसर्वेचहरि यूथपाः ॥ नलंनीलंहनूमंतमन्यांश्चहरियूथपान् ॥ ३३ ॥ तेतार्क्ष्यबलसंपन्नाःसर्वेयुद्धविशारदाः ॥ विचरंतोऽर्दयन्सर्वान्सिंहव्याघ्रमहोरगान् ॥ ३४ ॥ महाबलोमहाबाहुर्वालीविपुलविक्रमः ॥ जुगोपभुजवीर्येणऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३५ ॥ तैरियंपृथिवीशूरैःसपर्वतवनार्णवा ॥ कीर्णाविविधसं स्थानैर्नानाव्यंजनलक्षणैः ॥ ३६ ॥ तैर्मेघवृंदाचलकूटसन्निभैर्महाबलैर्वानरयूथपाधिपैः ॥ बभूवभूर्भीमशरीररूपैःसमावृतारामसहायहेतोः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ निर्वृत्तेतुक्रतौतस्मिन्हयमेधेमहात्मनः ॥ प्रतिगृह्यामराभागा न्प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥ समाप्तदीक्षानियमःपत्नीगणसमन्वितः ॥ प्रविवेशपुरींराजासभृत्यबलवाहनः ॥ २ ॥ यथार्हंपूजितास्तेनराज्ञाच पृथिवीश्वराः ॥ मुदिताःप्रययुर्देशान्प्रणम्यमुनिपुंगवम् ॥ ३ ॥ श्रीमतांगच्छतांतेषांस्वगृहाणिपुरात्ततः ॥ बलानिराज्ञांशुभ्राणिप्रहृष्टानिचका शिरे ॥ ४ ॥ गतेषुपृथिवीशेषुराजादशरथःपुनः ॥ प्रविवेशपुरींश्रीमान्पुरस्कृत्यद्विजोत्तमान् ॥ ५ ॥ शांतयाप्रययौसार्द्धमृष्यशृंगःसुपूजितः ॥ अनुगम्यमानोराज्ञाचसानुयात्रेणधीमता ॥ ६ ॥

श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ प्रासंगिकदेवतावतारमुक्त्वा प्रकृतः प्रधानावतार उच्यते । निर्वृत्ते इत्यादि । निर्वृत्ते समाप्ते पुत्रोत्पत्ति विचित यज्ञेत्यंतो वृत्तानुवादः । हयमेधे इति । अस्य पुत्रेष्टियुते इति शेषः ॥ १ ॥ प्रविवेश प्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ २ ॥ मुनिपुंगवं वरिष्ठम् ऋष्यशृङ्गं च ॥ ३ ॥ शुभ्राणि दशरथदत्तवस्त्राभरणादिनाऽत्युज्ज्वलानि अत एव प्रहृष्टानि ॥ ४ ॥ द्विजोत्तमान् वसिष्ठादीन् ॥ ५ ॥ सानुयात्रेण समृत्येन राज्ञा दशरथेन अनुगम्यमानः ऋष्यशृंगः प्रययौ । स्वस्थानमिति शेषः ॥ ६ ॥

सर्वान् वसिष्ठादीनपि । तत्र पुरे ॥ ७ ॥ ऋतूनामिति । प्रथमार्थे षष्ठी । समाप्तुः समतीताः । नावमिके नवम्यां तिथौ । स्वार्थे ठक् ॥ ८ ॥ अदितिदैवत्ये पुनर्वसौ । पञ्चसु रविभौमशनिगुरुशुक्रेषु उच्च
सस्थेषु मेषमकरतुलाकर्कमीनस्थेषु । सचद्रगुरौ कर्कटे लग्ने स्थिते सति ॥ ९ ॥ उद्यमाने तत्र लग्ने उदय गच्छति सतीत्यर्थः । सर्वलोकनमस्कृतम् । अस्य सर्वलोकरूपश्चासौ नमस्कृतश्च तमित्यप्यर्थः ।
तेनादौ प्रादुर्भावसमये मात्रा विराड्रूपस्य दर्शनं ततस्तद्रूपदर्शनादिस्तुतया नमस्कृतः सन्मायया बाल्यभावं दधाविति सूचितम् ॥ १० ॥ विष्णोः शङ्खचक्रानतविशिष्टस्य विष्णोरित्यर्थः । शङ्खचक्रादेरभावादिति
भावः ॥ ११ ॥ देवानां वरेण देवश्रेष्ठेन ॥ १२ ॥ चतुर्भागः चतुर्न्यूनो भागः । चतुर्भागः पायसार्धस्य चतुर्थांशन्यूनो भागः । अत एव साक्षाद्विष्णोः सर्वैर्गुणैः समुदितः युक्तः । अस्य पांचजन्यावतारत्व
स्वधारकस्य विष्णोः साक्षाद्विष्णुत्वमुक्तम् । अनेन पांचजन्यस्यापि विष्णुत्वमेवेति सूचितम् । तदीयसर्वगुणवत्तासूचनेन अस्यापि रामतुल्यत्वं रामगायसांशसमपायसांशजन्यत्वं च सूचितम् ॥ १३ ॥ विष्णोरर्धेति ।

एवंविसृज्यतान्सर्वान्राजासंपूर्णमानसः ॥ उवाससुखितस्तत्रपुत्रोत्पत्तिंविचिंतयन् ॥ ७ ॥ ततोयज्ञेसमाप्तेतुऋतूनांषट्समत्ययुः ॥ ततश्च
द्वादशेमासेचैत्रेनावमिकेतिथौ ॥ ८ ॥ नक्षत्रेऽदितिदैवत्येस्वोच्चसंस्थेषुपंचसु ॥ ग्रहेषुकर्कटेलग्नेवाक्पताविंदुनासह ॥ ९ ॥ प्रोद्यमानेजगन्नाथंस
र्वलोकनमस्कृतम् ॥ कौसल्याऽजनयद्रामंदिव्यलक्षणसंयुतम् ॥ १० ॥ विष्णोरर्धंमहाभागंपुत्रमिक्ष्वाकुनंदनम् ॥ लोहिताक्षंमहाबाहुंरक्तोष्ठं
दुंदुभिस्वनम् ॥ ११ ॥ कौसल्याशुशुभेतेनपुत्रेणामिततेजसा ॥ यथावरेणदेवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ १२ ॥ भरतोनामकैकेय्यांजज्ञेसत्यप
राक्रमः ॥ साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागःसर्वैःसमुदितोगुणैः ॥ १३ ॥ अथलक्ष्मणशत्रुघ्नौसुमित्राऽजनयत्सुतौ ॥ वीरौसर्वास्त्रकुशलौविष्णोरर्धसम
न्वितौ ॥ १४ ॥ पुष्येजातस्तुभरतोमीनलग्नेप्रसन्नधीः ॥ सार्पेजातौतुसौमित्रीकुलीरेऽभ्युदितेरवौ ॥ १५ ॥ राज्ञःपुत्रामहात्मानश्चत्वारोजज्ञिरे
पृथक् ॥ गुणवंतोनुरूपाश्चरुच्याप्रोष्ठपदोपमाः ॥ १६ ॥ जगुःकलंचगंधर्वाननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ देवदुंदुभयोनेदुःपुष्पवृष्टिश्चखात्पतत् ॥ १७ ॥
उत्सवश्चमहानासीदयोध्यायांजनाकुलः ॥ रथ्याश्चजनसंबाधानटनर्तकसंकुलाः ॥ १८ ॥ गायनैश्चविराविण्योवादकैश्चतथापरैः ॥ विरेजु
र्विपुलास्तत्रसर्वरत्नसमन्विताः ॥ १९ ॥ प्रदेयांश्चददौराजासूतमागधवंदिनाम् ॥ ब्राह्मणेभ्योददौवित्तंगोधनानिसहस्रशः ॥ २० ॥

विष्णोः रामस्य । अर्धशब्दोत्र भागवाची न समांशवाची । तेन पायसाष्टमांशौ लक्ष्मणशत्रुघ्नाविति बोध्यम् ॥ १४ ॥ सार्पः आश्लेषा । कुलीरः कर्कटः । अभ्युदिते सति । अस्य उच्चस्थे इत्यर्थः । सौमित्री
इति । द्विवचनेन तयोर्यमत्वं सूच्यते ॥ १५ ॥ राज्ञ इति । पृथक् गुणवंतः प्रत्येकम् । अनन्यसाधारणगुणवंतः । अनुरूपाः ज्येष्ठकनिष्ठत्वादियोग्यव्यवहारवतः । रुच्या कान्त्या । प्रोष्ठपदेति । पूर्वभाद्रपदोत्तरा
भाद्रपदयोर्नाम । तयोश्च प्रत्येकं द्वे द्वे तारे इति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम् । तैत्तिरीयश्रुतिरपि-चत्वार एकमभिकर्मदेवाः-प्रोष्ठपदास इति यान्वदन्ति । तदुपमा इत्यर्थः ॥ १६ ॥ जगुरिति । रामाद्युत्पत्तिकाले
इति शेषः । पतदिति । अत्र अडभावश्छांदसः ॥ १७ ॥ गायनैः गायकैः । वादनैः वादकैः । विराविण्यः सशब्दाः । रथ्या इति विशेष्यम् । सर्वरत्नसमन्विताः नटाद्युद्देशेन क्षिप्तैः रत्नैर्युक्ताः ॥ १८ ॥ १९ ॥
प्रदेयान् पारितोषिकान् । सूताः पौराणिकाः मागधाः । वंशावलीकीर्तकाः । बंदिनःस्तुतिपाठकाः । सबंधसामान्ये षष्ठी । सूतादिसंबंधि यद्देयं पारितोषिकं तत्तेभ्यो ददावित्यन्वयः ॥ २० ॥

अतीत्येति । एकादशाहशब्दः सूतकांतोपलक्षणम् । अन्यथा क्षत्रियस्य द्वादशाह सूतकमिति स्मृतिविरोधः स्यात् । तथा च रामजन्मतस्त्रयोदशे दिने नामकरणमकरोदित्यर्थः । अस्य निरुक्तिः पूर्वं दर्शिता । श्रियः कमलवासिन्या रमणोयं यतो हरिः । तस्माच्छ्रीराम इत्यस्य नाम सिद्धं पुरातनम् । सहस्रनामसदृशं स्मरणान्मुक्तिदं नृणामिति पाद्मे उक्तम् ॥ २१ ॥ नामानि कुरुते नामकरणमकारयदित्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये लट् अंतर्भावितण्यर्थता च ॥ यत्तु कतकेन राज्ञो नामकरणादावनधिकार इत्युक्तम् अकरोदित्यत्र च पुरोहितद्वारेति शेषपूरणं कृतं–तत्र मानं चिन्त्यम् ॥ २२ ॥ ब्राह्मणान्भोजयामासेति । राजाज्ञयेति शेषः । बहु बहुमानपूर्वकमित्यर्थः ॥ २३ ॥ जन्मक्रियादीनि । तदाद्युपनयनांतानीत्यर्थः । अकारयत् । वसिष्ठो राज्ञेति शेषः । केतुः विरुदध्वजः । स यथा अन्नदानादिकीर्तिं ख्यापयति एवं इक्ष्वाकुकुलवैभवप्रकाशकः । रतिः प्रीतिः ॥ २४ ॥ स्वयम्भूः हिरण्यगर्भः स इव सर्वशक्तिमत्त्वेन संमतः ॥ २५ ॥ ज्ञानोपसपन्नाः तत्त्वज्ञानयुक्ता इति केचित् । गुणैः साधारणैः क्षमासाधारणैश्च

अतीत्यैकादशाहंतुनामकर्मतथाऽकरोत् ॥ ज्येष्ठंराममंमहात्मानंभरतंकैकयीसुतम् ॥ २१ ॥ सौमित्रिंलक्ष्मणमितिशत्रुघ्नमपरंतथा ॥ वसिष्ठःपरमप्रीतो नामानिकुरुतेतदा ॥ २२ ॥ ब्राह्मणान्भोजयामासपौरजानपदानपि ॥ अददद्ब्राह्मणानांचरत्नौघममलंबहु ॥ २३ ॥ तेषांजन्मक्रियादीनिसर्वकर्माण्यकारयत् ॥ तेषांकेतुरिवज्येष्ठोरामोरतिकरःपितुः ॥ २४ ॥ बभूवभूयोभूतानांस्वयंभूरिवसंमतः ॥ सर्वेवेदविदःशूराःसर्वेलोकहितेरताः ॥२५॥ सर्वेज्ञानोपसंपन्नाःसर्वेसमुदितागुणैः ॥ तेषामपिमहातेजारामःसत्यपराक्रमः ॥२६॥ इष्टःसर्वस्यलोकस्यशशांकइवनिर्मलः ॥ गजस्कंधेश्वपृष्ठेचरथचर्यासुसंमतः ॥ २७ ॥ धनुर्वेदेचनिरतःपितुःशुश्रूषणेरतः ॥ बाल्यात्प्रभृतिसुस्निग्धोलक्ष्मणोलक्ष्मिवर्धनः ॥ २८ ॥ रामस्यलोकरामस्यभ्रातुर्ज्येष्ठस्यनित्यशः ॥ सर्वप्रियकरस्तस्यरामस्यापिशरीरतः ॥ २९ ॥ लक्ष्मणोलक्ष्मिसंपन्नोबहिःप्राणइवापरः ॥ नचतेनविनानिद्रांलभतेपुरुषोत्तमः ॥ ३० ॥ मृष्टमन्नमुपानीतमश्नातिनहितंविना ॥ यदाहिहयमारूढोमृगयांयातिराघवः ॥ ३१ ॥ अथैनंपृष्ठतोभ्येतिसधनुःपरिपालयन् ॥ भरतस्यापिशत्रुघ्नोलक्ष्मणावरजोहिसः ॥ ३२ ॥ प्राणैः प्रियतरोनित्यंतस्यचासीत्तथाप्रियः ॥ सचतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथःप्रियैः ॥३३॥ बभूवपरमप्रीतोदेवैरिवपितामहः ॥ तेयदाज्ञानसंपन्नाःसर्वेसमुदितागुणैः ॥३४॥ ह्रीमंतःकीर्तिमंतश्चसर्वज्ञादीर्घदर्शिनः ॥ तेषामेवंप्रभावाणांसर्वेषांदीप्ततेजसाम् ॥ ३५ ॥ पितादशरथोहृष्टोब्रह्मालोकाधिपोयथा ॥ तेचापिमनुजव्याघ्रावैदिकाध्ययनेरताः ॥ ३६ ॥

सगुणैरित्यर्थः । तेषामिति । निर्धारणे षष्ठी । रामः । सर्वसद्गुण इति शेषः ॥ २६ ॥ इष्टः सर्वस्येत्यादि । गुणकथने पौनरुक्त्यं दाढर्याय । रथचर्यासु रणोचितरथप्रचारेषु ॥ २७ ॥ लक्ष्मिवर्धन इति । ह्रस्व आर्षः ॥ २८ ॥ रामस्य । सुस्निग्ध इति प्राक्तनेनान्वयः । स्वशरीरादपि । तस्य स्वात्मभूतस्य रामस्य प्रियकरः ॥ २९ ॥ रामस्य अपरः बहिः संचरन् प्राण इव लक्ष्मणः प्रियः । तदेवाह । न चेति ॥३०॥ मृगयाम् । आखेटमुद्दिश्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ परिपालयन् । रामशरीरमिति शेषः । अनेन लक्ष्मणस्य भक्त्यतिशय उक्तः । हि यतः शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजोऽतो रामावरजस्य भरतस्य । प्रिय इति शेषः । रामलक्ष्मणाविव भरतशत्रुघ्नौ परस्परप्रियावित्यर्थः ॥ ३२ ॥ तस्य शत्रुघ्नस्य । स भरत इति शेषः । तथा तस्य भरतस्य शत्रुघ्नः प्रियः आसीत् ॥ ३३ ॥ देवैः चतुर्भिर्दिक्पालैः यद्वा वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवैः । ते सर्वे रामादयः गुणैः समुदिताः युक्ताः । आसन्निति शेषः ॥ ३४ ॥ एवम्प्रभावाणां प्रागुक्तप्रभाववताम् । लाभेनेति शेषः । पिता हृष्ट इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ वैदिकाध्ययने वेदसंबंध्यध्ययने ॥ ३६ ॥

दारक्रिया विवाहः—कुमारस्य विशालाक्षं पांडुतां मुखमाददे । कपोलतलसंलीनपाणिः पद्मासनस्थित इत्यादियोगवासिष्ठोक्तरीत्या संसारासारत्वदर्शनेन जातानां मुखपांडुतादीनां कामकृतत्वसंभावनया
विवाहक्रियाचिंतनमिति बोध्यम् ॥ ३७ ॥ सोपाध्यायः सपुरोहितः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कौशिक कुशिकगोत्रापत्यम् । विलंबे शापत्रासात् द्वाराध्यक्षाः राजवेश्म त्वरया प्रविविशुः । तदागमननिवेदना
येति शेषः ॥ ४० ॥ संभ्रांतमनसः क्षुभितचित्ताः । तेन तदीयेन विश्वामित्रसवधिना ॥ ४१ ॥ इक्ष्वाकवे तद्वंशजत्वात्ताच्छब्द्यम् । समाहितः एकाग्रचित्तः ॥ ४२ ॥ ब्रह्माणं बृहस्पतिम् । बृहस्पतिर्देवानां
ब्रह्मेति श्रुतेः । सशितव्रत तीक्ष्णनियमम् ॥ ४३ ॥ उपहारयदिति । वसिष्ठेनेति शेषः । अडभावः आर्षः । राज्ञः अर्घ्यं राजप्रेरणया वसिष्ठानीतम् ॥ ४४ ॥ कुशलपदम् अनामयोपलक्षणम् । क्षत्रबंधु
मनामयमिति स्मृतेः । अव्यय वृद्धिम् ॥ ४५ ॥ पुनर्विशिष्य पृच्छति । कुशलमिति । विशेषप्रकारमाह । अपि ते इति । अपिः प्रश्ने । एवमग्रेपि । सामताः सन्नद्धाः नम्रा अपि । रिपवो जिताः अपि ॥ ४६ ॥

पितृशुश्रूषणरताधनुर्वेदेचनिष्ठिताः ॥ अत्रराजादशरथस्तेषांदारक्रियांप्रति ॥ ३७ ॥ चिंतयामासधर्मात्मासोपाध्यायःसबांधवः ॥ तस्याचिंतय
मानस्यमंत्रिमध्येमहात्मनः ॥ ३८ ॥ अभ्यागच्छन्महातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ सराज्ञोदर्शनाकांक्षीद्वाराध्यक्षानुवाचह ॥ ३९ ॥ शीघ्र
माख्यातमांप्राप्तंकौशिकंगाधिनःसुतम् ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यराज्ञोवेश्मप्रदुद्रुवुः ॥ ४० ॥ संभ्रांतमनसःसर्वेतेनवाक्येनचोदिताः ॥ तेगत्वाराज
भवनंविश्वामित्रमृषिंतदा ॥ ४१ ॥ प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायेक्ष्वाकवेतदा ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वासपुरोधाःसमाहितः ॥ ४२ ॥ प्रत्युज्जगामसंहृष्टो
ब्रह्माणमिववासवः ॥ सदृष्ट्वाज्वलितंदीप्त्यातापसंसंशितव्रतम् ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टवदनोराजाततोर्घ्यमुपहारयत् ॥ सराज्ञःप्रतिगृह्यार्घ्यंशास्त्रदृष्टेन
कर्मणा ॥४४॥ कुशलंचाव्ययंचैवपर्यपृच्छन्नराधिपम् ॥ पुरेकोशेजनपदेबांधवेषुसुहृत्सुच ॥ ४५ ॥ कुशलंकौशिकोराज्ञःपर्यपृच्छत्सुधार्मिकः ॥
अपितेसन्नताःसर्वेसामतारिपवोजिताः ॥ ४६ ॥ दैवंचमानुषं चैवकर्मतेसाध्वनुष्ठितम् ॥ वसिष्ठंचसमागम्यकुशलंमुनिपुंगवः ॥ ४७ ॥
(वसिष्ठश्च समागम्य प्रहसन्मुनिपुंगवः ॥ यथार्हंपूजयित्वैनं पप्रच्छ कुशलं तदा ॥) ऋषींश्चतान्यथान्यायंमहाभागउवाचह ॥ तेसर्वेहृष्ट
मनसस्तस्यराज्ञोनिवेशनम् ॥ ४८ ॥ विविशुःपूजितास्तेननिषेदुश्चयथार्हतः ॥ अथहृष्टमनाराजाविश्वामित्रंमहामुनिम् ॥ ४९ ॥ उवाचपर
मोदारोहृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ यथाऽमृतस्यसंप्राप्तिर्यथावर्षमनूदके ॥ ५० ॥ यथासदृशदारेषुपुत्रजन्माप्रजस्यवै ॥ प्रनष्टस्ययथालाभोयथाहर्षो
महोदयः ॥ ५१ ॥ तथैवागमनंमन्येस्वागतंतेमहामुने ॥ कंचतेपरमंकामंकरोमिकिमुहर्षितः ॥ ५२ ॥

दैवं कर्म होमदेवतार्चनादिकम् । मानुष कर्म सामभेदादिकम् । प्रथमतो राज्ञोऽनामयादि पृष्ट्वा राज्ञः प्रेरितार्घ्यदातृत्वेन ततो वसिष्ठेन समागम्य आलिंगनादि कृत्वा । कुशलमिति । अस्य पप्रच्छेति
शेषः । अनेन राजपुरोहितत्वकृतः पूर्वस्पर्धयेपदपमानो वसिष्ठस्य विश्वामित्रकृतः सूचितः । वसिष्ठश्च समागम्य प्रहसन्मुनिपुंगवः । यथार्ह पूजयित्वैन पप्रच्छ कुशल तदेति क्वचित्पाठः । तत्र पूर्वं मां
स्पर्धमानोपि मद्राजसन्निधौ आगत इति हासः ॥ ऋषीन्वामदेवादीन्यथान्याय सगत्य कुशल चोवाच । अत्र वामदेवादिभिः स्वस्थानस्थैरेव समागम्य स्वकार्यसिद्ध्ये तान् गृहीत्वैव ते स्वय च राजस
दन विविशुरित्यन्वयः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पूजिता इति । अस्य राज्ञेति शेषः ॥ ४९ ॥ परमोदारः परमदाता । हृष्टः पुलकितः । अनूदके इति । आर्ष दीर्घत्वम् ॥ ५० ॥ सदृशदारेषु जातिवयो
रूपगुणतुल्येषु । प्रनष्टस्य । निध्यादेरिति शेषः । महः पुत्रजन्माद्युत्सवः तस्मादुदयो यस्य स हर्षो यथा तथा ते आगमन मन्ये । अत्र स्वकार्यहर्षसाद्दश्यस्य आगमने उक्त्या तवागमनजहर्षस्य अ

निर्गाच्यत्व यज्यते । स्वागतं ते इति । भिन्न वाक्यम् । च परं क काम किंतु केन प्रकारेण करोमि कुर्यामीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ पात्रभूतः सर्वसेवायोग्यः । दिष्ट्या शुभा दृष्टेन । सुजीवितम् । अद्यैव तत्फलल्लाभादिति भावः ॥५३॥ पूर्वमिति । राजर्षिशब्दसाधकेन तपसा पूर्वम् अतिशयितकांतिमान् ॥ ५४ ॥ अनु पश्चात् ब्रह्मर्षित्वसाधकेन तपसा ब्रह्मर्षित्व प्राप्तः । अतो मया बहुधा बहुप्रकारेण राजर्षिब्रह्मर्षिप्रकारेण पूज्योसीत्यन्वयः । तदिति । परम पवित्रमिदं त्वदागमन यन्मम पुरोऽभूत् तदद्भुतम् अत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ हे प्रभो तव सदर्शनात् शुभक्षेत्र सकलपापामावविशिष्टसकलशुभजाधनपुण्यवद्देहं गतः प्राप्तवान् । तेन सफलजन्मता निष्पपता च ध्वनिता । इद शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते इति भगवद्गीतोक्तेः । तुभ्यमिति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ते यत्कार्यं प्रति यत्कार्यार्थमागमन तन्नया प्रार्थितः सन् ब्रूहि कथय ॥ ५६ ॥ स्वामिमतकार्ययोगेन अनुगृहीतोह त्वत्प्रयोजनस्य परिवृद्धि निष्पत्ति कर्तुमिच्छामि । विमर्शं करिष्यति न वेति संदेहम् ॥ ५७ ॥ तत्र

पात्रभूतोसिमे ब्रह्मन्दिष्ट्याप्राप्तोसिमानद ॥ अद्यमेसफलंजन्मजीवितंचसुजीवितम् ॥५३॥ यस्माद्विप्रेंद्रमद्राक्षंसुप्रभातानिशाममम ॥ पूर्वंराजर्षिशब्देनतपसाद्योतितप्रभः ॥ ५४ ॥ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तःपूज्योसिबहुधामया ॥ तदद्भुतमभूद्विप्रपवित्रंपरमंमम ॥ ५५ ॥ शुभक्षेत्रगतश्चाहंतवसंदर्शनात्प्रभो ॥ ब्रूहियत्प्रार्थितंतुभ्यंकार्यमागमनंप्रति ॥ ५६ ॥ इच्छाम्यनुगृहीतोहंत्वदर्थपरिवृद्धये ॥ कार्यस्यनविमर्शंचगंतुमर्हसिसुव्रत ॥ ५७ ॥ कर्ताचाहमशेषेणदैवतंहिभवान्मम ॥ ममचायमनुप्राप्तोमहानभ्युदयोद्विज ॥ तवागमनजःकृत्स्नोधर्मश्चानुत्तमोद्विज ॥ ५८ ॥ इतिहृदयसुखंनिशम्यवाक्यंश्रुतिसुखमात्मवताविनीतमुक्तम् ॥ प्रथितगुणयशोगुणैर्विशिष्टःपरमऋषिःपरमंजगामहर्षम् ॥ ५९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये च० बालकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वाराजसिंहस्यवाक्यमद्भुतविस्तरम् ॥ हृष्टरोमामहातेजाविश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ १ ॥ सदृशंराजशार्दूलतवैवभुविनान्यतः ॥ महावंशप्रसूतस्यवसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २ ॥ यत्तुमेहृद्गतंवाक्यंतस्यकार्यस्यनिश्चयम् ॥ कुरुष्वराजशार्दूलभवसत्यप्रतिश्रवः ॥ ३ ॥ अहंनियममातिष्ठे सिद्ध्यर्थंपुरुषर्षभ ॥ तस्यविघ्नकरौद्वौतुराक्षसौकामरूपिणौ ॥ ४ ॥ व्रतेतुबहुशश्चीर्णे समाप्त्यांराक्षसाविमौ ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चवीर्यवंतौसुशिक्षितौ ॥ ५ ॥

हेतुमाह । दैवत हीति । इतश्च न संदेह इत्याह । मम चेति । तवागमनजः कृत्स्नो धर्मः मम महानभ्युदयः प्राप्तः । हर्षातिशयाद्द्विजेति पुनरुक्तिर्न दोषाय ॥ ५८ ॥ इतीति । यतो हृदयसुखम् अत एव श्रुतिसुखम् । आत्मवता स्वाधीनेन । विनीतं विनययुक्तम् । प्रथितैः त्रिशङ्कुस्वर्गारोहणादिभिर्यशो यस्य । गुणैः शमदमादिभिः । परमऋषिः । ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥ ५९ ॥ धार्मेमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ७ ॥ तदिति । अद्भुतविस्तरं दैवतं हि भवान्ममेत्यायुक्तिरूपमाश्चर्यप्रपंचम् ॥ १ ॥ एतत्तवैव सदृशं नान्यतः नान्यस्य । तत्र हेतुगर्भं विशेषण—महावंशेत्यादि । वसिष्ठव्यपदेशिनः वसिष्ठनियोगवर्तिनः ॥ २ ॥ यत्त्विति । तस्य तत्प्रतिपाद्यस्य कार्यस्य निश्चय कर्तव्यत्वनिश्चयं सर्वथा करिष्यामीत्यंगीकारं कुरुष्व । कृत्वा च सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञो भव ॥ ३ ॥ अहमिति । सिद्ध्यर्थं यागार्थं नियमदीक्षाम् आतिष्ठे आस्थितोस्मि । तस्य यज्ञस्य ॥ ४ ॥ व्रते त्विति । बहुशश्चीर्णे समाप्तिकल्पे ।

(१) अत्रैकः सार्धश्लोकोऽधिकः क्वचित्पुस्तकापेक्षया ।

समाप्त्या समाप्तिसमये ॥ ५ ॥ नियमनिश्चये व्रतसंकल्पे अवधूते नाशिते तस्मिन् तत्संकल्पविषये यज्ञे च तथाभूते नाशिते सति ॥ ६ ॥ कृतश्रमः कृतवृथाप्रयासः अत एव निरुत्साहः तस्माद्देशादपाक्रमे निर्गतोस्मि । ननु भवद्भिः शापेनैव कुतस्तौ न नाशितौ तत्राह । न चेति । क्रोधमुत्स्रष्टुं शप्तुम् ॥ ७ ॥ तत्र हेतुमाह । तथाभूतेति । शापादिप्रवृत्त्यनर्हेत्यर्थः । अतः स्वपुत्रमित्यादि ॥ ८ ॥ बालानां कपोलसमीपशिखा काकपक्षः । नन्वनेन बालेन किं करिष्यसीत्यत्राह । शक्त इत्यादि । मया । पितृस्थानीयेनेति शेषः । दिव्यं तेजो वैष्णवं तेन । गुप्त इति शेषः ॥ ९ ॥ ये विकर्तारः विघ्नकर्तारः तेषां विनाशनेपि शक्तः किं पुनर्मद्यज्ञरक्षणे । मारीचसुबाहुसेनाभिप्रायेण तेपामिति बहुवचनम् । राज्ञो दानप्ररोचनामाह । श्रेयश्चेति । बहुरूपम् अन्नदानविवाहादिरूपम् । किं च मुखपाण्डुत्वादिनिवर्तकं बहुरूपं विपुलतरं परमार्थरूपं च श्रेयः आत्मस्वरूपं प्रदास्यामि वसिष्ठद्वारा दापयिष्यामि बोधयिष्यामीत्यर्थः । रामस्य शुद्धमुक्तस्वभावत्वेपि लोकानां तत्त्वबोधनमेव रामबोधनस्य फलं सनत्कुमारशापवशात्तिरोहितस्य ज्ञानस्य प्रादुर्भूतिश्च फलमिति बोध्यम् । तदुक्तमादित्यपुराणे–विज्ञानमेतदखिलं विश्वाकारमबुद्धयः । पश्यंति ज्ञानिनस्त्वेतदात्मस्वरूपमिदं जगत् । दुर्विज्ञेयं वसिष्ठेन रामाय कथितं पुरेति स्कंदे प्रतिशिवोक्तेः । योगवासिष्ठे स्फुटतरमेतत् । मुख्यश्रेयश्च विष्णुपुराणे द्वितीयांशे–तन्मह्यं प्रणताय त्वं यच्छ्रेयः परमं द्विज । तद्वदाखिलविज्ञानजलवीच्युदधिर्भवानिति राजप्रश्ने पुत्रस्वर्गादीनामापेक्षिकश्रेयस्त्वेपि न

तौमांसरुधिरौघेणवेदितामभ्यवर्षताम् ॥ अवधूतेतथाभूतेतस्मिन्नियमनिश्चये ॥ ६ ॥ कृतश्रमोनिरुत्साहस्तस्माद्देशादपाक्रमे ॥ नचमेक्रोधमुत्स्रष्टुंबुद्धिर्भवतिपार्थिव ॥ ७ ॥ तथाभूताहिसाचर्यानशापस्तत्रमुच्यते ॥ स्वपुत्रंराजशार्दूलरामंसत्यपराक्रमम् ॥ ८ ॥ काकपक्षधरंवीरंज्येष्ठंमेदातुमर्हसि ॥ शक्तोह्येषमयागुप्तोदिव्येनस्वेनतेजसा ॥ ९ ॥ राक्षसायेविकर्तारस्तेषामपिविनाशने ॥ श्रेयश्चास्मैप्रदास्यामिबहुरूपंनसंशयः ॥ ॥ १० ॥ त्रयाणामपिलोकानांयेनख्यातिंगमिष्यति ॥ नचतौराममासाद्यशक्तौस्थातुंकथंचन ॥ ११ ॥ नचतौराघवादन्योहंतुमुत्सहतेपुमान् ॥ वीर्योत्सिक्तौहितौपापौकालपाशवशंगतौ ॥ १२ ॥ रामस्यराजशार्दूलनपर्याप्तौमहात्मनः ॥ नचपुत्रगतंस्नेहंकर्तुमर्हसिपार्थिव ॥ १३ ॥ अहंतेप्रतिजानामिहतौतौविद्धिराक्षसौ ॥ अहंवेद्मिमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ १४ ॥ वसिष्ठोपिमहातेजायेचेमेतपसिस्थिताः ॥ यदितेधर्मलाभंतुयशश्चपरमंभुवि ॥ १५ ॥

परमार्थरूपं श्रेयस्त्वमित्युक्त्वा–एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः । जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः । परं ज्ञानमयोऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः । न योगवान्न युक्तोभूत्नैव पार्थिव योक्ष्यते । तस्यात्मपरदेहेषु सतोप्येकमयं हि यत् । विज्ञानं परमार्थोसाविति जडभरतोक्त्यात्मस्वरूपमेव परमार्थश्रेयस्त्वेन दर्शितम् । तत्रैव–आत्मा ध्येयः सदा भूप योगयुक्तैस्तथा परम् । श्रेयस्तस्यैव संयोगः श्रेयो यः परमात्मनेति उक्तं प्रकृतप्रकांतरे । तथा जीवपरमात्मनोर्यः संयोगः उपाधिनिर्गमरूपः स परं श्रेय इति तदर्थः । विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यंतिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतं कः करिष्यतीति प्रघट्टकांतरोक्तेः । परत्वात्मनोर्योगः परमार्थ इतीर्यते इति तेनैवोक्तत्वाच्चेत्यलम् ॥ १० ॥ त्रयाणां त्रिष्वित्यर्थः । येन महत्ताख्यादिना । आसाद्य । युद्धे इति शेषः ॥ ११ ॥ न चेति । तत्र हेतुमाह । वीर्येत्यादि । रामस्तर्हि वाच हन्यादित्यत्राह । कालेति ॥ १२ ॥ रामस्य रामवीर्यस्य । पुत्रगतं पुत्रविषयम् । राम इति शेषः । नायं तव पुत्रः । किं तर्हि । दिव्यमेतत्तेज इति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥ तत्र हेतुमाह । अहमिति । हताविति । भूतप्रत्ययेन वधस्य सुकरत्वं ध्वन्यते । रामं निरतिशयवैभवविष्णुतेजोंशावताररूपम् ॥ १४ ॥ स्वज्ञाने संवादमाह । वसिष्ठोपीत्यादि । तेष्वेव विदुरिति शेषः । ते इति । त्वमित्यर्थे । धर्मलाभं परमं

यशश्च यदि स्थिरमिच्छसीत्यन्वयः । तेन रामदान तवापि फलदमित्याशयः ॥ १५ मे मह्यम् । किं च मन्त्रिणासमतेपि दातुमर्हसीत्याह । यदीत्यादि । अभ्यनुज्ञां रामदानविषयकानुमतिम् ॥ १६ ॥ ततः तदा । अभिप्रेत ममेष्टं तव च । असंसक्तम् अतीतबाल्यत्वान्मातृपितृसक्तिरहितम् । ईश्वरत्वात् कापि अनासक्तमिति व्यग्यम् ॥१७॥ नापि नातिचिरविप्रयोगस्ते पुत्रेणेत्याह । दशेति । यज्ञसबधिदशरात्रात्मकः काल एव रामम् । अपेक्षत इति शेषः । हे राघव मम अयं यज्ञस्य कालः यथा यथोक्त काल नात्येति नातिक्रामति ततोऽधिको विलंबो न भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ तथेति । अत्रापि पूर्वश्लोकांत्यार्धमावृत्त्या सबध्यते । हे राघव ममायं यज्ञस्य कालो नात्येति नातिपतेत् तथा कुरुष्वेत्यन्वयः । धर्मार्थसहितम् । अर्थो रामस्यास्त्रादिलाभरूपः ॥ १९ ॥ २० ॥ चलन कपः । ततोत्थायेति । छादसम् । व्यषीदतेत्यप्येवम् । भयान्वितः रक्षोनिमित्तपुत्रवियोगभयान्वितः ॥ २१ ॥ इतीति । अतीव अत्यर्थ हृदयस्य हृदयपुण्डरीकवर्त्यात्मनः मनसोंतःकरणस्य च विदारण पीडाजनक शुश्रुवान् शुश्राव महान्नरपतिः । सार्वभौम इति यावत् ।

स्थिरमिच्छसिराजेंद्रराममेदातुमर्हसि ॥ यद्यभ्यनुज्ञांकाकुत्स्थददतेतवमंत्रिणः ॥ १६ ॥ वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेततोरामंविसर्जय ॥ अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजंदातुमर्हसि ॥१७॥ दशरात्रंहियज्ञस्यरामंराजीवलोचनम् ॥ नात्येतिकालोयज्ञस्ययथायंममराघव ॥१८॥ तथाकुरुष्वभद्रंतेमाचशोकेमनःकृथाः ॥ इत्येवमुक्त्वाधर्मात्माधर्मार्थसहितंवचः ॥ १९ ॥ विरराममहातेजाविश्वामित्रोमहामतिः ॥ सतन्निशम्यराजेंद्रोविश्वामित्रवचःशुभम् ॥ २० ॥ शोकेनमहताविष्टश्चचालचमुमोहच ॥ लब्धसंज्ञस्ततोत्थायव्यषीदतभयान्वितः ॥ २१ ॥ इति हृदयमनोविदारणंमुनिवचनंतदतीवशुश्रुवान् ॥ नरपतिरभवन्महान्महात्माव्यथितमनाःप्रचचालचासनात् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये च० आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वाराजशार्दूलोविश्वमित्रस्यभाषितम् ॥ मुहूर्तमिवनिःसंज्ञःसंज्ञावानिदमब्रवीत् ॥१॥ ऊनषोडशवर्षोमेरामोराजीवलोचनः ॥ नयुद्धयोग्यतामस्यपश्यामिसहराक्षसैः ॥ २ ॥

महात्मा महाबुद्धिः व्यथितमनाः मूर्च्छितचित्तः अभवत् । अवस्थातुमशक्तः आसनात्प्रचचाल च । निःसञ्ज्ञः पपातेत्यर्थः ॥ २२ ॥ रेफैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीय रा० वा० आ० बा० एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ तदिति । निःसञ्ज्ञ इव निष्प्राण इव रामे प्राकृतत्वबुद्ध्या राक्षसेभ्यो भयसंभावनया दानप्रतिज्ञया च व्याकुलत्वान्मूर्च्छित इत्यर्थः । ततः संज्ञावान् गतमूर्च्छः इद वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १ ॥ ऊनेति किंचिदूनानि षोडशवर्षाणि यस्य सः इद च युद्धायोग्यत्वं प्रतिपादयति । षोडशवर्षः क्षत्रियकुमार एव कवचधरो युद्धार्ह इति शास्त्रादिति कतकक्रतः ॥ अन्ये तु ऊनषोडशवर्षशब्दस्य द्वादशवर्ष इत्यर्थः । कौशिकयागरक्षणार्थमागतस्य रामस्य वयोविशेषमुद्दिश्य बालो द्वादशवर्षोयमकृतास्त्रश्च राघव इत्यरण्यकांडे रावणं प्रति मारीचोक्तेरित्याहुः । अरण्ये बाल षोडशवर्षोयमित्येव पाठः । रावणस्य भयातिशयार्थं वा मारीचस्यात्युक्तिः सेति कतकाशयः ॥ २ ॥

कपुस्तकादत्र सर्गेप्यर्धश्लोकोधिकः ।

इयमिति । एको रथो गजश्चैको नराः पंच पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते । पत्तिं तु त्रिगुणामेक विदुः सेनामुखं बुधाः । त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते । त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः । स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः । चमूस्तु पृतनास्तिस्रश्चम्वस्तिस्रस्त्वनीकिनी । अनीकिनीं दशगुणा प्राहुरक्षौहिणीं बुधा इति । यस्याहमिति । सधिरार्थः । पतिः पालकः । ईश्वरः स्वामी । योद्धेति । अस्य असीति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ गोप्ता । यज्ञस्येति शेषः । प्राणान् धरिष्यामि जीविष्यामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ रामगमने अनुपपत्तिमाह । बाल इत्यादि । ऊनषोडशवर्षत्वादेव बालत्वव्यवहारः स्नेहातिशयेन च । तेनैव अकृतविद्यत्वव्यवहारः । अन्यथा सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे ज्ञानोपसंपन्ना इति पूर्वोक्तया विरोधः स्यात् ॥ ७ ॥ न चेति । रक्षसामिति । अस्य रणे इति शेषः । कूटं कपटम् । रामनयने बाधकमप्याह । विप्रेत्यादि ॥ ८ ॥ उक्तानुपपत्तिपरिहारायाह । यदि वेति ॥ ९ ॥ इतोपि रामनयनमयुक्तमित्याह । षष्टिरिति । अती

इयमक्षौहिणीसेनायस्याहंपतिरीश्वरः ॥ अनयासहितोगत्वायोद्धाहंतैर्निशाचरैः ॥३॥ इमेशूराश्चविक्रांताभृत्यामेऽस्त्रविशारदाः॥योग्यारक्षोगणै र्योद्धुंनरामंनेतुमर्हसि ॥४॥ अहमेवधनुष्पाणिर्गोप्तासमरमूर्धनि ॥ यावत्प्राणान्धरिष्यामितावद्योत्स्येनिशाचरैः ॥५॥ निर्विघ्नाव्रतचर्यासाभवि ष्यतिसुरक्षिता ॥ अहंतत्रगमिष्यामिनरामंनेतुमर्हसि ॥६॥ बालोह्यकृतविद्यश्चनचवेत्तिबलाबलम् ॥ नचास्त्रबलसंयुक्तोनचयुद्धविशारदः॥७॥ नचासौरक्षसांयोग्यःकूटयुद्धाहिराक्षसाः ॥ विप्रयुक्तोहिरामेणमुहूर्तमपिनोत्सहे ॥८॥ जीवितुंमुनिशार्दूलनरामंनेतुमर्हसि ॥ यदिवाराघवंब्रह्मन्नेतु मिच्छसिसुव्रत॥९॥चतुरंगसमायुक्तंमयासहचतंनय॥षष्टिर्वर्षसहस्राणिजातस्यममकौशिक॥१०॥कृच्छ्रेणोत्पादितश्चायंनरामंनेतुमर्हसि॥ चतुर्णा मात्मजानांहिप्रीतिःपरमिकामम ॥११॥ ज्येष्ठेधर्मप्रधानेचनरामंनेतुमर्हसि ॥किंवीर्याराक्षसास्तेचकस्यपुत्राश्चकेचते॥१२॥ कथंप्रमाणाःकेचैता न्रक्षंतिमुनिपुंगव॥कथंचप्रतिकर्तव्यंतेषांरामेणरक्षसाम् ॥१३॥ मामकैर्वाबलैर्ब्रह्मन्मयावाकूटयोधिनाम्॥सर्वंमेशंसभगवन्कथंतेषांमयारणे॥१४॥ स्थातव्यंदुष्टभावानांवीर्योत्सिक्ताहिराक्षसाः ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥ पौलस्त्यवंशप्रभवोरावणोनामराक्षसः॥सब्रह्म णादत्तवरस्त्रैलोक्यंबाधतेभृशम् ॥१६॥ महाबलोमहावीर्योराक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ श्रूयतेचमहाराजरावणोराक्षसाधिपः ॥१७॥ साक्षाद्वैश्रवणभ्रातापु त्रोविश्रवसोमुनेः॥यदानखलुयज्ञस्य विघ्नकर्तामहाबलः॥१८॥तेनसंचोदितौतौतुराक्षसौचमहाबलौ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चयज्ञविघ्नंकरिष्यतः॥१९॥

तानीति शेषः ॥ १० ॥ कृच्छ्रेण दुःखेन । कचिद्दुःखेनेत्येव पाठः । यज्ञदीक्षादिलक्षणेन । चतुर्णामिति । निर्धारणे षष्ठी । परमिका अतिशयिता । स्वार्थे कः । तेषां मध्ये अस्मिन्मम प्रीतिरधिके त्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रीत्याधिक्ये कारणमाह । ज्येष्ठे इति । अनेन राज्ययोग्यता ध्वनिता । धर्मप्रधाने त्रिषु पुरुषार्थेषु धर्माधीनप्रवृत्तिके राक्षसैर्युद्धे हि पाक्षिकनाशसंभावनया राज्यविच्छेद एव भवेत् । धर्मेण प्रजापालनं च नान्यतो निर्वहेत् । अतो रामो नेतुमयोग्यः । अथ रामनयनस्य सर्वथा अयोग्यत्वं प्रतिपादयितुं रक्षःस्वरूपं पृच्छति । किं वीर्या इति । के च ते । किं नामानः ॥ १२ ॥ कथम्प्र माणाः कीदृक्छरीरप्रमाणाः । रक्षन्ति । स्वामित्वेनेति शेषः । प्रतिकर्तव्यं प्रतिविधेयम् । संहारः कथं कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ मया रणे इति । अत्र प्रतिकर्तव्यमित्यनुषङ्गः ॥ १४ ॥ स्थात व्यमिति । दुष्टभावानां तेषां संबंधिनि रणे कथं स्थातव्यमिति च शंसेति संबंधः । तत्र हेतुः । वीर्येत्यादि ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रसिद्धश्चाय रावण इत्याह । श्रूयते इत्यादि ॥ यतो महाबलः ततो यदा

अनादरात्त्वय यज्ञस्य निष्कर्ता न भवतु अनादरात्त्वयं विघ्नाय नागच्छति तदा तेन रावणेन प्रेरितौ मारीचसुबाहू यज्ञविघ्नं करिष्यत इति नवघ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अथ रावणनाम श्रुत्वा स्वयमेव निवृत्तप्रतीकारप्रत्याशो राजा आह । इत्युक्त इति ॥ २० ॥ अल्पभाग्यस्य । तत्क्रियोगाकरणादिति शेषः । प्रसादयितुमाह । दैवतमित्यादि ॥ २१ ॥ २२ ॥ स त्विति । वीर्यमादत्त आदत्त इतीत्यर्थः । अतस्तत्संग्रामाद्वैमुख्यमपि न दोषायेति भावः । तस्य बलैः मारीचादिभिः ॥ २३ ॥ हे मुनिश्रेष्ठ सबलः ससैन्यः मम पुत्रैः सहितो वा भवानपि तेन योद्धुं न शक्त इत्यनुषङ्गः । यस्तु कथंचिद्भवतः तथा सामर्थ्य-पुत्र तु सर्वथा न दास्यामीत्याह । कथमपीत्यादि । अमरप्रख्यम् अमरतुल्यरूपमेव न त्वमरमिति तात्पर्यम् । नैव दास्यामीत्यन्वय. ॥ २४ ॥ अतिदुःखितो... पुत्रकशब्दयोः पौनरुक्त्य न दोषः । पुत्रकमित्यनुकम्पाया कन् । अदाने हेत्वंतरमप्याह । अथेत्यादि । युतः सुदोपसुदपुत्रौ कालोपमौ यमतुल्यौ मारीचसुबाहू दैत्यकुलजसुदोपसुदाभ्यां यक्षकन्याया ताटकायां

इत्युक्तोमुनिनातेनराजोवाचमुनिंतदा ॥ नहिशक्तोस्मिसंग्रामेस्थातुंतस्यदुरात्मनः ॥ २० ॥ सत्वंप्रसादंधर्मज्ञकुरुष्वममपुत्रके ॥ ममचैवाल्प भाग्यस्यदैवतंहिभवान्गुरुः ॥२१॥ देवदानवगंधर्वायक्षाःपतगपन्नगाः ॥ नशक्तारावणंसोढुंकिंपुनर्मानवायुधि ॥२२॥ सतुवीर्यवतांवीर्यमादत्ते युधिरावणः ॥ तेनचाहंनशक्तोस्मिसंयोद्धुंतस्यवाबलैः ॥ २३ ॥ सबलोवामुनिश्रेष्ठसहितोवाममात्मजैः ॥ कथमप्यमरप्रख्यंसंग्रामाणामको विदम् ॥ २४ ॥ बालंमेतनयंब्रह्मन्नैवदास्यामिपुत्रकम् ॥ अथकालोपमौयुद्धेसुतौसुंदोपसुंदयोः ॥ २५॥ यज्ञविघ्नकरौतौतेनैवदास्यामिपुत्रकम् ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चवीर्यवन्तौसुशिक्षितौ ॥ २६ ॥ तयोरन्यतरंयोद्धुंयास्यामिससुहृद्गणः ॥ अन्यथात्वनुनेष्यामिभवंतंसहबांधवः ॥ २७ ॥ इति नरपतिजल्पनाद्द्विजेंद्रंकुशिककुलंसुमहान्विवेशमन्युः ॥ सुहुतइवमखेग्निराज्यसिक्तःसमभवदुज्ज्वलितोमहर्षिवह्निः ॥ २८ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यस्नेहपर्याकुलाक्षरम् ॥ समन्युःकौशिकोवाक्यंप्रत्युवाचमहीपतिम् ॥ १ ॥पूर्वमर्थंप्रतिश्रुत्यप्रतिज्ञांहातुमिच्छसि ॥ राघवाणामयुक्तोयंकुलस्यास्यविपर्ययः ॥ २ ॥ यदीदंतेक्षमंराजन्गमिष्यामियथागतम् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञःकाकुत्स्थसुखीभवसुहृद्वृतः ॥ ३ ॥ तस्यरोषपरीतस्यविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ चचालवसुधाकृत्स्नादेवानांचभयंमहत् ॥ ४ ॥

अगस्त्यशापेन च अतिक्रान्तमौ राक्षसत्व प्राप्तौ यतस्तौ यज्ञविघ्नकरौ अतः सुत नैव दास्यामीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अन्यथा भवता ममानयने । अनुनेष्यामि । रामागमनायेति शेषः ॥ २७ ॥ इतीति । सुहुतः प्रथम शुष्काग्निर्हुतः पश्चादाज्यसिक्तोऽग्निरिति योजना । ज्वलितो रोषज्वालात्यचित्तवृत्तियुक्तः ॥ २८ ॥ हरिमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे वि. सर्गः ॥ २० ॥ ॥ श्री ॥ ॥ तदिति । स्नेहेन पुत्रस्नेहेन पर्याकुलानि गद्गदानि अक्षराणि यस्मिन् तत् तस्य वचन श्रुत्वेत्यन्वयः ॥ १ ॥ जयं विपर्ययः प्रतिज्ञाहानिरूपो राघवाणान् अयुक्तः । यतः जयम् अस्य कुलस्य विपर्ययो नाशः । विपर्ययपदावृत्तिर्बोध्या ॥ २ ॥ यदि इद प्रतिज्ञाहानिरूप क्षम युक्तम् इद तत्फल च यदि क्षमं सह्यं तदा यथागत गमिष्यामि । मिथ्यावादी त्व सुहृद्वृत सुखी भवेति विपरीतलक्षणयोक्तिः ॥ ३ ॥ धीमत इति । अत्र रोष दृष्ट्वेति शेषः । जगदन्यथाकरणसमर्थोयम् अद्य क्रुद्धः किं करिष्यतीति देवानां भयम् ॥ ४ ॥

१ अत्र सर्गेऽर्धश्लोकोऽधिकः कपुस्तकात्.।

त्रस्तरूपम् अतिशयेन त्रस्तम् । जगत् त्रैलोक्यम् ॥ ५॥ साक्षाद्धर्म इव । इवशब्द एवार्थे । दृढारोपं रूपकमिदम् ॥ ६ ॥ स्वधर्मं सत्यप्रतिज्ञत्वरूपम् ॥७॥ इष्टम् अश्वमेधांतयागः-आपूर्तं वापीकूपादिनिर्माणं तद्वधः तत्फलनाशः भूयात् भवेत् । भविष्यतीति यावत् । करिष्ये इति प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय । सधिरार्पः । उक्तवाक्यम् अकुर्वतः अननुतिष्ठतः ॥ ८ ॥ कृतास्त्र शिक्षितास्त्रम् । शक्ष्यंति सहिष्यंते । प्रधर्षयितुमिति शेषः । अग्निना रक्षितममृतमिवेत्युपमा । अनेन पुत्रविपत्तिभीत्यपनयः ॥ ९ ॥ न केवलं विश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैव रामस्य दुर्धर्षत्वं किं तु स्वतोपीत्याह रामविश्वामित्रयोः श्लिष्टवर्णनेन । एष इति । एष रामो विश्वामित्रश्च । रामपक्षे विद्याधिकः सहजज्ञानशक्तिः तपसः मननादेः परायण प्राप्यः । विश्वामित्रपक्षे तपसः आश्रयः ॥१०॥ रामपक्षे अन्यः पुमान् । अविद्यावृतः । पुमानित्यर्थः विश्वामित्रपक्षे । एनम् अस्त्रगणम्

त्रस्तरूपंतुविज्ञायजगत्सर्वंमहानृषिः ॥नृपतिंसुव्रतोधीरोवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातःसाक्षाद्धर्मइवापरः ॥ धृतिमान्सुव्रतः श्रीमान्नधर्मंहातुमर्हसि ॥ ६ ॥ त्रिषुलोकेषुविख्यातोधर्मात्मेतिराघवः ॥ स्वधर्मंप्रतिपद्यस्वनाधर्मंवोढुमर्हसि ॥ ७ ॥ प्रतिश्रुत्यकरिष्येतिउक्तंवाक्यमकुर्वतः ॥ इष्टापूर्तवधोभूयात्तस्माद्रामंविसर्जय ॥ ८ ॥ कृतास्त्रमकृतास्त्रंवानैनंशक्ष्यंतिराक्षसाः ॥ गुप्तंकुशिकपुत्रेणज्वलनेनामृतंयथा ॥ ९ ॥ एषविग्रहवान्धर्मएषवीर्यवतांवरः ॥ एषविद्याधिकोलोकेतपसश्चपरायणम् ॥ १० ॥ एषोऽस्त्रान्विविधान्वेत्तित्रैलोक्येसचराचरे ॥ नैनमन्यःपुमान्वेत्तिनचवेत्स्यंतिकेचन ॥ ११ ॥ नदेवानर्षयःकेचिन्नामरानचराक्षसाः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः ॥ १२ ॥ सर्वास्त्राणिकृशाश्वस्यपुत्राःपरमधार्मिकाः ॥ कौशिकायपुरादत्तायदाराज्यंप्रशासति ॥१३॥ तेपिपुत्राःकृशाश्वस्यप्रजापतिसुताःसुताः ॥ नैकरूपामहावीर्यादीप्तिमंतोजयावहाः ॥१४॥ जयाचसुप्रभाचैवदक्षकन्येसुमध्यमे ॥ तेसूतेऽस्त्राणिशस्त्राणिशतंपरमभास्वरम् ॥ १५॥ पंचाशतंसुताँल्लेभेजयालब्धवरावरान् ॥ वधायासुरसैन्यानामप्रमेयानरूपिणः ॥ १६ ॥ सुप्रभाऽजनयच्चापिपुत्रान्पंचाशतंपुनः ॥ संहारान्नामदुर्धर्षान्दुराक्रामान्बलीयसः ॥ १७ ॥ तानिचास्त्राणिवेत्त्येषयथावत्कुशिकात्मजः ॥ अपूर्वाणांचजननेशक्तोभूयश्चधर्मवित् ॥ १८ ॥ तेनास्यमुनिमुख्यस्यधर्मज्ञस्यमहात्मनः ॥ नकिंचिदस्यविदितंभूतंभव्यंचराघव ॥ १९ ॥ एववीर्योमहातेजाविश्वामित्रोमहायशाः ॥ नरामगमनेराजन्संशयंगंतुमर्हसि ॥ २० ॥ तेषांनिग्रहणेशक्तःस्वयंचकुशिकात्मजः ॥ तवपुत्रहितार्थायत्वामुपेत्याभियाचते ॥ २१ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ ननु देवाद्यनवगतसर्वास्त्रप्राप्तिः ऋषेः कथमित्यत आह । सर्वेति । कृशाश्वः प्रजापतिष्वेकः । परमधार्मिका इति पाठे परमधार्मिकप्रतिष्ठावत इत्यर्थः । एतेनापि दुर्लभत्व ध्वनितम् । दत्ताः । शिवंनंति शे: । प्रशामति प्रशास्ति सेत्यर्थः । शबार्पः ॥ १३ ॥ अस्त्राणां मातृप्राशस्त्यमप्याह । तेपीति । प्रजापतिसुते दक्षकन्ये तयोः सुताः । नैकरूपाः अनेकरूपाः ॥ १४ ॥ ते सूते सुवाते इत्यर्थः । शस्त्राणि परविशसनकर्माणि ॥ १५ ॥ वरान् श्रेष्ठान् अप्रमेयान् गुणेयत्तया अपरिच्छेद्यान् । अरूपिणः अदृश्यमानरूपान् ॥ १६ ॥ सहारान् अन्वर्थ सहारनामकान् । दुर्धर्षान् परैः सोढुमशक्यान् । दुराक्रमान् अमोघान् । दीर्घ आर्षः ॥ १७ ॥अपूर्वाणाम् । अस्त्रविद्याविशेषाणामिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वस्तुतो रक्षोनिग्रहे शक्तोपि विश्वामित्रस्त्वत्पुत्रानुग्रहायैव

तं च याचते इत्याह । तेषामिति । हितम् । अतिरहस्यानन्यदुर्लभानेकविद्यादानादिरूपम् ॥ २१ ॥ मुमोदेति । परस्मैपदमार्षम् । चस्त्वर्थः प्रसन्नचित्त इत्युत्तरं योज्यः । राघवस्य रामस्य । कुशिकात्मजाय रामं दातु बुद्ध्या । अचिंतयदिति शेषः ॥ २२ ॥ रेजमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रा० बा० आ० बा० एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ ॥ तथेति । सलक्ष्मणं रामम् आजुहाव । तयोरविनाभावज्ञानादिति शेषः ॥ १ ॥ कृतस्वस्त्ययनं कृतमंगलाचरणम् । मगलैः मगलसूचकैर्मंत्रैः । किं च तत्त्वज्ञानप्रतिपादकवाक्यैः अभिमंत्रितं बोधितमित्यर्थः । तद्बोधन च योगवासिष्ठे प्रसिद्धम् ॥ २ ॥ राजापि तद्वाक्यश्रवणेन सुप्रीतमनाः सन् राम ददौ ॥ ३ ॥ यात्राया शकुनमाह । तत इति । ववौ इति । अस्य पृष्ठत इति शेषः । विश्वामित्रगतं तत्संबद्धम् । राजीवं पद्मम् ॥ ४ ॥ प्रयाते प्रयाणोन्मुखे स्वप्रयोजनोपक्रमाद्देवानां दुंदुभिस्वनसहिता पुष्पवृष्टिः । शखादिघोषस्तु स्वनगरजः ॥ ५ ॥ धन्वी धनुर्विद्याकृतश्रमः ॥ ६ ॥ कलापिनौ सतूणीरौ । शोभयानौ प्रकाशयतौ

इतिमुनिवचनात्प्रसन्नचित्तोरघुवृषभश्चमुमोदपार्थिवः ॥ गमनमभिरुरोचराघवस्यप्रथितयशाःकुशिकात्मजायबुद्ध्या[1] ॥२२॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येचतुर्विंशति सा०बालकांडे एकविंशःसर्गः ॥२१॥ तथावसिष्ठेब्रुवतिराजादशरथःस्वयम् ॥ प्रहृष्टवदनोराममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥ कृतस्वस्त्ययनंमात्रापित्रादशरथेनच ॥ पुरोधसावसिष्ठेनमंगलैरभिमंत्रितम् ॥२॥ स पुत्रंमूर्ध्न्युपाघ्रायराजादशरथस्तदा ॥ ददौकुशिकपुत्रायसुप्रीतेनांतरात्मना ॥ ३ ॥ ततोवायुःसुखस्पर्शोनीरजस्कोववौतदा ॥ विश्वामित्रगतंरामंदृष्ट्वाराजीवलोचनम् ॥ ४ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिस्वनैः ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषःप्रयातेतुमहात्मनि ॥ ५ ॥ विश्वामित्रोययावग्रेततोरामोमहायशाः ॥ काकपक्षधरोधन्वीतंचसौमित्रिरन्वगात् ॥ ६ ॥ कलापिनौधनुष्पाणीशोभयानौदिशोदश ॥ विश्वामित्रंमहात्मानंत्रिशीर्षाविवपन्नगौ ॥ ७ ॥ अनुजग्मतुरक्षुद्रौपितामहमिवाश्विनौ ॥ अनुयातौश्रियादीप्तौशोभयंतावनिंदितौ ॥ ८ ॥ तदाकुशिकपुत्रंतुधनुष्पाणीस्वलंकृतौ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणौखड्गवंतौमहाद्युती ॥ ९ ॥ कुमारौचारुवपुषौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ अनुयातौश्रियादीप्तौशोभयेतामनिंदितौ ॥ १० ॥ स्थाणुंदेवमिवाचिंत्यंकुमाराविवपावकी ॥ अध्यर्धयोजनंगत्वासरय्वादक्षिणेतटे ॥ ११ ॥ रामेतिमधुरांवाणींविश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ गृहाणवत्ससलिलंमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ १२ ॥

शस्त्रतेजसा । मुगभावः आर्षः । त्रिशीर्षाविव पन्नगौ स्कंधस्थितधनुषा पृष्ठबद्धतूणीरेण मस्तकेन च त्रिशीर्षत्वम् । यद्वा प्रत्येकं तूणीरद्वयधारणात्त्रिशीर्षत्वम् । धनुषः पाणावुक्तत्वात् । अत्रेदं तूणीरादि वैष्णवं गरुडेन दत्तं रामाय ताटकासुबाहुवधाय मारीचस्य समुद्रे पातनाय च । न हि प्राकृतशस्त्रसाध्यमेतत् । तदुक्तं पाद्मे—पक्षी तार्क्ष्यः समागम्य त्रीणि चास्त्राणि कार्मुकम् । सर्वभूतैरदृश्यः सन् दत्त्वा ताभ्यां पुनर्ययाविति । अस्त्राणि शस्त्राणि खड्गचर्मतूणीररूपाणि ॥ ७ ॥ अक्षुद्रौ अनल्परूपवीर्यादिमंतौ । शोभयंतौ । विश्वामित्रमिति शेषः ॥ ८ ॥ बद्धं गोधाचर्मकृतम् अंगुलित्राणं ययोस्तौ । गोधा हस्तत्राणमिति कश्चित् । अंगुलित्राणस्य पौनरुक्त्यापत्तेः तच्चिंत्यम् ॥ ९ ॥ शोभयेतामिति । अडभावश्छांदसः ॥ १० ॥ स्थाणु रुद्रम् । पावकी स्कंदविशाखौ । अध्यर्धयोजनम् अर्धाधिकयोजनम् । षट्क्रोशमिति यावत् ॥ ११ ॥ तावद्दूरगमने बालकयोः क्षुत्तृट्पीडाप्रादुर्भावस्यावश्यकत्वान्महर्षिर्विनाप्यन्नं परमतृप्तये दिव्ये विद्ये उपदेष्टुमाह । रामेतीत्यादि । सलिलं गृहाण शुद्ध्याचमन कुरु ।

(१) मुमोद भास्वराङ्ग इति पुस्तकान्तरे पाठः । (२) अत्रैकः श्लोकः कपुस्तकादधिकः ।

कालस्य । अन्नभोजनकालस्य । पर्ययः अतिक्रमः ॥ १२ ॥ मन्त्रग्रामं बलाविद्यासंज्ञकं मंत्रसमूह तथा अतिबलासंज्ञक च । अन्ये तु प्रागुक्तदिव्यास्त्रशतरूप मन्त्रसमूहम् । तथा प्रकृतोपयोगिन्यौ बलातिबलाख्ये च विद्ये इत्यर्थः । परतु अत्र बलातिबलयोरेव दानम् अन्येषा तु दानमग्रे भविष्यतीत्याहुः । गृहाण त्वमिति । उपलक्षण लक्ष्मणस्यापि । क्षुत्पिपासाक्षांतिरूपफलस्य उभयोरपि दर्शनात् अपेक्षणाच्च । न श्रमो बहुदूरगमनादौ । तन्मूलको ज्वरोपि न । विपर्ययः अन्यथाभावः । तद्विद्याजपेन भविष्यतीति शेषः ॥ १३ ॥ प्रमत्तम् अकृताचमनादिकम् । धर्षणम् अभिभवः । अस्तीति । वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । सर्वत्र तद्विद्यालाभो हेतुः ॥ १४ ॥ न केवल पृथिव्यामेवेत्याह । त्रिष्वित्यादि ॥ १५ ॥ ज्ञान तत्त्वज्ञानम् । बुद्धिनिश्चयः ऐहिकविषयः । वादिनं प्रति वक्तव्ये उत्तरे इत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्र सदृशो न । केनापि गुणेनेति शेषः । सर्वज्ञानस्य मातराविति । अप्रतिभामूलक्षुधादिनिवृत्तिसामर्थ्यवत्त्वात् । सर्वज्ञानजनके इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ विद्याद्वयमधीयाने । त्वयीति शेषः । यशश्चाप्यतुल भुवीति पाठे भविष्यतीत्यपि शेषः । तयोर्विद्ययोः तादृशसामर्थ्ये कारणमाह । पितामहेत्यादि । तन्निर्मितत्वात्तत्सुते ॥ १९ ॥ प्रदातुम् । मम बुद्धिरिति शेषः । सदृशः

मंत्रग्रामंगृहाणत्वंबलामतिबलांतथा ॥ नश्रमोनज्वरोवातेनरूपस्यविपर्ययः ॥ १३ ॥ नचसुप्तंप्रमत्तंवाधर्षयिष्यंतिनैर्ऋताः ॥ नबाह्वोःसदृशो वीर्येपृथिव्यामस्तिकश्चन ॥ १४ ॥ त्रिषुलोकेषुवारामनभवेत्सदृशस्तव ॥ बलामतिबलांचैवपठतस्ताततराघव ॥ १५ ॥ नसौभाग्येनदाक्षिण्ये नज्ञानेबुद्धिनिश्चये ॥ नोत्तरेप्रतिवक्तव्येसमोलोकेतवानघ ॥ १६ ॥ एतद्विद्याद्वयेलब्धेनभवेत्सदृशस्तव ॥ बलाचातिबलाचैवसर्वज्ञानस्यमातरौ ॥ १७ ॥ क्षुत्पिपासेनतेरामभविष्येतेनरोत्तम ॥ बलामतिबलांचैवपठतस्ताततराघव ॥ १८ ॥ विद्याद्वयमधीयानेयशश्चाथभवेद्भुवि ॥ पितामहसुतेह्येतेविद्येतेजःसमन्विते ॥ १९ ॥ प्रदातुंतवकाकुत्स्थसदृशस्त्वंहिपार्थिव ॥ कामंबहुगुणाःसर्वेत्वय्येतेनात्रसंशयः ॥ २० ॥ तपसा संभृतेचैतेबहुरूपेभविष्यतः ॥ ततोरामोजलंस्पृष्ट्वाप्रहृष्टवदनःशुचिः ॥ २१ ॥ प्रतिजग्राहतेविद्येमहर्षेर्भावितात्मनः ॥ विद्यासमुदितोरामःशुशुभेभीमविक्रमः ॥ २२ ॥ सहस्ररश्मिर्भगवाञ्छरदीवदिवाकरः ॥ गुरुकार्याणिसर्वाणिनियुज्यकुशिकात्मजः ॥ ऊषुस्तांरजनींतत्रसरय्वांससुखंत्रयः ॥२३॥ दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यांतृणशयनेऽनुचितेतदोषिताभ्याम् ॥ कुशिकसुतवचोनुलालिताभ्यांसुखमिवसाविबभौविभावरी ॥२४॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयेआदिकाव्येचतुर्विंशति सा० बालकांडेद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥

तद्दानयोग्य इत्यर्थः । एते एतद्विद्याप्रदानयोग्याः । बह्विति । लुप्तविभक्तिकम् । बहव इत्यर्थः । विपुला इति यावत् ॥ २० ॥ तपसा मदीयेन सभृते पूर्णे बहुरूपे शास्त्रोक्तफलादधिकफलप्रदे । यद्वा तपसा सर्वतपःप्राप्त्वेन तपोरूपेण भवता सभृते धृते इत्यर्थः । जल स्पृष्ट्वा आचम्य ॥ २१ ॥ विद्यासमुदितः विद्यासंबद्धः । स्वतो विक्रमवानपि विद्यासबधादधिकविक्रम इत्यर्थः ॥ २२ ॥ सहस्रेत्यादि । पूर्वान्वयि । कुशिकात्मजो विश्वामित्रः गुरुकार्याणि गुरुविषयाणि कार्याणि पूर्वोत्थायी पश्चात्सन्निवेशीत्यादीनि तानि सर्वाणि नियुज्य उपदिश्येत्यर्थः । सतस्म्यंतपाठे गुरुकार्याणि पादोपसंग्रहणादीनि कुशिकात्मजे नियुज्य कृत्वेत्यर्थः । सरय्वां तत्तीरे ॥ २३ ॥ दशरथेत्यादि । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तृणाद्यनुचितशयनोषितयोरपि रात्रेः सुखव्युष्टत्वे हेतुः कुशिकसुतवचोनुलालितत्वम् । विबभौ । व्युष्टेति यावत् ॥ २४ ॥ वैरमानः॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

१ अत्र सग एकः श्लोकोधिकः कपुस्तकात्

प्रभातायामिति । पर्णसंस्तरे मृदुपर्णादिपरिकल्पिते शयनीये । पूर्वश्लोके तृणशयन इत्युपलक्षण बोध्यम् ॥ १ ॥ कौसल्येति । हे राम त्वया पुत्रेण कौसल्या सुपुत्रा शोभनपुत्रवती अतः तादृशस्य सुपुत्रस्य तव अस्मिन्समये निद्रा अनुचिता । यतः पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते प्रातःसंध्या प्रवर्तते । अतः उत्तिष्ठ । दैवं देवताध्यानम् । आह्निकं शौचादिक्रिया ॥ २ ॥ स्नात्वा कृतोदकौ कृतार्घ्यदानौ । इदं तावत्पर्यंतकर्तव्यक्रियामात्रोपलक्षणम् । परमं जपं सावित्रीम् ॥ ३ ॥ अभितस्थतुः समुखौ स्थिताविल्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रयातौ गच्छतौ ॥ ५ ॥ तत्र गंगासरयूसंगमप्रदेशे । तप्यतां तपताम् । यक्छांदसः । ऋषीणामाश्रमपदम् । ददृशाते इत्यनुकर्षः ॥ ६ ॥ तं परमरमणीयम् ॥ ७ ॥ वसते वसति । तङ् छांदसः ॥ ८ ॥ प्रहस्य बालकवचनश्रवणजसतोषात् हासः । सर्वज्ञोप्येवं नाटयतीति वा । यस्य [ ]कालोधिष्ठेयः अभूत् स श्रूयतामित्यन्वयः ॥ ९ ॥ मूर्तिमान् शरीरधरः । समाहितं समाहितचित्तम् । स्थाणु रुद्रम् ॥ १० ॥ कृतोद्वाहं समाधेः कृतव्युत्थानं कालोचितविलासदेशं गच्छतं

प्रभातायांतुशर्वर्यांविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ अभ्यभाषतकाकुत्स्थौशयानौपर्णसंस्तरे ॥ १ ॥ कौसल्यासुप्रजारामपूर्वासंध्याप्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठनरशार्दूलकर्तव्यंदैवमाह्निकम् ॥ २ ॥ तस्यर्षेःपरमोदारंवचःश्रुत्वानरोत्तमौ ॥ स्नात्वाकृतोदकौवीरौजेपतुःपरमंजपम् ॥ ३ ॥ कृताह्निकौमहावीर्यौविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ अभिवाद्यातिसंहृष्टौगमनायाभितस्थतुः ॥ ४ ॥ तौप्रयांतौमहावीर्यौदिव्यांत्रिपथगांनदीम् ॥ ददृशातेततस्तत्रसरय्वाःसंगमेशुभे ॥ ५ ॥ तत्राश्रमपदंपुण्यमृषीणांभावितात्मनाम् ॥ बहुवर्षसहस्राणितप्यतांपरमंतपः ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वापरमप्रीतौराघवौपुण्यमाश्रमम्॥ ऊचतुस्तंमहात्मानंविश्वामित्रमिदंवचः॥७॥कस्यायमाश्रमःपुण्यःकोन्वस्मिन्वसतेपुमान्॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छावःपरंकौतूहलं हि नौ ॥८॥ तयोस्तद्वचनंश्रुत्वाप्रहस्यमुनिपुंगवः ॥ अब्रवीच्छ्रूयतांरामयस्यायंपूर्वआश्रमः॥९॥ कंदर्पोमूर्तिमानासीत्कामइत्युच्यतेबुधैः॥ तपस्यंतमिहस्थाणुंनियमेनसमाहितम् ॥ १० ॥ कृतोद्वाहंतुदेवेशंगच्छंतंसमरुद्गणम् ॥ धर्षयामासदुर्मेधाहुँकृतश्चमहात्मना ॥ ११ ॥ अवध्यातश्चरुद्रेणचक्षुषारघुनंदन ॥ व्यशीर्यंतशरीरात्स्वात्सर्वगात्राणिदुर्मतेः ॥ १२ ॥ तत्रगात्रंहतंतस्यनिर्दग्धस्यमहात्मनः ॥ अशरीरःकृतःकामःक्रोधाद्देवेश्वरेणह॥१३॥ अनंगइतिविख्यातस्तदाप्रभृतिराघव ॥ स चांगविषयःश्रीमान्यत्रांगंसमुमोचह ॥ १४ ॥ तस्यायमाश्रमःपुण्यस्तस्येमेमुनयःपुरा ॥ शिष्याधर्मपरावीरतेषांपापंनविद्यते॥१५॥इहाद्यरजनींरामवसेमशुभदर्शन॥पुण्ययोःसरितोर्मध्येश्वस्तरिष्यामहेवयम् ॥ १६ ॥ अभिगच्छामहेसर्वेशुचयःपुण्यमाश्रमम्॥इहवासःपरोस्माकंसुखंवत्स्यामहेनिशाम्॥१७॥स्नाताश्चकृतजप्याश्चहुतहव्यानरोत्तम॥तेषांसंवदतांतत्रतपोदीर्घेणचक्षुषा ॥१८॥

देवेशं दुर्मेधाः कामो धर्षयामास चित्तविकारोत्पादनेन अभिभूतवान् । ततो महात्मना रुद्रेण ज्ञातापराधेन हुंकृतः चक्षुषा अवध्यातो दृष्टश्चेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ व्यशीर्यंत विशीर्णानि । सर्वगात्राणि सर्वे अवयवाः ॥ १२ ॥ तत्र प्रसिद्धतरे अस्मिन्नाश्रमे । हतं नष्टम् । हशब्दः प्रसिद्धौ ॥ १३ ॥ ततो भयात्पलायमानः यत्र देशे स कामः अंगं मुमोच सः अंगविषयः अंगदेशः । इति विख्यात इति शेषः ॥ १४ ॥ तस्य स्थाणोः । इमे मुनय इदानीमिह तपस्यतः । तस्य रुद्रस्य । पुरा पूर्वकाले । संतानपरंपरया शिष्याः । अत एव धर्मपराः । अत एव तेषां पापं न विद्यते ॥ १५ ॥ सरितोः गंगासरय्वोः ॥ १६ ॥ स्नानादिना शुचयो भूत्वा पुण्यमाश्रममभिगच्छामहे । व्यत्ययात्तङ् । हे इति पृथक्पदं वा । परः युक्ततरः ॥ १७ ॥ स्नाता इत्यादीनि तदाश्रममुनिविशेषणानि । तेषां सत्रहतां तेषु सवदत्सु

तान् अदृष्ट्वापि तपोमहिमजातदीर्घत्ववता अत एव विप्रकृष्टार्थग्राहिणा चक्षुषा रामाद्यागमन विज्ञायेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ आतिथ्यम् अतिथ्यर्हं भोजनादि । पश्चात् भगवतोपि मनुष्यरूपधारित्वेन विश्वामित्रे गुरुत्वनाटनेन च आदौ विश्वामित्रे अर्घ्यादि दत्त्वा पश्चात् रामे ददुः । अभिरंजयन् । अडभावः आर्पः । तदाश्रमस्थानृषीनिति शेषः । यद्वा सत्कारं समनुप्राप्य त प्रापय्य विश्वामित्रादीन् तदाश्रमस्थाः ऋषयः अभ्यरंजयन्नित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ अजपन् नदीतीरे ते विश्वामित्राद्याः ऋषयश्च तद्वासिभिर्मुनिभिः सह स्वसाहित्येन आनीताः सवेशनाय स्वाश्रम प्रापिताः ॥ २१ ॥ कामाश्रमपदे सर्वकामपरिपूरके भर्गाश्रमे ॥ २२ ॥ २३ ॥ ३३ लैखमानः ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रा० वा० आ० बालकांडे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ तत इति । नद्याः गंगायाः ॥ १ ॥ उपस्थाप्य आनाय्य ॥ २ ॥ राजपुत्र

विज्ञायपरमप्रीतामुनयोहर्षमागमन्॥अर्घ्यंपाद्यंतथातिथ्यंनिवेद्यकुशिकात्मजे॥१९॥रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियाम्॥सत्कारंसमनुप्राप्यकथाभिरभिरंजयन्॥२०॥यथार्हमजपन्संध्यामृषयस्तेसमाहिताः ॥ तत्रवासिभिरानीतामुनिभिःसुव्रतैःसह ॥२१॥ न्यवसत्ससुखंतत्रकामाश्रमपदेतथा ॥ कथाभिरभिरामाभिरभिरामौनृपात्मजौ ॥२२॥ रमयामासधर्मात्माकौशिकोमुनिपुंगवः ॥२३ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० चतुर्विं० सा० बालकांडे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ततःप्रभातेविमलेकृताह्निकमरिंदमौ॥विश्वामित्रंपुरस्कृत्यनद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥ तेचसर्वेमहात्मानोमुनयःसंशितव्रताः ॥ उपस्थाप्यशुभांनावंविश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ आरोहतुभवान्नावंराजपुत्रपुरस्कृतः ॥ अरिष्टंगच्छपंथानंमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वातानृषीन्प्रतिपूज्य च ॥ ततारसहितस्ताभ्यांसरितंसागरंगमाम् ॥ ४ ॥ तत्र शुश्राववैशब्दंतोयसंरंभवर्धितम् ॥ मध्यमागम्यतोयस्यतस्यशब्दस्यनिश्चयम् ॥ ५ ॥ ज्ञातुकामोमहातेजाःसहरामःकनीयसा ॥ अथ रामःसरिन्मध्येपप्रच्छमुनिपुंगवम् ॥ ६ ॥ वारिणोभिद्यमानस्यकिमयंतुमुलोध्वनिः ॥ राघवस्यवचःश्रुत्वाकौतूहलसमन्वितम् ॥ ७ ॥ कथयामासधर्मात्मातस्यशब्दस्यनिश्चयम् ॥ कैलासपर्वतेराममनसानिर्मितंपरम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मणानरशार्दूलतेनेदंमानसंसरः ॥ तस्मात्सुस्रावसरसः साऽयोध्यामुपगूहते ॥ ९ ॥ सरःप्रवृत्तासरयूः पुण्याब्रह्मसरश्च्युता ॥ तस्यायमतुलः शब्दोजाह्नवीमभिवर्तते ॥ १० ॥

पुरस्कृत इति । तृतीयातत्पुरुषः । तीर्त्वेति शेषः । अरिष्टं शुभं यथा भवति तथा । रिषेर्हिंसार्थत्वात् ॥ ३ ॥ ततार तर्तुमुपक्रांतः । सरित गंगाम् । सागरं गच्छति जलपूर्णत्वरूपस्वरूप प्रापयति ताम् । अतर्भावितण्यर्थः । अगस्त्यशोपितस्य समुद्रस्य गंगया पूरण कृतमिति प्रसिद्धेः ॥ ४ ॥ तोयसरमेण परस्परं तरंगसंघट्टक्षोभेण वर्धितम् अतिप्रवृद्धम् । निश्चयं सहजः औपाधिको वेत्येतदन्यतरनिश्चयम् ॥ ५ ॥ ज्ञातुकाम इति । अस्य जात इति शेषः ॥ ६ ॥ भिद्यमानस्य परस्परसंघट्टमानस्य ॥ ७ ॥ निश्चय निश्चयजनकहेतुम् ॥ ८ ॥ तेन मनोनिर्मितत्वेन । तस्मात्सरसो या सुस्राव सैत्यन्वयः ॥ ९ ॥ सरसो यौति प्रवर्तत इति सरयूः । सरःप्रवृत्तेति । तद्योगनिर्वचनम् । पुण्यत्वे हेतुर्ब्रह्मसरश्च्युतत्वम् । तस्याः।अयं संधिरार्षः । या जाह्नवीमभिवर्तते तया सह संगच्छते तस्याः अयं शब्द इत्यर्थः ॥ १० ॥

(१) अत्र सर्गे अर्धश्लोकोधिकः कपुस्तकात्।

ताभ्यां सरयूगंगाभ्याम् ॥ ११ ॥ विक्रमः पादविक्षेपः । घोरसंकाशं भयंकरदर्शनम् ॥ १२ ॥ अविप्रहत सार्थगमागमाभावात् अक्षुण्णम् । झिल्लिका कीटविशेषः ॥ १३ ॥ भैरवैः भयकरैः । श्वापदानि दुष्टमृगाः । दारुणारवैः दारुणशब्दैः । शकुतैः भासैः । शकुनैः सर्वपक्षिभिः । भैरवस्वनैः वाश्यद्भिः अतिभैरव शब्द कुर्वद्भिः ॥ १४ ॥ शोभितं युक्तम् । धवादयो वृक्षविशेषाः ॥ १५ ॥ किं नु कुतो नु ॥ १६ ॥ यस्य प्राणिनः स श्रयतामित्यन्वयः । स्फीतौ समृद्धौ ॥ १७ ॥ मलदाः करूपा इति बहुवचनं शब्दस्वभावकृतम् । देवनिर्माणेन देवयत्नेन निर्मितौ । मलेन अशुन्याचारेण

वारिसंक्षोभजोरामप्रणामंनियतः कुरु ॥ ताभ्यां तु तावुभौकृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ ॥ ११ ॥ तीरंदक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ सवनंघोरसंकाशंदृष्ट्वानरवरात्मजः ॥ १२ ॥ अविप्रहतमैक्ष्वाकःपप्रच्छमुनिपुंगवम् ॥ अहोवनमिदंदुर्गंझिल्लिकागणसंयुतम् ॥ १३ ॥ भैरवैः श्वापदैःकीर्णंशकुन्तैर्दारुणारवैः ॥ नानाप्रकारैःशकुनैर्वाश्यद्भिर्भैरवस्वनैः ॥ १४ ॥ सिंहव्याघ्रवराहैश्चवारणैश्चापिशोभितम् ॥ धवाश्वकर्णककुभैर्बिल्वतिंदुकपाटलैः ॥ १५ ॥ संकीर्णंबदरीभिश्चकिंन्विदंदारुणंवनम् ॥ तमुवाचमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ १६ ॥ श्रूयतांवत्सकाकुत्स्थयस्यैतद्दारुणंवनम् ॥ एतौजनपदौस्फीतौपूर्वमास्तांनरोत्तम ॥ १७ ॥ मलदाश्चकरूषाश्चदेवनिर्माणनिर्मितौ ॥ पुरावृत्रवधेराममलेन समभिप्लुतम् ॥ १८ ॥ क्षुधाचैवसहस्राक्षंब्रह्महत्यासमाविशत् ॥ तमिंद्रंमलिनंदेवाऋषयश्चतपोधनाः ॥ १९ ॥ कलशैःस्नापयामासुर्मलंचास्यप्रमोचयन् ॥ इह भूम्यांमलंदत्त्वादेवाःकारूषमेव च ॥ २० ॥ शरीरजंमहेंद्रस्यतेताहर्षंप्रपेदिरे ॥ निर्मलोनिष्करूषश्चशुद्धइंद्रोयथाभवत् ॥ ॥ २१ ॥ ततोदेशस्यसुप्रीतोवरंप्रादादनुत्तमम् ॥ इमौजनपदौस्फीतौख्यातिंलोकेगमिष्यतः ॥ २२ ॥ मलदाश्चकरूषाश्चममांगमलधारिणौ ॥ साधुसाध्वितितं देवाःपाकशासनमब्रुवन् ॥ २३ ॥ देशस्यपूजांतांदृष्ट्वाकृतांशक्रेणधीमता ॥ एतौजनपदौस्फीतौदीर्घकालमरिंदम ॥ २४ ॥ मलदाश्चकरूषाश्चमुदिताधनधान्यतः ॥ कस्यचित्त्वथकालस्ययक्षिणीकामरूपिणी ॥ २५ ॥ बलंनागसहस्रस्यधारयंतीतदाह्यभूत् ॥ ताटकानामभद्रंतेभार्यासुंदस्यधीमतः ॥ २६ ॥

॥ १८ ॥ क्षुधा बुभुक्षया समभिप्लुतमित्यनुकृष्यते । ब्रह्महत्या । वृत्रस्य ब्रह्मसतानत्वात् । देवाः वस्वादयः ॥ १९ ॥ कलशैः गगाजलपूर्णघटैः । प्रमोचयन् प्रामोचयन् । कारूष क्षुत् । दत्त्वा त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ २० ॥ शरीरजमिति । पूर्वान्वयि । प्रपेदिरे । देवा इति शेषः ॥ २१ ॥ ततः तदेत्यर्थः ॥ २२ ॥ यस्मात् मम अगमलधारिणौ तस्मात् ख्याति गमिष्यत इति पूर्वेणान्वयः ॥ २३ ॥ शक्रेण कृतां देशस्य पूजां दृष्ट्वा पाकशासनं साध्विति अब्रुवन्निति पूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥ कस्यचित् कियतः कालस्य । अपगमे इति शेषः ॥ २५ ॥ भद्र ते इति । विश्वामित्रस्य आशीर्वचन बालकत्वेन

तादृशयक्षिणीनामश्रवणेन त्रासो मा भूदिति । यद्वा ताटका नाम ते भद्रम् । प्रथमशौर्यस्थानत्वेन शौर्यप्रसिद्धिकरत्वरूपभद्रत्वमस्या इति बोध्यम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सेयं या विनाशयति सेत्यर्थः । आवृत्त्य निरुध्य । अर्धम् अतिक्रांतमत्यर्धं तादृशे योजने ॥ २९ ॥ यतश्च इदं ताटकावनम् अस्माभिः गंतव्यम् अत एव च हेतोः हे राम स्वबाहुबलमाश्रित्य इमां जहि ॥ ३० ॥ ननु स्त्री कथं हंतव्या तत्राह । मन्नियोगादिति । मदाज्ञया स्त्रीवधशंकां त्यज । ईदृश ताटकाक्रांतम् ॥ ३१ ॥ अद्यापि न निवर्तते । अत्र पूर्वस्थितो जन इति शेषः ॥ ३२ ॥ फलैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ छ ॥ अथेति । अप्रमेयस्य अप्रमेयप्रभावस्य । शार्दूलः श्रेष्ठः ॥ १ ॥ यदा यतः । यक्षी यक्षजातिः ॥ श्रूयते ।

मारीचोराक्षसःपुत्रोयस्याः शक्रपराक्रमः ॥ वृत्तबाहुर्महाशीर्षोविपुलास्यतनुर्महान् ॥ २७ ॥ राक्षसोभैरवाकारोनित्यंत्रासयतेप्रजाः॥इमौजनपदौ नित्यंविनाशयतिराघव॥२८॥मलदांश्चकरूषांश्चताटकादुष्टचारिणी ॥ सेयंपंथानमावृत्यवसत्यत्यर्धयोजने ॥२९॥ अतएवचगंतव्यंताटकायावनं यतः ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्यजहीमांदुष्टचारिणीम्॥३०॥मन्नियोगादिमंदेशंकुरुनिष्कंटकंपुनः ॥ नहिकश्चिदिमंदेशंशक्तोह्यागंतुमीदृशम् ॥३१॥ यक्षिण्याघोरयारामउत्सादितमसह्यया॥एतत्तेसर्वमाख्यातंतथैतद्दारुणंवनम् ॥ यक्ष्याचोत्सादितंसर्वमद्यापिननिवर्तते ॥३२॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायांबालकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥ अथतस्याप्रमेयस्यमुनेर्वचनमुत्तमम् ॥ श्रुत्वापुरुषशार्दूलः प्रत्युवाचशुभांगिरम् ॥ १ ॥ अल्पवीर्यायदायक्षीश्रूयतेमुनिपुंगव ॥ कथंनागसहस्रस्यधारयत्यबलाबलम् ॥२॥ इत्युक्तवचनंश्रुत्वाराघवस्यामितौजसः ॥ हर्षयन्श्लक्ष्णयावाचासलक्ष्मणमरिंदमम् ॥ ३ ॥ विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यंशृणुयेनबलोत्कटा ॥ वरदानकृतंवीर्यंधारयत्यबलाबलम् ॥४॥ पूर्वमासीन्महायक्षःसुकेतुर्नामवीर्यवान् ॥ अनपत्यःशुभाचारःसचतेपेमहत्तपः ॥५॥ पितामहस्तुसुप्रीतस्तस्ययक्षपतेस्तदा ॥ कन्यारत्नंददौरामताटकांनामनामतः ॥ ६ ॥ ददौनागसहस्रस्यबलंचास्याःपितामहः॥ नत्वेवपुत्रंयक्षायददौचासौमहायशाः ॥ ७ ॥ तांतुबालांविवर्धतींरूपयौवनशालिनीम् ॥ जंभपुत्रायसुंदायददौभार्यांयशस्विनीम् ॥ ८ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्ययक्षीपुत्रंव्यजायत ॥ मारीचंनामदुर्धर्षंयःशापाद्राक्षसोभवत् ॥ ९ ॥ सुंदेतुनिहतेरामअगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ ताटकासहपुत्रेणप्रधर्षयितुमिच्छति ॥ १० ॥

पुराणादाविति शेषः । अबलेति । साभिप्रायम् ॥ २ ॥ ३ ॥ वीर्यं शौर्यादि । बलमात्रप्रश्ने वीर्याभिधानं शौर्यादयोन्येपि गुणाः तस्यां सन्तीति ज्ञापनार्थम् ॥ ४ ॥ वरप्राप्तिमूलमाह । पूर्वमिति । तेपे । पुत्रार्थं पितामहमुद्दिश्येति शेषः ॥ ५ ॥ कन्यारत्नं दिव्यरूपवतीं कन्याम् ॥ ६ ॥ तदभिसंहितगुणवता पुत्रेण अत्यंतं जनपीडा भवेदिति विचार्य पुत्रं न ददौ ॥ ७ ॥ विवर्धतीं वर्धमानाम् । जंभपुत्रायेति । अत्र खंजुपुत्रायेति पाठे खंजोः पुत्रः खंजुपुत्रः । असुरयक्षयोर्देवयोनित्वेनोचितः संबंधः ॥ ८ ॥ व्यजायत प्रासोष्ट असूत ॥ ९ ॥ शापं दर्शयति । सुंदे त्विति । निहते । अगस्त्येन शापं दत्त्वेति शेषः ।

इच्छति इच्छति स्म ॥ १० ॥ जातसंरंभा स्वभर्तृवधजकोपवती ॥ ११ ॥ भजस्व । शुद्धदेवयोनिस्वरूपं मुक्त्वेति शेषः । शप्तवान् राक्षसत्वं भजस्वेति ॥ १२ ॥ तदेव विस्तरेणाह । पुरुषादीति । भवेति शेषः । तदेवोपपादयति । इदमिति । इद रूपं यक्षीरूपं विहाय त्याजयित्वा दारुण रूपं राक्षसीरूपम् अस्तु भवतु । एतदेवाभिप्रेत्य पाद्मे उक्तं—तौ रामलक्ष्मणौ वीरावायांतीं पथि राक्षसीम् ॥ ताटकां नाम घोरां तां सुंदभार्यां सुकेतुजामिति ॥ १३ ॥ अमर्षात् असहनात् । देशोत्सादने हेतुगर्भं विशेषणम् अगस्त्याचरितमिति । अगस्त्यतपःस्थानमित्यर्थः ॥ १४ ॥ गोब्राह्मणहितार्थायेति स्त्रीवधशंकानिरासाय तद्धिताय क्रियमाणं पापवदाभासमानमपि धर्मायेति भावः ॥ १५ ॥ शापसंसृष्टाम् अगस्त्यशापव्याप्ताम् ॥ १६ ॥ हे नरोत्तम ते स्त्रीवधनिमित्ता घृणा न कार्या । अत्र नरोत्तमेत्यनेन पुरुषोत्तमेश्वररूपत्वात्तव पापसंबंधाभाव इति ध्वनितम् । चातुर्वर्ण्यहितार्थं तद्धिताय । कर्तव्यमिति । अस्य नृशंसमित्याद्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ वाशब्द इवार्थे । अनृशंसमिव नृशंसं क्रूरमपि कार्यमित्यर्थः । प्रजारक्षणकारणात् प्रजारक्षणाद्धेतोः । रक्षता

भक्षार्थंजातसंरंभागर्जंतीसाभ्यधावत ॥ आपततींतुतांदृष्ट्वाअगस्त्योभगवानृषिः॥११॥ राक्षसत्वंभजस्वेतिमारीचंव्याजहारसः॥ अगस्त्यःपरमामर्षस्ताटकामपिशप्तवान् ॥ १२ ॥ पुरुषादीमहायक्षीविकृताविकृतानना ॥ इदंरूपंविहायाशुदारुणंरूपमस्तुते ॥१३॥ सैषाशापकृतामर्षात्ताटकाक्रोधमूर्छिता ॥ देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याचरितंशुभम् ॥ १४ ॥ एनांराघवदुर्वृत्तांयक्षींपरमदारुणाम् ॥ गोब्राह्मणहितार्थायजहिदुष्टपराक्रमाम् ॥ १५ ॥ नह्येनांशापसंसृष्टांकश्चिदुत्सहतेपुमान् ॥ निहंतुंत्रिषुलोकेषुत्वामृतेरघुनंदन ॥ १६ ॥ नहितेस्त्रीवधकृतेघृणाकार्यानरोत्तम ॥ चातुर्वर्ण्यहितार्थंहिकर्तव्यंराजसूनुना ॥ १७ ॥ नृशंसमनृशंसंवाप्रजारक्षणकारणात् ॥ पातकंवासदोषंवाकर्तव्यंरक्षतासदा ॥ १८ ॥ राज्यभारनियुक्तानामेषधर्मःसनातनः ॥ अधर्म्यांजहिकाकुत्स्थधर्मोह्यस्यांनविद्यते ॥ १९ ॥ श्रूयतेहिपुराशक्रोविरोचनसुतांनृप ॥ पृथिवींहंतुमिच्छंतींमंथरामभ्यसूदयत् ॥२०॥ विष्णुनाचपुरारामभृगुपत्नीपतिव्रता ॥ अनिद्रंलोकमिच्छंतीकाव्यमातानिषूदिता॥२१॥ एतैश्चान्यैश्चबहुभीराजपुत्रैर्महात्मभिः ॥ अधर्मसहितानार्योहताःपुरुषसत्तमैः ॥ तस्मादेनांघृणांत्यक्त्वाजहिमच्छासनान्नृप ॥ २२ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येचतुर्विंशतिसा० बालकांडे पञ्चविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ मुनेर्वचनमक्लीबंश्रुत्वानरवरात्मजः ॥ राघवःप्रांजलिर्भूत्वाप्रत्युवाचदृढव्रतः ॥ ॥ १ ॥ पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वचनगौरवात् ॥ वचनंकौशिकस्येतिकर्तव्यमविशंकया ॥ २ ॥

सदेति । रक्षाधर्मसमृद्धिशेषत्वेनेति भावः । पातकं वा मुख्यपातकं वा । सदोषं वा यज्ञादिवत्सदोषम् ईषत्पापयुतं धर्मं वा । सदोषमवश्यमिति यावत् ॥ १८ ॥ एष धर्म इति । धर्ममूलकत्वादिति भावः । अतोप्यस्याः वधो न्याय्य इत्याह । अधर्म्यामिति । धर्मादनपेताम् । तदेवोपपादयति । धर्मो हीति ॥ १९ ॥ अधर्म्यः स्त्रीवधोपि धर्म एवेत्यर्थं संमतिभिरुपपादयति । श्रूयत इति । पृथिवीं तदधिष्ठात्रीं देवतां यद्वा तस्याः प्रजा इत्यर्थः ॥ २० ॥ अनिद्र निद्रासुखरहितम् । अनिंद्रमिति पाठे इंद्ररहितम् । काव्यः शुक्रः ॥ २१ ॥ एतैः एतादृशैः । यद्वा आर्षं बहुत्वम् । एताभ्यां शक्रविष्णुभ्यामित्यर्थः । मच्छासनादिति । यथा परशुरामस्य जमदग्नेः गुरोराज्ञया मातृवधेपि न दोषः तथा । बलादिदातृत्वेन गुरोः मम आज्ञया स्त्रीवधे तव न दोष इति भावः ॥ २२ ॥ रैखैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मुनेरिति । अक्लीबं धृष्टम् ॥ १ ॥ पितुरिति । कौशिकस्य वचनम् अविशंकया क

(१) अत्र सर्गेऽर्धश्लोकोधिकः कपुस्तकात् ।

र्तव्य त्वयेत्येवंरूपान्निर्देशात्त्रियोगात् । पितुर्वचनगौरवात् परमाप्तवाक्यत्वेन अतिप्रमाणत्वात् । त्वद्वचनम् अवश्यं कर्तव्येन निश्चितमिति शेषः ॥ २ ॥ कर्दैव नियोगः कृत इत्यत्राह । अन्विति । गुरवो वसिष्ठवामदेवाद्याः । अनवज्ञानहेतुरुक्त एव । तद्वचो विश्वामित्रवचः । इति अनुशिष्ट इत्यन्वयः ॥ ३ ॥ सोहमिति । ब्रह्मवादिनः । तस्य अपापस्पर्शेन तन्सकल्पादन्यस्यापि पापमपाप पुण्य चेत्याह । उत्तममिति । उत्कृष्टधर्ममित्यर्थः ॥ ४ ॥ पुण्यत्वमेवोपपादयति । गोब्राह्मणेति । अप्रमेयस्य तव चाहिताय । अस्य हित स्वाज्ञापरिपालनेन सतोपरूपम् । दृढमावर्तनं । तव वचन कर्तुमुद्यतो विचिकित्सारहितोहं ताटकावध करिष्यामीति पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥ तीव्र परुषश्रवणम् ॥ ६ ॥ वित्रस्ताः भीताः । मोहिता व्याकुलचित्ता जाता ॥ ७ ॥ त शब्द श्रुत्वा च क्रुद्धा । स शब्दो यत्र यतो विनिसृतः तम भिनिध्याय शब्दनिःसरणावधिदेश लक्षीकृत्य अभ्यद्रवदिति योजना ॥ ८ ॥ प्रमाणेन शरीरप्रमाणेन ॥ ९ ॥ भैरव भयंकरम् । दारुण घोरम् । अस्य वपुषः । चोप्यर्थः ॥ अभीरूणामपीत्यर्थः ॥ १० ॥

अनुशिष्टोस्म्ययोध्यायांगुरुमध्येमहात्मना ॥ पित्रादशरथेनाहंनावज्ञेयंहितद्वचः ॥ ३ ॥ सोहंपितुर्वचःश्रुत्वाशासनाद्ब्रह्मवादिनः ॥ करिष्यामि नसंदेहस्ताटकावधमुत्तमम् ॥४॥ गोब्राह्मणहितार्थायदेशस्यचहितायच ॥ तवचैवाप्रमेयस्यवचनंकर्तुमुद्यतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बद्ध्वामुष्टिमरिंदमः ॥ ज्याघोषमकरोत्तीव्रंदिशःशब्देननादयन् ॥ ६ ॥ तेनशब्देनवित्रस्तास्ताटकावनवासिनः ॥ ताटकाचसुसंक्रुद्धातेनशब्देन मोहिता ॥ ७ ॥ तं शब्दमभिनिध्यायराक्षसीक्रोधमूर्च्छिता ॥ श्रुत्वाचाभ्यद्रवत्क्रुद्धायत्रशब्दोविनिःसृतः ॥ ८ ॥ तांदृष्ट्वाराघवःक्रुद्धांविकृतांविकृताननाम् ॥ प्रमाणेनातिवृद्धांचलक्ष्मणंसोभ्यभाषत ॥९॥ पश्यलक्ष्मणयक्षिण्याभैरवंदारुणंवपुः ॥ भिद्येरन्दर्शनादस्याभीरूणांहृदयानिच॥ ॥ १० ॥ एतांपश्यदुराधर्षांमायाबलसमन्विताम् ॥ विनिवृत्तांकरोम्यद्यहृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ ११ ॥ नह्येनामुत्सहेहंतुंस्त्रीस्वभावेनरक्षिताम्॥ वीर्यंचास्यागतिंचैवहन्यामितिहिमेमतिः ॥ १२ ॥ एवंब्रुवाणेरामेतुताटकाक्रोधमूर्च्छिता ॥ उद्यम्यबाहुंगर्जंतीराममेवाभ्यधावत ॥ १३ ॥विश्वामित्रस्तुब्रह्मर्षिर्हुंकारेणाभिभर्त्स्यताम् ॥ स्वस्तिराघवयोरस्तु जयंचैवाभ्यभाषत ॥ १४ ॥ उद्धुन्वानारजोघोरं ताटकाराघवावुभौ ॥ रजोमेघेनमहतामुहूर्तंसाव्यमोहयत् ॥ १५ ॥ ततोमायां समास्थायशिलावर्षेणराघवौ ॥ अवाकिरत्सुमहताततश्चुक्रोधराघवः ॥ १६ ॥ शिलावर्षंमहत्तस्याःशरवर्षेणराघवः ॥ प्रतिवार्योपधावंत्याःकरौचिच्छेदपत्रिभिः ॥१७॥ ततश्छिन्नभुजांश्रांतामभ्याशेपरिगर्जतीम् ॥ सौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्धृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ १८ ॥ कामरूपधरासातुकृत्वारूपाण्यनेकशः ॥ अंतर्धानंगतायक्षीमोहयंतीस्वमायया ॥ १९ ॥

एतामिति । विनिवृत्ताम् अस्मत्समुखागमनात्पराावृत्ताम् । पलायितामिति यावत् ॥ ११ ॥ कर्णादिहरणमात्रे हेतुमाह । न हीति । वीर्य परपराभवशक्तिम् । गतिम् आकाशादिगतिम् । पाणिपादच्छेदेनेति शेषः । तावतैव देशहितस्य गुरुवचनानुष्ठानस्य च सिद्धया शूरविगर्हितः स्त्रीवधोनुचित इति भावः ॥ १२ ॥ राममेव विश्वामित्रस्य दुर्धर्षत्वेन न विसृज्य मानुषबुद्धया राममेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तां राम समुखमभिधावंतीम् । जयं च जयविजयकाशिषं च ॥ १४ ॥ घोरं रजः उद्धुन्वानेत्यन्वयः । रजोमेघेन रजोंधकारेण ॥ १५ ॥ मायां समास्थाय । अंतर्धान गत्वेति यावत् । चुक्रोध । स्त्रीत्वप्रयुक्तदाक्षिण्यं विसृज्येति शेषः ॥ १६ ॥ पत्रिभिरिति । एकैकस्य बहुधा खंडनाभिप्रायेण ॥ १७ ॥ हृते कर्णाग्रे नासिका च यस्याः ताम् ॥ १८ ॥ अनेकशः रूपाणि कृत्वा अतर्धानं गता सती स्वमायया राघवौ

मोहयंती ॥ १९ ॥ भैरवम् अश्मवर्षमित्यन्वयः ॥ २० ॥ घृणया अलं स्त्री इति घृणा मास्त्वित्यर्थः । दुष्टचारिणी मायाशक्त्या अंतर्धानेन पाषाणादिवृष्टिकर्त्री । अतो घृणा अनुचिता ॥ २१ ॥ घृणा नोचितेत्यत्र हेत्वंतरमाह । यज्ञविघ्नकरीति । मायया पुरा यावद्वर्धेत तावत्तत्कालात्पूर्वमेव पूर्वमेव एषा वध्यताम् । सायंसंध्या पुरा प्रवर्तते प्रवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ किं तत्र इत्याह । रक्षांसीति । अश्मवृष्ट्येति । करणे तृतीया ॥ २३ ॥ शब्दमात्रेण लक्ष्यं सम्यङ्निश्चित्य वेधकर्तृत्वसामर्थ्यं दर्शयन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥ अभिदुद्रावेति । अंतर्धानं हित्वेति शेषः ॥ २५ ॥ भीमसंकाशां भीमरूपाम् ॥ २६ ॥ अभिपूजयन् । अडभावः आर्षः । सहस्राक्षः विश्वामित्रमुवाचेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ किमुक्तवतः तदाह । मुने इति ॥ २८ ॥ तोषिताः । वयमिति शेषः । अनेन कर्मणा

अश्मवर्षं विमुंचंती भैरवं विचचार सा ॥ ततस्तावश्मवर्षेण कीर्यमाणौ समंततः ॥२०॥ दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ अलं ते घृणया राम पापै
षा दुष्टचारिणी ॥२१॥ यज्ञविघ्नकरी यक्षी पुरा वर्धेत मायया ॥ वध्यतां तावदेवैषा पुरा संध्या प्रवर्तते ॥२२॥ रक्षांसि संध्याकाले तु दुर्धर्षाणि भवंति हि ॥ इ
त्युक्तः स तु तां यक्षीमश्मवृष्ट्याभिवर्षिणीम् ॥२३॥ दर्शयञ्छब्दवेधित्वं तां रुरोध स सायकैः ॥ सा रुद्धा बाणजालेन मायाबलसमन्विता ॥२४॥ अभिदुद्रा
व काकुत्स्थं लक्ष्मणं च विनेदुषी ॥ तामापतंतीं वेगेन विक्रांतामशनीमिव ॥२५॥ शरेणोरसि विव्याध पपात च ममार च ॥ तां हतां भीमसंकाशां दृष्ट्वा सुरपति
स्तदा ॥२६॥ साधु साध्विति काकुत्स्थं सुराश्चाप्यभिपूजयन् ॥ उवाच परमप्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ॥२७॥ सुराश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ मुने
कौशिक भद्रं ते सेंद्राः सर्वे मरुद्गणाः ॥२८॥ तोषिताः कर्मणानेन स्नेहं दर्शय राघवे ॥ प्रजापतेः कृशाश्वस्य पुत्रान्सत्यपराक्रमान् ॥२९॥ तपोबलभृतो ब्रह्मन्
राघवाय निवेदय ॥ पात्रभूतश्च ते ब्रह्मंस्तवानुगमने रतः ॥३०॥ कर्तव्यं च सुमहत्कर्म सुराणां राजसूनुना ॥ एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जग्मुर्हृष्टा विहायसम् ॥३१॥
विश्वामित्रं पूजयंतस्ततः संध्या प्रवर्तते ॥ ततो मुनिवरः प्रीतस्ताटकावधतोषितः ॥३२॥ मूर्ध्नि राममुपाघ्राय इदं वचनमब्रवीत् ॥ इहाद्य रजनीं राम वसाम शु
भदर्शन ॥ ३३ ॥ श्वः प्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः ॥३४॥ उवास रजनीं तत्र ताटकाया वने सुखम् ॥
मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि ॥ रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥३५॥ निहत्य तां यक्षसुतां स रामः प्रशस्यमानः सुरसिद्धसंघैः ॥ उवास तस्मि
न्मुनिना सहैव प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः ॥३६॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षड्विंशः सर्गः ॥२६॥

त्वत्प्रवर्तितताटकावधरूपेण । स्नेहं दर्शय मदीयोयमाप्तः शिष्य इति स्नेहमूलं व्यापारं प्रवर्तय । तमेव व्यापारमाह । प्रजापतेरिति ॥ २९ ॥ तपसा ज्ञानेन बलेन च भृतः पूर्णः ते तव दानस्य पात्रभूतश्च राघवः । अतः तस्मै कृशाश्वपुत्रान्निवेदय । तथा लब्धानामेवास्त्राणां कार्यक्षमत्वमिति भावः (?) । अनुगमने शुश्रूषणे दृढनिश्चयः ॥ ३० ॥ पूजयंतस्तुवतो जग्मुरित्यन्वयः । प्रवर्तते इति । अस्य स्मेति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मुक्तशापम् अपगतोपद्रवम् । यद्वा लब्धशापया ताटकया मुक्तम् ॥ ३५ ॥ प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमान इति विश्वामित्रेणेत्यादिः । जजागारेति शेषः ॥ ३६ ॥ चैलैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥

उष्येति । आर्षम् । प्रहस्य विजयशालि रामदर्शनसंतोपजो हासः ॥ १ ॥ सर्वशः सर्वाणि ॥ २ ॥ देवासुरगणान्वापि । वाशब्दश्चार्थे । गंधर्वोरगसहितदेवासुरगणरूपशत्रूनपि प्रमत्य बलेन जयिष्यसि जेष्यसि । यदि वधे दया तदा वशीकृत्य समोहनास्त्रादिना जेष्यसि । अन्येषां तु का गणनेति भावः ॥ ३ ॥ दंडचक्रादयः अस्त्रभेदाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ शूलवत शूलवतनामकम् । क्वचित्तु शूलवरमिति पाठः । ब्रह्मशिरोस्त्रं ब्रह्मास्त्रादन्यत् ॥ ६ ॥ गदे द्वे मोदकीशिखरीसंज्ञे द्वे गदे गदासंज्ञके अस्त्रं ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्त्रं च वारुणास्त्रं चेत्यर्थः । शुष्कार्द्रसञ्ज्ञके द्वे अशनी अशनिसंज्ञके अस्त्रे ॥ ९ ॥ पिनाकिन इद पैनाकम् । दयितम् ।

अथतांरजनीमुष्यविश्वामित्रोमहायशाः ॥ प्रहस्यराघवंवाक्यमुवाचमधुरस्वरम् ॥ १ ॥ परितुष्टोस्मिभद्रंतेराजपुत्रमहायशः ॥ प्रीत्यापरमया युक्तोददाम्यस्त्राणिसर्वशः ॥ २ ॥ देवासुरगणान्वापिसगंधर्वोरगान्भुवि ॥ यैरमित्रान्प्रसह्याजौवशीकृत्यजयिष्यसि ॥ ३ ॥ तानिदिव्यानिभद्रंतेददाम्यस्त्राणिसर्वशः ॥ दंडचक्रंमहद्दिव्यंतवदास्यामिराघव ॥ ४ ॥ धर्मचक्रंततोवीरकालचक्रंतथैवच ॥ विष्णुचक्रंतथात्युग्रमैंद्रंचक्रंतथैवच ॥ ५ ॥ वज्रमस्त्रंनरश्रेष्ठशैवंशूलवतंतथा ॥ अस्त्रंब्रह्मशिरश्चैवऐषीकमपिराघव ॥ ६ ॥ ददामितेमहाबाहोब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् ॥ गदेद्वेचैवकाकुत्स्थमोदकीशिखरीशुभे ॥ ७ ॥ प्रदीप्तेनरशार्दूलप्रयच्छामिनृपात्मज ॥ धर्मपाशमहंरामकालपाशंतथैवच ॥ ८ ॥ वारुणंपाशमस्त्रंचददाम्यहमनुत्तमम् ॥ अशनीद्वेप्रयच्छामिशुष्कार्द्रेरघुनदन॥९॥ ददामिचास्त्रंपैनाकमस्त्रंनारायणंतथा ॥ आग्नेयमस्त्रंदयितंशिखरंनामनामतः॥१०॥ वायव्यंप्रथमंनामददामितवचानघ ॥ अस्त्रंहयशिरोनामक्रौंचमस्त्रंतथैवच ॥ ११ ॥ शक्तिद्वयंचकाकुत्स्थददामितवराघव ॥ कंकालंमुसलंघोरंकापालमथकिंकिणीम् ॥ १२ ॥ वधार्थंरक्षसांयानिददाम्येतानिसर्वशः ॥ वैद्याधरंमहास्त्रंचनंदनंनामनामतः ॥ १३ ॥ असिरत्नंमहाबाहोददामिनृवरात्मज ॥ गांधर्वमस्त्रंदयितंमोहनंनामनामतः ॥ १४ ॥ प्रस्वापनं प्रशमनंदद्मिसौम्यंचराघव ॥ वर्षणंशोषणंचैवसंतापनविलापने ॥ १५ ॥ मादनंचैवदुर्धर्षंकंदर्पदयितंतथा ॥ गांधर्वमस्त्रंदयितंमानवंनामनामतः ॥ १६ ॥ पैशाचमस्त्रंदयितंमोहनंनामनामतः ॥ प्रतीच्छनरशार्दूलराजपुत्रमहायशः ॥ १७ ॥ तामसंनरशार्दूलसौमनंचमहाबलम् ॥ संवर्तंचैवदुर्धर्षंमौसलंचनृपात्मज ॥ १८ ॥ सत्यमस्त्रंमहाबाहोतथामायामयंपरम् ॥ सौरंतेजःप्रभंनामपरतेजोपकर्षणम् ॥ १९ ॥ सोमास्त्रंशिशिरंनामत्वाष्ट्रमस्त्रंसुदारुणम् ॥ दारुणंचभगस्यापिशीतेषुमथमानदम्॥ २० ॥ एतान्रामममहाबाहोकामरूपान्महाबलान् ॥ गृहाणपरमोदारान्क्षिप्रमेवनृपात्मज ॥ २१ ॥

अग्नेरिति शेषः । शिखरं नाम शिखरमिति प्रसिद्धम् ॥ १० ॥ प्रथमं मुख्यम् ॥ ११ ॥ कंकालादीनि असुरधार्यास्त्राणि ॥ १२ ॥ यानि रक्षसां वधार्थं समर्थानि एतानि ददामीत्यन्वयः । वैद्याधरं विद्याधरसंबंधि । नंदनं नाम असिरत्नमित्यन्वयः । यतः अस्त्रादसीनां प्रादुर्भाव इति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ दद्मीत्यार्षम् । प्रशमन रिपूणां क्रोधशामकमस्त्रम् । विलापन परिदेवनकारकम् ॥ १५ ॥ मादनं शत्रूणां मदजनकम् । दुर्धर्षमित्यादि अस्य विशेषणम् ॥ १६ ॥ प्रतीच्छ गृहाण ॥ १७ ॥ मौसलम् आसुरमुसलादन्यत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

मन्त्रग्रामम् । अस्त्राणां मन्त्रगर्भत्वात् । ननु बलातिबलादानप्रसंगेऽपि मंत्रग्राम गृहाणेत्युक्तमिति पुनरत्र दान विफलमिति चेन्न । गृहाणेत्येव तत्रोक्तत्वात् न तु ददाविति । तेन तत्कालोपयोगि बलातिबलयोरेव तत्र दानम् । इतरेपां त्वत्रेति विवेक इति, कतकक्कृतः । वस्तुतो बलातिबले मत्रसमूहात्मके इति तद्रूप मन्त्रग्राममिति तत्रार्थ इति न दोष इति परे ॥ २२ ॥ सर्वेति । येषाम् उक्तदिव्यास्त्राणां सर्वसंग्रहण सर्वधारण कर्तुं दैवतैरपि दुर्लभ दुष्करम् । देवा अपि यत्किंचिदस्त्रमेव जानन्तीति भावः । तानि सर्वाण्यस्त्राणि राघवाय रामाय विश्वामित्रो न्यवेदयत् दत्तवान् । राघवाय रामाय लक्ष्मणाय चेत्यपि योज्यम् । युगपदेवोभयोरुपदेश इति बोध्यम् ॥ २३ ॥ जपतः रामाय दातु तेषा वीर्यवत्तासपादनाय तान्यस्त्राणि जपत इत्यर्थः । उपतस्थुः गृहीतमामडलपूर्वि उपतस्थुः । उपस्थितानि विश्वामित्रनियोगेन राम च उपतस्थुः ॥ २४ ॥ सर्वेस्त्रदेवाः मुदिताः स्वाधिदैवतरामसबधेन तुष्टाः । किंकराः अंगीकृतदासत्वाः ॥ २५ ॥ २६ ॥ समालभ्य उपस्पृश्य । मानसाः मदा मनःस्थिताः । यद्यपि भगवतो रामस्य

स्थितस्तुप्राङ्मुखोभूत्वाशुचिर्मुनिवरस्तदा॥ददौरामायसुप्रीतो मंत्रग्राममनुत्तमम् ॥२२॥ सर्वसंग्रहणंयेषांदैवतैरपिदुर्लभम्॥तान्यस्त्राणितदाविप्रो राघवायन्यवेदयत् ॥२३॥ जपतस्तुमुनेस्तस्यविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ उपतस्थुर्महार्हाणिसर्वाण्यस्त्राणिराघवम् ॥२४॥ ऊचुश्चमुदितारामंसर्वेप्रांजलयस्तदा ॥ इमेचपरमोदारकिंकरास्तवराघव॥२५॥यद्यदिच्छसिभद्रंतेतत्सर्वंकरवामवै ॥ ततोरामःप्रसन्नात्मातैरित्युक्तोमहाबलैः ॥२६॥प्रतिगृह्यचकाकुत्स्थःसमालभ्यचपाणिना॥मानसाभेभविष्यध्वमितितान्यभ्यचोदयत्॥२७॥ततःप्रीतमनारामोविश्वामित्रंमहामुनिम्॥अभिवाद्यमहातेजागमनायोपचक्रमे॥२८॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे सप्तविंशः सर्गः॥२७॥प्रतिगृह्यततोस्त्राणिप्रहृष्टवदनःशुचिः ॥ गच्छन्नेवचकाकुत्स्थोविश्वामित्रमथाब्रवीत्॥१॥गृहीतास्त्रोऽस्मिभगवन्दुराधर्षःसुरैरपि ॥ अस्त्राणांत्वहमिच्छामिसंहारान्मुनिपुंगव॥२॥एवंब्रुवतिकाकुत्स्थेविश्वामित्रोमहातपाः ॥ संहारान्व्याजहाराथधृतिमान्सुव्रतःशुचिः॥३॥सत्यवंतंसत्यकीर्तिंधृष्टंरभसमेवच ॥ प्रतिहारतरंनामपराङ्मुखमवाङ्मुखम्॥४॥लक्ष्यालक्ष्याविमौचैवदृढनाभसुनाभकौ॥दशाक्षशतवक्त्रौचदशशीर्षशतोदरौ॥५॥पद्मनाभमहानाभौदुंदुनाभस्वनाभकौ॥ज्योतिषंशकुनंचैवनैरास्यविमलावुभौ॥६॥यौगंधरविनिद्रौचदैत्यप्रमथनौतथा॥शुचिबाहुर्महाबाहुर्निष्कलिर्विरुचस्तथा॥सार्चिमालीधृतिमालीवृत्तिमान्रुचिरस्तथा॥७॥पित्र्यः सौमनसश्चैवविधूतमकरावुभौ॥करवीरकरंतिंचैवधनधान्यौचराघव॥८॥कामरूपंकामरुचिंमोहमावरणंतथा ॥ जृंभकंसर्पनाथंचपथानवरुणौतथा ॥९॥ कृशाश्वतनयान्रामभास्वरान्कामरूपिणः ॥ प्रतीच्छममभद्रंतेपात्रभूतोसिराघव ॥१०॥

सर्वं विदितमेव । तथापि विद्या गुरूपदेशगृहीतैव फलदा नान्यथेति लोकान् बोधयितु विश्वामित्रोपदेशग्रहणमिति बोध्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ हरैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभि० श्रीरामी० रा० वा० आ० बा० सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ गच्छन् गमिष्यन् ॥ १ ॥ सहारान् । ज्ञातुमिति शेषः । उपसहारापरिज्ञाने पुनः प्रयोगानर्हतया अप्राप्तप्रायत्वात्तज्ज्ञानेच्छा । सहारो नाम प्रयुक्तस्यास्त्रस्य मंत्रविशेषेण पुनः स्वात्मनि स्थापनम् ॥ २ ॥ एवमिति । उक्तास्त्राणां सहारमार्गमुपदिश्य अथ अनंतर तत्प्रश्नसतुष्टः परमर्षिः अन्यान्यपि अस्त्राणि उपदिशति स्म ॥ ३ ॥ तदाह । सत्यवंतमित्यादि । ददामीति सर्वत्र शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सार्चिमाल्यादयः अन्ये । तांश्च ददामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ भास्वरान् तेजोमयान् । प्रतीच्छ गृहाण । पात्रभूतः अस्त्रदानस्येति

शेषः । मम भक्तः ॥ १० ॥ बाढमिति । अंगीकारे । प्रहृष्टेनांतरात्मना । प्रत्यग्रहीदिति शेषः । मूर्तिमंतः स्वस्वदेवतारूपेण ॥ ११ ॥ प्रह्वाजलिपुटाः प्रह्वाः नम्राः ते च ते अञ्जलेः पुट संश्लेषो येषां तादृशाः ॥ १२ ॥ इमे स्म सन्निहिताः । वयमिति शेषः । शाधि आज्ञापय ॥ १३ ॥ गम्यताम् । इदानीमिति शेषः । कार्यकालेषु मानसाः मनसि संनिहिताः भूत्वा साहाय्यं करिष्यथ ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणं सकलस्वदेवताधिदैवतरूपत्वाद्रामस्य प्रदक्षिणकरणम् ॥ १५ ॥ एतदुत्तर--ततस्तु रामः काकुत्स्थः शासनाद्ब्रह्मवादिनः । लक्ष्मणाय च तान्सर्वान्स चास्त्रान् रघुनंदनः । ससंहारान्सुसहृष्टः श्रीमांस्तस्मै न्यवेदयदित्यधिकं दृश्यते । तत्प्रक्षिप्तम् । बलातिबलयोरिवास्त्राणामपि युगपदुभयोर्विश्वामित्रेणैवोपदेशदानसंभवात् । स तान् उपदिष्टान् अस्त्रान् राघवो रामः ज्ञात्वा । मंत्रतो मूर्तितः प्रयोगतश्चेति शेषः ॥ १६ ॥ मेघसकाशं कार्ष्ण्यात् नैबिड्याच्च । वृक्षषड वृक्षसमूहः । किं वनसंबंधी उत आश्रमसबंधीति प्रश्नः ॥ १७ ॥ वल्गुभाषैः मधुरभाषैः ॥ १८ ॥ रोमहर्षणात् ताटका-

बाढमित्येवकाकुत्स्थःप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ दिव्यभास्वरदेहाश्चमूर्तिमंतःसुखप्रदाः ॥ ११ ॥ केचिदंगारसदृशाःकेचिद्धूमोपमास्तथा ॥ चंद्रार्कसदृशाःकेचित्प्रह्वांजलिपुटास्तथा ॥१२॥ रामंप्रांजलयोभूत्वाऽब्रुवन्मधुरभाषिणः ॥ इमेस्मनरशार्दूलशाधिकिंकरवामते ॥१३॥ गम्यतामितितानाहयथेष्टंरघुनंदनः ॥ मानसाःकार्यकालेषुसाहाय्यंमेकरिष्यथ ॥ १४ ॥ अथतेराममामंत्र्यकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् ॥ एवमस्त्वितिकाकुत्स्थमुक्त्वाजग्मुर्यथागतम् ॥ १५ ॥ सचतान्राघवोज्ञात्वाविश्वामित्रंमहामुनिम् ॥ गच्छन्नेवाथमधुरंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ किमेतन्मेघसंकाशंपर्वतस्याविदूरतः॥वृक्षषंडमितोभातिपरंकौतूहलंहिमे ॥ १७ ॥ दर्शनीयंमृगाकीर्णंमनोहरमतीवच ॥ नानाप्रकारैःशकुनैर्वल्गुभाषैरलंकृतम् ॥ ॥ १८ ॥ निःसृताःस्ममुनिश्रेष्ठकांताराद्रोमहर्षणात् ॥ अनयात्ववगच्छामिदेशस्यसुखवत्तया ॥ १९ ॥ सर्वंमेशंसभगवन्कस्याश्रमपदंत्विदम्॥ संप्राप्तायत्रतेपापाब्रह्मघ्नादुष्टचारिणः ॥ २० ॥ तवयज्ञस्यविघ्नायदुरात्मानोमहामुने ॥ भगवंस्तस्यकोदेशःसायत्रतवयाज्ञिकी ॥२१॥ रक्षितव्याक्रियाब्रह्मन्मयावध्याश्चराक्षसाः ॥ एतत्सर्वंमुनिश्रेष्ठश्रोतुमिच्छाम्यहंप्रभो॥२२॥इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० चतुर्विंशतिसा०बालकांडे अष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ अथतस्याप्रमेयस्यवचनपरिपृच्छतः ॥ विश्वामित्रोमहातेजाव्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ इहराममहाबाहोविष्णुर्देवनमस्कृतः ॥ वर्षाणिसुबहूनीहतथायुगशतानिच ॥ २ ॥तपश्चरणयोगार्थमुवाससुमहातपाः ॥ एषपूर्वाश्रमोरामवामनस्यमहात्मनः ॥ ३ ॥

निर्जनीकरणात् तस्य भयानकत्वेन रोमहर्षणत्वम् । अनया देशस्य सुखवत्तया इदमाश्रमपदं त्ववगच्छामि ॥ १९ ॥ आश्रमपदं निर्णीय तत्कस्येति शंसेति पृच्छति । त्वमिति । मम च शंस । सर्वशब्दविवक्षितं जिज्ञासांतरं स्वयमेवाह । म प्राप्ता इति । ते ब्रह्मघ्नाः । तव यज्ञस्य विघ्नाय यत्र संप्राप्ताः स देशः कः ॥ २० ॥ यत्र च तव याज्ञिकी क्रिया मया रक्षितव्या यत्र च राक्षसा वध्याः भगवन् तस्य त्वदाश्रमस्य को देशः प्रदेश इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ रेखोमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायण० वा० आदिकाव्ये बालकांडे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ ॥ तस्य रामस्य परिपृच्छतो वचनम् । श्रृण्विति शेषः । व्याख्यातुम् पृष्टोत्तरमिति शेषः ॥ १ ॥ इह वने । इह प्रदेशे ॥ २ ॥ तपश्चरणयोगाय [illegible] लोकप्रवर्तनाय स्वतपश्चरणम् ।

वामनस्य करिष्यमाणवामनावतारस्य विष्णोः पूर्वाश्रमः वामनावतारात्पूर्वकाले तपोयोगार्थं परिगृहीतः आश्रमः ॥ ३ ॥ . सिद्धाश्रमत्वव्यवहारे बीजमाह । हि यस्मात् अत्र महातपाः विष्णुः तपःसिद्धो जात इति । एतस्मिन्काले विष्णोः तपःकाले ॥ ४ ॥ मरुद्गणान् आवहादिवायुगणान् कारयामास । स्वार्थे णिच् । चकारेत्यर्थः । यद्वा इन्द्रादिराज्य स्वीयैः कैश्चि देव कारयामासेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ बलेः यजमानस्य । व्यवहार दृष्ट्वेति शेषः । साग्निपुरोगमाः पुरोगमेनाग्निना सहिता इत्यर्थः । अग्निमुखत्वाच्च देवानां तस्मिन्पुरोगमत्वम् । स्वयमेवागम्य न तु दूतमुखेन ॥ ६ ॥ यजते कर्त्रभिप्रायत्वादात्मनेपदम् । नन्वसुरस्य बलेर्देवद्विषो यागाद्यनुपपत्तिः । यागतर्पणीयदेवताभावात् । इन्द्रादीनां तद्द्वेष्यत्वात् । न च शब्दमात्र देवतेति युक्तम् । अर्थवादप्रामाण्येन देवतायाः विग्रह वत्त्वस्योत्तरमीमांसायां सिद्धांतितत्वादिति चेन्न । कर्मदेवाजानदेवभेदेन देवाना द्वैविध्यात् । तत्र ये कर्मणा देवत्व प्राप्ताः ते कर्मदेवाः । आजानदेवास्तु यज्ञमन्त्रार्थभूताः मन्त्रेण नित्यं सबद्धाः कर्मदे वेभ्यः प्राचीना एव । तत्कर्मदेवाना द्वेष्यत्वेपि आजानदेवाना यज्ञे तर्प्यत्वेन न दोषः । विघ्नकर्तारोप्यत्र कर्मदेवा एव । यज्ञाद्यधिकाराभावोप्याजानदेवानामेव । स्वयष्टव्यदेवतांतराभावात् । कर्मदेवाना त्वस्त्येव । अत एवेन्द्रादीनां यज्ञादिश्रवण नानुपपन्नमित्यन्यत्र विस्तरः । असमाप्तव्रतं असमाप्तयज्ञे । स्वकार्यम् आत्मीयाना देवाना कार्यम् । अभिपद्यतां संपाद्यताम् ॥ ७ ॥ असमाप्तव्रत इत्युक्तेः प्रयो

सिद्धाश्रमइतिख्यातःसिद्धोह्यत्रमहातपाः ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुराजावैरोचनिर्बलिः ॥ ४ ॥ निर्जित्यदैवतगणान्सेंद्रान्सहमरुद्गणान् ॥ कारयामासतद्राज्यंत्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ ५ ॥ यज्ञंचकारसुमहानसुरेंद्रोमहाबलः ॥ बलेस्तुयजमानस्यदेवाःसाग्निपुरोगमाः ॥ समागम्यस्वयंचैवविष्णुमूचुरिहाश्रमे ॥ ६ ॥ बलिर्वैरोचनिर्विष्णोयजतेयज्ञमुत्तमम् ॥ असमाप्तव्रतेतस्मिन्स्वकार्यमभिपद्यताम् ॥ ७ ॥ ये चैनमभिवर्ततेयाचितारइतस्ततः ॥ यच्चयत्रयथावच्चसर्वंतेभ्यःप्रयच्छति ॥ ८ ॥ सत्वंसुरहितार्थायमायायोगमुपाश्रितः ॥ वामनत्वंगतोविष्णोकुरुकल्याणमुत्तमम् ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नंतरेरामकश्यपोग्निसमप्रभः ॥ अदित्यासहितोरामदीप्यमानइवौजसा ॥ १० ॥ देवीसहायोभगवान्दिव्यंवर्षसहस्रकम् ॥ व्रतंसमाप्यवरदंतुष्टावमधुसूदनम् ॥ ११ ॥ तपोमयंतपोराशिंतपोमूर्तिंतपात्मकम् ॥ तपसात्वांसुतप्तेनपश्यामिपुरुषोत्तमम् ॥ १२ ॥ शरीरेतवपश्यामिजगत्सर्वमिदंप्रभो ॥ त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहंशरणंगतः ॥ १३ ॥ तमुवाचहरिःप्रीतःकश्यपंधूतकल्मषम् ॥ वरंवरयभद्रंतेवरार्होसिमतोमम ॥ १४ ॥

जन दर्शयंतः । तत्संपादने उपायमपि स्वयमेव वदति । ये चेति । अभिवर्तंते प्राप्नुवति । इतस्ततः नानादेशेभ्यः यत्र गोभूहिरण्यादिविषये यच्च वस्तु याचन्ते तेभ्यः तत्सर्वं यथावत् यज्ञसाद्गुण्याय शत्र मानादिरहित सत्कारपूर्व प्रयच्छति । च एवार्थे ॥ ८ ॥ माया स्वतत्त्वाच्छादनेन प्राकृतमर्त्यादिभावप्रकाशिका शक्तिः । तस्याः योगः सबधः । तमाश्रितः । वामनत्वप्राप्तौ अय हेतुः । वामनरूपस्य अत्याश्चर्यत्वेन तत्प्रार्थनाविषयस्यावश्य यजमानकर्तव्यतया तद्रूपप्रार्थनम् ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नंतरे देवैर्वामनावतारप्रार्थनसमये । रामेति । द्विःसबोधन स्वाश्रमसविधानेन रामपृष्टतन्महत्त्वकथनेन हर्षातिश याच्च बोध्यम् ॥ १० ॥ अदित्या सहितो व्रत समाप्य देवीसहायः । तुष्टावेत्यन्वयः । देवी अदितिरेव । यद्वा देवी सरस्वती । वरदं विष्णुरूपपुत्रप्राप्त्युद्देशेन कृतव्रतांते वरदानोन्मुखम् ॥ ११ ॥ स्तोत्रप्रकार माह । तपोमयमित्यादि । अन्नमयो यज्ञ इतिवत्प्रचुरतपोयुक्तमित्यर्थः । तावता परेषां किमत आह । तपोराशिं द्रष्टॄणां सकलतपोजन्यफलप्राप्त्या भगवतः तपोराशित्वम् । ननु तपसोन्यत्वे अद्वैतश्रुतिवा धोऽत आह । तपोमूर्तिमिति । एव च तपसः तदनन्यत्वेन नाद्वैतहानिः । तपात्मकमिति । घञर्थे कविधानकमिति कप्रत्यये तपन तपः ज्ञानम् । तप आलोचन इति धात्वनुसारात् । तदात्मक ज्ञानस्व रूपमित्यर्थः । अत एव अतप्ततपसा द्रष्टुमशक्य इत्यतः तपसा त्वामिति ॥ १२ ॥ दृश्यमान च वैराज रूपमित्याह । शरीरे इत्यादि । अनिर्देश्यः अशक्यपरिच्छेदः ॥ १३ ॥ वरम् अभीष्टम् । वरा

र्हः दिव्यवर्षसहस्रतपसा वरदानयोग्यः ॥ १४ ॥ मारीचः मरीचिपुत्रः । अदित्या इत्यादेः—याचमानाया इत्यादि शेषः ॥ १५ ॥ याच्यमानवरमाह । पुत्रत्वमित्यादि ॥ १६ ॥ यवीयान् कनिष्ठः । साहाय्यं बलिच्छलरूपम् ॥ १७ ॥ अय यत्र आश्रमे तपोमयः । त्वं मया देवैश्च अनुभूयसे इत्यर्थः । सिद्धे एतदाश्रमस्थितिसाध्ये तपःकर्मणि सिद्धे सति निष्पन्ने सति प्रयोजनाभावात् इतः उत्तिष्ठ । देवकार्यायेति शेषः ॥ १८ ॥ अथ देवकार्यनियोगानंतरम् ॥ १९ ॥ आक्रम्य । त्रिभिः पदैरिति शेषः । लोकार्थी त्रैलोक्याक्रमणार्थी ॥ २० ॥ नियम्य बद्ध्वा ॥ २१ ॥ तेनैव वामनावतारकर्त्रा । मया विश्वामित्रेण ॥ २२ ॥

तच्छुत्वावचनंतस्यमारीचःकश्यपोऽब्रवीत् ॥ अदित्यादेवतानांचममचैवानुयाचितम् ॥ १५ ॥ वरंवरदसुप्रीतोदातुमर्हसिसुव्रत ॥ पुत्रत्वंगच्छ भगवन्नदित्याममचानघ ॥ १६ ॥ भ्राताभवयवीयांस्त्वशक्रस्यासुरसूदन ॥ शोकार्तानांतुदेवानांसाहाय्यंकर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ अयंसिद्धाश्रमोनामप्रसादात्तेभविष्यति ॥ सिद्धेकर्मणिदेवेशउत्तिष्ठभगवन्नितः ॥ १८ ॥ अथविष्णुर्महातेजाअदित्यांसमजायत ॥ वामनंरूपमास्थायवैरोचनिमुपागमत् ॥ १९ ॥ त्रीन्पदानथभिक्षित्वाप्रतिगृह्यचमेदिनीम् ॥ आक्रम्यलोकाँल्लोकार्थीसर्वलोकहितेरतः ॥ २० ॥ महेंद्रायपुनः प्रादान्नियम्यबलिमोजसा ॥ त्रैलोक्यसमहातेजाश्चक्रेशक्रवशंपुनः ॥ २१ ॥ तेनैवपूर्वमाक्रांतआश्रमःश्रमनाशनः ॥ मयापिभक्त्यातस्यैववामनस्योपभुज्यते ॥ २२ ॥ एनमाश्रममायांतिराक्षसाविघ्नकारिणः ॥ अत्रतेपुरुषव्याघ्रहंतव्यादुष्टचारिणः ॥ २३ ॥ अद्यगच्छामहेरामसिद्धाश्रममनुत्तमम् ॥ तदाश्रमपदंतात तवाप्येतद्यथामम ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वापरमप्रीतोगृह्यरामंसलक्ष्मणम् ॥ प्रविशन्नाश्रमपदंव्यरोचतमहामुनिः ॥ शशीवगतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः ॥ २५ ॥ तंदृष्ट्वामुनयःसर्वेसिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ उत्पत्त्योत्पत्त्यसहसाविश्वामित्रमपूजयन् ॥ २६ ॥ यथार्हंचक्रिरेपूजांविश्वामित्रायधीमते ॥ तथैवराजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ २७ ॥ मुहूर्तमथविश्रांतौराजपुत्रावरिंदमौ ॥ प्रांजलीमुनिशार्दूलमूचतूरघुनंदनौ ॥ २८ ॥ अद्यैवदीक्षांप्रविशभद्रंतेमुनिपुंगव ॥ सिद्धाश्रमोयंसिद्धःस्यात्सत्यमस्तुवचस्तव ॥ २९ ॥ एवमुक्तोमहातेजाविश्वामित्रोमहानृषिः ॥ प्रविवेशतदादीक्षांनियतोनियतेंद्रियः ॥ ३० ॥ कुमाराविवतांरात्रिमुषित्वासुसमाहितौ ॥ प्रभातकालेचोत्थायपूर्वांसंध्यामुपास्यच ॥ ३१ ॥

पूर्वसर्गांतकृतद्वितीयप्रश्नोत्तरमाह । एनमिति ॥ २३ ॥ अनुत्तम सर्वोत्तमम् । हे तात तदेतदाश्रमपदं यथा मम स्वभूतं तथा तवापि विष्ण्ववतारत्वादिति गूढोभिसंधिः ॥ २४ ॥ पुनर्वसू द्वे तारे ॥ २५ ॥ उत्पत्त्योत्पत्त्य । सतोपातिशयादिति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अद्यैव प्रवेशादिन एव । कालविलंबे फलाभावात् । सिद्धः त्वद्यज्ञसिद्ध्या अन्वर्थसिद्धसंज्ञः । तव वचः—अत्रैव पुरुषव्याघ्र हंतव्या दुष्टचारिण इति यत् तत् सत्यमस्तु । राक्षसान् सर्वथा हनिष्ये इति भावः ॥ २९ ॥ नियतः निगृहीतांतःकरणः ॥ ३० ॥ कुमाराविव स्कंदविशाखाविव ॥ ३१ ॥

प्रशुची अवतारत्वादशुचित्वसंभावनाराहित्येन प्रकर्षतः शुची । नियमेन कर्तव्य जाप्य समाप्येत्यन्वयः । दीक्षामध्ये नाग्निहोत्रमिति निषेधादग्निहोत्रपदम् । औपासनहोमपरमिति केचित् ॥ ३२ ॥ खंगम... ॥ इति श्रीरामाभि० श्रीरा० रामायणतिलके वाल्मीकीये आ० बालकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥ अथेति । कौशिकं वचः अब्रूतामित्यन्वयः ॥ १ ॥ तौ निशाचरौ । सरक्षणीयौ यज्ञसरक्षणाय निवारणी... ॥ गहादित्वाच्छः । तत्क्षणं स क्षणः यथा नातिवर्तेत नातिक्रमेत तथा ब्रूहीत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ एवं विश्वामित्रे पृष्टे दीक्षया तस्य मौनित्वात् ऋषयः ऊचुः । अद्येति । मौनित्वं च गमिष्यति । अद्यापि दी... त्वात् मौन्येव—अतः परमपि षड्रात्रपर्यंत मौनित्व प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ यत्तौ सन्नद्धौ । परमधन्विनावित्यार्षम् । विश्वामित्रं तद्यज्ञम् ॥ ६ ॥ काले पंचाहोरात्रलक्षणे । षष्ठेऽहनि । आगते इति छे...

प्रशुचीपरमंजाप्यंसमाप्यनियमेनच ॥ हुताग्निहोत्रमासीनंविश्वामित्रमवंदताम् ॥३२॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा०वा०आ० चतुर्विंशति सा० बालकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ अथतौदेशकालज्ञौराजपुत्रावरिंदमौ ॥ देशेकालेचवाक्यज्ञावब्रूतांकौशिकंवचः ॥ १ ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छावो यस्मिन्कालेनिशाचरौ ॥ संरक्षणीयौतौब्रूहिनातिवर्तेततत्क्षणम् ॥ २ ॥ एवंब्रुवाणौकाकुत्स्थौत्वरमाणौयुयुत्सया ॥ सर्वेतेमुनयःप्रीताःप्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥ अद्यप्रभृतिषड्रात्रंरक्षतांराघवौयुवाम् ॥ दीक्षांगतोह्येषमुनिर्मौनित्वंचगमिष्यति ॥ ४ ॥ तौतुतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रौयशस्विनौ ॥ अनिद्रंषडहोरात्रंतपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥ उपासांचक्रतुर्वीरौयत्तौपरमधन्विनौ ॥ ररक्षतुर्मुनिवरंविश्वामित्रमरिंदमम् ॥ ६ ॥ अथ कालेगतेतस्मिन्षष्ठेहनितथागते ॥ सौमित्रिमब्रवीद्रामोयत्तोभवसमाहितः ॥ ७ ॥ रामस्यैवंब्रुवाणस्यत्वरितस्ययुयुत्सया ॥ प्रजज्वालततोवेदिः सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥ सदर्भचमसस्रुक्कासमित्कुसुमोच्चया ॥ विश्वामित्रेणसहितावेदिर्जज्वालसर्त्विजा ॥ ९ ॥ मंत्रवच्चयथान्यायंयज्ञोऽसौसंप्रवर्तते ॥ आकाशेचमहाञ्छब्दःप्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥ आवार्यगगनंमेघोयथाप्रावृषिदृश्यते ॥ तथामायांविकुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ११ ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चतयोरनुचरास्तथा ॥ आगम्यभीमसंकाशारुधिरौघानवासृजन् ॥ १२ ॥ तांतेनरुधिरौघेण वेदिंवीक्ष्यसमुक्षिताम् ॥ सहसाभिद्रुतोरामस्तानपश्यत्ततोदिवि ॥ १३ ॥

प्राप्ते इत्यर्थः । यद्वा षष्ठेऽहनि गते रात्रावित्यर्थः । यत्तः सज्जः । समाहितः एकाग्रचित्तः ॥ ७ ॥ उपाध्यायः ब्रह्मा । पुरोहितः उपद्रष्टा । इदम् ऋत्विगतराणामप्युपलक्षणम् । इदं ज्वलन राक्षसागमनसूचकः उत्पातः इत्याहुः ॥ ८ ॥ दर्भसहितचमसस्रुग्वती समित्कुसुमोच्चयैश्च सहिता । इदं वेदिज्वलनं यज्ञोद्देश्यकम् ॥ ९ ॥ संप्रवर्तते स्म आकाशे महान् शब्दः प्रादुरासीच्च ॥ १० ॥ यथा प्रावृषि गगनम् आवार्य गगनम् आवृत्य महाशनिमहागर्जनमहावर्षादिविचित्रकारी दृश्यते तथा मायां प्रकटीकुर्वाणौ राक्षसौ अभ्यधावताम् ॥ ११ ॥ कौ तौ का च सा मायेत्यत्राह । मारीच इत्यादि । अवासृजन् ववृषुः ॥ १२ ॥ समुक्षिताम् । अभ्याशे इति शेषः । अभिद्रुतः अभितः शालां प्रधावन् तत्र अदृष्ट्वा ततो दिवि तानपश्यत् ॥ १३ ॥

१ काकुत्स्थकादर्धश्लोकोत्राधिकः ।

आपतंतौ स्वसंमुखमागच्छंतौ ॥ १४ ॥ मानवास्त्रसमाधूतान्करिष्यामि पश्येति योजना । ईदृशान् स्थितायुःशेषान् दुर्बलान्वा ॥ १५ ॥ १६ ॥ परमोदारं परमश्रेष्ठम् ॥ १७ ॥ स तेनेति । स मारीचः । सागरसंप्लवे समुद्रमध्ये ॥ १८ ॥ विचेतनं चैतन्यरहितम् अत एव विघूर्णमानम् । शीतेषुरिति मानवास्त्रनामांतरम् । दृश्य दृष्ट्वा ॥ १९ ॥ शीतेषुं शीतेष्वित्यपरनामक मानवास्त्रं मनुसंहितं मनुप्रयुक्तं वियुज्यते । वियोजयतीति यावत् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ निजघान । दूरोत्सारणपूर्वकं नाशनं वायव्यास्त्रफलं बोध्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ निरीतिकाः निराबाधाः ॥ २६ ॥ सत्यं

तावापतंतौसहसादृष्ट्वाराजीवलोचनः ॥ लक्ष्मणंत्वभिसंप्रेक्ष्यरामोवचनमब्रवीत् ॥१४॥ पश्यलक्ष्मणदुर्वृत्तान्राक्षसान्पिशिताशनान्॥ मानवास्त्र समाधूताननिलेनयथाघनान् ॥ १५ ॥ करिष्यामिनसंदेहोनोत्सहेहंतुमीदृशान् ॥ इत्युक्त्वावचनंरामश्चापेसंधायवेगवान् ॥ १६ ॥ मानवंपर मोदारमस्त्रंपरमभास्वरम् ॥ चिक्षेपपरमक्रुद्धोमारीचोरसिराघवः ॥ १७ ॥ सतेनपरमास्त्रेणमानवेनसमाहतः ॥ संपूर्णंयोजनशतंक्षिप्तःसागरसं प्लवे ॥ १८ ॥ विचेतन विघूर्णंतंशीतेषुबलपीडितम् ॥ निरस्तंदृश्यमारीचंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १९ ॥ पश्यलक्ष्मणशीतेषुंमानवंमनुसंहि तम् ॥ मोहयित्वानयत्येनननचप्राणैर्वियुज्यते॥२०॥इमानपिवधिष्यामिनिर्घृणान्दुष्टचारिणः ॥ राक्षसान्पापकर्मस्थान्यज्ञघ्नान्रुधिराशनान् ॥ ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणंचाशुलाघवं दर्शयन्निव ॥ विगृह्यसुमहच्चास्त्रमाग्नेयंरघुनंदनः ॥ २२ ॥ सुबाहूरसिचिक्षेपसविद्धःप्रापतद्भुवि ॥ शेषान्वायव्यमादायनिजघानमहायशाः ॥ २३ ॥ राघवःपरमोदारोमुनीनांमुदमावहन् ॥ सहत्वाराक्षसान्सर्वान्यज्ञघ्नान्रघुनंदनः ॥ २४ ॥ ऋषिभिःपूजितस्तत्रयथेंद्रोविजयेपुरा ॥ अथयज्ञेसमाप्तेतुविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ २५ ॥ निरीतिकादिशोदृष्ट्वाकाकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ कृतार्थो स्मिमहाबाहोकृतंगुरुवचस्त्वया ॥ २६ ॥ सिद्धाश्रममिदंसत्यंकृतंवीरमहायशः ॥ सहिरामंप्रशस्यैवंताभ्यांसंध्यामुपागमत् ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ अथतांरजनींतत्रकृतार्थौरामलक्ष्मणौ ॥ ऊषतुर्मुदि तौवीरौप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ १ ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांकृतपौर्वाह्णिकक्रियौ ॥ विश्वामित्रमृषींश्चान्यान्सहितावभिजग्मतुः ॥२॥ अभिवाद्यमुनि श्रेष्ठंज्वलंतमिवपावकम् ॥ ऊचतुःपरमोदारंवाक्यंमधुरभाषिणौ ॥ ३ ॥

कृतम् अन्वर्थनामक कृतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ [१]सैरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवं स्वयज्ञविघ्नविनाशफलक सर्वास्त्रसंबंधानुग्रहं कृत्वा भगवान् विश्वामित्रः सहजलक्ष्मीशक्तिसंबंधानुग्रहाय प्रवर्तत इत्याह । अथेति । तत्र यज्ञशालायाम् ॥ १ ॥ कृता पौर्वाह्णिकी क्रिया याभ्यां तौ अभिजग्मतुः । अभिवादार्थमिति शेषः । तदुक्तं पूर्वसर्गांते—संध्यामुपागमदिति । सहगतो विश्वामित्रो होमार्थं त्वरया शालामागत इति बोध्यम् ॥ २ ॥ मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रम् ॥ ३ ॥

१ अत्र सर्गे त्रयः श्लोकाः कपुस्तकादधिकाः ।

सेति अव्ययम् ॥ ४ ॥ तयोरिति ताभ्यामित्यर्थे । विश्वामित्र पुरस्कृत्य । कृतविश्वामित्रानुमतिका इति यावत् ॥ ५ ॥ मैथिलस्य मिथिलाधिपतेः । परमधर्मिष्ठः उत्कटातिशयितधर्मवान् । परमेति पृथक्प
दं वा परा मा यस्मिन्नित्यर्थकम्--रामसंबोधनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ पूर्वं पूर्वस्मिन्काले देवराताख्यप्राचीनजनकस्य यज्ञे सदसि दैवतैः दक्षयज्ञवधे प्रसादितात् शिवाल्लब्धं यज्ञप्रसादितैः शिवसहितैः
देवैः दत्तम् । अतस्तत्र तिष्ठतीति शेषः ॥ ८ ॥ तस्याद्भुतत्वमाह । नास्येति । आरोपणं शरप्रक्षेपयोग्यज्यासंबंधः । न कथचन न कथमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ तत्र मिथिलायाम् । यज्ञं चेति । यज्ञं द्र
क्ष्यसि चेत्यन्वयः । चकारेण जानकीस्वीकारसमुच्चयः ॥ ११ ॥ कुतः तादृशधनुषः तत्र स्थितिः । तत्राह । तद्धीति । उत्तम तद्धनुः मैथिलेन निजयज्ञप्रीतदेवेभ्यो यज्ञफलत्वेन याचितम् । युद्धे रिपूणां जयाय
सर्वदैवतैः शिवसहितैः सर्वदैवतैः दत्तम् । अतः तत्र तिष्ठतीत्यर्थः । तदुक्तं पाद्मे--चाप शंभोर्दयादत्तमिति । कौर्मेपि-प्रीतश्च भगवानीशस्त्रिशूली नीललोहितः ॥ प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाद्भुत धनु

इमौस्मसुनिशार्दूलकिंकरौसमुपागतौ ॥ आज्ञापयमुनिश्रेष्ठशासनंकरवावकिम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तेतयोर्वाक्येसर्वएवमहर्षयः ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्य
रामंवचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥ मैथिलस्यनरश्रेष्ठजनकस्यभविष्यति ॥ यज्ञःपरमधर्मिष्ठस्तत्रयास्यामहेवयम् ॥ ६ ॥ त्वंचैवनरशार्दूलसहास्माभिर्ग
मिष्यसि ॥ अद्भुतंचधनूरत्नंतत्रत्वंद्रष्टुमर्हसि ॥ ७ ॥ तद्धिपूर्वंनरश्रेष्ठदत्तंसदसिदैवतैः ॥ अप्रमेयबलंघोरंमखेपरमभास्वरम् ॥ ८ ॥ नास्यदेवा
नगंधर्वानासुरानचराक्षसाः ॥ कर्तुमारोपणंशक्तानकथंचनमानुषाः ॥ ९ ॥ धनुषस्तस्यवीर्यंहिजिज्ञासंतोमहीक्षितः ॥ नशेकुरारोपयितुंराजपु
त्रामहाबलाः ॥ १० ॥ तद्धनुर्नरशार्दूलमैथिलस्यमहात्मनः ॥ तत्रद्रक्ष्यसिकाकुत्स्थयज्ञंचपरमाद्भुतम् ॥ ११ ॥ तद्धियज्ञफलंतेनमैथिलेनोत्तम
धनुः ॥ याचितंनरशार्दूलसुनाभंसर्वदैवतैः ॥ १२ ॥ आयागभूतंनृपतेस्तस्यवेश्मनिराघव ॥ अर्चितंविविधैर्गंधैर्धूपैश्चागुरुगंधिभिः ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वामुनिवरःप्रस्थानमकरोत्तदा ॥ सर्षिसंघःसकाकुत्स्थआमंत्र्यवनदेवताः ॥ १४ ॥ स्वस्तिवोस्तुगमिष्यामिसिद्धःसिद्धाश्रमादहम् ॥
उत्तरेजाह्नवीतीरेहिमवंतंशिलोच्चयम् ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वामुनिशार्दूलःकौशिकःसतपोधनः ॥ उत्तरांदिशमुद्दिश्यप्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ तं
व्रजंतंमुनिवरमन्वगादनुसारिणाम् ॥ शकटीशतमात्रंतुप्रयाणेब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥ मृगपक्षिगणाश्चैवसिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ अनुजग्मुर्महा
त्मानोविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ १८ ॥ निवर्तयामासततःसर्षिसंघः सपक्षिणः ॥ तेगत्वादूरमध्वानंलंबमानेदिवाकरे ॥ १९ ॥

रिति । सुनाभ शोभनमुष्टिबंधनस्थानम् ॥ १२ ॥ आयागभूतं यजनीयदेवताभूतमित्यर्थः । वेश्मनीति । अस्य तिष्ठतीति शेषः । अत एवाह । आर्चितमित्यादि । न्यासभूतं नरपतेरिति क्वचित्पाठः ।
तत्रापि न्यस्यते अस्मिन् देवतेति व्युत्पत्त्या स एवार्थः । देवतान्यासश्च यागार्थ एव प्रतिमादौ ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वेति । महर्षिगणद्वारेति शेषः । मुनिवरः विश्वामित्रः । वनदेवताः वनदुर्गा
द्याः ॥ १४ ॥ सिद्धः । निर्विघ्नयज्ञसिद्ध्येति भावः । क्व गमिष्यसीत्यत्राह । उत्तरेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ अनुसारिणाम् उक्तदिगनुसारिणां पश्चाद्गामिनामिति वा । शकटीशतमात्रं शतपरिच्छिन्नशकट्यारोपिताग्निहोत्रस
माराद्दिमत् ब्रह्मवादिनां यूथम् अन्वगादिति संबंधः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पक्षिणो निवर्तयामासेत्यनेन ऋषीणामनिवर्तनमुक्तम् । तदेवाह । ते गत्वेति ॥ १९ ॥

शोणनदस्यैव शोणा इत्यपि नामेत्याहुः । वस्तुतः शोणा इति गिरिव्रजसमीपस्थः नदीविशेष इत्येतदुत्तरसर्गे स्पष्टम् । अस्तं गते अस्तं जिगमिषतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अयं देशः शोणाकूलस्थः ॥ २३ ॥
निखिलम् । वैभवमिति शेषः ॥ २४ ॥ वैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ शोणाकूलदेशवैभवप्रश्ने मद्वश्यानामयं देश इत्युत्त
रमाह । ब्रह्मयोनिरिति । ब्रह्मपुत्र इत्यर्थः । अक्लिष्टव्रतश्चासौ धर्मज्ञश्चेति विग्रहः ॥ १ ॥ युक्तायाम् अशेषस्त्रीगुणयुक्तायामित्यर्थः ॥ २ ॥ असूर्तरजस न विद्यते सूर्तं प्रसूतं रजो यस्य तम् । अजिति योगविभागादच्

वासंचक्रुर्मुनिगणाःशोणाकूलेसमाहिताः ॥ तेऽस्तंगतेदिनकरेस्नात्वाहुतहुताशनाः ॥ २० ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यनिषेदुरमितौजसः ॥ रामोपि
सहसौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्यच ॥ २१ ॥ अग्रतोनिषसादाथविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ अथरामोमहातेजाविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ २२ ॥ पप्रच्छ
मुनिशार्दूलंकौतूहलसमन्वितम् ॥ भगवन्कोन्वयंदेशःसमृद्धवनशोभितः ॥ २३ ॥ श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेवक्तुमर्हसितत्त्वतः ॥ चोदितोरामवा
क्येनकथयामाससुव्रतः ॥ तस्यदेशस्यनिखिलमृषिमध्येमहातपाः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा०
बालकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशोनाममहातपाः ॥ अक्लिष्टव्रतधर्मज्ञःसज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥ समहात्माकुली
नायांयुक्तायांसुमहाबलान् ॥ वैदर्भ्यांजनयामासचतुरःसदृशान्सुतान् ॥ २ ॥ कुशांबंकुशनाभंच असूर्तरजसंवसुम् ॥ दीप्तियुक्तान्महोत्साहा
न्क्षत्रधर्मंचिकीर्षया ॥ ३ ॥ तानुवाचकुशःपुत्रान्धर्मिष्ठान्सत्यवादिनः ॥ क्रियतांपालनंपुत्राधर्मंप्राप्स्यथपुष्कलम् ॥ ४ ॥ कुशस्यवचनंश्रुत्वा
चत्वारोलोकसत्तमाः ॥ निवेशंचक्रिरेसर्वेपुराणांनृवरास्तदा ॥ ५ ॥ कुशांबस्तुमहातेजाःकौशांबीमकरोत्पुरीम् ॥ कुशनाभस्तुधर्मात्मापुरंच
क्रेमहोदयम् ॥ ६ ॥ असूर्तरजसोनामधर्मारण्यंमहामतिः ॥ चक्रेपुरवरंराजावसुर्नामगिरिव्रजम् ॥ ७ ॥ एषावसुमतीनामवसोस्तस्यमहात्मनः॥
एतेशैलवराःपंचप्रकाशंतेसमंततः॥ ८॥सुमागधीनदीरम्यामगधान्विश्रुताययौ॥ पंचानांशैलमुख्यानांमध्येमालेवशोभते॥ ९ ॥सैषाहिमागधीरामव
सोस्तस्यमहात्मनः॥पूर्वाभिचारितारामसुक्षेत्रासस्यमालिनी॥ १०॥ कुशनाभस्तुराजर्षिःकन्याशतमनुत्तमम्॥जनयामासधर्मात्माघृताच्यांरघुनंद
न॥ ११॥तास्तुयौवनशालिन्योरूपवत्यःस्वलंकृताः॥उद्यानभूमिमागम्यप्रावृषीवशतह्रदाः॥ १२॥गायंत्योनृत्यमानाश्चवादयंत्यस्तुराघव ॥ आ
मोदंपरमंजग्मुर्वराभरणभूषिताः॥ १३॥ अथताश्चारुसर्वांग्योरूपेणाप्रतिमाभुवि॥उद्यानभूमिमागम्यताराइवघनांतरे॥ १४॥ ताःसर्वगुणसंपन्नारूप
यौवनसंयुताः॥दृष्ट्वासर्वात्मकोवायुरिदंवचनमब्रवीत्॥ १५॥अहंवःकामयेसर्वाभार्याममभविष्यथ॥मानुषस्त्यज्यतांभावोदीर्घमायुरवाप्स्यथ १६॥

क्षत्रधर्मंचिकीर्षया तद्धर्मवृद्धिकरणेच्छया ॥ ३ ॥ पालनं प्रजापालनम् ॥ ४ ॥ निवेशं सन्निवेशम् ॥ ५॥ महोदयं महोदयनामकम्॥ ६ ॥ ७॥ एषा गिरिव्रजापरपर्या॥ ८॥सुमागधी तत्सञ्ज्ञा । आययाविति पदच्छेदः ॥ ९॥
सा मागधी मगधादागततया मागधीत्वेन प्रसिद्धा सा एषा शोणा तस्य मद्वश्यस्य वसोः भवति । पूर्वाभिचारिता पूर्वदिग्गामिनी । सुक्षेत्रा । पार्श्वद्वयेपीति शेषः ॥ १० ॥ घृताच्यां तन्नामिकाप्सरःसु ॥ ११ ॥
ता. शत कन्याः ॥ १२ ॥ आमोदं संतोषम् ॥ १३ ॥ घनांतरे मेघमध्ये तारा इव । रेजुरिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मत्कामनापूरणे मम देवस्य मानुष्योपि भार्याः भविष्यथ इत्यादिः वशीकरणाय अर्थवादः ।

नतु मानुषीणां देवसंबंधोऽनुचितः । तत्राह । मानुषत्वज्यतां भाव इति । मदगीकारमात्रेण विलक्षणशक्त्याविर्भावात् मानुषभावत्यागे स्वत एव भवतीनां सामर्थ्यं भविष्यति । तत्फलमाह । दीर्घमिति ॥ १६ ॥ मानुषेषु हि यतः विशेषेण नित्यमनुक्षणं यौवनं चल चंचलम् । क्षीयमाणमिति यावत् । अतो मत्संबंधेन अक्षय यौवनमित्याद्यन्वयः ॥ १७ ॥ अपहास्य हासपूर्वकम् अपमान्य ॥ १८ ॥ अंतश्चरसीति । पूर्वार्धेन स्वमावज्ञता वायोः सूचिता । ननु युष्मत्प्रभावापेक्षया मत्प्रभावोधिक इति चेत्तत्राह । प्रभावज्ञाश्च ते सर्वाः । तथा भ्रम मा कार्षीरिति भावः । तस्मादेवमनुचितप्रार्थनया अस्मदव माननमनुचितमित्याह । किमर्थमित्यादि ॥ १९ ॥ स्वप्रभावं दर्शयंति । कुशनामेत्यादि । स्थानात् वायुपदात् देवमपि त्वां च्यावयितुम् । समर्था इति शेषः । रक्षामस्त्विति । शापेन तथा करणे हि तत्क्षयः स्यादिति भावः ॥ २० ॥ हे दुर्मेधः दुर्बुद्धे यत्र काले पितरमवमन्य अपमानविषयं कृत्वा स्वधर्मेण कामेन स्वय वरमुपास्महे आत्मना स्वातन्त्र्येण वय वरमंगीकुर्मः स कालः कदाचिदपि मा भूदित्यन्वयः । नावमान्येति पाठस्तु क्वाचित्कोऽपपाठः । तथा पाठे न इति छेदः । छांदसं दीर्घत्वम् । नः अस्माक स कालो मा भूदित्यन्वयः । क्वचित्तु नोवमन्यस्वेति पाठः । अत एव—मा भूत्स

चलंहियौवनंनित्यंमानुषेषुविशेषतः ॥ अक्षयंयौवनंप्राप्ताअमर्यश्चभविष्यथ ॥ १७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वावायोरक्लिष्टकर्मणः ॥ अपहास्यततो वाक्यंकन्याशतमथाब्रवीत् ॥ १८ ॥ अंतश्चरसिभूतानांसर्वेषांसुरसत्तम ॥ प्रभावज्ञाश्चतेसर्वाःकिमर्थमवमन्यसे ॥१९॥ कुशनाभसुतादेवसमस्ताः सुरसत्तम ॥ स्थानाच्च्यावयितुंदेवंरक्षामस्तुतपोवयम् ॥ २० ॥ माभूत्सकालोदुर्मेधःपितरंसत्यवादिनम् ॥ अवमन्य स्वधर्मेणस्वयंवरमुपास्म हे ॥२१॥ पिताहिप्रभुरस्माकंदैवतंपरमंचसः ॥ यस्यनोदास्यतिपितासनोभर्ताभविष्यति ॥२२॥ तासांतुवचनंश्रुत्वाहरिःपरमकोपनः ॥प्रविश्यस र्वगात्राणिबभंजभगवान्प्रभुः ॥२३॥ ताःकन्यावायुनाभग्नाविविशुर्नृपतेर्गृहम् ॥ प्रविश्यचसुसंभ्रांताःसलज्जाःसास्रलोचनाः ॥२४॥ सचतादयि ताभग्नाःकन्याःपरमशोभनाः ॥ दृष्ट्वादीनास्तदाराजासंभ्रांतइदमब्रवीत् ॥२५॥ किमिदंकथ्यतांपुत्र्यःकोधर्ममवमन्यते ॥कुब्जाःकेनकृताःसर्वाश्चे ष्टंत्योनाभिभाषथ ॥२६॥एवंराजाविनिःश्वस्यसमाधिंसंदधेततः ॥ २७ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बाल कांडे द्वात्रिंशःसर्गः॥३२॥तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकुशनाभस्यधीमतः ॥ शिरोभिश्चरणौस्पृष्ट्वाकन्याशतमभाषत॥१॥ वायुःसर्वात्मकोराजन्प्रधर्षयितु मिच्छति ॥ अशुभंमार्गमास्थायनधर्मंप्रत्यवेक्षते ॥२॥ पितृमत्यःस्मभद्रंतेस्वच्छंदेनवयंस्थिताः॥पितरंनोवृणीष्वत्वंयदिनोदास्यतेतव ॥ ३ ॥

काल इति यद्वा नो पितर सत्यवादिनम् । कामतः समतिक्रम्य वरयेम स्वयं वरमित्येतदर्थविवरणश्लोको दृश्यते क्वचित् ॥ २१ ॥ तत्र बीजमाह । पिता हीति ॥ २२ ॥ हरिः वायुः । क्वचित्तु वायु रित्येव पाठः ॥ २३ ॥ सलज्जाः अन्याय्यपतिप्रसगतः सलज्जाः ॥ २४ ॥ भग्नाः भग्नांगाः ॥ २५ ॥ धर्ममवमन्यते । बलात्कारं करोतीति यावत् । रोदनादिना चेष्टंत्यः किं नाभिभाषथेत्य न्वयः ॥ २६ ॥ एवम् । पृष्ट्वेति शेषः । समाधि संदध इति । तद्वचःश्रवणैकाग्रचितोभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥ स्सैंरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वा० आ० बा० द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ७ ॥ तस्येति । चरणौ स्पृष्ट्वा नमस्कृत्य ॥ १ ॥ प्रधर्षयितुम् अभिभवितुम् इच्छति स्म । अशुभ बलात्काररूपम् अवेक्षते स्म ॥ २ ॥ पितृमत्यः पित्रधीनाः स्वच्छंदे प्रतिस्वीकारविषये स्वातंत्र्ये न स्थिताः न वर्तामहे गतः अतो नः पितरं वृणीष्व त्वम् । यदि नः अस्मान् तुभ्यं ग दास्यति तदाः तव त्वदीयाः भविष्यामः । ते तव भद्रमस्तु इति योजना ॥ ३ ॥

१ अत्र सर्ग कुशतनादे० ऽध्याय पू० ।

एव ब्रुवतीनां नो वचनं न प्रतीच्छता अनंगीकुर्वता पापानुबंधेन अधर्मबद्धचित्तेन वायुना एवं धर्मं ब्रुवत्यः सर्वाः अभिहताः स्म इति योजना ॥ ४ ॥ ५ ॥ हे पुत्र्यः क्षमावतां क्षमावद्भिः कर्तुमर्हं यत् क्षांत क्षमा तत् सुमहत् कृतम् । महती क्षमा कृतेति यावत् । गोत्रभंगोत्थक्रोधवेगसहनम् अतिदुष्करमिति भावः । यच्च कुलम् अवेक्षित कामवेगसहन कृतं-तदपि सुमहत् ॥ ६ ॥ पुरुषस्य वेति । अविशेषेणेति शेषः । तत् दुष्करम् । यत् त्रिदशविषये क्षांत कामवेगसहनं कृत तत् अतिदुष्करम् । तेषा अभिरूपादिकमनीयगुणबाहुल्यात् ॥ ७ ॥ स्वकन्याना क्षमां श्लाघयन् तादृशीं क्षमां स्वकुले प्रार्थयते । यादृशीति । भो पुत्र्यः यादृशी युष्माकं क्षमा तादृशी अस्मत्कुले सर्वासाम् । अस्त्विति शेषः । अथवा अविशेषतः सकलस्त्रीपुरुषाविशेषेणेत्यर्थः । क्षमायाः प्रार्थनीयत्वे निमित्तमाह । क्षमेत्यादि । दानसत्यवचन यज्ञनमाधिजसकलधर्मफला क्षमा । सकलजगदाधारभूता च क्षमा । अतः सा उपादेयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रदान कन्याप्रदानम् उचिते देशे काले सदृशे स्वकुलादिसदृशे पात्रे प्रदानं कर्तव्यमिति मत्रण प्रकृतम् ॥ १० ॥ ऊर्ध्वरेताः ब्रह्मचारी । ब्राह्मं तपः ब्रह्मविषये चित्तैकाग्र्यम् । मनसश्चेंद्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इति स्मृतिः ॥ ११ ॥ यदा चूली तपः चरति तदा ऊर्मिलातनया सोमदा

तेनपापानुबंधेनवचनंनप्रतीच्छता ॥ एवंब्रुवंत्यःसर्वाःस्मवायुनाभिहताभृशम् ॥ ४ ॥ तासांतुवचनंश्रुत्वाराजापरमधार्मिकः ॥ प्रत्युवाचमहातेजाःकन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५ ॥ शांतंक्षमावतांपुत्र्यःकर्तव्यंसुमहत्कृतम् ॥ ऐकमत्यमुपागम्यकुलचावेक्षितंमम ॥ ६ ॥ अलंकारोहिनारीणांक्षमातुपुरुषस्यवा ॥ दुष्करंतच्चवैक्षांतंत्रिदशेषुविशेषतः ॥ ७ ॥ यादृशीवःक्षमापुत्र्यःसर्वासामविशेषतः ॥ क्षमादानंक्षमासत्यंक्षमायज्ञाश्चपुत्रिकाः ॥ ८ ॥ क्षमायशःक्षमाधर्मःक्षमयाविष्ठितंजगत् ॥ विसृज्यकन्याःकाकुत्स्थराजात्रिदशविक्रमः ॥ ९ ॥ मंत्रज्ञोमंत्रयामासप्रदानंसहमंत्रिभिः ॥ देशेकालेचकर्तव्यंसदृशेप्रतिपादनम् ॥ १० ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुचूलीनाममहाद्युतिः ॥ ऊर्ध्वरेताःशुभाचारोब्राह्मंतपउपागमत् ॥ ११ ॥ तपस्यंतमृषिंतत्रगंधर्वीपर्युपासते ॥ सोमदानामभद्रंतेऊर्मिलातनयातदा ॥ १२ ॥ साचतंप्रणताभूत्वाशुश्रूषणपरायणा ॥ उवासकालेधर्मिष्ठातस्यास्तुष्टोभवद्गुरुः ॥ १३ ॥ सचतांकालयोगेनप्रोवाचरघुनंदन ॥ परितुष्टोस्मिभद्रंतेकिंकरोमितवप्रियम् ॥ १४ ॥ परितुष्टंमुनिंज्ञात्वागंधर्वीमधुरस्वरम् ॥ उवाचपरमप्रीतावाक्यज्ञावाक्यकोविदम् ॥ १५ ॥ लक्ष्म्यासमुदितोब्राह्म्याब्रह्मभूतोमहातपाः ॥ ब्राह्मेणतपसायुक्तंपुत्रमिच्छामिधार्मिकम् ॥ १६ ॥ अपतिश्चास्मिभद्रंतेभार्याचास्मिनकस्यचित् ॥ ब्राह्मेणोपगतायाश्चदातुमर्हसिमेसुतम् ॥ १७ ॥ तस्याःप्रसन्नोब्रह्मर्षिर्ददौब्राह्ममनुत्तमम् ॥ ब्रह्मदत्तइतिख्यातंमानसंचूलिनःसुतम् ॥ १८ ॥

नाम गंधर्वी तं पर्युपास्ते स्म मयि अनुग्रह कुर्विति प्रार्थनया सेवते स्म । पर्युपासत इति शबल्वगार्षः ॥ १२ ॥ तमिति । प्रतियोगे द्वितीया । तत्समीपे आसेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कालयोगेन शुश्रूषाजनित धर्मपरिपाकार्हकालसबधेन । अनेन दिव्ययोगिनीयोगिनोः अकल्मषतपःप्रवृत्तिः सूचिता ॥ १४ ॥ १५ ॥ ब्राह्म्या लक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेन । ब्रह्मभूतः ब्रह्मात्मभावनया । अत एव महातपाः । यतः त्वम् ईदृशः अतः ब्राह्मेण तपसा युक्त पुत्रमिच्छामि । ब्राह्म तपः ब्रह्मविषयमैकाग्र्यम् । यद्वा ब्राह्म तपः स्वाध्यायः ॥ १६ ॥ ननु पुत्रप्रार्थना पत्यौ उचिता तत्राह । अपतिश्चास्मि । इतःपरमपि अस्मि अहं न कस्य चिद्भार्या । भविष्यामीति शेषः । अनेन नैष्ठिकब्रह्मचारिणीत्वं सूचितम् । अथापि यथा पुत्रावाप्तिः भवति तथा ते भद्रम् अनुग्रहोस्तु । नन्वेवं नैष्ठिकब्रह्मचर्ये कथ पुत्रलाभ संभाव्येत अत आह । ब्राह्मेणेति । उपगतायाः किंकरत्वं प्राप्तायाः । ब्राह्मेण ब्रह्मसंबंधिना उपायेन मे सुत दातुमर्हसि । सनकादय इव मानसपुत्रः देय इति भावः ॥ १७ ॥ तस्याः सोमदायाः प्रसन्नः चूलिनामा ब्रह्मर्षिः ब्राह्मं

...तपसा युक्त ब्राह्मणदत्तत्वात् ब्रह्मदत्त इति ख्यात मानसं सुतं ददावित्यन्वयः । फली फलिन इतिवत् चूली चूलिन इति ऋषे· नामद्वय साधु ॥ १८ ॥ राजा गधर्व्याः सोमदायाः क्षत्रियत्वात् । कांपिल्या ...निर्वृत्ताम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ देवपतिर्यथा इन्द्रसदृशो महीपाल इत्यर्थः ॥ २२ ॥ तदा तेन राज्ञा पाणौ स्पृष्टमात्रे ताः कन्याः विकुब्जाः कुब्जत्वरहिताः । आसन्निति शेषः । ब्राह्मतपोयु ...त्वादेवं सामर्थ्यं राज्ञः । एवं च सति तत्कन्याशत परमया लक्ष्म्या बभावित्यन्वयः ॥ २३ ॥ स राजा वायुना मुक्ता दृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ मग्ना इति पाठस्तु चिन्त्यः । केचित्तु तत्पाठे पूर्वं मग्ना इति व्याचख्युः ॥ २४ ॥ प्रेषयामास । कांपिल्य प्रतीति शेषः ॥ २५ ॥ सदृशीं क्रियां दारक्रियामित्यर्थः । प्रतिनदनप्रकारमाह । स्पृष्ट्वेत्यादि । प्रशस्य च गतेत्यर्थः । आश्चर्यमासां धैर्यं—देवश्रेष्ठस्याप्यनादरः—धन्योय राजा यस्य कन्या ईदृश्य.—अहो मे भाग्य यस्या मे ईदृश्यःस्नुषाः इत्येव प्रतिनदनम् । अनेन स्त्रीमाहात्म्य तपोमाहात्म्य च दर्शितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ ऽऽखमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्री

सराजाब्रह्मदत्तस्तुपुरीमध्यवसत्तदा ॥ कांपिल्यांपरयालक्ष्म्यादेवराजोयथादिवम् ॥ १९ ॥ सबुद्धिंकृतवान्राजाकुशनाभःसुधार्मिकः ॥ ब्रह्मदत्तायकाकुत्स्थदातुंकन्याशतंतदा ॥ २० ॥ तमाहूयमहातेजाब्रह्मदत्तंमहीपतिः ॥ ददौकन्याशतंराजासुप्रीतेनांतरात्मना ॥ २१ ॥ यथाक्रमं तदापाणिंजग्राहरघुनंदन ॥ ब्रह्मदत्तोमहीपालस्तासांदेवपतिर्यथा ॥ २२ ॥ स्पृष्टमात्रेतदापाणौविकुब्जाविगतज्वराः ॥ युक्तंपरमयालक्ष्म्या बभौकन्याशतंतदा ॥ २३ ॥ सदृष्ट्वावायुनामुक्ताःकुशनाभोमहीपतिः ॥ बभूवपरमप्रीतोहर्षंलेभेपुनःपुनः ॥ २४ ॥ कृतोद्वाहंतुराजानंब्रह्मदत्तंमहीपतिम् ॥ सदारंप्रेषयामाससोपाध्यायगणंतदा ॥ २५ ॥ सोमदापिसुतंदृष्ट्वापुत्रस्यसदृशींक्रियाम् ॥ यथान्यायंचगंधर्वीस्नुपास्ताःप्रत्यनंदत ॥ २६ ॥ स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वाचताःकन्याःकुशनाभंप्रशस्यच ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० चतुर्विंशति० सा० बालकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ कृतोद्वाहेगतेतस्मिन्ब्रह्मदत्तेचराघव ॥ अपुत्रःपुत्रलाभायपौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥ इष्ट्यांतुवर्तमानायांकुशनाभंमहीपतिम् ॥ उवाचपरमोदारःकुशोब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥ पुत्रस्तेसदृशःपुत्रभविष्यतिसुधार्मिकः ॥ गाधिंप्राप्स्यसितेनत्वंकीर्तिंलोकेचशाश्वतीम् ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वाकुशोरामकुशनाभंमहीपतिम् ॥ जगामाकाशमाविश्यब्रह्मलोकंसनातनम् ॥ ४ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यकुशनाभस्यधीमतः ॥ जज्ञेपरमधर्मिष्ठोगाधिरित्येवनामतः ॥ ५ ॥ सपितामम काकुत्स्थगाधिःपरमधार्मिकः ॥ कुशवंशप्रसूतोस्मिकौशिकोरघुनंदन ॥ ६ ॥ पूर्वजाभगिनीचापिममराघवसुव्रता ॥ नाम्नासत्यवतीनामऋचीकेप्रतिपादिता ॥ ७ ॥

रामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ब्रह्मदत्ते चेति । चस्त्वर्थः कन्याशतसमुच्चयार्थो वा । पुत्रलाभाय पुत्रप्राप्तये ॥ १ ॥ कुशः कुशनामपिता ॥ २ ॥ कुशवाक्यमाह । पुत्र इत्यादि । सदृशः त्वत्सदृशः । कोसौ तत्राह । गाधि गाधिनामान प्राप्स्यसि । तेन लोके शाश्वतीं कीर्तिं च प्राप्स्यसि ॥ ३ ॥ कुशो नामेति पाठे एतत्कुशवृत्त नाम प्रसिद्धमित्यर्थः । आकाशमाविश्य आकाशरूपः भूत्वा । अनेन तस्य मुक्तत्व सूचितम् । तेन स्ववंशस्य माहात्म्यातिशयः सूचितः ॥ ४ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य कस्यचित्कालस्य अनंतरमित्यर्थः ॥ ५ ॥ मम विश्वामित्रस्य कुशवंशप्रसूतत्वात् अहं कौशिकः ॥ ६ ॥ न केवलमहमेव गाधेः पुत्रः । मम पूर्वजा ज्येष्ठा नाम्ना सत्यवतीति प्रसिद्धा ऋचीके प्रतिपादिता ऋचीकाय दत्ता इति नाम प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

सशरीरस्स्वर्गगतौ हेतु:—भर्तारमनुवर्तिनीति । सहगमन कृतवतीत्यर्थः । अपि च अन्यदपि तस्याश्चरित कौशिकीनाम्नी महानदी तद्रूपा प्रवृत्ता च जाता ॥ ८ ॥ हितकार्यार्थम् । हितकामार्थमिति पाठे हितम् आमुष्मिकं कामः ऐहिक तदुभयदानार्थम् ॥ ९ ॥ यतो भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः अतः हिमवत्पार्श्वे कौशिक्यां नियतः नित्यं सुखं वसामीत्यन्वयः ॥ १० ॥ इतश्च तस्यां वास इत्याह । सा त्विति । सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता । तज्जलपानादिना सत्यात् मनो न निवर्तत इति भावः ॥ ११ ॥ नन्वेव कथं सिद्धाश्रमे स्थितिरत आह । अह हीति । नियमात् गयापिडदानवत् सिद्धाश्रमैकसाध्ययागजन्य सिद्धिहेतोः । आगमनकार्यं च त्वदनुग्रहात्सिद्धमित्याह । सिद्धाश्रममित्यादि ॥ १२ ॥ उपसहरति । एषेति । मम गाधेः सकाशादुत्पत्तिः कीर्तिता । स्वस्य वशस्य उत्पत्तिर्ब्रह्मपुत्रात् कुशात् कीर्तिता । देशस्य शोणाकूलीयगिरिव्रजदेशस्य पृच्छसि पर्यपृच्छः । तत्सर्वमुक्तमिति शेषः ॥ १३ ॥ अतः पर न प्रष्टव्यमित्याह । गत इति । विघ्नः गतव्याध्वनि निद्राभावप्रयुक्तजाड्यमूलः ॥ १४ ॥ अर्धरात्रचि

सशरीरागतास्वर्गंभर्तारमनुवर्तिनी ॥ कौशिकीपरमोदाराप्रवृत्ताचमहानदी ॥ ८ ॥ दिव्यापुण्योदकारम्याहिमवंतमुपाश्रिता ॥ लोकस्यहित कार्यार्थंप्रवृत्ताभगिनीमम ॥ ९ ॥ तेनाहंहिमवत्पार्श्वेवसामिनियतःसुखम् ॥ भगिन्यांस्नेहसंयुक्तःकौशिक्यांरघुनंदन ॥ १० ॥ सातुसत्यवती पुण्यासत्येधर्मेप्रतिष्ठिता ॥ पतिव्रतामहाभागाकौशिकीसरितांवरा ॥ ११ ॥ अहंहिनियमाद्रामहित्वातांसमुपागतः ॥ सिद्धाश्रममनुप्राप्तःसिद्धो स्मितवतेजसा ॥ १२ ॥ एषाराममोत्पत्तिःस्वस्यवशस्यकीर्तिता ॥ देशस्यहिमहाबाहोयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ १३ ॥ गतोर्धरात्रःकाकुत्स्थ कथाःकथयतोमम ॥ निद्रामभ्येहिभद्रंतेमाभूद्विघ्नोध्वनीहनः ॥ १४ ॥ निष्पंदास्तरवःसर्वेनिलीनामृगपक्षिणः ॥ नैशेनतमसाव्याप्तादिशश्च रघुनदन ॥ १५ ॥ शनैर्विसृज्यतेसंध्यानभोनेत्रैरिवावृतम् ॥ नक्षत्रतारागहनंज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठतेचशीतांशुःशशीलोकत मोनुदः ॥ ह्लादयन्प्राणिनांलोकेमनांसिप्रभयास्वया ॥ १७ ॥ नैशानिसर्वभूतानिप्रचरंतिततस्ततः ॥ यक्षराक्षससंघाश्चरौद्राश्चपिशिताशनाः ॥ ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाविरराममहामुनिः ॥ साधुसाध्वितितेसर्वेमुनयोह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥ कुशिकानामयंवंशोमहान्धर्मपरःसदा ॥ ब्रह्मोपमामहात्मानःकुशवंश्यानरोत्तमाः ॥ २० ॥ विशेषेणभवानेवविश्वामित्रमहायशः ॥ कौशिकीसरितांश्रेष्ठाकुलद्योतकरीतव ॥ २१ ॥ मुदितैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तःकुशिकात्मजः ॥ निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तंगतइवांशुमान् ॥ २२ ॥

ह्वान्याः । निष्पदा इति । पक्षिचलनाभावादिति भावः । तदाह । निलीना इति ॥ १५ ॥ शनैर्विसृज्यते व्युत्क्रेत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये ॱ लट् । संध्याशब्देन तदुपासनयोग्यगौणकालराहित्येन सार्धयाम रूपोच्यते । नक्षत्रतारागहनं नभः सहस्राक्षवत् नेत्रैरावृतमिव तज्ज्योतिर्भिः तद्रश्मिभिः अवभासते ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठते । उदोनूर्ध्वकर्मणि इति तङ् ॥ १७ ॥ नैशानि निशाप्रभवाणि । तान्येवाह । यक्षे त्यादि ॥ १८ ॥ अभ्यपूजयन् अस्तुवन् ॥ १९ ॥ स्तुतिप्रकारमाह । कुशिकानामित्यादि । ब्रह्मोपमाः ब्रह्मर्षितुल्याः ॥ २० ॥ हे महायशः विश्वामित्र भवानेव विशेषेण । महात्मेति शेषः । यः तपसा ब्राह्मणत्वं प्राप्त इति भावः । किं च यस्य तव भगिनी तव कुलस्य द्योतकरी उद्धारकर्त्री सरिता श्रेष्ठा । अनेन सकलजगदुद्धारकत्व सूचितम ॥ २१ ॥ ॱ स्तः स्तुतः । अस्तं गत इवांशुमा

निति पाठः ॥ २२ ॥ सवते सेवते स्म ॥ २३ गैरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ रात्रिशेषम् उपास्य निद्रया अतिवाह्य ॥ १ ॥ गमनाय गमन कर्तुम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अय शोण इति । शोणैव शोग इति व्यपदिष्टः । कतरेण पथा सतरिष्यामहे इत्यन्वयः । प्रश्नबीजम्--अगाव इति । जनलस्पर्श इत्यर्थः ॥ ४ ॥ उद्दिष्टः गतव्यत्वेन निश्चितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ सारसः पक्षिविशेषः ॥ ७ ॥ वासपरिग्रह संमार्जनादिना आवासस्थान चक्रुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ अमृतवत् अमृततुल्य पचयज्ञाद्यवशिष्टमन्नम् । यद्वाऽमृतवत् तत्सदृश गंगाजल हविश्च प्रागुक्त प्राश्येत्यर्थः ॥९ ॥ विष्ठिताः विशेषेण स्थिताः । यथार्हतः यथा अवस्थानमर्हतः तथा स्थितावित्यर्थः ॥ १० ॥ गंगां श्रोतु गंगाविषयकं किंचिच्छ्रोतुमित्यर्थः ।

रामोपिसहसौमित्रिःकिंचिदागतविस्मयः॥प्रशस्यमुनिशार्दूलंनिद्रांसमुपसेवते ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा०वा० आदिकाव्ये च०विं०सा० बाल
कांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ उपास्यरात्रिशेषंतुशोणाकूलेमहर्षिभिः ॥ निशायांसुप्रभातायांविश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ सुप्रभातानिशाराम
पूर्वासंध्याप्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंतेगमनायाभिरोचय ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यकृतपूर्वाह्णिकक्रियः ॥ गमनंरोचयामासवाक्यंचेदमुवा
चह ॥ ३ ॥ अयंशोणःशुभजलोऽगाधःपुलिनमंडितः ॥ कतरेणपथाब्रह्मन्संतारिष्यामहेवयम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणविश्वामित्रोब्रवीदिदम् ॥
एषपंथामयोद्दिष्टोयेनयांतिमहर्षयः ॥ ५ ॥ तेगत्वादूरमध्वानंगतेऽर्धदिवसेतदा ॥ जाह्नवींसरितांश्रेष्ठांददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ६ ॥ तांदृष्ट्वापुण्य
सलिलांहंससारससेविताम् ॥ बभूवुर्मुनयःसर्वेमुदिताःसहराघवाः ॥ ७ ॥ तस्यास्तीरेतदासर्वेचक्रुर्वासपरिग्रहम् ॥ ततःस्नात्वायथान्यायंसंतर्प्य
पितृदेवताः ॥ ८ ॥ हुत्वाचैवाग्निहोत्राणिप्राश्यचामृतवद्धविः ॥ विविशुर्जाह्नवीतीरेशुभामुदितमानसाः ॥ ९ ॥ विश्वामित्रंमहात्मानंपरिवार्य
समंततः ॥ विष्ठिताश्चयथान्यायंराघवौचयथार्हतः ॥ संप्रहृष्टमनारामोविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १० ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामिगंगांत्रिपथगांन
दीम् ॥ त्रैलोक्यंकथमाक्रम्यगतानदनदीपतिम् ॥ ११ ॥ चोदितोरामवाक्येनविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ वृद्धिंजन्मचगंगायावक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १२ ॥
शैलेंद्रोहिमवान्नामधातूनामाकरोमहान् ॥ तस्यकन्याद्वयंरामरूपेणाप्रतिमंभुवि ॥ १३ ॥ यामेरुदुहितारामतयोर्मातासुमध्यमा ॥ नाम्नामेनाम
नोज्ञावैपत्नीहिमवतःप्रिया ॥ १४ ॥ तस्यांगंगेयमभवज्ज्येष्ठाहिमवतःसुता ॥ उमानामद्वितीयाभूत्कन्यातस्यैवराघव ॥ १५ ॥ अथज्येष्ठांसु
राःसर्वेदेवकार्यचिकीर्षया ॥ शैलेंद्रंवरयामासुर्गंगांत्रिपथगांनदीम् ॥ १६ ॥ ददौधर्मेणहिमवांस्तनयांलोकपावनीम् ॥ स्वच्छंदपथगांगंगां
त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १७ ॥ प्रतिगृह्यत्रिलोकार्थंत्रिलोकहितकांक्षिणः ॥ गंगामादायतेऽगच्छन्कृतार्थेनांतरात्मना ॥ १८ ॥

श्रोतव्य विषयमाह । त्रैलोक्यमित्यादि ॥ ११ ॥ वृद्धि त्रैलोक्यव्याप्तिरूपाम् ॥ १२ ॥ धातूनां स्वर्णादीनाम् ॥ १३ ॥ या मेरुदुहिता मेना नाम सा तयोः कन्ययोर्मातेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तस्यां मेनायां या ज्येष्ठा हिमवतः सुता कुटिला नाम सा इय गगा अभवदित्यर्थः । तस्यैव हिमवतः ॥ १५ ॥ देवकार्यं वक्ष्यमाण भववीर्यधारणम् । त्रिपथगा स्वर्गभूपातालमार्गगाम् । इद वर्तमानापदेशेन वरण चास्याः शिवभार्यात्वाय ॥ १६ ॥ धर्मेण कन्यादानधर्मेण । स्वच्छदपथगामित्यपि वर्तमानापदेशेन स्वेच्छामात्रेण प्रवहादिवायुमार्गगमनशीलाम् ॥ १७ ॥ त्रिलोकार्थं तारकतो भीतत्रिलोकरक्ष

कपुत्रोत्पत्त्यर्थम् । अगच्छन् ब्रह्मलोकम् । तत्र ब्रह्मशापवशाजलरूपताप्राप्तिरिर्तात्यादिवामनपुराणोक्तदिशां मध्ये ऊह्यम् । वामनपुराणवृत्तांतस्य प्रायेणात्र प्रत्यभिज्ञानात् । एत्र हि तत्राख्यायिका—उमा ज्येष्ठा कुटिला नाम हिमवत्कन्या देवैः शिववीर्यधारणाय हिमवत प्रार्थिता । तेन दत्तया तया सह देवाः ब्रह्मलोक गत्वा ब्रह्मणे निवेदितवंतः । ब्रह्मणा चासमर्थेय तद्धारणं इत्युक्ता अवश्यं धारयामीति कथितवाक्याऽवज्ञानेन ब्रह्मणा जलरूपा भवेति शप्ता । तत्रैव ब्रह्मांडोर्ध्वकटाहे जलरूपेण लग्ना स्थिता । तस्यामेवाग्निना शिववीर्यं क्षिप्तमिति । विष्ण्वंघ्रिणा प्रसरता कटाहे भेदितेऽवरात् । कुटिला विष्णुपादांतात्पपाताकुलिता ततः । तस्माद्विष्णुपदी ख्यातेति वामनपुराणोक्तेरेव ब्रह्मांडोर्ध्वकटाहे लग्नेति ज्ञायते । पतनसमये च ब्रह्माडबाह्यजलेन सहैव पतित तज्जल ब्रह्मणा कमडलुधृत बाह्यजल च शिवानदबाष्पजात नारायणात्मकमिति कामिकासंहितादौ स्पष्टम् । ततो भगवता पदारोपणे तेनैव कमंडलुजलेन तत्पादप्रक्षालनं कृत्वा तजल कमडलावेव क्षिप्तम् । शकरसहितोक्तरीत्या गौरीविवाहोत्तरं लीलया गौर्या पाणिभ्यां शिवनयनाच्छादने कृते शिवेन ललाटनेत्र प्रकाशितम् । ततो भयाद्गौरीपाणिस्वेदजलं स्रुतं तदपि ब्रह्मणा कमडलौ स्थापितमित्यप्यत्रोह्यम् । गौरीविवाहकथनेन सूचित च ।

याचान्याशैलदुहिताकन्यासीद्रघुनंदन ॥ उग्रंसुव्रतमास्थायतपस्तेपेतपोधना॥ १९॥ उग्रेणतपसायुक्तांददौशैलवरःसुताम् ॥ रुद्रायाप्रतिरूपायउमांलोकनमस्कृताम् ॥ २० ॥ एतेतेशैलराजस्यसुतेलोकनमस्कृते ॥ गंगाचसरितांश्रेष्ठाउमादेवीचराघव ॥ २१ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयथात्रिपथगामिनी ॥ खंगताप्रथमंतातगतिंगतिमतांवर ॥ २२ ॥ सुरलोकंसमारूढाविपापाजलवाहिनी ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ उक्तवाक्येमुनौतस्मिन्नुभौराघवलक्ष्मणौ ॥ प्रतिनंद्यकथांवीरावूचतुर्मुनिपुंगवम् ॥ १ ॥ धर्मयुक्तमिदंब्रह्मन्कथितंपरमंत्वया ॥ दुहितुःशैलराजस्यज्येष्ठायावक्तुमर्हसि ॥ विस्तरंविस्तरज्ञोसिदिव्यमानुषसंभवम् ॥ २ ॥ त्रीन्पथोहेतुनाकेनप्लावयेल्लोकपावनी ॥ कथं गंगात्रिपथगाविश्रुतासरिदुत्तमा ॥ ३ ॥ त्रिषुलोकेषुधर्मज्ञकर्मभिःकैःसमन्विता ॥ तथाब्रुवतिकाकुत्स्थेविश्वामित्रस्तपोधनः ॥ ४ ॥ निखिलेनकथांसर्वामृषिमध्येन्यवेदयत् ॥ पुरारामकृतोद्वाहःशितिकंठोमहातपाः ॥ ५ ॥

भगीरथप्रार्थनया च ब्रह्मरूपः सर्वपवित्रजलसमूहस्तस्मै दत्तः । सर्वमुक्तजलमुपक्रम्य पुराणेषु भगीरथसंबधश्रवणात् । विस्तरस्त्वस्मत्कृतगंगामाहात्म्यप्रकाशे द्रष्टव्यः ॥ १८ ॥ कन्या अवृतपतिः । अग्रे शिववीर्यस्वलनादि वक्तुं चैतद्वर्णनम् । उग्र सुव्रतं पर्णभोजनस्यापि त्यागसकल्परूपम् । तपः शिवध्यानरूपम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ यथा त्रिपथगामिनी गगा । तथा प्रतिपादयामीति शेषः । तदेव विवृणोति । खमित्यादि । प्रथम ख गता आकाशमार्ग गता ॥ २२ ॥ पश्चात्सुरलोक समारूढाऽभवत् । जलवाहिनी तत्स्वभावा जाता । विपापा सकलपापहंत्री ॥ २३ ॥ गैरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ उक्तवाक्ये इति । उपरते इत्यर्थः ॥ १ ॥ वक्तुमर्हसीति । अस्य विस्तरमित्यनेनान्वयः ॥ दिव्यमानुषसंभवं दिव्यलोकनिबंधनं च ॥ २ ॥ शुश्रूषन् विस्तरमाह । त्रीनित्यादि । भूर्भुवःस्वर्मार्गानित्यर्थः । प्लावयेत् व्याप्नुयात् इत्येको विरतरः । द्वितीयमाह । कथमिति । त्रिपथगेति प्रसिद्धिः किं निबंधनेति द्वितीयाः ॥ ३ ॥ कैः कर्मभिः चारितं समन्वितेति तृतीयः । द्वयोर्हिमवत्कन्ययोः प्रस्तावेपि ग्ववशोद्धारकत्वाद्गगाविषयक एव भगवतः प्रश्न इत्यूह्यम् ॥ ४ ॥ निखिलेन कार्त्स्न्येन । विस्तरेणेति यावत् । उद्वाहो विवाहः ॥ ५ ॥

१ कपुस्तके इत सार्धश्लोकोधिकोत्र ।

गतम् । क्रीडयेति शेषः ॥ ६ ॥ समुद्युक्ताः सेनानीप्राप्त्यर्थं परमयत्नेन रुद्रोमयोः संयोजन कृत्वापि तस्या रौद्रतेजसो मोचन वारयितुं समुद्युक्ताः बभूवुरित्यर्थः । समुद्विग्ना इति पाठस्तु सुगम एव ॥ ७ ॥ पुत्रार्थं संयोजनोद्योगवतां तन्निवारणोद्योगोनुचितः । तत्राह । यदिहेति । इह उमायाम् । उत्पद्यते उत्पत्स्यते । अब्रुवन्निति । विचार्येत्यादिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रसादविषयमाह । न लोका इति । भूरादिलोकाः तत्स्थप्रजाश्चेत्यर्थः । ब्राह्मेण तपसा ब्रह्मानन्यतालक्षणेन तपसेत्यर्थः ॥ १० ॥ तेजो रेतः तेजसि आत्मनि मत्तेजसि मया धृते । को लाभस्तत्राह । रक्ष सर्वानिति । धृत्वेति शेषः । ननु रुद्रेण स्वतेजोधारणे कथं लोकरक्षेति चेच्छृणु । यदेतत्पुरुषे रेतो भवति आदित्यस्य तद्रूपमिति श्रुतेस्तद्रेतोरूप तेज एव आदित्यमण्डलम् । तद्भृतौ सकल जगद्रक्षितं भवति विपर्यये विपर्यय इत्याहुः । तदेवाह । नालोकमिति । आदित्यविनाशे हि सर्वलोकविनाशप्रसग इति भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ धारयिष्यामीति । सहोमया । उमापि स्वरजोरूप तेजोग्नि स्वस्वरूपेण तेजसा धारयिष्यति । यदेतत्स्त्रियां लोहितं

दृष्ट्वाचभगवान्देवीमैथुनायोपचक्रमे ॥ तस्यसंक्रीडमाणस्यमहादेवस्यधीमतः ॥ शितिकंठस्यदेवस्यदिव्यंवर्षशतंगतम् ॥ ६ ॥ नचापितनयोरामतस्यामासीत्परंतप ॥ सर्वेदेवाःसमुद्युक्ताःपितामहपुरोगमाः ॥ ७ ॥ यदिहोत्पद्यतेभूतंकस्तत्प्रतिसहिष्यति ॥ अभिगम्यसुराःसर्वेप्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ ८ ॥ देवदेवमहादेवलोकस्यास्यहितेरत ॥ सुराणांप्रणिपातेनप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ नलोकाधारयिष्यंतितवतेजःसुरोत्तम ॥ ब्राह्मेणतपसायुक्तोदेव्यासहतपश्चर ॥ १० ॥ त्रैलोक्यहितकामार्थंतेजस्तेजसिधारय ॥ रक्षसर्वानिमाँल्लोकान्नालोकंकर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकमहेश्वरः ॥ बाढमित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाचह ॥ १२ ॥ धारयिष्याम्यहंतेजस्तेजसैवसहोमया ॥ त्रिदशाःपृथिवीचैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १३ ॥ यदिदंक्षुभितंस्थानान्ममतेजोह्यनुत्तमम् ॥ धारयिष्यतिकस्तन्मेब्रुवंतिसुरसत्तमाः ॥ १४ ॥ एवमुक्तास्ततोदेवाःप्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् ॥ यत्तेजःक्षुभितंह्यद्यतद्धराधारयिष्यति ॥ १५ ॥ एवमुक्तःसुरपतिःप्रमुमोचमहाबलः ॥ तेजसापृथिवीयेनव्याप्तासगिरिकानना ॥ १६ ॥ ततोदेवाःपुनरिदमूचुश्चापिहुताशनम् ॥ आविशत्वंमहातेजोरौद्रंवायुसमन्वितः ॥ १७ ॥ तदग्निनापुनर्व्याप्तंसंजातंश्वेतपर्वतम् ॥ दिव्यंशरवणंचैवपावकादित्यसन्निभम् ॥ १८ ॥

भवति अग्नेस्तद्रूपमिति श्रुतेः । भो त्रिदशाः अनेन तेजोधारणेन पृथिवी चकारात् सर्वो लोको निर्वाण सुख प्राप्नोतु । अन्यथा ऐश्वरतेजोजन्यस्य दुर्धर्षत्वेन दुर्दर्शत्वेन च पृथिव्याः लोकस्य च पीडा स्यादिति भावः ॥ १३ दिव्यवर्षशतभोगवशात्स्थानतश्च्युतस्य शुक्रांशस्य धारणासंभवेन तद्धारणसमर्थं मोक्षस्थान निरूपयत्वित्याह । यदिदमिति । स्थानात् हृदयपुण्डरीकलक्षणात् क्षुभित चिरकाल भोगवशात्स्खलितम् अनुत्तम देवाकार्यार्हसुतसमर्थत्वेन सर्वोत्तम भवत्प्रार्थनया उमागर्भानर्हं को धारयिष्यति ॥ १४ ॥ उत्तरमाहुः । एवमिति । धरा धारयिष्यतीति । तस्याः अशेषधारणशक्तिमत्त्वादिति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ पृथिव्यां मुक्तस्य तेजसो धारणार्थमग्नेः पृथिव्यधिपतित्वेन पृथिव्यभिमानित्वात्त नियुंजते । तत इति । पुनःशब्दो वाक्यालकारे । हुताशनं देवीक्लेदोंशरूपम् । अन्यादृशाग्नेः रौद्रतेजःप्रवेशासंभवात् । वायुसमन्वित इति । अनेन चालनलक्षणः प्रवेशोपायः उक्तः ॥ १७ ॥ तदग्निनेति । उक्ताग्निना चालनपूर्वकप्रवेशात्तत्तेजोबद्ध सत्केवलश्वेतपर्वतरूप जातम् । तद्रूप

तेजःप्रवेशप्रदेशे तन्महिम्ना दिव्यं पावकादित्यसनिभ शरवण चाभूत् ॥ १८ ॥ यत्रेति । किंचित्काल धृतवान्कार्तिकेयत्ववदेव अग्निसंभवत्व बोध्यम् ॥ १९ ॥ सुप्रीतमनसः लोकानुग्रहाय मूलतेजसो धृतत्वाद्देवकार्याय स्कन्नतेजसश्च दत्तत्वात्संतोषः । क्रियमाणामपि पूजाम् उमा देवी नांगीकरोति स्म । प्रत्युत क्रुद्धैवाभूदित्याह । अथ शैलेति ॥ २० ॥ किमब्रवीत्तदाह । अशपदिति । शापरूपं वचोब्रवीदित्यर्थः । मन्युकारणमाह । यस्मादिति ॥ २१ ॥ शापस्वरूपमाह । अपत्यमित्यादि ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा । शपथरूप वच इति शेषः । हे अवने पृथ्वि नैकरूप एकत्रैव क्षेत्रे अनेकबीजफलजनकत्वात् बहुभार्या अनेकभूपतिभोग्या ॥ २३ ॥ न च पुत्रकृतां प्रीतिम् । वराहादुत्पन्नस्यापि नरकासुरस्य भौमस्य कृष्णावतारे तेनैव हननात् । सुदुर्मेध इति । नित्यमासेच् प्रजामेधयोरित्यसिच् । सुतरां दुष्टा मेधा यस्यास्तत्संबोधन सुदुर्मेधः । मम पुत्रमनिच्छती तेजोधारणानुमत्या । यद्येषा तत्तेजोधारणं नानुमन्येत तर्हि स पुत्रो ममैव स्यादित्याशयः ॥ २४ ॥ पीडितान्देवीशापदुःखितान् । उपचक्राम

यत्रजातोमहातेजाःकार्तिकेयोग्निसंभवः ॥ अथोमांचशिवंचैवदेवाःसर्षिगणास्तथा ॥१९॥ पूजयामासुरत्यर्थंसुप्रीतमनसस्तदा ॥ अथशैलसुता रामत्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ २० ॥ समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना ॥ यस्मान्निवारिताचाहंसंगतापुत्रकाम्यया ॥ २१ ॥ अपत्यंस्वेषुदारेषुनोत्पादयितुमर्हथ ॥ अद्यप्रभृतियुष्माकमप्रजाःसंतुपत्नयः ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वासुरान्सर्वाञ्छशापपृथिवीमपि ॥ अवनेनैकरूपात्वंबहुभार्याभविष्यसि ॥ २३ ॥ नचपुत्रकृतांप्रीतिंमत्क्रोधकलुषीकृता ॥ प्राप्स्यसेत्वंसुदुर्मेधोममपुत्रमनिच्छती ॥ २४ ॥ तान्सर्वान्पीडितान्दृष्ट्वासुरान्सुरपतिस्तदा ॥ गमनायोपचक्रामदिशंवरुणपालिताम् ॥ २५ ॥ सगत्वातपआतिष्ठत्पार्श्वेतस्योत्तरेगिरेः ॥ हिमवत्प्रभवेशृंगेसहदेव्यामहेश्वरः ॥ २६ ॥ एषतेविस्तरोरामशैलपुत्र्यानिवेदितः ॥ गंगायाःप्रभवंचैवशृणुमेसहलक्ष्मण ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ तप्यमाने तदादेवेसेंद्राःसाग्निपुरोगमाः ॥ सेनापतिमभीप्संतःपितामहमुपागमन् ॥ १ ॥ ततोऽब्रुवन्सुराःसर्वेभगवंतंपितामहम् ॥ प्रणिपत्यसुरारामसेंद्राःसाग्निपुरोगमाः ॥ २ ॥ येनसेनापतिर्देव दत्तोभगवतापुरा ॥ सतपःपरमास्थायतप्यतेस्मसहोमया ॥ ३ ॥ यदत्रानंतरंकार्यंलोकानांहितकाम्यया ॥ संविधत्स्वविधानज्ञत्वंहिनःपरमागतिः ॥ ४ ॥ देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकपितामहः ॥ सांत्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ शैलपुत्र्यायदुक्तंतन्नप्रजाः स्वासुपत्निषु ॥ तस्यावचनमक्लिष्टंसत्यमेवनसंशयः ॥ ६ ॥

पादन्यास कृतवान् ॥ २५ ॥ तस्य गिरेः हिमालयस्य उत्तरपार्श्वे हिमवत्प्रभवाख्ये शृंगे ॥ २६ ॥ उपसंहरति । एप इति । त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्वितेति प्रश्नोत्तरतया वक्तव्यस्य धारण—रूपगंगाचरितस्य शेषतया शैलपुत्र्या विस्तारो निवेदितः । प्रकृत प्रश्नोत्तर वक्तुं प्रतिजानीते । गगाया इति । प्रभवमिति । छादसो ह्रस्वः । ऐशतेजोधारणरूप प्रभावमित्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रा० वा० आ० बालकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ देवे शिवे । सेंद्राः । देवा इति शेषः । साग्निपुरोगमाः अग्निना पुरोगमेन सहिता इत्यर्थः । सेंद्राः सर्षिगणाः पुरा इति क्वचित्पाठः ॥ १ ॥ अत्र सुराः सर्वे इति पुनरुक्तम् । अतः पाठांतरमन्वेषणीयम् । द्वितीयार्धे सुरा रामेति पाठः । रामसंबोधन चैतत् ॥ २ ॥ येन रुद्रेण सेनापतिर्बीजात्मना दत्तः स परमास्थाय परमौनमंगीकृत्य तपः तप्यते अनुतिष्ठति ॥ ३ ॥ अनतर बीजदातुरुपरमानतरं यत्कार्यं पुत्राकारसंपत्तये विधेय तत्संविधत्स्व ॥ ४ ॥ सांत्वयन् । इष्टकार्यालाभखिन्नानिति शेषः ॥ ५ ॥ यत् यस्मात् शैलपुत्र्या अप्रजाः

भविष्यथेत्युक्तं तत्तस्मात् युष्माकं स्वासु पत्नीषु न प्रजाः । सतीति शेषः । पत्निष्विति । ह्रस्वत्वं छांदसम् । यतः तस्याः वचनमक्लिष्टम् अमोघम् । एवं च प्रजास्यथेति पाठकल्पना छादसत्वकल्पना च विफलैव ॥ ६ ॥ तर्हि का गतिः तत्राह । इयमिति । यस्यां हुताशनः पुत्रं जनयिष्यति सेयम् आकाशगंगा । आस्ते इति शेषः ॥ ७ ॥ ज्येष्ठा उमा स्वकनिष्ठापत्यत्वात्स्वापत्यवन्मानयिष्यतीत्यर्थ इति कतकः ॥ तन्न । पूर्वं गंगाया एव ज्येष्ठत्वोक्त्या तेन विरोधात् । तस्माज्ज्येष्ठा गंगा स्वकनिष्ठोमापत्यत्वान्मानयिष्यतीत्यर्थः । उमाशिवसयोगेन च्युतरेतोरजोभ्यामुत्पत्तेरुमापत्यत्वम् । अत एवाह । उमाया इति । तत् स्वापत्यसमाननम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ कैलासपर्वतं गत्वेत्यन्वयः ॥ १० ॥ समाधत्स्व कुरु । महातेज इति । सबुद्धिः । शैलपुत्र्यां गंगायाम् ऐशं तेजः उत्सृजेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञाय तथा करोमीति प्रतिज्ञाय । इदं गर्भधारणं देवतानां प्रियमित्यन्वयः ॥ १२ ॥ दिव्यं रूपम् अधारयत् । स्रोतोरूपं मुक्त्वेति शेषः । तस्याः महिमां दिव्यरूपवैभवं सः ऐश्वरः

इयमाकाशगंगा च यस्यां पुत्रं हुताशनः ॥ जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिंदमम् ॥ ७ ॥ ज्येष्ठा शैलेंद्रदुहिता मानयिष्यति तं सुतम् ॥ उमायास्तद्बहुमतं भविष्यति न संशयः ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनंदन ॥ प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ ९ ॥ ते गत्वा परमं राम कैलासं धातुमंडितम् ॥ अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥ देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन ॥ शैलपुत्र्यां महातेजो गंगायां तेज उत्सृज ॥ ११ ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय गंगामभ्येत्य पावकः ॥ गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १२ ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् ॥ स तस्या महिमां दृष्ट्वा समंतादवशीर्यत ॥ १३ ॥ समंततस्तदा देवीमभ्यषिंचत पावकः ॥ सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गंगाया रघुनंदन ॥ १४ ॥ तमुवाच ततो गंगा सर्वदेवपुरोगमम् ॥ अशक्ता धारणे देव तेजस्तव समुद्धतम् ॥ १५ ॥ दह्यमानाग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना ॥ अथाब्रवीदिदं गंगां सर्वदेवहुताशनः ॥ १६ ॥ इह हैमवते पार्श्वे गर्भोऽयं संनिवेश्यताम् ॥ श्रुत्वा त्वग्निवचो गंगा तं गर्भमतिभास्वरम् ॥ १७ ॥ उत्ससर्ज महातेजाः स्रोतोभ्यो हि तदानघ ॥ यदस्या निर्गतं तस्मात्तप्तजांबूनदप्रभम् ॥ १८ ॥ कांचनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यमतुलप्रभम् ॥ ताम्रं कार्ष्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभिजायत ॥ १९ ॥

तेजोराशिः पारदः अवशीर्यत शीर्णः । उत्तमस्त्रीदर्शने रसेश्वरस्य तद्ग्रहणाय उच्छलनं द्वियोजनपर्यंतमिति सुप्रसिद्धम् । यद्वा सः अग्निः अवशीर्यत ऐश्वरं तेजः । त्यक्तवानित्यर्थः ॥ १३ ॥ अभ्यषिंचतेति । रसेश्वरेणेति शेषः । स्रोतांसि नाड्यः ॥ १४ ॥ पुरोगमः पुरोयायी हितकरश्च । तव आग्नेयेन तेजसा सबधात् समुद्धतम् अत्युग्रं तेजः शैवं यतः अतस्तस्य धारणेऽहमशक्तेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ संप्रव्यथितचेतना । अस्मीति शेषः । सर्वदेवहुताशनः सर्वदेवोद्देशेन हुतस्य भक्षकः ॥ १६ ॥ संनिवेश्यतां स्थाप्यताम् ॥ १७ ॥ स्रोतोभ्यः उत्कृष्य तत्तेजः हिमवत्पार्श्वे उत्ससर्जेत्यन्वयः । यत् यस्मात् अस्याः निर्गतं तत् तस्मात् गंगागर्भतो निर्गमात् तत्तेजः जांबूनदाकारसुमेरुकन्यापत्यत्वाद्गंगायाः तप्तं जांबूनदं सुवर्णं तेन समप्रभम् । आसीदिति शेषः ॥ १८ ॥ अत एव धरणीं प्राप्तं साक्षात्स्वसंबद्धधरणीस्थं वस्तु कांचनमकरोत् । तत्समीपवर्तिभूस्थम् अतुलप्रभं हिरण्यं रजतम् अकरोत् । तत्तेजःसंबंधि तैक्ष्ण्यादेव तद्व्यवहितभूस्थं वस्तुजातं ताम्रं कार्ष्णायसं लोहम्

अभिजायत। अडभावः आर्षः ॥ १९ ॥ तत्तस्य गर्भस्य मल त्रपु सीसं च अभवत् । अयं भावः । तैक्ष्ण्यमलगन्धयुक्तेन शुद्धेन स्पर्शतो विद्ध स्वर्णं गन्धयुक्तेन विद्ध रजत तैक्ष्ण्ययुक्तेन विद्धं ताम्र लोहं च मलयुक्तेन विद्धं त्रपुसीसे इति । नानाधातुः तद्रूपम् ॥ २० ॥ न च स्पर्शवेधित्वमेव तस्य अपि तु रूपवेधित्वमपीत्याह । निक्षिप्तेत्यादि । सन्नद्धं संबद्धम् ॥ २१ ॥ जातरूपं रूपेण जातमित्यर्थः ॥ २२ ॥ त कुमारमिति। ततः रुद्रतेजसः जात क्रमेण साकारतां प्राप्तम् । क्षीरसंभवनार्थाय क्षीरपानप्रयोजनसिद्धये। कृत्तिकाः कृत्तिकाभिः । यद्वा समयोजयन्निति पाठः । अस्य प्रेरयन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥ अथ ताः कृत्तिकाः अस्माकं सर्वासां पुत्रो भवत्वित्युत्तम समयं कृत्वा निश्चिताः तद्विषयकनिश्चयवत्यः जातमात्रस्य तस्य क्षीर ददुरित्यन्वयः ॥ २४ ॥ ततः सर्वदेवताः युष्माकमयं पुत्रः कार्तिकेय इति त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति अत्र संदेहः न इति ब्रुवन् अब्रुवन्नित्यर्थः । अडभावः आर्षः ॥ २५ ॥ तेषां देवानां तत् स्वेष्टानुकूल वचन श्रुत्वा स्कन्नम्

मलंतस्याभवत्तत्रत्रपुसीसकमेवच ॥ तदेतद्धरणींप्राप्यनानाधातुरवर्धत ॥ २० ॥ निक्षिप्तमात्रेगर्भेतुतेजोभिरभिरंजितम् ॥ सर्वंपर्वतसन्नद्धंसौवर्णमभवद्वनम् ॥ २१ ॥ जातरूपमितिख्यातंतदाप्रभृतिराघव ॥ सुवर्णंपुरुषव्याघ्रहुताशनसमप्रभम् ॥ २२ ॥ तंकुमारंततोजातंसेंद्राःसहमरुद्गणाः ॥ क्षीरसंभावनार्थायकृत्तिकाःसमपूजयन् ॥ २३ ॥ ताःक्षीरंजातमात्रस्यकृत्वासमयमुत्तमम् ॥ ददुःपुत्रोयमस्माकंसर्वासामितिनिश्चिताः ॥ ॥ २४ ॥ ततस्तुदेवताःसर्वाःकार्तिकेयइतिब्रुवन् ॥ पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातोभविष्यतिनसंशयः ॥ २५ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वास्कन्नंगर्भपरिस्रवे ॥ स्नापयन्परयालक्ष्म्यादीप्यमानं यथानलम् ॥ २६ ॥ स्कंदइत्यब्रुवन्देवाःस्कन्नंगर्भपरिस्रवे ॥ कार्तिकेयंमहाबाहुंकाकुत्स्थज्वलनोपमम् ॥ २७॥ प्रादुर्भूतंततःक्षीरंकृत्तिकानामनुत्तमम् ॥ षण्णांषडाननोभूत्वाजग्राहस्तनजंपयः ॥ २८ ॥ गृहीत्वाक्षीरमेकाह्नासुकुमारवपुस्तदा ॥ अजयत्स्वेन वीर्येणदैत्यसैन्यगणान्विभुः ॥ २९ ॥ सुरसेनागणपतिमभ्यषिंचन्महाद्युतिम् ॥ ततस्तममराःसर्वेसमेत्याग्निपुरोगमाः ॥३०॥ एषतेरामगंगाया विस्तरोभिहितोमया ॥ कुमारसंभवश्चैवधन्यःपुण्यस्तथैवच ॥ ३१ ॥ भक्तश्चयःकार्तिकेयेकाकुत्स्थभुविमानवः ॥ आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्चस्कंदसालोक्यतांव्रजेत् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

आदौ ईश्वरयोः सकाशात्स्कन्न पश्चाद्गङ्गायाः । गर्भात् परिस्रवे सति परया लक्ष्म्या दीप्यमानमनलमिव दुःस्पर्शं दुःस्पर्शतानिवृत्तिप्रयोजनकशैत्यसिद्धये ताः स्नापयन् अस्नापयन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥ ततः स्कन्नपरिस्रुतत्वहेतोः पूर्वं कार्तिकेयत्वेनोक्तं स्कंद इत्यन्वर्थनाम्ना अब्रुवन्नित्यन्वयः । स्कन्नपरिस्रुत इत्यर्थे स्कंद इति पृषोदरादित्वात्साधु ॥ २७ ॥ ततः कृत्तिकानां क्षीर प्रादुर्भूतम् । आसीदिति शेषः । ततः षण्णामपि स्तनजं पयः क्षुधातिशयेन षडाननो भूत्वा जग्राह ॥ २८ ॥ एवं तदा षड्भिर्मुखैर्यावदपेक्षितं क्षीर गृहीत्वा एकाह्ना एकदिनेनैव सुकुमारवपुरपि स्वतेजसैव दैत्यसैन्यगणान् अजयत् ॥ २९ ॥ ततः सकलासुरजयाद्धेतोः सर्वे अग्निपुरोगमाः देवाः समेत्य सुरसेनागणपतिं तम् अभ्यषिंचन्नित्यन्वयः ॥ ३० ॥ उपसंहरति । एष इत्यादिना ॥ ३१ ॥ धन्यत्वपुण्यत्वे विवृणोति । भक्तश्चेति । ऐहलौकि

१ अत्र सर्गे कपुस्तकात् अर्धश्लोकोधिकः ।

कफलेन धन्यत्वमामुष्मिकेन पुण्यत्वम् । पुत्रपौत्रैश्चेति । अस्य युक्तः सन् देहत्यागे इति शेषः ॥ ३२ ॥ फलैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ ॥छ॥ ॥ अथ त्रीन्पथो हेतुना केनेत्यादि प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमाह । तां कथामिति । अपर वाक्यं वक्ष्यमाणं प्रश्नोत्तरम् ॥ १ ॥ यस्मादप्रजः तस्मात्प्रजाकामोऽभूदित्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिः कश्यपः । अस्यां सुपर्णभगिनीत्युनुपदप्रयोगात् ॥ ४ ॥ भृगुप्रस्रवणे भृगुणाधिष्ठित प्रस्रवणं प्रवाहो यस्मिन्गिरौ हिमवत्पादपर्वते ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ताते

तांकथांकौशिकोरामेनिवेद्यमधुराक्षरम् ॥ पुनरेवापरंवाक्यंकाकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥१॥ अयोध्याधिपतिर्वीरःपूर्वमासीन्नराधिपः ॥ सगरोनामधर्मात्माप्रजाकामःसचाप्रजः ॥ २ ॥ वैदर्भदुहितारामकेशिनीनामनामतः ॥ ज्येष्ठासगरपत्नीसाधर्मिष्ठासत्यवादिनी ॥३॥ अरिष्टनेमेर्दुहितासुपर्णभगिनीतुसा ॥ द्वितीयासगरस्यासीत्पत्नीसुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥ ताभ्यांसहमहाराजःपत्नीभ्यांतप्तवांस्तपः ॥ हिमवंतंसमासाद्यभृगुप्रस्रवणेगिरौ ॥ ५ ॥ अथवर्षशतेपूर्णेतपसाराधितोमुनिः ॥ सगरायवरंप्रादाद्भृगुःसत्यवतांवरः ॥ ६ ॥ अपत्यलाभःसुमहान्भविष्यतितवानघ ॥ कीर्तिंचाप्रतिमांलोकेप्राप्स्यसेपुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ एकाजनयितातातपुत्रंवंशकरंतव ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिअपराजनयिष्यति ॥ ८ ॥ भाषमाणंनरव्याघ्रंराजपुत्र्यौप्रसाद्यतम् ॥ ऊचतुःपरमप्रीतेकृतांजलिपुटेतदा ॥ ९ ॥ एकःकस्याःसुतोब्रह्मन्काबहूञ्जनयिष्यति ॥ श्रोतुमिच्छावहेब्रह्मन्सत्यमस्तुवचस्तव ॥ १० ॥ तयोस्तद्वचनंश्रुत्वाभृगुःपरमधार्मिकः ॥ उवाचपरमांवाणींस्वच्छंदोत्रविधीयताम् ॥ ११ ॥ एकोवंशकरोवास्तुबहवोवामहाबलाः ॥ कीर्तिमंतोमहोत्साहाःकावाकंवरमिच्छति ॥ १२ ॥ मुनेस्तुवचनंश्रुत्वाकेशिनीरघुनंदन ॥ पुत्रंवंशकरंरामजग्राहनृपसन्निधौ ॥ १३ ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिसुपर्णभगिनीतदा ॥ महोत्साहान्कीर्तिमतोजग्राहसुमतिःसुतान् ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणमृषिंकृत्वाशिरसाभिप्रणम्यतम् ॥ जगामस्वपुरंराजासभार्योरघुनंदन ॥ १५ ॥ अथकालेगतेतस्यज्येष्ठापुत्रंव्यजायत ॥ असमंजइतिख्यातंकेशिनीसगरात्मजम् ॥ १६ ॥ सुमतिस्तुनरव्याघ्रगर्भतुंबंव्यजायत ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणितुंबभेदाद्विनिःसृता ॥ १७ ॥ घृतपूर्णेषुकुंभेषुधात्र्यस्तान्समवर्धयन् ॥ कालेनमहतासर्वेयौवनंप्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥ अथदीर्घेणकालेनरूपयौवनशालिनः ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिसगरस्याभवंस्तदा ॥ १९ ॥ सचज्येष्ठोनरश्रेष्ठःसगरस्यात्मसंभवः ॥ बालान्गृहीत्वातुजलेसरय्वारघुनंदन ॥ २० ॥

ति । उपलालने । जनयिता जनयिष्यति । षष्टिमिति । नित्यैकवचनांतत्वात्सहस्राणीत्यनेन सामानाधिकरण्यम् ॥ ८ ॥ राजपुत्र्याविति । अत्र छत्रिन्यायेन प्रयोगः ॥ ९ ॥ इच्छावहे इच्छावः ॥ १० ॥ स्वच्छन्दः स्वेच्छा विधीयतां ज्ञाप्यताम् । स्वेच्छयैव एकपुत्रता बहुपुत्रता वा क्रियतामिति तात्पर्यम् ॥ ११ ॥ तदेवाह । एको वंशकरो वेति । वंशकरः वंशवृद्धिहेतुः ॥ १२ ॥ नृपसन्निधाविति ॥ अनेन तस्यापि साक्षित्वमात्र न तु वरणनियमकर्तृतेति सूचितम् ॥ १३ ॥ सुपर्णः गरुडः ॥ १४ ॥ १५ ॥ व्यजायत प्रसूतवती ॥ १६ ॥ गर्भतुंबं तुंबफलाकारगर्भपिंडं व्यजायत प्रसूतवती । कथ ततः पुत्रोदय इत्यत आह । षष्टिरित्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥ दीर्घेण कालेन । यौवनशालित्वे हेतुत्वात्तृतीया ॥ १९ ॥ ज्येष्ठः असमंजः बालान्गृहीत्वा जले प्रक्षिप्य मज्जतः तान्समीक्ष्य नित्यं प्राहसत् ।

प्रहसन्निति पाठे स्थितो भवतीति शेषः । सज्जनप्रतिबाधकः सज्जनपीडकः ॥ २० ॥ २१ ॥ निर्वासितो निष्कासितः । तस्य असमंजस्य । एतद्वाची असमंजशब्दोऽदंतः सांतश्चेति बोध्यम् ॥ २२ ॥ समभिजायत । अडभावः आर्षः ॥ २३ ॥ २४ ॥ यज्ञकर्मणीति । अस्य निश्चयं कृत्वेति प्राक्तनेनान्वयः ॥ २५ ॥ शर्मैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ कथांते यज्ञोपक्रमकथांते इत्यर्थः ॥ १ ॥ इमां यज्ञसंबंधिनीम् ॥ २ ॥ प्रहसन्निव विकसितवदनः । स्वपूर्वजवृत्तांततया श्रवणकौतुकेन रामभद्रस्यायं प्रश्नः । अत एव मुनेर्हासः स्ववंश्य इति रामस्यापि लोकवत्स्नेहः सपन्न इति ॥ ३ ॥ सगरस्य सगरयज्ञस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ मध्ये महापर्वतयोः । विरोधाभावाद्विंध्यपर्वतं हिमवान् तथा विंध्योपि हिमवतम् इत्येव परस्परमासाद्य उच्चत्वेन साम्यं प्राप्य औन्नत्यातिशयेन वीक्षानिरोधकाभावात् परस्पर निरीक्षते पश्यत इत्यर्थः । तयोर्मध्ये आर्यावर्तभूमौ । आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्य विंध्यहि

प्रक्षिप्यप्राहसन्नित्यंमज्जतस्तान्निरीक्ष्यवै ॥ एवंपापसमाचारःसज्जनप्रतिबाधकः ॥ २१ ॥ पौराणामहितेयुक्तःपित्रानिर्वासितःपुरात् ॥ तस्य पुत्रोंशुमान्नामअसमंजस्यवीर्यवान् ॥२२॥ संमतःसर्वलोकस्यसर्वस्यापिप्रियंवदः ॥ ततःकालेनमहतामतिःसमभिजायत ॥ २३ ॥ सगरस्यनरश्रेष्ठयजेयमितिनिश्चिता ॥ सकृत्वानिश्चयंराजासोपाध्यायगणस्तदा ॥२४॥ यज्ञकर्मणिवेदज्ञोयष्टुंसमुपचक्रमे ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाकथांतेरघुनंदनः ॥ उवाचपरमप्रीतो मुनिंदीप्तमिवानलम् ॥ १ ॥ श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेविस्तरेणकथामिमाम् ॥ पूर्वजोमेकथंब्रह्मन्यज्ञंवैसमुपाहरत् ॥ २ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकौतूहलसमन्वितः ॥ विश्वामित्रस्तुकाकुत्स्थमुवाचप्रहसन्निव ॥ ३ ॥ श्रूयतांविस्तरोरामसगरस्य महात्मनः ॥ शंकरश्वशुरोनाम्नाहिमवानिति विश्रुतः ॥ ४ ॥ विंध्यपर्वतमासाद्यनिरीक्षेतेपरस्परम् ॥ तयोर्मध्येसमभवद्यज्ञःसपुरुषोत्तम ॥ ५ ॥ सहिदेशोनरव्याघ्रप्रशस्तोयज्ञकर्मणि ॥ तस्याश्वचर्यांकाकुत्स्थदृढधन्वामहारथः ॥ ६ ॥ अंशुमानकरोत्तातसगरस्यमतेस्थितः ॥ तस्यपर्वणितंयज्ञंयजमानस्यवासवः ॥ ७ ॥ राक्षसीं तनुमास्थाययज्ञियाश्वमपाहरत् ॥ ह्रियमाणेतुकाकुत्स्थतस्मिन्नश्वेमहात्मनः ॥ ८ ॥ उपाध्यायगणाःसर्वेयजमानमथाब्रुवन् ॥ अयंपर्वणि वेगेनयज्ञियाश्वोऽपनीयते ॥ ९ ॥ हर्तारंजहिकाकुत्स्थहयश्चैवोपनीयताम् ॥ यज्ञच्छिद्रंभवत्येतत्सर्वेषामशिवायनः ॥ १० ॥ तत्तथा क्रियतांराजन्यज्ञोऽच्छिद्रःकृतोभवेत् ॥ सोपाध्यायवचःश्रुत्वातस्मिन्सदसिपार्थिवः ॥ ११ ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिवाक्यमेतदुवाचह ॥ गतिं पुत्रानपश्यामिरक्षसांपुरुषर्षभाः ॥ १२ ॥ मंत्रपूतैर्महाभागैरास्थितोपिमहाक्रतुः ॥ तद्गच्छथविचिन्वध्वंपुत्रकाभद्रमस्तुवः ॥ १३ ॥

माल्ययोरिति वचनात् ॥ ५ ॥ प्रशस्तः प्रशस्तत्वेन प्रसिद्धः । उक्तवचनात् । अश्वचर्यारक्षार्थमश्वानुगमनम् ॥ ६ ॥ मते शासने । पर्वणि उक्थ्याहे । अश्वमेधे उक्थ्यसस्थात्रयम् । तत्र द्वितीये अश्वालम्भनदिवसे अश्वविशसनात्प्राक् तं यज्ञम् । विहंतुमिति शेषः ॥ ७ ॥ यज्ञियाश्वं यज्ञार्हमश्वम् ॥ ८ ॥ अयं यज्ञियोश्वः पर्वणि वेगेन अपनीयते अपह्रियते ॥ ९ ॥ अतः हर्तारम् अश्वहर्तारं जहि । अश्वश्च शीघ्रमुपनीयताम् । यज्ञच्छिद्र यज्ञस्य विघ्नः ॥ १० ॥ अच्छिद्र इति छेदः । यथा यज्ञः अच्छिद्रो भवेदित्यन्वयः । सोपाध्यायवचः उपाध्यायसहितर्त्विग्गणवचः ॥ ११ ॥ भो पुरुषर्षभाः पुत्रकाः मंत्रपूतैर्महाभागैः यद्यपि महाक्रतुः आस्थितः अधिष्ठितः । तथापि रक्षसां मायया यदि च्छिद्रं स्यात्तदा आत्मनो गतिं न पश्यामि । तस्मात् गच्छथ विचिन्वध्वम् अन्वेषयतेत्यर्थ इति केचित् ।

परे तु आस्थितो हीति पाठः । हि यस्मात् ईदृशैर्महाभागैः आस्थितोय क्रतुः अतः अत्र क्रतौ रक्षसां गतिं न पश्यामि । तत्तस्मात्केनापि देवेन हृत इति तमन्वेषयतेत्यर्थ इत्याहुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनुगच्छत अन्वेषयत । यस्य तादेशाभावः आप्लवात् ॥ १४ ॥ यदि भूमौ न लभ्यते तदा आह । यावत्तुरगेत्यादि ॥ १५ ॥ त्वस्य तुरगानुगमनमयुक्तमित्याह । दीक्षित इत्यादि । तस्य प्रवासनिषेधात् पौत्रस्य बालकत्वाच्चेति भावः ॥ १६ ॥ यंत्रिताः नियुक्ताः ॥ १७ ॥ आयामः दैर्घ्यम् । विस्तारः विशालता । तदुक्तं धरणीतलमेकैकोन्वेषयामासेत्यर्थः । बिभिदुरिति । पृथिव्यामदृष्ट्वेति शेषः ॥ १८ ॥

समुद्रमालिनीसर्वांपृथिवीमनुगच्छत ॥ एकैकंयोजनंपुत्राविस्तारमभिगच्छत ॥ १४ ॥ यावत्तुरगसंदर्शस्तावत्खनतमेदिनीम् ॥ तमेव हयहर्तारंमार्गमाणाममाज्ञया ॥ १५ ॥ दीक्षितःपौत्रसहितःसोपाध्यायगणस्त्वहम् ॥ इहस्थास्यामिभद्रंवोयावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥ तेसर्वे हृष्टमनसोराजपुत्रामहाबलाः ॥ जग्मुर्महीतलंरामपितुर्वचनयंत्रिताः ॥ १७ ॥ योजनायामविस्तारमेकैकोधरणीतलम् ॥ बिभिदुःपुरुषव्याघ्रावज्रस्पर्शसमैर्भुजैः ॥ १८ ॥ शूलैरशनिकल्पैश्चहलैश्चापिसुदारुणैः ॥ भिद्यमानावसुमतीननादरघुनंदन ॥ १९ ॥ नागानांवध्यमानानामसुराणांचराघव ॥ राक्षसानांदुराधर्षसत्त्वानांनिनदोभवत् ॥ २० ॥ योजनानांसहस्राणिषष्टिंतुरघुनंदन ॥ बिभिदुर्धरणींरामरसातलमनुत्तमम् ॥ २१ ॥ एवंपर्वतसंबाधंजंबूद्वीपंनृपात्मजाः ॥ खनतोनृपशार्दूलसर्वतःपरिचक्रमुः ॥ २२ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वाःसासुराःसहपन्नगाः ॥ संभ्रांतमनसःसर्वेपितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥ तेप्रसाद्यमहात्मानं विषण्णवदनास्तदा ॥ ऊचुःपरमसंत्रस्ताःपितामहमिदंवचः ॥ २४ ॥ भगवन्पृथिवीसर्वाखन्यतेसगरात्मजैः ॥ बहवश्चमहात्मानोवध्यंतेजलचारिणः ॥ २५ ॥ अयंयज्ञहरोस्माकमनेनाश्वोऽपनीयते ॥ इतितेसर्वभूतानिहिंसंतिसगरात्मजाः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ देवतानांवचःश्रुत्वाभगवान्वैपितामहः ॥ प्रत्युवाचसुसंत्रस्तान्कृतांतबलमोहितान् ॥ १ ॥ यस्येयंवसुधाकृत्स्नावासुदेवस्यधीमतः ॥ महिषीमाधवस्यैषासएवभगवान्प्रभुः ॥ २ ॥ कापिलरूपमास्थायधारयत्यनिशंधराम् ॥ तस्यकोपाग्निनादग्धाभविष्यंतिनृपात्मजाः ॥ ३ ॥

भिद्यमाना । सर्वत इति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ अनुत्तम रसातल विचेतुमिव धरणीं योजनानां षष्टिसहस्राणि बिभिदुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥ पर्वतसंबाधं पर्वतनिबिडम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ महात्मानः सिद्धगंधर्वादयः ॥ २५ ॥ यज्ञहन इति पाठे हतीति हनः । अपनीयते अपनीयते स्म । सर्वभूतानि तत्प्रसंगरहितान्यपि ॥ २६ ॥ चरैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरा० रा० वा०आ० बा० एकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥३९॥ कृतांतबलमोहितान् कृतः सर्वलोकस्य अंतः नाशः यैः तादृशानि यानि बलानि सगरसुतबलानि तैर्मोहितान्मूर्च्छितचित्तान् ॥ १ ॥ एषा वसुधा ॥ २ ॥ धारयति । योगबलेनेति शेषः ॥ ३ ॥

१ कपुस्तकादर्धश्लोकोत्राधिकः ।

पृथिव्याः विभेदश्च सनातनः प्रतिकल्पमवश्यं भाव्यः श्रौतस्मार्तसागरादिशब्दैर्दृष्ट एव । अतस्तत्र न शोकः कार्य इति भावः । एव दीर्घदार्शना दीर्घदर्शिभिः सगरपुत्रविनाशोय दृष्ट एव । अतस्तत्रापि शोकोनुचितः । शेषे षष्ठी । यद्वा अदीर्घदार्शनामिति छेदः ॥ ४ ॥ त्रयस्त्रिंशत्--अष्टौ वसवः--एकादश रुद्राः--द्वादशादित्याः--अश्विनौ च ॥ ५ ॥ निर्घातसमनिःस्वनः निर्घातनिःस्वनसदृश इत्यर्थः । ॥ ६ ॥ ततो भित्त्वेति पाठः ॥ ७ ॥ सत्त्ववंतः बलवतः ॥ ८ ॥ ते अस्मासु परमनुग्रहबुद्धिरस्तु । वय कि करिष्याम । सलोपश्छांदसः । बुद्धिरुपायः ॥ ९ ॥ १० ॥ भूयो विभेद्येत्यन्वयः ।

पृथिव्याश्चापिनिर्भेदोदृष्टएवसनातनः ॥ सगरस्यचपुत्राणांविनाशोदीर्घदर्शिनाम् ॥ ४ ॥ पितामहवचःश्रुत्वात्रयस्त्रिंशदरिंदमाः ॥ देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ ५ ॥ सगरस्यचपुत्राणांप्रादुरासीन्महास्वनः ॥ पृथिव्यांभिद्यमानायांनिर्घातसमनिःस्वनः ॥ ६ ॥ ततो भित्त्वामहींसर्वांकृत्वाचापि प्रदक्षिणम् ॥ सहिताःसागराःसर्वेपितरंवाक्यमब्रुवन् ॥ ७ ॥ परिक्रांतामहीसर्वासत्त्ववंतश्चसूदिताः ॥ देव दानवरक्षांसिपिशाचोरगपन्नगाः ॥ ८ ॥ नचपश्यामहेऽश्वंतेअश्वहर्तारमेवच ॥ किंकरिष्यामभद्रंतेबुद्धिरत्रविचार्यताम् ॥ ९ ॥ तेषांतद्वचनं श्रुत्वापुत्राणांराजसत्तमः ॥ समन्युरब्रवीद्वाक्यंसगरोरघुनंदनः ॥ १० ॥ भूयःखनतभद्रंवोविभेद्यवसुधातलम् ॥ अश्वहर्तारमासाद्यकृतार्थाश्चनि वर्तत ॥ ११ ॥ पितुर्वचनमासाद्यसगरस्यमहात्मनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणिरसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥ खन्यमानेततस्तस्मिन्ददृशुः पर्वतोपमम् ॥ दिशागजंविरूपाक्षंधारयंतंमहीतलम् ॥ १३ ॥ सपर्वतवनांकृत्स्नांपृथिवींरघुनंदन ॥ धारयामासशिरसाविरूपाक्षोमहागजः ॥ ॥ १४ ॥ यदापर्वणिकाकुत्स्थविश्रमार्थंमहागजः ॥ खेदाच्चालयतेशीर्षंभूमिकंपस्तदाभवेत् ॥ १५ ॥ तेतंप्रदक्षिणंकृत्वादिशापालंमहागजम् ॥ मानयंतोहितेरामजग्मुर्भित्त्वारसातलम् ॥ १६ ॥ ततःपूर्वांदिशंभित्त्वादक्षिणांबिभिदुःपुनः ॥ दक्षिणस्यामपिदिशिददृशुस्तेमहागजम् ॥ १७ ॥ महापद्मंमहात्मानंसुमहत्पर्वतोपमम् ॥ शिरसाधारयंतंगांविस्मयंजग्मुरुत्तमम् ॥ १८ ॥ तेतंप्रदक्षिणंकृत्वासगरस्यमहात्मनः ॥ षष्टिःपुत्र सहस्राणिपश्चिमांबिभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥ पश्चिमायामपिदिशिमहांतमचलोपमम् ॥ दिशागजंसौमनसंददृशुस्तेमहाबलाः ॥ २० ॥ तेतंप्रदक्षि णंकृत्वापृष्ट्वाचापिनिरामयम् ॥ खनंतःसमुपाक्रांतादिशंसोमवतींतदा ॥ २१ ॥ उत्तरस्यांरघुश्रेष्ठददृशुर्हिमपांडुरम् ॥ भद्रंभद्रेणवपुषाधारयंतं महीमिमाम् ॥ २२ ॥ समालभ्यततःसर्वेकृत्वाचैनंप्रदक्षिणम् ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिबिभिदुर्वसुधातलम् ॥ २३ ॥

कृतार्थाश्च कृतार्थाश्चेत्तदा निवर्तत । निवर्तध्वमित्यर्थे आर्षमेतत् । अन्यथा न निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ खन्यमाने इति । षष्टियोजनसहस्रपरमपीति शेषः । दिशा इत्यावतम् ॥ १३ ॥ कृत्स्नाम् । तदेक प्रदेशावच्छिन्नामिति शेषः ॥ १४ ॥ यदा पर्वणि यस्मिन् काले यस्मिन् क्षणे । तिथिभेदे क्षणे पर्व इत्यमरः ॥ १५ ॥ मानयंतः । दिग्गजमिति शेषः । हिस्त्वर्थे ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रदक्षिण कृत्वा । दिग्गज मिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ निरामय कुशलम् । सोमवतीम् उदीचीम् ॥ २१ भद्रं भद्राख्यम् ॥ २२ ॥ समालभ्य स्पृष्ट्वा ॥ २३ ॥

प्रागुत्तराम् ऐशानीम् । प्रथितां सर्वकर्मार्हत्वेन प्रसिद्धाम् ॥ २४ ॥ कपिल कपिलरूपधारिणम् ॥ २५ ॥ तस्य कपिलस्य ॥ २६ ॥ तं कपिलम् । हंतीति हनः । पचाद्यच् । अविचारतः तमेव अश्वापहारद्वारा यज्ञहंतारं ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ नंदमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ॥ छ ॥

ततःप्रागुत्तरांगत्वासागराःप्रथितांदिशम् ॥ रोषादभ्यखनन्सर्वेपृथिवींसगरात्मजाः ॥ २४ ॥ तेतुसर्वेमहात्मानोभीमवेगामहाबलाः ॥ ददृशुः कपिलंतत्रवासुदेवंसनातनम् ॥ २५ ॥ हयंचतस्यदेवस्यचरंतमविदूरतः ॥ प्रहर्षमतुलंप्राप्ताः सर्वेतेरघुनंदन ॥ २६ ॥ तेतंयज्ञहनंज्ञात्वाक्रोधपर्याकुलेक्षणाः ॥ खनित्रलांगलधरानानावृक्षशिलाधराः ॥ २७ ॥ अभ्यधावंतसंक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रुवन् ॥ अस्माकंत्वंहितुरगंयज्ञियंहृतवानसि ॥ २८ ॥ दुर्मेधस्त्वंहि संप्राप्तान्विद्धिनःसगरात्मजान् ॥ श्रुत्वातद्वचनंतेषांकपिलोरघुनंदन ॥ २९ ॥ रोषेणमहताविष्टोहुंकारमकरोत्तदा ॥ ततस्तेनाप्रमेयेणकपिलेनमहात्मना ॥ भस्मराशीकृताःसर्वेकाकुत्स्थसगरात्मजाः[1] ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ पुत्रांश्चिरगताञ्ज्ञात्वासगरोरघुनंदन ॥ नप्तारमब्रवीद्राजादीप्यमानंस्वतेजसा ॥१॥ शूरश्चकृतविद्यश्चपूर्वैस्तुल्योऽसितेजसा ॥पितॄणांगतिमन्विच्छयेनचाश्वोपवाहितः ॥२॥ अतभौमानिसत्त्वानिवीर्यवंतिमहांतिच ॥ तेषांतुप्रतिघातार्थंसासिंगृह्णीष्वकार्मुकम् ॥ ३ ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वंहत्वाविघ्नकरानपि ॥ सिद्धार्थःसन्निवर्तस्वममयज्ञस्यपारगः ॥ ४ ॥ एवमुक्तोंशुमान्सम्यक्सगरेणमहात्मना ॥ धनुरादायखड्गंचजगामलघुविक्रमः ॥ ५ ॥ सखातंपितृभिर्मार्गमंतर्भौमंमहात्मभिः ॥ प्रापद्यतनरश्रेष्ठतेनराज्ञाभिचोदितः ॥ ६ ॥ देवदानवरक्षोभिःपिशाचपतगोरगैः ॥ पूज्यमानंमहातेजादिशागजमपश्यत ॥ ७ ॥

चिरगतान् । अप्रत्यागच्छत इति शेषः । नप्तार पौत्रम् ॥ १ ॥ पूर्वैः पितृभिः । गति वृत्तांत येन च अश्वोपवाहितः देशांतर प्रापितः तद्गति च अन्विच्छ अन्वेषय ॥ २ ॥ अतर्भौमानि भूमेरतर्जातानि सत्त्वानि प्राणिनः ॥ ३ ॥ अभिवाद्यान् नमस्कारार्हान् । मम यज्ञस्य पारगः पारप्रापकश्च भवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पितृभिः खातं भूमेरतर्विद्यमानं मार्गं पितृवृत्तांतपरिज्ञानाय प्रापद्यत प्राप्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥

[1] ककुत्स्थकादर्शश्लोकोत्राधिकः ।

निरामय कुशलम् ॥ ८ ॥ आसमज । असमंजपुत्र इति संबोधनम् । इञभावः आर्षः ॥ ९ ॥ १० ॥ वाक्य वक्तुमर्हम् । कालदेशोचितवक्तव्यतत्त्वज्ञैः तदुचितवचनसमर्थैश्चेत्यर्थः । द्वितीयवाक्ये कृत्यः । सहयः आगन्तासीत्यभिचोदितश्च बोधितश्च ॥ ११ ॥ यत्र पितरः सागराः भस्मराशीकृताः तत्र देशे जगामेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ चुक्रोश । भस्मीभूतपितॄनिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विसार्य समतात्प्रसार्येत्यर्थः । निपुणां दूरविवेचनसमर्थाम् । पितॄणां मातुलम् । सुपर्णभगिनी सुमतिरिति प्रागुक्तत्वात् । अनिलोपम वेगेन वायूपमम् ॥ १६ ॥ लोकसमतः लोकहितः । एतन्मूलकतया सर्वलोकहितगंगायाः भूलोके अवतारणात् ॥ १७ ॥ हि यस्मात्कपिलेन दग्धाः यतश्च महाबलाः महाबलवत्त्वेन प्रायश्चित्तमर्यादातिक्रांतपापवतः । अतो लौकिक सलिलं दातुं नार्हसि । चंडालादुदकात्सर्पाद्वैद्युताद्ब्राह्मणादपि ।

सतंप्रदक्षिणंकृत्वापृष्ट्वाचैवनिरामयम् ॥ पितॄन्सपरिपप्रच्छवाजिहर्तारमेवच ॥ ८ ॥ दिशागजस्तुतच्छ्रुत्वाप्रत्युवाचमहामतिः ॥ आसमंज कृतार्थस्त्वंसहाश्वःशीघ्रमेष्यसि ॥ ९ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासर्वानेवदिशागजान् ॥ यथाक्रमंयथान्यायंप्रष्टुंससुपचक्रमे ॥ १० ॥ तैश्चसर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः ॥ पूजितःसहयश्चैवागंतासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वाजगामलघुविक्रमः ॥ भस्मराशीकृतायत्र पितरस्तस्यसागराः ॥ १२ ॥ सदुःखवशमापन्नस्त्वसमंजसुतस्तदा ॥ चुक्रोशपरमार्तस्तुवधात्तेषांसुदुःखितः ॥ १३ ॥ यज्ञियंचहयंतत्रचरंतमविदूरतः ॥ ददर्शपुरुषव्याघ्रोदुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥ स तेषांराजपुत्राणांकर्तुकामोजलक्रियाम् ॥ सजलार्थीमहातेजानचापश्यज्जलाशयम् ॥१५॥ विसार्यनिपुणांदृष्टिंततोऽपश्यत्खगाधिपम् ॥ पितॄणांमातुलंरामसुपर्णमनिलोपमम् ॥१६॥ सचैनमब्रवीद्वाक्यंवैनतेयोमहाबलः ॥ माशुचःपुरुषव्याघ्रवधोयंलोकसंमतः ॥ १७ ॥ कपिलेनाप्रमेयेणदग्धाहीमेमहाबलाः ॥ सलिलंनार्हसेप्राज्ञदातुमेषांहिलौकिकम् ॥ १८ ॥ गंगाहिमवतोज्येष्ठादुहितापुरुषर्षभ ॥ तस्यांकुरुमहाबाहोपितॄणांसलिलक्रियाम् ॥ १९ ॥ भस्मराशीकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी ॥ तयाक्लिन्नमिदंभस्मगंगयालोककांतया ॥ २० ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिस्वर्गलोकंगमिष्यति ॥ निर्गच्छाश्वंमहाभागसंगृह्यपुरुषर्षभ ॥ २१ ॥ यज्ञंपैतामह वीरनिर्वर्तयितुमर्हसि ॥ सुपर्णवचनंश्रुत्वासोंशुमानतिवीर्यवान् ॥ २२ ॥ त्वरितंहयमादायपुनरायान्महातपाः ॥ ततोराजानमासाद्य दीक्षितंरघुनंदन ॥ २३ ॥

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् । उदक पिंडदानं च न तेषां तु विधीयते इति स्मृतेः । प्रकृते ब्राह्मणाद्वधो महापापित्वं च ॥ १८ ॥ १९ ॥ नहि देवलोकं गता गंगोदकेन क्रिया कार्या—नेत्याह । भस्मेति । यदा प्लावयेत् तदा गंगया क्लिन्नं सिक्तमिदं भस्म हे पुत्र षष्टि सहस्राणि सागरान् स्वर्गलोक गमिष्यति प्रापयिष्यतीत्यर्थः । नयिष्यतीति पाठे नेष्यतीत्यर्थः । अनेन सगरपुत्राणां मन्वाद्युक्तप्रायश्चित्ताविषयत्वं सूचितम् । तत्प्रायश्चित्तविषयाणामपि पापिनां पुद्गलस्य गंगाजलस्पर्शः सर्वपापप्रायश्चित्तमिति सूचितम् । अकृतप्रायश्चित्तानामपि महापातकिनामौर्ध्वदेहिकायोग्यानां गंगाजलस्पृष्टपुद्गलानां

विनापि प्रायश्चित्तांतर तत्काले एव सकलौर्ध्वदेहिकक्रियायोग्यत्वं च सूचितम् । अश्वं गृहीत्वा निर्गच्छ निर्वर्तयितु समापयितुम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ वृत्तं पितृव्यवृत्त तथा सुपर्णवचनं च यथा तथा न्यवेदयत् ॥ २४ ॥ इष्टयज्ञ इति । बहुव्रीहिः ॥ २५ ॥ आगमे भूमौ आगमे । निश्चयम् उपायविषयम् । नाध्यगच्छतेति । तडार्षः ॥ २६ ॥ २७ ॥ सर्गांतः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामी रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ छ ॥ कालधर्मो मृत्युः । प्रकृतिजनाः अमात्यवर्गाः । दीर्घश्छांदसः । रोचयामासुः न्यायप्राप्तत्वादेव ऐच्छन् ॥ १ ॥ २ ॥

न्यवेदयद्यथावृत्तंसुपर्णवचनंतथा ॥ तच्छ्रुत्वाघोरसंकाशंवाक्यमंशुमतोनृपः ॥२४॥ यज्ञंनिर्वर्तयामासयथाकल्पंयथाविधि ॥ स्वपुरंत्वगमच्छ्रीमानिष्टयज्ञोमहीपतिः ॥ २५ ॥ गंगायाश्चागमेराजानिश्चयंनाध्यगच्छत ॥ अगत्वानिश्चयंराजाकालेनमहतामहान् ॥ २६ ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यंकृत्वादिवंगतः ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

कालधर्मंगतेरामसगरेप्रकृतीजनाः ॥ राजानंरोचयामासुरंशुमंतंसुधार्मिकम् ॥ १ ॥ सराजासुमहानासीदंशुमान्रघुनंदन ॥ तस्यपुत्रोमहानासीद्दिलीप इतिविश्रुतः ॥ २ ॥ तस्मैराज्यंसमादिश्यदिलीपेरघुनंदन ॥ हिमवच्छिखरेरम्येतपस्तेपेसुदारुणम् ॥ ३ ॥ द्वात्रिंशच्छतसाहस्रंवर्षाणिसुमहायशाः ॥ तपोवनगतोराजास्वर्गंलेभेतपोधनः ॥ ४ ॥ दिलीपस्तुमहातेजाःश्रुत्वापैतामहंवधम् ॥ दुःखोपहतयाबुद्ध्यानिश्चयंनाध्यगच्छत ॥ ५ ॥ कथं गंगावतरणं कथंतेषांजलक्रिया ॥ तारयेयंकथंचैतानितिचिंतापरोभवत् ॥ ६ ॥ तस्यचिंतयतोनित्यंधर्मेणविदितात्मनः ॥ पुत्रोभगीरथोनाम जज्ञेपरमधार्मिकः ॥ ७ ॥ दिलीपस्तुमहातेजायज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणिराजाराज्यमकारयत् ॥ ८ ॥ अगत्वानिश्चयंराजातेषा मुद्धरणंप्रति ॥ व्याधिनानरशार्दूलकालधर्ममुपेयिवान् ॥ ९ ॥ इंद्रलोकंगतोराजास्वार्जितेनैवकर्मणा ॥ राज्येभगीरथंपुत्रमभिषिच्यनरर्षभः ॥ ॥ १० ॥ भगीरथस्तुराजर्षिर्धार्मिकोरघुनंदन ॥ अनपत्योमहाराजःप्रजाकामःसचाप्रजः ॥ ११ ॥ मंत्रिष्वाधायतद्राज्यंगंगावतरणेरतः ॥ तपोदीर्घंसमातिष्ठद्गोकर्णेरघुनंदन ॥ १२ ॥

दिलीपे दिलीपाय । तपः तेपे । पितृगतये । गगाया भूलोकावतारणायेति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पैतामह वध पितामहानां सागराणामपमृत्युम् ॥ ५ ॥ निश्चयानधिगममभिनयति । कथमिति ॥ ६ ॥ धर्मेण विदितेति । धर्मेण प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अकारयत् कृतवान् ॥ ८ ॥ व्याधिना पितॄणमुद्धरणालाभजन्यदुःखजेन । तद्दिलीपवशजो रघुपुत्रको दिलीपः कालिदासोक्तोऽन्य एवेति बोध्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ स च प्रजा इति । अस्य मंत्रिष्वाधायेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ प्रजाः । तद्राज्य च मन्त्रिष्वाधाय गंगावतरणेच्छुः तप आतिष्ठत् । गोकर्णो हिमवत्पादविशेषः दक्षिणदिक्स्थतीर्थविशेषो वा ॥ १२ ॥

पंचतपाः पंचाग्निमध्ये तपो यस्य । मासाहारः मासे गते आहारो यस्य । वर्षसहस्राणि अतीतानीत्यन्वयः । तस्य राज्ञः सुप्रीत इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तपसा चेति । चस्त्वर्थे ॥ १६ ॥ १७ ॥
यद्यस्तीत्यादि । असंदिग्धे संदिग्धवचनं वेदाश्चेत्प्रमाणं स्युरितिवत् । सलिलं स्पर्शमात्रेण स्वर्गतिसाधनं सलिलम् ॥ १८ ॥ अभीष्टोक्तगुणकसलिलप्राप्तिं दर्शयति । गंगाया इति । एषां भस्मनि गंगायाः सलिलेन
क्लिन्ने सति एते अत्यंतम् अक्षय्यं यथा भवति तथा स्वर्गं गच्छेयुर्नान्यथेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातस्य मम संततिर्देया यथा नः कुलं नावसीदेत् । संतत्यै इति । चतुर्थी प्रथमार्थे । एष परो वरः
द्वितीयवर इत्यर्थः ॥ परे तु संतत्यै तदर्थं कुलं नावसीदेदिति च याचे । मत्कुलेऽसंततिः कोपि मा भूदित्यर्थः ॥ उपसंहरति । इक्ष्वाकूणामिति । तत्कुले जातस्य एष एव परो वरोस्तु नातोधिकं तृतीयं

ऊर्ध्वबाहुःपंचतपामासाहारोजितेंद्रियः ॥ तस्यवर्षसहस्राणिघोरेतपसितिष्ठतः ॥ १३ ॥ अतीतानिमहाबाहोतस्यराज्ञोमहात्मनः ॥ सुप्रीतो भगवान्ब्रह्माप्रजानांप्रभुरीश्वरः ॥ १४ ॥ ततःसुरगणैःसार्धमुपागम्यपितामहः ॥ भगीरथंमहात्मानंतप्यमानमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥ भगीरथ महाराजप्रीतस्तेऽहंजनाधिप ॥ तपसाचसुतप्तेनवरंवरयसुव्रत ॥ १६ ॥ तमुवाचमहातेजाःसर्वलोकपितामहम् ॥ भगीरथोमहाबाहुःकृतांजलिपुटःस्थितः ॥ १७ ॥ यदिमेभगवान्प्रीतोयद्यस्तितपसःफलम् ॥ सगरस्यात्मजाःसर्वेमत्तःसलिलमाप्नुयुः ॥ १८ ॥ गंगायाःसलिलक्लिन्नेभस्मन्येषांमहात्मनाम् ॥ स्वर्गंगच्छेयुरत्यंतं सर्वेचप्रपितामहाः ॥ १९ ॥ देयाचेहसंतत्यैनावसीदेत्कुलंचनः ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेदेवएषमेस्तु वरःपरः ॥ २० ॥ उक्तवाक्यंतुराजानंसर्वलोकपितामहः ॥ प्रत्युवाचशुभांवाणींमधुरांमधुराक्षराम् ॥ २१ ॥ मनोरथोमहानेषभगीरथमहारथ ॥ एवंभवतुभद्रंतेइक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥ २२ ॥ इयंहैमवतीज्येष्ठागंगाहिमवतःसुता ॥ तांवैधारयितुंराजन्हरस्तत्रनियुज्यताम् ॥ २३ ॥ गंगायाःपतनंराजन्पृथिवीनसहिष्यते ॥ तांवैधारयितुंराजन्नान्यंपश्यामिशूलिनः ॥ २४ ॥ तमेवमुक्त्वाराजानंगंगांचाभाष्यलोककृत् ॥ जगामत्रिदिवंदेवैःसर्वैःसहमरुद्गणैः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ देवदेवेगतेतस्मिन्सोंगुष्ठाग्रनिपीडिताम् ॥ कृत्वावसुमतींरामवत्सरंसमुपासत ॥ १ ॥ अथसंवत्सरेपूर्णेसर्वलोकनमस्कृतः ॥ उमापतिःपशुपतीराजानमिदमब्रवीत्॥२॥प्रीतस्तेहंनरश्रेष्ठकरिष्यामितवप्रियम् ॥ शिरसाधारयिष्यामिशैलराजसुतामहम्॥३॥ ततोहैमवतीज्येष्ठासर्वलोकनमस्कृता॥तदासातिमहद्रूपंकृत्वावेगंचदुःसहम्॥४॥आकाशादपतद्रामशिवेशिवशिरस्युत॥ अचिंतयच्चसादेवीगंगापरमदुर्धरा॥५॥

वरांतरं याचे इत्यर्थः । एतेन पूर्वपरोपकारिता भगीरथस्य दर्शितेत्याहुः ॥ २० ॥ २१ ॥ मनोरथः । तावक इति शेषः ॥ २२ ॥ स्वसमीपे स्थितत्वादियमिति निर्देशः ॥ २३ ॥ हरनियोगहेतुमाह ।
गंगाया इति । तां गंगाम् ॥ २४ ॥ गंगामाभाष्य राजानं यथाकालमनुगृहाणेत्युक्त्वा । देवैः आजानजैः । मरुद्गणैः कर्मदेवैः ॥ २५ ॥ सैवमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये
आदिकाव्ये बालकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ देवदेवे आजानजानामपि देवानां देवे पूज्ये । अंगुष्ठाग्रेण निपीडिताम् । समुपासतेति । आर्षं बहुवचनम् । समुपास्तेत्यर्थः ।
उमापतिमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तदा सातीति । ईश्वरेण धारणांगीकारे कृते गर्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥ शिवे शोभने । तादृशरूपकरणे हेतुमाह । अचिंतयदित्यादि ॥ ५ ॥

तस्यावलेपनमिति । सधिरार्पः । अवलेपन स्वस्यापि स्रोतसा अभिभवनचिंतारूपं गर्वम् ॥ ६ ॥ तिरोभावयितुं जटामंडले तिरोधानेन अभिभूतां कर्तुम् ॥ ७ ॥ जटामंडलेन गह्वरे दुष्प्रवेशे । निर्गमे यत्नमास्थि तापि महीं गंतुं नाशक्नोदित्यन्वयः ॥ ८ ॥ नैवेति । जटामंडलं भ्रांत्वा प्रांतमागतापि अततः तत्प्रांतमागतोपि निर्गमं न लेभे । प्रांतभागेपि तन्मध्यत्वभ्रमस्य मायया भगवतोत्पादनात् । यद्यपि ब्रह्मैव मायया गंगाजलरूपमिति पुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धम् । तस्य चाहम्ममेत्यभिमानहीनस्यायमहंकारः अनुचितः । शिवस्य च तादृशस्य तत्पराभवाहंकारोऽप्यतमनुचितः । तथा तादृश्याः गंगायाः प्रांतभागे मध्यत्वभ्रमो प्यत्यतमनुचितः । अत एवोक्तमन्यत्र—परमात्मा शिवो ह्यन्यस्तस्मादन्या च जाह्नवी । इति यः सेवते गंगां न स मोक्षस्य भाजनमिति ॥ तथापि लीलामात्रत्वाददोषः—शिवविष्ण्वोः परस्परमुपास्योपासकभावन दिति बोध्यम् । तर्हि किं कृतवती तत्राह । तत्रैवेति । अबभ्रमत् । आर्षत्वात्सन्वदित्त्व न ॥ ९ ॥ अथ तां जटाटवीतिरोहितां गंगां भगीरथः अपश्यत् । पुनश्च तत्र तत्प्राप्तिविषये हरमुद्दिश्य परमं तपः

विशाम्यहंहिपातालंस्रोतसागृह्यशंकरम् ॥ तस्यावलेपनंज्ञात्वाक्रुद्धस्तुभगवान्हरः ॥ ६ ॥ तिरोभावयितुंबुद्धिंचक्रेत्रिणयनस्तदा ॥ सातस्मि न्पतितापुण्यापुण्येरुद्रस्यमूर्धनि ॥ ७ ॥ हिमवत्प्रतिमेरामजटामंडलगह्वरे ॥ साकथंचिन्महींगंतुंनाशक्नोद्यत्नमास्थिता ॥ ८ ॥ नैवसानि र्गमंलेभेजटामंडलमंततः ॥ तत्रैवाबभ्रमद्देवीसंवत्सरगणान्बहून् ॥ ९ ॥ तामपश्यत्पुनस्तत्रतपःपरममास्थितः ॥ सतेनतोषितश्चासीदत्यंतंरघुनं दन ॥ १० ॥ विससर्जततोगंगांहरोबिंदुसरःप्रति ॥ तस्यांविसृज्यमानायांसप्तस्रोतांसिजज्ञिरे ॥ ११ ॥ ह्लादिनीपावनीचैवनलिनीचतथैवच ॥ तिस्रःप्राचींदिशंजग्मुर्गंगाःशिवजलाःशुभाः ॥ १२ ॥ सुचक्षुश्चैवसीताचसिंधुश्चैवमहानदी ॥ तिस्रश्चैतादिशंजग्मुःप्रतीचींतुदिशंशुभाः ॥ १३ ॥ सप्तमीचान्वगात्तासांभगीरथरथंतदा ॥ भगीरथोपिराजर्षिर्दिव्यंस्यंदनमास्थितः ॥ १४ ॥ प्रायादग्रेमहातेजागंगातंचाप्यनुव्रजत् ॥ गगनाच्छंक रशिरस्ततोधरणिमागता ॥ १५ ॥ असर्पतजलंतत्रतीव्रशब्दपुरस्कृतम् ॥ मत्स्यकच्छपसंघैश्चशिशुमारगणैस्तथा ॥ १६ ॥ पतद्भिःपतितैश्चैवव्यरो चतवसुंधरा ॥ ततोदेवर्षिगंधर्वायक्षसिद्धगणास्तथा ॥ १७ ॥ व्यलोकयंततेतत्रगगनाद्गांगतांतदा ॥ विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तदा ॥ १८ ॥ पारिप्लवगताश्चापिदेवतास्तत्रविष्ठिताः ॥ तदद्भुतमिमंलोकेगंगावतरमुत्तमम् ॥ १९ ॥ दिदृक्षवोदेवगणासमीयुरमितौजसः ॥ संपतद्भिःसुर गणैस्तेषांचाभरणौजसा ॥ २० ॥ शतादित्यमिवाभातिगगनंगततोयदम् ॥ शिशुमारोरगगणैर्मीनैरपिचचंचलैः ॥ २१ ॥ विद्युद्भिरिवविक्षि प्तैराकाशमभवत्तदा ॥ पांडुरैःसलिलोत्पीडैःकीर्यमाणैःसहस्रधा ॥ २२ ॥

आस्थितः । सः हरः । तेन तपसा ॥ १० ॥ ततः तुष्टः सन् हरः बिंदुसरः प्रति हिमवत्स्थितब्रह्मनिर्मितसरोविशेषं प्रति गंगां विससर्जेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सप्तमीति । एतेन भगीरथतपोहेतुक त्रिपथगमनमुक्तम् । अथ चरितप्रश्नोत्तरमाह । भगीरथोपीति ॥ १४ ॥ अनुव्रजदिति । अडभावः आर्षः ॥ १५ ॥ तीव्रशब्दपुरस्कृतमिति । अत्र हेतुर्गगनादित्यादिना उक्तः । शिशुमारः कप्याकारो जलचर विशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ गगनात् गां गतां रुद्रजटाकाशात् भुवमित्यर्थः । विमानैरित्यादेः—चरत इति शेषः ॥ १८ ॥ पारिप्लवगताः सम्भ्रम गताः । संभ्रम प्राप्ता इत्यर्थ इत्येके । पारिप्लवः यानभेदः शिबिका दिरूपः । शिबिकादियानस्था इत्यर्थ इत्यन्ये ॥ १९ ॥ देवगणाः वस्वादयः । सपतद्भिः आगच्छद्भिः ॥ २० ॥ तन्मूलिकामुपमामाह । शतादित्यमिवेति ॥ २१ ॥ विक्षिप्तैः निःसृतैः । विद्युच्छब्दः पुँल्लिंगोपि । एतत्प्रामाण्यात् । सलिलोत्पीडैः फेनैः । सहस्रधा किरण वाय्वाद्युपाधितः । आकाशमभवत् । व्याप्तमिति शेषः ॥ २२ ॥

शारदाभ्रैरिव हसंसंप्लवैर्हंससमूहैः सकीर्णं गगनम् अभवदिति पूर्वेणान्वयः । आयत विस्तृतप्रवाहम् ॥ २३ ॥ विनतम् अगाधदेशे सकुचितम् । उद्धूत पाषाणादियोगात् ॥ २४ ॥ मुहुरिति । ऊर्ध्वपथगमने सलिलयोरभ्याघातो निमित्तम् । शकरशिरसि भ्रष्टम् ॥ २५ ॥ निर्मलम् । नैर्मल्ये प्रागुक्तभ्रशद्वय हेतुः । गतकल्मपं स्वजलस्पर्शवतां प्राणिनां नाशितपापम् ॥ भवांगं शिवमूर्धा । पस्पृशुः सस्नुः । न केवलं पापसंहारमात्रं गंगायाः कृत्यम् । अपि तु पुण्यलोकप्रापणमपीत्याह । शापादित्यादि । गगनात् उच्चस्थानात् ॥ गतकल्मषाः मुक्तशापाः । अनेन ब्रह्मशापपरिहारोपि गंगास्नानफलमिति कृततत्पापानां तज्जलस्पर्शे तत्पापनाशपूर्वकं स्वर्गप्राप्तिः कैमुतिकन्यायेनैव सिद्धेति बोध्यम् । मुदितः दर्शनमात्रेण । मुमुदे स्नानपानादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ भगीरथरथानुगाः सतो गंगामन्वगमन्नित्यन्वयः । यतः येन मार्गेण ॥ ३० ॥

शारदाभ्रैरिवाकीर्णंगगनंहंससंप्लवैः ॥ क्वचिद्द्रुततरंयातिकुटिलंक्वचिदायतम् ॥ २३ ॥ विनतंक्वचिदुद्धूतंक्वचिद्यातिशनैःशनैः ॥ सलिलेनैव सलिलंक्वचिदभ्याहतंपुनः ॥ २४ ॥ मुहुरूर्ध्वपथंगत्वापपातवसुधांपुनः ॥ तच्छंकरशिरोभ्रष्टंभ्रष्टंभूमितलेपुनः ॥ २५ ॥ व्यरोचततदातोयं निर्मलंगतकल्मषम् ॥ तत्रर्षिगणगंधर्वावसुधातलवासिनः ॥ २६ ॥ भवांगपतितंतोयंपवित्रमितिपस्पृशुः ॥ शापात्प्रपतितायेचगगनाद्वसुधातलम् ॥ २७ ॥ कृत्वातत्राभिषेकंतेबभूवुर्गतकल्मषाः ॥ धूतपापाःपुनस्तेनतोयेनाथशुभान्विताः ॥ २८ ॥ पुनराकाशमाविश्यस्वाँल्लोकान्प्रतिपेदिरे ॥ मुमुदेमुदितोलोकस्तेनतोयेनभास्वता ॥ २९ ॥ कृताभिषेकोगंगायांबभूवगतकल्मषः ॥ भगीरथोहिराजर्षिर्दिव्यंस्यंदनमास्थितः ॥ ३० ॥ प्रायादग्रेमहाराजस्तंगंगापृष्ठतोऽन्वगात् ॥ देवाःसर्षिगणाःसर्वेदैत्यदानवराक्षसाः ॥ ३१ ॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः ॥ सर्पाश्चाप्सरसोरामभगीरथरथानुगाः ॥ ३२ ॥ गंगामन्वगमन्प्रीताःसर्वेजलचराश्चये ॥ यतोभगीरथोराजाततोगंगायशस्विनी ॥ ३३ ॥ जगामसरितांश्रेष्ठासर्वपापप्रणाशिनी ॥ ततोहियजमानस्यजह्नोरद्भुतकर्मणः ॥ ३४ ॥ गंगासंप्लावयामासयज्ञवाटंमहात्मनः ॥ तस्यावलेपनं ज्ञात्वाक्रुद्धोजह्नुश्चराघव ॥ ३५ ॥ अपिबत्तुजलंसर्वंगंगायाःपरमाद्भुतम् ॥ ततोदेवाःसगंधर्वाऋषयश्चसुविस्मिताः ॥ ३६ ॥ पूजयंतिमहात्मानंजह्नुंपुरुषसत्तमम् ॥ गंगांचापिनयंतिस्मदुहितृत्वेमहात्मनः ॥ ३७ ॥ ततस्तुष्टोमहातेजाःश्रोत्राभ्यामसृजत्प्रभुः ॥ तस्माज्जह्नुसुतागंगाप्रोच्यतेजाह्नवीतिच ॥ ३८ ॥ जगामचपुनर्गंगाभगीरथरथानुगा ॥ सागरंचापिसंप्राप्तासासरित्प्रवरातदा ॥ ३९ ॥ रसातलमुपागच्छत्सिद्ध्यर्थंतस्य कर्मणः ॥ भगीरथोपिराजर्षिर्गंगामादाययत्नतः ॥ ४० ॥ पितामहान्भस्मकृतानपश्यद्गतचेतनः ॥ अथतद्भस्मनांराशिंगंगासलिलमुत्तमम् ॥ ४१ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अद्भुतकर्मणः । वक्ष्यमाणगंगोपसंहाराभिप्रायमेतत् ॥ ३४ ॥ तस्यावलेपनं तस्याः अवलेपन गर्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ अपिबत् । अगस्त्यः समुद्रजलमिव । योगशक्त्येति भावः । परमाद्भुत तदभवत् । लोकस्येति शेषः ॥ ३६ ॥ पूजयंति । स्तोत्रादिनेति शेषः । अनुनयंतीति पाठे शैलराजदुहितुः कथमन्यदुहितृत्वमिति विमतिवारणाय गंगानुनयः ॥ ३७ ॥ तुष्टः गंगायाः स्वदुहितृत्वप्रापणात् । तस्मात् यतः पीतां पुनरसृजत्तस्मादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ सागरं सगरसुतखात सप्राप्ता । तत्पूरणार्थेति शेषः । क्षारत्व तु तस्यागस्त्येन पानोत्तरमित्यन्यत्र स्फुटम् ॥ ३९ ॥ तस्य कर्मणः सिद्ध्यर्थं भगीरथस्य स्वयशोद्धारकर्मणः । यत्नतः प्रागुक्तयत्नैः ॥ ४० ॥ भस्मकृतान् कपिलकोपाग्निना भस्मभावं प्राप्तान् ॥ ४१ ॥

प्लावयत्सेचयति स्म । अत एव पूतपाप्मानः ॥ ४२ ॥ रेभमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ छ ॥ उक्तमेव विस्तरेणाह । स गत्वेति । भस्मसात्कृताः कार्त्स्न्येन भस्मीकृताः । भूमेः तल पातालम् ॥ १ ॥ २ ॥ तारिताः प्रेतत्वात् देववत्स्वर्ग प्राप्ताश्च । अनेन प्रेतत्वविमुक्तिस्वर्गप्राप्ती भस्मनोपि गंगास्पर्शस्य फलं किमुतास्थिपुद्गलादेरित्युक्तम् ॥ ३ ॥ यावत्सागरस्य जलं स्थास्यति तावद्दिवि स्थास्यंतीत्यर्थः । तन्निमित्तमपि तया गगया तत्खातस्य सागरस्य पूरणमिति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्वत्कृतनामादेर्विश्रुतत्वमेव दर्शयति । गंगेत्यादि । त्रिपथगेति । नाम्नोऽन्वर्थत्वं दर्शयति । त्रीनित्यादि । अनेन कथं गगा त्रिपथगेत्यस्य उत्तर सवृत्तम् ॥ ६ ॥ कुरुष्वेति । गगाजलसेकतो जातप्रायश्चित्तत्वात् सलिलदानयोग्यतासंपत्तेः । प्रतिज्ञां गंगासलिलप्रदानेन सागरांस्तारये इत्येवंरूपां गरुत्मदुपदिष्टाम् अपवर्जय समाप्तां कुर्वित्यर्थः ॥ ७ ॥ पूर्वकेण सगरेण । एषः गंगालाभरूपः । पूर्वकेणेति कप्रत्ययेन एषैव कुत्सा द्योत्यते ॥ ८ ॥ गंगां नेतुं भूलोक प्रापयितु प्रार्थयता प्रतिज्ञा न अपवर्जित

प्लावयत्पूतपाप्मानःस्वर्गंप्राप्तारघूत्तम ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ सगत्वासागरंराजागंगयानुगतस्तदा ॥ प्रविवेशतलंभूमेर्यत्रतेभस्मसात्कृताः ॥ १ ॥ भस्मन्यथाप्लुतेरामगंगायाःसलिलेनवै ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्माराजानमिदमब्रवीत ॥ २ ॥ तारितानरशार्दूलदिवंयाताश्चदेववत् ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिसगरस्यमहात्मनः ॥ ३ ॥ सागरस्यजलंलोकेयावत्स्थास्यतिपार्थिव ॥ सगरस्यात्मजाःसर्वेदिविस्थास्यंतिदेववत् ॥ ४ ॥ इयंचदुहिताज्येष्ठातवगंगाभविष्यति ॥ त्वत्कृतेनचनाम्नाथलोकेस्थास्यतिविश्रुता ॥ ५ ॥ गंगात्रिपथगानामदिव्याभागीरथीतिच ॥ त्रीन्पथोभावयंतीतितस्मात्त्रिपथगास्मृता ॥ ६ ॥ पितामहानांसर्वेषांत्वमत्रमनुजाधिप ॥ कुरुष्वसलिलंराजन्प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७ ॥ पूर्वकेणहितेराजंस्तेनातियशसातदा ॥ धर्मिणांप्रवरेणाथनैषप्राप्तोमनोरथः ॥ ८ ॥ तथैवांशुमतावत्सलोकेऽप्रतिमतेजसा ॥ गंगां प्रार्थयतानेतुंप्रतिज्ञानापवर्जिता ॥ ९ ॥ राजर्षिणागुणवतामहर्षिसमतेजसा ॥ मत्तुल्यतपसाचैवक्षत्रधर्मस्थितेनच ॥ १० ॥ दिलीपेनमहाभागतवपित्रातितेजसा ॥ पुनर्नशकितानेतुंगंगांप्रार्थयतानघ ॥ ११ ॥ सात्वयासमतिक्रांताप्रतिज्ञापुरुषर्षभ ॥ प्राप्तोसिपरमंलोकेयशःपरमसंमतम् ॥ १२ ॥ तच्चगंगावतरणंत्वयाकृतमरिंदम ॥ अनेनचभवान्प्राप्तोधर्मस्यायतनंमहत् ॥ १३ ॥ प्लावयस्वत्वमात्मानंनरोत्तमसदोचिते ॥ सलिलेपुरुषश्रेष्ठशुचिःपुण्यफलोभव ॥ १४ ॥

न फलपर्यवसायिनी कृता ॥ ९ ॥ मत्तुल्येति । ब्रह्मतुल्येत्यर्थः ॥ १० ॥ गगां नेतु प्रार्थयता सा गगा नेतुं न शकितेत्यर्थः ॥ यत्तु गगामानेतु न शकिता न विचारिता । प्रतिज्ञेति शेषः । चिंताविषयमपि न प्रापितेत्यर्थ इति–तत्प्रार्थयतेति पदस्वरसविरोधाच्चिंत्यम् ॥ ११ ॥ समतिक्रांता निस्तीर्णा । परमसंमतं परममुत्कृष्टं च तत्समतं सर्वलोकसंमतमित्यर्थः ॥ १२ ॥ धर्मस्यायतन धर्मप्राप्यस्थानं महत् ब्रह्मलोकरूपम् ॥ १३ ॥ यथा अस्याः ब्रह्मलोकप्रापकत्वं तदाह । प्लावयस्वेति । आत्मानं स्वदेहम् । सदोचिते सिंहकर्कटमध्येपि स्नानादिव्यवहारोचिते । भूप्रवहनदीनामेव तत्काले भौममूत्ररजःसबंधात्स्नानाद्यनर्हत्वम् । पुण्यफल इति । मत्वर्थीयाजंतो बहुव्रीहिर्वा । अनेन स्नानमात्रेण गगा ब्रह्मलोकप्राप्तिकरीति सूचितम् ॥ १४ ॥

सागराणां जातप्रायश्चित्तत्वसंदेहापनुत्तये गंगाजलसंबंधस्य सर्वपापप्रायश्चित्तत्वबोधनाय च पुनस्तेषां सलिलं कार्यमित्याह । पितामहानामित्यादि । स्वंलोकं ब्रह्मलोकम् । गम्यतां कृतोदकक्रियेण । स्वपुरमिति शेषः । अयं नियोगो राजधर्मपरिपालनाय ॥ १५ ॥ यथा आगतमिति छेदः । देवलोकं ब्रह्मलोकम् ॥१६॥ यथाक्रमं ज्येष्ठक्रमेण । यथान्यायं स्मृत्युक्तक्रमेण । उत्तमंउत्तमलोकप्रापकम् ॥ १७॥ कृतोदक इति । अन्येषामपीति शेषः ॥ १८ ॥ नष्टशोकः नष्टतद्वियोगजशोकः । विगतज्वरः कथमस्मत्पालन भविष्यतीति विगतचिंतः ॥ १९ ॥ उपसहरति । एष इति । स्वस्तिभद्रयोः तत्प्रीत्यादरसूचनार्थं ग्रहणम् ॥ २० ॥ आख्यानश्रवणफलमाह । धन्यमित्यादि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ लैखमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ छ ॥

पितामहानांसर्वेषांकुरुष्वसलिलक्रियाम् ॥ स्वस्तितेऽस्तुगमिष्यामिस्वंलोकंगम्यतांनृप ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्त्वादेवेशःसर्वलोकपितामहः ॥ यथाऽऽगतंतथाऽगच्छद्देवलोकंमहायशाः ॥ १६ ॥ भगीरथस्तुराजर्षिःकृत्वासलिलमुत्तमम् ॥ यथाक्रमंयथान्यायंसागराणांमहायशाः ॥ ॥ १७ ॥ कृतोदकःशुचीराजास्वपुरंप्रविवेशह ॥ समृद्धार्थोनरश्रेष्ठस्वराज्यंप्रशशासह ॥१८॥ प्रमुमोदचलोकस्तंनृपमासाद्यराघव ॥ नष्टशोकः समृद्धार्थोबभूवविगतज्वरः ॥ १९ ॥ एषतेरामगंगायाविस्तरोऽभिहितोमया ॥ स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेसंध्याकालोतिवर्तते ॥ २० ॥ धन्यंयशस्यमायुष्यंपुत्र्यंस्वर्ग्यमथापिच ॥ यःश्रावयतिविप्रेषुक्षत्रियेष्वितरेषुच ॥ २१ ॥ प्रीयंतेपितरस्तस्यप्रीयंतेदैवतानिच ॥ इदमाख्यानमायुष्यं गंगावतरणंशुभम् ॥२२॥ यःशृणोतिचकाकुत्स्थसर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ सर्वेःपापाःप्रणश्यंतिआयुःकीर्तिश्चवर्धते ॥ २३ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे चतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥४४॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः ॥ विस्मयंपरमंगत्वाविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ अत्यद्भुतमिदंब्रह्मन्कथितंपरमंत्वया ॥ गंगावतरणंपुण्यंसागरस्यापिपूरणम् ॥ २ ॥ क्षणभूतेवनौरात्रिःसंवृत्तेयंपरंतप ॥ इमांचिंतयतःसर्वांनिखिलेनकथांतव ॥ ३ ॥ तस्यसाशर्वरीसर्वाममसौमित्रिणासह ॥ जगामचिंतयानस्यविश्वामित्रकथांशुभाम् ॥ ॥४॥ ततःप्रभातेविमलेविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ उवाचराघवोवाक्यंकृताह्निकमरिंदमः ॥५॥ गताभगवतीरात्रिःश्रोतव्यंपरमाद्भुतम् ॥ तरामसरितांश्रेष्ठांपुण्यांत्रिपथगांनदीम् ॥६॥नौरेषाहिसुखास्तीर्णाऋषीणांपुण्यकर्मणाम् ॥ भगवंतमिहप्राप्तंज्ञात्वात्वरितमागता॥७॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यमहात्मनः॥संतारंकारयामाससर्षिसंघस्यकौशिकः॥८॥उत्तरंतीरमासाद्यसंपूज्यर्षिगणंततः॥गंगाकूलेनिविष्टास्तेविशालांददृशुःपुरीम्॥९॥

अब्रवीत् । रात्र्यते इति शेषः ॥ १ ॥ पूरणं गगयेति शेषः ॥ २ ॥ इमां तव कथां त्वदुक्तां कथां चिंतयतो मम रामस्य च रात्रिः क्षणभूतेव संवृत्ता अतीता । एवमाश्चर्यभूता त्वदुक्ता गंगाकथेति भावः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रेति । सबोधनम् । उक्तस्यैवार्थस्य आदरातिशयबोधनाय पुनरुपादानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ भगवती गंगाकथाश्रवणात्पूज्या ॥ ६ ॥ सुखास्तीर्णा सुख शुभम् आस्तीर्णं यस्यां सा । त्वरितमागतासर्वैः तव सेवार्थमित्याशयः ॥ ७ ॥ कारयामास । नाविकैरिति शेषः ॥ ८ ॥ संपूज्य ऋषिगणम् । तत्तीरस्थमिति शेषः ॥ ९ ॥

विशालां जगाम । पूर्वदृष्टामिति शेषः ॥ १० ॥ विशालां पप्रच्छ विशालाविषये प्रश्नं कृतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ विशालायाम् । संप्रतिवर्तत इति शेषः ॥ १२ ॥ विशालायाः पुरातनमिति पाठः । पुरातन तत्पुरीनिर्मितिः प्राक्तन वृत्तांतम् । विशालस्येति पाठे तन्नगरीनिर्माता राजा विशालो नाम । यद्वा विशालस्य विशालानगर्यधिष्ठानदेशस्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ कथां विशालावैभवप्रतिपादिकां कथां कथयतः शक्रस्य सकाशान्मया श्रुताम् । अस्मिन्देशे विशालानगर्यधिष्ठानदेशे यद्वृत्त पुरातन तद्विषयां तत्त्वेन शृण्विति योजना ॥ १४ ॥ सुधार्मिका इति । अदितिपुत्रविशेषणम् । आसन्निति शेषः ॥ १५ ॥ अमराः

ततोमुनिवरस्तूर्णंजगामसहराघवः ॥ विशालांनगरींरम्यांदिव्यांस्वर्गोपमांतदा ॥ १० ॥ अथरामोमहाप्राज्ञोविश्वामित्रंमहामुनिम् ॥ पप्रच्छप्रांजलिर्भूत्वाविशालामुत्तमांपुरीम् ॥ ११ ॥ कतमोराजवंशोयंविशालायांमहामुने ॥ श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेपरंकौतूहलंहिमे ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनंश्रुत्वारामस्यमुनिपुंगवः ॥ आख्यातुंतत्समारेभेविशालायाःपुरातनम् ॥ १३ ॥ श्रूयतांरामशक्रस्यकथांकथयतःश्रुताम् ॥ अस्मिन्देशेहियद्वृत्तंशृणुतत्त्वेनराघव ॥ १४ ॥ पूर्वंकृतयुगेरामदितेःपुत्रामहाबलाः ॥ अदितेश्चमहाभागावीर्यवंतःसुधार्मिकाः ॥ १५ ॥ ततस्तेषां नरव्याघ्रबुद्धिरासीन्महात्मनाम् ॥ अमराविजराश्चैवकथंस्यामोनिरामयाः ॥ १६ ॥ तेषांचिंतयतांतत्रबुद्धिरासीद्विपश्चिताम् ॥ क्षीरोदमथनंकृत्वारसंप्राप्स्यामतत्रवै ॥ १७ ॥ ततोनिश्चित्यमथनंयोक्त्रंकृत्वाचवासुकिम् ॥ मंथानंमंदरंकृत्वाममंथुरमितौजसः ॥ १८ ॥ (अथवर्षसहस्रेणयोक्त्रसर्पशिरांसिच ॥ वमंतोतिविषंतत्रददंशुर्दशनैःशिलाः ॥ १९ ॥ उत्पपाताग्निसंकाशंहालाहलमहाविषम् ॥ तेनदग्धंजगत्सर्वंसदेवासुरमानुषम् ॥ २० ॥ अथदेवामहादेवंशंकरंशरणार्थिनः ॥ जग्मुःपशुपतिंरुद्रंत्राहित्राहीतितुष्टुवुः ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्ततोदेवैर्देवदेवेश्वरःप्रभुः ॥ प्रादुरासीत्ततोऽत्रैवशंखचक्रधरोहरिः ॥ २२ ॥ उवाचैनंस्मितंकृत्वारुद्रंशूलधरंहरिः ॥ दैवतैर्मथ्यमानेतुयत्पूर्वंसमुपस्थितम् ॥ २३ ॥ तत्त्वदीयंसुरश्रेष्ठसुराणामग्रतोहियत् ॥ अग्रपूजामिहस्थित्वागृहाणेदंविषंप्रभो ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वाचसुरश्रेष्ठस्तत्रैवांतरधीयत ॥ देवतानांभयंदृष्ट्वाश्रुत्वावाक्यंतुशार्ङ्गिणः ॥ २५ ॥ हालाहलंविषंघोरंसंजग्राहामृतोपमम् ॥ देवान्विसृज्यदेवेशोजगामभगवान्हरः ॥ २६ ॥

मरणरहिताः । विजराः जरारहिताः । निरामयाः रोगरहिताः ॥१६॥ रसम् अमृतरूप रसायनम् ॥१७॥ योक्त्रं मथनरज्जुम् ॥ १८ ॥ १ योक्त्रसर्पः मथनरज्जुभूतः सर्पः । वमंत इति । पुंस्त्वमार्षम् । अतिविषम् अतिशयितं विषम् ॥ १९ ॥ उत्पपातेति । तत इत्यादिः । शिलादशनादित्यर्थः । दष्टशिलाखडा एव महाविषरूप भूत्वा उत्पपात ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रभुः महादेवः । ततः महादेवप्रादुर्भावानंतरम् ॥२२ ॥ स्मितं छलेन विषदानात्स्मितम् ॥ २३ ॥ यत् यतो भवान्सुराणामग्रतः तेषां मध्ये श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ २४ ॥ सुरश्रेष्ठः विष्णुः ॥ २५ ॥ अमृतोपमं यथा भवति तथा सजग्राहेत्यन्वयः । पूर्वं देवेषु

१ एते कुण्डलीस्थाः श्लोका. त्रयोदश प्रक्षिप्ता इति बहव इति अग्रेत्रैव ४५ म श्लोके तिलकटीकायाम् ।

मंथनसहायतया स्थितोपि विषपानानंतरं तत्पीडया तांस्त्यक्त्वा जगाम । अमृतकुंडमिति शेषः ॥ २६ ॥ मंथानः पर्वतोत्तमः मंदरः ॥ २७ ॥ २८ ॥ कामठं कान्छपम् ॥ २९ ॥ शिश्ये स्थितवान् । जले शय इत्यादौ स्थित्यर्थस्य शेतेर्दर्शनात् ॥ ३० ॥ ममंथ पुरुषोत्तमः । अनेन शक्तिवैचित्र्यं प्रगटीकृतम् ॥ ३१ ॥ धन्वंतरिरुदतिष्ठदित्यन्वयः । अप्सराः इति । आर्षम् । उदतिष्ठन्नित्यनुकर्षः ॥ ३२ ॥ अप्सु क्षीररूपासु तस्मात्क्षीरोदसारभूतादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ षष्टिः कोट्यः षष्टिकोटिसंख्याः प्रधानाः अप्सरसामभवन् अपरिमितपरिचारिकोपेताः षष्टिकोट्यप्सरसो जाता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ताः उक्ताप्सरसः न प्रतिगृह्णंति ममैव इमाः नान्यस्येति नांगीकुर्वंति सर्वे देवाः दानवाश्चेत्यर्थः ॥ तासां विशिष्य पत्यनिच्छयैव संमुखाकारतया स्थितत्वात् तासां विशिष्य प्रतिग्रहाभावः । अत एव तासां साधारण्यम् ॥ ३५ ॥

ततोदेवाःसुराःसर्वेममंथूरघुनंदन ॥ प्रविवेशाथपातालंमंथानःपर्वतोत्तमः ॥ २७ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ त्वंगतिःसर्वभूतानां विशेषेणदिवौकसाम् ॥ २८ ॥ पालयास्मान्महाबाहोगिरिमुद्धर्तुमर्हसि ॥ इतिश्रुत्वाहृषीकेशःकामठंरूपमास्थितः ॥ २९ ॥ पर्वतंपृष्ठतःकृत्वा शिश्येतत्रोदधौहरिः ॥ पर्वताग्रंतुलोकात्माहस्तेनाक्रम्यकेशवः ॥ ३० ॥ देवानांमध्यतःस्थित्वाममंथपुरुषोत्तमः ॥ अथवर्षसहस्रेणआयुर्वेदमयः पुमान् ॥ ३१ ॥) उदतिष्ठत्सधर्मात्मासदंडःसकमंडलुः ॥ अथधन्वंतरिर्नामअप्सराश्चसुवर्चसः ॥ ३२ ॥ अप्सुनिर्मथनादेवरसात्तस्माद्वर स्त्रियः ॥ उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठतस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ ३३ ॥ षष्टिःकोट्योऽभवंस्तासामप्सराणांसुवर्चसाम् ॥ असंख्येयास्तुकाकुत्स्थयास्तासां परिचारिकाः ॥ ३४ ॥ नताःस्मप्रतिगृह्णंतिसर्वेतेदेवदानवाः ॥ अप्रतिग्रहणादेवतावैसाधारणाःस्मृताः ॥ ३५ ॥ वरुणस्तुततःकन्यावारुणीरघु नंदन ॥ उत्पपातमहाभागमार्गमाणापरिग्रहम् ॥ ३६ ॥ दितेःपुत्रानतांरामजगृहुर्वरुणात्मजाम् ॥ अदितेस्तुसुतावीरजगृहुस्तामनिंदिताम् ॥ ॥ ३७ ॥ असुरास्तेनदैतेयाःसुरास्तेनादितेःसुताः ॥ हृष्टाःप्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ ३८ ॥ उच्चैःश्रवाहयश्रेष्ठोमणिरत्नंचकौस्तुभम् ॥ उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठतथैवामृतमुत्तमम् ॥ ३९ ॥ अथतस्यकृतेराममहानासीत्कुलक्षयः ॥ अदितेस्तुततःपुत्रावितिपुत्रानयोधयन् ॥ ४० ॥ एकताम गमन्सर्वेअसुराराक्षसैःसह ॥ युद्धमासीन्महाघोरंवीरत्रैलोक्यमोहनम् ॥ ४१ ॥ यदाक्षयंगतंसर्वंतदाविष्णुर्महाबलः ॥ अमृतंसोहरत्तूर्णमाया मास्थायमोहिनीम् ॥ ४२ ॥ येगताभिमुखंविष्णुमक्षरंपुरुषोत्तमम् ॥ संपिष्टास्तेतदायुद्धेविष्णुनाप्रभविष्णुना ॥ ४३ ॥

वारुणी सुराधिदेवता परिग्रह केनचिदसाधारण्येनांगीकारम् ॥ ३६ ॥ अदितिसुतांगीकारे हेतुः—अनिंदितामिति । निषेधशास्त्रं तु मानुषविषयम् । शास्त्रे देवतानामधिकारात् ॥ ३७ ॥ असुराः सुरा परिग्रह राहित्यात् । सुराः सुरापरिग्रहसत्त्वात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तस्य अमृतस्य कृते ग्रहणनिमित्तम् ॥ ४० ॥ कलहप्रवृत्त्यनंतरमसुराः राक्षसैः सह एकतामगमन् । बलसिद्ध्यर्थमिति शेषः । वीरेति । सबुद्धिः । परमिति क्वचित्पाठः ॥ ४१ ॥ सर्व परस्परप्रहारेण देवासुरात्मकं क्षयं गतं क्षयप्रायं गतं तदा दैत्याः राक्षसैरेकत्वेन बलवन्तोन्मा हरंत्विति बुद्ध्या मोहिनीं काममोहजननीं माया मायातनुम् आस्थाय तूर्णं शीघ्रम् अमृतमहरत् ॥ ४२ ॥ गताभिमुखमिति । संधिरार्षः । ये सुराः असुरा वा मायामूर्त्या गृहीतामृतं विष्णुम् अमृतजिघृक्षया अभिमुखम् गताः प्राप्ताः ते सर्वे मूर्त्यंतरास्थानेन प्रभविष्णुना विष्णुना

युद्धे संपिष्टाः ॥ ४३ ॥ दितेः पुत्रान्निजघ्निरे । धार्मिकत्वात् विष्ण्वनुग्रहाच्च । दैतेयादित्ययोः सुरासुरवर्गयोः ॥ ४४ ॥ तुश्चार्थे । राज्यमित्यनतरं योज्यः । राज्यममृत च प्राप्येत्यर्थः । अत्र ममंथुरमितौजस इति (१८) श्लोकानतरम् अथ वर्षेत्यादि आयुर्वेदमयः पुमानित्यत त्रयोदश श्लोकाः प्रक्षिप्ता इति बहवः ।[1]अमृतदानराहुशिरश्छेदाद्यवर्णनवत् हालाहलोत्पत्त्याद्यवर्णनमिति तदाशयः ॥ ४५ ॥ शिवैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ किं तत इत्यत्राह । हतेष्वित्यादि । मारीच मरीचेरपत्यम् ॥ ॥ १ ॥ दीर्घेण तपसा आर्जितम् ॥ २ ॥ ईश्वरं त्रैलोक्यनाथम् । ईदृशमिति पाठांतरम् । तत्र ईदृशमित्यस्यैव विवरण शक्रहंतारमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ शुचिर्भव । पुत्रोत्पत्ति यावदिति शेषः ॥ ५ ॥

अदितेरात्मजावीरादितेःपुत्रान्निजघ्निरे ॥ अस्मिन्घोरेमहायुद्धेदैतेयादित्ययोर्भृशम् ॥ ४४ ॥ निहत्यदितिपुत्रांस्तुराज्यंप्राप्यपुरंदरः ॥ शशास मुदितोलोकान्सर्षिसंघान्सचारणान् ॥ (४५) ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ हतेषुतेषुपुत्रेषुदितिःपरमदुःखिता ॥ मारीचंकश्यपंनामभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ हतपुत्रास्मिभगवंस्तवपुत्रैर्महात्मभिः ॥ शक्रहंतारमिच्छामिपुत्रंदीर्घतपोर्जितम् ॥ २ ॥ साहंतपश्चरिष्यामिगर्भंमेदातुमर्हसि ॥ ईश्वरंशक्रहंतारंत्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वामारीचःकश्यपस्तदा ॥ प्रत्युवाचमहातेजादितिंपरमदुःखिताम् ॥ ४ ॥ एवंभवतुभद्रंतेशुचिर्भवतपोधने ॥ जनयिष्यसि पुत्रंत्वंशक्रहंतारमाहवे ॥ ५ ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुशुचिर्यदिभविष्यसि ॥ पुत्रंत्रैलोक्यहंतारंमत्तस्त्वंजनयिष्यसि ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वामहातेजापाणिना संममार्जताम् ॥ तामालभ्यततःस्वस्तिइत्युक्त्वातपसेययौ ॥ ७ ॥ गतेतस्मिन्नरश्रेष्ठदितिःपरमहर्षिता ॥ कुशप्लवंसमासाद्यतपस्तेपेसुदारुणम् ॥ ८ ॥ तपस्तस्यांहिकुर्वत्यांपरिचर्यांचकारह ॥ सहस्राक्षोनरश्रेष्ठपरयागुणसंपदा ॥ ९ ॥ अग्निंकुशान्काष्ठमपःफलंमूलंतथैवच ॥ न्यवेदयत्सहस्राक्षोयच्चान्यदपिकांक्षितम् ॥ १० ॥ गात्रसंवाहनैश्चैवश्रमापनयनैस्तथा ॥ शक्रःसर्वेषुकालेषुदितिंपरिचचारह ॥ ११ ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेसादशोनेरघुनंदन ॥ दितिःपरमसंहृष्टासहस्राक्षमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ तपश्चरंत्यावर्षाणिदशवीर्यवतांवर ॥ अवशिष्टानिभद्रंतेभ्रातरंद्रक्ष्यसेततः ॥ १३ ॥ यमहंत्वत्कृतेपुत्रतमाधास्येजयोत्सुकम् ॥ त्रैलोक्यविजयंपुत्रंसहभोक्ष्यसिविज्वरः ॥ १४ ॥ याचितेनसुरश्रेष्ठपित्रातवमहात्मना ॥ वरोवर्षसहस्रांतेममदत्तःसुतंप्रति ॥ १५ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे त्विति । जनयिष्यसीत्यनेनान्वयः । शुचिर्यदि भविष्यसीति । वत्सरसहस्रमपीति शेषः । त्रैलोक्यहतार तदधिपशक्रहतारम् ॥ ६ ॥ पाणिना संममार्ज । तादृशपुत्रप्रतिबंधहेतुपापक्षयार्थमिति शेषः । अथ तामालभ्य स्पृष्ट्वा स्वस्ति गर्भभद्रं तवास्तु इत्युक्त्वा स कश्यपः तपसे ययावित्यन्वयः ॥ ७ ॥ कुशप्लव विशालाख्य पूर्वदेशस्थतपोवनम् ॥ ८ ॥ गुणसंपदा शुश्रूषोपयोगिगुणसंपदा ॥ ९ ॥ तामेव गुणसंपदमाह । अग्निमित्यादि ॥ १० ॥ पुत्रत्यागात्रसंवाहनादिसर्वेषु कालेषु । तस्याः अशुचित्वप्रतीक्षयेति भावः । ननु तद्धतृपुत्रप्रेप्सोर्दितेः कथ तत्परिचर्यांगीकार इति चेत्—देवमायैवेति गृहाण ॥ ११ ॥ दशोने दशभिर्न्यूने ॥ १२ ॥ १३ ॥ हे पुत्र यं पुत्रम् अह त्वत्कृते त्वन्नाशार्थं याचितवती त तव जयोत्सुकम् आधास्ये विगतवैर भ्रातृस्नेहवंत नेव करिष्ये इत्यन्वयः । त्रैलोक्य

[1] अत्र सर्गे प्रक्षिप्ते. कुण्डलान्तर्गतत्रयोदशभि. श्लोकैःसह पञ्चचत्वारिंशच्छ्लो.

विजय आर्द्रीकृतम् । मह तेन भ्रात्रा सह ॥ १४ ॥ १५ ॥ दिनेश्वरे सूर्ये मध्य प्राप्ते सति शय्यायां शीर्षस्थाने पादौ कृत्वा दितिर्निद्रया अपहृता गृहीतेत्यर्थः । अनेन दिवास्वापरूपपापेन शय्यापादस्थाने मस्तककरणेन चाशुचित्व सूचितम् । केचित्तु उपविष्टाया एव प्रह्वतया पादपर्यंत शिरःसंबधेन शीर्षे पादसबधः । तेन ब्राह्मणस्य शूद्रस्पर्श इव शिरसः पादस्पर्शे अशुचित्व सूचितम् । तपसि स्थितायाः शय्यासंबधाभावेन पूर्वव्याख्यायाः अयुक्तत्वादित्याहुः ॥ परे तु भूशयनेपि दक्षिणपूर्वदिशोः शिरःस्थापनयोग्यतायाः स्मृतिसूक्तेस्तद्वैपरीत्येन शयनस्याशुचित्वसूचकत्वमस्त्येवेत्याहुः ॥ १६ ॥ पादयोः तत्स्थापनदेशे कृतमूर्धजां मूर्धजसबधे मूर्धमवधोपि जात एव । अत एवाशुचिम् । तथा शिरःस्थाने तया पादौ कृतौ । अतस्तामशुचि दृष्ट्वेत्यर्थः । अत्रैकेनैवोभयलाभे उभयोपादान स्पष्टार्थम् । वस्तुतो वक्र ग्रीवतया वक्रपादतया वा शयने परस्परस्थानव्यत्ययाभावेन तथा अशुचित्वमित्यत्यताशुचित्वप्रतिपादनायोभयोपादानमिति बोध्यम् । मुमोद । प्राप्तच्छिद्रत्वादिति भावः । मोहवशादेव जहास च ॥ १७ ॥ शरीरविवरं योनिविवरम् । आत्मवान् सावधानः ॥ १८ ॥ शतपर्वणा शतकोटिना । अबुध्यत भिद्यमानगर्भस्य रोदनशब्देनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ न हन्तव्यमिति । विभागेपि प्राणवियोजन मा कुर्वित्यर्थः ॥

इत्युक्त्वाचदितिस्तत्रप्राप्तेमध्यंदिनेश्वरे ॥ निद्रयापहृतादेवीपादौकृत्वाथशीर्षतः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वातामशुचिंशक्रःपादयोःकृतमूर्धजाम् ॥ शिरःस्थाने कृतौपादौजहासचमुमोदच ॥ १७ ॥ तस्याःशरीरविवरंप्रविवेशपुरंदरः ॥ गर्भंचसप्तधारामचिच्छेदपरमात्मवान् ॥ १८ ॥ भिद्यमानस्ततो गर्भोवज्रेणशतपर्वणा ॥ रुरोदसुस्वरंरामततोदितिरबुध्यत ॥ १९ ॥ मारुदोमारुदश्चेतिगर्भंशक्रोऽभ्यभाषत ॥ बिभेदचमहातेजारुदंतमपिवा सवः ॥ २० ॥ नहंतव्यंनहंतव्यमित्येवदितिरब्रवीत् ॥ निष्पपाततत:शक्रोमातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥ प्रांजलिर्वज्रसहितोदितिंशक्रोऽभ्य भाषत ॥ अशुचिर्देविसुप्तासिपादयोः कृतमूर्धजा ॥ २२ ॥ तदंतरमहंलब्ध्वाशक्रहंतारमाहवे ॥ अभिदंसप्तधादेवितन्मेत्वंक्षंतुमर्हसि ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ सप्तधातुकृतेगर्भेदितिःपरमदुःखिता ॥ सहस्राक्षंदुराधर्षंवाक्यंसानुनयाब्रवीत् ॥ १ ॥ ममापराधाद्गर्भोयंसप्तधाशकलीकृतः ॥ नापराधोहिदेवेशतवात्रबलसूदन ॥ २ ॥ प्रियंत्व त्कृतमिच्छामिममगर्भविपर्यये ॥ मरुतांसप्तसप्तानांस्थानपालाभवंतुते ॥ ३ ॥ वातस्कंधाइमेसप्तचरंतुदिविपुत्रक ॥ मारुताइतिविख्याता दिव्यरूपाममात्मजाः ॥ ४ ॥ ब्रह्मलोकंचरत्वेकइंद्रलोकंतथापरः ॥ दिव्यवायुरितिख्यातस्तृतीयोपिमहायशाः ॥ ५

॥ २१ ॥ २२ ॥ तदंतरं छिद्रम् । आहवे शक्रस्य मम हंतारम् अंकुरच्छेदनन्यायेनाभिदम् तत् मे अपराधकर्म त्व क्षंतुमर्हसि । पूर्वतनीं सेवां स्मृत्वेति शेषः ॥ २३ ॥ लेखमानः ॥ ॥ इति श्रीरा माभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सप्तधा त्विति । दुराधर्षम् । न्यायोपायेन जेतुमशक्यत्वादित्याशयः ॥ १ ॥ ममापराधात् अशुचित्वरूपात् ॥ २ ॥ गर्भविपर्यये गर्भविपत्तौ यत्त्वया कृत कर्म तत्तव च मम च यथा प्रिय भवति तथा इच्छामि । तत्प्रकारमाह । मरुतामिति । सप्तानां मरुतां वा तत्स्थानवि शेषाणां सप्त इमे ते त्वदधीनाः स्थानपालाः लोकरक्षिणः भवंत्वित्यन्वयः । तदर्थमेव हे पुत्रक मारुता इति नाम्ना प्रसिद्धाः दिव्यरूपाः मम पुत्राः । ये इमे वातस्कंधा इति सप्त प्रसिद्धाः । दिवि चरन्त्वित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ एक इति । एको गण इत्यर्थः । प्रथमं सप्तधा विभज्य पुनरेकशः सप्तधा करणमित्यस्यार्थस्य पुराणांतरे स्पष्टमुक्तत्वादिहापि बिभेद च महातेजा रुदंतमपीत्यादिना ध्व

नितत्वाश्चेति बोध्यम् । एवमपर इत्याद्यपि व्याख्येयम् । इद्रलोकमिति । रुद्रलोकमिति प्रचुरः पाठः । दिव्यवायुः दिवि अतरिक्षे भव इत्यर्थः ॥ ५ ॥ दिशः पूर्वादिमहादिशः ॥ ६ ॥ त्वत्कृतेन मा
रुद्रो मा रुद्र इति वचनमूलेन ॥ ७ ॥ यथोक्त ब्रह्मादिस्थानपालकत्वम् ॥ ८ ॥ मातापुत्रौ दितीद्रौ ॥ ९ ॥ वर्णितेद्रचरितस्य प्रकृतशेपत्वमाह । एप इति । स एण इत्यन्वयः ॥१०॥ एव प्रागु
क्तरीत्या एवभूते देशे विशालोत्पत्तिप्रकारमाह । इक्ष्वाकोस्त्विति ॥ ११ ॥ अलमिति । विशालेति कृत्वा आसीदित्यन्वयः ॥१२॥ कतरोत्र वश इति प्रश्नस्य उत्तरमाह । विशालस्येत्यादि ॥१३॥१४॥ १५॥ १६॥

चत्वारस्तुसुरश्रेष्ठदिशोवैतवशासनात् ॥ संचरिष्यंतिभद्रंतेकालेनहिममात्मजाः ॥ ६ ॥ त्वत्कृतेनैवनाम्नावैमारुताइतिविश्रुताः ॥ तस्यास्तद्व
चनंश्रुत्वासहस्राक्षःपुरंदरः ॥ ७ ॥ उवाचप्रांजलिर्वाक्यमितीदंबलसूदनः ॥ सर्वमेतद्यथोक्तंतेभविष्यतिनसंशयः ॥ ८ ॥ विचरिष्यंतिभद्रंतेदेव
रूपास्तवात्मजाः ॥ एवंतौनिश्चयंकृत्वामातापुत्रौतपोवने ॥ ९ ॥ जग्मतुस्त्रिदिवंरामकृतार्थावितिनःश्रुतम् ॥ एषदेशःसकाकुत्स्थमहेंद्राध्यु
षितःपुरा ॥ १० ॥ दितिंयत्रतपःसिद्धामेवंपरिचचारसः ॥ इक्ष्वाकोस्तुनरव्याघ्रपुत्रःपरमधार्मिकः ॥ ११ ॥ अलंबुसायामुत्पन्नोविशालइति
विश्रुतः ॥ तेनचासीदिहस्थानेविशालेतिपुरीकृता ॥ १२ ॥ विशालस्यसुतोरामहेमचंद्रोमहाबलः ॥ सुचंद्रइतिविख्यातोहेमचंद्रादनंतरः ॥
॥ १३ ॥ सुचंद्रतनयोरामधूम्राश्वइतिविश्रुतः ॥ धूम्राश्वतनयश्चापिसृंजयःसमपद्यत ॥ १४ ॥ सृंजयस्यसुतःश्रीमान्सहदेवःप्रतापवान् ॥ कुशा
श्वःसहदेवस्यपुत्रःपरमधार्मिकः ॥१५॥ कुशाश्वस्यमहातेजाःसोमदत्तःप्रतापवान् ॥ सोमदत्तस्यपुत्रस्तुकाकुत्स्थइतिविश्रुतः ॥१६॥ तस्यपुत्रो
महातेजाःसंप्रत्येषपुरीमिमाम् ॥ आवसत्परमप्रख्यःसुमतिर्नामदुर्जयः ॥१७॥ इक्ष्वाकोस्तुप्रसादेनसर्वेवैशालिकानृपाः ॥ दीर्घायुषोमहात्मानो
वीर्यवंतःसुधार्मिकाः ॥१८॥ इहाद्यरजनीमेकांसुखंस्वप्स्यामहेवयम् ॥ श्वःप्रभातेनरश्रेष्ठजनकंद्रष्टुमर्हसि॥१९॥ सुमतिस्तुमहातेजाविश्वामित्रमु
पागतम् ॥ श्रुत्वानरवरश्रेष्ठःप्रत्यागच्छन्महायशाः॥२०॥पूजांचपरमांकृत्वासोपाध्यायःसबांधवः ॥ प्रांजलिःकुशलंपृष्ट्वाविश्वामित्रमथाब्रवीत्॥
॥२१॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेविषयंमुने॥ संप्राप्तोदर्शनंचैवनास्तिधन्यतरोमम॥२२॥इत्यार्षे श्रीम०वा०आ०च०विं०सा०बालकांडे
सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥ पृष्ट्वातुकुशलंतत्रपरस्परसमागमे ॥ कथांतेसुमतिर्वाक्यंव्याजहारमहामुनिम् ॥ १ ॥ इमौकुमारौभद्रंतेदेवतुल्यपरा
क्रमौ ॥ गजसिंहगतीवीरौशार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षौखड्गतूणधनुर्धरौ ॥ अश्विनाविवरूपेणसमुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥

इमां पुरीं सप्रति आवसदित्यन्वयः ॥१७॥ वैशालिकाः विशालायां निवासो येषां ते इत्यर्थः । अनेन त्वत्समानवयस्योयमिति सूचितम्॥१८॥अत एवाह । इहाद्येति॥१९॥२०॥२१॥मम मत्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥ रेखे
मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वा० आ० बालकाडे सप्तचत्वारिशःसर्गः ॥ ४७ ॥ पृष्ट्वेति।सुमतिर्नाम विशालराजः महामुनि विश्वामित्र कथांते विश्वामित्रेण कथ्यमानकथांते ॥ १ ॥
गजसिहगती गजवद्धीरमंदगती सिहवदप्रतिहतगती । यद्वा प्रभुत्वाद्गजगती रामः । अन्यगतिर्लक्ष्मणः । तथा शार्दूलाकृती रामः । वृषभाकृतिर्लक्ष्मणः ॥ २ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षानिति । अनेन भाग्य

संपत्सूचिता । वीरधर्मसूचकं--खड्गेत्यादि ॥ ३ ॥ यदृच्छया दैववशसंपन्ननिमित्तविशेषेण यया कयाचित्स्वेच्छयेत्यर्थो वा । देवलोकात् गां भुवं प्राप्तौ अवतीर्णौ अमराविव स्थितौ । किमर्थं कि वा प्रयोजनमुद्दिश्य कथम् अतिसुकुमारचरणत्वात्केन प्रकारेण पद्भ्यामिह प्राप्तौ । कस्य वा । सुताविति शेषः ॥ ४ ॥ भूषयतौ । स्वतेजसेति शेषः । प्रमाणं शरीरौन्नत्यादि । इंगितम् आंतराशयबोधकम् । चेष्टितं वचनगमनादिः तैः । तादृशपुरुषांतराभावात्परस्परसदृशौ ॥ ५ ॥ आदरातिशयात्पुनः पृच्छति । किमर्थं चेत्यादि । दुर्गमे । कांतारसंबंधात् ॥ ६ ॥ यथावृत्त न्यवेदयत् दशरथकुमारौ । अस्मद्यज्ञविघ्ननिवारणाय महाकारणात् मद्रुपलालनात् । सिद्धाश्रमं प्राप्य तत्र विघ्नकर्तृराक्षसादीन् हत्वा पथि ताटकां च हत्वा जनकदिदृक्षया एतद्देशमागताविति न्यवेदयत् ॥ ७ ॥ परमत्यतमादरणीयौ प्राप्तौ । अतिथी तौ पूजयामासेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ सुमतेरिति । पंचमी । उष्य उषित्वा । आर्षमेतत् ॥ ९ ॥ पूजाप्रकारः साधुसाध्विति शमनम् ॥ १० ॥ मिथिलोपवने मिथिलासमीपवने । दृश्य दृष्ट्वा । पुराणमि

यदृच्छयेवगांप्राप्तौदेवलोकादिवामरौ ॥ कथंपद्भ्यामिहप्राप्तौकिमर्थंकस्यवामुने ॥ ४ ॥ भूषयंताविमंदेशंचंद्रसूर्याविवांबरम् ॥ परस्परेणसदृशौप्रमाणेंगितचेष्टितैः ॥५॥ किमर्थंचनरश्रेष्ठौसंप्राप्तौदुर्गमेपथि ॥ वरायुधधरौवीरौश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥६॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वायथावृत्तन्यवेदयत् ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाराजापरमविस्मितः ॥ ७ ॥ अतिथीपरमप्राप्तौपुत्रौदशरथस्यतौ ॥ पूजयामासविधिवत्सत्कारार्हौमहाबलौ ॥ ॥ ८ ॥ ततःपरमसत्कारंसुमतेःप्राप्यराघवौ ॥ उष्यतत्रनिशामेकांजग्मतुर्मिथिलांततः ॥ ९ ॥ तांदृष्ट्वामुनयःसर्वेजनकस्यपुरींशुभाम् ॥ साधुसाध्वितिशंसंतोमिथिलांसमपूजयन् ॥ १० ॥ मिथिलोपवनेतत्रआश्रमंदृश्यराघवः ॥ पुराणंनिर्जनंरम्यंपप्रच्छमुनिपुंगवम् ॥ ११ ॥ इदमाश्रमसंकाशंकिंन्विदंमुनिवर्जितम् ॥ श्रोतुमिच्छामिभगवन्कस्यायंपूर्वआश्रमः ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वाराघवेणोक्तंवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाचमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ १३ ॥ हंततेकथयिष्यामिशृणुतत्त्वेनराघव ॥ यस्यैतदाश्रमपदंशप्तंकोपान्महात्मनः ॥ १४ ॥ गौतमस्यनरश्रेष्ठपूर्वमासीन्महात्मनः ॥ आश्रमोदिव्यसंकाशःसुरैरपिसुपूजितः ॥१५॥ सचात्रतपआतिष्ठदहल्यासहितःपुरा ॥ वर्षपूगान्यनेकानिराजपुत्रमहायशः ॥ १६ ॥ तस्यांतरंविदित्वाचसहस्राक्षःशचीपतिः ॥ मुनिवेषधरोभूत्वाअहल्यामिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥ ऋतुकालंप्रतीक्षंतेनार्थिनःसुसमाहिते ॥ संगमंत्वहमिच्छामित्वयासहसुमध्यमे ॥ १८ ॥ मुनिवेषंसहस्राक्षंविज्ञायरघुनंदन ॥ मतिंचकारदुर्मेधादेवराजकुतूहलात् ॥ १९ ॥

त्यादित्रयमाश्रमविशेषणम् ॥ ११ ॥ मुनिराहित्यात् आश्रमवत् अस्याशक्यत्वम् अत एवाश्रमसकाशम् आश्रमवत् अवभासमानम् अत इदं किं नु । तस्यैव विवरणं-कस्यायं पूर्वः पूर्वस्वभूतः ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ अहल्यानुग्रहे तु कालस्मृतिजमतोपि हंतेति । यस्यैतदाश्रमपदं भवति महात्मनः कोपात् यथाशप्त प्राप्तशाप तत् ते कथयिष्यामीत्यन्वयः. ॥ १४ ॥ दिव्यसकाशः । शुभवाश्रमतुल्यः ॥ ॥ १५ ॥ अनेकानि वर्षपूगानि अनेकवर्षसमूहान् ॥ १६ ॥ तस्य आश्रमस्य अतरं मुनिसंनिधानरहितं कालम् । शचीपतिरिति । अनेन शचीतोपि सौंदर्यमहल्यायाः ध्वनितम् । मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः । मम रूप समास्थायेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १७ ॥ ऋतुकाल शास्त्रोक्तरतिकालम् । अर्थिनः रत्यर्थिनः । सुसमाहिते: संगमोचितस्वरूपप्रमावनवति अतिसुंदरांगि वा । तेनस्वाभिलष्यदिव्यस्त्रीत्वं सूचितम् ॥ १८ ॥ सहस्राक्ष विज्ञाय । ऋतुकाल प्रतीक्षते नार्थिन इति वचनात् । तपसा चाश्रमवर्तिसर्वप्राणिजातस्य शंकाभावाय गौतमं तोयमिंद्र इति ज्ञात्वेत्यर्थः । देवराज

कुतूहलात् समागमभिलषतीति कौतुकात् दिव्यरतिकौतुकाच्चेत्यर्थः दुर्मेधाः अहल्या तेन सह रत्यर्थं मतिं चकारेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ कृतार्था तादृशदिव्यपुरुषलाभात्प्राप्ततपःफला ॥ २० ॥ शीघ्रगमने हेतुः। मम अहल्यायाः आत्मनः इन्द्रस्य च शापतः रक्षण-तदाह । आत्मानमित्यादि । प्रहसन्निति । विशिष्टस्त्रीचरितेन प्रहासः–रक्षणस्य दुर्लभत्वाद्वा–गौतमतपोभगस्य स्वेष्टस्य कारणेन अग्निमशापादिभयमल्पमिति वा ॥ २१ ॥ सगम्य । अहल्यया सहेति शेषः ॥ २२ ॥ सः इन्द्रः संभ्रमात् गौतमभयात् त्वरन् निश्चक्रामेत्यन्वयः । निर्गमसमये गौतमं प्रति तदागमनं प्रति शंकितश्च । आसीदिति शेषः । अथ निष्क्रमणसमनंतरमेव ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ मम गौतमस्य । कृतवानसि मद्भार्याभोगरूपमकार्यम् । तस्मात् विफलः विगतवृषणः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ शापस्वरूप–वातभक्षेत्यादि । तप्यती स्वकृताकार्यस्मरणेन पीडिता । पुराणादिप्रसिद्धशिलारूपप्राप्तिशापस्तु कल्पांतरीय इति न विरोधः । अत्र शिला

अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठंकृतार्थेनांतरात्मना ॥ कृतार्थास्मिसुरश्रेष्ठगच्छशीघ्रमितःप्रभो ॥ २० ॥ आत्मानंमांचदेवेशसर्वथारक्षगौतमात् ॥ इंद्रस्तुप्रहस न्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सुश्रोणिपरितुष्टोस्मिगमिष्यामियथागतम् ॥ एवंसंगम्यतुतदानिश्चक्रामोटजात्ततः ॥ २२ ॥ ससंभ्रमा त्त्वरन्रामशंकितो गौतमंप्रति ॥ गौतमंसददर्शाथप्रविशंतंमहामुनिम् ॥ २३ ॥ देवदानवदुर्धर्षंतपोबलसमन्वितम् ॥ तीर्थोदकपरिक्लिन्नंदीप्यमा मानमिवानलम् ॥ २४ ॥ गृहीतसमिधंतत्रसकुशंमुनिपुंगवम् ॥ दृष्ट्वासुरपतिस्त्रस्तोविषण्णवदनोभवत् ॥ २५ ॥ अथदृष्ट्वासहस्राक्षं मुनिवेषधरंमुनिः ॥ दुर्वृत्तंवृत्तसंपन्नोरोषाद्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ ममरूपंसमास्थायकृतवानसिदुर्मते ॥ अकर्तव्यमिदंयस्माद्विफलस्त्वंभवि ष्यसि ॥ २७ ॥ गौतमेनैवमुक्तस्यसुरोषेणमहात्मना ॥ पेततुर्वृषणौभूमौसहस्राक्षस्यतत्क्षणात् ॥२८॥ तथाशप्त्वाचवैशक्रंभार्यामपिचशप्तवान् ॥ इहवर्षसहस्राणिबहूनिनिवसिष्यसि ॥ २९ ॥ वातभक्षानिराहारातप्यंतीभस्मशायिनी ॥ अदृश्यासर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्वसिष्यसि ॥ ३० ॥ (यदात्वेतद्वनंघोरंरामोदशरथात्मजः ॥ आगमिष्यतिदुर्धर्षस्तदापूताभविष्यसि ॥ ३१ ॥)

रूपत्वे तात्पर्यकल्पने वातभक्षेत्यनेन विरोधः स्पष्ट एवेति केचित् । वस्तुतस्तु अदृश्येत्यस्य स्वरूपेणादृश्या शिलाप्रतिमारूपेण सर्वदृश्येत्यर्थः । न च तावता चैतन्यहानिरिति क्षुधादिपीडा स्यादेवेत्यतो वातभक्षा तदतिरिक्ताहाराभावाच्च निराहारा तप्यती । स्वकर्मणेति शेषः । तादृश्यपि भस्मशायिनी न तु स्थिता इति न कश्चिद्विरोधः । इन्द्रशापोप्युपलक्षणमत्र अनंतभगवतः शापस्य । तदुक्तं पाद्मे शापदग्धा पुरा भर्त्रा रामः शक्रापराधतः ॥ अहल्याख्या शिला जज्ञे शतलिंगः कृतः स्वराडिति ॥ शिला तत्प्रतिमाकारा शतशब्दोनंतवाची । लिंगशब्देन भगाकार चिह्नम् । स्वराडिन्द्रः ॥ ३० ॥ शापांतमाह । यदेति । घोरमिति । अनेन मुनिराहित्यसूचनम् । रामः यदा आगमिष्यति तदा आगमनकाले जायमानचरणविन्यासेन अनायासतः तत्पादस्पर्शात् पूता व्यभिचारकृतपापनाशेन पवित्रा

१ इमौ द्वौ श्लोकौ प्रक्षिप्ताविति कतककृतः ।

भविष्यसि पावित्र्येण च तपस्विनां दृश्या भविष्यसि ॥ ३१ ॥ ततो मत्सकाशं मत्सान्निध्यं प्राप्ता स्वं वपुः पूर्ववत्सर्वदृश्यं भस्मना अनावृतं धारयिष्यसि प्राप्स्यसीत्यर्थः । इतरत्स्पष्टम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कतककारस्तु यदा त्वित्यादि शापांतप्रतिपादकं स्वं वपुर्धारयिष्यसीत्यतं श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमित्याह । एवमुक्त्वेत्यादि सार्धश्लोकस्तु प्रामाणिक एव । एवं च द्वात्रिंशत् श्लोका एवात्रेत्याहुः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ धर्मधुरंधरस्यापि शक्रस्य अधर्मे प्रवृत्तौ बीजं दर्शयितुमाह । अफल इति । अवृषण इत्यर्थः । त्रस्तेति । त्रासेन स्वकारणं दैन्यं व्यजते ॥ १ ॥ सुरकार्यमिति । अन्यथा ह्युग्रतपसा सकलदेवस्थानापहारः तेन कृतः स्यादिति भावः ॥ २ ॥ सा अहल्या दुष्टचारित्रेति निराकृता उक्तशापपूर्वं त्यक्ता । एवमपि सुरकार्यनिष्पत्तिः कथं तत्राह । शापेति । स्वस्मिन् गौतमकर्तृकशापमोक्षणेन अस्य । तपः मया हृतम् । महतः शापेन विना न तपोव्यय इति भावः । तपोव्ययसंपादकक्रोधोत्पादनमेव कार्यं मया

तस्यातिथ्येनदुर्वृत्तेलोभमोहविवर्जिता ॥ मत्सकाशंमुदायुक्तास्वंवपुर्धारयिष्यसि ॥ ३२ ॥) एवमुक्त्वामहातेजागौतमोदुष्टचारिणीम् ॥ इम माश्रममुत्सृज्यसिद्धचारणसेविते ॥ ३३ ॥ हिमवच्छिखरेरम्येतपस्तेपेमहातपाः (॥ ३४ ॥) ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे अष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥४८॥ ॥छ॥ ॥ अफलस्तुततःशक्रोदेवानग्निपुरोगमान् ॥ अब्रवीत्त्रस्तनयनः सिद्धगंधर्वचारणान् ॥ १ ॥ कुर्वतातपसोविघ्नं गौतमस्यमहात्मनः ॥ क्रोधमुत्पाद्यहिमयासुरकार्यमिदंकृतम् ॥ २ ॥ अफलोस्मिकृतस्तेनक्रो धात्साचनिराकृता ॥ शापमोक्षेणमहतातपोस्यापहृतं मया ॥ ३ ॥ तन्मांसुरवराःसर्वेसर्षिसंघाःसचारणाः ॥ सुरकार्यकरंयूयंसफलंकर्तुम र्हथ ॥ ४ ॥ शतक्रतोर्वचःश्रुत्वादेवाःसाग्निपुरोगमाः ॥ पितृदेवानुपेत्याहुःसर्वेसहमरुद्गणैः ॥ ५ ॥ अयंमेषःसवृषणःशक्रोह्यवृषणःकृतः ॥ मेषस्यवृषणौगृह्यशक्रायाशुप्रयच्छत ॥ ६ ॥ अफलस्तुकृतोमेषःपरांतुष्टिंप्रदास्यति ॥ भवतांहर्षणार्थंचयेचदास्यंतिमानवाः ॥ अक्षयंहिफलं तेषांयूयंदास्यथपुष्कलम् ॥ ७ ॥ अग्नेस्तुवचनंश्रुत्वापितृदेवाःसमागताः ॥ उत्पाट्यमेषवृषणौसहस्राक्षेन्यवेशयन् ॥ ८ ॥ तदाप्रभृतिकाकु त्स्थपितृदेवाःसमागताः ॥ अफलान्भुंजतेमेषान्फलैस्तेषामयोजयन् ॥ ९ ॥ इंद्रस्तुमेषवृषणस्तदाप्रभृतिराघव ॥ गौतमस्यप्रभावेणतपसाच महात्मनः ॥ १० ॥ तदागच्छमहातेजआश्रमंपुण्यकर्मणः ॥ तारयैनांमहाभागामहल्यांदेवरूपिणीम् ॥ ११ ॥

कृतमिति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥ सफलं मा सवृषणम् । सर्वे इति । अस्य वारद्वयपाठे हे सर्वे सुरवराः सर्वे यूयमित्यन्वयो ज्ञेयः । यत्र यूयमित्येव पाठः प्रायेण ॥ ४ ॥ पितृदेवाः कव्यवाहनादयः तान् उपेत्य हव्यवाहनाभिमुखेनाहुः । अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५ ॥ अयं मेषः यो भवता हविष्ट्वेन कल्पितः । गृह्य गृहीत्वा ॥ ६ ॥ अफलस्त्विति ॥ नन्विदमयुक्तम् । न हि मेषा अवृषणा दृश्यंत इति चेन्न ॥ भवदुद्देशेन कृतो हविष्ट्वेन कल्पितो यः अफलः षंढो मेषः—यद्वा वृषणभिन्नो यो मेषो मेषावयवो भवद्भिर्हविष्ट्वेन कल्पितः- स भवतां परां तुष्टिं दास्यतीत्यन्वयात् । ये वा अफलं मेषं भवतां हर्षणार्थं तोषाय भवद्भ्यो दास्यन्ति-तेषामक्षयं फलं यूयं दास्यथेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ समागताः मिलिताः ॥ ८ ॥ अफलान् षंढान् तद्दशारहितान्वा । यत तेषां फलैः तत्संबन्धि वृषणाभ्यामिंद्रमयोजयन् ॥ ९ ॥ तदाप्रभृति ततो हेतोः इंद्रो मेषवृषणः इत्यन्वयः । तपसा प्रभावेण तपःकृतप्रभावेण च स्वापचारेण न ॥ १० ॥ महातेज इति रामसंबोधनम् । पुण्यकर्मणः गौतमस्य । ननु तादृक्येन घोरस्वपक्षा अहल्यायास्तद्दृष्ट्वा

श्रम कथ गच्छेयमत आह । देवरूपिणीमिति । शापस्यैतदवधिकत्वात् अद्य त्वत्पादस्पर्शनान्मुक्तशापतया देवरूपिणीमित्यर्थः । एनां तारय भर्तृप्रत्यापत्तिफलकमातिथ्य गृहीत्वा भर्तृप्रापणेनैनामनुगृहाण ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ ददर्शेति । आश्रमप्रवेशकाले अनायासतः स्वचरणस्पर्शाद्व्यभिचारकृतपापनाशेन शापनिवृत्त्या शापवशात्सुरासुरैः समागम्य मिलित्वापि सर्वलोकैर्दुर्निरीक्ष्यां यथावत् देवरूपिणीमिति विश्वामित्रो यथा ददर्शेत्यर्थः । तदुक्त--तपसा द्योतितप्रभामिति । एव: दर्शनं तत्समये रामलक्ष्मणविश्वामित्राणामेव । सर्वदृश्यत्व तु भगवदातिथ्यकार्यमिति बोध्यम् ॥ १३ ॥ प्रयत्नादित्यादिना दिव्यरूपत्वमुक्तम् । रामादेरपि दर्शनं नात्यतस्पष्टतया--किं त्वेवंरूपेण । भर्तृसतोपकरस्य भर्तृसान्निध्यस्य शापांतकरणस्याभावादित्याह । धूमेनेति । धूमेनाभिपरीतानि व्याप्तानि अंगानि यस्याः सा ॥ १४ ॥ उपमात्रयं भस्मावृतत्वेन । अभसः लक्षणया तद्युक्तमेघस्य मध्यस्था रविप्रभामिव ददर्श । दुराधर्षां स्प्रष्टुमशक्याम् ॥ १५ ॥ तथादर्शने हेतुमाह । सा हीति । त्रयाणामपि लोकानां दुर्निरीक्ष्यत्वशापवशाद्रामादीनामप्येवं दर्शनविषया जाता । अन्येषां त्वदृश्यैव । रामादीनां तु दुःखदृश्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ शापस्यांतं तदंतस्यावधिकालं प्राप्य तेषां रामादीनां दर्शनं पूर्वोक्तप्रकारेण दर्शनविषयत्व प्रातेत्यर्थः । तथा च पाद्मे-गच्छतस्तस्य रामस्य पादस्पर्शान्म

विश्वामित्रवचःश्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यआश्रमंप्रविवेशह ॥ १२ ॥ ददर्शचमहाभागांतपसाद्योतितप्रभाम् ॥ लोकैरपिसमागम्यदुर्निरीक्ष्यांसुरासुरैः ॥ १३ ॥ प्रयत्नान्निर्मितांधात्रादिव्यांमायामयीमिव ॥ धूमेनाभिपरीतांगींदीप्तामग्निशिखामिव ॥ १४ ॥ सतुषारावृतांसाभ्रांपूर्णचंद्रप्रभामिव ॥ मध्येंभसोदुराधर्षांदीप्तांसूर्यप्रभामिव ॥ १५ ॥ साहिगौतमवाक्येनदुर्निरीक्ष्याबभूवह ॥ त्रयाणामपिलोकानांयावद्रामस्यदर्शनम् ॥ १६ ॥ शापस्यांतमुपागम्यतेषांदर्शनमागता ॥ राघवौतुतदातस्याःपादौजगृहतुर्मुदा ॥ १७ ॥ स्मरंतीगौतमवचःप्रतिजग्राहसाहितौ ॥ पाद्यमर्घ्यंतथातिथ्यं चकारसुसमाहिता ॥ १८ ॥ प्रतिजग्राहकाकुत्स्थोविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनैः ॥ १९ ॥ गंधर्वाप्सरसांचैवमहानासीत्समुत्सवः ॥ साधुसाध्वितिदेवास्तामहल्यांसमपूजयन् ॥ २० ॥

हाशिला । काचिद्योषाभवत्सोपि विस्मितो मुनिरब्रवीत् ॥ शिला तत्प्रतिमाकारा सोपि रामः विस्मितः सन्नेवासीत् । तथाभूतं त दृष्ट्वा मुनिरवददित्यर्थः—शापदग्धा पुरा भर्त्रा राम शक्रापराधतः । अहल्याख्य शिला जज्ञे शतलिंगः कृतः स्वराट् ॥ त्वदङ्घ्रिस्पर्शनात्तस्यै शापात प्राह गौतमः । तस्मादिय ते पादाब्जस्पर्शाच्छुद्धाभवत्प्रभो ॥ इति । यदुद्धारार्थ त्व मयेहानीतः सा । एषेवेति शेषः । एव मदुक्तरीत्या सर्वेषामविरोधे संभवति कल्पांतरपरत्वेनाविरोधवर्णनं कतकाद्युक्त चिंत्यम् । यदपि तेन धूमेनेत्यादिसार्धश्लोके तामेव दुर्निरीक्ष्यामिति शेष पूरयित्वा दुर्निरीक्ष्यत्वे हेतुमाह । सा हीति । तेषां दर्शनमिति । अत्र तेषां त्रयाणां लोकानामिति व्याख्यातं—तदपि क्लिष्टम् ॥ तदा स्वपदस्पर्शमात्रेण शिलारूपतापरित्यागे गौतमवचः स्मरती मदाश्रमप्राप्तराघवपूजया पुनर्मत्संबध इत्येवं तद्वचः स्मरंतीत्यर्थः । स्वशिलारूपतापरित्यागमात्रेण तु तस्मिन् रामत्वनिश्चयोस्याः । तौ रामपादौ प्रतिजग्राह स्पृष्ट्वा प्रणनाम ॥ यत्तु तौ रामलक्ष्मणौ प्रतिजग्राह पूज्यत्वबुद्धिमकरोदिति--तन्न ॥ अग्रे काकुत्स्थ इत्येकवचनप्रयोगात् । सुसमाहिता अप्रमत्ता ॥ १७ ॥ १८ ॥ काकुत्स्थः रामः । तस्यैव मुख्यतया पूजनात् ॥ देवदुंदुभिनिःस्वनैः सह पुष्पवृष्टिरासीत् । रामस्य अहल्यायाश्चेत्यर्थः ॥ १९ ॥ रामपूजया निष्पापत्वादह

ल्याया: पूजा ॥ २० ॥ तपोबलविशुद्धांगीं तद्बललब्धरामस्पर्शेन शुद्धांगीम् । अत एव गौतमस्य वशा तद्गतचित्ताम् । अतएव यथापूर्वं पत्र काले शरीरेणापि तदनुगाम् ॥ अहल्यासहितः सुखीति । अनेन योगबलाद्रामागमनं ज्ञात्वा तद्बलादेव झटिति तदाश्रमप्राप्तिर्गौतमस्येति बोध्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ गर्वैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वा० आ० बा० एकोनपचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ प्रागुत्तराम् ऐशानीम् । ततः गौतमाश्रमात् ॥ १ ॥ २ ॥ बहूनीति । दृश्यत इति शेषः ॥ ३ ॥ शकटीशतम् अग्निहोत्रसंभारवाहकम् । ऋषिवाटाः यज्ञार्थमागतानां साग्निहोत्रऋषीणां निवासाः । एव नैबिड्यात्स्वावासदेशविचारः—देश इत्यादि । देशः निवासस्थानम् । विधीयतां विचार्यताम् ॥ ४ ॥ विविक्ते सलिलान्वित इति । अनेनानुष्ठानसौकर्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

तपोबलविशुद्धांगींगौतमस्यवशानुगाम् ॥ गौतमोपिमहातेजाअहल्यासहितःसुखी ॥ २१ ॥ रामंसंपूज्यविधिवत्तपस्तेपेमहातपाः ॥ रामोपि परमांपूजांगौतमस्यमहामुनेः ॥ २२ ॥ सकाशाद्विधिवत्प्राप्यजगाममिथिलांततः ॥ २३ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥४९॥ ततःप्रागुत्तरांगत्वारामःसौमित्रिणासह ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्ययज्ञवाटमुपागमत् ॥१॥ रामस्तुमुनिशार्दूलमुवाचसहलक्ष्मणः ॥ साध्वीयज्ञसमृद्धिर्हिजनकस्यमहात्मनः ॥ २ ॥ बहूनीहसहस्राणिनानादेशनिवासिनाम् ॥ ब्राह्मणानां महाभागवेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥ ऋषिवाटाश्चदृश्यंतेशकटीशतसंकुलाः ॥ देशोविधीयतांब्रह्मन्यत्रवत्स्यामहेवयम् ॥ ४ ॥ रामस्यवचनं श्रुत्वाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ निवासमकरोद्देशेविविक्तेसलिलान्विते ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमनुप्राप्तंश्रुत्वानृपवरस्तदा ॥ शतानंदंपुरस्कृत्यपुरोहि तमनिंदितः ॥ ६ ॥ ऋत्विजोपिमहात्मानस्त्वर्घ्यमादायसत्वरम् ॥ प्रत्युज्जगामसहसाविनयेनसमन्वितः ॥ ७ ॥ विश्वामित्रायधर्मेणददौधर्म पुरस्कृतम् ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजांजनकस्यमहात्मनः ॥ ८ ॥ पप्रच्छकुशलंराज्ञोयज्ञस्यचनिरामयम् ॥ सतांश्चाथमुनीन्पृष्ट्वासोपाध्यायपुरोधसः॥ ॥ ९ ॥ यथार्हमृषिभिःसर्वैःसमागच्छत्प्रहृष्टवत् ॥ अथराजामुनिश्रेष्ठंकृतांजलिरभाषत ॥ १० ॥ आसनेभगवानास्तांसहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ जनकस्यवचःश्रुत्वानिषसादमहामुनिः ॥ ११ ॥ पुरोधाऋत्विजश्चैवराजाचसहमंत्रिभिः ॥ आसनेषुयथान्यायमुपविष्टाःसमंततः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वासनृपतिस्तत्रविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ अद्ययज्ञसमृद्धिर्मेसफलादैवतैःकृता ॥१३॥ अद्ययज्ञफलंप्राप्तंभगवद्दर्शनान्मया ॥ धन्योस्म्यनुगृही तोस्मियस्यमेमुनिपुंगव ॥ १४ ॥ यज्ञोपसदनंब्रह्मन्प्राप्तोऽसिमुनिभिःसह ॥ द्वादशाहंतुब्रह्मर्षेदीक्षामाहुर्मनीषिणः ॥ १५ ॥

ऋत्विजोपीति । अत्र पुरस्कृत्येत्यनुकर्षः ॥ ७ ॥ धर्मेण शास्त्रमार्गेण । ददौ । अर्घ्यमिति शेषः । धर्मपुरस्कृतमिति । अर्घ्यविशेषणम् । महाजं वा महोक्षं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदिति शास्त्रोक्तेन धर्म साधनेन पुरस्कृतम् । तत्सहितमिति यावत् ॥ ८ ॥ राज्ञः कुशलं निरामयम् । यज्ञस्य निरामयं कुशलम् । निर्विघ्नत्वमविकलत्वं वा यज्ञस्य कुशलम् । सः विश्वामित्रः तान् अर्घ्यदातॄन् । पृष्ट्वा । कुशलमिति शेषः ॥ ९ ॥ यथार्हं यथान्यायम् । प्रहृष्टवत् प्रहर्षवत् तोषसहितं यथा भवति तथेत्यर्थः । समागच्छत् सतोषसहितमालिंगनं यथा भवति तथा सर्वैः सगतो बभूवेत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ यज्ञसमृद्धिः अगवैकल्यराहित्य साद्गुण्य च । अत एव सफला कृता । इष्टिरिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत्र हेतुमाह । यज्ञोपसदनमिति । यज्ञस्थानम् । द्वादशाह द्वादश दिनानि

१ कपुस्तकादत्र सर्गे अर्धश्लोकोऽधिकोऽत्र ।

दीक्षां कर्तव्यत्वेनाहुः । दीक्षायास्तावंति दिनानि अवशिष्टानि ऋत्विजः आहुः ॥ १५ ॥ विश्वामित्रस्य योगेन सर्वसामर्थ्यादाह । देवान् द्रष्टुमर्हसीति ॥ १६ ॥ इमौ कुमारावित्यादि । व्याख्यातप्रायम् ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ पद्भ्यां वाहनरहिताभ्यां पद्मपत्रकोमलत्वात्कथमेतद्दूरं प्राप्ताविति विस्मयः । किमर्थमिति प्रयोजनप्रश्नः । कस्य वेति । पुत्राविति शेषः । उत्तरश्लोको यदि प्रमाणं तर्ह्यस्यैव विवरण बोध्यम् ॥ केचित्तु कस्येत्यस्य कार्यं साधयितुमिति शेषमाहुः—तत्प्रयोजनप्रश्नेनैव गतार्थम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ निवेदयदिति पाठेऽडभावः आर्षः ॥ २२ ॥ तत्र अव्यग्रम् आगमन रक्षःसमक्रांतेपि मार्गे भयर हितमागमनम् ॥ २३ ॥ महाधनुषि जिज्ञासां तद्विषयां रामस्य दिदृक्षाम् । ज्ञानमिह दर्शनरूपम् । यद्वा धनुर्निष्ठसारजिज्ञासा तथा दृष्टस्य तस्य सज्जीकरणादिकं च कर्तुमागमनमित्येतत्सर्वं निवेद्य विर

ततोभागार्थिनोदेवान्द्रष्टुमर्हसिकौशिक ॥ इत्युक्त्वामुनिशार्दूलंप्रहृष्टवदनस्तदा ॥१६॥ पुनस्तंपरिपप्रच्छप्रांजलिःप्रयतोनृपः ॥ इमौकुमारौभद्रं तेदेवतुल्यपराक्रमौ ॥१७॥ गजतुल्यगतीवीरौशार्दूलवृषभोपमौ ॥ अश्विनाविवरूपेणसमुपस्थितयौवनौ ॥ १८॥ यदृच्छयैवगांप्राप्तौदेवलोका दिवामरौ ॥ कथंपद्भ्यामिहप्राप्तौकिमर्थंकस्यवामुने ॥१९॥ (वरायुधधरौवीरौकस्यपुत्रौमहामुने ॥ भूषयंताविमंदेशंचंद्रसूर्याविवांबरम् ॥२०॥) परस्परस्यसदृशौप्रमाणेंगितचेष्टितैः ॥ काकपक्षधरौवीरौश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥२१॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाजनकस्यमहात्मनः ॥ न्यवेदयदमे यात्मापुत्रौदशरथस्यतौ ॥२२॥ सिद्धाश्रमनिवासंचराक्षसानांवधंतथा ॥ तत्रागमनमव्यग्रंविशालायाश्चदर्शनम् ॥२३॥ अहल्यादर्शनंचैवगौ तमेनसमागमम् ॥ महाधनुषिजिज्ञासांकर्तुमागमनंतथा ॥२४॥ एतत्सर्वंमहातेजाजनकायमहात्मने ॥ निवेद्यविररामाथविश्वामित्रोमहामुनिः (॥२५॥) ॥२४॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचाशःसर्गः ॥ ५० ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वावि श्वामित्रस्यधीमतः ॥ हृष्टरोमामहातेजाः शतानंदोमहातपाः ॥१॥ गौतमस्यसुतोज्येष्ठस्तपसाद्योतितप्रभः ॥ रामसंदर्शनादेवपरंविस्मयमागतः ॥२॥ एतौनिषण्णौसंप्रेक्ष्यशतानंदोनृपात्मजौ ॥ सुखासीनौमुनिश्रेष्ठंविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ अपितेमुनिशार्दूलममम्मातायशस्विनी ॥ दर्शिताराजपुत्रायतपोदीर्घमुपागता ॥४॥ अपिरामेमहातेजाममम्मातायशस्विनी ॥ वन्यैरुपाहरत्पूजांपूजार्हेसर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥ अपिरामायक थितंयद्वृत्तंतत्पुरातनम् ॥ ममम्मातुर्महातेजोदेवेनदुरनुष्ठितम् ॥६॥ अपिकौशिकभद्रंतेगुरुणाममसंगता ॥ ममम्मातामुनिश्रेष्ठरामसंदर्शनादितः ॥७॥

राम । तदेति पाठेऽर्थश्चित्यः ॥ २४ ॥ २५ ॥ मैक्षमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरा० रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ तस्येति हृष्टरोमा स्वमातुः शापोद्धारश्रवणजसंतोषेण जातरोमांचः ॥ १ ॥ पर विस्मयमिति । भगवद्दर्शनस्यान्यासुलभत्वात् ॥ २ ॥ निषण्णौ आसने ॥ ३ ॥ उक्तमप्यर्थमुत्कंठातिशयेन पुनः पृच्छति दार्ढ्याय । अपि ते इति । अपिः प्रश्ने । ते त्वया ॥ ४ ॥ रामे रामविषये । पूजार्हे इति । रामविशेषणम् ॥ ५ ॥ देवेन इंद्रेण दुरनुष्ठितं गौतमवेशधारणपूर्वकं तत्कर्तृकदुरनुष्ठानरूप मातुर्यद्वृत्तं चरितं पुरा तन तद्रामाय कथितमित्यन्वयः । महातेज इति । विश्वामित्रसंबोधनम् ॥ ६ ॥ मम गुरुणा मम मातेत्यन्वयः । अत्र वारद्वयं ममेति प्रयोगो हर्षातिशयात् । रामसंदर्शनादित इति । अस्य गतशापेति

१ कुण्डलीस्थोयं श्लोकः प्रक्षिप्त इति ध्वनित तिलके। २ कपुस्तकादधंश्लोकोऽधिकोऽत्र ।

शेषः । आदिना पूजापादस्पर्शौ ॥ ७ ॥ महातेजाः रामः मद्गुरोः सकाश॰॰ पूजां प्राप्य इह यज्ञभूमौ आगत इति पृष्टस्यैवार्थस्य भंग्यंतरेण प्रश्नः ॥ ८ ॥ शांतेन मनसा उपलक्षितो मे गुरुः इह आगतेन गौतमाश्रमे आगतेन गौतमपूजितेन रामेण अभिवादितः न तु म॰॰दोषात्तिरस्कृतः इति प्रश्नांतरम् । पूजांगीकारवदनं अतिरस्कारचिह्नमिति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ यत्कर्तव्य तत्र तिक्रांतं न विस्मृतं किं तु मया कृतमेवेत्यर्थः । भार्गवो जमदग्निः । तत्कोपहता रेणुका परशुराममाता यथा जमदग्निना सगता तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ दिष्ट्या भाग्येन ॥ १३ ॥ विश्वामित्रयत्नत एव तेन सह प्राप्तिः । तत एव च मातुः शापोद्धार इति त स्तौति । अचिंत्येत्यादिना । मनसापि अन्येन अशक्यचिंतनप्रतिसृष्ट्यादिकर्ता । परमां गतिं जगतः परमहितप्रदम् ॥ अन्ये तव मम चेत्याहुः ॥ १४ ॥

अपिमेगुरुणारामःपूजितःकुशिकात्मज ॥ इहागतोमहातेजाःपूजांप्राप्यमहात्मनः ॥ ८ ॥ अपिशांतेनमनसागुरुर्मेकुशिकात्मज ॥ इहागतेनरामेणपूजितेनाभिवादितः ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ प्रत्युवाचशतानंदंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदम् ॥ १० ॥ नातिक्रांतंमुनिश्रेष्ठयत्कर्तव्यंकृतंमया ॥ संगतामुनिनापत्नीभार्गवेणेवरेणुका ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ शतानंदोमहातेजारामंवचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ स्वागतंतेनरश्रेष्ठदिष्ट्याप्राप्तोसिराघव ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यमहर्षिमपराजितम् ॥ १३ ॥ अचिंत्यकर्मातपसाब्रह्मर्षिरमितप्रभः ॥ विश्वामित्रोमहातेजावेद्म्येनंपरमांगतिम् ॥ १४ ॥ नास्तिधन्यतरोरामत्वत्तोन्योभुविकश्चन ॥ गोप्ताकुशिकपुत्रस्तेयेनततंमहत्तपः ॥ ॥ १५ ॥ श्रूयतांचाभिधास्यामिकौशिकस्यमहात्मनः ॥ यथाबलंयथातत्त्वंतन्मेनिगदतःशृणु ॥ १६ ॥ राजासीदेषधर्मात्मादीर्घकालमरिंदमः ॥ धर्मज्ञःकृतविद्यश्चप्रजानांचहितेरतः ॥ १७ ॥ प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशोनाममहीपतिः ॥ कुशस्यपुत्रोबलवान्कुशनाभःसुधार्मिकः ॥ ॥ १८ ॥ कुशनाभसुतस्त्वासीद्गाधिरित्येवविश्रुतः ॥ गाधेःपुत्रोमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रोमहातेजाःपालयामासमेदिनीम् ॥ बहुवर्षसहस्राणिराजाराज्यमकारयत् ॥ २० ॥ कदाचित्तुमहातेजायोजयित्वावरूथिनीम् ॥ अक्षौहिणीपरिवृतःपरिचक्राममेदिनीम् ॥ २१ ॥ नगराणिचराष्ट्राणिसरितश्चमहागिरीन् ॥ आश्रमान्क्रमशोराजाविचरन्नाजगामह ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदंनानापुष्पलताद्रुमम् ॥ नानामृगगणाकीर्णंसिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥ देवदानवगंधर्वैःकिन्नरैरुपशोभितम् ॥ प्रशांतहरिणाकीर्णंद्विजसंघनिषेवितम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णंदेवर्षिगणसेवितम् ॥ तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥ सततंसंकुलंश्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्चशीर्णपर्णाशनैस्तथा ॥ २६ ॥

गोप्ता अस्त्रदानादिना ॥ १५ ॥ बलं तपोबलं यथा यादृशं तत्त्वं ब्रह्मर्षित्वं च यथा तच्छृण्वित्यर्थः । वृत्तमिति क्वचित्पाठः । वृत्तं चरितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ स राजा कस्य पुत्रस्तत्राह । प्रजापतीत्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥ अकारयत् । स्वार्थे णिच् ॥ २० ॥ वरूथिनीं चतुरंगबलम् । योजयित्वा समुपस्थाप्य तद्रूपाक्षौहिणीसंख्यसेनापरिवृतो भूत्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तपोतिशयात्प्रशांतहरिणत्वम् ॥ २४ ॥ ज्ञानमात्राधिकृताः नारदाद्याः देवलोकसंचारिणो देवर्षयः । ज्ञानकर्मोभयाधिकृताः ब्रह्मर्षयः भूप्रतिष्ठाः । अग्नितुल्यैर्ऋषिभिः संकुलं व्याप्तमित्यन्वयः ॥ तथा ब्रह्मकल्पैः चतुर्मुखतुल्यैः । तस्यैव सहज

त्पोवैभवात् । अब्भक्षैः तन्मात्रभक्षैः संकुलम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ ब्रह्मरोमनखजाः वालखिल्याः वैखानसाश्च ये नखास्ते वैखानसाः ये वालास्ते वालखिल्या इति श्रुतेरिति कतकः ॥ परमकल्याण स्वभावाद्ब्रह्मलोकोपमा आश्रमस्य ॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ जयतां शूराणाम् ॥ २९ ॥ धंरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आ० बा० एकपचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ।.छ॥ वसिष्ठं प्रणतः यसिष्ठेन स्वागतमित्युक्तश्चेति योजना ॥ १ ॥ व्यादिदेश अदापयत् ॥ २ ॥ फलपूलमिति । जातित्वादेकवत्त्वम् ॥ ३ ॥ वनस्पतिशब्देन वृक्षमात्र न तु विना पुष्प फलवंत एव । तद्विषयेपि कुशल पर्यपृच्छत । सर्वत्र तत्पृष्ठसर्वविपये ॥ ४ ॥ ५ ॥ जपता तपस्विनाम् ॥ ६ ॥ कच्चिदिति । प्रश्ने । हे धार्मिक धर्मेण तदनुष्ठानेन प्रजाः रजयन् । राजवृत्तेन—न्यायेनार्जन

फलमूलाशनैर्दांतैर्जितदोषैर्जितेंद्रियैः ॥ ऋषिभिर्वालखिल्यैश्चजपहोमपरायणैः ॥ २७ ॥ अन्यैर्वैखानसैश्चैवसमंतादुपशोभितम् ॥ वसिष्ठस्या श्रमपदंब्रह्मलोकमिवापरम् ॥ २८ ॥ ददर्शजयतांश्रेष्ठोविश्वामित्रोमहाबलः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतु र्विंशतिसा० बालकांडे एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ तंदृष्ट्वापरमप्रीतोविश्वामित्रोमहाबलः ॥ प्रणतोविनयाद्वीरोवसिष्ठंजपतांवरम् ॥ १ ॥ स्वागतंतवचेत्युक्तोवसिष्ठेनमहात्मना ॥ आसनंचास्यभगवान्वसिष्ठोव्यादिदेशह ॥ २ ॥ उपविष्टायचतदाविश्वामित्रायधीमते ॥ यथान्यायं मुनिवरःफलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजांवसिष्ठाद्राजसत्तमः ॥ तपोग्निहोत्रशिष्येषुकुशलंपर्यपृच्छत ॥ ४ ॥ विश्वामित्रोमहातेजा वनस्पतिगणेतदा ॥ सर्वत्रकुशलंप्राहवसिष्ठोराजसत्तमम् ॥ ५ ॥ सुखोपविष्टंराजानंविश्वामित्रंमहातपाः ॥ पप्रच्छजपतांश्रेष्ठोवसिष्ठोब्रह्मणः सुतः ॥ ६ ॥ कच्चित्तेकुशलंराजन्कच्चिद्धर्मेणरंजयन् ॥ प्रजाःपालयसेराजन्राजवृत्तेनधार्मिक ॥ ७ ॥ कच्चित्तेसंभृताभृत्याःकच्चित्तिष्ठंतिशासने ॥ कच्चित्तेविजिताःसर्वेरिपवोरिपुसूदन ॥ ८ ॥ कच्चिद्बलेषुकोशेषुमित्रेषुचपरंतप ॥ कुशलंतेनरव्याघ्रपुत्रपौत्रेतथानघ ॥ ९ ॥ सर्वत्रकुशलंराजा वसिष्ठंप्रत्युदाहरत् ॥ विश्वामित्रोमहातेजावसिष्ठंविनयान्वितम् ॥ १० ॥ कृत्वातौसुचिरंकालंधर्मिष्ठौताःकथास्तदा ॥ मुदापरमयायुक्तौप्रीयेतां तौपरस्परम् ॥ ११ ॥ ततोवसिष्ठोभगवान्कथांतेरघुनंदन ॥ विश्वामित्रमिदंवाक्यमुवाचप्रहसन्निव ॥ १२ ॥ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामिबलस्या स्यमहाबल ॥ तवचैवाप्रमेयस्ययथार्हंसंप्रतीच्छमे ॥ १३ ॥ सत्क्रियांहिभवानेतांप्रतीच्छतुमयाकृताम् ॥ राजंस्त्वमतिथिश्रेष्ठःपूजनीयःप्रय त्नतः ॥ १४ ॥ एवमुक्तोवसिष्ठेनविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ कृतमित्यब्रवीद्राजापूजावाक्येनमेत्वया ॥ १५ ॥

मर्थस्य वर्धन पालन तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्त चतुर्विधमित्युक्तेन राजवृत्तेन पालयसे इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ सभृताः वेतनदानादिना ॥ ८ ॥ बलेषु चतुरगेषु । कोशेषु अर्थसमूहेषु । पुत्रपौत्रे । गवाश्वप्रभृतित्वादेकवत्त्वम् ॥ ९ ॥ एको वसिष्ठशब्दः वरिष्ठवाची ॥ १० ॥ तौ उक्तविशेपणकौ वसिष्ठविश्वामित्रौ । ताः कथाः अन्योन्यकुशलप्रश्नोत्तरादिरूपाः । प्रीयेताम् । अडभावः आर्षो लङि ॥ ११ ॥ प्रहसन्निव उत्तमातिथिलाभजहर्षेण ॥ १२ ॥ सप्रतीच्छ मे मत्कृतम् आतिथ्यम् अगीकुरु ॥ १३ ॥ हेतुगर्भं विशेपणम्—अतिथिश्रेष्ठ इति ॥ १४ ॥ पूजावाक्येन आतिथ्यं करिष्यामीत्ये

१ कपुस्तकादर्धश्लोकोधिकोत्र ।

वंरूपेणैव मम पूजनं कृतमिति राजाब्रवीत् ॥ १५ ॥ विद्यते यत्तवाश्रमे फलमूलं तेन पूजित इत्यनेन राजभोज्याभावादनेनैव वयं संतुष्टा इति ध्वनिः ॥ १६ ॥ पूजार्हेण । त्वयेति शेषः । मैत्रेण स्नेहयुक्तेन । मत्वर्थीयाजंतम् ॥ १७ ॥ निमंत्रणं भोजनांगीकाराय प्रार्थनम् ॥ १८ ॥ बाढमिति । अस्य विवरणं—यथा प्रियमित्यादि ॥ १९ ॥ तेन विश्वामित्रेण । कल्माषीं चित्रवर्णां होमधेनुम् ॥ २० ॥ शबले तन्नामे अस्य राजर्षेः महार्हेण भोजनेन सत्कारं कर्तुं व्यवसितोस्मि उद्युक्तोस्मि तं मे व्यवसायं सविधत्स्व सपादय । तदुपयोगिपदार्थदानेनेति शेषः ॥ षड्रसेषु मधुरादिषु यस्य यस्य यदभिपूजितम् अभीष्टं तत्सर्वं यथाकाम तत्प्रीत्यनति क्रमेण मम कृते मत्तोपार्थम् । रसेन अन्नेन रसयुतान्नेन भक्ष्यशष्कुल्यादिना । रसेनेति सर्वान्वयि । पानेन पानकरसादिना । लेह्य जिह्वाग्राह्यं क्षौद्रादि । चोष्यम् अधरपुटग्राह्यम् आम्रफलादि । अन्नानां शाल्यन्नादीनां निचयं राशिम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ गैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्विपचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ यस्ययस्य यथायथा ईप्सित तथातथा

फलमूलेनभगवन्विद्यतेयत्तवाश्रमे ॥ पाद्येनाचमनीयेनभगवद्दर्शनेनच ॥ १६ ॥ सर्वथाचमहाप्राज्ञपूजार्हेणसुपूजितः ॥ नमस्तेस्तुगमिष्यामि मैत्रेणेक्षस्वचक्षुषा ॥ १७ ॥ एवं ब्रुवंतंराजानंवसिष्ठःपुनरेवहि ॥ न्यमंत्रयतधर्मात्मापुनःपुनरुदारधीः ॥ १८ ॥ बाढमित्येवगाधेयोवसिष्ठंप्र त्युवाचह ॥ यथाप्रियंभगवतस्तथास्तुमुनिपुंगव ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तथानेनवसिष्ठोजपतांवरः ॥ आजुहावततःप्रीतःकल्माषींधूतकल्मषाम् ॥ ॥ २० ॥ एह्येहिशबलेक्षिप्रंशृणुचापिवचोमम ॥ सबलस्यास्यराजर्षेःकर्तुंव्यवसितोस्म्यहम् ॥ २१ ॥ भोजनेनमहार्हेणसत्कारंसंविधत्स्वमे ॥ यस्ययस्ययथाकामंषड्रसेष्वभिपूजितम् ॥ २२ ॥ तत्सर्वंकामधुग्दिव्येअभिवर्षकृतेमम ॥ रसेनान्नेनपानेनलेह्यचोष्येणसंयुतम् ॥ अन्नानांनिचयं सर्वंसृजस्वशबलेत्वर ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये चतुर्विंशत्साहस्र्यांसंहितायां बालकांडे द्विपंचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ एवमुक्तावसिष्ठेनशबलाशत्रुसूदन ॥ विदधेकामधुक्कामान्यस्ययस्येप्सितंयथा ॥ १ ॥ इक्षून्मधूंस्तथालाजान्मैरेयांश्चवरासवान् ॥ पानानिच महार्हाणिभक्ष्यांश्चोच्चावचानपि ॥ २ ॥ उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्रराशयःपर्वतोपमाः ॥ मृष्टान्यन्नानिसूपाश्चदधिकुल्यास्तथैवच ॥ ३ ॥ नाना स्वादुरसानांचखां (षा) डवानांतथैवच ॥ भोजनानिसुपूर्णानिगौडानिचसहस्रशः ॥ ४ ॥ सर्वमासीत्सुसंतुष्टंहृष्टपुष्टजनायुतम् ॥ विश्वामित्र बलंरामवसिष्ठेनसुतर्पितम् ॥ ५ ॥ विश्वामित्रोहिराजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् ॥ सांतःपुरवरोराजासब्राह्मणपुरोहितः ॥ ६ ॥ सामात्योमंत्रिसहितः सभृत्यःपूजितस्तदा ॥ युक्तःपरमहर्षेणवसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥

सर्वान्कामान् विदधे इत्यर्थः ॥ १ ॥ तदेव प्रपंचयति । इक्षूनिति । सविकारानिक्षून् । मधून् क्षौद्राणि । मैरेयं च धात्रीधातकीगुडवारिभिः कृतं मद्यम् । भक्ष्यान् अपूपादीन् । उच्चावचान् अनेकविधान् ॥ २ ॥ उष्णाढ्यस्य उष्णत्वगुणयुक्तस्य । राशयः । आसन्निति शेषः । मृष्टानि अन्नानि पायसभेदाः । दधिकुल्या इति । उपलक्षण दुग्धादेरपि ॥ ३ ॥ अनेकविधस्वादुरसयुतानां खां (षा) डवानां भक्ष्यविशेषाणाम् । शेषे षष्ठी । तैः पूर्णानि भोजनानि भोजनपात्राणि गौडानि राजतानि । आसन्निति शेषः । रजते गुड इत्यभिधानमिति कतककृत् ॥ ४ ॥ हर्षः चित्तसतोषः । पुष्टिः देहपुष्टिः तद्युक्तजनैः आसमताद्युक्तम् ॥ ५ ॥ सान्तःपुरवरः अंतःपुरश्रेष्ठैः सहितः ॥ ६ ॥ अमात्याः कर्मसचिवाः । मंत्रिणो मंत्रस्य सचिवाः । पूजितः आतिथ्येन सत्कृतः ॥ ७ ॥

पूजार्हेण मादृशपूजाकरणयोग्येन । पूजित इति । अस्यैव विवरणम् । आदरातिशयद्योतनाय–सुसत्कृत इति । हर्षाद्वा पुनरुक्तिरदोषः ॥ ८ ॥ शतसहस्रेण । निष्क्रयभूतेनेति शेषः ॥९॥ धर्मतः न्यायतः । पार्थिव स्य रत्नस्वामित्वात् रत्नहरत्वाच्च ममैषा । योग्येति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कुत इय परित्याग नार्हेत्यत्राह । शाश्वतीति । यथा आत्मवतः राजयोगवतः विद्यादिजा कीर्तिः शाश्वती नित्यसबद्धा एव मद्य ब्रह्मदत्ता शबला नित्यं मत्संबद्धा । एवमादरे बीजमाह । हव्यं दैवम् । कव्य पित्र्यम् । प्राणयात्रा जीवनम् ॥ १३ ॥ आयत्तम् अधीनम् । बलिः भूतबलिः । होमः वैश्वदेवादिः । आयत्त इत्यस्य सर्वत्रानुकर्षः स्वाहाकारवषट्कारौ तत्राध्ययज्ञौ । विद्या इति । एतत्पयःप्राशनेन चित्तशुद्धेः प्राणतृप्तेर्देहपाटवाच्च तत्साध्यविद्यानामेतदायत्तत्वम् ॥ १४ ॥ एतत्सर्वम् आतिथ्यादि । एतत् शबलारूपमेव मे सर्वस्वम् । सत्येन

पूजितोहंत्वयाब्रह्मन्पूजार्हेणसुसत्कृतः ॥ श्रूयतामभिधास्यामिवाक्यंवाक्यविशारद ॥ ८ ॥ गवांशतसहस्रेणदीयतांशबलामम ॥ रत्नंहिभगव न्नेतद्रत्नहारीचपार्थिवः ॥ ९ ॥ तस्मान्मेशबलांदेहिममैषाधर्मतोद्विज ॥ एवमुक्तस्तुभगवान्वसिष्ठोमुनिपुंगवः ॥ १० ॥ विश्वामित्रेणधर्मात्माप्र त्युवाचमहीपतिम् ॥ नाहंशतसहस्रेणनापिकोटिशतैर्गवाम् ॥ ११ ॥ राजन्दास्यामिशबलांराशिभीरजतस्यवा ॥ नपरित्यागमर्हेयंमत्सकाशाद रिंदम ॥ १२ ॥ शाश्वतीशबलामह्यंकीर्तिरात्मवतोयथा ॥ अस्यांहव्यंचकव्यंचप्राणयात्रातथैवच ॥ १३ ॥ आयत्तमग्निहोत्रंचबलिहोमस्तथैव च ॥ स्वाहाकारवषट्कारौविद्याश्चविविधास्तथा ॥ १४ ॥ आयत्तमत्रराजर्षेसर्वमेतन्नसंशयः ॥ सर्वस्वमेतत्सत्येनममतुष्टिकरीतथा ॥ १५ ॥ कारणैर्बहुभीराजन्नदास्येशबलांतव ॥ वसिष्ठेनैवमुक्तस्तुविश्वामित्रोब्रवीत्तदा ॥ १६ ॥ संरब्धतरमत्यर्थंवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ हैरण्यकक्ष ग्रैवेयान्सुवर्णांकुशभूषितान् ॥ १७ ॥ ददामिकुंजराणांते सहस्राणिचतुर्दश ॥ हैरण्यानांरथानांचश्वेताश्वानांचतुर्युजाम् ॥ १८ ॥ ददामिते शतान्यष्टौकिंकिणीकविभूषितान् ॥ हयानांदेशजातानांकुलजानांमहौजसाम् ॥ १९ ॥ सहस्रमेकंदशचददामितवसुव्रत ॥ नानावर्णविभक्तानां वयःस्थानांतथैवच ॥ २० ॥ ददाम्येकांगवांकोटिंशबलादीयतांमम ॥ यावदिच्छसिरत्नानिहिरण्यंवाद्विजोत्तम ॥ २१ ॥ तावद्ददामितेसर्वंदी यतांशबलामम ॥ एवमुक्तस्तुभगवान्विश्वामित्रेणधीमता ॥ २२ ॥ नदास्यामीतिशबलां प्राहराजन्कथंचन ॥ एतदेवहिमेरत्नमेतदेवहिमेधनम् ॥ २३ ॥

शपे इति शेषः । तथा दर्शनादिना मम तुष्टिकरी च ॥ १५ ॥ कारणैः उक्तैः । साभिप्राय चैतद्बोध्यम् ॥ १६ ॥ संरब्धतरम् अत्याग्रहयुक्तम् । हैरण्याः हिरण्यविकाराः । कक्षाः घंटोपेतमध्यबंधनार्थशृंखलाः । ग्रैवेयं ग्रीवालकारशृंखलादि ॥ १७ ॥ श्वेताश्वानां चतुर्युजां चतुःसंख्याकश्वेताश्वयुतानामित्यर्थः । आर्षः समासः । रथानां चेति पाठः ॥ १८ ॥ किंकिणीकविभूषितानिति । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । रथानां विशेषण मेतत् । देशः बाह्लीकादिः । कुलमुच्चैःश्रवआदीनां गंधर्वकुलं वा । गंधर्वकुलजातस्त्वमिति पुराणवचनात् ॥ १९ ॥ अनेकवर्णैः विभक्तानां प्राप्तभेदानाम् । वयःस्थानां तरुणीनाम् । वयःस्थलक्षणो युवेति कोशात् ॥ २० ॥ एकां कोटिमित्यन्वयः । यावदिति । इतोप्यधिक वा यावदिच्छसीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एतत् शबलारूप वस्तु ॥ २३ ॥

आत्तदक्षिणा इति । अनेन हव्यादिवद्दक्षिणाप्येतदधीनेति सूचितम् ॥ २४ ॥ एतदेव क्रिया इत्यस्यैव विवरणम् । अदोमूला: एतन्मूला इत्यर्थ: ॥ २५ ॥ सर्वथा दानाभावे हेतुगर्भं विशेषणं कामदोहिनीम् इच्छाविषयदोहनशीलाम् । (काव्यलिंगमलंकार:) ॥ २६ ॥ चैरमान: ॥ इति श्री० श्रीरा० रा० वा० आ० बा० त्रिपंचाश: सर्ग: ॥ ५३ ॥ अथ दडोपायप्रवृत्तिमाह । कामधेनुमिति । न त्यजते नात्यजत् । अन्वकर्षत । बलादिति शेष: ॥ १ ॥ २ ॥ राजभृतै: राजसेवकै: । भटैरिति क्वचित्पाठ: । ह्रियेय । कर्मणि लिङ् । भृशदु:खिता भृशेन अतिशयेन दु:खिता । अस्मीति शेष: । भृशब्दो बहुपर्यायो वा ॥ ३ ॥ अपकृतम् अपराधम् । दृष्ट्वा ज्ञात्वापि भक्तां सेवापराम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ शतशो भृत्यान् स्वकर्षकान् । पादमूलं पादसमीपम् । महात्मन: वसिष्ठस्य ॥ ६ ॥ रोदनम् अश्रुपात: । क्रोशनम् आर्तशब्द: । रुदंत्या एव ऋषिसमीपगमनं रुदंत्यैव च कथनमित्येतदर्थं द्वि: रुदतीति ॥ ७ ॥ सकाश: समीपम् ॥ ८ ॥ स्वसा भगिनी ॥ ९ ॥ बलात् छाम्रात् । मत्त: अविवेकी ॥ १० ॥ मद्य मम । नहि तद्बलेन तुल्यमित्यर्थ: । तपोबलेन

एतदेवहिसर्वस्वमेतदेवहिजीवितम् ॥ दर्शश्चपौर्णमासश्चयज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणा: ॥ २४ ॥ एतदेवहिमेराजन्विविधाश्चक्रियास्तथा ॥ अदोमूला: क्रिया:सर्वामपराजन्नसंशय: ॥ २५ ॥ बहुनाकिंप्रलापेननदास्येकामदोहिनीम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे त्रिपंचाश: सर्ग: ॥ ५३ ॥ कामधेनुंवसिष्ठोपियदानत्यजतेमुनि: ॥ तदाऽस्यशबलांरामविश्वामित्रोन्वकर्षत ॥ १ ॥ नीयमानातुशबलारामराज्ञामहात्मना ॥ दु:खिताचिंतयामासरुदंतीशोककर्शिता ॥ २ ॥ परित्यक्तावसिष्ठेनकिमहंसुमहात्मना ॥ याहंराजभृतैर्दीनाह्रियेयभृशदु:खिता ॥ ३ ॥ किंमयापकृतंतस्यमहर्षेर्भावितात्मन: ॥ यन्मामनागसंदृष्ट्वाभक्तांत्यजतिधार्मिक: ॥ ४ ॥ इतिसंचिंतयित्वातुनि:श्वस्यचपुन:पुन: ॥ जगामवेगेनतदावसिष्ठंपरमौजसम् ॥५॥ निर्धूयतांस्तदाभृत्याञ्छतश:शत्रुसूदन ॥ जगामानिलवेगेनपादमूलंमहात्मन: ॥६॥ शबलासारुदंतीचक्रोशंतीचेदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठस्याग्रत:स्थित्वारुदंतीमेघनि:स्वना ॥ ७ ॥ भगवन्किंपरित्यक्तात्वयाहंब्रह्मण:सुत ॥ यस्माद्राजभटामांहिनयंतेत्वत्सकाशत: ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तुब्रह्मर्षिरिदंवचनमब्रवीत् ॥ शोकसंतप्तहृदयांस्वसारमिवदु:खिताम् ॥ ९ ॥ नत्वांत्यजामिशबलेनापिमेऽपकृतंत्वया ॥ एषत्वांनयतेराजाबलान्मत्तोमहाबल: ॥ १० ॥ नहितुल्यंबलंमह्यंराजात्वद्यविशेषत: ॥ बलीराजाक्षत्रियश्चपृथिव्या:पतिरेवच ॥ ११ ॥ इयमक्षौहिणीपूर्णागजवाजिरथाकुला ॥ हस्तिध्वजसमाकीर्णातेनासौबलवत्तम: ॥ १२ ॥ एवमुक्तावसिष्ठेनप्रत्युवाचविनीतवत् ॥ वचनंवचनज्ञासाब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् ॥ १३ ॥ नबलंक्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणाबलवत्तरा: ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मबलंदिव्यंक्षात्राच्चबलवत्तरम् ॥ १४ ॥ अप्रमेयंबलंतुभ्यंनत्वयाबलवत्तर: ॥ विश्वामित्रोमहावीर्यस्तेजस्तवदुरासदम् ॥ १५ ॥

तर्हि दंड्यतां तत्राह । राजा त्वित्यादि । राजत्वात्तपोबलेन न दंड्य इति भाव: । तद्वक्ष्यति किष्किंधायां—दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च । राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारा न संशय: ॥ तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् । देवा मानुषरूपेण चरंत्येते महीतले इति ॥ अद्य विशेषत: । अवध्य इति शेष: । अद्य कृतातिथ्यके दिने । तेनातिथित्वाद्विशेषतोऽवध्य इति भाव: । बली राजेति । अनेन युद्धाजेयत्वमुक्तम् । पृथिवीपतिक्षत्रियत्वेन तद्वधस्य महापातकसमता बोधिता ॥ ११ ॥ बलित्वमेव उपपादयति । इयमिति । हस्तिस्थै: ध्वजै: समाकीर्णा ॥ १२ ॥ विनीतवत् विनयोपेतम् । ॥ १३ ॥ न बलम् अल्पबलम् । बलवत्तरा: क्षत्रियादिभ्य: । क्षात्रात् क्षत्रियबलादपि । बलवत्तरम् अधिकम् ॥ १४ ॥ तुभ्यं तव । न त्वया । सदृशोपीति शेष: । बलवत्तर: । इति दूरे इति शेष: ।

महावीर्यः महावीर्योपि । तत्र हेतुः—तेजस्तवेत्यादि ॥ १५ ॥ ननु त्वमेव तस्य बलं नाशय तत्राह । नियुंक्ष्वेति । कामधेनुत्वान्नियोगापेक्षापरकाम्यार्थसृष्टावेव तस्याः सामर्थ्यात् ब्रह्मबलसंभृता तादृशकार्य समर्थत्वेन मां ध्यायस्वेत्यर्थ. ॥ १६ ॥ १७ ॥ हुभा नाम गवा शब्दः । पह्लवशकयवनकांबोजबर्बराः म्लेच्छजातिविशेषाः ॥ १८ ॥ पश्यत इति । अनादरे षष्ठी । विस्फारित विवृतम् ॥ १९ ॥ अर्दिताः पीडिताः ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रभादुर्निरीक्ष्य तेजः । हेम्नः किंजल्कस्य च सदृशैः । हेमवर्णांबरं पीतांबरम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वैरमानः ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रामा० वा० आ० बाल०

नियुंक्ष्वमांमहातेजस्त्वंब्रह्मबलसंभृताम् ॥ तस्यदर्पंबलंयत्नंनाशयामिदुरात्मनः ॥ १६ ॥ इत्युक्तस्तुतयारामवसिष्ठस्तुमहायशाः ॥ सृजस्वेतित दोवाचबलंपरबलार्दनम् ॥ १७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासुरभिःसासृजत्तदा ॥ तस्याहुंभारवोत्सृष्टाःपह्लवाःशतशोनृप ॥ १८ ॥ नाशयंतिबलंसर्वं विश्वामित्रस्यपश्यतः ॥ सराजापरमक्रुद्धःक्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ १९ पह्लवान्नाशयामासशस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ विश्वामित्रार्दितान्दृष्ट्वापह्लवाञ्छत शस्तदा ॥ २० ॥ भूयएवासृजद्घोराञ्छकान्यवनमिश्रितान् ॥ तैरासीत्संवृताभूमिःशकैर्यवनमिश्रितैः ॥ २१ ॥ प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिंजल्क सन्निभैः ॥ तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णांबरावृतैः ॥ २२ ॥ निर्दग्धंतद्बलंसर्वंप्रदीप्तैरिवपावकैः ॥ ततोस्त्राणिमहातेजाविश्वामित्रोमुमोचह ॥ ॥ २३ ॥ तैस्तेयवनकांबोजाबर्वराश्चाकुलीकृताः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये चतुर्विंशतिसा० आदिकाव्ये बालकांडे चतुष्पंचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वाविश्वामित्रास्त्रमोहितान् ॥ वसिष्ठश्चोदयामासकामधुक्सृजयोगतः ॥ १ ॥ तस्याहुंकारतो जाताःकांबोजारविसन्निभाः ॥ ऊधसस्त्वथसंभूताबर्बराःशस्त्रपाणयः ॥ २ ॥ योनिदेशाच्चयवनाःशकृद्देशाच्छकाःस्मृताः ॥ रोमकूपेषुम्लेच्छा श्चहारीताःसकिरातकाः ॥ ३ ॥ तैस्तन्निषूदितंसर्वंविश्वामित्रस्यतत्क्षणात् ॥ सपदातिगजं साश्वंसरथंरघुनंदन ॥ ४ ॥ दृष्ट्वानिषूदितंसैन्यंव सिष्ठेनमहात्मना ॥ विश्वामित्रसुतानांतुशतंनानाविधायुधम् ॥ ५ ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धंवसिष्ठंजपतांवरम् ॥ हुंकारेणैवतान्सर्वान्निर्ददाह महानृषिः ॥ ६ ॥ तेसाश्वरथपादातावसिष्ठेनमहात्मना ॥ भस्मीकृतामुहूर्तेनविश्वामित्रसुतास्तथा ॥ ७ ॥ दृष्ट्वाविनाशितान्सर्वान्बलंचसु महायशाः ॥ सव्रीडंचिंतयाविष्टोविश्वामित्रोभवत्तदा ॥ ८ ॥

चतुष्पंचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ आकुलान् पलायमानान् । कामधुगिति । संबोधनम् । योगतः योगमहिम्ना ॥ १ ॥ २ ॥ रोमकूपेषु रोमकूपेभ्यः म्लेच्छहारीतकिराताः जातिविशेषाः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रस्य तत् सैन्यम् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रसुतानां शतम् ऋषिरेव धेनोर्बलम् अतः अयमेव नाशनीय इत्याशयेन वसिष्ठमभ्यधावत् । हुंकारेण तपोबलसंभृतेन । क्षत्रियत्वेपि पृथिवीपतित्वाभावात्तद्वधे अल्पप्रायश्चित्तम् । आततायित्वाच्चेति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ भस्मीकृता मूहूर्तेनेति । अपवर्गे तृतीया मासेनानुवाकोऽधीत इतिवत् ॥ ७ ॥ सर्वान् पुत्रान् । सव्रीडमिति । क्रियाविशेषणम् ॥ ८ ॥

१ अत्र सर्गे कपुस्तकादर्धश्लोकोधिकः ।

निर्वेगत्वे समुद्रोपमा । निष्प्रभत्वे इतरे उपमे । उपरक्तो राहुग्रस्तः ॥ ९ ॥ हतसर्वबलोत्साहः सर्वाणि बलानि शारीरबौद्धास्त्रादीनि तज्जन्योत्साहहीनः । निर्वेदं सर्वत्र निष्फलत्वबुद्धिजं चित्तखेदम् ॥ १० ॥ एकम् । अवशिष्टमिति शेषः । राज्याय राज्य रक्षितुं पृथिवीं क्षत्रधर्मेण पालयेति नियुज्येत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ दर्शयामास । आत्मानमिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ साक्षादुपकारकाणि अगानि । आरात् उपकारकाणि उपांगानि । मंत्राः उपनिषदः । समाहारद्वंद्वे द्वन्द्वाच्चुदेति टच् । तेन सहितो धनुर्वेद इत्यर्थः । रहस्यम् आचार्यमुखैकगम्यं विद्याजातम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रसादात् । न तूपदेशापेक्षेति भावः ॥ १८ ॥ क्षत्रियत्वात् सहज एव दर्पः । नरः पूर्ति॰ अस्त्रलाभात् ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ यैः अस्त्रैः । अस्त्रतेजसा स्वीयतेजसा तपोवनं निर्दग्धं भवेत् तानि अस्त्राणि

समुद्रइवनिर्वेगोभग्नदंष्ट्रइवोरगः ॥ उपरक्तइवादित्यःसद्योनिष्प्रभतांगतः ॥ ९ ॥ हतपुत्रबलोदीनोलूनपक्षइवद्विजः ॥ हतसर्वबलोत्साहोनिर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥ सपुत्रमेकंराज्यायपालयेतिनियुज्यच ॥ पृथिवींक्षत्रधर्मेणवनमेवाभ्यपद्यत ॥ ११ ॥ सगत्वाहिमवत्पार्श्वेकिन्नरोरगसेविते ॥ महादेवप्रसादार्थंतपस्तेपेमहातपाः ॥ १२ ॥ केनचित्त्वथकालेनदेवेशोवृषभध्वजः ॥ दर्शयामासवरदोविश्वामित्रंमहामुनिम् ॥ १३ ॥ किमर्थंतप्यसेराजन्ब्रूहियत्तेविवक्षितम् ॥ वरदोस्मिवरोयस्तेकांक्षितःसोभिधीयताम् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तुदेवेनविश्वामित्रोमहातपाः ॥ प्रणिपत्यमहादेवंविश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १५ ॥ यदितुष्टोमहादेवधनुर्वेदोममानघ ॥ सांगोपांगोपनिषदःसरहस्यःप्रदीयताम् ॥ १६ ॥ यानिदेवेषुचास्त्राणिदानवेषुमहर्षिषु ॥ गंधर्वयक्षरक्षःसुप्रतिभांतुममानघ ॥ १७ ॥ तवप्रसादाद्भवतुदेवदेवममेप्सितम् ॥ एवमस्त्वितिदेवेशोवाक्यमुक्त्वागतस्तदा ॥ १८ ॥ प्राप्यचास्त्राणिदेवेशाद्विश्वामित्रोमहाबलः ॥ दर्पेणमहतायुक्तोदर्पपूर्णोभवत्तदा ॥ १९ ॥ विवर्धमानोवीर्येण समुद्रइवपर्वणि ॥ हतंमेनेतदारामवसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २० ॥ ततोगत्वाश्रमपदंमुमोचास्त्राणिपार्थिवः ॥ यैस्तत्तपोवनंनामनिर्दग्धंचास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥ उदीर्यमाणमस्त्रंतद्विश्वामित्रस्यधीमतः ॥ दृष्ट्वाविप्रद्रुताभीतामुनयःशतशोदिशः ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्यचयेशिष्यायेचवैमृगपक्षिणः ॥ विद्रवंतिभयाद्भीतानानादिग्भ्यःसहस्रशः ॥ २३ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदंशून्यमासीन्महात्मनः ॥ मुहूर्तमिवनिःशब्दमासीदिरिणसन्निभम् ॥ २४ ॥ वदतोवैवसिष्ठस्यमाभैरितिर्मुहुर्मुहुः ॥ नाशयाम्यद्यगाधेयंनीहारमिवभास्करः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वामहातेजावसिष्ठोजपतांवरः ॥ विश्वामित्रं तदावाक्यंसरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ आश्रमंचिरसंवृद्धंयद्विनाशितवानसि ॥ दुराचारोहियन्मूढस्तस्मात्त्वंनभविष्यसि ॥ २७ ॥

मुमोच मुमुचे इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ विश्वामित्रस्य । शेषे षष्ठी । तेन उदीर्यमाणं विसृज्यमानम् ॥ २२ ॥ भयात्॰ भयहेतोः अस्त्रजलात् । नानादिग्भ्यः । व्यत्ययेन द्वितीयार्थे चतुर्थी पचमी वा । शून्य सर्वप्राणिपलायनात् । अत एव निःशब्दमिव । इरिणम् ऊपरम् । निर्वृक्षनिर्मानुपकांतारसदृशमिति यावत् । वदतो वै वदतोपीत्यर्थः । तादृशस्यापि वसिष्ठस्य वचनम् । अनादृत्य दुद्रुवुरित्यर्थः । ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा । पलायमानप्राणिजात प्रतीति शेषः । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ २६ ॥ यत् यस्मात् मे आश्रम विनाशितवानसि--यत् यस्माच्च । हि प्रसिद्ध दुराचारो मूढः त्व-तस्मान्न भवि

॥ इति श्रीमद्रामाभिरामे [illegible] बालकांडे [illegible] ॥ ५५ ॥ इत्युक्त्वा । परमक्रुद्धः इत्यादि । दरमानः ॥ २८ ॥ तथाविति शेषः । दंडमुद्यम्य । यमदंडमिव अपर वसिष्ठः क्रोधात् कालाग्निरिव विधूमः ॥२७॥ नश्यसीत्यर्थः [illegible]

[illegible] न [illegible] स्थितो [illegible] । भावमाह प्रति [illegible] तिष्ठतिष्ठेति भीषयन् प्रति ॥ १॥२ ॥ एवमुक्तः न भविष्यसीत्युक्तः ॥ ७ ॥

इति ॥ ८ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ५ ॥ आदिकाव्ये बालकांडे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ शातमासीत् गाधिपुत्रस्य आग्नेय ब्रह्मदंडेन वसिष्ठस्य तस्य स्थितस्य क्षत्रियपांसनेत्युक्त्वा ॥ ४ ॥ ३ ॥ दर्पम् तव ते तत्प्रतिजं शस्त्र अस्त्ररूपं यत् लब्ध

इत्युक्त्वापरमक्रुद्धोदंडमुद्यम्यसत्वरः ॥ विधूमइवकालाग्निर्यमदंडमिवापरम् ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतु
र्विंशतिसा० बालकांडे पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ एवमुक्तोवसिष्ठेनविश्वामित्रोमहाबलः ॥ आग्नेयमस्त्रमुद्दिश्यतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ १ ॥
ब्रह्मदंडंसमुद्यम्यकालदंडमिवापरम् ॥ वसिष्ठोभगवान्क्रोधादिदंवचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षत्रबंधोस्थितोस्म्येषयद्बलंतद्विदर्शय ॥ [illegible]
तेदर्पंशस्त्रस्यतवगाधिज ॥ ३ ॥ क्वचतेक्षत्रियबलंक्वचब्रह्मबलंमहत् ॥ पश्यब्रह्मबलंदिव्यंममक्षत्रियपांसन ॥ ४ ॥ तस्यास्त्रंगाधिपुत्रस्यघोरम्
आग्नेयमुत्तमम् ॥ ब्रह्मदंडेनतच्छांतमग्नेर्वेगइवांभसा ॥ ५ ॥ वारुणंचैवरौद्रंचऐंद्रंपाशुपततथा ॥ ऐषीकंचापिचिक्षेपकुपितोगाधिनंदनः ॥ ६ ॥
मानवंमोहनंचैवगांधर्वंस्वापनंतथा ॥ जृंभणंमोहनंचैवसंतापनविलापने ॥ ७ ॥ शोषणंदारणंचैववज्रमस्त्रंसुदुर्जयम् ॥ ब्रह्मपाशंकालपाशंवारुणं
पाशमेवच ॥ ८ ॥ पिनाकमस्त्रंदयितंशुष्कार्द्रेअशनीतथा ॥ दंडास्त्रमथपैशाचंक्रौंचमस्त्रंतथैवच ॥ ९ ॥ धर्मचक्रंकालचक्रंविष्णुचक्रंतथैवच ॥
वायव्यंमथनंचैवअस्त्रंहयशिरस्तथा ॥ १० ॥ शक्तिद्वयंचचिक्षेपकंकालंमुसलंतथा ॥ वैद्याधरंमहास्त्रंचकालास्त्रमथदारुणम् ॥ ११ ॥ त्रिशूलम
स्त्रंघोरंचकापालमथकंकणम् ॥ एतान्यस्त्राणिचिक्षेपसर्वाणिरघुनंदन ॥ १२ ॥ वसिष्ठेजपतांश्रेष्ठेतदद्भुतमिवाभवत् ॥ तानिसर्वाणिदंडेनग्रसते
ब्रह्मणःसुतः ॥ १३ ॥ तेषुशांतेषुब्रह्मास्त्रंक्षिप्तवान्गाधिनंदन ॥ तदस्त्रमुद्यतंदृष्ट्वादेवाःसाग्निपुरोगमाः ॥ १४ ॥ देवर्षयश्चसंभ्रांतागंधर्वाःसमहो
रगाः ॥ त्रैलोक्यमासीत्संत्रस्तंब्रह्मास्त्रेसमुदीरिते ॥ १५ ॥ तदप्यस्त्रंमहाघोरंब्राह्मंब्राह्मेणतेजसा ॥ वसिष्ठोग्रसतेसर्वंब्रह्मदंडेनराघव ॥ १६ ॥
ब्रह्मास्त्रंग्रसमानस्यवसिष्ठस्यमहात्मनः ॥ त्रैलोक्यमोहनंरौद्रंरूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १७ ॥ रोमकूपेषुसर्वेषुवसिष्ठस्यमहात्मनः ॥ मरीच्यइव
निष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः ॥ १८ ॥

॥ १५ ॥ समुदीरिते प्रयुक्ते ॥ १४ ॥ अग्निपुरोगमाः वायुः तत्सहितः अग्निसहितो वायुः पुरोगमो येषां युद्ध इति वा ॥ १३ ॥ ग्रसते स्म ॥ १२ ॥ ११ ॥ १० ॥ ९ ॥ शिवस्येति शेषः । तम्

त्रैलोक्यमोहनं भयाभिलोकीचित्तमूर्च्छा ॥ १६ ॥ भावः साध्यत्वादिति ब्राह्मतेजःशमनस्य ब्राह्मेणैव तेजसा ॥ स्मेत्यन्वयः ग्रसते करधृतेन ब्रह्मदंडेन युक्तेन तेजसा ब्रह्मविद्याभ्यासजेन तेजसा ब्राह्मेण

। त्रिस्फुलिंगाः मरीच्यः रोमकूपेभ्यः रोमकूपेषु । रोमेत्यादि । उपपादयति रौद्रदारुणत्वे ॥ १७ ॥ तुल्योर्थः । पाठांतरम् घोरमिति । नृसिंहवीरभद्रादिवत् दुर्दर्शं सुदारुणं । भयदम् स्मरणेपि रौद्रं । करम्

१ अत्र सर्गे कपुस्तके एकश्लोकोधिकः ।

ऋषेः विश्वामित्रब्रह्मास्त्राकुलत्वात् । धूम्राकुलार्चिष्ममोर्विशेषणम् ॥ १८ ॥ विधूमः कालाग्निरिव ब्रह्मदण्डश्च प्राज्वलत् । तत्समर्पितब्रह्मतेजसेति भावः ॥ १९ ॥ ततः अस्तुवन् साधुसाध्वित्युपश्लोकितवत । हे ब्रह्मन् ते बलम् अमोघम् अस्तु अरातौ अविसर्जनेन अक्षीणम् अस्तु । प्रतिब्रह्मास्त्रं मा प्रयुक्ष्वेति यावत् । पारक्य तेजः स्वतेजसा सहजेन धारय विलाप्यैकीकुरु ॥ २० ॥ नन्वरौ स्थिते कथमप्रतियोगेत आह । निगृहीत इति । ब्रह्मास्त्रग्रासेन नष्टसामर्थ्यः स्वत एव मृतप्रायो जात इत्यर्थः ॥ २१ ॥ शम चक्रे प्रतियोगतः अरातिनाशनादुपरत इत्यर्थः । विनिकृतः निरस्तसर्वशक्तिः ॥ २२ ॥ क्षत्रियबल धिक् केवल निंद्य बलमित्यर्थः । ब्रह्मतेजोबल प्रशस्त बलम् ॥ २३ ॥ प्रसन्नेंद्रियमानसः । परित्यक्तक्षत्रस्वभाव इति यावत् ॥ २४ ॥ वैरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये

प्राज्वलद्ब्रह्मदंडश्चवसिष्ठस्यकरोद्यतः ॥ विधूमइवकालाग्निर्यमदंडइवापरः ॥ १९ ॥ ततोऽस्तुवन्मुनिगणावसिष्ठंजपतांवरम् ॥ अमोघंतेबलं
ब्रह्मंस्तेजोधारयतेजसा ॥ २० ॥ निगृहीतस्त्वयाब्रह्मन्विश्वामित्रोमहाबलः ॥ प्रसीदजपतांश्रेष्ठलोकाःसंतुगतव्यथाः ॥ २१ ॥ एवमुक्तोमहा
तेजाःशमंचक्रेमहातपाः ॥ विश्वामित्रोविनिकृतोविनिःश्वस्येदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ धिग्बलंक्षत्रियबलंब्रह्मतेजोबलंबलम् ॥ एकेनब्रह्मदंडेनसर्वा
स्त्राणिहतानिमे ॥ २३ ॥ तदेतत्प्रसमीक्ष्याहंप्रसन्नेंद्रियमानसः ॥ तपोमहत्समास्थास्येयद्वैब्रह्मत्वकारणम् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ततःसंतप्तहृदयःस्मरन्निग्रहमात्मनः ॥ विनिःश्वस्यविनिः
श्वस्यकृतवैरोमहात्मना ॥ १ ॥ सदक्षिणांदिशंगत्वामहिष्यासहराघव ॥ ततापपरमंघोरंविश्वामित्रोमहातपाः ॥ २ ॥ फलमूलाशनोदांतश्चचा
रपरमंतपः ॥ अथास्यजज्ञिरेपुत्राःसत्यधर्मपरायणाः ॥ ३ ॥ हविष्यंदोमधुष्यंदोदृढनेत्रोमहारथः ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुब्रह्मालोकपितामहः ॥ ४ ॥
अब्रवीन्मधुरंवाक्यंविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ जिताराजर्षिलोकास्तेतपसाकुशिकात्मज ॥ ५ ॥ अनेनतपसात्वांहिराजर्षिरितिविद्महे ॥ एवमुक्त्वा
महातेजाजगामसहदेवतैः ॥ ६ ॥ त्रिविष्टपंब्रह्मलोकंलोकानांपरमेश्वरः ॥ विश्वामित्रोपितच्छ्रुत्वाह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः ॥ ७ ॥ दुःखेनमहता
विष्टःसमन्युरिदमब्रवीत् ॥ तपश्चसुमहत्तप्तंराजर्षिरितिमांविदुः ॥ ८ ॥ देवाःसर्षिगणाःसर्वेनास्तिमन्येतपःफलम् ॥ एवंनिश्चित्यमनसाभूय
एवमहातपाः ॥ ९ ॥ तपश्चचारधर्मात्माकाकुत्स्थपरमात्मवान् ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुसत्यवादीजितेंद्रियः ॥ १० ॥ त्रिशंकुरितिविख्यातइक्ष्वाकुकुल
वर्धनः ॥ तस्यबुद्धिःसमुत्पन्नायजेयमितिराघव ॥ ११ ॥ गच्छेयंस्वशरीरेणदेवतानांपरांगतिम् ॥ वसिष्ठंससमाहूयकथयामासचिंतितम् ॥ १२ ॥

बालकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ तत इति । कृतवैर इति । इदमेव तपोनाशकमस्य ॥ १ ॥ ताताप तपश्चकारेत्यर्थः ॥ २ ॥ तपसो घोरत्वं दर्शयति । फलेत्यादि । दांतः जितेंद्रियः । पुत्राः हविष्यदादयः ॥ ३ ॥ अर्वाचीनत्वाय ब्रह्मविद्यया तपःकरणात्तदधिदैवतत्वात् ब्रह्माब्रवीत् ॥ देवैः सह त्रिविष्टप स्वर्ग गत्वा तदनु स्व लोकं गत. । लोकानां सूरादीनाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ समन्युः सदैन्यः स्व प्रत्येव इद वचः सुमहति तपसि कृतेपि सर्षिगणाः देवाः मा राजर्षिरित्येव विदुः अवगच्छंति । तस्मादस्य तपसस्तद्ब्राह्मणत्व फल नास्ति न मन्वतीति मन्ये ॥ ८ ॥ ९ ॥ परमात्मवान् परमात्मध्यानवान् परमधीरश्च ॥ १० ॥ ११ ॥ गच्छेयम् । यज्ञबलेनेति शेषः । देवतानां परा गतिः स्वर्गः ॥ १२ ॥

अशक्यत्वकथनपूर्वकं प्रत्याख्यानबीजं च प्रसिद्ध त्रिशङ्कुत्वमेवेति पुराणेषु स्पष्टम् ॥ १३ ॥ तत्कर्म सशरीरस्वर्गप्रापकयज्ञकर्म । तस्य वसिष्ठस्य पुत्रा' यत्र तेपिरे । तत्र गत्वेति शेष' । तस्य पुत्रान् गतः प्राप्तः ॥ १४ ॥ शतशब्देन स्वावयवगतबहुत्वेन बहुवचन न । अनभिधानात् । शतशब्दः सख्यावाची सख्येयवाची च विंशत्यादिवत् । अत्र तु सख्येयवाची । शत वसिष्ठपुत्रान् शतसख्याकानित्यर्थः । अत्रावयवप्राधान्येन तद्बहुत्वेन बहुवचन प्राप्त—तदनभिधानान्न भवति एकवचनमेव भवति । यथा विंशतिर्ब्राह्मणा' । सख्यावाचिनोपि एकवचन ब्राह्मणाना शतमिति यथा । अतः वसिष्ठपुत्रानित्यनेन च सामानाधिकरण्यम् ॥ १५ ॥ ह्रिया तत्पितृकृतप्रत्याख्यानजया ॥ १६ ॥ महात्मान इति । द्वितीयार्थे महात्मान इत्यार्षम् । शरण्यान् । रक्षणसमर्थान् शरण गतः अन्येषा रक्ष्याणा शरण गतोपि शरणत्व

अशक्यमितिचाप्युक्तोवसिष्ठेनमहात्मना ॥ प्रत्याख्यातोवसिष्ठेनसययौदक्षिणांदिशम् ॥ १३ ॥ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थंपुत्रांस्तस्यगतोनृपः ॥ वासिष्ठादीर्घतपसस्तपोयत्रहितेपिरे ॥ १४ ॥ त्रिशंकुस्तुमहातेजाःशतंपरमभास्वरम् ॥ वसिष्ठपुत्रान्ददृशेतप्यमानान्मनस्विनः ॥ १५ ॥ सोभिगम्यमहात्मानःसर्वानेवगुरोःसुतान् ॥ अभिवाद्यानुपूर्व्येणह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः ॥ १६ ॥ अब्रवीत्समहात्मानः सर्वानेवकृतांजलिः ॥ शरणंवःप्रपन्नोहंशरण्याञ्छरणंगतः ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यातोहिभद्रंवोवसिष्ठेनमहात्मना ॥ यष्टुकामोमहायज्ञंतदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १८ ॥ गुरुपुत्रा नहंसर्वान्नमस्कृत्यप्रसादये ॥ शिरसाप्रणतोयाचेब्राह्मणांस्तपसिस्थितान् ॥ १९ ॥ तेमांभवंतःसिद्ध्यर्थंयाजयंतुसमाहिताः ॥ सशरीरोयथा हंवैदेवलोकमवाप्नुयाम् ॥ २० ॥ प्रत्याख्यातोवसिष्ठेनगतिमन्यांतपोधनाः ॥ गुरुपुत्रानृतेसर्वान्नाहपश्यामिकांचन ॥ २१ ॥ (इक्ष्वाकूणांहि सर्वेषांपुरोधाः परमागतिः ॥ तस्मादनंतरंसर्वेभवंतोदैवतंमम ॥ २२ ॥) ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ततस्त्रिशंकोर्वचनंश्रुत्वाक्रोधसमन्वितम् ॥ ऋषिपुत्रशतंरामराजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रत्याख्यातो सिदुर्मेधोगुरुणासत्यवादिना ॥ तंकथंसमतिक्रम्यशाखांतरमुपेयिवान् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांपुरोधाःपरमागतिः ॥ नचातिक्रमितुंशक्यं वचनंसत्यवादिनः ॥ ३ ॥ अशक्यमितिसोवाचवसिष्ठोभगवानृषिः ॥ तवयंवैसमाहर्तुंकर्तुंशक्ताःकथंचन ॥ ४ ॥ बालिशस्त्वंनरश्रेष्ठगम्यतां स्वपुरंपुनः ॥ याजनेभगवाञ्छक्तस्त्रैलोक्यस्यापिपार्थिव ॥ ५ ॥

प्राप्तोपीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ब्राह्मणान् अन्वर्थब्राह्मणान् ॥ १९ ॥ सिद्ध्यर्थं सशरीरस्वर्गगमनसिद्ध्यर्थम् ॥ २० ॥ गुरुपुत्रानृते तान्विना अन्यां कांचन गतिमह न पश्यामीत्यन्वयः ॥ २१ ॥ ॥ अय श्लोकः प्रक्षिप्त इति कतकस्वरसः । तस्मात् इक्ष्वाकूणां परमगतिरूपात्पुरोधसो वसिष्ठादनतरमित्यर्थः ॥ २२ ॥ रेफैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे सप्तपचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ छ ॥ क्रोधसमन्वितमिति । ऋषिपुत्रशतविशेषणम् ॥ १ ॥ दुर्मेधः दुर्बुद्धे । शाखांतर याजनादिना रक्षकांतरम् ॥ २ ॥ न चातिक्रमितु शक्यम् । इक्ष्वाकुभिरिति शेषः ॥ ३ ॥ सोवाचेति । सोि लोपे चेदिति साधु । त क्रतु यमशक्यमित्युवाच त यज्ञमित्यर्थः । कथचन कथमपि न शक्ता इत्यर्थः ॥ ४ ॥ बालिशः अज्ञः । त्रैलोक्यस्यापि सिद्ध्यर्थं

१ अय श्लोकः प्रक्षिप्त इति कतक. । २ कपुस्तके कतकस्वरसात् ।

याजने इत्यर्थः । भगवान् वसिष्ठः ॥ ५ ॥ अवमान तेनासाध्यतयोक्तार्थस्य साधनरूपम् ॥ ६ ॥ एतान् वासिष्ठान् ॥ ७ ॥ अन्यां गति याजकांतरम् । घोराभिसहित घोराभिप्रायसयुक्तम् । कुलगुर्वतिक्रमेण अन्याश्रयस्य कुलनाशहेतुतया तदभिप्रायस्य घोरत्वम् ॥ ८ ॥ चडालत्वं गमिष्यसीति शेपुरिति योजना । तादृशपापिष्ठदर्शनस्य पापजनकत्वात्स्वस्वाश्रमप्रवेशस्तेषाम् ॥ ९ ॥ परुषो रूक्षांगः । ध्वस्तमूर्धजः खर्वकेशः ॥ १० ॥ चिता श्मशान तत्र भवं पुष्पभस्मादि माल्यांगरागं यस्य । अयोविकारः आयस तदाभरणः । त्यज्य त्यक्त्वा ॥ ११ ॥ अनुगामिनः सहगताः प्राद्रवन् त त्यक्त्वा गताः । परमात्मवान् धीरः ॥ १२ ॥ दह्यमान इति । अस्य दुःखेनेत्यादिः । विश्वामित्र जगामेति पूर्वेणान्वयः । वसिष्ठवैरित्वात् विफलीकृत वसिष्ठतत्पुत्रैर्विनाशितैहिकामुष्मिकार्थम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ यः त्वं

अवमानंकथंकर्तुंतस्यशक्ष्यामहेवयम् ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वाक्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ ६ ॥ सराजापुनरेवैतानिदंवचनमब्रवीत् ॥ प्रत्याख्यातोभगवतागुरुपुत्रैस्तथैवहि ॥ ७ ॥ अन्यांगतिंगमिष्यामिस्वस्तिवोस्तुतपोधनाः ॥ ऋषिपुत्रास्तुतच्छ्रुत्वावाक्यंघोराभिसंहितम् ॥ ८ ॥ शेपुःपरमसंक्रुद्धाश्चंडालत्वंगमिष्यसि ॥ इत्युक्त्वातेमहात्मानोविविशुःस्वंस्वमाश्रमम् ॥ ९ ॥ अथरात्र्यांव्यतीतायांराजाचंडालतांगतः ॥ नीलवस्त्रधरोनीलःपुरुषोध्वस्तमूर्धजः ॥ १० ॥ चित्यमाल्यांगरागश्चआयसाभरणोऽभवत् ॥ तंदृष्ट्वामंत्रिणःसर्वेत्यज्यचंडालरूपिणम् ॥ ११ ॥ प्राद्रवन्सहितारामपौरायेस्यानुगामिनः ॥ एकोहिराजाकाकुत्स्थजगामपरमात्मवान् ॥ १२ ॥ दह्यमानोदिवारात्रंविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ विश्वामित्रस्तुतंदृष्ट्वाराजानंविफलीकृतम् ॥ १३ ॥ चंडालरूपिणं राममुनिःकारुण्यमागतः ॥ कारुण्यात्समहातेजावाक्यंपरमधार्मिकः ॥ १४ ॥ इदंजगादभद्रंतेराजानंघोरदर्शनम् ॥ किमागमनकार्यंतेराजपुत्रमहाबल ॥ १५ ॥ अयोध्याधिपतेवीरशापाच्चंडालतांगतः ॥ अथतद्वाक्यमाकर्ण्यराजाचंडालतांगतः ॥ १६ ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदम् ॥ प्रत्याख्यातोस्मिगुरुणागुरुपुत्रैस्तथैवच ॥ १७ ॥ अनवाप्यैवतंकामंमयाप्राप्तोविपर्ययः ॥ सशरीरोदिवंयायामितिमेसौम्यदर्शन ॥ १८ ॥ मयाचेष्टंक्रतुशतंतच्चनावाप्यतेफलम् ॥ अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्येकदाचन ॥ १९ ॥ कृच्छ्रेष्वपिगतःसौम्यक्षत्रधर्मेणतेशपे ॥ यज्ञैर्बहुविधैरिष्टंप्रजाधर्मेणपालिताः ॥ २० ॥ गुरवश्चमहात्मानःशीलवृत्तेनतोषिताः ॥ धर्मेप्रयतमानस्ययज्ञंचाहर्तुमिच्छतः ॥ २१ ॥ परितोषंनगच्छंतिगुरवोमुनिपुंगव ॥ दैवमेवपरंमन्येपौरुषंतुनिरर्थकम् ॥ २२ ॥

शापाच्चडालतां गतः तस्य ते इहागमनकार्यं किमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ य काममुद्दिश्य गतः त काममनवाप्य । नैतावदेव । अपि तु विपर्ययः जातिभ्रशः एव वेषरूपः । काममाह । सशरीर इत्यादि । इतीति । अस्य काम इति शेषः । सौम्यदर्शनेति । सबोधनम् ॥ १८ ॥ तच्च तथापि तत्फल सशरीरस्वर्गप्राप्तिरूपं नावाप्यत इत्यन्वयः । क्रतुशतं न कृत त्वयेति चेत्तत्राह । अनृतमिति । कृच्छ्रेष्वपि गतोऽनृतं न वक्ष्ये इत्यन्वयः । क्षत्रधर्मेण तत्साक्षितया ॥ १९ ॥ २० ॥ शीलं [illegible]गुणः । वृत्तम् आचारः । इच्छतः । ममेति शेषः ॥ २१ ॥ न गच्छति न गच्छति स्म । यदेवम् अतो दैवमेव

प्रारब्धफलमदृष्टमेव परं श्रेष्ठ हिताहितप्रापणे । पौरुषम् इदानींतनधर्मानुष्ठान निरर्थकम् । प्रारब्धतिरस्कारे दुर्बलमित्यर्थः ॥ २२ ॥ दैवम् उक्तम् । आक्रम्यते अभिभूयते । परमा गतिः साक्षादितरतिरस्कारेण ऐहिकसुखदुःखदम् । प्रसादं दैवानुकूल्यसमर्थं त्वदीय प्रसादम् इच्छतः मे प्रसादं कर्तुम् अर्हसि । दैवेनोपहत निरस्कृतम् इहानुष्ठीयमान कर्म यस्य ॥ २३ ॥ २४ ॥ वीरैर्मान: । इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे अष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ उक्तेति ॥ १ ॥ २ ॥ यज्ञसाह्यं यज्ञसाहाय्यम् ॥ ३ ॥ अनेन रूपेण गुरुपुत्रशापकृतेन चडालरूपेण । ऋषिशापस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् । गमिष्यसि । स्वर्गमिति शेषः । जातिचंडालत्वाभावाच्च यज्ञप्रवृत्तिः ॥ ४ ॥ हरतप्राप्तम् अनायासलभ्यम् । तत्र हेतुः-यस्त्वमित्यादि ॥ ५ ॥ यज्ञसंभारकारणात्

दैवेनाक्रम्यतेसर्वंदैवंहिपरमागतिः ॥तस्यमेपरमार्तस्यप्रसादमभिकांक्षतः ॥ कर्तुमर्हसिभद्रंतेदैवोपहतकर्मणः ॥ २३ ॥ नान्यांगतिंगमिष्यामिना
न्यच्छरणमस्तिमे ॥ दैवंपुरुषकारेणनिवर्तयितुमर्हसि ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे
अष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ उक्तवाक्यंतुराजानंकृपयाकुशिकात्मजः ॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंसाक्षाच्चंडालतांगतम् ॥ १ ॥ इक्ष्वाकोस्वागतं
वत्सजानामित्वांसुधार्मिकम् ॥ शरणंते प्रदास्यामिमाभैषीर्नृपपुंगव ॥ २ ॥ अहमामंत्रयेसर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः । यज्ञसाह्यकरान्राजंस्ततोय
क्ष्यसिनिर्वृतः ॥ ३ ॥ गुरुशापकृतंरूपंयदिदंत्वयिवर्तते ॥ अनेनसहरूपेणसशरीरोगमिष्यसि ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तमहंमन्येस्वर्गंतवनराधिप ॥
यस्त्वंकौशिकमागम्यशरण्यंशरणागतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाःपुत्रान्परमधार्मिकान् ॥ व्यादिदेशमहाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ॥ ६ ॥
सर्वाञ्छिष्यान्समाहूयवाक्यमेतदुवाचह ॥ सर्वानृषीन्सवासिष्ठानानयध्वंममाज्ञया ॥ ७ ॥ सशिष्यान्सुहृदश्चैवसर्त्विजःसुबहुश्रुतान् ॥ यद
न्योवचनंब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः ॥ ८ ॥ तत्सर्वमखिलेनोक्तंममाख्येयमनादृतम् ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वादिशोजग्मुस्तदाज्ञया ॥ ९ ॥
आजग्मुरथदेशेभ्यःसर्वेभ्योब्रह्मवादिनः ॥ तेचशिष्याःसमागम्यमुनिंज्वलिततेजसम् ॥ १० ॥ ऊचुश्चवचनंसर्वंसर्वेषांब्रह्मवादिनाम् ॥ श्रुत्वा
तेवचनंसर्वेसमायांतिद्विजातयः ॥ ११ ॥ सर्वदेशेषुचागच्छन्वर्जयित्वामहोदयम् ॥ वासिष्ठंयच्छतंसर्वंक्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ १२ ॥ य
थाहवचनंसर्वंशृणुत्वंमुनिपुंगव ॥ क्षत्रियोयाजकोयस्यचंडालस्यविशेषतः ॥ १३ ॥ कथंसदसिभोक्तारोहविस्तस्यसुरर्षयः ॥ ब्राह्मणावाम
हात्मानोभुक्त्वाचांडालभोजनम् ॥ १४ ॥

यज्ञसामग्रीसंपादनार्थम् ॥ ६ ॥ शिष्याणाम् ऋष्यानयने आज्ञा ॥ ७ ॥ सुहृदः स्वस्य स्वस्वऋत्विक्सहितान् । तद्विशेषण-सुबहुश्रुतानिति । यदिति । आहूतः अन्यो वा अनादृतम् उपेक्षारूपं चंडालयाजनरूप निंदात्मक वा यद्वाक्यं ब्रूयात् तत्सर्वम् उक्तम् अखिलेन मम आख्येयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ते तव ॥ ११ ॥ सर्वदेशेष्विति । अस्य स्थिता इति शेषः । आगच्छन्निति । अस्य केचिदिति शेषः । महोदय तन्नामानमृषि वासिष्ठं यच्छतं सर्वं तत्र वर्जयित्वेति योजना । तद्वासिष्ठशत क्रोधपर्याकुलाक्षर यथा येन प्रकारेण वचनमाह तन्मर्वं शृण्वित्यर्थः । क्षत्रिय इत्यादि । ब्राह्मणस्यैव याजनाधिकारात् चडालस्य यज्ञेऽनधिकाराच्च ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुराणां देवतात्वेन भोक्तृत्वम् । ऋत्विक्त्वेन यज्ञशिष्टभोक्तृत्वम् ॥ १४ ॥

पालिता इति । व्यंग्योक्तिः । वचननैष्ठुर्यम् । अर्शआद्यजंतम् । नैष्ठुर्यवद्वचनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ वासिष्ठा इति । आधयर्थ पूर्वान्वयि । सहमहोदयाः महोदयेन सहिताः ॥ १६ ॥ अदुष्टत्वे हेतुः तप उग्रमिति । तपस्तेजसा क्षत्रियस्य चंडालयाचनमपि न दोषायेति ज्ञात्वापि यत् दूषयंति स्म तस्मात्—भस्मीभूता इत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥ सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि । मृतपाः शवव स्त्रादिहारिणः । मुष्टिका नाम तन्नामानः इदानीं डोंबा इति प्रसिद्धाः ॥ १९ ॥ विकृताः विकृतव्यापाराः । विरूपाः विकृताकाराः । अदूष्य ह्यदूषयदिति । प्राग्वत् ॥ २० ॥ प्राणातिपातनिरतः प्राणिनां प्राणनाशोद्यतः । अनुक्रोशः दया ॥ २१ ॥ वर्तयिष्यति प्राप्स्यति ॥ अत्रेद बोध्य—क्षत्रियत्वेपि याजने प्रवृत्तिः—तत्रापि शापदूषितचंडालयाजने प्रवृत्तिः—ब्राह्मणेषु वासिष्ठेषु वधादिकृच्छापकृत्याप्रवृत्तिः—एतत्सर्वं ब्राह्मणत्वेच्छया प्रवर्तमानतपतो विनाशाय दैवकृतमिति ॥ २२ ॥ खैरमानः ॥ ॥ इति श्री० श्रीरा० रामा० रा० वा० आ० बाल० एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ज्ञात्वा योगबलेन

कथंस्वर्गंगमिष्यंतिविश्वामित्रेणपालिताः ॥ एतद्वचननैष्ठुर्यमूचुःसंरक्तलोचनाः ॥ १५ ॥ वासिष्ठामुनिशार्दूलसर्वेसहमहोदयाः ॥ तेषांतद्व चनंश्रुत्वासर्वेषांमुनिपुंगवः ॥ १६ ॥क्रोधसंरक्तनयनःसरोषमिदमब्रवीत् ॥ यद्दूषयंत्यदुष्टंमांतपउग्रंसमास्थितम् ॥ १७ ॥ भस्मीभूतादुरा त्मानोभविष्यंतिनसंशयः ॥ अद्यतेकालपाशेननीतावैवस्वतक्षयम् ॥ १८ ॥ सप्तजातिशतान्येवमृतपाःसंभवंतुते ॥ श्वमांसनियताहारा मुष्टिकानामनिर्घृणाः ॥ १९ ॥ विकृताश्चविरूपाश्चलोकाननुचरंत्विमान् ॥ महोदयश्चदुर्बुद्धिर्मामदूष्यंह्यदूषयत् ॥ २० ॥ दूषितःसर्वलोके षुनिषादत्वंगमिष्यति ॥ प्राणातिपातनिरतोनिरनुक्रोशतांगतः ॥ २१ ॥ दीर्घकालंममक्रोधाद्दुर्गतिंवर्तयिष्यति ॥ एतावदुक्त्वावचनंविश्वा मित्रोमहातपाः ॥ विर[...]ममहातेजाऋषिमध्येमहामुनिः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ तपोबलहतान्ज्ञात्वावासिष्ठान्समहोदयान् ॥ ऋषिमध्येमहातेजाविश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ अयमि क्ष्वाकुदायादस्त्रिशंकुरितिविश्रुतः ॥ धर्मिष्ठश्चवदान्यश्चमांचैवशरणंगतः ॥ २ ॥ स्वेनानेनशरीरेणदेवलोकजिगीषया ॥ यथायंस्वशरीरेणदेव लोकंगमिष्यति ॥ ३ ॥ तथाप्रवर्त्यतांयज्ञोभवद्भिश्चमयासह ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वासर्वएवमहर्षयः ॥ ४ ॥ ऊचुःसमेताःसहसाधर्मज्ञाधर्म संहितम् ॥ अयंकुशिकदायादोमुनिःपरमकोपनः ॥ ५ ॥ यदाहवचनंसम्यगेतत्कार्यंनसंशयः ॥ अग्निकल्पोहिभगवाञ्छापंदास्यतिरोषतः ॥ ॥ ६ ॥ तस्मात्प्रवर्त्यतांयज्ञःसशरीरोयथादिवि ॥ गच्छेदिक्ष्वाकुदायादोविश्वामित्रस्यतेजसा ॥ ७ ॥ ततःप्रवर्त्यतांयज्ञःसर्वेसमधितिष्ठत ॥ एवमुक्त्वामहर्षयःसंजहुस्ताःक्रियास्तदा ॥ ८ ॥ याजकश्चमहातेजाविश्वामित्रोऽभवत्क्रतौ ॥ ऋत्विजश्चानुपूर्व्येणमंत्रवन्मंत्रकोविदाः ॥ ९ ॥

॥ १ ॥ इक्ष्वाकुदायादः तद्वंश्यः । एवमादिगुणैर्यागाधिकारित्वं सूचितम् ॥ २ ॥ स्वं प्रति शरणमागमने हेतुमाह । स्वेनेत्यादि ॥ ३ ॥ प्रवर्त्यताम् आरभ्यताम् ॥ ४ ॥ धर्मसंहितमिति । क्रियाविशेषणम् ॥ ऊचुरिति । अस्य अन्योन्यमिति शेषः । यदूचुस्तदाह । अयमित्यादि ॥ ५ ॥ अग्निकल्पः अजितकामक्रोधत्वात् शाप दास्यति यतः । तस्मादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ततः सशरीरस्य स्वर्गगमनाय यज्ञः प्रवर्त्यताम् । सर्वे भवंतः स्वस्वकृत्यम् अधितिष्ठत प्रारमध्वम् । ताः क्रियाः स्वार्त्विज्यकर्माणि ॥ ८ ॥ याजकः । अध्वर्युरिति यावत् । अत एव वक्ष्यति—स्रुवमुद्यम्येति ॥ ९ ॥

---

१ अत्रैकः श्लोकोधिकः कपुस्तकात् ।

यथाकल्प शास्त्रानुसारेण । यथाविधि यथासप्रदायानुष्ठानम् । कल्पशास्त्रे नानापक्षोपन्यासस्थले अनुष्ठेयांशे सप्रदायस्यैव शरणत्वात् । महता कालेन अधिककालसाध्ययत्नपूर्वकमत्रपाठेन ॥ १० ॥ सर्वदेवताः । प्रतीति शेषः । तदा तथापि । अनधिकारिणा याजनाद्यजनाच्च ॥ ११ ॥ न उद्यम्य ऊर्ध्वं क्रोधेन प्रक्षिप्य । कोपस्यैवाधिकावस्था क्रोधः ॥ १२ ॥ पश्य मे इति । भागार्थं देवानामनागमनेन असाध्यत्वेपि स्वतपोव्ययेन त्वामभीष्टं स्वर्गं नयामीति भावः ॥ १३ ॥ स्वशरीरेण दुष्प्रापमित्यन्वयः । हि यदि मया स्वार्जित यत्किचिदपि तपसः फल सुकृतमस्ति ॥ १४ ॥ तदाह । हे राजन् त्वं तस्य तेजसा वैभवेन सशरीरो दिवं गच्छ । क्रुद्धत्वात्पुनरुक्त्यादि न दोषः ॥ १५ ॥ मुनीनां पश्यतां मुनिषु पश्यत्सु ॥ १६ ॥ स्वर्गकृतालयः स्वर्गे निजपुण्यकर्मणा कृतः आलयः यस्य तादृशः स्वर्गवासार्हः नासीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तत्र हेतुः—गुरुशापेत्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥ आहारयत् अकरोत् ॥ २० ॥ सृजन्निति । यथा उत्तरतः ध्रुवः अचलस्तिष्ठति एव त्रिशकुस्तिष्ठतु । तस्य

चक्रुःसर्वाणिकर्माणियथाकल्पंयथाविधि ॥ ततःकालेनमहताविश्वामित्रोमहातपाः ॥ १० ॥ चकारावाहनंतत्रभागार्थंसर्वदेवताः ॥ नाभ्यागमंस्तदातत्रभागार्थंसर्वदेवताः ॥ ११ ॥ ततःकोपसमाविष्टोविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ स्रुवमुद्यम्यसक्रोधस्त्रिशंकुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ पश्यमेतपसोवीर्यंस्वार्जितस्यनरेश्वर ॥ एषत्वांस्वशरीरेणनयामिस्वर्गमोजसा ॥ १३ ॥ दुष्प्रापंस्वशरीरेणस्वर्गंगच्छनरेश्वर ॥ स्वार्जितंकिंचिदप्यस्तिमयाहितपसःफलम् ॥ १४ ॥ राजंस्त्वंतेजसातस्यसशरीरोदिवंव्रज ॥ उक्तवाक्येमुनौतस्मिन्सशरीरोनरेश्वरः ॥ १५ ॥ दिवंजगामकाकुत्स्थमुनीनांपश्यतांतदा ॥ स्वर्गलोकंगतंदृष्ट्वात्रिशंकुंपाकशासनः ॥ १६ ॥ सहसर्वैःसुरगणैरिदंवचनमब्रवीत् ॥ त्रिशंकोगच्छभूयस्त्वंनासिस्वर्गकृतालयः ॥१७॥ गुरुशापहतोमूढपतभूमिमवाक्शिराः ॥ एवमुक्तोमहेंद्रेणत्रिशंकुरपतत्पुनः ॥१८॥ विक्रोशमानस्त्राहीतिविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यक्रोशमानस्यकौशिकः ॥ १९ ॥ रोषमाहारयत्तीव्रंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ ऋषिमध्येसतेजस्वीप्रजापतिरिवापरः ॥ २० ॥ सृजन्दक्षिणमार्गस्थान्सप्तर्षीनपरान्पुनः ॥ नक्षत्रवंशमपरमसृजत्क्रोधमूर्च्छितः ॥ २१॥ दक्षिणांदिशमास्थायऋषिमध्येमहायशाः ॥ सृष्ट्वानक्षत्रवंशंचक्रोधेनकलुषीकृतः ॥ २२ ॥ अन्यमिंद्रंकरिष्यामिलोकोवास्यादनिंद्रकः ॥ दैवतान्यपिसक्रोधात्स्रष्टुंसमुपचक्रमे ॥ २३॥ ततःपरमसंभ्रांताःसर्षिसंघाःसुरासुराः ॥ विश्वामित्रंमहात्मानमूचुःसानुनयंवचः ॥ २४ ॥ अयराजामहाभागगुरुशापपरिक्षतः ॥ सशरीरोदिवंयातुंनार्हत्येवतपोधन ॥२५॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वादेवानांमुनिपुंगवः ॥ अब्रवीत्सुमहद्वाक्यंकौशिकःसर्वदेवताः ॥२६॥ सशरीरस्यभद्रंवस्त्रिशंकोरस्यभूपतेः ॥आरोहणंप्रतिज्ञातंनानृतंकर्तुमुत्सहे ॥२७॥ स्वर्गोस्तुसशरीरस्यत्रिशंकोरस्यशाश्वतः ॥नक्षत्राणिचसर्वाणिमामकानिध्रुवाण्यथ ॥२८॥

परितो यथा सप्तर्षिमडलं तथा अस्यापि भवत्वित्याशयः । सृजन्निति । हेतौ शतृप्रत्ययः । सृष्टिं कुर्वन् तद्धेतोः दक्षिणमार्गस्थान् अपरान् असृजत् । पुनः सप्तविंशतिनक्षत्रमालाम् असृजत् ॥ २१ ॥ नक्षत्रवशं क्षुद्रनक्षत्रगणम् ॥ २२ ॥ अन्यमिंद्रम् । स्वसृज्यमानस्वर्गस्येति शेषः । अथवा मया सृज्यमानः स्वर्गः अनिंद्र एवास्तु । त्रिशंकुरेव तत्रेंद्रो भवत्वित्याशयः । एवमिंद्रस्थाने त्रिशकुं प्रतिष्ठाप्य तस्य परिवारभूतदैवतानि स्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २३ ॥ तत इति । देवप्रतिस्वर्गवत् स्वस्यापि प्रतिस्वर्गं कुर्यात् इति हेतोः सुराः असुराश्च सभ्रांताः पर्याकुलचित्ता इत्यर्थः ॥ २४ ॥ अनुनयप्रकारमाह । अयं राजेत्यादि । गुरुशापेन परिक्षतः चडालत्व प्राप्तः दिव ब्रह्मसृष्ट त्वत्सृष्ट वा स्वर्गम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ भद्र व इति । अनेन अनुनयः ॥ २७ ॥ स्वर्गोस्तु स्वर्गपदवाच्यसुखविशेषानुभवोस्तु ॥ २८ ॥

लोकाः भूरादिसत्यांताः ॥ २९ ॥ ३० ॥ वैश्वानरपथात् ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धानादिज्योतिश्चक्रमार्गात् बहिः बहिर्देशे एतानि तानि नक्षत्राणि तिष्ठत्विति पूर्वेणान्वयः । तेषु त्वदीयेषु ज्योतिःषु नक्षत्रेषु जाज्वलन् भृशं ज्वलन् ॥ ३१ ॥ अवाक्छिराः असद्युक्तावाक्छिरस्त्वेवानेव त्रिशंकुः देवतुल्यसुखवान् तिष्ठतु । एतानि तव ज्योतींषि तम् अनुयास्यति च ॥ ३२ ॥ स्वर्गलोकगत यथा स्वर्गलोकगतमिवेत्यंतं पूर्वान्वयि ॥ ३३ ॥ बाढमित्येवेति । आहेति शेषः । दुराग्रहस्य अनर्थहेतुतां प्रतिसंधाय देवतावचनम ीचकार ॥ ३४ ॥ भोगमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ४ ॥ ॥ वनवासिनः तपोवनवासिनः तान् स्वाज्ञया यज्ञार्थमागतान् प्रस्थितान् वीक्ष्य सर्वांस्तानब्रवीदित्यन्वयः । वनवासिन इति अस्य स्थाने विनयान्वितानिति पाठांतरम् ॥ १ ॥ दक्षिणां दिशम् आ समंतात् व्याप्य आस्थितोयं त्रिशंकुरूपो महाविघ्नः अस्माकं तपोनाशकत्वात् प्रवृत्तः । तच्छायाक्रांतत्वाच्चाय देशः अतः पर तपसोऽयोग्य इति भावः ॥ २ ॥ विशालायां विशालतपोवनवत्यां

यावल्लोकाधरिष्यंतितिष्ठंत्वेतानिसर्वशः ॥ मत्कृतानिसुराःसर्वेतदनुज्ञातुमर्हथ ॥२९॥ एवमुक्ताःसुराःसर्वेप्रत्यूचुर्मुनिपुंगवम् ॥ एवंभवतुभद्रंतेति ष्ठंत्वेतानिसर्वशः ॥ ३० ॥ गगनेतान्यनेकानिवैश्वानरपथाद्बहिः ॥ नक्षत्राणिमुनिश्रेष्ठतेषुज्योतिःषुजाज्वलन् ॥ ३१ ॥ अवाक्छिरास्त्रिशंकुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः ॥ अनुयास्यंतिचैतानिज्योतींषिनृपसत्तमम् ॥ ३२ ॥ कृतार्थंकीर्तिमंतंचस्वर्गलोकगतयथा ॥ विश्वामित्रस्तुधर्मात्मासर्वदेवै रभिष्टुतः ॥ ३३ ॥ ऋषिमध्ये महातेजाबाढमित्येवदेवताः ॥ ततोदेवामहात्मानोऋषयश्चतपोधनाः ॥ जग्मुर्यथागतंसर्वे यज्ञस्यांतेनरोत्तम ॥ ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ विश्वामित्रोमहातेजाःप्रस्थिता न्वीक्ष्यतानृषीन् ॥ अब्रवीन्नरशार्दूलसर्वांस्तान्वनवासिनः ॥१॥ महाविघ्नःप्रवृत्तोयंदक्षिणामास्थितोदिशम् ॥ दिशमन्यांप्रपत्स्यामस्तत्रतपस्या महेतपः ॥ २ ॥ पश्चिमायांविशालायांपुष्करेषुमहात्मनः ॥ सुखंतपश्चरिष्यामःसुखंतद्धितपोवनम् ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाःपुष्करेषुमहा मुनिः ॥ तपउग्रंदुराधर्षंतेपेमूलफलाशनः ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुअयोध्याधिपतिर्महान् ॥ अंबरीषइतिख्यातोयष्टुंसमुपचक्रमे ॥ ५ ॥ तस्य वैयजमानस्यपशुमिंद्रोजहारह ॥ प्रनष्टेतुपशौविप्रोराजानमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ पशुरभ्याहृतो राजन्प्रनष्टस्तवदुर्नयात् ॥ अरक्षितारं राजानंघ्नं तिदोषानरेश्वर ॥ ७ ॥ प्रायश्चित्तंमहद्ध्येतन्नरंवापुरुषर्षभ ॥ आनयस्वपशुंशीघ्रंयावत्कर्मप्रवर्तते ॥ ८॥ उपाध्यायवचःश्रुत्वासराजापुरुषर्षभः अन्वियेषमहाबुद्धिःपशुंगोभिःसहस्रशः ॥ ९ ॥ देशाञ्जनपदांस्तांस्तान्नगराणिवनानिच ॥ आश्रमाणिच पुण्यानिमार्गमाणोमहीपतिः ॥ १० ॥ स पुत्रसहितंतातसभार्यंरघुनंदन ॥ भृगुतुंगेसमासीनमृचीकंसंददर्शह ॥ ११ ॥ तमुवाचमहातेजाःप्रणम्याभिप्रसाद्यच ॥ महर्षिंतपसादीप्तंराज र्षिरमितप्रभः ॥ १२ ॥ पृष्ट्वासर्वत्रकुशलमृचीकंतमिदंवचः ॥ गवांशतसहस्रेणविक्रीणीषेसुतंयदि ॥ १३ ॥

पश्चिमायां वर्तमानेषु पुष्करेषु तत्तीरे तपोवनेष्वित्यर्थः । महात्मन इति । महात्मान इत्यर्थकम् ऋषिसंबोधनम् । अदीर्घत्वमार्षम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विप्रः पुरोहितः ॥६॥ अभ्याहृतः इदानीम् अस्माभिः आनीतः पशुः तव दुर्नयात् त्वत्पापवशात् तावकरक्षिणां प्रमादाच्च प्रनष्ट इत्यन्वयः । राजपापमाह । अरक्षितारम् । प्रजानामिति शेषः ॥ ७ ॥ एतत् पशुनाशरूपं महत्प्रायश्चित्त महतः प्रायश्चित्तस्य कारण प्रक्रांत कर्म यावत्प्रवर्तते प्रवर्तिष्यते तावत ततः प्रागेव नष्टं पशुम् अन्विष्य आनय तत्प्रतिनिधित्वेन क्रीत्वा नर वा पशुमानयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ सहस्रशो गोभिः निष्क्रयभूताभिरित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ स पुत्रेति । स इति पृथक्पदम् । स अंबरीषः । भृगुतुङ्ग पर्वतशृङ्गविशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ त प्रसिद्धतपसम् ऋचीकम् । इदं वक्ष्यमाणं वचः । अब्रवीदिति शेषः । यदि विक्रीणीषे तदा कृतकृत्यः अस्मि भवेयम् । यतो यज्ञियं

यज्ञे पूर्वं परिकल्पित पशु क्वापि न लभे ॥ १३ ॥१४॥ इतः एतेषु । सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ १६ ॥ कथंचन बहुनापि मूल्येन । अनेनेतरयोरनुमतिः सूचिता । अप्रतिषिद्धमनुमतमिति न्यायात् ॥ १६ ॥ १७ ॥
शुनक इति कनिष्ठपुत्रनाम ॥ १८ ॥ पितृषु पितॄणाम् । रक्षिष्यामीत्यर्थे रक्ष्ये इत्यार्षम् ॥ १९ ॥ रामेति । संबुद्धिः ॥ २० ॥ मध्यम मध्यमपुत्र विक्रेय मातापित्रोः विक्रेयत्वेन समतं मन्ये । अर्थादिति शेषः ॥२१॥
ब्रह्मवादिनः मध्यमपुत्रस्य ॥ २२ ॥ गृहीत्वा क्रीत्वा । यद्यप्यपत्यत्य दानक्रयौ शास्त्रनिषिद्धौ । तथापि अनेन कुलहानौ धर्मार्थमपत्यदानमिव यज्ञाय अपत्यक्रयो नाविगीत इति सूचितम् । पुत्रस्य चैवं पित्रधीनता
उचितेति च बोधितम् ॥ २३ ॥ शुनःशेपं रथमारोप्येत्यन्वयः ॥ २४ ॥ वैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाडे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ ॥

पशोरर्थेमहाभागकृतकृत्योऽस्मिभार्गव ॥ सर्वेपरिगतादेशायज्ञियंनलभेपशुम् ॥ १४ ॥ दातुमर्हसिमूल्येनसुतमेकमितो मम ॥ एवमुक्तोमहाते
जाऋचीकस्त्वब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥ नाहंज्येष्ठंनरश्रेष्ठविक्रीणीयांकथंचन ॥ ऋचीकस्यवचःश्रुत्वातेषांमातामहात्मनाम् ॥ १६ ॥ उवाचनरशार्दू
लमंबरीषमिदंवचः ॥ अविक्रेयंसुतंज्येष्ठंभगवानाहभार्गवः ॥ १७ ॥ ममापिदयितंविद्धिकनिष्ठंशुनकंप्रभो ॥ तस्मात्कनीयसंपुत्रंनदास्येतवपा
र्थिव ॥ १८ ॥ प्रायेणहिनरश्रेष्ठज्येष्ठाःपितृषुवल्लभाः ॥ मातृणांचकनीयांसस्तस्माद्रक्ष्येकनीयसम् ॥ १९ ॥ उक्तवाक्येमुनौतस्मिन्मुनिपत्न्यांत
थैवच ॥ शुनःशेपःस्वयंराममध्यमोवाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ पिताज्येष्ठमविक्रेयंमाताचाहकनीयसम् ॥ विक्रेयंमध्यमंमन्येराजपुत्रनयस्वमाम् ॥
॥ २१ ॥ अथराजामहाबाहुर्वाक्यांतेब्रह्मवादिनः ॥ हिरण्यस्यसुवर्णस्यकोटिभीरत्नराशिभिः ॥ २२ ॥ गवांशतसहस्रेणशुनःशेपंनरेश्वरः ॥
गृहीत्वापरमप्रीतोजगामरघुनंदन ॥ २३ ॥ अंबरीषस्तुराजर्षीरथमारोप्यसत्वरः ॥ शुनःशेपंमहातेजाजगामाशुमहायशाः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे
श्रीम० वा० आ० चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ शुनःशेपंनरश्रेष्ठगृहीत्वातुमहायशाः ॥ व्यश्रमत्पुष्करेराजामध्या
ह्नेरघुनंदन ॥ १ ॥ तस्यविश्रममाणस्यशुनःशेपोमहायशाः ॥ पुष्करं क्षेत्रमागम्यविश्वामित्रंददर्शह ॥ २ ॥ तप्यंतमृषिभिःसार्धमातुलंपरमा
तुरः ॥ विषण्णवदनोदीनस्तृष्णयाचश्रमेणच ॥ ३ ॥ पपातांकेमुनेरामवाक्यंचेदमुवाचह ॥ नमेस्तिमातानपिताज्ञातयोबांधवाःकुतः ॥ ४ ॥
त्रातुमर्हसिमांसौम्यधर्मेणमुनिपुंगव ॥ त्रातात्वंहिनरश्रेष्ठसर्वेषांत्वंहिभावनः ॥ ५ ॥

व्यश्रमत् । व्यश्राम्यदिति पाठांतरम् ॥ १ ॥ विश्रममाणस्येति । विश्रामत इत्यर्थे आर्षम् ॥ २ ॥ तृष्णया पिपासया जिजीविषया च श्रमेण चेति विषण्णवदनत्वे दीनत्वे परमातुरत्वे च हेतुः ॥ ३ ॥ अङ्के उत्सगे ।
मातुलत्वात्तत्र पातः । बांधवाः कुतः दूरादेव । सर्वथा न संत्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ धर्मेण स्वार्जितेन । सर्वेषां शरणागतानाम् । भावनः सर्वेष्टसाधनम् । एको हिस्त्वर्थे ॥ ५ ॥

१ अत्रैकः २२ तम. श्लोकोधिक कपुस्तकात् ।

यथा च राजा कृतकार्यः स्यात् अहं च अव्ययः धर्मलोपाभाववान् दीर्घायुः तपः तप्त्वा स्वर्गं प्राप्नुयाम् । तथा कुर्विति शेषः ॥ ६ ॥ किल्बिषात् जीवविपत्तिरूपात् । भव्येन प्रसन्नेन । पुत्रं ज्येष्ठम् ॥ ७ ॥८ ॥ यत्कृते यत्प्रयोजनाय । तदेव प्रयोजनमाह । परलोकहितार्थाय परलोकहितरूपप्रयोजनाय । तस्य प्रयोजनस्य ॥ ९ ॥ परलोकहित प्रयोजनमाह । अयमिति । शरण रक्षणम् । जीवितमात्रेण जीवितप्रदानमात्रेण । प्रियमिति । अस्य मम स्वस्य जीवतो वाक्यकरणादिति स्मृतेः। शुनकवत्परलोकसाधनत्वेन प्रियमित्यर्थः॥१०॥ तत्र प्रवृत्त्यर्थं स्तौति । सर्वे इति । पशुभूताः अस्य राज्ञः पशुत्वेन ग्रहणात् एतत्प्रतिनिधित्वेन पशुभूताः नरेंद्रस्य यज्ञे अग्नेः तृप्तिं प्रयच्छथेत्यर्थः ॥ ११ ॥ नाथवान् मया रक्षकवान् मम युष्मत्पितुः जीवतः वाक्यकरणात् वचः कृत भवति ॥ १२ ॥ साभिमान साहकारम् । सलील सपरिहासम् ॥ १३ ॥

राजाचकृतकार्यःस्याददहंदीर्घायुरव्ययः ॥ स्वर्गलोकमुपाश्नीयांतपस्तप्त्वाह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥ समेनाथोह्यनाथस्यभद्रभव्येनचेतसा ॥ पितेव पुत्रंधर्मात्मंस्त्रातुमर्हसिकिल्बिषात् ॥ ७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोमहातपाः ॥ सांत्वयित्वाबहुविधंपुत्रानिदमुवाचह ॥ ८ ॥ यत्कृतेपितरः पुत्राञ्जनयंतिशुभार्थिनः ॥ परलोकहितार्थायतस्यकालोयमागतः ॥ ९ ॥ अयंमुनिसुतोबालोमत्तःशरणमिच्छति ॥ अस्यजीवितमात्रेणप्रियंकुरुतपुत्रकाः ॥ १० ॥ सर्वेसुकृतकर्माणःसर्वेधर्मपरायणाः ॥ पशुभूतानरेंद्रस्यतृप्तिमग्नेःप्रयच्छत ॥ ११ ॥ नाथवांश्चशुनःशेपोयज्ञश्चाविघ्नतोभवेत् ॥ देवतास्तर्पिताश्चस्युर्ममचापिकृतंवचः ॥ १२ ॥ मुनेस्तद्वचनंश्रुत्वामधुच्छंदादयःसुताः ॥ साभिमानंनरश्रेष्ठसलीलमिदम्ब्रुवन् ॥ १३ ॥ कथमात्मसुतान्हित्वात्रायसेऽन्यसुतं विभो ॥ अकार्यमिवपश्यामः श्वमांसमिवभोजने ॥ १४ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वापुत्राणांमुनिपुंगवः ॥ क्रोधसंरक्तनयनोव्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥ निःसाध्वसमिदंप्रोक्तंधर्मादपिविगर्हितम् ॥ अतिक्रम्यतुमद्वाक्यंदारुणंरोमहर्षणम् ॥ ॥ १६ ॥ श्वमांसभोजिनःसर्वेवासिष्ठाइवजातिषु ॥ पूर्णंवर्षसहस्रंतुपृथिव्यामनुवत्स्यथ ॥ १७ ॥ कृत्वाशापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनिवरस्तदा ॥ शुनःशेपमुवाचार्तंकृत्वारक्षांनिरामयाम् ॥ १८ ॥ पवित्रपाशैराबद्धोरक्तमाल्यानुलेपनः ॥ वैष्णवंयूपमासाद्यवाग्भिरग्निमुदाहर ॥ १९ ॥ इमेचगाथेद्वेदिव्येगायेथासुनिपुत्रक ॥ अंबरीषस्ययज्ञेऽस्मिंस्ततःसिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥ शुनःशेपोगृहीत्वातेद्वेगाथेसुसमाहितः ॥ त्वरयाराजसिंहंतमंबरीषमुवाचह ॥ २१ ॥ राजसिंहमहाबुद्धेशीघ्रंगच्छावहेवयम् ॥ निवर्तयस्वराजेंद्रदीक्षांचसमुपाहर ॥ २२ ॥ तद्वाक्यमृषिपुत्रस्यश्रुत्वाहर्षसमन्वितः ॥ जगामनृपतिःशीघ्रंयज्ञवाटमतंद्रितः ॥ २३ ॥ सदस्यानुमतेराजापवित्रकृतलक्षणम् ॥ पशुंरक्तांबरंकृत्वायूपेतंसमबंधयत् ॥ २४ ॥

लोकतः शास्त्रतश्चानुचितानुष्ठातृत्वे दृष्टांतमाह । श्वमांसमिवेति ॥१४॥ १५॥ साध्वस भयम् । पितृत्वप्रयुक्तभीतिरहितम् । जीवतः वाक्याकरणात् धर्मादपि विगर्हित भ्रष्टम् । एव मद्वाक्यम् अतिक्रम्य यतः दारुण परुषं रोमहर्षणम् रोमांचरूपविकारजनकम् उक्तम् । तस्मादिति शेषः ॥ १६ ॥ जातिषु मुष्टिकजातिषु ॥ १७ ॥ निरामया सर्वदुःखनाशिकां रक्षां कृत्वा शुनःशेपम् उवाच ॥ १८ ॥ वाक्यमाह । पवित्रेति । पवित्रपाशाः दर्भरशनाः । वैष्णव विष्णुदैवत्यम् । वैष्णवो वै देवतया यूप इति श्रुतेः । वाग्भिः आग्नेयमंत्रैः । अग्निम् उदाहर स्तुहि ॥ १९ ॥ इमे मयोपदिश्यमाने इंद्रोपेंद्रदेवत्ये । सिद्धिं जीवितसिद्धिम् ॥२०॥ ॥ २१ ॥ गच्छावहे इति आर्षस्तङ् । निवर्तयस्व । यज्ञमिति शेषः । समुदाहर कुरु ॥ २२ ॥२३॥ पवित्रैः दर्भरज्जुभिः कृतपशुत्वज्ञापन पशु कृत्वा यज्ञपशुत्वेन मत्वा अवबध्नन् । राजेति शेषः ॥ २४ ॥

इंद्रानुजः विष्णुः । यूपदेवः । अत्र पूर्वम् अग्निं स्तुत्वा तत. ग्तौ । उपदेशकाले तथोक्तत्वात् ॥ २५ ॥ सहस्राक्ष इन्युपलक्षण विष्णोरपि । रहस्यस्तुतिः विश्वामित्रोपदिष्टा ॥ २६ ॥ समाप्तवान् फल सम्यगा प्तवानित्यर्थः । यद्यपि बह्वृचब्राह्मणे हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजेत्यादिना हरिश्चन्द्रयज्ञे शुनःशेपस्याजीगर्तिसुतस्य पशुत्व प्राजापत्यादिस्तुत्या च मोक्षः श्रूयते । तथापि अबरीषयज्ञेप्यमप्येतत् । एतत्प्रा माण्यात् । तन्मूलश्रुतिश्चान्वेष्येति बहवः ॥ केचित्तु हरिश्चन्द्रपद सादृश्यादबरीष एव प्रयुक्तम् । अजीगर्तिपद च ऋचीके प्रयुक्तं श्रुतौ । अस्मादेवोपबृहणादित्याहुः ॥ २७ ॥ भूयः पूर्वतपसः पुत्रेषु क्रोधेन नाशात् क्रोध न करिष्यामीति सकल्प्य पुनः तपः अकरोत् ॥ २८ ॥ हर्षमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाडे द्विषष्टितमः

सबद्धोवाग्भिरग्र्याभिरभितुष्टावबैसुरौ ॥ इंद्रमिंद्रानुजंचैवयथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥ ततःप्रीतःसहस्राक्षोरहस्यस्तुतितोषितः ॥ दीर्घमायुस्त दाप्रादाच्छुनःशेपायवासवः ॥ २६ ॥ सचराजानरश्रेष्ठयज्ञस्यचसमाप्तवान् ॥ फलंबहुगुणंरामसहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥ विश्वामित्रोपिधर्मा त्माभूयस्तेपेमहातपाः ॥ पुष्करेषुनरश्रेष्ठदशवर्षशतानिच ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बाल कांडे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुव्रतस्नातंमहामुनिम् ॥ अभ्यगच्छन्सुराः सर्वेतपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥ अब्रवीत्सुमहातेजाब्र ह्मासुरुचिरंवचः ॥ ऋषिस्त्वमसिभद्रंतेस्वार्जितैःकर्मभिःशुभैः ॥ २ ॥ तमेवमुक्त्वादेवेशस्त्रिदिवंपुनरभ्यगात् ॥ विश्वामित्रोमहातेजाभूयस्तेपे महत्तपः ॥ ३ ॥ ततःकालेनमहतामेनकापरमाप्सराः ॥ पुष्करेषुनरश्रेष्ठस्नातुंसमुपचक्रमे ॥ ४ ॥ तांददर्शमहातेजामेनकांकुशिकात्मजः ॥ रूपे णाप्रतिमांतत्रविद्युतंजलदेयथा ॥ ५ ॥ कंदर्पदर्पवशगोमुनिस्तामिदमब्रवीत् ॥ अप्सरःस्वागतंतेस्तुवसचेहममाश्रमे ॥ ६ ॥ अनुगृह्णीष्वभद्रंते मदनेनविमोहितम् ॥ इत्युक्तासावरारोहातत्रावासमथाकरोत् ॥ ७ ॥ तपसोहिमहाविघ्नोविश्वामित्रमुपागमत् ॥ तस्यांवसंत्यांवर्षाणिपंचपंचच राघव ॥ ८ ॥ विश्वामित्राश्रमेसौम्यसुखेनव्यतिचक्रमुः ॥ अथकालेगतेतस्मिन्विश्वामित्रोमहामुनिः ॥ ९ ॥ सव्रीडइवसंवृत्तश्चिंताशोकपरा यणः ॥ बुद्धिर्मुनेःसमुत्पन्नासामर्षारघुनंदन ॥ १० ॥ सर्वंसुराणांकर्मैतत्तपोपहरणंमहत् ॥ अहोरात्रापदेशेनगताःसंवत्सरादश ॥ ११ ॥ काम मोहाभिभूतस्यविघ्नोयंप्रत्युपस्थितः ॥ सनिःश्वसन्मुनिवरःपश्चात्तापेनदुःखितः ॥ १२ ॥ भीतामप्सरसंदृष्ट्वावेपंतींप्रांजलिंस्थिताम् ॥ मेनकांम धुरैर्वाक्यैर्विसृज्यकुशिकात्मजः ॥ १३ ॥ उत्तरंपर्वतंरामविश्वामित्रोजगामह ॥ सकृत्वानैष्ठिकींबुद्धिंजेतुकामोमहायशाः ॥ १४ ॥

सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ व्रतस्नात समाप्तव्रतम् । तपःफलचिकीर्षवः तपःफलं दातुकामाः ॥ १ ॥ ऋषिः त्वमसि । अत्र राजशब्दानुपादानेन क्षत्रजातिविश्लेषः सूचितः ॥ २ ॥ ३ ॥ परमा रूपादिभिः सर्वोत्तमा । अप्सरा इति । आर्षम् ॥ ४ ॥ तत्र सरसि जलदे विद्युतमिव ॥ ५ ॥ कंदर्पकृतः दर्पः मदः ॥ ६ ॥ अनुगृह्णीष्व । भोगदानेनेति शेषः । वरारोहा श्रेष्ठजघना ॥ ७ ॥ पंच पंच दश वर्षाणि ॥ ८ ॥ ९ ॥ सामर्षा देवेषु । विघ्नस्य तत्कृतत्वज्ञानात् ॥ १० ॥ तदाह । सर्वमिति । अहोरात्रापदेशेन एकाहोरात्रतुल्यतया ॥ ११ ॥ १२ ॥ वेपंतीं वेपमानाम् । मधुरैः मत्प्रार्थनया स्थितासीति तव न कश्चन दोष इत्यादिवाक्यैः । क्रोधस्य सकल्पपूर्वं त्यक्तत्वादत्र शापादानम् । तेनास्य क्रोधजयो जात इत्युक्तम् ॥ १३ ॥ ततस्तत्र बहुविघ्नदर्शनादुत्तरगमनम् । नैष्ठिकीं

कामस्याप्यकरण सकल्प्य अत्युत्कटब्रह्मचर्यविपर्या बुद्धिं दृढनिश्चयम् । जेतुकामः । काममिति शेषः ॥१४॥ कौशिकी विश्वामित्रभगिनी नदी ॥१५॥ उत्तरे पर्वते इति । एतत्पूर्वान्वयि । समागम्य । ब्रह्मणेति शेपः ॥१६॥ लभताम् । भगवन्निति शेपः ॥१७॥ देवप्रार्थनया महर्षिशब्देनैव संबोधयति । महर्षे इति ॥१८॥ महत्त्वस्य विवरणम्—ऋषिमुख्यत्वमिति ॥ १९ ॥ प्रत्युवाचेति । पितामहमिति शेषः । अतुल सर्वोत्तमं ब्रह्मर्षिशब्द मदभीष्ट स्वार्जितैः कर्मभिः प्राप्य यदि यतो भगवान्नाह न वदति ततो मन्ये अहं विजितेंद्रियः । अत्र काकुः । न विजितेंद्रिय इत्यर्थः । न तावदिति । विकारहेतुसनिधाने विकाराभावे हि तत्त्वमिति

कौशिकीतीरमासाद्यतपस्तेपेदुरासदम् ॥ तस्यवर्षसहस्राणिघोरंतपउपासतः ॥१५॥ उत्तरेपर्वतेरामदेवतानामभूद्भयम् ॥ अमंत्रयन्समागम्यसर्वेसर्षिगणाः सुराः ॥१६॥ महर्षिशब्दंलभतांसाध्वयंकुशिकात्मजः ॥ देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकपितामहः ॥१७॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ महर्षेस्वागतंवत्सतपसोग्रेणतोषितः ॥ १८ ॥ महत्त्वमृषिमुख्यत्वंददामितवकौशिक ॥ ब्रह्मणस्तुवचःश्रुत्वाविश्वामित्रस्तपोधनः ॥१९॥ प्रांजलिःप्रणतोभूत्वाप्रत्युवाचपितामहम् ॥ ब्रह्मर्षिशब्दमतुलंस्वार्जितैःकर्मभिःशुभैः ॥२०॥ यदिमेभगवान्नाहततोहंविजितेंद्रियः ॥ तमुवाचततो ब्रह्मानतावत्त्वंजितेंद्रियः ॥२१॥ यतस्वमुनिशार्दूलइत्युक्त्वात्रिदिवंगतः ॥ विप्रस्थितेषुदेवेषुविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबोवायुभक्षस्तपश्चरन् ॥ घर्मेपंचतपाभूत्वावर्षास्वाकाशसंश्रयः ॥२३॥ शिशिरेसलिलेशायीरात्र्यहानितपोधनः ॥ एवंवर्षसहस्रंहितपोघोरमुपागमत् ॥२४॥ तस्मिन्संतप्यमानेतुविश्वामित्रेमहामुनौ ॥ संतापःसुमहानासीत्सुराणांवासवस्यच ॥ २५ ॥ रंभामप्सरसंशक्रःसर्वैःसहमरुद्गणैः ॥ उवाचात्महितंवाक्यमहितंकौशिकस्यच ॥२६॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा०सं०बालकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥६३॥ सुरकार्यमिदंरंभेकर्तव्यंसुमहत्त्वया ॥ लोभनंकौशिकस्येहकाममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥ तथोक्तासाप्सरारामसहस्राक्षेणधीमता ॥ व्रीडताप्रांजलिर्वाक्यं प्रत्युवाचसुरेश्वरम् ॥२॥ अयंसुरपतेघोरोविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ क्रोधमुत्स्रक्ष्यतेघोरंमयिदेवनसंशयः ॥ ३ ॥ ततोहिमेभयंदेवप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तयारामसभयंभीतयातदा ॥४॥ तामुवाचसहस्राक्षोवेपमानांकृतांजलिम् ॥ माभैषीरंभेभद्रंतेकुरुष्वममशासनम् ॥५॥ कोकिलोहृदयग्राहीमाधवेरुचिरद्रुमे ॥ अहंकंदर्पसहितःस्थास्यामितवपार्श्वतः ॥ ६ ॥ त्वंहिरूपंबहुगुणंकृत्वापरमभास्वरम् ॥ तमृषिंकौशिकंभद्रेभेदयस्वतपस्विनम् ॥ ७ ॥ साश्रुत्वावचनंतस्यकृत्वारूपमनुत्तमम् ॥ लोभयामासललिताविश्वामित्रंशुचिस्मिता ॥ ८ ॥

भावः । न तावदिति लोकोक्तौ ॥ २०॥२१॥२२॥ घर्मे ग्रीष्मे । आकाशं निरावरणदेशः ॥२३॥२४॥२५॥ आत्महितम् । आत्मा इन्द्रः ॥२६॥ [१]चंगमानः ॥ इति श्रीरा०श्रीरा०रा०वा०आ०बालकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥६३॥ लोभन प्रतारणम् । काममोहेन कामज्वलितचित्तवैवश्येन समन्वित युक्तम् ॥१॥ व्रीडिता असामर्थ्यवचननिमित्ता व्रीडा ॥२॥ उत्सृज्यते ति पाठेपि उत्स्रक्ष्यत इत्येवार्थः॥३॥ हि यतः । अतः प्रसादम् एव नियोगाभावरूपम् ॥४॥५॥ माधवे वसते कोकिलो भूत्वा अहमित्यन्वयः ॥६॥ बहुगुण हावभावादिगुणोपेत रूप रूपपरिष्कारम् । भेदयस्व कामोत्पादनेन तपसश्चालय॥७॥ ललिता ललिताख्यभावयुक्ता॥८॥

१ कपुस्तके इतोर्द्धश्लोकोधिक ।

वल्गु मनोहरम् । कमनीयविषयलाभाच्चेतसो हर्षः ॥ ९ ॥ तस्य कोकिलस्य । गीतेन । रंमाया इति शेषः । सदेहं स्वत एवाग्याः यदृच्छया आगमनम्—उत—इंद्रप्रेरितायाः मतपोभंगार्थमित्येवरूपम् ॥ १० ॥ तत्सर्वं रंमागमन तत्कृतप्रलोभन च सहस्राक्षप्रेरणामूलमिति युक्त्या ध्यानेन च विज्ञाय निश्चित्य रमा शशापेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ शैली शिलाप्रतिमारूपा ॥ १२ ॥ यद्यपि स्वामिनियोगतः प्रवृत्तायाः रमायाः शापदानमनुचितम् । इंद्रे एव तद्दानमुचितम् । तथापि क्रोधावेशेन युक्तायुक्तविवेकाभावः । अत एव पश्चाद्विवेक लब्ध्वा तामनुगृह्णाति । ब्राह्मण इति । वसिष्ठ इत्यर्थ इति कतकः । एतेन कामादपि क्रोधो दुर्जय इति सूचितम् । आत्मनः कोप धारयितुम् अशक्नुवन् ता शप्त्वा तपोव्ययजन्यदुःखेन सताप पश्चात्तापम् । उपागत इति शेष ॥ १३ ॥ १४ ॥ महर्षेः वचः श्रुत्वा कदर्पः स च इंद्रश्च निर्गत इत्यन्वयः ॥ १५ ॥ कोपेन चात्कामेन च तपोपहरणे कृते सति कामक्रोधहतत्वादेव अजितैः इंद्रियैरित्यन्वयः । आपाततो रमादर्शनप्रवृत्त्या कामेनापि तपःक्षयः । आत्मनो मनसः शांति दुःखोपशमम् ॥ १६ ॥

कोकिलस्यतुशुश्राववल्गुव्याहरतःस्वनम् ॥ संप्रहृष्टेनमनसासचैनामन्ववैक्षत ॥ ९ ॥ अथतस्यचशब्देनगीतेनाप्रतिमेनच ॥ दर्शनेनचरंभाया मुनिः संदेहमागतः ॥ १० ॥ सहस्राक्षस्यतत्सर्वंविज्ञायमुनिपुंगवः ॥ रंभांक्रोधसमाविष्टःशशापकुशिकात्मजः ॥ ११ ॥ यन्मांलोभयसेरंभेकाम क्रोधजयैषिणम् ॥ दशवर्षसहस्राणिशैलीस्थास्यसिदुर्भगे ॥ १२ ॥ ब्राह्मणःसुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः ॥ उद्धरिष्यतिरंभेत्वांमत्क्रोधकलुषी कृताम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ अशक्नुवन्धारयितुंकोपंसंतापमात्मनः ॥ १४ ॥ तस्यशापेनमहतारंभाशैलीतदा भवत् ॥ वचःश्रुत्वाचकंदर्पोमहर्षेःसचनिर्गतः ॥ १५ ॥ कोपेनचमहातेजास्तपोपहरणेकृते ॥ इंद्रियैरजितैरामनलेभेशांतिमात्मनः ॥ १६ ॥ बभूवास्यमनश्चिंतातपोपहरणेकृते ॥ नैवंक्रोधंगमिष्यामिनचवक्ष्येकथंचन ॥ १७॥ अथवानोच्छ्वसिष्यामिसंवत्सरशतान्यपि ॥ अहंहिशोषयि ष्यामिआत्मानंविजितेंद्रियः ॥ १८ ॥ तावद्यावद्धिमेप्राप्तंब्राह्मण्यं तपसार्जितम् ॥ अनुच्छ्वसन्नभुंजानस्तिष्ठेयंशाश्वतीःसमाः ॥ १९ ॥ नहिमे तप्यमानस्यक्षयंयास्यंतिमूर्तयः ॥ एवंवर्षसहस्रस्यदीक्षांसमुनिपुंगवः ॥ चकाराप्रतिमांलोकेप्रतिज्ञांरघुनंदन ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० चतुर्विंशतिसा० बा० चतुषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ अथहैमवतींरामदिशंत्यक्त्वामहामुनिः ॥ पूर्वांदिशमनुप्राप्यतपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १ ॥ मौनंवर्षसहस्रस्यकृत्वाव्रतमनुत्तमम् ॥ चकाराप्रतिमंरामतपःपरमदुष्करम् ॥ २ ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुकाष्ठभूतंमहामुनिम् ॥ विघ्नैर्बहुभिराधूतंक्रोधो नांतरमाविशत् ॥ ३ ॥ सकृत्वानिश्चयंरामतपआतिष्ठताव्ययम् ॥ तस्यवर्षसहस्रस्यव्रतेपूर्णेमहाव्रतः ॥ ४ ॥ भोक्तुमारब्धवानन्नंतस्मिन्कालेर घूत्तम ॥ इंद्रोद्विजातिर्भूत्वातंसिद्धमन्नमयाचत ॥ ५ ॥

न च वक्ष्ये । शापादिवचनमिति शेषः ॥ १७ ॥ आत्मान शरीरम् ॥ १८ ॥ यावत् यावता कालेन ब्राह्मण्य प्राप्तं भवेत् तावत् शाश्वतीः समाः बहून् वत्सरान् ॥ १९ ॥ मूर्तयः शरीरावयवाः तपोर्थत्वादनुच्छ्वासाभोजनयोः तद्बलेन स्थास्यंत्येवेति भावः । दीक्षान् अनुच्छ्वासाभोजने उद्दिश्य अप्रतिमां प्रतिज्ञां सर्वथैव करिष्य इत्यध्यवसायम् ॥ २० ॥ नरेमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ प्रतिज्ञोत्तर हैमवतीम् उत्तराम् ॥ १ ॥ मौनरूप व्रत वर्षसहस्रसबधि । मौन चात्र काष्ठमौनम् ॥ २ ॥ आधूतम् आकुलीकृतमपि । अंतरम् अतःकरणम् ॥ ३ ॥ निश्चयं क्रोधाकरणविषयकम् । वर्षसहस्रसबधिनि व्रते पूर्णे सति ॥ ४ ॥ तस्मिन्काले व्रतपारणाकाले । सिद्धं पक्वम् ॥ ५ ॥

निःशेषिते निरवशेषतो दत्ते अभुक्त्वैव पुनः पाकाकरणादभुक्त्वैव ॥ ६ ॥ मौन कृत्वा आसीदित्यन्वयः ॥ ७ ॥ नोच्छ्वसन् श्वासोच्छ्वासरहितः । धूम इति । धूमकेतुरित्यर्थः । अग्निरिति यावत् । अत एवाग्रे आतापितमिवेति वक्ष्यति । अथ शुद्धसत्त्वगुणप्रभावोग्निः इतरेषां रजस्तमःप्रधानानां तन्मिश्रसत्त्वप्रधानाना च देवादीनां तापजनक इति बोध्यम् ॥ ८ ॥ येन वह्निना यथा आतापितः पुमान् सभ्रातः व्याकुलः भवति तद्वत् त्रैलोक्य सभ्रांतम् अभूदित्यर्थः॥९॥तपसा तेजसा तपोरूपेण तेजसा । । मोहिताः विषयाग्राहिचित्ताः कृताः । मदरश्मय. क्षीणतेजसः । कश्मल दुःखम् ॥ १० ॥ तत्तद्विषयैः लोभितः क्रोधितोपि निर्विघ्नमेव तौ त्यक्त्वा तपसा अभिवर्धत इत्यन्वयः ॥ ११ ॥ सूक्ष्ममपि वृजिनम् अल्पमपि कामक्रोधरूपम् । यदभीप्सितं ब्रह्मर्षित्वम् ॥ १२ ॥ अन्यथा लोकनाश इत्याह । विनाशयतीति । ते र्लघुतरपाठान्न छदोभगः । नाशप्रकारमाह । व्याकुला इति ॥ १३ ॥ १४ ॥ न प्रतिजानीमः प्रतिक्रियां न जानीम इत्यर्थः । नास्तिक· जायते जगत्क्षोभवशात् नास्तिक इव कर्मानुष्ठानशून्य इत्यर्थः ।

तस्मैदत्त्वातदासिद्धसर्वंविप्रायनिश्चितः ॥ निःशेषितेऽन्नेभगवानभुक्त्वैवमहातपाः ॥६॥ नकिंचिदवदद्विप्रंमौनव्रतमुपास्थितः ॥ तथैवासीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासंचकारह ॥७॥ अथवर्षसहस्रंचनोच्छ्वसन्मुनिपुंगवः ॥ तस्यानुच्छ्वसमानस्यमूर्ध्निधूमोव्यजायत ॥८॥ त्रैलोक्यंयेनसंभ्रांतमातापितमिवाभवत् ॥ ततोदेवर्षिगंधर्वाःपन्नगोरगराक्षसाः ॥९॥ मोहितास्तपसातस्यतेजसामंदरश्मयः ॥ कश्मलोपहताःसर्वेपितामहमथाब्रुवन् ॥१०॥ बहुभिःकारणैर्देवविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ लोभितःक्रोधितश्चैवतपसाचाभिवर्धते ॥११॥ नह्यस्यवृजिनंकिंचिद्दृश्यतेसूक्ष्ममप्युत ॥ नदीयतेयदित्वस्यमनसायदभीप्सितम् ॥१२॥ विनाशयतित्रैलोक्यंतपसासचराचरम् ॥ व्याकुलाश्चदिशःसर्वानचकिंचित्प्रकाशते ॥१३॥ सागराःक्षुभिताःसर्वेविशीर्यंतेचपर्वताः ॥ प्रकंपतेचवसुधावायुर्वातीहसंकुलः ॥१४॥ ब्रह्मन्नप्रतिजानीमोनास्तिकोजायतेजनः ॥ संमूढमिवत्रैलोक्यंसंप्रक्षुभितमानसम् ॥१५॥ भास्करोनिष्प्रभश्चैवमहर्षेस्तस्यतेजसा ॥ बुद्धिंनकुरुतेयावन्नाशेदेवमहामुनिः ॥१६॥ तावत्प्रसाद्योभगवन्नग्निरूपोमहाद्युतिः ॥ कालाग्निनायथापूर्वंत्रैलोक्यंदह्यतेऽखिलम् ॥१७॥ देवराज्यंचिकीर्षेतदीयतामस्ययन्मनः ॥ ततःसुरगणाःसर्वेपितामहपुरोगमाः॥१८॥विश्वामित्रंमहात्मानंवाक्यंमधुरमब्रुवन् ॥ ब्रह्मर्षेस्वागतंतेऽस्तुतपसास्मसुतोषिताः ॥१९॥ ब्राह्मण्यंतपसोग्रेणप्राप्तवानसिकौशिक ॥ दीर्घमायुश्चतेब्रह्मन्ददामिसमरुद्गणः ॥२०॥ स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेगच्छसौम्ययथासुखम् ॥ पितामहवचःश्रुत्वासर्वेषांत्रिदिवौकसाम्॥२१॥ कृत्वाप्रणामंमुदितोव्याजहारमहामुनिः॥ब्राह्मण्यंयदिमेप्राप्तंदीर्घमायुस्तथैवच ॥२२॥ ओंकारोथवषट्कारोवेदाश्चवरयंतुमाम् ॥ क्षत्रवेदविदांश्रेष्ठोब्रह्मवेदविदामपि॥२३॥

तदाह । समूढमिवेति । संप्रक्षुभितमानस व्याकुलचित्तम् ॥ १५ ॥ नाशे जगन्नाशे ॥ १६ ॥ पूर्वं युगांतकाले ॥ १७ ॥ यदि असौ देवराज्यमपि चिकीर्षेत तदा तदप्यस्य दीयतामित्यर्थ इति केचित् ॥ यदि अस्य अभीष्ट न दीयते तदासौ देवराज्य चिकीर्षेत । अतोऽस्य यत् मन. तत्स्य ब्रह्मर्षित्वं तद्दीयतामित्यर्थ इत्यन्ये ॥ १८ ॥ स्वागत भद्रम् । स्मेति । विसर्गलोपः आर्षः ॥ १९ ॥ दीर्घायुर्दान स्वदर्शनफलम् ॥ २० ॥ स्वस्ति सुखम् । यथासुखम् । तपसः उपरत इति शेषः ॥ २१ ॥ यद्दि इत्यसदिग्धे सदिग्धवचन वेदाः प्रमाण चेदितिवत् ॥ २२ ॥ ओमिति ब्रह्मज्ञानसाधनम् वषडिति यज्ञसाधन वेदाश्च तदपेक्षितांगोपांगादिप्रतिपादकाः वरयतु यथा वसिष्ठादीन् सहजब्राह्मणान् वरयति तथा । वरणं चाध्यापनयाजनयोरनुमतिः । ब्रह्माद्यनुग्रहेपि जातिब्राह्मण्याभावात् वसिष्ठेन अनङ्गीकारे व्यर्थमेव सर्व

मत आह । क्षमेत्यादि । सूर्यवंशानादिपुरोहितत्वात् तदध्यापकत्वाच्च तेषां युद्धजयादिप्रयोजनसंपत्तये तत्र वेदविदाम् उक्तप्रयोजनवनुर्वेदविदां श्रेष्ठः ब्रह्मवेदाः वेदचतुष्टयी । ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्भागवत्त्वात् ॥ २३ ॥ अन्यदपि श्रैष्ठ्यबीजं—ब्रह्मपुत्र इति । एव ब्रह्मर्षे इत्येव वसिष्ठमुखेन ब्रह्मर्षित्ववादरूपे मम परमः कामः मनोरथः यदि कृतः तदा मद्विषये कृतकृत्याः सुरर्षभाः यांतु नान्यथेति भावः । अन्यथा पुनः तपश्चरिष्यामीति तात्पर्यम् ॥ २४ ॥ ततः विश्वामित्रोक्त्यनंतरम् । प्रसादितः विश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षित्वानुमतये । एव ब्रह्मर्षित्वम् । सख्य विश्वामित्रेण ॥ २५ ॥ सर्व ब्राह्मण्यप्रयोजकं ब्राह्मणाज्जन्मतत्संस्कारादि संपद्यते संपन्नम् । अनेन त्रिपुरुषपर्यंत विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यलाभः सूचितः । एतच्चानुष्ठानंतर्य इति सूत्रे महाभाष्ये स्पष्टम् । इति वसिष्ठोक्त देवता अपि उक्त्वा जग्मुरित्यन्वयः ॥ २६ ॥ पूजयामास

ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठोमामेवंवदतुदेवताः ॥ यद्येवं परमःकामःकृतोयांतुसुरर्षभाः ॥ २४ ॥ ततःप्रसादितोदेवैर्वसिष्ठोजपतांवरः ॥ सख्यंचकारब्रह्मर्षिरेवमस्त्वितिचाब्रवीत् ॥ २५ ॥ ब्रह्मर्षिस्त्वंनसंदेहःसर्वंसंपद्यतेतव ॥ इत्युक्त्वादेवताश्चापिसर्वाजग्मुर्यथागतम् ॥२६॥ विश्वामित्रोपिधर्मात्मालब्ध्वाब्राह्मण्यमुत्तमम् ॥ पूजयामासब्रह्मर्षिवसिष्ठंजपतांवरम् ॥ २७ ॥ कृतकामोमहींसर्वांचचारतपसिस्थितः ॥ एवंत्वनेनब्राह्मण्यंप्राप्तंराममहात्मना ॥ २८ ॥ एषराममुनिश्रेष्ठएषविग्रहवांस्तपः ॥ एषधर्मःपरोनित्यंवीर्यस्यैषपरायणम् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाविररामद्विजोत्तमः ॥ शतानंदवचःश्रुत्वारामलक्ष्मणसन्निधौ ॥३०॥ जनकःप्रांजलिर्वाक्यमुवाचकुशिकात्मजम् ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेमुनिपुंगव ॥ ३१ ॥ यज्ञंकाकुत्स्थसहितःप्राप्तवानसिकौशिक ॥ पावितोहंत्वयाब्रह्मन्दर्शनेनमहामुने ॥ ३२ ॥ गुणाबहुविधाःप्राप्तास्तवसंदर्शनान्मया ॥ विस्तरेणचवैब्रह्मन्कीर्त्यमानंमहत्तपः ॥ ३३ ॥ श्रुतंमयामहातेजोरामेणचमहात्मना ॥ सदस्यैःप्राप्यचसदःश्रुतास्तेबहवोगुणाः ॥ ३४ ॥ अप्रमेयंतपस्तुभ्यमप्रमेयंचतेबलम् ॥ अप्रमेयागुणाश्चैवनित्यंतेकुशिकात्मज ॥ ३५ ॥ तृप्तिराश्चर्यभूतानांकथानांनास्तिमेविभो ॥ कर्मकालोमुनिश्रेष्ठलंबतेरविमंडलम् ॥ ३६ ॥ श्वःप्रभातेमहातेजोद्रष्टुमर्हसिमांपुनः ॥ स्वागतंजपतांश्रेष्ठमामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३७ ॥ एवमुक्तोमुनिवरःप्रशस्यपुरुषर्षभम् ॥ विससर्जाशुजनकंप्रीतप्रीतमनास्तदा ॥३८॥ एवमुक्तामुनिश्रेष्ठंवैदेहोमिथिलाधिपः ॥ प्रदक्षिणंचकाराशुसोपाध्यायःसबांधवः ॥ ३९ ॥ विश्वामित्रोपिधर्मात्मासहरामःसलक्ष्मणः ॥ स्ववासमभिचक्रामपूज्यमानोमहात्मभिः ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

सपरिवारस्य मम सत्कारकरणेन ब्रह्मर्षिताप्रापकसाधनौन्मुख्यसंपादनेन कृतार्थीकृतोस्मि भगवतेति पूजयामासेत्यर्थः ॥ २७ ॥ चचारेति । विश्वामित्र इति शेषः । अथ प्रकृत शतानदवचनम्—एवमित्यादि ॥ २८ ॥ नित्यम् इदानीमपि वीर्यस्य तपोवीर्यस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पावितः पवित्रः कृतः ॥ ३२ ॥ गुणाः कर्मश्रैष्ठ्यज्ञातिश्रैष्ठ्यलक्षणाः ॥ ३३ ॥ महातेज इति । सबुद्धिः । मया जनकेन रामेण च सदः प्राप्य स्थितैः सदस्यैश्च ते गुणाः श्रुताः ॥ ३४ ॥ तुभ्यमिति । तवेत्यर्थे । अप्रमेयम् इयत्ताज्ञानाविषयम् ॥ ३५ ॥ कथानामिति । शृण्वत इति शेषः । कर्मकाल इति । अस्तिवर्तत इति शेषः । तदेवाह । लबत इति ॥ ३६ ॥ स्वागत भद्रम् । अनुज्ञातुम् । कर्मणे इति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ स्ववासं स्वनिवेशम् । स्ववाटमिति पाठेप्ययमेवार्थः ॥ ४० ॥ नर्मे

१ कपुस्तके इत. एकः श्लोकोधिक. पठ्यते ।

मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाडे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ कृतकर्मा कृतनित्यक्रियः ॥ १ ॥ कर्मणा अर्घ्यपाद्यादिलक्षणेन राघवौ च संपूज्य वाक्यमु वाच । विश्वामित्रं प्रतीति शेषः ॥ २ ॥ आज्ञाप्यः आज्ञापयितु योग्यः । भवतेति । कृत्यानां कर्तरि षष्ठीविकल्पात्तृतीया । आगमनप्रयोजन बोधनीय इति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ द्रष्टुकामौ । आगता विति शेषः ॥ ५ ॥ कृतकामौ प्राप्तकामौ ॥ ६ ॥ ततो धनुर्वृत्तांतमाह जनकः । एवमिति । अस्य दिदृक्षितस्य धनुषः श्रूयताम् । आगमनादिवृत्तांत इति शेषः । यदर्थं यत्प्रयोजनाय तिष्ठति तच्च श्रूयताम् ॥ ७ ॥ निमिः कूटस्थः । तस्य ज्येष्ठः पुत्रो देवरातः । न्यासो निक्षेपः अयं धनूरूपः । अपरे तु नितराम आस्ते देवता यत्रेति व्युत्पत्त्या न्यासः देवपूजास्थानम् । तत्पूजार्थं शत्रुवधार्थं च दत्त इत्यर्थः । निक्षेपपरतया व्याख्याने तु निक्षेपस्य शुल्कीकरणम् अनुचितम् । भगवता तद्भगे च निक्षेपारक्षणप्रयुक्तदोषभागिता जनकस्य स्यादिति प्राहुः ॥ ८ ॥ कैर्दत्तः तत्राह । दक्षेत्यादि । दक्षयज्ञवधे इति निमित्तसप्तमी आयम्य नमनसज्जीकरणपूर्वम् आकृष्य । सलीलमिति--वधविषयाप्रयासः द्योत्यते ॥ ९ ॥ भागार्थिनः स्विष्टकृदादियज्ञभागार्थिनः मम भाग यतः नाकल्पयत सुराः अतः वरांगानि शिरांसि

ततःप्रभातेविमलेकृतकर्मानराधिपः ॥ विश्वामित्रंमहात्मानमाजुहावसराघवम् ॥ १ ॥ तमर्चयित्वाधर्मात्माशास्त्रदृष्टेनकर्मणा ॥ राघवौचमहा त्मानौ तदावाक्यमुवाचह ॥ २ ॥ भगवन्स्वागतंतेस्तुकिंकरोमितवानघ ॥ भवानाज्ञापयतुमामाज्ञाप्योभवताह्यहम् ॥ ३ ॥ एवमुक्तःसधर्मा त्माजनकेनमहात्मना ॥ प्रत्युवाचमुनिश्रेष्ठोवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ ४ ॥ पुत्रौदशरथस्येमौक्षत्रियौलोकविश्रुतौ ॥ द्रष्टुकामौधनुःश्रेष्ठंयदेत त्त्वयितिष्ठति ॥ ५ ॥ एतद्दर्शयभद्रंते कृतकामौनृपात्मजौ ॥ दर्शनादस्यधनुषोयथेष्टंप्रतियास्यतः ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तुजनकःप्रत्युवाचमहामु निम् ॥ श्रूयतामस्यधनुषोयदर्थमिहतिष्ठति ॥ ७ ॥ देवरातइतिख्यातोनिमेर्ज्येष्ठोमहीपतिः ॥ न्यासोयंतस्यभगवन्हस्तेदत्तोमहात्मनः ॥ ८ ॥ दक्षयज्ञवधेपूर्वंधनुरायम्यवीर्यवान् ॥ विध्वस्यत्रिदशान्रोषात्सलीलमिदमब्रवीत् ॥९॥ यस्माद्भागार्थिनोभागंनाकल्पयतमेसुराः ॥ वरांगानिम हार्हाणिधनुषाशातयामिवः ॥१०॥ ततोविमनसःसर्वेदेवावैमुनिपुंगव ॥ प्रसादयंतदेवेशंतेषांप्रीतोभवद्भवः ॥११ ॥ प्रीतियुक्तस्तुसर्वेषांददौतेषां महात्मनाम् ॥ तदेतद्देवदेवस्यधनूरत्नंमहात्मनः ॥ १२ ॥ न्यासभूतंतदान्यस्तमस्माकपूर्वजेविभौ ॥ अथमेकृषतःक्षेत्रंलांगलादुत्थिता ततः ॥ १३ ॥ क्षेत्रंशोधयतालब्धानाम्नासीतेतिविश्रुता ॥ भूतलादुत्थितासातुव्यवर्धतममात्मजा ॥ १४ ॥

अकल्पयतेति । एकवचनमार्षम् । महार्हाणि महापूजायोग्यानि ॥ १० ॥ विमनसः दीनाः । भवः रुद्रः ॥ ११ ॥ ददौ । सहारार्थं गृहीत धनुरिति शेषः । देवदेवस्य रुद्रस्य । देवैर्लब्ध धनूरत्नम् ॥ १२ ॥ अस्मत्पूर्वजे देवराते तैः शिवनिहितैः देवैः न्यासभूत देवपूजास्थानभूतं न्यस्तं दत्तम् । तदुक्त कौर्मे एकविंशेऽध्याये--प्रीतश्च भगवानीशस्त्रिशूली नीललोहितः । प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाद्भुतं धनु रिति । पाद्मेपि च--चाप शम्भोर्दयादत्तं कन्याशुल्कीकृत मयेति । यदर्थमिह तिष्ठतीत्यस्याप्युत्तरं न्यासभूतमित्येतेन जातम् । पूजास्थानत्वेन पूजार्थमित्यर्थलाभात् । कृषत इति । अभिचयनार्थ मिति शेषः । पड्गवेन कृषतीत्यादिप्रयोगात् । लागलात् लांगलपद्धतेः । उत्थिता । कन्येति शेषः ॥ १३ ॥ यतः क्षेत्र शोधयता सीतायाः लागलपद्धतेः मया लब्धा अतो नाम्ना सीतेति प्रसिद्धा । भूतलात् यज्ञियात् व्यवर्धत वृद्धि प्राता । पाद्मेपि--अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य पुरे स्वतः । शुभक्षेत्रे हलोत्खाते तारे चोत्तरफाल्गुने । अयोनिजा पद्मकरा बालार्कशतसन्निभा । सीतामुखे समुत्पन्ना

बालभावेन सुंदरी । सीतामुखोद्भवात्सीता इत्यस्यै नाम चाकरोत् । ततोभूदौरसी तस्य ऊर्मिला नाम कन्यकेति ॥ १४ ॥ वीर्यशुल्का धनुः सज्जीकरणादिक्षम वीर्यमेव शुल्क मूल्य यस्याः ॥ १५ ॥ १६ ॥
न ददामि न प्रादाम् ॥ १७ ॥ वीर्य धनुषः सारम् । जिज्ञासव इति । अस्याभूवन्निति शेष. । उपाहृत दर्शितम् । आनियेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ग्रहण धारणम् । तोलन भारपरीक्षणार्थ हस्तेन चालनम् ॥ १९ ॥
प्रत्याख्याताः । कन्या न दत्तेति यावत् । तदिति । अव्ययम् । ततोनतर यद्वृत्त तन्निबोध जानीहि । तत इति । उत्तरान्वयि ॥ २० ॥ अरुंधन् उपरुद्धवत· । वीर्यसंदेह धनुरारोपणलक्षणवीर्यविषये अन्येषा
संदेहविषयत्व गताः । अतो बलेनैव कन्यां ग्रहीष्याम इत्यरुंधन्नित्यर्थः । न च । सर्वे नृपाः आत्मान स्व स्वम् आत्मान मे मया अवधूतं वीर्यशुल्ककरणेन तिरस्कृत विज्ञाय ॥ २१ ॥ रोषेणाविष्टा· मिथिलां
पीडयन् । अडभावः आर्षः । क्षय यातानि दुर्गस्थित्या । युद्धवशादिति शेषः ॥ २२ ॥ साधनानि रक्षणसाधनानि प्रसादय प्रसादितवान् । लडयडभाव· आर्षः ॥ २३ ॥ सुराः ददुः । जगन्मातुः रक्षणार्थं

वीर्यशुल्केतिमेकन्यास्थापितेयमयोनिजा ॥ भूतलादुत्थितांतांतुवर्धमानांममात्मजाम् ॥ १५ ॥ वरयामासुरागत्यराजानोमुनिपुंगव ॥ तेषां
वरयतांकन्यांसर्वेषांपृथिवीक्षिताम् ॥ १६ ॥ वीर्यशुल्केतिभगवन्नददामिसुतामहम् ॥ ततःसर्वेनृपतयःसमेत्यमुनिपुंगव ॥ १७ ॥ मिथिलाम
भ्युपागम्यवीर्यंजिज्ञासवस्तदा ॥ तेषांजिज्ञासमानानांशैवंधनुरुपाहृतम् ॥ १८ ॥ नशेकुर्ग्रहणेतस्यधनुषस्तोलनेपिवा ॥ तेषांवीर्यवतांवीर्यम
ल्पंज्ञात्वामहामुने ॥ १९ ॥ प्रत्याख्यातानृपतयस्तन्निबोधतपोधन ॥ ततःपरमकोपेनराजानोमुनिपुंगव ॥ २० ॥ अरुंधन्मिथिलांसर्वेवीर्य
संदेहमागताः ॥ आत्मानमवधूतंमेविज्ञायनृपपुंगवाः ॥ २१ ॥ रोषेणमहताविष्टाःपीडयन्मिथिलांपुरीम् ॥ ततःसंवत्सरेपूर्णेक्षयंयातानिस
र्वशः ॥ २२ ॥ साधनानिमुनिश्रेष्ठततोऽहंभृशदुःखितः ॥ ततोदेवगणान्सर्वांस्तपसाऽहंप्रसादयम् ॥ २३ ॥ ददुश्चपरमप्रीताश्चतुरंगबलंसुराः ॥
ततोभग्नानृपतयोहन्यमानादिशोययुः ॥२४॥ अवीर्यावीर्यसंदिग्धाःसामात्याःपापकारिणः ॥ तदेतन्मुनिशार्दूलधनुःपरमभास्वरम् ॥२५॥ रामल
क्ष्मणयोश्चापिदर्शयिष्यामिसुव्रतः ॥ यद्यस्यधनुषोरामःकुर्यादारोपणंमुने ॥२६॥ सुतामयोनिजांसीतांदद्यांदाशरथेरहम् ॥२७॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा
मायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥६६॥ जनकस्यवचःश्रुत्वाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ धनुर्दर्शयरा
मायइतिहोवाचपार्थिवम् ॥१॥ ततःसराजाजनकःसचिवान्व्यादिदेशह ॥ धनुरानीयतांदिव्यंगंधमाल्यानुलेपितम् ॥२॥ जनकेनसमादिष्टाःसचि
वाःप्राविशन्पुरम् ॥तद्धनुःपुरतःकृत्वानिर्जग्मुरमितौजसः ॥३॥ नृणांशतानिपंचाशद्व्यायतानांमहात्मनाम् ॥ मंजूषामष्टचक्रांतांसमूहुस्तेकथंचन ॥४॥

स्वकार्यसिद्ध्यर्थ च इद बलदानम् । दिशो ययुः । समूह विसृज्येति शेषः ॥ २४ ॥ अवीर्याः अल्पवीर्याः स्ववीर्यसंदिग्धाः संदिग्धस्ववीर्याः । आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठाया. परनिपातः । तदेतत् उक्तवृत्तांतकम् ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ सुव्रतः ॥ ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रा वा० आ० बा० षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामाय इति हेति । असंधिरैन्द्रिकः । आरोपयिष्यति सीता ग्रही
ष्यति चेति भावः ॥ १ ॥ सचिवान् समीपे विद्यमानान् । अनुलेपित युक्तम् ॥ २ ॥ प्राविशन् पुरम् । यज्ञवाटादित्यर्थः ॥ ३ ॥ शतानि पचाशत् पचसहस्राणीत्यर्थः । अनेन धनुषो दुर्ग्रहत्वादि दर्शितम् ।
आयताः दीर्घाः । महात्मानो हृष्टपुष्टशरीराः । अष्टचक्रां रथांगाष्टकयुक्ताम् । तां दृढत्वेन प्रसिद्धाम् । कथचन तत्सख्या अपि महता प्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

आयसीम् अष्टलोहनिर्मिताम् । सुरोपममिति । जनकविशेषणम् ॥ ५ ॥ यदि दर्शनीयमिति इच्छसि तदा दर्शयेत्यर्थः ॥ ६ ॥ उभौ रामलक्ष्मणौ । तदाश्रयधनुःप्रदर्शनम् उद्दिश्य विश्वामित्रम् । अभाषतेति योजना ॥ ७ ॥ पूरितुम् अशक्तैः । तोलनादिवक्ष्यमाणव्यापाराशक्तैः राजभिस्तु जनकैः देवरातातिरिक्तैः 'पूजितम् ऐश्वरत्वात् ईश्वरवदेव केवल पूजितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ नैतदिति । एतद्धनुः । सुरादयः न । सज्जीकर्तुं शक्ता इति शेषः ॥ ९ ॥ गतिः शक्तिः सामर्थ्यम् । चस्त्वर्थे । प्रपूरणम् आकर्णाकर्षणम् । आरोपणं सज्जीकरणम् । समयोगः शरेण योजनम् । वेपन ज्यास्फालनम् । तोलनम् उत्क्षम् ॥ १० ॥ आनीतम् । अथापि त्वदाज्ञयेत्यादि ॥ ११ ॥ १२ ॥ यत्र धनुस्तिष्ठति तां मंजूषाम् अपावृत्य अपगतावरणां कृत्वा ॥ १३ ॥ संस्पृशामीति । दर्शनौत्सुक्यस्य निवृत्तेः । वा चार्थे । यत्नवान् भविष्या

तामादायसुमंजूषामायसींयत्रतद्धनुः ॥ सुरोपमंतेजनकमूचुर्नृपतिमंत्रिणः ॥ ५ ॥ इदंधनुर्वरंराजन्पूजितंसर्वराजभिः ॥ मिथिलाधिपराजेंद्रदर्शनीयंयदीच्छसि ॥ ६ ॥ तेषांनृपोवचःश्रुत्वाकृतांजलिरभाषत ॥ विश्वामित्रंमहात्मानंतावुभौरामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ इदंधनुर्वरंब्रह्मञ्जनकैरभिपूजितम् ॥ राजभिश्चमहावीर्यैरशक्तैःपूरितुंतदा ॥ ८ ॥ नैतत्सुरगणाःसर्वेसासुरानचराक्षसाः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥ क्वगतिर्मानुषाणांचधनुषोस्यप्रपूरणे ॥ आरोपणेसमायोगेवेपनेतोलनेतथा ॥ १० ॥ तदेतद्धनुषांश्रेष्ठमानीतंमुनिपुंगव ॥ दर्शयैतन्महाभागअनयोराजपुत्रयोः ॥ ११ ॥ विश्वामित्रः सरामस्तुश्रुत्वाजनकभाषितम् ॥ वत्सरामधनुःपश्यइतिराघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥ महर्षेर्वचनाद्रामोयत्रतिष्ठतितद्धनुः ॥ मंजूषांतामपावृत्यदृष्ट्वाधनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ इदंधनुर्वरंदिव्यंसंस्पृशामीहपाणिना ॥ यत्नवांश्चभविष्यामितोलनेपूरणेपिवा ॥ १४ ॥ बाढमित्यब्रवीद्राजामुनिश्चसमभाषत ॥ लीलयासधनुर्मध्येजग्राहवचनान्मुनेः ॥ १५ ॥ पश्यतांनृसहस्राणांबहूनांरघुनंदनः ॥ आरोपयत्सधर्मात्मासलीलमिवतद्धनुः ॥ १६ ॥ आरोपयित्वामौर्वींचपूरयामासतद्धनुः ॥ तद्बभंजधनुर्मध्येनरश्रेष्ठोमहायशाः ॥ १७ ॥ तस्यशब्दोमहानासीन्निर्घातसमनिःस्वनः ॥ भूमिकंपश्चसुमहान्पर्वतस्येवदीर्यतः ॥ १८ ॥ निपेतुश्चनराःसर्वेतेनशब्देनमोहिताः ॥ वर्जयित्वामुनिवरंराजानंतौचराघवौ ॥ १९ ॥ प्रत्याश्वस्तेजनेतस्मिन्राजाविगतसाध्वसः ॥ उवाचप्रांजलिर्वाक्यंवाक्यज्ञोमुनिपुंगवम् ॥२०॥

मि किम्—इत्यब्रवीत् अपृच्छदित्यर्थः ॥ १४ ॥ तं राजा मुनिश्च बाढमित्येव चाब्रवीत् समभाषतेति प्रत्येकमन्वयः । मध्ये मध्यप्रदेशे लीलया अनायासेन जग्राह पादांगुलिनोन्नतं कृत्वा करेण जग्राह । तदुक्तं पाद्मे—रामोपि तद्धनुःकोटिं स्पृष्ट्वा पादांगुलात्ततः । उन्नतं चापमारोप्य बभजे मोहिता जना इति ॥ अतिभारवद्वस्तुनः पादांगुल्या मध्यभागपर्यंतम् उन्नमनं मध्ये गृहीत्वोद्धारश्च महाबलसाध्य इति महाबलवत्त्वमनेन सूचितम् ॥ १५ ॥ पश्यताम् । अनादरे षष्ठी ॥ १६ ॥ पूरणम् आकर्षणम् ॥ १७ ॥ निर्घातः अशनिध्वनिः । तन्निःस्वनसमः शब्दः आसीत् दीर्यतः पर्वतस्य समीपदेशे यथा भूमिकंपः तथा भूकंपः आसीत् ॥ १८ ॥ मुनिवरः विश्वामित्रः । राजा जनकः ॥ १९ ॥ विगतसाध्वसः रामेण धनुरनारोपणे कन्या अविवाहितैव स्थास्यतीति या भीः स्थिता सा गतेत्यर्थः ॥ २० ॥

अतर्कितमिदं मया—एतदारोपणमित्यर्थः ॥ २१ ॥ आहरिष्यति सम्पादयिष्यति ॥ २२ ॥ मम प्रतिज्ञा सत्या । जातेति शेषः । प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ २३ ॥ मम मंत्रिण त्वरन्ताम् ॥ अनुमते अनुमतकृ त्यसाधननिमित्तमित्यर्थः । भवतः अनुमत्येति वार्थः ॥ २४ ॥ प्रश्रितैः विनयसहितैः । सर्वशश्च सर्वमपि अत्रत्यं वृत्तातमित्यर्थः ॥ २५ ॥ गुप्तौ रक्षितौ । प्रीतियुक्तमिति । क्रियाविशेषणम् ॥ २६ ॥ आभाष्य आहूय कृतशासनान् दत्तकल्याणसंदेशपत्रान् ॥ २७ ॥ २८ ॥ हर्षमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ त्रिरात्र रात्रित्रयम् उषिताः मार्गे कृतवासाः ॥ तावद्वासकरणे निमित्तं क्लांतवाहनत्वम् । ते दूतकर्मणि नियुक्ताः मन्त्रिणः । तदनन्तरं ते अयोध्यां प्राविश

भगवन्दृष्टवीर्योमेरामोदशरथात्मजः ॥ अत्यद्भुतमचिंत्यंचअतर्कितमिदंमया ॥ २१ ॥ जनकानांकुलेकीर्तिमाहरिष्यतिमेसुता ॥ सीता भर्तारमासाद्यरामं दशरथात्मजम् ॥ २२ ॥ ममसत्याप्रतिज्ञासावीर्यशुल्केतिकौशिक ॥ सीताप्राणैर्बहुमतादेयारामायमेसुता ॥ २३ ॥ भवतोनुमतेब्रह्मञ्छीघ्रंगच्छंतुमंत्रिणः ॥ ममकौशिकभद्रंतेअयोध्यांत्वरितारथैः ॥ २४ ॥ राजानंप्रश्रितैर्वाक्यैरानयंतुपुरंमम ॥ प्रदानंवीर्यशु ल्कायाःकथयंतुचसर्वशः ॥ २५ ॥ मुनिगुप्तौ चकाकुत्स्थौकथयंतुनृपायवै ॥ प्रीतियुक्तंतुराजानमानयंतुसुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥ कौशिकस्तु तथेत्याहराजाचाभाष्यमंत्रिणः ॥ अयोध्यांप्रेषयामासधर्मात्माकृतशासनान् ॥ २७ ॥ यथावृत्तंसमाख्यातुमानेतुंचनृपंतथा[1] ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ जनकेनसमादिष्टादूताःक्लांतवाहनाः ॥ त्रिरात्रमुषितामार्गेतेऽयोध्यांप्राविशन्पुरीम् ॥ १ ॥ तेराजवचनाद्गत्वाराजवेश्मप्रवेशिताः ॥ ददृशुर्देवसंकाशंवृद्धंदशरथंनृपम् ॥ २ ॥ बद्धां जलिपुटाःसर्वेदूताविगतसाध्वसाः ॥ राजानंप्रश्रितंवाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ३ ॥ मैथिलोजनकोराजासाग्निहोत्रपुरस्कृतः ॥ मुहुर्मुहुर्मधुरया स्नेहसंरक्तयागिरा ॥ ४ ॥ कुशलंचाव्ययंचैवसोपाध्यायपुरोहितम् ॥ जनकस्त्वांमहाराजाऽऽपृच्छतेसपुरःसरम् ॥ ५ ॥ पृष्ट्वाकुशलमव्य ग्रंवैदेहोमिथिलाधिपः ॥ कौशिकानुमतेवाक्यंभवंतमिदमब्रवीत ॥ ६ ॥ पूर्वंप्रतिज्ञाविदितावीर्यशुल्कामम्आत्मजा ॥ राजानश्चकृतामर्षानि वीर्याविमुखीकृताः ॥ ७ ॥ सेयंममसुताराजन्विश्वामित्रपुरस्कृतैः ॥ यदृच्छयागतैराजन्निर्जितातवपुत्रकैः ॥ ८ ॥

न् ॥ १ ॥ राजवचनात् जनकः अस्मान् इह प्रेषितवानिति स्वराजनामसंकीर्तनात् राजवेश्म दशरथवेश्म प्रवेशिताः । तदीयैर्द्वारपालैरिति शेषः ॥ २ ॥ विगतसाध्वसाः महाराजदूतत्वेन तद्भृत्यवत् तत्सन्निधौ भयरहिताः ॥ ३ ॥ साग्निहोत्रपुरस्कृतः पुरस्कृताग्निहोत्रसहितः । आहिताग्न्यादिः । पुरस्कृताः मन्त्र्यादयः । आग्निहोत्रपदेन सत्साधनऋत्विजः तैः सहित इत्यर्थ इत्यन्ये ॥ ४ ॥ कुशल क्षे मम् अव्ययम् अनपायं हे महाराज आपृच्छते । आङि नुपृच्छ्योरित्यात्मनेपदम् । पुरःसराः भृत्याः तत्सहितम् ॥ ५ ॥ अनुमते अनुमतकृत्यसाधननिमित्तम् ॥ ६ ॥ वीर्यशुल्केति । प्रतिज्ञा पूर्वं युष्माकं, विदितेत्यन्वयः । विमुखीकृता इत्यपि विदितम् ॥ ७ ॥ तव पुत्रकैरिति । तव पुत्रेण रामेणेत्यर्थः । कप्रत्ययेन अल्पार्थकेन बाल्यद्योतनम् । जामातृबुद्ध्या महाबलत्वेन ईश्वरबुद्ध्या च पूज्यत्वेन

१ कसुत्तकादर्धश्लोको न्यूनोत्र।

बहुवचनप्रयोगः ॥ ८ ॥ तच्च पूर्वं दक्षाध्वरध्वंससमये रुद्रेण यद्बलात् शक्रादिपुरःसरसकलसुरजयः कृतः तच्चेत्यर्थः । रत्नं धनुः उत्तमं धनुः ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञां वीर्यशुल्कतया सीतादानप्रतिज्ञाम् कर्तुं पूरयितुम् ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ उभयोरेव उभयोरपि पुत्रयोः न केवल रामस्यैवेत्यर्थः । प्रीति विवाहजाम् । एतेन लक्ष्मणायोर्मिलाप्रदान सूचितम् ॥ १२ ॥ अभ्यनुज्ञातः अभ्यनुज्ञातकन्याप्रदानकृत्यः ॥ १३ ॥ एव वक्ष्यमाणम् ॥ १४ ॥ विदेहेषु विदेहानां निवासभूते जनपदे ॥ १५ ॥ १६ ॥ यदि वो रोचते वृत्त यौनसंबंधयोग्यमित्यर्थः । पर्ययः अतिक्रमः ॥ १७ ॥ श्वो यात्रेति मन्त्रिणोब्रवीदित्यन्वयः । तदर्थः उद्यमः क्रियतामिति शेषः ॥ १८ ॥ मन्त्रिणः जनकमन्त्रिणः गुणैः सत्कारातिशयैः । नरेंद्रश्चेति पाठे स च मुदितः उवासेति विपरिणामः । नरेंद्रस्येति पाठे जनकस्येत्यर्थः ॥ १९ ॥ धुंकमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरा

तच्चरत्नंधनुर्दिव्यंमध्येभग्नंमहात्मना ॥ रामेणहिमहाबाहोमहत्यांजनसंसदि ॥ ९ ॥ अस्मैदेयामयासीतावीर्यशुल्कामहात्मने ॥ प्रतिज्ञांतर्तुमिच्छामितदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १० ॥ सोपाध्यायोमहाराजपुरोहितपुरस्कृतः ॥ शीघ्रमागच्छभद्रंतेद्रष्टुमर्हसिराघवौ ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञांममराजेंद्रनिर्वर्तयितुमर्हसि ॥ पुत्रयोरुभयोरेवप्रीतिंत्वमुपलप्स्यसे ॥ १२ ॥ एवंविदेहाधिपतिर्मधुरंवाक्यमब्रवीत् ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातःशतानंदमतेस्थितः ॥ १३ ॥ दूतवाक्यंतुतच्छ्रुत्वाराजापरमहर्षितः ॥ वसिष्ठंवामदेवंचमंत्रिणश्चैवमब्रवीत् ॥ १४ ॥ गुप्तःकुशिकपुत्रेणकौसल्यानंदवर्धनः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राविदेहेषुवसत्यसौ ॥ १५ ॥ दृष्टवीर्यस्तुकाकुत्स्थोजनकेनमहात्मना ॥ संप्रदानंसुतायास्तुराघवेकर्तुमिच्छति ॥ १६ ॥ यदिवोरोचतेवृत्तंजनकस्यमहात्मनः ॥ पुरींगच्छामहेशीघ्रंमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ १७ ॥ मंत्रिणोबाढमित्याहुःसहसर्वैर्महर्षिभिः ॥ सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजाश्वोयात्रेतिचमंत्रिणः ॥ १८ ॥ मंत्रिणस्तुनरेंद्रस्यरात्रिंपरमसत्कृताः ॥ ऊषुःप्रमुदिताःसर्वेगुणैःसर्वैःसमन्विताः ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ ततोरात्र्यांव्यतीतायांसोपाध्यायःसबांधवः ॥ राजादशरथोहृष्टःसुमंत्रमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्यसर्वेधनाध्यक्षाधनमादायपुष्कलम् ॥ व्रजंत्वग्रेसुविहितानानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥ चतुरंगबलंचापिशीघ्रंनिर्यातुसर्वशः ॥ ममाज्ञासमकालंचयानंयुग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठोवामदेवश्चजाबालिरथकश्यपः ॥ मार्कंडेयस्तुदीर्घायुर्ऋषिःकात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥ एतेद्विजाःप्रयांत्वग्रेस्यंदनंयोजयस्वमे ॥ यथाकालात्ययोनस्याद्दूताहित्वरयंतिमाम् ॥ ५ ॥ वचनाच्चनरेंद्रस्यसेनाचचतुरंगिणी ॥ राजानमृषिभिःसार्धंव्रजंतंपृष्ठतोन्वयात् ॥ ६ ॥ गत्वाचतुरहंमार्गेविदेहानभ्युपेयिवान् ॥ राजाचजनकःश्रीमाञ्छ्रुत्वापूजामकल्पयत् ॥ ७ ॥

मीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ १ ॥ धनाध्यक्षाः कोशरक्षाधिकारिणः । पुष्कल बहुश्रेष्ठ च सुविहिताः सुरक्षिताः सुसंपादितकल्याणोचितकर्माणो वा ॥ २ ॥ यान शिबिकादि । युग्यम् अश्वादि । अनुत्तमानि श्रेष्ठानि यानानि युग्यानि च यांतु । वसिष्ठाद्यर्थमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अग्रे द्विजप्रयाग प्रयाणे कल्याणाय । प्रयांतु उक्तयानयुग्यैरिति शेषः । दूताः जनकदूताः ॥ ५ ॥ चद्वयं चित्यफल पादपूरणमात्रार्थम् ॥ ६ ॥ दूतानां त्रिदिनगम्योपि मार्गः चतुरंगबलोपेतप्रयाणत्वाच्चतुर्दिन यामः मध्ये । श्रुत्वा दशरथागमनम् ॥ ७ ॥

राजानम् आसाद्य मुदितः हर्षं ययौ । मोदर्स्यवाधिकावस्था हर्ष इति भेदः ॥ ८ ॥ ९ ॥ वीर्यं शौर्यम् । वसिष्ठे इन्द्रसादृश्य पूर्णधर्मत्वेन । विघ्नाः कन्यादानप्रतिबन्धाः ॥ राघवैः सह सबंध प्राप्य पूजित मे कुलम् । नरेंद्र सर्वराजश्रेष्ठ । सवर्तयितु निर्वर्तयितु विवाहमित्यग्रिमेणान्वय. ॥ १० ॥ ११ ॥१२॥ यज्ञांते अवभृथे ॥१३॥ प्रतिग्रहः कन्यागवादीनां दातृवशः । यदि दाता ददाति तदा प्रतिग्राह्य प्रतिग्रहीत्रेति स्थितः । एतत् वाक्य मया श्रुतम् । क्षत्रियतया प्रतिग्रहधर्मस्य अद्याप्यज्ञानमेव । सांप्रतमेव अनुभवो भविष्यतीति श्रुतमित्युक्तम् ॥ १४ ॥ अतः यथा त्व वक्ष्यसि तद्वय करिष्यामहे ॥ १५ ॥ विस्मय कन्यायाः वीर्येण शुल्केन जितत्वात् मदनुमन्यनपेक्षायामपि राज्ञः विनयेन तादृशवचनात् विस्मयम् ॥ १६ ॥ निशाम्य दृष्ट्वा ॥ १७ ॥ यज्ञस्य अवशिष्टाः क्रियाः सुताभ्यां दुहित्रो॰ कन्यादानशेषतया यत्कर्तव्यम् अंकुरारोपणादिलौकिकालौकिकं तत्सर्व कृत्वा उवास ॥ १८ ॥ जैयमान॰ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आ० बालकांडे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ अथ ब्राह्मसवधसदृशे यौनसबंधे

ततोराजानमासाद्यवृद्धंदशरथंनृपम् ॥ मुदितोजनकोराजाप्रहर्षंपरमंययौ ॥८॥ उवाचवचनंश्रेष्ठोनरश्रेष्ठंमुदान्वितम् ॥ स्वागतंतेनरश्रेष्ठदिष्ट्या प्राप्तोसिराघव ॥ ९ ॥ पुत्रयोरुभयोःप्रीतिंलप्स्यसेवीर्यनिर्जिताम् ॥ दिष्ट्याप्राप्तोमहातेजावसिष्ठोभगवानृषिः ॥ १० ॥ सहसर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरि वशतक्रतुः ॥ दिष्ट्यामेनिर्जिताविघ्नादिष्ट्यामेपूजितंकुलम् ॥ ११ ॥ राघवैःसहसंबंधाद्वीर्यश्रेष्ठैर्महाबलैः ॥ श्वःप्रभातेनरेंद्रत्वंसंवर्तयितुमर्हसि ॥१२॥ यज्ञस्यांतेनरश्रेष्ठविवाहमृषिसत्तमैः ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाऋषिमध्येनराधिपः ॥१३॥ वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठःप्रत्युवाचमहीपतिम् ॥ प्रति ग्रहोदातृवशःश्रुतमेतन्मयापुरा ॥ १४ ॥ यथावक्ष्यसिधर्मज्ञतत्करिष्यामहेवयम् ॥ तद्धर्मिष्ठंयशस्यंचवचनंसत्यवादिनः ॥ १५ ॥ श्रुत्वाविदेहा धिपतिःपरंविस्मयमागतः ॥ ततःसर्वेमुनिगणाःपरस्परसमागमे ॥ १६ ॥ हर्षेणमहतायुक्तास्तांरात्रिमवसन्सुखम् ॥ राजाचराघवौपुत्रौनिशाम्य परिहर्षितः ॥ १७ ॥ उवासपरमप्रीतोजनकेनाभिपूजितः ॥ जनकोपिमहातेजाःक्रियाधर्मेणतत्त्ववित् ॥ यज्ञस्यचसुताभ्यांचकृत्वारात्रिमुवासह ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ ततःप्रभातेजनकःकृत कर्मामहर्षिभिः ॥ उवाचवाक्यंवाक्यज्ञःशतानंदंपुरोहितम् ॥१॥ भ्रातामममहातेजावीर्यवानतिधार्मिकः ॥ कुशध्वजइतिख्यातःपुरीमध्यवसच्छु भाम् ॥ २ ॥ वार्याफलकपर्यंतांपिबन्निक्षुमतींनदीम् ॥ सांकाश्यांपुण्यसंकाशांविमानयितपुष्पकम् ॥३॥ तमहंद्रष्टुमिच्छामियज्ञगोप्तासमेततः॥ प्रीतिंसोपिमहातेजाइमांभोक्तामयासह ॥ ४ ॥ एवमुक्तेतुवचनेशतानंदस्यसन्निधौ ॥ आगताःकेचिदव्यग्राजनकस्तान्समादिशत् ॥ ५ ॥

वध्यपेक्षितः परस्परकुलाचारः सर्गाभ्याम् । तत इति । कृतकर्मा कृतनित्यक्रियः ॥ १ ॥ पुरीम् अध्यवसत् । उपान्वध्याङिति कर्मत्वम् ॥ २ ॥ परबलं वारयितुम् अर्हः वार्यः प्राकारः तत्स्थाः आफलकाः यत्रफलकाः । तद्युक्तः पर्यंतः परिसरो यस्याः सा तथाभूताम् इक्षुमतीं पिबन् तज्जलं पिबन् सांकाश्या तदाख्यां नगरीम् । वार्यामलकपर्यंतामिति पाठे वार्यामलकाः आमलकविशेषाः पर्यंतेषु यस्या इत्यर्थः । पुण्यसकाशां पुण्यशब्देन तत्फलं स्वर्गः तत्संकाशा तदुपमामित्यर्थः । पुष्पक विमानं कौबेरं प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥ तम् उक्तपुरवासिनम् । यज्ञगोता मिथिलायां क्रियमाणयज्ञस्य सांकाश्यायामेव स्थित्वा असमद्यज्ञापेक्षितसामग्रीसंपादकत्वेन रक्षिता । इमां प्रीतिं जानकीपरिणयजाम् ॥ ४ ॥ अव्यग्राः समर्थाः । समादिशत् शतानंदेन गतु प्रैरयत् ॥ ५ ॥

नरेंद्रशासनात् शतानदप्रेरिताः प्रययुः । दूता इति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ नृपतिः कुशध्वजः ॥ ८ ॥ पूर्वं शतानदम् अभिवाद्य ततः जनक चाभिवाद्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ अध्यारोहत । पुरोहितजनकयोः अनुमत्येति शेषः ॥ १० ॥ सुदामन सुदामनाख्यम् ॥ ११ ॥ औपकार्याम । उपकार्याशब्दात्स्वार्थेऽग् । दशरथशिबिरसन्निवेशमित्यर्थः ॥१२॥१३॥१४॥१५॥ इद वाक्य वक्ष्यमाणम् । वसिष्ठमुखेन कन्यां दापयितुम् । इक्ष्वाकुकुलदैवत भगवान्वसिष्ठः इक्ष्वाकूणां सर्वेषु कृत्येषु वक्तेति ते विदितमित्यन्वयः । अतो विश्वामित्राभ्यनुज्ञया ऋषिभिः सह कुलप्रभवधर्मक्रमम् अनतिक्रम्य क्रम ज्येष्ठानुक्रमं च अनतिक्रम्य

शासनात्तुनरेंद्रस्यप्रययुःशीघ्रवाजिभिः ॥ समानेतुंनरव्याघ्रंविष्णुमिंद्राज्ञयायथा ॥ ६ ॥ सांकाश्यांतेसमागम्यददृशुश्चकुशध्वजम् ॥ न्यवे
दयन्यथावृत्तं जनकस्यचचिंतितम् ॥ ७ ॥ तद्वृत्तंनृपतिःश्रुत्वादूतश्रेष्ठैर्महाजवैः ॥ आज्ञयातुनरेंद्रस्यआजगामकुशध्वजः ॥ ८ ॥ सददर्शम
हात्मानंजनकंधर्मवत्सलम् ॥ सोऽभिवाद्यशतानंदंजनकंचातिधार्मिकम् ॥ ९ ॥ राजार्हंपरमंदिव्यमासनंसोऽध्यरोहत ॥ उपविष्टावुभौतौतुभ्रा
तरावमितद्युती ॥ १० ॥ प्रेषयामासतुर्वीरौ मंत्रिश्रेष्ठंसुदामनम् ॥ गच्छमंत्रिपतेशीघ्रमिक्ष्वाकुममितप्रभम् ॥११॥ आत्मजैःसहदुर्धर्षमानयस्व
समंत्रिणम् ॥ औपकार्यांसगत्वातुरघूणांकुलवर्धनम्॥१२॥ददर्शशिरसाचैनमभिवाद्येदमब्रवीत्॥ अयोध्याधिपतेवीरवैदेहोमिथिलाधिपः॥१३॥
सत्वांद्रष्टुंव्यवसितःसोपाध्यायपुरोहितम् ॥ मंत्रिश्रेष्ठवचःश्रुत्वाराजासर्षिगणस्तथा ॥१४॥ सबंधुरगमत्तत्रजनकोयत्रवर्त्तते॥राजाचमंत्रिसहितः
सोपाध्यायःसबांधवः ॥१५॥ वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठोवैदेहमिदमब्रवीत् ॥ विदितेमहाराजइक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥१६॥ वक्तासर्वेपुकृत्येषुवसिष्ठोभ
गवानृषिः ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातःसहसर्वैर्महर्षिभिः ॥१७॥ एषवक्ष्यतिधर्मात्मावसिष्ठोमेयथाक्रमम् ॥ तूष्णींभूतेदशरथेवसिष्ठोभगवानृषिः ॥
॥१८॥उवाचवाक्यंवाक्यज्ञोवैदेहंसपुरोधसम् ॥ अव्यक्तप्रभवोब्रह्माशाश्वतोनित्यअव्ययः ॥१९॥ तस्मान्मरीचिःसंजज्ञेमरीचेःकश्यपःसुतः ॥
विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञेमनुर्वैवस्वतःस्मृतः ॥ २० ॥ मनुःप्रजापतिःपूर्वमिक्ष्वाकुश्चमनोःसुतः ॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायांराजानंविद्धिपूर्वकम् ॥
॥ २१ ॥ इक्ष्वाकोस्तुसुतःश्रीमान्कुक्षिरित्येवविश्रुतः ॥ कुक्षेरथात्मजःश्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत ॥ २२ ॥ विकुक्षेस्तुमहातेजाबाणःपुत्रःप्रताप
वान् ॥ बाणस्यतुमहातेजाअनरण्यःप्रतापवान् ॥ २३ ॥ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञेत्रिशंकुस्तुपृथोरपि ॥ त्रिशंकोरभवत्पुत्रोधुंधुमारोमहायशाः ॥
धुंधुमारान्महातेजायुवनाश्वोमहारथः ॥ युवनाश्वसुतश्चासीन्मांधातापृथिवीपतिः ॥ २५ ॥ मांधातुस्तुसुतःश्रीमान्सुसंधिरुदपद्यत ॥ सुसंधेर
पिपुत्रौद्वौध्रुवसंधिःप्रसेनजित् ॥ २६ ॥ यशस्वीध्रुवसंधेस्तुभरतोनामनामतः ॥ भरतात्तुमहातेजाअसितोनामजा (यत) तवान् ॥ २७ ॥

दशपूरुषविख्यातादिति न्यायेन यौनसबंधापेक्षितवंशपारपर्यमेप वक्ष्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अव्यक्तशब्देन मायाशबल ब्रह्म । ब्रह्मा चतुर्मुखः । शाश्वतत्वनित्यत्वाव्ययत्वानि अस्य आपेक्षिकाणि द्रष्टव्यानि ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ मनोः प्रजापतित्व प्रजासर्गाधिकारित्वेन । पूर्वकम् आद्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

यस्य असितस्य प्रतिराजानः शत्रुभूता राजानः ॥ २८ ॥ सः असितः प्रतियुध्यन् प्रतिपक्षतया युध्यन् प्रवासितः राज्यान्निःसारितः ॥ २९ ॥ इति श्रुतिः पुरातनकथेत्यर्थः ॥३०॥ सगर गरसहित भव ॥ गत चरे हिमवति अभिरतः बभूव॥३१॥तत्र हिमवति । एका प्राशितगरा॥३२॥कालिंदी तस्याः नाम—अभ्युपागम्य शरण गत्वा अभ्यवादयच्च । येन शुश्रूषणमपि अकरोत्॥३३॥पुत्रजन्मनि तद्विषये अभ्यवदत् उक्तवान् ॥३४॥गरेण सहितः जनिष्यतीत्यन्वयः।मा शुचः पतिमरणात् गरदानजं च शोकं त्यज पुत्रेणैव सुखिनी भविष्यसीति भावः॥३५॥पतिना रहितेति पाठे नामानः आर्षः।तस्मात् च्यवनप्रसादात्।व्यजायत असूत॥३६॥

यस्यैतेप्रतिराजानउदपद्यंतशत्रवः ॥ हैहयास्तालजंघाश्चशूराश्चशशबिंदवः ॥ २८ ॥ तांश्चसप्रतियुध्यन्वैयुद्धेराजाप्रवासितः ॥ हिमवंतमुपागम्य भार्याभ्यांसहितस्तदा ॥ २९ ॥ असितोल्पबलोराजाकालधर्ममुपेयिवान् ॥ द्वेचास्यभार्येगर्भिण्यौबभूवतुरितिश्रुतिः ॥ ३० ॥ एकागर्भविनाशार्थंसपत्न्यैसगरंददौ ॥ ततःशैलवरेरम्येबभूवाभिरतोमुनिः ॥ ३१ ॥ भार्गवश्च्यवनोनामहिमवंतमुपाश्रितः ॥ तत्रचैकामहाभागाभार्गवंदेववर्चसम् ॥ ३२ ॥ ववंदेपद्मपत्राक्षीकांक्षंतीसुतमुत्तमम् ॥ तमृषिंसाभ्युपागम्यकालिंदीचाभ्यवादयत् ॥ ३३ ॥ सतामभ्यवदद्विप्रःपुत्रेप्सुंपुत्रजन्मनि ॥ तवकुक्षौमहाभागेसुपुत्रःसुमहाबलः ॥ ३४ ॥ महावीर्योमहातेजाअचिरात्संजनिष्यति ॥ गरेणसहितःश्रीमान्माशुचःकमलेक्षणे ॥ ॥ ३५ ॥ च्यवनंचनमस्कृत्यराजपुत्रीपतिव्रता ॥ पत्याविरहितातस्मात्पुत्रंदेवीव्यजायत ॥ सपत्न्यातुगरस्तस्यैदत्तोगर्भजिघांसया ॥ सहतेन गरेणैवसंजातःसगरोभवत् ॥ ३७ ॥ सगरस्यासमंजस्तुअसमंजादथांशुमान् ॥ दिलीपोंशुमतःपुत्रोदिलीपस्यभगीरथः ॥ ३८ ॥ भगीरथात्ककुत्स्थश्चककुत्स्थाच्चरघुस्तथा ॥ रघोस्तुपुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धःपुरुषादकः ॥३९॥ कल्माषपादोप्यभवत्तस्माज्जातस्तुशंखणः ॥ सुदर्शनःशंखणस्यअग्निवर्णःसुदर्शनात् ॥ ४० ॥ शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्यशीघ्रगस्यमरुःसुतः ॥ मरोःप्रशुश्रुकस्त्वासीदंबरीषःप्रशुश्रुकात् ॥४१॥ अंबरीषस्यपुत्रोभून्नहुषश्चमहीपतिः ॥ नहुषस्यययातिस्तुनाभागस्तुययातिजः ॥४२॥ नाभागस्यबभूवाजअजाद्दशरथोभवत् ॥ अस्माद्दशरथाज्जातौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥ आदिवंशविशुद्धानांराज्ञांपरमधर्मिणाम् ॥ इक्ष्वाकुकुलजातानांवीराणांसत्यवादिनाम् ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थेत्वत्सुतेवरयेनृप ॥ सदृशाभ्यांनरश्रेष्ठसदृशेदातुमर्हसि ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० चतुर्विंशतिसा० वालकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

यतः गरेण सह जातः अतः सगरनामा अभवत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रवृद्धः तन्नामा । पुरुषादकः वसिष्ठशापवशात् राक्षसः अभवत् । वसिष्ठाय प्रतिशापं दातुम् उद्धृत जल स्वपत्न्यनुनयेन स्वपादयोर्विसृष्टवान् । ततः कल्माषवर्णपादः तदाख्यश्च अभवत् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ यद्यपि वंशपरंपरा पुराणादिष्वन्यथा दृश्यते । तथापि तत्र कल्पभेदेन विरोधपरिहारः—एकस्यानेकनामकत्वाद्वा ॥ ४३ ॥ आदीति । आदितः ब्रह्माणम् आरभ्य वंशेन शुद्धानां वीराणां सत्यवादिनां संबंधिनोः रामलक्ष्मणयोरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ मैथिमानः ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रा० वा० आ० बा० सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

१ कपुस्तकादेकः श्लोको न्यूनोऽत्र ।

अथ जनकः कन्यादित्सात् जामातृवर्गे प्रभुतायाः अनौचित्येन स्ववश स्वयमेवाह । एवम् इति ब्रुवाण वसिष्ठम् । अस्माभिः परिकीर्तित नः अस्माकं कुलं श्रोतुमर्हसि ॥१॥ कुलजातेन सत्कुलप्रसूतेन । प्रदाने कन्या दानसमये कुलं वक्तव्यमित्यन्वयः ॥२॥३॥ तस्य निमेः । मिथिनाम्ना च निर्मितेति प्रथमो जनकः सर्वेषामस्माकं जनकशब्दव्यवहारार्थत्वं स्वभूत ॥४॥ नाम प्रसिद्धम् । नामतः सुकेतुरित्यर्थः ॥५॥६॥७॥८॥ ॥९॥१०॥११॥१२॥ तस्य ह्रस्वरोम्णः ज्येष्ठोहम्—मदनुजः कुशध्वजः॥१३॥ स मम पिता मां ज्येष्ठं तु राज्ये अभिषिच्य कुशध्वजं मां भरणीयम् । यद्वा कुशध्वज भारं राज्यभारं च मयि समावेश्य स्थापयित्वा

एवंब्रुवाणंजनकःप्रत्युवाचकृतांजलिः ॥ श्रोतुमर्हसिभद्रंतेकुलंनःपरिकीर्तितम् ॥ १ ॥ प्रदानेहिमुनिश्रेष्ठकुलंनिरवशेषतः ॥ वक्तव्यंकुलजातेन
तन्निबोधमहामते ॥ २ ॥ राजाभूत्त्रिषुलोकेषुविश्रुतःस्वेनकर्मणा ॥ निमिःपरमधर्मात्मासर्वसत्त्ववतांवरः ॥ ३ ॥ तस्यपुत्रोमिथिर्नामजनकोमि
थिपुत्रकः ॥ प्रथमोजनकोराजाजनकादप्युदावसुः ॥ ४ ॥ उदावसोस्तुधर्मात्माजातोवैनंदिवर्धनः ॥ नंदिवर्धनसुतःशूरःसुकेतुर्नामनामतः ॥५॥
सुकेतोरपिधर्मात्मादेवरातोमहाबलः॥देवरातस्यराजर्षेर्बृहद्रथइतिस्मृतः ॥ ६ ॥ बृहद्रथस्यशूरोभून्महावीरःप्रतापवान् ॥ महावीरस्यधृतिमान्सुधृ
तिःसत्यविक्रमः ॥७॥ सुधृतेरपिधर्मात्माधृष्टकेतुःसुधार्मिकः ॥ धृष्टकेतोश्चराजर्षेर्हर्यश्वइतिविश्रुतः ॥८॥ हर्यश्वस्यमरुःपुत्रोमरोःपुत्रःप्रतींधकः॥
प्रतींधकस्यधर्मात्माराजाकीर्तिरथःसुतः ॥ ९ ॥ पुत्रःकीर्तिरथस्यापिदेवमीढइतिश्रुतः ॥ देवमीढस्यविबुधोविबुधस्यमहीध्रकः ॥ १० ॥ मही
ध्रकसुतोराजाकीर्तिरातोमहाबलः ॥ कीर्तिरातस्यराजर्षेर्महारोमाव्यजायत ॥११॥ महारोम्णस्तुधर्मात्मास्वर्णरोमाव्यजायत ॥ स्वर्णरोम्णस्तु
राजर्षेर्ह्रस्वरोमाव्यजायत ॥ १२ ॥ तस्यपुत्रद्वयंराज्ञोधर्मज्ञस्यमहात्मनः ॥ ज्येष्ठोहमनुजोभ्राताममवीरःकुशध्वजः ॥ १३ ॥ मांतुज्येष्ठंपितारा
ज्येसोभिषिच्यपिता मम ॥ कुशध्वजंसमावेश्यभारंमयिवनंगतः ॥१४॥ वृद्धेपितरिस्वर्यातेधर्मेणधुरमावहम् ॥ भ्रातरंदेवसंकाशंस्नेहात्पश्यन्कु
शध्वजम् ॥ १५ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यसांकाश्यादागतःपुरात् ॥ सुधन्वावीर्यवान्राजामिथिलामवरोधकः॥१६॥ सचमेप्रेषयामासशैवंधनु
रुत्तमम् ॥ सीताचकन्यापद्माक्षीमह्यंवैदीयतामिति ॥ १७ ॥ तस्याप्रदानाद्ब्रह्मर्षेयुद्धमासीन्मयासह ॥ सहतोविमुखोराजासुधन्वातुमयारणे॥
॥१८॥निहत्यतंमुनिश्रेष्ठसुधन्वानंनराधिपम् ॥ सांकाश्येभ्रातरंशूरमभ्यषिंचंकुशध्वजम् ॥ १९ ॥ कनीयानेषमेभ्राताअहंज्येष्ठोमहामुने ॥ ददा
मिपरमप्रीतोवध्वौतेमुनिपुंगव ॥२०॥ सीतांरामायभद्रंतेऊर्मिलांलक्ष्मणायवै ॥ वीर्यशुल्कांममसुतांसीतांसुरसुतोपमाम् ॥२१॥ द्वितीयामूर्मिलां
चैवत्रिर्वदामिनसंशयः॥ददामिपरमप्रीतोवध्वौतेमुनिपुंगव॥२२॥रामलक्ष्मणयोराजन्गोदानंकारयस्वह॥पितृकार्यंचभद्रंतेततोवैवाहिकंकुरु॥२३॥

वनं गत इत्यन्वयः॥१४॥धुरं राज्यभारम् । स्नेहात् पश्यन् पालयन्॥१५॥सांकाश्यमिति । सुधन्वनगरनाम।अवरोधकः अगमत् अवरोद्धुमागतवानित्यर्थः॥१६॥शैवं धनुः सीता च कन्या मह्यं दीयतामिति दूतान् प्रेषयामास मे इत्यन्वयः॥१७॥तस्य उक्तवस्तुद्वयस्य । विमुखः युद्धविमुखः॥१८॥सांकाश्ये सुधन्वनगरे॥१९॥२०॥ऊर्मिला यां दिता निजपुत्रीम्॥२१॥त्रिर्वदामि।उक्तमपि दार्ढ्यार्थत्वाशयः॥२२॥गोदानं समावर्तनम्।

वैवाहिक विवाहादौ कर्तव्यम् । पितृकार्यं नान्दीमुखश्राद्धम् ॥ २३ ॥ अद्य तृतीयदिवसे तव मिथिलाप्रवेशात्तृतीयदिवसे यज्ञसमाप्त्यनन्तरतृतीयदिवसे वा । अद्य मघानक्षत्रम् । फल्गुन्यां पूर्वफल्गुन्याम् , उत्तरे श्रेष्ठे । अत एव भगो यत्र प्रजापतिरित्यनेन अविरोधः । भगोऽत्र पूर्वफल्गुनीदेव:--उत्तरफल्गुन्यास्त्वर्यमेति बोध्यम् । वैवाहिक विवाहम् । विवाहाद्यर्थात् ठक् । मघानक्षत्र पितरो देवता फल्गुनीनक्षत्रम अर्यमा देवता फल्गुनीनक्षत्र भगो देवतेति तैत्तिरीयसंहितायाम् । अर्यम्णः पूर्वे फल्गुनी भगस्योत्तरे इति तद्ब्राह्मणे चोक्तत्वेन यथाश्रुतमेव सम्यगिति तत्त्वम् । उत्तरे इति । पुस्त्वमार्षम् । यद्यप्युत्तराफल्गुनी सीतायाः जन्मर्क्षम् । तथापि तदृक्षे प्रथमचरण विहाय तज्जन्मसत्त्वेन तस्याः कन्याराशित्वात् तृतीयैकादशरूपभकूटशुद्धेः तस्य न दोषः । भकूटशुद्धौ तन्न दुष्टमिति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम् । किं च पूर्वासु तस्याः द्वादशः चन्द्र इति तत्र विवाहोऽनुचित एव । एकनाडीदोषेण च रामसीतयोर्वियोग इति ध्येयम् ॥ २४ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे तदभ्युदयाय सुखोदय सुखोदर्कं दान गोभूतिलहिरण्यादि दान कार्यम् । त्वयेति शेषः ॥ २५ ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीर जन [illegible] ॥

मघाह्यद्यमहाबाहोतृतीयदिवसेप्रभो ॥ फल्गुन्यामुत्तरेराजंस्तस्मिन्वैवाहिकंकुरु ॥ २४ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थेदानंकार्यंसुखोदयम् ॥ २५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ तमुक्तवंतंवैदेहंविश्वामित्रोमहा
मुनिः ॥ उवाचवचनंवीरंवसिष्ठसहितोनृपम् ॥ १ ॥ अचिंत्यान्यप्रमेयाणिकुलानिनरपुंगव ॥ इक्ष्वाकूणांविदेहानांनैषांतुल्योस्तिकश्चन ॥ २ ॥
सदृशोधर्मसंबंधःसदृशोरूपसंपदा ॥ रामलक्ष्मणयोराजन्सीताचोर्मिलयासह ॥ ३ ॥ वक्तव्यंचनरश्रेष्ठश्रूयतांवचनंमम ॥ भ्रातायवीयान्धर्मज्ञए
षराजाकुशध्वजः ॥४॥ अस्यधर्मात्मनोराजन्रूपेणाप्रतिमंभुवि ॥ सुताद्वयंनरश्रेष्ठपत्न्यर्थंवरयामहे ॥ ५ ॥ भरतस्यकुमारस्यशत्रुघ्नस्यचधीमतः ॥
वरयेतेसुतेराजंस्तयोरर्थेमहात्मनोः ॥ ६ ॥ पुत्रादशरथस्येमेरूपयौवनशालिनः ॥ लोकपालसमाःसर्वेदेवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥ उभयोरपिराजेंद्र
संबंधेनानुबध्यताम् ॥ इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रंभवतः पुण्यकर्मणः ॥ ८ ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वावसिष्ठस्यमतेतदा ॥ जनकःप्रांजलिर्वाक्यमुवाचमुनि
पुंगवौ ॥ ९ ॥ कुलंधन्यमिदंमन्येयेषांतौमुनिपुंगवौ ॥ सदृशंकुलसंबंधंयदाज्ञापयतःस्वयम् ॥ १० ॥ एवंभवतुभद्रंवःकुशध्वजसुतेइमे ॥ पत्न्यौ
भजेतांसहितौशत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ११ ॥ एकाह्नाराजपुत्रीणां चतसृणांमहामुने ॥ पाणीन्गृह्णंतुचत्वारोराजपुत्रामहाबलाः ॥ १२ ॥

एषां तुल्यः परस्परव्यतिरेकेण अपरो नास्ति ॥ २ ॥ धर्मसंबंधः युवयोः । विवाहसंबंधः सदृशः अनुरूपः । किं चोर्मिलया सह वर्तमाना या सीता तस्याः यथायोग्ययोः रामलक्ष्मणयोः यः संबंधः स्वरूपसंपदा सदृशः । सीतयोर्मिलयेति पाठस्तु सुगम एव ॥ ३ ॥ किंचिदन्यद्वक्तव्यमस्ति तच्छ्रूयतामित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कयोः पत्न्यर्थं तत्राह । भरतस्येत्यादि । आद्यार्धं पूर्वान्वयि । तथा ते सुते सीतोर्मिले । तयोरर्थे रामलक्ष्मणयोरर्थे ॥ ६ ॥ दशरथपुत्रेषु न कस्मिन्नपि वरगुणन्यूनतेत्याह । पुत्रा इति ॥ ७ ॥ उभयोः भ्रात्रोः संबंधेन इक्ष्वाकुकुलं संबध्यताम् । तत्र च संबंधे पुण्यकर्मणः भवतः अव्यग्रं चित्तम् । भवत्विति शेषः । कथमीदृशेन महाराजेन युगपत् मया संबंधचतुष्टयं कार्यमिति व्यग्रता मास्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्वयं न तु शिष्यादिमुखतः । यत् यस्मात् आज्ञापयतः तस्मात् इदं कुलं धन्यं मन्ये ॥ १० ॥ सहितौ नित्यसहचरौ । अत्र क्रमे न तात्पर्यम् ॥ ११ ॥ एकाह्नेति । टजभावोऽनित्याः समासांता इति । सप्तम्यर्थे तृतीया । एकदिवसे इत्यर्थः ।

चतसृणामिति । दीर्घत्वमार्षम् ॥ १२ ॥ फल्गुनीभ्याम् उत्तरफल्गुनीभ्याम् उपलक्षिते उत्तरे दिवसे द्वितीये दिवसे । प्रजापतिदेवताप्राशस्त्य च विवाहप्रजोत्पत्तिसाधनयोर्निलिगाधिष्ठातृभगदैवत्यत्वेनेति कतकः ॥ १३ ॥ प्रत्युत्थाय आसनादुत्थाय ॥ १४ ॥ परः धर्मः कन्यादानरूपः । अह भवतोः शिष्योस्मि । तथा यथा दशरथश्च युवयोः शिष्यः । स्वस्य शिष्यत्वे कनीयसः कुशध्वजस्य शिष्यत्व मर्थसिद्धम् । आसनमुख्यानि त्रयाणा त्रीणि सिंहासनानि । आस्यतामिति । आर्ष परिपाल्येतामित्यर्थकम् । राज्यत्रयमपि युष्मदीयमित्यर्थ. ॥ १५ ॥ ननु दशरथसिंहासन कथ त्वया शक्यदानमत आह । यथेति । यथा इय मिथिला दशरथस्य यथेष्टविनियोगार्हा एवम् अयोध्या पुरी मम अत. युष्माक त्रिसिंहासनप्रभुत्वे नास्ति सदेहः । अतः यथायोग्य प्रभुत्व कर्तुम् अर्हथ । पूजाया बहुवचनम् । त्रय सर्वे भवद धीना इत्याशयः ॥ १६ ॥ हृष्टः । एवम् ऐक्यवादेनेति शेषः ॥ १७ ॥ ऋषिरूपाः भवद्वयाः राजसघाः ते भवद्भ्यामभिपूजिताः । अनेन विनयेन सर्वोत्कर्ष प्रापिना. भवद्वय एव एव निर्जितः नायम अपूर्वोर्थः

उत्तरेदिवसेब्रह्मन्फल्गुनीभ्यांमनीषिणः ॥ वैवाहिकंप्रशंसंतिभगोयत्रप्रजापतिः ॥ १३ ॥ एवमुक्तावचःसौम्यंप्रत्युत्थायकृतांजलिः ॥ उभौमुनि वरौराजाजनकोवाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ परोधर्मःकृतोमह्यंशिष्योस्मिभवतोस्तथा ॥ इमान्यासनमुख्यानिआस्यतांमुनिपुंगवौ ॥ १५ ॥ यथा दशरथस्येयंतथाऽयोध्यापुरीमम ॥ प्रभुत्वेनास्तिसंदेहोयथार्हकर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥ तथाब्रुवतिवैदेहेजनकेरघुनंदनः ॥ राजादशरथोहृष्टःप्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १७ ॥ युवामसंख्येयगुणौभ्रातरौमिथिलेश्वरौ ॥ ऋषयोराजसंघाश्चभवद्भ्यामभिपूजिताः ॥ १८ ॥ स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेगमिष्यामः स्वमालयम् ॥ श्राद्धकर्माणिविधिवद्विधास्यइतिचाब्रवीत् ॥ १९ ॥ तमापृष्ट्वानरपतिंराजादशरथस्तदा ॥ मुनींद्रौतौपुरस्कृत्यजगामाशुमहाय शाः ॥२०॥ सगत्वानिलयंराजाश्राद्धंकृत्वाविधानतः ॥ प्रभातेकाल्यमुत्थायचक्रेगोदानमुत्तमम् ॥२१॥ गवांशतसहस्रंचब्राह्मणेभ्योनराधिपः॥ एकैकशोददौराजापुत्रानुद्दिश्यधर्मतः ॥ २२ ॥ सुवर्णशृंग्यःसंपन्नाःसवत्साःकांस्यदोहनाः ॥ गवांशतसहस्राणिचत्वारिपुरुषर्षभ ॥ २३ ॥ वित्त मन्यच्चसुबहुद्विजेभ्योरघुनंदनः ॥ ददौगोदानमुद्दिश्यपुत्राणांपुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥ ससुतैःकृतगोदानैर्वृतःसन्नृपतिस्तदा ॥ लोकपालैरिवाभाति वृतःसौम्यःप्रजापतिः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० बालकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्वयीति भाव ॥ १८ ॥ क्षत्रियत्वेपि प्रतिग्रहीतृत्वात् दातरि जनके आशीः स्वस्तीत्यादि ॥ १९ ॥ आपृष्ट्वा आपृच्छ्य ॥ २० ॥ प्रभाते उत्थाय काल्य प्रातःकालकर्तव्य गोदानाख्य कर्म चक्रे ॥ २१ ॥ तदगत्वेन प्रसिद्धगोदानमाह । गवामित्यादि । एकैकश इति । आर्षम् ॥ २२ ॥ सपन्नाः बहुदुग्धाः ईदृश्यः याः गावः तासा गवा चत्वारि लक्षाणि ददावित्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥ गोदान नदाख्य कर्मविशे षम् । गोदान चौलवत्कार्यं षोडशेब्दे तदुच्यते । अकोपवेशन नास्ति श्मश्रूणा मुडन भवेत् । स्नात्वा च वाग्यतस्तिष्ठेदहःशेष नयेदथ । आचार्यमिति वाच विसृजेत्ता[illegible] गुरोः । [illegible] ददामीति दद्या द्गोमिथुन ततः—इत्याश्वलायनकारिकायाम् । इद समावर्तनपूर्वांगम् । वेदव्रतानि वा पार नीत्वा ह्युभयमेव वा । गुरवे तु वरं दत्वा स्नायीत तदनुज्ञयेति याज्ञवल्क्यात् ॥ २४ ॥ सौम्य सोम इव सौम्यः. सोम्य एव सौम्यः ॥ २५ ॥ ससौम्यः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

समुपेयिवान् । दशरथमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ केकयाधिपतिः युधाजित्पिता । कुशलमब्रवीदिति । युष्मान्प्रतीति शेषः । येषाम् अस्माकं त्वं कुशलकामोसि तेषाम् अस्माकं सप्रत्यनामयमिति चाब्रवीत् ॥ ३ ॥ आगमनप्रयोजनमाह । स्वस्रीयमिति । स्वस्रीय भरतम् । ४ ॥ ५ ॥ अयोध्यायामदृष्ट्वा भरतं द्रष्टुकाम इह अभ्युपयात इत्यन्वयः ॥ ६॥७॥ यज्ञवाटं यज्ञशालाद्वारम् ॥ ८ ॥ युक्ते इत्यादि । सार्धश्लोकस्य उपागमदिति पूर्वेणान्वयः । युक्ते शुभलग्नादियुक्ते । विजये तदाख्ये ॥ ९ ॥ एत्य यज्ञवाटान्तर्वर्तिनं वैदेहम् ॥ १० ॥ दातारं दातुः तवाज्ञां प्रतीक्ष्य आकाङ्क्षते ॥ ११ ॥ दातृप्रतिग्रहीतृभ्याम् । योगे इति शेषः । सर्वार्थाः दानधर्माः । हि यतः अतः उत्तमं वैवाह्यम् । आर्षं कार्यं । विवाहोपयोगिलौकिकालौकिकं कर्म कृत्वा तत् स्वधर्मं प्रवेशाज्ञादानरूपं प्रतिपद्यस्व । तावत् द्वार्येव तिष्ठाम इति भावः ॥ १२ ॥ परमोदार

यस्मिंस्तुदिवसेराजाचक्रेगोदानमुत्तमम् ॥ तस्मिंस्तुदिवसेवीरोयुधाजित्समुपेयिवान् ॥१॥ पुत्रःकेकयराजस्यसाक्षाद्भरतमातुलः ॥ दृष्ट्वापृष्ट्वाचकुशलंराजानमिदमब्रवीत् ॥२॥ केकयाधिपतीराजास्नेहात्कुशलमब्रवीत् ॥ येषांकुशलकामोसितेषांसंप्रत्यनामयम् ॥३॥ स्वस्रीयंममराजेंद्रद्रष्टुकामो महीपतिः ॥ तदर्थमुपयातोहमयोध्यांरघुनंदन ॥४॥ श्रुत्वात्वहमयोध्यायांविवाहार्थंतवात्मजान् ॥ मिथिलामुपयातांस्तुत्वयासहमहीपते ॥५॥ त्वरयाभ्युपयातोहंद्रष्टुकामःस्वसुःसुतम् ॥ अथराजादशरथःप्रियातिथिमुपस्थितम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वापरमसत्कारैःपूजनार्हमपूजयत् ॥ ततस्तामुषितो रात्रिंसहपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७ ॥ प्रभातेपुनरुत्थायकृत्वाकर्माणितत्त्ववित् ॥ ऋषींस्तदापुरस्कृत्ययज्ञवाटमुपागमत् ॥८॥ युक्तेमुहूर्तेविजयेसर्वाभरणभूषितैः ॥ भ्रातृभिःसहितोरामःकृतकौतुकमंगलः ॥ ९ ॥ वसिष्ठंतुपुरःकृत्वामहर्षीनपरानपि ॥ वसिष्ठोभगवानेत्यवैदेहमिदमब्रवीत् ॥ ॥ १० ॥ राजादशरथोराजन्कृतकौतुकमंगलैः ॥ पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठोदातारमभिकांक्षते ॥ ११ ॥ दातृप्रतिग्रहीतृभ्यांसर्वार्थाःसंभवंतिहि ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्वकृत्वावैवाह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥ इत्युक्तःपरमोदारोवसिष्ठेनमहात्मना ॥ प्रत्युवाचमहातेजावाक्यंपरमधर्मवित् ॥ १३ ॥ कःस्थितः प्रतिहारोमेकस्याज्ञांसंप्रतीक्षते ॥ स्वगृहेकोविचारोस्तियथाराज्यमिदंतव ॥ १४ ॥ कृतकौतुकसर्वस्वावेदिमूलमुपागताः ॥ ममकन्यामुनिश्रेष्ठ दीप्तावह्नेरिवार्चिषः ॥ १५ ॥ सद्योहंत्वत्प्रतीक्षोस्मिवेद्यामस्यांप्रतिष्ठितः ॥ अविघ्नंक्रियतांसर्वंकिमर्थंहिविलंब्यते ॥ १६ ॥ तद्वाक्यंजनकेनोक्तंश्रुत्वादशरथस्तदा ॥ प्रवेशयामाससुतान्सर्वानृषिगणानपि ॥ १७ ॥ ततोराजाविदेहानांवसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ कारयस्वऋषेसर्वामृषिभिःसहधार्मिक ॥ १८ ॥ रामस्यलोकरामस्यक्रियांवैवाहिकींप्रभो ॥ तथेत्युक्त्वातुजनकंवसिष्ठोभगवानृषिः ॥ १९ ॥

परमदाता ॥ १३ ॥ प्रतिहारो द्वारपालः । येन राजागमनं प्रतिबध्यते इति शेषः । यथेदं मम राज्यं तथा तव । तत्र स्वगृहे प्रवेशे को विचार इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अपि च कृतस्वकर्तव्येन मयैव युष्मत्प्रतीक्षा क्रियत इत्याह । कृतेति । कृतं कौतुकसर्वस्वं वैवाहिककृत्स्नमङ्गलानुष्ठानं यासां ताः । वेदिमूलं वेदिसमीपम् ॥ १५ ॥ सद्यः अस्मिन्काले त्वां प्रतीक्षत इति त्वत्प्रतीक्षः । अविघ्नमविलम्बं यथा तथा सर्वं विवाहकर्म भवता क्रियताम् । किमर्थं द्वार्यवस्थानेन विलंब्यते । भवतेति शेषः ॥ १६ ॥ श्रुत्वा वसिष्ठमुखात् ॥ १७ ॥ सर्वां वैवाहिकीमित्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ लोकरामस्य । लोकप्रियस्येति यावत् ॥ १९ ॥

प्रपामध्ये यज्ञशालामध्ये इति कतकः । प्रपा मडप इत्यन्ये । तृष्णाशामकत्वेन प्रपात्वारोपः । वेदिं विवाहवेदिम् । इय वेदिरन्यर्था ॥ २० ॥ सुवर्णपालिकाभिः । साकुराभिरित्यनुकर्पः । चित्रकुंभैः नानावर्णादि युतकुंभैः । अच्छिद्रकुंभैरिति पाठे स्फुटनादिदोषरहितैः स्वर्णकुंभैरित्यर्थ इति कतकः । अच्छिद्रकुंभैः करकैरिति तीर्थः ॥ २१॥ अर्घ्यादिपूजितैः तद्युक्तैः ॥२२॥ लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरिति । आर्षम् । संस्कृतैः हरिद्रालेपादिसंस्कारवद्भिः । समैः समप्रमाणैः । समास्तीर्य । वेदिमिति शेषः ॥ २३ ॥ विधिना कल्पोक्ततंत्रकलापेन मंत्रैश्च पुरस्कृतम् । हविरिति शेपः । विवाहहोमादीनां वरकृत्यत्वात् तत्पुरोहितो वसिष्ठो जुहाव ॥ २४ ॥ अग्नेः समक्ष राघवाभिमुखे देशे संस्थाप्येत्यन्वयः ॥ २५ ॥ इय त्वद्भुजवीर्यनिर्जिता मम सुतेत्याभिजात्यसूचनम् । सहधर्मचरी । अनेन यत् कर्तव्य तदनया सहेति स्मारितम् ॥ २६ ॥

विश्वामित्रंपुरस्कृत्यशतानंदंचधार्मिकम् ॥ प्रपामध्येतुविधिवद्वेदिंकृत्वामहातपाः ॥ २० ॥ अलंचकारतांवेदिंगंधपुष्पैःसमंततः ॥ सुवर्णपालिकाभिश्चचित्रकुंभैश्चसांकुरैः ॥२१॥ अंकुराढ्यैःशरावैश्चधूपपात्रैःसधूपकैः ॥ शंखपात्रैःस्रुवैःस्रुग्भिःपात्रैरर्घ्यादिपूजितैः ॥२२॥ लाजपूर्णैश्चपात्रीभिरक्षतैरपि संस्कृतैः ॥ दर्भैःसमैःसमास्तीर्यविधिवन्मंत्रपूर्वकम् ॥ २३ ॥ अग्निमाधायतंवेद्यांविधिमंत्रपुरस्कृतम् ॥ जुहावाग्नौमहातेजावसिष्ठोमुनिपुंगवः ॥ २४ ॥ ततःसीतांसमानीयसर्वाभरणभूषिताम् ॥ समक्षमग्नेःसंस्थाप्यराघवाभिमुखेतदा ॥ २५ ॥ अब्रवीज्जनकोराजाकौसल्यानंदवर्धनम् ॥ इयंसीताममसुता सहधर्मचरीतव ॥२६॥ प्रतीच्छचैनांभद्रंतेपाणिंगृह्णीष्वपाणिना ॥ पतिव्रतामहाभागाछायेवानुगतासदा ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वाप्राक्षिपद्राजामंत्रपूतंजलंतदा॥ साधुसाध्वितिदेवानामृषीणांवदतांतदा ॥२८॥ देवदुंदुभिनिर्घोषःपुष्पवर्षोमहानभूत् ॥ एवंदत्त्वासुतांसीतांमंत्रोदकपुरस्कृताम् ॥ २९ ॥ अब्रवीज्जनको राजाहर्षेणाभिपरिप्लुतः ॥ लक्ष्मणागच्छभद्रंतेऊर्मिलामुद्यतांमया ॥ ३० ॥ प्रतीच्छपाणिंगृह्णीष्वमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ तमेवमुक्त्वाजनकोभरतं चाभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ गृहाणपाणिंमांडव्याःपाणिनारघुनंदन ॥ शत्रुघ्नंचापिधर्मात्माअब्रवीन्मिथिलेश्वरः ॥३२॥ श्रुतकीर्तेर्महाबाहोपाणिंगृह्णीष्वपाणिना ॥ सर्वेभवन्तःसौम्याश्चसर्वेसुचरितव्रताः ॥ ३३ ॥ पत्नीभिःसंतुकाकुत्स्थामाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ जनकस्यवचःश्रुत्वापाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ॥ ३४ ॥ चत्वारस्तेचतस्रणांवसिष्ठस्यमतेस्थिताः ॥ अग्निंप्रदक्षिणंकृत्वावेदिंराजानमेवच ॥ ३५ ॥ ऋषींश्चापिमहात्मानःसहभार्यारघूद्वहाः ॥ यथोक्तेनततश्चक्रुर्विवाहंविधिपूर्वकम् ॥३६॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदंतरिक्षात्सुभास्वरा ॥ दिव्यदुंदुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥३७॥ ननृतुश्चाप्सरःसंघागंधर्वाश्चजगुः कलम् ॥ विवाहेरघुमुख्यानांतदद्भुतमदृश्यत ॥३८॥ ईदृशेवर्तमानेतुतूर्योद्घुष्टनिनादिते ॥ त्रिरग्निंतेपरिक्रम्यऊहुर्भार्यामहौजसः ॥ ३९ ॥

प्रतीच्छ प्रतिगृहाण तदुपयोगित्वेन पाणिना पाणिं गृह्णीष्व । पाणिगृहीती हि सर्वथा अनतिक्रमणीयेति एवमुक्तम् । छायेवानुगता भविष्यतीत्यन्वयः ॥ २७ ॥ मंत्रपूतं कन्यादानमंत्रेण पूतं जलं प्राक्षिपत् । राम हस्ते इति शेषः । वदताम् । शब्दः आसीदिति शेषः ॥ २८ ॥ दानीयमंत्रोदकाभ्यां पुरस्कृताम् ॥ २९ ॥ उद्यतां दातुं कृतनिश्चयाम् ॥ ३० ॥ प्रतीच्छेत्यादि । प्राग्व्याख्यातम् । ज्येष्ठात् भरतात् पूर्वं लक्ष्मणपाणिग्रहस्तु भिन्नोदरत्वान्न दोषाय ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुचरितं व्रतं ब्रह्मचर्यादि यैः ॥ ३३ ॥ पत्नीभिः सहिताः सन्तु भवतु इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ वेदिं विवाहवेदिम् । राजानं जनकम् ॥ ३५ ॥ ऋषींश्चापि । प्रदक्षिणं कृत्वेति शेषः । यथोक्तेन शास्त्रोक्तेन प्रकारेण विवाहं तदङ्गभूतशेष होमादि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तदद्भुतं दुंदुभिनिनादगीतपुष्पवृष्ट्यादि ॥ ३८ ॥ तूर्याणां नृत्[illegible] उद्घुष्ट घोषः [illegible]

काले । त्रिर ष्टिमिति । उपसहारेण पुनर्वादः ॥ ३९ ॥ उपकार्यां शिबिरम् । पश्यन् वधूवरसंबधकल्याणम् ॥ ४० ॥ नर्मभानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ॥ आपृष्ट्वा आपृच्छ्य । तौ दशरथजनकौ । उत्तरपर्वतं कौशिकीतटावच्छिन्नम् ॥ १ ॥ जगाम गतुमुद्यतोभूत् ॥ २ ॥ कन्याधन विवाहकाले कन्यार्थं देय धन यौतकाख्यम् । तस्यैव प्रपंचः—गवामित्यादि ॥ ३ ॥ मुख्यानां कंबलानां नेपालादिभवानां कंबलानां बहूनिति सर्वत्र । क्षौमान् । बहूनिति विपरिणामः । कोटयंबराणि कोटिसंख्यानि सामान्यत्रासासि ॥ ४ ॥ कन्याशतं सखीत्वेन । तासां राजकुमारीणाम् । प्रत्येकमिति शेषः । दासीदासमिति । गवाश्वादित्वादेकवत्त्वम् । हिरण्य रजतम् । सुवर्णं हेम । पञ्चवताना कोटिपदाध्याहारेणान्वयः ॥ ५॥ पार्थिव दशरथम् ।

अथोपकार्यांजग्मुस्तेसभार्यारघुनंदनाः॥ राजाप्यनुययौपश्यन्सार्षिसंघःसबांधवः॥४०॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्येच०बालकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ अथरात्र्यांव्यतीतायांविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ आपृष्ट्वातौचराजानौजगामोत्तरपर्वतम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रेगते राजावैदेहंमिथिलाधिपम् ॥ आपृष्ट्वैवजगामाशुराजादशरथःपुरीम् ॥२॥ अथराजाविदेहानांददौकन्याधनंबहु ॥ गवांशतसहस्राणिबहूनिमिथिलेश्वरः ॥३॥ कंबलानांचमुख्यानांक्षौमान्कोट्यंबराणिच ॥ हस्त्यश्वरथपादातंदिव्यरूपंस्वलंकृतम् ॥ ४ ॥ ददौकन्याशतंतासांदासीदासमनुत्तमम् ॥ हिरण्यस्यसुवर्णस्यमुक्तानांविद्रुमस्यच ॥ ५ ॥ ददौराजासुसंहृष्टःकन्याधनमनुत्तमम् ॥ दत्त्वाबहुविधंराजासमनुज्ञाप्यपार्थिवम् ॥ ६ ॥ प्रविवेशस्वनिलयंमिथिलांमिथिलेश्वरः ॥ राजाप्ययोध्याधिपतिःसहपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७ ॥ ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्यजगामसबलान्वितः ॥ गच्छंतंतुनरव्याघ्रंसर्षिसंघंसराघवम् ॥८॥ घोरास्तुपक्षिणोवाचोव्याहरंतिसमंततः ॥ भौमाश्चैवमृगाःसर्वेगच्छंतिस्मप्रदक्षिणम् ॥९॥ तान्दृष्ट्वाराजशार्दूलोवसिष्ठंपर्यपृच्छत ॥ असौम्याःपक्षिणोघोरामृगाश्चापिप्रदक्षिणाः ॥ १० ॥ किमिदंहृदयोत्कंपिमनोममविषीदति ॥ राज्ञोदशरथस्यैतच्छ्रुत्वावाक्यंमहानृषिः ॥११॥ उवाचमधुरांवाणीं श्रूयतामस्ययत्फलम् ॥ उपस्थितंभयंघोरंदिव्यंपक्षिमुखाच्च्युतम् ॥१२॥मृगाःप्रशमयंत्येतेसंतापस्त्यज्यतामयम् ॥ तेषांसंवदतांतत्रवायुःप्रादुर्बभूवह ॥ १३ ॥ कंपयन्मेदिनींसर्वांपातयंश्चमहाद्रुमान् ॥ तमसासंवृतःसूर्यःसर्वेनावेदिषुर्दिशः ॥ १४॥ भस्मनाचावृतंसर्वंसंमूढमिवतद्बलम् ॥ वसिष्ठऋषयश्चान्येराजाचससुतस्तदा ॥ १५ ॥ससंज्ञाइवतत्रासन्सर्वमन्यद्विचेतनम् ॥ तस्मिंस्तमसिघोरेतुभस्मच्छन्नेवसाचमूः ॥ १६ ॥ ददर्शभीमसंकाशंजटामंडलधारिणम् ॥ भार्गवंजामदग्न्यंतंराजाराजविमर्दनम् ॥ १७ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ बलैः चतुरंगैरनुगैः किंकरैश्च सहितः । तथा गच्छंतम् । दशरथमिति शेषः ॥८॥ पक्षिणः करटादयः । तत्र पक्षिणां घोरव्याहरणम् आदौ दुर्निमित्तम् । ततो मृगप्रदक्षिणगमन सुनिमित्तम् ॥ ९ ॥ तान् शुभाशुभसूचकोत्पातान् । असौम्याः पक्षिणो घोराः । घोरशब्दा इत्यर्थः ॥ १० ॥ इदं हृदयकंपजनकं किमिदं दुःखोदर्कं सुखोदर्कं वेति प्रश्नः । अनिश्चयात् मे मनो विषीदति ॥ ११ ॥ दिवि खे भव दिव्यं पक्षिमुखात् च्युत वचन घोर भयम् उपस्थितं प्राप्तम् । आशु वेदयतीति शेषः ॥ १२ ॥ प्रशमयंति प्रशमं सूचयतीत्यर्थः । तेषां सवदतामिति । अस्य पुर इति शेषः ॥ १३ ॥ तमो भस्म च उभयमप्युत्पातजम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ ससंज्ञा इव इषत्संज्ञा इत्यर्थः । अन्यत्तु बलं निःसंज्ञमेव । भस्मच्छन्नेव । अभूदिति शेषः । १६ ॥ भीमसंकाश भयकरदर्शनम् ॥ १७ ॥

कैलासमिवेति । अनेन महाकारत्वम् । दुर्धर्षम् अशक्यातिक्रमम् । पृथग्जनः पामरजनः ॥ १८ ॥ प्रभातिशयेन विद्युद्गणोपम धनुः । उग्रं शर च प्रगृह्य त्रिपुरघ्न शिवमिव स्थितमित्यर्थः ॥ १९ ॥ जपहोमपरायणाः । आसन्निति शेषः । यद्यपि होमोग्न्यधिकरणः तदा पथि चलनसमये बाधितः । तथाप्यपाने जुह्वति प्राणमित्यादिर्बोध्य इति केचित् ॥ परे तु जपहोमपरायणत्वमुपलक्षणम् । अत एवाग्रे सजजल्पुरिति संगच्छते । अन्यथा तादृशहोमादिपरायणानां जल्पासंभवादित्याहुः ॥ २० ॥ ऋषीणां परस्पर जल्पमाह । कच्चिदित्यादि । श्लोकद्वयेपि नशब्दः ननुशब्दैकदेशः नन्वित्यर्थकः वितर्के ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वैरैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ छ ॥ किमभापतेत्यत्राह । रामेति । निखिलेन

कैलासमिवदुर्धर्षंकालाग्निमिवदुःसहम् ॥ ज्वलंतमिवतेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यंपृथग्जनैः ॥१८॥ स्कंधेचासज्ज्यपरशुंधनुर्विद्युद्गणोपमम्॥प्रगृह्यशरमुग्रंचत्रिपुरघ्नंयथाशिवम् ॥ १९ ॥ तंदृष्ट्वाभीमसंकाशंज्वलंतमिवपावकम् ॥ वसिष्ठप्रमुखाविप्राजपहोमपरायणाः ॥ २० ॥ संगतामुनयःसर्वेसंजजल्पुरथोमिथः ॥ कच्चित्पितृवधामर्षीक्षत्रंनोत्सादयिष्यति॥२१॥पूर्वंक्षत्रवधंकृत्वागतमन्युर्गतज्वरः॥क्षत्रस्योत्सादनंभूयोनखल्वस्यचिकीर्षितम्॥२२॥एवमुक्त्वार्घ्यमादायभार्गवंभीमदर्शनम् ॥ ऋषयोरामरामेतिमधुरंवाक्यमब्रुवन्॥२३॥प्रतिगृह्यतुतांपूजामृषिदत्तांप्रतापवान् ॥ रामंदाशरथिंरामोजामदग्न्योऽभ्यभाषत॥२४॥इत्यार्षे श्रीम०वा० आ० चतुर्विंशतिसा० बालकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥७४॥ रामदाशरथेवीरवीर्यंतेश्रूयतेऽद्भुतम्॥धनुषोभेदनंचैवनिखिलेनमयाश्रुतम्॥१॥तदद्भुतमचिंत्यंचभेदनंधनुषस्तथा ॥ तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तोधनुर्गृह्यापरंशुभम् ॥२॥तदिदंघोरसंकाशंजामदग्न्यंमहद्धनुः ॥ पूरयस्वशरेणैवस्वबलंदर्शयस्वच ॥ ३ ॥ तदहंतेबलंदृष्ट्वाधनुषोप्यस्यपूरणे ॥ द्वंद्वयुद्धंप्रदास्यामिवीर्यश्लाघ्यमहंतव ॥ ४ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजादशरथस्तदा ॥ विषण्णवदनोदीनःप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥५॥ क्षत्ररोषात्प्रशांतस्त्वंब्राह्मणश्चमहातपाः ॥ बालानांममपुत्राणामभयंदातुमर्हसि ॥ ६ ॥ भार्गवाणांकुलेजातःस्वाध्यायव्रतशालिनाम् ॥ सहस्राक्षेप्रतिज्ञायशस्त्रंप्रक्षिप्तवानसि ॥७॥ सत्वंधर्मपरोभूत्वाकश्यपायवसुंधराम् ॥ दत्त्वावनमुपागम्यमहेंद्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥ ममसर्वविनाशायसंप्राप्तस्त्वंमहामुने ॥ नचैकस्मिन्हतेरामेसर्वेजीवामहेवयम् ॥ ९ ॥ ब्रुवत्येवंदशरथेजामदग्न्यःप्रतापवान् ॥ अनादृत्यतुतद्वाक्यंराममेवाभ्यभाषत ॥ १० ॥

कार्त्स्न्येन । चेन ताटकावधादिसमुच्चयः ॥ १ ॥ यत् त्वया तथा अनायासेन धनुषो भेदन कृतं तत् अद्भुतम् अचिंत्यं च अन्येन मनसापि अशक्यम् अतः । तच्छ्रुत्वेत्यादि । गृह्य गृहीत्वा ॥ २ ॥ जामदग्न्यं जमदग्नेः स्वपितुः आगतम् । अत्रार्थे ष्यञ् आर्षः । शरेण युक्त पूरयस्वैव आकर्षयस्व ॥ ३ ॥ अस्यापि धनुषः पूरणे सति वीर्यश्लाघ्य वीर्यवत् श्लाघ्य च । वीर्येण तद्वत्तया श्लाघ्यमित्यन्ये ॥ ४ ॥ तद्वचन द्वंद्वयुद्धवचनम् ॥ ५ ॥ क्षत्ररोषात् तज्जक्षत्रवधात् ॥ ६ ॥ सहस्राक्षे तत्सन्निधौ । प्रतिज्ञाय अतः पर शस्त्र न ग्रहीष्यामि इत्येव प्रक्षेपः त्यागः ॥ ७ ॥ तपसे महेंद्रकृतकेतनत्वम् ॥ ८ ॥ त्व तथा त्यक्तशस्त्रादिः मम सर्वविनाशाय कुतः संप्राप्त इत्यन्वयः । सर्वनाशमेवोपपादयति । न चेत्यादि ॥ ९ ॥ १० ॥

---

१ अत्र कपुस्तकादर्द्धश्लोको न्यूनः ।

इमे वक्ष्यमाणलक्षणे यत् त्वया भग्नं यच्च मया धृत ते इत्यर्थः । बलवती बलवाताम्नी । सुकृते यत्ननिर्मिते ॥११॥ युयुत्सवे । त्रिपुरवासिभिरिति शेषः । त्रिपुरघ्न तद्धननसाधनम् ॥ १२ ॥ वैष्णव विष्णवे दत्तम् । तादिदं वैष्णव वैष्णवत्वेन प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥ रौद्रेण शैवेन । शैवस्य इदानीमसारत्वमाह । तदा त्विति । विष्णोः त्रिपुरसहारे शरत्वेन रुद्रपरिकरांतर्भावश्रवणात् अय रुद्रात् दुर्बलः । उत सम इत्येव शितिकठविष्ण्वोः बलाबलज्ञानाय देवताः पितामह पृच्छति स्म । स च पितामहः तेषां देवानाम् उक्तमभिप्रायं विज्ञाय ॥ १४ ॥ १५ ॥ सत्यवता वरः सत्यसकल्पः स्वसंकल्पेन देवानां मोह निरमितुम् एकात्मनोरपि रुद्रविष्ण्वोः विरोधं जनयामास । तावपि तत्संकल्पसिद्ध्यर्थमेव विरोधं चक्रतुः । इद युद्ध दक्षयज्ञवधे बोध्यम् । अतः पूर्वेण न विरोध. ॥ १६ ॥ तदा हुकारेण विष्णुना शैव धनुः विजृंभित शिथिलीकृत महादेवश्च स्तभितः ॥ १७ ॥ १८ ॥ याचिताविति । एतावत्यर्थे दृष्ट्वा प्राप्तनिश्चयैः देवैः युद्धादुपरति याचितौ देवतानुग्रहाय प्रशम जग्मतुः ॥ १९ ॥ विष्णुम् अधिक श्रेष्ठ सेव्यत्वेन मेनिरे ज्ञातवंतः । वस्तुतस्तु प्रकृतयुद्धे विष्णोरा धिक्यदर्शनात्त्रिपुरवधे शिवस्याधिक्यदर्शनात्तयोः साम्यग्रहणमिति तात्पर्यम् । अधिकमित्यस्य स्वीयपूर्वज्ञानविषयस्वरूपापेक्षया अधिकमित्यर्थः । धनू रुद्रस्त्विति । एव युद्धदशाया क्रुद्धः पश्चात् देवप्रार्थनया प्रसन्नः

इमेद्वेधनुषीश्रेष्ठेदिव्येलोकाभिपूजिते ॥ दृढेबलवतीमुख्येसुकृतेविश्वकर्मणा ॥११॥ अनुसृष्टंसुरैरेकंत्र्यंबकाययुयुत्सवे ॥ त्रिपुरघ्नंनरश्रेष्ठभग्नंकाकुत्स्थयत्त्वया ॥१२॥ इदंद्वितीयंदुर्धर्षंविष्णोर्दत्तंसुरोत्तमैः ॥ तदिदंवैष्णवंरामधनुःपरपुरंजयम् ॥१३॥ समानसारंकाकुत्स्थरौद्रेणधनुषात्विदम्॥ तदातुदेवताःसर्वाःपृच्छंतिस्मपितामहम् ॥१४॥ शितिकंठस्यविष्णोश्चबलाबलनिरीक्षया ॥ अभिप्रायंतुविज्ञायदेवतानांपितामहः॥१५॥ विरोधंजनयामासतयोःसत्यवतांवरः ॥ विरोधेतुमहद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥१६॥ शितिकंठस्यविष्णोश्चपरस्परजयैषिणोः ॥ तदातुजृंभितंशैवंधनुर्भीमपराक्रमम् ॥ १७ ॥ हुंकारेणमहादेवःस्तंभितोथत्रिलोचनः ॥ देवैस्तदासमागम्यसर्षिसंघैःसचारणैः ॥१८॥ याचितौप्रशमंतत्रजग्मतुस्तौसुरोत्तमौ ॥ जृंभितंतद्धनुर्दृष्ट्वाशैवंविष्णुपराक्रमैः ॥१९॥ अधिकंमेनिरेविष्णुंदेवाःसर्षिगणास्तथा ॥ धनूरुद्रस्तुसंक्रुद्धोविदेहेषुमहायशाः॥२०॥ देवरातस्यराजर्षेर्ददौहस्तेससायकम् ॥ इदंचवैष्णवंरामधनुःपरपुरंजयम्॥२१॥ऋचीकेभार्गवेप्रादाद्विष्णुःसन्यासमुत्तमम्॥ऋचीकस्तुमहातेजाःपुत्रस्याप्रतिकर्मणः ॥२२॥ पितुर्ममददौदिव्यंजमदग्नेर्महात्मनः ॥ न्यस्तशस्त्रेपितरिमेतपोबलसमन्विते॥२३॥अर्जुनोविदधेमृत्युंप्राकृतांबुद्धिमास्थितः ॥ वधमप्रतिरूपंतंपितुःश्रुत्वासुदारुणम् ॥ क्षत्रमुत्सादयंरोषाज्जातंजातमनेकशः ॥ २४ ॥ पृथिवींचाखिलांप्राप्यकश्यपायमहात्मने ॥ यज्ञस्यांतेऽददांरामदक्षिणांपुण्यकर्मणे ॥ २५ ॥ दत्त्वामहेंद्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः ॥ श्रुत्वातुधनुषोभेदंततोहंद्रुतमागतः ॥ २६ ॥

शिवः देवेभ्यः दत्त्वा ततः सर्वैः देवैः सह युद्धार्थं धनुरिच्छतः देवरातस्य ददौ । अत एव वरुणेन दत्तमिति वक्ष्यमाणेन रुद्रेण देवानां दत्तमित्युक्तग्रथेन च न विरोध इत्याहुः॥२०॥एव च शैवस्य धनुषः तदारभ्य शिथिलत्वेन तद्भंगकर्तृ न ते वीर्याधिक्यमिति भार्गवाभिप्रायः । अथ स्वधनुषः आगममाह । इदं चेत्यादि । परपुरंजयमिति । आर्षमसत्रायाम्॥२१॥भार्गवे भृगुपुत्रे सः उक्तरूपः विष्णुः न्यास प्रादात्।अप्रतिकर्मणः स्वहंतर्यपि शापादिप्रतिक्रियारहितस्य॥२२॥न्यस्तशस्त्रे न्यस्त त्यक्तं विष्णुधनूरूपं शस्त्रं येन तथाभूते तपोबलयुतेपि पितरि प्राकृतां बुद्धिम् आस्थितः अर्जुनः कार्तवीर्यः मत्पितुः मृत्यु विदधे।तम् अयोग्य पितुः वध श्रुत्वा अहं रोषात् क्षत्रम् उत्सादयम् उत्सादितवान्।अडभावः आर्षः ॥२३॥ २४ ॥ प्राप्य । स्वबलेनेति शेषः।पुण्यकर्मणे यज्ञरूपपुण्यसाद्गुण्यार्थम् ॥ २५ ॥ दत्त्वा।भूमिमिति शेषः । महेंद्रः महेंद्रपर्वतः । धनुषः

शैवस्य ॥ २६ ॥ पितृपैतामहं पितृपितामहक्रमाद् आगतम् । उत्तरपदवृद्धिरार्षी । क्षत्रधर्मं मद्वर्तिनं मया पूर्वमंगीकृतं क्षत्रधर्मं न तु ब्राह्मणधर्ममाश्रित्य त्यजेत्यर्थः । ब्राह्मणवत् शांतिम् आस्थाय नाहं शक्त इति मा बूहीत्यर्थ इति कतकः ॥ २७ ॥ शक्तोमि । शरयोजने इति शेषः । तावतापि न त्वां त्यक्ष्यामि । अपि तु द्वंद्वं दास्यामीत्यर्थः । अन्यथा मां शरणं व्रजेति तात्पर्यम् ॥ २८ ॥ दर्शमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पचसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पितुः गौरवात् पितृसंनिधिवशात् । यंत्रिता नियमिता कथ उच्चैः कथनं येन सः ॥ १ ॥ पितुः आनृण्य पितृहंतृक्षत्रवधेन पितृवैरशुद्धिम् आस्थितः सन् यत्कर्म त्रिःसप्तकृत्वः क्षत्रियवधरूप कृतवानसि तत् अनुरुध्यामहे अंगीकुर्मः । शूरेण अवश्यं वैरशुद्धेः कर्तव्यत्वात् ॥ २ ॥ यन्मां क्षत्रधर्मेण युक्त वीर्यहीनम् अशक्तमिव मन्यमान अवजानासि तत् नानुरुध्यामहे । अतः अद्य मे तेजः पराभिभवासहन तन्मूलं मे पराक्रम च पश्य ॥ ३ ॥ क्रुद्धः प्रागु

तदेवं वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत् ॥ क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृह्णीष्व धनुरुत्तमम् ॥ २७ ॥ योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरंजयम् ॥ यदि शक्तोसि काकुत्स्थ द्वंद्वं दास्यामि ते ततः ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा॰ बालकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

श्रुत्वा तु जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ॥ गौरवाद्यंत्रितकथः पितू राममथाब्रवीत् ॥ १ ॥ श्रुतवानसि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव ॥ अनुरुध्यामहे ब्रह्मन्पितुरानृण्यमास्थितः ॥ २ ॥ वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव ॥ अवजानासि मे तेजः पश्य मेद्य पराक्रमम् ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य वरायुधम् ॥ शरं च प्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ॥ ४ ॥ आरोप्य स धनू रामः शरं सज्यं चकार ह ॥ जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोब्रवीदिदम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणोसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च ॥ तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम् ॥ ६ ॥ इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमर्जितान् ॥ लोकानप्रतिमान्वापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ ७ ॥ न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरंजयः ॥ मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥ वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः ॥ पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सर्वशः ॥ ९ ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणकिन्नराः ॥ यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महदद्भुतम् ॥ १० ॥ जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्धरे ॥ निर्वीर्यो जामदग्न्योसौ रामो राममुदैक्षत ॥ ११ ॥

क्तरूपावमानवचनेन क्रोधादेव तद्धस्तात् स्वयमेव धनुः—चात् भार्गवनिष्ठां वैष्णवीं शक्तिं जग्राह ॥ तदुक्तं पाद्मे—इत्युक्त्वा देवि वैष्णव्या शक्त्या तद्गतया सह । जग्राह वैष्णवं चाप विनयेन च लील येति । अत्राप्यग्रे वक्ष्यति—निर्वीर्यो जामदग्न्योसाविति । लघुः शीघ्रः पराक्रमः यस्य सः ॥ ४ ॥ आरोप्य ज्यारोपं कृत्वा शर सज्य ज्यायुक्तं चकार ॥ ५ ॥ जमदग्निपुत्रत्वेन ब्राह्मणोसीति विश्वामित्रभगिन्याः पौत्रोसीति पूज्यः । त्वं मे असि वधानर्हः असि । अतस्ते प्राणहर शर मोक्तु न शक्तः । अस्मीति शेषः ॥ ६ ॥ इमां प्रत्यक्षसिद्धां गतिं गतिसाधनं पादौ तच्छक्तिं च आकाशगमनादिरूपां लोकान् लोकप्राप्तिसाधनं धर्मम् । त्वत्पादकमले हन्मि ब्रूहि तेद्याथवा वृषमिति पाद्मोक्तेः । वृषो धर्मः । उभयोः मध्ये यदिच्छसि यत्त्वमिष्ट तद्वदेत्यर्थः ॥ ७ ॥ कुत एतमत आह । न हीति । वीर्येण स्वशक्त्या शत्रूणां बलदर्पविनाशनः । मोघः व्यर्थः ॥ ८ ॥ वरायुध वैष्णव धनुः । समेताः मिलिताः ॥ ९ ॥ तद् द्रष्टुम् । आगता इति शेषः ॥ १० ॥ वरधनुर्धरे रामे अधिकरणे तस्य भार्गवस्य

१ कपुस्तके सार्धश्लोकोयं न्यूनः ।

आलोके तेजसि । सक्रांते सतीति शेषः । ततः परशुरामस्य देहान्निर्गत्य वैष्णवम् । पश्यत । सर्वदेवानां तेजो राममुपागमदिति नृसिंहपुराणात्--पूर्वोक्तभाष्याच्च । अत एव भार्गवे जडीकृते सति निर्वीर्यः स: रामः रामम् उदैक्षत उद्भूतविष्णुतेजस्कम् अपश्यदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तदेव विवृणोति । तेजोभिरित्यादि । रामसंक्रांतैः तेजोभिः हेतुभिः गतवीर्यतया जडीकृतः परशुराम उवाच । शरव्यप्रश्नोत्तरमिति शेषः ॥ १२ ॥ विषये देशे । एवमुक्तिश्च क्षत्रभीत्यादिनिवृत्तये ॥ १३ ॥ गुरुवचः काश्यपवचः । निशां रात्रिम् । न वसे । तदार्षः । तदा यदा दत्ता यदा च न वस्तव्यमित्युक्त तदाप्रभृतीति शेषः । पृथिव्यां न वसे इत्यर्थः । यतः ह प्रसिद्ध काश्यपस्य अग्रे प्रतिज्ञा कृता इति शेषः । पृथिव्यां रात्रौ न वसामीत्येवंरूपा प्रतिज्ञा कृता ॥ १४ ॥ यदेवम् अतः तामिमामित्यादि । तां मद्गतिम् आकाशगमनसाधनौ पादौ चेन्न हनिष्यसि तदा मनोजव पादम् आस्थाय काश्यपेन समुद्रेण च दत्त महेंद्र गमिष्यामि अन्यथा प्रतिज्ञाहान्या महत्सकट स्यादिति भावः ॥ १५ ॥ तपसा यज्ञादिरूपेण निर्जिताः अर्जिताः । अत्र पुण्यार्जितलोकहननाभ्यनुज्ञया स्वस्य तत्त्वज्ञत्व व्यग्यम् । रामस्य लोकदानप्रतिबंधयोः स्वातंत्र्यदर्शनेन परेशत्वबोधन च । पाद्मेपि--शतयज्ञकृत पुण्य तदस्त्राय न्यवेदयदिति ॥ १६ ॥

तेजोभिर्गतवीर्यत्वाज्जामदग्न्योजडीकृतः ॥ रामंकमलपत्राक्षंमंदमंदमुवाचह ॥ १२ ॥ काश्यपायमयादत्तायदापूर्ववसुंधरा ॥ विषयेमेनवस्तव्यमितिमांकाश्यपोब्रवीत् ॥ १३ ॥ सोहंगुरुवचःकुर्वन्पृथिव्यांनवसेनिशाम् ॥ तदाप्रभृतिकाकुत्स्थकृतामेकाश्यपस्यह ॥ १४ ॥ तामिमांमद्गतिंवीरहंतुंनार्हसिराघव ॥ मनोजवंगमिष्यामिमहेंद्रंपर्वतोत्तमम् ॥ १५ ॥ लोकास्त्वप्रतिमारामनिर्जितास्तपसामया ॥ जहितान्छरमुख्येनमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ १६ ॥ अक्षय्यंमधुहंतारंजानामित्वांसुरेश्वरम् ॥ धनुषोस्यपरामर्शात्स्वस्तितेस्तुपरंतप ॥ १७ ॥ एतेसुरगणाःसर्वेनिरीक्षंतेसमागताः ॥ त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वंद्वमाहवे ॥ १८ ॥ नचेयंतवकाकुत्स्थव्रीडाभवितुमर्हति ॥ त्वयात्रैलोक्यनाथेनयदहंविमुखीकृतः ॥ १९ ॥ शरमप्रतिमंराममोक्तुमर्हसिसुव्रत ॥ शरमोक्षेगमिष्यामिमहेंद्रंपर्वतोत्तमम् ॥ २० ॥ तथाब्रुवतिरामेतुजामदग्न्येप्रतापवान् ॥ रामोदाशरथिःश्रीमांश्चिक्षेपशरमुत्तमम् ॥ २१ ॥ सहतान्दृश्यरामेणस्वाँल्लोकांस्तपसार्जितान् ॥ जामदग्न्योजगामाशुमहेंद्रंपर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥ ततोवितिमिराःसर्वादिशश्चोपदिशस्तथा ॥ सुराः सर्षिगणारामंप्रशशंसुरुदायुधम् ॥ २३ ॥ रामंदाशरथिंरामोजामदग्न्यःप्रपूजितः ॥ ततःप्रदक्षिणीकृत्यजगामात्मगतिंप्रभुः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

यतः उतामृतत्वस्येशान इति श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव त्वमित्याह । अक्षय्यमिति । अक्षय्यम् अनाद्यंतं केनापि पराजय नेतुम् अशक्य च । एव निश्चये हेतुः--धनुष इत्यादि । अस्य वैष्णवस्य इतरदुरारोपस्य परामर्शः ग्रहणाकर्षणादिः ॥ १७ ॥ अप्रतिद्वंद्वं प्रतिभटरहितम् ॥ १८ ॥ इय त्वद्विषये अशक्तिः व्रीडा व्रीडार्हा न । तत्र हेतुः--त्वयेत्यादि । विमुखीकृतस्वशक्तेः स्वस्मिन् योजनेन अशक्तः कृतः । एतेन स्वस्य भगवदंशत्वं रामस्य च पूर्णभगवदवतारत्व सूचितम् । स्वातिरिक्तेन विमुखीकरणे हि व्रीडा न तु स्वात्मना मायया तथाकरणे इति भावः । एतद्व्यवहारप्रयोजन च दयया दशरथादीन्प्रति स्वरूपबोधन रामस्य पूर्णतेजोवत्त्वसंपादनं चेति भाति । वैष्णवतेजसः अशेन अन्यत्र सत्त्वे रावणवधस्य दुष्करत्वात् । एतदर्थमेव रावणवधंच्छुदेवगंधर्वादीना द्रष्टुम् आगमन पूर्वमुक्तम् ॥ १९ ॥ शरमोक्षे गमिष्यामि पापस्य तपसां दग्धत्वात्पुण्यस्य च शरमोक्षेण फलप्रतिबंधे जीवन्मुक्तः भूत्वा गमिष्यामीत्यर्थः । अनेन लोकावरोधः स्वेष्ट एवेति दर्शितम् ॥ २० ॥ २१ ॥ दृश्य दृष्ट्वा ॥ २२ ॥ २३ ॥ रामः दाशरथिना ब्राह्मण

त्वात् पूजितः नमस्कृतश्च । प्रशस्य हेति पाठांतरम् । दाशरथिं प्रदक्षिणीकृत्य । अतर्यामित्वेन ज्ञानात् प्रदक्षिणकरणं च क्षत्रियत्वाच्च तस्य प्रणत्यकरण कार्येनेति बोध्यम् । आत्मगति तत्त्वज्ञान स्वस्थान जगामेत्यर्थः । प्रभुरिति । ब्रह्मत्वेन सर्वलोकप्रभुत्वम् ॥ २४ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वा० आदिकाव्ये बा० पटसप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ रामे परशुरामे प्रशांतः गतक्रोधः आत्मा चित्त यस्य । हस्ते स्वहस्ते स्थित धनुः वरुणाय देवैः सह कौतुकदर्शनार्थम् अतरिक्षे स्थिताय ददौ । न्यासात्मनेति शेषः । वरुणस्य अप्रमेयत्वम् । भृगवे साक्षाद्ब्रह्मविद्याप्रदत्वात् । इद च तैत्तिरीयोपनिषदि स्पष्टम् ॥ १ ॥ विकल परशुरामभयेन धनुर्दानवृत्तांतस्य मायया तिरोधानमन्यान्प्रति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ हर्ष एव अधिकावस्थः प्रमोदः ॥ ५ ॥ तां सेनां प्रथम क्षुभितां पश्चात् प्राताश्वासा चेत्यर्थः । जगाम । सेनेति शेषः । पताका ध्वजपटः । ध्वजो दडः । पताकायुक्तध्वजवतीम् । पताकाः क्षुद्रध्वजाः । ध्वजाः महांत इत्यन्ये । रम्या स्वभावतः । उद्घुष्ट घोषः ॥ ६ ॥

गतेरामेप्रशांतात्मारामोदाशरथिर्धनुः ॥ वरुणायाप्रमेयायददौहस्तेमहायशाः ॥१॥ अभिवाद्यततोरामोवसिष्ठप्रमुखानृषीन् ॥ पितरंविकलंदृष्ट्वाप्रो वाचरघुनंदनः ॥ २ ॥ जामदग्न्योगतोरामःप्रयातुचतुरंगिणी ॥ अयोध्याभिमुखीसेनात्वयानाथेनपालिता ॥ ३ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाराजादश रथःसुतम् ॥ बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यमूर्ध्न्युपाघ्रायराघवम् ॥ ४ ॥ गतोरामइतिश्रुत्वाहृष्टःप्रमुदितोनृपः ॥ पुनर्जातंतदामेनेपुत्रमात्मानमेवच ॥५॥ चोदयामासतांसेनांजगामाशुततःपुरीम् ॥ पताकाध्वजिनींरम्यांतूर्योद्घुष्टनिनादिताम् ॥ ६ ॥ सिक्तराजपथाऽऽरम्यांप्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ राजप्रवेशसुमुखैःपौरैर्मंगलपाणिभिः ॥ ७ ॥ संपूर्णांप्राविशद्राजाजनौघैःसमलंकृताम् ॥ पौरैःप्रत्युद्गतोदूरंद्विजैश्चपुरवासिभिः ॥ ८ ॥ पुत्रैरनुगतःश्रीमाञ्छ्रीमद्भिश्चमहायशाः ॥ प्रविवेशगृहंराजाहिमवत्सदृशंप्रियम् ॥९॥ ननंदस्वजनैराजागृहेकामैःसुपूजितः ॥ कौसल्याचसुमित्रा चकैकयीचसुमध्यमा ॥ १० ॥ वधूप्रतिग्रहेयुक्तायाश्चान्याराजयोषितः ॥ ततःसीतांमहाभागामूर्मिलांचयशस्विनीम् ॥११॥ कुशध्वजसुतेचो भेजगृहुर्नृपयोषितः ॥ मंगलालापनैर्होमैःशोभिताः सौम्यवाससः ॥१२॥ देवतायतनान्याशुसर्वास्ताःप्रत्यपूजयन् ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांश्चस र्वाराजसुतास्तदा ॥१३॥ रेमिरेमुदिताःसर्वाभर्तृभिर्मुदितारहः ॥ कृतदाराःकृतास्त्राश्चसधनाःससुहृज्जनाः ॥ १४ ॥ शुश्रूषमाणाःपितरंवर्तयंतिनर र्षभाः॥कस्यचित्त्वथकालस्यराजादशरथःसुतम् ॥ १५ ॥ भरतंकैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनंदनः ॥ अयंकेकयराजस्यपुत्रोवसतिपुत्रक ॥ १६ ॥

सिक्तेन राजपथेन आसमतात् रम्याम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ श्रीमद्भिः दारपरिग्रहात् अधिकलक्ष्मीवद्भिः पुत्रैः । सुधालेपजधावल्यात् औन्नत्याच्च हिमवत्सादृश्य गृहे ॥ ९ ॥ कामैः विषयभोगपरिकरस्रक्चदनादिभिः सुपूजितः प्राप्तपूजः ननद ॥ १० ॥ वधूनां स्नुषाणां प्रतिग्रहे मंगलाचरणपूर्वक दर्शनस्पर्शने ॥ ११ ॥ मंगलालापनैः मंगलार्थम् आलापनैः । आशीर्वादैः । उपलक्षिता इति शेषः । होमैः गृहप्रवेशनीयहोमैः प्राप्तशोभनाः ॥ १२ ॥ देवतायतनानि पुरगृहदेवतायतनानि ताः सर्वाः राजसुताः स्नुषाः राजपत्न्यः प्रत्यपूजयन् प्रणामयति स्म । अभिवाद्यान् अभिवादनार्हान् अभिवाद्य नमस्कार्य ॥१३॥ कृतास्त्राः लब्धास्त्राः कृताज्ञा इति पाठे अनुष्ठितपित्रभियोगाः ॥ १४ ॥ वर्तयंति पित्रुक्तं कुर्वति । नरर्षभाः रामादयः । कस्यचित्कालस्य । अत्यये इति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

मातुलस्तवेति अतः तन्नगर गत्वा आगच्छेति शेषः । एतत् वाक्यम् ॥ १७ ॥ अक्लिष्ट कस्यापि दुःखं यथा न भवति तथा कर्तु शीलम् अस्य त रामम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रियाणि हितानि । हितानि पर्यंते इष्टजनकानि पौरगणाम् । परमम् अत्यत यन्त्रितः श्रुतिस्मृतिमर्यादाऽलघी ॥ २२ ॥ गुरूणां तद्विषये परमयन्त्रितः । गुरुकार्याणि गुरुसबधिशुश्रूषादीनि । नैगमाः वणिजः ॥२३॥ विषयवासिनः । प्रीता इति शेषः । तेषा चतुर्णा पुत्राणा मध्ये सत्यपराक्रमः राम एव अतियशाः भूतानां मध्ये स्वयम्भूरिव गुणवत्तरः बभूवेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ बहून् ऋतून् द्वादशवर्षाणीत्यर्थ प-

त्वांनेतुमागतोवीरोयुधाजिन्मातुलस्तव ॥ श्रुत्वादशरथस्यैतद्भरतःकैकयीसुतः ॥१७॥ गमनायाभिचक्रामशत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ आपृच्छ्यपितरं शूरोरामंचाक्लिष्टकारिणम् ॥ १८ ॥ मातॄश्चापिनरश्रेष्ठःशत्रुघ्नसहितोययौ ॥ युधाजित्प्राप्यभरतंसशत्रुघ्नंप्रहर्षितः ॥ १९॥ स्वपुरंप्राविशद्वीरःपिातस्यतुतोषह ॥ गतेचभरतेरामोलक्ष्मणश्चमहाबलः॥२०॥ पितरंदेवसंकाशंपूजयामासतुस्तदा॥पितुराज्ञांपुरस्कृत्यपौरकार्याणिसर्वशः॥२१॥ चकाररामःसर्वाणिप्रियाणिचहितानिच ॥ मातृभ्योमातृकार्याणिकृत्वापरमयंत्रितः॥२२॥गुरूणांगुरुकार्याणिकालेकालेन्ववैक्षत ॥ एवंदशरथः प्रीतोब्राह्मणानैगमास्तथा ॥ २३ ॥ रामस्यशीलवृत्तेनसर्वेविषयवासिनः ॥ तेषामतियशालोकेरामःसत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥ स्वयंभूरिवभूतानां बभूवगुणवत्तरः ॥ रामश्चसीतयासार्धंविजहारबहूनृतून् ॥ २५ ॥ मनस्वीतद्गतमनास्तस्याहृदिसमर्पितः ॥ प्रियातुसीतारामस्यदाराःपितृकृताइति ॥ २६ ॥ गुणाद्रूपगुणाच्चापिप्रीतिर्भूयोभिवर्धते ॥ तस्याश्चभर्ताद्विगुणंहृदयेपरिवर्तते ॥ २७ ॥ अंतर्गतमपिव्यक्तमाख्यातिहृदयंहृदा ॥ तस्यभूयोविशेषेणमैथिलीजनकात्मजा ॥ देवताभिःसमारूपेसीताश्रीरिवरूपिणी ॥ २८ ॥

बहूपः ॥ २५ ॥ मनस्वी अनुकूलमनस्कः । अत एव तद्गतमनाः नित्य सीतागतमनाः । तस्या हृदि समर्पितः । संबंधसामान्ये षष्ठी । तथेत्यर्थः । एतेन परस्परानुरागो दर्शितः । पितृकृताः ब्राह्मविवाह सदृशविवाहेन पितृदत्ताः । स विवाह एव सर्वथा श्लाघ्य इति भावः ॥ २६ ॥ नैतावदेव किं तु गुणात् हितकारित्वपातिव्रत्यादिरूपात् रूप सौंदर्य तद्रूपाद्गुणाच्च भूयोधिक रामस्य प्रीतिर्वर्धते स्म तस्याश्च हृदये गुणात् रूपगुणाच्च भर्ता द्विगुण परिवर्तते स्म ॥ २७ ॥ तस्य रामस्य अतर्गत हृदय हृदयाभिप्रायं मैथिली हृदा स्वच्छहृदयेन भूयः अधिक विशेषेण मैथिली जनकात्मजा रूपिणी श्रीरिव रूपे देवता

भिः समा सीता आख्याति जानाति । अतो ज्ञायते भर्ता तद्धृदयस्थ इति ॥ २८ ॥ अभिकामया स्वविषयेच्छावत्या स्वेच्छाविषयया च समेयिवान् सयुक्तः विभुः विभुत्वशक्तिमान् अमरेश्वरो विष्णुः श्रियेव । तत्र द्वादशवर्षाणि राघवः सह सीतया । रमयामास धर्मात्मा नारायण इव श्रियेति पाद्मे उक्तम् । एकोनषोडशवर्षस्य विश्वामित्रेण नयनात् पञ्चदशवर्षसमाप्तौ विवाह इति बोध्यम् ॥ २९ ॥ धैर्यमानः ॥

तयासराजर्षिसुतोभिकामयासमेयिवानुत्तमराजकन्यया॥ अतीवरामःशुशुभेमुदान्वितोविभुःश्रियाविष्णुरिवामरेश्वरः॥२९॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां बालकांडे रामक्रीडाख्यानं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

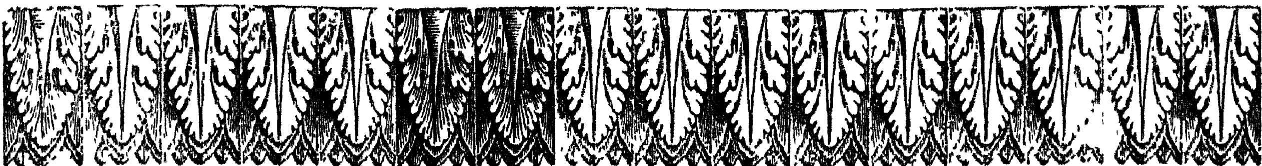
ॐतत्सत् ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ बालकांडश्लोकाः २२९० ॥ बालकाण्डः समाप्तः ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ बालकाण्डे तु सर्गाणां कथिता सप्तसप्ततिः ॥ श्लोकानां द्वे सहस्रे च पञ्चाशच्च शतद्वयम् ॥ १ ॥ बाले बालेन कल्पेन कृत्वा सरक्षण क्रतोः । सीता अके धृता येन स रामः पातु नः सदा ॥ २ ॥ बालकांडव्याख्या समाप्ता ॥ ग्रंथसंख्या मिलित्वा मूलटीकयोः— ५०९० ॥ मूलग्रन्थसंख्या—२२९० ॥ टीकाग्रंथसंख्या—२८०० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

---

१ अत्र कपुस्तकात्पार्द्धनिरस्तोको न्यूनः । २ एतद्बालकाण्डश्रवणमाहात्म्य ब्रह्माण्डपुराणे १४७ सप्तचत्वारिंशदुत्तरशततमेऽध्याये स्पष्टमित्यादिकं प्रस्तावनादौ स्पष्टीभविष्यति ।

इदं श्रीमद्रामायणस्य सतिलकटीकस्य बालकाण्डं मुम्बय्यां खेमराज श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर"
(स्टीम्) मुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् । शके १८३७, संवत् १९७२.

॥ इति श्रीमद्रामायणे सतिलकटीके बालकाण्डं समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमद्रामायणे सतिलकटीके अयोध्याकाण्डं प्रारभ्यते ॥

अयोध्याकाण्डम्-२.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अयोध्यान्ये तु गुर्वर्थे त्यक्त्वा राज्यं गिरौ वसन् ॥ पादुके भरतायादात्स रामः शरणं मम ॥ १ ॥ अथ रामस्य राज्याभिषेकार्हगुणान् प्रतिपादयितुं राज्याभिषेकादि च प्रतिपादयितुमेतदारम्भः । मातुलकुलं मातुलगृहम् । अनघः सोदरस्य लक्ष्मणस्य बलवद्रामाश्रयप्रयुक्तेर्ष्यारहितः । नित्यशत्रवः कामादयः । तद्धन्ता । नीतः अनेन विना मातुलगृहमुज्यमानमुखम् । असत्कल्पमिति धिया नीत इत्यर्थः । प्रीत्या भरतविषयस्नेहेन पुरस्कृतः युक्तः । तेन भरतनिर्बंधेन गमनशङ्का वारिता । किं च भरतेन प्रीत्या पुरस्कृतः अग्रेसरः कृतः । तेन परस्परानुरागसूचनम् ॥ १ ॥ भरतः तत्र मातुलकुले विशिष्टवस्त्राभरणभोजनादिरूपसत्कारेण सत्कृतः । पुत्रस्नेहेन पुत्रादपि अधिकस्नेहेनेत्यर्थ इत्येके ॥ २ ॥ तत्रापि तादृशसत्कारवत्यपि मातुलगृहे कामतः कामैः अभिमतविषयैः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । तर्प्यमाणौ । अनेन सार्वदिकी विषयसुखानिवृत्तिर्बोधिता । वृद्धम् । अनेन शुश्रूषाकालात्ययेन धर्मलोपभयात्पितृस्मरणमिति सूचितम् । स्मरताम् । अस्मरताम् [illegible] ॥ ३ ॥ प्रोषितौ विदेशगतौ ॥ ४ ॥ विनिर्वृत्ताः विनिर्गताः । अनेन राज्ञः विष्णुरूपकध्वनिः ॥ ५ ॥ तत्रापि रामस्य अत्यंताभिमतत्वमुत्कर्षं चाह । तेषामिति । तेषामपि मध्ये [illegible] बभूव । भूतानां प्राणिनां मध्ये

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ ॐगच्छतामातुलकुलंभरतेनतदानघः ॥ शत्रुघ्नोनित्यशत्रुघ्नोनीतःप्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥ सतत्रन्यवसद्भ्रात्रासह सत्कारसत्कृतः ॥ मातुलेनाश्वपतिनापुत्रस्नेहेनलालितः ॥ २ ॥ तत्रापिनिवसंतौतौतर्प्यमाणौचकामतः ॥ भ्रातरौस्मरतांवीरौवृद्धंदशरथंनृपम् ॥ ३ ॥ राजापितौमहातेजाःसस्मारप्रोषितौसुतौ ॥ उभौभरतशत्रुघ्नौमहेंद्रवरुणोपमौ ॥ ४ ॥ सर्वएवतुतस्येष्टाश्चत्वारःपुरुषर्षभाः ॥ स्वशरीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वारइवबाहवः ॥ ५ ॥ तेषामपिमहातेजारामोरतिकरःपितुः ॥ स्वयंभूरिवभूतानांबभूवगुणवत्तरः ॥ ६ ॥ सहिदेवैरुदीर्णस्य रावणस्यवधार्थिभिः ॥ आर्थितोमानुषेलोकेजज्ञेविष्णुःसनातनः ॥ ७ ॥ कौसल्याशुशुभेतेनपुत्रेणामिततेजसा ॥ यथावरेणदेवानामदिति र्वज्रपाणिना ॥ ८ ॥ सहिरूपोपपन्नश्चवीर्यवाननसूयकः ॥ भूमावनुपमःसूनुर्गुणैर्दशरथोपमः ॥ ९ ॥ सचनित्यंप्रशांतात्मामृदुपूर्वंचभाषते ॥ उच्यमानोपिपरुषंनोत्तरंप्रतिपद्यते ॥ १० ॥ कदाचिदुपकारेणकृतेनैकेनतुष्यति ॥ नस्मरत्यपकाराणांशतमप्यात्मवत्तया ॥ ११ ॥ शीलवृद्धैर्ज्ञान वृद्धैर्वयोवृद्धैश्चसज्जनैः ॥ कथयन्नास्तवैनित्यमस्त्रयोग्यांतरेष्वपि ॥ १२ ॥ बुद्धिमान्मधुराभाषीपूर्वभाषीप्रियंवदः ॥ वीर्यवान्नचवीर्येणमहता स्वेनविस्मितः ॥ १३ ॥ नचानृतकथोविद्वान्वृद्धानांप्रतिपूजकः ॥ अनुरक्तःप्रजाभिश्चप्रजाश्चाप्यनुरज्यते ॥ १४ ॥

स्वयंभूः चतुर्मुख इव गुणवत्तरश्च बभूव ॥ ६ ॥ गुणवत्तरत्वे हेतुः । स हीति । उदीर्णस्य दमस्य । आर्थितः प्रार्थितः जज्ञे आविर्भूतः ॥ ७ ॥ देवानां वरेणेति [illegible] प्रार्थितेन [illegible] वरेण वामनेन अदितिरिवेत्यर्थ इत्यन्ये ॥ ८ ॥ गुणवत्तरं इत्युक्तगुणानेवाह । स हीति । रूपं लावण्यं सौंदर्यं च । असूया गुणेषु दोषत्वाविष्करणं तद्रहितः । भूमौ अनुपमः [illegible] सूनुः । कौसल्याया इति शेषः । दशरथोपमत्वं वक्ष्यमाणगुणैर्बोध्यम् ॥ ९ ॥ मृदुपूर्वं मृदूक्तिपूर्वम् । स्वजनेन परुषमुच्यमानोपि परुषम् उत्तरं न प्रतिपद्यते न प्रयच्छति ॥ १० ॥ शतम् [illegible] ॥ ११ ॥ शीलं सुचरितम् । ज्ञानम् आत्मानात्मविवेकज्ञानं वेदतदर्थज्ञानं च । अस्त्रयोग्यांतरेष्वपि । अस्त्रशस्त्रपरिश्रमयोग्यकालस्य यदंतरं [illegible] अन्यथा तु वैमुख्यं कन्यायसिद्धं सज्जनैकमभाषणम् ॥ १२ ॥ मधुरभाषी मधुरम् आभाषितुं शीलम् अस्य । पूर्वभाषी आगतान्प्रति प्रथमभाषणेन स्वाभिमुख्यप्रदर्शकः । मधुरं [illegible] । प्रियं [illegible] । न च विस्मितः [illegible] ॥ १३ ॥ न चानृतकथः । तेन सदा सत्यवचनायोगव्यवच्छेदो बोध्यते । अनुरक्तः अनुरञ्जितः । अन्तर्भावितण्यर्थः । अनुरज्यते अनुरञ्जयति । तेन [illegible] ॥ १४ ॥

अनुक्रोशः दया दुःखिषु तद्वान् । दीनानुकम्पी दीनानुकम्पया तदभिलषितप्रापकः । अतो न पौनरुक्त्यम् । प्रग्रहः–दुष्टनिग्रहः इंद्रियनिग्रहश्च ॥ १५ ॥ कुलोचितमतिः स्वकुलोचितदयादाक्षिण्यशरणागतरक्षणादिधर्मैकप्रवणबुद्धिः । अत एव क्षात्रं धर्मं प्रजापालनादि बहु मन्यते । ततः क्षात्रधर्मात्प्रजापालनजन्यया शत्रुसंहारजन्यया च कीर्त्या महत्स्वर्गरूपं फलं साध्यं मन्यते यतः–अतः क्षात्रं धर्मं बहु मन्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अश्रेयसि अश्रेयस्करे निषिद्धकर्मणीत्यर्थः । धर्मविरुद्धकथारुचिः । न वादादिषु बृहस्पतेरपि स्वोक्तनिर्वाहकयुक्तिवक्ता ॥ १७ ॥ अरोग इति । अनेन सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्यं च । वपुष्मान् विपुलांसत्वाधिलक्षणवपुर्विशेषवान् । देशकालविदिति । तत्तत्कर्मयोग्यदेशकालज्ञाता । पुरुषसारज्ञः । निग्रहानुग्रहाय पुरुषाणां धर्मिष्ठत्वाधर्मिष्ठत्वरूपसारज्ञाता राः एक एव रामः लोके साधुः सर्वगुणयुक्तः ब्रह्मणा कृतः ॥ १८ ॥ एवं श्रेष्ठगुणैः । युक्तत्वोपदेशेऽपि दाढर्याय सत्यत्वप्रत्यापनाय च पुनरुपदिशति । स त्विति । श्रेष्ठगुणैः उक्तैः । वक्ष्यमाणैश्च । प्राणसादृश्यकथनात् । प्रजाना रामाधिकम् इष्टं नास्तीति सूचितम् । गुणतः गुणैः ॥ १९ ॥ सर्वविद्येति । तत्तद्विद्यापेक्षितब्रह्मचर्यव्रतानन्तरमेव स्नातः कृतसमावर्तनः अत एव यथावदित्यादि । इष्वः मन्त्रहीनाः । समन्त्राः ते अस्त्राणि । समा

सानुक्रोशोजितक्रोधोब्राह्मणप्रतिपूजकः ॥ दीनानुकंपीधर्मज्ञोनित्यंप्रग्रहवाञ्छुचिः ॥ १५ ॥ कुलोचितमतिःक्षात्रंस्वधर्मंबहुमन्यते ॥ मन्यते परयाप्रीत्यामहत्स्वर्गफलंततः ॥१६॥ नाश्रेयसिरतोयश्चनविरुद्धकथारुचिः ॥ उत्तरोत्तरयुक्तीनांवक्तावाचस्पतिर्यथा ॥१७॥ अरोगस्तरुणोवाग्मीवपुष्मान्देशकालवित् ॥ लोकेपुरुषसारज्ञःसाधुरेकोविनिर्मितः ॥ १८ ॥ सतुश्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तःप्रजानांपार्थिवात्मजः ॥ बहिश्चरइवप्राणोबभूव गुणतःप्रियः ॥ १९ ॥ सर्वविद्याव्रतस्नातोयथावत्सांगवेदवित् ॥ इष्वस्त्रेचपितुःश्रेष्ठोबभूवभरताग्रजः ॥ २० ॥ कल्याणाभिजनःसाधुरदीनः सत्यवागृजुः ॥ वृद्धैरभिविनीतश्चद्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥ २१ ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञःस्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ लौकिकेसमयाचारेकृतकल्पो विशारदः ॥ २२ ॥ निभृतःसंवृताकारोगुप्तमंत्रःसहायवान् ॥ अमोघक्रोधहर्षश्चत्यागसंयमकालवित् ॥ २३ ॥ दृढभक्तिःस्थिरप्रज्ञोनासद्ग्राहीनदुर्वचाः ॥ निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्चस्वदोषपरदोषवित् ॥ २४ ॥ शास्त्रज्ञश्चकृतज्ञश्चपुरुषांतरकोविदः ॥ यःप्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायंविचक्षणः ॥ ॥ २५ ॥ सत्संग्रहानुग्रहणेस्थानविन्निग्रहस्यच ॥ आयकर्मण्युपायज्ञः संदृष्टव्ययकर्मवित् ॥ २६ ॥

हारे द्वंद्वः । पितुः श्रेष्ठः तदपेक्षया श्रेष्ठ ॥२०॥ कल्याणानाम् अभिजनः जन्मभूमिः । अदीनः क्षोभहेतावपि अक्षुब्धांतःकरणः । सत्यवाक् कृच्छ्रेऽपि सत्यवक्ता । अभिविनीतः शिक्षितः ॥२१॥ स्मृतिप्रतिभानयोर्भेदः सक्षेपे व्याकृतः । लौकिके कृतकल्पः सपादितसामर्थ्यः । समयाचारे धर्मे विशारदः कुशलः ॥ २२ ॥ निभृतः विनीतः । संवृताकारः गूढाभिप्रायः । गुप्तमंत्र इति पाठे फलपर्यंतमन्याविदितमंत्रः । गुप्तैर्मित्रैरिति पाठः प्रचुरः । गुप्तैः मित्रत्वेन सर्वाज्ञातैः । तादृशा हि परराष्ट्रभेदादौ मुख्यसहायाः । त्यागः वित्तादेः सत्पात्रे दानम् । संयमः न्यायेनार्जनं तत्समयज्ञः ॥ २३ ॥ दृढभक्तिर्गुर्वादिषु । स्थिर प्रज्ञः विस्मृतिहीनः । नासद्ग्राही असद्वस्तुग्रहणशीलः न । न दुर्वचः परोद्वेजकवचनहीनः । निस्तन्द्रिः निरालस्यः । स्वीयानां दोषः स्वदोषः ॥२४॥ कृतज्ञः परेण अल्पमपि कृतम् उपकारं जानाति तथा पुरुषाणाम् अंतरं तारतम्यं तद्विवेचने कोविदः । यद्वा पुरुषाणाम् अन्तरम् अभिप्रायः तज्ज्ञः प्रग्रहः । निग्रहः यथान्यायं यथोचितं कर्तुं विचक्षणः ॥ २५ ॥ उक्तमर्थमेव विवृणोति । सत्संग्रहानुग्रहणे इति। संग्रहः स्वीकारः। ततोऽनुग्रहणं सपरिवारस्य पालनम् । प्रग्रहणे इति पाठेऽपि अयमेवार्थः । तत्र निग्रहस्य दुष्टनिग्रहस्य च करणे स्थानवित् देशकालज्ञः । आयकर्मणि उपायज्ञः पुष्पेभ्यो मधुकर इव प्रजाभ्यः करेण धनग्रहणकर्मणि चतुर

इत्यर्थः । कच्चिदायस्य चार्धेन चतुर्भागेन वा पुनः ॥ पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्ययः कार्यो नृपैरिहेति शास्त्रसदृष्टव्ययकर्मज्ञः ॥ २६ ॥ व्यामिश्रकेषु प्राकृतादिभाषामिश्रितनाटकादिषु । श्रैष्ठ्य निपुणताम् । अर्थधर्मौ संगृह्य तदविरोधेन सुखतंत्रः कामसेवीत्यर्थः । कर्तव्येषु आलस्यरहितः ॥ २७ ॥ वैहारिकाणां क्रीडाप्रयोजनानां शिल्पानां गीतवाद्यचित्रकर्मादीनां विज्ञाता । अर्थविभागवित् । धर्माय यशसेऽर्थाय आत्मने स्वजनाय च । पञ्चधा विभजन्वित्तमिहामुत्र च शोभते इत्युक्तरीत्या तद्विभजनज्ञः । विनयः विविधगत्या नयनं शिक्षणं वा ॥ २८ ॥ अभियाता परसेनाभिमुखं याता । प्रहर्ता शत्रूणाम् । सेनानयः चक्रादिव्यूहेन सेनान्यासः तत्र विशारदः निपुणः ॥ २९ ॥ मत्सरः परसंपद्द्वेषः ॥ ३० ॥ भूतानां प्राणिनाम् । सिद्धानामिति पाठे सिद्धाः देवभेदा इति कतकः । कालवशः कालपारतन्त्र्य प्राकृतवत् तदनुसारी न । स्वायत्तसर्वपरिकर इति यावत् ॥ ३१ ॥ एवं द्विवारं गुणश्रैष्ठ्यमुपपाद्य पुनरतिदार्ढ्याय तदुपपादयति । संमत इत्यादि । क्षमाप्रधानैः गुणैः । वसुधायाः । तुल्य इति परेणान्वयः ॥ ३२ ॥ तथेति ।

श्रैष्ठ्यंचाप्तःसमूहेषुप्राप्तोव्यामिश्रकेषुच ॥ अर्थधर्मौचसंगृह्यसुखतंत्रोनचालसः ॥ २७ ॥ वैहारिकाणांशिल्पानांविज्ञातार्थविभागवित् ॥ आरोहेविनयेचैवयुक्तोवारणवाजिनाम् ॥ २८ ॥ धनुर्वेदविदांश्रेष्ठोलोकेऽतिरथसंमतः ॥ अभियाताप्रहर्ताचसेनानयविशारदः ॥ २९ ॥ अप्रधृष्यश्चसंग्रामेक्रुद्धैरपिसुरासुरैः ॥ अनसूयोजितक्रोधोनदृप्तोनचमत्सरी ॥ ३० ॥ नावज्ञेयश्चभूतानांनचकालवशानुगः ॥ एवंश्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तःप्रजानांपार्थिवात्मजः ॥ ३१ ॥ संमतस्त्रिषुलोकेषुवसुधायाः क्षमागुणैः ॥ बुद्ध्याबृहस्पतेस्तुल्योवीर्येचापिशचीपतेः ॥ ३२ ॥ तथासर्वप्रजाकान्तैःप्रीतिसंजननैः पितुः ॥ गुणैर्विरुरुचेरामोदीप्तःसूर्यइवांशुभिः ॥ ३३ ॥ तमेवंवृत्तसंपन्नमप्रधृष्यपराक्रमम् ॥ लोकनाथोपमंनाथमकामयतमेदिनी ॥ ३४ ॥ एतैस्तुबहुभिर्युक्तंगुणैरनुपमैःसुतम् ॥ दृष्ट्वादशरथोराजाचक्रेचिंतांपरंतपः ॥ ३५ ॥ अथराज्ञोबभूवैववृद्धस्यचिरजीविनः ॥ प्रीतिरेषाकथंरामोराजास्यान्मयिजीवति ॥ ३६ ॥ एषाह्यस्यपराप्रीतिर्हृदिसंपरिवर्तते ॥ कदानामसुतंद्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहंप्रियम् ॥ ३७ ॥ वृद्धिकामोहिलोकस्यसर्वभूतानुकंपकः ॥ मत्तःप्रियतरोलोकेपर्जन्यइववृष्टिमान् ॥ ३८ ॥ यमशक्रसमोवीर्येबृहस्पतिसमोमतौ ॥ महीधरसमोधृत्यांमत्तश्चगुणवत्तरः ॥ ३९ ॥ महीमहमिमांकृत्स्नामधितिष्ठंतमात्मजम् ॥ अनेनवयसादृष्ट्वायथास्वर्गमवाप्नुयाम् ॥ ४० ॥ इत्येवंविविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः ॥ शिष्टैरपरिमेयैश्चलोकेलोकोत्तमैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ तंसमीक्ष्यतदाराजायुक्तंसमुदितैर्गुणैः ॥ निश्चित्यसचिवैःसार्धंयौवराज्यममन्यत ॥ ४२ ॥

कान्तैः इष्टैः । तथा पितुः प्रीतिसंजननैः । गुणैः करणैः विरुरुचे इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ एवमभिषेकोपयोगिगुणश्रैष्ठ्यमुक्त्वा राज्ञोभिषेकेच्छां दर्शयति । तमेवमिति । मेदिनी तद्देवता तन्निष्ठप्रजाश्च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ चिंताप्रकारमाह । अथेति।मयि जीवति रामः राजा कथं भवेत् । तादृशस्य तस्य दर्शनजा या एषा अत्युत्कटानिर्वचनीया प्रीतिः । मे कथं स्यादिति चिन्ता बभूवेत्यन्वयः॥३६॥ प्रीतिः अभिलाषः । अभिलाषप्रकारमाह । कदा नामेति । पूर्वपद्ये प्रीतिः आनंदः॥ ३७ ॥ पर्जन्यः मेघः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अनेन वयसा वार्धकेन तथाभूतम् आत्मजं दृष्ट्वा यथास्वर्गं यथाकालं यथायोग्यं वा स्वर्गम् अवाप्नुयामिति चिंतां चक्रे इत्यनुकर्षेणान्वयः ॥ ४० ॥ तैस्तैः । उक्तैः । एतैरिति पाठेप्येवमेव । शिष्टैः । उक्तादन्यैश्च अपरिच्छिन्नैः । लोके लोकोत्तमत्वेन प्रसिद्धैः । गुणैः उपलक्षितम् ॥ ४१ ॥ तम् उक्तानुक्तैः समुदितैः । गुणैः ।

युक्तं पुत्रं समीक्ष्य दृष्ट्वा सचिवैः सार्धं निश्चित्य तादृशगुणवत्त्वेन पुत्रस्य यौवराज्यम् अमन्यत विचारितवान् ॥ ४२ ॥ दिवि उत्पाताः ग्रहनक्षत्रादिवैकृतम् अंतरिक्षे महावातदिग्दाहादयः भूम्युत्पाताः भूकंपादयः तज्जं तत्सूचितं भयम् आत्मनिष्ठं मंत्रिभ्यः संचचक्षे उक्तवान् । तथा रामाभिषेककारणांतरम् आत्मनः शरीरे जरां च अवोचत् । अनेन उत्पातसूचितानिष्टयोग्यताध्वननम्॥४३॥ अथ आत्मनः शोकापनुदं शोकहर्तृ पूर्णचंद्रमुखस्य महात्मनो रामस्य संप्रियत्वं राज्याभिषेकेण सर्वानंदकरत्वं बुबुधे ज्ञातवान्॥४४॥ अतः आत्मनश्च श्रेयसे प्रजानां च श्रेयसे प्रियेण च प्रजानिष्ठरामविषयप्रीतिरूपहेतुना च भक्त्या च रामपालनेन प्रजाः धन्या भवंत्विति प्रजाविषयस्नेहेन च स नृपः मंत्रिणः रामाभिषेकाय त्वरितवान् ॥ ४५॥ त्वरयित्वा च नानानगरवासिनः तत्राधिकृतान् भिन्नभिन्नजनपदस्वामिनश्च मंत्रिद्वारा समानिनाय ॥४६॥ वेश्मभानाभरणैः । तदानीं प्रजापतिः ब्रह्मा ॥४७॥ केकयाद्यनानयने हेतुः । त्वरया चेति । चस्त्वर्थे । अभिषेकविषयत्वरया त्वित्यर्थः । प्रियं रामाभिषेकम् । अस्येति । विचार्येति शेषः । अत्र भरतजनकयोः आगमने विघ्नभिया देवाः तथाबुद्धि

दिव्यंतरिक्षेभूमौचघोरमुत्पातजंभयम् ॥ संचचक्षेथमेधावीशरीरेचात्मनोजराम् ॥४३॥ पूर्णचंद्राननस्याथशोकापनुदमात्मनः ॥ लोकेरामस्य बुबुधे संप्रियत्वंमहात्मनः ॥ ४४ ॥ आत्मनश्चप्रजानांचश्रेयसेचप्रियेणच ॥ प्राप्तेकालेसधर्मात्माभक्त्यात्वरितवान्नृपः ॥ ४५ ॥ नानानगरवास्तव्यान्पृथग्जानपदानपि ॥ समानिनायमेदिन्यांप्रधानान्पृथिवीपतिः ॥ ४६ ॥ तान्वेश्मनानाभरणैर्यथार्हंप्रतिपूजितान् ॥ ददर्शालंकृतोराजाप्रजापतिरिवप्रजाः ॥ ४७ ॥ नतुकेकयराजानंजनकंवानराधिपः ॥ त्वरयाचानयामासपश्चात्तौश्रोष्यतःप्रियम् ॥ ४८ ॥ अथोपविष्टेनृपतौतस्मिन्परपुरार्दने ॥ ततः प्रविविशुःशेषाराजानोलोकसंमताः ॥ ४९ ॥ अथराजवितीर्णेषुविविधेष्वासनेषुच ॥ राजानमेवाभिमुखानिषेदुर्नियतानृपाः ॥ ५० ॥ सलब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैःपुरालयैर्जानपदैश्चमानवैः ॥ उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतोबभौसहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः॥५१॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ततःपरिषदंसर्वामामंत्र्यवसुधाधिपः ॥ हितमुद्धर्षणंचैवमुवाचप्रथितं वचः ॥१॥ दुंदुभिस्वरकल्पेनगंभीरेणानुनादिना ॥ स्वरेणमहताराजाजीमूतइवनादयन् ॥ २ ॥ राजलक्षणयुक्तेन कांतेनानुपमेनच ॥ उवाचरसयुक्तेनस्वरेणनृपतिर्नृपान् ॥३॥ विदितंभवतामेतद्यथामेराज्यमुत्तमम् ॥ पूर्वकैर्ममराजेंद्रैःसुतवत्परिपालितम् ॥४॥

॥ ५० ॥ मानः सत्कारः । राज्ञे दत्तवंत इति तात्पर्यम् ॥ ४८ ॥ शेषाः केकयजनकव्यतिरिक्ताः आसन्नाः ॥ ४९ ॥ राजवितीर्णेषु राजदार्शितेषु नियताः नियतदेशाधिपत्याः । यद्वा राजमुखमात्रनिरीक्षकाः ॥ ५० ॥ मानः सत्कारः । पुरालयैः राजसेवार्थं सदायोध्यास्थितैः । जानपदैः स्वस्वदेशस्थैः । उपोपविष्टैः सभायां स्वसमीपोपविष्टैः । सहस्रचक्षुः इंद्रः । राज्ञोपि चारैस्तथा तैरेव च सर्वप्रजाराजचित्तस्य ज्ञानम् ॥ ५१ ॥ कौमेमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ अथ राज्याभिषेकस्य सर्वप्रजार्थत्वात् तदनुमतये राजेत्याह । तत इति । आमंत्र्य अभिमुखीकृत्य हितं श्रेयस्करम् अत एवोद्धर्षणम् उत्कृष्टहर्षजनकं प्रथितं सर्वजनश्राव्यं यथा भवति तथा उवाच ॥ १ ॥ तदेनाह । दुंदुभीति । अनुनादः प्रतिध्वनिः । नादयन् । दिश इति शेषः ॥ २ ॥ स्वरे राजलक्षणयुक्तत्वं स्निग्धगंभीरत्वादियुक्तत्वं कांतत्वम् । मृदुमधुरत्वादिना । रसयुक्तेन अनुरागरसयुक्तेन ॥ ३ ॥ मे राज्यं मया सम्प्रति पाल्यमानं मम पूर्वैर्मन्वादिभिः पालितमिति विदितमित्यन्वयः ॥ ४ ॥

ततः किं तत्राह । सोहमिति । श्रेयसा रामराज्याभिषेकद्वारा विशिष्टेन सुखेन । यतः इक्ष्वाकुभिः प्रतिपालितम् अत एव सुखार्हम् ॥ ५ ॥ पूर्वैः मन्वादिभिः । पंथानं प्रजापालनमार्गम् । अनिद्रेण स्वसुखनि
रपेक्षेण । यथाशक्तीति । विनयप्रदर्शनम् ॥ ६ ॥ जरितं प्रापितजरं कृतम् । न कदापि प्रजापालनविरोधेन विषयासक्तिः कृतेति भावः ॥ ७ ॥ वर्षसहस्राणि षष्टिवर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि बत्सरशतरूपानेक
पुरुषायूंषि विश्रांतिं प्रजाचिंतागहित्यरूपिणीम् ॥ ८ ॥ राजप्रभावाः शौर्यादयः तद्युक्तः । जुष्टाम् । वहन्निति । हेतौ शता ॥ ९ ॥ प्रजाहिते पुत्रं कृत्वा न नियुज्य । अनुमान्य कृतानुमतिकान् कृत्वा ॥ १० ॥
राज्यार्हत्व पुत्रस्य दर्शयति । अनुजात इति । मत्संबंधिसर्वगुणविशिष्टः जातः इत्यर्थः । इत्थभूताख्यानविषयेऽनुः कर्मप्रवचनीय इति मामिति द्वितीया । स्ववृत्तिगुणाधिकगुणवत्तामप्याह । पुरंदरेति ॥ ११ ॥
पुष्येण युक्त चद्रमिव सर्वकार्यसिद्धिदक्षम् । यौवराज्ये तत्पदे प्रातः नियोक्ता अस्मीति लुट् । पुंगवं श्रेष्ठम् ॥ १२ ॥ सः वः युष्माकं राजा अनुरूपः योग्यः । येन राजा न [illegible] मेव नाथवंतः अपितु

सोहमिक्ष्वाकुभिःसर्वैर्नरेंद्रैःप्रतिपालितम् ॥ श्रेयसायोक्तुमिच्छामिसुखार्हमखिलंजगत् ॥५॥ मयाप्याचरितंपूर्वैःपंथानमनुगच्छता ॥ प्रजानित्य
मनिद्रेणयथाशक्त्याभिरक्षिताः ॥६॥ इदंशरीरंकृत्स्नस्यलोकस्यचरताहितम् ॥ पांडुरस्यातपत्रस्यच्छायायांजरितंमया ॥७॥ प्राप्यवर्षसहस्रा
णिबहून्यायूंषिजीवतः ॥ जीर्णस्यास्यशरीरस्यविश्रांतिमभिरोचये ॥ ८ ॥ राजप्रभावजुष्टांचदुर्वहामजितेंद्रियैः ॥ परिश्रांतोस्मिलोकस्यगुर्वीं
धर्मधुरंवहन् ॥ ९ ॥ सोहंविश्राममिच्छामिपुत्रंकृत्वाप्रजाहिते ॥ सन्निकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्यद्विजर्षभान् ॥ १० ॥ अनुजातोहिमांसर्वैर्गुणैः
श्रेष्ठोममात्मजः ॥ पुरंदरसमोवीर्येरामःपरपुरंजयः ॥११॥ तंचंद्रमिवपुष्येणयुक्तंधर्मभृतांवरम् ॥ यौवराज्येनियोक्तास्मिप्रातःपुरुषपुंगवम् ॥१२॥
अनुरूपःसवोनाथोलक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणाग्रजः ॥ त्रैलोक्यमपिनाथेनयेनस्यान्नाथवत्तरम् ॥१३॥ अनेनश्रेयसासद्यःसंयोक्ष्येहमिमांमहीम् ॥ गत
क्लेशोभविष्यामिसुतेतस्मिन्निवेश्यवै ॥ १४ ॥ यदिदंमेनुरूपार्थंमयासाधुसुमंत्रितम् ॥ भवंतोमेनुमन्यंतांकथंवाकरवाण्यहम् ॥ १५ ॥ यद्यप्ये
षाममप्रीतिर्हितमन्यद्विचिंत्यताम् ॥ अन्यामध्यस्थचिंतातुविमर्दाभ्यधिकोदया ॥ १६ ॥ इति ब्रुवंतंमुदिताःप्रत्यनंदन्नृपानृपम् ॥ वृष्टिमंतं
महामेघंनदंतइवबर्हिणः ॥ १७ ॥ स्निग्धोनुनादःसंजज्ञेततोहर्षसमीरितः ॥ जनौघोद्धुष्टसन्नादोमेदिनींकंपयन्निव ॥ १८ ॥

त्रैलोक्यमपि नाथवत्तरम् । एव प्रभावो राम इति भावः ॥ १३ ॥ श्रेयसा प्रशस्ततरेण रामेण महीं संयोक्ष्ये राज्याभिषेकद्वारेणेत्यर्थः । एवं सति तस्मिन् सुते तत्पालनभारं निवेश्य गतक्लेशः भविष्यामि ॥ १४ ॥
मे इदम् अभिषेकरूपं कार्यं यत् यदि मया साधु सुमंत्रितं भवताम् अनुरूपार्थम् अनुकूलप्रयोजनावहं च तदा भवंतो मे मम अनुमन्यंताम् अनुमतिं प्रयच्छतु । हर्षयुक्तत्वात् वक्तुरस्मच्छब्दपौनरुक्त्यम्
अदोपाय । इतोतिरिक्तं वा कथं केन प्रकारेण किं करवाणि । तद्वदंत्विति शेषः ॥ १५ ॥ ननु त्वदधिकः कः हिताहितविचारसमर्थः अत आह । यद्यपीति । एषा चिन्ता । यद्यपि मम प्रीतिः । तद्विषया । तथापि
अन्यत् हितं यदि अस्ति तदा विचिन्त्यताम् । यतः मध्यस्थानां रागद्वेषहीनानां चिंता तु विचारस्तु तद्गतां चिंतापेक्षया अन्या विलक्षणा । तदेवाह । विमर्देति । विमर्देन पूर्वापरपक्षसंघर्षणाभ्यधिकोदया अधिकार्थ
प्रादुर्भाववती ॥ १६ ॥ वृष्टिमंतं महामेघं दृष्ट्वा नदंतः बर्हिण इव मुदिताः नृपाः नृपं प्रत्यनंदन् प्रशंसापूर्वकमंगीचक्रुः ॥ १७ ॥ अनुनादः सामंतकृतहर्षजवाक्यप्रतिध्वनिः संजज्ञे । सभायामिति शेषः । जनौघा

नाग् उद्घुष्टेन शब्देन गन् समवन् नादः प्रतिध्वनिः पृथिवीं कंपयन्निव सजज्ञे । दधिरिति शेषः । विमानमिति पाठे राजस्थानमित्यर्थः ॥ १८ ॥ भावं धर्मविषयम् अभिप्रायम् । बल सेना तयोक्तं वा । चान् नृपाः ॥ १९ ॥ समताग् एकरूपतां गताः प्राप्ताः बुद्धयः येषां ते । मन्त्रयितुम् । प्रवृत्ता इति शेषः । गतेग उत्तर ज्ञात्वा पुनःपुनः पर्यालोचनेन निश्चित्य ॥ २० ॥ अनेकेत्यादिपदे बहुव्रीहिः । गाहस्रे स्वार्थिकोग् । युवराजानमिति । समासांतविधेरनित्यत्वाट्टजभावः ॥ २१ ॥ इच्छामः । कृताभिषेकं द्रष्टुमिति शेषः ॥ २२ ॥ अजानन्निव तदभिषेकस्य सर्वमनःप्रियत्व जानन्नपि अजानन्निव प्रजासुखात् स्पष्ट जिज्ञासुः ॥ २३ ॥ हे राजानः मे वचन श्रुत्वा तन्निर्बंधादेव केवलं राम पतिम् इच्छथ न वस्तुत इति संशयः ॥ २४ ॥ संशयबीजमाह । कथं न्विति । युवराजम् तेन युवत्वात् तत्र नानाविधाधर्माणाम् अभिमभवः इति

तस्यधर्मार्थविदुषोभावमाज्ञायसर्वशः ॥ ब्राह्मणाबलमुख्याश्चपौरजानपदैःसह ॥ १९ ॥ समेत्यतेमंत्रयितुंसमतागतबुद्धयः ॥ ऊचुश्चमनसाज्ञात्वावृद्धंदशरथंनृपम् ॥ २० ॥ अनेकवर्षसाहस्रोवृद्धस्त्वमसिपार्थिव ॥ सरामंयुवराजानमभिषिंचस्वपार्थिवम् ॥ २१ ॥ इच्छामोहिमहाबाहुंरघुवीरंमहाबलम् ॥ गजेनमहतायांतंरामंछत्रावृताननम् ॥ २२ ॥ इतितद्वचनंश्रुत्वाराजातेषांमनःप्रियम् ॥ अजानन्निवजिज्ञासुरिदंवचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥ श्रुत्वैतद्वचनंयन्मेराघवंपतिमिच्छथ ॥ राजानःसंशयोयंमेतदिदंब्रूततत्त्वतः ॥ २४ ॥ कथंनुमयिधर्मेणपृथिवीमनुशासति ॥ भवंतोद्रष्टुमिच्छंतियुवराजंमहाबलम् ॥ २५ ॥ तेतमूचुर्महात्मानःपौरजानपदैःसह ॥ बहवोनृपकल्याणगुणाःसंतिसुतस्यते ॥ २६ ॥ गुणान्गुणवतोदेवदेवकल्पस्यधीमतः ॥ प्रियानानंदनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोद्यतान्छृणु ॥ २७ ॥ दिव्यैर्गुणैःशक्रसमोरामःसत्यपराक्रमः ॥ इक्ष्वाकुभ्योपिसर्वेभ्योह्यतिरिक्तोविशांपते ॥ २८ ॥ रामःसत्पुरुषोलोकेसत्यःसत्यपरायणः ॥ साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तोधर्मश्चापिश्रियासह ॥ २९ ॥ प्रजासुखत्वेचंद्रस्यवसुधायाःक्षमागुणैः ॥ बुद्ध्याबृहस्पतेस्तुल्योवीर्येसाक्षाच्छचीपतेः ॥ ३० ॥ धर्मज्ञःसत्यसंधश्चशीलवाननसूयकः ॥ क्षांतःसांत्वयिताश्लक्ष्णःकृतज्ञोविजितेंद्रियः ॥ ३१ ॥ मृदुश्चस्थिरचित्तश्चसदाभव्योनसूयकः ॥ प्रियवादीचभूतानांसत्यवादीचराघवः ॥ ३२ ॥

भावः ॥ २५ ॥ अस्मिन् नाधर्मलेशसंभावनापि इत्याशयेन उत्तरयति । त इति । ते नृपाः कल्याणगुणाः प्रजाकल्याणजनकाः गुणाः ॥ २६ ॥ देवकल्पस्य देवतुल्यस्य रामस्य प्रियान् शत्रूणामपि आनंदनात् अनिष्टनिवारणपूर्वकेष्टप्रापकत्वेन आनंदजनकान् ॥ २७ ॥ दिव्यैः अमानुषैः इक्ष्वाकुभ्यः तद्वंश्येभ्यः अतिरिक्तः अधिकः ॥ २८ ॥ साक्षात् रामाद्विनिर्वृत्तः रामेणैव प्रतिष्ठापित इत्यर्थः । श्रिया अर्थेन ॥ २९ ॥ सुखत्व इत्यादेः तुल्य इत्यनेनान्वयः । प्रत्येकगुणेषु एकैकस्य उपमानत्वदर्शनेन रामनिष्ठगुणानाम् अन्यत्र एकत्र वासासंभवः दर्शितः ॥ ३० ॥ संधा प्रतिज्ञा । अनसूयकः अन्यविषयासूयारहितः । सांत्वयिता दुःखितानां दुःखशमयिता । श्लक्ष्णः प्रियवचनः ॥ ३१ ॥ मृदुः मुकरोपालनः । स्थिरचित्तत्वम् क्षतिसंकटेऽपि । अंगीकृतापरित्यागः । भव्यो दक्षः । अनसूयकः अन्यनिष्ठासूयायाः अविषयः ।

भूतानां प्राणिनाम् ॥ ३२ ॥ तेन उक्तगुणसमूहेन । कीर्तिः शौर्यादिजा । यशः दानादिजा प्रसिद्धिः । तेजः शौर्यम् ॥ ३३ ॥ देवासुरेत्यादि । निर्धारणे षष्ठी ॥ ३४ ॥ गान्धर्वे संगीतशास्त्रे । कल्याणानाम् अभिजनः वासस्थानम् । अदीनः क्षोभहेतावपि अक्षुभितः आत्मा चित्तं यस्य ॥३५॥ अभिविनीतः शिक्षितः । धर्मे अर्थे च नैपुण्यं येषां तैः । ग्रामेति । लुप्तषष्ठीक पृथक्पदम् । ग्रामस्य नगरस्य वा रक्षार्थं संग्रामं यदा व्रजति तदर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पिता औरसान् पुत्रानिव पौरान् कुशलं पृच्छतीत्यन्वयः । शुश्रूषन्ते च वः शिष्या इति । ब्राह्मणान्प्रति प्रश्नः । धर्मेषु दर्शिताः । अवहिताः । शुश्रूषवः । न मेत्रन इति क्षत्रियान्प्रति प्रश्नः । कच्चिदिति । प्रश्ने । कच्चिद्धर्मेषु दर्शिता इति पाठः ॥ व्यसनं दुःखम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ यथा पुत्रसुखेन पिता आनन्दवान् भवति तथा प्रजासुखेन राम इति भावः ॥ ४१ ॥ न विगृह्यकथारुचिः विग्रहः

बहुश्रुतानांवृद्धानांब्राह्मणानामुपासिता ॥ तेनास्येहातुलाकीर्तिर्यशस्तेजश्चवर्धते ॥३३॥ देवासुरमनुष्याणांसर्वास्त्रेषुविशारदः ॥ सम्यग्विद्याव्रतस्नातोयथावत्सांगवेदवित् ॥३४॥ गांधर्वेचभुविश्रेष्ठोबभूवभरताग्रजः ॥ कल्याणाभिजनःसाधुरदीनात्मामहामतिः ॥३५॥ द्विजैरभिविनीतश्चश्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः ॥ यदाव्रजतिसंग्रामंग्रामार्थेनगरस्यवा ॥३६॥ गत्वासौमित्रिसहितोनाविजित्यनिवर्तते ॥ संग्रामात्पुनरागत्यकुंजरेणरथेनवा ॥ ॥३७॥ पौरान्स्वजनवन्नित्यंकुशलंपरिपृच्छति ॥ पुत्रेष्वग्निषुदारेषुप्रेष्यशिष्यगणेषुच ॥३८॥ निखिलेनानुपूर्व्याचपितापुत्रानिवौरसान् ॥ शुश्रूषंतेचवःशिष्याःकच्चिद्धर्मसुदंशिताः ॥३९॥ इतिवःपुरुषव्याघ्रःसदारामोभिभाषते ॥ व्यसनेषुमनुष्याणांभृशंभवतिदुःखितः ॥४०॥ उत्सवेषुचसर्वेषुपितेवपरितुष्यति ॥ सत्यवादीमहेष्वासोवृद्धसेवीजितेंद्रियः ॥४१॥ स्मितपूर्वाभिभाषीचधर्मंसर्वात्मनाश्रितः ॥ सम्यग्योक्ताश्रेयसांचनविगृह्यकथारुचिः ॥४२ ॥ उत्तरोत्तरयुक्तौचवक्तावाचस्पतिर्यथा ॥ सुभ्रूरायतताम्राक्षःसाक्षाद्विष्णुरिवस्वयम् ॥ ४३ ॥ रामोलोकाभिरामोयंशौर्यवीर्यपराक्रमैः ॥ प्रजापालनसंयुक्तोनरागोपहतेंद्रियः ॥४४॥ शक्तस्त्रैलोक्यमप्येषभोक्तुंकिंनुमहीमिमाम् ॥ नास्यक्रोधःप्रसादश्चनिरर्थोस्तिकदाचन ॥ ॥४५॥ हंत्येषनियमाद्वध्यानवध्येषुनकुप्यति ॥ युनक्त्यर्थैःप्रहृष्टश्चतमसौयत्रतुष्यति ॥४६॥ दांतैःसर्वप्रजाकांतैःप्रीतिसंजननैर्नृणाम् ॥ गुणैर्विरोचतेरामोदीप्तःसूर्यइवांशुभिः ॥४७॥ तमेवंगुणसंपन्नंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ लोकपालोपमंनाथमकामयतमेदिनी ॥४८॥ वत्सःश्रेयसिजातस्तेदिष्ट्यासौतवराघवः ॥ दिष्ट्यापुत्रगुणैर्युक्तोमारीचइवकश्यपः ॥४९॥ बलमारोग्यमायुश्चरामस्यविदितात्मनः ॥ देवासुरमनुष्येषुसगंधर्वोरगेषुच ॥ ॥ ५० ॥ आशंसतेजनःसर्वोराष्ट्रेपुरवरेतथा ॥ आभ्यंतरश्चबाह्यश्चपौरजानपदोजनः ॥ ५१ ॥

वृथाकलहः तं कृत्वा जल्पवितण्डादिकथारुचिः । यथा प्राकृतः । तथा नेत्यर्थः । न विगृह्यकथारुचिरिति पाठे निग्रहकथारुचिर्नेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यम् । वीर्यं स्वस्य अविकारे एव परस्य विकारापादनम् । पराक्रमः युद्धे उत्साहः । रागः विषयेच्छा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ नो प्रसादमार्थकत्वेन उत्पादयति । हंतीत्यादि । यत्र यस्मिन् । निग्रहे संतोषः । नम् । अर्थैः पुरस्करोतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ दांतैः श्रमनोदमनैः ॥ ४७ ॥ मेदिनी मेदिनीस्थः जनः ॥ ४८ ॥ असौ ते वत्सः दिष्ट्या जन्मान्तरीयेण श्रेयसि प्रजारक्षणरूपे समर्थः जातः । कि . . जगौ राघवः नव दिष्ट्या भाग्येन मारीचप्रतापनैः पुत्रः कश्यप इव पुत्रगुणैः । युक्तः जात इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ देवासुरादिषु राष्ट्रे पुरवरे च वर्तमानः सर्वोऽपि जनः रामस्य बलादि आशंसते । आभ्यंतरः सेवकः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

रामस्यार्थे रामस्य बलादिप्रयोजनार्थं ॥ ५२ ॥ याचितम् अभिप्रार्थित रामाभिषेकरूपं समृद्ध्यतां सम्पद्यताम् ॥ ५३ ॥ राजोत्तमेति । संबोधनम् ॥ ५४ ॥ देवदेवः विष्णुः । तत्सदृशम् अत एव सर्वलोकहिते निविष्टम् । उदारैः गुणैः । जुष्ट युक्तम् उदारैः महद्भिश्च परिगृहीतम् ॥ ५५ ॥ शँममानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ अंजलिपद्मानि अंजलिरूपाणि पद्मानि । पद्माकारान् अजलीनिति यावत् । प्रगृहीतानि प्रकर्षेण शिरसि बद्धानि । प्रतिगृह्य वीक्षणवचनप्रत्यजलिभिः । यथायोगं तासां प्रतिग्रहः ॥ १ ॥ २ ॥ इति प्रत्यर्चितान् पौरजानपदान् कृत्वा ब्राह्मणान् इदम् अब्रवीत् । तेषां पौरादीनां शृण्वतां पुर इत्यर्थः। चकारसग्राह्यम् अपेक्ष्य ब्राह्मणानिति बहुवचनम ॥ ३ ॥ ४ ॥ जनघोष· रामाभिषेकस्मभारोपकल्पनाज्ञाश्रवणजः ॥ ५ ॥ वसिष्ठमिति ।

स्त्रियोवृद्धास्तरुण्यश्चसायंप्रातःसमाहिताः ॥ सर्वान्देवान्नमस्यंतिरामस्यार्थेमनस्विनः ॥५२ ॥ तेषांतद्याचितंदेवत्वत्प्रसादात्समृद्ध्यताम् ॥ राममिंदीवरश्यामंसर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ ५३ ॥ पश्यामोयौवराज्यस्थंतवराजोत्तमात्मजम् ॥ ५४ ॥ तंदेवदेवोपममात्मजंतेसर्वस्यलोकस्यहितेनिविष्टम् ॥ हितायनःक्षिप्रमुदारजुष्टंमुदाभिषेक्तुंवरदत्वमर्हसि ॥ ५५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डे द्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ तेषामंजलिपद्मानिप्रगृहीतानिसर्वशः ॥ प्रतिगृह्याब्रवीद्राजातेभ्यःप्रियहितंवचः ॥ १ ॥ अहोस्मिपरमप्रीतःप्रभावश्चातुलोमम ॥ यन्मेज्येष्ठंप्रियंपुत्रंयौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ २ ॥ इतिप्रत्यर्चितान्राजाब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठंवामदेवंचतेषामेवोपशृण्वताम् ॥ ३ ॥ चैत्रःश्रीमानयंमासःपुण्यःपुष्पितकाननः ॥ यौवराज्यायरामस्यसर्वमेवोपकल्प्यताम् ॥ ४ ॥ राज्ञस्तूपरतेवाक्येजनघोषोमहानभूत्॥शनैस्तस्मिन्प्रशांतेचजनघोषेजनाधिपः ॥ ५ ॥ वसिष्ठंमुनिशार्दूलंराजावचनमब्रवीत् ॥ अभिषेकायरामस्ययत्कर्मसपरिच्छदम् ॥ ६ ॥ तदद्यभगवन्सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ तच्छ्रुत्वाभूमिपालस्यवसिष्ठोमुनिसत्तमः ॥ ७ ॥ आदिदेशाग्रतोराज्ञःस्थितान्युक्तान्कृतांजलीन् ॥ सुवर्णादीनिरत्नानिबलीन्सर्वौषधीरपि ॥ ८ ॥ शुक्लमाल्यानिलाजांश्चपृथक्चमधुसर्पिषी ॥ अहतानिचवासांसिरथंसर्वायुधान्यपि ॥ ॥ ९ ॥ चतुरंगबलंचैवगजंचशुभलक्षणम् ॥ चामरव्यजनेचोभेध्वजंछत्रंचपांडुरम् ॥ १० ॥ शतंचशातकुंभानांकुंभानामग्निवर्चसाम् ॥ हिरण्यशृंगमृषभंसमग्रंव्याघ्रचर्मच ॥ ११ ॥ यच्चान्यत्किंचिदेष्टव्यंतत्सर्वमुपकल्प्यताम् ॥ उपस्थापयतप्रातरग्न्यागारेमहीपतेः ॥ १२ ॥

वामदेवोपलक्षणम् अग्रे एवं व्यादिश्य विप्रौ त्वित्युक्तेः । परिच्छदः उपकरणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ युक्तान् सावधानान् । मन्त्रिण इति शेषः । बलीन् पूजाद्रव्याणि विघ्नशामकबल्यर्थानि ॥ ८ ॥ पृथक् पृथक्पात्रगृहीते । अहतानि सदशानि तदानीमेव तन्तुवाययन्त्रादुद्धृतानि ॥ ९ ॥ चामरव्यजने चमरपुच्छनिर्मिते व्यजने ॥ १० ॥ शातकुंभानां सौवर्णानाम् अग्निवर्चसामित्यनेन सुवर्णस्य अत्युत्तमत्व ध्वनितम् । समग्र नखादिसहितम अखंडम् ॥ ११ ॥ अन्यत् अनुक्तमपि लोकप्रसिद्धं गंधपुष्पादि । एष्टव्यम् अवश्यापेक्षित तदित्यर्थः । अग्न्यगारे अग्निहोत्रगृहे । उपस्थापयत प्रापयत ॥ १२ ॥

अंत:पुरं राजवेश्म । घ्राणहारिभिः अतिसुगंधैः ॥ १३ ॥ प्रशस्तं श्लाघ्यम् । गुणवत् युक्तसंस्कारम् । दध्ना क्षीरेण चोपसेचनं संस्कारो यस्य तत् । द्विजानां शतसाहस्रं प्रति यत् प्रकामम् अभिमतम् अलं पर्याप्तं च भवेत् तत् सपाद्य द्विजमुख्यानां तेभ्यः सत्कृत्य प्रातः दीयताम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तालापचराः तालजीविनः ॥ १७ ॥ कक्ष्यां द्वितीयाम् । अतःकक्ष्यायामभिषेकस्थानं ब्राह्मणानामेव वासादिति भावः । चैत्याः रथ्याः वृक्षाः । अन्नम् ओदनं भक्ष्यं च तत्सहिताः । गौः स्वर्णादिकं वा दक्षिणा तत्सहिताः । माल्ययोग्याः मालाम् अर्हति माल्यम् अर्चनं तद्योग्याः गंधपुष्पादयः देवायतनचैत्ययोः पृथक्पृथक् उपस्थापयितव्याः।तत्तद्देवतापूजापूर्वकं तत्रतत्र ब्राह्मणतर्पणं कार्यमिति तात्पर्यम् । दीर्घाः असयः येषां ते बद्धगोधाचर्माणश्चेति द्वंद्वः । दीर्घासिबद्धगोधा इति पाठे बद्धदीर्घासयो योधा इत्यर्थः । मृष्टवासस

अंत:पुरस्यद्वाराणिसर्वस्यनगरस्यच ॥ चंदनस्रग्भिरर्च्यंतांधूपैश्चघ्राणहारिभिः ॥ १३ ॥ प्रशस्तमन्नंगुणवद्दधिक्षीरोपसेचनम् ॥ द्विजानांशतसाहस्रंयत्प्रकाममलंभवेत् ॥ १४ ॥ सत्कृत्यद्विजमुख्यानांश्वःप्रभातेप्रदीयताम् ॥ घृतंदधिचलाजाश्चदक्षिणाश्चापिपुष्कलाः ॥ १५ ॥ सूर्येऽभ्युदितमात्रेश्वोभवितास्वस्तिवाचनम् ॥ ब्राह्मणाश्चनिमंत्र्यंतांकल्प्यंतामासनानिच ॥ १६ ॥ आबध्यंतांपताकाश्चराजमार्गश्चसिच्यताम् ॥ सर्वेचतालापचरागणिकाश्चस्वलंकृताः ॥ १७ ॥ कक्ष्यांद्वितीयामासाद्यतिष्ठंतुनृपवेश्मनः ॥ देवायतनचैत्येषुसान्नभक्ष्याःसदक्षिणाः ॥ १८ ॥ उपस्थापयितव्याःस्युर्माल्ययोग्याःपृथक्पृथक् ॥ दीर्घासिबद्धगोधाश्चसन्नद्धामृष्टवाससः ॥१९॥ महाराजांगणंशूराःप्रविशंतुमहोदयम् ॥ एवंव्यादिश्यविप्रौतुक्रियास्तत्रविनिष्ठितौ ॥ २० ॥ चक्रतुश्चैवयच्छेषंपार्थिवायनिवेद्यच ॥ कृतमित्येवचाब्रूतामभिगम्यजगत्पतिम् ॥ २१ ॥ यथोक्तंवचनंप्रीतौहर्षयुक्तौद्विजोत्तमौ ॥ ततःसुमंत्रंद्युतिमान्राजावचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ रामःकृतात्माभवताशीघ्रमानीयतामिति ॥ सतथेतिप्रतिज्ञायसुमंत्रोराजशासनात् ॥ २३ ॥ रामंतत्रानयांचक्रेरथेनरथिनांवरम् ॥ अथतत्रसहासीनास्तदादशरथंनृपम् ॥ २४ ॥ प्राच्योदीच्याःप्रतीच्याश्चदाक्षिणात्याश्चभूमिपाः ॥ म्लेच्छाश्चार्याश्चयेचान्येवनशैलांतवासिनः ॥ २५ ॥ उपासांचक्रिरेसर्वेतंदेवावासवंयथा ॥ तेषांमध्येसराजर्षिर्मरुतामिववासवः ॥ २६ ॥ प्रासादस्थोदशरथोददर्शायांतमात्मजम् ॥ गंधर्वराजप्रतिमंलोकेविख्यातपौरुषम् ॥ २७ ॥ दीर्घबाहुंमहासत्त्वंमत्तमातंगगामिनम् ॥ चंद्रकांताननंराममतीवप्रियदर्शनम् ॥ २८ ॥

इति उपलक्षणम् अलंकाराणाम ॥१८॥१९॥ महोदयं महोत्सवविशिष्टमगनं विप्रौ वसिष्ठवामदेवौ व्यादिश्य । अधिकारिण इति शेषः । तत्र नृपवेश्मनि स्थितौ क्रियाः पुरोहितकर्तव्याः।चक्रतुरित्युत्तरेणान्वयः॥२०॥ यच्चेत्र शेषं राजोक्तात् अन्यत् अवश्यकर्तव्यं तदपि पार्थिवाय निवेद्य चक्रतुः । ततो जगत्पतिम् अभिगम्य यथोक्तवचनम् उक्तवचनम् अनतिक्रम्य सर्वं कृतं सिद्धं जातमिति अब्रूताम् । प्रीतिः मानसः आनंदः । तदुत्पादकः मुखविकासादिः हर्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥ कृतात्मा धर्मे कृतबुद्धिः । प्रतिज्ञाय उक्त्वा ॥२३॥ तत्र प्रासादे । प्रासादस्थो ददर्शेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २४ ॥ आर्याः मध्यदेशवासिनः ॥ २५ ॥ २६ ॥ गंधर्वराजप्रतिमत्वं सौंदर्यवत्त्वेन सुस्वरत्वेन च विख्यातपौरुषत्वेन वीरत्वम् ॥ २७ ॥ धीरगुणानुगुणं दीर्घबाहुत्वं महासत्त्वं महाबलवत्त्वं च । तदनुमापकं मत्तेत्यादि तेन मत्तगजलीलागमनमुक्तम् । चंद्रकांताननमिति ।

वाच्यमात्रल्लुमोपमा । अत एवाताव प्रियदर्शनम् । रामं जनान् रमयतम् ॥२८॥ रूपौदार्यगुणैः क्रमात् दृष्टिचित्तहरम् । ग्रीष्मतप्ताः प्रजाः ह्लादयुत पर्जन्यमिव स्थितम् ॥ २९ ॥ न ततो॑ऽपि अ॰॰॰नु॰॰ नवनव
प्रेमास्पदत्व पश्यमान इति आर्षम् ॥३०॥३१॥ सहसा वेगेन । तेन सुमन्त्रेण । सहेति शेषः । सप्रांजलिः सांजलिः । अभिप्रेत्य प्राप्य । प्रणतः कृतमाष्टागनमस्कारः ॥३२॥ स्व नाम श्रावयन् राम इति अहमस्मीति
एव प्रणम्य पार्श्वेवस्थान पुत्रधर्मः ॥३३॥ अंजलौ अजलिप्रदेशे राम स्वयमेव गृह्य गृहीत्वा समाकृष्य स्वसमुखम् आनीय । अभ्युदितम् उपस्थापितम् ॥ ३४ ॥ परम् उत्कृष्टं व्यदीपयत अशोभयत । अत्र आसन
कर्म ॥ ३५ ॥ स्वयैव प्रभयेति । स्वप्रभैव दीपने करणम् उदयकाले रविः मेरुमिव सा वसिष्ठं दशरथादिभ्राजिता सभापि न केवलम् आसनमेवेत्यर्थः।व्यरोचत विशेषेण चकाशे॥३६॥ ग्रहनक्षत्रादियुक्तमपि आकाशम्

रूपौदार्यगुणैःपुंसांदृष्टिचित्तापहारिणम् ॥ घर्माभितप्ताःपर्जन्यंह्लादयंतमिवप्रजाः ॥ २९ ॥ नततर्पसमायांतंपश्यमानोनराधिपः ॥ अवतार्यसु मंत्रस्तुराघवंस्यंदनोत्तमात् ॥ ३० ॥ पितुःसमीपंगच्छंतंप्रांजलिःपृष्ठतोन्वगात् ॥ सतंकैलासशृंगाभंप्रासादंरघुनंदनः ॥ ३१ ॥ आरुरोहनृपं द्रष्टुंसहसातेनराघवः ॥ सप्रांजलिरभिप्रेत्यप्रणतःपितुरंतिके ॥ ३२ ॥ नामस्वंश्रावयन्रामोववंदेचरणौपितुः ॥ तंदृष्ट्वाप्रणतंपार्श्वेकृतांजलिपुटं नृपः ॥ ३३ ॥ गृह्यांजलौसमाकृष्यसस्वजेप्रियमात्मजम् ॥ तस्मैचाभ्युदितंसम्यङ्मणिकांचनभूषितम् ॥ ३४ ॥ दिदेशराजारुचिरंरामायपर मासनम् ॥ तथासनवरंप्राप्यव्यदीपयतराघवः ॥ ३५ ॥ स्वयैवप्रभयामेरुमुदयेविमलोरविः ॥ तेनविभ्राजितातत्रसासभापिव्यरोचत ॥ ३६ ॥ विमलग्रहनक्षत्राशारदीद्यौरिवेंदुना ॥ तंपश्यमानोनृपतिस्तुतोषप्रियमात्मजम् ॥ ३७ ॥ अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् ॥ सतंसुस्थि तमाभाष्यपुत्रंपुत्रवतांवरः ॥ ३८ ॥ उवाचेदंवचोराजादेवेंद्रमिवकश्यपः ॥ ज्येष्ठायामसिमेपत्न्यांसदृश्यांसदृशःसुतः ॥ ३९ ॥ उत्पन्नस्त्वं गुणज्येष्ठोममरामात्मजःप्रियः ॥ त्वयायतःप्रजाश्चेमाःस्वगुणैरनुरंजिताः ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वंपुष्ययोगेनयौवराज्यमवाप्नुहि ॥ कामत स्त्वंप्रकृत्यैवनिर्णीतोगुणवानिति ॥ ४१ ॥ गुणवत्यपितुस्नेहात्पुत्रवक्ष्यामितेहितम् ॥ भूयोविनयमास्थायभवनित्यंजितेंद्रियः ॥ ४२ ॥ कामक्रोधसमुत्थानित्यजस्वव्यसनानिच ॥ परोक्षयावर्तमानोवृत्त्याप्रत्यक्षयातथा ॥ ४३ ॥ अमात्यप्रभृतीःसर्वाःप्रजाश्चैवानुरंजय ॥ कोष्ठा गारायुधागारैःकृत्वासन्निचयान्बहून् ॥ ४४ ॥

इन्दुनेव ॥३७॥ आदर्शतलप्रतिबिंबितम् अलंकृतम् आत्मान पश्यन्निव त पश्यन् तुतोष । तेन पितृसदृशत्वरूपत्व सूचित रामस्य । आभाष्य रामेति संबोध्य ॥ ३८ ॥ तदाह यदुवाच । ज्येष्ठायामिति ॥ ३९ ॥ गुणैः ज्येष्ठः
अतएव मम प्रियः यतः त्वयेत्यन्वयः ॥४०॥ पुष्ययोगेन चन्द्रस्य पुष्ययोगोपलक्षितकाले । अधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया । प्रकृत्या स्वभावेन । कामतः प्रकामम् । अत्यर्थमिति यावत् ॥ ४१ ॥ गुणवति सत्य
पि स्नेहात्तु स्नेहादेव । विनीत एव सन् भूयः अधिकं विनयम् आस्थाय ॥ ४२॥ कामजानि स्त्रीद्यूतमृगयामधुसेवनादीनि क्रोधजानि वाक्पारुष्योग्रदंडत्वार्थदूषणानि व्यसनानित्यजेथाः । तत्र अर्थदूषण पित्रादिसंचितार्थस्य
नाशनम् । परोक्षयाचारमुखतः परोक्षानुभवसिद्धया वृत्त्या स्वपरराष्ट्रवृत्तांतविचारेण प्रत्यक्षया सदा सभायां स्थित्वा स्वप्रत्यक्षया वृत्त्या प्रजान्यायादिविचारेण युक्तो भव ॥ ४३ ॥ तेन अमात्यप्रभृतीः अमात्यसेनापतिपुरराष्ट्र

दिरक्षकपौरजानपदसर्वप्रजाः अनुरंजय च। अयुतनियुतादिसंख्यखार्यादिपरिच्छिन्नधान्यग्राहीणि कोष्ठरूपाणि अगाराणि आयुधागाराणि शस्त्रगृहाणि नैः सह सम्यक् निर्चीयते अस्मिन्निति सन्निचयाः रत्नहेमाभरणरजतवस्त्रादिकोशगृहाणि बहूनि विपुलानि कृत्वा संपूर्य प्रजाः अनुरंजयेति पूर्वेणान्वयः ॥४४॥ इष्टाः स्वस्य अनुरक्ताः स्वस्मिन् प्रकृतयः प्रजाः यस्य तस्य मित्राणि अमृतं लब्ध्वा अमरा इव त लब्ध्वा नंदंति ॥४५॥ तत् अभिषेकप्रयोजनं पितृपदेशम् ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ प्रियाख्येभ्यः रामाभिषेकरूपप्रियवक्तृभ्यः ॥ ४८ ॥ इष्ट लाभमित्र स्वेष्टवस्तुप्राप्तिरूपमित्र । आनर्चुः रामाभिषेकनिर्विघ्नतायै ॥ ४९ ॥ धैर्यमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ निश्चयज्ञः तत्तत्कार्यार्हदेशकालनियमज्ञः । निश्चयं रामाभिषेककालविषयम् ॥ १ ॥

इष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयतिमेदिनीम् ॥ तस्यनंदंतिमित्राणिलब्ध्वामृतमिवामराः ॥ ४५ ॥ तस्मात्पुत्रत्वमात्मानंनियम्यैवंसमाचर ॥ तच्छ्रुत्वासुहृदस्तस्यरामस्यप्रियकारिणः ॥ ४६ ॥ त्वरिताःशीघ्रमागत्यकौसल्यायैन्यवेदयन् ॥ साहिरण्यंचगाश्चैवरत्नानिविविधानिच ॥ ४७ ॥ व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यःकौसल्याप्रमदोत्तमा ॥ अथाभिवाद्यराजानंरथमारुह्यराघवः ॥ ययौस्वंद्युतिमद्वेश्मजनौघैःप्रतिपूजितः ॥४८॥ तेचापि पौरानृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वातदालाभमिवेष्टमाशु ॥ नरेंद्रमामंत्र्यगृहाणिगत्वादेवान्समानर्चुरभिप्रहृष्टाः ॥ ४९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे तृतीयः सर्गः ॥३॥ गतेष्वथनृपोभूयःपौरेषुसहमंत्रिभिः ॥ मंत्रयित्वाततश्चक्रेनिश्चयज्ञःसनिश्चयम् ॥ १ ॥ श्वएवपुष्योभविताश्वोभिषेच्यस्तुमेसुतः ॥ रामोराजीवपत्राक्षोयुवराजइतिप्रभुः ॥२॥ अथांतर्गृहमाविश्यराजादशरथस्तदा ॥ सूतमामंत्रयामासरामं पुनरिहानय ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्यतुतद्वाक्यंसूतःपुनरुपाययौ ॥ रामस्यभवनंशीघ्रंराममानयितुंपुनः ॥ ४ ॥ द्वाःस्थैरावेदितं तस्यरामायागमनंपुनः ॥ श्रुत्वैवचापिरामस्तंप्राप्तंशंकान्वितोभवत् ॥ ५ ॥ प्रवेश्यचैनंत्वरितोरामोवचनमब्रवीत् ॥ यदागमनकृत्यंतेभूयस्तद्ब्रूह्यशेषतः ॥ ६ ॥ तमुवाचततःसूतो राजात्वांद्रष्टुमिच्छति ॥ श्रुत्वाप्रमाणंतत्रत्वंगमनायेतरायवा ॥ ७ ॥ इतिसूतवचःश्रुत्वारामोपित्वरयान्वितः ॥ प्रययौराजभवनंपुनर्द्रष्टुंनरेश्वरम् ॥ ॥ ८ ॥ तंश्रुत्वासमनुप्राप्तंरामंदशरथोनृप॥ प्रवेशयामासगृहंविवक्षुःप्रियमुत्तमम् ॥९॥ प्रविशन्नेवचश्रीमान्राघवोभवनंपितुः ॥ ददर्शपितरंदूरात्प्रणिपत्यकृतांजलिः ॥ १० ॥ प्रणमंतंसमुत्थाप्यसंपरिष्वज्यभूमिपः ॥ प्रदिश्यचासनंचास्मैरामंचपुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥ रामवृद्धोस्मिदीर्घायुर्भुक्ताभोगायथेप्सिताः ॥ अन्नवद्भिःक्रतुशतैर्यथेष्टंभूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥

तदाह । श्व एवेति । युवराज इति प्रभुरिति । निश्चयमिति पूर्वेणान्वयः । उभाभ्यां प्रजान्यायदर्शनदंडादिष्वयमेवाधिकारीति सूचितम् ॥ २ ॥ आमंत्रयामास आनयेति आज्ञापयामास ॥ ३ ॥ पूर्वागमनापेक्षया पूर्वानयनापेक्षया पुनस्त्वरा ॥ ४ ॥ आवेदितं विज्ञापितम् । प्राप्तं पुनरागतम् । शंकान्वितः राज्ञः आपच्छंकान्वितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ततः रामोक्तिश्रवणानन्तरम् । श्रुत्वा राजोक्तार्थानुवादिनीं मदुक्तिम् । तत्र राजसंनिधौ । इतराय अगमनाय । अमर्षेणामत्वमार्षम् । प्रमाणं निर्णेता ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रिय स्वप्रियम् ॥ ९ ॥ दूरात् प्रणिपातः किं वदिष्यतीति भीत्या ॥ १० ॥ प्रणमंतं समुत्थाप्य तं परिष्वज्येत्यन्वयः । प्रदिश्य हस्तेन दर्शयित्वा । चात् वचमापि उक्त्वा अस्मै रामाय चात् सुमंत्राय । राम च राम तु ॥११॥ यथा ईप्सिताः तथा भुक्ताः । विधिहीनमसृष्टान्नं

मंत्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षत इत्युक्तेः अन्नवदादिविशेषणम् । यथा यथावत् इष्ट देवाना पूजन कृतम् इष्ट वस्तु दत्त यागाध्ययनपुत्रदानोपभोगैः पचभिः देवर्षिपितृविप्राणाम् आत्मनश्च इत्येव पंचानाम् अनृणः अस्मि । आत्मा सेंद्रियग्रामः जीवः तस्य तत्तत्सुखादिकारिणः तददाने ऋणित्वम् । अर्थसिद्धम् । तेन सर्वऋणात् निर्मुक्तः अस्मीति भावः । ऋष्यूणे विप्रर्णस्य देवर्णे जीवर्णस्य अंतर्भावं कृत्वा ऋणानि त्रीण्यपाकृत्येति स्मृतिवादः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ यदत्रयां तन्मे वचः कर्तुमर्हसि । अविलंबेनेति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अविलंबकरणे हेत्वंतरमाह । अपि चेति । अशुभान् अशुभसूचकान् । सनिर्घाताः अशनिपातसहिताः । दिवोल्काः दिवः उल्काः । महास्वनाः । दिवा दिवसे इत्यन्ये । उल्काः ज्वालाः पतति ॥ १७ ॥ नक्षत्रं जन्मर्क्षम् । अवष्टब्धम् आक्रातम् ॥ १८ ॥ घोराम् आपदम् ऋच्छति पूर्वं ततः मृत्यु चाप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तत् तस्मात् यावत् मे चेतः न विमुह्यति त्वदभिषेकविमुखं न भवति तावत् ततः पूर्वमेव अभिषिंचस्व कृताभिषेकम् आत्मानं कुरु । ननु ते चेतसः का

जातमिष्टमपत्यंमेत्वमद्यानुपमंभुवि ॥ दत्तमिष्टमधीतंचमयापुरुषसत्तम ॥ १३ ॥ अनुभूतानिचेष्टानिमयावीरसुखान्यपि ॥ देवर्षिपितृविप्राणामनृणोस्मितथात्मनः ॥ १४ ॥ नकिंचिन्ममकर्तव्यंतवान्यत्राभिषेचनात् ॥ अतोयत्त्वामहंब्रूयांतन्मेत्वंकर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ अद्यप्रकृतयःसर्वास्त्वामिच्छंतिनराधिपम् ॥ अतस्त्वायुवराजानमभिषेक्ष्यामिपुत्रक ॥ १६ ॥ अपिचाद्याशुभान्रामस्वप्नान्पश्यामिराघव ॥ सनिर्घातादिवोल्काश्चपतंतिहिमहास्वनाः ॥ १७ ॥ अवष्टब्धंचमेरामनक्षत्रंदारुणग्रहैः ॥ आवेदयंतिदैवज्ञाःसूर्यांगारकराहुभिः ॥ १८ ॥ प्रायेणचनिमित्तानामीदृशानांसमुद्भवे ॥ राजाहिमृत्युमाप्नोतिघोरांचापदमृच्छति ॥ १९ ॥ तद्यावदेवमेचेतोनविमुह्यतिराघव ॥ तावदेवाभिषिंचस्वचलाहिप्राणिनांमतिः ॥ २० ॥ अद्यचंद्रोभ्युपगमत्पुष्यात्पूर्वंपुनर्वसुम् ॥ श्वःपुष्ययोगंनियतंवक्ष्यंतेदैवचिंतकाः ॥ २१ ॥ तत्रपुष्येभिषिंचस्वमनस्त्वरयतीवमाम् ॥ श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामियौवराज्येपरंतप ॥ २२ ॥ तस्मात्त्वयाद्यप्रभृतिनिशेयंनियमात्मना ॥ सहवध्वोपवस्तव्यादर्भप्रस्तरशायिना ॥ २३ ॥ सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वांरक्षंत्वद्यसमंततः ॥ भवंतिबहुविघ्नानिकार्याण्येवंविधानिहि ॥ २४ ॥ विप्रोषितश्चभरतोयावदेवपुरादितः ॥ तावदेवाभिषेकस्तेप्राप्तकालोमतोमम ॥ २५ ॥ कामंखलुसतांवृत्तेभ्रातातेभरतःस्थितः ॥ ज्येष्ठानुवर्तीधर्मात्मासानुक्रोशोजितेंद्रियः ॥ २६ ॥ किंतुचित्तंमनुष्याणामनित्यमितिमेमतम् ॥ सतांचधर्मनित्यानांकृतशोभिचराघव ॥ २७ ॥

मदभिषेकवैमुख्यचिता तत्राह । चला हीति । त्वद्विमातृतत्पुत्रोपजापस्य संभावितत्वात् तदेव वक्ष्यति—विप्रोषितश्च भरत इत्यादिना ॥ २० ॥ पुष्ययोगं चंद्रस्य नियतं शुद्धगणितनिश्चितम् अभिषेके प्रशस्त वा दैवचिंतकाः ज्योतिर्विदः वक्ष्यंते । वदतीत्यर्थे आर्षम् ॥ २१ ॥ अभिषिंचस्व अभिषिक्तः भव । मे मन चित्त मां त्वरयतीव । त्वदभिषेकार्थमिति शेषः ॥ २२ ॥ अद्यप्रभृति प्रदोषम् आरभ्य । अनेन अद्विभोजनरूपः प्राग्दिननियमः दर्शितः ॥ २३ ॥ रक्षणे हेतुः—भवंतीत्यादि । एवंविधानि शुभोदर्काणि । बहुविघ्नानीति । बहुव्रीहिः ॥ २४ ॥ इतःपुरात् अस्मात्पुरात् यावद्विप्रोषित एव तिष्ठति तावदेव विप्रोषितस्य तस्य आगमनात् पूर्वमेव प्राप्तकालः योग्यः । अन्यथा भरतः प्रतिबध्नीयादिति भावः ॥ २५ ॥ ननु भरते एषा शंका न युक्तेत्यत आह काममिति । काममिति यद्यपीत्यर्थे ॥ २६ ॥ किंतु इति तथापीत्यर्थे । मनुष्याणां चित्तं स्नेहादिमदपि अनित्यं

विकारनिमित्ते सनि विक्रियेत वेत्यर्थः । यतः सतां धर्मनित्यानामपि चित्तं तत्तन्निमित्तकृतेन रागद्वेषादिना शोभते युज्यते तथा । न तु सर्वथा स्वतः नियतकिञ्चित्स्वभावमित्यर्थः ॥ २७ ॥ अभिषेचने अभिषेचनविषये इत्युक्तः व्रजेति अभ्यनुज्ञात इति संबंधः । अभिभाष्य आमंत्र्य ॥२८॥ राज्ञा आदिष्टे आज्ञते अभिषेचने । सीतायै तदपेक्षितराजोपदिष्टसभार्योपवासानुष्ठाननिवेदनाय स्वगृह प्रविश्य तत्र सीताम् अदृष्ट्वा तत्क्षणादेव मातुः अंतःपुरं ययौ ॥ २९ ॥ प्रवणां देवताराधनतत्पराम् । आ याचतीमिति छेदः । श्रियं रामाय राज्यलक्ष्मीम् ॥ ३० ॥ आनायिता । कौसल्ययेति शेषः ॥ ३१ ॥ तस्मिन्कालेपि रामागमनविशिष्टे कालेपि आमीलितेक्षणा । ध्यानवशात् अन्वास्यमाना उपास्यमाना ॥ ३२ ॥ पुष्येणेति पाठे तद्युक्तकालस्य अधिकरणस्यापि करणत्वविवक्षा बोध्या ॥ ३३ ॥ वर श्रेष्ठम् अत एव हर्षयन् ॥ ३४ ॥ यथा मे पितुः स्वसंबंधेन

इत्युक्तःसोभ्यनुज्ञातःश्वोभाविन्यभिषेचने ॥ व्रजेतिरामःपितरमभिभाष्याभ्ययाद्गृहम्॥२८॥प्रविश्यचात्मनोवेश्मराज्ञादिष्टेभिषेचने ॥ तत्क्षणादेवनिष्क्रम्यमातुरंतःपुरंययौ॥२९॥तत्रतांप्रवणामेवमातरंक्षौमवासिनीम् ॥ वाग्यतांदेवतागारेददर्शायाचतींश्रियम्॥३०॥प्रागेवचागतातत्रसुमित्रालक्ष्मणस्तथा ॥ सीताचानायिताश्रुत्वाप्रियंरामाभिषेचनम् ॥३१॥ तस्मिन्कालेऽपिकौसल्यातस्थावामीलितेक्षणा ॥ सुमित्रयान्वास्यमानासीतयालक्ष्मणेनच॥३२॥श्रुत्वापुष्येचपुत्रस्ययौवराज्येभिषेचनम् ॥ प्राणायामेनपुरुषंध्यायमानाजनार्दनम् ॥३३॥ तथासनियमामेवसोभिगम्याभिवाद्यच ॥ उवाचवचनंरामोहर्षयंस्तामिदंवरम् ॥३४॥ अंबपित्रानियुक्तोस्मिप्रजापालनकर्मणि ॥ भविताश्वोभिषेकोमेयथामेशासनंपितुः॥ ॥३५॥सीतयाप्युपवस्तव्यारजनीयंमयासह ॥ एवमुक्तमुपाध्यायैःसहिमामुक्तवान्पिता ॥ ३६॥ यानियान्यत्रयोग्यानिश्वोभाविन्यभिषेचने ॥ तानिमेमंगलान्यद्यवैदेह्याश्चैवकारय ॥३७॥ एतच्छ्रुत्वातुकौसल्याचिरकालाभिकांक्षितम् ॥ हर्षबाष्पाकुलंवाक्यमिदंराममभाषत ॥३८॥ वत्सरामचिरंजीवहतास्तेपरिपंथिनः॥ज्ञातीन्मेत्वंश्रियायुक्तःसुमित्रायाश्चनंदय ॥३९॥ कल्याणेबतनक्षत्रेमयाजातोसिपुत्रक ॥ येनत्वयादशरथोगुणैराराधितःपिता॥४०॥अमोघंबतमेक्षांतंपुरुषेपुष्करेक्षणे॥येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीःपुत्रत्वांसंश्रयिष्यति॥४१॥इत्येवमुक्तोमात्रातुरामोभ्रातरमब्रवीत्॥ प्रांजलिंप्रह्वमासीनमभिवीक्ष्यस्मयन्निव ॥४२॥ लक्ष्मणेमांमयासार्धंप्रशाधित्वंवसुंधराम् ॥ द्वितीयंमेंतरात्मानंत्वामियंश्रीरुपस्थिता ॥ ४३ ॥

राज्ञः दशरथस्य अत्युत्कृष्टत्वध्वननम् । शासनम् आज्ञा तथा श्वः मे अभिषेकः भवितेति संबंधः ॥ ३५॥ स हीति । हिरण्यर्थे । सः पितापि माम् एवम् उक्तवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥ मंगलानि महार्हगंधमाल्याभरणादिरूपाणि मंगलस्नानादीनि च ॥ ३७ ॥ चिरकालाभिकांक्षितम् एतदभिषेकरूपम् । हर्षजबाष्पेण आकुलम् अव्यक्तमधुरम् ॥ ३८ ॥ हताः । भवन्तीति शेषः । मे मम सुमित्रायाश्च ज्ञातीन् बंधून् अभिनंदय ॥ ३९ ॥ कल्याणे नक्षत्रे शुभयुक्ते काले जातः जनितः । येन शुभकालजननेन ॥ ४० ॥ पुष्करनेत्रे पुरुषे विष्णौ यन्मे क्षांतं काम परित्यज्य तत्प्रीतिमात्रफलकं व्रतोपवासादिकृत तत् अमोघ सफल जागने । बतेति हर्षे । साफल्ये हेतुः । येयमित्यादि । इदम् अभापतेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ स्मयन्निव ईषद्धसन्निवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ स्वनिविष्टं राज्यं सौभ्रात्रेण साधारण करोति । लक्ष्मणेति ॥ ४३ ॥

राज्यफलरूपान् इष्टान् । मनोनुकूलान् भोगान् विषयान् । यद्वा राज्यफलानि धर्मार्थौ । तौ च प्राप्नुहि । त्वदर्थं न स्वप्रयोजनाय ॥ ४४ ॥ सीतां च स्वं च । अभ्यनुज्ञाप्य सीतायै स्वस्मै च मातृभ्याम् अनुज्ञां दापयित्वा निवेशनं स्वगृहं ययौ । चस्त्वर्थे ॥ ४५ ॥ मौनमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ सदिश्य राम उपवासादि कुरु इत्युक्त्वा ॥ १ ॥ गच्छेति । उपवाससंकल्पादेः पुरोहितसाध्यत्वादिति भावः । श्रेयसे विघ्ननिवृत्तिरूपश्रेयोर्थम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ब्राह्म ब्राह्मणारोहणयोग्यम् । युक्तम् अश्वैः । ययाविति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥ पांडुराभ्रवत्

सौमित्रेभुंक्ष्वभोगांस्त्वमिष्टान्राज्यफलानिच ॥ जीवितंचापिराज्यंचत्वदर्थमभिकामये ॥४४॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणंरामोमातरावभिवाद्यच॥अभ्यनुज्ञाप्यसीतांचययौस्वंचनिवेशनम्॥४५॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा०सं० अयोध्याकांडे चतुर्थःसर्गः॥४॥

संदिश्यरामंनृपतिःश्वोभाविन्यभिषेचने ॥ पुरोहितंसमाहूयवसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥१॥ गच्छोपवासंकाकुत्स्थंकारयाद्यतपोधन ॥श्रेयसेराज्यलाभायवध्वासहयतव्रत॥२॥तथेतिचसराजानमुक्त्वावेदविदांवरः॥स्वयंवसिष्ठोभगवान्ययौरामनिवेशनम् ॥ ३ ॥ उपवासयितुंवीरंमंत्रविन्मंत्रकोविदम् ॥ ब्राह्मंरथवरंयुक्तमास्थायसुधृतव्रतः ॥ ४ ॥ सरामभवनंप्राप्यपांडुराभ्रघनप्रभम्॥ तिस्रःकक्ष्यारथेनैवविवेशमुनिसत्तमः ॥५॥ तमागतमृषिंरामस्त्वरन्निवससंभ्रमम् ॥ मानयिष्यन्समानार्हंनिश्चक्रामनिवेशनात् ॥ ६ ॥ अभ्येत्यत्वरमाणोथरथाभ्याशंमनीषिणः ॥ ततोवतारयामासपरिगृह्यरथात्स्वयम् ॥ ७ ॥ सचैनंप्रश्रितंदृष्ट्वासंभाष्याभिप्रसाद्यच ॥ प्रियार्हंहर्षयन्राममित्युवाचपुरोहितः ॥ ८ ॥ प्रसन्नस्तेपितारामयत्त्वंराज्यमवाप्स्यसि ॥ उपवासंभवानद्यकरोतुसहसीतया॥९॥प्रातस्त्वामभिषेक्ताहियौवराज्येनराधिपः॥ पितादशरथःप्रीत्याययातिंनहुषोयथा॥१०॥ इत्युक्त्वासतदारामंसुपवासंयतव्रतः ॥ मंत्रवत्कारयामासवैदेह्यासहितंशुचिः ॥ ११ ॥ ततोयथावद्रामेणसराज्ञोगुरुरर्चितः ॥ अभ्यनुज्ञाप्यकाकुत्स्थंययौरामनिवेशनात् ॥१२॥ सुहृद्भिस्तत्ररामोपिसहासीनःप्रियंवदैः ॥ सभाजितोविवेशाथताननुज्ञाप्यसर्वशः ॥ १३ ॥ हृष्टनारीनरयुतंरामवेश्मतदाबभौ ॥ यथामत्तद्विजगणंप्रफुल्लनलिनंसरः ॥ १४ ॥ सराजभवनप्रख्यात्तस्माद्रामनिवेशनात् ॥ निर्गत्यददृशेमार्गंवसिष्ठोजनसंवृतम् ॥ १५ ॥ वृंदवृंदैरयोध्यायांराजमार्गाःसमंततः ॥ बभूवुरभिसंबाधाःकुतूहलजनैर्वृताः ॥ १६ ॥

निबिडप्रभम् । कक्ष्याः द्वाराणि ॥ ५ ॥ त्वरन्निव त्वरन्नेव । ससंभ्रम सादरम् ॥ ६ ॥ परिगृह्य हस्तेन हस्ते धृत्वा ॥ ७ ॥ संभाष्य वत्सेत्यादि संबोध्य । अभिप्रसाद्य । स्तुतिभिरिति शेषः । प्रियार्हं प्रियोक्त्यर्हम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ अभिषेक्ता लुट् ॥ १० ॥ रामम् उपवासं तत्संकल्पं कारयामासेति । हृक्रोरिति द्विकर्मकत्वम् ॥ ११ ॥ राज्ञः दशरथस्य ॥ १२ ॥ प्रियंवदैः सुहृद्भिः सभाजितः पूजितः विवेश स्ववेश्म तान् सुहृदः ॥ १३ ॥ १४ ॥ राजभवनं मूलराजभवनम् । प्रख्यं सदृशम् ॥ १५ ॥ वृंदानां वृंदैः अभिसंबाधाः संमर्दयुक्ताः कुतूहलजनैः रामाभिषेकदर्शनजकौतुकसंपन्नैः जनैः ॥ १६ ॥

जनवृंदान्येव ऊर्मयः तेषां संघर्षः अन्योन्यसंघर्षणं तेन हर्षेण जातः यः स्वनः तद्वृतः ॥ १७ ॥ सिक्ताः सुगंधिजलसिक्ताः संमृष्टाः शोधिताः रथ्याः यस्याम् । तदहः तस्मिन् अहनि । तथा च तत्रैव वनमालिनी तोरणमालावती । समुच्छ्रिताः गृहेषु ध्वजाः यस्यां सा ॥ १८ ॥ स्त्रीबालैः सहितश्चासौ आकुलः संतोषात् संभ्रांतचित्तः । सस्त्रीबालाबल इति पाठे अबलाः वृद्धाः स्त्रीबालवृद्धसहितः जनः इत्यर्थः । रामाभिषेकम् आकांक्षन् द्रष्टुम् इच्छन् रवेः उदयम् आकांक्षन् । अभूदिति शेषः ॥ १९ ॥ महोत्सवं रामाभिषेकसंभूतम् ॥ २० ॥ व्यूहन्निव राजमार्गे व्याप्य स्थितान् एकतः कुर्वन्निव ॥ २१ ॥ सिताभ्रसदृशहिमगिरिशिखरसदृशम् ॥ २२ ॥ राजासनं हित्वा प्रत्युत्थायेत्यर्थः । स्वमतं स्वानुमत कृत्यं पप्रच्छ । स च यत् आज्ञप्तं तत् कृतमिति न्यवेदयत् ॥ २३ ॥ तुल्य तुल्यकालम् ॥ २४ ॥ अभ्यनुज्ञातः सर्वस्य कर्तव्यस्य कृतत्वात् विश्र

जनवृन्दोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवृतस्तदा ॥ बभूवराजमार्गस्यसागरस्येवनिःस्वनः॥१७॥सिक्तसंमृष्टरथ्याहितथाचवनमालिनी॥ आसीदयोध्यातदहः समुच्छ्रितगृहध्वजा ॥ १८ ॥ तदाह्ययोध्यानिलयःसस्त्रीबालाकुलोजनः ॥ रामाभिषेकमाकांक्षन्नाकांक्षन्नुदयंरवेः ॥ १९ ॥ प्रजालंकारभूतंच जनस्यानंदवर्धनम् ॥ उत्सुकोभूज्जनोद्रष्टुंतमयोध्यामहोत्सवम् ॥२०॥ एवंतज्जनसंबाधंराजमार्गंपुरोहितः ॥ व्यूहन्निवजनौघंतंशनैराजकुलंययौ ॥ २१ ॥ सिताभ्रशिखरप्रख्यंप्रासादमधिरुह्यच ॥ समीयायनरेंद्रेणशक्रेणेवबृहस्पतिः ॥ २२ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्यहित्वाराजासनंनृपः ॥ पप्रच्छ स्वमतंतस्मैकृतमित्यभिवेदयत् ॥२३॥ तेनचैवतदातुल्यंसहासीनाःसभासदः ॥ आसनेभ्यःसमुत्तस्थुःपूजयंतःपुरोहितम् ॥ २४ ॥ गुरुणात्वभ्यनुज्ञातोमनुजौघंविसृज्यतम् ॥ विवेशांतःपुरंराजासिंहोगिरिगुहामिव॥२५॥तदग्र्यवेषप्रमदाजनाकुलंमहेंद्रवेश्मप्रतिमंनिवेशनम् ॥ व्यदीपयंश्चारु विवेशपार्थिवःशशीवतारागणसंकुलंनभः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डे पंचमःसर्गः ॥५॥

गतेपुरोहितेरामःस्नातोनियतमानसः ॥ सहपत्न्याविशालाक्ष्यानारायणमुपागमत् ॥ १ ॥ प्रगृह्यशिरसापात्रींहविषोविधिवत्ततः ॥ महतेदैवतायाज्यंजुहावज्वलितानले ॥ २ ॥ शेषंचहविषस्तस्यप्राश्याशास्यात्मनःप्रियम् ॥ ध्यायन्नारायणंदेवंस्वास्तीर्णेकुशसंस्तरे ॥ ३ ॥ वाग्यतःसह वैदेह्याभूत्वानियतमानसः ॥ श्रीमत्यायतनेविष्णोःशिश्येनरवरात्मजः ॥ ४ ॥ एकयामावशिष्टायांरात्र्यांप्रतिविबुद्ध्यसः ॥ अलंकारविधिंसम्यक्कारयामासवेश्मनः ॥ ५ ॥

म्यताम् इत्युक्तः ॥२५॥ अग्र्यः उत्तमः ॥२६॥ चैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ आ॥नत् पुनः अभिषेकसामग्रीवर्णनम् उपागमत् उपासांचक्रे । नारं जीवसमूहः अयनम् अंतर्यामितया स्थानं यस्य । तेन अंतर्यामिणमित्यर्थः ॥ १ ॥ शिरसा पात्रीं प्रगृह्य नमस्कारपूर्वमित्यर्थः । महते दैवताय नारायणाय ॥२॥ आशास्य प्रार्थ्य आत्मनः प्रियं राज्याभिषेकाविघ्नरूपम् । वस्तुतः रावणवधफलकवनगमनरूपम् आशास्य सकल्प्येत्यर्थः । वैदेह्या सहेति अत्रापि अपकृष्टव्यम् । नहि चतुर्दशभुवनाधिपतेः एतदौपगम्यं प्रियं भवति । सकलतद्देशमनुष्यप्रियत्वात् आत्मन इत्यस्य वैफल्यं च अत्र व्याख्याने प्राप्नोतीति दिक् । कुशसंस्तरे कुशमये शयनीये ॥ ३ ॥ नियतम् ईश्वरमात्रविषयं विष्णोः आयतने निजभवनवर्तिनि देवपूजालये ॥ ४ ॥ ५ ॥

सूताः पौराणिकाः । मागधाः वशांवलीकीर्त्तकाः । वदिनः स्तुतिपाठकाः । पूर्वां सध्याम् उपासीनः तदुपासनं कुर्वन् जजाप । गायत्रीजपस्यैव तदुपासनरूपत्वात् ॥ ६ ॥ वाचयामास स्वस्तिवाचनं पुण्याहं च ॥
॥ ७ ॥ तूर्यघोषानुनादितः तूर्यघोषेण संजातानुनादः ॥ ८ ॥ ९ ॥ शोभयितुम् अलंकर्तुं चक्रे । बुद्धिमिति शेषः ॥ १० ॥ अट्टालकाः प्राकारोपरितनयुद्धस्थानानीति केचित् ॥ ११ ॥ १२ ॥ आलक्षितेषु सर्वतो लक्षितेषु अत्युच्चेष्विति यावत् । ध्वजाः सचिह्नाः पताकाः चिह्नरहिताः इत्याहुः ॥ १३ ॥ नटाः सूत्रधाराः । जनता जनसमूहः । ततः तत्र अयोध्यायाम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ रामाभिषवः रामाभिषेकः ॥ १६ ॥ १७ ॥

तत्रशृण्वन्सुखावाचःसूतमागधबंदिनाम् ॥ पूर्वांसंध्यामुपासीनोजजापसुसमाहितः ॥६॥ तुष्टावप्रणतश्चैवशिरसामधुसूदनम् ॥ विमलक्षौमसंवीतोवाचयामाससद्द्विजान् ॥७॥ तेषांपुण्याहघोषोथगंभीरमधुरस्तथा ॥ अयोध्यांपूरयामासतूर्यघोषानुनादितः ॥८॥ कृतोपवासंतुतदावैदेह्यासहराघवम् ॥ अयोध्यानिलयःश्रुत्वासर्वःप्रमुदितोजनः ॥९॥ ततःपौरजनःसर्वःश्रुत्वारामाभिषेचनम् ॥ प्रभातांरजनींदृष्ट्वाचक्रेशोभयितुंपुरीम् ॥१०॥ सिताभ्रशिखराभेषुदेवतायतनेषुच ॥ चतुष्पथेषुरथ्यासुचैत्येष्वट्टालकेषुच ॥ ११ ॥ नानापण्यसमृद्धेषुवणिजामापणेषुच ॥ कुटुंबिनासमृद्धेषुश्रीमत्सुभवनेषुच ॥ १२ ॥ सभासुचैवसर्वासुवृक्षेष्वालक्षितेषुच ॥ ध्वजाःसमुच्छ्रिताःसाधुपताकाश्चाभवंस्तथा ॥ १३ ॥ नटनर्तकसंघानांगायकानांचगायताम् ॥ मनःकर्णसुखावाचःशुश्रावजनताततः ॥१४॥ रामाभिषेकयुक्ताश्चकथाश्चक्रुर्मिथोजनाः ॥ रामाभिषेकेसंप्राप्तेचत्वरेषुगृहेषुच ॥१५॥ बालाअपिक्रीडमानागृहद्वारेषुसंघशः ॥ रामाभिषवसंयुक्ताश्चक्रुरेवकथामिथः ॥१६॥ कृतपुष्पोपहारश्चधूपगंधाधिवासितः ॥ राजमार्गःकृतःश्रीमान्पौरैरामाभिषेचने ॥१७॥ प्रकाशीकरणार्थंचनिशागमनशंकया ॥ दीपवृक्षांस्तथाचक्रुरनुरथ्यासुसर्वशः ॥ १८ ॥ अलंकारंपुरस्यैवंकृत्वातत्पुरवासिनः ॥ आकांक्षमाणारामस्ययौवराज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥ समेत्यसंघशःसर्वेचत्वरेषुसभासुच ॥ कथयंतोमिथस्तत्रप्रशशंसुर्जनाधिपम् ॥२०॥ अहोमहात्माराजायमिक्ष्वाकुकुलनंदनः ॥ ज्ञात्वावृद्धंस्वमात्मानंरामंराज्येभिषेक्ष्यति ॥२१॥ सर्वेह्यनुगृहीताःस्मयन्नोरामोमहीपतिः ॥ चिरायभविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः ॥ २२ ॥ अनुद्धतमनाविद्वान्धर्मात्माभ्रातृवत्सलः ॥ यथाचभ्रातृषुस्निग्धस्तथास्मास्वपिराघवः ॥२३॥ चिरंजीवतुधर्मात्माराजादशरथोनघः ॥ यत्प्रसादेनाभिषिक्तंरामंद्रक्ष्यामहेवयम् ॥ २४ ॥ एवंविधंकथयतांपौराणांशुश्रुवुःपरे ॥ दिग्भ्योविश्रुतवृत्तांताःप्राप्ताजानपदाजनाः ॥२५॥ तेतुदिग्भ्यःपुरींप्राप्ताद्रष्टुंरामाभिषेचनम् ॥ रामस्यपूरयामासुःपुरींजानपदाजनाः ॥ २६ ॥ जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिःशुश्रुवेतत्रनिःस्वनः ॥ पर्वसूदीर्णवेगस्यसागरस्येवनिःस्वनः ॥ २७ ॥

अभिषेकानंतरं गजस्कंधाधिरूढस्य नगरालंकारदर्शनार्थंनिर्गमनात् पूर्वं यदि निशा न याति तदा तदलंकारप्रदर्शनार्थं स्वयं रामं द्रष्टुं च दीपवृक्षान् वृक्षवत् नानाशाखान् दीपस्तंभान् । अनुरथ्यासु रथ्यापार्श्वयोः ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अनुगृहीताः ईश्वरेण । दृष्टलोकपरावरः भावप्रधानो निर्देशः । यथावत् अवगततज्जनप्राशस्त्याप्राशस्त्यः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शुश्रुवुः । कथा इति शेषः । श्रुतवृत्तांताः कृतरामाभिषेकवृत्तांताः ॥ २५ ॥ ते जानपदाः । रामस्य पुरीमित्यन्वयः ॥ २६ ॥ विसर्पद्भिः प्रवेशार्थम् ॥ २७ ॥

इंद्रक्षयः इंद्रनिवासः अमरावती । आहितैः आगतैरित्यर्थः । हि गतावित्यस्य रूपम् । समुद्रयादोभिः समुद्रतुल्यैः महद्भिः यादोभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥ र्दृश्यमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ अथ सीतायाः लंकापुरप्रवेशं विना रावणवधस्य अशक्यतया तत्सिद्ध्ये देवैः प्रेरितायाः कृतकुब्जावेषायाः मंथरायाः रामाभिषेकविघ्नप्रवृत्तिं तद्रात्रिगतं कैकेयीवृत्तांतं च वक्तुम् उपक्रमते । ज्ञातीत्यादि । ज्ञातिदासी यतो नित्यमिति पाठे यतः कैकेय्याः ज्ञातेः मातृकुलस्य दासी यतश्च कैकेय्या नित्य सहोषिता अतो जनकोलाहल श्रुत्वा कैकेय्यै तदर्थं निवेदयितु यदृच्छया स्वयमेव न त्वन्यप्रेरणया प्रासादम् आरुरोहेत्यन्वयः । यत्तु अतः कुब्जा क्षिप्रममर्षितेत्यनेन द्वादशश्लोकस्थपदेनान्वयः । स्वीयाभ्युदयस्य सर्वेष्टत्वात् रामाभ्युदयजदुःखेन तद्विघटकःअमर्ष इति कतकः । तन्न । रामाभ्युदयस्य अग्रे धात्रीमुखेन श्रवणस्य वक्ष्यमाणतया तस्यैव च अमर्षहेतुत्वस्य च वक्ष्यमाणतया अत्रत्यस्य तत्र अन्वयानौचित्यात् । यतो जातेति पाठे यतो यत्र कुत्रचित् जाता अविज्ञातदेशमातापितृकेत्यर्थः । एवं च कैकेयी ज्ञातिदासीत्वमपि कार्यार्थम् उदरभरणव्याजेन स्वकृतम् अस्या इति बोध्यम् । इदं तु युक्तम् । मंथरा नाम कार्यार्थमप्सराः प्रेषिता सुरैः । दासी काचन कैकेय्यै दत्ता केकयभूभृतेति पाद्मोक्तेः ।

ततस्तदिंद्रक्षयसन्निभंपुरंदिदृक्षुभिर्जानपदैरुपाहितैः ॥ समंततःसस्वनमाकुलंबभौसमुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० अयोध्याकांडे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ छ ॥ ज्ञातिदासीयतोजाताकैकेय्यातुसहोषिता ॥ प्रासादंचंद्रसंकाशमारुरोहयदृच्छया ॥ १ ॥ सिक्तराजपथांकृत्स्नांप्रकीर्णकमलोत्पलाम् ॥ अयोध्यांमंथरातस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत ॥ २ ॥ पताकाभिर्वराहाभिर्ध्वजैश्चसमलंकृताम् ॥ "कृतांछन्नपथैश्चापिस्वच्छंदकपथैर्वृताम्" ॥ सिक्तांचंदनतोयैश्चशिरःस्नातजनैर्युताम् ॥ ३ ॥ माल्यमोदकहस्तैश्चद्विजेंद्रैरभिनादिताम् ॥ शुक्लदेवगृहद्वारांसर्ववादित्रनादिताम् ॥ ४ ॥ संप्रहृष्टजनाकीर्णांब्रह्मघोषनिनादिताम् ॥ प्रहृष्टवरहस्त्यश्वांसंप्रणर्दितगोवृषाम् ॥ ५ ॥ हृष्टप्रमुदितैःपौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् ॥ अयोध्यांमंथरादृष्ट्वापरंविस्मयमागता ॥ ६ ॥ साहर्षोत्फुल्लनयनांपांडुरक्षौमवासिनीम् ॥ अविदूरेस्थितांदृष्ट्वाधात्रींपप्रच्छमंथरा ॥ ७ ॥ उत्तमेनाभिसंयुक्ताहर्षेणार्थपरासती ॥ राममाताधनंकिंनुजनेभ्यःसंप्रयच्छति ॥ ८ ॥ अतिमात्रंप्रहर्षःकिंजनस्यास्यचशंसमे ॥ कारयिष्यतिकिंवापिसंप्रहृष्टोमहीपतिः ॥ ९ ॥

कार्यार्थं रावणवधरूपकार्यार्थं दासी स्वयम् आगत्य केकयराजस्य । जातेति शेषः । नित्यमिति पाठेपि जातेति शेषपूरणेनैव व्याख्यौचिता । पार्श्वकवाक्यत्वात् । चंद्रसंकाशं सुधाधवलितत्वात् ॥ १ ॥ प्रकीर्णानि कमलानि उत्पलानि च यस्याम् । तस्मात् सर्वोत्कृष्टात् प्रासादात् प्रासादे स्थित्वेत्यर्थः । ल्यब्लोपे पंचमी ॥ २ ॥ वराहाभिः श्रेष्ठयोग्याभिः । राजयोग्याभिरिति यावत् । एतदुत्तरं कृतां छन्नपथैश्चापि स्वच्छंदकपथैर्वृतामित्यर्धं पठति । छन्नपथैः निम्नोन्नतप्रदेशमार्गैः कृताम् अलंकृताम् । स्वच्छंदकपथैः उत्सवादिषु जनभूयस्त्वेन प्रवेशनिर्गमार्थं प्राकारादिभंगेन कृतैः मार्गैरिति व्याचक्षते च केचित् । चंदनयुक्ततोयैः सिक्ताम् । शिरःस्नातजनैः कृताभ्यंगस्नानैः ॥ ३ ॥ माल्यमोदकहस्तैः दानप्राप्तमाल्यमोदकहस्तैः रामोपायनमाल्यमोदकरूपमंगलद्रव्यहस्तैरित्यर्थो वा । सुधाचंदनादिलेपेन शुक्लानि देवगृहद्वाराणि यस्याम् ॥ ४ ॥ ब्रह्मघोषः वेदघोषः प्रहृष्टेत्यादिना तिरश्चामपि रामाभिषेकात् हर्ष इति सूचितम् ॥ ५ ॥ हृष्टैः जातरोमांचादिभिः । मुदितैः आनंदयुक्तैः पौरैः उपलक्षिताम् ॥ ६ ॥ अविदूरे स्वाधिरूढहर्म्योत्यासन्नहर्म्ये । धात्रीम् । रामस्येति शेषः । अत एव हर्षोत्फुल्लनयनत्वादि ...सः वदयति च हर्षेण विदीर्यमाणेत्यादि ॥ ७ ॥ अर्थपरा स्वेष्टार्थपरा । स्वेष्टार्थकामैवेति शेषः । किंनु कस्मात् ॥ ८ ॥ किं कुतः जनस्य प्रहर्षः । अभिषेकप्राग्दिनीयसायंकाले मंथरायाः

तद्दर्शनेन राजा संप्रहृष्ट इत्युक्तिः ॥ ९ ॥ विदीर्यमाणा अन्तर्गतानन्दौत्कट्यात् देहपोषसुखावकाशादना तस्याः आनन्दस्य बहिःप्रसारणात् विदीर्यमाणत्वोत्प्रेक्षा । राघवे राज्ञा न्यस्यमानां भूयसीं श्रियं राज्यल-
क्ष्मीम् ॥ १० ॥ अनघ क्वापि अकारणेर्ष्यादिरहितम् ॥ ११ ॥ अवरोहत अवारुहत् ॥ १२ ॥ क्रोधेन दह्यमाना सैव पापदर्शिनी रामाभिषेके कैकेय्यै भरतविषयपापप्रदर्शिका ॥ १३ ॥ अघौघेन दुःखस-
मूहेन उपप्लुत पीडितम् । कारणकार्ययोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा अतिशयोक्तिः । अघ दुरितदुःखयोरिति कोशः ॥ १४ ॥ सुभगाकारे त्वद्विषये सौभाग्यद्योतकाकारवति आकारेणैव नव सौभाग्यादेव स्तुतो अनिष्टे
अप्रियकर्तरि किं सौभाग्येन विकत्थसे मय्येव अनुरक्तः मे स्वामी मदाज्ञावशंवद इत्यादिप्रकारेण वृथा श्लाघसे । उष्णगे ग्रीष्मगे रवौ सति नद्याः स्रोत इव सौभाग्यं चलं रामाभिषेकात् क्षीणप्रायमित्याशयः ॥१५॥
पापदर्शिन्या पापं दर्शयन्त्या । विषादम् अगमत् । स्वस्मिन् राजवैरस्योद्भावनात् ॥ १६ ॥ कच्चित् क्षेमं न । मद्यमिति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ विषण्णतरा भूत्वा तदाकारेव भूत्वा । अप्सरस्त्वे सर्वज्ञत्वाद्रास्तव

विदीर्यमाणाहर्षेणधात्रीतुपरयामुदा ॥ आचचक्षेथकुब्जायैभूयसींराघवेश्रियम् ॥ १० ॥ श्वःपुष्येणजितक्रोधंयौवराज्येनचानघम् ॥ राजा दशरथोराममभिषेक्ताहिराघवम् ॥ ११ ॥ धात्र्यास्तुवचनंश्रुत्वाकुब्जाक्षिप्रममर्षिता ॥ कैलासशिखराकारात्प्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥ सा द-ह्यमानाक्रोधेनमंथरापापदर्शिनी ॥ शयानामेवकैकेयीमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठमूढेकिंशेषेभयंत्वामभिवर्तते ॥ उपप्लुतमघौघेनना-त्मानमवबुध्यसे ॥ १४ ॥ अनिष्टेसुभगाकारेसौभाग्येनविकत्थसे ॥ चलंहितवसौभाग्यंनद्याःस्रोतइवोष्णगे ॥ १५ ॥ एवमुक्तातुकैकेयीरुष्ट-यापरुषंवचः ॥ कुब्जयापापदर्शिन्याविषादमगमत्परम् ॥ १६ ॥ कैकेयीत्वब्रवीत्कुब्जांकच्चित्क्षेमंनमंथरे ॥ विषण्णवदनांहित्वांलक्षयेभृशदुःखि-ताम् ॥ १७ ॥ मंथरातुवचःश्रुत्वाकैकेय्यामधुराक्षरम् ॥ उवाचक्रोधसंयुक्तावाक्यंवाक्यविशारदा ॥ १८ ॥ साविषण्णतराभूत्वाकुब्जातस्यां हितैषिणी ॥ विषादयंतीप्रोवाचभेदयंतीचराघवम् ॥ १९ ॥ अक्षयंसुमहद्देविप्रवृत्तंत्वद्विनाशनम् ॥ रामंदशरथोराजायौवराज्येभिषेक्ष्यति ॥ ॥ २० ॥ सास्म्यगाधेभयेमग्नादुःखशोकसमन्विता ॥ दह्यमानाऽनलेनेवत्वद्धितार्थमिहागता ॥ २१ ॥ तवदुःखेनकैकेयिममदुःखंमहद्भवेत् ॥ त्वद्वृद्धौममवृद्धिश्चभवेदिहनसंशयः ॥ २२ ॥ नराधिपकुलेजातामहिषीत्वंमहीपतेः ॥ उग्रत्वंराजधर्माणांकथंदेविनबुध्यसे ॥ २३ ॥ धर्मवादी शठोभर्ताश्लक्ष्णवादीचदारुणः ॥ शुद्धभावेनजानीषेतेनैवमतिसंधिता ॥ २४ ॥

विषादाभावात् । विषादयती राज्यश्रियः अन्यगामित्वरूपानिष्टप्रकाशेन कैकेय्याः विषादं जनयंती । भेदयंती राघवं प्रति पुत्रत्वप्रयुक्त तस्याः स्नेहं नाशयती ॥ १९ ॥ अक्षयं क्षयः प्रतीकारः अशक्यप्रतीकार-
मित्यर्थः । त्वद्विनाशनं त्वत्सौभाग्यनाशकारणं प्रवृत्तम् । तदेवाह । राममिति ॥ २० ॥ शत्रोः राज्यलाभात् दुःखम् । स्वेष्टस्य तदलाभात् शोकः । शत्रुराज्यलाभ एव ततो भयम् । त्वद्धितार्थं त्वद्धितबोधना-
र्थम् ॥ २१ ॥ ननु दास्याः तव कुतो भयम् अत आह तवेत्यादि ॥ २२ ॥ किं मे दुःखम् । तत्राह । नराधिपेति । एतद्विशेषणद्वयम् अग्रेपि राजमातृत्वाप्रच्युतये यत्नावश्यकत्वद्योतनाय । ननु रामराज्येपि
महिषीत्वं मे दुष्परिहरमित्यत आह । उग्रत्वमिति । सापत्नो हि सः राज्यलाभे त्वां त्वत्पुत्रं च नाशयिष्यतीति भावः ॥ २३ ॥ ननु राज्ञः रामस्य च अत्यन्त मदनुरक्तत्वात् स मत्पुत्रस्यैव राज्यलाभोन आह ।

धर्मवादीति । वाङ्मात्रेण धार्मिकः श्लक्ष्णवादी च सस्मितमधुरभाषी । अततस्तु शठः असूयावान् । अत एव दारुणः क्रूरहृदयः । आंतरक्रौर्यगोपनार्थमेव सस्मितमृदुमधुरभाषी । एवंभूत न शुद्धभावेन उपलक्षितं जानीषे । सर्वथा तेन एवम् उक्तरीत्या अतिमधिना वंचिता । असीति शेषः ॥ २४ ॥ उपस्थितः कौसल्यार्थसाधने हृदयेन सावधानः त्वत्समीपे स्थितो वा । उपस्थितमिति पाठे तत्कालोचितसांत्वमित्यर्थः । अनर्थक फलरहितम् । मान्त्र प्रियवचन त्वयि प्रयुंजानः अर्थेन राज्यरूपेण कौसल्यामेव योजयिष्यतीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ कौसल्यार्थप्रापणार्थमेव तेनउपायांतरमपि अनुष्ठितमित्याह । अपवाह्येति । उद्वास्येत्यर्थः । काल्ये अन्यत्र उपसंक्रमणकालार्हे । कौल्य इति पाठः कुलक्रमागत इत्यर्थे आर्षः ॥ २६ ॥ आत्मनः हितेच्छया त्वया मात्रेव भोजनदानादिना पोषितः आशीविष इव क्रूरः शत्रुः पतिप्रवादेन पतिव्यपदेशेन त्वया अङ्केन परिवृत इत्यन्वयः ॥२७॥ तद्धरणेन च ते अनर्थः संवृत्त इत्याह । यथेति । प्रत्युपेक्षितः उपेक्षितनाशः ॥२८॥ कथं कृतेत्यत्राह । पापेनेति । अनुबंधः पुत्रादिपारंपर्यः ॥ २९ ॥ प्राप्तकालं प्राप्तानुष्ठानकालं यत् तव हित तत् कुरु । विस्मयदर्शने अतिदुःखजनकवार्ताश्रवणेपि स्वेष्टाद्भुतवार्ताश्रवणेनैव विस्मयसूचकदर्शने । एवं विस्मय हित्वा स्वेष्ट विभावयेति तात्पर्यम् ॥ ३० ॥ मंथरया अनर्थेन

उपस्थितःप्रयुंजानस्त्वयिसांत्वमनर्थकम् ॥ अर्थेनैवाद्यतेभर्ताकौसल्यांयोजयिष्यति ॥ २५ ॥ अपवाह्यतुदुष्टात्माभरतंतवबंधुषु ॥ काल्ये स्थापयितारामंराज्येनिहतकंटके ॥ २६ ॥ शत्रुःपतिप्रवादेनमात्रेवहितकाम्यया ॥ आशीविषइवांगेनबालेपरिधृतस्त्वया ॥ २७ ॥ यथाहि कुर्याच्छत्रुर्वासर्पोवाप्रत्युपेक्षितः ॥ राज्ञादशरथेनाद्यसपुत्रात्वंतथाकृता ॥ २८ ॥ पापेनानृतसांत्वेनबालेनित्यंसुखोचिता ॥ रामंस्थापयता राज्येसानुबंधाहतासि ॥ २९ ॥ साप्राप्तकालंकैकेयिक्षिप्रंकुरुहितंतव ॥ त्रायस्वपुत्रमात्मानंमांचविस्मयदर्शने ॥ ३० ॥ मंथरायावचःश्रुत्वा शयनात्सशुभानना ॥ उत्तस्थौहर्षसंपूर्णाचंद्रलेखेवशारदी ॥ ३१ ॥ अतीवसातुसंतुष्टाकैकेयीविस्मयान्विता ॥ दिव्यमाभरणंतस्यैकुब्जायै प्रददौशुभम् ॥३२॥ दत्त्वात्वाभरणंतस्यैकुब्जायैप्रमदोत्तमा ॥ कैकेयीमंथरांहृष्टापुनरेवाब्रवीदिदम् ॥३३॥ इदंतुमंथरेमह्यमाख्यातंपरमंप्रियम् ॥ एतन्मेप्रियमाख्यातंकिंवाभूयःकरोमिते ॥ ३४ ॥ रामेवाभरतेवाहंविशेषंनोपलक्षये ॥ तस्मात्तुष्टास्मियद्राजारामंराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ३५ ॥ नमेपरंकिंचिदितोवरंपुनः प्रियंप्रियार्हेसुवचंवचोऽमृतम् ॥ तथाह्यवोचस्त्वमतःप्रियोत्तरंवरंपरंतेप्रददामितंवृणु ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे सप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥

प्रकाशिनं रामाभिषेकं महाकुलप्रसूता निसर्गकल्याणगुणा सर्वथा त स्वेष्टार्थमेव मन्यत सेत्याह । मंथराया इत्यादि ॥ ३१ ॥ विस्मयः अत्यद्भुतस्वेष्टश्रवणात् । [illegible] ॥ ३२ ॥३३॥ प्रियमाख्यातमिति । अस्य पुनरुक्तिः । वक्त्र्या हर्षातिशयत्वान् न दोषावहा । भूयः अभ्यधिकं किं प्रीतिदान करोमि । त्वत्कथितप्रियसमाभ्यधिकप्रियवस्त्वभावादित्यर्थः ॥३४॥ ननु मातृत्वसाम्येपि कथ ते प्रियमित्यत्राह । रामे वेति । विशेष पुत्रत्वप्रयुक्तस्नेहविशेषम् ॥ ३५ ॥ प्रियार्हे प्रियदानार्हे । इतः उक्तात् रामाभिषेकात् वरम् अधिक प्रियं वचोऽमृत परम् अन्यत् न [illegible] । [illegible] यतः अधिकं प्रिय न सुवचम् । अतः प्रियोत्तर प्रियाख्यानोत्तर पारितोषिकरूप परं श्रेष्ठं वर वृणु । तं तत्र तं वरं प्रददामि । मया तु स्वबुद्ध्या एतत्प्रियाख्यानपारितोषिक[illegible] । अतः त्व यत् [illegible] तत् दास्यामीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ तार्त्तीमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीगर्भीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥

अथ चलं चित्तं मनुष्याणामिति न्यायेन द्विः त्रिः मंथरया हितवत् उपदेशात् कल्याणमतेरपि कैकेय्याः चित्तं चलितमित्याह । मंथरा त्विति । अभ्यसूय्य असूयाविषयां कृत्वा । हिताश्रवणात् कोपः । एनमाहित जायते इति दुःखम् । तत्समन्वितेव ॥ १ ॥ अस्थाने तदनुचितकाले । बालिशे मूढे । शोककाले हर्षोदयात् ॥ २ ॥ मनसेति । अतः इत्यादि । दुःखार्दिता सती तावकदुःखेन पीडिता सती प्रहसामीत्यन्वयः । व्यसनं विपदम् ॥ ३ ॥ मतेः दुष्टत्व जनर्थकरे प्रियताविषयत्वम् । प्रहर्षयेत् प्रहृष्येत् । अरित्वे हेतुः—सपत्नीपुत्रत्वम् । मृत्योः । वृद्धिमिन तस्य वृद्धिम् । दृष्ट्वेति शेषः ॥ ४ ॥ मृत्योरिवेति व्युत्पादयति । भरतादिति । रामस्य भरतादेव भयम् अस्ति । तत्र हेतुः—राज्यसाधारणात् राज्यरूपसाधारणभोग्यादिति । तत् भरतहेतुकं रामभयम् । हि यतः भीतात् भयं जायते यः यस्मात् भीतः तस्मात् पदस्थात् तस्य भयं भवत्येव । एव च राज्यस्य निष्कंटकत्वाय स्वभयहेतुं भरत राज्य प्राप्य रामः सर्वथा नाशयिष्यतीति भाव ॥ ५ ॥ ननु भरतादेवेति अवधारणम् अयुक्तमत आह । लक्ष्मणो हीति । सर्वात्मना गतः मनोवाक्कायव्यापारैः रामेण ऐक्यं गतः । अतः न ततः भीप्रसंगः । शत्रुघ्नस्यापि भरतशेषतया न ततः पृथक् भीप्रसंगः । तन्नाशेनैव तन्नाशादिति भावः ॥६॥ भरतादेवेति अवधारणे हेत्वंतरमाह । प्रत्यासन्नेति ।

मंथरात्वभ्यसूय्यैनामुत्सृज्याभरणंहितत् ॥ उवाचेदंततोवाक्यंकोपदुःखसमन्विता ॥ १ ॥ हर्षंकिमर्थमस्थानेकृतवत्यसिबालिशे ॥ शोकसाग
रमध्यस्थंनात्मानमवबुध्यसे ॥ २ ॥ मनसाप्रहसामित्वांदेविदुःखार्दितासती ॥ यच्छोचितव्येहृष्टासिप्राप्यत्वंव्यसनंमहत् ॥ ३ ॥ शोचामिदुर्म
तित्वंतेकाहिप्राज्ञाप्रहर्षयेत् ॥ अरेःसपत्नीपुत्रस्यवृद्धिंमृत्योरिवागताम् ॥ ४॥ भरतादेवरामस्यराज्यसाधारणाद्भयम् ॥ तद्विचिंत्यविषण्णास्मि
भयंभीताद्धिजायते ॥ ५ ॥ लक्ष्मणोहिमहाबाहूरामंसर्वात्मनागतः ॥ शत्रुघ्नश्चापिभरतंकाकुत्स्थंलक्ष्मणोयथा ॥६॥ प्रत्यासन्नक्रमेणापिभरतस्यै
वभामिनि ॥ राज्यक्रमोविसृष्टस्तुतयोस्तावद्यवीयसोः ॥ ७ ॥ विदुषःक्षत्रचारित्रेप्राज्ञस्यप्राप्तकारिणः ॥ भयात्प्रवेपेरामस्यचिंतयंतीतवात्म
जम् ॥ ८ ॥ सुभगाकिलकौसल्यायस्याःपुत्रोभिषेक्ष्यते ॥ यौवराज्येनमहताश्वःपुष्येणद्विजोत्तमैः ॥ ९ ॥ प्राप्तांवसुमतींप्रीतिंप्रतीतांहतविद्वि
षम् ॥ उपस्थास्यसिकौसल्यांदासीवत्त्वंकृतांजलिः ॥१०॥ एवंचत्वंसहास्माभिस्तस्याःप्रेष्याभविष्यसि ॥ पुत्रश्चतवरामस्यप्रेष्यत्वंहिगमिष्य
ति ॥ ११ ॥ हृष्टाःखलुभविष्यंतिरामस्यपरमाःस्त्रियः ॥ अप्रहृष्टाभविष्यंतिस्नुषास्तेभरतक्षये ॥ १२ ॥ तांदृष्ट्वापरमप्रीतांब्रुवन्तींमंथरांततः ॥
रामस्यैवगुणान्देवीकैकेयीप्रशशंसह ॥ १३ ॥ धर्मज्ञोगुणवान्दांतःकृतज्ञःसत्यवाञ्छुचिः ॥ रामोराजसुतोज्येष्ठोयौवराज्यमतोर्हति ॥ १४ ॥

प्रत्यासन्नः यः क्रमः उत्पत्तिक्रमः । तेनापि हेतुना भरतस्यैव राज्यक्रमः तदाक्रमण प्रसक्तम् । तयोस्तु यवीयस्त्वात् स विसृष्टः दूरत्यक्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥ पुनः रामात् भयमुपसहरति । विदुष इति । विदुषः सर्वशास्त्रज्ञस्य विशिष्य क्षत्रचारित्रे बलसपाद्ये संधिविग्रहादिप्रयोगे च प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः अविलंबेन कालोचितकर्तव्यार्थकारिणः रामस्य त्वदात्मज प्रति भाव्यनर्थं चिंतयंती तन्निमित्तात् भयात् प्रवेपे चकंपे ॥ ८ ॥ एवं पुत्रानर्थं प्रदर्श्य तस्या अपि अनर्थं दर्शयितुं कौसल्यार्थमाह । सुभगेति । यौवराज्येनेति । हेतौ तृतीया । पुष्येण पुष्ये ॥ ९ ॥ वसुमतीं प्राप्तां तत्प्राप्तिनिमित्तां प्रीतिं च प्राप्तां हताः युष्मदादिसपत्नीरूपाः विद्विषः यया ताम् । अत एव प्रतीतां प्रसिद्धाम् उपस्थास्यसि गत्वा सेविष्यसे ॥ १० ॥ अयम् अनर्थः ममापीत्याह । एवं चेति ॥ ११ ॥ परमाः स्त्रियः इति । बहुवचनेन सीतासख्यः । भरतक्षये भरतप्रभावनाशे ॥ १२ ॥ एवं द्विःकृतोपतापापि कैकेयी निसर्गपुण्यस्वभावात् न चचालेत्याह । तामित्यादि । परमप्रीता परं रामे अप्रीतामित्यर्थः । देवी पुण्यस्वभावा ॥ १३ ॥ मंथरोक्तयुक्तीः प्रतिक्षिपति ।

धर्मज्ञ इति । दांतः शिक्षितः । कृतज्ञ इति । अनेन बाल्ये स्वकृतपालनादुपकारस्मरणेन स्वानिष्टशंकानिरासः । ज्येष्ठ इति । अनेन तस्यैव राज्ययोग्यतेति साधारण्यं परिहृतम् ॥ १४ ॥ भरतानर्थोपि नेत्याह । भ्रातॄनिति । कथं व्यर्थमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ पितृवत् भ्रातॄन् अविभागेन पालयतः रामस्य वर्षशतात् परमपि यदा विभागेच्छा तदा भरतः राज्यम् अवाप्स्यति । ध्रुवापिशब्दाभ्यां लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपि राज्यप्राप्तिः ध्रुवेति सूचितम् ॥ १६ ॥ अभ्युदये रामाभिषेकरूपे उत्सवे । कल्याणे भरताभिषेकरूपे । कियता कालेन भविष्यति ॥ १७ ॥ मान्यः प्रार्थनीयश्रेयस्कः । तथा तद्वत् । यद्वा भूयोपि अभ्यधिकमपि । तत्र हेतुः—कौसल्यात इति । अतिरिक्तम् अधिकम् ॥ १८ ॥ संप्रत्यपि भरतस्य राज्यम् अस्त्येवेत्याह राज्यमिति ॥ १९ ॥ एवं राज्या पहार परिहृतवतीं कैकेयीं मथरा तृतीयपर्यायेण पुनर्भेदयति । कैकेय्या इति ॥ २० ॥ अनर्थदर्शिनी अर्थस्यैव अनर्थत्वेन दर्शनशीला । शोकः इष्टवियोगजः । अनिष्टाप्तिज दुःख व्यसनम् ।

भ्रातॄन्भृत्यांश्चदीर्घायुःपितृवत्पालयिष्यति ॥ संतप्यसेकथंकुब्जेश्रुत्वारामाभिषेचनम् ॥ १५ ॥ भरतश्चापिरामस्यध्रुवंवर्षशतात्परम् ॥ पितृपैतामहंराज्यमवाप्स्यतिनरर्षभः ॥ १६ ॥ सात्वमभ्युदयेप्राप्तेदह्यमानेवमंथरे ॥ भविष्यतिचकल्याणेकिमिदंपरितप्यसे ॥१७॥ यथावैभरतोमान्यस्तथाभूयोपिराघवः ॥ कौसल्यातोतिरिक्तंचममशुश्रूषतेबहु ॥१८॥ राज्यंयदिहिरामस्यभरतस्यापितत्तदा ॥ मन्यतेहियथात्मानंतथाभ्रातॄंस्तुराघवः ॥१९॥ कैकेय्यावचनंश्रुत्वामंथराभृशदुःखिता ॥ दीर्घमुष्णंविनिःश्वस्यकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥२०॥ अनर्थदर्शिनीमौर्ख्यान्नात्मानमवबुद्ध्यसे ॥ शोकव्यसनविस्तीर्णेमज्जंतीदुःखसागरे ॥२१॥ भवितारावघवोराजाराघवस्यचयःसुतः ॥ राजवंशात्तुभरतःकैकेयिपरिहास्यते ॥२२॥ नहिराजसुताःसर्वे राज्येतिष्ठंतिभामिनि ॥ स्थाप्यमानेषुसर्वेषुसुमहाननयोभवेत् ॥ २३ ॥ तस्माज्ज्येष्ठेहिकैकेयिराज्यतंत्राणिपार्थिवाः ॥ स्थापयंत्यनवद्यांगिगुणवत्स्वितरेष्वपि ॥ २४ ॥ असावत्यंतनिर्भग्नस्तवपुत्रोभविष्यति ॥ अनाथवत्सुखेभ्यश्चराजवंशाच्चवत्सले ॥ २५ ॥ साहंत्वदर्थेसंप्राप्तात्वंतुमांनावबुध्यसे ॥ सपत्निवृद्धौयामेत्वंप्रदेयंदातुमर्हसि ॥ २६ ॥ ध्रुवंतुभरतंरामःप्राप्यराज्यमकंटकम् ॥ देशांतरंनाययिनालोकांतरमथापिवा ॥ २७ ॥ बालएवतुमातुल्यंभरतोनायितस्त्वया ॥ सन्निकर्षाच्चसौहार्दंजायतेस्थावरे[ष्व]िव ॥ २८ ॥

ताभ्यां विस्तीर्णे व्याप्ते सकलदुःखसमष्टिः दुःखसागरः तत्र मज्जंती त्वम् आत्मानं नावबुद्ध्यसे इत्यर्थः ॥ २१ ॥ कुतः एवं वारवार कथयसीत्यत्राह । भवितेति । परिहास्यते हीनो भविष्यति । भरतत स्सुतादेः राज्यहान्या एव दुःखं कथयामीति भावः ॥ २२ ॥ तत्र हेतुमाह । न हीति । सर्वेषां राज्ये स्थितौ बाधकमाह । स्थाप्यमानेष्विति । अनयः अन्यायः ईर्ष्यया परस्परप्रजापीडनरूपः ॥ २३ ॥ राज्यतंत्राणि राज्यनिर्वहणक्षमाधिकारप्राधान्यानि । सर्वनिरूपितप्राधान्याश्रयत्वम् एकस्यैवेति भावः । ज्येष्ठस्य अगुणवत्त्वे तु गुणवत्कनीयःस्वपि ॥ २४ ॥ यदेवम् अतः असावित्ति । निर्भग्नः हीनः सुखेभ्यो राजवंशाच्च निर्भग्नः भविष्यतीत्यन्वयः । वत्सले सर्वत्र दयाशीले ॥ २५ ॥ त्वदर्थे त्वत्पुत्रराज्यभ्रंशे प्राप्ते तत्परिहारकथनार्थम् । सपत्निवृद्धाविति । आर्षः ह्रस्वः । प्रदेय पारितोषिकम् अतः मां त्वम् अबुध्वा स्वहिते इति न बुध्यसे इत्यर्थः ॥ २६ ॥ नाययिता । लुट् । लोकांतरमिति । हनिष्यतीति यावत् ॥ २७ ॥ यस्तु रामे राज्ञः पक्षपातः सः भरतासन्निधानतः । तच्च त्वयैव कृतमित्याह । बाल एवेति । मातुल्य

मातुलगृहम् । ननु किं तावता अत आह सन्निकर्षादिति । स्थावरेषु तृणगुल्मलतावृक्षादिषु तत्र सौहार्दम् अन्योन्याश्लेषरूपम् । एवं च भरतस्थितौ विभज्य सम राज्यलाभः स्यादिति भावः ॥ २८ ॥ शत्रुघ्न स्थितौ वा भरतकार्यस्य न नाशः स्यात् सोपि दैववशाद्गत इत्याह । भरतानुवशादित्ति । शत्रुघ्नोपि सम गत इति पाठे अनुवशात् अनुरोधवशादित्यर्थः । आद्योपिरत्रैव योज्यः । अनुवशादपि । अपिना दैव वशाच्चेत्यर्थः । गतः एकहृदयतयेति शेषः ॥२९॥कस्यचित् सन्निकर्षात् कस्यचिदनर्थनिवृत्तिः लोकदृष्टेत्यत आह । श्रूयते हीति । छेत्तव्यः प्राप्तच्छेदनकालः । इषीकाभिः कंटकबहुलगुल्मैः सन्निकर्षात् परितः परिवारणरूपात् । भयात् छेदनरूपात् स्वस्य सदातपुःखर्तित्वं न श्रूयते हीति उक्तिः ॥ ३० ॥ नन्वेष दोषः लक्ष्मणस्यापि समानः अत आह । गोप्ता हीति ॥ ३१ ॥ पाप वधम् ॥ ३२ ॥ तस्मात् वधसंभावनासत्त्वात् राजगृहात् राजगृहाख्यात् मातुलनगरात् । एतदेव मह्य रोचते त्वदिष्टत्वात् । एकपुत्रायाः पुत्रमरणापेक्षया वने पुत्रजीवन सम्यक् । तदेवाह भृश तव हितमेतत् । जीवन्भद्राणि पश्यतीति

भरतानुवशात्सोपिशत्रुघ्नस्तत्समंगतः ॥ लक्ष्मणोहियथारामंतथायंभरतंगतः ॥ २९ ॥ श्रूयतेहिद्रुमःकश्चिच्छेत्तव्योवनजीवनैः ॥ सन्नि कर्षादिषीकाभिर्मोचितःपरमाद्भयात् ॥ ३० ॥ गोप्ताहिरामंसौमित्रिर्लक्ष्मणंचापिराघवः ॥ अश्विनोरिवसौभ्रात्रंतयोर्लोकेषुविश्रुतम् ॥ ॥ ३१ ॥ तस्मान्नलक्ष्मणेरामःपापंकिंचित्करिष्यति ॥ रामस्तुभरतेपापंकुर्यादेवनसंशयः ॥ ३२ ॥ तस्माद्राजगृहादेववनंगच्छतुराघवः ॥ एतद्धिरोचतेमह्यंभृशंचापिहितंतव ॥ ३३ ॥ एवंतेज्ञातिपक्षस्यश्रेयश्चैवभविष्यति ॥ यदिचेद्भरतोधर्मात्पित्र्यंराज्यमवाप्स्यति ॥ ३४ ॥ सते सुखोचितोबालोरामस्यसहजोरिपुः ॥ समृद्धार्थस्यनष्टार्थोजीविष्यतिकथंवशे ॥ ३५ ॥ अभिद्रुतमिवारण्येसिंहेनगजयूथपम् ॥ प्रच्छाद्य मानंरामेणभरतंत्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ दर्पान्निराकृतापूर्वंत्वयासौभाग्यवत्तया ॥ राममातासपत्नीतेकथंवैरंनयापयेत् ॥ ३७ ॥ यदाचरामःपृथिवी मवाप्स्यतेप्रभूतरत्नाकरशैलसंयुताम् ॥ तदागमिष्यस्यशुभंपराभवंसहैवदीनाभरतेनभामिनि ॥ ३८ ॥ यदाहिरामःपृथिवीमवाप्स्यतेध्रुवंप्रणष्टो भरतोभविष्यति ॥ अतोहिसंचिंतयराज्यमात्मजेपरस्यचैवास्यविवासकारणम् ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥

न्यायात् ॥ ३३ ॥ एवम् एव सति मातुलगृहादेव वनगमने सति ते ज्ञातिपक्षस्य अस्मदादेः श्रेयश्च भविष्यत्येव । श्रेयः जीवनरूप कल्याण चात्मसुखम् । भरतात् वनस्थादपि। भयशंकया अस्मदादिपीडायाः कर्तुम् अशक्यत्वादिति भावः । यदि चेदिति । यदि वेत्यर्थः । धर्मात् । पितृदीयमानत्वरूपात् तदा वा ज्ञातिपक्षस्य श्रेय इत्यर्थः । यद्वा एवमेव ते पक्षस्य श्रेयः भविष्यति । एवमेवेति एतदुपपादयति । यदि चेति ॥ ३४ ॥ अन्यथा दुःखमेवेत्याह । सते इति । समृद्धार्थस्य रामस्य वशे स्थितो नष्टार्थः कथं जीविष्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तस्मात् अरण्ये सिंहेन अभिद्रुत गजयूथपमिव राज्यप्राप्त्या प्रबलेन रामेण प्रच्छाद्य मानम् अभिभूयमान भरतं तदभिषेकनिरोधेन त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ अन्यथा तवाप्यनर्थ इत्याह । दर्पादिति । सौभाग्यवत्ता पतिवात्सल्यम् । वैरयापन वैरशुद्धिं त्वयि दास्यसपादनेन कथ न कुर्यादित्यर्थः । पातयेदिति पाठेपि अयमेवार्थः ॥ ३७ ॥ अशुभ पराभवं दास्यम ॥ ३८ ॥एवं यतः सपुत्रायाः ते अनर्थः । अत एवात्मजे राज्य राज्यप्राप्तिकारण संचिंतय । शत्रुशेषो न स्थाप्य इति न्यायेन परस्य अस्य रामस्य । चात् लक्ष्मणसीतलयोः । विवासकारणं च चिंतय ॥ ३९ ॥ धेलैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

एवं त्रिवारोपदेशेन दुष्टे असन्ये एव अर्थे उपादेयत्वसत्त्वनिश्चयात् स्वकार्याय देवैश्च क्षुभितचित्तायाः । तदुपायप्रश्नमाह एवमिति ॥ १ ॥ प्रस्थापयामि प्रस्थापनोद्यम करोमि । एवम् अभिषेचये इत्यपि ॥ २ ॥ अथ तदुपाय पृच्छति । इदं त्विति । उत्तरार्धं केन उपायेन साधये । इदम् इदानीं सपश्य विचारय । उत्साहमात्रेण नेदं साध्यमिति भावः ॥ ३ ॥ रामार्थं लोकदृष्ट्या रामहितम् अभिषेकरूपम् अर्थम् । ॥ ४ ॥ त्व प्रपश्य । मत्सामर्थ्यमिति शेषः । प्रवक्ष्यामीति पाठांतरम् । श्रूयतां मद्वच इति शेषः । चस्त्वर्थे । केवल भरतः न तु राम इत्यर्थः । यद्वाह वक्ष्याम्येवोपाय त्वमपि प्रपश्य विचारय ॥ ५ ॥ ननु मम न प्रतिभाति तदुपाय इति तत्राह । किं नेति । स्मृत्वा वा संमतये मन्मुखात् श्रवणाय निगूहसे । यत् यतः आत्मार्थमात्मप्रयोजनोपायम् उच्यमानम् । वर्तमानसामीप्ये लट् । त्वया अनेकशः उक्तमपि

एवमुक्तातुकैकेयीक्रोधेनज्वलितानना ॥ दीर्घमुष्णंविनिःश्वस्यमंथरामिदमब्रवीत् ॥१॥ अद्यराममितःक्षिप्रंवनंप्रस्थापयाम्यहम् ॥ यौवराज्येच भरतंक्षिप्रमद्याभिषेचये ॥ २ ॥ इदंत्विदानींसंपश्यकेनोपायेनसाधये ॥ भरतःप्राप्नुयाद्राज्यंनतुरामःकथंचन ॥ ३ ॥ एवमुक्तातुसादेव्यामंथरापापदर्शिनी ॥ रामार्थमुपहिंसंतीकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ हंतेदानींप्रपश्यत्वंकैकेयिश्रूयतांवचः ॥ यथातेभरतोराज्यंपुत्रःप्राप्स्यतिकेवलम् ॥ ५ ॥ किंनस्मरसिकैकेयिस्मरंतीवानिगूहसे ॥ यदुच्यमानमात्मार्थंमत्तस्त्वंश्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥ मयोच्यमानंयदितेश्रोतुंछंदोविलासिनि ॥ श्रूयतामभिधास्यामिश्रुत्वाचैतद्विधीयताम् ॥ ७ ॥ श्रुत्वैवंवचनंतस्यामंथरायास्तुकैकयी ॥ किंचिदुत्थायशयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कथयस्व ममोपायंकेनोपायेनमंथरे ॥ भरतःप्राप्नुयाद्राज्यंनतुरामःकथंचन ॥ ९ ॥ एवमुक्तातदादेव्यामंथरापापदर्शिनी ॥ रामार्थमुपहिंसंतीकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥ पुरादेवासुरेयुद्धेसहराजार्षिभिःपतिः ॥ अगच्छत्त्वामुपादायदेवराजस्यसाह्यकृत् ॥ ११ ॥ दिशामास्थायकैकेयिदक्षिणांदंडकान्प्रति ॥ वैजयंतमितिख्यातंपुरंयत्रतिमिध्वजः ॥ १२ ॥ सशंबरइतिख्यातःशतमायोमहासुरः ॥ ददौशक्रस्यसंग्रामंदेवसंघैरनिंदितः ॥ १३ ॥ तस्मिन्महतिसंग्रामेपुरुषान्क्षतविक्षतान् ॥ रात्रौप्रसुप्तान्घ्नंतिस्मतरसाऽपास्यराक्षसाः ॥ १४ ॥ तत्राकरोन्महायुद्धंराजादशरथस्तदा ॥ असुरैश्चमहाबाहुःशस्त्रैश्चशकलीकृतः ॥ १५ ॥ अपवाह्यत्वयादेविसंग्रामान्नष्टचेतनः ॥ तत्रापिविक्षतःशस्त्रैःपतिस्तेरक्षितस्त्वया ॥ १६ ॥

मत्तः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥ छदः इच्छा । विधीयतां क्रियतां विमृश्य युक्त चेत्क्रियताम् ॥ ७ ॥ श्रवणे अनुष्ठाने च उत्साह दर्शयति । उत्थायेत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ देवासुरे देवासुरसंबंधिनि । उपादाय गृहीत्वा । साह्य सहायत्वम् ॥ ११ ॥ दक्षिणां दिशम् आस्थाय स्थितान् दंडकान् जनपदान्प्रति तत्संबंधि वैजयन्तमिति पुरं ख्यातम् । यत्र तिमिध्वजो नाम राजा अभवत् ॥१२॥ स एव लोके शंबर इति ख्यातः । देवसंघैः महितस्य शक्रस्य ॥ १३ ॥ क्षतैः अस्त्रशस्त्रवेधैः विक्षतान् विशेषेण विद्धान् रात्रौ प्रसुप्तान् दिनकृतयुद्धश्रान्त्या । अपास्य आस्तरणात् आकृष्य ॥ १४ ॥ तत्र तद्रात्र्यां शकलीकृतः सर्वांगेषु विक्षत. ॥ १५ ॥ त्वया सारथ्यं कुर्वाणया अपवाह्य संग्रामात् अन्यत्र नीत्वा तत्रापि तादृशापत्कालेऽपि शस्त्रैर्विक्षतः अत एव नष्टचेतनः मूर्च्छितः ते पतिः त्वया रक्षित इत्यन्वयः । केचित्तु संग्रामात्

अपवाह्य मूर्च्छितः ते पतिः त्वया रक्षितः । तत्रापि दूरपतितैः असुरैः शस्त्रैः विक्षतः ततोपि अन्यत्र अपवाह्य रक्षितः । एवं द्विःप्राणरक्षणतोषेण वरद्वयदानमित्याह' ॥ १६ ॥ तेन राज्ञा यत् यदा इच्छेय भर्तः तदा वरं गृह्णीया तु इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ तदा महात्मना राज्ञा तथेति उक्तम् । अनभिज्ञा । अस्याः कथाया इति शेषः ॥ १८ ॥ निगृह्य भर्तारं वरबलेन निगृह्य अभिषेकसंभारात् निवर्तय । अभिषेकरूपफलादिति शेषः ॥ १९ ॥ निवृत्तिप्रकारमाह । ताविति । तेन च दानं अनुमते ताभ्यां क्रमेण भरताभिषेकवनरामप्रव्राजने । वृणु इति शेषः ॥ २० ॥ चतुर्दशसंख्याफलमाह । चतुर्दशेति । प्रजानां भावे अन्तःकरणे गतः प्राप्तः स्नेहः यस्य तादृशः ते पुत्रः स्थिरः राज्ये भविष्यति ॥ २१ ॥ वरदानप्रवर्तनोपायमाह । क्रोधागारमिति । क्रोधवतीनां शयनस्थानं क्रोधागारम् । क्रुद्धेव इवशब्दः एवार्थे । क्रुद्धैव सती उक्तं क्रोधहेतुं शतशः अन्यथा तत्सांत्वनेपि अविस्मरती । तदेव विवृणोति । शेष्वेति । अनास्तृतायां भूमौ शेष्व इत्यर्थः । मलिनवासिनी मलिनवस्त्रधरा सती ॥ २२ ॥ रुदतीति । अस्य

तुष्टेनतेनदत्तौतेद्वौवरौशुभदर्शने ॥ सत्वयोक्तःपतिर्देवियदिच्छेयंतदावरम् ॥ १७ ॥ गृह्णीयांतुतदाभर्तस्तथेत्युक्तंमहात्मना ॥ अनभिज्ञाह्यहंदेवि त्वयैवकथितंपुरा ॥ १८ ॥ कथैषातवतुस्नेहान्मनसाधार्यतेमया ॥ रामाभिषेकसंभारान्निगृह्यविनिवर्तय ॥ १९ ॥ तौचयाचस्वभर्तारंभरत स्याभिषेचनम् ॥ प्रव्राजनंचरामस्यवर्षाणिचचतुर्दश ॥ २० ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिरामेप्रव्राजितेवनम् ॥ प्रजाभावगतस्नेहःस्थिरःपुत्रोभविष्यति ॥ २१ ॥ क्रोधागारंप्रविश्याद्यक्रुद्धेवाश्वपतेःसुते ॥ शेष्वानंतर्हितायांत्वंभूमौमलिनवासिनी ॥ २२ ॥ मास्मैनंप्रत्युदीक्षेथामाचैनमभिभाषथाः ॥ रुदंतीपार्थिवं दृष्ट्वाजगत्यांशोकलालसा ॥ २३ ॥ दयितात्वंसदाभर्तुरत्रमेनास्तिसंशयः ॥ त्वत्कृतेचमहाराजोविशेदपिहुताशनम् ॥ २४ ॥ नत्वांक्रोधयितुंशक्तोनक्रुद्धांप्रत्युदीक्षितुम् ॥ तवप्रियार्थंराजातुप्राणानपिपरित्यजेत् ॥ २५ ॥ नह्यतिक्रमितुंशक्तस्तववाक्यंमहीपतिः ॥ मंदस्वभावेबुध्यस्वसौभाग्यबलमात्मनः ॥ २६ ॥ मणिमुक्तासुवर्णानिरत्नानिविविधानिच ॥ दद्याद्दशरथोराजामास्मतेषुमनः कृथाः ॥ २७ ॥ यौतौदेवासुरेयुद्धेवरौदशरथोददौ ॥ तौस्मारयमहाभागेसोर्थोनत्वाक्रमेदति ॥ २८ ॥ यदातुतेवरंदद्यात्स्वयमुत्थाप्य राघवः ॥ व्यवस्थाप्यमहाराजंत्वमिमंवृणुयावरम् ॥ २९ ॥ रामप्रव्रजनंदूरंनववर्षाणिपंचच ॥ भरतःक्रियतांराजापृथिव्याःपार्थिवर्षभ ॥ ३० ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिरामेप्रव्राजितेवनम् ॥ रूढश्चकृतमूलश्चशेषंस्थास्यतितेसुतः ॥ ३१ ॥

भवेति शेषः । न दृष्ट्वेति पूर्वार्धान्वयि ॥ २३ ॥ एवं सति सर्वथा कार्यसिद्धिः भवत्येवेत्याह । दयितेति । त्वत्कृते त्वत्प्रीणननिमित्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ ननु उक्तमपि वाक्यं राजा चेत् न शृणुयात् तदा महती हानिः स्यात् । तत्राह न हीति । स्वसौभाग्यवैभवविस्मरणमूलिका ते एषा मदाशंकेति भावः ॥ २६ ॥ वरदानातिरिक्तमनुनयं मा स्वीकुर्वित्याह । मणीत्यादि ॥ २७ ॥ सर्वानुनयानंगीकारे तर्हि दासेन मया किं कर्तव्यमिति राजप्रश्ने उत्तरमुपदिशति । याविति । सोर्थः रामविवासनभरताभिषेकरूपोर्थः त्वा त्वामित्यर्थः । मा त्वेति पाठे मा अतिक्रमेत् तम् अर्थं मा विस्मरेत्यर्थः । नातिक्रामेदतीति पाठे सर्वथा सिध्यत्येव । राज्ञः सत्यप्रतिज्ञत्वात् इत्याशय इति कतकः ॥ २८ ॥ राघवः दशरथः । उत्थाप्य । त्वामिति शेषः । ते तुभ्यम् । तदा त्वं महाराज व्यवस्थाप्य शपथैः सत्ये स्थापयित्वा ॥ २९ ॥ वरमभिनयति । रामेति ॥ ३० ॥ सर्वथा प्रव्राजनस्य अतिघोरतया लोकविरुद्धत्वं मत्वाह । चतुर्दशेति । यथा चतुर्दशवर्षं पालितः प्ररूढशाखः कृतमूलः दृढमूलः वृक्षः दुरुन्मूलः

भवति । एव भरतः तावता कालेन रूढः दृढराज्यः कृतमूलः वशीकृतमूलबलः चतुर्दशोत्तरशेषायुःकाल स्थास्यत्येव न तु पुनरागतेनापि रामेण शक्योन्मूलनः भविष्यति । न च रामस्य राज्यप्रत्याशेति तात्पर्यम् ॥ ३१ ॥ त राजानम् ॥ ३२ ॥ रामः अराम इति छेदः । अप्रियः प्रजानां भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अतर्बहिश्च । प्रकृतीनामिति शेषः । चिरसयोगात् भरते स्नेहाना वृद्धिः चिरविप्रयोगतश्च रामे स्नेहनाश इति भावः ॥ ३४ ॥ कृतमूलत्वमेव विवृणोति । सगृहीतेति । सम्यक् पालनेन अनुरंजितमनुष्य इत्यर्थः । सुहृद्भिः साक कृतमूलः भविष्यतीति पूर्वेणान्वयः । अभिषेकतः निवर्तन प्राप्तकालं मन्ये इत्यर्थः । अभिषेकनिवर्तनस्य अयमेव काल इति भावः । तस्मात् राजान तदभिषेकात् निवर्तयेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्रतीता अगीकृततदर्था कैकेयी केकयराजकन्या किशोरी बालवत्सा वडवा सा यथा स्वकिशोरार्थे उत्पथं गच्छति कशाहस्तेन आरूढापि तथा इयं राजाधीनापि भरतार्थे उन्मार्गं गतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ परं विस्मय प्राप्ता परमदर्शना अत्यतविशेषप्रदर्शनवती । गद्वा परम् अत्यर्थम् अदर्शना विरुद्धदर्शना मंथराम् इदम् अब्रवीदित्यन्वयः । अत्र कैकेयी तन्नामिका । हे श्रेष्ठाभिधायिनि । हितोपदेशकुशले इति यावत् । अत एव ते प्रज्ञां नावजानामीत्यर्थः । कुब्जे त्वा नाभिजानामीति पाठे श्रेष्ठा

रामप्रव्राजनंचैवदेवियाचस्वतंवरम् ॥ एवंसेत्स्यंतिपुत्रस्यसर्वार्थास्तवकामिनि ॥ ३२ ॥ एवंप्रव्राजितश्चैवरामोऽरामोभविष्यति ॥ भरतश्चगता मित्रस्तवराजाभविष्यति ॥ ३३ ॥ येनकालेनरामश्चवनात्प्रत्यागमिष्यति ॥ अंतर्बहिश्चपुत्रस्तेकृतमूलोभविष्यति ॥३४॥ संगृहीतमनुष्यश्चसु हृद्भिःसाकमात्मवान् ॥ प्राप्तकालंनुमन्येहंराजानंवीतसाध्वसा ॥३५॥ रामाभिषेकसंकल्पान्निगृह्यविनिवर्तय ॥ अनर्थमर्थरूपेणग्राहितासाततः स्तया ॥३६॥ हृष्टाप्रतीताकैकेयीमंथरामिदमब्रवीत् ॥ साहिवाक्येनकुब्जायाःकिशोरीवोत्पथंगता ॥ ३७ ॥ कैकेयीविस्मयंप्राप्यपरंपरमदर्श ना ॥ प्रज्ञांतेनावजानामिश्रेष्ठेश्रेष्ठाभिधायिनि ॥३८॥पृथिव्यामसिकुब्जानामुत्तमाबुद्धिनिश्चये ॥ त्वमेवतुममार्थेषुनित्ययुक्ताहितैषिणी॥३९॥ नाहंसमवबुध्येयंकुब्जेराज्ञश्चिकीर्षितम् ॥ संतिदुःसंस्थिताःकुब्जेवक्राःपरमपापिकाः ॥ ४० ॥ त्वंपद्ममिववातेनसन्नताप्रियदर्शना ॥ उर स्तेभिनिविष्टंवैयावत्स्कंधात्समुन्नतम् ॥ ४१ ॥ अधस्ताच्चोदरंशांतंसुनाभमिवलज्जितम् ॥ प्रतिपूर्णंचजघनंसुपीनौचपयोधरौ ॥ ४२ ॥

भिधायिनीत्यादिविशिष्टां नात्रासिषमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ कुब्जानां कुब्जत्वविशिष्टराजदासीनां मध्ये बुद्धिनिश्चये बुद्धिविषयकार्याकार्यनिश्चये उत्तमा । इदस्य एव दास्यः राजपत्नीनाम् इष्टाः । सुरूपासु सापत्न्य स्फूर्तेः । श्रेष्ठत्वमभिधाय श्रेष्ठाभिधायिनीत्वमुपपादयति । त्वमेवेति । हितैषिणी इच्छापूर्वं हितवक्त्री ॥ ३९ ॥ समवबुध्येयम् । त्वत्कृतबोधनाभावे इति शेषः । चिकीर्षित रामाभिषेकाय भरतस्य विवासनादि । कैकेय्याः एव मतिकारणं कश्चित्पठ्यते - न हि तद्बुबुधे पाप शापदोषेण मोहिता ॥ केकयेषु हि सा बाल्ये ब्राह्मण रूक्षरूपिणम् ॥ अमर्षयित्वती बाला तेन शप्ता महात्मना ॥ यस्मादमूयसे विप्रं त्वं रूप मददर्पिता ॥ तस्मादमूया त्वमपि लोके प्राप्स्यसि कुत्सिताम् ॥ इति शापसमाच्छन्ना मथरावशमागतेति । असूया असूयाविषयताम् । अथ कुब्जां कुब्जांतरवैलक्षण्येन स्तौति । सतीत्यादि । त्वद्व्यतिरिक्ता इति शेषः । दुःसस्थिताः दुःसंस्थावयवसन्निवेशाः । अत एव परमपापिकाः परमपापदर्शनाः ॥ ४० ॥ नैव त्वमित्याह । त्वमिति । वातेन सन्नत पद्ममिव त्व सन्नतापि प्रियदर्शना । ते उरः वक्षः अभिनिविष्टं स्थगुना व्याप्तम् अत एव यावत्स्कधात् स्कधपर्यंतम् उन्नतम् उरः । यावत्सस्थानमुन्नतमिति पाठे स्तनावधि समस्थानम्पमर्वमाधारणसस्थान यावत्समुन्नतम् एतेन स्थगुमत् कुब्जत्व प्रतिपादितम् ॥ ४१ ॥ अधस्तात् वक्षसः

अधस्तात् शोभननाभिमत् उदरं लज्जितमिव शातम् उरसः उन्नतिं दृष्ट्वा लज्जितमिव कृशमित्यर्थः। प्रतिपूर्णं विस्तीर्णम्॥४२॥हर्षातिशयात् वर्णितमपि जघन पुनः वर्णयति। जघनमिति।निर्मृष्ट रोमादिकस्मलहीनम्। निघुष्टमिति पाठे रशनास्थक्षुद्रघटाभिः शब्दायमानम् ॥ ४३ ॥ उपन्यस्ते। जान्वोरिति शेषः। यद्वा लोके: स्तुते गुदरत्वेन सक्थिनी पृष्ठफलके इति कतकः ॥ ४४ ॥ राजहसीव राजसे इति क्वचित्पाठः। स्थगु स्तोतुमुत्प्रेक्षते। आसन्निति ॥४५॥ याः ताः तव हृदये निविष्टाः मायाः तदेन इद यत् दीर्घ स्थगु इत्यन्वयः। रथघोण रथचक्रपिंडिका तद्वत् आयत विस्तीर्णम् ॥४६॥ अतः अत्र मत्यादिक वसति यतः एवम् अतः अत्र मालां प्रमोक्ष्यामि। मतयः मतिरमृतिबुद्धयः।स्मृतिर्व्यतीतविषया। मतिरागामिगोचरा।बुद्धिस्तात्कालिकी ज्ञेयेति।क्षत्रविद्या राजनीतिः। मायाःप्रसिद्धाः। अत्र स्थगुनि हृदिस्थविकृतोन्नतमांसास्थिपिंडे॥४७॥

विमलेंदुसमंवक्त्रमहोराजसिमंथरे ॥ जघनंतवनिर्मृष्टंरशनादामभूषितम् ॥ ४३ ॥ जंघेभृशमुपन्यस्तेपादौचव्यायतावुभौ ॥ त्वमायताभ्यांसक्थिभ्यांमंथरेक्षौमवासिनि ॥ ४४ ॥ अग्रतोममगच्छंतीराजसेऽतीवशोभने ॥ आसन्याःशंबरेमायासहस्रमसुराधिपे ॥ ४५ ॥ हृदयेतेनिविष्टास्ताभूयश्चान्याःसहस्रशः ॥ तदेवस्थगुयद्दीर्घंरथघोणमिवायतम् ॥ ४६ ॥ मतयःक्षत्रविद्याश्चमायाश्चात्रवसंतिते ॥ अत्रतेहंप्रमोक्ष्यामिमालांकुब्जेहिरण्मयीम् ॥ ४७ ॥ अभिषिक्तेचभरतेराघवेचवनंगते ॥ जात्येनचसुवर्णेनसुनिष्टप्तेनसुंदरि ॥ ४८ ॥ लब्धार्थाचप्रतीताचलेपयिष्यामितेस्थगु ॥ मुखेचतिलकंचित्रंजातरूपमयंशुभम् ॥ ४९ ॥ कारयिष्यामितेकुब्जेशुभान्याभरणानिच ॥ परिधायशुभेवस्त्रेदेवतेवचरिष्यसि ॥ ॥ ५० ॥ चंद्रमाह्वयमानेनमुखेनाप्रतिमानना ॥ गमिष्यसिगतिंमुख्यांगर्वयंतीद्विषज्जने ॥ ५१ ॥ तवापिकुब्जाःकुब्जायाःसर्वाभरणभूषिताः ॥ पादौपरिचरिष्यंतियथैवत्वंसदामम ॥ ५२ ॥ इतिप्रशस्यमानासाकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ शयानांशयनेशुभ्रेवेद्यामग्निशिखामिव ॥ ५३ ॥ गतोदकेसेतुबंधोनकल्याणिविधीयते ॥ उत्तिष्ठकुरुकल्याणंराजानमनुदर्शय ॥ ५४ ॥ तथाप्रोत्साहितादेवीगत्वामंथरयासह ॥ क्रोधागारंविशालाक्षीसौभाग्यमदगर्विता ॥ ५५ ॥ अनेकशतसाहस्रंमुक्ताहारंवरांगना ॥ अवमुच्यवरार्हाणिशुभान्याभरणानिच ॥ ५६ ॥ तदाहेमोपमातत्रकुब्जावाक्यवशंगता ॥ संविश्यभूमौकैकेयीमंथरामिदमब्रवीत् ॥ ५७ ॥ इहवामांमृतांकुब्जेनृपायावेदयिष्यसि ॥ वनंतुराघवेप्राप्तेभरतःप्राप्स्यतेक्षितिम् ॥ ५८ ॥ सुवर्णेननमेह्यर्थोनरत्नैर्नचभोजनैः ॥ एषमेजीवितस्यांतोरामोयद्यभिषिच्यते ॥ ५९ ॥

जात्येन उत्तमेन सुनिष्टप्तेन मद्दत्तेन सुवर्णेन निर्मितां हिरण्यमयीं मालामिति संबंधः ॥ ४८ ॥ लब्धार्था लब्धोक्तार्था अत एव प्रतीता संतुष्टा लेपयिष्यामि। उत्तमचदनेनेति शेषः। यद्वा जात्याद्भुतस्वर्णकृतभूषणेन ते स्थगु लेपयिष्यामि गुप्तं करिष्यामीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ आह्वयमानेन स्पर्धमानेन द्विषज्जने गर्वयती गर्वं कुर्वंती मुख्यां गतिं श्रैष्ठ्यम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ एवं वृथा वार्ताभिः कालात्ययो न कार्य इत्याह। गतेत्यादि। रामाभिषेके वृत्ते वरग्रहणादिव्यर्थमिति भावः। राजानमनुदर्शय। क्रोधागारे आत्मानमिति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अनेकशतसाहस्रं तावत्स्वर्णमूल्यम्। वरार्हाणि बहुमूल्यानि ॥ ५६ ॥ हेमोपमा स्वर्णवर्णा कैकेयी ॥ ५७ ॥ इह क्रोधागारे। मदभीष्टासिद्धौ मदुपेक्षकाय राज्ञे दशरथाय मां मृताम् आवेदयिष्यसि। तुर्वार्थे। राघवे वन प्राप्ते भरतः क्षितिं प्राप्स्यते

था । न तु पक्षांतरमस्तीति भावः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ महापराक्रमैः अतिक्रूरैः । भरतस्येति । आवृत्त्या हितान्यप्यपि । रामम् उपेत्य त प्राप्य अहितम् । रामविषये लोकदृष्टया अहितमिति यावत् ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ कुब्जया मुहुर्मुहुः इति वागिषुभिः पूर्वोक्तैः वचनरूपैः बाणैः समाहता ताडिता अतिविद्धा च अतिविस्मिता । राजा माम् एवं प्रतारितवानिति शेषः । शशंस उवाच ॥ ६२ ॥ निशम्य दृष्ट्वा प्रतिवेदयिष्यसि । दशरथायेति शेषः ॥ ६३ ॥ नांजनपानभोजनमिति समाहारद्वंद्वः ॥ ६४ ॥ अथ क्रोधागारप्रवेशानंतरम् । निधाय त्यक्त्वा । पुण्यक्षयात् भूमौ पतिता किन्नरीव ॥ ६५ ॥ उदीर्णः उत्कटः संरंभः कोप एव तमः । तेन वृतं व्याप्तम् आननं यस्याः । अवमुक्तानि त्यक्तानि उत्तममाल्यभूषणानि यया सा । विमनाः दुर्मना । मग्नतारका अन्तर्मितनारका । द्यौः आकाशम् ॥ ६६ ॥ चैत्रमानः ॥

अथोपुनस्तांमहिषींमहीक्षितोवचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः ॥ उवाचकुब्जाभरतस्यमातरंहितंवचोराममुपेत्यचाहितम् ॥ ६० ॥ प्रपत्स्यतेराज्यमिदंहिराघवोयदिध्रुवंत्वंससुताचतप्स्यसे ॥ ततोहिकल्याणियतस्वतत्तथायथासुतस्तेभरतोभिषेक्ष्यते ॥ ६१ ॥ तथातिविद्धामहिषीतिकुब्जया समाहतावागिषुभिर्मुहुर्मुहुः ॥ विधायहस्तौहृदयेऽपिविस्मिताशशंसकुब्जांकुपितापुनःपुनः ॥ ६२ ॥ यमस्यवामांविषयंगतामितोनिशाम्यकुब्जे प्रतिवेदयिष्यसि ॥ वनंगतेवासुचिरायराघवेसमृद्धकामोभरतोभविष्यति ॥ ६३ ॥ अहंहिनैवास्तरणानिनस्रजोनचंदनंनांजनपानभोजनम् ॥ नकिंचिदिच्छामिनचेहजीवनंनचेदितोगच्छतिराघवोवनम् ॥ ६४ ॥ अथैवमुक्त्वावचनंसुदारुणंनिधायसर्वाभरणानिभामिनी ॥ असंस्कृतामास्तरणेनमेदिनींतदाधिशिश्येपतितेवकिन्नरी ॥ ६५ ॥ उदीर्णसंरंभतमोवृताननातदावमुक्तोत्तममाल्यभूषणा ॥ नरेंद्रपत्नीविमनाबभूवसातमोवृताद्यौरिवमग्नतारका ॥ ६६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ विदर्शितायदादेवीकुब्जयापापयाभृशम् ॥ तदाशेतेस्मसाभूमौदिग्धविद्धेवकिन्नरी ॥ १ ॥ निश्चित्यमनसाकृत्यंसासम्यगितिभामिनी ॥ मंथरायैशनैःसर्वमाचचक्षेविचक्षणा ॥ २ ॥ सादीनानिश्चयंकृत्वामंथरावाक्यमोहिता ॥ नागकन्येवनिःश्वस्यदीर्घमुष्णंचभामिनी ॥ ३ ॥ मुहूर्तंचिंतयामासमार्गमात्मसुखावहम् ॥ सासुहृच्चार्थकामाचतंनिशम्यविनिश्चयम् ॥ ४ ॥ बभूवपरमप्रीतासिद्धिंप्राप्येवमंथरा ॥ अथामर्षितादेवीसम्यक्कृत्वाविनिश्चयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथोक्तानुवादपूर्वं राज्ञः कैकेयीदर्शनागमः । विदर्शिता विपरीत बोधिता । दिग्धविद्धेव विषदिग्धबाणविद्धेव । किन्नरी कामरूपप्रधानः जातिविशेषः ॥ १ ॥ मंथरोपदिष्टं निश्चित्य युक्तमेतदिति निर्धार्य यत् त्वया उक्तं तत्सर्वं सम्यगिति मंथरायै आनिष्पन्नात् शनैः आचचक्षे ॥ २ ॥ तदेव प्रपंचयति । सा दीनेत्यादि ॥ ३ ॥ मार्गं मथरोक्तम् आत्मसुखावहमिति चिंतयामास । सा मंथरा सुहृत् कैकेय्याः तस्या एव अर्थकामा च कैकेय्याः तं निश्चयं निशम्य श्रुत्वा ॥ ४ ॥ सिद्धिं रससायनादिसिद्धिम् । निधिमिति पाठे धन प्राप्येव परमप्रीता बभूव । वस्तुतो यद्देवकार्यार्थं स्वर्गलोकमागता दासी च जाता तद्विषयां सिद्धिं प्राप्येवेत्यर्थः । रामागमनस्य सभावनामात्रविनाशार्थिनि भावः ॥ ५ ॥

मुखे भ्रुकुटिनिवेशः क्रोधातिशयेन ॥ ६ ॥ यानि कैकेय्या अपविद्धानि उत्सृष्टानि तानि भूमिमित्यन्वयः ॥ यानि अपविद्धानि तानीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एकवेणीं पुरोभागीयवेणीद्वयमुन्मुच्य पृष्ठैकवेणीम् । गतसत्त्वा क्षीणबला । कैकेयीवृत्तांतं प्रदोपकालिकम् उपवर्ण्य राजवृत्तांतमाह । आज्ञाप्येति ॥ ९ ॥ उपस्थानं कृताऽऽज्ञापनाविषयस्य मन्त्रिपुरोहितादेः स्वस्वगृह प्रतिगमनम् अनुज्ञाप्य स्वनिवेशन प्रविवेश । यद्वा उपस्थानं सदः सभा ताम् अनुज्ञाप्य स्वगृहगमने तदनुज्ञा गृहीत्वा अद्यैव रामाभिषेकः प्रसिद्धः निश्चित इति । इतः पूर्वं कैकेय्याः न श्रुतिगोचर इति जज्ञिवान् ज्ञातवान् ॥ १० ॥ अतः तत्प्रियम् आख्यातु ताम् अंतःपुरं प्रविवेश । वशी । स्वस्त्रीव्यतिरिक्तविषये इति बोध्यम् ॥ ११ ॥ अत्र गृहस्य रुष्टकैकेयीयुक्ततया सुधाधवलतया च राहुयुक्तपांडुराभ्राकाशसादृश्यम् । रुतायुत रुतयुक्तम् ॥ १२ ॥ हस्वाः

संविवेशाबलाभूमौनिवेश्यभ्रुकुटिंमुखे ॥ ततश्चित्राणिमाल्यानिदिव्यान्याभरणानिच ॥ ६ ॥ अपविद्धानिकैकेय्यातानिभूमिंप्रपेदिरे ॥ तयाता
न्यपविद्धानिमाल्यान्याभरणानिच ॥ ७ ॥ अशोभयंतवसुधांनक्षत्राणियथानभः ॥ क्रोधागारेचपतितासाबभौमलिनांबरा ॥ ८ ॥ एकवेणींदृ
ढांबद्ध्वागतसत्त्वेवकिन्नरी ॥ आज्ञाप्यतुमहाराजराघवस्याभिषेचनम् ॥ ९ ॥ उपस्थानमनुज्ञाप्यप्रविवेशनिवेशनम् ॥ अद्यरामाभिषेकोवैप्रसिद्ध
इतिजज्ञिवान् ॥ १० ॥ प्रियार्हांप्रियमाख्यातुंविवेशांतःपुरंवशी ॥ सकैकेय्यागृहंश्रेष्ठंप्रविवेशमहायशाः ॥ ११ ॥ पांडुराभ्रमिवाकाशंराहुयुक्तं
निशाकरः ॥ शुकबर्हिसमायुक्तंक्रौंचहंसरुतायुतम् ॥ १२ ॥ वादित्ररवसंघुष्टंकुब्जावामनिकायुतम् ॥ लतागृहैश्चित्रगृहैश्चंपकाशोकशोभितैः ॥
॥ १३ ॥ दांतराजतसौवर्णवेदिकाभिःसमायुतम् ॥ नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिरुपशोभितम् ॥ १४ ॥ दांतराजतसौवर्णैःसंवृतंपरमासनैः ॥
विविधैरन्नपानैश्चभक्ष्यैश्चविविधैरपि ॥ १५ ॥ उपपन्नंमहार्हैश्चभूषणैस्त्रिदिवोपमम् ॥ सप्रविश्यमहाराजःस्वमंतःपुरमृद्धिमत् ॥ १६ ॥ नददर्श
स्त्रियंराजाकैकेयींशयनोत्तमे ॥ सकामबलसंयुक्तोरत्यर्थीमनुजाधिपः ॥ १७ ॥ अपश्यन्दयितांभार्यांपप्रच्छविषसादच ॥ नहितस्यपुरादेवीतां
वेलामत्यवर्तत ॥ १८ ॥ नचराजागृहंशून्यंप्रविवेशकदाचन ॥ ततोगृहगतोराजाकैकेयींपर्यपृच्छत ॥ १९ ॥ यथापुरमविज्ञायस्वार्थलिप्सुमपं
डिताम् ॥ प्रतिहारीत्वथोवाचसंत्रस्तातुकृतांजलिः ॥२०॥ देवदेवीभृशंक्रुद्धाक्रोधागारमभिद्रुता ॥ प्रतीहार्यावचःश्रुत्वाराजापरमदुर्मनाः ॥२१॥
विषसादपुनर्भूयोलुलितव्याकुलेंद्रियः ॥ तत्रतांपतितांभूमौशयानामतथोचिताम् ॥ २२ ॥

वामनिकाः । कुब्जाश्च वामनिकाश्च ताभिर्युतम् । सुरूपदासीना सापत्न्यसभावनया अंतःपुरे अवासात् । चित्रगृहैः चित्रयुक्तगृहैः ॥ १३ ॥ गजदंतरजतस्वर्णनिर्मितवेदिकाभिः । वृक्षाणां नित्यपुष्पफलत्वं च देवराजसाहाय्यकरणेन तत्प्रसादात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कामबलसंयुक्तः । कामबलं तदुद्रेकः तत्संयुक्तः । अत एव रत्यर्थी ॥ १७ ॥ अपश्यन् रत्यर्थम् अन्विष्य अपश्यन् । विषादहेतुमाह । न हीति । तां वेलां कामवशात् स्वशयनागमवेलां नात्यवर्तत नातिक्रांतवती । अद्य च ताम् अतिक्रांतेति विषादः ॥ १८ ॥ शून्यं कैकेयीरहितम् ॥१९॥ अपटितां कार्याकार्यविवेकरहितां स्वार्थलिप्सुं भरताभिषेकेच्छावतीम् अविज्ञाय यथापुरं यथापूर्वं पूर्वम् अदर्शनकाले यथा आपृच्छत तथा आपृच्छतेत्यन्वयः । प्रतिहारी दौवारिकी ॥ २० ॥ अभिद्रुतेति । उवाचेति संबधः ॥ २१ ॥ अदर्शनमात्रेण विषण्णस्य क्रोधादिश्रवणात् भूयः अधिकः

विषादः । इष्टादर्शनजविषादेन चक्षुरादेः लुलितत्वम् अतिचचलत्वं चित्तस्य किंनिमित्तः क्रोध इति शंकया व्याकुलत्वम् । तत्र क्रोधागारे अतयोचितां तथा शयनानुचिताम् ॥ २२ ॥ इवशब्दः एवार्थे ॥ २३ ॥ पापसकल्पां रामाभिषेकविघातादिमनोरथाम् । विनिष्कृत्तां छिन्नाम् ॥ २४ ॥ निर्धूतां पुण्यक्षये स्वर्लोकात् पतिताम् । च्युतां स्वर्गात् । परिभ्रष्टां परमोहनाय प्रयुक्तां मध्ये एव स्थितां मायामिव स्थिताम् । सयतां वागुराबद्धाम् ॥ २५ मृगयुना व्याधेन दिग्धेन विषलिप्तेन बाणेन विद्धां करेणुमिव स्थितां ददर्शेति पूर्वेणान्वयः । अरण्ये महागजः पूर्वोक्तां करेणुमिव स्थिताम् ॥ २६ ॥ पाणिभ्यां परिमृज्य स्पृष्ट्वा किं वक्ष्यति किं करिष्यतीति शकया त्रस्तबुद्धिः उवाच ॥ २७ ॥ आत्मनि मयि सश्रितं ते क्रोध क्रोधकारण नाभिजानामि । अभियुक्ता कृतपराभवा । विमानः निंदा ॥ २८ ॥ यत् यतः इद एवंप्रकारेण कल्याणि मम दुःखाय पांसुषु शेषे । किं च कल्याणचेतसि अनपकारिणि मयि जीवति सति किमर्थं भूमौ शेषे ॥ २९ ॥ भूतोपहतचित्तेव ग्रहाविष्टेव कुशलाः सर्वव्याधिनिवारणकुशलाः । अभितुष्टाः । सत्कृतसत्कारैरिति

प्रतप्तइवदुःखेनसोपश्यज्जगतीपतिः ॥ सवृद्धस्तरुणींभार्यांप्राणेभ्योपिगरीयसीम् ॥ २३ ॥ अपापःपापसंकल्पांददर्शधरणीतले ॥ लतामिवविनिष्कृत्तांपतितांदेवतामिव ॥ २४ ॥ किन्नरीमिवनिर्धूतांच्युतामप्सरसंयथा ॥ मायामिवपरिभ्रष्टांहरिणीमिवसंयताम् ॥ २५ ॥ करेणुमिवदिग्धेनविद्धांमृगयुनावने ॥ महागजइवारण्येस्नेहात्परमदुःखिताम् ॥ २६ ॥ परिमृज्यचपाणिभ्यामभिसंत्रस्तचेतनः ॥ कामीकमलपत्राक्षीमुवाचवनितामिदम् ॥ २७ ॥ नतेहमभिजानामिक्रोधमात्मनिसंश्रुतम् ॥ देविकेनाभियुक्तासिकेनवासिविमानिता ॥ २८ ॥ यदिदंममदुःखायशेषेकल्याणिपांसुषु ॥ भूमौशेषेकिमर्थंत्वंमयिकल्याणचेतसि ॥ २९ ॥ भूतोपहतचित्तेवममचित्तप्रमाथिनि ॥ संतिमेकुशलावैद्यास्त्वभितुष्टाश्चसर्वशः ॥ ३० ॥ सुखितांत्वांकरिष्यंतिव्याधिमाचक्ष्वभामिनि ॥ कस्यवापिप्रियंकार्यंकेनवाविप्रियंकृतम् ॥ ३१ ॥ कःप्रियंलभतामद्यकोवासुमहदप्रियम् ॥ मारौत्सीर्मांचकार्षीस्त्वंदेविसंपरिशोषणम् ॥ ३२ ॥ अवध्योवध्यतांकोवावध्यःकोवाविमुच्यताम् ॥ दरिद्रःकोभवेदाढ्योद्रव्यवान्वाप्यकिंचनः ॥ ३३ ॥ अहंचहिमदीयाश्चसर्वेतववशानुगाः ॥ नतेकंचिदभिप्रायंव्याहंतुमहमुत्सहे ॥ ३४ ॥ आत्मनोजीवितेनापिब्रूहियन्मनसिस्थितम् ॥ बलमात्मनिजानंतीनमांशंकितुमर्हसि ॥ ३५ ॥ करिष्यामितवप्रीतिंसुकृतेनापितेशपे ॥ यावदावर्ततेचक्रंतावतीमेवसुंधरा ॥ ३६ ॥ द्राविडाःसिंधुसौवीराःसौराष्ट्रादक्षिणापथाः ॥ वंगांगमगधामत्स्याःसमृद्धाःकाशिकोशलाः ॥ ३७ ॥

शेषः ॥ ३० ॥ व्याधिमाचक्ष्व । व्याधिकृत चेच्छयनमिति शेषः । प्रियं कार्यं कर्तव्यम् इति मनसि वर्तते इति शेषः । विप्रियं कृत तव । कस्य अप्रिय कर्तव्यत्वेन तव मनसि वर्तते इति भावः ॥ ३१ ॥ पक्षद्वयनिमित्तोपि क्रोधो मास्तु इत्याह । कः प्रियमिति । त्वत्प्रियो दरिद्र इति शेषः । अप्रियं लभताम् । त्वद्विप्रियकारीति शेषः । मा रौत्सीः आत्मनः अभिप्रायं रुद्ध गुप्त मा कार्षीरित्यर्थः । मत्परिशोषणम् । कायस्येति शेषः ॥ ३२ ॥ तदेव प्रपंचयति । अवध्य इत्यादि ॥ ३३ ॥ आत्मनः जीवितेन हेतुनापि ते कंचित् अभिप्रायं तद्विषय व्याहतु नोत्सहे । अतः मनसि यत् स्थित यद्विषयेच्छास्ति तत् ब्रूहि । आत्मनि स्वस्मिन् बल मत्प्रेमरूपं जानती अय मदुक्तं करिष्यति न वेति मां शंकितु नार्हसि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सुकृतेनापि स्वपुण्येनापि ते तव शपे शपथ ददामि । यदि त्वदुक्त न कुर्यां तर्हि सर्वं सुकृत मे वृथेति शपथं ददामीत्यर्थः । अथ आत्मनि दुष्करसंपादनसामर्थ्यं दर्शयति । यावदिति । चक्र सूर्यमण्डलम् आवर्तते प्रकाशयति तावती सर्वापि वसुंधरा मे मदधीना ॥३६॥ द्राविडसिंध्वादयो देशाः सर्वे मदधीना एव ॥ ३७ ॥

अतः—तत्रेत्यादि । तत्र जातं द्रव्यमपि मदधीनमेव ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ रश्मिवान् सूर्यः ॥ ४० ॥ भूयः परिपीडयितुं निजभूषणत्यागादिना पूर्वं पीडितमेव अप्रियवचनादिना पुनः पीडयितुमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ येवमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ तमिति–स्पष्टम् ॥ १ ॥ विप्रकृता प्रियया पराभूता । अवमानः शब्देन तिरस्कारः । मे मम अभिप्रायः । अभिप्रार्थनीयः अस्ति त्वदेकसपाद्यः । त त्वया कृत संपादितम् इच्छामि ॥ २ ॥ यदि त्व कर्तुम् इच्छसि मदभिप्रेतं तदा तद्विषयावश्यकर्तव्यतारूपा प्रतिज्ञा प्रतिजानीष्व कुरु । अथ अनतरं मया अभिप्रेत स्वप्रार्थितं यथा यत्प्रकारवत् तथा वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ आज्ञाकारिणि मयि राघवाकांक्षा वृथेति उत्स्मयः । मूर्धजेषु सगृह्य शिरः अंके कृत्वेति यावत् ॥ ४ ॥ स्त्रीणां मध्ये त्वत्तः पुंसां मध्ये रामात् अन्य इति योज्यम् । यद्वा रामात् अन्यः । त्वत्तो अधिकः प्रियतरो नेत्यर्थः । रामे अस्या द्वेषम् अजानतः एवमुक्तिः । राम एव त्वत्तः अधिकः प्रिय इत्याशयः ॥ ५ ॥ तदाह । तेनेति । त्वत्तोपि

तत्रजातंबहुद्रव्यंधनधान्यमजाविकम् ॥ ततोवृणीष्वकैकेयियत्तत्त्वंमनसेच्छसि ॥ ३८ ॥ किमायासेनतेभीरुउत्तिष्ठोत्तिष्ठशोभने ॥ तत्त्वंमेब्रूहि कैकेयियतस्तेभयमागतम् ॥ ३९ ॥ तत्तेव्यपनयिष्यामिनीहारमिवरश्मिवान् ॥ तथोक्तासासमाश्वस्तावक्तुकामातदप्रियम् ॥ ४० ॥ परिपीड यितुंभूयोभर्तारमुपचक्रमे ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

तंमन्मथशरैर्विद्धंकामवेगवशानुगम् ॥ उवाचपृथिवीपालंकैकेयीदारुणंवचः ॥ १ ॥ नास्मिविप्रकृतादेवकेनचिन्नावमानिता ॥ अभिप्रायस्तु मेकश्चित्तमिच्छामित्वयाकृतम् ॥ २ ॥ प्रतिज्ञांप्रतिजानीष्वयदित्वंकर्तुमिच्छसि ॥ अथतव्याहरिष्यामियथाभिप्रार्थितंमया ॥ ३ ॥ तामुवाच महाराजःकैकेयीमीषदुत्स्मयः ॥ कामीहस्तेनसंगृह्यमूर्धजेषुभुविस्थिताम् ॥ ४ ॥ अवलिप्तेनजानासित्वत्तःप्रियतरोमम ॥ मनुजोमनुजव्याघ्रा द्रामादन्योनविद्यते ॥ ५ ॥ तेनाजय्येनमुख्येनराघवेणमहात्मना ॥ शपेतेजीवनार्हेणब्रूहियन्मनसेप्सितम् ॥ ६ ॥ यंमुहूर्तमपश्यंस्तुनजीवेत महंध्रुवम् ॥ तेनरामेणकैकेयिशपेतेवचनक्रियाम् ॥ ७ ॥ आत्मनाचात्मजैश्चान्यैर्वृणेयंमनुजर्षभम् ॥ तेनरामेणकैकेयिशपेतेवचनक्रियाम् ॥ ८ ॥ भद्रेहृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्वमे ॥ एतत्समीक्ष्यकैकेयिब्रूहियत्साधुमन्यसे ॥ ९ ॥ बलमात्मनिपश्यंतीनविशंकितुमर्हसि ॥ करिष्यामितवप्री तिंसुकृतेनापितेशपे ॥ १० ॥ सातदर्थमनादेवीतमभिप्रायमागतम् ॥ निर्माध्यस्थ्याच्चहर्षाच्चबभाषेदुर्वचंवचः ॥ ११ ॥

प्रियतरेणेत्यर्थः । अत एव मुख्येन अजय्येन अरीणाम् अशक्यजयेन जीवनार्हेण मज्जीवनसाधनीभूतेन । अनेन परमप्रियत्व दर्शयति । शपे शपथेन त्वदभिप्रेतकर्तव्यताविषयं स्वाभिप्रायं ज्ञापये । ते तुभ्यम् ॥ ६ ॥ माध्यर्थं सूचयन् परमप्रियत्वमेव दर्शयति । यमिति । अनेन तद्विषयकदुष्प्रार्थना न कार्येति सूचयति । वचनक्रियां त्वद्वचनकरणं प्रति ॥ ७ ॥ आत्मना स्वेन अन्यैः आत्मजैः पुत्रैरपि य वृणे असम जाने । सर्वतः अधिकं प्रियं जाने इति यावत् ॥ ८ ॥ यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीत्युक्तेः । वागिव हृदयमपि त्वद्वचनानुष्ठानप्रवणम् अनुमृश्य विचार्य स्वामीष्टकथनेन माम् अस्मात् दुःखात् उद्धर । एतत् रामस्य प्रियतमत्वं समीक्ष्य यत् साधु मन्यसे तत् ब्रूहि त्वमेव युक्तं विचार्य वद । मम तु त्वद्वचनमात्रं कर्तव्यमेवेत्याशयः ॥ ९ ॥ अत्र शंका न कार्येत्याह । बलमिति । बलं मत्प्रेमरूप तथा त्वयि मे प्रेमा अस्ति येन त्वदुक्तं न कुर्यामिति असभावितम् । सर्वथा तव प्रीतिं प्रीतिविषयं करिष्यामि । यदि अन्यथा इद तदा मे धर्मः न फलदः भवेदिति भावः ॥ १० ॥ तदर्थमनाः तस्मिन् निजाभिमते अर्थे

मनः यस्याः सा तदभिप्राय स्वाभिमतार्थसंपादनाभिप्रायम् आगत प्राप्तविषय ज्ञात्वा निर्माध्यस्थ्यात् माध्यस्थ्याभावम् अवलंब्य ल्यब्लोपे अव्ययीभावात् पचमी । स्वपुत्रपक्षपातेनेति यावत् । हर्षात् राज्ञः स्ववशत्व दर्शनजात् दुर्वच शत्रुभिरपि वक्तुम् अशक्यम् ॥ ११ ॥ तेन वाक्येन त्रिवाचा रामशपथपूर्वकस्ववचनक्रियावाक्येन अभ्यागतम् अंतकमिव घोर राज्ञः प्राणहर नाम् आत्मनः अभिप्रायं व्याजहार व्याहर्तुं निश्चित वती ॥ १२ ॥ राजप्रतिज्ञायाः दुष्करार्थविपर्ययेन वैपरीत्यम् आशंक्य तां प्रतिज्ञाम् अशेषसाक्षीकरणेन स्थिरयति । यथाक्रमेणेति । अतिप्रियपुत्रमुकुताद्विक्रमेण शपसि शपथ करोषि तत्पूर्वक वर च मम ददासि दातु निश्चितवानसि तत् तव वाक्यम् ॥ १३ ॥ जगत् परोक्षस्वर्गादिभुवनदेवता । पृथिवी प्रत्यक्षभुवनदेवता ॥ १४ ॥१५॥ सर्वे दैवत्ता देवाः । दैवतानि वा पुंसीति कोशः ॥१६॥ पाणिगृह्य परिवर्तनात् निवर्त्य ।

तेनवाक्येनसंहृष्टातमभिप्रायमात्मनः ॥ व्याजहारमहाघोरमभ्यागतमिवांतकम् ॥ १२ ॥ यथाक्रमेणशपसेवरंममददासिच ॥ तच्छृण्वंतुत्रय स्त्रिंशद्देवाःसेंद्रपुरोगमाः ॥ १३ ॥ चंद्रादित्यौनभश्चैवग्रहारात्र्यहनीदिशः ॥ जगच्चपृथिवीचेयंसगंधर्वासराक्षसा ॥ १४ ॥ निशाचराणिभूता निगृहेषुगृहदैवताः ॥ यानिचान्यानिभूतानिजानीयुर्भाषितंतव ॥ १५ ॥ सत्यसंधोमहातेजाधर्मज्ञःसत्यवाक्छुचिः ॥ वरंममददात्येषसर्वेशृण्वं तुदेवताः ॥ १६ ॥ इतिदेवीमहेष्वासंपरिगृह्याभिशस्यच ॥ ततःपरमुवाचेदंवरदंकाममोहितम् ॥ १७ ॥ स्मरराजन्पुरावृत्तंतस्मिन्देवासुरेरणे ॥ तत्रत्वांच्यावयच्छत्रुस्तवजीवितमंतरा ॥ १८ ॥ तत्रचापिमयादेवयत्त्वंसमभिरक्षितः ॥ जाग्रत्यायतमानायास्ततोमेप्रददौवरौ ॥ १९ ॥ तौदत्तौ चवरौदेवनिक्षेपौमृगयाम्यहम् ॥ तवैवपृथिवीपालसकाशेरघुनंदन ॥ २० ॥ तत्प्रतिश्रुत्यधर्मेणनचेद्दास्यसिमेवरम् ॥ अद्यैवहिप्रहास्यामिजीवि तंत्वद्विमानिता ॥ २१ ॥ वाङ्मात्रेणतदाराजाकैकेय्यास्ववशंकृतः ॥ प्रचस्कंदविनाशायपाशंमृगइवात्मनः ॥ २२ ॥ ततःपरमुवाचेदंवरदंका ममोहितम् ॥ वरौदेयौत्वयादेवतदादत्तौमहीपते ॥ २३ ॥ तौतावदहमद्यैववक्ष्यामिशृणुमेवचः ॥ अभिषेकसमारंभोराघवस्योपकल्पितः ॥२४॥ अनेनैवाभिषेकेणभरतोमेऽभिषिच्यताम् ॥ योद्वितीयोवरोदेवदत्तःप्रीतेनमेत्वया ॥ २५ ॥ तदादेवासुरेयुद्धेतस्यकालोयमागतः ॥ नवपंचचव र्षाणिदंडकारण्यमाश्रितः ॥ २६ ॥ चीराजिनधरोधीरोरामोभवतुतापसः ॥ भरतोभजतामद्ययौवराज्यमकंटकम् ॥ २७ ॥ एषमेपरमःकामोद त्तमेववरंवृणे ॥ अद्यचैवहिपश्येयंप्रयांतंराघवंवने ॥ २८ ॥

अभिशस्य सत्यसंध इत्यादिना स्वकार्यस्थैर्याय स्तुत्वा च ॥ १७ ॥ तद्वाक्यमाह । स्मरेत्यादि । तत्र रात्रियुद्धे शत्रुः शंबरः । तत्र जीवितम् अंतरा प्राण विना त्वां च्यावयत् प्रच्युतजीवम् अकरोत् । अडभावः आर्षः ॥ १८ ॥ जाग्रत्या मया यत् यतः त्वं समभिरक्षितस्ततः स्वजीवनाय यतमानायाः मम भवान् वरौ प्रददौ ॥ १९ ॥ तौ वरौ तवैव सकाशे निक्षेपभूतौ त्वय्येव स्थापितौ । इदानीं त्वया दत्तौ स्वीकर्तुं मृगयामि अन्वेषयामि ॥ २० ॥ धर्मेण प्रतिश्रुत्य धर्मशपथपूर्वकं दानप्रतिज्ञां कृत्वा ॥२१॥ कैकेय्या स्वसौंदर्यनिमित्तकाममोहेन स्ववशे कृतः राजा वाङ्मात्रेण पूर्वकालिकवरदानप्रतिवचनमात्रेण स्वविनाशाय मृग इव तत्प्रति वचनदानरूप पाशं प्रचस्कंद प्रगतवान् । प्रकृत्यादित्वात्प्रातिपदिकार्थेपि तृतीया वाङ्मात्रेणेति ॥ २२ ॥ २३ ॥ वक्ष्यामि मम दातव्यौ वराविमाविति विभज्य वक्ष्यामि । तदेव आह । अभिषेकेति ॥ २४ ॥ यः कल्पितः अनेनेति योजना ॥२५॥२६॥२७॥ दत्तमेव वृणे न त्वपूर्वम् । न तूत्तमर्णेन अधमर्णात् स्वार्थग्रहणे तस्य पीडा भवतीति न दातुर्दोषः । अत एवैतद्वचनेन कार्पण्यदोषः निराकृतः ॥ २८ ॥

सत्यसंगरः सत्यवचाः । [illegible] गिरतेः कथनार्थात् कर्मण्यप । तेनैव हेतुना कुलादिकं रक्ष । जन्म अत्र भावि । तदेवाह । परत्रेति ॥२९॥ श्रीमान्: ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वा०आ०अ०
एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ दारुणं यत्रपातनुल्यम् । श्रुतार्थस्य वास्तवत्वासंभावनया भ्रम इत्येव निश्चित्य किं दोषजः अय इति चिंता प्रपेदे । युक्त्या भ्रमत्वज्ञानेपि तदधिष्ठानापरोक्ष्य यावत् अहि
भ्रमादेः । तत्कार्यभयादिकाग्गाश दृष्टत्वात् प्रतताप च ॥ १ ॥ अथ भ्रमनिश्चयाय व्यक्ततापः भ्रमहेतून् चिंतयति । स्वप्नार्थस्य स्वक्रियाकरणासामर्थ्यात् । भ्रमविषयत्वम् । स्वप्नदृष्टः अयमर्थः मिथ्यैवान कदापि
भवतीति भावः । स्वप्नोपि कदाचित् सवादीत्यतः दिवेति । दिवा स्वप्नः न कदापि सवादीति भावः । अपि वा अथवा मम जाग्रत्यपि दूरदृष्टजचित्तमोहः वैचित्यापरपर्यायः वस्तुतत्त्वज्ञानासामर्थ्यम् । अनु पश्चात्
जातः । समाप्तिपर्यंतम् अमत्त्वात् भूतोपसर्गो वा ग्रहावेशजचित्तवैकल्य वा यत्तु अनुभूतोपसर्ग अनुभूतनाश सुषुप्तिरित्यर्थ इति ॥ तन्न ॥ सुषुप्तौ ज्ञानाभावात् ।मनस उपद्रवो वा आधिव्याधिजनितोपद्रवो वा॥२॥

सराजराजोभवसत्यसंगरःकुलंचशीलंचहिजन्मरक्षस्व ॥ परत्रवासेहिवदंत्यनुत्तमंतपोधनाःसत्यवचोहितंनृणाम् ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ततःश्रुत्वामहाराजःकैकेय्यादारुणंवचः ॥ चिंतामभिसमापेदेमुहूर्तंप्रततापच ॥ १ ॥ किंनुमेऽयंदिवास्वप्नश्चित्तमोहोपिवाममं ॥ अनुभूतोपसर्गोवामनसोवाप्युपद्रवः ॥ २ ॥ इतिसंचिंत्य तद्राजानाध्यगच्छत्तदासुखम् ॥ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांकैकेयीवाक्यतापितः ॥ ३ ॥ व्यथितोविक्लवश्चैवव्याघ्रींदृष्ट्वायथामृगः ॥ असंवृता यामासीनोजगत्यांदीर्घमुच्छ्वसन् ॥ ४ ॥ मंडलेपन्नगोरुद्धोमंत्रैरिवमहाविषः ॥ अहोधिगितिसामर्षोवाचमुक्त्वानराधिपः ॥ ५ ॥ मोहमापे दिवान्भूयःशोकोपहतचेतनः ॥ चिरेणतुनृपःसंज्ञांप्रतिलभ्यसुदुःखितः ॥ ६ ॥ कैकेयीमब्रवीत्क्रुद्धोनिर्दहन्निवतेजसा ॥ नृशंसेदुष्टचारित्रेकु लस्यास्यविनाशिनि ॥ ७ ॥ किंकृतंतवरामेणपापेपापंमयापिवा ॥ सदातेजननीतुल्यांवृत्तिंवहतिराघवः ॥ ८ ॥ तस्यैवंत्वमनर्थायकिंनि मित्तमिहोद्यता ॥ त्वंमयात्मविनाशायभवनंस्वंनिवेशिता ॥ ९ ॥ अविज्ञानान्नृपसुताव्यालातीक्ष्णविषायथा ॥ जीवलोकोयदासर्वोरामस्याह गुणस्तवम् ॥ १० ॥ अपराधंकमुद्दिश्यत्यक्ष्यामीष्टमहंसुतम् ॥ कौसल्यांचसुमित्रांचत्यजेयमपिवाश्रियम् ॥ ११ ॥

राजा इति संचिंत्य तत् भ्रमकारणं नाध्यगच्छत् । अतः तदा असुखं मूर्च्छाकर महद्दुःखं च अध्यगच्छत् । ततः सज्ञां स्मृतिं लब्ध्वा कैकेयीवाक्यस्मरणतापितः ॥ ३ ॥ अत एव व्यथितत्वादिगुणविशिष्टः । विक्ल
वः दीनः ॥ ४ ॥ मंडले यत्रमडळे मंत्रकृते । अहो धिगिति वाचम् उक्त्वा भूयः पुनः । मोहम् आपेदिवान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तेजसा दुःखजेन निर्दहन्निव ज्वलन्निव । अनेन मृगदुःखशमनस्य व्याघ्रीदंटेनेव कैकेयी
दंडेन स्वदुःखशमनस्य अशक्यता ध्वन्यते । नृशंसे क्रूरे । दुष्टचारित्रे दुष्टव्यापारे ॥ ७ ॥ पापम् अनिष्टम् । पापे पापमते । ते त्वयि वृत्तिं शुश्रूषा वहति करोति ॥ ८ ॥ तस्य अनर्थचितानर्हस्य एवम् अनर्थाय
किं निमित्त केन निमित्तेन । अयं स्वकृत एव अनर्थ इत्याह । त्वमिति ॥ ९ ॥ अविज्ञानात् इष्टसावनत्वभ्रात्या । यदा यतः ॥ १० ॥ उद्दिश्य व्याजीकृत्य त्यक्ष्यामि । श्रिय राज्यम् ॥ ११ ॥

आत्मना स्वव्यापारेण जीवित तत्साधनं राम न त्वेव त्यजेयम् परा उत्कृष्टा ॥ १२ ॥ चेतन चैतन्यम् ॥ १३ ॥ यतः मद्विनाशे वैधव्यप्राप्तिः । तत् तस्माद् एषः निश्चयः रामविवासनरूपः । त्यज्यताम् ॥१४॥ अपि ते चरणाविति । धर्मशास्त्रतः अत्यनुचितमपि कामशास्त्रमर्यादया त्वत्प्रीत्यर्थमिति शेषः ॥ १५ ॥ अथेत्यादि । अथ भरतस्य प्रियाप्रियविषये मां त्व जिज्ञाससे भरतः राज्ञः प्रियः न वेति तत् अस्तु राघव भरत प्रति यत् त्वया व्याहृत तत् सर्वं भरतस्य । रामविवासनं तु अयोग्यमेवेति शेषः । त्वयापि पूर्वं तस्य बहुशः गुणानां कथनादित्याशयः ॥ १६ ॥ इतीव इत्येतत्प्रकारं यत् त्वया कथित पूर्वं तत् मच्चित्तावर्जनेन सेवार्थमेव मया स्वसेवाकरणार्थमेव भवेदिति वितर्कः । सम्प्रति अन्यथोक्तेरिति भावः ॥ १७ ॥ यतः तद्रामाभिषेचन श्रुत्वा इदानीं शोकसतप्ता असि मां च वरनिर्बंधेन ततः निवारयंती भृश तापयसि । अतः मया स्वसेवाकरणाय मद्वचनार्थं एव ते रामसाधुत्ववाद इत्याशयः । अथवा एवंविधचितापि महाकुलजायां त्वयि असंभावितैव । कि तर्हि इद तत्राह । शून्ये गृहे भूतादिभिः आविष्टा असि तत्तुल्येन वाक्येन स्विदावेशितदुष्ट

जीवितंचात्मनारामंनत्वेवपितृवत्सलम् ॥ पराभवतिमेप्रीतिर्दृष्ट्वातनयमग्रजम् ॥ १२ ॥ अपश्यतस्तुमेरामंनष्टंभवतिचेतनम् ॥ तिष्ठेल्लोकोविनासूर्यंसस्यंवासलिलंविना ॥ १३ ॥ नतुरामंविनादेहेतिष्ठेत्तुममजीवितम् ॥ तदलंत्यज्यतामेषनिश्चयःपापनिश्चये ॥ १४ ॥ अपितेचरणौमूर्ध्नास्पृशाम्येषप्रसीदमे ॥ किमर्थंचिंतितंपापेत्वयापरमदारुणम् ॥ १५ ॥ अथजिज्ञाससेमांत्वंभरतस्यप्रियाप्रिये ॥ अस्तुयत्तत्त्वयापूर्वंव्याहृतंराघवंप्रति ॥ १६ ॥ समेज्येष्ठसुतःश्रीमान्धर्मज्येष्ठइतीवमे ॥ तत्त्वयाप्रियवादिन्यासेवार्थंकथितंभवेत् ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वाशोकसंतप्तासंतापयसिमांभृशम् ॥ आविष्टासिगृहेशून्येसात्वंपरवशंगता ॥ १८ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेदेविसंप्राप्तःसुमहानयम् ॥ अनयोनयसंपन्नेयत्रतेविकृतामतिः ॥ १९ ॥ नहिकिंचिदयुक्तंवाविप्रियंवापुरामम ॥ अकरोस्त्वंविशालाक्षितेननश्रद्दधामिते ॥ २० ॥ ननुतेराघवस्तुल्योभरतेनमहात्मना ॥ बहुशोहिस्मबालेत्वंकथाः कथयसेमम ॥ २१ ॥ तस्यधर्मात्मनोदेविवनेवासंयशस्विनः ॥ कथंरोचयसेभीरुनववर्षाणिपंचच ॥२२॥ अत्यंतसुकुमारस्यतस्यधर्मेकृतात्मनः ॥ कथंरोचयसेवासमरण्येभृशदारुणे ॥ २३ ॥ रोचयस्यभिरामस्यरामस्यशुभलोचने ॥ तवशुश्रूषमाणस्यकिमर्थंविप्रवासनम् ॥ ॥२४॥ रामोहिभरताद्भूयस्तवशुश्रूषतेसदा ॥ विशेषंत्वयितस्मात्तुभरतस्यनलक्षये ॥ २५ ॥ शुश्रूषांगौरवंचैवप्रमाणंवचनक्रियाम् ॥ कस्तुभूयस्तरंकुर्यादन्यत्रपुरुषर्षभात ॥ २६ ॥ बहूनांस्त्रीसहस्राणांबहूनांचोपजीविनाम् ॥ परिवादोपवादोवाराघवेनोपपद्यते ॥ २७ ॥

मतिः असि । अतः परवशगता एवं वदसीत्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेवाह । इक्ष्वाकूणामिति । यतः इक्ष्वाकुकुले महान् अयं अनयः ज्येष्ठाभिषेकनिवृत्तिरूपः सम्प्राप्तः । हे नयसम्पन्ने यत्र अनये ते तव विकृता मतिः । कारणमिति शेषः । अतः त्वं ग्रहाविष्टेति भावः ॥१९॥ ननु अनाविष्टैव अहं वदामि नेत्याह । नहीति । न श्रद्दधामि । अस्य अनयस्य अनाविष्टत्वदुर्बुद्धिकृतत्वमिति शेषः ॥ २० ॥ तदेव उपपादयति । नन्विति । नन्विति आमंत्रणे । एतत् कथयसे । वर्तमानसामीप्ये लट् । अनेन यामात् पूर्वं तथा कथन ध्वन्यते ॥ २१ ॥ तस्य भरततुल्यप्रियस्य ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४॥ शुश्रूषते सेवते तस्मात् रामक्रियमाणगौरवात् भरतस्य त्वयि विशेषम् अधिकं गौरव न लक्षये ॥ २५ ॥ शुश्रूषा सेवाम् । गौरव बहुमानम् । प्रमाणं प्रतिपत्तिः । प्रामाण्यबुद्धिरित्यन्ये । वचनक्रिया वचनकरणम् । पुरुषर्षभात् रामात् ॥ २६ ॥ बहूनां स्त्रीसहस्राणां मध्ये

भयं जातमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ वरमाह । राष्ट्र इति । राष्ट्रे भरतमासीनं वने राघवमासीनं वृणीषे । एतेन निर्वृत्तमातिकर्षेण भावेन उपलक्षिता । किं च एतेन अभक्ष्यवरदानरूपेण अनृतेन मम अनृततासंपादकेन कर्मणा उपलक्षिता त्वमेन वरात् विरम ॥ यदि भर्तुः मम लोकस्य भरतस्य च प्रियं कार्यं कर्तव्य तदा विरमेति सम्बन्धः । दुःखं तत्साधनम् अलीकम् अपराधम् अथ तव क्लेशः पश्यसि कथं वा त्वदिष्टस्य भरताभिषेकस्यासिद्धेरित्याह । नेति । राम विना राज्य नावसेत् । अनेन मातुर्गर्भमपि यथाभाग राज्यं अनुमन्यस्व । यद्वा वस्तु भरत एव राजा । रामस्तु वृद्धस्य मम समीपे तिष्ठत्विति मन्यस्व नान्यथा त्वदिष्टसिद्धिरित्युपदेशः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ तत्र हेतुः–रामादपीति । हितं ततः । न भरत रामादपि धर्मतः बलवत्तरम् अतिशयेन धर्मवंतं मन्ये । भाषिते मया उक्ते सत्यपि त्वं कथं वक्ष्यसि तव तस्य अतिप्रियत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥ उपप्लुतम् इन्दु यथा तमिव निर्गतं मुखवर्णम् आदर्शादौ कथं द्रक्ष्यामि इति भावः । किं च सुकृता रम्यकप्रवर्तितां तां बुद्धिं रामाभिषेकविषयाम् । तत्र हेतु –सुहृद्भिः सह निश्चिताम् ॥ ६३ ॥ अपावृत्तां पराभूताम् । नानादिग्भ्यः समागताः राजानः । अथ बालः ऐक्ष्वाकः किं कथं राज्यम् अकारयत् अपालयदिति मां वक्ष्यंतीति योजना । बतेति खेदः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ परिप्र

राष्ट्रेभरतमासीनंवृणीषेराघवंवने ॥ विरमैतेनभावेनत्वमेतेनानृतेनच ॥५९॥ यदिभर्तुःप्रियंकार्यंलोकस्यभरतस्यच ॥ नृशंसेपापसंकल्पेक्षुद्रेदुष्कृतकारिणि ॥६०॥ किन्नुदुःखमलीकंवामयिरामेचपश्यसि ॥ नकथंचिदृतेरामंभरतोराज्यमावसेत् ॥६१॥ रामादपिहितंमन्येधर्मतोबलवत्तरम् ॥ कथंवक्ष्यसिरामस्यवनंगच्छेतिभाषिते ॥६२॥ मुखवर्णंविवर्णंतुयथैवेंदुमुपप्लुतम् ॥ तांतुमेसुकृतांबुद्धिंसुहृद्भिःसहनिश्चिताम् ॥६३॥ कथंद्रक्ष्याम्यपावृत्तांपरैरिवहतांचमूम् ॥ किंमांवक्ष्यंतिराजानोनानादिग्भ्यःसमागताः ॥६४॥ बालोबतायमैक्ष्वाकश्चिरंराज्यमकारयत् ॥ यदाहिबहवोवृद्धागुणवंतोबहुश्रुताः ॥६५॥ परिप्रक्ष्यंतिकाकुत्स्थंवक्ष्यामीहकथंतदा ॥ कैकेय्याक्लिश्यमानेनपुत्रःप्रव्राजितोमया ॥६६॥ यदिसत्यंब्रवीम्येतत्तदसत्यंभविष्यति ॥ किंमांवक्ष्यतिकौसल्याराघवेवनमास्थिते ॥६७॥ किंचैनांप्रतिवक्ष्यामिकृत्वाविप्रियमीदृशम् ॥ यदायदाचकौशल्यादासीवच्चसखीवच ॥ ६८ ॥ भार्यावद्भगिनीवच्चमातृवच्चोपतिष्ठति ॥ सततंप्रियकामामेप्रियपुत्राप्रियंवदा ॥६९॥ नमयासत्कृतादेवीसत्कारार्हाकृतेतव ॥ इदानींतत्तपतिमांयन्मयासुकृतंत्वयि ॥७०॥ अपथ्यव्यंजनोपेतंभुक्तमन्नमिवातुरम् ॥ विप्रकारंचरामस्यसंप्रयाणंवनस्यच ॥७१॥

क्ष्यति । क राम इति प्रातारिति शेषः । कैकेय्याः वरार्थं क्लिश्यमानेन क्लेश्यमानेन तां प्रति कृतप्रतिज्ञायाः सत्यत्वरक्षणाय प्रव्राजितः इत्युत्तरं लोकः न ग्रहीष्यतीत्याह । कैकेय्येति । पूर्वदत्तेन इदानीं रामप्रव्राजनपरतया तया प्रकटीकृतेन वरेणेति शेषः ॥ ६६ ॥ यदि यद्यपि तत् तथापि एतत् असत्यं भविष्यति । तस्यां कामहतः तद्वचसा प्रव्राजितवानिति लोकः वदिष्यतीति भावः ॥ ६७ ॥ किं चैनामिति । मया मत्पुत्रेण वा ते किम् अपराद्धमिति यदा वक्ष्यति तदैनां प्रति निरुत्तर एवेत्यर्थः । यदायदा च । यतोयतश्चेत्यर्थः । दासीवत् रतिव्यवहारे सखीवत् रहस्यकथने भार्यावत् धर्माचरणे भगिनीवत् हिताशंसने मातृवत् भोजनदाने उपतिष्ठति सेवते ॥ केचित्तु दासीवत् गृहकार्यकरणे–सखीवत् क्रीडायां–भार्यावत् उक्ते एव भगिनीवत् ज्ञानयोगानुष्ठाने–मातृवत् तत्त्वकथने इत्याहुः ॥ अतः उत्तरम् अशक्यदानमिति बोध्यम् । प्रियः पुत्रो यस्याः सा मम उक्तप्रकारैः सत्कारार्हापि तव कृते त्वद्विमनस्यपरिहाराय न सत्कृता । तदिदानीं रामविवासनवरे त्वया उक्ते सति यत् त्वयि मया सुकृतं शोभनं कर्म त्वदनुसरणरूपं कृतं तत् मां तपति पीडयति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ किमिव । आतुरं रुग्णम् अपथ्यव्यंजनोपेतं भुक्तम् अन्नं यथा तपति पीडयति । रामस्य विप्रकारम् अभिषेकनिवृत्ति वनस्य तदुद्देश्यकं संप्रयाणं च

१ वा–इ० पा० । २ क्ष्यामि–इ० पा० । ३ तम्–इ० पा० । ४ मि किमहम्–इ० पा० ।

प्रेक्ष्येत्यन्वयः ॥ ७१ ॥ राज्ञो न किंचित् अकर्तव्यम् अस्तीति विचार्य स्वपुत्रविषये मम विश्वासं न करिष्यति । कृपणं कष्टम् ॥ ७२ ॥ अप्रियद्वयमेवाह । मां चेति । मे मदर्थम् । उपलक्षणमेतत् । रामार्थं च शोचंती स्वस्य प्राणान् क्षपयिष्यति ॥ ७३ ॥ किन्नरेण श्वशुरभूतेन भर्तृभूतेन च । तत्र मरणं कुतः तत्राह । न हीति ॥ ७४ ॥ नूनं ध्रुवम् ॥ ७५ ॥ असतीमेव सतीं पतिमारिकात्वेन असतीत्वत्तीमेव सतीं सर्वदा विद्यमानां सतीम् आपाततः सतीं व्यवस्यामि निश्चिनोमि । रूपिणीं दृष्टिप्रियां मदिरां पीत्वा पश्चात् विकारेण विषसंयुक्तां यथा जानाति तथेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ यच्च त्वम् अनृतैः सांत्वैः इष्टवचनैः सांत्वयती यत् मां भाषसे तत् गीतशब्देन मृगं संरुद्ध्य लुब्ध इव माम् अवधीः ॥ ७७ ॥ पुत्रविक्रायक पुत्रेण मूल्येन स्त्रीसुखक्रेतारम् अनार्यः पापीति रथ्यासु विकरिष्यति विगर्हिष्यंति ॥ ७८ ॥

सुमित्राप्रेक्ष्य वैभीताकथंमेविश्वसिष्यति ॥ कृपणंबतवैदेहीश्रोष्यतिद्वयमप्रियम् ॥ ७२ ॥ मांचपंचत्वमापन्नंरामंचवनमास्थितम् ॥ वैदेहीबतमे प्राणाञ्छोचंतीक्षपयिष्यति ॥ ७३ ॥ हीनाहिमवतःपार्श्वेकिन्नरेणेवकिन्नरी ॥ नहिराममहंदृष्ट्वाप्रवसंतंमहावने ॥ ७४ ॥ चिरंजीवितुमाशंसेरुदंतीं चापिमैथिलीम् ॥ सानूनंविधवाराज्यंसपुत्राकारयिष्यसि ॥ ७५ ॥ (नहि प्रव्राजितेरामेदेवीजीवितुमुत्सहे ॥) सतींत्वामहमत्यंतंव्यवस्याम्यसतींसतीम् ॥ रूपिणींविषसंयुक्तांपीत्वेवमदिरांनरः ॥ ७६ ॥ अनृतैर्बतमांसांत्वैःसांत्वयंतीस्मभाषसे ॥ गीतशब्देनसंरुद्ध्यलुब्धोमृगमिवावधीः ॥ ७७ ॥ अनार्यइतिमामार्याःपुत्रविक्रायकं ध्रुवम् ॥ विकरिष्यंतिरथ्यासुसुरापंब्राह्मणंयथा ॥ ७८ ॥ अहोदुःखमहोकृच्छ्रंयत्रवाचःक्षमे तव ॥ दुःखमेवंविधंप्राप्तंपुराकृतमिवाशुभम् ॥ ७९ ॥ चिरंखलुमयापापेत्वंपापेनाभिरक्षिता ॥ अज्ञानादुपसंपन्नारज्जुरुद्बंधनीयथा ॥ ८० ॥ रममाणस्त्वयासार्धंमृत्युंत्वांनाभिलक्षये ॥ बालोरहसिहस्तेनकृष्णसर्पमिवास्पृशम् ॥ ८१ ॥ तंतुमांजीवलोकोयंनूनमाक्रोष्टुमर्हति ॥ मयाह्यपितृकःपुत्रःसमहात्मादुरात्मना ॥ ८२ ॥ बालिशोबतकामात्मा राजादशरथोभृशम् ॥ स्त्रीकृतेयःप्रियंपुत्रंवनंप्रस्थापयिष्यति ॥ ८३ ॥ वेदैश्च ब्रह्मचर्यैश्चगुरुभिश्चोपकार्शितः ॥ भोगकालेमहत्कृच्छ्रंपुनरेवप्रपत्स्यते ॥ ८४ ॥ नालंद्वितीयंवचनंपुत्रोमांप्रतिभाषितुम् ॥ सवनंप्रव्रजेत्युक्तोबाढमित्येववक्ष्यति ॥ ८५ ॥ यदिमेराघवःकुर्याद्वनंगच्छेतिचोदितः ॥ प्रतिकूलंप्रियंमेस्यान्नतुवत्सःकरिष्यति ॥ ८६ ॥

दुःखं कष्टम् । कृच्छ्रं कष्टम् । अहो कष्टमहो कष्टमिति यावत् । यत्र वरविषये रामविवासनवरविषयाः तव वाचः क्षमे यतः अतः पुराकृतम् अशुभमिव तत्फलमिति । इवशब्दः एवार्थे । एवंविधम् अपरिहार्यत्वेन अवश्यानुभाव्यं दुःखं प्रासंगिकः संबंधः ॥ ७९ ॥ पापेन मया उपसंपन्ना कंठसलग्ना । सौख्याय कृतं त्वद्रक्षणं स्वनाशाय परिणतमित्याशयः ॥ ८० ॥ बाल इवेति योजना ॥ ८१ ॥ तं तथापि अनुरक्तम् । जीवतापि मया सः महात्मा पुत्रः अपितृकः पितृप्रयुक्तराज्यरहितः कृतः । यतः अतः आक्रोष्टुं निंदितुम् ॥ ८२ ॥ निंदाप्रकारमाह । बालिश इति । प्रस्थापयिष्यतीति । उपलक्षणं–त्रिकालनिंदायाः ॥ ८३ ॥ उपकार्शितः कार्श्यं प्रापितः । कृच्छ्रं जटाद्युपेततया वनेवासक्लेशम् ॥ ८४ ॥ द्वितीयं वचनं परिहासरूपं वचनम् । अलं समर्थः । अहमपि धर्मशीलत्वात् ॥ ८५ ॥ यदि मे राघवः प्रतिकूलं

१ प्रविशंतम् इ० पा० । २ बहु-इ० पा० । ३ धिक्करिष्यति-इ० पा० । ४ रुद्बंधनी-इ० पा० । ५ नीचं इ० पा० ।

कुर्यात् । तन्मे प्रिय स्यादिति संबंधः ॥ ८६ ॥ ततः किम्–अत आह । राघवे हीति । अक्षमर्णाय दुःसहवृत्तम । अत एव सर्वलोकस्य धिक्कृतम् ॥ ८७ ॥ शेषे अवशिष्टे मम इष्टे कौसल्यादिरूपे जने किं पापं मनोवागगोचरं दुःखसाधन प्रतिपत्स्यसे करिष्यसि ॥ ८८ ॥ यदि कौसल्या मां राम च हास्यति ताभ्यां हीना भविष्यति । चात् सुमित्रा यदि पुत्रौ च । चात् राम मां च एतैः यदि हीना भविष्यति तदा दुःखानि असहती देवी कौसल्या सुमित्रा च मामेव अनुमरिष्यति । लक्ष्मणस्य रामेण सह नियत गमनात् । शत्रुघ्नस्य भरतानुयायित्वेपि अतीव त्वदनुरजनं कुर्वतः रामस्येव तस्यापि त्वया क्रूरतया निराकरणात् पुत्रौ हास्यतीत्युक्तम् । तेन तस्याः क्रौर्यातिशयः व्यंग्यः । राज्ञः शोकातिशयवत्त्वात् विसकुलवाक्यप्रयोगः न दोपाय ॥ ८९ ॥ पुत्राणां नरकवासः राज्यहान्या राज्याः राज्ञश्च शोकरूपपापमृत्युमर

(शुद्धभावोहिभावंमेनतुज्ञास्यति राघवः॥सवनंप्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येववक्ष्यति ॥१॥)राघवेहिवनंप्राप्तेसर्वलोकस्यधिक्कृतम् ॥ मृत्युरक्षमणीयंमांनयिष्यतियमक्षयम् ॥ ८७ ॥ मृतेमयिगतेरामेवनंमनुजपुंगवे ॥ इष्टेममजनेशेषेकिंपापंप्रतिपत्स्यसे ॥ ८८ ॥ कौशल्यामांचरामंचपुत्रौचयदिहास्यति ॥ दुःखान्यसहतीदेवीमामेवानुगमिष्यति ॥ ८९ ॥ कौसल्यांचसुमित्रांचमांचपुत्रैस्त्रिभिःसह ॥ प्रक्षिप्यनरकेसात्वंकैकेयीसुखिताभव ॥ ९० ॥ मयारामेणच त्यक्तंशाश्वतंसत्कृतंगुणैः ॥ इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलंपालयिष्यसि ॥ ९१॥ प्रियंचेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनंभवेत् ॥ मास्ममेभरतःकार्षीत्प्रेतकृत्यंगतायुषः ॥ ९२ ॥ (हंतानार्येममामित्रे सकामाभवकेकयि ॥) मृतेमयिगतेरामेवनंपुरुषपुंगवे ॥ सेदानींविधवाराज्यंसपुत्राकारयिष्यसि॥९३॥ त्वंराजपुत्रिदैवेनन्यवसोममवेश्मनि ॥ अकीर्तिश्चातुलालोकेध्रुवःपरिभवश्चमे ॥ ९४॥ सर्वभूतेषुचावज्ञायथापापकृतस्तथा ॥ कथंरथैर्विभुर्यात्वागजाश्वैश्चमुहुर्मुहुः ॥ पद्भ्यांरामोमहारण्येवत्सोमेविचरिष्यति ॥९५॥ यस्यचाहारसमयेसूदाःकुंडलधारिणः॥ अहंपूर्वाःपचंतिस्मप्रसन्नाःपानभोजनम् ॥ ९६ ॥ सकथंनुकषायाणितिक्तानिकटुकानिच ॥ भक्षयन्वन्यमाहारंसुतोमेवर्तयिष्यति ॥ ९७ ॥ महार्हवस्त्रसंवद्धोभूत्वाचिरसुखोचितः ॥ काषायपरिधानस्तुकथंरामोभविष्यति ॥ ९८ ॥ कस्येदंदारुणंवाक्यमेवंविधमपीरितम् ॥ रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनम् ॥ ९९ ॥ धिगस्तुयोषितोनामशठाःस्वार्थपरायणाः ॥ नब्रवीमिस्त्रियःसर्वाभरतस्यैवमातरम् ॥ १०० ॥ अनर्थभावेर्थपरेनृशंसे ममानुतापायनिवेशितासि ॥ किमप्रियंपश्यसिमन्निमित्तंहितानुकारिण्यथवापिरामे ॥ १०१ ॥

णादित्याहुः ॥ ९० मया रामेणेत्यादि व्यंग्योक्तिः । आकुल क्षुभितम् ॥ ९१ ॥ रामप्रव्रजनस्य भरतसंमतत्वे स मे पुत्र एव नेत्याशयेनाह । प्रियं चेत्यादि ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ राजपुत्रि दैवेन मामकदुरदृष्टवशेन मम वेश्मनि न्यवसः । राजपुत्रीवादेनेति पाठे राजपुत्रीव्यपदेशमात्रेणेत्यर्थः । मे अकीर्तिः परोक्षापयशोत्रार्कीर्तिः । महाजनसमक्षं धिक्कारः परिभवः । सर्वभूतेष्ववज्ञा क्षुद्रत्वेन प्रतिपत्तिः । यतो न्यवसः । अतःएतत्सर्वं भविष्यतीति शेपः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ स कथमिति । कषायादीनि कदमूलानीत्यध्याहारः । तद्रूप वन्यमाहारम् । वर्तयिष्यति जीविष्यति ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ कस्येति । इदमेवविधं दारुणम् । एतदुत्तरार्धरूप रामस्यारण्यगमनमित्यादिवाक्यं वाक्यश्रवण कस्यापीरितम् अनिर्वचनीयस्य मम दुष्कर्मणः फलमित्यर्थः ॥ ९९ ॥ कैकेयीदौर्जन्यं दृष्ट्वा राजा शोकेन स्त्रीमात्र निंदति । धिगिति । निंद्यत्वमस्त्वित्यर्थः । पुनः स्वाभाविकविवेकेनाह । नेति । कौसल्यादीनां निंदानर्हत्वादिति भावः ॥ १०० ॥ अनर्थे जगदनर्थसाधने भावो यस्याः । अर्थपरे स्वार्थसाधनपरे । ममानुतापाय मदनुतापार्थं

१ मरिष्यति–इ० पा० । २ वादेन–इ० पा० । ३ प्रसन्नम्–इ० पा० । ४ संवीतो–इ० पा० । ५ भूमौ निवत्स्यति–इ० पा० । ६ मचिन्तितम्–इ० पा० । ७ निविष्टभावे–इ० पा० ।

निवेशितासि निवेशितदुर्भावासि । ईश्वरेणेति शेषः । मामेमेतामेति । बहुव्रीहिः । रामे वा जगद्धितानुकारिणि किमप्रियं तत्साधन पश्यसीत्यर्थः ॥ १०१ ॥ राममरण्यवासरूपे व्यसने निमग्नं दृष्ट्वा कृत्स्नं जगत्कुपितं स्यात् विपरीतं स्यात् । कोऽप्रकारमाह । कृतानुरागाः पितरः पुत्रांस्तादृशान् बालानपि त्यजेयुः रामेण सह गमनार्थम् । अपिना विभक्तिविपरिणामेनान्यानि तत्संबंधात् तादृशाः पुत्राः तादृशान्वृद्धान् तादृश्यो भार्याः तादृशान्पतीन् अपिना तादृशाः पतयः तादृशीर्भार्या अपि त्यजेयुः । एतेन जगदनर्थसाधनभावत्तत्त्वोपपादिता ॥ १०२ ॥ तस्य रामं विना जीवनान्यनिरेकं दर्शयिष्यन् तदन्वये स्वजीवनान्वयं दर्शयति । अहमिति । आव्रजंतं मत्समीपे आगच्छंतम् । अस्य श्रुत्वेति शेषः । आगच्छंतं श्रुत्वा दर्शनेन चक्षुषा पश्यन्निव नंदामि श्रवणमात्रेण दर्शनजन्यं सुखमुक्तम् । दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु पुनश्चिरवृद्धोपि पुनर्युवेव हृष्टपुष्टांतर्बहिःपरिकरो भवामि ॥ १०३ ॥ हिरपीत्यर्थे । सूर्येण विनापि लोकस्य प्रवृत्तिर्व्यवहारः स्यात् वज्रधरेण अवर्षतापि प्रवृत्तिर्लोकस्य जीवनं स्यात् । वा इति । अथवा इंद्रेण स्वरूपसत्त्व विनापि प्रवृत्तिर्भवेत् । रामं तु विना न कस्यापि जीवनमिति मे मतिः । अंतर्यामिणं विना कस्यापि व्यवहारस्यासिद्धेः । एवं च स्वाजीवन कैमुतिकन्यायसिद्धमिति भावः ॥ १०४ ॥ किं च त्वाम्

परित्यजेयुःपितरोपिपुत्रान्भार्याःपतींश्चापिकृतानुरागाः ॥ कृत्स्नंहिसर्वंकुपितंजगत्स्याद्दृष्ट्वैवरामंव्यसनेनिमग्नम् ॥ १०२ ॥ अहंपुनर्देवकुमाररूपमलंकृतंतंसुतमाव्रजंतम् ॥ नंदामिपश्यन्निवदर्शनेनभवामिदृष्ट्वैवपुनर्युवेव ॥ १०३ ॥ विनाहिसूर्येणभवेत्प्रवृत्तिरवर्षतावज्रधरेणवापि ॥ रामंतुगच्छंतमितःसमीक्ष्यजीवेन्नकश्चित्त्वितिचेतनामे ॥ १०४ ॥ विनाशकामामहितामभित्रामावासयंमृत्युमिवात्मनस्त्वाम् ॥ चिरंबताकेनधृतासिसर्पीमहाविपातेनहतोस्मिमोहात् ॥ १०५ ॥ मयाचरामेणचलक्ष्मणेनप्रशास्तुहीनोभरतस्त्वयासह ॥ पुरंचराष्ट्रंचनिहत्यबांधवान्ममाहितानांचभवाभिभाषिणी ॥ १०६ ॥ नृशंसवृत्तेव्यसनप्रहारिणिप्रसह्यवाक्यंयदिहाद्यभाषसे ॥ ननामतेकेनमुखात्पतंत्यधोविशीर्यमाणादशनाःसहस्रधा ॥ १०७ ॥ नकिंचिदाहाहितमप्रियंवचोनवेत्तिरामःपरुषाणिभाषितुम् ॥ कथंतुरामेह्यभिरामवादिनिब्रवीषिदोषान्गुणनित्यसंमते ॥ १०८ ॥ प्रताम्यवाप्रज्वलवाप्रणश्यवासहस्रशोवास्फुटितामहींव्रज ॥ नतेकरिष्यामिवचःसुदारुणंसमाहितंकेकयराजपांसने ॥ १०९ ॥ क्षुरोपमांनित्यमसत्प्रियंवदांप्रदुष्टभावांस्वकुलोपघातिनीम् ॥ नजीवितुंत्वांविषहेऽमनोरमांदिधक्षमाणांहृदयंसबंधनम् ॥ ११० ॥

त्मनो मृत्युमिव स्वगृहेऽहमावासयम् । किं च त्वं महाविषा सर्पी मया अंकेन मोहात् तत्त्वेनाज्ञानात् धृतासि । तेनांकधारणेनाहं हतोस्मि ॥ १०५ ॥ पुरं च राष्ट्रं चेति अस्य प्रशाधीत्यनेन सहान्वयः । त्वं च बांधवान् पतिपुत्रादीन् निहत्य ममाहितानां शत्रूणामभिभाषणशीला भव । वार्ताकरणयोग्यबांधवाभावादिति भावः । अभिहर्षिणीति पाठे तेषां हर्षदा भव ॥ १०६ ॥ व्यसनप्रहारिणि वार्धकरूपापदि पुत्रवियोगरूपप्रहारकारिणि प्रसह्य पतिपत्नीभाव तिरस्कृत्य इह देशे अद्य काले यद्भाषसे क्रूरम् अतः ते मुखादवश्यपाताः दंताः केन नाम हेतुना सहस्रधा विशीर्यमाणाः संतो न पतंतीति । न जाने इति शेषः ॥ १०७ ॥ अप्रियवचोऽकथने हेतुः न वेत्तीत्यादि । दोषान् जटाचीरधारणवनवासादीनात्मनो दोषजनकान् । गुणैर्नित्यं सर्वेषां संमते ॥ १०८ ॥ प्रताम्य ग्लायस्व । प्रज्वल अग्निप्रवेशेन । प्रणश्य विषेण । कुद्दालप्रहारैः सहस्रशः स्फुटितां कृतगर्तां वा महीं व्रज । अथापि ते वचो न करिष्य इति संबंधः ॥ १०९ ॥ असत्प्रियं० । मिथ्याप्रियभाषिणीं प्रदुष्टभावां दुष्टांतःकरणाम् अत एव अमनोरमां सबंधनं सप्राणं हृदयं दिधक्षमाणां त्वां जीवितुं न विषहे नोत्सहे तव नाशमेवाशासे इत्यर्थः । प्राणबंधन हि सौम्य मन इति छांदोग्यश्रुतिः ॥ ११० ॥

१ भिहर्षिणी–इ० पा० । २ नु–इ० पा० । ३ पांसनि–इ० पा० ।

दंडवाक्यमुक्त्वा पुनः सामाह । नेति । आत्मवताम् आत्मज्ञानाम् । अनापिः पूरणीयः । यदेवमतो ममेत्यादिः ॥ १११ ॥ अतिमात्रया
प्रसारितावित्यनेन पत्यावपि अधमर्णदृष्टिर्द्योत्यते । असंप्राप्येत्यनेन विस्पृक्षोरपि चित्तमूर्च्छाजनितवैवश्य द्योतितम् । तदेवाह । यथातुर इति । आतुरो यथा किंचित्स्प्रष्टुकामोऽस्पृष्ट्वैव मध्ये यथा मूर्च्छया पतति तथे
त्यर्थः ॥ ११२ ॥ रैर्यैकमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ अथ सत्यपाशबद्धतया प्रणामवाक्येन च न ते वचः
करिष्यामीति वचसि दार्ढ्याभाव निश्चित्य पुनरप्याह । अतदर्हं स्त्रीप्रणामानर्हम् । अतथोचित भूशयनानर्हम् ॥ १ ॥ अनर्थरूपा । कुलस्येति शेषः । असिद्धार्थः प्रयोजन यस्याः । अभीता जनापवादादभीता ।
भयदर्शिनी । रामाद्भरतस्येति शेषः । तमेव वर पूर्वदत्तमेव वरम् उद्दिश्य राजानमाकारयामास संबोधयामास ॥ २ ॥ कत्थसे श्लाघसे । पूर्वार्धांते इतिरध्याहार्यः । विधारयितुम् । ऋणत्वेनेति

नजीवितंमेस्तिकुतःपुनःसुखंविनात्मजेनात्मवतांकुतोरतिः ॥ ममाहितंदेविनकर्तुमर्हसिस्पृशामिपादावपितेप्रसीदमे ॥ १११ ॥ सभूमिपालो विलपन्ननाथवत्स्त्रियागृहीतोहृदयेतिमात्रया ॥ पपातदेव्याश्चरणौप्रसारितावुभावसंप्राप्यथातुरस्तथा ॥११२॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे द्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ अतदर्हंमहाराजंशयानमतथोचितम् ॥ ययातिमिवपुण्यांतेदेवलोकात्परिच्युतम् ॥ १ ॥ अनर्थरूपाऽसिद्धार्थाह्यभीताभयदर्शिनी ॥ पुनराकारयामासतमेववरमंगना ॥ २ ॥ त्वंकत्थसेमहाराजसत्यवादीदृढव्रतः ॥ ममचेदंवरंकस्माद्विधारयितुमिच्छसि ॥३॥ एवमुक्तस्तुकैकेय्याराजादशरथस्तदा ॥ प्रत्युवाचततःक्रुद्धोमुहूर्तंविह्वलन्निव ॥ ॥ ४ ॥ मृतेमयिगतेरामेवनंमनुजपुंगवे ॥ हंतानार्येममामित्रेसकामासुखिनीभव ॥ ५ ॥ स्वर्गेपिखलुरामस्यकुशलंदैवतैरहम् ॥ प्रत्यादेशादभिहितंधारयिष्येकथंबत ॥६॥ कैकेय्याःप्रियकामेनरामःप्रव्राजितोवनम् ॥ यदिसत्यंब्रवीम्येतत्तदसत्यंभविष्यति ॥ ७ ॥ अपुत्रेणमयापुत्रःश्रमेणमहतामहान् ॥ रामोलब्धोमहातेजाःसकथंत्यज्यतेमया ॥ ८ ॥ शूरश्चकृतविद्यश्चजितक्रोधःक्षमापरः ॥ कथंकमलपत्राक्षोमयारामोविवास्यते ॥ ९ ॥ कथमिंदीवरश्याममदीर्घबाहुंमहाबलम् ॥ अभिराममहंरामंस्थापयिष्यामिदंडकान् ॥ १० ॥ सुखानामुचितस्यैवदुःखैरनुचितस्यच ॥ दुःखंनामानुपश्येयंकथंरामस्यधीमतः ॥११॥ यदिदुःखमकृत्वातुंममसंक्रमणंभवेत् ॥ अदुःखार्हस्यरामस्यततःसुखमवाप्नुयाम् ॥ १२ ॥

शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ रामप्रवासदुःखेन मृत्वा स्वर्गं गतस्यापि मे सुखं नास्तीत्याह । स्वर्गे इति । रामस्य कुशलं दैवतैः पृष्टोहं किमुत्तरं वदिष्य इति शेषः । वन प्रत्यादिष्ट इत्युत्तर देय चेत्प्रत्यादेशात्
तद्रूपादुत्तरादूर्ध्वं यदेवैरभिहितं भविष्यति ज्येष्ठ श्रेष्ठगुणैर्युक्तं कथ प्रत्याख्यातवानसीत्येवंरूपं वाक्यं तत्कथं धारयिष्ये । हृदये इति शेषः । अतस्तदप्रत्याख्यानमेव वरमिति भावः ॥ ६ ॥ ननु
सत्यवशात्प्रत्यादिष्ट इत्युत्तरं तत्राह । कैकेय्या इति । प्रियकामेन प्रियेण वरेण एतत्सत्यं यदि यद्यपि ब्रवीमि । तत्तथापि एतत् मे वाक्यम् असत्य भविष्यति असत्य मस्यतीत्यर्थः । कामुकतया प्रत्याख्यात इत्येव
मंस्यत इत्याशयः ॥ ७ ॥ त्यज्यते त्यक्ष्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्थापयिष्यामि प्रस्थापयिष्यामि ॥ १० ॥ दुःखैरिति । षष्ठ्यर्थे तृतीया । दुःख वनगमनरूपं दुःखसाधनम् ॥ ११ ॥ सर्वथा रामस्यादुःखकरणमेव मे श्रेय

१ संस्पृश्य-इ० पा० । २ मया-इ० पा० । ३ महाबाहुः-इ० पा० । ४ प्रेषयिष्यामि-इ० पा० । ५ च-इ० पा० ।

इत्याह । यदीति । अदुःखार्हस्य रामस्य दुःखमकृत्वा यदि मम संक्रमणं स्वर्गे प्रतिगमनं भवेत् तदा स्वर्गे सुखमाप्नुयामित्यन्वयः । मरणे वराप्रदानजन्यदोषोपि न । जीवतो हि सा प्रतिज्ञेति भावः ॥ १२ ॥ मम प्रेय रामं विप्रियेण किं योजयसे इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ अकीर्तिः स्त्रीजित इत्यकीर्तिः जन्मसंपादितां कीर्तिं परिभविष्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ यत्संबंधिप्रदोषे स्वनिवेशप्रवेशात्पूर्वं सूर्योऽस्तमगमत् रजनी चाभ्यवर्तत सा त्रियामा चंद्रमण्डलमंडितापि आर्तस्य दुःखवतो विलपमानस्य च न व्यभासत न प्रकाशेन सुखदाऽभूत् । विलापेनैव रात्रिकालो व्यतीत इति भावः । यतः सा शर्वरी हिमिका । नश्यति शेषः । शृणातीति योगात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ आर्तवत् रोगपीडितवत् । यद्वा स्वार्थे वतिः । शृण्वतां दुःखं यथा भवति तथा विललाप । यद्वा दुःखम् । प्राप्येति शेषः । अथ दुःखनशाद्राज्याः अभ्युष्टिं प्रार्थयते । न प्रभातमिति । त्वयेति पाठे त्वया गतया जायमानं प्रातःकालमित्यर्थः । तवेति पाठे त्वत्संबंधि प्रातःकालमित्यर्थः ॥ १७ ॥ मे महान् । भद्रे निशे । एव हि तरणाः कल्याणदत्व प्रभाते

नृशंसे पापसंकल्पे रामं सत्यपराक्रमम् ॥ किं विप्रियेण कैकेयि प्रियं योजयसे मम ॥ १३ ॥ अकीर्तिरतुला लोके ध्रुवं परिभविष्यति ॥ तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः ॥ १४ ॥ अस्तमभ्यागमत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ सा त्रियामा तदार्तस्य चंद्रमंडलमंडिता ॥ १५ ॥ राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ॥ सदैवोष्णं विनिःश्वस्य वृद्धो दशरथो नृपः ॥ १६ ॥ विललापार्तवद्दुःखं गगनासक्तलोचनः ॥ न प्रभातं त्वयेच्छामि निशे नक्षत्रभूषिते ॥ १७ ॥ क्रियतां मे दया भद्रे मयायं रचितोंजलिः ॥ अथवा गम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि निर्घृणाम् ॥ १८ ॥ नृशंसां कैकयीं द्रष्टुं यत्कृते व्यसनं महत् ॥ एवमुक्त्वा ततो राजा कैकेयीं संयतांजलिः ॥ १९ ॥ प्रसादयामास पुनः कैकेयीं राजधर्मवित् ॥ साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्गतस्य गतायुषः ॥ २० ॥ प्रसादः क्रियतां भद्रे देवि राज्ञो विशेषतः ॥ शून्येन खलु सुश्रोणि मयेदं समुपाहृतम् ॥ २१ ॥ कुरु साधु प्रसादं मे बाले सहृदया ह्यसि ॥ प्रसीद देवि रामो मे त्वद्दत्तं राज्यमव्ययम् ॥ २२ ॥ लभतामसितापांगे यशः परमवाप्स्यसि ॥ मम रामस्य लोकस्य गुरूणां भरतस्य च ॥ प्रियमेतद्गुरुश्रोणि कुरु चारुमुखेक्षणे ॥ २३ ॥ विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावा दीनस्य ताम्राश्रुकलस्य राज्ञः ॥ श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं भर्तुर्नृशंसा न चकार वाक्यम् ॥२४॥ ततः स राजा पुनरेव मूर्च्छितः प्रियामतुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम् ॥ समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुःखितः ॥२५॥

रामविवासनभयमिति भावः । गच्छतां त्रियामया त्वया । रात्र्यपगमे प्रजासन्निधानेन तद्दर्शनाभाव इति भावः । यद्वा प्रभाते रामगमनेन झटिति मरणे सति अस्याः अदर्शनमिति भावः । नाहमिच्छामि द्रष्टुमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ त्वद्गतस्य सत्यवशत्वात्त्वद्वशं गतस्येत्यर्थः । गतायुषः अल्पावशिष्टायुषः ॥ २० ॥ राज्ञो विशेषतः राजत्वाविशेषेण प्रसादः उचितः । इदं पूर्वोक्तकटुकवाक्यं शून्येन दुःखवशाद्वक्तव्यावक्तव्यविवेकरहितेन । यद्वा इदं रामाभिषेचनं शून्ये एकांते निर्जने नोक्तं—किं तु सभायाम् । अतः प्रसादं कुरु सत्योपहासो यथा न भवति तथेत्यर्थः ॥ २१ ॥ सहृदया मद्वचनशून्यहृदया—तदेवाह । प्रसीदेति । त्वया वरलाभाद्गृहीतमेव राज्यं मत्प्रीतये रामाय देहीत्याशयः गुरूणां वसिष्ठादीनाम् । गुरुश्रोणीति पाठे उर्वीति पाठांतरे च उर्वी महती श्रोणिर्यस्यास्तादृशि ॥ २२ ॥ २३ ॥ रोदनेन अश्रुणोः ताम्रत्वात् ताम्रस्य अश्रुकलस्य अश्रुपूर्णस्य । हिरण्यर्थे ॥ २४ ॥ तद्रात्रेः प्राक्सदाप्रियाम् अतुष्टाम् एवंविधविनयवाक्येनापि मनोऽप्रसन्नाम् । विवासनं प्रति यात्यमान नर

१ ध्रुवः परिभवश्च मे–इ० पा० । २ तथैव–इ० पा० । ३ भूषणे–इ० पा० । ४ महत्–इ० पा० । ५ चेदमब्रवीत्–इ० पा० । ६ समुदाहृतम्–इ० पा० । ७ मयान्तुहि इ० पा० । ८ ताम्रेक्षणस्य इ० पा० ।

समीक्ष्य दुःखितः चिरपरिचितप्रेमत्वात्तां धिक्कर्तुमशक्नुवन् प्रयासलब्धं पुत्रं च त्यक्तुमशक्नुवन् कर्तव्यमूढतया दुःखितो विसंज्ञो मूर्च्छितः क्षितौ पपात ॥२५॥ घोर दीर्घम् उष्णं च श्वसतः सा निशा जगाम।प्रतिबोधनं तत्साधनमंगलगीतादिकं दुःखत्वशादिति भावः ॥ २६ ॥ चरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ एवं दशां प्राप्तेपि राजनि कैकेयी मन्निमित्ततो राजा म्रियते चेत् म्रियतां वृद्धः न तु मयोक्तमन्यथा कार्यमिति निश्चित्याह । पुत्रेत्यादि । पापा कैकेयी विचेष्टमानं मरणकाल इव विकृतमुत्प्रेक्ष्य सम्यक् दृष्ट्वापीत्यर्थः ॥१॥ मम संश्रवं वरदानरूप सश्रुत्य प्रतिश्रुत्य अंगीकृत्य पापं कृत्वेव सन्नः पीडितः सन् शेषे—इदं किं-इदं नोचितमित्यर्थः । अतः स्थित्यां सत्यपालनरूपायां सतां मर्यादायाम् ॥२॥ सत्यरूपं धर्ममाश्रित्य उद्दिश्य त्वं च त्वं तु मया प्रतिचोदितो वरदानविषये प्रेरितः । तत्र सत्यं रक्षितुमेषा मे प्रेरणा । अन्यथा प्रतिज्ञातदानं विनैव मरणे तत्राधर्मः स्यादिति भावः ॥ ३ ॥ यद्यपि सत्यपालने प्राणसंशयः तथापि तमंगीकृत्य

इतीवराज्ञोव्यथितस्यसानिशाजगामघोरंश्वसतोमनस्विनः ॥ विबोध्यमानःप्रतिबोधनंतदानिवारयामाससराजसत्तमः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥ पुत्रशोकार्दितंपापाविसंज्ञंपतितंभुवि ॥ विचेष्टमानमुत्प्रेक्ष्यऐक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पापंकृत्वेवकिमिदंममसंश्रुत्यसंश्रवम् ॥ शेषेक्षितितलेसन्नःस्थित्यांस्थातुंत्वमर्हसि ॥ २ ॥ आहुःसत्यंहिपरमंधर्मंधर्मविदोजनाः ॥ सत्यमाश्रित्यचमयात्वंधर्मंप्रतिचोदितः ॥ ३ ॥ संश्रुत्यशैब्यःश्येनायस्वांतनुंजगतीपतिः ॥ प्रदायपक्षिणेराजाजगामगतिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥ तथाह्यलर्कस्तेजस्वीब्राह्मणेवेदपारगे ॥ याचमानेस्वकेनेत्रेउद्धृत्याविमनाददौ ॥ ५ ॥ सरितांतुपतिःस्वल्पांमर्यादांसत्यमन्वितः ॥ सत्यानुरोधात्समयेवेलांस्वांनातिवर्तते ॥ ६ ॥ सत्यमेकपदंब्रह्मसत्येधर्मःप्रतिष्ठितः ॥ सत्यमेवाक्षयावेदाःसत्येनावाप्यतेपरम् ॥ ७ ॥ सत्यंसमनुवर्तस्वयदिधर्मेधृतामतिः ॥ सवरःसफलोमेस्तुवरदोह्यसिसत्तम ॥ ८ ॥ धर्मस्यैवाभिकामार्थंममचैवाभिचोदनात् ॥ प्रव्राजयसुतंरामंत्रिःखलुत्वांब्रवीम्यहम् ॥ ९ ॥ समयंचममार्येमंयदित्वंनकरिष्यसि ॥ अग्रतस्तेपरित्यक्तापरित्यक्ष्यामिजीवितम् ॥ ॥ १० ॥ एवंप्रचोदितोराजाकैकेय्यानिर्विशंकया ॥ नाशकत्पाशमुन्मोक्तुंबलिरिंद्रकृतंयथा ॥ ११ ॥

सत्यरक्षणमेव ज्याय इत्याह । संश्रुत्येत्यादि ॥ ४ ॥ ५ ॥ सरितां पतिः सत्यमन्वितः सत्यं प्राप्तः सत्यानुरोधात् सत्यत्यागभयात् स्वल्पां मर्यादां सुलंघ्यामपि वेलां समये चंद्रोदयरूपे वृद्धिसमयेपि नातिवर्तते ॥६॥ प्रणवरूपैकपदवाच्यत्वाद्वाच्यवाचकयोश्चाभेदाद्वा प्रणवरूपं ब्रह्म शास्त्रे तत्सत्यवाक्यमेव अक्षया वेदाः अक्षयं तज्ज्ञानफलं सत्येनैव पर पदं ब्रह्मस्वरूप प्राप्यते चित्तशुद्धिद्वारेति भावः ॥ ७ ॥ तस्मात्सत्यमिति ॥ ८ ॥ धर्मस्य परलोकसिद्धिफलकस्य अभिकामार्थं प्रार्थनीयफलसिद्ध्यर्थं क्रियमाणान्मम अभिचोदनात् प्रेरणाच्च त्वं सुतं रामं प्रव्राजय एवं त्वां त्रिर्ब्रवीमि अतो नाहमस्माद्वरग्रहणान्निवर्तयितुं शक्येति भावः ॥ ९ ॥ विपक्षे स्त्रीवधदोषश्चाधिकस्ते इत्याह समयं चेति । मद्वरविषयमर्यं परित्यक्ता त्वयोपेक्षिता ते अग्रतो जीवितं त्यक्ष्यामि ॥ १० ॥ एवं न्यायोपेतप्रकारेण पाशं सत्यपाशबंधनम् इंद्रकृतम् इन्द्रप्रेरितोपेंद्रकृतं

१ विचेष्टमानमुद्वीक्ष्य-इ० पा० । २ राजन्-इ० पा० । ३ स्पृहा-इ० पा० ।

पदत्रयमिनदेयप्रतिश्रवरूपं पाशम् ॥ ११ ॥ युगचक्रयोरंतरं मध्यं प्राप्य परिस्पंदन् निर्यन् चेष्टमानो धुर्य इव उद्भ्रांतहृदयत्वादिविशिष्टोऽभवत् ॥१२॥ संस्तभ्य निश्चलं चित्तमिति शेषः ॥ १३ ॥ ईदृश्याः सपुत्रायाः स्त्यागः एवोचित इत्याशयेनाह यस्ते इति । मंत्रकृतः । गृह्णामीति । मंत्रेण संस्कृतः संत्यजामि तत्प्रयुक्तं व्यवहारं त्यजामि स्वजं स्वस्माज्जात तव पुत्रं च त्वया सह त्यजामि ॥१४॥ किं च रामाभिषेको मयाऽश क्यनिवारण इत्याह प्रयातेत्यादि । उदयनं प्रति उदयं प्रतिलभ्य तदर्थम् अभिषेकार्थं कल्पितैः रामाभिषेकसंभारैरभिषेकं कर्तुं गुरुजनो मां त्वरयिष्यति । अतो गुरुजनानुरोधेन मया रामः कारयितव्यः कृताभिषेकः कारयितव्यः । एवं सति त्वया मत्सलिलक्रिया न कार्येत्याह मृतस्येत्यादि । मा कुर्वीतेति शेषः ॥१५॥१६॥ क्रोधातिशयेनोक्तमेवार्थं पुनराह सपुत्रयेति इति कतकतीर्थौ । मम तु प्रतिभाति सूर्योदयं प्रतिलभ्याभिषेकं कर्तुं त्वरयिष्यति अतः स एव मया कर्तव्य इत्याद्यर्थः त्वं तु त्याज्यैवेति भावः । ननु मयि जीवंत्यां कथं रामाभिषेको भविष्यति तत्राह । यदि गुरूनप्यवज्ञाय रामाभिषेचनं व्याहनासि तद्विधान कारिष्यसि तद भिषेकार्थं कल्पितैः रामाभिषेकसंभारैर्मृतस्य मे सलिलक्रियां मया रामः कारयितव्यः क्रोधादाह सपुत्रयेति ॥ १७ ॥ ननु किमनेनात्मवैधव्यव्यवसायेन पुत्रादप्यात्मनः प्रियत्वात्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवतीति

उद्भ्रांतहृदयश्चापिविवर्णवदनोऽभवत् ॥ सधुर्योवैपरिस्पंदन्युगचक्रांतरंयथा ॥ १२ ॥ विकलाभ्यांचनेत्राभ्यामपश्यन्निवभूमिपः ॥ कृच्छ्राद्धैर्येणसंस्तभ्यकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ यस्तेमंत्रकृतःपाणिरग्नौपापेमयाधृतः ॥ संत्यजामिस्वजंचैवतवपुत्रंसहत्वया ॥ १४ ॥ प्रयातारजनीदेविसूर्यस्योदयनंप्रति ॥ अभिषेकायहिजनस्त्वरयिष्यतिमांध्रुवम् ॥ १५ ॥ रामाभिषेकसंभारैस्तदर्थमुपकल्पितैः ॥ रामःकारयितव्योमेमृतस्यसलिलक्रियाम् ॥१६॥ सपुत्रयात्वयानैवकर्तव्यासलिलक्रिया ॥ व्याहंतास्यशुभाचारेयदिरामाभिषेचनम् ॥ १७ ॥ नशक्तोऽद्यास्म्यहंद्रष्टुंदृष्ट्वापूर्वंतथामुखम् ॥ हतहर्षंतथानंदंपुनर्जनमवाङ्मुखम् ॥ १८ ॥ तांतथाब्रुवतस्तस्यभूमिपस्यमहात्मनः ॥ प्रभाताशर्वरीपुण्याचंद्रनक्षत्रमालिनी ॥ ॥ १९ ॥ ततःपापसमाचाराकैकेयीपार्थिवंपुनः ॥ उवाचपरुषंवाक्यंवाक्यज्ञारोषमूर्च्छिता ॥ २० ॥ किमिदंभाषसेराजन्वाक्यंगररुजोपमम् ॥ आनाययितुमक्लिष्टंपुत्रंराममिहार्हसि ॥ २१ ॥ स्थाप्यराज्येममसुतंकृत्वारामंवनेचरम् ॥ निःसपत्नांचमांकृत्वाकृतकृत्योभविष्यसि ॥ २२ ॥ सतुन्नइवतीक्ष्णेनप्रतोदेनहयोत्तमः ॥ राजाप्रचोदितोऽभीक्ष्णंकैकेय्यावाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ धर्मबंधेनबद्धोऽस्मिनष्टाचममचेतना ॥ ज्येष्ठंपुत्रंप्रियंरामंद्रष्टुमिच्छामिधार्मिकम् ॥ २४ ॥

श्रुतेरत आह न शक्त इति । तथामुखं तादृशमुखत्वं तमूर्ध्वविकसितमुखं दृष्ट्वा पुनरिदानीमवाङ्मुखं म्लानं द्रष्टुं न शक्नोमि एवं च तादृशजीवनापेक्षया मरणं मे श्रेय इति सर्वथा मया मर्तव्यमिति भावः ॥१८॥ तां कैकेयीं पुण्या प्रभाता पुण्यसाधनप्रभातकालावच्छिन्ना जातेत्यर्थः । यद्वा निरंतरगमचिंतासमन्वात्पुण्या शर्वरी तथा जातेत्यर्थः ॥१९॥ रोषमूर्च्छिता क्रोधव्याप्ता परुषं मर्मभेदकं वाक्यं इत्यग्रिमश्लोकरूपम् ॥२०॥ गरो विषं रुजा शूलादितद्वद्दुःखदं किं भाषसे व्यर्थमेवेति भावः । वाक्यमगरुजोपममिति पाठे अंगेति राजामंत्रणम् । इहानाययितुं मद्वरदानं विना इतो बहिर्गमनमशक्यमिति तात्पर्यम् ॥ २१ ॥ कृतकृत्यः कृतशौचादिकृत्यः । कृत्य इत्यावश्यं कृत्यप्रत्ययः ॥२२॥ तुन्नः व्यथां प्रापितः । तुन्न इति पाठे प्रेरितः । तीक्ष्णप्रतोदप्रेरितो हयो यथाश्वारोहाधीनस्तथा तद्वाक्यप्रेरितो राजा तदधीनो भूत्वाहेत्यर्थः ॥२३॥ तदाह धर्मेति । एवं च ममाचेतनत्वात्त्वमेव स्वाभीष्टं यथा सिध्यति तथा कुरु अहं न किमपि वक्ष्यामीति भावः सर्वथा चेतनानाशात्प्रागेव रामं द्रष्टुं परमिच्छामि तद्यथा स्यात्तथा कुरु । एतावदेव मदिष्टं कुर्विति भावः ॥ २४ ॥

१ विह्वलाभ्याम्-इ० पा० । २ कं गुरु-इ० पा० । ३ शालिनी-इ० पा० । ४ कैकेयीमिद-इ० पा० ।

पूर्वोदितम् अयं कदापि न निवारणीय इति पूर्वमेव राज्ञाज्ञापितम् एवमाज्ञायां हेतुर्वृद्धमिति ॥ ४४ ॥ तामवस्थां कैकेयीकृतां घोरामवस्थाम् अजज्ञिवान् न ज्ञातवान् यतोऽतो वाग्भिरित्यादि । परमतुष्टाभिः तोष कृताभिः तोषजनिकाभिश्चेति यावत् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भास्करोदये तत्कालप्रत्यूर्मिप्रतिफलितरवितेजसा तेजस्वी सागरो यथा स्नातुकामान् नदति नंदयति तथा नोऽस्मान्प्रीतेन तुष्टेन मनसा प्रीतोऽस्मद्विषयक प्रीत्याश्रयः सन् नंदय । यत्तु भास्करश्चंद्र इति तत्प्रसिद्धिविरुद्धम् । तथानंदघन इति पाठे आनदघनः आनंदपूर्णस्त्वं नंद नदय प्रजा इति शेषः । नंदानंदेति च तत्रैव बोध्यम् ॥ ४७ ॥ अस्यां वेलायाम् उदयवेलायां तया स्तुत्या चोत्साहयुक्तः सन् यथा दानवान् सोजयत् तथा रिपुजयफलक बोधनं ते करोमीत्यर्थः ॥४८॥ अंगैः सहिता वेदा विद्याश्च मीमांसादयो यथा ब्रह्माणं भुवो बोधयन्ति एवं त्वा बोधयामि वेदस्य एव भूरादीन् पदार्थान् ज्ञात्वा वेधास्तान् सृजतीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ॥४९॥ यथा चंद्रसहितो रविरुदयास्तमयाभ्यां पृथिवीं तत्स्थ जनं बोधयति तद्वत् ॥ ५० ॥ कृतकौतुकमंगलः कृतानि कौतुके अभिषेको

तंतुपूर्वोदितंवृद्धंद्वारस्थाराजसंमताः ॥ नशेकुरभिसंरोद्धुंराज्ञःप्रियचिकीर्षवः ॥ ४४ ॥ ससमीपस्थितोराज्ञस्तामवस्थामजज्ञिवान् ॥ वाग्भिः परमतुष्टाभिरभिष्टोतुंप्रचक्रमे ॥ ४५ ॥ ततःसूतोयथापूर्वंपार्थिवस्यनिवेशने ॥ सुमंत्रःप्रांजलिर्भूत्वातुष्टावजगतीपतिम् ॥ ४६॥ यथानंदतितेज स्वीसागरोभास्करोदये ॥ प्रीतःप्रीतेनमनसातथानंदयनस्ततः ॥ ४७ ॥ इंद्रमस्यांतुवेलायामभितुष्टावमातलिः ॥ सोजयद्दानवान्सर्वांस्तथात्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४८ ॥ वेदाःसहांगाविद्याश्चयथाह्यात्मभुवंप्रभुम् ॥ ब्रह्माणंबोधयंत्यद्यतथात्वांबोधयाम्यहम् ॥ ४९ ॥ आदित्यःसहचंद्रेणयथा भूतधरांशुभाम् ॥ बोधयत्यद्यपृथिवींतथात्वांबोधयाम्यहम् ॥ ५० ॥ उत्तिष्ठाशुमहाराजकृतकौतुकमंगलः ॥ विराजमानोवपुषामेरोरिवदिवा करः ॥ ५१ ॥ (सोमसूर्यौचकाकुत्स्थशिववैश्रवणावपि ॥ वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्चविजयंप्रदिशन्तुते ॥१॥ गताभगवतीरात्रिःकृतंकृत्यमिदंतव ॥ बुध्यस्वनृपशार्दूलकुरुकार्यमनंतरम् ॥ २ ॥) उदतिष्ठतरामस्यसमग्रमभिषेचनम् ॥ पौरजानपदैश्चापिनैगमैश्चकृतांजलिः ॥ ५२ ॥ अयंवसि ष्ठोभगवान्ब्राह्मणैःसहतिष्ठति ॥ क्षिप्रमाज्ञाप्यतांराजन्राघवस्याभिषेचनम् ॥ ५३ ॥ यथाह्यपालाःपशवोयथासेनाह्यनायका ॥ यथाचंद्रंविनाराः त्रिर्यथागावोविनावृषम् ॥ ५४ ॥ एवंहिभविताराष्ट्रंयत्रराजानदृश्यते ॥ एवंतस्यवचःश्रुत्वासांत्वपूर्वमि[illegible]र्थवत् ॥ ५५ ॥ अभ्यकीर्यतशोकेन भूयएवमहीपतिः ॥ ततस्तुराजातंसूतंसन्नहर्षःसुतंप्रति ॥ ५६ ॥ शोकरक्तेक्षणःश्रीमानुद्वीक्ष्योवाचधा[illegible]कः ॥ वाक्यैस्तु[illegible]मर्माणिममभूयो निकृंतसि ॥ ५७ ॥ सुमंत्रःकरुणंश्रुत्वादृष्ट्वादीनंचपार्थिवम् ॥ प्रगृहीतांजलिःकिंचित्तस्माद्देशादपाक्रमत् ॥ ५८ ॥

स्तवे मंगलानि विचित्रवस्त्राभरणधारणादिरूपाणि येन । कौतुकं त्वभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः । अत एव वपुषा विराजमानस्त्वं मेरोर्दिवाकर इवोत्तिष्ठ ॥५१॥ कर्तव्य यद्यदाज्ञप्त त[illegible] कृतमित्याह उदतिष्ठदिति । उदतिष्ठत उत्थितं सपन्नमभूदित्यर्थः । अभिषेचनं तदुपकरणं नैगमो वणिग्वर्गः ॥५२॥५३॥५४॥ भविता छट् । तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः । इवशब्द एवार्थे ॥५५॥ अभ्यकीर्यत व्याप्तोभवत् । सन्नहर्षः नष्टहर्षः ॥५६॥ शोकरक्तेक्षणः शोकजरोदनेन रक्तनेत्रः भूयः कैकेयीवाक्यैः कृत्तानि मर्माणि पुनरधिकं स्तुतिवाक्यैरित्यर्थः । अनुचितकालप्रयुज्यमानत्वादिति भावः॥५७॥अपाक्रमत् बद्धांजलिः सन् भीतोऽपाक्रमत् ॥५८॥

१ विमुम्-इ० पा० ।

प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा सरव्यां कृतस्नानादिनित्यक्रिय इति शेषः । वसिष्ठः पुरोत्तमं प्रविवेशेति उत्तरश्लोकेनान्वयः । वचेरपि वर्गणीयमर्थीनावेन शोकाविष्टत्वान्न्यूनपदादिकमदोषः ॥ २५ ॥ रामागन्तुमारादीन् ॥ २६ ॥ संमार्जनं मार्जन्या धूलिनिराकरणं समृद्धा विपणाः क्रेयपदार्था येषु तादृशा आपणा यस्यां सा ॥ २७ ॥ समुत्सुकां समुत्सुकजनाम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ यष्टिमद्भिरिति ब्राह्मणविशेषणं धारयेत्सुरर्णी ... स्नातकधर्मप्रकरणोक्तेः । यद्वा यष्टिमद्भिरित्यस्य तद्वारे राजसेवकैरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ निनिष्क्रान्त अतःपुरात् द्वारेऽन्तःपुरद्वारे ॥ ३२ ॥ वसिष्ठः सूतपुत्रमुवाच । किमुवाचेत्याह क्षिप्रमित्यादि ॥ ३३ ॥

ततःप्रभातांरजनीमुदितेचदिवाकरे ॥ पुण्येनक्षत्रयोगेचमुहूर्तेचसमागते ॥ २५ ॥ वसिष्ठोगुणसंपन्नःशिष्यैःपरिवृतस्तथा ॥ उपगृह्याशुसंभारान्प्र विवेशपुरोत्तमम् ॥ २६ ॥ सिक्तसंमार्जितपथांपताकोत्तमभूषिताम् ॥ (विचित्रकुसुमाकीर्णां नानास्रग्भिर्विराजिताम् ॥) संहृष्टमनुजोपेतांसमृद्ध विपणापणाम् ॥ २७ ॥ महोत्सवसमायुक्तांराघवार्थे समुत्सुकाम् ॥ चंदनागुरुधूपैश्चसर्वतःपरिधूपिताम् ॥ २८ ॥ तांपुरींसमतिक्रम्यपुरंदरपुरो पमाम् ॥ ददर्शांतःपुरंश्रीमान्नानाध्वजगणायुतम् ॥ २९ ॥ पौरजानपदाकीर्णंब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥ यष्टिमद्भिःसुसंपूर्णंसदश्वैःपरमार्चितैः ॥ ३० ॥ तदंतःपुरमासाद्यव्यतिचक्रामतंजनम् ॥ वसिष्ठःपरमप्रीतः परमर्षिभिरावृतः ॥ ३१ ॥ सत्वपश्यद्विनिष्क्रांतंसुमंत्रंनामसारथिम् ॥ द्वारेमनुजसिंहस्य सचिवंप्रियदर्शनम् ॥ ३२ ॥ तमुवाचमहातेजाःसूतपुत्रं विशारदम् ॥ वसिष्ठःक्षिप्रमाचक्ष्वनृपतेर्मामिहागतम् ॥ ३३ ॥ इमेगंगोदकघटाःसागरेभ्य श्चकांचनाः ॥ औदुंबरंभद्रपीठमभिषेकार्थमाहृतम् ॥ ३४ ॥ सर्वबीजानिगंधाश्चरत्नानिविविधानिच ॥ क्षौद्रंदधिघृतंलाजादर्भाःसुमनसः पयः ॥ ३५ ॥ अष्टौचकन्यारुचिरामत्तश्चवरवारणः ॥ चतुरश्वोरथःश्रीमान्निस्त्रिंशोधनुरुत्तमम् ॥ ३६ ॥ वाहनंनरसंयुक्तंछत्रंचशशिसंनिभम् ॥ श्वेतेचवा लव्यजनेभृंगारंचहिरण्मयम् ॥ ३७ ॥ हेमदामपिनद्धश्चककुद्मान्पांडुरो वृषः ॥ केसरीचचतुर्दंष्ट्रोहरिश्रेष्ठोमहाबलः ॥ ३८ ॥ सिंहासनंव्याघ्रतनुःसमे धश्चहुताशनः ॥ सर्ववादित्रसंघाश्चवेश्याश्चालंकृताःस्त्रियः ॥ ३९ ॥ आचार्याब्राह्मणागावःपुण्याश्चमृगपक्षिणः ॥ पौरजानपदश्रेष्ठानैगमाश्चगणैः सह ॥ ४० ॥ एतेचान्येचबहवःप्रीयमाणाःप्रियंवदाः ॥ अभिषेकायरामस्य सहतिष्ठंतिपार्थिवैः ॥ ४१ ॥ त्वरयस्वमहाराजंयथासमुदितेऽहनि ॥ पुण्ये नक्षत्रयोगेचरामोराज्यमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥ इतितस्यवचःश्रुत्वासूतपुत्रो महाबलः ॥ स्तुवन्नृपतिशार्दूलंप्रविवेशनिवेशनम् ॥ ४३ ॥

कांचनाः सौवर्णाः गंगोदकघटाः तदुदकपूर्णा घटाः सागरेभ्यश्च तज्जलपूर्णा घटा आहृता इति शेषः । औदुंबरं भद्रपीठम् औदुबर्यासंदी तस्यै प्रादेशमात्राः पादा इति बह्वृचब्राह्मणप्रसिद्धम् ॥ ३४ ॥ क्षौद्रं मधु । सुमनसः पुष्पाणि ॥ ३५ ॥ कन्याः कुमार्यः निस्त्रिंशः खड्गः ॥ ३६ ॥ नरसंयुक्तं वाहनं शिबिका भृंगारं कनकालुका स्वर्णकरकपात्रम् ॥ ३७ ॥ चतुर्दंष्ट्रोऽत्यंत हरिश्रेष्ठः । यद्वा हरिश्रेष्ठ उत्तमाश्वः ॥ ३८ ॥ व्याघ्रतनुर्व्याघ्रचर्म ॥ ३९ ॥ नैगमाः वणिजः गणैः स्वस्वगणैः ॥ ४० ॥ प्रीयमाणाः प्रीतियुक्ताः पार्थिवैः सहेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ समुदिते मुहूर्तगुणैः यथा रामो राज्यमवाप्नुयात्तथा राजानं त्वरयस्वेति संबंधः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

१ यष्टिमद्भिः–इ० पा० । पुण्ये–इ० पा० । महात्मन –इ० पा० ।

पूर्वोदितम् अयं कदापि न निवारणीय इति पूर्वमेव राज्ञाज्ञापितम् एवमाज्ञायां हेतुर्वृद्धमिति ॥ ४४ ॥ तामवस्थां कैकेयीकृतां घोरामवस्थाम् अजज्ञिवान् न ज्ञातवान् यतोऽतो वाग्भिरित्यादि । परमतुष्टाभिः तोषकृताभिः तोषजनिकाभिश्चेति यावत् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भास्करोदये तत्कालप्रत्यूर्मिप्रतिफलितरवितेजसा तेजस्वी सागरो यथा स्नातुकामान् नंदति नंदयति तथा नोऽस्मान्प्रीतेन तुष्टेन मनसा प्रीतोऽस्मद्विषयकप्रीत्याश्रयः सन् नंदय । यत्तु भास्करश्चंद्र इति तत्प्रसिद्धिविरुद्धम् । तथानंदघन इति पाठे आनंदघनः आनंदपूर्णस्त्वं नंद नंदय प्रजा इति शेषः । नंदानंदेति च तंत्रेण बोध्यम् ॥ ४७ ॥ अस्यां वेलायाम् उदयवेलायां तया स्तुत्या चोत्साहयुक्तः सन् यथा दानवान् सोजयत् तथा रिपुजयफलकं बोधनं ते करोमीत्यर्थः ॥४८॥ अंगैः सहिता वेदा विद्याश्च मीमांसादयो यथा ब्रह्माणं सृष्ट्यै बोधयंति एवं त्वा बोधयामि वेदेभ्य एव भूरादीन् पदार्थान् ज्ञात्वा वेधास्तान् सृजतीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ॥४९॥ यथा चंद्रसहितो रविरुदयास्तमयाभ्यां पृथिवीं तत्स्थं जनं बोधयति तद्वत् ॥ ५० ॥ कृतकौतुकमंगलः कृतानि कौतुके अभिषेकोत्सवे मंगलानि विचित्रवस्त्राभरणधारणादिरूपाणि येन । कौतुकं त्वभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः । अत एव वपुषा विराजमानस्त्वं मेरोर्दिवाकर इवोत्तिष्ठ ॥५१॥ कर्तव्यं यद्यदास्ते तत् कृतमित्याह उदतिष्ठतेति।

तंतुपूर्वोदितंवृद्धंद्वारस्थाराजसंमताः ॥ नशेकुरभिसंरोद्धुंराज्ञःप्रियचिकीर्षवः ॥ ४४ ॥ ससमीपस्थितोराज्ञस्तामवस्थामजज्ञिवान् ॥ वाग्भिः परमतुष्टाभिरभिष्टोतुंप्रचक्रमे ॥ ४५ ॥ ततःसूतोयथापूर्वंपार्थिवस्यनिवेशने ॥ सुमंत्रःप्रांजलिर्भूत्वातुष्टावजगतीपतिम् ॥ ४६ ॥ यथानंदतितेजस्वीसागरोभास्करोदये ॥ प्रीतःप्रीतेनमनसातथानंदयनस्ततः ॥ ४७ ॥ इंद्रमस्यांतुवेलायामभितुष्टावमातलिः ॥ सोजयद्दानवान्सर्वांस्तथात्वांबोधयाम्यहम् ॥ ४८ ॥ वेदाःसहांगाविद्याश्चयथाह्यात्मभुवंप्रभुम् ॥ ब्रह्माणंबोधयंत्यद्यतथात्वांबोधयाम्यहम् ॥ ४९ ॥ आदित्यःसहचंद्रेणयथाभूतधरांशुभाम् ॥ बोधयत्यद्यपृथिवींतथात्वांबोधयाम्यहम् ॥ ५० ॥ उत्तिष्ठाशुमहाराजकृतकौतुकमंगलः ॥ विराजमानोवपुषामेरोरिवदिवाकरः ॥ ५१ ॥ (सोमसूर्य्यौचकाकुत्स्थशिववैश्रवणावपि ॥ वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्चविजयंप्रदिशन्तुते ॥१॥ गताभगवतीरात्रिःकृतंकृत्यमिदंतव ॥ बुध्यस्वनृपशार्दूलकुरुकार्यमनंतरम् ॥ २ ॥) उदतिष्ठतरामस्यसमग्रमभिषेचनम् ॥ पौरजानपदैश्चापिनैगमैश्चकृतांजलिः ॥ ५२ ॥ अयंवसिष्ठोभगवान्ब्राह्मणैःसहतिष्ठति ॥ क्षिप्रमाज्ञाप्यतांराजन्राघवस्याभिषेचनम् ॥ ५३ ॥ यथाह्यपालाःपशवोयथासेनाह्यनायका ॥ यथाचंद्रंविनारात्रिर्यथागावोविनावृषम् ॥ ५४ ॥ एवंहिभविताराष्ट्रंयत्रराजानदृश्यते ॥ एवंतस्यवचःश्रुत्वासांत्वपूर्वमिवार्थवत् ॥ ५५ ॥ अभ्यकीर्यतशोकेनभूयएवमहीपतिः ॥ ततस्तुराजातंसूतंसन्नहर्षःसुतंप्रति ॥ ५६ ॥ शोकरक्तेक्षणःश्रीमानुद्वीक्ष्योवाचधार्मिकः ॥ वाक्यैस्तुखलुमर्माणिममभूयोनिकृंतसि ॥ ५७ ॥ सुमंत्रःकरुणंश्रुत्वादृष्ट्वादीनंचपार्थिवम् ॥ प्रगृहीतांजलिःकिंचित्तस्माद्देशादपाक्रमत् ॥ ५८ ॥

उदतिष्ठत उत्थित संपन्नमभूदित्यर्थः । अभिषेचन तदुपकरणं नैगमो वणिग्वर्गः ॥५२॥५३॥५४॥ भविता छुट् । तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः । इवशब्द एवार्थे ॥५५॥ अभ्यकीर्यत व्याप्तोभवत् । सन्नहर्षः नष्टहर्षः ॥५६॥ शोकरक्तेक्षणः शोकजरोदनेन रक्तनेत्रः भूयः कैकेयीवाक्यैः कृत्तानि मर्माणि पुनरधिकं स्तुतिवाक्यैरित्यर्थः । अनुचितकालप्रयुज्यमानत्वादिति भावः॥५७॥अपाक्रमत् बद्धांजलिः सन् भीतोऽपाक्रमम् ॥५८॥

१ विसुम्-इ० पा० ।

दैन्यं सत्यपाशबंधनजं मंत्रज्ञा स्वकार्ये वक्तव्यज्ञा ॥ ५९ ॥ अत एव मिश्नाप्याह रापहर्षेति । रामाभिषेकहर्षेत्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ कल्याणं मन्यमानः कदाचिद्रामं दृष्ट्वा नस्मिन्प्रीति कारिष्यतीति मन्यमानः । यद्वा अस्मिन्नवसरे रामदर्शनमेव कल्याणं मन्यमानः मृतिसमयत्वात् । यद्वा देवानामृषीणां च कल्याण मन्यमानः । अत एव हृदयेन ननंद न तु बहिस्तच्चिह्नमिति भावः ॥ ६३ ॥ निर्गमनकां पुनस्त्वरितमानयेति तया कैकेय्या प्रेरितः चिंतयामास । किमित्येषा भूयस्त्वरयतीति चिंता ॥ ६४ ॥ व्यक्तं रामाभिषेकार्थे एव एषा त्वरयति । इह धर्मराट् दशरथः आयास्यति आयासवान्भवति । प्रयासबाहुल्येन प्रायो बहिर्निर्गमिष्यतीति मतिं कृत्वेत्यन्वयः ॥ ६५ ॥ पुरांतर्वर्तित्वादन्तःपुरस्य सागरांतर्वर्तिह्रदतुल्यत्वम् ॥ ६६ ॥ तत इति । महीपतेर्द्वारगतानधिकारिणो विलोकयन् पौरान्महाजनान्पुरस्तादग्रे ददर्श । ततः निर्गमनो

यदावक्तुस्वयंदैन्यान्नशशाकमहीपतिः ॥ तदासुमंत्रंमंत्रज्ञाकैकेयीप्रत्युवाचह ॥५९॥ सुमंत्रराजारजनींरामहर्षसमुत्सुकः ॥ प्रजागरपरिश्रांतोनिद्रा[1]वशमुपागतः ॥६०॥ तद्गच्छत्वरितंसूतराजपुत्रंयशस्विनम् ॥ राममानयभद्रंतेनात्रकार्याविचारणा ॥६१॥ अश्रुत्वाराजवचनंकथंगच्छामिभामिनि ॥ तच्छ्रुत्वामंत्रिणोवाक्यंराजामंत्रिणमब्रवीत् ॥६२॥ सुमंत्ररामंद्रक्ष्यामिशीघ्रमानयसुंदरम् ॥ समन्यमानःकल्याणंहृदयेननननंदच ॥६३॥ निर्जगामचसप्रीत्यात्वरितोराजशासनात् ॥ सुमंत्रश्चिंतयामासत्वरितोचोदितस्तया ॥६४॥ व्यक्तंरामाभिषेकार्थेइहायास्यतिधर्मराट्[2] ॥ इतिसूतोमतिंकृत्वाहर्षेणमहतापुनः ॥६५॥ निर्जगाममहातेजाराघवस्यदिदृक्षया ॥ सागरह्रदसंकाशात्सुमंत्रोंतःपुराच्छुभात् (निष्क्रम्यजनसंबाधंददर्शद्वारमग्रतः ॥) ॥६६॥ ततःपुरस्तात्सहसाविनिःसृतोमहीपतेर्द्वारगतान्विलोकयन् ॥ ददर्शपौरान्विविधान्महाधनानुपस्थितान्द्वारमुपेत्यविष्ठितान् ॥ ॥६७॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा०सं० अयोध्याकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥ तेतुतांरजनीमुष्यब्राह्मणावेदपारगाः ॥ उपतस्थुरुपस्थानंसहराजपुरोहिताः ॥१॥ अमात्याबलमुख्याश्चमुख्यायेनिगमस्यच ॥ राघवस्याभिषेकार्थेप्रीयमाणाःसुसंगताः ॥२॥ उदितेविमलेसूर्येपुष्येचाभ्यागतेहनि ॥ लग्नेकर्कटकेप्राप्तेजन्मरामस्यचस्थिते ॥३॥ अभिषेकायरामस्यद्विजेन्द्रैरुपकल्पितम् ॥ कांचनाजलकुंभाश्चभद्रपीठंस्वलंकृतम् ॥४॥ रथश्चसम्यगास्तीर्णोभास्वताव्याघ्रचर्मणा ॥ गंगायमुनयोःपुण्यात्संगमादाहृतंजलम् ॥५॥ याश्चान्याःसरितःपुण्याह्रदाःकूपाःसरांसिच ॥ प्राग्वहाश्चोर्ध्ववाहाश्चतिर्यग्वाहाश्चक्षीरिणः ॥६॥ ताभ्यश्चैवाहृतंतोयंसमुद्रेभ्यश्चसर्वशः ॥ क्षौद्रंदधिघृतंलाजादर्भाःसुमनसःपयः ॥७॥

त्तरम् ॥ ६७ ॥ संचंमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ अथ कैकेय्या राज्ञा च गुणहृदयतया प्रवर्तितस्य सुमंत्रस्य यथापूर्वं प्रवृत्तिं वदन् राजाज्ञया राजद्वारि मिलितानां जनानां परस्परसभाषणप्रकारमाह ते त्वित्यादि । ते राजप्रेरिताः उष्य उषित्वा उपस्थानं राजद्वारम् । अधिकरणे ल्युट् ॥ १ ॥ निगमो वणिक्समूहः ॥ २ ॥ अहनि पुष्यनक्षत्रे आगते रामस्य जन्म जन्मनि स्थिते जन्मकालस्थे कर्कटलग्ने च प्राप्ते ॥ ३ ॥ भाविने इति शेषः । अभिषेकाय अभिषेकार्थमुपकरणमुपकल्पितं सिद्धं कृतमित्यर्थः । कांचनजलकुंभा आनीताः । अलंकृतं भद्रपीठं स्थापितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्राग्वहा इत्यादिर्नद्य इति शेषः । पर्वतघटनादिनोर्ध्वप्रवाहवत्प्रदेशवत्य ऊर्ध्ववाहाः । तिर्यग्वाहा दक्षिणोत्तरप्रवाहाः । क्षीरिणः क्षीरपूर्णाः । क्षीरमत्र जलम् । डीबभाव आर्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥

1 निद्राया वशमेयिवान्-इ० पा० । 2 धर्मवित्-इ० पा० । 3 महाबाहु-इ० पा० । 4 समाहिता.-इ० पा० ।

क्षीरिभिः क्षीरिवृक्षपल्लवैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १०॥ अभिषेकपुरःसरम् अभिषेकसामग्रीमुख्यम् ॥ ११ ॥ इक्ष्वाकूणां राज्येऽभिषेचनमुद्दिश्य यथा वस्तुजात मंश्रियत सम्भ्रियते ॥ १२ ॥ तथा जातीय वस्तुजात रामाभिषेकमुद्दिश्यादाय गृहीत्वा राजवचनात् राजद्वारे समवेता मिलिता ब्राह्मणादयो महीपतिमपश्यतो नोऽस्मान् राज्ञः कः प्रतिवेदयेदित्यब्रुवन् ॥ १३ ॥ १४ ॥ यौवराज्याभिषेकस्तत्सामग्री । सर्वान् जनान्महीपतींश्च अब्रवीदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ रामम् आनेतुमिति शेषः ॥ १६ ॥ यद्यपि प्रस्थितस्तथापि भवतो राज्ञो रामस्य च पूज्या इति कृत्वा आयुष्मता युष्माकं वचनात्सर्वे राजानो ब्राह्मणादयश्च महाराज सुख सुखशयन

(वेश्याश्चैवशुभाचाराःसर्वाभरणभूषिताः ॥) अष्टौचकन्यारुचिरामत्तश्चवरवारणः ॥ सजलाःक्षीरिभिश्छन्नाघटाःकांचनराजताः ॥८॥ पद्मोत्पलयुताभांतिपूर्णाःपरमवारिणा ॥ चंद्रांशुविकचप्रख्यंपांडुरंरत्नभूषितम् ॥९॥ सज्जंतिष्ठतिरामस्यवालव्यजनमुत्तमम् ॥ चंद्रमंडलसंकाशमातपत्रंचपांडुरम् ॥१०॥ सज्जंद्युतिकरंश्रीमदभिषेकपुरःसरम् ॥पांडुरश्चवृषःसज्जःपांडुरोश्वश्चसंस्थितः॥११॥ (प्रसृतश्चगजः श्रीमानौपवाह्यःप्रतीक्षते॥ अष्टौचकन्यामांगल्याःसर्वाभरणभूषिताः ॥१॥) वादित्राणिचसर्वाणिबंदिनश्चतथापरे ॥ इक्ष्वाकूणांयथाराज्येसंभ्रियेताभिषेचनम् ॥१२॥तथाजातीयमादायराजपुत्राभिषेचनम् ॥ तेराजवचनात्तत्रसमवेतामहीपतिम् ॥१३॥ अपश्यंतोऽब्रुवन्कोनुराज्ञोनःप्रतिवेदयेत् ॥ नपश्यामश्चराजानमुदितश्चदिवाकरः॥१४॥ यौवराज्याभिषेकश्चसज्जोरामस्यधीमतः ॥ इतितेषुब्रुवाणेषुसर्वांस्तांश्चमहीपतीन्॥१५॥ अब्रवीत्तानिदंवाक्यंसुमंत्रोराजसत्कृतः ॥ रामंराज्ञोनियोगेनत्वरयाप्रस्थितोस्म्यहम्॥१६॥पूज्याराज्ञोभवंतश्चरामस्यतुविशेषतः॥ अयंपृच्छामिवचनात्सुखमायुष्मतामहम्॥ ॥१७॥ राज्ञःसंप्रतिबुद्धस्यचानागमनकारणम् ॥ इत्युक्त्वांतःपुरद्वारमाजगामपुराणवित् ॥१८॥ सदासक्तंचतद्वेश्मसुमंत्रःप्रविवेशह ॥ तुष्टावास्यतदावंशंप्रविश्यसविशांपतेः ॥१९॥ शयनीयंनरेंद्रस्यतदासाद्यव्यतिष्ठत ॥ सोत्यासाद्यतुतद्वेश्मतिरस्करणिमंतरा ॥२०॥ आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टावराघवम् ॥ सोमसूर्यौचकाकुत्स्थशिववैश्रवणावपि॥२१॥वरुणश्चाग्निरिंद्रश्चविजयंप्रदिशंतुते ॥ गताभगवतीरात्रिरहःशिवमुपस्थितम् ॥२२॥ बुद्ध्यस्वराजशार्दूलकुरुकार्यमनंतरम् ॥ ब्राह्मणाबलमुख्याश्चनैगमाश्चागतास्त्विह ॥२३॥ दर्शनंतेऽभिकांक्षंतेप्रतिबुद्ध्यस्वराघव॥ स्तुवंतंतंतदासूतंसुमंत्रंमंत्रकोविदम्॥२४॥प्रतिबुद्ध्यततोराजाइदंवचनमब्रवीत् ॥ राममानयसूतेतियदस्यभिहितोमया॥२५॥ किमिदंकारणंयेनममाज्ञाप्रतिवाह्यते ॥ नचैवसंप्रसुप्तोहमानयेहाशुराघवम्॥२६॥ इतिराजादशरथःसूतंतत्रान्वशात्पुनः॥सराजवचनंश्रुत्वाशिरसाप्रतिपूज्यतम्॥२७॥

पृच्छतीति विज्ञापयामि जाग्रतोपि बहिरनागमनकारणं किमिति च पृच्छंतीति विज्ञापयामि॥१७॥पुराणवित् चिरकालकथाभिज्ञोऽतिवृद्ध इति यावत्॥१८॥सदाऽसक्तम् अनाविलद्वारम्॥१९॥ शयनीयं शयनगृहम्॥तिरस्करणीं जवनिकामतरा कृत्वेति शेषः। एतेन तावत्पर्यंतं गमनं सूचितम्। अभ्यासाद्य अतिसमीपं गत्वा॥२०॥ राजविज्ञापनस्य स्तुतिपूर्वकत्वात्पुनः स्तुतिप्रवृत्तिः॥ २१ ॥ २२ ॥ निगमो वणिक्पथं तत्सम्बन्धिनो नैगमाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रतिबुध्य जवनिकांतर्हितमपि सुमंत्रं ध्वनिना ज्ञात्वा । यदस्यभिहितोनयेतिपाठे अनयेत्युपलक्षणम् । मया नेत्यर्थः । अत एव ममाज्ञेति गम्यते । पूर्वं राज्ञा स्वयमप्युक्तेः । कृतकादयम्नु

१ काननम्-इ० पा०। २ सार्वभौमान् इ० पा०। ३ यच्चागमन-इ० पा०। ४ कृतकृत्यमिव नर इ० पा०। ५ नृप-इ० पा०। ६ मया-इ० पा०। ७ प्रतिहन्यते इ० पा०।

कैकेय्याज्ञैव अप्रतिषिद्धमनुमतमिति न्यायेन ममाज्ञा । ननु निद्रापरवशत्वेन राज्ञोनुमतं न वेति मे संदेहस्तत्राह न चेति । इति व्याचक्षते । तेषामिति राजंतिश्लोके पुनः पदासंगतिः स्पष्टैव । पूर्वसर्गांते अश्रुत्वा राजवचनमित्यादि ननद चेत्यंतश्लोकद्वयस्य सर्वपुस्तकेषूपलभाच्च तद्व्याख्यानमसगतमिति ध्येयम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रियं मन्यमानः हार्दाभिप्रायज्ञानात् ॥ २८ ॥ हृष्टः पुलकितगात्रः प्रमुदित आनंदचित्तः राजमार्गं विलोकयन्निति संबंधः । रामाधिकरणाः रामविषयाः ॥ २९ ॥ हृष्टवत् हृष्टानां जनानाम् । स्वार्थे वतिरार्षः ॥ ३० ॥ प्रातःसमयत्वान्महाकपाटेन पिहितं स्वल्पद्वारस्यैवोद्घाटितत्वात् । वितर्दिर्वेदिका ॥ ३१ ॥ कांचनीभिः प्रतिमाभिर्युक्तम् एक प्रधानमग्र पुरोभागो यस्य तत् । मणिविद्रुमयुक्तं तोरणं वहिर्द्वारं यस्य तत् । शारदाभ्रवत् घनप्रख्य निबिडप्रभम् ॥ ३२ ॥ वरमाल्याना स्वर्णपुष्पमालानामंतरालवर्तिभिर्महद्भिर्महादीप्तिमद्भिर्मणिभिरलंकृतम् ॥ ३३ ॥ दार्दुर दर्दुरो मलयसन्निकृष्टश्चंदनगिरिः ॥ ३४ ॥ सुकृतैः स्वर्णादिना सुष्ठु निर्मितैरीहामृगैर्वृकैराकीर्णं व्याप्तम् । कोकस्त्वीहामृगो वृकः । भक्तिभिः वर्धकीनां सूक्ष्मचित्रशिल्पैरुत्कीर्णं चित्रवत् । तिग्मतेजसा अतिशयितशोभया । यद्वा प्रतिबिंबितसूर्यकिरणैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ उपस्थितैरागतैः । अंजलिकारिभिः नमस्कारार्थम् ॥ ३७ ॥ उपादाय उपायनानीति शेषः । आगतैरिति च शेषः । समाक्रांतैर्द्वारपालनिरुद्धैः । उन्मुखैरुत्सुकैः ॥ ३८ ॥ उदग्र प्रशस्त कुब्जकैर्दासैः ॥ ३९ ॥ राजकुल राजमार्गं विराजयन् शोभयन् वरूथो रथगुप्तिस्तद्युतेन रामगृह समासददिति शेषः ॥ ४० ॥ महाधनं महता धनेन युक्तम् । समाकुलैरितस्ततः प्रसृतैरुल्बणम् अधिकशोभावत् । वरार्हस्य उत्तमवस्त्वर्हस्य ॥४१॥ व्यपोह्य अतिक्रम्य । शुद्धांतमंतःपुरम् ॥ ४२ ॥

निर्जगामनृपावासान्मन्यमानःप्रियंमहत् ॥ प्रपन्नोराजमार्गंचपताकाध्वजशोभितम् ॥ २८ ॥ हृष्टःप्रमुदितःसूतोजगामाशुविलोकयन् ॥ ससूत
स्तत्रशुश्रावरामाधिकरणाःकथाः ॥ २९ ॥ अभिषेचनसंयुक्ताःसर्वलोकस्यहृष्टवत् ॥ ततोददर्शरुचिरंकैलाससदृशप्रभम् ॥ ३० ॥ रामवेश्मसु
मंत्रस्तुशक्रवेश्मसमप्रभम् ॥ महाकपाटपिहितंवितर्दिशतशोभितम् ॥ ३१ ॥ कांचनप्रतिमैकाग्रंमणिविद्रुमतोरणम् ॥ शारदाभ्रघनप्रख्यंदीप्तंमेरु
गुहासमम् ॥ ३२ ॥ मणिभिर्वरमाल्यानांसुमहद्भिरलंकृतम्[1] ॥ मुक्तामणिभिराकीर्णंचंदनागुरुभूषितम् ॥ ३३ ॥ गंधान्मनोज्ञान्विसृजद्दार्दुरंशिख
रंयथा ॥ सारसैश्चमयूरैश्चविनदद्भिर्विराजितम् ॥३४॥ सुकृतेहामृगाकीर्णंसूत्कीर्णंभक्तिभिस्तथा ॥ मनश्चक्षुश्चभूतानामाददत्तिग्मतेजसा ॥३५॥
चंद्रभास्करसंकाशंकुबेरभवनोपमम् ॥ महेंद्रधामप्रतिमंनानापक्षिसमाकुलम् ॥ ३६ ॥ मेरुशृंगसमंसूतोरामवेश्मददर्शह ॥ उपस्थितैःसमाकीर्णंज
नैरंजलिकारिभिः ॥ ३७ ॥ उपादायसमाक्रांतैस्तदाजानपदैर्जनैः ॥ रामाभिषेकसुमुखैरुन्मुखैःसमलंकृतम् ॥ ३८ ॥ महामेघसमप्रख्यमुदग्रंसुवि
राजितम् ॥ नानारत्नसमाकीर्णंकुब्जकैरपिचावृतम् ॥३९॥ सवाजियुक्तेनरथेनसारथिःसमाकुलंराजकुलंविराजयन् ॥ वरूथिनाराजगृहाभिपाति
नापुरस्यसर्वस्यमनांसिहर्षयन् ॥४०॥ततःसमासाद्यमहाधनंमहत्प्रहृष्टरोमासबभूवसारथिः ॥ मृगैर्मयूरैश्चसमाकुलोल्बणंगृहंवरार्हस्यशचीपतेरिव
॥४१॥ सतत्रकैलासनिभाःस्वलंकृताःप्रविश्यकक्ष्यास्त्रिदशालयोपमाः ॥ प्रियान्नरान्[2]रामतेस्थितान्बहून्व्यपोह्यशुद्धांतमुपस्थितोरथी ॥ ४२ ॥

1 भूषितम्–इ० पा० । 2 रातका–इ० पा० ।

रामस्याभिषेकार्थम् अभिषेकप्रयोजनकं कर्म कुर्वतां जनानां गिरो नरेंद्रसूनोः रामस्याभितो मंगलं तत्प्रतिपादनसमर्थाः यासां ताः शुश्राव स तथा लोकस्य च गिरस्तादृशीः शुश्राव ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कोट्या तत्संख्यया परार्धैस्तत्संख्ययोपलक्षितैर्जनैः । अनेनातिसमर्दो दर्शितः ॥ ४५ ॥ महामेघाधिरूढपर्वतसदृशम् । प्रभिन्नं मत्तम् । शत्रुंजय तद्गुणकं तन्नामानं च राम उपवाह्यो यस्य तम् ॥४६॥ वल्लभान् राज्ञ इति शेषः । व्यपोह्य रथागमनेन मार्गादेकदेशे कृत्वा ॥ ४७ ॥ अद्रिकूटे अद्रिशृंगे आरूढोऽचलो यो महामेघस्तत्सदृशमौन्नत्येन तदेद्रकूटेतिपाठे तन्नामा पर्वतविशेषस्तदारूढेत्यादि प्राग्वत् । महाविमानोपमवेश्मभिः संयुतम् । महाविमानानां तत्सज्ञकानामुत्तमवेश्मनां संघो यत्र महाविमानेभ्य उत्तमानां वेश्मनां संघो यत्रेति वा । विमानोत्तमवेश्मसवद्दिति पाठांतरेऽर्थः । विमानोस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनि

सतत्रशुश्रावचहर्षयुक्तारामाभिषेकार्थकृताजनानाम् ॥ नरेंद्रसूनोरभिमंगलार्थाःसर्वस्यलोकस्यगिरःप्रहृष्टाः ॥ ४३ ॥ महेंद्रसद्मप्रतिमंचवेश्मरामस्यरम्यंमृगपक्षिजुष्टम् ॥ ददर्शमेरोरिवशृंगमुच्चंविभ्राजमानंप्रभयासुमंत्रः॥४४॥ उपस्थितैरंजलिकारिभिश्चसोपायनैर्जानपदैर्जनैश्च ॥ कोट्यापरार्धैश्चविमुक्तयानैःसमाकुलंद्वारपदंददर्श ॥ ४५ ॥ ततोमहामेघमहीधराभंप्रभिन्नमत्यंकुशमप्रसह्यम् ॥ रामोपवाह्यंरुचिरंददर्शशत्रुंजयंनागमुदग्रकायम् ॥ ४६ ॥ स्वलंकृतान्साश्वरथान्सकुंजरानमात्यमुख्यांश्चददर्शवल्लभान् ॥ व्यपोह्यसूतःसहितान्समंततःसमृद्धमंतःपुरमाविवेशह ॥४७॥ ततोद्रिकूटाचलमेघसन्निभंमहाविमानोपमवेश्मसंयुतम् ॥ अवार्यमाणःप्रविवेशसारथिःप्रभूतरत्नंमकरोयथार्णवम् ॥ ४८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयेआदिकाव्येचतुर्विंशतिसा०सं०अयोध्याकांडेपंचदशःसर्गः ॥१५॥ सतदंतःपुरद्वारंसमतीत्यजनाकुलम् ॥ प्रविविक्तांततःकक्ष्यामाससादपुराणवित् ॥१॥ प्रासकार्मुकबिभ्रद्भिर्युवभिर्मृष्टकुंडलैः ॥ अप्रमादिभिरेकाग्रैःस्वानुरक्तैरधिष्ठिताम् ॥२॥ [illegible] स्वलंकृतान् ॥ ददर्शविष्ठितान्द्वारिस्त्र्यध्यक्षान्सुसमाहितान् ॥३॥ तेसमीक्ष्यसमायांतंरामप्रियचिकीर्षवः ॥ [illegible] ससंभ्रमाः ॥ ॥ ४ ॥ तानुवाचविनीतात्मासूतपुत्रःप्रदक्षिणः ॥ क्षिप्रमाख्यातरामायसुमंत्रोद्वारितिष्ठति ॥५॥ तेराममुपसंगम्यभर्तुःप्रियचिकीर्षवः ॥ सहभार्यायरामायक्षिप्रमेवाचचक्षिरे ॥ ६ ॥ प्रतिवेदितमाज्ञायसूतमभ्यंतरंपितुः ॥ तत्रैवानाययामासराघवःप्रियकाम्यया ॥ ७॥ तंवैश्रवणसंकाशमुपविष्टंस्वलंकृतम् ॥ ददर्शसूतःपर्यंकेसौवर्णेसोत्तरच्छदे ॥ ८ ॥ वराहरुधिराभेणशुचिनाचसुगंधिना ॥ अनुलिप्तंपरार्ध्येनचंदनेनपरंतपम् ॥ ९ ॥

॥ ४८ ॥ जर्यमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ प्रविविक्तां जनान् [illegible] ॥ १ ॥ प्रासकार्मुकानां बिभ्रद्भिः [illegible] धारकैरित्यर्थः । एकाग्रैरेकार्यचित्तैः ॥ २ ॥ काषायिणः कौसुंभादिकषायरक्तवस्त्रधारिण इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रदक्षिणः प्रकर्षेण [illegible] निपुणः आख्यात [illegible] ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ प्रतिवेदितं [illegible] विज्ञापितं पितुरभ्यंतरम् अत्यंतमंतरंगं तत्रैव सीतावस्थितदेश एव प्रियकाम्यया पितुरिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ वराहरुधिराभेण [illegible] परार्ध्येन [illegible] ॥ ९ ॥

१ प्रथम्-६० पा०।

भूयो वारंवारं ददर्शेत्यन्वयः । तथाभूतस्य दर्शने तृप्त्यभावात् । चित्रया सहितं शशिनं यथा लोको भूयोभूयः पश्यति तथेत्यर्थः ॥ १० ॥ बंदी सुमंत्रः विनीतवद्विनीतः सन् ॥ ११ ॥ सुमुख प्रसन्नवदनं विहारशयन स्थानरूपे आसने विद्यमानं राजपुत्रमित्यन्वयः । यद्वा विहारशयनासने समाहारद्वंद्वः । तेषु राज्ञा सत्कृतः सुमंत्र इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ सुप्रजाः सुपुत्रेण त्वयेति शेषः ॥ १३ ॥ समानयामास सुमंत्रवचोंगी चकारेत्यर्थः ॥ १४ ॥ देवश्च देवी च मातापितरौ मदंतरे मदर्थे समागम्य मिलित्वा अभिषेचनस्य सम्यक् हित किंचित् ध्रुवं निश्चयेन मंत्रयेते विचारयतः । अत्राभिषेचनसहित तत्संबद्धम् अभिषेक द्वारकमिति यावत् । किंचिद्वनगमनरूपं तद्विरुद्धं सप्रत्येवास्माभिश्चित्यमानं मंत्रयेते इत्यप्यर्थो गर्भितो ज्ञेयः ॥ १५ ॥ तत्र तर्कयति लक्षयित्वेति । राज्ञोभिप्रायं मदभिषेकविषयं लक्षयित्वा ज्ञात्वा सुदक्षिणा समर्था अत एव राज्ञः प्रियकामा अत एव प्रहृष्टा हितवचनेन कामेन च राजानमनुवर्तिनी शीघ्र यस्मात्तादृशी मे जननी मदर्थकामा महाराज राजानमिति हर्षवशात्पुनरुक्तिरदोषाय

स्थितयापार्श्वतश्चापिवालव्यजनहस्तया ॥ उपेतंसीतयाभूयश्चित्रयाशशिनंयथा ॥ १० ॥ तंतपंतमिवादित्यमुपपन्नंस्वतेजसा ॥ ववंदेवरदंबंदी विनयज्ञोविनीतवत् ॥ ११ ॥ प्रांजलिःसुमुखंदृष्ट्वाविहारशयनासने ॥ राजपुत्रमुवाचेदंसुमंत्रोराजसत्कृतः ॥ १२ ॥ कौसल्यासुप्रजारामपिता त्वांद्रष्टुमिच्छति ॥ महिष्यापिहिकैकेय्यागम्यतांतत्रमाचिरम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तुसंहृष्टोनरसिंहोमहाद्युतिः ॥ ततःसंमानयामाससीतामिदमुवा चह ॥ १४ ॥ देविदेवश्चदेवीचसमागम्यमदंतरे ॥ मंत्रयेतेध्रुवंकिंचिदभिषेचनसंहितम् ॥ १५ ॥ लक्षयित्वाह्यभिप्रायंप्रियकामासुदक्षिणा ॥ सं चोदयतिराजानंमदर्थमसितेक्षणा ॥ १६ ॥ साप्रहृष्टामहाराजंहितकामानुवर्तिनी ॥ जननीचार्थकामामेकेकयाधिपतेःसुता ॥ १७ ॥ दिष्ट्या खलुमहाराजोमहिष्याप्रिययासह ॥ सुमंत्रंप्राहिणोद्दूतमर्थकामकरंमम ॥ १८ ॥ यादृशीपरिषत्तत्रतादृशोदूतआगतः ॥ ध्रुवमद्यैवमांराजायौवरा ज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ १९ ॥ हंतशीघ्रमितोगत्वा द्रक्ष्यामिचमहीपतिम् ॥ सहत्वंपरिवारेणसुखमास्स्वरमस्वच ॥ २० ॥ पतिसंमानितासीताभर्तारम सितेक्षणा ॥ आद्वारमनुवव्राजमंगलान्यभिदध्युषी ॥ २१ ॥ राज्यंद्विजातिभिर्जुष्टंराजसूयाभिषेचनम् ॥ कर्तुमर्हतितेराजावासवस्येवलोक कृत् ॥ २२ ॥ दीक्षितंव्रतसंपन्नंवराजिनधरंशुचिम् ॥ कुरंगशृंगपाणिंचपश्यंतीत्वांभजाम्यहम् ॥ २३ ॥ पूर्वांदिशंवज्रधरोदक्षिणांपातुतेय मः ॥ वरुणःपश्चिमामाशांधनेशस्तूत्तरांदिशम् ॥ २४ ॥

मदर्थ मदभिषेकार्थं राजानं सचोदयति त्वरयति । भरतासन्निधौ रामाभिषेकस्त्वत्संमतो न वेति राज्ञा पृष्टे सर्वथा मत्संमतस्त्वरया क्रियतां भरतः पश्चाच्छ्रोष्यतीति मन्ये इत्याशयः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ कुत एवं ज्ञायते तत्राह दिष्ट्येति । मम कामविषयमर्थं करोति तादृश सुमंत्रं यतो दूतं प्राहिणोदत एवं ज्ञायत इति भावः ॥ १८ ॥ तदेव विवृणोति । यादृशी मदर्थपरा तत्र राजांतःपुरे परि षत्सभा ॥ १९ ॥ परिवारेण सखीसमूहेन ॥ २० ॥ अभिदध्युषी अभिध्यायंतीत्यर्थे आर्षमिदम् ॥ २१ ॥ द्विजातिभिर्जुष्टं राज्य यौवराज्याभिषेकं कृत्वा कालांतरेण राजसूयार्हं महाराज्याभिषेचनं कर्तु मर्हति । लोककृत् इंद्रस्येव ॥ २२ ॥ २३ ॥ लक्षयित्वेत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैरर्थांतरमपि गर्भितम् । तथाहि अभिप्रायं मम रावणवधरूपमभिप्रायमंतर्यामिप्रेरणया लक्षयित्वा अनेन मत्प्रेरणयैव तस्या एवं प्रवृत्तिरिति सूचितम् । मम देवानां जगतश्च प्रियकामा राज्ञश्चांतकाले निरतं मद्वनसंपादनेन प्रियकामा अत एव सुदक्षिणा समर्था राज्ञ आपाततो विपरीतत्वेपि जगतः प्रियत्वेन राज्ञोपि पर्यंतसुख

दत्वेन तद्वाक्यकथने समर्था अत एव प्रहृष्टा मम हितकामा तदर्थमवतारग्रहणाङ्कितं काम्यं च तदनुवर्तनशीला अत एव मेऽर्थकामा मदवतारप्रयोजनसिद्धिकामा । महाराजं राजानं मदर्थं मदवतारप्रयोजन रावणवधफलकवनगमनार्थं त्वरयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अर्थकामकरं मत्कामविषयार्थकरं यथा भवति तथा प्राहिणोत् ॥ १८ ॥ तादृशं हृष्टोद्विग्नचित्तः एतद्दर्शनेनैव हृष्टोद्विग्नचित्तत्वेन तत्पारिष दस्तत्त्वानुमानम् । यौवराज्ये देवर्षिपरिपालनकल्के ॥ १९ ॥ २० ॥ मंगलान्यभिदध्युषी प्रस्थानमंगलान्यभिध्यायंती ॥ २१ ॥ तदेवाह राजमिति । [illegible] राज्यम् । तथा राजसूयाभिषेचनं सर्वतो बलवान् सर्वपीडको राजा सूयते कंड्यते यत्र तादृशकर्मणि अभिषेक्तुमर्हति । तदेव मनसाभिवदति । दीक्षितमित्यादि । [illegible] पश्यती अहं त्वां भजिष्ये इत्यर्थः । अनेनाहमपि त्वया सह वनं यास्यामीति सूचितम् । अत्र राजसूयाभिषेचनं कर्तुमर्हतीत्यनेन संकल्पेन दीक्षितमित्यादिसंकल्पेन मदुक्तार्थगर्भितमिमां [illegible] । अन्यथा सत्यसंकल्पाया भगवत्या अग्रे कदापि रामेण राजसूयानुष्ठानादीदृशसंकल्पविपर्यासिद्धया तत्त्व भज्यंत वक्तृश्रोत्रोः सीतारामयोर्वैशिष्ट्याद्दर्शनानिर्वाच्या ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ कृतकौतुकमंगलः

अथसीतामनुज्ञाप्यकृतकौतुकमंगलः ॥ निश्चक्रामसुमंत्रेणसहरामोनिवेशनात् ॥ २५ ॥ पर्वतादिवनिष्क्रम्यसिंहोगिरिगुहाशयः ॥ लक्ष्मणंद्वा रिसोऽपश्यत्प्रह्वांजलिपुटंस्थितम् ॥ २६ ॥ अथमध्यमकक्ष्यायांसमागच्छत्सुहृज्जनैः ॥ ससर्वानर्थिनोदृष्ट्वासमेत्यप्रतिनंद्यच ॥ २७ ॥ ततःपाव कसंकाशमारुरोहरथोत्तमम् ॥ वैयाघ्रंपुरुषव्याघ्रोराजितंराजनंदनः ॥ २८ ॥ मेघनादमसंबाधंमणिहेमविभूषितम् ॥ मुष्णंतमिवचक्षूंषिप्रभया मेरुवर्चसम्[1] ॥ २९ ॥ करेणुशिशुकल्पैश्चयुक्तंपरमवाजिभिः ॥ हरियुक्तंसहस्राक्षोरथमिंद्रइवाशुगम् ॥ ३० ॥ प्रययौतूर्णमास्थायराघवोज्वलितः श्रिया ॥ सपर्जन्यइवाकाशेस्वनवानभिनादयन् ॥ ३१ ॥ निकेतान्निर्ययौश्रीमान्महाभ्रादिवचंद्रमाः ॥ चित्रचामरपाणिस्तुलक्ष्मणोराघवा नुजः ॥ ३२ ॥ जुगोपभ्रातरंभ्रातारथमास्थायपृष्ठतः ॥ ततोहलहलाशब्दस्तुमुलःसमजायत ॥ ३३ ॥ तस्यनिष्क्रममाणस्यजनौघस्यसमंततः ॥ ततोहयवरामुख्यानागाश्चगिरिसंनिभाः ॥ ३४ ॥ अनुजग्मुस्तथारामंशतशोथसहस्रशः ॥ अग्रतश्चास्यसन्नद्धाश्चंदनागुरुभूषिताः ॥ ३५ ॥ खङ्गचापधराःशूराजग्मुराशंसवोजनाः ॥ ततोवादित्रशब्दाश्चस्तुतिशब्दाश्चवंदिनाम् ॥ ३६ ॥ सिंहनादाश्चशूराणांततःशुश्रुविरेपथि ॥ हर्म्यवा तायनस्थाभिर्भूषिताभिःसमंततः ॥ ३७ ॥

अनुष्ठिताभिषेकार्थमंगलः ॥ २५ ॥ प्रह्वांजलिपुटं प्रह्वत्वसूचकांजलिपुटान्वितम् ॥ २६ ॥ अर्थिनः स्वदर्शनस्याभिषेकाद्यार्थिनः ॥ २७ ॥ वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मपरिवृतम् अत एव राजितं शोभावंतम् ॥ ॥ २८ ॥ मेघनादसदृशनादम् असंबाधं विपुलम् । प्रभया रविकिरणसंयुक्तत्वप्रभया मेरुवर्चसमित्यनेन रथस्य सौवर्णत्वमुक्तम् ॥ २९ ॥ करेणुशिशवः कलभाः अनेन हृष्टपुष्टोन्नतमहाबलवत्त्व सूचितम् । इन्द्रः परमैश्वर्यवान् सहस्राक्ष इव नानाविधदेहवर्त्याभरणस्थरत्नसमूहैः रामस्य सहस्राक्षत्वं बोध्यम् ॥ ३० ॥ ज्वलितः [illegible] । आकाशे स्वनवान् नादवान् पर्जन्यो मेघ इव रथस्वनेन दिशो नादयन् प्रययावित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ चंद्रचामरेतिपाठे चन्द्रवच्छुक्लचामरेत्यर्थः । चित्रचामरेति पाठे [illegible] ॥ ३२ ॥ हलहलेत्यनुकरणम् ॥ ३३ ॥ तस्य निष्क्रममाणस्य पुरत इति शेषः । तस्मिन्निष्क्रममाणे इति यावत् । जनौघस्य हलहलाशब्द इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ आशंसवः मङ्गलमिति शेषः ॥ ३६ ॥ तत इत्यावर्तते ततस्ततः तत्रतत्र देशे

[1] सूर्यवर्चसम्–इ० पा० ।

शुश्रुविरे वातायनं बहिरवलोकनयोग्यानि सूक्ष्मद्वाराणि ॥३७॥ पिप्रीषा प्रीणनेच्छा ॥३८॥ ववंदिरे अस्तुवन् । स्तुतिप्रकारमाह नूनमिति॥३९॥सिद्धयात्र सफलगमनम् उपस्थित प्राप्तमंतम् । सीता सीमंतिनीषु वरा श्रेष्ठा इति अमन्यंतेत्यन्वयः॥४०॥हि यत एवममन्यंत अतस्तयेत्यादि तदुच्चरिता वाचः शुश्रावेत्यन्वयः॥४१॥४२॥आत्माधिकारा आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्ताः॥४३॥श्रियं गमिष्यन्प्राप्स्यन् गच्छति।पितृगृहमिति शेषः। सर्वसमृद्धकामाः समृद्धसर्वकामा इत्यर्थः।प्रशास्ता राजा॥४४॥सर्वं राष्ट्रमेष प्रपत्स्यत इति यत् अयमेव लाभः।अस्मिन् रामे मनुजाधिपे सति कश्चित्कश्चिदपि किंचन स्वल्पमपि अप्रियं प्रियाभावं दुःखमनिष्टप्राप्तिं जातु

कीर्यमाणःसुपुष्पौघैर्ययौस्त्रीभिररिंदमः ॥ रामंसर्वानवद्यांग्योरामपिप्रीषयाततः ॥३८॥ वचोभिरग्र्यैर्हर्म्यस्थाःक्षितिस्थाश्चववंदिरे ॥ नूनंनंदति
तेमाताकौसल्यामातृनंदन ॥३९॥ पश्यंतीसिद्धयात्रंत्वांपित्र्यंराज्यमुपस्थितम् ॥ सर्वसीमंतिनीभ्यश्चसीतासीमंतिनीवरा ॥४०॥ अमन्यंतहि
तानार्योरामस्यहृदयप्रियाम् ॥ तयासुचरितंदेव्यापुरानूनंमहत्तपः ॥४१॥ रोहिणीवशशांकेनरामसंयोगमापया ॥ इतिप्रासादशृंगेषुप्रमदाभिर्नरो
त्तमः ॥ शुश्रावराजमार्गस्थःप्रियावाचउदाहृताः ॥४२॥ सरामवस्तत्रतदाप्रलापान्शुश्रावलोकस्यसमागतस्य ॥ आत्माधिकाराविविधाश्चवाचः
प्रहृष्टरूपस्यपुरेजनस्य ॥४३॥ एषश्रियंगच्छतिराघवोद्यराजप्रसादाद्विपुलांगमिष्यन् ॥ एतेवयंसर्वसमृद्धकामायेषामयंनोभवितापशास्ता ॥४४॥
लाभोजनस्यास्ययदेषसर्वंप्रपत्स्यतेराष्ट्रमिदंचिराय ॥ नह्यप्रियंकिंचनजातुकश्चित्पश्येन्नदुःखंमनुजाधिपेऽस्मिन् ॥४५॥ सघोषवद्भिश्चहयैःसनागैः
पुरःसरैःस्वस्तिकसूतमागधैः ॥ महीयमानःप्रवरैश्चवादकैरभिष्टुतोवैश्रवणोयथाययौ ॥४६॥ करेणुमातंगरथाश्वसंकुलंमहाजनौघैःपरिपूर्णचत्व
रम् ॥ प्रभूतरत्नंबहुपण्यसंचयंददर्शरामोविमलंमहापथम् ॥४७॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे
षोडशः सर्गः ॥१६॥ सरामोरथमास्थायसंप्रहृष्टसुहृज्जनः ॥ पताकाध्वजसंपन्नंमहार्हागुरुधूपितम् ॥१॥ अपश्यन्नगरंश्रीमान्नानाजनसमन्वितम् ॥
सगृहैरभ्रसंकाशैःपांडुरैरुपशोभितम् ॥२॥ राजमार्गंययौरामोमध्येनागुरुधूपितम् ॥ चंदनानांचमुख्यानामगुरूणांचसंचयैः ॥३॥ उत्तमानांचगं
धानांक्षौमकौशांबरस्यच ॥ आविद्धाभिश्चमुक्ताभिरुत्तमैःस्फाटिकैरपि ॥४॥ शोभमानमसंबाधंतंराजपथमुत्तमम् ॥ संवृतंविविधैःपुष्पैर्भक्ष्यैरु
च्चावचैरपि ॥५॥ ददर्शतंराजपथंदिविदेवपतिर्यथा ॥ दध्यक्षतहविर्लाजैर्धूपैरगुरुचंदनैः ॥६॥ नानामाल्योपगंधैश्चसदाभ्यर्चितचत्वरम् ॥
आशीर्वादान्बहूञ्छृण्वन्सुहृद्भिःसमुदीरितान् ॥७॥ यथार्हंचापिसंपूज्यसर्वानेवनरान्ययौ ॥ पितामहैराचरितंतथैवप्रपितामहैः ॥८॥

कदापि न पश्येत् न प्राप्नुयात्॥४५॥स्वस्तिका जयजयेति वादिनो वंदिनः सूता इतरस्तुतिपाठकाः मागधा वंशपाठकाः एतैर्वादिकैस्तत्तच्छब्दप्रयोक्तृभिः॥४६॥४७॥संभ्रमानः॥इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायण तिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षोडशः सर्गः ॥१६॥ रा राम इति॥१॥२॥मध्येन उभयश्रेणीमध्येन॥३॥उत्तमानां गंधवद्द्रव्याणां संचयैः क्षौमकौशांबरस्य च संचयैरित्यन्वयः।शोभमानमित्यादि [illegible] वस्त्रम् आविद्धाभिः छतच्छिद्राभिः।अविद्धाभिरिति पाठे अकृतच्छिद्रापि॥४॥असंबाधं विस्तीर्णं राजपथमित्यस्य ददर्शत्यनेनान्वयः ॥५॥एवं दृष्ट्वांस्तं राजपथं ययाविति संबंधः॥६॥७॥यथार्हं दर्श

१ कथाप्रपञ्चान्-इ० पा० । २ देवपथम्-इ० पा० । ३ सुहृद्भि-इ० पा० ।

नभूक्षेपवचनादिभिर्ययोचितमित्यर्थः । आचरितमनुष्ठितम् ॥८॥ अनुपाल्यत्यादिर्वृद्धानां वादः॥९॥यदि राज्ये प्रतिष्ठितं प्राप्तराज्याभिषेकं रामं यथागतं पितुर्गृहान्निर्यान्तं निःसरन्तं पश्यामस्तर्हि नोऽस्माकं भुक्तेन ऐहिक
विषयभोगजसुखेन तथा परमार्थैः परमार्थस्वर्गसाधनैश्च कर्मभिरलं न किंचित्तैः फलं मनुष्यत्वेनैव लब्धत्वात् । अत्र यद्यंतमर्थेन विपरीतसंभावनानूचनम् ॥ १० ॥ ततोऽतः नतो हीनो । अमिततेजसो रामस्य
राज्येन राज्यफलकाभिषेको यथा प्रियतरस्तथा ततोऽन्यत्र किंचित्प्रियतरं प्रेमास्पदमित्यन्वयः । मद्राजमूलकत्वात्सर्वसुखस्येति भावः॥११॥उदासीनः स्तुतिनिन्दारहितः॥१२॥अमित्रानात्मविषयमिति शेषः।अत्यंता
सक्त्या पुर इव परिस्फुरणात् ॥१३॥एवं लोकानुरागं कविर्हेतुं दर्शयति यश्चेति।राम न पश्येत् आत्मस्वरूपत्वेनांतर्यामित्वेन वा न पश्येत् यथास्थिततत्त्वप्रकारेण वा न रामं न पश्येत् रामोऽपि न पश्येत् यज्ज्ञानविषयतां
न प्राप्नुयात् ज्ञानविषयत्वप्राप्तिरत्र दर्शन इत्यर्थः।अन्यत्तं तद्विषयज्ञानाय यतमानोऽपि यत्न न लभेदित्यर्थः।यथास्थितत्वेन वारीतात्र स्वदेहस्थं न पश्येत् यत्रापि तज्ज्ञानवान् न भवेत् ॥ स्यात्
अद्योपादायतंमार्गमभिषिक्तोऽनुपालय ॥ यथास्मपोषिताः पित्रा यथा सर्वैः पितामहैः ॥ ततः सुखतरं सर्वे रामे वत्स्याम राजनि ॥९॥ अलमद्य हि भुक्ते
न परमार्थैरलं च नः ॥ यदि पश्याम निर्यान्तं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ॥१०॥ ततो हि नः प्रियतरं नान्यत्किंचिद्भविष्यति ॥ यथाभिषेको रामस्य राज्येनामि
ततेजसः ॥ ११ ॥ एताश्चान्याश्च सुहृदामुदासीनः शुभाः कथाः ॥ आत्मसंपूजनीः शृण्वन्ययौ रामो महापथम् ॥ १२ ॥ न हि तस्मान्मनः कश्चि
च्चक्षुषी वा नरोत्तमात् ॥ नरः शक्नोत्यपाक्रष्टुमतिक्रांतेऽपि राघवे ॥१३॥ यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति ॥ निंदितः सर्वलोकेषु स्वात्माप्येनं विग
र्हते ॥ १४ ॥ सर्वेषु स हि धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयाम् ॥ चतुर्णां हि वयःस्थानां तेन ते तमनुव्रताः ॥१५॥ चतुष्पथान्देवपथांश्चैत्यान्यायतनानि च ॥
प्रदक्षिणं परिहरञ्जगाम नृपतेः सुतः ॥१६॥ स राजकुलमासाद्य मेघसंघोपमैः शुभैः ॥ प्रासादशृंगैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः ॥१७॥ आवारयद्भिर्ग
गनं विमानैरिव पांडुरैः ॥ वर्धमानगृहैश्चापि रत्नजालपरिष्कृतैः ॥१८॥ तत्पृथिव्यां गृहवरं महेंद्रसदनोपमम् ॥ राजपुत्रः पितुर्वेश्म प्रविवेश श्रिया ज्व
लन् ॥ १९ ॥ स कक्ष्या धन्विभिर्गुप्तास्तिस्रोऽतिक्रम्य वाजिभिः ॥ पदातिरपरे कक्ष्ये द्वे जगाम नरोत्तमः ॥२०॥ स सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या दशरथा
त्मजः ॥ संनिवर्त्य जनं सर्वं शुद्धांतःपुरमत्यगात् ॥२१॥ तस्मिन्प्रविष्टे पितुरंतिकं तदा जनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे ॥ प्रतीक्षते तस्य पुनः स्म निर्गमं य
थोदयं चंद्रमसः सरित्पतिः ॥२२॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥
करणमपि एनं विगर्हते धिङ्मां भगवज्ज्ञानायोग्यमिति।रामज्ञान विना सर्वोऽपि निंद्य इति विनोक्तिरलंकारोऽत्र व्यंग्यः।अनेन भगवद्विषयकज्ञानवानेव धन्य इति वस्तु व्यज्यते॥१४॥किं च हि यतः स धर्मात्मा चतुर्णां हि
चतुर्णामपि वर्णानां सर्वेष्वप्याश्रमेषु वयःस्थानां वयोरूपं स्थानं यस्यास्तां वयोरूपां दयां कुरुते इत्यर्थः।तेन ते सर्वे लोकास्तं रामं कायवाङ्मनोभिरनुव्रता इत्यर्थः॥१५॥प्रदक्षिणं परिहरन्निति। चतुष्पथादीनां प्रदक्षिणया
स्वस्य दक्षिणभागगमनं परिहरन्नित्यर्थः॥१६॥प्रासादशृंगैः प्रासादस्थशृंगैः॥१७॥आवारयद्भिः आक्रमद्भिः वर्धमानगृहैः क्रीडागृहैः रत्नसमूहालंकृतैः परिष्कृतम् ॥१८॥ पितुर्वेश्म पृथिव्यां सर्वगृहेषु श्रेष्ठं प्रविवेशेत्य
न्वयः॥१९॥ वाजिभिः रथयुक्तैः ॥२०॥ सर्वा उक्तपंचकक्ष्याः॥२१॥अंतिकं समीपदेशम्॥२२॥ रेफैर्मौनः॥इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्तदशः सर्गः॥१७॥

१ लालिता–इ० पा० । २ गर्वपाम्–इ० पा० । ३ पुनर्विनि–इ० पा० ।

शुभे आसने पर्यंके परिशुष्यता मुखेनोपलक्षितम् ॥ १ ॥ विनीतवन् विनीतः सन्निति यावत् । सुसमाहितः तस्या अतिस्वेष्टकरत्वेन जगद्धितकरत्वेन च तस्यां प्रसन्नचितः ॥ २ ॥ नाभिभाषितु रामेत्यक्षरद्वयाधिकमिति शेषः ॥ ३ ॥ रामोपि भयमापन्नः दशरथविषादस्य स्वापराधजन्यत्वशंकया ॥ ४ ॥ इंद्रियैरित्यादिश्लोकद्वये दृष्ट्वा भयमापन्न इत्यनुकृष्यते । अप्रहृष्टैः खिन्नैः उपलक्षित व्यथित खि.नम् । आकुल सभ्रांत चेतो यस्य तम् ॥ ५ ॥ ऊर्मिमालायुतमक्षोभ्यमपि क्षुभ्यंतं सागरमिव स्थितम् उपप्लुत राहुग्रस्तम् उत्कमनृत येन तद्वन्निस्तेजस्कम् ॥ ६ ॥ अचिंत्यकल्पमत्यंतमसभावितम् उपधारयन् । किंहेतुकोय शोक इति चिंतयन् । संरब्धतरोऽत्यंतं क्षुभितः यद्यपि पर्वणि समुद्रस्य चंद्रोदयात्क्षोभस्तथापि क्षोभमात्रे दृष्टांतः ॥ ७ ॥ किस्वित् किंतु ॥ ८ ॥ अद्यैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह अन्यदेत्यादि । तस्य मद्दर्शनेऽतिप्रीतिमितः

सददर्शासनेरामोविषण्णंपितरंशुभे ॥ कैकेय्यासहितंदीनंमुखेनपरिशुष्यता ॥ १ ॥ सपितुश्चरणौपूर्वमभिवाद्यविनीतवत् ॥ ततोववंदेचरणौकैकेय्याःसुसमाहितः ॥ २ ॥ रामेत्युक्त्वातुवचनंबाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ शशाकनृपतिर्दीनोनेक्षितुंनाभिभाषितुम् ॥ ३ ॥ तदपूर्वंनरपतेर्दृष्ट्वारूपंभयावहम् ॥ रामोपिभयमापन्नःपदास्पृष्ट्वेवपन्नगम् ॥४॥ इंद्रियैरप्रहृष्टैस्तंशोकसंतापकर्शितम् ॥ निःश्वसंतंमहाराजंव्यथिताकुलचेतसम् ॥ ५ ॥ ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यंक्षुभ्यंतमिवसागरम् ॥ उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिंयथा ॥ ६ ॥ अचिंत्यकल्पंनृपतेस्तंशोकमुपधारयन् ॥ बभूवसंरब्धतरःसमुद्रइवपर्वणि ॥७॥ चिंतयामासचतुरोरामःपितृहितेरतः ॥ किंस्विदद्यैवनृपतिर्नमांप्रत्यभिनंदति ॥ ८ ॥ अन्यदामांपिताद्दृष्ट्वाकुपितोपिप्रसीदति ॥ तस्यमामद्यसंप्रेक्ष्यकिमायासःप्रवर्तते ॥ ९ ॥ सदीनइवशोकार्तोविषण्णवदनद्युतिः ॥ कैकेयीमभिवाद्यैवरामोवचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ कच्चिन्मयानापराद्धमज्ञानाद्येनमेपिता ॥ कुपितस्तन्ममाचक्ष्वत्वमेवैनंप्रसादय ॥ ११ ॥ अप्रसन्नमनाःकिंनुसदामांप्रतिवत्सलः ॥ विषण्णवदनोदीनः सहिमांप्रतिभाषते ॥ १२ ॥ शारीरोमानसोवापिकच्चिदेनंनबाधते ॥ संतापोवाभितापोवादुर्लभंहिसदासुखम् ॥ १३ ॥ कच्चिन्नकिंचिद्भरतेकुमारेप्रियदर्शने ॥ शत्रुघ्नेवामहासत्त्वेमातॄणांवाममाशुभम् ॥ १४ ॥ अतोषयन्महाराजमकुर्वन्वापितुर्वचः ॥ मुहूर्तमपिनेच्छेयंजीवितुंकुपितेनृपे ॥ १५ ॥ यतोमूलंनरःपश्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः ॥ कथंतस्मिन्नवर्तेतप्रत्यक्षेसतिदैवते ॥ १६ ॥ कच्चित्तेपरुषंकिंचिदभिमानात्पितामम ॥ उक्तोभवत्यारोषेणयेनास्यलुलितंमनः ॥ १७ ॥ एतदाचक्ष्वमेदेवितत्त्वेनपरिपृच्छतः ॥ किंनिमित्तमपूर्वोयंविकारोमनुजाधिपे ॥ १८ ॥

आयासः खेदः ॥ ९ ॥ दीन इव विषण्णवदनद्युतिरिव स रामः शोकार्त इव वचनमब्रवीदिति सबंधः ॥ १० ॥ नापराद्ध काकुः । अपराद्धम् अज्ञानात्प्रमादात् प्रसादय मत्कृतापराधशांत्यै इति शेषः ॥ ११ ॥ सदा मां प्रति वत्सलोप्यद्य किमप्रसन्नमनाः हि यतो मां न भाषतेऽतोऽप्रसन्नमनस्त्वनिर्णयः ॥ १२ ॥ शारीरः शरीरव्याधिजः सतापः मानसो मनोनिष्ठाधिजोभितापः न बाधत इत्यत्र काकुः । कुत एतत्तत्राह दुर्लभं हीति । मनुष्यशरीरस्य पापपुण्यारब्धत्वादिति भावः ॥ १३ ॥ भरते शत्रुघ्ने वा मातृगा मम मातृषु वा किंचिदशुभं न पश्यति कच्चिदित्यन्वयः ॥ १४ ॥ कुपितम् अतोषणवचनाकरणाद्वा ॥ १५ ॥ यतो मूलं यन्मूलमित्यर्थे आर्षमेतत् । प्रादुर्भाव जन्म यत्कारणक पश्येजानीयात्तस्मिन्प्रत्यक्षे दैवतं सति तस्मिन्कथमानुकूल्येन न वर्तेतेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ते सबंधसामान्ये षष्ठी । त्वयाभिमानाद्गर्वान्मम

१ निषण्णम्-इ० पा० । २ हि पितुः-इ० पा० । ३ विवर्णवदनो दीनो न हि मामभिभाषते-इ० पा० । ४ कोपेन-इ० पा० ।

पिता परुषमुक्तोऽथवा भवत्या कोपेन किंचिन्निमित्तकोपेन परुषमुक्तो येनास्य मनो लुलितं कलुषितं दुःखितोक्तित्वादधिकपदत्वादिति न दोषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ मुनिर्निर्लज्जा पत्युरेवप्रियक्लेशाकरणलज्जारहिता धृष्टं प्रत्यक्षतो वनं गच्छेत्येवंरूपम् ॥ १९ ॥ मनोगत त्वदप्रियकरमिति शेषः ॥ २० ॥ तदेवाह प्रियमिति । श्रुत प्रतिज्ञात तदप्रियमपि त्वयाऽवश्य कार्य यदि पितृभक्तोऽसीति शेषः ॥ २१ ॥ किं तत्राह एष इति । अभिपूज्य तेनैव वरदानेन पश्चात्प्रतिज्ञातवरदानकाले ॥ २२ ॥ अतिसृज्य प्रतिज्ञाय गतजले नद्यादौ दानस्य पूर्वमेव वृत्तत्वात्तद्विषयव्यवहारपरिहारचिन्ता व्यर्थेत्यर्थः ॥ २३ ॥ इद सत्य धर्मस्य मूलम् अपि च सतामपि सत्यं धर्ममूलमित्येतद्विदित त्वत्कृते त्वत्प्रयोजनान्तरायवशेन मयि कुपितो राजा कोपदोषेण यथा न त्यजेत्तथा कुर्वीत शेषः । एतेन पितुर्धर्मत्राणं पित्राज्ञापरिपालनं च पुत्रस्य महान्धर्म इति सूचितम् ॥ २४ ॥ दशरथमिव राममपि निर्बध्नाति यदीति । राजा यद्वक्ष्यते तद्यदि करिष्यसि तर्हीदं सर्वं पुनर्विशेषेणाख्यास्यामि ॥ २५ ॥ राज्ञा राजानुमत्या मया

एवमुक्तातुकैकेय्याराघवेणमहात्मना ॥ उवाचेदंसुनिर्लज्जाधृष्टमात्महितंवचः ॥ १९ ॥ नराजाकुपितोरामव्यसनंनास्यकिंचन ॥ किंचिन्मनोगतंत्वस्यत्वद्भयान्नानुभाषते ॥ २० ॥ प्रियंत्वामप्रियंवक्तुंवाणीनास्यप्रवर्तते ॥ तदवश्यंत्वयाकार्यंयदनेनश्रुतंमम ॥ २१ ॥ एषमह्यंवरंदत्त्वापुरामामभिपूज्यच ॥ सपश्चात्तप्यतेराजायथाऽन्यःप्राकृतस्तथा ॥ २२ ॥ अतिसृज्यददानीतिवरंममविशांपतिः ॥ सनिरर्थंगतजलेसेतुंबंधितुमिच्छति ॥ २३ ॥ धर्ममूलमिदंरामविदितंचसतामपि ॥ तत्सत्यंनत्यजेद्राजाकुपितस्त्वत्कृतेयथा ॥ २४ ॥ यदितद्वक्ष्यतेराजाशुभंवायदिवाशुभम् ॥ करिष्यसिततःसर्वमाख्यास्यामिपुनस्त्वहम् ॥ २५ ॥ यदित्वभिहितंराज्ञात्वयितन्नविपत्स्यते ॥ ततोहमभिधास्यामिनह्येषत्वयिवक्ष्यति ॥२६॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वाकैकेय्यासमुदाहृतम् ॥ उवाचव्यथितोरामस्तांदेवींनृपसंनिधौ ॥२७॥ अहोधिङ्नार्हसेदेविवक्तुंमामीदृशंवचः ॥ अहंहिवचनाद्राज्ञःपतेयमपिपावके ॥ २८ ॥ भक्षयेयंविषंतीक्ष्णंपतेयमपिचार्णवे ॥ नियुक्तोगुरुणापित्रानृपेणचहितेनच ॥ २९ ॥ तद्ब्रूहिवचनंदेविराज्ञोयदभिकांक्षितम् ॥ करिष्येप्रतिजानेचरामोद्विर्नाभिभाषते ॥ ३० ॥ तमार्जवसमायुक्तमनार्याऽसत्यवादिनम् ॥ उवाचरामंकैकेयीवचनंभृशदारुणम् ॥ ३१ ॥ पुरादेवासुरेयुद्धेपित्रातेममराघव ॥ रक्षितेनवरौदत्तौसशल्येनमहारणे ॥ ३२ ॥ तत्रमेयाचितोराजाभरतस्याभिषेचनम् ॥ गमनंदंडकारण्येतवचाद्यैवराघव ॥ ३३ ॥ यदिसत्यप्रतिज्ञंत्वंपितरंकर्तुमिच्छसि ॥ आत्मानंचनरश्रेष्ठममवाक्यमिदंशृणु ॥ ३४ ॥

यदभिहितं तत्त्वयि न विपत्स्यते व्यर्थं न भविष्यतीति तदाह वक्ष्यामि । राजैव वदतु तत्राह नहीत्यादि । त्वदप्रियत्वात्त्वत्समक्षं साक्षादिति शेषः ॥ २६ ॥ रामोऽपि . . . . . . ज्ञात्वापि महापुरुषत्वाद्गाम्भीर्यौदात्त्यात् सर्वथैव करिष्यामीति प्रतिजानाति । एतदिति । व्यथितः दुःखवचनोऽत्रागमनमपि शङ्कितमिति संतमः ॥ २७ ॥ ईदृशं . . . . इत्यर्थः ॥ २८ ॥ गुरुणा इहामुत्र हितोपदेष्ट्रा ॥ २९ ॥ प्रतिजाने कृतमुक्तवानित्यादिसाक्षिकमेतेति शेषः । तदेव . . . . गमो द्विरिति । यदुक्त . . . . . न पुनर्वदतीत्यर्थः । . . . . . . द्विरावृत्तं भाषणं न करोतीति यावत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पूर्वं . . . . पश्चाच्छल्यापाकरणपूर्वं मया . . . . ॥ ३२ ॥ तत्र तयोर्वरयोरेकेन . . . . ॥ ३३ ॥ यदीति । राजा . . . च मदुक्तकर्तृः सत्यपथं

१ सजेय-इ० पा० ।

प्रतिज्ञातत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥ सन्निदेशे पितृप्रतिज्ञासंपादने ॥ ३५ ॥ अभिषेचनम् अभिषेकोपकरणम् ॥ ३६ ॥ अभिषेक तदुपकरणम् ॥ ३७॥ ३८ ॥ एतेन वरद्वयप्रदानेन निमित्तेन ॥ ३९ ॥ सत्येन सत्यपरिपालनेन ॥ ४० ॥ शोक तन्मूलकं विकारं न प्रविव्यथे च मनसेति शेषः । राजा च राजा तु पुत्रव्यसनाभितप्तो भाविनद्वियोगव्यसनेनाभितप्तो बभूवेति शेषः ॥ ४१ ॥ वर्तमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथाभिषेकवनवासयोः समचित्ततां धीरोदात्तमहापुरुषत्व रामस्याह तदिति । मरणोपमं लोकदृशा ॥ १ ॥ न द्विर्भाषत इत्युक्तत्वादेवमस्त्वित्येव केवलमाह । यद्वा एवमस्तु भरताभिषेकोस्तु ॥ २ ॥ ३ ॥ मन्युर्नेति । राजाभिप्रायज्ञानेच्छया प्रश्नेनेति शेषः । भूमि भूमि

सन्निदेशेपितुस्तिष्ठन्यथानेनप्रतिश्रुतम् ॥ त्वयारण्यंप्रवेष्टव्यंनववर्षाणिपंचच ॥ ३५ ॥ भरतश्चाभिषिच्येतयदेतदभिषेचनम् ॥ त्वदर्थेविहितं राज्ञातेनसर्वेणराघव ॥ ३६ ॥ सप्तसप्तचवर्षाणिदंडकारण्यमाश्रितः ॥ अभिषेकमिदंत्यक्त्वाजटाचीरधरोभव ॥३७॥ भरतःकोसलपतेःप्रशा स्तुवसुधामिमाम् ॥ नानारत्नसमाकीर्णांसवाजिरथसंकुलाम् ॥ ३८ ॥ एतेनत्वांनरेंद्रोऽयंकारुण्येनसमाप्लुतः ॥ शोकसंक्लिष्टवदनोनशक्नो तिनिरीक्षितुम् ॥ ३९ ॥ एतत्कुरुनरेंद्रस्यवचनंरघुनंदन ॥ सत्येनमहतारामतारयस्वनरेश्वरम् ॥ ४० ॥ इतीवतस्यांपरुषंवदंत्यांनचैवरामःप्रवि वेशशोकम् ॥ प्रविव्यथेचापिमहानुभावोराजाचपुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशति सा० सं० अयोध्याकांडे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ तदप्रियममित्रघ्नोवचनंमरणोपमम् ॥ श्रुत्वानविव्यथेरामःकैकेयींचेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ एव मस्तुगमिष्यामिवनंवस्तुमहंत्वितः ॥ जटाचीरधरोराज्ञःप्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २ ॥ इदंतुज्ञातुमिच्छामिकिमर्थंमांमहीपतिः ॥ नाभिनंदतिदुर्ध र्षोयथापूर्वमरिंदमः ॥ ३ ॥ मन्युर्नचत्वयाकार्योदेविब्रूमितवाग्रतः ॥ यास्यामिभवप्रीतावनंचीरजटाधरः ॥४॥ हितेनगुरुणापित्राकृतज्ञेननृपे णच ॥ नियुज्यमानोविस्रब्धःकिंनकुर्यामहंप्रियम् ॥५॥ अलीकंमानसंत्वेकंहृदयंदहतेमम ॥ स्वयंयन्नाहमांराजाभरतस्याभिषेचनम् ॥ ६ ॥ अहं हिसीतांराज्यंचप्राणानिष्टान्धनानिच ॥ हृष्टोभ्रात्रेस्वयंदद्यांभरतायाप्रचोदितः ॥७॥ किंपुनर्मनुजेंद्रेणस्वयंपित्राप्रचोदितः ॥ तवचप्रियकामार्थंप्र तिज्ञामनुपालयन् ॥ ८ ॥ तथाश्वासयह्रीमन्तंकिंत्विदंयन्महीपतिः ॥ वसुधासक्तनयनोमंदमश्रूणिमुंचति ॥ ९ ॥

एतावत् ज्ञात्वा सर्वथा पारवश्येन नत्वन्यथा शङ्कितव्यमिति भावः ॥ ४ ॥ कृतज्ञेन त्वत्कृतोपकारभागज्ञेन विस्रब्धः निर्विशंकः ॥ ५ ॥ किंचिदिदं मानसं मनसि वर्तमानं अलीकं दुःखं किं तत्राह स्वयमित्यादि ॥ ६ ॥ अयमर्थस्त्वद्दुःखावहत्वाद्राज्ञा तव साक्षाद्वक्तुमशक्य इति चेत्तत्राह अह हीति । प्रचोदितः त्वयापीति शेषः । प्रतिज्ञाकरणं विनापि त्वदुक्तिमात्रेण राज्यादि दद्याम् । तत्र किं वक्तव्यं त्वत्प्रियार्थं राज्ञा प्रेरितः स्वकृतप्रतिज्ञामनुपालयन् हेतौ शता । तत्पालनार्थं तो राज्य दद्यामित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ मद्विषयकनियोगसंकोचेन ह्रीमतं राजानमाश्वासय इदं किं किंहेतुकं तदेवाह यदित्यादि ॥ ९ ॥

१ जटाजिनधरोवस-इ० पा० । २ रथकुञ्जराम्-इ० पा० । ३ दहतीव मे-इ० पा० । ४ ह्रीम त्वं किन्विदम्-इ० पा० ।

अनिर्वृत्तस्वचार्ना कथमाश्वासयामीत्यत आह गच्छन्त्वित्यादि ॥ १० ॥ अविचार्य युक्तायुक्तविचारमकृत्वैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रस्थान वनगमनं श्रद्दधाना अवश्यमयं प्रस्थानं करिष्यतीति निश्चयवती ॥ १२ ॥ १३ ॥ उत्सुकस्य वनगमनोत्सुकस्य क्षमं युक्तम् ॥ १४ ॥ राजानमभिलक्ष्यहेतुमाह व्रीडेति । स्वसत्यस्य पारप्राप्त्यदर्शनजलज्जायुक्तः चाहेतौ अतस्त्वां नाभिभाषते एतदनभिभाषणं न किंचिन्नान्यकारणकं त्वदविलंबगमनाभाव एवास्य कारणमत एव मन्युः राज्ञो दैन्यं स्वाविलंबगमनेनापनीयतां त्वयेति शेषः ॥ १५ ॥ इतोपि न युक्तो विलंब इत्याह यावदिति । मया दरिद्राधमर्णत्वेन तथा सत्यं प्रतिज्ञातमिति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ कृतत्वरोभूदिति शेषः ॥ १८ ॥ दारुणोदयं दारुणार्थकं प्रश्नोत्तरम् ॥ १९ ॥ लोकमावस्तुं लोके वस्तुं नोत्सहे अर्थपरो धनपरः निर्मलं धर्ममास्थितं

गच्छंतुचैवानयितुंदूताःशीघ्रजवैर्हयैः ॥ भरतंमातुलकुलादद्यैवनृपशासनात् ॥ १० ॥ दंडकारण्यमेषोहंगच्छाम्येवहिसत्वरः ॥ अविचार्यपितुर्वाक्यंसमावस्तुंचतुर्दश ॥ ११ ॥ साहृष्टातस्यतद्वाक्यंश्रुत्वारामस्यकैकयी ॥ प्रस्थानंश्रद्दधानासात्वरयामासराघवम् ॥ १२ ॥ एवंभवतुयास्यंतिदूताःशीघ्रजवैर्हयैः ॥ भरतंमातुलकुलादिहावर्तयितुंनराः ॥ १३ ॥ तवत्वहंक्षमंमन्येनोत्सुकस्यविलंबनम् ॥ रामतस्मादितःशीघ्रंवनंत्वंगंतुमर्हसि ॥ १४ ॥ व्रीडान्वितःस्वयंयच्चनृपस्त्वांनाभिभाषते ॥ नैतत्किंचिन्नरश्रेष्ठमन्युरेषोपनीयताम् ॥ १५ ॥ यावत्त्वंनवनंयातःपुरादस्मादतित्वरन् ॥ पितातावन्नतेरामस्नास्यतेभोक्ष्यतेपिवा ॥ १६ ॥ धिक्कष्टमितिनिःश्वस्यराजाशोकपरिप्लुतः ॥ मूर्च्छितोन्यपतत्तस्मिन्पर्यंकेहेमभूषिते ॥ १७ ॥ रामोप्युत्थाप्यराजानंकैकेय्याभिप्रचोदितः ॥ कशयेवाहतोवाजीवनंगतुंकृतत्वरः ॥ १८ ॥ तदप्रियमनार्याया वचनं दारुणोदयम् ॥ श्रुत्वागतव्यथो रामःकैकेयींवाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ नाहमर्थपरोदेविलोकमावस्तुमुत्सहे ॥ विद्धिमामृषिभिस्तुल्यंविमलंधर्ममास्थितम् ॥ २० ॥ यदत्रभवतःकिंचिच्छक्यंकर्तुंप्रियंमया ॥ प्राणानपिपरित्यज्यसर्वथाकृतमेवतत् ॥ २१ ॥ नह्यतोधर्मचरणंकिंचिदस्तिमहत्तरम् ॥ यथापितरिशुश्रूषातस्यवावचनक्रिया ॥ २२ ॥ अनुक्तोप्यत्रभवताभवत्यावचनादहम् ॥ वनेवत्स्यामिविजनेवर्षाणीहचतुर्दश ॥ २३ ॥ ननूनंमयिकैकेयिकिंचिदाशंससेगुणान् ॥ यद्राजानमवोचस्त्वंममेश्वरतरासती ॥ २४ ॥ यावन्मातरमापृच्छेसीतांचानुनयाम्यहम् ॥ ततोद्यैवगमिष्यामिदंडकानांमहद्वनम् ॥ २५ ॥

तत्त्वज्ञानरूपं धर्ममाश्रितम् ऋषयोत्र तत्त्वज्ञाः एतेन स्वस्य सुखदुःखयोः समता निवृत्तिमार्गस्थता च स्वाभाविकीति ध्वनितम् ॥ २० ॥ तत्रभवतः पूज्यस्य पितुः भवतारान किंचन् यत्किंचिदल्पोधिकमपि प्रियं कर्तुं शक्यं तत्कृतमेव विद्धीति शेषः ॥ २१ ॥ तथा निश्चये हेतुमाह नहीति । हिर्हेतौ शुश्रूषा पादसंवाहनादिरूपा वचनक्रिया आज्ञाकरणम् ॥ २२ ॥ अत्रभवता पूज्येन पित्रा भवत्या वचनात् पितृवचनवत्त्वत्पत्नीवचनस्याप्यवश्यकर्तव्यत्वात् । अनेन सापत्नमातुरप्यनिष्टनिष्टमपि वचनमेव परिपाल्यं किमुत मातापित्रोरिति सूचितम् ॥ २३ ॥ हे कैकेयि नूनं मयि किंचिन्मपि गुणं नाशंसे न जानासि तत्र हेतुर्यदित्यादि । मुख्यानिति पाठे पितृपत्न्याज्ञापरिपालनादिरूपानित्यर्थः ॥ २४ ॥ यावदिति पूर्वार्धे तावत्क्षमां कुर्विति शेषः । ततस्तदनंतरं दंडकानां तन्नामकक्षत्रियाणां तन्नामकजनपदरूप शापवशाद्वनत्वं

१ कैवलम्-इ० पा०।

प्राप्तम् ॥ २५ ॥ स हि पितृशुश्रूषापरः ॥ २६ ॥ बाष्पं रोद्धुमशक्नुवन् ॥ २७ ॥ अनार्यायाः लोकदृष्ट्या तादृश्या अपि स्वयं तत्प्रेमगणयन्निति शेषः । निपपात निश्चक्राम ॥ २८ ॥ ... प्र... सम्यगाचरित मदिष्ट त्वयेत्यत्यंतसंतोषात् शिष्टाचाराच्चेति बोध्यम् ॥ २९ ॥ बाष्पपरिपूर्णाक्षः । समीपस्थित्यावगतवृत्तांतत्वात् परमक्रुद्ध इत्यनेन लक्ष्मणेऽविद्या विक्षेपशक्तिमती दर्शिता रामे न न मा ... ध्वनितम् ॥ ३० ॥ आभिषेचनिकम् अभिषेकप्रयोजनक भांडमुपकरणजात तद्युक्ताभिषेकशालामिति यावत् । सन्निहितगंगादिपुण्यतीर्थकत्वात् । तत्र अभिषेकशालायां दृष्टिमविचालयन् अप्रवर्तयन्माप्ज. वनं प्रतीति शेषः । यद्वा लोकसमाधानाय तदनुग्रहाय नटवदात्मगोपनाय लोकव्यवहारपत्यागाय च सापेक्षः स इव तत्र दृष्टिमविचालयन् अत्यजन् अत एव शनैर्जगाम ॥ ३१ ॥ धीरोदात्तत्वाच्च न तद्वियातप्रयु क्तक्रोधदुःखादीत्याह न चेति । लक्ष्मीं सहजां शोभा कांतत्वात् अविनाशिकातियुक्तत्वात् लोककांतस्य शीतरश्मेरिंदोः क्षयो यथा लक्ष्मीं नापकर्षति तद्वत् ॥ ३२ ॥ सर्वलोकातिगस्येव जीवन्मुक्तस्येव

भरतःपालयेद्राज्यंशुश्रूषेच्चपितुर्यथा ॥ तथाभवत्याकर्तव्यंसहिधर्मःसनातनः ॥ २६ ॥ रामस्यतुवचःश्रुत्वाभृशंदुःखगतःपिता ॥ शोकादशक्नुवन्वक्तुंप्ररुरोदमहास्वनम् ॥ २७ ॥ वंदित्वाचरणौराज्ञोविसंज्ञस्यपितुस्तदा ॥ कैकेय्याश्चाप्यनार्यायानिष्पपातमहाद्युतिः ॥ २८ ॥ स रामःपितरं कृत्वाकैकेयींचप्रदक्षिणम् ॥ निष्क्रम्यांतःपुरात्तस्मात्स्वंददर्शसुहृज्जनम् ॥ २९ ॥ तंबाष्पपरिपूर्णाक्षःपृष्ठतोनुजगामह ॥ लक्ष्मणःपरमक्रुद्धःसुमित्रानंदवर्धनः ॥ ३० ॥ आभिषेचनिकंभांडंकृत्वारामःप्रदक्षिणम् ॥ शनैर्जगामसापेक्षोदृष्टिंतत्राविचालयन् ॥ ३१ ॥ नचास्यमहतींलक्ष्मींराज्यनाशोऽपकर्षति ॥ लोककांतस्यकांतत्वाच्छीतरश्मेरिवक्षयः ॥ ३२ ॥ नवनंगंतुकामस्यत्यजतश्चवसुंधराम् ॥ सर्वलोकातिगस्येवलक्ष्यतेचित्तविक्रिया ॥ ३३ ॥ प्रतिषिद्ध्यशुभंछत्रंव्यजनेचस्वलंकृते ॥ विसर्जयित्वास्वजनंरथंपौरांस्तथाजनान् ॥ ३४ ॥ धारयन्मनसादुःखमिंद्रियाणिनिगृह्यच ॥ प्रविवेशात्मवान्वेश्ममातुरप्रियशंसिवान् ॥ ३५ ॥ सर्वोप्यभिजनःश्रीमाञ्छ्रीमतःसत्यवादिनः ॥ नालक्षयतरामस्यकिंचिदाकारमानने ॥ ३६ ॥ उचितंचमहाबाहुर्नजहौहर्षमात्मवान् ॥ शारदःसमुदीर्णांशुश्चंद्रस्तेजइवात्मजम् ॥ ३७ ॥ वाचामधुरयारामःसर्वंसंमानयञ्जनम् ॥ मातुःसमीपं धीमात्माप्रविवेशमहायशाः ॥ ३८ ॥ तंगुणैःसमतांप्राप्तोभ्राताविपुलविक्रमः ॥ सौमित्रिरनुवव्राजधारयन्दुःखमात्मजम् ॥ ३९ ॥

॥ ३३ ॥ छत्रादि प्रतिज्ञाविरोधात् व्यजने चामरे ॥ ३४ ॥ मनसा दुःख धारयन् इंद्रियाणि निगृह्य मनस्थदुःखाभिव्यंजकचेष्टारहितानि कृत्वा आत्मवान् धीरोदात्तः मनसाऽदुःख परमसुख दुःखलेशेनापि रहितं वनगमनजं धारयन् इंद्रियाणि निगृह्य तस्य सुखस्य लोकदृष्ट्या राज्यभंगजदुःखस्य वा । यथा यथाभिव्यक्तिर्न भवति तथा मध्यस्थतया स्थापयित्वा आत्मवान्साक्षात्कृतनित्यनिर्दुःखस्वतत्त्व इत्यप्यर्थांतरमत्र व्यंग्यं बोध्यम् । दुःखमित्यस्य कैकेय्या लोकापवादजमित्यर्थ इति कश्चित् । अप्रियशंसिवान् अप्रियं शसिष्यन् । क्वसुरार्षः ॥ ३५ ॥ अभिजनोभितो वर्तमानो जनः श्रीमान् रामाभिषेकप्रसंगेन कृतेरलंकरणैः शोभावान् आकार नालक्षयत असत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ उचित सहजसत्त्वगुणोचितं वनगमनलाभोचित च आत्मज हर्षं आत्मनि शरीरे जात स्वभावसिद्ध हर्षचिह्नम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

१ रामो-इ० पा० । २ क्षपा-इ० पा० । ३ धीरात्मा-इ० पा० ।

लोकदृष्ट्या अर्थविपत्तिमर्थभ्रंशं वीक्ष्यापि रामो विक्रिया न जगाम किंतु सुहृज्जनस्य कौसल्यादशरथादिरूपस्यात्मनां प्राणानां विपत्तिशंकया चिंतां जगामेति शेषः ॥ ४० ॥ ऐनघमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ यः पित्राऽचोदितोपि सर्वस्य जनस्यांतःपुरस्य च कृत्येषु प्रवर्तत इति शेषः । यो गतिः प्राप्यस्य वस्तुनः प्राप्तिमार्गः शरणं रक्षणम् ॥ २ ॥ युक्तः सेवातत्परः ॥ ३ ॥ अभिशप्तोपि अन्येन कृतवाक्यारुष्योपि न क्रुध्यति क्रोधनीयानि अन्यस्य क्रोधोत्पादकानि अनुकंपया वर्जयन् । अनेन क्रोधक्रियाकर्तृत्वकर्मत्वयोः प्रतिषेधः यत्र कुत्रापि क्रुद्धान् स्वयं प्रसादयन् तिष्ठतीति शेषः ॥ ४ ॥ जीवलोकं सर्वप्रजारूपं चरति भक्षयति नाशयतीति यावत् ॥ ५ ॥ पतिमाचुक्रुशुः

प्रविश्यवेश्मातिभृशंमुदायुतंसमीक्ष्यतांचार्थविपत्तिमागताम् ॥ नचैवरामोत्रजगामविक्रियांसुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशंकया ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदिकाव्ये च० सा० अ० एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ तस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रेनिष्क्रामतिकृतांजलौ ॥ आर्तशब्दोमहाञ्जज्ञेस्त्रीणामंतःपुरेतदा ॥ १ ॥ कृत्येष्वचोदितःपित्रासर्वस्यांतःपुरस्यच ॥ गतिश्चशरणंचासीत्सरामोद्यप्रवत्स्यति ॥ २ ॥ कौसल्यायांयथायुक्तोजनन्यांवर्ततेसदा ॥ तथैववर्ततेस्मासुजन्मप्रभृतिराघवः ॥ ३ ॥ नक्रुध्यत्यभिशप्तोपिक्रोधनीयानिवर्जयन् ॥ क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्सइतोद्यप्रवत्स्यति ॥ ४ ॥ अबुद्धिर्बतनोराजाजीवलोकंचरत्ययम् ॥ योगतिंसर्वभूतानांपरित्यजतिराघवम् ॥ ५ ॥ इतिसर्वामहिष्यस्ताविवत्साइवधेनवः ॥ पतिमाचुक्रुशुश्चापिसस्वनंचापिचुक्रुशुः ॥ ६ ॥ सहिचांतःपुरेघोरमार्तशब्दंमहीपतिः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तःश्रुत्वाव्यालीयतासने ॥ ७ ॥ रामस्तुभृशमायस्तोनिःश्वसन्निवकुंजरः ॥ जगामसहितोभ्रात्रामातुरंतःपुरंवशी ॥ ८ ॥ सोपश्यत्पुरुषंतत्रवृद्धंपरमपूजितम् ॥ उपविष्टंगृहद्वारेतिष्ठतश्चापरान्बहून् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वैवतुतदारामंतेसर्वेसमुपस्थिताः ॥ जयेनजयतांश्रेष्ठंवर्धयंतिस्मराघवम् ॥ १० ॥ प्रविश्यप्रथमांकक्ष्यांद्वितीयायांददर्शसः ॥ ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्वृद्धान्राज्ञाभिसत्कृतान् ॥ ११ ॥ प्रणम्यरामस्तान्वृद्धांस्तृतीयायांददर्शसः ॥ स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चद्वाररक्षणतत्पराः ॥ १२ ॥ वर्धयित्वाप्रहृष्टास्ताःप्रविश्यचगृहंस्त्रियः ॥ न्यवेदयंतत्वरितंराममातुःप्रियंतदा ॥ १३ ॥ कौसल्यापितदादेवीरात्रिंस्थित्वासमाहिता ॥ प्रभातेचाकरोत्पूजांविष्णोःपुत्रहितैषिणी ॥ १४ ॥ साक्षौमवसनाहृष्टानित्यंव्रतपरायणा ॥ अग्निंजुहोतिस्मतदामंत्रवत्कृतमंगला ॥ १५ ॥ प्रविश्यतुतदारामोमातुरंतःपुरंशुभम् ॥ ददर्शमातरंतत्रहावयंतींहुताशनम् ॥ १६ ॥

निनिंदुः सस्वनं चुक्रुशुः रुरुदुः ॥ ६ ॥ व्यालीयत देहमवगुंठ्यावाङ्मुखो विलीन इवाभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ आयस्तः स्वजनदुःखतः प्राप्तखेदः कुंजर इव निःश्वसन् । आयतः इति पाठे आयत्तः पराधीनो यः कुंजरः स यथा निःश्वसिति तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ पुरुषं द्वाराध्यक्षम् ॥ ९ ॥ जयेन विजयी भवेति शब्देनेत्यर्थः । जयेनेतिपाठे जयेतिशब्देनेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ स रामः तूर्णाक्रांतगाव्यो रामः ॥ १२ ॥ वर्धयित्वा जयशब्देनेत्यर्थः । प्रियं रामागमनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अग्निम् अग्निहोत्रं मंत्रवत् जुहोति स्म ज्येष्ठपत्नीत्वादृत्विजेति शेषः ॥ १५ ॥ नदाह हावयतीमिति ॥ १६ ॥

१ लोकानाम्-इ० पा० । २ महमोत्थिताः-इ० पा० ।

हविषः.हवींषि ॥१७॥ कृसरं तिलमुद्गतंडुलौदनम् ॥ १८ ॥ व्रतयोगेन पुत्राभ्युदयकामनया तद्देवोपवासव्रतयोगेनेत्यर्थः । देवता तर्पयंतीं वरवर्णिनीं तां ददर्शेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ अभिचक्राम अभिमुखं जगाम । किशोरोऽश्वबालकः ॥ २० ॥ उपसगृह्य अभिवाद्य स्थितस्तया परिष्वक्त इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ कुले उचितं कुलस्योचितमिति यावत् ॥ २३ ॥ राजान पश्य गत्वेति शेषः । कौसल्याया राजगृहगमनादिव्यापारापरिज्ञानादेवमुक्तिः ॥ २४ ॥ अत्रोपविश्य मुक्त्वा राजान द्रष्टु गच्छेति भोजनेन फलेन निमंत्रितो राघवः केवलमासनमालभ्य स्पृष्ट्वा न तत्रोपविष्टो व्रीडया किंचिदजलि प्रसार्यावाङ्मुख एवाब्रवीत् । प्रसाद्यांजलिरिति पाठे प्रकर्षेण सन्नांजलिर्विशीर्णांजलिरित्यर्थ इति कश्चित् । मातुः प्रसादनयोग्यांजलिरित्यर्थ उचितः । किंचिदित्यस्य चावाङ्मुख इति शेषः ॥ २५ ॥ गौरवाच्च

देवकार्यनिमित्तंचतत्रापश्यत्समुद्यतम् ॥ दध्यक्षतंघृतंचैवमोदकान्हविषस्तथा ॥ १७ ॥ लाजान्माल्यानिशुक्लानिपायसंकृसरंतथा ॥ समिधः पूर्णकुंभांश्चददर्शरघुनंदनः ॥ १८ ॥ तांशुक्लक्षौमसंवीतांव्रतयोगेनकर्शिताम् ॥ तर्पयंतींददर्शाद्भिर्देवतांवरवर्णिनीम् ॥ १९ ॥ साचिरस्यात्मजं दृष्ट्वामातृनंदनमागतम् ॥ अभिचक्रामसंहृष्टाकिशोरंवडवायथा ॥ २० ॥ समातरमुपक्रांतामुपसंगृह्यराघवः ॥ परिष्वक्तश्चबाहुभ्यामवघ्रातश्चमूर्धनि ॥ २१ ॥ तमुवाचदुराधर्षंराघवंसुतमात्मनः ॥ कौसल्यापुत्रवात्सल्यादिदंप्रियहितंवचः ॥ २२ ॥ वृद्धानांधर्मशीलानांराजर्षीणांमहात्मनाम् ॥ प्राप्नुह्यायुश्चकीर्तिंचधर्मंचाप्युचितंकुले ॥ २३ ॥ सत्यप्रतिज्ञंपितरंराजानंपश्यराघव ॥ अद्यैवत्वांसधर्मात्मायौवराज्येभिषेक्ष्यति ॥ ॥ २४ ॥ दत्तमासनमालभ्यभोजनेननिमंत्रितः ॥ मातरंराघवःकिंचित्प्रसार्यांजलिमब्रवीत्[1] ॥ २५ ॥ सस्वभावविनीतश्चगौरवाच्चतथानतः ॥ प्रस्थितोदंडकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥ देविनूनंनजानीषेमहद्भयमुपस्थितम् ॥ इदंतवचदुःखायवैदेह्यालक्ष्मणस्यच ॥ २७ ॥ गमिष्येदंडकारण्यंकिमनेनासनेनमे ॥ विष्टरासनयोग्योहिकालोयंमामुपस्थितः ॥ २८ ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिवत्स्यामिविजनेवने ॥ कंदमूलफलैर्जीवन्हित्वामुनिवदामिषम्[2] ॥ २९ ॥ भरतायमहाराजोयौवराज्यंप्रयच्छति ॥ मांपुनर्दंडकारण्येविवासयतितापसम् ॥ ३० ॥ सषट्चाष्टौचवर्षाणि वत्स्यामिविजनेवने ॥ आसेवमानोवन्यानिफलमूलैश्चवर्तयन् ॥ ३१ ॥ सानिकृत्तेवसालस्ययष्टिःपरशुनावने ॥ पपातसहसादेवीदेवतेव दिवश्च्युता ॥ ३२ ॥ तामदुःखोचितांदृष्ट्वापतितांकदलीमिव ॥ रामस्तूत्थापयामासमातरंगतचेतसम् ॥ ३३ ॥

मातृत्वप्रयुक्तगौरवाच्च आनतः सन् प्रस्थितः प्रस्थातुमुपक्रांतः आप्रष्टुम् अनुज्ञां कारयितुम् उपचक्रमे ॥ २६ ॥ तव च तवैव अज्ञत्वात् लोकदृष्ट्याह वैदेह्या इत्यादि ॥ २७ ॥ विष्टरस्तपस्विनामासनविशेषः । पंचाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टर इत्युक्तेः ॥ २८ ॥ मुनिवदामिष सूदैर्विशिष्टसस्कारसस्कृत मांसम् । तेनेदं मेध्यमिद स्वादु निष्टप्तमिदमग्निनेति वक्ष्यमाणेन न विरोधः तस्य शुद्धमांसपरत्वात् । मुनिवदित्युक्त्या श्राद्धीयादिमासपरत्वाच्च ॥ २९ ॥ ३० ॥ वन्यानि वानप्रस्थयोग्यकर्माणि आसेवमानः आचरन् । यद्वा वन्यानि वल्कलानि दधानः वर्तयन् जीवयन् ॥ ३१ ॥ यष्टिः शाखा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

1 व्रीडात्प्राजलिरब्रवीत्-इ० पा० । 2 मधु-इ० पा० ।

वाहिता पूर्वं वाहितभारां ततः श्रमनिवृत्तये उपावृत्य भुवि लुठन कृत्वोत्थितां वडवामिव ॥ ३४ ॥ असुखेन सुखनाशेनार्ता उपासीन समीपे स्थितम् ॥ ३५ ॥ अप्रजाः वंध्या अतः वंध्यात्वात् भूयः वंध्याधिक पुत्रवियोगदुःखं न पश्येयम् ॥ ३६ ॥ वंध्यात्वदुःखमितः सुसहमित्याह एक एवेति । अप्रजास्मीति मानसशोकाभिनयः समासांताभावोऽनित्यत्वात् संधिवर्षित्वात् ॥ ३७ ॥ स्वस्य सदा दुःखित्वमिति शोचति नेति । पत्युः पौरुषम् अनुरागकृतं रंजनं तस्मिन्यत्प्राप्यं कल्याण प्रशस्तवस्त्राभरणादिजसौभाग्याधिक्यं सुख वा पतिसंभोगजं तन्मया न दृष्टपूर्वम् । अपीति । लोकोक्तौ पुत्रे जाते तदुभयम् उक्तकल्याणं पुत्रदर्शनज सुख च पश्येयमित्याशया राम मया आस्थित जीवनं स्थापितम् ॥ ३८ ॥ साहम् अवराणां कनिष्ठानां सपत्नीनां त्वद्बलादिदानीं परा सती हृदयच्छिदा हृदयविदारिकाणां तासाम मनोज्ञानि वाक्यान्येव जीर्णापि श्रोष्ये ॥ ३९ ॥ अतः सपत्नीधिक्कारवाक्यश्रवणजात् परं दुःख स्त्रीणां नास्ति । ममायमनंतकोऽपारः शोको यादृशस्तादृशो वाचापि वक्तुमशक्य इति शेषः ॥ ४० ॥ निराकृता सपत्न्येति शेषः । ध्रुव प्राप्तमिति शेषः । शोकग्रस्तत्वान्न्यूनपदता न दोषः ॥ ४१ ॥ निगृहीता भर्तृकृतनिग्रहप्रकारमाह परिवारेणेति । कैकेय्या दासीजनेन समा अथवाऽवरा ततोऽपि निकृष्टा

उपावृत्योत्थितांदीनांवडवामिववाहिताम् ॥ पांसुगुंठितसर्वांगींविममर्शचपाणिना ॥ ३४ ॥ साराघवमुपासीनमसुखार्तासुखोचिता ॥ उवाच
पुरुषव्याघ्रमुपशृण्वतिलक्ष्मणे ॥ ३५ ॥ यदिपुत्रनजायेथाममशोकायराघव ॥ नस्मादुःखमतोभूयःपश्येयमहमप्रजाः ॥ ३६ ॥ एकएवहिवं
ध्यायाःशोकोभवतिमानसः ॥ अप्रजास्मीतिसंतापोनह्यन्यःपुत्रविद्यते ॥ ३७ ॥ नदृष्टपूर्वंकल्याणंसुखंवापतिपौरुषे ॥ अपिपुत्रेविपश्येयमिति
रामास्थितंमया ॥ ३८ ॥ साबहून्यमनोज्ञानिवाक्यानिहृदयच्छिदाम् ॥ अहंश्रोष्येसपत्नीनामवराणांपरासती ॥ ३९ ॥ अतोदुःखतरंकिंनु
प्रमदानांभविष्यति ॥ ममशोकोविलापश्चयादृशोयमनंतकः ॥ ४० ॥ त्वयिसन्निहितेप्येवमहमासंनिराकृता ॥ किंपुनःप्रोषितेतातध्रुवंमरण
मेवहि ॥ ४१ ॥ अत्यंतंनिगृहीतास्मिभर्तुर्नित्यमसंमता ॥ परिवारेणकैकेय्याःसमावाप्यथवावरा ॥ ४२ ॥ योहिमांसेवतेकश्चिदपिवाप्यनु
वर्तते ॥ कैकेय्याःपुत्रमन्वीक्ष्यसजनोनाभिभाषते ॥ ४३ ॥ नित्यक्रोधतयातस्याःकथंनुखरवादिनम् ॥ कैकेय्यावदनंद्रष्टुंपुत्रशक्ष्यामिदुर्ग
ता ॥ ४४ ॥ सप्तदशचवर्षाणिजातस्यतवराघव ॥ अतीतानिप्रकांक्षंत्यामयादुःखपरिक्षयम् ॥ ४५ ॥

कृतास्मीति शेषः । प्यथवावरेतिपाठे वरा श्रेष्ठापि अधरा निकृष्टा कृतास्मीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ स सर्वोपि इष्टः जनः कदाचिदागत कैकेय्याः पुत्रमवलोक्य मां नाभिभाषते । इदानीमप्येवमवस्था मम वर्तते त्वयि गते तु किं वक्तव्यमिति भावः ॥ ४३ ॥ खरवादिनं लुगभाव आर्षः । खरवादिपरुषवदनशीलं तस्या, वदनं कथ द्रष्टुं शक्ष्यामि दुर्गता त्वद्वियोगेन दुर्दशामापन्ना ॥ ४४ ॥ जातस्य उपनयनाख्यद्वितीयजन्मनेति शेषः । ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचन इति विश्वामित्रमुद्दिश्य दशरथोक्त्या विवाहकाले पञ्चदशवर्षत्वोक्तेः । तत्र द्वादश वर्षाणि राघवः सह सीतया । रमयामास धर्मात्मा नारायण इव श्रिया ॥ तस्मिन्काले महाराजः प्रीतो रामस्य सद्गुणैः । ज्येष्ठं राज्येन रायोक्तुमैच्छत्सर्वनृपाज्ञयेति पाद्मोक्तेश्च । उपनयनं च गर्भैकादशे एकादशे वा राजन्यमिति स्मृतेर्दशमे वर्षे इति बोध्यम् । एवमुपनयनोत्तर सप्तदश वर्षाणि अतीतानि जातस्य तव अतः पर यौवराज्येन दुःखपरिक्षय प्रकांक्षत्या मया तद्विघाते तस्या वदनं कथं नु द्रष्टव्यमित्यनुकर्षः । वस्तुतस्तु इयमः सप्रमाणमिति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या प्रविश पिंडीमित्यादौ यथा प्रविश गृहं पिंडीं भक्षयेति वाक्यार्थे प्रविशेति पिंडीमिति च वाक्यैकदेशस्य प्रयोगस्तथा द्विर्दशेति वाक्यस्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगोग द्विरावृत्ता दश विंशतिः सप्त चेत्यर्थः ।

---

१ मतंत्रिता–इ० पा० । २ तत् इ० पा० । ३ आश्विनानि०इ० पा० ।

कैकेय्यासक्तमानसमत एव कृपण वृद्धभावेन वृद्धत्वेन गर्हित यथा भवति तथा बाल्ये कामुकत्वे स्थितम् ॥ १९ ॥ २० ॥ अनतरं युक्तं कार्यं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते तर्हि लक्ष्मणवाक्य कुरुष्वेति शेषः । अनेन कौसल्याया गूढ स्वानभिमतत्वं लक्ष्मणोक्तस्य सूचितम् ॥ २१ ॥ पुनः रामाभिप्रायनिर्णयाय लक्ष्मणवाक्यमेवोपोद्बलयितुमेतद्राजवाक्यमपि न येन तव दोपः स्यात् । किंतु मत्सपत्न्या इत्याह न चेति । अधर्म्यम् ॥ कनिष्ठस्य राज्यरूप मम सपत्न्या भाषित वचः श्रुत्वा मां विहायैतो वनं गंतुं नार्हसि ॥ २२ ॥ अथ यदि सापत्नमातृवाक्योलंघनेप्यधर्मबुद्ध्या तत्राप्यादरस्तर्हि राज्य परित्यज्यैवेह तिष्ठेत्याह धर्मज्ञ इति ॥ २३ ॥ शुश्रूषुः शुश्रूषां कुर्वन् । पुत्रेति रामसबोधनम् । त्रिदिव गतः मातृसेवया प्राजापत्यपद प्राप्त इति भाव । तथाहि ततोपि गौरवेणाह पूज्येत्यर्थः । पितुर्दशगुण माता गौरवेणातिरिच्यत इति स्मृतेः ॥ २४ ॥ नानुजानामि वन गतुमिति शेपः । कि च प्रतिपेधामीत्याह न गतव्यमित्यादि ॥ २५ ॥ अथ वनगमनपर्यंतं तदाज्ञासत्त्वादत्र सर्वथा स्थातुमशक्यमिति चेत्तत्राप्याह त्वद्वियोगादिति ।

हरिष्येपितरंवृद्धंकैकेय्यासक्तमानसम् ॥ कृपणंचस्थितंबाल्येवृद्धभावेनगर्हितम् ॥ १९ ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वालक्ष्मणस्यमहात्मनः ॥ उवाचरामं कौसल्यारुदंतीशोकलालसा ॥ २० ॥ भ्रातुस्तेवदतःपुत्रलक्ष्मणस्यश्रुतंत्वया ॥ यदत्रानन्तरंतत्त्वंकुरुष्वयदिरोचते ॥ २१ ॥ नचाधर्म्यंवचः श्रुत्वासपत्न्याममभाषितम् ॥ विहायशोकसंतप्तांगंतुमर्हसिमामितः ॥ २२ ॥ धर्मज्ञइतिधर्मिष्ठधर्मंचरितुमिच्छसि ॥ शुश्रूषमामिहस्थस्त्वंचर धर्ममनुत्तमम् ॥ २३ ॥ शुश्रूषुर्जननींपुत्रस्वगृहेनियतोवसन् ॥ परेणतपसायुक्तःकाश्यपस्त्रिदिवंगतः ॥ २४ ॥ यथैवराजापूज्यस्तेगौरवेणतथा ह्यहम् ॥ त्वांसाहंनानुजानामिनगंतव्यमितोवनम् ॥ २५ ॥ त्वद्वियोगान्नमेकार्यंजीवितेनसुखेनच ॥ त्वयासहममश्रेयस्तृणानामपिभक्षणम् ॥ २६ ॥ यदित्वंयास्यसिवनंत्यक्त्वामांशोकलालसाम् ॥ अहंप्रायमिहासिष्येनचशक्ष्यामिजीवितुम् ॥ २७ ॥ ततस्त्वंप्राप्स्यसेपुत्रनिरयंलोकविश्रुतम् ॥ ब्रह्महत्यामिवाधर्मात्समुद्रःसरितांपतिः ॥ २८ ॥ विलपंतींतथादीनांकौसल्यांजननींततः ॥ उवाचरामोधर्मात्मावचनंधर्मसंहितम् ॥ २९ ॥ नास्ति शक्तिःपितुर्वाक्यंसमतिक्रमितुंमम ॥ प्रसादयेत्वांशिरसागंतुमिच्छाम्यहंवनम् ॥ ३० ॥ ऋषिणाचपितुर्वाक्यंकुर्वतावनचारिणा ॥ गौर्हताजानताधर्मंकंडुनाचविपश्चिता ॥ ३१ ॥ अस्माकंतुकुलेपूर्वंसगरस्याज्ञयापितुः ॥ खनद्भिःसागरैर्भूमिमवाप्तःसुमहान्वधः ॥ ३२ ॥

त्वद्वियोगात्परं जीवितादिना मे न किंचित्कार्यम् अतस्त्वयेत्यादि एव च मामपि सह नयेति भावः ॥ २६ ॥ प्रायम् अनशनदीक्षां चो हेतौ यतो जीवितु न शक्ष्यामि ॥ २७ ॥ ततः मातुर्मरणांतदुःखदानात समुद्रो हि कस्मिंश्चित्कल्पे मातुर्दुःखजननरूपाधर्मात्पिप्पलादब्रह्मर्षिकृतां कृत्यां प्राप्य नरकवासतुल्य दुःख प्राप्तवानिति क्वचित्पुराणे प्रसिद्धमित्याहुः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तद्वचनस्य कर्तव्यत्वेपि युगपदनुष्ठानासभवात्पितृवचसः प्रथमप्राप्तत्वेन प्राबल्यात्तदतिक्रमोशक्य इत्याह नास्तीति ॥ ३० ॥ किं च पितुर्वाक्येन गोमातृवधोपि पूर्वैर्महात्मभिः कृतो मया तु दुःखनात्र मातुः सपाद्यत इति न किंचिदेतदित्याह ऋषिणेति । अधर्मं जानतापि ऋषिणापि मन्त्रद्रष्ट्रापि पितृवाक्यतो गौर्हता तस्मात्पितृवाक्याकरणे महानधर्म इति सूचितम् ॥ ३१ ॥ महान्वधः ब्राह्मणसकाशादतिनिद्यो वधः अनेन प्राणत्यागेनापि पितृवाक्य

१ कार्यम्–इ० पा० । २ व्रत–इ० पा० ।

पालनीयमिति सूचितम् ॥ ३२ ॥ परशुना स्वयं स्वहस्तेन छित्त्वा आरण्ये तपोवने एवं पित्राज्ञया मातृवधोपि यदा धर्मो न तदा दुःखमात्रं न तर्हि किं वक्तव्यम् ॥ ३३ ॥ अर्थार्त्वं कातर्यरहितम् अतः पितुर्हितं करिष्यामि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ते प्रतिकूलमपूर्वं पूर्वानाचरितं धर्मं नाहं प्रवर्तये उक्तस्यैवार्थस्यान्वयेन प्रतिपादनं पूर्वैरिति । अयमभिप्रेतो धर्मजनकत्वेनेष्टः पितृवाक्यपालनरूपः पूर्वैर्गतः मार्गो गतः प्राप्तो मयापि तेषामनु पश्चाद्गम्यते ॥ ३६ ॥ तस्माद्धेतोर्भुवि भूलोके कार्यं कर्तुं योग्यमेव तत् एतत्पितृवाक्य मया क्रियते नान्यथाऽकृत्य न क्रियत इत्यर्थः । नाम प्रसिद्धं कश्चित्र हीयते मातुः [illegible] धर्मेणेति शेषः ॥ ३७ ॥ पुनः अनंतरम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मम मातुर्यन्महद्दुःखं तत्सत्यशमयोरभिप्रायं तद्विषयमदभिप्रायमज्ञात्वेत्यतस्तवेदं वाक्य [illegible] भावः ॥ ४० ॥ [illegible] धर्मः

जामदग्न्येनरामेणरेणुकाजननीस्वयम् ॥ कृत्तापरशुनाऽरण्येपितुर्वचनकारणात् ॥३३॥ एतैरन्यैश्चबहुभिर्देवदेवसमैःकृतम् ॥ पितुर्वचनमक्लीबंकरिष्यामिपितुर्हितम् ॥ ३४ ॥ नखल्वेतन्मयैकेनक्रियतेपितृशासनम् ॥ एतैरपिकृतंदेवियेमयापरिकीर्तिताः ॥३५॥ नाहंधर्ममपूर्वंतेप्रतिकूलंप्रवर्तये ॥ पूर्वैरयमभिप्रेतोगतोमार्गोऽनुगम्यते ॥ ३६ ॥ तदेतत्तुमयाकार्यंक्रियतेभुविनान्यथा ॥ पितुर्हिवचनंकुर्वन्नकश्चिन्नामहीयते ॥ ३७ ॥ तामेवमुक्त्वाजननींलक्ष्मणंपुनरब्रवीत् ॥ वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मताम् ॥३८॥ तवलक्ष्मणजानामिमयिस्नेहमनुत्तमम् ॥ विक्रमंचैवसत्त्वंचतेजश्चसुदुरासदम् ॥३९॥ ममम|तुर्महद्दुःखमतुलंशुभलक्षण ॥ अभिप्रायंनविज्ञायसत्यस्यचशमस्यच ॥४०॥ धर्मोहिपरमोलोकेधर्मेसत्यंप्रतिष्ठितम् ॥ धर्मसंश्रितमप्येतत्पितुर्वचनमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ संश्रुत्यचपितुर्वाक्यंमातुर्वाब्राह्मणस्यवा ॥ नकर्तव्यंवृथावीरधर्ममाश्रित्यतिष्ठता ॥ ॥ ४२ ॥ सोहंनशक्ष्यामिपुनर्नियोगमतिवर्तितुम् ॥ पितुर्हिवचनाद्वीरकैकेय्याहंप्रचोदितः ॥ ४३ ॥ तदेतांविसृजानार्यांक्षत्रधर्माश्रितांमतिम् ॥ धर्ममाश्रयमातैक्ष्ण्यंमद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥४४॥ तमेवमुक्त्वासौहार्दाद्भ्रातरंलक्ष्मणाग्रजः ॥ उवाचभूयःकौसल्यांप्रांजलिःशिरसानतः ॥४५॥ अनुमन्यस्वमांदेविगमिष्यंतमितोवनम् ॥ शापितासिममप्राणैःकुरुस्वस्त्ययनानिमे ॥४६॥ तीर्णप्रतिज्ञश्चवनात्पुनरेष्याम्यहंपुरीम् ॥ ययातिरिवराजर्षिःपुराहित्वापुनर्दिवम् ॥४७॥ शोकःसंधार्यतांमातर्हृदयेसाधुमाशुचः ॥ वनवासादिहैष्यामिपुनःकृत्वापितुर्वचः ॥ ४८ ॥ त्वयामयाचवैदेह्यालक्ष्मणेनसुमित्रया ॥ पितुर्नियोगेस्थातव्यमेषधर्मःसनातनः ॥४९॥ अंबसंभृत्यसंभारान्दुःखंहृदिनिगृह्यच ॥ वनवासकृताबुद्धिर्ममधर्म्यानुवर्त्यताम् ॥५०॥

सर्वपुरुषार्थेषूत्तमः श्रेष्ठः प्रतिष्ठितं प्रशस्तं कारणम् एतदुक्तम पितुर्वचनं धर्ममश्रितमपि वने तपस्यया तपस्विरक्षणेन च धर्मलाभात् अतोऽस्य [illegible] भावः । अत्रोत्तममित्यस्य त्रैलोक्यमुख्यदत्वे नोत्तममिति व्यंग्यम् ॥ ४१ ॥ पितृवाक्यकरणस्य प्रतिज्ञातत्वादपि तदुल्लंघनमनुचितमित्याह संश्रुत्येति । प्रतिज्ञाय वृथा मोघम् ॥ ४२ ॥ [illegible] कैकेय्या वचनं न पितुस्तत्राह सोहमित्यादि ॥ ४३ ॥ अनार्यां मतिं पितरं बद्ध्वा हत्वा वा राज्यं कर्तव्यमित्येवमधर्मविषयां मतिं मद्बुद्धिः पितृवाक्यकरणरूपा अनुगम्यताम् अनुवर्त्यताम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ शापितासि शपथं प्रापितासि गमनविरोधं मा कुर्विति शेषः ॥ ४६ ॥ दिवं हित्वा भूमौ पतितः पुनर्दिवं यथा गतस्तथेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ पुनरेष्यामीत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ पितुः राज्ञो दशरथस्य ॥ ४९ ॥ संभारान् [illegible] संभारान् निगृह्य निवार्य अनुवर्त्यतां त्वयाऽ

१ कारिणा–इ० पा० । २ तव कीर्तिताः–इ० पा० । ३ पितु:–इ० पा० ।

विप्रियं विप्रियकरं कदाचन कदापि कृतं न स्मरामीत्यन्वयः । समारब्धमिति पाठे नारब्धवानसीत्यर्थः ॥ ८॥ सत्यः सत्यवचनस्वभावः सत्याभिसंधः सत्यप्रतिज्ञः परलोकभयात् परलोकभयहेतोरसत्याद्भीतः पिता निर्भयोस्तु । मया तत्कृतसत्यपरिपालनात् ॥ ९ ॥ अस्मिन्कर्मणि अभिषेकविषये कर्मणि अप्रतिसंहृते अनिवर्तिते मम वचः सत्यं न वृत्तमिति मनस्तापो भवेत् तस्य च मनस्तापो मामपि तपेत् पितृहितमकुर्वतो मम जन्म व्यर्थमिति पीड्येत् ॥ १० ॥ यत एवमतोभिषेकेति । संहृत्य त्यक्त्वा अन्वगेव शीघ्रमेव इतः पुरः अस्मान्नगरात् ॥ ११ ॥ नृपात्मजा कैकेयी । अव्यग्रम् अव्याकुलम् ॥ १२ ॥ गते गते एव ॥ १३ ॥ कैकेय्या अत्र नापराधः अन्यप्रेरितत्वात्तर्हि स एव दंड्यस्तत्राह बुद्धिरिति । येनेश्वरेण विधात्रेय बुद्धिः कैकेय्याः प्रणीता मथराद्वारा दत्ता मनश्च तद्बुद्धिविषयेर्थे सुसमाहितं स्थिरीकृतं न सकेऽगु गन्तुं तमन्यथाजातमिति क्लेशयितुं नार्हसि । तस्य मदधिकारित्वान्मद्रूपत्वाद्वेति गूढ आशयः । मत्संकल्पकृतमेव तदिति गूढ व्यङ्ग्यम् । अशक्यत्वादित्यापाततोर्थः । अतो वनं प्रव्रजिष्यामि चिरं विलंबो मा भूदि त्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्प्रेरयितारमाह कृतांत इत्यादि। मद्विवासने मद्विवासनप्रेरणायाम् एवमभिषेकनिवर्तनप्रेरणायां कृतांतो दैवमेवेन्द्रादीनां दुःखनिवर्तकादृष्टमेवेति गूढम् । मत्प्रजाना मत्कृतपरिपालनाभावजनकमदृ

सत्यःसत्याभिसंधश्चनित्यंसत्यपराक्रमः ॥ परलोकभयाद्भीतोनिर्भयोस्तुपितामम ॥ ९ ॥ तस्यापिहिभवेदस्मिन्कर्मण्यप्रतिसंहृते ॥ सत्यंनेति मनस्तापस्तस्यतापस्तपेच्चमाम् ॥१०॥ अभिषेकविधानंतुतस्मात्संहृत्यलक्ष्मण ॥ अन्वगेवाहमिच्छामिवनंगंतुमितःपुरः ॥११॥ ममप्रव्राजनाद द्यकृतकृत्यानृपात्मजा ॥ सुतंभरतमव्यग्रमभिषेचयतांततः ॥ १२ ॥ मयिचीराजिनधरेजटामंडलधारिणि ॥ गतेरण्यंचकैकेय्याभविष्यतिमनः सुखम् ॥१३॥ बुद्धिःप्रणीतायेनेयंमनश्चसुसमाहितम् ॥ तंतुनार्हामिसंक्लेष्टुंप्रव्रजिष्यामिमाचिरम् ॥ १४ ॥ कृतांतएवसौमित्रेद्रष्टव्योमत्प्रवासने॥ राज्यस्यचवितीर्णस्यपुनरेवनिवर्तने ॥ १५ ॥ कैकेय्याःप्रतिपत्तिर्हिकथंस्यान्ममवेदने ॥ यदितस्यानभावोयंकृतांतविहितोभवेत् ॥ १६ ॥ जानासिहियथासौम्यनमातृषुममांतरम् ॥ भूतपूर्वंविशेषोवातस्यामयिसुतेपिवा ॥१७॥ सोभिषेकनिवृत्त्यर्थैःप्रवासार्थैश्चदुर्वचैः ॥ उग्रैर्वाक्यैरहंतस्यानान्यद्दैवात्समर्थये ॥१८॥ कथंप्रकृतिसंपन्नाराजपुत्रीतथागुणा॥ ब्रूयात्साप्राकृतेवस्त्रीमत्पीडचंभर्तृसन्निधौ ॥१९॥ यदचिंत्यंतुतद्दैवंभूतेष्वपिनहन्यते ॥ व्यक्तंमयिचतस्यांचपतितोहिविपर्ययः ॥ २० ॥

ष्टमिति स्फुटम् । द्रष्टव्यः कारणत्वेन द्रष्टव्यः । यत्तु रामस्य प्राक्कृतदुरदृष्टं दैवमिति तन्न भगवतस्तस्याभावात् ॥ १५ ॥ तदुपपादयति कैकेय्या इति । प्रतिपत्तिरध्यवसायः । यदि कृतांतविहितस्तत्प्रेरितोऽयं भावोभिप्रायो न भवेत् ॥ १६ ॥ ईदृशस्य कैकेय्या भावस्य दैवकारणकत्वसिद्धये तस्याः सहजभावमाह जानासीत्यादि । अंतरं वैषम्यम् । भूतपूर्वं तस्या वा मयि सुते भरतेपि वा न विशेषो भूतपूर्वस्तस्माद्दैवकृतमेव वैषम्यमिति भावः ॥ १७ ॥ तस्मात्स इति सोहं रामः दुर्वचैः सामान्येनापि न वक्तुं शक्यैः किं पुनर्वाच्य दशरथपत्न्या केकयकन्यया । तादृशैर्वाक्यै राज्ञः कैकेय्या प्रेरणे दैवादन्यत्कारणं सोहं रामो न समर्थय इत्यन्वयः ॥ १८ ॥ तदेव द्रढयति कथमिति । प्रकृतिसंपन्ना सत्त्वप्रकृतियुक्ता तथागुणा प्रागनुभूततादृक्कल्याणगुणा तत्रापि भर्तृसन्निधौ मत्पीडचं मत्पीडाजनकं तदेव । मदर्थमिति पाठेप्ययमेवार्थः । वाक्यं ब्रूयात् यदि न दैवप्रेरितेति भावः ॥ १९ ॥ ननु तद्दैवं क्वास्ति कीदृक्चेत्यत आह यदिति । देशकालवृत्तितया यदचिंत्यम् ईदृग्विधमिति चिंतयितुमशक्यं तद्दैवं यद्भूतेषु भूताधिष्ठातृषु ब्रह्मादिष्वपि न हन्यते न

१ यदि भावो न दैवोयम्-इ० पा० ।

प्रतिहतं भवति । हि अतस्तत्कृत एव तस्यां मयि च विपर्ययः पूर्वस्थितवात्सल्यापगमरूपः हस्तगतराज्यभ्रंशरूपश्च पतितः ॥ २० ॥ ननु शौर्येण दैवं हनिष्यामीति चेत्तत्राह कश्चेति । यस्य दैवस्य ग्रहणं ज्ञानं ज्ञानजनक कर्मणः फलादन्यत्र दृश्यते । एवं च नित्यकार्यानुमेयतया प्रागज्ञातत्वात् । योद्धुमशक्यम् । जाते तु फले विफल युद्धम् । फलेन तस्य नाशाच्चेति भावः ॥ २१ ॥ सर्वतो दैवमेव प्रबलं पौरुष तु काक तालीयमित्याह सुखेत्यादि । भवाभवौ बंधमोक्षौ एषां मध्ये यस्य यत् तथाभूतम् अचिंत्यकारणक किंचित्कार्यं तत् ननु निश्चयेन दैवस्य कर्मफलम् ॥ २२ ॥ दैवप्राबल्यमेव द्रढयति ऋषय इति । विश्वामित्रादयः । मन्युः क्रोधः । बहुवचन व्यक्तिबहुत्वात् तैर्भ्रश्यंते अभिभूयते ॥ २३ ॥ पुनरपि स्ववनवासस्य दैवजत्वं द्रढयितुं दैवकार्यलक्षणमाह असंकल्पितमिति । आरंभैर्यैर्वैः आरब्धमुपक्रांतं कार्यं निवर्त्य यदसंकल्पितमेवा चिंतितमेवाकस्मात् दृष्टहेतुं विना प्रवर्तते तद्दैवस्य कर्म ननु ॥ २४ ॥ उपसहरति एतयेति । तत्त्वया यथार्थया बुद्ध्या बुद्धियोगेन आत्मना अतःकरणस्थेनात्मानमतःकरणं सस्तभ्य यदि तिष्ठमीति शेषः । तदा मेभिषेके व्याहतेपि तत्र परितापो न विद्यते न भवति ॥ २५ ॥ अथ तत्कालकर्तव्यं नियुंक्ते तस्मादिति । उपदिष्टबुद्धियोगबलादित्यर्थः । अपरितापः परितापहीनः सस्त्वमपि मामनुविधाय मामनु

कश्चदैवेनसौमित्रेयोद्धुमुत्सहतेपुमान् ॥ यस्यनुग्रहणंकिंचित्कर्मणोन्यत्रदृश्यते ॥ २१ ॥ सुखदुःखेभयक्रोधौलाभालाभौभवाभवौ ॥ यस्यकिंचित्तथाभूतंननुदैवस्यकर्मतत् ॥ २२ ॥ ऋषयोप्युग्रतपसोदैवेनाभिप्रचोदिताः ॥ उत्सृज्यनियमांस्तीव्रान्भ्रश्यंतेकाममन्युभिः ॥ २३ ॥ असंकल्पितमेवेहयदकस्मात्प्रवर्तते ॥ निवर्त्यारब्धमारंभैर्ननुदैवस्यकर्मतत् ॥ २४ ॥ एतयातत्त्वयाबुद्ध्यासंस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ व्याहतेप्यभिषेकेमेपरितापोनविद्यते ॥ २५ ॥ तस्मादपरितापःसंस्त्वमप्यनुविधायमाम् ॥ प्रतिसंहारयक्षिप्रमाभिषेचनिकींक्रियाम् ॥ २६ ॥ एभिरेवघटैःसर्वैरभिषेचनसंभृतैः ॥ ममलक्ष्मणतापस्येव्रतस्नानंभविष्यति ॥ २७ ॥ अथवाकिंममैतेनराज्यद्रव्यमयेनतु ॥ उद्धृतंमेस्वयंतोयंव्रतादेशंकरिष्यति ॥ २८ ॥ माचलक्ष्मणसंतापंकार्षीर्लक्ष्म्याविपर्यये ॥ राज्यंवावनवासोवावनवासोमहोदयः ॥ २९ ॥ नलक्ष्मणास्मिन्ममराज्यविघ्नेमातायवीयस्यभिशंकितव्या ॥ दैवाभिपन्नानपिताकथंचिज्जानासिदैवंहितथाप्रभावम् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अयोध्याकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥ इतिब्रुवतिरामेतुलक्ष्मणोऽवाक्शिराइव ॥ ध्यात्वामध्यंजगामाशुसहसादैन्यहर्षयोः ॥ १ ॥

सृत्याभिषेचनिकीं तत्प्रयोजनिकां क्रियामलंकारं प्रतिसंहारय निवर्तय । अनेन गूढं लक्ष्मणस्यापि वनगमनं सूचितम् ॥ २६ ॥ तापस्ये तद्रूपव्रतस्य संकल्पे व्रतस्नानं व्रतसंकल्पायापेक्षितं स्नानं व्रतस्नानं तदेभिर्भविष्यतीति योजना ॥ २७ ॥ तापस्य व्रतस्नानेप्येभिः क्रियमाणे राज्यलिप्सया स्नान कृतवानिति कैकेय्याः शंका माभूदिति तन्निरस्यति अथवेति । राज्यद्रव्यमयेन राज्याभिषेकसाधनमंगलद्रव्यप्रचुरेण । स्वयं स्वहस्तेनोद्धृतं तोय मे व्रतादेश व्रतसंकल्पाधिकारम् ॥ २८ ॥ राज्यवनवासयोर्वनवासो महोदयः महाफलः प्रजाना कृत्याकृत्यनि[illegible]त्याक्षेपराहित्येन सतत तपःप्रवृत्त्या पितृवाक्यपरिपालनेन चेति भावः ॥ २९ ॥ उपदेशस्य परमप्रयोजनमाह नेति । न माताभिशंकितव्या न पिताभिशंकितव्यो यतो दैवाभिपन्नाः दैवग्रस्ताः एवमभि[illegible]न इति शेषः । यद्वा दैवाभिपन्नत्वं मातापित्रोर्विशेषणम् । त्वं च दैव तथाप्रभावमिति जानासि अतो नातिशंकनीया ॥ ३० ॥ नैर्गमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥ छ ॥ दुःखहर्षयोर्मध्य जगाम रामस्य धर्मे धैर्यं दृष्ट्वा हर्षः तस्य राज्यभ्रंशात् दुःखमित्येषा मध्यगतिः । लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वेन तमोगुणप्रधानता ज्येष्ठस्य विवेकवाक्यश्रवणेन सत्त्वोदयश्चेति भावः । अथ:

१ प्रशमिताः-इ० पा० । २ गलु भ्रंशिते-इ० पा० । ३ शाःशिरा मुहुः-इ० पा० । ४ शुत्वा मध्यं जगामेव रसा दुःखहर्षयो.-इ० पा० ।

यथा ममोग्रं पौरुषं दुःखाय प्रभविष्यति तथा दैवबलं न स्यात्तन्निरासनसमर्थमिति शेषः ॥ २५ ॥ अथ वनवासोचितं कालं स्वयमेवाह ऊर्ध्वमिति । एतद्विवरणं वर्षसहस्रांते इति । तस्मिन्नतीते त्वयि वनवासं गतेऽनंतरम् आर्यपुत्रा आर्यस्य तव पुत्राः प्रजापाल्यं प्रजापालनरूपं राज्यं करिष्यंति । तदानीमप्यन्येषां नावकाश इति भावः ॥ २६ ॥ इदमेव युक्तमित्याह पूर्वेति । हि यतः पुत्रवत्परिपालननिमित्तं पुत्रेषु प्रजा निक्षिप्य पश्चाद्वनवासः पूर्वराजर्षिवृत्त्या तदाचारेण अभिधीयते । विधीयत इत्येव क्वचित्पाठः ॥ २७ ॥ राजनि दशरथे अनेकाग्रे कामवशादुक्तत्वात्प्रथमधर्मानुष्ठानैकाग्रताराहित्येन चलचित्ततया प्रतिकूले सति । राज्यविभ्रमशंकया तद्वचोविरोधिना राज्यग्रहणे सकललोकक्षोभेण स्वस्मिन् राज्यस्य विभ्रमशंकया चलनशंकयाऽस्थैर्यशंकया स वनवासधर्मस्त्वया चेदंगीक्रियते इति शेषः । किं च हे राम एवं श्रेष्ठत्वाद्धर्मतः प्राप्तं राज्यं तयैव शंकया यद्यात्मनि नेच्छसि तदा तां शंकां त्यजेति शेषः । राज्यकामत्वमिति पाठे एवं प्राप्तं राज्यभोक्तृत्वं राज्यरूपभोग्यसंबंधं वा यदि नेच्छसीत्यादि प्राग्वत् ॥ २८ ॥ तत्र हेतुः प्रतिजाने इत्यादि । अहं वेला सागरमिव राज्यं च त्वां च रक्षेयम् । अन्यथा वीरलोकभाक् मा भूवमिति ते तवाग्रे प्रतिजाने ॥ २९ ॥ तस्मात्त्वं मंगलैरभिषेकसाधनैः

ऊर्ध्वंवर्षसहस्रांतेप्रजापाल्यमनंतरम् ॥ आर्यपुत्राःकरिष्यंतिवनवासंगतेत्वयि ॥ २६ ॥ पूर्वराजर्षिवृत्त्याहिवनवासोभिधीयते ॥ प्रजानिक्षिप्य पुत्रेषुपुत्रवत्परिपालने ॥ २७ ॥ सचेद्राजन्यनेकाग्रेराज्यविभ्रमशंकया ॥ नैवमिच्छसिधर्मात्मन्राज्यंरामत्वमात्मनि ॥ २८ ॥ प्रतिजानेचतेवीरमाभूवंवीरलोकभाक् ॥ राज्यंचतवरक्षेयमहंवेलेवसागरम् ॥ २९ ॥ मंगलैरभिषिंचस्वतत्रत्वंव्यापृतोभव ॥ अहमेकोमहीपालानलंवारयितुंबलात् ॥ ३० ॥ नशोभार्थाविमौबाहूनधनुर्भूषणायमे ॥ नासिराबंधनार्थायनशराःस्तंभहेतवः ॥ ३१ ॥ अमित्रमथनार्थायसर्वमेतच्चतुष्टयम् ॥ नचाहंकामयेत्यर्थंयःस्याच्छत्रुर्मतोमम ॥ ३२ ॥ असिनातीक्ष्णधारेणविद्युच्चलितवर्चसा ॥ प्रगृहीतेनवैशत्रुंवज्रिणंवानकल्पये ॥ ३३ ॥ खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहनादुश्चराचमे ॥ हस्त्यश्वरथिहस्तोरुशिरोभिर्भवितामही ॥ ३४ ॥ खड्गधाराहतामेद्यदीप्यमानाइवाग्नयः ॥ पतिष्यंतिद्विषोभूमौमेघाइवसविद्युतः ॥ ३५ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणेप्रगृहीतशरासने ॥ कथंपुरुषमानीस्यात्पुरुषाणांमयिस्थिते ॥ ३६ ॥ बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेनचबहूञ्जनान् ॥ विनियोक्ष्याम्यहंबाणान्नृवाजिगजमर्मसु ॥ ३७ ॥

त्मानमभिषिंचस्व । वसिष्ठादिभिरिति शेषः । तत्राभिषेकव्यापारे व्यापृतो व्यापृतचित्तो भव । तत्प्रतिबंधकानहं वारयिष्यामीत्याह अहमिति । अलं समर्थः ॥ ३० ॥ तदेव दर्शयति नेति । आबंधनार्थाय काष्ठानां परस्परं बंधनहेतुच्छिद्रादिकरणाय स्तंभः कस्यचित्काष्ठादेरधःपतनप्रतिबंधः ॥ ३१ ॥ न चेत्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यम् । योऽत्यर्थं मम मतः संमतः शत्रुः स्यात्तं यं कंचिच्छत्रुं वज्रिणं वा इन्द्ररूपं वा प्रगृहीतेन तीक्ष्णधारत्वादिविशिष्टेनासिना न कल्पये न खंडशः कल्पये एवमहं न कामये च एव कामनामपि न करोमि सर्वथा खंडयाम्येवेति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैः खड्गकृताघातेन खंडितैः मही गहना निरंतरत्वात् अतएव दुश्चरा हस्त्यादीनां हस्तादिभिः क्रमात्संबंधः । भवितेति लुट् ॥ ३४ ॥ हताः विच्छिन्नाः अग्नय इव दीप्यमानाः रक्तधारया अत एव सविद्युतो मेघा इव ॥ ३५ ॥ उक्तधर्मविशिष्टे मयि स्थिते सति पुरुषाणां मध्ये कश्चिदपि कथं पुरुषमानी आत्मानं पुरुषं मन्यमानः शूराभिमानी कथं स्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ अत्यस्यन्पातयन् बहुभिः बाणैः एकेन बाणेन विनियोक्ष्यामि त्यक्ष्यामि ॥ ३७ ॥

१ दमनार्थं मे–इ० पा० । २ द्विपा–इ० पा० ।

अस्त्रप्रभावस्य अस्त्रसामर्थ्यस्य प्रभावः प्रतापः राज्ञो दशरथस्य प्रभविष्यति उज्जृम्भितो भविष्यति ॥ ३८ ॥ चंदनसारस्य 'चंदनसारानुलेपनस्य केयूरामोक्षणस्य अगदधारणस्य वसूनां मोक्षणस्य दानस्य सुहृज्जनपालनस्य अनुरूपौ 'अर्हौ मे बाहू इमौ पीनप्रलंबौ तेऽभिषेचनविघ्नस्य कर्तॄणां निवारणे कर्म स्वानुरूप कर्म करिष्यतः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ब्रवीहीत्यार्ष ईट् । वियुज्यतां वियोज्यताम् ॥ ४१ ॥ एवंवादिन लक्ष्मणं रामो नायमेतस्य काल इत्याह विमृज्येति । बाष्पं लक्ष्मणनयनजं विमृज्य परिमृज्य विसृज्येति पाठे अतर्भावितण्यर्थतया विसर्जयित्वा चक्षुषी परिमृज्येति यावदिति कतकः । पित्रोर्वचने व्यवस्थितं प्रतिष्ठितं मां निबोध । हे सौम्य एष हि सत्पथः 'जीवतोर्वाक्यकरणात्प्रत्यब्द भूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता' इतिन्यायादिति भावः । निबोधेत्यस्य नितरामतिशयेनात्रतरणकालिकवृत्तां तत्सरणपूर्वकं जानीहि एष हि एष एव सत्पथः सतां रक्षकः पंथा इत्यप्यर्थोत्रः गूढः ॥ ४२ ॥ २३ रैंमान: ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्रयोविंशः

अद्यमेत्रप्रभावस्यप्रभावःप्रभविष्यति ॥ राज्ञश्चाप्रभुतांकर्तुंप्रभुत्वंचतवप्रभो ॥ ३८ ॥ अद्यचंदनसारस्यकेयूरामोक्षणस्यच ॥ वसूनांचविमोक्षस्यसुहृदांपालनस्यच ॥ ३९ ॥ अनुरूपाविमौबाहूरामकर्मकरिष्यतः ॥ अभिषेचनविघ्नस्यकर्तॄणांतेनिवारणे ॥ ४० ॥ ब्रवीहिकोद्यैवमया वियुज्यतांतवासुहृत्प्राणयशःसुहृज्जनैः ॥ यथातवेयंवसुधावशाभवेत्तथैवमांशाधितवास्मिकिंकरः ॥ ४१ ॥ विमृज्यबाष्पंपरिसांत्व्यचासकृत्स लक्ष्मणंराघववंशवर्धनः ॥ उवाचपित्रोर्वचनेव्यवस्थितंनिबोधमामेषहिसौम्यसत्पथः ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अ०कां० त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ तंसमीक्ष्यव्यवसितंपितुर्निर्देशपालने ॥ कौसल्याबाष्पसंरुद्धावचोधर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १ ॥ अदृष्टदुःखोधर्मात्मासर्वभूतप्रियंवदः ॥ मयिजातोदशरथात्कथमुंछेनवर्तयेत् ॥ २ ॥ यस्यभृत्याश्चदासाश्चमृष्टान्यन्नानिभुंजते ॥ कथंसभोक्ष्यतेरामोवनेमूलफलान्ययम् ॥ ३ ॥ कएतच्छ्रद्दधेच्छ्रुत्वाकस्यवानभवेद्भयम् ॥ गुणवान्दयितोराज्ञःकाकुत्स्थोयद्विवास्यते ॥ ४ ॥ नूनंतुबलवाँल्लोकेकृतांतःसर्वमादिशन् ॥ लोकेरामाभिरामस्त्वंवनंयत्रगमिष्यसि ॥ ५ ॥ अयंतुमामात्मभवस्तवादर्शनमारुतः ॥ विलापदुःखसमिधोरुदिताश्रुहुताहुतिः ॥ ६ ॥ चिंताबाष्पमहाधूमस्तवागमनचिंतजः ॥ कर्शयित्वाधिकंपुत्रनिःश्वासायाससंभवः ॥ ७ ॥ त्वयाविहीनामिहमांशोकाग्निस्तुलोमहान् ॥ प्रधक्ष्यतियथाकक्ष्यंचित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ८ ॥

सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ व्यवसित निश्चितमति निर्देशो निदेश आज्ञा बाष्पसरुद्धा बाष्पसरुद्धवाक् धर्मिष्ठ रामम् ॥ १ ॥ उंछः क्षेत्रपतितकणशो ग्रहण वर्तयेत् जीवेत् भवानिति शेपः ॥ २ ॥ मृष्टाः भर्तव्याः अयम् उपस्कृतमांसादिभोजनशीलः ॥ ३ ॥ विवास्यत इति यत् एतच्छ्रुत्वा कः श्रद्दधेत् सत्य मन्यीत । मन्यमिति वा ज्ञात्वा कस्य स्वपित्रादिभ्यो भय न भवेत् ॥ ४ ॥ सर्वमादिशन् सुखदुःखेन योजयन् कृतांतो दैवं बलवानिति नूनमह मन्ये । यत्र यस्मात् हे राम । अभिरामस्त्व लोके कर्मलोकस्थितो वन गमिष्यसि ॥ ५ ॥ आत्मभवः आत्मजः स्वमनःसंभूतः तवादर्शनमेव वर्धकत्वान्मारुतो यस्य सः विलापदुःखैः समिधः समिधनं यस्य सः।घञर्थे कः।रुदिताश्रूण्येव हुता आहुतयो यस्मिन्सः चिताहेतुकबाष्पमेव महाधूमो यस्य सः तवागमनचिंतजः । चिंतज इति बाहुलकात् ह्रस्वः । तव या आगमनचिंता तया जनितः । अदर्शनचिंतज इति पाठेपि अदर्शनजातचिंताजनित इत्यर्थः । परे त्वदर्शनस्य मारुतत्वेन निरूपणात्स चिन्त्य इत्याहुः । निःश्वासरूपायासेन सधुक्षणात्सभवो वृद्धिर्यस्य सः । त्वया विहीनां मामधिक कर्शयित्वा कृशां कृत्वा

१ त्वद्धितम्-इ० पा० । २ नाथो-इ० पा० । ३ राजा राघवो-इ० पा० । ४ दर्शनचिंतज-इ० पा० ।

अतुल: युक्तगुण: शोकाग्निर्मां धक्ष्यति हिमात्यये ग्रीष्मे चित्रभानुर्वह्निः सूर्यो वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कथमिति । यथेत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः ॥ ९ ॥ यथा निगदितं येन प्रकारेण निगदितं तद्वाक्यं श्रुत्वा आत्मानुगमनं श्रुत्वेति यावत् ॥१० ॥ वञ्चितः वञ्चनया मद्वियोजनाद्दुःखं प्रापितः न वर्तयिष्यति न जीविष्यति ॥ ११ ॥ केवलं नृशंसः क्रौर्यमेव न तु तेनेहामुत्र सुखमित्यर्थः। मनसापि न कर्तव्यः न चिंतनीयः यतो विगर्हितः महापापहेतुत्वादतिनिंदितः ॥ १२ ॥ अत. यावदिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ एवं वचनमुक्तः भर्तृशुश्रूषांगीकारवचनमुक्तः श्रावितः ॥ १५ ॥ उभयोस्तद्वचनावश्यकर्तव्यत्वे हेतुर्भर्ता गुरुरिति च यथायोगम् ॥१६॥ पितृवाक्यकरणानंतरं त्वच्छुश्रूषापि कार्येत्याह इमानीति । विहृत्येत्यनेन वनवासस्य मृगयावर्ल्लीलात्वं दर्शितम् । वचने स्थास्यामि वचनमनुष्ठास्यामि ॥१७॥ एवमुक्ता पुत्रेणेति शेषः ॥१८॥ अगी

कथंहिधेनुःस्वंवत्संगच्छंतमनुगच्छति ॥ अहंत्वानुगमिष्यामियत्रवत्सगमिष्यसि ॥ ९ ॥ यथानिगदितंमात्रातद्वाक्यंपुरुषर्षभः ॥ श्रुत्वारामोऽब्रवीद्वाक्यंमातरंभृशदुःखिताम् ॥ १० ॥ कैकेय्यावंचितोराजामयिचारण्यमाश्रिते ॥ भवत्याचपरित्यक्तोननूनंवर्तयिष्यति ॥ ११ ॥ भर्तुःपुनःपरित्यागोनृशंसःकेवलंस्त्रियाः॥ सभवत्यानकर्तव्योमनसापिविगर्हितः॥१२॥यावज्जीवतिकाकुत्स्थःपितामेजगतीपतिः॥शुश्रूषाक्रियतांतावत्सहिधर्मः सनातनः॥ १३ ॥ एवमुक्तातुरामेणकौसल्याशुभदर्शना ॥ तथेत्युवाचसुप्रीतारामंमक्लिष्टकारिणम् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तुवचनंरामोधर्मभृतांवरः ॥ भूयस्तामब्रवीद्वाक्यंमातरंभृशदुःखिताम्॥ १५॥मयाचैवभवत्याचकर्तव्यंवचनंपितुः॥ राजाभर्तागुरुःश्रेष्ठःसर्वेषामीश्वरःप्रभुः॥ ॥ १६ ॥ इमानितुमहारण्येविहृत्यनवपंचच ॥ वर्षाणिपरमप्रीत्यास्थास्यामिवचनेतव ॥ १७ ॥ एवमुक्ताप्रियंपुत्रंबाष्पपूर्णाननातदा ॥ उवाचपरमार्तातुकौसल्यासुतवत्सला ॥ १८ ॥ आसांराममसपत्नीनांवस्तुंमध्येनमेक्षमम् ॥ नयमामपिकाकुत्स्थवनंवन्यांमृगीमिव ॥ १९ ॥ यदितेगमनेबुद्धिःकृतापितुरपेक्षया ॥ तांतथारुदतींरामोऽरुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ जीवंत्याहिस्त्रियाभर्तादैवतंप्रभुरेवच ॥ भवत्यांममचैवाद्यराजाप्रभवतिप्रभुः ॥ २१ ॥ नह्यनाथावयंराज्ञालोकनाथेनधीमता ॥ भरतश्चापिधर्मात्मासर्वभूतप्रियंवदः ॥ २२ ॥ भवतीमनुवर्तेतसहिधर्मरतःसदा ॥ यथामयितुनिष्क्रांतेपुत्रशोकेनपार्थिवः ॥ २३ ॥ श्रमंनावाप्नुयात्किंचिदप्रमत्तातथाकुरु ॥ दारुणश्चाप्ययंशोकोयथैनंनविनाशयेत् ॥ ॥ २४ ॥ राज्ञोवृद्धस्यसततंहितंचरसमाहिता ॥ व्रतोपवासनिरतायानारीपरमोत्तमा ॥ २५ ॥ भर्तारंनानुवर्तेतसाचपापगतिर्भवेत् ॥ भर्तुःशुश्रूषयानारीलभतेस्वर्गमुत्तमम् ॥ २६ ॥

कृतभर्तृसेवापि सपत्नीदुःखस्मरणात्पुना रामानुगमनमभिलपति आसामित्यादि । वन्यां वने भवाम् ॥ १९ ॥ यदि ते इत्याद्यर्धं पूर्वान्वयि । तां तथा रुदतीं दृष्ट्वापि स्वयमरुदन् वचोऽब्रवीत् । रोदने कातर्यप्रकटनेन मातुः पुनरप्यनुगमनप्रत्याशाप्रसंगात् ॥ २० ॥ प्रभवति दण्डादौ समर्थो भवति ॥ २१ ॥ धर्मात्मेति । सनाथा इति शेषः । अथ सपत्नीमध्यवासो दुष्कर इत्यत्र परिहारमाह भरत इति ॥ २२ ॥ भवतीमिति । अतः कैकेयीकोपोऽकिंचित्कर इति भावः । यथा मयि निष्क्रांते श्रमं नाप्नुयात्तथा कुरु यथा चैनं राजानं शोको न विनाशयेत्तथा च कुरु ॥ २३ ॥ २४ ॥ द्विजस्य गायत्रीजपवत् स्त्रिया भर्तृशुश्रूषैव परं नित्या नान्यत्किंचित्प्रत्युत तद्विरोध्यन्यदाचर्यमाणं प्रत्यवायजनकमपीत्याह व्रतेत्यादि । नित्याकरणजप्रत्यवायानर्थं सांगाप्यनित्यधर्मकृतिः परिहर्तुं न शक्नोतीति भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥

नित्यानुष्ठाने सत्यनित्याकरणेपि न परलोकनाश इत्याह अपि येति । निर्नमस्कारा भर्तृव्यतिरिक्तदेवादेर्नमस्काराद्युपचाररहिता देवपूजनात् विष्ण्वादिदेवपूजनात् सापि स्वर्गं लभते इति प्राक्तनेनान्वयः । एतमेवार्थं नियमविधिद्वारेण द्रढयति शुश्रूषामेवेति । तत्प्रीतिजनक कर्मैवेत्यर्थः । तदेवाह प्रियहिते रतेति । हितपदेन पश्चादुक्तेनैतद्ध्वनयति आपाततोऽप्रियमपि हित कुर्यात् आपाततः प्रियमप्यहित त्यजेदिति ॥ २७ ॥ तत्र मानमाह एष भर्तृसेवारूपो धर्मः स्त्रिया नित्य इति वेदे श्रुतः । लोके स्मृतौ स्मृत. तर्हि कि कर्मांतर सर्वथा त्याज्य नेत्याह अग्नीत्यादि । भर्तृसमतेषु अग्निकार्येषु तेष्वेव च एवकारार्थः ॥ २८ ॥ एवं भर्तृसेवा तत्परतया काल ममागमनकालम् ॥ २९ ॥ कामम् ऐहिकविषयसुखम् ॥ ३० ॥ तस्य पुत्रमात्रासाध्यत्वादाह यदीति । अनेन दशरथमरणस्य मन्निहितत्व सूचितम् ॥ ३१ ॥ सुकृतां सुष्ठुकृतनिश्चयाम् ॥ ३२ ॥

अपियानिर्नमस्कारानिवृत्तादेवपूजनात् ॥ शुश्रूषामेवकुर्वीतभर्तुःप्रियहितेरता ॥ २७ ॥ एषधर्मःस्त्रियांनित्योवेदेलोकेश्रुतःस्मृतः ॥ अग्निकार्येषुचसदासुमनोभिश्चदेवताः ॥ २८ ॥ पूज्यास्तेमत्कृतेदेविब्राह्मणाश्चैवसत्कृताः ॥ एवंकालंप्रतीक्षस्वममागमनकांक्षिणी ॥ २९ ॥ नियता नियताहाराभर्तृशुश्रूषणेरता ॥ प्राप्स्यसेपरमंकामंमयिपर्यागतेसति ॥ ३० ॥ यदिधर्मभृतांश्रेष्ठोधारयिष्यतिजीवितम् ॥ एवमुक्तातुरामेणबाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ ३१ ॥ कौसल्यापुत्रशोकार्तारामंवचनमब्रवीत् ॥ गमनेसुकृतांबुद्धिंनतेशक्नोमिपुत्रक ॥ ३२ ॥ विनिवर्तयितुंवीरनूनंकालोदुरत्ययः ॥ गच्छपुत्रत्वमेकाग्रोभद्रंतेऽस्तुसदाविभो ॥३३॥ पुनस्त्वयिनिवृत्तेतुभविष्यामिगतक्लमा ॥ प्रत्यागतेमहाभागेकृतार्थेचरितव्रते ॥ ३४ ॥ पितुरानृण्यतांप्राप्तेस्वपिष्येपरमंसुखम् ॥ कृतांतस्यगतिःपुत्रदुर्विभाव्यासदाभुवि ॥ ३५ ॥ यस्त्वांसंचोदयतिमेवचआविद्ध्यराघव ॥ गच्छेदानीं महाबाहोक्षेमेणपुनरागतः ॥ ३६ ॥ नंदयिष्यसिमांपुत्रसाम्नाश्लक्ष्णेनचारुणा ॥ अपीदानींसकालःस्याद्वनात्प्रत्यागतंपुनः ॥ यत्त्वांपुत्रकपश्येयं जटावल्कलधारिणम् ॥ ३७ ॥ तथाहिरामंवनवासनिश्चितंददर्शदेवीपरमेणचेतसा ॥ उवाचरामंशुभलक्षणंवचोबभूवचस्वस्त्ययनाभिकांक्षिणी ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा० अयोध्याकांडे चतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ ॥छ॥ साविनीयतमाया समुपस्पृश्यजलंशुचि ॥ चकारमातारामस्यमंगलानिमनस्विनी ॥ १ ॥

काल इष्टवियोगादिजनकः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ आनृण्यता स्वार्थे ष्यञ् ॥ ३५ ॥ मे वच आविध्य आच्छिद्य त्वां संचोदयति वनायेति शेषः । इति यत् अतः कृतांतस्य गतिर्दुर्विभाव्या ॥ ३६ ॥ श्लक्ष्णेन निर्मलेन चारुणा मनोहरेण साम्ना सांत्वेन वचनेन । शुक्लेनेति पाठांतरम् । अदर्शनासहिष्णुत्वात्प्रत्यागमनकाल इदानीमेव भवेदिति प्रार्थयते अपीति । येन कालेन प्रत्यागत प्रत्यागमन भवेत्स इत्यर्थः । अपीदानीमिति लोको क्त्योवाच ॥ ३७ ॥ परमेण आदरवता धर्मशीलत्वादेवर्षिरक्षणोद्यतत्वाच्च भगवत्सकल्पेनैव तथा तथा ज्ञान तस्या इति बोध्यम् । स्वस्त्ययन मगलमभिकाक्षितु शीलमस्त्यस्याः सा ॥ ३८ ॥ ॥ हर्लैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ छ ॥ मंगलकरणमेवाह सेति । आयास तज्जनक शोकम् उपस्पृश्य आचम्य मगलानि मगलवचनानि॥१॥

१ पुरा दृष्टो–इ० पा० । २ सुव्रताः–इ० पा० । ३ त्वयि लप्स्ये पर सुखम्–इ० पा० । ४ वाक्येन–इ० पा० । ५ समीक्ष्य–इ० पा० ।

सतां क्रमे सतां मार्गे ॥ २ ॥ ३ ॥ देवेष्वायतनेषु देवालयेषु प्रणमसे च चाद्रक्षितुमिच्छसि च ते च देवा' चाद्यप्यः ॥ ४ ॥ गुणः सद्गुणः ॥ ५ ॥ मातृशुश्रूषयेति माताऽत्र कैकेयी ॥ ६ ॥ समिदादिपदेन तदधिष्ठात्र्यो देवता उपलक्ष्यते । क्षुपाः ह्रस्वशाखास्तरवः । शिफायुक्तवृक्षाः क्षुपा इत्यन्ये । ह्रदा इति जलाशयमात्रोपलक्षणम् । त्वां रक्षन्त्वित्यग्रिमेण संबंधः ॥ ७ ॥ पतगाः पक्षिणः स्वस्ति इत्यस्य कुर्वन्त्वित्यग्रिमेण मन्वयः ॥८॥ धाता विराट् विधाता सृष्टिविधायकः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ नक्षत्राणि रेवत्यादिनक्षत्राधिष्ठात्र्यो देवताः ग्रहा. सूर्यादय. ग्रहदेवताः तत्तदधिदेवताः । पुनरुक्तिरत्र पुत्रप्रेमपारवश्यान्न दोषाय । पाठांतरे

नशक्यतेवारयितुंगच्छेदानींरघूत्तम ॥ शीघ्रंचविनिवर्तस्ववर्तस्वचसतांक्रमे ॥ २ ॥ यंपालयसिधर्मंत्वंप्रीत्याचनियमेनच ॥ सवैराघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ ॥ येभ्यःप्रणमसेपुत्रदेवेष्वायतनेषुच ॥ तेचत्वामभिरक्षंतुवनेसहमहर्षिभिः ॥ ४ ॥ यानिदत्तानितेस्त्राणिविश्वामित्रेण धीमता ॥ तानित्वामभिरक्षंतुगुणैःसमुदितंसदा ॥ ५ ॥ पितृशुश्रूषयापुत्रमातृशुश्रूषयातथा ॥ सत्येनचमहाबाहोचिरंजीवाभिरक्षितः ॥ ६ ॥ समित्कुशपवित्राणिवेद्यश्चायतनानिच ॥ स्थंडिलानिचविप्राणांशैलावृक्षाःक्षुपाह्रदाः ॥ ७ ॥ पतंगाःपन्नगाःसिंहास्त्वांरक्षंतुनरोत्तम ॥ स्वस्ति साध्याश्चविश्वेचमरुतश्चमहर्षिभिः ॥ ८ ॥ स्वस्तिधाताविधाताचस्वस्तिपूषाभगोर्यमा ॥ लोकपालाश्चतेसर्वेवासवप्रमुखास्तथा ॥ ९ ॥ ऋतवःषट्चतेसर्वेमासाःसंवत्सराःक्षपाः ॥ दिनानिचमुहूर्ताश्चस्वस्तिकुर्वंतुतेसदा ॥ १० ॥ श्रुतिःस्मृतिश्चधर्मश्चपातुत्वांपुत्रसर्वतः ॥ स्कंदश्च भगवान्देवःसोमश्चसबृहस्पतिः ॥ ११ ॥ सप्तर्षयोनारदश्चतेत्वांरक्षंतुसर्वतः ॥ तेचापिसर्वतःसिद्धादिशश्चसदिगीश्वराः ॥ १२ ॥ स्तुतामयाव नेतस्मिन्पांतुत्वांपुत्रनित्यशः ॥ शैलाःसर्वेसमुद्राश्चराजावरुणएवच ॥ १३ ॥ द्यौरंतरिक्षंपृथिवीवायुश्चसचराचरः ॥ नक्षत्राणिचसर्वाणिग्रहाश्चसहदैवतैः ॥ १४ ॥ अहोरात्रेतथासंध्येपांतुत्वांवनमाश्रितम् ॥ ऋतवश्चापिषट्चान्येमासाःसंवत्सरास्तथा ॥ १५ ॥ कलाश्चकाष्ठाश्चतथातव शर्मदिशंतुते ॥ महावनेपिचरतोमुनिवेषस्यधीमतः ॥ १६ ॥ तथादेवाश्चदैत्याश्चभवंतुसुखदाःसदा ॥ राक्षसानांपिशाचानांरौद्राणांक्रूरकर्मणाम् ॥ १७ ॥ क्रव्यादानांचसर्वेषांमाभूत्पुत्रकतेभयम् ॥ प्लवगावृश्चिकादंशामशकाश्चैवकानने ॥ १८ ॥ सरीसृपाश्चकीटाश्चमाभूवन्गहने तव ॥ महाद्विपाश्चसिंहाश्चव्याघ्राऋक्षाश्चदंष्ट्रिणः ॥ १९ ॥ महिषाःशृंगिणोरौद्रानतेद्रुह्यंतुपुत्रक ॥ नृमांसभोजनारौद्रायेचान्येसर्वजातियाः ॥ ॥ २० ॥ माचत्वांहिंसिषुःपुत्रमयासंपूजितास्त्विह ॥ आगमास्तेशिवाःसंतुसिध्यंतुचपराक्रमाः ॥ २१ ॥ सर्वसंपत्तयोरामस्वस्तिमान्गच्छ पुत्रक ॥ स्वस्तितेऽस्त्वांतरिक्षेभ्यःपार्थिवेभ्यः पुनःपुनः ॥ २२ ॥

ध्ययमेवार्थः॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सर्वक्रव्यादसवधिभय पुत्रक ते मा भूदित्यन्वयः॥ १८ ॥ प्लवगाः वानराः दंशा वनमक्षिकाः गहने तव मा भूवन् मा सन्तु । ऋक्षा भल्लूकाः ॥ १९ ॥ ते तुभ्य सर्वजातियाः सर्वजातीयाः । सर्वजातय इति पाठे क्रूरजंतव इति फलितार्थः॥ २० ॥ आगमाः मार्गाः ते झटिति त्वदागमनयोग्या भवंत्वित्यभिप्रायेणैवमुक्तिः ॥ २१ ॥ सर्वसंपत्तयः वनवासापेक्षिताः फलमूलादिरूपाः । सन्त्विति शेषः ।

१ विचित्राणि-इ० पा० २ नद्यः सर्वास्तथैव च-इ० पा० । ३ तवादित्याश्च-इ० पा० । ४ सत्त्वजातय.-इ० पा० ।

पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवसत्त्वेभ्यः ॥ २२ ॥ देवेभ्यः ये च ते परिपंथिनस्तेभ्यश्च स्वस्त्यस्तु इति योजना ॥ २३ ॥ ऋषिमुखाच्च्युता निर्गतास्त्वया गृहीताश्चेति शेषः ॥ २४ ॥ भूतकर्तृ ब्रह्म जगत्कारणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ उपसपादयामास होमायेति शेषः । अनामयमारोग्यमुद्दिश्येति शेषः ॥ २९ ॥ बाह्यं बलिं होमस्थानाद्बहिर्भूतं लोकपालादिबलिम् । स्वस्तिवाच्यं स्वस्तिवाचनमुद्दिश्य मध्वादिभिरु पलक्षितान् द्विजान्कृत्वा ॥ ३० ॥ रामस्य वने स्वस्त्यस्त्वित्येवंरूपां वने स्वस्त्ययनक्रियां वाचयामासेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ काम्याम् इच्छाविषयाम् ॥ ३२ ॥ वृत्रनाशे तद्रूपनिमित्ते ॥ ३३ ॥ प्रार्थयानस्य आर्तत्वान्मुगभावः । अनेन भावि महद्युद्धं तत्र जयश्च सूचितः ॥ ३४ ॥ विक्रमः पादविक्षेपः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ शुभमगल मगलानामपि मगलम् इति उक्त्वेति शेषः । पुत्रस्य शिरसि शेषा अक्षताः शेष

सर्वेभ्यश्चैवदेवेभ्योयेचतेपरिपंथिनः॥शुक्रःसोमश्चसूर्यश्चधनदोथयमस्तथा ॥२३॥ पातुत्वामर्चितारामदंडकारण्यवासिनम्॥अग्निर्वायुस्तथाधूमो मंत्राश्चर्षिमुखच्युताः॥२४॥ उपस्पर्शनकालेतुपांतुत्वांरघुनंदन ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्माभूतकर्तृतथर्षयः॥२५॥ येचशेषाःसुरास्तेतुरक्षंतुवनवासिनम्॥ इतिमाल्यैःसुरगणान्गंधैश्चापियशस्विनी ॥२६॥ स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्चायतलोचना ॥ ज्वलनंसमुपादायब्राह्मणेनमहात्मना ॥ २७ ॥ हाव यामासविधिनाराममंगलकारणात् ॥ घृतंश्वेतानिमाल्यानिसमिधश्चैवसर्षपान् ॥ २८ ॥ उपसंपादयामासकौसल्यापरमांगना ॥ उपाध्यायःसवि धिनाहुत्वाशांतिमनामयम् ॥२९॥ हुतहव्यावशेषेणबाह्यंबलिमकल्पयत् ॥ मधुदध्यक्षतघृतैःस्वस्तिवाच्यंद्विजांस्ततः ॥ ३० ॥ वाचयामासराम स्यवनेस्वस्त्ययनक्रियाम् ॥ ततस्तस्मैद्विजेंद्रायराममातायशस्विनी ॥ ३१ ॥ दक्षिणांप्रददौकाम्यांराघवंचेदमब्रवीत् ॥ यन्मंगलंसहस्राक्षेसर्वदे वनमस्कृते॥३२॥वृत्रनाशेसमभवत्तत्तेभवतुमंगलम् ॥ यन्मंगलंसुपर्णस्यविनताऽकल्पयत्पुरा॥३३॥अमृतंप्रार्थयानस्यतत्तेभवतुमंगलम् ॥ अमृ तोत्पादनेदैत्यान्घ्नतोवज्रधरस्ययत्॥३४॥अदितिर्मंगलंप्रादात्तत्तेभवतुमंगलम् ॥ त्रिविक्रमान्प्रक्रमतोविष्णोरतुलतेजसः॥३५॥यदासीन्मंगलंरा मतत्तेभवतुमंगलम् ॥ ऋषयःसागराद्वीपावेदालोकादिशश्चताः॥३६॥ मंगलानिमहाबाहोदिशंतुशुभमंगलम्॥ इतिपुत्रस्यशेषाश्चकृत्वाशिरसिभा मिनी॥३७॥गंधैश्चापिसमालभ्यराममायतलोचना ॥ औषधींचसुसिद्धार्थांविशल्यकरणींशुभाम् ॥३८॥ चकाररक्षांकौसल्यामंत्रैरभिजजापच॥ उवाचापिप्रहृष्टेवसादुःखवशवर्तिनी॥३९॥वाङ्मात्रेणनभावेनवाचासंसज्जमानया॥ आनम्यमूर्ध्निचाघ्रायपरिष्वज्ययशस्विनी॥४०॥अवदत्पुत्र मिष्टार्थोगच्छरामयथासुखम् ॥ अरोगंसर्वसिद्धार्थमयोध्यांपुनरागतम्॥४१॥ पश्यामित्वांसुखंवत्ससंधितंराजवर्त्मसु॥(भद्रासनगतंरामवनवासा दिहागतम् ॥ द्रक्ष्यामिचपुनस्त्वांतुतीर्णवंतंपितुर्वचः ॥१॥) मंगलैरुपसंपन्नोवनवासादिहागतः॥वध्वाश्चममनित्यंत्वंकामान्संवर्धयाहिभो॥४२॥

इत्यक्षतनामेति कतकः ॥ ३७ ॥ समालभो विलेपनम् । सिद्धार्थां दृष्टवीर्यां विशल्यकरणीमित्यन्वर्थनामिकामौषधीं गुलकीकृत्य शुभां रक्षा चकार रक्षाहेतुत्वेन हस्ते बबंधेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ नां मंत्रैरतिशयितां कर्तुं जजाप । मन्त्रानिति शेषः । उवाचापि मन्त्रानिति शेषः । जपोत्तरं स्पष्टमपि मन्त्रानुच्चारयामासेत्यर्थः । एतच्च तन्मंत्रार्थानुसंधानेन रामस्य हृप्रनादार्थम् प्रहृष्टेवेति हर्षापारमार्थ्यद्योती इवशब्दः ॥ ३९ ॥ नदेवाह वाङ्मात्रेणेति । ममज्जमानया आंतरखेदगद्गदया आनम्येति उक्त्वा पुत्रस्य ॥ ४० ॥ यद्वा वाल्मीकेरपि वर्णनीयमर्यादाभावात् उक्तेष्वपुनरादि पुनरवतरणयुक्तिर्न दोषाय ॥ ४१ ॥ संधित गजवर्त्मसु प्राप्तगम

मिति यावत् । मगलै राजोचितवस्त्राभरणैः वध्वाः सीतायाः सवर्ध सवर्धय याहि भो गच्छ भो । भो इति निपात आमत्रणे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मात्रा प्रदक्षिणकरणं रक्षार्थम् ॥ ४४ ॥ निपीडय नमस्कृत्य तया श्रिया मातृकृतमगलजशोभया ॥ ४५ ॥ मौर्वमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ वर्मिष्ठे अतिशयेन धर्मवति ॥ १ ॥ आममथ क्षोभयति स्म तत्र हेतुर्गुणवत्ता ॥ २ ॥ तत्सर्व वनगमनवृत्तातम् । तस्याश्च तस्यास्तु हृदि तदेव यौवराज्याभिषेचन स्थितमभूदिति शेषः ॥ ३ ॥ देवकार्यं देवपूजाम् । देवकार्यकरणे हेतुः । कृतज्ञत्व राजधर्माभिज्ञत्वं च देवैरेव राज्यप्रदानोपकृतत्वेन कृतज्ञतया तत्पूजा ॥ ४ ॥ ह्रिया सीतायै कथमिदमन्याय्यं स्वनातापिनृकृत कथयामीति लज्जयाऽवाङ्मुख इव ॥ ५ ॥ वेपमाना भर्तुर्विगतहर्षत्वावाङ्मुखत्वादिदर्शनात्कंपमाना ॥ ६ ॥ सोढुं गूढ कर्तुम् । शोकम् अन्येश प्राकृतानां शोकजनक वस्तु शोकरूपकार्याजनक कर्तु न शशाक । ततस्तदनतर सशोकस्तच्छोकजनक वस्तु विवृतता प्रकटकार्यत्व गतः । यद्वा स रामो

मयार्चितादेवगणाःशिवादयोमहर्षयोभूतगणाःसुरोरगाः ॥ अभिप्रयातस्यवनंचिरायतेहितानिकांक्षंतुदिशश्चराघव ॥४३॥ इतीवचाश्रुप्रतिपूर्णलोचनासमाप्यचस्वस्त्ययनंयथाविधि ॥ प्रदक्षिणंचापिचकारराघवंपुनःपुनश्चापिनिरीक्ष्यसस्वजे ॥ ४४ ॥ तयाहिदेव्याचकृतप्रदक्षिणोनिपीड्यमातुश्चरणौपुनःपुनः ॥ जगामसीतानिलयंमहायशाःसराघवःप्रज्वलितस्तयाश्रिया ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे पचविंशतितमः सर्गः ॥ २५ ॥ अभिवाद्यतुकौसल्यांरामःसंप्रस्थितोवनम् ॥ कृतस्वस्त्ययनोमात्राधर्मिष्ठेवर्त्मनिस्थितः ॥ १ ॥ विराजयन्राजसुतोराजमार्गंनरैर्वृतम् ॥हृदयान्यामममंथेवजनस्यगुणवत्तया ॥ २ ॥ वैदेहीचापितत्सर्वंनशुश्रावतपस्विनी॥तदेवहृदितस्याश्चयौवराज्याभिषेचनम् ॥३॥ देवकार्यंस्मसाकृत्वाकृतज्ञाहृष्टचेतना ॥ अभिज्ञाराजधर्माणांराजपुत्रीप्रतीक्षती ॥४॥ प्रविवेशाथरामस्तुस्वंवेश्मसुविभूषितम् ॥ प्रहृष्टजनसंपूर्णं ह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥ अथसीतासमुत्पत्यवेपमानाचतंपतिम् ॥ अपश्यच्छोकसंतप्तंचिंताव्याकुलितेंद्रियम् ॥ ६ ॥ तांदृष्ट्वासहिधर्मात्मानशशाकमनोगतम् ॥ तंशोकंराघवःसोढुंततोविवृततांगतः ॥ ७ ॥ विवर्णवदनंदृष्ट्वातंप्रस्विन्नममर्षणम् ॥ आहदुःखाभिसंतप्ताकिमिदानीमिदंप्रभो ॥ ८ ॥ अद्यबार्हस्पतःश्रीमान्युक्तःपुष्येराघव ॥ प्रोच्यतेब्राह्मणैःप्राज्ञैःकेनत्वमसिदुर्मनाः ॥ ९ ॥ नतेशतशलाकेन जलफेननिभेनच ॥ आवृतंवदनंवल्गुच्छत्रेणाभिविराजते ॥ १० ॥ व्यजनाभ्यांचमुख्याभ्यांशतपत्रनिभेक्षणम् ॥ चंद्रहंसप्रकाशाभ्यांवीज्यतेनतवाननम् ॥ ११ ॥ वाग्मिनोबंदिनश्चापिप्रहृष्टास्त्वांनरर्षभ ॥ स्तुवंतोनाद्यदृश्यंतेमंगलैःसूतमागधाः ॥ १२ ॥

विवृताभिप्राय गतः शुद्धमुक्तस्वभावोपि मायाख्यप्रकृत्यवतारसीतासान्निध्याद्बुद्बुद्विक्षेपशक्तिरिव जात इत्यर्थः । अनेन हि नाथेन प्रियाया अग्रे न किंचित्पुंसो गोप्यमिति लोकव्यवहारो दर्शितः ॥ ७ ॥ प्रस्विन्नं प्राप्तदुःखजस्वेदम् अमर्षण शोकधारणाक्षममिव । यत्तु सीताया दुःखेन कथमेप काल नयिष्यतीति धिया दुःखित इति विवर्णवदनत्वादिकमिति । तदनुचितं भगवति कथमपि दुःखासंबंधात्तादृशधियोप्यभावाच्च व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखित इवेत्येवार्थ इति ममाभाति ॥ ८ ॥ बार्हस्पतो बृहस्पतिर्देवताकः युक्तः चंद्रेणेति शेषः । युक्तस्तेन पुष्येणाभिषेक इति ब्राह्मणैः प्रोच्यते इत्यन्वयः । तज्जन्यसतोप विहाय दुर्मनाः केनासि ॥ ९ ॥ शत शलाका यस्मिंश्छत्रे तेन छत्रेणावृत मत्र विराजत इति योजना । वल्गु मुदरम् ॥ १० ॥ व्यजनाभ्यां वालव्यजनाभ्यां शतपत्र पद्म तत्समेक्षणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

१ युक्तः पुष्योनु–इ० पा० ।

क्षौद्रं च दधि च नीर्थोदकमिश्रितमिति शेषः । मूर्धाभिषिक्तस्य शिरःस्नातस्य ॥ १३ ॥ श्रेणीमुख्याः परिषन्मुख्याः सर्वत्र तत्कुल इति शेषः ॥१४॥ पुष्परथः लीलागमनप्रयोजनो रथो न तु युद्धार्ह इत्यर्थः । ताद्दग्रथो निर्जिगमिषो राज्ञोग्रे भवति तस्मिन्सत्यामिच्छायामारोहति नोचेदग्रतो गच्छति ॥१५॥ हस्ती कृष्णमेघप्रभो गिरिप्रभश्च ॥ १६ ॥ भद्रासन पुरस्कृत्य पूजायुक्त यथा भवति तथा गृहीत्वा यांतं ते पुरःसर अग्रगसेवक न पश्यामि ॥१७॥यदाभिषेकः सज्जः इदानीं तस्मिन्नेवैतस्मिन्वर्तमानकाले उक्तराजचिह्नाभावो मुखवर्णश्चापूर्वः कदाप्यननुभूतो हर्षकाले हर्षाभावश्चेति इद किमित्यर्थः ॥ १८ ॥ विलपतीं दुःखेन भाषमाणाम् । तत्रभवान्पूज्यस्तातो दशरथः । अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थौ ॥ १९ ॥ उत्कटाप्रियश्रवणेन सीताया अत्यन्तमोहो मा भूदिति विविधगुणकीर्तनेन सवोश्रयति कुले इत्यादि । येन क्रमेण हेतुना इद प्रव्राजनमागतं तच्छृणु ॥ २० ॥ २१ ॥ नृपेणाद्यतं प्रस्ताविते ममाभिषेके सज्जे सति तयाद्य स ममयः प्राचीनो वरसकेतः प्रचोदित प्रवर्तितस्तेन प्रवर्तनेन राजा धर्मेण धर्ममार्गेण प्रतिनिर्जितः स्ववशः कृतः ॥ २२ ॥

नतेक्षौद्रंचदधिचब्राह्मणावेदपारगाः ॥ मूर्ध्निमूर्धाभिषिक्तस्यददतिस्मविधानतः ॥ १३ ॥ नत्वांप्रकृतयःसर्वाःश्रेणीमुख्याश्चभूषिताः ॥ अनुव्रजितुमिच्छंतिपौरजानपदास्तथा ॥ १४ ॥ चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैःकांचनभूषणैः ॥ मुख्यःपुष्परथोयुक्तःकिंनगच्छतितेग्रतः ॥ १५ ॥ नहस्तीचाग्रतःश्रीमान्सर्वलक्षणपूजितः ॥ प्रयाणेलक्ष्यतेवीरकृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १६ ॥ नचकांचनचित्रंतेपश्यामिप्रियदर्शन ॥ भद्रासनंपुरस्कृत्ययांतंवीरपुरःसरम् ॥ १७ ॥ अभिषेकोयदासज्जःकिमिदानीमिदंतव ॥ अपूर्वोमुखवर्णश्चनप्रहर्षश्चलक्ष्यते ॥ १८ ॥ इतीवविलपंतींतांप्रोवाचरघुनंदनः ॥ सीतेतत्रभवांस्तातःप्रव्राजयतिमांवनम् ॥ १९ ॥ कुलेमहतिसंभूतेधर्मज्ञेधर्मचारिणि ॥ शृणुजानकियेनेदंक्रमेणाद्यागतंमम ॥ २० ॥ राज्ञासत्यप्रतिज्ञेनपित्रादशरथेनवै ॥ कैकेय्यैममम.त्रेतुपुरादत्तौमहावरौ ॥ २१ ॥ तयाद्यममसज्जेस्मिन्नभिषेकेनृपोद्यते ॥ प्रचोदितःससमयोधर्मेणप्रतिनिर्जितः ॥ २२ ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिवस्तव्यंदंडकेमया ॥ पित्रामेभरतश्चापियौवराज्येनियोजितः ॥ २३ ॥ सोहंत्वामागतोद्रष्टुंप्रस्थितोविजनंवनम् ॥ भरतस्यसमीपेतेनाहंकत्थ्यःकदाचन ॥ २४ ॥ ऋद्धियुक्ताहिपुरुषानसहंतेपरस्तवम् ॥ तस्मान्नतेगुणाःकत्थ्याभरतस्याग्रतोमम ॥ २५ ॥ अहंतेनानुवक्तव्योविशेषेणकदाचन ॥ अनुकूलतयाशक्यंसमीपेतस्यवर्तितुम् ॥ २६ ॥

अस्तु प्रकृते कि तत्राह चतुर्दशेत्यादि । पित्रा [illegible]र्निर्जितपितृनियोगेन आद्यवरपालनरूपेण भरतश्च द्वितीयवरपालनरूपपितृनियोगेन यौवराज्ये नियोजितः भवेति शेषः । ज्येष्ठाज्ञां विना [illegible] नद्धानासंभवात् ॥ २३ ॥ अथ सीताया गृहेऽवस्थितौ मुख्यजनकबुद्धिरुपदिश्यते भरतस्येत्यादिना । न कत्थ्यो न श्लाघनीयः ॥ २४ ॥ न प्रसिद्धाः मम गुणाः ॥ २५ ॥ अहं ते नानुवक्तव्यो विशेषेण कदाचनेति प्राचीनः पाठः कतकेन दर्शितः । अहमस्मत्स्वरूप ते त्वया विशेषेण विशिष्य कदाचन कदापि नानुवक्तव्यः । [illegible] इति शेषः । भरतस्याग्रत इत्यनुकर्षः । तत्र हेतुरनुकूलतयेति । मत्स्वरूपवर्णनं च तस्य प्रतिकूलमिति भावः । नापि त्वं तेन भर्तव्या विशेषेण कदाचनेति आधुनिकपाठस्तु न तथा चमत्कारी । विशेषेण न भर्तव्या किंतु वधूसाधारण्येनेत्यर्थेऽनुकूलनं[illegible] तथोपयो

१ पुष्परथः–इ० पा० । २ नापि त्वं तेन भर्तव्या–इ० पा० ।

गामावात् ॥ २६ ॥ तदनुकूलाचरण किमर्थमत आह तस्मा इति । नृपतिना दशरथेन स त्वया विशेषतः प्रसाद्यः चो हेतौ यतो नृपतिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ याते गते ॥ २९ ॥ कल्यम् उपसि ॥ ३० ॥ त्वयि गते त्वन्मातुर्नमस्कारेण किं फलम् । मति तु कन्याद्विवरणाकरणे तत्फलमिति चेत्तत्राह । धर्ममेवाग्रतः कृत्वा धर्म एव तत्फल मुख्यं बुद्धौ कृत्वा तत्समानः कार्य इति भावः ॥ ३१ ॥ स्नेहेन मातृत्वप्रयुक्तेन प्रणयेन प्रकृष्टः स्नेहः प्रणयः नमोगः सेवा अन्नपानादिभिः प्रदानम् ॥ ३२ ॥ भ्रात्रौ पुत्रेण च समौ प्राणैः प्राणेभ्यः प्रियतरौ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ विपर्यये शीलादिविपर्यये ॥ ३५ ॥ जनान्प्राकृतान् ... शहीनानिति यावत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यथा कस्यचिन्मद्वचसो व्यलीकं व्यलीकत्व अनृतत्व न कुर्वं तथेदमपि मे वचः कार्यम् अनुष्ठेयमित्यर्थः । वचसोऽनृतत्वकरण चाननुष्ठाने भवति ॥ ३८ ॥ हेभामि ॥

तस्मैदत्तंनृपतिनायौवराज्यंसनातनम् ॥ सप्रसाद्यस्त्वयासीतेनृपतिश्चविशेषतः ॥ २७ ॥ अहंचापिप्रतिज्ञातांगुरोःसमनुपालयन् ॥ वनमद्यैवया स्यामिस्थिरीभवमनस्विनि ॥२८॥ याते चमयिकल्याणिवनंमुनिनिषेवितम् ॥ व्रतोपवासपरयाभवितव्यंत्वयानघे ॥२९॥ कल्यमुत्थायदेवानां कृत्वापूजांयथाविधि ॥ वंदितव्योदशरथःपितामममजनेश्वरः ॥३०॥ माताचममकौसल्यावृद्धासंतापकर्शिता ॥ धर्ममेवाग्रतःकृत्वात्वत्तःसंमानम ईति ॥३१॥ वंदितव्याश्चतेनित्यंयाःशेषाममामातरः ॥ स्नेहप्रणयसंभोगैःसमाहिममामातरः ॥३२॥ भ्रातृपुत्रसमौचापिद्रष्टव्यौचविशेषतः ॥ त्वया भरतशत्रुघ्नौप्राणैःप्रियतरौमम ॥३३॥ विप्रियंचनकर्तव्यंभरतस्यकदाचन ॥ सहिराजाचवैदेहिदेशस्यचकुलस्यच ॥३४॥ आराधिताहिशीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः ॥ राजानःसंप्रसीदंतिप्रकुप्यंतिविपर्यये ॥३५॥ औरस्यानपिपुत्रान्हित्यजंत्यहितकारिणः ॥ समर्थान्संप्रगृह्णंतिजनानपिन राधिपाः ॥३६॥ सात्वंवसेहकल्याणिराज्ञःसमनुवर्तिनी ॥ भरतस्यरताधर्मेसत्यव्रतपरायणा ॥३७॥ अहंगमिष्यामिमहावनंप्रियेत्वयाहिवस्तव्य मिहैवभामिनि ॥ यथाव्यलीकंकुरुषेनकस्यचित्तथात्वयाकार्यमिदंवचोमम ॥३८॥ इत्यार्षे श्रीम०वा०आ०च०सा०अ०षड्विंशः सर्गः ॥२६॥

एवमुक्तातुवैदेहीप्रियार्हाप्रियवादिनी ॥ प्रणयादेवसंक्रुद्धाभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमिदंभाषसेरामवाक्यंलघुतयाध्रुवम् ॥ त्वयायदपहास्यं मेश्रुत्वानरवरोत्तम ॥२॥ वीराणांराजपुत्राणांशस्त्रास्त्रविदुषांनृप ॥ अनर्हमयशस्यंचनश्रोतव्यंत्वयेरितम् ॥३॥ आर्यपुत्रपितामाताभ्रातापुत्रस्त थास्नुषा ॥ स्वानिपुण्यानिभुंजानाःस्वंस्वंभाग्यमुपासते ॥४॥ भर्तुर्भाग्यंतुनार्येकाप्राप्नोतिपुरुषर्षभ ॥ अतश्चैवाहमादिष्टावनेवस्तव्यमित्यपि ॥५॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥ एवं रामेण गृहवासे नियुक्ता ममापि वनवास एव धर्मतो न्यायप्राप्त इति सीताह एवमित्यादि प्रणयात्स्नेहादेव सक्रुद्धा कथं मम दुःखकम्पितस्मा... ॥ १ ॥ स एवामर्षो दर्शयते किमिति । लघुतया मयि क्षुद्रत्वालम्बनेन इदं किं भाषसे किंच हे नरवरोत्तम त्वया यदुक्तं तच्छ्रुत्वा मे मम अप हास्यम् अतिशयितो हासो जातः ॥ २ ॥ यत् त्वयेरितं तत् वीराणाम् अनर्हमयशस्य चातो न श्रोतव्य श्रोतुमयोग्यम् ॥ ३ ॥ कुत एव तत्राह आर्यपुत्रेत्यादि । पित्रादयः स्वानि पुण्यानि स्वस्य कर्मफलानि भुंजानाः स्व स्व भाग्य स्वानुष्ठित कर्मसंपादितं उपजीवंति न पुत्राद्यनुष्ठित तत्र तेषां महाधिकाराभावात् ॥ ४ ॥ एका नारी तु भर्त्रा महाधिकाराद्भर्तुर्भाग्य भर्त्रनुष्ठितं कर्मफलं प्राप्नोति अतस्तव वनवासादेशेनैव

१ प्रभुस्त्वैव–इ० पा० । २ नरवर सज–इ० पा० ।

त्वत्पितृभ्या सर्वकर्मणि सहाधिकारादहमपि वने वस्तव्यमित्यादिष्टैव तथैव ममापि गुरुत्वात्स आदेशोनुल्लङ्घ्य एवेति भावः ॥ ५ ॥ यदेवमतो न पित्रादिरिहलोके प्रेत्य परलोके च नारीणां गतिः किंतु एकः पतिरेव सदा गतिः ॥ ६ ॥ अतो यदि त्वमिति । मृद्नती कुशेत्यनेन पद्भ्यामेव गमिष्यामीति न च ते दुःखं दास्यामीति च ध्वनितम् ॥ ७ ॥ स्त्रिया वनगमनमाहसं कथमित्यक्षांतिरीर्ष्या तां स्ववाक्योल्लङ्घनेन रोष च बहिष्कृत्य त्यक्त्वा विस्रब्धो निःशको मां नय । तत्र हेतुगर्भं विशेषणम् । वीरेति । स्ववीरत्वस्य लोके ख्यापनाय अन्यथा कुतस्तत्ख्यातिरिति ध्वनितः।त्यागप्रयोजक पाप च मयि न विद्यते। ननु भुक्तभोगया त्वया वने किं प्रयोजनमत आह भुक्तशेषमुदकमिव । यथा दुष्प्रापपानीयकांतारयायिना पीतशेष कमण्डलुनिष्ठमुदकमवश्य नेयमेव तथाहमपि त्वया नेयैव तरुणत्वादिति गूढहासोक्तिः ॥ ८ ॥ अतोपि मे वनगमनमेवोचितमित्याह प्रासादाग्रे स्थितापेक्षयेति शेषः । विमानैर्वा वैहायसगतेन वा आकाशगमनेन उपलक्षिताणिमाद्यसिद्ध्यपेक्षयेति शेषः । सर्वावस्थागताभर्तुः अर्पाति शेषः । विष्णोरभक्तिकावस्था सर्वावस्थेति गीयत इत्यभिधानात् । ता गतस्यात एव आ ईषद्भर्तुः । भर्तुरित्यनमेक पदम् । अथवा पृथक्पदे श्रुत्युक्तधर्मानुष्ठानरूपां तां गतापीति योजना । सकलभर्तृधर्मरहितयापि पत्युः पादच्छाया पादसेवनमेवेतरधर्मा

नपितानात्मजोवात्मानमातानसखीजनः ॥ इहप्रेत्यचनारीणांपतिरेकोगतिःसदा ॥ ६ ॥ यदित्वंप्रस्थितोदुर्गंवनमद्यैवराघव ॥ अग्रतस्तेगमिष्यामिमृद्नंतीकुशकंटकान् ॥ ७ ॥ ईर्ष्यारोषंबहिष्कृत्यभुक्तशेषमिवोदकम् ॥ नयमांवीरविस्रब्धःपापंमयिनविद्यते ॥ ८ ॥ प्रासादाग्रेविमानैर्वावैहायसगतेनवा ॥ सर्वावस्थागताभर्तुःपादच्छायाविशिष्यते ॥ ९ ॥ अनुशिष्टास्मिमात्राचपित्राचविविधाश्रयम् ॥ नास्मिसंप्रतिवक्तव्यावर्तितव्यंयथामया ॥ १० ॥ अहंदुर्गंगमिष्यामिवनंपुरुषवर्जितम् ॥ नानामृगगणाकीर्णंशार्दूलगणसेवितम् ॥ ११ ॥ सुखंवनेनिवत्स्यामियथैवभवनेपितुः ॥ अचिंतयंतीत्रींल्लोकांश्चिंतयंतीपतिव्रतम् ॥ १२ ॥ शुश्रूषमाणातेनित्यंनियताब्रह्मचारिणी ॥ सहरंस्येत्वयावीरवनेषुमधुगंधिषु ॥ ॥ १३ ॥ त्वंहिकर्तुंवनेशक्तोरामसंपरिपालनम् ॥ अन्यस्यापिजनस्येहकिंपुनर्ममानद ॥ १४ ॥ साहंत्वयागमिष्यामिवनमद्यनसंशयः ॥ नाहंशक्यामहाभागनिवर्तयितुमुद्यता ॥ १५ ॥ फलमूलाशनानित्यंभविष्यामिनसंशयः ॥ नतेदुःखंकरिष्यामिनिवसंतीत्वयासदा[3] ॥ १६ ॥ अग्रतस्तेगमिष्यामिभोक्ष्येभुक्तवतित्वयि ॥ इच्छामिपरतःशैलान्पल्वलानिसरांसिच[4] ॥ १७ ॥ द्रष्टुंसर्वत्रनिर्भीतात्वयानाथेनधीमता ॥ हंसकारण्डवाकीर्णाःपद्मिनीःसाधुपुष्पिताः ॥ १८ ॥ इच्छेयंसुखिनीद्रष्टुंत्वयावीरेणसंगता ॥ अभिषेकंकरिष्यामितासुनित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥

पेक्षया स्त्रिया विशिष्यते अधिक भवति । श्रुतिस्मृत्योः सर्वपरित्यागेन भर्तृसेवाया एव स्त्रीणा नित्यत्वबोधनादिति भावः ॥ ९ ॥ मद्गुरूपदेशोप्येवमेवेत्याह अनुशिष्टेत्यादि । विविधाश्रय नानाविधावस्थभर्तृनित्यश्रयमनुशिष्टास्मि अतो भर्तरि मया यथोपदिष्ट वर्तितव्य तथा संप्रति नो वक्तव्यास्मि नोपदेष्टव्यास्मि ॥ १० ॥ यदेवमतोहमिति । गमिष्यामि त्वद्गमनमन्विति शेषः ॥ ११ ॥ त्रींल्लोकानचिंतयंती त्रैलोक्यैश्वर्यमप्यगणयती पतिव्रत पत्या सह वासरूप व्रत चिंतयती अपेक्षमाणा ॥ १२ ॥ ब्रह्मचारिणी तपश्चरणशीला नियता त्वदुपदिष्टनियमयुक्ता मधुगंधिषु मकरंदसुरभिषु ॥ १३ ॥ अन्यस्यापि जनस्य जीवसमूहस्य ॥ १४ ॥ न निवर्तयितु शक्या न्यायप्राप्तानुगमनत्वात् । त्वच्छक्तिरूपत्वादिति गूढोभिप्रायः । उद्यता वन गन्तुमिति शेषः ॥ १५ ॥ दुःख न करिष्यामि विशिष्टान्नपानादीच्छयेति शेषः । त्वया सह शक्तिरूपत्वात्सदा रमंती दुःखमयकार्यापि यथापूर्वं न कदापि दुःख कृतवती एवमग्रेपि न करिष्यामीति भावः ॥ १६ ॥ सरांसि चेत्यस्य द्रष्टुमित्यनेनान्वयः ॥ १७ ॥ कारण्डवाः जलकुक्कुटाः ॥ १८ ॥ अभिषेकं करिष्यामि तासु

१ त्रुक-इ० पा० । २ मह-इ० पा० । ३ सह त्वया-इ० पा० । ४ सरितः-इ० पा० ।

प्रविनीषु इति शेषः ॥ १९ ॥ वर्षसहस्राणि शत वा त्वया सह वसतो तेषां व्यतिक्रम वनवासदुःख न वेत्स्यामि किंतु क्षणमिव तावत काल नेष्यामीति भावः ॥ २० ॥ स्वर्गोपि न मे मतः त्वया विनेति शेषः । तदेव विवृणोति स्वर्गेपि चेति ॥ २१ ॥ मृगैरायुत मृगैराममतायुत युक्तम् । वानरवारणैश्च युक्तमिति शेषः । ममता नवेति शेषः । त्वदाज्ञावर्तिनीति यावत् ॥ २२ ॥ त्वया वियुक्तामित्यादि त्वद्वियोगे मरणविषयनिश्चितमतिं याचनां मामिका वनानुगमनयाचनां साधु कुरुष्व चारितार्थ्यां सपादय मया क्रियमाणादनोनुगमनात्ते गुरुता भारो न भविष्यति ॥ २३ ॥ तथा न्याययुक्त न निर्नीपति स्म न नेतुमैच्छत् । अत एवास्या निवर्तने निवर्तनरूपप्रयोजननिमित्तं वनवासस्य दुःखता दुःखजनकता प्रति सन्सभवान् बहुहेतुजातमुवाचेत्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥ वैरमोनः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ स इति । न नेतु कुरुते बुद्धिं न नेतु कुरुते इत्र ॥ १ ॥ २ ॥ महाकुलीनेत्याद्युक्तिः स्ववाक्यांगीकारप्रयोजना

सहत्वयाविशालाक्षरंस्येपरमनंदिनी ॥ एवंवर्षसहस्राणिशतंवापित्वयासह ॥ २० ॥ व्यतिक्रमंनवेत्स्यामिस्वर्गोपिहिनमेमतः ॥ स्वर्गेपिचविना वासो भवितायदिराघव ॥ त्वयाविनानरव्याघ्रनाहंतदपिरोचये ॥ २१ ॥ अहंगमिष्यामिवनंसुदुर्गमंमृगायुतंवानरवारणैश्च ॥ वनेनिवत्स्यामि यथापितुर्गृहे तवैवपादावुपगृह्यसंमता ॥ २२ ॥ अनन्यभावामनुरक्तचेतसंत्वयावियुक्तांमरणायनिश्चिताम् ॥ नयस्वमांसाधुकुरुष्वयाचनांनातोम् यातेगुरुताभविष्यति ॥ २३ ॥ तथाब्रुवाणामपिधर्मवत्सलांनचस्मसीतांनृवरोनिनीषति ॥ उवाचचैनांबहुसन्निवर्तनेवनेनिवासस्यचदुःखितांप्रति ॥ २४ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये च०सा०अयोध्याकांडेसप्तविंशःसर्गः ॥२७॥ सएवंब्रुवतींसीतांधर्मज्ञांधर्मवत्सलः ॥ नन तुंकुरुतेबुद्धिंवनेदुःखानिचिंतयन् ॥ १ ॥ सांत्वयित्वाततस्तांतुबाष्पदूषितलोचनाम् ॥ निवर्तनार्थेधर्मात्मावाक्यमेतदुवाचह ॥ २ ॥ सीतेमहा कुलीनासिधर्मेचनिरतासदा ॥ इहाचरस्वधर्मंत्वंयथामेमनसःसुखम् ॥३॥ सीतेयथात्वांवक्ष्यामितथाकार्यंत्वयाऽबले ॥ वनेदोषाहिबहवोवदत स्तान्निबोधमे ॥४॥ सीतेविमुच्यतामेषावनवासकृतामतिः ॥ बहुदोषंहिकांतारंवनमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥ हितबुद्ध्याखलुवचोमयैतदभिधीयते ॥ सदासुखंनजानामिदुःखमेवसदावनम् ॥ ६ ॥ गिरिनिर्झरसंभूतागिरिनिर्दरिवासिनाम् ॥ सिंहानांनिनदादुःखाःश्रोतुंदुःखमतोवनम् ॥ ७ ॥ क्री डमानाश्चविस्रब्धामत्ताःशून्येतथामृगाः ॥ दृष्ट्वासमभिवर्तंतेसीतेदुःखमतोवनम् ॥ ८ ॥ सग्राहाःसरितश्चैवपंकवत्यस्तुदुस्तराः ॥ मत्तैरपिगजै र्नित्यमतोदुःखतरंवनम् ॥ ९ ॥ लताकंटकसंकीर्णाःकृकवाकूपनादिताः ॥ निरपाश्चसुदुःखाश्चमार्गादुःखमतोवनम् ॥ १० ॥

इहैव स्थित्वा यथा मे मम मनसः सुख भवति तथा मदागमनमुद्दिश्य स्वधर्म चर धर्ममेवाचर ॥ ३ ॥ हि यतो वने वहवो दोषाः क्लेशाः अतो मदुक्त कार्यमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ कांतार गहनं दुष्प्रवेश वन बहुदोषमित्यभिधीयत इति योजना । सीते इति । कलत्रनामग्रहणमपि दुःखाकुलचित्तत्वनाटनेन न दोषाय ॥ ५ ॥ हितबुद्ध्या एतदभिधीयते न तु त्वद्धरणादिप्रयासोपाधिनेत्यर्थः । सदा सर्वकाल सुख वने नास्ति सुखं सुखदं न भवति किंतु दुःख दुःखदमेवेत्येव जानामि निश्चिनोमि ॥ ६ ॥ गिरिनिर्झरा गिरिनद्यस्तन्निनदैः संभूताः प्रभूताः गिरिनिर्दरिवासिना सिंहानां निनदाः श्रोतु दुःखा अतो वन दुःख दुःख जनकम् ॥ ७ ॥ विस्रब्धाः निःशंकाः दृष्ट्वा मनुष्य दृष्ट्वा समभिवर्तंते हतु समुखमायांति ॥ ८ ॥ सग्राहकत्व पंकवत्त्व च दुस्तरत्वे हेतुः । नित्य गजैरित्यस्य युक्तमिति शेषः ॥ ९ ॥ कृकवाकुर्वनकुक्कुटः ।

१ पुनस्ता तु बाष्पपर्याकुलेक्षणाम्-इ० पा० । २ कदर-इ० पा० । ३ नद्य-इ० पा० ।

सरट इत्यन्ये । निरपाः निर्गतोदकाः । ऋक्पूरित्यप्समासांतः ॥ १० ॥ स्वयभग्नासु स्वयंपतितशीर्णपर्णमयशय्यास्विति यावत् । श्रमखिन्नेन दिवा फलाद्यानयनश्रमखिन्नेन सुप्यते वनवासिना जनेनेति शेषः । तेन तवापि स श्रमस्तदेव शयनं चेति सममेवेति ध्वनितम् ॥ ११ ॥ वृक्षावपतितैः वृक्षेभ्यः स्वयमेव पतितैः । अहोरात्रं प्रातःसायम् ॥ १२ ॥ यथाप्राणेन यथाबलानुसारेण । केशसंस्काराभावाज्जटाभारकरणम् ॥ १३ ॥ प्रतिपूजनं कार्यं तेन तदर्थसामग्रीसंपादनक्लेशो ध्वनितः ॥ १४ ॥ कालेकाले प्रातःकालादौ नियमेनैव चरतां कालक्षेपं कुर्वतां त्रिरभिषेकः कार्यः त्रिषवणस्नानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ उपहारः पूजा आर्षो विधिरुञ्छादिवृत्तिः । वेद्यामित्यनेन तत्करणदुःखं ध्वनितम् ॥ १६ ॥ तेन वन्यपदार्थेन यथाहारैः यथालब्धाहारैः ॥ १७ ॥ तिमिरं रात्रिष्विति शेषः ॥ १८ ॥ बहुरूपाः सरीसृपाः संति

सुप्यतेपर्णशय्यासुस्वयंभग्नासुभूतले ॥ रात्रिषुश्रमखिन्नेनतस्माद्दुःखमतोवनम् ॥ ११ ॥ अहोरात्रंचसंतोषःकर्तव्योनियतात्मना ॥ फलैर्वृक्षावपतितैःसीतेदुःखमतोवनम् ॥ १२ ॥ उपवासश्चकर्तव्योयथाप्राणेनमैथिलि ॥ जटाभारश्चकर्तव्योवल्कलांबरधारणम् ॥ १३ ॥ देवतानांपितॄणांचकर्तव्यंविधिपूर्वकम् ॥ प्राप्तानामतिथीनांचनित्यशःप्रतिपूजनम् ॥ १४ ॥ कार्यस्त्रिरभिषेकश्चकालेकालेचनित्यशः ॥ चरतांनियमेनैवतस्माद्दुःखतरंवनम् ॥ १५ ॥ उपहारश्चकर्तव्यःकुसुमैःस्वयमाहृतैः ॥ आर्षेणविधिनावेद्यांसीतेदुःखमतोवनम् ॥ १६ ॥ यथालब्धेनकर्तव्यःसंतोषस्तेनमैथिलि ॥ यथाहारैर्वनचरैःसीतेदुःखमतोवनम् ॥ १७ ॥ अतीववातस्तिमिरंबुभुक्षाचास्तिनित्यशः ॥ भयानिचमहांत्यत्रअतोदुःखतरंवनम् ॥ १८ ॥ सरीसृपाश्चबहवोबहुरूपाश्चभामिनि ॥ चरंतिपथितेदर्पात्ततोदुःखतरंवनम् ॥ १९ ॥ नदीनिलयनाःसर्पानदीकुटिलगामिनः ॥ तिष्ठंत्यावृत्त्यपंथानमतोदुःखतरंवनम् ॥ २० ॥ पतंगावृश्चिकाःकीटादंशाश्चमशकैःसह ॥ बाधंतेनित्यमबलेसर्वंदुःखमतोवनम् ॥ २१ ॥ द्रुमाःकंटकिनश्चैवकुशाःकाशाश्चभामिनि ॥ वनेव्याकुलशाखाग्रास्तेनदुःखमतोवनम् ॥ २२ ॥ कायक्लेशाश्चबहवोभयानिविविधानिच ॥ अरण्यवासेवसतोदुःखमेवसदावनम् ॥ २३ ॥ क्रोधलोभौविमोक्तव्यौकर्तव्यातपसेमतिः ॥ नभेतव्यंचभेतव्येदुःखंनित्यमतोवनम् ॥ २४ ॥ तदलंतेवनंगत्वाक्षमंनहिवनंतव ॥ विमृशन्निवपश्यामिबहुदोषकरंवनम् ॥ २५ ॥ वनंतुनेतुंनकृतामतिर्यदाबभूवरामेणतदामहात्मना ॥ नतस्यसीतावचनंचकारतंततोब्रवीद्राममिदंसुदुःखिता ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अयोध्याकांडेअष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वासीतारामस्यदुःखिता ॥ प्रसक्ताश्रुमुखीमंदमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ येत्वयाकीर्तितादोषावनेवस्तव्यतांप्रति ॥ गुणानित्येवतान्विद्धितवस्नेहपुरस्कृता ॥ २ ॥

ते च मार्गमध्ये दर्पाच्चरंति ॥ १९ ॥ निलयनं वासस्थानम् । नदीवत्कुटिलगतयः ॥ २० ॥ अबले इत्यनेन तन्निवारणासामर्थ्यं ध्वनितम् ॥ २१ ॥ व्याकुलशाखाग्रत्वं यथायोगं द्रुमेषु कुशकाशयोश्च बोध्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ भेतव्ये भेतव्यविषये ॥ २४ ॥ अलं गत्वा न गतव्यमित्यर्थः । विमृशन्दोषान्विचारयन् तान्दोषानिहस्थोपि पश्यामीवातो बहुदोषकरं वनमिति ब्रवीमीति शेषः ॥ २५ ॥ रामेण यदा वने नेतुं मतिर्न कृता बभूव तदा सीता तस्य वचनं न चकार नांगीचकार ततो हेतोरिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ चरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ एतदिति ॥ १ ॥ वने वस्तव्यतां वासं प्रति त्वया ये दोषाः कीर्तितास्तान्मां प्रति गुणानेव विद्धि यतोहं तव स्नेहेन पुरस्कृता त्वन्निष्ठस्नेहविषया । अनेन त्वत्स्नेह

विषयस्य दोषपदार्थो न कोपीति भावः । यद्वा यतस्त्वद्विषयकस्नेहेनाग्रगा इत्यर्थः ॥ २ ॥ तदेवाह मृगा इत्यादि ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्वं तावक रूपं येषां तस्मात् रूपं दृष्ट्वेति । स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्यैति न्याया द्येषामन्यकर्तृकत्वस्मरणेन भय तेषां साक्षात्त्वद्दर्शने भयमित्यर्थसिद्धमिति ध्वनितम् । तव सर्वे हि बिभ्यति अनेन यद्भीषोदेति सूर्य इत्यर्थो ध्वनितः ॥ ४ ॥ गुरुजनाज्ञया इय सीता मम सुता छायेवानुगता सदेति सूचितपित्राद्याज्ञया उक्तरीत्या त्वत्पित्राद्याज्ञया त्वद्वियोगेन हेतुना ॥ ५ ॥ आचोपिलांकोक्तौ ॥ ६ ॥ एवंविध पतिहीनाया जीवनमशक्यमित्येवरूप त्वया दर्शितं भरतानुकूलतयात्र वासस्थित्युपदेशेनातोह त्वया सह यास्यामि त्वदुपदिष्टभरतानुकूल्येन स्थातुमशक्त्वादिति भावः । केचित्तु एवंविध वनवासदुःख काम त्वया मम दर्शितं यद्यपि तथापि तादृशवने पतिहीना प्रबलभर्तृहीना न जीवितु शक्ष्यति न तु मादृशी प्रबल भर्तृकेति अहं वनं यास्याम्येवेति भाव इत्याहु. ॥ ७ ॥ अथापि वनस्य सदोषत्वेपि वने त्वया वस्तव्य किलेति ब्राह्मणानां सत्य वचनं पूर्वं पितृगेहे निरसंन्या मया श्रुतमतोऽन्यथानिवारणाम वनवासस्य न दोषगणनेति भावः ॥ ८ ॥ तदेव पुनर्द्रढयति लक्षणिभ्य इति । सामुद्रिकलक्षणविद्भ्य वचनं वनवासजनकलक्षणवत्ताविषयक वचनम् । नित्यमेव इतः प्रागपि ॥ ९ ॥ न वनवासादेशो लक्षणोक्तो मया

मृगाः सिंहा गजाश्चैव शार्दूलाः शरभास्तथा ॥ चमराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्वरूपत्वात्सर्वे ते तव राघव ॥ रूपं दृष्ट्वापसर्पेयुस्तव सर्वे हि बिभ्यति ॥ ४ ॥ त्वया च सह गन्तव्यं मया गुरुजनाज्ञया ॥ त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तव्यमिह जीवितम् ॥ ५ ॥ न हि मां त्वत्समीपस्थामपि शक्रोपि राघव ॥ सुराणामीश्वरः शक्तः प्रधर्षयितुमोजसा ॥ ६ ॥ पतिहीना तु या नारी न सा शक्ष्यति जीवितुम् ॥ काममेवंविधं राम त्वया मम निदर्शितम् ॥ ७ ॥ अथापि च महाप्राज्ञ ब्राह्मणानां मया श्रुतम् ॥ पुरा पितृगृहे सत्यं वस्तव्यं किल मे वने ॥ ८ ॥ लक्षणिभ्यो द्विजातिभ्यः श्रुत्वाहं वचनं गृहे ॥ वनवासकृतोत्साहा नित्यमेव महाबल ॥ ९ ॥ आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किल ॥ सा त्वया सह भर्त्राहं यास्यामि प्रिय नान्यथा ॥ १० ॥ कृतादेशा भविष्यामि गमिष्यामि त्वया सह ॥ कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यवाग्भवतु द्विजः ॥ ११ ॥ वनवासे हि जानामि दुःखानि बहुधा किल ॥ प्राप्यन्ते नियतं वीर पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥ कन्यया च पितुर्गेहे वनवासः श्रुतो मया ॥ भिक्षिण्याः साधुवृत्ताया मम मातुरिहाग्रतः ॥ १३ ॥ प्रसादितश्च वै पूर्वं त्वं वै बहुतिथं प्रभो ॥ गमनं वनवासस्य काङ्क्षितं हि सह त्वया ॥ १४ ॥

प्राप्तव्यः किल भाविरित्यवगन्तव्यम् । तस्मात्त्वया सह यास्यामि इदमन्यथा न कथमप्यन्यथा न भवितव्यमित्यर्थः । अत्राज्ञापर्यायादेशशब्देन ब्राह्मणोक्तिस्त्वदाज्ञैव तव भर्तारं यास्यसीत्यादिति सूचितम् । किंचा वतारकरणसमकालिकोय तवादेशोऽवतारविशेषकालिकश्चादेश इति ध्वनितम् ॥ १० ॥ तदेवाह कृतेति । कृतादेशा अनुष्ठिताज्ञा अन्यथा प्रतिज्ञाताचरणाभावे दोषाभावो ममापि तदेव स्यादिति भावः । अत त्वया सह गमिष्यामि । समुत्पन्नः सम्प्राप्तः दुर्गतिकवनवासस्येति शेषः । द्विज इति जात्यभिप्रायेण अत्र द्विजपदेन रावणोपि तेन यच्छेतर्हि तेनोक्त लक्ष्मीनिमित्त त्वत्तो मे वधोस्त्विति तत्सत्य भवत्वित्यपि गूढं सूचितम् ॥ ११ ॥ इति तावत्कारणमुक्त्वा पुनर्लोकानुसारेणाह वनेत्यादि । हिरवार्थे । किलेति निश्चये । वनवासे बहुधा दुःखानि सन्तीति निश्चित जानाम्येव तथापि तान्यकृतात्मभिरजितेन्द्रियैः पुरुषैः स्त्रीसा हित्यवशात्प्राप्यन्ते अत्र पुरुषप्रकरणाभावेपि तदुक्तित्वयापि सा बुद्धिर्वनवासदुःख दृष्ट्वा न निवर्तनीयेति ध्वनितुम् ॥ १२ ॥ ननु लक्षणज्ञानां भ्रमो भवेत्तत्राह कन्यया चेति । भिक्षिण्याः शमवृत्तायाः शमवदाचा रायास्तापस्याः तदीयुक्तत्वेन नास्त्यत्र भ्रमो न सम्भवतीति भावः । अत्रत्यमित्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ १३ ॥ इह अस्मिन्गृहे पूर्वमेव त्व मे मया बहुतिथं बहुवार वनवासस्य लीलार्थं वनगमन प्रति प्रसादितः अतस्त्वया

१ पतिप.-इ० पा० । २ पुरा-इ० पा० । ३ त्वं वै बहुविधम्-इ० पा० ।

सह वनगमनं मे कांक्षित हि निश्चयेन इति जानीहीति शेषः ॥ १४ ॥ हे राघव ! ते भद्रम् अहं गमन प्रति कृतक्षणास्मि कृतानुमतिकास्मि वने वासो यस्य तादृशस्य शूरस्य तव चर्या शुश्रूषा मम रोचते हि तादृशस्य शूरस्य तव चर्या रक्षोवधादिरूपा मम रोचते तत्सबंधेनैव शोभते सपद्यते हियत इति गूढम् ॥ १५ ॥ प्रेमभावाद्भर्तारमनुगच्छती विकल्मषा भविष्यामीत्यन्वयः । त्वया विनात्र स्थितौ हि लोकः कल्मषं संभावयिष्यतीति भावः ॥ १६ ॥ प्रेत्यभावे मृत्वा शरीरांतरपरिग्रहेपि परलोकेपीति यावत् । त्वया सह संगमः कल्याणः दिव्यसुखहेतुः अत इह संगमस्य कल्याणत्व कैमुतिकन्यायसिद्धमिति भावः । प्रेत्य संगमसत्त्वे मानमाह । ब्राह्मणानां मुखात्पुण्या किल श्रुतिर्येत उक्तार्थप्रतिपादिका श्रूयते ॥ १७ ॥ तां श्रुतिं पठति इहेति । या स्त्री पितृभिः पितृपितामहमात्रादिभिर्यस्याद्भिः स्वधर्मेण स्वस्वजातीयकन्यादान धर्मेण दत्ता सा इह लोके च तस्यैव प्रेत्यभावेपि तस्यैव भवतीति ॥ १८ ॥ एव श्रुतिन्यायतो नित्यसंबधे सतीत्यर्थः । अस्मान्नगरात् स्वकां स्वीयाम् । सुवृत्तामित्यस्य विवरणं पतिव्रतामिति ॥ १९ ॥ सुख

कृतक्षणाहंभद्रंतेगमनंप्रतिराघव ॥ वनवासस्यशूरस्यममचर्याहिरोचते ॥ १५ ॥ शुद्धात्मन्प्रेमभावाद्धिभविष्यामिविकल्मषा ॥ भर्तारमनुगच्छंतीभर्ताहिपरदैवतम् ॥ १६ ॥ प्रेत्यभावेहिकल्याणःसंगमोमेसदात्वया ॥ श्रुतिर्हिश्रूयतेपुण्याब्राह्मणानांयशस्विनाम् ॥ १७ ॥ इहलोकेचपितृभिर्यास्त्रीयस्यमहाबल ॥ अद्भिर्दत्तास्वधर्मेणप्रेत्यभावेपितस्यसा ॥ १८ ॥ एवमस्मात्स्वकांनारींसुवृत्तांहिपतिव्रताम् ॥ नाभिरोचयसेनेतुंत्वंमांकेनेहहेतुना ॥ १९ ॥ भक्तांपतिव्रतांदीनांमांसमांसुखदुःखयोः ॥ नेतुमर्हसिकाकुत्स्थसमानसुखदुःखिनीम् ॥ २० ॥ यदिमांदुःखितामेवंवनंनेतुंनचेच्छसि ॥ विषमग्निंजलंवाहमास्थास्येमृत्युकारणात् ॥ २१ ॥ एवंबहुविधंतंसायाचंतेगमनंप्रति ॥ नानुमेनेमहाबाहुस्तांनेतुंविजनंवनम् ॥ २२ ॥ एवमुक्तातुसाचिंतांमैथिलीसमुपागता ॥ स्नापयंतीवगामुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः ॥ २३ ॥ चिंतयंतींतदातांतुनिवर्तयितुमात्मवान् ॥ क्रोधाविष्टांतुवैदेहींकाकुत्स्थोबहुसांत्वयत् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

सांत्व्यमानातुरामेणमैथिलीजनकात्मजा ॥ वनवासनिमित्तार्थंभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ सातमुत्तमसंविग्नासीताविपुलवक्षसम् ॥ प्रणयाच्चाभिमानाच्चपरिचिक्षेपराघवम् ॥ २ ॥ किंत्वामन्यतवैदेहःपितामेमिथिलाधिपः ॥ रामजामातरंप्राप्यस्त्रियंपुरुषविग्रहम् ॥ ३ ॥ अनृतंबतलोकोयमज्ञानाद्यद्धिवक्ष्यति ॥ तेजोनास्तिपरंरामेतपतीवदिवाकरे ॥ ४ ॥

दुःखयोः समाम् अस्यैव विवरण समानसुखदुःखिनीम् । नेतुम् । वनमिति शेषः ॥ २० ॥ न चेच्छसि नैवेच्छसीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अननुमनौ हेतुर्विजनत्व श्वश्रूप्रभृतिरक्षकजनरहितत्वम् ॥ २२ ॥ एवमुक्ता अननुमतिबोधकवाक्यमुक्ता स्नापयतीवेत्युक्त्या तस्या अपि वास्तवदुःखाभावो ध्वनितः रामवाक्यस्य नाद्यतया ज्ञानात् ॥ २३ ॥ असांत्वयत् सांत्ववाक्यानुवाचेत्यर्थः ॥ २४ ॥ भैरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ वनवासनिमित्तार्थं वनवासनिमित्तानुमतिसिद्ध्यर्थम् ॥ १ ॥ उत्तमसंविग्ना अतिभीता सैव प्रणयात्स्नेहात् अभिमानोऽत्यंतमिष्टत्वेन रहसि कोपप्रलाप्यादिप्रयुक्तसकलवचनार्ह इत्येवरूपः परिचिक्षेप सोपहासवचनमुक्तवती ॥ २ ॥ पुरुषविग्रहम् आकारेण पुरुषं क्रियया तु स्त्रियमेव त्वां जामातर प्राप्य मे पिता किम मन्यत तव तत्त्व न ज्ञातवानित्यर्थः । यदि जानीयान्मां तुभ्य न प्रयच्छेदिति शेषः ॥ ३ ॥ यदि मां विहाय भवान्वनगमनभारं वहयति प्राप्स्यति । वह प्रापणेऽस्य रूपम् । तदा यदिद लोको वदति रामे

१ तामुवाचोर्ष्णी स तदा नीताम्-इ० पा० ।

यत्तेजस्तत्तपति दिवाकरे नास्तीवेति तदज्ञानादिव गदितमनृतं भविष्यतीति शेषः । बतेति खेदे । खेदातिशयव्यञ्जकतया च न्यूनपदत्वादि न दोषः ॥ ४ ॥ किं हि कृत्वा किं मनसि विचार्येत्यर्थः । विषण्णः प्राप्त विषादः ॥ ५ ॥ द्युमत्सेनसुत सत्यवंतमनुव्रतां तत्पत्नीं सावित्रीमिव मां विद्धि ॥ ६ ॥ यथान्या कुलपांसनी अन्यं पश्यति एवमहं मनसाप्यन्य न द्रक्ष्यामि अतस्त्वदृते त्वां विना नात्र स्थास्येऽतो हे राघव त्वया सह गच्छेयम् ॥ ७ ॥ एवमप्यननुमतिमेव दृष्ट्वा पुनराक्षिपति स्वयं त्विति । कौमारीम् अन्यापूर्वेण विवाहितामन्यापूर्वां च चिरमध्युषितामनेन तरुणीत्वमुक्तम् । शैलूष इव जायाजीव इव ॥ ८ ॥ तदेव दर्शयति । यस्य भरतस्य मां पथ्यचरामिष्टानुवर्तिनीमात्थ सप्रत्येव कथितवानसि । पथ्यचरामित्यत्र सुमार्षः । यस्य च भरतस्यार्थे तदभिषेकरूपप्रयोजननिमित्तम् अवरुध्यसे निरुद्धाभिषेकोसि तस्य त्वमेव वश्य इष्टानुवर्ती विधेयो नियोज्यश्च भव नाह तदिष्टानुवर्तिनी तद्विधेया चेह वसामीत्याशयः ॥ ९ ॥ १० ॥ विहारशयनेषु सुप्ताया इवारण्ये गच्छत्या न मे परिश्रम इति योजना ॥ ११ ॥ तूलैरजिनैः प्रिय

किंहिकृत्वाविषण्णस्त्वंकुतोवाभयमस्तिते ॥ यत्परित्यक्तुकामस्त्वंमामनन्यपरायणाम् ॥ ५ ॥ द्युमत्सेनसुतंवीरंसत्यवंतमनुव्रताम् ॥ सावित्रीमिवमांविद्धित्वमात्मवशवर्तिनीम् ॥ ६ ॥ नत्वहंमनसात्वन्यंद्रष्टास्मित्वदृतेऽनघ ॥ त्वयाराघवगच्छेयंयथान्याकुलपांसनी ॥ ७ ॥ स्वयंतुभार्यांकौमारींचिरमध्युषितांसतीम् ॥ शैलूषइवमांरामपरेभ्योदातुमिच्छसि ॥ ८ ॥ यस्यपथ्यंचरामात्थयस्यचार्थेऽवरुध्यसे ॥ त्वंतस्यभववश्यश्चविधेयश्चसदानघ ॥ ९ ॥ समामनादायवनंनत्वंप्रस्थितुमर्हसि ॥ तपोवायदिवारण्यंस्वर्गोवास्यात्त्वयासह ॥ १० ॥ नचमेभवितातत्रकश्चित्पथिपरिश्रमः ॥ पृष्ठतस्तवगच्छंत्याविहारशयनेष्विव ॥ ११ ॥ कुशकाशशरेषीकायेचकंटकिनोद्रुमाः ॥ तूलाजिनसमस्पर्शामार्गेममसहत्वया ॥ १२ ॥ महावातसमुद्भूतंयन्मामवकरिष्यति ॥ रजोरमणतन्मन्येपरार्ध्यमिवचंदनम् ॥ १३ ॥ शाद्वलेषुयदाशिश्येवनांतर्वनगोचरा ॥ कुथास्तरणयुक्तेषुकिंस्यात्सुखतरंततः ॥ १४ ॥ पत्रंमूलंफलंयत्तुअल्पंवायदिवाबहु ॥ दास्यसेस्वयमाहृत्यतन्मेऽमृतरसोपमम् ॥ १५ ॥ नमातुर्नपितुस्तत्रस्मरिष्यामिनवेश्मनः ॥ आर्तवान्युपभुंजानापुष्पाणिचफलानिच ॥ १६ ॥ नचतत्रततःकिंचिद्द्रष्टुमर्हसिविप्रियम् ॥ मत्कृतेनचतेशोकोनभविष्यामिदुर्भरा ॥ १७ ॥ यस्त्वयासहसस्वर्गोनिरयोयस्त्वयाविना ॥ इतिजानन्परांप्रीतिंगच्छराममयासह ॥ १८ ॥ अथमामेवमव्यग्रांवनंनैवनयिष्यसि ॥ विषमद्यैवपास्यामिमावशंद्विषतांगमम् ॥ १९ ॥

कादिमृगाजिनैश्च समः स्पर्शो येषां तादृशा भविष्यतीति शेषः ॥ १२ ॥ अवकरिष्यति विक्षेप्स्यति व्याप्स्यतीति यावत् । परार्ध्यम् अत्युत्तमम् ॥ १३ ॥ वनांतः वनमध्ये शिश्ये त्वया सहेति शेषः । कुथाश्चित्रकंबलास्तद्रूपास्तरणयुक्तेषु मंचेषु सुप्ताया मम ततः शाद्वलशयनात् किं सुखतरं स्यात् किमधिकं सुखं स्यात् न किमपीत्यर्थः ॥ १४ ॥ स्वयमाहृत्य दास्यसे इत्यनेन स्वस्य तदाहरणप्रयुक्तश्रमाभावः सूचितः ॥ १५ ॥ मातुरित्यादि कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी । आर्तवानि तत्तदृतुभवानि ॥ १६ ॥ ततः उक्तहेतोः ॥ १७ ॥ त्वत्साहित्येन नरकोपि स्वर्गस्त्वद्राहित्येन स्वर्गो नरक इति मम निश्चयं जानन् ॥ १८ ॥ कैकेयीवन्मथितसिद्धांतमाह अथेति । अव्यग्रां वनवासे दोषानगणयतीम् । द्विषतां भरतादीनाम् ॥ १९ ॥

पश्चात्त्वद्गमनोत्तरकालम् अतस्तदैव त्वद्वियोगकाल एव ॥ २० ॥ किमिति विगृह्य कथनेन वनवासकालसंख्याया अतिदुस्तरत्वं ध्वनयति ॥ २१ ॥ आयस्ता आयासं प्राप्ता सस्वरं सशब्दम् ॥ ॥ २२ ॥ दिग्धैर्विषलिप्तबाणैः चिरसनियतं बहुकालं सन्निरुद्धम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ सिता पूर्णमासी तत्संबंधी अमलो राह्वाद्यनुपरक्तो यश्चन्द्रस्तत्सदृशम् । जलोद्धृत जलमुद्धृतं यस्मात् । आहिताग्न्यादिः ॥ २५ ॥ परिविश्वासयन् उज्जीवयन् ॥२६॥ तव दुःखेन त्वद्वियोगदुःखेन प्राप्तमर्णाति शेषः । स्वयभोः ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्ततत्त्ववस्त्वन्तराभावेन पूर्णबलत्वेन च यथा भयाभावस्तद्वदेव ममापि सर्वतो भयाभावः ॥ २७ ॥ सर्वं समग्रमातरमभिप्रायमविज्ञाय तत एव हेतोः तव वनवास न रोचये नांगीकृतवानितः प्रागिति शेषः ॥ २८ ॥ यत्सृष्टासि निश्चितासि मया सार्धं वनवासाय गतुमिति शेषः । यद्वा सृष्टासि अवतीर्णासि अतस्त्व मया विहातु न शक्या । आत्मवता आत्मज्ञेन यथा प्रीतिर्दया हातुमशक्या ॥ २९ ॥ सर्वथा त्वां सह नेष्यामीत्याह धर्मस्त्विति । वानप्रस्थधर्म इत्यर्थः । त पूर्वाचरितधर्मम् । त्व च यथा सूर्यं सुवर्चलाऽ

पश्चादपिहिदुःखेनममनैवास्तिजीवितम् ॥ उज्झितायास्त्वयानाथतदैवमरणंवरम् ॥ २० ॥ इमंहिसहितुंशोकंमुहूर्तमपिनोत्सहे ॥ किंपुनर्दशव र्षाणित्रीणिचैकंचदुःखिता ॥ २१ ॥ इतिसाशोकसंतप्ताविलप्यकरुणंबहु ॥ चुक्रोशपतिमायस्ताभृशमालिंग्यसुस्वरम् ॥ २२ ॥ साविद्धाबहु भिर्बाणैर्दिग्धैरिवगजांगना ॥ चिरसंनियतंबाष्पंमुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २३ ॥ तस्याःस्फटिकसंकाशंवारिसंतापसंभवम् ॥ नेत्राभ्यांपरि सुस्रावपंकजाभ्यामिवोदकम् ॥ २४ ॥ तत्सितामलचंद्राभंमुखमायतलोचनम् ॥ पर्यशुष्यतबाष्पेणजलोद्धृतमिवांबुजम् ॥ २५ ॥ तांपरिष्व ज्यबाहुभ्यांविसंज्ञामिवदुःखिताम् ॥ उवाचवचनंरामःपरिविश्वासयंस्तदा ॥२६॥ नदेवितवदुःखेनस्वर्गमप्यभिरोचये ॥ नहिमेऽस्तिभयंकिंचित्स्व यंभोरिवसर्वतः ॥२७॥ तवसर्वमभिप्रायमविज्ञायशुभानने ॥ वासंनरोचयेऽरण्येशक्तिमानपिरक्षणे ॥२८॥ यत्सृष्टासिमयासार्धंवनवासायमैथि लि ॥ नविहातुंमयाशक्याप्रीतिरात्मवतायथा ॥ २९ ॥ धर्मस्तुगजनासोरुसद्भिराचरितःपुरा ॥ तंचाहमनुवर्तिष्येयथासूर्यंसुवर्चला ॥ ३० ॥ नखल्वहंनगच्छेयंवनं जनकनंदिनि ॥ वचनंतन्नयतिमांपितुःसत्योपबृंहितम् ॥ ३१ ॥ एषधर्मश्चसुश्रोणिपितुर्मातुश्चवश्यता ॥ आज्ञांचाहंव्य तिक्रम्यनाहंजीवितुमुत्सहे ॥ ३२ ॥ अस्वाधीनंकथंदैवंप्रकारैरभिराध्यते ॥ स्वाधीनंसमतिक्रम्यमातरंपितरंगुरुम् ॥ ३३ ॥ यत्रत्रयंत्रयोलो काःपवित्रंतत्समंभुवि ॥ नान्यदस्तिशुभापांगेतेनेदमभिराध्यते ॥ ३४ ॥

नुवर्तते तथा मामनुवर्तस्व ॥ ३० ॥ मम तु गमन निश्चितमेवेत्याह न खल्विति । अह वन न गच्छेयमिति न किंतु सर्वथा गच्छेयमेव यतस्तत्पितुर्वचन मां नयति ॥ ३१ ॥ ननु यदि तव नेच्छा तदा पितृवच उल्लंघ्यापि तिष्ठेत्याह एष धर्म इति । एतत्पदार्थः पितुर्मातुश्च वश्यता इष्टानुवर्तिता । अतोहं तदाज्ञां व्यतिक्रम्य जीवितु नोत्सहे इति मया निश्चितम् ॥ ३२ ॥ अस्वाधीनमप्रत्यक्षत्वात् तादृशं दैवं प्रकारैर्भावनामात्रनाध्याराधनप्रकारैः स्वाधीन प्रत्यक्षदृश्यमानत्वात् ॥ ३३ ॥ यत्र पित्राद्याराधने सति त्रयं धर्मार्थकामरूपं भवति त्रयो लोकाश्चाराधिता भवंति अनेन तदाराधनेन लोकत्रयांतर्गतसकलदेवताराधनफलं दर्शितम् । अतस्तत्समन्यत्पवित्रं पुण्यजनकम् । यद्वा पविर्महाभयरूपः संसारः । पविर्वज्रं महाभयमित्यभिधानात् । तस्मात्त्रायते तत्तेन संसारतारकमित्यर्थः । तेन अन्यत्त्रैलोक्ये नास्ति भुवि स्थितं

रिदमाराध्यते ॥ ३४ ॥ वल्करा: परलोकवलकरास्तद्धितावहा इति यावत् ॥ ३५ ॥ गुरुवृत्तिः गुरुचित्तवृत्तिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मा माम् ॥ ३८ ॥ यतो वने वसिष्यामीति दृढनिश्चयेन त्व मामनुयातुं निश्चिता अतस्त्वां दण्डकावनं नेतुं मम या अमतिस्तद्विरुद्धा मतिरासीत्सा इदानीं सन्ना विशीर्णा ॥ ३९ ॥ मा त्व हि यतोऽधुना वनाय वनगमनाय दिष्टा मया अनुज्ञाताऽतो मामनुगच्छस्व । सहधर्मचरी भवेत्यनेन वनवाससाध्यस्य स्वधर्मस्य रक्षोवधजस्य त्वया विनाऽसंभव इति सूचितम् ॥ ४० ॥ व्यवसाय भर्त्रनुसरणनिश्चयम् अनुक्रांता प्रकर्षेण प्राप्ता । प्रीत्यतिशयात्मबोधनद्वयम् ॥ ४१ ॥ क्रियाः दानादिक्रियाः इदानीमेव दृढनिश्चये ॥ ४२ ॥ रत्नानि उत्तमवस्तूनि भोजनमाशसमानेभ्यो भिक्षुकेभ्यो भोजन देहि ॥ ४३ ॥ क्रीडार्था उपस्कराः स्वर्णमयपुत्रिकाद्युपकरणानि ॥ ४४ ॥ शयनीयानि मम च चात्मस्य अन्यानि यानि च वस्तूनीति शेषः । ब्राह्मणानामनंतर ब्राह्मणदानोत्तरमवशिष्टानि भृत्यवर्गेभ्यो देहीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अनुकूलमिष्ट गमन वनानुगमनम् ॥ ४६ ॥ उद्धर्षमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये

नसत्यंदानमानौवायज्ञोवाप्यात्तदक्षिणः ॥ तथाबलशराःसीतेयथासेवापितुर्मता ॥ ३५ ॥ स्वर्गोधनंवाधान्यंवाविद्याःपुत्राःसुखानिच ॥ गुरुवृत्त्यनुरोधेननकिंचिदपिदुर्लभम् ॥ ३६ ॥ देवगंधर्वगोलोकान्ब्रह्मलोकांस्तथापरान् ॥ प्राप्नुवंतिमहात्मानोमातापितृपरायणाः ॥ ३७ ॥ समापितायथाशास्तिसत्यधर्मपथेस्थितः ॥ तथावर्तितुमिच्छामिसहिधर्मःसनातनः ॥ ३८ ॥ ममसन्नामतिःसीतेनेतुंत्वांदंडकावनम् ॥ वसिष्यामीतिसात्वंमामनुयातुंसुनिश्चिता ॥ ३९ ॥ साहिदिष्टानवद्यांगिवनायमदिरेक्षणे ॥ अनुगच्छस्वमांभीरुसहधर्मचरीभव ॥ ४० ॥ सर्वथासदृशंसीतेममस्वस्यकुलस्यच ॥ व्यवसायमनुक्रांताकांतेत्वमतिशोभनम् ॥ ४१ ॥ आरभस्वशुभश्रोणिवनवासक्षमाःक्रियाः ॥ नेदानींत्वदृतेसीतेस्वर्गोपिममरोचते ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्चरत्नानिभिक्षुकेभ्यश्चभोजनम् ॥ देहिचाशंसमानेभ्यःसंत्वरस्वचमाचिरम् ॥ ४३ ॥ भूषणानिमहार्हाणिवरवस्त्राणियानिच ॥ रमणीयाश्चयेकेचित्क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः ॥ ४४ ॥ शयनीयानियानानिममचान्यानियानिच ॥ देहिस्वभृत्यवर्गस्यब्राह्मणानामनंतरम् ॥ ४५ ॥ अनुकूलंतुसाभर्तुर्ज्ञात्वागमनमात्मनः ॥ क्षिप्रंप्रमुदितादेवीदातुमेवप्रचक्रमे ॥ ४६ ॥ (ततःप्रहृष्टाप्रतिपूर्णमानसायशस्विनीभर्तुरवेक्ष्यभाषितम् ॥ धनानिरत्नानिचदातुमंगनाप्रचक्रमेधर्मभृतांमनस्विनी ॥ १ ॥) इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडेत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ एवंश्रुत्वासंवादंलक्ष्मणःपूर्वमागतः ॥ बाष्पपर्याकुलमुखःशोकंसोढुमशक्नुवन् ॥ १ ॥ सभ्रातुश्चरणौगाढंनिपीड्यरघुनंदनः ॥ सीतामुवाचातियशाराघवंचमहाव्रतम् ॥ २ ॥ यदिगंतुंकृताबुद्धिर्वनंमृगगजायुतम् ॥ अहंत्वाऽनुगमिष्यामिवनमग्रेधनुर्धरः ॥ ३ ॥ मयासमेतोऽरण्यानिरम्याणिविचरिष्यसि ॥ पक्षिभिर्मृगयूथैश्चसंघुष्टानिसमंततः ॥ ४ ॥

रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ॥ छ ॥ ॥ संवाद रामसीतयोरिति शेषः । पूर्वमागतः कौसल्यागृहाद्रामसीतासंवादप्रवृत्तेः पूर्वमेवागतः शोक स्वस्य वनगमनमगीकरोति न वेति शकया समावितरामविरहजम् ॥ १ ॥ भ्रातुश्चरणौ गाढ निपीड्य प्रणम्येति यावत् । अतिशयासुत्कृष्टकीर्तिमतीं सीतां चक्षुरादिभिः प्रार्थयन् महाव्रत वनवासलक्षणमहाव्रतकृतनिश्चयं राम तु उवाच । चस्त्वर्थे । स्वाभिमतप्राप्तौ सीताशरणगमनमेव मद्गमनमगीकारेऽप्येव मुख्य उपाय इति मत्वा तत्प्रार्थना ॥ २ ॥ बुद्धिर्युवाभ्यामिति शेषः । त्वा त्वां वनगतारम् अनुगमिष्यामि । अनुः सहार्थे ।

गमनकाले चाग्रत एव धनुर्धरो गमिष्यामि ॥ ३ ॥ ४ ॥ नन्विहैव भोगान्भुक्त्वा स्थातव्यमित्यत्राह नेति । आक्रमणमारोहः ॥ ५ ॥ ६ ॥ पूर्वमेव भवतानुज्ञातः तस्मादपरितापः सत्त्वमप्यनुविधाय मां प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियामित्युक्तेः । किंच पूर्वम् अवतरणसमये इत्यर्थः ॥ ७ ॥ एतत्प्रतिषेधप्रयोजन संशयः पूर्वं केनाभिप्रायेणानुमतिरिदानीं केनाभिप्रायेण प्रतिषेध इति संदेहः ॥ ८ ॥ प्राग्गामिन वन प्रति प्रथमगमनाभिप्रायन्त याचमान तत्रानुमतिमिति शेषः ॥ ९ ॥ वश्यविधेयत्रसकृद्व्याख्यातौ ॥ १० ॥ को भजिष्यतीति । भरिष्यतीति पाठांतरम् । एवं च मातृसेवार्थमेव प्रतिषिध्यते । अलंकाग्प्रतिसंहारोक्तिश्च उत्सवार्थधृताधिकालंकारविषया मदनुविधान च मदिष्टाप्रतिबंधरूपमिति भावः ॥ ११ ॥ कामैरिष्टान्नपानैः । ननु भर्तैवास्या रक्षकस्तत्राह स इति । स कामपाशेन पर्यस्तः कैकेय्यनुरागेण

नदेवलोकाक्रमणंनाभरत्वमहंवृणे ॥ ऐश्वर्यंचापिलोकानांकामयेनत्वयाविना ॥ ५ ॥ एवंब्रुवाणःसौमित्रिर्वनवासायनिश्चितः ॥ रामेणबहुभिःसांत्वैर्निषिद्धःपुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥ अनुज्ञातस्तुभवतापूर्वमेवयदस्म्यहम् ॥ किमिदानींपुनरपिक्रियतेमेनिवारणम् ॥ ७ ॥ यदर्थंप्रतिषेधोमेक्रियतेगंतुमिच्छतः ॥ एतदिच्छामिविज्ञातुंसंशयोहिममानघ ॥८॥ ततोब्रवीन्महातेजारामोलक्ष्मणमग्रतः ॥ स्थितंप्राग्गामिनंधीरंयाचमानंकृतांजलिम् ॥ ९ ॥ स्निग्धोधर्मरतोधीरःसततंसत्पथेस्थितः ॥ प्रियःप्राणसमोवश्योविधेयश्चसखाचमे ॥ १० ॥ मयाद्यसहसौमित्रेत्वयिगच्छतितद्वनम् ॥ कोभजिष्यतिकौसल्यांसुमित्रांवायशस्विनीम् ॥ ११ ॥ अभिवर्षतिकामैर्यःपर्जन्यःपृथिवीमिव ॥ सकामपाशपर्यस्तोमहातेजामहीपतिः ॥ १२ ॥ साहिराज्यमिदंप्राप्यनृपस्याश्वपतेःसुता ॥ दुःखितानांसपत्नीनांनकरिष्यतिशोभनम् ॥ १३ ॥ नस्मरिष्यतिकौसल्यांसुमित्रांचसुदुःखिताम् ॥ भरतोराज्यमासाद्यकैकेय्यांपर्यवस्थितः ॥ १४ ॥ तामार्यांस्वयमेवेहराजानुग्रहणेनवा ॥ सौमित्रेभरकौसल्यामुक्तमर्थममुंचर ॥ १५ ॥ एवंमयिचतेभक्तिर्भविष्यतिसुदर्शिता ॥ धर्मज्ञगुरुपूजायांधर्मश्चाप्यतुलोमहान् ॥ १६ ॥ एवंकुरुष्वसौमित्रेमत्कृतेरघुनंदन ॥ अस्माभिर्विप्रहीणायामातुर्नोनभवेत्सुखम् ॥ १७ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणःश्लक्ष्णयागिरा ॥ प्रत्युवाचतदारामंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदम् ॥ ॥ १८ ॥ तवैवतेजसावीरभरतःपूजयिष्यति ॥ कौसल्यांचसुमित्रांचप्रयतोनास्तिसंशयः ॥ १९ ॥ यदिदुःस्थोनरक्षेतभरतोराज्यमुत्तमम् ॥ प्राप्यदुर्मनसावीरगर्वेणचविशेषतः ॥ २० ॥ तमहंदुर्मतिंक्रूरंवधिष्यामिनसंशयः ॥ तत्पक्ष्यानपितान्सर्वांस्त्रैलोक्यमपिकिंतुसा ॥ २१ ॥ कौसल्याबिभृयादार्यासहस्रमद्विधानपि ॥ यस्याःसहस्रंग्रामाणांसंप्राप्तमुपजीविनाम् ॥ २२ ॥

बद्ध इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पुत्रत्वाद्भरतो रक्षिष्यतीत्यत्राह न स्मरिष्यतीति । कैकेय्यां तन्नियोगे सपत्नीतिरस्कारविषयके पर्यवस्थितः प्रतिष्ठितः ॥ १४ ॥ तर्हि मयापि कथं रक्षणं कर्तुं शक्यमत आह । राजानुग्रहेण वा दशरथानुग्रहसंपादनेनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ मयि भक्तिः मदाज्ञायाः पालनात् गुरुः कौसल्यादिः ॥ १६ ॥ विप्रहीणाया वियुक्तायाः नः अस्माकम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ मातृसेवायां भरत एवास्तीत्याह तवैवेति । अनेन रामोक्तानुपपत्तिपरिहारः । अप्रमेयबलराममातृसेवायां मम महानर्थ इति मत्वा भरत एव तां पूजयिष्यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तदेव कालांतरभव भय दर्शयति यदीति । दुःस्थः दुर्मार्गस्थः राज्यं प्राप्येत्यन्वयः । दुर्मना कैकेय्यनुरोधाद्दुष्टमनसा ॥२०॥ त्रैलोक्यमपि तत्पक्षं वधिष्यामीत्यनुकर्षः । किं तु सेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥२१॥ किं च स्वात्मभरणे कौसल्यायाः कस्याप्यपेक्षा नेत्याह किं तु सा कौसल्येत्यादि

१ न ना चापि-इ० पा० ।

कुतस्तस्या एवं शक्तिस्तत्राह यस्या इति । यस्या उपजीविनाम् उपजीविभिः सहस्रं ग्रामाणां प्राप्त वर्तते ॥ २२ ॥ यदेवं तदिति ॥ २३ ॥ यदेवमतो ममानुचर कुरुष्व मत्सेवामनुमन्यस्व । इह मत्सेवानुमतो वैधर्म्यं वैपरीत्यसाधक न विद्यते । त्वदुक्तहेतोरन्यथासिद्धेर्दर्शितत्वात् । तवार्थः फलमूलाद्याहरणरूपस्त्वत्प्रयास विना प्रकल्प्यते प्रसिध्यति । अहं च तेन कृतार्थो भवामि अत उभयहित मदनुगमनमिति भावः ॥२४॥तदेव दर्शयति धनुरित्यादिना । श्वापदादिभ्यो रक्षार्थं धनुर्ग्रहः पिटका फलमूलाद्याहरणयोग्या वंशपेटी ॥२५॥ स्वाहार्हाणि होमयोग्यानि हविर्भूतानि । स्वाहाराणीति पाठे सुष्ठु आहारयोग्यानि ॥२६॥ स्वपतश्चेत्यनेन रात्रौ स्वस्य निर्निद्रत्व ध्वनयति ॥२७॥ अनेन वाक्येन स्वपतश्चेत्यंतेन व्रज अनुव्रज आपृच्छस्व सुहृज्जनानामाज्ञा गृहाण ॥२८॥ महायज्ञे तुष्टो वरुणो राज्ञो जनकस्य धनुरादिक ददौ । तच्च जनकेनास्माक यौतकत्वेन दत्त

तदात्मभरणेचैवममममातुस्तथैवच ॥ पर्याप्तामद्विधानांचभरणायमनस्विनी ॥ २३ ॥ कुरुष्वमामनुचरंवैधर्म्यंनेहविद्यते ॥ कृतार्थोहंभविष्यामि तवचार्थःप्रकल्प्यते ॥ २४ ॥ धनुरादायसगुणंखनित्रपिटकाधरः ॥ अग्रतस्तेगमिष्यामिपंथानंतवदर्शयन् ॥ २५ ॥ आहरिष्यामितेनित्यंमूलानिचफलानिच ॥ वन्यानिचतथान्यानिस्वाहार्हाणितपस्विनाम् ॥ २६ ॥ भवांस्तुसहवैदेह्यागिरिसानुषुरंस्यते ॥ अहंसर्वंकरिष्यामिजाग्रतःस्वपतश्चते ॥ २७ ॥ रामस्त्वनेनवाक्येनसुप्रीतःप्रत्युवाचतम् ॥ व्रजापृच्छस्वसौमित्रेसर्वमेवसुहृज्जनम् ॥ २८ ॥ येचराज्ञोददौदिव्येमहात्मावरुणःस्वयम् ॥ जनकस्यमहायज्ञेधनुषीरौद्रदर्शने ॥ २९ ॥ अभेद्यकवचेदिव्येतूणीचाक्षय्यसायकौ ॥ आदित्यविमलाभौद्वौखड्गौहेमपरिष्कृतौ ॥ ३० ॥ सत्कृत्यनिहितंसर्वमेतदाचार्यसद्मनि ॥ सर्वमायुधमादायक्षिप्रमाव्रजलक्ष्मण ॥ ३१ ॥ ससुहृज्जनमामंत्र्यवनवासायनिश्चितः ॥ इक्ष्वाकुगुरुमागम्यजग्राहायुधमुत्तमम् ॥ ३२ ॥ तद्दिव्यंराजशार्दूलःसत्कृतंमाल्यभूषितम् ॥ रामायदर्शयामाससौमित्रिःसर्वमायुधम् ॥ ३३ ॥ तमुवाचात्मवान्रामःप्रीत्यालक्ष्मणमागतम् ॥ कालेत्वमागतःसोम्यकांक्षितेममलक्ष्मण ॥ ३४ ॥ अहंप्रदातुमिच्छामियदिदंमामकंधनम् ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वयासहपरंतप ॥ ३५ ॥ वसंतीहदृढंभक्त्यागुरुषुद्विजसत्तमाः ॥ तेषामपिचमेभूयःसर्वेषांचोपजीविनाम् ॥ ३६ ॥ वसिष्ठपुत्रंतुसुयज्ञमार्यंत्वमानयाशुप्रवरंद्विजानाम् ॥ अपिप्रयास्यामिवनंसमस्तानभ्यर्च्यशिष्टानपरान्द्विजातीन् ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे एकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ ततःशासनमाज्ञायभ्रातुःप्रियकरंहितम् ॥ गत्वासप्रविवेशाशुसुयज्ञस्यनिवेशनम् ॥ १ ॥ तंविप्रमग्न्यगारस्थंवंदित्वालक्ष्मणोब्रवीत् ॥ सखेभ्यागच्छपश्यत्वंवेश्मदुष्करकारिणः ॥ २ ॥

तत्सर्वमाचार्यसद्मनि आचार्यं सत्कृत्य निहित तदादाय क्षिप्रमाव्रज आगच्छ । अत्रैवमनुवादादेव तत्र जनकाय वरुणकर्तृकधनुरादिदान रामलक्ष्मणाभ्यां च तत्कर्तृकतद्दान बोध्यम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ आयुधमिति जात्या ॥ ३१ ॥ स लक्ष्मणः ॥ ३२ ॥ राजशार्दूलः क्षत्रियश्रेष्ठः ॥ ३३ ॥ मम कांक्षिते मदभीष्टप्रयोजननिमित्तसपादनोचितकाले आगतः ॥३४॥३५॥ इह मत्समीपे गुरुषु दृढभक्त्योपेताः एतेन पूर्णविद्यतया दानपात्रत्व सूचितम् ॥ ३६ ॥ वसिष्ठपुत्र सुयज्ञमानयेत्यनेन मूलप्रमोर्दशरथस्य वसिष्ठः पुरोहितस्तत्पुत्रस्य तत्पुत्र इति न्यायेन सुयज्ञस्य विशिष्यानयननियोगः । अस्यैव गृहे आयुधस्थापनमिति शेषः ॥ ३७ ॥ छैलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ अग्न्यगारम् अग्निहोत्रशाला । हे सखे

१ सत्वमायुध-इ० पा० । २ शुभतर प्रियम्-इ० पा० ।

रामस्य वेश्म आगच्छ । दुष्करकारिणो रामस्य प्राप्तराज्यत्यागपूर्वं वन जिगमिषोः कृत्य च पश्येति शेषः ॥ २ ॥ संध्यां माध्याह्निकीम् ॥ २ ॥ अभिचक्राम प्रत्युत्थानादि कृतवान् । अर्चितमग्निमिव होमकाले इति शेषः ॥ ४ ॥ अगद बाहुमूलधार्यं भूषणम् । केयूरं तदधोभागस्थम् । सहेमसूत्रैर्मणिभिः स्वर्णन्त्रस्यूतैर्मुक्तादिरत्नमालाभिः ॥ ५ ॥ सीताप्रचोदितः सीतया सुयज्ञपत्न्यै सखीत्वादिव्याभरणदानाय प्रचोदितः ॥ ६ ॥ हेमसूत्रम् उरोभूषणविशेषः हारय सेवकद्वारा प्रापय रशना कांची सा मदनुगामिनी सखी तव भार्या या इति शेषः ॥ ७ ॥ तुभ्य भार्यायै च गच्छति । नुमभाव आर्षः ॥ ८ ॥ त्वयि त्वद्गृहे प्रतिष्ठापयितुं दान पूर्वक प्रापयितुम् ॥ ९ ॥ शत्रुजयो नाम तथा प्रसिद्ध य गज मातुलो मम ददौ त गज ते ददामि । निष्कसहस्रेण स्वनामाकितनिष्कसहस्रदक्षिणया ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्रह्मा त्रिदशेश्वरमिव नियोक्तृनियोज्ययोः

ततःसंध्यामुपास्थायगत्वासौमित्रिणासह ॥ ऋद्धंसप्राविशल्लक्ष्म्यारम्यंरामनिवेशनम् ॥३॥ तमागतंवेदविदंप्रांजलिःसीतयासह ॥ सुयज्ञमभिचक्रामराघवोग्निमिवार्चितम् ॥४॥ जातरूपमयैर्मुख्यैरंगदैःकुंडलैःशुभैः ॥ सहेमसूत्रैर्मणिभिःकेयूरैर्वलयैरपि ॥५॥ अन्यैश्चरत्नैर्बहुभिःकाकुत्स्थः प्रत्यपूजयत् ॥ सुयज्ञंसतदोवाचरामःसीताप्रचोदितः ॥६॥ हारंचहेमसूत्रंचभार्यायैसौम्यहारय ॥ रशनांचाथसासीतादातुमिच्छतितेसखी॥७॥ अंगदानिचचित्राणिकेयूराणिशुभानिच ॥ प्रयच्छतिसखीतुभ्यंभार्यायैगच्छतीवनम् ॥८॥ पर्यंकमग्र्यास्तरणंनानारत्नविभूषितम्॥तमपीच्छति वैदेहीप्रतिष्ठापयितुंत्वयि ॥९॥ नागःशत्रुंजयोनाममातुलोयंददौमम ॥ तंतेनिष्कसहस्रेणददामिद्विजपुंगव॥१०॥इत्युक्तःसतुरामेणसुयज्ञःप्रतिगृह्यतत् ॥ रामलक्ष्मणसीतानांप्रयुयोजाशिषःशिवाः ॥११॥ अथभ्रातरमव्यग्रंप्रियंरामःप्रियंवदम् ॥ सौमित्रिंतमुवाचेदंब्रह्मेवत्रिदशेश्वरम् ॥१२॥ अगस्त्यंकौशिकंचैवतावुभौब्राह्मणोत्तमौ ॥ अर्चयाहूयसौमित्रेरत्नैःसस्यमिवांबुभिः ॥१३॥ तर्पयस्वमहाबाहोगोसहस्रेणराघव ॥ सुवर्णरजतैश्चैवमणिभिश्चमहाधनैः ॥१४॥ कौसल्यांचयआशीर्भिर्भक्तःपर्युपतिष्ठति ॥ आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्चवेदवित् ॥१५॥ तस्ययानंचदासीश्चसौमित्रेसंप्रदापय ॥ कौशेयानिचवस्त्राणियावत्तुष्यतिसद्विजः॥१६॥ सूतश्चित्ररथश्चार्यःसचिवःसुचिरोषितः ॥ तोषयैनंमहार्हैश्चरत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा ॥१७॥ पशुकाभिश्चसर्वाभिर्गवांदशशतेनच ॥ येचमेकठकालापाबहवोदंडमाणवाः॥१८॥ नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत्कुर्वंतिकिंचन ॥ अलसाःस्वादुकामाश्चमहतांचापिसंमताः ॥ १९ ॥ तेषामशीतियानानिरत्नपूर्णानिदापय ॥ शालिवाहसहस्रंचद्वेशतेभद्रकांस्तथा ॥ २० ॥

परापरप्रभुत्वे दृष्टांतः ॥ १२ ॥ कौशिको विश्वामित्रः आहूयार्चय अनतर रत्नैस्तर्पय ॥ १३ ॥ १४ ॥ तैत्तिरीयाणां तैत्तिरीयशाखाध्येतॄणामाचार्यः । यो द्विजः कौसल्यामाशीर्भिः पर्युपतिष्ठति सेवते । अभिरूपः श्लाघ्यगुणः ॥ १५ ॥ यावत् यावता धनेन तुष्यति तावद्दापय । कौशेयानि कृमिकोशोत्थानि ॥ १६ ॥ चित्ररथनामा सुमन्त्रादन्यः सूतः सुचिरोषितः चिरकालवृद्धः ॥ १७ ॥ पशुका अजादयो यज्ञपशवो महिष्यादयश्च । कठकालापाः कठकालापसंबंधिशाखाध्यायिनः । दंडमाणवा दंडप्रधाना उपकुर्वाणब्रह्मचारिणः ॥ १८ ॥ अन्यद्व्रतोपवासादि अलसाः भिक्षादौ स्वादुकामाः सदन्नकामाः तेषां दानयोग्यत्वायाह महतामिति । तपो हि स्वाध्याय इति श्रुतेर्नित्यतपस्वित्वेन महता समताः ॥ १९ ॥ यानानि उष्ट्राः शालीन् वहंतीति तादृशबलीवर्दाना सहस्र भद्रकांस्तदाख्यान् धान्यविशेषांश्चणकमुद्गादिरूपान् व्यज

१ जुष्ट नत्रवि–इ० पा० । २ गजमहस्रेण–इ० पा० । ३ सहस्रंच मानद–इ० पा० ।

नार्हान्दापय ॥ २० ॥ व्यजनार्थं दधिघृतार्थम् । उपाकुरु देहि मेखलीनां ब्रह्मचारिणाम् । दीर्घ आर्षः । समुपस्थितः विवाहार्थमिति शेषः ॥ २१ ॥ सहस्र गवां निष्काणा वा नोस्माकमवा कौसल्या यथा मम दक्षिणा मया तदाश्रितब्रह्मचारिवर्गस्य दापितां नंदेत्तथा तानर्चयेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ बाष्पगलान्बाष्पगद्गदान् ॥ २४ ॥ उपजीवन जीवनसाधनम् ॥ २५ ॥ एकैक प्रत्येक यावन्ममागममशून्यकार्यं पर्यायेणैकशः स्थित्वा पूर्ववद्रक्षणीयमित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ कृपणेभ्यः दीनेभ्यः तत्र गार्ग्यः गर्गगोत्रः ॥ २९ ॥ क्षतेन खननेन वृत्तिर्जीविका यस्य क्षीणवृत्तिरिति वा । उञ्छवृत्तिरिति पाठांतरम् । फाल हलावयवविशेषस्तत्सदृश मृत्खननार्थं लोहमयमत्र विवक्षितं कुद्दालक खननसाधन लांगल हलाकारो दडः फलापकर्षणार्थः दारकाः पुत्राः ॥ ३० ॥ स्त्रीणा भर्ताहि देवतेति पाठे यद्यपि देवतात्वादाज्ञानर्हस्तथापि प्रीत्या मद्वचन कुरुष्वे

व्यंजनार्थंचसौमित्रेगोसहस्रमुपाकुरु ॥ मेखलीनांमहासंघःकौसल्यांसमुपस्थितः ॥ २१ ॥ तेषांसहस्रंसौमित्रेप्रत्येकंसंप्रदापय ॥ अंबायथानो नंदेच्चकौसल्यामनदक्षिणाम् ॥ २२ ॥ तथाद्विजातींस्तान्सर्वांल्लक्ष्मणार्चयसर्वशः ॥ ततःपुरुषशार्दूलस्तद्धनंलक्ष्मणःस्वयम् ॥ २३ ॥ यथोक्तं ब्राह्मणेंद्राणामददाद्धनदोयथा ॥ अथाब्रवीद्बाष्पगलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः ॥ २४ ॥ संप्रदायबहुद्रव्यमेकैकस्योपजीवनम् ॥ लक्ष्मणस्यचयद्वे श्मगृहंचयदिदंमम ॥ २५ ॥ अशून्यंकार्यमेकैकंयावदागमनंमम ॥ इत्युक्त्वादुःखितंसर्वंजनंतमुपजीविनम् ॥ २६ ॥ उवाचेदंधनाध्यक्षंधन मानीयतामम ॥ ततोस्यधनमाजह्रुःसर्वमेवोपजीविनः ॥ २७ ॥ सराशिःसुमहांस्तत्रदर्शनीयोह्यदृश्यत ॥ ततःसपुरुषव्याघ्रस्तद्धनंसहलक्ष्मणः ॥ २८ ॥ द्विजेभ्योबालवृद्धेभ्यःकृपणेभ्योह्यदापयत् ॥ तत्रासीत्पिंगलोगार्ग्यस्त्रिजटोनामवैद्विजः ॥ २९ ॥ क्षतवृत्तिर्वनेनित्यंफालकुद्दाललां गली ॥ तंवृद्धंतरुणीभार्याबालानादायदारकान् ॥ ३० ॥ अब्रवीद्ब्राह्मणंवाक्यंस्त्रीणांभर्ताहिदेवता ॥ अपास्यफालंकुद्दालंकुरुष्ववचनंमम ॥ ॥ ३१ ॥ रामदर्शयधर्मज्ञंयदिकिंचिदवाप्स्यसि ॥ सभार्यायावचःश्रुत्वाशाटीमाच्छाद्यदुश्छदाम् ॥ ३२ ॥ सप्रातिष्ठतपंथानंयत्ररामनिवेशनम् ॥ भृग्वंगिरःसमंदीप्त्यात्रिजटंजनसंसदि ॥ ३३ ॥ आपंचमायाःकक्ष्यायानैनंकश्चिदवारयत् ॥ सराममासाद्यतदात्रिजटोवाक्यमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ निर्धनोबहुपुत्रोस्मिराजपुत्रमहाबल ॥ क्षतवृत्तिर्वनेनित्यंप्रत्यवेक्षस्वमामिति ॥ ३५ ॥ तमुवाचततोरामःपरिहाससमन्वितम् ॥ गवांसहस्रमप्ये कंनचविश्राणितंमया ॥ ३६ ॥ परिक्षिपसिदंडेनयावत्तावदवाप्स्यसि ॥ सशाटींपरितःकट्यांसंभ्रांतःपरिवेष्टयताम् ॥ ३७ ॥

त्यर्थः ॥ ३१ ॥ यदीन्यस्य दर्शयसि तदा सर्वथेति शेषः । दुश्छदाम् अतिजीर्णत्वादाच्छादनायोग्याम् ॥ ३२ ॥ यत्र रामनिवेशन यस्मिन् पथ्याश्रिते रामवेशन प्राप्यते त पथानमास्थाय प्रातिष्ठत । दीप्त्या ब्रह्मवर्चसेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ प्रत्यवेक्षस्व मां मयि कृपां कुर्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥ परिहाससमन्वित क्रीडाप्रयोजनव्यवहारविशेषसमन्वितम् । अस्त्येकमिति पाठे तावदेव शिष्टमस्तीत्यर्थः । अप्येकमिति पाठे गवामसख्याताना मध्ये एकमपि सहस्र मया न विश्राणित दत्तमतोत्रैव स्थित्वा दडेन यावद्दूराकीर्णं यावंत देश परिक्षिपसि परिगृह्णासि तावन् तावद्देशावस्थिता गा अवाप्स्यसे ब्राह्मणस्य गोग्रहणचापलकौतुकदर्शनार्थमेतावद्वग

१ स पुरुषव्याघ्र-इ० पा० । २ तामिति-इ० पा० । ३ दारिद्र्येणाभिनिर्भिन्ना-इ० पा० । ४ म राजपुत्रमामाव-इ० पा० । ५ महायशाः-इ० पा० । ६ उञ्छवृ-इ० पा० ।

वद्वचनं संभ्रांतस्त्वरितः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सर्वप्राणेन सर्वत्रेण आविद्ध्य भ्रामयित्वा वेगतः वेगेन स दंडस्तस्य कराच्युतः सरयूपारं तीर्त्वाऽतिक्रम्योक्षाणसन्निधौ उक्ष्णा वृषभाणा सन्निधिर्यत्र । आर्षं आनड् । तादृशे गोव्रजे पपात । आतस्मात्सरयूनटात् परपारस्थसरयूमभिव्याप्य या गावः स्थितास्ता आनयामास । त्रिजटाश्रमं प्रति नाययामास चेति शेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अथ दंडपरिक्षेपवचनरूपः परिहास एवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इद हीति । इद दूरपरिक्षेपजनकं तेजः शक्तिस्तव वृद्धस्यापि यत्तदेव जिज्ञासितुं ज्ञातुम् । स्वार्थे सन् आर्षः । इच्छता इममर्थं दंडप्रक्षेपरूपमर्थं भवान्प्रचोदितोसि । अपरं गोभ्योन्यदपि किंचिद्बहुमूल्यमपि वस्तु वरीतुं व्यवस्यसि चेत्तदपि वृणीष्व ॥ ४२ ॥ इदमुपचारमात्रमिति न मंतव्यमित्याह ब्रवीमीति । यंत्रणा संकोचः हि यतः मम यद्धनं तद्विप्रकारणात् । विप्रप्रयोजनसपादनार्थं कथं तथाल्मत आह । भवत्सु विप्रेषु सम्यग्यथाशास्त्र प्रतिपादनेन दानेन तत्फलरूपेण हेतुना दानरूपफलार्थं मयार्जितं धनं मे यशस्कर भवेत् न तु भूमिनिक्षेपफलकम् ॥ ४३ ॥ मोदितः संजातमोदः । यश

आविध्यदंडंचिक्षेपसर्वप्राणेनवेगतः ॥ सतीर्त्वासरयूपारंदंडस्तस्यकराच्युतः ॥ ३८॥ गोव्रजेबहुसाहस्रेपपातोक्षाणसन्निधौ ॥ तंपरिष्वज्यधर्मात्माआवाप्यसरयूतटात् ॥ ३९ ॥ आनयामासतागावस्त्रिजटस्याश्रमंप्रति ॥ उवाचचततदारामस्तंगार्ग्यमभिसांत्वयन् ॥ ४० ॥ मन्युर्नखलुकर्तव्यः परिहासोह्ययंमम ॥४१॥ इदंहितेजस्तवयद्दुरत्ययंतदेवजिज्ञासितुमिच्छतामया ॥ इदंभवानर्थमभिप्रचोदितोवृणीष्वकिंचेदपरंव्यवस्यसि ॥४२॥ ब्रवीमिसत्येननतेस्मयंत्रणाधनंहियद्यन्ममविप्रकारणात् ॥ भवत्सुसम्यक्प्रतिपादनेनमयार्जितंचैवयशस्करंभवेत् ॥४३॥ ततःसभार्यस्त्रिजटोमहामुनिर्गवामनीकंप्रतिगृह्यमोदितः॥ यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहिणीस्तथाशिषःप्रत्यवदन्महात्मनः ॥४४॥ सचापिरामःप्रतिपूर्णपौरुषोमहाधनंधर्मबलैरुपार्जितम् ॥ नियोजयामाससुहृज्जनेचिराद्यथार्हसंमानवचःप्रचोदितः ॥४५॥ द्विजःसुहृद्भृत्यजनोथवातदादरिद्रभिक्षाचरणश्चयोभवेत्॥ नतत्रकश्चिन्नबभूवतर्पितोयथार्हसंमाननदानसंभ्रमैः॥४६॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०अयोध्याकांडे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ दत्त्वातुसहवैदेह्याब्राह्मणेभ्योधनंबहु ॥ जग्मतुःपितरंद्रष्टुंसीतयासहराघवौ ॥ १ ॥ ततोगृहीतेप्रेष्याभ्यामशोभेतांतदायुधे ॥ मालादामभिरासक्तेसीतयासमलंकृते ॥२॥ ततःप्रासादहर्म्याणिविमानशिखराणिच ॥ अभिरुह्यजनःश्रीमानुदासीनोव्यलोकयत् ॥३॥ नहिरथ्याःसुशक्यंतेगंतुंबहुजनाकुलाः ॥ आरुह्यतस्मात्प्रासादादीनाःपश्यंतिराघवम् ॥ ४ ॥ पदातिंसानुजं[1]दृष्ट्वाससीतंचजनास्तदा ॥ ऊचुर्बहु[2]जनावाचःशोकोपहतचेतसः ॥ ५ ॥ यंयांतमनुयातिस्मचतुरंगबलंमहत् ॥ तमेकंसीतयासार्धमनुयातिस्मलक्ष्मणः ॥ ६ ॥

आदीनाम् उपबृंहिणीर्विवर्धनीर्महात्मनो रामस्य तदा आशिषः प्रत्यवदत् ॥ ४४ ॥ धर्मबलैर्धर्मयुक्तपराक्रमैः चिराद्यथार्हं कृतैः समानवचोभिः सुहृज्जनीयैः प्रचोदितः प्रेरितः प्रेरितदानव्यापारः ॥ ४५ ॥ सुहृद्भृत्यजनः तद्युक्तः। अर्श आद्यजतमेतत् । दरिद्रः सन् भिक्षाचरणकर्ता सम्भ्रम आदरः ॥ ४६ ॥ तुर्भेमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्वात्रिंशः सर्गः ॥३२॥ दत्त्वेति ॥ १ ॥ आयुधे इति जात्यभिप्रायेण सीतयालकृते पूजार्थचंदनादिभिः ॥ २ ॥ विमानशिखराणि सप्तभूमिकागृहाग्रभागाः प्रासादस्त्रिभूमिकः हर्म्यं राजगृहम् उदासीनः अरक्षितृत्वेन निरुत्सुकः व्यलोकयत् । राममिति शेषः ॥ ३ ॥ यतो बहुजनाकुलत्वाद्रथ्या गतु न सुखेन शक्यते तस्मात्प्रासादानारुह्य प्रासादात्तत्र प्रासादे सस्थाय ॥ ४ ॥ दीनत्वे हेतुमाह पदातिमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

१ वजितन्छत्र राम दृष्ट्वा तदा जना –इ०पा० । २ त्रिधा–इ० पा० ।

रसज्ञः सुखज्ञः कामानां भोग्यवस्तूनाम् । वचनं पितृवचनम् ॥७॥ भूतैः प्राणिभिः वनप्रयाणानुमत्यर्थं राजसन्निधौ गमनसमये॥८॥९॥ सत्त्वं पिशाचम् । राजा स्वस्वभावे वर्तमानः हि यतः न पुत्रं विवासयितुमर्हति ॥ १० ॥ तदेवाह निर्गुणस्यापीति । वृत्तेन चरित्रेण तस्मात्पिशाचग्रस्त एवेति भावः ॥ ११ ॥ आनृशंस्यमहिंसा अनुक्रोशो दया श्रुतम् अनुष्ठानपर्यवसायि शास्त्राध्ययनम् । शील स्वस्वभावः दमो बाह्येंद्रियनिग्रहः शमश्चित्तनिग्रहः ॥ १२ ॥ तस्मात्तस्य षड्गुणवत्त्वात् उपघातः पीडनम् । पाठांतरेपि स एवार्थः ॥ १३ ॥ जगत्पालकत्वादपि तस्योपघातेन जगत्पीडितमित्याह पीडयेति । पुष्पफलोपगः पुष्पफलसहितः । मूलस्येवेत्यनेन सर्वजगदधिष्ठानत्वमस्य सूचितम् ॥ १४ ॥ मनुष्याणामित्युपलक्षणं प्राणिमात्रस्य वस्तुमात्रस्य च धर्म एवांतःसारो यस्य सः ॥ १५ ॥ सपत्न्यः पत्नीसहिता ते रामोपघातमसहंतो वयं येन

ऐश्वर्यस्यरसज्ञःसन्कामानांचाकरोमहान् ॥ नेच्छत्येवानृतंकर्तुंवचनंधर्मगौरवात् ॥ ७ ॥ यानशक्यापुराद्रष्टुंभूतैराकाशगैरपि ॥ तामद्यसीतांपश्यंतिराजमार्गगताजनाः ॥८॥ अंगरागोचितांसीतांरक्तचंदनसेविनीम् ॥ वर्षमुष्णंचशीतंचनेष्यत्याशुविवर्णताम् ॥९ ॥ अद्यनूनंदशरथःसत्त्वमाविश्यभाषते ॥ नहिराजाप्रियंपुत्रंविवासयितुमर्हति ॥१०॥ निर्गुणस्यापिपुत्रस्यकथंस्याद्विनिवासनम् ॥ किंपुनर्यस्यलोकोयंजितोवृत्तेनकेवलम् ॥ ११ ॥ आनृशंस्यमनुक्रोशःश्रुतंशीलंदमःशमः ॥ राघवंशोभयंत्येतेषड्गुणाःपुरुषर्षभम् ॥ १२ ॥ तस्मात्तस्योपघातेनप्रजाःपरमपीडिताः ॥ औदकानीवसत्त्वानिग्रैष्मेसलिलसंक्षयात् ॥ १३ ॥ पीडयापीडितंसर्वंजगदस्यजगत्पतेः ॥ मूलस्येवोपघातेनवृक्षःपुष्पफलोपगः ॥ १४ ॥ मूलंह्येषमनुष्याणां धर्मसारोमहाद्युतिः ॥ पुष्पंफलंचपत्रंचशाखाश्चास्येतरेजनाः ॥१५॥ तेलक्ष्मणइवक्षिप्रंसपत्न्यःसहबांधवाः ॥ गच्छंतमनुगच्छामोयेनगच्छतिराघवः ॥१६॥ उद्यानानिपरित्यज्यक्षेत्राणिचगृहाणिच ॥ एकदुःखसुखाराममनुगच्छामधार्मिकम् ॥१७॥ समुद्धृतनिधानानिपरिध्वस्ताजिराणिच ॥ उपात्तधनधान्यानिहृतसाराणिसर्वशः ॥१८॥ रजसाभ्यवकीर्णानिपरित्यक्तानिदैवतैः ॥ मूषकैःपरिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानिच ॥१९॥ अपेतोदकधूमानिहीनसंमार्जनानिच ॥ प्रणष्टबलिकर्मेज्यामंत्रहोमजपानिच ॥ २० ॥ दुष्कालेनेवभग्नानिभिन्नभाजनवंतिच ॥ अस्मत्त्यक्तानिकैकेयीवेश्मानिप्रतिपद्यताम् ॥ २१ ॥ वनंनगरमेवास्तुयेनगच्छतिराघवः ॥ अस्माभिश्चपरित्यक्तंपुरंसंपद्यतांवनम् ॥ २२ ॥ बिलानिदंष्ट्रिणःसर्वेसानूनिमृगपक्षिणः ॥ त्यजंत्वस्मद्भयाद्भीतागजाःसिंहावनान्यपि ॥२३॥ अस्मत्त्यक्तंप्रपद्यंतुसेव्यमानंत्यजंतुच ॥ तृणमांसफलादानंदेशंव्यालमृगद्विजम् ॥ २४ ॥ प्रपद्यतांहिकैकेयीसपुत्रासहबांधवैः ॥ राघवेणवयंसर्वेवनेवत्स्यामनिर्वृताः ॥ २५ ॥

मार्गेण ॥ १६ ॥ एकदुःखसुखाः समानदुःखसुखाः ॥ १७ ॥ समुद्धृतनिधानत्वादिधर्मकाणि गृहाणि कैकेयी प्रतिपद्यतामित्यन्वयः । निधानानि निक्षेपाः । अजिरमंगणं परिध्वस्त मार्जनादिरहितं येषु । धनं गवादि अनिक्षितभूषणादि च उपात्तं गृहीत येभ्योऽत एव हृतसाराणि ॥ १८ ॥ उद्बिलैः उद्भिन्नबिलैः ॥ १९ ॥ अपेतोदकत्वादिना मनुष्यराहित्यं सूच्यते ॥ २० ॥ दुष्कालो राजिकदैविकक्षोभकालः ॥ २१ ॥ येन वनेन हेतुना ॥ २२ ॥ दंष्ट्रिणः सर्पाः मृगपक्षिणो गिरिस्थाः ॥ २३ ॥ अस्मत्त्यक्त पुरमिति शेषः । सेव्यमानम् अस्माभिः सेव्यमानं वनमित्यर्थः । कर्तारोत्र पूर्वोक्ता दंष्ट्र्यादयः तृणमांसफलानामादान

१ कामिनां चैव कामदः-इ० पा० । २ पितरम्-इ० पा० । ३ मिच्छति-इ० पा० ।

यस्मात्तं व्यालमृगद्विज तद्वतम् । अर्शआचच । तादृश देशमिमं कैकयी प्रव्यतामिन्यन्वय: ॥ २४ ॥ २५ ॥ न विचक्रे न विकार प्राप्तः ॥ २६ ॥ पुनः तद्गाश्रम नन्तरमपि मातुः कैकेय्याः ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥ आर्तं खिन्नन् अभिजन देश तस्य जननिति यावत् प्रतीक्षमाणः पश्यन्नपि निदेशमाज्ञाम् ॥ २९ ॥ तत्पूर्वं सः स्वाकारणार्थागमनकालः पूर्वो यस्यार्तरूपत्ववतस्तादृशं तद्गारम्यार्तरूपमिति यावत् ।
सुमंत्र प्रेक्ष्य प्रतिहारणार्थं स्वागमननिवेदनार्थं न्यतिष्ठत ब्रवीत्विति शेषः ॥ ३० ॥ तदेव सुमन्त्रमाह पितुरिति ॥ ३१ ॥ कौल्मानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये
अयोध्याकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ छ ॥ नेष्कर इति पाठे तनुमध्य इत्यर्थः । श्यामः श्यामवर्णस्तरुणश्च । अत्र कवेरपि करुणारसमग्नत्वेन वर्णितस्यैव पुनःपुनः कथनम्

इत्येवंविविधावाचोनानाजनसमीरिताः ॥ शुश्रावराघवःश्रुत्वानविचक्रेऽस्यमानसम् ॥ २६ ॥ सतुवेश्मपुनर्मातुःकैलासशिखरप्रभम् ॥ अभि
चक्रामधर्मात्मामत्तमातंगविक्रमः ॥ २७ ॥ विनीतवीरपुरुषंप्रविश्यतुनृपालयम् ॥ ददर्शावस्थितंदीनंसुमंत्रमविदूरतः ॥ २८ ॥ प्रतीक्षमाणो
भिजनंतदार्तमनार्तरूपःप्रहसन्निवाथ ॥ जगामरामःपितरंदिदृक्षुःपितुर्निदेशंविधिवच्चिकीर्षुः ॥ २९ ॥ तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतोमहात्मारामोगमिष्य
न्नृपमार्तरूपम् ॥ व्यतिष्ठतप्रेक्ष्यतदासुमंत्रंपितुर्महात्माप्रतिहारणार्थम् ॥ ३० ॥ पितुर्निदेशेनतुधर्मवत्सलोवनप्रवेशेकृतबुद्धिनिश्चयः ॥ सराघवःप्रेक्ष्य
सुमंत्रमब्रवीन्निवेदयस्वागमनंनृपायमे ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे त्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥
ततःकमलपत्राक्षःश्यामोनिरुपमोमहान् ॥ उवाचरामस्तंसूतंपितुराख्याहिमामिति ॥ १ ॥ सरामप्रेषितःक्षिप्रंसंतापकलुषेंद्रियम् ॥ प्रविश्यनृप
तिंसूतोनिःश्वसंतंददर्शह ॥ २ ॥ उपरक्तमिवादित्यंभस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ तटाकमिवनिस्तोयमपश्यज्जगतीपतिम् ॥ ३ ॥ आबोध्यचमहाप्रा
ज्ञःपरमाकुलचेतनम् ॥ राममेवानुशोचंतंसूतःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥ तंवर्धयित्वाराजानंपूर्वंसूतोजयाशिषा ॥ भयविक्लवयावाचामंदयाश्लक्ष्ण
याब्रवीत् ॥ ५ ॥ अयंसपुरुषव्याघ्रोद्वारितिष्ठतितेसुतः ॥ ब्राह्मणेभ्योधनंदत्त्वासर्वंचैवोपजीविनाम् ॥ ६ ॥ सत्वांपश्यतुभद्रंतेरामःसत्यपरा
क्रमः ॥ सर्वान्सुहृदआपृच्छ्यत्वांहीदानींदिदृक्षते ॥ ७ ॥ गमिष्यतिमहारण्यंतंपश्यजगतीपते ॥ वृतंराजगुणैःसर्वैरादित्यमिवरश्मिभिः ॥ ८ ॥
ससत्यवाक्योधर्मात्मागांभीर्यात्सागरोपमः ॥ आकाशइवनिष्पंकोनरेंद्रःप्रत्युवाचतम् ॥ ९ ॥ सुमंत्रानयमेदारान्येकेचिदिहमामकाः ॥ दारैः
परिवृतःसर्वैर्द्रष्टुमिच्छामिराघवम् ॥ १० ॥ सोंतःपुरमतीत्यैवस्त्रियस्तावाक्यमब्रवीत् ॥ आर्याह्वयतिवोराजागम्यतांतत्रमाचिरम् ॥ ११ ॥

दोषाय ॥ १ ॥ २ ॥ उपरक्त राहुग्रस्त पुनरपश्यदिति वाल्मीकिः प्रत्योगो वर्णनोत्कर्षभावेन तस्यापि शोकग्रस्तत्वात् ॥ ३ ॥ आबोध्य महाराज इति संबोध्य राममेव उद्दिश्य शोचंतम् ॥ ४ ॥ वर्धयित्वा
संस्तुत्य भयविक्लवया रामो वनप्रयाणोद्युक्त इतीदं परमनिष्टं कथं राज्ञो वदिष्यामीति भयेन विक्लवया कातरया अश्लक्ष्णयेति स्फुटः ॥ ५ ॥ उपजीविनां च तेभ्यश्च दत्त्वा सर्वं धनं दत्त्वेत्यनेन सर्वथा तिष्ठा
मानतो ध्वन्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ न दशरथः निष्पको निष्पापः । निष्पद इति पाठे निश्चल इत्यर्थः ॥ ९ ॥ इह मद्वेश्मनि ये केचिन्मामका दाराः स्त्रियः संति तान्दारानिहानय ॥ १० ॥ अतीत्य अतिवेगेन

१ [illegible] इ० पा० । २ [illegible]-इ० पा० । ३ निस्वरो-इ० पा० । ४ आलोक्य-इ० पा० । ५ रामदत्-इ० पा० । ६ धार्मिकम्-इ० पा० ।

प्राप्य ह्वयति आह्वयति वो युष्माकं राजा अवैधव्यदत्वात् ननु प्रजानां नामा दुःखदत्वात् आगम्यतामिति पदम् ॥ ११ ॥ प्रचक्रमुः गच्छति स्म तद्भवन तस्य राज्ञो भवनम् ॥ १२ ॥ अर्धसप्तशताः एकदेशिसमासः सप्तशतस्यार्धं संख्या यासां ता इत्यर्थः । अर्शआद्यजंतः । अत एवाग्रे वक्ष्यति त्रयः शतशतार्धा हीति । ताम्रलोचनाः रामप्रयाणश्रवणजदुःखजातरोदनेनेति शेषः । कौसल्यां परिवार्येत्यनेन प्राग्लक्ष्मणोक्तस्याः सर्वप्रम्वीत्व ध्वनितम् ॥ १३ ॥ समवेक्ष्य दारानिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ आराद्दूरतः उत्पपात आलिंगनार्थम् ॥ १६ ॥ तम् आलिलिंगिषित रामम् अप्राप्य मध्ये एव दुःखितः पपात ॥ १७ ॥ अभ्यपतद्भ्यागतवान् विसंज्ञमिव विसंज्ञमेव ॥ १८ ॥ भूषणध्वनिमिश्रितः उरःशिरस्ताडनादिना चञ्चलतरभूषणध्वनिमिलितः । मूर्छित इति पाठेपि स एवार्थः व्याप्त इत्यर्थो वा ॥ १९ ॥ तौ सीतया सार्धं तं राजानं बाहुभ्यां परिष्वज्य यथा पीडा न भवति तथालिंगितमुत्थाप्य पर्यंके समवेशयन् स्थापितवतः ॥ २० ॥ मुहूर्तस्य सबंधसामान्ये षष्ठी । मुहूर्तेन लब्धसंज्ञमित्यर्थः ॥ २१ ॥ कुशलेन मां पश्य

एवमुक्ताःस्त्रियःसर्वाःसुमंत्रेणनृपाज्ञया ॥ प्रचक्रमुस्तद्भवनंभर्तुराज्ञायशासनम् ॥ १२ ॥ अर्धसप्तशतास्तत्रप्रमदास्ताम्रलोचनाः ॥ कौसल्यांपरिवार्याथशनैर्जग्मुर्धृतव्रताः ॥ १३ ॥ आगतेषुचदारेषुसमवेक्ष्यमहीपतिः ॥ उवाचराजातंसूतंसुमंत्रानयमेसुतम् ॥ १४ ॥ ससूतोराममादायलक्ष्मणंमैथिलींतथा ॥ जगामाभिमुखस्तूर्णंसकाशंजगतीपतेः ॥ १५ ॥ सराजापुत्रमायांतंदृष्ट्वाचारात्कृतांजलिम् ॥ उत्पपातासनात्तूर्णमार्तःस्त्रीजनसंवृतः ॥ १६ ॥ सोऽभिदुद्राववेगेनरामंदृष्ट्वाविशांपतिः ॥ तमसंप्राप्यदुःखार्तःपपातभुविमूर्च्छितः ॥ १७ ॥ तंरामोऽभ्यपतत्क्षिप्रंलक्ष्मणश्चमहारथः ॥ विसंज्ञमिवदुःखेनसशोकंनृपतिंतदा ॥ १८ ॥ स्त्रीसहस्रनिनादश्चसंजज्ञेराजवेश्मनि ॥ हाहारामेतिसहसाभूषणध्वनिमिश्रितः ॥ १९ ॥ तंपरिष्वज्यबाहुभ्यांताबुभौरामलक्ष्मणौ ॥ पर्यंकेसीतयासार्धंरुदंतःसमवेशयन् ॥ २० ॥ अथरामोमुहूर्तस्यलब्धसंज्ञंमहीपतिम् ॥ उवाचप्रांजलिर्बाष्पशोकार्णवपरिप्लुतम् ॥ २१ ॥ आपृच्छेत्वांमहाराजसर्वेषामीश्वरोसिनः ॥ प्रस्थितंदंडकारण्यंपश्यत्वंकुशलेनमाम् ॥ २२ ॥ लक्ष्मणंचानुजानीहिसीताचान्वेतुमांवनम् ॥ कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्यमाणौनचेच्छतः ॥ २३ ॥ अनुजानीहिसर्वान्नःशोकमुत्सृज्यमानद ॥ लक्ष्मणंमांचसीतांचप्रजापतिरिवात्मजान् ॥ २४ ॥ प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञांजगतीपतेः ॥ उवाचराजासंप्रेक्ष्यवनवासायराघवम् ॥ २५ ॥ अहंराघवकैकेय्यावरदानेनमोहितः ॥ अयोध्यायांत्वमेवाद्यभवराजानिगृह्यमाम् ॥ २६ ॥ एवमुक्तोनृपतिनारामोधर्मभृतांवरः ॥ प्रत्युवाचांजलिंकृत्वापितरंवाक्यकोविदः ॥ २७ ॥ भवान्वर्षसहस्रायपृथिव्यानृपतेपतिः ॥ अहंत्वरण्येवत्स्यामिनमेराज्यस्यकांक्षिता ॥ २८ ॥

सौम्येन चक्षुषा मामनुगृहाणेत्यर्थः ॥ २२ ॥ वनं प्रति प्रस्थितं मां सीता चान्वेतु गच्छत्विति लक्ष्मणं च प्रस्थितमनुजानीहीत्यर्थः । ननु लक्ष्मणसीतयोः कुतो वनवासकष्टप्राप्तिर्न ह्यसौ वरनिर्बंधस्तयोरत आह कारणैरिति । हेतुभिः तथ्यैः व्यवहारदशया सत्यैः न चेच्छतः इह स्थातुमिति शेषः ॥ २३ ॥ अनुजानीहि अनुज्ञां देहि प्रजापतिर्ब्रह्मा आत्मजान्सनकादीन् तपांसि चरितुमुत्क्रान्यथानुज्ञां दत्तवांस्तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥ वनवासाय जगतीपतेः स्वस्यानुज्ञामनुमतिं प्रतीक्षमाणं प्रार्थयमानम् अव्यग्रं स्वेदनोपि विनादरहितं राघवं प्रेक्ष्य उवाच ॥ २५ ॥ हे राघव अहं कैकेय्या वरदानेन मोहितो निरुत्तरतया शोकपरवशो जातोऽतो राज्यानर्हः. अतो मां निगृह्य बद्ध्वाऽयोध्यायां त्वमेव स्वभुजवैभवेन राजा भव प्रवृत्तमभिषेकं समापयेति यावत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ भवान्वर्षसहस्राय पतिर्भवतु अतः परमप्यनेककालं राजा भवेत्यर्थः ।

१ न मे कार्यं त्वयानृतम्–इ० पा० ।

त्वया यो वरो दत्तस्तमनृतं कर्तुमहं न योग्यस्तव नरकपातप्रसंगादतोहमरण्ये वत्स्यामि मे राज्यस्य कांक्षिता इच्छा न ॥ २८ ॥ प्रनिशान्ते प्रतिज्ञासमाप्तौ ते पादौ ग्रहीष्यामीत्यन्वयः ॥ २९ ॥ कैकेय्या अद्यैव गमनमनुमन्यस्वेति मिथो रहसि चोद्यमानः ॥ ३० ॥ श्रेयसे परलोकहिताय वृद्धये इह लोकेऽभ्युदयाय अरिष्टं पापदुःखभिन्नं पुण्य सुख च तेऽस्तु । अव्यग्रः सन् अकुतोभयं पथान गच्छस्वेत्यार्षम् ॥ ३१ ॥ सत्यात्मनः सत्यप्रतिष्ठितस्वभावस्य धर्माभिमनसः धर्मसंपादनाभिनिविष्टमनसः ॥ ३२ ॥ प्रातरेव कैकेय्या प्रस्थितस्य मात्राद्यनुनयदानादिना आचतुर्थप्रहर व्यापृतस्य तुर्ययामे राजानुमत्यर्थमागतस्य राज्ञा तत्कालसमीपमेव प्रवत्स्यमानरजनीसहवासः प्रार्थ्यते अद्येत्यादि इदानीमिति । समीपलक्षक रजनीमावस सर्वथा मा गच्छ । किमर्थं तत्राह चरामि त्वया सह मोदयामि ॥ ३३ ॥ साधयिष्यसि गमिष्यसि ॥ ३४ ॥ मत्प्रियार्थं मम परलोकहितार्थम् ॥ ३५ ॥ तदेव दर्शयति नचेत्यादि । छन्नया गूढक्रूराभिप्रायया चलितोस्मि भ्रंशितोस्मि त्वदभिषेकमनोरथात् भस्माग्निकल्पया भस्मच्छन्नाग्नितुल्यया ॥ ३६ ॥ वचनासामान्येन

नवपंचचवर्षाणिवनवासेविहृत्यते ॥ पुनःपादौगृहीष्यामिप्रतिज्ञांतेनराधिप ॥ २९ ॥ रुदन्नार्तःप्रियंपुत्रंसत्यपाशेनसंयुतः ॥ कैकेय्याचोद्यमानस्तुमिथोराजातमब्रवीत् ॥ ३० ॥ श्रेयसेवृद्धयेतातपुनरागमनायच ॥ गच्छस्वारिष्टमव्यग्रःपंथानमकुतोभयम् ॥ ३१ ॥ नहिसत्यात्मनस्तातधर्माभिमनसस्तव ॥ सन्निवर्तयितुंबुद्धिःशक्यतेरघुनंदन ॥ ३२ ॥ अद्यत्विदानींरजनींपुत्रमागच्छसर्वथा ॥ एकाहदर्शनेनापिसाधुतावच्चराम्यहम् ॥ ३३ ॥ मातरंमांचसंपश्यन्वसेमामद्यशर्वरीम् ॥ तर्पितःसर्वकामैस्त्वंश्वःकल्येसाधयिष्यसि ॥ ३४ ॥ दुष्करंक्रियतेपुत्रसर्वथाराघवप्रियम् ॥ त्वंयाहिमत्प्रियार्थंतुवनमेवमुपाश्रितम् ॥ ३५ ॥ नचैतन्मेप्रियंपुत्रशपेसत्येनराघव ॥ छन्नयाचलितस्त्वस्मिस्त्रियाभस्माग्निकल्पया ॥ ३६ ॥ वंचनायातुलब्धामेतांत्वंनिस्तर्तुमिच्छसि ॥ अनयावृत्तसादिन्याकैकेय्याभिप्रचोदितः ॥ ३७ ॥ नचैतदाश्चर्यतमंयत्त्वंज्येष्ठःसुतोमम ॥ अपानृतकथंपुत्रपितरंकर्तुमिच्छसि ॥ ३८ ॥ अथरामस्तदाश्रुत्वापितुरार्तस्यभाषितम् ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रादीनोवचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ प्राप्स्यामियानद्यगुणान्कोमेश्वस्तान्प्रदास्यति ॥ अपक्रमणमेवातःसर्वकामैरहंवृणे ॥ ४० ॥ इयंसराष्ट्रासजनाधनधान्यसमाकुला ॥ मयाविसृष्टावसुधाभरतायप्रदीयताम् ॥ ४१ ॥ वनवासकृताबुद्धिर्नचमेद्यचलिष्यति ॥ यस्तुयुद्धेवरोदत्तःकैकेय्यैवरदत्वया ॥ ४२ ॥ दीयतांनिखिलेनैवसत्यस्त्वंभवपार्थिव ॥ अहंनिदेशंभवतोयथोक्तमनुपालयन् ॥ ४३ ॥ चतुर्दशसमावत्स्येवनेवनचरैःसह ॥ माविमर्शोवसुमतीभरतायप्रदीयताम् ॥ ४४ ॥

प्रतिश्रुतवरयोर्भरताभिषेकत्वद्विवासनरूपविशेषपर्यवसायित्वरूपा या मे लब्धा यतोऽनया वृत्तसादिन्या कुलोचितचारित्रनाशिन्याऽभिप्रचोदितोस्मि एवमिति शेषः । अतो या वचना मया लब्धा तां निस्तर्तुमिच्छसीति यावत् ॥ ३७ ॥ एतदाश्चर्यतमं न अपानृतकथम् अपगतानृतवचनम् एतच्च नाश्चर्यं यतो ज्येष्ठो गुणैर्वयसा च सुतोसि ॥ ३८ ॥ आर्तस्य पितुर्भाषित श्रुत्वा एकाहदर्शनेनापीत्युक्तरूप दीनः कैकेय्या अद्य गच्छेति नियोगस्यावश्यानुष्ठेयत्वप्रतिज्ञानात्तावन्मात्रपितृमनोरथपूरणाशक्त्या प्राप्तशोक इव ॥ ३९ ॥ तर्पितः सर्वकामैरित्यस्योत्तरमाह प्राप्स्यामीति । गुणान्मृष्टान्नादीन् अतः सर्वकामैः सर्वकामप्रतिनिधित्वेनापक्रमणम् इतो गमनमेव वृणे इत्यर्थः । यद्वाऽद्य प्रयाणे सतीमान् गुणान्प्रतिज्ञापालनजधर्मरूपान्प्राप्स्यामि श्वोगमने कस्तान्दास्यति प्रत्युताधर्म एव अतः सर्वकामैरित्यादिप्राग्वदेव ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अद्य वनवासकृता तदर्था बुद्धिर्न चलिष्यति अतो गमनानुज्ञामेव कुर्वित्याशयः । अतिदानशूरस्य भवतोऽनुचितमप्येतदित्याह य इति ॥ ४२ ॥ निखिलेन अद्यैव मत्प्रस्थापनात् निदेश शासनम् ॥ ४३ ॥ वनचरैस्तपस्विभिः मा विमर्शः

१ त्वया–इ० पा० । २ मत्प्रियार्थं प्रियात्त्यक्त्वा यद्यासि विजन वनम्–इ० पा० । ३ छन्नाग्नि–इ० पा० । ४ यस्तुप्रेम्–इ० पा० ।

भरताय राज्यदाने मास्तु संदेहः सर्वथा तस्मै वसुमती दीयताम् ॥ ४४ ॥ कथमेवमत आह नहीति । आत्मनि आत्मनि सुख स्त्रीयानां प्रिय चोद्दिश्य राज्य न कांक्षितम् अपि तु तव निदेशे यथावत्कर्तुमेव कांक्षितम् इच्छामि ॥ ४५ ॥ क्षुभ्यति मर्यादां त्यजति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अनृतम् अनृतयुक्तम् एव सत्य सत्ययुक्त नव प्रत्यक्ष तव सन्निधौ सत्येन सुकृतेन ते त्वया च शपे शपथं करोमीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ क्षणमपि इह पुरे इति शेषः । स त्वमिम मद्गमनसम्भव शोक धारयस्व विपर्ययः इहावस्थितिरूप प्रतिज्ञातार्थविसर्जनानुष्ठानम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ उत्कठां दर्शनादिविषयोत्कठाजन्य दु.खम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ येन त्वया ॥ ५४ ॥ केवला कृत्वा चिराय वनं सेवितुं गमिष्यामि ॥ ५५ ॥ शिवासु सीमास्विति स्थित इति शेषः । मया विना तेनात्र पुरे स्थातुमशक्यत्वादिति भावः । केवलमनुशास्तु रक्षणमात्र करोतु नतु राज

नहिमेकांक्षितंराज्यंसुखमात्मनिवाप्रियम् ॥ यथानिदेशंकर्तुंवैतवैवरघुनंदन ॥४५॥ अपगच्छतुतेदुःखंमाभूर्बाष्पपरिप्लुतः ॥ नहिक्षुभ्यतिदुर्धर्षः समुद्रःसरितांपतिः ॥ ४६ ॥ नैवाहंराज्यमिच्छामिनसुखंनचमेदिनीम् ॥ नैवसर्वानिमान्कामान्नस्वर्गंनचजीवितुम् ॥ ४७ ॥ त्वामहंसत्यमिच्छामिनानृतंपुरुषर्षभ ॥ प्रत्यक्षंतवसत्येनसुकृतेनचतेशपे ॥ ४८ ॥ नचशक्यंमयाताततस्थातुंक्षणमपिप्रभो ॥ सशोकंधारयस्वेमंनहिमेस्ति विपर्ययः ॥ ४९ ॥ अर्थितोह्यस्मिकैकेय्यावनंगच्छेतिराघव ॥ मयाचोक्तंव्रजामीतितत्सत्यमनुपालये ॥ ५० ॥ माचोत्कंठांकृथादेववनेरंस्यामहेवयम् ॥ प्रशांतहरिणाकीर्णेनानाशकुनिनादिते ॥ ५१ ॥ पिताहिदैवतंतातदेवतानामपिस्मृतम् ॥ तस्माद्दैवतमित्येवकरिष्यामिपितुर्वचः ॥ ॥ ५२ ॥ चतुर्दशसुवर्षेषुगतेषुनृपसत्तम ॥ पुनर्द्रक्ष्यसिमांप्राप्तंसंतापोयंविमुच्यताम् ॥ ५३ ॥ येनसंस्तंभनीयोयंसर्वोबाष्पकलोजनः ॥ सत्वं पुरुषशार्दूलकिमर्थंविक्रियांगतः ॥ ५४ ॥ पुरंचराष्ट्रंचमहीचकेवलामयाविसृष्टाभरतायदीयताम् ॥ अहंनिदेशंभवतोनुपालयन्वनंगमिष्यामि चिरायसेवितुम् ॥ ५५ ॥ मयाविसृष्टांभरतोमहीमिमांसशैलखंडांसपुरोपकाननाम् ॥ शिवासुसीमास्वनुशास्तुकेवलंत्वयायदुक्तंनृपतेतथास्तु तत् ॥ ५६ ॥ नमेतथापार्थिवदीयतेमनोमहत्सुकामेषुनचात्मनःप्रिये ॥ यथानिदेशेतवशिष्टसंमतेव्यपैतुदुःखंतवमत्कृतेऽनघ ॥ ५७ ॥ तदद्य नैवानघराज्यमव्ययंनसर्वकामान्वसुधांनमैथिलीम् ॥ नचिंतितंत्वामनृतेनयोजयन्वृणीयसत्यंव्रतमस्तुतेतथा ॥ ५८ ॥ फलानिमूलानिचभक्षयन्वनेगिरींश्चपश्यन्सरितःसरांसिच ॥ वनंप्रविश्यैवविचित्रपादपंसुखीभविष्यामितवास्तुनिर्वृतिः ॥ ५९ ॥

त्वाभिमानो राज्यसुखं वा तस्येति ध्वनितम् । अनेन राज्ञो जीवनं भरतस्य नंदिग्रामवासश्च ध्वनितः । शिवासु सीमासु रममाण इत्यापाततोर्थः । त्वया यदुक्तं कैकेयीं प्रतीति शेषः ॥५६॥ यथा शिष्टसंमते तव निदेशे मया मनो दीयते तथा महत्सु कामेषु काम्यवस्तुषु मनः संकल्पात्मकं मे मया न दीयते न च नाप्यात्मनोंतःकरणस्य प्रियेऽतो मत्कृते दु.ख व्यपैतु ॥ ५७ ॥ त्वमनृतेन योजयन् राज्यादिक चिंतितं मद्विषयचिंतावंत त्वामपि न वृणीय न वरिष्यामि इति मे सत्य व्रतं तथा ते त्वत्र कैकेयीवरदानसंकल्पः सत्यमस्तु । अत्र चिंतित त्वामित्यनेन चिंतया तव मरणेपि मया न स्थेय मरणादपि परलोकनाशकानृतत्व

स्यातिकष्टत्व सूचितम् । तेन तत्र मरणेन मे दुःख नापि पाप यथा तवानृतत्व रणे इति सूचितम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तापस्त्वग्दाहोत्पादकः दुःखमतर्व्यथोत्पादकम् ॥ ६० ॥ समेता मिलिताः तां कैकेयीं हाहाइति शब्दः कृतो येन तथाभूतं सर्वं परिचारिकादिजनजातम् ॥ ६१ ॥ कैकेयी ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ एव सपरिकरस्य राज्ञः परमशोके प्राप्ते सुमंत्रः कैकेयीं प्रत्याह तत इति । शिरोनिर्धूननादिकोपविकाराभिनयः कटकटाय्य कटकटाशब्दवतः कृत्वा ॥ १ ॥ कोपसंरक्ते कृत्वेति शेषः । वर्णं मुखकांति पूर्वोचितं पूर्वकालस्थित राजमंत्रिण उचित च ॥ २ ॥ दशरथस्य मनः समीक्षमाणः कैकेयीविषयस्नेहरहित जानन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ यस्यास्तव यया त्वया ॥ ५ ॥ अतो नहीति । हे देवि तवातिशयेन कर्तुमशक्यं न

एवंसराजाव्यसनाभिपन्नस्तापेनदुःखेनचपीड्यमानः ॥ आलिंग्यपुत्रंसुविनष्टसंज्ञोभूमिंगतोनैवविचेष्टकिंचित् ॥६०॥ देव्यःसमस्तारुरुदुःसमेता स्तांवर्जयित्वानरदेवपत्नीम् ॥ रुदन्सुमंत्रोपिजगाममूर्च्छांहाहाकृतंतत्रबभूवसर्वम्॥६१॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०च०सा०अयोध्याकांडेचतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ततोनिर्धूयसहसाशिरोनिःश्वस्यचासकृत् ॥ पाणिंपाणौविनिष्पिष्यदंतान्कटकटाय्यच ॥ १ ॥ लोचनेकोपसंरक्तेवर्णंपूर्वो चितंजहत् ॥ कोपाभिभूतः सहसासंतापमशुभंगतः ॥२॥ मनःसमीक्षमाणश्चसूतोदशरथस्यच ॥ कंपयन्निवकैकेय्याहृदयंवाक्शरैःशितैः ॥ ३॥ वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्भिदन्निवचाशुभैः ॥ कैकेय्याःसर्वमर्माणिसुमंत्रःप्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ यस्यास्तवपतिस्त्यक्तोराजादशरथःस्वयम् ॥ भर्ता सर्वस्यजगतःस्थावरस्यचरस्यच ॥ ५ ॥ नह्यकार्यतमंकिंचित्तवदेवीहविद्यते ॥ पतिघ्नींत्वामहंमन्येकुलघ्नीमपिचांततः ॥ ६ ॥यन्महेंद्रमिवाज य्यंदुष्प्रकंप्यमिवाचलम् ॥ महोदधिमिवाक्षोभ्यंसंतापयसिकर्मभिः ॥ ७ ॥ मावमंस्थादशरथंभर्तारंवरदंपतिम् ॥ भर्तुरिच्छाहिनारीणांपुत्र कोट्याविशिष्यते ॥ ८ ॥ यथावयोहिराज्यानिप्राप्नुवंतिनृपक्षये ॥ इक्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिंस्तंलोपयितुमिच्छसि ॥ ९ ॥ राजाभवतुतेपुत्रोभ रतःशास्तुमेदिनीम् ॥ वयंतत्रगमिष्यामोयत्ररामोगमिष्यति ॥ १० ॥ नचतेविषयेकश्चिद्ब्राह्मणोवस्तुमर्हति ॥ तादृशंत्वममर्यादमद्यकर्मकरि ष्यसि ॥ ११ ॥ नूनंसर्वेगमिष्यामोमार्गंरामनिषेवितम् ॥ त्यक्तायाबांधवैःसर्वैर्ब्राह्मणैःसाधुभिःसदा ॥ १२ ॥ काप्रीतीराज्यलाभेनतवदेविभ विष्यति ॥ तादृशंत्वममर्यादंकर्मकर्तुंचिकीर्षसि ॥१३॥ आश्चर्यमिवपश्यामियस्यास्तेवृत्तमीदृशम् ॥ आचरंत्यानविदृतासद्योभवतिमेदिनी ॥ ॥ १४ ॥ महाब्रह्मर्षिसृष्टाज्वलंतोभीमदर्शनाः ॥ धिग्वाग्दंडानहिंसंतिरामप्रव्राजनेस्थिताम् ॥ १५ ॥

किंचिद्विद्यते इह संसारे अंततः सर्वति त्वत्कृत्यसाध्यफलविचारे इत्यर्थः । पतिघ्नीमिति । रामगमने राजमरणस्यावश्यकत्वादिति भावः । रामस्य विवासनात् राज्ञो मरणाच्च कुलघ्नीम् ॥ ६ ॥ अचलमिव दुष्प्रकंप्य कर्मभिः क्रूरैः संतापयसि राजानमिति शेषः ॥ ७ ॥ भर्तुरिच्छा भर्तुरिच्छाविषयानुसरणम् ॥ ८ ॥ यथावयः वयःक्रममनतिक्रम्य नृपक्षये राजभूतपितृक्षये राज्यानि प्राप्नुवंति ज्येष्ठक्रमेणेति यावत् । तमिमं मनादिप्रवृत्तमाचारमिक्ष्वाकुकुलनाथे दशरथे जीवत्येव लोपयितुमिच्छसीति योजना ॥ ९ ॥ १० ॥ विषये देशे तादृश ब्राह्मणवासानर्हम् । अमर्यादम् अतिक्रमितज्येष्ठराज्यादिव्यवहारं करिष्यसीत्यनेनाद्यापि रामं निवर्तयेति सूचयति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यस्यास्ते ईदृशं घोरं वृत्तमस्ति तया त्वया तदाचरंत्या हेतुभूतया पृथिवी यन्न विदृता न विदीर्णा तदाश्चर्यमिव पश्यामि ॥ १४ ॥ किंच महाब्रह्मर्षिभिः सृष्टाः

१ शोकेन दुःखेन च ताम्यमान.-इ० पा० । २ चिकीर्षसि-इ० पा० ।

प्रयुक्ताः ज्वलंतः अग्निवद्दहनकरणसमर्थाः भीमदर्शनाः भीमं फल दृश्यते येषु तादृशा धिगिति वाग्रूपा दंडाः त्वां न हिंसति इदमप्याश्चर्यमित्यनुकर्षः । स्थिता कृतनिश्चयाम् अनेन सर्वे त्वां धिक्कुर्वंतीति ध्वनयति ॥ १५ ॥ अथान्यापदेशेन राजानं निंदति आम्रमिति । परिचरेत् आलवालादिकरणेन रोपयेदाम्रस्थाने त च पुनः पयसा सिंचेत् । अस्यैव निंबसेवां कुर्वतः प्रीतये स मधुरो न भवेत् । अतो वृथैवेदं कैकेय्यनुवर्तनं राज्ञ इत्याशयः ॥ १६ ॥ इदानीं कैकेय्या मर्मवचनान्यप्याह आभिजात्यमिति । यथा ते मातुराभिजात्यं प्रशस्तमातापितृजत्वोचितव्यवहाररूपं तथैव ते तव मन्ये । कारणानुसारित्वात्कार्यस्येति भावः । तदुपपादयति दृष्टांतेन नहीति । निंबात्क्षौद्रं न स्रवेदिति वचो लोकप्रसिद्धं किलेत्यर्थः ॥१७॥ ननु मे मातुः कथमाभिजात्यक्षतिस्तत्राह तवेति । असद्ग्राह घोरपापकर्माभिनिवेश पूर्वं वृद्धेभ्यो यथा येन प्रकारेण श्रुत तथा संप्रति विच्म स्मराम । तदेवाह पितुरित्यादि । कश्चिदृषिः ॥ १८ ॥ तस्माद्वरदानात्सर्वभूतानां व्यक्ताव्यक्तवाचां रुतं शब्दं तद्बोध्यमर्थं संजज्ञे जानीते स्म तेन सर्वभूतरुतज्ञत्वेन तिर्यग्गतानां तिर्यक्स्रोतसां पशुपक्ष्यादीनां वचो विदितं ज्ञातार्थं भवति॥१९॥ ततस्तत एव हेतोः शयने शयानस्य ते पितुः भूरिवर्चसः सुवर्णकांतेर्जृंभस्य जृंभाख्यस्य पक्षिणो भावोऽभिप्रायः विरुतात्तदीयशब्दाद्विदितः । अथ स ते पिता तत्र शयने शयान एव तद्भावपरिज्ञा

आम्रंछित्त्वाकुठारेणनिंबंपरिचरेत्तुकः ॥ यश्चैनंपयसासिंचेन्नैवास्यमधुरोभवेत् ॥ १६ ॥ आभिजात्यंहितेमन्येयथामातुस्तथैवच ॥ नहिनिंबात्स्रवेत्क्षौद्रंलोकेनिगदितंवचः ॥ १७ ॥ तवमातुरसद्ग्राहंविद्मपूर्वंयथाश्रुतम् ॥ पितुस्तेवरदःकश्चिद्ददौवरमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ सर्वभूतरुतंतस्मात्संजज्ञेवसुधाधिपः ॥ तेनतिर्यग्गतानांचभूतानांविदितंवचः ॥ १९ ॥ ततोजृंभस्यशयनेविरुताद्भूरिवर्चसः ॥ पितुस्तेविदितोभावःसतत्रबहुधाहसत् ॥ २० ॥ तत्रतेजननीक्रुद्धामृत्युपाशमभीप्सती ॥ हासंतेनृपतेसौम्यजिज्ञासामीतिचाब्रवीत् ॥ २१ ॥ नृपश्चोवाचतांदेवींहासंशंसामितेयदि ॥ ततोमेमरणंसद्योभविष्यतिनसंशयः ॥ २२ ॥ मातातेपितरंदेवीपुनःकेकयमब्रवीत् ॥ शंसमेजीववामावानमांत्वंप्रहसिष्यसि ॥ २३ ॥ प्रिययाचतथोक्तःसन्केकयःपृथिवीपतिः ॥ तस्मैतंवरदायार्थंकथयामासतत्त्वतः ॥ २४ ॥ ततःसवरदःसाधूराजानंप्रत्यभाषत ॥ म्रियतांध्वंसतांवेयंमाशंसीस्त्वंमहीपते ॥ २५ ॥ सतच्छ्रुत्वावचस्तस्यप्रसन्नमनसोनृपः ॥ मातरंतेनिरस्याशुविजहारकुबेरवत् ॥ २६ ॥ तथात्वमपिराजानंदुर्जनाचरितेपथि ॥ असद्ग्राहमिमंमोहात्कुरुषेपापदर्शिनी ॥ २७ ॥ सत्यश्चात्रप्रवादोयंलौकिकःप्रतिभातिमा ॥ पितॄन्समनुजायंतेनरामातरमंगनाः ॥ २८ ॥

नजसंतोषेण बहुधा द्वित्रिर्बहुप्रकारेण चाहसत् ॥२०॥ तत्र शयने शयाना ते जननी मामयं हसतीति क्रुद्धा सती मृत्युरूपं पाशमिच्छंती हे नृपते ते हासं हासकारणं ज्ञातुमिच्छामीति ते पितरमब्रवीत् । वर ते इति पाठे ते जननी मामयं हसतीति बुद्धया क्रुद्धाभवत् । ततो राज्ञा त्वद्विषयोय न हासः किंतु वरबलान्मे सर्वरुतज्ञानसामर्थ्यमस्ति अतः किंचिज्जंतु विदिततद्भावोऽहासिषमित्युक्ते तद्वरस्वरूप तद्दातारं च जिज्ञासामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ हासं तत्कारणम् । वरमिति पाठे तद्दातारम् ॥ २२ ॥ सर्वथा शंस जीव वा मा वा म्रियस्व वा तस्मिन्नवगते इतःपरं मां कदापि न हसिष्यसि । त्वत्कर्तृकमत्कर्मकभाविहासाभावं निश्चेष्यामीत्यर्थः ॥२३॥ तस्मै वरदाय ऋषये तमर्थं कथननिर्बंधरूपं कथयामासेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ ततः साधुः स वरदः प्रत्यभाषत ध्वंसतां वा स्वपित्रादिसमीपं गच्छतु वा । मा कृथा इतिपाठे अस्या वच इति शेषः ॥ २५ ॥ निरस्य भद्रे त्वमितो गच्छेति ते मातरं परित्यज्य ॥ २६ ॥ तथा त्वमपि दुर्जनाचरिते पथि स्थितेति शेषः । अत इमं राजानं मोहान्मोहमुत्पाद्य असद्ग्राहम् असत्कार्यग्राहकं कुरुषे ॥ २७ ॥ कन्यानां मातृतुल्यत्व न्याय

प्राप्तमित्याह सत्यमिति । मा माम् । नराः पुत्ररूपाः समनुजायंते पितृस्वभावानुवर्तिनो जायंते ॥ २८ ॥ नैवं भव मातृवन्मा भव । यद्वसुधाधिप आह तद्गृहाण रामाभिषेकरूपं वचः । नयेति पाठे विधेया भवे त्यर्थः । भर्तुरिच्छां तद्विषयम् उपास्य तदनुवर्तिनी भूत्वास्य जनस्यास्मदादेर्गतिः शरण भव ॥ २९ ॥ प्रोत्साहिता प्रेरिता असद्धर्मं कनिष्ठाभिषेकपूर्वं ज्येष्ठस्य विवासनरूपम् उपादध ग्राहय । उपावहतिपाठेप्यय मेवार्थः ॥ ३० ॥ तव मिथ्या प्रतिज्ञात लीलयोक्त वरद्वयदानरूप वचोतो राजा न करिष्यति तत् ॥ ३१ ॥ अतो ज्येष्ठत्वादिगुणको रामोऽभिषिच्यतां तदभिषेकेऽनुमतिः क्रियताम् । कर्मण्यः कर्मणि साधुः॥३२॥ विपक्षे बाधकमाह परिवाद इति । परिवादः अपवादः चरिष्यति प्रचरिष्यति ॥ ३३ ॥ राघवाद्रामादन्यः पुरवरे वसन् ते क्षमोनुकूलो न हि भवेदित्यर्थः । भरतस्त्वत्प्रतिकूल एव भविष्यतीति भावः ॥ ३४ ॥

नैवंभवगृहाणेदंयदाहवसुधाधिपः ॥ भर्तुरिच्छामुपास्येहजनस्यास्यगतिर्भव ॥ २९ ॥ मात्वंप्रोत्साहितापापैर्देवराजसमप्रभम् ॥ भर्तारंलोकभर्तारमसद्धर्ममुपादध ॥ ३० ॥ नहिमिथ्याप्रतिज्ञातंकरिष्यतितवानघः ॥ श्रीमान्दशरथोराजादेविराजीवलोचनः ॥ ३० ॥ ज्येष्ठोवदान्यःकर्मण्यः स्वधर्मस्यापिरक्षिता ॥ रक्षिताजीवलोकस्यबलीरामोभिषिच्यताम् ॥ ३२ ॥ परिवादोहितेदेविमहाँल्लोकेचरिष्यति ॥ यदिरामोवनंयातिविहायपितरंनृपम् ॥ ३३ ॥ स्वराज्यंराघवःपातुभवत्वंविगतज्वरा ॥ नहितेराघवादन्यःक्षमःपुरवरेवसन् ॥ ३४ ॥ रामेहियौवराज्यस्थेराजादशरथोवनम् ॥ प्रवेक्ष्यतिमहेष्वासःपूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ३५ ॥ इतिसांत्वैश्चतीक्ष्णैश्चकैकेयींराजसंसदि ॥ भूयःसंक्षोभयामाससुमंत्रस्तुकृतांजलिः ॥ ३६ ॥ नैवसाक्षुभ्यतेदेवीनचस्मपरिदूयते ॥ नचास्यामुखवर्णस्यलक्ष्यतेविक्रियातदा ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अयोध्याकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥३५॥ ततःसुमंत्रमैक्ष्वाकःपीडितोत्रप्रतिज्ञया ॥ सबाष्पमतिनिःश्वस्यजगादेदंपुनर्वचः॥१॥ सूतरत्नसुसंपूर्णाचतुर्विधबलाचमूः ॥ राघवस्यानुयात्रार्थंक्षिप्रंप्रतिविधीयताम् ॥ २ ॥ रूपाजीवाश्चवादिन्योवणिजश्चमहाधनाः ॥ शोभयंतुकुमारस्यवाहिनीःसुप्रसारिताः ॥ ३ ॥ येचैनमुपजीवंतिरमतेयैश्चवीर्यतः ॥ तेषांबहुविधंदत्त्वातानप्यत्रनियोजय ॥ ४ ॥ आयुधानिचमुख्यानिनागराःशकटानिच ॥ अनुगच्छंतुकाकुत्स्थंव्याधाश्चारण्यकोविदाः ॥ ५ ॥ निघ्नन्मृगान्कुंजरांश्चपिबंश्चारण्यकंमधु ॥ नदीश्चविविधाःपश्यन्नराज्यंसंस्मरिष्यति ॥ ६ ॥ धान्यकोशश्चयःकश्चिद्धनकोशश्चमामकः ॥ तौराममनुगच्छेतांवसंतंनिर्जनेवने ॥ ७ ॥

अतो रामे हीति । पूर्ववृत्तं पूर्वराजाचारम् ॥ ३५ ॥ भूयोत्यर्थम् ॥ ३६ ॥ सांत्वैः नः क्षुभ्यते । तीक्ष्णैः न परिदूयते ॥ ३७ ॥ सँल्लैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ छ ॥ एवं सुमंत्रेण राजप्रतिज्ञाया मिथ्यात्वोक्तावपि राजा तस्या वास्तवत्वं जानन् रामस्य वन एव सुखवासोपायमादिशति तत इति । कैकेय्यनंगीकारानतरं प्रतिज्ञया कैकेयीमुद्दिश्य कृतया वास्तव्या इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥ चतुर्विधबला रथादिचतुर्विधबलवती चमूः सेना । अनुयात्रार्थं सेवार्थं प्रतिविधीयतां नियुज्यतां प्रस्थाप्यताम् ॥ २ ॥ वादिन्यः परचित्ताकर्षकवचनचतुराः । रूपाजीवाः वेश्याः सुप्रसारिताः सुप्रसारितापणाः ॥३॥ यैर्मल्लैः वीर्यतः वीर्यपरीक्षया रमते इत्यर्थः ॥४॥ नागरा जनाः अरण्ये कोविदाः अरण्यमर्मज्ञाः ॥५॥ राज्यं राज्यस्थितिं देशस्थितिम् ॥ ६ ॥७॥

आप्तदक्षिणाः उक्तदक्षिणाः ॥ ८ ॥ पालयिष्यतीति सोपालंभोक्तिः । संसाध्यतां प्रस्थाप्यताम् ॥ ९ ॥ स्वरश्च व्यरुध्यत रुद्धो जातः । भयकार्यमेतत् ॥ १० ॥ ११ ॥ मंडः सुरासारांशः । निरास्वादं निर्गतास्वादतमम् । शून्यम् अवस्तुकम् ॥१२॥१३॥ हे अहिते मा मां धुरि दासवत् वरहेतुकरामविवासनभरताभिषेकरूपभारे नियुज्य त च भार वहत मा किं तुदसि व्यथयसि । हे अनार्ये यदिदानीमारब्धं कृत्यं सार्वभौमभोगसहितस्य प्रस्थापनप्रतिबंधरूप तत् तादृश गमन पूर्वमेव वनवासप्रार्थनकाले एव नोपारुधः सर्वं त्यक्त्वा केवलो यात्विति किं न प्रार्थितवत्यसि । तत एतन्निरोधे तव सामर्थ्यं नास्तीति भावः । क्रुद्धदीनोक्तित्वात्सर्वदोषपरिहारः ॥ १४ ॥ द्विगुणं क्रुद्धा प्रकारांतरेण मत्प्रयोजनं नाशयतीत्याशयेन ॥ १५ ॥ पूर्वमनुक्तमपि केवलत्वं वनगमनत्वादेव सिद्धमिति दृष्टांतबलेनाह तवैवेति । उपारुधत् राज्यभोगेभ्यो इति शेषः ॥१६॥ एवमुक्तः

यजन्पुण्येषुदेशेषुविसृजंश्चाप्तदक्षिणाः ॥ ऋषिभिश्चापिसंगम्यप्रवत्स्यतिसुखंवने ॥ ८ ॥ भरतश्चमहाबाहुरयोध्यांपालयिष्यति ॥ सर्वकामैःपुनःश्रीमान्रामःसंसाध्यतामिति ॥ ९ ॥ एवंब्रुवतिकाकुत्स्थेकैकेय्याभयमागतम् ॥ मुखंचाप्यगमच्छोषंस्वरश्चापिव्यरुध्यत ॥ १० ॥ साविषण्णाचसंत्रस्तामुखेनपरिशुष्यता ॥ राजानमेवाभिमुखीकैकेयीवाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥ राज्यंगतधनंसाधोपीतमंडांसुरामिव ॥ निरास्वाद्यतमंशून्यंभरतोनाभिपत्स्यते ॥ १२ ॥ कैकेय्यांमुक्तलज्जायांवदंत्यामतिदारुणम् ॥ राजादशरथोवाक्यमुवाचायतलोचनाम् ॥ १३ ॥ वहंतंकिंतुदसिमांनियुज्यधुरिमाहिते ॥ अनार्येकृत्यमारब्धंकिंतुपूर्वमुपारुधः ॥ १४ ॥ तस्यैतत्क्रोधसंयुक्तमुक्तंश्रुत्वावरांगना ॥ कैकेयीद्विगुणंक्रुद्धाराजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ तवैववंशेसगरोज्येष्ठपुत्रमुपारुधत् ॥ असमंजइतिख्याततंतथाऽयंगंतुमर्हति ॥ १६ ॥ एवमुक्तोधिगित्येवराजादशरथोब्रवीत् ॥ व्रीडितश्चजनःसर्वःसाचतन्नाववुध्यत ॥ १७ ॥ तत्रवृद्धोमहामात्रःसिद्धार्थोनामनामतः ॥ शुचिर्बहुमतोराज्ञःकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ असमंजोगृहीत्वातुक्रीडतःपथिदारकान् ॥ सरय्वांप्रक्षिपन्नप्सुरमतेतेनदुर्मतिः ॥ १९ ॥ तंदृष्ट्वानागराःसर्वेक्रुद्धाराजानमब्रुवन् ॥ असमंजंवृणीष्वैकमस्मान्वाराष्ट्रवर्धन ॥ २० ॥ तानुवाचततोराजाकिंनिमित्तमिदंभयम् ॥ ताश्चापिराज्ञासंपृष्टावाक्यंप्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ २१ ॥ क्रीडतस्त्वेषनःपुत्रान्बालानुद्भ्रांतचेतसः ॥ सरय्वांप्रक्षिपन्मौर्ख्यादतुलांप्रीतिमश्नुते ॥ २२ ॥ सतासांवचनंश्रुत्वाप्रकृतीनांनराधिपः ॥ तंतत्याजाहितंपुत्रंतासांप्रियचिकीर्षया ॥ २३ ॥ तंयानंशीघ्रमारोप्यसभार्यंसपरिच्छदम् ॥ यावज्जीवंविवास्योयमितितानन्वशात्पिता ॥ २४ ॥ सफालपिटकंगृह्यगिरिदुर्गाण्यलोकयत् ॥ दिशःसर्वास्त्वनुचरन्सयथापापकर्मकृत् ॥ २५ ॥

असमजतुल्यतया गमने उक्तः । स्वप्रतिश्रुतातिरिक्तप्रलापात् राज्ञो धिगित्युक्तिः । जनः कैकेयीमित्रकजनः सर्वस्वामिन्या असंबद्धप्रलापात् नान्वबुध्यत क्रोधवशादिति भावः ॥ १७ ॥ तद्वद्गमनस्य नात्र प्रसंग इति महामात्र आह तत्रेति । महामात्रः प्रधानः ॥ १८ ॥ सरय्वाम् अप्सु प्रक्षिपन् रमते तेन कारणेन दुर्मतिः सः । न तादृशोयमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तं प्रकृतीनामहितं पुत्रं तत्याजेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ शीघ्रं यानमारोप्य स्वेच्छया गमने विलंबतरगसभवात्सपरिच्छदं वनयोग्यफालपिटकादिपरिच्छदसहितम् । तान्विवासनाधिकारिणः अन्वशात् उक्तवान् ॥ २४ ॥ यथापापकर्मकृत् यथोक्तपापकर्मकृत्सः फालसहितं पिटकं गृहीत्वा कंदाद्यर्थं सर्वा दिशः सर्वदिक्षु गिरिदुर्गाणि अनुचरन् भ्रमन् आगः सदावलोकयत् । सर्वा दिशः अनुचरन्नतियथापापकर्मकृदिति पाठे गिरिदुर्गाणि वामार्थमेव विलोकयन्सर्वा

दिशश्च कदाचिदर्थमनुचरन् अनिष्टत् यावज्जीवम् । निजापराधाद्वने इति शेषः ॥ २५ ॥ प्रकृते तदप्रसङ्ग इत्याह रामः किमिति ॥२६॥ अगुणं दोषं व्यसनरूपम् । निरयः पापम् । कल्मषं मालिन्यम् ॥२७॥२८॥ ॥ २९ ॥ त्वया विहतया रामस्य श्रिया तेन किंचित्फलमिति शेषः । भरतस्य त्वदनुरूपमतित्वाभावात्तदलं वृथा श्रमेण । हि यतो लोकतः प्राप्तः परिवादश्च ते रक्ष्यः परिहार्यो भवति । एवं च लोकापवादमात्रमस्य फलं नान्यत्किंचिदिति भावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एतद्वचः सिद्धार्थवचः हि यतः कृपणं मार्गमास्थाय येयं त्वया कुचेष्टारूपा चेष्टा कृता सा साधुपथादपेता ॥ ३२ ॥ सर्वे च अयोध्यावासिनो जनाः राज्ञा भरतेन च । त्वमिति शेषः ॥ ३३ ॥ [33] वेल्लमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षडत्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ रामो

इत्येनमत्यजद्राजासगरोवैसुधार्मिकः ॥ रामःकिमकरोत्पापंयेनैवमुपरुध्यते ॥ २६ ॥ नहिकंचनपश्यामोराघवस्यागुणंवयम् ॥ दुर्लभोह्यस्यनिरयःशशांकस्येवकल्मषम् ॥ २७ ॥ अथवादेवित्वंकंचिद्दोषंपश्यसिराघवे ॥ तमद्यब्रूहितत्त्वेनतदारामोविवास्यते ॥ २८ ॥ अदुष्टस्यहिसंत्यागः सत्पथेनिरतस्यच ॥ निर्दहेदपिशक्रस्यद्युतिंधर्मविरोधवान् ॥ २९ ॥ तदलंदेविरामस्यश्रियाविहतयात्वया ॥ लोकतोपिहितेरक्ष्यःपरिवादःशुभानने ॥ ३० ॥ श्रुत्वातुसिद्धार्थवचोराजाश्रांततरस्वरः ॥ शोकोपहतयावाचाकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ एतद्वचोनेच्छसिपापरूपेहितंनजानासिममात्मनोथवा ॥ आस्थायमार्गंकृपणंकुचेष्टाचेष्टाहितेसाधुपथादपेता ॥ ३२ ॥ अनुव्रजिष्याम्यहमद्यरामंराज्यंपरित्यज्यसुखंधनंच ॥ सर्वेचराज्ञाभरतेनचत्वंयथासुखंभुंक्ष्वचिरायराज्यम् ॥३३॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा०आ०च०सा०अ०षट्त्रिंशः सर्गः ॥३६॥ महामात्रवचः श्रुत्वारामोदशरथंतदा ॥ अभ्यभाषतवाक्यंतुविनयज्ञोविनीतवत् ॥ १ ॥ त्यक्तभोगस्यमेराजन्वनेवन्येनजीवतः ॥ किंकार्यमनुयात्रेणत्यक्तसंगस्यसर्वतः ॥ २ ॥ योहिदत्त्वाद्विपश्रेष्ठंकक्ष्यायांकुरुतेमनः ॥ रज्जुस्नेहेनकिंतस्यत्यजतःकुंजरोत्तमम् ॥ ३ ॥ तथाममसतांश्रेष्ठकिंध्वजिन्याजगत्पते ॥ सर्वाण्येवानुजानामिचीराण्येवानयंतुमे ॥ ४ ॥ खनित्रपिटकेचोभेसमानयतगच्छत ॥ चतुर्दशवनेवासंवर्षाणिवसतोमम ॥५॥ अथचीराणिकैकेयीस्वयमाहृत्यराघवम् ॥ उवाचपरिधत्स्वेतिजनौघेनिरपत्रपा ॥ ६ ॥ सचीरेपुरुषव्याघ्रःकैकेय्याःप्रतिगृह्यते ॥ सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्यमुनिवस्त्राण्यवस्तह ॥ ७ ॥ लक्ष्मणश्चापितत्रैवंविहायवसनेशुभे ॥ तापसाच्छादनेचैवजग्राहपितुरग्रतः ॥ ८ ॥ अथात्मपरिधानार्थंसीताकौशेयवासिनी ॥ संप्रेक्ष्यचीरंसंत्रस्तापृषतीवागुरामिव ॥ ९ ॥

धीरोदात्तत्वेन कैकेयीपरितोषायाह महामात्रेति । महामात्रः निद्रार्थः विनीतवत् विनीतः सन् ॥१॥ अनुयात्रेण अनुयात्रावता सैन्येन त्यक्तसंगस्य सर्वतः । असंगो ह्ययमात्मेति श्रुतेः ॥२॥ असंगतं चेदं ससैन्यस्य वनगमनमित्याह यो हीति । कक्ष्या गजमध्यबन्धनरज्जुः ॥ ३ ॥ ध्वजिन्या सेनयातुल्यया । अनुजानामि मातृप्रीत्यै भरताय ददामि । चीराणि वनोपयुक्तवासांसि आनयतु कैकेयीदास्यः ॥ ४ ॥ चतुर्दशवर्षाणि वने वसतो मम फलाद्यानयनसाधने उभे खनित्रपिटके भो कैकेयीदास्यः समानयत गच्छत शीघ्रं तदानयनायेति शेषः ॥ ५ ॥ एतत्पर्यंतं मंथराप्रेरितं सिद्धं कृत्वा ब्राह्मणशापप्राप्तलोकासूयाविषयत्वसंपादककर्म कैकेय्यारभते अथेति । स च शापोऽस्मन्मरामायणे स्पष्टः ॥ ६ ॥ न नयः नहि अर्थयोग्यमिन्दं अवक्षिप्य परित्यज्य अन्यत् धृतवान् । वस आच्छादने ॥ ७ ॥ ८ ॥ अथात्मनः परिधा

नार्थं तया दत्त चीरं सीता संप्रेक्ष्य वागुरा संप्रेक्ष्य पृषती मृगीव संत्रस्ता सेवाभूत् ॥ ९ ॥ व्यपत्रपमाणेव लज्जमानेव कैकेय्याः सकाशात् ते कुशचीरे प्रगृह्य भर्तुरीदृश्यवस्थेति सुतरां दुर्मना इव ॥ १० ॥ अत एवाश्रुपूर्णनेत्रा ॥ ११ ॥ अकुशला अपरिचयाच्चीरबन्धनेऽनिपुणा मुमोह बंधनस्थलनिश्चयं न प्रापेव ॥ १२ ॥ कृत्वा कंठे अनेनेदृश्यां राजकुमार्यामस्या ईदृशो व्यवहार इति कैकेय्यां तत्रत्यजनस्यात्यंतमसूया सूचिता ॥ १३ ॥ कौशेयस्योपरीति । तस्याः कौशेयत्यागप्रसक्त्यभावात् ॥ १४ ॥ सीतायाश्चीरं बध्नंतमुत्तमं रामं संप्रेक्ष्येत्यन्वयः ॥ १५ ॥ परमायत्ताः परमखिन्नाः यत्तः खेदोपस्करयोः एव त्वद्वत् इयं नियुक्ता न ॥ १६ ॥ विजनं वनं गतस्य यावदागमन तावदस्या दर्शन नोस्तु तेन च नो जीवनं सफलं भवतु ॥ १७ ॥ १८ ॥ तिष्ठतु अत्रैवेति शेषः । हि यद्यपि धर्मनित्यस्त्वमिदानीं स्वय स्थातु नेच्छसि तथापीयं तिष्ठतु ॥ १९ ॥ तुल्यशीलया अनंगीकृतनगरस्थित्या सीतया प्रेरितः सन् चीरं बबंधेत्यन्वयः ॥ २० ॥ चीरे गृहीते समीक्ष्येति शेषः । सबाष्प इति पाठे पाठांतर तु सम्यगेव ॥ २१ ॥ अतिप्रवृत्ते

साव्यपत्रपमाणेवप्रगृह्यचसुदुर्मनाः ॥ कैकेय्याःकुशचीरेतेजानकीशुभलक्षणा ॥ १० ॥ अश्रुसंपूर्णनेत्राचधर्मज्ञाधर्मदर्शिनी ॥ गंधर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ कथंनुचीरंबध्नंतिमुनयोवनवासिनः ॥ इतिह्यकुशलासीतासामुमोहमुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥ कृत्वाकंठेस्मसाचीरमेकमादायपाणिना ॥ तस्थौह्यकुशलातत्रव्रीडिताजनकात्मजा ॥ १३ ॥ तस्यास्तत्क्षिप्रमागत्यरामोधर्मभृतांवरः ॥ चीरंबबंधसीतायाःकौशेयस्योपरिस्वयम् ॥ १४ ॥ रामंप्रेक्ष्यतुसीतायाबध्नंतंचीरमुत्तमम् ॥ अंतःपुरचरानार्योमुमुचुर्वारिनेत्रजम् ॥ १५ ॥ ऊचुश्चपरमायत्तारामंज्वलिततेजसम् ॥ वत्सनैवंनियुक्तेयंवनवासेमनस्विनी ॥ १६ ॥ पितुर्वाक्यानुरोधेनगतस्यविजनंवनम् ॥ तावद्दर्शनमस्यानःसफलंभवतुप्रभो ॥ १७ ॥ लक्ष्मणेनसहायेनवनंगच्छस्वपुत्रक ॥ नेयमर्हतिकल्याणीवस्तुंतापसवद्वने ॥ १८ ॥ कुरुनोयाचनांपुत्रसीतातिष्ठतुभामिनी ॥ धर्मनित्यःस्वयंस्थातुं नहीदानींत्वमिच्छसि ॥ १९ ॥ तासामेवंविधावाचःशृण्वन्दशरथात्मजः ॥ बबंधैवतथाचीरंसीतयातुल्यशीलया ॥ २० ॥ चीरेगृहीतेतुतया सबाष्पोनृपतेर्गुरुः ॥ निवार्यसीतांकैकेयींवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ अतिप्रवृत्तेदुर्मेधेकैकेयिकुलपांसनि ॥ वंचयित्वातुराजानंनप्रमाणेऽवतिष्ठसि ॥ २२ ॥ नगंतव्यंवनंदेव्यासीतयाशीलवर्जिते ॥ अनुष्ठास्यतिरामस्यसीताप्रकृतमासनम् ॥ २३ ॥ आत्माहिदाराःसर्वेषांदारसंग्रहवर्तिनाम् ॥ आत्मेयमितिरामस्यपालयिष्यतिमेदिनीम् ॥ २४ ॥ अथयास्यतिवैदेहीवनंरामेणसंगता ॥ वयमत्रानुयास्यामःपुरंचेदंगमिष्यति ॥ २५ ॥ अंतपालाश्चयास्यंतिसदारोयत्रराघवः ॥ सहोपजीव्यंराष्ट्रंचपुरंचसपरिच्छदम् ॥ २६ ॥

मर्यादातिक्रमेण प्रवृत्ते यावद्वरस्तावत्प्रमाणेन अवतिष्ठसि । कुतः । अस्या वनगमनस्य त्वया वृतत्वादिति भावः । नप्रमाणेवेतिपाठस्तद्व्याख्यानं च न प्रकृतोपयोगीति चिन्त्यम् ॥ २२ ॥ अत एव न गतव्यमिति । रामस्य प्रकृतं प्रस्तुतमासनं सीता अनुष्ठास्यति अधिष्ठास्यति राज्य करिष्यति यावद्रामागमनमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ननु स्त्रियाः कथ राज्याधिष्ठानमत आह आत्मा हीति । दारसंग्रहवर्तिनां गृहस्थानां सर्वेषामात्मा दाराः । अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः । अनेन स्त्रीपुरुषोपाध्योः परस्परावयवमेलन सूचितम् । अत एव लोकेपि सर्वतस्तयोः परस्परप्रियत्वं दृश्यते ॥ २४ ॥ अथ यास्यति त्वन्निर्बंधादिति शेषः । वय मदाद्या ब्राह्मणाः अत्र यत्र रामोऽत्र त्वपुत्रेणानुगमिष्यामः ॥ २५ ॥ अंतपालाः शुद्धांतरक्षकाः राष्ट्रांतस्थितदंडनायका इत्यन्ये । उपजीव्यं जीवनसाधनं धन तेन सहित राष्ट्र सपरिच्छदं दासीदा

सादिसहितं पुर च यास्यति ॥ २६ ॥ भरतश्च पूर्वजमनुवत्स्यति तत्सदृशावस्थयैव स्थास्यति । दशरथजातस्य तत्स्वभावताया एवौचित्यमिति भावः ॥ २७ ॥ पादपैः सहेत्यनेनाटवीभूतामिति द्योत्यते ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ सर्वथैव तव भरतराज्यप्रयासो व्यर्थ इत्याह न हीति । अदत्तां प्रीतिपूर्वमदत्तां किंतु त्वन्निर्बंधने दत्तां त्वयि वा परपराप्राप्तधर्मनाशिकायाम् अतः पर पुत्रवद्वस्तुं नार्हति । कुतस्तत्राह यदीति । मही
पतेर्दशरथाज्जातो यदि पितॄन्समनुजायंते नरा इति न्यायादित्याशयः । यदि इत्नसदेहे सदिग्धवचन वेदाश्चेत्प्रमाणमितिवत् । यद्वा कैकेय्या धिक्कारांतरमिदम् ॥ ३० ॥ पितृवंशचारित्र ज्येष्ठे विद्यमाने कनिष्ठस्य
राज्यानर्हत्वरूप तज्ज्ञः ॥ ३१ ॥ पुत्रगर्धिन्या पुत्रराज्याभिलाषवत्या लोके स न विद्येत तत्मत्ता न समाविता यो राम नानुव्रतः ॥ ३२ ॥ तत्र प्रत्यक्ष मानमाह द्रक्ष्यसीति । पादपांश्चेति किमु वक्तव्य मनु
ष्यानिति शेषः ॥ ३३ ॥ एवं वसिष्ठो भाव्यर्थजातनुक्त्वा प्रकृतमनुष्ठेयमुपदिशति अथेति । प्रविधीयते इति च्छेदः । इकारलोप आर्षः । दातु युज्यते इत्यर्थः । इत्युक्त्वा तद्वसनं परिधान न्यवारयत् जानक्या

भरतश्चसशत्रुघ्नश्चीरवासावनेचरः ॥ वनेवसंतंकाकुत्स्थमनुवत्स्यतिपूर्वजम् ॥२७॥ ततःशून्यांगतजनांवसुधांपादपैःसह ॥ त्वमेकाशाधिदुर्वृत्ताप्र
जानामहितेस्थिता ॥२८॥ नहितद्भविताराष्ट्रंयत्ररामोनभूपतिः ॥ तद्वनंभविताराष्ट्रंयत्ररामोनिवत्स्यति ॥२९॥ नह्यदत्तांमहींपित्राभरतःशास्तुमि
च्छति ॥ त्वयिवापुत्रवद्वस्तुंयदिजातोमहीपतेः ॥३०॥ यद्यपित्वंक्षितितलाद्गगनंचोत्पतिष्यसि॥ पितृवंशचरित्रज्ञःसोऽन्यथानकरिष्यति॥३१॥
तत्त्वयापुत्रगर्धिन्यापुत्रस्यकृतमप्रियम् ॥ लोकेनहिसविद्येतयोनराममनुव्रतः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैवकैकेयिपशुव्यालमृगद्विजान् ॥ गच्छतःसह
रामेणपादपांश्चतदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥ अथोत्तमान्याभरणानिदेविदेहिस्नुषायैव्यपनीयचीरम् ॥ नचीरमस्याःप्रविधीयतेतिन्यवारयत्तद्वसनंवसि
ष्ठः॥३४॥एकस्यरामस्यवनेनिवासस्त्वयावृतःकेकयराजपुत्रि॥विभूषितेयंप्रतिकर्मनित्यावसत्वरण्येसहराघवेण॥३५॥यानैश्चमुख्यैःपरिचारकैश्च
सुसंवृतागच्छतुराजपुत्री॥वस्त्रैश्चसर्वैःसहितैर्विधानैर्नेयंवृतातेवरसंप्रदाने॥३६॥तस्मिंस्तथाजल्पतिविप्रमुख्येगुरौनृपस्याप्रतिमप्रभावे ॥ नैवस्मसी
ताविनिवृत्तभावाप्रियस्यभर्तुःप्रतिकारकामा॥३७॥ इत्यार्षे श्रीम०वाल्मीकीये आ०च०सा०अ०सप्तत्रिंशः सर्गः ॥३७॥ तस्यांचीरंवसानायांना
थवत्यामनाथवत्॥प्रचुक्रोशजनःसर्वोधिक्त्वांदशरथंत्विति॥१॥तेनतत्रप्रणादेनदुःखितःसमहीपतिः॥(चिच्छेदजीवितेश्रद्धांधर्मेयशसिचात्मनः)
सनिःश्वस्योष्णमैक्ष्वाकस्तांभार्यामिदमब्रवीत्॥२॥ (कैकेयिकुशचीरेणनसीतागंतुमर्हति॥)सुकुमारीचबालाचसततंचसुखोचिता॥नेयंवनस्यया
ग्येतिसत्यमाहगुरुर्मम॥३॥इयंहिकस्यापकरोतिकिंचित्तपस्विनीराजवरस्यपुत्री॥याचीरमासाद्यवनस्य[1]मध्येजाताविसंज्ञाश्रमणीवकाचित् ॥४॥

इति शेषः ॥ ३४ ॥ दानयोग्यत्वमुपपादयति एकस्येति । प्रतिकर्म प्रसाधनव्यापारः स नित्य यस्याः सा अत एव विभूषिता वसत्वरण्ये स्वभर्तृशुश्रूषार्थम् ॥ ३५ ॥ विधानैः उपकरणैः ॥ ३६ ॥ तस्मि
न्गुरौ तथाजल्पत्यपि भर्तुः प्रतिकारकामा वेषादिभिस्तदवस्थासदृशावस्थासंपादनकामा सती चीरपरिग्रहाद्विनिवृत्तभावा नैव बभूव स्म ॥ ३७ ॥ मौलैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायण
तिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ तस्यामिति । तद्वारान्तर्गतायामीदृशमनिष्टव्यवहारमनिवारयंस्तूष्णीं तिष्ठतीति जनाक्रोशः ॥ १ ॥ तेन प्रणादेन
जनाक्रोशेन तां भार्या कैकेयीम् ॥ २ ॥ ३ ॥ वनस्य वनगमनयोग्यचीरस्य कस्यापि किंचित्करोति काकुः अपि तु नेत्यर्थः । किंचिद्राजप्रतिव्राद्विविसंज्ञा अपरिचितावशक्यार्थानुष्ठानप्रसगतः प्राप्तमोहा

१ जनस्य-इ० पा० ।

कृच्छ्रगत भर्तारं याः शुश्रूषितु नानुमन्यते ताः सर्वलोके परलोके इहलोके चासत्यः असतीत्वेन गणिताः ॥ २० ॥ नारीणां प्रकृतत्वादसतीनां यत्पुरा अनापदवस्थायां सुख भर्तृदत्तमनुभूय तस्य अल्पामपि रोगदारिद्र्यादिलक्षणामापदं प्राप्य दृष्ट्वा त दुष्यन्ति दूषयति नानादूषणयुक्तत्वेन वदति नैतावदेव प्रजहत्यपि ॥२१॥ असत्यशीलाः असत्यवचनशीलाः विकृताः विकृतोपेताक्ष्यादिव्यापाराः दुर्गाः दुष्टाभिसरणादिगनिशीलाः अहृदयाः स्वभर्तरि विरसाः असत्यः कुलटाः पापे परपुरुषप्रसङ्गादौ सकल्पो मनोव्यापारो यासा क्षणमात्रविरागिणः क्षणमात्रविरागिण्यः इत्यर्थः । अल्पनिमित्ततः क्षणमात्रेण त्यक्तानुरागाः अविश्वसनीयस्नेहा इति यावत्। विरागिण इत्यत्र ङीबभाव आर्षः । ता असत्य इति विधेयम् ॥२२॥ कुल प्रशस्त कुलमुपकारः विद्या गुरूपदिष्टधर्मविद्या दत्त भूषणादिदान सङ्ग्रहः दृष्टेपि दोषे स्वीकारः । यद्वा संग्रहो बंधनादि एतत्सर्वमपि स्त्रीणामसतीनां हृदय न गृह्णाति पापवृत्तेर्न प्रतिबध्नाति नग्नबाहुल्यमप्रतिबंधदार्ढ्यप्रतिपादनाय । 'कामातुराणा न भय न लज्जेति न्यायात्'।कुलगचुन्वित ... पृष्ठे कृत्वा ... एव प्रवर्तते कुतः यतोऽनि-

एषस्वभावोनारीणामनुभूयपुरासुखम् ॥ अल्पामप्यापदंप्राप्यदुष्यंतिप्रजहत्यपि ॥ २१ ॥ असत्यशीलाविकृतादुर्गाअहृदयाःसदा ॥ असत्यःपापसंकल्पाःक्षणमात्रविरागिणः ॥ २२ ॥ नकुलंनकृतंविद्यानदत्तंनापिसंग्रहः ॥ स्त्रीणांगृह्णातिहृदयमनित्यहृदयाहिताः ॥ २३ ॥ साध्वीनांतुस्थितानांतुशीलेसत्येश्रुतेस्थिते ॥ स्त्रीणांपवित्रंपरमंपतिरेकोविशिष्यते ॥ २४ ॥ सत्वयानावमंतव्यःपुत्रःप्रव्राजितोवनम् ॥ तवदेवसमस्त्वेषनिर्धनःसधनोपिवा ॥ २५ ॥ विज्ञायवचनंसीतातस्याधर्मार्थसंहितम् ॥ कृत्वांजलिमुवाचेदंश्वश्रूमभिमुखेस्थिता ॥ २६ ॥ करिष्येसर्वमेवाहमार्यायदनुशास्तिमाम् ॥ अभिज्ञास्मियथाभर्तुर्वर्तितव्यंश्रुतंचमे ॥ २७ ॥ नमामसज्जनेनार्यासमानयितुमर्हति ॥ धर्माद्विचलितुंनाहमलंचंद्रादिवप्रभा ॥ २८ ॥ नातंत्रीविद्यतेवीणानाचक्रोविद्यतेरथः ॥ नापतिःसुखमेधेतयास्यादपिशतात्मजा ॥ २९ ॥ मितंददातिहिपितामितंभ्रातामितंसुतः ॥ अमितस्यतुदातारंभर्तारंकानपूजयेत् ॥ ३० ॥ साहमेवंगताश्रेष्ठाश्रुतधर्मपरावरा ॥ आर्येकिमवमन्येयंस्त्रियाभर्ताहिदैवतम् ॥ ३१ ॥ सीतायावचनंश्रुत्वाकौसल्याहृदयंगमम् ॥ शुद्धसत्त्वामुमोचाश्रुसहसादुःखहर्षजम् ॥ ३२ ॥ तांप्रांजलिरभिप्रेक्ष्यमातृमध्येऽतिसत्कृताम् ॥ रामःपरमधर्मात्मामातरंवाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

त्यहृदयाः अव्यवस्थितचित्ताः ॥२३॥ साध्वीना तु पतिव्रताना तु शीले सच्चरित्रे सत्ये सत्यवचने श्रुते गुरुजनोपदेशे स्थिते स्वकुलोचितमर्यादायास्थितौ तु तुरेवार्थे । एवमेव स्थितानां स्त्रीणा परम पवित्रम् । उत्तम पुण्यसाधन पतिरेक एव अत एव स्त्रियाः सर्वधर्मसाधनेभ्यो विशिष्यते ॥ २४ ॥ यदेवमतः किमत आह स इति । देवसमः देवतुल्यः एषः पतिः॥२५॥२६॥यथा भर्तुः भर्तृविषये वर्तितव्य तथा अभिज्ञास्मि किंच तथा श्रुत मे स्वमातापितृभ्यामिति शेषः ॥ २७ ॥ असज्जनेन असतीजनेन रामानयितु समाना कर्तुमार्या नार्हति नाहमलं न समर्था ॥ २८ ॥ विद्यते वादनसमर्था इति गमनसमर्थ इति शेषः । शतात्मजेति बहुव्रीहिः । शतपुत्रा ॥ २९ ॥ अमितस्य ऐहिकामुष्मिकसकलसुखस्य । कर्मणि षष्ठी ॥ ३० ॥ एवगता भर्ता परमपूज्य इति ज्ञानवती । श्रेष्ठाश्रुतधर्मेतिपाठे श्रेष्ठाभ्यः श्वश्रूमातृप्रमुखाभ्यः श्रुतः परावरः सामान्यविशेषरूपो धर्मो यया । श्रेष्ठे इति पाठः क्वचित् । किमवमन्येय कस्मादवमन्यामि ॥ ३१ ॥ शुद्धसत्त्वा शुद्धचित्ता पुत्रादेर्वनगमनेन दुःख सीतावाक्यश्रवणेन च हर्षः ॥ ३२ ॥ अभिप्रेक्ष्य दृष्ट्वा अति-

सत्कृतां सर्वजनैरिति शेषः ॥ ३३ ॥ वनवासस्य वनवासकालस्य ॥ ३४ ॥ सुप्तायाः सुप्ताया इव चतुर्दशवर्षावद्गमिष्यति रामग्र भ्रातृभार्यासहित समग्रश्रेयस्क च पुनरपि सुहृद्भिर्वृतं राजत्वेन ॥ ३५ ॥ अभिनीतार्थं निर्णीतार्थं त्रयः शतानि त्रीणि शतानि शतार्धं च सख्या यासां ताः । त्रैत्र्यसादेश आर्षः । एवंभूता या मातरः सति ताः अवेक्ष्य विविन्य ददर्शेत्यर्थः । तथा मातरश्च त दद्दशुरिति शेषः ॥ ३६ ॥ तथैव कौसल्यावदेवार्तास्ता मातॄः प्रति इद जगादेत्यन्वयः ॥३७॥ सवासः सहवासः परुषमुक्तमिति शेषः । अज्ञानादपि यत्कृत परुष कर्म समुपजानीत क्षांतमित्यनुजानीतेत्यर्थः ॥३८॥ समाहित धीरम् ॥ ३९ ॥ अथ रामवचःश्रवणानतर सन्नादः शोकजः शब्दः ॥ ४० ॥ मेघो वाद्यविशेष मुरजपणवा एव मेवा इति रूपक वा । विलपितं रामगुणकैर्त्यादिगुणप्रतिपादक वाक्य परिदेवन खेदन व्यसनगतं प्राप्तेष्टवियोगम् ॥ ४१ ॥ यैर्वमानः ।, ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ छ ॥ उपसगृह्य पादग्रहणपूर्वक प्रणम्य दीनाः

अंबमादुःखिताभूत्वापश्येस्त्वंपितरंमम ॥ क्षयोपिवनवासस्यक्षिप्रमेवभविष्यति ॥ ३४ ॥ सुप्तायास्तेगमिष्यंतिनववर्षाणिपंचच ॥ समग्रमिहसंप्राप्तंमांद्रक्ष्यसिसुहृद्वृतम् ॥ ३५ ॥ एतावदभिनीतार्थमुक्त्वासजननींवचः ॥ त्रयःशतशतार्धाहिददर्शावेक्ष्यमातरः ॥ ३६ ॥ ताश्चापिसतथैवार्तामातॄर्दशरथात्मजः ॥ धर्मयुक्तमिदंवाक्यंनिजगादकृतांजलिः ॥ ३७ ॥ संवासात्परुषंकिंचिदज्ञानाद्वापियत्कृतम् ॥ तन्मेसमुपजानीतसर्वाश्चामंत्रयामिवः ॥ ३८ ॥ वचनंराघवस्यैतद्धर्मयुक्तंसमाहितम् ॥ शुश्रुवुस्ताःस्त्रियःसर्वाःशोकोपहतचेतसः ॥३९॥ जज्ञेऽथतासांसन्नादःक्रौंचीनामिवनिःस्वनः ॥ मानवेंद्रस्यभार्याणामेवंवदतिराघवे ॥४०॥ मुरजपणवमेघघोषवद्दशरथवेश्मबभूवयत्पुरा ॥ विलपितपरिदेवनाकुलंव्यसनगतंतदभूत्सुदुःखितम् ॥४१॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अयोध्याकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥ अथरामश्चसीताचलक्ष्मणश्चकृतांजलिः ॥ उपसंगृह्यराजानंचक्रुर्दीनाःप्रदक्षिणम् ॥ १ ॥ तंचापिसमनुज्ञाप्यधर्मज्ञःसहसीतया ॥ राघवःशोकसंमूढोजननीमभ्यवादयत् ॥ २ ॥ अन्वक्षंलक्ष्मणोभ्रातुःकौसल्यामभ्यवादयत ॥ अपिमातुःसुमित्रायाजग्राहचरणौपुनः ॥ ३ ॥ तंवंदमानंरुदतीमातासौमित्रिमब्रवीत् ॥ हितकामामहाबाहुंमूर्ध्न्युपाघ्रायलक्ष्मणम् ॥ ४ ॥ सृष्टस्त्वंवनवासायस्वनुरक्तःसुहृज्जने ॥ रामेप्रमादंमाकार्षीःपुत्रभ्रातरिगच्छति ॥ ५ ॥ व्यसनीवासमृद्धोवागतिरेषतवानघ ॥ एषलोकेसतांधर्मोयज्ज्येष्ठवशगोभवेत् ॥ ६ ॥ इदंहिवृत्तमुचितंकुलस्यास्यसनातनम् ॥ दानंदीक्षाचयज्ञेषुतनुत्यागोमृधेषुहि ॥ ७ ॥ लक्ष्मणंत्वेवमुक्त्वासौसंसिद्धंप्रियराघवम् ॥ सुमित्रागच्छगच्छेतिपुनःपुनरुवाचतम् ॥ ८ ॥

मातापित्रोः शोकदर्शनादीना इव ॥ १ ॥ समनुज्ञाप्य कृतानुमतिक कृत्वा शोकसमूढः मातृदुःखदर्शनात्स इव ॥ २ ॥ अन्वक्षम् अनुपद रामेण कौसल्यावदनानतरम् भ्रातुः जननीमिति शेषः । कौसल्यामभ्यवादयत् पुनः कौसल्यावदनानंतरम् । मातुः सुमित्रायाः अपिनाऽन्यासां च ॥ ३ ॥ ४ ॥ अत्यन्तसुहृज्जने स्वनुरक्तोपि त्व मया वनवासाय सृष्टोऽनुमत. वन गच्छति भ्रातरि रामे प्रमादमनवधानं माकार्षीः । भ्रातरीत्यनेन सोदरवदेवाय द्रष्टव्य इति सूचितम् ॥ ५ ॥ कर्तव्यतो ज्येष्ठानुवर्तन परमो धर्म इत्याह व्यसनी वेति । राज्याभावेन ॥ ६ ॥ इद ज्येष्ठानुवर्तनरूपम् । धर्मांतरमपि क्षत्रोचितमाह दानमित्यादि । मृधेषु युद्धेषु तनुत्यागस्तनावनास्थापूर्वक युद्धकरणम् ॥ ७ ॥ असौ एव स्वपुत्र लक्ष्मणमुक्त्वा सरिद्ध वनं गतु निश्चितमनस्क प्रियराघव प्रियरूप राघव गच्छ गच्छेति पुनःपुनरुवाच शकुनसपत्त्ये इति भाव । त

लक्ष्मण पुनरुवाचेत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥ तद्वचनमाह राममिति । एवं च पितृमातृनगरस्मरणेन मनश्चांचल्यं मा कुर्विति ध्वनितम् । रामस्य पितृवत्सेव्यत्वम् । सीतायां मातृवद्भावकरणम् अटव्या अयोध्यावत्पाल्यत्वम् । तेन तत्रत्यजतूनामनुद्वेगकरणं च ध्वनितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ यत्र यद्देशप्रापणे मा वक्ष्यसे नियोजयसि तं देशं क्षिप्रं प्रापयिष्यामि नेह रजन्यां वस्तव्यमिति शेषः ॥ ११ ॥ कुतस्तत्राह चतुर्दशेति । यानि चतुर्दश वर्षाणि वने वस्तव्यानि तान्यद्यैवोपक्रमितव्यानि । आरमणीयानि यतो देव्या कैकेय्या अद्यैव वनं गच्छेति प्रेरितोस्मि ॥ १२ ॥ हृष्टेन चेतसेत्येनेनांगिरा मनउत्साहमित्युक्तो मुख्यः शकुनो ध्वनितः ॥ ॥ १३ ॥ अलंकारकरणोपाययुक्तं स्मारयति वनवासं हीति । यानि ददौ तानि रथोपस्थे विन्यस्येत्यन्वयः । अग्रिमश्लोके तथैवेति पदस्वरसात् ॥ १४ ॥ भ्रातृभ्यां भ्रात्रोरित्यर्थः । सचर्म चर्मपिनद्धं पेटकं

रामंदशरथंविद्धिमांविद्धिजनकात्मजाम् ॥ अयोध्यामटवींविद्धिगच्छतातयथासुखम् ॥ ९ ॥ ततःसुमंत्रःकाकुत्स्थंप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ विनीतोविनयज्ञश्चमातलिर्वासवंयथा ॥ १० ॥ रथमारोहभद्रंतेराजपुत्रमहायशः ॥ क्षिप्रंत्वांप्रापयिष्यामियत्रमांरामवक्ष्यसे ॥ ११ ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिवस्तव्यानिवनेत्वया ॥ तान्युपक्रमितव्यानियानिदेव्याप्रचोदितः॥१२॥ तंरथंसूर्यसंकाशंसीताहृष्टेनचेतसा ॥ आरुरोहवरारोहाकृत्वालंकारमात्मनः॥ १३ ॥ वनवासंहिसंख्यायवासांस्याभरणानिच ॥ भर्तारमनुगच्छंत्यैसीतायैश्वशुरोददौ ॥ १४ ॥ तथैवायुधजातानिभ्रातृभ्यांकवचानिच ॥ रथोपस्थेप्रविन्यस्यसचर्मकठिनंचयत् ॥१५॥ अथोज्वलनसंकाशंचामीकरविभूषितम् ॥ तमारुरुहतुस्तूर्णंभ्रातरौरामलक्ष्मणौ॥ ॥ १६ ॥ सीतातृतीयानारूढान्दृष्ट्वारथमचोदयत् ॥ सुमंत्रःसंमतानश्वान्वायुवेगसमाञ्जवे ॥१७॥ प्रयातेतुमहारण्यंचिररात्रायराघवे ॥ बभूवनगरेमूर्च्छाबलमूर्च्छाजनस्यच ॥१८॥ तत्समाकुलसंभ्रांतंमत्तसंकुपितद्विपम् ॥ हयसिंजितनिर्घोषंपुरमासीन्महास्वनम् ॥१९॥ ततःसबालवृद्धासापुरीपरमपीडिता ॥ राममेवाभिदुद्राववघर्मार्तःसलिलंयथा ॥ २० ॥ पार्श्वतःपृष्ठतश्चापिलंबमानास्तदुन्मुखाः ॥ बाष्पपूर्णमुखाःसर्वेतमूचुर्भृशनिःस्वनाः ॥ २१॥ संयच्छवाजिनांरश्मीन्सूतयाहिशनैःशनैः ॥ मुखंद्रक्ष्यामरामस्यदुर्दर्शंनोभविष्यति ॥ २२ ॥ आयसंहृदयंनूनंराममातुरसंशयम् ॥ यद्देवगर्भप्रतिमेवनंयातिनभिद्यते ॥ २३ ॥ कृतकृत्याहिवैदेहीछायेवानुगतापतिम् ॥ नजहातिरताधर्मेमेरुमर्कप्रभायथा ॥ २४ ॥ अहोलक्ष्मणसिद्धार्थःसततंप्रियवादिनम् ॥ भ्रातरंदेवसंकाशंयस्त्वंपरिचरिष्यसि ॥२५॥ महत्येषाहितेबुद्धिरेषचाभ्युदयोमहान् ॥ एषस्वर्गस्यमार्गश्चयदेनमनुगच्छसि ॥ २६ ॥ एवंवदंतस्तेसोढुंनशेकुर्बाष्पमागतम् ॥ नरास्तमनुगच्छंतिप्रियमिक्ष्वाकुनंदनम् ॥ २७ ॥

कठिनं खनित्रं प्रविन्यस्य स्थापयित्वा ॥ १५ ॥ अथो अनंतरं आरुरुहतुः ॥ १६ ॥ समतान् समतसर्वलक्षणान् ॥ १७ ॥ चिररात्रायेत्यव्ययं चिरकालावस्थित्यर्थमित्यर्थः । नगरे विद्यमानस्य सर्वमनुष्यस्य बलस्य अश्वगजादेर्मूर्च्छा जनस्य तिर्यग्जतुरूपस्य च मूर्च्छा बभूवेत्यर्थः ॥१८ ॥ तदेव प्रपंचयति तदिति । समाकुलमिति कर्तव्यतामूढं च तत्संभ्रांतं रामानुगमनाय त्वरायुक्तम् । मत्ता रामवियोगेन संकुपिता द्विपा यस्मिन् हयानां दुःखेन सिंजितानां शब्दवतां पर्याकुलप्राणिभूषणानां निर्घोषो यस्मिन्॥१९॥परमपीडिता रामवियोगदुःखेनेति शेषः॥२०॥ तं सुमंत्रम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ देवगर्भप्रतिमे स्कंदतुल्ये । यद्वा देवगर्भो देवनिधिर्हिरण्यगर्भस्तत्प्रतिमे याति गच्छति सति॥२३॥मेरुमित्यादि नित्यं तत्प्रदक्षिणसंचारात्॥२४॥यस्त्वं भ्रातरं परिचरिष्यसि स त्वं सिद्धार्थः कृतार्थः॥२५॥ तदेवाह महतीत्यादि । अभ्युदय ऐहिकः ॥२६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ करेणूनां तत्पालकवृद्धकारिणीनाम् ॥ २९ ॥ सन्नः खिन्नः ग्रहेण राहुणा ॥ ३० ॥ अचिंत्यात्मा अहंममताभिमानराहित्येन तद्वद्भिरज्ञेयस्वरूपः । एतेन सर्वथा ममताराहित्यं सूचितम् । तदेव स्वस्य ध्वनयन्नाह त्वरितं वाह्यतामिति ॥ ३१ ॥ त सुमंत्रम् आहेति शेषः । उभय नाशकत् एव च नातिमंदं नातिवेगमवाहयदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अभ्यवहितं रथनेम्युद्धतम् ॥ ३३ ॥ रुदिताश्रुपरिद्यूनम् अनुत्साहवत् ॥ ३४ ॥ आयासः खेदः चलितैस्तिर्यग्भूतैः पकजैः वर्षसभूतोदकैरिति बोध्यम् । अपादानस्यैव करणत्वविवक्षा ॥ ३५ ॥ एकचित्तगतं दुःखेनैकचित्ततां प्राप्तम् ॥ ३६ ॥ सीदंतं मूर्च्छंतम् ॥ ३७॥ अंतःपुरसमृद्धम् अंतःपुरसहितं क्रोशंतम् उच्चैःशब्देन रुदत राजानं दृष्ट्वा केचिन्नरा हा रामेति केचिद्धा राममातेति पर्यदेवयन् शुशुचुः । उपलक्षणमेतत् । केचिद्धाराजन्नित्यपि । राममातेत्यार्षम् ॥३८॥ अनु पश्चाद्भागे

अथराजावृतस्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः ॥ निर्जगामप्रियंपुत्रंद्रक्ष्यामीतिब्रुवन्गृहात् ॥२८॥ शुश्रुवेचाग्रतःस्त्रीणांरुदंतीनांमहास्वनः ॥ यथानादःक रेणूनांबद्धेमहतिकुंजरे ॥ २९ ॥ पिताहिराजाकाकुत्स्थःश्रीमान्सन्नस्तदाबभौ ॥ परिपूर्णःशशीकालेग्रहेणोपप्लुतोयथा ॥३०॥ सचश्रीमानचिंत्या त्मारामोदशरथात्मजः ॥ सूतंसंचोदयामासत्वरितंवाह्यतामिति ॥३१॥ रामोयाहीतितंसूतंतिष्ठेतिचजनस्तथा ॥ उभयंनाशकत्सूतःकर्तुमध्वनिचो दितः ॥३२॥ ॥ निर्गच्छतिमहाबाहौरामेपौरजनाश्रुभिः ॥ पतितैरभ्यवहितंप्रणनाशमहीरजः ॥३३॥ रुदिताश्रुपरिद्यूनंहाहाकृतमचेतनम् ॥ प्रयाणे राघवस्यासीत्पुरंपरमपीडितम् ॥३४॥ सुस्रावनयनैःस्त्रीणामस्रमायाससंभवम् ॥ मीनसंक्षोभचलितैःसलिलंपंकजैरिव ॥३५॥ दृष्ट्वातुनृपतिःश्रीमाने कचित्तगतंपुरम् ॥ निपपातैवदुःखेनकृत्तमूलइवद्रुमः ॥३६॥ ततोहलहलाशब्दोजज्ञेरामस्यपृष्ठतः ॥ नराणांप्रेक्ष्यराजानंसीदंतंभृशदुःखितम् ॥३७॥ हारामेतिजनाःकेचिद्राममातेतिचापरे ॥ अंतःपुरसमृद्धंचक्रोशंतंपर्यदेवयन् ॥ ३८ ॥ अन्वीक्षमाणोरामस्तुविषण्णंभ्रांतचेतसम् ॥ राजानंमातरंचै वददर्शानुगतौपथि ॥३९॥ सबद्धइवपाशेनकिशोरोमातरंयथा ॥ धर्मपाशेनसंयुक्तःप्रकाशंनाभ्युदैक्षत ॥ ४० ॥ पदातिनौचयानार्हावदुःखार्हौसुखो चितौ ॥ दृष्ट्वासंचोदयामासशीघ्रंयाहीतिसारथिम् ॥ ४१ ॥ नहितत्पुरुषव्याघ्रोदुःखजंदर्शनंपितुः ॥ मातुश्चसहितुंशक्तस्तोत्रैर्नुन्नइवद्विपः ॥ ४२ ॥ प्रत्यगारमिवायांतीसवत्सावत्सकारणात् ॥ बद्धवत्सायथाधेनूराममाताऽभ्यधावत ॥ ४३ ॥ तथारुदंतींकौसल्यांरथंतमनुधावतीम् ॥ क्रोशंतींरामरामेतिहासीतेलक्ष्मणेतिच ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणसीतार्थंस्रवंतींवारिनेत्रजम् ॥ असकृत्प्रैक्षतसतांनृत्यंतीमिवमातरम् ॥ ४५ ॥

ईक्षमाणो रामो मातर राजान च स्वमनुगतौ ददर्श ॥ ३९॥ पाशेन निबद्धः किशोरोऽश्वबालो मातरं यथा न पश्यति एवं धर्मपाशेन संयुक्तः संबद्ध इव नित्यमुक्तस्वभावत्वादेवमुक्तिः । प्रकाश नाभ्युदैक्षत सकुचित दर्शनव्यापारोभूदित्यर्थः ॥ ४० ॥ यानार्हत्वादिगुणविशिष्टौ पितरौ दृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ दुःखजं दुःखं जायतेऽस्मात्तादृशम् । अन्यत्रापि दृश्यत इति डः । दुःखदमिति पाठांतरम् । लोकदृष्ट्येद सहितुम् । तीषसहेति वेट् । दुःखितौ पितरौ द्रष्टुं न शक्त इति यावत् । तोत्रमंकुशस्तत्पीडितो द्विपो यथा स्वपृष्ठवर्तिवस्तुदर्शनाशक्तस्तद्वत् अस्य च कैकेयीवाक्यमेवांकुशः ॥ ४२ ॥ वत्सकारणात् प्रत्यगार वत्साव स्थितिमद्गृहमुद्दिश्यागच्छती सवत्सा बद्धवत्सा धेनुर्यथा धावति एवं राममाता अधावत । एषु सवत्सेत्याद्यधिककथन कवेरपि शोकाविष्टत्वान्न दोषाय ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणसीतार्थं तद्वियोगजशोक

वशात् नेत्रजं वारि स्रवंतीं मुंचंतीं नृत्यंतीमिवेतस्ततः परिभ्रमंतीम् असकृत्प्रैक्षत राम इति शेषः ॥ ४५ ॥ चक्रयोर्युगसुसेनयोरंतरा स्थित उदासीनः पुरुष इव सुमंत्रस्यात्मा दोलायितो बभूव ॥ ४६ ॥ ननु राजवचनातिक्रमे दोषः स्यादत आह नेति । उपालब्धोपि मया बहुशस्तिष्ठतिष्ठेत्युक्तोपि मद्वचनं नाकार्षीरिति पुनर्गमनानंतरं राज्ञोपालब्धोपि नाश्रौषमिति वक्ष्यसि दु.खस्य मद्.खस्य हेतुभूतं पापिष्ठम् अतिदुःखजनकत्वात् पापिष्ठं चिरविलंबनमिति हेतोः शीघ्रं गच्छेति रामस्तमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ त जनम् अनुव्रजत्पौरजनम् अनुज्ञाप्य रामेण कृतां पुनः परावृत्य गमनानुज्ञां प्राप्य व्रजतोपि स्वतो गच्छतोपि पुनः शीघ्रशीघ्रगत्यर्थम् ॥ ४८ ॥ राज्ञो जनः राजसवधी जनः अवरोधजनः उपजीविजनश्च राम मनसा प्रदक्षिणं कृत्वा न्यवर्तत देहमात्रेणेति शेषः । रथस्य शीघ्रगत्वादिति भावः । आशुवेगेन मनसा तु न न्यवर्तत मानुषम् इतरमनुष्यसमूहः आशुवेगेन मनसापि न न्यवर्तत अपिना देहेन च न न्यवर्तत । मनसाप्यश्रुवेगैश्चेति पाठांतरम् । अत्र पाठे मनसोऽनिवृत्तेरश्रुवेगो ज्ञापकः ॥ ४९ ॥ उत्कटदिदृक्षावतो राज्ञस्तु सचिववचनान्निवृत्तिरित्याह

तिष्ठेतिराजाचुक्रोशयाहियाहीतिराघवः ॥ सुमंत्रस्यबभूवात्माचक्रयोरिवचांतरा ॥ ४६ ॥ नाश्रौषमितिराजानमुपालब्धोपिवक्ष्यसि ॥ चिरंदुःखस्यपापिष्ठमितिरामस्तमब्रवीत् ॥४७॥ सरामस्यवचःकुर्वन्ननुज्ञाप्यचतंजनम् ॥ व्रजतोपिहयाञ्शीघ्रंचोदयामाससारथिः॥४८॥ न्यवर्ततजनोराज्ञोरामंकृत्वाप्रदक्षिणम् ॥ मनसाप्याशुवेगेननन्यवर्ततमानुषम् ॥४९॥ यमिच्छेत्पुनरायातंनैनंदूरमनुव्रजेत् ॥ इत्यमात्यामहाराजमूचुर्दशरथंवचः॥५०॥ तेषांवचःसर्वगुणोपपन्नःप्रस्विन्नगात्रःप्रविषण्णरूपः॥निशम्यराजाकृपणःसभार्योव्यवस्थितस्तंसुतमीक्षमाणः॥५१॥ इत्यार्षे श्रीम० वा०आ०च०सा०अ० चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ तस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रेनिष्क्रामतिकृतांजलौ ॥ आर्तशब्दोहिसंजज्ञेस्त्रीणामंतःपुरेमहान् ॥ १ ॥ अनाथस्यजनस्यास्यदुर्बलस्यतपस्विनः॥योगतिःशरणंचासीत्सनाथःक्वनुगच्छति ॥२॥ नक्रुध्यत्यभिशस्तोपिक्रोधनीयानिवर्जयन् ॥ क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्समदुःखःक्वगच्छति ॥ ३॥ कौसल्यायांमहातेजायथामातरिवर्तते ॥ तथायोवर्ततेऽस्मासुमहात्माक्वनुगच्छति ॥ ४ ॥ कैकेय्याक्लिश्यमानेनराज्ञासंचोदितोवनम् ॥ परित्राताजनस्यास्यजगतःक्वनुगच्छति ॥ ५ ॥ अहोनिश्चेतनोराजाजीवलोकस्यसंक्षयम् ॥ धर्म्यंसत्यव्रतंरामंवनवासेप्रवत्स्यति ॥ ६ ॥ इतिसर्वामहिष्यस्ताविवत्साइवधेनवः ॥ रुरुदुश्चैवदुःखार्ताःसस्वरंचविचुक्रुशुः ॥ ७ ॥ सतमंतःपुरेघोरमार्तशब्दंमहीपतिः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तःश्रुत्वाचासीत्सुदुःखितः ॥ ८ ॥ नाग्निहोत्राण्यहूयंतनापचन्गृहमेधिनः ॥ अकुर्वन्नप्रजाःकार्यंसूर्यश्चांतरधीयत ॥ व्यसृजन्कवलान्नागागावोवत्सान्नपाययन् ॥ ९ ॥

यमिच्छेदिति ॥ ५० ॥ व्यवस्थितः अवस्थितः ॥ ५१ ॥ कीर्यमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ॥ छ ॥ ॥ इदानीं तत्प्रयाणनिमित्तः सर्वप्रजाशोक उच्यते तस्मिन्निति । मातृवंचितपितृदेशेन कृताजलौ निष्क्रामति नगरान्निर्गच्छति सति ॥ १॥ तदेवाह अनाथस्येति । तपस्विनः शोच्यस्य गतिः सकलसुखावाप्तिहेतुः शरण सर्वापद्भ्यो रक्षिता ॥ २ ॥ अभिशस्तः मिथ्याभिशंसनं प्रापितः क्रोधनीयानि प्रजाक्रोधकराणि ॥ ३ ॥ ४ ॥ वनं गंतुमिति शेषः । अस्य जनस्येत्युक्त्वा किं विशिष्यकथनेन सर्वस्य जगतः परित्रातेति भगवत्स्वरूपज्ञायाः कस्याश्चिद्वचः ॥ ५ ॥ संक्षयम् आधारत्वेन गृहभूत वनवासे तन्निमित्तं प्रवत्स्यति प्रवासयति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नाहूयत अग्निहोत्रिभी रामदु.खादिति शेषः । अतरधीयत रामव्यसनात्तद्रष्टया दिवसशेषे सत्यप्यंतर्हितोभूत् अकाले दुर्दिनमभूदिति भावः । व्यसृजन् त्यक्तवंतः नागाः गजाः न पाययन् नापाययन् । अडभाव आर्षः । दुर्दिनाद्युत्पाता राज्ञो रावणस्य च नाशसूचका इति बोध्यम् ॥९॥

त्रिशंकुर्दक्षिणदिक्स्थः लोहितांगो भौमः गुरुबुधौ अन्ये सर्वे ग्रहाः शनिशुक्रादयः सोममभ्येत्य रात्रौ वक्रगत्या चंद्रं प्राप्य दारुणाः क्रूरार्चिषः संतो व्यवस्थिताः ॥ १० ॥ गतार्चीषि त्यक्तस्वाभा/विकक्रांतीनि ग्रहाः शन्यादयः विशाखाः विमार्गस्थाः सधूमाश्च नभसि दृश्यते ॥ ११ ॥ कालिका मेघपंक्तिः अनिलवेगेन आकाशे उत्थित उदधिरिव दृश्यते नगरं प्रचचालेत्यनेन भूकंपः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अकस्माद्दैन्यहेतुकारणाभावेपि दैन्य रामवियोगदैन्यादधिक दैन्यम् ॥ १४ ॥ शोकेन रामवियोगजेन पर्यायसततः पुनःपुनः सततः प्रतिज्ञापालनरूपधर्मवत्यपि कोप उत्पातः ॥ १५ ॥ पूर्वं तु केषांचित्तत्त्वज्ञानां हर्ष आसीत्सप्रति तु सर्वोप्यहृष्टः ॥ १६ ॥ १७ ॥ सुता अनर्थिनोऽनपेक्षिणो मातापित्रोरिति शेषः । स्त्रीणां भर्तारोऽनर्थिनः भ्रातरो भ्रातॄणामनर्थिन इति शेषः । राममेवान्वचिंतयन् तद्ध्यानेन सर्वो जनः सर्वत्र विरक्तोभूदित्याशयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पुरंदरेण रहिता सपर्वता समेरुर्यथा मही चलति तस्य त्रिलोकीपतित्वात् तथा रामेण रहिताऽयोध्या चचाल रक्षकाभावात् ननाद च दुःखाचक्रंदेत्यर्थः ॥ २० ॥ नैरंमानः

(पुत्रंप्रथमजंलब्ध्वाजननीनाभ्यनन्दत ॥) त्रिशंकुर्लोहितांगश्चबृहस्पतिबुधावपि॥ दारुणाःसोममभ्येत्यग्रहाःसर्वेव्यवस्थिताः ॥ १० ॥ नक्षत्राणिगतार्चींषिग्रहाश्चगततेजसः ॥ विशाखाश्चसधूमाश्चनभसिप्रचकाशिरे ॥ ११ ॥ कालिकानिलवेगेनमहोदधिरिवोत्थितः ॥ रामेवनंप्रव्रजिते नगरंप्रचचालतत् ॥ १२ ॥ दिशःपर्याकुलाःसर्वास्तिमिरेणेवसंवृताः ॥ नग्रहोनापिनक्षत्रंप्रचकाशेनकिंचन ॥ १३ ॥ अकस्मान्नागरःसर्वोजनो दैन्यमुपागमत् ॥ आहारेवाविहारेवानकश्चिदकरोन्मनः ॥ १४ ॥ शोकपर्यायसंतप्तःसततंदीर्घमुच्छ्वसन् ॥ अयोध्यायांजनःसर्वश्चुक्रोशजगतीपतिम् ॥ १५ ॥ बाष्पपर्याकुलमुखोराजमार्गगतोजनः ॥ नहृष्टोलक्ष्यतेकश्चित्सर्वःशोकपरायणः ॥ १६ ॥ नवातिपवनःशीतोनशशीसौम्यदर्शनः ॥ नसूर्यस्तपतेलोकंसर्वंपर्याकुलंजगत् ॥ १७ ॥ अनर्थिनःसुताःस्त्रीणांभर्तारोभ्रातरस्तथा ॥ सर्वेसर्वंपरित्यज्यराममेवान्वचिंतयन् ॥ १८ ॥ येतुरामस्यसुहृदःसर्वेतेमूढचेतसः ॥ शोकभारेणचक्रांताःशयनंनैवभेजिरे ॥ १९ ॥ ततस्त्वयोध्यारहितामहात्मनापुरंदरेणेवमहीसपर्वता ॥ चचालघोरंभयशोकदीपितासनागयोधाश्वगणाननादच ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च॰सा॰ अयोध्याकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ यावत्तुनिर्यतस्तस्यरजोरूपमदृश्यत ॥ नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्संजहारात्मचक्षुषी ॥ १ ॥ यावद्राजाप्रियंपुत्रं पश्यत्यत्यंतधार्मिकम् ॥ तावद्व्यवर्धतेवास्यधरण्यांपुत्रदर्शने ॥ २ ॥ नपश्यतिरजोप्यस्ययदारामस्यभूमिपः ॥ तदार्तश्चविषण्णश्चपपातधरणीतले ॥ ३ ॥ तस्यदक्षिणमन्वगात्कौसल्याबाहुमंगना ॥ परंचास्यान्वगात्पार्श्वंकैकेयीसासुमध्यमा ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ छ ॥ निर्यतस्तस्य रामस्य संबंधि रजसो रूप रथ्याधूलेः स्वरूपं यावत्तेना दृश्यत तावदात्मनश्चक्षुषी न सजहार इद रामरथोद्धतं रज इति प्रीत्या तत्पश्यन्नेवासीदिति भावः ॥ १ ॥ यावत्प्रिय पुत्र राजा पश्यति रथधूलिदर्शनद्वारेति शेषः । तावत्पुत्रदर्शने तन्निमित्तं धरण्यां स्थितोस्य देहो व्यवर्धतेव उत्थाय स्थित एवाभूदित्यर्थः ॥ २ ॥ रजसोप्यदर्शने तच्छरीर पतितमभूदित्याह नेति । रामस्य रजः रामरथोद्धत रज इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तस्येति । पतितमुत्थाप्य तस्य दक्षिण बाहु धृत्वा कौसल्याऽनु आगात् स्वपुर प्रति गम्यमानमनु आ सहैव ससार । कैकेयी तस्य वाम पार्श्वमेव केवलमन्वगात् । तथात्वं च राज्ञोस्यां परमवैरस्यात् ॥ ४ ॥

१ लक्ष्यते–इ॰ पा॰ । २ न जहुस्तदा–इ॰ पा॰ । ३ पीडिता–इ॰ पा॰ । ४ भरतप्रिया–इ॰ पा॰ ।

तदेवाह तामिति ॥५॥ न च बांधवी बधूनां स्नेहपात्रदास्यादिरूपापि नेत्यर्थः । अण्णतत्वान्डीप् ॥६॥७॥ न केवलमैहिकव्यवहारस्य त्यागः किंतु पारलौकिकस्यापीत्याह अगृह्णामिति । यच्च ते पाणिं पर्यगृह्णां यच्च त्वामग्निं पर्यणय प्रदक्षिणमनयम् अग्निहोत्रसबध वा कार्यं तत्सर्वम् अस्मिल्लोके पाणिग्रहणसाध्यक्रीडादि परलोकेऽग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादि चानुजानामि त्यजामि ॥८॥ ननु मम त्यागेपि मत्पुत्रादेः कथ त्यागो ये च त्वामनु जीवंतीत्यादिनोक्तस्तत्राह भरत इति । यदि त्वया प्रापित राज्य प्राप्य भरतः प्रतीतः स्यात्तुष्टः स्यात्तर्हि मे मरणानतर स भरतः पित्र्यर्थं पितृत्वप्रयुक्तश्राद्धार्थं यद्दद्यात्तत्दत्त मां मा आगमत् मा प्राप्नोत्वित्यर्थः । अन्यथा तु तं न त्यजामीत्यर्थः । कतकस्तु अनुजानामीत्यादिसार्धश्लोक एक वाक्यम् । तत्पूर्वार्धे त्यजामीत्यस्यानुकर्षः । तत्तृतीयार्धे यन्मे स दद्यात्पित्र्यर्थं मामतद्दत्तमागमदिति पाठः । स दद्यादिति चावर्तते भरतस्त्वया प्रापित राज्य प्राप्य प्रतीतः विवेकवान्सन् यत्प्रात राज्य तत्स पित्र्यर्थं पितुर्मम प्रीतिसंपादनाय यदि दद्यात् त्यजेत् मां चातद्दत्तं न कृत तस्मै दत्त दान राज्यस्य येन तादृश मा प्रीत्या पूर्ववदागमत्प्रा

तांनयेनचसंपन्नोवयसागविनयेनच ॥ उवाचराजाकैकेयींसमीक्ष्यव्यथितेंद्रियः ॥ ५ ॥ कैकेयिमामकांगानिमास्प्राक्षीःपापनिश्चये ॥ नहित्वांद्रष्टु मिच्छामिनभार्यानचबांधवी ॥ ६ ॥ येचत्वामनुजीवंतिनाहंतेषांनतेमम ॥ केवलार्थपरांहित्वांत्यक्तधर्मांत्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥ अगृह्णांयच्चतेपा णिमग्निपर्यणयंचयत् ॥ अनुजानामितत्सर्वमस्मिंल्लोकेपरत्रच ॥ ८ ॥ भरतश्चेत्प्रतीतःस्याद्राज्यंप्राप्यैतदव्ययम् ॥ यन्मेसदद्यात्पित्रर्थंमामांतद्द त्तमागमत् ॥ ९ ॥ अथरेणुसमुध्वस्तंतंसमुत्थाप्यनराधिपम् ॥ न्यवर्ततततदादेवीकौसल्याशोककर्शिता ॥ १० ॥ हत्वेवब्राह्मणंकामात्स्पृष्ट्वाग्निमि वपाणिना ॥ अन्वतप्यतधर्मात्मापुत्रंसंचिंत्यराघवम् ॥ ११ ॥ निवृत्यैवनिवृत्यैवसीदतोरथवर्त्मसु ॥ राज्ञोनातिबभौरूपंग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥ १२ ॥ विललापसदुःखार्तःप्रियंपुत्रमनुस्मरन् ॥ नगरांतमनुप्राप्तंबुद्ध्वापुत्रमथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ वाहनानांचमुख्यानांवहतांतंममात्म जम् ॥ पदानिपथिदृश्यंतेसमहात्मानदृश्यते ॥१४॥ यःसुखेनोपधानेषुशेतेचंदनरूषितः ॥ वीज्यमानोमहार्हाभिःस्त्रीभिर्ममसुतोत्तमः ॥ १५ ॥ सनूनंक्वचिदेवाद्यवृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ काष्ठंवायदिवाश्मानमुपधायशयिष्यते ॥ १६ ॥ उत्थास्यतिचमेदिन्याःकृपणःपांसुगुंठितः ॥ विनिःश्वस न्प्रस्रवणात्करेणूनामिवर्षभः ॥ १७ ॥ द्रक्ष्यंतिनूनंपुरुषादीर्घबाहुंवनेचराः ॥ राममुत्थायगच्छंतंलोकनाथमनाथवत् ॥ १८ ॥ सानूनंजनकस्ये ष्टासुतासुखसदोचिता ॥ कंटकाक्रमणक्लांतावनमद्यगमिष्यति ॥ १९ ॥

प्नुयाच्चेत्तदा यत्त मे दद्यादस्मिन् लोके विहारशय्याभोजनादि परत्र च परलोके पिंडदानादि तत्सर्वम् अनुजानामि अगीकरोमि अन्यथा त त्यजाम्येवेत्यर्थ इत्याह ॥ ९ ॥ रेणुसमुद्ध्वस्तं भुवि लुंठनाद्रजोव्याप्तम् । न्यवर्तत राज्ञा सहेति शेषः ॥१०॥ यथा पाणिनाऽग्निं स्पृष्ट्वा स्वकर्तृकदोषेण तत्पीडयानुतप्तो भवति तथा स्वकृतमेतद्दुःखमित्यनुतापः ॥ ११ ॥ निवृत्य निवृत्य पुनःपुनरित्यर्थः । रथवर्त्मसु सीदतः रथमार्गदर्शने क्लिश्यतः ग्रस्तस्य राहुणा ॥ १२ ॥ आत्मान नगरात नगरसमीपं प्रात बुद्ध्वा पुत्र चाप्रात बुद्ध्वाऽब्रवीदिति कतकः । यद्वा पुत्रं नगरांतं नगरबाह्यं देशं प्राप्तं मत्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ महार्हाभिः उत्तम रूपालंकारवतीभिः ॥ १५ ॥ क्वचिन्नदीतीरादौ अश्मा पाषाणः ॥ १६ ॥ बंदिस्तुत्यादिराहित्येन कृपण इव प्रस्रवणादिरिप्रत्यादिनिर्देशान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ सुखसदोचिता सुखस्य सदा उचिता तादृश्यपि

१ दुष्टचारिणि–इ० पा० । २ तामगमत्–इ० पा० ।

कटकेष्वाक्रमणेन पादविक्षेपेण क्रांता पीडिता ॥ १९ ॥ श्वापदानां व्याघ्रादीनामासमतान्नर्दितम् ॥ २० ॥ सकामा भवेति वक्रोक्त्या अनपकारिणा दुःखदानात्ते कामपूर्तिर्न कदापीति भावः । विधवात्वे हेतुः । नहीत्यादि ॥ २१ ॥ अपस्नातः मृतस्नानस्नातः अरिष्टं कश्मलमयम् ॥ २२ ॥ तदेवाह शून्य इति । शून्या निर्मनुष्याश्चत्वरा गृहप्रांतभागाः वेश्माता वेश्ममध्यभागाश्च यस्याम् । सर्वजनानां रामपृष्ठे गतत्वात् । संवृतापणवेदिकां संवृताः आवृताः पण्यस्थापनवेदिका यस्याम् । देवतामिति पाठे पिहितापणदेवतागृहामित्यर्थः । क्रांताः गंतुमशक्ताः अत एव दुर्बलाः दुःखार्ताः रामवियोगपीडार्ता यस्याम् । नात्याकीर्णोत्य तसंमर्दरहितो महापथो यस्या ताम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ सुपर्णेन हृतोरग महाह्रदमिवेति रिपूणां निर्भयप्रवेशद्योतकम् ॥ २५ ॥ मृदुमदोच्चारणात् अत एव मदार्थमक्षुद्रार्थम् । दीन शोच्यम् । अस्वर शुद्ध कंठध्वनिरहितम् ॥ २६ ॥ नयतु ये केचिदत्र मनुष्या इति शेषः । अन्यत्र स्वयतरगृहे आश्वासः खेदापगमः ॥ २७ ॥ द्वारदर्शिनो वेत्रिणः कौसल्याया गृहमनयन् । तत्र गृहे तैर्विनीतवत् पर्यंके

अनभिज्ञावनानांसानूनंभयमुपैष्यति ॥ श्वापदानर्दितंश्रुत्वागंभीरंरोमहर्षणम् ॥ २० ॥ सकामाभवकैकेयिविधवाराज्यमावस ॥ नहितंपुरुष व्याघ्रंविनाजीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥ इत्येवंविलपन्राजाजनौघेनाभिसंवृतः ॥ अपस्नातइवारिष्टंप्रविवेशगृहोत्तमम् ॥ २२ ॥ शून्यचत्वरवेश्मांतां संवृतापणवेदिकाम् ॥ क्रांतदुर्बलदुःखार्तांनात्याकीर्णमहापथाम् ॥ २३ ॥ तामवेक्ष्यपुरींसर्वांराममेवानुचिंतयन् ॥ विलपन्प्राविशद्राजागृहंसूर्य इवांबुदम् ॥२४॥ महाह्रदमिवाक्षोभ्यंसुपर्णेनहृतोरगम् ॥ रामेणरहितंवेश्मवैदेह्यालक्ष्मणेनच ॥ २५ ॥ अथगद्गदशब्दस्तुविलपन्वसुधाधिपः ॥ उवाचमृदुमंदार्थंवचनंदीनमस्वरम् ॥ २६ ॥ कौसल्यायागृहंशीघ्रंराममातुर्नयंतुमाम् ॥ नह्यन्यत्रममाश्वासोहृदयस्यभविष्यति ॥ २७ ॥ इति ब्रुवंतंराजानमनयन्द्वारदर्शिनः ॥ कौसल्यायागृहंतत्रन्यवेश्यतविनीतवत् ॥२८॥ ततस्तत्रप्रविष्टस्यकौसल्यायानिवेशनम् ॥ अधिरुह्यापिशयनं बभूवलुलितंमनः ॥२९॥ पुत्रद्वयविहीनंचस्नुषयाचविवर्जितम् ॥ अपश्यद्भवनंराजानष्टचंद्रमिवांबरम् ॥३०॥ तच्चदृष्ट्वामहाराजोभुजमुद्यम्यवीर्य वान् ॥ उच्चैःस्वरेणप्राक्रोशद्धारामविजहासिनौ ॥३१॥ सुखितावततंकालंजीविष्यंतिनरोत्तमाः ॥ परिष्वजंतोयेरामंद्रक्ष्यंतिपुनरागतम् ॥३२॥ अथ रात्र्यांप्रपन्नायांकालरात्र्यामिवात्मनः ॥ अर्धरात्रेदशरथःकौसल्यामिदमब्रवीत् ॥३३॥ नत्वांपश्यामिकौसल्येसाधुमांपाणिनास्पृश ॥ रामंमेऽनुग तादृष्टिरद्यापिननिवर्तते ॥३४॥ तंराममेवानुविचिंतयंतंसमीक्ष्यदेवीशयनेनरेंद्रम् ॥ उपोपविश्याधिकमार्तरूपाविनिःश्वसंतंविललापकृच्छ्रम् ॥३५॥

न्यवेश्यत राजेति शेषः । यद्वा तन्निवेशनोत्तर राजा विनीतवत् अधोमुख आसेति शेषः ॥ २८ ॥ कौसल्याया निवेशन प्रविष्टस्य स्वापस्थानभूत शयन मचमारुह्यापि लुलित कलुष बभूव ॥ २९ ॥ ३० ॥ नौ आवां मातापितरावित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ये बत त काल तावत्कालं रामपरावृत्तिकालपर्यंत जीविष्यति पुनरागत राम परिष्वजतो राम द्रक्ष्यति ते सुखिता नरोत्तमाश्च तेनास्वस्याधमत्वादि व्यग्यम् ॥ ३२ ॥ अथ कौसल्यागृहप्रवेशानतरम् आत्मनः कालरात्र्यामिव सहाररात्र्यामिव रात्र्यां प्रपन्नाया मध्य प्राप्तायाम् ॥ ३३ ॥ मां स्पृश स्वसत्ताज्ञापनार्थमिति भावः । कौसल्याऽदर्शने हेतुमाह राममिति । काव्यलिंगमत्रालं कारः । दृष्टेर्दर्शनशक्ते रामविषये समनस्काया विलीनत्वात्पदार्थांतरं न स्फुरतीति व्यग्यम् । पर गुणीभूतम् ॥ ३४ ॥ विनिःश्वसत राजानम् उपोपविश्य शयनसमीपे उपविश्य ॥ ३५ ॥

१ पुरोत्तमपू–इ० पा० ।

॥ शैलैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सत्र खिन्नन् ॥ १ ॥ अहिजिह्मगा सर्पवत्कुटिलगतिः कुटिलचरित्रा । जिह्मतामिति पाठे जिह्मतां कौटिल्यरूप विप मुक्त्वेत्यर्थः । निर्मुक्ता त्यक्तकञ्चुका ॥ २॥३ ॥ भवतु भरतराज्यवरणम् अथापि इहैव नगरे रामो भैक्ष चरन्गृहे वसेदिति यदि अनया वृत स्यात्त वर दातु ममापि कामकार इष्टाचरणम् अपि आत्मज रामम् अस्या दासमपि दातु वर मम कामकार इष्टमेव तद्वियोगशोकाभावात् । एव चैव वरयाचन ममातित्रासनार्थमेवेति व्यग्यम् ॥ ४ ॥ कैकेय्या कर्त्र्या राम स्थानात्स्व स्थानाद्व्यपेष्टतः स्वेच्छानुसारेण पातयित्वा प्रव्रज्य । पर्वण्याहिताग्निना रक्षसां भागस्तुषादिरूपः विप्रविद्धः प्रक्षिप्तः । इत पर तद्दर्शनमसभावित रक्षोभिर्नाशादिति व्यग्यम्॥५॥६॥कैकेय्यनुमते स्थितेनेति शेष ।

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा०आ०च०सा०अयोध्याकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः॥४२॥ततःसमीक्ष्यशयनेसन्नंशोकेनपार्थिवम् ॥ कौसल्यापुत्रशोका र्तातसुवाचमहीपतिम् ॥ १ ॥ राघवेनरशार्दूलविषंमुक्त्वाहिजिह्मगा ॥ विचरिष्यतिकैकेयीनिर्मुक्तेवहिपन्नगी ॥ २ ॥ विवास्यरामंसुभगाल ब्धकामासमाहिता ॥ त्रासयिष्यतिमांभूयोदुष्टाहिरिववेश्मनि ॥ ३ ॥ अथास्मिन्नगरेरामश्चरन्भैक्षंगृहेवसेत् ॥ कामकारोवरंदातुमपिदासंममा त्मजम् ॥ ४ ॥ पातयित्वातुकैकेय्यारामंस्थानाद्यथेष्टतः ॥ प्रविद्धोरक्षसांभागःपर्वणीवाहिताग्निना ॥५॥ नागराजगतिर्वीरोमहाबाहुर्धनुर्धरः ॥ वनमाविशतेनूनंसभार्यःसहलक्ष्मणः ॥६॥ वनेत्वदृष्टदुःखानांकैकेय्यनुमतेत्वया ॥ त्यक्तानांवनवासायकान्ववस्थाभविष्यति ॥७॥ तेरत्नहीना स्तरुणाःफलकालेविवासिताः ॥ कथंवत्स्यंतिकृपणाःफलमूलैःकृताशनाः॥८॥अपीदानींसकालःस्यान्ममशोकक्षयःशिवः ॥ सहभार्यंसहभ्रात्रा पश्येयमिहराघवम् ॥९॥ श्रुत्वैवोपस्थितौवीरौकदाऽयोध्याभविष्यति॥ यशस्विनीहृष्टजनासूच्छ्रितध्वजमालिनी॥१०॥कदाप्रेक्ष्यनरव्याघ्रावर ण्यात्पुनरागतौ ॥ भविष्यतिपुरीहृष्टासमुद्रइवपर्वणि ॥११॥ कदाऽयोध्यांमहाबाहुःपुरींवीरःप्रवेक्ष्यति ॥ पुरस्कृत्यरथेसीतांवृषभोगोवधूमिव ॥ ॥ १२ ॥ कदाप्राणिसहस्राणिराजमार्गेममात्मजौ ॥ लाजैरवकरिष्यंतिप्रविशतावरिंदमौ ॥१३॥ प्रविशंतौकदाऽयोध्यांद्रक्ष्यामिशुभकुंडलौ ॥ उदग्रायुधनिस्त्रिंशौसशृंगाविवपर्वतौ ॥ १४ ॥ कदासुमनसःकन्याद्विजातीनांफलानिच ॥ प्रदिशंत्यपुरींहृष्टाःकरिष्यंतिप्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ कदापरिणतोबुद्ध्यावयसाचामरप्रभः ॥ अभ्युपैष्यतिधर्मात्मासुवर्षइवलालयन् ॥ १६ ॥

कान्याऽवस्था रक्षोभक्षणातिरिक्ता न कापि जीवन सर्वथा न सभावितमिति भावः॥ ७ ॥ रत्नहीना उत्तमवस्तुहीनाः तरुणौ च तरुणी च तरुणाः फलकाले युवावस्थात्वेन राज्यभोगकाले॥८॥ शोकक्षयः शोकस्य क्षयो यस्मिन्सः अपीदानीं स्यात् इदानीमेव स्यात्स काल इत्यर्थः । अपीदानीमिति लोकोक्तौ वा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ गोरूपा वधूम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ उदग्रायुधनिस्त्रिंशौ आयुध धनुरादि निस्त्रिंशः खड्गः ॥ १४ ॥ कन्याद्विजातीनामिति द्वंद्वः । तत्र कन्याना सुमनसः पुष्पाणि द्विजानां फलानि च प्रदिशतः प्रगृह्णतो हृष्टा भूत्वा सकलपौरजनोत्सवाय कदा पुरीं प्रदक्षिण करिष्यति ॥ १५ ॥ बुद्ध्या परिणतः ज्ञानेन वृद्धः वयसा चामरप्रभस्तरुणतर इव देवानां जरा राहित्यात् । सुवर्ष इव कालिकः कालिकसुवृष्टिरिव जनाह्लादयन् । त्रिवर्ष इव लालयन्निति पाठे मामिति शेषः । मां लालयन्निति पाठे प्रतिक्रीडां कुर्वन्नित्यर्थः ॥ १६॥

कदर्यया क्षुद्राचारया पातु कामो येषां तेषु पातुकामेषु शातिताः कृताः ॥ १७ ॥ वत्सला पुत्रवत्सला सिंहेन गौरिव त्वया विवत्सा कृता उक्तपातकेनेति शेषः । एवं कैकेय्या सिद्धा बालवत्सा गौरिव बलाद्विवत्सा कृता ॥ १८ ॥ अतो नहीति । गुणैः सर्वकल्याणगुणैः ॥ १९ ॥ कल्प्यते दैवेनेति शेषः । कल्पत इति पाठे विद्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥ दीपयते संतापयति ॥ २१ ॥ कारैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवं दुःखितां कौसल्यां सुमित्रा समाश्वासयतीत्याह विलपतीमिति । इदं वाक्यमित्यन्वयः ॥ १ ॥ कृपण यथा तथा रुदितेन वा किम् अयुक्तमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः सद्गुणैर्युक्त इति । तादृशस्य च न काप्यपाय इति भावः। पुरुषोत्तम इत्यनेन तस्येश्वरत्वं व्यंग्यम् । एवं च सर्वव्यापकत्वेनात्रापि सन्निधानाद्विलापादि व्यर्थमिति च व्यंग्यम् ॥ २ ॥ तदेवाह य इति । श्लोकद्वयमेकं वाक्यं साधु सिद्धसंकल्पं कुर्वन्गतः वनमिति शेषः । सत्यवादिनं तत्त्वेन प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥ शश्वत् सर्वथा नित्यं प्रेत्य फलस्य

निःसंशयंमयामन्येपुरावीरकदर्यया ॥ पातुकामेषुवत्सेषुमातॄणांशातितास्तनाः ॥ १७ ॥ साहंगौरिवसिंहेनविवत्सावत्सलाकृता ॥ कैकेय्यापुरुषव्याघ्रबालवत्सेवगौर्बलात् ॥ १८ ॥ नहितावद्गुणैर्जुष्टंसर्वशास्त्रविशारदम् ॥ एकपुत्राविनापुत्रमहंजीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥ नहिमेजीवितेकिंचित्सामर्थ्यमिहकल्प्यते ॥ अपश्यन्त्याःप्रियंपुत्रंलक्ष्मणंचमहाबलम् ॥ २० ॥ अयंहिमांदीपयतेऽद्यवह्निस्तनूजशोकप्रभवोमहाहितः ॥ महीमिमांरश्मिभिरुत्तमप्रभोयथानिदाघेभगवान्दिवाकरः ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ विलपंतींतथातांतुकौसल्यांप्रमदोत्तमाम् ॥ इदंधर्मेस्थिताधर्म्यंसुमित्रावाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ तवार्येसद्गुणैर्युक्तःसपुत्रःपुरुषोत्तमः ॥ किंतेविलपितेनैवंकृपणंरुदितेनवा ॥ २ ॥ यस्तवार्येगतःपुत्रस्त्यक्त्वाराज्यंमहाबलः ॥ साधुकुर्वन्महात्मानंपितरंसत्यवादिनम् ॥ ३ ॥ शिष्टैराचरितेसम्यक्शश्वत्प्रेत्यफलोदये ॥ रामोधर्मेस्थितःश्रेष्ठोनसशोच्यःकदाचन ॥ ४ ॥ वर्ततेचोत्तमांवृत्तिंलक्ष्मणोस्मिन्सदानघः ॥ दयावान्सर्वभूतेषुलाभस्तस्यमहात्मनः ॥ ५ ॥ अरण्यवासेयद्दुःखंजानंत्येवसुखोचिता ॥ अनुगच्छतिवैदेहीधर्मात्मानंतवात्मजम् ॥ ६ ॥ कीर्तिभूतांपताकांयोलोकेभ्रामयतिप्रभुः ॥ धर्मःसत्यव्रतपरःकिंनप्राप्तस्तवात्मजः ॥ ७ ॥ व्यक्तंरामस्यविज्ञायशौचंमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ नगात्रमंशुभिःसूर्यःसंतापयितुमर्हति ॥ ८ ॥

आमुष्मिकसुखस्योदयो यस्मात्तत्र धर्मे स्थितोऽतो न शोच्य. ॥४॥ सुसहायसपत्तेश्च न शोच्य इत्याह वर्तते चेति । उत्तमां वृत्तिं पितृतुल्यशुश्रूषाव्यापारं वर्तते वर्तयते करोतीति यावत् । लाभः सुखमेव ॥ ५ ॥ एवं वैदेह्यप्यनुगच्छति तेन लाभ एव तस्य । अनेन सर्वभूतदयावत्त्वेन लक्ष्मणस्य सर्वभूताधारसूधारकशेषावतारत्वं धर्मानुगत्या च जानक्याः श्रीत्वं ध्वनितम् । तेन रामस्य भगवत्त्वं ध्वनितम् ॥ ६ ॥ तदेवाह कीर्तीति । यः कीर्त्यात्मना संभूतां पताकां ध्वजं लोके त्रैलोक्येपि भ्रामयति प्रवर्तयति प्रभुः सर्वभूतपालको दयया स तवात्मजः साक्षाद्धर्मस्तद्रूपो यतः सत्यव्रतपरोऽतः किं न प्राप्तः किं तच्छ्रेयो यन्न प्राप्तः अनेन तदेव व्यंग्यं दृढीकृतं सर्वश्रेयःस्थानत्वस्य भगवदतिरिक्तेऽभावात् ॥ ७ ॥ एतदेव ध्वनयती सकलदेवसेव्यत्वं तस्याह व्यक्तमिति । शौचम् अपहतपाप्मत्वादिलक्षणं माहात्म्यं सर्वनियन्तृत्वम् । यद्भीषोदेति सूर्यः

इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ युक्तशीतोष्णः अत एव सुखः सुखस्पर्श इत्यर्थः ॥ ९ ॥ चंद्रमाश्चंद्रः ह्लादयिष्यति सुखयिष्यति ॥ १० ॥ ब्रह्मा ब्राह्मणो विश्वामित्रः अहेव सृष्टिकर्ता वा तिमिध्वजः शबरस्तत्सुतः । सुबाहुरित्यर्थ इति कतकक्षतः । तीर्थस्तु कदाचिद्रामो वैजयंतं नगर निरुध्य तत्रत्यतिमिध्वजाख्यशबरपुत्रस्य दानवस्य पुत्र हतवांस्तेन प्रीतो ब्रह्मा रामाय दिव्यास्त्राणि ददावित्येतद्बलात्कल्पयति । कतकोक्तं तु न युक्त ताटकावधोत्तरं सुबाहुवधात्प्रागेव विश्वामित्रेणास्त्रोपदेशस्य प्रागुक्तत्वात्सुबाहोर्मारीचभ्रातृत्वस्य पूर्वमुक्तत्वेन शबरपुत्रत्वानौचित्याच्च ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ तस्य शासने पृथिवी तस्याः प्राणिनः कथ न शासनं स्थास्यति अतस्तस्य कुतोपि न भयमिति भावः ॥ १३ ॥ या यादृशी श्रीः शरीरशोभा यादृशं च शौर्यं यादृशी च कल्याणसत्त्वता दृश्यते तया ज्ञायते निवृत्तवनवासः क्षिप्रमेव स्व राज्य प्राप्स्यति ॥ १४ ॥

शिवः सर्वेषु कालेषु काननेभ्यो विनिःसृतः ॥ राघवं युक्तशीतोष्णः सेविष्यति सुखोऽनिलः ॥ ९ ॥ शयानमनघं रात्रौ पितेवाभिपरिष्वजन् ॥ घर्मघ्नः संस्पृशञ्शीतश्चंद्रमा ह्लादयिष्यति ॥ १० ॥ ददौ चास्त्राणि दिव्यानि यस्मै ब्रह्मा महौजसे ॥ दानवेंद्रं हतं दृष्ट्वा तिमिध्वजसुतं रणे ॥ ११ ॥ स शूरः पुरुषव्याघ्रः स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ असंत्रस्तो ह्यरण्ये सौ वेश्मनीव निवत्स्यते ॥ १२ ॥ यस्येषुपथमासाद्य विनाशं यांति शत्रवः ॥ कथं न पृथिवी तस्य शासने स्थातुमर्हति ॥ १३ ॥ या श्रीः शौर्यं च रामस्य या च कल्याणसत्त्वता ॥ निवृत्तारण्यवासः स्वं क्षिप्रं राज्यमवाप्स्यति ॥ १४ ॥ सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यो ह्यग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः ॥ श्रियाः श्रीश्च भवेदग्र्या कीर्त्याः कीर्तिः क्षमाक्षमा ॥ १५ ॥ दैवतं देवतानां च भूतानां भूतसत्तमः ॥ तस्य के ह्यगुणा देवि वने वाप्यथवा पुरे ॥ १६ ॥ पृथिव्या सह वैदेह्या श्रिया च पुरुषर्षभः ॥ क्षिप्रं तिसृभिरेताभिः सह रामोभिषेक्ष्यते ॥ १७ ॥ दुःखजं विसृजत्यश्रु निष्क्रामंतमुदीक्ष्य यम् ॥ अयोध्यायां जनः सर्वः शोकवेगसमाहतः ॥ १८ ॥ कुशचीरधरं वीरं गच्छंतमपराजितम् ॥ सीतेवानुगता लक्ष्मीस्तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ १९ ॥ धनुर्ग्रहवरो यस्य बाणखड्गास्त्रभृत्स्वयम् ॥ लक्ष्मणो व्रजति ह्यग्रे तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ २० ॥ निवृत्तवनवासं तं द्रष्टासि पुनरागतम् ॥ जहि शोकं च मोहं च देवि सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥ शिरसा चरणावेतौ वंदमानमनिंदिते ॥ पुनर्द्रक्ष्यसि कल्याणि पुत्रं चंद्रमिवोदितम् ॥ २२ ॥ पुनः प्रविष्टं दृष्ट्वा तमभिषिक्तं महाश्रियम् ॥ समुत्स्रक्ष्यसि नेत्राभ्यां शीघ्रमानंदजं जलम् ॥ २३ ॥ मा शोको देवि दुःखं वा न रामे दृश्यतेऽशिवम् ॥ क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पुत्रं त्वं ससीतं सहलक्ष्मणम् ॥ २४ ॥

इदानीं साक्षादेव सर्वांतर्यामित्व रामस्य दर्शयति सूर्यस्यापीति । सर्वस्यापि स्वस्वकार्यजनकत्वम् एतदधीनमेवेति भावः । क्षमाक्षमेति षष्ठीतत्पुरुष ॥ १५ ॥ अगुणाः दोषजनका इत्यर्थः ॥ १६ ॥ राम एताभिस्तिसृभिः सह अभिषेक्ष्यते वसिष्ठादिभिरिति शेषः । श्रिया विजयलक्ष्म्या ॥ १७ ॥ कालांतरेपि राज्यार्हता जनानुरागप्रदर्शनेनाह दुःखजमिति । यतः अयोध्याया विद्यमानः सर्वो जनोय निष्क्रामतमुदीक्ष्य दुःखजमश्रु विसृजति अतस्तस्य राज्यमवश्यमावीति शेषः ॥ १८ ॥ अथ तस्य वने विषयसुख नास्तीति शोचंतीमाह कुशचीरादिधरमपि य लक्ष्मीरिव सीतानुगता तस्य कि दुर्लभम् । इवशब्द एवार्थे सीतारूपेण लक्ष्मीरेवैपेति भावः । एतेन स विष्णुरेवेति ध्वनितम् ॥ १९ ॥ धनुर्ग्रहाणां शूराणां वरः श्रेष्ठः पुरुषोत्तमत्व विना न लक्ष्मणोऽग्रेसरः स्यादिति भावः ॥ २० ॥ द्रष्टासि लुट् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ रामे रामविषये शोकः प्रलापादिदुःख

१ रश्मिभि -इ० पा० ।

व्यथा मास्तु । यतस्तस्मिन्नशिवम् अशुभ न दृश्यते ॥२४॥ हे अनघे यस्मात्त्वयाऽशेषोय जनः त्वत्परिवाररूपत्वात्त्वया समाश्वास्यः अतो देवि त्व हृदि विक्लव दुःख किं करोषि ॥ २५ ॥ २६ ॥ मेघरेखा मेघ पंक्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अभिवाद्य चरणौ स्पृष्ट्वा प्रोक्षसे । उक्ष सेचने वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ २९ ॥ वाक्योपचारे वाक्यरचनायां रामा रमणीया ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कौल्मानः ॥ ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० वा० आ० अ० चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ छ ॥ इदानीं दूरमनुगच्छत्पौरजननिवर्तनमाह अन्विति । वनवासाय प्रयांतमित्यन्वयः ॥ १ ॥ सुहृद्धर्मेण यमिच्छेत्पुनरायात नैव दूरमनुव्रजेदित्युक्ति रूपेण ते अनुरक्ताः पौराः ॥ २ ॥ तदनिवृत्तौ हेतुमाह अयोध्येति ॥ ३ ॥ याच्यमानः प्रतिनिवृत्तिमिति शेषः । ताभिः प्रकृतिभिः अनुरक्तनमप्रजाभिः । सत्य सत्यव्रतम् ॥४॥ स्वाः प्रजा इव स्वपुत्रानिव ॥ ५ ॥

त्वयाशेषोजनश्चायंसमाश्वास्योयतोऽनघे ॥ किमिदानीमिदंदेविकरोषिहृदिविक्लवम् ॥ २५ ॥ नार्हात्वंशोचितुंदेवियस्यास्तेराघवःसुतः ॥ नहि रामात्परोलोकेविद्यतेसत्पथेस्थितः ॥ २६ ॥ अभिवादयमानंतंदृष्ट्वाससुहृदंसुतम् ॥ मुदाश्रुमोक्ष्यसेक्षिप्रंमेघरेखेववार्षिकी ॥ २७ ॥ पुत्रस्तेवरदः क्षिप्रमयोध्यांपुनरागतः ॥ कराभ्यांमृदुपीनाभ्यांचरणौपीडयिष्यति ॥ २८ ॥ अभिवाद्यनमस्यंतंशूरंससुहृदंसुतम् ॥ मुदास्रैःप्रोक्षसेपुत्रंमेघराजिरिवाचलम् ॥ २९ ॥ आश्वासयंतीविविधैश्चवाक्यैर्वाक्योपचारेकुशलाऽनवद्या ॥ रामस्यतांमातरमेवमुक्त्वादेवीसुमित्राविररामरामा ॥ ३० ॥ निशम्यतल्लक्ष्मणमातृवाक्यंरामस्यमातुर्नरदेवपत्न्याः ॥ सद्यःशरीरेविननाशशोकःशरद्गतोमेघइवाल्पतोयः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० अ० चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ अनुरक्तामहात्मानंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ अनुजग्मुःप्रयांतंतंवनवासायमानवाः ॥ १ ॥ निवर्तितेऽतीवबलात्सुहृद्धर्मेणराजनि ॥ नैवतेसंन्यवर्तंतरामस्यानुगतारथम् ॥ २ ॥ अयोध्यानिलयानांहिपुरुषाणांमहायशाः ॥ बभूवगुणसंपन्नःपूर्णचंद्रइवप्रियः ॥ ३ ॥ सयाच्यमानःकाकुत्स्थस्ताभिःप्रकृतिभिस्तदा ॥ कुर्वाणःपितरंसत्यंवनमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥ अवेक्षमाणःसस्नेहंचक्षुषाप्रपिबन्निव ॥ उवाचरामःसस्नेहंताःप्रजाःस्वाःप्रजाइव ॥ ५ ॥ याप्रीतिर्बहुमानश्चमय्ययोध्यानिवासिनाम् ॥ मत्प्रियार्थंविशेषेणभरतेसाविधीयताम् ॥ ६ ॥ सहिकल्याणचारित्रःकैकेय्यानंदवर्धनः ॥ करिष्यतियथावद्वःप्रियाणिचहितानिच ॥ ७ ॥ ज्ञानवृद्धोवयोबालोमृदुर्वीर्यगुणान्वितः ॥ अनुरूपःसवोभर्ताभविष्यतिभयापहः ॥ ८ ॥ सहिराजगुणैर्युक्तोयुवराजःसमीक्षितः ॥ अपिचापिमयाशिष्टैःकार्यंवोभर्तृशासनम् ॥ ९ ॥ नसंतप्येद्यथाचासौवनवासंगतेमयि ॥ महाराजस्तथाकार्योममप्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥ यथायथादाशरथिर्धर्ममेवाश्रितोभवेत् ॥ तथातथाप्रकृतयोरामंपतिमकामयन् ॥ ११ ॥ बाष्पेणपिहितंदीनंरामःसौमित्रिणासह ॥ चकर्षेवगुणैर्बद्धंजनंपुरनिवासिनम् ॥ १२ ॥

अयोध्यानिवासिनां युष्माकमिति शेषः ॥ ६ ॥ प्रियाणि ऐहलौकिकसुखजनकानि । हितानि परलोकसुखजनकानि ॥ ७ ॥ वयसा बालोपि ज्ञानवृद्धः । वीर्यगुणान्वितोपि मृदुः ॥ ८ ॥ समीक्षितः राज्ञा निश्चितः । मया शिष्टैः मत्तोधिकैरिति यावत् ईदृशैः राजगुणैर्युक्तः । हि यतः अपि चापि अस्मादपि हेतोः भरते प्रीतिर्विधीयताम् । यतो वो युष्माक भर्तृशासन राजाज्ञा कार्या अवश्यकार्या भवति ॥ ९ ॥ तथा कार्यः अनुकूलाचरणेन सदा समाश्वासनीयः ॥१०॥ धर्मं राजवाक्यपरिपालनरूपम् अकामयन् चित्ते स्वीकृतवतः अत्यतधर्मशालित्वात् ॥११॥ बाष्पेण पिहित पिहितनेत्र रज्जुरूपैः स्वगुणैर्बद्ध पुरनिवासिन सौमि

त्रिसहितो रामश्चकर्षेव । उत्प्रेक्षालकार: । गुणैरित्यशे शोक: ॥ १२ ॥ ओजसा तपोबलेन एवं त्रिविध यथा तथा वृद्धा: तेषां मध्ये वय:प्रकपशिरस: वयस आधिक्यात्कप्रयुक्तशिरस: अतिवृद्धत्वादनुधावनाशक्त्या दूरादिदमूचुः । कचित्तु प्रभुग्नशिरस इति पाठः ॥ १३ ॥ किमूचुस्तदाह वहत इति । रथेन प्रापयत इत्यर्थः । जात्या: उत्तमजातीया: । भर्तरि रामविषये हिता भवत वनमानयतेति यावत् । ब्राह्मणयाच्ञामतिक्रम्य युष्मद्गमन भर्तुरहितमिति भाव: ॥ १४ ॥ विशेषेण यूय कर्णवत इत्यनुकर्पतस्तस्माद्बधिरवन्न गतव्यम् । अपि तु याचनामस्मदीयां प्रति वेदिता: ज्ञातवतो निवर्तध्वम् ॥१५॥ उपवाह्य: पुरसमीप प्रापणीय:। व: युष्माक न तु पुरादपनीय वन वाह्य: प्रापणीय: ॥ १६ ॥ आर्तप्रलापान् आर्तवाक्यानि प्रलपत: कथयत: ॥ १७ ॥ द्विजानां सगमार्थं सन्निकृष्टपदन्यासो भूत्वा वनपरायण एव शनैर्जगाम न तु निवृत्तो नापि स्थित: । रथेन गमने ब्राह्मणक्लेशेन दोष: । प्रतिनिवृत्य ब्राह्मणाश्वासने व्रतभगो भवतीति धिया पद्भ्या मदगमनोभूत् । यावद्वृद्धसन्निधानमिति भाव: ॥ १८ ॥ रथेन परिमोक्तु न शशाक अत्यंतं रथवेगाल

तेद्विजास्त्रिविधंवृद्धाज्ञानेनवयसौजसा ॥ वय:प्रकंपशिरसोदूरादूचुरिदंवचः ॥ १३ ॥ वहंतोजवनारामंभोभोजात्यास्तुरंगमाः ॥ निवर्तध्वंनगंतव्यंहिताभवतभर्तरि ॥ १४ ॥ कर्णवंतिहिभूतानिविशेषेणतुरंगमाः ॥ यूयंतस्मान्निवर्तध्वंयाचनांप्रतिवेदिताः ॥ १५ ॥ धर्मतःसविशुद्धात्मावीरःशुभदृढव्रतः ॥ उपवाह्यस्तुवोभर्तानापवाह्यःपुराद्वनम् ॥ १६ ॥ एवमार्तप्रलापांस्तान्वृद्धान्प्रलपतोद्विजान् ॥ अवेक्ष्यसहसारामोरथादवततारह ॥ १७ ॥ पद्भ्यामेवजगामाथससीतःसहलक्ष्मणः ॥ सन्निकृष्टपदन्यासोरामोवनपरायणः ॥ १८ ॥ द्विजातीन्हिपदातींस्तान्रामश्चारित्रवत्सलः ॥ नशशाकघृणाचक्षुःपरिमोक्तुंरथेनसः ॥ १९ ॥ गच्छंतमेवतंदृष्ट्वारामंसंभ्रांतमानसाः ॥ ऊचुःपरमसंतप्तारामंवाक्यमिदंद्विजाः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्यंकृत्स्नमेतत्त्वांब्रह्मण्यमनुगच्छति ॥ द्विजस्कंधाधिरूढास्त्वामग्नयोप्यनुयांत्वमी ॥ २१ ॥ वाजपेयसमुत्थानिच्छत्राण्येतानिपश्यनः ॥ पृष्ठतोनुप्रयातानिमेघानिवजलात्यये ॥ २२ ॥ अनवाप्तातपत्रस्यरश्मिसंतापितस्यते ॥ एभिश्छायांकरिष्यामःस्वैश्छत्रैर्वाजपेयकैः ॥ २३ ॥ याहिनःसततंबुद्धिर्वेदमंत्रानुसारिणी ॥ त्वत्कृतेसाकृतावत्सवनवासानुचारिणी ॥ २४ ॥ हृदयेष्ववतिष्ठंतेवेदायेनःपरंधनम् ॥ वत्स्यंत्यपिगृहेष्ववदाराश्चारित्ररक्षिताः ॥ २५ ॥ पुनर्ननिश्चयःकार्यस्त्वद्गतौसुकृतामतिः ॥ त्वयिधर्मव्यपेक्षेतुकिंस्याद्धर्मपथेस्थितम् ॥ २६ ॥

वनेन निवर्तयितु न शशाकेत्यर्थः । तत्र घृणाचक्षुष्ट्व हेतु: । घृणा दया तत्सूचकचक्षुष्मानित्यर्थः ॥ १९ ॥ गच्छतमेव स्वप्रार्थनानतरमपि न स्थित नापि निवृत्तमित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्य ब्राह्मणसमूह: ब्रह्मण्यं ब्रह्महितम् । द्विजस्कधाधिरूढा: पात्रारणिद्वारेणेति शेष: ॥२१॥ वाजपेयसमुत्थानि वाजपेययाजिनो राजवच्छत्रादिसबधस्य श्रुतावुक्ते: । मेघानिव जलात्यये शारदमेघवत्पांडुराणि च्छत्राणीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अनवाप्तातपत्रस्य अप्राप्तश्वेतच्छत्रस्य । वाजपेयकै: वाजपेययागप्राप्तै: ॥२३॥ वेदमत्रानुसारिणी तदभ्यासानुसरणशीला त्वत्कृते त्वन्निमित्त वनवासानुसारिणी वेदाभ्यासादि परित्यज्य वनवासोन्मुखी कृतेत्यर्थ: ॥२४॥ अस्माक त्वया सह वनानुगमने न काप्यनुपपत्तिरित्याहु: हृदयेष्विति । ये नोस्माक पर धन वेदास्तेऽस्माक हृदये एवावतिष्ठते । चारित्रं पातिव्रत्यम्॥२५॥पुनरिति । यद्यपि त्वद्गतौ त्वदनुगमनेऽस्माक मति: सुकृता निश्चिता अत: पुनर्वनगमननिश्चयोऽस्माक न कार्योस्ति कृतत्वादेव तथापि किंचिद्ब्रूम इति शेष: । त्वयि धर्मव्यपेक्षे ब्राह्मणवचनरूपधर्मनिरपेक्षे सति किंभूत धर्मपथे स्थित स्यात् न किमपि सर्वे धर्ममार्गं व्यतिक्रमेयु:॥२६॥

तस्मात् अस्माभिर्हंसशुक्लशिरोरुहैः पलितकेशैः शिरोभिः साष्टांगप्रणामेन महीपतनपांसुलैः महीपतनेन पांसुलैः रजोव्याप्तैर्देहैश्च याचितस्त्वं निभृताचार निश्चलधर्मानुष्ठान निवर्तस्व । अत्र ब्राह्मणैर्नमस्कारः क्षत्रियस्य कथमिति न शक्यम् । तत्त्वज्ञतया भगवदवतारत्वदृष्ट्या नमस्कारेणादोषात् । यद्वा राज्ञो विष्णवंशत्वेन नतौ न दोष इत्याहुः ॥ २७ ॥ एवमपि गच्छतमेव दृष्ट्वाहुः बहूनामिति । ये द्विजा इहागतास्तेषां बहूनां यज्ञाः इह काले विततः सति तेषां समाप्तिस्त्वन्निवर्तनायत्ता । अनिवृत्तौ सर्वयज्ञविघ्नकर्तृत्वं त्वय्यापत्स्यतीति भावः ॥ २८ ॥ न केवलमस्मत्प्रार्थनैवापि तु सर्वभूतप्रार्थनाऽपीत्याहुः भक्तीति । जगमाजगमानि सर्वाण्यपि भूतानि भक्तिमति स्नेहवति तेषु त्वन्निवृत्तिं याचमानेषु भक्तेषु त्वमपि भक्तिं स्नेहं प्रदर्शय । निवृत्त्येति शेषः ॥ २९ ॥ तेषां याच्ञाप्रकारमाह । मूलैः स्थावरत्वादुत् अत्यत हतवेगा अतस्त्वामनुगतुमशक्ता उन्नता उच्छ्रिताः पादपाः वायुवेगेन वायुवेगजशाखाचलनशब्दैर्विक्रोशतीव । त्वन्निवर्तनायेति शेषः ॥ ३० ॥ चेष्टा गात्रचलनादिरूपा आहारार्थसंचारश्च तेभ्यो निर्गतास्तद्रहिताः वृक्षरूपैकस्थान एव निश्चिता निश्चयेन स्थिताः न त्वाहारायापि भुवमवतीर्णाः । एव मरणपर्यंतव्यापारेण त्वां याचते । निवृत्तिमिति शेषः ॥ ३१ ॥ निवर्तने निवर्तननिमित्तम् । विक्रोशतां तेषामनुग्रहाय मार्गे तिर्यक्प्रवाहत्वाद्राघवं वारयतीव तमसा ददृशे दृष्टा ॥ ३२ ॥ सपरिवर्त्य श्रमापनुत्तये कृतविलुठनान्विधाय तोयपरिप्लुतांगान्स्नापितांस्तमसाया अविदूरे अचारयत् भक्षिततृणानकारयत्

याचितोनोनिवर्तस्वहंसशुक्लशिरोरुहैः ॥ शिरोभिर्निभृताचारमहीपतनपांसुलैः ॥ २७ ॥ बहूनांविततायज्ञाद्विजानांयइहागताः ॥ तेषांसमाप्तिरायत्तातववत्सनिवर्तने ॥२८॥ भक्तिमंतीहभूतानिजंगमाजंगमानिच ॥ याचमानेषुतेषुत्वंभक्तिंभक्तेषुदर्शय ॥ २९ ॥ अनुगंतुमशक्तास्त्वांमूलैरुद्धतवेगिनः ॥ उन्नतावायुवेगेनविक्रोशंतीवपादपाः ॥ ३० ॥ निश्चेष्टाहारसंचारावृक्षैकस्थाननिश्चिताः ॥ पक्षिणोपिप्रयाचंतेसर्वभूतानुकंपनम् ॥ ३१ ॥ एवंविक्रोशतांतेषांद्विजातीनांनिवर्तने ॥ ददृशेतमसातत्रवारयंतीवराघवम् ॥ ३२ ॥ ततःसुमंत्रोपिरथाद्विमुच्यश्रांतान्हयान्संपरिवर्त्यशीघ्रम् ॥ पीतोदकांस्तोयपरिप्लुतांगानचारयद्वैतमसाविदूरे ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ततस्तुतमसातीरंरम्यमाश्रित्यराघवः ॥ सीतामुद्वीक्ष्यसौमित्रिमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ इयमद्यनिशापूर्वासौमित्रेप्रहितावनम् ॥ वनवासस्यभद्रंतेनचोत्कंठितुमर्हसि ॥२॥ पश्यशून्यान्यरण्यानिरुदंतीवसमंततः ॥ यथानिलयमायद्भिर्निलीनानिमृगद्विजैः ॥ ३ ॥ अद्यायोध्यातुनगरीराजधानीपितुर्मम ॥ सस्त्रीपुंसागतानस्मान्शोचिष्यतिनसंशयः ॥ ४ ॥ अनुरक्ताहिमनुजाराजानंबहुभिर्गुणैः ॥ त्वांचमांचनरव्याघ्रशत्रुघ्नभरतौतथा ॥ ५ ॥ पितरंचानुशोचामिमातरंचयशस्विनीम् ॥ अपिनांधौभवेतांनौरुदंतौतावभीक्ष्णशः ॥ ६ ॥

॥ ३३ ॥ लक्ष्मान ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सीतामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमब्रवीदित्यनेन सीतोद्देश्यकताप्यस्य वचसो ध्वनिता ॥ १ ॥ हे सौमित्रे वनवाससबधिनिशानां मध्येऽद्य प्रवृत्ता इयं निशा वनं वनवासं प्रति पूर्वा प्रहिता प्राप्ता । वनवासकालस्यैतन्निशामारभ्य गणनीयत्वात् । अतस्त्वमुत्कंठितुमद्यप्रभृति पुरौत्सुक्येनायोध्यादिस्मरणं कर्तुं नार्हसि ॥ २ ॥ यथायोग स्वस्वनिलयमायाद्भिरागच्छद्भिर्मृगद्विजैर्निलीनानि सशब्दमतर्लीनतया व्याप्तानि अत एव शून्यानि अरण्यानि रुदतीव अस्मान्दृष्ट्वा खिन्नानीव वर्तंते तानि पश्य ॥ ३ ॥ सस्त्रीपुसा स्त्रीपुसैः सहिता । अद्य अद्यप्रभृति ॥ ४ ॥ कुतस्तत्राह अनुरक्ता इति । बहुभिर्गुणैरिति सर्वान्वयि ॥ ५ ॥ नौ अस्मदर्थे अस्मन्निमित्तम् अभीक्ष्णं मुहुर्मुहुः रुदंतौ पितरौ अंधौ

न भवेतामपि भवेतामेवातः शोचामि तौ ॥ ६ ॥ अथवा तदनुशोकोस्माकं वृथेत्याह भरत इति ॥ ७ ॥ अनृशंसत्वमक्रूरत्वम् ॥ ८ ॥ अथ लक्ष्मणानुगमनेन संतुष्ट आह त्वयेति । मामनुव्रजता त्वया तु यत्कार्यं कर्तव्यं तत्कृतमेव । हि यतस्त्वदनुव्रजनाभावे वैदेहीरक्षणार्थं सहायता सहायसमूहोन्वेष्टव्यः स्यात् त्वमेकोपि सहायसमूहस्थानीय इति भावः । अतस्त्वस्यै अद्यारभ्यैव सुखाहारादिकं सपादयेति शेषः ॥ ९ ॥ अह तु अत्र तमसातीरे इमा निशामद्भिरेव कृतप्राणरक्षणो वत्स्यामि । प्रथमदिनत्वात् वनवाससकल्पांगत्वेनेति शेषः । तदेवाह एतद्धीति । वन्ये सत्यपीत्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ सयम्य यथायोग्यं बधन कृत्वा प्रभूतयवसान् प्रभूतघासान् । प्रत्यनतरः प्रत्यासन्नः ॥ १२ ॥ शयनं शयनस्थलम् । शर्करापांसूत्क्षेपणादिना चक्रे इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ वृक्षदलैर्वृक्षपर्णैः सौमित्रिणा सार्धं सूतेन कृता शय्यां

भरतःखलुधर्मात्मापितरंमातरंचमे ॥ धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ॥७॥ भरतस्यानृशंसत्वंसंचिंत्याहंपुनःपुनः ॥ नानुशोचामिपितरंमातरंचमहाभुज ॥ ८ ॥ त्वयाकार्यंनरव्याघ्रमामनुव्रजताकृतम् ॥ अन्वेष्टव्याहिवैदेह्यारक्षणार्थंसहायता ॥ ९ ॥ अद्भिरेवहिसौमित्रेवत्स्याम्यद्यनिशामिमाम् ॥ एतद्धिरोचतेमह्यंवन्येपिविविधेसति ॥ १० ॥ एवमुक्त्वातुसौमित्रिंसुमंत्रमपिराघवः ॥ अप्रमत्तस्त्वमश्वेषुभवसौम्येत्युवाच ह ॥११॥ सोश्वान्सुमंत्रःसंयम्यसूर्येऽस्तंसमुपागते ॥ प्रभूतयवसान्कृत्वाबभूवप्रत्यनंतरः ॥१२॥ उपास्यतुशिवांसंध्यांदृष्ट्वारात्रिमुपागताम् ॥ रामस्यशयनंचक्रेसूतःसौमित्रिणासह ॥१३॥ तांशय्यांतमसातीरेवीक्ष्यवृक्षदलैर्वृताम् ॥ रामःसौमित्रिणासार्धंसभार्यःसंविवेशह ॥१४॥ सभार्यंसंप्रसुप्तंतुभ्रातरंप्रेक्ष्यलक्ष्मणः ॥ कथयामाससूतायरामस्यविविधान्गुणान् ॥१५॥ जाग्रतोरेवतांरात्रिंसौमित्रेरुदितोरविः ॥ सूतस्यतमसातीरेरामस्य ब्रुवतोगुणान् ॥ १६ ॥ गोकुलाकुलतीरायास्तमसायाविदूरतः ॥ अवसत्तत्रतांरात्रिंरामःप्रकृतिभिःसह ॥ १७ ॥ उत्थायचमहातेजाःप्रकृतीस्तानिशाम्यच ॥ अब्रवीद्भ्रातरंरामोलक्ष्मणंपुण्यलक्षणम् ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान्सौमित्रेनिर्व्यपेक्षान्गृहेष्वपि ॥ वृक्षमूलेषुसंसक्तान्पश्यलक्ष्मणसांप्रतम् ॥ १९ ॥ यथैतेनियमंपौराःकुर्वंत्यस्मन्निवर्तने ॥ अपिप्राणान्न्यसिष्यंतिनतुत्यक्ष्यंतिनिश्चयम् ॥ २० ॥ यावदेवतुसंसुप्तास्तावदेववयंलघु ॥ रथमारुह्यगच्छामःपंथानमकुतोभयम् ॥ २१ ॥ अतोभूयोपिनेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः ॥ स्वपेयुरनुरक्तामांवृक्षमूलेषुसंश्रिताः ॥२२॥

वीक्ष्य सभार्यः संविवेश ॥ १४ ॥ गुणान्कथयामास जागरणार्थमिति भावः ॥ १५ ॥ तां रात्रिमित्यत्यन्तसयोगे द्वितीया । उदितो रविः अरुणोदयकालो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥ गोकुलैराकुलं व्याप्तं तीरं यस्यास्तस्यास्तमसायास्तीरे विदूरतः द्विजसवेशदेशादऽतिदरदेशेऽतिसबाधं गमनसौकर्यार्थमवसत् प्रकृतिसाहित्यं तमसातीरवासमात्रे बोध्यम् ॥ १७ ॥ निशाम्य अवलोक्य निद्राणा इति शेषः ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान् अस्मास्वेव विशेषणापेक्षावतः । अत एव गृहेषु निर्व्यपेक्षान् निरपेक्षान् श्रमात्सांप्रतम् अरुणोदयेपि सुप्तान् ॥ १९ ॥ एते पौरा अस्मन्निवर्तने यथा नियमं यत्नं कुर्वंति तथा जाने अपि प्राणान्न्यसिष्यंति त्यक्ष्यंति न तु अस्मन्निवर्तननिश्चयं त्यक्ष्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अतो यावदिति । लघु शीघ्रम् ॥२१॥ शीघ्रगमने हेतुमाह अत इति । एतदनतरमेते यतो मामनुरक्ता अतो भूयोपि न स्वपेयुरतो याव

१ चापि लक्ष्मण-इ० पा० । २ सुपस्थिताम्-इ० पा० । ३ तं भ्रातर वीक्ष्य-इ० पा० ।

न्नोत्तिष्ठति तावच्छीघ्रं गच्छाम इत्याशयः ॥ २२ ॥ तत्र हेत्वंतरमाह पौरा हीति । आत्मकृतात् आत्मनिमित्तकात् आत्मना आत्मनिमित्तकेन योज्याः संयोज्याः ॥ २३ ॥ आरुह्यतां रथ इति शेषः ॥ २४ ॥
ततः सयोजितेन तेन रथेनेत्यर्थः । शीघ्रं गच्छ रथयोजनायेति शेषः । प्रभो समर्थ ॥ २५ ॥ २६ ॥ युक्तः सज्जः ॥ २७ ॥ परिच्छदो धनुःकवचादि आकुलावर्तां निबिडावर्ताम् आर्तैराकुलामिति वा ॥ २८ ॥
भयदर्शिनामप्यभय मार्गं राजमार्गमित्यर्थः ॥ २९ ॥ त्वमेव रथमास्थायोदङ्मुखः प्रयाहि मत्प्रतिनिवृत्तिबुद्ध्युत्पादनेन जनमोहनाय न तु वय व्रतभंगापत्ते· ॥ ३० ॥ तदेवाह मुहूर्तमिति । न विद्युर्वनमेव
गत इति न जानीयुः ॥ ३१ ॥ तथा चक्रे उदङ्मुखतया गत्वा मार्गांतरेण निवृत्तिपूर्वकमागत्य एवं हि रामः प्रतिनिवृत्त इति पौरभ्रमः सिध्यति । महामायाधिष्ठातुर्भगवत इयत्या क्रियया पौरमोहनं नाश्चर्यायेति

पौराह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोच्या नृपात्मजैः ॥ नतु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ २३ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणो रामं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् ॥
रोचते मे तथा प्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २४ ॥ अथ रामोऽब्रवीत्सूतं शीघ्रं संयुज्यतां रथः ॥ गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ २५ ॥ सूतस्ततः
संत्वरितः स्यंदनं तैर्हयोत्तमैः ॥ योजयित्वा तु रामस्य प्रांजलिः प्रत्यवेदयत् ॥ २६ ॥ अयं युक्तो महाबाहो रथस्ते रथिनां वर ॥ त्वरयारोह भद्रं ते ससीतः
सहलक्ष्मणः ॥ २७ ॥ तं स्यंदनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः ॥ शीघ्रगामाकुलावर्तां तमसामतरन्नदीम् ॥ २८ ॥ स संतीर्य महाबाहुः श्रीमाञ्शिवमकं
टकम् ॥ प्रापद्यत महामार्गमभयं भयदर्शिनाम् ॥ २९ ॥ मोहनार्थं तु पौराणां सूतं रामोऽब्रवीद्वचः ॥ उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमारुह्य सारथे ॥ ३० ॥ मुहूर्तं
त्वरितं गत्वा निवर्तय रथं पुनः ॥ यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥ ३१ ॥ रामस्य तु वचः श्रुत्वा तथा चक्रे च सारथिः ॥ प्रत्यागम्य च रामस्य स्यं
दनं प्रत्यवेदयत् ॥ ३२ ॥ तौ संप्रयुक्तं तु रथं समास्थितौ तदा ससीतौ रघुवंशवर्धनौ ॥ प्रचोदयामास ततस्तुरंगमान्स सारथिर्येन पथा तपोवनम् ॥ ३३ ॥
ततः समास्थाय रथं महारथः ससारथिर्दाशरथिर्वनं ययौ ॥ उदङ्मुखं तं तु रथं चकार प्रयाणमांगल्यनिमित्तदर्शनात् ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामा
यणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ प्रभातायां तु शर्वर्यां पौरास्ते राघवं विना ॥ शोकोपहतनिश्चेष्टा बभूवु
र्हतचेतसः ॥ १ ॥ शोकजाश्रुपरिद्यूना वीक्षमाणास्ततस्ततः ॥ आलोकमपि रामस्य न पश्यंति स्म दुःखिताः ॥ २ ॥ ते विषादार्तवदना रहितास्तेन धी
मता ॥ कृपणाः करुणा वाचो वदंति स्म मनीषिणः ॥ ३ ॥ धिगस्तु खलु निद्रां तां यया ऽपहतचेतसः ॥ नाद्य पश्यामहे रामं पृथूरस्कं महाभुजम् ॥ ४ ॥

मंतव्यम् । प्रत्यवेदयत् आरोहणार्थमज्ञापयत् ॥ ३२ ॥ संप्रयुक्तं सम्यगानीय दर्शित समास्थितावारूढौ अभूतामिति शेषः । येन पथा मार्गेण तपोवनं प्राप्यत इति शेषः । ततस्तेन मार्गेण तुरगमान् प्रचोदयामास
॥ ३३ ॥ उक्त निगमयति तत इति । प्रयाणापेक्षितं मांगल्य शुभं यन्निमित्त शकुन तद्दर्शनात्तदनुभवहेतोरुदङ्मुखं रथं चकार स्थापयामास तत आरुह्य दक्षिणाभिमुखतया वन ययौ ॥ ३४ ॥ ४३ वैलमानः ॥
इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ शोकेनोपहता अत एव निश्चेष्टाः हतचेतसो मूर्च्छिताः ॥ १ ॥
परिद्यूनाः खिन्नाः आलोकम् आलोकसाधन रथोद्धतधूल्याद्यपि ॥ २ ॥ ३ ॥ यया निद्रया । निद्रां भगवतीं विष्णोरित्यादिना मार्कंडेयेन तस्या भगवन्मायारूपत्वाभिधानात् । तदावरणादेव च विषयाविष्टानां

क्षेमम् ॥ १९ ॥ अप्रतीतेन असुखेन सोत्कंठितजनेन उत्कंठितजनमहितेन अत एवामनोज्ञेन हृतचेतसा चित्तनाशकेन वासेन को नु सम्प्रीयेतेत्यर्थः ॥ २० ॥ यदिचेदिति समुदायो यद्यर्थः । अधर्म्य मधर्मयुक्तम् अत एवानाथवन्नाथवद्भिन्नम् । जीवितेनार्थः जीविताभिन्नोऽर्थोपि न पुत्रादिरूपस्तु सुतरां नेत्यर्थः ॥ २१ ॥ पुत्रो रामः परिहरेत् त्यागात्परिहरेत् पुत्रभर्तृत्यागिन्या इतरत्यागः कियानिति भावः ॥ २२ ॥ जीवंत्याः कैकेय्या राज्ये तया भृतकाः पोषिता हि अपि जीवंत्यो न वसेमहि न वसेम । इममर्थं प्रति पुत्रैरपि शपामहे ॥ २३ ॥ अधर्म्याम् अधर्मयुताम् ॥ २४ ॥ अनालमम् अयज्ञ तत्र हेतुरनायकमिति । कृते तन्निमित्तम् ॥ २५ ॥ विलोपो नाशः ॥ २६ ॥ ते यूय पुरुषाः सस्त्रीका इति शेषः । आलोड्य पेपयित्वा अश्रुति वापि यत्र देशे कैकेय्या नामश्रवणमपि न भवति तादृश दूरदेशं वा गच्छते

कोन्वनेनाप्रतीतेनसोत्कंठितजनेनच ॥ संप्रीयेतामनोज्ञेनवासेनहृतचेतसा ॥ २० ॥ कैकेय्यायदिचेद्राज्यंस्यादधर्म्यमनाथवत् ॥ नहिनोजीवितेनार्थःकुतःपुत्रैःकुतोधनैः ॥ २१ ॥ ययापुत्रश्चभर्ताचत्यक्तावैश्वर्यकारणात् ॥ कंसापरिहरेदन्यंकैकेयीकुलपांसनी ॥ २२ ॥ कैकेय्यानवयंराज्येभृतकाहिवसेमहि ॥ जीवंत्याजातुजीवंत्यःपुत्रैरपिशपामहे ॥ २३ ॥ यापुत्रंपार्थिवेंद्रस्यप्रवासयतिनिर्घृणा ॥ कस्तांप्राप्यसुखंजीवेदधर्म्यांदुष्टचारिणीम् ॥ २४ ॥ उपद्रुतमिदंसर्वमनालंभमनायकम् ॥ कैकेय्यास्तुकृतेसर्वंविनाशमुपयास्यति ॥ २५ ॥ नहिप्रव्रजितेरामेजीविष्यतिमहीपतिः ॥ मृतेदशरथेव्यक्तंविलोपस्तदनंतरम् ॥ २६ ॥ तेविषंपिबतालोड्यक्षीणपुण्याःसुदुःखिताः ॥ राघवंवानुगच्छध्वमश्रुतिंवापिगच्छत ॥ २७ ॥ मिथ्याप्रव्राजितोरामःसभार्यःसहलक्ष्मणः ॥ भरतेसन्निबद्धाःस्मःसौनिकेपशवोयथा ॥ २८ ॥ पूर्णचंद्राननःश्यामोगूढजत्रुररिंदमः ॥ आजानुबाहुःपद्माक्षोरामोलक्ष्मणपूर्वजः ॥ २९ ॥ पूर्वाभिभाषीमधुरःसत्यवादीमहाबलः ॥ सौम्यश्चसर्वलोकस्यचंद्रवत्प्रियदर्शनः ॥ ॥ ३० ॥ नूनंपुरुषशार्दूलोमत्तमातंगविक्रमः ॥ शोभयिष्यत्यरण्यानिविचरन्समहारथः ॥ ३१ ॥ तास्तथाविलपंत्यस्तुनगरेनागरस्त्रियः ॥ चुक्रुशुर्दुःखसंतप्तामृत्योरिवभयागमे ॥ ३२ ॥ इत्येवंविलपंतीनांस्त्रीणांवेश्मसुराघवम् ॥ जगामास्तंदिनकरोरजनीचाभ्यवर्तत ॥ ३३ ॥ नष्टज्वलनसंतापाप्रशांताध्यायसत्कथा ॥ तिमिरेणानुलिप्तेवतदासानगरीबभौ ॥ ३४ ॥

यर्थः ॥ २७ ॥ मिथ्या प्रव्राजितः मिथ्या वरकल्पनया प्रव्राजितोभूत् । ततः कैकेयीवशगे भरते राजनि वसति सौनिके सूना पशुवधस्थानं तत्र भवे हिंसके तत्समीपे पशवो यथा निश्चितमरणास्तथा संनिबद्धाः स्मः सन्निविष्टा भवामः ॥ २८ ॥ इदानीं तद्गुणवर्णनेनात्मानमाप्याययंति पूर्णेत्यादि ॥ २९ ॥ पूर्वाभिभाषी सौहार्दप्रदर्शनाय परभयापगमाय च सर्वत्र पूर्वभाषणशीलः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मृत्योरिव भयागमे मृत्युहेतुकभयागम इवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ विलपंतीनां दुःख दृष्ट्वेति शेषः । रविरस्त जगाम तदीयदुःखदर्शनासहिष्णुतया रविरपि शीघ्रगतिरभूदित्याशयः ॥ ३३ ॥ नष्टो होमाद्यर्थोपि ज्वलनसंतापो ज्वलनसंगमो यस्यां प्रशांता अध्याया अध्ययनानि सत्कथाश्च यस्यां सा ॥ ३४ ॥

निराश्रया रामरूपाश्रयराहित्यात् ॥ ३५ ॥ सुतैः तृतीयार्थी । सुतेभ्योपि तासां सः अधिकोऽभवत् ॥ ३६ ॥ वादन वादित्र प्रशांतानि गीतोत्सवनादित्राणि यस्यां सा पिहित आपणानां पण्यवस्तूनामुदयः प्रसारण यस्यां सा सक्षपितोदकः क्षीणोदकः । सक्षुभितोदक इति पाठे क्षैण्यात्संक्षुभितोदक इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ छँलैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथ रामवृत्तातमाह रामोपीति । तेनैव यत्र रात्रिशेषे द्विजा वचितास्तेनैव महदतर बहुदूरम् ॥ १ ॥ व्यपायात् गता विषयो देशः ॥ २ ॥ विशेषेण कृष्टाः सीमांता येषु अनेन सौराज्य ध्वनितम् । तान्यतिक्रामन् शनैरिव शीघ्र ययौ रमणीयदेशादिदर्शनपारवश्यात् अतिशीघ्रमपि गमन शनैरिव प्रत्यभादित्यर्थ इति तीर्थः । शनैरिवेति पाठः । शरसदृशवेगवद्भिरश्वो

उपशांतवणिक्पण्यानष्टहर्षानिराश्रया ॥ अयोध्यानगरीचासीन्नष्टतारमिवांबरम् ॥ ३५ ॥ तदास्त्रियोरामनिमित्तमातुरायथासुतेभ्रातरिवाविवासिते ॥ विलप्यदीनारुरुदुर्विचेतसःसुतैर्हितासामधिकोपिसोऽभवत् ॥ ३६ ॥ प्रशांतगीतोत्सवनृत्यवादनाविभ्रष्टहर्षापिहितापणोदया ॥ तदाह्ययोध्यानगरीबभूवसामहार्णवःसंक्षपितोदकोयथा ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः॥४८॥रामोपिरात्रिशेषेणतेनैवमहदंतरम् ॥ जगामपुरुषव्याघ्रःपितुराज्ञामनुस्मरन् ॥१॥ तथैवगच्छतस्तस्यव्यपायाद्रजनीशिवा ॥ उपास्यतुशिवांसंध्यांविषयान्त्यगाहत ॥ २ ॥ ग्रामान्विकृष्टसीमान्तान्पुष्पितानिवनानिच ॥ पश्यन्नतिययौशीघ्रंशनैरिवहयोत्तमैः ॥ ३ ॥ शृण्वन्वाचोमनुष्याणांग्रामसंवाससवासिनाम् ॥ राजानंधिग्दशरथंकामस्यवशमास्थितम् ॥ ४ ॥ हानृशंसाद्यकैकेयीपापापापानुबंधिनी ॥ तीक्ष्णासंभिन्नमर्यादातीक्ष्णकर्मणिवर्तते ॥ ५ ॥ यापुत्रमीदृशंराज्ञःप्रवासयतिधार्मिकम् ॥ वनवासेमहाप्राज्ञंसानुक्रोशंजितेंद्रियम् ॥ ६ ॥ (कथंनाममहाभागासीताजनकनन्दिनी ॥ सदासुखेष्वभिरतादुःखान्यनुभविष्यति ॥ १ ॥) अहोदशरथोराजानिःस्नेहःस्वसुतंप्रति ॥ प्रजानामनघंरामंपरित्यक्तुमिहेच्छति ॥ ७ ॥ एतावाचोमनुष्याणांग्रामसंवासवासिनाम् ॥ शृण्वन्नतिययौवीरःकोसलान्कोसलेश्वरः ॥ ८ ॥ ततोवेदश्रुतिंनामशिववारिवहांनदीम् ॥ उत्तीर्याभिमुखःप्रायादगस्त्याध्युषितांदिशम् ॥ ९ ॥ गत्वातुसुचिरंकालंततःशीतवहांनदीम् ॥ गोमतींगोयुतानूपामतरत्सागरंगमाम् ॥ १० ॥ गोमतींचाप्यतिक्रम्यराघवःशीघ्रगैर्हयैः ॥ मयूरहंसाभिरुतांततारस्यंदिकांनदीम् ॥११॥ समहींमनुनाराज्ञादत्तामिक्ष्वाकवेपुरा ॥ स्फीतांराष्ट्रावृतांरामोवैदेहीमन्वदर्शयत् ॥ १२ ॥

त्तमैरित्यर्थः इति कतकः ॥ ३ ॥ ग्रामाः महांतः सवासाः स्वल्पग्रामाः शृण्वन्ययावित्यन्वयः । ता वाच आह राजान धिगित्यादि । आस्थित प्राप्तम् ॥ ४ ॥ पापा पापकर्मारब्धशरीरा पापानुबधिनी पापकर्मनिरता तीक्ष्णा क्रूरदर्शना सभिन्नमर्यादा त्यक्तमर्यादा ॥ ५ ॥ ईदृश अनेककल्याणगुणवत सानुक्रोश सदयम् ॥ ६ ॥ प्रजाना प्रियमिति शेषः । यद्वा प्रजाविषयेऽनघ पापरहितम् ॥ ७ ॥ कोसलानति अतिक्रम्य ययौ ॥ ८ ॥ शिववारिवहा शिवानि वारीणि वहतीम् ॥ ९ ॥ गोभिर्युतान्यनूपानि जलप्रायदेशा यस्या सागरगमामित्यनेन यमुनावत्तस्या अपि पृथक्सागरप्रवेश सूचयति ॥ १० ॥ स्यंदिका तदाख्याम् ॥ ११ ॥ स. अतीतस्यदिकः महीं स्यंदिकासीमा कोसलदेशरूपा राष्ट्रवृता अवांतरजनपदावृतां वैदेहीमन्वदर्शयत् इक्ष्वाकवे मनुना दत्तकोसलदेशस्य दक्षिणसीमां कथयामासेत्यर्थः । यद्यपीक्ष्वाकादयः सार्वभौमास्त

१ शिवजलाम्-इ० पा० ।

थापि तेषां स्वराजधानीत्वात्स्वदेशः कोसलदेश एव सार्वभौमस्त्वं तु तद्देशसिंहासनाधिष्ठातृमकलराजपालनीयाज्ञत्वमेवेत्यलम् ॥ १२ ॥ सूत ३ प्लुतः शृणु इत्यादिः आभाष्य नवोध्य हंसमत्तस्वरः मत्तहंसस्वरः ॥ १३ ॥ अथ परिगृहीतमनुष्यदेहस्य तद्देहग्रहणानुरूपोऽभिनयः कदेति आगम्य अतिक्रान्त स्वदेशमिति शेषः ॥ १४ ॥ ननु मृगयायाः स्त्रीद्यूतमृगयामद्यवाक्पारुष्योग्रदण्डता । अर्थस्य दूषणं चेति राज्ञां व्यसनमष्टकमित्युक्तेर्व्यसनाना निषेधाच्च कथं तदिच्छेत्यत आह नात्यर्थमिति । प्रजान्यायचिंतादिवैमुख्यापादकतया अत्यंततरैव तस्या निषेधात् । ननु सर्वथैव निषेधोऽस्त्वित्यत आह । एषा रतिः क्रीडा लोके राजर्षिगणसंमताऽतोऽतुला न सर्वथा निषिद्धेत्यर्थः । गजादयो न हन्तव्या मृगयाया महेषुभिरित्यादिनास्या अभ्यनुमतत्वमिति भावः ॥ १५ ॥ राजर्षीणां हीति श्लोकः पुनरुक्तार्थकः ऽत्र कतकासमतश्चेति बोध्यम् । एवं हि तद्व्याख्या हि यतः अस्मिन् लोके राजर्षीणां वने मृगया रत्यर्थमासीत् । अतोऽहमपि काले श्राद्धादिकाले मनुजैर्मनुपुत्रैः सदाचारपरैरपि कृता स्वीकृता धन्विना चचलल्क्ष्येषु इषुसिद्ध्यर्थमभिकांक्षिता नात्यर्थमभिकांक्षामीति सवधः ॥ १६ ॥ तं तमर्थमभिप्रेत्य विपर्यीकृत्य मधुरया गिरा सूत प्रति वाक्यमुदीरयन् स ऐक्ष्वाको रामस्तमध्वानं ययाविति सवधः ॥ १७ ॥ मैंकोमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ जन्मभूमिप्रयुक्तस्नेहेन निर्गमनकाले शिष्टाचारपरिप्राप्ततया च स्वदेशमापृच्छति स्वस्वरूपगोपनाय विशालानिति । यात्वा तदत गत्वा ॥ १ ॥ हे पुरि श्रेष्ठे त्वा त्वत्सवविदैवतानि च आपृच्छे प्रार्थयामि ॥ २ ॥ प्रार्थनाप्रकारमाह निवृत्तेति ॥ ३ ॥ जानपद जन स्वदर्शनार्थं तत्रागतम् । तेषामश्रुपूर्णमुखत्वात् लोकव्यवहारानुसारेण नट इव स्वयमप्यश्रुपूर्णमुखः ॥ ४ ॥ अनुक्रोशः आदरोनुतापो वा दया कारुण्यं यथायोग्यं मयि वः युष्माभिरिति यावत् कृतः कृता च दुःखस्य चिरमनुभव इति शेषः । पापीयः अशोभनम् अतो युष्माभिर्गम्यताम् । वयमप्यर्थसिद्ध्ये पित्रनुज्ञातार्थसिद्ध्ये अवतारप्रयोजनार्थसिद्ध्ये इति हृत्स्थम् । गच्छाम इति शेषः । व्याख्यानांतर त्वप्रयोजकत्वान्नोक्तम् ॥ ५ ॥ ते एव रामेण बोधिताः ॥ ६ ॥ अतृप्तानां दर्शनतृप्तिरहितानाम् । क्षणदामुखे सायंकालेऽर्को यथा तथा अचक्षुर्विषयं देशं गतः ॥ ७ ॥

सूत३इत्येवचाभाष्यसारथिंतमभीक्ष्णशः ॥ हंसमत्तस्वरःश्रीमानुवाचपुरुषोत्तमः ॥ १३ ॥ कदाहंपुनरागम्यसरय्वाःपुष्पितेवने ॥ मृगयांपर्यटिष्यामिमात्रापित्राचसंगतः ॥ १४ ॥ नात्यर्थमभिकांक्षामिमृगयांसरयूवने ॥ रतिर्ह्येषाऽतुलालोकेराजर्षिगणसंमता ॥ १५ ॥ राजर्षीणांहिलोकेऽस्मिन्रत्यर्थंमृगयावने ॥ कालेकृतांतांमनुजैर्धन्विनामभिकांक्षिताम् ॥ १६ ॥ सतमध्वानमैक्ष्वाकःसूतंमधुरयागिरा ॥ तंतमर्थमभिप्रेत्ययौवाक्यमुदीरयन् ॥ १७ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ छ ॥

विशालान्कोसलान्रम्यान्यात्वालक्ष्मणपूर्वजः ॥ अयोध्यामुन्मुखोधीमान्प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ आपृच्छेत्वांपुरिश्रेष्ठेकाकुत्स्थपरिपालिते ॥ दैवतानिचयानित्वांपालयंत्यावसंतिच ॥ २ ॥ निवृत्तवनवासस्त्वामनृणोजगतीपतेः ॥ पुनर्द्रक्ष्यामिमात्राचपित्राचसहसंगतः ॥ ३ ॥ ततोरुचिरताम्राक्षोभुजमुद्यम्यदक्षिणम् ॥ अश्रुपूर्णमुखोदीनोब्रवीज्जानपदंजनम् ॥ ४ ॥ अनुक्रोशोदयाचैवयथार्हंमयिवःकृतः ॥ चिरंदुःखस्यपापीयोगम्यतामर्थसिद्धये ॥ ५ ॥ तेभिवाद्यमहात्मानंकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् ॥ विलपंतोनराघोरंव्यतिष्ठंश्चक्वचित्क्वचित् ॥ ६ ॥ तथाविलपतांतेषामतृप्तानांचराघवः ॥ अचक्षुर्विषयंप्रायाद्यथार्कःक्षणदामुखे ॥ ७ ॥

तदेवाह वाल्मीकिः तत इति। दानशीला जना येषु तान् चैत्यैर्देवताधिष्ठानवृक्षैर्यूपैश्च समावृतान् ॥ ८ ॥ गोकुलैराकुलतया सेवितान् ॥ ९ ॥ नरेंद्राणां रक्षणीयान् ग्रामश इति शेषः । नरेंद्ररक्षणयोग्यैकैकग्रामान् इतरनरेंद्रराज्यतुल्यैकैकग्रामानिति यावत् ॥ १० ॥ मध्येन मध्यगत्या नरेंद्राणामितरेषां भोज्य राज्य देश ययौ । स्वदेशत्वाभावेन तज्जनानुयानशंकाभावात् शनैर्देशसौभाग्य पश्यन् अगमदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्र अयोध्याराज्याद्दक्षिणराज्ये ॥ १२ ॥ काले क्रीडाकाले सेविता अंभःपूर्णह्रदा यस्यां ताम् ॥ १३ ॥ नागपत्नीभिर्गंधर्वपत्नीभिश्च सेविताम् । सतत शिवामित्यनेन महानिशायामपि तस्यां स्नानाद्यधिकारः सूचितः । तदुक्त भारते । भुक्त्वा वा यदि वाऽभुक्त्वा रात्रौ वा यदि वा दिवा ॥ न कालनियमः कश्चिद्गंगा प्राप्य सरिद्वरामिति ॥ १४ ॥ देवानामाक्रीडैः क्रीडापर्वतैर्हिमवत उभयतीरवर्तिभिर्युक्ताम् । देवार्थं देवानां स्नानपानादिप्रयोजनाय । तत्प्रार्थनया आकाशता देवपद्मिनीं देवभोग्यहेमपद्मवतीम् ॥ १५ ॥ शिलामयस्थले यो जलाघातशब्दस्तद्रूपाट्टहासेनोग्राम् । पाठांतरे जलेनाधूताः प्रक्षालिताः गुहाग्राः गुहा

ततोधान्यधनोपेतान्दानशीलजनाञ्शिवान् ॥ अकुतश्चिद्भयान्रम्यांश्चैत्ययूपसमावृतान् ॥ ८ ॥ उद्यानाम्रवणोपेतान्संपन्नसलिलाशयान् ॥ तुष्टपुष्टजनाकीर्णान्गोकुलाकुलसेवितान् ॥९॥ रक्षणीयान्नरेंद्राणांब्रह्मघोषाभिनादितान् ॥ रथेनपुरुषव्याघ्रःकोसलानत्यवर्तत ॥ १०॥ मध्येन मुदितंस्फीतंरम्योद्यानसमाकुलम् ॥ राज्यंभोज्यंनरेंद्राणांययौधृतिमतांवरः ॥ ११ ॥ तत्रत्रिपथगांदिव्यांशीततोयामशैवलाम् ॥ ददर्शराघवो गंगांरम्यामृषिनिषेविताम् ॥ १२ ॥ आश्रमैरविदूरस्थैःश्रीमद्भिःसमलंकृताम् ॥ कालेऽप्सरोभिर्हृष्टाभिःसेवितांभोह्रदांशिवाम् ॥ १३ ॥ देवदानवगंधर्वैःकिन्नरैरुपशोभिताम् ॥ नागगंधर्वपत्नीभिःसेवितांसततंशिवाम् ॥ १४ ॥ देवाक्रीडशताकीर्णांदेवोद्यानयुतांनदीम् ॥ देवार्थमाकाशगतांविख्यातांदेवपद्मिनीम् ॥ १५ ॥ जलाघाताट्टहासोग्रांफेननिर्मलहासिनीम् ॥ क्वचिद्वेणीकृतजलांक्वचिदावर्तशोभिताम् ॥ १६ ॥ क्वचित्स्तिमितगंभीरांक्वचिद्वेगसमाकुलाम् ॥ क्वचिद्गंभीरनिर्घोषांक्वचिद्भैरवनिःस्वनाम् ॥ १७ ॥ देवसंघाप्लुतजलांनिर्मलोत्पलसंकुलाम् ॥ क्वचिदाभोगपुलिनांक्वचिन्निर्मलवालुकाम् ॥ १८ ॥ हंससारससंघुष्टांचक्रवाकोपशोभिताम् ॥ सदामत्तैश्चविहगैरभिपन्नामनिंदिताम् ॥ १९ ॥ क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरिवशोभिताम् ॥ क्वचित्फुल्लोत्पलच्छन्नांक्वचित्पद्मवनाकुलाम् ॥ २० ॥ क्वचित्कुमुदखंडैश्चकुड्मलैरुपशोभिताम् ॥ नानापुष्परजोध्वस्तांसमदामिवचक्वचित् ॥ २१ ॥ व्यपेतमलसंघातांमणिनिर्मलदर्शनाम् ॥ दिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्चवरवारणैः ॥ २२॥ देवराजोपवाह्यैश्चसन्नादितवनांतराम् ॥ प्रमदामिवयत्नेनभूषितांभूषणोत्तमैः ॥ २३ ॥

मुखानि यया ताम् । फेनरूपो यो निर्मलो हासो मंदहासस्तद्वतीम् । एवमादिना स्त्रीरूपेण वर्णन प्रवाहरूपाया गगाया इति बोध्यम् । वेणीकृतजला द्वित्रिजलसयोगात् ॥ १६ ॥ स्तिमिता निश्चला सा चासौ गभीरा च तां गंभीरनिर्घोषां मृदगादिवत् भैरवनिःस्वनाम् अशन्यादिवत् ॥ १७ ॥ आभोगपुलिनां विशालसैकताम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कुड्मलरूपैः कुमुदखंडैः समूहैरित्यर्थः । पुष्परजसा ध्वस्तां संयुक्तां समदामिव मदसहितां प्रमदामिव स्थिताम् ॥ २१ ॥ व्यपेतो दूरीकृतो मलसंघातः पापसघातो यया ताम् । व्यपेतजलसघातामिति पाठे तीरे क्रूरप्रवाहरहितामित्यर्थः । मणिर्मुक्तामणिः अनेनाति स्वच्छशुभ्रजलत्व दिग्गजाद्यालोडनेपि निर्मलत्वमित्यतिशयोक्तिरलकारः । वरवारणैरुत्तमगजैः ॥ २२ ॥ देवराजानस्ते उपवाह्या येषा तैश्च वरगजैः । औपवाह्यैरिति पाठे तेषां क्रीडार्थयानभूतैरित्यर्थः ॥ २३ ॥

१ शिव-इ० पा० ।

भूषणान्येवाह फलेत्यादि । द्विजैः पक्षिभिः । विष्णुपादस्पर्शेन ब्रह्मलोकाद्ब्रह्माण्डबाह्यजलदेशाच्च च्युताम् अपापां कर्मनाशादिवत् केनापि प्रकारेण पापजनकत्वाभाववतीमिति कतकस्तत्र । पापजनकत्वसंभावनाया एवाभावात् । वस्तुतोऽपापां पापवज्जतुरहिताम् । तत्र हेतुः पापनाशिनीं दर्शनमात्रेण तादृशीम् ॥ २४ ॥ शिंशुमारो जलकपिरिति वैजयंतीकोशकर्ता । नक्रैर्मकरैः । सागरतेजसा भगीरथतपसा ॥ २५ ॥ शृंगवेरपुरं प्रस्थितामिति शेषः ॥ २६ ॥ ऊर्मिभिः कलिलाः संपृक्ता आवर्ता यस्यां सा ताम् । इह गंगातीरे ॥ २७ ॥ नवविदूरत्वं बहुपुष्पप्रवालवत्त्वे हेतुः । इंगुदी तापसतरुः ॥ २८ ॥ देवादीनां संमान्य सलिलं यस्यास्ताम् । अनेन गंगाजलं प्रवाहादन्यत्रानीतमपि सकलपापक्षयसमर्थमिति ध्वनितम् ॥ २९ ॥ तत्र गंगातीरे स्थित इंगुदीवृक्ष हयैर्ययतुः ॥ ३० ॥ तम् अभियाय तत्समीप गत्वेति यावत् अवतरत् अवातरत् ॥ ३१ ॥ उपतस्थे

फलपुष्पैःकिसलयैर्वृतांगुल्मैर्द्विजैस्तथा ॥ विष्णुपादच्युतांदिव्यामपापांपापनाशिनीम् ॥२४॥ शिंशुमारैश्चनक्रैश्चभुजंगैश्चसमन्विताम् ॥ शंकरस्यजटाजूटाद्भ्रष्टांसागरतेजसा ॥ २५ ॥ समुद्रमहिषींगंगांसारसक्रौंचनादिताम् ॥ आससादमहाबाहुःशृंगवेरपुरंप्रति ॥ २६ ॥ तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्यमहारथः ॥ सुमंत्रमब्रवीत्सूतमिहैवाद्यवसामहे ॥ २७ ॥ अविदूरादयंनद्याबहुपुष्पप्रवालवान् ॥ सुमहानिंगुदीवृक्षोवसामोऽत्रैवसारथे ॥ २८ ॥ प्रेक्षामिसरितांश्रेष्ठांसंमान्यसलिलांशिवाम् ॥ देवमानवगंधर्वमृगपन्नगपक्षिणाम्[1] ॥ २९ ॥ लक्ष्मणश्चसुमंत्रश्चबाढमित्येवराघवम् ॥ उक्त्वातमिंगुदीवृक्षंतदोपययतुर्हयैः ॥ ३० ॥ रामोऽभियायतंरम्यंवृक्षमिक्ष्वाकुनंदनः ॥ रथादवतरत्तस्मात्सभार्यःसहलक्ष्मणः ॥३१॥ सुमंत्रोप्यवतीर्याथमोचयित्वाहयोत्तमान् ॥ वृक्षमूलगतंराममुपतस्थेकृतांजलिः ॥ ३२ ॥ तत्रराजागुहोनामरामस्यात्मसमःसखा ॥ निषादजात्योबलवान्स्थपतिश्चेतिविश्रुतः ॥३३॥ सश्रुत्वापुरुषव्याघ्रंरामंविषयमागतम् ॥ वृद्धैःपरिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ ३४ ॥ ततोनिषादाधिपतिंदृष्ट्वादूरादुपस्थितम् ॥ सहसौमित्रिणारामःसमागच्छद्गुहेनसः ॥ ३५ ॥ तमार्तःसंपरिष्वज्यगुहोराघवमब्रवीत् ॥ यथायोध्यातथेदंतेरामकिंकरवाणिते ॥३६॥ ईदृशंहिमहाबाहोकःप्राप्स्यत्यतिथिंप्रियम् ॥ ततोगुणवदन्नाद्यमुपादायपृथग्विधम् ॥ ३७ ॥ अर्घ्यंचोपानयच्छीघ्रंवाक्यंचेदमुवाचह ॥ स्वागतंतेमहाबाहोतवेयमखिलामही ॥ ३८ ॥

समीपे सेवार्थं प्राप्तः ॥ ३२ ॥ आत्मसमः प्राणसमः । निषादजात्यः तज्जातौ भवः । बलवान्प्राणतः सेनातश्च । स्थपतिर्निषादाधिपतिः । निषादजात्यः स्थपतिरित्यनेन निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र कर्मधारय इति सूचितम् । यद्यपीदृशसख्यं हीनप्रेष्य हीनसख्यमित्यादिनोपपातकेषु गणितं तथापि तद्विप्रविषय राज्ञामाटविकबलेन प्रयोजनवत्त्वात् । षड्विधबलसंग्रहस्य राजधर्मत्वाच्च तत्सख्यमेवेति दिक् । अत्रेदं बोध्यम् । निषादगुहविषये रामस्यात्मसमः सखेत्येवं वदता वाल्मीकिना रामसमत्वरामसमानख्यातित्वोक्त्या भगवद्भक्तत्वेन निषादत्वेपि पूर्वक्तश्रवणादिमत्त्वेन तस्य तत्त्वज्ञत्वं सूचितम् ॥ ३३ ॥ उपागतः रामसमीपं प्राप्तः । विषयं स्वदेशम् ॥ ३४ ॥ समागच्छत् क्षेमालिंगनादिना संगतोऽभूत् ॥ ३५ ॥ आर्तः रामीयवल्कलादिधारणदर्शनेन ततः । इदमस्मत्पुरम् ॥ ३६ ॥ ईदृशवचने कारणमाह ईदृशं हीति । अनेन भगवत्त्व

[1] देवदानवगंधर्वमृगमानुष–इ० पा० ।

रूपज्ञत्वमात्मनो ध्वनितम् । अन्नाद्य अन्नमोदनस्तदाद्यम् । भोज्यादीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नो राज्य भक्ष्यादिक च प्रशाधि स्वीकुरु ॥ ३९ ॥ वाजिना खादन घासादि ॥ ४० ॥ महाप्रभुरपि सन्स्वगृहादिह दूर यत्पद्भ्यामागतोसि यच्च तवेयमखिला महीत्यनेन स्नेह दर्शयसि तेन त्वया वयमार्चिता एव हृष्टाश्च वयमित्युवाचेत्यर्थः। सर्वदा वयमर्चिता इत्यनेन मद्भ्यानमेव मे महती पूजा तच्च सर्वदा तवास्ते इत्यप्यर्थो गर्भितः। अत एव वय त्वयि सदा हृष्टाः ॥ ४१ ॥ अत एव पुनरालिंगति अत्यंतप्रेमास्पदत्व बोधयितु भुजाभ्यामिति ॥ ४२ ॥ वनेषु चेति तस्याटविकत्वाद्वनकुशलप्रश्नः । क्वचिद्वनेष्विति पाठः ॥ ४३ ॥ अनुजानामि अगीकृत्य ददामि प्रतिग्रहे भोगफलके ॥ ४४ ॥ धर्मे प्रणिहित पित्राज्ञापालनलक्षणे धर्मे सावधानम् । अत्र तद्दत्तस्याग्रहे प्रतिग्रहे अप्रतिग्रहीतृत्वरूपक्षत्रधर्मोपन्यासेन अन्नभोजनायोग्यत्वे व्रतस्थत्वरूपहेतूपन्यासेन च

वयंप्रेष्याभवान्भर्तासाधुराज्यंप्रशाधिनः ॥ भक्ष्यंभोज्यंचपेयंचलेह्यंचैतदुपस्थितम् ॥ ३९ ॥ शयनानिचमुख्यानिवाजिनांखादनंचते ॥ गुहमेवंब्रुवाणंतुराघवःप्रत्युवाचह ॥ ४० ॥ अर्चिताश्चैवहृष्टाश्चभवतासर्वदावयम् ॥ पद्भ्यामभिगमाच्चैवस्नेहसंदर्शनेनच ॥ ४१ ॥ भुजाभ्यांसाधुवृत्ताभ्यांपीडयन्वाक्यमब्रवीत् ॥ दिष्ट्यात्वांगुहपश्यामिह्यरोगंसहबांधवैः ॥ ४२ ॥ अपितेकुशलंराष्ट्रेमित्रेषुचवनेषुच ॥ यत्त्विदंभवताकिंचित्प्रीत्यासमुपकल्पितम् ॥ ४३ ॥ सर्वंतदनुजानामिनहिवर्तेप्रतिग्रहे ॥ कुशचीराजिनधरंफलमूलाशनंचमाम् ॥ ४४ ॥ विद्धिप्रणिहितंधर्मेतापसंवनगोचरम् ॥ अश्वानांखादनेनाहमर्थीनान्येनकेनचित् ॥ ४५ ॥ एतावतात्रभवताभविष्यामिसुपूजितः ॥ एतेहिदयिताराज्ञःपितुर्दशरथस्यमे ॥ ॥ ४६ ॥ एतैःसुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहमर्चितः ॥ अश्वानांप्रतिपानंचखादनंचैवसोन्वशात् ॥ ४७ ॥ गुहस्तत्रैवपुरुषांस्त्वरितंदीयतामिति ॥ ततश्चीरोत्तरासंगःसंध्यामन्वास्यपश्चिमाम् ॥ ४८ ॥ जलमेवाददेभोज्यंलक्ष्मणेनाहृतंस्वयम् ॥ तस्यभूमौशयानस्यपादौप्रक्षाल्यलक्ष्मणः॥४९॥ सभार्यस्यततोभ्येत्यतस्थौवृक्षमुपाश्रितः ॥ गुहोपिसहसूतेनसौमित्रिमनुभाषयन् ॥ अन्वजाग्रत्ततोराममप्रमत्तोधनुर्धरः ॥ ५० ॥ तथाशयानस्यततोयशस्विनोमनस्विनोदाशरथेर्महात्मनः ॥ अदृष्टदुःखस्यसुखोचितस्यसातदाव्यतीतासुचिरेणशर्वरी ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तदन्नस्य भोजनयोग्यत्व सूचयता तस्य तत्त्वज्ञत्व सूचितम् । अन्यथा निषादत्वेनाभोज्यान्नतया तमेव हेतुमुपन्यसेत् स वा कथ पक्वान्नमाहरेत् । एतेन तत्त्वज्ञः सर्वोपि भोज्यान्न एवेति ध्वनितम् ॥ ४५ ॥ एते अश्वाः ॥४६॥ प्रतिपान जात्याश्वानां राजौपवाह्यानां घासदानानंतरं यत्पाय्यते क्षीरादि तत्प्रतिपानम् । यच्च घृतशर्करादियुतयवचूर्णादि खाद्यते तत्खादनम् ॥४७॥ त्वरितं दीयतामित्यन्वशादित्यन्वयः ॥ ४८ ॥ जलमेवाददे तीर्थप्राप्तिनिमित्तकोपवासस्यावश्यकत्वात् ॥ ४९ ॥ अभ्येत्य ततोऽन्यत्र समीपदेशे आगत्य तस्थावित्यनेन तस्य निद्राभावः सूचितः । अन्वजाग्रदित्यार्षम् । अजागरीदित्यर्थः ॥५० ॥ सुचिरेण शर्वरीति निद्रागमनाच्चिरत्वप्रतिभासस्तस्याम् ॥ ५१ ॥ कार्मैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एवं रामे शयाने तद्रक्षार्थं जाग्रल्लक्ष्मणगुहसंवाद: तमित्यादि । अदम्भेन अकृत्रिमानुरागेण भ्रातुरर्थाय भ्रातू रक्षार्थं राघव रघुकुलज सतापसतप्तो रामस्य भूशय्यादिजेन सतापेन पीडितः ॥ १ ॥ इयमिति । प्रत्याश्व सिहि विश्रांतो भव ॥ २ ॥ अयं जनः आटविकः ॥ ३ ॥ नहि रामादिति सर्वात्मभूतात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अविदितमज्ञातम् । किंच चतुरंगमिति परकीयमिति शेषः । तादृशमपि परकीय बलं सतरेमहि युद्धेन जयेम ॥ ७ ॥ ततोवाच तत उवाचेति च्छेदः । आर्षः संधिः । अत्र देशे वयं न भीताः यतो धर्ममेवानुपश्यता त्वया रक्ष्यमाणा भवामः ॥ ८ ॥ तथापि जागरणे कारणमाह कथमिति । जीवित विशिष्ट सुखजीवितजनक भोजनादि ॥ ९ ॥ १० ॥ मंत्रो गायत्र्यादिः । तपः कृच्छ्रादि । पराक्रमैः तज्जन्यैर्ऋष्यशृङ्गाद्यानयनाश्वमेधाद्यनुष्ठानैः । एको मुख्यः तत्र हेतुः सदृशलक्षणः पुरुषोत्तमसदृशलक्षणः

तंजाग्रतमदंभेनभ्रातुरर्थायलक्ष्मणम् ॥ गुहःसंतापसंतप्तोराघवंवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ इयंतातसुखाशय्यात्वदर्थमुपकल्पिता ॥ प्रत्याश्वसिहिसा ध्वस्यांराजपुत्रयथासुखम् ॥ २ ॥ उचितोयंजनःसर्वःक्लेशानांत्वंसुखोचितः ॥ गुप्त्यर्थंजागरिष्यामःकाकुत्स्थस्यवयंनिशाम् ॥ ३ ॥ नहिरामा त्प्रियतमोममास्तेभुविकश्चन ॥ ब्रवीम्येवचतेसत्यंसत्येनैवचतेशपे ॥ ४ ॥ अस्यप्रसादादाशंसेलोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः ॥ धर्मावाप्तिंचविपुलाम र्थकामौचपुष्कलौ ॥ ५ ॥ सोहंप्रियसखंरामंशयानंसहसीतया ॥ रक्षिष्यामिधनुष्पाणिःसर्वथाज्ञातिभिःसह ॥ ६ ॥ नमेऽस्त्यविदितंकिंचिद्व नेस्मिंश्चरतःसदा ॥ चतुरंगंह्यतिबलंसुमहत्संतरेमहि ॥ ७ ॥ लक्ष्मणस्तुततोवाचरक्ष्यमाणास्त्वयानघ ॥ नात्रभीतावयंसर्वेधर्ममेवानुपश्यता ॥ ॥ ८ ॥ कथंदाशरथौभूमौशयानेसहसीतया ॥ शक्यानिद्रामयालब्धुंजीवितंवासुखानिवा ॥ ९ ॥ योनदेवासुरैःसर्वैःशक्यःप्रसहितुंयुधि ॥ तंपश्यसुखसंसुप्तंतृणेषुसहसीतया ॥ १० ॥ योमंत्रतपसालब्धोविविधैश्चपराक्रमैः ॥ एकोदशरथस्यैषपुत्रःसदृशलक्षणः ॥ ११ ॥ अस्मिन्प्रव्र जितेराजानचिरंवर्तयिष्यति ॥ विधवामेदिनीनूनंक्षिप्रमेवभविष्यति ॥ १२ ॥ विनद्यसुमहानादंश्रमेणोपरताःस्त्रियः ॥ निर्घोषोपरतंतातमन्ये राजनिवेशनम् ॥ १३ ॥ कौसल्याचैवराजाचतथैवजननीमम ॥ नाशंसेयदिजीवंतिसर्वेतेशर्वरीमिमाम् ॥ १४ ॥ जीवेदपिहिमेमाताशत्रुघ्नस्या न्ववेक्षया ॥ तद्दुःखंयदिकौसल्यावीरसूर्विनशिष्यति ॥ १५ ॥ अनुरक्तजनाकीर्णासुखालोकप्रियावहा ॥ राजव्यसनसंसृष्टासापुरीविनशिष्य ति ॥ १६ ॥ कथंपुत्रंमहात्मानंज्येष्ठंपुत्रमपश्यतः ॥ शरीरंधारयिष्यंतिप्राणाराज्ञोमहात्मनः ॥ १७ ॥ विनष्टेनृपतौपश्चात्कौसल्याविनशिष्यति ॥ अनंतरंचमातापिममनाशमुपैष्यति ॥ १८ ॥ अतिक्रांतमतिक्रांतमनवाप्यमनोरथम् ॥ राज्येराममनिक्षिप्यपितामेविनशिष्यति ॥ १९ ॥

दशरथसदृशलक्षण इत्यापाततोर्थः ॥ ११ ॥ विधवा विगतपतिका ॥ १२ ॥ श्रमेणोपरता राजभवनेऽयोध्यानगरे च भविष्यंतीति शेषः । निर्घोषोपरतम् उपरतनिर्घोषं भवतीति मन्ये ॥ १३ ॥ जीवंतीति नाशंसे न समावयामि यदि वा जीवंति एतावत्पर्यंत तदेमा शर्वरीमेव जीविष्यंति नाग्रे अन्नपानाद्यभावादिति समावयामीति शेषः ॥ १४ ॥ जीवेदपि एतद्भ्रात्राः परमपीति शेषः । यदि यत् वीरसूः कौसल्या एकपुत्रत्वाद्वि नशिष्यत्येव तदतिदुःखमित्यर्थः ॥ १५ ॥ अनुरक्तैः रामानुरक्तैर्जनैराकीर्णा व्याप्ता सुखा लोकरूप प्रियमावहति सा सदा सुखवल्लोका इदानीं राजव्यसनेन दशरथमरणदुःखेन ससृष्टा युक्ता ॥ १६ ॥ राजव्य सनमेव दर्शयति कथमिति ॥ १७ ॥ मातापि भर्तृपुत्रवियोगात् सत्यप्येकपुत्रसन्निधौ ॥ १८ ॥ मनोरथं रामराज्याभिषेकमनवाप्य अतिक्रांतमतिक्रांतं नष्टं नष्टमिति क्रोशन्निति शेषः । प्रत्यागत राम राज्ये

१ मर्थावाप्तिं च केवलाम्-इ० पा० । २ प्रसहेमहि-इ० पा० । ३ परिश्रमैः-इ० पा० । ४ रामे राज्ये-इ० पा० ।

ऽनिक्षिप्यैव मे पिता विनशिष्यतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ तस्मिन्काले मरणकाले उपस्थिते ये वृत्तं मृतं पितरं रघुकुलजं सर्वेष्वेकार्येषु संस्कारिष्यति ते सिद्धार्थाः भाग्यवंतः प्राप्तराज्याश्च भरतादय इति शेषः । क्रोधात्तन्नामाग्रहणम् ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ विचरिष्यति भरतादय इति शेषः ॥ २३ ॥ अपि जीवेदिति संभावने लिङ् । अपि च अपि पश्याम अपि द्रक्ष्यामः ॥ २४ ॥ सत्यप्रतिज्ञेन रामेण ॥ २५ ॥ परिदेवयमानस्येति । इत्थमित्यादिः तिष्ठतः जाग्रतः ॥ २६ ॥ गुरौ रामे सौहृदादित्युभयान्वयि । अतिस्नेहाज्ज्वरातुरो गुहः व्यथातुरो नागो गज इव ॥ २७ ॥ सँरंभानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रभातायामिति ॥ १ ॥ सुकृष्णो विहगः काकः कोकिलपालकत्वाच्च कोकिलपदेनोक्तः । काके

सिद्धार्थाःपितरंवृत्तंतस्मिन्कालेह्युपस्थिते ॥ प्रेतकार्येषुसर्वेषुसंस्कारिष्यंतिराघवम् ॥ २० ॥ रम्यचत्वरसंस्थानांसंविभक्तमहापथाम् ॥ हर्म्य प्रासादसंपन्नांगणिकावरशोभिताम् ॥ २१ ॥ रथाश्वगजसंबाधांतूर्यनादनिनादिताम् ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णांहृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २२ ॥ आरामोद्यानसंपन्नांसमाजोत्सवशालिनीम् ॥ सुखिताविचरिष्यंतिराजधानींपितुर्मम ॥ २३ ॥ अपिजीवेद्दशरथोवनवासात्पुनर्वयम् ॥ प्रत्यागम्यमहात्मानमपिपश्यामसुव्रतम् ॥ २४ ॥ अपिसत्यप्रतिज्ञेनसार्धंकुशलिनोवयम् ॥ निवृत्तेवनवासेऽस्मिन्नयोध्यांप्रविशेमहि ॥ २५ ॥ परिदेवयमानस्यदुःखार्तस्यमहात्मनः ॥ तिष्ठतोराजपुत्रस्यशर्वरीसाऽत्यवर्तत ॥ २६ ॥ तथाहिसत्यंब्रुवतिप्रजाहितेनरेंद्रसूनौगुरुसौहृदाद्गुहः ॥ मुमोचबाष्पंव्यसनाभिपीडितोज्वरातुरोनागइवव्यथातुरः ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० अ० एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांपृथुवक्षामहायशाः ॥ उवाचरामःसौमित्रिंलक्ष्मणंशुभलक्षणम् ॥ १ ॥ भास्करोदयकालोसौगताभगवतीनिशा ॥ असौ सुकृष्णोविहगःकोकिलस्तातकूजति ॥ २ ॥ बर्हिणानांचनिर्घोषःश्रूयतेनदतांवने ॥ तरामजाह्नवींसौम्यशीघ्रगांसागरंगमाम् ॥ ३ ॥ विज्ञा यरामस्यवचःसौमित्रिर्मित्रनंदनः ॥ गुहमामंत्र्यसूतंचसोतिष्ठद्भ्रातुरग्रतः ॥ ४ ॥ सतुरामस्यवचनंनिशम्यप्रतिगृह्यच ॥ स्थपतिस्तूर्णमाहूयसचि वानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्यवाहनसंयुक्तांकर्णग्राहवतींशुभाम् ॥ सुप्रतारांदृढांतीर्थेशीघ्रंनावमुपाहर ॥ ६ ॥ तंनिशम्यगुहादेशंगुहामात्योगतो महान् ॥ उपोह्यरुचिरांनावंगुहायप्रत्यवेदयत् ॥ ७ ॥ ततःसप्रांजलिर्भूत्वागुहोराघवमब्रवीत् ॥ उपस्थितेयंनौर्देवभूयःकिंकरवाणिते ॥ ८ ॥ तवामरसुतप्रख्यतर्तुंसागरगामिनीम् ॥ नौरियंपुरुषव्याघ्रशीघ्रमारोहसुव्रत ॥ ९ ॥

तिनामग्रहणस्य प्रातर्निंद्यत्वादेवमुक्तिः ॥२॥३॥ विज्ञाय तरणसाधनं शीघ्रमानेयमित्येव रामवचनतात्पर्यं ज्ञात्वा गुह सूत चामन्त्र्य आमन्त्रणेनैव तत्तात्पर्यं बोधयित्वा यथापूर्वं भ्रातुरग्रतोतिष्ठत् ॥ ४ ॥ स तु गुहस्तु रामस्य वचन तराम जाह्नवीमित्येव निशम्य तात्पर्यतो ज्ञात्वा प्रतिगृह्य नमस्कारपूर्वं प्रतिगृह्य सचिवानाहूय तन्मध्ये कंचित्प्रति अब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्य वाहनसंयुक्ताम् अस्य जलं निरस्य नाव तीर प्रापयतीत्यस्य वाहनमरित्रम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । कर्णग्राहः कर्णधारः । सुखेन प्रतार. प्रतरण यया तां दृढां दृढसंधिबंधां तीर्थेऽवतारमार्गे उपाहर समीप प्रापय ॥ ६ ॥ उपोह्य समीप प्रापय्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

१ गणो-इ० पा० । २ ताल-इ० पा० ।

आरोप्य तां खनित्रपिटकवैदेहीवस्त्राभरणादिकमिति शेषः ॥ १० ॥ सन्नह्य कवच कलापान् तूणीरान् येन अवतरणमार्गेण नावमारुह्य तामनिर्वाच्यगुणां गंगा लोकास्तरति तमवतार ततुं जग्मतुः ॥ ११ ॥ एव तु एवभूत तु रथादिनिरपेक्ष गच्छत तु ॥ १२ ॥ उत्तमश्चासौ दक्षिणश्च तेन स्पर्शादिव्यापारे उत्तमेन स्पर्शमात्रेण सकलदुःखहारकत्वाद्दक्षिणेनेदरेन करेण दक्षिणकरेण ॥ १३ ॥ गमनप्रत्याशानिवृत्तये पुनः सावधारणा निवृत्तिमाह निवर्तस्वेति । एतावत्पर्यंत राजाज्ञया यानेन गमन कृत हि अतः पर ममानेन न प्रयोजन यतो रथं विहाय पद्भ्यामेव महावन गमिष्यामोऽतस्त्व सर्वथा निवर्तस्व ॥ १४ ॥ अभ्यनुज्ञात प्रतिनिवृत्त्यै इति शेष. ॥१५॥ तदादौ लोकदृष्ट्या शोकापनुद वचनमाह नातीति । सभ्रातृभार्यस्य तव प्राकृतवत् क्षुद्रवद्वने वासो येन दैवेन कृतस्तदिदं दैवमिह लोके केनाप्यतिक्रांतं वंचित न अतो हृदये मा शुच इत्यर्थः । यद्वा ते वनवासो जात इति यदिदम् इह लोके अयोध्यास्थलोकमध्ये केनापि पुरुषेण न हृदि अत्यत क्रात स्वीकृत सर्वासमतमेवातोऽस्मदादीन् दोषेण मा गृह्णीया इति

अथोवाचमहातेजारामोगुहमिदंवचः ॥ कृतकामोऽस्मिभवताशीघ्रमारोप्यतामिति ॥ १० ॥ ततःकलापान्सन्नह्यखड्गौबद्ध्वाचधन्विनौ ॥ जग्मतुर्येनतांगंगांसीतयासहराघवौ ॥ ११ ॥ राममेवंतुधर्मज्ञमुपागत्यविनीतवत् ॥ किमहंकरवाणीतिसूतःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ १२ ॥ ततोऽब्रवीद्दाशरथिःसुमंत्रंस्पृशन्करेणोत्तमदक्षिणेन ॥ सुमंत्रशीघ्रंपुनरेववयाहिराज्ञःसकाशेभवचाप्रमत्तः ॥ १३ ॥ निवर्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धिकृतं मम ॥ रथंविहायपद्भ्यांतुगमिष्यामोमहावनम् ॥ १४ ॥ आत्मानंत्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्तःससारथिः ॥ सुमंत्रःपुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ नातिक्रांतमिदंलोकेपुरुषेणेहकेनचित् ॥ तवसभ्रातृभार्यस्यवासःप्राकृतवद्वने ॥ १६ ॥ नमन्येब्रह्मचर्येवास्वधीतेवाफलोदयः ॥ मार्दवार्जवयोर्वापित्वांचेद्व्यसनमागतम् ॥ १७ ॥ सहराघववैदेह्याभ्रात्राचैववनेवसन् ॥ त्वंगतिंप्राप्स्यसेवीरत्रींल्लोकांस्तुजयन्निव ॥ १८ ॥ वयंखलुहतारामयत्त्वयाह्युपवंचिताः ॥ कैकेय्यावशमेष्यामःपापायादुःखभागिनः ॥ १९ ॥ इतिब्रुवन्नात्मसमंसुमंत्रःसारथिस्तथा ॥ दृष्ट्वा दूरगतंरामंदुःखार्तोरुरुदेचिरम् ॥ २० ॥ ततस्तुविगतेबाष्पेसूतंस्पृष्टोदकंशुचिम् ॥ रामस्तुमधुरंवाक्यंपुनःपुनरुवाचतम् ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकूणां त्वयातुल्यंसुहृदंनोपलक्षये ॥ यथादशरथोराजामांनशोचेत्तथाकुरु ॥ २२ ॥ शोकोपहतचेताश्चवृद्धश्चजगतीपतिः ॥ कामभारावसन्नश्चतस्मादेतद्ब्रवीमिते ॥ २३ ॥ यद्यथाज्ञापयेत्किंचित्समहात्मामहीपतिः ॥ कैकेय्याःप्रियकामार्थंकार्यंतदविकांक्षया ॥ २४ ॥

तात्पर्यम् ॥ १६ ॥ किंच यदि त्वामीदृश व्यसनमागत तदा ब्रह्मचर्यादिनिष्फलमिति मन्ये ॥ १७ ॥ इदानीं राम भगवतं मत्वाह सहेति । गतिमुत्कर्षम् एकस्यैव त्रिलोकीजेतुर्जयेन पितृवाक्यपरिपालनेन च त्रींल्लोकाञ्जयन्निव एव च तवाय वनवासोपि महाफल एव ॥ १८ ॥ वय तु सर्वथा पीडिता इत्याह वयमिति । उपवंचिताः केचिद्दत्रावविदितगमनेन अह बलान्निवर्तनेन एव सर्वे त्यक्ताः ॥ १९ ॥ आत्मसममतिबुद्धिमन्मन्त्रियोग्यम् । दूरगमितिपाठे दूरदेशावस्थानवतं निश्चित्य तत्समीपे दुःखार्तश्चिर रुरोद ॥ २० ॥ स्पृष्टोदकमाचामत शुचि पवित्रम् ॥ २१ ॥ सुहृद व्यसनापनोदकं यत एवमतो यथेत्यादि ॥ २२ ॥ कामभारावसन्नः कामवेगेन पीडितः । यद्वावसन्नः मदभिषेकादिमनोरथसमूहः तस्मादेतदुक्तं वक्ष्यमाणं च ॥ २३ ॥ कैकेय्याः प्रियो यः कामो विषयो भरताभिषेकादिस्तदर्थं यथा येन प्रकारेण

यद्वस्तु आज्ञापयेत् तत् अविकांक्षयाऽस्मदादीनामविशंकया कार्यं सादरमनुष्ठेयम् ॥ २४ ॥ एतच्छब्दार्थमाह यदेषामिति । प्रशासतीत्यभ्यस्तत्वादत् । सर्वकृत्येष्वपि कामक्रोधप्रवृत्तेष्वपि ॥ २५ ॥ यत्कार्यं प्रति यथा येन प्रकारेण अलीकमप्रिय ताम्यति ग्लायति ॥ २६ ॥ अभिवाद्य मत्प्रतिनिधितया मदीयनमस्कार कृत्वा ॥ २७ ॥ इदंपदार्थमाह नचेति । वने वत्स्यामहेति वेति सधिरार्षः । वत्स्यामहे इति वा । नानुशोचामीति सबधः ॥ २८॥ पुनरागतानस्मान्पुनस्त्व द्रक्ष्यसीति सबंधः । पुनःपुनरभीक्ष्ण द्रक्ष्यसि वा ॥२९॥ सहिताः मम मात्रेति शेषः । पुनःपुनरभीक्ष्ण पूर्वोक्तं वाक्यमुक्त्वा कौसल्यामित्युपलक्षणम् । सर्वाः प्रति कैकेयीं चारोग्यम् अहमरोगोऽदु.ख इति ब्रूहि । कैकेयीमिति न व्यंग्योक्तिः । किंतु दैवकृतत्वेनास्या अनपराधित्वमित्याशयेन ॥३०॥ अथ आरोग्यकथनानतर सर्वान्प्रति आर्यस्य ज्येष्ठस्य मम सीताया लक्ष्मणस्य च वचनात्पादाभिवदन ब्रूहि ॥ ३१ ॥ एत्र पितर मातर प्रति सदिश्य पुनः पितर प्रति सदिशति ब्रूया इति । महाराज दशरथम् । नृपमते राजसमते पदे राज्ये ॥ ३२॥ अथ सुमत्र प्रत्याह भरत चेति ।

एतदर्थंहिराज्य।निप्रशासतिनराधिपाः ॥ यदेषांसर्वकृत्येषुमनोनप्रतिहन्यते ॥ २५ ॥ यद्यथासमहाराजोना।लीकमधिगच्छति ॥ नचताम्यतिशोकेनसुमंत्रकुरुतत्तथा ॥२६॥ अदृष्टदुःखंराजा।नंवृद्धमार्यंजितेंद्रियम् ॥ ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैवममहेतोरिदंवचः ॥ २७॥ नचाहमनुशोचामिलक्ष्मणोनचशोचति ॥ अयोध्यायाश्च्युता।श्चेतिवनेवत्स्यामहेतिव।॥२८॥चतुर्दशसुवर्षेषुनिवृत्तेषुपुनःपुनः ॥ लक्ष्मणंमांचसीतांचद्रक्ष्यसेशीघ्रमागतान् ॥ ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वातुराजानंमातरंचसुमंत्रमे ॥ अन्य।श्चदेवीःसहिताःकैकेयींचपुनःपुनः ॥ ३० ॥ आरोग्यंब्रूहिकौसल्य।मथपा।दा।भिवंदनम् ॥ सीतायाममच।र्यस्यवचना।ल्लक्ष्मणस्यच ॥ ३१ ॥ ब्रूयाश्चापिमहा।राजंभरतंक्षिप्रमानय ॥ आगतश्चापिभरतःस्थाप्योनृपमतेपदे ॥३२॥ भरतंचपरिष्वज्ययौवराज्येऽभिषिच्यच ॥ अस्मत्संतापजंदुःखंनत्वामभिभविष्यति ॥३३॥ भरतश्चापिवक्तव्योयथाराजनिवर्तसे ॥ तथामातृषुवर्तेथाः सर्वास्वेवा।विशेषतः ॥ ३४॥ यथाचतवकैकेयीसुमित्राचाविशेषतः ॥ तथैवदेवीकौसल्याममभाता।विशेषतः ॥ ३५ ॥ तातस्यप्रियकामेनयौवराज्यमवेक्षता ॥ लोकयोरुभयोःशक्यंनित्यदा।सुखमेधितुम् ॥ ३६ ॥ निवर्त्यमा।नोरामेणसुमंत्रःप्रतिबोधितः ॥ तत्सर्वंवचनंश्रुत्वास्नेहात्काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ ॥ ३७ ॥ यदहंनोपचारेणब्रूयाःस्नेहा।दविक्लवम् ॥ भक्तिमानितितत्तावद्वाक्यंत्वंक्षंतुमर्हसि ॥ ३८ ॥ कथंहित्वद्विहीनोहंप्रतियास्यामितांपुरीम् ॥ तवतातवियोगेनपुत्रशोकातुरामिव ॥ ३९ ॥ सराममपितावन्मेरथंदृष्ट्वा।तदा।जनः ॥ विनारामंरथंदृष्ट्वाविदीर्येतापिसापुरी ॥ ४० ॥ दैन्यंहिनगरीगच्छेद्दृष्ट्वाशून्यमिमंरथम् ॥ सूता।वशेषंस्वंसैन्यंहतवीरमिवा।हवे ॥ ४१ ॥

अभिषिच्य अभिषेचय्य ॥ ३३ ॥ राजनि दशरथे ॥ ३४ ॥ अविशेषतः शत्रुघ्नसबंधात्कैकेय्यविशेषतः कैकेय्यविशेषेत्यर्थः । एव मम मातापि कैकेय्यविशेषाद्दृष्टव्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अवेक्षता अगीकुर्वता उभयोर्लोकयोरिहपरलोकयोः नित्यदा सर्वदा । छांदसो दाप्रत्ययः । सुख वर्धयितु शक्य तेन तथा वर्तस्व येन लोकद्वयेपि सुखं भवतीति व्यंग्यः । पर्यायोक्तमत्रालंकार. ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ उपचारः स्वामिभृत्योचितः सत्कारः तेन न ब्रूयाः ब्रूयाम् । छांदसमेतत् । अपि तु स्नेहात् विक्लव वाक्य ब्रवीमि तद्वाक्य भक्तिमानिति ज्ञात्वा क्षतुमर्हसीति सबधः ॥ ३८ ॥ पुत्रशोकः पुत्रवियोगजः शोकः ॥ ३९ ॥ मे रथं मत्प्रवर्त्यं रथ दूरात् दृष्ट्वा तदा दर्शनकाले सराममपि । अपिः संभावने । सराम सभावयमानो जनः पुरी च निकटगत रथ विना राम दृष्ट्वा विदीर्येतापि । अपिः संभावनायाम् ॥ ४० ॥ सूतावशेषं हतवीर

१ मैथिली–इ० पा० । २ शोककर्शितः–इ० पा० ।

रथं दृष्ट्वा स्वसैन्यमिव ॥ ४१ ॥ दूरेपि निवसंत त्वा मानसेन व्यापारेणाग्रतः पुरःस्थितमिव त्वां चिंतयत्यो रथेनागतप्रायो राम इति चिंतयत्यः प्रजा जना अद्य एकस्य मम गमनदिने नूनं निश्चयेन निराहाराः कृता निराहारसंकल्पवत्यः कृताः मरिष्यंतीति यावत् ॥ ४२ ॥ तस्यैव युक्त्या साधनं करोति दृष्टमित्यादिना । सकुलम् आर्तनादादि ॥ ४३ ॥ सरथ मामेव निशाम्येत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ पुना रामं विना स्वगमनेऽनुपपत्तिमाह अहमिति । अपि च अहं देवीं किं वक्ष्यामि देवीं कौसल्याम् । तव सुतो मया मातुलकुलं प्रापित इति ब्रूहि । तत्राह ईदृशं वचनं प्रियमपि असत्यं नैवाहं ब्रूयाम् । वनं प्रापित इत्येव तर्हि ब्रूहि तत्राह । इदं सत्यमपि अप्रियमेव अतः कथं ब्रूयाम् । सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियमिति स्मृतेः । तस्मात्तव मातरं प्रति वक्तुं योग्यस्योत्तरस्याभावादहं न गमिष्यामीति भावः । एतदेव ध्वनयन्व क्ष्यति तन्न शक्ष्याम्यहं गंतुमिति । यत्तु कतकेनासत्यमपि मातुलकुलगमनं वक्ष्यामि ननु सत्यमपि वनगमनमप्रियत्वादित्युक्तं तत्तु तन्न शक्ष्यामीत्यादिनोक्तवचसा नगरगमनाभावप्रतिपादकत्वस्यैव लाभाच्चित्यम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ रथोपि नेतुमशक्य इत्यनुपपत्त्यंतरमाह ममेति । एतेऽश्वा मम नियोगस्था मत्प्रेरणमात्राधीना मत्प्रेरणया त्वद्बंधुजनवहनशीला एव नत्वन्यवहनशीला नापि त्वद्धुरहितरथवहनशीलाः । अत

दूरेपिनिवसंतत्वांमानसेनाग्रतःस्थितम् ॥ चिंतयंतोऽद्यनूनंत्वांनिराहाराःकृताःप्रजाः ॥४२॥ दृष्टंतद्धित्वयारामयादृशंत्वत्प्रवासने ॥ प्रजानांसंकुलं वृत्तंत्वच्छोकक्लांतचेतसाम् ॥४३॥ आर्तनादोहियःपौरैरुन्मुक्तस्त्वत्प्रवासने ॥ सरथंमांनिशाम्येवकुर्युःशतगुणंततः ॥४४॥ अहंकिंचापिवक्ष्यामिदे वींतवसुतोमया ॥ नीतोसौमातुलकुलंसंतापंमाकृथाइति ॥४५॥ असत्यमपिनैवाहंब्रूयांवचनमीदृशम् ॥ कथमप्रियमेवाहंब्रूयांसत्यमिदंवचः ॥४६॥ ममतावन्नियोगस्थास्त्वद्बंधुजनवाहिनः ॥ कथंरथंत्वयाहीनंप्रवक्ष्यंतिहयोत्तमाः ॥ ४७ ॥ तन्नशक्ष्याम्यहंगंतुमयोध्यांत्वदृतेऽनघ ॥ वनवासानु यानायमामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४८ ॥ यदिमेयाचमानस्यत्यागमेवकरिष्यसि ॥ सरथोग्निंप्रवेक्ष्यामित्यक्तमात्रइहत्वया ॥ ४९ ॥ भविष्यंतिवनेया नितपोविघ्नकराणिते ॥ रथेनप्रतिबाधिष्येतानिसर्वाणिराघव ॥५०॥ त्वत्कृतेनमयाप्राप्तंरथचर्याकृतंसुखम् ॥ आशंसेत्वत्कृतेनाहंवनवासकृतंसुखम् ॥५१॥ प्रसीदेच्छामितेऽरण्येभवितुंप्रत्यनंतरः ॥ प्रीत्याभिहितमिच्छामिभवमेप्रत्यनंतरः ॥५२॥ इमेपिचहयावीरयदितेवनवासिनः ॥ परिचर्यांक रिष्यंतिप्राप्स्यंतिपरमांगतिम् ॥५३॥ तवशुश्रूषणंमूर्ध्नाकरिष्यामिवनेवसन् ॥ अयोध्यांदेवलोकंवासर्वथाप्रजहाम्यहम् ॥५४॥ नहिशक्याप्रवेष्टुंसाम याऽयोध्यात्वयाविना ॥ राजधानीमहेंद्रस्ययथादुष्कृतकर्मणा ॥५५॥ वनवासेक्षयंप्राप्तेममैषहिमनोरथः ॥ यदनेनरथेनैवत्वांवहेयंपुरींपुनः ॥५६॥

त्वया हीनं रथमेते कथं प्रवक्ष्यंति न कथमपि वहंति अतो रथनयनं दुःशक्यमिति भावः ॥ ४७ ॥ उपसंहरति तन्नेति ॥ ४८ ॥ त्यक्तमात्रे त्यागक्षण एव ॥ ४९ ॥ भविष्यंति संभावितानि रथेन साधने नाहमेव रथी भूत्वा प्रतिबाधिष्ये ॥ ५० ॥ ननु सूतेन त्वया कथं रथिकृत्यं कर्तुं शक्यं तत्राह त्वत्कृतेनेति । न केवलमहं सूतः किंतु प्रधानभूतो मंत्री सूतत्वं तु त्वत्कृतानुग्रहरूपफलेन तदर्थफलस्यापि हेतु त्वांगीकारान्मयांगीकृतमिति शेषः । तत्फलं च त्वदीयरथचर्यया त्वदनुग्रहकृतं सुखं मया प्राप्तमिदानीं त्वत्कृतेन त्वदंगीकृतवनानुगमनानुग्रहेण वनवासकृतं सुखं राज्यचिंतादुःखाभावान्महत्सुखमाशासे प्रार्थयामि । एतेन त्वदवतारं ज्ञात्वैव त्वद्रथचर्यासौभाग्याय सूतत्वं मयांऽगीकृतमिति ध्वनितम् ॥ ५१ ॥ प्रत्यनंतरः प्रत्यासन्नोऽनुकूल इति यावत् । प्रत्यनंतरो भवेति त्वया प्रीत्याभिहितं वाक्यं श्रोतुमिच्छामि ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ देवलोकं वेत्यनेन त्वद्भक्तानां भक्त्यंतरायभूतदेवलोकप्राप्तिरपि हेयैवेति सूचितम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ वनवासे क्षयं प्राप्ते वनवासकाले समाप्ते पुरीं वहेय प्रापयेयमिति यत् एष मे मनोरथः ॥ ५६ ॥

अन्यथा त्वया रहितस्य स्थितिपक्षे ॥ ५७ ॥ भर्तृपुत्रगते राजपुत्राश्रिते पथि यथा भृत्येन स्थातव्यं तथा त्वद्विषये तिष्ठंत सर्वभृत्यमध्ये भक्तिमत भृत्य स्थित्या भृत्ययोग्यया स्थित्या सर्वदा स्थित नियुक्तं कार्य विषये कदाप्यपरावरहितामिति यावत् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ रामो वन गत इति प्रत्यय निश्चयं कैकेयी गच्छेदित्यन्वयः ॥ ६१ ॥ अतिशका अन्यथाशंका तां न कुर्यात् ॥ ६२ ॥ इत्येष मे प्रथमः कल्पो मुख्य प्रयोजन त्वद्गमनस्येत्यन्वयः । भरतेनारक्षित समताद्रक्षितमीदृश पुत्रराज्य तज्जन्य सुख प्राप्नुयादिति च मम त्वद्गमनस्य प्रयोजन भरतानयनस्य त्वदधीनत्वात् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ सजने वने वासो न योग्य इत्युक्तिस्त्रैव वने स्थेयमिति कदाचिद्गुहः प्रार्थयेत्तत्प्रतिवधाय आश्रमे जनपदरहिते वासो योग्योतस्तद्गत आश्रमवासोचितो विधिर्जटाधारणादिरूप इदानीं कर्तव्य इत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ सोह

चतुर्दशहिवर्षाणिसहितस्यत्वयावने ॥ क्षणभूतानियास्यंतिशतसंख्यानिचान्यथा ॥ ५७ ॥ भृत्यवत्सलतिष्ठंतंभर्तृपुत्रगतेपथि ॥ भक्तंभृत्यं स्थितंस्थित्यात्वंमांहातुमर्हसि ॥ ५८ ॥ एवंबहुविधंदीनंयाचमानंपुनःपुनः ॥ रामोभृत्यानुकंपीतुसुमंत्रमिदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥ जानामिपरां भक्तिमहंतेभर्तृवत्सल ॥ शृणुचापियदर्थत्वांप्रेषयामिपुरीमितः ॥ ६० ॥ नगरींत्वांगतंदृष्ट्वाजननीमेयवीयसी ॥ कैकेयीप्रत्ययंगच्छेदितिरामोवनंगतः ॥ ६१ ॥ विपरीतेतुष्टिहीनावनवासंगतेमयि ॥ राजानंनातिशंकेतमिथ्यावादीतिधार्मिकम् ॥ ६२ ॥ एषमेप्रथमःकल्पोयदंबामेयवीयसी ॥ भरतारक्षितंवृत्तंपुत्रराज्यमवाप्स्यते ॥ ६३ ॥ ममप्रियार्थंराज्ञश्चसुमंत्रत्वंपुरींव्रज ॥ संदिष्टश्चापियानर्थांस्तांस्तान्ब्रूयास्तथातथा ॥ ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वावचनंसूतंसांत्वयित्वापुनःपुनः ॥ गुहंवचनमक्लीबोरामोहेतुमदब्रवीत् ॥ ६५ ॥ नेदानींगुहयोग्योयंवासोमेसजनेवने ॥ अवश्यमाश्रमेवासःकर्तव्यस्तद्गतोविधिः ॥ ६६ ॥ सोहंगृहीत्वानियमंतपस्विजनभूषणम् ॥ हितकामःपितुर्भूयःसीतायालक्ष्मणस्यच ॥ ६७ ॥ जटाःकृत्वागमिष्यामिन्यग्रोधक्षीरमानय ॥ तत्क्षीरंराजपुत्रायगुहःक्षिप्रमुपाहरत् ॥ ६८ ॥ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैवरामस्तेनाकरोज्जटाः ॥ दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रोजटिलत्वमधारयत् ॥ ६९ ॥ तौतदाचीरसंपन्नौजटामंडलधारिणौ ॥ अशोभेतामृषिसमौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ ७० ॥ ततोवैखानसंमार्गमास्थितःसहलक्ष्मणः ॥ व्रतमादिष्टवान्रामःसहायंगुहमब्रवीत् ॥ ७१ ॥ अप्रमत्तोबलेकोशेदुर्गेजनपदेतथा ॥ भवेथागुहराज्यंहिदुरारक्षतमंमतम् ॥ ७२ ॥ ततस्तंसमनुज्ञाप्यगुहमिक्ष्वाकुनंदनः ॥ जगामतूर्णमव्यग्रःसभार्यःसहलक्ष्मणः ॥ ७३ ॥ सतुदृष्ट्वानदीतीरेनावमिक्ष्वाकुनंदनः ॥ तितीर्षुःशीघ्रगांगंगामिदंवचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥

नियमं वन्याहारभूशयनादिरूप गृहीत्वा सीताया लक्ष्मणस्य चानुमत्या तपस्विजनभूषणं जटाः कृत्वा गमिष्यामि अतो न्यग्रोधक्षीरमानय । भूयोतिशयेन पितुर्हितकामस्तत्प्रतिज्ञारक्षणेन । यत्तु सीताया हितकाम इति तन्न । जटाधारणेन सीताहिताप्रसिद्धेः । अनुमतिस्त्वपेक्षितैव अन्यथा सन्यासबुद्ध्या परमदुःखापत्तेः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ लक्ष्मणस्याकरोत् तेनापि रामवदवस्थानस्य संकल्पितत्वात् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ वैखानस मार्गं वानप्रस्थाश्रमधर्मम् आस्थितः प्राप्तु कृतबुद्धिः सन् व्रत वानप्रस्थव्रतम् आदिष्टवानगीकृतवान् । अत्र गगारूपतीर्थप्राप्तावग्रे प्रयागरूपतीर्थप्राप्तौ तदग्रे पितृमरणश्रवणेपि यन्मुंडनाकरणं रामलक्ष्मणयोस्तेनानेन परकृतिरूपार्थवादेन क्षत्रियाणां तीर्थादिषु मुडननिषेध प्रतीम इत्यलम् । सहाय गगातरणादिकृतसहायम् ॥ ७१ ॥ किमब्रवीत्तदाह अप्रमत्त इति । दुःखेनारक्षा रक्षण यस्य तद्दुरारक्षम् अतिशयेन दुरारक्षं

१ परितुष्टा हि सा देवी–इ० पा० । २ स्फीतम्–इ० पा० । ३ सरथ–इ० पा० । ४ वसनौ–इ० पा० । ५ लक्ष्मण–इ० पा० ।

दुरारक्षतमम् । दुरारक्ष्यतममितिपाठे अतिशयेन दुःखेन रक्षितु योग्यतममित्यर्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ स्थितामिमां नाव परिगृह्य हस्ते गृहीत्वा सीतामारोपय अन्वक्ष पश्चात्त्वमारोह ॥ ७५ ॥ अप्रति
कूलयन् अनुकूलयन् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ब्रह्मवत् क्षत्त्रियवत् ब्राह्मणक्षत्त्रियार्हं ब्रह्मक्षत्त्रदेवताकमित्यर्थो वा आत्मनो हितमुद्दिश्य जजाप सुत्रामाणमृचा नावमारोहेदिति स्मृतेः क्षत्त्रियाधिकारे । पाठात् ब्रह्मक्षत्त्रदे
वताकत्व चास्य ब्राह्मणे उक्तमिति कतकः । दैवीं नावमित्यादिर्ब्रह्मक्षत्त्रसाधारणो मन्त्र इत्यन्ये ॥ ७८ ॥ प्रणमत् अडभाव आर्षः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ कर्णधारेण नाविकेन समाहिता सज्जीकृता स्फ्यमरित्र
तेन वेगादभिहता प्रणुन्ना ॥ ८१ ॥ गंगाया महादेवतात्वात् स्त्रीदेवतात्वाच्च सीता प्रार्थितवतीत्याह मध्यमिति ॥ ८२ ॥ पालयतु पाश्यतु समापयत्विति यावत् । रलयोः समानश्रुतित्वात् ॥ ८३ ॥ पुनः

आरोहत्वंनरव्याघ्रस्थितांनावमिमांशनैः ॥ सीतांचारोपयान्वक्षंपरिगृह्यमनस्विनीम् ॥ ७५ ॥ सभ्रातुःशासनंश्रुत्वासर्वमप्रतिकूलयन् ॥ आरो
प्यमैथिलींपूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः ॥ ७६ ॥ अथारुरोहतेजस्वीस्वयंलक्ष्मणपूर्वजः ॥ ततोनिषादाधिपतिर्गुहोज्ञातीनचोदयत् ॥ ७७ ॥
राघवोपिमहातेजानावमारुह्यतांततः ॥ ब्रह्मवत्क्षत्रवच्चैवजजापहितमात्मनः ॥ ७८ ॥ आचम्यचयथाशास्त्रंनदींतांसहसीतया ॥ प्रणमत्प्रति
संतुष्टोलक्ष्मणश्चमहारथः ॥ ७९ ॥ अनुज्ञायसुमंत्रंचसबलंचैवतंगुहम् ॥ आस्थायनावंरामस्तुचोदयामासनाविकान् ॥ ८० ॥ ततस्तैश्चालिता
नौकाकर्णधारसमाहिता ॥ शुभस्फ्यवेगाभिहताशीघ्रंसलिलमत्यगात् ॥ ८१ ॥ मध्यंतुसमनुप्राप्यभागीरथ्यास्त्वनिंदिता ॥ वैदेहीप्रांजलिर्भू
त्वातांनदीमिदमब्रवीत् ॥ ८२ ॥ पुत्रोदशरथस्यायंमहाराजस्यधीमतः ॥ निदेशंपालयत्वेमंगंगेत्वदभिरक्षितः ॥ ८३ ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिसम
ग्राण्युष्यकानने ॥ भ्रात्रासहमयाचैवपुनःप्रत्यागमिष्यति ॥८४॥ततस्त्वांदेविसुभगेक्षेमेणपुनरागता॥यक्ष्येप्रमुदितागंगेसर्वकामसमृद्धिनी॥८५॥
त्वंहित्रिपथगेदेविब्रह्मलोकंसमीक्षसे ॥ भार्याचोदधिराजस्यलोकेऽस्मिन्संप्रदृश्यसे ॥८६॥ सात्वांदेविनमस्यामिप्रशंसामिचशोभने ॥प्राप्तराज्येन
रव्याघ्रेशिवेनपुनरागते॥८७॥ गवांशतसहस्रंचवस्त्राण्यन्नंचपेशलम् ॥ ब्राह्मणेभ्यःप्रदास्यामितवप्रियचिकीर्षया॥८८॥ सुराघटसहस्रेणमांसभूतौद
नेनच ॥ यक्ष्येत्वांप्रीयतांदेविपुरींपुनरुपागता॥८९॥यानित्वत्तीरवासीनिदैवतानिचसंतिहि॥तानिसर्वाणियक्ष्यामितीर्थान्यायतनानिच॥९०॥
पुनरेवमहाबाहुर्मयाभ्रात्राचसंगतः ॥ अयोध्यांवनवासात्तुप्रविशत्वनघोऽनघे ॥ ९१ ॥ तथासंभाषमाणासासीतागंगामनिंदिता ॥ दक्षिणादक्षिणं
तीरंक्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ॥ ९२ ॥ तीरंतुसमनुप्राप्यनावंहित्वानरर्षभः ॥ प्रातिष्ठतसहभ्रात्रावैदेह्याचपरंतपः ॥ ९३ ॥ अथाब्रवीन्महाबाहुःसुमि
त्रानंदवर्धनम् ॥ भवसंरक्षणार्थायसजनेविजनेपिवा॥९४॥अवश्यंरक्षणंकार्यंमद्विधैर्विजनेवने ॥ अग्रतोगच्छसौमित्रेसीतात्वामनुगच्छतु ॥९५॥

प्रत्यागमिष्यति स्वदेश यदीति शेषः ॥ ८४ ॥ सर्वकामसमृद्धिनी सर्वकामसमृद्ध सर्वकामसमृद्धिरणमस्या अस्ति दातव्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ समक्षसे व्याप्नोषि । अक्षूव्याप्तौ संघाते च । तत्त्व चास्या बालकांडे निरू
पितम् ॥ ८६ ॥ प्रशसामि स्तौमि शिवेन क्षेमेण ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ मासभूतौदनेन यक्ष्ये महाबलिदानेनेति शेषः ॥ ८९ ॥ तीर्थानि प्रयागादीनि । आयतनानि काश्यादीनि ॥ ९० ॥ ९१ ॥ दक्षिण
भर्तुरनुकूला ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ सरक्षगार्थं नीताना इति शेषः । भव मात्रवान इति शेषः ॥ ९४ ॥ यदेवमतोऽग्रत इति । एवं च कार्यवशात्कनीयोऽग्यग्रतो गमनमदोषायेति ध्वनितम् । मार्गे एव लघोरग्रतो

गमनमदोषायेत्यन्ये । एव हृयविध्वसनीयेति च ध्वनितम् ॥ ९५ ॥ नः अस्माकम् । सीतयापि पातिव्रत्यमहिम्नेतररक्षणम् ॥ ९६ ॥ कुत एवमतियत्नोऽत आह नहीति । असुकरा दुष्करा काचन कापि क्रियाऽति क्रांता न किंतु इतःप्रभृति दुष्करक्रियारभ इति भावः । यद्वा काचन क्रिया अपायलक्षणा अतिक्राता अस्मानतिक्रम्य प्राप्ता चेत्ततो रक्षा सुकरा नहि प्रहृत प्रहृतमेवेति न्यायादित्यर्थः । अद्येत्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यम् ॥ ९७ ॥ दुःखज्ञाने हेतुः प्रणष्टेति । क्षेत्र शाल्यादिक्षेत्रम् । विषम निम्नोन्नतम् । प्रपात गर्तादि तद्युक्तम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ वत्सान्वत्सदेशान् ॥ १०१ ॥ ऋश्यादयो हरिणभेदाः काले सायकाले । मासस्य च वन्याहारातर्गतत्वान्न दोषः । मृगयाधर्मकत्वाच्च न मृगहनने दोषः । बुभुक्षितौ हत्वा तानादाय गतावित्यनेन भोजनमर्थसिद्धमेवेति नोक्तम् ॥ १०२ ॥ रंतुंपमानः ॥ ॥ इति श्रीरामा

पृष्ठतोनुगमिष्यामिसीतांत्वांचानुपालयन् ॥ अन्योन्यस्यहिनोरक्षाकर्तव्यापुरुषर्षभ ॥ ९६ ॥ नहितावदतिक्रांताऽसुकराकाचनक्रिया ॥ अद्य दुःखंतुवैदेहीवनवासस्यवेत्स्यति ॥ ९७ ॥ प्रणष्टजनसंबाधंक्षेत्रारामविवर्जितम् ॥ विषमंचप्रपातंचवनमद्यप्रवेक्ष्यति ॥ ९८ ॥ श्रुत्वारामस्य वचनंप्रतस्थेलक्ष्मणोग्रतः ॥ अनंतरंचसीतायाराघवोरघुनंदनः ॥ ९९ ॥ गतंतुगंगापरपारमाशुरामंसुमंत्रःसततंनिरीक्ष्य ॥ अध्वप्रकर्षाद्विनिवृ त्तदृष्टिर्मुमोचबाष्पंव्यथितस्तपस्वी ॥ १०० ॥ सलोकपालप्रतिमप्रभावस्तीर्त्वामहात्मावरदोमहानदीम् ॥ ततःसमृद्धाञ्छुभसस्यमालिनःक्षणे नवत्सान्मुदितानुपागमत् ॥ १०१ ॥ तौतत्रहत्वाचतुरोमहामृगान्वराहमृश्यंपृषतंमहारुरुम् ॥ आदायमेध्यंत्वरितंबुभुक्षितौवासायकालेययतुर्व नस्पतिम् ॥ १०२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्विपंचाशः सर्गः ॥५२॥ सतंवृक्षंसमासाद्यसंध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ॥ रामोरमयतांश्रेष्ठइतिहोवाचलक्ष्मणम् ॥ १ ॥ अद्येयंप्रथमारात्रिर्याताजनपदाद्बहिः ॥ यासुमंत्रेणरहितातांनोत्कंठितुमर्हसि ॥ २ ॥ जागर्तव्यमतंद्रिभ्यामद्यप्रभृतिरात्रिषु ॥ योगक्षेमौहिसीतायावर्तेतेलक्ष्मणावयोः ॥ ३ ॥ रात्रिंकथंचिदेवेमांसौमित्रेवर्तयामहे ॥ अपवर्तामहेभू मावास्तीर्यस्वयमर्जितैः ॥ ४ ॥ सतुसंविश्यमेदिन्यांमहार्हशयनोचितः ॥ इमाःसौमित्रयेरामोव्याजहारकथाःशुभाः ॥ ५ ॥ ध्रुवमद्यमहाराजो दुःखंस्वपितिलक्ष्मण ॥ कृतकामातुकैकेयीतुष्टाभवितुमर्हति ॥ ६ ॥ साहिदेवीमहाराजंकैकेयीराज्यकारणात् ॥ अपिनच्यावयेत्प्राणान्दृष्ट्वा भरतमागतम् ॥ ७ ॥ अनाथश्चहिवृद्धश्चमयाचैवविनाकृतः ॥ किंकरिष्यतिकामात्माकैकेय्यावशमागतः ॥ ८ ॥ इदंव्यसनमालोक्यराज्ञश्चम तिविभ्रमम् ॥ काममेवार्थधर्माभ्यांगरीयानितिमेमतिः ॥ ९ ॥

भिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्विपचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ स तमिति ॥ १ ॥ आ जनपदादिति च्छेदः । आ इति यातेत्यनेन सबध्यते । अस्म ज्जनपदाद्बहिर्देशेऽद्य इय या रात्रिरायाता प्राप्ता येय वनवासरात्रिषु प्रथमा सुमत्रेण रहिता च तामिमां प्राप्य नोत्कठितु नगरादिस्मर्तुम् ॥ २ ॥ न विद्यते तद्री ययोस्ताभ्याम् । इडभावो ह्रस्वत्व चार्षम् । क्वचित्तु अतद्राभ्यामित्येव पाठः । आवयोर्वर्तेतेऽस्मदायत्तावित्यर्थः । अप्राप्तप्राप्तिर्योगः । लब्धपरिपालन क्षेमः ॥ ३ ॥ कथचिदेवेमाम् उटजादिनिर्माणाभावात् । स्वयमर्जितैस्तृणपर्णादिभिरिति शेषः । अपवर्तामहे यथा कथंचिच्छयन कुर्मः ॥ ४ ॥ कथाः वार्ताः ॥ ५ ॥ कृतकामा सपन्नमनोरथा ॥ ६ ॥ राज्यकारणात् महाराज्यपदाभिषेककारणात्प्राणानपि न च्यावयेत् । अपि तु च्यावयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

कामस्य गरीयस्त्वं साधयति को हीत्यादिना । अत्यज्ञोपि कः पुमान् मामिव छंदानुवर्तिनम् आज्ञाकारिणं पुत्रं प्रमदायाः कृते प्रमदातोषनिमित्तं त्यजेत् किं पुनः सर्वज्ञो राजा तस्मात्सर्वतः प्रबलः काम इति भावः ॥ १० ॥ एवं वादो हि भगवतो लक्ष्मणमतिपरीक्षार्थम् अयोध्यां त्वं प्रविशेति लक्ष्मणं प्रति वक्तुं तदाशयं ज्ञातुं च न वास्तव इति बोध्यम् ॥ ११ ॥ एकं मुख्यं सुखम् अनुभविंतेति शेषः । ईदृशो भविष्यति सुखमेक इति वा पाठः । एक एव राजा भविष्यतीत्यर्थ इति तीर्थ ॥ १२ ॥ यो भरतः काममनुवर्तते स यथा राजा दशरथो विपदमापन्न एवं विपदमापद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्ये तु राजा दशरथो यथा राजत्वमापन्नस्तथा भरतो राजत्वमाप्स्यत इत्यर्थमाहुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ मत्कृते मम दुःखसंपादननिमित्तम् ॥ १५ ॥ माता तवेति शेषः । काले प्रातःकाले उत्थायेत्यर्थः ॥ १६ ॥ नाथो रक्षकः ॥ १७ ॥ क्षुद्रकर्मा कैकेयी द्वेषादन्यायमाचरेत् । हि निश्चितम् । तदेवाह हे धर्मज्ञ ते मम च मातरं सुमित्रां कौसल्यां चोद्दिश्य गरं विषं हि तु दद्यात् ॥ १८ ॥ जात्यंतरे जन्मांतरे । एतत्पुत्रवियोगदुःखम् ॥ १९ ॥

कोह्यविद्वानपिपुमान्प्रमदायाःकृतेत्यजेत् ॥ छंदानुवर्तिनंपुत्रंतातोमामिवलक्ष्मण ॥ १० ॥ सुखीबतसभार्यश्चभरतःकैकयीसुतः ॥ मुदितान्कोसलानेकोयोभोक्ष्यत्यधिराजवत् ॥ ११ ॥ सहिराज्यस्यसर्वस्यसुखमेकंभविष्यति ॥ ताततेतुवयसातीतेमयिचारण्यमाश्रिते ॥१२॥ अर्थधर्मौपरित्यज्ययःकाममनुवर्तते ॥ एवमापद्यतेक्षिप्रंराजादशरथोयथा ॥ १३ ॥ मन्येदशरथांतायममप्रव्राजनायच ॥ कैकेयीसौम्यसंप्राप्ताराज्यायभरतस्यच ॥ १४ ॥ अपीदानींतुकैकेयीसौभाग्यमदमोहिता ॥ कौसल्यांचसुमित्रांचसाप्रबाधेतमत्कृते ॥ १५ ॥ मातास्मत्कारणाद्देवीसुमित्रादुःखमावसेत् ॥ अयोध्यामितएवत्वंकालेप्रविशलक्ष्मण ॥ १६ ॥ अहमेकोगमिष्यामिसीतयासहदंडकान् ॥ अनाथायाहिनाथस्त्वंकौसल्यायाभविष्यसि ॥१७॥ क्षुद्रकर्माहिकैकेयीद्वेषादन्यायमाचरेत्॥परिदद्याद्धिधर्मज्ञगरंतेममसातरम्॥१८॥नूनंजात्यंतरेतातस्त्रियःपुत्रैर्वियोजिताः॥जनन्याममसौमित्रेतदप्येतदुपस्थितम्॥१९॥मयाहिचिरपुष्टेनदुःखसंवर्धितेनच ॥ विप्रायुज्यतकौसल्याफलकालेधिगस्तुमाम् ॥ २० ॥ मास्मसीमंतिनीकाचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ सौमित्रेयोहमंबायादद्मिशोकमनंतकम् ॥२१॥मन्येप्रीतिविशिष्टासामत्तोलक्ष्मणसारिका॥यत्तस्याःश्रूयतेवाक्यंशुकपादमरेर्दश ॥२२॥ शोचंत्याश्चाल्पभाग्यायानकिंचिदुपकुर्वता ॥ पुत्रेणकिमपुत्रायामयाकार्यमरिंदम ॥ २३ ॥ अल्पभाग्याहिमेमाताकौसल्यारहितामया ॥ शेतेपरमदुःखार्तापतिताशोकसागरे॥२४॥एकोह्यहमयोध्यांचपृथिवींचापिलक्ष्मण ॥ तरेयमिषुभिःक्रुद्धोननुवीर्यमकारणम् ॥२५॥

फलकाले सुखानुभवकाले ॥ २० ॥ कुत इत्यतः सौमित्रे इति ॥ २१ ॥ हे लक्ष्मण अंबया पालिता कृतवचनशिक्षा च सारिका मत्तोऽस्याः प्रीतिविशिष्टा अधिकप्रीतियुक्ता इति मन्ये । यद्यस्मात्तस्याः सारिकायाः सकाशात् एव शत्रुनिग्रहविषयं शुकपादमरेर्दशेति वाक्यं श्रूयते । कौसल्ययेति शेषः । अस्मत्तस्तु तदपि नेति भावः । अत्रेदं वाक्यं अरेर्बिडालस्य पादं हे शुक दशेत्यर्थकतया लोकप्रसिद्धम् अरेर्मत्पालयितुः कौसल्यायाः शत्रोः पादं दशेत्यर्थकतया रामेण योजितमिति वक्रोक्तिरलंकारः ॥ २२ ॥ अपुत्रायाः पुत्रकृतप्रयोजनरहितायाः ॥ २३ ॥ शेते इदानीमिति शेषः ॥ २४ ॥ नन्वेवं हृदये शोकस्तर्हि मया सर्वनिवारणसहायेनोक्तं राज्यमेव कुतो नांगीकृतमिति चेन्न राज्यकरणे त्वदपेक्षापि मे न किंत्वधर्मभयादेव मया तन्नांगीकृतमित्याह एकम् इत्यादि । तरेयं निरस्तारातिकां कर्तुं शक्त इत्यर्थः । ननु वीर्यमकारणं पर

१ हि धर्मज्ञे भरते मम मातरम्-इ० पा० ।

लोकहितेपि तु धर्म एवेति शेषः ॥ २५ ॥ अधर्मात् कैकेय्यै पितृदत्तवरपालनप्रतिज्ञाक्षतिरूपादधर्माद्भीतः अत एव परलोकस्य च नाशाद्भीत इति शेषः ॥ २६ ॥ अन्यच्च एतज्जातीयम् । विजने इत्यनेन स्वविलापेन लोकदुःखाभावो ध्वनितः । अश्रुपूर्णमुखत्व नटवल्लोकव्यवहारानुसारेणेति बोध्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ आयुधिनामिति च्छेदः ॥ २९ ॥ औपयिकं युक्तम् । यतस्त्वत्परितापेन सीताया मम च विषादो भवति ॥ ३० ॥ अथ गतव्यमिति यदुक्त तदुत्तर सीतावदहमप्यवर्जनीय इति वक्तुमात्मनः सीतासाधर्म्यमाह नचेति । त्वया हीना सीता त्वया हीनोह च जलादुद्धृतौ मत्स्याविव न जीवावो न जीवाव इति जीवाव इत्यस्यावृत्त्या नञ्द्वयान्वयः । जीवनाभावस्य सर्वथा सत्यत्वप्रतिपादनाय द्विरुक्तिः ॥ ३१ ॥ अत्र नोत्कंठितुमर्हसीत्यस्योत्तर नहीति । नञ्त्रयस्य नेच्छेय नेच्छेय नेच्छेयमिति प्रकारेण इच्छेयमिति पदावृत्त्यान्वयः । स्वर्गं चाप्यद्य प्राप्त द्रष्टु त्वया विना नेच्छेय किमुत गतुमिति भावः ॥ ३२ ॥ ततो लक्ष्मणवचनानतर तत्र तस्मिन्नेव न्यग्रोधमूले समासीनौ सीतारामौ न्यग्रोधमूले स्वावस्थानदेशादतिसमीपे लक्ष्म

अधर्मभयभीतश्चपरलोकस्यचानघ ॥ तेनलक्ष्मणनाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥ २६ ॥ एतदन्यच्चकरुणंविलप्यविजनेबहु ॥ अश्रुपूर्णमुखोदीनो निशितूष्णीमुपाविशत् ॥ २७ ॥ विलापोपरतंरामंगतार्चिषमिवानलम् ॥ समुद्रमिवनिर्वेगमाश्वासयतलक्ष्मणः ॥ २८ ॥ ध्रुवमद्यपुरीराम अयोध्यायुधिनांवर ॥ निष्प्रभात्वयिनिष्क्रांतेगतचंद्रेवशर्वरी ॥ २९ ॥ नैतदौपयिकंरामयदिदंपरितप्यसे ॥ विषादयसिसीतांचमांचैवपुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ नचसीतात्वयाहीनानचाहमपिराघव ॥ मुहूर्तमपिजीवावोजलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ॥ ३१ ॥ नहितातंनशत्रुघ्नंनसुमित्रांपरंतप ॥ द्रष्टुमिच्छेयमद्याहंस्वर्गंचापित्वयाविना ॥ ३२ ॥ ततस्तत्रसुखासीनौनातिदूरेनिरीक्ष्यताम् ॥ न्यग्रोधेसुकृतांशय्यांभेजातेधर्मवत्सलौ ॥ ॥ ३३ ॥ सलक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलंवचोनिशम्यचैवंवनवासमादरात् ॥ समाःसमस्ताविदधेपरंतपःप्रपद्यधर्मंसुचिरायराघवः ॥ ३४ ॥ ततस्तुतस्मिन्विजनेमहाबलौमहावनेराघववंशवर्धनौ ॥ नतौभयंसंभ्रममभ्युपेयतुर्यथैवसिंहौगिरिसानुगोचरौ ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० अयोध्याकांडे त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ तेतुतस्मिन्महावृक्षेउषित्वारजनींशुभाम् ॥ विमलेऽभ्युदितेसूर्येतस्माद्देशात्प्रतस्थिरे ॥ १ ॥ यत्रभागीरथींगंगांयमुनाऽभिप्रवर्तते ॥ जग्मुस्तंदेशमुद्दिश्यविगाह्यसुमहद्वनम् ॥ २ ॥ तेभूमिभागान्विविधान्देशांश्चापिमनोहरान् ॥ अदृष्टपूर्वान्पश्यंतस्तत्रतत्रयशस्विनः ॥ ३ ॥ यथाक्षेमेणसंपश्यन्पुष्पितान्विविधान्द्रुमान् ॥ निर्वृत्तमात्रेदिवसेरामःसौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४ ॥

णेन सुकृता सम्यग्रचितां शय्यां भेजाते वत्सला च वत्सलश्च वत्सलौ । पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः ॥ ३३ ॥ स रामः लक्ष्मणस्य वनवास प्रत्यादराद्धुच्यमानमेवंभूतमत एवोत्तमपुष्कलमत्यंतश्रेष्ठं वचो निशम्य सुचिराय स्वय वनवासरूपं धर्मं प्रपद्यांगीकृत्य समस्ताः समाः वनवासं प्रति विदधे लक्ष्मणस्यानुमतिमिति शेषः ॥ ३४ ॥ भय तत्कार्यम् इतस्तत ईक्षणरूप संभ्रमं च नोपेयतुः ॥ ३५ ॥ शैलैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्रिपचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ॥ ते इति ॥ १ ॥ गगामभि यमुना प्रवर्तते तद्देशं प्रयागं गंगाया अतिपुण्यत्वध्वननायैव मुक्तिः ॥ २ ॥ भूमिभागाः भूमिप्रदेशाः ते पश्यंतो जग्मुरिति संबंधः ॥ ३ ॥ यथा यथासुख जनानुमानशंकाभावात्क्षेमेण उपविश्योत्थाय च शनैः शनैः स्वेच्छानुरोधेन संपश्यन्समपश्यन् निर्वृत्तमात्रेऽर्ध

मडलकाले ॥ ४ ॥ भगवतोऽग्नेः केतुं लिंग धूम पश्य यदेवमतोऽत्र मुनिः सन्निहित इति मन्ये ॥ ५ ॥ संभेद संगमम् । वारिणोर्गंगायमुनाजलयोः । वारिघर्षो विजातीयवारिसंबंधः । घट्ट इतिपाठेप्येवमेव ॥ ६ ॥
येषां दारूणि भिन्नानि ते द्रुमा दृश्यत इत्यन्वयः ॥७॥ धन्विनां विततावित्ति पाठे तेषां मध्ये विततौ मुख्याविति यावत् । सधौ अतर्वेदिदेशे निलयम् आवासं तत्समीपदेशम् ॥ ८ ॥ आश्रम तत्समीपवनप्रदेशम् ।
त्रासयन् धनुर्धरत्वादिस्वरूपमात्रेण केवल त्रासयन् भरद्वाज तदाश्रमम् ॥ ९ ॥ आश्रम भरद्वाजस्य दूरादेवावतस्थतुः कार्यवशनिर्गतशिष्यद्वारा विज्ञापनपूर्वकानुमतिलाभार्थमिति भावः ॥ १० ॥ सः तथालब्धा
नुमतिः प्रविश्य उटजमिति शेषः । सशितव्रत तीक्ष्णव्रतम् । तपसा लब्धचक्षुष त्रैकालिकसर्वजगद्वृत्तांताभिज्ञम् ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा अवसरं ज्ञात्वा सौमित्रिणा सार्धमभ्यवददिति शेषः । सीतया च नमस्कार कारित

प्रयागमभितःपश्यसौमित्रेधूममुत्तमम् ॥ अग्नेर्भगवतःकेतुंमन्येसन्निहितोमुनिः ॥५॥ नूनंप्राप्ताःस्मसंभेदंगंगायमुनयोर्वयम् ॥ तथाहिश्रूयतेशब्दो
वारिणोर्वारिघर्षजः ॥ ६ ॥ दारूणिपरिभिन्नानिवनजैरुपजीविभिः ॥ छिन्नाश्चाप्याश्रमेचैतेदृश्यंतेविविधाद्रुमाः ॥ ७ ॥ धन्विनौतौसुखंगत्वालं
बमानेदिवाकरे ॥ गंगायमुनयोःसंधौप्रापतुर्निलयंमुनेः ॥ ८ ॥ रामस्त्वाश्रममासाद्यत्रासयन्मृगपक्षिणः ॥ गत्वामुहूर्तमध्वानंभरद्वाजमुपागमत्
॥ ९ ॥ ततस्त्वाश्रममासाद्यमुनेर्दर्शनकांक्षिणौ ॥ सीतयानुगतौवीरौदूरादेवावतस्थतुः ॥ १० ॥ सप्रविश्यमहात्मानमृषिंशिष्यगणैर्वृतम् ॥ सं
शितव्रतमेकाग्रंतपसालब्धचक्षुषम् ॥ ११ ॥ हुताग्निहोत्रंदृष्ट्वैवमहाभागःकृतांजलिः ॥ रामःसौमित्रिणासार्धंसीतयाचाभ्यवादयत् ॥ १२ ॥ न्य
वेदयतचात्मानंतस्मैलक्ष्मणपूर्वजः ॥ पुत्रौदशरथस्यावांभगवन्रामलक्ष्मणौ ॥१३॥ भार्याममेयंकल्याणीवैदेहीजनकात्मजा ॥ मांचानुयाताविज
नंतपोवनमनिंदिता ॥ १४ ॥ पित्राप्रव्राज्यमानंमांसौमित्रिरनुजःप्रियः ॥ अयमन्वगमद्भ्रातावनमेवधृतव्रतः ॥ १५ ॥ पित्रानियुक्ताभगवन्प्रवेक्ष्या
मतपोवनम् ॥ धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्रमूलफलाशनाः ॥ १६ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रस्यधीमतः ॥ उपानयतधर्मात्मागामर्घ्यमुदकंततः
॥ १७ ॥ नानाविधानन्नरसान्वन्यमूलफलाश्रयान् ॥ तेभ्योददौतप्ततपावासंचैवाभ्यकल्पयत् ॥ १८ ॥ मृगपक्षिभिरासीनोमुनिभिश्चसमंततः ॥
राममागतमभ्यर्च्यस्वागतेनागतंमुनिः ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्यतुतामर्चामुपविष्टंसराघवम् ॥ भरद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यंधर्मयुक्तमिदंतदा ॥ २० ॥ चिर
स्यखलुकाकुत्स्थपश्याम्यहमुपागतम् ॥ श्रुतंतवमयाचैवविवासनमकारणम् ॥२१॥ अवकाशोविविक्तोयंमहानद्योःसमागमे ॥ पुण्यश्चरमणीय
श्चवसत्विहभवान्सुखम् ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तुवचनंभरद्वाजेनराघवः ॥ प्रत्युवाचशुभंवाक्यंरामःसर्वहितेरतः ॥ २३ ॥

वान् तदाह अभ्यवादयत् ॥ १२ ॥ तत्र मूलफलाशना इत्यतेन स्ववृत्तांतसहितमात्मान भरद्वाजाय न्यवेदयत ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्ममेव वानप्रस्थधर्ममेव मूलफलग्रहण मांसस्याप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥ १७ ॥
गां मधुपर्कांग महोक्षम् अन्नमत्रादनीयमात्रम् अत एव मूलफलाश्रयान् इति वक्ष्यति । रसाः पानीयविशेषाः वास वासस्थानम् ॥ १८ ॥ आगतम् आगत तेजोविशेषात् मर्यादारक्षणाय मध्ये मध्ये स्थित्वा निकटं
प्राप्त राम मृगपक्षिभिर्मुनिभिश्च सह स्वागतेनाभ्यर्च्य मुनिभिः सह मुनिः राम समतत आसीनोभवदिति योजना । मृगपक्षिणामर्चा च प्रदक्षिणगमनादिरूपा वर्णिता ॥ १९ ॥ २० ॥ चिरस्य चिरकालस्य इहाश्रमे
आगतं त्वां पश्यामि अनेन पूर्वमपि कदाचिदागमन ध्वनितम् । पूर्वरामावतारकालिकमागमन मनसि निधाय वैषोक्तिः। पश्यामि चक्षुषा एवरूप पश्यामि यः केवल ध्यानगोचर एव सोप्येवभूत इत्याश्चर्यं व्यग्यम् ।

१ भरद्वाजाश्रमे-इ० पा० ।

अकारणं निर्निमित्तम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इत आसन्नः एतदाश्रमाददूरवर्ती पौरजानपदो जनः मां सुदर्शं सुखेन द्रष्टुं शक्यं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा वैदेहीं मां च प्रेक्षको जनः वैदेह्यादिदर्शनार्थी जनस्तदर्थमिममाश्रममागमिष्यतीत्यहं मन्ये इत्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने तादृशमेकांते वर्तमान पश्य ज्ञात्वा निर्दिशेत्यर्थः । अत्र भगवन्नित्यादिश्लोकत्रयस्य तीर्थेन वास्तवस्त्वर्थो रावणवधार्थं गूढमवतीर्णं मां मा प्रकटीकुरु । अन्यथा सर्वोपि जनः सुदर्शं विष्णुं मां ज्ञात्वा वैदेहीं च मां लक्ष्मीं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा तां मां च प्रेक्षकः सन्निहागमिष्यति अत एवविध प्रकटवास न रोचयेऽतो यत्र वैदेही रमते तम् । आश्रयतीत्याश्रमं जगत्तस्य स्थान सर्वोत्तम मां त्वमेवैकांते पश्य मत्स्वरूपं न प्रकटयेत्यतेन व्याख्यातम् । तदयुक्तम् । मुनिना रामस्वरूपप्रकटनस्य सर्ववेद्य यथा भवति तथा प्राक् काव्यकरणात् अक्षरमर्यादयापि तादृशार्थलाभाच्च पौरजानपदो जन इति पदस्वारस्याच्चेति सुधियो विभावयतु ॥ २६ ॥ एतदिति राघवस्यार्थग्राहक तदुक्तप्रयोजनप्रतिपादक तद्वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ २७ ॥ दशक्रोशे इति सतम्यतम् इतो मदाश्रमात् ॥

भगवन्नितआसन्नःपौरजानपदोजनः ॥ सुदर्शमिहमांप्रेक्ष्यमन्येहमिममाश्रमम् ॥ २४ ॥ आगमिष्यतिवैदेहींमांचापिप्रेक्षकोजनः ॥ अनेनकारणेनाहमिहवासंनरोचये ॥ २५ ॥ एकांतेपश्यभगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम् ॥ रमतेयत्रवैदेहीसुखार्हाजनकात्मजा ॥ २६ ॥ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरद्वाजोमहामुनिः ॥ राघवस्यतुतद्वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत् ॥ २७ ॥ दशक्रोशइतस्तातगिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि ॥ महर्षिसेवितःपुण्यःपर्वतःशुभदर्शनः ॥ २८ ॥ गोलांगूलानुचरितोवानरर्क्षनिषेवितः ॥ चित्रकूटइतिख्यातोगंधमादनसन्निभः ॥ २९ ॥ यावताचित्रकूटस्यनरःशृंगाण्यवेक्षते॥ कल्याणानिसमाधत्तेनमोहेकुरुतेमनः ॥ ३० ॥ ऋषयस्तत्रबहवोविहृत्यशरदांशतम् ॥ तपसादिवमारूढाःकपालशिरसासह ॥ ३१ ॥ प्रविविक्तमहंमन्येतंवासंभवतःसुखम् ॥ इहवावनवासायवसराममयासह ॥ ३२ ॥ सरामंसर्वकामैस्तंभरद्वाजःप्रियातिथिम् ॥ सभार्यंसहचभ्रात्राप्रतिजग्राहहर्षयन् ॥ ३३ ॥ तस्यप्रयागेरामस्यतंमहर्षिमुपेयुषः ॥ प्रपन्नारजनीपुण्याचित्राःकथयतःकथाः ॥ ३४ ॥ सीतातृतीयःकाकुत्स्थःपरिश्रांतःसुखोचितः ॥ भरद्वाजाश्रमेरम्येतांरात्रिमवसत्सुखम् ॥ ३५ ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांभरद्वाजमुपागमत् ॥ उवाचनरशार्दूलोमुनिंज्वलिततेजसम् ॥ ॥ ३६ ॥ शर्वरींभगवन्नद्यसत्यशीलतवाश्रमे ॥ उषिताःस्मोहवसतिमनुजानातुनोभवान् ॥ ३७ ॥ रात्र्यांतुतस्यांव्युष्टायांभरद्वाजोब्रवीदिदम् ॥ मधुमूलफलोपेतंचित्रकूटंव्रजेतिह ॥ ३८ ॥

॥ २८ ॥२९॥ यावता यदा शृगाण्यवेक्षते तदेति शेषः । समाधत्ते मनसा कर्तुमाशास्ते ॥३०॥ तदुपपादयति ऋषय इति । बहुदिनमृतनृकपालवत् शुक्लं शिरस्तेन सह तेन विद्यमानेनोपलक्षितास्तपसा शरदां शतं विहृत्य अतिवार्धकेपि तपसा क्रीडित्वा दिवं स्वर्गमारूढाः । केचित्तु कपालशिरसेति शरीरोपलक्षण सशरीराः स्वर्गं गता इत्याहुः । तन्न । धर्मपुत्रादीनामपि कियद्दूरमेव धर्मवैभवदर्शनायैतच्छरीरेण गमन ततस्तन्निरासपूर्वकमेव स्वर्गगमनश्रवणादिति कतकः ॥३१॥ वनवासाय वनवासनियमसिद्धये इह वेति शिष्टाचारमात्रम् ॥३२॥ रामं तद्व्रजन्यां तत्र वसत प्रतिजग्राह अतिथियोग्यसत्कारैर्वशीकृतवान् ॥ ३३ ॥ रजनी प्रपन्ना प्राप्ता ॥३४॥३५॥३६॥ इहाश्रमे शर्वरीमुषिताः स्मः अह अथेत्यर्थे । वसतिं गतव्या चित्रकूटरूपा तद्गमन प्रत्यनुजानातु ॥३७॥ भरद्वाजः तथा रामेण प्रार्थितं इति शेषः । व्रज इत्यनुजगाविति शेषः ॥ ३८ ॥

१ धर्मवित्-२० ८० ।

२३

औपयिकमुचित नगाः वृक्षाः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ विचरति इह शत्रुतम् । सरितो नद्यः प्रस्रवणास्तनुतरजलप्रवाहास्तच्युताः प्रस्थाः सानूनि दरीपाषाणनिर्भेदः कदरा गिरिगुहाः निर्झराः घनप्रवाहाः तान्द्रक्ष्यसीत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ एते कुंजरादयः सीतया सार्धं चरतस्तवेत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ कोयष्टिभष्टिट्टिभः ॥ ४४ ॥ मेर्वनानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाडे चतुष्पचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ भरद्वाजेन मार्गोपदेशः उषित्वेति ॥ १ ॥ औरसान्पुत्रान्पितेव तान्प्रस्थितान्प्रेक्ष्य तेषा स्वस्त्ययन चकार चैवौ पादपूरणार्थौ ॥ २ ॥ प्रचक्रमे मार्गोपदेशार्थमिति शेषः ॥ ३ ॥ पश्चान्मुखाश्रिता गगाजलवेगाभिघातेन किंचिद्दूर पश्चान्मुख गतामिति तीर्थः । सधि सगमतीर्थः सगमात्पश्चिमप्रदेश एवाश्रितस्वप्रयुक्तव्यवहारां सगमपूर्वभागे तु

वासमौपयिकंमन्येतवराममहाबल ॥ नानानगगणोपेतःकिन्नरोरगसेवितः ॥ ३९ ॥ मयूरनादाभिरतोगजराजनिषेवितः ॥ गम्यतांभवताशैलश्चित्रकूटःसविश्रुतः ॥४०॥ पुण्यश्चरमणीयश्चबहुमूलफलैर्युतः ॥ तत्रकुंजरयूथानिमृगयूथानिचैवहि ॥४१॥ विचरंतिवनांतेषुतानिद्रक्ष्यसिराघव ॥ सरित्प्रस्रवणप्रस्थान्दरीकंदरनिर्झरान् ॥४२॥ चरतःसीतयासार्धंनंदिष्यतिमनस्तव ॥४३॥ प्रहृष्टकोयष्टिभकोकिलस्वनैर्विनोदयंतंचसुखंपरंशिवम् ॥ मृगैश्चमत्तैर्बहुभिश्चकुंजरैःसुरम्यमासाद्यसमावसाश्रयम् ॥४४॥ इत्यार्षे श्रीम०वा०आ०अयोध्याकांडे चतुष्पंचाशः सर्गः॥५४॥

उषित्वारजनींतत्रराजपुत्रावरिंदमौ ॥ महर्षिमभिवाद्याथजग्मतुस्तंगिरिंप्रति ॥१॥ तेषांस्वस्त्ययनंचैवमहर्षिःसचकारह ॥ प्रस्थितान्प्रेक्ष्यतांश्चैवपितापुत्रानिवौरसान् ॥२॥ ततःप्रचक्रमेवक्तुंवचनंसमहामुनिः ॥ भरद्वाजोमहातेजारामंसत्यपराक्रमम् ॥३॥ गंगायमुनयोःसंधिमासाद्यमनुजर्षभ ॥ कालिंदीमनुगच्छेतांनदींपश्चान्मुखाश्रिताम् ॥४॥ अथासाद्यतुकालिंदींप्रतिस्रोतःसमागताम् ॥ तस्यास्तीर्थंप्रचरितंप्रकामंप्रेक्ष्यराघवौ ॥ ॥५॥ तत्रयूयंप्लवंकृत्वातरतांशुमतींनदीम् ॥ ततोन्यग्रोधमासाद्यमहांतंहरितच्छदम्॥६॥ परीतंबहुभिर्वृक्षैःश्यामंसिद्धोपसेवितम् ॥ तस्मिन्सीतांजलिंकृत्वाप्रयुंजीताशिषांक्रियाम् ॥७॥ समासाद्यचतंवृक्षंवसेद्वातिक्रमेतवा ॥ क्रोशमात्रंततोगत्वानीलंप्रेक्ष्यचकाननम् ॥८॥ सल्लकीबदरीमिश्रंरामवन्यैश्चयामुनैः ॥ सपंथाश्चित्रकूटस्यगतस्यबहुशोमया ॥९॥ रम्योमार्दवयुक्तश्चदावैश्चैवविवर्जितः ॥ इतिपंथानमादिश्यमहर्षिःसंन्यवर्तत ॥ ॥१०॥ अभिवाद्यतथेत्युक्त्वारामेणविनिवर्तितः ॥ उपावृत्तेमुनौतस्मिन्रामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ११ ॥ कृतपुण्याःस्मभद्रंतेमुनिर्यन्नोऽनुकंपते ॥ इतितौपुरुषव्याघ्रौमंत्रयित्वामनस्विनौ ॥१२॥ सीतामेवाग्रतःकृत्वाकालिंदींजग्मतुर्नदीम् ॥ अथासाद्यतुकालिंदींशीघ्रस्रोतस्विनींनदीम् ॥१३॥

गगाया एव व्यवहार इति भाव इति कतकः । अन्ये तु पश्चान्मुखया गगया श्रितां कालिंदीमनुगच्छेतामित्यर्थः । अत एवाग्रे कालिंदीमासाद्येत्युक्तिरित्याहुः ॥ ४ ॥ अथ शुद्धां कालिंदीं प्रतिस्रोतो यथा भवति तथा समागतां विपरीतप्रवाहामासाद्य तस्यास्तीर्थमवतरणप्रदेश प्रचरित गमनागमनाभ्यामतिक्षुण्ण दृष्ट्वा ॥ ५ ॥ प्लवं तरणसाधनम् । अंशुमतीं सूर्यतनयाम् ॥ ६ ॥ श्याम श्यामनामकम् । आशिषां क्रियां करण प्रयुजीत अस्माकं पुनरागमन भवत्विति सीता वृक्ष नत्यादिना प्रार्थयेत् ॥ ७ ॥ वसेद्वातिक्रमेत वेत्येकवचन सीताभिप्रायकम् आश्रमे वसेत् अन्यथाग्रे गच्छेदित्यर्थः । ततः कालिंदीदक्षिणतीरवर्तिन्यग्रोधात् ॥ ८ ॥ यामुनैर्यमुनातीरजैः ॥ ९ ॥ मार्दवयुक्तः वालुकोपेतत्वात् कटकपाषाणादिरहितत्वाच्च दावैर्विवर्जितः वनाग्निरहितः ॥ १० ॥ तथेत्युक्त्वा त्वदुपदिष्टमार्गेणैव गमिष्याम इत्युक्त्वा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

१ विनादित त वसुधाधरम्–इ० पा० । २ श्रमम्–इ० पा० । ३ निवान्वगात्–इ० पा० । ४ मासाद्य मनुजर्षभौ–इ० पा० । ५ शाघ्रस्रोतसमापगाम्–इ० पा० । ६ विरुद्रुमम्–इ० पा० । ७ पलाश–इ० पा० ।

काष्ठसंघाटः काष्ठसघातस्तद्रूपं महाप्लवम् उडुपम् ॥ १४ ॥ उशीरैर्नलदैः । वेतसैरित्यर्थ इति कतकोक्तमयुक्तम् ॥ १५ ॥ अचिंत्याम् अचिंत्यप्रभावाम् ॥ १६ ॥ स रामः ॥ १७ ॥ कठिन खनित्र काजं पेटकं द्वद्वे एकवद्भावः । कठिनक खनित्रं आजम् अजचर्मपिनद्ध पेटकमित्यर्थमन्ये । सवाट प्लवम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ पतिः व्रत चतुर्दशवर्षावधिक पारयेत् समापयेत् ॥ २० ॥ स्वस्ति प्रत्यागते यक्ष्य इति सबधः ॥ २१ ॥ उक्तमेवोपसंहरति तत इति ॥ २२ ॥ तीरजैर्वृक्षैरुपलक्षिताम् । यमुनातीरसवधिवनात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ पर्यगच्छत्परितोगच्छत् प्रदक्षिण चकारेति यावत् ॥ २६ ॥ विधेया

चिंतामापेदिरेसद्योनदीजलतितीर्षवः ॥ तौकाष्ठसंघाटमथोचक्रतुःसुमहाप्लवम् ॥१४॥ शुष्कैर्वंन्यैःसमाकीर्णमुशीरैश्चसमावृतम् ॥ ततोवेतसशाखाश्चजंबुशाखाश्चवीर्यवान् ॥१५॥ चकारलक्ष्मणश्छित्त्वासीतायाःसुखमासनम् ॥ तत्रश्रियमिवाचिंत्यांरामोदाशरथिःप्रियाम् ॥१६॥ ईषत्सलज्जमानांतामध्यारोपयतप्लवम् ॥ पार्श्वेतत्रचवैदेह्यावसनेभूषणानिच ॥१७॥ प्लवेकठिनकाजंचरामश्चक्रेसमाहितः॥ आरोप्यसीतांप्रथमंसंघाटंपरिगृह्यतौ ॥१८॥ ततःप्रतेरतुर्यत्तौप्रीतौदशरथात्मजौ ॥ कालिंदीमध्यमायातासीतात्वेनामवंदत॥१९॥स्वस्तिदेवितरामित्वांपारयेन्मेपतिर्व्रतम्॥ यक्ष्येत्वांगोसहस्रेणसुराघटशतेनच ॥२०॥ स्वस्तिप्रत्यागतेरामेपुरीमिक्ष्वाकुपालिताम्॥ कालिंदीमथसीतातुयाचमानाकृतांजलिः॥२१॥तीरमेवाभिसंप्राप्तादक्षिणंवरवर्णिनी ॥ ततःप्लवेनांशुमतींशीघ्रगामूर्मिमालिनीम् ॥२२॥ तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैःसंतेरुर्यमुनांनदीम् ॥ तेषुतेप्लवमुत्सृज्यप्रस्थाययमुनावनात् ॥२३॥ श्यामंन्यग्रोधमासेदुःशीतलंहरितच्छदम् ॥ न्यग्रोधंसमुपागम्यवैदेहीचाभ्यवंदत ॥२४॥ नमस्तेस्तुमहावृक्षपारयेन्मेपतिर्व्रतम् ॥ कौसल्यांचैवपश्येमसुमित्रांचयशस्विनीम् ॥२५॥ इतिसीतांजलिंकृत्वापर्यगच्छन्मनस्विनी ॥ अवलोक्यततःसीतामायाचंतीमनिंदिताम् ॥२६॥ दयितांचविधेयांचरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ सीतामादायगच्छत्वमग्रतोभरतानुज ॥२७॥ पृष्ठतोनुगमिष्यामिसायुधोद्विपदांवर॥ यद्यत्फलंप्रार्थयतेपुष्पंवाजनकात्मजा ॥२८॥ तत्तत्प्रयच्छवैदेह्यायत्रास्यारमतेमनः ॥(गच्छतोस्तुतयोर्मध्येबभूवजनकात्मजा ॥ मातंगयोर्मध्यगताशुभानागवधूरिव ॥१॥) एकैकंपादपंगुल्मंलतांवापुष्पशालिनीम् ॥२९॥ अदृष्टरूपांपश्यंतीरामंपप्रच्छसाऽबला ॥ रमणीयान्बहुविधान्पादपान्कुसुमोत्करान् ॥३०॥ सीतावचनसंरब्धआनयामासलक्ष्मणः ॥ विचित्रवालुकजलांहंससारसनादिताम् ॥ ३१ ॥ रेमेजनकराजस्यसुताप्रेक्ष्यतदानदीम् ॥ क्रोशमात्रंततोगत्वाभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ बहून्मेध्यान्मृगान्हत्वाचेरतुर्यमुनावने ॥३२॥ विहृत्यतेबर्हिणपूगनादितेशुभेवनेवारणवानरायुते ॥ समंनदीवप्रमुपेत्यसत्वरंनिवासमाजग्मुरदीनदर्शनाः॥३३॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा ०आ०अयो० पंचपंचाशः सर्गः ॥५५॥

मनुकूलां सीतामायाचतीं प्रार्थयतीमवलोक्याब्रवीदित्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ साऽबला सीता पप्रच्छ कोयं वृक्ष इत्यादि । रमणीयान् रम्यान् कुसुमोत्करान्पादपान् कुसुमस्तोमविशिष्टवृक्षावयवान् ॥ ॥ ३० ॥ सीता वचनेन सरब्धस्त्वरावानानयामासेत्यन्वयः । आनयामासेत्यानिन्ये इत्यर्थे आर्षम् । विचित्रेत्यादि नदीविशेषणम् ॥ ३१ ॥ नदीं यमुनाम् । चेरतुः भुक्तवतौ ॥ ३२ ॥ वप्र तीरम् ॥ ३३ ॥ लेलमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाडे पचपचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

१ वशे.-इ० पा० । २ सहायुधे -इ० पा० । ३ वाक्यमब्रवीत्-इ० पा० ।

अथावसुप्त स्वप्नबोधानतरमपि ईपत्सुप्तम् एतेन चतुर्दशवर्षपर्यंत लक्ष्मण. स्वापहीनोऽनाहारश्चेति लोकप्रवादोऽपास्तः ॥ १ ॥ वन्यानां शुकपिकादीनां स्वनं शृणु प्रस्थानस्य कालो जातोऽतः सप्रतिष्ठामहे गच्छामः । संप्रतीक्षामहे कालमिति पाठे प्रस्थानकाल जानीम इत्यर्थः॥२॥समये प्रबोधसमये तद्राम् आलस्यम्॥३॥नद्याः कालिंद्या जल स्पृष्ट्वा स्नानाद्यत नित्यकृत्य कृत्वा॥४॥५॥आदीप्तानिव ज्वलितानिव मालिनःस्वैः पुष्पैर्मालावत इव स्थितान् शिशिरात्यये वसंते॥६॥शक्ष्याम जीवितुं जीवनसाधनफलादिसंपत्तेः॥७॥आढकचतुष्टय द्रोणस्तत्प्रमाणमधुपूर्णानि मधूनि मधुपटलानि मधुकारीभिः मधुमक्षिकाभिः नगे वृक्षे॥८॥नत्यूहः दात्यूहः पुष्पसस्तर

अथरात्र्यांव्यतीतायामवसुप्तमनंतरम् ॥ प्रबोधयामासशनैर्लक्ष्मणंरघुपुंगवः ॥ १ ॥ सौमित्रेशृणुवन्यानांवल्गुव्याहरतांस्वनम् ॥ संप्रतिष्ठामहेकालःप्रस्थानस्यपरंतप ॥ २ ॥ प्रसुप्तस्तुततोभ्रात्रासमयेप्रतिबोधितः ॥ जहौनिद्रांचतंद्रांचप्रसक्तंचपरिश्रमम् ॥ ३ ॥ ततउत्थायतेसर्वेस्पृष्ट्वानद्याःशिवंजलम् ॥ पंथानमृषिभिर्जुष्टंचित्रकूटस्यतंययुः ॥ ४ ॥ ततःसंप्रस्थितःकालेरामःसौमित्रिणासह ॥ सीतांकमलपत्राक्षीमिदंवचनमब्रवीत् ॥५॥ आदीप्तानिववैदेहिसर्वतःपुष्पितान्नगान् ॥ स्वैःपुष्पैःकिंशुकान्पश्यमालिनःशिशिरात्यये ॥ ६ ॥ पश्यभल्लातकान्बिल्वान्नरैरनुपसेवितान् ॥ फलपुष्पैरवनतान्नूनंशक्ष्यामजीवितुम् ॥ ७ ॥ पश्यद्रोणप्रमाणानिलम्बमानानिलक्ष्मण ॥ मधूनिमधुकारीभिःसंभृतानिनगेनगे ॥८॥ एषक्रोशतिनत्यूहस्तंशिखीप्रतिकूजति ॥ रमणीयेवनोद्देशेपुष्पसंस्तरसंकटे ॥ ९ ॥ मातंगयूथानुसृतंपक्षिसंघानुनादितम् ॥ चित्रकूटमिमंपश्यप्रवृद्धशिखरंगिरिम् ॥ १० ॥ समभूमितलेरम्येद्रुमैर्बहुभिरावृते ॥ पुण्येरंस्यामहेतातचित्रकूटस्यकानने ॥ ११ ॥ ततस्तौपादचारेणगच्छंतौसहसीतया ॥ रम्यमासेदतुःशैलंचित्रकूटंमनोरमम् ॥ १२ ॥ तंतुपर्वतमासाद्यनानापक्षिगणायुतम् ॥ बहुमूलफलंरम्यंसंपन्नसरसोदकम्॥ ॥१३॥ मनोज्ञोयंगिरिःसौम्यनानाद्रुमलतायुतः॥बहुमूलफलोरम्यःस्वाजीवःप्रतिभातिमे ॥ १४ ॥ मुनयश्चमहात्मानोवसंत्यस्मिन्शिलोच्चये ॥ अयंवासोभवेत्तातवयमत्रवसेमहि ॥१५॥ इतिसीताचरामश्चलक्ष्मणश्चकृतांजलिः ॥ अभिगम्याश्रमंसर्वेवाल्मीकिमभिवादयन् ॥१६॥ तान्महर्षिःप्रमुदितःपूजयामासधर्मवित्॥आस्यतामितिचोवाचस्वागतंतंनिवेद्यच ॥ १७ ॥ ततोब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणंलक्ष्मणाग्रजः ॥ सन्निवेद्ययथान्यायमात्मानमृषयेप्रभुः ॥१८॥ लक्ष्मणानयदारूणिदृढानिचवराणिच ॥ कुरुष्वावसथंसौम्यवासेमेऽभिरतंमनः ॥१९॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासौमित्रिर्विविधान्द्रुमान्॥आजहारततश्चक्रेपर्णशालामरिंदमः॥२०॥तांनिष्ठितांबद्धकटांदृष्ट्वारामःसुदर्शनाम् ॥शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदंवचनमब्रवीत् ॥२१॥

संकटे पुष्पैःकृतेन संस्तरेण आच्छादनेन सकटे निविडे वनोद्देशे ॥९॥१०॥११॥१२॥संपन्नसरसोदक स्वादूदकसहितम्॥१३॥सुतराम् आजीवो जीवनोपायो यस्मिन्॥१४॥अय वासो भवेत् वासयोग्यो भवेत् ॥१५॥ वाल्मीकिमभिवादयन् अभ्यवादयन् चित्रकूटे स्थित एव वाल्मीकी रामराज्यप्राप्तिसमये तमसातीर गत इति न विरोध इति प्राञ्चः।प्राचेतसादय वाल्मीकिरन्य एवेति तत्त्वम् ॥१६॥ त राम प्रति स्वागत स्वागतप्रश्न निवेद्य विज्ञाप्य ॥ १७ ॥ आत्मान सनिवेद्य अमुकपुत्रः अमुकहेतोरागतोस्मीत्युक्त्वा ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ निष्ठिताम् अतर्बहिः काष्ठभित्त्या सुप्रतिष्ठापिताम् । बद्धकटां बद्धकवाटां छांदसो वर्णलोपः । यद्वा

१ मृषिणादिष्टम्–इ० पा० ।

बद्धच्छदिप वद्धः कटो वर्षावारको यस्यामित्यर्थात् एकाग्र लक्ष्मणम् ॥ २१ ॥ शाला पर्णशालाधिष्ठातृदेवतात् ॥ २२ ॥ वास्तुशमन वास्तुशांतिः चिरजीविभिः चिरजीवित्वेच्छावद्भिः ॥ २३ ॥ पशुवधदोष शङ्कां वारयति कर्तव्य इति । यज्ञार्थपशुहिंसा न दोष इति भावः । शास्त्रदृष्ट. शास्त्रबोधितः धर्मशास्त्रबोधितकर्तव्यत्वरूपः ॥ २४ ॥ ऐणेय मृगमासम् एतच्छालाम् एनां शाला तदधिष्ठातृशिखिपर्जन्यादिपचाशद्देवताः ॥ २५ ॥ अय सौम्यो मुहूर्तः दिवसश्चायं ध्रुवसञ्ज्ञकः ॥ २६ ॥ निष्टप्त नितरां तप्त छिन्नशोणितम् उपरतरुधिरस्यंदम् ॥ २७ ॥ सर्वः सर्वकर्मार्हः समस्तागः शिरःपादादिसर्वांगोपेतः श्रितः पक्वः ॥ २८ ॥ गुणवान् कर्मापेक्षितप्रायेत्यादिगुणवान् ॥ २९ ॥ सत्रावसानिकान् यागसमाप्तिप्रयोजनान्मत्रान् गृहीत्वा सग्रहेण वास्तुशांत्याद्यकरोत् ॥ ३० ॥ एव गृहाधिष्ठितदेवतापूजामुक्त्वा पुनः स्नानपूर्वकं वैश्वदेवादिप्रकारमाह वैश्वदे

ऐणेयंमांसमाहृत्यशालांयक्ष्यामहेवयम् ॥ २२ ॥ कर्तव्यंवास्तुशमनंसौमित्रेचिरजीविभिः ॥ मृगंहत्वानयक्षिप्रंलक्ष्मणेहशुभेक्षण ॥ २३ ॥ कर्तव्यःशास्त्रदृष्टोहिविधिर्धर्ममनुस्मर ॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञायलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ २४ ॥ चकारचयथोक्तंहितंरामःपुनरब्रवीत् ॥ ऐणेयंश्रपयस्वैतच्छालांयक्ष्यामहेवयम् ॥ २५ ॥ त्वरसौम्यमुहूर्तोयंध्रुवश्चदिवसोप्ययम् ॥ सलक्ष्मणःकृष्णमृगंहत्वामेध्यंप्रतापवान् ॥२६॥ अथचिक्षेपसौमित्रिःसमिद्धेजातवेदसि ॥ तत्तुपक्वंसमाज्ञायनिष्टप्तंछिन्नशोणितम् ॥ २७ ॥ लक्ष्मणःपुरुषव्याघ्रमथराघवमब्रवीत् ॥ अयंसर्वःसमस्तांगःश्रितःकृष्णमृगोमया ॥ २८ ॥ देवतांदेवसंकाशयजस्वकुशलोह्यसि ॥ रामःस्नात्वातुनियतोगुणवाञ्जपकोविदः ॥ २९ ॥ संग्रहेणाकरोत्सर्वान्मंत्रान्सत्रावसानिकान् ॥ इष्ट्वादेवगणान्सर्वान्विवेशावसथंशुचिः ॥ ३० ॥ बभूवचमनोह्लादोरामस्यामिततेजसः ॥ वैश्वदेवबलिंकृत्वारौद्रंवैष्णवमेवच॥३१॥ वास्तुसंशमनीयानिमंगलानिप्रवर्तयन् ॥ जपंचन्यायतःकृत्वास्नात्वानद्यांयथाविधि ॥ ३२ ॥ पापसंशमनंरामश्चकारबलिमुत्तमम् ॥ वेदिस्थलविधानानिचैत्यान्यायतनानिच ॥ आश्रमस्यानुरूपाणिस्थापयामासराघवः ॥३३॥ (वन्यैर्माल्यैःफलैर्मूलैःपक्वैर्मांसैर्यथाविधि ॥ अद्भिर्जपैश्चवेदोक्तैर्दर्भैश्चससमित्कुशैः ॥१॥ तौतर्पयित्वाभूतानिराघवौसहसीतया ॥ तदाविविशतुःशालांसुशुभांशुभलक्षणौ ॥ २॥) तांवृक्षपर्णच्छदनांमनोज्ञांयथाप्रदेशंसुकृतांनिवाताम्॥वासायसर्वेविविशुःसमेताःसभांयथादेवगणाःसुधर्माम् ॥३४॥ (अनेकनानामृगपक्षिसंकुलेविचित्रपुष्पस्तबकैर्द्रुमैर्युते॥ मनोत्तमेव्यालमृगानुनादितेतदाविजह्रुः सुसुखंजितेन्द्रियाः॥१॥) सुरम्यमासाद्यतुचित्रकूटंनदींचतांमाल्यवतींसुतीर्थाम्॥ननंदहृष्टोमृगपक्षिजुष्टांजहौचदुःखंपुरविप्रवासात् ॥३५॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडेषट्पंचाशःसर्गः ॥५६॥ कथयित्वातुदुःखार्तःसुमंत्रेणचिरंसह॥रामेदक्षिणकूलस्थेजगामस्वगृहंगुहः॥१॥ भरद्वाजाभिगमनंप्रयातेचसभाजनम् ॥ आगिरेर्गमनंतेषांतत्रस्थैरभिलक्षितम् ॥२॥

वेत्यादि ॥ ३१ ॥ वास्तुसंशमनीयानि वास्तुदोषशमनार्थं मगलानि मंगलपाठादीनि ॥ ३२ ॥ पापसंशमनं पापशमनसाधन बलि वैश्वदेवबलिमित्युपसंहारेण वादः वेदिस्थलानां बलिहरणवेदिस्थलानाम् अष्टदिग्वर्तिनां विधानानि चैत्यं गणपत्यायतनम् आयतनानि विष्ण्वादेः अनुरूपाणि सूक्ष्ममार्गेणेति यावत् ॥ ३३ ॥ वृक्षपर्णैः कृतं छदन छादन यस्यां ताम् ॥ ३४ ॥ मृगपक्षिजुष्टा तां नदीमासाद्य हृष्टः ॥ ३५ ॥ मंगमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ एवं रामव्यापारमुक्त्वा विसृष्टसुमंत्रव्यापारमाह कथयित्वेति । रामे दक्षिणतीरस्थे सुमन्त्रेण सह दुःखार्तो गुहश्चिर रामगुणान्कथयित्वा रामभद्रे दृष्टिपथादतिक्रांते तेन सह स्वगृहं जगाम ॥ १ ॥ भरद्वाजाभिगमन रामादीना भरद्वाजमुद्दिश्य गमनम् । सभाजनं भरद्वाजेनेति शेषः ।

सहासनमिति पाठांतरम् । तत्रस्थैः श्रृंगवेरपुरस्थैर्गुहप्रेपितचारैः करणभूतैस्तन्मुखनाभिलक्षित ज्ञात कृत्वा गुहानुज्ञातः सुमन्त्रो ययौ इत्यन्वयः । गंगोत्तरणतृतीयदिवसे भरद्वाजाश्रमात्प्रतिनिवृत्तदूतमुखात्तावत्पर्यंतं तद्वृत्तं ज्ञात्वा तद्दिन एव श्रृगवेरपुरात्सुमन्त्रस्य प्रतिनिवृत्तिरिति बोध्यम् । अत एव रामस्य निर्गमदिनाद्दिने षष्ठेऽर्धरात्रके । हा हा लक्ष्मण हा सीते हा रामेति मृतो नृप इति पाद्मं सगच्छते । दिनद्वयेन श्रृंगवेरपुरे रामागमन तद्द्वितीयदिने गगोत्तरण तदा दिनत्रय सुमन्त्रस्य तत्र स्थितिः तत्र तृतीयदिवसे मध्याह्ने प्रयागत आगतचारेभ्यो रामवृत्तात लब्ध्वा ततःप्रस्थायमध्येऽवस्थान ततः षष्ठेपराह्णेऽयोध्याप्रवेशः सुमन्त्रस्य तदर्धरात्रे राज्ञो मरणमिति ॥ २ ॥ अनुज्ञातः गुहेनेति शेषः ॥ ३ ॥ यत्तः सावधानः शीघ्रमतिवेगेन ॥ ४ ॥ द्वितीयेहनि श्रृगवेरपुरतः प्रतिनिवृत्तिदिवसात् ॥ ५ ॥ शून्यामिव शून्यनगरीमिव ॥ ६ ॥ चिताप्रकारमाह कच्चिदिति । नशब्दो वितर्के ॥ ७ ॥ ८ ॥ अभ्यद्रवन्सूतसमुखमाजग्मुः ॥ ९ ॥ गंगाया श्रृगवेरपुरे रामेणानुज्ञातस्तमापृच्छ्य निवृत्तोस्मि ततः पर वृत्तांत न जानामीति शशस ॥ १० ॥ तीर्णाः गगामुत्तीर्य गताः

अनुज्ञातःसुमंत्रोथयोजयित्वाहयोत्तमान् ॥ अयोध्यामेवनगरींप्रययौगाढदुर्मनाः ॥ ३ ॥ सवनानिसुगंधीनिसारितश्चसरांसिच ॥ पश्यन्यत्तो ययौशीघ्रंग्रामाणिनगराणिच ॥ ४ ॥ ततःसायाह्नसमयेद्वितीयेऽहनिसारथिः ॥ अयोध्यांसमनुप्राप्यनिरानंदांददर्शह ॥ ५ ॥ सशून्यामिवनिःशब्दांदृष्ट्वापरमदुर्मनाः ॥ सुमंत्रश्चिंतयामासशोकवेगसमाहतः ॥ ६ ॥ कच्चिन्नसगजाश्वासासजनासजनाधिपा ॥ रामसंतापदुःखेनदग्धाशोकाग्निनापुरी ॥ ७ ॥ इतिचिंतापरःसूतोवाजिभिःशीघ्रयायिभिः ॥ नगरद्वारमासाद्यत्वरितःप्रविवेशह ॥ ८ ॥ सुमंत्रमभिधावंतःशतशोथसहस्रशः ॥ क्वरामइतिपृच्छंतः सूतमभ्यद्रवन्नराः ॥ ९ ॥ तेषांशशंसगंगायामहमापृच्छ्यराघवम् ॥ अनुज्ञातोनिवृत्तोस्मिधार्मिकेणमहात्मना ॥ १० ॥ तेतीर्णाइतिविज्ञायबाष्पपूर्णमुखानराः ॥ अहोधिगितिनिःश्वस्यहारामेतिविचुक्रुशुः ॥ ११ ॥ शुश्रावचवचस्तेषांवृंदंवृंदंचतिष्ठताम् ॥ हताःस्मखलुयेनेहपश्यामइतिराघवम् ॥ १२ ॥ दानयज्ञविवाहेषुसमाजेषुमहत्सुच ॥ नद्रक्ष्यामःपुनर्जातुधार्मिकंराममंतरा ॥ १३ ॥ किंसमर्थंजनस्यास्यकिंप्रियंकिंसुखावहम् ॥ इतिरामेणनगरंपित्रेवपरिपालितम् ॥ १४ ॥ वातायनगतानांचस्त्रीणामन्वंतरापणम् ॥ राममेवाभितप्तानांशुश्रावपरिदेवनाम् ॥ १५ ॥ सराजमार्गमध्येनसुमंत्रःपिहिताननः ॥ यत्रराजादशरथस्तदेवोपययौगृहम् ॥ १६ ॥ सोवतीर्यरथाच्छीघ्रंराजवेश्मप्रविश्यच ॥ कक्ष्याःसप्ताभिचक्रामममहाजनसमाकुलाः ॥ १७ ॥ हर्म्यैर्विमानैःप्रासादैरवेक्ष्याथसमागतम् ॥ हाहाकारकृतानार्योरामादर्शनकर्शिताः ॥ १८ ॥ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ॥ अन्योन्यमभिवीक्षंतेव्यक्तमार्ततराःस्त्रियः ॥ १९ ॥

॥ ११ ॥ वृंदवृंद सघशस्तिष्ठतां तेषां जनानां ये इह रथे राम न पश्यामस्ते हताः खलु इति वचः शुश्राव ॥ १२ ॥ दानादिव्यवहारेषु धार्मिकं रामं वयमंतरा दानादिव्यवहारमध्ये जातु पुनर्न द्रक्ष्याम इति च शुश्राव ॥ १३ ॥ पित्रेव रामेण परिपालित नगरम् अस्य जनस्य कि समर्थमुचित किं प्रिय तत्कर वस्तु किमिहामुत्र सुखावह वस्त्विति चिताव्याप्त बभूवेति शेषः ॥ १४ ॥ अनु अनतरम् । वातायनगतानां स्त्रीणां राममुद्दिश्य अभितप्तानां परिदेवनाम् अतरापणम् आपणमध्ये गच्छन् शुश्राव ॥ १५ ॥ १६ ॥ कक्ष्या द्वाराणि ॥ १७ ॥ हाहाकारः कृतो यामिस्ताः हर्म्यं धनिकगृहम् । विमान सप्तभूमिक गृहम् । प्रासादो राजगृहम् । त्रिभूमिक गृहमित्यन्ये । तदुपलक्षितामयोध्या समागतमवेक्ष्येत्यन्वयः । यद्वा तैः करणैरवेक्ष्य तत्रारोहणपूर्वकमवेक्ष्येत्यन्वयः॥ १८ ॥ अन्योन्यम् अव्यक्तं यथा भवति तथा वीक्षते । इति कर्तव्यतामौढ्या

दिति शेषः ॥ १९ ॥ प्रासादेभ्यः सुमन्त्रस्य राजवेश्मप्रवेशं दृष्ट्वा प्रासादेभ्योवतीर्णानामित्यर्थः । मंदं राजसान्निध्यान्मंदत्वम् ॥ २० ॥ किं नाम प्रतिवक्ष्यति । अतिघोरत्वान्न किमपि वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ २१ ॥ अथ प्रत्येकं राममातॄणां दुःखप्रलापः यथा चेति । यथा जीवं जीवनं दुःखजनकं मन्ये एवं ध्रुवं निश्चयेन सुकरं सुकरनाशं नेति मन्ये । यत्र यतः पुत्रे रामे आच्छिद्य न्यायप्राप्तमभिषेकमाच्छिद्य त्यक्त्वा निर्याते सत्यपि कौसल्या जीवति मन्ये इत्येकैकव्यक्त्यपेक्षयैकवचनम् ॥ २२॥ सत्यरूपं परमार्थरूपं तत् स्त्रीणां वाक्यं निशामयन् शोकेन प्रदीप्त इव सन्राजगृहं विवेश । अत्र श्लोकद्वये तीर्थकतकादिव्याख्या नात्यंत सम जसेत्युपेक्षिता ॥ २३ ॥ स इति परिद्यून म्लानम् ॥ २४ ॥ प्रत्यवेदयत् । विस्तरेण प्रतिपादनमग्रे भविष्यति ॥ २५ ॥ २६ ॥ आविद्धं दुःखाभिहतम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अद्येति इमं दुःखसाधन

ततोदशरथस्त्रीणांप्रासादेभ्यस्ततस्ततः ॥ रामशोकाभितप्तानांमंदंशुश्रावजल्पितम् ॥ २० ॥ सहरामेणनिर्यातोविनाराममिहागतः ॥ सूतःकिं नामकौसल्यांक्रोशंतींप्रतिवक्ष्यति ॥ २१ ॥ यथाचमन्येदुर्जीवमेवंनसुकरंध्रुवम् ॥ आच्छिद्यपुत्रेनिर्यातेकौसल्यायत्रजीवति ॥ २२ ॥ सत्यरूपं तुतद्वाक्यं राजस्त्रीणांनिशामयन् ॥ प्रदीप्तइवशोकेनविवेशसहसागृहम् ॥ २३ ॥ सप्रविश्याष्टमींकक्ष्यांराजानंदीनमातुरम् ॥ पुत्रशोकपरिद्यून मपश्यत्पांडुरेगृहे ॥ २४ ॥ अभिगम्यतमासीनंराजानमभिवाद्यच ॥ सुमंत्रोरामवचनंयथोक्तंप्रत्यवेदयत् ॥ २५ ॥ सतूष्णीमेवतच्छ्रुत्वाराजा विद्रुतमानसः ॥ मूर्च्छितोन्यपतद्भूमौरामशोकाभिपीडितः ॥ २६ ॥ ततोंतःपुरमाविद्धंमूर्च्छितेपृथिवीपतौ ॥ उच्छ्रित्यबाहूचुक्रोशनृपतौपतिते क्षितौ ॥ २७ ॥ सुमित्रयातुसहिताकौसल्यापतितंपतिम् ॥ उत्थापयामासतदावचनंचेदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ इमंतस्यमहाभागदूतंदुष्करका रिणः ॥ वनवासादनुप्राप्तंकस्मान्नप्रतिभाषसे ॥ २९ ॥ अद्येममनयंकृत्वाव्यपत्रपसिराघव ॥ उत्तिष्ठसुकृतंतेस्तुशोकेनस्यात्सहायता ॥ ३० ॥ देवयस्याभयाद्रामंनानुपृच्छसिसारथिम् ॥ नेहतिष्ठतिकैकेयीविश्रब्धंप्रतिभाष्यताम् ॥ ३१ ॥ सातथोक्त्वामहाराजंकौसल्याशोकलालसा ॥ धरण्यांनिपपाताशुबाष्पविप्लुतभाषिणी ॥ ३२ ॥ विलपंतींतथादृष्ट्वाकौसल्यांपतितांभुवि ॥ पतिंचावेक्ष्यताःसर्वाःसमंताद्रुरुदुःस्त्रियः ॥ ३३ ॥ ततस्तमंतःपुरनादमुत्थितंसमीक्ष्यवृद्धास्तरुणाश्चमानवाः ॥ स्त्रियश्चसर्वारुरुदुःसमंततःपुरंतदासीत्पुनरेवसंकुलम् ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामा यणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ प्रत्याश्वस्तोयदाराजामोहात्प्रत्यागतस्मृतिः ॥ तदाजुहावतंसूतंराम वृत्तांतकारणात् ॥ १ ॥ तदासूतोमहाराजंकृतांजलिरुपस्थितः ॥ राममेवानुशोचंतंदुःखशोकसमन्वितम् ॥ २ ॥

पुत्रप्रवासरूपमनयं कृत्वा अद्य किं व्यपत्रपसि लज्जसे । यत्र प्रतिभाषसे तस्माच्छोकं विधूयोत्तिष्ठ । ते सुकृतं सत्यपरिपालनरूपं पुण्यमस्तु । किंच एवं शोके त्वया क्रियमाणे तव सहायता सहायसमूहः परि जनः सर्वोपि न स्यात् त्वच्छोकेन सर्वोपि नश्येदित्यर्थः ॥ ३० ॥ कैकेयीभयान्न पृच्छामीति चेत्तत्राह देवेति । विश्रब्धं निःशङ्कम् ॥ ३१ ॥ विप्लुतभाषिणी गद्गदभाषिणी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वेगमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ प्रत्याश्वस्त इति । प्रत्याश्वस्तः कृतोपचारः मोहात् मोहं परित्यज्य प्रत्यागतस्मृतिः प्रत्याग

१ विभ्रान्तचेतन.-इ० पा० । २ उद्धृत्य-इ० पा० ।

तसज्ञः प्रत्यागतः पुनरिति पाठेप्ययमेवार्थः । रामवृत्तांतकारणात् आजुहाव रामवृत्तांत प्रष्टुम् ॥ १ ॥ २ ॥ नवग्रह नवो नूतनो ग्रहो ग्रहणं यस्य त द्विपमिव विनिःश्वसतम् अस्वस्थ स्वीयमध्ये न स्थित कुंजरमिव ध्यायतम् ॥ ३ ॥ रजसा मार्गरजसा परमार्तवत्परमार्तार्हं वच उवाच ॥ ४ ॥ वत्स्यति वनवासकालस्य बहुदीर्घत्वाद्भविष्यत्प्रयोगः ॥ ५ ॥ दुःखस्यानुचितोपि दुःख प्राप्तः शयनमुत्तमम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्यालैरजगरैः । मृगैर्व्याघ्रादिभिः ॥ ८ ॥ रथादवरुह्य कथ पादैर्गतौ ॥ ९ ॥ अश्विनाविव मदरम् । मदरस्य काष्ण्यमात्राद्वनसादृश्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥ आसितादयो भावे निष्ठांताः । एतेन आसनादिव्यापार श्रवणेन । ययातिरिव साधुषु । स्वर्गात्पतन्ययातिर्मां साधुषु पातयेतींद्र प्रार्थयित्वा यथा साधुषु पतितस्तद्वार्तया सुखजीवनो जातः एव स्वर्गतुल्यात्पुत्रसयोगाद्भ्रष्टस्य भवल्लक्षणसाधुसमागमात्पुत्रवार्ताश्रवणेन जीवि

वृद्धंपरमसंतप्तंनवग्रहमिवद्विपम् ॥ विनिःश्वसंतंध्यायंतमस्वस्थमिवकुंजरम् ॥३॥ राजातुरजसासूतंध्वस्तांगंसमुपस्थितम् ॥ अश्रुपूर्णमुखंदीनमु वाचपरमार्तवत् ॥ ४ ॥ क्वनुवत्स्यतिधर्मात्मावृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ सोत्यंतसुखितःसूतकिमशिष्यतिराघवः ॥ ५ ॥ दुःखस्यानुचितोदुःखंसुमं ञशयनोचितः ॥ भूमिपालात्मजोभूमौशेतेकथमनाथवत् ॥ ६ ॥ यंयांतमनुयांतिस्मपदातिरथकुंजराः ॥ सवत्स्यतिकथंरामोविजनंवनमा श्रितः ॥ ७ ॥ व्यालैर्मृगैराचरितंकृष्णसर्पनिषेवितम् ॥ कथंकुमारौवैदेह्यासार्धंवनमुपाश्रितौ ॥ ८ ॥ सुकुमार्यातपस्विन्यासुमंत्रसहसीतया ॥ राजपुत्रौकथंपादैरवरुह्यरथाद्गतौ ॥ ९ ॥ सिद्धार्थःखलुसूतत्वंयेनदृष्टौममात्मजौ ॥ वनांतंप्रविशंतौतावश्विनाविवमंदरम् ॥ १० ॥ किमुवाच वचोरामःकिमुवाचचलक्ष्मणः ॥ सुमंत्रवनमासाद्यकिमुवाचचमैथिली ॥११॥ आसितंशयितंभुक्तंसूतरामस्यकीर्तय ॥ जीविष्याम्ययमेतेनययाति रिवसाधुषु ॥ १२ ॥ इतिसूतोनरेंद्रेणचोदितःसज्जमानया ॥ उवाचवाचाराजानंसबाष्पपरिबद्धया ॥ १३ ॥ अब्रवीन्मेमहाराजधर्ममेवानु पालयन् ॥ अंजलिंराघवःकृत्वाशिरसाभिप्रणम्यच ॥ १४ ॥ सूतमद्वचनात्तस्यतातस्यविदितात्मनः ॥ शिरसावंदनीयस्यवंद्यौपादौमहा त्मनः ॥ १५ ॥ सर्वमंतःपुरंवाच्यंसूतमद्वचनात्त्वया ॥ आरोग्यमविशेषेणयथार्हमभिवादनम् ॥ १६ ॥ माताचममकौसल्याकुशलंचाभिवा दनम् ॥ अप्रमादंचवक्तव्याब्रूयाश्चैनामिदंवचः ॥ १७ ॥ धर्मनित्यायथाकालमग्न्यगारपराभव ॥ देविदेवस्यपादौचदेववत्परिपालय ॥ १८ ॥ अभिमानंचमानंचत्यक्त्वावर्तस्वमातृषु ॥ अनुराजानमार्यांचकैकेयीमंबकारय ॥ १९ ॥

ष्यामीति भावः ॥ १२ ॥ सज्जमानया स्खलन्त्या बाष्पपरिबद्धया कठगतबाष्पनिरुद्धया ॥ १३ ॥ हे महाराज राघवो धर्ममेवानुपालयस्तत्पालनाद्धेतोरब्रवीद्वक्ष्यमाणं वचः । तदाह हे सूत मत्प्रतिनिधित्वेन राज्ञेऽजलिं कृत्वा तथैव शिरसा नत्वा विदितात्मनः लोके धर्मिष्ठत्वेन प्रसिद्धस्य शिरसा वदनयोग्यस्य राज्ञः पादौ मद्वचनाद्रामोभिवादयत इत्युक्त्वा मत्प्रतिनिधित्वेन वद्यौ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ततः सर्वमतःपुर त्वया मद्वचनात् रामो वः सर्वा अविशेषेणारोग्य पृच्छतीति वाच्यं यथार्हं यथायोग्य तासां मदभिवादन च वाच्यम् ॥ १६ ॥ ततो मम माता कौसल्या मद्वचनात्कुशल प्रणाम धर्मेऽप्रमाद च वक्तव्या । किचैनामिद वक्ष्यमाण विशिष्य ब्रूयाः । किं तदित्याह धर्मेत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥ अभिमानः प्रधानमहिषीत्वप्रयुक्तोऽहकारः । मानस्तत्प्रयुक्त परतिरस्कारकश्चित्तविकारः मातृष्वित्यस्य तदीयास्विति शेषः । अनुगतो राजा

यस्यास्तां कैकेयीं हे अब आर्यां श्लाघ्यां कारय । धारयेति पाठेप्ययमेवार्थः । तया सह मा विरोत्सीरित्यर्थः ॥ १९॥ भरते च राजवद्वृत्तिः कार्या तत्र हेतुः । अज्येष्ठा अपि राजानो हि निश्चयेन पूज्या इति यावत् राजधर्ममनुस्मर । अर्थज्येष्ठा हीति पाठे अर्थेन राज्यरूपार्थेन ज्येष्ठा हि यतोऽतः पूज्या इति शेषः । इति राजधर्ममनुस्मरेति । कतकस्तु राजानमनु राज्ञः पश्चात् । आर्यां कैकेयीमभिवादयेत्यर्थः । कैकेयीमभिवादयेतिपाठः । कुमारे चेत्यादि प्राग्वत् । वरबलेनाधिकत्वात् भरतस्य च राजदत्तार्थवत्त्वेन ज्येष्ठत्वात्तयोरभिवादनमवाया युक्तम् । तद्वैमुख्यनिवृत्तये च राजधर्ममनुस्मरेत्याह ॥ २० ॥ भरतो मद्वचनेन कुशलं वाच्यः । सर्वासु मातृषु न्यायमनतिक्रम्य वृत्तिं वर्तस्वेति वाच्यः ॥ २१ ॥ वक्तव्यश्चेति भरत इति शेषः । राज्यस्थ प्रधानराज्यस्थम् ॥ २२ ॥ व्यपरोद्धः राज्याद् भ्रंशयेत्यर्थः । तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् मदनुग्रहाय तस्यैवाज्ञां प्रवर्तयन् कुमार राज्ये जीवस्य तोष कुरु ॥ २३ ॥ अब्रवीदित्यादिवाक्य भरत प्रत्येव । अब्रवीदित्यादिश्लोकद्वय प्रक्षिप्तमिति कतकः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अथ लक्ष्मणवाक्यमाह लक्ष्मण इति । केनेत्यादिसार्धसप्तश्लोकास्तद्वचः ॥ २६ ॥ येन विवासनेन वय पीडितास्तद्विवासन राज्ञा तु कार्यं वा कार्यमिवाकार्यं कृतम् । कैकेय्या लघु शासनम् आश्रुत्य प्रतिज्ञाय कृतम् । यद्वा तद्विवासन कृत कार्यं कर्तुं योग्यं वा भवतु

कुमारेभरतेवृत्तिर्वर्तितव्याचराजवत् ॥ अप्यज्येष्ठाहिराजानोराजधर्ममनुस्मर ॥ २० ॥ भरतःकुशलंवाच्योवाच्योमद्वचनेनच ॥ सर्वास्वेवयथान्यायंवृत्तिंवर्तस्वमातृषु ॥ २१ ॥ वक्तव्यश्चमहाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनंदनः ॥ पितरंयौवराज्यस्थोराज्यस्थमनुपालय ॥ २२ ॥ अतिक्रांतवयाराजामास्मैनंव्यपरोरुधः ॥ कुमारराज्येजीवस्वतस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् ॥ २३ ॥ अब्रवीच्चापिमांभूयोभृशमश्रूणिवर्तयन् ॥ मातेवममातातेद्रष्टव्यापुत्रगर्धिनी ॥२४॥ इत्येवंमांमहाबाहुर्ब्रुवन्नेवमहायशाः ॥ रामोराजीवपत्राक्षोभृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥२५॥ लक्ष्मणस्तुसुसंक्रुद्धोनिःश्वसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ केनायमपराधेनराजपुत्रोविवासितः ॥२६॥ राज्ञातुखलुकैकेय्यालघुचाश्रुत्यशासनम् ॥ कृतंकार्यमकार्यंवावयंयेनाभिपीडिताः ॥२७॥ यदिप्रव्राजितोरामोलोभकारणकारितम् ॥ वरदाननिमित्तंवासर्वथादुष्कृतंकृतम् ॥२८॥ इदंतावद्यथाकाममीश्वरस्यकृतेकृतम् ॥ रामस्यतुपरित्यागेनहेतुमुपलक्षये ॥ २९ ॥ असमीक्ष्यसमारब्धंविरुद्धंबुद्धिलाघवात् ॥ जनयिष्यतिसंक्रोशंराघवस्यविवासनम् ॥३०॥ अहंतावन्महाराजेपितृत्वंनोपलक्षये ॥ भ्राताभर्ताचबंधुश्चपिताचममराघवः ॥ ३१ ॥ सर्वलोकप्रियंत्यक्त्वासर्वलोकहितेरतम् ॥ सर्वलोकोनुरज्येतकथंचानेनकर्मणा ॥ ३२ ॥

अकार्यमकर्तुं योग्यं वा भवतु अस्माक तु पीडा सर्वथैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ उक्तमेवार्थ प्रकारांतरेणाह यदीति । यदि यद्रामः प्रव्राजितस्तल्लोभरूपेण करणेन कैकेय्या कारितम् । यद्वा कैकेय्यै प्रतिश्रुतवरदाननिमित्तक वा भवतु । सर्वथा दुष्कृत कृतम् अनुचित कृतम् एतद्व्यतिरिक्त वरयेति सुवचत्वात् । वरदानकाले विशिष्यनियोगाभावाच्च पतित्वेन भार्याशिक्षणे समग्राधिकाराच्च ॥ २८ ॥ ननु दैवप्रेरणयेदं जातमिति न दोषो राज्ञ इत्याशक्य निरपराधपुत्रत्यागे दोषस्त्ववश्यं राज्ञ इत्याह इदमिति । ईश्वरस्य कृते ईश्वरप्रेरणायां सत्यां यथाकामम् ईश्वरेच्छामनतिक्रम्येद तावत्कृत भवतु नाम तथापि तु रामस्य परित्यागे हेतुभूतं दोषं न पश्यामि अतः केवल बुद्धिलाघवात् असमीक्ष्य उचितानुचितमनवेक्ष्य विरुद्ध धर्मशास्त्रविरुद्धमारब्ध रामविवासन सक्रोशम् इह परत्र च दुःख जनयिष्यत्येव । निर्हेतुकपुत्रदारत्यागस्योपपातकेषु गणनादिति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ इति वचनार्थं हृदि निधायाह अहमिति। भर्ता स्वामी पिता चेति ज्येष्ठो भ्राता पितुः सम इत्युक्तेः । वस्तुतस्तु केवलमायिकत्वाल्लक्ष्मणादिशरीराणा तेषामेवमुक्तौ न दोष इति बोध्यम् ॥३१॥ सर्वलोकप्रिय राम त्यक्त्वा स्थिते त्वयि प्राक्सर्वलोकहिते रते सप्रति सर्वलोकाहिते अरते वा अनेन क्रूरेण कर्मणा सर्वलोकः कथमनुरज्येत ।

सर्वलोकहिते रतमिति पाठे रामविशेषणं सर्वलोकप्रियत्वे हेतुत्वेनेति बोध्यम् ॥३२॥ कथं राजा भविष्यति पितेति शेषः । इत्येवं राजानं ब्रूहीति लक्ष्मणोऽवोचदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ विस्मृता विस्मृतसर्वप्रयोजनेव स्थिता आश्चर्यं मन्यमानेव विष्ठिता स्थिता ॥३४॥३५॥३६॥ लक्ष्मणबाहुपालितः लक्ष्मणेन सेव्यमानः अब्रवीत् उक्तमिति शेषः । निरीक्षते राज्ञस्तव रथं मां च ॥ ३७ ॥ छैलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरा० रामा० वा० आ० अयो० अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ एवं रामवृत्तान्तमुक्त्वा प्रत्यागतिसमयानुभूतस्वदेशपुरवृत्तान्तमाह मम त्विति । ममाश्वाः मन्नियम्याश्वाः न प्रावर्तंत यथापूर्वं रथवहनोन्मुखा नाभूवन्नित्यर्थः । जात्याश्वस्वभाववर्णनेन स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १ ॥ तद्दुःखं तद्वियोगदुःखम् ॥ २ ॥ बहून् रामस्य गंगोत्तरणदिनादिदिनत्रयं यद्यपि भरद्वाजाश्रमाचारप्रतिनिवृत्तिमितृतीयदिवस एव सुमन्त्रप्रस्थानं तथापि तद्दिने

सर्वप्रजाभिरामं हि रामं प्रव्राज्य धार्मिकम् ॥ सर्वलोकविरोधेन कथं राजा भविष्यति ॥३३॥ जानकी तु महाराज निःश्वसन्ती तपस्विनी ॥ भूतोपहतचित्तेव विष्ठिता विस्मृता स्थिता ॥३४॥ अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्री यशस्विनी ॥ तेन दुःखेन रुदती नैव मां किंचिदब्रवीत् ॥ ३५ ॥ उद्वीक्षमाणा भर्तारं मुखेन परिशुष्यता ॥ मुमोच सहसा बाष्पं प्रयान्तमुपवीक्ष्य सा ॥३६॥ तथैव रामोऽश्रुमुखः कृताञ्जलिः स्थितोऽब्रवील्लक्ष्मणबाहुपालितः ॥ तथैव सीता रुदती तपस्विनी निरीक्षते राजरथं तथैव माम् ॥३७॥ इ० श्रीम० वा० आ० अ० अष्टपंचाशः सर्गः ॥५८॥ (इति ब्रुवन्तं तं सूतं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ॥ ब्रूहि शेषं पुनरिति राजा वचनमब्रवीत् ॥१॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुमन्त्रो बाष्पविक्लवः ॥ कथयामास भूयोऽपि रामसंदेशविस्तरम् ॥२ ॥ जटाः कृत्वा महाराज चीरवल्कलधारिणौ ॥ गंगामुत्तीर्य तौ वीरौ प्रयागाभिमुखं गतौ ॥ ३ ॥ अग्रतो लक्ष्मणो यातः पालयन्रघुनन्दनम् ॥ अनन्तरं च सीताथ राघवो रघुनन्दनः ॥ तांस्तथा गच्छतो दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्म्यवशस्तदा ॥४॥) मम त्वश्वा निवृत्तस्य न प्रावर्तन्त वर्त्मनि ॥ उष्णमश्रु विमुंचन्तो रामे संप्रस्थिते वनम् ॥१॥ उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कृत्वाहमञ्जलिम् ॥ प्रस्थितो रथमास्थाय तद्दुःखमपि धारयन् ॥२॥ गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान्बहून् ॥ आशया यदि मां रामः पुनः शब्दापयेदिति ॥३॥ विषये ते महाराज महाव्यसनकर्शिताः ॥ अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पांकुरकोरकाः ॥४॥ उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरांसि च ॥ परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥५॥ न च सर्पन्ति सत्त्वानि व्याला न प्रसरन्ति च ॥ रामशोकाभिभूतं तन्निष्कूजमिव तद्वनम् ॥६॥ लीनपुष्करपत्राश्च नद्यश्च कलुषोदकाः ॥ संतप्तपद्माः पद्मिन्यो लीनमीनविहंगमाः ॥७॥ जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च ॥ नातिभान्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथापुरम् ॥८॥ अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च ॥ न चाभिरामानारामान्पश्यामि मनुजर्षभ ॥९॥

ल्पावशिष्टदिनपर्यंतं स्थित्या बहूनित्युक्तम् । किमर्थं तत्र स्थितिस्तत्राह शब्दापयेदिति । तत्समीपचरद्गुहमनुष्यमुखेनाकारयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥ कैकेयीनिमित्तं रामविवासनं सर्वक्षोभकरमभूदित्याह विषये ते इति । तव देशे पुष्पमपि न विकसितम् । अंकुरः शाखासु पल्लवोद्भेदः । कोरकाः पुष्पमुकुलानि तैः सहिताः वृक्षाः । अत्र सर्वत्र हेत्वंशे चोत्प्रेक्षा बोध्या ॥ ४ ॥ उपतप्तोदकाः शुष्कोदकाः । पलाशः पर्णम् ॥५ ॥ सत्त्वानि प्राणिनः न सर्पन्ति न प्रसरन्तीत्यादावाहारार्थमपीति शेषः । यतस्तत्प्राणिजातं रामशोकाभिभूतं तद्वनं मार्गस्थमत्यन्तं पक्षिशब्दवन्निष्कूजमिव पक्षिशब्दरहितम् ॥ ६ ॥ लीनं संकुचितं पुष्करपत्रं नलिनीदलं यासु ताः संतप्तपद्माः शुष्कपद्माः पद्मिन्यः सरांसि । विहंगमा अत्र जलपक्षिणः ॥ ७॥ स्थलजानि माल्यानि पुष्पाणि यथापुरं यथापूर्वम् ॥८॥ उद्यानानि पुष्पवाटिकाः आरामान् कृत्रिमवनानि । अनेन मनुष्याणां सर्वशोक्यं

तदुःखवत्त्व कैमुतिकन्यायेनैव प्रतिपादितं बोध्यम् ॥ ९ ॥ तदेवाह प्रविशंतमिति ॥ १० ॥ देवेति संबुद्धिः । राजरथं राज्ञस्तव रथम् अश्रुमुखः अभूदिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अव्यक्तमिति च्छेदः । रामप्रवासजनितपीडयार्ताः परस्पर सम्यक् नेक्षते इत्यर्थ. ॥ १३ ॥ अन्योन्य शत्रूणां तथा मित्राणाम् उदासीनजनस्य चार्ततयार्तत्वगुणसाम्येन विशेष नोपलक्षये इत्यन्वयः । यद्यपि रामस्य स्वतोऽमित्रासंभवः कैकेयीकुब्जयोस्तत्त्वस्य दैववशात्संभवेपि तयोरार्तत्वभावः । तथाप्यनयोः शत्रुत्वमनयोर्मित्रत्वमयमुदासीन इति भेदो न ज्ञायत इति तात्पर्यम् ॥ १४ ॥ आर्तस्वरपरिम्लानविनिःश्वसितनिःस्वना दीर्घशब्दवन्निःश्वासयुक्तेति यावत् ॥ १५ ॥ पुत्रहीना पुत्रवियुक्ता कौसल्येव । अनेन सर्वेषां रामे पुत्रवत्प्रेम ध्वनितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ राजा सर्वथा त्वया महदकार्य कृतमिति सुमंत्राभिप्राय तदीयात्युक्तिवचनैर्निर्णीयांगीकारेणोत्तरमाह कैकेय्येति ।

प्रविशंतमयोध्यायांनकश्चिदभिनंदति ॥ नरारामंमपश्यंतोनिःश्वसंतिमुहुर्मुहुः ॥ १० ॥ देवराजरथंदृष्ट्वाविनारामंमिहागतम् ॥ दूरादश्रुमुखःसर्वो राजमार्गेगतोजनः ॥ ११ ॥ हर्म्यैर्विमानैःप्रासादैरवेक्ष्यरथमागतम् ॥ हाहाकारकृतानार्योरामादर्शनकर्शिताः ॥ १२ ॥ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ॥ अन्योन्यमभिवीक्षंतेव्यक्तमार्ततराःस्त्रियः ॥ १३ ॥ नामित्राणांनमित्राणामुदासीनजनस्यच ॥ अहमार्ततयाकंचिद्विशेषंनोपलक्षये ॥ १४ ॥ अप्रहृष्टमनुष्याचदीननागतुरंगमा ॥ आर्तस्वरपरिम्लानाविनिःश्वसितनिःस्वना ॥ १५ ॥ निरानंदामहाराजरामप्रव्राजनातुरा ॥ कौसल्यापुत्रहीनेवअयोध्याप्रतिभातिमे ॥ १६ ॥ सूतस्यवचनंश्रुत्वावाचापरमदीनया ॥ बाष्पोपहतयासूतमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ कैकेय्याविनियुक्तेनपापाभिजनभावया ॥ मयानमंत्रकुशलैर्वृद्धैःसहसमर्थितम् ॥ १८ ॥ नसुहृद्भिर्नचामात्यैर्मंत्रयित्वासनैगमैः ॥ मयायमर्थः संमोहात्स्त्रीहेतोःसहसाकृतः ॥ १९ ॥ भवितव्यतयानूनमिदंवाव्यसनंमहत् ॥ कुलस्यास्यविनाशायप्राप्तंसूतयदृच्छया ॥ २० ॥ सूतयद्यस्तितेकिंचिन्मयापिसुकृतंकृतम् ॥ त्वंप्रापयाशुमांरामंप्राणाःसंत्वरयंतिमाम् ॥ २१ ॥ यद्यद्यापिममैवाज्ञानिवर्तयतुराघवम् ॥ नशक्ष्यामिविनारामंमुहूर्तमपिजीवितुम् ॥ २२ ॥ अथवापिमहाबाहुर्गतोदूरंभविष्यति ॥ मामेवरथमारोप्यशीघ्रंरामायदर्शय ॥ २३ ॥ वृत्तदंष्ट्रोमहेष्वासः क्वासौलक्ष्मणपूर्वजः ॥ यदिजीवामिसाध्वेनंपश्येयंसीतयासह ॥ २४ ॥

पापाभिजनभावया पापकुलजया पापदेशजया पापाभिप्रायया च । कुलेप्यभिजनो जन्मभूम्यामित्यमरः । विनियुक्तेन रामप्रव्राजने इति शेष. । न समर्थितं न विचारितम् ॥ १८ ॥ नञोऽनेकधा प्रयोग· शोकेन चित्तवैक्लव्यात् । सहसा झटित्यविचारेणैव ॥ १९ ॥ भवितव्यतया अवश्यप्रापकदुरदृष्टवशात् । वा इति वैशब्दसमानार्थम् । यदृच्छया दैवेच्छया ॥ २० ॥ यदि यदि वा अथवेति यावत् । सुकृत प्रियम् । संत्वरयंति निष्क्रमितुमिच्छंतीति यावत् ॥ २१ ॥ मदाज्ञया भवान्गत्वा राघव निवर्तयतु । ननु भरताय त्वया राज्यस्य दत्तत्वात्त्वदाज्ञया मया कथ गतव्य तत्राह । अद्यापि ममेवाज्ञा यावद्भरतागमनमिति भावः । निवृत्तौ हेतुर्नेत्यादि ॥ २२ ॥ पुनरपि रामनिवर्तनस्याशक्यत्वात्स्वनयनमेवाह अथवापीति ॥ २३ ॥ वृत्तदंष्ट्र कुंदकुड्मलाकारदंष्ट्रः । यदि जीवामीति तत्समीपगमनपर्यंतमपि

जीवने सन्देह इति भावः ॥२४॥ अतो न्वित्यत:शब्दार्थमाह इमामिति । एवमन्यतसन्निहितमरणकाले । उत्तमश्लोकस्वस्मरणाभ्याससंपादनाय भगवतात्मवियोगः पितुः संपादित इति तत्त्वम् ॥२५॥२६॥ अर्पितचेतनः गतचेतनः सुदुष्पारं शोकसागरमवगाढः प्रविष्टः अब्रवीत् । शोक सागरत्वेनावर्णयदित्यर्थः ॥२७॥ तदाह रामेत्यादि । रामशोकरूपो महानावेगो वैपुल्य यस्य सीताविरहरूपपारगतः तत्पारगवधः । श्वसितरूप ऊर्मि युक्तो महावर्तो यस्य सः बाष्पवेगरूपनदीजलैः आविलः ॥२८॥ शोच्चितॄणां प्रकीर्णकेशा एव शैवाल यत्र कैकेय्येव वडवामुख यत्र ॥२९॥ अश्रुवेगप्रभवः षष्ठीतत्पुरुषः अश्रुवेगोत्पादक इत्यर्थः । नृशंसाया. कैकेय्या· वर एव वेला मर्यादा यस्य यतः रामप्रव्राजनसमुद्रात्कालकूटमिव जातेति कतकः । अन्ये तु रामप्रव्राजनमेव आयतं विस्तारो यस्य स रामप्रव्राजनायत इत्यर्थमाहुः ॥३०॥३१ ॥ दिदृक्षमाणो यद्राघव द्रष्टु न लभे

(लोहिताक्षंमहाबाहुमामुक्तमणिकुण्डलम् ॥ रामंयदिनपश्येयंगमिष्यामियमक्षयम् ॥ १ ॥) अतोनुकिंदुःखतरंयोहमिक्ष्वाकुनंदनम् ॥ इमामवस्थामापन्नोनेहपश्यामिराघवम् ॥२५॥ हारामरामानुजहाहावैदेहितपस्विनि ॥ नमांजानीतदुःखेनम्रियमाणमनाथवत् ॥२६॥ सतेनराजादुःखेन भृशमर्पितचेतनः ॥ अवगाढःसुदुष्पारंशोकसागरमब्रवीत् ॥२७॥ रामशोकमहावेगःसीताविरहपारगः ॥ श्वसितोर्मिमहावर्तोबाष्पवेगजलाविलः ॥२८॥ बाहुविक्षेपमीनोसौविक्रंदितमहास्वनः ॥ प्रकीर्णकेशशैवालःकैकेयीवडवामुखः ॥२९॥ ममाश्रुवेगप्रभवःकुब्जावाक्यमहाग्रहः ॥ वरवेलोनृशंसायारामप्रव्राजनायतः ॥३०॥ यस्मिन्बतनिमग्नोहंकौसल्येराघवंविना ॥ दुस्तरोजीवतादेविमयायंशोकसागरः ॥ ३१ ॥ अशोभनंयोहमिहाद्यराघवंदिदृक्षमाणोनलभेसलक्ष्मणम् ॥ इतीवराजाविलपन्महायशाःपपाततूर्णंशयनेसमूर्च्छितः ॥३२॥ इतिविलपतिपार्थिवेप्रणष्टेकरुणतरंद्विगुणंचरामहेतोः ॥ वचनमनुनिशम्यतस्यदेवीभयमगमत्पुनरेवराममाता ॥३३॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० अ० एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥

ततोभूतोपसृष्टेववेपमानापुनःपुनः ॥ धरण्यांगतसत्त्वेवकौसल्यासूतमब्रवीत् ॥ १ ॥ नयमांयत्रकाकुत्स्थःसीतायत्रचलक्ष्मणः ॥ तान्विनाक्षणमप्यद्यजीवितुंनोत्सहेह्यहम् ॥२॥ निवर्तयरथंशीघ्रंदंडकान्नयमामपि ॥ अथतान्नानुगच्छामिगमिष्यामियमक्षयम् ॥३॥ बाष्पवेगोपहतयासवाचासज्जमानया ॥ इदमाश्वासयन्देवींसूतःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥ त्यजशोकंचमोहंचसंभ्रमंदुःखजंतथा ॥ व्यवधूयचसंतापंवनेवत्स्यतिराघवः ॥ ॥ ५ ॥ लक्ष्मणश्चापिरामस्यपादौपरिचरन्वने ॥ आराधयतिधर्मज्ञःपरलोकंजितेंद्रियः ॥ ६ ॥ विजनेपिवनेसीतावासंप्राप्यगृहेष्विव ॥ विस्रंभंलभतेऽभीतारामेविन्यस्तमानसा ॥ ७ ॥ नास्यादैन्यंकृतंकिंचित्सुसूक्ष्ममपिलक्ष्यते ॥ उचितेवप्रवासानांवैदेहीप्रतिभातिमे ॥ ८ ॥ नगरोपवनंगत्वायथास्मरमतेपुरा ॥ तथैवरमतेसीतानिर्जनेषुवनेष्वपि ॥ ९ ॥

तदशोभन मम महत्पापम् । पापजन्य । पापजन्य तददर्शनमिति यावत् ॥३२॥ रामहेतोरिति विलपति । पार्थिवे प्रणष्टे मूर्च्छिते सति तस्य करुणतर वचन निशम्य देवी द्विगुण भयमुपागमत् भर्तृवियोगदुःखस्यापारस्य समावनया ॥३३॥ ३३ लब्धमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥ तत इति । भूतोपसृष्टेव भूताविष्टेव गतसत्त्वेव गतासुरिव धरण्यां पतितेति शेषः ॥१॥२॥ अथ यदि ॥३॥४॥ सभ्रममावेगम् ॥५॥ रामस्य पादौ परिचरन् परलोकमाराधयति संपादयति ॥६॥ अभीतेति च्छेदः । विस्रंभः प्रणयः ॥७॥ कृतं वनवासकृतम् । दैन्यमित्यर्थः ॥८॥९॥

बालेवेति । दुःखापरिज्ञानेनोपमा तस्या देहाद्यभिमानाभावान्नाधिज दुःखमिति भावः । अबालचंद्रेत्यादि च्छेदः । रामरामे रामस्वरूपे आरामे इत्यर्थः । भिन्नपदे वा ॥ १० ॥ रामहीनाऽयोध्या यथा वन तथा भवेदि
त्यन्वयः ॥ ११ ॥ नदीनां गति रामनगरवृक्षाश्च दृष्ट्वा राम वा लक्ष्मणं वा पृच्छति पृष्ट्वा च जानाति । अयोध्यातः क्रोशमात्रे विद्यमान विहार सश्रिता यथा रमते स्म तथैव वनेपि अरमतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥
इदमेव सीतायाः सबध इदमेव प्रस्तुतवृत्तातजातमेव । स्मरामि कैकेयीसश्रित कैकेयीमुद्दिश्य प्रवृत्तम् । सहसा हठेन सीतया तस्याः परमदुःखकारिणीत्वात् मां प्रति यत्तद्विषय जल्प वाक्यमुपजल्पितमुक्त तदि
दानीं मां न प्रतिभात्येव । इत्येवरूपेण प्रमादात् पर्युपस्थितं मुखान्निर्गत कैकेयीविषयं सीतावाक्य ध्वंसयित्वा व्यवहारांतरेणानुक्तप्रायमिव कृत्वा देव्याः कौसल्याया ह्लादनं मधुरं वचनं सूतोऽब्रवीदित्याह कविः ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वदान्यायाः दात्र्याः । वल्गुवाचश्च वदान्यो वल्गुवागपि । न विकंपते म्लानता न याति ॥ १७ ॥ अलक्तरसवर्जितावपि तद्रसरक्तकांती स्वभावरक्ततया पद्मकोशसमप्रभौ नतु मार्गगति

बालेवरमतेसीताबालचंद्रनिभानना ॥ रामारामेह्यदीनात्माविजनेपिवनेसती॥१०॥तद्गतंहृदयंयस्यास्तदधीनंचजीवितम्॥अयोध्याहिभवेदस्या रामहीनातथावनम् ॥११॥ परिपृच्छतिवैदेहीग्रामांश्चनगराणिच ॥ गतिंदृष्ट्वानदीनांचपादपान्विविधानपि॥१२॥रामंवालक्ष्मणंवापिदृष्ट्वाजाना तिजानकी ॥ अयोध्याक्रोशमात्रेतुविहारमिवसंश्रिता ॥ १३ ॥ इदमेवस्मराम्यस्याःसहसैवोपजल्पितम् ॥ कैकेयीसंश्रितंजल्पंनेदानींप्रतिभाति माम् ॥१४॥ ध्वंसयित्वातुतद्वाक्यंप्रमादात्पर्युपस्थितम् ॥ह्लादनंवचनंसूतोदेव्यामधुरमब्रवीत् ॥१५॥ अध्वनावातवेगेनसंभ्रमेणातपेनच ॥ नवि गच्छतिवैदेह्याश्चंद्रांशुसदृशीप्रभा॥१६॥सदृशंशतपत्रस्यपूर्णचंद्रोपमप्रभम् ॥ वदनंतद्वदान्यायावैदेह्यानविकंपते ॥१७॥ अलक्तरसरक्ताभावलक्त रसवर्जितौ॥ अद्यापिचरणौतस्याःपद्मकोशसमप्रभौ॥१८॥नूपुरोत्कृष्टलीलेवखेलंगच्छतिभामिनी॥इदानीमपिवैदेहीतद्रागान्यस्तभूषणा॥१९॥ गजंवावीक्ष्यसिंहंवाव्याघ्रंवावनमाश्रिता॥ नाहारयतिसंत्रासंबाहूरामस्यसंश्रिता॥२०॥नशोच्यास्तेनचात्मातेशोच्योनापिजनाधिपः॥इदंहिचरि तंलोकेप्रतिष्ठास्यतिशाश्वतम्॥२१॥विधूयशोकंपरिहृष्टमानसामहर्षियातेपथिसुव्यवस्थिता॥वनेरतावन्यफलाशनाःपितुःशुभांप्रतिज्ञांप्रतिपालयं तिते॥२२॥तथापिसूतेनसुयुक्तवादिनानिवार्यमाणासुतशोककर्शिता॥नचैवदेवीविरराममकूजितात्प्रियेतिपुत्रेतिचराघवेतिच॥२३॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा मायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षष्टितमः सर्गः॥६०॥वनंगतेधर्मरतेरामेरमयतांवरे॥कौसल्यारुदतीचार्ताभर्तारमिदमब्रवीत् ॥१॥

प्रयुक्तकाठिन्यभाजौ ॥ १८ ॥ नूपुरेणोत्कृष्टा तिरस्कृता हंसादिलीला यया सेव खेल विलाससुतम् । अर्शआद्यजंतम् । तद्रागेण भर्तृप्रीतियोजकभूषणानुरागेणान्यस्तानि अत्यक्तानि भूषणानि यया ॥ १९ ॥ नाहार
यति न करोति न संप्राप्नोतीति वा ॥ २० ॥ अतस्ते रामादयो न शोच्याः ते तवाप्यत एव न शोच्यः । न राजापि तेषां सुखश्रवणेन तस्यापि जीवनसंभवात् । इतोपि न शोच्यांश इत्याह इद हीत्यादि। प्राप्तमपि
राज्य महाबलोपि परित्यज्य पितृवचनमपालयदित्येवमादिरामचरितम् । स्वार्थमुद्दिश्य भर्तारमपि परित्यज्यातिघोर कृतवती । कैकेयीत्यादि इद रामचरितं शाश्वतं प्रतिष्ठास्यतीत्यनेन तन्नामवदेवास्य सुस्थिरत्वं वदता
तस्येश्वरत्व ध्वनितम् । नह्यन्यचरित्र शाश्वत प्रतिष्ठां लभते ॥ २१ ॥ महर्षिभिर्याते ॥ २२ ॥ तथापीति । सूतेन निवार्यमाणा सूतोक्तं गृहीतवत्यपि न विरराम दुःखप्राबल्यादिति शेषः ॥ २३ ॥ गैरमानः ॥ ॥
॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ परमपतिव्रतापि कौसल्या दुःखातिशयात्पूर्वं जानंत्यपि त्रेताश्रयव्यवहा

१ पथि–इ० पा० । २ वाक्यम्–इ० पा० । ३ दुष्टहेलेव–इ० पा० ।

स्वल्लोकाश्रयेण राजानमुपालभते वनमिति । आर्ता खिन्ना । स्वार्तेतिपाठे सुतरामार्ता । रुदतीवेनि पाठे इव एवार्थे । यद्वा उक्तार्थध्वननायेव शब्दः ॥ १ ॥ अनुक्रोशादिविशिष्टो राघव इति ते महद्यशः प्रथितमिति योजना ॥ २ ॥ अथापि हे नरवरश्रेष्ठ सीतया सह तौ पुत्रौ कथं त्यक्तवानिति शेषः । अथ तान् शोचति दुःखितावित्यादि दुःखं प्राप्तावित्यर्थः ॥ ३ ॥ तरुणी अतिक्रान्तकौमारा । श्यामा प्राप्तयौवना ॥ ४ ॥ सूपदंशान्वितं शोभनव्यंजनसहितम् । नैवारं नीवारसंबंधिनम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ महेंद्रध्वजसकाशः तद्वत्सर्वलोकस्योत्सवदः ॥ ७ ॥ पद्मवर्णं पद्मदलवर्णं पद्मनिःश्वासं पद्मपत्रगंधिनिःश्वासम् ॥ ८ ॥ यद्यतस्तमपश्यंत्या इदं सहस्रधा न फलति न विशीर्यतेऽतस्तद्वज्रसारं वज्रवत्कठिनम् । नूनमित्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥ त्वया व्यपोह्य वृद्धैरविचार्य यत्करुणं शोचनीयं कर्मानुचितवरदानरूपं कृतं तेन हेतुना मम बांधवाः कैकेय्या निरस्ताः सुखार्हाः अपि कृपणाः संतो वने धावति । यद्वा व्यपोह्य अनादृत्य राज्यात्प्रभ्रंश्य वा त्वया निरस्ता वने परिधावतीति यत्तदकरुणं क्रूरं कर्म त्वया कृतमित्यर्थः ॥ १० ॥ ननु चतुर्दशवर्षानतरं तत्र पुत्रस्यैव राज्यं

वर्षाणित्रिषुलोकेषुप्रथितंतेमहद्यशः ॥ सानुक्रोशोवदान्यश्चप्रियवादीचराघवः ॥ २ ॥ कथंनरवरश्रेष्ठपुत्रौतौसहसीतया ॥ दुःखितौसुखसंवृद्धौ कथंदुःखंसहिष्यतः ॥ ३ ॥ सानूनंतरुणीश्यामासुकुमारीसुखोचिता ॥ कथमुष्णंचशीतंचमैथिलीविसहिष्यते ॥ ४ ॥ भुक्त्वाशनंविशालाक्षी सूपदंशान्वितंशुभम् ॥ वन्यंनैवारमाहारंकथंसीतोपभोक्ष्यति ॥ ५ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषंश्रुत्वाशुभसमन्विता कथंक्रव्यादसिंहानांशब्दंश्रो ष्यत्यशोभनम् ॥ ६ ॥ महेंद्रध्वजसंकाशःक्वनुशेतेमहाभुजः ॥ भुजंपरिघसंकाशमुपाधायमहाबलः ॥ ७ ॥ पद्मवर्णंसुकेशांतंपद्मनिःश्वासमुत्त मम् ॥ कदाद्रक्ष्यामिरामस्यवदनंपुष्करेक्षणम् ॥ ८ ॥ वज्रसारमयंनूनंहृदयंमेनसंशयः ॥ अपश्यंत्यानतंयद्वैफलतीदंसहस्रधा ॥ ९ ॥ यत्त्वया करुणंकर्मव्यपोह्यममबांधवाः ॥ निरस्ताःपरिधावंतिसुखार्हाःकृपणावने ॥१०॥ यदिपंचदशेवर्षेराघवःपुनरेष्यति ॥ जह्याद्राज्यंचकोशंचभरतो नोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥ भोजयंतिकिलश्राद्धेकेचित्स्वानेवबांधवान् ॥ ततःपश्चात्समीक्षंतेकृतकार्याद्विजोत्तमान् ॥ १२ ॥ तत्रयेगुणवंतश्चविद्वां सश्चद्विजातयः ॥ नपश्चात्तेऽभिमन्यंतेसुधामपिसुरोपमाः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणेष्वपिवृत्तेषुभुक्तशेषंद्विजोत्तमाः ॥ नाभ्युपैतुमलंप्राज्ञाःशृंगच्छेदमिव र्षभाः ॥ १४ ॥ एवंकनीयसाभ्रात्राभुक्तंराज्यंविशांपते ॥ भ्राताज्येष्ठोवरिष्ठश्चकिमर्थंनावमन्यते ॥ १५ ॥

भविष्यति तत्राह यदीति। तावत्पर्यंतं वने जीवननेव न संभाव्यते तथापि यदि जीवन्पुनरेष्यति तथापि भरतो राज्यं जह्यादिति नोपलक्ष्यते न संभाव्यत इत्यर्थः॥ ११ ॥ अथापि कदाचिद्भरतो जह्यात्तथापि रामस्तन्नांगीकरिष्यतीति सदृष्टांतमाह भोजयंतीत्यग्निना। केचिच्छ्राद्धकर्तारो वयोगुणैरधिकान्विप्रान् श्राद्धे निमन्त्र्य वयोगुणहीनानपि स्वान्बान्धवान् श्राद्धे भोजयन्ति। ततः कृतकार्याः सतो निमन्त्रितान् द्विजर्षभान् पश्चाद्दिष्टपक्तौ भोजयितुं समीक्षंते विचारयति॥ १२ ॥ तत्र निमन्त्रितेषु ये गुणवतः श्राद्धापेक्षितगुणवतस्ते सुरोपमाः पश्चात्पक्तौ सुधासदृशं स्वाद्वन्नमपि नानुमन्यंते॥ १३ ॥ ननु कुतो नानुमन्यंते ब्राह्मणशेषभोजने शूद्रशेषभोजनवद्दोषाभावादत आह ब्राह्मणेष्वपीति । ब्राह्मणेषु वृत्तेषु भुक्तवत्सु तद्भुक्तशेषमपि यतो द्विजोत्तमाः प्राज्ञाश्चातस्तद्भोजनमभ्युपैतुमंगीकर्तुं नालम् अवमाननात् । ऋषभाः स्वशृंगच्छेदमिव। शृंगस्थानीयो हि सतां मानः ॥ १४ ॥ दार्ष्टांतिके योजयति एवमिति । कनीयोभुक्तत्वात् स्वयं ज्येष्ठो वयसा गुणैश्च वरिष्ठः सस्तेन त्यक्तमपि राज्यं किमर्थं नावमस्यते सर्वथा तिरस्करिष्यत्येवेत्यर्थः । मद्दर्शनानुरोधेनागतो मज्जीवनपर्यंतमेव स्थास्यति तूष्णीं न पुना राज्यं कारि

१ भरतेनोपभुज्यते-इ० पा० । २ तृप्तेषु पश्चाद्भोक्तुं द्विजर्षभा -इ० पा० ।

ब्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ परेणाहृतं क्रोष्ट्रादिखादितशेषं परलीढं परास्वादितं न मन्यते न मंस्यते॥१६॥ एतानि हविरादीनि एकत्राध्वरे विनियोगाद्यातयामानि पुनरध्वरे अध्वरांतरे विनियुक्तानि न कुर्वंति । जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयमित्यमरः । यद्यपि मंत्राः कृष्णाजिन दर्भा इति स्मृत्या कुशानां यातयामत्वदोषो नेत्युक्तं तथापि तज्जीर्णत्वरूपयातयामत्वदोषाभावपर न तु विनियुक्तविनियोगपरम् ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भास्त्रिर्नियुक्ता न तेऽन्यत इत्यनेन विनियुक्तविनियोगनिषेधस्य न्यायेन सर्वत्र लाभादित्याहुः॥१७॥तथैवान्येनात्तमुपभुक्तपूर्वमिदं राज्यं रामोभिमतुमंगीकर्तुं नालम् ।नष्टसोमं भुक्तसोमम् अध्वरं तत्स्थं सोमरूपं हविः॥१८॥ वालधेः पुच्छस्य ॥ १९ ॥ शार्दूलवद्बलवत्त्वमेव दर्शयति नैतस्येति । सहिताः सुरासुरैः सहिताः लोकाः प्रतियोधाः । किमर्थं तर्हि मामाक्रम्य राज्य न कृतवांस्तत्राह अधर्मं त्विति । अधर्मं तु मत्वा न तथा कृतवानिति भावः । नन्वेव तस्य धर्मनिष्ठता कथमत आह इहेति । यो धर्मात्मा इह मनुष्यलोके लोक धर्मेण योजयेत् एवं धर्मप्रवर्तकस्य तस्य धर्मनिष्ठता अनुक्तिसिद्धैवेति भावः । यद्वा तुरप्यर्थे । अधर्ममधर्मे प्रवृत्तमपि लोक दण्डादिना यो धर्मेण योजयेत्स कथ स्वयमधर्मं कुर्यादित्यर्थः ॥ २० ॥ रामेऽशक्तिशंकापि नेत्याह नन्विति । कांचनैः कांचनभूषितपुखैः युगांते युगांतकाले ईश्वर इव भूतानि समुद्रांश्च निर्दहेत्

नपरेणाहृतंभक्ष्यंव्याघ्रःखादितुमिच्छति एवमेवनरव्याघ्रःपरलीढंनमन्यते ॥१६॥ हविराज्यंपुरोडाशःकुशायूपाश्चखादिराः ॥ नैतानियातयामानिकुर्वंतिपुनरध्वरे ॥१७॥ तथाह्यात्तमिदंराज्यंहृतसारांसुरामिव ॥ नाभिमंतुमलंरामोनष्टसोममिवाध्वरम् ॥१८॥ (नचेमांधर्षणांरामःसंगच्छेदत्यमर्षणः॥दारयेन्मन्दरमपिसहिक्रुद्धःशितैःशरैः॥१॥त्वांतुनोत्सहतेहन्तुंमहात्मापितृगौरवात् ॥ ससोमार्कग्रहगणंनभस्ताराविचित्रितम् ॥२॥ पातयेद्योदिवंक्रुद्धःसत्त्वान्नव्यतिवर्तते ॥ प्रक्षोभयेद्दारयेद्वामहींशैलशतावृताम् ॥३॥) नैवंविधमसत्कारंराघवोमर्षयिष्यति ॥ बलवानिवशार्दूलोवालधेरभिमर्शनम्॥१९॥नैतस्यसहितालोकाभयंकुर्युर्महामृधे ॥ अधर्मंत्विहधर्मात्मालोकंधर्मेणयोजयेत् ॥२०॥ नन्वसौकांचनैर्बाणैर्महावीर्योमहाभुजः ॥ युगांतइवभूतानिसागरानपिनिर्दहेत् ॥२१॥ सताहशःसिंहबलोवृषभाक्षोनरर्षभः ॥ स्वयमेवहतःपित्राजलजेनात्मजोयथा ॥ २२ ॥ द्विजातिचरितोधर्मःशास्त्रेदृष्टःसनातनैः ॥ यदितेधर्मनिरतेत्वयापुत्रेविवासिते ॥२३॥ गतिरेकापतिर्नार्याद्वितीयागतिरात्मजः ॥ तृतीयाज्ञातयोराजंश्चतुर्थीनैवविद्यते ॥२४॥ तत्रत्वंममनैवासिरामश्चवनमाहितः॥ नवनंगंतुमिच्छामिसर्वथाहहतात्वया ॥२५॥ हतंत्वयाराष्ट्रमिदंसराज्यंहताःस्मसर्वाःसहमंत्रिभिश्च ॥ हतासपुत्रास्मिहताश्चपौराःसुतश्चभार्याचतवप्रहृष्टौ ॥२६॥ इमांगिरंदारुणशब्दसंहितांनिशम्यरामेतिसुमोहदुःखितः ॥ ततःसशोकंप्रविवेशपार्थिवःस्वदुष्कृतंचापिपुनस्तथास्मरत्॥२७॥इत्यार्षे श्री०वा० आ० अ० एकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥

नाशयेच्छोषयेच्च ॥ २१ ॥ पित्रा त्वया स्वयमेव स्वपुत्रो हतः भ्रष्टराज्यः कृतः । जलजेन मत्स्येन स यथात्मजानेव भक्षयति तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं चाहमेव हतेत्याह श्लोकत्रयेण द्विजातीत्यादि । सनातनैर्ऋषिभिः शास्त्रे वेदे दृष्टस्त्रैवर्णिकैर्द्विजातिभिश्चरितो धर्मो यदि ते स सत्यः स्यात्तर्हि पुत्रो न विवासितः स्यादिति शेषः । एव धर्ममुपेक्ष्य धर्मनिरते पुत्रे त्वया विवासिते सति ॥ २३ ॥ शास्त्रेणोच्यमानः स्त्रियास्तिस्रो गतयः तत्र तासु प्रथमगतिभूतस्त्व मम नास्येव सपत्नीवशत्वात् । नास्तीतिपाठे आर्षत्वं बोध्यम् । द्वितीयगतिभूतो रामश्च वनमाहितः वनं प्रति प्रहितस्त्वया न च तत्प्राप्तये वन गंतुमिच्छामि सपतिकात्वात् । तृतीया ज्ञातयस्त्वसंनिहिताः तस्मात्सर्वथा हता त्वया ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुतश्च भार्या च भरतकैकेय्यौ प्रहृष्टौ ॥ २६ ॥ दारुणशब्दसहितां दारुणशब्दयुक्तां स्वदुष्कृतं वक्ष्यमाणम् ॥ २७ ॥ सँस्मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

एवं कौसल्याक्रूरवचो भीतस्य राज्ञोंजलिपर्यंतं दैन्यं दृष्ट्वा राजानं मनुनयति एवं त्विति । चिंतयामास अनयोच्यमानं सर्वं सत्यं किमिह कर्तव्यमिति विचारयामास॥१॥मोहव्याकुलितेंद्रियो जात इति शेषः॥२॥चिंतामुपागमत् पुत्रविश्लेषजदुःखसाधनं कर्म ममेति चितामाप॥३॥ प्रत्यभात्प्रतिभातं दुष्कृतं कर्म मुनिकुमारवधरूपम् । शब्दमेव लक्ष्यदेशस्थं प्राप्य विध्यतीति शब्दवेधी॥४॥ अमना दुर्मनाः । तेन शोकेन मुनिकुमारवधजेन शोकेन॥५॥अवाङ्मुखः स्वकृततदप्रियस्मरणाल्लज्जया॥६॥परेष्वपि शत्रुष्वपि॥७॥विमृशमानानां जानतांनाम्॥८॥ दृष्टौ लोके परावरावुत्कर्षापकर्षौ यया सा । अपकृष्टा अपि भर्तारमेव न वदंतीति भावः॥९॥प्रणाली प्रासादादौ जलनिर्गममार्गः।नवोदकं वर्षजलम्॥१०॥स्वानुनयाय राज्ञा कृतं राज्ञोंजलिं पाणिभ्यां गृहीत्वा पद्ममिव मूर्ध्नि बद्धा रुदती त्रस्ता अहमपि कैकेयीवत् पतिशोककारिवचनादिकं प्राप्तवतीति भीता सभ्रमाद्राज्ञि अत्यादरात् वच आह ॥११॥ भूमौ निपतितास्मि साष्टांगं प्रणमामि हे देव त्वया याचिताहम् अनुनीताहं हतास्मि ईश्वरेप्सितवैपरीत्यस्यान्याय्यत्वात् अतस्त्वया क्षन्तव्या न किंतु दासीत्वप्रहर्तव्येत्यर्थः ॥१२॥ एषा हि

एवंतुक्रुद्धयाराज्ञारामामात्रासशोकया ॥ श्रावितःपरुषंवाक्यंचिंतयामासदुःखितः ॥१॥ चिंतयित्वासचनृपोमोहव्याकुलितेंद्रियः॥अथदीर्घेणकालेनसंज्ञामापपरंतपः॥२॥ससंज्ञामुपलभ्यैवदीर्घमुष्णंचनिःश्वसन् ॥ कौसल्यांपार्श्वतोदृष्ट्वाततश्चितामुपागमत्॥३॥तस्यचिंतयमानस्यप्रत्यभात्कर्मदुष्कृतम् ॥ यदनेनकृतंपूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना॥४॥अमनास्तेनशोकेनरामशोकेनचप्रभुः ॥ द्वाभ्यामपिमहाराजःशोकाभ्यामभितप्यते ॥५॥ दह्यमानस्तुशोकाभ्यांकौसल्यामाहदुःखितः ॥ वेपमानोंजलिंकृत्वाप्रसादार्थमवाङ्मुखः॥६॥प्रसादयेत्वांकौसल्येरचितोयंमयांजलिः ॥ वत्सलाचानृशंसाचत्वंहिनित्यंपरेष्वपि॥७॥भर्तातुखलुनारीणांगुणवान्निर्गुणोपिवा ॥ धर्मंविमृशमानानांप्रत्यक्षंदेविदैवतम् ॥८॥ सात्वंधर्मपरानित्यंदृष्टलोकपरावरा ॥ नार्हसेविप्रियंवक्तुंदुःखितापिसुदुःखितम् ॥९॥ तद्वाक्यंकरुणंराज्ञःश्रुत्वादीनस्यभाषितम् ॥ कौसल्याव्यसृजद्बाष्पंप्रणालीवनवोदकम् ॥१०॥ सामूर्ध्निबद्ध्वारुदतीराज्ञःपद्ममिवांजलिम् ॥ संभ्रमादब्रवीत्त्रस्तात्वरमाणाक्षरंवचः॥११॥प्रसीदशिरसायाचेभूमौनिपतितास्मिते ॥ याचितास्मिहतादेवक्षंतव्याहंनहित्वया ॥१२॥ नैषाहिसास्त्रीभवतिश्लाघनीयेनधीमता ॥ उभयोर्लोकयोर्लोकेपत्यायासंप्रसाद्यते ॥१३॥ जानामिधर्मंधर्मज्ञत्वांजानेसत्यवादिनम् ॥ पुत्रशोकार्तयातत्तुमयाकिमपिभाषितम् ॥१४॥ शोकोनाशयतेधैर्यंशोकोनाशयतेश्रुतम् ॥ शोकोनाशयतेसर्वंनास्तिशोकसमोरिपुः॥१५॥शक्यमापतितःसोढुंप्रहारोरिपुहस्ततः॥सोढुमापतितःशोकःसुसूक्ष्मोपिनशक्यते॥१६॥ (धर्मज्ञाःश्रुतिवन्तोऽपिच्छिन्नधर्मार्थसंशयाः॥यतयोवीरमुह्यन्तिशोकसंमूढचेतसः ॥१॥) वनवासायरामस्यपंचरात्रोत्रगण्यते॥यःशोकहतहर्षायाःपंचवर्षोपमोमम॥१७॥

लोके सा स्त्री कुलस्त्री न भवति या उभयोर्लोकयोः श्लाघनीयेन पत्या सप्रसाद्यते ॥१३॥ किमपि अत्यनुचितं भाषितं तत्क्षंतव्यमिति शेषः ॥१४॥ शोक एवमाद्यनुचितव्यवहारप्रवर्तक इत्याह शोक इत्यादि ॥१५॥ सुसूक्ष्मोपि शोकः सोढुं न शक्यते किं पुनर्महानिति शेषः ॥१६॥ स्वशोकस्य महत्त्वं दर्शयति वनेति । पचरात्र इत्यस्य गत इति शेषः । तत्र प्रथमा तमसातीरे । द्वितीया गुहपुरे । तृतीया गंगातीरे । चतुर्थी प्रयागे । पंचमी यमुनातीरे । षष्ठी चित्रकूटे । तद्दिने सुमंत्रस्यायोध्याप्राप्तिः । अतएवाग्रे षष्ठीति दशरथोक्तिः । अथवाद्यदिने सपूर्णदिनं स्वनिकटे स्थितत्वेन स्वदेशे तमसातीरे एव स्थितत्वेन तद्दिनमगणय्य कौसल्ययाद्य पंचरात्रो गण्यत इत्युक्तम् । राजा तु तमपि गृहीत्वा षष्ठीति वक्ष्यति । यत्तु कतकेन निर्गमनात्सप्तरात्रः सुमंत्रागमनदिने इत्युक्तं तदज्ञानात् । गंगोत्तरणदिनात्तृतीयेहनि चारप्रतिनिवृत्त्युत्तरं सायाह्ने

१ मन्वतप्यत-इ० पा० । २ भूपतिः-इ० पा० ।

तद्दिने एव सुमंत्रप्रस्थानस्य वक्तुं शक्यत्वात् । रामस्य निर्गमदिनाद्दिने षष्ठे इति पूर्वलिखितपाद्मविरोधाच्च ॥ १७ ॥ नदीनां वेगेन समुद्रसलिलमिवेत्युत्प्रेक्षामात्रं न तु तस्य तेन वृद्धिरित्याहुः । परे तु महत्समुद्रसलिल वेगेन चन्द्रोदयवृद्धिवेगेन नदीनां हृदि तटद्वयान्तरे यथा वर्धत इत्यर्थः । समुद्रगामिनदीनां चन्द्रोदयकालिकसमुद्रवृद्ध्या वृद्धेः कियद्दूरमप्याप्युपलभादित्याहुः ॥ १८ ॥ शुभ वचः अतिदुःखिताया अपि पत्युनुनयपरत्वाद्वचसः शुभत्वम् ॥ १९ ॥ २० ॥ नंर्रमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ प्रतिबुद्ध इति ॥ १ ॥ वासवोपम त दशरथम् उपसर्गः उपप्लवः शोक इति यावत् । आसुर तमः असुरस्य राहोः संबधि तम आवरणशक्तिर्यथा सूर्यमावृणोति तद्वत् ॥ २ ॥ आत्मनो दुष्कृतं स्मृत्वाऽसितापांगीं विवक्षुरभवत् ॥ ३ ॥ षष्ठीं रजनीं प्राप्येति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तदेव लभते तल्लभत एवेति च ॥ ६ ॥ अर्थानामैहिकाना कर्मणां पारलौकिकानामारमे आरमकाले फलं प्रति यो गुरुलाघव गौरव लाघवं च

तं हिचिंतयमानायाःशोकोयंहृदिवर्धते ॥ नदीनामिववेगेनसमुद्रसलिलंमहत् ॥ १८ ॥ एवंहिकथयंत्यास्तुकौसल्यायाःशुभंवचः ॥ मंदरश्मिरभूत्सूर्योरजनीचाभ्यवर्तत ॥ १९ ॥ अथप्रह्लादितोवाक्यैर्देव्याकौसल्ययानृपः ॥ शोकेनचसमाक्रांतोनिद्रायावशमेयिवान् ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयेआदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्विषष्टितमः सर्गः ॥६२॥ प्रतिबुद्धोमुहूर्तेनशोकोपहतचेतनः ॥ अथराजादशरथःसचिंतामभ्यपद्यत ॥१॥ रामलक्ष्मणयोश्चैवविवासाद्वासवोपमम् ॥ आपेदेउपसर्गस्तंतमःसूर्यमिवासुरम् ॥२॥ सभार्येहिगतेरामेकौसल्यांकोसलेश्वरः ॥ विवक्षुरसितापांगींस्मृत्वादुष्कृतमात्मनः ॥३॥ सराजारजनींषष्ठींरामेप्रव्राजितेवनम् ॥ अर्धरात्रेदशरथःसोऽस्मरद्दुष्कृतंकृतम् ॥ ४ ॥ सराजापुत्रशोकार्तःस्मृत्वादुष्कृतमात्मनः ॥ कौसल्यांपुत्रशोकार्तामिदंवचनमब्रवीत् ॥५॥ यदाचरतिकल्याणिशुभंवायदिवाशुभम् ॥ तदेवलभतेभद्रेकर्ताकर्मजमात्मनः ॥ ६ ॥ गुरुलाघवमर्थानामारंभेकर्मणांफलम् ॥ दोषंवायोनजानातिसबालइतिहोच्यते ॥७॥ कश्चिदाम्रवणंछित्त्वापलाशांश्चनिषिंचति ॥ पुष्पंदृष्ट्वाफलेगृध्नुःसशोचतिफलागमे ॥८॥ अविज्ञायफलंयोहिकर्मत्वेवानुधावति ॥ सशोचेत्फलवेलायांयथाकिंशुकसेवकः ॥ ॥९॥सोहमाम्रवणंछित्त्वापलाशांश्चन्यषेचयम् ॥ रामंफलागमेत्यक्त्वापश्चाच्छोचामिदुर्मतिः ॥ १० ॥ लब्धशब्देनकौसल्येकुमारेणधनुष्मता ॥ कुमारःशब्दवेधीतिमयापापमिदंकृतम् ॥ ११ ॥ तदिदंमेऽनुसंप्राप्तंदेविदुःखंस्वयंकृतम् ॥ संमोहादिहबालेनयथास्याद्भक्षितंविषम् ॥ १२ ॥

दोष वाऽदोष गुण वा न जानाति केनचिदल्पेन हत्यादिना महदनिष्ट केनचिन्महतापि यागादिनाऽल्पफल तथा इदं कर्माल्पदोप बहुगुणम् इद च बहुदोषमल्पगुणमित्येवं न जानाति स बाल इत्युच्यते न स्तनधयः ॥ ७ ॥ छित्त्वा पलाशोपरोधनिवृत्त्यर्थमिति शेषः । पुष्प दृष्ट्वा पुष्पमहत्त्वं दृष्ट्वा फलमहत्त्वमनुमायेत्यर्थः । गृध्नुः लिप्सुः शोचति स्वतार्कितफलाभावात् ॥ ८ ॥ दृष्टांत दार्ष्टांतिके योजयति अविज्ञायेति । फलं क्रियमाणकर्मणो भावि फल अविज्ञायाविचार्य कर्मत्वेव कर्मैव तु लौकिक वैदिक वा अनुधावति अनुतिष्ठति शोचेत्तप्येदित्यर्थः ॥९॥ अस्तु प्रकृते किं तत्राह सोहमिति । फलागमे रामकृतस्वोत्तरक्रियया लभ्यपारलौकिकफलप्राप्तिसमये रामाभिषेकजसुखप्राप्तिसमये वा ॥ १० ॥ यदाचरतीत्याद्युक्तविषयमाह लब्धेति । कुमारोऽजकुमारः शब्दवेधीति लब्धः शब्दो येन तादृशेन मया . शब्दवेधीत्येव लब्धकीर्तिनेति यावत् कुमारेण जीवत्पितृकेण इद वक्ष्यमाणम् ॥११॥ तदिद तत्फलमिद दुःखम् अज्ञानकृतकर्मणः कथमेव फलं तत्राह संमोहादिति। अज्ञानेनापि भक्षित विष यथा बालमपि हति तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

१ आविवेशोपसर्गस्तम्-इ० पा० । २ सेचकः-इ० पा० ।

शब्दवेध्यं शदवेधित्वमित्यर्थे आर्षम् । इद फलम् एवं दुष्टफलमिति मयाप्यविज्ञातम् । अय भावः । यथान्यः प्राकृतः पुरुषः पलाशैः पलाशपुष्पैर्मोहितस्तत्फल न जानाति तथाऽहमपि शब्दवेधित्वलोकपूज्यं ज्ञात्वा तत्फलमेवं क्रूरमिति न ज्ञातवानिति । कतकस्तु यथा पलाशपुष्पैरन्यो मोहितो भवति तथाह कैकेयीवाक्यैरिति शेषः । अथाज्ञानकृतस्यापि विषपानवदावश्यक फलमित्युपसहरति एवमिति । शब्दवेधित्वरूप सामर्थ्यं प्राप्य यत्कर्माविज्ञातं सत्कृत तस्य कर्मण इद फल कैकेयीवाक्यकृतो मोह इत्यर्थ इत्याह॥१३॥तादृशदुष्कर्मप्राप्तिः कदेत्यत्राह देवीति॥१४॥प्रावृषं वर्णयति अपास्येति । भौमान् रसानपास्य निरस्य शोषयित्वेति यावत् तेनैव हेतुना जगत्तप्त्वा परेताचरिताम् अतएव भीमां दिश दक्षिणां दिशम् आचरते गच्छति । अविशत इति पाठांतरम् । उपास्येति पाठेपि सेवित्वेत्यर्थद्वारा शोषयित्वेत्यत्रैव पर्यवसानं बोध्यम्॥१५॥ सारगा हरिणाश्चातका वा ॥१६॥ क्लिन्नाः पक्षोत्तराः पक्षोपरिभागा येषाम् अत एव कृच्छ्राकृच्छ्राद्याचरणनिमित्त स्नाता इव वृष्टियुक्तवातेन कंपिताग्रान् ॥१७॥ पतमानेन पतता मत्ताः सारगा यस्मिस्तादृशोऽचलस्तोयराशिरिवाबभौ ॥१८॥

यथान्यःपुरुषःकश्चित्पलाशैर्मोहितोभवेत् ॥ एवंमयाप्यविज्ञातंशब्दवेध्यमिदंफलम् ॥१३॥ देव्यनूढात्वमभवोयुवराजोभवाम्यहम् ॥ ततःप्रावृडनुप्राप्तामम कामविवर्धिनी ॥१४॥ अपास्यहिरसान्भौमांस्तप्त्वाचजगदंशुभिः ॥ परेताचरितांभीमांरविराचरतेदिशम् ॥ १५ ॥ उष्णमंतर्दधेसद्यःस्निग्धाददृशिरेघनाः॥ततोजहृषिरेसर्वेभेकसारंगबर्हिणः ॥१६॥ क्लिन्नपक्षोत्तराःस्नाताःकृच्छ्रादिवपतत्रिणः॥ वृष्टिवातावधूताग्रान्पादपानभिपेदिरे ॥ १७ ॥ पतितेनांभसाच्छन्नःपतमानेनचासकृत् ॥ आबभौमत्तसारंगस्तोयराशिरिवाचलः ॥ १८ ॥ पांडुरारुणवर्णानिस्रोतांसिविमलान्यपि ॥ सुस्रुवुर्गिरिधातुभ्यःसभस्मानिभुजंगवत् ॥ १९ ॥ (आकुलारुणतोयानिस्रोतांसिविमलान्यपि ॥ उन्मार्गजलवाहीनिबभूवुर्जलदागमे ॥ १ ॥) तस्मिन्नतिसुखेकालेधनुष्मानिषुमान्रथी ॥ व्यायामकृतसंकल्पःसरयूमन्वगांनदीम् ॥२०॥ निपानेमहिषंरात्रौगजंवाभ्यागतंमृगम् ॥ अन्यद्वाश्वापदंकिंचिज्जिघांसुरजितेंद्रियः ॥२१॥ (तस्मिंस्तत्राहमेकान्तेरात्रौविवृतकार्मुकः॥तत्राहंसंवृतंवन्यंहतवांस्तीरमागतम् ॥१॥ अन्यंचापिमृगंहिंस्रंशब्दंश्रुत्वाभ्युपागतम् ॥) अथांधकारेत्वश्रौषंजलेकुंभस्यपूर्यतः॥ अचक्षुर्विषयेघोषंवारणस्येवनर्दतः॥२२॥ततोहंशरमुद्धृत्यदीप्तमाशीविषोपमम्॥ शब्दंप्रतिगजप्रेप्सुरभिलक्ष्यमपातयम्॥२३॥अमुंचंनिशितंबाणमहमाशीविषोपमम् ॥ तत्रवागुषसिव्यक्ताप्रादुरासीद्वनौकसः ॥२४॥ हाहेतिपततस्तोयेबाणाद्व्यथितमर्मणः ॥ तस्मिन्निपतितेभूमौवागभूत्तत्रमानुषी ॥२५॥ कथमस्मद्विधेशस्त्रंनिपतेच्चतपस्विनि॥ प्रविविक्तांनदींरात्रावुदाहारोहमागतः ॥२६॥ इषुणाभिहतःकेनकस्यवापकृतंमया ॥ ऋषेर्हिन्यस्तदंडस्यवनेवन्येनजीवतः ॥ २७ ॥ कथंनुशस्त्रेणवधोमद्विधस्यविधीयते ॥ जटाभारधरस्यैववल्कलाजिनवाससः ॥ २८ ॥ कोवधेनममार्थीस्यात्किंवास्यापकृतंमया ॥ एवंनिष्फलमारब्धंकेवलानर्थसंहितम् ॥ २९ ॥

गिरिधातुभ्यः धातुरूपहेतुभ्यः।क्वचित्पांडुरधातुसयोगात्पांडुराणि क्वचिदरुणधातुसयोगादरुणानि क्वचित्सभस्मानि भस्मसंबंधाद्भुजगवत् कुटिलानीति शेषः ॥१९॥ व्यायामो मृगयाविहारः॥२०॥ जिघांसुरन्वगामित्यन्वयः ॥२१॥ पूर्यतः शत्रन्तत्वमार्षम् ॥२२॥ शब्दं प्रतिशब्द लक्ष्य कृत्वा यद्वा शब्दावगतवेध्यं प्रति।गजप्रेप्सुर्गजरूप वध्यं प्राप्तमिच्छुः तज्जिघांसया शरमुद्धृत्य अभिलक्ष्य समुखमपातयम् ॥२३॥ यत्र निशित बाणममुचं तत्र वनौकस आरण्यकमनुष्यस्य बाणाभिहतमर्मणस्तोये पततो हाहेति व्यक्ता वागुषसि प्रादुरासीत्।तत्र भूमौ तस्मिन्निपतिते सति मानुषी वागभूत्॥२४॥२५॥तामेव वाणीमाह कथमित्यादि । अस्मद्विधे तपस्विन्यजातशत्रौ । प्रविविक्तां निर्जनाम् । रात्रौ अपररात्रे । उदाहार इत्यत्र दीर्घ आर्षः ॥ २६ ॥ न्यस्तदण्डस्य त्यक्तपरपीडस्य ॥ २७ ॥ जटाभारेत्यादिना हंतुरपि लाभाभावः सूचितः ॥ २८ ॥ मम वधेन कः पुमानर्थी मनुष्यमांसेन

न कस्यापि प्रयोजनमिति व्यर्थ एव मद्वध इति भावः । परलोकनाशकत्वात्केवलानर्थसहितम् इहलोके च फलरहितम् ॥ २९ ॥ क्वचित् इह लोके परत्र वा यथा गुरुतल्पगं न साधु मन्यंते एवमेन
न मन्येत कोपीत्यर्थः । आत्मन इमं जीवितक्षयं नानुशोचामि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एकेनेषुणा वृद्धौ हतौ अहं च हतः । मद्वधेन तयोर्वधस्य सिद्धत्वादित्याशयः ॥ ३२ ॥ अकृतात्मना अजितेंद्रियेण । धर्मानुकां
क्षिणः धर्मप्रतीक्षाशीलस्य मम कराभ्यामित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ करुणं करुणाजनकं वचः श्रुत्वा विलपतः । लालप्यत इति पाठे तु यङताच्छता आर्षः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्रविद्ध ध्वस्तं पर्यस्त वा ॥ ३६ ॥ त्रस्तं
नेत्राभ्यामुद्वीक्ष्य॥३७॥३८॥३९॥ जनयिता पिता नूनं निश्चयेन मत्प्रतीक्षौ॥४०॥ कृतामाशां पुत्रो जलमानेष्यतीत्येवरूपां ममागमनात् तृष्णां पिपासां च चिरं धारयिष्यतः तपसः श्रुतस्य वेत्यत्र मामकस्य पित्र्यस्य

नकचित्साधुमन्येतयथैवगुरुतल्पगम् ॥ नेमंतथानुशोचामिजीवितक्षयमात्मनः ॥ ३० ॥ मातरंपितरंचोभावनुशोचामिमद्वधे ॥ तदेतन्मिथुनंवृद्धं
चिरकालभृतंमया ॥ ३१ ॥ मयिपंचत्वमापन्नेकांवृत्तिंवर्तयिष्यति ॥ वृद्धौचमातापितरावहंचैकेषुणाहतः ॥ ३२ ॥ केनस्मनिहताःसर्वेसुबालेना
कृतात्मना ॥ तांगिरंकरुणंश्रुत्वाममधर्मानुकांक्षिणः ॥ ३३ ॥ कराभ्यांसशरंचापंव्यथितस्यापतद्भुवि ॥ तस्याहंकरुणांश्रुत्वाऋषेर्विलपतोनिशि
॥ ३४ ॥ संभ्रांतःशोकवेगेनभृशमासंविचेतनः ॥ तंदेशमहमागम्यदीनसत्त्वःसुदुर्मनाः ॥ ३५ ॥ अपश्यमिषुणातीरेसरय्वास्तापसंहतम् ॥ अव
कीर्णजटाभारंप्रविद्धकलशोदकम् ॥ ३६ ॥ पांसुशोणितदिग्धांगंशयानंशल्यवेधितम् ॥ समामुद्वीक्ष्यनेत्राभ्यांत्रस्तमस्वस्थचेतनम् ॥ ३७ ॥
इत्युवाचवचःक्रूरंदिधक्षन्निवतेजसा ॥ किंतवापकृतंराजन्वनेनिवसतामया ॥ ३८ ॥ जिहीर्षुरंभोगुर्वर्थंयदहंताडितस्त्वया ॥ एकेनखलुबाणेन
मर्मण्यभिहतेमयि ॥ ३९ ॥ द्वावंधौनिहतौवृद्धौमाताजनयिताचमे ॥ तौनूनंदुर्बलावंधौमत्प्रतीक्षौपिपासितौ ॥ ४० ॥ चिरमाशांकृतांकष्टांतृ
ष्णांसंधारयिष्यतः ॥ ननूनतपसोवास्तिफलयोगःश्रुतस्यवा ॥ ४१ ॥ पितायन्मांनजानीतेशयानंपतितंभुवि ॥ जानन्नपिचकिंकुर्यादशक्तश्चाप
रिक्रमः ॥ ४२ ॥ भिद्यमानमिवाशक्तिस्त्रातुमन्योनगोनगम् ॥ पितुस्त्वमेवमेगत्वाशीघ्रमाचक्ष्वराघव ॥ ४३ ॥ नत्वामनुदहेत्क्रुद्धोवनमग्निरि
वैधितः ॥ इयमेकपदीराजन्यतोमेपितुराश्रमः ॥ ४४ ॥ तंप्रसादयगत्वात्वंनत्वासंकुपितःशपेत् ॥ विशल्यंकुरुमांराजन्मर्ममेनिशितःशरः
॥ ४५ ॥ रुणद्धिमृदुसोत्सेधंतीरमंबुरयोयथा ॥ सशल्यःक्लिश्यतेप्राणैर्विशल्योविनशिष्यति ॥ ४६ ॥ इतिमामविशच्चिंतातस्यशल्यापकर्षणे ॥
दुःखितस्यचदीनस्यममशोकातुरस्यच ॥ ४७ ॥ लक्षयामाससऋषिश्चिंतांमुनिसुतस्तदा ॥ ताम्यमानंसमांकृच्छ्रादुवाचपरमार्थवित् ॥ ४८ ॥

चेति शेषः । फलयोगः फलसंबंधो नास्ति ॥ ४१ ॥ अपरिक्रमः संचाराक्षमोऽधत्वात् ॥ ४२ ॥ अशक्तिर्वृद्धत्वात् वातादिना भिद्यमानं नगं वृक्षमन्यो नग इव मां त्रातुमशक्तः त्वमेव मे पितुराचक्ष्व ॥ ४३ ॥
एधितो वर्धितो वह्निर्वनमिव त्वां न दहेत् मा दहत्वित्यर्थः । एकपदी सूक्ष्ममार्गः यतः यया एकपद्या मे पितुराश्रमः प्राप्यते सेयमेकपदी ॥ ४४ ॥ तया गत्वा तथा प्रसादय यथा त्वां न शपेत् । मां विशं
ल्यं कुरु ते शरो मे मर्म ॥ ४५ ॥ रुणद्धि पीडयति मृदु सिकताप्रायं सोत्सेधमुच्छ्रायवत्तीरम् अंबुरयो नदीवेग इव ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ मम चिंतां लक्षयामासेत्यन्वयः । एवं चिंतया शल्य नोद्धरतीति

ज्ञातवान् परमार्थः शास्त्रतत्त्वम् । परमार्तवदिति पाठे परमार्तः सन्नित्यर्थः ॥ ४८ ॥ क्षयं शक्तिक्षय गतः प्राप्तः । विवृत्तांगः परावृत्तनेत्रः । अचेष्टमानः हस्तपादादिचेष्टारहितः । धैर्येण शोकं संस्तभ्याहं स्थिर चित्तो भवामि मम चित्ते मोहो नास्तीत्यर्थः । अतो यद्वदामि तत् शृणु इत्यर्थः । शोक ब्रह्महत्यातिजम् । संस्तभ्य त्यक्त्वा अधुना स्थिरचित्तो भवेति पाठांतरेऽर्थः ॥ ४९ ॥ अतो ब्रह्महत्याकृतं तापं भयम् । अर्धर्चादित्तापशब्दः ॥ ५० ॥ वैश्येन शूद्रायां जातः करणः इतीव इत्येवजातीयकम् ॥ ५१ ॥ आताम्यमानस्य ताम्यतः व्यथया सकुचितांगस्येति यावत् । उद्धरम् अडभाव आर्षः ॥ ५२ ॥ संत्रस्तः प्राणहरत्वात् तपोधनस्तत्कुमारः ॥ ५३ ॥ कृच्छ्रं मर्मव्रग प्राप्य विलप्य च संततमुच्छ्वसंत सरयूतीरे मृत्वा शयान वीक्ष्याहं भृशं विषण्णोभवमिति कौसल्यां प्रति उक्तानुवादः ॥ ५४ ॥ वैशंमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ वधमिति । राघवो दशरथः वधं स्मृत्वा पुत्रं प्रति विलपन्नेव कौसल्यामिदमब्रवीदवदत् ॥ १ ॥

सीदमानोविवृत्तांगोचेष्टमानोगतःक्षयम् ॥ संस्तभ्यशोकंधैर्येणस्थिरचित्तोभवाम्यहम् ॥ ४९ ॥ ब्रह्महत्याकृतंतापंहृदयादपनीयताम् ॥ नद्विजातिरहंराजन्माभूत्तेमनसोव्यथा ॥ ५० ॥ शूद्रायामस्मिवैश्येनजातोनरवराधिप ॥ इतीववदतःकृच्छ्राद्बाणाभिहतमर्मणः ॥ ५१ ॥ विघूर्णतोविचेष्टस्यवेपमानस्यभूतले ॥ तस्यत्वाताम्यमानस्यतंबाणमहमुद्धरम् ॥ ५२ ॥ समामुद्वीक्ष्यसंत्रस्तोजहौप्राणांस्तपोधनः ॥ ५३ ॥ जलार्द्रगात्रंतुविलप्यकृच्छ्रंमर्मव्रणंसंततमुच्छ्वसंतम् ॥ ततःसरय्वांतमहंशयानंसमीक्ष्यभद्रेसुभृशंविषण्णः ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा०वा०आ०अयो० त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ वधमप्रतिरूपंतुमहर्षेस्तस्यराघवः ॥ विलपन्नेवधर्मात्माकौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ तदज्ञानान्महत्पापंकृत्वासंकुलितेंद्रियः ॥ एकस्त्वचिंतयंबुद्ध्याकथंनुसुकृतंभवेत् ॥ २ ॥ ततस्तंघटमादायपूर्णंपरमवारिणा ॥ आश्रमंतमहंप्राप्ययथाख्यातपथंगतः ॥ ३ ॥ तत्राहंदुर्बलावंधौवृद्धावपरिणायकौ ॥ अपश्यंतस्यपितरौलूनपक्षाविवद्विजौ ॥ ४ ॥ तन्निमित्ताभिरासीनौकथाभिरपरिश्रमौ ॥ तामाशांमत्कृतेहीनावुपासीनावनाथवत् ॥ ५ ॥ शोकोपहतचित्तश्चभयसंत्रस्तचेतनः ॥ तच्चाश्रमपदंगत्वाभूयःशोकमहंगतः ॥ ६ ॥ पदशब्दंतुमेश्रुत्वामुनिर्वाक्यमभाषत ॥ किंचिरायसिमेपुत्रपानीयंक्षिप्रमानय ॥ ७ ॥ यन्निमित्तमिदंतातसलिलेक्रीडितंत्वया ॥ उत्कंठितातेमातेयंप्रविशक्षिप्रमाश्रमम् ॥ ८ ॥ यद्व्यलीकंकृतंपुत्रमात्रातेयदिवामया ॥ नतन्मनसिकर्तव्यंत्वयातातत पस्विना ॥ ९ ॥

संकुलितेंद्रियः क्षुभितेंद्रियः कथं नु सुकृतं भवेदिति अचिंतयम् ॥ २ ॥ ततः एवं चिंतानंतरं यथाख्यातपथं मुनिकुमारोपदिष्टं मार्गं प्राप्याहब्ध आश्रम गतः ॥ ३ ॥ तत्राश्रमे अपरिणायकौ संचारयितृपुरुषांतर रहितौ ॥ ४ ॥ तन्निमित्ताभिः पुत्रनिमित्ताभिः कथाभिर्हेतुभिरपरिश्रमावासीनौ पुत्रौ जलमानेष्यतीत्येवंरूपां तामाशाम् उपासीनौ सेवमानौ मत्कृते मत्कृतदुष्कर्मनिमित्तं तामाशां प्रतिहीनावपि तां सेवमानावपश्य मिति पूर्वेणान्वयः । उदासीनाविति पाठेऽनाथवदुदासीनौ दुःखिताविव ॥ ५ ॥ तौ दृष्ट्वा शोकोपहतचित्त इत्यादि भूयः अधिकम् ॥ ६ ॥ चिरायसि विलंबयसि ॥ ७ ॥ यन्निमित्तं येन हेतुना एतावत्कालं त्वया सलिले क्रीडितं तेन ते माता उत्कंठिता सशोकस्मरणवत्यभूत् । यन्न दत्तमिति पाठे यत्त्वया शीघ्रं जलमावयोर्न दत्तं तत्त्वया सलिले क्रीडितं तेन ते मातोत्कंठितेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ व्यलीकमप्रियम् ॥ ९ ॥

1 नम्यमानस्य–इ० पा० ।

जगतीनां त्वं गतिः । हीनचक्षुषां त्वं चक्षुः । अतो यन्न भाषसे तत्कथ कस्मात् ॥१०॥ सुतपदशब्दत इव सुतधिया सज्जमानया गद्गदया अत एव हीनव्यंजनया व्यंजनाक्षरव्यक्तिरहितया अत एवाव्यक्तया वाच वदत मुनि प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाह तादृश्यैव वाचाऽब्रुवमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ मनस इति । मनसः कर्मभीतिरूपं वाग्बलमाश्रित्य चेष्टाभिरभीतिसाध्यव्यवहारैरभि अभितः सस्तम्य भीताकारतामाच्छाद्य अभीत इवाचचक्षे ॥ १२ ॥ महात्मनस्तव पुत्रो नाहमिति योजना । सज्जनावमत सज्जनगर्हित मया भवता चेति शेषः ॥ १३ ॥ तदेवाह भगवन्निति । निपाने आगत श्वापद व्याघ्रादि गज वा जिघांसुरित्यन्वयः ॥ ॥ १४ ॥ अत्रशब्दहेतुः पदार्थ इत्यर्थः । द्विप इति मत्वाहं स्थितस्ततो मया स बाणेन हतः ॥ १५ ॥ गतप्राणं गतकल्पप्राणम् ॥ १६ ॥ तस्यैव त्वत्पुत्रस्यैव वचनाद्बाण उद्धृत इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ अधौ मातापितरौ कोतःपर रक्षिष्यतीति भगवतौ शोचन् विलप्य च स्वर्गमास्थित इत्यन्वयः ॥ १८ ॥ युष्मद्रक्षके पुत्रे एवंगते सति शेष कर्तव्य यत्स्यात् तत्तत्र मह्य भगवान् प्रसीदतु तदुद्दिश्य मामाज्ञापयत्वि

त्वंगतिस्त्वगतीनांचचक्षुस्त्वंहीनचक्षुषाम् ॥ समासक्तास्त्वयिप्राणाःकथंत्वंनाभिभाषसे ॥ १० ॥ मुनिमव्यक्तयावाचातमहंसज्जमानय ॥ हीनव्यंजनयाप्रेक्ष्यभीतचित्तइवाब्रुवम् ॥ ११ ॥ मनसःकर्मचेष्टाभिरभिसंस्तभ्यवाग्बलम् ॥ आचचक्षेत्वहंतस्मैपुत्रव्यसनजंभयम् ॥ १२ ॥ क्षत्रियोहंदशरथोनाहंपुत्रोमहात्मनः ॥ सज्जनावमतंदुःखमिदंप्राप्तंस्वकर्मजम् ॥ १३ ॥ भगवंश्चापहस्तोहंसरयूतीरमागतः ॥ जिघांसुःश्वापदंकंचिन्निपानेचागतंगजम् ॥ १४ ॥ ततःश्रुतोमयाशब्दोजलेकुंभस्यपूर्यतः ॥ द्विपोयमितिमत्वाहंबाणेनाभिहतोमया ॥ १५ ॥ गत्वातस्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणाहृदि ॥ विनिर्भिन्नंगतप्राणंशयानंभुवितापसम् ॥ १६ ॥ (भगवञ्छब्दमालक्ष्यमयागजजिघांसुना ॥ विसृष्टोंभसिनाराचस्ततस्तेनिहतःसुतः ॥ १ ॥) ततस्तस्यैववचनादुपेत्यपरितप्यतः ॥ समयासहसाबाणउद्धृतोमर्मतस्तदा ॥ १७ ॥ सचोद्धृतेनबाणेनसहसास्वर्गमास्थितः ॥ भगवंतावुभौशोचन्वृद्धावितिविलप्यच ॥ १८ ॥ अज्ञानाद्भवतःपुत्रःसहसाभिहतोमया ॥ शेषमेवंगतेयत्स्यात्तत्प्रसीदतुमेमुनिः ॥ १९ ॥ सतच्छ्रुत्वावचःक्रूरंमयातदघशंसिना ॥ नाशकत्तीव्रमायासंसकर्तुंभगवानृषिः ॥ २० ॥ सबाष्पपूर्णवदनोनिःश्वसञ्शोकमूर्च्छितः ॥ मामुवाचमहातेजाःकृतांजलिमुपस्थितम् ॥ २१ ॥ यद्येतदशुभंकर्मनस्वंमेकथयेःस्वयम् ॥ फलेन्मूर्धास्मतेराजन्सद्यःशतसहस्रधा ॥ २२ ॥ क्षत्रियेणवधोराजन्वानप्रस्थेविशेषतः ॥ ज्ञानपूर्वंकृतःस्थानाच्च्यावयेदपिवज्रिणम् ॥ २३ ॥ सप्तधातुभवेन्मूर्धामुनौतपसितिष्ठति ॥ ज्ञानाद्विसृजतःशस्त्रंतादृशेब्रह्मवादिनि ॥ २४ ॥ अज्ञानाद्धिकृतंयस्मादिदंतेतेनजीवसि ॥ अपिह्यकुशलंनस्याद्राघवाणांकुतोभवान् ॥ २५ ॥

त्यन्वयः । युष्मद्रक्षणमपि मया कर्तुं शक्यमिति भावः ॥ १९ ॥ एवमज्ञानकृतत्वबोधनात् शेषायुःपर्यंत रक्षणस्यापि कर्तव्यताबोधनाच्च मां दैवान्न भस्मसादकरोदित्याह स इति । तीव्रमायास भस्मीभावफलकशाप दानम् ॥ २० ॥२१॥ स्मशब्दो वाक्यालंकारे । फलेत् विशीर्येत् ॥ २२ ॥ ज्ञानपूर्वत्वे सद्योनर्थप्राप्तिः स्यादित्याह क्षत्रियेणेति । विशेषतः अवध्यत्वानाथत्वादेः ज्ञानपूर्वं कृतो यद्ययं वधः स्यात्तदा तच्छ्रवणजो मत्कोपो वज्रिणमपि स्थानात् च्यावयेत्पातयेत्किमु त्वादृशमित्यर्थः ॥ २३ ॥ पुत्रकोपेनापि तत्कालनाशाभावोऽज्ञानादेवेत्याह सप्तधा विति । स्वापेक्षया तपोन्यूनत्वात्सप्तधेति ब्रह्मवादिनि ब्रह्मवादिसमे । ब्रह्मचारिणीति पाठांतरम् ॥ २४ ॥ जीवसे जीवसि ते तव यस्मादिदं कर्माज्ञानात्कृत तेन जीवसि । हिः पादपूरणार्थः । यदि ज्ञानपूर्वं कृतमिदं स्यात्तदा राघवाणां कुलमेव न स्यात्कुतो भवान् जीवेदिति शेषः ॥ २५ ॥

१ किं त्व नो–इ० पा० । २ गीतभीत–इ० पा० । ३ नद्या–इ० पा० । ४ तस्यैव–इ० पा० ।

पश्चिमदर्शनमंतदर्शन द्रष्टुमिच्छावोतस्त देशं नयेति माममाषत ॥ २६ ॥ २७ ॥ अह त देशं नीत्वा त पुत्रमस्पर्शयम् ॥ २८ ॥ न तदवस्थमात्मनः पुत्रमासाद्य स्पृष्ट्वास्य शरीरे निपेततुः पितैनमुवाच च ॥ २९ ॥ कुपितो जातकोपः ॥ ३० ॥ नन्वहमिति पाठः । अप्रिय इति च्छेद इति कतकः । नन्वहमिति पाठः । अह यदि तव प्रियो न तथापि मातरं पश्येति संबंध इति तीर्थः ॥ ३१ ॥ अन्यद्वा पुराण वैश्यात्शूद्रायां जातत्वेन सकरत्वाद्वेदप्रसंगो नोक्तः ॥ ३२ ॥ सध्यामिति । तत्रमागेणेति शेषः । हुतहुताशनः नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्समापयेदित्युक्तरीत्या श्लाघयिष्यति श्लावनमुद्वर्तन तत्पूर्वकं स्नापयिष्यति नाप्सु स्नायमानः स्नायादिति ब्रह्मचारिप्रकरणस्थापस्तंबस्मृतौ तथा व्याख्यानात् ॥ ३३ ॥ कद जलोद्भवपद्मादीनां मूल स्थलोद्भवानामिति तीर्थः । अकर्मण्य कर्मानुष्ठानाक्षमम् अप्रग्रहं नीवारादिसंग्रहरहितम् अनायक पालकहीनमित्यर्थं तीर्थः । कर्मणि साधु कर्मण्यमित्यतिथिविशेषणम् । भोजयिष्यति कर्मण्यमित्येव च पाठः । अप्रग्रह यष्टिग्रहणपूर्वकमार्गप्रदर्शकरहितम् अतएवानायकं स्नानादिकर्मप्रवर्तकहीनमित्यर्थं कतकः ॥ ३४ ॥

नयनौनृपतंदेशमितिमांचाभ्यभाषत ॥ अद्यतंद्रष्टुमिच्छावःपुत्रंपश्चिमदर्शनम् ॥ २६ ॥ रुधिरेणावसिक्तांगंप्रकीर्णाजिनवाससम् ॥ शयानंभुवि निःसंज्ञंधर्मराजवशंगतम् ॥ २७ ॥ अथाहमेकस्तंदेशंनीत्वातौभृशदुःखितौ ॥ अस्पर्शयमहंपुत्रंतंमुनिंसहभार्यया ॥ २८ ॥ तौपुत्रमात्मनःस्पृष्ट्वा तमासाद्यतपस्विनौ ॥ निपेततुःशरीरेऽस्यपिताचैनमुवाचह ॥ २९ ॥ नाभिवादयसेमाद्यनचमामभिभाषसे ॥ किंचशेषेतुभूमौत्वंवत्सकिंकुपितोह्यसि ॥ ३० ॥ नन्वहंतेप्रियःपुत्रमातरंपश्यधार्मिकीम् ॥ किंचनालिंगसेपुत्रसुकुमारवचोवद ॥ ३१ ॥ कस्यवापररात्रेऽहंश्रोष्यामिहृदयंगमम् ॥ अधीयानस्यमधुरंशास्त्रंवान्यद्विशेषतः ॥ ३२ ॥ कोमांसंध्यामुपास्यैवस्नात्वाहुतहुताशनः ॥ श्लाघयिष्यत्युपासीनःपुत्रशोकभयार्दितम् ॥ ३३ ॥ कंदमूलफलंहृत्वायोमांप्रियमिवातिथिम् ॥ भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम् ॥ ३४ ॥ इमामंधांचवृद्धांचमातरंतेतपस्विनीम् ॥ कथंपुत्रभरिष्यामिकृपणांपुत्रगर्धिनीम् ॥ ३५ ॥ तिष्ठमामागमःपुत्रयमस्यसदनंप्रति ॥ श्वोमयासहगंतासिजनन्याचसमेधितः ॥ ३६ ॥ उभावपिचशोकार्तावनाथौकृपणौवने ॥ क्षिप्रमेवगमिष्यावस्त्वयाहीनौयमक्षयम् ॥ ३७ ॥ ततोवैवस्वतंदृष्ट्वातंप्रवक्ष्यामिभारतीम् ॥ क्षमतांधर्मराजोमेबिभृयात्पितरावयम् ॥ ३८ ॥ दातुमर्हतिधर्मात्मालोकपालोमहायशाः ॥ ईदृशस्यममाक्षय्यामेकामभयदक्षिणाम् ॥ ३९ ॥ अपापोसियथापुत्रनिहतःपापकर्मणा ॥ तेनसत्येनगच्छाशुयेलोकास्त्वंस्त्रयोधिनाम् ॥ ४० ॥

भरिष्यामि स्वयमध इति शेषः ॥ ३५ ॥ मामेत्यावाधे द्विर्वचनम् । मामुद्दिश्य तिष्ठ मा गमः मा गच्छेति वा समेधितः संगतः ॥३६॥ यमक्षयं यमगृहम् ॥ ३७ ॥ यमगृहगमने स्वप्रयोजनमाह तत इति । धर्मराजो मे क्षमतां पुत्रवियोगजनक पूर्वकृतापराधम् अत्र मे पुत्रः पितरौ बिभृयात्पालयतु ॥ ३८ ॥ ननु त्वया याचितेपि कथमेतल्लभ्यं तेऽत आह दातुमिति । लोकपालोपमः ईदृशस्य अनाथस्य अभयदक्षिणां पुत्रदानेन तदभावेन महाभयप्राप्तेरिति भावः । कनकस्तु यतोऽय मे पुत्रः पितरौ बिभृयात् अतोस्य धर्मराजो भवान्क्षमताम् । शस्त्रघातजन्यदुर्मरणजनक पापं क्षमतामेतं मया प्रार्थितो दुर्मरणजां दुर्गतिं दूरीकृत्य त्वां स्वर्गं नयिष्यति । ईदृशस्य तपस्विनो ममैका पुत्रतारणरूपाभयदक्षिणां लोकपालत्वाद्दातुमर्हतीत्यर्थमाह ॥ ३९ ॥ अथ मृतस्य पुनर्लाभमशक्यं मत्वा विश्वामित्र इव त्रिशंकु स्वमहिम्ना सुतं स्वर्गं प्रापयति

१ चास्येदमब्रवीत्-इ० पा०। २ शस्त्र-इ० पा०।

अपापोसीत्यादि । अपापस्त्वं पुत्र पापकर्मणाऽनेन क्षत्रियेण यथा निहतोसि तेन हननेन प्रायश्चित्तरूपेण शुद्धः सन्येन मदीयेनास्त्रयोधिनां शूराणां लोकान्गच्छेत्यर्थः । यद्वा हे पुत्र पापेन कर्मणा शब्दवधलक्षणेन निहतो यथा यद्यपि त्वमसि तथापि तेन मदीयेन सत्येनापापो भूत्वाऽस्त्रयोधिनां लोकान्गच्छ ॥ ४० ॥ उक्तमेवार्थं पुनराह यामिति ॥ ४१ ॥ तमेवार्थं विशेषत आह यां गतिमिति ॥ ४२ ॥ सर्वभूतानां गतिराश्रयो ब्रह्म एकपत्नीव्रता रामादयः ॥ ४३ ॥ गुरुसेवाभृतः तत्सेवाकर्तारः देहन्यासकृतः महाप्रस्थानादिना परलोकार्थं तनुत्यजः ॥ ४४ ॥ अस्मिन्कुले मदीये नित्यतपस्विकुले यास्यति । अकुशलां गतिमित्यनुकर्षः ॥ ४५ ॥ उदक संस्कारपूर्वकम् ॥ ४६ ॥ स्वर्गमध्यारुहत् तेन सत्येनाशु गच्छेति वचनानंतरमेवेति शेषः । शक्रेण सहेत्यनेन मुनिपुत्र स्वर्गे नेतुं शक्रः समागत इति ध्वनितम् ॥ ४७ ॥

यांहिशूरागतिंयांतिसंग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ हतास्त्वभिमुखाःपुत्रगतिंतांपरमांव्रज ॥ ४१ ॥ यांगतिंसगरःशैब्योदिलीपोजनमेजयः ॥ नहुषोधुंधुमारश्चप्राप्तास्तांगच्छपुत्रक ॥ ४२ ॥ यागतिःसर्वभूतानांस्वाध्यायात्तपसश्चया ॥ भूमिदस्याहिताग्नेश्चएकपत्नीव्रतस्यच ॥ ४३ ॥ गोसहस्रप्रदातॄणांगुरुसेवाभृतामपि ॥ देहन्यासकृतांयाचतांगतिंगच्छपुत्रक ॥ ४४ ॥ नहित्वस्मिन्कुलेजातोगच्छत्यकुशलांगतिम् ॥ सतुयास्यतियेन त्वंनिहतोममबांधवः ॥ ४५ ॥ एवंसकृपणंतत्रपर्यदेवयतासकृत् ॥ तथोक्त्वाकर्तुमुदकंप्रवृत्तःसहभार्यया ॥ ४६ ॥ सतुदिव्येनरूपेणमुनिपुत्रः स्वकर्मभिः ॥ स्वर्गमध्यारुहत्क्षिप्रंशक्रेणसहधर्मवित् ॥ ४७ ॥ आबभाषेचतौवृद्धौशक्रेणसहतापसः ॥ आश्वस्यचमुहूर्तंतुपितरंवाक्यमब्रवीत् ॥ ४८ ॥ स्थानमस्मिमहत्प्राप्तोभवतोःपरिचारणात् ॥ भवंतावपिचक्षिप्रंममभूलमुपैष्यथः ॥ ४९ ॥ एवमुक्त्वातुदिव्येनविमानेनवपुष्मता ॥ आरुरोहदिवंक्षिप्रंमुनिपुत्रोजितेंद्रियः ॥ ५० ॥ सकृत्वाऽथोदकंतूर्णंतापसःसहभार्यया ॥ मामुवाचमहातेजाःकृतांजलिमुपस्थितम् ॥ ५१ ॥ अद्यैवजहिमांराजन्मरणेनास्तिमेव्यथा ॥ यःशरेणैकपुत्रंमांत्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥ ५२ ॥ त्वयापिचयदज्ञानान्निहतोमेसबालकः ॥ तेनत्वामपिशप्स्येहंसुदुःखमतिदारुणम् ॥ ५३ ॥ पुत्रव्यसनजंदुःखंयदेतन्ममसांप्रतम् ॥ एवंत्वंपुत्रशोकेनराजन्कालंकरिष्यसि ॥ ५४ ॥ अज्ञानात्तुहतोयस्मात्क्षत्रियेणत्वयामुनिः ॥ तस्मात्त्वांनाविशत्याशुब्रह्महत्यानराधिप ॥ ५५ ॥ त्वामप्येतादृशोभावःक्षिप्रमेवगमिष्यति ॥ जीवितांतकरोघोरोदातारमिवदक्षिणाम् ॥ ५६ ॥ एवंशापंमयिन्यस्यविलप्यकरुणंबहु ॥ चितामारोप्यदेहंतन्मिथुनंस्वर्गमभ्ययात् ॥ ५७ ॥ तदेतच्चिन्तयानेनस्मृतंपापंमयास्वयम् ॥ तदाबाल्यात्कृतंदेविशब्दवेध्यनुकर्षिणा ॥ ५८ ॥

आरुह्य पुनः शक्रेण सहागत्याबभाषे इत्यन्वयः । अस्यैव प्रपंच आश्वस्येत्यादि । अत्र वक्तुः शोकग्रस्ततयाबभाषेऽब्रवीदिति पौनरुक्त्य न दोषाय ॥ ४८ ॥ भवतोरिति । अनेन मातापितृसेवाधर्मांतराभावेपि सैवेंद्रसालोक्यदेति ध्वनितं मूलं समीपम् ॥ ४९ ॥ वपुष्मता पुष्पकादिवत् प्रशस्ताकारेण ॥ ५० ॥ ५१ ॥ जहि प्राणैर्वियोजय ॥ ५२ ॥ यदज्ञानान्निहतोऽतः शप्स्ये नतु प्रत्यक्षमेव भस्मीकरोमि ॥ सुदुःखमतिदारुणमिति क्रियाविशेषणे ॥ ५३ ॥ दुःख मरणपर्यवसायि सांप्रत वर्तते त्वन्निमित्तमिति शेषः । कालं करिष्यसि मृत्यु प्राप्स्यसि ॥ ५४ ॥ ब्रह्महत्या तत्समं पापम् ॥ ५५ ॥ एतादृशो भावः पुत्रशोकेन मरणरूपः यथा तत्तद्वस्तुदक्षिणां दातार यथा सा दक्षिणान्यनः प्राप्ता भवति तद्वत् ॥ ५६ ॥ देह देहौ ॥ ५७ ॥ शब्दवेध्यनुकर्षिणा प्रथम शब्दवेधिना पश्चाद्विद्धशल्यानुकर्षणमपि कृतवता पापं

मुनिकुमारवधरूपम् । तीर्थस्तु शब्दवेध्यानुशिक्षिणेति पाठं शब्देन वेद्धुं योग्य शब्दवेध्य तदनुशिक्षित शील यस्य तेनेत्यर्थं चाह । तदसमंजसमिति स्पष्टमेव ॥ ५८ ॥ विपाकः फल अपथ्यैर्व्यंजनैः सह भुक्तोऽन्नरसे व्याधिर्यथोपतिष्ठते । व्याधिमन्नरसो यथेति पाठे उपस्थापयतीति शेषः ॥ ५९ ॥ उदारस्य श्रेष्ठस्य तद्वचः तद्वचःफलं त्रस्तो मरणभयादिति शेषः । रुदन् जीवितं त्यक्ष्यामीति भार्यामाहेति संबंधः ॥ ६० ॥ चक्षुर्भ्यां न पश्यामि मुमूर्षुत्वादिति भावः ॥ ६१ ॥ नहि द्रक्ष्यतीति । इह विद्यमानान्स्वेष्टबंधूनिति शेषः । इतः परं त्वत्स्पर्शादिकं मे दुर्लभमिति भावः । यदि मामद्य रामः सकृदपि स्पृशेत् अन्वारभेत किंचिद्द्वारा वा स्पृशेत् ॥ ६२ ॥ यदि वा धन कोश यौवराज्य वा लभेत तदा जीवेयं राघवे यन्मया कृत विवासनरूपं तन्मे वृत्तस्य सदृशं न ॥ ६३ ॥ अनेन रामेण यन्मयि कृत राज्यं त्यक्त्वा मद्वचः

तस्यायंकर्मणोदेविविपाकःसमुपस्थितः ॥ अपथ्यैःसहसंभुक्तेव्याधिरन्नरसेयथा ॥ ५९ ॥ तस्मान्मामागतंभद्रेतस्योदारस्यतद्वचः ॥ इत्युक्त्वा सरुदंत्रस्तोभार्यामाहतुभूमिपः ॥ ६० ॥ यदहंपुत्रशोकेनसंत्यजिष्यामिजीवितम् ॥ चक्षुर्भ्यांत्वांनपश्यामिकौसल्येत्वंहिमांस्पृश ॥ ६१ ॥ (इत्युक्त्वासरुदंस्त्रस्तोभार्यामाहचभूमिपः ॥) यमक्षयमनुप्राप्तंद्रक्ष्यंतिनहिमानवाः ॥ यदिमांसंस्पृशेद्रामःसकृदन्वारभेतवा ॥ ६२ ॥ धनंवायौवराज्यंवाजीवेयमितिमेमतिः ॥ नतन्मेसदृशंदेवियन्मयाराघवेकृतम् ॥ ६३ ॥ सदृशंतत्तुतस्यैवयदनेनकृतंमयि ॥ दुर्वृत्तमपिकःपुत्रंत्यजेद्भुविविचक्षणः ॥ ६४ ॥ कश्चप्रव्राज्यमानोवानासूयेत्पितरंसुतः ॥ चक्षुषात्वांनपश्यामिस्मृतिर्ममविलुप्यते ॥ ६५ ॥ दूतावैवस्वतस्यैतेकौसल्येत्वरयंतिमाम् ॥ अतस्तुकिंदुःखतरंयदहंजीवितक्षये ॥ ६६ ॥ नहिपश्यामिधर्मज्ञंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ तस्यादर्शनजःशोकःसुतस्याप्रतिकर्मणः ॥ ६७ ॥ उच्छोषयतिवैप्राणान्वारिस्तोकमिवातपः ॥ नतेमनुष्यादेवास्तेयेचारुशुभकुंडलम् ॥ ६८ ॥ मुखंद्रक्ष्यंतिरामस्यवर्षेपंचदशेपुनः ॥ पद्मपत्रेक्षणंसुभ्रुसुदंष्ट्रंचारुनासिकम् ॥ ६९ ॥ धन्याद्रक्ष्यंतिरामस्यताराधिपसमंमुखम् ॥ सदृशंशारदस्येंदोःफुल्लस्यकमलस्यच ॥ ७० ॥ सुगंधिममरामस्यधन्याद्रक्ष्यंतियेमुखम् ॥ निवृत्तवनवासंतमयोध्यांपुनरागतम् ॥ ७१ ॥ द्रक्ष्यंतिसुखिनोरामंशुक्रंमार्गगतंयथा ॥ कौसल्येचित्तमोहेनहृदयंसीदतीवमे[2] ॥ ७२ ॥ वेदयेनचसंयुक्ताञ्शब्दस्पर्शरसानहम् ॥ चित्तनाशाद्विपद्यंतेसर्वाण्येवेंद्रियाणिहि ॥ ७३ ॥

परिपालनरूपं तत्तस्यैव सदृशम् अनन्वयोत्रालंकारः । मत्सदृशोऽन्यायकृत् रामसदृश उचितकर्ता च भुवि नाभूदस्ति भविष्यति वान्य इत्याह दुर्वृत्तमपीति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ स्तोकमल्पं वारि आतपो यथा शुष्कं करोति ये द्रक्ष्यंति न ते मनुष्याः किंतु देवांशा एव ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ शुक्र मार्गगत यथा मौढ्यादि विहाय स्वोच्चमार्गगत शुक्रमिवेत्यर्थः । कनकान्तु शुक मार्गगत यथेति पाठः । हस्तात्पंजराद्वाऽन्यदेशगत पुनश्च मार्गं यथास्थान गतं प्राप्त शुक क्रीडाशुकमिवेत्यर्थ इत्याह । चित्तमोहेन दुःखातिशयप्राप्तमूर्च्छया सीदंतंतरामतिशयेन शीर्यतीव ॥ ७२ ॥ वेदये जानामि संयुक्तानि

१ सकृद्वा लभेत वा—इ० पा० । २ सीदतीव मे—इ० पा० ।

द्रियसदुकान् ॥ ७३ ॥ सरक्ता भस्मना प्राप्ता यथा दीपस्य रश्मयो विपद्यते तथेन्द्रियाणि [illegible] ॥ ७४ ॥ [illegible] नाशयति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ [illegible] ॥ ॥ इति श्रीरामाभिराने श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ छ ॥ अथेति ॥ १ ॥ परमसंस्काराः व्याकरणादिशिक्षावतः परमालंकारा वा मागधाः वंशावलीकीर्तकाः । मगला इति पाठेपि मंगलपाठकास्त एव उत्तमश्रुताः उत्तमं श्रुतं वंशपरंपराश्रवणमेषां ते मागधाः । श्रुतिशीला गायकाः तन्त्रीनादशीलाः [illegible] गायकाः । पृथक्पृथक् निगदंतः स्वस्वमार्गानुसारेणेति शेषः ॥ २ ॥ उदात्तम् उच्चैः स्वरेणाभिहिता आशिषो येषां तेषाम् । प्रासादानामाभोगेषु [illegible] विस्तीर्णः । प्रतिध्वनिनेति शेषः ॥ ३ ॥ पाणिवादकाः पाणिवादनशीलाः अपदानानि सत्रां वृत्ताद्भुतकर्माणि उदाहृत्य तदनुगतं पाणिवादान्यवादयन् ॥ ४ ॥ सस्वनुः फणादित्वात्पक्षे एत्वाभ्यासलोपाभावः । ये राजकुलगोचराः राजकुलवासयोग्या ये शुकादयः ॥ ५ ॥ तैः पक्षिभिः शुकादिभिर्व्याहृताः पुण्यशब्दाः

क्षीणस्नेहस्यदीपस्यसंरक्तारश्मयोयथा ॥ अयमात्मभवःशोकोमामनाथमचेतनम् ॥ ७४ ॥ संशोषयति [illegible] नाकूलंनदीरयः ॥ हाराघवमहाबाहोहाममायासनाशन ॥ ७५ ॥ हापितृप्रियमेनाथहाममासिगतःसुत ॥ हाकौसल्येनपश्यामिहासुमित्रेतपस्विनि ॥ ७६ ॥ हानृशंसेममामित्रेकैकेयिकुलपांसनि ॥ इतिमातुश्चरामस्यसुमित्रायाश्चसन्निधौ ॥ राजादशरथःशोचञ्जीवितांतमुपागमत् ॥ ७७ ॥ तथातुदीनःकथयन्नराधिपः प्रियस्यपुत्रस्यविवासनातुरः ॥ गतेऽर्धरात्रेभृशदुःखपीडितस्तदाजहौप्राणमुदारदर्शनः ॥ ७८ ॥ इत्यार्षे श्रीरा० वा० आ० अ० चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ अथरात्र्यांव्यतीतायांप्रातरेवापरेऽहनि ॥ वंदिनःपर्युपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशनम् ॥ १ ॥ सूताःपरमसंस्कारामागधाश्चोत्तमश्रुताः ॥ गायकाःश्रुतिशीलाश्चनिगदंतःपृथक्पृथक् ॥ २ ॥ राजानंस्तुवतांतेषामुदात्ताभिहिताशिषाम् ॥ प्रासादाभोगविस्तीर्णःस्तुतिशब्दोह्यवर्तत ॥ ३ ॥ ततस्तुस्तुवतांतेषांसूतानांपाणिवादकाः ॥ अपदानान्युदाहृत्यपाणिवादान्यवादयन् ॥ ४ ॥ तेनशब्देनविहगाःप्रतिबुद्धाश्चसस्वनुः ॥ शाखास्थाःपंजरस्थाश्चयेराजकुलगोचराः ॥ ५ ॥ व्याहृताःपुण्यशब्दाश्चवीणानांचापिनिःस्वनाः ॥ आशीर्गेयंचगाथानांपूरयामासवेश्मतत् ॥ ६ ॥ ततःशुचिसमाचाराःपर्युपस्थानकोविदाः ॥ स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठाउपतस्थुर्यथापुरा ॥ ७ ॥ हरिचंदनसंपृक्तमुदकंकांचनैर्घटैः ॥ आनिन्युःस्नानशिक्षाज्ञायथाकालंयथाविधि ॥ ८ ॥ मंगलालंभनीयानिप्राशनीयान्युपस्करान् ॥ उपानिन्युस्तथाप्यन्याःकुमारीबहुलाःस्त्रियः ॥ ९ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नंसर्वंविधिवदर्चितम् ॥ सर्वंसुगुणलक्ष्मीवत्तद्बभूवाभिहारिकम् ॥ १० ॥

काशीगंगादिरूपाः गाथानां केवलगानकानामाशीर्गेयमाशीर्वादप्रधानं गानम् । यद्वा गाथा राज्ञां [illegible] तामाशीर्वादवर्धितं गानमित्यर्थः ॥ ६ ॥ पर्युपस्थानं परिचर्या स्त्रीभिः वर्षवरैः षंढैश्च भूयिष्ठाः षंढो वर्षवरस्तुल्यौ परिचारका इति शेषः ॥ ७ ॥ स्नानशिक्षाज्ञाः स्नानविधिज्ञाः । यद्वा [illegible] पूर्वमेव उपसि स्नानार्थं जलमानेतव्यमिति शिक्षाज्ञाः ॥ ८ ॥ मंगलालंभनीयानि मंगलार्थमालंभनीयानि स्पर्शनीयानि गवादीनि । आलभः स्पर्शहिंसयोः प्राशनीयानि गंगोदकादीनि दंतधावनानंतरं गंडूषार्थं प्राशनीयानि यानि नारिकेलोदकजीरकोदकानि च उपस्कारा दर्पणवस्त्राभरणादयः कुमारीबहुलाः कुमार्यो बहुला यासु ताः स्त्रियो नार्यः ॥ ९ ॥ आभिहारिकं प्रातःसमये राज्ञो यदभिहर्तव्यं मंगलार्थमानेतव्यं तत्सर्वं सर्वलक्षणयुक्तम् । सर्वं विधिवदर्चितं यथायोग्यं चंदनयुतम् । सुगुण [illegible] लक्ष्मीवच्च ॥ १० ॥

पारेसमुत्सुकं राजदर्शनं प्रतीति शेषः । तस्थौ ततोनुपसंप्राप्तम् अप्राप्तराजदर्शनमत एव किंस्विदित्युपशङ्कितमभूत् ॥ ११ ॥ शयनं प्रति अनंतराः आसन्नाः कौसल्यादिव्यतिरिक्ताः प्रत्यबोधयन्प्रतिबोधनोचितमृदुविनीतवचनैः स्पर्शैश्च ॥ १२ ॥ उचितवृत्ताः स्पर्शनादिव्यापारोचिताः । किंचिदपि जीवच्चेष्टादि ॥ १३ ॥ स्वप्नशीलज्ञाः स्वप्नभावज्ञाः सचलनाडीषु हृदयकरमूलनाडीषु चेष्टा नोपलेभिरे । ततो वेपथुयुक्ता राज्ञः प्राणेषु शङ्किता आसन् ॥ १४ ॥ प्रतिस्रोत इति स्रोतोभिमुखस्थितनवतृणाग्राणां सदृशं कंपं सचकाशिरे प्रकाशितवत्यः प्राप्ता इति यावत् । संदेहमानानां संदिहानानाम् ॥ १५ ॥ यदा शङ्कितं पाप मरणं पूर्वं राज्ञेति शेषः । तस्य निश्चयो जज्ञे जातः ॥ १६ ॥ यथाकालमन्विते सुप्ते इव । यद्वाऽयथाकालमन्विते बह्वीषु रात्रिषु दुःखतो जागरणात् अयथाकाले प्रत्युषसि निद्रयासमन्विते इत्यर्थः । शोकेन सन्ना उपहता । सन्नता सुप्तिवशसंकुचितहस्तपादादिकरणा ॥ १७ ॥ कौसल्येति अत्र । सुप्तेति शेषः ॥ १८ ॥ न विभ्राजते न विशेषेण भ्राजते तत्र हेतुः शोकेत्यादि । ते उभे देव्यौ प्रश्वासादिना

ततःसूर्योदयंयावत्सर्वंपरिसमुत्सुकम् ॥ तस्थावनुपसंप्राप्तंकिंस्विदित्युपशंकितम् ॥ ११ ॥ अथयाःकोसलेंद्रस्यशयनंप्रत्यनंतराः ॥ ताःस्त्रियस्तुसमागम्यभर्तारंप्रत्यबोधयन् ॥ १२ ॥ अथाप्युचितवृत्तास्ताविनयेननयेनच ॥ नह्यस्यशयनंस्पृष्ट्वाकिंचिदप्युपलेभिरे ॥ १३ ॥ ताःस्त्रियःस्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टांसंचलनादिषु ॥ तावेपथुपरीताश्चराज्ञःप्राणेषुशंकिताः ॥ १४ ॥ प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणांसदृशंसंचकाशिरे ॥ अथसंदेहमानानांस्त्रीणांदृष्ट्वाचपार्थिवम् ॥ १५ ॥ यत्तदाशंकितंपापंतदाजज्ञेविनिश्चयः ॥ कौसल्याचसुमित्राचपुत्रशोकपराजिते ॥ १६ ॥ प्रसुप्तेनप्रबुद्ध्येतेयथाकालसमन्विते ॥ निष्प्रभासाविवर्णाचसन्नाशोकेनसन्नता ॥ १७ ॥ नव्यराजतकौसल्यातारेवतिमिरावृता ॥ कौसल्यानंतरंराज्ञःसुमित्रातदनंतरम् ॥ १८ ॥ नस्मविभ्राजतेदेवीशोकाश्रुललितानना ॥ तेचदृष्ट्वातदासुप्तेउभेदेव्यौचतंनृपम् ॥ १९ ॥ सुप्तमेवोद्गतप्राणमंतःपुरमदृश्यत ॥ ततःप्रचुक्रुशुर्दीनाःसस्वरंतावरांगनाः ॥ २० ॥ करेणवइवारण्येस्थानप्रच्युतयूथपाः ॥ तासामाक्रंदशब्देनसहसोद्गतचेतने ॥ २१ ॥ कौसल्याचसुमित्राचत्यक्तनिद्रेबभूवतुः ॥ कौसल्याचसुमित्राचदृष्ट्वास्पृष्ट्वाचपार्थिवम् ॥ २२ ॥ हाभर्तेतिपरिक्रुश्यपेततुर्धरणीतले ॥ साकोसलेंद्रदुहिताचेष्टमानामहीतले ॥ २३ ॥ नभ्राजतेरजोध्वस्तातारेवगगनच्युता ॥ नृपेशांतगुणेजातेकौसल्यांपतितांभुवि ॥ २४ ॥ अपश्यंस्ताःस्त्रियःसर्वाहतांनागवधूमिव ॥ ततःसर्वानरेंद्रस्यकैकेयीप्रमुखाःस्त्रियः ॥ २५ ॥ रुदत्यःशोकसंतप्तानिपेतुर्गतचेतनाः ॥ ताभिःसबलवान्नादःक्रोशंतीभिरनुद्रुतः ॥ २६ ॥ येनस्फीतीकृतोभूयस्तद्गृहंसमनादयत् ॥ तत्परित्रस्तसंभ्रांतपर्युत्सुकजनाकुलम् ॥ २७ ॥

सुप्ते दृष्ट्वा नृपं च तं सुप्तमेव सन्तं तदवस्थायामेवोद्गतप्राणं लक्षणतो दृष्ट्वा सर्वमेवांतःपुरमुद्गतप्राणं नृपमदृश्यत । अमन्यतेति पाठेंतःपुरं कर्तृ । नृपमुद्गतप्राणममन्यतेत्यर्थः । तीर्थस्तु अदृश्यतेत्येतत् परस्परमपश्यदित्यर्थं व्याचष्टे ॥ १९ ॥ २० ॥ स्थानाद्वासस्थानात्प्रच्युतो यूथपो महागजो यासां ताः करेणव इव प्रचुक्रुशुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ हा भर्तेति हा भर्तरित्यर्थः । अयोध्याजनपदवाची कोशलशब्दस्तालव्यमध्यः । कौसल्यापितृदेशवाची तु दन्त्यमध्यः ॥ २३ ॥ शांतगुणे उपशांतजीवनधर्मे ॥ २४ ॥ २५ ॥ ताभिः कैकेयीप्रमुखाभिः पश्चादंतःपुरं प्रविष्टाभिः स्वनादेन प्रथमप्रविष्टानां स्त्रीणां बलवान्नादोऽनुद्रुतः युक्तः अभूदिति शेषः ॥ २६ ॥ येनानुद्रवणेन स्फीतीकृतो वर्धितः स नादो भूयोधिकं तद्गृहं समनादयत् व्याप्तवान् । तीर्थस्तु येन स्थिरीकृत भूय इति पठित्वा येन नादेन स्थिरी

१ संवेपमानानाम्-इ० पा० । २ स्थिरीकृतम्-इ० पा० ।

कृत मुखरित तद्गृह कर्तृ भूयोत्यथ समनादयत् अनददित्यर्थमाह । पर्युत्सुकजनाकुल पूर्ववृत्ततज्ञानाय पर्युत्सुकजननिबिडम् ॥ २७ ॥ दिष्टांत कालधर्मम् उपेयुषः प्राप्तस्य सद्म परित्रस्तसंभ्रांतत्वादिगुणविशिष्ट बभूव ॥ २८ ॥ अतीत मृतं पत्न्यः पत्न्यः बाहू प्रगृह्य अभिद्रुत्य अनाथवत् अनाथार्हम् ॥ २९ ॥ धीरैर्मानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पचषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ तमिति ॥ १ ॥ राज्ञः शिर उपगृह्य अंके कृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ एकाग्रा पुत्रराज्यैकाग्रचित्ता ॥ ३ ॥ राज्यस्याकटकत्व दर्शयति विहायेति । विपथे कांतारे सार्थहीना सहायभूतपथिकसघरहिता ॥ ४ ॥ आत्मनो दैवतं भर्तारं परित्यज्य त्यक्तधर्मणः त्यक्तः स्त्रीधर्मो यया तादृश्याः कैकेय्या अन्यत्र अन्या पुत्रराज्ये का जीवितुमिच्छेत् । परिष्वज्येति पाठे भर्तार परिष्वज्य तेन सह भोगान् भुक्त्वा त कालांतरे परित्यज्येति शेषः ॥ ५ ॥ एवं साहसकरणे हेतुमाह नेति । किंपाको निंबः । कतकस्तु किंपाको विषभेदस्त कोपादिना भक्षयन् आत्महत्यादोष न बुध्यते तद्वदित्यर्थ इत्याह ।

सर्वतस्तुमुलाक्रंदंपरितापार्तबांधवम् ॥ सद्योनिपतितानंदंदीनंविक्लवदर्शनम् ॥ बभूवनरदेवस्यसद्मदिष्टांतमीयुषः ॥ २८ ॥ अतीतमाज्ञायतुपार्थिवर्षभंयशस्विनंतंपरिवार्यपत्नयः ॥ भृशंरुदंत्यःकरुणंसुदुःखिताःप्रगृह्यबाहूव्यलपन्ननाथवत् ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ तमग्निमिवसंशांतमंबुहीनमिवार्णवम् ॥ गतप्रभमिवादित्यंस्वर्गस्थंप्रेक्ष्यभूमिपम् ॥ ॥ १ ॥ कौसल्याबाष्पपूर्णाक्षीविविधंशोककर्शिता ॥ उपगृह्यशिरोराज्ञःकैकेयींप्रत्यभाषत ॥ २ ॥ सकामाभवकैकेयिभुंक्ष्वराज्यमकंटकम् ॥ त्यक्त्वाराजानमेकाग्रानृशंसेदुष्टचारिणि ॥ ३ ॥ विहायमांगतोरामोभर्ताचस्वर्गतोमम ॥ विपथेसार्थहीनेवनाहंजीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥ भर्तारंतुपरित्यज्यकास्त्रीदैवतमात्मनः ॥ इच्छेज्जीवितुमन्यत्रकैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ॥ ५ ॥ नलुब्धोबुध्यतेदोषान्किंपाकमिवभक्षयन् ॥ कुब्जानिमित्तंकैकेय्याराघवाणांकुलंहतम् ॥ ६ ॥ अनियोगेनियुक्तेनराज्ञारामंविवासितम् ॥ सभार्यंजनकःश्रुत्वापरितप्स्यत्यहंयथा ॥ ७ ॥ समामनाथांविधवांनाद्यजानातिधार्मिकः ॥ रामःकमलपत्राक्षोजीवन्नाशमितोगतः ॥ ८ ॥ विदेहराजस्यसुता तथाचारुतपस्विनी ॥ दुःखस्यानुचितादुःखंवनेपर्युद्विजिष्यति ॥ ९ ॥ नदतांभीमघोषाणांनिशासुमृगपक्षिणाम् ॥ निशम्यमानासंत्रस्ताराघवंसंश्रयिष्यति ॥ १० ॥ वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्चवैदेहीमनुचिंतयन् ॥ सोपिशोकसमाविष्टोनूनंत्यक्ष्यतिजीवितम् ॥ ११ ॥ साहमद्यैवदिष्टांतंगमिष्यामिपतिव्रता ॥ इदंशरीरमालिंग्यप्रवेक्ष्यामिहुताशनम् ॥ १२ ॥ तांततःसंपरिष्वज्यविलपंतींतपस्विनीम् ॥ व्यपनिन्युःसुदुःखार्तांकौसल्यांव्यावहारिकाः ॥ १३ ॥

तत्र लुब्ध इति नात्यंत समंजसम् । धनलोभादिना परस्य विषभक्षण कारयन् यथा हत्यादोष न बुध्यत इति वक्तुमुचितम् । यत् कैकेय्या राघवाणां कुल हत तत्कुब्जानिमित्त प्रेरकतया ॥ ६ ॥ अनियोगे अनुचितनियोगे वरव्याजात् कैकेय्या नियुक्तेन राज्ञा सभार्य राम विवासित श्रुत्वा जनकोहमिव परितप्स्यति ॥ ७ ॥ जीवन्नेव नाशमदर्शन गतः । जीवनाशमितो गत इति पाठे राज्ञो जीवनाशो यथा भवति तथा गत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ चारुतपस्विनी भर्तृसेवनादित्याशयः । पर्युद्वेगो भय वने दुःख प्राप्स्येति शेषः ॥ ९ ॥ निशम्यमाना नादमिति शेषः । निशम्य नादमिति पाठांतरम् ॥ १० ॥ अल्पपुत्रश्चेति जनक इति शेष. अल्पपुत्र इत्यस्य कन्यामात्रसततिरित्यर्थ इति तीर्थः ॥ ११ ॥ दिष्टांत मरण शरीरालिंगनपूर्वकमग्निप्रवेशे हेतुः पतिव्रतेति ॥ १२ ॥ व्यावहारिकाः व्यवहारे बाह्याभ्यंतरसकलराज्यकार्ये नियुक्ताः अमा

१ सीता-इ० पा० । २ नूनम्-इ० पा० ।

त्याः व्यपनिन्यु' । अत पुराथ्यक्षत्वीद्वारा मन्त्रिलिङ्गनादिमोच्यान्यन्ते निन्युरित्यर्थ' ॥ १३ ॥ तैलद्रोणी तैलपूर्णकटाहः आदिश्य वसिष्ठादिभिराज्ञप्ता अमात्यास्तस्या नृप संवेश्य स्थापयित्वाऽनन्तर कर्माणि तु खप रिपालनादीनि कर्माणि चक्रु. ॥ १४ ॥ पुत्रेण विना सकालन प्रेतनिर्हार न कर्तुमीषु' यत सर्वज्ञा. ततो हेनोस्तैलद्रोण्या भूप रक्षति ॥ १५ ॥ शायित ज्ञात्वा हा मृतोऽसीति पर्यदेवयन् ॥ १६ ॥ नत्राणा प्रस्रवणमश्रुप्रवाहो येषु मुखेषु तै ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तव प्रभु तव जीवनस्य प्रभु' ॥ २० ॥ विदूषिता' राज्यगर्वात्तिरस्कृता' ॥ २१ ॥ २२ ॥ राघवस्य दशरथस्य ॥ २३ ॥ न अराजतेति च्छेदः ॥२४॥ शून्यचत्वरवेश्मान्ता समार्जनाद्युपलक्षणादिशून्यचत्वरादिना । यथापुर यथापूर्वम् ॥२५॥ रात्रि शोकान् पुत्रशोकाभिदिव स्वर्ग गते नृपाङ्गनासु च शोकाद्व महीतिलस्थासु महीतले लुठन्तीषु । निवृत्तचार.

तैलद्रोण्यांतदामात्याःसंवेश्यजगतीपतिम् ॥ राज्ञःसर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुःकर्माण्यनंतरम् ॥ १४ ॥ नतुसंकालनंराज्ञोविनापुत्रेणमंत्रिणः ॥ सर्वज्ञाःकर्तुमीषुस्तेततोरक्षंतिभूमिपम् ॥ १५ ॥ तैलद्रोण्यांशायितंतंसचिवैस्तुनराधिपम् ॥ हामृतोऽयमितिज्ञात्वास्त्रियस्ताःपर्यदेवयन् ॥ १६ ॥ बाहूनुच्छ्रित्यकृपणानेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः ॥ रुदत्यःशोकसंतप्ताःकृपणंपर्यदेवयन् ॥१७॥ हामहाराजरामेणसततंप्रियवादिना ॥ विहीनाःसत्यसंधेनकि मर्थंविजहासिनः ॥ १८॥ कैकेय्यादुष्टभावायाराघवेणविवर्जिताः ॥ कथंसपत्न्यावत्स्यामःसमीपेविधवावयम् ॥१९॥ सहिनाथःसचास्माकंत वचप्रभुरात्मवान् ॥ वनंरामोगतःश्रीमान्विहायनृपतिश्रियम् ॥२०॥ त्वयातेनचवीरेणविनाव्यसनमोहिताः ॥ कथंवयंनिवत्स्यामःकैकेय्याच विदूषिताः ॥ २१ ॥ यात्यजद्राजाराममेश्चलक्ष्मणश्चमहाबलः ॥ सीतयासहसंत्यक्ताःसाकमन्यंनहास्यति ॥ २२ ॥ ताबाष्पेणचसंवीताःशोकेन विपुलेनच ॥ व्यचेष्टंतनिरानंदाराघवस्यवरस्त्रियः ॥ २३ ॥ निशानक्षत्रहीनेवस्त्रीवभर्तृविवर्जिता ॥ पुरीनाराजतायोध्याहीनाराज्ञामहात्मना ॥२४॥ बाष्पपर्याकुलजनाहाहाभूतकुलांगना ॥ शून्यचत्वरवेश्मांतानबभ्राजयथापुरम् ॥२५॥ गतेतुशोकात्त्रिदिवंनराधिपेमहीतलस्थासुनृपांग नासुच ॥ निवृत्तचारःसहसागतोरविःप्रवृत्तचारारजनीह्युपस्थिता ॥ २६ ॥ ऋतेतुपुत्राद्दहनंमहीपतेर्नारोचयंस्तेसुहृदःसमागताः ॥ इतीवतस्मि ञ्शयनेन्यवेशयन्विचिंत्यराजानमचिंत्यदर्शनम् ॥ २७ ॥ गतप्रभाद्यौरिवभास्करंविनाव्यपेतनक्षत्रगणेवशर्वरी ॥ पुरीबभासेरहितामहा त्मनाकंठास्रकंठाकुलमार्गचत्वरा ॥ २८ ॥ नराश्चनार्यश्चसमेत्यसंघशोविगर्हमाणाभरतस्यमातरम् ॥ तदानगर्यांनरदेवसंक्षयेबभूवुरार्तानचश र्मलेभिरे॥२९॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षट्षष्टितमः सर्गः॥६६॥आक्रंदितानिरानंदासास्रकंठजनाविला॥ अयोध्यायामवततासाव्यतीयायशर्वरी ॥ १ ॥ व्यतीतायांतुशर्वर्यामादित्यस्योदयेततः ॥ समेत्यराजकर्तारःसभामीयुर्द्विजातयः ॥ २ ॥

निवृत्तकिरणप्रचार' । प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततम प्रचारा ॥ २६ ॥ सुहृदो वसिष्ठाद्या' । पर्युषितदाहनिषेधवचनानि तु विप्रविषयाणीति न विरोध' । तस्मिन् शयने तैलद्रोण्याम् ॥ २७ ॥ आकठ धारारूपेण प्रवहद्भिर स्रैरुपलक्षिता. कठा येषा तैराकुला मार्गाश्चत्वराश्च यस्या सा ॥ २८ ॥ २९ ॥ एकः श्लोकोऽत्र सर्गे कतकलस्यया भ्रष्ट इति ज्ञायते ॥ धैर्योमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मी कीये आदिकाव्ये अयोध्याकाडे षट्षष्टितम सर्ग' ॥ ६६ ॥ सजाताक्रदा अत एव निरानदा विद्यमानास्रकठैर्जनैराविला आकुला अवतता तु खवशादीर्घीभूता ॥ १ ॥ राजकर्तार राज्ञोऽशेषकार्यकर्तार' ॥ २ ॥

१ पतिध्या–इ० पा० । २ व्यचेष्टन–इ० पा० ।

॥ ३ ॥ पृथग्वाच राजकार्यविषये भिन्नभिन्नप्रस्थाना वाचोऽब्रुवन् एवं च कार्यसिद्धेरयोगाद्वसिष्ठमेवाभिमुखा बभूवुः ॥ ४ ॥ पुत्रशोकेनास्मिन्पार्थिवे पञ्चत्वं मरणमापन्ने सति दुःखं यथा तथा वर्षशतोपमा शर्वरी अतीतेति संबंधः ॥ ५ ॥ ६ ॥ केकयेषु । अवांतरभेदापेक्षया बहुवचनमिति कतकः । वस्तुतोंगा इत्यादिवद्बहुवचनांत एव जनपदवाचीत्यन्ये । राजगृहे राजगृहाख्ये पुरे ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकूणाम् उक्तेक्ष्वाकूणां मध्ये विपक्षे बाधकमाह अराजकं हीति । हि यतो राजकं नो राष्ट्रं विनाशमवाप्नुयादतः कश्चिद्राजा विधीयताम् । राजक सद्धि राष्ट्रं नो नाश नावाप्नुयाद्यथेति कतकसमतः पाठः । नोस्माकं राष्ट्रं राजक राजयुतं सन्नाशं नाप्नुयाद्यथा तथा कश्चिद्राजा विधीयतामित्यन्वयः । हिर्वाक्यालकारे ॥ ८ ॥ ९ ॥ बीजमुष्टिर्न प्रकीर्यते बीजानामारोपो न क्रियते फऊकाके लुटाकवकया पितुर्वशे पुत्रो भार्या वा पत्युर्वशे न वर्तते अतिक्रमे दण्डयित्रभावात् ॥ १० ॥ धनाद्यभावश्च परिपालकाभावात् इदमुक्तरूपमत्याहित महद्भयमराजके प्रथम प्राप्नोति । अत्याहित महाभीतिरित्यमरः । अन्यत्सत्यं पितापुत्रपति

मार्कंडेयोथमौद्गल्योवामदेवश्चकाश्यपः ॥ कात्यायनोगौतमश्चजाबालिश्चमहायशाः ॥३॥ एतेद्विजाःसहामात्यैःपृथग्वाचमुदीरयन् ॥ वसिष्ठमेवाभिमुखाःश्रेष्ठंराजपुरोहितम् ॥ ४ ॥ अतीताशर्वरीदुःखंयानोवर्षशतोपमा ॥ अस्मिन्पंचत्वमापन्नेपुत्रशोकेनपार्थिवे ॥ ५ ॥ स्वर्गस्थश्चमहाराजोरामश्चारण्यमाश्रितः ॥ लक्ष्मणश्चापितेजस्वीरामेणैवगतःसह ॥ ६ ॥ उभौभरतशत्रुघ्नौकेकयेषुपरंतपौ ॥ पुरेराजगृहेरम्येमातामहनिवेशने ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकूणामिहाद्यैवकश्चिद्राजाविधीयताम् ॥ अराजकंहिनोराष्ट्रंविनाशंसमवाप्नुयात् ॥ ८ ॥ नाराजकेजनपदेविद्युन्मालीमहास्वनः ॥ अभिवर्षतिपर्जन्योमहींदिव्येनवारिणा ॥ ९ ॥ नाराजकेजनपदेबीजमुष्टिःप्रकीर्यते ॥ नाराजकेपितुःपुत्रोभार्यावावर्ततेवशे ॥ १० ॥ अराजकेधनंनास्तिनास्तिभार्याप्यराजके ॥ इदमत्याहितंचान्यत्कुतःसत्यमराजके ॥ ११ ॥ नाराजकेजनपदेकारयंतिसभांनराः ॥ उद्यानानिचरम्याणिहृष्टाःपुण्यगृहाणिच ॥ १२ ॥ नाराजकेजनपदेयज्ञशीलाद्विजातयः ॥ सत्राण्यन्वासतेदांताब्राह्मणाःसंशितव्रताः ॥ १३ ॥ नाराजकेजनपदेमहायज्ञेषुयज्वनः ॥ ब्राह्मणावसुसंपूर्णाविसृजंत्याप्तदक्षिणाः ॥ १४ ॥ नाराजकेजनपदेप्रहृष्टनटनर्तकाः ॥ उत्सवाश्चसमाजाश्चवर्धंतेराष्ट्रवर्धनाः ॥ १५ ॥ नाराजकेजनपदेसिद्धार्थाव्यवहारिणः ॥ कथाभिरभिरज्यंतेकथाशीलाःकथाप्रियैः ॥ १६ ॥

भार्यारूपप्रधानसत्यादन्यत् क्रयविक्रयादिलक्षण कुतः ॥ ११ ॥ सभां न कारयंति न्यायविचारायेति शेषः । केपि यतीति पाठांतरम् । उद्यानानीत्यादौ न यांतीत्यनुकर्षः । वस्त्राद्यपहारभयात् । न कारयंति व भयादेव पुण्यगृहाणि पुण्यसंपादकगृहाणि विप्रावर्थानि ॥ १२ ॥ सत्रं यत्र सर्वे ऋत्विजः सर्वे च यजमानाः नान्वासते नानुतिष्ठंति ॥ १३ ॥ वसुसंपूर्णाः बहुधनाः आप्तदक्षिणाः शास्त्रेण यथाप्राप्तदक्षिणाः यज्वनो ऋत्विजः प्रति न विसृजंति ॥ १४ ॥ नर्तकः सूत्रधारः नटाश्च प्रहृष्टा यत्र तादृशा उत्सवा देवाद्युत्सवाः समाजास्तत्तद्राष्ट्रकार्यसिद्धिप्रयोजनाः समूहाः ते उभयेऽपि दृष्टादृष्टशांतिद्वारा राष्ट्रवर्धना भवंति ते न वर्धंते ॥ १५ ॥ व्यवहारिणः कमप्यर्थमुद्दिश्यान्योन्य विवदमानाः सिद्धार्थाः निर्णीतार्थाः । यद्वा व्यवहारिणः पण्यजीविनः असिद्धार्था अनिष्पन्नप्रयोजनाः । कथाशीलाः पुराणादिकथाश्रवणशीलाः कथा

१ प्रभूत-इ० पा० ।

प्रियैः कथाकथनप्रियैः पौराणिकैरुक्ताभिः कथाभिर्न रज्यते वक्तृश्रोतॄणां स्वास्थ्याभावात् ॥ १६ ॥ समागताः मिलिताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विषाणिनः प्रशस्तदंताः ॥ २० ॥ उपासने अभ्यासे ॥ २१॥ ॥ २२ ॥ एकोऽसहाय एव चरतीत्येकचरो यतिः वशी जितेन्द्रियः आत्मना मनसा आत्मानं ब्रह्म ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रतिमण्डिताः भूषिताः । प्रतिमडितैरिति पाठांतरम् ॥ २५ ॥ संवदत उपतिष्ठते । सधि स्त्वार्थः ॥ २६ ॥ कल्प्यते प्रवर्त्यते ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रज्ञानम् अनुमापकः तेषां राज्यकर्तॄणा नोस्माकं यो राजा ध्वजः अस्मासु राज्यभारप्रतिष्ठाज्ञापकः स इतो देवत्व गतः एव चास्मानितः पर केपि जना न मंस्यंतीति भावः ॥ ३० ॥ स्वकं जीवनमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ये समिन्नमर्यादा उल्लंघितस्वजानवर्णाश्रममर्यादाः अत एव पूर्वं राजदंडनिपीडिता नास्तिकाः सति तेपीदानीं छिन्नसशया राजद

नाराजकेजनपदेतूद्यानानिसमागताः ॥ सायाह्नेक्रीडितुंयांतिकुमार्योहेमभूषिताः ॥ १७॥ नाराजकेजनपदेधनवंतःसुरक्षिताः ॥ शेरतेविवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥१८॥ नाराजकेजनपदेवाहनैःशीघ्रवाहिभिः ॥ नरानिर्यान्त्यरण्यानिनारीभिःसहकामिनः ॥१९॥ नाराजकेजनपदेबद्धघंटाविषाणिनः ॥ अटंतिराजमार्गेषुकुंजराःषष्टिहायनाः ॥२०॥ नाराजकेजनपदेशरान्संततमस्यताम् ॥ श्रूयतेतलनिर्घोषइष्वस्त्राणामुपासने ॥ २१ ॥ नाराजकेजनपदेवणिजोदूरगामिनः ॥ गच्छंतिक्षेममध्वानंबहुपण्यसमाचिताः ॥ २२ ॥ नाराजकेजनपदेचरत्येकचरोवशी ॥ भावयन्नात्मनात्मानं यत्रसायंगृहोमुनिः ॥२३॥ नाराजकेजनपदेयोगक्षेमःप्रवर्तते ॥ नचाप्यराजकेसेनाशत्रून्विषहतेयुधि ॥ २४ ॥ नाराजकेजनपदेहृष्टैःपरमवाजिभिः ॥ नराःसंयांतिसहसारथैश्चप्रतिमंडिताः ॥२५॥ नाराजकेजनपदेनराःशास्त्रविशारदाः ॥ संवदंतोपतिष्ठंतेवनेषूपवनेषुवा ॥२६॥ नाराजकेजनपदेमाल्यमोदकदक्षिणाः ॥ देवताभ्यर्चनार्थायकल्प्यंतेनियतैर्जनैः ॥२७॥ नाराजकेजनपदेचंदनागुरुरूषिताः ॥ राजपुत्राविराजंतेवसंतइवशाखिनः ॥ ॥ २८ ॥ यथाह्यनुदकानद्योयथावाप्यतृणंवनम् ॥ अगोपालायथागावस्तथाराष्ट्रमराजकम् ॥ २९ ॥ ध्वजोरथस्यप्रज्ञानंधूमोज्ञानंविभावसोः ॥ तेषांयोनोध्वजोराजासदेवत्वमितोगतः ॥३०॥ नाराजकेजनपदेस्वकंभवतिकस्यचित् ॥ मत्स्याइवजनानित्यंभक्षयंतिपरस्परम् ॥ ३१ ॥ येहिसंभिन्नमर्यादानास्तिकाश्छिन्नसंशयाः ॥ तेपिभावायकल्पंतेराजदंडनिपीडिताः ॥३२॥ यथादृष्टिःशरीरस्यनित्यमेवप्रवर्तते ॥ तथानरेंद्रोराष्ट्रस्य प्रभवःसत्यधर्मयोः ॥३३॥ राजासत्यंचधर्मश्चराजाकुलवतांकुलम् ॥ राजामातापिताचैवराजाहितकरोनृणाम् ॥३४॥ यमोवैश्रवणःशक्रोवरुणश्च महाबलः ॥ विशिष्यंतेनरेंद्रेणवृत्तेनमहताततः ॥ ३५ ॥ अहोतमइवेदंस्यान्नप्रज्ञायेतकिंचन ॥ राजाचेन्नभवेल्लोकेविभजन्साध्वसाधुनी ॥ ३६ ॥

डशंकारहिताः सतो भावाय प्रभुत्वाय कल्पते ॥ ३२ ॥ दृष्टिश्चक्षुः यथा शरीरस्य हितसाधने अहितनिवारणे च नित्यमेव प्रवर्तते तथा राजा राष्ट्रस्य सत्यधर्मयोः प्रभवः प्रवर्तको राजा प्रजानां हितसाधनेऽहितनिवारणे च नित्यमेव प्रवर्तते ॥ ३३ ॥ राजा सत्य च धर्मश्च सत्यधर्मयोः प्रवर्तक इत्यर्थः । कुलवतां क्षेत्रबीजशुद्धिमताम् । कुल तत्प्रवर्तकः ॥ ३४ ॥ यमादयो महता वृत्तेन युक्तेन राज्ञा विशिष्यंते अतिशय्यते तिरस्क्रियते यमस्य दडमात्र कुबेरस्य धनदत्वमेवेंद्रस्य पालनमेव वरुणस्य सदाचारे नियमनमेव गुणचतुष्टयवता राज्ञा ते तिरस्क्रियंते इति भावः ॥ ३५॥ साध्वसाधुनी विभजन्व्यवस्थापयन् राजा चेन्न स्यात् तदाहो सूर्याभावे तम इव तमसीव न किंचन कर्तव्याकर्तव्ये प्रज्ञायेत प्रतीयेत । तम इति प्रथमा सप्तम्यर्थे अकारांततमशब्दस्य तमे इति सप्तम्यंत वा तमस्यपि तमं तथेति द्विरूपकोशात् ॥ १६ ॥

१ शाखिनः-इ० पा० ।

राजनि जीवत्यपि तव वचन वयं नातिक्रमाम । अत इदानीमपि त्वमेव गतिरिति वसिष्ठं प्रति सर्वेषामुक्तिः ॥ ३७ ॥ स त्वं नोस्माकं वृत्तं कृत्यं नृपं विना प्रमुष्टमिति शेषः । तादृशं वीक्ष्य राष्ट्रं चेदं तं विनारण्यभूतं समीक्ष्येक्ष्वाकुसुतं भरत तथान्य वा कंचिद्राजानमभिषेचय ॥ ३८ ॥ हैलैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ मित्रामात्यजनाः सुमंत्रादयः । ब्राह्मणा मार्कंडेयादयः ॥ १ ॥ यद्यस्माद्राज्ञा कैकेयीवचनाद्दत्तराज्यो भरतो मातुलकुले वसति ॥ २ ॥ अतस्तावानेतु दूता गच्छंतु वयं किं समीक्षामहे विचारयामहे राज्ञैव भरतराज्यस्य निश्चितत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ मन्त्रिणो वसिष्ठवाक्यमनुजानंति गच्छंत्विति ॥ ४ ॥ सिद्धार्थादयो मंत्रिसमाननामानो दूता न मंत्रिग इत्याहुः । अन्ये तु मन्त्रिणो दूताश्चेमे इत्याहुः । इति कर्तव्यं गतैर्युष्माभिरनुष्ठेयं कृत्यजातम् ॥ ५ ॥ शीघ्रजवैरतिवेगैः मम शासनाद्भरतो वाच्य इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ कथ वाच्यस्तदाह पुरोहित इति । अत्ययम् असह्यकालातिक्रमं तदेवात्ययिकम् अतिक्रमे एतीत्यव्ययम् । कालातिक्रमे एति

जीवत्यपिमहाराजेतवैववचनंवयम् ॥ नातिक्रमामहेसर्वेवेलांप्राप्येवसागरः ॥ ३७ ॥ सनःसमीक्ष्यद्विजवर्यवृत्तंनृपंविनाराष्ट्रमरण्यभूतम् ॥ कुमारमिक्ष्वाकुसुतंतथान्यंत्वमेवराजानमिहाभिषेचय ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वावसिष्ठःप्रत्युवाचह ॥ मित्रामात्यजनान्सर्वान्ब्राह्मणांस्तानिदंवचः ॥ १ ॥ यदसौमातुलकुलेदत्तराज्यःपरंसुखी ॥ भरतोवसतिभ्रात्राशत्रुघ्नेनमुदान्वितः ॥ २ ॥ तच्छीघ्रंजवनादूतागच्छंतुत्वरितंहयैः ॥ आनेतुंभ्रातरौवीरौकिंसमीक्षामहेवयम् ॥ ३ ॥ गच्छंत्वितिततःसर्वेवसिष्ठंवाक्यमब्रुवन् ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वावसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ एहिसिद्धार्थविजयजयंताशोकनंदन ॥ श्रूयतामितिकर्तव्यंसर्वानेवब्रवीमिवः ॥ ५ ॥ पुरंराजगृहंगत्वाशीघ्रंशीघ्रजवैर्हयैः ॥ त्यक्तशोकैरिदंवाच्यःशासनाद्भरतोमम ॥ ६ ॥ पुरोहितस्त्वांकुशलंप्राहसर्वेचमंत्रिणः ॥ त्वरमाणश्चनिर्याहिकृत्यमात्ययिकंत्वया ॥ ७ ॥ माचास्मैप्रोषितंराममाचास्मैपितरंमृतम् ॥ भवंतःशंसिषुर्गत्वाराघवाणामितःक्षयम् ॥ ८ ॥ कौशेयानिचवस्त्राणिभूषणानिवराणिच ॥ क्षिप्रमादायराज्ञश्चभरतस्यचगच्छत ॥ ९ ॥ दत्तपथ्यशनादूताजग्मुःस्वंस्वंनिवेशनम् ॥ केकयांस्तेगमिष्यंतोहयानारुह्यसंमतान् ॥ ॥ १० ॥ ततःप्रास्थानिकंकृत्वाकार्यशेषमनंतरम् ॥ वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातादूताःसंत्वरितंययुः ॥ ११ ॥ न्यंतेनापरतालस्यप्रलंबस्योत्तरंप्रति ॥ निषेवमाणास्तेजग्मुर्नदींमध्येनमालिनीम् ॥ १२ ॥ तेहास्तिनपुरेगंगांतीर्त्वाप्रत्यङ्मुखाययुः ॥ पंचालदेशमासाद्यमध्येनकुरुजांगलम् ॥ १३ ॥

नश्यतीति वाच्योऽर्थः । विनयादित्वात् ठक् । तादृशं कृत्यमस्ति अतस्त्वरमाणो निर्याहि इति वाच्यमित्यनुकर्षः ॥ ७ ॥ इतः स्त्रीरूपान्मूलात्क्षयं मा शसिषुः मा कथयंतु ॥ ८ ॥ राज्ञः केकयराजस्य ॥ ९ ॥ दत्तपथ्यशनाः दत्तं पथ्यशनसाधनं द्रव्यं येषां ते । तथा बाहुलकात् सप्तम्या अलुक् । जग्मुः स्त्रीपुत्रादेः स्वप्रयाणकथनार्थं संमतान्वेगवत्त्वेनेति शेषः ॥ १० ॥ प्रास्थानिकं कार्यशेषं प्रस्थानप्रयोजनकं कार्यशेषं विशिष्टपाथेयादिसंपादनलक्षणं कृत्वाऽनतरं ययुः ॥ ११ ॥ अपरतालस्य तदाख्यदेशस्य न्यतेन पश्चिमभागेन प्रलबाख्यदेशस्योत्तर भागं प्रति निषेवमाणां मालिनीं नदीं मध्येनातीत्य जग्मुः । अपरतालप्रलंबौ पर्वताविति कतकतीर्थौ । अयोध्यायाः पश्चिमाभिमुखं गच्छतस्तयोरन्योन्यं पूर्वापरस्थयोरपरतालप्रलंबयोर्मध्येन मालिनीं निषेवमाणा उदङ्मुखाः कियद्दूरं गत्वा ततः प्रलंबस्योत्तरभागेन पश्चिमाभिमुखा जग्मुरित्यर्थं तीर्थ आह ॥ १२ ॥ ते प्रत्यगुदीचीं दिशं यांतस्तं पंचालदेशमासाद्य आग्नेयीदिङ्मुखप्रवाहां गंगां हस्तिनापुरसमीपे तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखाः सतो मध्येन कुरुजांगलं कुरुजांगलस्य मध्यमार्गमाश्रित्य ययुः ॥ १३ ॥

१ वदान्यम्-इ० पा० । २ पुरे राजगृहे सुखी-इ० पा० । ३ समन्वितः-इ० पा० ।

॥ १४ ॥ शरदंडां तदाख्यां नदीम् उत्तरन्तातिजग्मुः अतिचक्रमुः ॥ १५ ॥ निकूलवृक्षं शरदडाश्रमतीरवृक्ष दिव्यं विशिष्टदेवताधिष्ठितं सत्योपयाचनं तन्नामकम् अन्वर्थनामकत्वादिष्टदातारम् अत एवाभिवाद्यं सर्वनमस्कार्यं वृक्षमभिगम्य प्रदक्षिणीकृत्य कुलिंगाख्यां नगरीं प्राविशन् ॥ १६ ॥ अभिकालतेजोभिभवनौ ग्रामौ। ततोयोधिवनच्युता इति पाठांतरं पितृपैतामहीनित्यार्षम् । इक्ष्वाकूणां पितृपितामहसंबंधिनीमिक्षुमतीं तेरुः ॥ १७ ॥ अंजलिपानान् अजलिपात्रप्रमाणजलाहारान् इक्षुमतीतीरस्थान् वाहीकान् जनपदान् इत्येके । तद्देशस्थानंजलिपानान् ब्राह्मणान्वेदपारगानित्यन्वयः । अञ्जलिना पिबंति तादृशान् वेदपारगान् ब्राह्मणान् दृष्ट्वेत्यनेन वाहीकदेशस्यानाचारत्वं सूचितम् । यत्र वेदपारगा ब्राह्मणा अपि ईदृशाः का कथाऽन्येषामिति । तथा भारते कर्णपर्वणि—वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवस वसेदिति परे ॥ १८ ॥ विष्णोः पद सुदामपर्वतस्य विष्णुपदांकितस्थानम् । विपाशाशाल्मल्यौ नद्यौ । ते प्रेक्षमाणा इत्यनुवर्तते ॥ १९ ॥ २० ॥ क्लिष्टेन विप्रकृष्टेनातिदूरेणेत्यर्थः । गता गिरिव्रजेण गिरिव्रजं केकय

सरांसि च सुफुल्लानि नदीश्च विमलोदकाः ॥ निरीक्षमाणा जग्मुस्ते दूताः कार्यवशाद्द्रुतम् ॥ १४ ॥ ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेविताम् ॥ उपातिजग्मुर्वेगेन शरदंडां जलाकुलाम् ॥ १५ ॥ निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनम् ॥ अभिगम्याभिवाद्यं तं कुलिंगां प्राविशन्पुरीम् ॥ १६ ॥ अभिकालं ततः प्राप्य तेजोभिभवनाच्च्युताः ॥ पितृपैतामहीं पुण्यां तेरुरिक्षुमतीं नदीम् ॥ १७ ॥ अवेक्ष्यांजलिपानांश्च ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ययुर्मध्येन बाह्लीकान्सुदामानं च पर्वतम् ॥ १८ ॥ विष्णोः पदं प्रेक्षमाणा विपाशां चापि शाल्मलीम् ॥ नदीर्वापीस्तटाकानि पल्वलानि सरांसि च ॥ १९ ॥ पश्यंतो विविधांश्चापि सिंहव्याघ्रान्मृगान्द्विपान् ॥ ययुः पथातिमहता शासनं भर्तुरीप्सवः ॥ २० ॥ ते श्रांतवाहना दूता विकृष्टेन सता पथा ॥ गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरंजसा ॥ २१ ॥ भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम् ॥ अहेडमानास्त्वरया स्म दूता रात्र्यां तु ते तत्पुरमेव याताः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशंति स्म तां पुरीम् ॥ भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोऽयमप्रियः ॥ १ ॥ व्युष्टामेव तु तां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियम् ॥ पुत्रो राजाधिराजस्य सुभृशं पर्यतप्यत ॥ २ ॥ तप्यमानं तमाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः ॥ आयासं विनयिष्यंतः सभायां चक्रिरे कथाः ॥ ३ ॥ वादयन्ति तदा शांतिं लासयंत्यपि चापरे ॥ नाटकान्यपरे स्माहुर्हास्यानि विविधानि च ॥ ४ ॥

राजगृहापरनामकम् । सप्तरात्रेण गत्वा वै दूतास्ते श्रांतवाहना इति क्वचित्पाठस्तु दृश्यते ॥ २१ ॥ भर्तुरिति । भर्तुर्नियोक्तुर्वसिष्ठस्य प्रियार्थं शीघ्रगमनेन प्रीतिसंपादनार्थम् । यद्वा भर्तुर्दशरथस्य प्रियार्थं शीघ्रानीतभरतकृतौर्ध्वदेहिकेन परलोकप्राप्तेः कुलस्य प्रजाकुलस्य रक्षणार्थम् । भर्तुर्दशरथस्य वंशो वंशपरंपरागतराज्य तस्य परिग्रहार्थं भरतेन स्वीकारार्थं अहेडमानाः उपेक्षारहिताः । हेडृ अनादरे । अत एव त्वरया युक्ता दूता रात्र्यामेव तत्पुरं याताः ॥ २२ ॥ अत्र कतकोक्तसंख्यारीत्या पद्श्लोकास्त्रुटिताः ॥ २२६मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ यामेति । यामेव रात्रिं प्राप्य दूताः पुरीं प्रविशंति स्मेति योजना । अयं वक्ष्यमाणः ॥ १ ॥ व्युष्टां प्रभातकल्पां तां रात्रिं प्राप्याप्रियं स्वप्नं दृष्ट्वा पर्यतप्यतेत्यन्वयः । प्रातःकालिकत्वेन शीघ्रफलता स्वप्नस्य सूचिता ॥ २ ॥ आयासं दुःस्वप्नदर्शनजं दुःखं विनयिष्यन्तः अपनेष्यन्तः ॥ ३ ॥ अन्ये तद्वयस्याः कुर्वन्तो वीणादि वादयन्ति । अपरे शांतिं तस्य खेदशांतिमुद्दिश्य लासयन्ति नर्तयन्ति

वेश्याः । शांतिं लोलयतीति पाठे तस्य शांति तूष्णीमवस्थानं लोलयंति चालयंति। श्लोकार्थप्रश्नव्याजेनेत्यर्थः। अपरे हास्यानि हास्यरसप्रधानानि विविधानि नाटकान्याहुः ॥४॥ गोष्ठीहास्यानि गोष्ठ्युचितानि हास्यानि नर्माणि ॥५॥ प्रियसखः सखिमात्रस्य प्रियत्वाविवादाद्भूयो गतिर्ज्ञेया अत्यंतप्रिय इति। नानुमोदसे गानादीति शेषः॥६॥७॥ गोमये ह्रदे गोमयपूर्णे ह्रदे ॥८॥९॥ तिलौदन तिलमिश्रमोदनम् अन्वगाहतेत्यंतः प्रथमः स्वप्नः ॥१०॥ स्वप्नांतरमाह स्वप्नेपीति। तमसा समावृतामेवोपरुद्धां तिरोहिताम्। यद्वाऽसुररक्षोभिरुपरुद्धाम् ॥११॥ औपवाह्यस्य राजवाहनस्य नागस्य दतिनः विषाणं दंतः। ज्वलिता अग्नयोऽकस्माच्छांता दृष्टाः ॥ १२ ॥ अवदीर्णां विदीर्णाम् ॥१३॥ कृष्णाश्च पिंगलाश्च प्रमदाः ॥१४॥१५॥ रक्तवासिनी रक्तवस्त्रा प्रहसंतीव ॥१६॥ इमां भयावहां रात्रिं प्राप्य एवमेतद्दृष्टम् अहं मरिष्यामीति विपरिणामः ॥ १७ ॥

सतैर्महात्माभरतःसखिभिःप्रियबोधिभिः ॥ गोष्ठीहास्यानिकुर्वद्भिर्नप्राहृष्यतराघवः ॥ ५ ॥ तमब्रवीत्प्रियसखोभरतंसखिभिर्वृतम् ॥ सुहृद्भिःपर्युपासीनःकिंसखेनानुमोदसे ॥ ६ ॥ एवंब्रुवाणंसुहृदंभरतःप्रत्युवाचह ॥ शृणुत्वंयन्निमित्तंमेदैन्यमेतदुपागतम् ॥ ७ ॥ स्वप्नेपितरमद्राक्षंमलिनंमुक्तमूर्धजम् ॥ पतंतमद्रिशिखरात्कलुषेगोमयेह्रदे ॥ ८ ॥ प्लवमानश्चमेदृष्टःसतस्मिन्गोमयेह्रदे ॥ पिबन्नंजलिनातैलंहसन्निवमुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥ ततस्तिलौदनंभुक्त्वापुनःपुनरधःशिराः ॥ तैलेनाभ्यक्तसर्वांगस्तैलमेवान्वगाहत ॥ १० ॥ स्वप्नेपिसागरंशुष्कंचंद्रंचपतितंभुवि ॥ उपरुद्धांचजगतींतमसेवसमावृताम् ॥११॥ औपवाह्यस्यनागस्यविषाणंशकलीकृतम् ॥ सहसाचापिसंशांताज्वलिताजातवेदसः ॥ १२ ॥ अवदीर्णांचपृथिवींशुष्कांश्चविविधान्द्रुमान् ॥ अहंपश्यामिविध्वस्तान्सधूमांश्चैवपर्वतान् ॥ १३ ॥ पीठेकार्ष्णायसेचैवनिषण्णंकृष्णवाससम् ॥ प्रहरंतिस्मराजानंप्रमदाःकृष्णपिंगलाः ॥ १४ ॥ त्वरमाणश्चधर्मात्मारक्तमाल्यानुलेपनः ॥ रथेनखरयुक्तेनप्रयातोदक्षिणामुखः ॥ १५ ॥ प्रहसंतीवराजानंप्रमदारक्तवासिनी ॥ प्रकर्षंतीमयादृष्टाराक्षसीविकृतानना ॥ १६ ॥ एवमेतन्मयादृष्टमिमांरात्रिंभयावहाम् ॥ अहंरामोथवाराजालक्ष्मणोवामरिष्यति ॥ ॥ १७ ॥ नरोयानेनयःस्वप्नेखरयुक्तेनयातिहि ॥ अचिरात्तस्यधूम्राग्रंचितायांसंप्रदृश्यते ॥ १८ ॥ एतन्निमित्तंदीनोहंनवचःप्रतिपूजये ॥ शुष्यतीवचमेकंठोनस्वस्थमिवमेमनः ॥ १९ ॥ नपश्यामिभयस्थानंभयंचैवोपधारये ॥ भ्रष्टश्चस्वरयोगोमेछायाचोपगतामम ॥ २० ॥ जुगुप्सइवचात्मानंनचपश्यामिकारणम् ॥ २१ ॥ इमांचदुःस्वप्नगतिंनिशम्यहित्वनेकरूपामवितर्कितांपुरा ॥ भयंमहत्तद्धृदयान्नयातिमेविचिंत्यराजानमचिंत्यदर्शनम् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

दृष्टदुःस्वप्नफल निगमयति नर इत्यादि। धूम्राग्र धूमशिखा ॥१८॥ एतदुक्तं निमित्तं स्वप्नरूपं दृष्ट्वेति शेषः। वचः युष्माकं न प्रतिपूजये। न प्रतिपे प्रिये इति पाठे युष्माकं वचः प्रति नयेन भृशं प्रीतो भवामीत्यर्थः। यडन्ताल्लडिति कतकः ॥१९॥ भयस्थानं भयकारणम्। उपधारये अवशतो बिभर्मि। छाया कांतिः अपगता पूर्वरूपं त्यक्तवती मलिनेत्यर्थः ॥ २० ॥ आत्मानं जुगुप्स इव किमर्थं मम जन्मेत्येवमादिरूपेण कारणं जुगुप्साकारणम्। जुगुप्सन्निवेति पाठे जुगुप्सन्निव तिष्ठामि तत्कारण च न पश्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ पुरा पूर्वमतर्किताम् अनेकरूपां दुःस्वप्नगतिं निशम्य हि दुःस्वप्नं स्मृत्वा हि स्मृत्वैव चिंताया अविषयदर्शनमपि राजानं विचिंत्य राजदर्शनविषयां चिंतां प्राप्य महद्भयं मे हृदयान्न यातीत्यर्थः॥२२॥ रैर्फैमानः॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥६९॥

प्रहसंति स्म–इ० पा० । २ चोपहता–इ० पा० ।

असह्या दुःसहाः परिखाः परिखाप्रदेशवर्तिप्राकारयन्त्रसमूहो यस्य तत् । असह्यपरिघमिति पाठांतरम् ॥ १ ॥ राज्ञा केकयेन युधाजिता समागम्य वसिष्ठादिदूतपदार्थपुरःसरतया सगमपूर्वं यथोचित व्यवहारं कृत्वा ताभ्यामर्चिताः राज्ञः स्वीयस्य भरतस्य पादौ गृहीत्वा नमस्कृत्य भरतं वच ऊचुः । राज्ञः केकयराजस्यैवेत्यन्ये ॥ २ ॥ मन्त्रिणः प्राहुरिति विपरिणामः । आत्ययिक कालातिक्रमासहं कृत्यमस्तीति शेषः ॥ ३ ॥ मातुलस्य च चान्मातामहस्य च ॥४॥ अत्र आहृतद्रव्ये विंशतिकोटयः तत्सख्याकवस्त्राभरणानि नृपतेर्मातामहस्य तदर्धं मातुलस्य ॥५॥ सुहृज्जने मातुलादिरूपे प्रदाप्येति शेषः । कामैः अभिमतवस्तुजातैः ॥६॥ अथ क्रमेण कुशलं पृच्छति राजेत्यादि ॥७॥८॥९॥ मातुः स्वभावानुवादपूर्वं तस्या आरोग्यं पृच्छति आत्मकामेति । आत्मप्रयोजनकामा प्राज्ञमानिनी आत्मान प्राज्ञां मन्यते सा ॥१०॥सप्रश्रितं सविनयं संक्षिप्तं च॥११॥

भरतेब्रुवतिस्वप्नंदूतास्तेक्लांतवाहनाः ॥ प्रविश्यासह्यपरिखंरम्यंराजगृहंपुरम् ॥ १ ॥ समागम्यचराज्ञातेराजपुत्रेणचार्चिताः ॥ राज्ञःपादौगृहीत्वा चतमूचुर्भरतंवचः ॥ २ ॥ पुरोहितस्त्वांकुशलंप्राहसर्वेचमंत्रिणः ॥ त्वरमाणश्चनिर्याहिकृत्यमात्ययिकंत्वया ॥ ३ ॥ इमानिचमहार्हाणिवस्त्राण्याभरणानिच ॥ प्रतिगृह्यविशालाक्षमातुलस्यचदापय ॥ ४ ॥ अत्रविंशतिकोट्यस्तुनृपतेर्मातुलस्यते ॥ दशकोट्यस्तुसंपूर्णास्तथैवचनृपात्मज ॥ ५ ॥ प्रतिगृह्यतुतत्सर्वंस्वानुरक्तःसुहृज्जने ॥ दूतानुवाचभरतःकामैःसंप्रतिपूज्यतान् ॥ ६ ॥ कच्चित्सकुशलीराजापितादशरथोमम ॥ कच्चिदारोग्यतारामेलक्ष्मणेचमहात्मनि ॥ ७ ॥ आर्याचधर्मनिरताधर्मज्ञाधर्मवादिनी ॥ अरोगाचापिकौसल्यामातारामस्यधीमतः ॥ ८ ॥ कच्चित्सुमित्राधर्मज्ञाजननीलक्ष्मणस्यया ॥ शत्रुघ्नस्यचवीरस्यअरोगाचापिमध्यमा ॥ ९ ॥ आत्मकामासदाचंडीक्रोधनाप्राज्ञमानिनी ॥ अरोगाचापिमेमाताकैकेयीकिमुवाचह ॥ १० ॥ एवमुक्तास्तुतेदूताभरतेनमहात्मना ॥ ऊचुःसंप्रश्रितंवाक्यमिदंतंभरतंतदा ॥ ११ ॥ कुशलास्तेनरव्याघ्रयेषांकुशलमिच्छसि ॥ श्रीश्चत्वांवृणुतेपद्मायुज्यतांचापितेरथः ॥ १२ ॥ भरतश्चापितान्दूतानेवमुक्तोभ्यभाषत ॥ आपृच्छेहंमहाराजंदूताःसंत्वरयंतिमाम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तातुतान्दूतान्भरतःपार्थिवात्मजः ॥ दूतैःसंचोदितोवाक्यंमातामहमुवाचह ॥ १४ ॥ राजन्पितुर्गमिष्यामिसकाशंदूतचोदितः ॥ पुनरप्यहमेष्यामियदामेत्वंस्मरिष्यसि ॥ १५ ॥ भरतेनैवमुक्तस्तुनृपोमातामहस्तदा ॥ तमुवाचशुभंवाक्यंशिरस्याघ्रायराघवम् ॥ १६ ॥ गच्छतातानुजानेत्वांकैकेयीसुप्रजास्त्वया ॥ मातरंकुशलंब्रूयाःपितरंचपरंतप ॥ १७ ॥ पुरोहितंचकुशलंयेचान्येद्विजसत्तमाः ॥ तौचतातमहेष्वासौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १८ ॥ तस्मैहस्त्युत्तमांश्चित्रान्कंबलानजिनानिच ॥ सत्कृत्यकेकयोराजाभरतायददौधनम् ॥ १९ ॥ अंतःपुरेतिसंवृद्धान्व्याघ्रवीर्यबलोपमान् ॥ दंष्ट्रायुक्तान्महाकायाञ्छुनश्चोपायनंददौ ॥ २० ॥

येषां कुशलमिच्छसि तेषां कुशलमेव । त्वरयाह्वानेन शंका न कार्या । पद्मा पद्मवती श्रीस्त्वां वृणुते तथा शोभा त्वयि दृश्यते येन सर्वामंगलशंकाव्यावृत्तिरतो यात्रायै रथो युज्यताम् ॥ १२ ॥ दूता मां संत्वरयतीत्युक्त्वा महाराजमापृच्छे गमनानुज्ञायै इति । दूतानभ्यभाषतेत्यन्वयः ॥१३॥ सचोदितः शीघ्रं गच्छेत्येव प्रेरितः ॥१४॥ मे स्मरिष्यसीति शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । मामित्यर्थः॥१५॥१६॥ सुप्रजाः शुभप्रजावती ॥१७॥ तौ च कुशलया इति संबंधः ॥ १८ ॥ तस्मै भरतायेत्यन्वयः । चित्रान् कबलान् चित्राणि अजिनानि मृगाणाम् ॥१९॥ अतिसंवृद्धान्यत्नेन वर्धितान् व्याघ्रवीर्यबलोपमांस्तदुपमवीर्यबलवतः । बलान्वितानिति पाठांतरम् ॥२०॥

निष्कमुरोभूषणं धनमुक्तरूपम् ॥ २१ ॥ अमात्यान्स्वीयान् अश्वपतिः केकयः ॥ २२ ॥ ऐरावतान् इरावत्पर्वतभवान् ऐरावतकुलोद्भवान्वा ऐंद्रशिरानिंद्रशिरनामकदेशभवान्नागान्गजान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ स इति । सः मातामहादिभ्यो लब्धधनः यात्रापरिकरसन्नाहनाय स्ववेश्माभिगम्य कृतयात्रापरिकरस्ततोभ्यतिक्रम्य निर्गत्य नरादिसंकुलं राजमार्गं प्रपेदे । सुमहती श्रीः सुमहच्छ्रीस्तद्वान् ॥ २६ ॥ अभ्यतीत्य स्वगृहाद्राजगृहपर्यंतं राजमार्गमतीत्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ मातुलं च चेन मातामहीमातुलान्यौ ॥ २८ ॥ मंडलाकाराणि चक्राणि येषां तान् । कतकस्तु मंडलाकारतया•रथप्रवर्तनसाधकं चक्रं मंडलचक्रं चतुर्दिक्चक्रमध्यस्थ तद्येषां तान् । कांप्यादौ च तथेदानीं प्रसिद्धमित्याह ॥ २९ ॥ बलेन स्वीयेन मातुलीयेन च आर्यकस्य मातामहस्य । सभार्यकः स्वात्मसमैरिति पाठांतरम् । भार्यासहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ नैगमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ ॥ सुदामां तदाख्यां नदीम् इदं मार्गांतर चतुरंगबल

रुक्मनिष्कसहस्रेद्वेषोडशाश्वशतानिच ॥ सत्कृत्यकैकयीपुत्रंकेकयोधनमादिशत् ॥ २१ ॥ तदामात्यानभिप्रेतान्विश्वास्यांश्चगुणान्वितान् ॥ ददावश्वपतिःशीघ्रंभरतायानुयायिनः ॥ २२ ॥ ऐरावतानैंद्रशिरान्नागान्वैप्रियदर्शनान् ॥ खरान्शीघ्रान्सुसंयुक्तान्मातुलोस्मैधनंददौ ॥ २३ ॥ सदत्तंकेकयेंद्रेणधनंतन्नाभ्यनंदत ॥ भरतःकैकयीपुत्रोगमनत्वरयातदा ॥ २४ ॥ बभूवह्यस्यहृदयेचिंतासुमहतीतदा ॥ त्वरयाचापिदूतानांस्वप्र स्यापिचदर्शनात् ॥ २५ ॥ सस्ववेश्माभ्यतिक्रम्यरथनागाश्वसंकुलम् ॥ प्रपेदेसुमहच्छ्रीमान्राजमार्गमनुत्तमम् ॥ २६ ॥ अभ्यतीत्यततोपश्यदंतः पुरमनुत्तमम् ॥ ततस्तद्भरतःश्रीमानाविवेशानिवारितः ॥ २७ ॥ समातामहमापृच्छ्यमातुलंचयुधाजितम् ॥ रथमारुह्यभरतःशत्रुघ्नसहितोययौ ॥ ॥ २८ ॥ रथान्मंडलचक्रांश्चयोजयित्वापरंशतम् ॥ उष्ट्रगोश्वखरैर्भृत्याभरतंयांतमन्वयुः ॥ २९ ॥ बलेनगुप्तोभरतोमहात्मासहार्यकस्यात्मसमै रमात्यैः ॥ आदायशत्रुघ्नमपेतशत्रुर्गृहाद्ययौसिद्धइवेंद्रलोकात् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्त तितमः सर्गः ॥ ७० ॥ सप्राङ्मुखोराजगृहादभिनिर्यायवीर्यवान् ॥ ततःसुदामांद्युतिमान्संतीर्यावेक्ष्यतांनदीम् ॥ १ ॥ ह्लादिनींदूरपारांचप्र त्यक्स्रोतस्तरंगिणीम् ॥ शतद्रूमतरच्छ्रीमान्नदीमिक्ष्वाकुनंदनः ॥ २ ॥ ऐलधानेनदींतीर्त्वाप्राप्यचापरपर्वतान् ॥ शिलामाकुर्वतींतीर्त्वाआग्ने यंशल्यकर्षणम् ॥ ३ ॥ सत्यसंधःशुचिर्भूत्वाप्रेक्षमाणःशिलावहाम् ॥ अभ्यगात्समहाशैलान्वनंचैत्ररथंप्रति ॥ ४ ॥

गमनोचितं दूतास्तु शीघ्र तन्नगरप्राप्तये कांतारमार्गेण गताः इदं च दूतमार्गोक्तनद्यादीनामिहानुक्तेरन्येषामुक्तेश्च ज्ञायते ॥ १ ॥ दूरं पार परतीरं यस्यास्तां ह्लादिनीं तदाख्यां नदीं प्रत्यक्स्रोतस्तरगिणीं पश्चिमप्रवाहां नदीं ततः शतद्रूं तत्संज्ञिकाम् ॥ २ ॥ ऐलधाने तदाख्यग्रामे नदीं तद्ग्रामवर्तिनीम् । ऐलधानीमिति पाठे तदाख्यामित्यर्थं कतकः । अपरपर्वता जनपदविशेषाः । अपरपर्यटानिति पाठांतरम् । शिलां तदाख्यन दीम् आकुर्वतीनामकं नद्यतरमिति कतकः । शिलामासमतात्कुर्वतीं शिलाकर्षणस्वभावामित्यर्थ इति तीर्थः । स्वमभ्यपतितं वस्तु शिलारूपं कुर्वतीमित्यर्थः । तरणं च तद्वर्तिशिलाप्रायकाष्ठनौकयेत्यन्ये । आग्नेयम् । आग्नेयदिग्गतं शल्यकर्षणं तदोषध्युपेतं देशम् । तत्र च शिलावहा नदीति कतकः । आग्नेयं शल्यकर्तनमिति ग्रामद्वयं तन्ध्ये शिलावहा नदीति तीर्थः ॥ ३ ॥ महाशैलानतीत्य चैत्ररथ वनमभ्यगात् । चैत्ररथ

१ सुदामधीः-इ० पा० । २ राघवः-इ० पा० ।

यातुं महाशैलानत्यगादिति पाठांतरेऽर्थः ॥ ४ ॥ सरस्वतीम् इयमत्र पश्चिमप्रवाहा गंगापदेनात्र सुचक्षुसीताद्यन्यतमाः पश्चिमप्रवाहा ग्राह्याः एतास्तिस्रो गंगाप्रवाहा एवेति पुराणप्रसिद्धम् । तां युग्मेन संगमेन प्रतिपद्य प्राप्य वीरमत्स्यानां देशानामुत्तरान्देशान्प्राप्य भारुंडाख्यं वनं प्राविशत् । उत्तरमिति पाठे वनविशेषणं तत् ॥ ५ ॥ ततो वेगिनीत्वादिविशेषवतीं कुलिंगाख्यां नदीं संतीर्णो यमुनां प्राप्य बलमाश्वासयत् ॥ ६ ॥ गात्राणि वाजिनां शीतीकृत्वा स्नपनादिना आश्वास्य छायायां घासादिदानेन उदकमादाय तीर्थबुद्ध्या ॥ ७ ॥ अनभीक्ष्णोपसेवितं बहुधा जनैरनुपसेवितं भद्रेण प्रशस्तेन रथेन भद्रजातीयेन गजेन वा ॥ ८ ॥ अंशुधाने ग्रामे महानदीं गंगां दुष्प्रतरां ज्ञात्वा प्राग्वटे पुरे आगत्य तत्र तां तीर्त्वा कुटिकोष्ठिकाम् आयातां तीर्त्वा धर्मवर्धनं ग्राममगात् ॥ ९ ॥ १० ॥ तोरणं दक्षिणार्धेन तोरणग्रामस्य दक्षिण

सरस्वतींचगंगांचयुग्मेनप्रतिपद्यच ॥ उत्तरान्वीरमत्स्यानांभारुंडंप्राविशद्वनम् ॥ ५ ॥ वेगिनींचकुलिंगाख्यांह्लादिनींपर्वतावृताम् ॥ यमुनांप्राप्यसंतीर्णोबलमाश्वासयत्तदा ॥ ६ ॥ शीतीकृत्वातुगात्राणिक्लांतानाश्वास्यवाजिनः ॥ तत्रस्नात्वाचपीत्वाचप्रायादादायचोदकम् ॥ ७ ॥ राजपुत्रोमहारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम् ॥ भद्रोभद्रेणयानेनमारुतःखमिवात्यगात् ॥८॥ भागीरथींदुष्प्रतरांसोंशुधानेमहानदीम् ॥ उपादाद्राघवस्तूर्णंप्राग्वटेविश्रुतेपुरे ॥ ९ ॥ सगंगांप्राग्वटेतीर्त्वासमायात्कुटिकोष्टिकाम् ॥ सबलस्तांसतीर्त्वाथसमगाद्धर्मवर्द्धनम् ॥ १० ॥ तोरणंदक्षिणार्धेनजंबूप्रस्थंसमागमत् ॥ वरूथंचययौरम्यंग्रामंदशरथात्मजः ॥ ११ ॥ तत्ररम्येवनेवासंकृत्वासौप्राङ्मुखोययौ ॥ उद्यानमुज्जिहानायाःप्रियकायत्रपादपाः ॥ १२ ॥ सतांस्तुप्रियकान्प्राप्यशीघ्रानास्थायवाजिनः ॥ अनुज्ञाप्याथभरतोवाहिनींत्वरितोययौ ॥ १३ ॥ वासंकृत्वासर्वतीर्थेतीर्त्वाचोत्तरगांनदीम् ॥ अन्यानदीश्चविविधैःपार्वतीयैस्तुरंगमैः ॥१४॥ हस्तिपृष्ठकमासाद्यकुटिकामप्यवर्तत ॥ ततारचनदव्याघ्रोलौहित्येचकपीवतीम् ॥ ॥ १५ ॥ एकसालेस्थाणुमतींविनतेगोमतींनदीम् ॥ कलिंगनगरेचापिप्राप्यसालवनंतदा ॥ १६ ॥ भरतःक्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रांतवाहनः ॥ वनंचसमतीत्याशुशर्वर्यामरुणोदये ॥१७॥ अयोध्यांमनुनाराज्ञानिर्मितांसददर्शह ॥ तांपुरींपुरुषव्याघ्रःसप्तरात्रोषितःपथि ॥१८॥ अयोध्यामग्रतोदृष्ट्वासारथिंचेदमब्रवीत् ॥ एषानातिप्रतीतामेपुण्योद्यानायशस्विनी ॥ १९ ॥ अयोध्यादृश्यतेदूरात्सारथेपांडुमृत्तिका॥ यज्विभिर्गुणसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ २० ॥ भूयिष्ठमृद्धैराकीर्णाराजर्षिवरपालिता ॥ अयोध्यायांपुराशब्दःश्रूयतेतुमुलोमहान् ॥ २१ ॥

मार्गेण जंबूप्रस्थाख्यं ग्राममागतः वरूथं तदाख्यम् ॥ ११ ॥ उज्जिहानायास्तन्नामकनगर्याः प्रियकास्तन्नामानो वृक्षाः ॥ १२ ॥ सालांस्तु प्रियकानिति पाठे सालशब्दो वृक्षपर्यायः । स तांस्त्विति पाठे स भरत इत्यर्थः । शीघ्रान्वाजिन आस्थाय रथे संयोज्य अनुज्ञाप्य मया शीघ्रं गम्यते भवद्भिर्मंदमागंतव्यमित्येवम् उज्जिहानाया अर्वाक्स्वदेशत्वेन भयाभावात् ॥ १३ ॥ सर्वतीर्थे तदाख्यग्रामे पार्वतीयैः पर्वतोद्भवैः । स्वार्थिकाणंतमित्याहुः ॥ १४ ॥ हस्तिपृष्ठकं ग्रामः कुटिका नदी लोहित्ये ग्रामे कपीवतीं नदीम् ॥ १५ ॥ हस्तिपृष्ठेति एकसालेति श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः ॥ १६ ॥ भरत इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ नातिप्रतीता नातिहृषिता । प्रतीतो हृषितः स्यात इति वैजयंती ॥ १९ ॥ पांडुमृत्तिका सुधाधवलितत्वान्निरानंदत्वाच्च पांडुमृत्तिकारूपकम् । यज्वादिभिर्व्याप्तापि राजपालितापि पांडुमृत्तिकासमूह इव निःसारा ॥२०॥२१॥

सायाह्ने उद्यानानि प्रविश्य रात्रौ क्रीडित्वोपरतैर्नरैः प्रातः समंताद्विप्रधावद्भिर्यानि पूर्वमत्यत प्रकाशंते तान्यद्य कामिभिः परित्यक्तानि । अनु मां लक्षीकृत्य रुदंतीव ममान्यथा महारण्यानीव प्रकाशते ॥ २२ ॥ २३ ॥ यानैः शिबिकादिभिः अभियांतः प्रविशंतः ॥ २४ ॥ मत्तप्रमुदितानि मत्तप्रमुदितभृंगकोकिलादिमंति तादृशस्त्रीपुरुषवंति च । रत्यर्थसंयोगे विविधकुसुमलतागृहदीर्घिकाक्रीडपर्वतादियुक्ततया यान्यत्यंतगुणवति अत्यंतमनुकूलानि तान्यद्य निरानदानि पश्यामि ॥ २५ ॥ यतो विक्रोशद्भिरिव द्रुमैरुपलक्षितानि ॥ २६ ॥ अद्यापि उदितेपि सूर्ये अस्मासु प्रत्यासन्नेष्वपि कलमव्यक्तम् ॥ ॥ २७ ॥ संमूर्छितो व्याप्तः ॥ २८ ॥ कोणो मेर्यादिवादनदण्डस्तेन सघट्टितस्तदाघातजनितो यः पुरा सदा अदीनगतिरनुभूतः स किं विरतः ॥ २९ ॥ अनिष्टानि अनिष्टसूचकानि पापानि क्रूराणि काकादयः ।

समंतान्नरनारीणांतमद्यनश्रृणोम्यहम् ॥ उद्यानानिहिसायाह्नेक्रीडित्वोपरतैर्नरैः ॥ २२ ॥ समंताद्विप्रधावद्भिःप्रकाशंतेममान्यथा ॥ तान्यद्यानु रुदंतीवपरित्यक्तानिकामिभिः॥२३॥अरण्यभूतेवपुरीसारथेप्रतिभातिमाम् ॥ नह्यत्रयानैर्दृश्यंतेनगजैर्नचवाजिभिः॥ निर्यांतोवाभियांतोवानरमु ख्याययथापुरा ॥ २४ ॥ उद्यानानिपुराभांतिमत्तप्रमुदितानिच ॥ जनानांरतिसंयोगेष्वत्यंतगुणवंतिच ॥ २५ ॥ तान्येतान्यद्यपश्यामिनिरानंदा निसर्वशः ॥ स्रस्तपर्णैरनुपथंविक्रोशद्भिरिवद्रुमैः ॥ २६ ॥ नाद्यापिश्रूयतेशब्दोमत्तानांमृगपक्षिणाम् ॥ सरक्तांमधुरांवाणींकलंव्याहरतांबहु ॥ ॥ २७ ॥ चंदनागुरुसंपृक्तोधूपसंमूर्च्छितोमलः ॥ प्रवातिपवनःश्रीमान्किनुनाद्ययथापुरा ॥२८॥ भेरीमृदंगवीणानांकोणसंघट्टितःपुनः ॥ किम द्यशब्दोविरतःसदादीनगतिःपुरा ॥ २९ ॥ अनिष्टानिचपापानिपश्यामिविविधानिच ॥ निमित्तान्यमनोज्ञानितेनसीदतिमेमनः ॥ ३० ॥ सर्वथाकुशलंसूतदुर्लभंममबंधुषु ॥ तथाह्यसतिसंमोहेहृदयंसीदतीवमे ॥ ३१ ॥ विषण्णःश्रांतहृदयस्त्रस्तःसंलुलितेंद्रियः ॥ भरतःप्रविवेशाशुपुरी मिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ ३२ ॥ द्वारेणवैजयंतेनप्राविशच्छ्रांतवाहनः ॥ द्वाःस्थैरुत्थायविजयंपृष्टस्तैःसहितोययौ ॥ ३३ ॥ सत्वनेकाग्रहृदयोद्वा स्स्थंप्रत्यर्च्यतंजनम् ॥ सूतमश्वपतेःक्लांतमब्रवीत्तत्रराघवः ॥३४॥ किमहंत्वरयानीतःकारणेनविनानघ ॥ अशुभाशंकिहृदयंशीलंचपततीवमे ॥ ॥ ३५ ॥ श्रुतानुयादृशाःपूर्वंनृपतीनांविनाशने ॥ आकारांस्तानहंसर्वानिहपश्यामिसारथे ॥ ३६ ॥ संमार्जनविहीनानिपरुषाण्युपलक्षये ॥ असंयतकवाटानिश्रीविहीनानिसर्वशः ॥ ३७ ॥ बलिकर्मविहीनानिधूपसंमोदनेनच ॥ अनाशितकुटुंबानिप्रभाहीनजनानिच ॥ ३८ ॥

पापं स्यात्क्रूरपाप्मनोः । अमनोज्ञानि अशुभसूचकानि निमित्तानि वामाक्षिस्पंदादीनि ॥ ३० ॥ असति संमोहे तत्कारणे ॥ ३१ ॥ विषण्णो दीनः श्रांतहृदयः खिन्नचित्तः संलुलितानि क्षुभितानि इंद्रियाणि यस्य सः ॥ ३२ ॥ वैजयंतेन इंद्रप्रासादद्वारतुल्यद्वारेण तन्नामकेन वा विजयं पृष्टः कृतविजयप्रश्नः । विजयमुक्त इति पाठांतरम् ॥ ३३ ॥ अनेकाग्रहृदयः व्याकुलहृदयः द्वाःस्थ जनं प्रत्यर्च्य सोपचारं निवर्त्य अश्वपतेः केकयस्य ॥३४॥ आनीतः दूतद्वारेति शेषः । कारणेन विना कारणोक्तिं विना अत एव मे हृदयमशुभाशंकि शीलं धैर्यादिस्वभावः पतति गलति ॥३५॥ श्रुताः कथास्विति शेषः । तांस्तादृशान् ॥३६॥ तानाकारानाह संमार्जनेत्यादि । ईदृशानि कुटुंबिभवनान्युपलक्षये इति संबंधः । असंयतकवाटानि अनाशितकुटुंबानीति वक्ष्यमाणत्वेन तद्बंधनसामर्थ्याभावात् ॥ ३७ ॥ धूपसंमोदनेन परिमलेन हीनानीति

२९

शेषः । अनाशितकुटुंबानि अभोजितकुटुंबानि प्रभा शोभा ॥ ३८ ॥ अलक्ष्मीकानि विचित्रध्वजतोरणाद्यभावात् ॥ ३९ ॥ देवतार्चाः प्रतिमाः प्रविद्धाः निरस्तपूजना. यज्ञगोष्ठास्तथाविधाः प्रविद्धाः यज्ञरहिताः ॥ ४० ॥ माल्यापणेषु माल्यविक्रयापणेषु पण्यानि माल्यरूपाणि ॥ ४१ ॥ नष्टेन व्यापारेण क्रयविक्रयादिव्यापारेण यंत्रिताः निरुद्धापणाः ॥ ४२ ॥ मलिनत्वादिगुणक स्त्रीपुंसं पश्यामि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ शृंगाटक चतुष्पथः रजसारुणानि धूसराणि द्वारकवाटानि द्वारयंत्राणि च यस्याम् ॥ ४५ ॥ अन्यदा राजजीवने ॥ ४६ ॥ वर्तमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ अपश्यन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ स्वगृह स्वमातृगृहम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ आर्यकवेश्मनः मातामहगृहाच्च्युतस्य ते मार्गे कतिचित्कति रात्र्यो लब्धास्त द्वक्तुमर्हसीत्यन्वयः । रथेन शीघ्रमागच्छतस्तवाध्वनि श्रमो न खलु तद्वद ॥ ५ ॥ आर्यको मातामहः मातुलश्च कुशली न वेति । इतः प्रवासादारभ्य मातुलगृहे सुखं न वेत्येतत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ ७ ॥ च्युतस्य चलितस्य सप्तमी रात्रिः एतद्दिनात्पूर्वा रात्रिः सप्तमीत्यर्थः । तेन सप्तरात्रोषितः पर्थात्यनेन न विरोधः ॥८॥ परिश्रांत परिश्रांतवाहनम् ॥९॥१०॥ शून्यः पित्रेति शेषः । ते शयनीयः शयनार्हः ॥ ११ ॥

अलक्ष्मीकानिपश्यामिकुटुंबिभवनान्यहम् ॥ अपेतमाल्यशोभानिअसंमृष्टाजिराणिच ॥ ३९ ॥ देवागाराणिशून्यानिनभांतीहयथापुरा ॥ देवतार्चाःप्रविद्धाश्चयज्ञगोष्ठास्तथैवच ॥ ४० ॥ माल्यापणेषुराजंतेनाद्यपण्यानिवातथा ॥ दृश्यंतिवणिजोप्यद्यनयथापूर्वमत्रवै ॥ ४१ ॥ ध्यानसंविग्नहृदयानष्टव्यापारयंत्रिताः ॥ देवायतनचैत्येषुदीनाःपक्षिमृगास्तथा ॥ ४२ ॥ मलिनंचाश्रुपूर्णाक्षंदीनंध्यानपरंकृशम् ॥ सस्त्रीपुंसंचपश्यामिजनमुत्कंठितंपुरे ॥ ४३ ॥ इत्येवमुक्त्वाभरतःसूतंतंदीनमानसः ॥ तान्यनिष्टान्ययोध्यायांप्रेक्ष्यराजगृहंययौ ॥ ४४ ॥ तांशून्यशृंगाटकवेश्मरथ्यांरजोरुणद्वारकवाटयंत्राम् ॥ दृष्ट्वापुरीमिंद्रपुरीप्रकाशांदुःखेनसंपूर्णतरोबभूव ॥ ४५ ॥ बभूवपश्यन्मनसोप्रियाणियान्यन्यदानास्यपुरेबभूवुः ॥ अवाक्शिरादीनमनानहृष्टःपितुर्महात्माप्रविवेशवेश्म ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ अपश्यंस्तुततस्तत्रपितरंपितुरालये ॥ जगामभरतोद्रष्टुंमातरंमातुरालये ॥ १ ॥ अनुप्राप्तंतुतंदृष्ट्वाकैकेयीप्रोषितंसुतम् ॥ उत्पपाततदाहृष्टात्यक्त्वासौवर्णमासनम् ॥२॥ सप्रविश्यैवधर्मात्मास्वगृहंश्रीविवर्जितम्॥भरतःप्रेक्ष्यजग्राहजनन्याश्चरणौशुभौ ॥३॥ तंमूर्ध्निसमुपाघ्रायपरिष्वज्ययशस्विनम् ॥ अंकेभरतमारोप्यप्रष्टुंसमुपचक्रमे ॥ ४ ॥ अद्यतेकतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ॥ अपिनाध्वश्रमःशीघ्रंरथेनापततस्तव ॥ ५ ॥ आर्यकस्तेसुकुशलीयुधाजिन्मातुलस्तव ॥ प्रवासाच्चसुखंपुत्रसर्वंमेवक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ एवंपृष्टस्तुकैकेय्याप्रियंपार्थिवनंदनः ॥ आचष्टभरतःसर्वंमात्रेराजीवलोचनः ॥ ७ ॥ अद्यमेसप्तमीरात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ॥ अंबायाःकुशलीतातोयुधाजिन्मातुलश्चमे ॥८॥ यन्मेधनंचरत्नंचददौराजापरंतपः ॥ परिश्रांतंपथ्यभवत्ततोहंपूर्वमागतः ॥ ९ ॥ राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वर्यमाणोहमागतः ॥ यदहंप्रष्टुमिच्छामितदंबावक्तुमर्हति ॥ १० ॥ शून्योयंशयनीयस्तेपर्यंकोहेमभूषितः ॥ नचायमिक्ष्वाकुजनःप्रहृष्टःप्रतिभातिमे ॥ ११ ॥

द्रष्टुमिच्छन्निहागतः प्रायेणेह तस्यावस्थानात् ॥ १२ ॥ अंबानां मध्ये या ज्येष्ठा तस्याः निवेशने तिष्ठतीति शेषः ॥ १३ ॥ अजानतमिति राजवृत्तांतमिति शेषः । प्रियवत्प्रजानतीति योजना तत्र हेतू राज्यलोभेनेति ॥ १४ ॥ यायजूको यज्ञशीलः ॥ १५ ॥ धर्माभिजनवान् धर्मयुक्तवंशवान् ॥ १६ ॥ बाहू विक्षिप्य भूमावाहत्य ॥ १७ ॥ शोकेन संवीत आवृतचित्तः मरणदुःखितः मरणश्रवणेन संजातदुःखः भ्रांता अनवस्थिता आकुलिता खिन्ना चेतना यस्य स तादृशो विललाप ॥ १८ ॥ विलाप दर्शयति एतदिति । पुरा भाति स्म ॥ १९ ॥ अपशुष्कः आपः शुष्का यस्मिन्कालाग्निना सः । अपशुष्कमिव सागरमिति पाठे सागरस्वरूपमित्यर्थः । शुष्काप इति पाठांतरम् ॥ २० ॥ श्रीमद्वदन वस्त्रेणाच्छाद्य कठेन कठस्वरेण सह बाष्पं नेत्रजलमुत्सृज्य भूमौ पतित्वा विललापेति शेषः ॥ २१ ॥ सालस्य सालवृक्षस्य स्कंध शाखाम् ॥२२॥२३॥

राजाभवतिभूयिष्ठमिहांबायानिवेशने ॥ तमहंनाद्यपश्यामिद्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ १२ ॥ पितुर्ग्रहीष्येपादौचतंममाख्याहिपृच्छतः ॥ अहोस्विदंबाज्येष्ठायाःकौसल्यायानिवेशने ॥ १३ ॥ तंप्रत्युवाचकैकेयीप्रियवद्घोरमप्रियम् ॥ अजानंतंप्रजानंतीराज्यलोभेनमोहिता ॥ १४ ॥ यागतिःसर्वभूतानांतांगतिंतेपितागतः ॥ राजामहात्मातेजस्वीयायजूकःसतांगतिः ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वाभरतोवाक्यंधर्माभिजनवाञ्छुचिः ॥ पपातसहसाभूमौपितृशोकबलार्दितः ॥ १६ ॥ हाहतोस्मीतिकृपणंदीनांवाचमुदीरयन् ॥ निपपातमहाबाहुर्बाहूविक्षिप्यवीर्यवान् ॥ १७ ॥ ततःशोकेनसंवीतःपितुर्मरणदुःखितः ॥ विललापमहातेजाभ्रांताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥ एतत्सुरुचिरंभातिपितुर्मेशयनंपुरा ॥ शशिनेवामलंरात्रौगगनंतोयदात्यये ॥ १९ ॥ तदिदंनविभात्यद्यविहीनंतेनधीमता ॥ व्योमेवशशिनाहीनमपशुष्कइवसागरः ॥ २० ॥ बाष्पमुत्सृज्यकंठेनस्वात्मनापरिपीडितः ॥ प्रच्छाद्यवदनंश्रीमद्वस्त्रेणजयतांवरः ॥ २१ ॥ तमार्तंदेवसंकाशंसमीक्ष्यपतितंभुवि ॥ निकृत्तमिवसालस्यस्कंधंपरशुनावने ॥२२॥ मातामातंगसंकाशंचंद्रार्कसदृशंसुतम् ॥ उत्थापयित्वाशोकार्तंवचनंचेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठकिंशेषेराजन्नत्रमहायशः ॥ त्वद्विधानहिशोचंतिसंतःसदसिसंमताः ॥ २४ ॥ दानयज्ञाधिकाराहिशीलश्रुतितपोनुगा ॥ बुद्धिस्तेबुद्धिसंपन्नप्रभेवार्कस्यमंदिरे ॥ २५ ॥ सरुदित्वाचिरंकालंभूमौपरिविवृत्यच ॥ जननींप्रत्युवाचदंशोकैर्बहुभिरावृतः ॥ २६ ॥ अभिषेक्ष्यतिरामंतुराजायज्ञंनुयक्ष्यते ॥ इत्यहंकृतसंकल्पोहृष्टोयात्रामयासिषम् ॥ २७ ॥ तदिदंह्यन्यथाभूतंव्यवदीर्णंमनोमम ॥ पितरंयोनपश्यामिनित्यंप्रियहितेरतम् ॥ २८ ॥ अंबकेनात्यगाद्राजाव्याधिनाम्यनागते ॥ धन्यारामादयःसर्वैर्यैःपितासंस्कृतःस्वयम् ॥ २९ ॥

राजन्नत्रेति राजपुत्रेति वा पाठः । सदसि संमताः सभ्याः ॥ २४ ॥ शील सद्वृत श्रुत तपश्चांद्रायणादि तदनुगा । शीलश्रुतिमनोनुगेति पाठे तदुभयपरिशीलमविषयं यन्मनःसंकल्पात्मकं तदनुगा बुद्धिरध्यवसायात्मिका अर्कस्य मंदिरे अर्कमडले । तदेव हि तस्य गृहम् । तीर्थस्तु मंदर इति पाठं मत्वाऽत्युन्नतमदरपर्वतेऽर्कप्रभायाश्चिरावस्थानादंवमुक्तिरिति व्याचख्यौ ॥ २५ ॥ २६ ॥ यक्ष्यते करिष्यति यात्रामयासिषं यात्रामकार्षम् । अयाचिषमिति पाठे मातामहायेति शेषः ॥ २७ ॥ अन्यथाभूत चिंतितविपरीत जातम् ॥ २८ ॥ रामेणौर्ध्वदेहिकं कृतमिति मन्वान आह धन्या इत्यादि ॥ २९ ॥

पुनः शोचति नेति । प्राप्तम् इहागतम् । सन्नाम्य मूर्धानमिति शेषः ॥ ३० ॥ परिमार्जति परिमार्ष्टि ॥ ३१ ॥ आख्याहि आगतमिति शेषः ॥ ३२ ॥ धर्मं जानत आर्यस्य श्रेष्ठस्य विवेकिनः पुरुषस्य ज्येष्ठो ज्येष्ठ भ्राता पिता भवति अतस्तस्य पादौ ग्रहीष्यामि यतः स इदानीं मम गतिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पश्चिमं संदेशम् अत्यकालिकम् ॥ ३५ ॥ विलपन्परलोक गतः न तु किंचिदपि सदेशमवोचदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इमां वाचं सिद्धार्थास्त्वित्यादिवक्ष्यमाणाम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ एव द्वितीयेति राजमरणापेक्षया रामवनगमनरूपाप्रियस्य द्वितीयत्वम् ॥ ३९ ॥ क्व चेदानीं गत इति शेषः । समागतो मिलितः ॥ ४० ॥ विप्रिय रामविवा

ननूनंमांमहाराजःप्राप्तंजानातिकीर्तिमान् ॥ उपजिघ्रेत्तुमांमूर्ध्नितातःसन्नाम्यसत्वरम् ॥ ३० ॥ क्वसपाणिःसुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ योहिमांरजसाध्वस्तमभीक्ष्णंपरिमार्जति ॥ ३१ ॥ योमेभ्रातापिताबंधुर्यस्यदासोस्मिसंमतः ॥ तस्यमांशीघ्रमाख्याहिरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥३२॥ पिताहिभवतिज्येष्ठोधर्ममार्यस्यजानतः ॥ तस्यपादौग्रहीष्यामिसहीदानींगतिर्मम ॥ ३३ ॥ धर्मविद्धर्मशीलश्चमहाभागोदृढव्रतः ॥ आर्येकिमब्रवीद्राजापितामेसत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥ पश्चिमंसाधुसंदेशमिच्छामिश्रोतुमात्मनः ॥ इतिपृष्टायथातत्त्वंकैकेयीवाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ रामेतिराजाविलपन्हासीतेलक्ष्मणेतिच ॥ समहात्मापरंलोकंगतोगतिमतांवरः ॥ ३६ ॥ इतीमांपश्चिमांवाचंव्याजहारपितातव ॥ कालधर्मपरिक्षिप्तःपाशैरिवमहागजः ॥ ३७ ॥ सिद्धार्थास्तुनराराममागतंसहसीतया ॥ लक्ष्मणंचमहाबाहुंद्रक्ष्यंतिपुनरागतम् ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वाविषसादैवंद्वितीयाप्रियशंसनात् ॥ विषण्णवदनोभूत्वाभूयःपप्रच्छमातरम् ॥ ३९ ॥ क्वचेदानींसधर्मात्माकौसल्यानंदवर्धनः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयाचस[2]मागतः ॥ ४० ॥ तथापृष्टायथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ मातास्ययुगपद्वाक्यंविप्रियंप्रियशंसया ॥ ४१ ॥ सहिराजसुतःपुत्रचीरवासामहावनम् ॥ दंडकान्सहवैदेह्यालक्ष्मणानुचरोगतः ॥ ४२ ॥ तच्छ्रुत्वाभरतस्त्रस्तोभ्रातुश्चारित्रशंकया ॥ स्वस्यवंशस्यमाहात्म्यात्प्रष्टुंसमुपचक्रमे ॥ ॥४३॥ कच्चिन्नब्राह्मणधनंहृतंरामेणकस्यचित् ॥ कच्चिन्नाढ्योदरिद्रोवातेनापापोविहिंसितः ॥४४॥ कच्चिन्नपरदारान्वाराजपुत्रोभिमन्यते ॥ कस्मात्सदंडकारण्येभ्रातारामोविवासितः ॥ ४५ ॥ अथास्यचपलामातातत्स्वकर्मयथातथम् ॥ तेनैवस्त्रीस्वभावेनव्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥ एवमुक्तातुकैकेयीभरतेनमहात्मना ॥ उवाचवचनंहृष्टावृथापंडितमानिनी ॥ ४७ ॥

सनरूपम् । प्रियशंसया प्रियशकया एतच्छ्रवणे भरतस्य सुख भविष्यतीति तर्केण युगपद्राजमरणकथनसमकालमेव ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ चारित्रशकया रामस्य धर्मच्युतिशकया त्रस्तः स्ववशस्य माहात्म्यम् असदाचाराभावपूर्वक सदाचारनिरतत्वम् असदाचारत्यागित्व च तत्सस्मृत्य प्रष्टु दडकारण्यगमनकारणमिति शेषः ॥ ४३ ॥ कस्यचिद्धेतोरिति शेषः । अपापो निरपराधः ॥ ४४ ॥ भ्रूणहेव विवासित इति पाठे सर्वशाखाध्यायी भ्रूणस्तस्य हंतेत्यर्थ इति तीर्थः । भ्रूणो गर्भ इत्यन्ये ॥ ४५ ॥ स्त्रीस्वभावेन धर्माधर्महिताहितोचितानुचितविवेकशून्यतारूपेण ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

१ नित्यश्च सत्यसंध-इ० पा० । २ समं गतः-इ० पा० ।

॥ ४८ ॥ इह राज्ये ॥ ४९ ॥ ते राज्यं रामस्य च विवासनं ते पिता याचित इति सबंधः । स्ववृत्तिं स्वस्य सत्यस्थितिलक्षणां तथाकरोत् । तुभ्यं राज्य दत्तवानित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ परिद्यूनः क्षीणः विलप्य वा । धर्मज्ञ रामस्येव पित्राज्ञापालनरूपधर्मज्ञ ॥ ५२ ॥ मा शोक कुर्विति शेषः ॥ ५३ ॥ अनामय निरुपद्रव राज्य चैतत्त्वदधीनम् ॥ ५४ ॥ सकाल्य प्रेतसंस्कारेण सस्कृत्य ॥ ५५ ॥ शेमेमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ ॥ अथ सर्वानर्थमूलत्व मातुस्तद्वचनादेव ज्ञात्वा तामुपालभते श्रुत्वेति । वृत्तम् अत्ययः ॥ १ ॥ हतस्य त्वयाऽपारदुःखं प्रापितस्य ॥ २ ॥ दुःखे दुःखकरणे दृष्टांतः व्रणे क्षारमिव क्षारं खरसूत्रसहितचूर्णम् ॥ ३ ॥ कालरात्रिः सहाररात्रिः मे पितांगारसुपगुह्यालिंग्य नावबुद्धवान् स्मेति

नब्राह्मणधनंकिंचिद्धृतंरामेणकस्यचित् ॥ कश्चिन्नाढ्योदरिद्रोवातेनापापोविहिंसितः ॥ ४८ ॥ नरामःपरदारान्सचक्षुर्भ्यामपिपश्यति ॥ मया तुपुत्रश्रुत्वैवरामस्येहाभिषेचनम् ॥ ४९ ॥ याचितस्तेपिताराज्यंरामस्यचविवासनम् ॥ सस्ववृत्तिंसमास्थायपितातेतत्तथाकरोत् ॥ ५० ॥ रामस्तुसहसौमित्रिःप्रेषितःसहसीतया ॥ तमपश्यन्प्रियंपुत्रंमहीपालोमहायशाः ॥ ५१ ॥ पुत्रशोकपरिद्यूनःपंचत्वमुपपेदिवान् ॥ त्वयात्विदानींधर्मज्ञराजत्वमवलंब्यताम् ॥ ५२ ॥ त्वत्कृतेहिमयासर्वमिदमेवंविधंकृतम् ॥ माशोकंमाचसंतापंधैर्यमाश्रयपुत्रक ॥ ५३ ॥ त्वदधीनाहिनगरीराज्यंचैतदनामयम् ॥ ५४ ॥ तत्पुत्रशीघ्रंविधिनाविधिज्ञैर्वसिष्ठमुख्यैःसहितोद्विजेंद्रैः ॥ संकाल्यराजानमदीनसत्त्वमात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥५५॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥७२॥ श्रुत्वाचसपितुर्वृत्तंभ्रातरौचविवासितौ ॥ भरतोदुःखसंतप्तइदंवचनमब्रवीत् ॥१॥ किंनुकार्यंहतस्येहममराज्येनशोचतः ॥ विहीनस्याथपित्राचभ्रात्रापितृसमेनच ॥ २ ॥ दुःखेमेदुःखमकरोर्व्रणेक्षारमिवाददाः ॥ राजानंप्रेतभावस्थंकृत्वारामंचतापसम् ॥ ३ ॥ कुलस्यत्वमभावायकालरात्रिरिवागता ॥ अंगारमुपगुह्यस्मपितामेनावबुद्धवान् ॥ ४ ॥ मृत्युमापादितोराजात्वयामेपापदर्शिनि ॥ सुखंपरिहृतंमोहात्कुलेस्मिन्कुलपांसनि ॥ ५ ॥ त्वांप्राप्यहिपितामेऽद्यसत्यसंधोमहायशाः ॥ तीव्रदुःखाभिसंतप्तोवृत्तोदशरथोनृपः ॥ ६ ॥ विनाशितोमहाराजःपितामेधर्मवत्सलः ॥ कस्मात्प्रव्राजितोरामःकस्मादेववनंगतः ॥ ७ ॥ कौसल्याचसुमित्राचपुत्रशोकाभिपीडिते ॥ दुष्करंयदिजीवेतांप्राप्यत्वांजननींमम ॥ ८ ॥ नन्वार्योपिचधर्मात्मात्वयिवृत्तिमनुत्तमाम् ॥ वर्ततेगुरुवृत्तिज्ञोयथामातरिवर्तते ॥ ९ ॥ तथाज्येष्ठाहिमेमाताकौसल्यादीर्घदर्शिनी ॥ त्वयिधर्मंसमास्थायभगिन्यामिववर्तते ॥ १० ॥

लोकोक्तौ ॥ ४ ॥ मे राजेति योजना अस्मिन् कुले सुखं त्वया परिहृतम् ॥ ५ ॥ वृत्तोऽतीतः ॥ ६ ॥ कस्माद्विनाशितः कस्मात्प्रव्राजितः स वा कस्माद्वन गतः निष्प्रयोजनमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ न केवलं पितृभ्रातृपीडा अपि तु मात्रोरपीत्याह कौसल्येत्यादि । मम जननीं त्वामेव मृत्युं प्राप्य यदि जीवेतां तदपि दुष्करं दुर्लभमेव ॥ ८ ॥ आर्यो रामः गुरुषु कर्तव्यां वृत्तिं जानाति तादृशः ॥ ९ ॥ राममात्रापि न कश्चिदपराधस्त्वयि कृत इत्याह तथेति । दीर्घदर्शिनी त्वत्तो दूरकालमाव्यनर्थं जानती त्वयि धर्मं त्वच्चित्तानुवर्तनरूप धर्ममास्थाय यथा भगिन्या वर्तते तथा त्वयि वर्तते इत्यर्थः ॥ १० ॥

तस्यास्तादृशधर्मयुक्तायाः । चीरपर्यायं वल्कल वासो यस्य तम् ॥ ११ ॥ किं कारण फल पश्यसि ॥ १२ ॥ अहं राघवं प्रति यथा यादृशः यादृशभक्तिमान् तथा लुब्धाया राज्यलुब्धायास्ते न विदितो मन्ये । तत्र हेतुः तथाहि तत एव राज्यार्थं महानयमनर्थः पितृनाशराज्यार्हज्येष्ठवनवासादिरूप आनीतः सपादितः ॥ १३ ॥ उक्तानर्थमात्रमेव त्वदुश्चेष्टाफलं न तु त्वदिष्टसिद्धिरित्याह अहं हीति । न कथमपीति भावः ॥ १४ ॥ न केवलं ममैव रामशक्त्यपेक्षा किंतु पितुरपीत्याह त हीति । मेरुः स्वजनितमेरुवन यथा स्वरक्षणार्थमाश्रितः अन्यथा परैराक्रमणीय एव स्यात् एवं राजा इहामुत्रार्थसिद्धये राममाश्रितः ॥ १५ ॥ सोहं ज्येष्ठरामैकबलः भार राज्यभार महाधुर्येण समुद्यत वृत धुरमासाद्य दम्यो वत्सतर इव कथं सहेय केन चौजसा बलेन सहेय राम विनेति शेषः ॥ १६ ॥ तर्हि त्व षंढकल्पस्तत्राह अथवेति । शक्तिः राज्यभरणसामर्थ्यं योगैः योगः सहननोपायध्यानसगतियुक्तिष्वित्युक्तयोगैर्बुद्धियुक्तमहाप्राणत्वलक्षणबलेन यद्यपि भवेत्सभावितैवाथापि पुत्रगर्धिनीं पुत्रराज्याभिलाषवतीं त्वां सकामां पूर्णकामनां न करिष्यामि । अन्यथा त्वमिवाहमपि लोके दूषितः स्यामिति भावः ॥ १७ ॥ किंच त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति न्यायेन तव विवासनमेव सांप्रत तथापि रामस्य त्वयि मातृवद्व्यवहारात्तन्न कर्तुं शक्यमित्याह नेति । त्वा त्यक्तु विकांक्षा इच्छाभावो नैव

तस्याःपुत्रंमहात्मानंचीरवल्कलवाससम् ॥ प्रस्थाप्यवनवासायकथंपापेनशोचसि ॥ ११ ॥ अपापदर्शिनंशूरंकृतात्मानंयशस्विनम्[1] ॥ प्रव्राज्यचीरवसनंकिंनुपश्यसिकारणम् ॥ १२ ॥ लुब्धायाविदितोमन्येनतेहंराघवंयथा ॥ तथाह्यनर्थोराज्यार्थंत्वयानीतोमहानयम् ॥ १३ ॥ अहंहिपुरुषव्याघ्रावपश्यन्रामलक्ष्मणौ ॥ केनशक्तिप्रभावेणराज्यंरक्षितुमुत्सहे ॥ १४ ॥ तंहिनित्यंमहाराजोबलवंतंमहौजसम्[2] ॥ उपाश्रितोभूद्धर्मात्मामेरुर्मेरुवनंयथा ॥ १५ ॥ सोहंकथमिमंभारंमहाधुर्यसमुद्यतम् ॥ दम्योधुरमिवासाद्यसहेयंकेनचौजसा[3] ॥ १६ ॥ अथवामेभवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेनवा ॥ सकामांनकरिष्यामित्वामहंपुत्रगर्धिनीम् ॥ १७ ॥ नमेविकांक्षाजायेतत्यक्तुंत्वांपापनिश्चयाम् ॥ यदिरामस्यनावेक्षात्वयिस्यान्मातृवत्सदा ॥ १८ ॥ उत्पन्नातुकथंबुद्धिस्तवेयंपापदर्शिनी ॥ साधुचारित्रविभ्रष्टेपूर्वेषांनोविगर्हिता ॥ १९ ॥ अस्मिन्कुलेहिसर्वेषांज्येष्ठोराज्येऽभिषिच्यते ॥ अपरेभ्रातरस्तस्मिन्प्रवर्तंतेसमाहिताः ॥ २० ॥ नहिमन्येनृशंसेत्वंराजधर्ममवेक्षसे ॥ गतिंवानविजानासिराजवृत्तस्यशाश्वतीम् ॥ २१ ॥ सततंराजपुत्रेषुज्येष्ठोराजाभिषिच्यते ॥ राज्ञामेतत्समंतत्स्यादिक्ष्वाकूणांविशेषतः ॥ २२ ॥ तेषांधर्मैकरक्षाणांकुलचारित्रशोभिनाम् ॥ अद्यचारित्रशौंडीर्यंत्वांप्राप्यविनिवर्तितम् ॥ २३ ॥ तवापिसुमहाभागेजनेंद्रकुलपूर्वके ॥ बुद्धिमोहःकथमयंसंभूतस्त्वयिगर्हितः ॥ २४ ॥

जायेत यदि रामस्य मातृवदवेक्षा त्वयि न स्यात् ॥ १८ ॥ इयं बुद्धिः कनिष्ठस्याभिषेकबुद्धिः ॥ १९ ॥ अस्या बुद्धेः पूर्वगर्हितत्वमेव दर्शयति अस्मिन्निति । अस्मदीये कुले सर्वेषां ज्येष्ठोभिषिच्यते नत्वापेक्षितज्येष्ठः अपरे भ्रातरस्तस्मिन्समाहितास्तदधीनाः प्रवर्तंते एवं किल नः सर्वेषामाचार इति शेषः । स्मरति च मनुः । ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्सकलं पैतृकं धनम् ॥ अन्ये तमनुजीवेयुर्यथैव पितर तथेति ॥ २० ॥ राजधर्मं नावेक्षसे न जानासि राजवृत्तस्य राजधर्मस्य शाश्वतीमव्यभिचारितां गतिं फलमपि न जानासि इति मन्ये ॥ २१ ॥ एतद्राज्ञां सर्वराज्ञां सम यद्राजपुत्रेषु ज्येष्ठस्याभिषेकः इक्ष्वाकूणां तत् ज्येष्ठाभिषेचनं विशेषतः स्यात् संभाव्यते । राज्ञा सर्वमिति पाठे सर्वमित्यत्र छांदसी षष्ठ्यर्थे द्वितीया । सर्वेषामित्यर्थः ॥ २२ ॥ धर्मेणैकेन रक्षा रक्षणं येषां तेषां धर्मैकरक्षाणां धर्ममेकं रक्षति तेषां वा कुलक्रमागतचारित्रेण शोभावतां यत् चारित्रविषयक शौंडीर्यं गर्वस्तदद्य त्वां प्राप्य त्वत्सबधान्निवर्तितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ तथा त्वय्यपि महाकुलप्रसूतायामेवंविधबुद्धिकारण न पश्यामीत्याह तवापीति । हे सुमहाभागे तदुपपादकं

[1] कृतात्मानम्-इ०पा० । [2] महाबलः-इ० पा० । [3] वहेयम्-इ० पा० ।

विशेषणं जनेंद्रकुलपूर्वक इति । जनेंद्रः कैकेयकुलकूटस्थः पूर्वकः कारणं यस्यास्तथाभूतेऽतो महाकुलप्रसूतायास्तव गर्हितोयं बुद्धिमोहस्त्वयि कथं संभृत इत्यन्वयः । जनेंद्राः कुलपूर्वगा इति पाठे तंव पितृवंशराजो नोपि कुलपूर्वं कुलज्येष्ठं गच्छंति राजत्वेन तादृशा इत्यर्थः । शेषं प्राग्वत् ॥ २४ ॥ सर्वथा त्वद्बुद्धिमहं नानुवर्तिष्ये इत्याह नत्विति ॥ २५ ॥ न केवलं त्वदिष्टाकरण किंत्वनिष्टमपि करिष्यामीत्याह एष इति । अप्रियार्थं तत्संपादनार्थम् ॥ २६ ॥ दासभूतो दासत्वं प्राप्तः मद्राज्येच्छोस्तवानिष्टसंपादनार्थमित्याशयः । न केवलं त्वत्कोपादेवैतदाचरणमपि तु परमार्थत एवेत्याह सुस्थितेनेति । सुखप्रतिष्ठेन चित्तेनेत्यर्थः । ज्येष्ठानुवर्तनस्यैव शास्त्रतः परमहितत्वादिति भावः ॥२७॥ प्रियेतरैः दुःखकरैः ॥२८॥ ईरैमानः । इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ तामिति ॥ १ ॥ अशस्व भ्रष्टा भव वन गच्छेत्यर्थः । मृत भर्तारमुद्दिश्य रुदती मा भव धर्मत्यागेन भार्यापतिभावस्य नष्टत्वादिति भावः । केचित्तु परित्यक्तधर्मणस्ते पुत्रजीवनमसंभावितमतो मा मां मृत दृष्ट्वा रुदती भवेत्यर्थः । तव पुत्रमरणकृतः शोकोस्त्विति भाव इत्याहुः ॥ २ ॥ अदूषयत् त्वत्सबधि किं गुणादिकमदूषयत् । तुल्य युगपत् ॥ ३ ॥ तस्माद् भ्रूणहत्यां शाखाध्येतृब्रह्महत्यां प्राप्तासि उत्तमक्षत्रियस्य राज्ञो भर्तुर्व

नतुकामंकरिष्यामितवाहंपापनिश्चये ॥ ययाव्यसनमारब्धंजीवितांतकरंमम ॥ २५ ॥ एषत्विदानीमेवाहमप्रियार्थंतवानघे ॥ निवर्तयिष्यामि वनाद्भ्रातरंस्वजनप्रियम् ॥ २६ ॥ निवर्तयित्वारामंचतस्याहंदीप्ततेजसः ॥ दासभूतोभविष्यामिसुस्थितेनांतरात्मना ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वाभरतोमहात्माप्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्ताम् ॥ शोकार्दितश्चापिननादभूयःसिंहोयथामंदरकंदरस्थः ॥२८॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः॥७३॥ तांतथागर्हयित्वातुमातरंभरतस्तदा॥ रोषेणमहताविष्टःपुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥ राज्याद्भ्रंशस्वकैकेयिनृशंसेदुष्टचारिणि ॥ परित्यक्तासिधर्मेणमामृतंरुदतीभव ॥ २ ॥ किंनुतेदूषयद्रामोराजावाभृशधार्मिकः ॥ ययोर्मृत्युर्विवासश्चत्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३ ॥ भ्रूणहत्यामसिप्राप्ताकुलस्यास्यविनाशनात् ॥ कैकेयिनरकंगच्छमाचताततसलोकताम् ॥ ४ ॥ यत्त्वयाहीदृशंपापंकृतंघोरेणकर्मणा ॥ सर्वलोकप्रियंहित्वाममाप्यापादितंभयम् ॥ ५ ॥ त्वत्कृतेमेपितावृत्तोरामश्चारण्यमाश्रितः ॥ अयशोजीवलोकेचत्वयाहंप्रतिपादितः ॥ ६ ॥ मातृरूपेममामित्रेनृशंसेराज्यकामुके ॥ नतेहमभिभाष्योऽस्मिदुर्वृत्तेपतिघातिनि ॥ ७ ॥ कौसल्याचसुमित्राचयाश्चान्याममामातरः ॥ दुःखेनमहताविष्टास्त्वांप्राप्यकुलदूषिणीम् ॥ ८ ॥ नत्वमश्वपतेःकन्याधर्मराजस्यधीमतः ॥ राक्षसीतत्रजातासिकुलप्रध्वंसिनीपितुः ॥ ९ ॥ यत्त्वयाधार्मिकोरामोनित्यंसत्यपरायणः ॥ वनंप्रस्थापितोवीरःपितापित्रिदिवंगतः ॥ १० ॥

धाद्रामादीनां विवासनाच्चेति भावः । नरकं गच्छ । प्राप्तकाले लोट् । नरक एव ते न्यायप्राप्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ईदृशं भर्तृमरणरामविवासनरूपम् । घोरेण कर्मणा कर्मणो घोरत्व च सामान्यविषयवरद्वयस्येदृशविशेषविषयत्वकरणम् । सर्वलोकप्रियं रामं हित्वा विवास्य भयं कैकेयीपुत्रोय तद्वदेव दुष्टस्वभाव इति लोककलंकरूपम् । यद्वा त्वद्दोषतो रामो मां त्यक्ष्यतीति भयम् । यद्वा महापातकयुतायास्तव संसर्गेण पंचमपातकित्वरूपभयम् ॥ ५ ॥ तदेवाह त्वदिति । जीवलोके च चात्परलोके च प्रतिपादितः प्रापितः ॥ ६ ॥ न तेहमभिभाष्यः मत्संभाषणं त्वया न कार्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ न त्वमश्वपतेः कन्या तत्कुलोचिता कन्या न भवसीत्यर्थः । पितुरित्यस्य ममेति शेषः । यद्वा स्वपितुः कुलस्य प्रध्वंसिनी दुश्चरित्रत्वव्यवस्थापिका ॥ ९ ॥ पिता मम गतः गमितः ॥ १० ॥

यत्प्रधाना यत्पापप्रधाना तत्पाप तत्पापफल पितृभ्रातृरहितेऽत्त एव त्वन्निमित्त सर्वलोकाप्रिये मयि वृत्तं तद्राहित्यरूपं सर्वलोकाप्रियत्वरूपं च ॥ ११ ॥ हे पापनिश्चये वियुक्तां पतिपुत्रवियुक्तां कृत्वा क लोक कं नरकलोकम् ॥ १२ ॥ बंधुसंश्रयं बधूनामाश्रयभूतं कौसल्याया आत्मसभवम् औरसम् । सधिस्त्वार्पः । एवंगुणविशिष्टं किं नावबुध्यसे न जानासीत्यर्थः ॥ १३ ॥ अस्त्वौरसस्ततः किं तत्राह अगेत्यादि । अंगानि मुखवक्षउदरपाणिपादरूपाणि प्रत्यंगानि नेत्रांगुल्यादीनि एतेनांगादंगात्सभवतीति श्रुतौ वीप्सयांगप्रत्यगग्रहण सूचितम् । एतेन तस्य सर्वांगतेजःसभूतत्वं दर्शितम् । यदेतद्रेतस्तत्सर्वेभ्योगेभ्यस्तेजःसंभूतमिति श्रुतेः । स्त्रिया रक्तमेव रेतः । हृदय हृदयपुंडरीकम् आत्माधिष्ठानम् अनेन हृदयादधिजायसे इति श्रुत्यर्थ उक्तः । यदेव तस्मान्मातुरौरसः पुत्रः प्रियतरः । आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः । निरुपाधिप्रेमास्पदत्वं चात्मनः सर्वलोकसिद्धमेव । बांधवाः पितृमात्रादयः प्रिया एव नतु प्रियतराः एव चौरसवियोगदुःखमतिदुःसहमिति भावः । प्रियन्यान्न तु बांधव इति पाठ मत्वा तीर्थेनेत्थ व्याख्यात प्रियत्वादेव न बाधवः बधुदत्तपुत्रा

यत्प्रधानासितत्पापंमयिपित्राविनाकृते ॥ भ्रातृभ्यांचपरित्यक्तेसर्वलोकस्यचाप्रिये ॥ ११ ॥ कौसल्यांधर्मसंयुक्तांवियुक्तांपापनिश्चये ॥ कृत्वाकंप्राप्स्यसेह्यद्यलोकंनिरयगामिनी ॥ १२ ॥ किंनावबुध्यसेक्रूरेनियतंबंधुसंश्रयम् ॥ ज्येष्ठंपितृसमंरामंकौसल्यायात्मसंभवम् ॥ १३ ॥ अंगप्रत्यंगजः पुत्रोहृदयाच्चाभिजायते ॥ तस्मात्प्रियतरोमातुःप्रियाएवतुबांधवाः ॥ १४ ॥ अन्यदाकिलधर्मज्ञासुरभिःसुरसंमता ॥ वहमानौददर्शोर्व्यांपुत्रौविगतचेतसौ ॥ १५ ॥ तावर्धदिवसेश्रांतौदृष्ट्वापुत्रौमहीतले ॥ रुरोदपुत्रशोकेनबाष्पपर्याकुलेक्षणम् ॥ १६ ॥ अधस्ताद्व्रजतस्तस्याःसुरराज्ञोमहात्मनः ॥ बिंदवःपतितागात्रेसूक्ष्माःसुरभिगंधिनः ॥ १७ ॥ निरीक्षमाणस्तांशक्रोददर्शसुरभिंस्थिताम् ॥ आकाशेविष्ठितांदीनांरुदतींभृशदुःखिताम् ॥ १८ ॥ तांदृष्ट्वाशोकसंतप्तांवज्रपाणिर्यशस्विनीम् ॥ इंद्रःप्रांजलिरुद्विग्नःसुरराजोब्रवीद्वचः ॥ १९ ॥ भयंकच्चिन्नचास्मासुकुतश्चिद्विद्यतेमहत् ॥ कुतोनिमित्तःशोकस्तेब्रूहिसर्वहितैषिणि ॥ २० ॥ एवमुक्तातुसुरभिःसुरराजेनधीमता ॥ प्रत्युवाचततोधीरावाक्यंवाक्यविशारदा ॥ २१ ॥ शांतंपापंनवःकिंचित्कुतश्चिदमराधिप ॥ अहंतुमग्नौशोचामिस्वपुत्रौविषमेस्थितौ ॥ २२ ॥ एतौदृष्ट्वाकृशौदीनौसूर्यरश्मिप्रतापितौ ॥ वध्यमानौबलीवर्दौकर्षकेणदुरात्मना ॥ २३ ॥ ममकायात्प्रसूतौहिदुःखितौभारपीडितौ ॥ यौदृष्ट्वापरितप्येहंनास्तिपुत्रसमःप्रियः ॥ २४ ॥ यस्याःपुत्रसहस्रैस्तुकृत्स्नंव्याप्तमिदंजगत् ॥ तांदृष्ट्वारुदतींशक्रोनसुतान्मन्यतेपरम् ॥ २५ ॥

दिवन्न भवतीति । तत्र नार्थसामजस्यमिति कतकसमतपाठ एव ज्यायान् ॥ १४ ॥ अत्रार्थे इतिहासमाह अन्यदेति । कस्मिंश्चित्पूर्वकाले इत्यर्थः । सुरभिः कामधेनुः किलेत्यैतिह्ये धर्मज्ञाः पुराविदो वृद्धा एव वदंति किलेत्यर्थः । वहमानौ हलम् ॥ १५ ॥ अर्धदिवस दिवसस्यार्धं व्याप्य वहनेन श्रांतौ दृष्ट्वा पुत्रौ स्वांगजौ कुतोपि हेतोर्भुव गतौ वक्ष्यति च मम कायात्प्रसूताविति ॥ १६ ॥ सुरराज्ञः सुरराजस्य । अनित्यत्वान्न टच् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अस्मासु अमरेषु कुतो निमित्तः किंनिमित्तकः कुत इत्याद्यादित्वात्प्रथमार्थे तसिल् । न चास्मासु इति नञि काकुर्द्रष्टव्यः ॥ २० ॥ २१ ॥ किंचिदपि भय कुतोपि हेतोर्युष्माक नास्ति शांतं पापमित्यादिकम् अनुचितश्रवणजदोषनिवर्तको वचनविशेषो युष्मद्दुःखजनकं पाप शांतमित्यर्थकः । किंतु अह मग्नौ दुःखमग्नौ विषमे देशे स्थितौ कर्षकेण प्रतोदादिना वध्यमानौ ताड्यमानौ दृष्ट्वा शोचामि ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ नास्ति पुत्रसमः प्रिय इति सुरभिवचनोपसंहारः ॥ २४ ॥ अथेंद्रव्यापारमाह यस्या इति । पुत्रसहस्रैः साक्षात्पुत्रसंतानपतितैः तां रुदतीं दृष्ट्वा इंद्रोपि सुतात्परमधिकं किमपि न मन्यते ॥ २५ ॥

इह ससारे भूयसीं सर्वोत्कृष्टाम् ॥ २६ ॥ समं सर्वप्राण्यनुग्रहे वैषम्यरहितमप्रतिम सर्वोत्तम वृत्त चरित्र यस्याः श्रीमत्याः इष्टदानैश्वर्यशक्तिमत्याः गुणमुख्यायाः सत्यरूपमुख्यगुणवत्याः लोकधारणकाम्यया प्रवृत्ताया इति शेषः । स्वभावपरिचेष्टया । आहारनिद्राभयमैथुनानि सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणामिति सामान्यप्राप्तमिथुनीभावलक्षणया ॥ २७ ॥ यस्याः पुत्रसहस्राणि सतानपरपराद्वारेण सति सापि शोचति किं पुनर्मानुषी एकपुत्रा कौसल्या राम विना वर्तयिष्यति जीविष्यति शोकेन विशिष्टा सतीति शेषः । इद किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ विवत्सा विवत्सेत्र यदत्र तस्मादिति ॥ २९ ॥ अपचितिं पूजां पितुरिमां वक्ष्यमाणौर्ध्वदेहिकक्रियारूपां पूजां करिष्यामीत्यपकर्षः ॥ ३० ॥ अथ यशोवर्धन भ्रातृपूजां चाह आनाय्येत्यादि । महाबाहु राम वन प्रवेक्ष्यामि तद्व्रतसमाप्तये तत्प्रतिनिधितयेति भावः ॥ ३१ ॥ पापं ज्येष्ठविवासनपूर्वकं कनिष्ठराज्यरूपम् ॥ ३२ ॥ अस्य मरणांतमेव प्रायश्चित्तमित्याह सेति । बुद्धिपूर्वकृतमहापापेत्यर्थः । कंठे रज्जु बद्ध्वेत्यस्य म्रियस्वेति शेषः । परायण गतिः ॥ ३३ ॥ विप्रवासितकल्मषः दूरी

इंद्रोह्यश्रुनिपातंतंस्वगात्रेपुण्यगंधिनम् ॥ सुरभिंमन्यतेदृष्ट्वाभूयसींतामिहेश्वरः ॥ २६ ॥ समाप्रतिमवृत्तायालोकधारणकाम्यया ॥ श्रीमत्यागुणमुख्यायाःस्वभावपरिचेष्टया ॥ २७ ॥ यस्याःपुत्रसहस्राणिसापिशोचतिकामधुक् ॥ किंपुनर्याविनारामंकौसल्यावर्तयिष्यति ॥ २८ ॥ एकपुत्राचसाध्वीचविवत्सेयंत्वयाकृता ॥ तस्मात्त्वंसततंदुःखंप्रेत्यचेहचलप्स्यसे ॥२९॥ अहंत्वपचितिंभ्रातुःपितुश्चसकलामिमाम् ॥ वर्धनंयशसश्चापिकरिष्यामिनसंशयः ॥ ३० ॥ आनाय्यचमहाबाहुंकोशलेंद्रंमहाबलम् ॥ स्वयमेवप्रवेक्ष्यामिवनंमुनिनिषेवितम् ॥ ३१ ॥ नह्यहंपापसंकल्पेपापेपापंत्वयाकृतम् ॥ शक्तोधारयितुंपौरैरश्रुकंठैर्निरीक्षितः ॥ ३२ ॥ सात्वमग्निंप्रविशवास्वयंवाविशदंडकान् ॥ रज्जुंबद्ध्वाथवाकंठेनहितेन्यत्परायणम् ॥ ३३ ॥ अहमप्यवनींप्राप्तेरामेसत्यपराक्रमे ॥ कृतकृत्योभविष्यामिविप्रवासितकल्मषः ॥ ३४ ॥ इतिनागइवारण्येतोमरांकुशतोदितः ॥ पपातभुविसंक्रुद्धोनिःश्वसन्निवपन्नगः ॥ ३५ ॥ संरक्तनेत्रःशिथिलांबरस्तथाविधूतसर्वाभरणःपरंतपः ॥ बभूवभूमौपतितोनृपात्मजःशचीपतेःकेतुरिवोत्सवक्षये ॥३६॥ इति श्री० वा० आ० अ० चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥७४॥ दीर्घकालात्समुत्थायसंज्ञांलब्ध्वासवीर्यवान् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांदीनामुद्वीक्ष्यमातरम् ॥ १ ॥ सोऽमात्यमध्येभरतोजननीमभ्यकुत्सयत् ॥ राज्यंनकामयेजातुमंत्रयेनापिमातरम् ॥ २ ॥

कृतकलकः ॥ ३४ ॥ इतीत्यस्य विलप्येति शेषः । नाग इवारण्यस्तोमरेति पाठांतरम् । सक्रुद्धः पन्नग इव श्वसन्नित्यन्वयः । पाठांतरे अरण्ये तत्सबंधिनि बंधनस्थाने तोमरांकुशतोदितो नाग इवेत्यर्थः । भुवि पपात भरत इति शेषः ॥ ३५ ॥ शचीपतेः केतुरिंद्रध्वज उत्सवक्षये उत्सवांते ॥ ३६ ॥ चलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ दीनां स्वमनीषितभगतः ॥ १ ॥ अमात्याः भरतागमन श्रुत्वा प्राप्ताः सुमत्रादयः अभ्यकुत्सयत् लोकस्येव स्वस्यापि कैकेयीकृतव्यवहारे परमानिष्टताख्यापनायोक्तरीत्यैव सर्वलोकसमक्षं जगर्ह इत्यर्थः । अथ प्रयोजकत्वानुमंतृत्वाद्यपि स्वस्य प्रकृतविषये नास्तीति मंत्रिणः प्रत्यापयति राज्यमित्यादि । मातरं नैव मंत्रये अपरिवार्थे राज्यग्रहणार्थं न प्रेरयामि तत्र हेतू राज्य न कामये इति ॥ २ ॥

योभिषेको राज्ञा समीक्षितश्चिन्तितः अज्ञाने हेतुमाह विप्रकृष्टे इति । अनिदूरतरे दूरदेशे ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत्रैव प्रागेव ॥ ५ ॥ दीर्घदर्शिनम् ऐहिकामुष्मिककर्मणः कालांतरभाविफलज्ञानक्षमबुद्धिमतम् अत एव तं द्रष्टुमिच्छामि ॥ ६ ॥ ७ ॥ चारिणां सुमन्त्रादयः येन मार्गेण निवेशनं प्राप्यत इति शेषः[1] ॥ ८ ॥ कौसल्यां स्वगृहात्प्रस्थिताम् ॥ ९ ॥ समेत्य आलिंग्य तादृशसमयेप्यालिंगनकरणयोग्य निर्गमन मनस्विनीति ॥ १० ॥ राज्य प्राप्त भुङ्क्ष्वेति शेषः । राज्यप्राप्तिप्रकारमाह क्रूरेण रामविवासनरूपेण कर्मणा कैकेय्याः तयेत्यर्थे शेषत्वविवक्षायाम् । संप्राप्तं राज्ञः ततश्च त्वया प्राप्तमिति भावः ॥ ११ ॥ त्वमपि मे पुत्र इति तव राज्यदाने न किमपि मे दुःखमपि तु चीरवसन वनचारिण चीरवसनत्वादिवनचारिवेषं मे पुत्रं रामं त्वदागमनादपि पूर्वं शीघ्रं वनं प्रति प्रस्थाप्य राजानं मारितवती कैकेयी तत्र तादृक्प्रस्थापने क गुणं पश्यति इति न जाने इति दुःखमिति शेषः । स्थिते तु रामे स एव पितृवाक्यात्त्वामेवाभिषिच्य रक्षेदतो व्यर्थोयं तत्प्रयास इति भावः ॥ १२ ॥ मामपि प्रस्थापयितुमर्हति मा प्रति तस्या

अभिषेकनजानामियोभूद्राज्ञासमीक्षितः ॥ विप्रकृष्टेह्यहंदेशेशत्रुघ्नसहितोभवम् ॥ ३ ॥ वनवासंनजानामिरामस्याहंमहात्मनः ॥ विवासनंचसौमित्रेःसीतायाश्चयथाभवत् ॥४॥ तथैवक्रोशतस्तस्यभरतस्यमहात्मनः ॥ कौसल्याशब्दमाज्ञायसुमित्रांचेदमब्रवीत् ॥५॥ आगतःक्रूरकार्यायाःकैकेय्याभरतःसुतः ॥ तमहंद्रष्टुमिच्छामिभरतंदीर्घदर्शिनम् ॥६॥ एवमुक्त्वासुमित्रांतांविवर्णवदनाकृशा ॥ प्रतस्थेभरतोयत्रवेपमानाविचेतना ॥ ॥७॥ सतुराजात्मजश्चापिशत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ प्रतस्थेभरतोयेनकौसल्यायानिवेशनम् ॥८॥ ततःशत्रुघ्नभरतौकौसल्यांप्रेक्ष्यदुःखितौ ॥ पर्यष्वजेतांदुःखार्तांपतितांनष्टचेतनाम् ॥९॥ रुदंतौरुदतींदुःखात्समेत्यार्यामनस्विनी ॥ भरतंप्रत्युवाचेदंकौसल्याभृशदुःखिता ॥ १० ॥ इदंतेराज्यकामस्यराज्यंप्राप्तमकंटकम् ॥ संप्राप्तंबतकैकेय्याशीघ्रंक्रूरेणकर्मणा ॥ ११ ॥ प्रस्थाप्यचीरवसनंपुत्रंमेवनवासिनम् ॥ कैकेयीकंगुणंतत्रपश्यतिक्रूरदर्शिनी ॥१२॥ क्षिप्रंमामपिकैकेयीप्रस्थापयितुमर्हति ॥ हिरण्यनाभोयत्रास्तेसुतोमेसुमहायशाः ॥१३॥ अथवास्वयमेवाहंसुमित्रानुचरासुखम् ॥ अग्निहोत्रंपुरस्कृत्यप्रस्थास्येयेनराघवः ॥१४॥ कामंवास्वयमेवाद्यतत्रमांनेतुमर्हसि ॥ यत्रासौपुरुषव्याघ्रस्तप्यतेमेसुतस्तपः ॥१५॥ इदंहितवविस्तीर्णंधनधान्यसमाचितम् ॥ हस्त्यश्वरथसंपूर्णंराज्यंनिर्यातितंतया ॥१६॥ इत्यादिबहुभिर्वाक्यैःक्रूरैःसंभर्त्सितोऽनघः ॥ विव्यथेभरतस्तीव्रंव्रणेतुद्येवसूचिना ॥१७॥ पपातचरणौतस्यास्तदासंभ्रांतचेतनः ॥ विलप्यबहुधाऽसंज्ञोलब्धसंज्ञस्तदाभवत् ॥१८॥ एवंविलपमानांतांप्रांजलिर्भरतस्तदा ॥ कौसल्यांप्रत्युवाचेदंशोकैर्बहुभिरावृताम्॥१९॥आर्यकस्मादजानंतंगर्हसेमामकल्मषम्॥विपुलांचममप्रीतिंस्थितां[2]जानासिराघवे॥२०॥

दुःखहेतुत्वप्रकृतेरिति भावः । हिरण्यनाभः हिरण्यवर्णनाभियुक्तः इदमसाधारणं रामलक्ष्मणम् ॥१३॥ कैकेयीचित्तानुवृत्तेस्तव राजसंस्कारेऽधिकारो नास्तीति ध्वनयंत्याह अथवेति । अग्निहोत्रमिति । राजदेहस्याप्युपलक्षणं कैकेयीवर्त्मगमने भरतो मे प्रेतकार्यं न कुर्यादिति राज्ञा निषेधादिति भावः ॥ १४ ॥ अथवा तवातत्पक्षत्वे राजसस्कारादि कृत्वा पश्चान्मां तत्र नयेत्याह कामं वेति । तप्स्यते तप्यते चेत्यपि बोध्यम् ॥ १५ ॥ समाचित व्याप्तं निर्यातितं दत्तम् । निर्यातन वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणे मतम् ॥ १६ ॥ व्रणे प्राचीने सूचिना प्रतुद्येव सभर्त्सितः कैकेयीपक्षत्वधिया गर्हितो विव्यथे पितृभ्रातृवियोगखिन्नेनाश्वासार्थमागतस्थलेपि खेदहेतुवचनश्रवणादिति भावः ॥ १७ ॥ असज्ञ इति च्छेदः ॥ १८ ॥ विलपमानाम् इद ते राज्यकामस्येत्यादिभाषमाणाम् ॥ १९ ॥ अजानंतम् अत्रत्यवृत्तांतमिति शेषः । राघवे तद्विषये मम हृदि पूर्वं स्थितां

१ रामानुज-इ० पा० । २ स्थिराम्-इ० पा० ।

विपुला प्रीति जानात्येव इदानीं तु ततोधिका पितृबुद्धेरपि तत्रैवोपसंहारात् ॥ २० ॥ इममर्थं परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् शपथैः प्रत्यापयति कृतेति । सत्यसंधत्वादिगुणविशिष्ट आर्यो रामो यस्यानुमते संमते सति वनं गतः तस्य कृतशास्त्रानुगा गुरुशिक्षितश्रुतिस्मृतिमार्गगा बुद्धिर्मा भूत् इतोधिकानर्थाभावादयं परमः शपथः अतः परं प्रपंचः सामान्येन शपथकरणमपि विशेषतः स्वस्मिन्नपि पर्यवस्यतीति बोध्यम्॥२१॥ प्रैष्य प्रेष्यत्व प्रति मेहतु अभिमुखं मूत्रादि करोतु ॥ २२ ॥ यो भर्ता भृत्यं महत्कर्म कारयित्वा अनर्थकं भृतिरहित करोति तस्य योऽधर्मः सोस्यास्तु इत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ततस्तस्मै आद्यादित्वाच्चतुर्थ्यर्थे तसिः । यस्यानुमते गतस्तस्यास्त्विति शेषः ॥ २४ ॥ बलिः करस्तद्रूप षड्भागमुद्धृत्यादाय प्रजा अरक्षितुर्योऽधर्मः सोस्यास्तु ॥ २५ ॥ सत्रे यागे संश्रुत्य प्रतिज्ञाय अपलपतां तपस्विभ्यो ऋत्विग्भ्यः ॥ २६ ॥ सतां धर्मम् अपराङ्मुख तया युद्धम् ॥ २७ ॥ सुसूक्ष्मार्थं शास्त्र वेदः धीमता आचार्येणेति शेषः । ब्रह्मोज्झत्वरूपं पाप प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ व्यूढौ विशालौ बाहू असौ च यस्य तं राम राज्यस्थम् अत एवासीन सिंहासने मा द्राक्षीत्

कृतशास्त्रानुगाबुद्धिर्माभूत्तस्यकदाचन ॥ सत्यसंधःसतांश्रेष्ठोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २१ ॥ प्रैष्यंपापीयसांयातुसूर्यंचप्रतिमेहतु ॥ हंतुपादेनगांसुप्तांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २२ ॥ कारयित्वामहत्कर्मभर्ताभृत्यमनर्थकम् ॥ अधर्मोयोस्यसोस्यास्तुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २३ ॥ परिपालयमानस्यराज्ञोभूतानिपुत्रवत् ॥ ततस्तुद्रुह्यतांपापंयस्यार्योनुमतेगतः॥२४॥ बलिषड्भागमुद्धृत्यनृपस्यारक्षितुःप्रजाः ॥ अधर्मोयोस्यसोस्यास्तुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २५ ॥ संश्रुत्यचतपस्विभ्यःसत्रेवैयज्ञदक्षिणाम् ॥ तांचापलपतांपापंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २६ ॥ हस्त्यश्वरथसंबाधेयुद्धेशस्त्रसमाकुले ॥ मास्मकार्षीत्सतांधर्मंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २७ ॥ उपदिष्टंसुसूक्ष्मार्थंशास्त्रंयत्नेनधीमता ॥ सनाशयतुदुष्टात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ॥ २८ ॥ माचतंव्यूढबाह्वंसंचंद्रभास्करतेजसम् ॥ द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २९ ॥ पायसंकृसरंछागंवृथासोश्नातुनिर्घृणः ॥ गुरूंश्चाप्यवजानातुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३० ॥ गवांस्पृशतुपादेनगुरून्परिवदेत्तच ॥ मित्रेद्रुह्येतसोत्यर्थंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३१ ॥ विश्वासात्कथितंकिंचित्परिवादंमिथःक्वचित् ॥ विवृणोतुसदुष्टात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥३२॥ अकर्ताचाकृतज्ञश्चत्यक्तश्चनिरपत्रपः ॥ लोकेभवतुविद्विष्टोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३३ ॥ पुत्रैर्दारैश्चभृत्यैश्चस्वगृहेपरिवारितः ॥ सएकोमृष्टमश्नातुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३४ ॥ अप्राप्यसदृशान्दारानपत्यःप्रमीयताम् ॥ अनवाप्यक्रियांधर्म्यांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३५ ॥ मात्मनःसंततिंद्राक्षीत्स्वेषुदारेषुदुःखितः ॥ आयुःसमग्रमप्राप्ययस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३६ ॥ राजस्त्रीबालवृद्धानांवधेयत्पापमुच्यते ॥ भृत्यत्यागेचयत्पापंतत्पापंप्रतिपद्यताम् ॥ ३७ ॥

तादृशरामदर्शनभाग्यरहितो भवत्वित्यर्थः । तावत्पर्यंत जीवन मा भूदिति वा ॥ २९ ॥ कृसर तिलमुद्गतडुलात्मक छागं छागमांस वृथा श्राद्धादिनिमित्तं विना अश्नातु अशनज पापं प्राप्नोतु ॥ ३० ॥ गवामिति । अगमिति शेषः । परिवदेत अपवदेत् मित्रे मित्राय ॥ ३१ ॥ विश्वासात् अय क्वापि न प्रकटयिष्यतीति विश्वासात् मिथः रहसि मिथोन्योन्यरहस्ययोः । किंचित्परिवादं कस्यचित्सुरापानादिदोषम् ॥ ३२ ॥ अकर्ता प्रत्युपकाराकर्ता अत एवाकृतज्ञः अत एव त्यक्तः सज्जनैः । त्यक्तात्मेति पाठे सज्जनैस्त्यक्त आत्मा स्वरूप यस्येत्येवार्थः । उद्बंधनादिना त्यक्तदेह इत्यर्थ तीर्थः । अत एव लोके विद्विष्टश्च भवतु ॥ ३३॥ एको मृष्टमश्नातु इतरेष्वभोजितेषु ॥३३॥ प्रमीयतां म्रियताम् । धर्म्यां क्रियाम् अग्निहोत्रादिकां म्रियतामित्यनुकर्षः॥३५॥दुःखित इत्यस्य भवत्विति शेषः । अप्राप्येत्यस्य म्रियतामिति शेषः ॥ ३६॥ राजस्त्रीत्यादौ यस्यार्य

इत्याद्यनुषङ्गः ॥ ३७ ॥ लाक्षयेत्ति पतनीयतासंपादकवस्तुविक्रयेणेत्यर्थः । भृत्यान्भरणीयान्पुत्रदारादीन् ॥ ३८ ॥ समुपोढे प्राप्ते ॥ ३९ ॥ चीरं जीर्णमलिनवस्त्रं ब्रह्महा भवत्विति शेषः । तादृशी निषिद्धाचरणा प्रव्रज्या भवत्विति वा भावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अपात्रवर्षी अपात्रे दाता ॥ ४२ ॥ दस्युभिर्विप्रलुप्यता त्यागभोगविहीनानि भवन्त्विति भावः ॥ ४३ ॥ उभे सन्ध्ये व्याप्येति शेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ देवतानामिति देवतादिशुश्रूषारहितस्य यत्पाप स प्रतिपद्यतामित्यर्थः ॥ ४६ ॥ सतां कीर्त्याः सद्भिः क्रियमाणश्लाघायाः भ्रश्यतु सा मा भूत्तस्येत्यर्थः ॥ ४७ ॥ अनर्थे स्त्रीवशत्वाद्यनर्थे ॥ ४८ ॥ नमायात्प्राप्नुयात् ॥ ४९ ॥

लाक्षयामधुमांसेनलोहेनचविषेणच ॥ सदैवबिभृयाद्भृत्यान्यस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३८ ॥ संग्रामेसमुपोढेचशत्रुपक्षभयंकरे ॥ पलायमानोवध्येतयस्यार्योनुमतेगतः ॥३८॥ कपालपाणिःपृथिवीमटतांचीरसंवृतः ॥ भिक्षमाणोयथोन्मत्तोयस्यार्योनुमतेगतः ॥४०॥ मद्यप्रसक्तोभवतुस्त्रीष्वक्षेषुचनित्यशः॥कामक्रोधाभिभूतश्चयस्यार्योनुमतेगतः ॥४१॥ मास्यधर्मेमनोभूयादधर्मंसनिषेवताम् ॥ अपात्रवर्षीभवतुयस्यार्योनुमतेगतः ॥४२॥ संचितान्यस्यवित्तानिविविधानिसहस्रशः ॥ दस्युभिर्विप्रलुप्यंतांयस्यार्योनुमतेगतः ॥४३॥ उभेसंध्येशयानस्ययत्पापंपरिकल्प्यते॥तच्चपापंभवेत्तस्ययस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४४ ॥ यदग्निदायकेपापंयत्पापंगुरुतल्पगे ॥ मित्रद्रोहेचयत्पापंतत्पापंप्रतिपद्यताम् ॥ ४५ ॥ देवतानांपितॄणांचमातापित्रोस्तथैवच ॥ मास्मकार्षीत्सशुश्रूषांयस्यार्योनुमतेगतः॥४६॥सतांलोकात्सतांकीर्त्याःसंजुष्टात्कर्मणस्तथा ॥ भ्रश्यतुक्षिप्रमद्यैवयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४७ ॥ अपास्यभ्रातृशुश्रूषामनर्थेसोवतिष्ठताम् ॥ दीर्घबाहुर्महावक्षायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४८ ॥ बहुभृत्योदरिद्रश्चज्वररोगसमन्वितः॥ समायात्सततंक्लेशंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४९ ॥ आशामाशंसमानानांदीनानामूर्ध्वचक्षुषाम् ॥ अर्थिनांवितथांकुर्याद्यस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५० ॥ माययारमतांनित्यंपुरुषःपिशुनोशुचिः ॥ राज्ञोभीतस्त्वधर्मात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५१ ॥ ऋतुस्नातांसतींभार्यामृतुकालानुरोधिनीम् ॥ अतिवर्तेतदुष्टात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥५२॥ विप्रलुप्तप्रजातस्यदुष्कृतंब्राह्मणस्ययत् ॥ तदेतत्प्रतिपद्येतयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणायोद्यतांपूजांविहंतुकलुषेंद्रियः ॥ बालवत्सांचगांदोग्धुर्यस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५४ ॥ धर्मदारान्परित्यज्यपरदारान्निषेवताम् ॥ त्यक्तधर्मरतिर्मूढोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५५ ॥ पानीयदूषकेपापंतथैवविषदायके ॥ यत्तदेकःसलभतांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५६ ॥ तृषार्तंसतिपानीयेविप्रलंभेनयोजयन् ॥ यत्पापंलभतेतत्स्याद्यस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५७ ॥

अर्थिनामाशामिति सबधः आगसमानाना स्तुवताम् ऊर्ध्वचक्षुषा दातृमुखनिरीक्षकाणाम् ॥ ५० ॥ मायया वचनया राज्ञो भीत इति भयकारण पिशुनत्वादेव ॥ ५१ ॥ ऋतुकालानुरोधिनीम् ऋतुस्नानकालत्वात्सन्निहिताम् ॥५२॥ विप्रलुप्तप्रजानस्य अन्नाद्यदानेन प्रनष्टसतानस्य स्त्रीद्वेषाद्वा तथाभूतस्य । यद्वा विप्रलुप्ता विवर्जिता प्रजाता जातापत्या जाया येन तस्य ॥५३॥ विहन्तु विघ्नयतु । बालवत्सां दोग्धुः शास्त्रोक्तदोहनाधिकं दोग्धुः ॥ ५४ ॥ परदारान्निषेवतां यत्पाप तत्पाप प्रतिपद्यतां मूढः भूयादिति शेषः ॥ ५५ ॥ एकः यत्पापद्वय तदेक एव लभतामित्यर्थः ॥ ५६ ॥ विप्रलम्भेन वचनया योजयन् अप्रयच्छन्निति यावत् ॥ ५७ ॥

भक्त्या शिवविष्ण्वादिदेवताभक्त्या मार्गं तत्तदुपोद्बलकशैववैष्णवादिशास्त्रमाश्रित्यायमुत्कृष्टोय नेनि विवदमानेषु यत्पाप यच्च तयोर्विवाद पश्यतः शृण्वतः पाप तेन पापेन स युज्येतेत्यर्थः । तस्य पापेनेति पाठे तेषां यत्पापं तेन यस्यानुमते गतस्तस्य योगः सबधो भूयादित्यर्थः । भावे च युज्येतेति प्रयोगः । अय परस्त्वय नेति सरक्षाभिनिवेशिनः ॥ यातुधाना भवत्येव पिशाचाश्च न सशय इति शिवपुराणोक्तेः।यो ब्रह्मविष्णु रुद्राणां भेद युक्तिनिवेशतः ॥ साधयेदुदरव्याधियुक्तो भवति मानव इति कर्मविपाकशास्त्रोक्तेश्च । अत्र विवदमानानां जयोपायं ज्ञात्वा तदकथयतः पापमिति तीर्थव्याख्या । द्वयोः साम्यस्थापनपूर्वक तेषां कलहश मनमकुर्वतः कलहप्रियस्य यत्पापमिति कतकव्याख्या॥५८॥५९॥६०॥ भूयः अभ्यधिक दुःख हि यत् एवं कष्टैः शपथैः शपमानो मे प्राणानुपरुणत्सि पीडयसे ॥६१॥ अथ विशुद्धभाव ज्ञात्वानुगृह्णाति दिष्ट्येति । आत्मा अंतःकरणम्। लक्षणैः शुभलक्षणैः सहितः सहलक्षणस्ते आत्मेत्यर्थः। हे वत्स हि यदि सत्यप्रतिज्ञो भविष्यसि तदा सतां लोकानवाप्स्यसि । कैकेय्यग्रे कृता रामानयनप्रतिज्ञां सत्यां कुर्विति व्यंग्यम् ॥ ६२॥

भक्त्याविवदमानेषुमार्गमाश्रित्यपश्यतः ॥ तेनपापेनयुज्येतयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५८॥ एवमाश्वासयन्नेवदुःखार्तोनुपपातह ॥ विहीनांपतिपुत्राभ्यांकौसल्यांपार्थिवात्मजः ॥ ५९ ॥ तदातंशपथैःकष्टैःशपमानमचेतनम् ॥ भरतंशोकसंतप्तंकौसल्यावाक्यमब्रवीत् ॥६०॥ ममदुःखमिदंपुत्र भूयःसमुपजायते ॥ शपथैःशपमानोहिप्राणानुपरुणत्सिमे ॥६१ ॥ दिष्ट्यानचलितोधर्मादात्मातेसहलक्षणः ॥ वत्ससत्यप्रतिज्ञोहिसतांलोकानवाप्स्यसि ॥६२॥ इत्युक्त्वाचांकमानीयभरतंभ्रातृवत्सलम् ॥ परिष्वज्यमहाबाहुंरुरोदभृशदुःखिता ॥६३॥ एवंविलपमानस्यदुःखार्तस्यमहात्मनः ॥ मोहाच्चशोकसंरंभाद्बभूवलुलितंमनः ॥६४॥ लालप्यमानस्यविचेतनस्यप्रनष्टबुद्धेःपतितस्यभूमौ ॥ मुहुर्मुहुर्निःश्वसतश्चदीर्घंसातस्यशोकेनजगामरात्रिः ॥ ६५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ॥७५॥ तमेवंशोकसंतप्तंभरतंकैकयीसुतम् ॥ उवाचवदतांश्रेष्ठोवसिष्ठःश्रेष्ठवागृषिः ॥ १ ॥ अलंशोकेनभद्रंतेराजपुत्रमहायशः ॥ प्राप्तकालंनरपतेःकुरुसंयानमुत्तमम् ॥२॥ वसिष्ठस्यवचःश्रुत्वाभरतोधरणींगतः ॥ प्रेतकृत्यानिसर्वाणिकारयामासधर्मवित्॥३॥ उद्धृत्यतैलसंसेकात्सतुभूमौनिवेशितम् ॥ आपीतवर्णवदनंप्रसुप्तमिवभूमिपम् ॥४॥ संवेश्यशयनेचाग्र्येनानारत्नपरिष्कृते॥ततोदशरथंपुत्रोविललापसुदुःखितः ॥५॥ किंतेव्यवसितंराजन्प्रोषितेमय्यनागते॥विवास्यरामंधर्मज्ञंलक्ष्मणंचमहाबलम् ॥६॥ क्वयास्यसेमहाराजहित्वेमंदुःखितंजनम्॥हीनंपुरुषसिंहेनरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥७॥

एवमनुगृह्य पुत्रोचितकृत्येनाश्वासयति इत्युक्त्वेति ॥६३॥ शोकसरभात् शोकाधिक्यात् तत एव मोहः विलुलित क्षुभितम् ॥ ६४ ॥ दीर्घं यथ, भवति तथा रात्रिः रात्रिशेषः । पाठांतरे घर्मम् उष्ण यथा भवति तथा ॥ ६५ ॥ अत्रैकश्लोकोधिक इति कतकसख्यया ज्ञायते ॥ शैतंमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ छ ॥ तमिति वसिष्ठः भरतागमन श्रुत्वा आगतम् इति शेषः ॥ १ ॥ सयान प्रेतनिर्हारम् ॥ २ ॥ धरणीं गतः वसिष्ठं साष्टांग नमस्कृत्वेत्यर्थः । धारणागत इति पाठे धैर्यं प्राप्त इत्यर्थः । कारयामास तत्करणार्थं मत्रिणः प्रेरयामासेत्यर्थः ॥३॥ बहुदिवसतैलावस्थानोपाधिना आपीतवर्ण वदन यस्य तम् ॥ ४ ॥ दशरथमिति उद्दिश्येति शेषः ॥ ५ ॥ व्यवमित मनीषितम् । प्रोषिते देशांतरगते ॥ ६ ॥ रामेण हीनमिमं

१ उद्धृतं तैलसंरोधात्-इ० पा० ।

दुःखितं जनं हित्वा क यास्यसीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ते तव अस्मिन्पुरे अयोध्यायाम् । योगक्षेम प्रजानाम् । अव्यग्र परित्यक्तदुःखपारवश्य यथा तथा । स्वः स्वर्गम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अविचारित प्राचीनवैभवादिस्मरणरहित यथा तथा ॥ ११ ॥ ऋत्विजो यज्ञकर्मणि वृताः । पुरोहितः सर्वहितप्रवर्तकः । तदुक्त मंत्रे च धर्मकृत्ये च शांतिकर्मणि पौष्टिके ॥ अध्वरे यश्च कुशलः स स्याद्राज पुरोहित इति । उपनीय वेदाध्यापक आचार्यः ॥ १२ ॥ अग्न्यगाराद्बहिष्कृताः अतः शवसत्त्वाद्बहिःप्रदेशे प्रतिष्ठापिताः । याजकैरुपद्रष्टृभिः । हूयंते स्म ॥ १३ ॥ १४ ॥ हिरण्य रजत स्वर्ण रजतपुष्पाणीति यावत् ॥ १५ ॥ निर्यासो गुग्गुल्वादिः । सरलपद्मकं काष्ठभेदः । देवदारूणि देवदारुकाष्ठानि क्षेपयंति चिताग्नाविति शेषः ॥ १६ ॥ तत्र चितादेशे गत्वा त चितामध्ये संवेशयामासुः स्थापया

योगक्षेमंतुतेव्यग्रंकोस्मिन्कल्पयितापुरे ॥ त्वयिप्रयातेस्वस्तातरामेचवनमाश्रिते ॥८॥ विधवापृथिवीराजंस्त्वयाहीनानराजते॥ हीनचंद्रेवरजनी नगरीप्रतिभातिमाम्॥९॥एवंविलपमानंतंभरतंदीनमानसम् ॥ अब्रवीद्वचनंभूयोवसिष्ठस्तुमहामुनिः ॥१०॥ प्रेतकार्याणियान्यस्यकर्तव्यानिवि शांपतेः ॥ तान्यव्यग्रंमहाबाहोक्रियतामविचारितम् ॥ ११ ॥ तथेतिभरतोवाक्यंवसिष्ठस्याभिपूज्यतत् ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामासस र्वशः ॥१२॥ येत्वग्नयोनरेंद्रस्यअग्न्यगाराद्बहिष्कृताः ॥ ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैवतेहूयंतेयथाविधि ॥ १३ ॥ शिबिकायामथारोप्यराजानंगतचेत नम् ॥ बाष्पकंठाविमनसस्तमूहुःपरिचारकाः ॥१४॥ हिरण्यंचसुवर्णंचवासांसिविविधानिच ॥ प्रकिरंतोजनामार्गेनृपतेरग्रतोययुः ॥१५॥ चंद नागुरुनिर्यासान्सरलंपद्मकंतथा ॥ देवदारूणिचाहृत्यक्षेपयंतितथापरे ॥१६॥ गंधानुच्चावचांश्चान्यांस्तत्रगत्वाथभूमिपम् ॥ तत्रसंवेशयामासुश्चि तामध्येतमृत्विजः ॥१७॥ तदाहुताशनंहुत्वाजेपुस्तस्यतदृत्विजः ॥ जगुश्चतेयथाशास्त्रंतत्रसामानिसामगाः ॥१८॥ शिबिकाभिश्चयानैश्चयथार्हं तस्ययोषितः॥नगरान्निर्ययुस्तत्रवृद्धैःपरिवृतास्तथा ॥१९॥ प्रसव्यंचापितंचक्रुर्ऋत्विजोग्निचितंनृपम्॥ स्त्रियश्चशोकसंतप्ताःकौसल्याप्रमुखास्तदा ॥२०॥ क्रौंचीनामिवनारीणांनिनादस्तत्रशुश्रुवे॥ आर्तानांकरुणंकालेक्रोशंतीनांसहस्रशः ॥२१॥ ततोरुदंत्योविवशाविलप्यचपुनःपुनः॥ याने भ्यःसरयूतीरमवतेरुर्नृपांगनाः॥२२॥ कृत्वोदकंतेभरतेनसार्धंनृपांगनामंत्रिपुरोहिताश्च॥पुरंप्रविश्याश्रुपरीतनेत्राभूमौदशाहंव्यनयंतदुःखम्॥२३॥ इत्यार्षे श्री०वा०आ०च०सा०अ० षट्सप्ततितमःसर्गः ॥७६॥ ततोदशाहेतिगतेकृतशौचोनृपात्मजः॥द्वादशेहनिसंप्राप्तेश्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ ॥१॥ ब्राह्मणेभ्योधनंरत्नंददावन्नंचपुष्कलम् ॥ (वासांसिचमहार्हाणिरत्नानिविविधानिच ॥)बास्तिकंबहुशुक्लंचगाश्चापिबहुशस्तदा ॥ २ ॥

मासुः ॥ १७ ॥ जेपुः पैतृमेधिकमंत्रान् तस्य परलोकशुद्ध्यर्थमिति शेषः । तदृत्विजः तद्यज्ञप्रवर्तकाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रसव्यमप्रदक्षिणम् अग्निचितम् अग्नि चितवतम् अश्वमेधांतयज्ञकर्तारं स्त्रियश्च प्रसव्य चक्रुरि त्यन्वयः ॥ २० ॥२१॥२२॥ दशाहम् । अत्यंतसयोगे द्वितीया । दुःखमाशौच भूमौ शयाना इति शेषः । इदं ब्रह्मचर्यमात्रोपलक्षणम् । ननु द्वादशाहेन भूपालः क्षत्रियः षोडशोहनीति स्मृतेः । कथ क्षत्रियस्य दशाहेनाशौचात्यय इति चेन्न । क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिरिति पराशरोक्तेरिति दिक् ॥ २३ ॥ गैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षट्सप्त तितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ तत इति । दशाहेतिगते एकादशेह्नि कृतशौचः अनुष्ठितप्रेतविमुक्तिदैकादशाहश्राद्धः श्राद्धकर्माणि द्वितीयमासिकादिसपिंडीकरणांतश्राद्धानि ॥ १ ॥ बास्तिक छागसमूहम् । आर्षष्ठक् ।

१ मूहुः-इ० पा० ।

बस्तोजः शुक्लं रजतम् । शुक्लो योगांतरे श्वेते शुक्ल च रजते मतम् ॥ २ ॥ ऊर्ध्वदेहोद्भवमौर्ध्वदेहिकं पारलौकिकम् ॥ ३ ॥ त्रयोदशे त्रयोदशेहनि शोधनार्थमुपागतो विललापेत्यन्वयः । दशाहाभ्यंतरेऽस्थिसंचयनं कृत्वा सकलश्राद्धानंतर त्रयोदशेहनि चिताभस्मोद्धारपूर्वक स्थलशुद्धिः कर्तव्येति क्षत्रियधर्म इति वाल्मीक्युक्तेर्ज्ञायते इति कतकः । तीर्थस्तु शोधनम् अस्थिसंचयनमित्याह । शब्देन रोदनशब्देन पिहित आवृतः कंठो यस्य चितामूले इदं वाक्यमाह ॥४॥५॥ तदेवाह तातेति । निसृष्टः दत्तः प्रव्रजिते प्रव्राजिते अह शून्ये त्यक्तः निरवलंबतया निरस्तः ॥६॥ यस्या अनाथाया गतिरवलंबः पुत्र इत्यर्थः॥७॥ भस्मारुण भस्मयुतम् अति दाहादरुणं च दग्धास्थिदग्धान्यस्थीनि यस्मिन्स्थानमंडल चितास्थानमंडल पितुः शरीरनिर्वाणं शरीरनाशस्थानं तद्दृष्ट्वा निष्टनन् अत्यंत विलपन्विषसाद ॥८॥ दीनः दुःखितो भूत्वा पपात उत्थाप्यमानः पुरुषैः यंत्रबद्धो

दासीर्दासांश्चयानानिवेश्मानिसुमहांतिच ॥ ब्राह्मणेभ्योददौपुत्रोराज्ञस्तस्यौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३ ॥ ततःप्रभातसमयेदिवसेचत्रयोदशे ॥ विललापमहाबाहुर्भरतःशोकमूर्च्छितः ॥ ४ ॥ शब्दापिहितकंठश्चशोधनार्थमुपागतः ॥ चितामूलेपितुर्वाक्यमिदमाहसुदुःखितः ॥ ५ ॥ तातयस्मिन्निसृष्टोहंत्वयाभ्रातरिराघवे ॥ तस्मिन्वनंप्रव्रजितेशून्येत्यक्तोस्म्यहंत्वया ॥ ६ ॥ यस्यागतिरनाथायाःपुत्रःप्रव्राजितोवनम् ॥ तामंबांतातकौसल्यांत्यक्त्वात्वंक्वगतोनृप ॥ ७ ॥ दृष्ट्वाभस्मारुणतच्चदग्धास्थिस्थानमंडलम् ॥ पितुःशरीरनिर्वाणंनिष्टनन्विषसादह ॥ ८ ॥ सतुदृष्ट्वारुदन्दीनःपपातधरणीतले ॥ उत्थाप्यमानःशक्रस्ययंत्रध्वजइवोच्छ्रितः ॥ ९ ॥ अभिपेतुस्ततःसर्वेतस्यामात्याःशुचिव्रतम् ॥ अंतकालेनिपतितंययातिमृषयोयथा ॥ १० ॥ शत्रुघ्नश्चापिभरतंदृष्ट्वाशोकपरिप्लुतम् ॥ विसंज्ञोन्यपतद्भूमौभूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११ ॥ उन्मत्तइवनिश्चित्तोविललापसुदुःखितः ॥ स्मृत्वापितुर्गुणांगानितानितानितदातदा ॥ १२ ॥ मंथराप्रभवस्तीव्रःकैकेयीग्राहसंकुलः ॥ वरदानमयोक्षोभ्योमज्जयच्छोकसागरः ॥ १३ ॥ सुकुमारंचबालंचसततंलालितंत्वया ॥ कतातभरतंहित्वाविलपंतंगतोभवान् ॥ १४ ॥ ननुभोज्येषुपानेषुवस्त्रेष्वाभरणेषुच ॥ प्रवारयतिसर्वान्नस्तन्नःकोद्यकरिष्यति ॥ १५ ॥ अवदारणकालेतुपृथिवीनावदीर्यते ॥ विहीनायात्वयाराज्ञाधर्मज्ञेनमहात्मना ॥ १६ ॥ पितरिस्वर्गमापन्नेरामेचारण्यमाश्रिते ॥ किंमेजीवितसामर्थ्यंप्रवेक्ष्यामिहुताशनम् ॥ १७ ॥ हीनोभ्रात्राचपित्राचशून्यामिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ अयोध्यांनप्रवेक्ष्यामिप्रवेक्ष्यामितपोवनम् ॥ १८ ॥ तयोर्विलपितंश्रुत्वाव्यसनंचाप्यवेक्ष्यतत् ॥ भृशमार्ततराभूयःसर्वएवानुगामिनः ॥ १९ ॥ ततोविषण्णौश्रांतौचशत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ धरायांस्मव्यचेष्टेतांभग्नशृंगाविवर्षभौ ॥ २० ॥

ध्वजो यत्रध्वजः स इव पपात । शक्रयत्रध्वजस्याकाशस्थस्य भूमौ पातायोगात् । गृहाद्यलंकारार्थं ध्वजयत्ररूपेण ध्वजसदृशरूपेण निर्मित इत्यर्थ इति कतकः । उत्पाततः पतितेन तेनोपमेत्यन्ये ॥ ९ ॥ अंतकाले पुण्यक्षयकाले ॥ १० ॥ ११ ॥ गुणांगानि उपलालनगुणस्यांगभूतानि विचित्रवस्त्राभरणादिदानादिकर्माणि स्मृत्वा विललाप ॥ १२ ॥ वरदानमयत्वादक्षोभ्यः अमज्जयत् अस्मानिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ नन्विति बहून्याभरणादीनि दिव्यवस्तून्युपस्थाप्यांग एषु किं तेऽपेक्षितं गृहाणेति प्रकर्षेणास्मदिष्टवरण कारयति भवान् तदद्य नः कः करिष्यति त्वयि गते इति शेषः ॥ १५ ॥ या त्वया विहीना सा पृथिवी अवदारणकाले तु तस्मिन्नपि नावदीर्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अनुगामिनोऽनुचरा आर्ततरा अभूवन्निति शेषः ॥ १९ ॥ व्यचेष्टेतां व्यलुठेताम् । विश्रांताविति पाठे विशेषेण श्रांतावित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रकृतिमान् सत्त्वप्रकृति. वैद्यः सर्वज्ञभिषजौ वैद्यौ ॥ २१ ॥ वृत्तस्य कृतदाहस्य सावशेषास्थिनिचये अस्थिसचयनाख्यकर्मण आशौचांतराकृतस्याप्यवशेषो भूशुद्धिमस्मोद्धारलक्षणस्तेन सहितः सावशेषस्तस्मिन्कर्तव्ये सति इत्यर्थः । एतेन त्रयोदशेहन्यस्थिसंचयन स्मृतिविरुद्धमित्यपास्तम् ॥ २२ ॥ त्रीणि द्वन्द्वानि बुभुक्षापिपासे शोकमोहौ जरामृती जन्ममरणे सुखदुःखे लाभालाभौ चेति तीर्थः । अस्ति जायते वर्धते पक्षीयते विपरिणमते विनश्यतीत्येवरूपाणीति कतकः । भूतेषु प्राणिषु एव भवितुमतिशोकाक्रांततया भवितुम् ॥ २३ ॥ सर्वभूतभवाभवौ उत्पत्तिविनाशौ ॥ २४ ॥ २५ ॥ परिमृद्नतौ मार्जयतौ तनयौ राजपुत्रौ अपराः क्रियाः भस्मोद्धारादिक्रिया उद्दिश्येति शेषः ॥ २६ ॥ चरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाडे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ यात्रा रामसमीपयात्रा समीहत समीहमान विचारयतमित्यर्थः ॥ १ ॥ दुःखे दुःखजनकसंकटे प्राप्ते यः सर्वभूतानां गतिः स्मरणमात्रेण सर्वदुःखनाशकः आत्मनः स्वस्य आवयोश्च गतिरिति किं वक्तव्यम् । अनेनातिसकटे भगवत्स्मरण

ततःप्रकृतिमान्वैद्यःपितुरेषांपुरोहितः ॥ वसिष्ठोभरतंवाक्यमुत्थाप्यतमुवाचह ॥ २१ ॥ त्रयोदशोयंदिवसःपितुर्वृत्तस्यतेविभो ॥ सावशेषास्थिनिचयेकिमिहत्वंविलंबसे ॥ २२ ॥ त्रीणिद्वंद्वानिभूतेषुप्रवृत्तान्यविशेषतः ॥ तेषुचापरिहार्येषुनैवंभवितुमर्हसि ॥ २३ ॥ सुमंत्रश्चापिशत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्यच ॥ श्रावयामासतत्त्वज्ञःसर्वभूतभवाभवौ ॥ २४ ॥ उत्थितौतौनरव्याघ्रौप्रकाशेतेयशस्विनौ ॥ वर्षातपपरिग्लानौपृथगिंद्रध्वजाविव ॥ २५ ॥ अश्रूणिपरिमृद्नंतौरक्ताक्षौदीनभाषिणौ ॥ अमात्यास्त्वरयंतिस्मतनयौचापराःक्रियाः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ अथयात्रांसमीहंतंशत्रुघ्नोलक्ष्मणानुजः ॥ भरतंशोकसंतप्तमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ गतिर्यःसर्वभूतानांदुःखेकिंपुनरात्मनः ॥ सरामःसत्त्वसंपन्नःस्त्रियाप्रव्राजितोवनम् ॥ २ ॥ बलवान्वीर्यसंपन्नोलक्ष्मणोनामयोप्यसौ ॥ किंनमोचयतेरामंकृत्वापिपितृनिग्रहम् ॥ ३ ॥ पूर्वमेवतुनिग्राह्यःसमवेक्ष्यनयानयौ ॥ उत्पथंयःसमारूढोनार्याराजावशंगतः ॥ ४ ॥ इतिसंभाषमाणेतुशत्रुघ्नेलक्ष्मणानुजे ॥ प्राग्द्वारेभूत्तदाकुब्जासर्वाभरणभूषिता ॥ ५ ॥ लिप्ताचंदनसारेणराजवस्त्राणिबिभ्रती ॥ विविधंविविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्चविभूषिता ॥ ॥ ६ ॥ मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्चवरभूषणैः ॥ बभासेबहुभिर्बद्धारज्जुभिरिववानरी ॥ ७ ॥

मेव दुःखनाशे समर्थं नान्यदिति सूचितम् । स रामः स्त्रिया प्रव्राजितः स च गत इत्येतदनुचितम् । तेन कृतम् । सामर्थ्ये सतीति शेषः ॥ २ ॥ किंवा रामो राज्यलोभात्पित्राज्ञामुल्लंघितवानिति अयशोभयादेवं करोतु लक्ष्मणः सर्वथानुचित कृतवानित्याह बलवानिति । लक्ष्मणो नाम अनुचितकर्तृत्वेन शोच्यः योपि अस्मद् भ्राता असौ पितृनिग्रह कृत्वा राम न मोचयते स्म वनवासात् ॥ ३ ॥ कथं पितृनिग्रह उचितस्तत्राह पूर्वमिति । यो राजा नार्या वश गतः सन् उत्पथम् अन्यायमार्गम् आरूढः प्राप्तः अतः लक्ष्मणः स्वय नयानयौ न्यायान्यायौ अभिषेकविपयौ समीक्ष्य विचार्य गुरोरप्यवलिप्तस्येति शास्त्रानुसारेण वनप्रव्राजनात्पूर्वमेव तत्प्रसगकाल एव निग्राह्यो नेदमनुचितमिति भावः ॥ ४ ॥ प्राग्द्वारे शत्रुघ्नाधिष्ठितद्वारे कुब्जा दैवादागताभूत् ॥ ५ ॥ राजवस्त्राणि राजार्हवस्त्राणि ॥ ६ ॥ वानरी कुरूपत्वात् । अत्र गुरुलघुप्रयुक्तच्छंदोभंग आर्षः । पाठां

१ रज्जुबद्धेव वानरी-इ० पा० ।

तरे चः पादपूरणे ॥७॥ अकरुणं निर्दयम् ॥ ८ ॥ वने रामस्तिष्ठतीति शेषः । यथानतिनिग्रहमिति शेषः ॥ ९ ॥ धृतव्रतः कर्तव्यत्वेन अवधृतव्रत इत्यर्थः । द्रुतं वच इति पाठांतरम् ॥१०॥ अश्नुतां प्राप्नुतां तथा कर्तव्य मयेति शेषः ॥११॥१२॥१३॥ समुपक्रांतः आरब्धपराक्रमः ॥ १४ ॥ अतः सानुक्रोशामिति सा नोऽस्माक ध्रुवा गतिरस्ति अतस्तां शरण याम इत्यमंत्रयतेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ पृथिवीतले पातयित्वेति शेषः ॥ १६ ॥ भांडं भूषणमात्रेऽपि ॥ १७ ॥ १८ ॥ गृहीत्वा कुब्जां कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य कुब्जामोचनार्थमागतामिति शेषः । निर्भर्त्सनमत्र हस्तेन दूरीकरणम् १९ ॥ परुषैः मर्मग्राहिभिः अत एव दुःखैः । पुत्र शरणमागता

तांसमीक्ष्यतदाद्वाःस्थोभृशंपापस्यकारिणीम् ॥ गृहीत्वाकरुणंकुब्जांशत्रुघ्नायन्यवेदयत् ॥ ८ ॥ यस्याःकृतेवनेरामोन्यस्तदेहश्चवःपिता ॥ सेयंपापा नृशंसाचतस्याःकुरुयथामति ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्चतदाज्ञायवचनंभृशदुःखितः ॥ अंतःपुरचरान्सर्वानित्युवाचधृतव्रतः ॥ १० ॥ तीव्रमुत्पादितंदुःखंभ्रातॄ णांमेतथापितुः ॥ यथासेयंनृशंसस्यकर्मणःफलमश्नुताम् ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वाचतेनाशुसखीजनसमावृता ॥ गृहीताबलवत्कुब्जासातद्गृहमनादयत् ॥ ॥ १२ ॥ ततःसुभृशसंतप्तस्तस्याःसर्वःसखीजनः ॥ क्रुद्धमाज्ञायशत्रुघ्नंव्यपलायतसर्वशः ॥ १३ ॥ अमंत्रयतकृत्स्नश्चतस्याःसर्वःसखीजनः ॥ यथा यंसमुपक्रांतोनिःशेषंनःकरिष्यति ॥ १४ ॥ सानुक्रोशांवदान्यांचधर्मज्ञांचयशस्विनीम् ॥ कौसल्यांशरणंयामःसाहिनोस्तिध्रुवागतिः ॥ १५ ॥ सचरोषेणसंवीतःशत्रुघ्नःशत्रुशासनः ॥ संचकर्षतदाकुब्जांक्रोशंतींपृथिवीतले ॥ १६ ॥ तस्यांह्याकृष्यमाणायांमंथरायांततस्ततः ॥ चित्रंबहुविधं भांडंपृथिव्यांतद्व्यशीर्यत ॥ १७ ॥ तेनभांडेनविस्तीर्णंश्रीमद्राजनिवेशनम् ॥ अशोभततदाभूयःशारदंगगनंयथा ॥ १८ ॥ सबलीबलवत्क्रोधाद्गृही त्वापुरुषर्षभः ॥ कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्यबभाषेपरुषंवचः ॥ १९ ॥ तैर्वाक्यैःपरुषैर्दुःखैःकैकेयीभृशदुःखिता ॥ शत्रुघ्नभयसंत्रस्तापुत्रंशरणमागता ॥ २० ॥ तंप्रेक्ष्यभरतःक्रुद्धंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ अवध्याःसर्वभूतानांप्रमदाःक्षम्यतामिति ॥ २१ ॥ हन्यामहमिमांपापांकैकेयींदुष्टचारिणीम् ॥ यदिमांधा र्मिकोरामोनासूयेन्मातृघातकम् ॥ २२ ॥ इमामपिहतांकुब्जांयदिजानातिराघवः ॥ त्वांचमांचैवधर्मात्मानाभिभाषिष्यतेध्रुवम् ॥ २३ ॥ भरतस्यव चःश्रुत्वाशत्रुघ्नोलक्ष्मणानुजः ॥ न्यवर्ततततोदोषात्तांमुमोचचमूर्छिताम् ॥ २४ ॥ सापादमूलेकैकेय्यामंथरानिपपातह ॥ निःश्वसंतीसुदुःखार्ताकृ पणंविललापह ॥ २५ ॥ शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञांसमीक्ष्यकुब्जांभरतस्यमाता ॥ शनैःसमाश्वासयदार्तरूपांक्रौंचींविलग्नामिववीक्षमाणाम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥ ततःप्रभातसमयेदिवसेथचतुर्दशे ॥ समेत्यराजकर्तारोभरतंवाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥ गतोदशरथःस्वर्गंयोनोगुरुतरोगुरुः ॥ रामंप्रव्राज्यवैज्येष्ठंलक्ष्मणंचमहाबलम् ॥ २ ॥

कुब्जामोचनार्थमिति शेषः ॥ २० ॥ यतः सर्वभूतानामवध्याः अतः क्षम्यतामित्यब्रवीत् ॥ २१ ॥ मातृघातकं मां प्रति यदि रामो नासूयेत् न कुप्येत् तदाहमिमां मातरमपि हन्याम् ॥ २२ ॥ जानाति ज्ञास्यते नाभिभाषिष्यते स्त्रीघातिनाविति मत्वा इत्यब्रवीदिति पूर्वेण संबंधः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ शत्रुघ्नविक्षेपः शत्रुघ्नेनेतस्ततः कर्षणं तेन प्रनष्टज्ञानां विलग्नां यंत्रादिना संयताम् ॥ २६ ॥ तैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ रक्षासाधनत्वाद्राजा गुरुः तत्राप्ययं गुरुतरः । ज्येष्ठं राज्यार्हम् ॥ २ ॥

१ ताम्राक्षः–इ० पा० । २ रोषात्–इ० पा० । ३ मथराम्–इ० पा० ।

यत एतद्राज्यमनायक ततो राजा भव। ननु ज्येष्ठे विद्यमाने कथमहं राजा तत्राह संगत्या ज्येष्ठस्य वनवास प्रति पितुराज्ञासगत्या तव च राज्य प्रति तदाज्ञासगत्या राज्यं कुर्वन्नपि भवान्नापराध्नोति। धर्मविरोधज्येष्ठविरोधलोकविरोधान्न प्राप्नोति। पित्राज्ञाया उभाभ्यामपि पालनीयत्वादिति बहवः। एतद्राज्यम् अनायकमपि अमात्यादीनां संगत्यैकमत्येन दैवगत्या वा नापराध्नोति न नश्यति अतो नो राजा भवेत्यर्थ तीर्थ आह ॥ ३ ॥ आभिषेचनिकम् अभिषेचनप्रयोजनं वस्तुजात रामाभिषेकाय विततम्। स्वजनो मंत्र्यादिः। श्रेणयः पौराः ॥ ४ ॥ ५ ॥ भांडम् उपकरणम् ॥ ६ ॥ राजता राजत्वम् ॥ ७ ॥ पूर्वो ज्येष्ठः। अरण्ये वत्स्यामि रामप्रतिनिधित्वेनेति शेषः ॥ ८ ॥ आनयिष्यामि इडार्थः ॥ ९ ॥ रामहेतोः रामाभिषेकार्थम् ॥ १० ॥ पुरस्कृतम् अग्रतः कृतम् अध्वरात् महायज्ञशालायाः स्वाग्निहोत्रगृहमित्यर्थः ॥ ११ ॥ मातृगंधिनीं केवलमातृव्यपदेशां मातृसंज्ञामात्रामित्यर्थ इति तीर्थः। कतकस्तु पुत्रगृद्धिनीमिति पाक्तः पाठः पुत्रगार्धिनीमित्यर्थ इत्याह ॥ १२ ॥ शिल्पिनः खनकाः यत्र पथोऽभावः तत्र पथा गमनमार्गः क्रियताम् विषमाणि च निम्नोन्नतानि च समानि क्रियंताम्। रथादिसुखगत्यर्थमिति भावः। पथि विद्यमानेषु दुर्गेषु विशेषेण जनान् चारयंतीति पथिदुर्गविचारकाः। पथिदुर्गविशारदा इतिपाठे तत्र वर्तमानदुर्गे चोरादिर्भि

त्वमद्यभवनोराजाराजपुत्रमहायशः ॥ संगत्यानापराध्नोतिराज्यमेतदनायकम् ॥ ३ ॥ आभिषेचनिकंसर्वमिदमादायराघव ॥ प्रतीक्षतेत्वांस्वजनःश्रेणयश्चनृपात्मज ॥ ४ ॥ राज्यंगृहाणभरतपितृपैतामहंध्रुवम् ॥ अभिषेचयचात्मानंपाहिचास्मान्नरर्षभ ॥ ५ ॥ आभिषेचनिकंभांडंकृत्वा सर्वंप्रदक्षिणम् ॥ भरतस्तंजनंसर्वंप्रत्युवाचधृतव्रतः ॥ ६ ॥ ज्येष्ठस्यराजतानित्यमुचिताहिकुलस्यनः ॥ नैवंभवंतोमांवक्तुमर्हंतिकुशलाजनाः ॥
॥ ७ ॥ रामःपूर्वोहिनोभ्राताभविष्यतिमहीपतिः ॥ अहंत्वरण्येवत्स्यामिवर्षाणिनवपंचच ॥ ८ ॥ युज्यतांमहतीसेनाचतुरंगमहाबला ॥ आनयिष्याम्यहंज्येष्ठंभ्रातरंराघवंवनात् ॥ ९ ॥ आभिषेचनिकंचैवसर्वमेतदुपस्कृतम् ॥ पुरस्कृत्यगमिष्यामिरामहेतोर्वनंप्रति ॥ १० ॥ तत्रैवतंनरव्याघ्रमभिषिच्यपुरस्कृतम् ॥ आनयिष्यामिवैरामंहव्यवाहमिवाध्वरात् ॥ ११ ॥ नसकामांकरिष्यामिस्वामिमांपुत्रगृद्धिनीम् ॥ वनेवत्स्याम्यहंदुर्गे रामोराजाभविष्यति ॥ १२ ॥ क्रियतांशिल्पिभिःपंथाःसमानिविषमाणिच ॥ रक्षिणश्चानुसंयांतुपथिदुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥ एवंसंभाषमाणं तंरामहेतोर्नृपात्मजम् ॥ प्रत्युवाचजनःसर्वःश्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् ॥ १४ ॥ एवंतेभाषमाणस्यपद्माश्रीरुपतिष्ठताम् ॥ यस्त्वंज्येष्ठेनृपसुतेपृथिवीं दातुमिच्छसि ॥ १५ ॥ अनुत्तमंतद्वचनंनृपात्मजःप्रभाषितंसंश्रवणेनिशम्यच ॥ प्रहर्षजास्तंप्रतिबाष्पबिंदवोनिपेतुरार्याननेत्रसंभवाः ॥ १६ ॥

त्या गंतुमशक्यप्रदेशे रक्षणविशारदा इत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवं समाषमाणं तं प्रति सर्वोपि जनः श्रीमच्छुभमनुत्तमं वाक्यमुवाच ॥ १४ ॥ तदेवाह एवमिति। एवं रामराज्यविषयं भाषमाणस्य ते पद्मा तदाख्या पद्मचिह्ना च श्रीरुपतिष्ठतां ज्येष्ठानुसरणादिति भावः। तदेवाह यस्त्वमिति। ज्येष्ठे ज्येष्ठाय पृथिवीं दातुमिच्छसि अतः श्रीस्त्वामुपतिष्ठताम् ॥ १५ ॥ संश्रवणे रामानयनप्रतिज्ञाविषयेऽनुत्तमं नृपात्मजेन प्रभाषितं तद्वचनं निशम्य स्थितानां जनानां प्रति भरतमुद्दिश्य प्रहर्षजा आर्याननेत्रसंभवाः हर्षयुक्तमुखस्थनेत्रजबिन्दवो निपेतुरिति तीर्थः। अत्र आननपदमधिकम्। कतकस्तु नृपात्मजः प्रभाषितमिति सविसर्गपाठः। नृपात्मजो जनैः प्रभाषितमनुत्तमं तद्वचन आशीर्वचनं सश्रवणे सम्यक्श्रवणविषये प्राप्तं निशम्य श्रुत्वा हृष्टोभूदिति शेषः। अथ त प्रति तं जनं लक्षीकृत्य। कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया। आर्यस्य पूज्यस्य भरतस्यार्यं पूज्यं यदाननं मुखम्। जनाशीर्वादश्रवणजसंतोषेण पूज्यत्वं मुखस्य तद्वर्तिनेत्रसंभवाः अत एव प्रहर्षजा बिंदवो निपेतुः। अनुक्तभरतसौमुख्यकथनं चास्य श्लोकस्य प्रयोजनमित्याह।

अत्र कतकपाठस्तद्व्याख्या च ज्यायसी ॥ १६ ॥ इदं वचनं रामानयनवचनम् । वियातः विशेषेण यातो गतः शोको येषां ते जना इति विशेष्यम् । विभूतशोका इति पाठांतरम् । हे नरवर तव वचनात् रामे त्वयि च भक्तिमान् शिल्पिवर्गः पंथानं कर्तुं व्यादिष्टः जनो रक्षकजनश्च रक्षणं कर्तुं व्यादिष्टः ॥ १७ ॥ छँकमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ भूमिप्रदेशज्ञाः अंतःसजलनिर्जलादिभूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः शिबिरादिनिर्माणे सूत्रग्रहणकुशलाः । निर्जलेष्वगाधवापीकूपादिनिर्माण सूत्रकर्मेति कतकः । खनकाः स्वकर्मणि खननेभिरताः परसेनयावष्टंभेपि खनने दक्षाः अतएव शूराः यंत्रकाः जलप्रवाहादियंत्रणसमर्थाः ॥ १ ॥ कर्मांतिकाः वेतनजीविनः । स्थपतयो रथादिकर्तारः । प्रधानवर्धकयः यंत्रकोविदाः क्षेपणीयादियंत्रकरणकुशलाः । पथदर्शनकोविदा इति पाठांतरम् । वर्धकयस्तक्षाणः । मार्गिणः तत्तद्वनमार्गविशेषरक्षानियुक्ताः । वृक्षतक्षकाः मार्गावरोधिवृक्षच्छेत्तारः ॥ २ ॥ सूपकाराः सूदाः । सुधा अवलेपः । वंशचर्मकृतः वंशदलैः कटशूर्पादिकृतः चर्मकृतः अवस्थानार्थमश्वपृष्ठारोप्यमाणपल्ययनादिकृतः । समर्था द्रष्टारः पूर्वानुभूतमार्गामार्गद्रष्टारः ॥ ३ ॥ स त्विति एव मार्गसन्नाहप्रवृत्तौ जनौघो रामदर्शनकौतुकजहर्षान्महावेगः महावेगवान्प्रयान्गच्छन्पर्वणि सागरस्य महावेगो जलौघ इवाशोभत ॥ ४ ॥ ते मार्गशोधकाः स्ववार स्वसमूह समास्थाय । वारसंघातसचया इत्यमरः । विविधोपेतैर्नानाप्रकारयुक्तैः पिटकखनित्रदात्रादिकरणैर्युक्ता इति शेषः ॥ ५ ॥ लताः शाखाः स्थाणून् शंकून् अपसारयत इति शेषः ॥ ६ ॥ अरोपयन् छायार्थमिति शेषः । टंकः पाषाणभेदनः । छिंदन् अडभाव आर्षः ॥ ७ ॥ बलिनः रूढमूलान् वीरणस्तंबान् विधमन्ति हस्ताभ्यावमेव निःसारयंति दुर्गाणि स्थलानि उन्नतान् प्रदेशान्विधमति खननेन समीकुर्वंति ॥ ८ ॥ कूपान् मार्गमध्यवर्तिनः तादृशमायत श्वभ्र गर्तं च पांसुभिरपूरयन् ॥ ९ ॥ बधनीयान्सेतून् क्षोद्यान् क्षोदनीयान् शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान् संचुक्षुदुः चूर्णयामासुः । भेदनीयान् जलनिर्गमार्थं भेद्यान् ॥ १० ॥ परिवाहान् अल्पप्रवाहान् बधनेन बहूदकान् चक्रुः ॥ ११ ॥ खानयामासुः अखनन् उदपानान् कूपवाप्यादीन्

ऊचुस्तेवचनमिदंनिशम्यहृष्टाःसामात्याःसपरिषदोवियातशोकाः ॥ पंथानंनरवरभक्तिमान्जनश्चव्यादिष्टस्तववचनाच्चशिल्पिवर्गः ॥ १७ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये च०सा०अयोध्याकांडेएकोनाशीतितमःसर्गः ॥७९॥ अथभूमिप्रदेशज्ञाःसूत्रकर्मविशारदाः ॥ स्वकर्माभिरताःशूराःखनकायंत्रकास्तथा ॥ १ ॥ कर्मांतिकाःस्थपतयःपुरुषायंत्रकोविदाः ॥ तथावर्धकयश्चैवमार्गिणोवृक्षतक्षकाः ॥ २ ॥ सूपकाराःसुधाकारावंशचर्मकृतस्तथा ॥ समर्थायेचद्रष्टारःपुरतश्चप्रतस्थिरे ॥ ३ ॥ सतुहर्षात्तमुद्देशंजनौघोविपुलःप्रयान् ॥ अशोभतमहावेगःसागरस्येवपर्वणि ॥ ४ ॥ तेस्ववारंसमास्थायवर्त्मकर्मणिकोविदाः ॥ करणैर्विविधोपेतैःपुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥ लतावल्लीश्चगुल्मांश्चस्थाणूनश्मनएवच ॥ जनास्तेचक्रिरेमार्गंछिंदंतोविविधान्द्रुमान् ॥ ६ ॥ अवृक्षेषुचदेशेषुकेचिद्वृक्षानरोपयन् ॥ केचित्कुठारैष्टंकैश्चदात्रैश्छिंदन्कचित्कचित् ॥ ॥ ७ ॥ अपरेवीरणस्तंबान्बलिनोबलवत्तराः ॥ विधमंतिस्मदुर्गाणिस्थलानिचततस्ततः ॥ ८ ॥ अपरेपूरयन्कूपान्पांसुभिःश्वभ्रमायतम् ॥ निम्नभागांस्तथैवाशुसमांश्चक्रुःसमंततः ॥ ९ ॥ बबंधुर्बंधनीयांश्चक्षोद्यान्संचुक्षुदुस्तथा ॥ बिभिदुर्भेदनीयांश्चतांस्तान्देशान्नरास्तदा ॥ १० ॥ अचिरेणतुकालेनपरिवाहान्बहूदकान् ॥ चक्रुर्बहुविधाकारान्सागरप्रतिमान्बहून् ॥ ११ ॥ निर्जलेषुचदेशेषुखानयामासुरुत्तमान् ॥ उदपानान्बहुविधान्वेदिकापरिमंडितान् ॥ १२ ॥

वेदिकाभिः परितोलंकृतान् ॥ १२ ॥ ससुधाकुट्टिमतलः तत्र तत्र सच्छायजलाशयसमीपे विश्रमार्थं निवासाय ससुधातलः सुधानिबद्धभूदेशः सकुट्टिमतलश्च । कुट्टिमोत्त्री निबद्धा भूः । कचित् सुधाभिः कचिन्मृत्तिकाभिरेव बद्धचत्वर इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अथ मार्गकरणानंतरम् अधिकृताः मार्गशिबिरादिनिवेशाधिकारिणः यथाज्ञप्ति यथाभरताज्ञापन शिबिरादिनिवेशे अनुचरानाज्ञाप्य यो यादृशो भरतस्याभिमतो निवेशस्त तथा कृत्वा भूयोधिकभूषाभिः शोभयामासुः वितानकनककलशरत्नध्वजादिभिर्भूषयामासुः । निवेशः शिबिरं भूषणोपमं मार्गस्यालंकारसदृशम् अतिरमणीयमिति यावत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ निवेशान् शिबिराणि ॥ १७ ॥ बहुपांसुचया इत्यनेन शर्करादिराहित्यसूचनम् । परिखाः सगर्ताः पर्यंतभित्तयः तत्र परिखावच्छेदेनेत्यर्थः । इंद्रनीलमणिनिर्मिताः प्रतिमाश्चित्रप्रतिमा येषु निवेशेषु । इंद्रकीलप्रतिमा इति पाठे इंद्रकीलपर्वतसदृश इत्यर्थः । एवमुच्चाः परिखा इति यावत् । प्रतोली रथ्या ॥ १८ ॥ सौधसदृशैः प्राकारैः संवृताः ॥ १९ ॥ आकाशे वितर्दिभिरिव विधिधिष्ण्यैरिव स्थितैरुपलक्षिताः । विटंकं कपोत

ससुधाकुट्टिमतलःप्रपुष्पितमहीरुहः ॥ मत्तोद्घुष्टद्विजगणःपताकाभिरलंकृतः॥१३॥ चंदनोदकसंसिक्तोनानाकुसुमभूषितः ॥ बह्वशोभतसेनायाःपंथाःसुरपथोपमः ॥ १४ ॥ आज्ञाप्याथयथाज्ञप्तियुक्तास्तेधिकृतानराः ॥ रमणीयेषुदेशेषुबहुस्वादुफलेषुच ॥ १५ ॥ योनिवेशस्त्वभिप्रेतोभरतस्यमहात्मनः ॥ भूयस्तंशोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम् ॥ १६ ॥ नक्षत्रेषुप्रशस्तेषुमुहूर्तेषुचतद्विदः ॥ निवेशान्स्थापयामासुर्भरतस्यमहात्मनः ॥ १७ ॥ बहुपांसुचयाश्चापिपरिखापरिवारिताः॥तत्रेंद्रनीलप्रतिमाःप्रतोलीवरशोभिताः॥१८॥प्रासादमालासंयुक्ताःसौधप्राकारसंवृताः ॥ पताकाशोभिताःसर्वेसुनिर्मितमहापथाः ॥ १९ ॥ वितर्दिभिरिवाकाशेविटंकाग्रविमानकैः ॥ समुच्छ्रितैर्निवेशास्तेबभुःशक्रपुरोपमाः ॥ २० ॥ जाह्नवींतुसमासाद्यविविधद्रुमकाननाम् ॥ शीतलामलपानीयांमहामीनसमाकुलाम्॥२१॥सचंद्रतारागणमंडितंयथानभःक्षपायाममलंविराजते॥ नरेंद्रमार्गःसतदाव्यराजतक्रमेणरम्यःशुभशिल्पिनिर्मितः॥२२॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ०च०सा०अयो०अशीतितमःसर्गः॥८०॥

ततोनांदीमुखींरात्रिंभरतंसूतमागधाः ॥ तुष्टुवुःसविशेषज्ञाःस्तवैर्मंगलसंस्तवैः ॥ १ ॥ सुवर्णकोणाभिहतःप्राणदद्यामदुंदुभिः ॥ दध्मुःशंखांश्चशतशोवाद्यांश्चोच्चावचस्वरान् ॥ २ ॥ सतूर्यघोषःसुमहान्दिवमापूरयन्निव ॥ भरतंशोकसंतप्तंभूयःशोकैररंधयत्॥३॥ ततःप्रबुद्धोभरतस्तंघोषंसन्निवर्त्यच ॥ नाहंराजेतिचोक्त्वातंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ पश्यशत्रुघ्नकैकेय्यालोकस्यापकृतंमहत् ॥ विसृज्यमयिदुःखानिराजादशरथोगतः॥५॥

पालिका तदुक्ताग्रैर्विमानकैः सप्तभूमिकगृहैरत्युच्चैरुपलक्षिता इत्यर्थ इति कतकः । विसर्पद्भिरिवाकाशे इति पाठांतरम् । तदोर्ध्वमूर्ध्वं गच्छद्भिरिवेत्यर्थः कथंचिद्योज्यः ॥ २० ॥ जाह्नवीं समासाद्य अभिव्याप्य प्रवर्तितो नरेंद्रमार्गो व्यराजत इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ रेफैमानः इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥ ॥ छ ॥

नांदीमुखीं भरताभिषेकाय वसिष्ठेन करिष्यमाणनांदीमुखाद्यभ्युदयप्राग्वर्तिनीम् । रामानयनाभ्युदयप्रारंभयुक्ता नांदीमुखीति कश्चित् । रात्रिम् अल्पावशेषां दृष्ट्वेति शेषः । सविशेषज्ञाः राजनि राजपुत्रे चापेक्षितविशेषस्तव जानंति तादृशाः । मगधनस्तोः [illegible] ॥ १ ॥ सुवर्णकोणः सुवर्णदंडः । यामदुंदुभिः यानानसानसूचको दुंदुभिः उच्चानवानुच्चावचस्वरान् वाद्यान् वाद्यविशेषान् दध्मुः । नांद्यान् इति पाठः । मंगलार्दीनित्यर्थ इति तीर्थः ॥ २ ॥ [illegible] शोकोत्पा[illegible]ः अरंधयत् हिंसितवान् । रध [illegible] ॥ ३ ॥ ४ ॥ कैकेय्या हेतुना मद्विषे जातमां लोकस्य सूतमागधादेरपकृतमनुचितं कर्म पश्य पश्य

रूपाणि दुःखानि दुःखकराणि मयि विमृज्य राजा गतः ॥ ५ ॥ तस्य यो गतस्तस्येत्यर्थः । अकर्णिका अकर्णधारा । अकटकेति पाठः । कटको नाविकस्तद्रहितेत्यर्थः इति कतकः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ राजधर्मवित् राजपुरोहितकर्तव्यधर्मवेत्ता अतः स्वकृत्यं स्वय सपादयतीत्याह समामित्यादि ॥ ९ ॥ तद्विशेषणं शातकुंभमयीत्यादि । सगणः सशिष्यगणः ॥ १० ॥ स्वस्त्यास्तरणसंवृत स्वस्तिकाकारमडलवदास्तरणसंवृत पीठमध्यास्त ततो दूतानन्वशशास च ॥ ११ ॥ गणवल्लभाः सेनानायकाः । आत्ययिक कालविलबासहिष्णु ॥ १२ ॥ स राजपुत्र राजपुत्रैरितरैः सहित शत्रुघ्न युधाजिन्नामा कश्चिन्मंत्री ये च हिता जनास्तांश्चानयत ॥ १३ ॥ हलहलेति शब्दानुकरणम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ ह्रद इव सभा ह्लादोत्र सामुद्रः भिन्नलिंगत्वेपि सहृदयोद्वेगाभावात् । चद्र इव मुखमितिवन्न दुष्टोपमा । तिमिरनेकयोजनायामविस्तारो मत्स्यः नागा जलगजाः सर्पाश्च मणयो मुक्ताद्याः शर्कराः सुवर्णखनिमृत्तिकाः सभायां जलस्थाने सभातेजः एतदेव ध्वनयता स्तिमितजल इत्युक्तम् । चित्रस्थतिमिनागसवृतत्व मणयश्च रत्नादिषु विद्यते एव

तस्यैषाधर्मराजस्यधर्ममूलामहात्मनः ॥ परिभ्रमतिराजश्रीर्नौरिवाकर्णिकाजले ॥ ६ ॥ योहिनःसुमहान्नाथःसोपिप्रव्राजितोवने ॥ अनयाधर्ममुत्सृज्यमात्रामेराघवःस्वयम् ॥ ७ ॥ इत्येवंभरतंवीक्ष्यविलपंतमचेतनम् ॥ कृपणारुरुदुःसर्वाःसुस्वरंयोषितस्तदा ॥ ८ ॥ तथातस्मिन्विलपतिवसिष्ठोराजधर्मवित् ॥ सभामिक्ष्वाकुनाथस्यप्रविवेशमहायशाः ॥ ९ ॥ शातकुंभमयींरम्यांमणिहेमसमाकुलाम् ॥ सुधर्मामिवधर्मात्मासगणःप्रत्यपद्यत ॥ ॥ १० ॥ सकांचनमयंपीठंस्वस्त्यास्तरणसंवृतम् ॥ अध्यास्तसर्ववेदज्ञोदूताननुशशासच ॥ ११ ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्योधानमात्यान्गणवल्लभान् ॥ क्षिप्रमानयताव्यग्राःकृत्यमात्ययिकंहिनः ॥ १२ ॥ सराजपुत्रंशत्रुघ्नंभरतंचयशस्विनम् ॥ युधाजितंसुमंत्रंचयेचतत्रहिताजनाः ॥ १३ ॥ ततो हलहलाशब्दोमहान्समुदपद्यत ॥ रथैरश्वैर्गजैश्चापिजनानामुपगच्छताम् ॥ १४ ॥ ततोभरतमायांतंशतक्रतुमिवामराः ॥ प्रत्यनंदन्प्रकृतयोयथा दशरथंतथा ॥ १५ ॥ ह्रदइवतिमिनागसंवृतस्तिमितजलोमणिशंखशर्करः ॥ दशरथसुतशोभितासभासदशरथेवबभूवसापुरा ॥ १६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥ तामार्यगणसंपूर्णांभरतःप्रग्रहांसभाम् ॥ ददर्शबुद्धिसंपन्नःपूर्णचंद्रांनिशामिव ॥ १ ॥ आसनानियथान्यायमार्याणांविशतांतदा ॥ वस्त्रांगरागप्रभयाद्योतितासासभोत्तमा ॥ २ ॥ साविद्वज्जनसंपूर्णासभा सुरुचिरातथा ॥ अदृश्यतघनापायेपूर्णचंद्रेवशर्वरी ॥ ३ ॥ राज्ञस्तुप्रकृतीःसर्वाःससंप्रेक्ष्यचधर्मवित् ॥ इदंपुरोहितोवाक्यंभरतंमृदुचाब्रवीत् ॥ ४ ॥

शंखाश्चित्रेषु स्वर्णशर्करास्थाने कुट्टिमादौ स्वर्णलेपः प्रकारातरेण जलादिवर्णने तु कवेर्न्यूनतादोषः । मम तु विभक्तिपरिणामेनैषामेव समायायामप्यन्वयान्न दोषः । एतेन वसिष्ठो जल तिमिनागौ भरतशत्रुघ्नौ मण्यादयोऽमात्यपौरजानपदा इति कतकोक्तमपास्तम् । दशरथसुतशोभिता सभा पुरा सदशरथा समेव बभाविति योजना । पितृसमानाकारत्वात्पुत्रस्येदानीमपि सदशरथेवेत्युत्प्रेक्षा । पुरा यथेत्यंशे उपमेति तयोरत्र संसृष्टिः ॥ १६ ॥ चर्च्यमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥ ॥ प्रग्रहा प्रकृष्टैर्वसिष्ठादिभिर्ग्रहः परिग्रहोधिष्टान यस्यां सा निशापक्षे प्रकृष्टगुर्वादिग्रहवतीम ॥ १ ॥ आर्याणां त्रैवर्णिकानाम् आसनानि विशताम् आसनेषूपविशताम् ॥ २ ॥ घनापाये शरदि ॥ ३ ॥ स वसिष्ठः संप्रेक्ष्य च चात् कृतानुमतिकांश्च कृत्वा ॥ ४ ॥

धर्मं सत्यपरिपालनम् ॥ ५ ॥ सतां धर्मं जीवतो वाक्यकरणादिन्येव रूपम् ॥ ६ ॥ निहतकटक रामस्य वनवासदानात्तथा ॥७॥ उदीच्यादयस्तत्तद्दिशि प्रत्येकसिंहासनाधीश्वरा ये च केवलाःसिंहासनरहिताः चात्प्राच्या अपरांताः द्वीपवासिनः सामुद्राः पोतवणिजः कोटयोसंख्यातानि रत्नानि हरतु । कोटयोपरांता इति पाठांतरम् । कोटयो रत्नानि अनेककोटिसंख्यरत्नानि।यद्वा परांतास्तत्तद्दिगतवासिनः सामुद्राः समुद्रद्वीपवासिनः ॥ ८ ॥ धर्मज्ञः ज्येष्ठाभिषेकरूपधर्मज्ञः धर्मकांक्षया ज्येष्ठानुवर्तनरूपधर्मलिप्सया मनसा जगाम सस्मार ॥ ९ ॥ जगर्हे सर्वज्ञोपि कथमेवमनुचिते मां प्रवर्तयसीत्युक्तवानित्यर्थ. ॥ १० ॥ विद्यास्नातस्य सर्वविद्यानतर भाविस्नानयुतस्य रामस्य मद्विधः चरितब्रह्मचर्यादिः ॥ ११ ॥ रामस्य स्वमिति शेषः । हे भगवन्नेव विज्ञाय धर्म न्याय वक्तुम् इह सभायामर्हसि नेदृशमन्याय्यमित्यर्थः ॥१२॥ १३ ॥ १४ ॥ ननु त्वन्मात्रा प्रयासेन

तातराजादशरथःस्वर्गतोधर्ममाचरन् ॥ धनधान्यवतींस्फीतांप्रदायपृथिवींतव ॥ ५ ॥ रामस्तथासत्यवृत्तिःसतांधर्ममनुस्मरन् ॥ नाजहात्पितु रादेशंशशीज्योत्स्नामिवोदितः ॥ ६ ॥ पित्राभ्रात्राचतेदत्तंराज्यंनिहतकंटकम् ॥ तद्भुंक्ष्वमुदितामात्यःक्षिप्रमेवाभिषेचय ॥ ७ ॥ उदीच्याश्चप्र तीच्याश्चदाक्षिणात्याश्चकेवलाः॥कोट्यापरांताःसामुद्रारत्नान्युपहरंतुते ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वाभरतोवाक्यंशोकेनाभिपरिप्लुतः ॥ जगाममनसारामं धर्मज्ञोधर्मकांक्षया ॥ ९ ॥ सबाष्पकलयावाचाकलहंसस्वरोयुवा ॥ विललापसभामध्येजगर्हेचपुरोहितम् ॥ १० ॥ चरितब्रह्मचर्यस्यविद्या स्नातस्यधीमतः ॥ धर्मेप्रयतमानस्यकोराज्यंमद्विधोहरेत् ॥ ११ ॥ कथंदशरथाज्जातोभवेद्राज्यापहारकः ॥ राज्यंचाहंचरामस्यधर्मंवक्तुमिहा र्हसि ॥ १२ ॥ ज्येष्ठःश्रेष्ठश्चधर्मात्मादिलीपनहुषोपमः ॥ लब्धुमर्हतिकाकुत्स्थोराज्यंदशरथोयथा ॥ १३ ॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यंकुर्यांपा पमहंयदि ॥ इक्ष्वाकूणामहंलोकेभवेयंकुलपांसनः॥१४॥यद्धिमात्राकृतंपापंनाहंतदपिरोचये ॥ इहस्थोवनदुर्गस्थंनमस्यामिकृतांजलिः ॥१५॥ राममेवानुगच्छामिसराजाद्विपदांवरः॥त्रयाणामपिलोकानांराघवोराज्यमर्हति॥१६॥तद्वाक्यंधर्मसंयुक्तंश्रुत्वासर्वेसभासदः ॥ हर्षान्मुमुचुरश्रूणि रामेनिहितचेतसः॥१७॥ यदित्वार्यंनशक्ष्यामिविनिवर्तयितुंवनात् ॥ वनेतत्रैववत्स्यामियथार्योलक्ष्मणस्तथा ॥१८॥ सर्वोपायंतुवर्तिष्येविनि वर्तयितुंबलात् ॥ समक्षमार्यमिश्राणांसाधूनांगुणवर्तिनाम् ॥ १९ ॥ विष्टिकर्मांतिकाःसर्वेमार्गशोधकदक्षकाः ॥ प्रस्थापितामयापूर्वंयात्राचम मरोचते ॥ २० ॥ एवमुक्त्वातुधर्मात्माभरतोभ्रातृवत्सलः ॥ समीपस्थमुवाचेदंसुमंत्रंमंत्रकोविदम् ॥ २१ ॥ तूर्णमुत्थायगच्छत्वंसुमंत्रममशा सनात् ॥ यात्रामाज्ञापयक्षिप्रंबलंचैवसमानय ॥ २२ ॥ एवमुक्तःसुमंत्रस्तुभरतेनमहात्मना ॥ प्रहृष्टःसोदिशत्सर्वंयथासंदिष्टमिष्टवत् ॥ २३ ॥ ताःप्रहृष्टाःप्रकृतयोबलाध्यक्षाबलस्यच ॥ श्रुत्वायात्रांसमाज्ञप्तांराघवस्यनिवर्तने ॥ २४ ॥

राज्यसपादनादस्माभिरेवमुक्तमत आह यद्धीति । वनदुर्गस्थं वनरूपदुर्गस्थम् ॥ १५ ॥ द्विपदां मनुष्याणा वरः श्रेष्ठो राजास्य राज्यस्येति शेषः ॥ १६ ॥ मध्ये कविवाक्य तद्वाक्यमिति ॥ १७ ॥ सर्वथा स्वस्य राजचिता नास्तीति प्रतिपादक पुनर्भरतवाक्यम् । यदि त्विति ॥ १८ ॥ आर्यास्त्रैवर्णिकास्ते च मिश्राः पूज्यास्तेषां युष्माक समक्षमित्यन्वयः ॥ १९ ॥ विष्टयो भृतिं विना कर्मकराकर्मांतिका उक्ताः ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ अदिशत् आज्ञापयति स्म इष्टवत् इष्टार्हम् इष्टानुरूपमिति यावत् ॥ २३ ॥ निवर्तने निवर्तननिमित्त बलस्य यात्रा समाज्ञप्तां श्रुत्वा प्रकृतयो बलाध्यक्षाश्च प्रहृष्टा इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

यात्रागमनं रामयात्रार्थं गमनम् ॥ २५ ॥ गोरथैः सक्तैरित्यर्थः ॥ २६ ॥ सज गमनाय सन्नद्धम् । गुरुर्वसिष्ठः ॥ २७ ॥ २८ ॥ गुरु राम प्रसादयिष्यन् निवृत्तये ॥ २९ ॥ बलस्य योगाय बलसंमेलनाय बलप्रधानान् आज्ञापयेति शेषः ॥ ३० ॥ स परिपूर्णकामस्तस्यापि रामदर्शने उत्कटेच्छत्वात् ॥ ३१ ॥ कुलेकुले गृहेगृहे । कुल जनपदे गृहे । कुलप्रसूतानुत्तमान् ॥ ३२ ॥ रगमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥ ॥ कल्यं प्रातःकाले ॥ १ ॥ २ ॥ यथाविधिकल्पितानि गजसनहनोक्तविधिना कृतसंनाहानि ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततोयोधांगनाःसर्वाभर्तॄन्सर्वान्गृहेगृहे ॥ यात्रागमनमाज्ञायत्वरयंतिस्महर्षिताः ॥ २५ ॥ तेहयैर्गोरथैःशीघ्रंस्यंदनैश्चमनोजवैः ॥ सहयोषिद्ब
लाध्यक्षाबलंसर्वमचोदयन् ॥ २६ ॥ सज्जंतुतद्बलंदृष्ट्वाभरतोगुरुसन्निधौ ॥ रथंमेत्वरयस्वेतिसुमंत्रंपार्श्वतोब्रवीत् ॥ २७ ॥ भरतस्यतुतस्याज्ञांप
रिगृह्यप्रहर्षितः ॥ रथंगृहीत्वोपययौयुक्तंपरमवाजिभिः ॥२८॥ सराघवःसत्यधृतिःप्रतापवान्ब्रुवन्सुयुक्तंदृढसत्यविक्रमः ॥ गुरुंमहारण्यगतंयश
स्विनंप्रसादयिष्यन्भरतोब्रवीत्तदा ॥ २९ ॥ तूर्णंत्वमुत्थायसुमंत्रगच्छबलस्ययोगायबलप्रधानान् ॥ आनेतुमिच्छामिहितंवनस्थंप्रसाद्यरामंज
गतोहिताय ॥ ३० ॥ ससूतपुत्रोभरतेनसम्यगाज्ञापितःसंपरिपूर्णकामः ॥ शशाससर्वान्प्रकृतिप्रधानान्बलस्यमुख्यांश्चसुहृज्जनंच ॥ ३१ ॥
ततःसमुत्थायकुलेकुलेतेराजन्यवैश्यावृषलाश्चविप्राः ॥ अयूयुजन्नुष्ट्ररथान्खरांश्चनागान्हयांश्चैवकुलप्रसूतान् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीम०वा०च०
सा०अयो० द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥ ततःसमुत्थितःकल्यमास्थायस्यंदनोत्तमम् ॥ प्रययौभरतःशीघ्रंरामदर्शनकाम्यया ॥ १ ॥ अग्रतःप्रय
युस्तस्यसर्वेमंत्रिपुरोहिताः ॥ अधिरुह्यहयैर्युक्तान्रथान्सूर्यरथोपमान् ॥ २ ॥ नवनागसहस्राणिकल्पितानियथाविधि ॥ अन्वयुर्भरतंयांतमिक्ष्वा
कुकुलनंदनम् ॥३॥ षष्टीरथसहस्राणिधन्विनोविविधायुधाः ॥ अन्वयुर्भरतंयांतंराजपुत्रंयशस्विनम् ॥४॥ शतंसहस्राण्यश्वानांसमारूढानिराघ
वम् ॥ अन्वयुर्भरतंयांतंराजपुत्रंयशस्विनम् ॥५॥ कैकेयीचसुमित्राचकौसल्याचयशस्विनी ॥ रामानयनसंतुष्टाययुर्यानेनभास्वता ॥६॥ प्रया
ताश्चार्यसंघातारामंद्रष्टुंसलक्ष्मणम् ॥ तस्यैवचकथाश्चित्राःकुर्वाणाहृष्टमानसाः ॥७॥ मेघश्याममहाबाहुंस्थिरसत्त्वंदृढव्रतम् ॥ कदाद्रक्ष्यामहेरा
मंजगतःशोकनाशनम् ॥८॥ दृष्टएवहिनःशोकमपनेष्यतिराघवः ॥ तमःसर्वस्यलोकस्यसमुद्यन्निवभास्करः ॥९॥ इत्येवंकथयंतस्तेसंप्रहृष्टाःकथाः
शुभाः ॥ परिष्वजानाश्चान्योन्यंययुर्नागरिकास्तदा ॥१०॥ येचतत्रापरेसर्वेसंमतायेचनैगमाः ॥ रामंप्रतिययुर्हृष्टाःसर्वाःप्रकृतयःशुभाः ॥११॥

समारूढानि सादिभिरिति शेषः ॥ ५ ॥ कैकेयी च स्वकृतेः पुत्र प्रत्यहिततया जातत्वान्मया किं कृतमिति खिन्ना पुनः प्रकृतिमापन्ना हर्षेण ययौ अत एव मध्यमत्वेपि आदौ तदुल्लेखः यानेनेत्येकवचनम् । प्रत्येकापेक्षया सौहार्दादेकयानेनैव तिसृणां गमनं वा ॥ ६ ॥ आर्यसंघाताः त्रैवर्णिकसमूहाः ॥७॥८॥९॥ परिष्वजानाः परिष्वजमानाः । नगरे चरंतीति नागरिकाः । चरतीति ठक् ॥१० ॥ तत्र नगरे संमताः प्रसिद्धाः नैगमा वणिजः

१ सह योधैर्बलाध्यक्षा-इ० पा० । २ सत्यसंधं जितेन्द्रियम्-इ० पा० ।

प्रकृतयः श्रेणयः ॥ ११ ॥ श्रेणीर्विविच्याह मणिकारा इति । शाणादौ मणिशोधकाः सूत्रकर्मविशेषज्ञास्तुवायाः । शस्त्रोपजीविनः शस्त्रनिर्माणोपजीविनः ॥ १२ ॥ मायूरकाः लोमशमयूराग्राहिण. । इदमु पलक्षण शुकादिकग्राहिणाम् । यद्वा मयूरपिच्छैः छत्रादिव्यंजनकारिणः क्रकचः करपत्रं तेन जीवंति ते क्राकचिकाः वेधका मणिमुक्तादिवेधकर्तारः रोचकाः काचकुप्यादिकर्तार इति कतकः । दतकाराः गजदंता दिभिः समुद्गकादिकर्तारः दंतलेखकाश्च । सुधाकाराः सुधालेपकाराः । गंधोपजीविनः गंधद्रव्यविक्रयिकाः ॥ १३ ॥ स्नापकाः उष्णोदकस्नापकाः उष्णोदकाः अंगमर्दकाः । उष्णोदक ससुलेखोद्वाहनोद्वर्तनेषु च । धूपकाः धूपक्रियया जीविनः । शौंडिकाः मद्यकृतः । शुडा करिकरे मद्ये ॥ १४ ॥ तुन्नवायाः सूच्या सीवनकर्तारः । ग्रामे घोषे च वर्तमाना महत्तराः । शैलूषाः नटाः कैवर्तकाः कैवर्तकारवा इति पाठे कारवाः कर्माराः ॥ १५ ॥ गोरथैः शकटैः ॥ १६ ॥ गोरोचनकुंकुमादिसंबंधात्ताम्रवर्णं मृष्ट संपूर्णमनुलेपोनुलेपन येषां ते ॥ १७ ॥ प्रहर्षः कायिकरोमांचादिरूपः । मोदो मानसः ॥ १८ ॥ शृंगवेरपुर प्रति

मणिकाराश्चयेकेचित्कुंभकाराश्चशोभनाः ॥ सूत्रकर्मविशेषज्ञायेचशस्त्रोपजीविनः ॥ १२ ॥ मायूरकाःक्राकचिकावेधकारोचकास्तथा ॥ दंतकाराः सुधाकारायेचगंधोपजीविनः ॥ १३ ॥ सुवर्णकाराःप्रख्यातास्तथाकंबलकारकाः ॥ स्नापकोष्णोदकावैद्याधूपिकाःशौंडिकास्तथा ॥ १४ ॥ रजकास्तुन्नवायाश्चग्रामघोषमहत्तराः ॥ शैलूषाश्चसहस्त्रीभिर्यांतिकैवर्तकास्तथा ॥१५॥ समाहितावेदविदोब्राह्मणावृत्तसंमताः ॥ गोरथैर्भरतंयांत मनुजग्मुःसहस्रशः ॥१६॥ सुवेषाःशुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपिनः ॥ सर्वेतेविमलैर्यानैःशनैर्भरतमन्वयुः ॥१७॥ प्रहृष्टमुदितासेनासान्वयात्कैकयी सुतम् ॥ भ्रातुरानयनेयांतंभरतंभ्रातृवत्सलम् ॥ १८ ॥ तेगत्वादूरमध्वानंरथयानाश्वकुंजरैः ॥ समासेदुस्ततोगंगांशृंगवेरपुरंप्रति ॥१९॥ यत्ररामस खोवीरोगुहोज्ञातिगणैर्वृतः ॥ निवसत्यप्रमादेनदेशंतंपरिपालयन् ॥२०॥ उपेत्यतीरंगंगायाश्चक्रवाकैरलंकृतम् ॥ व्यवतिष्ठतसासेनाभरतस्यानुयायिनी ॥ २१ ॥ निरीक्ष्यानुत्थितांसेनांतांचगंगांशिवोदकाम् ॥ भरतःसचिवान्सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ २२ ॥ निवेशयतमेसैन्यमभिप्रायेणसर्वतः ॥ विश्रांताःप्रतरिष्यामः श्वइमांसागरंगमाम् ॥ २३ ॥ दातुंचतावदिच्छामिस्वर्गतस्यमहीपतेः ॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्योदकंनदीम् ॥२४॥ तस्यैवंब्रुवतोमात्यास्तथेत्युक्त्वासमाहिताः ॥ निवेशयंस्तांछंदेनस्वेनस्वेनपृथक्पृथक् ॥ २५ ॥ निवेश्यगंगामनुतांमहानदीं चमूंविधानैःपरिबर्हशोभिनीम् ॥ उवासरामस्यतदामहात्मनोविचिंतमानोभरतोनिवर्तनम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडेत्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

शृंगवेरपुर इत्यर्थः ॥ १९ ॥ अप्रमादेन सावधानतया ॥ २० ॥ २१ ॥ अनुत्थितां गमनेऽनुद्योगाम् ॥ २२ ॥ अद्य विश्रांताः श्वः प्रतरिष्याम इत्यभिप्रायेण इति मदभिप्रायज्ञापनेन निवेशयतेत्यर्थः । ॥ २३ ॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थम् एतच्छरीरपातोत्तरकालिकदेहभवसुखप्रयोजनायेत्यर्थः । यद्वा एतद्देहपातादूर्ध्वं जातदेहो निमित्त यस्य परलोकस्य स ऊर्ध्वदेहनिमित्तः परलोकः । स्वार्थिकोण् । तदर्थमित्यर्थः । मध्ये मिलितनद्यतरे एवमनुक्त्या गंगायास्तर्पणेन पितृस्वर्गप्राप्तिकरत्वं सूचितम् ॥ २४ ॥ स्वेनस्वेनच्छंदेन स्वस्वेच्छया ॥ २५ ॥ गंगामनु गंगां लक्षीकृत्येत्यर्थः । परिबर्हो यात्रोपयुक्तपटवेश्माद्युपकरणजातं विधानैर्वासव्यवस्थापकल्पनैः रामस्य निवर्तनं चिंतमानः चिंतयमान इत्यर्थः ॥ २६ ॥ तैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥८३॥

१ नुगताम्-इ० पा० । २ स्वइमामिमां नदीम्-इ० पा० ।

गंगामनु आश्रितां निविष्टां कचित्कार्यैर्विनिवेशवतीम् ॥ १ ॥ इतः इह गंगातीरे । नास्या अतमित्यर्थे संधिरार्षः ॥ २ ॥ यदा न खलु यस्माद्धेतोर्दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतस्ततो महती सेना प्रदृश्यत इत्यन्वयः । रामपीडार्थं प्रवृत्त इत्याशयेन दुर्बुद्धितावादः । भरतागमनचिह्नमाह स इति । महाकायः महाप्रमाणः इक्ष्वाकुकुलचिह्नभूतः कोविदारध्वजो रथे दृश्यतेऽतो भरत एवायमिति भावः ॥ ३ ॥ नन्वा यातु भरतः किमस्माकमत आह बधयिष्यतीति । स्वामात्यैरिति शेषः वधिष्यतीति वा अनु ततः पश्चाद्रामं वधिष्यति इति मन्ये इति शेषः ॥ ४ ॥ ननु रामवधेऽस्य किं फलमत आह संपन्नामिति । संपूर्णामित्यर्थः । सार्वकालिकीमिति यावत् तस्य राज्ञः रामस्य सुदुर्लभां तस्मिन् जीवति दुष्प्रापाम् अतो राम हतु समधिगच्छति बुद्धिं प्राप्नोति ॥ ५ ॥ नन्वेवमपि तव का भीतिरत आह भर्तेत्यादि । एवं च तत्पक्षत्वादस्माक भीतिरिति भावः । अस्माभिश्च सखित्वादेव रामेष्ट कर्तव्यमतो नास्माभिरेते गंगां तारयितव्या अतो यूय तस्य रामस्य अर्थकामाः प्रयोजनेच्छवः सन्नद्धा अत्र गंगानूपे मत्सन्निधौ तिष्ठत

ततोनिविष्टांध्वजिनींगंगामन्वाश्रितांनदीम् ॥ निषादराजोदृष्ट्वैवज्ञातीन्सपरितोब्रवीत् ॥ १ ॥ महतीयमितःसेनासागराभाप्रदृश्यते ॥ नास्यांतमवगच्छामिमनसापिविचिंतयन् ॥ २ ॥ यदानुखलुदुर्बुद्धिर्भरतःस्वयमागतः ॥ सएषहिमहाकायःकोविदारध्वजोरथे ॥ ३ ॥ बंधयिष्यतिवा[१] पाशैरथवास्मान्वधिष्यति ॥ अनुदाशरथिंराममंपित्राराज्याद्विवासितम् ॥४॥ संपन्नांश्रियमन्विच्छंस्तस्यराज्ञःसुदुर्लभाम् ॥ भरतःकैकयीपुत्रोहंतुंसमुपगच्छति ॥५॥ भर्ताचैवसखाचैवरामोदाशरथिर्मम ॥ तस्यार्थकामाःसन्नद्धागंगानूपेत्रतिष्ठत ॥६॥ तिष्ठंतुसर्वेदाशाश्चगंगामन्वाश्रितानदीम् ॥ बलयुक्तानदीरक्षामांसमूलफलाशनाः ॥७॥ नावाशतानांपंचानांकैवर्तानांशतंशतम् ॥ सन्नद्धानांतथायूनांतिष्ठंत्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥ यदितुष्टस्तुभरतोरामस्येहभविष्यति ॥ इयंस्वस्तिमतीसेनागंगामद्यतरिष्यति ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वोपायनंगृह्यमत्स्यमांसमधूनिच ॥ अभिचक्रामभरतंनिषादाधिपतिर्गुहः ॥ १० ॥ तमायांतंतुसंप्रेक्ष्यसूतपुत्रःप्रतापवान् ॥ भरतायाचचक्षेऽथसमयज्ञोविनीतवत्[२] ॥ ११ ॥ एषज्ञातिसहस्रेणस्थपतिःपरिवारितः ॥ कुशलोदंडकारण्येवृद्धोभ्रातुश्चतेसखा ॥ १२ ॥ तस्मात्पश्यतुकाकुत्स्थत्वांनिषादाधिपोगुहः ॥ असंशयंविजानीतेयत्रतौरामलक्ष्मणौ ॥१३॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वासुमंत्राद्भरतःशुभम् ॥ उवाचवचनंशीघ्रंगुहःपश्यतुमामिति ॥१४॥ लब्ध्वानुज्ञांसंप्रहृष्टोज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ आगम्यभरतंप्रह्वोगुहोवचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ निष्कुटश्चैवदेशोयंवंचिताश्चापितेवयम् ॥ निवेदयामतेसर्वेस्वकेदाशगृहेवस ॥ १६ ॥

॥ ६ ॥ सर्वे मामका दाशास्तु गंगां नदीमेवान्वाश्रिताः नदीरक्षाः नदीतरणमार्गविघ्नवंतः मांसमूलफलाशनाः एतद्भीत्या तीरे आगतुमशक्यतया नावारोपितमांसाद्यशनाः बलवतः सतस्तिष्ठतु ॥ ७ ॥ बलवत्तामेवाह नावामिति । पंचशतसंख्याकनावां प्रत्येक सन्नद्धानां युद्धसन्नाहवतां यूनां युद्धार्हाणां कैवर्तानां शतं शतमारुह्य तिष्ठंत्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥ एव स्थितैरपि युद्धे त्वरा न कार्येत्याह यदीति । यदि रामविषये तुष्टस्तदेय सेना स्वस्तिमती तरिष्यति अन्यथा नौकासु स्थित्वा एतान्निहन्म इति भावः । यदा दुष्ट इति पाठेऽदुष्ट इतिच्छेदः ॥ ९ ॥ अभिचक्राम दर्शनार्थम् ॥ १० ॥ ११ ॥ स्थपतिः प्रभुः दंडकारण्ये कुशलः निग्रहानुग्रहसमर्थः चारैस्तत्रत्यवृत्तांतज्ञः ॥ १२ ॥ अपि चानेन प्रयोजनमस्तीत्याह असंशयमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अथ देशो निष्कुटः गृहारामकल्पः वय वंचिताः ।

१ दाशानथ-इ० पा० । २ विनयज्ञो-इ० पा० ।

प्रस्थानसमयेऽप्रेषितनियोगदेशत्वात् इयमुपचारोक्तिः । सर्वं राज्यं ते निवेदयाम वयं त्वदीया अतः स्वीयदासगृहे वस ॥ १६ ॥ वन्यं नीवारश्यामाकादि ॥ १७ ॥ वाशिता सुष्ठु भोजिता वत्स्यतीत्याशंसे प्रार्थये । वसत्वेनामिति पाठान्तरम् । तत्राशंसे इति पुनरुक्तम् ॥ १८ ॥ हृष्यमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥ ॥ छ ॥
एवमिति । हेत्वर्थसंहितं हेत्वर्थाभ्याम् उपपत्तिप्रयोजनाभ्यां संयुक्तम् ॥ १ ॥ ऊर्जितः महांस्तेऽयं कामः कामनाविषयो मत्सत्कारः मम कृत एव खलु कथं तत्राह यो मे इति । तव श्रद्धयैव सर्वं कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥ पथानं दर्शयन्गतव्यपथि संमुखं हस्तं कुर्वन्पुनःपुनरब्रवीदित्यन्वयः । आदरेण वारंवारं कथनम् । गुहं वचनमुत्तमं निषादाधिपतिं पुनरिति । द्वितीयचतुर्थपादौ पाठान्तरे ॥ ३ ॥ कतरेण पथा

अस्तिमूलफलंचैतन्निषादैःस्वयमर्जितम् ॥ आर्द्रंशुष्कंयथामांसंवन्यंचोच्चावचंतथा ॥ १७ ॥ आशंसेस्वाशितासेनावत्स्यत्येनांविभावरीम् ॥ अर्चितोविविधैःकामैःश्वःससैन्योगमिष्यसि ॥१८॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे चतुरशीतितमः सर्गः ॥८४॥
एवमुक्तस्तुभरतोनिषादाधिपतिंगुहम् ॥ प्रत्युवाचमहाप्राज्ञोवाक्यंहेत्वर्थसंहितम् ॥१॥ ऊर्जितःखलुतेकामःकृतोममगुरोःसखे ॥ योमेत्वमीदृशींसेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि ॥२॥ इत्युक्त्वासमहातेजागुहंवचनमुत्तमम् ॥ अब्रवीद्भरतःश्रीमान्पंथानंदर्शयन्पुनः ॥३॥ कतरेणगमिष्यामिभरद्वाजाश्रमंपथा ॥ गहनोयंभृशंदेशोगंगानूपोदुरत्ययः ॥४॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रस्यधीमतः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्भूत्वागुहोगहनगोचरः ॥५॥ दाशास्त्वानुगमिष्यंतिदेशज्ञाःसुसमाहिताः ॥ अहंचानुगमिष्यामिराजपुत्रमहाबल ॥६॥ कच्चिन्नदुष्टोव्रजसिरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ इयंतेमहतीसेनाशंकांजनयतीवमे ॥७॥ तमेवमभिभाषंतमाकाशइवनिर्मलः ॥ भरतःश्लक्ष्णयावाचागुहंवचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ माभूत्सकालोयत्कष्टंनमांशंकितुमर्हसि ॥ राघवःसहिमेभ्राताज्येष्ठःपितृसमोमतः ॥९॥ तंनिवर्तयितुंयामिकाकुत्स्थंवनवासिनम् ॥ बुद्धिरन्यानमेकार्यागुहसत्यंब्रवीमिते ॥१०॥ सतुसंहृष्टवदनःश्रुत्वाभरतभाषितम् ॥ पुनरेवाब्रवीद्वाक्यंभरतंप्रतिहर्षितः ॥११॥ धन्यस्त्वंनत्वयातुल्यंपश्यामिजगतीतले ॥ अयत्नादागतंराज्यंयस्त्वंत्यक्तुमिहेच्छसि ॥१२॥ शाश्वतीखलुतेकीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति ॥ यस्त्वंकृच्छ्रगतंरामंप्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १३ ॥ एवंसंभाषमाणस्यगुहस्यभरतंतदा ॥ बभौनष्टप्रभःसूर्योरजनीचाभ्यवर्तत ॥१४॥ सन्निवेश्यसतांसेनांगुहेनपरितोषितः ॥ शत्रुघ्नेनसमंश्रीमाञ्छयनंपुनरागमत् ॥ १५ ॥

गहनो दुष्प्रवेशः ॥ ४ ॥ गहनगोचरः गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः ॥ ५ ॥ दाशास्त्विति । अतो गहनविषया न काचिच्छंकेति भावः ॥ ६ ॥ अपि तु अक्लिष्टकर्मणो रामस्य विषये दुष्टो दुष्टभावो न व्रजसि कच्चिद्रामद्रोहं कर्तुं न व्रजसि कच्चिदित्यर्थः । ननु का ते दोषशंका तत्राह इयं ते इति । रामसदर्शनमात्राय गमने एतावत्सेनाया व्यर्थत्वान्मम संदेह इति भावः ॥ ७ ॥ आकाश इवेत्युपमया त्रैकालिकमलसंबन्धाभावो दर्शितः ॥ ८ ॥ यत् अत्र काले कष्टं त्वदाशंकितं रामद्रोहरूपं जायते स कालो माभूत् । हि यतो राघवो ज्येष्ठो भ्राता पितृसमोऽतो मां शंकितुं नार्हसि ॥ ९ ॥ तदेवाह तमिति । मे मयि न ते कार्येति पाठान्तरम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ चरिष्यति प्रचरिष्यति ॥ १३ ॥ नष्टप्रभो मंदीभूतरश्मिः ॥ १४ ॥ गुहेन परिरक्षित इति पाठे परिहृतचोरबाध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

१ मकोऽभ्यर्चितुम्–इ० पा० । २ निषादाधिपतिं पुन –इ० पा० ।

अनर्हस्य दुःखानर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य धर्मदृष्टेः तादृशो वागगोचरः उपस्थितः प्राप्तः॥१६॥दहनः शोकाग्निः । राघव भरतम् । वनदाहकोग्निर्वनदाहाग्निर्दावाग्निस्तेन सततं शुष्कम् । गूढोग्निः कोटरसक्तोग्निः ॥१७॥ स्वेद प्रसृतः कर्तरि निष्ठा गत्यर्थत्वात् ॥ १८ ॥ दुःखे पर्वतरूपकम् । रामविषयध्यानान्येव निर्दरशैलाः विदारणरहितशिलासमूहा यस्मिन् निःशेषतो दीर्णशिलासमूहा यस्मिन्निति वा । त्रिनिःश्वसितमेव गैरिकादिधातुर्यस्मिन् श्वाससपर्केण भूषणानामन्यवर्णजननात् दैन्य करणानां स्वस्वविषयप्रवृत्तिवैमुख्य स एव पादपसघो यस्मिन् शोकजा आयासाश्चित्तश्रांतयः ता एव अधि अधिरूढानि शृगाणि तद्वता ॥ १९ ॥ प्रमोहा एव अनतसत्त्वानि वन्यप्राणिनो यस्मिस्तेन सतापः अतर्बहिःकरणसंताप एव ओषधयो वेणवश्च यस्मिन् । मज्जता मग्नं कुर्वता सकरणग्राममात्मानमधो नयता एवंभूतेन दुःखरूपशैलेनाक्रांतोभूदिति

रामचिंतामयःशोकोभरतस्यमहात्मनः ॥ उपस्थितोह्यनर्हस्यधर्मप्रेक्ष्यस्यतादृशः ॥ १६ ॥ अंतर्दाहेनदहनःसंतापयतिराघवम् ॥ वनदाहाग्निसंतप्तंगूढोग्निरिवपादपम् ॥ १७ ॥ प्रसृतःसर्वगात्रेभ्यःस्वेदंशोकाग्निसंभवम् ॥ यथासूर्याग्निसंतप्तोहिमवान्प्रसृतोहिमम् ॥ १८ ॥ ध्याननिर्दरशैलेनविनिःश्वसितधातुना ॥ दैन्यपादपसंघेनशोकायासाधिशृंगिणा ॥ १९ ॥ प्रमोहानंतसत्त्वेनसंतापौषधिवेणुना ॥ आक्रांतोदुःखशैलेनमज्जताकैकयीसुतः ॥ २० ॥ विनिःश्वसन्वैभृशदुर्मनास्ततःप्रमूढसंज्ञःपरमापदंगतः ॥ शमंनलेभेहृदयज्वरार्दितोनरर्षभोयूथहतोयथर्षभः ॥ २१ ॥ गुहेनसार्धंभरतःसमागतोमहानुभावःसजनःसमाहितः ॥ सुदुर्मनास्तंभरतंतदापुनःशनैःसमाश्वासयदग्रजप्रति ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे पंचाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥ आचचक्षेऽथसद्भावंलक्ष्मणस्यमहात्मनः ॥ भरतायाप्रमेयायगुहोगहनगोचरः ॥ १ ॥ तंजाग्रतंगुणैर्युक्तंवरचापेषुधारिणम् ॥ भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यंतमहंलक्ष्मणमब्रुवम् ॥ २ ॥ इयंतातसुखाशय्यात्वदर्थमुपकल्पिता ॥ प्रत्याश्वसिहिशेष्वास्यांसुखंराघवनंदन ॥ ३ ॥ उचितोयंजनःसर्वोदुःखानांत्वंसुखोचितः ॥ धर्मात्मंस्तस्यगुप्त्यर्थंजागरिष्यामहेवयम् ॥ ४ ॥ नहिरामात्प्रियतरोममास्तिभुविकश्चन ॥ मोत्सुकोभूर्ब्रवीम्येतदथसत्यंतवाग्रतः ॥ ५ ॥ अस्यप्रसादादाशंसेलोकेस्मिन्सुमहद्यशः॥ धर्मावाप्तिंचविपुलामर्थकामौचकेवलौ ॥ ६ ॥ सोहंप्रियसखंरामंशयानंसहसीतया ॥ रक्षिष्यामिधनुष्पाणिःसर्वैःस्वैर्ज्ञातिभिःसह ॥ ७॥ नहिमेऽविदितंकिंचिद्वनेस्मिंश्चरतःसदा ॥ चतुरंगंह्यपिबलंप्रसहेमवयंयुधि ॥ ८ ॥

शेषः ॥ २० ॥ प्रकर्षेण मूढा सज्ञा चेतना यस्य । यूथहतः यूथभ्रष्टः ॥ २१ ॥ समाहितः एकाग्रचित्तः सजनः सपरिवारः गुहेन सार्धं समागतो मिलितो भरतोऽग्रज प्रति सुदुर्मना बभूव तादृशं तं भरत गुहः पुनराश्वासयत् ॥ २२ ॥ रेर्फेमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सद्भाव ज्येष्ठानुवर्तनरूप साधुत्वम् ॥ ॥ १ ॥ तदेवाह तमिति । भ्रातृगुप्त्यर्थं जाग्रत विनिद्रम् । गुणैः स्नेहसौशील्यादिगुणैः क्षत्रगुणैश्च युक्तम् ॥ २ ॥ इय तातेत्यादिरुक्तानुवादः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥ ३ ॥ तस्य रामस्य ॥४॥५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

१ वरचापासिधारिणम्–इ० पा० । २ मर्थावाप्तिं च केवलाम्–इ० पा० ।

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ पंचविंशतिश्लोका अत्र सर्गे ॥ शैरैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभि
रामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ भृशमप्रिय जटाधारणरूप यत्र तत्रैव यत्र क्षणे इत्यर्थः । ध्यान जगाम स्वाभिलषितका

एवमस्माभिरुक्तेनलक्ष्मणेनमहात्मना ॥ अनुनीतावयंसर्वेधर्ममेवानुपश्यता ॥ ९ ॥ कथंदाशरथौभूमौशयानेसहसीतया ॥ शक्यानिद्रामयालब्धुं
जीवितानिसुखानिवा ॥ १० ॥ योनदेवासुरैःसर्वैःशक्यःप्रसहितुंयुधि ॥ तंपश्यगुहसंविष्टंतृणेषुसहसीतया ॥ ११ ॥ महतातपसालब्धोविविधै
श्चपरिश्रमैः ॥ एकोदशरथस्यैषपुत्रःसदृशलक्षणः॥१२॥अस्मिन्प्रव्राजितेराजानचिरंवर्तयिष्यति॥ विधवामेदिनीनूनंक्षिप्रमेवभविष्यति॥१३॥
विनद्यसुमहानादंश्रमेणोपरताःस्त्रियः ॥ निर्घोषोविरतोनूनमद्यराजनिवेशने ॥ १४ ॥ कौसल्याचैवराजाचतथैवजननीमम ॥ नाशंसेयदि ते सर्वे
जीवेयुःशर्वरीमिमाम् ॥ १५ ॥ जीवेदपिचमेमाताशत्रुघ्नस्यान्वेक्षया ॥ दुःखितायाहिकौसल्यावीरसूर्विनशिष्यति ॥ १६ ॥ अतिक्रांतमतिक्रांत
मनवाप्यमनोरथम् ॥ राज्येराममनिक्षिप्यपितामेविनशिष्यति॥१७॥ सिद्धार्थाःपितरंवृत्तंतस्मिन्कालेह्युपस्थिते ॥ प्रेतकार्येषुसर्वेषुसंस्कारिष्यंति
भूमिपम् ॥ ॥ १८ ॥ रम्यचत्वरसंस्थानांसुविभक्तमहापथाम् ॥ हर्म्यप्रासादसंपन्नांसर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १९ ॥ गजाश्वरथसंबाधांतूर्यनादविना
दिताम् ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णांहृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २० ॥ आरामोद्यानसंपूर्णांसमाजोत्सवशालिनीम् ॥ सुखिताविचरिष्यंतिराजधानींपितु
र्मम ॥ २१ ॥ अपिसत्यप्रतिज्ञेनसार्धंकुशलिनावयम् ॥ निवृत्तेसमयेह्यस्मिन्सुखिताःप्रविशेमहि ॥ २२ ॥ परिदेवयमानस्यतस्यैवंहिमहात्मनः ॥
तिष्ठतोराजपुत्रस्यशर्वरीसात्यवर्तत ॥२३॥ प्रभातेविमलेसूर्येकारयित्वाजटाउभौ॥ अस्मिन्भागीरथीतीरेसुखंसंतारितौमया॥२४॥ जटाधरौतौ
द्रुमचीरवाससौमहाबलौकुंजरयूथपोपमौ ॥ वरेषुधीचापधरौपरंतपौव्यपेक्षमाणौसहसीतयागतौ॥२५॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि
काव्ये च०सा०अयोध्याकांडे षडशीतितमः सर्गः ॥८६॥ गुहस्यवचनंश्रुत्वाभरतोभृशमप्रियम् ॥ ध्यानंजगामतत्रैवयत्रतच्छ्रुतमप्रियम् ॥ १ ॥
सुकुमारोमहासत्त्वःसिंहस्कंधोमहाभुजः ॥ पुंडरीकविशालाक्षस्तरुणःप्रियदर्शनः ॥ २ ॥ प्रत्याश्वस्यमुहूर्तंतुकालंपरमदुर्मनाः ॥ ससादसहसा
तोत्त्रैर्हृदिविद्धइवद्विपः ॥३॥ भरतंमूर्च्छितंदृष्ट्वाविवर्णवदनोगुहः॥ बभूवव्यथितस्तत्रभूमिकंपेयथाद्रुमः ॥४॥ तदवस्थंतुभरतंशत्रुघ्नोनंतरस्थितः ॥
परिष्वज्यरुरोदोच्चैर्विसंज्ञःशोककर्शितः ॥ ५ ॥ ततःसर्वाःसमापेतुर्मातरोभरतस्यताः ॥ उपवासकृशादीनाभर्तृव्यसनकर्शिताः ॥ ६ ॥
र्यसकट जातमिति चिंतां प्राप्तेत्यर्थः ॥ १ ॥ सुकुमारत्वादिगुणेन जटादिक धृतम् अतो निवृत्तिर्दुर्लभेति चिंतां जगाम ॥ २ ॥ ततो मुहूर्तं काल परमदुर्मनाः परमखिन्नः प्रत्याश्वस्य पुनश्च सहसा दुःखवेगेन ससाद
अवशोभूत् । तोत्रैरंकुशैः । हृदि हृदयदेशे ॥ ३ ॥ ४ ॥ तदवस्थम् । अचेतनावस्थम् । अनतरस्थितः समीपस्थितः ॥ ५ ॥ ६ ॥

१ पपात-इ० पा० ।

अनुसृत्य समीपं प्राप्य ॥ ७ ॥ स्वं वत्सं स्वपुत्र यथा तथोपगुह्य ॥ ८ ॥ व्याधिः पित्तप्रकोपादिलक्षणो भ्रममूर्छादिः ॥ ९ ॥ १० ॥ भ्रममूर्छादेः कारणांतरं पृच्छति कच्चिदिति । अप्रियं प्राणात्ययरूपम् । एकपुत्राया ममेति शेषः ॥ ११ ॥ मुहूर्तं विसंज्ञः सन्पश्चात्समाश्वास्येत्यर्थः । परिसांत्व्य त्वच्छंकित किमपि नास्ति किंतु तयोर्जटाधारणश्रवणजदुःखेन मूर्छितोस्मि इत्युक्त्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ हृष्टः लक्ष्मणवद्भरतस्यापि पूर्णभ्रातृभक्तिदर्शनेन तुष्टः यद्विध यादृशं व्यवहार रामे प्रतिपेदे कृतवांस्तमब्रवीद्रामकृतं च इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तमेवाह अन्नमित्यादि ॥ १५ ॥ प्रत्यनुज्ञासीत् मदनुग्रहार्थं केवलमंगीकृत्य पुनर्मह्यमेव दत्तवान् क्षत्रधर्ममप्रतिग्रहरूपम् । न प्रत्यगृह्णात् अभ्यवहाराय न स्वीकृतवान् ॥ १६ ॥ तमेव धर्ममाह नहीति । नन्वेवं भरद्वाजादिदत्तागीकारः कथमिति चेन्न मधुपर्कादिना राजपूजाया ब्राह्मणं

तां श्च तं पतितं भूमौ रुदत्यः पर्यवारयन् ॥ कौसल्या त्वनुसृत्यैनं दुर्मनाः परिषस्वजे ॥ ७ ॥ वत्सला स्वं यथा वत्सम्रुपगुह्य तपस्विनी ॥ परिपप्रच्छ भर तं रुदती शोकलालसा ॥ ८ ॥ पुत्र व्याधिर्न ते कच्चिच्छरीरं प्रतिबाधते ॥ अस्य राजकुलस्याद्य त्वदधीनं हि जीवितम् ॥ ९ ॥ त्वां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे सभ्रातृके गते ॥ वृत्ते दशरथे राज्ञि नाथ एकस्त्वमद्य नः ॥ १० ॥ कच्चिन्न लक्ष्मणे पुत्र श्रुतं ते किंचिदप्रियम् ॥ पुत्रे वा ह्येकपुत्रायाः सहभार्ये वनं गते ॥ ॥ ११ ॥ स मुहूर्तं समाश्वस्य रुदन्नेव महायशाः ॥ कौसल्यां परिसांत्व्येदं गुहं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ भ्राता मे क्वावसद्रात्रिं क्व सीता क्व च लक्ष्मणः ॥ अस्वपच्छयने कस्मिन्किं भुक्त्वा गुह शंस मे ॥ १३ ॥ सोऽब्रवीद्भरतं हृष्टो निषादाधिपतिर्गुहः ॥ यद्विधं प्रतिपेदे च रामे प्रियहितेऽतिथौ ॥ १४ ॥ अन्न मुच्चावचं भक्ष्याः फलानि विविधानि च ॥ रामायाभ्यवहारार्थं बहुशोपहृतं मया ॥ १५ ॥ तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सत्यपराक्रमः ॥ नहि तत्प्रत्य गृह्णात्स क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १६ ॥ न ह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा ॥ इति तेन वयं सर्वे अनुनीता महात्मना ॥ १७ ॥ लक्ष्मणेन यदानीतं पीतं वारि महात्मना ॥ औपवास्यं तदाकार्षीद्राघवः सह सीतया ॥ १८ ॥ ततस्तु जलशेषेण लक्ष्मणोप्यकरोत्तदा ॥ वाग्यतास्ते त्रयः संध्यां समु पासन्त संहिताः ॥ १९ ॥ सौमित्रिस्तु ततः पश्चादकरोत्स्वास्तरं शुभम् ॥ स्वयमानीय बर्हींषि क्षिप्रं राघवकारणात् ॥ २० ॥ तस्मिन्समाविश द्रामः स्वास्तरे सह सीतया ॥ प्रक्षाल्य च तयोः पादौ व्यपाक्रामत्स लक्ष्मणः ॥ २१ ॥ एतत्तदिंगुदीमूलमिदमेव च तत्तृणम् ॥ अस्मिन्रामश्च सीता च रात्रिं तां शयितावुभौ ॥ २२ ॥ नियम्य पृष्ठे तु तलांगुलित्रवाञ्शरैः सुपूर्णाविषुधी परंतपः ॥ महद्धनुः सज्जमुपोह्य लक्ष्मणो निशामतिष्ठत्परितोऽस्य केवलम् ॥ २३ ॥ ततस्त्वहं चोत्तमबाणचापभृत्स्थितोऽभवं तत्र स यत्र लक्ष्मणः ॥ अतंद्रितैर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैर्महेंद्रकल्पं परिपालयंस्तदा ॥ २४ ॥
इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

प्रतिविधानेन तद्दत्तांगीकारस्य स्वाभ्युदयफलकत्वेन च तस्य युक्तत्वात् गुहस्य निषादत्वेन राजपूजानधिकारात् अस्वदेश्यत्वेन करग्रहणायोग्यत्वाच्च तदीयानंगीकार इति न दोषः । यद्यपि गुहस्य तत्त्वज्ञत्वेनास्त्येव भगवत्पूजाधिकारस्तथापि व्रतस्थत्वात्तद्भोजनमिति तत्त्वम् ॥ १७ ॥ औपवास्यमुपवासम् । स्वार्थे ष्यञ् ॥ १८ ॥ अकरोत्पानक्रियामिति शेषः । त्रयः सुमंत्रेण । सहिताः समाहितचित्ताः ॥ १९ ॥ ततः पश्चात्संध्यावंदनोत्तरम् । बर्हींषि दर्भान् स्वास्तरं शयनम् ॥ २० ॥ व्यपाक्रामच्छयनप्रदेशाद्बहिर्दूरमिति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इषुधी पृष्ठे बद्ध्वा तलयोः करतलयोरंगुलित्राणवान् सज धनुरुपोह्य धृत्वा अस्य परितो भ्रमन्नतिष्ठत् केवलं निद्रारहितः ॥ २३ ॥ परिपालय पर्यपालयन् ॥ २४ ॥ भैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

तदिति ॥ १ ॥ इह भूमौ शर्वरीं शयिता अधिकरणे निष्ठा । एतद्देशावच्छिन्नशयनाधिकरण शर्वरीत्यर्थः । इदमस्य विमर्दितमगानामिति शेषः । विमर्दनाधिकरणमित्यर्थः ॥ २ ॥ उक्तविशेषणेन दशरथेन हेतुना जातो नोर्व्यां स्वप्तुमर्हति ॥ ३ ॥ अजिनेन राजार्हकदलीचमूर्यादिमृगाजिनविशेषरूपेणोत्तरेण मचोत्तरच्छदेन सस्तीर्णे तानि चाजिनानि शीतोष्णयोरुष्णशीते वरास्तरणाना कार्पासवस्त्ररत्नकवलाद्यास्तरणानां सचयः समूहो यत्र पर्यंके शीतकाले औष्ण्यार्थं तद्बाहुल्यम् ॥ ४ ॥ प्रासादाग्रविमानेषु विमानाकारप्रासादाग्रगृहेषु । वलभी कूटागारम् । हैमानि राजतानि च भौमानि भूतलानि येषु ॥ ५ ॥ शुकसंवरुतेषु तद्रुतवत्सु ॥ ६ ॥ प्रासादवराणां प्रासादश्रेष्ठाना मध्ये वर्येषु श्रेष्ठेषु नेत्रपित्वा कथ भूमौ शेत इति मवत्रः ॥ ७ ॥ वराभरणाना परिचारिकानूपुराद्याभरणाना निःस्वनैर्गीतादिशब्दैः स्तुतिमिश्र प्रतिबोध्यमानः कथ

तच्छ्रुत्वानिपुणंसर्वंभरतःसहमंत्रिभिः ॥ इंगुदीमूलमागम्यरामशय्यामवैक्षत ॥१॥ अब्रवीज्जननीःसर्वाइहतस्यमहात्मनः ॥ शर्वरीशयिताभूमाविदमस्यविमर्दितम् ॥ २ ॥ महाराजकुलीनेनमहाभागेनधीमता ॥ जातोदशरथेनोर्व्यांनरामःस्वप्तुमर्हति ॥ ३ ॥ अजिनोत्तरसंस्तीर्णेवरास्तरणसंचये ॥ शयित्वापुरुषव्याघ्रःकथंशेतेमहीतले ॥ ४ ॥ प्रासादाग्रविमानेषुवलभीषुचसर्वदा ॥ हैमराजतभौमेषुवरास्तरणशालिषु ॥ ५ ॥ पुष्पसंचयचित्रेषुचंदनागुरुगंधिषु ॥ पांडुराभ्रप्रकाशेषुशुकसंघरुतेषुच ॥ ६ ॥ प्रासादवरवर्येषुशीतवत्सुसुगंधिषु ॥ उषित्वामेरुकल्पेषुकृतकांचनभित्तिषु ॥ ७ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणनिःस्वनैः ॥ मृदंगवरशब्दैश्चसततंप्रतिबोधितः ॥ ८ ॥ बंदिभिर्वंदितःकालेबहुभिःसूतमागधैः ॥ गाथाभिरनुरूपाभिःस्तुतिभिश्चपरंतपः ॥९॥ अश्रद्धेयमिदंलोकेनसत्यंप्रतिभातिमा ॥ मुह्यतेखलुमेभावःस्वप्नोयमितिमेमतिः॥१०॥ननूनंदैवतंकिंचित्कालेनबलवत्तरम् ॥ यत्रदाशरथीरामोभूमावेवमशेतसः ॥११॥ यस्मिन्विदेहराजस्यसुताचप्रियदर्शना ॥ दयिताशयिताभूमौस्नुषादशरथस्यच ॥१२॥ इयंशय्याममभ्रातुरिदमावर्तितंशुभम् ॥ स्थंडिलेकठिनेसर्वंगात्रैर्विमृदितंतृणम् ॥ १३ ॥ मन्येसाभरणासुप्तासीतास्मिन्शयनेशुभा ॥ तत्रतत्रहिदृश्यंतेसक्ताःकनकबिंदवः ॥ १४ ॥ उत्तरीयमिहासक्तंसुव्यक्तंसीतयातदा ॥ तथाह्येतेप्रकाशंतेसक्ताःकौशेयतंतवः ॥ १५ ॥ मन्येभर्तुःसुखाशय्यायेनबालातपस्विनी ॥ सुकुमारीसतीदुःखंनविजानातिमैथिली ॥१६॥ हाहतोस्मिनृशंसोस्मियत्सभार्यःकृतेमम ॥ ईदृशींराघवःशय्यामधिशेतेह्यनाथवत् ॥ १७ ॥ सार्वभौमकुलेजातःसर्वलोकसुखावहः ॥ सर्वप्रियकरस्त्यक्त्वाराज्यंप्रियमनुत्तमम् ॥१८॥ कथमिंदीवरश्यामोरक्ताक्षःप्रियदर्शनः ॥ सुखभागीनदुःखार्हःशयितोभुविराघवः ॥१९॥ धन्यःखलुमहाभागोलक्ष्मणःशुभलक्षणः ॥ भ्रातरंविषमेकालेयोराममनुवर्तते ॥ २० ॥

भूमौ केवल शेत इति सबधः ॥ ८ ॥ ९ ॥ इदं रामस्य भूशयन लोके अत्रत्यजनेषु तन्मध्ये तन्मुखाच्छ्रुतमपि अश्रद्धेयमेव । तदेव विवृणोति । मा मां सत्य न प्रतिभाति तस्मात् एतद्विषये भावोंतःकरण मुह्यते मम मोह इत्यर्थः । अयवा स्वप्नोय भवितुमर्हतीति मतिः स्वप्ने ह्यसभावितमपि सभाव्यते ॥ १० ॥ कालेन कालतो बलवत्तर किंचित्किमपि दैवतं नास्तीति नून मन्ये । यत्र काले प्राप्ते सति रामोपि भूमावशेत ॥ ११ ॥ यस्मिन्काले दशरथदयिता प्रिया स्नुषा भूमौ शयिता ततो न बलवत्किंचित् ॥ १२ ॥ १३ ॥ कनकबिंदवः भूषणावयवकनकशकलानीति कतकः ॥ १४ ॥ १५ ॥ भर्तुः शय्या कोमला वा कठिना वा स्त्रीणा सुखैव मन्ये यतः सुकुमारीत्यादि ॥ १६ ॥ मम कृते कैकेयीप्रवृत्तेः स्वानुमतिराहित्येपि स्वमुद्दिश्य जातत्वादिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विषमे काले सकटकाले ॥ २० ॥

या पतिम् अनु अनुसृत्य वन गता सा सिद्धार्था । वयं सशयिता: रामसेवाविषयसशयमापन्ना: कालांतरप्रार्थनीयसेवत्वात् इदानी मस्मत्सेवानुमतौ सशयादिति भाव: ॥ २१ अकर्णधारा नौरिव शून्या प्रवृत्तिशून्या ॥ २२ ॥ कश्चिन्मादृश: ॥ २३ ॥ शून्यसवरणारक्षां सवरणाना प्राकाराणामासमताद्रक्षया शून्या हीनाम् । अनावृतत्व रक्षकाभावात् ॥ २४ ॥ अप्रहृष्ट बल यस्याम् अतएव शून्यां क्षीणवलां नाभिमन्यते स्वीकर्तुं नेच्छंति अत्र तद्बाहुवीर्यरक्षितत्व हेतु: ॥ २५ ॥ अतस्तमेव राज्यार्हमानेष्यामि यदि स व्रतभग: कथं कार्य इति वदेत् तदा तत्प्रतिनिधितयाऽहं व्रतमनुष्ठास्ये इत्याह अद्येत्यादि ॥ २६ ॥ तस्य व्रतसंकल्प स्वयं गृहीत्वा तत्परिपालनार्थमुत्तरं काल चतुर्दशवर्षपर्यंतमहं वने वत्स्यामि एव सति नार्यस्य तत्प्रतिश्रुत मिथ्या भविष्यति ॥ २७ ॥ वसंतमिति ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रसाद्येति । प्रपत्स्यते निवृत्तिविपये प्रसादमिति

सिद्धार्थाखलुवैदेहीपतिंयानुगतावनम् ॥ वयंसंशयिता:सर्वेहीनास्तेनमहात्मना ॥२१॥ अकर्णधारापृथिवीशून्येवप्रतिभातिमे ॥ गतेदशरथेस्वर्गं रामेचारण्यमाश्रिते ॥ २२ ॥ नचप्रार्थयतेकश्चिन्मनसापिवसुंधराम् ॥ वनेनिवसतस्तस्यबाहुवीर्याभिरक्षिताम् ॥२३॥ शून्यसंवरणारक्षामयंत्रितहयद्विपाम्[1] ॥ अनावृतपुरद्वारांराजधानीमरक्षिताम् ॥ २४ ॥ अप्रहृष्टबलांन्यूनांविषमस्थामनावृताम् ॥ शत्रवोनाभिमन्यंतेभक्ष्यान्विषकृतानिव ॥ २५ ॥ अद्यप्रभृतिभूमौतुशयिष्येहंतृणेषुवा ॥ फलमूलाशनोनित्यंजटाचीराणिधारयन् ॥ २६ ॥ तस्याहमुत्तरंकालंनिवत्स्यामिसुखंवने ॥ तत्प्रतिश्रुतमार्यस्यनैवमिथ्याभविष्यति ॥ २७ ॥ वसंतंभ्रातुरर्थायशत्रुघ्नोमानुवत्स्यति ॥ लक्ष्मणेनसहायोध्यामार्योमेपालयिष्यति ॥ २८ ॥ अभिषेक्ष्यंतिकाकुत्स्थमयोध्यायांद्विजातयः ॥ अपिमेदेवता:कुर्युरिमंसत्यंमनोरथम् ॥ २९ ॥ प्रसाद्यमान:शिरसामयास्वयंबहुप्रकारंयदिनप्रपत्स्यते ॥ ततोनुवत्स्यामिचिरायराघववनेचरंनार्हतिमामुपेक्षितुम् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥ व्युष्यरात्रिंतुतत्रैवगंगाकूलेसराघवः ॥ काल्यमुत्थायशत्रुघ्नमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शत्रुघ्नोत्थायकिंशेषेनिषादाधिपतिंगुहम् ॥ शीघ्रमानयभद्रंतेतारयिष्यतिवाहिनीम् ॥ २ ॥ जागर्मिनाहंस्वपिमितथैवार्यंविचिंतयन् ॥ इत्येवमब्रवीद्भ्राताशत्रुघ्नोविप्रचोदितः ॥ ३ ॥ इतिसंवदतोरेवमन्योन्यंनरसिंहयोः ॥ आगम्यप्रांजलि:कालेगुहोवचनमब्रवीत् ॥४॥ कच्चित्सुखंनदीतीरेऽवात्सीःकाकुत्स्थशर्वरीम् ॥ कच्चिच्चसहसैन्यस्यतवनित्यमनामयम् ॥५॥ गुहस्यतत्तुवचनंश्रुत्वास्नेहादुदीरितम् ॥ रामस्यानुवशोवाक्यंभरतोपीदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ सुखानःशर्वरीधीमन्पूजिताश्चापितेवयम् ॥ गंगांतुनौभिर्बह्वीभिर्दाशाःसंतारयंतुनः ॥ ७॥ ततोगुहःसंत्वरितःश्रुत्वाभरतशासनम् ॥ प्रतिप्रविश्यनगरंतंज्ञातिजनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ उत्तिष्ठतप्रबुध्यध्वंभद्रमस्तुहिवःसदा ॥ नावःसमुपकर्षध्वंतारयिष्यामिवाहिनीम् ॥ ९ ॥

शेष: । उपेक्षितु नार्हति भक्तवत्सलत्वादिति भाव: ॥ ३० ॥ नौगमान: ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे अष्टाशीतितम: सर्ग: ॥ ८८ ॥ व्युष्य उषित्वा काल्यमुप:काले । उप:पर्यायौ कल्यकाल्यावुभावपीति जायते ॥ १ ॥ २ ॥ आर्यं विचिंतयन्नहमपि यथा त्व तथैव जागर्मि न स्वपिमीत्येवमब्रवीदित्यन्वय: ॥ ३ ॥ ४ ॥ शर्वरीमवात्सी: । अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ ५ ॥ रामस्यानुवशो रामाधीन: ॥ ६ ॥ ते त्वया पूजिता: ॥ ७ ॥ प्रति प्रविश्य ततो निवृत्तिपूर्वक प्रविश्य ॥ ८ ॥ ९ ॥

[1] अपावृत—इ० पा० ।

नावां पञ्चशतानि समानिन्युः ॥१०॥ अन्याः पञ्चशतनौकाभ्योन्याः स्वस्तिकविज्ञेयाः स्वस्तिकाख्यया लोकप्रसिद्धा राजार्हनौभेदाः महाघंटां धारयंति ता महाघंटाधराः पताकास्ता धारयतीत्यर्थः । शोभमानाः । स्वर्णादिरूपितचित्रैः शोभमानाः पताकिन्यः वहारित्रवत्यः । अरित्र नावाकर्पणदंडः । युक्तवाहाः नौवहने नाविकवत्यः । युक्तवाता इति पाठे युक्तगतयः । सुसंहताः दृढसंधिबंधाः ॥ ११ ॥ सनंदिघोषाम् उपरि प्रतिष्ठितमंगलवादित्रघोषसहिता ततः इतरस्वस्तिकाभ्यो विलक्षणा स्वस्तिकाख्यां पांडुकंबलो राजास्तरणकंबलः तद्वतीं राजार्हां नावं गुहः स्वयमेवोपाहरत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ तत्पूर्वं समातृकभरतारोहात्पूर्वम् । अनंतरं तेषां तासां चानंतर राजदाराः अनु पश्चात्प्रकृष्टस्त्रियः शकटानि आपणाः पण्यानि इतरनौषु आरोपिता इति शेषः ॥ १४ ॥ आवासम् उषितावासम् आदीपयताम् अग्निसात्कुर्वताम् । अथ सेनाधर्मः तीर्थं नद्यवतार

तेतथोक्ताःसमुत्थायत्वरिताराजशासनात् ॥ पंचनावांशतान्येवसमानिन्युःसमंततः ॥ १० ॥ अन्याःस्वस्तिकविज्ञेयामहाघंटाधराधराः ॥ शोभमानाःपताकिन्योयुक्तवाहाःसुसंहताः ॥ ११ ॥ ततःस्वस्तिकविज्ञेयांपांडुकंबलसंवृताम् ॥ सनंदिघोषांकल्याणींगुहोनावमुपाहरत् ॥१२॥ तामारुरोहभरतःशत्रुघ्नश्चमहाबलः ॥ कौसल्याचसुमित्राचयाश्चान्याराजयोषितः ॥ १३ ॥ पुरोहितश्चतत्पूर्वंगुरवोब्राह्मणाश्चये ॥ अनंतरंराजदारास्तथैवशकटापणाः ॥ १४ ॥ आवासमादीपयतांतीर्थंचाप्यवगाहताम् ॥ भांडानिचाददानानांघोषस्तुदिवमस्पृशत् ॥ १५ ॥ पताकिन्यस्तुतानावःस्वयंदाशैरधिष्ठिताः ॥ वहंत्योजनमारूढंतदासंपेतुराशुगाः ॥ १६ ॥ नारीणामभिपूर्णास्तुकाश्चित्काश्चित्तुवाजिनाम् ॥ काश्चित्तत्रवहंतिस्मयानयुग्यंमहाधनम् ॥ १७ ॥ तास्तुगत्वापरंतीरमवरोप्यचतंजनम् ॥ निवृत्ताःकांडचित्राणिक्रियंतेदाशबंधुभिः ॥ १८ ॥ सवैजयंतास्तुगजागजारोहैःप्रचोदिताः ॥ तरंतःस्मप्रकाशंतेसपक्षाइवपर्वताः ॥ १९ ॥ नावश्चारुरुहुस्त्वन्येप्लवैस्तेरुस्तथापरे ॥ अन्येकुंभघटैस्तेरुरन्येतेरुश्चबाहुभिः ॥ २० ॥ सापुण्याध्वजिनीगंगादाशैःसंतारितास्वयम् ॥ मैत्रेमुहूर्तेप्रययौप्रयागवनमुत्तमम् ॥ २१ ॥

मवगाहनामहमहमिकया प्रविशताम् । भांडानि उपकरणानि ॥ १५ ॥ आशुगाः शीघ्राः ॥ १६ ॥ नारीणामित्यादौ तृतीयार्थस्य शेषत्वविवक्षाया षष्ठी । नारीभिः पूर्णा इत्याद्यर्थः । यानानि शकटादीनि युग्या अश्वाश्वतरबलीवर्दाद्याः । महाधनं बहुमूल्यम् । यद्वा महाधनं जीवाजीवरूपनानाप्रकारम् ॥ १७ ॥ तं जनमवरोप्य निवृत्ता नावः समारुह्य दाशबंधुभिः क्रीडार्थं कांडचित्राणि कांडे जले चित्राणि चित्रगमनानि लघुत्वात्क्रियते स्मेत्यर्थः । कांडोस्त्री दंडबाणार्ववर्गावसरवारिषु इत्यमरः ॥ १८ ॥ सवैजयंताः सध्वजाः ॥ १९ ॥ प्लवाः वेणुतृणादिनिर्मिताः । कुंभा महांतः । घटाः स्वल्पाः विपरीतं वा ॥ २० ॥ मैत्रे मुहूर्ते उदयात्तृतीयमुहूर्ते । नाडीद्वय मुहूर्तः । रौद्रः सार्पस्तथा मैत्रः पैत्रो वासव एव च ॥ आप्यो वैश्वस्तथा ब्राह्मः प्राजो रौद्राग्निरेव च ॥ ऐंद्रोथ निर्ऋतिश्चैव वारुणो यमसाधकौ ॥ एते क्रमेण विज्ञेया

मुहूर्ता दश पञ्च चेत्युक्तेः ॥ २१ ॥ यथोपजोषं यथासुखम् आश्वसयित्वा विश्राम्य । निवेशयित्वा प्रयागवने स्थापयित्वा ॥ २२ ॥ देवपुरोहितस्य भरद्वाजो उतथ्यभार्यायां ममतायां बृहस्पतेर्जात इति पुराणे प्रसिद्ध त च भर्तृभिया त्यक्तुकामां ममता देवा ऊचुः उतथ्यस्य क्षेत्रजत्वेन बृहस्पतेरौरसत्वेन भरद्वाजानममु भरेति तस्माद्भरद्वाज इति तस्य नाम ॥ २३ ॥ लेखमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥ ॥ जगाम द्रष्टुमिति शेषः । अवस्थाप्य आश्रमोपरोधनिवृत्तये इति शेषः ॥ १ ॥ पद्भ्यामिति विनयप्रदर्शनार्थम् ॥ २ ॥ ततः सदर्शने आश्रमप्रवेशानतरमृषिदर्शनावसरे । अनुपुरोहितं पुरोहितस्य पश्चात् ॥ ३ ॥ शिष्यान्प्रति अर्घ्यमानयतेति ब्रुवन् ॥ ४ ॥ अबुध्यत वसिष्ठेन सहागमनादिति शेषः ॥ ५ ॥ ताभ्यां वसिष्ठभरता

आश्वासयित्वाचचमूंमहात्मानिवेशयित्वाचयथोपजोषम् ॥ द्रष्टुंभरद्वाजमृषिप्रवर्यमृत्विक्सदस्यैर्भरतःप्रतस्थे ॥ २२ ॥ सब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्यमहात्मनोदेवपुरोहितस्य ॥ ददर्शरम्योटजवृक्षदेशंमहद्वनंविप्रवरस्यरम्यम् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥ भरद्वाजाश्रमंगत्वाक्रोशादेवनरर्षभः ॥ जनंसर्वमवस्थाप्यजगामसहमंत्रिभिः ॥ १ ॥ पद्भ्यामेवतुधर्मज्ञोन्यस्तशस्त्रपरिच्छदः ॥ वसानोवाससीक्षौमेपुरोधायपुरोहितम् ॥ २ ॥ ततःसंदर्शनेतस्यभरद्वाजस्यराघवः ॥ मंत्रिणस्तानवस्थाप्यजगामानुपुरोहितम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठमथदृष्ट्वैवभरद्वाजोमहातपाः ॥ संचचालासनात्तूर्णंशिष्यानर्घ्यमितिब्रुवन् ॥ ४ ॥ समागम्यवसिष्ठेनभरतेनाभिवादितः ॥ अबुध्यतमहातेजाःसुतंदशरथस्यतम् ॥ ५ ॥ ताभ्यामर्घ्यंचपाद्यंचदत्त्वापश्चात्फलानिच ॥ आनुपूर्व्याचधर्मज्ञःपप्रच्छकुशलंकुले ॥ ६ ॥ अयोध्यायांबलेकोशेमित्रेष्वपिचमंत्रिषु ॥ जानन्दशरथंवृत्तंनराजानमुदाहरत् ॥ ७ ॥ वसिष्ठोभरतश्चैनंपप्रच्छतुरनामयम् ॥ शरीरेग्निषुशिष्येषुवृक्षेषुमृगपक्षिषु ॥ ८ ॥ तथेतितुप्रतिज्ञायभरद्वाजोमहायशाः ॥ भरतंप्रत्युवाचेदंराघवस्नेहबंधनात् ॥ ९ ॥ किमिहागमनेकार्यंतवराज्यंप्रशासतः ॥ एतदाचक्ष्वसर्वंमेनहिमेशुध्यतेमनः ॥ १० ॥ सुषुवेयममित्रघ्नंकौसल्यानंदवर्धनम् ॥ भ्रात्रासहसभार्योयश्चिरंप्रव्राजितोवनम् ॥ ११ ॥ नियुक्तःस्त्रीनिमित्तेनपित्रायोसौमहायशाः ॥ वनवासीभवेतीहसमाःकिलचतुर्दश ॥ १२ ॥ कच्चिन्नतस्यापापस्यपापंकर्तुमिहेच्छसि ॥ अकंटकंभोक्तुमनाराज्यंतस्यानुजस्यच ॥ १३ ॥ एवमुक्तोभरद्वाजंभरतःप्रत्युवाचह ॥ पर्यश्रुनयनोदुःखाद्वाचासंसज्जमानया ॥ १४ ॥ हतोस्मियदिमामेवंभगवानपिमन्यते ॥ मत्तोनदोषमाशंकेमैवंमामनुशाधिहि ॥ १५ ॥

भ्याम् । आनुपूर्व्यात्क्रमेण प्रथमं ब्राह्मणस्य पश्चात्क्षत्रियस्य । कुले गृहे ॥ ६ ॥ वृत्तम् अतीतम् अत एव राजानं न उदाहरत् राजकुशलं न पृष्टवान् ॥ ७ ॥ शरीरादित्रयस्य यथायोगं तपःसाधनत्वात्तदनामयप्रश्नः । मृगपक्षिणामभयावस्थानद्वारा धर्मसाधनत्वात्क्षिप्यत्वप्रियत्वाच्च तदनामयप्रश्नः ॥ ८ ॥ तथेति प्रतिज्ञाय अनामयमित्युक्त्वा । राघवो रामः ॥ ९ ॥ न शुध्यते न विश्वसिति ॥ १० ॥ अविश्वासबीजमाह सुषुवे इति । कौसल्या य सुषुवे चिरं चिरकालमुद्दिश्य प्रव्राजितः ॥ ११ ॥ वनवासी भवेति नियुक्तः ॥ १२ ॥ इह वने तस्य रामस्य तस्यानुजस्य लक्ष्मणस्य च पापं कर्तुमिहेच्छसीत्यन्वयः । तत्र हेतुरकंटकम् असपत्नम् ॥ १३ ॥ पर्यश्रुनयनः परिप्लुतनयनः । ससज्जमानया स्खलन्त्या ॥ १४ ॥ मामेव पापप्रसक्तं यदि भगवान्सर्वज्ञो मन्यसे तदा हतोस्मि व्यर्थजन्मास्मि । दोषं प्रव्राजनदोषं मत्तो मद्रूपनिमित्ततो नेति

१ महातपा -इ० पा० ।

माशके स्वानुभवतो जानामि अतो मानेद मानुशाधि मेव कर्णकठोर ब्रूहि ॥ १५ ॥ ननु कथमपलापः क्रियते अत आह न चेति । मदतरे मद्विषये यत्तु मया त्रिनेत्यर्थ इति तन्न अन्तरेणेत्यव्ययस्यैव तदर्थत्वात् । मम त्वग्सरवाची अतरशब्द इति न दोषः । यन्मे मातावोचत् मदभिषेकरामवनवासादि तन्मे नेष्टम् । नदेव विवृणोति नाहमिति । एतेन मातृकृतव्यापारंग न च तद्वचनमाददे अंगीकरोमि । इदानीमपीति शेषः ॥ १६ ॥ अथ स्वागमनकारणमाह अह त्विति । प्रसादक उपयात· प्रसादयितुमागत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ एवगतम् एवबुद्धिं क संप्रति कस्मिन्प्रदेशे ॥ १८ ॥ याच्चितो भरताय प्रसन्नो भवेति प्रार्थितः । प्रसादात्प्रसाद प्राप्य ॥ १९ ॥ एतदुक्तरूप वचस्त्वयि युक्त तवोचित तदेव समर्थयति गुर्विति । गुरुवृत्तिर्गुरुसेवा यतो गुरुसेवादित्रय राघववंशजे प्रायो दृष्टमिति शेषः । यद्वा एतन्नय त्वयि युक्तमित्यन्वयः ॥ २० ॥ दृढीकरणम् अन्यथाभावान्निवृत्तिः । बहूनामग्रे उक्तो ह्यर्थो नान्यथाकर्तुं शक्यते । मुख्यप्रयोजनमाह कीर्तिं समभिवर्धयन् असर्वज्ञजनं प्रतीति शेषः । हेतौ शता । कीर्त्यभिवृद्धिहेतवेऽपृच्छ

नचैतदिष्टंमातामेयदवोचन्मदंतरे ॥ नाहमेतेनतुष्टश्चनतद्वचनमाददे ॥ १६ ॥ अहंतुतंनरव्याघ्रमुपयातःप्रसादकः ॥ प्रतिनेतुमयोध्यायांपादौचास्याभिवंदितुम् ॥१७॥ तंमामेवंगतंमत्वाप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ शंसमेभगवन्रामःक्वसंप्रतिमहीपतिः ॥ १८ ॥ वसिष्ठादिभिर्ऋत्विग्भिर्याचितोभगवांस्ततः ॥ उवाचतंभरद्वाजःप्रसादाद्भरतंवचः ॥१९॥ त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्रयुक्तंराघववंशजे ॥ गुरुवृत्तिर्दमश्चैवसाधूनांचानुयायिता ॥२०॥ जाने चैतन्मनःस्थंतेदृढीकरणमस्त्विति ॥ अपृच्छंत्वांतवात्यर्थंकीर्तिंसमभिवर्धयन् ॥२१॥ जानेचरामंधर्मज्ञंससीतंसहलक्ष्मणम् ॥ अयंवसतितेभ्राताचित्रकूटेमहागिरौ ॥२२॥ श्वस्तुगंतासितंदेशंवसाद्यसहमंत्रिभिः ॥ एतंमेकुरुसुप्राज्ञकामंकामार्थकोविद ॥२३॥ ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनःप्रतीतरूपोभरतोब्रवीद्वचः ॥ चकारबुद्धिंचमहाश्रमेतदानिशानिवासायनराधिपात्मजः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥ कृतबुद्धिंनिवासायतत्रैवसमुनिस्तदा ॥ भरतंकैकयीपुत्रमातिथ्येनन्यमंत्रयत् ॥ १ ॥ अब्रवीद्भरतस्त्वेनंनन्विदंभवताकृतम् ॥ पाद्यमर्घ्यमथातिथ्यंवनेयदुपपद्यते ॥२॥ अथोवाचभरद्वाजोभरतंप्रहसन्निव ॥ जानेत्वांप्रीतिसंयुक्तंतुष्येस्त्वंयेनकेनचित् ॥३॥ सेनायास्तुतवैवास्याःकर्तुमिच्छामिभोजनम् ॥ ममप्रीतिर्यथारूपात्वमर्हो मनुजर्षभ[1] ॥ ४ ॥ किमर्थंचापिनिक्षिप्यदूरेबलमिहागतः ॥ कस्मान्नेहोपयातोसिसबलःपुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ भरतःप्रत्युवाचेदंप्रांजलिस्तंतपोधनम् ॥ नसैन्येनोपयातोस्मिभगवन्भगवद्भयात् ॥ ६ ॥

मित्यर्थः ॥ २१ ॥ अथ रामः क्वेति प्रश्नस्योत्तरमाह जाने चेति ॥ २२ ॥ एतम् अद्य वासरूपम् । कामार्थकोविद वांछितार्थप्रदानसमर्थ ॥ २३ ॥ प्रतीतरूपः प्रसिद्धयशाः । रूप यशस्याभिरूप्ये वर्णे चैव निरूपणे इति कोशात् । तदाश्रमे भरद्वाजाश्रमे ॥ २४ ॥ भैरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥ ॥ छ ॥

कृतबुद्धिं कृतनिश्चयम् आतिथ्येन विशिष्टभोजनोपेतातिथिसत्काररूपहेतुना फलमपि हेतुः ॥ १ ॥ वने यदुपपद्यते तेनातिथ्य कृतं नन्वित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ वनवासित्वेन दरिद्रत्वादेतदधिकातिथ्यकरणेऽसामर्थ्यं मन्यत इत्याशयेन प्रहसन्निवेति । येन केनचिदपि तुष्येः तुष्टो भवेरिति मन्ये वन्येनाप्यातिथ्येन प्रीतियुक्त इति जाने ॥ ३ ॥ अथापि सेनाया इत्यादि मम प्रीतिर्यथारूपा ममेच्छा यादृशी तथारूपां तां त्वमर्होसि अंगीकर्तुमिति शेषः ॥४॥ बल दूरे निक्षिप्य एकाकी किमर्थमागतः अयमेवार्थो व्यतिरेकमुखेन दर्श्यते कस्मादिति ॥ ५ ॥ अत्रोत्तरमाह भरत इति । भगवद्भयाद्भगवदाश्रमपीडाप्रसंगभयादित्यर्थः ॥ ६ ॥

[1] मनुजाधिप–इ० पा० ।

विषयेषु देशेषु परिहर्तव्याः तदाश्रमवर्तिवृक्षोदकादिबाधाप्रसंगनिमित्तमनुपरोध्याः ॥ ७ ॥ तदेवाह वाजीत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ परमर्षिणा श्रुतभरतवचसा । समुपागम समीपानयनम् ॥ १० ॥ पीत्वापः परिमृज्येति । हृदयगमाभिः द्विरोष्ठौ परिमृज्यसकृदाचम्येत्युक्तरीत्याचम्य । आतिथ्यक्रियाहेतोः आतिथ्यसपादननिमित्तम् । विश्वकर्मा सृष्टिकर्तृविशेषः ॥ ११ ॥ आह्वानप्रकारमाह आयेह्व इति । त्वष्टारं तक्षणादिव्यापारोपेत विश्वकर्माणम् । सविधीयता विश्वकर्मसाध्यगृहादि सर्व सिद्ध क्रियताम् ॥ १२ ॥ त्रीन्यमवरुणकुवेरानिति तीर्थः । कार्यविशेषेष्वेषामपि नियोगो बोध्यः ॥ १३ ॥ अंतरिक्षे नदी आकाश गगा ॥ १४ ॥ तासा कृत्यमाह अन्या इति । मैरेय मद्यभेदः । धात्री धातकीप्रभृतिनिर्मितः । सुरा गौडी माध्वी पैष्टी चेति त्रिविधा । सुनिष्ठितां सुनिष्पादिताम् । इक्षुकाडरसोपमं तद्वन्मधुरम् ॥ १५ ॥

राज्ञाहिभगवन्नित्यंराजपुत्रेणवातथा ॥ यत्नतःपरिहर्तव्याविषयेषुतपस्विनः ॥ ७ ॥ वाजिमुख्यामनुष्याश्चमत्ताश्चवरवारणाः ॥ प्रच्छाद्यभगवन्भूमिंमहतीमनुयांतिमाम् ॥ ८ ॥ तेवृक्षानुदकंभूमिमाश्रमेषूटजांस्तथा ॥ नहिंस्युरितितेनाहमेकएवागतस्ततः ॥ ९ ॥ आनीयतामितःसेनेत्याज्ञप्तःपरमर्षिणा ॥ तथानुचक्रेभरतःसेनायाःसमुपागमम् ॥ १० ॥ अग्निशालांप्रविश्याथपीत्वापःपरिमृज्यच ॥ आतिथ्यस्यक्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ ११ ॥ आह्वयेविश्वकर्माणमहंत्वष्टारमेवच ॥ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामितत्रमेसंविधीयताम् ॥ १२ ॥ आह्वयेलोकपालांस्त्रीन्देवाञ्छक्रपुरोगमान् ॥ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामितत्रमेसंविधीयताम् ॥ १३ ॥ प्राक्स्रोतसश्चयानद्यस्तिर्यक्स्रोतसएवच ॥ पृथिव्यामंतरिक्षेचसमायांत्वद्यसर्वशः ॥ १४ ॥ अन्याःस्रवंतुमैरेयंसुरामन्याःसुनिष्ठिताम् ॥ अपराश्चोदकंशीतमिक्षुकांडरसोपमम् ॥ १५ ॥ आह्वयेदेवगंधर्वान्विश्वावसुहहाहुहून् ॥ तथैवाप्सरसोदेवगंधर्वैश्चापिसर्वशः ॥ १६ ॥ घृताचीमथविश्वाचींमिश्रकेशीमलंबुषाम् ॥ नागदत्तांचहेमांचसोमामद्रिकृतस्थलीम् ॥ १७ ॥ शक्रंयाश्चोपतिष्ठतिब्रह्माणंयाश्चभामिनीः ॥ सर्वास्तुंबुरुणासार्धमाह्वयेसपरिच्छदाः ॥ १८ ॥ वनंकुरुषुयद्दिव्यंवासोभूषणपत्रवत् ॥ दिव्यनारीफलंशश्वत्तत्कौबेरमिहैवतु ॥ १९ ॥ इहमेभगवान्सोमोविधत्तामन्नमुत्तमम् ॥ भक्ष्यंभोज्यंचचोष्यंचलेह्यंचविविधंबहु ॥ २० ॥ विचित्राणिचमाल्यानिपादपप्रच्युतानिच ॥ सुरादीनिचपेयानिमांसानिविविधानिच ॥ २१ ॥ एवंसमाधिनायुक्तस्तेजसाप्रतिमेनच ॥ शिक्षास्वरसमायुक्तंसुव्रतश्चाब्रवीन्मुनिः ॥ २२ ॥

हहा हाहाः । छंदोवशात् ह्रस्वपाठः ॥ १६ ॥ १७ ॥ सपरिच्छदाः सालंकाराः । नृत्यगीताद्यपेक्षितपरिकरोपेताश्च । ब्राह्मणमिति पाठे बृहस्पति या उपतिष्ठतीत्यनुकर्ष इति कतकः । ताः सर्वा भामिनीराह्वये इति सबधः ॥ १८ ॥ कुरुषु उत्तरकुरुषु यद्दिव्यं वनं चैत्ररथाख्यम् । दिव्यत्वोपपादक वासो भूषणान्येव पत्राणि यद्वर्तिवृक्षाणा तद्दिव्यनार्य एव फलानि यत्र तत् । इहैव तु इह वने एवागच्छतु इति शेषः । इहैतु वै इति पाठातरम् । तद्देवताधिष्ठानादिदमेव वन तथा भवत्वित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ पादपप्रच्युतानि वृक्षेभ्यः स्वय जातानि ॥ २१ ॥ शिक्षास्वरसमायुक्त शिक्षाप्रतिपाद्यवर्णोच्चारणलक्षणोपेतम् । तथा व्याकरणोपदिश्यमानप्रकृतिप्रत्ययस्वरोपेतम् । स्वरेत्युपलक्षणम् । एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातःसुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीत्युक्तेः । समाधितेजस्तपोभिर्युक्त एवंगुणोपेतमाह्वानवाक्यमब्रवीदित्यर्थः ।

१ एष समागत.–इ० पा० । २ शक्रमुखांस्तथा–इ० पा० । ३ हिमा–इ० पा० । ४ मिहैतु च–इ० पा० ।

महर्षेस्तपोबलात्स्वर्गे कामधुक्त्वेन प्रसिद्धादपि वचनादिहैव सर्वं सिद्धमिति भावः ॥ २२ ॥ मनसा ध्यायतः मनसा ध्यानपूर्वकक्कताह्वानस्य तानि आहूतानि ॥ २३ ॥ मलयदर्दुरौ चदनपर्वतौ । उपस्पृश्य स्पृष्ट्वा युक्त्या यथोचितवृत्त्या शैत्यमान्द्यसौरभयोगेन सुप्रियात्मा सुप्रियस्वरूपः अत एव शिवः सुखदः ईदृशोऽनिलः सुखं ववौ ॥ २४ ॥ घना मेघाः ॥ २५ ॥ वीणा वाद्यमाना इति शेषः । स्वरान् षड्जादीन् ॥ २६ ॥ लयो वृत्तगीतानुगततालप्रमाणम् ॥ २७ ॥ भरतस्येदं भारतं सैन्यं विश्वकर्मणो विधानं ददर्श ॥ २८ ॥ तदेव विधानं दर्शयति बभूवेत्यादि । छन्ना बभूवेत्यनुकर्षः । शाद्वलं कोमलतृणमत्र ॥ २९ ॥ तस्मिन्पचयोजनमिते देशे फलभूषिताः कपित्थादयो बभूवुरित्यन्वयः ॥ ३० ॥ वन चैत्ररथम् । नदी जातावेकवचनम् । तीरजैर्वृक्षैः ॥ ३१ ॥ चतुःशालानि शुभ्राणि गृहाणि जातानीति शेषः । तथा गजादीनां शालाश्च जाताः तोरणानि पुरद्वाराणि ॥ ३२ ॥ सितमेघनिभं सुधालेपेन शुक्लमाल्यैः कृत आकारो यस्य दिव्यैर्गंधैर्गंधवज्जलैरुक्षित सिक्तम् ॥ ३३ ॥ यान शिविकादि ॥ ३४ ॥ धौतत्वेन

मनसाध्यायतस्तस्यप्राङ्मुखस्यकृतांजलेः ॥ आजग्मुस्तानिसर्वाणिदैवतानिपृथक्पृथक् ॥ २३ ॥ मलयंदर्दुरंचैवततःस्वेदनुदोऽनिलः ॥ उपस्पृश्यववौयुक्त्यासुप्रियात्मासुखंशिवः ॥ २४ ॥ ततोभ्यवर्षतघनादिव्याःकुसुमवृष्टयः ॥ देवदुंदुभिघोषश्चदिक्षुसर्वासुशुश्रुवे ॥ २५ ॥ प्रववुश्चोत्तमावाताननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ प्रजगुर्देवगंधर्वावीणाःप्रमुमुचुःस्वरान् ॥ २६ ॥ सशब्दोद्यांचभूमिंचप्राणिनांश्रवणानिच ॥ विवेशोच्चावचःश्लक्ष्णःसमोलयगुणान्वितः ॥ २७ ॥ तस्मिन्नेवंगतेशब्देदिव्येश्रोत्रसुखेनृणाम् ॥ ददर्शभारतंसैन्यंविधानंविश्वकर्मणः ॥ २८ ॥ बभूवहिसमाभूमिःसमंतात्पंचयोजना ॥ शाद्वलैर्बहुभिश्छन्नानीलवैदूर्यसन्निभैः ॥ २९ ॥ तस्मिन्बिल्वाःकपित्थाश्चपनसाबीजपूरकाः ॥ आमलक्योबभूवुश्चचूताश्चफलभूषिताः ॥ ३० ॥ उत्तरेभ्यःकुरुभ्यश्चवनंदिव्योपभोगवत् ॥ आजगामनदीसौम्यातीरजैर्बहुभिर्वृता ॥ ३१ ॥ चतुःशालानिशुभ्राणिशालाश्चगजवाजिनाम् ॥ हर्म्यप्रासादसंयुक्ततोरणानिशुभानिच ॥ ३२ ॥ सितमेघनिभंचापिराजवेश्मसुतोरणम् ॥ शुक्लमाल्यकृताकारंदिव्यगंधसमुक्षितम् ॥ ३३ ॥ चतुरस्रमसंबाधंशयनासनयानवत् ॥ दिव्यैःसर्वरसैर्युक्तंदिव्यभोजनवस्त्रवत् ॥ ३४ ॥ उपकल्पितसर्वान्नंधौतनिर्मलभाजनम् ॥ क्लृप्तसर्वासनंश्रीमत्स्वास्तीर्णशयनोत्तमम् ॥ ३५ ॥ प्रविवेशमहाबाहुरनुज्ञातोमहर्षिणा ॥ वेश्मतद्रत्नसंपूर्णंभरतःकैकयीसुतः ॥ ३६ ॥ अनुजग्मुश्चतंसर्वेमंत्रिणःसपुरोहिताः ॥ बभूवुश्चमुदायुक्तास्तंदृष्ट्वावेश्मसंविधिम् ॥ ३७ ॥ तत्रराजासनंदिव्यंव्यजनंछत्रमेवच ॥भरतोमंत्रिभिःसार्धमभ्यवर्ततराजवत् ॥ ३८ ॥ आसनंपूजयामासरामायाभिप्रणम्यच ॥ वालव्यजनमादायन्यषीदत्सचिवासने ॥ ३९ ॥

प्रक्षालितत्वेन निर्मलानि भाजनानि यस्मिन् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ वेश्मनविधि वेश्मसविधानम् ॥ ३७ ॥ राजासन सिंहासनम् । राजवद्राजयोग्यं तदभ्यवर्तत प्रदक्षिणीकृतवान् ॥ ३८ ॥ ननु तत्रोपविष्ट इत्याह आसनं पूजयामासेति । रामचन्द्रीयमेतदिति बुद्ध्या रामाय प्रणम्य आसनोपरि प्रतिष्ठित राम ध्यात्वेति शेषः । बालव्यजनमादाय रामसेवाशेषतयेति शेषः । सचिवासने सचिवार्थक्लृप्तासने सिंहासनाधस्तले अत्रेद बोध्यम् । भरतेन वाचोक्तमपि राज्यानभिलाप लोका न श्रद्दध्युरतः क्रिययापि सर्वलोकप्रत्यायनाय महर्षिणा तपोव्ययेनापीदृशमातिथ्यकरणम् । किंच पुष्पादिभिः पूजेवेयमपि क्रिया विष्णोरंशभूतभरततुष्ट्ये इति तत्करणम् । किंच भरत प्रति त्व दुष्टबुद्ध्यागतोसि किमिति प्रश्ने तस्य ऋषेरसर्वज्ञत्वासामर्थ्यादिशङ्कावारणाय स्वसामर्थ्यदर्शनम् । अपि च भगवदेकचित्ताना स्वर्गसुखमिहापि भवतीति भगवद्धामप्रीति

१ सबाध-इ० पा० । २ दिव्य-इ० पा० ।

माहात्म्यं प्रदर्शयितुं तद्दर्शनेन च तेषां तत्राधिकां प्रीतिमुत्पादयितु तथाकरण मुनेरिति दिक् ॥ ३९ ॥ आनुपूर्व्याद्यथोचितोपवेशनप्रकारेण प्रशास्ता शिबिररक्षकः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ उभयतः कूलम् उभयोः कूलयोः पांडुमृत्तिकालेपनाः सुधालिप्ताः ब्राह्मणस्य भरद्वाजस्य ॥ ४२ ॥ आगुरागतवत्यः ॥ ४३ ॥ सुवर्णमणिमुक्तेनेति समाहारद्वंद्वः ॥ ४४ ॥ गृहीतो दर्शनादिनात्मवशीकृतः सोन्मादः उद्भूतसंतोषसहित इत्यर्थः । नंदनमिंद्रवनम् ॥ ४५ ॥ नारदादयो गंधर्वराजाः कांत्या सूर्यसमा ययुः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ प्रयागे प्रयागक्षेत्रे ॥ ४८ ॥ बिल्वा बिल्ववृक्षा मार्दंगिका मृदंगवादकरूपधराः एव बिभीतकाः शम्याख्यतालग्राहकाः । वह्नौ तालविशेषे च शमे तालक्रियांतरे शम्या यज्ञायुधे इति ॥ ४९ ॥ सरलो देवदारुविशेषः ॥ ५० ॥ शिंशपादयो ये स्त्रीलिंगशब्दवाच्या वृक्षाः लता मल्लिकामालत्यादयः मुनेस्त

आनुपूर्व्यान्निषेदुश्चसर्वेमंत्रिपुरोहिताः ॥ ततःसेनापतिःपश्चात्प्रशास्ताचन्यषीदत ॥ ४० ॥ ततस्तत्रमुहूर्तेननद्यःपायसकर्दमाः ॥ उपातिष्ठंतभरतंभरद्वाजस्यशासनात् ॥ ४१ ॥ आसामुभयतःकूलंपांडुमृत्तिकलेपनाः ॥ रम्याश्चावसथादिव्याब्राह्मणस्यप्रसादजाः ॥ ४२ ॥ तेनैवचमुहूर्तेनदिव्याभरणभूषिताः ॥ आगुर्विंशतिसाहस्राब्रह्मणाप्रहिताःस्त्रियः ॥४३॥ सुवर्णमणिमुक्तेनप्रवालेनचशोभिताः ॥ आगुर्विंशतिसाहस्राःकुबेरप्रहिताःस्त्रियः ॥ ४४ ॥ याभिर्गृहीतःपुरुषःसोन्मादइवलक्ष्यते ॥ आगुर्विंशतिसाहस्रानंदनादप्सरोगणाः ॥ ४५ ॥ नारदस्तुंबुरुर्गोपःप्रभयासूर्यवर्चसः ॥ एतेगंधर्वराजानोभरतस्याग्रतोजगुः ॥ ४६ ॥ अलंबुषामिश्रकेशीपुंडरीकाथवामना ॥ उपानृत्यंतभरतंभरद्वाजस्यशासनात् ॥ ४७ ॥ यानिमाल्यानिदेवेषुयानिचैत्ररथेवने ॥ प्रयागेतान्यदृश्यंतभरद्वाजस्यतेजसा ॥ ४८ ॥ बिल्वामार्दंगिकाआसन्शम्याग्राहाबिभीतकाः ॥ अश्वत्थानर्तकाश्चासन्भरद्वाजस्यतेजसा ॥४९॥ ततःसरलतालाश्चतिलकाःसतमालकाः ॥ प्रहृष्टास्तत्रसंपेतुःकुब्जाभूत्वाथवामनाः ॥५०॥ शिंशपामलकीजंबूर्याश्चान्याःकाननेलताः ॥ प्रमदाविग्रहंकृत्वाभरद्वाजाश्रमेऽवसन् ॥५१॥ सुरांसुरापाःपिबतपायसंचबुभुक्षिताः ॥ मांसानिचसुमेध्यानिभक्ष्यंतांयोयदिच्छति ॥५२॥ उच्छोद्यस्नापयंतिस्मनदीतीरेषुवल्गुषु ॥ अप्येकमेकंपुरुषंप्रमदाःसप्तचाष्टच ॥ ५३ ॥ संवाहंत्यःसमापेतुर्नार्योविपुलनोचनाः ॥ परिमृज्यतदान्योन्यंपाययंतिवरांगनाः ॥ ५४ ॥ हयान्गजान्खरानुष्ट्रांस्तथैवसुरभेःसुतान् ॥ अभोजयन्वाहनपास्तेषांभोज्यंयथाविधि ॥ ५५ ॥ इक्षूंश्चमधुलाजांश्चभोजयंतिस्मवाहनान् ॥ इक्ष्वाकुवरयोधानांचोदयंतोमहाबलाः ॥ ५६ ॥ नाश्वबंधोश्वमाजानान्नगजंकुंजरग्रहः ॥ मत्तप्रमत्तमुदितासाचमूस्तत्रसंबभौ ॥ ५७ ॥

पोमाहात्म्यादेव वृक्षादीनां तत्तद्रूपतापत्तिः पुनर्लतादिरूपप्रत्यापत्तिश्चेति मंतव्यम् ॥ ५१ ॥ तत्र प्रमदारूप धृत्वा किं कुर्युस्तदाह सुरामिति । एयमू ुरिति शेषः ॥ ५२ ॥ उच्छोद्य उद्वर्तत कृत्वा एकमेक पुरुषम् । अत्रैकं बहुव्रीहिवदिति बहुव्रीहिवद्भावाभाव आर्षः ॥ ५३ ॥ संवाहंत्यः पादसंवाहनादि कुर्वत्यः परिमृज्य जलार्द्रमंग वस्त्रादिना परिमृज्य अलंकृत्य च पाययति मध्वादिकमिति शेषः ॥ ५४ ॥ सुरभेः सुता वृषभाः तेषां हयादीनां भोज्यं तास्तत्तत्पालकाः अभोजयन्नित्यर्थः ॥ ५५ ॥ इक्ष्वाकुवरयोधाना वाहनानि चोदयंतः भक्षणाय प्रेरयंतः तान् इक्ष्वादीन् भोजयंति स्म ॥ ५६ ॥ मत्ता मदकरद्रव्यसेवया प्रमत्ता

१ शासनात्–इ० पा० । २ यदिच्छथ–इ० पा० ।

मधुपानेन कार्याकार्यविवेकशून्या मुदिताः स्रक्चंदनस्त्र्यादिभोगेन ॥ ५७ ॥ सैन्याः सेनासमवेताः उदीरयन् उदैरयन् ॥ ५८ ॥ तां वाचमाह नैवेति । न गमिष्यामेत्यार्षः सलोपः । भरतस्य कुशलमस्तु यत्संगत्यामूमौ स्वर्गसुखलाभः ॥ ५९ ॥ हस्त्यश्वारोहास्तद्बंधकाश्च पादातरूपयोधाः चेन रथिकसंग्रहः । त विधि तादृशसत्कारम् अनाथा अपरतंत्रा इवेत्यर्थ इति कतकः । अयाचका इत्यर्थ इत्यन्ये । वक्तॄणामतिहर्षयुक्ततया कवेरपि वर्णनीयमयी भावात्पुनरुक्तिर्न दोषाय ॥ ६० ॥ विनादः प्रहृष्टानां शब्दविशेषः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अभवद्भक्षणे मतिः क्लृप्तानामपि भक्ष्यसौष्ठवात्पुनराकांक्षाभूदित्यर्थः ॥ ६३ ॥ प्रेष्याः सेवकाः चेव्यो दास्यः बलस्थाः सेनास्था अहतवाससः नूतनवस्त्रपरीधानाः ॥६४॥ अतो मुनिदत्तादन्यपदार्थं नाकल्पयन् नाभुजन्नित्यर्थः । नान्यो ह्यन्यमकल्पयदितिपाठे हिरण्यर्थे । अन्योपि सेनामतर्गतोपि मार्गस्थः प्रसंगात्तद्देशमागतः अन्यम् ऋषिकल्पितादन्यं पदार्थं नाकल्पयत् न भुक्तवानित्यर्थः । अनेनान्याधिक्य सामग्र्याः सूचितम् ॥६५ ॥ ६६ ॥ निष्ठानं व्यजनं ज्ञेयमिति हलायुधः । आम्रादिफलसंबंधिकथितरससिद्धैरिति आजादिवि

तर्पिताःसर्वकामैश्चरक्तचंदनरूषिताः ॥ अप्सरोगणसंयुक्ताःसैन्यावाचमुदीरयन् ॥ ५८ ॥ नैवायोध्यांगमिष्यामोनगमिष्यामदंडकान् ॥ कुशलं भरतस्यास्तुरामस्यास्तुतथासुखम् ॥ ५९॥ इतिपादातयोधाश्चहस्त्यश्वारोहबंधकाः ॥ अनाथास्तंविधिंलब्ध्वावाचमेतामुदीरयन् ॥६०॥ संप्रहृष्टाविनेदुस्तेनरास्तत्रसहस्रशः ॥ भरतस्यानुयातारःस्वर्गोयमितिचाब्रुवन् ॥ ६१ ॥ नृत्यंतश्चहसंतश्चगायंतश्चैवसैनिकाः[1] ॥ समंतात्परिधावंतोमाल्योपेताःसहस्रशः ॥ ६२ ॥ ततोभुक्तवतांतेषांतदन्नममृतोपमम् ॥ दिव्यानुद्वीक्ष्यभक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणेमतिः ॥ ६३ ॥ प्रेष्याश्चेट्यश्चवध्वश्च बलस्थाश्चापिसर्वशः ॥ बभूवुस्तेभृशंप्रीताःसर्वेचाहतवाससः ॥ ६४ ॥ कुंजराश्चखरोष्ट्राश्चगोश्वाश्चमृगपक्षिणः ॥ बभूवुःसुभृतास्तत्रनातोह्यन्यमकल्पयन्॥६५॥ नाशुक्लवासास्तत्रासीत्क्षुधितोमलिनोपिवा ॥ रजसाध्वस्तकेशोवानरःकश्चिददृश्यत ॥६६॥ आजैश्चापिचवाराहैर्निष्ठानवरसंचयैः ॥ फलनिर्यूहसंसिद्धैःसूपैर्गंधरसान्वितैः ॥६७॥ पुष्पध्वजवतीःपूर्णाःशुक्लस्यान्नस्यचाभितः ॥ ददृशुर्विस्मितास्तत्रनरालौहीःसहस्रशः ॥ ॥ ६८ ॥ बभूवुर्वनपार्श्वेषुकूपाःपायसकर्दमाः ॥ ताश्चकामदुघागावोद्रुमाश्चासन्मधुश्च्युतः ॥ ६९ ॥ वाप्योमैरेयपूर्णाश्चमृष्टमांसचयैर्वृताः ॥ प्रतप्तपैठरैश्चापिमार्गमायूरकौक्कुटैः ॥ ७० ॥ पात्रीणांचसहस्राणिस्थालीनांनियुतानिच ॥ न्यर्बुदानिचपात्राणिशातकुंभमयानिच ॥ ७१ ॥ स्थाल्यःकुंभ्यःकरंभ्यश्चदधिपूर्णाःसुसंस्कृताः ॥ यौवनस्थस्यगौरस्यकपित्थस्यसुगंधिनः ॥ ७२ ॥

शेषणंगंधरसान्वितैरिति च । वार्यापिंडे क्वाथरसे निर्यूहो नागदंतके इति वैजयंती । एतै राजादिभिः पूर्णा लौहीः स्वर्णरजतादिपात्रीर्ददृशुरित्यन्वयः । लोहशब्दः पचलोहसाधारणः पात्रीणां विशेषणं शोभार्थम् कल्पित पुष्पध्वजयुक्ताः अभितः शुक्लस्यान्नस्यौदनस्य च पूर्णाः पात्रीर्ददृशुः ॥६७॥६८॥ वनपार्श्वेषु चैत्ररथवनवत् प्रतिभासमानः वनप्रदेशेषु पंचयोजनमितेषु तत्रत्याः कूपाः पायसकर्दमा बभूवुः तत्रत्या गावश्च कामदुघाः बभूवुः ॥६९॥ निषादादिबलतृप्त्यर्थं प्रतापमात्रेण सत्कार्याः प्रतप्तास्तथा पिठरः कपाल ते तु सस्कृताः पक्वाः पैठरास्तैर्मृगादिसबंधिमांसचयैर्वृताः ॥ ७० ॥ पात्रीणाम् अन्नाधाराणां स्थालीनां व्यंजनस्थालीनां पात्राणि भोजनपात्राणीति कतकः । पात्राणां हस्तप्रक्षालनाद्युपयुक्तानाम् स्थालीनां क्षुद्रजनपानपात्राणामिति तीर्थः ॥ ७१ ॥ कुम्भ्यः स्थाल्यः जलपानपात्रविशेषाः करम्भ्यो दधिमथनपात्राणि यौवनस्थस्य

1 नृत्यन्ति स्म हसन्ति स्म गायन्ति स्म च सैनिका –इ० पा० ।

मथनोत्तर यामांतरितस्य सुपक्वस्य च केशरादिसंबंधात् गौरस्य पीतवर्णस्य । पीतो गौरो हरिद्राभः । कपित्थस्य तक्रस्य सुगंधिनः तादृशद्रव्यसंयुक्तस्य ॥ ७२ ॥ ह्रदाः पूर्णा इति पूर्वान्वयि । तथा रसालस्य तक्रविशेषस्य । अपक्वतक्र सव्योषं चतुर्जात गुडार्द्रकम् । सजीरक रसालं स्यान्मजिका शिखरिण्यपीति वैजयंती । तक्रमत्र निर्जलम् । व्योष शुंठीमरीचिपिप्पल्यः । चतुर्जात त्रिगंधमेलात्वक्पत्रैश्चतुर्जातं सकेसरैरिति शार्ङ्गधरे । पत्रं तजपत्र गुडः खडशर्करा आर्द्रक प्रसिद्ध तस्य च पूर्णा ह्रदाः श्वेतस्य दध्नश्चापरे पयसोन्ये पूर्णा ह्रदा इत्यनुषगः । शर्कराणां च सचयाः राशयः ॥ ७३ ॥ कल्कान् आमलकादीनाम् चूर्णकषायान्सुरभिचूर्णानि कषायोथ सुरभौ लोहितेपि च । चूर्णकषायानलदादिचूर्णक्वथितकषाया इति कतकः । स्नानानि स्नानार्थानि उष्णोदकानि तदर्थान्यन्यद्रव्याणि च सरितां तीर्थेषु स्नानघटेषु ॥ ७४ ॥ शुक्लान्निर्मलानंशुमतः अग्रे कूर्चवतो दंतधावनानाम् अपामार्गादिकाष्ठानां सचयान् चदनकल्कान् घृष्टचंदनान् सपुद्रेषु समुटेषु ददृशुरिति सबधः ॥ ७५ ॥ पादुकोपानह पादुका दार्वादिनिर्मिताः उपानहश्चर्मादि

ह्रदाःपूर्णारसालस्यदध्नःश्वेतस्यचापरे ॥ बभूवुःपयसश्चान्येशर्कराणांचसंचयाः ॥ ७३ ॥ कल्कांश्चूर्णकषायांश्चस्नानानिविविधानिच ॥ ददृशुर्भाजनस्थानितीर्थेषुसरितांनराः ॥ ७४ ॥ शुक्लानंशुमतश्चापिदंतधावनसंचयान् ॥ शुक्लांश्चंदनकल्कांश्चसमुद्रेष्ववतिष्ठतः ॥ ७५ ॥ दर्पणान्परिमृष्टांश्चवाससांचापिसंचयान् ॥ पादुकोपानहंचैवयुग्मान्यत्रसहस्रशः ॥ ७६ ॥ आंजनीःकंकतान्कूर्चांश्छत्राणिचधनूंषिच ॥ मर्मत्राणानिचित्राणिशयनान्यासनानिच ॥७७॥ प्रतिपानह्रदान्पूर्णान्खरोष्ट्रगजवाजिनाम् ॥ अवगाह्यसुतीर्थांश्चह्रदान्सोत्पलपुष्करान् ॥७८॥ आकाशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्सुखाप्लवान् ॥ नीलवैदूर्यवर्णांश्चमृदून्यवससंचयान् ॥ ७९ ॥ निर्वापार्थंपशूनांतेददृशुस्तत्रसर्वशः ॥ व्यस्मयंतमनुष्यास्तेस्वप्नकल्पंतदद्भुतम् ॥८०॥ दृष्ट्वातिथ्यंकृतंतादृग्भरद्वाजमहर्षिणा ॥ इत्येवंरममाणानांदेवानामिवनंदने ॥८१॥ भरद्वाजाश्रमेरम्येसारात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ प्रतिजग्मुश्चताःसर्वागंधर्वाश्चयथागतम् ॥ भरद्वाजमनुज्ञाप्यताश्चसर्वावरांगनाः॥८२॥तथैवमत्तामदिरोत्कटानरास्तथैवदिव्यागुरुचंदनोक्षिताः ॥ तथैवदिव्याविविधाःस्रगुत्तमाःपृथग्विकीर्णामनुजैःप्रमर्दिताः ॥ ८३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ०च०सा० अयोध्याकांडे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥ ततस्तांरजनींव्युष्यभरतःसपरिच्छदः ॥ कृतातिथ्योभरद्वाजंकामादभिजगामह ॥ १ ॥ तमृषिःपुरुषव्याघ्रंप्रेक्ष्यप्रांजलिमागतम् ॥ हुताग्निहोत्रोभरतंभरद्वाजोभ्यभाषत ॥ २ ॥ कच्चिदत्रसुखारात्रिस्तवास्मद्विषयेगता ॥ समग्रस्तेजनःकच्चिदातिथ्येशंसमेनघ ॥ ३ ॥

कृताः समाहारे टच् समासांतः ॥ ७६ ॥ आंजनीः अंजनयुक्तकरंडिकाः । कंकतान्केशमार्जनानि । कूर्चा नृश्मश्रुप्रसाधकान् । मर्मत्राणानि कवचानि ॥ ७७ ॥ भुक्तजरणार्थं यत्पीयते तत्प्रतिपानं खरादीनामवगाहनयोग्यसुखावतारान्पद्मोत्पलसहितान् ह्रदान्ददृशुरिति संबंधः ॥ ७८ ॥ आकाशेत्याद्यर्धं पूर्वान्वयि । उपाधिविशेषान्नीलवर्णानित्यर्थः । सुखेनाप्लवः स्नान येषु तान् यवसं तृणम् ॥ ७९ ॥ निर्वापार्थं भक्षणार्थं स्वप्नकल्प मर्त्यदुर्लभ द्रागुत्पन्नविचित्रपदार्थत्वात् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ताः सर्वा अप्सरसः अनुज्ञाप्य दत्तानुमतिकं कृत्वा ॥ ८२ ॥ स्वप्नादिवदेतदपेक्षितमातिथ्य मिथ्या नेति दर्शयति तथैवेति । मत्ताः हृताः मदिरया उत्कटाः प्रमत्ताः । मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः । तथैव अनुभवकाल इव वर्तंत इति शेषः । स्रक्षूत्तमाः स्रगुत्तमाः उपभोगवशात्प्रकीर्णाः प्रमर्दिताश्च ॥ ८३ ॥ गैर्जमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥ ॥ व्युष्य उषित्वा सपरिच्छदः सपरिवारः कामाद्रामप्राप्तिकामात् ॥ १ ॥ २ ॥ अस्मद्विषये अस्मदाश्रये सुखा सुखरूपा

आतिथ्ये ते जनः समग्रः सम्यक्कृतिकः अभूदिति शेषः । अनेन हि तप एव महत्सर्वेष्टसाधन नतु राज्यादीति ऋषिणा बोधितो भरतः ॥ ३ ॥ जनसमूहस्य बहुत्वात्सर्वेषां स्वदर्शनेन कृतकृत्यत्वायाश्रमान्नि ष्क्रांतमृषिमुवाच ॥ ४ ॥ बलवदत्यंतं बलवान्सेनासहितः ॥ ५ ॥ क्लमो ग्लानिः । संतापो देहौष्ण्यम् अपि प्रेष्यानुपादाय तैरपि सहेत्यर्थः । सुभिक्षाः सुसमृद्धान्नपानाः सुप्रतिश्रयाः शोभनावासाः ॥ ६ ॥ आमंत्रये पृच्छामि कामम् अधिक मैत्रेण स्निग्धेन ॥ ७ ॥ तस्य रामस्य कियान्कियद्दूरदेशे कतमस्तस्य मार्ग इति शस ॥ ८ ॥ ९ ॥ अर्धतृतीययोजनेषु सार्धयोजनद्वयेतीते इत्यर्थः । निर्दरा विदीर्णाः पाषाणाः । वर्तत इति शेषः ॥ १० ॥ मंदाकिनी तदाख्या काचिन्नदी चित्रकूटोत्तरपार्श्वं प्राप्य तिष्ठतीति शेषः ॥ ११ ॥ तस्या अनतर तत्परपार्श्वे चित्रकूट पर्वत तयो रामलक्ष्मणयोः पर्णकुटीं च द्रक्ष्यसि

तमुवाचांजलिंकृत्वाभरतोभिप्रणम्यच ॥ आश्रमादुपनिष्क्रांतमृषिमुत्तमतेजसम् ॥ ४ ॥ सुखोषितोस्मिभगवन्समग्रबलवाहनः ॥ बलवत्तर्पित श्चाहं बलवान्भगवंस्त्वया ॥ ५ ॥ अपेतक्लमसंतापाःसुभिक्षाःसुप्रतिश्रयाः ॥ अपिप्रेष्यानुपादायसर्वेस्मसुसुखोषिताः ॥ ६ ॥ आमंत्रयेहंभग वन्कामंत्वामृषिसत्तम ॥ समीपंप्रस्थितंभ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्वचक्षुषा ॥ ७ ॥ आश्रमंतस्यधर्मज्ञधार्मिकस्यमहात्मनः ॥ आचक्ष्वकतमोमार्गःकिय निितिचशंसमे ॥ ८ ॥ इतिपृष्टस्तुभरतंभ्रातुर्दर्शनलालसम् ॥ प्रत्युवाचमहातेजाभरद्वाजोमहातपाः ॥ ९ ॥ भरतार्धतृतीयेषुयोजनेष्वजनेवने ॥ चित्रकूटगिरिस्तत्ररम्यनिर्दरकाननः ॥ १० ॥ उत्तरंपार्श्वमासाद्यतस्यमंदाकिनीनदी ॥ पुष्पितद्रुमसंछन्नारम्यपुष्पितकानना ॥ ११ ॥ अनंतरं तत्सरितश्चित्रकूटंचपर्वतम् ॥ तयोःपर्णकुटीताततत्रतौवसतोध्रुवम् ॥ १२ ॥ दक्षिणेनचमार्गेणसव्यदक्षिणमेवच ॥ गजवाजिसमाकीर्णांवाहिनीं वाहिनीपते ॥ १३ ॥ वाहयस्वमहाभागततोद्रक्ष्यसिराघवम् ॥ प्रयाणमितिचश्रुत्वाराजराजस्ययोषितः ॥ १४ ॥ हित्वायानानियानार्हाब्राह्म णंपर्यवारयन् ॥ वेपमानाकृशादीनासहदेव्यासुमित्रया ॥ १५ ॥ कौसल्यातत्रजग्राहकराभ्यांचरणौमुनेः ॥ असमृद्धेनकामेनसर्वलोकस्यगर्हिता ॥ १६ ॥ कैकेयीतत्रजग्राहचरणौसव्यपत्रपा ॥ तंप्रदक्षिणमागम्यभगवंतंमहामुनिम् ॥ १७ ॥ अदूराद्भरतस्यैवतस्थौदीनमनास्तदा ॥ ततःपप्र च्छभरतंभरद्वाजोमहामुनिः ॥ १८ ॥ विशेषंज्ञातुमिच्छामिमातॄणांतवराघव ॥ एवमुक्तस्तुभरतोभरद्वाजेनधार्मिकः ॥ १९ ॥ उवाचप्रांजलिर्भू त्वावाक्यंवचनकोविदः ॥ यामिमांभगवन्दीनांशोकानशनकर्शिताम् ॥ २० ॥ पितुर्हिमहिषींदेवींदेवतामिवपश्यसि ॥ एषातंपुरुषव्याघ्रंसिंहवि क्रांतगामिनम् ॥ २१ ॥ कौसल्यासुषुवेरामंधातारमदितिर्यथा ॥ अस्यावामभुजंश्लिष्टायासातिष्ठतिदुर्मनाः ॥ २२ ॥

तत्र पर्वते वसतः ध्रुव निश्चयेन ॥ १२ ॥ दक्षिणेनैव मार्गेण यमुनाया दक्षिणतीरमार्गेणैव गत्वा किंचिद्दूरं ततः पश्चात्सव्यदक्षिणं तस्य मार्गस्य शाखामार्गयोः सव्यभागवर्ती यो दक्षिणदिग्गामी मार्गोस्ति त मार्गं वाहिनीं वाहयस्व नत्वन्यं शाखामार्गं तस्याल्पत्वात् वनमार्गत्वाच्च ॥ १३ ॥ राजराजस्य दशरथस्य ॥ १४ ॥ ब्राह्मण भरद्वाज पर्यवारयन्नमस्कारार्थं स्त्रिय इति शेषः । वेपमानत्वादिगुणविशिष्टा कौसल्या ॥ ॥ १५ ॥ असमृद्धेन फलसमृद्धिरहितेन कामेन मनोरथेनोपलक्षिता इत्यादिकैकेयीविशेषणम् ॥ १६ ॥ सव्यपत्रपा अतएव सलज्जा ॥ १७ ॥ दीनमनाः अप्राप्तमनोरथत्वात् । कैकेयीति विशेष्यम् ॥ १८ ॥ विशेषं तत्तन्नामरूपम् ॥ १९ ॥ शोकानशनकर्शितां शोकवशप्राप्तानशनेन कृशीकृताम् ॥ २० ॥ यां पश्यसि एषेत्यन्वयः । सिंहवद्विक्रांतगमनशीलम् ॥ २१ ॥ धातारम् उपेंद्रम् ॥ २२ ॥

१ दृढवतः-इ० पा० ।

कर्णिकारो वृक्षविशेषः ॥ २३ ॥ देववर्णिनौ देवतुल्यरूपौ ॥ २४ ॥ यस्याः कैकेय्याः जीवनाशं गतौ तादृशापदं प्राप्तौ ॥ २५ ॥ दृप्तां गर्वितान् अकृतप्रज्ञाम् अशिक्षितबुद्धिम् आर्यरूपिणीं सतीमिव प्रतिभासमानाम् ॥ २६ ॥ यतो मूल यन्मूलम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दोषेण दुष्टकृत्यकर्तृत्वेन सुखोदर्कं देवानामृषीणां च सुखफलम् ॥ ३० ॥ तदेवाह देवानामित्यादि । भविष्यदिति शत्रंत जानीहीति शेषः । एव देवादिकृतोऽयं मथराद्वारा कैकेय्या बुद्धिमोह इति भावः । अतएव नैषा दोषभावभागिति बोध्यं देवादीनां सुखदत्वात् ॥ ३१ ॥ ससिद्धः प्राप्ताशीर्वादरूपानुग्रहः स्वमातृकृत्यस्य ज्ञातिहितावहत्वाच्च युज्यतां गमनाय संनह्यताम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गजकन्याः करेणवः सघोषाः घटाघोषसहिताः ॥ ३४ ॥ सुमहार्हाणि यानान्यारुह्य तद्योग्याः प्रययुः पदातयस्तु पादैरेव प्रययुः ॥ ३५ ॥ यानप्रवेकैः यानोत्तमैः ॥ ३६ ॥

इयंसुमित्रादुःखार्तादेवीराज्ञश्चमध्यमा ॥ कर्णिकारस्यशाखेवशीर्णपुष्पावनांतरे ॥ २३ ॥ एतस्यास्तौसुतौदेव्याःकुमारौदेववर्णिनौ ॥ उभौलक्ष्मणशत्रुघ्नौवीरौसत्यपराक्रमौ ॥२४॥यस्याःकृतेनरव्याघ्रौजीवनाशमितोगतौ ॥ राजापुत्रविहीनश्चस्वर्गंदशरथोगतः ॥२५॥क्रोधनामकृतप्रज्ञांदृप्तांसुभगमानिनीम् ॥ ऐश्वर्यकामांकैकेयीमनार्यामार्यरूपिणीम् ॥ २६ ॥ ममैतांमातरंविद्धिनृशंसांपापनिश्चयाम् ॥ यतोमूलंहिपश्यामिव्यसनंमहदात्मनः ॥२७॥ इत्युक्त्वानरशार्दूलोबाष्पगद्गदयागिरा ॥ विनिःश्वस्यसताम्राक्षःक्रुद्धोनागइवश्वसन् ॥२८॥ भरद्वाजोमहर्षिस्तंब्रुवंतंभरतंतदा ॥ प्रत्युवाचमहाबुद्धिरिदंवचनमर्थवित् ॥२९॥ नदोषेणावगंतव्याकैकेयीभरतत्वया ॥ रामप्रव्राजनंह्येतत्सुखोदर्कंभविष्यति ॥३०॥ देवानांदानवानांचऋषीणांभावितात्मनाम् ॥ हितमेवभविष्यद्धिरामप्रव्राजनादिह ॥३१॥ अभिवाद्यतुसंसिद्धःकृत्वाचैनंप्रदक्षिणम् ॥ आमंत्र्यभरतःसैन्यंयुज्यतामितिचाब्रवीत् ॥३२॥ ततोवाजिरथान्युक्त्वादिव्यान्हेमविभूषितान् ॥ अध्यारोहत्प्रयाणार्थंबहून्बहुविधोजनः ॥३३॥ गजकन्यागजाश्चैवहेमकक्ष्याःपताकिनः ॥ जीमूताइवघर्मांतेसघोषाःसंप्रतस्थिरे ॥३४॥ विविधान्यपियानानिमहांतिचलघूनिच ॥ प्रययुःसुमहार्हाणिपादैरपिपदातयः ॥३५॥ अथयानप्रवेकैस्तुकौसल्याप्रमुखाःस्त्रियः ॥ रामदर्शनकांक्षिण्यःप्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३६ ॥ चंद्रार्कतरुणाभासांनियुक्तांशिबिकांशुभाम् ॥ आस्थायप्रययौश्रीमान्भरतःसपरिच्छदः ॥३७॥साप्रयातामहासेनागजवाजिसमाकुला ॥ दक्षिणांदिशमावृत्यमहामेघइवोत्थितः ॥३८॥ वनानिचव्यतिक्रम्यजुष्टानिमृगपक्षिभिः ॥ गंगायाःपरवेलायांगिरिष्वथनदीष्वपि ॥३९॥ सासंप्रहृष्टद्विपवाजियूथावित्रासयंतीमृगपक्षिसंघान् ॥ महद्वनंतत्प्रविगाहमानारराजसेनाभरतस्यतत्र ॥४०॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० द्विनवतितमः सर्गः ॥९२॥ तयामहत्यायायिन्याध्वजिन्यावनवासिनः ॥ अर्दितायूथपामत्ताःसयूथाः संप्रदुद्रुवुः ॥ १ ॥ ऋक्षाःपृषतमुख्याश्चरुरवश्चसमंततः ॥ दृश्यंतेवनवाटेषुगिरिष्वपिनदीषुच ॥ २ ॥

चंद्रार्कतरुणाभासां तरुणचंद्रार्कसदृशीं कचिद्भागे स्फटिकादिनिर्मितां कचिद्भागे पद्मरागादिनिर्मितामिति यावत् । नियुक्तां वाहकैरिति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ गंगायाः परवेलायां पश्चिमतीरे स्थिता सेना गिरिषु नदीषु च वर्तमानवनान्यतिक्रम्य प्रयाता बभूवेति शेषः ॥ ३९ ॥ सेति ॥ ४० ॥ नर्ममानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥ यायिन्या गच्छंत्या यूथपाः यूथनाथाः ॥ १ ॥ पृषताः सबिंदवो रुरवोऽबिंदवः अर्दिता दृश्यंत इत्यर्थः ॥ २ ॥

१ त्यचोद्यत्–इ० पा० । २ परिष्कृतान्–इ० पा० । ३ वनराजीषु–इ० पा० ।

नादिन्या घोषवत्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्मिंकाले मार्गगमनकाले सा मही ॥ ५ ॥ मन्त्रिणां मन्त्रविदां वर श्रेष्ठम् ॥ ६ ॥ भरद्वाजोय देश चित्रकूट यादृशमब्रवीत् यथा चास्माभिः श्रुत तथैवास्य देशस्य रूप लक्ष्यते
तस्माद्व्यक्तं तं देश प्राप्ताः स्म । छांदसो विसर्गलोपः ॥ ७ ॥ प्राप्तिमेव विवृणोति अयमिति ॥ ८ ॥ अवगृह्यते पीड्यते ॥ ९ ॥ अतएवैते नगा वृक्षाः गजानामाघातेन चलितशाखाः पर्वतसानुषु कुसुमानि
मुचति ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रचोदिताः सैनिकैः वायुप्रविद्धा. वायुप्रेरिताः मेघजालाः मेघसमूहाः । मेघराज्य इति पाठातरम् ॥ १२ ॥ अमी भटाः मेघप्रकाशैः फलकैः शस्त्रनिवारणचर्मभिरुपलक्षिताः ।
दाक्षिणात्या नरा इव शिरस्सु कुसुमापीडान् कुसुमनिर्मितभूषणविशेषान्कुर्वंति धारयतीति तीर्थः । अमी वृक्षाः निबिडप्रत्यग्रपलाशभूयिष्ठतया मेघवदवभासमानैः फलकैर्महास्कधशाखाभिरुपलक्षिताः दाक्षिणात्याः

ससंप्रतस्थेधर्मात्माप्रीतोदशरथात्मजः ॥ वृतोमहत्यानादिन्यासेनयाचतुरंगया ॥ ३ ॥ सागरौघनिभासेनाभरतस्यमहात्मनः ॥ महींसंछादयामा सप्रावृषिद्यामिवांबुदः ॥ ४ ॥ तुरंगौघैरवततावारणैश्चमहाबलैः ॥ अनालक्ष्याचिरंकालंतस्मिन्कालेबभूवसा ॥ ५ ॥ सगत्वादूरमध्वानंसंपरिश्रांत वाहनः ॥ उवाचवचनंश्रीमान्वसिष्ठंमंत्रिणांवरम् ॥ ६ ॥ यादृशंलक्ष्यतेरूपंयथाचैवमयाश्रुतम् ॥ व्यक्तंप्राप्ताःस्मतंदेशंभरद्वाजोयमब्रवीत् ॥ ७ ॥ अयंगिरिश्चित्रकूटस्तथामंदाकिनीनदी ॥ एतत्प्रकाशतेदूरान्नीलमेघनिभंवनम् ॥८॥ गिरेःसानूनिरम्याणिचित्रकूटस्यसंप्रति ॥ वारणैरवमृद्यंते मामकैःपर्वतोपमैः ॥९॥ मुंचंतिकुसुमान्येतेनगाःपर्वतसानुषु ॥ नीलाइवातपापायेतोयंतोयधराघनाः ॥१०॥ किन्नराचरितंदेशंपश्यशत्रुघ्नपर्वते ॥ हयैःसमंतादाकीर्णंमकरैरिवसागरम् ॥ ११ ॥ एतेमृगगणाभांतिशीघ्रवेगाःप्रचोदिताः ॥ वायुप्रविद्धाःशरदिमेघजालाइवांबरे ॥ १२ ॥ कुर्वंति कुसुमापीडाञ्शिरःसुसुरभीनमी ॥ मेघप्रकाशैःफलकैर्दाक्षिणात्यानरायथा ॥ १३ ॥ निष्कूजमिवभूत्वेदंवनंघोरप्रदर्शनम् ॥ अयोध्येवजनाकीर्णा संप्रतिप्रतिभातिमे ॥१४॥ खुरैरुदीरितोरेणुर्दिवंप्रच्छाद्यतिष्ठति ॥ तंवहत्यनिलःशीघ्रंकुर्वन्निवममप्रियम् ॥ १५ ॥ स्यंदनांस्तुरगोपेतान्सूतमुख्यैर धिष्ठितान् ॥ एतान्संपततःशीघ्रंपश्यशत्रुघ्नकानने ॥१६॥ एतान्वित्रासितान्पश्यबर्हिणःप्रियदर्शनान् ॥ एवमापततःशैलमधिवासंपतत्रिणाम् ॥१७॥ अतिमात्रमयंदेशोमनोज्ञःप्रतिभातिमे ॥ तापसानांनिवासोयंव्यक्तंस्वर्गपथोनघ ॥१८॥ मृगामृगीभिःसहिताबहवःपृषतावने ॥ मनोज्ञरूपालक्ष्यंते कुसुमैरिवचित्रिताः ॥१९॥ साधुसैन्याःप्रतिष्ठंतांविचिन्वंतुचकाननम् ॥ यथातौपुरुषव्याघ्रौदृश्येतेरामलक्ष्मणौ ॥२०॥ भरतस्यवचःश्रुत्वापुरुषाः शस्त्रपाणयः ॥ विविशुस्तद्वनंशूराधूमाग्रंददृशुस्ततः ॥ २१ ॥ तेसमालोक्यधूमाग्रमूचुर्भरतमागताः ॥ नामनुष्येभवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैवराघवौ ॥२२॥

दक्षिणदिग्भवाः शशिप्रभान्सुरभीन्कुसुमापीडान्स्तवकशेखरान्कुर्वंति । दाक्षिणात्याः शशिप्रभानिति पाठ इति कतकः ॥ १३ ॥ इदं वन पूर्वं निष्कूजं जनशब्दरहितम् अतएव घोरदर्शनं भूत्वा सांप्रतमस्मदा
गमने जनाकीर्णायोध्येव भाति । पाठांतरे जनाकीर्णमिद वनमयोध्येव भाति ॥ १४ ॥ वहति अपनयति मम प्रियं कुर्वन्निव चित्रकूटदर्शनेन निरोधनिवर्तकत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ सपततः गच्छतः ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ व्यक्त स्पष्ट स्वर्गपथः स्वर्गप्रदेशः ॥ १८ ॥ पृषताना सबिंदुत्वात्कुसुमैश्चित्रिता इवेत्युक्तिः ॥ १९ ॥ साधु यथोचित प्रतिष्ठतां गच्छंतु गमनफल विचिन्वन्त्वित्यादि ॥ २० ॥ धूमाग्रं धूमशिखां तेन
वह्निमनुमाय तत्संपादकत्वेन राघवावनुमाय भरतमूचुः ॥ २१ ॥ नामनुष्ये वनदाहाभावविशिष्टतया प्रत्यक्ष दृश्यमाने इति शेषः । तस्मान्मनुष्यकारणकवह्न्यनुपपत्त्या अत्रैव राघवाविति जानीमः ॥ २२ ॥

१ महाजवैः-इ०पा० । २ एतमाविशतः शीघ्रमधिवास पतत्रिणः-इ० पा० ।

राजभीत्या निश्चयेन तथा वक्तुमशक्नुवंतः । पक्षांतरमाहुः अथेति । अत्र न तौ तथाप्यन्ये तपस्विनोत्र भविष्यंति तन्मुखात्तद्वासस्थानलाभो भविष्यतीति भावः ॥ २३ ॥ साधुसंमतं न्यायवित्संमतं तेषां वचनं श्रुत्वा तत्र प्रदेशे रामावस्थितिं निश्चित्य सर्वान्सैन्यानुवाच ॥ २४ ॥ वचनमाह यत्ता इति । यत्ताः सावधानाः कोलाहलमकुर्वंतः धृतिरित्यशोकमन्त्रिणो नामांतरम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ अपि च या चमूर्भरतेन व्यवस्थिता भरतेन व्यवस्थापिता सा वासाय अग्रतो भूमिं निरीक्षमाणा न चिरेण शीघ्रम् ॥ २७ ॥ सारमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ अथ कविस्तत्र स्थितरामवृत्तांतं वर्णयति दीर्घेत्यादि । प्रियं संतोषम् आकांक्षन् इच्छन् स्नानुरोधेन घोरं वनमागतायाश्चित्तखेदस्योपशमनीयतया चित्रकूटरामणीयकदर्शनेन तच्चित्तमुपलालयन् स्वं च चित्तं वनवासादिखिन्नं तथाकुर्वन् चित्रकूटमदर्शयदित्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ विनाभवः विनावस्थानं मे मनो न बाधत इत्यन्वयः । दृष्ट्वा स्थितस्येति शेषः ॥ ३ ॥ खमित्रोद्विद्भिः । शीलितादिवत्कर्तरि निष्ठा । खस्य वेदकैरित्यर्थः अभ्रंलिहैरिति यावत् ॥ ४ ॥ क्षतजं रुधिरम् । पीतवर्णा मांजिष्ठवर्णाश्च ॥ ५ ॥ पुष्पः पुष्परागः अर्कः स्फटिकः केतकानि केतकपुष्पाणि ज्योतिर्नक्षत्रम् रसः पारदरसः ॥ ६ ॥ द्वीपी महाव्याघ्रः तरक्षुः क्षुद्रव्याघ्रः अदुष्टैस्तपस्विवैभवाद्धिंसादिदोषरहितैः ॥ ७ ॥ असनः पीतसारः प्रियालः राजादनम् धवांकोलभव्यतिनिशा वृक्षविशेषाः ॥ ८ ॥ अरिष्टो निंबः धन्वन इंद्रयवः बीजप्रचुरफलविशेषा दाडिमादयः ॥ ९ ॥ पुष्यति वर्धयति ॥ १० ॥ कामहर्षणान् देशानिति शेषः । तत्र रममाणान्किन्नरान्पश्य ॥ ११ ॥ खड्गान्किन्नराणामिमति शेषः । तथा विद्याधरीणां

अथनात्रनरव्याघ्रौराजपुत्रौपरंतपौ ॥ अन्येरामोपमाःसंतिव्यक्तमत्रतपस्विनः ॥२३॥ तच्छ्रुत्वाभरतस्तेषांवचनंसाधुसंमतम् ॥ सैन्यानुवाचसर्वांस्तानमित्रबलमर्दनः ॥२४॥ यत्ताभवंतस्तिष्ठंतुनेतोगंतव्यमग्रतः ॥ अहमेवगमिष्यामिसुमंत्रोधृतिरेवच ॥२५॥ एवमुक्त्वाततःसैन्यास्तत्रतस्थुःसमंततः ॥ भरतोयत्रधूमाग्रंतत्रदृष्टिंसमादधत् ॥ २६ ॥ व्यवस्थितायाभरतेनसाचमूर्निरीक्षमाणापिचभूमिमग्रतः ॥ बभूवहृष्टानचिरेणजानतीप्रियस्यरामस्यसमागमंतदा ॥२७॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अयोध्याकांडेत्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥ दीर्घकालोषितस्तस्मिन्गिरौगिरिवरप्रियः ॥ वैदेह्याःप्रियमाकांक्षन्स्वंचचित्तंविलोभयन् ॥ १ ॥ अथदाशरथिश्चित्रंचित्रकूटमदर्शयत् ॥ भार्याममरसंकाशःशचीमिवपुरंदरः ॥ २ ॥ नराज्यभ्रंशनंभद्रेनसुहृद्भिर्विनाभवः ॥ मनोमेबाधतेदृष्ट्वारमणीयमिमंगिरिम् ॥ ३ ॥ पश्येममचलंभद्रेनानाद्विजगणायुतम् ॥ शिखरैःखमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितम् ॥ ४ ॥ केचिद्रजतसंकाशाःकेचित्क्षतजसन्निभाः ॥ पीतमांजिष्ठवर्णाश्चकेचिन्मणिवरप्रभाः ॥ ५ ॥ पुष्पार्ककेतकाभाश्चकेचिज्ज्योतीरसप्रभाः ॥ विराजंतेऽचलेंद्रस्यदेशाधातुविभूषिताः ॥ ६ ॥ नानामृगगणैर्द्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः ॥ अदुष्टैर्भात्ययंशैलोबहुपक्षिसमाकुलः ॥ ७ ॥ आम्रजंब्वसनैर्लोध्रैःप्रियालैःपनसैर्धवैः ॥ अंकोलैर्भव्यतिनिशैर्बिल्वतिंदुकवेणुभिः ॥ ८ ॥ काश्मर्यारिष्टवरणैर्मधूकैस्तिलकैरपि ॥ बदर्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनबीजकैः ॥ ९ ॥ पुष्पवद्भिःफलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः ॥ एवमादिभिराकीर्णःश्रियंपुष्यत्ययंगिरिः ॥ १० ॥ शैलप्रस्थेषुरम्येषुपश्येमान्कामहर्षणान् ॥ किन्नरान्द्वंद्वशोभद्रेरममाणान्मनस्विनः ॥ ११ ॥ शाखावसक्तान्खड्गांश्चप्रवराण्यंबराणिच ॥ पश्यविद्याधरस्त्रीणांक्रीडोद्देशान्मनोरमान् ॥ १२ ॥

१ मन्ये-इ० पा० । २ गुरु-इ० पा० । ३ श्रोम-इ० पा० ।

क्रीडोद्देशान्पश्य तासां शाखावसक्तान्यंबराणि च पश्य ॥ १२ ॥ जलप्रपातैः उच्चप्रदेशात्पतद्भिर्जलप्रवाहैरुद्भेदैर्भुवमुद्भिद्य निर्गतैर्निष्पंदैरल्पनिर्झरैः स्रवद्भिरित्युभयविशेषणं प्रवहद्भिरित्यर्थकम् ॥ १३ ॥ गुहासमीरणः गुहाद्वारप्रवृत्तः समीरणः घ्राणतर्पणं कुर्वाण इति शेषः । अभ्येत्य प्राप्य ॥ १४ ॥ शरदः संवत्सरान् ॥ १५ ॥ रतवान् रतिमान् रतिः प्रीतिः ॥ १६ ॥ धर्मे सत्यपालनलक्षणे ॥ १७ ॥ मनोवाक्कायसंमतां तत्प्रियान्वर्णने वाक्प्रियता भावाः पदार्थाः । सयतेति पाठे सम्यक् नियमितकरणत्रयेत्यर्थः । सयता इति बहुवचनांतपाठे भावानित्यस्य विशेषणम् । लिंगव्यत्यय आर्ष इति तीर्थस्तत्र न कश्चिद्युक्तमर्थं पश्यामः ॥ १८ ॥ इदमेव नियमसहितं वनेवस्थानमेव अमृतं प्राहुः मोक्षसाधनं प्राहुः । मे प्रपितामहा मन्वादयः वनवासे प्रेत्यैतच्छरीरत्यागोत्तरं भवार्थाय भवः शिवो हिरण्यगर्भस्तल्लोकप्राप्तिरूपार्थाय प्रयोजनायाहुरित्येके । भवार्याय संसारक्लेशनिवृत्तये इति कतको व्याचष्टे ॥ १९ ॥ अभित इति पदम् ॥ २० ॥ अचलेंद्रस्तंवध्योत्रध्यः स्वकांतिसंपदा शोभमाना अग्निशिखा इव निशि भांति ॥

जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्पंदैश्च क्वचित्क्वचित् ॥ स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः ॥ १३ ॥ गुहासमीरणो गंधान्नानापुष्पभवान्बहून् ॥ घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥ १४ ॥ यदीह शरदोनेकास्त्वया सार्धमनिंदिते ॥ लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रधर्षति ॥ १५ ॥ बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते ॥ विचित्रशिखरे ह्यस्मिन्रतवानस्मि भामिनि ॥ १६ ॥ अनेन वनवासेन मम प्राप्तं फलद्वयम् ॥ पितुश्चानृण्यता धर्मे भरतस्य प्रियं तथा ॥ १७ ॥ वैदेहि रमसे कच्चिच्चित्रकूटे मया सह ॥ पश्यंती विविधान्भावान्मनोवाक्कायसंमतान् ॥ १८ ॥ इदमेवामृतं प्राहू राज्ञि राजर्षयः परे ॥ वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः ॥ १९ ॥ शिलाः शैलस्य शोभंते विशालाः शतशोऽभितः ॥ बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः ॥ २० ॥ निशि भांत्यचलेंद्रस्य हुताशनशिखा इव ॥ ओषध्यः स्वप्रभालक्ष्म्या भ्राजमानाः सहस्रशः ॥ २१ ॥ केचित्क्षयनिभा देशाः केचिदुद्यानसन्निभाः ॥ केचिदेकशिला भांति पर्वतस्यास्य भामिनि ॥ २२ ॥ भित्त्वेव वसुधां भाति चित्रकूटः समुत्थितः ॥ चित्रकूटस्य कूटोयं दृश्यते सर्वतः शुभः ॥ २३ ॥ कुष्ठस्थगरपुन्नागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् ॥ कामिनां स्वास्तरान्पश्य कुशेशयदलायुतान् ॥ २४ ॥ मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यंते कमलस्रजः ॥ कामिभिर्वनिते पश्य फलानि विविधानि च ॥ २५ ॥ वस्वौकसारां नलिनीमतीत्यैवोत्तरान्कुरून् ॥ पर्वतश्चित्रकूटोसौ बहुमूलफलोदकः ॥ २६ ॥ इमं तु कालं वनिते विजह्रिवांस्त्वया च सीते सह लक्ष्मणेन ॥ रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्धिनीं सतां पथि स्वैर्नियमैः परैः स्थितः ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अयो० चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥ अथ शैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोसलेश्वरः ॥ अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मंदाकिनीं नदीम् ॥ १ ॥

॥ २१ ॥ क्षयनिभाः गृहसदृशाः अतिनिविडबहुपलाशवृक्षकत्वात् । उद्यानसन्निभाः चंपकमालेत्यादिबाहुल्यात् । एकशिलाः अनेकजनावस्थानक्षमैकशिलायुक्ताः ॥ २२ ॥ कूटोग्रभागः ॥ २३ ॥ कुष्ठमुत्पलमिति तीर्थः । स्थगरः पुत्रजीवकः भूर्जः भूर्जपत्रवृक्षः एतेषां पत्राण्युत्तरच्छदा येषां तान् कामिनां स्वास्तरान् आस्तरणानि । कुशेशयं पद्मं तद्दलैरासमंताद्युतान् पश्य ॥ २४ ॥ फलानि भुक्तानीति शेषः ॥ २५ ॥ वस्वौकसारा कुबेरनगरी नलिनी शक्रनगरी । वस्वौकसारा श्रीदस्य शक्रस्य नलिनीपुरीति हरिः । अतीत्य शोभते इति शेषेणान्वयः ॥ २६ ॥ हे वनिते सीते परैः श्रेष्ठैः स्वैः स्वीयैर्नियमैः सह सतां पथि स्थितः सन् इमं कालं चतुर्दशवर्षमितं त्वया लक्ष्मणेन च सह विजह्रिवान् प्राप्तविहारो यदि भविष्यामि तदा कुलधर्मवर्धिनीं रतिं सौख्यं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि ॥ २७ ॥ अष्टाविंशति श्लोका अत्रेति कतकः ॥ सुँरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥ अथ नदीप्रदर्शनेनोपलालयति अथेति ॥ १ ॥

१ प्रवत्स्यति-इ० पा० ।

वरारोहाम् उत्तमस्त्रीम् ॥ २ ॥ कुसुमैः पद्मादिभिः ॥ ३ ॥ पुष्पफलयुतैर्द्रुमैस्तीरभवै राजंतीं शोभमानां राजराजः कुबेरस्तस्य नलिनी सौगंधिकाख्या ॥ ४ ॥ तीर्थानि अवतारमार्गा रतिं प्रीतिम् ॥ ॥ ५ ॥ ६ ॥ उपतिष्ठते मंत्रैरुपस्थान कुर्वंते एते परे मुनयः प्रकाशंते जपपरा इति शेषः ॥ ७ ॥ प्रनृत्त इव नृत्तं कर्तुमुपक्रांत इव अत एव पुष्पांजलिकिरण पादपैः ॥ ८ ॥ मणिनिकाशं मुक्तानिकाशमुदके यस्या स्ताम् ॥ ९ ॥ अंभसि पोप्लूयमानान् पुनः पुनः प्लवमानान् पुष्पसंचयान्पश्य । पश्येहाचलमध्यमे इति पाठः । कृशत्वाच्चलनाशक्तमध्यवतीत्यर्थ इति कतकः ॥ १० ॥ रथांगाह्वयनाः चक्रवाकाः रथांगं तद्वाचकः

अब्रवीद्वरारोहांचंद्रचारुनिभाननाम् ॥ विदेहराजस्यसुतांरामोराजीवलोचनः ॥ २ ॥ विचित्रपुलिनांरम्यांहंससारससेविताम् ॥ कुसुमैरुपसं पन्नांपश्यमंदाकिनींनदीम् ॥ ३ ॥ नानाविधैस्तीररुहैर्वृतांपुष्पफलद्रुमैः ॥ राजंतींराजराजस्यनलिनीमिवसर्वतः ॥ ४ ॥ मृगयूथनिपीतानिक लुषांभांसिसांप्रतम् ॥ तीर्थानिरमणीयानिरतिंसंजनयंतिमे ॥ ५ ॥ जटाजिनधराःकालेवल्कलोत्तरवाससः ॥ ऋषयस्त्ववगाहंतेनदींमंदाकिनीं प्रिये ॥ ६ ॥ आदित्यमुपतिष्ठंतेनियमादूर्ध्वबाहवः ॥ एतेपरेविशालाक्षिमुनयःसंशितव्रताः ॥ ७ ॥ मारुतोद्धूतशिखरैःप्रनृत्तइवपर्वतः ॥ पाद पैःपुष्पपत्राणिसृजद्भिरभितोनदीम् ॥ ८ ॥ क्वचिन्मणिनिकाशोदांक्वचित्पुलिनशालिनीम् ॥ क्वचित्सिद्धजनाकीर्णांपश्यमंदाकिनींनदीम् ॥ ९ ॥ निर्धूतान्वायुनापश्यविततान्पुष्पसंचयान् ॥ पोप्लूयमानानपरान्पश्यत्वंतनुमध्यमे ॥ १० ॥ पश्यैतद्वल्गुवचसोरथांगाह्वयनाद्विजाः ॥ अधि रोहंतिकल्याणिनिष्कूजंतःशुभागिरः ॥ ११ ॥ दर्शनंचित्रकूटस्यमंदाकिन्याश्चशोभने ॥ अधिकंपुरवासाच्चमन्येतवचदर्शनात् ॥ १२ ॥ विधू तकल्मषैःसिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः ॥ नित्यविक्षोभितजलांविगाहस्वमयासह ॥ १३ ॥ सखीवच्चविगाहस्वसीतेमंदाकिनींनदीम् ॥ कमलान्यव मज्जंतीपुष्कराणिचभामिनि ॥ १४ ॥ त्वंपौरजनवद्व्यालानयोध्यामिवपर्वतम् ॥ मन्यस्ववनितेनित्यंसरयूवदिमांनदीम् ॥ १५ ॥ लक्ष्मणश्चैवधर्मा त्मामन्निदेशेव्यवस्थितः ॥ त्वंचानुकूलावैदेहिप्रीतिंजनयतीमम ॥ १६ ॥ उपस्पृशंस्त्रिषवणंमधुमूलफलाशनः ॥ नायोध्यायैनराज्यायस्पृहयेचत्व यासह ॥ १७ ॥ इमांहिरम्यांगजयूथलोडितांनिपीततोयांगजसिंहवानरैः ॥ सुपुष्पितांपुष्पभरैरलंकृतांनसोस्तियःस्यान्नगतक्लमःसुखी ॥ १८ ॥ इतीवरामोबहुसंगतंवचःप्रियासहायःसरितंप्रतिब्रुवन् ॥ चचाररम्यंनयनांजनप्रभंसचित्रकूटंरघुवंशवर्धनः ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० अयो० पंचनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥ रामस्तुनलिनींरम्यांचित्रकूटंचपर्वतम् ॥ उत्तरेतुगिरेःपादेचित्रकूटस्यराघवः ॥ १ ॥

शब्दो ह्वयने नामनि येषामिति विग्रहः । अधिरोहंति पुलिनानीति शेषः ॥ ११ ॥ तव दर्शनाच्चाधिकम् अधिकसुखावहम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ सखीवन्मंदाकिन्या इति शेषः । कमलपुष्करे रक्तसितपद्मे तानि अवमज्जंती प्रक्षिपती ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ उपस्पृशन्स्नान कुर्वन् ॥ १७ ॥ सुपुष्पितां सुपुष्पितवनांतामवगाह्य यः सुखी न स्यात्स नास्तीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ सरितं प्रति सरितं वर्णयन् नयनयोर्यांजनवन्नी लप्रभम् ॥ १९ ॥ धर्षमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ अग्रिमाध्यायो मूलमेव ॥

१ कमलै.-इ० पा० । २ जलं नाम्-इ० पा० । ३ तांचानिव गु-इ० पा० । ४ शम्पिनीम्-इ० पा० ।

ददर्शकंदरंरम्यंशिलाधातुसमन्वितम् ॥ सुखप्रसेकैस्तरुभिःपुष्पभारावलंबिभिः ॥ २ ॥ संवृतंचरहस्यंचमत्तद्विजगणायुतम् ॥ तद्दृष्ट्वासर्वभूता
नांमनोदृष्टिहरंवनम् ॥ ३ ॥ उवाचसीतांकाकुत्स्थोवनदर्शनविस्मितः ॥ वैदेहिरमतेचक्षुस्तवास्मिन्गिरिकंदरे ॥ ४ ॥ परिश्रमविघातार्थंसाधु
तावदिहास्यताम् ॥ त्वदर्थमिहविन्यस्तात्वियंश्लक्ष्णसमाशिला ॥ ५ ॥ यस्याःपार्श्वेतरुःपुष्पैःप्रविष्टइवकेसरैः ॥ राघवेणैवमुक्तासासीताप्रकृ
तिदक्षिणा ॥ ६ ॥ उवाचप्रणयस्निग्धमिदंश्लक्ष्णतरंवचः ॥ अवश्यकार्यंवचनंतवमेरघुनंदन ॥ ७ ॥ बहुशोभ्रमितश्चाद्यतवचैवंमनोरथः ॥
एवमुक्त्वावरारोहाशिलांतामुपसर्पह ॥ ८ ॥ सहभर्त्रानवद्यांगीरंतुकामामनस्विनी ॥ तामेवंब्रुवतींसीतांरामोवचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ रम्यंपश्य
सिभूतार्थंवनंपुष्पितपादपम् ॥ पश्यदेविगिरौरम्येरम्यपुष्पांकितानिमान् ॥ १० ॥ गजदंतक्षतान्वृक्षान्पश्यनिर्यासवर्षिणः ॥ झिल्लिकाविरु
तैर्दीर्घैरुदतीवसमंततः ॥ ११ ॥ पुत्रप्रियोसौशकुनिः पुत्रपुत्रेतिभाषते ॥ मधुरांकरुणांवाचंपुरेवजननीमम ॥ १२ ॥ विहगोभृंगराजोयंशाल
स्कंधसमास्थितः ॥ संगीतमिवकुर्वाणःकोकिलेनावकूजति ॥ १३ ॥ अयंवाबालकःशंकेकोकिलानांविहंगमः ॥ सुखबद्धमसंबद्धंतथाह्येषप्र
भाषते ॥ १४ ॥ एषाकुसुमितानूनंपुष्पभारानतालता ॥ दृश्यतेमामिवात्यर्थंश्रमाद्देवित्वमाश्रिता ॥ १५ ॥ एवमुक्ताप्रियस्यांकेमैथिली
प्रियभाषिणी ॥ भूयस्तरांत्वनिंद्यांगीसमारोहतभामिनी ॥ १६ ॥ अंकेतुपरिवर्तंतीसीतासुरसुतोपमा ॥ हर्षयामासरामस्यमनोमनसिजार्पि
तम् ॥ १७ ॥ सनिघृष्यांगुलिंरामोधौतेमनःशिलोच्चये ॥ चकारतिलकंतस्याललाटेरुचिरंतदा ॥ १८ ॥ बालार्कसमवर्णेनतेजसागिरिधा
तुना ॥ चकासेविनिविष्टेनससंध्येवनिशासिता ॥१९॥ केसरस्यचपुष्पाणिकरेणामृद्यराघवः ॥ अलकंपूरयामासमैथिल्याःप्रीतमानसः ॥२०॥
अभिरम्यतदातस्यांशिलायांरघुनंदनः ॥ अन्वीयमानोवैदेह्यादेशमन्यंजगामह ॥ २१ ॥ विचरंतीतदासीताददर्शहरियूथपम् ॥ वनेबहुमृगा
कीर्णेवित्रस्तारामामाश्लिषत् ॥ २२ ॥ रामस्तांपरिरब्धांगींपरिरभ्यमहाभुजः ॥ सांत्वयामासवामोरूमवभर्त्स्याथवानरम् ॥ २३ ॥ मनः
शिलायास्तिलकःसीतायाःसोथवक्षसि ॥ समदृश्यतसंक्रांतोरामस्यविपुलौजसः ॥ २४ ॥ प्रजहासतदासीतागतेवानरपुंगवे ॥ दृष्ट्वाभर्त
रिसंक्रांतमपांगसमनःशिलम् ॥ २५ ॥ नातिदूरेत्वशोकानांप्रदीप्तमिवकाननम् ॥ ददर्शपुष्पस्तबकैस्तर्जद्भिरिववानरैः ॥ २६ ॥ वैदेही
त्वब्रवीद्राममशोककुसुमार्थिनी ॥ वयंतदभिगच्छामोवनमिक्ष्वाकुनंदन ॥ २७ ॥ तस्याःप्रियेस्थितोरामोदेव्यादिव्यार्थरूपया ॥ सहित
स्तदशोकानांविशोकःप्रययौवनम् ॥ २८ ॥ तदशोकवनंरामःसभार्योव्यचरत्तदा ॥ गिरिपुत्र्यापिनाकीवसहहैमवतंवनम् ॥ २९ ॥

तावन्योन्यमशोकस्यपुष्पैःपल्लवधारिभिः ॥ समलंचक्रतुरुभौकामिनौनीललोहितौ ॥ ३० ॥ आबद्धवनमालौतौकृतापीडावतंसकौ ॥ भार्या
पतातावचलंशोभयांचक्रतुर्भृशम् ॥ ३१ ॥ एवंसविविधान्देशान्दर्शयित्वाप्रियांप्रियः ॥ आजगामाश्रमपदंसुसंश्लिष्टमलंकृतम् ॥३२॥ प्रत्युज्ज
गामतंभ्रातालक्ष्मणोगुरुवत्सलः ॥ दर्शयन्विविधंधर्मंसौमित्रिःसुकृतंतदा ॥ ३३ ॥ शुद्धबाणहतांस्तत्रमेध्यान्कृष्णमृगान्दश ॥ राशीकृतान्शु
ष्यमाणानन्यान्कांश्चनकांश्चन ॥ ३४ ॥ तद्दृष्ट्वाकर्मसौमित्रेर्भ्रातापीतोभवत्तदा ॥ क्रियतांबलयश्चेतिरामःसीतामथान्वशात् ॥ ३५ ॥ अग्रंप्रदा
यभूतेभ्यःसीताथवरवर्णिनी ॥ तयोरुपददद्भ्रात्रोर्मधुमांसंचतद्भृशम् ॥ ३६ ॥ तयोस्तुप्तिमथोत्पाद्यवीरयोःकृतशौचयोः ॥ विधिवज्जानकीपश्चा
च्चक्रेसाप्राणधारणम् ॥ ३७ ॥ शिष्टंमांसंनिकृष्टंयच्छोषणायावकल्पितम् ॥ तद्रामवचनात्सीताकाकेभ्यःपर्यरक्षत ॥ ३८ ॥ तांददर्शतदाभर्ताका
केनायासितांदृढम् ॥ यस्याहारांतरचरःकामचारीविहंगमः ॥ ३९ ॥ काकेनारोध्यमानांतांसासुमोहतदातुरम् ॥ साचुकोपानवद्यांगीभर्तृप्रणयद
र्पिता ॥ ४० ॥ इतश्चेतश्चतांकाकोवारयंतींपुनःपुनः ॥ पक्षतुंडनखाग्रैश्चकोपयामासकोपनाम् ॥ ४१ ॥ तस्याःप्रस्फुरमाणौष्ठंभ्रुकुटीपुटसूचि
तम् ॥ मुखमालोक्यकाकुत्स्थस्तंकाकंप्रत्यषेधयत् ॥ ४२ ॥ सधृष्टमानोविहगोरामवाक्यमचिंतयन् ॥ सीतामभिपपातैवततश्चुक्रोधराघवः ॥
॥ ४३ ॥ सोभिमंत्र्यशरैषीकामैषीकास्त्रेणवीर्यवान् ॥ काकंतमभिसंधायससर्जपुरुषर्षभः ॥ ४४ ॥ सतेनाभिद्रुतःकाकस्त्रींल्लोकान्पर्यगात्ततः ॥
देवैर्दत्तवरःपक्षीहारांतरचरोलघुः ॥ ४५ ॥ यत्रयत्रागमत्काकस्तत्रतत्रददर्शह ॥ इषीकांभूतसंकाशांसरामंपुनरागमत् ॥ ४६ ॥ समूर्ध्नान्यपतत्का
कोराघवस्यमहात्मनः ॥ सीतायास्तत्रपश्यंत्यामानुषीमैरयद्गिरम् ॥ ४७ ॥ प्रसादंकुरुमेरामप्राणैःसामग्र्यमस्तुमे ॥ अस्त्रस्यास्यप्रभावेणशरणं
नलभेक्वचित् ॥ ४८ ॥ तंकाकमब्रवीद्रामःपादयोःशिरसागतम् ॥ सानुक्रोशतयाधीमानिदंवचनमर्थवत् ॥ ४९ ॥ मयारोषपरीतेनसीताप्रियहि
तार्थिना ॥ अस्त्रमेतत्समाधायत्वद्वधायाभिमंत्रितम् ॥ ५० ॥ यत्तुमेचरणौमूर्ध्नागतस्त्वंजीवितेप्सया ॥ अत्रास्त्यवेक्षात्वयिमेरक्ष्योहिशरणागतः
॥ ५१ ॥ अमोघंक्रियतामस्त्रमेकमंगंपरित्यज ॥ किमंगंशातयतुतेशरैषीकाब्रवीहिमे ॥ ५२ ॥ एतावद्धिमयाशक्यंतवकर्तुंप्रियंखग ॥ एकांगही
नंह्यस्त्रेणजीवितंमरणाद्वरम् ॥ ५३ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणसंप्रधार्यसवायसः ॥ अभ्यगच्छद्द्वयोरक्षणस्त्यागमेकस्यपंडितः ॥ ५४ ॥ सोब्रवीद्राघवं
काकोनेत्रमेकंत्यजाम्यहम् ॥ एकनेत्रोपिजीवेहंत्वत्प्रसादान्नराधिप ॥ ५५ ॥ रामानुज्ञातमस्त्रंतत्काकस्यनयनेपतत् ॥ वैदेहीविस्मितातत्रकाक
स्यनयनेहते ॥ ५६ ॥ निपत्यशिरसाकाकोजगामाशुयथेप्सितम् ॥ लक्ष्मणानुचरोरामश्चकारानंतरक्रियाः ॥ ५७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे अयं प्रक्षिप्तः सर्गः ॥ १ ॥

किंतु तां नेच्छामि शक्रत्वमपि नेच्छेयम् इमां महीमिव नेच्छामि इति नेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ मन्येहमिति द्रष्टुमभ्यागत इति मन्ये इत्यन्वयः । आगतो मातुलगृहादिति शेषः । कुलधर्मं ज्येष्ठस्य राज्यमित्येव रूपम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ रुष्य तद्विषयरोषं कृत्वेत्यर्थः । प्रसाद्य त्वद्दत्तं राज्यं मया प्राप्तं तन्मया रामाय दीयते अतो न ते सत्यभ्रंशदोष इति तदनुमन्यस्वेति प्रसाद्य ॥ १२ ॥ यद्यपि भरतस्तथा एतत्कर्तृकमस्मद्दर्शनयोग्यत्वं प्राप्तकालम् उचितम् ॥ १३ ॥ कृतपूर्वं यत् अद्य भरत शङ्कसे ईदृशं वा भयं भयजनकं वाक्यं कृतपूर्वम् उक्तपूर्वं वा यदद्य भरत शंकसे इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ अतस्ते त्वया भरतोऽप्रियं निष्ठुरं न वाच्यः । यतो भरतस्याप्रिये अप्रियवचने कृते उक्ते अहमपि अप्रियमुक्तः स्यां त्वया ॥ १५ ॥ आत्मनः प्राणं प्राणसमं भ्रातरमित्यन्वयः ॥ १६ ॥ इमां वाचं भग्नवचविप्रियाम् । प्रदीयतामिति

मन्येहमागतोयोध्यांभरतोभ्रातृवत्सलः ॥ ममप्राणैःप्रियतरःकुलधर्ममनुस्मरन् ॥ ९ ॥ श्रुत्वाप्रव्राजितंमांहिजटावल्कलधारिणम् ॥ जानक्यासहितंवीरत्वयाचपुरुषोत्तम ॥ १० ॥ स्नेहेनाक्रांतहृदयःशोकेनाकुलितेंद्रियः ॥ द्रष्टुमभ्यागतोह्येषभरतोनान्यथागतः ॥११॥ अंबांचकैकयींरुष्यभरतश्चाप्रियंवदन् ॥ प्रसाद्यपितरंश्रीमान्राज्यंमेदातुमागतः ॥१२॥प्राप्तकालंयथैषोस्मान्भरतोद्रष्टुमर्हति॥अस्मासुमनसाप्येषनाहितंकिंचिदाचरेत ॥१३ ॥ विप्रियंकृतपूर्वंतेभरतेनकदानुकिम् ॥ ईदृशंवाभयंतेद्यभरतंयद्विशंकसे ॥१४॥ नहितेनिष्ठुरंवाच्योभरतोनाप्रियंवचः ॥ अहंह्यप्रियमुक्तःस्यांभरतस्याप्रियेकृते ॥ १५ ॥ कथंनुपुत्राःपितरंहन्युःकस्यांचिदापदि ॥ भ्रातावाभ्रातरंहन्यात्सौमित्रेप्राणमात्मनः ॥ १६ ॥ यदिराज्यस्यहेतोस्त्वमिमांवाचंप्रभाषसे ॥ वक्ष्यामिभरतंदृष्ट्वाराज्यमस्मैप्रदीयताम् ॥ १७ ॥ उच्यमानोहिभरतोमयालक्ष्मणतद्वचः ॥ राज्यमस्मैप्रयच्छेतिबाढमित्येवमंस्यते ॥ १८ ॥ तथोक्तोधर्मशीलेनभ्रात्रातस्यहितेरतः ॥ लक्ष्मणःप्रविवेशेवस्वानिगात्राणिलज्जया ॥१९॥ तद्वाक्यंलक्ष्मणःश्रुत्वाव्रीडितःप्रत्युवाचह ॥ त्वांमन्येद्रष्टुमायातःपितादशरथःस्वयम् ॥ २० ॥व्रीडितंलक्ष्मणंदृष्ट्वाराघवःप्रत्युवाचह ॥ एषमन्येमहाबाहुरिहास्मान्द्रष्टुमागतः ॥ २१ ॥ अथवानौध्रुवंमन्येमन्यमानःसुखोचितौ ॥ वनवासमनुध्यायगृहायप्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥ इमांचाप्येषवैदेहीमत्यंतसुखसेविनीम्॥ पितामेराघवःश्रीमान्वनादादाययास्यति ॥ २३ ॥ एतौतौसंप्रकाशेतेगोत्रवंतौमनोरमौ ॥ वायुवेगसमौवीरौजवनौतुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥ सएषसुमहाकायःकंपतेवाहिनीमुखे ॥ नागःशत्रुंजयोनामवृद्धस्तातस्यधीमतः ॥ २५ ॥

वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ ननु त्वदुक्तेपि स न दद्यात्तत्राह उच्यमान इति । प्रयच्छेत्युच्यमान इत्यर्थः । राज्यलिप्सा चेत्तदेव दापयिष्यामि किं भ्रातृवधेनेत्याशयः ॥१८॥ लज्जया गात्राणि प्रविवेशेव अत्यंतसंकुचितोभूदित्यर्थः । तस्य रामस्य हिते रतः॥१९॥एवमनुचितोक्तिलज्जापरिहारायोचितं वाक्यमाह तदिति । भरतप्रसंगस्तु त्वदाशयपरिज्ञानायैव केवलमुपन्यस्त इत्याशयः ॥२०॥एवं पितृप्रसंगो लक्ष्मणस्य व्रीडापरिहारमूल इति ज्ञात्वा तदेवानुकुर्वन्नाह व्रीडितमिति । एषः लक्ष्मणप्रस्तावितः पिता॥२१॥नौ सुखोचितौ मन्यमानः वनवासम् अनुध्याय कष्टं विचिंत्य॥२२॥इमां सीताम्॥२३॥ गोत्रवंतौ प्रशस्तनामानौ प्रशस्तकुलौ वा। गात्रवंताविति पाठे प्रशस्तशरीरौ । जवनौ वेगवंतौ ॥२४॥ पितुरागमने चिह्नांतरमाह एष इति । कंपते चलति आगच्छति अयं शत्रुंजयो रामेण सुयज्ञाय दत्तादन्य एव अत एव तातस्य शत्रुंजय इत्युक्तम् ॥२५॥

१ तत्त्वत.-इ० पा० ।

इह छत्रविषये॥२६॥इतीव इत्येव सौमित्रि वृक्षाग्रस्थितम्।अथ वृक्षावरोहणमाज्ञापयति वृक्षाग्रादिति।मद्वचः कुरु शकां विहाय मद्वचसा सालावरोहण कुर्वित्यर्थः॥२७॥ अवतीर्येति रामाज्ञयेत्यादिः ॥२८॥रामाश्रमस्य समर्दो न भवेदिति संदिष्टा आज्ञप्ता सेना शैलस्य समताद्दूरभागे वासमकल्पयत्॥२९॥अध्यर्धं सार्धयोजनम् ॥३०॥ धर्मं पुरस्कृत्य दर्पं विधूय प्रणीता शिक्षिता सेना ॥३१॥ पौलमानः॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्तनवतितमः सर्गः॥९७॥ पादवता चरप्राणिनां वरःश्रेष्ठो विभुर्भरतः गुरुवर्तक गुरुशुश्रूषापरम्॥१॥यथोद्देशम् अमुकस्यामुकदिशि वास इति स्वाम्युपदिष्टप्रदेशमन

नतुपश्यामितच्छत्रंपांडुरंलोकविश्रुतम् ॥ पितुर्दिव्यंमहाभागसंशयोभवतीहमे ॥ २६ ॥ वृक्षाग्रादवरोहत्वंकुरुलक्ष्मणमद्वचः ॥ इतीवरामोधर्मात्मासौमित्रिंतमुवाचह ॥ २७ ॥ अवतीर्यतुसालाग्रात्तस्मात्ससमितिंजयः ॥ लक्ष्मणःप्रांजलिर्भूत्वातस्थौरामस्यपार्श्वतः ॥२८॥भरतेनाथसंदिष्टासंमर्दोनभवेदिति ॥ समंतात्तस्यशैलस्यसेनावासमकल्पयत् ॥ २९ ॥ अध्यर्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनंपर्वतस्यह ॥ पार्श्वेन्यविशदावृत्यगजवाजिनराकुला ॥ ३० ॥ साचित्रकूटेभरतेनसेनाधर्मंपुरस्कृत्यविधूयदर्पम् ॥ प्रसादनार्थंरघुनंदनस्यविरोचतेनीतिमताप्रणीता ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वाल्मी० आ० च० सा० अयो० सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥ निवेश्यसेनांतुविभुःपद्भ्यांपादवतांवरः ॥ अभिगंतुंसकाकुत्स्थमियेष गुरुवर्तकम् ॥ १ ॥ निविष्टमात्रेसैन्येतुयथोद्देशंविनीतवत् ॥ भरतोभ्रातरंवाक्यंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षिप्रंवनमिदंसौम्यनरसंघैःसमंततः ॥ लुब्धैश्चसहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३ ॥ गुहोज्ञातिसहस्रेणशरचापासिपाणिना ॥ समन्वेषतुकाकुत्स्थावस्मिन्परिवृतःस्वयम् ॥ ४ ॥ अमात्यैःसहपौरैश्चगुरुभिश्चद्विजातिभिः ॥ सहसर्वंचरिष्यामिपद्भ्यांपरिवृतःस्वयम् ॥५॥ यावन्नरामंद्रक्ष्यामिलक्ष्मणंवामहाबलम् ॥ वैदेहींवामहाभागांनमेशांतिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ यावन्नचंद्रसंकाशंतद्द्रक्ष्यामिशुभाननम् ॥ भ्रातुःपद्मविशालाक्षंनमेशांतिर्भविष्यति ॥ ७ ॥ सिद्धार्थःखलुसौमित्रिर्यश्चंद्रविमलोपमम् ॥ मुखंपश्यतिरामस्यराजीवाक्षंमहाद्युति ॥ ८ ॥ यावन्नचरणौभ्रातुःपार्थिवव्यंजनान्वितौ ॥ शिरसाप्रग्रहीष्यामिनमेशांतिर्भविष्यति ॥ ९ ॥ यावन्नराज्येराज्यार्हःपितृपैतामहेस्थितः ॥ अभिषिक्तोजलक्लिन्नोनमेशांतिर्भविष्यति ॥ १० ॥ कृतकृत्यामहाभागावैदेहीजनकात्मजा ॥ भर्तारंसागरांतायाःपृथिव्यायानुगच्छति ॥ ११ ॥ सुशुभश्चित्रकूटोसौगिरिराजसमोगिरिः ॥ यस्मिन्वसतिकाकुत्स्थःकुबेरइवनंदने ॥ १२ ॥ कृतकार्यमिदंदुर्गंवनंव्यालनिषेवितम् ॥ यदध्यास्तेमहाराजोरामःशस्त्रभृतांवरः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुर्भरतःपुरुषर्षभः ॥ पद्भ्यामेवमहातेजाःप्रविवेशमहद्वनम् ॥ १४ ॥ सतानिद्रुमजालानिजातानिगिरिसानुषु ॥ पुष्पिताग्राणिमध्येनजगामवदतांवरः ॥१५॥

तिक्रम्य निविष्टे सैन्ये इत्यर्थः विनीतवत् विनीतार्हं॥२॥लुब्धाः निषादाः एभिः आसन्नैर्गुहभृत्यैः॥३॥ज्ञातिसहस्रेण परिवृत इत्यन्वयः॥४॥चरिष्यामि अहमन्वेषयन्निति शेषः।पौरैः सहवर्तमानैरमात्यैर्[illegible]भिः।सहवर्तमानैर्गुरुभिश्च परिवृतः॥५॥६॥शुभाननमिति कर्मधारयः।शांतिर्दुःखशांतिः ॥७॥ चंद्रविमलोपम विमलचंद्रसदृशम् ॥८॥ पार्थिवव्यंजन रेखाध्वजकुलिशातपत्रादि तावन्मे न शांतिरित्यन्वयः॥९॥१०॥११॥ गिरिराजसम. हिमवत्सदृशः॥१२॥कृतकार्यं कृतार्थं स्थावरत्वमोचकरामपादरजो व्याप्ततयेति भावः । दुर्ग दुष्प्रवेशम् । व्यालाः सर्पाः॥१३॥१४॥मध्येनेत्येनब्रतम् । तद्योगे तानीति द्वितीया । द्रुमजलानां मध्ये इत्यर्थः ॥ १५॥

१ विराजते-इ० पा० । २ वनम्-इ० पा० । ३ अभिषेकजलक्लिन्नो-इ० पा० ।

अग्नेर्ध्वज धूमम् । रामाश्रमगतस्याते इति पाठे तदाश्रमगतस्य सालस्यांते उपरिबद्धम् उच्छ्रित ध्वज कोविदारध्वज दृष्ट्वेत्यर्थः । धूमदर्शनस्य पूर्वमेव जातत्वेन तस्यानिर्णायकत्वादिति कतकः ॥ ॥ १६ ॥ त ध्वजम् ॥ १७ ॥ पुण्यजनास्तपस्विनः पुनर्निवेश्य अन्वेषणनियोजितामपि चमू स्थापयित्वा गुहेनेति प्रधानजनोपलक्षणम् ॥ १८ ॥ जैयमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥ ॥ निविष्टायामिति । शत्रुघ्नमिति । प्रतियोगे द्वितीया । शत्रुघ्नस्य रामाश्रमप्रत्यासत्तिचिह्नानि दर्शयन्नित्यर्थः ॥ १ ॥ आनयेति सदिश्य त्वरितः सन्नग्रे जगाम न तु मातॄः प्रतीक्ष्य स्थित इत्यर्थः ॥ २ ॥ रामदर्शनजस्तर्षः रामदर्शनमुद्दिश्य जनितोभिलाषः स भरतवत्तस्य च शत्रुघ्नस्य सुमत्रस्य च अतः शत्रुघ्नं भरतमनुधावतम् । अदूरात्त त्समीप यथा भवति तथान्वपद्यत अन्वधावत् ॥ ३ ॥ तापसानामालयैः सह सस्थिताम् । यद्वा तापसालयसमानसस्थानां पर्णकुटीं पर्णप्राधान्येन निर्मितां कुटीं शालाम् । इय दर्शनार्थमागततपस्व्यादिसंव्यवहार

सगिरेश्चित्रकूटस्यसालमारुह्यसत्वरम् ॥ रामाश्रमगतस्याग्नेर्ददर्शध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १६ ॥ तंदृष्ट्वाभरतःश्रीमान्मुमोदसहबांधवः ॥ अत्ररामइति ज्ञात्वागतःपारमिवांभसः ॥ १७ ॥ सचित्रकूटेतुगिरौनिशम्यरामाश्रमंपुण्यजनोपपन्नम् ॥ गुहेनसार्धंत्वरितोजगामपुनर्निवेश्यैवचमूंमहात्मा ॥ ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयोध्याकांडे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥ निविष्टायांतुसेनायामुत्सुकोभरतस्ततः ॥ जगाम भ्रातरंद्रष्टुंशत्रुघ्नमनुदर्शयन् ॥ १ ॥ ऋषिंवसिष्ठंसंदिश्यमातॄर्मेशीघ्रमानय ॥ इतित्वरितमग्रेसजगामगुरुवत्सलः ॥ २ ॥ सुमंत्रस्त्वपिशत्रुघ्नम दूरादन्ववर्तत ॥ रामदर्शनजस्तर्षोभरतस्येवतस्यच ॥३॥ गच्छन्नेवाथभरतस्तापसालयसंस्थिताम् ॥ भ्रातुःपर्णकुटींश्रीमानुटजंचददर्शह ॥४॥ शालायास्त्वग्रतस्तस्याददर्शभरतस्तदा ॥ काष्ठानिचावभग्नानिपुष्पाण्यपचितानिच ॥५॥ सलक्ष्मणस्यरामस्यददर्शाश्रममेयुषः ॥ कृतंवृक्षेष्व भिज्ञानंकुशचीरैःक्वचित्क्वचित् ॥६॥ ददर्शभवनेतस्मिन्महतःसंचयान्कृतान् ॥ मृगाणांमहिषाणांचकरीषैःशीतकारणात् ॥७॥ गच्छन्नेवमहाबा हुर्द्युतिमान्भरतस्तदा ॥ शत्रुघ्नंचाब्रवीद्धृष्टस्तानमात्यांश्चसर्वशः ॥८॥ मन्येप्राप्ताःस्मतंदेशंभरद्वाजोयमब्रवीत् ॥ नातिदूरेहिमन्येहंनदींमंदाकिनी मितः ॥९॥ उच्चैर्बद्धानिचीराणिलक्ष्मणेनभवेदयम् ॥ अभिज्ञानकृतःपंथाविकालेगंतुमिच्छता॥१०॥इतश्चोदात्तदंतानांकुंजराणांतरस्विनाम्॥ शैलपार्श्वेपरिक्रांतमन्योन्यमभिगर्जताम् ॥११॥ यमेवाधातुमिच्छंतितापसाःसततंवने ॥ तस्यासौदृश्यतेधूमःसंकुलःकृष्णवर्त्मनः ॥ १२ ॥

प्रयोजना । उटजबहिःस्था उटज समित्तिकवाट दारुबद्ध गृह सीतानिवेशार्थं कृतम् ॥ ४ ॥ तस्याः शालायाः पर्णकुटीसंज्ञायाः अवभग्नानि होमार्थम् अपचितानि बल्यर्थं संपादितानि ॥ ५ ॥ एयुषः आद्रूपूर्वा दिणः क्वसुः । कुशैर्वल्कलैश्च मार्गपरिज्ञानार्थं कृतम् अभिज्ञान चिह्न ददर्श ॥ ६ ॥ शीतकारणाच्छीतनिवृत्तिकारणात् । तद्रूपप्रयोजनार्थं मृगादीनां करीषैः कृतान्संचयान् ददर्श । चैत्रशुक्लदशम्यां प्रस्थानेन तत्र काले वैशाखांतमपररात्रे शीतस्य जायमानत्वात् ॥ ७ ॥ एवमेतान्पदार्थान्पश्यन्गच्छन्नेव शत्रुघ्नमब्रवीत् ॥ ८ ॥ मदाकिनीमित इति । आश्रम इति शेषः ॥ ९ ॥ यत उच्चैर्बद्धानि चीराणि तस्मात् विकाले मार्गस्य स्पष्टदर्शनायोग्ये काले जलाहरणाद्यर्थं गतुमिच्छता लक्ष्मणेनाभिज्ञानकृतः कृताभिज्ञानः आश्रमपथा अयमेव भवेत् ॥ १० ॥ अभिज्ञानकरणकारणं वनमार्गं दर्शयति इतश्चेति । इद चेति पाठांतरम् । उदात्तदंतानां महादंतानाम् । परिक्रात परिक्रमणं स्यात् गमनमार्ग इति यावत् । तत्र गमननिवृत्त्यर्थं चेदमभिज्ञानकरणमिति भावः ॥ ११ ॥ तापसा वने यमाधातु सायंप्रातर्होमार्थमिच्छति तस्याय दृश्यते

१ सुमोह-इ० पा० ।

धूमः ॥ १२ ॥ १३ ॥ स राघवः भरतः मदाकिनीमनुचित्रकूटं प्राप्त इत्यन्वयः । तं जनममात्यादिजनम् ॥ १४ ॥ वीरासने योगिनामासने ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति लोकेन समाक्रुष्टः निंदितो यस्मादतो मे जन्म धिक् सोहमेतदपयशःपरिहाराय राम प्रसादयन् रामप्रसादहेतवे तस्य रामस्य पादेषु । पूजायां बहुवचनम् । सीताया लक्ष्मणस्य च पादयोः पतिष्यामि । स्वापराधप्रसादनाय कनीयःस्वपि प्रणामो लोकप्रसिद्ध इति कतकः । अन्यस्तु श्रद्धाजाड्यात्सीतायाश्च पुनःपुनरिति पाठ कल्पयति ॥ १७ ॥ १८ ॥ सालाः वटपलाशादिदृढविशालपर्णवंतो वृक्षाः । अश्वकर्णो वृक्षविशेषः ॥ १९ ॥ भारसाधनैः अति गुरुकार्यसाधनैः । सारो बले स्थिरांशे च ॥ २० ॥ भोगवती नागलोकः ॥ २१ ॥ महारजतवासोभ्यां स्वर्णमयकोशाभ्यां चर्मफलकम् ॥ २२ ॥ काचनभूषितैर्गोधांगुलित्रैरुपलक्षितामिति शेषः । सिंहगु

अत्राहंपुरुषव्याघ्रंगुरुसत्कारकारिणम् ॥ आर्यंद्रक्ष्यामिसंहृष्टंमहर्षिमिवराघवम् ॥१३॥ अथगत्वामुहूर्तंतुचित्रकूटंसराघवः॥मंदाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनंचेदमब्रवीत् ॥१४॥ जगत्यांपुरुषव्याघ्रआस्तेवीरासनेरतः ॥ जनेंद्रोनिर्जनंप्राप्यधिङ्मेजन्मसजीवितम् ॥१५॥ मत्कृतेव्यसनंप्राप्तोलोकना थोमहाद्युतिः ॥ सर्वान्कामान्परित्यज्यवनेवसतिराघवः ॥ १६ ॥ इतिलोकसमाकृष्टःपादेष्वद्यप्रसादयन् ॥ रामंतस्यपतिष्यामिसीतायालक्ष्म णस्यच ॥१७॥ एवंसविलपंस्तस्मिन्वनेदशरथात्मजः ॥ ददर्शमहतींपुण्यांपर्णशालांमनोरमाम् ॥१८॥ सालतालाश्वकर्णानांपर्णैर्बहुभिरावृताम्॥ विशालांमृदुविस्तीर्णांकुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १९ ॥ शक्रायुधनिकाशैश्चकार्मुकैर्भारसाधनैः ॥ रुक्मपृष्ठैर्महासारैःशोभितांशत्रुबाधकैः ॥ २० ॥ अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैःशरैः ॥ शोभितांदीप्तवदनैःसर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २१ ॥ महारजतवासोभ्यामसिभ्यांचविराजिताम् ॥ रुक्मबिंदु विचित्राभ्यांचर्मभ्यांचापिशोभिताम् ॥ २२ ॥ गोधांगुलित्रैरासक्तैश्चित्रकांचनभूषितैः ॥ अरिसंघैरनाधृष्यांमृगैःसिंहगुहामिव ॥ २३ ॥ प्रागुद क्प्रवणांवेदिंविशालांदीप्तपावकाम् ॥ ददर्शभरतस्तत्रपुण्यांरामनिवेशने ॥२४॥ निरीक्ष्यसमुहूर्तंतुददर्शभरतोगुरुम् ॥ उटजेराममासीनंजटामंड लधारिणम् ॥ २५ ॥ कृष्णाजिनधरंतंतुचीरवल्कलवाससम् ॥ ददर्शराममासीनमभितःपावकोपमम् ॥ २६ ॥ सिंहस्कंधंमहाबाहुंपुंडरीकनि भेक्षणम् ॥ पृथिव्याःसागरांतायाभर्तारंधर्मचारिणम् ॥ २७ ॥ उपविष्टंमहाबाहुंब्रह्माणमिवशाश्वतम् ॥ स्थंडिलेदर्भसंस्तीर्णेसीतयालक्ष्मणेनच ॥ ॥ २८ ॥ तंदृष्ट्वाभरतःश्रीमान्दुःखमोहपरिप्लुतः ॥ अभ्यधावतधर्मात्माभरतःकैकयीसुतः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वैवविललापार्तोबाष्पसंदिग्धयागिरा ॥ अशक्नुवन्वारयितुंधैर्याद्वचनमब्रुवन् ॥ ३० ॥ यःसंसदिप्रकृतिभिर्भवेद्युक्तउपासितुम् ॥ वन्यैर्मृगैरुपासीनःसोयमास्तेममाग्रजः ॥ ३१ ॥

हामिव पर्णशालां ददर्शेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ प्रागुदक्प्रवणाम् ईशानभागे निम्नाम् ॥ २४ ॥ निरीक्ष्येति । अग्निमिति शेषः । गुरुं राम ददर्श कृष्णाजिनेत्याद्युच्यमानविशेषण रामम् ॥ २५ ॥ अभितः समीपे ददर्श ॥ २६ ॥ २७ ॥ शाश्वत ब्रह्माण हिरण्यगर्भम् ॥ २८ ॥ अभ्यधावत धावन्निव त्वरया जगाम । अत्र भरतस्येव कवेरपि वर्णनीयमयीभावेनातिहर्षाविष्टत्वादत्र प्रकरणे द्विरुक्तिर्न दोषाय ॥ २९ ॥ दृष्ट्वैव दर्शनमात्रेणैवार्तः खिन्नः सन् तां चार्तिं धैर्याद्वारयितुमशक्नुवन् अत एव बाष्पसदिग्धवर्णया गिरा वागिंद्रियेण वचनमब्रुवन्नव्यक्त वदन्विललाप ॥ ३० ॥ विलापप्रकारमाह यः संसदीति ॥ ३१ ॥

१ शोक-इ० पा० ।

बहुसहस्रद्रव्यमूल्यैर्वासोभिरलंकर्तुं यः पुरे उचितः स मृगाजिने अतरीयोत्तरीयरूपे मृगचर्मणी प्रवस्ते । धर्मं पितृवचनपरिपालनरूपम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यथादिष्टैर्यथाविहितैः ऋत्विक्क्लेशसाध्यैर्यस्य धर्मसंचयो युक्तः स स्वशरीरक्लेशेन संभूतमुत्पन्नं धर्मं मार्गते ॥ ३४ ॥ मलेन द्रवत्रिपत्रणाप्लवमात्रान्मलस्थितिरंगे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पादावप्राप्येति दुःखातिशयवशात् ॥ ३७ ॥ तत एव पुनर्नोवाच ॥ ३८ ॥ ततः बाष्पावरुद्धकंठत्वात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ राजसुतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४१ ॥ अश्रूण्यमुचन् प्रविहाय हर्षं पूर्वं तद्दर्शनजसंतोषः पश्चात्तद्दुःखदर्शनजदुःखादश्रुपाताश्च ॥ ४२ ॥ रेमेमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे नवनवतितमः सर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ जटिलमिति । अद्यप्रभृति भूमौ तु शयिष्ये । जटाचीराणि धारयन्नित्यष्टाशीतितमे भरतोक्तेर्भरतस्य जटि

वासोभिर्बहुसाहस्रैर्योमहात्मापुरोचितः ॥ मृगाजिनेसोयमिहप्रवस्तेधर्ममाचरन् ॥ ३२ ॥ अधारयद्योविविधाश्चित्राःसुमनसःसदा ॥ सोयंजटाभारमिमंसहतेराघवःकथम् ॥ ३३ ॥ यस्ययज्ञैर्यथादिष्टैर्युक्तोधर्मस्यसंचयः ॥ शरीरक्लेशसंभूतंसधर्मंपरिमार्गते ॥ ३४ ॥ चंदनेनमहार्हेणयस्यांगमुपसेवितम् ॥ मलेनतस्यांगमिदंकथमार्यस्यसेव्यते ॥ ३५ ॥ मन्निमित्तमिदंदुःखंप्राप्तोरामःसुखोचितः ॥ धिग्जीवितंनृशंसस्यममलोकविगर्हितम् ॥ ३६॥ इत्येवंविलपन्दीनःप्रस्विन्नमुखपंकजः ॥ पादावप्राप्यरामस्यपपातभरतोरुदन् ॥ ३७॥ दुःखाभितप्तोभरतोराजपुत्रोमहाबलः॥ उक्त्वार्येतिसकृद्दीनंपुनर्नोवाचकिंचन ॥ ३८ ॥ बाष्पैःपिहितकंठश्चप्रेक्ष्यरामंयशस्विनम् ॥ आर्येत्येवाभिसंक्रुश्यव्याहर्तुंनाशकत्ततः ॥ ३९ ॥ शत्रुघ्नश्चापिरामस्यववंदेचरणौरुदन् ॥ तावुभौचसमालिंग्यरामोप्यश्रूण्यवर्तयत् ॥ ४० ॥ ततःसुमंत्रेणगुहेनचैवसमीयतूराजसुतावरण्ये ॥ दिवाकरश्चैवनिशाकरश्चयथांबरेशुक्रबृहस्पतिभ्याम् ॥ ४१ ॥ तान्पार्थिवान्वारणयूथपार्हान्समागतांस्तत्रमहत्यरण्ये ॥ वनौकसस्तेभिसमीक्ष्यसर्वेत्वश्रूण्यमुंचन्प्रविहायहर्षम् ॥४२॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अयोध्याकांडे नवनवतितमः सर्गः ॥ ९९ ॥ जटिलंचीरवसनंप्रांजलिंपतितंभुवि ॥ ददर्शरामोदुर्दर्शंयुगांतेभास्करंयथा ॥ १ ॥ कथंचिदभिविज्ञायविवर्णवदनंकृशम् ॥ भ्रातरंभरतंरामःपरिजग्राहपाणिना ॥ २ ॥ आघ्रायरामस्तंमूर्ध्निपरिष्वज्यचराघवम् ॥ अंकेभरतमारोप्यपर्यपृच्छतसादरम् ॥३ ॥ क्वनुतेभूत्पितातातयदरण्यंत्वमागतः ॥ नहित्वंजीवतस्तस्यवनमागंतुमर्हसि ॥ ४ ॥ चिरस्यवतपश्यामिदूराद्भरतमागतम् ॥ दुष्प्रतीकमरण्येस्मिन्किंतातवनमागतः ॥ ५ ॥ कच्चिन्नुधद्धरतेतातराजायत्त्वमिहागतः ॥ कच्चिन्नदीनःसहसाराजालोकांतरंगतः ॥ ६ ॥

लत्वम् । यद्यपि नवतितमे सर्गे वसानो वाससी क्षौमे इति भरद्वाजदर्शनवेलायां श्रूयते तथापि गुहग्रामे प्रतिज्ञातस्य भरद्वाजाश्रमनिर्गमनानंतरं धारणमिति न विरोधः । युगांते भास्करं यथेति भुवि पतितमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ पर्यपृच्छत्समाहित इति पाठे समाहितः कुशलप्रश्नद्वारा धर्मयोवने सावधानचित्तः ॥ ३ ॥ हे तात ते पिता क्वाभूत् इह परत्र वेत्यर्थः । कुत एवं संशयस्तत्राह नहीति । जीवतस्तस्य सेवां हित्वेति शेषः। नार्हसि मदसन्निधौ तत्रैव पितृशुश्रूषाया अवश्यकर्तव्यत्वादिति भावः ॥ ४ ॥ दूरान्मातामहदेशात् चिरस्यागतं भरतं पश्यामि । बतेति हर्षे । दुष्प्रतीकमिति भरतविशेषणं वनविशेषणं च । आद्ये कार्श्यवैवर्ण्यादिना दुर्ज्ञेयाकारं वनमपि भीषणतया तथा ईदृशं वनं किमागतः किमागमनप्रयोजनमीदृशारण्ये इत्यर्थः । अरण्यं गजाद्युपभोग्यम् । तद्वर्तिवनमाम्रादियुतं मनुष्यभोग्यम् ॥ ५ ॥ अथ भरता

गमन राजाज्ञया वा स्यात् राजमरणे दुःखाद्वा तत्राद्यमुपन्यस्यति कच्चित्तु इति । भरतो प्राणान् धारयति अथवा लोकांतरं गतः यत्त्वमिहागत इत्यनुकर्षः ॥ ६ ॥ अत्यमेत्र पक्षमवलब्याह न ते राज्यं भ्रष्ट मिति । मूलप्रमोरत्ययात्प्राप्तभ्रशकम् । अनिश्चयाल्लोकप्रतारणाय वा पुनर्जीवनपक्षमवलंब्याह कच्चिच्छुश्रूषस इति ॥ ७ ॥ धर्मनिश्चितः धर्मे निश्चित निश्चयो यस्य सः ॥ ८ ॥ उपाध्यायो वसिष्ठः ॥ ९ ॥ नदति मद्वनवासत्वाद्राज्यलाभाम्यामिति व्यंग्यम् ॥ १० ॥ कुलपुत्रो महाकुलप्रसूतस्ते पुरोहितस्तावकसकलहितकृत्यानुष्ठाता । एतेन वसिष्ठपुत्रः कश्चिदुक्तः ॥ ११ ॥ विधिज्ञः सकलहोमविधिज्ञः युक्तो नियुक्तः काले होमकाले वेदयते हुत होष्यमाण चाग्निम् ॥ १२ ॥ वैद्याः विद्यासु सर्वासु निपुणास्तान् ब्राह्मणानभिमन्यसे बहुमन्यसे । ब्राह्मणसामान्यविषयः प्रश्नोग्रे भविष्यति । यद्वा वैद्यान् चिकित्साप्रवीणान् ब्राह्मणानित्यर्थः । अपूतो ह्येषो मध्यो योभिषज्यतीति श्रुत्युक्तनिंदा तु शास्त्रानभिज्ञविकित्सापवृत्तपरा । शास्त्राभिज्ञस्य भैषज्यं महते पुण्याय तज्जीविकापरो वा निषेध इति दिक् ॥ १३ ॥ इषुरमत्रो बाणप्रयोगः ।

कच्चित्सौम्यनतेराज्यंभ्रष्टंबालस्यशाश्वतम् ॥ कच्चिच्छुश्रूषसेताततपितुः[1]सत्यपराक्रम ॥ ७ ॥ कच्चिद्दशरथोराजाकुशलीसत्यसंगरः ॥ राजसूयाश्वमेधानामाहर्ताधर्मनिश्चितः ॥ ८ ॥ सकच्चिद्ब्राह्मणोविद्वान्धर्मनित्योमहाद्युतिः ॥ इक्ष्वाकूणामुपाध्यायोयथावत्तातपूज्यते ॥ ९ ॥ तातकच्चिच्चकौसल्यासुमित्राचप्रजावती ॥ सुखिनीकच्चिदार्याचदेवीनंदतिकैकयी ॥ १० ॥ कच्चिद्विनयसंपन्नःकुलपुत्रोबहुश्रुतः ॥ अनसूयुरनुद्रष्टा सत्कृतस्तेपुरोहितः ॥ ११ ॥ कच्चिदग्निषुतेयुक्तोविधिज्ञोमतिमानृजुः ॥ हुतंचहोष्यमाणंचकालेवेदयतेसदा ॥ १२ ॥ कच्चिद्देवान्पितॄन्भृत्यान्गुरून्पितृसमानपि ॥ वृद्धांश्चतातवैद्यांश्चब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे ॥ १३ ॥ इष्वस्त्रवरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदम् ॥ सुधन्वानमुपाध्यायंकच्चित्त्वंतातमन्यसे ॥ १४ ॥ कच्चिदात्मसमाःशूराःश्रुतवंतोजितेंद्रियाः ॥ कुलीनाश्चेंगितज्ञाश्चकृतास्तेतातमंत्रिणः ॥ १५ ॥ मंत्रोविजयमूलंहिराज्ञांभवतिराघव ॥ सुसंवृतोमंत्रिधुरैरमात्यैःशास्त्रकोविदैः ॥ १६ ॥ कच्चिन्निद्रावशंनैषिकच्चित्कालेवबुध्यसे ॥ कच्चिच्चापररात्रेषुचिंतयस्यर्थनैपुणम् ॥ १७ ॥ कच्चिन्मंत्रयसेनैकःकच्चिन्नबहुभिःसह ॥ कच्चित्तेमंत्रितोमंत्रोराष्ट्रंनपरिधावति ॥ १८॥ कच्चिदर्थंविनिश्चित्यलघुमूलंमहोदयम् ॥ क्षिप्रमारभसेकर्मनदीर्घयसिराघव ॥ १९ ॥ कच्चित्तुसुकृतान्येवकृतरूपाणिवापुनः ॥ विदुस्तेसर्वकार्याणिनकर्तव्यानिपार्थिवाः ॥ २० ॥ कच्चिन्नतर्कैर्युक्त्यावायेचाप्यपरिकीर्तिताः ॥ त्वयावातववामात्यैर्बुध्यतेतातमंत्रितम् ॥ २१ ॥

अत्र समंत्रः सः । वरशब्द उभयसबद्धः । अर्थशास्त्रं राजनीतिशास्त्रम् । तत्र विशारदं पंडित सुधन्वान तन्नामानमुपाध्यायं धनुर्वेदाचार्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ मंत्रिधुरैः मंत्रिश्रेष्ठैः शास्त्रकोविदैर्नीतिशास्त्रज्ञैः सुसंवृत्तः सुतरां गुप्तः ॥ १६ ॥ अर्थनैपुणमर्थप्राप्त्युपायम् ॥ १७ ॥ नैकः एकेन मंत्रे क्रियमाणे स्वकार्याभिनिवेशेन गुणागुणयोर्याथार्थ्यग्रहण न सिध्यति । बहुभिर्मंत्रणे प्रथममैकमत्यमेव न घटेत मंत्रभेदश्च भवेदिति भावः । राष्ट्रं न परिधावति लोकैर्न ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ लघुमूलमल्पयत्नसाध्य महोदयं महाफलं न दीर्घयसि न विलंबयसि ॥ १९ ॥ पार्थिवाः सामंतास्ते मंत्रितानि सर्वकार्याणि सुकृतानि निष्पन्नान्येव कृतरूपाणि कृतकल्पानि वा विदति न कर्तव्यानि भावित्वेनेत्यर्थः ॥ २० ॥ ये त्वदीया मंत्रास्त्वयामात्यैश्चापकीर्तिता अपि युक्त्यार्थापत्त्या तर्कैस्तत्साध्यैरनुमानैर्वा । यद्वा तर्कास्तत्कारणा

[1] पितरं सत्यविक्रमम्-इ० पा० ।

नुमापकाः युक्तयः साक्षात्तदनुमापिकाः परैर्न बुध्यते किल । किंच परकृत मंत्रित त्वया त्वदमात्यैर्वा बुध्यते किल ॥ २१ ॥ सहस्रैस्त्यक्तैरपीति शेषः । पडितपरिग्रहे हेतुमाह पडित इति । अर्थकृच्छ्रेषु अर्थसकटेषु निःश्रेयस कुर्यात् । अव्यभिचरितनिस्तारोपायबोधनेनेति शेषः ॥ २२ ॥ सहायता सहायकार्यक्षमता ॥ २३ ॥ विचक्षणोऽभ्यस्तनीतिशास्त्रः ॥ २४ ॥ मुख्या महातः ॥ २५ ॥ उपधा उत्कोचस्तमतीतान् तदग्राहिणः । यद्वोपाधिप्रयुक्तसश्रयरहितान् अत एव पितृपैतामहान् । शुचीन् वाह्यांतरेंद्रियशुद्धान् ॥२६॥ उद्वेजिताः प्रजा मन्त्रिणश्च राष्ट्रे तव त्वां नावजानति नावमन्यंते ॥२७॥ याजकाः किंचित्पापानुसधानेन पतितमिव त्वामयाज्योयमिति मत्वा नावजानंति किल । तत्र दृष्टातः उग्रेत्यादि । स्त्रियः कुलस्त्रियः उग्राख्यहीनजातीयस्त्रीप्रतिग्रहीतार तां च कामयान कामयमान तस्यामत्यंतासक्तं यथावजानंतीत्यर्थ इति कतकः । उग्रप्रतीति पाठ. । उग्रेण कर्मणा बलात्कारादिना प्रतिग्रहीतार कामयान कामुक स्त्रिय इव याजकाः पतितमिव च नावजानति प्रजा इति शेषः । प्रजातिक्रमणमुग्रकरग्रहण च त्वयि नास्ति कच्चिदिति भाव इति तीर्थः । परे तु उग्रप्रतिग्रहीतारम् उग्रः शिवस्तत्प्रतिग्रहीतारमस्पृश्यत्व तत्प्रतिग्रहीतुरीदृशपंढतायाः कर्मविपाकशास्त्रे उक्तेरित्याहुः ॥ २८ ॥ उपायकुशल सामाद्युपायचतुर वैद्य विद्याविद राजनीतिशास्त्रज्ञ भृत्य सदूषणे रतं येन केनापि हेतुना आप्तभृत्यविघटने रत शूर मरणनिर्भयम् ऐश्वर्यकाम राज्याभिलाषिण यो न हंति स वध्यते हन्यत इति तीर्थः । उपायकुशलं राज्ञः सकाशादर्थग्रहणार्थं व्याधिवर्धनोपायकुशल वैद्य भिपज स्वामिसदूषणे रत भृत्यं सेवक च राजानमपच्छिद्य तदैश्वर्यकामं शूर सेवकरूप प्रभु च यो न हंति स राजा तैरेव भिषजादिभिर्हन्यते इत्यर्थं कतक आह ॥ २९ ॥ शूराः परयोधाभिभवनसमर्थाः । धृतिमान् विपदि प्रशस्तधैर्यः । दक्षश्चतुरः ॥ ३० ॥ मुख्याः गणमुख्याः दृष्टापदानाः दृष्ट द्वित्रिवारानुभूतम् अपदान पूर्ववृत्त पौरुष येषा ते । विक्रांताः शूराः ॥ ३१ ॥ भक्त दैनंदिनदेयान्नम् । वेतनं प्रतिमासदेयम् ॥ ३२ ॥ भृताः भृतिजीविनो भृत्याः ॥ ३३ ॥ कुलपुत्राः ज्ञातयः । प्रधानतः प्रधानाः ॥ ३४ ॥ प्रतिमानवान् प्रत्युत्पन्नमतिः । यथोक्तवादी यथोक्तसंदेशप्रतिसदेशवक्ता । पडितः परिच्छेत्ता दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ इंगिताकारचेष्टाज्ञ शुचि दक्ष कुलोद्भवमिति मनोः ॥ ३५ ॥ कच्चिदष्टादशेति । तानि च मन्त्री १ पुरोहितः २ युवराजा ३ सेनापतिः ४ दौवारिकः ५ अंतःपुराधिकृतः ६

कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकमिच्छसिपंडितम् ॥ पंडितोह्यर्थकृच्छ्रेषुकुर्यान्निःश्रेयसंमहत् ॥ २२ ॥ सहस्राण्यपिमूर्खाणांयद्युपास्तेमहीपतिः ॥ अथवाप्ययुतान्येवनास्तितेषुसहायता ॥ २३ ॥ एकोप्यमात्योमेधावीशूरोदक्षोविचक्षणः ॥ राजानंराजपुत्रंवाप्रापयेन्महतींश्रियम् ॥ २४ ॥ कच्चिन्मुख्यामहत्स्वेवमध्यमेषुचमध्यमाः ॥ जघन्याश्चजघन्येषुभृत्यास्तेतातयोजिताः ॥ २५ ॥ अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्छुचीन् ॥ श्रेष्ठाञ्छ्रेष्ठेषुकच्चित्त्वंनियोजयसिकर्मसु ॥ २६ ॥ कच्चिन्नोग्रेणदंडेनभृशमुद्वेजिताःप्रजाः ॥ राष्ट्रेतवावजानंतिमंत्रिणःकैकयीसुत ॥ २७ ॥ कच्चित्त्वांनावजानंतियाजकाःपतितंयथा ॥ उग्राःप्रतिग्रहीतारंकामयानमिवस्त्रियः ॥ २८ ॥ उपायकुशलंवैद्यंभृत्यंसंदूषणेरतम् ॥ शूरमैश्वर्यकामंचयोनहंतिसहन्यते ॥ २९ ॥ कच्चिद्धृष्टश्चशूरश्चधृतिमान्मतिमाञ्छुचिः ॥ कुलीनश्चानुरक्तश्चदक्षःसेनापतिःकृतः ॥ ३० ॥ बलवंतश्चकच्चित्तेमुख्यायुद्धविशारदाः ॥ दृष्टापदानाविक्रांतास्त्वयासत्कृत्यमानिताः ॥ ३१ ॥ कच्चिद्बलस्यभक्तंचवेतनंचयथोचितम् ॥ संप्राप्तकालंदातव्यंददासिनविलंबसे ॥ ३२ ॥ कालातिक्रमणेह्येवभक्तवेतनयोर्भृताः ॥ भर्तुरप्यतिकुप्यंतिसोनर्थःसुमहान्कृतः ॥ ३३ ॥ कच्चित्सर्वेनुरक्तास्त्वांकुलपुत्राःप्रधानतः ॥ कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषुसंत्यजंतिसमाहिताः ॥ ३४ ॥ कच्चिज्जानपदोविद्वान्दक्षिणःप्रतिभानवान् ॥ यथोक्तवादीदूतस्तेकृतोभरतपंडितः ॥ ३५ ॥ कच्चिदष्टादशान्येषुस्वपक्षेदशपंचच ॥ त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सितीर्थानिचारणैः ॥ ३६ ॥

बंधनागाराधिकृतः ७ धनाध्यक्षः ८ राजाज्ञया आज्ञाप्येषु वक्ता ९ प्राड्विवाकसंज्ञो व्यवहारप्रष्टा १० धर्मासनाधिकृतः ११ व्यवहारनिर्णेता सभ्याख्यः १२ सेनाया जीवितभृतिदानाध्यक्षः १३ कर्मांते वेतनग्राहिणः १४ नगराध्यक्षः १५ राष्ट्रांतपालः अयमेवाटविकः १६ दुष्टानां दंडनाधिकारी १७ जलगिरिवनस्थलदुर्गपालाः १८ एतान्येव स्वपक्षे मन्त्रिपुरोहितयुवराजान्हित्वा च पंचदश । एकैकस्मिन्विषये त्रिभिस्त्रिभिरभिज्ञातैः परस्परमितरैश्चाभिज्ञातैः एतान्यष्टादशतीर्थानि वेत्सि कच्चित् । योनौ जलावतारे च मंत्र्याद्यष्टादशस्वपि ॥ पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपीति स्वदेशेप्येतैर्न्यायतो व्यवहारः । प्रवर्त्यते न वेति विचारणीय परदेशे चेति भावः ॥ ३६ ॥ व्यपास्तान्निष्कासितान् प्रतियातान्पुनरागतान् दुर्बलान्दुर्बलानपि अनवज्ञायेति दुर्बलोयमहितः किमस्माक करिष्यतीत्युपेक्षां न करोषि कच्चित् ॥ ३७ ॥ लोकायतिकान् चार्वाकमतानुचारिणः प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकान् अपरे लोकायतिकाः शुष्कतर्कवावदूकाः । ब्राह्मणत्वेपि तदपरिग्रहहेतुमाह अनर्थेति । परलोकतत्साधनाभावरूपानर्थप्रतिपादनकुशलाः अत एव बालाः अज्ञा वेदज्ञसन्निधाविति शेषः । पंडितमानिनः स्वयूथ्येष्वेव केवलमात्मनः पंडितान्मन्यंते नान्यत्र ॥ ३८ ॥ द्वितीयलोकायतानां त्यागे हेतुमाह धर्मेत्यादि । मुख्येषु मुख्यप्रमाणभूतेषु आन्वीक्षिकी तर्कविद्या शुष्कतर्कविद्याजनितां बुद्धिमव

कच्चिद्व्यपास्तानहितान्प्रतियातांश्चसर्वदा ॥ दुर्बलाननवज्ञायवर्तसेरिपुसूदन ॥ ३७ ॥ कच्चिन्नलोकायतिकान्ब्राह्मणांस्तातसेवसे ॥ अनर्थकुशलाह्येतेबालाःपंडितमानिनः ॥ ३८ ॥ धर्मशास्त्रेषुमुख्येषुविद्यमानेषुदुर्बुधाः ॥ बुद्धिमान्वीक्षिकींप्राप्यनिरर्थंप्रवदंतिते ॥ ३९ ॥ वीरैरध्युषितांपूर्वमस्माकंतातपूर्वकैः ॥ सत्यनामांदृढद्वारांहस्त्यश्वरथसंकुलाम् ॥ ४० ॥ ब्राह्मणैःक्षत्त्रियैर्वैश्यैःस्वकर्मनिरतैःसदा ॥ जितेंद्रियैर्महोत्साहैर्वृतामार्यैःसहस्रशः ॥ ४१ ॥ प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतांवैद्यजनाकुलाम् ॥ कच्चित्समुदितांस्फीतामयोध्यांपरिरक्षसे ॥ ४२ ॥ कच्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टः सुनिविष्टजनाकुलः ॥ देवस्थानैःप्रपाभिश्चतटाकैश्चोपशोभितः ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टनरनारीकःसमाजोत्सवशोभितः ॥ सुकृष्टसीमापशुमान्हिंसाभिरभिवर्जितः ॥ ४४ ॥ अदेवमातृकोरम्यःश्वापदैःपरिवर्जितः ॥ परित्यक्तोभयैःसर्वैःखनिभिश्चोपशोभितः ॥ ४५ ॥ विवर्जितोनरैःपापैर्ममपूर्वैःसुरक्षितः ॥ कच्चिज्जनपदःस्फीतःसुखंवसतिराघव ॥४६॥ कच्चित्तेदयिताःसर्वेकृषिगोरक्ष्यजीविनः ॥ वार्तायांसांप्रतंतातलोकोयंसुखमेधते ॥ ४७ ॥ तेषांगुप्तिपरीहारैःकच्चित्तेभरणंकृतम् ॥ रक्ष्याहिराज्ञाधर्मेणसर्वेविषयवासिनः ॥ ४८ ॥ कच्चित्स्त्रियःसांत्वयसेकच्चित्तास्तेसुरक्षिताः ॥ कच्चिन्नश्रद्दधास्यासांकच्चिद्गुह्यंनभाषसे ॥ ४९ ॥

लभ्य निरर्थं निष्प्रयोजन वदंति यथात्मनो ज्ञानाश्रयत्वम् ईशो जगन्निमित्तकारणं नित्यज्ञानादि गुणकश्चेत्यादिश्रुतिविरुद्धवादाभिप्रायमिदम् ॥ ३९ ॥ सत्यनामामयोध्येत्यन्वर्थनामाम् ॥ ४० ॥ आर्यैरुक्तत्रैवर्णिकैः ॥ ४१ ॥ समुदितां सिद्धां स्फीतां समृद्धाम् ॥ ४२ ॥ चैत्यशतैरश्वमेधांतयागानेकचयनप्रदेशैः । कच्चिच्चैत्यशतैरिति पाठः । सुनिविष्टैः सुप्रतिष्ठितैर्जनैराकुलो निबिडः ॥ ४३ ॥ प्रभिन्ननरनारीक इति पाठे प्रभेदः संतोषः सुकृष्टाः सीमास्तत्तत्क्षेत्रप्रांतदेशाः पशवश्च यस्मिन्स तथा ॥ ४४ ॥ अदेवमातृक इति । नदीमातृक इत्यर्थः । नद्यंबुजीवनो देशो नदीमातृक उच्यते । वृष्टिनिष्पाद्यसस्यस्तु विज्ञेयो देवमातृक इति । खनिः स्वर्णरत्नाद्याकरः ईदृशो जनपदः सर्वैर्भयैः परित्यक्तः कच्चिदस्ति ॥ ४५ ॥ स च सुख वसति कच्चिदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ कृषिगोरक्ष्यजीविनो वैश्याः । वार्ता कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यत्रेयं वार्तेत्युदाहृतम् । तत्र सांप्रतं वर्तते इति शेषः । लोको जीवलोकः कृष्यादौ स्थितः सुखमेधते कच्चित् ॥४७॥ गुप्तिपरीहारैः गुप्तिरिष्टप्रापण परिहारोऽनिष्टपरिहारस्तैस्तेषां कृष्यादिजीविनां भरण कृत कच्चिदिति तीर्थः । गुप्तपरीहारैरिति पाठः । गुप्त्यर्थनियुक्तै राजमनुष्यैः क्रियमाणतस्कराद्यनर्थपरिहारैस्ते त्वया भरण कृतं कच्चिदिति कतकः ॥ ४८ ॥ ताः स्त्रियः सुरक्षितास्त्वयेत्यर्थः । न श्रद्दधास्यासामिति वचनादिकं वास्तवमिति शेषः । गुह्यमप्रकाश्य वृत्तां

तमिष्टेति मत्वा न भापसे कच्चित् ॥ ४९ ॥ नागवन गजोत्पत्तिस्थानभूत वनम् । धेनुका धेनवः । स्वार्थे कः । गणिकाः करिण्यः वेश्याकारिण्योर्गणिका । कारिण्यादिसपादनविषये तृप्तिं नाप्नोषि कच्चित् ॥ ५० ॥ भूषितं समायां स्थित्वात्मानमिति शेषः । तथा महापथे चात्मान दर्शयसे ॥ ५१ ॥ कर्मांताः कर्मकराः अविशकया निर्भयतया ते प्रत्यक्षा न किल वा अथग सर्वे ते उत्सृष्टाः परित्यक्तदर्शना न अत्र कर्मकरविषये मध्यमेव नातिदर्शनादर्शनयोर्मध्यरीत्या करणमेव कारणमर्थप्राप्तिकारणम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ आयोधनागमः व्ययो भोगबलरक्षाद्यर्थं त्यागः अपात्रेषु नटगायकादिषु ॥ ५४ ॥ अन्यागतेऽतिथिर्यः कच्चित् व्यय. आयात् न्यून इति शेषः ॥ ॥ ५५ ॥ आर्यः साधुः शुद्धात्मापि सन् अपकर्मणा स्तेयागम्यागमनादिदोषेण क्षारितोऽभिशस्तः शास्त्रकुशलैर्धर्मशास्त्रकुशलैरदृष्ट एवानिर्णीतदोष एव लोभाद्धनलोभाच्छुचिरपि न वध्यते न दण्ड्यते कच्चित् ॥ ५६ ॥ गृहीतः पालकैर्धनस्वामिना वा सकारणो दृष्टः चोरत्वेन ग्रहणकारणैर्युक्तो दृष्टः पृष्टः प्रश्नेनापि निश्चितचौर्यः धनलोभाच्चोरैर्दत्तोत्कोचतया दीयमानधनलोभात्पालकैर्न मुच्यते कच्चित् ॥ ५७ ॥ आढ्यस्य धनिकस्य दुर्बलस्य दरिद्रस्य च व्यसने विवादरूपसंकटे राजकीयैकनिवर्त्ये प्राप्ते तवामात्या विरागाः संतः विगतधनरागाः सतः अर्थ तयोर्व्यवहार पश्यति कच्चित् ॥ ५८ ॥ मिथ्याभिशस्तानां राज्ञा विचार्य

कच्चिन्नागवनंगुप्तंकच्चित्तेसंतिधेनुकाः ॥ कच्चिन्नगणिकाश्वानांकुंजराणांचतृप्यसि ॥ ५० ॥ कच्चिद्दर्शयसेनित्यंमानुषाणांविभूषितम् ॥ उत्थायोत्थायपूर्वाह्णेराजपुत्रमहापथे ॥ ५१ ॥ कच्चिन्नसर्वेकर्मांताःप्रत्यक्षास्तेऽविशंकया ॥ सर्वेवापुनरुत्सृष्टामध्यमेवात्रकारणम् ॥ ५२ ॥ कच्चिद्दुर्गाणिसर्वाणिधनधान्यायुधोदकैः ॥ यंत्रैश्चप्रतिपूर्णानितथाशिल्पिधनुर्धरैः ॥ ५३ ॥ आयस्तेविपुलःकच्चित्कच्चिदल्पतरोव्ययः ॥ अपात्रेषुनतेकच्चित्कोशोगच्छतिराघव ॥ ५४ ॥ देवतार्थेचपित्रर्थेब्राह्मणाभ्यागतेषुच ॥ योधेषुमित्रवर्गेषुकच्चिद्गच्छतितेव्ययः ॥ ५५ ॥ कच्चिदार्योपिशुद्धात्माक्षारितश्चापकर्मणा ॥ अदृष्टःशास्त्रकुशलैर्नलोभाद्वध्यतेशुचिः ॥ ५६ ॥ गृहीतश्चैवपृष्टश्चकालेदृष्टःसकारणः ॥ कच्चिन्नमुच्यतेचोरोधनलोभान्नरर्षभ ॥ ५७ ॥ व्यसनेकच्चिदाढ्यस्यदुर्बलस्यचराघव ॥ अर्थंविरागाःपश्यंतितवामात्याबहुश्रुताः ॥ ५८ ॥ यानिमिथ्याभिशस्तानांपतंत्यश्रूणिराघव ॥ तानिपुत्रपशून्घ्नंतिप्रीत्यर्थमनुशासतः ॥ ५९ ॥ कच्चिद्वृद्धांश्चबालांश्चवैद्यान्मुख्यांश्चराघव ॥ दानेनमनसावाचात्रिभिरेतैर्बुभूषसे ॥ ६० ॥ कच्चिद्गुरूंश्चवृद्धांश्चतापसान्देवतातिथीन् ॥ चैत्यांश्चसर्वान्सिद्धार्थान्ब्राह्मणांश्चनमस्यसि ॥ ६१ ॥ कच्चिदर्थेनवाधर्ममर्थंधर्मेणवापुनः ॥ उभौवाप्रीतिलोभेनकामेननविबाधसे ॥ ६२ ॥ कच्चिदर्थंचकामंचधर्मंचजयतांवर ॥ विभज्यकालेकालज्ञसर्वान्वरदसेवसे ॥ ६३ ॥ कच्चित्तेब्राह्मणाःशर्मसर्वशास्त्रार्थकोविदः ॥ आशंसन्तेमहाप्राज्ञपौरजानपदैःसह ॥ ६४ ॥

निवर्तितमिथ्याभियोगानां प्रजाना यान्यश्रूणि पतति । पादन्यासानीति पाठांतरम् । तदा जायते इति शेषः । आर्ष नपुंसकत्वम् । तानि प्रीत्यर्थं राज्ययोगजप्रीतिमात्रार्थं राज्यमनुशासतो राज्ञः पुत्रादीन् घ्नति ॥ ५९ ॥ वैद्याः भिषजः । दानमभिमतवस्तुनः । मनः स्नेहयुतम् । वाक्सांत्वयुता एतैस्त्रिभिः प्रत्येक बुभूषसे प्राप्तुमिच्छसि वशीकर्तुमिच्छसि संभावयितुमिच्छसि वा कच्चित् ॥ ६० ॥ चैत्यान् चतुष्पथस्थमहावृक्षान् देवतावासभूतान् सिद्धार्थान्विद्यावृत्ततपोभिः कृतार्थितजन्मनो ब्राह्मणान् ॥ ६१ ॥ कच्चिदर्थेनेति । धर्मार्जनयोग्यपूर्वाह्णे अर्थार्जनेन धर्मबाधः तथा तद्योग्यमध्याह्ने धर्मार्जनेन तद्बाधः प्रीतिलोभेन कामेन विषयसंतोषलोभरूपेण कामेन तदुभयकालसेवितेन तयोर्बाध इति तीर्थः । अर्थप्राप्तिरूपेण हेतुना धर्मं न बाधसे धर्मं हित्वार्थं न गृह्णासीत्यर्थः । धर्मेण धर्मप्राप्तिहेतुना अर्थं कुटुम्बनिर्वाहापेक्षितमर्थं न बाधसे । उभयमपि विषयसंतोषलोभेन गणिकाद्यासक्त्या बाधसे नेत्यर्थ इति कतकः ॥ ६२ ॥ विभज्य सेवसे काले पूर्वाह्णतदुत्तरकालसार्धयामोत्तररात्रिरूपेण क्रमेण धर्मार्थकामसेवाकाले ॥ ६३ ॥ शर्म सुखमाश

सते प्रार्थयते ॥ ६४ ॥ प्रमादोऽनवधानता दीर्घसूत्रश्चिरक्रियस्तद्भावः अवश्यकर्तव्यस्य विचारादिना कालविलंबनम् । ज्ञानवतां विदुषामदर्शनम् । आलस्यं नित्यकृत्यालस्यम् । पचवृत्तितां चक्षुरादिपचेंद्रियपरवशताम् ॥ ६५ ॥ अर्थानां राज्यप्रयोजनानामेकेन चिंतनम् अनर्थज्ञैर्विपरीतदर्शिभिः निश्चितानां मंत्रिभिः सह कर्तव्यत्वेन निश्चितानामनारंभम् ॥ ६६ ॥ मंगलस्यादौ प्रातःकाले अप्रयोगमननुष्ठानम् । सर्वतः प्रत्युत्थाने सर्वदिगवस्थितरिपूद्देशेन युगपद्दयात्रामित्यर्थ इति तीर्थः । कंचन प्रत्युत्थानायोग्य पुरुषमुद्दिश्यापि प्रमावमुक्त्वा चापल्यादासनाच्चलनमित्यर्थ इति कतकः ॥ ६७ ॥ दशवर्गादीन्बुद्ध्वा यथावदनुमन्यसे तेषु त्याज्याशमुपादेयांश च ज्ञात्वानुजानासीति तृतीयस्थेन सबधः । दशवर्गस्तु—मृगयाक्षौ २ दिवा स्वापः ३ परिवादः ४ स्त्रियो ५ मदः ६॥ तौर्यत्रिक ९ वृथाट्या च १० कामजो दशको गण इति मनूक्तः । तौर्यत्रिक नृत्यगीतवाद्यम् । वृथाट्या वृथा पर्यटनम् । पचवर्गस्तु—औदक पार्वत वार्क्षमैरिण धान्वत तथा ॥ इति दुर्ग पचविध पचवर्ग उदाहृतः । ईरिण सर्वसस्यशून्यप्रदेशः तत्सबंधिदुर्गमैरिण तस्यापि परैर्गंतुमशक्यत्वात् । धान्वन उष्णकाले दुर्ग भवति । चतुर्वर्गस्तु—साम दान च भेदश्च दडश्चेति चतुर्गुणः । सप्तवर्गस्तु स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गकोशौ बलं सुहृत् ॥ परस्परोपकारीदं राज्यं सप्तांगमुच्यते । अष्टवर्गस्तु—पैशुन्यं साहस द्रोहमीर्ष्यासूयार्थदूषणम् ॥ वाग्दडयोश्च पारुष्य क्रोधजोपि गणोष्टक इति । कृषिवाणिज्यदुर्गसेतुकुंजरबधनखन्याकरकरादानशून्यनिवेशनान्यष्टवर्ग इति तीर्थः त्रिवर्गो धर्मार्थकामा उत्साहप्रभुमंत्रशक्तित्रयं वा । तिस्रो विद्याः। त्रयी वार्ता दडनीतिः त्रयी वेदत्रयी वार्ता कृष्यादिदंडनीतिर्नीतिशास्त्रम् ॥६८॥ इंद्रियाणां जय जयोपाय स च योगाभ्यास एव षाड्गुण्य षड्गुणाः संधिर्ना विग्रहो यानमासन द्वैधमाश्रय इति द्वैध शत्रुवर्ग्याणामुपजापः दैवमानुष दैवं मानुषं च व्यसनमित्यर्थः । हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षो मरकस्तथेत्येतद्दैवं मरको मरणनिमित्त मार्यादि । मानुष तु आयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् ॥ पृथिवी

नास्तिक्यमनृतंक्रोधंप्रमादंदीर्घसूत्रताम् ॥ अदर्शनंज्ञानवतामालस्यंपंचवृत्तिताम्॥६५॥एकचिंतनमर्थानामनर्थज्ञैश्चमंत्रणम् ॥ निश्चितानामनारंभंमंत्रस्यापरिरक्षणम् ॥६६॥ मंगलाद्यप्रयोगंचप्रत्युत्थानंचसर्वतः ॥ कच्चित्त्वंवर्जयस्येताव्राजदोषांश्चतुर्दश ॥६७॥ दशपंचचतुर्वर्गान्सप्तवर्गंचतत्त्वतः ॥ अष्टवर्गंत्रिवर्गंचविद्यास्तिस्रश्चराघव॥६८॥इंद्रियाणांजयंबुद्ध्वाषाड्गुण्यंदैवमानुषम्॥कृत्यंविंशतिवर्गंचतथाप्रकृतिमंडलम्॥६९॥

पतिलोभाच्च व्यसनं मानुष विदमिति । आयुक्तका अधिकारिणः । कृत्य तु अलब्धवेतनो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः॥ क्रुद्धश्च कोपितोऽकस्मात्तथा भीतश्च भीषितः। भेद्याः शत्रौ तु चत्वारो नृपकृत्यमिद स्मृतम् । विंशतिवर्गस्तु असधेयो विग्राह्य एव स च—बालो १ वृद्धो २ दीर्घरोगी ३ तथा ज्ञातिबहिष्कृतः ४ । भीरुको ५ भीरुजगको ६ लुब्धो ७ लुब्धजनस्तथा ८ ॥ विरक्तप्रकृति ९ श्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् १० ॥ अनेकचित्तमत्रश्च ११ देवब्राह्मणनिंदक १२ । दैवोपहतक १३ श्चैव दैवचिंतक एव च १४॥ दुर्भिक्षव्यसनोपेतो १५ बलव्यसनसंयुतः १६।अ्शस्यो १७बहुरिपु१८र्युक्तोऽकालेन यश्च वै१९॥सत्यधर्मरतश्चैव २० विंशतिः पुरुषा अमी । एतैः संधि न कुर्वीत विग्रही स्यात्तु केवलमिति । कतकस्तु—राज्यस्त्रीस्थानदेशाना ज्ञातिधनयोश्च यस्यापहारस्ते षट् ६ मदमानदेशपीडावतस्त्रयः ९ ज्ञानार्थशक्तिधर्माणां येषां विघातस्ते चत्वारः १३ दैवचिंतकः १४ रिपुमित्रावमतारौ १६ बधुविनाशन यस्य १७ लोकानुग्रहरहितः १८ धूषितमंडल १९ एकार्याभिनिविशित्व यस्य २० एते विग्राह्या एवेत्याह । प्रकृतयश्च मडलं च प्रकृतिमंडलम् । प्रकृतिवर्गस्तु—अमात्यो राष्ट्रदुर्गाणि कोशो दडश्च पचमः ॥ एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृता इति ॥ मडलं द्वादशराजमडल तत्र विजिगीषुर्मध्ये अरोर्मित्रमरेर्मित्र मित्रमित्रमतः परम् ॥ मित्रारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥ पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रंदस्तदनंतरम् ॥ आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥ आसारौ पार्ष्णिग्राहासाराक्रंदासाराविति आसारपृष्ठभागस्था मध्यमोदासीनाविति । अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनतरः ॥ अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुरिति । मडलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः ॥ अनुग्रहे संहताना व्यस्तानां च वधः प्रभुरिति ॥ ६९ ॥

यात्रा यानं तच्च पचविधं विगृह्य संधाय तथा संभूयाथ प्रसगतः ॥ उपेक्षा चेति निपुणैर्यान पचविध स्मृतम् ॥ बलवत्तया पार्ष्णिग्राहादिभिर्विगृह्य अन्यत्र शत्रौ यान विगृह्ययान १ तैः संधायान्यत्र यान संधा यान २ सामतैः सह यान संभूययानम् ३ अन्योद्देशेन यात्राप्रसगमुत्पाद्यान्य प्रति यान प्रसगयान ४ बलवत्तया शत्रुमुपेक्ष्य तस्य मित्रेषु यानमुपेक्ष्ययान ५.। दडविधान दडः सेना तद्विधानम् । व्यूहरचना भेदः दंडो धर्मे मानभेदे लकुटे मदसैन्ययोः । द्वियोनी संधिविग्रहाविति । संधिविग्रहयानेत्यादिषड्गुणानां मध्ये संधिविग्रहौ द्वयोर्योनी तत्र द्वैधीभावसमाश्रयौ मध्येयोनिकौ यानासने विग्रहयोनिके इति भेदः । तत्र द्वैधीभावो नाम—बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मान समर्पयन् ॥ द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितमिति । अरिभिः पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं समाश्रयः कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनम् ॥ ७० ॥ यथोद्दिष्टं नीतिशास्त्रोक्तमत्रविचारमार्गमनतिक्रम्येत्यर्थः । यथोद्दिष्टैरिति पाठे मत्रिलक्षणलक्षितैरित्यर्थः । व्यस्तैरेकैकशः एवं हि तत्तन्मनःपरिज्ञान भवति । त्रिभिश्चतुर्भिरित्यनेन बहुभिर्नैकेनेति सूचितम् ॥ ७१ ॥ वेदाः सफलास्तद्विहितकर्मप्रवृत्त्या क्रिया राजकार्याणि तत्तदुद्देश्यफलयुक्तानि । यद्वा क्रियाः संपादितधनादीनि क्रियास्तेषां सफलत्व च दानभोगाभ्यां दाराणां सफलत्वं धर्मरतिप्रजाभिः श्रुतसाफल्य विनी

यात्रादंडविधानंचद्वियोनीसंधिविग्रहौ ॥ कच्चिदेतान्महाप्राज्ञयथावदनुमन्यसे ॥ ७० ॥ मंत्रिभिस्त्वंयथोद्दिष्टंचतुर्भिस्त्रिभिरेववा ॥ कच्चित्समस्तैर्व्यस्तैश्चमंत्रंमंत्रयसेबुध ॥ ७१ ॥ कच्चित्तेसफलावेदाःकच्चित्तेसफलाःक्रियाः ॥ कच्चित्तेसफलादाराःकच्चित्तेसफलंश्रुतम् ॥ ७२ ॥ कच्चिदेषैवतेबुद्धिर्यथोक्ताममराघव ॥ आयुष्याचयशस्याचधर्मकामार्थसंहिता ॥ ७३ ॥ यांवृत्तिंवर्ततेतातोयांचनःप्रपितामहः ॥ तांवृत्तिंवर्तसेकच्चिद्याचसत्पथगाशुभा ॥ ७४ ॥ कच्चित्स्वादुकृतंभोज्यमेकोनाश्नासिराघव ॥ कच्चिदाशंसमानेभ्योमित्रेभ्यःसंप्रयच्छसि ॥ ७५ ॥ राजातुधर्मेणहिपालयित्वामहीपतिर्दंडधरःप्रजाम् ॥ अवाप्यकृत्स्नांवसुधांयथावदितश्च्युतःस्वर्गमुपैतिविद्वान् ॥ ७६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० शततमः सर्गः ॥ १०० ॥ तंतुरामःसमाज्ञायभ्रातरंगुरुवत्सलम् ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राप्रष्टुंसमुपचक्रमे ॥ १ ॥ किमेतदिच्छेयमहंश्रोतुंप्रव्याहृतंत्वया ॥ यस्मात्त्वमागतोदेशमिमंचीरजटाजिनी ॥ २ ॥ यन्निमित्तमिमंदेशंकृष्णाजिनजटाधरः ॥ हित्वाराज्यंप्रविष्टस्त्वंतत्सर्वंवक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ इत्युक्तःकैकयीपुत्रःकाकुत्स्थेनमहात्मना ॥ प्रगृह्यबलवद्भूयःप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आर्यतातःपरित्यज्यकृत्वाकर्मसुदुष्करम् ॥ गतःस्वर्गंमहाबाहुःपुत्रशोकाभिपीडितः ॥ ५ ॥

तत्वम् ॥ ७२ ॥ उक्ता एषा बुद्धिर्यथा मम तथैव तवापि वर्तते कच्चित् । कच्चिदेषैवेति पाठांतरम् ॥ ७३ ॥ सत्पथगा शिष्टानुष्ठानमार्गगा ॥ ७४ ॥ स्वादुकृत स्वादुतया कृतं सिद्धम् आशसमानेभ्यः स्नेहवृद्ध्यपेक्षयेच्छद्भ्यः मित्रेभ्यः स्निग्धेभ्यः ॥ ७५ ॥ महीपतिः राजा क्षत्रियः इतश्च्युतः एतद्देहलोकाभ्याम् ॥ ७६ ॥ तस्मैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥ ॥ एव कच्चित्प्रश्नानतर स्वस्य राजत्वाभाव सूचयितु तदुत्तरमप्रयच्छत भरतं प्रति रामेणागमनप्रयोजनप्रश्नः त लिति । समाज्ञाय कुशलप्रश्नव्याजेन सर्वधर्मान् ज्ञापयित्वा । यद्वा प्राप्तराज्यपरित्यागेन जटादिधारणेन गुरौ स्वस्मिन्भक्तियुक्त ज्ञात्वा ॥ १ ॥ यस्मात्त्वमिम देशं चीरजटाजिनो भूत्वा आगतोसि तस्मादेवरूपेणागमन किकारणकमिति त्वया स्पष्ट प्रव्याहृतं श्रोतुमहमिच्छेयम् ॥ २ ॥ एतस्यैव श्लोकस्य व्याख्यान यदिति ॥ ३ ॥ प्रगृह्य बलवत् यथा तथा शोक निगृह्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ पूर्वपृष्टमेवार्थं क नु तेभूपितेत्येवरूप भंग्यतरेण पुनः पृष्ट ज्ञात्वा तदुत्तरमाह

१ महामतिः–इ० पा० । २ एतत्सर्गोन्यपुस्तके १०४ चतुरधिकशततमोदृश्यते । ३ आर्यम्–इ० पा० ।

आर्येति । परित्यज्य अस्मान्सर्वानिमं च लोकमिति शेषः । आर्यं परित्यक्ष्येति पाठे विवास्येत्यर्थः । सुदुष्करं कर्म ज्येष्ठार्हं राज्यं कनिष्ठसात्कृत्वा ॥ ६ ॥ मम मात्रा कैकेय्या नियुक्त इति पूर्वश्लोकान्वयि । सा चकारेत्यन्वयः । सुमहदिति पाठे सेत्यध्याहारः ॥ ६ ॥ ७ ॥ एवं पितृमरणे श्रुते तदुचितकृत्ये कृते ततः परं यद्वक्तव्यं तत्संक्षेपेणाधुनैव ब्रूते भरतः तस्य मे इति । कैकेयीपुत्रत्वात्प्राप्तापवादस्य राज्येन राज्यनिमित्तम् ॥ ८ ॥ यस्मान्मातरो वय च सर्वे त्वत्प्रसादनार्थमागताः ॥ ९ ॥ यतश्च त्वमानुपूर्व्या ज्येष्ठत्वलक्षणया युक्तो यतश्चात्मनि त्वयि अभिषेचनं युक्तं तस्माद्धर्मेण राज्यं प्राप्नुहि ॥ १० ॥ रजनी यथा तादृशी भूमिः शशिनेव त्वया युताऽविधवा भवतु इत्यन्वयः । पतिनेत्यार्षम् । विमलेनेहेति पाठांतरम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ शाश्वतं परंपराप्राप्तं सचिवमंडलं तत्प्रार्थनं पूर्वं सदा पूजितं सफलं कृतं तदि

स्त्रियानियुक्तःकैकेय्याममममात्रापरंतप ॥ चकारसामहत्पापमिदमात्मयशोहरम् ॥ ६ ॥ साराज्यफलमप्राप्यविधवाशोककर्शिता ॥ पतिष्यति महाघोरेनरकेजननीमम ॥७॥ तस्यमेदासभूतस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ अभिषिंचस्वचाद्यैवराज्येनमघवानिव ॥८॥ इमाःप्रकृतयःसर्वाविधवामातरश्चयाः ॥ त्वत्सकाशमनुप्राप्ताःप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥९॥ तथाऽनुपूर्व्यायुक्तश्चयुक्तंचात्मनिमानद ॥ राज्यंप्राप्नुहिधर्मेणसकामान्सुहृदःकुरु ॥ १० ॥ भवत्वविधवाभूमिःसमग्रापतिनात्वया ॥ शशिनाविमलेनेवशारदीरजनीयथा ॥११॥ एभिश्चसचिवैःसार्धंशिरसायाचितोमया ॥ भ्रातुःशिष्यस्य दासस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥१२॥ तदिदंशाश्वतंपित्र्यंसर्वंसचिवमंडलम् ॥ पूजितंपुरुषव्याघ्रनातिक्रमितुमर्हसि ॥१३॥ एवमुक्त्वामहाबाहुःसबाष्पः कैकयीसुतः ॥ रामस्यशिरसापादौजग्राहभरतःपुनः ॥१४॥ तंमत्तमिवमातंगंनिःश्वसंतंपुनःपुनः ॥ भ्रातरंभरतंरामःपरिष्वज्येदमब्रवीत् ॥१५॥ कुलीनःसत्त्वसंपन्नस्तेजस्वीचारितव्रतः ॥ राज्यहेतोःकथंपापमाचरेन्मद्विधोजनः ॥१६॥ नदोषंत्वयिपश्यामिसूक्ष्ममप्यरिसूदन ॥ नचापिजननीं बाल्यात्त्वंविगर्हितुमर्हसि ॥१७॥ कामकारोमहाप्राज्ञगुरूणांसर्वदानघ ॥ उपपन्नेषुदारेषुपुत्रेषुचविधीयते ॥१८॥ वयमस्ययथालोकेसंख्याताःसौम्यसाधुभिः ॥ भार्याःपुत्राश्चशिष्याश्चत्वमपिज्ञातुमर्हसि ॥१९॥ वनेवाचीरवसनंसौम्यकृष्णाजिनांबरम् ॥ राज्येवापिमहाराजोमांवासयितुमीश्वरः ॥२०॥ यावत्पितरिधर्मज्ञेगौरवंलोकसत्कृते ॥ तावद्धर्मकृतांश्रेष्ठजनन्यामपिगौरवम् ॥ २१ ॥ एताभ्यांधर्मशीलाभ्यांवनंगच्छेतिराघव ॥ मातापितृभ्यामुक्तोहंकथमन्यत्समाचरे ॥ २२ ॥ त्वयाराज्यमयोध्यायांप्राप्तव्यंलोकसत्कृतम् ॥ वस्तव्यंदंडकारण्येमयावल्कलवाससा ॥२३॥

दानीमतिक्रमितुं नार्हसि ॥ १३ ॥ १४ ॥ मत्तमथाप्यकस्मात् प्राप्तदुःखेन निःश्वसतं मातंगमिव स्थितं भरतमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ पापं पित्राज्ञाभंगरूपम् ॥ १६ ॥ बाल्यादज्ञानात् ॥ १७ ॥ कथं कैकेयी गर्हणमज्ञानमूलं तत्राह कामकार इति । स्वच्छंदाचरणमित्यर्थः । स्वेच्छया नियोजनमिति यावत् । गुरूणां पित्रादीनां उपपन्नेषु संमतेषु दारेषु पुत्रेषु च कामकारो विधीयत इति संबंधः ॥ १८ ॥ वयः किमत आह वयमिति । भार्याः पुत्राः शिष्याश्च लोके साधुभिर्यथा समाख्याता इच्छाविनियोगार्हतया तथास्य राज्ञो वयं सर्वे इति त्वमपि ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ प्रकृते किं तत्राह वने इत्यादि ॥ २० ॥ प्रकृतं वागर्हाभावमुपसंहरति यावदिति । तावत् तावत्परिमाणकमित्यर्थः । अतः कैकेय्या अप्यस्मन्नियोजने तथैवाधिकार इति भावः ॥ २१ ॥ समाचरे समाचरिष्यामि ॥ २२ ॥ त्वया राज्यं प्राप्तव्यं मया दंडके

वस्तव्यम् ॥ २३ ॥ एवं विभागं लोकसंनिधौ मन्त्रिपुरोहितादिजनसन्निधौ उक्त्वा तानेव विभागं कुरुतेति व्यादिश्य च आज्ञाप्य च दिवं गत इत्यन्वयः ॥ २४ ॥ यथाभागं पितृकल्पितचतुर्दशवर्षपर्यंतम् अनेन तदनंतरमहं भोक्ष्यामीति सूचितम् । मात्रापि चतुर्दशवर्षपर्यंतं वनवास एव वृतो न तु सर्वथा मे राज्यत्यागः । पित्रापि तावदेवानुमतमिति भावः ॥ २० ॥ पिता महात्मा ब्रह्मणा तुल्यः । अव्यय सर्व लोकेश्वरत्वं ब्रह्मत्वं पित्रनुमतमिति शेषः । नहि तमित्यन्वयः । ननु पितृमरणश्रवणोत्तरं शोकमुल्लङ्घ्याभिषेकप्रत्याख्यानमेव कुत इति चेच्छृणु । भरतस्याभिषेककरणप्रत्याशावारणाय कैकेय्या लोकानां चान्यथा संभावनावारणाय शोककालेपि धैर्यमवलम्ब्य तत्करणं शोककालेप्येवं धैर्यं कर्तव्यमिति लोकोपदेशार्थेति मम प्रतिभाति । तीर्थस्तु पूर्वं न स्वर्गं गतः मृतकल्पः विधवास्तत्करणा इत्यर्थं मत्वा मरणनिश्चयाभावेन राज्यस्वीकारायैव राजानं मृतकल्पं वदंतीति बुद्ध्या शोकाकारणपूर्वकमभिषेकप्रत्याख्यानं कृतवान् । स्ववाक्ये दिवं गत इत्यत्राप्येवमेवेत्याह । कतकस्तु गतः स्वर्गमिति भरतेनोक्तेपि पितृमरणोचितसर्वकार्यकरणे कृते भरतस्तस्य मे इत्याद्युक्तवान् । कविस्तु सक्षेपेणादावुक्त्वाग्रे विस्तरेण वर्णनीति प्रायः कवेः स्वभाव इत्याह ॥ २६ ॥ तसौमनः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये

एवमुक्त्वामहाराजोविभागंलोकसन्निधौ ॥ व्यादिश्यचमहाराजोदिवंदशरथोगतः ॥२४॥ सचप्रमाणंधर्मात्माराजालोकगुरुस्तव ॥ पित्रादत्तंयथा भागमुपभोक्तुंत्वमर्हसि ॥२५॥ (चतुर्दशसमाःसौम्यदंडकारण्यमाश्रितः ॥ उपभोक्ष्येत्वहंनत्तंभागंपित्रामहात्मना ॥१॥) यदब्रवीन्मांनरलोकसत्कृतःपितामहात्माविबुधाधिपोपमः ॥ तदेवमन्येपरमात्मनोहितंनसर्वलोकेश्वरभावमव्ययम् ॥२६॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि च०सा०अयो०एकाधिकशततमः सर्गः ॥१०१॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाभरतःप्रत्युवाचह॥किंमेधर्माद्विहीनस्यराजधर्मःकरिष्यति॥१॥ शाश्वतोयं सदाधर्मःस्थितोस्मासुनरर्षभ॥ज्येष्ठेपुत्रेस्थितेराजानकनीयान्भवेन्नृपः॥२॥ससमृद्धांमयासार्धमयोध्यांगच्छराघव॥ अभिषेचयचात्मानंकुलस्यास्यभवायनः॥३॥राजानंमानुषंप्राहुर्देवत्वेसंमतोमम॥यस्यधर्मार्थसहितंवृत्तमाहुरमानुषम्॥४॥केकयस्थेचमयितुत्वयिचारण्यमाश्रिते॥धीमान्स्वर्गंगतोराजायायजूकःसतांमतः॥५॥निष्क्रांतमात्रेभवतिसहसीतेसलक्ष्मणे ॥ दुःखशोकाभिभूतस्तुराजात्रिदिवमभ्यगात् ॥६॥ उत्तिष्ठपुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकंपितुः॥अहंचायंचशत्रुघ्नःपूर्वमेवकृतोदकौ॥७॥प्रियेणकिलदत्तंहिपितृलोकेषुराघव॥ अक्षयंभवतीत्याहुर्भवांश्चैवपितुःप्रियः ॥ ८ ॥

अयोध्याकांडे एकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥ ॥ अथ भरतः पितृवृत्तांतप्रश्नोत्तरमुक्त्वा कच्चिदादिप्रश्नोत्तरमाह रामस्येति । धर्माद्राज्यायोग्यत्वेन राजधर्माद्राज्याद्विहीनस्य त्वप्रष्टराजधर्मो मे कोपयुक्तः अनुपनीतयागवत् अतोऽनवसरदुःस्थो मयि कच्चिदादिप्रश्न इति भावः ॥ १ ॥ कुतस्ते उक्तधर्माभावोऽत आह शाश्वतः इति । शाश्वतः कुलक्रमायातः अस्मासु अस्मत्पूर्वेषु सदा सर्वदा । यत्रेति पाठे यथाशास्त्र स्थितः प्रतिष्ठितः । अयं कस्तत्राह ज्येष्ठे इति । एवं च कनीयस्त्वान्मे नराजत्वमिति भावः ॥ २ ॥ यदेवमतः स इति । गच्छ आगच्छ भवाय अभ्युदयाय ॥ ३ ॥ ननु देवत्वप्रापकं तपो विहाय किं मे राज्येन तत्राह राजानमिति । सर्वे जना यद्यपि राजानं मानुषं प्राहुस्तथापि मम स देवत्वे समतः । तत्र हेतुमाह यस्येति । अमानुषं मनुष्येऽसंभावितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ उक्तमपि राजमरणं रामेण विषयांतरोत्तरदानादश्रुतमिव मत्वा पुनस्तदेवाह केकयस्थे इति । सतां मतः सद्भिः पूज्यमानः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कृतोदकाविति कृतसपिंडीकरणांतसर्वकृत्यौ ॥ ७ ॥ तर्हि किं तत्करणेनेत्यत आह प्रियेणेति । भवान्प्रियो

१ मध्वहम्-इ० पा० । २ दिवमार्यो गतो राजा-इ० पा० ।

ज्येष्ठत्वादिति भावः ॥ ८ ॥ प्रकारांतरेणापि प्रियत्वमेवोपपादयति त्वामेवेति । तव शोकरुग्ण इत्यनेन त्वच्छोक एव तदवसादहेतुरिति दर्शितम् ॥ ९ ॥ ऊधमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांड द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥ ॥ करुणा शोकावहाम् ॥ १ ॥ त भरतोक्त वाग्वज्र रणे इन्द्रोत्सृष्टवज्रतुल्य श्रुत्वा ॥ २ ॥ बाहू प्रगृह्य अतिशिथिलौ कृत्वा उद्धृत्य वा निष्पीड्य वा भुवि पपात । भरतादिदर्शनेन हर्षात्पुष्पितागद्रुमसादृश्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सिषिचुः मोहशांतये सर्वगात्राणि जलेन सिषिचुः ॥ ९ ॥ कृपणं भाषितु लोकानुसारेण विलपितुमि

त्वामेवशोचंस्तवदर्शनेप्सुस्त्वय्येवसक्तामनिवर्त्यबुद्धिम् ॥ त्वयाविहीनस्तवशोकरुग्णस्त्वांसंस्मरन्नेवगतःपितात ॥ ९ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयेआदिकाव्येच०सा०अयोध्याकांडेद्व्युत्तरशततमःसर्गः ॥१०२॥ तांश्रुत्वाकरुणांवाचंपितुर्मरणसंहिताम् ॥ राघवोभरतेनोक्तांबभूव गतचेतनः ॥१॥ तंतुवज्रमिवोत्सृष्टमाहवेदानवारिणा ॥ वाग्वज्रंभरतेनोक्तममनोज्ञंपरंतपः ॥२॥ प्रगृह्यरामोबाहूवैपुष्पितांगेइवद्रुमः ॥ वनेपरशु नाकृत्तस्तथाभुविपपातह ॥३॥ तथाहिपतितंरामंजगत्यांजगतीपतिम् ॥ कुलघातपरिश्रांतंप्रसुप्तमिवकुंजरम् ॥४ ॥ भ्रातरस्तेमहेष्वासंसर्वतःशो ककर्शितम् ॥ रुदंतःसहवैदेह्यासिषिचुःसलिलेनवै ॥५॥ सतुसंज्ञांपुनर्लब्ध्वानेत्राभ्यामश्रुमुत्सृजन् ॥ उपाक्रामतकाकुत्स्थःकृपणंबहुभाषितुम् ॥ ॥६॥ सरामःस्वर्गतंश्रुत्वापितरंपृथिवीपतिम् ॥ उवाचभरतंवाक्यंधर्मात्माधर्मसंहितम् ॥७॥ किंकरिष्याम्ययोध्यायांतातेदिष्टांगतिंगते॥कस्तां राजवराद्धीनांसयोध्यांपालयिष्यति ॥८॥ किंनुतस्यमयाकार्यंदुर्जातेनमहात्मनः ॥ योमृतोममशोकेनसमयानचसंस्कृतः ॥९॥ अहोभरतसिद्धा र्थोयेनराजात्वयानघ ॥ शत्रुघ्नेनचसर्वेषुप्रेतकृत्येषुसत्कृतः ॥ १० ॥ निष्प्रधानामनेकाग्रांनरेंद्रेणविनाकृताम् ॥ निवृत्तवनवासोपिनायोध्यांगंतु मुत्सहे ॥११॥ समाप्तवनवासंमामयोध्यायांपरंतप ॥ कोनुशासिष्यतिपुनस्तातेलोकांतरंगते ॥१२॥ पुराप्रेक्ष्यसुवृत्तंमांपितायान्याहसांत्वयन्॥ वाक्यानितानिश्रोष्यामिकुतःकर्णसुखान्यहम् ॥१३॥ एवमुक्त्वाथभरतंभार्यामभ्येत्यराघवः ॥ उवाचशोकसंतप्तःपूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ १४ ॥ सीतेमृतस्तेश्वशुरःपितृहीनोसिलक्ष्मण ॥ भरतोदुःखमाचष्टेस्वर्गतिंपृथिवीपतेः ॥ १५ ॥ ततोबहुगुणंतेषांबाष्पंनेत्रेष्वजायत ॥ तथाब्रुवतिकाकु त्स्थेकुमाराणांयशस्विनाम् ॥१६॥ ततस्तेभ्रातरःसर्वेभृशमाश्वास्यदुःखितम् ॥ अब्रुवञ्जगतीभर्तुःक्रियतामुदकंपितुः ॥ १७ ॥ सासीतास्वर्गतंश्रु त्वाश्वशुरंतंमहानृपम् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांनशशाकेक्षितुंप्रियम् ॥१८॥ सांत्वयित्वातुतांरामोरुदतींजनकात्मजाम् ॥ उवाचलक्ष्मणंतत्रदुःखि तोदुःखितंवचः ॥ १९ ॥ आनयेंगुदिपिण्याकंचीरमाहरचोत्तरम् ॥ जलक्रियार्थंतातस्यगमिष्यामिमहात्मनः ॥ २० ॥

त्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ दिष्टां गतिं दैवकल्पितां गतिं स्वसुकृतातिसृष्टां वा ॥ ८ ॥ दुर्जातेन वृथाजन्मना ॥ ९ ॥ सत्कृतः सस्कारकर्मणा पूजितः ॥ १० ॥ निष्प्रधानां प्रधानहीनाम् अत एवानेकाग्रां बहुना यकाम् । अत्रोभयत्र हेतुर्नरेंद्रेण विना कृतामिति ॥ ११ ॥ अनुशासिष्यति हिताहितविषयप्रवृत्तिनिवृत्ती कारयिष्यति ॥ १२ ॥ सुवृत्त शोभननियोगाचरणम् । कुतः पुरुपात् ॥ १३ ॥ अभ्येत्य अभिमुखो भूत्वा ॥ १४ ॥ स्वर्गतिरूप दुःखम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्रियतामिति अब्रुवन् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इंगुदीपिण्याक तपस्विभोज्यतापसतरुफलपिण्याकम् अनिःसारिततैल पिष्ट्वा चूर्णीकृतमिंगुदीबीजमत्र पिण्या

१ राघवम्-इ० पा० ।

कत्वेनोपचर्यते निःसारितत्तारस्य तस्य निषिद्धत्वात् उत्तरमुत्तम नवीन चीरम् ॥ २० ॥ अभितः पश्चात् । एषा गतिः सुदारुणा शोकादिकालिकी । तदुक्तम् । सर्वे कनिष्ठप्रथमा इतरे तु स्त्रियोग्रत इति आशौचस्नानप्रकरणे ॥ २१ ॥ नित्यानुगः कुलक्रमादागतानुचरः विदितात्मा ज्ञातात्मस्वरूपः । तेषां कमाराणाम् ॥ २२ ॥ अवतारयत् अवातारयत् ॥२३॥ ते सीतादयः ॥२४॥ अकर्दम तीर्थम् अवतारमार्गं तत ३ एतद्भवत्वित्युच्चार्य सिषिचुर्ददुः । ततेत्येतत्पितुर्नामगोत्ररूपोपलक्षण बोध्यम् । सबोधने प्लुतकरणादसधिः । केचित्तु ततेत्युक्तौ नामाद्युच्चारणस्य न प्रयोजनमस्मादेवाचारादित्याहु. ॥ २५ ॥ एतदेव विवृणोति प्रगृह्येति । याम्यां दक्षिणाम् । यत्त्वाधुनिकनिबंधेषु सुमतुनाम्ना लिखित वचन क्षत्रियाणामुदङ्मुखजलदानबोधकं तन्निर्मूलम् एतदाचारविरोधात् । निकृष्टक्षत्रियपर वा । रुदन्नित्यनेन पित्रादिविषये रोदनेन निषेध इति सूचितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रत्युत्तीर्य तीरमागत्य निर्वापं चकार पिंड ददौ । न च यदाकदाचित्पितुर्मरणश्रवणे पुत्रस्य दशाहाशौचतायाः स्मृतिषूक्तत्वेन कथं कृतक्रियस्य पितुः प्रथम

सीतापुरस्ताद्व्रजतुत्वमेनामभितोव्रज ॥ अहंपश्चाद्गमिष्यामिगतिर्ह्येषासुदारुणा ॥२१॥ ततोनित्यानुगस्तेषांविदितात्मामहामतिः ॥ मृदुर्दांतश्च कांतश्चरामेचदृढभक्तिमान् ॥२२॥ सुमंत्रस्तैर्नृपसुतैःसार्धमाश्वास्यराघवम् ॥ अवतारयदालंब्यनदींमंदाकिनींशिवाम् ॥२३॥ तेसुतीर्थांततःकृच्छ्रादुपगम्ययशस्विनः ॥ नदींमंदाकिनींरम्यांसदापुष्पितकाननाम् ॥२४॥ शीघ्रस्रोतसमासाद्यतीर्थंशिवमकर्दमम् ॥ सिषिचुस्तूदकंराज्ञेततएतद्भवत्विति ॥२५॥ प्रगृह्यतुमहीपालोजलपूरितमंजलिम् ॥ दिशंयाम्यामभिमुखोरुदन्वचनमब्रवीत् ॥२६॥ एतत्तेराजशार्दूलविमलंतोयमक्षयम् ॥ पितृलोकगतस्याद्यमद्दत्तमुपतिष्ठतु ॥२७॥ ततोमंदाकिनीतीरात्प्रत्युत्तीर्यसराघवः ॥ पितुश्चकारतेजस्वीनिर्वापंभ्रातृभिःसह ॥२८॥ ऐंगुदंबदरैर्मिश्रंपिण्याकंदर्भसंस्तरे ॥ न्यस्यरामःसुदुःखार्तोरुदन्वचनमब्रवीत् ॥२९॥ इदंभुंक्ष्वमहाराजप्रीतोयदशनावयम् ॥ यदन्नःपुरुषोभवतितदन्नास्तस्यदेवताः ॥३०॥ ततस्तेनैवमार्गेणप्रत्युत्तीर्यसरित्तटात् ॥ आरुरोहनरव्याघ्रोरम्यसानुंमहीधरम् ॥३१॥ ततःपर्णकुटीद्वारमासाद्यजगतीपतिः ॥ परिजग्राहपाणिभ्यामुभौभरतलक्ष्मणौ ॥३२॥ तेषांतुरुदतांशब्दात्प्रतिशब्दोऽभवद्गिरौ ॥ भ्रातॄणांसहवैदेह्यासिंहानांनर्दतामिव ॥३३॥ महाबलानांरुदतांकुर्वतामुदकंपितुः ॥ विज्ञायतुमुलंशब्दंत्रस्ताभरतसैनिकाः ॥३४॥ अब्रुवंश्चापिरामेणभरतःसंगतोध्रुवम् ॥ तेषामेवमहाञ्छब्दःशोचतांपितरंमृतम् ॥३५॥ अथ वाहान्परित्यज्यतंसर्वेभिमुखाःस्वनम् ॥ अप्येकमनसोजग्मुर्यथास्थानंप्रधाविताः ॥३६॥ हयैरन्येगजैरन्येरथैरन्येस्वलंकृतैः ॥ सुकुमारास्तथैवान्येपद्भिरेवनराययुः ॥३७॥ अचिरप्रोषितंरामंचिरविप्रोषितंयथा ॥ द्रष्टुकामोजनःसर्वोजगामसहसाऽऽश्रमम् ॥३८॥ भ्रातॄणांत्वरितास्तेतुद्रष्टुकामाःसमागमम् ॥ ययुर्बहुविधैर्यानैःखुरनेमिसमाकुलैः ॥३९॥ साभूमिर्बहुभिर्यानैरथनेमिसमाहता ॥ मुमोचतुमुलंशब्दंद्यौरिवाभ्रसमागमे ॥ ४०॥

दिन एव पिंडदानमिति वाच्यम् । तस्याः स्मृतेः क्षत्रियेतरविषयत्वात् कलिविषयत्वाद्वा न दोषः ॥ २८ ॥ ऐंगुदमिंगुदीबीजसबंधि । बदरैः बदरफलैः ॥ २९ ॥ ननु राज्ञे कथ पिण्याकपिंडदान तत्राह यदशना इति । यदशना इत्यस्य तदशना अस्मत्पितर इति शेषः । तत्र सामान्येनार्थान्तरन्यासमाह यदन्न इति ॥ ३० ॥ प्रत्युत्तीर्य परावृत्त्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिः । प्रतिश्रुत्वेति पाठेप्ययमेवार्थः ॥ ३३ ॥ त्रस्ताः काविपत्प्रादुरभूदिति भीताः ॥ ३४ ॥ ततो निश्चित्याब्रुवन्निति ॥ ३५ ॥ स्वनमभिमुखा स्वनोत्पत्तिदिशमभिमुखाः यथास्थानं यथोचित प्रधाविताःत्वरिता गच्छति स्म ॥ ३६ ॥ कैस्तत्राह हयैरित्यादि । सुकुमारा इति पूर्वान्वयि । अन्ये तेभ्यो भिन्नाः ॥ ३७ ॥ आश्रममिति पदम् ॥ ३८ ॥ खुरसमाकुलयानाः पश्वादयः । नेमिसमाकुलानि रथशकटादीनि ॥ ३९ ॥ समाहता अभिहता

आक्रातेति यावत् ॥ ४० ॥ तेन शब्देन गंधेन आवासयतो मदगंधेन दिङ्मुखानि सुरभीकुर्वतः ॥ ४१ ॥ गोकर्णसृमरौ मृगविशेषौ ॥ ४२ ॥ रथाह्वश्चक्रवाकः । नत्यूहो जलकुक्कुटः । प्लवा बकविशेषाः ॥ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ २५ ॥ ४६ ॥ पर्यष्वजत परिष्वंगयोग्यानिति शेषः ॥ ४७ ॥ तदेवाह स तत्रेति ॥ ४८ ॥ अनुविनादयन् प्रतिध्वनयन् ॥ ४९ ॥ अत्र कतकरीत्या श्लोकद्वयं गतम् ॥ धेर्वमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥ ॥ दशरथस्य दारानित्यन्वयः । तर्पितः साभिलाषः ॥ १ ॥ तीर्थमवतारमार्गम् ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ये ते प्रसिद्धा रामादयो निर्विषयीकृता राज्यान्निष्कासितास्तेषां वने वसताम् । प्राकलनं बहुव्रीहिरयं प्रथमपरिग्रहवत् । तीर्थं पुण्यतीर्थं गंगायमुनापरपारभवम् इदमेव । प्राक्केवलमिति पाठ आधुनि

तेनवित्रासितानागाःकरेणुपरिवारिताः ॥ आवासयंतोगंधेनजग्मुरन्यद्वनंततः ॥४१॥ वराहामृगसिंहाश्चमहिषाःसृमरास्तथा ॥ व्याघ्रगोकर्णगवयाश्चित्रेसुःपृषतैःसह ॥ ४२ ॥ रथाह्वहंसानत्यूहाःप्लवाःकारंडवाःपरे ॥ तथापुंस्कोकिलाःक्रौंचाविसंज्ञाभेजिरेदिशः ॥ ४३ ॥ तेनशब्देनवित्रस्तैराकाशंपक्षिभिर्वृतम् ॥ मनुष्यैरावृताभूमिरुभयंप्रबभौतदा ॥ ४४ ॥ ततस्तंपुरुषव्याघ्रंयशस्विनमकल्मषम् ॥ आसीनंस्थंडिलेरामंददर्शसहसाजनः ॥ ४५ ॥ विगर्हमाणःकैकेयींमंथरासहितामपि ॥ अभिगम्यजनोरामंबाष्पपूर्णमुखोऽभवत् ॥ ४६ ॥ तान्नरान्बाष्पपूर्णाक्षान्समीक्ष्याथसुदुःखितान् ॥ पर्यष्वजतधर्मज्ञःपितृवन्मातृवच्चसः ॥ ४७ ॥ सतत्रकांश्चित्परिषस्वजेनरान्नराश्चकेचित्तुतमभ्यवादयन् ॥ चकारसर्वान्सवयस्थबांधवान्यथार्हमासाद्यतदानृपात्मजः ॥ ४८ ॥ ततःसतेषांरुदतांमहात्मनांभुवंचखंचानुविनादयन्स्वनः ॥ गुहागिरीणांचदिशश्चसंततंमृदंगघोषप्रतिमोविशुश्रुवे ॥ ४९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयो० त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥१०३॥ वसिष्ठःपुरतःकृत्वादारान्दशरथस्यच ॥ अभिचक्रामतंदेशंरामदर्शनतर्षितः ॥ १ ॥ राजपत्न्यश्चगच्छंत्योमंदंमंदाकिनींप्रति ॥ ददृशुस्तत्रतत्तीर्थंरामलक्ष्मणसेवितम् ॥ २ ॥ कौसल्याबाष्पपूर्णेनमुखेनपरिशुष्यता ॥ सुमित्रामब्रवीद्दीनांयाश्चान्याराजयोषितः ॥ ३ ॥ इदंतेषामनाथानांक्लिष्टमक्लिष्टकर्मणाम् ॥ वनेप्राक्कलनंतीर्थंयेतेनिर्विषयीकृताः ॥ ४ ॥ इतःसुमित्रेपुत्रस्तेसदाजलमतंद्रितः ॥ स्वयंहरतिसौमित्रिर्ममपुत्रस्यकारणात् ॥ ५ ॥ जघन्यमपितेपुत्रःकृतवान्नतुगर्हितः ॥ भ्रातुर्यदर्थरहितंसर्वंतद्गर्हितंगुणैः ॥ ६ ॥ अद्यायमपितेपुत्रःक्लेशानामतथोचितः ॥ नीचानर्थसमाचारंसज्जंकर्मप्रमुंचतु ॥ ७ ॥

कल्पितः । नापि तत्रार्थसामंजस्यमिति कतकः । तत्रापि पाठे प्राक्परिगृहीतमिति शेषः । प्राक्परिगृहीतं तीर्थं जलानयनादिव्यवहारोपयोगी मार्गः । इदमेवेति केवलं निश्चितमित्यर्थो वक्तुं शक्यः । केवल निश्चिते क्लीबं वाच्यवच्चैकक्लत्स्नयोरिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ जघन्य हीनमपि जलाहरणादिक ते पुत्रः कृतवानथाप्यसौ न गर्हितः । कुतस्तत्राह गुणैर्ज्येष्ठत्वसौभ्रात्रधार्मिकत्वादिभिर्विशिष्टस्य भ्रातुर्यदर्थरहित प्रयोजन रहितं तदेव गर्हितं भवति । तीर्थस्तु भ्रातुर्यदर्थसहित प्रयोजनसहित तद्गुणैः प्रयोजनैर्विहित कल्पितं तत्सर्वगुणफलकमित्यर्थस्सहितम् । विहितमिति पाठं चाह ॥ ६ ॥ क्लेशानामननुभूयमानानां तथा यथानुभवमुचितो नेत्यतथोचितस्तेय पुत्रो नीचार्हो योनर्थो दुःखजनकः समाचारोनुष्ठानं यस्मिंस्तत्तथा सज्जं प्रस्तुतं यथोक्त कर्म मुंचतु रामस्य प्रत्यावर्तिष्यमाणत्वादिति भावः । एकः शत्रुघ्नस्तु भरतसंगादेतत्कर्म

१ वृकसघश्च महिषाः सर्पवानराः-इ० पा० । २ मारिन्दमम्-इ० पा० । ३ केवलम्-इ० पा० ।

न करोत्येवायमपि मुंचत्विति अपेरर्थः ॥ ७ ॥ न्यस्त रामेण ॥ ८ ॥ स्त्रियः प्रतीति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ औपयिकम् उचित न भवतीति मन्ये । तत्र हेतुर्भुक्तभोगस्येति । भुक्ता भोगा येन तस्य ॥ ११ ॥ चतुरंतां चतुःसमुद्रावसानाम् ॥ १२ ॥ क्षोदं पिष्टम् ॥ १३ ॥ न स्फोटति न स्फुटति न विशीर्णं भवति ॥ १४ ॥ श्रुतिरित्याद्याश्वासनप्रकारः सत्यासत्यार्था लौकिकी लोकविदिता लोकप्रसिद्धा ॥ १५ ॥ एवं श्रुतिस्त्वित्यादिप्रकारेण ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ पृष्ठात्पृष्ठदेशात् पृष्ठं तु चरमं तनोः ॥ १९ ॥ आसक्तम् । भावे निष्ठा । स्नेहासंगोपेतम् ॥ २० ॥ वव्वृतिरे वर्तितवत्यः ॥ २१ ॥ उपसंगृह्य स्पृष्ट्वा

दक्षिणाग्रेषुदर्भेषुसाददर्शमहीतले ॥ पितुरिंगुदिपिण्याकंन्यस्तमायतलोचना ॥ ८ ॥ तंभूमौपितुरार्त्तेनन्यस्तंरामेणवीक्ष्यसा ॥ उवाचदेवीकौसल्यासर्वादशरथस्त्रियः ॥ ९ ॥ इदमिक्ष्वाकुनाथस्यराघवस्यमहात्मनः ॥ राघवेणपितुर्दत्तंपश्यतैतद्यथाविधि ॥ १० ॥ तस्यदेवसमानस्यपार्थिवस्यमहात्मनः ॥ नैतदौपयिकंमन्येभुक्तभोगस्यभोजनम् ॥ ११ ॥ चतुरंतांमहींभुक्त्वामहेंद्रसदृशोभुवि ॥ कथमिंगुदिपिण्याकंसभुंक्तेवसुधाधिपः ॥ १२ ॥ अतोदुःखतरंलोकेनकिंचित्प्रतिभातिमे ॥ यत्ररामःपितुर्दद्यादिंगुदीक्षोदमृद्धिमान् ॥ १३ ॥ रामेणेंगुदिपिण्याकंपितुर्दत्तंसमीक्ष्यमे ॥ कथंदुःखेनहृदयंनस्फोटतिसहस्रधा ॥ १४ ॥ श्रुतिस्तुखल्वियंसत्यालौकिकीप्रतिभातिमे ॥ यदन्नःपुरुषोभवतितदन्नास्तस्यदेवताः ॥ ॥ १५ ॥ एवमार्तांसपत्न्यस्ताजग्मुराश्वास्यतांतदा ॥ ददृशुश्चाश्रमेरामंस्वर्गच्युतमिवामरम् ॥ १६ ॥ तंभोगैःसंपरित्यक्तंरामंसंप्रेक्ष्यमातरः ॥ आर्तामुमुचुरश्रूणिसस्वरंशोककर्शिताः ॥ १७ ॥ तासांरामःसमुत्थायजग्राहचरणांबुजान् ॥ मातॄणांमनुजव्याघ्रःसर्वासांसत्यसंगरः ॥ १८ ॥ ताःपाणिभिःसुखस्पर्शैर्मृद्वंगुलितलैःशुभैः ॥ प्रममार्जूरजःपृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः ॥ १९ ॥ सौमित्रिरपिताःसर्वामातॄःसंप्रेक्ष्यदुःखितः ॥ अभ्यवादयदासक्तंशनैरामादनंतरम् ॥ २० ॥ यथारामेतथातस्मिन्सर्वाववृतिरेस्त्रियः ॥ वृत्तिंदशरथाज्जातेलक्ष्मणेशुभलक्षणे ॥ २१ ॥ सीतापिचरणांस्तासामुपसंगृह्यदुःखिता ॥ श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षीसंबभूवाग्रतःस्थिता ॥ २२ ॥ तांपरिष्वज्यदुःखार्तांमातादुहितरंयथा ॥ वनवासकृतांदीनांकौसल्यावाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ विदेहराजस्यसुतास्नुषादशरथस्यच ॥ रामपत्नीकथंदुःखंसंप्राप्ताविजनेवने ॥ २४ ॥ पद्ममातपसंतप्तंपरिक्लिष्टमिवोत्पलम् ॥ कांचनंरजसाध्वस्तंक्लिष्टंचंद्रमिवांबुदैः ॥ २५ ॥ मुखंतेप्रेक्ष्यमांशोकोदहत्यग्निरिवाश्रयम् ॥ भृशंमनसिवैदेहिव्यसनारणिसंभवः ॥ २६ ॥ ब्रुवंत्यामेवमातायांजनन्यांभरताग्रजः ॥ पादावासाद्यजग्राहवसिष्ठस्यचराघवः ॥ २७ ॥ पुरोहितस्याग्निसमस्यतस्यवैबृहस्पतेरिंद्रइवामराधिपः ॥ प्रगृह्यपादौसुसमृद्धतेजसःसहैवतेनोपविवेशराघवः ॥ २८ ॥ ततोजघन्यंसहितैःस्वमंत्रिभिःपुरप्रधानैश्चतथैवसैनिकैः ॥ जनेनधर्मज्ञतमेनधर्मवानुपोपविष्टोभरतस्तदाग्रजम् ॥ २९ ॥

॥ २२ ॥ वनेत्यादि वनवासकृतदीनत्ववतीमिति यावत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ परिक्लिष्टं परिमृदितम् उत्पलं रक्तोत्पलं ध्वस्तमभिभूतम् ॥ २५ ॥ ते मुखं प्रेक्ष्य स्थितामिति शेषः । मनसि संक्रांतो व्यसनारणिसंभवः शोकः अग्निराश्रयं गृहमिव काष्ठानीव वा मां दहति । आशयमिति पाठेपि आशयो गृहमेव आशय्यतेत्रेति व्युत्पत्तेः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तत इति वसिष्ठरामोपवेशनानंतरं जघन्यं जघनभागं

पृष्ठभागमाश्रितः सन् उपोपविष्टो बभूवेत्यन्वयः ॥ २९ ॥ उपोपविष्ट इत्यादिजनाभिप्रायानुभाषणम् ॥ ३० ॥ किमिति । किं साधु वक्ष्यति वदिष्यतीति योजना ॥ ३१ ॥ त्रयोग्नयः शत्रुघ्नस्याप्राधान्येन परिहरणात् ॥ ३२ ॥ रर्गमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ पूर्वसर्गांतोक्तरीत्या सुहृद्गणवृतत्वं शोचतां पितृमरणदुःखेन ॥ १ ॥ मदाकिन्यां तत्तीरे हुतं प्रातरौपासनहोम जप्यं गायत्रीजपम् । द्वारमिति पाठे उटजद्वारमित्यर्थ इति केचित्तन्न । उत्तरसर्गे मंदाकिनीतीरे राममुवाचेत्युक्तेः । तस्माद्राममिति पाठः । रामाधिष्ठितनदीतीरमित्यर्थ उचितः ॥ २ ॥ ३ ॥ माता कैकेयी प्रथमं राज्ञा राज्यदानेन सांत्विता कृताश्वासा अनंतरं तया ममेदं राज्यं दत्तं तद्राज्यमकंटकम् उक्तप्रकारेण पितृवचनस्यापि परिपालनात् प्रत्यूहरहितम् ॥ ४ ॥ जलागमे वर्षाकालेंबुवेगेन भिन्नः सेतुरिव इदं महदयोध्यादेशीयं राज्यखंड भरतखंडाख्यं राज्यं त्वदन्येन दुरावरम् आवरितुमशक्यम् ॥ ५ ॥ ननु त्वया वीरेण सुरक्ष्यमेतत्तत्राह गतिमिति ।

उपोपविष्टस्तुतदातिवीर्यवांस्तपस्विवेषेणसमीक्ष्यराघवम् ॥ श्रियाज्वलंतंभरतःकृतांजलिर्यथामहेंद्रःप्रयतःप्रजापतिम् ॥ ३० ॥ किमेषवाक्यंभरतोद्यराघवंप्रणम्यसत्कृत्यचसाधुवक्ष्यति ॥ इतीवतस्यार्यजनस्यतत्त्वतोबभूवकौतूहलमुत्तमंतदा ॥ ३१ ॥ सराघवःसत्यधृतिश्चलक्ष्मणोमहानुभावोभरतश्चधार्मिकः ॥ वृताःसुहृद्भिश्चविरेजिरेध्वरेयथासदस्यैःसहितास्त्रयोग्नयः ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० चतुरुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥

ततःपुरुषसिंहानांवृतानांतैःसुहृद्गणैः ॥ शोचतामेवरजनीदुःखेनव्यत्यवर्तत ॥ १ ॥ रजन्यांसुप्रभातायांभ्रातरस्तेसुहृद्वृताः ॥ मंदाकिन्यांहुतंजप्यंकृत्वाराममुपागमन् ॥ २ ॥ तूष्णींतेसमुपासीनानकश्चित्किंचिदब्रवीत् ॥ भरतस्तुसुहृन्मध्येरामंवचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ सांत्वितामामिकामातादत्तंराज्यमिदंमम ॥ तद्ददामितवैवाहंभुंक्ष्वराज्यमकंटकम् ॥ ४ ॥ महतेवांबुवेगेनभिन्नःसेतुर्जलागमे ॥ दुरावरंत्वदन्येनराज्यखंडमिदंमहत् ॥ ५ ॥ गतिंखरइवाश्वस्यतार्क्ष्यस्येवपतत्रिणः ॥ अनुगंतुंनशक्तिर्मेगतिंतवमहीपते ॥ ६ ॥ सुजीवन्नित्यशस्तस्ययःपरैरुपजीव्यते ॥ रामतेनतुदुर्जीवंयःपरानुपजीवति ॥ ७ ॥ यथातुरोपितोवृक्षःपुरुषेणविवर्धितः ॥ ह्रस्वकेनदुरारोहोरूढस्कंधोमहाद्रुमः ॥ ८ ॥ सयदापुष्पितोभूत्वाफलानिनविदर्शयेत् ॥ सतांनानुभवेत्प्रीतिंयस्यहेतोःप्ररोपितः ॥ ९ ॥ एषोपमामहाबाहोतदर्थंवेत्तुमर्हसि ॥ यत्रत्वमस्मान्वृषभोभर्ताभृत्यान्नशाधिहि ॥ १० ॥

अश्वगतिमनुगंतु खरो यथा न शक्तः तार्क्ष्यगत्यनुगमने यथेतरपक्षिणोऽशक्तास्तथा तव गतिं त्वदीयां राज्यपालनशक्तिमनुगंतु मे न शक्तिः । इवशब्दो यथार्थे निपातानामनेकार्थत्वात् ॥ ६ ॥ यः परैर्नित्यश उपजीव्यते तस्य सुजीवं शोभन जीवनमित्यर्थः । भावघञंत क्लीबमपि क्वचित् । घञजपाः पुंसीति तु प्रायिकमिति बोध्यम् । तस्येत्यर्थे तेनेत्यार्षम् । दुर्जीवं दुःखं जीवनं तस्मात्तव राज्यकारणमेवोचितमिति भावः ॥ ७ ॥ लोकरक्षणार्थं दशरथेनोत्पाद्य वर्धितः सकलगुणसंपन्नो यदि लोकरक्षणं न करिष्यसि तदा व्यर्थस्तत्प्रयास इत्यमुमर्थमुपमानप्रदर्शनमुखेनाह यथात्विति । यथा वृक्षः फलार्थिना पुंसा रोपितः कृतबीजावापोऽनंतरं शनैर्वर्धितः । तत्र वृद्ध्यतिशयमाह ह्रस्वकेन वामनेन दुरारोहोऽत एव रूढस्कंधो महाद्रुमोथ पुष्पितो भूत्वा यदा फलानि न दर्शयति तदा सः तदारोपकः पुमान् यस्य फलस्य हेतोः स द्रुमः प्रभावितः उत्पादितः स तां प्रीतिं स्वाभिमतफलप्राप्तिजां प्रीतिं नानुभवेत् तथा त्वमिति एषोपमा त्वयि भवति । यत्र रक्षणकाले वृषभः श्रेष्ठस्त्वं भर्ता पालनसमर्थोऽस्मान् भृत्यान् न शाधि न शिक्षयसि अतस्तदर्थं

तस्या उपमाया अर्थं राजप्रयासानर्थक्यरूपं वेत्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ श्रेणयो नानाजातीयसघाः । अग्र्याः प्रधानाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्य वचः साध्वित्यनुमन्यतेति योजना अन्वमन्यंतेत्यर्थः ॥१३॥ दुःखितं प्रेक्ष्य दुःखेनैव वक्तीत्यालोच्य कृतात्मा शिक्षितबुद्धिः आत्मवान् धीरः ॥ १४ ॥ आश्वासनप्रकारो नात्मन इति । आत्मनो जीवस्य कामकारः स्वेच्छया यत्किंचित्प्रवर्तनसामर्थ्यं न नास्ति हि यतोयं पुरुषोनीश्वरः ईश्वरवत्स्वातन्त्र्यरहितः तस्मादेनमितश्चास्माद्देहाच्च लोकाच्च इतरतः परस्माद्देहाच्च लोकाच्च कृतांतः कालोंतर्यामिरूपः कर्मानुरूपं कर्षति । एवं च मम वनवासे न राजापि कैकेयी कारण किंतु देवादीनामदृष्टमित्याशयो भावः ॥ १५ ॥ इदानीं राजमरणशोकावकाशोपि नास्तीत्याह सर्वे इति । निचयाः सग्रहाः नाशांताः समुच्छ्रया विद्यादिकृतमौन्नत्य तस्मान्नश्वरत्वेन निश्चिते कः शोक इति भावः ॥ ॥ १६ ॥ यथा फलानां पतनमशक्यपरिहारम् एवं मरणमपि तथा तस्मान्नृपस्य तस्य न शोच्यता ॥ १७ ॥ तदेव दृष्टांतांतरेणोपपादयति यथेति ॥ १८ ॥ अतीतरजन्यप्रतिनिवृत्तौ दृष्टांतो यमुना यात्येव

श्रेणयस्त्वांमहाराजपश्यंत्वग्र्याश्चसर्वशः ॥ प्रतपंतमिवादित्यंराज्येस्थितमरिंदमम् ॥ ११ ॥ तथानुयानेकाकुत्स्थमत्तानर्दंतुकुंजराः ॥ अंतःपुरगतानार्योनंदंतुसुसमाहिताः ॥ १२ ॥ तस्यसाध्वनुमन्यंतनागराविविधाजनाः ॥ भरतस्यवचःश्रुत्वारामंप्रत्यनुयाचतः ॥ १३ ॥ तमेवंदुखितंप्रेक्ष्यविलपंतंयशस्विनम् ॥ रामःकृतात्माभरतंसमाश्वासयदात्मवान् ॥ १४ ॥ नात्मनःकामकारोहिपुरुषोयमनीश्वरः॥ इतश्चेतरतश्चैनंकृतांतःपरिकर्षति ॥१५॥ सर्वेक्षयांतानिचयाःपतनांताःसमुच्छ्रयाः॥संयोगाविप्रयोगांतामरणांतंचजीवितम् ॥ १६ ॥ यथाफलानांपक्वानांनान्यत्रपतनाद्भयम् ॥ एवंनरस्यजातस्यनान्यत्रमरणाद्भयम् ॥ १७॥ यथागारंदृढस्थूणंजीर्णंभूत्वोपसीदति ॥ तथावसीदंतिनराजरामृत्युवशंगताः ॥ १८ ॥ अत्येतिरजनीयातुसानप्रतिनिवर्तते ॥ यात्येवयमुनापूर्णंसमुद्रमुदकार्णवम् ॥ १९ ॥ अहोरात्राणिगच्छंतिसर्वेषांप्राणिनामिह ॥ आयूंषिक्षपयंत्याशुग्रीष्मेजलमिवांशवः ॥२०॥ आत्मानमनुशोचत्वंकिमन्यमनुशोचसि ॥ आयुस्तुहीयतेयस्यस्थितस्याथगतस्यच ॥ २१ ॥ सहैवमृत्युर्व्रजति सहमृत्युर्निषीदति ॥ गत्वासुदीर्घमध्वानंसहमृत्युर्निवर्तते ॥ २२ ॥ गात्रेषुवलयःप्राप्ताःश्वेताश्चैवशिरोरुहाः ॥ जरयापुरुषोजीर्णःकिंहिकृत्वाप्रभावयेत् ॥ २३ ॥ नंदंत्युदितआदित्येनंदंत्यस्तमितेहनि ॥ आत्मनोनावबुध्यंतेमनुष्याजीवितक्षयम् ॥ २४॥ हृष्यंत्यृतुमुखंदृष्ट्वानवंनवमिवागतम् ॥ ऋतूनांपरिवर्तेनप्राणिनांप्राणसंक्षयः ॥ २५ ॥ यथाकाष्ठंचकाष्ठंचसमेयातांमहार्णवे ॥ समेत्यतुव्यपेयातांकालमासाद्यकंचन ॥ २६ ॥

न प्रतिनिवर्तत इत्यर्थः । उदकार्णवमित्यत्रोदकपदमधिकम् ॥ १९ ॥ गच्छंतीति शत्रतम् । अशवो रविकिरणाः । आशये इति पाठे जलाशये इत्यर्थः ॥ २० ॥ यदेवमतस्त्वमात्मानं प्रति अनुशोच मृत्युर्दुर्वार आयाति कामे गतिरिहामुत्रेति चिंतय । अन्य राजान तदेव शोच्यत्वमाह आयुरिति । आयुस्तु यस्य यस्य कस्यापि हीयत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ तदेवाह सहेति । मृत्युः सह व्रजति सह निषीदति सह गत्वा सह निवर्तते अंतर्यामिण एव मृत्युरूपत्वात् अतोऽपरिहार्यः स इति भावः ॥ २२ ॥ वल्यो जराकृताः । कि हि कृत्वा कि बल प्राप्य प्रभावयेत्प्रभुत्वं भावयेत् । यद्वा किं कृत्वा कमुपायं कृत्वा एतत्सर्वपरिहारे समर्थो भवेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ आयुः क्षयकारकत्वेनानिष्टसाधनस्व्युदयादौ इष्टसाधनत्वबुद्ध्याऽतिमूढा मनुष्या इत्याह नदंतीति ॥ २४ ॥ नव नवमिव इतः प्रागप्राप्तमिव ऋतुमुखं ऋतुप्रारंभः परिवर्तः पुनःपुनः प्राप्तिस्त दृष्ट्वा हृष्यति न जानति तत्परिवर्तनेन प्राणिना नाश इत्यन्वयः । आत्ममुखमिति पाठे स्वस्वाभिमुखम् ऋतूनां परिवर्तं दृष्ट्वा हृष्यंतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ काष्ठं काष्ठं पोतद्वयम् ॥ २६ ॥

१ रवौ-इ० पा० । २ तक्षयम्-इ० पा० ।

विना भवः विप्रयोग इति यावत् ॥ २७ ॥ अत्र ससारे कश्चिदपि प्राणी यथाभावं यथाप्रात स्वभाव मृतिजनिलक्षण न समतिवर्तते न लघयति । तेन हेतुना प्रेतस्य सबधसामान्ये षष्ठी । प्रेतमनुशोचतोऽस्य तस्मिन्स्वीयप्रेतभावनिवर्तने सामर्थ्यं नास्ति ॥ २८ ॥ पूर्वगतिसमानगतित्वे दृष्टांतः यथेति । पुरतो गच्छत सार्थं पथि स्थितः पथिकः ॥ २९ ॥ उक्तायाः लोकस्थितेः प्रकृतोपयोगमाह एवमिति । पैतृपितामहैः वृद्धिरार्षी पितृपैतामहैरित्यर्थः । पितृपैतामह इति पाठे तत्सबधी मार्ग इत्यर्थः । ध्रुवः अवश्य प्राप्यः यस्य मार्गस्य व्यतिक्रमो लघनं नास्ति तमापन्नः स्वयमपि त प्रातः पित्रादीन्कथ शोचेत् ॥ ३० ॥ स्रोतसो वा गगादिप्रवाहस्येवानिवर्तिनः प्रत्यावृत्तिरहितस्य पतमानस्य गच्छतो वयसः नाश दृष्ट्वेति शेपः । आत्मा सुखे तत्साधने धर्मे नियोक्तव्यः।कुतः यतः प्रजाः सुखभाजः सुखसाधनाप्तिनिमितजन्मभाजः स्मृताः॥३१॥ यदेवमतो धर्मात्मेति उपसहरति न स इति । सतां सत्कृतः सद्भिः पूज्यमानः ॥३२॥ ब्रह्मलोकविहारिणीं तल्लोके विहारार्हां दैवीमृद्धिं देवसबधिनीं तपआदिसमृद्धिम् ॥ ३३ ॥ श्रुतवानधीतात्मविद्यः । तद्विधो यद्वि

एवंभार्याश्चपुत्राश्चज्ञातयश्चवसूनिच ॥ समेत्यव्यवधावंतिध्रुवोह्येषांविनाभवः ॥२७॥ नात्रकश्चिद्यथाभावंप्राणीसमतिवर्तते ॥ तेनतस्मिन्नसामर्थ्यंप्रेतस्यास्त्यनुशोचतः ॥२८॥ यथाहिसार्थंगच्छंतंब्रूयात्कश्चित्पथिस्थितः ॥ अहमप्यागमिष्यामिपृष्ठतोभवतामिति ॥ २९ ॥ एवंपूर्वैर्गतोमार्गःपितृपैतामहैर्ध्रुवः ॥ तमापन्नःकथंशोचेद्यस्यनास्तिव्यतिक्रमः ॥ ३० ॥ वयसःपतमानस्यस्रोतसोवानिवर्तिनः ॥ आत्मासुखेनियोक्तव्यःसुखभाजःप्रजाःस्मृताः ॥३१॥ धर्मात्मासुशुभैःकृत्स्नैःक्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ (धूतपापोगतःस्वर्गंपितानःपृथिवीपतिः ॥१॥ भृत्यानांभरणात्सम्यक्प्रजानांपरिपालनात् ॥ अर्थादानाच्चधर्मेणपितानस्त्रिदिवंगतः ॥ २ ॥ कर्मभिस्तुशुभैरिष्टैःक्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ स्वर्गंदशरथःप्राप्तःपितानःपृथिवीपतिः ॥ ३ ॥ इष्ट्वाबहुविधैर्यज्ञैर्भोगांश्चावाप्यपुष्कलान् ॥ उत्तमंचायुरासाद्यस्वर्गतःपृथिवीपतिः ॥४॥ आयुरुत्तममासाद्यभोगानपिचराघवः)॥ सनशोच्यःपितातातस्वर्गतःसत्कृतःसताम् ॥ ३२ ॥ सजीर्णंमानुषंदेहंपरित्यज्यपिताहिनः ॥ दैवीमृद्धिमनुप्राप्तोब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥ ३३ ॥ तंतुनैवंविधःकश्चित्प्राज्ञःशोचितुमर्हति ॥ त्वद्विधोयद्विधश्चापिश्रुतवान्बुद्धिमत्तरः ॥३४॥ एतेबहुविधाःशोकाविलापरुदितेतदा ॥ वर्जनीयाहिधीरेणसर्वावस्थासुधीमता ॥ ३५ ॥ सस्वस्थोभवमाशोकोयात्वाचावसतांपुरीम् ॥ तथापित्रानियुक्तोसिवशिनावदतांवर ॥ ३६ ॥ यत्राहमपितेनैवनियुक्तःपुण्यकर्मणा ॥ तत्रैवाहंकरिष्यामिपितुरार्यस्यशासनम् ॥ ३७ ॥ नमयाशासनंतस्यत्यक्तुंन्याय्यमरिंदम ॥ सत्वयापिसदामान्यःसवैबंधुःसनःपिता ॥ ॥ ३८ ॥ तद्वचःपितुरेवाहंसम्मतंधर्मचारिणाम् ॥ कर्मणापालयिष्यामिवनवासेनराघव ॥ ३९ ॥ धार्मिकेणानृशंसेननरेणगुरुवर्तिना ॥ भवितव्यंनरव्याघ्रपरलोकंजिगीषता ॥ ४० ॥ आत्मानमनुतिष्ठत्वंस्वभावेननरर्षभ ॥ निशाम्यतुशुभंवृत्तंपितुर्दशरथस्यनः ॥ ४१ ॥

धश्चासीति पाठे श्रुतवान्बुद्धिमत्तरश्च यद्विधोसि तद्विधो भवान्न शोचितुमर्हतीत्यर्थ इति तीर्थः । ब्रह्मलोकं प्राप्तस्यात्यंतं शोकोनुचित इति भावः ॥ ३४ ॥ बहुविधा दशरथमरणमद्विवासनादिविषयभेदेन बहुप्रकाराः शोको मानसः विलापरुदिते तत्कार्ये॥३५॥स्वस्थः शोकरहितः मा शोकस्त्वां परिभवत्विति शेपः । यात्वा गत्वा तां पुरीमयोध्यामावस । कुत एव नियोगस्तत्राह तथेति । वशिना सत्यवशवता सत्याधीनत्ववता॥३६॥ यत्र यस्मिन्कृत्ये तत्रैव प्रवृत्तः सन्निति शेपः॥३७॥त्यागस्यान्याय्यत्वे हेतुः सदा मान्य इत्यादि॥३८॥कर्मणा तदुचितव्यापारेण॥३९॥नरेण । नृपेणेति पाठः । क्षत्रियेणेत्यर्थ इति कतकः । परलोकं जिगीषता धार्मिकत्वादिस्वभाववता भवितव्यम्॥४०॥नः पितुर्वृत्तं शुभं निशाम्य पर्यालोच्य तेन स उत्तमां गतिं गत इति ज्ञात्वा त्वं स्वभावेन धार्मिकत्वादिलक्षणेनोपलक्षितःआत्मानम् आत्मनः परलोकहितमनुतिष्ठ चिंतयेत्यर्थः॥४१॥

॥ ४२ ॥ रघुमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः॥१०५॥अथ भरतः क्षात्रधर्मावष्टम्भेन रामप्रत्यावृत्तिं प्रार्थयते ॥१॥ एवमुक्त्वेति चित्रम् उक्तियुक्तिविशेषोपपन्नत्वाल्लोकस्य विस्मयजनकम् । को हि स्यान्न कोपीत्यर्थः । यादृशो यादृशमाहात्म्यवान् ॥ २ ॥ वृद्धानां संमतोपि धर्मविषये रामवदेव वर्तितव्यमिति दृष्टांतभूतोपि लोकमर्यादामनुसरस्तान्वृद्धान् संशयान्संशयास्पदधर्मान् पृच्छसि । एव च सर्वज्ञातकामन्यात्त्व न दुःखमिति भावः ॥ ३ ॥ यथा मृतस्तथा जीवन् अस्य यथा जीवस्तथा मृत इति वाक्यशेष आर्थिको बोध्यः । यथा मृतस्त्यक्तदेह आत्मा देह पुत्रादिभिरसबद्धस्तथा जीवन्नपि तैरसबद्धः निम्यशुचिसुखचिदात्मनो नित्याशुचिदुःखजटेन देहेन तदीयैश्चासबन्धात् । यथा च जीवन्स्वकर्मानुरूप ससरति तथा मृतोपि स्वकर्मानुरूप परत्र । किच यथा जीवन्सर्वैः सबद्धस्तथा मृतोपि सर्वात्मत्वादस्य । किच यथाऽसति अविद्यमानेन रागो जायते तया सति विद्यमानेपि रागो न युक्तः । यथा वा सति साधौ द्वेषो न युक्तस्तथाऽसति असाधावपि द्वेषो न युक्तः । किंच यथाऽसति प्रपचेऽनुरागस्तथा सति ब्रह्मणि युक्तः । किच सति ब्रह्मणि तन्निष्ठितस्य यथा न बधो मुक्तिश्च भवति तथा लोकसग्रहार्थमसन्निष्ठस्यापि न बधो मुक्तिश्च भवति । यस्य त्वादृगस्य एव उक्तार्थविषयको बुद्धि

इत्येवमुक्त्वा वचनंमहात्मापितुर्निदेशप्रतिपालनार्थम् ॥ यवीयसंभ्रातरमर्थवच्चप्रभुर्मुहूर्ताद्विररामरामः ॥४२॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० च० सा० अ० पंचोत्तरशततमःसर्गः ॥१०५॥ एवमुक्त्वातुविरतेरामेवचनमर्थवत् ॥ ततोमंदाकिनीतीरेरामंप्रकृतिवत्सलम् ॥१॥ उवाचभरतश्चित्रंधार्मिको धार्मिकंवचः ॥ कोहिस्यादीदृशोलोकेयादृशस्त्वमरिंदम ॥२॥ नत्वांप्रव्यथयेद्दुःखंप्रीतिर्वानप्रहर्षयेत् ॥ संमतश्चापिवृद्धानांतांश्चपृच्छसिसंशयान् ॥३॥ यथामृतस्तथाजीवन्यथासतितथासति ॥ यस्यैषबुद्धिलाभःस्यात्परितप्येतकेनसः ॥४॥ परावरज्ञोयश्चस्याद्यथात्वंमनुजाधिप ॥ सएवंव्यसनंप्राप्यनविषीदितुमर्हति ॥५॥ अमरोपमसत्त्वस्त्वंमहात्मासत्यसंगरः ॥ सर्वज्ञःसर्वदर्शीचबुद्धिमांश्चासिराघव ॥६॥ नत्वामेवंगुणैर्युक्तंप्रभवाभवकोविदम् ॥ अविषह्यतमंदुःखमासादयितुमर्हति ॥७॥ प्रोषितेमयियत्पापंमात्रामत्कारणात्कृतम् ॥ क्षुद्रयातदनिष्टंमेप्रसीदतुभवान्मम ॥ ८ ॥ धर्मबंधेनबद्धोऽस्मितेनेमांनेहमातरम् ॥ हन्मितीव्रेणदंडेनदंडार्हांपापकारिणीम् ॥९॥ कथंदशरथाज्जातःशुभाभिजनकर्मणः ॥ जानन्धर्ममधर्मंचकुर्यांकर्म जुगुप्सितम् ॥१०॥ गुरुःक्रियावान्वृद्धश्चराजाप्रेतःपितेतिच ॥ तातंनपरिगर्हेहंदैवतंचेतिसंसदि ॥ ११ ॥ कोहिधर्मार्थयोर्हीनमीदृशंकर्मकिल्बिषम् ॥ स्त्रियःप्रियचिकीर्षुःसन्कुर्याद्धर्मज्ञधर्मवित् ॥१२॥ अंतकालेहिभूतानिमुह्यंतीतिपुराश्रुतिः ॥ राज्ञैवंकुर्वतालोकेप्रत्यक्षासाश्रुतिःकृता ॥१३॥

लाभः स्यात्स राजयोगी केन परितप्यते न केनापि हेतुनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ परावरज्ञः सप्रपंचात्मतत्त्वज्ञः । विषीदितुमित्यार्षः । विषत्तुमित्यर्थः ॥ ५ ॥ अमर ईश्वरः स यथा शुद्धसत्त्वोपाधिस्तद्वच्छुद्धसत्त्वप्रधानः । अत्रोपमाशब्दप्रयोगो लोकप्रतारणाय । सत्त्वोपाधिरीश्वरस्त्वमेवेति भावः । सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानरूपोपाधिवृत्तिमान् सर्वदर्शी सर्वसाक्षी बुद्धिमान् सर्वबुद्धिप्रवर्तकोंतर्यामीति यावत् ॥ ६ ॥ प्रभवाभवकोविदं भूतानामुत्पत्तिनाशज्ञम् आसादयितुमवसादयितुम् । एव च त्वामेवविध यद्यपि दुःख न पीडयति तथापि मादृश पीडयत्येवेति । स्वस्थो भव मा शोक इत्यस्योत्तरमेतत्पर्यंतम् ॥ ७ ॥ मत्कारणान्मद्राज्यनिमित्ततः मेऽनिष्टं मदसमतमेव अतो भवान्प्रसीदतु मद्दत्तं राज्य परिगृह्णात्विति यावत् ॥ ८ ॥ धर्मबन्धेन धर्मरूपेण बन्धनेन इह ईदृशापराधविषये इमा सर्वांतर्यामिणस्तव द्वेषिणीम् अत एव दडार्हाम् ॥९॥१०॥ मातृवत्पिताप्यन्याय्यकारीत्याह गुरुरिति । क्रियावान्कृतश्रेष्ठक्रतुः प्रेतः सन् श्राद्धादौ ॥ ११ ॥ एव गुरुत्वादिहेतुभिर्यद्यप्यह न परिगर्हे तथापि वस्तुतो गर्ह्य एवेत्याह को हीति । को हि धर्मवित् धर्मार्थयोर्हीनं ताभ्यां हीनं काम प्रधानम् ॥ १२ ॥ अतकाले मृतिकाले मुह्यति विपरीतबुद्धि प्राप्नुवति । पुराश्रुतिः पुरातनी गाथा प्रत्यक्षा सत्या ॥ १३ ॥

१ मधर्मिष्ठम्-इ० पा० ।

क्रोधाद्विषमद्यैव पास्यामीत्युक्तिसूचितात् कैकेयीक्रोधात्तत्क्रोधभयादिति यावत् मोहात्कैकेयीविषयात् साहसात् अविमृश्यकारित्वात् तातस्य यदतिक्रांतं भावे निष्ठा । ज्येष्ठाभिषेकलक्षणसाध्वर्थाननुष्ठान तत्साध्वर्थमभिसंधाय राजोक्तार्थेषु कतमस्य साधुत्वमिति विचार्य प्रत्याहरतु निवर्तयतु ॥ १४ ॥ तदेवोपपादयति पितुर्हीति । अतिक्रांतमतिक्रमस्त साधु मन्यते तद्वैपरीत्याचरणेन साधु यथा तथा संपादयति तदपत्यं मतम् अपतनहेतुत्वादपत्यशब्दवाच्यम् ॥ १५ ॥ अपत्यमस्तु अन्वर्थापत्यमस्तु मा भवान्दुष्कृत पितुरनुमन्यतामिति शेषः । तदेवाह अतीति । यत्तत्कृत दशरथकृतं कर्म तदतिधर्ममतिक्रम्य प्रवृत्तम् अत एव लोके धीरैर्विगर्हितम् अतस्तदनुमननमनुचितमिति पितृवचसः परिपाल्यत्वे युक्त धर्मवदभिषेकवचनमेव परिपालयेति व्यंग्यम् ॥ १६ ॥ सर्वांस्त्रातुमिदं सर्वं मदुक्तं भवाननुमन्यतामिति भावः ॥ १७ ॥ पित्रुक्तवनवासस्य गर्हितत्वमेवाह कचेति ॥ १८ ॥ ननु वानप्रस्थाश्रमः क्षत्रियस्याप्यस्ति तत्राह एष हीति । येनाभिषेचनेन पालनं तद्रूपधर्मसपादन प्रथम आद्यो धर्म इत्यर्थः । एव च स आश्रमो राज्यपरिपालनोत्तरं वार्धके उचितो नापि स मुख्यो धर्म इति भावः ॥ १९ ॥ तस्यामुख्यत्वमेव दर्शयति कश्चेति । प्रत्यक्ष प्रत्यक्षसुखसाधन धर्मं प्रजापालनरूपमुत्सृज्य सशयस्थमप्रत्यक्षत्वात् को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेस्ति वा न वेति श्रुत्याभिनीय । मानसं देहा

साध्वर्थमभिसंधायक्रोधान्मोहाच्चसाहसात् ॥ तातस्ययदतिक्रांतंप्रत्याहरतुतद्भवान् ॥ १४ ॥ पितुर्हिसमतिक्रांतंपुत्रोयःसाधुमन्यते ॥ तदपत्यं मतंलोकेविपरीतमतोन्यथा ॥ १५ ॥ तदपत्यंभवानस्तुमाभवान्दुष्कृतंपितुः ॥ अतियत्तत्कृतंकर्मलोकेधीरविगर्हितम् ॥ १६ ॥ कैकेयींमांच तातंचसुहृदोबांधवांश्चनः ॥ पौरजानपदान्सर्वांस्त्रातुंसर्वमिदंभवान् ॥ १७ ॥ क्वचारण्यंक्वचक्षात्रंक्वजटाःक्वचपालनम् ॥ ईदृशंव्याहतंकर्मनभवान्कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥ एषहिप्रथमोधर्मःक्षत्रियस्याभिषेचनम् ॥ येनशक्यंमहाप्राज्ञप्रजानांपरिपालनम् ॥ १९ ॥ कश्चप्रत्यक्षमुत्सृज्यसंशयस्थमलक्षणम् ॥ आयतिस्थंचरेद्धर्मंक्षत्रबन्धुरनिश्चितम् ॥ २० ॥ अथक्लेशजमेवत्वंधर्मंचरितुमिच्छसि ॥ धर्मेणचतुरोवर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि ॥ २१ ॥ चतुर्णामाश्रमाणांहिगार्हस्थ्यंश्रेष्ठमुत्तमम् ॥ आहुर्धर्मज्ञधर्मज्ञास्तंकथंत्यक्तुमिच्छसि ॥ २२ ॥ श्रुतेनबालःस्थानेनजन्मनाभवतोह्यहम् ॥ सकथंपालयिष्यामिभूमिंभवतितिष्ठति ॥ २३ ॥ हीनबुद्धिगुणोबालोहीनस्थानेनचाप्यहम् ॥ भवताचविनाभूतोनवर्तयितुमुत्सहे ॥ २४ ॥ इदंनिखिलमप्यग्र्यंराज्यंपित्र्यमकंटकम् ॥ अनुशाधिस्वधर्मेणधर्मज्ञःसहबांधवैः ॥ २५ ॥ इहैवत्वाभिषिंचंतुसर्वाःप्रकृतयःसह ॥ ऋत्विजःसवसिष्ठाश्चमंत्रविन्मंत्रकोविदाः ॥ २६ ॥

स्पदम् । अलक्षणमसुखलक्षणम् । आयतिस्थमुत्तरवयःप्राप्यम् । अनिश्चितम्—अनित्यानुष्ठानम् । नहि प्रजापालनवत् क्षत्रियस्य नित्यप्राप्तोय धर्मः । नित्यत्वे तद्रहितदशरथादेः पापित्वप्रसगः। त क्षत्रबंधुः क्षत्राणां बंधुरिति समासेन क्षत्रियकुलसंमत इत्यर्थः । निंदायां बंधुच्प्रत्ययांतस्तु निंद्यक्षत्रियादिवाचीति कतकः । कश्चरेन्न कोपीत्यर्थः । अन्ये तु क्षत्रबंधुरपि निंद्यक्षत्रियोपि राज्यानर्होपीदृशं धर्मं न चरेत्किं पुनर्वाच्यं राज्याधिकारीत्यर्थमाहुः ॥२०॥ ननु शरीरक्लेशसाध्यधर्म एवांतरंगस्तत्राह अथेति । पक्षांतरेऽथेति शब्दः ॥ २१ ॥ ननूत्तमत्वेन श्रुतत्वात्तदाश्रमकरण युक्तमत आह चतुर्णामिति । सर्वेषां गृहस्थपाल्यत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ श्रुतेन विद्यया बालोऽवरः जन्मना तत्संपाद्येन स्थानेन कनिष्ठभ्रातृत्वेन च बालः ॥२३॥ हीनो बुद्धिगुणः सत्त्वं यस्य सः तेन हीनसत्त्वगुण इत्यर्थः । हीनस्थानेन चोपलक्षितः अत एव बालः त्वया विना वर्तयितु जीवितुमपि नोत्सहे किं पुना राज्यं पालयितुमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ सह संभूय । मत्रविदिति सबोधनम् ॥ २६ ॥

पालने राज्यपरिपालननिमित्त तरसा बलेन लोकान् शत्रुलोकान्मरुद्भिरिवास्माभिः सह वासव इव त्वं विजित्य ता पालयेति शेषः ॥ २७ ॥ ऋणानीति । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते इति श्रुतौ ब्राह्मणपदमुपलक्षणमिति भावः । अत्रायोध्याया स्थित्वेति शेषः ॥ २८ ॥ दुष्प्रदाः दुःखप्रदाः ॥ २९ ॥ आक्रोशं निंदां तत्रभवत पूज्यम् ॥ ३० ॥ त्वा त्वां मयि बांधवेषु च करुणां कुर्विति संबंधः ॥ ३१ ॥ पृष्ठतः कृत्वा तिरस्कृत्य मत्प्रार्थनामिति शेषः । इतोपि वनमेव जनसबाधभयेनास्माद्वनादपि वनातरमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ताम्यता ग्लायता गमनाय अयोध्या प्रतीति शेषः ॥ ३३ ॥ तत्स्थैर्यं पितृवचनस्थितिस्थैर्यं दुःखहर्षयोर्युगपत्प्रवृत्तौ निमित्त स्वयमेव व्याकरोति कविर्न यातीति ॥ ३४ ॥ नैगमाः पुरे भवाः । निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिक्पथे इति । तद्यूथवल्लभास्तद्गणमुख्याः विसंज्ञा विचित्ताश्च ता अश्रुकला अश्रुप्रचुराश्च ॥ ३५ ॥ शोलैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ ॥ रामो राजनियो

अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यांपालनेव्रज ॥ विजित्यतरसालोकान्मरुद्भिरिववासवः ॥ २७ ॥ ऋणानित्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हृदःसाधुनिर्दहन् ॥ सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्रानुशाधिमाम् ॥२८॥ अद्यार्यमुदिताःसंतुसुहृदस्तेभिषेचने ॥ अद्यभीताःपलायंतुदुष्प्रदास्तेदिशोदश ॥२९॥ आक्रोशंममातुश्चप्रमृज्यपुरुषर्षभ ॥ अद्यतत्रभवंतंचपितरंरक्षकिल्बिषात् ॥३०॥ शिरसात्वाभियाचेहंकुरुष्वकरुणांमयि ॥ बांधवेषुचसर्वेषुभूतेष्विवमहेश्वरः ॥ ॥ ३१ ॥ अथवापृष्ठतःकृत्वावनमेवभवानितः ॥ गमिष्यतिगमिष्यामिभवतासार्धमप्यहम् ॥ ३२ ॥ तथाभिरामोभरतेनताम्यताप्रसाद्यमानःशिरसामहीपतिः ॥ नचैवचक्रेगमनायसत्त्ववान्मतिंपितुस्तद्वचनेप्रतिष्ठितः ॥३३॥ तदद्भुतंस्थैर्यमवेक्ष्यराघवेसमंजनोहर्षमवापदुःखितः ॥ नयात्ययोध्यामितिदुःखितोभवत्स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्यहर्षितः ॥३४॥ तमृत्विजोनैगमयूथवल्लभास्तथाविसंज्ञाश्रुकलाश्चमातरः ॥ तथाब्रुवाणंभरतंप्रतुष्टुवुःप्रणम्यरामंचययाचिरेसह ॥३५॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयो० षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ पुनरेवंब्रुवाणंतंभरतंलक्ष्मणाग्रजः ॥ प्रत्युवाचततःश्रीमाञ्ज्ञातिमध्येसुसत्कृतः ॥ १ ॥ उपपन्नमिदंवाक्यंयस्त्वमेवमभाषथाः ॥ जातःपुत्रोदशरथात्कैकेय्यांराजसत्तमात् ॥ २ ॥ पुराभ्रातःपितानःसमातरंतेसमुद्वहन् ॥ मातामहेसमाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥३॥ देवासुरेचसंग्रामेजनन्यैतवपार्थिवः ॥ संप्रहृष्टोददौराजावरमाराधितःप्रभुः ॥४॥ ततःसासंप्रतिश्राव्यतवमातायशस्विनी ॥ अयाचतनरश्रेष्ठंद्वौवरौवरवर्णिनी ॥५॥ तवराज्यंनरव्याघ्रममप्रव्राजनंतथा ॥ तौचराजातथातस्यैनियुक्तःप्रददौवरम् ॥ ६ ॥ तेनपित्राहमप्यत्रनियुक्तःपुरुषर्षभ ॥ चतुर्दशवनेवासंवर्षाणिवरदानिकम् ॥ ७ ॥

गपालनमेव परमो धर्मो बहूनां सुखसाधनत्वादित्याशयेनावददित्याह पुनरिति ॥ १ ॥ इदम् उक्तवाक्यम् उपपन्नं युक्तिमत् तत्र हेतुः जात इत्यादि ॥ २ ॥ इदानीं त्वया राज्यस्य मया वनवासस्य चाकरणे राज्ञः प्रतिज्ञाहानिकृतो महानधर्म इत्याह पुरेति । तव पुत्र्यां जनिष्यते तस्मै राज्य दास्यामीति प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसकटे ॥ गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृत स्याज्जुगुप्सितमिति स्मृतेः । कौसल्यायां विद्यमानायां कैकेयीविवाहस्य नर्मविवाहत्वात्तत्प्रतिज्ञाहानिर्न दोषायेत्यत आह देवासुरे चेति । देवासुरे तत्सबधिनि एव च उपकारप्रत्युपकाररूपत्वादेतदनृते महान्दोष इति भावः । वर वरद्वयम् ॥ ४ ॥ ततो हेतोः सप्रतिश्राव्य प्रतिज्ञां कारयित्वा ॥ ५ ॥ याचनप्रकारमाह तवेति । नियुक्तः वरबलेन नियोजितः । तद्वर तद्रूपवरम् ॥ ६ ॥ अत्र दडकाख्ये वने चतुर्दश वर्षाणि

१ तौ च-इ० पा० । २ वरौ-इ० पा० ।

वरदानिक वरदाननिमित्तक वास नियुक्तः त प्रति प्रेरित इत्यर्थः । अत्रायमप्यर्थः देवेभ्यो मद्दत्तवरदाननिमित्तकम् अतर्यामिणा तथाप्रेरणात् अत एवात्र दंडकारण्ये एतत्प्रसंगेनैव तत्प्रयोजननिष्पत्तेरिति ॥ ७ ॥ ननु वने रक्षआदिभ्यो नानादुःखसभावनेत्यतोऽप्रतिद्वंद्व इति समाधिकबलशत्रुहीनः सर्वेपि मत्तो हीनबला एवेति न तद्भयावकाश इति व्यंग्योर्थः । आपाततस्तु अप्रतिद्वंद्वः स्पर्धारहित इति ॥ ८ ॥ तथेत्येव तथैवेति पितृनियुक्त एवेति । अर्हसीत्यार्षम् । अर्हतीति पाठांतरम् अत एव सबोधन राजेंद्रेति ॥ ९ ॥ ऋणात्कैकेयीसबध्यृणात् मत्कृते मत्प्रीत्यर्थम् । त्राहीत्यार्षम् । अभिनदय न तु निंदय तत्कृतस्यार्थस्य बहूपकारकत्वादिति व्यंग्यम् ॥ १० ॥ स्वोक्तस्यावश्यकत्वे समतिमाह श्रूयते इति । गयेषु गयाप्रदेशेषु यजमानेन याग कुर्वता पितॄन्प्रति पितृप्रीतिमुद्दिश्य ॥ ११ ॥ तां श्रुतिमाह पुन्नाम्ना इति । पुदिति नरकनाम । त्रायतेः कः प्रत्ययः । व्युत्पत्त्यतरमाह पितॄनिति । पितॄन्पाति इत्यर्थे पुत्रस्य पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । पितॄनुद्दिश्य कृतेष्टापूर्तादिना स्वर्लोकप्रापणेन तेषा रक्षणमित्याहुः ॥ १२ ॥ गयां

सोहंवनमिदंप्राप्तोनिर्जनंलक्ष्मणान्वितः ॥ सीतयाचाप्रतिद्वंद्वःसत्यवादेस्थितःपितुः ॥८॥ भवानपितथेत्येवपितरंसत्यवादिनम् ॥ कर्तुमर्हतिराजेंद्रक्षिप्रमेवाभिषिंचनात् ॥९॥ ऋणान्मोचयराजानंमत्कृतेभरतप्रभुम् ॥ पितरंत्राहिधर्मज्ञमातरंचाभिनंदय ॥ १० ॥ श्रूयतेधीमतातातश्रुतिर्गीता यशस्विना ॥ गयेनयजमानेनगयेष्वेवपितॄन्प्रति॥११॥पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेसुतः ॥ तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तःपितॄन्यःपातिसर्वतः॥१२॥ एष्टव्याबहवःपुत्रागुणवंतोबहुश्रुताः ॥ तेषांवैसमवेतानामपिकश्चिद्गयांव्रजेत् ॥ १३ ॥ एवंराजर्षयःसर्वेप्रतीतारघुनंदन ॥ तस्मात्त्राहिनरश्रेष्ठपितरंनरकात्प्रभो ॥ १४ ॥ अयोध्यांगच्छभरतप्रकृतीरुपरंजय ॥ शत्रुघ्नसहितोवीरसहसर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥ प्रवेक्ष्यदंडकारण्यमहमप्यविलंबयन् ॥ आभ्यांतुसहितोवीरवैदेह्यालक्ष्मणेनच ॥ १६ ॥ त्वंराजाभरतभवस्वयंनराणांवन्यानामहमपिराजराण्मृगाणाम् ॥ गच्छत्वंपुरवरमद्यसंप्रहृष्टःसंहृष्टस्त्वहमपिदंडकान्प्रवेक्ष्ये॥१७॥छायांतेदिनकरभाःप्रबाधमानंवर्षत्रंभरतकरोतुमूर्ध्निशीताम् ॥ एतेषामहमपिकाननद्रुमाणांछायांतामतिशयनींशनैःश्रयिष्ये ॥ १८ ॥ शत्रुघ्नस्त्वतुलमतिस्तुतेसहायःसौमित्रिर्ममविदितःप्रधानमित्रम् ॥ चत्वारस्तनयवरावयंनरेंद्रंसत्यस्थंभरतचराममाविषीद॥१९इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा० अयोध्याकांडे सप्तोत्तरशततमःसर्गः॥१०७॥आश्वासयंतंभरतंजाबालिर्ब्राह्मणोत्तमः॥उवाचरामंधर्मज्ञंधर्मापेतमिदंवचः॥१॥साधुराघवमाभूत्तेबुद्धिरेवंनिरर्थिका॥प्राकृतस्यनरस्येवह्यार्यबुद्धेस्तपस्विनः॥२॥

पितृस्वर्गसाधन गयाक्षेत्रम् । एषा च पितॄणां परलोकसाधन पुत्रेणावश्यं कार्यमित्यर्थे समतिः ॥ १३ ॥ एवं पितृपरलोकसाधनम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वन्यानामिति । अनेन भाविवानरराजाधिपत्यादि सूचितम् ॥ १७ ॥ दिनकरभा इति द्वितीयाबहुवचनम् । वर्षत्र छत्रम् । शीतां छायामित्यन्वयः ॥ १८ ॥ सौमित्रिर्लक्ष्मणः चराम । विधौ लोट् संपादयामेत्यर्थः ॥ १९ ॥ धूर्यैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्ताधिकशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥ ॥ भरताश्वासन कुर्वंत रामम् । धर्मापेत धर्ममार्गविरुद्धम् । लोकायतिकमतावलबनमिति यावत् वच उवाचेत्यन्वयः ॥ १ ॥ साधु सम्यग्युक्तिमदिद वच इति पूर्वान्वय्येतत् । इदशब्दार्थो राघवेत्यादि । प्राकृतस्य पामरस्य नरस्येव निरर्थिका एव बुद्धिः पितृवचः पालनीयमित्येवंरूपा आर्यबुद्धेस्तप

१ वा सुतः-इ० पा० ।

स्त्विनस्ते मा भूत् ॥ २ ॥ कुतो मा भूदित्यत्र पितापुत्रसंबंधस्यैव मिथ्यात्वादित्याह क इति । कस्य पुरुषस्य केनचित्संबधात् किमाप्य किं प्राप्य न किमपीत्यर्थ. । संबधाभावादिति भावः । सबधाभावे हेतु माह एको हीति ॥ ३ ॥ यः सज्जेत स उन्मत्त इव ज्ञेयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ आवासमात्र पांथानामिव अतो नात्र सज्जनाः सज्जते ॥ ६ ॥ पित्र्य राज्यमित्यास्तिकमनावर्जिरामाभिप्रायेणोक्तिः । कापथ वनमार्गम् आस्तिकसेव्य मार्ग च ॥ ७ ॥ एकवेणीधरत्वं विरहिणीलक्षणम् । त्वा त्वाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ उक्त सबधाभावमुपसहरति न ते इति । मिथ्या पितृवचनाभिनिवेश मुक्त्वा राज्य कुर्वीति यदुच्यते तत्कुरु । अन्यः त्वज्जनकादन्यः सप्रति राजा । एव क्षणभगवादेनान्यत्व गूढाशयतयोक्तम् । नन्वेवमपि तत्संतानानिविष्टतया कश्चित्सबधो भवेत् अन्यथा पितर विनापि पुत्रोत्पत्तिः स्यादिति चेन्न । तानतापि निमित्तकारणत्व मेव नोपादानत्व तेन यूकालिक्षादेरिव तवापि तेन न कश्चित्सवध इत्याशयः ॥ १० ॥ बीजमात्र निमित्तकारणमात्र मात्रपदेनोपादानत्वव्यावृत्तिः तर्ह्युपादान कि तत्राह ऋतुमन्मात्रेति । ऋतुमत्या मात्रेत्यर्थे पुवद्भावः । यत्ताद्दश्या मात्रा गर्भे धृत संयुक्त परस्परमिलित शुक्र शोणित च तदिह लोके पुरुषस्य शरीरस्य जन्म उपादानकारण भवतीत्यर्थः । एव च शुक्रशोणितयोगात् आकृष्टपचभूतममह एव पुरुषश्चेतनो

कःकस्यपुरुषोबंधुःकिमाप्यंकस्यकेनचित् ॥ एकोहिजायतेजंतुरेकएवविनश्यति ॥३॥ तस्मान्मातापिताचेतिरामसज्जेतयोनरः ॥ उन्मत्तइवसज्ञेयोनास्तिकश्चिद्धिकस्यचित् ॥ ४ ॥ यथाग्रामांतरंगच्छन्नरःकश्चिद्बहिर्वसेत् ॥ उत्सृज्यचतमावासंप्रतिष्ठेतापरेहनि ॥ ५ ॥ एवमेवमनुष्याणांपितामातागृहंवसु ॥ आवसमात्रंकाकुत्स्थसज्जंतेनात्रसज्जनाः ॥ ६ ॥ पित्र्यंराज्यंसमुत्सृज्यसनार्हसिनरोत्तम ॥ आस्थातुंकापथंदुःखंविषमंबहुकंटकम् ॥७॥ समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय ॥ एकवेणीधराहित्वानगरीसंप्रतीक्षते ॥८॥ राजभोगाननुभवन्महार्हान्पार्थिवात्मज ॥ विहरत्वमयोध्यायांयथाशक्रस्त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥ नतेकश्चिद्दशरथस्त्वंचतस्यनकश्चन ॥ अन्योराजात्वमन्यस्तुतस्मात्कुरुयदुच्यते ॥१०॥ बीजमात्रंपिताजंतोःशुक्रंशोणितमेवच॥संयुक्तमृतुमन्मात्रापुरुषस्येहजन्मतत् ॥११॥ गतःसनृपतिस्तत्रगंतव्यंयत्रतेनवै ॥ प्रवृत्तिरेपाभूतानांत्वंतुमिथ्याविहन्यसे ॥ १२ ॥ अर्थधर्मपरायेयेतांस्ताञ्छोचामिनेतरान् ॥ तेहिदुःखमिहप्राप्यविनाशंप्रेत्यलेभिरे ॥ १३ ॥ अष्टकापितृदैवत्यमित्ययंप्रसृतोजनः ॥ अन्नस्योपद्रवंपश्यमृतोहिकिमशिष्यति ॥१४॥ यदिभुक्तमिहान्येनदेहमन्यस्यगच्छति ॥ दद्यात्प्रवसतांश्राद्धंनतत्पथ्यशनंभवेत् ॥१५॥

न तस्य केनचित्सबध इत्याशयः ॥ ११ ॥ गत इति । यत्र येषु भूतेषु गतव्य तत्र तेषु गतो लयं प्राप्तः त्वमपि तथैव लय प्राप्स्यसीति स्थिरस्य कस्यचिदभावात्कः केन सबध इति भावः । उक्ता एपा भूतसमूहरूपस्य तेषु लयप्राप्तिरूपा प्रवृत्तिर्मर्त्यानां स्वभावप्राप्तेति शेषः । अतस्त्व मिथ्या विहन्यसे राज्यरूपात्पुरुषार्थादिति शेषः ॥ १२ ॥ नन्वर्थविघातेपि धर्मो मे भविष्यतीत्यत्राह अर्थेत्यादि । अर्थे प्रत्यक्षसिद्धपुरुषार्थे प्राप्ते त परित्यज्य ये ये आस्तिका धर्मपरास्तास्ताञ्शोचामि धर्मफलभोक्तुरभावादिति भावः । तदेवाह ते हीति । प्रेत्यांतसमय प्राप्य विनाश भेजिरे न त्वत्रोपार्जितधर्मस्य तत्रावस्थितिरस्ति । प्राप्य विनाश प्रतिपेदिरे[1] इति पाठांतरम् ॥ १३ ॥ नन्वेव श्राद्धाद्याचारासगतिस्तत्राह अष्टकेति । तदादि यत् पितृदैवत्य श्राद्धकर्म इति तत्र प्रसृतः प्रवृत्तोय जनस्तस्यान्नस्य स्वभोगसाधनस्य उपद्रव नाश केवल करोति पश्य विचारय । तामेव विचार्यां युक्तिमाह मृतो हीति ॥ १४ ॥ ननु तैरत्राभोजनेपि तदुद्देशेन दत्तं लोकांतरे तमुपतिष्ठतीत्येतमर्थं भोक्तृभावेन दूषितमपि युक्त्यतरेण दूषयति यदीति प्रव

१ भेजिरे-इ० पा० ।

सतामुद्देश कृत्वा श्राद्ध दद्यात् । प्राप्तकाले लिङ् । तद्दानमेवोचितमित्यर्थः । न तु तत्पथ्यशन तस्मै दीयमान पथ्यशन पाथेय न्याय्य भवेत् भारवहनेन दुःखदत्वादिति भावः । एतेनैव न्यायेन देवार्थदानमपि व्यर्थमित्युपपादितम् ॥ १९ ॥ एव वैदिकाचार प्रदूष्य तत्प्रतिपादकागमाप्रामाण्यमाह दानेति । यजस्व देवपूजा कुरु देहि अन्नादिदान दीक्षस्व यागार्थ तपश्चांद्रायणादि सत्यज प्रव्रजेत्येवपरा वेदादयो ग्रथाः दानसवननाः दानाय वशीकरणोपायभूताः मेधाविभिः वार्तादिना जीवने क्लेश पश्यद्भिः पामरप्रतारणायानायासेन धनग्रहणाय कृता अतो न ते प्रमाणमिति भावः ॥ १६ ॥ परम् ऐहिकात्पर परलोकप्रयोजन किंचिद्धर्माख्य नास्तीति बुद्धिं कुरु परोक्षम् अनुमानशब्दादिगम्य पृष्ठतः कुरु त्यज ॥ १७ ॥ सता प्रत्यक्षसिद्धस्यैव सत्यत्व वदतां त एव हि साधवो न तु शब्दप्रमाणकादेः सत्यत्व वदत इति भावः । भिन्ने पदे वा स त्व तामुक्तामित्यर्थो वा सर्वलोकनिदर्शिनीं सर्वलोकसंमतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ जायमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥ ॥ तदेतत्खण्डयति रामः जाबालेरिति । सत्यपराक्रमः सत्यप्रधानः पराक्रमो यस्य सः । सत्यात्मना वर इति पाठे सत्यस्वभावानां श्रेष्ठः इत्यर्थः । विप्रतिपन्नया जाबाल्युक्तार्थे

दानसंवननाह्येतेग्रंथामेधाविभिःकृताः ॥ यजस्वदेहिदीक्षस्वतपस्तप्यस्वसंत्यज ॥ १६ ॥ सनास्तिपरमित्येतत्कुरुबुद्धिंमहामते ॥ प्रत्यक्षंयत्तदातिष्ठपरोक्षंपृष्ठतःकुरु ॥ १७ ॥ सतांबुद्धिंपुरस्कृत्यसर्वलोकनिदर्शिनीम् ॥ राज्यंसत्वंनिगृह्णीष्वभरतेनप्रसादितः ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० अयोध्याकांडे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥ जाबालेस्तुवचःश्रुत्वारामःसत्यपराक्रमः ॥ उवाचपरयासूक्त्याबुद्ध्याविप्रतिपन्नया ॥१॥ भवान्मेप्रियकामार्थंवचनंयदिहोक्तवान् ॥ अकार्यंकार्यसंकाशमपथ्यंपथ्यसन्निभम् ॥२॥ निर्मर्यादस्तुपुरुषःपापाचारसमन्वितः ॥ मानंनलभतेसत्सुभिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३ ॥ कुलीनमकुलीनंवावीरंपुरुषमानिनम् ॥ चारित्रमेवव्याख्यातिशुचिंवायदिवाशुचिम् ॥ ४ ॥ अनार्यस्त्वार्यसंस्थानःशौचाद्धीनस्तथाशुचिः ॥ लक्षण्यवदलक्षण्योदुःशीलःशीलवानिव ॥ ५ ॥ अधर्मंधर्मवेषेणयद्यहंलोकसंकरम् ॥ अभिपत्स्येशुभंहित्वाक्रियांविधिविवर्जिताम् ॥ ६ ॥ कश्चेतयानःपुरुषःकार्याकार्यविचक्षणः ॥ बहुमन्येतमांलोकेदुर्वृत्तंलोकदूषणम् ॥ ७ ॥ कस्ययास्याम्यहंवृत्तंकेनवास्वर्गमाप्नुयाम् ॥ अनयावर्तमानोहंवृत्त्याहीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥

प्रतिपत्तिरहितया बुद्ध्या युक्तः सन् सूक्त्या वेदलक्षणसुवचनालवनेनोवाच ॥ १ ॥ प्रियकामार्थं प्रीतिहेतुकामभोगसपादनार्थम् । अकार्य परमार्थतः कर्तुमशक्यम् । कार्यसकाश प्रमाणाभासयुक्तत्वात् । अपथ्य दुःखोदर्कम् ॥ २ ॥ निर्मर्यादः उत्पथवर्ती भिन्नचारित्रदर्शनः साधुसमतचारित्रप्रतिपादकशास्त्राद्विपरीतव्यवहारप्रतिपादकलोकायतिकादिशास्त्रप्रसक्तः । सत्सु मान पूजा न लभते ॥ ३ ॥ इदानीं वेदोक्ताचार एव पुसामिहामुत्र समानहेतुरित्याह कुलीनमिति । पुरुषमानिनम् अधीरमिति यावत् । चारित्र वेदानुमताचारः तत्सपन्नः सत्कुलीनत्वादिख्याति ख्यापयति असपन्नश्चाकुलीनत्वादीति भावः ॥ ४ ॥ किंच त्वत्समताचाराङ्गीकारे सर्वथानर्थप्राप्तिरेवेत्याह अनार्य इत्यादि । आर्यसस्थानस्तत्सदृशः शुचिः शुचिरिव भासमान इति शेषः । लक्षण्यवल्लक्षणयुक्तवद्भासमानो भवति त्वदुक्ताचारव्यवहर्तेति शेषः ॥ ५ ॥ यदि अह त्वदुपदिष्ट लोकसकरकारकमधर्ममार्गं धर्मवेषेण युक्तोभिपत्स्ये तदा विधिविवर्जिता श्रुत्याद्युक्तविधानरहितां क्रियां कृत्वा तत एव शुभ हित्वाऽशुभ प्राप्नुयामिति शेषः ॥ ६ ॥ तावेताशुभप्राप्ति दर्शयति कश्चेतयान इति । चेतन इत्यर्थः । लोकदूषण परलोकदूषणमार्गालम्बनम् ॥ ७ ॥ अनया त्वदुपदिष्टया वृत्त्या हीना सत्यपरिपालनविषयिणी प्रतिज्ञा यस्या तया वर्तमानः केन साधनेन स्वर्गमाप्नुया न केनापि ।

१ त्वप्रतिगृह्णीष्व–इ० पा० । २ सत्यात्मना वरः–इ० पा० । ३ सकाशः–इ० पा० ।

किंचेदं त्वदुपदिष्टं वृत्तं कस्य किंसंबंधि अहं यास्यामि यत्पित्रादिषु न कस्यापि पित्रादिवृत्तानुसरणमेव च येनास्य पितरो याता इति शास्त्रविहितमिति भावः ॥ ८ ॥ किं च त्वदुपदिष्टमार्गे तिष्ठन्नहं प्रथमतः कामवृत्तो यथेष्टचारी स्याम्। तदनु अयं कृत्स्नो लोकस्तथा समुपवर्तते इत्यर्थः । एवं निर्बंधे कारणमाह यद्वृत्ता इति ॥ ९ ॥ तस्मात्त्वदुपदिष्टस्य मार्गस्य सर्वलोकनाशकत्वेन शास्त्रीयमार्गालंबनमेवोचितमित्याह सत्यमिति । अनृशंसं भूतानुकम्पाप्रधानं सनातनम् अनादिशास्त्रसिद्धं राजवृत्तं च सत्यमेव सत्यवचनमेव मुख्यो राजाचार इत्यर्थः। यतो राजवृत्तं सत्यात्मकं तस्मात्तेपा राज्यमपि सत्यात्मकं सत्यैकप्रतिष्ठितं न केवलं राज्यमेवापि तु सर्वोपि लोकः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥ सत्यमेव हि मेनिरे सत्यलोकांतसकललोकप्रदमिति शेषः । परमक्षयं ब्रह्मलोकम् ॥ ११ ॥ अनृतवादिनो नरात्तथोद्विजंते यथा सर्पात् सत्यं परं श्रेष्ठं यस्य सः धर्मः सर्वस्य मूलमुच्यते ॥ १२ ॥ लोके ईश्वरः सत्यमेव सत्यपदवाच्य इति प्रसिद्ध इत्यर्थः । तथा सद्भिराश्रितो धर्मः सत्ये सत्यपदवाच्ये ईश्वरे प्रतिष्ठितः आदौ तस्यैव धर्मोपदेष्टृत्वादित्यर्थः । सत्ये पद्मा प्रतिष्ठितेति पाठांतरम्। पद्मा लक्ष्मीः सत्यमूलानि सर्वाणि इत्यनेन जगदुपादानप्रवर्तकत्वेन सर्वाधिष्ठानत्वेन च तत्सिद्धिर्दर्शिता। तस्यैव तत्त्वे हेतुमाह। सत्यात्परं पदं नास्ति अनेन तदितरस्य सर्वस्य मिथ्यात्वमचेतनत्वं च दर्शितम् । एतेन चेतनानधिष्ठिता मायैव जगदुपादानकारणमिति निरस्तम्। चेतनाधिष्ठानं विना तत्परिणामासंभवात् तस्याः परिणामित्वेन मिथ्यात्वेन चेतनाधिष्ठानत्वा

कामवृत्तोन्वयंलोकःकृत्स्नःसमुपवर्तते ॥ यद्वृत्ताःसंतिराजानस्तद्वृत्ताःसंतिहिप्रजाः ॥ ९ ॥ सत्यमेवानृशंसंचराजवृत्तंसनातनम् ॥ तस्मात्सत्यात्मकंराज्यंसत्येलोकःप्रतिष्ठितः ॥ १० ॥ ऋषयश्चैवदेवाश्चसत्यमेवहिमेनिरे ॥ सत्यवादीहिलोकेस्मिन्परंगच्छतिचाक्षयम् ॥ ११ ॥ उद्विजंतेयथासर्पान्नरादनृतवादिनः ॥ धर्मःसत्यपरोलोकेमूलंसर्वस्यचोच्यते ॥ १२ ॥ सत्यमेवेश्वरोलोकेसत्येधर्मःसदाश्रितः ॥ सत्यमूलानिसर्वाणिसत्यान्नास्तिपरंपदम् ॥ १३ ॥ दत्तमिष्टंहुतंचैवतप्तानिचतपांसिच ॥ वेदाःसत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरोभवेत् ॥ १४ ॥ एकःपालयतेलोकमेकःपालयतेकुलम् ॥ मज्जत्येकोहिनिरयएकःस्वर्गेमहीयते ॥ १५ ॥ सोहंपितुर्निदेशंतुकिमर्थंनानुपालये ॥ सत्यप्रतिश्रवःसत्यंसत्येनसमयीकृतम् ॥ १६ ॥ नैवलोभान्नमोहाद्वानचाज्ञानात्तमोन्वितः ॥ सेतुंसत्यस्यभेत्स्यामिगुरोःसत्यप्रतिश्रवः ॥ १७ ॥

समत्राच्च ॥ १३ ॥ एवं नास्तिकं प्रति ईश्वरं प्रसाध्य वेदप्रामाण्यं साधयति दत्तमित्यादि । दत्तादीनि प्रतिपादयतो वेदाः सत्यप्रतिष्ठानाः सत्यादीश्वरात् श्वासप्रश्वासवत् आविर्भूता इति वक्तृदोषशंकाकलंकराहित्येन तत्प्रतिपादितदानादीनां फलसंवाददर्शनेन च सर्वत्राप्रामाण्यशंकारहिताः किंतु स्वतःप्रमाणभूता एवेति भावः । तस्मात्सत्यस्येश्वरवाचकवाच्यत्वेन तदभेदात् सत्यपरः सत्यपालनतत्परो भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ वेदोक्तधर्माधर्मफलस्य प्रत्यक्षमनुभूयमानत्वेन तत्प्रामाण्यं सिद्धमित्याह एक इति । लोकं राज्यं स्वकुलमात्रम् एतेन पालनसाधनधर्मफलतारतम्यस्य वेदोक्तस्यानुभवो दर्शितः । निरयोत्र दुःखम् । स्वर्गश्च सुखम् । तेन धर्माधर्मफलानुभवो दर्शितः ॥ १५ ॥ सोहम् उक्तरीत्या एवं विवेकवानित्यर्थः । ननु स्त्रीवशतया पितृकृते नियोगे किमियता निर्बंधनेन तत्राह सत्येति । यतो मे पिता सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः स्वप्रतिज्ञातसत्यांगीकारवान् समयी सदाचारवान् अतस्तेन सत्येन सत्यपरिपालनेन हेतुना सत्यमेव मां प्रति कृतम् उक्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥ अतो लोभाद्राज्यस्य मोहादुक्तस्य विस्मरणात् प्रतिज्ञात्यागे दोषस्याज्ञानाद्वा त्वदुक्तवाक्यात् शास्त्रादानश्रद्धारूपतमोयुक्तो वा पूर्वं सत्यप्रतिश्रवः शपथपूर्वकं कृतप्रतिज्ञः सन्नैव भेत्स्यामि न भेत्स्यामि न च भेत्स्यामीति त्रिवारोक्त्या सर्वथा दार्ढ्यं सूचितम् ॥ १७ ॥

१ सत्ये पद्माश्रिता सदा-इ० पा० ।

एव सत्ये दृढस्थितौ हेतुमाह । असत्यसंधस्य प्रतिज्ञाविषयसायहीनस्य चलस्थ चंचलस्वभावस्य तस्येव विवरणमस्थिरेत्यादि । ईदृशस्य सतः एतैर्गुणैर्युक्तस्य देवादयो हव्यकव्यादि न गृह्णंतीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥ प्रत्यगात्मनो जीवात्मानुद्दिश्य । प्रवृत्तमित्यर्थे प्रत्यगात्ममित्यार्षत्वात्साधुः । इमं सत्य सत्यपालनरूपं धर्मम् अह ध्रुव सर्वधर्मेषु मुख्य पश्यामि । अय भारः वनवासे जटावल्कलादिभारः सत्यपालनरूपो वा पूर्वैः सत्पुरुषैराचीर्णस्तदर्थं मयाप्यभिनंद्यते आद्रियते ॥ १९ ॥ ननु स्वधर्मो राज्यपालनमेव किमिति नाभिनद्यते तत्राह क्षात्रमिति । धर्मसहितं धर्मवत्प्रतिमासमान वस्तुतोऽधर्मं क्षुद्रादिभिः सेवितमीदृश क्षात्रं धर्मं पित्राज्ञाभंगेन राज्यकरणरूपम् अहं त्यक्ष्ये न तु न्याय्यं क्षात्रधर्ममिति भावः ॥ २० ॥ अस्य पापस्य शरीरसाध्यत्वेपि कायिकवाचिकमानसिकसकलपापप्रसक्तिरित्याह कायेनेति । आदौ मनसा एवं कर्म करिष्य इति तत्पापं सप्रधार्य ततो जिह्वया ऋत धर्मजनकं ततो भिन्नमनृत तत्कर्म कर्तव्यत्वेन जिह्वया तत्सहायभूतेषु पुरुषेषु आह ततः कायेन कुरुते अतः पापं कर्म क्रियारूप पापं त्रिविधं कायिकवाचिक मानसिकरूपत्रिविधजनकमित्यर्थः । तेन कायिक पाप बहुदुःखजनकमिति भावः । कलौ तु पाप संकल्पादितो न दोष इत्युक्त भागवते । नानुद्वेष्टि कलि सम्राट् सारग इव सारभुक् । कुशलान्याशु सिध्यति

असत्यसंधस्यसतश्चलस्यास्थिरचेतसः ॥ नैवदेवानपितरःप्रतीच्छंतीतिनःश्रुतम् ॥ १८ ॥ प्रत्यगात्ममिमंधर्मंसत्यंपश्याम्यहंध्रुवम् ॥ भारःसत्पुरुषैश्चीर्णस्तदर्थमभिनंद्यते ॥ १९ ॥ क्षात्रंधर्ममहंत्यक्ष्येह्यधर्मंधर्मसंहितम् ॥ क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्चसेवितंपापकर्मभिः ॥ २० ॥ कायेनकुरुतेपापंमनसासंप्रधार्यतत् ॥ अनृतंजिह्वयाचाहत्रिविधंकर्मपातकम् ॥ २१ ॥ भूमिःकीर्तिर्यशोलक्ष्मीःपुरुषंप्रार्थयंतिहि ॥ सत्यंसमनुवर्ततेसत्यमेवभजेत्ततः ॥ २२ ॥ श्रेष्ठंह्यनार्यमेवस्याद्यद्भवानवधार्यमाम् ॥ आहयुक्तिकरैर्वाक्यैरिदंभद्रंकुरुष्वह ॥ २३ ॥ कथंह्यहंप्रतिज्ञायवनवासमिमंगुरोः ॥ भरतस्यकरिष्यामिवचोहित्वागुरोर्वचः ॥ २४ ॥ स्थिरामयाप्रतिज्ञाताप्रतिज्ञागुरुसंनिधौ ॥ प्रहृष्टमानसादेवीकैकेयीचाभवत्तदा ॥ २५ ॥ वनवासंवसन्नेवशुचिर्नियतभोजनः ॥ मूलपुष्पफलैःपुण्यैःपितॄन्देवांश्चतर्पयन् ॥ २६ ॥ संतुष्टपंचवर्गोहंलोकयात्रांप्रवाहये ॥ अकुहःश्रद्दधानःसन्कार्याकार्यविचक्षणः ॥ २७ ॥ कर्मभूमिमिमांप्राप्यकर्तव्यंकर्मयच्छुभम् ॥ अग्निर्वायुश्चसोमश्चकर्मणांफलभागिनः ॥ २८ ॥

नेतराणि कृतानि यत् ॥ सम्राट् परीक्षित् सारमाह कुशलानि पुण्यानि आशु सकल्पमात्रात्सिध्यंति यथा मानसपूजा इतराणि पापानि सकल्पमात्रान्न फलति यत् यतस्तानि कृतान्येव फलंतीति तदर्थः ॥ २१ ॥ अथ सत्यस्य सर्वार्थसाधनत्वमाह भूमिरिति । प्रार्थयंतीति सत्यवतमिति शेषः । समनुवर्तंते इति शिष्टा इति शेषः । यदेव ततः सत्यमेव भजेदित्यर्थः ॥ २२ ॥ यद्भवान् अवधार्य युक्तत्वेन निश्चित्य मां प्रति युक्तिरेव करः करण येषां तैर्वाक्यैरिदं भद्र राज्य ह निश्चयेन कुरुष्व स्वीकुरुष्वेति श्रेष्ठ हि श्रेष्ठमिवाह तदनार्यमन्याय्यमेव स्याद्भवेत् ॥ २३ ॥ अनार्यत्वमेव दर्शयन् राज्य त्व प्रतिगृह्णीष्व । भरतेन प्रसादित इत्यस्योत्तरमाह कथमिति । गुरोः पुरतः इम गुर्वाज्ञप्त गुरोर्वचो हित्वेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ कैकेयी चेति । एवं च तस्या हर्षदस्य पुनरहर्षदत्वमत्यंतमनुचितमिति भावः ॥ २५ ॥ तर्पयन्प्रतिज्ञां पालयिष्यामीति शेषः ॥ २६ ॥ सतुष्टपंचवर्गः मूलादिभिस्तुष्टपचेंद्रियवर्गः लोकयात्रां पितृवचनपालनव्यवहार प्रवाहये प्रवाहरूपेण प्रवर्तयामीत्यर्थः । अकुहः अकपटशीलः । श्रद्दधानः आस्तिकः ॥ २७ ॥ शुभकरणे हेतुर

१ भिमन्यते-इ० पा० । २ स्वर्गस्थ चानुपश्यन्ति सत्यमेव भजेत तत्-इ० पा० ।

म्निरित्यादि । यच्छुभ कर्म कर्तव्य तेषां शुभकर्मणां तत्तल्लोकप्राप्ति. फलमिति भाव: ॥ २८ ॥ शतमिति । अनेन पूर्वोक्त समर्थितम् अतीतानागतइन्द्रादीना तत्तत्फलानुभवेन तत्तद्वेदभागप्रामाण्य दर्शितं च ॥ २९ ॥ नास्तिकवाक्यहेतुं नास्ति परलोक इति वचनोपपादक यदि भुक्तमिहान्येनेत्याद्युक्तशुष्कतर्करूपम् अमृष्यमाणो जाबालिमिति शेष: । तस्य जावाले' अनेन नास्तिकवृत्तयो ब्राह्मणा अपि राज्ञोवश्य वाग्दडेन दंड्या इति सूचितम् ॥ ३० ॥ पराक्रम: चांद्रायणादितप: यत इमानि त्रिदिवस्य पथानमाहु: सत: ॥ ३१ ॥ यतश्च तेन सद्वचनेनैवमर्थमेकोदय मुख्यफलवत यथावदाज्ञाय श्रुत्वा सप्रतिपद्य श्रुत्य नुकूलतर्कैर्निर्णीय त धर्ममप्रमत्ता: सावधाना यथावच्चरत: लोकागम तत्तल्लोकप्राप्ति कांक्षति ॥ ३२ ॥ अतो निंदामीति । अनयानुपदोक्तया एवविधया प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिचार्वाकमतानुसारिण्या चरंत लोकनाशा याटंतम् अत एव नास्तिकत्वादिगुणयुक्त विषमस्थवुद्धिम् अवैदिकदुर्मार्गप्रतिष्ठितबुद्धिं त्वां यो मे पिताऽगृह्णात् याजकत्वेनागीकृतवान् तत्पितु: कर्म निंदामि॥ ३३ ॥बौद्धादयो राज्ञश्चोरवदंड्या इत्याह यथा हीति । बुद्धो बुद्धमतानुसारी तथा चोरवदंड्य इति हि प्रसिद्ध नास्तिक चार्वाक तथागत तत्सदृश चोरवद्दड्य विद्धि । नास्तिकविशेषस्तथागत: तमपि चोरवद्दंड्यमिति शेष इत्यन्ये । वेदप्रामाण्यापहर्तृत्वेन तेषामपि चोर

शतंक्रतूनामाहृत्यदेवराट्त्रिदिवंगत: ॥ तपांस्युग्राणिचास्थायदिवंप्राप्तामहर्षय: ॥२९॥ अमृष्यमाण:पुनरुग्रतेजानिशम्यतन्नास्तिकवाक्यहेतुम् ॥ अथाब्रवीत्तंनृपतेस्तनूजोविगर्हमाणोवचनानितस्य ॥ ३० ॥ सत्यंचधर्मंचपराक्रमंचभूतानुकंपांप्रियवादितांच ॥ द्विजातिदेवातिथिपूजनंचपंथान माहुस्त्रिदिवस्यसंत: ॥३१॥ तेनैवमाज्ञाययथावदर्थमेकोदयंसंप्रतिपद्यविप्रा: ॥ धर्मंचरंत:सकलंयथावत्कांक्षंतिलोकागममप्रमत्ता: ॥ ३२ ॥ निंदा म्यहंकर्मकृतंपितुस्तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिम् ॥ बुद्ध्यानयैवंविधयाचरंतंसुनास्तिकंधर्मपथादपेतम् ॥३३॥ यथाहिचोर:सतथाहिबुद्धस्तथा गतंनास्तिकमत्रविद्धि ॥ तस्माद्धिय:शंक्यतम:प्रजानांसनास्तिकेनाभिमुखोबुध:स्यात् ॥३४॥ त्वत्तोजना:पूर्वतरेद्विजाश्चशुभानिकर्माणिबहूनि चक्रु: ॥ छित्त्वासदेमंचपरंचलोकंतस्माद्विजा:स्वस्तिकृतंहुतंच ॥ ३५ ॥ धर्मेरता:सत्पुरुषै:समेतास्तेजस्विनोदानगुणप्रधाना: ॥ अहिंसकावीतम लाश्चलोकेभवन्तिपूज्यामुनय:प्रधाना: ॥ ३६ ॥ इतिब्रुवंतंवचनंसदोषंरामंमहात्मानमदीनसत्त्वम् ॥ उवाचपथ्यंपुनरास्तिकंचसत्यंवच:सानुनयं चविप्र: ॥३७॥ ननास्तिकानांवचनंब्रवीम्यहंननास्तिकोहंनचनास्तिकिंचन ॥ समीक्ष्यकालंपुनरास्तिकोभवंभवेयकालेपुनरेवनास्तिक: ॥३८॥

त्वात् । हि निश्चयेन तस्मात्प्रजानामनुग्रहाय राज्ञा चोरवदेव दडयितु शक्यतमो य: स चोरवदेव दंड्य: दडायोग्ये तु बुधो ब्राह्मणो नास्तिके अभिमुखो न स्यात् तत्सभाषणादि न कुर्वीतेत्यर्थ: । तुल्यन्यायाद्दडास मर्थो ब्राह्मणोपि तद्विमुख: स्यादिति सूचितम् ॥ ३४ ॥ अथ वेदोक्तधर्मे शिष्टाचारं प्रमाणयति यत: त्वत्तोन्ये इति शेष: । त्वदन्ये द्विजा जना: पूर्वतरे श्रेष्ठा: । आर्षमिदम् । यदा इति पाठे नाध्याहारापेक्षा । तस्यैव यत इत्यर्थकत्वात् । बहूनि शुभानि चक्रु: । इम लोक पर च लोकं छित्त्वा ऐहिकामुष्मिकफलकामनां त्यक्त्वापि वेदोक्तोय धर्म इत्येतावतैव कर्माणि चक्रुरिति तात्पर्य तस्माद्ये द्विजा: स्वस्ति अहिसा सत्यादिक कृतं तपोदानपरोपकारादि हुत यज्ञादि कुर्वते वेदप्रामाण्यादेव ॥ ३५ ॥ तथा धर्मे रता: निष्ठावतो ये ते प्रधाना: श्रेष्ठा: मुनयो वसिष्ठाद्या ऋषय: पूज्या भवति लोके न त्वादृशा इत्यर्थ: ॥ ३६ ॥ इति धिकृतो जाबालि: स्वविषयकोपशमनायाह इतीति । पथ्य परमार्थम् ॥ ३७ ॥ तदेवाह नेति । किंचन परलोकादि नास्ति इति न किंतु अस्त्येव काल पारलौकिकव्यवहारकाल काले लौकिकव्यवहारकाले

1 शंक्यतम:-इ० पा० ।

एव च सर्वमतत्वेन कालविशेषेऽन्यथा वाग्व्यवहारेपि न तस्य नास्तिकत्व भवतीति भावः ॥ ३८ ॥ स चापि कालः लौकिकव्यवहारप्रयोजन इत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह निवर्तनार्थमिति । निवर्तनरूपं प्रयोजनमुद्दिश्य
कारणात्त्वदीयास्तिकत्वाद्यतिशयस्य लोकेति प्रसिद्धिसंपादनरूपकारणान्नास्तिकवागुक्ता तादृशीं वाणीं श्रुत्वा क्रुद्धस्य तव प्रसादनार्थं चैतन्न नास्तिकानामित्यादि उदीरितम् ॥ ३९ ॥ धूलिमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभि
रमे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथ वसिष्ठो भगवतो जाबालिविषयकोपनाटन शमयितुमभिषेकस्वीकारशेषतया ब्रह्माणमा
रभ्य ज्येष्ठाभिषेकरूप कुलाचारं कथयति क्रुद्धमित्यादि । गतागति परलोकगमन ततः पुनरिहागति च अनेनास्तिकतामूल जाबाल्युक्तौ ॥ १ ॥ लोकनाथेत्यनेन लोकनाथावतारत्व ध्वनयति ॥ २ ॥ सर्वमिति ।
पूर्वाहांतेपह्नत सर्वं जगत् पराहादौ सलिलमेव सविग्रहहिरण्यगर्भात्मनावस्थितमभूत् । तत्र सलिलांतःपृथिवी निर्मिता सलिलरूपेण भगवता स्वेच्छया ब्रह्मा विराड्रूपः दैवतैः सह अग्निर्वाग्भूत्वा मुख प्रविश

सचापिकालोयमुपागतःशनैर्यथामयानास्तिकवागुदीरिता ॥ निवर्तनार्थंतवरामकारणात्प्रसादनार्थंचमयैतदीरितम् ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीम०
वा०आ०च०सा०अयो०नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥ क्रुद्धमाज्ञायरामंतुवसिष्ठःप्रत्युवाचह ॥ जाबालिरपिजानीतेलोकस्यास्यगतागतिम्
॥ १ ॥ निवर्तयितुकामस्तुत्वामेतद्वाक्यमब्रवीत् ॥ इमांलोकसमुत्पत्तिंलोकनाथनिबोधमे ॥२॥ सर्वंसलिलमेवासीत्पृथिवीतत्रनिर्मिता ॥ ततः
समभवद्ब्रह्मास्वयंभूर्दैवतैःसह ॥ ३ ॥ सवराहस्ततोभूत्वाप्रोज्जहारवसुंधराम् ॥ असृजच्चजगत्सर्वंसहपुत्रैःकृतात्मभिः ॥ ४ ॥ आकाशप्रभवोब्रह्मा
शाश्वतोनित्यअव्ययः ॥ तस्मान्मरीचिःसंजज्ञेमरीचेःकश्यपःसुतः ॥ ५ ॥ विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञेमनुर्वैवस्वतःस्वयम् ॥ सतुप्रजापतिःपूर्वमिक्ष्वा
कुस्तुमनोःसुतः ॥ ६ ॥ यस्येयंप्रथमंदत्तासमृद्धामनुनामही ॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायांराजानंविद्धिपूर्वकम् ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकोस्तुसुतःश्रीमान्कुक्षि
रित्येवविश्रुतः ॥ कुक्षेरथात्मजोवीरविकुक्षिरुदपद्यत ॥ ८ ॥ विकुक्षेस्तुमहातेजाबाणःपुत्रःप्रतापवान् ॥ बाणस्यचमहाबाहुरनरण्योमहातपाः
॥ ९ ॥ नानावृष्टिर्बभूवास्मिन्नदुर्भिक्षःसतांवरे ॥ अनरण्येमहाराजेतस्करोवापिकश्चन ॥ १० ॥ अनरण्यान्महाराजपृथूराजाबभूवह ॥ तस्मा
त्पृथोर्महातेजास्त्रिशंकुरुदपद्यत ॥ ११ ॥ ससत्यवचनाद्वीरःसशरीरोदिवंगतः ॥ त्रिशंकोरभवत्सूनुर्धुंधुमारोमहायशाः ॥ १२ ॥ धुंधुमारा
न्महातेजायुवनाश्वोऽभ्यजायत ॥ युवनाश्वसुतःश्रीमान्मांधातासमपद्यत ॥ १३ ॥ मांधातुस्तुमहातेजाःसुसंधिरुदपद्यत ॥ सुसंधेरपिपुत्रौद्वौध्रुवसं
धिःप्रसेनजित् ॥ १४ ॥ यशस्वीध्रुवसंधेस्तुभरतोरिपुसूदनः ॥ भरतात्तुमहाबाहोरसितोनामजायत ॥ १५ ॥

दित्याद्युपदिष्टरीत्या ॥ ३ ॥ ततः सः त्रिमूर्तेर्विराजो विष्ण्वात्मकोंशो वराहरूपो भूत्वा वसुधरां प्रोज्जहार तस्यैव विराजो रजःप्रधानः सृष्टिव्यापारवानंशो ब्रह्मा इति व्यवह्रियमाणः सर्वं जगत्पुत्रैः सह निजानुग्रह
प्राप्तसृष्ट्यादिशक्तिमद्भिर्दक्षादिभिः सह असृजत् ॥ ४ ॥ नन्वसावेव सर्वादिर्नेत्याह आकाशप्रभव इति । आकाशपदेन कारणोपाधिक ब्रह्मेश्वराख्यं ब्रह्मेति त्रिमूर्तेर्ग्रहणम् अस्मिन् शाश्वतत्वनित्यत्वाव्ययत्वान्यापे
क्षिकाणि तस्माद्विराजो ब्रह्मण' ॥ ५ ॥ तत्र मन्वंता मानसी सृष्टिः मनोः क्षेत्रे इक्ष्वाकुः ॥ ६ ॥ तस्य साक्षात् क्षत्रियत्वात् समृद्धा चतुःसमुद्रवसना मही सर्वा भूर्दत्ता पित्रा मनुनेति शेषः ॥ ७ ॥ विश्रुतः
प्रसिद्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥ सतां वरे श्रेष्ठे अस्मिन् अनरण्ये राज्यं कुर्वति नानावृष्टिर्न तन्मूलो वा दुर्भिक्षः ॥ १० ॥ ११ ॥ स त्रिशंकुः सत्यवचनात्स्वीयात् भगवतो विश्वामित्रस्य सत्यप्रतिज्ञानाच्च ॥ १२ ॥
धुंधुमाराद्युवनाश्व इति त्रिशंकुसुतो युवनाश्व इत्यन्यत्र श्रूयमाण कल्पांतरविषयम् । यद्वान्यत्र त्रिशंकुसुत इत्यस्य तत्पौत्र इत्यर्थः ॥ १३ ॥ पुत्रौ द्वाविति । तत्र ध्रुवसंधिर्ज्येष्ठः तत्पुत्रावलंबनेना

ग्रेयोभ्यासज्यपरंपरावचनेन ज्येष्ठस्यैवाभिषेक इति सूचितम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ यस्य असितस्य एते प्रतिशत्रव उदपद्यत सोभवदित्यन्वयः ॥ १६ ॥ तान्हैहयादिचतुर्विधशत्रून् युद्धे स्वसैन्य प्रतिव्यूह्यावस्थितोपि शत्रुबाहुल्यात्तज्जयोशक्य इति बुद्ध्या प्रवासितः सञ्जातप्रवासो बभूव । शत्रुजयोद्देशेन हिमवद्गिरिं तपसे जगामेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ इति श्रुतिः प्रसिद्धिः तत्र चेत्यादि बालकांडे व्याख्यातप्रायम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेनैव सह जात इति शेषः ॥ २४ ॥ अखानयत्स्वपुत्रैरिति शेषः । इष्ट्वा दीक्षितो भूत्वा वेगेन सन्नकोपेन

यस्यैतेप्रतिराजानउदपद्यंतशत्रवः ॥ हैहयास्तालजंघाश्चशूराश्चशशबिंदवः ॥ १६ ॥ तांस्तुसर्वान्प्रतिव्यूह्ययुद्धेराजाप्रवासितः ॥ सचशैलवरेरम्ये बभूवाभिरतोमुनिः ॥ १७ ॥ द्वेचास्यभार्येगर्भिण्यौबभूवतुरितिश्रुतिः ॥ तत्रचैकामहाभागाभार्गवंदेववर्चसम् ॥ १८ ॥ ववंदेपद्मपत्राक्षीकांक्षिणीपुत्रमुत्तमम् ॥ एकागर्भविनाशायसपत्न्यैगरलंददौ ॥ १९ ॥ भार्गवश्च्यवनोनामहिमवंतमुपाश्रितः ॥ तमृषिंसाभ्युपागम्यकालिंदीत्वभ्यवादयत् ॥ २० ॥ सतामभ्यवदत्प्रीतोवरेप्सुंपुत्रजन्मनि ॥ पुत्रस्तेभवितादेविमहात्मालोकविश्रुतः ॥ २१ ॥ धार्मिकश्चसुभीमश्चवंशकर्तारिसूदनः ॥ श्रुत्वाप्रदक्षिणंकृत्वामुनिंतमनुमान्यच ॥ २२ ॥ पद्मपत्रसमानाक्षंपद्मगर्भसमप्रभम् ॥ ततःसागृहमागम्यपत्नीपुत्रमजायत ॥ २३ ॥ सपत्न्यातुगरस्तस्यैदत्तोगर्भजिघांसया ॥ गरेणसहतेनैवतस्मात्ससगरोभवत् ॥ २४ ॥ सराजासगरोनामयःसमुद्रमखानयत् ॥ इष्ट्वापर्वणिवेगेनत्रासयानइमाःप्रजाः ॥ २५ ॥ असमंजस्तुपुत्रोभूत्सगरस्येतिनःश्रुतम् ॥ जीवन्नेवसपित्रातुनिरस्तःपापकर्मकृत् ॥ २६ ॥ अंशुमानपिपुत्रोभूदसमंजस्यवीर्यवान् ॥ दिलीपोंशुमतःपुत्रोदिलीपस्यभगीरथः ॥ २७ ॥ भगीरथात्ककुत्स्थश्चकाकुत्स्थायेनतुस्मृताः ॥ काकुत्स्थस्यतुपुत्रोभूद्रघुर्येनतुराघवाः ॥ २८ ॥ रघोस्तुपुत्रस्तेजस्वीप्रवृद्धःपुरुषादकः ॥ कल्माषपादःसौदासइत्येवंप्रथितोभुवि ॥ २९ ॥ कल्माषपादपुत्रोभूच्छंखणस्त्वितिनःश्रुतम् ॥ यस्तुतद्वीर्यमासाद्यसहसैन्योव्यनीनशत् ॥ ३० ॥ शंखणस्यतुपुत्रोभूच्छूरःश्रीमान्सुदर्शनः ॥ सुदर्शनस्याग्निवर्णअग्निवर्णस्यशीघ्रगः ॥ ३१ ॥ शीघ्रगस्यमरुःपुत्रोमरोःपुत्रःप्रशुश्रुवः ॥ प्रशुश्रुवस्यपुत्रोभूदंबरीषोमहामतिः ॥ ३२ ॥ अंबरीषस्यपुत्रोभून्नहुषःसत्यविक्रमः ॥ नहुषस्यचनाभागःपुत्रःपरमधार्मिकः ॥ ३३ ॥ अजश्चसुव्रतश्चैवनाभागस्यसुतावुभौ ॥ अजस्यचैवधर्मात्माराजादशरथःसुतः ॥ ३४ ॥ तस्यज्येष्ठोसिदायादोरामइत्यभिविश्रुतः ॥ तद्गृहाणस्वकंराज्यमवेक्षस्वजगन्नृप ॥ ३५ ॥

त्रासयानः उद्वेजयन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ येन कूटस्थेन ककुत्स्थेन येन रघुणा राघवपदवाच्याः ॥ २८ ॥ रघोः पुत्रः प्रवृद्धादिनामचतुष्टयेन प्रसिद्धः ॥ २९ ॥ कल्मापपादपुत्रः शखणनामा । यः शंखणस्तु तत्प्रसिद्धं वीर्यं पराक्रम युद्धे प्राप्य दैवात्सहसैन्यो व्यनीनशत् नष्टोभूत् । स्वार्थे णिरिति कतकः । तीर्थस्तु यः शखणस्तद्वीर्यं वसिष्ठवीर्यम् आसाद्य तच्छापात् राक्षसत्वं प्राप्य कल्माषपादो राक्षसभावेन स्वसैन्यं स्वपुत्र शंखणं च भक्षितवानिति कथेत्याह ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अजो नाभागज्येष्ठपुत्रः ॥ ३४ ॥ दायादः सुतः दायादौ सुतबांधवौ । तत्तस्मात्स्वकं राज्य गृहाण ॥ ३५ ॥

१ स्वजन नृप-इ० पा० ।

पूर्वजे विद्यमानेऽवरः कनिष्ठो नाभिषिच्यते अपि तु ज्येष्ठ एवाभिषिच्यते ॥ ३६ ॥ कुलधर्मं कुलक्रमागत्न ज्येष्ठाभिषेकधर्मं विहतु नार्हसि प्रभूतराष्ट्रा प्रभूतावातरदेशाम् ॥ ३७ ॥ छँलँमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥ ॥ मनुमारम्य त्वत्पर्यंतं ज्येष्ठेनैव राज्य पाल्यते इति न्यायेन निवर्त्यमानस्यापि तदनंगीकारमालोच्य पितृवचनादपि मद्वचन गरीय इति वाक्यमुपक्रमते वसिष्ठ इति ॥ १ ॥ गुरवः उपास्याः ॥ २ ॥ जनयति शरीरमात्रेण प्रज्ञां ददाति उपनयनसस्कारपूर्वं वेदविषयां प्रज्ञां ददाति तस्मादाचार्य एव गुरुसमवाये गुरुरुच्यते तदुक्तमापस्तबेन । आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणा स हि विद्यातस्त जनयति तच्छ्रेष्ठ जन्मशरीरमेव मातापितरौ जनयतः शीर्यत्स्वभावं सर्वयोनिसुलभं प्राकृतं मलज शरीरमिति ॥ ३ ॥ नातिवर्तेः नातिवर्तेथाः सद्गतिभ्रशो न भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ परिषदः त्वत्सबंधिन्यः श्रेणयः ज्ञातयो बांधवाः नृपाः सेवकनृपाः एषु रक्षारूप धर्मं चरन्ननुतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ ५ ॥ मातुः शुश्रूषणे वचनकरणे च

इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांराजाभवतिपूर्वजः ॥ पूर्वजेनावरःपुत्रोज्येष्ठोराजाभिषिच्यते ॥ ३६ ॥ सराघवाणांकुलधर्ममात्मनःसनातनंनाद्यविहंतुमर्हसि ॥ प्रभूतरत्नामनुशाधिमेदिनींप्रभूतराष्ट्रांपितृवन्महायशाः ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥ वसिष्ठःसतदाराममुक्त्वाराजपुरोहितः ॥ अब्रवीद्धर्मसंयुक्तंपुनरेवापरंवचः ॥ १ ॥ पुरुषस्येहजातस्यभवंतिगुरवः सदा ॥ आचार्यश्चैवकाकुत्स्थपितामाताचराघव ॥ २ ॥ पिताह्येनंजनयतिपुरुषंपुरुषर्षभ ॥ प्रज्ञांददातिचाचार्यस्तस्मात्सगुरुरुच्यते ॥ ३ ॥ सतेहंपितुराचार्यस्तवचैवपरंतप ॥ ममत्वंवचनंकुर्वन्नातिवर्तेःसतांगतिम् ॥ ४ ॥ इमाहितेपरिषदोज्ञातयश्चनृपास्तथा ॥ एषुतातचरन्धर्मंनातिवर्तेः सतांगतिम् ॥ ५ ॥ वृद्धायाधर्मशीलायामातुर्नार्हस्यवर्तितुम् ॥ अस्याहिवचनंकुर्वन्नातिवर्तेःसतांगतिम् ॥ ६ ॥ भरतस्यवचःकुर्वन्याचमानस्य राघव ॥ आत्मानंनातिवर्तेस्त्वंसत्यधर्मपराक्रम ॥ ७ ॥ एवंमधुरमुक्तःसगुरुणाराघवःस्वयम् ॥ प्रत्युवाचसमासीनंवसिष्ठंपुरुषर्षभः ॥ ८ ॥ यन्मातापितरौवृत्तंतनयेकुरुतःसदा ॥ नसुप्रतिकरंतत्तुमात्रापित्राचयत्कृतम् ॥ ९ ॥ यथाशक्तिप्रदानेनस्वापनोच्छादनेनच ॥ नित्यंचप्रियवादेनतथासंवर्धनेनच ॥ १० ॥ सहिराजादशरथःपिताजनयितामम ॥ आज्ञापयन्मांयत्तस्यनतन्मिथ्याभविष्यति ॥ ११ ॥ एवमुक्तेनरामेणभरतःप्रत्यनंतरम् ॥ उवाचविपुलोरस्कःसूतंपरमदुर्मनाः ॥ १२ ॥ इहतुस्थंडिलेशीघ्रंकुशानास्तरसारथे ॥ आर्यंप्रत्युपवेक्ष्यामियावन्मेसंप्रसीदति ॥ १३ ॥

अवर्तितुं नार्हसीत्यर्थः । पितुः शतगुण माता गौरवेणातिरिच्यत इति स्मृतेरित्याशयः ॥ ६ ॥ आत्मान त्वां प्रति राज्यप्रत्यर्पणपूर्वं प्रतिनिवृत्तिं याचमानस्य भरतस्य वचः कुर्वन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ मातापितरौ यद्वृत्त तनये कुरुतः यादृश पुत्रस्योपकार कुरुतस्ताभ्या कृतमुपकाररूपं वस्तु यत्तन्न सुप्रतिकरम् अशक्यप्रत्युपकारकमित्यर्थः ॥ ९ ॥ तदेवाह यथाशक्तिप्रदानेन बालस्य जीवनार्थं पदार्थभोजनशक्त्यनुरोधतः क्षीरान्नादिप्रदानेन उच्छादनम् उद्वर्तन तिलपिष्टादिना सवर्धन क्रीडनम् एतैर्यत्ताभ्यां कृत तन्न सुप्रतिकरमित्यन्वयः ॥ १० ॥ जनयिता उत्पादकः पिता न तु गौणः । पिता यदाज्ञापयद्वनवासरूपम् एव च भवदाज्ञातः पूर्वं तेनाज्ञादानात् मया चावश्यमिति प्रतिज्ञानात् भवदाज्ञयापि तदन्यथाकरणमधुनाऽत्यंतमनुचितमिति भावः ॥ ११ ॥ प्रत्यनतर समीपवर्तिनम् ॥ १२ ॥ आर्य प्रत्युपेक्ष्यामि आर्यमुद्दिश्य प्रत्यु

१ राज्ये–इ० पा० । २ स्वय.–इ० पा० । ३ श्रेणयश्च–इ० पा० । ४ परमोदार –इ० पा० । ५ मे–इ० पा० ।

नवेशलक्षणं दारिन इत्यर्थः । तत्रोपरोधरूपस्य गुरुहास्ननीति दुर्गेड नव कार्यसिद्धिनिराहान्तया अकुठितानस्य एकपार्श्वेनैव पार्श्वांतरपरिवृत्तिराहित्येन शयनमिति ॥ १३ ॥ एतदुत्तर निगदर इत्यादिपद्य प्रक्षिप्तमिति कतकस्वरसः । धनहीनः अधमर्णेन धनीन हृतो द्विज उत्तमर्णो यथा स्वधनग्रहणायावमर्णद्वारि शेते तद्वद्‌ह शये यावन्मा मद्वचनमनीकृत्य प्रतियास्यति अयोध्यामित्यर्थस्तस्य ॥ १४ ॥ स तु भरतः रामस्वेक्षत प्रतीक्षमाण सुमंत्र प्रेक्ष्य तत्कुर्वाणं कुशानदने विलम्बमानमिति यावत् । कुशोत्तरं कुशास्तरणं स्वयमेवोपस्थाय आस्तीर्य भूमावेवास्थितः प्रत्युपवेशनमनुष्टितवानित्यर्थः ॥ १५ ॥ किं कुर्वाण किमन्यार्थ्यं कुर्वाणम् ॥ १६ ॥ ब्राह्मणः धनादिना वियोजित इति शेषः । एकपार्श्वेनेति प्रत्युपवेशनधर्मोपलक्षणम् । अनेन क्षत्रियाणामेतत्करणे प्रायश्चित्तमिति सूचितम् ॥ १७ ॥ नरसादुत्तिष्ठति ॥१८॥ आसीन एव प्रत्युपविष्ट एव नानुशासथ नानुशिष्टेत्यर्थः इति उवाचेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ काकुत्स्थ राम प्रति राघवो भवान्भरतः सम्यग्वदतीति जानीमः ॥ २० ॥ एषोपि महाभागो रामः पितुर्वचसि तिष्ठति

निराहारोनिरालोकोधनहीनोयथाद्विजः॥शयेपुरस्ताच्छालायांयावन्मांप्रतियास्यति॥१४॥सतुराममवेक्षंतंसुमंत्रंप्रेक्ष्यदुर्मनाः॥ कुशोत्तरमुपस्थाप्यभूमावेवास्थितःस्वयम् ॥ १५ ॥ तमुवाचमहातेजारामोराजर्षिसत्तमः ॥ किंमांभरतकुर्वाणंतातप्रत्युपवेक्ष्यसे ॥१६॥ ब्राह्मणोह्येकपार्श्वेननरान्रोद्धुमिहार्हति॥नतुमूर्धाभिषिक्तानांविधिःप्रत्युपवेशने॥१७॥ उत्तिष्ठनरशार्दूलहित्वैतद्दारुणंव्रतम्॥पुरवर्यामितःक्षिप्रमयोध्यांयाहिराघव॥१८॥ आसीनस्त्वेवभरतःपौरजानपदंजनम् ॥ उवाचसर्वतःप्रेक्ष्यकिमार्यंनानुशासथ ॥ १९ ॥ तेतदोचुर्महात्मानंपौरजानपदाजनाः ॥ काकुत्स्थमभिजानीमःसम्यग्वदतिराघवः॥२०॥ एषोपिहिमहाभागःपितुर्वचसितिष्ठति॥अतएवनशक्ताःस्मव्यावर्तयितुमंजसा॥२१॥तेषामाज्ञायवचनंरामोवचनमब्रवीत् ॥ एवंनिबोधवचनंसुहृदांधर्मचक्षुषाम् ॥२२॥ एतच्चैवोभयंश्रुत्वासम्यक्संपश्यराघव॥उत्तिष्ठत्वंमहाबाहोमांचस्पृशतथोदकम् ॥२३॥ अथोत्थायजलंस्पृष्ट्वाभरतोवाक्यमब्रवीत् ॥ शृण्वंतुमेपरिषदोमंत्रिणःशृण्वंतुतथा ॥२४॥ नयाचेपितरंराज्यंनानुशासामिमातरम् ॥ एवंपरमधर्मज्ञंनानुजानामिराघवम्॥२५॥यदित्ववश्यंवस्तव्यंकर्तव्यंचपितुर्वचः ॥ अहमेववनिवत्स्यामिचतुर्दशवनेसमाः ॥२६॥ धर्मात्मातस्यसत्येनभ्रातुर्वाक्येनविस्मितः॥उवाचरामःसंप्रेक्ष्यपौरजानपदंजनम्॥२७॥विक्रीतमाहितंक्रीतंयत्पित्राजीवतामम॥नतल्लोपयितुंशक्यंमयावाभरतेनवा॥२८॥

तदपि सम्यगेव यदेतमत एवेत्यर्थः । अत्र भगवता स्वव्यावर्तननिश्चयेनागतानामपि पौरादीनामन्तर्यामिविधया स्वानुकूलवचनप्रयोगः कारितः । भरतस्य तु यशःख्यापनाय ज्येष्ठे कनिष्ठेनैव वर्तितव्यमिति लोकव्यवहारबोधनाय च तथा प्रवर्तनमिति प्रतिभाति ॥ २१ ॥ रामो वचनमब्रवीदिति भरत प्रतीति शेषः । धर्मचक्षुषां धर्मदर्शिनां निबोध शृणु ॥ २२ ॥ उभय त्वद्विषय मद्विषय च वचन श्रुत्वा सपश्य विचारय विचारेणापि कर्तव्य निश्चेतुमशक्तश्चेन्मयोक्त कुरु इति शेषः । तत्स्वोक्तमाह उत्तिष्ठेति । क्षत्रियाविहितप्रत्युपवेशनप्रायश्चित्तमाह मां च स्पृश तथोदकम् । उदकस्पर्श आचमनार्थः ॥ २३ ॥ परिषदः सभ्याः ॥ २४ ॥ न याचे न याचितवान् नानुशासामि नानुशिष्टवान् । शवार्थः । नानुजानामि वनवासायेति शेषः । नाभिजानामीतिपाठो वनवासोद्युक्तमिति शेषः ॥ २५ ॥ अहमेव प्रतिनिधित्वेनेति शेषः ॥ २६ ॥ तस्य भ्रातुः भरतस्य ॥ २७ ॥ यज्जीवता पित्रा विक्रीत मूल्यं गृहीत्वा दत्तम् आहितम् आधिरूपेण न्यस्त क्रीत मूल्य दत्त्वा गृहीतम् एव चेद राज्यं कैकेय्यै आधिरूपेण दत्त विक्रीत वेति भावः ॥ २८ ॥

उपाधिः प्रतिनिधिः जुगुप्सितत्व च स्वस्य तत्समर्थत्वात् । असमर्थे हि कर्तरि स विहितः । उक्तौ कृतौ च युक्तत्व वररूपऋणापाकरणार्थत्वाद्बहूपकारकत्वाच्चातस्तस्याः मातुस्तस्य पितुश्च वचनमवश्यमेव कार्यमिति शेषः । अयुक्तत्वादित्वे हि गुरोरप्यवलिप्तस्येत्यादिन्यायविषयत्व स्यादिति भावः ॥ २९ ॥ अत्र भरते सर्वमेव कल्याण राज्यपरिपालनादिरूप समावयामीति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तद्वचन कैकेयीवचन मोचयानेन मोचयमानेन एवं मदुक्तकरणेन त्वमपि पितरमनृतान्मोचयेति ध्वनितम् ॥ ३२ ॥ फैलैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ भ्रातृभ्यामित्यार्षी तृतीया । भ्रात्रोः सगममित्यर्थः । सगम प्रेक्ष्य विस्मिता इत्यन्वयः । समुपेताः स्वार्थरावणवध सपत्तये तत्र स्थले समवेता महर्षयो नारदाद्याः ॥ १ ॥ अतर्हिताः तयोः संगम द्रष्टुमागता अदृश्यरूपा आकाशस्थाः ॥ २ ॥ धर्मविक्रमौ धर्ममार्गवर्तिनौ उभयोः सभापा सभाषणं श्रुत्वोभाभ्यां

उपाधिर्नमयाकार्योवनवासेजुगुप्सितः ॥ युक्तमुक्तंचकैकेय्यापित्रामेसुकृतंकृतम् ॥ २९ ॥ जानामिभरतंक्षांतंगुरुसत्कारकारिणम् ॥ सर्वमेवात्र कल्याणंसत्यसंधेमहात्मनि ॥ ३० ॥ अनेनधर्मशीलेनवनात्प्रत्यागतःपुनः ॥ भ्रात्रासहभविष्यामिपृथिव्याःपतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥ वृतोराजाहि कैकेय्यामयातद्वचनंकृतम् ॥ अनृतान्मोचयानेनपितरंतंमहीपतिम् ॥३२॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदि० च० सा० अयोध्याकांडे एका दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ तमप्रतिमतेजोभ्यांभ्रातृभ्यांरोमहर्षणम् ॥ विस्मिताःसंगमंप्रेक्ष्यसमुपेतामहर्षयः ॥ १ ॥ अंतर्हितामुनिगणाः स्थिताश्चपरमर्षयः ॥ तौभ्रातरौमहाभागौकाकुत्स्थौप्रशशंसिरे ॥२॥ सदार्यौराजपुत्रौद्वौधर्मज्ञौधर्मविक्रमौ ॥ श्रुत्वावयंहिसंभाषामुभयोःस्पृहया महे ॥३॥ ततस्त्वृषिगणाःक्षिप्रंदशग्रीववधैषिणः ॥ भरतंराजशार्दूलमित्यूचुःसंगतावचः ॥४ ॥ कुलेजातमहाप्राज्ञमहावृत्तमहायशः ॥ ग्राह्यंराम स्यवाक्यंतेपितरंयद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥ सदानृणमिमंरामंवयमिच्छामहेपितुः ॥ अनृणत्वाच्चकैकेय्याःस्वर्गंदशरथोगतः ॥ ६ ॥ एतावदुक्त्वावचनं गंधर्वाःसमहर्षयः ॥ राजर्षयश्चैवतथासर्वेस्वांस्वांगतिंगताः ॥ ७ ॥ ह्लादितस्तेनवाक्येनशुशुभेशुभदर्शनः ॥ रामःसंहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यपूज यत् ॥ ८ ॥ त्रस्तगात्रस्तुभरतःसवाचासज्जमानया ॥ कृतांजलिरिदंवाक्यंराघवंपुनरब्रवीत् ॥ ९ ॥ रामधर्ममिमंप्रेक्ष्यकुलधर्मानुसंततम् ॥ कर्तुं महंसिकाकुत्स्थममामातुश्चयाचनाम् ॥ १० ॥ रक्षितुंसुमहद्राज्यमहमेकस्तुनोत्सहे ॥ पौरजानपदांश्चापिरक्तान्रंजयितुंतदा ॥ ११ ॥

स्पृहयामहे प्रीता भवामः । यद्वा तादृशसमाषणं श्रोतु पुनःपुनर्वांछामहे इति ॥ ३ ॥ सगता ऐकमत्य प्राप्ताः ॥ ४ ॥ पितर यद्यवेक्षसे पितुः सुखं यदीच्छसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ सदानृण सता स्वकृतसमीचीनानुष्ठानेन आसर्वतोऽनृणमित्यर्थः । अनृणत्वात् रामप्रतिज्ञयेति शेषः । यदि रामः इदानीं विपरीतं कुर्यान् प्रतिनिधिद्वारा वानुतिष्ठेत्तदा ते पितुः पुनः स्वर्गाद्भ्रंश एवेति ध्वनिः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ अभ्यपूजयत् सम्यक्इमां धर्मतो रक्षितवत इत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ८ ॥ त्रस्तगात्र उद्विग्नगात्रः । सक्तेति पाठांतरम् ॥ ९ ॥ राम इम धर्म ज्येष्ठस्य राज्यमित्येवरूप कुले कुलधर्मबुद्ध्याऽनुसंतत सबद्धम् । धर्मसर्थ प्रेक्ष्य कालधर्माश्च । सततमिति पाठे धर्मसुक्तम् । अथ अथवा कालधर्मान्कालकृतस्वशक्तिमन्निष्ठितदभावलक्षणान्प्रेक्ष्य विचार्य मम मातुः कौसल्यायाश्च याचनां कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥ अथ कालकृतां स्वस्य

१ स धन्यो यस्य पुत्रौ–इ० पा० ।

रक्षणाशक्तिं दर्शयति रक्षितुमिति । एकोऽसहायः रक्तान्नुरक्तान् ॥ ११ ॥ हि यतस्त्वामेव प्रतीक्षते ॥ १२ ॥ अत इदं राज्यं प्रतिपद्य स्वीकृत्य कस्मिंश्चित्स्थापय हि । हिर्वाक्यालङ्कारे । हि यतः ॥ स त्वदन्य राज्यो लोकपालने शक्तिमान् भवति । शक्तिमानसीति पाठे अय मर्दाय इति स्वीकारमात्रेण लोकस्य समस्तस्य पालने शक्तिमानसि । रामस्य राज्यमित्येतावल्लोकपरिपालनेपेक्षितसहायतयेत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवम् उक्तप्रकारम् ॥ १४ ॥ स्वयमके कृत्वेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ इयं बुद्धिर्मद्वनवासविरोधिनी स्वीयत्वेनांगीकृत्य स्थापनविषया आगता जातासा स्वजा स्वाभाविकी । गुरुसेवया प्राप्तो यो विनयः शिक्षा तज्जन्या च इतरा च सर्वा दुष्टेति भावः । अथ या त्वया स्वस्याशक्तिरुक्ता पालने सा नास्त्येवेत्याह भृशमिति ॥ १६ ॥ अमात्याः प्रधानमन्त्रिणः । मंत्रिण उपमंत्रिणः । कारय राजाज्ञयेति शेषः ॥ १७ ॥ अथ मातृयाचनयापि इदानीं परावृत्तिरशक्येत्याह लक्ष्मीरित्यादि । पितुः प्रतिज्ञां न त्यजेयमिति शेषः ॥ १८ ॥ कामात् त्वद्गतस्नेहात् । लोभात्त्वद्व्याजेन राज्यकरणलोभात् । तुभ्य मात्रा तव मात्रा षष्ठ्यर्थे आर्षी चतुर्थी । यदिदं कृत तत्त्वानिष्टमपि अनिष्टमिति मनसि न कर्तव्यं मदाज्ञयेति शेषः । अतस्तस्या मातृवदेव वर्तितव्यं शुश्रूषितव्यम् । तदर्हमिति वतिः । कामात् देवानामिच्छातः । लोभाद्वा लोभादेव तेषां देवलोकराज्यलोभात् ।

ज्ञातयश्चापियोधाश्चमित्राणिसुहृदश्चनः ॥ त्वामेवहिप्रतीक्षंतेपर्जन्यमिवकर्षकाः ॥ १२ ॥ इदंराज्यंमहाप्राज्ञस्थापयप्रतिपद्यहि ॥ शक्तिमान्सहि काकुत्स्थलोकस्यपरिपालने ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वापतद्भ्रातुःपादयोर्भरतस्तदा ॥ भृशंसंप्रार्थयामासराघवेतिप्रियंवदन् ॥ १४ ॥ तमंकेभ्रातरंकृत्वा रामोवचनमब्रवीत् ॥ श्यामंनलिनपत्राक्षंमत्तहंसस्वरःस्वयम् ॥१५॥ आगतात्वामियंबुद्धिःस्वजावैनयिकीचया ॥ भृशमुत्सहसेतातरक्षितुंपृथि वीमपि ॥ १६ ॥ अमात्यैश्चसुहृद्भिश्चबुद्धिमद्भिश्चमंत्रिभिः ॥ सर्वकार्याणिसंमंत्र्यमहांत्यपिहिकारय ॥ १७॥ लक्ष्मीश्चंद्रादपेयाद्वाहिमवान्वाहि मंत्यजेत् ॥ अतीयात्सागरोवेलांनप्रतिज्ञामहंपितुः ॥ १८ ॥ कामाद्वाततलोभाद्वामात्रातुभ्यमिदंकृतम् ॥ नतन्मनसिकर्तव्यंवर्तितव्यंचमातृवत् ॥ १९ ॥ एवंब्रुवाणंभरतःकौसल्यासुतमब्रवीत् ॥ तेजसादित्यसंकाशंप्रतिपच्चंद्रदर्शनम् ॥ २० ॥ अधिरोहार्यपादाभ्यांपादुकेहेमभूषिते ॥ एते हिसर्वलोकस्ययोगक्षेमंविधास्यतः ॥ २१ ॥ सोधिरुह्यनरव्याघ्रःपादुकेव्यवमुच्यच ॥ प्रायच्छत्सुमहातेजाभरतायमहात्मने ॥ २२ ॥

तव मात्रा देवैरेव मथराद्वारा इदं कृतं कारितमिति गूढोर्थः । शेषं प्राग्वत् ॥ १९ ॥ प्रतिपच्चंद्रदर्शनमित्यनेन तद्वदादरणीयदर्शनत्वं वर्धिष्णुत्वं चिरमदर्शनं च सूचितम् ॥ २० ॥ एते उटजसन्निहिते अधिरोहत्यनेन भद्रासनस्थानीयपादुकयोः प्रतिनिधिभूतयोरारोहणेन राज्यप्रतिपत्तिः कारिता । एषा च प्रार्थना वसिष्ठनियोगानन्तरं बोध्या । भरद्वाजं प्रति एते प्रयच्छ सहृष्टः पादुके हेमभूषिते इति वसिष्ठोक्तित्वेन वक्ष्यमाणत्वात्प्रतिनिधित्वमेवाह एते हीत्यादिना ॥ २१ ॥ सः रामः पादुके अधिरुह्य व्यवमुच्य पुनस्ततोऽवरुह्य भरताय प्रायच्छत् । एतेन प्रतिनिधिदानद्वारा राज्यरक्षानियोगः कृतः । प्रतिपद्य स्थापयेति चिरं भरतप्रार्थनं च साधितम् । अधिरोहणेन शक्तिविशेषस्य तत्र स्थापनम् । यद्दर्शनेन सर्वज्ञत्वसंपत्तिरिति बोध्यम् । तदुक्तं पाद्मे । ज्ञात्वा तदाज्ञा ताभ्यां च भरतः क्षितिमन्वशादिति । ताभ्यां पादुकाभ्यां तद्दर्शनमात्रेणेदृशे विषये भगवत एवमाज्ञेति ज्ञात्वा तथा व्यवहारमकरोदित्यर्थः । भरतस्तु पांचजन्यावतारत्वादाच्छादितसार्वज्ञ्य इत्यनेन सूचितम् । भगवत्स्पर्शेनाचेतनेपि सार्वज्ञ्यदानशक्तिमत्त्वमिति भगवन्माहात्म्या

तिशयद्वारा रामस्येश्वरत्वं च सूचितम् ॥ २२ ॥ जटाचीरधर इत्यादिना राज्यकृतभोगाभावः सूचितः ॥ २३ ॥ २४ ॥ राज्यतंत्रं राज्यव्यापार न्यस्य त्वद्बुद्ध्या विनिवेद्या चतुर्दशे वर्षे संपूर्णे पंचदशवर्षाद्यदिवसे यदि त्वां न द्रक्ष्यामि तदाग्नि प्रवेक्ष्यामि ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ शप्तोसि रोषाकरणायेति शेषः ॥ २८ ॥ सपरिगृह्य शिरसेति शेषः । उत्तमनागमूर्धनि राजोपवाह्यगजमस्तके तत्कालाभिषिक्तराजाधिरोहणधियेति शेषः । सर्वलोकप्रख्यापनार्थमेतत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ सर्वाः सकैके यीकाः । अनेनकैकेय्या दोषराहित्य सूचितम् । रुदन् रुदन्निव ॥ ३१ ॥ कौलैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥ ॥ तत इति । पूर्वं सर्वलोकज्ञानाय गजमस्तके स्थापयित्वा पुनः सादर तत आदाय स्वम

सपादुकेसंप्रणम्यरामंवचनमब्रवीत् ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिजटाचीरधरोह्यहम् ॥२३॥ फलमूलाशनोवीरभवेयंरघुनंदन ॥ तवागमनमाकांक्षन्वसन्वै नगराद्बहिः ॥२४॥तवपादुकयोर्न्यस्यराज्यतंत्रंपरंतप ॥ चतुर्दशेहिसंपूर्णेवर्षेहनिरघूत्तम ॥२५॥ नद्रक्ष्यामियदित्वांतुप्रवेक्ष्यामिहुताशनम्॥ तथेतिचप्रतिज्ञायतंपरिष्वज्यसादरम् ॥२६॥ शत्रुघ्नंचपरिष्वज्यवचनंचेदमब्रवीत्॥मातरंरक्षकैकेयींमारोषंकुरुतांप्रति ॥२७॥ मयाचसीतयाचैवशप्तोसिरघुनंदन॥इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षोभ्रातरंविससर्जह॥२८॥सपादुकेतेभरतःस्वलंकृतेमहोज्ज्वलेसंपरिगृह्यधर्मवित्॥ प्रदक्षिणंचैवचकाररराघवंचकारचैवोत्तमनागमूर्धनि॥२९॥अथानुपूर्व्यात्प्रतिपूज्यतंजनंगुरूंश्चमंत्रीन्प्रकृतीस्तथानुजौ ॥ व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनःस्थितःस्वधर्मेहिमवानिवाचलः॥ ॥३०॥ तंमातरोबाष्पगृहीतकंठ्योदुःखेननामंत्रयितुंहिशेकुः ॥ सचैवमातॄरभिवाद्यसर्वारुदन्कुटींस्वांप्रविवेशरामः॥३१॥इत्यार्षे श्रीम०वा०आ०च०सा०अ० द्वादशाधिकशततमः सर्गः ॥११२॥ ततःशिरसिकृत्वातुपादुकेभरतस्तदा ॥ आरुरोहरथंहृष्टःशत्रुघ्नसहितस्तदा॥१॥वसिष्ठोवामदेवश्चजाबालिश्चदृढव्रतः ॥अग्रतःप्रययुःसर्वेमंत्रिणोमंत्रपूजिताः॥२॥ मंदाकिनींनदींरम्यांप्राङ्मुखास्तेययुस्तदा ॥ प्रदक्षिणंचकुर्वाणाश्चित्रकूटंमहागिरिम्॥३॥पश्यन्धातुसहस्राणिरम्याणिविविधानिच ॥ प्रययौतस्यपार्श्वेनससैन्योभरतस्तदा॥४॥अदूराच्चित्रकूटस्यददर्शभरतस्तदा॥ आश्रमंयत्रसमुनिर्भरद्वाजःकृतालयः ॥५॥ सतमाश्रममागम्यभरद्वाजस्यवीर्यवान् ॥ अवतीर्यरथात्पादौववंदेकुलनंदनः ॥६॥ ततोहृष्टोभरद्वाजोभरतंवाक्यमब्रवीत् ॥ अपिकृत्यंकृतंतातरामेणचसमागतम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तःसतुततोभरद्वाजेनधीमता ॥ प्रत्युवाचभरद्वाजंभरतोधर्मवत्सलः[1] ॥ ८ ॥

स्तके कृत्वेत्यर्थः । यद्वा शिरसीत्यस्य गजशिरसीत्येवार्थः ॥ १ ॥ मंत्रे गाढकार्यविचारे निश्चेतृत्वेन पूजिता इत्यर्थः ॥ २ ॥ मंदाकिनीं चित्रकूटोत्तरपार्श्ववर्तिनीम् । प्रदक्षिणमिति उत्तरपार्श्वस्थां मंदाकिनीं प्राप्य प्राङ्मुखतया गमनात्सिद्ध तस्य प्रदक्षिणकरणम् ॥ ३ ॥ पार्श्वेन उत्तरपार्श्वेन ॥ ४ ॥ यत्र यमुनादक्षिणकूले अत एव चित्रकूटस्यादूरात् अनेन यमुनादक्षिणतटेपि कश्चिद्भरद्वाजाश्रम इति ज्ञायते । अत एवाग्रे भरद्वाजामत्रणोत्तरं ततस्ते यमुनां तीर्त्वेति वक्ष्यति । संप्रति तत्र स्थितिस्तु रामभरतयोः सवादं शिष्यद्वारा झटिति श्रोतुमिति बोध्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ कृत्य कर्तव्यं कृतमपि । अपिः प्रश्ने ।

१ भ्रातृवत्सलः-इ० पा० ।

कृत्यमेवाह रामेण चेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ गुरुणा वसिष्ठेन मात्रा च परमप्रीतः सत्यपरिपालनविषये इति शेषः । या कैकेयीनिमित्तं मम पितुः प्रतिज्ञा चतुर्दशवर्षाणि रामेण वने वस्तव्यमिति तामेव पितुः प्रतिज्ञां पालयिष्यामीति संबंधः ॥ ९ ॥ १० ॥ एवमुक्तः रामेणेति शेषः ॥ ११ ॥ प्रयच्छ प्रतिनिधित्वेनेति शेषः । अप्राप्तप्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य परिपालनं क्षेमः तत्करो भवेति एतद्वारा भरते सार्वज्ञ्यसंपादने नेति शेषः ॥ १२ ॥ हेमविकृते हेम्ना विचित्रतया कृते मम राज्याय मम राज्यरक्षाशक्त्यनुग्रहार्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ यदार्यं शोभनचरित्र त्वयि तिष्ठेदिति यत्तदुत्सृष्टमुदकं निम्ने तिष्ठेदितिवन्न चित्रम् । निम्नेति लुप्तसप्तम्यंतम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ उक्तवाक्यम् उक्तरीत्येति शेषः । आमंत्रयितुमारेभे आमंत्रणं कृतवान् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यमुनां तीर्त्वा गंगां ददृशुरिति । यमुनां तीर्त्वा

सयाच्यमानोगुरुणामयाचदृढविक्रमः ॥ राघवःपरमप्रीतोवसिष्ठंवाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पितुःप्रतिज्ञांतामेवपालयिष्यामितत्त्वतः ॥ चतुर्दशहि वर्षाणियाप्रतिज्ञापितुर्मम ॥ १० ॥ एवमुक्तोमहाप्राज्ञोवसिष्ठःप्रत्युवाचह ॥ वाक्यज्ञोवाक्यकुशलंराघवंवचनंमहत् ॥ ११ ॥ एतेप्रयच्छसंहृष्टः पादुकेहेमभूषिते ॥ अयोध्यायांमहाप्राज्ञयोगक्षेमकरोभव ॥१२॥ एवमुक्तोवसिष्ठेनराघवःप्राङ्मुखःस्थितः॥पादुकेहेमविकृतेममराज्यायतेददौ॥ ॥ १३ ॥ निवृत्तोहमनुज्ञातोरामेणसुमहात्मना ॥ अयोध्यामेवगच्छामिगृहीत्वापादुकेशुभे ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरतस्यमहात्मनः ॥ भरद्वाजःशुभतरंमुनिर्वाक्यमुदाहरत् ॥ १५ ॥ नैतच्चित्रंनरव्याघ्रेशीलवृत्तविदांवरे ॥ यदार्यंत्वयितिष्ठेत्तुनिम्नोत्सृष्टमिवोदकम् ॥ १६ ॥ अनृणः समहाबाहुःपितादशरथस्तव ॥ यस्यत्वमीदृशःपुत्रोधर्मात्माधर्मवत्सलः ॥ १७ ॥ तमृषिंतुमहाप्राज्ञमुक्तवाक्यंकृतांजलिः ॥ आमंत्रयितुमारेभे चरणावुपगृह्यच ॥ १८ ॥ ततःप्रदक्षिणंकृत्वाभरद्वाजंपुनःपुनः ॥ भरतस्तुययौश्रीमानयोध्यांसहमंत्रिभिः ॥१९॥ यानैश्चशकटैश्चैवहयैर्नागैश्च साचमूः॥पुनर्निवृत्ताविस्तीर्णाभरतस्यानुयायिनी॥२०॥ततस्तेयमुनांदिव्यांनदींतीर्त्वोर्मिमालिनीम्॥ ददृशुस्तांपुनःसर्वेगंगांशिवजलांनदीम् ॥ ॥२१॥ तांरम्यजलसंपूर्णांसंतीर्यसहबांधवः ॥ शृंगवेरपुरंरम्यंप्रविवेशससैनिकः॥२२॥ शृंगवेरपुराद्भूयअयोध्यांसंददर्शह ॥ अयोध्यांतुतदादृष्ट्वा पित्राभ्रात्राविवर्जिताम्॥२३॥ भरतोदुःखसंतप्तःसारथिंचेदमब्रवीत् ॥ सारथेपश्यविध्वस्ताअयोध्यानप्रकाशते॥निराकारानिरानंदादीनाप्रतिहतस्वना ॥२४॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयो० त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥ स्निग्धगंभीरघोषेणस्यंदनेनोपयान्प्रभुः ॥ अयोध्यांभरतःक्षिप्रंप्रविवेशमहायशाः ॥ १ ॥ बिडालोलूकचरितामालीननरवारणाम् ॥ तिमिराभ्याहतांकालीमप्रकाशांनिशामिव ॥ २ ॥

तस्मिन्नेव दिने भरद्वाज दृष्ट्वा गंगां ददृशुरित्यर्थः इति कश्चित् । तत्तु पूर्वोक्तरीत्याऽस्नानजयाद्धेयम् । जलस्य शिवत्वं रम्यत्वं च दर्शनमात्रेण सकलपापाहृत्वं मधुरत्वं च ॥ २१ ॥ २२ ॥ शृंगवेरपुरादिति निर्गत्येति शेषः ॥ २३ ॥ विध्वस्ता विध्वस्तशोभा । निराकारा निरलंकारा ॥ २४ ॥ भैरमानः[1] ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥ ॥ उपयानुपगच्छन् ॥ १ ॥ बिडालादिभिश्चरितां तत्संचारवतीम् । आसमताल्लीनानि श्लिष्टानि लग्नानि नराणां वारणानि कवाटानि यस्याम् । तिमिरेणालक्ष्यतां प्राप्ताम् अत एव

1 अधिरुचै ते–इ० पा० ।

कालीं तत एवाप्रकाशां निशामिव स्थितामयोध्यां प्रविवेशेत्यन्वयः ॥ २ ॥ राहुशत्रोश्चंद्रस्य श्रिया दिव्यैश्वर्येण युक्ताम् अत एव प्रज्वलितप्रभाम् अभ्युदितेन ग्रहेण राहुणा पीडितभर्तृकाम् अत एवैकामसहायां रोहिणीमिव स्थिताम् ॥ ३ ॥ आतपत्रशादल्पोष्णं क्षुब्धं कलुषं च सलिलं यस्यास्ताम् । झषो मत्स्यविशेषः । क्षुब्धेत्यार्षम् ॥ ४ ॥ विधूमामत एव हेमाभां अग्नेः समुत्थितां शिखामिव पूर्वं रामस्थितिसमये जाज्वल्यमानरूपतया स्थितां पश्चाद्रामविवासनकाले हविरभ्युक्षितां पयोहोमीयपयःसिक्तामत एव विप्रलयं गतां शिखामिव स्थिताम् । अध्वराग्नेः समुत्थितामिति पाठो बहुसमतस्तत्राप्यर्थः प्राग्वदेव । शिखामित्यस्य चावृत्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ समुत्थितां प्रबलमारुतेन समुत्थिताम् अत एव सफेनां सस्वनामूर्मिमिव भूत्वा तत्सदृशं रूपं प्राप्य पश्चात्प्रशांतमारुतेनोदल्प धूतां कंपितामत एव निःस्वनां सागरस्य जलोर्मिमिव स्थिताम् ॥ ७ ॥ यज्ञायुधैः स्फ्यादिभिः । अभिरूपैः प्रशस्तैः । सुत्याकाले यागकाले । निर्वृत्ते समाप्ते सति ॥ ८ ॥ गोष्ठो व्रजं तत्र स्थिताम् । गोवृषेण श्रेष्ठगवां वृषभेण यद्वा गवां प्रियेण वृषेण त्यक्ताम् अत एवार्तां तत्रोत्सु

राहुशत्रोःप्रियांपत्नींश्रियाप्रज्वलितप्रभाम् ॥ ग्रहेणाभ्युदितेनैकांरोहिणीमिवपीडिताम् ॥ ३ ॥ अल्पोष्णक्षुब्धसलिलांघर्मतप्तविहंगमाम् ॥ लीनमीनझषग्राहांकृशांगिरिनदीमिव ॥ ४ ॥ विधूमामिवहेमाभांशिखामग्नेःसमुत्थिताम् ॥ हविरभ्युक्षितांपश्चाच्छिखांविप्रलयंगताम् ॥ ५ ॥ विध्वस्तकवचांरुग्णगजवाजिरथध्वजाम् ॥ हतप्रवीरामापन्नांचमूमिवमहाहवे ॥ ६ ॥ सफेनांसस्वनांभूत्वासागरस्यसमुत्थिताम् ॥ प्रशांतमारुतोद्धूतांजलोर्मिमिवनिःस्वनाम् ॥ ७ ॥ त्यक्तांयज्ञायुधैःसर्वैरभिरूपैश्चयाजकैः ॥ सुत्याकालेसुनिर्वृत्तेवेदिंगतरवामिव ॥ ८ ॥ गोष्ठमध्येस्थितामार्तामचरंतींनवंतृणम् ॥ गोवृषेणपरित्यक्तांगवांपत्नीमिवोत्सुकाम् ॥ ९ ॥ प्रभाकराद्यैःसुस्निग्धैःप्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः ॥ वियुक्तांमणिभिर्जात्यैर्नवांमुक्तावलीमिव ॥ १० ॥ सहसाचरितांस्थानान्महींपुण्यक्षयोद्गताम् ॥ संहृतद्युतिविस्तारांतारामिवदिवश्च्युताम् ॥ ११ ॥ पुष्पनद्धांवसंतांतेमत्तभ्रमरशालिनीम् ॥ द्रुतदावाग्निविप्लुष्टांक्लांतांवनलतामिव ॥१२॥ संमूढनिगमांसर्वांसंक्षिप्तविपणापणाम् ॥ प्रच्छन्नशशिनक्षत्रांद्यामिवांबुधरैर्युताम् ॥१३॥ क्षीणपानोत्तमैर्भग्नैःशरावैरभिसंवृताम् ॥ हतशौंडामिवध्वस्तांपानभूमिमसंस्कृताम्॥१४॥ वृक्णभूमितलांनिम्नांवृक्णपात्रैःसमावृताम् ॥ उपयुक्तोदकांभग्नांप्रपांनिपतितामिव॥१५॥विपुलांविततांचैवयुक्तपाशांतरस्विनाम्॥भूमौबाणैर्विनिकृत्तांपतितांज्यामिवायुधात् ॥१६॥

कां नवं तृणमचरंतीमभक्षयंतीं गवां तरुणवृषाणां पत्नीमिव स्थिताम् । गवां पक्तिमिवेति पाठांतरम् । पत्नीमित्यस्य पंक्तिमित्यर्थं तीर्थ आह तच्चिंत्यम् ॥ ९ ॥ प्रभाकराद्यैः पद्मरागाद्यैः । स्फटिकाद्यैरिति कतकोक्तं तु न युक्तम् ॥ १० ॥ स्थानात्सहसा चरितां चलिताम् । पुण्यक्षयेति लुप्तसप्तम्यंतं पुण्यक्षये सति महीं प्राप्ताम् । संहृतो द्युतिविस्तारो यस्यास्ताम् ॥ ११ ॥ द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां वेगवद्दावाग्निना व्याप्ताम् ॥ १२ ॥ समूढाः शोकाकुलचित्ता निगमा वणिजो यस्याम् । यद्वा संमूढो जनसंचाररहितो निगमः पंथा यस्याम् । निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिक्पथे । संक्षिप्ता विपणापणाः पण्यवीथयो यस्याम् ॥१३॥ क्षीणपानोत्तमैः क्षीणमद्यैः भग्नैः शरावैः संवृताम् । हतशौंडां हतमद्यपाम् ॥ १४ ॥ वृक्णभूमितलां भिन्नचत्वरां भिन्नपात्रैर्युक्तां भग्नां भग्नस्तभाम् उपयुक्तोदकां समाप्तोदकाम् ॥ १५ ॥ विपुलां विशालाम्

१ नादिताम्-इ० पा० ।

विततां धनुष्याततताम् । युक्तपाशां धनुष्कोटयोर्ज्याबंधनार्थपाशयुताम् । तरस्विनां बाणैर्विनिकृतां छिन्नाम् आयुधाद्भनुषः पतिताम् ॥१६॥ सहसा बलात्कारेण वाहितां प्रधाविता प्रतिसैन्येन निहतामत एव पातिताम् ॥१७॥ १८ ॥ यथापुर यथापूर्वं न निशाम्यते खलु । अत्र किं कुर्म इति योजना ॥१९॥ मदकरो गधः मदगन्धः मूर्च्छितो व्याप्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ मम भ्रात्रा सहेति शेषः ॥ २४ ॥ अर्जुनी शारदी शुक्लपक्षसबधिनी वा सासारा वेगवद्वृष्टिधारासहिता । महोत्सव इव ग्रीष्मेबुद इव च ॥ २९ ॥ उन्नतगामिभिः सतोपादुद्धतगामिभिः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सुरैरुत्कृष्ट कृतशोकमभास्करं दिन

सहसायुद्धशौंडेनहयारोहेणवाहिताम् ॥ (निक्षिप्तभाण्डामुत्सृष्टांकिशोरीमिवदुर्बलाम् ॥ १ ॥ शुष्कतोयांमहामत्स्यैःकूर्मैश्चबहुभिर्युताम् ॥ प्रभिन्नतटविस्तीर्णांवापीमिवहृतोत्पलाम् ॥ २ ॥ पुरुषस्याप्रहृष्टस्यप्रतिषिद्धानुलेपनाम् ॥ संतप्तामिवशोकेनगात्रयष्टिमभूषणाम् ॥ ३ ॥ प्रावृषिप्रविगाढायांप्रविष्टस्याभ्रमण्डलम् ॥ प्रच्छन्नांनीलजीमूतैर्भास्करस्यप्रभामिव ॥ ४ ॥) निहतांप्रतिसैन्येनवडवामिवपातिताम् ॥ १७ ॥ भरतस्तुरथस्थःसञ्श्रीमान्दशरथात्मजः ॥ वाहयंतंरथश्रेष्ठंसारथिंवाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ किंनुखल्वद्यगंभीरोमूर्च्छितोननिशाम्यते ॥ यथापुरमयोध्यायांगीतवादित्रनिःस्वनः ॥ १९ ॥ वारुणीमदगंधश्चमाल्यगंधश्चमूर्च्छितः ॥ चंदनागुरुगंधश्चनप्रवातिसमंततः ॥ २० ॥ यानप्रवरघोषश्चसुस्निग्धहयनिःस्वनः ॥ प्रमत्तगजनादश्चमहांश्चरथनिःस्वनः ॥ २१ ॥ नेदानीं श्रूयतेपुर्यामस्यांरामेविवासिते ॥ चंदनागुरुगंधांश्चमहार्हाश्चवनस्रजः ॥ २२ ॥ गतेरामेहितरुणाःसंतप्तानोपभुंजते ॥ वहिर्यात्रांनगच्छंतिचित्रमाल्यधरानराः ॥ २३ ॥ नोत्सवाःसंप्रवर्तंतेरामशोकार्दितेपुरे ॥ साहिनूनंममभ्रात्रापुरस्यास्यद्युतिर्गता ॥ २४ ॥ नहिराजत्ययोध्येयंसासारेवार्जुनीक्षपा ॥ कदानुखलुमेभ्रातामहोत्सवइवागतः ॥ २५ ॥ जनयिष्यत्ययोध्यायांहर्षंग्रीष्मइवांबुदः ॥ तरुणैश्चारुवेषैश्चनरैरुन्नतगामिभिः ॥ २६ ॥ संपतद्भिरयोध्यायांनाभिभांतिमहापथाः ॥ इतिब्रुवन्सारथिनादुःखितोभरतस्तदा ॥ २७ ॥ अयोध्यांसंप्रविश्यैवविवेशवसतिंपितुः ॥ तेनहीनांनरेंद्रेणसिंहहीनांगुहामिव ॥ २८ ॥ तदातदंतःपुरमुज्झितप्रभंसुरैरिवोत्कृष्टमभास्करंदिनम् ॥ निरीक्ष्यसर्वत्रविभक्तमात्मवान्मुमोचबाष्पंभरतःसुदुःखितः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥ ततोनिक्षिप्यमातॄस्ताअयोध्यायांदृढव्रतः ॥ भरतःशोकसंतप्तोगुरूनिदमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ नंदिग्रामंगमिष्यामिसर्वानामंत्रयेऽत्रवः ॥ तत्रदुःखमिदंसर्वंसहिष्येराघवंविना ॥ २ ॥ गतश्चाहोदिवंराजावनस्थःसगुरुर्मम ॥ रामंप्रतीक्षेराज्यायसहिराजामहायशाः ॥ ३ ॥ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरतस्यमहात्मनः ॥ अब्रुवन्मंत्रिणःसर्वेवसिष्ठश्चपुरोहितः ॥ ४ ॥

मित्र । एवं हि श्रूयते पुरा देवासुरे युद्धेऽसुरैर्देवाः पराजिता राहुणा च भानुः पातितस्तदा दिवारात्रविभागरहिते काले स्वस्वलोकाद्ब्रह्मलोकं गतैर्देवैः प्रार्थितस्य ब्रह्मणो नियोगादत्रिः सप्तरात्र सूर्याधिपत्य चकारेति तीर्थः । देवैरुत्कृष्ट भास्करहीनं दिन कविकल्पितमत्रोपमानमिति कतकः । विभक्त विनतसंस्कार भक्त सेवित सस्कृत तद्भिन्नमिति यावत् ॥ २९ ॥ धीरैर्मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाडे चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥११४॥ तत इति ॥१॥ अत्र अयोध्यायां तेन सहागमनकारितं राघवं विना दुःख पितृभ्रातृवियोगज दुःखमिति यावत्॥२॥तदेवाह गतश्चेति ॥३॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ बधुलुब्धस्य बंधुजनपरिपालनेऽधिकस्पृहावतः । आर्यं श्रेष्ठं नानुमन्येत त्वद्वचनमिति शेषः ॥ ६ ॥ यथाभिलषित स्वाभिलषितमनतिक्रम्य प्रवृत्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ नंदिग्रामो यतो भवेत् येन मार्गेण स प्राप्तो भवेत् तेन ययुः ॥ १० ॥ तदनाहूतं भरतेनाकृताह्वानमपि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतदयोध्याराज्यं मम भ्रात्रा सन्यासवत्समीचीनवस्तुनिक्षेपवन्मयि दत्तं स्थापितम् । कालांतरे ग्रहणाय विश्वस्तपुरुषे रक्षणार्थं वस्तुस्थापनं न्यासो निक्षेप इति च । न्यासस्यापि राज्यस्य रक्षणं भगवत्पादुकाधीनमेव न मदधीनमित्याह योगेत्यादि । इत्युवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ १४ ॥ पादुके सन्यास पादुकात्मकं सद्वस्तुन्यास वेदाः प्रमाणमितिवत्साधु । शिरसा कृत्वा प्रणम्येति यावत् ॥ १५ ॥ इमौ पादुकारूपौ आर्यपादाविति । पादशब्दः पूजावाची । विधेयाभिप्रायेण चेमाविति पुल्लिंगनिर्देशः । शैत्यं हि यत्सा प्रकृति

सुभृशंश्लाघनीयंचयदुक्तंभरतत्वया ॥ वचनंभ्रातृवात्सल्यादनुरूपंतवैवतत् ॥५॥ नित्येतेबंधुलुब्धस्यतिष्ठतोभ्रातृसौहृदे॥ मार्गमार्यंप्रपन्नस्यनानुमन्येतकःपुमान् ॥ ६ ॥ मंत्रिणांवचनंश्रुत्वायथाभिलषितंप्रियम् ॥ अब्रवीत्सारथिंवाक्यंरथोमेयुज्यतामिति ॥ ७ ॥ प्रहृष्टवदनःसर्वामातॄःसमभिभाष्यच ॥ आरुरोहरथंश्रीमाञ्शत्रुघ्नेनसमन्वितः ॥८॥ आरुह्यतुरथंक्षिप्रंशत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ययतुःपरमप्रीतौवृतौमंत्रिपुरोहितैः ॥ ९ ॥ अग्रतोगुरवःसर्वेवसिष्ठप्रमुखाद्विजाः ॥ प्रययुःप्राङ्मुखाःसर्वेनंदिग्रामोयतोभवेत् ॥ १० ॥ बलंचतदनाहूतंगजाश्वरथसंकुलम् ॥ प्रययौभरतेयातेसर्वेचपुरवासिनः ॥ ११ ॥ रथस्थःसतुधर्मात्माभरतोभ्रातृवत्सलः ॥ नंदिग्रामंययौतूर्णंशिरस्यादायपादुके ॥ १२ ॥ भरतस्तुततःक्षिप्रंनंदिग्रामंप्रविश्यसः ॥ अवतीर्यरथात्तूर्णंगुरूनिदमभाषत ॥१३॥ एतद्राज्यंममभ्रात्रादत्तंसंन्यासमुत्तमम् ॥ योगक्षेमवहेचेमेपादुकेहेमभूषिते ॥१४॥ भरतःशिरसाकृत्वासंन्यासंपादुकेततः ॥ अब्रवीद्दुःखसंतप्तःसर्वंप्रकृतिमंडलम् ॥ १५ ॥ छत्रंधारयतक्षिप्रमार्यपादाविमौमतौ ॥ आभ्यांराज्येस्थितोधर्मःपादुकाभ्यांगुरोर्मम ॥ १६ ॥ भ्रात्रातुमयिसंन्यासोनिक्षिप्तःसौहृदादयम् ॥ तमिमंपालयिष्यामिराघवागमनंप्रति ॥ १७ ॥ क्षिप्रंसंयोजयित्वातुराघवस्यपुनःस्वयम् ॥ चरणौतौतुरामस्यद्रक्ष्यामिसहपादुकौ ॥१८॥ ततोनिक्षिप्तभारोहंराघवेणसमागतः ॥ निवेद्यगुरवेराज्यंभजिष्येगुरुवर्तिताम् ॥ १९ ॥ राघवायचसंन्यासंदत्त्वेमेवरपादुके ॥ राज्यंचेदमयोध्यांचधूतपापोभवाम्यहम् ॥२०॥ (अभिषिक्तेतुकाकुत्स्थेप्रहृष्टमुदितेजने ॥ प्रीतिर्ममयशश्चैवभवेद्राज्याच्चतुर्गुणम्॥१॥एवंतुविलपन्दीनोभरतःसमहायशाः ॥ नंदिग्रामेकरोद्राज्यंदुःखितोमंत्रिभिःसह॥२॥) सवल्कलजटाधारीमुनिवेषधरःप्रभुः॥ नंदिग्रामेवसद्धीरःससैन्योभरतस्तदा ॥ २१ ॥ सवालव्यजनंछत्रंधारयामाससस्वयम् ॥ भरतःशासनंसर्वंपादुकाभ्यांनिवेदयन् ॥ २२ ॥ ततस्तु भरतःश्रीमानभिषिच्यार्यपादुके ॥ तदधीनस्तदाराज्यंकारयामाससर्वदा ॥ २३ ॥

र्जलस्येति तत्परमपूज्यराममावनाविषये इमे पादुके इत्यर्थः । राज्येपेक्षितो मम गुरोर्धर्मव्यवहारोऽनयोरेव स्थितोऽत आभ्यां पादुकाभ्यां छत्रं धारयत एतत्सन्निधानादेव तत्तद्व्यवहारे धर्मव्यवहारांशज्ञानं ममेति भावः ॥ १६ ॥ अय राज्यरूपः संन्यासो निक्षेपो निक्षिप्तः राघवागमनं प्रति तावत्पर्यंतम् ॥ १७ ॥ संयोजयित्वा चरणयोः पादुके ॥ १८ ॥ समागतो मिलितः निवेद्य प्रत्यर्प्य गुरुवर्तितां गुरूचितशुश्रूषाम् ॥ १९ ॥ २० ॥ अवसत् धीरः धीमान् ॥ २१ ॥ वालव्यजनेन सहितं छत्रं स भरतः सर्वं शासनं ताभ्यां निवेदयन् उक्तविशेषण छत्र स्वयमेव धारयामास ॥ २२ ॥ आर्यपादुके अभिषिच्य तयोः

१ समभिवाद्य सः–इ० पा० ।

राज्याभिषेकं कृत्वा तदधीनः पादुकाधीनः ॥ २३ ॥ यत्कार्यं राज्यविषयं पश्चाद्यथावत् कोशागारस्थमुपायनं चकार । प्रजान्यायकार्यं च यथावच्छास्त्रानतिक्रमेण चकार ॥ २४ ॥ भैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पचदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ सोद्वेगं सभयमौत्सुक्यम् आश्रमांतरगमनौत्सुक्यम् ॥ १ ॥ पुरस्तात्पूर्वं ये तापसाः चित्रकूटस्य आश्रमे संधिरार्षः । राममाश्रित्य निरताः नितरा रताः सानदास्तानुत्सुकानलक्षयत् । अत्रेदं बोध्यम् । चैत्रशुक्लदशम्या पुष्ये रामवनप्रस्थानम् । ततः पूर्णिमायामर्धरात्रे दशरथमरणम् । ततः पक्षेण भरतागमनमयोध्यायां तत और्ध्वदेहिकेन पक्षो गतः । एवं वैशाखे गते ज्येष्ठे भरतस्य चित्रकूटं प्रति प्रस्थानम् । अग्रे वर्षाकाले सन्निहिते सति कार्तिक्यत चित्रकूटे वासो रामस्य तदनंतरं तापसौत्सुक्यलक्षणम् । न तु भरतनिवृत्त्यनंतरमेवैतदिति । अत एव पाद्मे भरतस्यायोध्यां प्रति निवृत्त्यनंतरमुक्तम् । राघवश्चित्रकूटाद्रौ सानुजोरमत स्त्रिया ॥ कदाचिदंके वैदेह्या निद्राणे रघुनंदने ॥ १ ॥ ऐंद्रः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कामुकः ॥ विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥ २ ॥ तद्दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुशं जग्राह पाणिना ॥ ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य चिक्षेप ध्वांक्षमारणे ॥ ३ ॥ तं दृष्ट्वा घोरसकाशं ज्वलत्कालानलोपमम् ॥ दृष्ट्वा काकः प्रदुद्राव निनदन्दारुणस्वनम् ॥ ४ ॥ वायसस्त्रिषु लोकेषु बभ्राम भयपीडितः ॥ यत्र यत्र ययौ काकः शरणार्थी च वायसः ॥ ५ ॥ तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविवेश भयावहम् ॥ ब्रह्माणमिंद्रं रुद्रं मां शरणार्थी जगाम सः ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा वायसं भीतं देवता न ररक्षिम ॥ न शक्ताः स्म वयं त्रातुं राघवास्त्राद्भयंकरात् ॥ ७ ॥ इत्यब्रूम महादेवा अन्ययास्त्रं दहेच्च नः ॥ पुनश्चागाद्विधिं काको

तदाहियत्कार्यमुपैतिकिंचिदुपायनंचोपहृतंमहार्हम् ॥ सपादुकाभ्यांप्रथमंनिवेद्यचकारपश्चाद्भरतोयथावत् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयो० पंचदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥ प्रतियातेतुभरतेवसन्रामस्तदावने ॥ लक्षयामाससोद्वेगमथौत्सुक्यंतपस्विनाम् ॥ १ ॥ येतत्रचित्रकूटस्यपुरस्तात्तापसाश्रमे ॥ राममाश्रित्यनिरतास्तानलक्षयदुत्सुकान् ॥ २ ॥ नयनैर्भृकुटीभिश्चरामंनिर्दिश्यशंकिताः ॥ अन्योन्यमुपजल्पंतःशनैश्चक्रुर्मिथःकथाः ॥ ३ ॥ तेषामौत्सुक्यमालक्ष्यरामस्त्वात्मनिशंकितः ॥ कृतांजलिरुवाचेदमृषिंकुलपतिंततः ॥ ४ ॥ नकच्चिद्भगवन्किंचित्पूर्ववृत्तमिदंमयि ॥ दृश्यतेविकृतंयेनविक्रियंतेतपस्विनः ॥ ५ ॥ प्रमादाच्चरितंकिंचित्कच्चिन्नावरजस्यमे ॥ लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टंनानुरूपंमहात्मनः ॥ ६ ॥ कच्चिच्छुश्रूषमाणावःशुश्रूषणपरामयि ॥ प्रमदाभ्युचितांवृत्तिंसीतायुक्तांनवर्तते ॥ ७ ॥

दयया विधिराह तम् ॥ ८ ॥ भो भो बलिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणं व्रज ॥ स एव रक्षकः श्रीशः शरणागतवत्सलः ॥ ९ ॥ इत्युक्तः सोय बलिभुग्ब्रह्मणा रघुनंदनम् ॥ उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः ॥ १० ॥ प्राणसंशयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसम् ॥ त्राहि त्राहीति भर्तारमुवाच दयिता विभुम् ॥ ११ ॥ तच्छिरः पादयोस्तस्य युयुजे चाथ जानकी ॥ तमुत्थाप्य करेणाथ कृपापीयूषसागरः ॥ १२ ॥ ररक्षासौ निजास्त्राय तदेकाक्षि ददौ तदा ॥ वायसोपि मुहुर्नत्वा सीतायै राघवाय च ॥ १३ ॥ स्वर्लोकं प्रययौ हृष्टो राघवेणाभिपालितः ॥ ततो रामो महातेजा वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ १४ ॥ उवास चित्रकूटाद्रौ स्तूयमानो महर्षिभिरिति ॥ २ ॥ कथमलक्षयत्तत्राह नयनैरित्यादि । निर्दिश्य प्रदर्श्य शंकिताः रामः किं मंस्यत इति भीताः नयनादिभिः प्रदर्श्यान्योन्यमुपजल्पतः आह्वयतः शनैरुपांशु कथाश्चक्रुः । अयं राम इह सस्त्रीक आस्ते । राक्षसाश्चैतद्द्वेषेणेह सचरन्तोऽस्मान्बाधतेऽतोन्यत्र गंतव्यमित्येवंरूपाः कथाश्चक्रुः ॥ ३ ॥ शंकत अशंकतेत्यर्थः । एतदाश्रमत्यागकारणमात्मनिष्ठं दोषमशंकतेत्यर्थः । अत एव कृतांजलिः सन्कुलपतिम् ऋषिसंघस्वामिनमाश्रमस्वामिनं वा । कुलमन्वयसंघातगृहोत्पत्त्याश्रमेषु च ॥ ४ ॥ मयि पूर्ववृत्तं पूर्वराजवृत्तं न दृश्यते कच्चित् विकृतं वा दृश्यते कच्चित् येन तपस्विनो विक्रियंते । इदं तपस्विविक्रियारूपं किंचित्कारणकं भवति तन्निवेदयतु भवानिति शेषः ॥ ५ ॥ अवरजस्य लक्ष्मणस्य नानुरूपं चरितम् अयुक्ताचरणं प्रमादाज्जातं किंचिदृषिभिर्न दृष्टं कच्चित् ॥ ६ ॥ वः शुश्रूषमाणा अर्घ्यपाद्यादिना युष्मान्सेव

१ शंकित -इ० पा० ।

माना अधुना मच्छुश्रषानुरोधात्प्रमदोचितां युष्मासु युक्तां वृत्तिं शुश्रूषाविषया सीता न वर्तते कच्चित् ॥ ७ ॥ तपसां च वृद्ध इत्यनुकर्षः । वेपमान इव कथं वा रामो मंस्यत इति कंपः । जरया वा कंपः इव एवार्थे ॥८॥ सत्त्व स्वभावः ॥ ९ ॥ त्वन्निमित्त त्वत्तो हेतोः इदं भय रक्षोभ्यः समागतमिति भावः ॥ १० ॥ कथं तत्राह रावणेति । उत्पाट्य सपीड्य ॥ ११ ॥ जितकाशी जिताहवः जितभयो वा त्वां च न मृष्यते पीडयितुमिच्छति ॥ १२ ॥ विप्रकुर्वंति अपकुर्वंति ॥ १३ ॥ तमपकारं दर्शयति दर्शयंतीति । बीभत्सैर्जुगुप्सितरूपैरात्मानं दर्शयति इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ अप्रशस्तैः पापजनकैरशुचिभिः पदार्थैस्तापसान्संप्रयुज्य विप्रकुर्वंति । अपरानपि मृदून्प्रतिघ्नंत्यपि पीडयंत्यपि॥ १५ ॥ अबुद्धम् अविदितं यथा भवति तथा निद्रादौ अवलीय च निर्भयमाश्लिष्य च तदालिंगनेनाल्पचेतसो विचेतसस्तापसान् नाशयतो रमंते ॥ १६ ॥

अथर्षिर्जरयावृद्धस्तपसाचजरांगतः ॥ वेपमानइवोवाचरामंभूतदयापरम् ॥ ८ ॥ कुतःकल्याणसत्त्वायाःकल्याणाभिरतेःसदा ॥ चलनंताततवैदेह्यास्तपस्विषुविशेषतः ॥९॥ त्वन्निमित्तमिदंतावत्तापसान्प्रतिवर्तते ॥ रक्षोभ्यस्तेनसंविग्नाःकथयंतिमिथःकथाः ॥१०॥ रावणावरजःकश्चित्खरोनामेहराक्षसः ॥ उत्पाट्यतापसान्सर्वाञ्जनस्थाननिवासिनः ॥ ११ ॥ धृष्टश्चजितकाशीचनृशंसःपुरुषादकः ॥ अवलिप्तश्चपापश्चत्वांचताततनमृष्यते ॥१२॥ त्वंयदाप्रभृतिह्यस्मिन्नाश्रमेताततवर्तसे ॥ तदाप्रभृतिरक्षांसिविप्रकुर्वंतितापसान् ॥१३॥ दर्शयंतिहिबीभत्सैःक्रूरैर्भीषणकैरपि ॥ नानारूपैर्विरूपैश्चरूपैरसुखदर्शनैः ॥ १४ ॥ अप्रशस्तैरशुचिभिःसंप्रयुज्यचतापसान् ॥ प्रतिघ्नंत्यपरान्क्षिप्रमनार्याःपुरतःस्थितान् ॥ १५ ॥ तेषुतेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीयच ॥ रमंतेतापसांस्तत्रनाशयंतोल्पचेतसः ॥ १६ ॥ अवक्षिपंतिस्रुग्भांडानग्नीन्सिंचंतिवारिणा ॥ कलशांश्चप्रमर्दंतिहवनेसमुपस्थिते ॥ १७ ॥ तैर्दुरात्मभिराविष्टानाश्रमान्प्रजिघांसवः ॥ गमनायान्यदेशस्यचोदयंत्यृषयोद्यमाम् ॥ १८ ॥ तत्पुरारामशारीरीमुपहिंसांतपस्विषु ॥ दर्शयंतिहिदुष्टास्तेत्यक्ष्यामइममाश्रमम् ॥ १९ ॥ बहुमूलफलंचित्रमविदूरादितोवनम् ॥ अश्वस्याश्रममेवाहंश्रयिष्येसगणःपुनः ॥ २० ॥ खरस्त्वय्यपिचायुक्तंपुरारामप्रवर्तते ॥ सहास्माभिरितोगच्छयदिबुद्धिःप्रवर्तते ॥ २१ ॥ सकलत्रस्यसंदेहोनित्यंयुक्तस्यराघव॥ समर्थस्यापिसहितोवासोदुःखमिहाद्यते ॥ २२ ॥ इत्युक्तवंतंरामस्तंराजपुत्रस्तपस्विनम् ॥ नशशाकोत्तरैर्वाक्यैरवबद्धुंसमुत्सुकम् ॥ २३ ॥

स्रुग्भांडान्स्रुगादियज्ञसंभारान् अवक्षिपति अवस्कंदयाते कलशानुदकपात्राणि प्रमर्दो भगः हवने होमकर्मणि समुपस्थिते प्रवृत्ते ॥ १७ ॥ प्रजिघांसवः परित्यक्तुमिच्छवः मिथो मिलिताः ॥ १८ ॥ शारीरीमुपहिंसां प्राणवियोगरूपां पुरा दर्शयन्ति दर्शयिष्यति अत इममाश्रमं त्यक्ष्यामः ॥ १९ ॥ अश्वस्य न विद्यते श्वः सचयो यस्य महर्षेः । पृषोदरादित्वात्साधुः । एतेन रक्षोभयनिवारणक्षमत्वं तस्य दर्शितम् ॥ २०॥ पुरा प्रवर्तते प्रवर्तयिष्यति अतस्तव नित्ययुक्तस्यापि सदा सावधानस्यापि रक्षोनिग्रहे समर्थस्यापि सकलत्रस्यापि हेतुगर्भमेतत् इहाश्रमे संदेहः सदेहवानेव वासः अर्शआद्यच् । दुःखो दुःखजनकः अतस्तवाप्यत्रावस्थानमनुचितमिति व्यंग्यमतस्त्वमपि सहास्माभिरितो गच्छेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अवबद्धुम् अहं रक्षांसि निवारयिष्यामि मा भैष्टेत्यादिवचनैर्निवारयितुं न शशाक तत्र हेतुः समुत्सुकमिति । कार्यशेषस्य स्त्री

१ पुराणश्रममेवाहम्–इ० पा० ।

यान्यदेशगमनसाध्यत्वाच्च ॥ २३ ॥ अभिनंद्य स्तुत्वा समाधाय स्ववियोगखिन्नं समाश्वास्य कुलैर्ऋषिसंघैः ॥ २४ ॥ रामस्तस्माद्देशादपयांतमृषिगणमनुगमनादनुव्रजनेन संसाध्य प्रस्थाप्य कुलपतिमृषिमभिवाद्य सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमतः कृतानुमतिक उपदिष्टार्थः रक्षःसन्देहादत्रावस्थानमनुचितमिति कृतोपदेशः पुण्यं स्वनिलयं स्ववासायोपसंपेदे ॥ २५ ॥ क्षणमपि न जहौ सीतारक्षणार्थमिति भावः । आर्षम् ऋषिसबंधिचरितं वृत्तं यस्य तादृशे राघवे धृतगुणाः निश्चितनिजरक्षासामर्थ्यगुणाः केचित्तापसाः सततं निरंतरं राघवमनुगता हि अनुगता एव नाश्रमांतरं जग्मुः ॥ २६ ॥ [1]रेमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षोडशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥ ॥ छ ॥ अनुविचिंतयन्वक्ष्यमाणलक्षणमुपाधिम् ॥ १ ॥ तमेवाह । इहेति । मे मया सबंधसामान्ये षष्ठी । सा मे स्मृतिर्मां नित्यमनुशोचतस्तानन्वेति विषयीकरोति । एवं च तादृशतत्स्मरणेन ममापि शोको वर्धत इति भावः ॥ २ ॥ राजधानीतो निर्गतायाः सेनाया निवासस्थानं स्कंधावारः ।

अभिनंद्यसमापृच्छ्यसमाधायचराघवम् ॥ सजगामाश्रमंत्यक्त्वाकुलैःकुलपतिःसह ॥२४॥ रामःसंसाध्यऋषिगणमनुगमनाद्देशात्तस्मात्कुलपतिमभिवाद्यऋषिम् ॥ सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमतउपदिष्टार्थःपुण्यंवासायस्वनिलयमुपसंपेदे ॥२५॥ आश्रमंत्वृषिविरहितंप्रभुःक्षणमपिनजहौसराघवः ॥ राघवंहिसततमनुगतास्तापसाश्चार्षचरितेधृतगुणाः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० चा० सा० अ० षोडशाधिकशततमः सर्गः ॥११६॥

राघवस्त्वपयातेषुसर्वेष्वनुविचिंतयन् ॥ नतत्रारोचयद्वासंकारणैर्बहुभिस्तदा ॥ १ ॥ इहमेभरतोदृष्टोमातरश्चसनागराः ॥ साचमेस्मृतिरन्वेति तान्नित्यमनुशोचतः ॥ २ ॥ स्कंधावारनिवेशेनतेनतस्यमहात्मनः ॥ हयहस्तिकरीषैश्चउपमर्दःकृतोभृशम् ॥ ३ ॥ तस्मादन्यत्रगच्छामइति संचिंत्यराघवः ॥ प्रातिष्ठतसवैदेह्यालक्ष्मणेनचसंगतः ॥४॥ सोऽत्रेराश्रममासाद्यतंववंदेमहायशाः ॥ तंचापिभगवानत्रिःपुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥५॥ स्वयमातिथ्यमादिश्यसर्वमस्यसुसत्कृतम् ॥ सौमित्रिंचमहाभागंसीतांचसमसांत्वयत् ॥ ६ ॥ पत्नींचतमनुप्राप्तांवृद्धामामंत्र्यसत्कृताम् ॥ सांत्वयामासधर्मज्ञःसर्वभूतहितेरतः ॥७॥ अनसूयांमहाभागांतापसींधर्मचारिणीम् ॥ प्रतिगृह्णीष्ववैदेहीमब्रवीदृषिसत्तमः ॥ ८ ॥ रामायचाचचक्षेतांतापसींधर्मचारिणीम् ॥ दशवर्षाण्यनावृष्ट्यादग्धेलोकेनिरंतरम् ॥ ९ ॥ ययामूलफलेसृष्टेजाह्नवीचप्रवर्तिता ॥ उग्रेणतपसायुक्तानियमैश्चाप्यलंकृता ॥१०॥ दशवर्षसहस्राणिययातप्तंमहत्तपः ॥अनसूयाव्रतैस्तात[1]प्रत्यूहाश्चनिबर्हिताः ॥ ११ ॥

तस्य भरतस्य तेन पुरतो दृश्यमानेन । अनेन स्मृत्युद्बोधकमुक्तम् । उपमर्दः भूमेरशुचिता ॥ ३ ॥ ४ ॥ स रामः तमत्रिं तमपि जगत्कारमपि राम लोकव्यवहारानुसरणेन पुत्रवत् अंगीचकार आलिंगन मूर्धाघ्राणादिभिः ॥ ५ ॥ स्वयमादिश्य विज्ञाप्यास्य सर्वमातिथ्यं सुसत्कृतं कृत्वा समसांत्वयत् प्रीतियुक्तेन चक्षुषापश्यत् ॥ ६ ॥ त देशमनुप्राप्तां वृद्धां पत्नीमनसूयानाम्नीं तापसीत्वादिगुणयुक्तां वाचा सत्कृतां सर्वैः सत्कृतां वा आमंत्र्य सबोध्य सांत्वयामास प्रीत्या सीतां दर्शयामास । अनंतरं वैदेहीं प्रतिगृह्णीष्वेत्यब्रवीदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तामाचचक्षे तद्वैभवं कथितवान् तदेव दर्शयति दशेत्यादि ॥ ९ ॥ मूलफले ऋषीणां जीवनायेति शेषः । जाह्नवी गंगा च प्रवर्तिता दशवर्षमनावृष्ट्या भूमेर्निर्जलत्वात्तेषां स्नानार्थं मंत्रसिद्धिवैभवेनावाहिता स्वाश्रमे इति शेषः ॥१०॥ अनुसूयाव्रतैस्तत्कृतैर्व्रतैः प्रत्यूहाः ऋषीणां तपोविघ्नाः ॥११॥

[1] स्नाता-इ० पा०।

तत्प्रतिशापेन व्याकुलैर्देवैः प्रार्थिताऽनसूया दशरात्रा देवकार्यनिमित्तमिति मांडव्यऋषिणा प्रातर्विधवा भवति कस्यांचिदृषिपत्न्यामनसूयासख्यां शप्तायां प्रातरेव मा भूदिति तया प्रतिशापे दत्ते
वधिकालम् एकरात्रित्वेन कृत्वा देवकार्यं कृतवती सख्या वैधव्यं च परिहृतवतीति गाथेति कतकः । सेयं मातेव ते पूज्येति शेषः ॥ १२ ॥ अभिगच्छतु दर्शनार्थमिति शेषः । ननु वैदेह्या अल्पवयस्त्वेन व्यव
हारानभिज्ञत्वात् कचिद्व्यवहारे स्खलनेऽनर्थः स्यादत आहाक्रोधनां सदेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ अस्य मुनेः समीरितं वचनं यतः श्रुतमत आत्मनः श्रेयोर्थमित्यादि ॥ १५ ॥ तामनसूयेत्यन्वर्थनाम्नीम् अभिगम्या
मक्रोधनत्वात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ शिथिलां श्लथसंधिबधाम् । वलितां सजातवलिं वृद्धामिति सर्वोपपादकं विशेषण प्रवाते कदलीमिव वेपमानांगीं स्थिताम् ॥ १८ ॥ समुदाहरत् अभिवादनांगत्वेनेति शेषः ॥ १९ ॥

तामिमांसर्वभूतानांनमस्कार्यांतपस्विनीम् ॥ अभिगच्छतुवै
देवकार्यनिमित्तंचययासंत्वरमाणया ॥ दशरात्रंकृतारात्रिःसेयंमातेवतेनघ ॥१२॥ तामिमांसर्वभूतानांनमस्कार्यांतपस्विनीम् ॥ अभिगच्छतुवै
देहीवृद्धामक्रोधनांसदा ॥ १३ ॥ एवंब्रुवाणंतमृषिंतथेत्युक्त्वासराघवः ॥ सीतामालोक्यधर्मज्ञामिदंवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ राजपुत्रिश्रुतंत्वेतन्मु
नेरस्यसमीरितम् ॥ श्रेयोर्थमात्मनःशीघ्रमभिगच्छतपस्विनीम् ॥ १५ ॥ अनसूयेतियालोकेकर्मभिःख्यातिमागता ॥ तांशीघ्रमभिगच्छत्वमभि
गम्यांतपस्विनीम् ॥ १६ ॥ सीतात्वेतद्वचःश्रुत्वाराघवस्ययशस्विनी ॥ तामत्रिपत्नींधर्मज्ञामभिचक्राममैथिली ॥१७॥ शिथिलांवलितांवृद्धांज
रापांडुरमूर्धजाम् ॥ सततंवेपमानांगींप्रवातेकदलीमिव ॥ १८ ॥ तांतुसीतामहाभागामनसूयांपतिव्रताम् ॥ अभ्यवादयदव्यग्रास्वंनामसमुदा
हरत् ॥ १९ ॥ अभिवाद्यचवैदेहीतापसींतांदमान्विताम् ॥ बद्धांजलिपुटाहृष्टापर्यपृच्छदनामयम् ॥ २० ॥ ततःसीतांमहाभागांदृष्ट्वातांधर्मचा
रिणीम् ॥ सांत्वयंत्यब्रवीद्वृद्धादिष्ट्याधर्ममवेक्षसे ॥ २१ ॥ त्यक्त्वाज्ञातिजनंसीतेमानवृद्धिंचमानिनि ॥ अवरुद्धंवनेरामंदिष्ट्यात्वमनुगच्छसि ॥
॥ २२ ॥ नगरस्थोवनस्थोवाशुभोवायदिवाशुभः ॥ यासांस्त्रीणांप्रियोभर्तातासांलोकामहोदयाः ॥ २३ ॥ दुःशीलःकामवृत्तोवाधनैर्वापरि
वर्जितः ॥ स्त्रीणामार्यस्वभावानांपरमंदैवतंपतिः ॥२४॥ नातोविशिष्टंपश्यामिबांधवंविमृशंत्यहम् ॥सर्वत्रयोग्यंवैदेहितपःकृतमिवाव्ययम् ॥२५॥
नत्वेवमनुगच्छंतिगुणदोषमसत्स्त्रियः ॥ कामवक्तव्यहृदयाभर्तृनाथाश्चरंतियाः ॥२६॥ प्राप्नुवंत्ययशश्चैवधर्मभ्रंशंचमैथिलि ॥ अकार्यवशमापन्नाः
स्त्रियोयाःखलुतद्विधाः ॥२७॥ त्वद्विधास्तुगुणैर्युक्तादृष्टलोकपरावराः ॥ स्त्रियःस्वर्गेचरिष्यंतियथापुण्यकृतस्तथा ॥ २८ ॥

मान राजसुताहं कथ वन गच्छेयमित्येवंरूपम् । वने
अनामयमिति तपस्विनां स्वायत्तकुशलतयारोग्यप्रश्न एवोचित इति भावः ॥ २० ॥ धर्मचारिणीं भर्तृसमानधर्मचारिणीम् । दिष्ट्या दैवयोगेन ॥ २१ ॥ अतो विशिष्ट भर्तुर्विशिष्टम् ।
अवरुद्ध वनवासे पित्रा नियुक्तम् ॥ २२ ॥ शुभोनुकूलः अशुभः प्रतिकूलः प्रियः लौकिकालौकिकनिमित्ततोऽप्रियत्वानास्पदम् ॥ २३ ॥ आर्यस्वभावः पूज्यस्वभावः ॥ २४ ॥ मर्तृणां
बाधवमिष्टबधुम् । सर्वत्र योग्यमिहामुत्रचेष्टसाधनतया भजनयोग्यम् । तपः[illegible]तम् । भावे निष्ठा । तपोनुष्ठानमिति यावत् ॥ २५ ॥ याः कामवक्तव्यहृदयाः कामाधीनहृदयाः गृह्याधीनौ तु वक्तव्यौ भर्तृनाथाः
नाथभूतास्तन्नियत्र्यः । यद्वा भर्तॄन्भोगार्थं नाथंते याचते ताः चरंति स्वेच्छया इतस्ततो यांति ॥ २६ ॥ तद्विधाः उक्तनिकृष्टगुणवत्यः ॥ २७ ॥ दृष्टो लोकः परोवरश्च यामिस्ताः ॥ २८ ॥

१ अनिदिताम्-इ० पा० ।

समय आचारः ॥ २९ ॥ धुरंमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥ अनसूया असूयारहिता । अनसूयया अन्वर्थ तन्नाम्न्या । वचः अनसूयायाः ॥ १ ॥ अनुभाषसे शिक्षयसि नार्या गुरुः पतिरिति यथा भवत्योक्तदिग्म् एतद्विदित एतद्विषयकं ज्ञान ममापि ॥ २ ॥ तदेव दर्शयति यद्यपीति । एष भर्ता यद्यप्यनार्यः पूज्य चरित्रहीनः वृत्तिवर्जितः जीवनरहितो दरिद्रश्च भवेत् तथापि मया मद्विधया अत्र भर्तरि अद्वैधं प्रकारद्वयरहितं यथा भवति तथा वर्तनेन वर्तितव्यम् । प्रीतिप्रकारेणैव वर्तितव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥ गुणश्लाघ्यत्वादिवि शिष्टे सा वृत्तिरिति किं पुनर्वक्तव्यम् । मातृवत्पितृवत्प्रियः मयीति शेषः।प्रियः प्रीतिमान्ममेति वा शेषः।प्रीतिविषय इत्यर्थः । मातृवर्ती पितृप्रिय इति पाठे मातृवर्ती मातृसेवारतः पितुः प्रीतिविषय इत्यर्थ इति तीर्थः ॥ ४ ॥ अन्यासामपि नृपनारीणां सुमित्रादीनां विषयेपीत्यर्थः । तथा अन्यासामपि विषये मदतिरिक्तस्त्रीमात्रविषयेपि तामेव वृत्तिं कुरुते इत्यर्थः । नृपनारीणामित्यनेनैव सुमित्रादीनां लाभादित्यन्ये ॥ ५ ॥

तदेवमेतंत्वमनुव्रतासतीपतिप्रधानासमयानुवर्तिनी ॥ भवस्वभर्तुःसहधर्मचारिणीयशश्चधर्मंचततःसमाप्स्यसि ॥२९॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ०
च० सा० अयोध्याकांडे सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११७॥ सात्वेवमुक्तावैदेहीत्वनसूयानसूयया ॥ प्रतिपूज्यवचोमंदंप्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
नैतदाश्चर्यमार्यायांयन्मांत्वमनुभाषसे ॥ विदितंतुममाप्येतद्यथानार्याःपतिर्गुरुः ॥ २ ॥ यद्यप्येषभवेद्भर्ताअनार्योवृत्तिवर्जितः ॥ अद्वैधमत्रवर्त
व्यंतथाप्येषमयाभवेत् ॥ ३ ॥ किंपुनर्योगुणश्लाघ्यःसानुक्रोशोजितेंद्रियः ॥ स्थिरानुरागोधर्मात्मामातृवत्पितृवत्प्रियः ॥ ४ ॥ यांवृत्तिंवर्तते
रामःकौसल्यायांमहाबलः ॥ तामेवनृपनारीणामन्यासामपिवर्तते ॥ ५ ॥ सकृद्दृष्टास्वपिस्त्रीषुनृपेणनृपवत्सलः ॥ मातृवद्वर्ततेवीरोमानमुत्सृज्य
धर्मवित् ॥ ६ ॥ आगच्छंत्याश्चविजनंवनमेवंभयावहम् ॥ समाहितंहिमेश्वश्र्वाहृदयेयत्स्थिरंमम ॥७॥ पाणिप्रदानकालेचयत्पुरात्वग्निसन्निधौ ॥
अनुशिष्टंजनन्यामेवाक्यंतदपिमेधृतम् ॥ ८ ॥ नविस्मृतंतुमेसर्वंवाक्यैःस्वैर्धर्मचारिणि ॥ पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपोनान्यद्विधीयते ॥ ९ ॥
सावित्रीपतिशुश्रूषांकृत्वास्वर्गेमहीयते ॥ तथावृत्तिश्चयातात्वंपतिशुश्रूषयादिवम् ॥ १० ॥ वरिष्ठासर्वनारीणामेषाचदिविदेवता ॥ रोहिणीन
विनाचंद्रंमुहूर्तमपिदृश्यते ॥ ११ ॥ एवंविधाश्चप्रवराःस्त्रियोभर्तृदृढव्रताः ॥ देवलोकेमहीयंतेपुण्येनस्वेनकर्मणा ॥ १२ ॥ ततोनसूयासंहृष्टाश्रु
त्वोक्तंसीतयावचः ॥ शिरस्याघ्रायचोवाचमैथिलींहर्षयंत्युत ॥ १३ ॥ नियमैर्विविधैराप्तंतपोहिमहदस्तिमे ॥ तत्संश्रित्यबलंसीतेछंदयेत्वांशु
चिव्रते ॥ १४ ॥ उपपन्नंचयुक्तंचवचनंतवमैथिलि ॥ प्रीताचास्म्युच्यतांसीतेकरवाणिप्रियंचकिम् ॥ १५ ॥

नृपेण दशरथेन मानम् अहं महाप्रभुरित्यभिमानं त्यक्त्वेत्यर्थः । अन्यमते उक्तार्थे सत्यत्वप्रत्यायनायैतदुक्तिरिति बोध्यम् ॥ ६ ॥ यन्मे श्वश्र्वा समाहितं त्वदुक्तार्थकमेव वाक्यं शिक्षितं तन्मे हृदि स्थिरं वर्तते ॥ ७ ॥ तदपि मे धृतं मातुरनुशासनमपि मे हृद्गतमेवास्ति ॥ ८ ॥ यच्च स्वैरात्मीयैर्बंधुवर्गैः पतिशुश्रूषणादिप्रकारैर्बोधितमर्थजातं तच्च मे न विस्मृतं तु इत्यर्थः ॥ ९ ॥ सावित्री सत्यवतः स्त्री तथावृत्तिः सावित्रीसमानवृत्तिः त्वम् अनसूया यातेत्युक्तिः । पातिव्रत्यमहिम्ना स्वर्गस्य हस्तगतत्वादिति तीर्थः तपोर्थमिह वर्तमानापि पतिसेवया मूर्त्यंतरेण दिवं यातेत्यर्थ इति कतकः ॥ १० ॥ रोहिणी विना चंद्रं मुहूर्तमपि न दृश्यते । पूर्वकृतपतिशुश्रूषावशादेवं पतिसाहित्यं प्राप्तमिति भावः ॥ ११ ॥ प्रवराः स्त्रियोऽरुंधत्यादयः ॥ १२ ॥ हर्षयंत्युत हर्षयत्यपीत्यर्थः । उताप्यर्थविकल्पयोः ॥ १३ ॥ तद्बलं संश्रित्य आश्रित्य छंदये वरं वृणी

ष्येति प्रार्थयामि ॥ १४ ॥ १५ ॥ विस्मिता जाताश्चर्या अहो तपसो माहात्म्य यन्ममापि वरदाने सामर्थ्यं मंदविस्मया मृदस्मिता कृत भवत्या अनुग्रहेणैव सर्व मे पूर्ण न किंचित्कर्तव्यमस्तीति भावः ॥ १६ ॥
तया लोभरहितवाचा । प्रहर्षं लोभराहित्यज स्वनिष्ठम् ते त्वद्विषयम् ॥ १७ ॥ अगरागः उद्वर्तनेनांगानि रंजयतीत्यगरागः केशरचदनादिजः । अनुलेपन तु कर्पूरागुरुकस्तूरीकंकोलैर्यक्षकर्दम इत्युक्तप्रकारो दिव्य
गधद्रव्यकल्क इति तीर्थः । कतकस्तु अगराग अगरजनकर अनुलेपन दिव्यगंधद्रव्यकल्कमित्यर्थ इत्याह । इदमेव युक्तम् ॥ १८ ॥ शोभयेत् शोभयिष्यति । अनुरूपं त्वदंकोचितम् । नित्यमेवासंक्लिष्टं उपभोगे
पि अशुचित्वमृदितत्वादिदोषरहित भविष्यति ॥ १९ ॥ शोभयिष्यसीत्यनेन त्वत्पूजया भर्तुरपि पूजा कृतेति सूचितम् ॥ २० ॥ क्षत्रियत्वात्प्रतिग्रहानधिकारेण प्रीतिदानमित्युक्तम् । लक्ष्म्युद्देशेन ब्राह्मणादिभ्यो

तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाविस्मितामंदविस्मया ॥ कृतमित्यब्रवीत्सीतातपोबलसमन्विताम् ॥ ॥ १६ ॥ सात्वेवमुक्ताधर्मज्ञातयाप्रीततराभवत् ॥
सफलंचप्रहर्षंतेहंतसीतेकरोम्यहम् ॥ १७ ॥ इदंदिव्यंवरंमाल्यंवस्त्रमाभरणानिच ॥ अंगरागंचवैदेहिमहार्हमनुलेपनम् ॥ १८ ॥ मयादत्तमिदं
सीतेतवगात्राणिशोभयेत् ॥ अनुरूपमसंक्लिष्टंनित्यमेवभविष्यति ॥ १९ ॥ अंगरागेणदिव्येनलिप्तांगीजनकात्मजे ॥ शोभयिष्यसिभर्तारंयथा
श्रीर्विष्णुमव्ययम् ॥ २० ॥ सावस्त्रमंगरागंचभूषणानिस्रजस्तथा ॥ मैथिलीप्रतिजग्राहप्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २१ ॥ प्रतिगृह्यचतत्सीताप्रीतिदा
नंयशस्विनी ॥ श्लिष्टांजलिपुटाधीरासमुपास्ततपोधनाम् ॥ २२ ॥ तथासीतामुपासीनामनसूयादृढव्रता ॥ वचनंप्रष्टुमारेभेकथांकांचिदनुप्रि
याम् ॥ २३ ॥ स्वयंवरेकिलप्राप्तात्वमनेनयशस्विना ॥ राघवेणेतिमेसीतेकथाश्रुतिमुपागता ॥ २४ ॥ तांकथांश्रोतुमिच्छामिविस्तरेणचमैथि
लि ॥ यथाभूतंचकार्त्स्न्येनतन्मेत्वंवक्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ एवमुक्तातुसासीतातापसींधर्मचारिणीम् ॥ श्रूयतामितिचोक्त्वावैकथयामासतांकथाम्
॥ २६ ॥ मिथिलाधिपतिर्वीरोजनकोनामधर्मवित् ॥ क्षत्रकर्मण्यभिरतोन्यायतःशास्तिमेदिनीम् ॥ २७ ॥ तस्यलांगलहस्तस्यकृषतःक्षेत्रमंड
लम् ॥ अहंकिलोत्थिताभित्त्वाजगतींनृपतेःसुता ॥ २८ ॥ समांदृष्ट्वानरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः ॥ पांसुगुंठितसर्वांगींविस्मितोजनकोभवत् ॥
॥ २९ ॥ अनपत्येनचस्नेहादंकमारोप्यचस्वयम् ॥ ममेयंतनयेत्युक्त्वास्नेहोमयिनिपातितः ॥ ३० ॥ अंतरिक्षेचवागुक्ताप्रतिमामानुषीकिल ॥
एवमेतन्नरपतेधर्मेणतनयातव ॥ ३१ ॥

दत्तमक्षय चेत् साक्षाल्लक्ष्म्यै प्रीत्या दत्त तथेति किं वक्तव्यमिति देव्यै तद्दानमनसूयाया इति बोध्यम् ॥ २१ ॥ श्लिष्टांजलिपुटा रचितांजलिपुटा ॥ २२ ॥ अनु अनतर प्रियां कांचित्कथां श्रोतुकामां वचन प्रष्टु
मारेभे ॥ २३ ॥ अनेन रामेण श्रुति मम श्रोत्रपथम् ॥ २४ ॥ विस्तरेण च विस्तरेणैव ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ क्षेत्रमडल यज्ञयोग्यक्षेत्रम् । चयवप्रकरणे षड्गवेन कृषतीति श्रुतेः । कृषतस्तस्य पुरः
जगतीं भुवं भित्त्वोत्थिता । एतावन्मात्रेणाह नृपतेर्जनकस्य सुता ॥ २८ ॥ मुष्टिविक्षेपतत्परः या जाता औषधयो देवेभ्य इत्यादिमंत्रोक्तप्रकारेणौषधिमुष्टिविकिरणतत्पर इति तीर्थः ।
निम्नोन्नतसमीकरणाय मृत्तिकामुष्टिविक्षेपतत्पर इति कतकः ॥ २९ ॥ अत्र चौ त्वर्थे ॥ ३० ॥ प्रतिमामानुषी प्रतिमया स्वरूपेण मानुषी मनुष्यवाकुल्या वागंतरिक्षे उक्ता तां वाचमाह एवमिति । एतन्म

मेव तनयेत्येतत् । एवमर्थवदेव यतो हे नरपते धर्मेण न्यायेन एषा त्वत्क्षेत्रजातत्वात्तव तनयैव ॥ ३१ ॥ मामवाप्य यज्ञभूमेरिति शेषः । मल्लाभोत्तर तस्य महती समृद्धिर्जातेति भावः ॥ ३२ ॥ इष्टवद्देव्यै इष्टायै देव्यै राज्ञ्यै । इष्टमिति भावे क्तः । इष्टमिच्छा तद्वत्यै विषयतासंबन्धेनेत्यक्षरार्थः । आर्षं वा साधुत्वमुक्तार्थे । यद्वा संतानेच्छावत्यै देव्यै इत्यर्थः । पुण्यकर्मणे इति देवीविशेषणम् । तृतीयातः पाठः क्वचित् । समाविता सवर्धिता ॥ ३३ ॥ पतिसंयोगसुलभ पाणिग्रहणोचितम् ॥ ३४ ॥ सदृशादपकृष्टाच्च वरवर्गजनान् कन्यायाः पिता इंद्रसमोपि भुवि स्थितो लोके प्रधर्षणमसमानादिरूप क्लेशमाप्नोति किमु ताधिकादिति शेषः ॥ ३५ ॥ अदूरस्थां निकटप्राप्तां धर्षणां कन्यानिमित्ततिरस्क्रियां आत्मनि संदृश्य संभाव्य पुनः पोतः ॥ ३६ ॥ सदृश कुलविद्यादिना अभिरूपं वयःसौंदर्यादिना वरमिति शेषः ॥ ३७ ॥

ततःप्रहृष्टोधर्मात्मापितामेमिथिलाधिपः ॥ अत्रात्तोविपुलामृद्धिमामवाप्यनराधिपः ॥ ३२ ॥ दत्त्वाचास्मीष्टवद्देव्यैज्येष्ठायैपुण्यकर्मणे ॥ तयासंभा विताचास्मिस्निग्धयामातृसौहृदात् ॥ ३३ ॥ पतिसंयोगसुलभंवयोदृष्ट्वातुमेपिता ॥ चिंतामभ्यगमद्दीनोवित्तनाशादिवाधनः ॥ ३४ ॥ सदृशाच्चाप कृष्टाच्चलोकेकन्यापिताजनात् ॥ प्रधर्षणमवाप्नोतिशक्रेणापिसमोभुवि ॥ ३५ ॥ तांधर्षणामदूरस्थांसंदृश्यात्मनिपार्थिवः ॥ चिंतार्णवगतःपारंनास सादाप्लवोयथा ॥ ३६ ॥ अयोनिजांहिमांज्ञात्वानाध्यगच्छत्सचिंतयन् ॥ सदृशंचानुरूपंचमहीपालःपतिंमम ॥ ३७ ॥ तस्यबुद्धिरियंजाताचिंत यानस्यसंततम् ॥ स्वयंवरंतनूजायाःकरिष्यामीतिधर्मतः ॥ ३८ ॥ महायज्ञेतदातस्यवरुणेनमहात्मना ॥ दत्तंधनुर्वरंप्रीत्यातूणीचाक्षय्यसायकौ ॥ ॥ ३९ ॥ असंचाल्यंमनुष्यैश्चयत्नेनापिचगौरवात् ॥ तन्नशक्तानमयितुंस्वप्नेष्वपिनराधिपाः ॥ ४० ॥ तद्धनुःप्राप्यमेपित्राव्याहृतंसत्यवादिना समवायेनरेंद्राणांपूर्वमामंत्र्यपार्थिवान् ॥ ४१ ॥ इदंचधनुरुद्यम्यसज्यंयःकुरुतेनरः ॥ तस्यमेदुहिताभार्याभविष्यतिनसंशयः ॥ ४२ ॥ तच्चदृष्ट्वाधनुः श्रेष्ठंगौरवाद्गिरिसन्निभम् ॥ अभिवाद्यनृपाजग्मुरशक्तास्तस्यतोलने ॥ ४३ ॥ सुदीर्घस्यतुकालस्यराघवोयंमहाद्युतिः ॥ विश्वामित्रेणसहितोयज्ञं द्रष्टुंसमागतः ॥ ४४ ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रारामःसत्यपराक्रमः ॥ विश्वामित्रस्तुधर्मात्माममपित्रासुपूजितः ॥ ४५ ॥ प्रोवाचपितरंतत्रराघवौरामल क्ष्मणौ ॥ सुतौदशरथस्येमौधनुर्दर्शनकांक्षिणौ ॥ ४६ ॥ इत्युक्तस्तेनविप्रेणतद्धनुःसमुपानयत् ॥ तद्धनुर्दर्शयामासराजपुत्रायदैविकम् ॥ ४७ ॥

॥ ३८ ॥ महायज्ञे दक्षयज्ञे तस्य मत्पितृपूर्वजस्य देवरातस्य तदा शत्रुजयसमर्थधनुर्लाभाय तपःकरणकाले । दक्षयज्ञे हि शिवेन पीडिता देवाः शिवं संप्रार्थ्य धनुर्याचितवतः स च देवेभ्यो दत्त्वोक्तवान् इदं देवराताय दीयतामिति ततो देवैर्वरुणद्वारा देवराताय दत्तम् । यद्वा व्रियते सर्वैर्देवैरिति व्युत्पत्त्या वरुणः शिव एव ॥ ३९ ॥ गौरवाद्भारवत्त्वात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ न संशय इति पित्रा व्याहृतमिति पूर्वेण संबंधः ॥ ४२ ॥ तोलने चालने अभिवाद्य नमस्कृत्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इमौ धनुर्दर्शनकांक्षिणौ अतो रामाय दैविकं देवदत्तं धनुर्दर्शयेति विश्वामित्रः पितरं प्रोवाचेति संबंधः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

पूरयामास सज्यं कृत्वाकृष्टवान् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ उत्तमं जलभाजनमुद्यम्य पित्राहं रामाय दातुमुद्यतेति संबंधः ॥ ५० ॥ छंदमभिप्रायम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ वर्षमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥ ॥ अनसूयेति ॥ १ ॥ वृत्तः स्वयवरो वृत्तं स्वयवर अर्धर्चादिः स्वयंवरः ॥ २ ॥ उपोह्य समीप प्रापय्य ॥ ३ ॥ दिवस व्याप्याहारार्थं परितः कीर्णानां सचरताम् ।निलीनानां निलीयमानानाम् ॥ ४ ॥ कलशोद्यताः उद्यतकलशाः । सहिताः परस्पर मिलिताः ॥ ५ ॥ कपोतांगवत् पारावतकंठव

निमेषांतरमात्रेणतदानम्यमहाबलः ॥ ज्यांसमारोप्यझटितिपूरयामासवीर्यवान् ॥ ४८ ॥ तेनापूरयतावेगान्मध्येभग्नंद्विधाधनुः ॥ तस्यशब्दोभवद्भीमःपतितस्याशनेर्यथा ॥ ४९ ॥ ततोहंतत्ररामायपित्रासत्याभिसंधिना ॥ उद्यतादातुमुद्यम्यजलभाजनमुत्तमम् ॥ ५० ॥ दीयमानांनतुतदाप्रतिजग्राहराघवः ॥ अविज्ञायपितुश्छंदमयोध्याधिपतेःप्रभोः ॥ ५१ ॥ ततःश्वशुरमामंत्र्यवृद्धंदशरथंनृपम् ॥ ममपित्रात्वहंदत्तारामायविदितात्मने ॥५२ ॥ ममचैवानुजासाध्वीऊर्मिलाशुभदर्शना ॥ भार्यार्थेलक्ष्मणस्यापिदत्तापित्राममस्वयम् ॥ ५३ ॥ एवंदत्तास्मिरामायतथातस्मिन्स्वयंवरे ॥ अनुरक्तास्मिधर्मेणपतिंवीर्यवतांवरम् ॥५४॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयो० अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११८॥

अनसूयातुधर्मज्ञाश्रुत्वातांमहतींकथाम् ॥ पर्यष्वजतबाहुभ्यांशिरस्याघ्रायमैथिलीम् ॥ १ ॥ व्यक्ताक्षरपदंचित्रंभाषितंमधुरंत्वया ॥ यथास्वयंवरंवृत्तंतत्सर्वंचश्रुतंमया ॥ २ ॥ रमेयंकथयातेतुदृढंमधुरभाषिणि ॥ रविरस्तंगतःश्रीमानुपोह्यरजनींशुभाम् ॥ ३ ॥ दिवसंपरिकीर्णानामाहारार्थंपतत्रिणाम् ॥ संध्याकालेनिलीनानांनिद्रार्थंश्रूयतेध्वनिः ॥४॥ एतेचाप्यभिषेकार्द्रामुनयःकलशोद्यताः॥सहिताउपवर्ततेसलिलाप्लुतवल्कलाः॥ ॥ ५ ॥ अग्निहोत्रेचऋषिणाहुतेचविधिपूर्वकम् ॥ कपोतांगारुणोधूमोदृश्यतेपवनोद्धतः ॥ ६ ॥ अल्पपर्णाहितरवोघनीभूताःसमंततः ॥ विप्रकृष्टेंद्रियेदेशेनप्रकाशंतिवैदिशः ॥ ७ ॥ रजनीचरसत्त्वानिप्रचरंतिसमंततः ॥ तपोवनमृगाह्येतेवेदितीर्थेषुशेरते ॥ ८ ॥ संप्रवृत्तानिशासीतेनक्षत्रसमलंकृता ॥ ज्योत्स्नाप्रावरणश्चंद्रोदृश्यतेभ्युदितोंबरे ॥९॥ गम्यतामनुजानामिरामस्यानुचरीभव ॥ कथयंत्याहिमधुरंत्वयाहमपितोषिता ॥ ॥ १० ॥ अलंकुरुचतावत्त्वंप्रत्यक्षंममभैथिलि ॥ प्रीतिंजनयमेवत्सेदिव्यालंकारशोभिनी ॥ ११ ॥ सातदासमलंकृत्यसीतासुरसुतोपमा ॥ प्रणम्यशिरसापादौरामंत्वभिमुखीययौ ॥१२॥ तथातुभूषितांसीतांददर्शवदतांवरः॥राघवःप्रीतिदानेनतपस्विन्याजहर्षच ॥ १३ ॥

दरुणः मेचकः श्यामे रक्तेरुणेर्के च ॥ ६ ॥ अल्पपर्णा अपि तरवस्तमसाऽव्यक्तपर्णांतरत्वाद्घनीभूता इव विप्रकृष्टेंद्रिये देशे इंद्रियविकृष्टे दूरे देशे इत्यर्थः । न प्रकाशंति न प्रकाशते ॥ ७ ॥ वेदितीर्थेषु अग्निहोत्रवेदिसंबधात्पुण्यक्षेत्ररूपाश्रमप्रदेशेषु । तीर्थशब्दः पुण्यक्षेत्रवाची ॥ ८ ॥ चन्द्रो दृश्यते इत्यनेन कार्तिक्युत्तर प्रतिपदि यात्रेति सूचितम् ॥ ९ ॥ अनुचरी भव शुश्रूषुर्भव ॥ १० ॥ अलंकुरु आत्मान

मिति शेषः १ प्रीतिं जनय अलकृत्य दिव्यस्त्रग्स्वरूपानुभावेनेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सर्वं न्यवेदयदित्यस्यैव प्रपंचः प्रीतिदानमित्यादि । अत्र कर्मणि ल्युट् ॥ १४ ॥ मानुषे मनुष्यलोकेषु ॥ १५ ॥ पुण्याम् अनसूयया पुण्यया कृतालकारां सीतां दृष्ट्वा शर्वरीमुवास ॥ १६ ॥ आपृच्छेतां वनांतरगमनार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥ संचारं देश वृद्धिरार्षी । समभिप्लुत सम्यगुपद्रुतम् ॥ १८ ॥ व्याल

न्यवेदयत्ततःसर्वंसीतारामायमैथिली ॥ प्रीतिदानंतपस्विन्यावसनाभरणस्रजम् ॥ १४ ॥ प्रहृष्टस्त्वभवद्रामोलक्ष्मणश्चमहारथः ॥ मैथिल्याः सत्क्रियांदृष्ट्वामानुषेषुसुदुर्लभाम् ॥ १५ ॥ ततःसशर्वरींप्रीतःपुण्यांशशिनिभाननाम् ॥ अर्चितस्तापसैःसर्वैरुवासरघुनंदनः ॥ १६ ॥ तस्यांरात्र्यांव्यतीतायामभिषिच्यहुताग्निकान् ॥ आपृच्छेतांनरव्याघ्रौतापसान्वनगोचरान् ॥ १७ ॥ तावूचुस्तेवनचरास्तापसाधर्मचारिणः ॥ वनस्य तस्यसंचाररंराक्षसैःसमभिप्लुतम् ॥ १८ ॥ रक्षांसिपुरुषादानिनानारूपाणिराघव ॥ वसंत्यस्मिन्महारण्येव्यालाश्चरुधिराशनाः ॥ १९ ॥ उच्छिष्टंवाप्रमत्तंवातापसंब्रह्मचारिणम् ॥ अदंत्यस्मिन्महारण्येतान्निवारयराघव ॥ २० ॥ एषपंथामहर्षीणांफलान्याहरतांवने ॥ अनेनतुवनंदुर्गंगंतुंराघवतेक्षमम् ॥ २१ ॥ इतीरितःप्रांजलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैःकृतस्वस्त्ययनःपरंतपः ॥ वनंसभार्यःप्रविवेशराघवःसलक्ष्मणःसूर्यइवाभ्रमंडलम् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायामयोध्याकांडे एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥ समाप्तमयोध्याकांडम् ॥ छ ॥

अतःपरमारण्यकांडम् ॥ तस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ प्रविश्यतुमहारण्यदंडकारण्यमात्मवान् ॥ रामोददर्शदुर्धर्षस्तापसाश्रममंडलम् ॥ १ ॥

हिंस्रपशवः । सर्पो हिंस्रः पशुर्व्याल इत्यमरः ॥ १९ ॥ उच्छिष्टमशुचि प्रमत्तमसावधान तान् रक्षोव्यालान् ॥ २० ॥ क्षमं युक्तम् ॥ २१ ॥ इतीरितः एवमुपदिष्टमार्गः कृतस्वस्त्ययनः कृतमंगलाशीर्वादः ॥ ॥ २२ ॥ खैरैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाडे एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥ ॥ मूलसख्या ॥ ४३६० ॥ व्याख्यानसख्या ॥ ५३०० ॥ मिलिता ग्रथसख्या ॥ ९६६० ॥ ॥ समाप्तमयोध्याकाण्डम् ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

इदं श्रीमद्रामायणस्य सतिलकटीकस्य अयोध्याकाण्डं मुम्बय्यां खेमराज श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर"
(स्टीम्) मुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् । शके १८३७, संवत् १९७२.

॥ अथ श्रीमद्रामायणे सतिलकटीके अरण्यकाण्डं प्रारभ्यते ॥

अरण्यकाण्डम्-३.

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ ऋषिदर्शितवर्त्मना रामस्य दंडकारण्यप्रवेशमाह प्रविश्येति । ऋषिदर्शितवर्त्मनेति शेषः। दंडकारण्यं तत्संज्ञकं महारण्यम् । दंडकस्य राज्ञो देशः शुक्रशापवशादरण्यमभूत्ततःप्रभृति दंडकारण्य
संज्ञा तस्य । प्रायेण महाराष्ट्रदेशोयम् । आत्मवान्स्वायत्तचित्तः दुर्धर्षो द्विपद्भिरप्रधृष्यः। दुर्धर्षमिति पाठे रक्षोयुतत्वादशक्यप्रवेशमित्यर्थः । मंडलं समूहः ॥ १ ॥ आश्रममंडलं वर्णयति कुशेति । परिक्षिप्तं व्याप्तं
ब्राह्मी लक्ष्मीः ब्रह्मविद्याभ्यासजनिततेजोविशेषः तत्समावृतत्वादेव गगने प्रदीप्तं दुर्दर्शं रक्षआदिभिर्द्रष्टुमशक्यं सूर्यमंडलं यथा तथा भुवि स्थितम् ॥ २ ॥ शरण्यं वासार्गहं सर्वत्राणार्हं च । सुसमृष्टाजिरम् अलं
कृतप्रांगणम् ॥ ३ ॥ अप्सरसां गणैरुपनृत्तम् उप समीपे कृतनर्तनम् अतिमनोरमदेशत्वात् अत एव तैः पूजितं च । अग्निशरणैरग्निहोत्रगृहैः स्रुगादिभिर्यज्ञोपकरणैश्च शोभितम् ॥ ४ ॥ आरण्यैररण्यभवैः ॥ ५ ॥
बलिहोमार्चितं वैश्वदेवहोमबलिहरणैः सत्कृत ब्रह्मघोषो वेदघोषस्तेन निनादितं संजातनिनादम् । पद्मिनी सरः । सपद्मया पद्मपुष्पयुक्तया ॥ ६ ॥ पुराणैर्वृद्धैः ॥ ७ ॥ ब्रह्मभवन ब्रह्मलोकः । ब्रह्मघोषो वेदघोषः ॥ ८ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ प्रविश्यतुमहारण्यंदंडकारण्यमात्मवान् ॥ रामोददर्शदुर्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ १ ॥ कुशचीरपरिक्षिप्तंब्राह्म्यालक्ष्म्या
समावृतम् ॥ यथाप्रदीप्तंदुर्दर्शंगगनेसूर्यमंडलम् ॥ २ ॥ शरण्यंसर्वभूतानांसुसंमृष्टाजिरंसदा ॥ मृगैर्बहुभिराकीर्णंपक्षिसंघैःसमावृतम् ॥ ३ ॥
पूजितंचोपनृत्तंचनित्यमप्सरसांगणैः ॥ विशालैरग्निशरणैःस्रुग्भांडैरजिनैःकुशैः ॥ ४ ॥ समिद्भिस्तोयकलशैःफलमूलैश्चशोभितम् ॥ आरण्यै
श्चमहावृक्षैःपुण्यैःस्वादुफलैर्वृतम् ॥ ५ ॥ बलिहोमार्चितंपुण्यंब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ पुष्पैश्चान्यैःपरिक्षिप्तंपद्मिन्याचसपद्मया ॥ ६ ॥ फलमू
लाशनैर्दांतैश्चीरकृष्णाजिनांबरैः ॥ सूर्यवैश्वानराभैश्चपुराणैर्मुनिभिर्युतम् ॥ ७॥ पुण्यैश्चनियताहारैःशोभितंपरमर्षिभिः ॥ तद्ब्रह्मभवनप्रख्यंब्रह्म
घोषनिनादितम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥ तद्दृष्ट्वाराघवःश्रीमांस्तापसाश्रममंडलम् ॥ ९ ॥ अभ्यगच्छन्महातेजाविज्यं
कृत्वामहद्धनुः ॥ दिव्यज्ञानोपपन्नास्तेरामंदृष्ट्वामहर्षयः ॥ १० ॥ अभिजग्मुस्तदाप्रीतावैदेहींचयशस्विनीम् ॥ तेतुसोममिवोद्यंतंदृष्ट्वावैधर्म
चारिणम् ॥ ११ ॥ लक्ष्मणंचैवदृष्ट्वातुवैदेहींचयशस्विनीम् ॥ मंगलानिप्रयुंजानाःप्रत्यगृह्णन्दृढव्रताः ॥ १२ ॥ रूपसंहननंलक्ष्मींसौकुमार्यंसु
वेषताम् ॥ ददृशुर्विस्मिताकारारामस्यवनवासिनः ॥ १३ ॥

ब्रह्मविद्भिः सर्वत्र ब्रह्मानन्यत्वज्ञानवद्भिर्ब्राह्मणैरुक्तलक्षणैरन्वर्थब्राह्मणैस्तादृशैर्युक्तत्वादेव ब्रह्मभवनप्रख्यत्वमाश्रमस्य ॥ ९ ॥ विज्यम् अवरोपितगुणम् । आश्रमवर्तिमृगादित्रासनिवृत्त्यर्थमिति भावः । दिव्यज्ञानोपपन्ना
दिगुर्ववतारो रामो रावणादीन्हनिष्यतीत्येवंज्ञानयुक्ताः ते रामं सीतां च चालक्ष्मण च दृष्ट्वा प्रीता अभिजग्मुः आभिमुख्येन जग्मुः । उद्यत रोममित्र तद्वत्प्रियदर्शन सोमोस्माकं ब्राह्मणानां राजेति श्रुतेः । स्वकु
लरक्षकसोमराजमिव स्वरक्षक धर्मचारिणं रामं दृष्ट्वा लक्ष्मणं यशस्विनीं पातिव्रत्ययशोवतीं रक्षःकुलसंहारजयशोवतीं च सीतां दृष्ट्वा । अत एवाग्रे रक्षणप्रार्थनोपपद्यते । मंगलानि आशीर्वादान्प्रत्यगृह्णन्स्वरक्षकेष्टदेव
ताबुद्ध्या प्रतिगृहीतवंतः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ रूपसहननम् अगान्यभूषितान्येव प्रेक्षणीयैर्विभूषणैः ॥ येन भूषितवद्भांति तद्रूपमिति कथ्यत इति लक्षितं रूपं तद्युक्त सहननम् । आपादकेशं सुश्लिष्टसंधिबंधः

अंगप्रत्यंगकानां च सन्निवेशो यथोचितम् ॥ सुश्लिष्टसधिबधो यत्तत्सौंदर्यमिहोच्यते इत्युक्तलक्षण सौंदर्यम् । लक्ष्मीं कांतिं लावण्य मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवांतरा ॥ प्रतिभाति यदगेपु लावण्य तन्निगद्यते । सौकुमार्यं परचित्तग्राहितालक्षणं मार्दवं वा । विस्मितानामद्भुतवस्तुदर्शनवतां य आकारो मुखप्रसादविस्फारितेक्षणत्वादिरूपस्तथाविधाकारा विस्मितचित्ता इति यावत् । वनवासिन इति रामविशेषण तादृशस्यापीदृश रूपादीत्याश्चर्यम् ॥ १३॥ तदेवाह वैदेहीमिति । अनिमेषैर्निमेषरहितैः आश्चर्यभूतान् रूपादिभिर्विस्मयप्रापकान्सर्वे ते वनवासिनः ऋषयो मृगादयश्च । तद्दर्शनानदविच्छेदभयेन च निमेषराहित्यम् ॥ १४ ॥ अत्राश्रममंडले । अतिथिं न्यायतः पूजार्हम् । पर्णशालायां प्रातिस्विक्याम् ॥ १५ ॥ रामस्य सत्कृत्येति कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । भवद्दर्शनादिभिर्वयं धन्या इत्यादिप्रियवचनैः सत्कृत्य सलिलं सलिलादि पूजाद्रव्यम् आजह्रुः रामपूजार्थमिति शेषः ॥ १६ ॥ आश्रमं च स्ववासस्थानभूतम् ॥ १७ ॥ प्रांजलयः निजकुलदेवतावतारत्वात् । अन्यथा हि क्षत्रिये ब्राह्मणांजलिकरणस्यानौचित्यं स्यात् ॥ १८ ॥ पूजनीयो देवताबुद्ध्या पालकत्वेन गुरुत्वाद्वा मान्यो राजबुद्ध्या सत्कारार्हः । तदेवाह राजेत्यादि । दडधरो दुष्टनिग्रहकर्ता । सर्वलोकप्रसिद्ध पूजाहेतुमाह इंद्रस्येति । इंद्रस्याशेषयागपूज्यस्य चतुर्भागः चतुर्थांशः यद्वेंद्रस्य

वैदेहींलक्ष्मणंरामंनेत्रैरनिमिषैरिव ॥ आश्चर्यभूतान्ददृशुःसर्वेतेवनवासिनः ॥ १४ ॥ अत्रैनंहिमहाभागाःसर्वभूतहितेरताः ॥ अतिथिंपर्णशालायांराघवंसन्यवेशयन् ॥ १५ ॥ ततोरामस्यसत्कृत्यविधिनापावकोपमाः ॥ आजह्रुस्तेमहाभागाःसलिलंधर्मचारिणः ॥ १६ ॥ मंगलानिप्रयुंजानामुदापरमयायुताः ॥ मूलंपुष्पंफलंसर्वमाश्रमंचमहात्मनः ॥ १७ ॥ निवेदयित्वाधर्मज्ञास्तेतुप्रांजलयोब्रुवन् ॥ धर्मपालोजनस्यास्यशरण्यश्चमहायशाः ॥ १८ ॥ पूजनीयश्चमान्यश्चराजादंडधरोगुरुः ॥ इंद्रस्यैवचतुर्भागःप्रजारक्षतिराघव ॥ १९ ॥ राजातस्माद्वरान्भोगान्रम्यान्भुंक्तेनमस्कृतः ॥ तेवयंभवतारक्ष्याभवद्विषयवासिनः ॥ २० ॥ नगरस्थोवनस्थोवात्वंनोराजाजनेश्वरः ॥ न्यस्तदंडावयंराजञ्जितक्रोधाजितेंद्रियाः ॥२१॥ रक्षणीयास्त्वयाशश्वद्गर्भभूतास्तपोधनाः ॥ एवमुक्त्वाफलैर्मूलैःपुष्पैरन्यैश्चराघवम् ॥ वन्यैश्चविविधाहारैःसलक्ष्मणमपूजयन् ॥ ॥ २२ ॥ तथान्येतापसाःसिद्धारामंवैश्वानरोपमाः ॥ न्यायवृत्तायथान्यायंतर्पयामासुरीश्वरम् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

परमात्मनो विष्णोश्चतुर्थांशः । एवकारेण न यस्य कस्यापि देवतासामान्यस्येति सूचितम् ॥ १९ ॥ नमस्कृतो लोकैरिति शेषः । एवं राजमात्रस्याप्येवंविधत्वे साक्षाद्भगवतस्तवैवविधत्वमिति किमु वक्तव्यमिति ध्वनिः । ते वय ऋषयः रक्ष्यत्वे हेतुर्भवद्विषयवासिन इति । विषयो देशः सार्वभौमत्वाद्दडकारण्यमपि त्वद्देश एवेति भावः । विष्ण्ववतारत्वात्सर्वो देशस्तवैवेति गूढोभिप्रायः ॥ २० ॥ ननु वनस्थेन बलहीनेन मया कथं भवतो रक्ष्यास्तत्राह नगरस्थ इति । नगरमयोध्या । त्व नो राजा रक्षकः राजा जनेश्वर इत्याभ्यामिहामुत्र च त्वमेव रक्षकः सर्वशक्तिसंपन्नस्य नगरवनवासाभ्यामुपचयापचयोरभावादिति ध्वनितम् । ननु महाप्रभावाणां कुतो रक्षकांतरापेक्षेत्यत आह न्यस्तेति । त्यक्तभूतनिग्रहाः तत्र हेतुर्जितक्रोधाः तपोनाशभयात् ॥ २१ ॥ अतो रक्षितव्याः गर्भभूताः यथा मातुर्गर्भे प्राप्तो जीवो मात्रा रक्ष्यते तद्वद्रक्ष्या इत्यर्थः । अन्यैर्नीवारादिभिर्विविधाहारैः । सलक्ष्मणमित्यनेन लक्ष्मणस्याप्याहारभक्षण स्पष्टमुक्तम् ॥ २२ ॥ अन्ये सिद्धाः सकल्पसिद्धाः न्यायो. धर्मस्तदनुरुद्ध वृत्तं चरित्र येषां ते यथान्यायम् ईश्वरार्हपदार्थोपस्थापनेनेश्वर तर्पयामासुः ॥ २३ ॥ गैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

उदयनं प्रति उदयकाले अन्वगाहत प्राविशत् ॥ १ ॥ ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं विराधसंचारवशादिति शेषः । दुर्दर्शसलिलाशयम् उक्तहेतुवशादेव ॥ २ ॥ निष्कूजमानाः शकुनयो यत्र तत् विराधभयादेवं झिल्लिकागणमात्रशब्दयुतं वनमध्य ददर्शेति संबन्धः ॥ ३ ॥ घोरमृगास्तरक्ष्वादयः । पुरुषादं राक्षसम् ॥ ४ ॥ गमीराक्षं महाकूपवदगाधचक्षुषं विकटं विशाल बीभत्सं कुत्सितं विषमं निम्नोन्नतसंस्थानं विकृत वक्ष्यमाणधर्मैर्विपरीतरूपम् अत एव घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥ वसा मांसांतर्गतस्नेहः । व्यादितास्य व्यात्तास्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ पृषता बिंदुयुक्ता मृगाः ॥ ७ ॥ भक्षणार्थे सिंहादीन् आयसे शूलेऽवसज्ज्य महास्वनं यथा तथा विनदंतम् ॥ ८ ॥ काले युगांतकाले क्रुद्धोंतकः प्रजा अभि उद्दिश्य यथा धावति तथा अभ्यधावत् ॥ ९ ॥ अंकेन कटिप्रदेशेन । समार्यौ भार्याशब्दो योषिन्मात्रवाची ।

कृतातिथ्योथरामस्तुसूर्यस्योदयनंप्रति ॥ आमंत्र्यसमुनीन्सर्वान्वनमेवान्वगाहत ॥ १ ॥ नानामृगगणाकीर्णमृक्षशार्दूलसेवितम् ॥ ध्वस्तवृक्षलतागुल्मंदुर्दर्शसलिलाशयम् ॥ २ ॥ निष्कूजमानशकुनिझिल्लिकागणनादितम् ॥ लक्ष्मणानुचरोरामोवनमध्यंददर्शह ॥ ३ ॥ सीतयासहकाकुत्स्थस्तस्मिन्घोरमृगायुते ॥ ददर्शगिरिशृंगाभंपुरुषादंमहास्वनम् ॥ ४ ॥ गभीराक्षंमहावक्त्रंविकटंविकटोदरम् ॥ बीभत्संविषमंदीर्घंविकृतंघोरदर्शनम् ॥ ॥ ५ ॥ वसानंचर्मवैयाघ्रंवसार्द्रंरुधिरोक्षितम् ॥ त्रासनंसर्वभूतानांव्यादितास्यमिवांतकम् ॥ ६ ॥ त्रीन्सिंहांश्चतुरोव्याघ्रान्द्वौवृकौपृषतान्दश ॥ सविषाणंवसादिग्धंगजस्यचशिरोमहत् ॥ ७ ॥ अवसज्ज्यायसेशूलेविनदंतंमहास्वनम् ॥ सरामंलक्ष्मणंचैवसीतांदृष्ट्वाचमैथिलीम् ॥ ८ ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धःप्रजाःकालइवांतकः ॥ सकृत्वाभैरवंनादंचालयन्निवमेदिनीम् ॥ ९ ॥ अंकेनादायवैदेहीमपक्रम्यतदाब्रवीत् ॥ युवांजटाचीरधरौसभार्यौक्षीणजीवितौ ॥ १० ॥ प्रविष्टौदंडकारण्यंशरचापासिपाणिनौ ॥ कथंतापसयोर्वांचवासःप्रमदयासह ॥ ११ ॥ अधर्मचारिणौपापौकौयुवांमुनिदूषकौ ॥ अहंवनमिदंदुर्गंविराधोनामराक्षसः ॥ १२ ॥ चरामिसायुधोनित्यमृषिमांसानिभक्षयन् ॥ इयंनारीवरारोहाममभार्याभविष्यति ॥ १३ ॥ युवयोःपापयोश्चाहंपास्यामिरुधिरंमृधे ॥ तस्यैवंब्रुवतोदुष्टंविराधस्यदुरात्मनः ॥ १४ ॥ श्रुत्वासगर्वितंवाक्यंसंभ्रांताजनकात्मजा ॥ सीताप्रावेपितोद्वेगात्प्रवातेकदलीयथा ॥ १५ ॥ तांदृष्ट्वाराघवःसीतांविराधांकगतांशुभाम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणंवाक्यंमुखेनपरिशुष्यता ॥ १६ ॥ पश्यसौम्यनरेंद्रस्यजनकस्यात्मसंभवाम् ॥ ममभार्यांशुभाचारांविराधांकेप्रवेशिताम् ॥ १७ ॥ अत्यंतसुखसंवृद्धांराजपुत्रींयशस्विनीम् ॥ यदभिप्रेतमस्मासुप्रियंवरवृतंचयत् ॥ १८ ॥ कैकेय्यास्तुसुसंवृत्तंक्षिप्रमद्यैवलक्ष्मण ॥ यानतुष्यतिराज्येनपुत्रार्थेदीर्घदर्शिनी ॥ १९ ॥

एकया योषिता सहितौ । यद्वा विराधस्येद निदोक्तिरूपमेव वाक्यम् ॥ १० ॥ तदेवाह कथमिति । प्रमदया एकया सह द्वयोर्वासः कथ चेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ अत एवाह अधर्मचारिणौ मुनिदूषकौ मुनिवेषपविरुद्धशरचापासिधारणात् एकभार्यारक्तत्वाच्च अत एव पापौ तयोर्भीत्युत्पादनाय विराधः स्वयमेव स्वस्वरूपमाह अहमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ मृधे युद्धे ॥ १४ ॥ सगर्वित भावे निष्ठा सगर्वमिति यावत् । उद्वेगाद्भयात् ॥ १५ ॥ परिशुष्यता शोकसंकुचितेन मुखेनोपलक्षित इव ॥ १६ ॥ प्रवेशिता विराधेनेति शेषः ॥ १७ ॥ अस्मासु विषये यद्दुःख कैकेय्या वने सपादनीयतयाऽभिप्रेतं यत्स्वस्य प्रियं वर वृतं च तत्

१ विषमोदरम्-इ० पा० ।

...नमवैव सुसंवृत्तं सिद्धम् । या पुत्रार्थे पुत्रप्रयोजननिमित्त राज्येन राज्याभिषेकमात्रेण न तुष्यति दीर्घदर्शिनी असन्नाशेन स्वपुत्रस्य चिरं राज्य पश्यंती ॥ १८ ॥ १९ ॥ यथा दीर्घदर्शिन्या सर्वभूतहितोहं ...नमपि प्रस्थापितः । पितृराज्यदार्ढ्याय या मे मध्यमा माता कौसल्यातः कनिष्ठत्वात्सुमित्रातो ज्येष्ठत्वात्साऽद्य दिवसे इदानीमस्मिन्काले सकामा जाता । कौसल्यापेक्षया कनिष्ठत्वात्पूर्वं यवीयसीत्युक्ति ...पि नासंगता । तीर्थस्तु कौसल्यासुमित्राभ्यां कनीयसी इतरदशरथपत्नीभ्यो ज्येष्ठेत्याह । भगवद्घोपीदशोक्तिस्तु लक्ष्मणोत्साहवर्धनायेति शेषः ॥ २० ॥ तदर्शनेन पुनरप्याह परेति । पितुर्मरणाल्व ...राज्यहरणादधिकदुःखजनको वैदेहीपरस्पर्शः । इतोधिक दुःखजनक तु न मे किंचिदिति दुःखातिशयो व्यंग्यः ॥ २१ ॥ बाष्पशोकाभ्यां नेत्रचित्तगताभ्यां परिप्लुतो व्याप्तस्तथा क्रुद्धः कैकेयीं प्रति विराधं प्रति च रुद्धो नाग इव आहितुंडिकेन मंत्ररुद्धः पेटीरुद्धो वा सर्प इवेत्यर्थः । श्वसन् रामविपाददर्शनेन ॥ २२ ॥ अनाथ इव नाथापेक्षः प्राणी नाथरहितः सन् यथा शोचति तद्वत् ।

ययाहंसर्वभूतानांप्रियःप्रस्थापितोवनम् ॥ अद्येदानींसकामासायामातामध्यमामम ॥ २० ॥ परस्पर्शात्तुवैदेह्यानदुःखतरमस्तिमे ॥ पितुर्वि नाशात्सौमित्रेस्वराज्यहरणात्तथा ॥ २१ ॥ इतिब्रुवतिकाकुत्स्थेबाष्पशोकपरिप्लुतः ॥ अब्रवील्लक्ष्मणःक्रुद्धोरुद्धोनागइवश्वसन् ॥२२॥ अनाथ इवभूतानांनाथस्त्वंवासवोपमः ॥ मयाप्रेष्येणकाकुत्स्थकिमर्थंपरितप्यसे ॥ २३ ॥ शरेणनिहतस्याद्यमयाक्रुद्धेनरक्षसः ॥ विराधस्यगतासोर्हि महीपास्यतिशोणितम् ॥ २४ ॥ राज्यकामेममक्रोधोभरतेयोबभूवह ॥ तंविराधेविमोक्ष्यामिवज्रीवज्रमिवाचले ॥२५॥ ममभुजबलवेगवेगितः पततुशरोस्यमहान्महोरसि ॥ व्यपनयतुतनोश्चजीवितंपततुततश्चमहींविघूर्णितः ॥२६॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० प० सा० अर० द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ (इत्युक्त्वालक्ष्मणःश्रीमान्राक्षसंप्रहसन्निव ॥ कोभवान्वनमभ्येत्य चरिष्यसियथासुखम् ॥ १॥) अथोवाचपुनर्वाक्यंविराधःपूर यन्वनम् ॥ पृच्छतोममहिब्रूतंकौयुवांक्वगमिष्यथः ॥ १ ॥ तमुवाचततोरामोराक्षसंज्वलिताननम् ॥ पृच्छंतंसुमहातेजाइक्ष्वाकुकुलमात्मनः ॥२॥ क्षत्रियौवृत्तसंपन्नौविद्धिनौवनगोचरौ ॥ त्वांतुवेदितुमिच्छावःकस्त्वंचरसिदंडकान् ॥ ३ ॥ तमुवाचविराधस्तुरामंसत्यपराक्रमम् ॥ हंत वक्ष्यामितेराजन्निबोधममराघव ॥ ४ ॥ पुत्रःकिलजवस्याहंमाताममशतह्रदा ॥ विराधइतिमामाहुःपृथिव्यांसर्वराक्षसाः ॥ ५ ॥ तपसाचाभिसं प्राप्ताब्रह्मणोहिप्रसादजा ॥ शस्त्रेणावध्यतालोकेऽच्छेद्याभेद्यत्वमेवच ॥ ६ ॥

कीदृशस्त्वं भूतानां सर्वजीवानां नाथस्त्राता तेन तस्य नाथनिरपेक्षत्वं ध्वनितम् । तदुपपादकमेव वासवोपम इत्यपि मया प्रेष्येण युक्त इति शेषः ॥ २३ ॥ किं त्वया शक्य तत्राह शरेणेति ॥ २४ ॥ विराधे मोक्ष्यामि भरतेन राज्याकामनायाः प्रदर्शितत्वात्तमुपेक्ष्य ॥२५॥ भुजबलवेगेन धनुष्कर्षणवेगेन वेगितः आहितवेगः महीं पततु विराध इति शेषः। विघूर्णितः सजातभ्रमणः ॥२६॥ चैवमानः ॥ इति श्रीरामा भिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ अथेति । वन पूरयन्नित्यस्य शब्देनेति शेषः । युवयोः स्वरूप पृच्छते मह्य ब्रूतम् । लोण्मध्यमद्विवचनम् । प्रश्नप्रकारः काविल्यादि ॥ १ ॥ ज्वलिताननं राक्षसत्वान्मुखनिःसृताग्निज्वालया । आत्मनः इक्ष्वाकुसंबंधिकुलमुवाचेत्यर्थः ॥ २ ॥ क्षत्रियौ इक्ष्वाकुवंशजाविति शेषः । वनगोचरौ बहुव्रीहिः । कुतश्चिदेतोरिति शेषः ॥ ३ ॥ निबोध मम वचनान्मम स्वरूपमिति शेषः ॥ ४ ॥ जवस्य जवनाम्नः ॥ ५ ॥ लोके प्राणिलोके शस्त्रेण शस्त्रसामान्येन किंच अच्छेद्याभेद्यत्वं प्राणवियोजनाय छेदभेदाशक्यगात्रत्व च प्राप्त

१ अस्मास पृच्छते-इ० पा० । २ जयस्य-इ० पा० ।

मित्यर्थः ॥६॥ यदेवमत उत्सृज्येत्यादि । अनपेक्षौ प्रमदाशया युद्धाशया च रहितौ वां युवयोः॥७॥८॥हीनार्थं परदारस्पर्शलक्षणहीनकर्मकरम् । अत एव त्वां धिक् । मृत्युमन्वेषसे ध्रुवम् उक्तदुष्कर्मकरणादिति शेषः।
त च मृत्यु रणे सम्यक्प्राप्स्यसि तिष्ठ क्षणमिति शेषः ॥९॥ अभिसंधाय धनुषीति शेषः ॥ १० ॥ ज्यागुणवता ज्यारूपरज्जुमता ज्याशब्दवतेति वा । सुपर्णानिलाभ्यां तुल्यं गच्छति तान् ॥ ११ ॥ बर्हिणवा
सस: बर्हिणो मयूरस्तत्संबंधिबर्हवासस इत्यर्थः । शोणिता दिग्धाः रक्तलिप्ताः ॥ १२ ॥ स विद्धोपि रामबाणताडितोपि वरदानमाहात्म्यादगतासुर्व्यथामात्रेण वैदहीं हित्वा शूलमुद्यम्याभ्यद्रवत् ॥ १३ ॥ महा
नाद विनद्य कृत्वा शक्रध्वजोपमम् । दैर्घ्येण स्थौल्येन च । व्यात्ताननो विकृताननः ॥१४॥ कालांतकयमाः प्राणतनुमनःसंहारप्रधानाः सहाररुद्रस्य मूर्तभस्तत्सदृशे॥१५॥प्रहस्य शस्त्रावध्ये मयि वृथैषां बाणपात इति

राक्षसंविकृताकारं
उत्सृज्यप्रमदामेनामनपेक्षौयथागतम् ॥ त्वरमाणौपलायेथांनवांजीवितमाददे ॥ ७ ॥ तंरामःप्रत्युवाचेदंकोपसंरक्तलोचनः ॥ राक्षसंविकृताकारं
विराधंपापचेतसम् ॥ ८ ॥ क्षुद्रधिक्त्वांतुहीनार्थंमृत्युमन्वेषसेध्रुवम् ॥ रणेप्राप्स्यसिसंतिष्ठनमेजीवन्विमोक्ष्यसे ॥ ९ ॥ ततःसज्यंधनुःकृत्वा
रामःसुनिशिताञ्शरान् ॥ सुशीघ्रमभिसंधायराक्षसंनिजघानह ॥ १० ॥ धनुषाज्यागुणवतासप्तबाणान्मुमोचह ॥ रुक्मपुंखान्महावेगान्सुपर्णा
निलतुल्यगान् ॥ ११ ॥ तेशरीरंविराधस्यभित्त्वाबर्हिणवाससः ॥ निपेतुःशोणितादिग्धाधरण्यांपावकोपमाः ॥ १२ ॥ सविद्धोन्यस्यवैदेहीं
शूलमुद्यम्यराक्षसः ॥ अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धस्तदारामंसलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ सविनद्यमहानादंशूलंशक्रध्वजोपमम् ॥ प्रगृह्याशोभततदाव्यात्ताानन
इवांतकः ॥ १४ ॥ अथतौभ्रातरौदीप्तंशरवर्षंववर्षतुः ॥ विराधेराक्षसेतस्मिन्कालांतकयमोपमे ॥ १५ ॥ सप्रहस्यमहारौद्रःस्थित्वाऽजृंभतराक्ष
सः ॥ जृंभमाणस्यतेबाणाःकायान्निष्पेतुराशुगाः ॥ १६ ॥ स्पर्शात्तुवरदानेनप्राणान्संरोध्यराक्षसः ॥ विराधःशूलमुद्यम्यराघवावभ्यधावत ॥
॥ १७ ॥ तच्छूलंवज्रसंकाशंगगनेज्वलनोपमम् ॥ द्वाभ्यांशराभ्यांचिच्छेदरामःशस्त्रभृतांवरः ॥ १८ ॥ तद्रामविशिखैश्छिन्नंशूलंतस्यापतद्भुवि ॥
पपाताशनिनाच्छिन्नंमेरोरिवशिलातलम् ॥ १९ ॥ तौखड्गौक्षिप्रमुद्यम्यकृष्णसर्पाविवोद्यतौ ॥ तूर्णमापेततुस्तस्यतदाप्रहरतांबलात् ॥ २० ॥ सवध्यमा
नःसुभृशंभुजाभ्यांपरिगृह्यतौ ॥ अप्रकंप्यौनरव्याघ्रौरौद्रःप्रस्थातुमैच्छत ॥ २१ ॥ तस्याभिप्रायमाज्ञायरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ वहत्वयमलंतावत्पथा
नेनतुराक्षसः ॥ २२ ॥ यथाचेच्छतिसौमित्रेतथावहतुराक्षसः ॥ अयमेवहिनःपंथायेनयातिनिशाचरः ॥ २३ ॥ सतुस्वबलवीर्येणसमुत्क्षिप्यनिशा
चरः ॥ बालाविवस्कंधगतौचकारातिबलोद्धतः ॥ २४ ॥ तावारोप्यततःस्कंधंराघवौरजनीचरः ॥ विराधोविनदन्घोरंजगामाभिमुखोवनम् ॥ २५ ॥

हासः । ते बाणाः रामलक्ष्मणविसृष्टाः जृंभणेन शरीरलग्ना अपि कायान्निर्जग्मुः । आशुगाः शीघ्रगा इत्यर्थे केवलं यौगिकम् ॥१६॥स्पर्शात्तु वरदानेन वरदानसबधादित्यर्थः॥सरोध्य धृत्वा परमदुःखं प्राप्तोपीति शेषः
॥१७॥ तच्छूलं करस्थमूलभागमेवेति शेषः।गगने ज्वलनोपम शिखाभागावच्छेदेनेति भावः ॥१८॥ अशनिर्वज्रम्॥१९॥तदा आपतनकाल एव प्रहरतामित्यर्थः ॥ २० ॥ भुजाभ्यां परिगृह्य एकैकेनैकैकम् ॥ २१ ॥
तस्याभिप्रायं काननांतर्नयनविषयम्॥२२॥यथेच्छति तथा वहतु । यथास्येष्ट भवति तथा वहतु । अनेन निर्भयत्व दर्शितम् । तत्र हेतुमाह अयमेवेति ॥२३॥ स्कधगतौ चकार स्कधावारोपयामास ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ तस्य कराद्भुवि–इ० पा० । २ सर्पोपमौ शुभौ–इ० पा० ।

शिवायुत शिवाभिर्वृतम् ॥२६॥ चरमानः॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे तृतीयः सर्गः ॥३॥ सुमहांतौ स्वभुजौ प्रगृह्य उद्यम्य ॥ १ ॥ क्रोशनप्रकारमाह एप इति ॥ २ ॥ शार्दूलद्वीपिनः सविद्वविदुव्याघ्राः मा हर ते नम इत्युक्ती रामलक्ष्मणयोः प्रेमातिशयत्वात् ॥ ३ ॥ वेग त्वराम् ॥ ४ ॥ बाहुं बभजनैतावतापि प्राणहानिरिति न वरदानविरोधः । अभेद्याच्छेद्यत्व च प्राणनाश क्षमावयवविशेषपर बोध्यम् । बभंज मुष्टिप्रहारेणेति शेषः । अभेद्याच्छेद्यत्ववरस्तु शस्त्रकरणकतद्विषय इत्यन्ये ॥ ५ ॥ सविग्नः खिन्नः ॥ ६ ॥ सूदयतौ हिंसतौ ॥७॥ न ममार वरदानवलादिति भावः ॥ ८ ॥

वनंमहामेघनिभंप्रविष्टोद्रुमैर्महद्भिर्विविधैरुपेतम् ॥ नानाविधैःपक्षिकुलैर्विचित्रंशिवायुतंव्यालमृगैर्विकीर्णम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ह्रियमाणौतुकाकुत्स्थौदृष्ट्वासीतारघूत्तमौ ॥ उच्चैःस्वरेणचुक्रोशप्रगृह्यसु महाभुजौ ॥ १ ॥ एषदाशरथीरामःसत्यवाञ्छीलवाञ्शुचिः ॥ रक्षसारौद्ररूपेणह्रियतेसहलक्ष्मणः ॥ २ ॥ मामृक्षाभक्षयिष्यंतिशार्दूलद्वीपिन स्तथा ॥ मांहरोत्सृजकाकुत्स्थौनमस्तेराक्षसोत्तम ॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वावैदेह्यारामलक्ष्मणौ ॥ वेगंप्रचक्रतुर्वीरौवधेतस्यदुरात्मनः॥४॥ तस्यरौद्रस्यसौमित्रिःसव्यंबाहुंबभंजह ॥ रामस्तुदक्षिणंबाहुंतरसातस्यरक्षसः ॥ ५ ॥ सभग्नबाहुःसंविग्नःपपाताशुविमूर्च्छितः ॥ धरण्यांमेघसं काशोवज्रभिन्नइवाचलः ॥ ६ ॥ मुष्टिभिर्बाहुभिःपद्भिःसूदयंतौतुराक्षसम् ॥ उद्यम्योद्यम्यचाप्येनंस्थंडिलेनिष्पिपेषतुः ॥ ७ ॥ सविद्धोबहुभि र्बाणैःखड्गाभ्यांचपरिक्षतः ॥ निष्पिष्टोबहुधाभूमौनममारसराक्षसः ॥ ८ ॥ तंप्रेक्ष्यरामःसुभृशमवध्यमचलोपमम् ॥ भयेष्वभयदःश्रीमानिदंवच नमब्रवीत् ॥ ९ ॥ तपसापुरुषव्याघ्रराक्षसोयंनशक्यते ॥ शस्त्रेणयुधिनिर्जेतुंराक्षसंनिखनावहे ॥१०॥ कुंजरस्येवरौद्रस्यराक्षसस्यास्यलक्ष्मण ॥ वनेस्मिन्सुमहच्छ्वभ्रंखन्यतांरौद्रवर्चसः ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणंरामःप्रदरःखन्यतामिति ॥ तस्थौविराधमाक्रम्यकंठेपादेनवीर्यवान् ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वाराघवेणोक्तंराक्षसःप्रश्रितंवचः ॥ इदंप्रोवाचकाकुत्स्थंविराधःपुरुषर्षभम् ॥ १३ ॥ हतोहंपुरुषव्याघ्रशक्रतुल्यबलेनवै ॥ मयातुपूर्वंत्वंमो हान्नज्ञातःपुरुषर्षभ॥१४॥कौसल्यासुप्रजास्तातरामस्त्वंविदितोमया॥वैदेहीचमहाभागालक्ष्मणश्चमहायशाः॥१५॥ अभिशापादहंघोरांप्रविष्टोरा क्षसींतनुम्॥तुंबुरुर्नामगंधर्वःशप्तोवैश्रवणेनहि॥१६॥प्रसाद्यमानश्चमयासोब्रवीन्मांमहायशाः ॥ यदादाशरथीरामस्त्वांवधिष्यतिसंयुगे ॥ १७ ॥

भयेषु भयकालेषु अभयदः स्वगुणादिश्रवणस्मरणकीर्तनादिना ॥९॥ निखनावहे भूमौ गर्ते पातयावहे ॥१०॥११॥ प्रदरो गर्तः । कंठे आक्रम्य गयमिव ॥ १२ ॥ प्रश्रित शापांतकालप्राप्तेः प्रश्रयप्राप्तिः ॥ १३ ॥ प्रदरकरणरूपप्राणातव्यापारात्पूर्वं रामस्त्वमिति न ज्ञातः ॥ १४ ॥ इदानीं कथ ते ज्ञानं तत्राह कौसल्येत्यादि । त्वया कौसल्या सुप्रजा इति त्वं विदितः । कौसल्यापुत्र इति ज्ञातोमीत्यर्थः । एवं च कौसल्यायामी श्वरोवतीर्णो वैदेही च लक्ष्मीर्लक्ष्मणश्च तदंश इति सूचितम् ॥ १५ ॥ एव ज्ञाने कारणमाह अभिशापादिति । तुंबुरुरह वैश्रवणेन शप्तस्तस्माच्छापाद्राक्षसीं तनु प्रविष्टोऽतो मे ज्ञानशक्तिरस्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्रकृतिं गान्धर्वीं प्रकृतक्रोधकारणमाह अनुपस्थीयमानः अवसरेष्वसेव्यमानः । व्याजहारेत्यस्य राक्षसीं तनुं प्रविशतीति शेषः ॥ १८ ॥ अनुपस्थाने कारणमाह इतीति । उक्त शाप तत्प्रतीकारं चोवाचेत्यर्थः । शापमुक्तिकालजानंदपारवश्यात्पुनरुक्तिर्न दोषाय । रमासक्त पुरानघेति पाठे पुनरुक्त्यभाव एव ॥ १९ ॥ स्वभुवनं स्वलोकम् । भवनमिति पाठातरम् ॥ २० ॥ अध्यर्धयोजनं सार्धयोजने ॥ २१ ॥ गतसत्त्वानां गतप्राणानां सनातनः परपराप्राप्तः अत एव कलिराक्षसेषु यवनेष्वेतद्धर्मप्रवृत्तिः ॥ २२ ॥ उक्तमेव विवृणोति अवटे इति ॥ २३ ॥ न्यस्तदेहोऽवटनिक्षिप्तदेहः स्वर्गसप्राप्तः सप्राप्तस्वर्ग इत्यर्थः । बभूव तथाभवितुमुद्यतो बभूवेत्यर्थः । यद्वा बभूवेत्यर्थेन सक्षिप्ततयोक्तस्य विस्तरमाह तच्छ्रुत्वेति । अवटनिक्षेपेण स्वर्गप्राप्तिं श्रुत्वा ॥ २४ ॥ कुजरस्येव निखननार्थमिवेत्यर्थः । खन्यतामिति शीघ्रमिति शेषः । ममातर्कितस्य तन्मरणोपायस्यानेनापि कथनान्निश्चितत्वेन शीघ्रता कार्येत्याशयः ॥ २५ ॥ पादेन कंठे आक्रम्य तस्थौ श्वभ्राद्दूरपरिलुठनव्यावृत्त्यर्थम् ॥ २६ ॥ विराधस्य महात्मनः महात्मनो महाशरीरस्य ।

तदाप्रकृतिमापन्नोभवान्स्वर्गंगमिष्यति ॥ अनुपस्थीयमानोमांसक्रुद्धोव्याजहाररह ॥ १८ ॥ इतिवैश्रवणोराजारंभासक्तमुवाचह ॥ तवप्रसादान्मुक्तोहमभिशापात्सुदारुणात् ॥१९॥ भुवनंस्वंगमिष्यामिस्वस्तिवोस्तुपरंतप ॥ इतोवसतिधर्मात्माशरभंगःप्रतापवान्॥२०॥ अध्यर्धयोजनेतातमहर्षिःसूर्यसन्निभः ॥ तंक्षिप्रमभिगच्छत्वंसतेश्रेयोभिधास्यति ॥ २१ ॥ अवटेचापिमांरामनिक्षिप्यकुशलीव्रज ॥ रक्षसांगतसत्त्वानामेषधर्मःसनातनः ॥ २२ ॥ अवटेयेनिधीयंतेतेषांलोकाःसनातनाः ॥ एवमुक्त्वातुकाकुत्स्थंविराधःशरपीडितः ॥ २३ ॥ बभूवस्वर्गसंप्राप्तोन्यस्तदेहोमहाबलः ॥ तच्छ्रुत्वाराघवोवाक्यंलक्ष्मणंव्यादिदेशह ॥ २४ ॥ कुंजरस्येवरौद्रस्यराक्षसस्यास्यलक्ष्मण ॥ वनेस्मिन्सुमहाञ्छ्वभ्रःखन्यतांरौद्रकर्मणः ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणंरामःप्रदरःखन्यतामिति ॥ तस्थौविराधमाक्रम्यकंठेपादेनवीर्यवान् ॥२६॥ ततःखनित्रमादायलक्ष्मणःश्वभ्रमुत्तमम् ॥ अखनत्पार्श्वतस्तस्यविराधस्यमहात्मनः ॥ २७ ॥ तंमुक्तकंठमुत्क्षिप्यशंकुकर्णंमहास्वनम् ॥ विराधंप्राक्षिपच्छ्वभ्रेनदंतंभैरवस्वनम्॥२८॥ तमाहवेदारुणमाशुविक्रमौस्थिरावुभौसंयतिरामलक्ष्मणौ ॥ मुदान्वितौचिक्षिपतुर्भयावहंनदंतमुत्क्षिप्यबलेनराक्षसम् ॥ २९ ॥ अवध्यतांप्रेक्ष्यमहासुरस्यतौशितेनशस्त्रेणतदानरर्षभौ ॥ समर्थ्यचात्यर्थविशारदावुभौबिलेविराधस्यवधंप्रचक्रतुः ॥ ३० ॥ स्वयंविराधेनहिमृत्युमात्मनःप्रसह्यरामेणयथार्थमीप्सितः ॥ निवेदितःकाननचारिणास्वयंनमेवधःशस्त्रकृतोभवेदिति ॥ ३१ ॥

गन्धर्वत्वप्रत्यापत्त्यभिप्रायेण रामस्वरूपज्ञानाभिप्रायेण च कविना महात्मन इति प्रयुक्त वा ॥ २७ ॥ मुक्तकंठ श्वभ्रे क्षेपणार्थ रामेण मुक्तकंठा[illegible] शकुवत्कठिनकर्णं उत्क्षिप्य चालयित्वा महास्वनत्वादेव भैरवस्वनत्व यथा धन्योहमतिधन्योहमिति नदंतं श्वभ्रे प्राक्षिपत् ॥ २८ ॥ आशुविक्रमौ क्षिप्रकारिणौ संयति स्थिरौ दृढचित्तौ आहवे [illegible] बलेनोत्क्षिप्य [illegible] गर्ते चिक्षिपतु. ॥ २९ ॥ अवध्यतां शस्त्रेणावध्यतां प्रेक्ष्य । असंह्यतामिति पाठेप्यवध्यतामित्येवार्थः । प्रेक्ष्य विचार्य समर्थ्य बिलं सपाद्य तत्र [illegible] । [illegible] । [illegible] शेषः ॥ ३० ॥ [illegible] स्वयमिति । यथार्थं स्वप्रयोजनोचितम् । रामेण कर्त्रा प्रसह्य स्वयं स्वस्य यो मृत्युरीप्सितस्तमात्मनो मृत्यु प्रसह्य उद्दिश्य । [illegible] काननचारिणा विराधेन मे वधः शस्त्रकृतो न भवेदिति निवेदितोभूद्राम

१ कण्ठ निष्पिष्य–इ० पा० ।

इति शेषः ॥ ३१ ॥ तदेव भाषित विराधोक्त शस्त्रेण मे न मृत्युरित्येवरूपम् ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टरूपाविव इवशब्द एवार्थे । दिवि स्थितौ चंद्रदिवाकराविव महावने विजह्रतुः । नीलत्वाद्विशालत्वाच्च वनस्याकाशसादृश्यम् । उमावपि चंद्रवत्कलासपन्नौ सूर्यवत्प्रतापयुतौ ॥ ३३ ॥ गत्वैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायण० वाल्मी० आदिकाव्ये अरण्यकाडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ समाश्वास्य समाश्वास्यैव विराधाद्भीतामिवेति शेषः ॥ १ ॥ इद वनं कष्ट पीडाजनकं दुर्गं विषमं क्रमणायोग्य च वय चेतः पूर्वं कदापि वनगोचरा न स्मः कदापीदृश वनं न दृष्ट यस्मात् ॥ २ ॥ अतः शीघ्रं शरभग गच्छामहे गच्छाम इत्यर्थः इत्युक्त्वेति शेषः ॥ ३ ॥ भावितः क्रुद्ध आत्मा यस्य तस्य समीपे महदद्भुत ददर्श ॥ ४ ॥ तदेवाह विभ्राजमानमिति । वपुषा वपुःकांत्या विबुधानुगं देवानुचरं बहुव्रीहिः ॥ ५ ॥ वसुधामसंस्पृशंत रथादवरुह्यापीति शेषः । विबुधेश्वरं शक्रम् अतिशयप्रभावदाभरणं विरजस्कमंबरं धर्तुं शीलं यस्य तम् ॥ ६ ॥ तद्विधैस्तद्विधाभरणादिमद्भिः हरितैः श्यामवर्णैः तादृश रथ च ददर्श ॥ ७ ॥ पांडुराभ्रस्येव घना अधिका प्रख्या कांतिर्यस्य तत् ॥ ८ ॥ चामरव्यजने वालव्यजने रुक्मं स्वर्णं महाधने रत्नयुतत्वाद्बहुमूल्ये ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ उक्तलक्षणे वासवशरभगेन समाषमाणे तु तं शतक्रतु दृष्ट्वा ज्ञात्वा रामोऽब्रवीत् । उक्तस्यैव प्रपचो रामोऽथेति । उद्दिश्य हस्तेन निर्दिश्य दर्शयत अदर्शयतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पुरु बहु यथा तथा यज्वभिराहूयते यागायेति पुरुहूतः नः अस्माभिः ॥ १४ ॥

तदेवरामेणनिशम्यभाषितंकृतामतिस्तस्यबिलप्रवेशने ॥ बिलंचतेनातिबलेनरक्षसाप्रवेश्यमानेनवनंविनादितम् ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टरूपाविवराम लक्ष्मणौविराधमुर्व्यांप्रदरेनिपात्यतम्[1] ॥ ननंदतुर्वीतभयौमहावनेदिविस्थितौचंद्रदिवाकराविव (ततस्तुतौकाञ्चनचित्रकार्मुकौनिहत्यरक्षःपरिगृह्यमैथिलीम् ॥ विजह्रतुस्तौमुदितौमहावनेदिविस्थितौचंद्रदिवाकराविव ॥ १ ॥) ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ हत्वातुतंभीमबलंविराधंराक्षसंवने ॥ ततःसीतांपरिष्वज्यसमाश्वास्यचवीर्यवान् ॥ १ ॥ अब्रवीद्भ्रातरंरामोलक्ष्मणंदीप्ततेजसम् ॥ कष्टंवनमिदंदुर्गंनचस्मोवनगोचराः ॥ २ ॥ अभिगच्छामहेशीघ्रंशरभंगंतपोधनम् ॥ आश्रमंशरभंगस्यराघवोभिजगामह ॥ ३ ॥ तस्यदेवप्रभावस्यतपसाभावितात्मनः ॥ समीपेशरभंगस्यददर्शमहदद्भुतम् ॥ ४ ॥ विभ्राजमानंवपुषासूर्यवैश्वानरप्रभम् ॥ रथप्रवरमारूढमाकाशेविबुधानुगम् ॥ ५ ॥ असंस्पृशंतंवसुधांददर्शविबुधेश्वरम् ॥ संप्रभाभरणंदेवंविरजोंबरधारिणम् ॥ ६ ॥ तद्विधैरेवबहुभिःपूज्यमानंमहात्मभिः ॥ हरितैर्वाजिभिर्युक्तमंतरिक्षगतंरथम् ॥ ७ ॥ ददर्शादूरतस्तस्यतरुणादित्यसन्निभम् ॥ पांडुराभ्रघनप्रख्यंचंद्रमंडलसन्निभम् ॥ ८ ॥ अपश्यद्विमलंछत्रंचित्रमाल्योपशोभितम् ॥ चामरव्यजनेचाग्र्येरुक्मदंडेमहाधने ॥ ९ ॥ गृहीतेवरनारीभ्यांधूयमानेचमूर्धनि ॥ गंधर्वामरसिद्धाश्चबहवःपरमर्षयः ॥ १० ॥ अंतरिक्षगतंदेवंगीर्भिरग्र्याभिरैडयन् ॥ सहसंभाषमाणेतुशरभंगेनवासवे ॥ ११ ॥ दृष्ट्वाशतक्रतुंतत्ररामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ रामोथरथमुद्दिश्यभ्रातुर्दर्शयताद्भुतम्[2] ॥ १२ ॥ अर्चिष्मंतंश्रियाजुष्टमद्भुतंपश्यलक्ष्मण ॥ प्रतपंतमिवादित्यमंतरिक्षगतंरथम् ॥ १३ ॥ येहयाःपुरुहूतस्यपुराशक्रस्यनःश्रुताः ॥ अंतरिक्षगतादिव्यास्तइमेहरयोध्रुवम् ॥ १४ ॥

---

१ शिलाभिरंतर्दधतुश्च राक्षसम्–इ० पा० । २ लक्ष्मणाय प्रदर्शयन्–इ० पा० ।

शतं शतम् अष्टदिक्ष्विति शेषः । शतशब्दोनंतवाची ॥ १९ ॥ विस्तीर्णविपुलानि अतिशयेन विशालानि उरांसि येषां ते आयता दीर्घाः शोणांशूनि शोणप्रभानि वसनानि येषाम् । शोणाम्बवसना इति पाठे पद्म रागसदृशवसना इत्यर्थः । शोणांश्विव्येव प्राचीनः पाठ इति कतकः ॥ १६ ॥ ज्वलनसन्निभाः दीप्तिमात्रेण ॥ १७ ॥ एतद्धि पचविंशतिवर्षप्रमाणकम् । नित्यदेत्यार्षम् । ये इमे देवाः यथा यादृशशुभद शैनवयस्का दृश्यते एतदेवैषां नित्यदा वय इति पूर्वेण सबंधः ॥ १८ ॥ यावज्जानामि ज्ञास्यामि तावत्तिष्ठेत्यन्वयः । क एप रथे इंद्रत्वेनानुमितोपि प्रमाणांतरेणापि ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥ उक्तानुवादपूर्वं व्यापारांतरोपदेशस्तमे वमित्यादि । इहैव स्थीयतामित्येवमुक्त्वेत्यर्थः ॥ २० ॥ अनुज्ञाप्य गमनाय कृतानुमतिक कृत्वा ॥ २१ ॥ यावदसौ मां नाभिभाषते तावन्मां निष्ठः स्थानांतर स्वर्ग वा नयत मया सह गच्छत । ततो वनचारित्वाद्धेतोर्मा माम् । अद्रष्टुमर्हति द्रष्टु नार्हतीत्यर्थः । अ इति निषेधार्थमव्यय पृथक्पदम् । विपदीव स्थितेनैववैभवस्य दर्शनमनुचितमित्यर्थः ॥ २२ ॥ कृतार्थं निस्तीर्णविपद जितवत रावणमिति शेषः ।

इमेचपुरुषव्याघ्रयेतिष्ठंत्यभितोदिशम् ॥ शतंशतंकुंडलिनोयुवानःखड्गपाणयः॥१५॥विस्तीर्णविपुलोरस्काःपरिघायतबाहवः ॥ शोणांशुवसनाः सर्वेव्याघ्राइवदुरासदाः ॥१६॥ उरोदेशेषुसर्वेषांहाराज्वलनसंनिभाः ॥ रूपंबिभ्रतिसौमित्रेपंचविंशतिवार्षिकम्॥१७॥एतद्धिकिलदेवानांवयोभव तिनित्यदा ॥ यथेमेपुरुषव्याघ्रादृश्यंतेप्रियदर्शनाः ॥१८॥ इहैवसहवैदेह्यामुहूर्तंतिष्ठलक्ष्मण ॥ यावज्जानाम्यहंव्यक्तंकएषद्युतिमान्रथे ॥ १९ ॥ तमेवमुक्त्वासौमित्रिमिहैवस्थीयतामिति ॥ अभिचक्रामकाकुत्स्थःशरभंगाश्रमंप्रति॥२०॥ततःसमभिगच्छंतंप्रेक्ष्यरामंशचीपतिः॥शरभंगमनुज्ञा प्यविबुधानिदमब्रवीत् ॥२१॥ इहोपयात्यसौरामोयावन्मांनाभिभाषते ॥ निष्ठांनयततावत्तुततोमाद्रष्टुमर्हति ॥ २२ ॥ जितवंतंकृतार्थंहितदाहम चिरादिमम् ॥ कर्मह्यनेनकर्तव्यंमहदन्यैःसुदुष्करम्॥२३॥ (निष्पादयित्वायत्कर्मततोमांद्रष्टुमर्हति॥) अथवज्रीतमामंत्र्यमानयित्वाचतापसम् ॥ रथेनहययुक्तेनययौदिवमरिंदमः ॥ २४ ॥ प्रयातेतुसहस्राक्षेराघवःसपरिच्छदः ॥ अग्निहोत्रमुपासीनंशरभंगमुपागमत् ॥ २५ ॥ तस्यपादौच संगृह्यरामःसीताचलक्ष्मणः ॥ निषेदुस्तदनुज्ञातालब्धवासानिमंत्रिताः ॥२६ ॥ ततःशक्रोपयानंतुपर्यपृच्छतराघवः ॥ शरभंगश्चतत्सर्वंराघवाय न्यवेदयत् ॥ २७ ॥ मामेषवरदोरामब्रह्मलोकंनिनीषति॥जितमुग्रेणतपसादुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ २८ ॥ अहंज्ञात्वानरव्याघ्रवर्तमानमदूरतः ॥ ब्रह्मलोकंनगच्छामित्वामदृष्ट्वाप्रियातिथिम् ॥ २९ ॥

तदा वैभवयुक्तमिम द्रक्ष्यामीति शेषः । कतकस्त्वेतत्पद्य प्रक्षिप्तमित्याह । तद्वथैव मद्रीत्या व्याख्याने सर्वसामजस्यात् । रामो यावन्मा नाभिभाषते तावत्कर्मणो रावणवधस्य निष्ठां समाप्ति नयत ततो मां द्रष्टुमर्हति अन्यैः सुदुष्करं महत्कर्म तेन कर्तव्यमस्ति रावणवधरूपमतस्तत्करणेन कृतार्थं कृतदेवप्रयोजनं रावणजयिन द्रष्टासि इति तीर्थव्याख्याने सप्रत्यदर्शनहेतुस्तु पूर्वोक्त एवोपरितो बोध्यः ॥ २३ ॥ अथ वज्रीति । देवैरालापोत्तर तं तापसं शरभगमामंत्र्य मानयित्वा संपूज्य च दिवं ययौ ॥ २४ ॥ सपरिच्छदः स्त्रीभ्रातृसहितः ॥ २५ ॥ पादौ सगृह्य राम ईश्वरोपि ब्राह्मणा एवं पूज्या इत्यन्यान् शिक्षयितुमेवं चकार । तदनुज्ञाताः आसनावस्थानाय कृतानुमतिकाः अत एव लब्धवासाः लब्धवासस्थानाः निमत्रिताः भोजनार्थं तादृशा निषेदुः ॥ २६ ॥ शक्रोपयान इन्द्रागमनप्रयोजनम् ॥ २७ ॥ निवेदनप्रकारमाह मामेष इति । उग्रेण तपसा मया जितं ब्रह्मलोकमेष वरद इंद्रो ब्रह्माज्ञया मां निनीषति यद्वा देवेंद्रवेषधारी ब्रह्मैवायम् अकृतात्मभिः अननुष्ठितभगवदुपासनैः ॥ २८ ॥ तर्हि किमिति विलंबितं तत्राह अहमिति ।

१ प्राप्य विविक्त इदमब्रवीत्–इ० पा० । २ इति–इ० पा० ।

ज्ञात्वा योगचक्षुषा न गच्छामि योगसिद्ध्या स्वेच्छया देहत्यागात् त्वां प्रियातिथिं अतिप्रियमतिथिम् ॥ २९ ॥ त्वया समागम्य त्वत्समागमश्च सकृदपि सवृत्त एतावत्कालपर्यंतानुष्ठितोपासनातोधिकफलद इति भावः । त्रिदिवमवर पर च परो ब्रह्मलोकः ॥ ३० ॥ समागमस्य यथाधिकफलता भवति तथा करोति अक्षया इति । के ते लोकास्तत्राह ब्राह्म्या इति । उभयत्र छन्द आर्षः । ब्रह्मलोका नाकपृष्ठलोकाश्च जिताः मामकास्तान्प्रतिगृह्णीष्व स्वकृतत्वेनांगीकुरुष्व । अनेन सर्वकर्मणां भगवदर्पणमकरोदिति सूचितम् । कामतोकामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम् ॥ तत्सर्वं त्वयि सन्यस्त त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥ नाह कर्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा ॥ एतद्ब्रह्मार्पण प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिरिति कौर्मोक्तिः । भगवत्यर्पितधर्माणामनंतफलत्व गीतादिषु स्पष्टमेव । मुक्तिपर्यवसायित्वात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अहमेवेति तपसेत्यर्थः । त्वद्दत्तप्रतिग्रहे नाहमधिकारीत्यापाततोर्थः । वास्तवस्तु ऋषेः परमभक्तस्यानुग्रहाय तदर्पितधर्मांगीकारमाह भगवान् अहमेवेति । मयि न्यासत्वेन स्थापितानिमास्त्वदर्जितान्सर्वाल्लोकास्तुभ्यमहमेवाहरिष्यामि प्रापयिष्यामी त्युक्त्वा इतरजनप्रतारणायाह आवास त्विति । प्रदिष्टमुपदिष्टम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इहारण्ये वसति अदूरे इति शेषः ॥ ३५ ॥ प्रतिस्रोताम् आवर्तत्वमार्पन्न् । मदाकिनीं तामिव पुण्या तन्नामिकां वा चित्रकूट

त्वयाहंपुरुषव्याघ्रधार्मिकेणमहात्मना ॥ समागम्यगमिष्यामित्रिदिवंच[1]वरंपरम् ॥३०॥ अक्षयानरशार्दूलजितालोकामयाशुभाः ॥ ब्राह्म्याश्चना कपृष्ठ्याश्चप्रतिगृह्णीष्वमामकान् ॥३१॥ एवमुक्तोनरव्याघ्रःसर्वशास्त्रविशारदः ॥ऋषिणाशरभंगेनराघवोवाक्यमब्रवीत् ॥३२॥अहमेवाहरिष्यामि सर्वाल्लोकान्महामुने ॥ आवासंत्वहमिच्छामिप्रदिष्टमिहकानने॥३३॥राघवेणैवमुक्तस्तुशक्रतुल्यबलेनवै ॥ शरभंगोमहाप्राज्ञःपुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ॥३४॥ इहराममहातेजाःसुतीक्ष्णोनामधार्मिकः ॥ वसत्यरण्येनियतःसतेश्रेयोविधास्यति ॥३५॥ (सुतीक्ष्णमभिगच्छत्वंशुचौदेशेतपस्विनम्॥ रमणीयेवनोद्देशेसतेवासंविधास्यति ॥१॥) इमांमंदाकिनींरामप्रतिस्रोतामनुव्रज ॥ नदींपुष्पोडुपवहांततस्तत्रगमिष्यसि ॥ ३६ ॥ एषपंथानर व्याघ्रमुहूर्तंपश्यतातमाम्॥यावज्जहामिगात्राणिजीर्णांत्वचमिवोरगः॥३७॥ततोग्निंससमाधायहुत्वाचाज्येनमंत्रवत् ॥ शरभंगोमहातेजाःप्रविवेशहु ताशनम् ॥ ३८ ॥ तस्यरोमाणिकेशांश्चतदा[3]वह्निर्महात्मनः ॥ जीर्णांत्वचंतदस्थीनियच्चमांसंचशोणितम् ॥ ३९ ॥ (रामस्तुविस्मितोभ्रात्राभार्य याचसहात्मवान् ॥ सचपावकसंकाशःकुमारःसमपद्यत ॥ उत्थायाग्निचयात्तस्माच्छरभंगोव्यरोचत ॥ ४० ॥ सलोकानाहिताग्नीनामृषीणांचम हात्मनाम् ॥ देवानांचव्यतिक्रम्यब्रह्मलोकंव्यरोहत ॥ ४१ ॥

स्थेयमेव प्रतिस्रोतस कृत्वा व्रज । पूर्ववाहिन्यां पुरुषेण पश्चिमाभिमुखतया गमने प्रतिस्रोतस्त्व भवति । पुष्पवल्लघु उडुपवहा उडुप प्लवः पुष्पसमूहवहामिति वा ॥ ३६ ॥ एष पथा इति मार्गोपदेशः । अथ ऋषिर्भगवत्प्रार्थितस्योत्तर दत्त्वा स्वाभीष्ट भगवत प्रार्थयते । मुहूर्त तात पश्य माम् अथ कृतार्थो भवत्वित्यभिध्यानपूर्वक कटाक्षेणेति शेषः । तातेति गूढ जगज्जनकत्वर्थमपि । गात्राणि गात्रावयवान् ॥ ३७ ॥ ततोग्नि स इति । वृद्धः शौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ॥ आ मान घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिरित्युक्तेऽग्निप्रवेशेत्येष्टिमार्गेणाग्नि समाधाय मन्त्रवत् तदुक्तमन्त्रैर्हुत्वा च अग्निप्रवेशोक्तमन्त्ररुपनिषदुक्तैः प्रवि वेश ॥ ३८ ॥ तस्येति । तस्य शरभगस्य रोमादीनि वह्निर्ददाहेति शेषः ॥ ३९ ॥ स्वर्गारोहणार्थं दिव्यशरीरपरिग्रहणमग्निप्रवेशस्य पूर्वकृतोपासनस्य च फलभूतमाह स चेति ॥ ४० ॥ आहिताग्निलोकाः कर्म णा पितृलोक इति श्रुताश्चन्द्रप्रदक्षिणाः । ऋषिलोका विद्यया देवलोक इति श्रुताः सूर्यप्रदक्षिणाः । देवानामाजानदेवानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां च लोकाः । यान् ध्रुवः प्रदक्षिण करोति । ततो ब्रह्मलोकं तुर्य

१ देवसेवितम्–इ० पा० । २ धर्मात्मा–इ० पा० । ३ ददाहाग्नि–इ० पा० ।

व्यरोहतारूढवान् ॥ ४१ ॥ पितामह ब्रह्मादित्रयसमष्टिरूपम् ॥ ४२ ॥ रैवैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाडे पचमः सर्गः ॥ ५ ॥ मुनिसंघाः दडकारण्यवासिनः समागता मिलिताः अभ्यगच्छत स्वरक्षणप्रार्थनार्थमिति शेषः ॥ १ ॥ वैखानसा इति । ये नखास्ते वैखानसा ये वालास्ते वालखिल्या इति श्रुतेः । प्रजापतेर्नखलोमजाः । सप्रक्षालाः भगवतः पादप्रक्षालनजा महर्षयः । अश्वस्तनिकाः संप्रक्षाला इत्यन्ये । मरीचिपाः रविचद्रान्यतरकिरणजीवनाः । अश्मकुट्टाः अपक्वकुट्टितान्नभक्षकाः ॥ २ ॥ दंतोलूखलिनः दंतातिरिक्तावहननसाधनरहिताः । उन्मज्जकाः कठदघ्ने जले स्थित्वा तपः कुर्वतः । गात्रशय्या अनास्तरणशायिनः । अशय्या निद्राहीनाः । अनवकाशिकाः एकपादस्य स्थित्यवकाशदानरहिताः । एकपादस्थितिमत इति यावत् ॥ ३ ॥ आकाशनिलयाः अनावृतप्रदेशस्थायिनः । स्थडिलशायिनः उपलिप्तानास्तीर्णस्थलशयनाः ॥ ४ ॥ ऊर्ध्ववासिनः गिरिशिखराद्यूर्ध्वप्रदेशे नित्यं वासशालिनः । व्रतोपवासिन इति पाठस्तु चिंत्यः । तस्य साधारणधर्म

सपुण्यकर्माभुवनेद्विजर्षभःपितामहंसानुचरंददर्शह ॥ पितामहश्चापिसमीक्ष्यतंद्विजंननंदसुस्वागतमित्युवाच ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ शरभंगेदिवंप्राप्तेमुनिसंघाःसमागताः ॥ अभ्यगच्छंतकाकुत्स्थंराममंज्वलिततेजसम् ॥ १ ॥ वैखानसावालखिल्याःसंप्रक्षालामरीचिपाः ॥ अश्मकुट्टाश्चबहवःपत्राहाराश्चतापसाः ॥ २ ॥ दंतोलूखलिनश्चैवतथैवोन्मज्जकाःपरे ॥ गात्रशय्याअशय्याश्चतथैवानवकाशिकाः ॥३॥ मुनयःसलिलाहारावायुभक्षास्तथापरे ॥ आकाशनिलयाश्चैवतथास्थंडिलशायिनः ॥ ॥ ४ ॥ तथोर्ध्ववासिनोदांतास्तथार्द्रपटवाससः ॥ सजपाश्चतपोनिष्ठास्तथापंचतपोन्विताः ॥ ५ ॥ सर्वेब्राह्म्याश्रियायुक्ताद्दढयोगसमाहिताः ॥ शरभंगाश्रमेराममभिजग्मुश्चतापसाः ॥ ६ ॥ अभिगम्यचधर्मज्ञारामंधर्मभृतांवरम् ॥ ऊचुःपरमधर्मज्ञमृपिसंघाःसमागताः ॥ ७ ॥ त्वमिक्ष्वाकुकुलस्यास्यपृथिव्याश्चमहारथः ॥ प्रधानश्चापिनाथश्चदेवानांमघवानिव ॥ ८ ॥ विश्रुतस्त्रिषुलोकेषुयशसाविक्रमेणच ॥ पितृव्रतत्वंसत्यंचत्वयिधर्मश्चपुष्कलः ॥ ९ ॥ त्वामासाद्यमहात्मानंधर्मज्ञंधर्मवत्सलम् ॥ आर्थित्वान्नाथवक्ष्यामस्तच्चनःक्षंतुमर्हसि ॥ १० ॥

त्वादिति कतकः । आर्द्रपटवाससः नित्यमार्द्रवस्त्रवसनशीलाः सजपाः सदा जपपराः । तपोनिष्ठाः सदा स्वाध्यायाध्ययनशीलाः । तपो हि स्वाध्याय इत्युक्तेः । पचतपोन्विताः ग्रीष्मे पचाग्निमध्यस्थाः ॥ ५ ॥ ब्राह्म्या श्रिया ब्रह्मविद्यानुष्ठानजनितब्रह्मवर्चसेन द्दढयोगसमाहिताः योगैकाग्रचित्ताः ॥ ६ ॥ ७ ॥ किमूचुस्तत्राह त्वमिति । इक्ष्वाकुकुलस्य पृथिव्याश्च । चेन सकलत्रैलोक्यस्येति गूढम् । प्रधानत्वेन जगद्धारणकर्तृत्व नाथत्वेन पालकत्व गर्भितम् । देवानां मघवानिव ॥ ८ ॥ यशसा विक्रमेण स श्रुतः प्रसिद्धः तेन रूपेणेति शेषः । पितृवचनपालन व्रत यस्य तद्भावः । सत्य सत्यवचन च त्वयि तिष्ठतीति शेषः । किच त्वयि स्मृते धर्मश्च पुष्कलः अगहीनोपि सकलांगपूर्णो भवतीत्यर्थः । प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु च ॥ तद्विष्णोः स्मरणादेव सपूर्णं स्यादिति श्रुतिरिति स्मृतेः ॥ ९ ॥ धर्मज्ञ शरणागतरक्षणरूपधर्मज्ञ धर्मवत्सल धर्मानुष्ठातृप्रियं त्वामासाद्य शरण प्राप्य अर्थित्वादार्थिभावेन यत् कारमपि वक्ष्यामस्तत्क्षंतुमर्हसीति योजना । यद्यपि सत्सु कार्यवतां पुंसामलमेवाग्रतः स्थितिरिति न्यायेन त्वदग्रेऽ

१ जुष्टा०इ० पा० । २ पितृभक्तिश्च-इ० पा० ।

वस्थानमेव सकलमनोरथपूरकत्वात्तः कार्यसाधन तथाप्यार्त्यतिशयेन किंचिद्वक्ष्यमाण क्षंतव्यमिति भावः ॥ १० ॥ जगद्रक्षणतत्परस्य विनापि कथन स्वरक्षणेपि प्रवृत्तिरस्त्येव तथाप्यार्त्यतिशयेन लोकरीत्या राजधर्मं बोधयति अधर्मम् इति । न च रक्षति विषयवासिन इत्यपकृष्यते । बलिषड्भाग करभागरूप षष्ठांशम् । यद्वा बलये पूजायै दत्त षड्भाग पष्ठांश प्रजाभिः स्वानिष्टपरिहारायेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अथ रक्षणे म्युदयमाहुः युंजान इति । युजानः प्रजारक्षणे यतमानः सर्वान्देशवासिनः स्वान्प्राणानिव प्राणैरिष्टान्प्राणेभ्योप्यधिकप्रियान् सुतानिव नित्ययुक्तः सदा सावधानः रक्षन् ॥ १२ ॥ इह शाश्वतीम् अस्यैव विवरण बहुवार्षिकीं कीर्तिमैहिकीमामुष्मिक च ब्रह्मलोकरूप फल प्राप्नोति तदाहुः ब्रह्मण इति ॥ १३ ॥ ननु षष्ठांशग्रहात्प्रजारक्षणावश्यकत्वेपि वनवासिरक्षण कुतस्तत्राह यदिति । यदिति सामान्ये नपुसकम् । प्रजाः वानप्रस्थप्रजाः चतुर्भागश्चतुर्थांशः इदमुपलक्षण षड्भागस्यापि । तत्रोपवासिभिक्षाहारिधर्मात् षड्भागप्राप्तिः तेन धर्मं षड्भागप्रतिपादकस्मृत्यविरोधः । राजपरिपालितदेशभवफलाद्यशनवतो धर्माच्चतुर्थो भागः तदन्नभोजनादिपुष्टागधर्मात्त्वर्धं राज्ञः अन्नप्रदातुस्तस्यार्धं कर्तुश्चार्धं न सशय इति स्मृतेरिति बोध्यम् ॥ १४ ॥ अथ विवक्षितमर्थमाहुः सोयमिति । ब्राह्मणभूयिष्ठ इत्यनेन क्षत्रवैश्यवानप्रस्थसत्तापि तत्र

अधर्मःसुमहान्नाथभवेत्तस्यतुभूपतेः ॥ योहरेद्बलिषड्भागंनचरक्षतिपुत्रवत् ॥ ११ ॥ युंजानःस्वानिवप्राणान्प्राणैरिष्टान्सुतानिव ॥ नित्ययुक्तः सदारक्षन्सर्वान्विषयवासिनः ॥ १२ ॥ प्राप्नोतिशाश्वतींरामकीर्तिंसबहुवार्षिकीम् ॥ ब्रह्मणःस्थानमासाद्यतत्रचापिमहीयते ॥ १३ ॥ यत्करोति परंधर्मंमुनिर्मूलफलाशनः ॥ तत्रराज्ञश्चतुर्भागःप्रजाधर्मेणरक्षतः ॥ १४ ॥ सोयंब्राह्मणभूयिष्ठोवानप्रस्थगणोमहान् ॥ त्वन्नाथोनाथवद्रामराक्षसैर्हन्यतेभृशम् ॥ १५ ॥ एहिपश्यशरीराणिमुनीनांभावितात्मनाम् ॥ हतानांराक्षसैर्घोरैर्बहूनांबहुधावने ॥ १६ ॥ पंपानदीनिवासानामनुमंदाकिनीमपि ॥ चित्रकूटालयानांचक्रियतेकदनंमहत् ॥ १७ ॥ एवंवयंनमृष्यामोविप्रकारंतपस्विनाम् ॥ क्रियमाणंवनेघोरंरक्षोभिर्भीमकर्मभिः ॥ ॥ १८ ॥ ततस्त्वांशरणार्थंचशरण्यंसमुपस्थिताः ॥ परिपालयनोरामवध्यमानान्निशाचरैः ॥ १९ ॥ परात्वत्तोगतिर्वीरपृथिव्यांनोपपद्यते ॥ परिपालयनःसर्वान्राक्षसेभ्योनृपात्मज ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वातुकाकुत्स्थस्तापसानांतपस्विनाम् ॥ इदंप्रोवाचधर्मात्मासर्वानेवतपस्विनः ॥ २१ ॥ नैवमर्हथमांवक्तुमाज्ञाप्योहंतपस्विनाम् ॥ केवलेनस्वकार्येणप्रवेष्टव्यंवनंमया ॥ २२ ॥ विप्रकारमपाक्रष्टुंराक्षसैर्भवतामिमम् ॥ पितुस्तुनिर्देशकरःप्रविष्टोहमिदंवनम् ॥ २३ ॥

बोधिता । त्वं नाथो रक्षको यस्य स त्वन्नाथः सोप्यनाथवद्धन्यतेऽतस्त्वादृशस्योपेक्षानुचितेति भावः ॥ १५ ॥ स्ववचसो मिथ्यात्वपरिहारायाहुः एहीति । मुनयो मननशीलाः । भावितात्मानो निदिध्यासन निष्ठाः । शरीराणि केवल हत्वा त्यक्तानि बहुधा बहुप्रकारैरंगप्रत्यगच्छेदनादिभिः ॥ १६ ॥ सकलदडकारण्यपीडामाहुः पपेत्यादि । पपा च नद्यश्च तत्र निवासो येषां तेषां पपारूपा नदी वा । अनुमदाकिनीमपीति अनुर्लक्षणे कर्मप्रवचनीयः । मदाकिन्या अत्रत्यपुण्यनद्यास्तीरवासिना मदाकिन्या विस्तीर्णप्रवाहत्वाद्दुरवगाहतया पृथगुक्तिः राघवाख्याने ॥ १७ ॥ विप्रकार दुःख न मृष्यामः सोढुमशक्ताः ॥ १८ ॥ शरण्यं रक्षणसमर्थम् । शरणार्थं रक्षणार्थम् ॥ १९ ॥ त्वत्तः परा गतिस्त्वदन्यस्त्राता ॥ २० ॥ तपस्विनां तपोबलयुतानां तापसानामृषीणाम् ॥ २१ ॥ तदेवाह नैवमिति । एवम् उक्त प्रार्थनारूपं वचः । आज्ञाप्यः शिष्यादिरिवेद कुर्विति शिक्षणीयः । केवलेनोपाध्यतररहितेन स्वकार्येण पितृवचनपरिपालनात्मकेन हेतुना मयाऽवश्य वन प्रवेष्टव्यमेव । स च मे वनप्रवेशो राक्षसैः क्रियमाण भवतामिम

विप्रकारमपाकर्तुमपि भविष्यतीत्यर्थ इति तीर्थकतकौ । भवच्छत्रुहननं केवलं मदीयमेव कार्यं बहुधर्मोपचयजनकत्वान्मदिष्टसाधनमेव । यद्यपि स्वविप्रकारनाशे भवंतः समर्था एव तथापि मम धर्मोपचयायैवैषा भवदीया मम प्रेरणेति भावः । अन्वयस्त्वत्र स्फुट एवेत्यन्ये किंच पित्राज्ञापरिपालनार्थमिदं वनं प्रविष्ट एवास्मि प्रविष्टे च मयि सोर्थोवश्यभाव्य एवेति भवतामेवं प्रार्थनमनवसरमिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ तदेवाह भवतामिति । यदृच्छया आगत एवाह भवतामर्थसिद्ध्यर्थमपि भविष्याम्येवेति शेषः ॥ पितुस्त्वित्यनेन उक्त एवार्थः कविना श्लोकांतरेण वर्ण्यते । इयमपि शैली कवेरिति कतकतीर्थौ । यतः शत्रून्हंतुमिच्छामि अतस्तस्य यदृच्छया वनमागतस्य मेऽयं वनवासो महाफलो भविष्यतीति स्वगतो विचारः । अथ ऋषिधैर्याय प्रकाशं प्रतिजानीते पश्यन्त्विति । सर्वथा हनिष्यामीति यावत् ॥ २४ ॥ २५ ॥ वरम् उक्तवचनात्मना धर्मे धृतात्मा धर्मे स्थितचित्तः आर्य पूज्यं दत्तं यस्य सः तपोधनैः सह सुतीक्ष्णमभिजगाम ॥ २६ ॥ [1]चैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदि० अरण्यकांडे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ द्विजैः प्रार्थनार्थमागतैर्वानप्रस्थैः ॥ १ ॥ विमल पवित्रम् । महामेघमिवेति पाठे स्थितमिति शेषः । नैल्यस्थौल्याभ्यां सादृश्यम् । उन्नतमिति स्वरूपकथनम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोऽहंयदृच्छया ॥ तस्यमेयंवनेवासोभविष्यतिमहाफलः ॥ २४ ॥ तपस्विनांरणेशत्रून्हंतुमिच्छामिराक्षसान् ॥ पश्यंतुवीर्यमृषयःसभ्रातुर्मेतपोधनाः ॥ २५ ॥ दत्त्वावरंचापितपोधनानांधर्मेधृतात्मासहलक्ष्मणेन ॥ तपोधनैश्चापिसहार्यदत्तःसुतीक्ष्णमेवाभिजगाम वीरः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ रामस्तुसहितोभ्रात्रासीतयाचपरंतपः ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमपदंजगामसहतैर्द्विजैः ॥ १ ॥ सगत्वादूरमध्वानंनदीस्तीर्त्वाबहूदकाः ॥ ददर्शविमलंशैलंमहामेरुमिवोन्नतम् ॥ २ ॥ ततस्तदिक्ष्वाकुवरौसततंविविधैर्द्रुमैः ॥ काननंतौविविशतुःसीतयासहराघवौ ॥ ३ ॥ प्रविष्टस्तुवनंघोरंबहुपुष्पफलद्रुमम् ॥ ददर्शाश्रममेकांतेचीरमालापरिष्कृतम् ॥ ४ ॥ तत्रतापसमासीनंमलपंकजधारिणम् ॥ रामःसुतीक्ष्णंविधिवत्तपोधनमभाषत ॥ ५ ॥ रामोहमस्मिभगवन्भवंतंद्रष्टुमागतः ॥ तन्माभिवदधर्मज्ञमहर्षेसत्यविक्रम ॥६॥ सनिरीक्ष्यततोधीरोरामंधर्मभृतांवरम् ॥ समाश्लिष्यचबाहुभ्यामिदंवचनमब्रवीत् ॥७॥ स्वागतंतेरघुश्रेष्ठरामसत्यभृतांवर ॥ आश्रमोयंत्वयाक्रांतःसनाथइवसांप्रतम् ॥ ८ ॥ प्रतीक्षमाणस्त्वामेवनारोहेहंमहायशः ॥ देवलोकमितोवीरदेहंत्यक्त्वामहीतले ॥ ९ ॥

अत्र ततस्तदिक्ष्वाकुवरावित्यादिश्लोकत्रय प्रक्षिप्तमिति कतकः । मलपंकजधारिणं मलस्य सर्वांवस्य शांतये पंकजे पद्मासने स्थित्वा धारणशीलम् । यद्वा पंकजे हृदयपंकजे धारिणमैश्वरयोगधारणशीलमित्यर्थ इति कतकः । तीर्थस्तु मलपंकजटाधरमिति पठित्वा मलम् उद्वर्तनादिसंस्काराभावाच्छरीरज पंको वनसंचाराच्छरीरलग्न इति भेद इत्याह । विधिवदुपगम्येति शेषः ॥ ५ ॥ तन्माभिवदेति मा इति माम् उक्तयोगधारणशीलत्वेन वाग्व्यवहाराभावादेवं प्रार्थना सत्यविक्रम अक्षततपःस्वभाव ॥ ६ ॥ स निरीक्ष्येति उक्तवचनात्समाधितो व्युत्थाय रामं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ सनाथ इव सस्वामिक इव अत्रायमाश्रमो ब्रह्मचर्याद्याश्रमव्यवहार्योऽयं देहस्त्वया जीवरूपेणाक्रांतोपि सांप्रतमद्य बहिश्चक्षुषानुभवन्सनाथ इव मायया सच्चिदानदस्यैव शरीररूपेण प्रतिभासमानस्य ईशस्य त्वद्रूपस्य दर्शनेन चित्तशुद्ध्या पूर्वं जीवाभेदेनाहमिति प्रतीत्या गृहीतस्य तद्वैलक्षण्येनेदानीं ग्रहाद्भेदनिबंधनसनाथत्वव्यवहारः । इवेन जडानामप्यतिरिक्तत्वाभावः सूचित इति ध्वनिः ॥ ८ ॥ अतस्त्वां प्रतीक्षमाण इति त्वां स्वात्मभूतम् । महायश इति सबोधनम् । देवलोकं देवस्य ब्रह्मणो

1 सभाज्यवृत्त.-इ० पा० ।

लोकम् ॥ ९ ॥ ननु कात्र मदागमनसंभावना तत्राह चित्रेति । यदा राज्यभ्रष्टश्चित्रकूटमुपादाय प्राप्य स्थितोसि तदाप्रभृति मे मया श्रुतोसि । आश्रमोयमित्यस्य व्यग्यार्थे तु चित्र विचित्रफलहेतुकूटं दुरवगाहत्वात्संसार प्राप्य राज्यभ्रष्टो विद्याससर्गेण स्वाराज्यान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपाद्भ्रष्टस्तद्योगात्ससार प्राप्तस्त्वमेव मया श्रुतिवाक्येभ्यः श्रुतोसि अतस्तत्प्रतीक्षया न देवलोक गत इति व्यग्योर्थः । नन्विदानीं क्व ते देवलोकारोहणप्रसक्तिस्तत्राह इहेति । शरभगाह्वानानतरमिहाभ्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥ पुण्येन कर्मणा जितानित्यनेन श्रवणसंपत्तावपि निदिध्यासनसंपत्त्यभावोस्योक्तः । पूजावचनेषु पौनरुक्त्य न दोषाय । देवादिपदानां प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य स्पष्टत्वान्न पौनरुक्त्यमिति केचित् ॥ ११ ॥ अथ सर्वं पुण्यमनतफलत्वाय भगवत्यर्पयति तेष्विति ॥ १२ ॥ १३ ॥ अहमेवेति तपसेत्यर्थः त्वत्तः । प्रतिग्रहे नाहमधिकारीति आपाततोर्थः । वास्तवस्तु तद्दत्तपुण्यागीकारेणानुगृह्णाति भगवान् अहमेवेति । न्यासत्वेन त्वया स्थापित तुभ्यं प्रापयिष्यामि अहमेवेत्यनेन सर्वकर्मफलदाता सर्वोपासनास्त्वहमेवेति सूचितम् । अथ लोकदृष्ट्येतरजन

चित्रकूटमुपादायराज्यभ्रष्टोसिमेश्रुतः ॥ इहोपयातःकाकुत्स्थदेवराजःशतक्रतुः ॥ १० ॥ उपागम्यचमेदेवोमहादेवःसुरेश्वरः ॥ सर्वाँल्लोकाञ्जिता नाहममपुण्येनकर्मणा ॥ ११ ॥ तेषुदेवर्षिजुष्टेषुजितेषुतपसामया ॥ मत्प्रसादात्सभार्यस्त्वंविहरस्वसलक्ष्मणः ॥ १२ ॥ तमुग्रतपसंदीप्तंमहर्षिं सत्यवादिनम् ॥ प्रत्युवाचात्मवान्रामोब्रह्माणमिववासवः ॥ १३ ॥ अहमेवाहरिष्यामिस्वयंलोकान्महामुने ॥ आवासंत्वहमिच्छामिप्रदिष्टमि हकानने ॥ १४ ॥ भवान्सर्वत्रकुशलःसर्वभूतहितेरतः ॥ आख्यातंशरभंगेनगौतमेनमहात्मना ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणमहर्षिर्लोकविश्रुतः ॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंहर्षेणमहतायुतः ॥ १६ ॥ अयमेवाश्रमोरामगुणवान्रम्यतामिति ॥ ऋषिसंघानुचरितःसदामूलफलैर्युतः ॥ १७ ॥ इममाश्र ममागम्यमृगसंघामहीयसः ॥ अहत्वाप्रतिगच्छंतिलोभयित्वाकुतोभयाः ॥ १८ ॥ नान्योदोषोभवेदत्रमृगेभ्योन्यत्रविद्धिवै ॥ तच्छ्रुत्वावचनं तस्यमहर्षेर्लक्ष्मणाग्रजः ॥१९॥ उवाचवचनंधीरोविगृह्यसशरंधनुः ॥ तानहंसुमहाभागमृगसंघान्समागतान् ॥ २० ॥ हन्यांनिशितधारेणश रेणानतपर्वणा ॥ भवांस्तत्राभिषज्येतकिंस्यात्कृच्छ्रतरंततः ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नाश्रमेवासंचिरंतुनसमर्थये ॥ तमेवमुक्त्वोपरमंरामःसंध्यामुपाग मत् ॥ २२ ॥ अन्वास्यपश्चिमांसंध्यांतत्रवासमकल्पयत् ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमेरम्येसीतयालक्ष्मणेनच ॥ २३ ॥

प्रतारणाय आवासमिति । प्रदिष्ट त्वयेति शेषः ॥ १४ ॥ गौतमेन गौतमगोत्रेण शरभगेन सर्वत्र इह परत्र च कुशल इत्याख्यातम् । एव चानभिज्ञोहमित्युत्तर दातुमशक्यमित्याशयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अयमेव अस्मदीयः ॥ १७ ॥ अनेन गुणमुक्त्वा दोषमाह इममिति । इममाश्रम दंडकारण्याश्रमं महीयसः अतिशयितमहत्त्ववतोपि अहत्वा हननमकृत्वा लोभयित्वा रूपकातिगतिविशेषैः चित्तक्षोभ कृत्वा गच्छतीत्यर्थः । अनेन मावी मारीचवृत्तांतः सूचितः ते इव ॥ १८ ॥ अत्र दडकारण्ये नान्यो दोषो भवेदत्रेत्यस्यैव अकुतोभयाः विवरण मृगेभ्योन्यत्र विद्धि वै इति मृगेभ्योन्यत्र न भयमिति विद्धीत्यर्थः । दडकारण्याभिप्रायेण मुन्युक्तं तदाश्रममात्राभिप्राय परिकल्प्य रामोवादीदित्याह तच्छ्रुत्वा मृगेभ्यो भयविषयं वचनम् ॥ १९ ॥ २० ॥ हन्यां प्राप्तकाले लिङ् । प्राप्तमृगहनन कुर्यां पर त्वेव कृत्वाऽत्रस्थातुमशक्यमित्याह भवानिति तत्र मृगसघवधे भवान्मयाभिषज्येत अभिषगः पराभवः कृतपराभवो यो भवेत्ततः पर मे कृच्छ्रतर किं स्यान्नकिमपि ॥ २१ ॥ यदेवमत एतस्मिन्निति । चिर चिरकाल वास न समर्थये नेच्छामि

१ काश्यपः-इ० पा० । २ णाशनिवर्चसा-इ० पा० । मुक्त्वा वरदं-इ० पा० ।

मृगसंघवध विना स्थातुमशक्य तद्वधेन च भवतां पीडेत्याशयः । उपरमम् उपरम्य क्वचिदुपरम्येत्येव पाठः । संध्यामुपागमत्संध्यां वदितुमुपागतवान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ संध्यानिवृत्तौ रजनीमन्यवहारार्हां समीक्ष्येति यावत् ॥ २४ ॥ वैरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामा० वाल्मी० आदि० अरण्यकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ परिणाम्य अतिवाह्य ॥ १ ॥ उपस्पृश्य स्नात्वा । उत्पलगंधिना उत्पलगंधवता ॥ २ ॥ काल्य यथाकालप्राप्तमित्यभ्यर्चनक्रियाविशेषणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः त्वत्कर्तृक गमनानुज्ञान प्रार्थयामः । विशिखैर्विधूमैः ॥ ७ ॥ अविषह्यातपः सोढुम

ततःशुभंतापसयोग्यमन्नंस्वयंसुतीक्ष्णःपुरुषर्षभाभ्याम् ॥ ताभ्यांसुसत्कृत्यददौमहात्मासंध्यानिवृत्तौरजनींसमीक्ष्य ॥२४॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० च०सा०अरण्यकांडे सप्तमः सर्गः ॥७॥ रामस्तुसहसौमित्रिःसुतीक्ष्णेनाभिपूजितः ॥ परिणाम्यनिशांतत्रप्रभातेप्रत्यबुध्यत ॥१॥ उत्थायच यथाकालंराघवःसहसीतया ॥ उपस्पृश्यसुशीतेनतोयेनोत्पलगंधिना ॥२॥ अथतेऽग्निंसुरांश्चैववैदेहीरामलक्ष्मणौ ॥ काल्यंविधिवदभ्यर्च्यतपस्विशरणेवने ॥३॥ उदयंतंदिनकरंदृष्ट्वाविगतकल्मषाः ॥ सुतीक्ष्णमभिगम्येदंश्लक्ष्णंवचनमब्रुवन् ॥४॥ सुखोषिताःस्मभगवंस्त्वयापूज्येनपूजिताः ॥ आपृच्छामःप्रयास्यामोमुनयस्त्वरयंतिनः ॥ ५ ॥ त्वरामहेवयंद्रष्टुंकृत्स्नमाश्रममंडलम् ॥ ऋषीणांपुण्यशीलानांदंडकारण्यवासिनाम् ॥ ६ ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामःसहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ धर्मनित्यैस्तपोदांतैर्विशिखैरिवपावकैः ॥ ७ ॥ अविषह्यातपोयावत्सूर्योनातिविराजते ॥ अमार्गेणागतांलक्ष्मींप्राप्येवान्वयवर्जितः ॥ ८ ॥ तावदिच्छामहेगंतुमित्युक्त्वाचरणौमुनेः ॥ ववंदेसहसौमित्रिःसीतयासहराघवः ॥ ९ ॥ तौसंस्पृशंतौचरणावुत्थाप्यमुनिपुंगवः ॥ गाढमाश्लिष्यसस्नेहमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ अरिष्टंगच्छपंथानंरामसौमित्रिणासह ॥ सीतयाचानयासार्धंछाययेवानुवृत्तया ॥ ११ ॥ पश्याश्रमपदंरम्यंदंडकारण्यवासिनाम् ॥ एषांतपस्विनांवीरतपसाभावितात्मनाम् ॥ १२ ॥ सुप्राज्यफलमूलानिपुष्पितानिवनानिच ॥ प्रशस्तमृगयूथानिशांतपक्षिगणानिच ॥१३॥ फुल्लपंकजखंडानिप्रसन्नसलिलानिच ॥ कारंडवविकीर्णानितटाकानिसरांसिच ॥ १४ ॥ द्रक्ष्यसेदृष्टिरम्याणिगिरिप्रस्रवणानिच ॥ रमणीयान्यरण्यानिमयूराभिरुतानिच ॥ १५ ॥ गम्यतांवत्ससौमित्रेभवानपिचगच्छतु ॥ आगंतव्यंचतेदृष्ट्वापुनरेवाश्रमंप्रति ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वाकाकुत्स्थःसहलक्ष्मणः ॥ प्रदक्षिणंमुनिंकृत्वाप्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १७ ॥

शक्यातपो यावन्नात एवातिविराजते तावद्गंतुमिच्छाम इत्यन्वयः । अमार्गेणान्यायेनागतां लक्ष्मीमैश्वर्यं प्राप्यान्वयवर्जितः अन्वयः संबंधस्तद्विवर्जितः गुरुसाधुजनसेवारहितो दुष्प्रभुरिव अकुलज इव वा यावदविषह्यप्रतापो न ततः पूर्वं गतुमिच्छाम इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अरिष्टं निरुपद्रवम् ॥ ११ ॥ आश्रमपदमिति जातावेकवचनम् ॥ १२ ॥ उक्तविशेषणविशिष्टानि वनानि सरांसि च द्रक्ष्यसे इत्यन्वयः । शांतपक्षिगणत्व परस्परविरोधाभावात् ॥ १३ ॥ कारंडवैर्विकीर्णानि व्याप्तानि ॥ १४ ॥ १५ ॥ ते त्वया सकलऋषीणामाश्रमान् दृष्ट्वा पुनरपि ममाश्रम प्रत्यागंतव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

१ त्वया तात पुनरेवा श्रम मम-इ० पा० ।

ततो धनुरादिदानानंतरं विमलौ निशितौ खड्गौ च ददौ ॥ १८ ॥ चापे चापशब्दो द्विलिंगः ॥ १९ ॥ २० ॥ रंखमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामा० वा० आदिकाव्ये अरण्यकांडे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ राक्षसवधप्रतिज्ञां पुनरुक्तां कारयितुं तेजोवृद्ध्यर्थं च राक्षसवधमापाततो निषेधती सीता अब्रवीत् सीतेति शेषः । हृद्यया युक्तिमत्त्वे हृदयंगमया स्निग्धया स्नेहप्रवृत्तया ॥ १ ॥ अधर्ममिति । यद्यपि भवान्महान् महापुरुषोयापि सुसूक्ष्मेण विधिना सूक्ष्मेण मार्गेण विचारणे सति भवान् अधर्मं तु प्राप्यते प्राप्नोति । छांदसः श्यन् । अतिदुर्बलमृगवधप्रतिज्ञया वनप्रवेशे सतीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये लट् । अयमधर्मस्तु कामजाद्व्यसनाद्विनिवृत्तेन त्वया निवर्तयितुं शक्यः ॥ २ ॥ किं तत्कामजं व्यसनं कश्चायमधर्मो यत्तन्निवृत्त्या निवर्तनीय इत्याशंकायामाह त्रीण्येवेति । कानि त्रीणीत्यतो मिथ्येति । स्वदेहस्त्रीपुत्रादिरागवशान्मिथ्यावाक्यप्रवृत्तिः पुंसस्तत्परमकं व्यसनस्वरूपं तदनंतरं ततोपि गुरुतरौ अत्यंतगुरुव्यसनभूतौ ॥ ३ ॥

ततःशुभतरेतूणीधनुषीचायतेक्षणा ॥ ददौसीतातयोर्भ्रात्रोःखड्गौचविमलौततः ॥ १८ ॥ आबध्यचशुभेतूणीचापेचादायसस्वने ॥ निष्क्रांतावाश्रमाद्गंतुमुभौतौरामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥ शीघ्रंतौरूपसंपन्नावनुज्ञातौमहर्षिणा ॥ प्रस्थितौधृतचापासीसीतयासहराघवौ ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ सुतीक्ष्णेनाभ्यनुज्ञातंप्रस्थितंरघुनंदनम् ॥ हृद्ययास्निग्धयावाचाभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अधर्मंतुसुसूक्ष्मेणविधिनाप्राप्यतेमहान् ॥ निवृत्तेनचशक्योयंव्यसनात्कामजादिह ॥ २ ॥ त्रीण्येवव्यसनान्यत्रकामजानिभवंत्युत ॥ मिथ्यावाक्यंतुपरमंतस्माद्गुरुतरावुभौ ॥ ३ ॥ परदाराभिगमनंविनावैरंचरौद्रता ॥ मिथ्यावाक्यंनतेभूतंनभविष्यतिराघव ॥ ४ ॥ कुतोभिलषणंस्त्रीणांपरेषांधर्मनाशनम् ॥ तवनास्तिमनुष्येंद्रनचाभूत्तेकदाचन ॥ ५ ॥ मनस्यपितथारामनचैतद्विद्यतेक्वचित् ॥ स्वदारनिरतश्चैवनित्यमेवनृपात्मज ॥ ६ ॥ धर्मिष्ठःसत्यसंधश्चपितुर्निर्देशकारकः ॥ (सत्यसंधमहाभागश्रीमांल्लक्ष्मणपूर्वज ॥) त्वयिधर्मश्चसत्यंचत्वयिसर्वंप्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥ तच्चसर्वंमहाबाहोसत्यंवोढुंजितेंद्रियैः ॥ तववश्येंद्रियत्वंचभूतानांशुभदर्शन ॥ ८ ॥ तृतीयंयदिदंरौद्रंपरप्राणाभिहिंसनम् ॥ निर्वैरंक्रियतेमोहात्तच्चतेसमुपस्थितम् ॥ ९ ॥

कौ तौ तत्राह परदारेति । विना वैरं रौद्रता रौद्रभावावलंबनं मृगाणामत्यंतदुर्बलत्वेन तेषु वैरप्रसक्त्यभावादिति भावः । एवं व्यसनत्रयं निरूप्य प्रकृतेधर्मप्राप्तिपरिहाराय व्यसनं परिशेषयितुमाह मिथ्येति ॥ ४ ॥ परदाराभिमर्शनमपि त्वयि नास्तीत्याह कुत इति । कुतोपि हेतोरित्यर्थकं कुत इति पूर्वोन्वयि । धर्मनाशनं परेषां स्त्रीणामभिलषणं तत्पूर्वकं तत्स्पर्शादि तव नास्ति । वर्तमानकालेनाभूत्पूर्वं च ततः परं न भविष्यति च ॥ ५ ॥ किं बहुना मनस्यपि एतन्न विद्यते । अनेनेच्छाया अपि निरासः । तस्यैवोपपादनं स्वदारेति ॥ ६ ॥ यतस्त्वं धर्मिष्ठत्वादिगुणः अतस्त्वयि धर्मः प्रतिष्ठितः सर्वं सत्यं च त्वयि प्रतिष्ठितम् ॥ ॥ ७ ॥ ननु उक्तव्यसने मयि न भविष्यत इति कथं तव निर्णयोत आह तच्चेति । वोढुं शक्यम् अग्रेपि तत्परिपालनं कर्तुं शक्यं यतस्तत्परिपालनकारणं जितेंद्रियत्वं त्वय्यस्ति अतो न भविष्यत इति निर्णयः ॥ ॥ ८ ॥ तृतीयं तु व्यसनं प्रसक्तमित्याह तृतीयमिति । यत् मोहात् निर्वैरं परप्राणाभिहिंसनं क्रियते तदिदं रौद्राख्यं मृगयारूपं तृतीयं व्यसनं ते तव तत्तु तत्सदृशं तु समुपस्थितम् । राक्षसैः स्वापराधाकरणान्निर्वै

१ अयं धर्म.-इ० पा० । २ जानामि शुभदर्शन-इ० पा० ।

रत्वमस्येति बोध्यम् ॥ ९ ॥ कुतोस्याधर्मस्य मम प्राप्तिरत आह प्रतिज्ञात इति ॥ १० ॥ ननु प्रतिज्ञामात्रेण कथमधर्मप्राप्तिस्तत्राह एतदिति । प्रतिज्ञातरक्षोवधार्थमित्यर्थः । दंडका इति विश्रुतं प्रसिद्धं वनमित्यर्थः । प्रस्थितेन त्वया पूर्वं प्रतिज्ञातत्वात्तत्कर्तव्यमेवेति तत्प्रसक्तिरिति भावः ॥ ११ ॥ ततो हेतोस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा त्वद्वृत्त सत्यप्रतिज्ञत्वरूप चरित्र दृष्ट्वा तव निःश्रेयस पारलौकिकं सुखं हितमिहलोकसुख चिंतयत्या मम मनश्चिताकुल भवेद्भवति । रक्षसां बलवत्त्वेन तेभ्योऽनिष्टसभावनयैहिकसुखभंगोपि संभावित इति भावः ॥ १२ ॥ यदेवमतो नहि मे इति । कारण तद्गमनारुचौ ममेति सकाशादिति शेषः ॥ १३ ॥ हि यतस्त्व वनं गतः सर्वान्वनचरान्राक्षसान् दृष्ट्वा शरव्ययं कच्चित्कुर्याः करिष्यसि । इदमेव हिंसालक्षणाधर्मप्राप्तौ कारणम् ॥ १४ ॥ शरमोक्षमकृत्वाऽवस्थान त्वशक्यमित्याह क्षत्रियाणामिति । समीपतः स्थित धनुर्यन्समीपस्थित तस्य पुंसस्तेजोबलं तेजस आधिक्यं करोति यथा वह्नेस्तेजस आधिक्यमिंधनानि कुर्वते ॥ १५ ॥ अत्रेतिहासमाह पुरेति । रतमृगद्विजे इति । उपशांतमृगपक्षिके तपस्तेप इति

प्रतिज्ञातस्त्वयावीरदंडकारण्यवासिनाम् ॥ ऋषीणांरक्षणार्थायवधःसंयतिरक्षसाम् ॥ १० ॥ एतन्निमित्तंवचनंदंडकाइतिविश्रुतम् ॥ प्रस्थितस्त्वंसहभ्रात्राधृतबाणशरासनः ॥ ११ ॥ ततस्त्वांप्रस्थितंदृष्ट्वाममचिंताकुलंमनः ॥ तद्वृत्तंचिंतयंत्यावैभवेन्निःश्रेयसंहितम् ॥ १२ ॥ नहिमेरोचतेवीरगमनंदंडकान्प्रति ॥ कारणंतत्रवक्ष्यामिवदंत्याःश्रूयतांमम ॥ १३ ॥ त्वंहिबाणधनुष्पाणिर्भ्रात्रासहवनंगतः ॥ दृष्ट्वावनचरान्सर्वान्कच्चित्कुर्याःशरव्ययम् ॥ १४ ॥ क्षत्रियाणामिहधनुर्हुताशस्येंधनानिच ॥ समीपतःस्थितंतेजोबलमुच्छ्रयतेभृशम् ॥ १५ ॥ पुराकिलमहाबाहोतपस्वीसत्यवाक्छुचिः ॥ कस्मिंश्चिदभवत्पुण्येवनेरतमृगद्विजे ॥ १६ ॥ तस्यैवतपसोविघ्नंकर्तुमिंद्रःशचीपतिः ॥ खड्गपाणिरथागच्छदाश्रमंभटरूपधृक् ॥ १७ ॥ तस्मिंस्तदाश्रमपदेनिहितःखड्गउत्तमः ॥ सन्यासविधिनादत्तःपुण्येतपसितिष्ठतः ॥ १८ ॥ सतच्छस्त्रमनुप्राप्यन्यासरक्षणतत्परः ॥ वनेतुविचरत्येवरक्षन्प्रत्ययमात्मनः ॥ १९ ॥ यत्रगच्छत्युपादातुंमूलानिचफलानिच ॥ नविनायातितंखड्गंन्यासरक्षणतत्परः ॥ २० ॥ नित्यंशस्त्रंपरिवहन्क्रमेणसतपोधनः ॥ चकाररौद्रींस्वांबुद्धिंत्यक्त्वातपसिनिश्चयम् ॥ २१ ॥ ततःसरौद्राभिरतःप्रमत्तोधर्मकर्षितः ॥ तस्यशस्त्रस्यसंवासाज्जगामनरकंमुनिः ॥ २२ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तंशस्त्रसंयोगकारणम् ॥ अग्निसंयोगवद्धेतुःशस्त्रसंयोगउच्यते ॥ २३ ॥ स्नेहाच्चबहुमानाच्चस्मारयेत्वांतुशिक्षये ॥ नकथंचनसाकार्यागृहीतधनुषात्वया ॥ २४ ॥

शेषः ॥ १६ ॥ भटो योधः ॥ १७ ॥ तदा तस्मिन्नाश्रमे पुण्ये तपसि तिष्ठतस्तस्य मुनेः । शेषे षष्ठी । तस्मै मुनये स खड्गः न्यासविधिना कालांतरे आदानाय रक्षणार्थं स्थापनकर्मणा ॥ १८ ॥ आत्मनः प्रत्ययं विश्वासं रक्षन्नेव विचरति ॥ १९ ॥ तदेव दर्शयति यत्रेति ॥ २० ॥ परिवहन् अरक्षणेऽधर्मं कलंकं च पश्यंस्तपसि निश्चयरूपां स्वां बुद्धिं त्यक्त्वा रौद्रीं बुद्धिं चकार ॥ २१ ॥ रौद्राभिरतः रौद्रकर्मणि प्रीतिमान् । अधर्मेण कर्षितो हीनधर्मः कुतः संवासात् धारणात् ॥ २२ ॥ शस्त्रसंयोगकारणमिति बहुव्रीहिः । अग्निसंयोगो यथा काष्ठाना विकारहेतुस्तद्वच्छस्त्रसंयोगः शस्त्रिणो विकारहेतुः ॥ २३ ॥ स्नेहाद्भवद्विषयाद्बहुमानात्त्वत्कर्तृकान्मद्विषयात् । किंच बहुमानो नाम मदीयोयं भर्तेत्येवमभिमानः स्मारये पुरावृत्तमिति शेषः । अत्र स्नेहो हेतुः । बहुमानाच्च त्वां तु शिक्षये इत्यर्थः । तदेव शिक्षणं करोति न कथंचनेति ।

यत्तु तीर्थः स्मारये त्वां न शिक्षये इति पठति व्याचष्टे च तत्तु उत्तरवाक्ये करिष्यमाणशिक्षणेन व्याहतमिति कतकः ॥ २४ ॥ सा कैत्यत्राह बुद्धिरिति । अस्यैव प्रपंचोऽपराधं विनेति । हतु राक्षसानिति शेषः । न मंस्यते तव यत्नमौचित्येनेति शेषः । लोकान्वीर न कामये इति पाठे लोकान्हतु नेच्छामि । राक्षसव्यतिरप्राणिवधस्याप्येव सति प्रसंगादिति भावः ॥ २५ ॥ नन्वस्मदपराधाकरणेऽपि आर्तमुनिजनरक्षणार्थमेव तेषां वधोस्त्वित्यत आह क्षत्रियाणामिति । क्षत्रियाणां क्षत्रधर्मार्हपदप्रतिष्ठितानामत एव वीराणां राज्यरक्षणशेषतया युद्धादिप्रवृत्तिमतां एतावद्धनुषा कार्यं यद्वनेषु वसतां नियतात्मनामार्तानामभिरक्षणम् ॥ २६ ॥ अस्माकं तु नात्राप्यधिकार इत्याह क्व चेति । क्षात्रं दुष्टवधादि । तपो जटावल्कलादिधारणपूर्वकमस्माभिरिदानीमनुतिष्ठासितमिदम् । व्याविद्धं परस्परहतम् । तस्माद्देशधर्मस्तपोवनधर्मस्तु पूज्यतां सेव्यताम् ॥ २७ ॥ यतः शस्त्रसेवनात् कदर्याणां कृपणानामिव कलुषा बुद्धिर्जायते धर्मानुष्ठानविरोधिनी अतः शस्त्रसेवनं वने न कर्तव्यमिति ध्वनिः । ननु क्षत्रियस्य मम युद्धमेव धर्मोऽत आह पुनरिति । स एव तस्य देशः कालश्चेत्यर्थः ॥ २८ ॥ शस्त्रसेवननिषेधमेव द्रढयति । अक्षयेति । यदि राज्यं त्यक्त्वा वने निरतस्त्वं मुनिवृत्तिर्भवेस्तदा मम श्वश्रूश्वशुरयोरक्षया प्रीतिर्भवेत् । श्वशुरस्य वनवासोचितधर्मानुष्ठानेन स्वर्गलाभजा प्रीतिः ।

बुद्धिर्वैरंविनाहंतुंराक्षसान्दंडकाश्रितान् ॥ अपराधंविनाहंतुंलोकोवीरनमंस्यते ॥ २५ ॥ क्षत्रियाणांतुवीराणांवनेषुनियतात्मनाम् ॥ धनुषाकार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणम् ॥ २६ ॥ क्वचशस्त्रंक्वचवनंक्वचक्षात्रंतपःक्वच ॥ व्याविद्धमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तुपूज्यताम् ॥ २७ ॥ कदर्यकलुषाबुद्धिर्जायतेशस्त्रसेवनात ॥ पुनर्गत्वात्वयोध्यायांक्षत्रधर्मंचरिष्यसि ॥ २८ ॥ अक्षयातुभवेत्प्रीतिःश्वश्रूश्वशुरयोर्मम ॥ यदिराज्यंहिसंन्यस्यभवेस्त्वंनिरतोमुनिः ॥ २९ ॥ धर्मादर्थःप्रभवतिधर्मात्प्रभवतेसुखम् ॥ धर्मेणलभतेसर्वंधर्मसारमिदंजगत् ॥ ३० ॥ आत्मानंनियमैस्तैस्तैःकर्षयित्वाप्रयत्नतः ॥ प्राप्यतेनिपुणैर्धर्मोनसुखाल्लभतेसुखम् ॥ ३१ ॥ नित्यंशुचिमतिःसौम्यचरधर्मंतपोवने ॥ सर्वंतुविदितंतुभ्यंत्रैलोक्यमपितत्त्वतः ॥ ३२ ॥ स्त्रीचापलादेतदुपाहृतंमेधर्मंचवक्तुंतवकःसमर्थः ॥ विचार्यबुद्ध्यातुसहानुजेनयद्रोचतेतत्कुरुमाचिरेण ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०अरण्यकांडे नवमः सर्गः ॥९॥ वाक्यमेतत्तुवैदेह्याव्याहृतंभर्तृभक्तया ॥ श्रुत्वाधर्मेस्थितोरामःप्रत्युवाचाथजानकीम् ॥ १ ॥ हितमुक्तंत्वयादेविस्निग्धयासदृशंवचः ॥ कुलंव्यपदिशंत्याचधर्मज्ञेजनकात्मजे ॥ २ ॥

स्वश्रवास्तु युद्धादिराहित्येन सुखवासजा प्रीतिरिति बोध्यम् ॥ २९ ॥ हिंसालक्षणस्याधर्मत्वान्मुनिधर्मानुष्ठानमेवोचितमित्याह धर्मादिति । धर्मात् अहिंसाप्रधानात् ॥ ३० ॥ सर्वथा धर्म एव सपाद्य इत्याह आत्मानमिति । आत्मानं स्थूलदेहद्वयमित्यर्थः । निपुणैः समर्थैः सुखं सुखसाधनो धर्मः ॥ ३१ ॥ उपसंहरति नित्यमिति । त्रैलोक्यमपि त्रिलोकवर्तिप्रजा पुमर्थापुमर्थतत्साधनकलाप इत्यर्थः । तुभ्यं त्वया ॥ ३२ ॥ अथ विनयेन क्षमापयति स्त्रीति । मा चिरेण विलंबो मास्त्वित्यर्थः । अत्रेदं गूढं सीतातात्पर्यम् । यदि सकलरक्षःक्षयेण सकलत्रिभुवनवर्तिआर्तरक्षणमनपराधिपीडां विहाय कर्तुं शक्यं तदा क्षात्रधर्मं चर नोचेच्छुद्धतपोधर्मं चरेति धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणमित्यनेनेदं ध्वनितम् । क्षत्रियाणां तु वीराणां वनेषु नियतात्मनामिति पूर्वार्धस्य वनेष्वपि वसतां क्षत्रियाणां वीराणामुत्तरार्धोक्तमावश्यकमिति गूढतात्पर्यम् ॥ ३३ ॥ वैलैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदि० अरण्यकाडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ एवं युद्धस्यापाततः सीतया धर्मत्वं प्रतिपादितं तद्वाक्याविरोधेनैव धर्मत्वं प्रतिपादयति रामः वाक्यमिति । सर्वर्धित इति पाठे सर्वर्धिततेजाः । धर्मे स्थित इति पाठांतरम् ॥ १ ॥ कुलं व्यपदिशत्या क्षत्रियाणां तु वीराणामित्यादिना क्षत्रियकुलधर्मं बोधयंत्या ॥ २ ॥

अत्रोत्तरमह किं नु वक्ष्यामि त्वयैवोत्तरं दत्तमित्यर्थः । इदशब्दार्थः क्षत्रियैरिति । रक्षकाभावकृत आर्तानां शब्दो मा भूदित्यर्थं क्षत्रियैश्चापो धार्यत इत्यंपोर्थो धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणमिति वाक्ये
नोक्त इति शेषः ॥ ३ ॥ त्वद्वचनस्यायमेवानुष्ठानकाल इत्याह ते चेति । संशितव्रतास्तीक्ष्णव्रताः स्वयमागम्य शरणं गता इत्यनेन नाहं गर्वादिदोषेण रक्षोवधार्थं प्रवर्ते किं त्वस्मच्छरणागतेषु वैरेण ममापि वैरमर्था
दायातमिति निर्वैर वधप्रसक्तिर्न मे इत्युक्तम् ॥ ४ ॥ कालकालेषु सर्वकालेष्वित्यर्थः । राक्षसैरित्यस्य वध्यमाना इति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अभ्यवपद्य अनुगृह्णेति मानूचुः । पद्यतेरापि परस्मैपदम् । एवं रक्षेत्येव तेषां
मुखाच्च्युत वचन श्रुत्वा ॥७॥ वचनशुश्रूषां वचनानुपालनलक्षणशुश्रूषां कृत्वा मनसि कृत्वेत्यर्थः । चरणशुश्रूषामित्यपि पाठः । यदीदृशैरुपस्थितैः अस्मामी रक्षणार्थमुपास्यैरुपस्थितः रक्षणार्थमिति शेषः । एषा मम
अह्रीरकीर्तिरतः प्रसीदतु इत्यर्थः । तीर्थिस्तु एषा मम ह्रीरतः प्रसीदतु इति व्याचष्टे ॥८॥ किं करोमि किं करवाणीत्यर्थः । लोडर्थे लडार्षः॥९॥सर्वैः एवं मयोक्तैस्तैः सर्वैरित्यर्थः ॥१०॥ स्म स्मः । तत्र रक्षःपीडावि

किंनुवक्ष्याम्यहंदेवित्वय्यैवोक्तमिदंवचः ॥ क्षत्रियैर्धार्यतेचापोनार्तशब्दोभवेदिति ॥३॥ तेचार्तादंडकारण्येमुनयःसंशितव्रताः ॥ मांसीतेस्वयमागम्यशरण्यंशरणंगताः ॥४॥ वसंतःकालकालेषुवनेमूलफलाशनाः ॥ नलभंतेसुखंभीरुराक्षसैःक्रूरकर्मभिः ॥५॥ (कालेकालेचनिरतानियमैर्विविधैरपि॥) भक्ष्यंतेराक्षसैर्भीमैर्नरमांसोपजीविभिः ॥ तेभक्ष्यमाणामुनयोदंडकारण्यवासिनः ॥६॥ अस्मानभ्यवपद्यैतेमामूचुर्द्विजसत्तमाः ॥ मयातुवचनंश्रुत्वातेषामेवंमुखाच्च्युतम् ॥७॥ कृत्वावचनशुश्रूषांवाक्यमेतदुदाहृतम् ॥ प्रसीदंतुभवंतोमेह्रीरेषातुममातुला ॥८॥ यदीदृशैरहंविप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः ॥ किंकरोमीतिचमयाव्याहृतंद्विजसंनिधौ॥९॥ सर्वैरेवसमागम्यवागियंसमुदाहृता ॥ राक्षसैर्दंडकारण्येबहुभिःकामरूपिभिः॥१०॥ अर्दिताःस्मभृशंरामभवान्नस्तत्ररक्षतु॥ होमकालेतुसंप्राप्तेपर्वकालेषुचानघ॥११॥धर्षयंतिस्मदुर्धर्षाराक्षसाःपिशिताशनाः ॥ राक्षसैर्धर्षितानांचतापसानांतपस्विनाम्॥१२॥गतिंमृगयमाणानांभवान्नःपरमागतिः ॥ कामंतपःप्रभावेणशक्ताहंतुंनिशाचरान्॥१३॥ चिरार्जितंनचेच्छामस्तपःखंडयितुंवयम् ॥ बहुविघ्नंतपोनित्यंदुश्चरंचैवराघव॥१४॥तेनशापंनमुंचामोभक्ष्यमाणाश्चराक्षसैः ॥ तदर्द्यमानान्रक्षोभिर्दंडकारण्यवासिभिः॥१५॥रक्षकस्त्वंसचभ्रात्रात्वन्नाथाहिवयंवने॥मयाचैतद्वचःश्रुत्वाकात्स्न्येनपरिपालनम्॥१६॥ऋषीणांदंडकारण्येसंश्रुतंजनकात्मजे ॥ संश्रुत्यचनशक्ष्यामिजीवमानःप्रतिश्रवम्॥१७॥मुनीनामन्यथाकर्तुंसत्यमिष्टंहिमेसदा॥अप्यहंजीवितंजह्यांत्वांवासीतेसलक्ष्मणाम् ॥१८॥ नतुप्रतिज्ञांसंश्रुत्यब्राह्मणेभ्योविशेषतः ॥ तदवश्यंमयाकार्यमृषीणांपरिपालनम्॥१९॥अनुक्तेनापिवैदेहिप्रतिज्ञायकथंपुनः ॥ ममस्नेहाच्चसौहार्दादिदमुक्तंत्वयावचः॥२०॥

षये । रक्षत्विति भवच्छब्दयोगात् प्रथमपुरुषः । पर्वकालेषु दर्शपूर्णमासेष्टिकालेषु ॥ ११ ॥ धर्षयंति अभिभवंति ॥ १२ ॥ गतिं त्रातारम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ तेन अतिक्लेशार्जिततपोव्ययभयेन ॥ १५ ॥
रक्षकस्त्व भवेति शेषः । त्वन्नाथाः त्वं नाथो येषां ते । कात्स्न्येन कृत्स्नरक्षःपीडानिवर्तनेन ॥ १६ ॥ चतुर्दशवर्षपर्यंत पित्राज्ञया राज्यत्यागेपि अग्रे राज्यसबंधस्यावश्यकत्वाच्छरणागतरक्षणेऽस्त्येवाधिकारः ।
किंच क्षत्रजातेरेवात्राधिकारो नतु राज्यपदस्थस्यैवेति तात्पर्यम् । संश्रुतं प्रतिज्ञातम् । जीवमानः जीवन् । प्रतिश्रवं प्रतिज्ञाम् ॥ १७ ॥ न शक्ष्यामीत्यत्र हेतुः सत्यमिष्टमित्यादि ॥ १८ ॥ यस्मै कस्मै
अपि प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाय न जह्यां किं पुनर्ब्राह्मणेभ्य इत्यर्थः ॥१९॥अनुक्तेनापि ऋषिभिरिति कार्यमिति च शेषः । प्रतिज्ञाय कथं पुनर्न कार्यमिति शेषः । स्नेहः प्रीतिः । सौहार्दं शोभनहृदयता । प्रीतौ सत्यामपि

१ वसन्ता धर्मनिरता–इ० पा० । २ चरण–इ० पा० ।

तादृशाहृदयत्वाभावे एवमनुशासनादर्शनादुभयमुक्तम् ॥२०॥ नह्यनिष्टोऽनुशास्यते यस्मिन्यस्य प्रीतिर्नास्ति नासावनुशिष्यते । हितं नोपदिश्यते इत्यर्थः । सदृश तव स्नेहस्य त्वदुक्त वच इति शेषः । कुलस्यानुरूपम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ खेरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ अग्रत इति ॥ १ ॥ २ ॥ जलजाः खगा दात्यूहादयः ॥ ३ ॥ यूथबधान् यूथरूपेण सबद्धान् । पृषतामिति षष्ठी । विषाणिनो महिषानित्यन्वयः ॥ ४ ॥ दिवाकरे लबमाने सायाह्न इत्यर्थः । योजनायत चतुर्दिक्षु योजनायतम् ॥ ५ ॥ पद्मपुष्पकरसबाध पद्मानि रक्तानि पुष्कर पुंडरीक तैः संबाधः समर्दो यस्मिंस्तम् । पद्मानां पुष्करे जले सबाधो नैबिडय यत्र तमिति कतकः । गजयूथैरलकृत तीरे जले चेति शेषः । हसा राजहसाः । कादंबाः कलहंसाः । जलजातिभिः जले जातिर्जन्म

परितुष्टोस्म्यहंसीतेनह्यनिष्टोनुशास्यते॥सदृशंचानुरूपंचकुलस्यतवशोभने॥ सधर्मचारिणीमेत्वंप्राणेभ्योपिगरीयसी ॥२१॥ इत्येवमुक्त्वावचनं महात्मासीतांप्रियांमैथिलराजपुत्रीम् ॥ रामोधनुष्मान्सहलक्ष्मणेनजगामरम्याणितपोवनानि॥२२॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०च०सा०अरण्यकांडे दशमः सर्गः ॥१०॥ अग्रतःप्रययौरामःसीतामध्येसुशोभना ॥ पृष्ठतस्तुधनुष्पाणिर्लक्ष्मणोनुजगामह ॥ १ ॥ तौपश्यमानौविविधाञ्शैलप्रस्थान्वनानिच ॥ नदीश्चविविधारम्याजग्मतुःसहसीतया ॥२॥ सारसांश्चक्रवाकांश्चनदीपुलिनचारिणः ॥ सरांसिचसपद्मानियुतानिजलजैःखगैः ॥ ३ ॥ यूथबंधांश्चपृषतांमदोन्मत्तान्विषाणिनः ॥ महिषांश्चवराहांश्चगजांश्चद्रुमवैरिणः॥४॥ तेगत्वादूरमध्वानंलंबमानेदिवाकरे॥ददृशुःसहितारम्यंतटाकं योजनायतम् ॥५॥ पद्मपुष्करसंबाधंगजयूथैरलंकृतम् ॥ सारसैर्हंसकादंबैःसंकुलंजलजातिभिः ॥६॥ प्रसन्नसलिलेरम्येतस्मिन्सरसिशुश्रुवे ॥ गीतवादित्रनिर्घोषोनतुकश्चनदृश्यते ॥ ७ ॥ ततःकौतूहलाद्रामोलक्ष्मणश्चमहारथः ॥ मुनिंधर्मभृतंनामप्रष्टुंसमुपचक्रमे ॥८॥ इदमत्यद्भुतंश्रुत्वासर्वेषांनोमहामुने॥ कौतूहलंमहज्जातंकिमिदंसाधुकथ्यताम्॥९॥तेनैवमुक्तोधर्मात्माराघवेणमुनिस्तदा॥प्रभावंसरसःक्षिप्रमाख्यातुमुपचक्रमे ॥१०॥ इदंपंचाप्सरोनामतटाकंसार्वकालिकम् ॥ निर्मितंतपसारामसुनिनामांडकर्णिना ॥ ११ ॥ सहितेपेतपस्तीव्रंमांडकर्णिर्महामुनिः ॥ दशवर्षसहस्राणिवायुभक्षोजलाशये ॥ १२ ॥ ततःप्रव्यथिताःसर्वेदेवाःसाग्निपुरोगमाः ॥ अब्रुवन्वचनंसर्वेपरस्परसमागताः ॥१३॥ अस्माकंकस्यचित्स्थानमेषप्रार्थयतेमुनिः ॥ इतिसंविग्नमनसःसर्वेतत्रदिवौकसः॥१४॥ततःकर्तुंतपोविघ्नंसर्वदेवैर्नियोजिताः॥प्रधानाप्सरसःपंचविद्युच्चलितवर्चसः ॥१५॥

येषां तैर्मत्स्यादिभिः ॥ ६ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषो गीतोपेतवाद्यशब्दः न तु कश्चनेति गीतादिकर्तेत्यर्थः ॥ ७ ॥ धर्मभृतं नाम धर्मभृन्नामक धर्मभृन्नामकं वा शरणागतेष्वनुयायिष्वेकम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पचाप्सरसां क्रीडासाधनत्वात्पंचाप्सरोनामत्वेन प्रसिद्धम् । सर्वकालोदकपूर्त्यादिगुणकं सर्वकालिकम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ अग्निरूपपुरोगमसहिताः साग्निपुरोगमाः सर्वे प्रव्यथिता अभूवन् । ततः सर्वेऽब्रुवन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥ इति सविग्नमनोऽभूवन्निति शेषः ॥ १४ ॥ तत उद्विग्नसर्वदेवैस्तपोविघ्नाय नियुक्ताः विद्युच्चलितवर्चसः चलितविद्युत्कांतयः प्रधानाप्सरसः पंचेत्यनेन तत्परिवारभूतान्यसत्ता ध्वनिता ता आगत । इति शेषः ॥ १५ ॥

१ शिष्यते-इ० पा० । २ चात्मनः-इ०पा० । ३ सुमध्यमा-इ० पा० । ४ महारथ-इ० पा० ।

दृष्टपरावरः दृष्टैहिकपारलौकिकधर्माधर्मः ॥ १६ ॥ निर्मित तेनैव मुनिना क्रीडार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥ तत्रैव निर्मिते गृहे तपोयोगो यौवने हेतुः ॥ १८ ॥ भूषणोन्मिश्रः वलयादिभूषणध्वनिमिश्रः ॥ १९ ॥ वचनं तदर्थम् आश्चर्यमिति प्रतिजग्राह ॥ २० ॥ एव कथयमानः आश्चर्यमित्येवं कथयन्ब्राह्म्या लक्ष्म्या ब्रह्मविद्यानुष्ठानजलक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेनेति यावत् ॥ २१ ॥ प्रविश्याश्रममंडलमित्यनुषगः । आश्रममंडले उवासेति शेषः ॥ २२ ॥ तद्वासप्रकारमाह उषित्वेति । एकस्याश्रमे इति शेषः । अथ पर्यायेण सर्वेषामाश्रमान् जगाम ॥ २३ ॥ किंच येषामृषीणामाश्रमे पूर्व

अप्सरोभिस्ततस्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः ॥ नीतोमदनवश्यत्वंदेवानांकार्यसिद्धये ॥ १६ ॥ ताश्चैवाप्सरसःपंचमुनेःपत्नीत्वमागताः ॥ तटाकेनिर्मितंतासांतस्मिन्नंतर्हितंगृहम् ॥ १७ ॥ तत्रैवाप्सरसःपंचनिवसंत्योयथासुखम् ॥ रमयंतितपोयोगान्मुनियौवनमास्थितम् ॥ १८ ॥ तासांसंक्रीडमानानामेषवादित्रनिःस्वनः ॥ श्रूयतेभूषणोन्मिश्रोगीतशब्दोमनोहरः ॥ १९ ॥ आश्चर्यमितितस्यैतद्वचनंभावितात्मनः ॥ राघवःप्रतिजग्राहसहभ्रात्रामहायशाः ॥ २० ॥ एवंकथयमानःसददर्शाश्रममंडलम् ॥ कुशचीरपरिक्षिप्तंब्राह्म्यालक्ष्म्यासमावृतम् ॥ २१ ॥ प्रविश्यसहवैदेह्यालक्ष्मणेनचराघवः ॥ तदातस्मिन्सकाकुत्स्थःश्रीमत्याश्रममंडले ॥ २२ ॥ उषित्वासमुखंतत्रपूज्यमानोमहर्षिभिः ॥ जगामचाश्रमांस्तेषांपर्यायेणतपस्विनाम् ॥ २३ ॥ येषामुषितवान्पूर्वंसकाशेसमहास्त्रवित् ॥ क्वचित्परिदशान्मासानेकसंवत्सरंक्वचित् ॥ २४ ॥ क्वचिच्चचतुरोमासान्पंचषट्चापरान्क्वचित् ॥ अपरत्राधिकान्मासानध्यर्धमधिकंक्वचित् ॥ २५ ॥ त्रीन्मासानष्टमासांश्चराघवोन्यवसत्सुखम् ॥ तत्रसंवसतस्तस्यमुनीनामाश्रमेषुवै ॥ २६ ॥ रमतश्चानुकूल्येनययुःसंवत्सरादश ॥ परिसृत्यचधर्मज्ञोराघवःसहसीतया ॥ २७ ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमपदंपुनरेवाजगामह ॥ सतमाश्रममागम्यमुनिभिःपरिपूजितः ॥ २८ ॥ तत्रापिन्यवसद्रामःकिंचित्कालमरिंदमः ॥ अथाश्रमस्थोविनयात्कदाचित्तंमहामुनिम् ॥ २९ ॥ उपासीनःसकाकुत्स्थःसुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् ॥ अस्मिन्नरण्येभगवन्नगस्त्योमुनिसत्तमः ॥ ३० ॥ वसतीतिमयानित्यंकथाःकथयतांश्रुतम् ॥ नतुजानामितंदेशंवनस्यास्यमहत्तया ॥ ३१ ॥ कुत्राश्रमपदंरम्यंमहर्षेस्तस्यधीमतः ॥ प्रसादार्थंभगवतःसानुजःसहसीतया ॥ ३२ ॥ अगस्त्यमधिगच्छेयमभिवादयितुंमुनिम् ॥ मनोरथोमहानेषहृदिसंपरिवर्तते ॥ ३३ ॥ यदहंतंमुनिवरंशुश्रूषेयमपिस्वयम् ॥ इतिरामस्यसमुनिःश्रुत्वाधर्मात्मनोवचः ॥ ३४ ॥

मुषितवान् पुनरपि तेषामाश्रमान् जगाम तद्भक्त्यतिशयात् । यथा सुतीक्ष्णाश्रमे पुनरागमनम् । एकत्र वासाभावादेवाह क्वचिदिति । परिदशान्दशत्वसंख्या परिगतान् दशसंख्यान्मासानित्यर्थः ॥ २४ ॥ परान्वर्षतोऽधिकान् एवमधिकानित्याद्यपि ॥ २५ ॥ २६ ॥ रमतः रममाणस्य परिसृत्य सर्वमुन्याश्रमान् अटित्वा । परिवृत्येति पाठांतरम् । प्रतिश्रुत्येति पाक्तः पाठः । यतः पुनरागंतव्यमिति प्रतिज्ञाय गतोऽतः पुनराजगामेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ उपासीनः समीपस्थः ॥ ३० ॥ कथाः कथयतो सकाशादिति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मनोरथाभिनयो यदहमित्यादि ॥ ३४ ॥

एतच्छब्दार्थोगस्त्यमित्यादि ॥ ३५ ॥ अस्मिन्नर्थे मदुपदिदिक्षितार्थे :॥ ३६ ॥ योजनादाश्रमादस्मादभि चत्वारि वै तत इति कतकपाठे अस्मादाश्रमाद्योजनादभि अधिकं चत्वारि योजनानीत्यर्थः । दक्षिणेन गंतव्यानीति । ततस्तद्भ्रातुराश्रम इत्यर्थः । पाठांतरे तु चतुर्योजनोत्तरमिति स्पष्ट एवार्थः ॥ ३७ ॥ तदाश्रमचिह्नं स्थलीप्रायवनोद्देशत्वादि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तत्रागस्त्यभ्रात्राश्रमे इध्मवाहेति अस्य नाम । अगस्त्यः प्राग्दुहितरमुपयेमे धृतव्रताम् ॥ यस्यां दृढव्रतो जात इध्मवाहात्मजो मुनिरिरिति । भागवत तु देवराजसुतोत्पत्तिरिति न्यायेनेत्येके । दक्षिणां दिशमायोजनमतरम् । अवकाश गत्वा तत्रागस्त्याश्रम द्रक्ष्यसि ॥ ४० ॥

सुतीक्ष्णःप्रत्युवाचेदंप्रीतोदशरथात्मजम्॥अहमप्येतदेवत्वांवक्तुकामःसलक्ष्मणम् ॥३५॥ अगस्त्यमभिगच्छेतिसीतयासहराघव॥दिष्ट्यात्विदानीमर्थेस्मिन्स्वयमेवब्रवीषिमाम् ॥३६॥ अयमाख्यामितेरामयत्रागस्त्योमहामुनिः ॥ योजनान्याश्रमात्तातयाहिचत्वारिवैततः ॥ दक्षिणेनमहाञ्छ्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः ॥३७॥ स्थलीप्रायवनोद्देशेपिप्पलीवनशोभिते ॥बहुपुष्पफलेरम्येनानाविहगनादिते॥३८॥पद्मिन्योविविधास्तत्रप्रसन्नसलिलाशयाः ॥ हंसकारंडवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥३९॥ तत्रैकांरजनींव्युष्यप्रभातेरामगम्यताम्॥दक्षिणांदिशमास्थायवनखंडस्यपार्श्वतः ॥४०॥ तत्रागस्त्याश्रमपदंगत्वायोजनमंतरम् ॥ रमणीयेवनोद्देशेबहुपादपशोभिते॥४१॥ रंस्यतेतत्रवैदेहीलक्ष्मणश्चत्वयासह ॥ सहिरम्योवनोद्देशोबहुपादपसंयुतः ॥ ४२ ॥ यदिबुद्धिःकृताद्रष्टुमगस्त्यंतंमहामुनिम् ॥ अद्यैवगमनेबुद्धिंरोचयस्वमहामते ॥४३॥ इतिरामोमुनेःश्रुत्वासहभ्रात्राभिवाद्यच ॥ प्रतस्थेगस्त्यमुद्दिश्यसानुजःसहसीतया॥४४॥पश्यन्वनानिचित्राणिपर्वतांश्चाभ्रसन्निभान्॥ सरांसिसरितश्चैवपथिमार्गवशानुगान् ॥ ॥४५॥ सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेनगत्वातेनपथासुखम् ॥ इदंपरमसंहृष्टोवाक्यंलक्ष्मणमब्रवीत्॥४६॥एतदेवाश्रमपदंनूनंतस्यमहात्मनः॥अगस्त्यस्यमुनेर्भ्रातुर्दृश्यतेपुण्यकर्मणः ॥४७॥ यथाहीमेवनस्यास्यज्ञाताःपथिसहस्रशः॥सन्नताःफलभारेणपुष्पभारेणचद्रुमाः॥४८॥पिप्पलीनांचपक्कानांवनादस्मादुपागतः ॥ गंधोयंपवनोत्क्षिप्तःसहसाकटुकोदयः ॥४९॥ तत्रतत्रचदृश्यंतेसंक्षिप्ताःकाष्ठसंचयाः ॥ लूनाश्चपरिदृश्यंतेदर्भावैदूर्यवर्चसः॥५०॥ एतच्चवनमध्यस्थंकृष्णाभ्रशिखरोपमम्॥पावकस्याश्रमस्थस्यधूमाग्रंसंप्रदृश्यते॥५१॥विविक्तेषुचतीर्थेषुकृतस्नानाद्विजातयः॥ पुष्पोपहारं[1]कुर्वंतिकुसुमैःस्वयमर्जितैः॥५२॥ततःसुतीक्ष्णवचनंयथासौम्यमयाश्रुतम्॥अगस्त्यस्याश्रमोभ्रातुर्नूनमेषभविष्यति॥५३॥निगृह्यतरसामृत्युंलोकानांहितकाम्यया॥यस्यभ्रात्राकृतेयंदिक्छरण्यापुण्यकर्मणा॥५४॥इहैकदाकिलक्रूरोवातापिरपिचेल्वलः॥भ्रातरौसहितावास्तांब्राह्मणघ्नौमहासुरौ ॥५५॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मुनेः श्रुत्वेति वचनमिति शेषः ॥ ४४ ॥ मार्गवशानुगान्मार्गवशात्प्राप्तान् ॥४५॥४६॥४७॥ नूनमेतदेवेत्यत्र हेतुमाह यथा हीति । यथा यादृशचिह्नवत्तया वन श्रुतं तथैवास्यफलभारेण पुष्पभारेण च सन्नताः सहस्रशो द्रुमाः ज्ञाताः ज्ञायमाना वर्तते ॥४८॥ असाधारणलिंगानुभवमप्याह पिप्पलीनामिति । पिप्पलीफलानामित्यर्थः । कटुकोदयः कटुकरससबंध्युदयः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कृष्णाभ्र नीलाभ्रं शिखरं पर्वशिखर चोपमाः यस्य ॥ ५१ ॥ विविक्तेषु निर्मलेषु एकांतेषु च स्वयमेवार्जितैः देवपूजार्थमिति शेषः ॥५२ ॥ ५३ ॥ मृत्युं तत्तुल्य दैत्यम् । शरण्या वासयोग्या लोकानाम् ॥५४॥ कोसौ मृत्युतुल्योऽसुरो

1 पुष्पोपहारम्–इ० पा० ।

योऽगस्त्येन निगृहीतो लोकरक्षणायेत्यतस्तदाख्यायिकामाह इहेति । वने इत्यर्थः । एकदा कस्मिंश्चित्पूर्वकाले ॥५५॥ ब्राह्मणरूपं ब्राह्मणसदृशवेषम् । संस्कृतं वदन् ब्राह्मणवदिति शेषः।एतदुभयं विश्वासार्थम् ॥५६॥ संस्कृतं कृत्वा श्राद्धोचितपाकसंस्कारसंस्कृतं कृत्वा ॥५७॥५८॥ मेषवन्नदन्मृत्सजीवनींवैभवाद्दुदरात्तरिति शेषः । विनिष्पतत् विनिर्गतवान् । अडभावः आर्षः॥५९॥संहृत्य समेत्य ॥६०॥ प्रार्थितेन प्रार्थितासुरद्वयसंहा

धारयन्ब्राह्मणंरूपमिल्वलःसंस्कृतंवदन् ॥ आमंत्रयतिविप्रान्सश्राद्धमुद्दिश्यनिर्घृणः ॥ ५६ ॥ भ्रातरंसंस्कृतंकृत्वाततस्तंमेषरूपिणम् ॥ तान्द्वि जान्भोजयामासश्राद्धदृष्टेनकर्मणा ॥ ५७ ॥ ततोभुक्तवतांतेषांविप्राणामिल्वलोब्रवीत् ॥ वातापेनिष्क्रमस्वेतिस्वरेणमहतावदन् ॥ ५८ ॥ ततो भ्रातुर्वचःश्रुत्वावातापिर्मेषवन्नदन् ॥ भित्त्वाभित्त्वाशरीराणिब्राह्मणानांविनिष्पतत् ॥ ५९ ॥ ब्राह्मणानांसहस्राणितैरेवंकामरूपिभिः ॥ विना शितानिसंहत्यनित्यशःपिशिताशनैः ॥ ६० ॥ अगस्त्येनतदादेवैःप्रार्थितेनमहर्षिणा ॥ अनुभूयकिलश्राद्धेभक्षितःसमहासुरः ॥ ६१ ॥ ततःसं पन्नमित्युक्त्वादत्त्वाहस्तेवनेजनम् ॥ भ्रातरंनिष्क्रमस्वेतिचेल्वलःसमभाषत ॥ ६२ ॥ सतदाभाषमाणंतुभ्रातरंविप्रघातिनम् ॥ अब्रवीत्प्रहसन्धी मानगस्त्योमुनिसत्तमः ॥ ६३ ॥ कुतोनिष्क्रमितुंशक्तिर्मयाजीर्णस्यरक्षसः ॥ भ्रातुरतुमेषरूपस्यगतस्ययमसादनम् ॥ ६४ ॥ अथतस्यवचःश्रु त्वाभ्रातुर्निधनसंश्रितम् ॥ प्रधर्षयितुमारेभेमुनिंक्रोधान्निशाचरः ॥ ६५ ॥ सोभ्यद्रवद्द्विजेंद्रंतंमुनिनादीप्ततेजसा ॥ चक्षुषानलकल्पेननिर्दग्धोनि धनंगतः ॥ ६६ ॥ तस्यायमाश्रमोभ्रातुस्तटाकवनशोभितः ॥ विप्रानुकंपयायेनकर्मेदंदुष्करंकृतम् ॥ ६७ ॥ एवंकथयमानस्यतस्यसौमित्रिणा सह ॥ रामस्यास्तंगतःसूर्यःसंध्याकालोभ्यवर्तत ॥ ६८ ॥ उपास्यपश्चिमांसंध्यांसहभ्रात्रायथाविधि ॥ प्रविवेशाश्रमपदंतमृषिंचाभ्यवादयत् ॥ ॥ ६९ ॥ सम्यक्प्रतिगृहीतस्तुमुनिनातेनराघवः ॥ न्यवसत्तांनिशामेकांप्राश्यमूलफलानिच ॥ ७० ॥ तस्यांरात्र्यांव्यतीतायामुदितेरविमंडले॥ भ्रातरंतमगस्त्यस्यह्यामंत्रयतराघवः ॥ ७१ ॥ अभिवादयेत्वाभगवन्सुखमस्म्युषितोनिशाम् ॥ आमंत्रयेत्वांगच्छामिगुरुंतेद्रष्टुमग्रजम् ॥ ७२ ॥ गम्यतामितितेनोक्तोजगामरघुनंदनः ॥ यथोद्दिष्टेनमार्गेणवनंतच्चावलोकयन् ॥ ७३ ॥ नीवारान्पनसान्सालान्वंजुलांस्तिनिशांस्तथा ॥ चिरि बिल्वान्मधूकांश्चबिल्वानथचतिंदुकान् ॥ ७४ ॥ पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिर्लताभिरुपशोभितान् ॥ ददर्शरामःशतशस्तत्रकांतारपादपान् ॥७५॥ हस्तिहस्तैर्विमृदितान्वानरैरुपशोभितान् ॥ मत्तैःशकुनिसंघैश्चशतशःप्रतिनादितान् ॥ ७६ ॥ ततोब्रवीत्समीपस्थंरामोराजीवलोचनः ॥ पृष्ठतो नुगतंवीरंलक्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनम् ॥ ७७ ॥

रेण महर्षिणागस्त्येन श्राद्धे श्राद्धव्यापारमनुभूय भक्षितः सोऽसुरो वातापिः॥६१॥तत इल्वलः श्राद्धांते संपन्नमित्युक्त्वा हस्तोदकं दत्त्वा भ्रातरं निष्क्रमस्वेत्यभ्यभाषत ॥६२॥६३॥मया जीर्णस्य भुक्तस्येति शेषः॥६४॥ प्रधर्षयितुं हिंसितुम्॥६५॥चक्षुषा चक्षुर्वीक्षणेन अनलकल्पेनाग्नितुल्येन ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥६९॥७०॥७१॥ अभिवादये त्वेति पादे नवाक्षरत्वमार्षम् ॥ ७२ ॥ ७३॥ नीवारा जलकदंबाः । वंजुलोऽशोकः ।

१ हस्तोदकं तत:-इ० पा० । २ या विमले सूर्यमण्डले-इ० पा० ।

तिनिशो धवः । चिरिबिल्वो नक्तमालः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ यथा श्रुतास्तथा स्निग्धपत्रा वृक्षा दृश्यते इति शेषः । अतो निकट आश्रमः ॥ ७८ ॥ अगं विंध्यं स्तभयतीत्यगस्त्यः । पृषोदरादिः । स्वेन कर्मणा विंध्यस्तभनकर्मणा । परिश्रांतश्रमापहता ॥ ७९ ॥ प्राज्यैर्भूरिभिर्धूमैः पाकयज्ञधूमैराकुलं वनं यस्मिन् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ यस्य प्रभावाद्राक्षसैरियमगस्त्याश्रमप्रदेशवर्तिनी दक्षिणा दिग्दृश्यते नेत्रलम् । त्रासात् महर्षिभीत्या नोपभुज्यते । न स्वदेशत्वेनांगीक्रियत इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ निर्वैराः प्राणिषु वैररहिताः । प्रशांताः त्यक्तक्रूरकर्माणः ॥ ८३ ॥ भगवतोऽगस्त्यस्य महिम्ना प्रदक्षिणा एतदा... देन निर्वैरत्वादिसंपादनसमर्था । क्रूरकर्मभी रक्षोभिर्दुर्धर्षाऽतो नाम्ना च नाम्नापि सपूर्णा दिगेव दक्षिणेति त्रिषु लोकेषु प्रथिता ॥ ८४ ॥ मेरुस्पर्धया भास्करमार्गं निरोद्धुं वर्धितुकामोऽप्यचलो विंध्यस्तस्या...

स्निग्धपत्रायथावृक्षायथाक्षांतामृगद्विजाः॥आश्रमोनातिदूरस्थोमहर्षेर्भावितात्मनः॥७८॥अगस्त्यइतिविख्यातोलोकेस्वेनैवकर्मणा॥ आश्रमोदृश्यतेतस्यपरिश्रांतश्रमापहः॥७९॥प्राज्यधूमाकुलवनश्चीरमालापरिष्कृतः॥प्रशांतमृगयूथश्चनानाशकुनिनादितः ॥८०॥ निगृह्यतरसामृत्युंलोकानांहितकाम्यया॥दक्षिणादिक्कृतायेनशरण्यापुण्यकर्मणा ॥८१॥तस्येदमाश्रमपदंप्रभावाद्यस्यराक्षसैः॥दिगियंदक्षिणात्रासाद्दृश्यतेनोपभुज्यते ॥ ॥८२॥यदाप्रभृतिचाक्रांतादिगियंपुण्यकर्मणा॥तदाप्रभृतिनिर्वैराःप्रशांतारजनीचराः ॥ ८३॥ नाम्नाचेयंभगवतोदक्षिणादिक्प्रदक्षिणा ॥ प्रथितात्रिषुलोकेषुदुर्धर्षाक्रूरकर्मभिः ॥ ८४ ॥ मार्गंनिरोद्धुंसततंभास्करस्याचलोत्तमः ॥ संदेशंपालयंस्तस्यविंध्यशैलोनवर्धते ॥८५॥ अयंदीर्घायुषस्तस्यलोकेविश्रुतकर्मणः ॥ अगस्त्यस्याश्रमःश्रीमान्विनीतमृगसेवितः॥८६॥एषलोकार्चितःसाधुर्हितेनित्यंरतःसताम् ॥ अस्मानधिगतानेषश्रेयसायोजयिष्यति॥८७॥आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यंतंमहामुनिम् ॥ शेषंचवनवासस्यसौम्यवत्स्याम्यहंप्रभो ॥८८॥ अत्रदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः॥अगस्त्यंनियताहाराःसततंपर्युपासते॥८९॥नात्रजीवेन्मृषावादीक्रूरोवायदिवाशठः ॥ नृशंसःपापवृत्तोवामुनिरेषतथाविधः ॥९०॥ अत्रदेवाश्चयक्षाश्चनागाश्चपतगैःसह ॥ वसंतिनियताहाराधर्ममाराधयिष्णवः॥९१॥अत्रसिद्धामहात्मानोविमानैःसूर्यसंनिभैः॥त्यक्त्वादेहान्नवैर्देहैःस्वर्यताःपरमर्षयः॥९२॥यक्षत्वममरत्वंचराज्यानिविविधानिच॥अत्रदेवाःप्रयच्छंतिभूतैराराधिताःशुभैः ॥९३॥ आगताःस्माश्रमपदंसौमित्रेप्रविशाग्रतः ॥ निवेदयेहमांप्राप्तमृषयेसहसीतया॥९४॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येच०सा०अरण्यकांडेएकादशःसर्गः ॥११॥

सप्रविश्याश्रमपदंलक्ष्मणोराघवानुजः ॥ अगस्त्यशिष्यमासाद्यवाक्यमेतदुवाचह ॥ १ ॥ राजादशरथोनामज्येष्ठस्तस्यसुतोबली ॥ रामःप्राप्तोमुनिंद्रष्टुंभार्ययासहसीतया ॥ २ ॥ लक्ष्मणोनामतस्याहंभ्रातात्ववरजोहितः ॥ अनुकूलश्चभक्तश्चयदितेश्रोत्रमागतः ॥ ३ ॥

संदेशं मदागमनपर्यंतं मा वर्धस्वेत्येवमाज्ञां पालयन्न वर्धतेऽद्यापीति शेषः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अधिगतान्स्वाश्रम प्राप्तान्श्रेयसा योजयिष्यति । दिव्यशस्त्रादिदानेनेति गूढोभिसंधिः ॥ ८७ ॥ प्रभो शुश्रूषणसमर्थेत्यर्थः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ क्रूरः निर्दयः । शठो गूढविप्रियकारी । नृशंसो घातुकः । तथाविधः दुर्वृत्तासहिष्णुः ॥ ९० ॥ पतगा गरुडादयः । धर्मं स्वर्गादिजनकम् ॥ ९१ ॥ अत्र आश्रमे । सिद्धाः तपसेति शेषः । नवैर्देहैर्दिव्यदेहैः ॥ ९२ ॥ अत्राश्रमे भूतैः प्राणिभिः कर्तृभिः । शुभैः सत्कर्मभिराराधिता देवादय आश्रममाहात्म्यादल्पकालेन वै राज्यादीनि प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ भैक्षमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ १ ॥ २ ॥ हितः शुभकारी । अनुकूलस्तदिच्छावशवर्ती । पूज्यविषयानुरागो । भक्तिस्तद्वान् भक्तः यदीति संभा

वनायाम् । बहुदिनं वने वासादस्मच्छ्रवणं तथापि संभावितमित्यर्थः ॥ ३ ॥ भगवतं द्रष्टुमिच्छामहेतो दर्शनार्थमागता इति निवेद्यतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ अग्निशरणमग्निहोत्रगृहम् । निवेदितुं निवेदयितुम् ॥ ५ ॥ अंजसा शीघ्रम् ॥ ६ ॥ संमत इष्टः ॥ ७ ॥ दृष्टु तदनंतरं कियत्कालं शुश्रूषार्थं सेवार्थं चागतौ ॥ ८ ॥ अनंतरं तत्त्वं वक्तव्यतत्त्वम् उपश्रुत्य । भगवदागमनश्रवणानदमनुभूयेत्यर्थ इति तीर्थः ॥ ९ ॥ मां द्रष्टुं समागत इति यत्तदिष्टया मम भाग्येन । किंचांतर्भावितण्यर्थो दृशिः । मामात्मानं दर्शयितुम् । यद्वने वसतश्चिरस्य चिरकालस्य गमनेप्यागतस्तदिष्टया मद्भाग्येनोद्बुद्धेनेत्यर्थः ॥ १० ॥ तदेवाह मनसेति । एतदागमनमुद्दिश्य कांक्षितम् इच्छा कृतेति यावत् । सत्कृतः आचारोपचारव्यवहारैरित्यर्थः ॥ ११ ॥ किमसौ न प्रवेशितः कस्माद्धेतोर्विलंबः कृत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अभिवाद्य आगमननियोगप्रयुक्तं पुनरभिवादन कृत्वा । तथेति ।

तेवयंवनमत्युग्रंप्रविष्टाःपितृशासनात् ॥ द्रष्टुमिच्छामहेसर्वेभगवंतंनिवेद्यताम् ॥ ४ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वालक्ष्मणस्यतपोधनः ॥ तथेत्युक्त्वाग्निशरणंप्रविवेशनिवेदितुम् ॥ ५ ॥ सप्रविश्यमुनिश्रेष्ठंतपसादुष्प्रधर्षणम् ॥ कृतांजलिरुवाचेदंरामागमनमंजसा ॥ ६ ॥ यथोक्तंलक्ष्मणेनैवशिष्योगस्त्यस्यसंमतः ॥ पुत्रौदशरथस्येमौरामोलक्ष्मणएवच ॥ ७ ॥ प्रविष्टावाश्रमपदंसीतयासहभार्यया ॥ द्रष्टुंभवंतमायातौशुश्रूषार्थमरिंदमौ ॥ ॥ ८ ॥ यदत्रानंतरंतत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ततःशिष्यादुपश्रुत्यप्राप्तंरामंसलक्ष्मणम् ॥ ९ ॥ वैदेहींचमहाभागामिदंवचनमब्रवीत् ॥ दिष्ट्या रामश्चिरस्याद्यद्रष्टुंमांसमुपागतः ॥ १० ॥ मनसाकांक्षितंह्यस्यमयाप्यागमनंप्रति ॥ गम्यतांसत्कृतोरामःसभार्यःसहलक्ष्मणः ॥ ११ ॥ प्रवेश्यतांसमीपंमेकिमयंनप्रवेशितः ॥ एवमुक्तस्तुमुनिनाधर्मज्ञेनमहात्मना ॥ १२ ॥ अभिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेतिनियतांजलिः ॥ तदानिष्क्रम्यसंभ्रांतःशिष्योलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १३ ॥ क्वासौरामोमुनिंद्रष्टुमेतुप्रविशतुस्वयम् ॥ ततोगत्वाश्रमपदंशिष्येणसहलक्ष्मणः ॥ १४ ॥ दर्शयामासकाकुत्स्थंसीतांचजनकात्मजाम् ॥ तंशिष्यःप्रश्रितंवाक्यमगस्त्यवचनंब्रुवन् ॥ १५ ॥ प्रावेशयद्यथान्यायंसत्कारार्हंसुसत्कृतम् ॥ प्रविवेशततोरामःसीतयासहलक्ष्मणः ॥ १६ ॥ प्रशांतहरिणाकीर्णमाश्रमंह्यवलोकयन् ॥ सतत्रब्रह्मणःस्थानमग्नेःस्थानंतथैवच ॥ १७ ॥ विष्णोःस्थानंमहेंद्रस्यस्थानंचैवविवस्वतः ॥ सोमस्थानंभगस्थानंस्थानंकौबेरमेवच ॥ १८ ॥ धातुर्विधातुःस्थानेचवायोःस्थानंतथैवच ॥ स्थानंचपाशहस्तस्य[1] वरुणस्यमहात्मनः ॥ १९ ॥ स्थानंतथैवगायत्र्यावसूनांस्थानमेवच ॥ स्थानंचनागराजस्यगरुडस्थानमेवच ॥ २० ॥ कार्तिकेयस्यचस्थानं धर्मस्थानंचपश्यति ॥ ततःशिष्यैःपरिवृतोमुनिरप्यभिनिष्पतत् ॥ २१ ॥

आनयामीत्येवम् ॥ १३ ॥ स्वयं प्रविशतु । भगवतावगतवृत्तान्तत्वान्नास्य शिष्यमुखापेक्षेति भावः । आश्रमपदम् आश्रमप्रांतदेशम् ॥ १४ ॥ लक्ष्मणः काकुत्स्थ राम प्रदर्शयामास शिष्यमिति शेषः । त दृष्टं राम शिष्यः अगस्त्यवचनम् उच्यत इति वचनम् अगस्त्योक्तं वाक्य प्रश्रित प्रीतियुक्त ब्रुवन् प्रावेशयदित्यन्वयः ॥१५॥ सुसत्कृतं पाद्यार्घ्यादिभिरग्रेगत्या मार्गप्रदर्शनेन च सत्कृतम् ॥ १६ ॥ अगस्त्याश्रमस्थदेवता स्थानदर्शनमाह स तत्रेति । तत्राश्रमे स रामः । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य कल्पित स्थानम् । अग्निरत्र रुद्रः ॥ १७ ॥ भगः स्थूलमंडलाभिमानी ॥ १८ ॥ धाता कार्यप्रजापतिः । विधाता विश्वकर्मेति कतकः ॥ १९ ॥ गायत्रीति सरस्वतीसावित्र्योरप्युपलक्षणम् ॥२०॥ एषां स्थानानि पश्यतीत्यन्वयः । एतेन पूजास्थाने एतावतां देवानां पूजावश्यकीति सूचितम् । अभिनिष्पतत् । अडभाव आर्षः । अभ्युत्थान कृतवानित्यर्थः ॥२१॥

१ पाशहस्तस्य वरुस्य महात्मनः—इ० पा० ।

मुनीनामग्रतः स्थितमिति शेषः । ईदृश तमगस्त्यं ददर्शेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ औदार्येण तेजोविशेषजनितौन्नत्येन ॥ २३ ॥ एवमगस्त्यमुक्त्वा लक्ष्मण प्रति बोधयित्वा आपततः आश्रमादागच्छतस्तस्य ऋषेः पादौ जग्राह । हस्ताभ्यां मूर्ध्ना च पादौ स्पृष्ट्वा नमश्चकारेत्यर्थः ॥ २४ ॥ योगरूढिभ्यां रामशब्दद्वयापौनरुक्त्यम् ॥ २५ ॥ प्रतिगृह्य उत्थापनपूर्वकमालिंग्येत्यर्थः ॥ २६ ॥ अर्चनस्यैव विस्तरोपदेशोऽग्निमिति ॥ वैश्वदेवहोम कृत्वेत्यर्थः । अतिथीन् रामादीन् ॥ २७ ॥ आसीन पश्चादासीनमित्यर्थ इति प्राञ्चः । मम तु भाति प्रथममिति भोजन ददावित्यनेनान्वेति । अथोपविश्य अतिथिपूजाव्यग्रतया तावत्पर्यंतमनुपवेश्य मिति ॥ २८ ॥ एवं क्षत्रियपूजानुचितेत्याशङ्कां समाधित्सुः प्रकृत धर्ममुवाचेत्याह अन्यथेति । अन्यथा समुदाचरन् एवमतिथिपूजनमकुर्वन्नित्यर्थः । दुःसाक्षी कूटसाक्षी । एव च प्रत्यवायागहिागर्

तंददर्शाग्रतोरामोमुनीनांदीप्ततेजसम् ॥ अब्रवीद्वचनंवीरोलक्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनम् ॥ २२ ॥ बहिर्लक्ष्मणनिष्क्रामत्यगस्त्योभगवानृषिः ॥ औदा येंणावगच्छामिनिधानंतपसामिदम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुरगस्त्यंसूर्यवर्चसम् ॥ जग्राहापततस्तस्यपादौचरघुनंदनः ॥ २४ ॥ अभि वाद्यतुधर्मात्मातस्थौरामःकृतांजलिः ॥ सीतयासहवैदेह्यातदारामःसलक्ष्मणः ॥ २५ ॥ प्रतिगृह्यचकाकुत्स्थमर्चयित्वासनोदकैः ॥ कुशलप्रश्न मुक्त्वाचआस्यतामितिसोब्रवीत् ॥ २६ ॥ अग्निंहुत्वाप्रदायार्घ्यमतिथीन्प्रतिपूज्यच ॥ वानप्रस्थेनधर्मेणसतेषांभोजनंददौ ॥ २७ ॥ प्रथमंचोप विश्याथधर्मज्ञोमुनिपुंगवः ॥ उवाचराममासीनंप्रांजलिंधर्मकोविदम् ॥ २८ ॥ अन्यथाखलुकाकुत्स्थतपस्वीसमुदाचरन् ॥ दुःसाक्षीवपरेलोके स्वानिमांसानिभक्षयेत् ॥ २९ ॥ राजासर्वस्यलोकस्यधर्मचारीमहारथः ॥ पूजनीयश्चमान्यश्चभवान्प्राप्तःप्रियातिथिः ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वाफलै र्मूलैःपुष्पैश्चान्यैश्चराघवम् ॥ पूजयित्वायथाकामंततोगस्त्यस्तमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ इदंदिव्यंमहच्चापंहेमवज्रविभूषितम् ॥ वैष्णवंपुरुषव्याघ्रनिर्मि तंविश्वकर्मणा ॥ ३२ ॥ अमोघःसूर्यसंकाशोब्रह्मदत्तःशरोत्तमः ॥ दत्तोमममहेंद्रेणतूणीचाक्षय्यसायकौ ॥ ३३ ॥ संपूर्णौनिशितैर्बाणैर्ज्वलद्भि रिवपावकैः ॥ महाराजतकोशोयमसिर्हेमविभूषितः ॥ ३४ ॥ अनेनधनुषारामहत्वासंख्येमहासुरान् ॥ आजहारश्रियंदीप्तांपुराविष्णुर्दिवौक साम् ॥ ३५ ॥ तद्धनुस्तौचतूणीचशरंखङ्गंचमानद ॥ जयायप्रतिगृह्णीष्ववज्रंवज्रधरोयथा ॥ ३६ ॥

वमतिथिपूजावश्यकर्त्याशयः ॥ २९ ॥ त्वदधिकोऽतिथिश्च नास्तीत्याह राजेति । सर्वलोकराजा सर्वलोकनियतृत्वेनेश्वरत्व गर्भितम् । धर्मचारी धर्माचरणेन तत्प्रवर्तकः ईदृशस्त्व प्रियातिथिः सम्प्राप्तोऽतः पूजनीयो मान्यश्च । मान्यत्वेनेतः पर त्वमेवास्माकमाराधनीय इति सूचितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ हेम्ना वज्रेण च भूषितम् । वैष्णवमिति परशुरामाद्गृहीत्वा वरुणहस्ते दत्त यद्रामेण तदेव वरुणादादाय महेंद्रोगस्त्ये निक्षिप्तवानिति कतकः । योगेन महेंद्रपदेनात्र वरुण एवेत्यन्ये ॥ ३२ ॥ ब्रह्मणा दत्तो ब्रह्मदत्तः तदाख्यश्च तूणी चेति चेन धनुःशरयोरुभयोरिंद्रदत्तत्व गम्यते ॥ ३३ ॥ महारजत सुवर्णम् । हेमविभूषितो मुष्टिदेशे ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वज्र वज्रधरो यथेत्यनेन त्वदीयमेव त्वया स्वीक्रियत इति ध्वनितम् ॥ ३६ ॥

१ एष-इ० पा० । २ पुनरेव ततोऽब्रवीत्-इ० पा० ।

वरायुध वरस्य विष्णोरायुधं च ॥ ३७ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रा० वा० आदिकाव्ये अरण्यकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ रामं प्रीतोस्मि लक्ष्मण त्वयि च परितुष्टोस्मि रामसेवातत्परत्वेन परितोषः भगवद्विषयप्रीतेरेव भक्तित्वेन त्वद्भक्तोहमिति ध्वनितम् । स्थ इति अस्तेर्लटि मध्यमपुरुषद्विवचनम् ॥ १ ॥ अध्वश्रमेण अध्वगमनादिप्रयुक्तखेदादिकार्यकारी श्रमः खेदो दुःखम् । प्रचुरश्रमस्तज्जदुखं बाधते मैथिलीमिति शेषः । अत एवेय व्यक्तमुत्कठते कचिद्विश्रांतये इति शेषः ॥ २ ॥ न विमानिता इतः प्राक्कदापि न पीडिता । खेदैः खेदजनकैः दुःखैरिति पाठांतरम् । प्राज्यदोषं प्रभूतदोषम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ दुष्करकरणप्रतिपादनशेषतया लोकव्यवहारमाह एषेति । आसृष्टेः सृष्टिमारभ्य समस्थं धनधान्यादियुक्ततया सम्यगवस्थितम् । विषमस्थं दरिद्ररोगादिग्रस्तम् ॥ ५ ॥ एकत्रानवस्थानाद्विद्युतां चांचल्यमनुगच्छंति बहुकालागतस्नेहबधनच्छेदेन शस्त्रतैक्ष्ण्यानुगमः निंद्यकार्यकरणे वाय्वादिशैघ्र्यानुगमः ॥ ६ ॥ श्लाघ्या दोषराहित्यपूर्वकं गुणसपदा सद्भिः प्रशंसनीया । व्यपदेश्या पतिव्रतास्वग्रगण्या ॥ ७ ॥ अयं देशो मदाश्रमरूपः आगमनमात्रेणा

एवमुक्त्वामहातेजाःसमस्तंतद्वरायुधम् ॥ दत्त्वारामायभगवानगस्त्यःपुनरब्रवीत् ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्री०वा०आ०च०सा०अरण्यकांडे द्वादशः सर्गः॥१२॥ रामप्रीतोस्मिभद्रंतेपरितुष्टोस्मिलक्ष्मण ॥ अभिवादयितुंयन्मांप्राप्तौस्थःसहसीतया ॥ १ ॥ अध्वश्रमेणवांखेदोबाधतेप्रचुरश्रमः ॥ व्यक्तमुत्कंठतेवापिमैथिलीजनकात्मजा ॥ २ ॥ एषाचसुकुमारीचखेदैश्चनविमानिता ॥ प्राज्यदोषंवनंप्राप्ताभर्तृस्नेहप्रचोदिता ॥३॥ यथैषारमते रामइहसीतातथाकुरु॥दुष्करंकृतवत्येषावनेत्वामभिगच्छती॥४॥एषाहिप्रकृतिःस्त्रीणामासृष्टेरघुनंदन॥समस्थमनुरज्यंतेविषमस्थंत्यजंतिच ॥५॥ शतह्रदानांलोलत्वंशस्त्राणांतीक्ष्णतांयथा॥गरुडानिलयोःशैघ्र्यमनुगच्छंतियोषितः॥६॥इयंतुभवतोभार्यादोषैरेतैर्विवर्जिता॥श्लाघ्याचव्यपदेश्या चयथादेवीष्वरुंधती॥७॥अलंकृतोयंदेशश्चयत्रसौमित्रिणासह ॥ वैदेह्याचानयारामवत्स्यसित्वमरिंदम ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तुमुनिनाराघवःसंयतांजलिः॥उवाचप्रश्रितंवाक्यमृषिंदीप्तमिवानलम्॥९॥धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेमुनिपुंगवः॥गुणैःसभ्रातृभार्यस्यगुरुर्नःपरितुष्यति॥१०॥ किंतु व्यादिशमेदेशंसोदकंबहुकाननम् ॥ यत्राश्रमपदंकृत्वावसेयंनिरतःसुखम् ॥११॥ ततोब्रवीन्मुनिश्रेष्ठःश्रुत्वारामस्यभाषितम् ॥ ध्यात्वामुहूर्तंधर्मात्मातोवाचवचःशुभम्॥१२॥इतोद्वियोजनेतातबहुमूलफलोदकः॥देशोबहुमृगःश्रीमान्पंचवट्यभिविश्रुतः॥१३॥तत्रगत्वाश्रमपदंकृत्वासौमित्रिणासह ॥ रमस्वत्वंपितुर्वाक्यंयथोक्तमनुपालयन् ॥१४॥ (कालोयंगतभूयिष्ठोयःकालस्तवराघव ॥ समयोयोनरेन्द्रेणकृतोदशरथेनते ॥१॥तीर्णप्रतिज्ञःकाकुत्स्थसुखंराज्येनिवत्स्यसि ॥ धन्यस्तेजनकोरामसराजारघुनंदन ॥ २ ॥ यस्त्वयाज्येष्ठपुत्रेणययातिरिवतारितः ॥) विदितोह्येषवृत्तांतोममसर्वस्तवानघ॥तपसश्चप्रभावेणस्नेहाद्दशरथस्यच ॥ १५॥ हृदयस्थंचतेछंदोविज्ञातंतपसामया॥इहवासंप्रतिज्ञायमयासहतपोवने ॥ १६ ॥

लङ्कृतः । हे राम यत्र देशे इतः परं वत्स्यसि सोलङ्कृतो भविष्यतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ किंतु किंचिद्वक्तव्यमस्तीत्यर्थः । व्यादिश बोधय आश्रमपदं वासस्थानम् । निरतः प्रीतः ॥ ११ ॥ ध्यात्वा वासोचित देशमिति शेषः । तत उवाचेत्यर्थे सधिरार्षः ॥ १२ ॥ तत्र पंचवटसमूहसत्त्वात्पंचवटीतिनाम्नाभिविश्रुतः प्रसिद्धः ॥ १३ ॥ १४ ॥ एष वृत्तांतः पितृवचनपरिपालनाय वनवासरूपः तव स्नेहात्तपसः प्रभावेण च विदितः न ह्यस्निग्धवृत्तांत तपसा ज्ञातुं यतते कश्चित् । दशरथस्य च वृत्तांतः कैकेयीवशत्वप्राणत्यागादिरूपस्तत एव मे विदितः ॥ १५ ॥ यदिह वास प्रतिज्ञाय आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्य

---

१ वरद.–इ० पा० । २ धीरो धीरतर वचः–इ० पा० ।

तं महामुनि शेष च वनवासस्य सौम्य वत्स्याम्यह प्रभो इत्यनेन मम समीपे इह मदाश्रमे वास प्रतिज्ञाय पुनर्मा प्रति व्यादिश । मे वासमित्येतद्वदसि तन्मूल ते हृदयस्थं छंदः अभिप्रायो मया ज्ञातम् । अत्रावस्थाने प्रतिज्ञातराक्षसवधनिर्वाहो न भवति अत्र राक्षसागमनाभावादित्येवंरूप इति भावः ॥ १६ ॥ अतस्त्वदभिप्रायज्ञानात्त्वां पञ्चवटीं गच्छेति ब्रूमि ब्रवीमि न तु शिष्टव्यवहारोचितमपीह तिष्ठेति ब्रवीमीत्यर्थः । तद्वना र्थवादमाह स हीति ॥ १७ ॥ १८ ॥ विविक्तः एकः पुण्यः पुण्यजनको रम्यो दृष्टिमनसोः ॥ १९ ॥ परिरक्षणे शक्तस्तापसानामिति शेषः । भवानपीत्यनेन स्वस्यापि तापसरक्षणे सामर्थ्यबोधनेन स्वाश्रमे राक्षसामपीडा सूचिता । अत्र पञ्चवट्याश्रमे पालयिष्यसि प्रतिज्ञातपालननिर्वाहं करिष्यसि ॥२०॥ अस्य मधूकवनस्योत्तरेणेत्यर्थः । न्यग्रोध तदुपलक्षितमाश्रम गच्छता ॥२१॥ स्थलं निर्वन देशम् । उपारुह्य प्राप्य ।

अतश्चत्वामहंब्रूमिगच्छपंचवटीमिति ॥ सहिरम्योवनोद्देशोमैथिलीतत्ररंस्यते ॥ १७ ॥ सदेशःश्लाघनीयश्चनातिदूरेचराघव ॥ गोदावर्याःसमीपे चमैथिलीतत्ररंस्यते ॥ १८ ॥ प्राज्यमूलफलैश्चैवनानाद्विजगणैर्युतः ॥ विविक्तश्चमहाबाहोपुण्योरम्यस्तथैवच ॥ १९ ॥ भवानपिसदाचारःशक्तश्चपरिरक्षणे ॥ अपिचात्रवसन्रामतापसान्पालयिष्यसि ॥ २० ॥ एतदालक्ष्यतेवीरमधूकानांमहावनम् ॥ उत्तरेणास्यगंतव्यंन्यग्रोधमपिगच्छता ॥ २१ ॥ ततःस्थलमुपारुह्यपर्वतस्याविदूरतः ॥ ख्यातःपंचवटीत्येवनित्यपुष्पितकाननः ॥ २२ ॥ अगस्त्येनैवमुक्तस्तुरामःसौमित्रिणासह ॥ सत्कृत्यामंत्रयामासतमृषिंसत्यवादिनम् ॥ २३ ॥ तौतुतेनाभ्यनुज्ञातौकृतपादाभिवंदनौ ॥ तमाश्रमंपंचवटींजग्मतुःसहसीतया ॥ २४ ॥ गृहीतचापौतुनराधिपात्मजौविषक्ततूणीसमरेष्वकातरौ ॥ यथोपदिष्टेनपथामहर्षिणाप्रजग्मतुःपंचवटींसमाहितौ ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडेत्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ अथपंचवटींगच्छन्नंतरारघुनंदनः ॥ आससादमहाकायंगृध्रंभीमपराक्रमम् ॥ १ ॥ तंदृष्ट्वातौमहाभागौवनस्थंरामलक्ष्मणौ ॥ मेनातेराक्षसंपक्षिंब्रुवाणौकोभवानिति ॥ २ ॥ ततोमधुरयावाचासौम्ययाप्रीणयन्निव ॥ उवाचवत्समांविद्धिवयस्यंपितुरात्मनः ॥ ३ ॥ सतंपितृसखंमत्वापूजयामासराघवः ॥ सतस्यकुलमव्यग्रमथपप्रच्छनामच ॥ ४ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाकुलमात्मानमेवच ॥ आचचक्षेद्विजस्तस्मैसर्वभूतसमुद्भवम् ॥ ५ ॥ पूर्वकालेमहाबाहोयेप्रजापतयोभवन् ॥ तान्मेनिगदतःसर्वानादितःशृणुराघव ॥ ६ ॥ कर्दमःप्रथमस्तेषांविकृतस्तदनंतरम् ॥ शेषश्चसंश्रयश्चैवबहुपुत्रश्चवीर्यवान् ॥ ७ ॥

कस्यचित्पर्वतस्याविदूरतः समीपतः पञ्चवटीत्येव ख्यातो देशः ॥ २२ ॥ सत्कृत्य प्रदक्षिणनमस्कारादिभिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ विषक्ते तूणी ययोस्ते पूर्वपदे पुंवत्त्वम् ॥ २५ ॥ मैठमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ अतरामध्ये ॥ १ ॥ त पक्षिण राक्षस मेनाते विज्ञातवतौ । त राक्षस ब्रुवाणौ परस्पर कथयतौ को भवानिति पप्रच्छतुरिति शेषः ॥२॥ आत्मनः पितुः श्रीरामस्य तव पितुरित्यर्थः ॥३॥४॥ वचन वशनामप्रश्नविषयक वचनमित्यर्थः । स्वोत्पत्तिकथनप्रसगात्सर्वभूतसमुद्भवमाचचक्ष इत्यर्थः । आत्मानमात्मनाम चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ पूर्वकालके ब्रह्मणोऽहरादिकाले तान्प्रजापतीन् ॥ ६ ॥ कर्दमाद्याः सप्तदश प्रजापतयो बभूवुः ॥ ७ ॥

१ वटस्यम्-इ० पा० ।

॥ ८ ॥ ९ ॥ दक्षस्य षष्टिर्दुहितरो बभूवुरित्यन्वयः । महायश इति रामसबुद्धिः ॥ १० ॥ दक्षकन्यानां कश्यपपत्नीनां नामान्याह अदितिमित्यादि । अष्टावित्युपलक्षण कश्यपाय त्रयोदशेत्यन्यत्रोक्तेः । वक्ष्यमाण संतानोपयोगिन्योष्टाविति वा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तन्मनास्तत्सदृशपुत्राभिलाषवती । इदं दितिदनुकालकानां विशेषणम् । अमनसस्तथामनोरथहीनाः तत्फलं तासां कन्यासंतान वक्ष्यति ॥ १४ ॥ अश्विनौ चेत्यंतास्त्रयस्त्रिंशत् ॥ १५ ॥ तेषां दितिपुत्राणाम् । वनैरर्णवैश्च सहिता सवनार्णवा ॥ १६ ॥ १७ ॥ क्रौंचादिसंतानमाह उलूकानिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ सबोधननाममध्ये मध्ये भद्रं ते इति प्रयोगः । हे

स्थाणुर्मरीचिरत्रिश्चक्रतुश्चैवमहाबल ॥ पुलस्त्यश्चांगिराश्चैवप्रचेताःपुलहस्तथा ॥ ८ ॥ दक्षोविवस्वानपरोऽरिष्टनेमिश्चराघव ॥ कश्यपश्च महातेजास्तेषामासीच्चपश्चिमः ॥ ९ ॥ प्रजापतेस्तुदक्षस्यबभूवुरितिविश्रुताः ॥ षष्टिर्दुहितरोरामयशस्विन्योमहायशः ॥ १० ॥ कश्यपःप्रति जग्राहतासामष्टौसुमध्यमाः ॥ अदितिंचदितिंचैवदनूमपिचकालकाम् ॥ ११ ॥ ताम्रांक्रोधवशांचैवमनुंचाप्यनलामपि ॥ तास्तुकन्यास्ततःप्रीतः कश्यपःपुनरब्रवीत् ॥ १२ ॥ पुत्रांस्त्रैलोक्यभर्तॄन्वैजनयिष्यथमत्समान् ॥ अदितिस्तन्मनारामदितिश्चदनुरेवच ॥ १३ ॥ कालकाचमहाबाहोशेषास्त्व मनसोभवन् ॥ अदित्यांजज्ञिरेदेवास्त्रयस्त्रिंशदरिंदम ॥ १४ ॥ आदित्यावसवोरुद्राअश्विनौचपरंतप ॥ दितिस्त्वजनयत्पुत्रान्दैत्यांस्तातयशस्विनः ॥ ॥ १५ ॥ तेषामियंवसुमतीपुरासीत्सवनार्णवा ॥ दनुस्त्वजनयत्पुत्रमश्वग्रीवमरिंदम ॥ १६ ॥ नरकंकालकंचैवकालकापिव्यजायत ॥ क्रौंचींभा सींतथाश्येनींधृतराष्ट्रींतथाशुकीम् ॥ १७ ॥ ताम्रातुसुषुवेकन्याःपंचैतालोकविश्रुताः ॥ उलूकाञ्जनयत्क्रौंचीभासीभासान्व्यजायत ॥ १८ ॥ श्येनीश्येनांश्चगृध्रांश्चव्यजायतसुतेजसः ॥ धृतराष्ट्रीतुहंसांश्चकलहंसांश्चसर्वशः ॥ १९ ॥ चक्रवाकांश्चभद्रंतेविजज्ञेसापिभामिनी ॥ शुकीनतांविज ज्ञेतुनतायांविनतासुता ॥ २० ॥ दशक्रोधवशारामविजज्ञेप्यात्मसंभवाः ॥ मृगींचमृगमंदांचहरींभद्रमदामपि ॥ २१ ॥ मातंगीमथशार्दूलींश्वेतां चसुरभींतथा ॥ सर्वलक्षणसंपन्नांसुरसांकद्रुकामपि ॥ २२ ॥ अपत्यंतुमृगाःसर्वेमृग्यानरवरोत्तम ॥ ऋक्षाश्चमृगमंदायाःसृमराश्चमरास्तथा ॥ २३ ॥ ततस्त्विरावतींनामजज्ञेभद्रमदासुताम् ॥ तस्यास्त्वैरावतःपुत्रोलोकनाथोमहागजः ॥ २४ ॥ हर्यांश्चहरयोपत्यंवानराश्चतपस्विनः ॥ गोलां गूलाश्चशार्दूलीव्याघ्रांश्चाजनयत्सुतान् ॥ २५ ॥ मातंग्यास्त्वथमातंगाअपत्यंमनुजर्षभ ॥ दिशागजंतुकाकुत्स्थश्वेताव्यजनयत्सुतान् ॥ २६ ॥ ततो दुहितरौराम सुरभिर्देव्यजायत ॥ रोहिणींनामभद्रंतेगंधर्वींचयशस्विनीम् ॥ २७ ॥ रोहिण्यजनयद्गावोगंधर्वीवाजिनःसुतान् ॥ सुरसाजनयन्नागा न्रामकद्रूश्चपन्नगान् ॥ २८ ॥ मनुर्मनुष्याञ्जनयत्कश्यपस्यमहात्मनः ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्शूद्रांश्चमनुजर्षभ ॥ २९ ॥

राम ते भद्रमस्तु शृण्विति शेषः ॥ २० ॥ क्रोधवशा कश्यपषष्ठपत्नी तस्या दशापत्यान्याह मृगीं चेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ सृमराः श्यामकेशपुच्छाः । चमराः श्वेतकेशपुच्छा इति भेदः ॥ २३ ॥ २४ ॥ हरयः सिंहाः । गोलांगूला इति पूर्वान्वयि ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ गावो गा इत्यर्थः । नागा बहुफणाः सर्पास्तदन्ये पन्नगा इति तीर्थः । निर्विषाः नागास्तदन्ये पन्नगा इति कतकः ॥ २८ ॥ जनयदजनयदित्यर्थः ॥ २९ ॥

१ रामपुत्रान्यशस्विनः-इ० पा० ।

उरसः बाहुमध्यात् । क्वचित्तु बाहुभ्यामिति पाठः ॥ ३० ॥ अनलापि व्यजायतेत्यनेन कश्यपस्याष्टानामपि पत्नीनां संतानान्युक्त्वा स्ववंशप्रदर्शनायाह विनता चेत्यादि । शुकीपौत्री शुकीपुत्री नता, तस्याः विनता पुत्रीत्यर्थः । सुरसा कद्रूश्च नाम्ना सुते ॥ ३१ ॥ नागसहस्रं पन्नगसहस्रमित्यर्थः । अतो नोक्तेन विरोधः ॥ ३२ ॥ श्येनिपुत्रमिति । ननु ताम्रापुत्र्यौ शुनीश्येन्यौ । सा श्येनी शुकीपौत्री पुत्रस्यारुणस्य कथ भार्येति चेत् तत्संतानपरंपरा पतिता अन्यैषा श्येनीत्यदोषः । विधिनिषेधयोर्मनुष्याधिकारत्वाद्वा ॥ ३३ ॥ वाससहायः वासस्थाने सीतारक्षणे सहायभूतः । यदिच्छसि उक्तार्थमिति शेषः । तदेवाह सीतामिति त्वयि याते मृगयार्थम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ परिदाय रक्षणार्थं जटायुषे इति शेषः । परिधायेतिपाठे परिपर्यौत्यर्थः ॥ ३६ ॥ चैलमान[1] ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामा० वा० आ० अरण्यकाडे चतु...

मुखतोब्राह्मणाजाताउरसःक्षत्रियास्तथा ॥ ऊरुभ्यांजज्ञिरेवैश्याःपद्भ्यांशूद्राइतिश्रुतिः ॥ ३० ॥ सर्वान्पुण्यफलान्वृक्षाननलापिव्यजायत ॥ वि... ताचशुकीपौत्रीकद्रूश्चसुरसास्वसा ॥ ३१ ॥ कद्रूर्नागसहस्रंतुविजज्ञेधरणीधरान् ॥ द्वौपुत्रौविनतायास्तुगरुडोऽरुणएवच ॥ ३२ ॥ तस्माज्जातो हमरुणात्संपातिश्चममाग्रजः ॥ जटायुरितिमांविद्धिश्येनीपुत्रमरिंदम ॥ ३३ ॥ सोहंवाससहायस्तेभविष्यामियदीच्छसि ॥ (इदंदुर्गंहिकान्तारं मृगराक्षससेवितम् ॥) सीतांचतातरक्षिष्येत्वयियातेसलक्ष्मणे ॥ ३४ ॥ जटायुषंतुप्रतिपूज्यराघवोमुदापरिष्वज्यचसन्नतोभवत् ॥ पितुर्हिशुश्राव सखित्वमात्मवाञ्जटायुषासंकथितंपुनःपुनः ॥ ३५ ॥ सतत्रसीतांपरिदायमैथिलींसहैवतेनातिबलेनपक्षिणा ॥ जगामतांपंचवटींसलक्ष्मणोरिपून्दिधक्षन्सवनानिपालयन् ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ततःपंचवटींगत्वानानाव्यालमृगायुताम् ॥ उवाचलक्ष्मणंरामोभ्रातरंदीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ आगताःस्मयथोद्दिष्टंयंदेशंमुनिरब्रवीत् ॥ अयंपंचवटीदेशःसौम्यपुष्पितकाननः ॥ २ ॥ सर्वतश्चार्यतांदृष्टिःकाननेनिपुणोह्यसि ॥ आश्रमःकतरस्मिन्नोदेशेभवतिसंमतः ॥ ३ ॥ रमतेयत्रवैदेहीत्वमहंचैवलक्ष्मण ॥ तादृशो दृश्यतांदेशःसन्निकृष्टजलाशयः ॥ ४ ॥ वनरामण्यकंयत्रजलरामण्यकंतथा ॥ सन्निकृष्टंचयस्मिंस्तुसमित्पुष्पकुशोदकम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्तुरामेण लक्ष्मणःसंयतांजलिः ॥ सीतासमक्षंकाकुत्स्थमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ परवानस्मिकाकुत्स्थत्वयिवर्षशतंस्थिते ॥ स्वयंतुरुचिरेदेशेक्रियता मितिमांवद ॥ ७ ॥ सुप्रीतस्तेनवाक्येनलक्ष्मणस्यमहाद्युतिः ॥ विमृशन्रोचयामासदेशंसर्वगुणान्वितम् ॥ ८ ॥

सर्गः ॥ १४ ॥ व्यालः श्वापदसर्पयोरिति कोशः । मृगा हरिणादयः ॥ १ ॥ य देश मुनिरब्रवीत् यथोद्दिष्ट त देशमागताः स्मेत्यन्वयः ॥ २ ॥ दृष्टिश्चार्यतां प्रेक्ष्यतामित्यर्थः । निपुण आश्रमोचितदेशज्ञान इति शेषः । संमतः सीताया इति शेषः ॥ ३ ॥ तदेवाह रमत इति । त्वं रमसेऽहं रमे इत्यर्थः ॥ ४ ॥ वनरामण्यक वनस्य रमणीयत्वम् ॥ ५ ॥ संयतांजलिः बद्धांजलिः ॥ ६ ॥ हे काकुत्स्थ त्वयि स्थिते विद्यमाने वर्षशतमपि अहं परवानेव त्वदधीन एव न कदाचिदपि मे स्वातंत्र्यमित्यर्थः । स्वयं तु त्वमय रुचिरो देश इति विचार्य तत्र रुचिरे देशे क्रियतामिति वद ॥ ७ ॥ विमृशन्पर्यालोचयन् ॥ ८ ॥

[1] स्थलं-इ० पा० ।

न स्वहस्तेन हस्ते लक्ष्मणस्य हस्ते । लक्ष्मण गृहीत्वेत्यर्थः । अनेन स्नेहाधिक्यमंतरंगत्वं स्वामित्वं च दर्शितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ आदित्यसंकाशैस्तद्वदुज्ज्वलैरिति शेषः ॥ पद्मशोभिता पद्मश्रिया शोभायुक्ता ॥ ११ ॥
ख्यात तथेयं गोदावरी दृश्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ मृगयूथैः पानार्थमागतैर्निपीडिता निबिडेति यावत् ॥ १३ ॥ प्रांशव उन्नताः । फुल्लैर्विकसितपुष्पवद्भिः ॥ १४ ॥ सौवर्णैः सुवर्णाभैः परममक्तिभिर्ग
ता गजा इव भक्तिभिर्गवाक्षाकारनीलपीतादिवर्णरचनारूपालंकारैरलंकृताः ॥ १५ ॥ सालाद्या वृक्षविशेषाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इदं स्थल पक्षिणा जटायुषा ॥ १९ ॥ २० ॥ सघाता मृत्तिका यस्यां

रुचिरमाक्रम्यदेशमाश्रमकर्मणि ॥ हस्तेगृहीत्वाहस्तेनरामःसौमित्रिमब्रवीत् ॥ ९ ॥ अयंदेशःसमःश्रीमान्पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः ॥ इहाश्रमपदं
यंयथावत्कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥ इयमादित्यसंकाशैःपद्मैःसुरभिगंधिभिः ॥ अदूरेदृश्यतेरम्यापद्मिनीपद्मशोभिता ॥ ११ ॥ यथाख्यातमगस्त्ये
निनाभावितात्मना ॥ इयगोदावरीरम्यापुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥ १२ ॥ हंसकारंडवाकीर्णाचक्रवाकोपशोभिता ॥ नातिदूरेनचासन्नेमृगयूथनि
ता ॥ १३ ॥ मयूरनादितारम्याःप्रांशवोबहुकंदराः ॥ दृश्यंतेगिरयःसौम्याःफुल्लैस्तरुभिरावृताः ॥ १४ ॥ सौवर्णैराजतैस्ताम्रैर्देशेदेशेतथा
शुभैः ॥ गवाक्षिताइवाभांतिगजाःपरमभक्तिभिः ॥ १५ ॥ सालैस्तालैस्तमालैश्चखर्जूरैःपनसैर्द्रुमैः ॥ नीवारैस्तिनिशैश्चैवपुन्नागैश्चोपशोभिताः ॥
॥ १६ ॥ चूतैरशोकैस्तिलकैःकेतकैरपिचंपकैः ॥ पुष्पगुल्मलतोपेतैस्तैस्तैस्तरुभिरावृताः ॥ १७ ॥ स्यंदनैश्चंदनैर्नीपैःपनसैर्लकुचैरपि ॥ धवा
श्वकर्णखदिरैःशमीकिंशुकपाटलैः ॥ १८ ॥ इदंपुण्यमिदंरम्यमिदंबहुमृगद्विजम् ॥ इहवत्स्यामसौमित्रेसार्धमेतेनपक्षिणा ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु
रामेणलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ अचिरेणाश्रमंभ्रातुश्चकारसुमहाबलः ॥ २० ॥ पर्णशालांसुविपुलांतत्रसंघातमृत्तिकाम् ॥ सुस्तंभांमस्करैर्दीर्घैःकृतवं
शांसुशोभनाम् ॥ २१ ॥ शमीशाखाभिरास्तीर्यदृढपाशावपाशिताम् ॥ कुशकाशशरैःपर्णैःसुपरिच्छादितांतथा ॥ २२ ॥ समीकृततलांरम्यांच
कारसुमहाबलः ॥ निवासंराघवस्यार्थेप्रेक्षणीयमनुत्तमम् ॥ २३ ॥ सगत्वालक्ष्मणःश्रीमान्नदींगोदावरींतदा ॥ स्नात्वापद्मानिचादायसफलःपुन
रागतः ॥ २४ ॥ ततःपुष्पबलिंकृत्वाशांतिंचसयथाविधि ॥ दर्शयामासरामायतदाश्रमपदंकृतम् ॥ २५ ॥ सतंदृष्ट्वाकृतंसौम्यमाश्रमंसहसीतया ॥
राघवःपर्णशालायांहर्षमाहारयत्परम् ॥ २६ ॥ सुसंहृष्टःपरिष्वज्यबाहुभ्यांलक्ष्मणंतदा ॥ अतिस्निग्धंचगाढंचवचनंचेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

सा दीर्घैर्मस्करैर्वेणुभिः कृतवशां कृतवंशकार्याम् ॥ २१ ॥ आस्तीर्येति तिर्यग्वंशपरिक्षेपोपरीति शेषः । दृढपाशावपाशितां दृढबंधनबद्धाम् ॥ २२ ॥ तलं भूतल राघवस्यार्थे निवासम् एकांतभूतं चकारेति
शेषः ॥ २३ ॥ स गत्वेति । एवं संपादनानंतरमिति शेषः । सफलः मार्गस्थवृक्षेभ्यो गृहीतफलः ॥ २४ ॥ कृत्वा स्वयमेवेति शेषः । शांतिं वास्तुशांतिम् ॥ २५ ॥ आहारयत्प्राप्तवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥

ईदृशे महति कर्मणि दातुं प्रदेयोर्थ उचितः यन्निमित्तं यत्प्रदेयनिमित्तं ते मया परिष्वंगः कृतोन्यस्य देयस्याभावात् ॥ २८ ॥ भावोऽभिप्रायः कृतमुपकारः न सवृत्तो न मृतः किंतु ःजीवत्येव पितृवदेव त्वया परिपालनादिति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पैलैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ अथ कविः शूर्पणखादर्शनं वक्तुं कामोदीपक हेमंतं वर्णयति लक्ष्मणसुखेन वसत इति । पचवट्यामिति शेषः । इष्टो रामस्येति शेषः । कामिनां च शरद्यपाये शरदृतुगमने हेमत ऋतुरिति ऋत्यक इति सध्यभावः भिन्नपदत्वं वा ॥ १ ॥ २ ॥ पृष्ठतः रामस्येति शेषः ॥ ३ ॥ येन हेमतेन शुभोय सवत्सरः सुपक्वसस्यादिसपत्त्या अलकृत इवाभाति ॥ ४ ॥ हेमतधर्मानाह नीहारेण परुषः कठिनस्पर्शशरीरः वस्त्रादिस्पर्शसहशरीर इति कश्चित् । जलानुपभोग:

प्रीतोस्मितेमहत्कर्मत्वयाकृतमिदंप्रभो ॥ प्रदेयोयन्निमित्तंतेपरिष्वंगोमयाकृतः ॥ २८ ॥ भावज्ञेनकृतज्ञेनधर्मज्ञेनचलक्ष्मण ॥ त्वयापुत्रेणधर्मात्मानसंवृत्तःपितामम ॥२९॥ एवंलक्ष्मणमुक्त्वातुराघवोलक्ष्मिवर्धनः ॥ तस्मिन्देशेबहुफलेन्यवसत्ससुखंसुखी ॥३०॥ कंचित्कालंसधर्मात्मासीतयालक्ष्मणेनच ॥ अन्वास्यमानोन्यवसत्स्वर्गलोकेयथामरः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा०आ०च०सा०अर०पंचदशः सर्गः ॥१५॥ वसतस्तस्यतुसुखंराघवस्यमहात्मनः ॥ शरद्व्यपायेहेमंतऋतुरिष्टःप्रवर्तते ॥ १ ॥ सकदाचित्प्रभातायांशर्वर्यांरघुनंदनः ॥ प्रययावभिषेकार्थंरम्यांगोदावरींनदीम् ॥ २ ॥ प्रह्वःकलशहस्तस्तुसीतयासहवीर्यवान् ॥ पृष्ठतोनुव्रजन्भ्रातासौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥३॥ अयंसकालःसंप्राप्तःप्रियोयस्तेप्रियंवद ॥ अलंकृतइवाभातियेनसंवत्सरःशुभः ॥ ४ ॥ नीहारपरुषोलोकःपृथिवीसस्यमालिनी ॥ जलान्यनुपभोग्यानिसुभगोहव्यवाहनः ॥ ५ ॥ नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्यपितृदेवताः ॥ कृताग्रयणकाःकालेसंतोविगतकल्मषाः ॥ ६ ॥ प्राज्यकामाजनपदाःसंपन्नतरगोरसाः ॥ विचरंतिमहीपालायात्रार्थंविजिगीषवः ॥ ७ ॥ सेवमानेदृढंसूर्येदिशमंतकसेविताम् ॥ विहीनतिलकेवस्त्रीनोत्तरादिक्प्रकाशते ॥ ८ ॥ प्रकृत्याहिमकोशाढ्योदूरसूर्यश्चसांप्रतम् ॥ यथार्थनामासुव्यक्तंहिमवान्हिमवान्गिरिः ॥ ९ ॥ अत्यंतसुखसंचारामध्याह्नेस्पर्शतःसुखाः ॥ दिवसाःसुभगादित्याश्छायासलिलदुर्भगाः ॥ १० ॥ मृदुसूर्याःसुनीहाराःपटुशीताःसमाहिताः ॥ शून्यारण्याहिमध्वस्तादिवसाभांतिसांप्रतम् ॥ ११ ॥

शैत्यातिशयात् सुभग इष्टः ॥ ५ ॥ काले आग्रयणानुष्ठानकाले नवाग्रयणपूजाभिः नवान्नप्राशनाय यदाग्रयणाख्यं कर्म तद्रूपपूजाभिः । पितॄन्देवांश्च संतर्प्य कृताग्रयणकाः संतो विगतकल्मषा अभवन् ॥ ६ ॥ प्राज्यं भूरि यथा भवति तथा संपन्नोऽन्नप्राप्तिविषयः कामो येषां ते प्राज्यकामाः संपन्नतरगोरसाः बहुलतरक्षीरादयो जनपदा भवंतीति शेषः । तथाभूतेषु जनपदेषु यात्रार्थं दर्शनार्थम् ॥ ७ ॥ अंतकसेवितां दिशं दक्षिणाम् ॥ ८ ॥ प्रकृत्या स्वभावेन हिमकोशैर्घनीभूतहिमसमूहैराढ्यो हिमवानिति सांप्रत यतो दूरसूर्योऽतः सुव्यक्त प्रकटं हिमवान्सन्हिमवानिति यथार्थनामा भवति ॥९॥ मध्याह्ने सुखः संचारो येषु ते यथा मध्याह्ने स्पर्शत आतपस्पर्शतः सुखजनकाः अत एव सुभगादित्याः सुसेव्यादित्याः छायाः सलिलानि च दुर्भगानि असेव्यानि येषु ॥ १० ॥ नीहारः सूर्यावरकं हिमं मृदुसूर्या ईषदुष्णसूर्याः पटुशीताः शून्यारण्याः हिमना

शितपर्णत्वात् हिमध्वस्ताः हिमध्वस्तपकजाः ॥ ११ ॥ निवृत्ताकाशशयनाः निवृत्तानावृतप्रदेशशयनाः पुष्यनीताः पुष्यनक्षत्रबोधितरात्रिकालपरिमाणाः हिमारुणाः हिमधूसराः कपोतवर्णेष्यरुणशब्दः शीतं वृद्धतर यासु ताः आयामा दैर्घ्यवत्यस्त्रियामा रात्रयः ॥ १२ ॥ रवौ संक्रांत सौभाग्य सुभगत्वम् उपभोग्यस्वरूप यस्य सः तुषारधूसरमडलः निःश्वासांधो निःश्वासमलिन आदर्श इव न प्रकाशते ॥ १३ ॥ आतप श्यामा आतपेन वैवर्ण्यं प्राप्ता सीतेव लक्ष्यते सत्तामात्रेण नतु शोभत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रकृत्या शीतलस्पर्शः पश्चिमदिग्वायुः । सांप्रत हिमविद्धत्वात्काले प्रातःकाले द्विगुणशीतलः ॥ १५ ॥ बाष्प ऊष्मा तेनच्छन्नानि अरण्यानि । प्रातःकाले ;कूपोदकादिष्विव वनादप्यूष्मा प्रादुर्भवति इत्यनुभवप्रमाणकमिति तीर्थः । यवगोधूमाद्यकुरेष्ववश्याय बिंदुदर्शनाद्वृक्षेषु च तद्दर्शनाद्बाष्पच्छन्नानि । बाष्प

निवृत्ताकाशशयनाःपुष्यनीताहिमारुणाः ॥ शीतवृद्धतरायामास्त्रियामायांतिसांप्रतम् ॥ १२ ॥ रविसंक्रांतसौभाग्यस्तुषारारुणमंडलः ॥ निःश्वासांधइवादर्शश्चंद्रमानप्रकाशते ॥ १३ ॥ ज्योत्स्नातुषारमलिनापौर्णमास्यांनराजते ॥ सीतेवचातपश्यामालक्ष्यतेनचशोभते ॥ १४ ॥ प्रकृत्याशीतलस्पर्शोहिमविद्धश्चसांप्रतम् ॥ प्रवातिपश्चिमोवायुःकालेद्विगुणशीतलः ॥१५॥ बाष्पच्छन्नान्यरण्यानियवगोधूमवंतिच॥ शोभंतेभ्युदितेसूर्येनदद्भिःक्रौंचसारसैः ॥१६॥ खर्जूरपुष्पाकृतिभिःशिरोभिःपूर्णतंडुलैः ॥ शोभंतेकिंचिदालंबाःशालयःकनकप्रभाः ॥ १७ ॥ मयूखैरुपसर्पद्भिर्हिमनीहारसंवृतैः ॥ दूरमप्युदितःसूर्यःशशांकइवलक्ष्यते ॥ १८ ॥ आग्राह्यवीर्यःपूर्वाह्णेमध्याह्नेस्पर्शतःसुखः ॥ संसक्तःकिंचिदापांडुरातपःशोभतेक्षितौ ॥ १९ ॥ अवश्यायनिपातेनकिंचित्प्रक्लिन्नशाद्वला ॥ वनानांशोभतेभूमिर्निविष्टतरुणातपा ॥ २० ॥ स्पृशन्सुविपुलंशीतमुदकंद्विरदःसुखम् ॥ अत्यंततुषितोवन्यःप्रतिसंहरतेकरम् ॥२१॥ एतेहिसमुपासीनाविहगाजलचारिणः ॥ नावगाहंतिसलिलमप्रगल्भाइवाहवम्॥२२॥ अवश्यायतमोनद्धानीहारतमसावृताः ॥ प्रसुप्ताइवलक्ष्यंतेविपुष्पावनराजयः ॥ २३ ॥ बाष्पसंछन्नसलिलारुतविज्ञेयसारसाः ॥ हिमार्द्रवालुकास्तीरैःसरितोभांतिसांप्रतम् ॥ २४ ॥ तुषारपतनाच्चैवमृदुत्वाद्भास्करस्यच ॥ शैत्यादगाग्रस्थमपिप्रायेणरसवज्जलम् ॥ २५ ॥

नेत्रजलेपीत्यन्ये ॥ १६ ॥ खर्जूरपुष्पाकृतित्वं प्रलंबत्वे न पीतत्वेन च । किंचिदालबाः किंचिन्नम्राः कनकप्रभाः परिणतत्वात् ॥ १७ ॥ नीहारो हिमातिशयरूपः वृक्षपर्वताद्यदर्शनसपादनक्षमः तत्संवृतैरुपसर्पद्भिर्मयूखैरुपलक्षितः शशांकसदृश इत्यर्थः ॥ १८ ॥ आग्राह्य वीर्य ईषद्ग्राह्यौष्ण्यः । स्पर्शतः सुखः सुखस्पर्शः ॥ १९ ॥ अवश्यायो हिमबिंदुः ॥ २० ॥ प्रतिसंहरते कर दुस्पर्शशैत्यवशादिति भावः ॥ २१ ॥ समुपासीनाः जलसमीपदेशमिति शेषः । नावगाहन्ति नावगाहते ॥ २२ ॥ अवश्यायतमोभ्यां नद्धा रात्रौ नीहारतमसावृताः प्रत्यूषे ॥ २३ ॥ बाष्पो धूमः ऊष्मा वा ॥ २४ ॥ अगाग्रस्थं पर्वताग्रस्थम् ॥ २५ ॥

जरया कालकृतया झर्झरितानि । घूर्णनानि येषां तैः शीर्णानि केसराणि कर्णिकानि च येषां तैः॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥ निरुदरः अतुंदिलः । ह्रिया परनारीविषये निषेधश्चक्षुरादींद्रियनिवर्तनं यस्यः सः । तत्र हेतुर्जितेंद्रियत्वम् ॥३१॥सौख्यान्सौख्यसाधनान् । आर्य त्वां सर्वात्मना श्रितः । त्वत्सदृशव्यवहारवान् सर्वात्मना इतरव्यासंगत्यागपूर्वकं त्वद्विषयमननादिमानित्यर्थ इति कतकः ॥ ३२ ॥ स्वर्गो जित एव स्वाधीनः कृतः यतो वनस्थमपि त्वां तापस्ये तापसधर्मे स्थित्वा अनुविधीयते अनुकरोति सेवत इत्यर्थः । धीडो दैवादिकस्य रूपम् ॥ ३३ ॥ द्विपदा मनुष्याः पित्र्य स्वभावं नानुवर्तंते किंतु मातृक स्वभावमनुवर्तंत इति प्रसिद्धो लोकवादो भरतेनान्यथाकृतः । पितृस्वभाव एवांगीकृतो न मातुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ भरतं स्तुत्वा कैकेयीं निंदति भर्तेत्यादि ॥ ३५ ॥ स्नेहाद्भरतरामयोः स्नेहात् ॥ ३६ ॥ न गर्हितव्या

जराझर्झरितैःपत्रैःशीर्णकेसरकर्णिकैः ॥ नालशेषाहिमध्वस्तानभांतिकमलाकराः ॥ २६ ॥ अस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रकालेदुःखसमन्वितः ॥ तपश्चरतिधर्मात्मात्वद्भक्त्याभरतःपुरे ॥ २७ ॥ त्यक्त्वाराज्यंचमानंचभोगांश्चविविधान्बहून् ॥ तपस्वीनियताहारःशेतेशीतेमहीतले ॥ २८ ॥ सोपिवेलामिमांनूनमभिषेकार्थमुद्यतः ॥ वृतःप्रकृतिभिर्नित्यंप्रयातिसरयूंनदीम् ॥ २९ ॥ अत्यंतसुखसंवृद्धःसुकुमारोहिमार्दितः ॥ कथंत्वपररात्रेषुसरयूमवगाहते ॥ ३० ॥ पद्मपत्रेक्षणःश्यामःश्रीमान्निरुदरोमहान् ॥ धर्मज्ञःसत्यवादीचह्रीनिषेधोजितेंद्रियः ॥३१॥ प्रियाभिभाषीमधुरोदीर्घबाहुररिंदमः ॥ संत्यज्यविविधान्सौख्यानार्यंसर्वात्मनाश्रितः ॥ ३२ ॥ जितःस्वर्गस्तवभ्रात्राभरतेनमहात्मना ॥ वनस्थमपितापस्येयस्त्वामनुविधीयते॥३३॥नपित्र्यमनुवर्ततेमातृकंद्विपदाइति ॥ ख्यातोलोकप्रवादोयंभरतेनान्यथाकृतः॥३४॥भर्तादशरथोयस्याःसाधुश्चभरतःसुतः ॥कथंनुसांबाकैकेयीतादृशीक्रूरदर्शिनी॥३५॥इत्येवंलक्ष्मणेवाक्यंस्नेहाद्वदतिधार्मिके॥परिवादंजनन्यास्तमसहन्राघवोऽब्रवीत्॥३६॥ नतेऽबामध्यमातातगर्हितव्याकदाचन ॥ तामेवेक्ष्वाकुनाथस्यभरतस्यकथांकुरु ॥३७॥निश्चितैवहिमेबुद्धिर्वनवासेदृढव्रता ॥ भरतस्नेहसंतप्ताबालिशीक्रियतेपुनः ॥ ॥ ३८ ॥ संस्मराम्यस्यवाक्यानिप्रियाणिमधुराणिच ॥ हृद्यान्यमृतकल्पानिमनःप्रह्लादनानिच ॥ ३९॥ कदान्वहंसमेष्यामिभरतेनमहात्मना ॥ शत्रुघ्नेनचवीरेणत्वयाचरघुनंदन ॥ ४० ॥ इत्येवंविलपंस्तत्रप्राप्यगोदावरींनदीम् ॥ चक्रेभिषेकंकाकुत्स्थःसानुजःसहसीतया ॥ ४१ ॥ तर्पयित्वाथसलिलैस्तैःपितॄन्दैवतानपि ॥ स्तुवंतिस्मोदितंसूर्यंदेवताश्चतथानघाः ॥४२॥ कृताभिषेकःसरराजरामःसीताद्वितीयःसहलक्ष्मणेन ॥ कृताभिषेकस्त्वगराजपुत्र्यारुद्रःसनंदिर्भगवानिवेशः॥४३॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे षोडशःसर्गः॥१६॥

दैवकृतत्वात्तद्बुद्धेः । तामेव पूर्वोक्तामेव ॥ ३७ ॥ बालिशीक्रियते गुणाश्रयस्य भरतस्य वियोगमसहमाना चांचल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्नेहमेव प्रकाशयति सस्मरामीति । प्रियाण्यपि केनचिदुच्यमानानि कर्णकठोराणि भवंतीति मधुराणीति । हृद्यानि मंत्रवत्परहृदयवधनानि सामान्यतो माधुर्यमुक्त्वाऽतिशयेनाह अमृतकल्पानीति । अत एव मनःप्रह्लादनानि ॥ ३९ ॥ त्वयेत्यस्य सहित इति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ रुद्रोपमया संहाराविष्टचित्तत्वं दर्शयति ॥ ४३ ॥ लैर्वमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

१ पत्रैः—इ० पा० ।

ततः अवगाहनोत्तरम् ॥१॥ पौर्वाह्णिकं प्रातःकालिकम् । पर्णशालां बाह्याम् ॥२॥३॥ चित्रया चित्रानक्षत्रेण ॥४॥५॥ शूर्पणखा । नखमुखात्सञ्ज्ञायामिति ङीपोभावः ॥६॥ दीप्तास्यं कांतिमन्मुख गजस्येव मदतया विक्रांतं गमनं यस्य ॥७॥ व्यजनं लक्षणम् ॥ ८ ॥ सुमुखमित्यादि । विपर्यालकारोत्र ॥ ९ ॥ १० ॥ दारुणा । अदारुणमिति शेषः । दक्षिण सुभाषिणम् । वामभाषिणी दुष्टभाषिणी ॥ ११ ॥ शरीरजः कामः ॥ १२ ॥ तत्त्व यथा तथा आख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥ शूर्पणख्येति यौगिकम् । ऋजुबुद्धितया तयेत्र ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ नियोगात् आज्ञाबलाद्यन्त्रितः नियतः । धर्मकांक्षी पितृवाक्यनिर्वहणरूपधर्माभिलाषी।

कृताभिषेकोरामस्तुसीतासौमित्रिरेवच ॥ तस्माद्गोदावरीतीरात्ततोजग्मुःस्वमाश्रमम् ॥ १ ॥ आश्रमंतदुपागम्यराघवःसहलक्ष्मणः ॥ कृत्वा
पौर्वाह्णिकंकर्मपर्णशालामुपागमत् ॥ २ ॥ उवाससुखितस्तत्रपूज्यमानोमहर्षिभिः ॥ सरामःपर्णशालायामासीनःसहसीतया॥३॥ विरराजमहा
बाहुश्चित्रयाचंद्रमाइव ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राचकारविविधाःकथाः ॥४॥ तदासीनस्यरामस्यकथासंसक्तचेतसः ॥ तंदेशंराक्षसीकाचिदाजगामय
दृच्छया॥५॥सातुशूर्पणखानामदशग्रीवस्यरक्षसः॥भगिनीराममासाद्यददर्शत्रिदशोपमम्॥६॥दीप्तास्यंचमहाबाहुंपद्मपत्रायतेक्षणम्॥गजविक्रांत
गमनंजटामंडलधारिणम्॥७॥सुकुमारंमहासत्त्वंपार्थिवव्यंजनान्वितम् ॥ राममिंदीवरश्यामंकंदर्पसदृशप्रभम् ॥ ८ ॥ बभूवेंद्रोपमंदृष्ट्वाराक्षसी
काममोहिता ॥ सुमुखंदुर्मुखीरामंवृत्तमध्यंमहोदरी ॥ ९ ॥ विशालाक्षंविरूपाक्षीसुकेशंताम्रमूर्धजा ॥ प्रियरूपंविरूपासासुस्वरंभैरवस्वना ॥
॥ १० ॥ तरुणंदारुणावृद्धादक्षिणंवामभाषिणी ॥ न्यायवृत्तंसुदुर्वृत्ताप्रियमप्रियदर्शना ॥ ११ ॥ शरीरजसमाविष्टाराक्षसीराममब्रवीत् ॥ जटी
तापसवेषेणसभार्यःशरचापधृक् ॥ १२ ॥ आगतस्त्वमिमंदेशंकथंराक्षससेवितम् ॥ किमागमनकृत्यंतेतत्त्वमाख्यातुमर्हसि॥१३॥ एवमुक्तस्तुरा
क्षस्याशूर्पणख्यापरंतपः ॥ ऋजुबुद्धितयासर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥ (अनृतंनहिरामस्यकदाचिदपिसंमतम् ॥ विशेषेणाश्रमस्थस्यसमी
पेस्त्रीजनस्यच ॥१॥)आसीद्दशरथोनामराजात्रिदशविक्रमः ॥ तस्याहमग्रजःपुत्रोरामोनामजनैःश्रुतः ॥ १५ ॥ भ्रातायंलक्ष्मणोनामयवीया
न्मामनुव्रतः ॥ इयंभार्याचवैदेहीममसीतेतिविश्रुता ॥ १६ ॥ नियोगात्तुनरेंद्रस्यपितुर्मातुश्चयंत्रितः ॥ धर्मार्थंधर्मकांक्षीचवनंवस्तुमिहागतः ॥
॥ १७ ॥ त्वांतुवेदितुमिच्छामिकस्यत्वंकासिकस्यवा ॥ त्वंहितावन्मनोज्ञांगीराक्षसीप्रतिभासिमे ॥ १८ ॥ इहवाकिंनिमित्तंत्वमागताब्रूहि
तत्त्वतः ॥ साब्रवीद्वचनंश्रुत्वाराक्षसीमदनार्दिता ॥ १९ ॥ श्रूयतांरामतत्त्वार्थंवक्ष्यामिवचनंमम ॥ अहंशूर्पणखानामराक्षसीकामरूपिणी ॥
॥ २० ॥ अरण्यंविचरामीदमेकासर्वभयंकरा ॥ रावणोनाममेभ्राताबलीयान्राक्षसेश्वरः ॥ वीरोविश्रवसःपुत्रोयदितेश्रोत्रमागतः ॥ २१ ॥ प्रवृ
द्धनिद्रश्चसदाकुंभकर्णोमहाबलः ॥ विभीषणस्तुधर्मात्मानतुराक्षसचेष्टितः ॥ २२ ॥

धर्मार्थं तस्यैव धर्मस्य परिपालनाय ॥१७॥ कस्य त्वं कन्येति शेषः । कासि किं नामासि कस्य वंशजेति शेषः । राक्षसी एव मनोज्ञांगत्वस्य कामरूपत्वं विनाऽसभवात्कामरूपत्वं च राक्षसीत्वं विनानेति भावः ॥ १८ ॥ मदनार्दिता रामदर्शनादिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ यदि ते श्रोत्रमागतः । प्रायः श्रुत एव भविष्यतीति भावः ॥ २१ ॥ सदा प्रवृद्धनिद्र इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

भ्रातरौ खरदूषणौ। विभीषणवत्रिशिरा अराक्षसस्वभावत्वान्नोक्तः ॥ २३ ॥ तान् रावणादीन्वीर्येण समतिक्रांता ततोधिकाऽतस्तान्समतिक्रांता। त्वदभिसरणे तन्निमित्तभयरहितेत्यावृत्त्या योज्यम्। हे राम त्वा त्वां पूर्वदर्शनात्प्रथमदर्शनक्षणमारभ्य। यद्वाऽपूर्वदर्शनादेवाविष्टितःप्रागदृष्टदिव्यत्वद्रूपदर्शनाद्धेतोर्भावेन त्वां पुरुषोत्तम भर्तार सर्वजगतां भर्तारं समुपेतास्मि ॥ २४ ॥ प्रभावसपन्ना प्रकृष्टेन भावेन शृंगारेण सपन्ना। यद्वा प्रभावेण शक्त्यतिशयेन सपन्ना अत एव स्वच्छंदेन स्वेच्छया बलेन च सर्वलोकगमनशीला। यदेवमतश्चिरायेति ॥ २५ ॥ आत्मनो देवयोनिभेदत्वेनाभिमतग्रहणसामर्थ्याभिमानेन स्वस्मिन् रामप्रवृत्तये सीतादूषणमाह विकृता चेति। विकृता मायास्वरूपतया परिणामाख्यविकारवती। विरूपा नानारूपोच्चावचकार्यकारिणी। अतएव शुद्धमुक्तस्वभावस्य तव न सदृशीति परमार्थः। यथाश्रुतार्थस्तु स्पष्ट एव। अहमेवानुरूपा उभयोरपि मायाधिष्ठातृत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥ वैरूप्यमेवाह। निर्णतोदरीं अत्यंतनिम्नोदरीम् असतीं स्वपुरुषस्य दुस्तरानेकससारदुःखदत्वात्। कार्यरूपेण सतीं च त्वया सह प्रौढ्या निर्मनुष्ये वने आगमनाचासतीम्।

प्रख्यातवीर्यौचरणेभ्रातरौखरदूषणौ ॥ २३ ॥ तानहंसमतिक्रांतारामत्वापूर्वदर्शनात् ॥ समुपेतास्मिभावेनभर्तारंपुरुषोत्तमम् ॥ २४ ॥ अहं प्रभावसंपन्नास्वच्छंदबलगामिनी ॥ चिरायभवभर्तामेसीतयाकिंकरिष्यसि ॥ २५ ॥ विकृताचविरूपाचनसेयंसदृशीतव ॥ अहमेवानुरूपातेभार्यारूपेणपश्यमाम् ॥ २६ ॥ इमांविरूपामसतींकरालांनिर्णतोदरीम् ॥ अनेनसहतेभ्रात्राभक्षयिष्यामिमानुषीम् ॥ २७ ॥ ततःपर्वतशृंगाणिवनानिविविधानिच ॥ पश्यन्सहमयाकामीदंडकान्विचारिष्यसि ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्तःकाकुत्स्थःप्रहस्यमदिरेक्षणाम् ॥ इदंवचनमारेभेवक्तुंवाक्यविशारदः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे सप्तदशः सर्गः ॥ १७॥ तांतुशूर्पणखांरामःकामपाशावपाशिताम् ॥ स्वेच्छयाश्लक्ष्णयावाचास्मितपूर्वमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ कृतदारोस्मिभवतिभार्येयंदयितामम ॥ त्वद्विधानांतुनारीणांसुदुःखाससपत्नता ॥ २ ॥ अनुजस्त्वेषमेभ्राताशीलवान्प्रियदर्शनः ॥ श्रीमानकृतदारश्चलक्ष्मणोनामवीर्यवान् ॥ ३ ॥ अपूर्वीभार्ययाचार्थीतरुणःप्रियदर्शनः ॥ अनुरूपश्चतेभर्तारूपस्यास्यभविष्यति ॥ ४ ॥ एनंभजविशालाक्षिभर्तारंभ्रातरंमम ॥ असपत्नावरारोहेमेरुमर्कप्रभायथा ॥ ५ ॥

सती हि वृद्धानां श्वश्र्वादीनां सविधे एव पातिव्रत्यरक्षणाय तिष्ठेदित्याशयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ धर्मेमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ तामिति। कामपाशेनावपाशितां सजातपाशबधां स्वेच्छयेति पाठे परिहासविनोदेनेत्यर्थः। अत एव स्मितपूर्वमिति तीर्थः। स्वच्छदामिति पाठो युक्तः। स्वेच्छाचारिणीमित्यर्थः ॥ १ ॥ कृतदारः ऊढभार्यः। भवतीति सबुद्धिः। इय भार्या मम दयिता। सन्निहिता चेति शेषः। ससपत्नता सशत्रुता। पत्युर्भार्यांतर हि भार्यान्तरस्य शत्रुभूतं भवति। सपत्नीसाहित्यमिति वार्थः। अगुणवचनत्वेप्यार्षः पुवद्भावः। सपत्नीशब्दश्च सपत्नप्रकृतिकोपि भर्तुर्द्वितीयभार्यायामेव रूढ इति ध्येयम् ॥ २ ॥ अकृतदारः अकृतपरदारपरिग्रह इति। धातूनामनेकार्थत्वादसन्निहितदार इति वा हृदिस्थोर्थः। नहि रामो मिथ्या ब्रूते। परिहासादौ मिथ्याभाषणे न दोष इत्यनेन सूच्यते इति वयम्। एवमुत्तरत्रापि ॥ ३ ॥ अपूर्वी इतः प्राग्भार्यासुखानभिज्ञोऽत एव भार्यार्थी प्रयोजनवान्। आंतराशयस्तु इतः पूर्वं परमार्यासुखानभिज्ञः। भार्यार्थी स्वभार्यार्थीति। अस्य ते रूपस्यायमनुरूपो भविष्यति। यद्यंगीकरिष्यतीति शेषः ॥ ४ ॥ भर्तारमेन भजेत्यन्वयः। भर्तृत्वेन सेव

स्वेति यावत् । असपत्ना सांप्रतमिति शेषः । अर्कप्रभा मेरु यथा भजति तथा । एवंविधोऽपि वादो रामस्य स्वं प्रति काममोहतः प्राप्ताया द्राक् धिक्कारे दुःख मा भूदित्याहुः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ शूर्पनखीमिति शुद्धयौगिकम् ॥ ८ ॥ दासस्य मे भार्या भूत्वा कथं दासी भवितुमिच्छसीति योजना । परवान्पराधीनः । कमलवर्णिनी रक्तकमलसदृशवर्णवती ॥ ९ ॥ १० ॥ एतामिति परमार्थस्तु विशिष्टरूपां विरूपां त्रैलोक्य सुंदरीम् । असतीं न विद्यतेऽन्या सती यस्यास्ताम् । करालाम् अवयवसन्निवेशैर्युक्तैर्निम्नोन्नताम् । निर्णतोदरीं तनुमध्याम् अर्थांतरमपि प्रागुक्तरीत्या द्रष्टव्यम् । वृद्धा ज्ञानवृद्धाम् अनादिं च ॥ ११ ॥ १२ ॥

इतिरामेणसाप्रोक्ताराक्षसीकाममोहिता ॥ विसृज्यरामंसहसाततोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्यरूपस्यतेयुक्ताभार्याहंवरवर्णिनी ॥ मयासहसुखं सर्वान्दंडकान्विचरिष्यसि ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तुसौमित्रीराक्षस्यावाक्यकोविदः ॥ ततःशूर्पनखींस्मित्वालक्ष्मणोयुक्तमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कथंदासस्य मेदासीभार्याभवितुमिच्छसि ॥ सोहमार्येणपरवान्भ्रात्राकमलवर्णिनी ॥ ९ ॥ समृद्धार्थस्यसिद्धार्थामुदितामलवर्णिनी ॥ आर्यस्यत्वंविशा लाक्षिभार्याभवयवीयसी ॥ १० ॥ एतांविरूपामसतींकरालांनिर्णतोदरीम् ॥ भार्यांवृद्धांपरित्यज्यत्वामेवैषभजिष्यति ॥ ११ ॥ कोहिरूपमिदं श्रेष्ठंसंत्यज्यवरवर्णिनि ॥ मानुषीषुवरारोहेकुर्याद्भावंविचक्षणः ॥ १२ ॥ इतिसालक्ष्मणेनोक्ताकरालानिर्णतोदरी ॥ मन्यतेतद्वचःसत्यंपरिहा साविचक्षणा ॥ १३ ॥ सारामंपर्णशालायामुपविष्टंपरंतपम् ॥ सीतयासहदुर्धर्षमब्रवीत्काममोहिता ॥ १४ ॥ इमांविरूपामसतींकरालांनिर्ण तोदरीम् ॥ वृद्धांभार्यामवष्टभ्यनमांत्वंबहुमन्यसे ॥ १५ ॥ अद्येमांभक्षयिष्यामिपश्यतस्तवमानुषीम् ॥ त्वयासहचरिष्यामिनिःसपत्नायथासु खम् ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वामृगशावाक्षीमलातसदृशेक्षणा ॥ अभ्यगच्छत्सुसंक्रुद्धामहोल्कारोहिणीमिव ॥ १७ ॥ तांमृत्युपाशप्रतिमामापतंतींमहा बलः ॥ निगृह्यरामःकुपितस्ततोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥ क्रूरैरनार्यैःसौमित्रेपरिहासःकथंचन ॥ नकार्यःपश्यवैदेहींकथंचित्सौम्यजीवतीम् ॥ ॥ १९ ॥ इमांविरूपामसतीमतिमत्तांमहोदरीम् ॥ राक्षसींपुरुषव्याघ्रविरूपयितुमर्हसि ॥ २० ॥ इत्युक्तोलक्ष्मणस्तस्याःक्रुद्धोरामस्यपश्यतः ॥ उद्धृत्यखड्गंचिच्छेदकर्णनासेमहाबलः ॥ २१ ॥ निकृत्तकर्णनासातुविस्वरंसाविनद्यच ॥ तथागतंप्रदुद्रावघोराशूर्पणखावनम् ॥ २२ ॥

कराला दारुणा । परिहासाविचक्षणा तत्तद्वाक्ये परिहासत्वज्ञानरहिता ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पश्यतस्तव पश्यंतं त्वामनादृत्य ॥ १६ ॥ १७ ॥ निगृह्य वाचेति शेषः ॥ १८ ॥ अनार्यैः परिहासो न कथमपि कार्य इत्यत्रानुभवं प्रमाणयति । पश्य वैदेहीं भक्षयितुमुद्युक्ताऽसमत्कृतपरिहासदोषादिति शेषः । इदं परिहासेनाप्यनृतवचनं सत्यनिष्ठस्य रामस्य सर्वानर्थमूलम् । मूलविद्यायां मायायां बीजावेशमूलं चेति कतकः । हे सौम्य कथंचिज्जीवतीमेवेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ १९ ॥ इमां स्वतो विरूपां विरूपय पार्श्वस्थित इति शेषः ॥ २० ॥ कर्णनासे इति आर्षत्वादेकवत्त्वाभावः ॥ २१ ॥ २२ ॥

विविधान्नादान्नाद चकारेत्यर्थः ॥ २३ ॥ प्रगृह्य उद्यम्य ॥ २४ ॥ अशनिरिव गगनाद्भूमौ पपात ॥ २५ ॥ अथास्याः खरं प्रति स्ववृत्तांतकथनं कविः संक्षिप्याह तत इति । भयजनितमोहेन विसंज्ञया मूर्च्छिता व्याप्ता । राघवं वनमागतं शशंस । आत्मविरूपणं च शशास । अत्रेदं बोध्यम् । दशवर्षगमनोत्तरं पुनः सुतीक्ष्णाश्रमगमनं रामस्य तत्र च वर्षाकालापगमपर्यंतं स्थित्वा किंचिच्छिष्टे एकादशेऽगस्त्याश्रमगमनं ततो वर्षाकालारंभे पंचवट्यां वासः । मयूरनादिता रम्या इति तत्रोक्तेः । एवं वसतस्तस्य शरद्व्यपाये हेमंतर्तुः प्रविष्ट इत्युक्तेरत्र द्वादशवर्षपूर्तिः । पंचमे पंचमे वर्षे । द्वौ द्वावधिकमासकावित्युक्तेर्मार्गशुक्लैकादश्यां त्रयोदशारंभः । अत एव पाद्मे उक्तम्–तत्र तु द्वादशाब्दानि रामस्य अतिचक्रमुः ॥ कस्मिंश्चिदथ काले तु राक्षसी कामरूपिणी ॥ तत्र शूर्पणखा भेजे राघवं रावणानुजेति केचित् । अन्ये तु त्रयोदशे किंचिदवशिष्टे शूर्पणखागमनम् । ततो माघे सीताहरणमित्याहुः । भारते युधिष्ठिरवनवासस्य अधिकमासं गृहीत्वाऽर्वागेव समाप्ते । पंचमे पंचमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ॥ एषामभ्यधिका मासाः पंच च द्वादश क्षपाः ॥ त्रयोद

साविरूपामहाघोराराक्षसीशोणितोक्षिता ॥ ननादविविधान्नादान्यथाप्रावृषितोयदः ॥ २३ ॥ साविक्षरंतीरुधिरंबहुधाघोरदर्शना ॥ प्रगृह्यबाहू गर्जंतीप्रविवेशमहावनम् ॥ २४ ॥ ततस्तुसाराक्षससंघसंवृतंखरंजनस्थानगतंविरूपिता ॥ उपेत्यतंभ्रातरमुग्रतेजसंपपातभूमौगगनाद्यथाशनिः ॥ ॥ २५ ॥ ततःसभार्यंभयमोहमूर्च्छितासलक्ष्मणंराघवमागतंवनम् ॥ विरूपणंचात्मनिशोणितोक्षिताशशंससर्वंभगिनीखरस्यसा ॥२६॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ तांयथापतितांदृष्ट्वाविरूपांशोणितोक्षिताम् ॥ भगिनीं क्रोधसंतप्तःखरःपप्रच्छराक्षसः ॥ १ ॥ उत्तिष्ठतावदाख्याहिप्रमोहंजहिसंभ्रमम् ॥ व्यक्तमाख्याहिकेनत्वमेवंरूपाविरूपिता ॥ २ ॥ कःकृष्णसर्पमासीनमाशीविषमनागसम् ॥ तुदत्यभिसमापन्नमंगुल्यग्रेणलीलया ॥ ३ ॥ कालपाशंसमासज्ज्यकंठेमोहान्नबुध्यते ॥ यस्त्वामद्यसमासाद्यपीतवान्विषमुत्तमम् ॥ ४ ॥ बलविक्रमसंपन्नाकामगाकामरूपिणी ॥ इमामवस्थांनीतात्वंकेनांतकसमागता ॥ ५ ॥ देवगंधर्वभूतानामृषीणांचमहात्मनाम् ॥ कोयमेवंमहावीर्यस्त्वांविरूपांचकारह ॥ ६ ॥ नहिपश्याम्यहंलोकेयःकुर्यान्ममविप्रियम् ॥ अमरेषुसहस्राक्षंमहेंद्रंपाकशासनम् ॥ ७ ॥

शानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिरिति भीष्मेणोक्तत्वात्तद्रीत्यात्रापि तथैवोचितमिति पूर्वव्याख्यैव युक्तेति मम भाति । यत्तु तत्र त्रयोदशाब्दानि रामस्य अतिचक्रमुरिति पाद्मे पाठः क्वचित् । तत्रापि प्रवेशमा[1]त्रेण तदतिक्रमव्यवहारः । यथान्ये तु वादिनामर्धावस्थितौ तद्व्यवहार इति बोध्यम् । प्रचुरस्तु द्वादशाब्दानीत्येव पाठः ॥ २६ ॥ तैर्मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिका० अरण्यकांडे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ अथ पूर्वसर्गांते संक्षिप्ततया कथितार्थस्यैव विस्तारः तामिति ॥ १ ॥ प्रमोहो विसंज्ञता । संभ्रमश्चित्ताप्रतिष्ठानम् । एवंरूपा अतिप्रसिद्धसौंदर्या त्वं केन विरूपितेत्यन्वयः ॥ २ ॥ आशिषि दंष्ट्रायां विषं यस्य तम् । पृषोदरादित्वात्साधुः । अभिसमापन्नमभिमुखे स्थितम् । तुदति व्यथयति ॥ ३ ॥ उत्तमं विषं त्वद्विरूपतालक्षणम् ॥ ४ अंतकसमा त्वं कस्य समीपं गता येनेमामवस्थां नीता अंतकसमा त्वं केनेमामवस्थां नीता सती अत्रागतेत्यर्थो वा ॥ ५ ॥ महात्मनां मध्ये इति शेषः ॥ ६ ॥ महेंद्रमिति सहस्राक्षत्वपाकशासनत्वे विशेषणे । महेंद्रमित्यस्यांतरेणेति शेषः । पश्यामी

१ अन्तरेण–इ० पा० ।

स्यत्र तमित्यध्याहारः । मनुष्यादीनां तु स्वाप्रियकरणे संभावनैव नेति भावः । क्वचित्तु अंतरेण सहस्राक्षमित्येव पाठः ॥ ७ ॥ जीवितस्यांतं गमयंति प्रापयंति तैः । तृपया निष्पिबन्सारसो हंसो यथा सलिले आसक्तं क्षीरमादत्ते एवं प्राणानादास्ये इत्यर्थः ॥ ८ ॥ शरैः सकृत्तानि मर्माणि यस्य तस्य कठकर्त्तनकालिकं सफेनमित्युपलक्षणम् । दीर्घधारं सोष्णं च ॥ ९ ॥ संगता मिलिताः पत्ररथाः पक्षिणः ॥ १० ॥ ११ ॥ विक्रम्य शौर्यं कृत्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ श्रीरामचंद्रे दोषाणामभावाद्गुणोक्त्यैव तं बोधयति तरुणावित्यादि व्याख्यातप्रायम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ देवो वेति । यद्यपि दशरथपुत्राविति तत्सका शाच्छ्रुतमथापि अमानुषचारित्र्यदर्शनादनिश्चय इति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तां प्रमदामधिकृत्य निमित्तीकृत्य ताभ्यामुभाभ्यां संभूयैकनियोगादपरेणेमामवस्थां नीता । यथाऽनाथाऽसती कुलटा तथेत्यन्वयः

अद्याहंमार्गणैःप्राणानादास्येजीवितांतगैः ॥ सलिलेक्षीरमासक्तंनिष्पिबन्निवसारसः ॥ ८ ॥ निहतस्यमयासंख्येशरसंकृत्तमर्मणः ॥ सफेनंरुधिरं कस्यमेदिनीपातुमिच्छति ॥ ९ ॥ कस्यपत्ररथाःकायान्मांसमुत्कृत्यसंगताः ॥ प्रहृष्टाभक्षयिष्यंतिनिहतस्यमयारणे ॥ १० ॥ तंनदेवानगंधर्वान पिशाचानराक्षसाः ॥ मयापकृष्टंकृपणंशक्तास्त्रातुंमहाहवे ॥ ११ ॥ उपलभ्यशनैःसंज्ञांतंमेशंसितुमर्हसि ॥ येनत्वंदुर्विनीतेनवनेविक्रम्यनिर्जिता ॥ ॥ १२ ॥ इतिभ्रातुर्वचःश्रुत्वाक्रुद्धस्यचविशेषतः ॥ ततःशूर्पणखावाक्यंसबाष्पमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ तरुणौरूपसंपन्नौसुकुमारौमहाबलौ ॥ पुंड रीकविशालाक्षौचीरकृष्णाजिनांबरौ ॥ १४ ॥ फलमूलाशनौदांतौतापसौब्रह्मचारिणौ ॥ पुत्रौदशरथस्यास्तांभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १५ ॥ गंध र्वराजप्रतिमौपार्थिवव्यंजनान्वितौ ॥ देवौवादानवावेतौनतर्कयितुमुत्सहे ॥ १६ ॥ तरुणीरूपसंपन्नासर्वाभरणभूषिता ॥ दृष्टातत्रमयानारीतयोर्म ध्येसुमध्यमा ॥ १७ ॥ ताभ्यामुभाभ्यांसंभूयप्रमदामधिकृत्यताम् ॥ इमामवस्थांनीताहंयथाऽनाथाऽसतीतथा ॥ १८ ॥ तस्याश्चानृजुवृत्तायास्त योश्चहतयोरहम् ॥ सफेनंपातुमिच्छामिरुधिरंरणमूर्धनि ॥ १९ ॥ एषमेप्रथमःकामःकृतस्तत्रत्वयाभवेत् ॥ तस्यास्तयोश्चरुधिरंपिबेयमहमाहवे ॥ २० ॥ इतितस्यांब्रुवाणायांचतुर्दशमहाबलान् ॥ व्यादिदेशखरःक्रुद्धोराक्षसानंतकोपमान् ॥ २१ ॥ मानुषौशस्त्रसंपन्नौचीरकृष्णाजिनांबरौ ॥ प्रविष्टौदंडकारण्यंघोरंप्रमदयासह ॥ २२ ॥ तौहत्वातांचदुर्वृत्तामुपावर्तितुमर्हथ ॥ इयंचभगिनीतेषांरुधिरंममपास्यति ॥ २३ ॥ मनोरथो यमिष्टोस्याभगिन्याममराक्षसाः ॥ शीघ्रंसंपाद्यतांगत्वातौप्रमथ्यस्वतेजसा ॥ २४ ॥

॥ १८ ॥ तस्या हताया इति त्रिपरिणामः । रुधिर पातुमिच्छामीत्यनेन स्वस्यास्तत्कामुकीत्वशकां वारयति ॥ १९ ॥ उक्तमेवार्थमुत्कटेच्छाद्योतनाय पुनराह एष इति ॥ २० ॥ चतुर्दशेति । प्रभुतया रामे मानुषबुद्ध्या च सेनारहितानामेव चतुर्दशानां प्रेषणम् । यद्यपि याज्ञवल्क्यसुता राजंस्त्रयो वै लोकविश्रुताः । चन्द्रकांतमहामेघविजया ब्राह्मणोत्तमाः ॥ खरश्च दूषणश्चैव त्रिशिराब्रह्मवित्तमाः ॥ आसंस्तेषां च शिष्याश्च चतुर्दश सहस्रचेति शांतिधर्मे भीष्मोक्तेस्त्रे तेषां शिवशापेन राक्षसत्व दाशरथेर्विष्णोर्हस्तेन शापमोक्षश्चोक्तस्तथापि शापवशादेव राक्षसयोनित्वाद्भगवद्रूपाज्ञानमादौ प्राणवियोगकाले च शापांतं स्मृत्वा तत्सरूप ज्ञानात् स्वस्वरूपप्राप्तिः । ब्रह्मवित्तमा इत्यत्र ब्रह्म वेद इत्याहुः ॥ २१ ॥ २२ ॥ मम भगिनीय तेषां रुधिरं पास्यतीत्यन्वयः । अत्र रुधिर मम पास्यतीति विपरीतार्थापत्तियुक्तवाक्येन तेषां सन्निधानप्रयुक्तो

१ स्नात–इ० पा० ।

बुद्धिमोहः सूचितः कविना ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ वातनुन्ना मेघा इव जग्मुरिति संबंधः ॥ २६ ॥ चैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ तत इति । सह सीतया वर्तमानाविति शेषः ॥ १ ॥२॥३॥ प्रत्यनतरः प्रत्यासन्नः पालक इति यावत् । अस्याः पदवीं मार्गम् । अस्याः पक्षपातेनास्मद्वधार्थमागतानिति यावत् ॥ ४॥ ५॥ चामीकरं स्वर्णम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ उपहिंसथ यूयमस्मानिति शेषः ॥ ८ ॥ अनपकारिणामस्माकं हिंसार्थया युष्मत्प्रवृत्त्या युष्मद्वधार्थमस्मदपेक्षितनिमित्तं संपन्नमित्याह युष्मानिति । विप्रकारान् भवत्कृतपीडारूपानिमित्ताज्जात

युष्माभिर्निहतौदृष्ट्वातावुभौभ्रातरौरणे ॥ इयंप्रहृष्टामुदितारुधिरंयुधिपास्यति ॥ २५॥ इतिप्रतिसमादिष्टाराक्षसास्तेचतुर्दश ॥ तत्रजग्मुस्तयासार्धं घनावातेरिताइव ॥२६॥ (ततस्तुतेतंसमुदग्रतेजसंतथापितीक्ष्णप्रदरानिशाचराः ॥ नशेकुरेनंसहसाप्रमर्दितुंवनद्विपादीप्तमिवाग्निमुत्थितम् ॥१॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ततःशूर्पणखाघोराराघवाश्रममागता ॥ राक्षसानाचचक्षेतौभ्रातरौसह सीतया॥१॥ तेरामंपर्णशालायामुपविष्टंमहाबलम् ॥ ददृशुःसीतयासार्धंलक्ष्मणेनापिसेवितम् ॥२॥ तांदृष्ट्वाराघवःश्रीमानागतांस्तांश्चराक्षसान्॥ अब्रवीद्भ्रातरंरामोलक्ष्मणंदीप्ततेजसम् ॥३॥ मुहूर्तंभवसौमित्रेसीतायाःप्रत्यनंतरः ॥ इमानस्यावधिष्यामिपदवीमागतानिह ॥ ४ ॥ वाक्यमेतत्त तःश्रुत्वारामस्यविदितात्मनः ॥ तथेतिलक्ष्मणोवाक्यंराघवस्यप्रपूजयन् ॥ ५ ॥ राघवोपिमहच्चापंचामीकरविभूषितम्॥ चकारसज्यंधर्मात्माता निरक्षांसिचाब्रवीत् ॥६॥ पुत्रौदशरथस्यावांभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ प्रविष्टौसीतयासार्धंदुश्चरंदंडकावनम् ॥ ७ ॥ फलमूलाशनौदांतौतापसौब्रह्म चारिणौ ॥ वसंतौदंडकारण्येकिमर्थमुपहिंसथ ॥ ८ ॥ युष्मान्पापात्मकान्हंतुंविप्रकारान्महाहवे ॥ ऋषीणांतुनियोगेनसंप्राप्तःसशरासनः ॥९॥ तिष्ठतैवात्रसंतुष्टानोपावर्तितुमर्हथ ॥ यदिप्राणैरिहार्थोवोनिवर्तध्वंनिशाचराः ॥१०॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराक्षसास्तेचतुर्दश ॥ ऊचुर्वाचंसुसंक्रुद्धा ब्रह्मघ्नाःशूलपाणयः ॥ ११ ॥ संरक्तनयनाघोरारामंसंरक्तलोचनम् ॥ परुषामधुराभाषंहृष्टादृष्टपराक्रमम् ॥ १२ ॥ क्रोधमुत्पाद्यनोभर्तुःखरस्य सुमहात्मनः ॥ त्वमेवहास्यसेप्राणानद्यास्माभिर्हतोयुधि॥१३॥ काहितेशक्तिरेकस्यबहूनांरणमूर्धनि॥ अस्माकमग्रतःस्थातुंकिंपुनर्योद्धुमाहवे॥ ॥ १४ ॥ एभिर्बाहुप्रयुक्तैश्चपरिघैःशूलपट्टिशैः ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यसिवीर्यंचधनुश्चकरपीडितम् ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्त्वासंरब्धाराक्षसास्तेचतुर्दश ॥ उद्यतायुधनिस्त्रिंशारामभेवाभिदुद्रुवुः ॥ १६ ॥ चिक्षिपुस्तानिशूलानिराघवंप्रतिदुर्जयम् ॥ तानिशूलानिकाकुत्स्थःसमस्तानिचतुर्दश ॥१७॥

नियोगेन युष्मान्हंतुं सशरासनोहं संप्राप्तः सप्रातनिमित्तः । यद्वा विप्रकारानित्यर्शआद्यजंतम् । अस्मास्वस्मदीयेषु च वृथावैरवतो युष्मानित्यर्थः ॥ ९ ॥ अतः संतुष्टा मत्तः प्राप्तयुद्धसंतोषा यूयमत्र तिष्ठतैव नोपावर्तितुमर्हथ । उपसर्पितुमिति पाठेप्ययमेवार्थः । इहार्थः । इहलोके देहे चेत्यर्थः ॥ १० ॥ ब्रह्मघ्ना इत्यर्थः ॥ ११ ॥ अदृष्टपराक्रममिति छेदः । संधिरार्षः ॥ १२ ॥ १३ ॥ स्थातुमपि का ते शक्तिरिति

१ वैदेह्या लक्ष्मणेन च-ङ० पा० । २ घर्ष-ङ० पा० ।

योजना ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तावद्भिश्चतुर्दशरक्षोविमुक्तचतुर्दशशूलसंख्याकैः ॥ १८ ॥ शिलाशितान् शाणोपलनिघृष्टान् ॥ १९ ॥ २० ॥ विनिष्पेतुः विनिष्पत्य च निममज्जुः । वल्मीका द्वल्मीकं प्राप्य पन्नगा इव निमग्ना इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ नासाकर्णक्षतांशे किंचित्संशुष्कशोणितत्वात्सनिर्यासा वल्लरीव ॥ २३ ॥ २४ ॥ उत्तरसर्गार्थस्य संक्षेपतः कथनम् ॥ २५ ॥ शैरैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥ ॥ अनर्थार्थं स्वकुलस्येति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ भक्ता अत एव मय्यनुरक्ता अतएव मम हिताः परैर्ह

तावद्भिरेवचिच्छेदशरैःकांचनभूषितैः ॥ ततःपश्यन्महातेजानाराचान्सूर्यसन्निभान् ॥ १८ ॥ जग्राहपरमक्रुद्धश्चतुर्दशशिलाशितान् ॥ गृहीत्वाधनुरायम्यलक्ष्यानुद्दिश्यराक्षसान् ॥ १९ ॥ मुमोचराघवोबाणान्वज्रानिवशतक्रतुः ॥ (रुक्मपुंखाश्चविशिखादीप्ताहेमविभूषिताः) ॥ तेभित्त्वारक्षसांवेगाद्वक्षांसिरुधिरप्लुताः ॥ २० ॥ विनिष्पेतुस्तदाभूमौवल्मीकादिवपन्नगाः ॥ तैर्भग्नहृदयाभूमौभिन्नमूलाइवद्रुमाः ॥ २१ ॥ निपेतुःशोणितस्नाताविकृताविगतासवः ॥ तान्भूमौपतितान्दृष्ट्वाराक्षसीक्रोधमूर्च्छिता ॥ २२ ॥ (परित्रस्तापुनस्तत्र्यराजद्भैरवस्वनान् ॥ सानदन्तीपुनर्नादंजवाच्छूर्पणखापुनः ॥ १ ॥) उपगम्यखरंसातुकिंचित्संशुष्कशोणिता ॥ पपातपुनरेवार्तासनिर्यासेववल्लरी ॥ २३ ॥ भ्रातुःसमीपेशोकार्तासिसर्जनिनदंमहत् ॥ सस्वरंमुमुचेबाष्पंविवर्णवदनातदा ॥ २४ ॥ निपातितान्प्रेक्ष्यरणेतुराक्षसान्प्रधाविताशूर्पणखापुनस्ततः ॥ वधंचतेषांनिखिलेनरक्षसांशशंससर्वंभगिनीखरस्यसा ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥ सपुनःपतितांदृष्ट्वाक्रोधाच्छूर्पणखांपुनः ॥ उवाचव्यक्तयावाचातामनर्थार्थमागताम् ॥ १ ॥ मयात्विदानींशूरास्तेराक्षसाःपिशिताशनाः ॥ त्वत्प्रियार्थंविनिर्दिष्टाःकिमर्थंरुद्यतेपुनः ॥ २ ॥ भक्ताश्चैवानुरक्ताश्चहिताश्चममनित्यशः ॥ हन्यमानानहन्यंतेनकुर्युर्वचोमम ॥ ३ ॥ किमेतच्छ्रोतुमिच्छामिकारणंयत्कृतेपुनः ॥ हानाथेतिविनर्दंतीसर्पवच्चेष्टसेक्षितौ ॥ ४ ॥ अनाथवद्विलपसिकिंनुनाथेमयिस्थिते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठमामैवंवैक्लव्यंत्यज्यतामिति ॥ ५ ॥ इत्येवमुक्तादुर्धर्षाखरेणपरिसांत्विता ॥ विमृज्यनयनेसास्रेखरंभ्रातरमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्मीदानीमहंप्राप्ताहतश्रवणनासिका ॥ शोणितौघपरिक्लिन्नात्वयाचपरिसांत्विता ॥ ७ ॥ प्रेषिताश्चत्वयाशूराराक्षसास्तेचतुर्दश ॥ निहंतुंराघवंघोरंमत्प्रियार्थंसलक्ष्मणम् ॥ ८ ॥ तेतुरामेणसामर्षाःशूलपट्टिशपाणयः ॥ समरेनिहताःसर्वेसायकैर्मर्मभेदिभिः ॥ ९ ॥ तान्भूमौपतितान्दृष्ट्वाक्षणेनैवमहाजवान् ॥ रामस्यचमहत्कर्ममहांस्त्रासोभवन्मम ॥ १० ॥ सास्मिभीतासमुद्विग्नाविषण्णाचनिशाचर ॥ शरणंत्वांपुनःप्राप्तासर्वतोभयदर्शिनी ॥ ११ ॥ विषादनक्राध्युषितेपरित्रासोर्मिमालिनि ॥ किंमांनत्रायसेमग्नांविपुलेशोकसागरे ॥ १२ ॥

न्यमाना अपि ये न हन्यते न हतु शक्यते । मम वचो न कुर्युरिति च न । तत्किमर्थं रुद्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ यत्कृते यच्छोकनिमित्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अहमिदानीं पूर्वं त्वत्समीपं प्राप्तास्मि त्वया च परिसांत्वितास्मि । शूराश्च मदर्थं प्रेषितास्तद्वृत्तांत वक्ष्यामीति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ क्षणेनैव न तु चिरकालयुद्धपूर्वमित्यर्थः । रामस्य च महत्कर्म दृष्ट्वेत्यनुषंगः ॥ १० ॥ भीता अत एव समुद्विग्ना कंपमाना अत एव

१ न्यमजन्ताशनिस्वना.-इ० पा० । २ खर इ० पा० ।

विषण्णा दुःखिता सर्वतो भयदर्शिनी सर्वतो रामप्रतिभासनात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ ये च मे पदवीं प्राप्तास्त एते भूमौ स्थितेन पदातिना रामेण हताः ॥ १३ ॥ यदि ते शक्तिर्योद्धुमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ निरपत्रपा छिन्नकर्णनासिकत्वात् । खरस्य क्रोधोत्पत्त्यर्थमाह बुद्ध्येति ॥ १६ ॥ सबलोपि चतुरंगबलोपेतोपि महारणे इत्युत्तरान्वयि । मिथ्या मृषैव स्वस्मिन्नारोपितो विक्रमो येन ॥ १७ ॥ अतस्त्वं सहबांधवस्त्वरितो जनस्थानादपयाहि निर्गच्छ । समरे तौ त्वं जहि हे कुलपांसन अन्यथा तु ॥ १८ ॥ तदेव व्याचष्टे मानुषाविति । तौ हंतुं यदि न शक्नोषि तदा निर्वीर्यत्वादिगुणस्य ते इह कीदृशो वासो जुगुप्सित एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ तामेव शक्तिं द्रढयति रामतेज इति ॥ २० ॥ प्रदरोदरी निम्नोदरी ॥ २१ ॥ २२ ॥ फॆरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

एतेचनिहिताभूमौरामेणनिशितैःशरैः ॥ येचमेपदवींप्राप्ताराक्षसाःपिशिताशनाः ॥ १३ ॥ मयितेयद्यनुक्रोशोयदिरक्षःसुतेषुच ॥ रामेणयदिश
क्तिस्तेतेजोवास्तिनिशाचर ॥ १४ ॥ दंडकारण्यनिलयंजहिराक्षसकंटकम् ॥ यदिरामममित्रघ्नंनत्वमद्यवधिष्यसि ॥ १५ ॥ तवचैवाग्रतःप्रा
णांस्त्यक्ष्यामिनिरपत्रपा ॥ बुद्ध्याहमनुपश्यामिनत्वंरामस्यसंयुगे ॥ १६ ॥ स्थातुंप्रतिमुखेशक्तःसबलोपिमहारणे ॥ शूरमानीनशूरस्त्वंमि
थ्यारोपितविक्रमः ॥ १७ ॥ अपयाहिजनस्थानात्त्वरितःसहबांधवः ॥ जहित्वंसमरेमूढान्यथातुकुलपांसन ॥ १८ ॥ मानुषौतौनशक्नोषि
हंतुंवैरामलक्ष्मणौ ॥ निःसत्त्वस्याल्पवीर्यस्यवासस्तेकीदृशस्त्विह ॥ १९ ॥ रामतेजोभिभूतोहित्वंक्षिप्रंविनशिष्यसि ॥ सहितेजःसमायुक्तो
रामोदशरथात्मजः ॥ २० ॥ भ्राताचास्यमहावीर्योयेनचास्मिविरूपिता ॥ एवंविलप्यबहुशोराक्षसीप्रदरोदरी ॥ २१ ॥ भ्रातुःसमीपेशोकार्ता
नष्टसंज्ञाबभूवह ॥ कराभ्यामुदरंहत्वारुरोदभृशदुःखिता ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे एक
विंशःसर्गः ॥ २१ ॥ एवमाधर्षितःशूरःशूर्पणख्याखरस्ततः ॥ उवाचरक्षसांमध्येखरःखरतरंवचः ॥ १ ॥ तवापमानप्रभवःक्रोधोयमतुलोमम ॥
नशक्यतेधारयितुंलवणांभइवोल्बणम् ॥ २ ॥ नरामंगणयेवीर्यान्मानुषंक्षीणजीवितम् ॥ आत्मदुश्चरितैःप्राणान्हतोयोद्यविमोक्ष्यते ॥ ३ ॥ बाष्पः
संधार्यतामेषसंभ्रमश्चविमुच्यताम् ॥ अहंरामंसहभ्रात्रानयामियमसादनम् ॥ ४ ॥ परश्वधहतस्याद्यमंदप्राणस्यभूतले ॥ रामस्यरुधिरंरक्तमुष्णं
पास्यसिराक्षसि ॥ ५ ॥ संप्रहृष्टावचःश्रुत्वा,खरस्यवदनाच्च्युतम् ॥ प्रशशंसपुनर्मौर्ख्याद्भ्रातरंरक्षसांवरम् ॥ ६ ॥

आधर्षितः कोपादवमानितः । खरस्तीक्ष्णगुणः । खरतरं तीक्ष्णतरम् ॥ १ ॥ तवापमानेत्यस्य त्वत्कृतापमानेत्यर्थः । धारयितुमात्मनीति शेषः । ममेति मयेत्यर्थे संबंधे षष्ठी । लवणांभ इवोल्बण व्रणं इति शेषः । व्रणे निक्षिप्तं लवणयुक्तमंभ इव धारयितुं न शक्यत इत्यर्थ इति तीर्थः । लवणांभो लवणसमुद्रांभ इवेत्यर्थ इति कतकः ॥ २ ॥ आत्मदुश्चरितैस्त्वद्विरूपकरणरूपैः स्वयं हत एव मद्दर्शनात्प्राणान्मोक्ष्यते तं राम न गणये इत्यन्वयः । वीर्यात्स्वपराक्रमात् ॥ ३ ॥ संभ्रमो भयम् ॥ ४ ॥ परश्वधहतस्येति । परश्वधस्तस्य मुख्यमायुधमित्यनेन ज्ञायते । रुधिरं रक्तं रक्तवर्णमित्यर्थः ॥ ५ ॥ मौर्ख्यात् अव्यवस्थितचि

१ रामं ममामित्रम्-इ० पा० । २ सबलस्य महात्मनः-इ० पा० । ३ संयुगे-इ० पा० ।

ततालक्षणात् । पुनः प्रशशंस च त्वत्समो वीरो नास्तीत्येवमादि ॥ ६ ॥ तदेवाह तयेति ॥ ७ ॥ यानि लोकानां प्राणिनां हिंसैवासाधारण्येन विहारः क्रीडा । येषां रक्षसां चतुर्दशसहस्राणि वर्तते तेषां सर्वोद्योग सर्वप्रकारेणोद्योगं चतुरंगबलोपेततया सर्वायुधसामग्रीसमेततया चोद्योग कारय ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पौलस्त्यानां राक्षसानामग्रे रामस्य वधार्थं निर्यातुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ शबलैश्चित्रवर्णैः । आचचक्षे उपस्थितमिति शेषः ॥ १२ ॥ वैदूर्यमयौ कूबरौ युगंधरौ यस्य तम् । असंबाध विशालम् ॥ १३ ॥ मांगल्यैर्मंगलमलंकारस्तत्प्रयोजनैः कांचनैरिति मत्स्यादि सर्वान्वयि ॥ १४ ॥ किंकिणी क्षुद्रघटिका । अमर्षात्क्रोधात्

तयापरुषितःपूर्वंपुनरेवप्रशंसितः ॥ अब्रवीद्दूषणंनामखरःसेनापतिंतदा ॥ ७ ॥ चतुर्दशसहस्राणिममचित्तानुवर्तिनाम् ॥ रक्षसांभीमवेगानांसमरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ८ ॥ नीलजीमूतवर्णानांलोकहिंसाविहारिणाम्[1] ॥ सर्वोद्योगमुदीर्णानांरक्षसांसौम्यकारय ॥ ९ ॥ उपस्थापयमेक्षिप्रंरथंसौम्यधनूंषिच ॥ शरांश्चचित्रान्खड्गांश्चशक्तीश्चविविधाःशिताः ॥ १० ॥ अग्रेनिर्यातुमिच्छामिपौलस्त्यानांमहात्मनाम् ॥ वधार्थंदुर्विनीतस्यरामस्यरणकोविदः ॥ ११ ॥ इतितस्यब्रुवाणस्यसूर्यवर्णंमहारथम् ॥ सदश्वैःशबलैर्युक्तमाचचक्षेथदूषणः ॥ १२ ॥ तंमेरुशिखराकारंतप्तकांचनभूषणम् ॥ हेमचक्रमसंबाधंवैदूर्यमयकूबरम् ॥ १३ ॥ मत्स्यैःपुष्पैर्द्रुमैःशैलैश्चंद्रकांतैश्चकांचनैः ॥ मांगल्यैःपक्षिसंघैश्चताराभिश्चसमावृतम् ॥ १४ ॥ ध्वजनिस्त्रिंशसंपन्नंकिंकिणीवरभूषितम् ॥ सदश्वयुक्तंसोमर्षादारुरोहखरस्तदा ॥ १५ ॥ (निशाम्यतुरथस्थंतंराक्षसाभीमविक्रमाः ॥ तस्थुःसंपरिवार्यैनंदूषणंचमहाबलम् ॥ १ ॥) खरस्तुतन्महत्सैन्यंरथचर्मायुधध्वजम् ॥ निर्यातेत्यब्रवीत्प्रेक्ष्यदूषणःसर्वराक्षसान्[2] ॥ १६ ॥ ततस्तद्राक्षसंसैन्यंघोरचर्मायुधध्वजम् ॥ निर्जगामजनस्थानान्महानादंमहाजवम् ॥ १७ ॥ मुद्गरैःपट्टिशैःशूलैःसुतीक्ष्णैश्चपरश्वधैः ॥ खड्गैश्चक्रैरथस्थैश्चभ्राजमानैःसतोमरैः ॥ १८ ॥ शक्तिभिःपरिघैर्घोरैरतिमात्रैश्चकार्मुकैः ॥ गदासिमुसलैर्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः ॥ १९ ॥ राक्षसानांसुघोराणांसहस्राणिचतुर्दश ॥ निर्यातानिजनस्थानात्खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ २० ॥ तांस्तुनिर्धावतोदृष्ट्वाराक्षसान्भीमदर्शनान् ॥ खरस्याथरथःकिंचिज्जगामतदनंतरम् ॥ २१ ॥ ततस्तान्शबलानश्वांस्तप्तकांचनभूषितान् ॥ खरस्यमतमाज्ञायसारथिःपर्यचोदयत् ॥ २२ ॥ संचोदितोरथःशीघ्रंखरस्यरिपुघातिनः ॥ शब्देनापूरयामासदिशःसप्रदिशस्तथा ॥ २३ ॥ प्रवृद्धमन्युस्तुखरःखरस्वरोरिपोर्वधार्थंत्वरितोयथांतकः ॥ अचूचुदत्सारथिमुन्नदन्पुनर्महाबलोमेघइवाश्मवर्षवान् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० अरण्यकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ तत्प्रयातंबलंघोरमशिवंशोणितोदकम्[3] ॥ अभ्यवर्षन्महाघोरस्तुमुलोगर्दभारुणः ॥ १ ॥

॥ १५ ॥ तन्महत्सैन्यं प्रेक्ष्य तत्प्रतिनिर्यातेत्यब्रवीत् । दूषणः दूषणश्चेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत उभयनियोगानंतरम् । राक्षसं रक्षसामिदम् ॥ १७ ॥ मुद्गरादय आयुधविशेषाः वज्रैर्वज्राकारैरष्टास्रायुधैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ खरस्य रथोपि सेनास्थानात्किंचिदनंतरम् । सर्वसेनानिर्याणं किंचित्काल प्रतीक्ष्य जगामेत्यर्थः ॥ २१ ॥ मतमाज्ञायाभीष्टं ज्ञात्वा ॥ २२ ॥ सचोदित इत्यादिश्लोकद्वयं कतकसंख्यारीत्या प्रक्षिप्तम ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ वैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ अथ खरप्रयाणे उत्पातवर्णनम् । शोणितसहितमुदकं प्रयातं प्रस्थितम् । गर्द

[1] घोराणां क्रूरकर्मणाम्-॥लोकहिंसाविहाराणां बलिनामुग्रतेजसाम् ॥ तेषां शार्दूलदर्पाणां महास्यानां महौजसाम् ॥ -इ० पा० । [2] तान्महेष्वासान्घोरवर्मायुधध्वजान्-इ० पा । [3] तस्मिन्यातं जनस्थानादशिवम्-इ० पा० ।

मारुणो धूसरः तुमुलस्तुमुलशब्दः अभ्यवर्षत् । मेघ इति शेषः ॥१॥ रथयुक्ता रथे युक्ताः पुष्पचिते पुष्पयुते अनेन 'पातनिमित्तराहित्यम् ॥ २ ॥ रुधिरो रक्तवर्णः पर्यंतः प्रांतभागो यस्य अलातचक्रप्रतिम तद्व द्वर्तुलम् । दिवाकर प्रतिगृह्य सूर्यमडलेनात्यंतं संबध्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ खरस्वनाः परुषशब्दाः ॥ ५ ॥ अभिदीप्तायां रवियुक्तायाम् । विवस्वदाशा भवति प्रदीप्तेति वसतराजोक्तेः । शिवाः यातुधानानामशिवम शुभ व्याजहुः ॥ ६ ॥ प्रभिन्नगजेति पाठे मत्तगजेत्यर्थः । प्रभिन्नगिरीति पाठे गैरिकादिधातुस्राविण इत्यर्थः । तोयमिव शोणित धरति अनाकाशमप्रकाशम् ॥ ७ ॥ उद्धत सान्द्रम् ॥ ८ ॥ क्षतजार्द्रसवर्णाभा रुधिरार्द्रवस्त्रादिसमानवर्णा संध्येति विशेष्यम् । काल विना बभौ मेघेष्विति शेषः ॥ ९ ॥ युद्धे नित्यमशिवकराः अशुभशंसिन्यः शिवा घोरनिदर्शना भयदर्शिकाः खरबलस्य चाभिमुख नेदुः । पूर्वं दिगभिमुख

निपेतुस्तुरगास्तस्यरथयुक्तामहाजवाः ॥ समेपुष्पचितेदेशेराजमार्गेयदृच्छया ॥ २ ॥ श्यामंरुधिरपर्यंतंबभूवपरिवेषणम् ॥ अलातचक्रप्रतिमं प्रतिगृह्यदिवाकरम् ॥ ३ ॥ ततोध्वजमुपागम्यहेमदंडंसमुच्छ्रितम् ॥ समाक्रम्यमहाकायस्तस्थौगृध्रःसुदारुणः ॥ ४ ॥ जनस्थानसमीपेचसमाक्रम्यखरस्वनाः ॥ विस्वरान्विविधांश्चनादान्मांसादान्मृगपक्षिणः ॥ ५ ॥ व्याजन्हुरभिदीप्तायांदिशिवैभैरवस्वनम् ॥ अशिवंयातुधानानांशिवा घोरामहास्वनाः ॥ ६ ॥ प्रभिन्नगजसंकाशास्तोयशोणितधारिणः ॥ आकाशंतदनाकाशंचक्रुर्भीमांबुवाहकाः ॥७॥ बभूवतिमिरंघोरमुद्धतंरोम हर्षणम् ॥ दिशोवाप्रदिशोवापिसुव्यक्तंनचकाशिरे ॥ ८ ॥ क्षतजार्द्रसवर्णाभासंध्याकालंविनाबभौ ॥ खरंचाभिमुखंनेदुस्तदाघोरामृगाःखगाः ॥ ९ ॥ कंकगोमायुगृध्राश्चचुक्रुशुर्भयशंसिनः ॥ नित्याशिवकरायुद्धेशिवाघोरनिदर्शनाः ॥ १० ॥ नेदुर्बलस्याभिमुखंज्वालोद्गारिभिराननैः ॥ कबंधःपरिघाभासोदृश्यतेभास्करांतिके ॥ ११ ॥ जग्राहसूर्यंस्वर्भानुरपर्वणिमहाग्रहः ॥ प्रवातिमारुतःशीघ्रंनिष्प्रभोभूद्दिवाकरः ॥ १२ ॥ उत्पेतु श्चविनारात्रिंताराःखद्योतसप्रभाः ॥ संलीनमीनविहगानलिन्यःशुष्कपंकजाः ॥ १३ ॥ तस्मिन्क्षणेबभूवुश्चविनापुष्पफलैर्द्रुमाः ॥ उद्धृतश्चविना वातंरेणुर्जलधरारुणः ॥ १४ ॥ चीचीकूचीतिवाश्यंतोबभूवुस्तत्रसारिकाः ॥ उल्काश्चापिसनिर्घोषानिपेतुर्घोरदर्शनाः ॥ १५ ॥ प्रचचालमहीचापिस शैलवनकानना ॥ खरस्यचरथस्थस्यनर्दमानस्यधीमतः ॥ १६ ॥ प्राकंपतभुजःसव्यःस्वरश्चास्यावसज्जत ॥ सास्रासंपद्यतेदृष्टिःपश्यमानस्य सर्वतः ॥ १७ ॥ ललाटेचरुजोजातानचमोहान्न्यवर्तत ॥ तान्समीक्ष्यमहोत्पातानुत्थितान्रोमहर्षणान् ॥ १८ ॥ अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान्प्रहसन्स ख रस्तदा ॥ महोत्पातानिमान्सर्वानुत्थितान्घोरदर्शनान् ॥ १९ ॥ नचिंतयाम्यहंवीर्याद्बलवान्दुर्बलानिव ॥ ताराअपिशरैस्तीक्ष्णैःपातयेयंनभ स्तलात् ॥ २० ॥ मृत्युंमरणधर्मेणसंक्रुद्धोयोजयाम्यहम् ॥ राघवंतंबलोत्सिक्तंभ्रातरंचापिलक्ष्मणम् ॥ २१ ॥

शिवाशब्द उक्तः इदानीं खरसैन्याभिमुख्येनेति भेदः । परिघाभासः परिघ आयुधविशेषस्तत्सदृशः कबंधो धूमकेतुरिति तीर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ शीघ्रं प्रचंडं यथा भवति तथेत्यर्थः । समुख इति शेषः ॥ १२ ॥ खद्योतसप्रभत्व निस्तेजस्त्वेन चांचल्येन च ॥ १३ ॥ विना पुष्पफलैः पुष्पादिरहिताः बभूवुरित्यर्थः। उद्धूत उत्क्षिप्तः जलधरारुणः धूसरः ॥१४॥ चीचीकूचीति शब्दानुकरणम् । वाश्यत आर्षम् । नतु शिक्षित शब्दमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ सव्यो वामः स्वरश्चावसज्जत हीनोभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥ तानुत्पातानुत्थितान्समीक्ष्यापि मोहात् न न्यवर्तत युद्धयात्राया इति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ बलोत्सिक्त बलाधिकम् ॥ २१ ॥

१ चांश्चक्रुर्मांसादा–इ० पा० । २ भीमाश्चाहकाः इ० पा० । ३ सर्वा–इ० पा० । ४ पातयामि–इ० पा० ।

यन्निमित्त शूर्पणखानिमित्तम् । विपर्ययः क्रूरबुद्धिरूपः ॥ ११ ॥ २३ ॥ एतन्मम पराजयाभावरूपं वस्तु ॥२४॥ २५ ॥ २६ ॥ पुण्यकर्मणः पुण्यकर्माणि इत्यर्थे आर्षम् ॥ २७ ॥ ये लोकानां समता गोब्राह्मण व्यतिरिक्तास्तेभ्यश्च स्वस्ति इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३०॥ सैन्यस्याग्राद्विनिःसृतः पूर्वं सैन्यसवद्ध एव तदग्रभागे स्थितः इदानीं तु सेना बहुदूरे पृष्ठतस्त्यक्त्वा स्वयमेवाग्रे गत इत्यर्थः । श्येनगाम्यादयो द्वादश खरामात्याः ॥३१॥३२॥३३॥ सा सेना तौ राजपुत्रौ सहसा तत्क्षणमेवाभ्युपेतेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ वर्त्मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे त्रयोविं

अहत्वासायकैस्तीक्ष्णैर्नोपावर्तितुमुत्सहे ॥ यन्निमित्तंतुरामस्यलक्ष्मणस्यविपर्ययः ॥२२॥ सकामाभगिनीमेस्तुपीत्वातुरुधिरंतयोः ॥ नक्वचित्प्रा प्तपूर्वोमेसंयुगेषुपराजयः ॥ २३ ॥ युष्माकमेतत्प्रत्यक्षंनानृतंकथयाम्यहम् ॥ देवराजमपिक्रुद्धोमत्तैरावतगामिनम् ॥ २४ ॥ वज्रहस्तंरणेहन्यांकिं पुनस्तौचमानवौ ॥ सातस्यगर्जितंश्रुत्वाराक्षसानांमहाचमूः ॥ २५ ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेमृत्युपाशावपाशिता ॥ समेयुश्चमहात्मानोयुद्धदर्शनकां क्षिणः ॥२६॥ ऋषयोदेवगंधर्वाःसिद्धाश्चसहचारणैः ॥ समेत्यचोचुःसहितास्तेऽन्योन्यंपुण्यकर्मणः ॥२७॥ स्वस्तिगोब्राह्मणेभ्योस्तुलोकानांये चसंमताः॥ जयतांराघवोयुद्धेपौलस्त्यान्रजनीचरान्॥२८॥चक्रहस्तोयथाविष्णुःसर्वानसुरसत्तमान्॥एतच्चान्यच्चबहुशोब्रुवाणाःपरमर्षयः॥२९॥ जातकौतूहलास्तत्रविमानस्थाश्चदेवताः ॥ ददृशुर्वाहिनींतेषांराक्षसानांगतायुषाम् ॥३०॥ रथेनतुखरोवेगात्सैन्यस्याग्राद्विनिःसृतः ॥ (तंदृष्ट्वारा क्षसंभूयोराक्षसाश्चविनिःसृताः ॥) श्येनगामीपृथुग्रीवोयज्ञशत्रुर्विहंगमः ॥ ३१ ॥ दुर्जयःकरवीराक्षःपुरुषःकालकार्मुकः ॥ हेममालीमहामालीस र्पास्योरुधिराशनः ॥३२॥ द्वादशैतेमहावीर्याःप्रतस्थुरभितःखरम् ॥ महाकपालःस्थूलाक्षःप्रमाथस्त्रिशिरास्तथा ॥ चत्वारएतेसेनाग्रेदूषणंपृष्ठतो न्वयुः ॥ ३३ ॥ साभीमवेगासमराभिकांक्षिणीसुदारुणाराक्षसवीरसेना ॥ तौराजपुत्रौसहसाभ्युपेतामालाग्रहाणामिवचंद्रसूर्यौ ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः॥२३॥ आश्रमंप्रतियातेतुखरेखरपराक्रमे ॥ तानेवौत्पातिकान्रामःसहभ्रात्राददर्शह ॥ ॥१॥तानुत्पातान्महाघोरान्रामोदृष्ट्वात्यमर्षणः ॥ प्रजानामहितान्दृष्ट्वावाक्यंलक्ष्मणमब्रवीत्॥२॥इमान्पश्यमहाबाहोसर्वभूतापहारिणः॥समुत्थिता न्महोत्पातान्संहर्तुंसर्वराक्षसान्॥३॥अमीरुधिरधारास्तुविसृजंतेखरस्वनाः ॥ व्योम्निमेघाविवर्ततेपरुषागर्दभारुणाः ॥४॥ सधूमाश्चशराःसर्वेमम युद्धाभिनंदिताः॥रुक्मपृष्ठानिचापानिविचेष्टंतेविचक्षण ॥५॥ यादृशाइहकूजंतिपक्षिणोवनचारिणः॥अग्रतोनोभयंप्राप्तंसंशयोजीवितस्यच॥६॥

शः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ औत्पातिकान् उत्पातान् । स्वार्थे ठक् ॥ १ ॥ अत्यमर्षणोऽत्यस्वस्थचित्तः प्रजानां प्रकृतत्वाद्राक्षसा एवात्र प्रजाः ॥ २ ॥ सर्वभूतापहारिणस्तत्सूचकान्प्रकृते सर्वराक्षसान् संहर्तुं तत्संहारं सूचयितुम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ राक्षसानां दुर्निमित्तान्युक्त्वा स्वस्य जयसूचकान्याह सधूमा इति । उत्पातवशाद्धूमसंवृद्धाः । मम युद्धेऽभिनद आनंदो येषां सजातस्तादृशाः अत एव विचेष्टते तूणीरेषु चलं ति । स्वगतानदस्य शरेषूपचारः चापानि च विचेष्टंते स्वाधिष्ठातृदेवतासान्निध्यात्स्फुरज्ज्यानि भवति ॥ ५ ॥ अग्रतः आसन्नदेशकाले न भय जीवितसंशयश्च प्राप्तः । अभय प्राप्त चादसुराणा जीवितस्य संशयः

१ कुमानुषौ-इ० पा० । २ वेगादुग्रसैन्यो विनि.सृतः-इ० पा० । ३ मेघ-इ० पा० । ४ कामा महाबला-इ० पा० । ५ तुत्थितान्रोमहर्षणान्-इ पा० । ६ विचेष्टंते च लक्ष्मण-इ० पा० ।

प्राप्त इत्यर्थ इति तीर्थः ॥ ६ ॥ सत्प्रहारो रणः एव भयेष्वपि स्वस्याभयसूचक निमित्तमाह अयमिति । स्फुरमाणः स्फुरन् दक्षिण इति शेषः तीर्थव्याख्याने जयसूचकांतरमाहेति व्याख्येयम् ॥ ७ ॥ सन्निकर्षे आसन्नकाले जयमित्यादेराख्यातीत्यनेनान्वयः । तवाप्यग शुभसूचकमित्याह सुप्रभमिति ॥ ८ ॥ येषा च वदन निष्प्रभ भवति तेषामायुःक्षयो भवति । वर्तमानसामीप्ये लट् । नैवमस्माकमिति शेषः । येषामायुःक्षयो भवति तेषां वदन निष्प्रभमिति व्याख्याने बीज चिंत्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अनागतस्याजिगमिषितस्यानिष्टस्य विधान प्रति विधान परिहारः ॥ ११ ॥ आश्रम हित्वा शैलस्य दुर्गामितैर्गंतुमशक्या गुहामाश्रय ॥ १२ ॥ इद वाक्य मयोच्यमान त्वया प्रतिकूलितु विपरीत कर्तुं नेच्छामि । भिन्नकर्तृके तुमुनार्षः । उक्त कुर्वित्यर्थः । मा चिरमविलंबेन॥ १३॥त्व हीति । अनेनासामर्थ्यान्मां वारयतीति शंका निराकृता । स्वयमिति । तथैव

संप्रहारस्तुसुमहान्भविष्यतिनसंशयः ॥ अयमाख्यातिमेबाहुःस्फुरमाणोमुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ सन्निकर्षेतुनःशूरजयंशत्रोःपराजयम् ॥ सुप्रभंच प्रसन्नंचतववक्त्रंहिलक्ष्यते ॥ ८ ॥ उद्यतानांहियुद्धार्थंयेषांभवतिलक्ष्मण ॥ निष्प्रभंवदनंतेषांभवत्यायुःपरिक्षयः ॥ ९ ॥ रक्षसांनर्दतां[1]घोषःश्रूयतेयं महाध्वनिः ॥ आहतानांचभेरीणांराक्षसैःक्रूरकर्मभिः ॥ १० ॥ अनागतविधानंतुकर्तव्यंशुभमिच्छता ॥ आपदाशंकमानेनपुरुषेणविपश्चिता ॥ ११ ॥ तस्माद्गृहीत्वावैदेहींशरपाणिर्धनुर्धरः ॥ गुहामाश्रयशैलस्यदुर्गांपादपसंकुलाम् ॥ १२ ॥ प्रतिकूलितुमिच्छामिनहिवाक्यमिदंत्वया ॥ शापितोममपादाभ्यांगम्यतांवत्समाचिरम् ॥ १३ ॥ त्वंहिशूरश्चबलवान्हन्याएतान्नसंशयः ॥ स्वयंनिहंतुमिच्छामिसर्वानेवनिशाचरान् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणःसहसीतया ॥ शरानादायचापंचगुहांदुर्गांसमाश्रयत् ॥ १५ ॥ तस्मिन्प्रविष्टेतुगुहांलक्ष्मणेसहसीतया ॥ हंतनिर्युक्तमित्युक्त्वारामःकवचमाविशत् ॥ १६ ॥ सतेनाग्निनिकाशेनकवचेनविभूषितः ॥ बभूवरामस्तिमिरेमहानग्निरिवोत्थितः ॥ १७ ॥ सचापमुद्यम्यमहच्छरानादायवीर्यवान् ॥ संबभूवास्थितस्तत्रज्यास्वनैःपूरयन्दिशः ॥ १८ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चसहचारणैः ॥ समेयुश्चमहात्मानोयुद्धदर्शनकांक्षया ॥ १९ ॥ ऋषयश्चमहात्मानोलोकेब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ समेत्यचोचुःसहितास्तेन्योन्यंपुण्यकर्मणः ॥ २० ॥ स्वस्तिगोब्राह्मणानांचलोकानांचेतिसंस्थिताः ॥ जयतांराघवोयुद्धेपौलस्त्यान्रजनीचरान् ॥ २१ ॥ चक्रहस्तोयथायुद्धेसर्वानसुरपुंगवान् ॥ एवमुक्त्वापुनःप्रोचुरालोक्यचपरस्परम् ॥ २२ ॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणाम् ॥ एकश्चरामोधर्मात्माकथंयुद्धंभविष्यति ॥ २३ ॥ इतिराजर्षयःसिद्धाःसगणाश्चद्विजर्षभाः ॥ जातकौतूहलास्तस्थुर्विमानस्थाश्चदेवताः ॥ २४ ॥

शापोद्धारस्य सत्त्वादिति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ हंतेति हर्षे नियुक्त शीघ्रमसदुक्तं निर्व्यूढमित्युक्त्वा कवचमाविशत् धृतवान् ॥ १६ ॥ नानारत्नकांत्याऽग्निसादृश्यं कवचे ॥ १७॥ सबभूवावस्थित· स ऽगास्थितो बभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ लोके ब्रह्मर्षिसत्तमाः त्रैलोक्येपि ब्रह्मर्षित्वेन प्रसिद्धा इत्यर्थः । पुण्यकर्मणः पुण्यकर्माणः । अदीर्घत्वमार्षम् ॥ २० ॥ गोब्राह्मणानामिति षष्ठी चतुर्थ्यर्थे आर्षी । तेभ्य इत्यर्थः । लोकानां येभिसगता इति पाठे लोकानां लोकपालानां सगताः हविर्होमादिद्वारोपकारका इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ धर्मात्मा अच्छद्मयोधीत्यर्थः ॥ २३ ॥ सगणा विद्याधरादिदशदेवयोनिगणसहिता

[1] घोर-इ० पा० । [2] विधूमोग्नि-इ० पा० ।

इतीत्यस्य वदंत इति शेषः ॥ २४ ॥ तेजसा वैष्णवेन क्षात्रेण एतेन सहजस्वभावो भगवतो ब्राह्म एव क्षात्रस्तु स्वेच्छया कार्याय भगवता स्वीक्रियत इति सूचितम् ॥ २५ ॥ रुद्रस्य रूपमिव रामस्वरूपमप्रतिमम् ॥ २६ ॥ इति वाक्ये संभाषमाणे त्वित्यर्थः ॥ २७ ॥ अन्योन्यमभिगच्छेताम् एवं युद्धं कर्तव्यमिति च बोधनार्थमिति शेषः ॥ २८ ॥ जृंभतां देहममताराहित्येन युद्धप्रवृत्तये मादकद्रव्यस्वीकारज जृंभण अभीक्ष्णशः पुनः पुनः पुनःपुनरित्येव पाठः । विप्रघुष्टः अतिशयेन कृतः स्वनो यैस्तेषाम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ यत्र निःशब्द शब्दाभावस्तं देशं दुद्रुवुः पृष्ठतो नावलोकयन् भीतिवशादिति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥॥ ३३ ॥

आविष्टंतेजसारामंसंग्राममशिरसिस्थितम् ॥ दृष्ट्वासर्वाणिभूतानिभयाद्विव्यथिरेतदा ॥ २५ ॥ रूपमप्रतिमंतस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ बभूवरूपंक्रुद्ध स्यरुद्रस्येवमहात्मनः ॥२६॥ इतिसंभाष्यमाणेतुदेवगंधर्वचारणैः ॥ ततोगंभीरनिर्ह्रादंघोरचर्मायुधध्वजम् ॥ २७ ॥ अनीकंयातुधानानांसमंतात्प्र त्यपद्यत ॥ वीरालापान्विसृजतामन्योन्यमभिगच्छताम् ॥ २८ ॥ चापानिविस्फारयतांजृंभतांचाप्यभीक्ष्णशः ॥ विप्रघुष्टस्वनानांचदुंदुभींश्चाभि निघ्नताम् ॥ २९ ॥ तेषांसुविपुलःशब्दःपूरयामासतद्वनम् ॥ तेनशब्देनवित्रस्तास्त्रासितावनचारिणः ॥३०॥ दुद्रुवुर्यत्रनिःशब्दंपृष्ठतोनावलोकयन् ॥ तच्चानीकंमहावेगंरामंसमनुवर्तत ॥ ३१ ॥ धृतनानाप्रहरणंगंभीरंसागरोपमम् ॥ रामोपिचारयंश्चक्षुःसर्वतोरणपंडितः ॥ ३२ ॥ ददर्शखरसैन्यंतद्यु द्धायाभिमुखोगतः ॥ वितत्यचधनुर्भीमंतूण्याश्चोद्धृत्यसायकान् ॥३३॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रंवधार्थंसर्वरक्षसाम् ॥ दुष्प्रेक्ष्यश्चाभवत्क्रुद्धोयुगांताग्निरि वज्वलन् ॥ ३४ ॥ तंदृष्ट्वातेजसाविष्टंप्राव्यथन्वनदेवताः ॥ तस्यरुष्टस्यरूपंतुरामस्यददृशेतदा ॥ दक्षस्येवक्रतुंहंतुमुद्यतस्यपिनाकिनः ॥ ३५ ॥ (आविष्टंतेजसारामंसंग्राममशिरसिस्थितम् ॥ दृष्ट्वासर्वाणिभूतानिभयार्तानिप्रदुद्रुवुः ॥१॥) तत्कार्मुकैराभरणैरथैश्चतद्वर्मभिश्चाग्निसमानवर्णैः ॥ बभूवसैन्यंपिशिताशनानांसूर्योदयेनीलमिवाभ्रजालम् ॥३६॥ इत्यार्षे श्रीम०वा०आ०च०सा०अर०चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥ अवष्टब्धधनुंरामंक्रुद्धं तंरिपुघातिनम् ॥ ददर्शाश्रममागम्यखरःसहपुरःसरैः ॥ १ ॥ तंदृष्ट्वासगुणंचापमुद्यम्यखरनिःस्वनम् ॥ रामस्याभिमुखंसूतंचोद्यतामित्यचोदयत् ॥२॥ सखरस्याज्ञयासूतस्तुरगान्समचोदयत् ॥ यत्ररामोमहाबाहुरेकोधुन्वन्धनुःस्थितः ॥ ३ ॥ तंतुनिष्पतितंदृष्ट्वासर्वतोरजनीचराः ॥ मुंचमानामहा नादंसचिवाःपर्यवारयन् ॥ ४ ॥ सतेषांयातुधानानांमध्येरथगतःखरः ॥ बभूवमध्येताराणांलोहितांगइवोदितः ॥ ५ ॥ ततःशरसहस्रेणराममप्रति मौजसम् ॥ अर्दयित्वामहानादंननादसमरेखरः ॥६॥ ततस्तंभीमधन्वानंक्रुद्धाःसर्वेनिशाचराः ॥ रामंनानाविधैःशस्त्रैरभ्यवर्षंतदुर्जयम् ॥ ७ ॥

सर्वरक्षसां वधार्थं सर्वरक्षोवधद्वारत्वादस्य युद्धस्येति भावः । क्रोधमाहारयत्प्राप्तवान् ॥ ३४ ॥ प्राव्यथन्प्राव्यथंत ॥ ३५ ॥ नीलाभ्रजालस्थानीया राक्षसाः सूर्योदयः सूर्यकिरणस्थानीयः कार्मुकादिसंबंधः ॥ ३६ ॥ चलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे चतुर्विशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ उकारांतोपि धनुःशब्दो धनुर्वाचकः । अवष्टब्धमवलंबित धनुर्येन तम् ॥ १ ॥ रामस्याभिमुख रथश्चोद्यतामिति सूतमचोदयत् ॥ २ ॥ ३ ॥ सचिवाः श्येनगाम्यादयः ॥ ४ ॥ लोहितांगो भौमः स इव क्रोधेनास्यापि रक्तांगत्वात् ॥ ५ ॥ अर्दयित्वा अर्दयित्वेत्र ॥ ६ ॥ ७ ॥

---

१ पिनाकिन.–इ० पा० । २ सिंहनाद विसृजताम्–इ० पा० । ३ युद्धाभिमुखमुत्थितम्–इ० पा० । ४ नर्दमाना–इ० पा० ।

॥ ८ ॥ बलाहका मेघाः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तिथिषु प्रदोषतिथिषु पारिषदाम् । नुडभाव आर्षः ॥ १२ ॥ प्रतिजग्राह तानि शस्त्राणि स्वशरैरवरुरोध नद्योघाः नदीप्रवाहाः ॥ १३ ॥ वज्रैरिव महाचल इत्यनेन लेशतोपि व्यथाभावः । सविद्धः अनेन द्रष्टृणा किंचिद्घृणित्व सूचयति आदिग्धः आलिप्तः ॥ १४ ॥ अत एव देवादयो विषेदुः ॥ १५ ॥ १६ ॥ दुरावारान् अशक्यनिवारणान् । दुर्विषहान् अतिपीडाजनकानिति यावत् ॥ १७ ॥ कंकपत्रान् तद्युतशरान् । लीलयेति युगपत्सकलप्रपंचसहारस्वरूपस्य एतावन्मात्र लीलैवेति नाश्चर्यमेति भावः ॥ १८ ॥ रुधिराप्लुतास्तत्सिक्ताः ॥ १९ ॥ अत एव दीप्ताग्निसमतेजसः चापमंडलात्

मुद्गरैरायसैःशूलैःप्रासैःखड्गैःपरश्वधैः ॥ राक्षसाःसमरेशूरंनिजघ्नूरोषतत्पराः ॥ ८ ॥ तेबलाहकसंकाशामहाकायामहाबलाः ॥ अभ्यधावंतकाकुत्स्थंरथैर्वाजिभिरेवच ॥ ९ ॥ गजैःपर्वतकूटाभैरामंयुद्धेजिघांसवः ॥ तेरामेशरवर्षाणिव्यसृजन्रक्षसांगणाः ॥ १० ॥ शैलेंद्रमिवधाराभिर्वर्षमाणामहाघनाः ॥ सर्वैःपरिवृतोरामोराक्षसैःक्रूरदर्शनैः ॥ ११ ॥ तिथिष्विवमहादेवोवृतःपारिषदांगणैः ॥ तानिमुक्तानिशस्त्राणियातुधानैःसराघवः ॥ ॥ १२ ॥ प्रतिजग्राहविशिखैर्नद्योघानिवसागरः ॥ सतैःप्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रोनविव्यथे ॥ १३ ॥ रामःप्रदीप्तैर्बहुभिर्वज्रैरिवमहाचलः ॥ सविद्धःक्षतजादिग्धःसर्वगात्रेषुराघवः ॥ १४ ॥ बभूवरामःसंध्याभ्रैर्दिवाकरइवावृतः ॥ विषेदुर्देवगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ १५ ॥ एकंसहस्रैर्बहुभिस्तदादृष्ट्वासमावृतम् ॥ ततोरामस्तुसंक्रुद्धोमंडलीकृतकार्मुकः ॥ १६ ॥ ससर्जनिशितान्बाणाञ्छतशोथसहस्रशः ॥ दुरावारान्दुर्विषहान्कालपाशोपमान्रणे ॥ १७ ॥ मुमोचलीलयाकंकपत्रान्कांचनभूषणान् ॥ तेशराशत्रुसैन्येषुमुक्तारामेणलीलया ॥ १८ ॥ आददूरक्षसांप्राणान्पाशाःकालकृताइव ॥ भित्त्वाराक्षसदेहांस्तांस्तेशरारुधिराप्लुताः ॥ १९ ॥ अंतरिक्षगतारेजुर्दीप्ताग्निसमतेजसः ॥ असंख्येयास्तुरामस्यसायकाश्चापमंडलात् ॥ २० ॥ विनिष्पेतुरतीवोग्रारक्षःप्राणापहारिणः ॥ तैर्धनूंषिध्वजाग्राणिचर्माणिकवचानिच ॥ २१ ॥ बाहून्सहस्ताभरणानूरून्करिकरोपमान् ॥ चिच्छेदरामःसमरेशतशोथसहस्रशः ॥ २२ ॥ हयान्कांचनसन्नाहान्रथयुक्तान्ससारथीन् ॥ गजांश्चसगजारोहान्सहयान्सादिनस्तदा ॥ २३ ॥ चिच्छिदुर्बिभिदुश्चैवरामबाणागुणच्युताः ॥ पदातीन्समरेहत्वाअनयद्यमसादनम् ॥ २४ ॥ ततोनालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्चविकर्णिभिः ॥ भीममार्तस्वरंचक्रुश्छिद्यमानानिशाचराः ॥ २५ ॥ तत्सैन्यंविविधैर्बाणैरर्दितंमर्मभेदिभिः ॥ नरामेणसुखंलेभेशुष्कंवनमिवाग्निना ॥ २६ ॥ केचिद्भीमबलाःशूराःप्रासाञ्शूलान्परश्वधान् ॥ चिक्षिपुःपरमक्रुद्धारामायरजनीचराः ॥ २७ ॥ तेषांबाणैर्महाबाहुःशस्त्राण्यावार्यवीर्यवान् ॥ जहारसमरेप्राणांश्चिच्छेदचशिरोधरान् ॥ २८ ॥ तेछिन्नशिरसःपेतुश्छिन्नचर्मशरासनाः ॥ सुपर्णवातविक्षिप्ताजगत्यांपादपायथा ॥ २९ ॥

सधानमोचनशैघ्र्यान्मंडलाकारता चापस्य ॥ २० ॥ चर्माणि फलकान् ॥ २१ ॥ सहस्ताभरणान्सांगदान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ छेदभेदौ द्वैधीभावविदारणरूपौ पदातीन्हत्वा यमगृहमप्रापयदित्यन्वयः ॥ २४ ॥ नालीकाः मुखमात्रायःसयुक्ताः । नाराचाः सर्वत आयसाः । विकर्णिनः अग्रांकुशा उद्धारे प्राणहराः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ आवार्य वारितानि कृत्वा ॥ २८ ॥ सुपर्णवातेन गरुडपक्षवातेनामृतहरणयुद्धे

१ बलाहकाः-इ० पा० । २ स तैः परिवृतो घोरे राघवो रक्षसा गणै.-इ० पा० । ३ राम. कंकपत्रानजिह्मगान्-इ० पा० ।

विक्षिप्ता भग्नाः पादपा नदनस्थाः कल्पवृक्षादयो यथा तद्वत् समग्रालकारयुतशरीरत्वाद्रक्षस्तनूनां कल्पवृक्षादिसाम्यमिति कतकः ॥ २९ ॥ अवशिष्टा हतावशिष्टाः ॥ ३० ॥ तान्सर्वान् शरणार्थिनः। क्रुद्धं रामम्। क्रुद्धोंतक इवाभ्यधावत् ॥ ३१ ॥ दूषणाश्रयेण दूषणाश्रयबलेन निर्भयाः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ततः सर्वा दिशः प्रदिशश्चावृता दृष्ट्वा स रामो भैरव नाद कृत्वा सर्वतः प्राप्तैः राक्षसैः शरवर्षाभिः शरवृष्टिभिरावृतः कालोचितं परमभास्वर गांधर्वमस्त्रं राक्षसेषु राक्षसविषये समयोजयत् धनुषीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नाददानमिति अतिशैघ्र्यावेशात् शरग्रहणमोचनेन पश्यंति । किंतु विक

अवशिष्टाश्चयेतत्रविषण्णास्तेनिशाचराः ॥ खरमेवाभ्यधावंतशरणार्थंशराहताः ॥ ३० ॥ तान्सर्वान्धनुरादायसमाश्वास्यचदूषणः ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धःक्रुद्धंक्रुद्धइवांतकः ॥ ३१ ॥ निवृत्तास्तुपुनःसर्वेदूषणाश्रयनिर्भयाः ॥ राममेवाभ्यधावंतसालतालशिलायुधाः ॥ ३२ ॥ शूलमुद्गरहस्ताश्चपाशहस्तामहाबलाः ॥ सृजंतःशरवर्षाणिशस्त्रवर्षाणिसंयुगे ॥३३॥ द्रुमवर्षाणिमुंचंतःशिलावर्षाणिराक्षसाः ॥ तद्बभूवाद्भुतंयुद्धंतुमुलंरोमहर्षणम् ॥ ३४ ॥ रामस्यास्यमहाघोरंपुनस्तेषांचरक्षसाम् ॥ तेसमंतादभिक्रुद्धाराघवंपुनरार्दयन् ॥३५॥ ततःसर्वादिशोदृष्ट्वाप्रदिशश्चसमावृताः॥ राक्षसैःसर्वतःप्राप्तैःशरवर्षाभिरावृतः ॥३६॥ सकृत्वाभैरवंनादमस्त्रंपरमभास्वरम् ॥ समयोजयद्गांधर्वंराक्षसेषुमहाबलः ॥ ३७ ॥ ततःशरसहस्राणिनिर्ययुश्चापमंडलात् ॥ सर्वादशदिशोबाणैरापूर्यंतसमागतैः ॥३८॥ नाददानंशरान्घोरान्विमुंचंतंशरोत्तमान् ॥ विकर्षमाणंपश्यंतिराक्षसास्तेशरार्दिताः ॥३९॥ शरांधकारमाकाशमावृणोत्सदिवाकरम् ॥ बभूवावस्थितोरामःप्रक्षिपन्निवताञ्छरान् ॥ ४० ॥ युगपत्पतमानैश्चयुगपच्चहतैर्भृशम् ॥ युगपत्पतितैश्चैवविकीर्णावसुधाभवत् ॥ ४१ ॥ निहतापतिताःक्षीणाश्छिन्नाभिन्नाविदारिताः ॥ तत्रतत्रस्मदृश्यंतेराक्षसास्तेसहस्रशः ॥ ४२ ॥ सोष्णीषैरुत्तमांगैश्चसांगदैर्बाहुभिस्तथा ॥ ऊरुभिर्बाहुभिश्छिन्नैर्नानारूपैर्विभूषणैः ॥ ४३ ॥ हयैश्चद्विपमुख्यैश्चरथैर्भिन्नैरनेकशः ॥ चामरव्यजनैश्छत्रैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि ॥ ४४ ॥ रामेणबाणाभिहतैर्विच्छिन्नैःशूलपट्टिशैः ॥ (खड्गैःखड्गीकृतप्रासैर्विकीर्णैश्चपरश्वधैः ॥ चूर्णिताभिश्शिलाभिश्चशरैश्चित्रैरनेकशः ॥ १ ॥) विच्छिन्नैःसमरेभूमिर्विस्तीर्णाभूद्भयंकरा ॥ ४५ ॥ तान्दृष्ट्वानिहतान्सर्वेराक्षसाःपरमातुराः ॥ नतत्रचलितुंशक्तारामंपरपुरंजयम् ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० अर० पचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

र्षमाणमेव धनुः पश्यंति ॥ ३९॥ दिवाकरसहितमाकाश कर्म । शरांधकारं कर्तृ आवृणोत् । अधकारोत्त्रियां प्रक्षिपन्निव भूयो भूयः प्रक्षिपन्नेवेत्यर्थः । इवशब्द एवार्थे ॥ ४० ॥ विकीर्णा कृताच्छादना विस्तीर्णेति पाठेप्ययमेवार्थः ॥ ४१ ॥ निहताः सद्यो हताः । पतिताः पातानंतरं मृताः । क्षीणाः कंठगतप्राणाः । छिन्नभिन्नौ व्याख्यातौ ॥ ४२ ॥ विभूषणैरुपलक्षितैः राक्षसैरिति शेषः ॥४३॥४४॥ विच्छिन्नैर्विशेषतश्छिन्नैश्चामरादिभिर्विशेषतश्छिन्नैः शूलपट्टिशैश्चेत्यर्थः॥ ४५॥ राम चलितु रामं प्रति संमुख गतुम्॥४६॥ वर्तमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे पचविंशः सर्गः॥२५॥

१ शरार्दिता -इ० पा० । २ अभ्यधावत काकुत्स्थ क्रुद्धो रुद्रमिवांतकः-इ० पा० । ३ पुनरभ्ययु -इ० पा० । ४ रुद्यतप्रासैः शरवर्षाभिवर्षिभिः-इ० पा० । ५ प्रवमन्निव-इ० पा० । ६ रामस्य बाणाभिहतैर्विचित्रैः-इ० पा० ।

दूपणस्त्विति ॥ १ ॥ पंचसाहस्रान् स्वसैन्यरूपान् ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रतिजग्राह रुरोध । निमीलितः वर्षधारया निमीलिताक्षः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ क्षुरेण क्षुरधारेण शरेण ॥ ७ ॥ ८ ॥ तद्रक्षः कर्म । व्यधने रामः कर्ता ॥ ९ ॥ १० ॥ परेषां शत्रूणां वसयोक्षितं सिक्त शत्रूणा गाव इद्रियाणि तेषां पुर शरीर तस्य धारण विदारकम् । यद्वा तेषां पुरद्वारविदारकम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हस्तच्छेदान

दूषणस्तुस्वकंसैन्यंहन्यमानंविलोक्यच ॥ संदिदेशमहाबाहुर्भीमवेगान्दुरासदान् ॥१॥ राक्षसान्पंचसाहस्रान्समरेष्वनिवर्तिनः ॥ तेशूलैःपट्टिशैः खड्गैःशिलावर्षैर्द्रुमैरपि ॥ २ ॥ शरवर्षैरविच्छिन्नंववर्षुस्तंसमंततः ॥ तद्द्रुमाणांशिलानांचवर्षंप्राणहरंमहत् ॥ ३ ॥ प्रतिजग्राहधर्मात्माराघवस्ती क्ष्णसायकैः ॥ प्रतिगृह्यचतद्वर्षंनिमीलितइवर्षभः ॥ ४ ॥ रामःक्रोधंपरंलेभेवधार्थंसर्वरक्षसाम् ॥ ततःक्रोधसमाविष्टःप्रदीप्तइवतेजसा ॥ ५ ॥ शरै रभ्यकिरत्सैन्यंसर्वतःसहदूषणम् ॥ ततःसेनापतिःक्रुद्धोदूषणःशत्रुदूषणः ॥ ६ ॥ शरैरशनिकल्पैस्तंराघवंसमवारयत् ॥ ततोरामःसुसंक्रुद्धःक्षुरे णास्यमहद्धनुः ॥ ७ ॥ चिच्छेदसमरेवीरश्चतुर्भिश्चतुरोहयान् ॥ हत्वाचाश्वाञ्शरैस्तीक्ष्णैरर्धचंद्रेणसारथेः ॥ ८ ॥ शिरोजहारतद्रक्षस्त्रिभिर्विव्या धवक्षसि ॥ सच्छिन्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः ॥ ९ ॥ जग्राहगिरिशृंगाभंपरिघंलोमहर्षणम् ॥ वेष्टितंकांचनैःपट्टैर्देवसैन्याभिमर्दनम् ॥१०॥ आयसैःशंकुभिस्तीक्ष्णैःकीर्णंपरवसोक्षितम् ॥ वज्राशनिसमस्पर्शंपरगोपुरदारणम् ॥ ११ ॥ तंमहोरगसंकाशंप्रगृह्यपरिघंरणे ॥ दूषणोभ्यपतद्रा मंक्रूरकर्मानिशाचरः ॥ १२ ॥ तस्याभिपतमानस्यदूषणस्यचराघवः ॥ द्वाभ्यांशराभ्यांचिच्छेदसहस्ताभरणौभुजौ ॥१३॥ भ्रष्टस्तस्यमहाकायः पपातरणमूर्धनि ॥ परिघश्छिन्नहस्तस्यशक्रध्वजइवाग्रतः ॥ १४ ॥ कराभ्यांचविकीर्णाभ्यांपपातभुविदूषणः ॥ विषाणाभ्यांविशीर्णाभ्यांमनस्वी वमहागजः ॥ १५ ॥ दृष्ट्वातंपतितंभूमौदूषणंनिहतंरणे ॥ साधुसाध्वितिकाकुत्स्थंसर्वभूतान्यपूजयन् ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नंतरेक्रुद्धास्त्रयःसेनाग्रया यिनः ॥ संहत्याभ्याद्रवन्रामंमृत्युपाशावपाशिताः ॥ १७ ॥ महाकपालःस्थूलाक्षःप्रमाथीचमहाबलः ॥ महाकपालोविपुलंशूलमुद्यम्यराक्षसः ॥१८॥ स्थूलाक्षःपट्टिशंगृह्यप्रमाथीचपरश्वधम् ॥ दृष्ट्वैवापततस्तांस्तुराघवःसायकैःशितैः ॥१९॥ तीक्ष्णाग्रैःप्रतिजग्राहसंप्राप्तानतिथीनिव ॥ महा कपालस्यशिरश्चिच्छेदरघुनंदनः ॥२०॥ असंख्येयैस्तुबाणौघैःप्रममाथप्रमाथिनम् ॥ स्थूलाक्षस्याक्षिणीस्थूलेपूरयामाससायकैः ॥२१॥ सपपातहतो भूमौविटपीवमहाद्रुमः ॥ दूषणस्यानुगान्पंचसाहस्रान्कुपितःक्षणात् ॥ २२ ॥ हत्वातुपंचसाहस्रैरनयद्यमसादनम् ॥ दूषणंनिहतंश्रुत्वातस्यचैवपदानु गान् ॥२३॥ व्यादिदेशखरःक्रुद्धःसेनाध्यक्षान्महाबलान् ॥ अयंविनिहतःसंख्येदूषणःसपदानुगः ॥२४॥ महत्यासेनयासार्धंयुद्ध्वारामंकुमानुषम् ॥ शस्त्रैर्नानाविधाकारैर्हनध्वंसर्वराक्षसाः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वाखरःक्रुद्धोराममेवाभिदुद्रुवे ॥ श्येनगामीपृथुग्रीवोयज्ञशत्रुर्विहंगमः ॥ २६ ॥

तरं भ्रष्टः घूर्णनेन स्थानाद् भ्रष्टः तथा छिन्नहस्तस्य परिघः पपात ॥ १४ ॥ विकीर्णाभ्यां विक्षिप्ताभ्यां भुजाभ्यामुपलक्षितो दूपणश्च पपात विगतासुरिति शेषः । विषाणाभ्यां दन्ताभ्याम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ संहत्य मिलित्वा मृत्युपाशेनावपाशिताः बद्धाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ पचसाहस्रान्पंचसाहस्रैरित्यनेन भगवतोऽमोघेषुत्व सूचितम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ हनध्वमित्यार्षम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥२७॥२८॥२९॥३०॥ शतम् एकेन शतेन तत्संख्याकेन कर्णिना बाणविशेषेण । एवं सहस्रं सहस्रेण ॥३१॥ शोणिता दिग्धाः शोणितलिप्ताः॥३२॥विस्तीर्णा विशेषेण छन्ना महावेदिः अश्वमेधादिवेदिः ॥३३॥३४॥ मानुषेण मानुपवेषेणापि ॥ ३५ ॥ त्रिशिराश्चैवेति । स्वस्वमूलबलेन सहेति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ उद्यताशनिरुद्यतवज्रः ॥ ३८ ॥ हॅलॅमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाडे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ खरमिति । सन्निपत्य त्वरया तत्समीपमागम्य ॥ १ ॥ विनिपातित मयेति शेषः ॥ २ ॥ आलभे स्पृशामि । यथा वधिष्यामि तथा प्रयतिष्ये इति शेषः । सर्वरक्षसां वधार्हं

दुर्जयःकरवीराक्षःपरुषःकालकार्मुकः ॥ हेममालीमहामालीसर्पास्योरुधिराशनः ॥ २७ ॥ द्वादशैतेमहावीर्याबलाध्यक्षाःससैनिकाः ॥ राममेवाभ्यधावंतविसृजंतःशरोत्तमान् ॥ २८ ॥ ततःपावकसंकाशैर्हेमवज्रविभूषितैः ॥ जघानशेषंतेजस्वीतस्यसैन्यस्यसायकैः ॥ २९ ॥ तेरुक्मपुंखाविशिखाःसधूमाइवपावकाः ॥ निजघ्नुस्तानिरक्षांसिवज्राइवमहाद्रुमान् ॥ ३० ॥ रक्षसांतुशतंरामःशतेनैकेनकर्णिना ॥ सहस्रंतुसहस्रेणजघानरणमूर्धनि ॥ ३१ ॥ तैर्भिन्नवर्माभरणाश्छिन्नभिन्नशरासनाः ॥ निपेतुःशोणितादिग्धाधरण्यांरजनीचराः ॥ ३२ ॥ तैर्मुक्तकेशैःसमरेपतितैःशोणितोक्षितैः ॥ विस्तीर्णावसुधाकृत्स्नामहावेदिःकुशैरिव ॥ ३३ ॥ तत्क्षणेतुमहाघोरंवनंनिहतराक्षसम् ॥ बभूवनिरयप्रख्यंमांसशोणितकर्दमम् ॥ ३४ ॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणाम् ॥ हतान्येकेनरामेणमानुषेणपदातिना ॥ ३५ ॥ तस्यसैन्यस्यसर्वस्यखरःशेषोमहारथः ॥ राक्षसस्त्रिशिराश्चैवरामश्चरिपुसूदनः ॥ ३६ ॥ शेषाहतामहावीर्याराक्षसारणमूर्धनि ॥ घोरादुर्विषहाःसर्वेलक्ष्मणस्याग्रजेनते ॥ ३७ ॥ ततस्तुतद्भीमबलंमहाहवेसमीक्ष्यधर्मेणहतंबलीयसा ॥ रथेनरामंमहताखरस्ततःसमाससादेन्द्रइवोद्यताशनिः ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ खरंतुरामाभिमुखंप्रयांतंवाहिनीपतिः ॥ राक्षसस्त्रिशिरानामसन्निपत्येदमब्रवीत् ॥ १ ॥ मांनियोजयविक्रांतंत्वंनिवर्तस्वसाहसात् ॥ पश्यरामंमहाबाहुंसंयुगेविनिपातितम् ॥ २ ॥ प्रतिजानामितेसत्यमायुधंचाहमालभे ॥ यथारामंवधिष्यामिवधार्हंसर्वरक्षसाम् ॥ ३ ॥ अहंवास्यरणेमृत्युरेषवासमरेमम ॥ विनिवर्त्यरणोत्साहंमुहूर्तंप्राश्निकोभव ॥ ४ ॥ प्रहृष्टोवाहतेरामेजनस्थानंप्रयास्यसि ॥ मयिवानिहतेरामंसंयुगायप्रयास्यसि ॥ ५ ॥ खरस्त्रिशिरसातेनमृत्युलोभात्प्रसादितः ॥ गच्छयुध्द्येत्यनुज्ञातोराघवाभिमुखोययौ ॥६॥ त्रिशिरास्तुरथेनैववाजियुक्तेनभास्वता ॥ अभ्यद्रवद्रणेरामंत्रिशृंगइवपर्वतः ॥७॥ शरधारासमूहान्समहामेघइवोत्सृजन् ॥ व्यसृजत्सदृशंनादंजलार्द्रस्येवदुंदुभेः ॥ ८ ॥

सर्वरक्षसां वध्यमित्यर्थः ॥३॥ अह वा समरे इति पाठे मृत्युरित्यस्यास्येति शेषः। रणोत्साहादिति पाठे ततो मनो निवर्त्येत्यर्थः । प्राश्निको मध्यस्थः उभययुद्धसाक्षीत्यर्थः ॥ ४ ॥ सयुगाय सयुगं कर्तुम् ॥ ५ ॥ मृत्युलोभान्मृत्युकृते युद्धलोभात् मृत्युसमये रक्षःप्रकृतिविपर्ययात्तस्य भगवत्तत्त्वं ज्ञात्वा तद्धस्तमृत्युलोभादित्यर्थश्च युद्धय युद्धं कुरुष्व । अनुज्ञातः खरेणेति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ जलार्द्रस्येति । अनेन नादवैपरीत्येन

मृत्युसान्निध्य सूचितम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अहो इत्यादिव्यग्योक्तिः । पुष्पैरिव परिक्षत इत्यनेन त्वगपि न विद्धेत्याशयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तुरगान्वेगवतोश्वानित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ हतरथाद्धतहयसारथिकाद्रथात् ॥ १६ ॥ जडः आयुधपरिग्रह इति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पूर्वं पतितैः शिरोभिरुपलक्षितः पश्चान्न्यपतत् । चतुर्दशसहस्राणि मम चित्तानुवर्तिनामिति सेनोद्योगे खरोक्तेश्चतुर्दशसहस्राणि हतानि खरत्रिशिरसावेवावशिष्टाविति पूर्वसर्गांते उक्तेर्हतशेषानिवर्त्येति अत्रत्योक्तेश्चतुर्दशसहस्र यूथपा अत्रेति ज्ञायते । हतशेषा इति तु खरीयमूलबलाभिप्राय बोध्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥

आगच्छंतंत्रिशिरसंराक्षसंप्रेक्ष्यराघवः ॥ धनुषाप्रतिजग्राहविधुन्वन्सायकाञ्शितान् ॥९॥ ससंप्रहारस्तुमुलोरामत्रिशिरसोस्तदा ॥ संबभूवातिबलिनोःसिंहकुंजरयोरिव ॥ १० ॥ ततस्त्रिशिरसाबाणैर्ललाटेताडितस्त्रिभिः ॥ अमर्षीकुपितोरामःसंरब्धइदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अहोविक्रमशूरस्यराक्षसस्येदृशंबलम् ॥ पुष्पैरिवशरैर्योहंललाटेऽस्मिपरिक्षतः ॥ १२ ॥ ममापिप्रतिगृह्णीष्वशरांश्चापगुणाच्च्युतान् ॥ एवमुक्तस्तुसंरब्धःशरानाशीविषोपमान् ॥ १३ ॥ त्रिशिरोवक्षसिक्रुद्धोनिजघानचतुर्दश ॥ चतुर्भिस्तुरगानस्यशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ १४ ॥ न्यपातयततेजस्वीचतुरस्तस्यवाजिनः ॥ अष्टभिःसायकैःसूतंरथोपस्थेन्यपातयत् ॥ १५ ॥ रामश्चिच्छेदबाणेनध्वजंचास्यसमुच्छ्रितम् ॥ ततोहतरथात्तस्मादुत्पतंतंनिशाचरम् ॥ १६ ॥ चिच्छेदरामस्तंबाणैर्हृदयेसोभवज्जडः ॥ सायकैश्चाप्रमेयात्मासामर्षात्तस्यरक्षसः ॥१७॥ शिरांस्यपातयत्त्रीणिवेगवद्भिस्त्रिभिःशरैः ॥ सधूमशोणितोद्गारीरामबाणाभिपीडितः ॥१८॥ न्यपतत्पतितैःपूर्वंसमरस्थोनिशाचरः ॥ हतशेषास्ततोभग्नाराक्षसाःखरसंश्रयाः ॥१९॥ द्रवंतिस्मनतिष्ठंतिव्याधत्रस्तामृगाइव ॥ तान्खरोद्रवतोदृष्ट्वानिवर्त्यरुषितस्त्वरन् ॥ राममेवाभिदुद्राव राहुश्चंद्रमसंयथा ॥२०॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे सप्तविंशः सर्गः ॥२७॥ निहतंदूषणंदृष्ट्वारणेत्रिशिरसासह ॥ खरस्याप्यभवत्त्रासोदृष्ट्वारामस्यविक्रमम् ॥१॥ सदृष्ट्वाराक्षसंसैन्यमविषह्यंमहाबलम् ॥ हतमेकेनरामेणदूषणस्त्रिशिराअपि ॥ २ ॥ तद्बलंहतभूयिष्ठंविमनाःप्रेक्ष्यराक्षसः ॥ आससादखरोरामंनमुचिर्वासवंयथा ॥ ३ ॥ विकृष्यबलवच्चापंनाराचान्रक्तभोजनान् ॥ खरश्चिक्षेपरामायक्रुद्धानाशीविषानिव ॥४॥ ज्यांविधुन्वन्सुबहुशःशिक्षयास्त्राणिदर्शयन् ॥ चचार[3]समरेमार्गाञ्शरैरथगतः खरः ॥ ५ ॥ ससर्वाश्चदिशोबाणैःप्रदिशश्चमहारथः ॥ पूरयामासतंदृष्ट्वारामोपिसुमहद्धनुः ॥ ६ ॥ ससायकैर्दुर्विषहैर्विस्फुलिंगैरिवाग्निभिः ॥ नभश्चकाराविवरंपर्जन्यइववृष्टिभिः ॥ ७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ निहतामिति ॥ १ ॥ रक्षसामिदं राक्षसं सैन्यं हतं दृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ २ ॥ हतभूयिष्ठम् अल्पावशेषम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ शिक्षया धनुर्विद्याभ्यासेन मार्गान् शरसंधानक्षेपणादिप्रकारभेदान्दर्शयन् रथस्थः खरः समरे चचार अनेकविधरथसंचरणैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ स रामः नभः आकाशमविवरं

१ स भूमौ-इ० पा० । २ खशिरोभि.-इ० पा० । ३ चकार-इ० पा० ।

नीरध्रं चकार ॥ ७ ॥ पर्याकाशं परितो विद्यमानमाकाशमनाकाशं निरवकाशं बभूव ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ सर्वसैन्यस्य हतार राम खरः परिश्रांत मेने । अनेनाय प्रहारावसर इति खरबोधः सूचित
अत एवानुपद तेन रामधनुपश्छेदः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ मुष्टिदेशे धनुर्ग्रहणप्रदेशोपरिदेशे ॥ १५ ॥ स खरः । मर्मणि कवचबधसंधिषु ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रहत कवच पपात ॥ १८ ॥ शरैरर्पितः सक्षतः

तद्बभूवशितैर्बाणैःखररामविसर्जितैः ॥ पर्याकाशमनाकाशंसर्वतःशरसंकुलम् ॥ ८ ॥ शरजालावृतःसूर्योनतदास्मप्रकाशते ॥ अन्योन्यवधसंरंभादुभयोःसंप्रयुज्यतोः ॥ ९ ॥ ततोनालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्चविकर्णिभिः ॥ आजघानरणेरामंतोत्रैरिवमहाद्विपम् ॥ १० ॥ तंरथस्थंधनुष्पाणिंराक्षसंपर्यवस्थितम् ॥ ददृशुःसर्वभूतानिपाशहस्तमिवांतकम् ॥ ११ ॥हंतारंसर्वसैन्यस्यपौरुषेपर्यवस्थितम् ॥ परिश्रांतंमहासत्त्वंमेनेरामंखरस्तदा॥१२॥तंसिंहमिवविक्रांतंसिंहविक्रांतगामिनम्॥दृष्ट्वानोद्विजतेरामःसिंहःक्षुद्रमृगंयथा॥१३॥ ततःसूर्यनिकाशेनरथेनमहताखरः॥आससादाथतंरामंपतंगइवपावकम्॥१४॥ततोस्यसशरंचापंमुष्टिदेशेमहात्मनः ॥ खरश्चिच्छेदरामस्यदर्शयन्हस्तलाघवम् ॥१५॥ सपुनस्त्वपरान्सप्तशरानादायमर्मणि ॥ निजघानरणेक्रुद्धःशक्राशनिसमप्रभान् ॥ १६ ॥ ततःशरसहस्रेणराममप्रतिमौजसम् ॥ अर्दयित्वामहानादंननादसमरेखरः ॥ ॥१७॥ततस्तत्प्रहतंबाणैःखरमुक्तैःसुपर्वभिः ॥ पपातकवचंभूमौरामस्यादित्यवर्चसम् ॥१८॥ सशरैरर्पितःक्रुद्धःसर्वगात्रेषुराघवः ॥ रराजसमरेरामोविधूमोग्निरिवज्वलन् ॥ १९ ॥ ततोगंभीरनिर्ह्रादंरामःशत्रुनिबर्हणः ॥ चकारांतायसारिपोःसज्यमन्यन्महद्धनुः ॥ २० ॥ सुमहद्वैष्णवंयत्तदतिसृष्टंमहर्षिणा॥ वरंतद्धनुरुद्यम्यखरंसमभिधावत ॥ २१ ॥ ततःकनकपुंखैस्तुशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ चिच्छेदरामःसंक्रुद्धःखरस्यसमरेध्वजम् ॥ ॥ २२ ॥ सदर्शनीयोबहुधाविच्छिन्नःकांचनोध्वजः॥जगामधरणींसूर्योदेवतानामिवाज्ञया॥२३॥तंचतुर्भिःखरःक्रुद्धोरामंगात्रेषुमार्गणैः ॥ विव्याधहृदिमर्मज्ञोमातंगमिवतोयदैः ॥२४॥सरामोबहुभिर्बाणैःखरकार्मुकनिःसृतैः ॥ विद्धोरुधिरसिक्तांगोबभूवरुषितोभृशम् ॥ २५ ॥ सधनुर्धन्विनांश्रेष्ठःसंगृह्यपरमाहवे ॥ मुमोचपरमेष्वासःषट्शरानभिलक्षितान्॥२६॥ शिरस्येकेनबाणेनद्वाभ्यांबाह्वोरथार्पयत् ॥ त्रिभिश्चंद्रार्धवक्रैश्चवक्षस्यभिजघानह ॥२७॥ततःपश्चान्महातेजानाराचान्भास्करोपमान्॥जघानराक्षसंक्रुद्धस्त्रयोदशशिलीमुखान् ॥२८॥ रथस्ययुगमेकेनचतुर्भिःशबलान्हयान् ॥ षष्ठेनचशिरःसंख्येचिच्छेदखरसारथेः ॥२९॥ त्रिभिस्त्रिवेणून्बलवान्द्वाभ्यामक्षंमहाबलः ॥ द्वादशेनतुबाणेनखरस्यसकरंधनुः ॥३०॥

कृतः ॥ १९ ॥ २० ॥ महर्षिणा अगस्त्येन अतिसृष्ट दत्त वर श्रेष्ठम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ देवतानामाज्ञया सूर्य इवेति कविकल्पितोपमानिकोपमेयम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अभिलक्षितानभिलक्षितविषयान्
॥ २६ ॥ तानेव विषयानाह शिरस्येकेनेत्यादि ॥२७॥भास्करोपमानित्यस्य गृहीत्वेति शेषः ॥ २८ ॥ उपात्तत्रयोदशानां विनियोगमाह रथस्येत्यादि ॥ २९ ॥ त्रिवेणुर्नाम रथमुखस्थो युगाधारदंडः ॥ ३० ॥

१ जिघांसु-इ० पा० ।

प्रहसन्निव लीलयैव विभेद खर इतीति शेषमाह कतकः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ महारथस्य पूज्यस्य तत्कर्म दृष्ट्वेति शेषः । अपूजयन्नमस्कारस्तुत्यादिभिस्तमतोषयन्नित्यर्थः ॥ ३३ ॥ गैर्लमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ मृदुपूर्वं न्यायमवलम्ब्य मृदूक्तिपूर्वम् । परुषं परुषार्थकम् ॥ १ ॥ त्वत्कृतान्यायेनायं तव नाश इत्याह गजेत्यादि । बले तिष्ठता बलविषयस्वामित्वेन तिष्ठता ईदृशेन यद्दारुण कर्म कृत भवति तत्सर्वं लोकनिंद्य भवति ॥ २ ॥ एवविधकर्मकर्तुर्नेह सुखमित्याह उद्वेजनीय इति । उद्वेजक इत्यर्थः । नृशंसो घातुकः क्रूरः एवगुणक ईश्वरोऽपि न तिष्ठति न चिर तिष्ठति ॥ ३ ॥ तदेवाह कर्मेत्यादि । सर्वजनो हंति अकृतापकारोपि हंति स सर्ववध्य इति यावत् ॥ ४ ॥ अप्राप्तप्राप्तीच्छा कामः । प्राप्ताधिकेच्छा लोभः तस्य पापस्यांतं स्वनाशरूपं परिपाकं पश्यति पापफलमनुभवतीत्यर्थः । करका वर्षोपलास्तानत्ति करकात्सा ब्राह्मणी रक्तपुच्छिकेव । रक्तपुच्छिकायाः करका विषम् । तन्निगरणमात्रेण तन्मृत्युरिति प्रसिद्धिः । सा यथा स्वानर्थमपश्यन्ती तद्भुक्ते भोजनोत्तर तन्नाश लोकः पश्यति । एव यः कर्मकरणकाले नाशकमिदमिति न बुध्यते तस्य तत्कर्म प्राप्तमत नाश लोको दृष्टः सन्पश्यतीत्यर्थ इति कतकः ॥ ५ ॥ ततः किं तत्राह वसत इति । किंतु फलमनं प्राप्स्यसि तत्र विघ्न इति शेषः ॥ ६ ॥ इद तु प्रत्यक्षमित्याह नेति । पापकर्माणः पूर्वपुण्येनैश्वर्यं प्राप्यापि न चिर तिष्ठति ॥ ७ ॥ काले पापानुभवकाले घोरं दुःखरूपफलम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ घोर कर्मणः फल भवतीति भाव । अतो हेतोरह राजा दुष्टनिग्रहाधिकारी । हे निशाचर रक्षसां प्राणान्हंतुम् आसादितो ऋषिभिरिति शेषः । त्वयेति वा । राज्ञेति पाठे राज्ञा दशरथेनासादितो नियुक्त इत्यर्थ इति तीर्थः ॥ १० ॥ अद्य मया मुक्ता नागाः त्वद्वपुर्भित्त्वा भूमि विदार्यातिपतिष्यति भुवमतिक्रम्य पतिष्यन्ति पाताल गमिष्यंतीति यावत् ॥ ११ ॥ अत्र ऋष्यनुगमन प्राणनाशमात्रेण अत एव निरयस्थमिति वक्ष्यति ॥ १२ ॥

छित्त्वावज्रनिकाशेनराघवःप्रहसन्निव ॥ त्रयोदशेनेंद्रसमोबिभेदसमरेखरम् ॥३१॥ प्रभग्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः ॥ गदापाणिरवप्लुत्यतस्थौभूमौखरस्तदा ॥ ३२ ॥ तत्कर्मरामस्यमहारथस्यसमेत्यदेवाश्चमहर्षयश्च ॥ अपूजयन्प्रांजलयःप्रहृष्टास्तदाविमानाग्रगताःसमेताः ॥३३॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ खरंतुविरथंरामोगदापाणिमवस्थितम् ॥ मृदुपूर्वंमहातेजाःपरुषंवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ गजाश्वरथसंबाधेबलेमहतितिष्ठता ॥ कृतंतेदारुणंकर्मसर्वलोकजुगुप्सितम् ॥ २ ॥ उद्वेजनीयोभूतानांनृशंसःपापकर्मकृत् ॥ त्रयाणामपिलोकानामीश्वरोपिनतिष्ठति ॥३॥ कर्मलोकविरुद्धंतुकुर्वाणंक्षणदाचर ॥ तीक्ष्णंसर्वजनोहंतिसर्पंदुष्टमिवागतम् ॥४॥ लोभात्पापानिकुर्वाणःकामाद्वायोनबुध्यते ॥ हृष्टःपश्यतितस्यांतंब्राह्मणीकरकादिव॥ ५ ॥वसतोदंडकारण्येतापसान्धर्मचारिणः ॥ किंनुहत्वामहाभागान्फलंप्राप्स्यसिराक्षस॥६॥नचिरंपापकर्माणःक्रूरालोकजुगुप्सिताः ॥ ऐश्वर्यंप्राप्यतिष्ठंतिशीर्णमूलाइवद्रुमाः ॥ ७ ॥ अवश्यंलभतेकर्ताफलंपापस्यकर्मणः ॥ घोरंपर्यागतेकालेद्रुमःपुष्पमिवार्तवम् ॥८ ॥ नचिरात्प्राप्यतेलोकेपापानांकर्मणांफलम् ॥ सविषाणामिवान्नानांभुक्तानांक्षणदाचर ॥९॥पापमाचरतांघोरंलोकस्याप्रियमिच्छताम्॥अहमासादितोराज्ञाप्राणान्हंतुंनिशाचर॥१०॥अद्यभित्त्वामयामुक्ताःशराःकांचनभूषणाः ॥ विदार्यातिपतिष्यंतिवल्मीकमिवपन्नगाः ॥ ११ ॥ येत्वयादंडकारण्येभक्षिताधर्मचारिणः ॥ तानद्यनिहतःसंख्येससैन्योनुगमिष्यसि ॥ १२ ॥

१ हित्वाम्-इ० पा० ।

निरयरथमिति । ननु भगवता हतस्य मृतिसमये भगवद्दर्शनवतः कथ निरयस्थत्वमिति चेन्न । अत्युग्रस्य ब्रह्मवधकर्मणः फलस्यावश्यं भोक्तव्यत्वेनादौ भगवदिच्छयैव निरयभोगपूर्वमुत्तमपदप्राप्तेः सत्त्वेनादोषात्॥१३॥ कुलाधम कुलेनाधम ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ गर्विता अपि न कथयतीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ अकृतात्मानः कल्मषचित्ताः ॥ १८ ॥ कलुषं व्यपदिशन्कुलीनत्वं प्रकटयन्मृत्युकाले तत्तुल्ययुद्धकाले सप्राप्ते । अप्रस्तवे अप्रस्तावे । धत्वमात्र आर्षः । स्वस्तवरूप वचनं कोभिधास्यति न कोपीत्यर्थः । अहमासादितो राजेति रामोक्तेरिदमुक्तवान् ॥ १९ ॥ कत्थनेन प्राकृतेन ते त्वया सर्वथैवात्मनो लघुत्व दर्शितम् । यथा सुवर्ण प्रतिरूपेण स्वर्णतुल्यरूपेण पित्तलेन कुशाग्निना स्वर्णादिशोधनाग्निना तप्तेन यथा स्वस्य कृष्णवर्णत्वरूपं लाघवं दर्शितं भवति तद्वत्तापात्पूर्वं हि तत्र स्वर्णताबुद्धिः सा तापे यथा नश्यति तथा त्वया स्वस्मि

अद्यत्वांनिहतंबाणैःपश्यंतुपरमर्षयः ॥ निरयस्थंविमानस्थायेत्वयानिहताःपुरा ॥ १३ ॥ प्रहरस्वयथाकामंकुरुयत्नंकुलाधम ॥ अद्यतेपातयिष्यामिशिरस्तालफलंयथा ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणक्रुद्धःसंरक्तलोचनः ॥ प्रत्युवाचततोरामंप्रहसन्क्रोधमूर्च्छितः ॥ १५ ॥ प्राकृतान्राक्षसान्हत्वायुद्धेदशरथात्मज ॥ आत्मनाकथमात्मानमप्रशंस्यंप्रशंससि ॥ १६ ॥ विक्रांताबलवंतोवायेभवंतिनरर्षभाः ॥ कथयंतिनतेकिंचित्तेजसाचातिगर्विताः ॥ १७ ॥ प्राकृतास्त्वकृतात्मानोलोकेक्षत्रियपांसनाः ॥ निरर्थकंविकत्थंतेतथारामविकत्थसे ॥ १८ ॥ कुलंव्यपदिशन्वीरःसमरेकोभिधास्यति ॥ मृत्युकालेतुसंप्राप्तेस्वयमप्रस्तवेस्तवम् ॥ १९ ॥ सर्वथातुलघुत्वंतेकत्थनेनविदर्शितम् ॥ सुवर्णप्रतिरूपेणतप्तेनेवकुशाग्निना ॥ ॥ २० ॥ नतुमामिहतिष्ठंतंपश्यसित्वंगदाधरम् ॥ धराधरमिवाकंप्यंपर्वतंधातुभिश्चितम् ॥ २१ ॥ पर्याप्तोहंगदापाणिर्हंतुंप्राणान्रणेतव ॥ त्रयाणामपिलोकानांपाशहस्तइवांतकः ॥ २२ ॥ कामंबह्वपिवक्तव्यंत्वयिवक्ष्यामिनत्वहम् ॥ अस्तंप्राप्नोतिसवितायुद्धविघ्नस्ततोभवेत् ॥ २३ ॥ चतुर्दशसहस्राणिराक्षसानांहतानिते ॥ त्वद्विनाशात्करोम्यद्यतेषामश्रुप्रमार्जनम् ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वापरमक्रुद्धःसगदांपरमांगदाम् ॥ खरश्चिक्षेपरामायप्रदीप्तामशनिंयथा ॥ २५ ॥ खरबाहुप्रमुक्तासाप्रदीप्तामहतीगदा ॥ भस्मवृक्षांश्चगुल्मांश्चकृत्वागात्तत्समीपतः ॥२६॥ तामापतंतींमहतींमृत्युपाशोपमांगदाम् ॥ अंतरिक्षगतांरामश्चिच्छेदबहुधाशरैः ॥ २७ ॥

न्स्थिता प्राक्शूरत्वबुद्धिः कत्थनेनापहृतेत्यर्थः । तुषाग्निनेति पाठांतरम् ॥ २० ॥ अयमेव ते कत्थने हेतुरित्याह न त्विति । गदाधर मां यतो न पश्यसि सारता न जानासि अतो विकत्थसे इत्यन्वयः । धराधरमिति पर्वतविशेषणम् । तेन कुलाचलसादृश्यबोधनम् ॥ २१ ॥ स्वक सार दर्शयति पर्याप्त इति । गदापाणिरिति गदाहस्त इत्यर्थः । तव त्रयाणा लोकानां चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ यद्यपि त्वद्विषये काम बहु वक्तव्यमस्ति अथाप्यहं न वक्ष्यामि त्वद्वल्लघुत्वापत्तेः । हेत्वंतरमप्याह अस्तमिति ॥ २३ ॥ यानि ते त्वया हतानि तेषां तत्सबधिस्त्रीपुत्रादीनाम् अश्रुमार्जन करिष्यामि त्वद्विनाशा[illegible]णात् ॥ २४ ॥ परमा अंगदाः कनकवलयानि यस्यास्तां प्रसिद्धां हस्तस्थां गदां चिक्षेप ॥ २५ ॥ भस्म कृत्वा स्वज्वालयेति शेषः । तत्समीपतः रामसमीपतः ॥ २६ ॥ २७ ॥

१ स्वेन-इ० पा० । २ गच्छेद्धि-इ० पा० । ३ तां गदां परमामद.-इ० पा० । ४ ज्वलिताम्-इ० पा० ।

मंत्रादिबलैर्विनिपातिता व्यालीव ॥ २८ ॥ हंरंमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ भित्त्वेति ॥ १ ॥ लब्धावसरो भगवानात्मबयैव कत्थन कृतमित्याह एतदिति । शक्तिहीनतरः शक्त्या हीनतरः ॥ २ ॥ अभिधाने केवल प्रगल्भस्य तवानया शत्रुवधो भवत्येवेत्यय यः प्रत्ययो विश्वासस्तस्य स्वनाशेन घातिका ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्रस्त स्थानादत एव भूमौ न्यस्त भुजद्वय येन सः । गा भुवम् ॥ ७ ॥ प्रवृद्धनिद्रे प्रवृद्धदीर्घनिद्रे । शरण्याः सुखवासभूताः । शरण्याना तपोमहिम्ना सर्वजनशरण्यानाम् ॥ ८ ॥ हतस्थाने हतराक्षसवासे ॥ ९ ॥ विप्रसरिष्यंति मद्भयेन जनस्थानात्पलायिष्यंतीत्यर्थः ॥ १० ॥ शोकरसज्ञाः शोकस्थायिकरसज्ञाः । निरर्थिका निःशेषतो नष्टोर्थः कामादिपुरुषार्थो यासां ताः । अनुरूपकुलास्त्वत्सदृशदुर्वृत्तत्वादिगुणवत्कुलाः । ईदृशः पापकर्मा ॥

साविशीर्णाशरैर्भिन्नापपातधरणीतले ॥ गदामंत्रौषधिबलैर्व्यालीवविनिपातिता ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ भित्त्वातुतांगदांबाणैराघवोधर्मवत्सलः ॥ स्मयमानइदंवाक्यंसंरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ एतत्तेबलसर्वस्वंदर्शितं राक्षसाधम ॥ शक्तिहीनतरोमत्तोवृथात्वमुपगर्जसि ॥ २ ॥ एषाबाणविनिर्भिन्नागदाभूमितलंगता ॥ अभिधानप्रगल्भस्यतवप्रत्ययघातिनी ॥ ३ ॥ यत्त्वयोक्तंविनष्टानामिदमश्रुप्रमार्जनम् ॥ राक्षसानांकरोमीतिमिथ्यातदपितेवचः ॥ ४ ॥ नीचस्यक्षुद्रशीलस्यमिथ्यावृत्तस्यरक्षसः ॥ प्राणान पहरिष्यामिगरुत्मानमृतंयथा ॥ ५ ॥ अद्यतेभिन्नकंठस्यफेनबुद्बुदभूषितम् ॥ विदारितस्यमद्बाणैर्महीपास्यतिशोणितम् ॥ ६ ॥ पांसुरूषितसर्वांगः स्रस्तन्यस्तभुजद्वयः ॥ स्वप्स्यसेगांसमाश्लिष्यदुर्लभांप्रमदामिव ॥ ७ ॥ प्रवृद्धनिद्रेशयितेत्वयिराक्षसपांसने ॥ भविष्यंतिशरण्यानांशरण्यादंड काइमे ॥ ८ ॥ जनस्थानेहतस्थानेतवराक्षसमच्छरैः ॥ निर्भयाविचरिष्यंतिसर्वतोमुनयोवने ॥ ९ ॥ अद्यविप्रसरिष्यंतिराक्षस्योहतबांधवाः ॥ बाष्पार्द्रवदनादीनाभयादन्यभयावहाः ॥ १० ॥ अद्यशोकरसज्ञास्ताभविष्यंतिनिरर्थिकाः ॥ अनुरूपकुलाःपत्न्योयासांत्वंपतिरीदृशः ॥ ११ ॥ नृशंसशीलक्षुद्रात्मन्नित्यंब्राह्मणकंटक ॥ त्वत्कृतेशंकितैरग्नौमुनिभिःपात्यतेहविः ॥ १२ ॥ तमेवमभिसंरब्धंब्रुवाणंराघवंवने ॥ खरोनिर्भर्त्सयामास रोषात्खरतरस्वरः ॥ १३ ॥ दृढंखल्ववलिप्तोसिभयेष्वपिचनिर्भयः ॥ वाच्यावाच्यंततोहित्वंमृत्योर्वश्योनबुध्यसे ॥ १४ ॥ कालपाशपरिक्षिप्ताभवंति पुरुषाहिये ॥ कार्याकार्यंनजानंतितेनिरस्तषडिंद्रियाः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वाततोरामंसंरुध्यभ्रुकुटिंततः ॥ सददर्शमहासालमविदूरेनिशाचरः ॥ १६ ॥

॥ ११ ॥ अस्यैव विवरण नृशंसेत्यादि । शंकितैस्त्वद्भटेभ्यः । यद्यपि भगवत ईदृशेषु क्षुद्रेष्वेव वादोऽनुचितस्तथापि निरयस्थमिति स्वोक्तिं सत्यां कर्तुं मरणकाले क्रोधजनकतमोगुणोद्रेकस्य तामसगुणगतिसंपादक स्योद्भवायेति बोध्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ततो हि अवलिप्तत्वादेव । मृत्युवश्योऽपि वाच्यावाच्य न जानीषे ॥ १४ ॥ परिक्षेपो बधः । निरस्तषडिंद्रियाः सांतःकरणचक्षुरादिपञ्चेंद्रियैर्निरस्ता विनाशितस्वातन्त्र्याः । मृत्युकाले स्फुरितभगवद्रूपः श्लेषेण स्वाविनय क्षमापयति च कालेति । अतस्त्वया मदुक्तयः क्षतव्या इति व्यग्यमित्यन्ये । तेषां निरयस्थमिति भगवदुक्तेरसगतिः स्पष्टैव ॥ १५ ॥ भ्रुकुटिं सन्निरुध्य सन्निबध्य ॥ १६ ॥

प्रहरणमायुधं तदर्थं सर्वतः प्रसृतमिति शेषः । तादृशसालमवलोकयन्नित्यर्थः । दशनच्छदमधरं सदष्टदशनच्छदं यथा भवति तथा ॥ १७ ॥ समुत्क्षिप्य भ्रामयित्वा हतो मारितः ॥१८॥१९॥ जातस्वेदो रोपादिति शेषः । न तु श्रमादिति । अथ रोषोपि भगवतारोपित एव नटवन्न तु वास्तवो मानुषत्वस्थिरीकरणायेति बोध्यम् । रक्तवर्णेऽन्तभागेऽपांगभागे लोचने यस्य सः । सहस्रेणानन्तेन॥२०॥ बाणांतराद्बाणक्षतविवरात्प्रस्रवणस्य प्रस्रवणाख्यस्य परिस्रवः प्रवाहः ॥२१॥ विकलः परवशः कृतो न तु मृत इत्यर्थः । तदेवाह मत्त इति ॥ २२ ॥ आपततं बाणक्षेपावकाशो यथा न भवति तथोपर्यापतत खरं दृष्ट्वाऽत्यासत्तौ धनुर्व्यापारो न स्यादिति स्वशरीरे तद्रुधिरपातमिया च द्वित्रीणि पदानि त्वरितपदन्यासो बाण सदधदेव पृष्ठतोपासर्पत् । अनेन महाबलत्व खरस्योक्तम् । नह्यन्यथा रामधनुश्छेदोनततद्बाणसहव का सुशकम् । अत एवाग्रे तद्वधाय विशिष्य स्वशक्तिरूपवैष्णवबाणग्रहणम् ॥ २३ ॥ ब्रह्मदण्डमिव ब्रह्मास्त्रमिवामोघम् ॥ २४ ॥ मघवता दत्तमगस्त्यद्वारा ॥ २५ ॥ धनुरायम्य विमुक्तः स खरस्योरस्यपतदित्यन्वयः ॥ २६ ॥ श्वेतारण्ये

रणेप्रहरणस्यार्थेसर्वतोह्यवलोकयन् ॥ सतमुत्पाटयामाससंदष्टदशनच्छदम् ॥१७॥ तंसमुत्क्षिप्यबाहुभ्यांविनर्दित्वामहाबलः ॥ राममुद्दिश्यचिक्षेपहतस्त्वमितिचाब्रवीत् ॥ १८ ॥ तमापतंतंबाणौघैश्छित्त्वारामःप्रतापवान् ॥ रोषमाहारयत्तीव्रंनिहंतुंसमरेखरम् ॥१९ ॥ जातस्वेदस्ततोरामोरोषरक्तांतलोचनः॥निर्बिभेदसहस्रेणबाणानांसमरेखरम्॥२०॥तस्यबाणांतराद्रक्तंबहुसुस्रावफेनिलम्॥ गिरेःप्रस्रवणस्येवधाराणांचपरिस्रवः ॥२१॥ विकलःसकृतोबाणैःखरोरामेणसंयुगे ॥ मत्तोरुधिरगंधेनतमेवाभ्यद्रवद्द्रुतम् ॥२२॥ तमापतंतंसंक्रुद्धंकृतास्त्रोरुधिराप्लुतम् ॥ अपासर्पद्द्वित्रिपदंकिंचित्त्वरितविक्रमः ॥२३॥ ततःपावकसंकाशंवधायसमरेशरम् ॥ खरस्यरामोजग्राहब्रह्मदंडमिवापरम् ॥ २४ ॥ सतद्दत्तंमघवतासुरराजेनधीमता ॥ संदधेचसधर्मात्मामुमोचचखरंप्रति ॥२५॥ सविमुक्तोमहाबाणोनिर्घातसमनिःस्वनः॥रामेणधनुरायम्यखरस्योरसिचापतत् ॥२६॥ सपपातखरोभूमौदह्यमानःशराग्निना॥ रुद्रेणेवविनिर्दग्धःश्वेतारण्येयथांधकः॥२७॥सवृत्रइववज्रेणफेनेननमुचिर्यथा ॥ बलोवेंद्राशनिहतोनिपपातहतःखरः ॥ ॥ २८ ॥ एतस्मिन्नंतरेदेवाश्चारणैःसहसंगताः॥दुंदुभींश्चाभिनिघ्नंतःपुष्पवर्षंसमंततः ॥२९॥ रामस्योपरिसंहृष्टाववर्षुर्विस्मितास्तदा ॥ अर्धाधिकमुहूर्तेनरामेणनिशितैःशरैः ॥३०॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांकामरूपिणाम् ॥ खरदूषणमुख्यानांनिहतानिमहामृधे॥३१॥ अहोबतमहत्कर्मरामस्यविदितात्मनः॥अहोवीर्यमहोदार्ढ्यंविष्णोरिवहिदृश्यते॥३२॥ इत्येवमुक्त्वातेसर्वेययुर्देवायथागतम् ॥ ततोराजर्षयःसर्वेसंगताःपरमर्षयः ॥३३॥

यथांऽधकः अधकासुरः श्वेतारण्ये रुद्रेण हत इति पुराणप्रसिद्धम् । रुद्रेणेवेति इवशब्दो वाक्यालंकारे । श्वेतारण्ये यथांतक इति प्रचुरः पाठः । तत्र कावेरीतीरवर्तिनि श्वेतारण्ये मार्कंडेयचिरजीवित्वायांतकसंहारो रुद्रेण कृत इति तन्माहात्म्ये प्रसिद्धिः । कौर्मे तूत्तरखंडे श्वेतस्य राजर्षेः परमशैवस्य कालंजरे पर्वते तपस्यभिरतस्य मारणायागतस्यांतकस्य शिवेन वामपादप्रहारेण संहारः कृत इति षट्त्रिंशेऽध्याये उक्तम् ॥ ॥ २७ ॥ वज्रेण वृत्र इव फेनेन तदाच्छादितवज्रेण नमुचिरिव । न शुष्केण नार्द्रेणेति ब्रह्मणा तस्मै वरदानात् । अशनिहतो बलो वा । वाशब्द इवार्थे । बल इव । एन च अन्धकादिवधस्य रुद्रेन्द्रातिरिक्तासाध्यत्ववत् खरवधस्य रामातिरिक्तासाध्यत्वं प्रकाशितं कविना ॥ २८ ॥ २९ ॥ अर्धाधिकमुहूर्तेन किंचिदूनघटिकात्रयेण ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ राजर्षयो नहुषाद्याः । परमर्षयो भृग्वाद्याः ॥ ३३ ॥

समाज्य पूजयित्वा । एतदर्थे रक्षसां वधार्थैतद्देशवासनियोजनार्थं क्षण स्थित्वा रामं प्रस्थाप्य भवद्भिर्ब्रह्मलोकाय प्रस्थातव्यमित्युक्त्वा शरभंग प्रति इन्द्रो गत इत्याशयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ एतस्मि न्नतरे देवानाम् ऋषीणां च निर्गमनसमये ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ हर्षातिशयात्पुनरालिंगनम् । इद युद्ध प्रायः शिशिरार्धे ॥ ४२ ॥ स्वंमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ॥ त्वरमाण इति । खरसंग्रामात्पलायतः शूर्पणखागमनात्पूर्वमेव लंका प्रविश्येत्यर्थः । संपूर्ण दडकारण्य जनस्थानपदवाच्यम्तो गोदावरीती

समाज्यमुदितारामंसागस्त्याइदमब्रुवन् ॥ एतदर्थंमहातेजामहेंद्रःपाकशासनः ॥ ३४॥ शरभंगाश्रमंपुण्यमाजगामपुरंदरः ॥ आनीतस्त्वमिमंदे शमुपायेनमहर्षिभिः ॥ ३५ ॥ एषांवधार्थंशत्रूणांरक्षसांपापकर्मणाम् ॥ तदिदंनःकृतंकार्यंत्वयादशरथात्मज ॥ ३६ ॥ स्वधर्मंप्रचरिष्यंतिदंडकेषु महर्षयः ॥ एतस्मिन्नंतरेवीरोलक्ष्मणःसहसीतया ॥ ३७ ॥ गिरिदुर्गाद्विनिष्क्रम्यसंविवेशाश्रमेसुखी ॥ ततोरामस्तुविजयीपूज्यमानोमहर्षिभिः ॥३८॥ प्रविवेशाश्रमंवीरोलक्ष्मणेनाभिपूजितः ॥ तंदृष्ट्वाशत्रुहंतारंमहर्षीणांसुखावहम् ॥ ३९ ॥ बभूवहृष्टावैदेहीभर्तारंपरिषस्वजे ॥ मुदापरमयायु क्तादृष्ट्वारक्षोगणान्हतान् ॥४०॥ रामंचैवाव्ययंदृष्ट्वातुतोषजनकात्मजा ॥४१ ॥ ततस्तुतंराक्षससंघमर्दनंसंपूज्यमानंमुदितैर्महात्मभिः ॥ पुनःपरि ष्वज्यमुदान्वितानना बभूवहृष्टाजनकात्मजातदा ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीम०वा०आ०च०सा०अर०त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ त्वरमाणस्ततोगत्वाजन स्थानादकंपनः ॥ प्रविश्यलंकांवेगेनरावणंवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ जनस्थानस्थिताराजन्राक्षसाबहवोहताः ॥ खरश्चनिहतःसंख्येकथंचिदहमागतः ॥२॥ एवमुक्तोदशग्रीवःक्रुद्धःसंरक्तलोचनः ॥ अकंपनमुवाचेदंनिर्दहन्निवतेजसा ॥३॥ तेनभीमंजनस्थानंहतंममपरासुना ॥ कोहिसर्वेषुलोकेषुग तिंनाधिगमिष्यति ॥४॥ नहिमेविप्रियंकृत्वाशक्यंमघवतासुखम् ॥ प्राप्तुंवैश्रवणेनापिनयमेनचविष्णुना ॥५॥ कालस्यचाप्यहंकालोदहेयमपि पावकम् ॥ मृत्युंमरणधर्मेणसंयोजयितुमुत्सहे ॥६॥ वातस्यतरसावेगंनिहंतुमपिचोत्सहे ॥ दहेहमपिसंक्रुद्धस्तेजसादित्यपावकौ ॥७॥ तथाक्रुद्धं दशग्रीवंकृतांजलिरकंपनः ॥ भयात्संदिग्धयावाचारावणंयाचतेऽभयम् ॥८॥ दशग्रीवोऽभयंतस्मैप्रददौरक्षसांवरः ॥ सविस्रब्धोब्रवीद्वाक्यमसंदि ग्धमकंपनः ॥ ९ ॥ पुत्रोदशरथस्यास्तेसिंहसंहननोयुवा ॥ रामोनाममहास्कंधोवृत्तायतमहाभुजः ॥ १० ॥ श्यामःपृथुयशाःश्रीमानतुल्यबलवि क्रमः ॥ हतस्तेनजनस्थानेखरश्चसहदूषणः ॥ ११ ॥ अकंपनवचःश्रुत्वारावणोराक्षसाधिपः ॥ नागेंद्रइवनिःश्वस्यइदंवचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

द्रुतोपि जनस्थानाद्द्रुत इत्युक्तः ॥ १ ॥ खरश्चेति । तेन दूषणत्रिशिरसोः संग्रहः । कथंचिदहमागतः केवल प्रेक्षकतया स्थितत्वाद्रामबाणाविषयीकृततयेत्याशयः ॥ २ ॥ ३ ॥ भीमं सर्वलोकभयद जनस्थानम् । परासुनेति क्रोधान्मुमूर्षुणेत्यर्थे प्रयुक्तम् । गति स्थितिम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निहंतु भङ्क्तुम् । आदित्यपावकौ उभावपि । युगपदिति शेषः ॥ ७ ॥ संदिग्धया संदिग्धाक्षरया । अभयमिति छेदः ॥ ८ ॥ वरांगरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि स इति कोशः ॥ ९ ॥ १० ॥ अतुल्य केनापि तुलानर्हं बलं विक्रमश्च यस्य सः सदूषणः खरश्च हत इत्यन्वयः ॥ ११ ॥ नागेंद्रः सर्पश्रेष्ठः ॥ १२ ॥

१ शशिप्रभानना-इ० पा० । २ चक्षुषा-इ० पा० । ३ केन रम्यम्-इ० पा० । ४ वृषस्कंधो-इ० पा० ।

स रामः सर्वामरसहितेंद्रेण जनस्थानं कच्चिदुपागत इत्यन्वयः ॥१३॥ १४ ॥ परं धर्मम् अतिशयित शौर्यम् ॥ १५ ॥ राकाशशिनिभानन इति । राका पूर्णिमा पूर्णे राका निशाकरे इत्यमरः । पूर्णनिशाकरवदन इत्यर्थः ॥ १६ ॥ राजवरः राजराज इति यावत् ॥१७॥ महात्मानो देवा नैवागता इति शेषः । रामेण तु न तु लक्ष्मणेनापीत्यर्थः ॥ १८ ॥ भयात्पलायनाय येन मार्गेण गच्छंति राक्षसास्तेन तेन मार्गेणागत्याग्रतः स्थितमेव रामं पश्यंति अनेनानताकारताप्रदर्शनेन रामस्यापरिच्छिन्नशक्तित्व च सूचितम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ बलं पराभिभवसामर्थ्य पौरुष महापुरुषकर्म वृत्त चरित यथा यादृश तत्सर्वं शृण्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ कुपितः कुपितोंतक इव सहारे प्रवृत्तो रामः पराक्रमेण ततो निवर्तयितुमसाध्यो ब्रह्मादिभिरपीति शेषः । परिहरेत्परावर्तयेत् । अनेन कृष्णबलभद्रावतारस्यापि सूचनम् ॥ २३ ॥ नभोप्यवसादयेत्ता

ससुरेंद्रेणसंयुक्तोरामःसर्वामरैःसह ॥ उपयातोजनस्थानंब्रूहिकच्चिदकंपन ॥ १३ ॥ रावणस्यपुनर्वाक्यंनिशम्यतदकंपनः ॥ आचचक्षेबलंतस्य विक्रमंचमहात्मनः ॥ १४ ॥ रामोनाममहातेजाःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मताम् ॥ दिव्यास्त्रगुणसंपन्नःपरंधर्मंगतोयुधि ॥ १५ ॥ तस्यानुरूपोबलवान्र क्ताक्षोदुंदुभिस्वनः ॥ कनीयाँल्लक्ष्मणोभ्राताराकाशशिनिभाननः ॥ १६ ॥ सतेनसहसंयुक्तःपावकेनानिलोयथा ॥ श्रीमान्राजवरस्तेनजनस्थानं निपातितम् ॥ १७ ॥ नैवदेवामहात्मानोनात्रकार्याविचारणा ॥ शरारामेणतूत्सृष्टारुक्मपुंखाःपतत्रिणः ॥ १८ ॥ सर्पाःपंचाननाभूत्वाभक्षयं तिस्मराक्षसान् ॥ येनयेनचगच्छंतिराक्षसाभयकर्शिताः ॥ १९ ॥ तेनतेनस्मपश्यंतिराममेवाग्रतःस्थितम् ॥ इत्थंविनाशितंतेनजनस्थानंतवा नघ ॥ २० ॥ अकंपनवचःश्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत् ॥ गमिष्यामिजनस्थानंरामंहंतुंसलक्ष्मणम् ॥ २१ ॥ अथैवमुक्तेवचनेप्रोवाचेदमकंप नः ॥ शृणुराजन्यथावृत्तंरामस्यबलपौरुषम् ॥ २२ ॥ असाध्यःकुपितोरामोविक्रमेणमहायशाः ॥ आपगायास्तुपूर्णायावेगंपरिहरेच्छरैः॥२३॥ सतारग्रहनक्षत्रंनभश्चाप्यवसादयेत् ॥ असौरामस्तुसीदंतींश्रीमानभ्युद्धरेन्महीम् ॥ २४ ॥ भित्त्वावेलांसमुद्रस्यलोकानाप्लावयेद्विभुः ॥ वेगं वापिसमुद्रस्यवायुंवाविधमेच्छरैः ॥ २५ ॥ संहृत्यवापुनर्लोकान्विक्रमेणमहायशाः ॥ शक्तःश्रेष्ठःसपुरुषःस्रष्टुंपुनरपिप्रजाः ॥ २६ ॥ नहि रामोदशग्रीवशक्योजेतुंरणेत्वया ॥ रक्षसांवापिलोकेनस्वर्गःपापजनैरिव ॥ २७ ॥ नतंवध्यमहंमन्येसर्वैर्देवासुरैरपि ॥ अयंतस्यवधोपायस्त न्ममैकमनाःशृणु ॥ २८ ॥ भार्यातस्योत्तमालोकेसीतानामसुमध्यमा ॥ श्यामासमविभक्तांगीस्त्रीरत्नंरत्नभूषिता ॥ २९ ॥

रारहितं कुर्यात् । त्रिविक्रमावतार इव महीमभ्युद्धरेत् यज्ञवराह इव । शक्यर्थे एते लिङः ॥ २४ ॥ वेलां मर्यादाम् आप्लावयेत् प्रलयकाल इव समुद्रस्य वेग विधमेत् । समुद्रे सेतुबधनसामर्थ्यं दर्शितम् । वायु मित्युपलक्षण भूतपंचकस्य ॥ २५ ॥ सहृत्य पुनः स्रष्टुं शक्तः । अत्र पुनरपिशब्दाभ्यां सर्वसृष्टिसहाराणां तदधीनत्वमुक्तम् । अनेन जगत्स्थितिसहारकर्तृत्वमस्य व्यग्यम् । अकंपनस्यापि भगवत्प्रसादादेव ज्ञानम् ॥ २६ ॥ लोकेन समूहेन सहितेनापीति शेषः ॥२७॥ अपिना त्वयापि । एतेनेंद्रजिन्निर्जितेंद्रादिसाहाय्येऽपि तस्य जयोऽसुकर इति ध्वनितम् । ममेति मुखादिति शेषः ॥ २८ ॥ श्यामा यौवनमध्यस्था ॥ २९ ॥

1 पुरंदरसमो—इ० पा० । 2 स पुरुषव्याघ्र.—इ० पा० ।

कुतो भवेत्तुल्येति शेषः ॥ ३० ॥ तं रामं प्रमथ्य केनाप्युपायेनोत्पाट्येति यावत् । तस्य भार्याम् अपहर बलात्कारेण हर ॥ ३१ ॥ अरोचयत इष्टत्वेन ज्ञातवान् । चिंतयित्वा रामस्य सीतया सहान वस्थानोपायम् ॥ ३२ ॥ कल्यं प्रातः । मातमव्ययम् । हृष्ट इति । अकम्पनवाक्यं श्रुत्वा त्रेतामुखे श्रीरामोवतरिष्यतीति सनत्कुमारवाक्यस्मरणाद्धृष्टः । तदेतदुत्तररामायणे स्पष्टम् । तत्र हि सनत्कुमार प्रति विष्णुहस्तमृतानां का गतिरिति रावणेन पृष्टे तेन हतानां तल्लोकप्राप्तिरिति सनत्कुमारवचः श्रुत्वा । एव श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेंद्रः प्रतापवान् ॥ त्वया सह विरोधेप्सुश्चिंतयामास राघव ॥ एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ सुता जनकराजस्य हृता राम महावने इत्युक्तमिति तीर्थः । उत्तमस्त्रीलाभो भविष्यतीति हृष्ट इत्यर्थ उचितः । श्रुतस्यापि तस्यार्थस्य तामसत्वेन विस्मरणात् । ते पद्ये तु न यथाश्रुतार्थे वक्ष्यमाणविष्णुपुराणविरोधात् । किंतु श्रीरामस्य स्वमृत्योरवतारं श्रुत्वा त्वया सह मृत्युविघातकविरोधेच्छुस्ता हृतवान् । तद्वियोगे तव मरणमित्याशयेनेति तयोरर्थ इत्यन्ये । वस्तुतस्तु एतेषां श्लोकानां उद्गतां

नैवदेवीनगंधर्वीनाप्सरानैचपन्नगी ॥ तुल्यासीमंतिनीतस्यमानुषीतुकुतोभवेत् ॥ ३० ॥ तस्यापहरभार्यांत्वंतंप्रमथ्यमहावने ॥ सीतया रहितोरामोनचैवहिभविष्यति ॥ ३१ ॥ अरोचयतद्वाक्यंरावणोराक्षसाधिपः ॥ चिंतयित्वामहाबाहुरकंपनमुवाचह ॥ ३२ ॥ बाढंकल्यंग मिष्यामिएकःसारथिनासह ॥ आनेष्यामिचवैदेहीमिमांहृष्टोमहापुरीम् ॥ ३३ ॥ तदेवमुक्त्वाप्रययौखरयुक्तेनरावणः ॥ रथेनादित्यवर्णे नदिशःसर्वाःप्रकाशयन् ॥ ३४ ॥ सरथोराक्षसेंद्रस्यनक्षत्रपथगोमहान् ॥ चंचूर्यमाणःशुशुभेजलदेचंद्रमाइव ॥ ३५ ॥ सदूरेचाश्रमंगत्वाताट केयमुपागमत् ॥ मारीचेनार्चितोराजाभक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ॥ ३६ ॥ तंस्वयंपूजयित्वातुआसनेनोदकेनच ॥ अर्थोपहितयावाचामारीचोवा क्यमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ कच्चित्सुकुशलंराजँल्लोकानांराक्षसाधिप ॥ आशंकेनाधिजानेत्वंयतस्तूर्णमुपागतः ॥ ३८ ॥ एवमुक्तोमहातेजामारीचेन सरावणः ॥ ततःपश्चादिदंवाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ३९ ॥ आरक्षोमेहतस्तातरामेणाक्लिष्टकारिणा ॥ जनस्थानमवध्यंतत्सर्वंयुधिनिपा तितम् ॥ ४० ॥ तस्यमेकुरुसाचिव्यंतस्यभार्यापहारणे ॥ राक्षसेंद्रवचःश्रुत्वामारीचोवाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ आख्याताकेनवासीतामित्र रूपेणशत्रुणा ॥ त्वयाराक्षसशार्दूलकोननंदतिनंदितः ॥ ४२ ॥

सर्गाणां च प्रक्षिप्तत्वान्न ते प्रमाणभूताः । अत एव ते सर्गाः कतकादिभिस्तीर्थेनच न व्याख्याताः । एतेन एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ विज्ञायापहृता सीता त्वत्तो मरणकांक्षयेति तत्र पाठो दृश्यते । तत्र च त्वदुक्तार्थासंभव इत्यपास्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ चंचूर्यमाणः भृश चरन् । जलदसदृश गगन चन्द्रसदृशो रथः ॥ ३५ ॥ मारीचाश्रम पूर्वं रामनिरस्तस्य दुःखात्तपःप्रवृत्तेरेवमुक्तिः । ताटकेयं ताटकापत्यम् ॥३६॥ अर्थोपहितया किं प्रयोजनमत्रागमनमिति प्रयोजनयुक्तया ॥ ३७ ॥ कच्चित्सुकुशलमिति सामान्यप्रश्नः लोकाना राक्षसलोकानाम् । आशंके भयमिति शेषः । नाधिजाने क्षेममिति शेषः । यतस्त्वमेकाकी तूर्ण मागतः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आरक्षः समाजस्थान जनस्थानाख्यम् । आरक्षोंतपालः खरादिरित्यर्थ इत्यन्ये ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सा सीता केनाख्याता हर्तव्यत्वेन कथिता येन कथिता स मित्ररूपस्ते शत्रुः । त्वया दानादिना नंदितः को न नंदति । निंदित इति पाठे निंदितोऽपमानितः । कस्त्वां न नंदति न संतुष्यति । क्रुध्यतीति यावत् । त्वया तिरस्कृतस्तावकमैश्वर्यमसहमानः सस्त्वया सह कृत्रिममित्रभा

१ नापि दानवी-इ० पा० । २ रहितः कामी रामो हास्यति जीवितम्-इ० पा० । ३ सचार्यमाण-इ० पा० । ४ स मारीचाश्रमं प्राप्य-इ० पा० ।

प्रायः सत्त्ववेदर्शी बुद्धिमुपदिशतीति भावः ॥ ४२ ॥ सीतामिहानयेति को ब्रवीति त ब्रवीहि । ईडार्षः । शृङ्गमौन्नत्यम् ॥ ४३ ॥ स च शत्रुसंशयमित्यत्र हेतुमाह आशीविषेत्यादि च । यस्मात्त्वया प्रयोज्ये नाशीविषमुखाद्दंष्ट्रामुद्धर्तुं उद्धारयितुमिच्छति ॥ ४४ ॥ केन शत्रुणाऽनेन कर्मणा एतत्कर्मोपदेशेन कापथं नाशमार्गमिति यावत् । प्रहृत वृथैव दुःखमुत्पादितमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ राघवरूपो गंधहस्ती यस्य गंधं समाघ्रायान्ये गजाः पलायते स गंधहस्ती मत्तगजः उदीक्षितुमपि इह देशे काले न युक्तः किं पुनर्योद्धुमित्यर्थः । विशुद्धवंशेभिजनोभिजननमेवाग्रहस्तः शुण्डाग्र यस्य तेजःप्रताप एव मदो यस्य सः । संस्थितौ समीचीनावस्थानौ दोषौ बाहू एव विषाणे दंतौ यस्य ॥ ४६ ॥ रणांतःस्थितिरूपा रणमध्यावस्थानरूपाः सधयो वालाश्च यस्य । विदग्धरक्षसा रणचतुराणां राक्षसमृगाणां हंता । शररूपैरंगैः पूर्णः ॥ ४७ ॥

सीतामिहानयस्वेतिकोब्रवीतिब्रवीहिमे ॥ रक्षोलोकस्यसर्वस्यकःशृंगंछेत्तुमिच्छति ॥ ४३ ॥ प्रोत्साहयतियश्चत्वांसचशत्रुरसंशयम् ॥ आशीविषमुखाद्दंष्ट्रामुद्धर्तुंचेच्छतित्वया ॥ ४४ ॥ कर्मणानेनकेनासिकापथंप्रतिपादितः ॥ सुखसुप्तस्यतेराजन्प्रहृतंकेनमूर्धनि ॥ ४५ ॥ विशुद्धवंशाभिजनाग्रहस्ततेजोमदःसंस्थितदोर्विषाणः ॥ उदीक्षितुंरावणनेहयुक्तःससंयुगेराघवगंधहस्ती ॥ ४६ ॥ असौरणांतःस्थितिसंधिवालोविदग्धरक्षोमृगहानृसिंहः ॥ सुप्तस्त्वयाबोधयितुंनशक्यःशरांगपूर्णोनिशितासिदंष्ट्रः ॥ ४७ ॥ चापापहारेभुजवेगपंकेशरोर्मिमालेसुमहाहवौघे ॥ नरामपातालमुखेतिघोरेप्रस्कंदितुंराक्षसराजयुक्तम् ॥ ४८ ॥ प्रसीदलंकेश्वरराक्षसेंद्रलंकांप्रसन्नोभवसाधुगच्छ ॥ त्वंस्वेषुदारेषुरमस्वनित्यंरामःसभार्योरमतांवनेषु ॥४९॥ एवमुक्तोदशग्रीवोमारीचेनसरावणः ॥ न्यवर्ततपुरींलंकांविवेशचगृहोत्तमम् ॥५०॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ततःशूर्पणखादृष्ट्वासहस्राणिचतुर्दश ॥ हतान्येकेनरामेणरक्षसांभीमकर्मणाम् ॥ १ ॥ दूषणंचखरंचैवहतंत्रिशिरसंरणे ॥ दृष्ट्वापुनर्महानादान्ननादजलदोपमा ॥ २ ॥ सादृष्ट्वाकर्मरामस्यकृतमन्यैःसुदुष्करम् ॥ जगामपरमोद्विग्नालंकांरावणपालिताम् ॥ ३ ॥ साददर्शविमानाग्रेरावणंदीप्ततेजसम् ॥ उपोपविष्टंसचिवैर्मरुद्भिरिववासवम् ॥ ४ ॥ आसीनंसूर्यसंकाशेकांचनेपरमासने ॥ रुक्मवेदिगतंप्राज्यंज्वलंतमिवपावकम् ॥ ५ ॥ देवगंधर्वभूतानामृषीणांचमहात्मनाम् ॥ अजेयंसमरेघोरंव्यात्ताननमिवांतकम् ॥ ६ ॥

चाप एवापहारः प्राणिप्राणापहारको ग्राहो यस्मिन् । भुजयोः शरग्रहणसंधानमोक्षविषयो वेग एव पंको यस्मिन्दुस्तरत्वात्तत्र शरा एवोर्मिमालातरंगा यस्मिन् सुमहानाहव एव ओघो जल यस्य तस्मिन् । राम एव पातालं पातालप्रविष्टमहार्णवस्तस्य मुखे वडवामुखरूपे प्रस्कंदितु पतितुम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ नैर्शमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ महानादान्ननाद शोकादिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ रुक्मवेदिं प्राप्तं हिरण्येष्टकचितां वेदिं प्राप्तं प्राज्य भूर्याज्यहोमवतम् अत एव ज्वलंतम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

१ शूरम्-इ० पा० ।

विमर्दो युद्धं वज्राशनिकृतव्रणमित्यनेन तदवध्यत्वमुक्तम् । ऐरावतदताग्रैरुत्कृष्ट विलेखन तेन जातो यः किणस्तदङ्कितवक्षसम् ॥ ७ ॥ परिच्छदः छत्रचामरालंकरणादीनि ॥ ८ ॥ वैडूर्य श्यामरक्तम् । श्याममित्यन्ये । स्वशरीरनद्धवैडूर्यकांतिसदृशशरीरकांतिमित्यर्थः । स्निग्धवैडूर्येति पाठो बहुलम् ॥ ९ ॥ १० ॥ क्षोभण क्षोभकर्तारम्॥११॥१२॥परदाराभिमर्शनं विवृणोति पुरीमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ नलिनीं चैत्ररथवनमध्यवर्तिनीं सरसीम्॥१५॥उत्तिष्ठतावुदयतौ॥१६॥१७॥उपजहार उपहारत्वेन दत्तवान्॥१८॥यस्य सग्रामे मृत्युतोऽभय मनुष्यातिरिक्ततो मरणभयहीन इत्यर्थः॥मंत्रैः प्रातरनुवाकप्रावस्तोत्रादिभिरभिष्टुतम् ॥ १९॥ सोमं

देवासुरविमर्देषुवज्राशनिकृतव्रणम् ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ७ ॥ विंशद्भुजंदशग्रीवंदर्शनीयपरिच्छदम् ॥ विशालवक्षसंवीरं राजलक्षणलक्षितम् ॥८॥ नद्धवैडूर्यसंकाशंतप्तकांचनभूषणम् ॥ सुभुजंशुक्लदशनंमहास्यंपर्वतोपमम् ॥९॥ विष्णुचक्रनिपातैश्चशतशोदेवसंयुगे ॥ अन्यैःशस्त्रैःप्रहारैश्चमहायुद्धेषुताडितम् ॥१०॥ अहतांगैःसमस्तैस्तंदेवप्रहरणैस्तदा ॥ अक्षोभ्याणांसमुद्राणांक्षोभणंक्षिप्रकारिणम्॥११॥क्षेप्तारंपर्वताग्राणांसुराणांचप्रमर्दनम्॥उच्छेत्तारंचधर्माणांपरदाराभिमर्शनम् ॥१२॥ सर्वदिव्यास्त्रयोक्तारंयज्ञविघ्नकरंसदा ॥ पुरींभोगवतींगत्वापराजित्यचवासुकिम्॥१३॥तक्षकस्यप्रियांभार्यांपराजित्यजहाररयः॥कैलासंपर्वतंगत्वाविजित्यनरवाहनम्॥१४॥विमानंपुष्पकंतस्यकामगंवैजहाररयः ॥ वनंचैत्ररथंदिव्यंनलिनींनंदनंवनम्॥१५॥विनाशयतियःक्रोधाद्देवोद्यानानिवीर्यवान् ॥ चंद्रसूर्यौमहाभागावुत्तिष्ठंतौपरंतपौ ॥१६॥ निवारयतिबाहुभ्यांयःशैलशिखरोपमः ॥ दशवर्षसहस्राणितपस्तप्त्वामहावने ॥१७॥ पुरास्वयंभुवेधीरःशिरांस्युपजहाररयः ॥ देवदानवगंधर्वपिशाचपतगोरगैः॥ ॥१८॥ अभयंयस्यसंग्रामेमृत्युतोमानुषादृते ॥ मंत्रैरभिष्टुतंपुण्यमध्वरेषुद्विजातिभिः ॥१९॥ हविर्धानेषुयःसोममुपहंतिमहाबलः ॥ प्राप्तयज्ञहरंदुष्टंब्रह्मघ्नंक्रूरकारिणम् ॥२०॥ कर्कशंनिरनुक्रोशंप्रजानामहितेरतम् ॥ रावणंसर्वभूतानांसर्वलोकभयावहम् ॥ २१ ॥ राक्षसीभ्रातरंक्रूरंसाददर्शमहाबलम् ॥ तंदिव्यवस्त्राभरणंदिव्यमाल्योपशोभितम् ॥ २२ ॥ आसनेषूपविष्टंतंकालेकालमिवोद्यतम् ॥ राक्षसेंद्रंमहाभागंपौलस्त्यकुलनंदनम् ॥ २३ ॥ उपगम्याब्रवीद्वाक्यंराक्षसीभयविह्वला ॥ रावणंशत्रुहंतारंमंत्रिभिःपरिवारितम् ॥ २४ ॥ तमब्रवीद्दीप्तविशाललोचनंप्रदर्शयित्वाभयलोभमोहिता ॥ सुदारुणंवाक्यमभीतचारिणीमहात्मनाशूर्पणखाविरूपिता ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ॰ च॰ सा॰ अरण्यकांडे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ततःशूर्पणखादीना[3]रावणंलोकरावणम् ॥ अमात्यमध्येसंक्रुद्धापरुषंवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रमत्तःकामभोगेषुस्वैरवृत्तोनिरंकुशः ॥ समुत्पन्नंभयंघोरंबोद्धव्यंनावबुध्यसे ॥ २ ॥

हविर्धानेषु सोमाभिषवशालासु उपहति नाशयति प्राप्तान् दक्षिणाकाल प्राप्तान्यज्ञात् हरति तम् ॥२० ॥ सर्वभूताना रावणम् आक्रोशशब्दकारिणम् ॥२१॥ राक्षसी शूर्पणखा ॥२२॥ काले प्रलयकाले। पौलस्त्या राक्षसाः ॥२३॥२४॥ उपगम्याब्रवीदित्युक्तम् । तस्य विवरण तमिति प्रदर्शयित्वा स्वकं वैरूप्यमिति शेषः । मय राक्षसवधेन रामज लोभस्तत्सौंदर्यात्तद्विषयस्ताभ्यां मोहिता अभीत यथा भवति तथा सर्वलोकेषु चरति तच्छीला ॥२५॥ मंखेमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाडे द्वात्रिशः सर्गः॥३२॥तत इति॥१॥काममोगेषु प्रमत्तः अतिशयप्रसक्तः निरंकुशः सम्बोद्धव्यं

१ रुद्धृष्ट–इ॰ पा॰ । २ कुडलम्–इ॰ पा॰ । ३ दीना–इ॰ पा॰ ।

नावबुध्यस इत्यन्वयः ॥ २ ॥ हेयोपादेयराजगुणानाह रावणस्य गुणहीनत्वं वक्तुं सक्तमिति । ग्राम्यभोगः स्त्र्यादिभोगः । तदेवाह कामावृत्तमिति । कामचेष्टापरं लुब्धं भोगलोलुपं श्मशानाग्निमिव अस्पृश्यत्वेन सादृश्यम् ॥ ३ ॥ तैः कार्यैरनुष्ठितैः ॥४॥ अयुक्तचारमनियोजितचार दुर्दर्शमुचिते काले प्रजाभ्यो दर्शनदानरहितम् अस्वाधीन स्त्र्यादिपरतन्त्रम् ॥ ५ ॥ विषय देशम् अस्वाधीन स्वमित्राधीनम्। पूर्वं स्वाधीनं देशं पश्चात्परायत्त ये न रक्षति स्वाधीनीकरणेनेति शेषः । ते न प्रकाशते सागरे मग्ना गिरय इव॥६॥ आत्मवद्भिर्वशीकृतांतर्बहिरिंद्रियैः विगृह्य विरुध्य॥७॥८॥ प्राकृतैः राजव्यवहारानर्हदासीदासजनैः ॥९॥१०॥ स्वजनं

सक्तंग्राम्येषुभोगेषुकामवृत्तंमहीपतिम् ॥ लुब्धंनबहुमन्यंतेश्मशानाग्निमिवप्रजाः ॥ ३ ॥ स्वयंकार्याणियःकालेनानुतिष्ठतिपार्थिवः ॥ सतुवैसहराज्येनतैश्चकार्यैर्विनश्यति ॥ ४ ॥ अयुक्तचारंदुर्दर्शमस्वाधीनंनराधिपम् ॥ वर्जयंतिनरादूरान्नदीपंकमिवद्विपाः ॥ ५ ॥ येनरक्षंतिविषयमस्वाधीनंनराधिपाः ॥ तेनवृद्ध्याप्रकाशंतेगिरयःसागरेयथा ॥ ६ ॥ आत्मवद्भिर्विगृह्यत्वंदेवगंधर्वदानवैः ॥ अयुक्तचारश्चपलःकथंराजाभविष्यसि ॥ ७ ॥ त्वंतुबालस्वभावश्चबुद्धिहीनश्चराक्षस ॥ ज्ञातव्यंतंनजानीषेकथंराजाभविष्यसि ॥ ८ ॥ येषांचाराश्चकोशश्चनयश्चजयतांवर ॥ अस्वाधीनानरेंद्राणांप्राकृतैस्तेजनैःसमाः ॥ ९ ॥ यस्मात्पश्यंतिदूरस्थान्सर्वानर्थान्नराधिपाः ॥ चारेणतस्मादुच्यंतेराजानोदीर्घचक्षुषः ॥ ॥ १० ॥ अयुक्तचारंमन्येत्वांप्राकृतैःसचिवैर्युतः ॥ स्वजनंचयतःस्थानंनिहतंनावबुध्यसे ॥ ११ ॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणाम् ॥ हतान्येकेनरामेणखरश्चसहदूषणः ॥ १२ ॥ ऋषीणामभयंदत्तंकृतक्षेमाश्चदंडकाः ॥ धर्षितंचजनस्थानंरामेणाक्लिष्टकारिणा ॥ १३ ॥ त्वंतुलुब्धःप्रमत्तश्चपराधीनश्चराक्षस ॥ विषयेस्वेसमुत्पन्नंभयंयोनावबुध्यसे ॥ १४ ॥ तीक्ष्णमल्पप्रदातारंप्रमत्तंगर्वितंशठम् ॥ व्यसनेसर्वभूतानिनाभिधावंतिपार्थिवम् ॥ १५ ॥ अतिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितंनरम् ॥ क्रोधनंव्यसनेहंतिस्वजनोपिनराधिपम् ॥ १६ ॥ नानुतिष्ठतिकार्याणिभयेषुनबिभेतिच ॥ क्षिप्रंराज्याच्युतोदीनस्तृणैस्तुल्योभवेदिह ॥ १७ ॥ शुष्ककाष्ठैर्भवेत्कार्यंलोष्टैरपिचपांसुभिः ॥ नतुस्थानात्परिभ्रष्टैःकार्यंस्याद्वसुधाधिपैः ॥ १८ ॥ उपभुक्तंयथावासःस्रजोवामृदितायथा ॥ एवंराज्यात्परिभ्रष्टःसमर्थोपिनिरर्थकः ॥ १९ ॥ अप्रमत्तश्चयोराजासर्वज्ञोविजितेंद्रियः ॥ कृतज्ञोधर्मशीलश्चसराजातिष्ठतेचिरम् ॥२०॥ नयनाभ्यांप्रसुप्तोवाजागर्तिनयचक्षुषा ॥ व्यक्तक्रोधप्रसादश्चसराजापूज्यतेजनैः ॥२१॥ त्वंतुरावणदुर्बुद्धिर्गुणैरेतैर्विवर्जितः ॥ यस्यतेऽविदितश्चारैरक्षसांसुमहान्वधः ॥ २२ ॥

स्वस्य जना यस्मिन् तत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ कृतं क्षेम येषु ते कृतक्षेमाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तीक्ष्ण स्वामात्यादिविषये तैक्ष्ण्यादिगुणविशिष्टम् । शठो गूढविप्रियकारी तादृश राजान सर्वभूतानि भृत्यामात्यादिसर्वप्रजा नाभिधावंति तद्रक्षणाय न प्रवर्तंते ॥ १५ ॥ अग्राह्यं स्वीयैरनुपसर्प्यम् आत्मसंभावितम् आत्मना स्वेनैव संभावितं बहुमान प्राप्तम् अक्रोधनम् अस्थाने क्रोधवतम् ॥ १६ ॥ नानुतिष्ठति यस्य अमात्यादिस्वजनोऽपीत्याकर्षः स राज्याच्च्युतो भवेदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सर्वज्ञः स्वपरसर्ववृत्तांतज्ञः ॥ २० ॥ प्रसुप्तो वा प्रसुप्तोपि व्यक्तक्रोधप्रसाद' फलदानेन ॥ २१ ॥ अविदितः येन त्वया न ज्ञात

१ कर्मणा-इ० पा० । २ भविष्यति-इ० पा० ।

इत्यर्थः ॥ २२ ॥ परेषामवमता केवलमवमंतैव नतु तन्नाशविषयबुद्धिः न चिरात्क्षिप्रं विपत्स्यसे आपद प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २३ ॥ धनेनाक्षयकोशेन दर्पेण राजत्वाहकारेण बलेन प्राणबलेन चतुरगबलेन च चिंत यामास । मारीचः कलहं निवारयति एषा कलहार्थं प्रोत्साहयति किमत्र कर्तव्यमिति विचारयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥ वैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ किंरूप इत्यस्योत्तर दीर्घबाहुरित्यादि ॥ ५ ॥ कश्च राम इत्योत्तर दशरथात्मजः कनकांगद कनकवलयभूषित चापम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

परावमंताविषयेषुसंगवान्नदेशकालप्रविभागतत्त्ववित् ॥ अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चयेविपन्नराज्योनचिराद्विपत्स्यते ॥२३॥ इतिस्वदोषान्परिकीर्तितांस्तयासमीक्ष्यबुद्ध्याक्षणदाचरेश्वरः ॥ धनेनदर्पेणबलेनचान्वितोविचिंतयामासचिरंसरावणः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अरण्यकांडे त्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥३३॥ ततःशूर्पणखांदृष्ट्वाब्रुवतींपरुषंवचः ॥ अमात्यमध्येसंक्रुद्धःपरिपप्रच्छरावणः ॥१॥ कश्चरामःकथंवीर्यःकिंरूपःकिंपराक्रमः ॥ किमर्थंदंडकारण्यंप्रविष्टश्चसुदुस्तरम् ॥२॥ आयुधंकिंचरामस्ययेनतेराक्षसाहताः ॥ खरश्चनिहतःसंख्येदूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥३॥ तत्त्वंब्रूहिमनोज्ञांगिकेनत्वंचविरूपिता ॥ इत्युक्ताराक्षसेंद्रेणराक्षसीक्रोधमूर्च्छिता ॥४॥ ततोरामंयथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ दीर्घबाहुर्विशालाक्षश्चीरकृष्णाजिनांबरः ॥५॥ कंदर्पसमरूपश्चरामोदशरथात्मजः ॥ शक्रचापनिभंचापंविकृष्यकनकांगदम् ॥ ६ ॥ दीप्तान्क्षिपतिनाराचान्सर्पानिवमहाविषान् ॥नाददानंशरान्घोरान्विमुंचंतंमहाबलम् ॥७॥ नकार्मुकंविकर्षंतंरामंपश्यामिसंयुगे ॥ हन्यमानंतुतत्सैन्यंपश्यामिशरवृष्टिभिः ॥ ८ ॥ इंद्रेणेवोत्तमंसस्यमाहतंत्वश्मवृष्टिभिः ॥ रक्षसांभीमवीर्याणांसहस्राणिचतुर्दश ॥ ९ ॥ निहतानिशरैस्तीक्ष्णैस्तेनैकेनपदातिना ॥ अर्धाधिकमुहूर्तेनखरश्चसहदूषणः ॥१०॥ ऋषीणामभयंदत्तंकृतक्षेमाश्चदंडकाः ॥११॥ एकाकथंचिन्मुक्ताहंपरिभूयमहात्मना ॥ स्त्रीवधंशंकमानेनरामेणविदितात्मना ॥१२॥ भ्राताचास्यमहातेजागुणतस्तुल्यविक्रमः ॥ अनुरक्तश्चभक्तश्चलक्ष्मणोनामवीर्यवान् ॥१३॥ अमर्षीदुर्जयोजेताविक्रांतोबुद्धिमान्बली ॥ रामस्यदक्षिणोबाहुर्नित्यंप्राणोबहिश्चरः ॥१४॥ रामस्यतुविशालाक्षीपूर्णेंदुसदृशानना ॥ धर्मपत्नीप्रियानित्यंभर्तुःप्रियहितेरता ॥१५॥ सासुकेशीसुनासोरूःसुरूपाचयशस्विनी ॥ देवतेववनस्यास्यराजतेश्रीरिवापरा ॥१६॥ तप्तकांचनवर्णाभारक्ततुंगनखीशुभा ॥ सीतानामवरारोहावैदेहीतनुमध्यमा ॥१७॥ नैवदेवीनगंधर्वीनयक्षीनचकिन्नरी ॥ तथारूपामयानारीदृष्टपूर्वामहीतले ॥१८॥ यस्यसीताभवेद्भार्यायंचतुष्टापरिष्वजेत् ॥ अभिजीवेत्ससर्वेषुलोकेष्वपिपुरंदरात् ॥१९॥ सासुशीलावपुःश्लाघ्यारूपेणाप्रतिमाभुवि ॥ तवानुरूपाभार्या[3]सात्वंचतस्याःपतिर्वरः ॥२०॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ खरश्च सहदूषणो हत इत्यर्थः ॥ १० ॥ किमर्थं दंडकारण्यं प्रविष्ट इत्यस्योत्तरम् ऋषीणामित्यादि ॥ ११ ॥ पूर्वतनं स्ववृत्तं गोपयत्याह एकेति । परिभूय नासाकर्णहीनां कृत्वा ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ रामस्य दक्षिणो बाहुरित्यनेन सर्वतत्कार्यधुरंधरत्वम् । बहिश्चरः प्राण इत्यनेन निरतिशयप्रेमास्पदत्व सूच्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यस्य सीता भार्या यं च दृष्टा परिष्वजेत्स

१ कुद्धाम-इ० पा० । २ शिली ,आन-इ० पा० । ३ नार्या स्यात्व च तस्याःतथा पति-इ० पा० ।

एव सर्वेषु कालेषु च पुरंदरादपि अभ्यधिक जीवेत् तस्या लक्ष्म्यवतारत्वादिति व्यंग्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥ तवानेतुमुद्यताहमिति मृषावचो रावणसंतोषार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ भार्यात्वे भार्यात्वेन संपादने ॥ २३ ॥ २४ ॥ एषां रामादीनामशक्तिं तेषां राज्याद्यभावाद्वकारात्तव शक्तिं च विज्ञाय सीता तव भार्यात्वे क्रियताम् । भार्यात्वे तद्व्यवहारे यथा विषयो भवति तथा क्रियतां यत्यतामित्यर्थः ॥ २५ ॥ अद्यकृत्यमेतत्कालोचितकृत्यं कर्तुं योग्य तत्प्रतिपत्तु निश्चित्य ज्ञात्वा प्रवर्तयितुमर्हसीत्यर्थः ॥ २६ ॥ चरमान: ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अर० चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ तत इति शूर्पं शोणितभाजनम् । नख विद्रूपण इति धातुः । शूर्पेण शोणितभाजनेन यज्ञादिसत्क्रियां नखयति विद्रूषयतीति शूर्पणखेति तीर्थः । शूर्पाकारनखवतीत्यर्थे संज्ञायां शूर्पणखा अन्यत्र

तांतुविस्तीर्णजघनांपीनोत्तुंगपयोधराम् ॥ भार्यार्थेंतुतवानेतुमुद्यताहंवराननाम् ॥ २१ ॥ विरूपितास्मिक्रूरेणलक्ष्मणेनमहाभुज ॥ तांतुदृष्ट्वाद्यवैदेहींपूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ २२ ॥ मन्मथस्यशराणांचत्वंविधेयोभविष्यसि ॥ यदितस्यामभिप्रायोभार्यात्वेतवजायते ॥ शीघ्रमुद्धियतांपादोजयार्थमिहदक्षिणः ॥ २३ ॥ (कुरुप्रियंतथातेषांरक्षसांराक्षसेश्वर ॥ वधात्तस्यनृशंसस्यरामस्याश्रमवासिनः ॥ १ ॥ तंशरैर्निशितैर्हत्वालक्ष्मणंचमहारथम् ॥ हतनाथांसुखंसीतांयथावदुपभोक्ष्यसि ॥२॥) रोचतेयदितेवाक्यंममैतद्राक्षसेश्वर॥क्रियतांनिर्विशंकेनवचनंममरावण॥२४॥ विज्ञायैषामशक्तिंचक्रियतांचमहाबल॥सीतातवानवद्यांगीभार्यात्वेराक्षसेश्वर ॥२५॥ निशम्यरामेणशरैरजिह्मगैर्हतांजनस्थानगतान्निशाचरान् ॥ खरंचबुद्ध्वानिहतंचदूषणंत्वमद्यकृत्यंप्रतिपत्तुमर्हसि ॥२६॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येच०सा०अरण्यकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ॥३४॥ ततःशूर्पणखावाक्यंतच्छ्रुत्वारोमहर्षणम् ॥ सचिवानभ्यनुज्ञायकार्यंबुद्ध्वाजगामह ॥ १ ॥ तत्कार्यमनुगम्यांतर्यथावदुपलभ्यच ॥ दोषाणांचगुणानांचसंप्रधार्यबलाबलम् ॥२॥इतिकर्तव्यमित्येवकृत्वानिश्चयमात्मनः॥स्थिरबुद्धिस्ततोरम्यांयानशालांजगामह॥३॥यानशालांततोगत्वाप्रच्छन्नंराक्षसाधिपः॥सूतंसंचोदयामासरथःसंयुज्यतामिति॥४॥एवमुक्तःक्षणेनैवसारथिर्लघुविक्रमः॥ रथंसंयोजयामासतस्याभिमतमुत्तमम्॥५॥ कामगंरथमास्थायकांचनंरत्नभूषितम्॥ पिशाचवदनैर्युक्तंखरैःकनकभूषणैः ॥ ६ ॥ मेघप्रतिमनादेनसतेनधनदानुजः ॥ राक्षसाधिपतिःश्रीमान्ययौनदनदीपतिम् ॥ ७ ॥ सश्वेतवालव्यजनःश्वेतच्छत्रोदशाननः ॥ स्निग्धवैडूर्यसंकाशस्तप्तकांचनभूषणः ॥८॥दशग्रीवोविंशतिभुजोदर्शनीयपरिच्छदः ॥ त्रिदशारिर्मुनींद्रघ्नोदशशीर्षइवाद्रिराट् ॥ ९ ॥ कामगंरथमास्थायशुशुभेराक्षसाधिपः ॥ विद्युन्मंडलवान्मेघःसबलाकइवांबरे ॥ १० ॥

शूर्पनखीति परे । रोमहर्षण शूर्पणखावाक्यस्य कामविकारजनकतया रोमांचकरत्वम् । सचिवेभ्यस्तद्वाक्यस्य प्रतिपाद्य कार्यं बुद्ध्वा तत्सम्मतिपूर्वकं तत्कर्तव्यत्वेन निर्धार्य तानभ्यनुज्ञाय दत्ताभ्यनुज्ञान् कृत्वा जगाम मारीचाश्रममिति शेषः ॥ १ ॥ तत्कार्यं सीतापहाररूपम् अंतश्चित्ते अनुगम्योद्दिश्य दोषाणां गुणानां च स्वरूप यथावदुपलभ्य सीतापहारे एतावंतो गुणा इति निश्चित्य बलाबल यथावत्संप्रधार्य इत्येव कर्तव्यमित्यात्मनः स्वस्य निश्चय कृत्वा अकंपनशूर्पणखाभ्यामुक्तत्वात्सीताहरणमवश्य कर्तव्यमिति निश्चित्य यानशालां जगाम ॥ २ ॥ ३ ॥ दुष्टे कर्मणि प्रवृत्तौ वृद्धादिनिरोधशंकया प्रच्छन्न गूढम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ देवयोनिभेदाः पिशाचाः वदनभागे तत्सदृशैरित्यर्थः ॥ ६ ॥ नदनदीपतिः समुद्रस्त तीर्त्वा ययौ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ विद्युत्स्थाने आभरणानि मेघस्थाने

१ पीनश्रोणि-इ० पा० । २ विज्ञायेहात्मशक्तिं च ह्रियतामबला बलात्-इ० पा० ।

रावण: बलाकास्थाने छत्रम् ॥ १० ॥ शैलसहितसागरानूप तत्कूल तस्यैव वर्णन नानापुष्पैरित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ कदल्यटवि: कदलीवन तेन शोभावत् ॥ १३ ॥ अत्यतम् अतिशयेन पर्णवातादि रूपो नियत आहारो येषां तै: ॥ १४ ॥ अजो ब्रह्मा तत्पुत्रैर्वैखानसैरयोनिजै: प्रसिद्धै: मापैर्मापसञ्ज्ञकै: ॥ १५ ॥ १६ ॥ अमृताशिभि: अमृतभोजनै: ॥ १७ ॥ प्लवा मद्रका: वैदूर्यप्रस्तर वैदूर्यसदृशश्यामप्रस्तरम् । सागरतेजसा सागरोर्मिवैभवेन स्निग्ध सांद्र शीतलम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ अभिसपतन् गच्छन्मार्गवशाद्विमानानि गधर्वाप्सरसश्च ददर्श ॥ २० ॥ निर्यामरूपरमयुक्तमूलानां चंदनानामित्यर्थ: । यद्वा निर्यासरसस्य

सशैलसागरानूपंवीर्यवानवलोकयन् ॥ नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णंसहस्रशः ॥११॥ शीतमंगलतोयाभिःपद्मिनीभिःसमंततः ॥ विशालैराश्रमपदैर्वे
दिमद्भिरलंकृतम् ॥१२॥ कदल्यटविसंशोभंनालिकेरोपशोभितम् ॥ सालैस्तालैस्तमालैश्चतरुभिश्चसुपुष्पितैः॥१३॥अत्यंतनियताहारैः शोभितं
परमर्षिभिः ॥ नागैःसुपर्णैर्गंधर्वैःकिन्नरैश्चसहस्रशः ॥१४॥ जितकामैश्चसिद्धैश्चचारणैश्चोपशोभितम् ॥ आजैर्वैखानसैर्माषैर्वालखिल्यैर्मरीचिपैः
॥ १५ ॥ दिव्याभरणमाल्याभिर्दिव्यरूपाभिरावृतम् ॥ क्रीडारतविधिज्ञाभिरप्सरोभिःसहस्रशः ॥ १६ ॥ सेवितंदेवपत्नीभिःश्रीमतीभिरुपासि
तम् ॥ देवदानवसंघैश्चचरितंत्वमृताशिभिः ॥१७॥ हंसक्रौंचप्लवाकीर्णंसारसैःसंप्रसादितम् ॥ वैदूर्यप्रस्तरंस्निग्धंसांद्रंसागरतेजसा ॥१८॥ पाण्डु
राणिविशालानिदिव्यमाल्ययुतानिच ॥ तूर्यगीताभिजुष्टानिविमानानिसमंततः ॥१९॥ तपसाजितलोकानांकामगान्यभिसंपतन् ॥ गंधर्वाप्सर
सश्चैवददर्शधनदानुजः ॥२०॥ निर्यासरससमूलानांचंदनानांसहस्रशः ॥ वनानिपश्यन्सौम्यानिघ्राणतृप्तिकराणिच ॥२१॥ अगुरूणांचमुख्यानां
वनान्युपवनानिच ॥ तक्कोलानांचजात्यानांफलानांचसुगंधिनाम् ॥ २२ ॥ पुष्पाणिचतमालस्यगुल्मानिमरिचस्यच ॥ मुक्तानांचसमूहानिशु
ष्यमाणानितीरतः ॥२३॥ शैलानिप्रवरांश्चैवप्रवालनिचयांस्तथा ॥ कांचनानिचशृंगाणिराजतानितथैवच ॥२४॥ प्रस्रवाणिमनोज्ञानिप्रसन्नान्य
द्भुतानिच ॥ धनधान्योपपन्नानिस्त्रीरत्नैरावृतानिच ॥२५॥ हस्त्यश्वरथगाढानिनगराणिविलोकयन् ॥ तंसमंसर्वतःस्निग्धंमृदुसंस्पर्शमारुतम् ॥
॥२६॥ अनूपेसिंधुराजस्यददर्शत्रिदिवोपमम् ॥ तत्रापश्यत्समेघाभंन्यग्रोधंमुनिभिर्वृतम् ॥ २७ ॥ समंताद्यस्यताःशाखाःशतयोजनमायताः ॥
यस्यहस्तिनमादायमहाकायंचकच्छपम् ॥ २८ ॥ भक्षार्थंगरुडःशाखामाजगाममहाबलः ॥ तस्यतांसहसाशाखांभारेणपतगोत्तमः ॥ २९ ॥

मूलानां उपादानकारणानां गुग्गुलादिवृक्षाणां चदनानां च वनानि पश्यन् ॥ २१ ॥ जात्यानामुत्तमानाम् । तक्कोला: सुगधफला वृक्षविशेषास्तेपा वनानि पश्यन् ॥ २२ ॥ २३ ॥ शैलानि शिलासमूहान् ॥ ॥ २४ ॥ प्रस्रवाणि निर्झरा: ॥ २५ ॥ सम समभूतल देशम् ॥ २६ ॥ तत्र समुद्रानूपे ॥ २७ ॥ यस्य दिव्यवटस्य प्रसगात्तन्माहात्म्य कविराह यस्येतिषड्भि: श्लोकै: । गरुडोऽमृताहरणप्रस्तावे भक्षार्थं महाकाय गज कच्छप चादाय क्वचित्स्थित्वा भक्षणाय यस्य शाखा जगाम गत्वा च यस्य शाखां भारेण बभज । तस्या भग्नशाखाया अधो वैखानसाद्या अनेके ऋषय: समागता बभूवुस्तेषा शाखापातेन नाशो

१ कदल्याढकिसबाधम्-इ० पा० । २ भि: श्रियावृतम्-इ० पा० । ३ शखाना प्रस्तर चैव-इ०पा०

मा भूदिति ता शाखां तौ गजकच्छपौ च महाबलत्वादादायान्यत्र जगाम तदा गच्छन्नेव तौ शाखा चैकपादेन धृत्वांतरिक्ष एव तदामिष गजकच्छपरूप मक्षयित्वा तया शाखया प्रक्षिप्तया निषादविषय निषाद देंश हत्वा मुनींश्च वधान्मोक्षयित्वा प्रहर्ष लेभे॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ स तेनैव हर्षेणामिषभक्षणनिषादनाशनमुनिरक्षणजसतोपेण ॥३४॥ अयोजालानि अयःशृंखलनिर्मितजालानि रत्नमयगेहोपरि पक्षिप्रवेशपरिहाराय बद्धानि बलान्निर्मथ्य छित्त्वा रत्नमयगृह च भित्त्वा गुप्तममृतं महेंद्रभवनादाजहार ॥ ३५ ॥ सुपर्णेन कृत मग्नैकमहाशाखात्वरूप लक्षण यस्य तम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सुपर्णःपर्णबहुलांबभंजाथमहाबलः ॥ तत्रवैखानसामाषावालखिल्यामरीचिपाः ॥ ३० ॥ अजाबभूवुर्धूम्राश्चसंगताःपरमर्षयः ॥ तेषांदयार्थंगरुडस्तांशाखांशतयोजनम् ॥ ३१ ॥ भग्नामादायवेगेनतौचोभौगजकच्छपौ ॥ एकपादेनधर्मात्माभक्षयित्वातदामिषम् ॥ ३२ ॥ निषादविषयंहत्वाशाखयापतगोत्तमः ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेमोक्षयित्वामहामुनीन् ॥ ३३ ॥ सतुतेनप्रहर्षेणद्विगुणीकृतविक्रमः ॥ अमृतानयनार्थंवैचकारमतिमान्मतिम् ॥ ३४ ॥ अयोजालानिनिर्मथ्यभित्त्वारत्नगृहंवरम् ॥ महेंद्रभवनाद्गुप्तमाजहारामृतंततः ॥ ३५ ॥ तंमहर्षिगणैर्जुष्टंसुपर्णकृतलक्षणम् ॥ नाम्नासुभद्रंन्यग्रोधंददर्शधनदानुजः ॥ ३६ ॥ तंतुगत्वापरंपारंसमुद्रस्यनदीपतेः ॥ ददर्शाश्रममेकांतेपुण्येरम्येवनांतरे ॥ ३७ ॥ तत्रकृष्णाजिनधरंजटामंडलधारिणम् ॥ ददर्शनियताहारंमारीचंनामराक्षसम् ॥ ३८ ॥ सरावणःसमागम्यविधिवत्तेनरक्षसा ॥ मारीचेनार्चितोराजासर्वकामैरमानुषैः ॥ ३९ ॥ तंस्वयंपूजयित्वाचभोजनेनोदकेनच ॥ अथोपहितयावाचामारीचोवाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥ कच्चित्तेकुशलंराजँल्लंकायांराक्षसेश्वर ॥ केनार्थेनपुनस्त्वंवैतूर्णमेवइहागतः ॥ ४१ ॥ एवमुक्तोमहातेजामारीचेनसरावणः ॥ ततःपश्चादिदंवाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥४२॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ मारीचश्रूयतांतातवचनंममभाषतः ॥ आर्तोस्मिममचार्तस्यभवान्हिपरमागतिः ॥ १ ॥ जानीषेत्वंजनस्थानंभ्रातायत्रखरोमम ॥ दूषणश्चमहाबाहुःस्वसाशूर्पणखाचमे ॥ २ ॥ त्रिशिराश्चमहाबाहूराक्षसःपिशिताशनः ॥ अन्येचबहवःशूरालब्धलक्षानिशाचराः ॥ ३ ॥ वसन्तिमन्नियोगेनअधिवासंचराक्षसाः ॥ बाधमानामहारण्येमुनीन्येधर्मचारिणः ॥ ४ ॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणाम् ॥ शूराणांलब्धलक्षाणांखरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ ५ ॥

सर्वकामैरभिलषितसर्वभोग्यवस्तुभिरर्चितो बभूवेति शेषः ॥३९॥४०॥ पूजोत्तर कुशल पृच्छति कच्चिदिति ॥ ४१ ॥ इदम् अग्रिमसर्ववक्ष्यमाणम् ॥ ४२ ॥ आर्तैर्मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ मारीचेति । तातेत्युपलालनेन कार्यं वदिष्यन्पूर्वं वृत्तं स्मारयति ॥ १ ॥ जानीषे इति । भ्रात्रादयो मन्नियोगाज्जनस्थान प्राप्य वसतीति त्व जानीषे विलेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ॥ लब्धलक्षाः लब्धयुद्धोत्साहाः ॥ ३ ॥ अथ तत्र स्थित्वा क्रियमाण वृत्त च जानीषे इत्याह अधिवास चेति । मुनीन्बाधमाना बाधहेतवे हंतौ शानच । अधिवास च कुर्वंति

१ नित्यवासम्-इ० पा० ।

मन्नियोगादिति शेषः । अधिवास उपद्रव इति कतकः । रतिवासमिति पाठे रतिवास रत्या प्रीत्या वासो यत्र कर्मणि तथा ॥ ४ ॥ ५ ॥ चतुर्दशसहस्राणि यानि सांते ते त्विदानीमित्यन्वयः । वसमानाः वसतः रामेण सयुगे सगताः तेन सह समरमकार्षुरित्यर्थः । परमत्यर्थमायत्ताः सन्नद्धाः ॥ ६ ॥ ७ ॥ किंचिदपि परुषमनुक्त्वा शरैः शरमोक्षणव्यापरैर्व्यापारितं संजातव्यापारं कृतम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ अथ भगिनीवैरूप्य निष्कारण मन्यमानः क्रोधाद्दूषयति राम पित्रेत्यादिना । क्षीणजीवितः निरपराध स्त्रीवैरूप्यकरणादेव तथा त्व मन्यते ॥ १० ॥ अत एवाशीलोऽजितेंद्रियश्च अस्थाने क्रोधात् ॥ ११ ॥ सत्त्व बलमेव केवल माश्रित्य न तु धर्मम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ भ्रातृभिः कुम्भकर्णादिभिः नाभिचिंतये न गणयामि ॥ १५ ॥ उपायतः उपायेष्वित्यर्थः । तत्रैव हेतुगर्भं विशेषण महामायेत्यादि ॥ १६ ॥ मम साहाय्ये

तेत्विदानींजनस्थानेवसमानामहाबलाः ॥ संगताःपरमायत्तारामेणसहसंयुगे ॥ ६ ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाःखरप्रमुखराक्षसाः ॥ तेनसंजातरोषेण रामेणरणमूर्धनि ॥ ७ ॥ अनुक्त्वापरुषंकिंचिच्छरैर्व्यापारितंधनुः ॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसामुग्रतेजसाम् ॥ ८ ॥ निहतानिशरैस्तीक्ष्णैर्मानुषेण पदातिना ॥ खरश्चनिहतःसंख्येदूषणश्चनिपातितः ॥ ९ ॥ हत्वात्रिशिरसंचापिनिर्भयादंडकाःकृताः ॥ पित्रानिरस्तःक्रुद्धेनसभार्यःक्षीणजी वितः॥ १०॥सहंतातस्यसैन्यस्यरामःक्षत्रियपांसनः ॥ अशीलःकर्कशस्तीक्ष्णोमूर्खोलुब्धोऽजितेंद्रियः ॥ ११॥ त्यक्तधर्मात्वधर्मात्माभूतानामहिते रतः ॥ येनवैरंविनारण्येसत्त्वमास्थायकेवलम् ॥ १२ ॥ कर्णनासापहारेणभगिनीमेविरूपिता ॥ अस्यभार्यांजनस्थानात्सीतांसुरसुतोपमाम् ॥ १३ ॥ आनयिष्यामिविक्रम्यसहायस्तत्रमेभव ॥ त्वयाह्यहंसहायेनपार्श्वस्थेनमहाबल ॥ १४ ॥ भ्रातृभिश्चसुरान्सर्वान्नाहमत्राभिचिंतये ॥ तत्सहायोभवत्वंमेसमर्थोह्यसिराक्षस ॥ १५ ॥ वीर्येयुद्धेचदर्पेचनह्यस्तिसदृशस्तव ॥ उपायतोमहाञ्छूरोमहामायाविशारदः ॥ १६ ॥ एत दर्थमहंप्राप्तस्त्वत्समीपंनिशाचर ॥ शृणुतत्कर्मसाहाय्येयत्कार्यंवचनान्मम ॥ १७॥ सौवर्णस्त्वंमृगोभूत्वाचित्रोरजतबिंदुभिः ॥ आश्रमेतस्य रामस्यसीतायाःप्रमुखेचर ॥ १८ ॥ त्वांतुनिःसंशयंसीतादृष्ट्वातुमृगरूपिणम् ॥ गृह्यतामितिभर्तारंलक्ष्मणंचाभिधास्यति ॥ १९ ॥ ततस्तयोरपा ययेतुशून्येसीतांयथासुखम् ॥ निराबाधोहरिष्यामिराहुश्चंद्रप्रभामिव ॥ २० ॥ ततःपश्चात्सुखंरामेभार्याहरणकर्शिते ॥ विस्रब्धंप्रहरिष्यामिकृता र्थेनांतरात्मना ॥२१॥ तस्यरामकथांश्रुत्वामारीचस्यमहात्मनः ॥ शुष्कंसमभवद्वक्त्रंपरित्रस्तोबभूवच ॥ २२ ॥ ओष्ठौपरिलिहञ्छुष्कौनेत्रैरनि मिषैरिव ॥ मृतभूतइवार्तस्तुरावणंसमुदैक्षत ॥ २३ ॥ सरावणंत्रस्तविषण्णचेतामहावनेरामपराक्रमज्ञः ॥ कृतांजलिस्तत्त्वमुवाचवाक्यंहितंचत स्मैहितमात्मनश्च ॥२४॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदि० च० सा० अरण्य० षट्त्रिंशः सर्गः ॥३६॥ तच्छ्रुत्वाराक्षसेंद्रस्यवाक्यंवाक्यविशारदः॥ प्रत्युवाचमहातेजामारीचोराक्षसेश्वरम् ॥ १ ॥ सुलभाःपुरुषाराजन्सततंप्रियवादिनः ॥ अप्रियस्यचपथ्यस्यवक्ताश्रोताचदुर्लभः ॥ २ ॥

यत्कर्म त्वया कार्यं तत्कर्म शृण्वित्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अपाये अपगमे ॥ २० ॥ ततः सुख क्लेशरहित यथा भवति तथा विस्रब्धं यथा भवति तथा च प्रहरिष्यामि ॥ २१ ॥ रामकथा रामप्रसगं श्रुत्वा मारीचस्त्रस्तो बभूव । तेन त्रासेन च तस्य मुखं शुष्कमभवत् ॥२२॥ चिंतावशादनिमिषैरिव नेत्रैरुपलक्षित इति शेषः । मृतभूतो मृतप्रायः॥२३॥ आत्मनो हितमित्यार्षी षष्ठी ॥२४॥ मैंमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदि० अरण्यकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ तदिति ॥ १ ॥ प्रियवादिनः स्वामिहिताहितविचारमुपेक्ष्य राज्ञ आपातप्रियतया संतोषाय तत्कालम

धुरवाक्यवक्तारः पुरुषाः सुलभाः । अपि तु अप्रियस्यापि तत्कालमप्रियतया प्रतीयमानस्यापि कालांतरे पथ्यस्य वचसो वक्ता भूत्यस्तस्य च भोक्ताऽहितवत्प्रतिभासमानमपि इदं पथ्यमेवेति ग्रहीता राजा विवेकी दुर्लभः । अतो मयोच्यमानम् आपाततोऽप्रियमिव भासमानमपि उदर्के परमहित शृणुवति शेषः ॥ २ ॥ अवोधे हेतुरयुक्तचारत्वम् अनियुक्तचारत्वम् ॥ ३ ॥ एतदवोधकृतश्च तवानर्थो भावीत्याह अपीति । रक्षसां स्वस्तीत्यार्षम् । अपि स्वस्ति भवेदपि क्षेमं सपद्येतापि किम् । तव दुर्बुद्धिनिवृत्त्येति शेषः । तथा संक्रुद्धो रामो लोकमराक्षसं न कुर्यादपि किम् । एवमग्रेपि बोध्यम् ॥४॥ ५ ॥ ६ ॥ पापमन्त्रितः सहिकृतकर्तव्यार्थ विचारः ॥ ७ ॥ एवं महावीर्यत्व रामे प्रतिपाद्य रावणोक्तदूषणानि निराचष्टे न च पित्रेत्यादि ॥ ८ ॥ तैक्ष्ण्याभावे हेतुः सर्वभूतहिते रतत्वम् ॥ ९ ॥ कैकेय्या वञ्चित पितरं दृष्ट्वा त सत्यवादिनं करिष्या

ननूनंबुध्यसेराममंमहावीर्यंगुणोन्नतम् ॥ अयुक्तचारश्चपलोमहेंद्रवरुणोपमम् ॥ ३ ॥ अपिस्वस्तिभवेत्तातसर्वेषामपिरक्षसाम् ॥ अपिरामोनसंक्रुद्धःकुर्याल्लोकानराक्षसान् ॥ अपितेजीवितांतायनोत्पन्नाजनकात्मजा ॥ अपिसीतानिमित्तंचनभवेद्व्यसनंमहत् ॥ ५ ॥ अपित्वामीश्वरंप्राप्यकामवृत्तंनिरंकुशम् ॥ नविनश्येत्पुरीलंकात्वयासहसराक्षसा ॥ ६ ॥ त्वद्विधःकामवृत्तोहिदुःशीलःपापमंत्रितः ॥ आत्मानंस्वजनंराष्ट्रंसराजाहंतिदुर्मतिः ॥ ७ ॥ नचपित्रापरित्यक्तोनामर्यादःकथंचन ॥ नलुब्धोनचदुःशीलोनचक्षत्रियपांसनः ॥८॥ नचधर्मगुणैर्हीनःकौसल्यानंदवर्धनः ॥ नचतीक्ष्णोहिभूतानांसर्वभूतहितेरतः ॥ ९ ॥ वंचितंपितरंदृष्ट्वाकैकेय्यासत्यवादिनम् ॥ करिष्यामीतिधर्मात्माततःप्रव्रजितोवनम् ॥ १० ॥ कैकेय्याःप्रियकामार्थंपितुर्दशरथस्यच ॥ हित्वाराज्यंचभोगांश्चप्रविष्टोदंडकावनम् ॥११॥ नरामःकर्कशस्तातनाविद्वान्नाजितेंद्रियः ॥ अनृतंनश्रुतंचैवनैवत्वंवक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ रामोविग्रहवान्धर्मःसाधुःसत्यपराक्रमः ॥ राजासर्वस्यलोकस्यदेवानामिववासवः ॥ १३ ॥ कथंनुतस्यवैदेहींरक्षितांस्वेनतेजसा ॥ इच्छसिप्रसभंहर्तुंप्रभामिवविवस्वतः ॥ १४ ॥ शरार्चिषमनाधृष्यंचापखड्गेंधनंरणे ॥ रामाग्निंसहसादीप्तंनप्रवेष्टुंत्वमर्हसि ॥ १५ ॥ धनुर्व्यादितदीप्तास्यंशरार्चिषममर्षणम् ॥ चापबाणधरंतीक्ष्णंशत्रुसेनापहारिणम् ॥ १६ ॥ राज्यंसुखंचसंत्यज्यजीवितंचेष्टमात्मनः ॥ नात्यासादयितुंतातरामांतकमिहार्हसि ॥ १७ ॥ अप्रमेयंहितत्तेजोयस्यसाजनकात्मजा ॥ नत्वंसमर्थस्तांहर्तुंरामचापाश्रयांवने ॥ १८ ॥

मीति वन स्वयमेव प्रव्रजितो नतु किंचित्पापात् पित्रा प्रवासित इत्यर्थः ॥ १० ॥ कैकेय्याः प्रियस्य कामस्य मनोरथस्य पूरणार्थम् ॥ ११ ॥ अनृत न श्रुत चैव अनृतप्रसंगमपि न जानाति तेन तत्कथन दूरापास्तमित्यर्थः । एव वक्तुं राम दुर्गुण वक्तुम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ अथ सीतापहारस्याशक्यत्वमाह कथं न्विति । स्वेन तेजसा पातिव्रत्यवैभवेन । किंच तस्य रामस्य स्वेन तेजसा सहजप्रतापेनेत्यर्थः । ॥ १४ ॥ शरार्चिष शरज्वाल खड्गचापपदेन तद्धतशात्रवस्तद्रूपमिधनं यस्य ॥ १५ ॥ रामेतकरूपकोपपादकविशेषणान्याह धनुरिति । धनुरेव व्यादित व्यात्तमिति यावत् । दीप्त ज्वालादीप्तमास्य यस्य रामरूपांतकस्य ज्वालादीप्तत्वमेव शरार्चिषमित्यनेनोक्तम् ॥ १६ ॥ अत्यासादयितुमत्यंतं प्राप्तुम् ॥ १७ । अप्रमेयं हि तत्तेज इत्यनेनावाङ्मनसगोचरत्व ध्वनितम् । यस्य सेत्यनेन तस्या अपि तत्त्व सूचितम् ॥ १८ ॥

१ मम-इ० पा० । २ पाशधरं वीरम्-इ० पा० ।

नरसिंहस्येत्यनेन हिरण्यकशिपुप्रभृतिहताऽयमेवेति सूचितम् । नित्यमनुव्रतेत्यनेन तस्यास्तच्छक्तित्वं सूचितम् ॥ १९ ॥ न सेति । रजस्तमःप्रधानेन त्वादृशेनेत्यर्थः ॥ २० ॥ व्यर्थमिममुद्यमं कृत्वा तेन किमपि हितमित्यर्थः । तेन चेत्त्वं रणे दृष्टस्तदा तदत तद्दर्शनावसान तव जीवितमित्यर्थः ॥ २१ ॥ जीवितमिति जीविताद्युद्दिश्य स त्वं विभीषणपुरोगमैर्धर्मिष्ठैर्मंत्रयित्वा अनंतर निश्चयं कृत्वा दोषगुणबलाबलनिर्धारणविषयम् । आत्मनो रामस्य च दोषगुणबलाबल सप्रधार्य विचार्य तदनंतर स्वस्य रामस्य च बल तत्त्वतो ज्ञात्वा निश्चित्य तत्र आत्मनो हितमिदमिति निश्चित्य यत्क्षमं तत्कर्तुमर्हसी त्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सत्सचिवांतर्गतस्य मम त्वेष निश्चय इत्याह अहं त्विति । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ २५ ॥ शैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये

तस्यैवनरसिंहस्यसिंहोरस्कस्यभामिनी ॥ प्राणेभ्योपिप्रियतराभार्यानित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥ नसाधर्षयितुंशक्यामैथिल्योजस्विनःप्रिया ॥ दीप्तस्येवहुताशस्यशिखासीतासुमध्यमा ॥ २० ॥ किमुद्यमंव्यर्थमिमंकृत्वातेराक्षसाधिप ॥ दृष्टश्चेत्त्वंरणेतेनतदंतमुपजीवितम् ॥ २१ ॥ जीवितंचसुखंचैवराज्यंचैवसुदुर्लभम् ॥ (यदीच्छसिचिरंभोक्तुंमाकृथारामविप्रियम् ॥) ससर्वैःसचिवैःसार्धंविभीषणपुरस्कृतैः ॥२२॥ मंत्रयित्वासधर्मिष्ठैःकृत्वानिश्चयमात्मनः ॥ दोषाणांचगुणानांचसंप्रधार्यबलाबलम् ॥ २३ ॥ आत्मनश्चबलंज्ञात्वाराघवस्यचतत्त्वतः ॥ हिताहितंविनिश्चित्यक्षमंत्वंकर्तुमर्हसि ॥२४॥ अहंतुमन्येतवनक्षमंरणेसमागमंकोसलराजसूनुना ॥ इदंहिभूयःशृणुवाक्यमुत्तमंक्षमंचयुक्तंचनिशाचराधिप ॥२५॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अरण्यकांडे सप्तत्रिंशःसर्गः॥३७॥कदाचिदप्यहंवीर्यात्पर्यटन्पृथिवीमिमाम्॥बलंनागसहस्रस्यधारयन्पर्वतोपमः ॥१॥नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ भयंलोकस्यजनयन्किरीटीपरिघायुधः ॥२॥ व्यचरन्दंडकारण्यमृषिमांसानिभक्षयन् ॥ विश्वामित्रोथधर्मात्मामद्वित्रस्तोमहामुनिः ॥ ३ ॥ स्वयंगत्वादशरथंनरेंद्रमिदमब्रवीत् ॥ अयंरक्षतुमांरामःपर्वकालेसमाहितः ॥४॥ मारीचान्मेभयंघोरंसमुत्पन्नंनरेश्वर ॥ इत्येवमुक्तोधर्मात्माराजादशरथस्तदा ॥५॥ प्रत्युवाचमहाभागंविश्वामित्रंमहामुनिम् ॥ ऊनद्वादशवर्षोयमकृतास्त्रश्चराघवः ॥ ६ ॥ कामंतुममतत्सैन्यंमयासहगमिष्यति ॥ बलेनचतुरंगेणस्वयमेत्यनिशाचरम् ॥ ७ ॥ वधिष्यामिमुनिश्रेष्ठशत्रुंतवयथेप्सितम् ॥ एवमुक्तःसतुमुनीराजानमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ रामान्नान्यद्बलंलोकेपर्याप्तंतस्यरक्षसः ॥ देवतानामपिभवान्समरेष्वभिपालकः ॥ ९ ॥ आसीत्तवकृतंकर्मत्रिलोकविदितंनृप ॥ काममस्तिमहत्सैन्यंतिष्ठत्विहपरंतप ॥ १० ॥ बालोप्येषमहातेजाःसमर्थस्तस्यनिग्रहे ॥ गमिष्येराममादायस्वस्तितेऽस्तुपरंतप ॥ ११ ॥ इत्येवमुक्त्वासमुनिस्तमादायनृपात्मजम् ॥ जगामपरमप्रीतोविश्वामित्रःस्वमाश्रमम् ॥ १२ ॥

अरण्यकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ अथ स्वानुभवसिद्धं रामबलमाह कदाचिदित्यादि । अहमपीति संबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ मद्वित्रस्तः मत्तो वित्रस्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥ पर्वकाले यागकाले ॥ ४ ॥ ५ ॥ पंचदशवर्षोऽपि तथा दशरथेनानूदितोऽप्यत्यतबाल्यद्योतनाय अतिबालेनापीदृश कृतं किमधुना वाच्यमिति रावणस्यात्यंतभयाय मारीचेन तथा दशरथेनोक्त इत्यूनद्वादशवर्ष इत्युक्तम् । ऊनषोडशवर्षोयमिति पाठांतरम् ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ यद्यपि भवान्देवानामपि सहायकृत् आसीत् । अन्यच्च तव त्वया कृतं कर्म त्रिलोकविदितं त्रिषु लोकेषु विदितं तथापि रामादन्यद्बलं तस्य रक्षसो न पर्याप्तमतः कामं तत्र बलं यदस्ति तदत्रैव तिष्ठतु

१ बालो-३० पा० ।

तद्दुपयोगाभावात् । अत एष बालोपि यतस्तन्निग्रहसमर्थोऽतो देय एवेति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपस्थितो रामः तद्रक्षणार्थं समीपं प्राप्त. सन् ॥ १३ ॥ अजातव्यंजनः श्मश्र्वादिपुंस्त्वचिह्नप्रा दुर्भावहीन इत्यर्थः । एकवस्त्रधरः ब्रह्मचर्ये स्थितः । शिखी काकपक्षधरः । कनकमालयोपलक्षितः ॥ १४ ॥ १५ ॥ आजगामेत्युत्तमपुरुषः । अत्र पारोक्ष्यार्थकलिटा दैवपारवश्यादेवाहमागतो न तु तदागमनं मम प्रत्यक्षमिति ध्वनयति । यद्वा बहुकालिकत्वेन विस्मृतत्वाद्वा तत्त्वारोपः । आर्षो वा लिट् । आश्रमांतरम् आश्रममध्यम् । दत्तवरो ब्रह्मदत्तदेवावध्यत्ववरः ॥ १६ ॥ प्रविष्टोह तेन न दृष्ट इत्यन्वयः ॥ १७ ॥

तंतथादंडकारण्येयज्ञमुद्दिश्यदीक्षितम् ॥ बभूवोपस्थितोरामश्चित्रंविस्फारयन्धनुः ॥ १३ ॥ अजातव्यंजनःश्रीमान्बालःश्यामःशुभेक्षणः ॥ एकवस्त्रधरोधन्वीशिखीकनकमालया ॥ १४ ॥ शोभयन्दंडकारण्यंदीप्तेनस्वेनतेजसा ॥ अदृश्यततदारामोबालचंद्रइवोदितः ॥ १५ ॥ ततोऽहं मेघसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ बलीदत्तवरोदर्पादाजगामाश्रमांतरम् ॥१६॥ तेनदृष्टःप्रविष्टोऽहंसहसैवोद्यतायुधः ॥ मांतुदृष्ट्वाधनुःसज्यमसंभ्रां तश्चकारह ॥ १७ ॥ अवजानन्नसंमोहाद्बालोऽयमितिराघवम् ॥ विश्वामित्रस्यतांवेदिमभ्यधावंकृतत्वरः ॥ १८ ॥ तेनमुक्तस्ततोबाणःशितः शत्रुनिबर्हणः ॥ तेनाहंताडितःक्षिप्तःसमुद्रेशतयोजने ॥ १९ ॥ नेच्छतातातमांहंतुंतदावीरेणरक्षितः ॥ रामस्यशरवेगेननिरस्तोभ्रांतचेतनः ॥२०॥ पातितोहंतदातेनगंभीरेसागरांभसि ॥ प्राप्यसंज्ञांचिरात्तातलंकांप्रतिगतःपुरीम् ॥ २१ ॥ एवमस्मितदामुक्तःसहायास्तेनिपातिताः ॥ अकृता स्त्रेणरामेणबालेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ २२ ॥ तन्मयावार्यमाणस्तुयदिरामेणविग्रहम् ॥ करिष्यस्यापदंघोरांक्षिप्रंप्राप्यनशिष्यसि ॥ २३ ॥ क्रीडा रतिविधिज्ञानांसमाजोत्सवदर्शिनाम् ॥ रक्षसांचैवसंतापमनर्थंचाहरिष्यसि ॥ २४ ॥ हर्म्यप्रासादसंबाधांनानारत्नविभूषिताम् ॥ द्रक्ष्यसित्वं पुरींलंकांविनष्टांमैथिलीकृते ॥ २५ ॥ अकुर्वतोपिपापानिशुचयःपापसंश्रयात् ॥ परपापैर्विनश्यंतिमत्स्यानागह्रदेयथा ॥ २६ ॥ दिव्यचंदन दिग्धांगान्दिव्याभरणभूषितान् ॥ द्रक्ष्यस्यभिहतान्भूमौतवदोषात्तुराक्षसान् ॥ २७ ॥ हृतदारान्सदारांश्चदशविद्रवतोदिशः ॥ हतशेषानशरणा न्द्रक्ष्यसित्वंनिशाचरान् ॥ २८ ॥ शरजालपरिक्षिप्तामग्निज्वालासमावृताम् ॥ प्रदग्धभवनांलंकांद्रक्ष्यसित्वमसंशयम् ॥ २९ ॥

॥ १८ ॥ शतयोजने तटात्तत्पर्यंतदेशस्थिते समुद्रे क्षिप्तः ॥ १९ नेच्छता अनिच्छता एतच्च रक्षणं केवलं कृपाजन्यमिति मारीचाशयः । भाविकार्यार्थमिति वस्तुतत्वम् ॥ २० ॥ २१ ॥ ये मे सहाया अपरे गतास्ते निपातिता इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अनर्थं मरणरूपम् आहरिष्यसि यत्नात्संपादयिष्यसि ॥ २४ ॥ २५ ॥ संगदोषाद्रक्षःकुलमात्रस्य नाशः प्राप्नोतीत्याह अकुर्वतोपीति । परपापैः परेषां पापात्मनां पापैर्निमित्तैः । नागह्रदे सर्पयुक्तह्रदे सर्पनिग्रहाय प्रविष्टेन राजप्रेरितधीवरादिना गरुडेन वा यथा प्रसंगान्मत्स्या नश्यति तद्वत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ हृतदारान्परिह्वतदारांस्त्यक्तदारानिति यावत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

१ पद्मपत्रनिभेक्षणः-इ० पा० । २ म तदाश्रमम्-इ० पा० । ३ प्राप्स्यसि रावणइ० पा० ।

तव परिग्रहेत:पुरे । प्रमदानां सहस्राणि अतस्तास्वेव रमस्व नान्यत्र मनो धेहीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वैलैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ पुनः स्वानुभवसिद्ध रामवृत्तमाह एवमिति । तदा विश्वामित्रयज्ञरक्षणसमये तेन कथंचिन्मुक्तोस्मि इदानीं प्रौढावस्थायामपि यद्वृत्तं मद्विषय यदुत्तर यत्सर्वलोकोत्तर तदतिरिक्ता साध्यं तच्छृणुष्व शृण्विति यावत् ॥ १ ॥ पूर्वं तयाकृतः प्राणसकट प्रापितोप्यहमनिर्विण्णः अप्राप्ततद्विषयप्रवृत्तिवैराग्यः ताभ्यां मृगरूपाभ्यां सहितोहमपि मृगरूपः सन्प्रविष्ट इत्यन्वयः ॥ २ ॥ तदेवाह

परदाराभिमर्शात्तुनान्यत्पापतरंमहत् ॥ प्रमदानांसहस्राणितवराजन्परिग्रहे ॥ ३० ॥ भवस्वदारनिरतःस्वकुलंरक्षराक्षसान् ॥ मानंवृद्धिंचराज्यं चजीवितंचेष्टमात्मनः ॥ ३१ ॥ कलत्राणिचसौम्यानिमित्रवर्गंतथैवच ॥ यदीच्छसिचिरंभोक्तुंमाकृथारामविप्रियम् ॥६२॥ निवार्यमाणःसुहृदा मयाभृशंप्रसह्यसीतांयदिधर्षयिष्यसि ॥ गमिष्यसिक्षीणबलःसबांधवोयमक्षयंरामशरात्तजीवितः ॥३३॥इत्यार्षे श्रीम०वा०आ०च०सा०अर० अष्टत्रिंशः सर्गः ॥३८॥एवमस्मितदामुक्तःकथंचित्तेनसंयुगे ॥ इदानीमपियद्वृत्तंतच्छृणुष्वयदुत्तरम् ॥१॥ राक्षसाभ्यामहंद्वाभ्यामनिर्विण्णस्तथा कृतः ॥ सहितोमृगरूपाभ्यांप्रविष्टोदंडकावने ॥ २ ॥ दीप्तजिह्वोमहादंष्ट्रस्तीक्ष्णशृंगोमहाबलः ॥ व्यचरन्दंडकारण्यंमांसभक्षोमहामृगः ॥ ३ ॥ अग्निहोत्रेषुतीर्थेषुचैत्यवृक्षेषुरावण ॥ अत्यंतघोरोव्यचरंस्तापसांस्तान्प्रधर्षयन् ॥ ४ ॥ निहत्यदंडकारण्येतापसान्धर्मचारिणः ॥ रुधिराणिपि बंस्तेषांतन्मांसानिचभक्षयन् ॥५॥ ऋषिमांसाशनःक्रूरस्त्रासयन्वनगोचरान् ॥ तदारुधिरमत्तोऽहंव्यचरंदंडकावनम् ॥ ६ ॥ तदाहंदंडकारण्येवि चरन्धर्मदूषकः ॥ आसादयंतदारामंतापसंधर्ममाश्रितम् ॥ ७ ॥ वैदेहींचमहाभागांलक्ष्मणंचमहारथम् ॥ तापसंनियताहारंसर्वभूतहितेरतम् ॥ ८ ॥ सोऽहंवनगतंरामंपरिभूयमहाबलम् ॥ तापसोऽयमितिज्ञात्वापूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ९ ॥ अभ्यधावंसुसंक्रुद्धस्तीक्ष्णशृंगोमृगाकृतिः ॥ जिघांसुरकृतप्र ज्ञस्तंप्रहारमनुस्मरन् ॥१०॥ तेनत्यक्तास्त्रयोबाणाःशिताःशत्रुनिबर्हणाः ॥ विकृष्यसुमहच्चापंसुपर्णानिलतुल्यगाः ॥ ११ ॥ तेबाणावज्रसंकाशाःसु घोरारक्तभोजनाः ॥ आजग्मुःसहिताःसर्वेत्रयःसन्नतपर्वणः ॥ १२ ॥ पराक्रमज्ञोरामस्यशठोदृष्टभयःपुरा ॥ समुत्क्रांतस्ततोमुक्तस्तावुभौराक्षसौ हतौ ॥ १३ ॥ शरेणमुक्तोरामस्यकथंचित्प्राप्यजीवितम् ॥ इहप्रव्राजितोयुक्तस्तापसोऽहंसमाहितः ॥ १४ ॥ वृक्षेवृक्षेहिपश्यामिचीरकृष्णाजिनांब रम् ॥ गृहीतधनुषंरामंपाशहस्तमिवांतकम् ॥ १५ ॥ अपिरामसहस्राणिभीतःपश्यामिरावण ॥ रामभूतमिदंसर्वमरण्यंप्रतिभातिमे ॥ १६ ॥

दीप्तेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ वनगोचरानृषीनन्यजीवांश्च ॥ ६ ॥ आसादय प्राप्तवान् । तापसं धर्मं तापससवधिधर्ममाश्रितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अकृतप्रज्ञः अकृतविचारः त प्रहार पूर्वं रामदत्तप्रहा रम् ॥ १० ॥ ११ ॥ सन्नतपर्वणः अदीर्घत्वमार्षम् ॥ १२ ॥ शठो गूढविप्रियकारी दृष्टभयः रामादिति शेषः । समुत्क्रांतः पलायितः ॥ १३ ॥ प्रव्राजितः परिव्राजितः कृतसकलदुर्वृत्तपरित्यागः युक्तो

१ निस्तरम्-इ० पा० । २ धर्मदूषकः इ० पा० ।

योगाभ्यासरतः अत एव तापसस्तपोनिष्ठः समाहितः स्थिरांतःकरणः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ रहिते रामरहितेपि वने उद्भ्रमामि भीतो भवामीव चेतनः सुषुप्तौ नष्टचैतन्योपि तद्दर्शनवशाल्लब्धचैतन्यः प्रलपामीत्यर्थः ॥ १७ ॥ रकारादीनीति एव च साक्षाद्दर्शने यत्त्रासः स वक्तुमशक्य इति भावः । तन्नामैकदेशश्रवणादपि नाम भयजनकं किं वक्तव्यं संपूर्णतन्नाम्नो भयजनकत्वमिति । स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्येति गीताश्लोकार्थोत्र व्यंग्यः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्माद्रामेण रणे युध्यस्व एतदुचितं न तु तद्दारापहार उचितः सर्वकुलनाशकत्वात् । युद्धे एकस्यैव नाशादिति भावः । मुख्यपक्षमाह क्षमां वेति । यदि मां जीवंतं द्रष्टुमिच्छसि तदा रामकथा न कार्या तत्कथाया रक्षस्तेजोपहारकत्वादुभयोरपि तेजोनाशे मरणादप्यधिका दुःखावस्थेति भावः ॥ २० ॥ साधवः अकृतपरापचाराः युक्ता योगवंतः । अनुष्ठिता इति कर्तरि निष्ठा ॥ २१ ॥ परापराधेन तवापराधेनेत्यर्थः । विनशेयं विनशिष्यामि । अतः हे राक्षस यत्ते क्षमं रणः क्षमा वा तत्त्वमेव कुरु । अहं तु त्वां नानुयामि त्वद्बुद्धिं नानुगच्छामीत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्र हेतुमाह

राममेवहिपश्यामिरहितेराक्षसेश्वर ॥ दृष्ट्वास्वप्नगतंराममुद्भ्रमामीवचेतनः ॥ १७ ॥ रकारादीनिनामानिरामत्रस्तस्यरावण ॥ रत्नानिचरथाश्चैव
वित्रासंजनयंतिमे ॥ १८ ॥ अहंतस्यप्रभावज्ञोनयुद्धंतेनतेक्षमम् ॥ बलिंवानमुचिंवापिहन्याद्धिरघुनंदनः ॥ १९ ॥ रणेरामेणयुद्धचस्वक्षमांवा
कुरुरावण ॥ नतेरामकथाकार्यायदिमांद्रष्टुमिच्छसि ॥ २० ॥ बहवःसाधवोलोकेयुक्ताधर्ममनुष्ठिताः ॥ परेषामपराधेनविनष्टाःसपरिच्छदाः ॥
॥ २१ ॥ सोऽहंपरापराधेनविनशेयंनिशाचर ॥ कुरुयत्तेक्षमंतत्त्वमहंत्वांनानुयामिवै ॥ २२ ॥ रामश्चहिमहातेजामहासत्त्वोमहाबलः ॥ अपि
राक्षसलोकस्यभवेदंतकरोऽपिहि ॥ २३ ॥ यदिशूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतःखरः ॥ अतिवृत्तोहतःपूर्वंरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ अत्रब्रूहियथातत्त्वं
कोरामस्यव्यतिक्रमः ॥ २४ ॥ इदंवचोबंधुहितार्थिनामयायथोच्यमानंयदिनाभिपत्स्यसे ॥ सबांधवस्त्यक्ष्यसिजीवितंरणेहतोऽद्यरामेणशरैर
जिह्मगैः ॥ ५९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ मारीचस्यतुत
द्वाक्यंक्षमंयुक्तंचरावणः ॥ उक्तोनप्रतिजग्राहमर्तुकामइवौषधम् ॥ १ ॥ तंपथ्यहितवक्तारंमारीचंराक्षसाधिपः ॥ अब्रवीत्परुषंवाक्यमयुक्तंकाल
चोदितः ॥ २ ॥ दुष्कुलैतदयुक्तार्थंमारीचमयिकथ्यते ॥ वाक्यंनिष्फलमत्यर्थंबीजमुप्तमिवोषरे ॥ ३ ॥

रामश्च हीति । तेजः पराक्रमः सत्त्वं बुद्धिबलम् । बलं शरीरं हि यतो महातेजस्त्वादिगुणो रामः प्रसिद्धोऽत ईदृशो रामः राक्षसलोकस्यांतकरः हि निश्चयेन भवेदिति । अपि संभाव्यते अतो नानुयामि त्वद्बुद्धिं सकलराक्षसकुलनाशमियेति भावः ॥ २३ ॥ खरादिनाशस्य तत्कृतान्यायमूलत्वात् तत्र क्षमैव युक्तेत्याह यदीति । सीताहननप्रयत्नदोषनिरूपितशूर्पणखाहेतोरतिवृत्तस्तूष्णीमवस्थितेन रामेण यदि शूर्पणखावाक्यजनितरोषात्त्वय योद्धुं गतो रामेण हतस्तदा को रामस्य व्यतिक्रमोऽन्यायस्तत्त्वमेव ब्रूहि ॥ २४ ॥ सिद्धांतमाह इदमिति । यथोच्यमानं परमार्थत उच्यमानं यदि नाभिपत्स्यसे नांगीकरिष्यसि तदा रणे हतः सबांधवस्त्वं जीवितं त्यक्ष्यसि इति मया अद्यैव निश्चीयते ॥ २५ ॥ शैरंमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ मारीचस्य मारीचेन क्षमं निवृत्तिसमर्थं युक्तं न्याय्यं कालोचितं च वाक्यं युक्तं उपदिष्टो रावणो मुमूर्षुरौषधमिव तदुक्तं न प्रतिजग्राह ॥ १ ॥ २ ॥ शत्रोर्मातुलस्य स्तावकत्वात्क्रोधेनाह दुष्कुलेति । अयुक्तार्थं

१ तवा-इ० पा० । २ यत्किलेतद इ० पा० ।

राजचित्तप्रतिकूलत्वादयुक्तार्थं निष्फलं तमोगुणक्रांते मम हृदये तस्यानवकाशात् ॥ ३ ॥ सयुगे पापशीलत्वादिगुणकस्य स्त्रीताटकाहंतृत्वात् रामस्य भार्याहरणविषये स्थित मां तद्वाक्यैर्भेत्तुं निवर्तयितुं न शक्यमित्यर्थः । मामिति द्वितीया छांदसत्वात् ॥ ४ ॥ तत्र मूर्खत्वमुपपादयति य इति । प्राकृतमसारम् ॥ स्त्री कैकेयी एकपदे द्राक् ॥ ५ ॥ सयुगे खरहतुरित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अपि चापृष्टोत्तरप्रलापस्त्वासंगत इत्याह दोषं गुणं वेति । कस्यचित्संदिग्धस्य कार्यस्य निश्चये निश्चयसिद्ध्यर्थम् अत्रानुष्ठिते को गुणः को दोषः क उपायः कोऽपाय इति यदि पृष्टं स्यात्तदा एवं वक्तुमर्हसि गुणदोषादिकमित्यर्थः । मया तु निश्चिते कार्ये केवलं साहाय्ये वियुज्यसेऽतो न ते जरः संगत इति भावः॥८॥पृष्टोत्तरमेव राजनि सचिवेन विनीतेन वाच्यमित्याह सपृष्टेन त्विति । उद्यतांजलिनेत्यनेन विनीतता दर्शिता ॥९॥ उपचारेण राजनीत्युक्तमार्गेण युक्तम्॥१०॥सावमर्दं तु राजपृष्टावमर्दसहितम् ।अथवा यद्यप्यर्थे यद्यपि हित तथापि नाभिनंदेत त्व त्वपृष्ट एव ममाहितमवमर्दसहित मानहीनं वदसीत्यनुचितमिति भावः॥११॥ ततो वक्तुरनिष्टमपीत्याह पचेति । के पंचेत्यत्राह अग्नेरिति ॥१२॥कानि रूपाणि तत्राह क्रमेण औष्ण्यमिति । औष्ण्य तैक्ष्ण्यम् । सौम्यं दयार्द्रचित्तत्वम् । दंडं दुष्टनिग्रहम् एव च तादृशे वक्तरि तीक्ष्णदडपात इत्याशयः ॥१३॥ धर्मं राजधर्मम् ॥१४॥ अभ्यागतमतिथिमित्यनेन पूज्यत्वातिशयं सूचयति गुणदोषप्रश्ने किं मम हितमिति प्रश्ने वा ईदृशं वक्तु युक्तम्।नचैतदेकमपि मया पृष्टमिति भावः ॥ १५ ॥ अपि च अपि तु मया त्वां प्रति एतावदेवोक्तम् । किं तत्राह अस्मिन्सीतापहाररूपे कृत्ये स भवान्मया नियुक्तः साहाय्य कर्तुमर्हसीति॥१६॥ किं तन्मत्कर्तव्यसाहाय्यं तत्राह शृण्विति । साहाय्ये मम वचनाद्यत्कार्यं शृण्विति सबंधः ॥१७॥१८॥१९॥ रामवाक्यानुरूपक

त्वद्वाक्यैर्नतुमांशक्यंभेत्तुंरामस्यसंयुगे ॥ मूर्खस्यपापशीलस्यमानुषस्यविशेषतः ॥ ४ ॥ यस्त्यक्त्वासुहृदोराज्यंमातरंपितरंतथा ॥ स्त्रीवाक्यंप्राकृतंश्रुत्वावनमेकपदेगतः ॥ ५ ॥ अवश्यंतुमयातस्यसंयुगेखरघातिनः ॥ प्राणैःप्रियतरासीताहर्तव्यातवसंनिधौ ॥ ६ ॥ एवंमेनिश्चिताबुद्धिर्हृदिमारीचविद्यते ॥ नव्यावर्तयितुंशक्यासेंद्रैरपिसुरासुरैः ॥ ७ ॥ दोषंगुणंवासंपृष्टस्त्वमेवंवक्तुमर्हसि ॥ अपायंवाऽप्युपायंवाकार्यस्यास्यविनिश्चये ॥ ८ ॥ संपृष्टेनतुवक्तव्यंसचिवेनविपश्चिता ॥ उद्यतांजलिनाराज्ञोयइच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ९ ॥ वाक्यमप्रतिकूलंतुमृदुपूर्वंशुभंहितम् ॥ उपचारेणवक्तव्योयुक्तंचवसुधाधिपः ॥ १० ॥ सावमर्दंतुयद्वाक्यमथवाहितमुच्यते ॥ नाभिनंदेततद्राजामानार्थीमानवर्जितम् ॥ ११ ॥ पंचरूपाणिराजानोधारयंत्यमितौजसः ॥ अग्नेरिंद्रस्यसोमस्ययमस्यवरुणस्यच ॥ १२ ॥ औष्ण्यंतथाविक्रमंचसौम्यंदंडंप्रसन्नताम् ॥ धारयंतिमहात्मानोराजानःक्षणदाचर ॥ १३ ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासुमान्याःपूज्याश्चनित्यदा ॥ त्वंतुधर्ममविज्ञायकेवलंमोहमाश्रितः ॥ १४ ॥ अभ्यागतंतुदौरात्म्यापरुषंवदसीदृशम् ॥ गुणदोषौनपृच्छामिक्षयंचात्मनिराक्षस ॥ १५ ॥ मयोक्तमपिचैतावत्त्वांप्रत्यमितविक्रम ॥ अस्मिंस्तुसभवान्कृत्येसाहाय्यंकर्तुमर्हति ॥ १६ ॥ शृणुतत्कर्मसाहाय्येयत्कार्यंवचनान्मम ॥ सौवर्णस्त्वंमृगोभूत्वाचित्रोरजतबिंदुभिः ॥ १७ ॥ आश्रमेतस्यरामस्यसीतायाःप्रमुखेचर ॥ प्रलोभयित्वावैदेहींयथेष्टंगंतुमर्हसि ॥ १८ ॥ त्वांहिमायामयंदृष्ट्वाकांचनंजातविस्मया ॥ आनयैनमितिक्षिप्रंरामंवक्ष्यतिमैथिली ॥ १९ ॥ अपक्रांतेचकाकुत्स्थेदूरंगत्वाप्युदाहर ॥ हासीतेलक्ष्मणेत्येवंरामवाक्यानुरूपकम् ॥ २० ॥

रामध्वनिसदृशध्वनियुक्तम् ॥२०॥२१॥२२॥२३॥ शिवं मार्गं गच्छ सौम्यो भूत्वा प्रस्थितो भवेत्यर्थः । किंच शिवं मनोहरं मार्गं मृगरूपं गच्छ प्राप्नुहि॥२४॥२५॥अथ राजत्वात्स्ववाक्याकरणे दंडमाह नो चेदिति । मद्वचनाननुष्ठाने मरणमेवानुष्ठाने तु जीवनं मत्तो बहुधनादिप्राप्तिश्च एवं प्रार्थनया अकरणे बलान्मद्बलहेतुकमरणभयात्त्वं च करिष्यस्येव ॥ २६ ॥ रामात्पर्यायद्वये इव कदाचिज्जीवन संभाव्यत एव । मद्वचनाकरणे तु सर्वथाऽद्य मृत्युरेवेत्याह आसाद्येति । त रामम् । सशयो न तु नाशनिश्चयः । एतन्मदुक्तवचनम् ॥ २७ ॥ संरंभानः ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रामा०वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ राजवद्राजयोग्य रावणेनाज्ञप्तः रामलक्ष्मणप्रतारणरूपं कार्यं प्रतिकूलम् अन्यथा वध करिष्यामीत्येवं प्रतिकूलवाक्यसहितं यथाज्ञप्तो मृत्योर्नि·शको मारीचः परुषं शब्दोर्थतश्च वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ विनाशः

तच्छ्रुत्वारामपदवींसीतयाचप्रचोदितः ॥ अनुगच्छतिसंभ्रांतंसौमित्रिरपिसौहृदात् ॥२१॥ अपक्रांतेचकाकुत्स्थेलक्ष्मणेचयथासुखम् ॥ आहरिष्यामिवैदेहींसहस्राक्षःशचीमिव ॥ २२ ॥ एवंकृत्वात्विदंकार्यंयथेष्टंगच्छराक्षस ॥ राज्यस्यार्धंप्रदास्यामिमारीचतवसुव्रत ॥ २३ ॥ गच्छसौम्यशिवंमार्गंकार्यस्यास्यविवृद्धये ॥ अहंत्वानुगमिष्यामिसरथोदंडकावनम् ॥ २४ ॥ प्राप्यसीतामयुद्धेनवंचयित्वातुराघवम् ॥ लंकांप्रतिगमिष्यामिकृतकार्यःसहत्वया ॥ २५ ॥ नोचेत्करोषिमारीचहन्मित्वामहमद्यवै ॥ एतत्कार्यमवश्यंमेबलादपिकरिष्यसि ॥ राज्ञोविप्रतिकूलस्थोनजातुसुखमेधते ॥ २६ ॥ आसाद्यतंजीवितसंशयस्तेमृत्युर्ध्रुवोह्यद्यमयाविरुध्यतः ॥ एतद्यथावत्परिगण्यबुद्ध्यायदत्रपथ्यंकुरुतत्तथात्वम् ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥४०॥ आज्ञप्तोरावणेनेत्थंप्रतिकूलंचराजवत् ॥ अब्रवीत्परुषंवाक्यंनिःशंकोराक्षसाधिपम् ॥ १ ॥ केनायमुपदिष्टस्तेविनाशःपापकर्मणा ॥ सपुत्रस्यसराज्यस्यसामात्यस्यनिशाचर ॥ २ ॥ कस्त्वयासुखिनाराजन्नाभिनंदतिपापकृत् ॥ केनेदमुपदिष्टंतेमृत्युद्वारमुपायतः ॥ ३ ॥ शत्रवस्तवसुव्यक्तंहीनवीर्यानिशाचर ॥ इच्छंतित्वांविनश्यंतमुपरुद्धंबलीयसा ॥ ४ ॥ केनेदमुपदिष्टंतेक्षुद्रेणाहितबुद्धिना ॥ यस्त्वामिच्छतिनश्यंतंस्वकृतेननिशाचर ॥ ५ ॥ वध्याःखलुनवध्यंतेसचिवास्तवरावण ॥ येत्वामुत्पथमारूढंननिगृह्णंतिसर्वशः ॥ ६ ॥ अमात्यैःकामवृत्तोहिराजाकापथमाश्रितः ॥ निग्राह्यःसर्वथासद्भिःसनिग्राह्योनगृह्यसे ॥ ७ ॥ धर्ममर्थंचकामंचयशश्चजयतांवर ॥ स्वामिप्रसादात्सचिवाःप्राप्नुवंतिनिशाचर ॥ ८ ॥ विपर्ययेतुतत्सर्वंव्यर्थंभवतिरावण ॥ व्यसनंस्वामिवैगुण्यात्प्राप्नुवंतीतरेजनाः ॥ ९ ॥ राजमूलोहिधर्मश्चयशश्चजयतांवर ॥ तास्मात्सर्वास्ववस्थासुरक्षितव्यानराधिपाः ॥ १० ॥

विनाशोपायः ॥ २ ॥ सुखिना त्वया सहावस्थानमिति शेषः । को नाभिनदति केन पापकृता उपायतः उपायव्याजेन ॥ ३ ॥ तथोपदेष्टारस्त्वत्तो हीनवीर्यास्तव शत्रवः ये त्वां त्वत्तो बलवत्तरेण शत्रुणोपरुद्ध विनश्यंतं द्रष्टुमिच्छति ॥ ४ ॥ स्वकृतेन स्वनिर्मितविनाशोपायेन ॥ ५ ॥ ये त्वामेवं कुपथमारूढ न निगृह्णन्ति न वारयंति अमात्यास्ते वध्या वधयोग्याः कुतस्त्वया न वध्यंत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तत्र नीतिशास्त्रमाह अमात्यैरिति ॥ ७ ॥ कुतस्तैरेवमनुष्ठेय तत्राह धर्ममिति ॥ ८ ॥ विपर्यये स्वामिवैगुण्ये तत्र न केवल तेपामेव व्यसनप्राप्तिः किंतु सर्वजनानां तदाह इतरे जना इति ।

अपीति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ तीक्ष्णेन क्रूरदंडेन प्रतिकूलेन स्वकृतीनामिति शेषः ॥ ११ ॥ तीक्ष्णमंत्रास्तीक्ष्णोपायप्रयोक्तारस्तेन तन्मंत्रग्राहिणा राज्ञा सह भुज्यंते स्वसमतया स्थाप्यते मदो मदबुद्धिः सारथिर्येषां ते रथा यथा विषमे सारथिभिः सह नश्यंति तथा ते राजानो मंत्रिभिः सह नश्यंति ॥ १२ ॥ युक्तधर्ममनुष्ठिताः युक्तधर्मानुष्ठातारः साधवो नीतिमार्गनिष्ठाः सपरिच्छदाः सपरिजनाः ॥ १३ ॥ तीक्ष्णदडेन प्रजानां प्रतिकूलेन रक्ष्यमाणाः प्रजा न वर्धंते गोमायुना मृगघातुकजीवेन रक्ष्यमाणा मृगा इव ॥ १४ ॥ कर्कशः क्रूरबुद्धिः कठिनश्च ॥ १५ ॥ तदिद त्वत्तो मरणरूप घोर काकतालीयमाकस्मिक मयासादित यद्यपि तथापि तत्प्रति न मया शोकः क्रियते जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति न्यायात् । तथापि त्व ससैन्यो विनशिष्यसि यदत्रार्थे त्वं मया शोचनीयोसि ॥ १६ ॥ ननु मम शरण कथ निश्चित तत्राह मामिति । मां निहत्य रामस्त्वां सबांधवमचिराद्वधिष्यति । तस्मादुभयथापि मरणं निश्चित त्वत्तो वा रामाद्वा । तत्रानेन वधेन कृतकृत्योस्मि यत् मृधे रणेऽरिणा हतो म्रिये राजतो बलान्मरणापेक्षया रणे

राज्यंपालयितुंशक्यंनतीक्ष्णेननिशाचर ॥ नचातिप्रतिकूलेननाविनीतेनराक्षस ॥ ११ ॥ येतीक्ष्णमंत्राःसचिवाभुज्यंतेसहतेनवै ॥ विषमेषुरथाः शीघ्रंमंदसारथयोयथा ॥१२॥ बहवःसाधवोलोकेयुक्तधर्ममनुष्ठिताः ॥ परेषामपराधेनविनष्टाःसपरिच्छदाः ॥१३॥ स्वामिनाप्रतिकूलेनप्रजास्तीक्ष्णेनरावण ॥ रक्ष्यमाणानवर्धंतेमृगागोमायुनायथा ॥ १४ ॥ अवश्यंविनशिष्यंतिसर्वेरावणराक्षसाः ॥ येषांत्वंकर्कशोराजादुर्बुद्धिरजितेंद्रियः ॥१५॥ तदिदंकाकतालीयंघोरमासादितंमया ॥ अत्रत्वंशोचनीयोसिससैन्योविनशिष्यसि ॥१६॥ मांनिहत्यतुरामोसावचिरात्त्वांवधिष्यति ॥ अनेनकृतकृत्योस्मिम्रियेचाप्यरिणाहतः ॥१७॥ दर्शनादेवरामस्यहतंमामवधारय ॥ आत्मानंचहतंविद्धिहृत्वासीतांसबांधवम् ॥१८॥ आनयिष्यसिचेत्सीतामाश्रमात्सहितोमया ॥ नैवत्वमपिनाहंवैनैवलंकानराक्षसाः ॥ १९ ॥ निवार्यमाणस्तुमयाहितैषिणानमृष्यसेवाक्यमिदंनिशाचर ॥ परेतकल्पाहिगतायुषोनराहितंनगृह्णंतिसुहृद्भिरीरितम् ॥२०॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०स०अरण्यकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥४१॥ एवमुक्त्वातुपरुषंमारीचोरावणंततः ॥गच्छावेत्यब्रवीद्दीनोभयाद्रात्रिंचरप्रभोः ॥१॥ दृष्टश्चाहंपुनस्तेनशरचापासिधारिणा ॥मद्वधोद्यतशस्त्रेणनिहतंजीवितंचमे ॥ २ ॥ नहिराममंपराक्रम्यजीवन्प्रतिनिवर्तते ॥ वर्ततेप्रतिरूपोऽसौयमदंडहतस्यते ॥ ३ ॥ किंतुकर्तुंमयाशक्यमेवंत्वयि दुरात्मनि ॥ एषगच्छाम्यहंतातस्वस्तितेस्तुनिशाचर ॥ ४ ॥ प्रहृष्टस्त्वभवत्तेनवचनेनसराक्षसः ॥ परिष्वज्यसुसंश्लिष्टमिदंवचनमब्रवीत् ॥५॥

शत्रुतो मृत्योः स्वर्गदत्वादाद्यमृत्योरपमृत्युत्वेन दुर्मरणत्वेन शास्त्रे उक्तेः राज्ञा मारितस्य शौचोदकदानाद्यभावश्रवणाद्रामतो मरणेन कृतकृत्योहमिति व्यग्यम् । ईदृश ज्ञान चास्य तपसा योगेन च शुद्धचित्तत्वादिति बोध्यम् ॥ १७ ॥ आत्मानं रावणम् । सबांधवमात्मानमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ कदाचिद्यदि मया जीवता सहैव सीतामानयिष्यसि तदा पश्चादपि सर्ववधो निश्चित इत्यर्थः ॥ १९ ॥ न मृष्यसे प्रतिकूलबुद्ध्या न परिगृह्णासीत्यर्थः । परेतकल्पाः मृतप्रायाः ॥ २० ॥ नंखेमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ रात्रिंचरप्रभोः रावणाद्भयमधुनैव निधमरणरूपम् । तस्माद्गच्छावेत्यब्रवीत्त्वमहं च इत्यर्थः ॥ १ ॥ तथावदत्वेव निजदुःखमप्याह दृष्टश्चाहमिति । पुनः यदाद्य तेन दृष्टो भविष्यामि तदोच्यमानविशेषणेन रामेण जीवित नियत नष्टमेव चकारात्तव च जीवितं नष्टम् ॥ २ ॥ यमदडहतस्य तेऽसौ रामः प्रतिरूपो यमदंडप्रतिरूपो वर्तते ॥ ३ ॥ अथाशक्यपरिहारमनर्थं शोचति किं त्विति ॥ ४ ॥ तेन वचनेन गच्छामीति वचनेन सुसंश्लिष्ट

गाथम् ॥ ५ ॥ मच्छंदवशवर्तिनः मदभिप्रायवशवर्तिनः शौंडीर्यं वीर्यं तद्युक्तम् एतद्वचोयोग्यमिति शेषः । इदानीं मारीचोसि स्वप्रकृतिं प्राप्तोसि पूर्वमन्यो हि राक्षसस्तदाविष्ट इति शेषः ॥ ६ ॥ खगः आकाशगामी रथः ॥ ७ ॥ शून्ये रामलक्ष्मणरहिते समये ॥ ८ ॥ ९ ॥ आश्रममंडलान्मारीचाश्रममंडलादित्यर्थः । पत्तननगरयोरराजधानीराजधानीत्वेन भेदः । पत्तनशब्दोऽर्धर्चादिः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ मणिप्रवरशृंगाग्रः । इंद्रनीलरत्नाकारशृंगाग्रः । मणिशब्दः केवल इंद्रनीले इति कविसमय इति कतकः । कचित्सिता कचिदसिता मुखस्याकृतिः शोभा यस्य सः । यदेवाह रक्तपद्मोत्प

एतच्छौंडीर्ययुक्तंतेमच्छंदवशवर्तिनः ॥ इदानीमसिमारीचःपूर्वमन्योहिराक्षसः ॥ ६ ॥ आरुह्यतामयंशीघ्रंखगोरत्नविभूषितः ॥ मयासहरथोयुक्तःपिशाचवदनैःखरैः ॥ ७ ॥ प्रलोभयित्वावैदेहींयथेष्टंगंतुमर्हसि ॥ तांशून्येप्रसभंसीतामानयिष्यामिमैथिलीम् ॥ ८ ॥ ततस्तथेत्युवाचैनंरावणंताटकासुतः ॥ ततोरावणमारीचौविमानमिवतंरथम् ॥ ९ ॥ आरुह्याययतुःशीघ्रंतस्मादाश्रममंडलात् ॥ तथैवतत्रपश्यंतौपत्तनानिवनानिच ॥ १० ॥ गिरींश्चसरितःसर्वाराष्ट्राणिनगराणिच ॥ समेत्यदंडकारण्यंराघवस्याश्रमंततः ॥ ११ ॥ ददर्शसहमारीचोरावणोराक्षसाधिपः ॥ अवतीर्यरथात्तस्मात्ततःकांचनभूषणात् ॥ १२ ॥ हस्तेगृहीत्वामारीचंरावणोवाक्यमब्रवीत् ॥ एतद्रामाश्रमपदंदृश्यतेकदलीवृतम् ॥ १३ ॥ क्रियतांतत्सखेशीघ्रंयदर्थंवयमागताः ॥ सरावणवचःश्रुत्वामारीचोराक्षसस्तदा ॥ १४ ॥ मृगोभूत्वाश्रमद्वारिरामस्यविचचारह ॥ सतुरूपंसमास्थायमहदद्भुतदर्शनम् ॥ १५ ॥ मणिप्रवरशृंगाग्रःसितासितमुखाकृतिः ॥ रक्तपद्मोत्पलमुखइंद्रनीलोत्पलश्रवाः ॥ १६ ॥ किंचिदत्युन्नतग्रीवइंद्रनीलनिभोदरः ॥ (कुंदेन्दुवज्रसंकाशमुदरंचास्यभास्वरम् ॥) मधूकनिभपार्श्वश्चकंजकिंजल्कसन्निभः ॥ १७ ॥ वैदूर्यसंकाशखुरस्तनुजंघःसुसंहतः ॥ इंद्रायुधसवर्णेनपुच्छेनोर्ध्वंविराजितः ॥ १८ ॥ मनोहरस्निग्धवर्णोरत्नैर्नानाविधैर्वृतः ॥ क्षणेनराक्षसोजातोमृगःपरमशोभनः ॥ १९ ॥ वनंप्रज्वलयन्रम्यंरामाश्रमपदंचतत् ॥ मनोहरंदर्शनीयंरूपंकृत्वासराक्षसः ॥ २० ॥ प्रलोभनार्थंवैदेह्यानानाधातुविचित्रितम् ॥ विचरन्गच्छतेशष्पंशाद्वलानिसमंततः ॥ २१ ॥ रौप्यैर्बिंदुशतैश्चित्रंभूत्वाचप्रियनंदन ॥ विटपीनांकिसलयान्भक्षयन्विचचारह ॥ २२ ॥ कदलीगृहकंगत्वाकर्णिकारानितस्ततः ॥ तमाश्रमंमंदगतिसीतासंदर्शनंततः ॥ २३ ॥ राजीवचित्रपृष्ठःसविरराजमहामृगः ॥ रामाश्रमपदाभ्याशेविचचारयथासुखम् ॥ २४ ॥ पुनर्गत्वानिवृत्तश्चविचचारमृगोत्तमः ॥ गत्वामुहूर्तंत्वरयापुनःप्रतिनिवर्तते ॥ २५ ॥ विक्रीडंश्चपुनर्भूमौपुनरेवनिषीदति ॥ आश्रमद्वारमागम्यमृगयूथानिगच्छति ॥ २६ ॥

लेति । उत्पलं नीलोत्पलम् । इंद्रनीलवदुत्पलवच्छ्रवः श्रवणं यस्य सः ॥ १६ ॥ मधूकपुष्पसदृशपार्श्वद्वयः कंजं पद्मं तत्किंजल्कसदृशवर्णः ॥ १७ ॥ सुसंहतः श्लिष्टसंधिबंधः ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रज्वलयन्प्रदीपयन् ॥ २० ॥ शाद्वलानि विचरन् भक्षयन् । गच्छते गच्छति ॥ २१ ॥ चित्रमिति क्रियाविशेषणम् । विटपीनामिति दीर्घ आर्षः छंदोनुरोधात् । मक्त्वादन्निति पाठे आर्षोऽनुनासिकलोपः ॥ २२ ॥ कदलीगृहं कदलीवाटिकां कर्णिकारांस्तद्वन च गत्वा त्यक्त्वा सीतासंदर्शनमपेक्ष्येततस्ततो मंदगति समाश्रयन्विचचार विरराज च ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ मृगयूथानि गच्छति तत्पृष्ठतो गच्छतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

१ न्भक्त्वादन्वि-इ० पा० ।

॥ २७ ॥ विनिष्पतन् प्रागल्भ्येन कुर्वन्नित्यर्थः ॥ २८ ॥ विद्रवंति अमृगत्वनिश्चयादिति शेषः ॥ २९ ॥ मृगवधे रतोपि भावस्य राक्षसस्य संछादनार्थं सस्पृशन्नपि मृगान्न भक्षयति ॥ ३० ॥ अपचयो ग्रहणम् । अत्राशोकचूतकुसुमानामपचयोक्त्या शिशिरातकालोयम् । गधवान्सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुम इति । सतापयति सौमित्रे शूरश्चैत्रवनानिल इति च पपातीरे रामोक्तेश्च । किंचाग्रे द्वादशमासोत्तर यद्येषा मां नागीकरोति तदैनां हन्मीति रावणप्रतिज्ञा । ततो हनुमद्दर्शनकाले च त प्रति सीतावाक्यम् । वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवंगमेति सगच्छते । माघशुक्लाष्टम्यां हरणे हि मार्गशुक्लाष्टम्या ततोर्वागेव वा दशमसमाप्त्या तस्य वर्तमानत्वोक्तिरसगतैव स्यात् । तच्छुक्लपक्षांते हनूमतस्तद्दर्शनात् ॥ ३१ ॥ अनर्हा वनवासस्येत्यनेन नगरवासः सूचितः ॥ ३२ ॥ रूप्य रजत धातवो गैरिकाद्यास्तत्सदृशरोमयुक्तम् ॥

मृगयूथैरनुगतःपुनरेवनिवर्तते ॥ सीतादर्शनमाकांक्षन्राक्षसोमृगतांगतः ॥ २७ ॥ परिभ्रमतिचित्राणिमंडलानिविनिष्पतन् ॥ समुद्वीक्ष्यचसर्वेतं मृगायेऽन्येवनेचराः ॥ २८ ॥ उपगम्यसमाघ्रायविद्रवंतिदिशोदश ॥ राक्षसःसोपितान्वन्यान्मृगान्मृगवधेरतः ॥ २९ ॥ प्रच्छादनार्थंभावस्य नभक्षयतिसंस्पृशन् ॥ तस्मिन्नेवततःकालेवैदेहीशुभलोचना ॥ ३० ॥ कुसुमापचयेव्यग्रापादपानत्यवर्तत ॥ कर्णिकारानशोकांश्चचूतांश्चमदि रेक्षणा ॥ ३१ ॥ कुसुमान्यपचिन्वंतीचचाररुचिरानना ॥ अनर्हावनवासस्यसातंरत्नमयंमृगम् ॥ ३२ ॥ मुक्तामणिविचित्रांगंददर्शपरमांगना ॥ तंवैरुचिरदंतोष्ठंरूप्यधातुतनूरुहम् ॥ ३३ ॥ विस्मयोत्फुल्लनयनासस्नेहंसमुदैक्षत ॥ सचतांरामदयितांपश्यन्मायामयोमृगः ॥ ३४ ॥ विचचारततस्तत्रदीपयन्निवतद्वनम् ॥ अदृष्टपूर्वंदृष्ट्वातंनानारत्नमयंमृगम् ॥ विस्मयंपरमंसीताजगामजनकात्मजा ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ सातंसंप्रेक्ष्यसुश्रोणीकुसुमानिविचिन्वती ॥ हेमराजतवर्णाभ्यांपार्श्वाभ्यामुपशोभितम् ॥ १ ॥ प्रहृष्टाचानवद्यांगीमृष्टहाटकवर्णिनी ॥ भर्तारमपिचक्रंदलक्ष्मणंचैवसायुधम् ॥ २ ॥ आहूयाहूयचपुनस्तंमृगंसाधुवीक्षते ॥ आगच्छागच्छशीघ्रंवैआर्यपुत्रसहानुज ॥ ३ ॥ तावाहूतौनरव्याघ्रौवैदेह्यारामलक्ष्मणौ ॥ वीक्षमाणौतुतंदेशंतदाददृशतुर्मृगम् ॥ ४ ॥ शंकमानस्तुतंदृष्ट्वा लक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ॥ तमेवैनमहंमन्येमारीचंराक्षसंमृगम् ॥ ५ ॥ चरंतोमृगयांहृष्टापापेनोपाधिनावने ॥ अनेननिहताराम राजानःपापरूपिणा[1] ॥ ६ ॥ अस्यमायाविदोमायामृगरूपमिदंकृतम् ॥ भानुमत्पुरुषव्याघ्रगंधर्वपुरसन्निभम् ॥ ७ ॥ मृगोह्येवंविधोरत्नविचित्रोनास्तिराघव ॥ जगत्यांजगतीनाथमायैषाहिनसंशयः ॥ ८ ॥ एवंब्रुवाणंकाकुत्स्थंप्रतिवार्यशुचिस्मिता ॥ उवाचसीतासंहृष्टाछद्मनाहृतचेतना ॥ ९ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शैलैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ सा तमिति ॥ १ ॥ मृष्टहाटकं शुद्ध हेम तत्सदृशवर्णा चक्रद । आह्वाने क्रदिः । चक्रदेति रोदनार्थेन भाव्यशुभमिति सूचित कविना ॥ २ ॥ ३ ॥ तावाहूतौ सीतयेति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ मृगयां चरतस्तां कुर्वतः उपाधिना मृगरूपच्छलेन ॥ ६ ॥ अस्य मायाविदो मायया श्रुता सा मृगरूपमिद कृतं मायैव मृगरूपेण परिणतेत्यर्थः । भानुमत्प्रकाशयुत गधर्वपुरवदापातरमणीयम् ॥ ७ ॥ नास्ति एवमुपादानकमृगासमवात् ॥ ८ ॥ काकुत्स्थ लक्ष्मण

[1] कामरूपिणा-इ० पा० ।

प्रतिवार्य नाय राक्षसोऽपि तु चित्रमृगो नैतद्ग्रहणविघ्नस्त्वया कार्य इत्युक्त्येत्यर्थः । छद्मना वचनेन हृतचेतना सेव ॥९॥ [1]नोऽस्माकम् अयोध्यागमनोत्तर तत्र सख्यभिप्रायेण बहुवचनम् ॥ १० ॥ सृमरचमरौ कृष्ण शुक्लपुच्छौ ॥ ११ ॥ १२ ॥ अन्यः सदृशः एतत्सदृशोन्य इत्यर्थः । तेजसा विचित्रगतिसामर्थ्येन क्षमया सौम्यभावेन दीप्त्या देहकान्त्या ॥ १३ ॥ शशिसंनिभत्वेनाह्लादकत्वम् ॥ १४ ॥ स्वरसंपद्ध्वनिसमृद्धिः ॥१५॥ तव ग्रहणं त्वत्कर्तृकग्रहणम् । जीवतो ग्रहणमाश्चर्यभूत भवति यतोऽतो विस्मय जनयिष्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ हतोपि यदि ते ग्रहण प्राप्नोति तदापि मे प्रयोजनमित्याह अजिनमिति ॥ १९ ॥ शष्प बृस्यां बालतृणपरिकल्पितततापसासने विनीतायां प्रसारितायामस्य जांबूनदमयत्वचि उपासितु त्वत्समीपे स्थातुमिच्छामि । यद्वा भगवदुपासना कर्तुमित्यर्थः ॥ २० ॥ इदं कामेन स्वप्रयोजनेच्छया पतिनियोजनरूपं

आर्यपुत्राभिरामोसौमृगोहरतिमेमनः ॥ आनयैनंमहाबाहोक्रीडार्थंनोभविष्यति ॥ १० ॥ इहाश्रमपदेऽस्माकंबहवःपुण्यदर्शनाः ॥ मृगाश्चरंतिसहिताश्चमराःसृमरास्तथा ॥ ११ ॥ ऋक्षाःपृषतसंघाश्चवानराःकिन्नरास्तथा ॥ विहरंतिमहाबाहोरूपश्रेष्ठामहाबलाः ॥ १२ ॥ नचान्यःसदृशोराजन्दृष्टःपूर्वंमृगोमया ॥ तेजसाक्षमयादीप्त्यायथाऽयंमृगसत्तमः ॥१३॥ नानावर्णविचित्रांगोरत्नभूतोममाग्रतः ॥ द्योतयन्वनमव्यग्रंद्योततेशशिसन्निभः ॥ १४ ॥ अहोरूपमहोलक्ष्मीःस्वरसंपच्चशोभना ॥ मृगोऽद्भुतोविचित्रांगोहृदयंहरतीवमे ॥ १५ ॥ यदिग्रहणमभ्येतिजीवन्नेवमृगस्तव ॥ आश्चर्यभूतंभवतिविस्मयंजनयिष्यति ॥ १६ ॥ समाप्तवनवासानांराज्यस्थानांपुनःपुनः ॥ अंतःपुरेविभूषार्थोमृगएषभविष्यति ॥ १७ ॥ भरतस्यार्यपुत्रस्यश्वश्रूणांचममप्रभो ॥ मृगरूपमिदंदिव्यंविस्मयंजनयिष्यति ॥ १८ ॥ जीवन्नयदितेभ्येतिग्रहणंमृगसत्तमः ॥ अजिनंनरशार्दूलरुचिरंतुभविष्यति ॥ १९ ॥ निहतस्यास्यसत्त्वस्यजांबूनदमयत्वचि ॥ शष्पबृस्यांविनीतायामिच्छाम्यहमुपासितुम् ॥ २० ॥ कामवृत्तमिदंरौद्रंस्त्रीणामसदृशंमतम् ॥ वपुषात्वस्यसत्त्वस्यविस्मयोजनितोमम ॥ २१ ॥ तेनकांचनरोम्णातुमणिप्रवरशृंगिणा ॥ तरुणादित्यवर्णेननक्षत्रपथवर्चसा ॥ २२ ॥ बभूवराघवस्यापिमनोविस्मयमागतम् ॥ इतिसीतावचःश्रुत्वादृष्ट्वाचमृगमद्भुतम् ॥ २३ ॥ लोभितस्तेनरूपेणसीतयाचप्रचोदितः ॥ उवाचराघवोहृष्टोभ्रातरंलक्ष्मणंवचः ॥ २४ ॥ पश्यलक्ष्मणवैदेह्यास्पृहामुल्लसितामिमाम् ॥ रूपश्रेष्ठतयाह्येषमृगोऽद्यनभविष्यति॥२५॥ नवनेनंदनोद्देशेनचैत्ररथसंश्रये ॥ कुतःपृथिव्यांसौमित्रेयोऽस्यकश्चित्समोमृगः ॥ २६ ॥

रौद्रम् अत एव स्त्रीणामसदृशं कैकेयीवदिति मम निर्णीत तथाप्यस्य सत्त्वस्य वपुषा मम विस्मयो जनित इति जातकौतुकनिवृत्त्यर्थमनुचितमपि करोमीति शेषः ॥ २१ ॥ कांचनरूपेणेति पाठे रूपेण मृगेण रूप मृगेऽपि विज्ञेयमिति हलायुधः । नक्षत्रसदृशनानाबिंदूपलक्षितत्वात्तत्पथसदृशेन ॥ २२ ॥ राघवस्यापि सभावितासभावितवस्तुतत्त्वनिरूपणकुशलमतेरपि मनो विस्मयमागत प्राप्त तदिव बभूव भवितव्यतायाः प्राबल्यात् ॥ २३ ॥ तदेवाह लोभित इति ॥ २४ ॥ रूपेण अलौकिकविचित्रस्वरूपेण श्रेष्ठः सर्वश्रेष्ठरूपेण हेतुना अद्य एष मृगो न भविष्यति न जीविष्यति जीवनमस्य न संभावितमित्यर्थः । प्रायेण मृगत्वमत्र न सभावितमित्यर्थ इति कतकः ॥ २५ ॥ नदन इत्युद्देशः कीर्तनं यस्य तत्र वने चैत्ररथसश्रये तदाख्ये वनेपि न योस्य कश्चित्समो मगः स पृथिव्यामस्ति इति कुतः संभाव्यते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

१ रत्नबिन्दुसमाश्रितः–इ० पा० ।

तदेवाह प्रतिलोमेत्यादि । कनकबिंदुभिः सहिता रोमराजय इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ शतह्रदा विद्युत् ॥ २८ ॥ ममारगर्ल्लर्कमुखः शखमुक्तानिभोदर इति पाठे मसार इन्द्रनीलस्तस्य गल्लर्कश्चषकस्तदाकारस्य संपुट इत्यर्थ इति तीर्थः । अनिरूप्यः इदमित्थमिति निरूपयितुमशक्यः । पाठांतरे यस्येत्यादि ॥ २९ ॥ ३० ॥ मांसहेतोरपि विहारार्थं च घ्नति किं पुनरेवविधत्वग्लाभार्थमिति भावः ॥ ३१ ॥ महावने राजभिरिति शेषः । व्यवसायेन मृगवधोद्यमेन धनानि विचीयंते सगृह्यते । ननु वने कुतो धन तत्राह धातव इति । मणिरत्न सुवर्णं च येषु तादृशा धातवः वज्रादिमणिसुवर्णादियुक्तास्ताम्रादिधातव इति यावत् ॥ ३२ ॥ निचयवर्धन कोशवर्धन तद्वन्य धनं नृणां सारमतिप्रशस्त भवति । शुक्र ब्रह्म सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमिति श्रुतेः । एवं च शुक्रस्य ब्रह्मलोक प्राप्तस्य तद्रूपमापन्नस्य मनसा चिंतित सर्वं सकल्पमात्रसिद्ध सर्वं भोग्यवस्तु यथा सर्वस्मात्सारतर तद्वत् ॥ ३३ ॥ ननु तथापि विचार्य कर्तव्य तत्राह अर्थीति । अर्थी अर्थापेक्षः पुमान् येनार्थकृत्येन अर्थनिमित्तेन कर्तव्येन कर्मणा तत्सौंदर्यादाक्षिप्तहृदयोऽविचारयन्नेव व्रजति तत्सपादनार्थं तमेवार्थ्याः अर्थसपादनचतुराः अर्थशास्त्रज्ञा अर्थ अर्थपदवाच्यमाहुः ॥ ३४ ॥ अतोऽविचारितैवात्र प्रवृत्तिरित्याह एतस्येति । अत्र विचारो न कर्तव्य एतन्मूलेन महतोऽर्थस्य सिद्धिरिति गूढतात्पर्यम् ॥ ३५ ॥ अस्य परार्ध्यत्वमेव दर्शयति नेति । कदल्या इय त्वक् कादली । मृदूच्चकर्बुरनीलाग्ररोमा मृगविशेषः कदली । प्रियकी मृदूच्चमसृणघनरोमयुक्तो मृगः प्रियकस्तस्येय प्रियकी । प्रवेणी अजविशेषसबधिनी । आविकी अवित्वक् । प्रत्येक नञुक्तिः सर्वथा सादृश्याभावबोधनाय । अनेन एतदीयत्वचा ॥ ३६ ॥ यश्च नमश्चरो मृगः मृगशिरो नक्षत्ररूपः । तदेवाह तारामृगेति ॥ ३७ ॥ अथ लक्ष्मणमतमंगीकृत्यापि प्रवृत्तिमाह यदि वेति । राक्षसमायैषा न मृग इति यथा मां वदसि यदि वा तथैवैष भवेत्तथाप्यस्य वधो मया कर्तव्य एव राक्षसवधस्य प्रतिज्ञातत्वात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ उत्थाय प्रादुर्भूय

प्रतिलोमानुलोमाश्चरुचिरारोमराजयः ॥ शोभंतेमृगमाश्रित्यचित्राःकनकबिंदुभिः ॥ २७ ॥ पश्यास्यजृंभमाणस्यदीप्तामग्निशिखोपमाम् ॥
जिह्वांमुखान्निःसरंतींमेघादिवशतह्रदाम् ॥ २८ ॥ मसारगल्लर्कमुखःशंखमुक्तानिभोदरः ॥ कस्यनामानिरूप्योसौनमनोलोभयेन्मृगः ॥ २९ ॥
कस्यरूपमिदंदृष्ट्वाजांबूनदमयप्रभम् ॥ नानारत्नमयंदिव्यंनमनोविस्मयंव्रजेत् ॥ ३० ॥ (किंपुनर्मैथिलीसीताबालानारीनविस्मयेत् ॥)
मांसहेतोरपिमृगान्विहारार्थंचधन्विनः ॥ घ्नंतिलक्ष्मणराजानोमृगयायांमहावने ॥ ३१ ॥ धनानिव्यवसायेनविचीयंतेमहावने ॥ धातवोविविधाश्चापिमणिरत्नसुवर्णिनः ॥ ३२ ॥ तत्सारमखिलंनृणांधनंनिचयवर्धनम् ॥ मनसाचिंतितंसर्वंयथाशुक्रस्यलक्ष्मण ॥ ३३ ॥ अर्थीयेनार्थकृत्येनसंव्रजत्यविचारयन् ॥ तमर्थमर्थशास्त्रज्ञाःप्राहुरर्थ्याःसुलक्ष्मण ॥ ३४ ॥ एतस्यमृगरत्नस्यपरार्ध्येकांचनत्वचि ॥ उपवेक्ष्यतिवैदेहीमयासहसुमध्यमा ॥ ३५ ॥ नकादलीनप्रियकीनप्रवेणीनचाविकी ॥ भवेदेतस्यसदृशीस्पर्शेनेनेतिमेमतिः ॥ ३६ ॥ एषचैवमृगःश्रीमान्यश्चदिव्योनभश्चरः ॥ उभावेतौमृगौदिव्यौतारामृगमहीमृगौ ॥ ३७ ॥ यदिवायंतथायन्मांभवेद्वदसिलक्ष्मण ॥ मायैषाराक्षसस्येतिकर्तव्योस्यवधोमया ॥ ३८ ॥
एतेनहिनृशंसेनमारीचेनाकृतात्मना ॥ वनेविचरतापूर्वंहिंसितामुनिपुंगवाः ॥ ३९ ॥ उत्थायबहवोयेनमृगयायांजनाधिपाः ॥ निहताःपरमेष्वासास्तस्माद्वध्यस्त्वयंमृगः ॥ ४० ॥

उत्प्लुत्य वा ॥ ४० ॥ पुरस्तात्पूर्वम् इह दण्डकारण्ये स्वगर्भोऽश्वतरीमिवेति अश्वतरी स्वगर्भेण म्रियत इति प्रसिद्धिः । अश्वतरी गर्दभादश्वायामुत्पन्नेति तीर्थः । अश्वतरी कर्कटीति परे । वृश्चिक इति कतकः । अत्राद्यव्याख्यैव ज्यायसी । तस्या गर्भस्योदरपाटन विना न निःसरणमिति सर्वजनप्रसिद्धेः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ समुत्थाने श्राद्धान्ते । तद्रूप राक्षस रूपम् । उत्स्मयित्वा ईषद्धसित्वा ॥ ४३ ॥ अविगण्य अविचार्य पापं तस्माद्द्विजपरिभवजपापेन जरां जीर्णताम् ॥ ४४ ॥ यो मारीचो मद्विधमतिमन्येतातिक्रामेत्तद्रक्षोपि मारीचाख्य वातापिरिव न भवेदत्र न जीवेदेव ॥ ४५ ॥ उक्तमेवार्थं पुनराह दाढर्याय भवेदिति । मा मां गतः प्राप्तो मारीचोऽगस्त्येन वातापिरिव मया हतो भवेत् भविष्यतीत्यर्थः । सन्नद्धः धनुःकवचादियुक्तः यत्रितः यत्नवान् व्यापारान्तरहीनः ॥ ४६ ॥ अस्माक यत्कृत्यमावश्यक कर्तव्य तदस्यामेतद्रक्षणविषये आयत्त स्थित तन्मुख्यकृते त्व मावधानस्तिष्ठ । स्वकर्तव्यमाह अहमिति । अत्र पूर्वश्लोकचतुर्थचरणश्लेषेण अयत्रितो यत्रणया हीनोतियत्नरहितः सीतां रक्ष यदस्माक कृत्यमवतारग्रहण

पुरस्तादिहवातापिःपरिभूयतपस्विनः ॥ उदरस्थोद्विजान्हंतिस्वगर्भोश्वतरीमिव ॥ ४१ ॥ सकदाचिच्चिराल्लोकेआससादमहामुनिम् ॥ अगस्त्यं तेजसायुक्तंभक्ष्यस्तस्यबभूवह ॥ ४२ ॥ समुत्थानेचतद्रूपंकर्तुकामंसमीक्ष्यतम् ॥ उत्स्मयित्वातुभगवान्वातापिमिदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ त्वयाऽविगण्यवातापेपरिभूताश्चतेजसा ॥ जीवलोकेद्विजश्रेष्ठास्तस्मादसिजरांगतः ॥ ४४ ॥ तद्रक्षोपिनभवेदेववातापिरिवलक्ष्मण ॥ मद्विधंयोतिमन्येत धर्मनित्यंजितेंद्रियम् ॥ ४५ ॥ भवेद्धतोयंवातापिरगस्त्येनेवमागतः ॥ इहत्वंभवसन्नद्धोयंत्रितोरक्षमैथिलीम् ॥ ४६ ॥ अस्यामायत्तमस्माकंयत्कृत्यंरघुनंदन ॥ अहमेनंवधिष्यामिग्रहीष्याम्यथवामृगम् ॥ ४७ ॥ यावद्गच्छामिसौमित्रेमृगमानयितुंद्रुतम् ॥ पश्यलक्ष्मणवैदेहींमृगत्वचिगतांस्पृहाम् ॥ ४८ ॥ त्वचाप्रधानयाह्येषमृगोऽद्यनभविष्यति ॥ अप्रमत्तेनतेभाव्यमाश्रमस्तेनसीतया ॥ ४९ ॥ यावत्पृषतमेकेनसायकेननिहन्म्यहम् ॥ हत्वैतच्चर्मचादायशीघ्रमेष्यामिलक्ष्मण ॥ ५० ॥ प्रदक्षिणेनातिबलेनपक्षिणाजटायुषाबुद्धिमताचलक्ष्मण ॥ भवाप्रमत्तःप्रतिगृह्यमैथिलींप्रतिक्षणंसर्वतएवशंकितः ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ तथातुतंसमुद्दिश्यभ्रातरंरघुनंदनः ॥ बबंधासिंमहातेजाजांबूनदमयत्सरुम् ॥ १ ॥ ततस्त्रिविनतंचापमादायात्मविभूषणम् ॥ आबध्यचकलापौद्वौजगामोदग्रविक्रमः ॥ २ ॥ तंवन्यराजोराजेंद्रमापतंतंनिरीक्ष्यवै ॥ बभूवांतर्हितस्त्रासात्पुनःसंदर्शनेऽभवत् ॥ ३ ॥

प्रयोजन तदस्यामायत्तम् अनयैव साधनीयमित्यपि सूचितम् ॥ ४७ ॥ यावद्गच्छामि गमिष्यामीत्यर्थः । आनयितुम् आनेतुम् । तत्र हेतुः पश्येति ॥ ४८ ॥ प्रधानया [illegible] मया न भविष्यति न जीविष्यति अनेन जीवतो ग्रहणमसुशकमिति दर्शितम् । ते त्वया सीतया सहेति शेषः । अनया प्रेरिते कर्तव्ये चेत्यप्यर्थः ॥ ४९ ॥ यावदिति तावदप्रमत्तेन भाव्यमित्यन्वयः ॥ ५० ॥ प्रदक्षिणेन समर्थेन सर्वतः सर्वदिग्वर्तिरक्षोसुरेभ्यः ॥ ५१ ॥ कैर्णभानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ त्सरु खड्गमुष्टिः ॥ १ ॥ मध्ये स्थलत्रये विनत त्रिविनतम् आत्मविभूषण चापम्य श्रीरामकारत्वात् आत्मविभूषणमित्यनेनागस्त्यदत्त वैष्णवमिति सूचितम् । कलापौ तूणीरौ ॥ २ ॥ वन्यराजः वन्याना मृगाणा राजा विचित्रमृगत्वात् पुनः सदर्शने

१ बबधा-इ० पा० ।

दृष्टिविषये ॥ ३ ॥ रूपेण स्वरूपेणाग्रतो द्योतयतं द्योत्यमानमिव स्थितम् ॥ ४ ॥ अतिवृत्तम् अतिक्रांतं कदाचन लोभयान हस्तप्राप्तमिव दृश्यमानम् ॥ ५ ॥ शकितमिषुपातादिति शेषः । वनोद्देशेषु क्वचि
दृश्यमान क्वचिददृश्यमानम् ॥ ६ ॥ छिन्नाभ्रसवीतचंद्रसादृश्योपपादकमुत्तरार्धम् ॥ ७ ॥ दर्शनादर्शनेनेति द्वंद्वैकवद्भावः । स मृगतां गतो मारीचोऽस्याश्रमस्य दूर गत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तेन दर्शनादर्श
नेन विलोभ्य मोहयता मारीचेन मोहितो वंचितो विवशस्तत्त्वग्लोभपरवश इव सुतरा छायामाश्रित्यावतस्थे ॥ ९ ॥ उन्मादयामास बहुदूरधावनेन चित्तविभ्रम चकार ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ भूयः

बद्धासिर्धनुरादायप्रदुद्रावयतोमृगः ॥ तस्मपश्यतिरूपेणद्योतयंतमिवाग्रतः ॥ ४ ॥ अवेक्ष्यावेक्ष्यधावंतंधनुष्पाणिर्महावने ॥ अतिवृत्तमिवोत्पा
ताल्लोभयानंकदाचन ॥ ५ ॥ शंकितंतुसमुद्भ्रांतमुत्पतंतमिवांबरम् ॥ दृश्यमानमदृश्यंचवनोद्देशेषुकेषुचित् ॥ ६ ॥ छिन्नाभ्रैरिवसंवीतंशारदंचं
द्रमंडलम् ॥ मुहूर्तादेवददृशेमुहुर्दूरात्प्रकाशते ॥ ७ ॥ दर्शनादर्शनेनैवसोऽपाकर्षतराघवम् ॥ सदूरमाश्रमस्यास्यमारीचोमृगतांगतः ॥ ८ ॥
आसीत्क्रुद्धस्तुकाकुत्स्थोविवशस्तेनमोहितः ॥ अथावतस्थेसुश्रांतश्छायामाश्रित्यशाद्वले ॥ ९ ॥ सतमुन्मादयामासमृगरूपोनिशाचरः ॥ मृगैः
परिवृतोऽथान्यैरदूरात्प्रत्यदृश्यत ॥ १० ॥ ग्रहीतुकामंदृष्ट्वातंपुनरेवाभ्यधावत ॥ तत्क्षणादेवसंत्रासात्पुनरंतर्हितोभवत् ॥ ११ ॥ पुनरेवततोदू
राद्वृक्षखंडाद्विनिःसृतः ॥ दृष्ट्वारामोमहातेजास्तंहंतुंकृतनिश्चयः ॥१२॥ भूयस्तुशरमुद्धृत्यकुपितस्तत्रराघवः ॥ सूर्यरश्मिप्रतीकाशंज्वलंतमरिम
र्दनः ॥ १३ ॥ संधायसुदृढंचापेविकृष्यबलवद्बली ॥ तमेवमृगमुद्दिश्यज्वलंतमिवपन्नगम् ॥ १४ ॥ मुमोचज्वलितंदीप्तमस्त्रंब्रह्मविनिर्मितम् ॥
सभृशंमृगरूपस्यविनिर्भिद्यशरोत्तमः ॥ १५ ॥ मारीचस्यैवहृदयंबिभेदाशनिसन्निभः ॥ तालमात्रमथोत्प्लुत्यन्यपतत्सभृशातुरः ॥ १६ ॥ व्यन
दद्भैरवंनादंधरण्यामल्पजीवितः ॥ म्रियमाणस्तुमारीचोजहौतांकृत्रिमांतनुम् ॥ १७ ॥ स्मृत्वातद्वचनंरक्षोदध्यौकेनतुलक्ष्मणम् ॥ इहप्रस्थापये
त्सीतांतांशून्येरावणोहरेत् ॥ १८ ॥ सप्राप्तकालमाज्ञायचकारचततःस्वनम् ॥ सदृशंराघवस्यैवहासीतेलक्ष्मणेतिच ॥ १९ ॥ तेनमर्मणिनिर्विद्धं
शरेणानुपमेनहि ॥ मृगरूपंतुतत्त्यक्त्वाराक्षसंरूपमास्थितः ॥ २० ॥ चक्रेसतुमहाकायोमारीचोजीवितंत्यजन् ॥ (ततोविचित्रकेयूरःसर्वाभरण
भूषितः ॥ हेममालीमहादंष्ट्रोराक्षसोऽभूच्छराहतः ॥ १ ॥) तंदृष्ट्वापतितंभूमौराक्षसंभीमदर्शनम् ॥ २१ ॥ रामोरुधिरसिक्तांगंचेष्टमानंमहीतले ॥
जगाममनसासीतांलक्ष्मणस्यवचःस्मरन् ॥ २२ ॥ मारीचस्यतुमायैषापूर्वोक्तालक्ष्मणेनतु ॥ तत्तथाह्यभवच्चाद्यमारीचोऽयंमयाहतः ॥ २३ ॥

कुपित इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ब्रह्मविनिर्मितमस्त्र ब्रह्मास्त्र ब्रह्मदत्तबाण च मृगरूपसदृशरूपस्य मायाकृतरूपे यक्षवत्प्रविश्य स्थितस्य ॥ १५ ॥ मारीचस्यैव हृदय न तु तत्कृतमायामृगाकारमात्रस्य
तालमात्रमुत्प्लुत्य शरवेगकृतवेधादिति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तद्वचन रावणवचनम् । दध्यौ ध्यान कृतवान् । केन मत्कृतेनोपायेन सीता लक्ष्मण प्रस्थापयेत्ता च शून्ये रावणो हरेदिति दध्यौ ॥ १८ ॥ प्राप्तका
लमाज्ञाय रावणोक्तमुपायमेव युक्तम् ॥ १९ ॥ मर्मणि प्राणस्थाने रक्षस इद राक्षस रूपमास्थितः पूर्वोक्त शब्द चक्रे इत्यन्वयः ॥ २० ॥ सुमहाकायः महाशरीरम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ लक्ष्मणवच एवाह

१ मर्मणि-इ० पा० ।

मारीचस्य त्विति ॥ २३ ॥ सीता कथं भवेत् किमधैर्यं नाटयित्वा लक्ष्मणं प्रेषयेदुत धीरा भवेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ कामवस्थाम् अधैर्यादिति शेषः । हृष्टतनूरुहल्लासादिव रोमाचिततनुः वस्तुत एतन्मूलेन
सर्वकार्यनिष्पत्तिरिति हर्षाद्रोमांचिततनुः ॥ २५ ॥ तत्र नटवद्भगवान्मनुष्यरूपत्वात् भयशोकादिमत्त्व नाटयतीति कविरपि सर्वलोकवेद्यं तथैवाह तत्र राम भयमिति । तात्त्विकमर्थं तु हृष्टतनूरुह इति हृष्टप
देन प्रागेव ध्वनितवान् ॥ २६ ॥ पृषत मृग जनस्थानमभिमुख जनस्थानवर्तिनिजाश्रमाभिमुखम् ॥ २७॥ धैर्यमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे चतुश्चत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४४ ॥ अथ सीता रामविषयशोकनाटनेन लक्ष्मणमुद्रासयति आर्तेति । भर्तुः स्वरेण सदृशं स्वरं भर्तुः स्वर इत्येव ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ क्रोशतः रामस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ आज्ञाय शासनम् अप्रमत्तेन
ते भाव्यमाश्रमस्थेन सीतयेत्युक्तमनुचिन्त्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ क्षुभिता क्षुभितेव शत्रुवच्छत्रुयोग्यवृत्तः ॥ ५ ॥ तदेवाह यस्त्वमिति । नामिपद्यसे न प्राप्तो भवसि मत्कृते मत्परिग्रहार्थम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ विस्रब्ध विश्वस्त यथा

हासीतेलक्ष्मणेत्येवमाक्रुश्यतुमहास्वनम् ॥ ममारराक्षसःसोऽयंश्रुत्वासीताकथंभवेत् ॥ २४ ॥ लक्ष्मणश्चमहाबाहुःकामवस्थांगमिष्यति ॥
इतिसंचिंत्यधर्मात्मारामोहृष्टतनूरुहः ॥ २५ ॥ तत्ररामंभयंतीव्रमाविवेशविषादजम् ॥ राक्षसंमृगरूपंतंहत्वाश्रुत्वाचतत्स्वनम् ॥ २६ ॥ निहत्य
पृषतंचान्यंमांसमादायराघवः ॥ त्वरमाणोजनस्थानंससाराभिमुखंतदा ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
अरण्यकांडे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ आर्तस्वरंतुतंभर्तुर्विज्ञायसदृशंवने ॥ उवाचलक्ष्मणंसीतागच्छजानीहिराघवम् ॥ १ ॥ नहिमेजीवितं
स्थानेहृदयंवावतिष्ठते ॥ क्रोशतःपरमार्तस्यश्रुतःशब्दोमयाभृशम् ॥ २ ॥ आक्रंदमानंतुवनेभ्रातरंत्रातुमर्हसि ॥ तंक्षिप्रमभिधावत्वंभ्रातरंशरणैषि
णम् ॥ ३ ॥ रक्षसांवशमापन्नंसिंहानामिवगोवृषम् ॥ नजगामतथोक्तस्तुभ्रातुराज्ञायशासनम् ॥ ४ ॥ तमुवाचततस्तत्रक्षुभिताजनकात्मजा ॥
सौमित्रेमित्ररूपेणभ्रातुस्त्वमसिशत्रुवत् ॥ ५ ॥ यस्त्वमस्यामवस्थायांभ्रातरंनाभिपद्यसे ॥ इच्छसित्वंविनश्यंतंरामंलक्ष्मणमत्कृते ॥ ६ ॥ लोभात्तु
मत्कृतेनूनंनानुगच्छसिराघवम् ॥ व्यसनंतेप्रियंमन्येस्नेहोभ्रातरिनास्तिते ॥ ७ ॥ तेनतिष्ठसिविस्रब्धंतमपश्यन्महाद्युतिम् ॥ किंहिसंशयमापन्ने
तस्मिन्निहमयाभवेत् ॥ ८ ॥ कर्तव्यमिहतिष्ठंत्यायत्प्रधानस्त्वमागतः ॥ एवंब्रुवाणांवैदेहींबाष्पशोकसमन्विताम् ॥ ९ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणस्त्रस्तांसीतां
मृगवधूमिव ॥ पन्नगासुरगंधर्वदेवदानवराक्षसैः ॥ १० ॥ अशक्यस्तववैदेहिभर्ताजेतुंनसंशयः ॥ देविदेवमनुष्येषुगंधर्वेषुपतत्रिषु ॥ ११ ॥ राक्षसेषु
पिशाचेषुकिन्नरेषुमृगेषुच ॥ दानवेषुचघोरेषुनसविद्येतशोभने ॥ १२ ॥ योरामंप्रतियुध्येतसमरेवासवोपमम् ॥ अवध्यःसमरेरामोनैवंत्वंवक्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

तथा विश्रब्ध इति पाठांतरम् । त्वद्रक्षण विहाय कथ गच्छामीत्यत्राह किं हीति । यो रामः प्रधान यस्य स यत्प्रधानस्त्वमिहागतस्तस्मिन् रामे संशयमापन्ने सति मया तिष्ठन्त्यात्वद्रक्षणेन जीवन्त्या किं कर्तव्य भवेत्
तदभावे मरणमेव श्रेयस्तदेन केनापि भवतु रक्षसा वान्येन जतुना वा स्वतो वह्निप्रवेशादिना वेति भावः । अत्राय ध्वनिः राक्षससहारप्रधानकार्यकरणायागतस्य तव त्वद्भ्रातुर्वा तस्मिन्कार्ये इह मदवस्थित्या संशयमापन्ने
इह जीवन्त्या मया किं कार्यं भवेत् सर्वत्रोत्पत्तिस्थितिसहारेषु तत्र आतुरहमेय सहकारिणी प्रकृतश्च सहारोत्र मत्स्थित्या न निवर्तत इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ एवं बोधिततत्त्वोपि मानुष्यनाटनेन लोकव्यवहारानुसाराल्लक्ष्मणोऽव
ददित्याह अब्रवीदिति ॥ १० ॥ ११ ॥ न स विद्येत नश्येदेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ न स विद्येतेत्युक्तं तत्र स कस्तत्राह यो राममिति ॥ १३ ॥

बलवतामिंद्रादीनामपि बलैस्तस्य बलमनिवार्यमधृष्यम् ॥ १४ ॥ तत्र त्वया ॥१५॥ स स्वरो व्यक्त स्पष्ट तस्य रामस्य न भवति दैवतः अशरीरदेवतासबधी कश्चित्स्वर इत्यपि नेत्यर्थः । तदापि शकायुक्ता न त्वेवमपी त्यर्थः ॥ १६ ॥ किं तर्हि गधर्वनगरप्रख्या तद्वन्मिथ्या तस्य रक्षसो मायैव वचनार्थं तत्कृतोय स्वर इत्यर्थः । त्व न्यासरूपतया मयि निक्षिप्तासि अतस्त्वां त्यक्तु नोत्सहे इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ खरस्य निधने रामेण कृते सति जनस्थानवध जनस्थानवर्तिस्वपरिकररक्षोवध प्रतिलक्ष्य कृतवैरा इत्यन्वयः । व्याहरंति अस्मद्व्यामोहनार्थमतस्त्वां त्यक्त नोत्सहे ॥ १९ ॥ हिंसैव साधुजनपीडैव विहारो येषां ते तथा इद पूर्वान्वयि अतस्त्वं रामस्य क्लेश न चिंतयितुमर्हसि ॥ २० ॥ अनार्यकरुणारभ अनार्यया कुत्सितया करुणया रामव्यसनेपि मद्विषयया आरभो मद्रक्षणारभो यस्य तत्सबोधनम् ॥ २१ ॥ तेन रामव्यसनप्रियत्वेन अत्र रामव्यसन रामस्य प्रतिज्ञातार्थस्य सर्वरक्षोवधरूपस्य हानिस्तत्प्रियत्वेनेति गूढ तात्पर्यम् । अत एषा मद्विषया करुणा अनार्या कुत्सिता प्रधानकार्यविरोधित्वादिति बोध्यम् ॥ २२ ॥ अथ पुनर्नटवदाह नैवेत्यादि ।

नत्वामस्मिन्वनेहातुमुत्सहेराघवंविना ॥ अनिवार्यबलंतस्यबलैर्बलवतामपि ॥ १४ ॥ त्रिभिर्लोकैःसमुदितैःसेश्वरैःसामरैरपि ॥ हृदयंनिर्वृतंते स्तुसंतापस्त्यज्यतांतव ॥ १५ ॥ आगमिष्यतितेभर्ताशीघ्रंहत्वामृगोत्तमम् ॥ नसतस्यस्वरोव्यक्तंनकश्चिदपिदैवतः ॥१६॥ गंधर्वनगरप्रख्यामाया तस्यचरक्षसः ॥ न्यासभूतासिवैदेहिन्यस्तामयिमहात्मना ॥ १७ ॥ रामेणत्वंवरारोहेनत्वांत्यक्तुमिहोत्सहे ॥ कृतवैराश्चकल्याणिवयमेतैर्निशाच रैः ॥१८॥ खरस्यनिधनेदेविजनस्थानवधंप्रति ॥ राक्षसाविविधावाचोव्याहरंतिमहावने ॥१९॥ हिंसाविहारावैदेहिनचिंतयितुमर्हसि ॥ लक्ष्मणे नैवमुक्तातुक्रुद्धासंरक्तलोचना ॥ २० ॥ अब्रवीत्परुषंवाक्यंलक्ष्मणंसत्यवादिनम् ॥ अनार्यकरुणारंभनृशंसकुलपांसन ॥ २१ ॥ अहंतवप्रियं मन्येरामस्यव्यसनंमहत् ॥ रामस्यव्यसनंदृष्ट्वातेनैतानिप्रभाषसे ॥ २२ ॥ नैवचित्रंसपत्नेषुपापंलक्ष्मणयद्भवेत् ॥ त्वद्विधेषुनृशंसेषुनित्यंप्रच्छन्नचा रिषु ॥ २३ ॥ सुदुष्टस्त्वंवनेराममेकमेकोनुगच्छसि ॥ ममहेतोःप्रतिच्छन्नःप्रयुक्तोभरतेनवा ॥ २४ ॥ तन्नसिध्यतिसौमित्रेतवापिभरतस्यवा ॥ कथमिंदीवरश्यामंरामंपद्मनिभेक्षणम् ॥ २५ ॥ उपसंश्रित्यभर्तारंकामयेयंपृथग्जनम् ॥ समक्षंतवसौमित्रेप्राणांस्त्यक्ष्याम्यसंशयम् ॥ २६ ॥ रामंविनाक्षणमपिनैवजीवामिभूतले ॥ इत्युक्तःपरुषंवाक्यंसीतयारोमहर्षणम् ॥ २७ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणःसीतांप्रांजलिःसजितेंद्रियः ॥ उत्तरंनोत्स हेवक्तुंदैवतंभवतीमम ॥ २८ ॥ वाक्यमप्रतिरूपंतुनचित्रंस्त्रीषुमैथिलि ॥ स्वभावस्त्वेषनारीणामेषुलोकेषुदृश्यते ॥ २९ ॥ विमुक्तधर्माश्चपलास्ती क्ष्णाभेदकराःस्त्रियः ॥ नसहेहीदृशंवाक्यंवैदेहिजनकात्मजे ॥ ३० ॥ श्रोत्रयोरुभयोर्मध्येतप्तनाराचसंनिभम् ॥ उपशृण्वंतुमेसर्वेसाक्षिणोहिव नेचराः ॥ ३१ ॥ न्यायवादीयथावाक्यमुक्तोहंपरुषंत्वया ॥ धिक्त्वामद्यविनश्यंतींयन्मामेवंविशंकसे ॥ ३२ ॥

सपत्नेषु ज्ञातित्वात् ॥ २३ ॥ सुदुष्टः सुतरा दुष्टहृदयः ॥ २४ ॥ तन्न सिध्यति मत्परिग्रहरूपम् ॥ २५ ॥ उपसंश्रित्य उपभुज्य ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अप्रतिरूपमत्यंतानुचितम् ॥ २९ ॥ तीक्ष्णाः क्रूरा भेदकराः क्रूरो हेत्विति टः । सुतभ्रातृपित्रादेरिति शेषः ॥ ३० ॥ वनेचरा देवा इति शेषः ॥३१ ॥ यत्परुषमुक्तस्तदुपशृण्वन्त्विति योजना । यद्यस्मान्मामेव वागगोचरदुर्भाववत विशकसे तत एव दोषादद्य विनश्यं तीमासन्नविनाशां विपरीतमति त्वा त्वा धिगित्यर्थः अत्र नशेर्नाशेच्छार्थः । तेन राक्षसकुलस्य नाशेच्छावतीं त्वां धिक् यतो यदर्थं मामेवं विशंकसे वदसि इति गूढम् । यद्वा विनश्यतीं शक्तितया प्रतिक्षण परिणाम रूपेण विनश्यतीं त्वां धिक् यन्मां त्वदस्पृष्टं त्वदाक्रमणायोग्यमेव विशंकसे त्वदाक्रांतेपु किलैव संभावनेति ॥ ३२ ॥

पुनर्वेषानुसारेणाह स्त्रीत्वादिति । स्त्रीत्वादुष्टस्वभावेन क्रौर्येण युता त्वं गुरुवाक्ये ज्येष्ठनियोगे स्थित मामेवं ब्रूषे इति शेषः । अतो यत्र काकुत्स्थस्तत्र गच्छामि गमिष्ये । ते स्वस्त्यस्तु सर्वत इति शेषः ॥ ३३ ॥ यानि घोराणि निमित्तानि मे प्रादुर्भवति तैस्त्वत्पीडां शकमानोऽह रामेण सह पुनरागतस्त्वां पश्येयम् । एतदपि सभवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ किमनेन सामान्यपुरुषप्रसगः शंक्य इति मन्यमाना स्वदार्ढ्यं प्रकाशयति लक्ष्मणेनेति ॥ ३५ ॥ आबधिष्ये रज्ज्वा कंठमिति शेषः । विषमे भृग्वादिविषमे स्थित्वा ततः प्रपातेनेति शेषः ॥ ३६ ॥ सर्वथा कर्तव्यमर्थमाह प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् अत एवात्र वाशब्दानुक्तिः । अनेन साक्षाद्रावणगृह न गमिष्यामि किंत्वह स्वरूपेणाग्नौ स्थित्वा माययैव तद्धस्त गमिष्यामीति ध्वनितम् ॥ तदुक्त कूर्मपुराणे । रामस्य सुभगा भार्या रावणो राक्षसेश्वरः ॥ सीतां विशालनयनां चकमे कालनोदितः ॥ गृहीत्वा मायया वेष चरतीं विजने वने ॥ समाहर्तुं मनश्चक्रे तापसः किल कामिनीम् ॥ विज्ञाय सा च तद्भाव स्मृत्वा दाशरथिं पतिम् ॥ तद्भाव लकायामेव हृदि कृतं तापसो भूत्वा हरिष्यामीति भावमित्यर्थः । जगाम शरण वह्निमावसथ्यं शुचिस्मिता ॥ प्रपद्ये पावकं देवं साक्षिणं विश्वतोमुखम् ॥ आत्मान दीप्तवपुषं सर्वभूतहृदिस्थितमित्याद्यष्टश्लोकानुक्त्वा ॥ इति वह्न्यष्टक जप्त्वा रामपत्नी यशस्विनी ॥ ध्यायती मनसा तस्थौ राममुन्मीलितेक्षणा ॥ अथावसथ्याद्भगवान्हव्यवाहो महेश्वरः ॥ आविरासीत्सुदीप्तात्मा तेजसा निर्दहन्निव ॥ सृष्ट्वा मायामयीं सीतां स रावणवधेच्छया ॥

स्त्रीत्वाद्दुष्टस्वभावेनगुरुवाक्येव्यवस्थितम् ॥ गच्छामियत्रकाकुत्स्थःस्वस्तितेऽस्तुवरानने ॥ ३३ ॥ रक्षंतुत्वांविशालाक्षिसमग्रावनदेवताः ॥ निमित्तानिहिघोराणियानिप्रादुर्भवंतिमे ॥ अपित्वांसहरामेणपश्येयंपुनरागतः ॥ ३४ ॥ (नवेत्त्येतन्नजानामिवैदेहिजनकात्मजे ॥) लक्ष्मणेनैवमुक्तातुरुदतीजनकात्मजा ॥ प्रत्युवाचततोवाक्यंतीव्रबाष्पपरिप्लुता ॥ ३५ ॥ गोदावरींप्रवेक्ष्यामिहीनारामेणलक्ष्मण ॥ आबंधिष्येऽथवात्यक्ष्येविषमेदेहमात्मनः ॥ ३६ ॥ पिबामिवाविषंतीक्ष्णंप्रवेक्ष्यामिहुताशनम् ॥ नत्वहंराघवादन्यंकदापिपुरुषंस्पृशे ॥ ३७ ॥ इतिलक्ष्मणमाश्रुत्यसीताशोकसमन्विता ॥ पाणिभ्यांरुदतीदुःखादुदरंप्रजघानह ॥ ३८ ॥ तामार्तरूपांविमनारुदंतींसौमित्रिरालोक्यविशालनेत्राम् ॥ आश्वासयामासनचैवभर्तुस्तंभ्रातरंकिंचिदुवाचसीता ॥ ३९ ॥

सीतामादाय रामेष्टां पावकोंतरधीयत ॥ कृत्वा तु रावणवध रामो लक्ष्मणसयुतः ॥ समादायाभवत्सीतां शंकाकुलितमानसः ॥ सा प्रत्ययाय भूतानां सीता मायामयी पुनः ॥ विवेश पावक दीप्तं ददाह ज्वलनोपि ताम् ॥ दग्ध्वा मायामयीं सीता भगवानुग्रदीधितिः ॥ रामायादर्शयत्सीतां पावकोसौ सुरप्रियः ॥ एतत्पतिव्रताना वै माहात्म्य कथित मया ॥ स्त्रीणां सर्वाघशमन प्रायश्चित्तमिद स्मृतमिति उत्तरखंडे चतुस्त्रिंशेऽध्याये । अनेन स्त्रीणां जातिभ्रंशकरापदि अग्निप्रवेशो न दोषाय सर्व प्रायश्चित्त चेति ध्वनितम् । कदाप्यन्य पुरुष न स्पृशे इत्यन्वयः । अत्र पत्यसान्निध्ये इति शेषः । तेन विराधस्पर्शेपि न हानिः तदा पतिसन्निधानात् । किंच साक्षाद्भगवतीस्पर्शे रावणो विराधवत्तत्क्षणादेव म्रियेतैव च सर्वराक्षसवधो न स्यादिति मायासीतारचना । किंचास्य कार्यं हनूमत्पुच्छाग्निना लकादाहः । अन्यथा रावणवशेन लोकपालाग्निना कथ तन्नगरदाहः स्यात् एतच्छक्तिप्रवेशेन तु तत्कार्यसामर्थ्यं तस्येति मतव्यम् । किंचैव प्रतिज्ञाय रावणस्पर्शे जगन्मातुः प्रतिज्ञाभगः स्यात् ॥ ३७ ॥ आश्रुत्य लक्ष्मण प्रति प्रतिज्ञाय दुःखात्सकलकरणतापादिव उदरं प्रजघानेत्यनेन सर्वरक्षोमरणं विना मे न उदरपूर्तिरिति सूचितम् । अन्यथा शोके वक्ष आघातस्यैव स्त्रीषु प्रसिद्ध्या सगतिः स्यात् ॥ ३८ ॥ विमनाः सौमित्रिस्तां रुदंतीमार्तस्येव कृत

रूपामालोक्य लोकानुसारत आश्वासयामास सा च त न किंचिदुवाच । आश्वासनव्याजेन गमनविलंब करोतीति कोपेनेति शेषः ॥ ३९ ॥ अभिवाद्य मनसेति शेषः । किंचिदभिप्रणम्येति कायिकः स उक्तः । अत्र किंचिदित्यनेन कोपः सूचितः । यद्यपि कोपेपि यथोचितव्यवहारत्यागो लक्ष्मणस्यानुचितस्तथापि प्रतिज्ञोत्तरं तथैव स्वच्छायां संदर्श्य तस्या अग्निप्रवेशोद्यमेन छायाबुद्ध्या किंचित्प्राजलित्व किंचिदेव नमनमित्यनेन सूचितम् । कथमेनां रामेण विना त्यक्ष्यामीति बहुशोवेक्षमाणः अग्निं प्रविष्टा न वेति च वीक्षमाणः ॥ ४० ॥ नर्भमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ न चिरादिव शीघ्रमेवेत्यर्थः । विकांक्षन्विशेषेण कांक्षमाणः तत्सविधगमनमिच्छन्नित्यर्थः । कांक्षिः शकायामपि तेन राम विरुद्ध शकमानः शीघ्रमितोऽनपसरणे कार्य नाशाद्रामोपि विरुद्धः स्यादिति शंकमानः शीघ्र जगामेति व्यंग्यम् । अत एव व्यवहितपूर्वसर्गांते मारीचस्य तथाशब्दोत्तरं सीताविषयं महतीं चिंतामुक्त्वा ततः पुनरपि मांसार्थमितरमृगवधप्रवृत्तिरुक्ता सा विलवायै

ततस्तुसीतामभिवाद्यलक्ष्मणःकृतांजलिःकिंचिदभिप्रणम्य ॥ अवेक्षमाणोबहुशःसमैथिलींजगामरामस्यसमीपमात्मवान् ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ तयापरुषमुक्तस्तुकुपितोराघवानुजः ॥ सविकांक्षन्भृशंरामंप्रतस्थेनचिरादिव ॥ १ ॥ तदासाद्यदशग्रीवःक्षिप्रमंतरमास्थितः ॥ अभिचक्रामवैदेहींपरिव्राजकरूपधृक् ॥ २ ॥ श्लक्ष्णकाषायसंवीतःशिखीछत्रीउपानही ॥ वामेचांसेऽवसज्ज्याथशुभेयष्टिकमंडलू ॥ ३ ॥ परिव्राजकरूपेणवैदेहीमन्ववर्तत ॥ तामाससादातिबलोभ्रातृभ्यां रहितांवने ॥ ४ ॥ रहितांसूर्यचंद्राभ्यांसंध्यामिवमहत्तमः ॥ तामपश्यत्ततोबालांराजपुत्रींयशस्विनीम् ॥ ५ ॥ रोहिणींशशिनाहीनांग्रहवद्भृशदारुणः ॥ तमुग्रंपापकर्माणंजनस्थानगताद्रुमाः ॥ ६ ॥ संदृश्यनप्रकंपंतेनप्रवातिचमारुतः ॥ शीघ्रस्रोताश्चतंदृष्ट्वावीक्षंतंरक्तलोचनम् ॥ ७ ॥ स्तिमितंगंतुमारेभेभयाद्गोदावरीनदी ॥ रामस्यत्वंतरंप्रेप्सुर्दशग्रीवस्तदंतरे ॥ ८ ॥ उपतस्थेचवैदेहींभिक्षुरूपेणरावणः ॥ अभव्योभव्यरूपेण भर्तारमनुशोचतीम् ॥ ९ ॥ अभ्यवर्ततवैदेहींचित्रामिवशनैश्चरः ॥ सहसाभव्यरूपेणतृणैःकूपइवावृतः ॥ १० ॥ अतिष्ठत्प्रेक्ष्यवैदेहींरामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ तिष्ठन्संप्रेक्ष्यचतदापत्नींरामस्यरावणः ॥ ११ ॥ शुभांरुचिरदंतोष्ठींपूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ आसीनांपर्णशालायांबाष्पशोकाभिपीडिताम् ॥ १२ ॥ सतांपद्मपलाशाक्षींपीतकौशेयवासिनीम् ॥ अभ्यगच्छतवैदेहींहृष्टचेतानिशाचरः ॥ १३ ॥

व ॥ १ ॥ तदा लक्ष्मणस्यापगमे अतर रामलक्ष्मणयोरपसरणेनावकाशमासाद्य प्राप्य ॥ २ ॥ शिखी उपानहीति व्रीह्यादित्वादिनिः । अनेन त्रिदंडिसंन्यासिविशेषः सूचितः । तदुक्तं भारते । रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुंडः कुंडी त्रिदंडधृगिति ॥ तत्र मुंड इत्यनेन जटिलत्वव्यावृत्तिः कुंड कमंडलुः यष्टिस्त्रिदंडात्मिका भ्रातृभ्यां परस्परभ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्याम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ग्रहवत्केतुवत् त संदृश्येत्यन्वयः ॥ ६ ॥ शीघ्रस्रोताः शीघ्रप्रवाहापि नदी त वीक्षंत वीक्षमाण दृष्ट्वा तद्भयात्स्तिमित मद गंतुमारेभे इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ अतर अपकारयोग्य छिद्रं तदंतरे उभयरहितदेशकाले ॥ ८ ॥ उपतस्थे अतिसमीप प्रापेत्यर्थः । अनुशोचतीं तामिव ॥ ९ ॥ चित्रां चित्राख्यनक्षत्रम् । भव्यरूपेण परमशांतयतिरूपेण ॥ १० ॥ ११ ॥ बाष्पैः शोकेन चाभिपीडिताम् । स्वयमग्नौ प्रविश्य मां रक्षसे दत्तवतीति शोकबाष्पौ । रामव्यसनशंकयेत्या

१ ह्रीं समुपागमत्–इ० पा० । २ रामपत्नीम्–इ० पा० । ३ स पापो–इ० पा० ।

पाततोर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ब्रह्मघोष ब्राह्मणत्वप्रत्यभिज्ञानाय वेदघोषमुदीरयन्कुर्वन् ॥ १४ ॥ १५ ॥ रौप्यकांचनमुत्तमकांचनम् ॥ १६ ॥ ह्रीर्गौरी श्रीरैश्वर्यप्रधाना भगवच्छक्तिः लक्ष्मीः सौभाग्यप्रधाना भूतिरणिमादिसिद्धिः रतिः । कामपत्नी स्वैरचारिणी त्व वने आगमनात् ॥१७॥ प्रशशंसेत्यस्य प्रपंचः समा इत्यादिसमा इति समसंस्थानाः शिखरिणः कुंदकुड्मलवत् प्रशस्ताग्राः ॥१८॥ सप्रगल्भितौ आलिंगनादौ सजातप्रागल्भ्यौ संप्रवल्गिताविति पाठे आलिंगनोद्यतावित्यर्थः ॥ १९ ॥ मणिप्रवेको मणिश्रेष्ठः ॥ २० ॥ नदी कर्त्री । कूल स्वकूलम् ॥२१॥ करांतेनांगुष्ठप्रदेशिनीचक्रप्रमाणेन मित मध्यं यस्यास्तथाभूते ॥ २२ ॥

दृष्ट्वाकामशराविद्धोब्रह्मघोषमुदीरयन् ॥ अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंरहितेराक्षसाधिपः ॥ १४ ॥ तामुत्तमांत्रिलोकानांपद्महीनामिवश्रियम् ॥ विभ्राजमानांवपुषारावणःप्रशशंसह॥ १५॥रौप्यकांचनवर्णाभेपीतकौशेयवासिनि॥कमलानांशुभांमालांपद्मिनीवचबिभ्रती॥ १६॥ह्रीःश्रीःकीर्तिः शुभालक्ष्मीरप्सरावाशुभानने ॥ भूतिर्वात्वंवरारोहेरतिर्वास्वैरचारिणी ॥ १७ ॥ समाःशिखरिणःस्निग्धाःपांडुरादशनास्तव ॥ विशालेविमलेनेत्रेरक्तांतेकृष्णतारके ॥१८॥ विशालंजघनंपीनमूरूकरिकरोपमौ ॥ एतावुपचितौवृत्तौसंहतौसंप्रगल्भितौ ॥१९॥ पीनोन्नतमुखौकांतौस्निग्धतालफलोपमौ ॥ मणिप्रवेकाभरणौरुचिरौतौपयोधरौ ॥ २० ॥ चारुस्मितेचारुदतिचारुनेत्रेविलासिनि ॥ मनोहरसिमेरामेनदीकूलमिवांभसा ॥ २१ ॥ करांतमितमध्यासिसुकेशेसंहतस्तनि ॥ नैवदेवीनगंधर्वीनयक्षीनचकिन्नरी ॥२२॥ नैवंरूपामयानारीदृष्टपूर्वामहीतले ॥ रूपमग्र्यंचलोकेषुसौकुमार्यंवयश्चते ॥२३॥ इहवासश्चकांतारेचित्तमुन्माथयंतिमे ॥ साप्रतिक्रामभद्रंतेनत्वंवस्तुमिहार्हसि॥२४॥ राक्षसानामयंवासोघोराणांकामरूपिणाम्॥ प्रसादाग्राणिरम्याणिनगरोपवनानिच ॥ २५॥ संपन्नानिसुगंधीनियुक्तान्याचरितुंत्वया ॥ वरंमाल्यंवरंगंधंवरंवस्त्रंचशोभने ॥ २६ ॥ भर्तारंचवरंमन्येत्वद्युक्तमसितेक्षणे ॥ कात्वंभवसिरुद्राणांमरुतांवाशुचिस्मिते ॥ २७ ॥ वसूनांवावरारोहेदेवताप्रतिभासिमे ॥ नेहगच्छंतिगंधर्वानदेवानचकिन्नराः ॥ २८ ॥ राक्षसानामयंवासःकथंतुत्वमिहागता ॥ इहशाखामृगाःसिंहाद्वीपिव्याघ्रमृगावृकाः ॥ २९ ॥ ऋक्षास्तरक्षवःकंकाःकथंतेभ्योनबिभ्यसे ॥ मदान्वितानांघोराणांकुंजराणांतरस्विनाम् ॥ ३० ॥ कथमेकामहारण्येनबिभेषिवरानने ॥ कासिकस्यकुतश्चत्वंकिंनिमित्तंचदंडकान् ॥ ३१ ॥ एकाचरसिकल्याणिघोरान्राक्षससेवितान् ॥ इतिप्रशस्तावैदेहीरावणेनमहात्मना ॥ ३२ ॥ द्विजातिवेषेणहितंदृष्ट्वारावणमागतम् ॥ सर्वैरतिथिसत्कारैःपूजयामासमैथिली ॥ ३३ ॥ उपानीयासनंपूर्वंपाद्येनाभिनिमंत्र्यच ॥ अब्रवीत्सिद्धमित्येवतदातंसौम्यदर्शनम्॥३४॥

रूप सुकुमारता वयः कांतारवास इति चत्वारि चित्तमुन्माथयति विकृत कुर्वंति प्रतिक्राम निर्गच्छ रामचंद्राधिष्ठितस्थाने । राक्षसपराक्रमासंभवादेव वचनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ आचरितुमुपभोक्तुम् । त्वद्युक्तं त्वत्संयुक्तमाल्यादिवरम् । अन्यत्तु विफलमिति भावः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ द्वीपिव्याघ्रौ सविंदुनिर्बिंदू ॥ २९ ॥ तरक्षुर्मृगादनः बिभ्यसे बिभेषि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्रशस्ता कृतप्रशंसा ॥ ३२ ॥ द्विजातिवे(षेण आ)गतं रावणं दृष्ट्वा द्विजातिवेषोय रावण इति ज्ञात्वापि अतिथिसत्कारैः अतिथियोग्यसत्कारैः ॥ ३३ ॥ पाद्येनाभिनिमंत्र्य सत्कृत्य तदा पाद्यदानोत्तरकाले सौम्यदर्शन त सिद्धं

१ स मन्मथशराविद्धा–इ० पा० । २ का त्वम्–इ० पा० । ३ वरानने–इ० पा० ।

पक्कमन्नमित्यब्रवीत् ॥ ३४ ॥ पात्र कमण्डलुः कुसुमं तद्रक्तवस्त्रम् । तदुभयधारिणम् उपायाना ब्राह्मणत्वप्रतिपत्त्यै रावणेन कृतानां काषायवस्त्रब्रह्मघोषदण्डादीनां दर्शनात् । उद्देष्टुमुपेक्षितुमशक्यमिति विचार्येति शेषः । तथागत ब्राह्मणवेषेणागत रावण ब्राह्मणवदेव न्यमंत्रयत् । पाठांतर त्वत्राशक्तकल्पितम् । अयमेव रक्षःसहारोपाय इति दर्शनादित्यपि गूढमत्र ॥ ३५ ॥ निमंत्रणप्रकारः इय बृसीत्यादि । वनजातं वन्यपदार्थजातं त्वदर्थमेव सिद्ध कृत तदिहोपभुज्यताम् ॥ ३६ ॥ एवं निमत्र्यमाणो रावणः आत्मवधाय स्वनाशाय तस्याः प्रसह्य हरणे मनो दृढ निश्चित समर्पयामास सम्यग्व्यधाय कृतवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ सुवेषं शोभनाकारम् । मृगयागत मृगया प्रति गतम् । हरितं श्यामम् ॥ ३८ ॥ ईक्षमाणः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ रावणेन त्विति । आत्मानं जिहीर्षुणा परिव्राजकरूपेण रावणेन पृष्टा वैदेही आत्मना स्वयमेवात्मान शशास ॥ १ ॥ ननु पूजामात्र कर्तव्य किं प्रतिवचनेनेत्याह ब्राह्मणश्चेति । एष अनुक्तः इत्यार्षः संधिः ।

द्विजातिवेषेणसमीक्ष्यमैथिलीसमागतंपात्रकुसुंभधारिणम् ॥ अशक्यमुद्देष्टुमुपायदर्शनान्यमंत्रयद्ब्राह्मणवत्तथागतम् ॥ ३५ ॥ इयंबृसीब्राह्मणकामास्यतामिदंचपाद्यंप्रतिगृह्यतामिति ॥ इदंचसिद्धंवनजातमुत्तमंत्वदर्थमव्यग्रमिहोपभुज्यताम् ॥ ३६ ॥ निमंत्र्यमाणःप्रतिपूर्णभाषिणींनरेंद्रपत्नींप्रसमीक्ष्यमैथिलीम् ॥ प्रसह्यतस्याहरणेदृढंमनःसमर्पयामासवधायरावणः ॥ ३७ ॥ ततःसुवेषंमृगयागतंपतिंप्रतीक्षमाणासहलक्ष्मणंतदा ॥ निरीक्षमाणाहरितंददर्शतन्महद्वनंनैवतुरामलक्ष्मणौ ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ रावणेनतुवैदेहीतदापृष्टाजिहीर्षुणा ॥ परिव्राजकरूपेणशशंसात्मानमात्मना ॥ १ ॥ ब्राह्मणश्चातिथिश्चैषअनुक्तोहिशपेतमाम् ॥ इतिध्यात्वामुहूर्तंतुसीतावचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ दुहिताजनकस्याहंमैथिलस्यमहात्मनः ॥ सीतानामास्मिभद्रंतेरामस्यमहिषीप्रिया ॥ ३ ॥ उषित्वाद्वादशसमाइक्ष्वाकूणांनिवेशने ॥ भुंजानामानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ४ ॥ तत्रत्रयोदशेवर्षेराजाऽमंत्रयतप्रभुः ॥ अभिषेचयितुंरामंसमेतोराजमंत्रिभिः ॥ ५ ॥ तस्मिन्संभ्रियमाणेतुराघवस्याभिषेचने ॥ कैकेयीनामभर्तारंममार्यायाचतेवरम् ॥ ६ ॥ परिगृह्यतुकैकेयीश्वशुरंसुकृतेनमे ॥ ममप्रव्राजनंभर्तुर्भरतस्याभिषेचनम् ॥ ७ ॥ द्वावयाचतभर्तारंसत्यसंधंनृपोत्तमम् ॥ नाद्यभोक्ष्येनचस्वप्स्येनपास्येचकदाचन ॥ ८ ॥ एषमेजीवितस्यांतोरामोयद्यभिषिच्यते ॥ इतिब्रुवाणांकैकेयींश्वशुरोमेसपार्थिवः ॥ ९ ॥ अयाचतार्थैरन्वर्थैर्नचयाच्ञांचकारसा ॥ ममभर्तामहातेजावयसापंचविंशकः ॥ १० ॥

अनुक्तः अनुक्तप्रतिवचनः ॥ २ ॥ ३ ॥ सर्वकामसमृद्धिनी व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ ४ ॥ राजमंत्रिभिः राज्ञो राज्यनिर्वाहकैर्मंत्रिभिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ संभ्रियमाणे संपाद्यमानसंभारे इत्यर्थः । भर्तार दशरथम् । ममार्या मम पूज्या श्वश्रूः अनार्येति क्वचित्पाठः ॥ ६ ॥ मे श्वशुर सुकृतेन परिगृह्य वररूपेण सुकृतेन वशीकृत्य । यद्वा धर्मेण शापयित्वेत्यर्थः । मम भर्तुः प्रव्राजन भरतस्याभिषेचनमिति द्वौ वरावयाचत ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अन्वर्थैरनुगतार्थैः सप्रयोजनैरुपभोगक्षमैरर्थैरयाचत । सर्वाण्युत्तमवस्तूनि तुभ्य दास्यामि रामाभिषेचने विघ्न मा कुर्विति याच्यमाना न याच्ञां चकार नांगीकृतवती । वयसा पंचविंशकः वननिर्गमनकाले इति शेषः । नन्विदमयुक्तम् ऊनषोडशवर्षोयमिति विश्वामित्र प्रति दशरथोक्तेः । उषित्वा द्वादश समा इत्यत्रोक्तेश्चेति चेन्न अत्यांतरत्वात् । अतितरुणावस्थायामपि राज्य त्यक्तवानित्यर्थे तात्पर्येणा

१ रामभार्या द्विजोत्तम–इ० पा० । २ मानद–इ० पा० ।

स्थया तथोक्तेः । यद्वाऽतिक्रांतपचविंशकः इत्यर्थः । मम भर्ता वयसा महातेजाः अतितरुण इत्यर्थः । पचविंशकः सांख्यसिद्ध पचविंश तत्त्व चैतन्य सोयमेव एतच्चैतन्येनैव जगद्व्याप्त न ततोधिक किंचिदस्तीति सूचयितुं तथोक्तिरिति तत्त्वम् ॥ १० ॥ तथा मम जन्मतो वनप्रवेशसमयेऽतीतानीत्यर्थः । गण्यत इत्यार्षमेकत्वम् । मम पचतन्मात्रपचमहाभूतपचेंद्रियाहंकारबुद्धिमनोरूपाण्यष्टादशवर्षाणि पर्वाणि जन्मनि कार्ये गण्यत इति तन्मूलीभूता प्रकृतिरहमिति सूचितम् ॥ ११ ॥ कामार्तः कैकेयीकामार्तः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अनृतान्मोचय तद्दत्तवरानुपालनेनेति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ वैमात्रः शुभ्रा

अष्टादशहिवर्षाणिममजन्मनिगण्यते ॥ रामेतिप्रथितोलोकेसत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ ११ ॥ विशालाक्षोमहाबाहुःसर्वभूतहितेरतः ॥ कामार्तश्चमहाराजःपितादशरथःस्वयम् ॥ १२ ॥ कैकेय्याःप्रियकामार्थंतंरामंनाभ्यषेचयत् ॥ अभिषेकायतुपितुःसमीपंराममागतम् ॥ १३ ॥ कैकेयीममभर्तारमित्युवाचद्रुतंवचः ॥ तवपित्रासमाज्ञप्तंममेदंशृणुराघव ॥ १४ ॥ भरतायप्रदातव्यमिदंराज्यमकंटकम् ॥ त्वयातुखलुवस्तव्यंनववर्षाणिपंचच ॥ १५ ॥ वनेप्रव्रजकाकुत्स्थपितरंमोचयानृतात् ॥ तथेत्युवाचतांरामःकैकेयीमकुतोभयः ॥ १६ ॥ चकारतद्वचःश्रुत्वाभर्तामामदृढव्रतः ॥ दद्यान्नप्रतिगृह्णीयात्सत्यंब्रूयान्नचानृतम् ॥ १७ ॥ एतद्ब्राह्मणरामस्यव्रतंधृतमनुत्तमम् ॥ तस्यभ्रातातुवैमात्रोलक्ष्मणोनामवीर्यवान् ॥१८॥ रामस्यपुरुषव्याघ्रःसहायःसमरेऽरिहा ॥ सभ्रातालक्ष्मणोनामब्रह्मचारीदृढव्रतः ॥ १९ ॥ अन्वगच्छद्धनुष्पाणिःप्रव्रजंतंमयासह ॥ जटीतापसरूपेणमयासहसहानुजः ॥ २० ॥ प्रविष्टोदंडकारण्यंधर्मनित्योदृढव्रतः ॥ तेवयंप्रच्युताराज्यात्कैकेय्यास्तुकृतेत्रयः ॥ २१ ॥ विचरामोद्विजश्रेष्ठवनंगंभीरमोजसा ॥ समाश्वसमुहूर्तंतुशक्यंवस्तुमिहत्वया ॥२२॥ आगमिष्यतिमेभर्तावन्यमादायपुष्कलम् ॥ रुरून्गोधान्वराहांश्चहत्वादायामिषंबहु ॥२३॥ सत्वंनामचगोत्रंचकुलमाचक्ष्वतत्त्वतः ॥ एकश्चदंडकारण्येकिमर्थंचरसिद्विज ॥२४॥ एवंब्रुवत्यांसीतायांरामपत्न्यांमहाबलः ॥ प्रत्युवाचोत्तरंतीव्रंरावणोराक्षसाधिपः॥२५॥येनवित्रासितालोकाःसदेवासुरमानुषाः ॥ अहंसरावणोनामसीतेरक्षोगणेश्वरः ॥२६॥ त्वांतुकांचनवर्णाभांदृष्ट्वाकौशेयवासिनीम्॥ रतिंस्वकेषुदारेषुनाधिगच्छाम्यनिंदिते॥२७॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः ॥ सर्वासामेवभद्रंतेममाग्रमहिषीभव ॥२८॥ लंकानामसमुद्रस्यमध्येममहापुरी ॥ सागरेणपरिक्षिप्तानिविष्टागिरिमूर्धनि ॥ २९ ॥ तत्रसीतेमयासार्द्धंवनेषुविचरिष्यसि ॥ नचास्यवनवासस्यस्पृहयिष्यसिभामिनी ॥ ३० ॥ पंचदास्यःसहस्राणिसर्वाभरणभूषिताः ॥ सीतेपरिचरिष्यंतिभार्याभवसिमेयदि ॥ ३१ ॥

दिपु विमातृशब्दपाठेपि आर्षोऽण् । असहोदरो भ्रातेत्यर्थः । विभिन्नाया मातुरपत्यं वैमात्रः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कैकेय्याः कृते तन्निमित्तम् ॥२१॥ यदि वस्तु शक्य तर्हि मुहूर्तं समाश्वस विश्रमं कुर्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ हत्वा आदायेति छेदः । आदनमादस्तदर्थमित्यर्थः ॥ २३ ॥ गोत्रमार्षम् । कुल प्रसिद्धवंश्यकृतम् । यद्वा गोत्रं पितृकुल कुल मातुः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ दृष्ट्वा पूर्वं श्रुत्वा अद्य दृष्ट्वा चेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ वनेषु उपवनेषु ॥ ३० ॥ पचेत्यादि । रक्षोयोनौ तमोगुणप्रधानायां जातत्वादुद्रिक्ततमसा भगवन्मायया ज्ञानाच्छादनादेवमुक्तिः । सर्वथा तत्त्वज्ञो रावणः कथमेवं वदेदिति तु श्रद्धा

जाड्यमेव तत्त्वज्ञचिह्नानुपलभात् । सीतारामौ सर्वेश्वरावित्येतन्मात्रज्ञान रावणस्यास्त्येवेत्यपि श्रद्धाजाड्यमेव विष्णुपुराणादिविरोधात् । तथाचोक्त विष्णुपुराणे॥मैत्रेय उवाच ॥ हिरण्यकशिपुत्वे च रावणत्वे च विष्णुना ॥ अवाप निहतो भोगानप्राप्यानमरैरपि ॥ न लय तत्र तेनैव निहतः स कथ पुनः ॥ संप्राप्तः शिशुपालत्वे सायुज्यं शाश्वते हरौ ॥ एतदिच्छाम्यह श्रोतुं सर्वधर्मभृता वर ॥ कौतूहलपरेणैतत्पृष्टो मे वक्तुमर्हसि ॥ पराशर उवाच ॥ दैत्येश्वरस्य तु वधायाखिललोकोत्पत्तिस्थितिविनाशकारिणाऽपूर्वा तनु गृह्णता नृसिहरूपमाविष्कृतम् । तत्र हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्येव न मनस्यभूत् । निरतिशयपुण्यजातसभूतमेतत्सत्त्वमिति रजउद्रेकप्रेरितैकाग्रमतिस्तद्भावनायोगात्ततोऽवाप्तवधहैतुकीं निरतिशयामेवाखिलत्रैलोक्याधिक्यधारिणीं दशाननत्वे भोगसपदमवाप । नातस्तस्मिन्ननादिनिधने परब्रह्मभूते भगवत्यनालम्बनीकृते मनसस्तत्र लय दशान नत्वेप्यनगपराधीनतया जानकीसमासक्तचेतसो दाशरथिरूपधारिणस्तद्रूपदर्शनमेवासीत् । नायमच्युत इत्यासक्तिर्विपद्यतोऽतःकरणस्य मानुषबुद्धिरेव केवलमभूत् । विपद्यत इति विपद्यतोपीत्यर्थः । तस्मिन्नापि समये विष्णुत्वबुद्धिर्नासीदिति भावः । पुनरच्युतविनिपातनमात्रफलमखिलभूमंडलश्लाघ्यचेदिराजकुलजन्माव्याहत चैश्वर्यं शिशुपालत्वे चावाप । तत्र त्वखिलान्येव भगवन्नामकारणान्यभवन् । नामानि गोविन्दादीनि कार णानि गवां रक्षणादीनीत्यर्थः । ततश्च तत्कारणकृतानां तेषामशेषाणामेवाच्युतनाम्नामनवरतमनेकजन्मसवर्धितविद्वेषानुबधिचित्तो विनिन्दन्सतर्जनादिषूच्चारणमकरोत् । तच्च रूपमुत्फुल्लपद्मदलामलाक्षमत्युज्ज्वलपीतवस्त्र धार्यमलकिरीटकेयूरकटकोपशोभितमुदारपीवरचतुर्बाहुशंखचक्रगदाधरमतिप्रौढवैरानुभावादटनभोजनस्नानासनशयनादिष्ववस्थांतरेषु नैवाप ययावस्यात्मचेतसः ततस्तमेवानुक्रोशेषूच्चारयस्तमेव हृदये धारयन्नात्मवधाय भगवदस्त्रचक्रांशुमालोज्ज्वलमक्षय्यतेजःस्वरूप परमब्रह्मस्वरूपमपगतरागद्वेषादिदोष भगवतमद्राक्षीत् । तावच्च भगवच्चक्रेणाशुव्यापादितः। तेन तत्स्मरणदग्धाखिलावसंचयो भगवतैवांतमुपनीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययौ । एततत्राभिहित भगवानिह कीर्तितः सस्मृतश्च द्वेषानुबधेनाप्यखिलसुरासुरादिदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्यग्भक्तिमतमिति । लोकदृष्ट्या तु सीतासादृश्यात् सीताबुद्ध्याहरणाच्चाततायित्वसपत्त्या तद्वध भगवतः

रावणेनैवमुक्ता तु कुपिता जनकात्मजा ॥ प्रत्युवाचानवद्यांगी तमनादृत्य राक्षसम् ॥ ३२ ॥

महागिरिमिवाकंप्यं महेंद्रसदृशंपतिम् ॥ महोदधिमिवाक्षोभ्यमहं राममनुव्रता ॥ ३३ ॥

प्रवृत्तिः एव च ईदृशोक्तीनां यद्वातद्वाप्रकारेणान्यथायोजनप्रयासस्तीर्थादीनां विफल एव । विष्णुपुराणोक्तरीत्यैव भागवते उक्तम् ॥ एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति एत इत्यनेन पूर्वोक्ता अवतारा ऋष्यादयश्च परामृश्यते पुसः परमेश्वरस्य । तत्रावतारा अशाः ऋष्यादयः कलाः। यद्यपि कृष्णोप्यश एव तत्रैव दशमे तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शस न इत्याद्युक्तेः। उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने इति विष्णुपुराणाद्युक्तेः । द्वितीये भागवतेप्येवमेव भारतेप्येवमेव । एतेन तत्रांशेनावतीर्णस्येत्यादि दशमस्थश्लोकव्याख्यानमपास्तम् । तथापि तत्तत्कारणकृतनाम्नां तत्र लामाद्वहुशोऽज्ञानकार्यनाटनाच्च शखचक्रा दीनां प्रत्यक्षतो दर्शनाच्च स्वय भगवानित्युक्तिः। नैतावता रामाद्यवताराणां ततो न्यूनत्वमिति भ्रमः कार्यः । श्रीधरोपि मत्स्याद्यवताराणां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वेपि यावदुपयोगमेव ज्ञानशक्त्याविष्कारः । अज्ञाना विष्कारश्च बहुशः। कृष्णे त्वतोऽल्पः यथाऽभिमन्युमरणे नाह तत्र सनिहित आसमतस्तस्य मरणमिति । यथा द्रौपद्याः सभाया नयनकाले नाह द्वारकायां सनिहितः किंतु सौभवधार्थं गतोऽतो भवतामय क्लेश इति । सौभवधे च मायिक मृतवसुदेवशरीर दृष्ट्वा मोह इत्याद्यज्ञाननाट्यमल्पम् । रामावतारेपि ज्ञानाविष्कारस्तत्र तत्र दर्शितो दर्शयिष्यते च । अवताराश्चेमे विराज एवांशाः । भागवते प्रथमे तृतीयेऽध्याये—जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः ॥ सभूत षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षयेत्यादिना वैराजं रूपमुक्त्वा एतन्नानावताराणां निधानं वीजमव्ययम् । यस्यांशांशेन सृज्यते देवतिर्यङ्नरादय इत्युक्तेः । एतदुक्त वैराज निधानं कार्यावसाने प्रवेशस्थान वीजमुद्गमकारणमव्ययं स्वयं चिरस्थायि । न केवलमवताराणामेव बीजं किंतु सर्वेषामित्याह यस्येति । यद्यपि विराट् जीव एव तथापि तदतर्यामिणस्तथोपासनायैवमुक्तम् । सित कृष्णकेशोद्धारेण च तेषां मूर्धन्यत्वेन मुख्यत्वात्तद्वन्मुख्ययोः प्रधानयोर्मदशयोस्तद्वर्णयोर्वैकुंठस्थभूतलस्थयोर्विष्णुशेषयोरवतार इति सूचितमत एवांते कृष्ण प्रति देवदूतेन त्वां विना स्वर्गो न शोभतेऽतस्त्वमागच्छेति निवेदितमिति स्पष्ट पुराणेषु । अत्र राम प्रत्यपि तथैवोक्तम् । अशत्व चैषामौपाधिक मायायाः सांशत्वादित्यलम् ॥ ३१ ॥ रावणेनेति । कुपिता कुपितेव ॥ ३२ ॥ पर्वतसमुद्रोपमाभ्यां धैर्यगाम्भीर्ये दर्शिते ॥ ३३ ॥

न्यग्रोधपरिमंडल तत्सदृशपरिणाह तद्वत्सर्वाश्रय व राममुदिश्यानुसरणमेव व्रत यस्याः सा ॥ ३४ ॥ सिंहस्य विक्रांतं पदक्षेपस्तद्वत् पदनिक्षेपेण सगर्वगमनशीलं सिंहसंकाश पराक्रमे इति भावः । नृसिंहमित्यस्य हिरण्यकशिपुहतृत्व व्यंग्यम् ॥३५॥ राजा चासौ वत्सः श्रेष्ठराजस्तम् । यद्वा दशरथपुत्रम् ॥३६॥ यथा आदित्यप्रभा आदित्यात् पृथक्कृत्य केनापि स्प्रष्टुमशक्या तथाह शक्तिशक्तिमतोरवियोगादिति गूढम् ॥३७॥ कांचनवृक्षदर्शन मुमूर्षुलक्षणम् । मद क्षीणमायुरादि भजति स मदभाक् ॥३८॥ क्षुधितस्य सिंहस्य सर्पस्य वदनाद्दंष्ट्राग्रहणेच्छासदृशी मदिच्छा । एषु सर्वत्र निदर्शनालंकारः ॥३९॥ ४० ॥ लेढि लेक्षि ॥ ४१ ॥

सर्वलक्षणसंपन्नंन्यग्रोधपरिमंडलम् ॥ सत्यसंधंमहाभागमहंराममनुव्रता ॥ ३४ ॥ महाबाहुंमहोरस्कंसिंहविक्रांतगामिनम् ॥ नृसिंहंसिंहसंकाशमहंराममनुव्रता ॥ ३५ ॥ पूर्णचंद्राननंरामंराजवत्संजितेंद्रियम् ॥ पृथुकीर्तिंमहाबाहुमहंराममनुव्रता ॥ ३६ ॥ त्वंपुनर्जंबुकःसिंहीमामिहेच्छसि दुर्लभाम् ॥ नाहंशक्यात्वयास्प्रष्टुमादित्यस्यप्रभायथा ॥ ३७ ॥ पादपान्कांचनान्नूनंबहून्पश्यसिमंदभाक् ॥ राघवस्यप्रियांभार्यांयस्त्वमिच्छसिराक्षस ॥ ३८ ॥ क्षुधितस्यचसिंहस्यमृगशत्रोस्तरस्विनः ॥ आशीविषस्यवदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ ३९ ॥ मंदरंपर्वतश्रेष्ठंपाणिना हर्तुमिच्छसि ॥ कालकूटंविषंपीत्वास्वस्तिमान्गंतुमिच्छसि ॥ ४० ॥ अक्षिसूच्याप्रमृजसिजिह्वयालेढिचक्षुरम् ॥ राघवस्यप्रियांभार्यामधिगंतुंत्वमिच्छसि ॥ ४१ ॥ अवसज्ज्यशिलांकंठेसमुद्रंतर्तुमिच्छसि ॥ सूर्यचन्द्रमसौचोभौपाणिभ्यांहर्तुमिच्छसि ॥ ४२ ॥ योरामस्यप्रियांभार्यांप्रधर्षयितुमिच्छसि ॥ अग्निंप्रज्वलितंदृष्ट्वावस्त्रेणाहर्तुमिच्छसि ॥ ४३ ॥ कल्याणवृत्तांयोभार्यांरामस्याहर्तुमिच्छसि ॥ अयोमुखानांशूलानांमध्येचरितुमिच्छसि ॥ रामस्यसदृशींभार्यांयोऽधिगंतुंत्वमिच्छसि ॥ ४४ ॥ यदंतरंसिंहसृगालयोर्वनेयदंतरंस्यंदनिकासमुद्रयोः ॥ सुराग्र्यसौवीरकयोर्यदंतरंतदंतरंदाशरथेस्तवैवच ॥ ४५ ॥ यदंतरंकांचनसीसलोहयोर्यदंतरंचंदनवारिपंकयोः ॥ यदंतरंहस्तिबिडालयोर्वनेतदंतरंदाशरथेस्तवैवच ॥ ४६ ॥ यदंतरंवायसवैनतेययोर्यदंतरंमद्गुमयूरयोरपि ॥ यदंतरंहंसकगृध्रयोर्वनेतदंतरंदाशरथेस्तवैवच ॥ ४७ ॥ तस्मिन्सहस्राक्षसमप्रभावेरामेस्थितेकार्मुकबाणपाणौ ॥ हृतापितेहंनजरांगमिष्येआज्यंयथामक्षिकयाऽवगीर्णम् ॥ ४८ ॥ इतीवतद्वाक्यमदुष्टभावासुदुष्टमुक्त्वारजनीचरंतम् ॥ गात्रप्रकंपाद्व्यथिताबभूववातोद्धतासाकदलीवतन्वी ॥ ४९ ॥ तांवेपमानामुपलक्ष्यसीतांसरावणोमृत्युसमप्रभावः ॥ कुलंबलंनामचकर्मचात्मनःसमाचचक्षेभयकारणार्थम् ॥ ५० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मीकीये आदि च० सा० अरण्यकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥
एवंब्रुवत्यांसीतायांसंरब्धःपरुषंवचः ॥ ललाटेभ्रुकुटिंकृत्वारावणःप्रत्युवाचह ॥ १ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ स्यदनिका क्षुद्रनदी । सुराग्र्यममृतम् । सौवीरकमारनाल कांजिकम् ॥ ४५ ॥ कांचनसीसरूपलोहयोरित्यर्थः । हस्ती गजः । बिडालो मार्जारः ॥ ४६ ॥ मद्गुर्जलकाकः ॥ ४७ ॥ जरा जीर्णावस्था सुखोदर्का मक्षिकयावगीर्ण भुक्तमाज्य यथा तां नाशयति तद्वत् ॥ ४८ ॥ इतीव इत्येव सुदुष्टम् अत्यतदुःखजनक तत्पूर्वोक्तम् । वातोद्धता महावातप्रकम्प्यमाना ॥ ४९ ॥ भयकारणार्थं भयोदनार्थम् ॥ ५० ॥ नंशमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ एवमिति । परुषं क्रोधावेशेन वर्णानां चर्वणेनोच्चार

णात् श्रुतिकटु अक्षरमित्यर्थः । सरब्धः क्रुद्धः ॥ १ ॥ सापत्नः । शिवाद्यण् । सापत्ने इति पाठे मातृसपत्नीपुत्रत्वे प्रसिद्ध इत्यर्थः । भ्रातेत्यत्र च साक्षादिति तदा पाठः । एतेन कुलप्राशस्त्यमुक्तम् ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ वैमात्रः प्राग्वत् । द्वैमात्र इति पाठे द्वितीया माता द्विमाता तदपत्यमित्यर्थे मातुरुदित्युत्वाभाव आर्षः । अस्य द्विशब्दस्य द्विपूरणार्थत्वेपि सख्यार्थत्वाभावान्नोत्वमित्यन्ये । कारणान्तरे निमित्तविशेषे द्वद्व द्वद्वयुद्धम् आसादितः प्रापितः ॥ ४ ॥ स्वमधिष्ठान स्वां पुरीं लका कैलासाश्रयण प्रबलाश्रयणबुद्ध्या ॥ ५ ॥ येन पुष्पकेण वीर्यादावर्जितम् आच्छिद्य गृहीत मयेति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तीव्रांशुरपि मम भयाच्छिशिरांशुः सपद्यते ॥ ८ ॥ यत्र चरामि येन मार्गेण गच्छामीति यावत् । यत्र च तिष्ठामि तत्र भवंतीत्यन्वयः ॥ ९ ॥ समुद्रस्य पारे मम लका नाम पुरीत्यन्वयः ॥ १० ॥ प्राकारस्य पाडुरत्व सुधालेपाद्राजतत्वाद्वा हेम्नः कक्ष्या अवच्छेदा यस्यां सा । तोरण पुरद्वारम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ मानुषीणां नारीणां न स्मरिष्यसि । शेषे षष्ठी । मन्नगरे दिव्यनारीसमागमादिति भावः । युगपन्मानुषदिव्यभोगस्तत्रान्यत्र तूभय युगपद्दुर्लभमिति भावः ॥ १३ ॥ गतायुषः एकादशसहस्रसख्यया मितायुषः । खरादिवधजक्रोधेन मया वधाद्वा तत्त्वम् ॥ १४ ॥ यो रामो मदवीर्य इति ज्ञात्वा ज्येष्ठोपि राज्ये प्रियं भरत स्थापयित्वा वन प्रस्थापितः ॥ १५ ॥ तेन गतचेतसा कि करिष्यसीत्यन्वयः । भ्रष्टराज्यत्वाच्चेतोहीनत्वम् । तापसेन तपस्विना तापसश्रेष्ठतपस्विना । यद्वा तापसेन शोच्यत्वेन तपस्विना अशूरेण ॥ १६ ॥ रक्ष रक्षणे । रक्ष पालय ॥ १७ ॥ उर्वशी पुरूरवस चरणेनाभिहत्य यथा पश्चात्ताप गतेति पुराणेषु प्रसिद्धम् । तथा पश्चात्ताप गमिष्यसि ॥ १८ ॥ अगुल्या न समः अगुलीबलेनापि

भ्रातावैश्रवणस्याहंसापत्नोवरवर्णिनि ॥ रावणोनामभद्रंतेदशग्रीवःप्रतापवान् ॥ २ ॥ यस्यदेवाःसगंधर्वाःपिशाचपतगोरगाः ॥ विद्रवंतिसदाभीतामृत्योरिवसदाप्रजाः ॥ ३ ॥ येनवैश्रवणोभ्रातावैमात्रःकारणांतरे ॥ द्वंद्वमासादितःक्रोधाद्रणेविक्रम्यनिर्जितः ॥ ४ ॥ मद्भयार्तःपरित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ॥ कैलासंपर्वतश्रेष्ठमध्यास्तेनरवाहनः ॥ ५ ॥ यस्यतत्पुष्पकंनामविमानंकामगंशुभम् ॥ वीर्यादावर्जितंभद्रेयेनयामिविहायसम् ॥ ६ ॥ ममसंजातरोषस्यमुखंदृष्ट्वैवमैथिलि ॥ विद्रवंतिपरित्रस्ताःसुराःशक्रपुरोगमाः ॥ ७ ॥ यत्रतिष्ठाम्यहंतत्रमारुतोवातिशंकितः ॥ तीव्रांशुःशिशिरांशुश्चभयात्संपद्यतेदिवि ॥ ८ ॥ निष्कंपपत्रास्तरवोनद्यश्चस्तिमितोदकाः ॥ भवंतियत्रतत्राहंतिष्ठामिचचरामिच ॥ ९ ॥ मम पारेसमुद्रस्यलंकानामपुरीशुभा ॥ संपूर्णाराक्षसैर्घोरैर्यथेंद्रस्यामरावती ॥ १० ॥ प्राकारेणपरिक्षिप्तापांडुरेणविराजिता ॥ हेमकक्ष्यापुरीरम्यावैदूर्यमयतोरणा ॥ ११ ॥ हस्त्यश्वरथसंबाधातूर्यनादविनादिता ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैःसंकुलोद्यानभूषिता ॥ १२ ॥ तत्रत्वंवसहेसीतेराजपुत्रिमयासह ॥ नस्मरिष्यसिनारीणांमानुषीणांमनस्विनि ॥ १३ ॥ भुञ्जानामानुषान्भोगान्दिव्यांश्चवरवर्णिनि ॥ नस्मरिष्यसिरामस्यमानुषस्यगतायुषः ॥ १४ ॥ स्थापयित्वाप्रियंपुत्रंराज्येदशरथोनृपः ॥ मंदवीर्यस्ततोज्येष्ठःसुतःप्रस्थापितोवनम् ॥ १५ ॥ तेनकिंभ्रष्टराज्येनरामेणगतचेतसा ॥ करिष्यसिविशालाक्षितापसेनतपस्विना ॥ १६ ॥ रक्षराक्षसभर्तारंकामयस्वयमागतम् ॥ नमन्मथशराविष्टंप्रत्याख्यातुंत्वमर्हसि ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यायहिमांभीरुपश्चात्तापंगमिष्यसि ॥ चरणेनाभिहत्येवपुरूरवसमुर्वशी ॥ १८ ॥ अंगुल्यानसमोरामोममयुद्धेसमानुषः ॥ तवभाग्येनसंप्राप्तंभजस्ववरवर्णिनि ॥ १९ ॥

१ देवाजितम्-इ० पा० । २ रवि -इ० पा०

तुल्यो न । अनेन मया नीतां पुना राम आनयिष्यतीति न शक्यमिति भावः । संप्राप्त मामिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ रहिते रामरहित आश्रमे स्थितेति शेषः । ईश्वरस्येदृशं कृत्यमनुचितमिति मिथ्यैवान्यवश स्ववशत्वेन कथयसीति व्यंग्यम् ॥ २१ ॥ एवंभूतस्य राज्ञः प्रजानां सर्वथा नाशः मम नयने सर्वजीवितच्छेद एवेति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अप्रतिरूपरूपाम् अनुपमसौंदर्याम् । मोक्षः मृत्योरिति शेषः । अतिमलिनांतःकरणत्वान्मोक्षो ज्ञानैकप्राप्यस्तव नास्त्येवेति भाव ॥ २४ ॥ अत्र सर्गे रावणोक्तौ सप्तसप्तकवेत्ताहमष्टाष्टकविभूपितः ॥ पचपचकतत्त्वज्ञो रावणोह भजस्व मामिति श्लोकः क्वचित्पठ्यते । तमेव व्याचक्षते । सप्तसप्तक पडंगसहितवेदोपवेदसहितचतुर्दशविद्यारूप तद्वेत्ता । अष्टाष्टकविभूपितः चतुःषष्टिकलाभूपितः । पचपचकतत्त्वज्ञः पचविंशतितत्त्वज्ञः पचविंशतितत्त्वस्वरूपवेत्ता नित्यानित्यवस्तुविवेकवानिति यावत् इति । स कलकावव्याख्यातत्वात्प्रक्षिप्त इति ज्ञायते । आद्यपादे अर्थासंगतिरपि । परपादपर्यालोचनया तृतीयपादोक्तज्ञानवत ईदृशे कर्मणि प्रवृत्तिरप्यनुचितेति भाति ॥ मैरैमानः ॥ इति

एवमुक्तातुवैदेहीक्रुद्धासंरक्तलोचना ॥ अब्रवीत्परुषंवाक्यंरहितेराक्षसाधिपम् ॥ २० ॥ कथंवैश्रवणंदेवंसर्वदेवनमस्कृतम् ॥ भ्रातरंव्यपदिश्यत्वमशुभंकर्तुमिच्छसि ॥ २१ ॥ अवश्यंविनशिष्यंतिसर्वेरावणराक्षसाः ॥ येषांत्वंकर्कशोराजादुर्बुद्धिरजितेंद्रियः ॥ २२ ॥ अपहृत्यशचींभार्यांशक्यमिंद्रस्यजीवितुम् ॥ नहिरामस्यभार्यांमामानीयस्वस्तिमान्भवेत् ॥ २३ ॥ जीवेच्चिरंवज्रधरस्यपश्चाच्छचींप्रधृष्याप्रतिरूपरूपाम् ॥ नमादृशींराक्षसधर्षयित्वापीतामृतस्यापितवास्तिमोक्षः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ सीतायावचनंश्रुत्वादशग्रीवःप्रतापवान् ॥ हस्तेहस्तंसमाहन्यचकारसुमहद्वपुः ॥ १ ॥ समैथिलींपुनर्वाक्यंबभाषेवाक्यकोविदः ॥ नोन्मत्तयाश्रुतौमन्येममवीर्यपराक्रमौ ॥ २ ॥ उद्वहेयंभुजाभ्यांतुमेदिनीमंबरेस्थितः ॥ आपिबेयंसमुद्रंचमृत्युंहन्यांरणेस्थितः ॥ ३ ॥ अर्कंतुद्यांशरैस्तीक्ष्णैर्विभिंद्यांहिमहीतलम् ॥ कामरूपेणउन्मत्तेपश्यमांकामरूपिणम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तवतस्तस्यरावणस्यशिखिप्रभे ॥ क्रुद्धस्यहरिपर्यंतेरक्तेनेत्रेबभूवतुः ॥ ५ ॥ सद्यःसौम्यंपरित्यज्यतीक्ष्णरूपंसरावणः ॥ स्वंरूपंकालरूपाभंभेजेवैश्रवणानुजः ॥ ६ ॥ संरक्तनयनःश्रीमांस्तप्तकांचनभूषणः ॥ क्रोधेनमहताविष्टोनीलजीमूतसंनिभः ॥ ७ ॥ दशास्योविंशतिभुजोबभूवक्षणदाचरः ॥ सपरिव्राजकच्छद्ममहाकायोविहायतत् ॥ ८ ॥ प्रतिपेदेस्वकंरूपंरावणोराक्षसाधिपः ॥ (संरक्तनयनःक्रोधाज्जीमूतनिचयप्रभः ॥) रक्तांबरधरस्तस्थौस्त्रीरत्नंप्रेक्ष्यमैथिलीम् ॥ ९ ॥ सतामसितकेशांतांभास्करस्यप्रभामिव ॥ वसनाभरणोपेतांमैथिलींरावणोऽब्रवीत् ॥ १० ॥

श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ हस्ते हस्तं समाहन्य समाहत्येत्यर्थः । विनिष्पीड्येति यावत् । महिमादयः स्त्रियैव हतास्तथा कदाचिदेषा हरणसमये क्रौर्यं कुर्यादिति शकया क्रूरस्वीयमहद्रूपांगीकारः । यद्वा कपटेनापि शांतस्वभावयतिवेषधारणात्तद्वेषस्वाभाव्येन हरणे स्वस्य प्रतिबद्धता दृष्ट्वा स्वरूपग्रहणम् । मम रावणस्यापि अय वेषः क्रौर्यप्रतिबंधक इत्यतश्च हस्ते हस्ताघात इत्यतश्च बोध्यम् ॥ १ ॥ न श्रुतौ अग्रे वक्ष्यमाणाविति शेषः ॥ २ ॥ तानेवाह उद्वहेयमित्यादि । आपिबेयमिति ॥ ३ ॥ कामेन चित्तजेन रूपेण च उन्मत्ते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ हरिपर्यंते श्यामप्रांते ॥ ५ ॥ सौम्य भिक्षुरूपम् । तीक्ष्णरूप प्रशस्ततीक्ष्णं रूपं मृत्युतुल्यरूप भेजे ॥ ६ ॥ ७ ॥ परिव्राजकच्छद्म कपटपरिव्राजकरूपम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ भास्करस्य प्रभामिव तस्या अपि

१ सपर्णीयास्ति जीवितम्–इ० पा० । २ कामरं पतिम्–इ० पा० । ३ स्यः कार्मुकी बाणी–इ० पा० ।

पर्यंते श्यामरूपतायाश्छादोम्ये उक्तिः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मानुषो भाव मनुष्यरामविषयको भावः स्नेहबधः ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रियवादिनीं रावणादन्यत्रेति शेषः ॥१५॥ काममोहितो जग्राहेत्यंतानौचित्यं दृष्टांतः । बुधः खे रोहिणीमिव खे आकाशे शून्ये च रौहिणेयो बुधो रोहिणीं स्वमातरं यदि कामाद्गृह्णीयात्तदा तत्सदृशमिद घोर यद्यथोक्तौ च कल्पनमित्यतिशयोक्तिरत्र व्यंग्या । सीतया सद्यो मरणपर्यवसायि शापादानं तु समूलनाशनस्य वेदवत्यंशेन प्रतिज्ञातस्य निर्वाहाय ऋषीणां देवानामग्रे रामप्रतिज्ञातस्य च निर्वाहाय ॥ १६ ॥ वामेनेति अननुरक्ततया शापदानभिया स्ववामांगासनत्वनिवारणायैव ग्रहणमित्याहुः ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ परुषैः इतः परं रामप्रत्याशा त्याज्येत्येवमादिभिः । अंकेन हस्तांतरैरित्यर्थः ॥ २० ॥ अतिचुक्रोशेत्यादि तच्छायाया अपि मनुष्यभावनाढ्यम् ॥ २१ ॥ अकामां विरागिणीम् । विचेष्टमाना

त्रिषुलोकेषुविख्यातंयदिभर्तारमिच्छसि ॥ मामाश्रयवरारोहेतवाहंसदृशःपतिः ॥११॥ मांभजस्वचिरायत्वमहंश्लाघ्यःपतिस्तव ॥ नैवचाहंक्वचिद्भद्रेकरिष्येतवविप्रियम् ॥ १२ ॥ त्यज्यतांमानुषोभावोमयिभावःप्रणीयताम् ॥ राज्याच्च्युतमसिद्धार्थंरामंपरिमितायुषम् ॥ १३ ॥ कैर्गुणैरनुरक्तासिमूढेपण्डितमानिनि ॥ यःस्त्रियोवचनाद्राज्यंविहायससुहृज्जनम् ॥ १४ ॥ अस्मिन्व्यालानुचरितेवनेवसतिदुर्मतिः ॥ इत्युक्त्वामैथिलींवाक्यंप्रियार्हांप्रियवादिनीम् ॥ १५ ॥ अभिगम्यसुदुष्टात्माराक्षसःकाममोहितः ॥ जग्राहरावणःसीतांबुधःखेरोहिणीमिव ॥ १६ ॥ वामेनसीतांपद्माक्षींमूर्धजेषुकरेणसः ॥ ऊर्वोस्तुदक्षिणेनैवपरिजग्राहपाणिना ॥ १७ ॥ तंदृष्ट्वागिरिशृंगाभंतीक्ष्णदंष्ट्रंमहाभुजम् ॥ प्राद्रवन्मृत्युसंकाशंभयार्तावनदेवताः ॥ १८ ॥ सचमायामयोदिव्यःखरयुक्तःखरस्वनः ॥ प्रत्यदृश्यतहेमांगोरावणस्यमहारथः ॥ १९ ॥ ततस्तांपरुषैर्वाक्यैरभितर्ज्यमहास्वनः ॥ अंकेनादायवैदेहींरथमारोहयत्तदा ॥ २० ॥ सागृहीतातिचुक्रोशरावणेनयशस्विनी ॥ रामेतिसीतादुःखार्तारामंदूरंगतंवने ॥२१॥ तामकामांसकामार्तःपन्नगेंद्रवधूमिव ॥ विचेष्टमानामादायउत्पपाताथरावणः ॥ २२ ॥ ततःसाराक्षसेंद्रेणह्रियमाणाविहायसा ॥ भृशंचुक्रोशमत्तेवभ्रांतचित्तायथातुरा ॥ २३ ॥ हालक्ष्मणमहाबाहोगुरुचित्तप्रसादक ॥ ह्रियमाणांनजानीषेरक्षसाकामरूपिणा ॥२४॥ जीवितंसुखमर्थंचधर्महेतोःपरित्यजन् ॥ ह्रियमाणामधर्मेणमांराघवनपश्यसि ॥ २५ ॥ ननुनामाविनीतानांविनेतासिपरंतप ॥ कथमेवंविधंपापंनत्वंशाधिहिरावणम् ॥२६॥ ननुसद्योऽविनीतस्यदृश्यतेकर्मणःफलम् ॥ कालोप्यंगीभवत्यत्रसस्यानामिवपक्तये ॥ २७ ॥ त्वंकर्मकृतवानेतत्कालोपहतचेतनः ॥ जीवितांतकरंघोरंरामाद्व्यसनमाप्नुहि ॥ २८ ॥ हंतेदानींसकामातुकैकेयीबांधवैःसह ॥ ह्रियेयंधर्मकामस्यधर्मपत्नीयशस्विनः ॥ २९ ॥

तंत आत्मान मोंचयितुम् ॥ २२ ॥ मत्तेव अतिदुःखवशादुन्मत्तेव तथा भ्रांतचित्ता आतुरा शोकातुरा यथा क्रोशति तथा चुक्रोश । अत्रेवयथाभ्या सर्वचेष्टानां नाट्यत्व सूचितम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ननु नामेति प्रसिद्धौ विनेता शिक्षकः न शाधि प्राप्तकालं शासन न करोषि । हिर्वाक्यालकारे । शोकातुरत्वाद्धाधिकपद न दोषाय ॥ २६ ॥ स्वयमेव तत्र हेतुमुन्नयति । अविनीतस्य पुरुषस्याविनयरूपकर्मणः फल सद्यो न दृश्यते यतस्तत्र कालोप्यंगीभवति सहकारिकारणं भवति । पक्तिः पाकः ॥२७॥ अधुना स्वेष्टं शापमाह त्वमिति । व्यसन पुत्रपौत्रादिनाशरूपम् ॥ २८ ॥ सकामा तु जातेति शेषः । यत इत्यादिः ॥२९॥

हरतीति शंसध्वमिति सबंधः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ते सीतेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ अमुत्रापि परलोकेपि गतां वैवस्वतहृतामपि मां विदित्वा पराक्रम कृत्वा आनेष्यत्येव अतो यूय शंसते त्यन्वयः ॥ ३५ ॥ गृध्र जटायुषम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तुभ्यमिति पाठे त्वयेत्यर्थे आर्ष तत् । न शक्य इत्यत्र हेतुः सत्त्ववानित्यादि ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नैर्मैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायण तिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ त शब्दं जटायो पश्य मामिति शब्दम् अवसुप्तः भोजनोत्तरं दिवैव गाढसुप्तोपि शुश्रुवे ततस्तेन शब्देन प्रबुद्धो रावणं निरैक्षत ॥ १ ॥ २ ॥ दशग्रीवेति संबुद्धिः । अहं सत्यसंश्रवः सत्यप्रतिज्ञः सीतारक्षणे अहं सहाय इत्युक्तत्वादिति भावः । नाम्ना जटायुरिति प्रसिद्धोऽतो मत्समक्षमीदृशं कर्म कर्तुं नार्हसि । भ्रातरिति सामप्रयोगः । यदे

आमंत्रयेजनस्थानंकर्णिकारांश्चपुष्पितान् ॥ क्षिप्रंरामायशंसध्वंसीतांहरतिरावणः ॥ ३० ॥ (माल्यवंतंशिखरिणंवंदेप्रस्रवणंगिरिम् ॥) हंससारस संघुष्टांवंदेगोदावरींनदीम् ॥ क्षिप्रंरामायशंसध्वंसीतांहरतिरावणः ॥३१॥ दैवतानिचयान्यस्मिन्वनेविविधपादपे ॥ नमस्करोम्यहंतेभ्योभर्तुःशंस तमांहृताम् ॥ ३२ ॥ यानिकानिचिदप्यत्रसत्त्वानिविविधानिच ॥ सर्वाणिशरणंयामिमृगपक्षिगणानिवै ॥३३॥ ह्रियमाणांप्रियांभर्तुःप्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ विवशातेहृतासीतारावणेनेतिशंसत ॥३४॥ विदित्वातुमहाबाहुरमुत्रापिमहाबलः ॥ आनेष्यतिपराक्रम्यवैवस्वतहृतामपि ॥३५॥ सातदाकरुणावाचोविलपंतीसुदुःखिता ॥ वनस्पतिगतंगृध्रंददर्शायतलोचना ॥३६॥ सातमुद्वीक्ष्यसुश्रोणीरावणस्यवशंगता ॥ समाक्रंदद्भयपरादुःखो पहितयागिरा ॥ ३७ ॥ जटायोपश्यमामार्यह्रियमाणामनाथवत् ॥ अनेनराक्षसेंद्रेणकरुणंपापकर्मणा ॥३८॥ नैषवारयितुंशक्यस्त्वयाक्रूरोनिशा चरः ॥ सत्त्ववाञ्जितकाशीचसायुधश्चैवदुर्मतिः ॥३९॥ रामायतुयथातत्त्वंजटायोहरणंमम ॥ लक्ष्मणायचतत्सर्वमाख्यातव्यमशेषतः ॥४०॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥४९॥ तंशब्दमवसुप्तस्तुजटायुरथशुश्रुवे ॥ निरैक्षद्रावणंक्षिप्रंवैदेहीं चददर्शसः ॥ १ ॥ ततःपर्वतशृंगाभस्तीक्ष्णतुंडःखगोत्तमः ॥ वनस्पतिगतःश्रीमान्व्याजहारशुभांगिरम् ॥२॥ दशग्रीवस्थितोधर्मेपुराणेसत्यसंश्रवः ॥ भ्रातस्त्वंनिंदितंकर्मकर्तुंनार्हसिसांप्रतम् ॥३॥ जटायुर्नामनाम्नाहंगृध्रराजोमहाबलः ॥ राजासर्वस्यलोकस्यमहेंद्रवरुणोपमः ॥ ४ ॥ लोकानांचहिते युक्तोरामोदशरथात्मजः ॥ तस्यैषालोकनाथस्यधर्मपत्नीयशस्विनी ॥५॥ सीतानामवरारोहायांत्वंहर्तुमिहेच्छसि ॥ कथंराजास्थितोधर्मेपरदारा न्परामृशेत् ॥ ६ ॥ रक्षणीयाविशेषेणराजदारामहाबल ॥ निवर्तयगतिंनीचांपरदाराभिमर्शनात् ॥७॥ नतत्समाचरेद्धीरोयत्परोस्यविगर्हयेत् ॥ यथात्मनस्तथान्येषांदारारक्ष्याविमर्शनात् ॥ ८ ॥ अर्थंवायदिवाकामंशिष्टाःशास्त्रेष्वनागतम् ॥ व्यवस्यंत्यनुराजानंधर्मंपौलस्त्यनंदन ॥ ९ ॥

वं न लक्ष्यसि तदा सत्यप्रतिज्ञत्वान्मया सह युद्ध भावीति दंडप्रयोगश्च व्यंग्यः ॥ ३ ॥ राजेति । सर्वस्य लोकस्य राजत्वेन तवापि राजेति ध्वनितम् ॥ ४ ॥ धर्मपत्नीत्यनेनैतद्धरणे महापाप सूचितम् ॥ ६ ॥ कथं राजेति शेषः । धर्मे प्रजापालनरूपे ॥ ६ ॥ राजदारा इति । तद्धरणस्य गुरुतल्पसमत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ अस्य पुरुषस्य परः स्वेतरः प्राणी यत्कर्म विगर्हयेत् न तत्समाचरेत्स्वदारवत् परदाराश्च विमर्शनात्पर स्पर्शाद्रक्ष्याः ॥ ८ ॥ शास्त्रेष्वनागत शास्त्रेष्वनवगत परमसूक्ष्मत्वाच्छास्त्रतोनवगतमपि अर्थ वा राजानमनुसृत्य व्यवस्यंति । शास्त्रेऽस्फुटमपि राज्ञः आचरण दृष्ट्वा प्रजा आचरंति तस्माद्राज्ञोऽधर्मप्रवृत्तिरनुचितेति

तात्पर्यम् । न व्यवस्यति राजान इति पाठे शास्त्रेष्वनागत तत्राप्रतिपादित धर्मं राजानो न व्यवस्यति नेच्छतीत्यर्थः । तस्माच्छास्त्रानुसारिधर्मे एव मतिं कुर्यादित्याशयः ॥९॥ तथा राजा द्रव्याणामुत्तमवस्तूनामुत्तमो निधिः । तथा धर्मश्च कामश्चेति पाठे प्रजानामिति राजेति च शेषः । द्रव्याणामिति प्राग्वदेव । यतो धनादिकं राजमूलम् अतो राजा प्रजानां धर्मादिरूप इत्यर्थः । शुभं कामम् ॥ १० ॥ एवंभूतराजधर्महीने त्वयि कथमैश्वर्यागम इत्याह पापेति । दुष्कृती स्वायोग्य देवयानमिव ॥११॥ ननु ऐश्वर्येण पुण्यमपि मय्यनुमीयतां तत्राह कामेति । यः पुमान्कामस्वभावो भवति सोसौ तं स्वभाव प्रमार्जितु न शक्यः । तन्मार्जन हि धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेर्धर्मेण स्यात्तच्च स तस्मिन्नस्तीत्याह न हीति । यस्माद्दुष्टात्मनामालये आर्यं पूज्यं पुण्यं चिरं चिरकालेनापि नावसति॥१२॥यदा रामः यस्माद्राम इत्यर्थः॥१३॥अनपराधोऽसिद्धः खरादि वधादि । त्याशङ्क्याह यदीति । अनपराधे हेतुः। पूर्वमतिवृत्तः अतिक्रान्तोचितवृत्तः ॥ १४ ॥ गमिष्यसीत्यत्र काकुः । न जीवन् गमिष्यसीत्यर्थः ॥ १५ ॥ त्वा त्वां घोरेणे चक्षुषा मा दहेद्राम इति शेषः । इंद्राशनिरिंद्रप्रयुक्त

राजाधर्मश्चकामश्चद्रव्याणांचोत्तमोनिधिः ॥ धर्मःशुभंवापापंवाराजमूलंप्रवर्तते ॥ १० ॥ पापस्वभावश्चपलःकथंत्वंरक्षसांवर ॥ ऐश्वर्यमभिसंप्राप्तोविमानमिवदुष्कृती ॥ ११ ॥ कामस्वभावोयःसोऽसौनशक्यस्तंप्रमार्जितुम् ॥ नहिदुष्टात्मनामार्यमावसत्यालयेचिरम् ॥ १२ ॥ विषयेवापुरेवातेयदारामोमहाबलः ॥ नापराध्यतिधर्मात्माकथंतस्यापराध्यसि ॥ १३ ॥ यदिशूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतःखरः ॥ अतिवृत्तोहतःपूर्वंरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १४ ॥ अत्रब्रूहियथातत्त्वंकोरामस्यव्यतिक्रमः ॥ यस्यत्वंलोकनाथस्यहृत्वाभार्यांगमिष्यसि ॥१५॥ क्षिप्रंविसृजवैदेहींमात्वाघोरेणचक्षुषा ॥ दहेद्दहनभूतेनवृत्रमिंद्राशनिर्यथा ॥१६॥ सर्पमाशीविषंबद्ध्वावस्त्रांतेनावबुध्यसे ॥ ग्रीवायांप्रतिमुक्तंचकालपाशंनपश्यसि ॥१७॥ सभारःसौम्यभर्तव्योयोनरंनावसादयेत् ॥ तदन्नमपिभोक्तव्यंजीर्यतेयदनामयम् ॥ १८॥ यत्कृत्वानभवेद्धर्मोनकीर्तिर्नयशोध्रुवम् ॥ शरीरस्यभवेत्खेदःकस्तत्कर्मसमाचरेत् ॥ १९ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणिजातस्यममरावण ॥ पितृपैतामहंराज्यंयथावदनुतिष्ठतः ॥ २० ॥ वृद्धोहंत्वंयुवाधन्वीसरथःकवचीशरी ॥ नचाप्यादायकुशलीवैदेहींमेगमिष्यसि ॥ २१ ॥ नशक्तस्त्वंबलाद्धर्तुंवैदेहींममपश्यतः ॥ हेतुभिर्न्यायसंयुक्तैर्ध्रुवांवेदश्रुतीमिव ॥ २२ ॥ युध्यस्वयदिशूरोसिमुहूर्तंतिष्ठरावण ॥ शयिष्यसेहतोभूमौयथापूर्वंखरस्तथा ॥ २३ ॥

वज्रम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ भारः भारवद्द्रव्यम् अनामय रोगानुत्पादकम् ॥ १८ ॥ यत्कर्म कृत्वा धर्मः कीर्तिः पारलौकिकी पुण्यातिशयजा बलाद्यैश्वर्यातिशयज यशस्तन्न भवेन्नोत्पद्येत पूर्वार्जितं च धर्मादि न भवेन्न नश्येत् । किंच येन शरीरस्य खेदस्तत्कर्म कस्त्वद्विन्नः समाचरेन्न कोपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि गतानीत्यर्थः । राज्य पक्षिराज्यमित्यर्थः । पितृपैतामह पितृपितामहेभ्य आगतमित्यर्थः॥२०॥मे वैदेहीं दशरथमित्रत्वान्मम स्नुषां वैदेहीमादाय न कुशली गमिष्यसीत्यर्थः ॥ २१ ॥ मम पश्यतः मां पश्यंतमनादृत्येत्यर्थः । न्यायसयुक्तैर्वैशेषिकाद्युक्ततर्काभासयुक्तैर्हेतुभिर्हैत्वाभासैर्ध्रुवा सनातनीं धर्मब्रह्मपरां वेदश्रुतिं छांदसो दीर्घः । तच्छास्त्राध्येता तथा पूर्वापरमीमांसान्यायविदोग्रे हर्तुमन्यथाकर्तुं न शक्नोति तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ मुहूर्तं रामागमनपर्यंतम् ॥ २३ ॥

सयुगे रामेणेति शेषः । न वधिष्यति अपि तु वधिष्यतीत्यर्थः । अनेन रामस्येश्वरत्वं व्यंग्यम् ॥ २४ ॥ नश्यसे पलायसि न सशय इत्यन्वयः ॥ २५ ॥ जीवमानस्य जीवतः नयिष्यसि नेष्यसि ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ यथाप्राण यथाबलमित्यर्थः ॥ २९ ॥ धेरैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ इतीति ॥ १ ॥
वातोद्धूतयोर्वातप्रवर्तितयोः ॥ २ ॥ माल्यवतोः द्वौ माल्यवन्तौ एको दण्डकारण्येऽपरो मेरुपार्श्वे सपक्षयोः पक्षसहितयोः । यद्वा यथार्थोक्तौ कल्पनेय । यदि द्वौ माल्यवंतौ सपक्षौ युद्धे यातां तदा तत्सदृश

असकृत्संयुगेयेननिहतादैत्यदानवाः ॥ नचिराच्चीरवासास्त्वांरामोयुधिवधिष्यति ॥ २४ ॥ किंनुशक्यंमयाकर्तुंगतौदूरंनृपात्मजौ ॥ क्षिप्रंत्वंन श्यसेनीचतयोर्भीतोनसंशयः ॥ २५ ॥ नहिमेजीवमानस्यनयिष्यतिशुभामिमाम् ॥ सीतांकमलपत्राक्षींरामस्यमहिषींप्रियाम् ॥ २६ ॥ अव श्यंतुमयाकार्यंप्रियंतस्यमहात्मनः ॥ जीवितेनापिरामस्यतथादशरथस्यच ॥ २७ ॥ तिष्ठतिष्ठदशग्रीवमुहूर्तंपश्यरावण ॥ वृंतादिवफलंत्वांतु पातयेयंरथोत्तमात् ॥ २८ ॥ युद्धातिथ्यंप्रदास्यामियथाप्राणंनिशाचर ॥२९॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अरण्य कांडे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ (इत्युक्तस्ययथान्यायंरावणस्यजटायुषा ॥ क्रुद्धस्याग्निनिभाःसर्वारेजुर्विंशतिदृष्टयः ॥ १ ॥) इत्युक्तःक्रोधता म्राक्षस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ राक्षसेंद्रोऽभिदुद्रावपतगेंद्रममर्षणः ॥ १ ॥ ससंप्रहारस्तुमुलस्तयोस्तस्मिन्महामृधे ॥ बभूववातोद्धतयोर्मेघयोर्गगने यथा ॥ २ ॥ तद्बभूवाद्भुतंयुद्धंगृध्रराक्षसयोस्तदा ॥ सपक्षयोर्माल्यवतोर्महापर्वतयोरिव ॥३॥ ततोनालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्चविकर्णिभिः ॥ अभ्य वर्षन्महाघोरैर्गृध्रराजंमहाबलम् ॥ ४ ॥ सतानिशरजालानिगृध्रःपत्ररथेश्वरः ॥ जटायुःप्रतिजग्राहरावणास्त्राणिसंयुगे ॥ ५ ॥ तस्यतीक्ष्णनखा भ्यांतुचरणाभ्यांमहाबलः ॥ चकारबहुधागात्रेव्रणान्पतगसत्तमः ॥ ६ ॥ अथक्रोधाद्दशग्रीवोजग्राहदशमार्गणान् ॥ मृत्युदंडनिभान्घोराञ्छत्रो र्निधनकांक्षया ॥ ७ ॥ सतैर्बाणैर्महावीर्यःपूर्णमुक्तैरजिह्मगैः ॥ बिभेदनिशितैस्तीक्ष्णैर्गृध्रंघोरैःशिलीमुखैः ॥ ८ ॥ सराक्षसरथेपश्यज्जानकींबा ष्पलोचनाम् ॥ अचिंतयित्वाबाणांस्तान्राक्षसंसमभिद्रवत् ॥ ९ ॥ ततोस्यसशरंचापंमुक्तामणिविभूषितम् ॥ चरणाभ्यांमहातेजाबभंजपतगो त्तमः ॥ १० ॥ ततोऽन्यद्धनुरादायरावणःक्रोधमूर्च्छितः ॥ ववर्षशरवर्षाणिशतशोथसहस्रशः ॥ ११ ॥ शरैरावारितस्तस्यसंयुगेपतगेश्वरः ॥ कुलायमभिसंप्राप्तःपक्षिवच्चबभौतदा ॥ १२ ॥ सतानिशरजालानिपक्षाभ्यांतुविधूयह ॥ चरणाभ्यांमहातेजाबभंजास्यमहद्धनुः ॥ १३ ॥ तच्चा ग्निसदृशंदीप्तंरावणस्यशरावरम् ॥ पक्षाभ्यांचमहातेजाव्यधुनोत्पतगेश्वरः ॥ १४ ॥

मिदमिति तेनानुपमत्व फलति ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रतिजग्राह रोहे रावणास्त्राणि रावणक्षिप्तानीति शरजालविशेषणम् । अस्यतेरौणादिकस्त्रन् । रावणास्तानीति पाठस्तु सुगम एव ॥ ५ ॥ तस्य रावणस्य गात्रे इत्य
न्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ पूर्णमुक्तैः आकर्णपूर्णाकृष्टधनुर्मुक्तैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ आवारितः आसमंताद्व्याप्तः कुलायं वासस्थान सप्राप्तो यः पक्षी तद्वद्बभौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तत्प्रसिद्धम् । शरावरं

१ सरक्तनयन. कांपातात–इ० पा० ।

कवचम् । व्यधुनोत्पातयामास । शराशनमिति पाठे शरप्रक्षेपकारणम् । तच्च द्वितीयं धनुश्च बभंजेत्यन्वयः । व्यधुनोत्कम्पयति स रावणमिति शेषः ॥ १४ ॥१५॥ त्रिवेणुर्युगधरः ॥ १६ ॥ ग्राहिभिश्छत्रादिधारकैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अंकेन कटिभागेन ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रणष्टानि स्वत एव नष्टानि हतानि गृध्रेण नाशितानि साधनानि युद्धसाधनानि यस्य तम् ॥ २२ ॥ समावार्य सन्निरुद्ध्य ॥ २३ ॥ वज्रतुल्यः स्पर्शो येषां तादृशा बाणा यस्य ॥ २४ ॥ सबलः सचतुरगबलः परिच्छदो दासीदासादि । निदर्शनाऽत्र तत्सहितो नशिष्यसीति तात्पर्यम् ॥ २५ ॥ अनुबंधं फलम् ॥ २६ ॥ तस्य ततः कालपाशान्मोक्ष्यसे इत्यर्थः । बडिश मत्स्यवेधनम् । जलजो मत्स्यः ॥ २७ ॥ अस्याश्रमस्य तव धर्षणं त्वत्कृतमभिभव नहि क्षमिष्यते ॥ २८ ॥ यथा यादृश त्वया कृत कर्म तत्तस्कराचरितो मार्गो न वीरसे

कांचनोरश्छदान्दिव्यान्पिशाचवदनान्खरान् ॥ तांश्चास्यजवसंपन्नाञ्जघानसमरेबली ॥ १५ ॥ अथत्रिवेणुसंपन्नंकामगंपावकार्चिषम् ॥ मणिसोपानचित्रांगंबभंजचमहारथम् ॥ १६ ॥ पूर्णचंद्रप्रतीकाशंछत्रंचव्यजनैःसह ॥ पातयामासवेगेनग्राहिभीराक्षसैःसह ॥ १७ ॥ सारथेश्चास्यवेगेनतुंडेनचमहच्छिरः ॥ पुनर्व्यपहनच्छ्रीमान्पक्षिराजोमहाबलः ॥ १८ ॥ सभग्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः ॥ अंकेनादायवैदेहींपपातभुविरावणः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वानिपतितंभूमौरावणंभग्नवाहनम् ॥ साधुसाध्वितिभूतानिगृध्रराजमपूजयन् ॥ २० ॥ परिश्रांतंतुतंदृष्ट्वाजरयापक्षियूथपम् ॥ उत्पपातपुनर्हृष्टोमैथिलींगृह्यरावणः ॥ २१ ॥ तंप्रहृष्टंनिधायांकेरावणंजनकात्मजाम् ॥ गच्छंतंखड्गशेषंचप्रणष्टहतसाधनम् ॥ २२ ॥ गृध्रराजःसमुत्पत्यरावणंसमभिद्रवत् ॥ समावार्यमहातेजाजटायुरिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ वज्रसंस्पर्शबाणस्यभार्यारामस्यरावण ॥ अल्पबुद्धेहरस्येनांवधायखलुरक्षसाम् ॥ २४ ॥ समित्रबंधुःसामात्यःसबलःसपरिच्छदः ॥ विषपानंपिबस्येतत्पिपासितइवोदकम् ॥ २५ ॥ अनुबंधमजानंतःकर्मणामविचक्षणाः ॥ शीघ्रमेवविनश्यंतियथात्वंविनशिष्यसि ॥ २६ ॥ बद्धस्त्वंकालपाशेनक्वगतस्तस्यमोक्ष्यसे ॥ वधायबडिशंगृह्यसामिषंजलजोयथा ॥ २७ ॥ नहिजातुदुराधर्षौकाकुत्स्थौतवरावण ॥ धर्षणंचाश्रमस्यास्यक्षमिष्येतेतुराघवौ ॥ २८ ॥ यथात्वयाकृतंकर्मभीरुणालोकगर्हितम् ॥ तस्कराचरितोमार्गोनैषवीरनिषेवितः ॥ २९ ॥ युध्यस्वयदिशूरोसिमुहूर्तंतिष्ठरावण ॥ शयिष्यसिहतोभूमौयथाभ्राताखरस्तथा ॥ ३० ॥ परेतकालेपुरुषोयत्कर्मप्रतिपद्यते ॥ विनाशायात्मनोऽधर्म्यंप्रतिपन्नोसिकर्मतत् ॥ ३१ ॥ पापानुबंधोवैयस्यकर्मणःकोनुतत्पुमान् ॥ कुर्वीतलोकाधिपतिःस्वयंभूर्भगवानपि ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वाशुभंवाक्यंजटायुस्तस्यरक्षसः ॥ निपपातभृशंपृष्ठेदशग्रीवस्यवीर्यवान् ॥ ३३ ॥ तंगृहीत्वानखैस्तीक्ष्णैर्विददारसमंततः ॥ अधिरूढोगजारोहोयथास्याद्दुष्टवारणम् ॥ ३४ ॥

वितः ॥ २९ ॥ ३० ॥ परेतकाले मृत्युकाले अधर्म्यं तज्जनक प्रति प्रतिपन्नोसि प्राप्तोसि ॥ ३१ ॥ यस्य कर्मणः कर्तुः पापानुबंधः पापफलसंबंधः आवश्यकः शास्त्रदृष्टः को नु पुमान्वै निश्चयेन तत्कर्म कुर्वीत लोकाधिपतिरपि इंद्रादिरपि समर्थोऽपि पापफल कर्म न कुर्यात् । स्वयंभूर्भगवानपि पापपुण्यतत्फलतदधिकारिस्रष्टापि कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्तोपि नेदृश कर्म कुर्यात् । तादृशमैश्वर्यमत्तेन त्वया क्रियमाण कर्माचिरादेव फलद भविष्यतीति तात्पर्यम् ॥ ३२ ॥ पृष्ठे पश्चाद्भागे ॥ ३३ ॥ दुष्टवारणमधिरूढो गजारोहो हस्तिपको गजविषये यथा स्यात् यादृशव्यापारो भवेत् गजक्षतकरणव्यापारो भवेत् तथा । विददारेति

पाठेपि क्षतानि चकारेत्येवार्थः ॥ ३४ ॥ अस्य विददार एन विददारेत्यर्थः । तादृशक्रियाणां बाहुल्यात्पुनरुक्तिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ वैदेहीं सपरिष्वज्य पतनेन पलायनभिया ॥ ३७ ॥ त तलप्रहारमति क्रम्य रोद्धा व्यपाहरत् युगपद्दशापि तुडेन भृत्वा त्रोटितवान् ॥ ३८ ॥ सछिन्नबाहोः कार्तितबाहोरपि तस्य बाहवः पुनः सहसा समभवन् वल्मीकात्पन्नगा इव ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ व्यायच्छमानस्य व्यायाम परात्रम कुर्वाणस्य ॥ ४२ ॥ अल्पजीवितः घटीमात्रावस्थानोचितप्राणः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अग्निदावं दावाग्निं परनिपात आर्षः ॥ ४५ ॥ सगृह्य बाहुभ्यामालिंग्य ॥ ४६ ॥ तेत्रेमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाडे एकपचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ सा त्विति ॥ १ ॥ नराणां सुखदुःखेषु निमित्त सूचन वामदक्षिणांगस्पदनादिरूप लक्षण चिह्नम् । तथा

विददारनखैरस्यतुण्डंपृष्ठेसमर्पयन् ॥ केशांश्चोत्पाटयामासनखपक्षमुखायुधः ॥ ३५ ॥ सतदागृध्रराजेनक्लिश्यमानोमुहुर्मुहुः ॥ अमर्षस्फुरितोष्ठः सन्प्राकंपतचराक्षसः ॥ ३६ ॥ संपरिष्वज्यवैदेहींवामेनांकेनरावणः ॥ तलेनाभिजघानार्तोजटायुंक्रोधमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥ जटायुस्तमतिक्रम्यतुण्डेनास्यखगाधिपः ॥ वामबाहून्दशतदाव्यपाहरदरिंदमः ॥ ३८ ॥ संछिन्नबाहोःसद्योवैबाहवःसहसाऽभवन् ॥ विषज्वालावलीमुक्तावल्मीकादिवपन्नगाः ॥ ॥ ३९ ॥ ततःक्रोधाद्दशग्रीवःसीतामुत्सृज्यवीर्यवान् ॥ मुष्टिभ्यांचरणाभ्यांचगृध्रराजमपोथयत् ॥ ४० ॥ ततोमुहूर्तंसंग्रामोबभूवातुलवीर्ययोः ॥ राक्षसानांचमुख्यस्यपक्षिणांप्रवरस्यच ॥ ४१ ॥ तस्यव्यायच्छमानस्यरामस्यार्थेसरावणः ॥ पक्षौपादौचपार्श्वौचखड्गमुद्धृत्यसोच्छिनत् ॥ ४२ ॥ सच्छिन्नपक्षःसहसारक्षसारौद्रकर्मणा ॥ निपपातमहागृध्रोधरण्यामल्पजीवितः ॥ ४३ ॥ तंदृष्ट्वापतितंभूमौक्षतजार्द्रंजटायुषम् ॥ अभ्यधावतवैदेहीस्वबंधुमिवदुःखिता ॥ ४४ ॥ तंनीलजीमूतनिकाशकल्पंसपांडुरोरस्कमुदारवीर्यम् ॥ ददर्शलंकाधिपतिःपृथिव्यांजटायुषंशांतमिवाग्निदावम् ॥ ४५ ॥ ततस्तुतंपत्ररथंमहीतलेनिपातितंरावणवेगमर्दितम् ॥ पुनश्चसंगृह्यशशिप्रभाननारुरोदसीताजनकात्मजातदा ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० अर० एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ (तमल्पजीवितंगृध्रंस्फुरन्तंराक्षसाधिपः ॥ ददर्शभूमौपतितंसमीपेराघवाश्रमात् ॥ १ ॥) सातुताराधिपमुखीरावणेननिरीक्ष्यतम् ॥ गृध्रराजंविनिहतंविललापसुदुःखिता ॥ १ ॥ (आलिंग्यगृध्रंनिहतंरावणेनबलीयसा ॥ विललापसुदुःखार्तासीताशशिनिभानना ॥ १ ॥) निमित्तंलक्षणंस्वप्नंशकुनिस्वरदर्शनम् ॥ अवश्यंसुखदुःखेषुनराणांपरिदृश्यते ॥ २ ॥ ननूनंरामजानासिमहद्व्यसनमात्मनः ॥ धावंतिनूनंकाकुत्स्थमदर्थंमृगपक्षिणः ॥ ३ ॥ अयंहिकृपयारामममांत्रातुमिहसंगतः ॥ शेतेविनिहतोभूमौममाभाग्याद्विहंगमः ॥ ४ ॥ त्राहिमामद्यकाकुत्स्थलक्ष्मणेतिवरांगना ॥ सुसंत्रस्तासमाक्रंदच्छृण्वतांतुयथांतिके ॥ ५ ॥

जलादर्शादावात्मनोऽशिरसो दर्शन च लक्षणम् । स्वप्न स्वप्ने यः पुरुषं कृष्णं कृष्णदत प्रपश्यति स एन हतीत्यादि स्वप्नाध्यायोपदिष्टम् । तथा शकुनीनां वामदक्षिणगमनविशेषदर्शनम् । तथा तेषा स्वराणां दर्शनमनुभवः एतत्सर्वं यथायोगं परिदृश्यते सर्वेण । लक्षणज्ञानमिति पाठे अगस्फुरणादिज्ञानमित्यर्थः । शकुनिग्रहण मृगाद्युपलक्षणम् ॥ २ ॥ किं ततस्तत्राह न नूनमिति । मदर्थं मदपहारसूचनप्रयोजनमुद्दिश्य मृगपक्षिणोऽशुभसूचनमार्गेण धावति । त्वं तु तैः सूचितमपि स्वस्य महद्व्यसनं न जानासि नून जानीयाश्चेन्नोपेक्षेथा इति तात्पर्यमिति लोकाभिनयेन रामोपालभः ॥ ३ ॥ ४ ॥ यथांतिके निकटस्थितानां शृण्वतां

१ स रावणः–इ० पा० । २ पापचारेण–इ० पा० ।

..वण भवेत्तथा समाक्रन्दन् नतूच्चैः शीघ्र रामागमन मा भूदिति तात्पर्येण ॥ ५ ॥ क्लिष्टानि परिमृदितानि माल्याभरणानि यस्यास्ताम् ॥ ६ ॥ वेष्टन्तीं लतामिव वृक्षानालिंगंतीं मां मुच मुंचेति बहुशो वृक्षान्वदती निति शेषः । मोचयमोचयेत्यर्थो वा । प्राप इतस्ततो धावतीं समीपगत आसीत् ॥ ७ ॥ जीविताताय अनेन परस्त्रीकेशस्पर्शो यस्य कस्यापि जीवितापहारीति बोधितम् ॥ ८ ॥ अमर्यादं त्यक्तस्वस्वप्रकृतिक जलमुष्णमग्निः शीत इत्येवमादी । अन्धेन तमसा बाह्येनाभ्यन्तरेण च ॥ ९ ॥ मर्यादात्यागमेवाह न वातीति । देवो ब्रह्मापि ब्रह्मलोकस्थ एव दिव्येन चक्षुषा सीता परामृष्टा रक्षसा केशेषु गृहीतां दृष्ट्वा ॥ १० ॥ श्रीमान् निस्तुलसकलैश्वर्यवान् पितामहः कृत यदर्थमवतीर्णो देवानां तत्कार्यं कृत सिद्धमित्यब्रवीत् ॥ ११ ॥ प्रहर्षव्यथयोर्हेतुमाह दृष्ट्वेति । तत्काल नाटितदैन्याहरण दृष्ट्वा तन्मायामोहितत्वाद्व्यथिताः । यदृच्छया आयास विनैव सपरिवारस्य रावणस्य नाश प्राप्त बुद्ध्वा हृष्टा इत्यर्थः । भागसधित्र ॥ १२ ॥ १३ ॥ तप्ताभरणवर्णांगी तप्तकांचनाभरणसदृशवर्णयुक्तांगी सौदामनी विद्युदिति सुदाम्नो बहुरत्नादिम

तांक्लिष्टमाल्याभरणांविलपतीमनाथवत् ॥ अभ्यधावतवैदेहींरावणोराक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ तांलतामिववेष्टंतीमालिंगंतींमहाद्रुमान् ॥ मुंचमुंचेतिबहुशः प्रापतांराक्षसाधिपः ॥ ७ ॥ क्रोशंतींरामरामेतिरामेणरहितांवने ॥ जीवितांतायकेशेषुजग्राहांतकसंनिभः ॥ ८ ॥ प्रधर्षितायांवैदेह्यांबभूवसचराचरम् ॥ जगत्सर्वममर्यादंतमसांधेनसंवृतम् ॥ ९ ॥ नवातिमारुतस्तत्रनिष्प्रभोऽभूद्दिवाकरः ॥ दृष्ट्वासीतांपरामृष्टांदेवोदिव्येनचक्षुषा ॥ १० ॥ कृतंकार्यमिति श्रीमान्व्याजहारपितामहः ॥ प्रहृष्टाव्यथिताश्चासन्सर्वेतेपरमर्षयः ॥ ११ ॥ दृष्ट्वासीतांपरामृष्टांदंडकारण्यवासिनः ॥ रावणस्यविनाशंचप्राप्तंबुद्ध्वायदृच्छया ॥ १२ ॥ सतुतांरामरामेतिरुदतींलक्ष्मणेतिच ॥ जगामादायचाकाशंरावणोराक्षसेश्वरः ॥ १३ ॥ तप्ताभरणवर्णांगीपीतकौशेयवासिनी ॥ रराजराजपुत्रीतुविद्युत्सौदामनीयथा ॥ १४ ॥ उद्धूतेनचवस्त्रेणतस्याःपीतेनरावणः ॥ अधिकंपरिबभ्राजगिरिर्दीप्तइवाग्निना ॥ १५ ॥ तस्याःपरमकल्याण्यास्ताम्राणिसुरभीणिच ॥ पद्मपत्राणिवैदेह्याअभ्यकीर्यंतरावणम् ॥ १६ ॥ तस्याःकौशेयमुद्धूतमाकाशेकनकप्रभम् ॥ बभौ चादित्यरागेणताम्रमभ्रमिवातपे ॥ १७ ॥ तस्यास्तद्विमलंवक्त्रमाकाशेरावणांकगम् ॥ नरराजविनारामंविनालमिवपंकजम् ॥ १८ ॥ बभूवजलदंनीलंभित्त्वाचंद्रइवोदितः ॥ सुललाटंसुकेशांतंपद्मगर्भाभमव्रणम् ॥ १९ ॥ शुक्लैःसुविमलैर्दंतैःप्रभावद्भिरलंकृतम् ॥ तस्याःसुनयनंवक्त्रमाकाशेरावणांकगम् ॥ २० ॥ रुदितंव्यपमृष्टास्रंचंद्रवत्प्रियदर्शनम् ॥ सुनासंचारुताम्रोष्ठमाकाशेहाटकप्रभम् ॥ २१ ॥

त्वातद्वया विद्युदतिप्रकाशमाना भवति तद्वत्सीतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ अग्निना दीप्तो गिरिरिवेत्यनेनासन्नभस्मता सूचिता । असगाया अपि चिच्छक्तेस्तस्या रावणविनाशसान्निध्यद्योतनाय कविः । रावणेन तस्या आसक्तिं वर्णयति ॥ १५ ॥ पद्मपत्राणि रावणमभ्यकीर्यत रावणांगे पतितान्यभूवन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ आतपे इत्यनेन ईषत्तर इत्यर्थकेन सध्याकाल लक्षयति । तत्र काले आदित्यरागेण तत्किरणेन युक्तमभ्रमिव तस्करयुत वासो बभौ ॥ १७ ॥ विनालमिव पकजं शोकशुष्कत्वात् ॥ १८ ॥ नील जलद भित्त्वा तन्मध्ये उदितश्चन्द्र इव बभौ । तत्कांतिधूसरो हि सततम् उदेति । वक्त्र विशिनष्टि सु ललाटमिति । पद्मगर्भवदाभा यस्य तत् ॥ १९ ॥ रावणाकग न बभाविति शेषः ॥ २० ॥ रुदित रोदनात् । अस्राआवरा । अत एवामृष्टास्रम् [illegible] ॥ २१ ॥

दिवोदितचंद्रवदपगतशोभम् ॥ २२ ॥ शुशुभे शोभयति स्म । नील गजमाश्रिता कांचनी कांचीव ॥ २३ ॥ पद्मपीता पद्मकेसरवत्पीतदेहा तप्तकांचनभूषणा ॥ २४॥ अभूत्सचपलो नील इति पाठे चपला विद्युत्तया सहितो घोषवान्मेघ इवाभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥ उत्तमांगेति । मातस्त्वया संपादितोस्मन्मनोरथ इति हर्षाद्देवैः क्रियमाणा पुष्पवृष्टिस्तदुत्तमांगाच्युता तत्काले भूमौ पपातेति कतकः । वस्तुतो रावणसन्निधौ देवानां तथावीर्यासमयात् उत्तमांगे धृतपुष्पाणां तद्वेगेन ततश्च्युत्योत्तमांगच्युतेत्युक्तम् । अत एवाग्रे भूमौ पुष्पयुत मार्गं दृष्ट्वा रामो वक्ष्यति । अभिजानामि पुष्पाणि तानीमानीह लक्ष्मण ॥ अपि नद्धानि वैदेह्या मया दत्तानि कानने इति ॥ २६ ॥ रावणगमनवेगजनितवायुना समाधूतापि पुनर्दशग्रीवमेवाभ्यवर्तत अभितोऽवर्तिष्ट अनवरत जायमानत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तरुप्रवालरक्तवर्णा रक्त

राक्षसेंद्रसमाधूतंतस्यास्तद्वदनंशुभम् ॥ शुशुभेनविनारामंदिवाचंद्रइवोदितः ॥ २२ ॥ साहेमवर्णानीलांगंमैथिलीराक्षसाधिपम् ॥ शुशुभेकांचनीकांचीनीलंगजमिवाश्रिता ॥ २३ ॥ सापद्मपीताहेमाभारावणंजनकात्मजा ॥ विद्युद्धनमिवाविश्यशुशुभेतप्तभूषणा ॥ २४ ॥ तस्याभूषणघोषेणवैदेह्याराक्षसेश्वरः ॥ बभूवविमलोनीलःसघोषइवतोयदः ॥२५॥ उत्तमांगच्युतातस्याःपुष्पवृष्टिःसमंततः ॥ सीतायाह्रियमाणायाःपपातधरणीतले ॥२६॥ सातुरावणवेगेनपुष्पवृष्टिःसमंततः ॥ समाधूतादशग्रीवंपुनरेवाभ्यवर्तत ॥२७॥ अभ्यवर्ततपुष्पाणांधारावैश्रवणानुजम् ॥ नक्षत्रमालाविमलामेरुंनगमिवोत्तमम् ॥२८॥ चरणान्नूपुरंभ्रष्टंवैदेह्यारत्नभूषितम् ॥ विद्युन्मंडलसंकाशंपपातधरणीतले ॥२९॥ तरुप्रवालरक्तासानीलांगंराक्षसेश्वरम् ॥ प्रशोभयतवैदेहीगजंकक्ष्येवकांचनी ॥३०॥ तांमहोल्कामिवाकाशेदीप्यमानांस्वतेजसा ॥ जहाराकाशमाविश्यसीतांवैश्रवणानुजः ॥३१॥ तस्यास्तान्यग्निवर्णानिभूषणानिमहीतले ॥ सघोषाण्यवशीर्यंतक्षीणास्ताराइवांबरात् ॥३२॥ तस्याःस्तनांतराद्भ्रष्टोहारस्ताराधिपद्युतिः ॥ वैदेह्यानिपतन्भातिगंगेवगगनच्युता ॥३३॥ उत्पातवाताभिरतानानाद्विजगणायुताः ॥ माभैरितिविधूताग्राव्याजह्रुरिवपादपाः ॥ ३४ ॥ नलिन्योध्वस्तकमलास्त्रस्तमीनजलेचराः ॥ सखीमिवगतोत्साहांशोचंतीवस्ममैथिलीम् ॥ ३५ ॥ समंतादभिसंपत्यसिंहव्याघ्रमृगद्विजाः ॥ अन्वधावंस्तदारोषात्सीतांछायानुगामिनः ॥ ३६ ॥ जलप्रपातास्रमुखाःशृंगैरुच्छ्रितबाहुभिः ॥ सीतायांह्रियमाणायांविक्रोशंतीवपर्वताः ॥ ३७ ॥

किसलयवर्णेत्यर्थः । क्रोधातिशयादेवं वर्णोस्याः कक्ष्या गजाच्छादिनी ॥ ३० ॥ ता सीतामित्यन्वयः । अत्रप्रकरणं वारंवार वैश्रवणानुजत्वोक्त्या ईदृशक्रियाया अत्यनौचित्यप्रदर्शनेन शीघ्रफलदत्वं सूचयति ॥ ३१ ॥ क्षीणाः क्षीणपुण्यास्तारास्ताराख्यावस्थिताः पुण्यकृत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ उत्पातवातः ऊर्ध्ववातः द्विजगणैः पक्षिगणैर्युक्ताः व्याजह्रुरिव उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३४ ॥ त्रस्ता मीनप्रभृतिजलेचरा यासां ताः सखीमिव मैथिलीं गतोत्साहाम् । गतोन्मुखा इति पाठे रावणत्रासाच्छुष्कजलतया गतप्राणा इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ रोषाद्रावणविषयात् ॥ ३६ ॥ जलप्रपातरूपाण्यस्राणि मुखे येषां ते ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ आर्जवमजैह्य अनृशसता दया यत्र यस्मादित्यर्थः ॥ ३९ ॥ गणशः सवशः वित्रस्तकाः । स्वार्थे कः । मृगपोतका मृगबालकाः ॥ ४० ॥ विलक्षणैर्विगतलक्षणैर्विगतशोभैरिति यावत् ॥ ४१ ॥ विक्रोशतीमित्यर्ध पूर्वान्वयि ॥ ४२ ॥ धरणीतलमवेक्षमाणा रामलक्ष्मणागमनकांक्षया वस्तुतस्तदनुगमनाकाक्षयेति तत्त्र विप्रमृष्टो विलुलितो विशेषकस्तिलको यस्यास्ताम् ॥ ४३ ॥ भयमारपीडिता सेव विव र्णवक्त्रेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ मैवमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाडे द्विपचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ अथ सीतया क्रियमाणपारुष्य एव ता हरति रमेत्याह खमि ति । वर्तिनीत्युस्युप्यपि णिनिरार्षः ॥ १ ॥ रोपरोदनाभ्यां हेतुभ्या ताम्राक्षी ॥ २ ॥ विरहिता रामलक्ष्मणाभ्यामिति शेषः । अनेन कर्मणा शौर्येण ॥ ३ ॥ अपगाहितः अन्यत्र नायितः मायया मृगरूपेण

ह्रियमाणांतुवैदेहींदृष्ट्वादीनोदिवाकरः ॥ प्रविध्वस्तप्रभःश्रीमानासीत्पांडुरमंडलः ॥ ३८ ॥ नास्तिधर्मःकुतःसत्यंनार्जवंनानृशंसता ॥ यत्रराम
स्यवैदेहींसीतांहरतिरावणः ॥ ३९ ॥ इतिभूतानिसर्वाणिगणशःपर्यदेवयन् ॥ वित्रस्तकादीनमुखारुरुदुर्मृगपोतकाः ॥ ४० ॥ उद्वीक्ष्योद्वीक्ष्यन
यनैर्भयादिवविलक्षणैः ॥ सुप्रवेपितगात्राश्चबभूवुर्वनदेवताः ॥ ४१ ॥ विक्रोशंतींदृढंसीतांदृष्ट्वादुःखंतथागताम् ॥ तांतुलक्ष्मणरामेतिक्रोशंतीं
मधुरस्वराम् ॥ ४२ ॥ अवेक्षमाणांबहुशोवैदेहींधरणीतलम् ॥ सतामाकुलकेशांतांविप्रमृष्टविशेषकाम् ॥ जहारात्मविनाशायदशग्रीवोमनस्वि
नीम् ॥ ४३ ॥ ततस्तुसाचारुदतीशुचिस्मिताविनाकृताबंधुजनेनमैथिली ॥ अपश्यतीराघवलक्ष्मणावुभौविवर्णवक्त्राभयभारपीडिता ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे द्विपंचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ खमुत्पतंतंतंदृष्ट्वामैथिलीजनकात्मजा ॥ दुःखितापरमोद्विग्नाभ
येमहतिवर्तिनी ॥ १ ॥ रोषरोदनताम्राक्षीभीमाक्षंराक्षसाधिपम् ॥ रुदतीकरुणंसीताह्रियमाणातमब्रवीत् ॥ २ ॥ नव्यपत्रपसेनीचकर्मणानेनरा
वण ॥ ज्ञात्वाविरहितांयोमांचोरयित्वापलायसे ॥ ३ ॥ त्वयैवनूनंदुष्टात्मन्भीरुणाहर्तुमिच्छता ॥ ममापवाहितोभर्तामृगरूपेणमायया ॥ ४ ॥
योहिमामुद्यतस्त्रातुंसोप्ययंविनिपातितः ॥ गृध्रराजःपुराणोऽसौश्वशुरस्यसखामम ॥ ५ ॥ परमंखलुतेवीर्यंदृश्यतेराक्षसाधम ॥ विश्राव्यनाम
धेयंहियुद्धेनास्मिजितात्वया ॥ ६ ॥ ईदृशंगर्हितंकर्मकथंकृत्वानलज्जसे ॥ स्त्रियाश्चाहरणंनीचरहितेचपरस्यच ॥ ७ ॥ कथयिष्यंतिलोकेषुपु
रुषाःकर्मकुत्सितम् ॥ सुनृशंसमधर्मिष्ठंतवशौंडीर्यमानिनः ॥ ८ ॥ धिक्तेशौर्यंचसत्त्वंचयत्त्वयाकथितंतदा ॥ कुलाक्रोशकरंलोकेधिक्तेचारित्र
मीदृशम् ॥ ९ ॥ किंशक्यंकर्तुमेवंहियज्जवेनैवधावसि ॥ मुहूर्तमपितिष्ठत्वंनजीवन्प्रतियास्यसि ॥ १० ॥

मारीचेनेति शेषः ॥ ४ ॥ पुराणो वृद्धः अत एवास्य निपातन न तु त्वद्वीर्यहेतुकमिति भावः ॥ ५ ॥) पर खल्विति व्यग्योक्ति. ॥ ६ ॥ स्त्रियाहरणमेव गर्हित राक्षसादिविवाहाना शास्त्रे गर्हितत्वात्तत्रापि परस्य विवाहितायास्तत्रापि रहिते पतिरहिते काले देशे चेत्यतिनिद्य ते कर्मेति भावः ॥ ७ ॥ शौडीर्यमानिनः शूरमानिनः तादृशस्येदृशी लोके निदामरणादप्यधिकेति भावः ॥ ८ ॥ सत्त्व शारीर बल तदा अपहरणपूर्वकाले कुलाक्रोशः कुलनिदा चारित्रमाचारः ॥ ९ ॥ हि यतः एवरूपेण हृत्वा धावसि अत· कि कर्तु शक्य मुहूर्तमपि तिष्ठ त्वं यदि शूर इति शेषः । अवस्थितौ कि स्यात्तदाह नेति ॥ १० ॥

१ भार्याम्-इ० पा० ।

तदेवोपपादयति नहीति ॥ ११ ॥ १२ ॥ साधु आत्मनः पथ्य कृत्वा विचार्येत्यर्थः । साधु कुर्वात्मन इति पाठांतरम् । साधु मां मुंच शीघ्र मां मुंच यावन्मे भर्ता नागतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ विनाशाय विधास्यति यत्नमिति शेषः । येन व्यवसायेन स्त्रीभोगव्यवसायेन ॥ १४ ॥ तन्नैरर्थक्यमेवाह नहीति ॥ १५ ॥ श्रेयस्तत्कालसुखावह पथ्यं वा परिणामसुखावहं वा न समवेक्षसे न विचारयसि यथा मर्त्यो मृत्युकाले विपरीतानि सेवते तथा त्वमपीति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ हिरण्मयवृक्षदर्शन मृत्युचिह्नं वैतरण्यादियातनास्थान पश्यसीति । वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ १९ ॥ २० ॥ शाल्मली यातनावृक्षः ॥ २१ ॥

नहिचक्षुःपथंप्राप्यतयोःपार्थिवपुत्रयोः ॥ ससैन्योपिसमर्थस्त्वंमुहूर्तमपिजीवितुम् ॥ ११ ॥ नत्वंतयोःशरस्पर्शंसोढुंशक्तःकथंचन ॥ वनेप्रज्व
लितस्येवस्पर्शमग्नेर्विहंगमः ॥ १२ ॥ साधुकृत्वात्मनःपथ्यंसाधुमांमुंचरावण ॥ मत्प्रधर्षणसंक्रुद्धोभ्रात्रासहपतिर्मम ॥ १३ ॥ विधास्यतिविना
शायत्वंमांयदिनमुंचसि ॥ येनत्वंव्यवसायेनबलान्मांहर्तुमिच्छसि ॥ १४ ॥ व्यवसायस्तुतेनीचभविष्यतिनिरर्थकः ॥ नह्यहंतमपश्यंतीभर्तारंविबु
धोपमम् ॥ १५ ॥ उत्सहेशत्रुवशगाप्राणान्धारयितुंचिरम् ॥ ननूनंचात्मनःश्रेयःपथ्यंवासमवेक्षसे ॥ १६ ॥ मृत्युकालेयथामर्त्योविपरीता
निसेवते ॥ मुमूर्षूणांतुसर्वेषांयत्पथ्यंतन्नरोचते ॥ १७ ॥ पश्यामीहहिकंठेत्वांकालपाशावपाशितम् ॥ यथाचास्मिन्भयस्थानेनबिभेषिनिशा
चर ॥ १८ ॥ व्यक्तंहिरण्मयांस्त्वंहिसंपश्यसिमहीरुहान् ॥ नदींवैतरणींघोरांरुधिरौघविवाहिनीम् ॥ १९ ॥ खड्गपत्रवनंचैवभीमंपश्यसिरावण ॥
तप्तकांचनपुष्पांचवैदूर्यप्रवरच्छदाम् ॥ २० ॥ द्रक्ष्यसेशाल्मलींतीक्ष्णामायसैःकंटकैश्चिताम् ॥ नहित्वमीदृशंकृत्वातस्यालीकंमहात्मनः ॥ २१ ॥
धारितुंशक्ष्यसिचिरंविषंपीत्वेवनिर्घृणम् ॥ बद्धस्त्वंकालपाशेनदुर्निवारेणरावण ॥ २२ ॥ क्वगतोलप्स्यसेशर्मममभर्तुर्महात्मनः ॥ निमेषांतरमात्रे
णविनाभ्रातरमाहवे ॥ २३ ॥ राक्षसानिहतायेनसहस्राणिचतुर्दश ॥ कथंसराघवोवीरःसर्वास्त्रकुशलोबली ॥ २४ ॥ नत्वांहन्याच्छरैस्तीक्ष्णैरिष्ट
भार्यापहारिणम् ॥ एतच्चान्यच्चपरुषंवैदेहीरावणांकगा ॥ भयशोकसमाविष्टाकरुणंविललापह ॥ २५ ॥ तदाभृशार्तांबहुचैवभाषिणींविलापपूर्वंकरु
णंचभामिनीम् ॥ जहारपापस्तरुणींविचेष्टतींनृपात्मजामागतगात्रवेपथुः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अरण्यकांडे त्रि
पंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ह्रियमाणातुवैदेहीकंचिन्नाथमपश्यती ॥ ददर्शगिरिशृंगस्थान्पंचवानरपुंगवान् ॥ १ ॥ तेषांमध्येविशालाक्षीकौशेयंकनक
प्रभम् ॥ उत्तरीयंवरारोहाशुभान्याभरणानिच ॥ २ ॥ मुमोचयदिरामायशंसेयुरितिभामिनी[1] ॥ वस्त्रमुत्सृज्यतन्मध्येनिक्षिप्तंसहभूषणम् ॥ ३ ॥

धारितुं धर्तुम् । जीवितमिति शेषः ॥ २२ ॥ मम भर्तुः अपराधं कृत्वेति शेषः । भ्रातर विना एकाकिनेति यावत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ आगतगात्रवेपथुः भारातिशयात् ॥ २६ ॥ तरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ अपश्यती अपश्यंती ॥ १ ॥ २ ॥ यदि रामाय शंसेयुरिति दैवगत्या दृष्ट्वा रामाय शंसेयुरिति प्रत्याशयेति शेषः । वस्तुतोय यदिशब्दो वेदाः प्रमाणं यदि स्युरितिवत् । वस्त्रमुत्तरीयमुत्सृज्य तन्मध्ये वानरमध्ये सहभूषण भूषणसहित कर्णोत्पलादि च निक्षिप्त तयेति शेषः ॥ ३ ॥

1 मैथिली-इ० पा०।

तत्कर्म च तत्कर्म तु वस्त्रभूषणप्रक्षेपकर्म तु संभ्रमात्सभयहरणजनितचित्तक्षोभात् अतिभारेण शिरसामधोमुखतया च ॥ ४ ॥ ५ ॥ सुसंहृष्टः मृत्योस्तत्त्वेनाज्ञानात् । केचित्तु लब्ध रामहरतान्मृत्युद्वारमिति संहृष्टः । विना चोत्कटं पापं पुण्यक्षयाभावेन न मृत्युः सन्निहितः स्यादिति तमोगुणावृतः सन्मातर्यपि विरुद्धशब्दव्यवहार कृतवानिति वदंति । तेषामेतत्सर्गान्ते वक्ष्यमाण बभूव मोहान्मुदित इत्यसंगत स्यात् । तथा आत्मान बुद्धिवैक्लव्यात्कृतकृत्यममन्यत इत्युत्तरसर्गादिस्थं चासगत स्यात् ॥ ६ ॥ विहायसा आकाशमार्गेण । क्षित समतीयायेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ तिमिर्मत्स्यविशेषः ॥ ८ ॥ सभ्रमाज्जन्मात्रपहारदर्शनजक्षोभात्परिवृत्तोर्मिः स्वभावप्राप्तोर्मिप्रवृत्तिरहितः । रुद्धाः रुद्धप्रचारा मीनादयो यस्मिन् ॥ ९ ॥ १० ॥ एकदतः सीताहरणकर्मावसानः सिद्धाः सिद्धाश्च ॥ ११ ॥ रूपिणी

संभ्रमात्तुदशग्रीवस्तत्कर्मचनबुद्धवान् ॥ पिंगाक्षास्तांविशालाक्षींनेत्रैरनिमिषैरिव ॥ ४ ॥ विक्रोशंतींतदासीतांददृशुर्वानरोत्तमाः ॥ सचपंपामति क्रम्यलंकामभिमुखःपुरीम् ॥ ५ ॥ जगाममैथिलींगृह्यरुदतींराक्षसेश्वरः ॥ तांजहारसुसंहृष्टोरावणोमृत्युमात्मनः ॥ ६ ॥ उत्संगेनैवभुजगींतीक्ष्णदंष्ट्रांमहाविषाम् ॥ वनानिसरितःशैलान्सरांसिचविहायसा ॥ ७ ॥ सक्षिप्रंसमतीयायशरश्चापादिवच्युतः ॥ तिमिनक्रनिकेतंतुवरुणालयमक्षयम् ॥ ८ ॥ सरितांशरणंगत्वासमतीयायसागरम् ॥ संभ्रमात्परिवृत्तोर्मीरुद्धमीनमहोरगः ॥ ९ ॥ वैदेह्यांह्रियमाणायांबभूववरुणालयः ॥ अंतरिक्षागतावाचःसमृजुश्चारणास्तथा ॥ १० ॥ एतदंतोदशग्रीवइतिसिद्धास्तदाब्रुवन् ॥ सतुसीतांविचेष्टंतीमंकेनादायरावणः ॥ ११ ॥ प्रविवेश पुरींलंकांरूपिणींमृत्युमात्मनः ॥ सोऽभिगम्यपुरींलंकांसुविभक्तमहापथाम् ॥ १२ ॥ संरूढकक्ष्यांबहुलांस्वमंतःपुरमाविशत् ॥ तत्रतामसितापांगींशोकमोहसमन्विताम् ॥ १३ ॥ निदधेरावणःसीतांमयोमायामिवासुरीम् ॥ अब्रवीच्चदशग्रीवःपिशाचीर्घोरदर्शनाः ॥ १४ ॥ यथानैनांपुमान्स्त्रीवासीतांपश्यत्यसंमतः ॥ मुक्तामणिसुवर्णानिवस्त्राण्याभरणानिच ॥ १५ ॥ यद्यदिच्छेत्तदेवास्यादेयंमच्छंदतोयथा ॥ याचवक्ष्यतिवैदेहीं वचनंकिंचिदप्रियम् ॥ १६ ॥ अज्ञानाद्यदिवाज्ञानान्नतस्याजीवितंप्रियम् ॥ तथोक्त्वाराक्षसीस्तास्तुराक्षसेंद्रःप्रतापवान् ॥ १७ ॥ निष्क्रम्यांतःपुरात्तस्मात्किंकृत्यमितिचिंतयन् ॥ ददर्शाष्टौमहावीर्यान्राक्षसान्पिशिताशनान् ॥ १८ ॥ सतान्दृष्ट्वामहावीर्योवरदानेनमोहितः ॥ उवाचतानिदंवाक्यंप्रशस्यबलवीर्यतः ॥ १९ ॥

मात्मनो मृत्युमित्यन्वयः ॥ १२ ॥ संरूढकक्ष्यां बहुजनाकीर्णद्वाराम् । बहुलां विपुलाम् । संरूढकक्ष्याबहुलमिति पाठे तादृशबहुतरद्वारवदित्यंतःपुरविशेषणम् ॥ १३ ॥ मायामिवासुरीमित्यनेन मायारूपैवैषा सीताया लकामागतेति ध्वनित मुख्यमाता त्वग्नि प्रविष्टेति पूर्वमेव ध्वनितमत एव रावणस्य वहनीयैषा जाता मायात्वादेव रावणस्य तदज्ञान पिशाचीः राक्षसीरित्यर्थ इति तीर्थः ॥ १४ ॥ असंमतः अस्मदननुज्ञातः पुमांस्तथाभूता स्त्री वा न पश्यति तथा रक्षतेति शेषः ॥ १५ ॥ मच्छदतो मदाज्ञया यद्यद्वस्तु यदा इच्छेत्तदैव । यथास्या इष्टं भवति तथैव तत्सर्वं देयम् । मच्छंदत इत्यस्य मदृशप्राप्तिसिद्ध्यर्थमित्यर्थ इति कतकः । अस्या अप्रिय च न वाच्यमित्याह या चेति । तस्या जीवित न प्रिय तां मारयामीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ वरदानेन पैतामहेन मोहितो रामशतादपि न मे भीरिति चिंतयानः मोहकृतैषा

चिता तान्बलवीर्यतः प्रशास्येत्यन्वयः ॥ १९ ॥ हतस्थान रामेणेति शून्य कृतमित्यर्थः । पूर्वं खरालयत्व भूतं प्राप्तम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ धैर्यस्योपरि क्रोधः धैर्योपमर्दकः क्रोध इत्यर्थः । ततः खरादि वधान्न तु मीत्या नापि वृथा क्रोध इत्यर्थः ॥ २३ ॥ निर्यातयितु प्रत्युपकारेणापनेतुम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रवृत्तिर्वार्ता उपनेतव्या मम प्रापणीया ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ महार्थं महानर्थोऽभिधेय यस्य तत् । यतः यद्दिशि जनस्थानं तद्दिशीत्यर्थः । अलक्ष्यदर्शनाः अतर्धानविद्यया ॥ २९ ॥ उपलभ्य प्राप्य स्पृष्ट्वा च परिगृह्य स्वगृहे स्थापयित्वा परिग्रहत्वेन विभाव्य च प्रसज्ज्य सपाद्य मोहान्मुदितः खरह

नानाप्रहरणाःक्षिप्रमितोगच्छतसत्वराः ॥ जनस्थानंहतस्थानंभूतपूर्वंखरालयम् ॥ २० ॥ तत्रास्यतांजनस्थानेशून्येनिहतराक्षसे ॥ पौरुषंबल माश्रित्यत्रासमुत्सृज्यदूरतः ॥ २१ ॥ बहुसैन्यंमहावीर्यंजनस्थानेनिवेशितम् ॥ सदूषणखरंयुद्धेनिहतंरामसायकैः ॥ २२ ॥ ततःक्रोधोममापूर्वो धैर्यस्योपरिवर्धते ॥ वैरंचसुमहज्जातंरामंप्रतिसुदारुणम् ॥२३॥ निर्यातयितुमिच्छामितच्चवैरंमहारिपोः ॥ नहिलप्स्याम्यहंनिद्रामहत्वासंयुगेरि पुम् ॥ २४ ॥ तंत्विदानीमहंहत्वाखरदूषणघातिनम् ॥ रामंशर्मोपलप्स्यामिधनंलब्ध्वेवनिर्धनः ॥ २५ ॥ जनस्थानेवसद्भिस्तुभवद्भीराममा श्रिता ॥ प्रवृत्तिरुपनेतव्याकिंकरोतीतितत्त्वतः ॥ २६ ॥ अप्रमादाच्चगंतव्यंसर्वैरेवनिशाचरैः ॥ कर्तव्यश्चसदायत्नोराघवस्यवधंप्रति ॥ २७॥ युष्माकंतुबलंज्ञातंबहुशोरणमूर्धनि ॥ अतश्चास्मिञ्जनस्थानेमयायूयंनिवेशिताः ॥ २८ ॥ ततःप्रियंवाक्यमुपेत्यराक्षसामहार्थमष्टावभिवाद्यराव णम् ॥ विहायलंकांसहिताःप्रतस्थिरेयतोजनस्थानमलक्ष्यदर्शनाः ॥ २९ ॥ ततस्तुसीतामुपलभ्यरावणःसुसंप्रहृष्टःपरिगृह्यमैथिलीम् ॥ प्रसज्य रामेणचवैरमुत्तमंबभूवमोहान्मुदितःसरावणः ॥३०॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अर०चतुष्पंचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

संदिश्यराक्षसान्घोरान्रावणोऽष्टौमहाबलान् ॥ आत्मानंबुद्धिवैक्लव्यात्कृतकृत्यममन्यत ॥ १ ॥ सचिंतयानोवैदेहींकामबाणैःप्रपीडितः ॥ प्रवि वेशगृहंरम्यंसीतांद्रष्टुमभित्वरन् ॥ २ ॥ सप्रविश्यतुतद्वेश्मरावणोराक्षसाधिपः ॥ अपश्यद्राक्षसीमध्येसीतांदुःखपरायणाम् ॥ ३ ॥ अश्रुपूर्ण मुखींदीनांशोकभारावपीडिताम् ॥ वायुवेगैरिवाक्रांतांमज्जंतींनावमर्णवे ॥ ४ ॥ मृगयूथपरिभ्रष्टांमृगींश्वभिरिवावृताम् ॥ अधोगतमुखींसीतां तामभ्येत्यनिशाचरः ॥ ५ ॥ तांतुशोकवशांदीनामवशांराक्षसाधिपः ॥ सबलाद्दर्शयामासगृहंदेवगृहोपमम् ॥ ६ ॥

तुर्वधो मम सुकरः स्त्रीवियोगेनातिखिन्नस्येति हर्षितः ॥ ३० ॥ नैर्ऋमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे चतुष्पचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ बुद्धिवैक्लव्याद्बु द्धिवैपरीत्यात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ शोको वायुस्थाने अश्रु चार्णवजलस्थाने अनेनाश्रुवेगातिशय उक्तः ॥ ४ ॥ अधोगतमवनत मुख यस्याः ॥ ५ ॥ अनिच्छंतीमपि तद्दर्शन बलाद्दर्शयामासेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

१ बल हि सुमहद्यन्मे-इ० पा० ।

॥ ७ ॥ दांतकैर्गजदंतकृतैः । तपनीय स्वर्ण स्तंभैर्युतमिति शेषः ॥ ८ ॥ तया सीतया ॥ ९ ॥ हेममयजालकैरावृताः ॥ १० ॥ सुधया मणिभिश्च विचित्राणि भूमिभागानीत्यार्षं क्लीबत्वम् ॥ ११ ॥ दीर्घिका वाप्यः ॥ १२ ॥ लोभितु सामनिग्रहाभ्यां प्रलोभयितुम् ॥ १३ ॥ दशेति । द्वात्रिंशत्कोटिसंख्या ॥ १४ ॥ तेषामपि एकस्यैकस्यैकमेकं सहस्रं मम कार्ये प्रयोजने साधकतया पुरःसरमस्तीति शेषः ॥ १५ ॥ मे मम यदिदमुक्तरूप राज्यतंत्र राजपरिकरस्तत्त्वयि प्रतिष्ठितम् । त्वदधीनमित्यर्थः ॥१६॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामत.पुरसचारिणीनाम् । यो मम परिग्रहः भार्या । नित्यपुँल्लिंग. परिग्रहशब्दो भार्यावाची । मम भार्या

हर्म्यप्रासादसंबाधंस्त्रीसहस्रनिषेवितम् ॥ नानापक्षिगणैर्जुष्टंनानारत्नसमन्वितम् ॥७॥ दांतकैस्तापनीयैश्चस्फाटिकैराजतैस्तथा ॥ वज्रवैडूर्यचित्रैश्चस्तंभैर्दृष्टिमनोरमैः ॥ ८ ॥ दिव्यदुंदुभिनिर्घोषंतप्तकांचनभूषणम् ॥ सोपानंकांचनंचित्रमारुरोहतयासह ॥९॥ दांतकाराजताश्चैवगवाक्षाःप्रियदर्शनाः ॥ हेमजालावृताश्चासंस्तत्रप्रासादपंक्तयः ॥१०॥ सुधामणिविचित्राणिभूमिभागानिसर्वशः ॥ दशग्रीवःस्वभवनेप्रादर्शयतमैथिलीम् ॥११॥ दीर्घिकाःपुष्करिण्यश्चनानापुष्पसमावृताः ॥ रावणोदर्शयामाससीतांशोकपरायणाम् ॥ १२ ॥ दर्शयित्वातुवैदेहींकृत्स्नंतद्भवनोत्तमम् ॥ उवाचवाक्यंपापात्मासीतांलोभितुमिच्छया ॥१३॥ दशराक्षसकोट्यश्चद्वाविंशतिरथापराः ॥ वर्जयित्वाजनान्वृद्धान्बालांश्चरजनीचरान् ॥१४॥ तेषांप्रभुरहंसीतेसर्वेषांभीमकर्मणाम् ॥ सहस्रमेकमेकस्यममकार्यपुरःसरम् ॥ १५ ॥ यदिदंराज्यतंत्रंमेत्वयिसर्वंप्रतिष्ठितम् ॥ जीवितंचविशालाक्षित्वंमेप्राणैर्गरीयसी ॥ १६ ॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणांममयोऽसौपरिग्रहः ॥ तासांत्वमीश्वरीसीतेममभार्याभवप्रिये ॥ १७ ॥ साधुकिंतेन्यथाबुद्ध्यारोचयस्ववचोमम ॥ भजस्वमाभितप्तस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ परिक्षिप्तासमुद्रेणलंकेयंशतयोजना ॥ नेयंधर्षयितुंशक्यासेन्द्रैरपिसुरासुरैः ॥ १९ ॥ नदेवेषुनयक्षेषुनगंधर्वेषुनर्षिषु ॥ अहंपश्यामिलोकेषुयोमेवीर्यसमोभवेत् ॥ २० ॥ राज्यभ्रष्टेनदीनेनतापसेनपदातिना ॥ किंकरिष्यसिरामेणमानुषेणाल्पतेजसा ॥ २१ ॥ भजस्वसीतेमामेवभर्ताहंसदृशस्तव ॥ यौवनंत्वध्रुवंभीरुरमस्वेहमयासह ॥ २२ ॥ दर्शनेमाकृथाबुद्धिंराघवस्यवरानने ॥ कास्यशक्तिरिहागंतुमपिसीतेमनोरथैः ॥२३॥ नशक्योवायुराकाशेपाशैर्बद्धुंमहाजवः ॥ दीप्यमानस्यवाप्यग्नेर्ग्रहीतुंविमलाःशिखाः ॥ २४ ॥ त्रयाणामपिलोकानांनतंपश्यामिशोभने ॥ विक्रमेणनयेद्यस्त्वांमद्बाहुपरिपालिताम् ॥ २५ ॥ लंकायाःसुमहद्राज्यमिदंत्वमनुपालय ॥ त्वत्प्रेष्यामद्विधाश्चैवदेवाश्चापिचराचरम् ॥ २६ ॥

सती तासां त्वमीश्वरी स्वामिनी भव ॥१७॥ साधु हित मम वचो रोचयस्वेत्यन्वयः । अन्यथाबुद्ध्या ते तव किन्न किमपि फलमित्यर्थः । मा मां भजस्व । अभितप्तस्य कामाभितप्तस्य ॥ १८ ॥ शतयोजना भूमेरिति शेषः । अशक्यधर्षणत्वे पूर्वार्धं हेतुः । एव च रामस्यात्रागमनमसंभावितमिति भावः ॥१९॥२०॥२१॥२२॥ अस्य रामस्य ॥२३॥ यथा वायुर्बद्धुमशक्यो यथा चाग्निशिखा ग्रहीतुमशक्यास्तथेहागन्तुमशक्यमित्यर्थः ॥२४॥ ॥२५॥ मद्विधास्त्वत्प्रेष्या भविष्यंति मां चेदङ्गीकरिष्यसि तदा सेवकवत्त्वदाज्ञावशो भविष्यामि । तथाभूते मयि राक्षसा देवाश्च मद्वशास्त्वद्वशाः संपन्ना एव किं विशेषेण सर्वं चराचर त्वत्प्रेष्य भवति तदेत्यर्थः ॥२६॥

१ काञ्चनैः-इ० पा० । २ गतायुषा-इ० पा० ।

अभिषेकः श्रमनिवृत्तिद्वारा भोगाय स्नानं तदुदकेन क्लिन्नार्द्रा श्रमापनयनात्तुष्टा च मां रमयस्व । यत्पूर्वं सञ्चितं किंचिद्दुष्कृतमासीत्तद्वनवासेन तद्गतदुःखेन गत क्षीणम् ॥२७॥ इह लङ्कायाम् । मदगीकारादिति शेषः ॥२८॥ ॥२९॥३०॥३१॥३२॥ शोकेन अस्वस्थामिव चिंतया हतप्रभामिव ध्यायंतीमिव तामुवाचेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ तूष्णीमवस्थानाद्व्रीडया तूष्णीं स्थितेति मन्यमान आह अलमिति । धर्मलोपः स्वभर्तृत्यागपरांगीकाररूपस्तत्कृतेन व्रीडेन लज्जयाऽलं मास्त्वित्यर्थः ॥३४॥ कुतस्तत्राह आर्ष इति । हे देवि त्वामभि त्वामुद्दिश्य मया क्रियमाणो निष्पदः स्नेहबधः प्रार्थनारूपः यश्चाग्रे भविष्यति सोयमार्षो ऋषिदिष्ट एव । क्षत्रियाणामुचितत्वेन वेदोक्त एव । बलात्कारेण राक्षस इति विवाहेषु स्मृत्या गणनात् । एवमुक्तिरपि तमोगुणप्राधान्येनैव कन्याया बलात्कारेण ग्रहणस्यैव राक्षसविवाहपदार्थत्वादिति बोध्यम् । पुनः प्रसादयति एताविति ॥ ३५ ॥ इमा

अभिषेकजलक्लिन्नातुष्टाचरमयस्वच ॥ दुष्कृतंयत्पुराकर्मवनवासेनतद्गतम् ॥ २७ ॥ यच्चतेसुकृतंकर्मतस्येहफलमाप्नुहि ॥ इहसर्वाणिमाल्यानि दिव्यगंधानिमैथिलि ॥ २८ ॥ भूषणानिचमुख्यानितानिसेवमयासह ॥ पुष्पकंनामसुश्रोणिभ्रातुर्वैश्रवणस्यमे ॥ २९ ॥ विमानंसूर्यसंकाशंतरसानिर्जितंरणे ॥ विशालंरमणीयंचतद्विमानंमनोजवम् ॥ ३० ॥ तत्रसीतेमयासार्धंविहरस्वयथासुखम् ॥ वदनंपद्मसंकाशंविमलंचारुदर्शनम् ॥ ३१ ॥ शोकार्तंतुवरारोहेनभ्राजतिवराननेे ॥ एवंवदतितस्मिन्सावस्त्रांतेनवरांगना ॥३२॥ पिधायेंदुनिभंसीतामंदमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ध्यायंतीतामिवास्वस्थांसीतांचिंताहतप्रभाम् ॥ ३३ ॥ उवाचवचनंवीरोरावणोरजनीचरः ॥ अलंव्रीडेनवैदेहिधर्मलोपकृतेनते ॥ ३४ ॥ आर्षोऽयंदेविनिष्पंदोयस्त्वामभिभविष्यति ॥ एतौपादौमयास्निग्धौशिरोभिःपरिपीडितौ ॥ ३५ ॥ प्रसादंकुरुमेक्षिप्रंवश्योदासोऽहमस्मिते ॥ इमाःशून्यमयावाचःशुष्यमाणेनभाषिताः ॥ ३६ ॥ नचापिरावणःकांचिन्मूर्ध्नास्त्रींप्रणमेतह ॥ एवमुक्त्वादशग्रीवोमैथिलींजनकात्मजाम् ॥ कृतांतवशमापन्नोममेयमितिमन्यते ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ सातथोक्तातुवैदेहीनिर्भयाशोककर्शिता ॥ तृणमंतरतःकृत्वारावणंप्रत्यभाषत ॥१॥ राजादशरथोनामधर्मसेतुरिवाचलः ॥ सत्यसंधःपरिज्ञातोयस्यपुत्रःसराघवः ॥ २ ॥ रामोनामसधर्मात्मात्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ दीर्घबाहुर्विशालाक्षोदैवतंसपतिर्मम ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातःसिंहस्कंधोमहाद्युतिः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रायस्तेप्राणान्वधिष्यति ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षंयद्यहंतस्यत्वयावैधर्षिताबलात् ॥ शयितात्वंहतःसंख्येजनस्थानेयथाखरः ॥ ५ ॥ यएतेराक्षसाःप्रोक्ताघोररूपामहाबलाः ॥ राघवेनिर्विषाःसर्वेसुपर्णेपन्नगायथा ॥ ६ ॥ तस्यज्याविप्रमुक्तास्तेशराःकांचनभूषणाः ॥ शरीरंविधमिष्यंतिगंगाकूलमिवोर्मयः ॥ ७ ॥ असुरैर्वासुरैर्वात्वंयद्यवध्योसिरावण ॥ उत्पाद्यसुमहद्वैरंजीवंस्तस्यनमोक्ष्यसे ॥ ८ ॥

दासोहमित्यतः शुष्यमाणेन कामपीडितेन मया भाषिता उक्ता वाचः शून्या यथा न भवति तथा कुर्वीति शेषः ॥ ३६ ॥ एवंविधं प्रसादन न काप्यभूदित्याह न चापीति । मन्यतेऽमस्त अत्र रसाभासः ॥ ३७ ॥ सँलैमानः ॥ इति श्रीरामा० श्रीरा० रामा० वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे पचपंचाशः सर्गः॥५५॥ निर्भया स्त्रियो बलादुपभोगे मूर्धा ते विपतिष्यतीत्यप्सरसो रावणं प्रति शापं चित्ते विज्ञाय निर्भया बलात्कारे योगवशाद्दश्याऽस्पृश्या च भविष्यामीति धिया निर्भया वा तृणमंतरतः कृत्वा साक्षात्पापात्मकपरपुरुषसमाषणजदोषपरिहारायेति शेषः॥१॥ धर्मसेतुरिवेत्यत्र धर्मेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् । धर्मस्याचलः सेतुरिव मर्यादाप्रतिष्ठापकः परिज्ञातः प्रसिद्धः॥२॥३॥ स कस्तत्राह य इति ॥ ४ ॥ शयिता शयनकर्ता । मृतोभूरिति शेषः । इडार्षः ॥ ५ ॥ प्रोक्तास्त्वया मत्पुर इति शेषः ॥ ६ ॥७॥ तस्य रामस्य वैरं क्रोधमुत्पाद्य तत्सन्निधि प्राप्तस्ततो

जीवन्न मोक्ष्यसे तस्य मनुष्यत्वादिति भावः ॥ ८ ॥ तदेवाह अतकरः नाशकरः ॥ ९ ॥ रक्ष इति रावणसंबोधनम् । निर्दग्धो भवेरिति शेषः ॥ १० ॥ यो रामः पातयेदित्यादि शक्यार्थे लिङ् । यच्च तव शत योजनसमुद्रमध्यगा लङ्काऽगम्येति बुद्धिः सा वृथैवेत्याह सागर शोषयेद्वापि । वाशब्द एवार्थे । स इह स्थिता सीतां मोचयेदेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ त्वत्कृतेन त्वत्कृतापराधेन ॥ १२ ॥ पतिपार्श्वाद्विना भाव पतिपार्श्व वियोगम् ॥ १३ ॥ देवरसंयुक्तो लक्ष्मणसंयुतः स खरादिहता । दैवतसंयुक्त इति पाठे दैवानुकूल्यवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ वीर्यं पराक्रमः । बलं शारीरम् । दर्पो मदः । उत्सेकः अमर्यादत्वम् ॥ १५ ॥ कार्ये प्रमाद्यंति उचिते कार्ये वैपरीत्यं प्राप्नुवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ मा प्रधृष्य स्थितस्येति शेषः । स ते काल इति नाशकाल इत्यर्थः । स्वमरणेन वैधव्यमेवांतःपुरवधः ॥ १७ ॥ यज्ञमध्यस्था यज्ञशालामध्यस्था स्रुगादि

सतेजीवितशेषस्यराघवोंतकरोबली ॥ पशोर्यूपगतस्येवजीवितंतवदुर्लभम् ॥ ९ ॥ यदिपश्येत्सरामस्त्वांरोषदीप्तेनचक्षुषा ॥ रक्षस्त्वमद्यनिर्दग्धो यथारुद्रेणमन्मथः ॥ १० ॥ यश्चंद्रंनभसोभूमौपातयेन्नाशयेतवा ॥ सागरंशोषयेद्वापिससीतांमोचयेदिह ॥ ११ ॥ गतासुस्त्वंगतश्रीकोगतसत्त्वो गतेंद्रियः ॥ लंकावैधव्यसंयुक्तात्वत्कृतेनभविष्यति ॥ १२ ॥ नतेपापमिदंकर्मसुखोदर्कंभविष्यति ॥ याहंनीताविनाभावंपतिपार्श्वात्त्वयाब लात् ॥ १३ ॥ सहिदेवरसंयुक्तोममभर्तामहाद्युतिः ॥ निर्भयोवीर्यमाश्रित्यशून्येवसतिदंडके ॥ १४ ॥ सतेवीर्यंबलंदर्पमुत्सेकंचयथाविधम् ॥ व्यपनेष्यतिगात्रेभ्यःशरवर्षेणसंयुगे ॥ १५ ॥ यदाविनाशोभूतानांदृश्यतेकालचोदितः ॥ तदाकार्येप्रमाद्यंतिनराःकालवशंगताः ॥ १६ ॥ मांप्र धृष्यसतेकालःप्राप्तोऽयंराक्षसाधम ॥ आत्मनोराक्षसानांचवधायांतःपुरस्यच ॥ १७ ॥ नशक्यायज्ञमध्यस्थावेदिःस्रुग्भांडमंडिता ॥ द्विजाति मंत्रसंपूताचंडालेनावमर्दितुम् ॥ १८ ॥ तथाहंधर्मनित्यस्यधर्मपत्नीदृढव्रता ॥ त्वयास्प्रष्टुंनशक्याहंराक्षसाधमपापिना ॥ १९ ॥ क्रीडंतीराज हंसेनपद्मखंडेषुनित्यशः ॥ हंसीसातृणमध्यस्थंकथंद्रक्ष्येतमद्गुकम् ॥ २० ॥ इदंशरीरंनिःसंज्ञंबंधवाघातयस्ववा ॥ नेदंशरीरंरक्ष्यंमेजीवितंवा पिराक्षस ॥ २१ ॥ नतुशक्यमपक्रोशंपृथिव्यांदातुमात्मनः ॥ एवमुक्त्वातुवैदेहीक्रोधात्सुपरुषंवचः ॥ २२ ॥ रावणंजानकीतत्रपुनर्नोवाचकिं चन ॥ सीतायावचनंश्रुत्वापरुषंरोमहर्षणम् ॥ २३ ॥ प्रत्युवाचततःसीतांभयसंदर्शनंवचः ॥ शृणुमैथिलिमद्वाक्यंमासान्द्वादशभामिनि ॥ २४ ॥

यज्ञोपकरणमंडिता वेदिश्चंडालेनावमर्दितुं स्प्रष्टुं न शक्या तथा त्वयाहमिति योजना ॥ १८ ॥ १९ ॥ पद्मखंडानि पद्मसमूहाः । तृणमध्यस्थ जलनील्यादितृणमध्यस्थम् । द्रक्ष्येत पश्येत् । मद्गुक जलवायसम् ॥ २० ॥ एवं निर्भयोक्तौ लोकानुसारेण पतिव्रतोचित हेतुमाह इदमिति । निःसंज्ञ स्वतो जडम् ॥ २१ ॥ अपक्रोशं सीता असती जातेति निंदाम् । सुपरुषं सुतरां परुषम् । अनेन प्रबंधेन रजस्तमोयुतानामीश्वरालाभो दर्शितः ॥ २२ ॥ २३ ॥ भयसंदर्शनं भयोत्पादकम् । द्वादश प्रतीक्षे इति शेषः । यत्तु पाद्मे—दशमासात्परं सीते यदि मां न भजिष्यसि।तदा हन्मीत्युक्तं तत्तु पुनः सीतासविधगमनकालिकं वच इति न विरोधः॥२४॥

१ गच्छेः सद्यः पराभवम्–इ० पा० । २ वने–इ० पा० ।

नान्येषि स्वारस्येनेति शेषः ॥ २५ ॥ शत्रून् रावयति क्रोशयति शत्रुरावणः ॥ २६ ॥ अपनेष्यंतु अपनयंतु ॥ २७ ॥ कृतप्रांजलयो रावणं प्रतीति शेषः ॥ २८ ॥ चरणोत्कर्षैः पदोत्क्षेपैर्मेदिनीं दारयन्निव प्रचल्य द्वित्राणि पदानि चलित्वा ॥ २९ ॥ नीयतामिति प्रोवाचेत्यन्वयः । परिवारिता क्षणमप्यवियुक्ता रक्ष्यतामित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥३२॥ सर्वे कामाः फलंति येभ्यस्तादृशैर्वृक्षैः कल्पवृक्षैरित्यर्थः । सर्वकालमदैः सर्व

कालेनानेननाभ्येषियदिमांचारुहासिनि ॥ ततस्त्वांप्रातराशार्थंसूदाश्छेत्स्यंतिलेशशः ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वापरुषंवाक्यंरावणःशत्रुरावणः ॥ राक्षसीश्चततःक्रुद्धइदंवचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ शीघ्रमेवहिराक्षस्योविरूपाघोरदर्शनाः ॥ दर्पमस्यापनेष्यंतुमांसशोणितभोजनाः ॥ २७ ॥ वचनादेवतास्तस्यसुघोराघोरदर्शनाः ॥ कृतप्रांजलयोभूत्वामैथिलींपर्यवारयन् ॥२८॥ सताःप्रोवाचराजासौरावणोघोरदर्शनाः ॥ प्रचल्यचरणोत्कर्षैर्दारयन्निवमेदिनीम् ॥२९॥ अशोकवनिकामध्येमैथिलीनीयतामिति ॥ तत्रेयंरक्ष्यतांगूढंयुष्माभिःपरिवारिता॥३०॥तत्रैनांतर्जनैर्घोरैःपुनःसांत्वैश्चमैथिलीम्॥ आनयध्वंवशंसर्वावन्यांगजवधूमिव ॥३१॥ इतिप्रतिसमादिष्टाराक्षस्योरावणेनताः ॥ अशोकवनिकांजग्मुर्मैथिलींपरिगृह्यतु ॥३२॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैर्नानापुष्पफलैर्वृताम्॥सर्वकालमदैश्चापिद्विजैःसमुपसेविताम् ॥३३॥ सातुशोकपरीतांगीमैथिलीजनकात्मजा॥ राक्षसीवशमापन्नाव्याघ्रीणांहरिणीयथा॥३४॥शोकेनमहतात्रस्तामैथिलीजनकात्मजा ॥ नशर्मलभतेभीरुःपाशबद्धामृगीयथा ॥३५॥ नविंदतेतत्रतुशर्ममैथिलीविरूपनेत्राभिरतीवतर्जिता॥पतिंस्मरंतीदयितंचदेवरंविचेतनाभूद्भयशोकपीडिता॥३६॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०च०सा०अरण्यकांडे षट्पंचाशःसर्गः ॥५६॥ प्रवेशितायांसीतायांलंकांप्रतिपितामहः॥ तदाप्रोवाचदेवेंद्रंपरितुष्टंशतक्रतुम् ॥१॥ त्रैलोक्यस्यहितार्थायरक्षसामहितायच ॥ लंकांप्रवेशितासीतारावणेनदुरात्मना ॥ २ ॥ पतिव्रतामहाभागानित्यंचैवसुखैधिता ॥ अपश्यंतीचभर्तारंपश्यंतीराक्षसीजनम् ॥३॥ राक्षसीभिःपरिवृताभर्तृदर्शनलालसा ॥ निविष्टाहिपुरीलंकातीरेनदनदीपतेः ॥४॥ कथंज्ञास्यतितांरामस्तत्रस्थांतामनिंदिताम्॥ दुःखंसंचिंतयंतीसाबहुशःपरिदुर्लभा ॥ ५ ॥ प्राणयात्रामकुर्वाणाप्राणांस्त्यक्ष्यत्यसंशयम् ॥ सभूयःसंशयोजातःसीतायाःप्राणसंक्षये ॥ ६ ॥ सत्वंशीघ्रमितोगत्वासीतांपश्यशुभाननाम् ॥ प्रविश्यनगरींलंकांप्रयच्छहविरुत्तमम्॥७॥ एवमुक्तोथदेवेंद्रःपुरींरावणपालिताम् ॥ आगच्छन्निद्रयासार्द्धंभगवान्पाकशासनः ॥ ८ ॥ निद्रांचोवाचगच्छत्वंराक्षसान्संप्रमोहय॥सातथोक्तामघवतादेवीपरमहर्षिता॥९॥देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थंप्रामोहयतराक्षसान्॥ एतस्मिन्नंतरेदेवःसहस्राक्षःशचीपतिः॥१०॥

कालं मदयुतैर्द्विजैः पक्षिभिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ शोकेन त्रस्ता सेव इतरजनप्रतारणाय नटवल्लोकरीत्यनुसरणमनयोर्लोको यथा वास्तवममन्यत तथैव कविरपि वर्णयति तत्प्रतारणार्थेवेति मंतव्यम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तैलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाडे षट्पचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ प्रवेशितायामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

१ राक्षसीगणा.-इ० पा० ।

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ चरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाडे सर्गः ॥ ७ ॥ अथ कवी रामवृत्तातमाह राक्षसमिति ॥ १ ॥ यदा पथि निवृत्तस्तदा तस्य मैथिलीं द्रष्टुकामस्य ता द्रष्टु सत्वरमाणस्य तस्यैव

आससादवनस्थांतांवचनंचेदमब्रवीत् ॥ देवराजोस्मिभद्रंतेइहचास्मिशुचिस्मिते ॥ ११ ॥ अहंत्वांकार्यसिद्ध्यर्थंराघवस्यमहात्मनः ॥ साहाय्यं कल्पयिष्यामिमाशुचोजनकात्मजे ॥ १२ ॥ मत्प्रसादात्समुद्रंसतरिष्यतिबलैःसह ॥ मयैवेहचराक्षस्योमाययामोहिताःशुभे ॥ १३ ॥ तस्मादन्न मिदंसीतेहविष्यान्नमहंस्वयम् ॥ सत्वांसंगृह्यवैदेहिआगतःसहनिद्रया ॥ १४ ॥ एतदत्स्यसिमद्धस्तान्नत्वांबाधिष्यतेशुभे ॥ क्षुधातृषाचरंभोरुवर्षा णामयुतैरपि ॥ १५ ॥ एवमुक्तातुदेवेंद्रमुवाचपरिशंकिता ॥ कथंजानामिदेवेंद्रंत्वामिहस्थंशचीपतिम् ॥ १६ ॥ देवलिंगानिदृष्टानिरामलक्ष्मणस न्निधौ ॥ तानिदर्शयदेवेंद्रयदित्वंदेवराट्स्वयम् ॥ १७ ॥ सीतायावचनंश्रुत्वातथाचक्रेशचीपतिः ॥ पृथिवींनास्पृशत्पद्भ्यामनिमेषेक्षणानिच ॥ १८ ॥ अरजोंबरधारीचनम्लानकुसुमस्तथा ॥ तंज्ञात्वालक्षणैःसीतावासवंपरिहर्षिता ॥ १९ ॥ उवाचवाक्यंरुदतीभगवद्राघवंप्रति ॥ सहभ्रातामहाबाहु र्दिष्ट्यामेश्रुतिमागतः ॥ २० ॥ यथामेश्वशुरोराजायथाचमिथिलाधिपः ॥ तथात्वामद्यपश्यामिसनाथोमेपतिस्त्वया ॥ २१ ॥ तवाज्ञयाचदेवेंद्रपयो भूतमिदंहविः ॥ अशिष्यामित्वयादत्तंरघूणांकुलवर्धनम् ॥ २२ ॥ इंद्रहस्ताद्गृहीत्वातत्पायसंसाशुचिस्मिता ॥ न्यवेदयतभर्त्रेसालक्ष्मणायच मैथिली ॥ २३ ॥ यदिजीवतिमेभर्तासहभ्रात्रामहाबलः ॥ इदमस्तुतयोर्भक्त्यातदाश्नात्पायसंस्वयम् ॥ २४ ॥ इतीवतत्प्राश्यहविर्वराननाजहौक्षुधादुः खसमुद्भवंचतम् ॥ इंद्रात्प्रवृत्तिमुपलभ्यजानकीकाकुत्स्थयोःप्रीतमनाबभूव ॥ २५ ॥ सचापिशक्रस्त्रिदिवालयंतदाप्रीतोययौराघवकार्यसिद्धये ॥ आमंत्र्यसीतांसततोमहात्माजगामनिद्रासहितःस्वमालयम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे प्रक्षिप्तःसर्गः ॥ राक्षसंमृगरूपेणचरंतंकामरूपिणम् ॥ निहत्यरामोमारीचंतूर्णंपथिन्यवर्तत ॥ १ ॥ तस्यसंत्वरमाणस्यद्रष्टुकामस्यमैथिलीम् ॥ क्रूरस्वनोथगोमायु र्विननादास्यपृष्ठतः ॥ २ ॥ सतस्यस्वरमाज्ञायदारुणंरोमहर्षणम् ॥ शंकयामासगोमायोःस्वरेणपरिशंकितः ॥ ३ ॥ अशुभंबतमन्येहंगोमायुर्वाशते यथा ॥ स्वस्तिस्यादपिवैदेह्याराक्षसैर्भक्षणंविना ॥ ४ ॥ मारीचेनतुविज्ञायस्वरमालक्ष्यमामकम् ॥ विक्रुष्टंमृगरूपेणलक्ष्मणःशृणुयाद्यदि ॥ ५ ॥

स्थितस्य पृष्ठतो गोमायुः शिवा ननादेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ यथा मान्यशुभं तथा वाशत इत्यर्थः । वैदेह्या वैदेह्यै राक्षसैर्भक्षणं विना तत्कर्तृकभक्षणाभावरूपं स्वस्ति स्यादित्यर्थः । अपिः कामप्रवेदने ॥ ४ ॥ मारीचेन मामकं स्वरं विज्ञाय मामकस्वरध्वनि ज्ञात्वा आलक्ष्य मदपकारोपायमवधार्य यन्मृगरूपेण तेनाक्रुष्टम् । हा सीते लक्ष्मणेति च शृणुयात्तदा त स्वरं श्रुत्वा मदीयस्वरत्वेन ज्ञात्वा मैथिल्यैव प्रहितस्तां

हित्वैष्यति ॥ ५ ॥ ६ ॥ सहितैरीप्सितः कर्तुमिष्टः । नूनं निश्चयेन तत्रैवानुकूलतर्कमाह कांचन इत्यादि । यतः कांचनमृगो भूत्वा मां व्यपनीयाकृष्य दूरं नीत्वा राक्षसोऽभूत् न तु चर्मप्रयोजनमृग एव स्थितः इति वाक्यं व्याजहार च यत्तस्मात्तस्या वध ईप्सित इत्यन्वयः । काव्यलिंगालंकारः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अथ चिंतां नाटयति अपीति । स्वस्त्यभवने हेतुर्जनस्थानेति । जनस्थानं स्थानविशेषः । जनानां लोकानां राक्षसेभ्यो भयनिवृत्त्या इह स्थाननिमित्त चेत्यर्थः ॥ ९ ॥ हेत्वतरमपि निमित्तानीति ॥ १० ॥ मृगरूपेणात्मनोपनयनं दूरमाकर्षणं दृष्ट्वा परिशंकितो जनस्थान खरादिवासभूतमाजगाम । अनेन ततोपि परतो मारीच व्यसनेन गत इति सूचितम् ॥ ११ ॥ दीनमानस दीनमानसत्वं नाटयति दीनं शरीरेणापि म्लानम् । आसेदुः विपरीतार्थसूचकत्वेन प्रापुः ॥ १२ ॥ तदेवाह सव्यमप्रदक्षिणम् ॥ १३ ॥ अविदूरे समीपे समी

ससौमित्रिःस्वरंश्रुत्वातांचहित्वाथमैथिलीम् ॥ तयैवप्रहितःक्षिप्रंमत्सकाशमिहैष्यति ॥ ६ ॥ राक्षसैःसहितैर्नूनंसीतायाईप्सितोवधः ॥ कांचनश्च मृगोभूत्वाव्यपनीयाश्रमात्तुमाम् ॥ ७ ॥ दूरंनीत्वाथमारीचोराक्षसोभूच्छराहतः ॥ हालक्ष्मणहतोस्मीतियद्वाक्यंव्याजहारह ॥ ८ ॥ अपिस्वस्ति भवेदाभ्यांरहिताभ्यांमयावने ॥ जनस्थाननिमित्तंहिकृतवैरोस्मिराक्षसैः ॥ ९ ॥ निमित्तानिचघोराणिदृश्यंतेऽद्यबहूनिच ॥ इत्येवंचिंतयन्रामः श्रुत्वागोमायुनिःस्वनम् ॥ १० ॥ निवर्तमानस्त्वरितोजगामाश्रममात्मवान् ॥ आत्मनश्चापनयनंमृगरूपेणरक्षसा ॥ ११ ॥ आजगामजन स्थानंराघवःपरिशंकितः ॥ तंदीनमानसंदीनमासेदुर्मृगपक्षिणः ॥ १२ ॥ सव्यंकृत्वामहात्मानंघोरांश्चससृजुःस्वरान् ॥ तानिदृष्ट्वानिमित्तानिम हाघोराणिराघवः ॥ १३ ॥ (न्यवर्ततातथपतितोजवेनाश्रममात्मनः ॥ सतुसीतांवरारोहांलक्ष्मणंचमहाबलम् ॥ १ ॥) ततोलक्ष्मणमायांतंददर्श विगतप्रभम् ॥ ततोविदूरेरामेणसमीयायसलक्ष्मणः ॥ १४ ॥ विषण्णःसन्विषण्णेनदुःखितोदुःखभागिना ॥ सजगर्हेऽथतंभ्रातादृष्ट्वालक्ष्मणमाग तम् ॥ १५ ॥ विहायसीतांविजनेवनेराक्षससेविते ॥ गृहीत्वाचकरंसव्यंलक्ष्मणंरघुनंदनः ॥ १६ ॥ उवाचमधुरोदर्कमिदंपरुषमार्तवत् ॥ अहोलक्ष्मण गर्ह्यंतेकृतंयत्त्वंविहायताम् ॥ १७ ॥ सीतामिहागतःसौम्यकच्चित्स्वस्तिभवेदिति ॥ नमेऽस्तिसंशयोवीरसर्वथाजनकात्मजा ॥ १८ ॥ विनष्टाभक्षिता वापिराक्षसैर्वनचारिभिः ॥ अशुभान्येवभूयिष्ठंयथाप्रादुर्भवंतिमे ॥ १९ ॥ अपिलक्ष्मणसीतायाःसामग्र्यंप्राप्नुयावहे ॥ जीवंत्याःपुरुषव्याघ्रसुतायाज नकस्यवै ॥ २० ॥ यथावैमृगसंघाश्चगोमायुश्चैवभैरवम् ॥ वाशंतेशकुनाश्चापिप्रदीप्तामभितोदिशम् ॥ अपिस्वस्तिभवेत्तस्याराजपुत्र्यामहाबल ॥ २१ ॥

याय संगतोभूत् ॥ १४ ॥ समगुणकः सन्मिलित्वा स रामो लक्ष्मणस्य भ्राता सीतां विहायागतं लक्ष्मणं दृष्ट्वा । लक्ष्मणं षष्ठ्यर्थे द्वितीया । लक्ष्मणस्य सव्यं करं गृहीत्वा जगर्हे ॥ १५ ॥ १६ ॥ गर्हणामाह उवाचेति । मधुरोदर्कं शब्दतो माधुर्योत्तरम् अर्थतः परुषमिदं वक्ष्यमाणमार्तवदार्तोर्हमुवाच । यद्वा । मधुरोदर्कं तात्पर्यतो मधुरमापाततः परुषम् । ते कृतं त्वया कृतम् ॥ १७ ॥ कच्चित्स्वस्ति भवेत् कल्याणं न संभाव्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ विनष्टा अपहृता यथा प्रादुर्भवंति विनष्टेत्यादि निश्चितम् ॥ १९ ॥ अथापि वा प्रश्ने सामग्र्य क्षेमम् अनपहरणरूपम् ॥ २० ॥ वाशते नदंति । प्रदीप्ता सूर्याधि

ठिता ॥ २१ ॥ मृगसन्निकाश मृगवत्प्रतिमासमान म्रियमाण एव न ततः पूर्वमित्यर्थः ॥ २२॥ सव्य वामम् । वास्तवमर्थमाह पथि वर्तते वा ह्रियमाणा वर्तते वेत्यर्थः । इदं वस्तुतत्त्वमुक्तम् ॥ २३ ॥ गैरैमानः ॥
इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे सप्तपचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ पुनस्तदेव विस्तरेणाह स इति । शून्य सतोषादिहीनचित्तं वैदेहीं विनागत तां त्यक्त्वा
गतम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ प्राणसहायाः तां विनाऽसहायाः प्राणाः कथ स्थास्यतीति भावः ॥ ४ ॥ अमराणां पतित्वमिद्रत्वम् ॥ ५ ॥ मे प्रव्राजन चतुर्दश समा वनप्रव्राजनव्रतधारण तु सीताजीवने

इदंहिरक्षोमृगसंनिकाशंप्रलोभ्यमांदूरमनुप्रयातम् ॥ हतंकथंचिन्महताश्रमेणसराक्षसोभून्म्रियमाणएव ॥ २२ ॥ मनश्चमेदीनमिहाप्रहृष्टंचक्षुश्च सव्यंकुरुतेविकारम् ॥ असंशयंलक्ष्मणनास्तिसीताहृतामृतावापथिवर्ततेवा ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ सदृष्ट्वालक्ष्मणंदीनंशून्यंदशरथात्मजः ॥ पर्यपृच्छतधर्मात्मावैदेहीमागतंविना ॥ १ ॥ प्रस्थितंदंडकारण्यंयामामनुजगामह ॥ क्वसालक्ष्मणवैदेहीयांहित्वात्वमिहागतः ॥ २ ॥ राज्यभ्रष्टस्यदीनस्यदंडकान्परिधावतः ॥ क्वसादुःखसहायामेवैदेहीतनुमध्यमा ॥ ३ ॥ यांविनानोत्सहेवीरमुहूर्तमपिजीवितुम् ॥ क्वसाप्राणसहायामेसीतासुरसुतोपमा ॥ ४ ॥ पतित्वममराणांहिपृथिव्याश्चापिलक्ष्मण ॥ विनातांतपनीयाभांनेच्छेयंजनकात्मजाम् ॥ ५ ॥ कच्चिज्जीवतिवैदेहीप्राणैःप्रियतरामम ॥ कच्चित्प्रव्राजनंवीरनमेमिथ्याभविष्यति ॥ ६ ॥ सीतानिमित्तंसौमित्रेमृतेमयिगतेत्वयि ॥ कच्चित्सकामाकैकेयीसुखितासाभविष्यति ॥ ७ ॥ सपुत्रराज्यांसिद्धार्थांमृतपुत्रातपस्विनी ॥ उपस्थास्यतिकौसल्याकच्चित्सौम्येनकैकयीम् ॥ ८ ॥ यदिजीवतिवैदेहीगमिष्याम्याश्रमंपुनः ॥ संवृत्तायदिवृत्तासाप्राणांस्त्यक्ष्यामिलक्ष्मण ॥ ९ ॥ यदिमामाश्रमगतंवैदेहीनाभिभाषते ॥ पुरःप्रहसितासीताविनशिष्यामिलक्ष्मण ॥१०॥ ब्रूहिलक्ष्मणवैदेहीयदिजीवतिवानवा ॥ त्वयिप्रमत्तेरक्षोभिर्भक्षितावातपस्विनी ॥११॥ सुकुमारीचबालाचनित्यंचादुःखभागिनी॥मद्वियोगेनवैदेहीव्यक्तंशोचतिदुर्मनाः ॥१२॥ सर्वथारक्षसातेनजिह्मेनसुदुरात्मना ॥ वदतालक्ष्मणेत्युच्चैस्तवापिजनितंभयम् ॥ १३ ॥ श्रुतश्चमन्येवैदेह्यासस्वरःसदृशोमम ॥ त्रस्तयाप्रेषितस्त्वंचद्रष्टुंमांशीघ्रमागतः ॥ १४ ॥ सर्वथातुकृतंकष्टंसीतामुत्सृजतावने ॥ प्रतिकर्तुंनृशंसानांरक्षसांदत्तमंतरम् ॥ १५ ॥ दुःखिताःखरघातेनराक्षसाःपिशिताशनाः ॥ तैःसीतानिहताघोरैर्भविष्यतिनसंशयः॥१६॥अहोस्मिव्यसनेमग्नःसर्वथारिपुनाशन ॥ किंत्विदानींकरिष्यामिशंकेप्राप्तव्यमीदृशम् १७॥

मम जीवनान्न मिथ्या भविष्यति तदभावे मध्ये एव मम मरणे तद्धानिरिति भावः ॥ ६ ॥ सीतानिमित्त तद्विनाशनिमित्त मयि मृते त्वयि चैकाकिन्ययोध्यां गते इत्यर्थः । सकामा पूर्णमनोरथा ॥ ७ ॥
सौम्येन विनयेन ॥ ८ ॥ संवृत्ता सद्वृत्ता । यदि वृत्ता मृतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रहसिता प्रहसितमुखी ॥ १० ॥ प्रमत्तेऽनुचितकारिणि ॥ ११ ॥ १२ ॥ तवापि ज्ञातमद्बलवीर्यादिमतोपि ॥ १३ ॥ मम सदृशः
मम स्वरेण सदृशः यस्मात्त्वमत्रागतस्तस्मात् स स्वरस्तया श्रुत इति मन्ये ॥ १४ ॥ प्रतिकर्तुं मत्कृतापकारस्य प्रत्युपकार कर्तुं तदपेक्षाणां रक्षसामंतरमवकाशो दत्तः ॥ १५ ॥ १६ ॥ कि त्विदानीं कारि

ष्यामीति शङ्के । ईदृशं दुःख प्राप्तव्यमवश्यमनुभवितव्यमिति शङ्के इति धैर्यावलम्बनम् उत्प्रेक्षा ॥ १७ ॥ जनस्थान तद्वर्तिस्वाश्रमम् ॥ १८ ॥ विगर्हमाण इत्यादिवक्ष्यमाणसर्गार्थसंग्रहः । श्रमेण बहुदूरधा वनजेन । श्रमाच्चैवेति प्रायः पाठः । प्रतिश्रयमाश्रमसमीपदेश शून्यं सीतया ॥ १९ ॥ प्रतिश्रय प्रेक्ष्यानंतर स्वाश्रम प्रविगाह्य तमपि शून्य वीक्ष्य ततः सीतायाः काश्चिद्विहारदेशाननुसृत्य तेषु तां विचित्य तानपि शून्यान्निरीक्ष्य एतत्क्रीडाविशेषस्थान तत्रत्यक्रीडाविशेष च स्मृत्वा हृष्टरोमा शोकेन व्यथितश्च बभूव ॥ २० ॥ नैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ अथ विस्तरेण मार्गमध्यकृतां कथामाह अथेति । उपावृत्तं सीतावचनात्त्वत्समीप प्राप्तम् । अतरा मध्येमार्गम् ॥ १ ॥ यदा यस्मात्तव विश्वासात्सा वने मया स्वेन विरहिता कृताऽतस्तामपास्य किमर्थं त्वमागतः ॥ २ ॥ महत्पाप सीताहरणादिरूप शङ्कमान यन्मे मनो व्यथितमासीन्मारीचवधकाले मच्छब्दसदृशशब्दस्य तेन करणात्तन्मैथिलीं त्यज्याभ्यागतं

इतिसीतांवरारोहांचिंतयन्नेवराघवः ॥ आजगामजनस्थानंत्वरयासहलक्ष्मणः ॥ १८ ॥ विगर्हमाणोऽनुजमार्तरूपंक्षुधाश्रमेणैवपिपासयाच ॥
विनिःश्वसञ्शुष्कमुखोविषण्णःप्रतिश्रयंप्राप्यसमीक्ष्यशून्यम् ॥ १९ ॥ स्वमाश्रमंसंप्रविगाह्यवीरोविहारदेशाननुसृत्यकांश्चित् ॥ एतत्तदित्येव
नवासभूमौप्रहृष्टरोमाव्यथितोबभूव ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे अष्टपंचाशः सर्गः ॥५८॥
अथाश्रमादुपावृत्तमंतरारघुनंदनः ॥ परिपप्रच्छसौमित्रिंरामोदुःखादिदंवचः ॥ १ ॥ तमुवाचकिमर्थंत्वमागतोऽपास्यमैथिलीम् ॥ यदासातव
विश्वासाद्वनेविरहितामया ॥ २ ॥ दृष्ट्वैवाभ्यागतंत्वांमेमैथिलींत्यज्यलक्ष्मण ॥ शंकमानंमहत्पापंयत्सत्यंव्यथितंमनः ॥ ३ ॥ स्फुरतेनयनंस
व्यंबाहुश्चहृदयंचमे ॥ दृष्ट्वालक्ष्मणदूरेत्वांसीताविरहितंपथि ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तुसौमित्रिर्लक्ष्मणःशुभलक्षणः ॥ भूयोदुःखसमाविष्टोदुःखितंरा
ममब्रवीत् ॥ ५ ॥ नस्वयंकामकारेणतांत्यक्त्वाहमिहागतः ॥ प्रचोदितस्तयैवोग्रैस्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ६ ॥ आर्येणेवपराक्रुष्टंलक्ष्मणेतिसु
विस्वरम् ॥ परित्राहीतियद्वाक्यंमैथिल्यास्तच्छ्रुतिंगतम् ॥ ७ ॥ सातमार्तस्वरंश्रुत्वातवस्नेहेनमैथिली ॥ गच्छगच्छेतिमामाहरुदतीभयविक्लवा ॥
॥ ८ ॥ प्रचोद्यमानेनमयागच्छेतिबहुशस्तया ॥ प्रत्युक्तामैथिलीवाक्यमिदंतत्प्रत्ययान्वितम् ॥ ९ ॥ नतत्पश्याम्यहंरक्षोयदस्यभयमावहेत् ॥
निर्वृताभवनास्त्येतत्केनाप्येतदुदाहृतम् ॥ १० ॥ विगर्हितंचनीचंचकथमार्योभिधास्यति ॥ त्राहीतिवचनंसीतेयस्त्रायेत्त्रिदशानपि ॥ ११ ॥

त्वां दृष्ट्वैव सत्यमिति जाने । एकलत्वेन सर्वस्य समावयितुं शक्यत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ यस्य सत्यत्वसमावनाया शरीरनिमित्तानि तत्कालानुभूयमानान्याह स्फुरते इति । स्फुरति सव्यं वाम बाहुरपि वाम एव हृदय च वामभाग एव ॥ ४ ॥ पूर्वं सीतावचनाद्दुःखितः अकृत्य कृतमिति रामवचनाद्भूयो दुःखितः ॥ ५ ॥ कामकारेण स्वेच्छया प्रचोदितः उग्रैर्दुःश्रवैर्वचोभिरिति शेषः ॥ ६ ॥ लक्ष्मणेति सुनरा विस्वरं परित्राहीति च आर्येणेव त्वयेव यत्पराक्रुष्ट तन्मैथिल्याः श्रुति गतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत्प्रत्ययान्वित यस्या अपि प्रत्ययेन विश्वसनीयत्वेनान्वित तत्त्वेन योग्यमिद वक्ष्यमाण वाक्य प्रत्युक्ता प्रतिवचनत्वेनोक्ता ॥ ९ ॥ किं तत्त्राह नेति । एतत्कातरवचन नास्य रामस्य केनापि रक्षसाऽन्येन वोदाहृतम् ॥ १० ॥ तद्वचनत्वाभावे हेतुः विगर्हितमिति । क्षत्रियस्य निदितमत एव नीचं कुत्सितं यो देवानपि त्रायेदेवत्राणेपि यः समर्थः

१ हा मीते लक्ष्मणेति च–ह० पा० ।

स कथमीदृग्वाक्यं ब्रूयात् ॥ ११ ॥ किंनिमित्तं कुत्सित किंचिन्निमित्तमाश्रित्य केनापि रक्षसेरितम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ विक्लवतां गतुमल वैक्लव्यमालब्यालमस्त्वित्यर्थः । पुमान्विद्यमान इति शेषः । यः पराजयेदित्यपकर्षः ॥ १४ ॥ जायमान इत्यनेन जनिष्यमाण इत्यर्थकेन भाविनोपि वारणम् । अतः सयुगे इत्यस्य न पौनरुक्त्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ भावो मयीत्यादिव्याख्यातप्राय विनष्टे भ्रातरि मां प्राप्तुम् अत्यर्थपाप रूप एव भावस्तव हृदि मद्विषये निवेशितो दैवेनेति शेषः । न च मामवाप्स्यसे तन्नाशे ममापि नाशात् ॥१७॥ सकेतात्पापरूपं सकेत कृत्वेत्यर्थः । नाभिपद्यसे नाभ्यपद्यसे । क्रोशत क्रोशतस्तस्य त्राणाय न गच्छसि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ दुष्कृतमकृत्यं कृतमिति शेषः ॥ २१ ॥ त्वद्रक्षार्थमिति चेन्नेत्याह जानन्नपीति । अनेन मैथिल्या क्रोधवाक्येन किं भवानाश्रमान्निर्गतः ॥ २२ ॥ यन्मैथिलीं त्यक्त्वा इहागतोसि तेन

किंनिमित्तंतुकेनापिभ्रातुरालंब्यमेस्वरम् ॥ विस्वरंव्याहृतंवाक्यंलक्ष्मणत्राहिमामिति ॥ १२ ॥ राक्षसेनेरितंवाक्यंत्रासात्त्राहीतिशोभने ॥ नभवत्याव्यथाकार्याकुनारीजनसेविता ॥ १३ ॥ अलंविक्लवतांगंतुंस्वस्थाभवनिरुत्सुका ॥ नचास्तित्रिषुलोकेषुपुमान्योराघवंरणे ॥ १४ ॥ जातोवाजायमानोवासंयुगेयःपराजयेत् ॥ अजेयोराघवोयुद्धेदेवैःशक्रपुरोगमैः ॥ १५ ॥ एवमुक्तातुवैदेहीपरिमोहितचेतना ॥ उवाचाऽश्रूणिमुंचंतीदारुणंमामिदंवचः ॥ १६ ॥ भावोमयितवात्यर्थंपापएवनिवेशितः ॥ विनष्टेभ्रातरिप्राप्तुंनचत्वंमामवाप्स्यसे ॥ १७ ॥ संकेताद्भरतेनत्वंरामंसमनुगच्छसि ॥ क्रोशंतंहियथात्यर्थंनैनमभ्यवपद्यसे ॥१८॥ रिपुःप्रच्छन्नचारीत्वंमदर्थमनुगच्छसि ॥ राघवस्यांतरंप्रेप्सुस्तथैनंनाभिपद्यसे ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तुवैदेह्यासंरब्धोरक्तलोचनः॥ क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठआश्रमादभिनिर्गतः॥२०॥ एवंब्रुवाणंसौमित्रिंरामःसंतापमोहितः॥ अब्रवीद्दुष्कृतंसौम्यतांविनात्वमिहागतः ॥२१॥ जानन्नपिसमर्थंमांरक्षसामपवारणे ॥ अनेनक्रोधवाक्येनमैथिल्यानिर्गतोभवान् ॥२२॥ नहितेपरितुष्यामित्यक्त्वायदसिमैथिलीम् ॥ क्रुद्धायाःपरुषंश्रुत्वास्त्रियायत्त्वमिहागतः॥ २३ ॥ सर्वथात्वपनीतंतेसीतयायत्प्रचोदितः॥ क्रोधस्यवशमागम्यनाकरोःशासनंमम ॥२४॥ असौहिराक्षसःशेतेशरेणाभिहतोमया ॥ मृगरूपेणयेनाहमाश्रमादपवाहितः ॥२५॥ विकृष्यचापंपरिधायसायकंसलीलबाणेनचताडितोमया॥ मार्गींतनुंत्यज्यचविक्लवस्वरोबभूवकेयूरधरःसराक्षसः॥२६॥शराहतेनैवतदार्तयागिरास्वरंममालंब्यसुदूरसुश्रवम् ॥ उपाहृतंतद्वचनंसुदारुणंत्वमागतोयेनविहायमैथिलीम् ॥ २७॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदिकाव्येच० सा० अरण्यकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

ते न परितुष्यामि । यच्च क्रुद्धायाः स्त्रियाः परुषं श्रुत्वा त्वमिहागतोसि तेन ते न तुष्यामि क्रुद्धस्त्रीणां वाक्ये मर्यादालेशस्याप्यभावादिति भावः ॥ २३ ॥ अपनीतमपनयोऽनीतिरिति यावत् कृतेति शेषः । यत्त्वया प्रचोदितः सन् क्रोधवशं प्राप्य मम शासनं नाकरोः ॥ २४ ॥ अधुना स्ववृत्तांतमाह असाविति । बुद्धिस्थित्यैव निर्देशः । अपवाहितः दूरमाकृष्टः ॥ २५ ॥ परिधाय सधाय सलीलबाणेन नातिविकृष्य मुक्तेन मार्गी मृगसंबधिनीम् ॥ २६ ॥ स दूरेपि सश्रवः संश्रवण यस्य त स्वरं मम मत्स्वरसदृशम् आलब्य तद्वचनमुपाहृतम् उक्तम् ॥ २७ ॥ सँरँमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

आव्रजमानस्य आश्रममागच्छतः । अधः प्रास्फुरत्स्वयमस्खलद्वेपथुः कंपश्चास्याजायत ॥ १ ॥ अपि क्षेममिति तु व्याजहारेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ उद्भ्रमन्नितस्ततो व्रजन् । विक्षिपन्हस्तादीन् क्षिपन् । तत्र तत्र सीता भविष्यतीत्याशयाऽभिवीक्ष्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ रुदतमित्यादेराश्रमो विशेष्यः । वर्णनीयमयीभावेन कवेरपि सन्निहितवैपरीत्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ नष्टा अदर्शनं गता स्वयोगशक्त्या पुनरलभ्यदर्शना जातेति तात्पर्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ नदीं गतेत्यादि संतर्क्य तत्र तत्र यत्नान्मृगयमाणोपि नाससाद । उन्मत्त इवेत्ययमिवशब्दो मृगयमाणः प्रधावन्बभ्रामेत्यादौ सर्वत्र संबद्ध्यः । एतत्सर्वं लोकव्यवहारनटन भगवतश्चित्स्वरूपस्य लोके सर्वतो भार्या प्रियतमेति बोधयितुम् । अत एव मातापितृयोगो नैतावच्छोककारणम् । तदुक्तं भागवते समनुजोजभवार्चिताङ्घ्रिरलब्धवीर्य इत्यादिना विशिष्टं राममुपक्रम्य रक्षोधमेन वृकवद्विपिनेऽसमक्ष वैदेहराजदुहितर्यपयापितायाम् ॥ भ्रात्रा वने कृपणवत्प्रियया वियुक्तः स्त्रीसंगिनां गतिमिति प्रथयश्चचारेति । नेदं यशो रघुपतेः सुर

भृशमाव्रजमानस्यतस्याधोवामलोचनम् ॥ प्रास्फुरच्चास्खलद्रामोवेपथुश्चास्यजायते ॥ १ ॥ उपालक्ष्यनिमित्तानिसोशुभानिमुहुर्मुहुः ॥ अपि क्षेमंतुसीतायाइतिवैव्याजहारह ॥ २ ॥ त्वरमाणोजगामाथसीतादर्शनलालसः ॥ शून्यमावसथंदृष्ट्वाबभूवोद्विग्नमानसः ॥ ३ ॥ उद्भ्रमन्निव वेगेनविक्षिपन्रघुनंदनः ॥ तत्रतत्रोटजस्थानमभिवीक्ष्यसमंततः ॥ ४ ॥ ददर्शपर्णशालांचसीतयारहितांतदा ॥ श्रियाविरहितांध्वस्तांहेमंतेपद्मिनीमिव ॥ ५ ॥ रुदंतमिववृक्षैश्चग्लानपुष्पमृगद्विजम् ॥ श्रियाविहीनंविध्वस्तंसंत्यक्तंवनदैवतैः ॥ ६ ॥ विप्रकीर्णाजिनकुशंविप्रविद्धबृसीकटम् ॥ दृष्ट्वाशून्योटजस्थानंविललापपुनःपुनः ॥ ७ ॥ हृतामृतावानष्टावाभक्षितावाभविष्यति ॥ निलीनाप्यथवाभीरुरथवावनमाश्रिता ॥ ८ ॥ गताविचेतुंपुष्पाणिफलान्यपिचवापुनः ॥ अथवापद्मिनींयाताजलार्थंवानदींगता ॥ ९ ॥ यत्नान्मृगयमाणस्तुनाससादवने प्रियाम् ॥ शोकरक्तेक्षणःश्रीमानुन्मत्तइवलक्ष्यते ॥ १० ॥ वृक्षाद्वृक्षंप्रधावन्सगिरींश्चापिनदीनदम् ॥ बभ्रामविलपन्रामःशोकपंकार्णवप्लुतः ॥ ११ ॥ अस्तिकच्चित्त्वयादृष्टासाकदंबप्रियाप्रिया ॥ कदंबयदिजानीषेशंससीतांशुभाननाम् ॥ १२ ॥ स्निग्धपल्लवसंकाशांपीतकौशेयवासिनीम् ॥ शंसस्वयदिसादृष्टाबिल्वबिल्वोपमस्तनी ॥ १३ ॥ अथवार्जुनशंसत्वंप्रियांतामर्जुनप्रियाम् ॥ जनकस्यसुतातन्वीयदिजीवतिवानवा ॥ १४ ॥ ककुभःककुभोरूपांव्यक्तंजानातिमैथिलीम् ॥ लतापल्लवपुष्पाढ्योभातिह्येषवनस्पतिः ॥ १५ ॥

याच्ञयात्तलीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः । रक्षोवधो जलधिबंधनमस्त्रपूगैर्यत्तस्य शत्रुहनने कपयः सहाया इति च । यद्यथा सुग्रीवाद्याश्रयणवदिदमपि लीलैवेति न तत्तस्य स्तुतिरिति तदर्थः । लीलाप्रयोजनं च तच्छ्रवणेन लोकोद्धारः । एतन्नवमे एकादशाध्यायस्थे पद्ये तथा पंचमेपि—मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः ॥ कुतोन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मन् सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्येति ॥ १० ॥ नदीनद नदीसंबंधिनद जातावेकवचनम् । नारा इति लोकप्रसिद्धम् । नदाः पश्चिमप्रवाहा इति कतकः । पश्चिमप्रवाहाया अपि नर्मदाया नदत्वव्यवहाराभावाच्चिंत्यं तत् ॥ ११ ॥ उन्मत्त इवेत्युक्तं विवृणोति अस्ति कच्चिदिति । प्रश्ने कदंबप्रियत्वात्सर्वथा त्वया दृष्टेत्यर्थः । यदीति । वेदा यदि प्रमाणमितिवत् ॥ १२ ॥ स्निग्धपल्लवसंकाशां तद्वत्कोमलांगीम् ॥ १३ ॥ अर्जुनः करवीरः । करवीरः करालश्च करवीरी तथार्जुन इति निघंटुः ॥ १४ ॥ ककुभो मरुवकः । ककुभस्य बहिस्त्वचोपि श्लक्ष्णत्वात्तद्वत् श्लक्ष्णोरूम् । तस्य ज्ञातृत्वोपपादकं लतेत्यादि तत्संबंधं विना कथमियती संपदस्येति भावः ॥ १५ ॥

उप समीपे गीतः क्रियमाणझङ्कार इत्यर्थः । तथा द्रुमवरोह्यसि इति स्तौति । तत उत्तरमलब्ध्वान्य प्रत्याह एप इति । तत्प्रियत्वात्तज्ज्ञेयत्वसमावना ॥ १६ ॥ त्वन्नामानम् अशोक कुर्वित्यर्थः । शोकापनुदत्वादेतत्करणयोग्यता ॥ १७ ॥ १८ ॥ निःशक मरणादिकथनेपि शका न कार्येति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ रामः पप्रच्छेति शेषः ॥ २१ ॥ उन्मत्त इव मानुपव्यवहारनटनवशात् वस्तुतो नोन्मत्त इत्यर्थः । उन्मादस्यापि विरहे औचित्यादशावस्थासु गणितत्वाच्च ॥ २२ ॥ मृगीभिः सहिता भवेदित्यादौ सभवनाया लिङ् । समावनावीजं मृगविप्रेक्षणीत्वम् ॥ २३ ॥ गजस्य वेत्तृत्वसमावनावीज गजनासोरुत्व यद्वोच्चत्वाद्दूरदर्शित्वम् ॥ २४ ॥ न ते भय त्वया भक्षिता चेदपि तथा कथनेपि तव मत्तो न भयमित्यर्थः ॥ २५ ॥ अतिविरहवशात्सर्वतस्तद्भ्रमावस्थां नाटयति किमिति ॥ २६ ॥

भ्रमरैरुपगीतश्चयथाद्रुमवरोह्यसि ॥ एषव्यक्तंविजानातितिलकस्तिलकप्रियाम् ॥ १६ ॥ अशोकशोकापनुदशोकोपहतचेतनम् ॥ त्वन्नामानं कुरुक्षिप्रंप्रियासंदर्शनेनमाम् ॥ १७ ॥ यदितालत्वयादृष्टापक्वतालोपमस्तनी ॥ कथयस्ववरारोहांकारुण्यंयदितेमयि ॥ १८ ॥ यदिदृष्टात्वया जंबुजांबूनदसमप्रभा ॥ प्रियांयदिविजानासिनिःशंकंकथयस्वमे ॥ १९ ॥ अहोत्वंकर्णिकाराद्यपुष्पितःशोभसेभृशम् ॥ कर्णिकारप्रियांसाध्वीं शंसदृष्टायदिप्रिया ॥ २० ॥ चूतनीपमहासालान्पनसान्कुररांस्तथा ॥ दाडिमानपितान्गत्वादृष्ट्वारामोमहायशाः ॥ २१ ॥ बकुलानथपुन्नागां श्चंदनान्केतकांस्तथा ॥ पृच्छन्रामोवनेभ्रांतउन्मत्तइवलक्ष्यते ॥ २२ ॥ अथवामृगशावाक्षींमृगजानासिमैथिलीम् ॥ मृगविप्रेक्षणीकांतामृगीभिः सहिताभवेत् ॥२३॥ गजसागजनासोरूर्यदिदृष्टात्वयाभवेत् ॥ तांमन्येविदितांतुभ्यमाख्याहिवरवारण ॥२४॥ शार्दूलयदिसादृष्टाप्रियाचंद्रनिभानना ॥ मैथिलीममविस्रब्धःकथयस्वनतेभयम् ॥२५॥ किंधावसिप्रियेनूनंदृष्टासिकमलेक्षणे ॥ वृक्षैराच्छाद्यचात्मानंकिंमांनप्रतिभाषसे ॥२६॥ तिष्ठतिष्ठवरारोहेनतेस्तिकरुणामयि ॥ नात्यर्थंहास्यशीलासिकिमर्थंमामुपेक्षसे ॥२७॥ पीतकौशेयकेनासिसूचितावरवर्णिनि ॥ धावंत्यपिमया दृष्टातिष्ठयद्यस्तिसौहृदम् ॥२८॥ नैवसानूनमथवाहिंसिताचारुहासिनी ॥ कृच्छ्रंप्राप्तंहिमांनूनंयथापेक्षितुमर्हति ॥२९॥ व्यक्तंसाभक्षिताबालाराक्षसैः पिशिताशनैः ॥ विभज्यांगानिसर्वाणिमयाविरहिताप्रिया ॥ ३० ॥ नूनंतच्छुभदंतोष्ठंसुनासंशुभकुंडलम् ॥ पूर्णचंद्रनिभंग्रस्तंमुखंनिष्प्रभतांगतम् ॥ ३१ ॥ साहिचंदनवर्णाभाग्रीवाग्रैवेयकोचिता ॥ कोमलाविलपंत्यास्तुकांतायाभक्षिताशुभा ॥ ३२ ॥ नूनंविक्षिप्यमाणौतौबाहूपल्लवकोमलौ ॥ भक्षितौवेपमानाग्रौसहस्ताभरणांगदौ ॥ ३३ ॥ मयाविरहिताबालारक्षसांभक्षणायवै ॥ सार्थेनैवपरित्यक्ताभक्षिताबहुबांधवा ॥ ३४ ॥

नात्यर्थं हास्यशीलासि नात्यंत परिहासशीलासि । किमर्थमिति इतः परमदर्शने मृतिर्मे प्रसक्ते इति भावः ॥ २७ ॥ पीतवस्त्रेण सूचितासि धावती दृष्टासि च तस्मात्तिष्ठ ॥ २८ ॥ पुनर्बोधावस्था नून सा नैव या दृष्टा । तर्हि सा केत्यत्राह अथवा हिंसिता रक्षोभिः । तत्र हेतुः । यथा एवप्रकारेण कृच्छ्रं नून मां प्राप्त सापेक्षितुमर्हति नापेक्षते तस्मान्नैव सेत्यर्थः । उपेक्षितुमिति पाठे काकुः ॥ २९ ॥ उक्तमेव स्पष्टयति व्यक्तमिति ॥ ३० ॥ निष्प्रभतां गतम् । रक्षोभिर्ग्रासादिति शेषः ॥ ३१ ॥ सर्वत्रोत्प्रेक्षा । ग्रैवेयं ग्रीवाभूषणम् ॥ ३२ ॥ विक्षिप्यमाणौ इतस्ततः क्षिप्यमाणौ ॥ ३३ ॥ रक्षसां भक्षणाय सा बाला मया

१. मल्लिकामाधवीश्चैवचपकान्केतकीस्तथा–इ० पा० ।

स्वविरहिता कृता बहुबांधवापि या सार्थेन परित्यक्ता हीना स्त्री सेव भक्षिता रक्षोभिरिति शेषः ॥ ३४ ॥ पश्यसे पश्यसि । हा सीते इकारलोप आर्षः ॥ ३५ ॥ परिधावन् उद्भ्रमते उत्पतति । विभ्रमते वात्यावत् ॥ ३६ ॥ अपरिसंस्थितः क्वचिदपि स्थितिमलभमानो भ्रमति ॥ ३७ ॥ अनिष्ठिताशः अनिवृत्ताशः मार्गणे अन्वेक्षणे पुनः परम परिश्रम चकार । अर्धो वा एष आत्मन इति श्रुतेस्तस्याः प्रियात्वम् । एतत्सर्वं लोकव्यवहारनटनमित्युक्तमेव न त्वेतावता भगवति तमोरजसोः संभावने दिक् ॥ ३८ ॥ जलैर्मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

हालक्ष्मणमहाबाहोपश्यसेत्वंप्रियांक्वचित् ॥ हाप्रियेक्वगताभद्रेहासीतेतिपुनःपुनः ॥ ३५ ॥ इत्येवंविलपन्रामःपरिधावन्वनाद्वनम् ॥ क्वचिदुद्भ्रमतेयोगात्क्वचिद्विभ्रमतेबलात् ॥ ३६ ॥ क्वचिन्मत्तइवाभातिकांतान्वेषणतत्परः ॥ सवनानिनदीःशैलान्गिरिप्रस्रवणानिच ॥ काननानिचवेगेनभ्रमत्यपरिसंस्थितः ॥ ३७ ॥ तदासगत्वाविपुलंमहद्वनंपरीत्यसर्वंत्वथमैथिलींप्रति ॥ अनिष्ठिताशःसचकारमार्गणेपुनःप्रियायाःपरमंपरिश्रमम् ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा० अरण्यकांडे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ दृष्ट्वाश्रमपदंशून्यंरामोदशरथात्मजः ॥ रहितांपर्णशालांचप्रविद्धान्यासनानिच ॥ १ ॥ अदृष्ट्वातत्रवैदेहींसन्निरीक्ष्यचसर्वशः ॥ उवाचरामःप्राक्रुश्यप्रगृह्यरुचिरौभुजौ ॥ २ ॥ क्वनुलक्ष्मणवैदेहीकंवादेशमितोगता ॥ केनाहृतावासौमित्रेभक्षिताकेनवाप्रिया ॥ ३ ॥ वृक्षेणावार्ययदिमांसीतेहसितुमिच्छसि ॥ अलंतेहसितेनाद्यमांभजस्वसुदुःखितम् ॥ ४ ॥ यैःपरिक्रीडसेसीतेविश्वस्तैर्मृगपोतकैः ॥ एतेहीनास्त्वयासौम्येध्यायंत्यस्राविलेक्षणाः ॥५॥ सीतयारहितोऽहंवैनहिजीवामिलक्ष्मण ॥ वृतंशोकेनमहतासीताहरणजेनमाम् ॥ ६ ॥ परलोकेमहाराजोनूनंद्रक्ष्यतिमेपिता ॥ कथंप्रतिज्ञांसंश्रुत्यमयात्वमभियोजितः ॥ ७ ॥ अपूरयित्वातंकालंमत्सकाशमिहागतः ॥ कामवृत्तमनार्यंवामृषावादिनमेवच ॥ ८ ॥ धिक्त्वामितिपरेलोकेव्यक्तंवक्ष्यतिमेपिता ॥विवशंशोकसंतप्तंदीनंभग्नमनोरथम् ॥ ९ ॥ मामिहोत्सृज्यकरुणंकीर्तिर्नरमिवानृजुम् ॥ क्वगच्छसिवरारोहेमामोत्सृजसुमध्यमे ॥१०॥ त्वयाविरहितश्चाहंत्यक्ष्येजीवितमात्मनः ॥ इतीवविलपन्रामःसीतादर्शनलालसः ॥ ११ ॥ नददर्शसुदुःखार्तोराघवोजनकात्मजाम् ॥ अनासादयमानंतंसीतांशोकपरायणम् ॥ १२ ॥ पंकमासाद्यविपुलंसीदंतमिवकुंजरम् ॥ लक्ष्मणोराममत्यर्थमुवाचहितकाम्यया ॥ १३ ॥ माविषादंमहाबुद्धेकुरुयत्नंमयासह ॥ इमंगिरिवरंवीरबहुकंदरशोभितम् ॥ १४ ॥

प्रविद्धानि इतस्ततः प्रक्षिप्तानि ॥ १ ॥ प्राक्रुश्य हा इति शब्दं कृत्वा बाहू प्रगृह्य उत्क्षिप्य ॥ २ ॥ तदेव वचनं केति ॥ ३ ॥ वृक्षेणेत्यादि पुनः प्रलापः आवार्य आच्छाद्य ॥ ४ ॥ विश्वस्तैश्चिरकालसहवासेन विश्वासं प्राप्तैः ध्यायति त्वामिति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ मरणेपि परलोके मम धिक्कार एव प्राप्नोतीत्याह कथमिति । संश्रुत्य प्रतिज्ञाय अभियोजितः नियुक्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥ पुनः सीतामुद्दिश्य प्रलपति विवशमिति ॥ ९ ॥ अनृजुं छलशीलं मामुत्सृज्य क्व गच्छसि दृष्टैवाह मां मा उत्सृज त्यज ॥ १० ॥ ११ ॥ सीतामनासादयमानमप्राप्नुवानं रामं लक्ष्मण उवाचेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ विषाद मा कुर्विति

शेषः । कुरु यत्नमन्वेषणे इति शेषः ॥ १४ ॥ प्रियः काननसंचारो यस्याः सा । वनोन्मत्ता वनस्य पुष्पितत्वदर्शनादुन्मत्ता हृष्टवती ॥१५॥ वंजुलो वेतसः । संभावनायां लिङ् । सर्वत्र वित्रासयितुकामा अस्मान् ॥
॥ १६ ॥ जिज्ञासमाना आवयोरन्वेषणसामर्थ्यम् । यतावहे यत्नं कुर्वः ॥ १७ ॥ यत्र सा अस्तीति शेषः ॥ १८ ॥ विचेतुमन्वेष्टुम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ नेह पश्यामि वैदेहीमित्युक्तेपि पुनर्विलापपरिहा
राय लक्ष्मणोऽवददित्याह तत इति । दंडकारण्य विचरंस्त्वं सीतां प्राप्स्यसि ॥ २३ ॥ तत्र दृष्टांतो यथा विष्णुरिति ॥ २४ ॥ २५ ॥ अस्तु लक्ष्मणैवं कृतं करणेन किमित्याह रामः वनमिति ॥ २६ ॥

प्रियकाननसंचारावनोन्मत्ताचमैथिली ॥ सावनंवाप्रविष्टास्यान्नलिनींवासुपुष्पिताम् ॥ १५ ॥सरितंवापिसंप्राप्तामीनवंजुलसेविताम् ॥ वित्रास
यितुकामावालीनास्यात्काननेक्कचित् ॥ १६ ॥ जिज्ञासमानावैदेहीत्वांमांचपुरुषर्षभ ॥ तस्याह्यन्वेषणेश्रीमन्क्षिप्रमेवयतावहे ॥१७॥ वनंसर्वं
विचिनुवोयत्रसाजनकात्मजा ॥ मन्यसेयदिकाकुत्स्थमास्मशोकेमनःकृथाः ॥ १८ ॥ एवमुक्तःससौहार्दाल्लक्ष्मणेनसमाहितः ॥ सहसौमित्रिणा
रामोविचेतुमुपचक्रमे ॥ १९ ॥ तौवनानिगिरींश्चैवसरितश्चसरांसिच ॥ निखिलेनविचिन्वंतौसीतांदशरथात्मजौ ॥ २० ॥ तस्यशैलस्यसानू
निशिलाश्चशिखराणिच ॥ निखिलेनविचिन्वंतौनैवतामभिजग्मतुः ॥२१॥ विचित्यसर्वतःशैलंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ नेहपश्यामिसौमित्रेवैदे
हींपर्वतेशुभाम् ॥ २२॥ ततोदुःखाभिसंतप्तोलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ॥ विचरन्दंडकारण्यंभ्रातर्दीप्ततेजसम् ॥ २३ ॥ प्राप्स्यसेत्वंमहाप्राज्ञमै
थिलींजनकात्मजाम् ॥ यथाविष्णुर्महाबाहुर्बलिंबद्ध्वामहीमिमाम् ॥ २४ ॥ एवमुक्तस्तुवीरेणलक्ष्मणेनसराघवः ॥ उवाचदीनयावाचादुःखाभि
हतचेतनः ॥२५॥ वनंसुविचितंसर्वंपद्मिन्यःफुल्लपंकजाः ॥ गिरिश्चायंमहाप्राज्ञबहुकंदरनिर्झरः ॥ नहिपश्यामिवैदेहींप्राणेभ्योऽपिगरीयसीम् ॥
॥२६॥ एवंसविलपन्रामःसीताहरणकर्शितः ॥ दीनःशोकसमाविष्टोमुहूर्तंविह्वलोभवत् ॥२७॥ सविह्वलितसर्वांगोगतबुद्धिर्विचेतनः॥ विषसादा
तुरोदीनोनिःश्वस्याशीतमायतम् ॥२८॥ बहुशःसतुनिःश्वस्यरामोराजीवलोचनः ॥ हाप्रियेतिविचुक्रोशबहुशोबाष्पगद्गदः॥२९॥तंसांत्वयामा
सततोलक्ष्मणःप्रियबांधवम्॥बहुप्रकारंशोकार्तःप्रश्रितःप्रश्रितांजलिः॥३०॥अनादृत्यतुतद्वाक्यंलक्ष्मणोष्ठपुटच्युतम् ॥ अपश्यंस्तांप्रियांसीतांप्रा
क्रोशत्सपुनःपुनः ॥३१॥इत्यार्षे श्रीमद्रा०वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अरण्यकांडे एकषष्टितमः सर्गः ॥६१॥ सीतामपश्यन्धर्मात्माशोको
पहतचेतनः॥ विललापमहाबाहूरामःकमललोचनः॥१॥पश्यन्निवचतांसीतामपश्यन्मन्मथार्दितः॥उवाचराघवोवाक्यंविलापाश्रयदुर्वचम् ॥२॥

विह्वलः परवशः ॥ २७ ॥ गतबुद्धिर्ज्ञानशून्य इव । विचेतनः चेष्टारहित इव । अशीतम् उष्णम् । आयतं दीर्घम् ॥ २८ ॥ हा प्रिये इतीति इकारलोप आर्षः ॥ २९ ॥ प्रश्रितो विनयोपेतः प्रश्रितांजलिर्बद्धां
जलिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कैलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ एवं प्रियावियोगो दुःसह इति बोधयन् पुनः शोचति
सीतामिति । शोकोपहतचेतनः शोकेन सीतावियोगजेनोपहतज्ञान इव ॥ १ ॥ अपश्यन्नपि भ्रमावस्थत्वात्पश्यन्निव विलापाश्रयत्वेन । दुर्वचं गद्गदकंठत्वात् ॥ २ ॥

१ संतप्तो ह्यवसन्नांगो-इ० पा० ।

ते स्वस्य सीतायाः ॥ ३ ॥ कदलीस्कधेति पाठेपि स्कधः कांडम् । निगूहितुं शक्ता नासि । आत्मानमिति शेषः ॥ ४ ॥ ततो वनांतर गच्छतीति भ्रमन्नाह कर्णिकारेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ पुनर्भ्रमनिवृत्त्याह सुव्यक्त
मिति ॥ ७ ॥ उपसप्रैति हासरसेनोपेक्षत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ भक्षितां शसतीव । तत्र बीज साश्रुनेत्राणीति ॥ ९ ॥ विना सीतामुपागत इति सकामा भविष्यति । त्वया भक्षितयेति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ कात
रत्वमशूरत्वम् । सीतापनयनेन सीतानाशेन ॥ १२ ॥ तया सीतया विरहितं हीनम् ॥ १३ ॥ तात एव कृतार्थः स तत्रैव वसतादितीत्यर्धमधिकं कतकपाठे । तातो दशरथ एव कृतार्थः वसतादिति लोट् व्यत्य

त्वमशोकस्यशाखाभिःपुष्पप्रियतराप्रिये ॥ आवृणोषिशरीरंतेममशोकविवर्द्धिनी ॥ ३ ॥ कदलीकांडसदृशौकदल्यासंवृतावुभौ ॥ ऊरूपश्यामि
तेदेविनासिशक्तानिगूहितुम् ॥ ४ ॥ कर्णिकारवनंभद्रेहसंतीदेविसेवसे ॥ अलंतेपरिहासेनममबाधावहेनवै ॥ ५ ॥ (परिहासेनकिंसीतेपरिश्रा
न्तस्यमेप्रिये ॥ अयंसपरिहासोपिसाधुदेविनरोचते ॥ १ ॥) विशेषेणाश्रमस्थानेहासोयंनप्रशस्यते ॥ अवगच्छामितेशीलंपरिहासप्रियंप्रिये ॥
॥ ६ ॥ आगच्छत्वंविशालाक्षिशून्योयमुटजस्तव ॥ सुव्यक्तंराक्षसैःसीताभक्षितावाहृतापिवा ॥ ७ ॥ नहिसाविलपंतंमामुपसंप्रैतिलक्ष्मण ॥
एतानिमृगयूथानिसाश्रुनेत्राणिलक्ष्मण ॥ ८ ॥ शंसंतीवहिमेदेवींभक्षितांरजनीचरैः ॥ हाममार्येक्वयातासिहासाध्विवरवर्णिनि ॥ ९ ॥ हासका
माद्यकैकेयीदेविमेद्यभविष्यति ॥ सीतयासहनिर्यातोविनासीतामुपागतः ॥ १० ॥ कथंनामप्रवेक्ष्यामिशून्यमंतःपुरंमम ॥ निर्वीर्यइतिलोकोमां
निर्दयश्चेतिवक्ष्यति ॥ ११ ॥ कातरत्वंप्रकाशंहिसीतापनयनेनमे ॥ निवृत्तवनवासश्चजनकंमिथिलाधिपम् ॥ १२ ॥ कुशलंपरिपृच्छंतंकथंश
क्ष्येनिरीक्षितुम् ॥ विदेहराजोनूनंमांदृष्ट्वाविरहितंतया ॥ १३ ॥ सुताविनाशसंतप्तोमोहस्यवशमेष्यति ॥ "तातएवकृतार्थःसतत्रैववसतादिति"
अथवानगमिष्यामिपुरींभरतपालिताम् ॥ १४ ॥ स्वर्गोपिहितयाहीनःशून्यएवमतोमम ॥ तन्मामुत्सृज्यहिवनेगच्छायोध्यापुरींशुभाम् ॥१५॥
नत्वहंतांविनासीतांजीवेयंहिकथंचन ॥ गाढमाश्लिष्यभरतोवाच्योमद्वचनात्त्वया ॥ १६ ॥ अनुज्ञातोऽसिरामेणपालयेतिवसुंधराम् ॥ अंबाचम
मकैकेयीसुमित्राचत्वयाविभो ॥ १७ ॥ कौसल्याचयथान्यायमभिवाद्याममाज्ञया ॥ रक्षणीयाप्रयत्नेनभवतासूक्तचारिणा ॥ १८ ॥ सीतायाश्च
विनाशोऽयंममचामित्रसूदन ॥ विस्तरेणजनन्यामेविनिवेद्यस्त्वयाभवेत् ॥ १९ ॥ इतिविलपतिराघवेतुदीनेवनमुपगम्यतयाविनासुकेश्या ॥ भय
विकलमुखस्तुलक्ष्मणोऽपिव्यथितमनाभृशमातुरोबभूव ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० अर० द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥
सराजपुत्रःप्रिययाविहीनःशोकेनमोहेनचपीड्यमानः ॥ विषादयन्भ्रातरमार्तरूपोभूयोविषादंप्रविवेशतीव्रम् ॥ १ ॥ सलक्ष्मणंशोकवशाभिपन्नं
शोकेनिमग्नोविपुलेतुरामः ॥ उवाचवाक्यंव्यसनानुरूपमुष्णंविनिःश्वस्यरुदन्सशोकम् ॥ २ ॥

येन । यतस्तत्रैव स्वर्गे एव वसति न तु जीवती कौसल्येत्यर्थः । पक्षांतरमादत्ते अथवेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ भयविकलमुखः भयेन विवर्णमुखः ॥ २० ॥ नरेमानः ॥ इति
श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे द्विपष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ शोक इष्टवियोगजो वृत्तिविशेषः । तज्जन्यं चित्तवैकल्यं मोहः ॥ १ ॥ शोकवशेनाभिपन्नं

पीडितम् । विपुलेति राम इति पाठेऽतिशयिते शोके इत्यर्थः । व्यसनानुरूप लोकस्य दु.खप्रसगे उचितम् ॥ २ ॥ शोकमनुप्रवृत्तः शोकः शोकानुशोकः सः । परम्परायाः तृतीयार्थे षष्ठी । परंपरयाऽविच्छेदेन हियतां मां हृदयं तदधिष्ठानमात्मान मनश्च भिंदन्नेति प्राप्नोति ॥ ३ ॥ उक्तमेव विस्तरेणाह पूर्वमिति । अभीप्सितानि चिकीर्षाविषयत्व प्राप्तानि । तत्र तेषां मध्ये । केषाचिद्विपाकः फलपरिपाकोयमद्यापतितः प्राप्तदु.खेन दुःखं दुःखपरपरामित्यर्थः ॥ ४ ॥ तामेवाह राज्येति । एतानि प्रविचिततानि शोकवेगमिदानींतनमापूरयति ॥ ५ ॥ वनमेत्य प्राप्य शरीरे क्लेशमनुभूयापि सीतासन्निधानात्सर्वं शातम् । अद्य सीतावियोगात्पुनरुदीर्णं वृद्धिं प्राप्तम् । प्रियावियोग एव दुःसह इति भावः ॥ ६ ॥ सा राक्षसेन नूनमभ्याहृता तदा खमाकाशं समुपेत्य प्राप्य । अस्वर विस्वरं विक्रदितवती । अपि सभाव्यत एवमित्यन्वयः ॥ ७ ॥

नमद्विधोदुष्कृतकर्मकारीमन्येद्वितीयोऽस्तिवसुंधरायाम् ॥ शोकानुशोकोहिपरंपरायामामेतिभिंदन्हृदयंमनश्च ॥ ३ ॥ पूर्वंमयानूनमभीप्सितानिपापानिकर्माण्यसकृत्कृतानि ॥ तत्रायमद्यापतितोविपाकोदुःखेनदुःखंयदहंविशामि ॥ ४ ॥ राज्यप्रणाशःस्वजनैर्वियोगःपितुर्विनाशोजननीवियोगः ॥ सर्वाणिमेलक्ष्मणशोकवेगमापूरयंतिप्रविचिंतितानि ॥ ५ ॥ सर्वंतुदुःखंममलक्ष्मणेदंशांतंशरीरेवनमेत्यक्लेशम् ॥ सीतावियोगात्पुनरभ्युदीर्णंकाष्ठैरिवाग्निःसहसोपदीप्तः ॥ ६ ॥ सानूनमार्याममराक्षसेनह्यभ्याहृताखंसमुपेत्यभीरुः ॥ अप्यस्वरंसुस्वरविप्रलापाभयेनविक्रंदितवत्यभीक्ष्णम् ॥ ७ ॥ तौलोहितस्यप्रियदर्शनस्यसदोचितावुत्तमचंदनस्य ॥ वृतौस्तनौशोणितपंकदिग्धौनूनंप्रियायाममनाभिपातः ॥ ८ ॥ तच्छ्लक्ष्णसुव्यक्तमृदुप्रलापंतस्यामुखंकुंचितकेशभारम् ॥ रक्षोवशंनूनमुपागतायानभ्राजतेराहुमुखेयथेंदुः ॥ ९ ॥ तांहारपाशस्यसदोचितांतांग्रीवांप्रियायाममसुव्रतायाः ॥ रक्षांसिनूनंपरिपीतवंतिशून्येहिभित्त्वारुधिराशनानि ॥ १० ॥ मयाविहीनाविजनेवनेसारक्षोभिराहृत्यविकृष्यमाणा ॥ नूनंविनादंकुररीवदीनासामुक्तवत्यायतकांतनेत्रा ॥ ११ ॥ अस्मिन्मयासार्धमुदारशीलाशिलातलेपूर्वमुपोपविष्टा ॥ कांतस्मितालक्ष्मणजातहासात्वामाहसीताबहुवाक्यजातम् ॥ १२ ॥ गोदावरीयंसरितांवरिष्ठाप्रियाप्रियायाममनित्यकालम् ॥ अप्यत्रगच्छेदितिचिंतयामिनैकाकिनीयातिहिसाकदाचित् ॥ १३ ॥ पद्माननापद्मपलाशनेत्रापद्मानिवानेतुमभिप्रयाता ॥ तदप्ययुक्तंनहिसाकदाचिन्मयाविनागच्छतिपंकजानि ॥ १४ ॥ कामंत्विदंपुष्पितवृक्षषंडंनानाविधैःपक्षिगणैरुपेतम् ॥ वनंप्रयातानुतदप्ययुक्तमेकाकिनीसातिबिभेतिभीरुः ॥ १५ ॥ आदित्यभोलोककृताकृतज्ञलोकस्यसत्यानृतकर्मसाक्षिन् ॥ ममप्रियामाक्वगताहृतावाशंसस्वमेशोकहतस्यसर्वम् ॥ १६ ॥ लोकेषुसर्वेषुननास्तिकिंचिद्यत्तेननित्यंविदितंभवेत्तव ॥ शंसस्ववायोकुलपालिनींतांमृताहृतावापथिवर्ततेवा ॥ १७ ॥

लोहितस्य चंदनस्य हरिचंदनस्य । लोहित हरिचंदनमिति कोशात् । शोणितपंकदिग्धौ भक्षणाय राक्षसैर्विशसनादिति भावः । मम नाभिपातः एवमपि मम शरीरस्याभिपातो न जायत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ हारपाशो हाररूपा माला तस्या उचिताम् उचितोंतःप्रांतभागो यस्यास्तां तां कम्बुतुल्यां ग्रीवामित्यर्थः । परिपीतवतीति पाठे रुधिरमिति शेषः । भविष्यंति जानातीति वा । शून्ये विजने ॥ १० ॥ ११ ॥ उपोपविष्टा समीपावस्थिता । निःशब्दं स्मितम् । ईषत्सशब्दो हासः ॥ १२ ॥ मम प्रियाया नित्यकाल प्रियेत्यन्वयः । अत्र गोदावर्यामिय चिंता असगतेत्याह नैकाकिनीति ॥ १३ ॥ एवमग्रेपि गच्छति पंकजानि आनेतुमिति शेषः ॥ १४ ॥ अतिबिभेति अत्यंतं भीता भवति ॥ १५ ॥ लोककृताकृतज्ञेत्यादिना तादृशसूक्ष्मज्ञानवतस्तज्ज्ञान सर्वथास्तीति भावः ॥ १६ ॥ यत्ते नित्यं विदित न भवेत्तद्वस्तु सर्वेषु लोकेषु

नैवास्ति अतः सापि तव विदितैवेति तां शंसस्वेत्यन्वयः । कुलपालिनीमित्यनेन तस्य महत्त्वात् । तज्ज्ञानं मम नेति वक्तुमशक्यमिति सूचितम् ॥ १७ ॥ इतीवार्तावितशब्दौ पर्यायौ । शोकविधेयदेहं तमिव काल युत कालोचितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ न चिंतयामास लक्ष्मणोक्त युक्तमिति न विचारयामास । किंतु धैर्यं त्यक्तवानेवात एव पुनर्दुःखं प्रापत् ॥ २० ॥ नंखेमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ एवं शोककरण चारद्वाराश्रवणेन रावणस्य मनुष्यत्वबुद्धिदार्ढ्यपूर्वक स्ववध्यत्वसंपादनायेति बोध्यम् । तदुक्त ब्रह्मांडपुराणे—स्त्रीपुमलानु षगात्मा देहो नास्य विजायते ॥ किंतु निर्दोषचैतन्यं सुखनित्यां स्वकां तनुम् ॥ प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा ॥ तथाप्यसुरमोहार्थं परेषां च कचित् कचित् ॥ दुःखाज्ञानश्रमादींश्च दर्शयेच्छुद्रसद्गुणः ॥ क व्रणादि क चाज्ञान स्वतन्त्राचिंत्यसद्गुणे ॥ मोक्षाभावाय तेषां तु दर्शयत्तानजो हरिः ॥ कृष्णो ह्यत्यक्तदेहोपि त्यक्तदेहस्य देहवत् ॥ लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिमिति । एतेन रावणस्येश्वरत्वबुद्धि

इतीवतंशोकविधेयदेहंरामंविसंज्ञंविलपंतमेव॥उवाचसौमित्रिरदीनसत्त्वोन्याय्येस्थितःकालयुतंचवाक्यम्॥१८॥ शोकंविसृज्याद्यधृतिंभजस्वसोत्साहताचास्तुविमार्गणेस्याः ॥ उत्साहवंतोहिनरानलोकेसीदंतिकर्मस्वतिदुष्करेषु ॥ १९ ॥ इतीवसौमित्रिमुदग्रपौरुषंब्रुवंतमार्तंरघुवंशसत्तमः॥ नचिंतयामासधृतिंविमुक्तवान्पुनश्चदुःखंमहदप्युपागमत्॥२०॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आ०दि०च०स०अर०त्रिषष्टितमः सर्गः ॥६३॥ सदीनोदीनयावाचालक्ष्मणंवाक्यमब्रवीत् ॥ शीघ्रंलक्ष्मणजानीहिगत्वागोदावरींनदीम् ॥ १ ॥ अपिगोदावरींसीतापद्मान्यानयितुंगता ॥ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणःपुनरेवहि ॥ २ ॥ नदींगोदावरींरम्यांजगामलघुविक्रमः ॥ तांलक्ष्मणस्तीर्थवतींविचित्वाराममब्रवीत् ॥ ३ ॥ नैनांपश्यामितीर्थेषुक्रोशतोनशृणोतिमे ॥ कंनुसादेशमापन्नावैदेहीक्लेशनाशिनी ॥ ४ ॥ नहितंवेद्मिवैरामयत्रसातनुमध्यमा ॥ लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वादीनःसंतापमोहितः ॥५॥ रामःसमभिचक्रामस्वयंगोदावरींनदीम् ॥ सतामुपस्थितोरामःक्वसीतेत्येवमब्रवीत् ॥६॥ भूतानिराक्षसेंद्रेणवधार्हेणहृतामपि ॥ नतांशशंसूरामायतथागोदावरीनदी ॥७॥ ततःप्रचोदिताभूतैःशंसचास्मैप्रियामिति ॥ नचसह्याववदत्सीतांपृष्टारामेणशोचता ॥८॥ रावणस्यचतद्रूपंकर्मापिचदुरात्मनः॥ध्यात्वाभयात्तुवैदेहींसानदीनशशंसहा॥९॥निराशस्तुतयानद्यासीतायादर्शनेकृतः॥उवाचरामःसौमित्रिंसीतादर्शनकर्षितः॥१०॥

प्रतिबंधेन मोक्षाभावोऽपि शोकफलमित्युक्तम् । एव रावणद्वारा सीताहरणमपि तत्पुण्यातिशयनाशेन वध्यतासंपादनाय । तथा च केदारखंडे उक्ताख्यायिका —महता तपसा लब्धबलो रावणस्तदधिकतपोबल विना जेतुमशक्यो देवाश्च स्वयं तदधिक तपः कर्तुमक्षमा अतस्तेषां कार्यमत्यंतानुचितसीतानुरागमोहानुवृत्तिसंपादनेन रावणस्य तपोवीर्यभ्रंशं संपाद्य कर्तव्यमिति लक्ष्म्या सह विचार्य तदर्थं विष्णुः सीतया ब्रह्मविद्यया सहावतीर्ण इति ॥ १ ॥ २ ॥ लघुविक्रमः अविलंबितपादन्यासः । तीर्थवतीम् अवतारवतीं पुण्योदकवतीं च ॥ ३ ॥ न शृणोति मे वाक्यमिति शेषः । क्लेशनाशिनी सति दर्शन इति भावः ॥ ४ ॥ तं देशम् ॥ ५ ॥ तां गोदावरीम् ॥ ६ ॥ भूतानि उक्तरूपेण पृच्छ्यमानानि राक्षसेंद्रेण हृतां ज्ञात्वापि रक्षोभयाद्रामाय न शशंसुः तथा गोदावरीं च न शशसेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तथाभूतैरस्मै सीतां शंसेति प्रचोदितापि गोदावरी पृष्टापि नावदत् ॥ ८ ॥ तत्र हेतुः रावणस्येति ॥ ९ ॥ नद्या सीतामशंसंत्या रामः सीतादर्शने निराशः कृतः । इय गोदावरी दिव्यदेवता न ब्रूते अतस्तद्दर्शनं दुर्लभमिति निराशोभूत् ॥ १० ॥

१ परवीरहा–इ० पा० । २ न ह्यहं वेद त देश यत्र सा जनकात्मजा–इ० पा० ।

तदेवाह एषेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मदाकिनी काचिन्नदी । प्रस्रवणस्तदाख्यो गिरिः ॥ १४ ॥ सर्वाण्यनुचरिष्यामि अनुचरवत्सेविष्यामि ॥ १५ ॥ एषामिंगितानि तथोपलक्षये यथा वक्तुकामा इवेमे इत्यर्थः ॥ १६ ॥ निरीक्षन्मृगचेष्टाज्ञानाय सूक्ष्मदृष्टिं कुर्वन् । एवमुक्ताः एवंपृष्टाः ॥ १७ ॥ नभःस्थल दर्शयन्तः उन्मुखतयाकाशावलोकनेंगितेनेत्यर्थः । ह्रियमाणा सीता या दिशमभ्यपद्यत ॥ १८ ॥ तेन मार्गेण दिङ्मार्गेण गच्छंतो धावंतो नराधिपं रामं निरीक्षंते । एवमिंगितं लक्ष्मणोपश्यदित्याह येनेति । येन हेतुना मार्गमाकाशमार्गं पूनर्भूमौ गमनाय भूमिं च निरीक्षते ॥ १९ ॥ पुनश्च मार्गं दर्शयितुमिच्छंतो

एषगोदावरीसौम्यकिंचिन्नप्रतिभाषते ॥ किंतुलक्ष्मणवक्ष्यामिसमेत्यजनकंवचः ॥११॥ मातरंचैववैदेह्याविनातामहमप्रियम् ॥ यामेराज्यविहीनस्यवनेवन्येनजीवतः ॥१२॥ सर्वंव्यपानयच्छोकंवैदेहीक्वनुसागता ॥ ज्ञातिवर्गविहीनस्यवैदेहीमप्यपश्यतः ॥१३॥ मन्येदीर्घाभविष्यंतिरात्रयोममजाग्रतः ॥ मंदाकिनींजनस्थानमिमंप्रस्रवणंगिरिम् ॥ १४ ॥ सर्वाण्यनुचरिष्यामियदिसीताहिलभ्यते ॥ एतेमहामृगावीरामामीक्षंतेपुनःपुनः ॥ ॥१५॥ वक्तुकामाइवहिमेइंगितान्युपलक्षये ॥ तांस्तुदृष्ट्वानरव्याघ्रोराघवःप्रत्युवाचह ॥१६॥ क्वसीतेतिनिरीक्षन्वैबाष्पसंरुद्धयागिरा ॥ एवमुक्तानरेंद्रेणतेमृगाःसहसोत्थिताः ॥ १७॥ दक्षिणाभिमुखाःसर्वेदर्शयंतोनभःस्थलम् ॥ मैथिलीह्रियमाणासादिशंयामभ्यपद्यत ॥ १८॥ तेनमार्गेणगच्छंतोनिरीक्षंतेनराधिपम् ॥ येनमार्गंचभूमिंचनिरीक्षंतेस्मतेमृगाः ॥ १९ ॥ पुनर्नदंतोगच्छंतिलक्ष्मणेनोपलक्षिताः ॥ तेषांवचनसर्वस्वंलक्षयामासचेंगितम् ॥ २० ॥ उवाचलक्ष्मणोधीमान्ज्येष्ठंभ्रातरमार्तवत् ॥ क्वसीतेतित्वयापृष्टायदिमेसहसोत्थिताः ॥ २१ ॥ दर्शयंतिक्षितिंचैवदक्षिणांचदिशंमृगाः ॥ साधुगच्छावहेदेवदिशमेतांचनैर्ऋतीम् ॥ २२ ॥ यदितस्यागमःकश्चिदार्यावासाथलक्ष्यते ॥ बाढमित्येवकाकुत्स्थःप्रस्थितोदक्षिणांदिशम् ॥ २३ ॥ लक्ष्मणानुगतःश्रीमान्वीक्षमाणोवसुंधराम् ॥ एवंसंभाषमाणौतावन्योन्यंभ्रातरावुभौ ॥ २४ ॥ वसुंधरायांपतितंपुष्पमार्गमपश्यताम् ॥ पुष्पवृष्टिंनिपतितांदृष्ट्वारामोमहीतले ॥ २५ ॥ उवाचलक्ष्मणंवीरोदुःखितोदुःखितंवचः ॥ अभिजानामिपुष्पाणितानीमानीहलक्ष्मण ॥ २६ ॥ अपिनद्धानिवैदेह्यामयादत्तानिकानने ॥ मन्येसूर्यश्चवायुश्चमेदिनीचयशस्विनी ॥ २७ ॥ अभिरक्षंतिपुष्पाणिप्रकुर्वंतोममप्रियम् ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुर्लक्ष्मणंपुरुषर्षभम् ॥ २८ ॥

लक्ष्मणेनोपलक्षितास्तेषामिंगितं लक्ष्मणो लक्षयामासेत्यर्थः । आकाशमार्गेण गत्वा दक्षिणदिशि दूरे स्थापिता सीता दक्षिणदिशि गच्छतेत्येवं तदिंगित तेषां च वचनसर्वस्वभूत स्वय लक्षयामास ॥ २० ॥ ततो ज्ञात्वा भ्रातरमप्युवाचेत्यर्थः । आर्तवत् आर्तार्हम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्यागमः तस्या आगम इत्यर्थः । आर्षो दीर्घः । ज्ञापकं वस्तु दर्श्यतेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ पतितपुष्पमार्गं पतितपुष्पयुतं मार्गम् ॥ २५ ॥ अभिजानामि प्रत्यभिजानामि ॥ २६ ॥ अपिनद्धानि केशपाशे बद्धानि अम्लानत्वेन रविरपनयनेन वायुर्धारणेन वसुधरा मत्प्रियं सीताज्ञापनरूप प्रकुर्वंतो रक्षंतीति मन्ये ॥ २७ ॥ २८ ॥

१ राजपुत्रीमपश्यतः–इ॰ पा॰ ।

मया विरहिता कच्चिद्रम्ये वनोद्देशे सर्वांगसुंदरी दृष्टा ॥ २९ ॥ क्रुद्धस्तदधिष्ठातृदेवतोद्देशेन क्रोधः ॥ ३० ॥ हेमांगीमित्यनेन लावण्यमुक्तम् ॥ ३१ ॥ दर्शयन्निव वक्ष्यमाणलिंगद्वारा नादर्शे
यद्ग्राह्यत्वेन साक्षादिति शेषः । राघवे तद्विषये ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ दिधक्षन्निव न तु वास्तवी दिधक्षेति भावः ॥ ३५ ॥ निष्क्रांतं प्रवृत्तविक्षेपं महदत्यायतविस्तृतम् ॥ ३६ ॥ अनुसृतायाः
अनुगम्यमानायाः जटायुयुद्धसमये सीताया रावणेन भूमौ विसृज्य पुनर्ग्रहणादेवमुक्तिः । परिक्रान्त परिवृतम् एतत्सर्वं समीक्ष्य भ्रातरं शशंसेत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कनकबिंदवः भूषणावयवीभूतस्वर्णशक

उवाचरामोधर्मात्मागिरिंप्रस्रवणाकुलम् ॥ कच्चित्क्षितिभृतांनाथदृष्टासर्वांगसुंदरी ॥ २९ ॥ रामारम्येवनोद्देशेमयाविरहितात्वया ॥ क्रुद्धोब्रवीद्गि
रिंतत्रसिंहःक्षुद्रमृगंयथा ॥ ३० ॥ तांहेमवर्णांहेमांगींसीतांदर्शयपर्वत ॥ यावत्सानूनिसर्वाणिनतेविध्वंसयाम्यहम् ॥ ३१ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणप
र्वतोमैथिलींप्रति ॥ दर्शयन्निवतांसीतांनादर्शयतराघवे ॥ ३२ ॥ ततोदाशरथीरामउवाचचशिलोच्चयम् ॥ ममबाणाग्निनिर्दग्धोभस्मीभूतोभवि
ष्यसि ॥ ३३ ॥ असेव्यःसर्वतश्चैवनिस्तृणद्रुमपल्लवः ॥ इमांवासरितंचाद्यशोषयिष्यामिलक्ष्मण ॥ ३४ ॥ यदिनाख्यातिमेसीतामद्यचंद्रनिभा
ननाम् ॥ एवंप्ररुषितोरामोदिधक्षन्निवचक्षुषा ॥ ३५ ॥ ददर्शभूमौनिष्क्रांतंराक्षसस्यपदंमहत् ॥ त्रस्तायारामकांक्षिण्याःप्रधावंत्याइतस्ततः ॥
॥ ३६ ॥ राक्षसेनानुसृतायावैदेह्याश्चपदानितु ॥ ससमीक्ष्यपरिक्रांतंसीतायाराक्षसस्यच ॥ ३७ ॥ भग्नंधनुश्चतूणीचविकीर्णंबहुधारथम् ॥
संभ्रांतहृदयोरामःशशंसभ्रातरंप्रियम् ॥ ३८ ॥ पश्यलक्ष्मणवैदेह्याःकीर्णाःकनकबिंदवः ॥ भूषणानांहिसौमित्रेमाल्यानिविविधानिच ॥ ३९ ॥
तप्तबिंदुनिकाशैश्चचित्रैःक्षतजबिंदुभिः ॥ आवृतंपश्यसौमित्रेसर्वतोधरणीतलम् ॥ ४० ॥ मन्येलक्ष्मणवैदेहीराक्षसैःकामरूपिभिः ॥
भित्त्वाभित्त्वाविभक्तावाभक्षितावाभविष्यति ॥ ४१ ॥ तस्यानिमित्तंसीतायाद्वयोर्विवदमानयोः ॥ बभूवयुद्धंसौमित्रेघोरंराक्षसयोरिह ॥
॥ ४२ ॥ मुक्तामणिचितंचेदंरमणीयंविभूषितम् ॥ धरण्यांपतितंसौम्यकस्यभग्नंमहद्धनुः ॥ ४३ ॥ राक्षसानामिदंवत्ससुराणामथवापिवा ॥
तरुणादित्यसंकाशंवैदूर्यगुलिकाचितम् ॥ ४४ ॥ विशीर्णपतितंभूमौकवचंकस्यकांचनम् ॥ छत्रंशतशलाकंचदिव्यमाल्योपशोभितम् ॥
॥ ४५ ॥ भग्नदंडमिदंसौम्यभूमौकस्यनिपातितम् ॥ कांचनोरश्छदाश्चेमेपिशाचवदनाःखराः ॥ ४६ ॥ भीमरूपामहाकायाःकस्यवानिहतारणे ॥
दीप्तपावकसंकाशोद्युतिमान्समरध्वजः ॥ ४७ ॥

लानि । भूषणानामिति पूर्वान्वयि ॥ ३९ ॥ तप्तबिंदुनिकाशैस्तपनीयबिंदुसदृशैः क्षतजबिंदुभिः रुधिरबिंदुभिः ॥ ४० ॥ मन्ये इति । सीताया वा इमे रुधिरबिंदवः सीतानिमित्तं सुंदोपसुंदवद्युद्ध्यमानयो रक्षसो
र्वेति विकल्पालंकारः श्लोकद्वयेनोक्तः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ वैदूर्यगुलिकाचितं वैदूर्यमण्यलंकृतम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कांचनोरश्छदाः कांचनमयतनुत्राणाः ॥ ४६ ॥ समरे स्वामिप्रकाशको ध्वजो

यत्र स समरध्वज इति रथविशेषणम् । तादृशो रथः अपविद्धः परिवृत्य पातितो भग्नश्चेत्युत्तरेणान्वयः । केचित्तु ध्वजोपविद्धः ध्वस्तः रथो भग्न इत्यन्वयमाहुः ॥ ४७ ॥ रथाक्षमात्राः चतुःशतांगुलदीर्घाः विशिखाः फलभागा इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ निहताः परेण योधेन शरावरौ तूणीरौ ॥ ४९ ॥ प्रतोदः तोत्रम् । अभीषवः प्रग्रहाः कस्यापि राक्षसपुरुषस्यैषा पदवी पदसचारमार्गः ॥ ५० ॥ अतो मम तै राक्षसैः सह एतन्निमित्तज वैर पूर्ववैराच्छतगुण तेषां जीवितांतक जीवितस्यांतकम् अतरूप सपन्न पश्य ॥ ५१ ॥ एव रक्षोभिः सीताविपत्ति निश्चित्य धर्मं निंदति नेति । यतः सीतां धर्मो न त्रायते एव च भक्षितागां हृताया वा वैदेह्या के हि लोके मम प्रियं कर्तुं शक्ताः न केपि । धर्मासाध्ये तेषामकिंचित्करत्वादिति भावः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अथ पौरुषमेवावलंबितुं तच्छेषतया कांचिल्लोकस्थितिमाह कर्तारमिति । सर्वलोक ध्योत्पत्तिस्थितिसहारकर्तारमपि श्रुत्यादिप्रसिद्ध शूर त्रिपुरसहारादिविषयकात्यंतशौर्यवंतं महेश्वरमपि करुणवेदिनं करुणं यथा तथा वेदितु शीलमस्य तम् । दयादृष्ट्या तूष्णीं स्थितमज्ञानात्तद्वैभवाज्ञानादवमन्येरन्किमय

अपविद्धश्चभग्नश्चकस्यसांग्रामिकोरथः ॥ रथाक्षमात्राविशिखास्तपनीयविभूषणाः ॥ ४८ ॥ कस्येमेनिहताबाणाःप्रकीर्णाघोरदर्शनाः ॥ शरावरौशरैःपूर्णौविध्वस्तौपश्यलक्ष्मण ॥ ४९ ॥ प्रतोदाभीषुहस्तोऽयंकस्यवासारथिर्हतः ॥ (कस्येमौपुरुषव्याघ्रशयातेनिहतौयुधि ॥ चामरग्राहिणौसौम्यसोष्णीषमणिकुण्डलौ ॥ १ ॥) पदवीपुरुषस्यैषाव्यक्तंकस्यापिरक्षसः ॥ ५० ॥ वैरंशतगुणंपश्यममतैर्जीवितान्तकम् ॥ सुघोरहृदयैःसौम्यराक्षसैःकामरूपिभिः ॥ ५१ ॥ हृतामृतावावैदेहीभक्षितावातपस्विनी ॥ नधर्मस्त्रायतेसीतांह्रियमाणांमहावने ॥ ५२ ॥ भक्षितायांहिवैदेह्यांहृतायामपिलक्ष्मण ॥ केहिलोकेप्रियंकर्तुंशक्ताःसौम्यममेश्वराः ॥ ५३ ॥ कर्तारमपिलोकानांशूरंकरुणवेदिनम् ॥ अज्ञानादवमन्येरन्सर्वभूतानिलक्ष्मण ॥ ५४ ॥ मृदुंलोकहितेयुक्तंदांतंकरुणवेदिनम् ॥ निर्वीर्यइतिमन्यंतेनूनंमांत्रिदशेश्वराः ॥ ५५ ॥ मांप्राप्यहिगुणोदोषःसंवृत्तःपश्यलक्ष्मण ॥ अद्यैवसर्वभूतानांरक्षसामभवायच ॥ ५६ ॥ संहृत्यैवशशिज्योत्स्नांमहान्सूर्यइवोदितः ॥ संहृत्यैवगुणान्सर्वान्ममतेजःप्रकाशते ॥ ५७ ॥ नैवयक्षानगंधर्वानपिशाचानराक्षसाः ॥ किन्नरावामनुष्यावासुखंप्राप्स्यंतिलक्ष्मण ॥ ५८ ॥ ममास्त्रबाणसंपूर्णमाकाशंपश्यलक्ष्मण ॥ असंपातंकरिष्यामिह्यद्यत्रैलोक्यचारिणाम् ॥ ५९ ॥ सन्निरुद्धग्रहगणमावारितनिशाकरम् ॥ विप्रणष्टानलमरुद्भास्करद्युतिसंवृतम् ॥ ६० ॥ विनिर्मथितशैलाग्रंशुष्यमाणजलाशयम् ॥ ध्वस्तद्रुमलतागुल्मंविप्रणाशितसागरम् ॥ ६१ ॥ त्रैलोक्यंतुकरिष्यामिसंयुक्तंकालकर्मणा ॥ नतेकुशलिनींसीतांप्रदास्यंतिममेश्वराः ॥ ६२ ॥ अस्मिन्मुहूर्तेसौमित्रेममद्रक्ष्यंतिविक्रमम् ॥ नाकाशमुत्पतिष्यंतिसर्वभूतानिलक्ष्मण ॥ ६३ ॥

कुपितोपि करिष्यतीति न गणयतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ यदेवमतो मृदुमिति लोकहिते प्राणिसौख्यसंपादने युक्त युक्तचित्तम् अत एव मृदुस्वभावं दांतं नानाप्रकारेण दुर्विषयप्रवृत्तिरहितेंद्रियवर्गम् । मां त्रिदशेश्वरा इंद्रादयो निर्वीर्यं मन्यते । यतः सीतात्राण न कृतवत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ तस्मात्पौरुषमेवावलंबनीयमित्याह मामिति । गुणोपि मार्दवादिर्मां प्राप्य दोषोऽनिष्टसाधनं वृत्त इति हेतोरेत त्यक्त्वा पौरुषमवलबे पश्य । अद्य मम तेज एव प्रकाशते सर्वभूतानाममवाय नाशाय शशिज्योत्स्नां संहृत्यैव प्रलयकालोदितो महासूर्य इव शशिज्योत्स्नातुल्यानामकान् गुणान्संहृत्यैव रविवत्तेजो मदीय प्रकाशते पश्येत्यन्वयः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तदेव प्रपंचयति नैवेति ॥ ५८ ॥ पश्य अचिरादेवेति शेषः । त्रैलोक्यचारिणामसपात बाणावरणात्क्रियाराहित्यं यथा भवति तथा करिष्यामि ॥ ५९ ॥ सन्निरुद्धप्रचारो ग्रहगणो यत्र तत्त्रैलोक्यम् । विप्रणष्टा अनलादिद्युतयो यत्र तच्च तत्सवृत तमसा सवृतमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कालकर्मणा कालसाध्य कर्मनाशकेन । कालधर्मणेति पाठेपि तद्रूपेण कालधर्मेणेत्यर्थः । तत्पुरुषोऽनिजार्षः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

अमर्यादं त्यक्तस्वस्वप्रकृत्यवस्थानम् । जीवलोकेन दुरावरैः दुर्निवारैः । दुरावरशब्दः खलतः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ देवादयो न भविष्यंति प्रत्येकं सर्वे न शिष्यंतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तथारूपां यथापूर्वं स्वभावाम् । अत्र न दास्यंतीति पौनरुक्त्यं क्रोधातिशयान्न दोषाय ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ निष्पीड्य दृढमुष्टिबंधेन गृहीत्वा ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ यथा जरादयोऽनिवार्यास्तथाहमस्मात्कर्मणः केनापि वारयितु मशक्यः विधिर्दैवम् । विधिर्विधाने दैवेपि इति कोशः ॥ ७५ ॥ पुरेवेति । अत्र पुरेत्यावर्तते पुरेव पूर्वरूपसदृशरूपवतीं पुरा न दिशंति न दास्यंतीत्यर्थः । परिवर्तयामि नाशयामि । नन्वेवंविधः क्रोधः कथमस्य किमर्थं चेच्छृणु । मनुष्यदेहधारणेन तद्व्यवहारनटनमेवैतत् । किंच ईदृशदुःखकाले अस्य क्रोधाभावे रावणो मनुष्यबुद्धिं कुर्यात् तथा च तद्वधोशक्यः स्यादित्येतदर्थं च सः मृत्यु मरणधर्मेण योजयामि इत्यादिवचोपि

(अर्दितंममनाराचैर्ध्वस्तभ्रान्तमृगद्विजम् ॥) समाकुलममर्यादंजगत्पश्याद्यलक्ष्मण ॥ आकर्णपूर्णैरिषुभिर्जीवलोकदुरावरैः ॥ ६४ ॥ करिष्ये मैथिलीहेतोरपिशाचमराक्षसम् ॥ ममरोषप्रयुक्तानांविशिखानांबलंसुराः ॥ ६५ ॥ द्रक्ष्यंत्यद्यविमुक्तानाममर्षाद्दूरगामिनाम् ॥ नैवदेवानदैतेया नपिशाचानराक्षसाः ॥ ६६ ॥ भविष्यंतिममक्रोधात्रैलोक्येऽपिप्रणाशिते ॥ देवदानवयक्षाणांलोकायेरक्षसामपि ॥ ६७ ॥ बहुधानिपतिष्यंति बाणौघैःशकलीकृताः ॥ निर्मर्यादानिमाँल्लोकान्करिष्याम्यद्यसायकैः ॥ ६८ ॥ हृतांमृतांवासौमित्रेनदास्यंतिममेश्वराः ॥ तथारूपांहिवैदेहींन दास्यंतियदिप्रियाम् ॥ ६९ ॥ नाशयामिजगत्सर्वंत्रैलोक्यंसचराचरम् ॥ यावद्दर्शनमस्यावैतापयामिचसायकैः ॥ ७० ॥ इत्युक्त्वाक्रोधताम्राक्षःस्फुरमाणोष्ठसंपुटः ॥ वल्कलाजिनमाबध्यजटाभारमबंधयत् ॥ ७१ ॥ तस्यक्रुद्धस्यरामस्यतथाभूतस्यधीमतः ॥ त्रिपुरंजघ्नुषःपूर्वंरुद्रस्येव बभौतनुः ॥ ७२ ॥ लक्ष्मणादथचादायरामोनिष्पीड्यकार्मुकम् ॥ शरमादायसंदीप्तंघोरमाशीविषोपमम् ॥ ७३ ॥ संदधेधनुषिश्रीमान्रामःपर पुरंजयः ॥ युगांताग्निरिवक्रुद्धइदंवचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥ यथाजरायथामृत्युर्यथाकालोयथाविधिः ॥ नित्यंनप्रतिहन्यंतेसर्वभूतेषुलक्ष्मण ॥ तथाहंक्रोधसंयुक्तोननिवार्योस्म्यसंशयम् ॥ ७५ ॥ पुरेवमेचारुदतीमनिंदितांदिशंतिसीतांयदिवाद्यमैथिलीम् ॥ सदेवगंधर्वमनुष्यपन्नगंजगत्सशैलं परिवर्तयाम्यहम् ॥ ७६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ तप्यमानंत दारामंसीताहरणकर्शितम् ॥ लोकानामभवेयुक्तंसांवर्तकमिवानलम् ॥ १ ॥ वीक्षमाणंधनुःसज्यंनिःश्वसंतंपुनःपुनः ॥ दग्धुकामंजगत्सर्वंयुगांते चयथाहरम् ॥ २ ॥ अदृष्टपूर्वंसंक्रुद्धंदृष्ट्वारामंसलक्ष्मणः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंमुखेनपरिशुष्यता ॥ ३ ॥

रावणवचोवदेव आरोपितक्रोधमूलकत्वात् अत एव शरीर्विधमिष्यामीत्युक्तिः । लक्ष्मणस्तु तत्त्वज्ञोपि तद्देवातत्त्वज्ञ इव तन्मायामोहितो वा प्रलयकालिकरौद्रशक्त्यावेशं संभाव्यानुनयति स्म । किंचास्य क्रोधस्यारोपित्वाभावे अद्य सीताया अलाभे सर्वजगत्परिवर्तनं प्रतिज्ञाय कथं लक्ष्मणप्रार्थनयापि तामन्यथयेत् अन्यथा कैकेय्यग्रे कृतां वनवासप्रतिज्ञां कथं कौसल्यावचसा न त्यक्तवांस्तस्मात्सा यथार्था । इयं तु आरोपितेत्येव सारम् । अनेन व्यवहारेण क्रोधादिकाले कृताया अयुक्ताया अपि प्रतिज्ञाया अपालने अत्यंतदोषाभाव इत्यपि सूचितम् ॥ ७६ ॥ तेथंमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ अभवे नाशे युक्तमुचितम् । सांवर्तकं प्रलयकालिकम् ॥ १ ॥ हरं कालाग्निरुद्रम् ॥ २ ॥ अदृष्टपूर्वं पूर्वमेव कदाप्यदृष्टम्

हारशक्त्यावेशं संक्रुद्धं रामं दृष्ट्वा राममब्रवीदिति रामपदद्वयसबंधः । मुखपरिशोषो लोकविनाशभयेन ॥ ३ ॥ प्रकृतिं सर्वभूतहितत्वरूपाम् ॥ ४ ॥ एतच्च उक्तचतुष्टयं च अनुत्तमं यशश्च त्वयि नियतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ एकस्यापराध इति कथं ज्ञायते तत्राह नन्विति । ननु जानाम्येक एवापराद्ध इति । कुतस्तत्राह कस्यचिदेव न केषांचिदित्यर्थः । सायुधपरिकरो भग्न इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ स केन भग्नः केन हेतुनेत्येतत्तु न जानामीति शेषः । खुरनेमिक्षतत्वादिविशिष्टोय देशो निर्वृत्तसग्रामो दृश्यते इति शेषः । एवमूतैर्हेतुभिरय विमर्दः सग्राम एकस्य रथिकस्य केनचित्सह न तु द्वयोरधिकयोरिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तदेवाह नहीति । वृत्त भुवि कृतचिह्नम् अत एकस्य कृते लोकनाशो न युक्तः ॥ ९ ॥ युक्तदंडा यथापराधदडाः । मृदवोऽकठिनाः ॥ १० ॥ किंच यदि त्वद्दार

पुराभूत्वामृदुर्दांतःसर्वभूतहितेरतः ॥ नक्रोधवशमापन्नःप्रकृतिंहातुमर्हसि ॥ ४ ॥ चंद्रेलक्ष्मीःप्रभासूर्येगतिर्वायौभुविक्षमा ॥ एतच्चनियतंनित्यं त्वयिचानुत्तमंयशः ॥ ५ ॥ एकस्यनापराधेनलोकान्हंतुंत्वमर्हसि ॥ ननुजानामिकस्यायंभग्नःसांग्रामिकोरथः ॥ ६ ॥ केनवाकस्यवाहेतोःसं युगःसपरिच्छदः ॥ खुरनेमिक्षतश्चायंसिक्तोरुधिरबिंदुभिः ॥ ७ ॥ देशोनिर्वृत्तसंग्रामःसुघोरःपार्थिवात्मज ॥ एकस्यतुविमर्दोऽयंनद्वयोर्वद तांवर ॥ ८ ॥ नहिवृत्तंहिपश्यामिबलस्यमहतःपदम् ॥ नैकस्यतुकृतेलोकान्विनाशयितुमर्हसि ॥ ९ ॥ युक्तदंडाहिमृदवःप्रशांतावसुधाधिपाः ॥ सदात्वंसर्वभूतानांशरण्यःपरमागतिः ॥ १० ॥ कोनुदारप्रणाशंतेसाधुमन्येतराघव ॥ सरितःसागराःशैलादेवगंधर्वदानवाः ॥ ११ ॥ नालंतेविप्रि यंकर्तुंदीक्षितस्येवसाधवः ॥ येनराजन्हृतासीतातमन्वेषितुमर्हसि ॥ १२ ॥ मद्वितीयोधनुष्पाणिःसहायैःपरमर्षिभिः ॥ समुद्रंवाविचेष्यामःपर्व तांश्चवनानिच ॥ १३ ॥ गुहाश्चविविधाघोराःपद्मिन्योविविधास्तथा ॥ देवगंधर्वलोकांश्चविचेष्यामःसमाहिताः ॥ १४ ॥ यावन्नाधिगमिष्या मस्तवभार्यापहारिणम् ॥ नचेत्सान्नाप्रदास्यंतिपत्नींतेत्रिदशेश्वराः ॥ कोशलेंद्रततःपश्चात्प्राप्तकालंकरिष्यसि ॥ १५ ॥ शीलेनसाम्नाविनयेनसी तांनयेननप्राप्स्यसिचेन्नरेन्द्र ॥ ततःसमुत्सादयहेमपुंखैर्महेन्द्रवज्रप्रतिमैःशरौघैः ॥ १६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे पंचषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ तंतथाशोकसंतप्तंविलपंतमनाथवत् ॥ मोहेनमहतायुक्तंपरिद्यूनमचेतसम् ॥ १ ॥

प्रणाशो लोककर्तृको लोकानुमतो वा स्यात्तद्युक्तं तन्नाशन नैवमस्तीत्याह को न्विति ॥ ११ ॥ सरिदादयस्ते विप्रियं कर्तुं नाल न समर्थाः न स्पृहावतो वा । दीक्षितस्य यजमानस्य साधवो ज्ञानसंपन्ना ऋत्विगादयो यथा विप्रियं शापादि दातु व्यगं वा कर्म कर्तुमसमर्थास्तद्वत् ॥ १२ ॥ मद्वितियः अह द्वितीयः सहायो यस्य सः । समुद्रादिस्थाश्रमेषु विचयनार्थं परमर्षिभिः सहायैरित्युक्तम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ यदि अस्मद्विचयनेनाशक्या तत्प्राप्तिः स्यात् ततः पर देवाः सर्वज्ञा यदि ते पत्नीं पत्नीवार्ता न दास्यति ततः पश्चात्प्राप्तकालं चतुर्थोपायं दंडं तेषु करिष्यसि ॥ १५ ॥ शीलं सुचारित्रं साम साधुवादः विनयः प्रश्रयः नयो नीतिः ॥ १६ ॥ चर्यमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे पंचषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ एवं क्रोधमुपशमय्य सहजप्रकृतिप्राप्तये बोधयति

लक्ष्मणो राम तमिति । परिद्यूनं क्षीणम् अचेतस अस्वस्थचित्तमिव ॥ १ ॥ मुहूर्तादिव मुहूर्तादेव ॥ २ ॥ बोधनप्रकारो महतेत्यादि । तपसा पुत्रकामनया कृतेन व्रतादिना कर्मणा ऋष्यशृंगानयनं पूर्वकमहायागेन ॥ ३ ॥ भरतस्य मुखादिति शेषः । यथा यथावच्छ्रुतम् ॥ ४ ॥ इत... क इति । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इत्युक्तेः । मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणमिति भागवतोक्तरीत्या लोकशिक्षणार्थमपि त्वदवतारादिति भावः ॥ ५ ॥ आश्वसिहीति । न ह वै शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति श्रुतेः ॥ ६ ॥ तदेव विवृणोति लोकेति । एष औपाधिकदुःखसंबंधो लोकस्य शरीरिणः स्वभाव एव । तदेवाह ययातिरिति । अनयोऽनयमूल दुःखं तच्च स्वर्गाद्भ्रंशरूप समस्पृशदित्यनेन अचिरस्थि...कस्पर्शमात्रार्थकेन पुनरविलंबेनैव दौहित्रप्रयुक्तसुखोत्तरकालिकदुःखनिवृत्तिरप्यस्य सूचिता ॥ ७ ॥ यो महर्षिः यः पुनर्नः पितुः पुरोहितस्तस्य पुत्रशत जज्ञे अह्ना एकाह्ना च पुनर्विश्वामित्रेण हत पूर्वं सुखोत्तरकालिकंदुःख...नतरं सुख व्यत्ययतयोक्त्वात्र सुखानतर दुःखमुक्तम् । एत्र च महतामप्यवश्य जायमाने ईदृशे

ततःसौमित्रिराश्वास्यमुहूर्तादिवलक्ष्मणः ॥ रामसंबोधयामासचरणौचाभिपीडयन् ॥ २ ॥ महतातपसाचापिमहताचापिकर्मणा ॥ राज्ञादशरथेनासील्लब्धोमृतमिवामरैः ॥ ३ ॥ तवचैवगुणैर्बद्धस्त्वद्वियोगान्महीपतिः ॥ राजादेवत्वमापन्नोभरतस्ययथाश्रुतम् ॥ ४ ॥ यदिदुःखमिदंप्राप्तंकाकुत्स्थनसहिष्यसे ॥ प्राकृतश्चाल्पसत्त्वश्चइतरःकःसहिष्यति ॥ ५ ॥ (दुःखितोहि भवाँल्लोकांस्तेजसायदिधक्ष्यते ॥ आर्ताःप्रजानरव्याघ्रक्वनुयास्यन्तिनिर्वृतिम् ॥ १ ॥) आश्वसिहिनरश्रेष्ठप्राणिनःकस्यनापदः ॥ संस्पृशंत्यग्निवद्राजन्क्षणेनव्यपयांतिच ॥ ६ ॥ लोकस्वभावएवैषययातिर्नहुषात्मजः ॥ गतःशक्रेणसालोक्यमनयस्तंसमस्पृशत् ॥ ७ ॥ महर्षियोवसिष्ठस्तुयःपितुर्नःपुरोहितः ॥ अह्नापुत्रशतंजज्ञेतथैवास्यपुनर्हतम् ॥ ८ ॥ यावेयंजगतोमातासर्वलोकनमस्कृता ॥ अस्याश्चचलनंभूमेर्दृश्यतेकोशलेश्वर ॥ ९ ॥ यौधर्मौजगतोनेत्रौयत्रसर्वंप्रतिष्ठितम् ॥ आदित्यचंद्रौग्रहणमभ्युपेतौमहाबलौ ॥ १० ॥ सुमहांत्यपिभूतानिदेवाश्चपुरुषर्षभ ॥ नदैवस्यप्रमुंचंतिसर्वभूतानिदेहिनः ॥ ११ ॥ शक्रादिष्वपिदेवेषुवर्तमानौनयानयौ ॥ श्रूयेतेनरशार्दूलनत्वंव्यथितुमर्हसि ॥ १२ ॥ मृतायामपिवैदेह्यांनष्टायामपिराघव ॥ शोचितुंनार्हसेवीरयथान्यःप्राकृतस्तथा ॥१३॥ त्वद्विधानहिशोचंतिसततंसर्वदर्शनाः ॥ सुमहत्स्वपिकृच्छ्रेषुरामानिर्विण्णदर्शनाः ॥१४॥ तत्त्वतोहिनरश्रेष्ठबुद्ध्यासमनुचिंतय॥बुद्ध्यायुक्तामहाप्राज्ञाविजानंतिशुभाशुभे ॥१५॥अदृष्टगुणदोषाणामध्रुवाणांतुकर्मणाम्॥नांतरेणक्रियांतेषांफलमिष्टंचवर्तते॥१६॥

सुखे दुःखे च न हर्षशोकौ भवादृशस्योचिताविति भावः ॥ ८ ॥ चलनं भूकपज दुःखमित्यर्थः ॥ ९ ॥ यौ धर्मौ परावरधर्मप्रवर्तकौ नेत्रौ जगतः ससारचक्रस्य कालपरिच्छेदद्वारा प्रवर्तकौ अत एव यत्र सर्वं प्रतिष्ठित तौ च ग्रहण राहुग्रासदुःख प्राप्तौ ॥ १० ॥ दैवस्य कर्मणो वश न प्रमुंचंतीत्यर्थः । किं पुनर्वक्तव्यं देहिनः सर्वभूतानि देहवंति सर्वभूतानि न मुचतीति । पुंस्त्वमार्षम् ॥ ११ ॥ नयानयौ तन्मूलसुखदुःखे ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनिर्विण्णदर्शना विषादरहितदर्शनाः विषादराहित्येन कृत्याकृत्यतत्त्वज्ञानवतः ॥ १४ ॥ तत्त्वतः समनुचितय युक्तायुक्त कृत्याकृत्यं चेति शेषः । शुभाशुभे कर्तव्याकर्तव्ये युक्तायुक्ते बुद्धियुक्ताः जानति तस्मात्त्वं बुद्धया विचिंतयेति शेषः ॥ १५ ॥ एवं दुःखमूलं प्राचीनं कर्म बुद्ध्वा दुःख सोढव्यमेवेत्याह अदृष्टेति । शास्त्रैकसमधिगम्यतयाप्रत्यक्षेणादृष्टगुणदोषाणां धर्मत्वाधर्मत्वे गुणदोषौ आपाततो धर्मवद्भासमानानामधर्मत्वाद्वैपरीत्याच्च अध्रुवाणा फलनाश्यानाम् अनेन फलावश्यभावः सूचितः । तादृशानां कर्मणां निष्पत्तिः क्रियां तत्तत्पुरुषव्यापारमंतरेण न भवति स्वव्यापारेण कृतानां

१ सत्यसध्र–इ० पा० । २ सत्यदर्शनाः–इ० पा० ।

तेषामिष्ट फलं सुखं चादनिष्टं च फलं वर्तते प्रवर्तत एव नतु न प्रवर्तत इति ।अत : सोढव्यमेवेति भावः ॥ १६ ॥ इय च बुद्धिस्त्वद्दत्तैव मेऽतस्तवोपदेशे किं सामर्थ्यमिति न वाच्यमित्याह मामिति । अकारणे क्रोधवशमापन्नमिति शेषः । बहुशोक्तवानिति संधिरार्षः । अनुशिष्याच्छिक्षितुं शक्तः स्याद्बृहस्पतिरपि अन्यस्य का: गणनेत्यर्थः ॥ १७ ॥ देवैरपि दुरन्वया अन्वेतुमनुगंतुमशक्या त्वज्ज्ञानपरिच्छेदो देवानामप्यशक्य इति भावः । अनेनेश्वरता सूचिता । तथापि शोकेनांतर्हितमिव ते ज्ञानं संबोधयामि बोधयामीत्र ॥ १८ ॥ दिव्यं देवोचितं मानुष मनुष्योचितम् एवमुभयविधपराक्रमाश्रयत्वमात्मनोवेक्ष्य तत्राद्यः

मामेवंहिपुरावीरत्वमेवबहुशोक्तवान् ॥ अनुशिष्याद्धिकोनुत्वामपिसाक्षाद्बृहस्पतिः ॥ १७ ॥ बुद्धिश्चतेमहाप्राज्ञदेवैरपिदुरन्वया ॥ शोकेनाभि
प्रसुप्तंतेज्ञानंसंबोधयाम्यहम् ॥ १८ ॥ दिव्यंचमानुषंचैवमात्मनश्चपराक्रमम् ॥ इक्ष्वाकुवृषभावेक्ष्ययतस्वद्विषतांवधे ॥ १९ ॥ किंतेसर्वविना
शेनकृतेनपुरुषर्षभ ॥ तमेवतुरिपुंपापंविज्ञायोद्धर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे
षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ पूर्वजोऽप्युक्तवाक्यस्तुलक्ष्मणेनसुभाषितम् ॥ सारग्राहीमहासारंप्रतिजग्राहराघवः ॥ १ ॥ सनिगृह्यमहाबाहुः
प्रवृद्धंरोषमात्मनः ॥ अवष्टभ्यधनुश्चित्रंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥ किंकरिष्यावहेवत्सक्ववागच्छावलक्ष्मण ॥ केनोपायेनपश्यावःसीतामिह
विचिंतय ॥ ३ ॥ तंतथापरितापार्तंलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ॥ इदमेवजनस्थानंत्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ४ ॥ राक्षसैर्बहुभिःकीर्णंनानाद्रुमलता
युतम् ॥ सतीहगिरिदुर्गाणिनिर्दराःकंदराणिच ॥ ५ ॥ गुहाश्चविविधाघोरानानामृगगणाकुलाः ॥ आवासाःकिन्नराणांचगंधर्वभवना
निच ॥ ६ ॥ तानियुक्तोमयासार्धंसमन्वेषितुमर्हसि ॥ त्वद्विधाबुद्धिसंपन्नामहात्मानोनरर्षभाः ॥ ७ ॥ आपत्सुनप्रकंपंतेवायुवेगैरिवाचलाः ॥
इत्युक्तस्तद्वनंसर्वंविचचारसलक्ष्मणः ॥ ८ ॥ क्रुद्धोरामः शरंघोरंसंधायधनुषिक्षुरम् ॥ ततःपर्वतकूटाभंमहाभागंद्विजोत्तमम् ॥ ९ ॥ ददर्शपतितं
भूमौक्षतजार्द्रंजटायुषम् ॥ तंदृष्ट्वागिरिशृंगाभंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १० ॥ अनेनसीतावैदेहीभक्षितानात्रसंशयः ॥ गृध्ररूपमिदंव्यक्तंरक्षो
भ्रमतिकाननम् ॥ ११ ॥ भक्षयित्वाविशालाक्षीमास्तेसीतांयथासुखम् ॥ एनंवधिष्येदीप्ताग्रैःशरैर्घोरैरजिह्मगैः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वाऽभ्यपत
द्द्रष्टुंसंधायधनुषिक्षुरम् ॥ क्रुद्धोरामःसमुद्रांतांचालयन्निवमेदिनीम् ॥ १३ ॥

परशुरामविषयः अंत्यो रक्षोविषयः एवं च देवोचितपराक्रमस्यायं नावसर इति भावः ॥ १९ ॥ कृतेन अनुष्ठितेन ॥ २० ॥ नंखमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ पूर्वजोपि रामः लक्ष्मणेन सुभाषित यथा भवति तथोक्तवाक्यस्तद्वाक्यस्य महासार सयुक्तिकत्वात्सारांशम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इह जनस्थाने गिरिगतानि दुर्गाणि गंतुमशक्यदेशाः संतीत्यर्थः । निर्दरा विदीर्णपाषाणाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्षुर तद्वन्निशितं शरमित्यर्थः । त संधाय विचचारेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥१२॥ १३ ॥

सफेन फेनसहित दीनदीनया अतिशयितदीनया दीनसदृशा वा ॥ १४ ॥ ओषधीमिव सजीवनौषधीमिव अन्वेषसि अन्वेषसे ॥ १५ ॥ १६ ॥ अहं सीतामभ्यवपन्नः सीतापरित्राणमुद्दिश्याभिगतः मया रावणश्च रणे विध्वंसितरथच्छत्रो धरणीतले पतितश्च कृतः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्य स्वरूपं विज्ञाय सीतासक्तां सीतासबद्धां कथां न श्रुत्वा ॥ २१ ॥ द्विगुणीकृततापार्तः सीतावियोगजो जटायुवधजस्ता पश्चेति तापस्य द्वैगुण्यं तेनार्तो बभूवेति शेषः ॥ २२॥ एकमसहायम् एकस्मिन्नूर्ध्वतालक्षणे अयने श्वासमार्गेऽत एव कृच्छ्रे मुहुर्मुहुर्निःश्वसतमिति कतकसमतपाठेऽर्थः । एकमेकायने दुर्गे निःश्वसत कथंचनेति पाठे दुर्गे लताकटकसकीर्णे एकायने एकमार्गे पतित्वा कथचन निःश्वसत मृतप्रायमित्यर्थ इति तीर्थः ॥ २३ ॥ ममालक्ष्मीर्मद्दुष्कर्मसबद्धा अलक्ष्मीः पावक सर्वदाहकमपि दहेत्किमुत मन्द्रियमित्यर्थः ॥ २४ ॥ एतद्दुःख

तंदीनदीनयावाचासफेनंरुधिरंवमन् ॥ अभ्यभाषतपक्षीसरामंदशरथात्मजम् ॥ १४ ॥ यामोषधीमिवायुष्मन्नन्वेषसिमहावने ॥ सादेवीममच प्राणारावणेनोभयंहृतम् ॥ १५ ॥ त्वयाविरहितादेवीलक्ष्मणेनचराघव ॥ ह्रियमाणामयादृष्टारावणेनबलीयसा ॥ १६ ॥ सीतामभ्यवपन्नोऽहं रावणश्चरणेप्रभो ॥ विध्वंसितरथच्छत्रःपतितोधरणीतले ॥ १७ ॥ एतदस्यधनुर्भग्नमेतेचास्यशरास्तथा ॥ अयमस्यरणेरामभग्नःसांग्रामिको रथः ॥ १८ ॥ अयंतुसारथिस्तस्यमत्पक्षनिहतोभुवि ॥ परिश्रांतस्यमेपक्षौछित्त्वाखड्गेनरावणः ॥ १९ ॥ सीतामादायवैदेहीमुत्पपातविहाय सम् ॥ रक्षसानिहतंपूर्वंमांनहंतुंत्वमर्हसि ॥ २० ॥ रामस्तस्यतुविज्ञायसीतासक्तांप्रियांकथाम् ॥ गृध्रराजंपरिष्वज्यपरित्यज्यमहद्धनुः ॥२१॥ निपपातावशोभूमौरुरोदसहलक्ष्मणः ॥ द्विगुणीकृततापार्तोरामोधीरतरोऽपिसन् ॥ २२ ॥ एकमेकायनेकृच्छ्रेनिःश्वसंतंमुहुर्मुहुः ॥ समीक्ष्यदुः खितोरामःसौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ राज्यंभ्रष्टंवनेवासःसीतानष्टामृतोद्विजः ॥ ईदृशीयंममालक्ष्मीर्दहेदपिहिपावकम् ॥ २४ ॥ संपूर्णम पिचेदद्यप्रतरेयंमहोदधिम् ॥ सोपिनूनंममालक्ष्म्याविशुष्येत्सरितांपतिः ॥ २५ ॥ नास्त्यभाग्यतरोलोकेमत्तोऽस्मिन्सचराचरे ॥ येनेयंमहती प्राप्तामयाव्यसनवागुरा ॥ २६ ॥ अयंपितुर्वयस्योमेगृध्रराजोमहाबलः ॥ शेतेविनिहतोभूमौममभाग्यविपर्ययात् ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वाबहु शोराघवःसहलक्ष्मणः ॥ जटायुषंचपस्पर्शपितृस्नेहंनिदर्शयन् ॥ २८ ॥ निकृत्तपक्षंरुधिरावसिक्तंतंगृध्रराजंपरिगृह्यराघवः ॥ क्वमैथिलीप्राण समागतेतिविमुच्यवाचंनिपपातभूमौ ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ रामःप्रेक्ष्यतु तंगृध्रंभुविरौद्रेणपातितम् ॥ सौमित्रिंमित्रसंपन्नमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ममायंनूनमर्थेषुयतमानोविहंगमः ॥ राक्षसेनहतःसंख्येप्राणांस्त्यज तिमत्कृते ॥ २ ॥ अतिखिन्नः शरीरेऽस्मिन्प्राणोलक्ष्मणविद्यते ॥ तथास्वरविहीनोऽयंविक्लवंसमुदीक्षते ॥ ३ ॥

परितापशांतये संपूर्णं महोदधिमपि प्रतरेयं तदा सोपि सरितां पतिर्नूनं निश्चयेन ममालक्ष्म्या विशुष्येत् ॥ २५ ॥ येनाभाग्येन वागुरा मृगादिबंधनजालम् ॥ २६ ॥ पितुर्वयस्यः सखा ॥ २७ ॥ पितृस्नेह पितरीव स्नेहम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ धैरेमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदि० अरण्यकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ रौद्रेण रक्षसा अनेन रक्षसा तमःप्राधान्यमेवेति सूचितम् । मित्रसंपन्नं मित्रत्वेन संपन्नं सर्वजनेषु मैत्र्या युक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥ तथा अतिखिन्नप्राण इव स्वरहीनो विह्वलेक्षणश्च ॥ ३ ॥

१ अयमस्य-इ० पा० ।

व्याहरितुं व्याहर्तुम् ।:वध वधप्रकारम् ॥ ४ ॥ यमपराध दृष्ट्वा तु प्रिया सीता हृता सोपराधस्तस्य मया किं कृतः अपि तु न अतः किंनिमित्त इति कि निमित्तं हृदि यस्य सः रावणः आर्यां जहार ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ किंकर्मेत्यस्योत्तरं मायामिति । वातेन दुर्दिनेन च सकुलाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अन्यप्रश्नोत्तरासामर्थ्यं ध्वनयन्प्राणोपरोधमाह उपेति । उशीरेण नलदेन कृता मूर्धजाः केशा येषां तान्सौवर्णान् वृक्षान्प श्यामि । तादृशसौवर्णवृक्षदर्शन मरणचिह्नम् ॥ ११ ॥ ज्योतिषज्ञानबलादाह येनेति ॥ १२ ॥ कोसौ मुहूर्तस्तत्राह विंद इति । लाभार्थाद्विदेर्निष्पन्नोसावित्याहुः स च रावणो निजकर्मानुकूलं तं नावबुध्यत

जटायोयदिशक्तोषिवाक्यंव्याहरितुंपुनः ॥ सीतामारुयाहिभद्रंतेवधमारुयाहिचात्मनः ॥ ४ ॥ किंनिमित्तोजहारार्यांरावणस्तस्यकिंमया ॥ अपराधंतुयंदृष्ट्वारावणेनहृताप्रिया ॥ ५ ॥ कथंतच्चंद्रसंकाशंमुखमासीन्मनोहरम् ॥ सीतयाकानिचोक्तानितस्मिन्कालेद्विजोत्तम ॥ ६ ॥कथं वीर्यःकथंरूपःकिंकर्मासचराक्षसः ॥ क्वचास्यभवनंतातब्रूहिमेपरिपृच्छतः ॥ ७ ॥ तमुद्वीक्ष्यसधर्मात्माविलपंतमनाथवत् ॥ वाचाविक्लवयारा ममिदंवचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ साहृताराक्षसेंद्रेणरावणेनदुरात्मना ॥ मायामास्थायविपुलांवातदुर्दिनसंकुलाम् ॥ ९ ॥ परिक्लांतस्यमेतातपक्षौ छित्त्वानिशाचरः ॥ सीतामादायवैदेहींप्रयातोदक्षिणामुखः ॥ १० ॥ उपरुध्यंतिमेप्राणादृष्टिर्भ्रमतिराघव ॥ पश्यामिवृक्षान्सौवर्णानुशीरकृत मूर्धजान् ॥ ११ ॥ येनयातिमुहूर्तेनसीतामादायरावणः ॥ विप्रणष्टंधनंक्षिप्रंतत्स्वामीप्रतिपद्यते ॥ १२ ॥ विंदोनाममुहूर्तोऽसौनचकाकुत्स्थसो ऽबुधत् ॥ (त्वत्प्रियांजानकीं हत्वारावणोराक्षसेश्वरः ॥) झषवद्बडिशंगृह्यक्षिप्रमेवविनश्यति ॥ १३ ॥ नचत्वयाव्यथाकार्याजनकस्यसुतां प्रति ॥ वैदेह्यारंस्यसेक्षिप्रंहत्वातंरणमूर्धनि ॥१४॥ असंमूढस्यगृध्रस्यरामंप्रत्यनुभाषतः ॥ आस्यात्सुस्रावरुधिरंम्रियमाणस्यसामिषम् ॥ १५॥ पुत्रोविश्रवसःसाक्षाद्भ्रातावैश्रवणस्यच ॥ इत्युक्त्वादुर्लभान्प्राणान्मुमोचपतगेश्वरः ॥१६॥ ब्रूहिब्रूहीतिरामस्यब्रुवाणस्यकृतांजलेः ॥ त्यक्त्वा शरीरंगृध्रस्यप्राणाजग्मुर्विहायसम् ॥ १७ ॥ सनिक्षिप्यशिरोभूमौप्रसार्यचरणौतथा ॥ विक्षिप्यचशरीरंस्वंपपातधरणीतले ॥ १८ ॥ तंगृध्रंप्रे क्ष्यताम्राक्षंगतासुमचलोपमम् ॥ रामःसुबहुभिर्दुःखैर्दीनःसौमित्रिमब्रवीत् ॥ १९ ॥ बहूनिरक्षसांवासेवर्षाणिवसतासुखम् ॥ अनेनदंडकारण्ये विशीर्णमिहपक्षिणा ॥ २० ॥ अनेकवार्षिकोयस्तुचिरकालसमुत्थितः ॥ सोऽयमद्यहतःशेतेकालोहिदुरतिक्रमः ॥ २१ ॥

बुधिरवगमने इत्यस्य लुङि रूपम् । न केवल मुहूर्तमहिम्ना इष्टप्राप्तिरेवापि तु शत्रुनाशोपीत्याह झषेति । बडिश गृहीत्वा झष इव क्षिप्रमेव विनश्यति वर्तमाननिर्देशेनातिसान्निध्य विनाशस्य दर्शयति ॥ १३ ॥ अतो न चेति ॥ १४ ॥ असमूढस्य मृतिकालेप्यभ्रांतस्य रामं प्रत्यनुभाषतः उत्तर भाषमाणस्य ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा एतावन्मात्रमुक्त्वा तद्वीर्यतद्भवनादिकथनात्पूर्वमिति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अस्मिन्दंड कारण्ये बहूनि वर्षाणि सुख वसतानेन पक्षिणेहैव दंडकारण्ये विशीर्णं देहविशरण प्राप्तम् ॥ २० ॥ अनेकवार्षिक इत्यस्यैव विवरण चिरकालसमुत्थित इति ॥ २१ ॥

१ विहायसा–इ० पा० । २ स राक्षस– इ० पा० ।

मे उपकारीत्यन्वयः । सीतामभ्यवपन्नः सीतां मोचयितुं प्रवृत्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥ सर्वत्र सर्वजातिषु ॥ २४ ॥ तथा आगतमिति छेदः प्राप्तमित्यर्थः । मन्निमित्तं यो गृध्रविनाशस्तज्जं दुःख यथा मां प्राप्तं सीताहरणजदुःखाद्गृध्रविनाशजं दुःखमधिकमिति भावः । तस्याः पुनः प्राप्तिसंभावनासत्त्वादस्य तदभावाच्चेति तात्पर्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ दिधक्ष्यामि दग्धुमिच्छामि सद्गतिसिद्धये । श्यनार्गः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अपरावर्तिनां संग्रामे इति शेषः । गम्यत इति गतिर्लोकः यज्ञशीलानां लोकान् क्रमेण प्राप्य मदनुज्ञातः सन्ननुत्तमान् येभ्यः परे उत्तमा न संति तान् लोकान्ब्रह्मणो लोकान् क्रममुक्तिदान् गच्छ । अनेन सकृत्प्रमात्रात्कर्मानधिकृततिरश्चः साधनहीनस्यापि तल्लोकदानेन भगवान् रामः स्वस्वरूपांशे माययावृतज्ञान इति प्रलपतां मुख ध्वस्तम् । शोकादि तु नटनमित्युक्तमेवासकृत् । तदुक्तम् । सस्कारमकरोत्तस्य रामो

पश्यलक्ष्मणगृध्रोऽयमुपकारीहतश्चमे ॥ सीतामभ्यवपन्नोहिरावणेनबलीयसा ॥ २२ ॥ गृध्रराज्यंपरित्यज्यपितृपैतामहंमहत् ॥ ममहेतोरयंप्राणान्मुमोचपतगेश्वरः ॥ २३ ॥ सर्वत्रखलुदृश्यंतेसाधवोधर्मचारिणः ॥ शूराःशरण्याःसौमित्रेतिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ २४ ॥ सीताहरणजंदुःखंनमेसौम्यतथागतम् ॥ यथाविनाशोगृध्रस्यमत्कृतेचपरंतप ॥ २५ ॥ राजादशरथःश्रीमान्यथाममममहायशाः ॥ पूजनीयश्चमान्यश्चतथायंपतगेश्वरः ॥ २६ ॥ सौमित्रेहरकाष्ठानिनिर्मथिष्यामिपावकम् ॥ गृध्रराजंदिधक्ष्यामिमत्कृतेनिधनंगतम् ॥ २७ ॥ नाथंपतगलोकस्थंचितिमारोपयाम्यहम् ॥ इमंधक्ष्यामिसौमित्रेहतंरौद्रेणरक्षसा ॥ २८ ॥ यागतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्चयागतिः ॥ अपरावर्तिनांयाचयाचभूमिप्रदायिनाम् ॥ ॥ २९ ॥ मयात्वंसमनुज्ञातोगच्छलोकाननुत्तमान् ॥ गृध्रराजमहासत्त्वसंस्कृतश्चमयाव्रज ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वाचितांदीप्तामारोप्यपतगेश्वरम् ॥ ददाहरामोधर्मात्मास्वबंधुमिवदुःखितः ॥ ३१ ॥ रामोऽपिसहसौमित्रिर्वनंयात्वासवीर्यवान् ॥ स्थूलान्हत्वामहारोहीननुतस्तारतंद्विजम् ॥ ॥ ३२ ॥ रोहिमांसानिचोद्धृत्यपेशीकृत्वामहायशाः ॥ शकुनायददौरामोरम्येहरितशाद्वले ॥ ३३ ॥ यत्तत्प्रेतस्यमर्त्यस्यकथयंतिद्विजातयः ॥ तत्स्वर्गगमनंक्षिप्रंतस्यरामोजजापह ॥ ३४ ॥ ततोगोदावरींगत्वानदींनरवरात्मजौ ॥ उदकंचक्रतुस्तस्मैगृध्रराजायतावुभौ ॥ ३५ ॥ शास्त्रदृष्टेनविधिनाजलंगृध्रायराघवौ ॥ स्नात्वातौगृध्रराजायउदकंचक्रतुस्तदा ॥ ३६ ॥

ब्रह्मविधानतः ॥ स्वपद च ददौ तस्मै सोपि रामप्रसादतः ॥ हरेः सामान्यरूपेण प्रययौ परमं पदमिति जटायुष प्रक्रम्य पाद्मे एतेन तिरश्चामपि स्नेहादिना दाहादि युक्तमिति ध्वनितम् । सारूप्यमुक्तिलाभ श्चोक्तः मया मद्रूपेण सामान्यहरिरूपेण ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स प्रसिद्धमहिमा रामः महारोहीन्महामृगान् । रोहिशब्द इकारांतोपिमृगवाची तान्हत्वा पिंडदानार्थ मांसमादायागत्यानु अनतरं तं द्विजं पक्षिणमुद्दिश्य पिंडदानार्थं शाद्वलं तृण तस्तार ॥ ३२ ॥ तत्र तन्मासान्युत्कृत्य पेशीकृत्वा पेशीकृत्य पिड कृत्वा शकुनाय ददौ ॥ ३३ ॥ यत्तन्मन्त्रजात प्रेतस्य मर्त्यस्य स्वर्गादिगमनमुद्दिश्य ब्राह्मणाः कथयति तत्स्वर्गगमनं तद्गमनसाधन तत्तस्य क्षिप्र स्वर्गगमनाय रामो जजाप ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ उक्तस्य सर्वस्यास्य स्नानपूर्वकत्व दर्शयितु पुनराह शास्त्रेति । तत्र पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात्पूर्वं स्नान तत

उदकदान ततः पिंडदानमिति क्रमो बोध्यः ॥ ३६ ॥ पुण्यां पुण्यैकलभ्याम् । अत एव शुभां शुभैकस्वभावाम् ॥ ३७ ॥ पक्षिसत्तमे तद्विषये पितरीवेत्यर्थः । स्थिरा बुद्धिं तस्मिन्पितृवद्बुद्धिं निधाय सीताधिगमे सीताप्राप्तिसूचके निमित्ते मनः प्रवेश्य तादृश निमित्तं दृष्ट्वा वनं जग्मतुः ॥ ३८ ॥ जग्मतुः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ पश्चिमामित्यत्रोक्तेरुत्तरश्लोके दक्षिणामित्युक्तेर्नैर्ऋतीं जग्मतुरिति लभ्यते ॥ १ ॥ अविप्रहत जनाक्षुण्णम् ॥ २ ॥ गुल्मादिभिः प्रवेष्टितम् । अत एव सर्वत आवृतम् । अत एव दुर्गं दुष्प्रवेशं गहनं वनरूपं पथानं प्रतिपेदतुरित्यन्वयः ॥ ३ ॥ वेगेनातिक्रम्य चलित्वा तन्महारण्यं व्यतियातौ व्यतिक्रम्य गतौ ॥ ४ ॥ गम्य गत्वा । गहनं दुष्प्रवेशम् । क्रौंचारण्य क्रौंचारण्याख्य गहन वनमिति वा ॥ ५ ॥ अनेकमेघानां घनः

सगृध्रराजःकृतवान्यशस्करंसुदुष्करंकर्मरणेनिपातितः ॥ महर्षिकल्पेनचसंस्कृतस्तदाजगामपुण्यांगतिमात्मनःशुभाम् ॥ ३७ ॥ कृतोदकौतावपि पक्षिसत्तमेस्थिरांचबुद्धिंप्रणिधायजग्मतुः ॥ प्रवेश्यसीताधिगमेततोमनोवनंसुरेन्द्राविवविष्णुवासवौ ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ कृत्वैवमुदकंतस्मैप्रस्थितौराघवौतदा ॥ अवेक्षंतौवनेसीतांजग्मतुःपश्चिमां दिशम् ॥ १ ॥ तांदिशंदक्षिणांगत्वाशरचापासिधारिणौ ॥ अविप्रहतमैक्ष्वाकौपंथानंप्रतिपेदतुः ॥ २ ॥ गुल्मैर्वृक्षैश्चबहुभिर्लताभिश्चप्रवेष्टितम् ॥ आवृतंसर्वतोदुर्गंगहनंघोरदर्शनम् ॥ ३ ॥ व्यतिक्रम्यतुवेगेनगृहीत्वादक्षिणांदिशम् ॥ सुभीमंतन्महारण्यंव्यतियातौमहाबलौ ॥ ४ ॥ ततःपरंज नस्थानात्त्रिक्रोशंगम्यराघवौ ॥ क्रौंचारण्यंविविशतुर्गहनंतौमहौजसौ ॥ ५ ॥ नानामेघघनप्रख्यंप्रहृष्टमिवसर्वतः ॥ नानावर्णैःशुभैःपुष्पैर्मृगप क्षिगणैर्युतम् ॥ ६ ॥ दिदृक्षमाणौवैदेहींतद्वनंतौविचिन्वतुः ॥ तत्रतत्रावतिष्ठंतौसीताहरणदुःखितौ ॥ ७ ॥ ततःपूर्वेणतौगत्वात्रिक्रोशंभ्रातरौतदा ॥ क्रौंचारण्यमतिक्रम्यमतंगाश्रममंतरे ॥ ८ ॥ दृष्ट्वातुतद्वनंघोरंबहुभीममृगद्विजम् ॥ नानावृक्षसमाकीर्णंसर्वंगहनपादपम् ॥ ९ ॥ ददृशातेगिरौतत्रद रींदशरथात्मजौ ॥ पातालसमगंभीरांतमसानित्यसंवृताम् ॥ १० ॥ आसाद्यचनरव्याघ्रौदर्यास्तस्याविदूरतः ॥ ददर्शतुर्महारूपांराक्षसींविकृ ताननाम् ॥ ११ ॥ भयदामल्पसत्त्वानांबीभत्सांरौद्रदर्शनाम् ॥ लंबोदरींतीक्ष्णदंष्ट्रांकरालींपरुषत्वचम् ॥ १२ ॥ भक्षयंतींमृगान्भीमान्विकटांमुक्त मूर्धजाम् ॥ अवैक्षतांतुतौतत्रभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ सासमासाद्यतौवीरौव्रजंतंभ्रातुरग्रतः ॥ एहिरंस्यावहेत्युक्त्वासमालंभतलक्ष्मणम् ॥ १४ ॥

समूहस्तत्प्रख्य तद्वत् श्यामम् । सर्वतः प्रहृष्टमिव पुष्पविकासादिना तद्गतजतुहर्षेण वा तस्य प्रहृष्टत्वव्यपदेशः ॥ ६ ॥ ७ ॥ क्रौंचारण्यमतिक्रम्य तद्वनात्पूर्वेण त्रिक्रोशं गत्वा अंतरे मध्ये मार्गे मतंगाश्रम ददृशतुः । अथ घोरत्वादिविशेषण तद्वन मतंगाश्रमवन दृष्ट्वा तत उच्यमानविशेषणां तत्र गिरौ दरीं ददृशाते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तस्याविदूर इति सधिरार्षः । तद्दरीसमीपे इत्यर्थः ॥ ११ ॥ बीभत्सां जुगुप्सिताम् । परुषत्वचं कर्कशत्वचम् । करालीं तुंगशरीराम् । करालो भीषणे तुंगे ॥ १२ ॥ विकटामतिस्थूलाकारां तत्र तत्रास्थानेपि निम्नोन्नतां वा ॥ १३ ॥ भ्रातू रामस्याग्रतो व्रजंतम् । एहि रंस्यावहेत्युक्त्वेत्यत्र

१ व्यालसिंहनिषेवितम्-इ० पा० ।

इकारलोप आर्षः । समालभत गृहीतवती ॥ १४ ॥ उपगुह्यालिंग्य अयोमुखीत्यन्वर्थं नाम । अहं ते तव लाभो निध्यादिवल्लाभरूपास्मि त्वं च मे प्रियो भर्तासि ॥ १५ ॥ आयुश्चिरं चिरमायुः ॥ १६ ॥ कर्णनासस्तनमिति समाहारद्वन्द्वः ॥ १७ ॥ कर्णनासे इति सप्तमी ॥ १८ ॥ तस्यां गतायां पश्चाद्व्रजतौ गहनं दुष्प्रवेशं वनं आरोदतुः प्रापतुः ॥ १९ ॥ २० ॥ बाहुर्वामः अनिष्टानि तत्सूचकानि ॥ २१ ॥ सज्जीभव यत्तो भव । संभ्रमं भयम् ॥ २२ ॥ ततः कश्चिच्छकुनमप्याह एष इति । वंचुलकः कंठवालः । वञ्जुलक इत्यपि पाठान्तरम् । अनेन युद्धमवश्यमावि जयश्चेत्युभयं सूचितम् ॥ २३ ॥ अन्वेषतोः सीतामिति शेषः । ओजसा सामर्थ्येन ॥ २४ ॥ तद्गहनं वनमत्यंतं मातरिश्वना संवेष्टितं व्याप्तमिव जातम् । ततस्तस्य वनस्य मध्ये शब्दोऽभवत् ॥ २५ ॥ तं शब्दं कांक्षमाणः तदुत्पत्तिनिमित्तं कांक्षमाणः ॥ २६ ॥

उवाचचैनंवचनंसौमित्रिमुपगुह्यच ॥ अहंत्वयोमुखीनामलाभस्तेत्वमसिप्रियः ॥ १५ ॥ नाथपर्वतदुर्गेषुनदीनांपुलिनेषुच ॥ आयुश्चिरमिदंवीर त्वंमयासहरंस्यसे ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तुकुपितःखड्गमुद्धृत्यलक्ष्मणः ॥ कर्णनासस्तनंतस्यानिचकर्तारिसूदनः ॥ १७ ॥ कर्णनासेनिकृत्तेतुविस्वरंविननादसा ॥ यथागतंप्रदुद्राववराक्षसीघोरदर्शना ॥ १८ ॥ तस्यांगतायांगहनंव्रजंतौवनमोजसा ॥ आसेदतुरमित्रघ्नौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्तुमहातेजाःसत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंभ्रातरंदीप्ततेजसम् ॥ २० ॥ स्पंदतेमेदृढंबाहुरुद्विग्नमिवमेमनः ॥ प्रायशश्चाप्यनिष्टानिनिमित्तान्युपलक्षये ॥ २१ ॥ तस्मात्सज्जीभवार्यत्वंकुरुष्ववचनंमम ॥ ममैवहिनिमित्तानिसद्यःशंसंतिसंभ्रमम् ॥ २२ ॥ एष वंचुलकोनामपक्षीपरमदारुणः ॥ आवयोर्विजयंयुद्धेशंसन्निवविनर्दति ॥ २३ ॥ तयोरन्वेषतोरेवंसर्वंतद्वनमोजसा ॥ संजज्ञेविपुलःशब्दःप्रभंजन्निवतद्वनम् ॥ २४ ॥ संवेष्टितमिवात्यर्थंगहनंमातरिश्वना ॥ वनस्यतस्यशब्दोऽभूद्वनमापूरयन्निव ॥ २५ ॥ तंशब्दंकांक्षमाणस्तुरामःखड्गीसहानुजः ॥ ददर्शसुमहाकायंराक्षसंविपुलोरसम् ॥ २६ ॥ आसेदतुश्चतद्रक्षस्तावुभौप्रमुखेस्थितम् ॥ विवृद्धमशिरोग्रीवंकबंधमुदरेमुखम् ॥ २७ ॥ रोमभिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ नीलमेघनिभंरौद्रंमेघस्तनितनिःस्वनम् ॥ २८ ॥ अग्निज्वालानिकाशेनललाटस्थेनदीप्यता ॥ महापक्ष्मेणपिंगेनविपुलेनायतेनच ॥ २९ ॥ एकेनोरसिघोरेणनयनेनसुदर्शिना ॥ महादंष्ट्रोपपन्नंतंलेलिहानंमहामुखम् ॥ ३० ॥ भक्षयंतंमहाघोरानृक्षसिंहमृगद्विजान् ॥ घोरौभुजौविकुर्वाणमुभौयोजनमायतौ ॥ ३१ ॥ कराभ्यांविविधान्गृह्यऋक्षान्पक्षिगणान्मृगान् ॥ आकर्षंतंविकर्षंतमनेकान्मृगयूथपान् ॥ ३२ ॥ स्थितमावृत्यपंथानंतयोर्भ्रात्रोःप्रपन्नयोः ॥ अथतंसमतिक्रम्यक्रोशमात्रंददर्शतुः ॥ ३३ ॥

आसेदतुर्ददृशतुः । विवृद्धं विवृद्धाकारम् । अशिरोग्रीवं अदृश्यमानशिरोग्रीवम् अत एव कबंधम् अन्वर्थतन्नामकम् । उदरे मुखम् अमूर्धमस्तकादित्यलुक् ॥ २७ ॥ निशितैरित्यस्य विवरणं तीक्ष्णैरिति । उपलक्षितमिति शेषः । रोमभिर्निबिडैस्तीक्ष्णैरिति क्वचित्पाठः ॥ २८ ॥ उच्यमानविशेषणेन ललाटस्थेनैकेन नयनेनोरःप्रदेशान्तर्गतशिरस्त्वात् । उरसि उरःप्रदेशेंतरुपलभ्यमानेन नयनेनोपलक्षितं मुख्यं लेलिहानम् । महापक्ष्मणेत्यार्षम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ विकुर्वाणं विक्षिपंतम् ॥ ३१ ॥ आकर्षंतम् इष्टान्मृगानाभिमुख्येन कर्षंतम् । अनिष्टान्मृगान्मुंचतम् ॥ ३२ ॥ प्रपन्नयोः पथानमिति शेषः । आवृत्य स्थितं तं ज्ञात्वा तद्ग्रहणेष्टेन समतिक्रम्य दूरे

१ कक्षे–इ० पा० ।

स्थितौ त क्रोशमात्र ददर्शतुः ॥ ३३ ॥ भुजाभ्यां जतूनसवृणोतीति भुजसवृत् तम् । सस्थानाद्देहस्थित्या अशिरस्कत्वलक्षणकबंधवत्स्थितम् ॥ ३४ ॥ सहितौ नैकमपि मुक्त्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तिग्मतेजौ तीक्ष्णतेजसौ तादृशवेषधरावित्यर्थः । विवश प्राप्तौ बलात्कर्षण प्राप्तौ ॥ ३६ ॥ तत्र तस्यामवस्थायाम् अनाश्रयात् धैर्यस्येति शेषः । धैर्यानालंबनादित्यर्थः । तत्र हेतुर्बाल्यं बालबुद्धित्व शुद्धसत्त्वाप्रधानत्वम् । अनाश्रयत्वादिति पाठे आश्रयभूतस्य रामस्यापि कबंधभुजावृतत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ निर्युक्तः निर्योजितरक्षोबलिः सत्त्वं किंचित्स्ववशमात्मान परिमुच्यस्व पलायनेनेति शेषः । तस्यैव विवरणमुत्तरार्धं मां हीति । भूतबलिं महाभूताकाररक्षसे बलिमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ अधिगता प्राप्ता ॥ ४० ॥ ४१ ॥ एतस्मिन्नंतरे इति लक्ष्मणविषादनिवृत्तिफलकरामाश्वासनसमये इति शेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ दैवेन दैवगत्या । मम

महांतंदारुणंभीमंकबंधंभुजसंवृतम् ॥ कबंधमिवसंस्थानादतिघोरप्रदर्शनम् ॥ ३४ ॥ समहाबाहुरत्यर्थंप्रसार्यविपुलौभुजौ ॥ जग्राहसहितावेषराघवौपीडयन्बलात् ॥ ३५ ॥ खड्गिनौदृढधन्वानौतिग्मतेजौमहाभुजौ ॥ भ्रातरौविवशंप्राप्तौकृष्यमाणौमहाबलौ ॥ ३६ ॥ तत्रधैर्याच्चशूरस्तुराघवोनैवविव्यथे ॥ बाल्यादनाश्रयाच्चैवलक्ष्मणस्त्वभिविव्यथे ॥ ३७ ॥ उवाचचविषण्णःसन्राघवंराघवानुजः ॥ पश्यमांविवशंवीरराक्षसस्यवशंगतम् ॥ ३८ ॥ मयैकेनतुनिर्युक्तःपरिमुच्यस्वराघव ॥ मांहिभूतबलिंदत्त्वापलायस्वयथासुखम् ॥ ३९ ॥ अधिगंतासिवैदेहीमचिरेणेतिमेमतिः ॥ प्रतिलभ्यचकाकुत्स्थपितृपैतामहींमहीम् ॥ ४० ॥ तत्रमांरामराज्यस्थःस्मर्तुमर्हसिसर्वदा ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तुरामःसौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ मास्मत्रासंवृथावीरनहित्वादृग्विषीदति ॥ एतस्मिन्नंतरेक्रूरोभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥४२॥ तावुवाचमहाबाहुःकबंधोदानवोत्तमः ॥ कौयुवांवृषभस्कंधौमहाखड्गधनुर्धरौ ॥ ४३ ॥ घोरंदेशमिमंप्राप्तौदैवेनममचाक्षुषौ ॥ वदतंकार्यमिहवांकिमर्थंचागतौयुवाम् ॥ ४४ ॥ इमंदेशमनुप्राप्तौक्षुधार्तस्येहतिष्ठतः ॥ सबाणचापखड्गौचतीक्ष्णशृंगाविवर्षभौ ॥ ४५ ॥ मांतूर्णमनुसंप्राप्तौदुर्लभंजीवितंहिवाम् ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकबंधस्यदुरात्मनः ॥ ४६ ॥ उवाचलक्ष्मणंरामोमुखेनपरिशुष्यता ॥ कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरंप्राप्यदारुणंसत्यविक्रम ॥ ४७ ॥ व्यसनंजीवितांतायप्राप्तमप्राप्यतांप्रियाम् ॥ कालस्यसुमहद्वीर्यंसर्वभूतेषुलक्ष्मण ॥ ४८ ॥ त्वांचमांचनरव्याघ्रव्यसनैःपश्यमोहितौ ॥ नहिभारोऽस्तिदैवस्यसर्वभूतेषुलक्ष्मण ॥ ४९ ॥ शूराश्चबलवंतश्चकृतास्त्राश्चरणाजिरे ॥ कालाभिपन्नाःसीदंतियथावालुकसेतवः ॥ ५० ॥

चाक्षुषौ चक्षुर्गोचरौ ॥ ४४ ॥ एव कार्यादिक पृष्ट्वा तदुपेक्ष्य स्वप्रयोजन सपन्नमित्याह इम देशमिति । इह तिष्ठतः क्षुधार्तस्य मम भाग्यादिम देशमनुप्राप्तौ ॥ ४५ ॥ ततः किं तत्राह दुर्लभमिति ॥ ४६ ॥ मुखेन परिशुष्यतोपलक्षित लक्ष्मणमुवाच । हे सत्यविक्रम कृच्छ्रात्कष्टात्कष्टतरं राज्यभ्रंशवनवासप्रियापहारादि प्राप्य स्थितयोरावयोस्तां प्रियामप्राप्यैव जीवितांतायेदं व्यसन प्राप्तम् । यदेवमतः सर्वेष्वपि भूतेषु कालस्य वीर्यं सुमहत् अनर्गलप्रचारमस्तीति शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कुतो यतस्त्वां चेति महाबलपराक्रमावपि व्यसनैर्दुःखैर्मोहितौ कालः करोतीति पश्य । उक्तार्थस्यैव प्रपचो न हीति नातीति पाठांतरम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

१ प्रपच्छ घननिर्घोष.-इ० पा० । २ मम भक्ष्यावुपस्थितौ-इ० पा० ।

उदग्रविक्रमः उत्कटपराक्रमो रामः सौमित्रिमवेक्ष्य दीनमिति शेषः । स्वां मतिमात्मनात्मवैभवेन स्थिरामकरोत् । ईषदपि विषादं न प्राप्तवानित्यर्थः । अत्र लक्ष्मणस्यापि लोकव्यवहारनाट्यमेवेत्यन्ये ॥ ५१ ॥ कैर्ममानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ बाहुपाशपरिक्षिप्तौ बाहुभ्यां पाशाकारेण परितो व्याप्तौ ॥ १ ॥ क्षुधार्तं मां दृष्ट्वा भीतौ नु किं तिष्ठतम् । यतो मे आहारार्थं संदिष्टावतो न जीवनसंभावनेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ पुरा आदत्ते आदास्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ भुजमात्रेण विक्रमो यस्य न त्वायुधेनेत्यर्थः । अतिजित सर्वथा पराजितम् ॥ ५ ॥ अस्य बाहुच्छेद एव युक्तो न तु प्राणवियोजनमित्याह निश्चेष्टानामिति । शस्त्रादिभिर्विक्रमहीनानाम् । जगतीपतेः क्षत्रियस्य क्रतुमध्यं प्राप्तानां पशूनां वध इव स यथा स्वर्गफलदोऽपि शास्त्रवि

इतिब्रुवाणोदृढसत्यविक्रमोमहायशादाशरथिःप्रतापवान् ॥ अवेक्ष्यसौमित्रिमुदग्रविक्रमस्थिरांतदास्वांमतिमात्मनाकरोत् ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अरण्यकांडे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ तौतुतत्रस्थितौदृष्ट्वाभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ बाहुपाशपरिक्षिप्तौकबंधोवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ तिष्ठतःकिंनुमांदृष्ट्वाक्षुधार्तंक्षत्रियर्षभौ ॥ आहारार्थंतुसंदिष्टौदैवेनहतचेतनौ ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वालक्ष्मणोवाक्यंप्राप्तकालंहितंतदा ॥ उवाचार्तिंसमापन्नोविक्रमेकृतनिश्चयः ॥३॥ त्वांचमांचपुरातूर्णमादत्तेराक्षसाधमः ॥ तस्मादसिभ्यामस्याशुबाहूछिंदावहे गुरू ॥ ४ ॥ भीषणोऽयंमहाकायोराक्षसोभुजविक्रमः ॥ लोकंह्यतिजितंकृत्वाह्यावांहंतुमिहेच्छति ॥ ५ ॥ निश्चेष्टानांवधोराजन्कुत्सितोजगतीपतेः ॥ क्रतुमध्योपनीतानांपशूनामिवराघव ॥ ६ ॥ एतत्संजल्पितंश्रुत्वातयोःक्रुद्धस्तुराक्षसः ॥ विदार्यास्यंततोरौद्रंतौभक्षयितुमारभत् ॥ ७ ॥ ततस्तौदेशकालज्ञौखड्गाभ्यामेवराघवौ ॥ अच्छिंदतांसुसंहृष्टौबाहूतस्यांसदेशयोः ॥ ८ ॥ दक्षिणोदक्षिणंबाहुमसक्तमसिनाततः ॥ चिच्छेदरामोवेगेनसव्यंवीरस्तुलक्ष्मणः ॥ ९ ॥ सपपातमहाबाहुश्छिन्नबाहुर्महास्वनः ॥ खंचगांचदिशश्चैवनादयञ्जलदोयथा ॥ १० ॥ सनिकृत्तौभुजौदृष्ट्वा शोणितौघपरिप्लुतः ॥ दीनःपप्रच्छतौवीरौकौयुवामितिदानवः ॥ ११ ॥ इतितस्यब्रुवाणस्यलक्ष्मणःशुभलक्षणः ॥ शशंसतस्यकाकुत्स्थंकबंधस्य महाबलः ॥ १२ ॥ अयमिक्ष्वाकुदायादोरामोनामजनैःश्रुतः ॥ तस्यैवावरजविद्धिभ्रातरंमांचलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ मात्राप्रतिहतेराज्येरामःप्रव्राजितोवनम् ॥ मयासहचरत्येषभार्ययाचमहद्वनम् ॥ १४ ॥ अस्यदेवप्रभावस्यवसतोविजनेवने ॥ रक्षसापहताभार्यायामिच्छंताविहागतौ ॥ १५ ॥

हितोपि कुत्सितः सांख्यपातंजलाद्युक्तरीत्या अधर्मजनकत्वात् । लोकदृष्ट्या च कुत्सितः एतेन तद्वधस्यापीषत्पापफलदता सूचिता । केचित्तु क्रतुमध्यापनीतानामिति पाठ श्रद्धाजाड्येन कल्पयित्वा क्रतुमध्यादन्यत्र नीतानां वधो यथा कुत्सित इति व्याचक्षते ॥ ६ ॥ तयोरेतत्संजल्पितं श्रुत्वेति संबंधः । भक्षयितुमारभत् हस्ताभ्यामाकृष्टवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ सुसंहृष्टौ कदलीकांडच्छेदेनेव तच्छेदेन हस्तलुखलाभात् ॥ ८ ॥ दक्षिणः समर्थः दक्षिणपार्श्वस्थो वा ॥ ९ ॥ गा भूमिम् ॥ १० ॥ कौ युवामिति पप्रच्छ । पूर्वमप्राप्तोत्तरत्वात्पुनः प्रश्नः ॥ ११ ॥ १२ ॥ इक्ष्वाकुदायादः दशरथपुत्रः ॥ १३ ॥ १४ ॥ यामिच्छंतौ

यामन्वेषयंतौ ॥ १९ ॥ विचेष्टसे चेष्टमानस्तिष्ठसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ प्रीतः शापमोक्षकालप्रत्यभिज्ञानात् तदिंद्रवचनं वक्ष्यमाणम् ॥ १७ ॥ बाह्वोर्बंधन ययोरंसदेशयोस्तौ बाहुबंधनावंसदेशौ ॥ १८ ॥ यथाऽविनयात् यादृशाविनयात्प्राप्त तच्छृण्वित्यन्वयः ॥ १९ ॥ धैर्यमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ ॥ छ ॥ अचिंत्यम् अचिंत्यवैभवम् ॥ १ ॥ तदेवाह यथेति । इद रूप रक्षोरूप वैभवेन कृत्वा ॥ २ ॥ ऋषींस्त्रासयामीत्यन्वयः ॥ ३ ॥ एवमुक्तः ॥ ४ ॥ एवंशब्दार्थ एतदेवेति । एतदेव रूप नृशंस क्रूर विगर्हित चास्त्वित्यवदत् ॥ ५ ॥ अभिशापकृतस्य मत्कर्तृकत्वत्प्रधर्षणे त्वया कृतस्यास्य शापस्यांतो भवत्विति याचितः । तेनैवयाचितेन तद्वच आह यथेति । तदा स्वं विपुलमुत्तमं श्रिया विराजित रूप प्राप्स्यस

त्वंतुकोवाकिमर्थंवाकबंधसदृशोवने ॥ आस्येनोरसिदीप्तेनभग्नजंघोविचेष्टसे ॥ १६ ॥ एवमुक्तःकबंधस्तुलक्ष्मणेनोत्तरंवचः ॥ उवाचवचनंप्रीतस्तदिंद्रवचनंस्मरन् ॥ १७ ॥ स्वागतंवांनरव्याघ्रौदिष्ट्यापश्यामिवामहम् ॥ दिष्ट्याचेमौनिकृत्तौमेयुवाभ्यांबाहुबंधनौ ॥ १८ ॥ विरूपंयच्चमेरूपंप्राप्तंह्यविनयाद्यथा ॥ तन्मेशृणुनरव्याघ्रतत्त्वतःशंसतस्तव ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ पुरारामहाबाहोमहाबलपराक्रमम् ॥ रूपमासीन्ममाचिंत्यंत्रिषुलोकेषुविश्रुतम् ॥१॥ यथासूर्यस्यसोमस्यशक्रस्यचयथावपुः ॥ सोऽहंरूपमिदंकृत्वालोकवित्रासनंमहत् ॥ २ ॥ ऋषीन्वनगतान्रामत्रासयामिततस्ततः ॥ ततःस्थूलशिरानाममहर्षिःकोपितोमया ॥ ३ ॥ सचिन्वन्विविधंवन्यंरूपेणानेनधर्षितः ॥ तेनाहमुक्तःप्रेक्ष्यैवंघोरशापाभिधायिना ॥ ४ ॥ एतदेवंनृशंसंतेरूपमस्तुविगर्हितम् ॥ समयायाचितःक्रुद्धःशापस्यांतोभवेदिति ॥ ५ ॥ अभिशापकृतस्येतितेनेदंभाषितंवचः ॥ यदाछित्त्वाभुजौरामस्त्वांदहेद्विजनेवने ॥६ ॥ तदात्वंप्राप्स्यसेरूपंस्वमेवविपुलंशुभम् ॥ श्रियाविराजितंपुत्रंदनोस्त्वंविद्धिलक्ष्मण ॥ ७ ॥ इंद्रशापादिदंरूपंप्राप्तमेवंरणाजिरे ॥ अहंहितपसोग्रेणपितामहमतोषयम् ॥ ८ ॥ दीर्घमायुःसमेप्रादात्ततोमांविभ्रमोऽस्पृशत् ॥ दीर्घमायुर्मयाप्राप्तंकिंमांशक्रःकरिष्यति ॥ ९ ॥ इत्येवंबुद्धिमास्थायरणेशक्रमधर्षयम् ॥ तस्यबाहुप्रमुक्तेनवज्रेणशतपर्वणा ॥ १० ॥ सक्थिनीचशिरश्चैवशरीरेसंप्रवेशितम् ॥ समयायाच्यमानःसन्नानयद्यमसादनम् ॥ ११ ॥ पितामहवचःसत्यंतदस्त्वितिममाब्रवीत् ॥ अनाहारःकथंशक्तोभग्नसक्थिशिरोमुखः ॥ १२ ॥ वज्रेणाभिहतःकालंसुदीर्घमपिजीवितुम् ॥ सएवमुक्तःशक्रोमेबाहूयोजनमायतौ ॥ १३ ॥

इति तेन माषितमिति सबधः । एववृत मां दनोः पुत्र विद्धीत्यन्वयः । श्रिया विराजित पुत्र दनु त्व विद्धि लक्ष्मणेति पाठातरम् । तदा श्रियाः श्रीनाम्नो दानवस्य पुत्र दनुनामानमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ननु कुत्सितरूपत्वं शापेपि कथ कबधरूपताप्राप्तिस्तत्राह इद्रेति । तच्छापबीजमाह अहमिति । ऋषिशापतो घोररूपप्राप्त्यनंतरमुग्रेण तपसा पितामहमतोषयम् । स्वकुलारातींद्रादिभयेनेति शेषः ॥८॥ विभ्रमो गर्वः । तमेवाह दीर्घमिति ॥ ९ ॥ शतपर्वणा शतधारेण ॥ १० ॥ सक्थिनी नाम्यधोभागोपलक्षणम् । शरीरे शरीरमध्यस्थे उदरभागे । एवंभूतेनोर्ध्वाधरव्यवहाररहितेन मया मरण याच्यमानोपि तन्नाकरोत् ॥ ११ ॥ किमिति नाकरोत्तत्राह पितामहेति । तद्वचो दीर्घायुर्दानरूपम् ॥ १२ ॥ वज्रिणा त्व ाभिहतो जीवितु कथ शक्त इत्यन्वयः । एवमुक्तः अनाहारस्याक्रियस्य कथ जीवनमित्युक्तः ॥ १३ ॥

वनेचरान्वने संचारवतः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये न किंचिदप्यभक्ष्यबुद्ध्या त्यजामीत्यर्थः । ऋषेरिंद्रस्य च वाक्यविश्वासादवश्य रामो मम हस्ते ग्रहणमेष्यतीति मन्ये मन्यमानस्तिष्ठामि ॥ १७ ॥ मम देहन्यासे देहत्यागे कृतश्रमः कृतयत्नो रामो मम हस्ते ग्रहणमेष्यतीतीमां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये अयमेव रामो भवेदिति बुद्ध्या किमपि न त्यजामीत्याशयः ॥ १८ ॥ सर्वथा दाहोत्तर तव बुद्धिं मित्र चोपदेक्ष्यामि ॥ १९ ॥ दनुना दनुनाम्ना ॥ २० ॥ वह्निसंस्कारं करिष्यामि मम साहाय्यं कुर्वित्याशयेनाह इदमिति ॥ २१ ॥ यथासुखं हृतेत्यन्वयः । नाममात्रम् आगस्य जटायोर्वाक्यादिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ उपकारेण परोपकारेण वर्ततामस्माक सदृशमुचितं कारुण्य सीताहर्तृदेशादिकथनरूपमुपकार कर्तुमर्हसि । दाहविषये त्वया चिंता न कार्या इत्याह काष्ठानीति ॥ २४ ॥ कल्पिते इव कृते

तदाचास्यंचमेकुक्षौतीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् ॥ सोऽहंभुजाभ्यांदीर्घाभ्यांसंक्षिप्यास्मिन्वनेचरान् ॥ १४ ॥ सिंहद्वीपिमृगव्याघ्रान्भक्षयामिसमंततः ॥ सतुमामब्रवीदिंद्रोयदारामःसलक्ष्मणः ॥ १५ ॥ छेत्स्यतेसमरेबाहूतदास्वर्गंगमिष्यसि ॥ अनेनवपुषातातवनेऽस्मिन्राजसत्तम ॥ १६ ॥ यद्यत्पश्यामिसर्वस्यग्रहणंसाधुरोचये ॥ अवश्यंग्रहणंरामोमन्येऽहंसमुपैष्यति॥ १७॥ इमांबुद्धिंपुरस्कृत्यदेहन्यासकृतश्रमः ॥ सत्वंरामोऽसिभद्रंतेनाहमन्येनराघव ॥ १८ ॥ शक्योहंतुंयथातत्त्वमेवमुक्तंमहर्षिणा ॥ अहंहिमतिसाचिव्यंकरिष्यामिनरर्षभ ॥ १९ ॥ मित्रंचैवोपदेक्ष्यामियुवाभ्यांसंस्कृतोग्निना ॥ एवमुक्तस्तुधर्मात्मादनुनातेनराघवः ॥ २० ॥ इदंजगादवचनंलक्ष्मणस्यचपश्यतः ॥ रावणेनहृताभार्यासीताममयशस्विनी ॥२१॥ निष्क्रांतस्यजनस्थानात्सहभ्रात्रायथासुखम् ॥ नाममात्रंतुजानामिनरूपंतस्यरक्षसः ॥ २२ ॥ निवासंवाप्रभावंवावयंतस्यनविद्महे ॥ शोकार्तानामनाथानामेवंविपरिधावताम् ॥ २३ ॥ कारुण्यंसदृशंकर्तुमुपकारेणवर्तताम् ॥ काष्ठान्यानीयभग्नानिकालेशुष्काणिकुंजरैः ॥ २४ ॥ धक्ष्यामस्त्वांवयंवीरश्वभ्रेमहतिकल्पिते ॥ सत्वंसीतांसमाचक्ष्वयेनवायत्रवाहृता ॥२५॥ कुरुकल्याणमत्यर्थंयदिजानासितत्त्वतः ॥ एवमुक्तस्तुरामेणवाक्यंदनुरनुत्तमम् ॥ २६ ॥ प्रोवाचकुशलोवक्तावक्तारमपिराघवम् ॥ दिव्यमस्तिनमेज्ञानंनाभिजानामिमैथिलीम् ॥ २७ ॥ यस्तांवक्ष्यतितंवक्ष्येदग्धःस्वंरूपमास्थितः ॥ योभिजानातितद्रक्षस्तद्वक्ष्येराममतत्परम् ॥ २८ ॥ अदग्धस्यहिविज्ञातुंशक्तिरस्तिनमेप्रभो ॥ राक्षसंतुमहावीर्यंसीतायेनहृतातव ॥ २९ ॥ विज्ञानंहिमहद्भ्रष्टंशापदोषेणराघव ॥ स्वकृतेनमयाप्राप्तंरूपंलोकविगर्हितम् ॥ ३० ॥ किंतुयावन्नयात्यस्तंसविताश्रान्तवाहनः ॥ तावन्मामवटेक्षिप्त्वादहराम यथाविधि ॥३१॥ दग्धस्त्वयाहमवटेन्यायेनरघुनंदन ॥ वक्ष्यामितंमहावीरयस्तंवेत्स्यतिराक्षसम् ॥३२॥ तेनसख्यंचकर्तव्यंन्याय्यवृत्तेनराघव ॥ कल्पयिष्यति ते वीरसाहाय्यंलघुविक्रम ॥ ३३ ॥ नहितस्यास्त्यविज्ञातंत्रिषुलोकेषुराघव ॥ सर्वान्परिवृतोलोकान्पुरावैकारणांतरे ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

येन कर्त्रा यत्र देशे ॥ २५ ॥ कल्याणं तत्त्वाख्यानरूपं दाह एव मे दिव्यज्ञानसाधन तत्कुरु ततः परं सर्व वक्ष्यामीत्याह एवमिति ॥ २६ ॥ कुशलो वक्ता वक्तृताचातुर्यवान् वक्तारं प्रशस्तवक्तारम् ॥ २७ ॥ यस्तां सखेति शेषः । तत्परं दाहात्परम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ विज्ञानमतींद्रियविषय स्वकृतेनानुचितकर्मणा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तेन यो राक्षस ज्ञास्यति तेन न्याय्यवृत्तेन नीति मच्चरित्रेण ॥ ३३ ॥ कारणांतरे कस्मिंश्चिन्निमित्ते जाते सतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ वैलैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

प्रदरं गर्तमासाद्य कबंधं प्रापय्य सर्वतः काष्ठानि दत्त्वा तत्राग्निं ददतुः ॥ १ ॥ २ ॥ मेदसा पूर्णस्येति शेषः । मेदःपूर्णत्वान्मंददाहः दहत अदहत् ॥ ३ ॥ अरजे निर्मले ॥ ४ ॥ चिताया उत्पपात । भास्वरः कांतिमान् सर्वेषु प्रत्यंगेषु करचरणादिषु भूषणानि यस्य ॥ ५ ॥ हंसयुक्ते रामकृतसस्कारप्रभावेण पूर्वतपःप्रभावेण चैत्रभूत विमानं प्राप्तः ॥ ६ ॥ तत्त्वेन परमार्थत उच्यमानमिति शेषः ॥ ७ ॥ अथ प्रतिज्ञात मुपायमाह राम षडिति । षड्युक्तयः सधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्या लोके संति यामिर्युक्तिमिः सर्वं वस्तुजात राज्ञा विमृश्यते विमृश्य प्राप्यते तत्र दशांतेन दुर्दशापरिपाककालेन यः परिमृष्टः स दशा भागेन दशाभाग दुर्दशापरिपाकावस्था प्राप्तेन सेव्यते इति नीतिः । तस्मात्त्वयात्य उपायः समाश्रयः कार्य इत्यर्थः । परिभ्रष्ट इतिपाठे दशांतेन दुर्दशापरिपाककालेनार्थादभ्रंशित इत्यर्थः ॥ ८ ॥ नन्वह दशाभाग

एवमुक्तौतुतौवीरौकबंधेननरेश्वरौ ॥ गिरिप्रदरमासाद्यपावकंविससर्जतुः ॥ १ ॥ लक्ष्मणस्तुमहोल्काभिर्ज्वलिताभिःसमंततः ॥ चितामादी पयामाससाप्रजज्वालसर्वतः ॥ २ ॥ तच्छरीरंकबंधस्यघृतपिंडोपमंमहत् ॥ मेदसापच्यमानस्यमंदंदहतपावकः ॥ ३ ॥ सविधूयचितामाशु विधूमोऽग्निरिवोत्थितः॥अरजेवाससीबिभ्रन्माल्यंदिव्यंमहाबलः॥४॥ततश्चितायावेगेनभास्वरोविरजांबरः॥ उत्पपाताशुसंहृष्टःसर्वप्रत्यंगभूषणः ॥ ५ ॥ विमानेभास्वरेतिष्ठन्हंसयुक्तेयशस्करे ॥ प्रभयाचमहातेजादिशोदशविराजयन् ॥६॥ सोंतरिक्षगतोवाक्यंकबंधोराममब्रवीत् ॥ शृणुराघव तत्त्वेनयथासीतामवाप्स्यसि ॥ ७ ॥ रामषड्युक्तयोलोकेयाभिःसर्वंविमृश्यते ॥ परिमृष्टोदशांतेनदशाभागेनसेव्यते ॥ ८ ॥ दशाभागगतोहीन स्त्वंहिरामसलक्ष्मणः ॥ यत्कृतेव्यसनंप्राप्तंत्वयादारप्रधर्षणम् ॥ ९ ॥ तदवश्यंत्वयाकार्यःससुहृत्सुहृदांवर ॥ अकृत्वानहितेसिद्धिमहंपश्यामिचिं तयन् ॥१०॥ श्रूयतांरामवक्ष्यामिसुग्रीवोनामवानरः ॥ भ्रात्रानिरस्तःक्रुद्धेनवालिनाशक्रसूनुना ॥ ११ ॥ ऋष्यमूकेगिरिवरेपंपापर्यंतशोभिते ॥ निवसत्यात्मवान्वीरश्चतुर्भिःसहवानरैः ॥ १२ ॥ वानरेंद्रोमहावीर्यस्तेजोवानमितप्रभः ॥ सत्यसंधोविनीतश्चधृतिमान्मतिमान्महान् ॥ १३ ॥ दक्षःप्रगल्भोद्युतिमान्महाबलपराक्रमः ॥ भ्रात्राविवासितोवीरराज्यहेतोर्महात्मना ॥ १४ ॥ सतेसहायोमित्रंचसीतायाःपरिमार्गणे ॥ भविष्य तिहितेरामभाचशोकेमनःकृथाः ॥ १५ ॥ भवितव्यंहितच्चापिनतच्छक्यमिहान्यथा ॥ कर्तुमिक्ष्वाकुशार्दूलकालोहिदुरतिक्रमः ॥ १६ ॥ गच्छ शीघ्रमितोवीरसुग्रीवंतंमहाबलम् ॥ वयस्यंतंकुरुक्षिप्रमितोगत्वाद्यराघव ॥ १७ ॥

प्राप्त इति कथं त्वया निर्णीतं तत्राह दशाभागगत इति । यतस्त्वं सलक्ष्मण एव हीनो राज्यादिनेत्यर्थः। यत्कृते यद्दशाभागनिमित्तं त्वया दारप्रधर्षणं प्राप्तं तेन त्वं ज्ञायते दुर्दशाभोगकालं प्राप्त इति ॥ ९ ॥ यदेव मतस्त्वया स सुहृद्दशाभाग प्राप्तः सुहृत्कार्यः । तत्करणावश्यकत्वे हेतुमाह अकृत्वेति ॥ १० ॥ तादृशः सुहृत्क इत्यत आह श्रूयतामिति ॥ ११ ॥ पंपापर्यंतेन पपाप्रदेशेन शोभिते चतुर्भिः मन्त्रिमिरिति शेषः ॥ १२ ॥ तेजोवान्प्रतापी अमितप्रभः अपरिच्छिन्नकांतिः ॥ १३ ॥ द्युतिमान् तद्गुणानां वास्तवत्वबोधनायोक्तस्यापि कस्यचित्पुनः कथनम् ॥ १४ ॥ हे राम ते भविष्यति हिर्निश्चये ॥ १५ ॥ यद्भवितव्य राज्यभ्रंशदारापहारादिदुःख तदन्यथा कर्तुं केनापि न शक्यमिति । अतः शोकेन मनो मा कृथा इति शेषः । ते इत्यादीनां पुनरुक्तिस्तु रामदुःखेन तस्यापि दुःखितचित्तत्वान्न दोषाय ॥ १६ ॥ तं गच्छ त वयस्यं

कुर्वित्यन्वयः ॥ १७ ॥ परस्परं द्रोहपरिहारायाग्निसाक्षिक सख्य कार्यमित्याह अद्रोहायेति ॥ १८ ॥ तस्य तिर्यक्त्वात्तद्वमतिः कुतो न कार्येत्यत्र हेतुमाह कृतज्ञ इति । ननु स किमर्थं मया सह मैत्रीं कुर्यादत आह सहायार्थीति । नन्वावाभ्यामशक्ताभ्यां कस्तस्य सहायार्थ इत्यत आह शक्तौ हीति । तस्य चिकीर्षितं कार्यं कर्तुं युवां शक्तावित्यन्वयः ॥ १९ ॥ ननु तस्य तिरश्चोऽस्मत्साहाय्ये का शक्तिस्तत्राह कृतार्थ इति । स कृतार्थः त्वया कृतप्रयोजनः करिष्यमाणप्रयोजनोपि तव कार्यं सीतान्वेषणादिरूपं स करिष्यत्येव । तथा सामर्थ्यं प्रयोजकं तस्य कुलीनत्वमाह स ऋक्षेति । पुत्रः क्षेत्रज इत्यर्थः ॥२०॥ तदेवाह भास्करस्यौरस इति । कृतकिल्बिषः कृतवैरोऽत एव वालिनः शकितोऽटति तमग्निसंनिधावायुधं संनिधाय सस्थाप्य तेन सत्येन च तं कपिं वयस्यं कुरु । हि यतः स रक्षसां स्थानानि सर्वाणि जानाति ॥ २१ ॥

अद्रोहायसमागम्यदीप्यमानेविभावसौ ॥ नचतेसोऽवमंतव्यःसुग्रीवोवानराधिपः ॥ १८ ॥ कृतज्ञःकामरूपीचसहायार्थीचवीर्यवान् ॥ शक्तौह्यद्ययुवांकर्तुंकार्यंयस्यचिकीर्षितम् ॥ १९ ॥ कृतार्थोवाऽकृतार्थोवातवकृत्यंकरिष्यति ॥ सऋक्षरजसःपुत्रःपंपामटतिशंकितः ॥ २० ॥ भास्करस्यौरसःपुत्रोवालिनाकृतकिल्बिषः ॥ संनिधायायुधंक्षिप्रमृष्यमूकालयंकपिम् ॥ २१ ॥ कुरुराघवसत्येनवयस्यंवनचारिणम् ॥ सहिस्थानानिकार्त्स्न्येनसर्वाणिकपिकुंजरः ॥ २२ ॥ नरमांसाशिनांलोकेनैपुण्यादधिगच्छति ॥ नतस्याविदितंलोकेकिंचिदस्तिहिराघव ॥ २३ ॥ यावत्सूर्यःप्रतपतिसहस्रांशुःपरंतप ॥ सनदीर्विपुलाञ्छैलान्गिरिदुर्गाणिकंदरान् ॥ २४ ॥ अन्विष्यवानरैःसार्धंपत्नींतेधिगमिष्यति ॥ वानरांश्चमहाकायान्प्रेषयिष्यतिराघव ॥ २५ ॥ दिशोविचेतुंतांसीतांत्वद्वियोगेनशोचतीम् ॥ अन्वेष्यतिवरारोहांमैथिलींरावणालये ॥ २६ ॥ समेरुशृंगाग्रगतामनिंदितांप्रविश्यपातालतलेपिवाश्रिताम् ॥ प्लवंगमानामृषभस्तवप्रियांनिहत्यरक्षांसिपुनःप्रदास्यति ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मी० आदि०च०सा०अरण्यकांडेद्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ दर्शयित्वातुरामायसीतायाःपरिमार्गणे ॥ वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञःकबंधःपुनरब्रवीत् ॥ १ ॥ एषरामशिवःपंथायत्रैतेपुष्पिताद्रुमाः ॥ प्रतीचींदिशमाश्रित्यप्रकाशंतेमनोरमाः ॥ २ ॥ जंबूप्रियालपनसान्यग्रोधप्लक्षतिंदुकाः ॥ अश्वत्थाःकर्णिकाराश्चचूताश्चान्येचपादपाः ॥ ३ ॥ धन्वनानागवृक्षाश्चतिलकानक्तमालकाः ॥ नीलाशोकाःकदंबाश्चकरवीराश्चपुष्पिताः ॥ ४ ॥ अग्निमुख्याअशोकाश्चसुरक्ताःपारिभद्रकाः ॥ तानारुह्याथवाभूमौपातयित्वाचतान्बलात् ॥ ५ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अधिगमिष्यति ज्ञास्यति ॥ २५ ॥ रावणालये शोचंतीमिति संबंधः । अनेन ज्ञायते सर्वदिक्षु रावणालयाः सति तत्र किदिक्स्थरावणालये इति ज्ञातुं सर्वदिग्विचयनम् ॥ २६ ॥ अनिन्दितां निर्मलाम् अनेन सीताशुद्धत्वं ज्ञापितम् ॥ २७ ॥ सँरैमान: ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ ॥ परिमार्गणे उपायं दर्शयित्वा पुनर्वाक्यमब्रवीत् ॥१॥ यत्र प्रकाशते तत्र गतुमेष शिवः अदुष्टः पथाः ॥ २॥ एते के तत्राह जंबू इत्यादि ॥३॥ धन्वना धवाः । नागवृक्षो नागकेसरः ॥४॥ अग्निमुख्योऽरुष्करः।रक्ता रक्तचंदनाः।पारि

१ स ज्ञास्यति-ढ० पा० ।

भद्रको मंदारः । बलात्तान् वृक्षान् भूमौ पातयित्वा शाखां धृत्वा भूमिपर्यंत संनाम्य ॥ ५ ॥ ६ ॥ अन्यद्गमिष्यथेति शेषः । उत्तरकुरवश्च ॥७॥ विटपाः शाखाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ चंक्रमंतौ चंक्रम्यमाणौ ॥ १० ॥ तीर्थमवतारमार्गः अविभ्रंशां शैवलासंबंधेन पादभ्रशाहेतुम् ॥ ११ ॥ संजातवाद्धकामिति दीर्घ आर्षः । प्लवा मंडूकाः ॥ १२ ॥ वधस्याकोविदाः वधमजानानाः ॥ १३ ॥ द्विजान्पक्षिणः । रोहिताः मत्स्यविशेषाः । चक्रतुंडा नलमीनाश्च त एव ॥ १४ ॥ अयस्तप्तान् शूलाग्रे पक्वान् । अकृशा अनेके च कंटका येषां विद्यन्ते तान् ॥ १५ ॥ पुष्पसंचये पद्मादिपुष्पसमूहे वर्तमानम् ॥ १६ ॥ अत एव पद्मगंधि

फलान्यमृतकल्पानिभक्षयित्वागमिष्यथ ॥ तदतिक्रम्यकाकुत्स्थवनंपुष्पितपादपम् ॥ ६ ॥ नंदनप्रतिमंत्वन्यत्कुरवस्तूत्तराइव ॥ सर्वकालफलायत्रपादपामधुरस्रवाः ॥ ७ ॥ सर्वेचर्तवस्तत्रवनेचैत्ररथेयथा ॥ फलभारनतास्तत्रमहाविटपधारिणः ॥ ८ ॥ शोभंतेसर्वतस्तत्रमेघपर्वतसंनिभाः ॥ तानारुह्याथवाभूमौपातयित्वाथवासुखम् ॥ ९ ॥ फलान्यमृतकल्पानिलक्ष्मणस्तेप्रदास्यति ॥ चंक्रमंतौवराञ्शैलाञ्शैलाच्छैलंवनाद्वनम् ॥ १० ॥ ततःपुष्करिणींवीरौपंपांनामगमिष्यथः ॥ अशर्करामविभ्रंशांसमतीर्थामशैवलाम् ॥ ११ ॥ रामसंजातवालूकांकमलोत्पलशोभिताम् ॥ तत्रहंसाःप्लवाःक्रौंचाःकुरराश्चैवराघव ॥ १२ ॥ वल्गुस्वराणिकूजंतिपंपासलिलगोचराः ॥ नोद्विजंतेनरान्दृष्ट्वावधस्याकोविदाःपुरा ॥ १३ ॥ घृतपिंडोपमान्स्थूलांस्तान्द्विजान्भक्षयिष्यथ ॥ रोहितांश्चक्रतुंडांश्चनलमीनांश्चराघव ॥ १४ ॥ पंपायामिषुभिर्मत्स्यांस्तत्ररामवरान्हतान् ॥ निस्त्वक्पक्षानयस्तप्तानकृशानेककंटकान् ॥ १५ ॥ तवभक्त्यासमायुक्तोलक्ष्मणःसंप्रदास्यति ॥ भृशंतान्खादतोमत्स्यान्पंपायाःपुष्पसंचये ॥ १६ ॥ पद्मगंधिशिवंवारिसुखशीतमनामयम् ॥ उद्धृत्यसतदाक्लिष्टंरूप्यस्फटिकसंनिभम् ॥ १७ ॥ अथपुष्करपर्णेनलक्ष्मणःपाययिष्यति ॥ स्थूलान्गिरिगुहाशय्यान्वानरान्वनचारिणः ॥ १८ ॥ सायाह्नेविचरन्रामदर्शयिष्यतिलक्ष्मणः ॥ अपांलोभादुपावृत्तान्वृषभानिवनर्दतः ॥ १९ ॥ स्थूलान्पीतांश्चपंपायांद्रक्ष्यसित्वंनरोत्तम ॥ सायाह्नेविचरन्रामविटपीमाल्यधारिणः ॥ २० ॥ शिवोदकंचपंपायांदृष्ट्वाशोकंविहास्यसि ॥ सुमनोभिश्चितास्तत्रतिलकानक्तमालकाः ॥ ॥ २१ ॥ उत्पलानिचफुल्लानिपंकजानिचराघव ॥ नतानिकश्चिन्माल्यानितत्रारोपयितानरः ॥ २२ ॥ नचवैम्लानतांयांतिनचशीर्यंतिराघव ॥ मतंगशिष्यास्तत्रासन्नृषयःसुसमाहिताः ॥ २३ ॥ तेषांभाराभितप्तानांवन्यमाहरतांगुरोः ॥ येप्रपेतुर्महींतूर्णंशरीरात्स्वेदबिंदवः ॥ २४ ॥ तानिमाल्यानिजातानिमुनीनांतपसातदा ॥ स्वेदबिंदुसमुत्थानिनविनश्यंतिराघव ॥ २५ ॥

अक्लिष्टं मलादिकश्मलहीनम् ॥ १७ ॥ पुष्करपर्णेन पद्मपर्णेन उद्धृत्य मत्स्यान्खादतस्ते जलं पाययिष्यतीति संबंधः । गिरिगुहासु शय्यासनं येषां तान् ॥ १८ ॥ १९ ॥ पीतान् जलपानं कृतवतः विटपी विटपिनः । आर्षमेकत्वं प्रथमांतत्वम् । माल्यधारिणः पुष्पवतः तान्दृष्ट्वा शीतोदकं च दृष्ट्वा शोकं हास्यसि ॥ २० ॥ अन्यान्यपि शोकहंतॄणि दर्शनीयान्याह सुमनोभिरिति ॥ २१ ॥ आरोपयिता गृहीत्वा धारयिता महावनत्वान्मनुष्यसंचाराभावेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥ अम्लाना शीर्णत्वे हेतुर्मतंगेत्यादि ॥ २३ ॥ भारेण तप्ताना गुर्वर्थे आह्रियमाणवन्यभारेण श्रांतानाम् ॥ २४ ॥ तानि माल्यानीति विधेया

पेक्ष क्लीवत्वम् ॥ २९ ॥ शबरी नाम शबरीत्याख्या श्रमणी तापसी ॥ २१ ॥ त्वां दृष्ट्वा स्वर्गलोकं गमिष्यति पूर्वार्जिततपसस्त्वद्दर्शनस्य च माहात्म्यात्स्वर्गलोकोत्र ब्रह्मलोक इति वदति । देवलोकमिति पाठेपि स एवार्थः ॥ २७ ॥ तदाश्रमस्थानं शबरीवासरूपं मतंगाश्रमस्थानम् । गुह्यं आश्रमेषु गुह्यम् ॥ २८ ॥ नागा गजास्तत्र तदाश्रमे तस्मिन्मतंगाश्रमे इत्यर्थः । यद्यपि तत्र विविधाः नागाः संति तथापि मतंगस्य विधानात्प्रभावात् तदेकदेशमतंगाश्रमे न संचार इत्यर्थः ॥ २९ ॥ अतस्तच्च वनं मतंगवनमित्येव विश्रुतम् । देवारण्यं नंदनादि तत्सदृशम् ॥ ३० ॥ पंपायाः पंपातीरवर्तिमतंगाश्रमादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ सुदुःखारोहणोऽत्युच्चत्वात् हेत्वंतरमप्याह । शिशुभिर्नागैः सर्पैरभिरक्षितः उदारो दाता ब्रह्मणा पूर्वकाले सृष्टिकाले निर्मितः विचौदार्यतपःप्राधान्येन निर्मितः ॥ ३२ ॥ औदार्यमेव दर्शयति शयान इति ॥ ३३ ॥

तेषांगतानामद्यापिदृश्यतेपरिचारिणी ॥ श्रमणीशबरीनामकाकुत्स्थचिरजीविनी ॥ २६ ॥ त्वांतुधर्मेस्थितानित्यंसर्वभूतनमस्कृतम् ॥ दृष्ट्वा देवोपमंरामस्वर्गलोकंगमिष्यति ॥ २७ ॥ ततस्तद्रामपंपायास्तीरमाश्रित्यपश्चिमम् ॥ आश्रमस्थानमतुलंगुह्यंकाकुत्स्थपश्यसि ॥ २८ ॥ नत त्राक्रमितुंनागाःशक्नुवंतितदाश्रमे ॥ (विविधास्तत्रवैनागावनेतस्मिंश्चपर्वते ॥) ऋषेस्तस्यमतंगस्यविधानात्तच्चकाननम् ॥ २९ ॥ मतंगवन मित्येवविश्रुतंरघुनंदन ॥ तस्मिन्नंदनसंकाशेदेवारण्योपमेवने ॥ ३० ॥ नानाविहगसंकीर्णेरंस्यसेरामनिर्वृतः ॥ ऋष्यमूकस्तुपंपायाःपुरस्तात्पु ष्पितद्रुमः ॥ ३१ ॥ सुदुःखारोहणश्चैवशिशुनागाभिरक्षितः ॥ उदारोब्रह्मणाचैवपूर्वकालेविनिर्मितः ॥ ३२ ॥ शयानःपुरुषोरामतस्यशैलस्य मूर्धनि ॥ यःस्वप्नेलभतेवित्तंतत्प्रबुद्धोधिगच्छति ॥ ३३ ॥ यस्त्वेनंविषमाचारःपापकर्माधिरोहति ॥ तत्रैवप्रहरंत्येनंसुप्तमादायराक्षसाः ॥ ३४ ॥ ततोपिशिशुनागानामाक्रंदःश्रूयतेमहान् ॥ क्रीडतांरामपंपायांमतंगाश्रमवासिनाम् ॥ ३५ ॥ सक्तारुधिरधाराभिःसंहत्यपरमद्विपाः ॥ प्रचरंति पृथक्कीर्णामेघवर्णास्तरस्विनः ॥ ३६ ॥ तेतत्रपीत्वापानीयंविमलंचारुशोभनम् ॥ अत्यंतसुखसंस्पर्शंसर्वगंधसमन्वितम् ॥ ३७ ॥ निवृत्ताः संविगाहंतेवनानिवनगोचराः ॥ ऋक्षांश्चद्वीपिनश्चैवनीलकोमलकप्रभान् ॥ ३८ ॥ रुरूनपेतानजयान्दृष्ट्वाशोकंप्रहास्यसि ॥ रामतस्यतुशैल स्यमहतीशोभतेगुहा ॥ ३९ ॥ शिलापिधानाकाकुत्स्थदुःखंचास्याःप्रवेशनम् ॥ तस्यागुहायाःप्राग्द्वारेमहाञ्शीतोदकोह्रदः ॥ ४० ॥ बहुमूलफ लोरम्योनानानगसमाकुलः ॥ तस्यांवसतिधर्मात्मासुग्रीवःसहवानरैः ॥ ४१ ॥ कदाचिच्छिखरेतस्यपर्वतस्यापितिष्ठति ॥ कबंधस्त्वनुशा स्यैवंतावुभौरामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥ स्रग्वीभास्करवर्णाभःखेव्यरोचतवीर्यवान् ॥ तंतुखस्थंमहाभागंतावुभौरामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥ प्रस्थितौत्वं व्रजस्वेतिवाक्यमूचतुरंतिके ॥ गम्यतांकार्यसिद्ध्यर्थमितितावब्रवीत्सच ॥ ४४ ॥ सुप्रीतौतावनुज्ञाप्यकबंधःप्रस्थितस्तदा ॥ ४५ ॥

अन्यमप्यतिशयमाह य इति । तत्रैव पर्वतमूर्ध्न्येव ॥ ३४ ॥ शिशुनागानां बालगजानाम् ॥ ३५ ॥ रुधिरधाराभिः ईषद्रक्तमदधाराभिः सक्ताः सबद्धाः संहत्य संभूय संचरंति पृथक्कीर्णाश्चरंति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ नीलमणिवत्कोमलकांतीन् ॥ ३८ ॥ अपेतान्मनुष्यं दृष्ट्वाऽपलायितान् अजयान्प्राणिभयहीनान् अनेनाक्रूरता । अथासाधारणं चिह्नमाह रामेति ॥ ३९ ॥ शिलापिधानेति गुहानामेति तीर्थः । विशेषण मित्यन्ये ॥ ४० ॥ तस्यां गुहायाम् ॥ ४१ ॥ कदाचित्पर्वतस्य शिखरेऽपि तिष्ठति अपिधानश्च ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्रस्थितौ आवां सुग्रीवसमीपं प्रस्थितौ त्वं व्रजस्व पुण्यलोकमिति शेषः । अंतिके

समीपे वर्तमानं देवभूत तावूचतुः । स ताभ्यां कृतानुमतिकः कबंधः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ उक्तार्थोपसंहारः स तदिति । निदर्शयन्मार्गादिकमिति शेषः । किं दूरं गत्वा पुनः राक्षसः ... ॥ ४६॥
तेवर्तमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ यः कबंधेन कथितस्तं मार्गं गृहीत्वा पंपायाः पश्चिमां प्रतीचीं दिशमास्थितौ
प्रतस्थतुः ॥ १ ॥ आचितानेकान्विद्यमानाननेकान् माधुर्येण क्षौद्रं मधु तत्तुल्यपुष्पफलान् ॥ २ ॥ उपतस्थतुः प्रापतुः ॥ ३ ॥ ४ ॥. तं शबर्याश्रमम् ॥ ५ ॥ [illegible] ॥ ६ ॥ ७ ॥ विघ्नास्तपो

सतत्कबंधःप्रतिपन्नरूपंवृतःश्रियाभास्वरसर्वदेहः ॥ निदर्शयन्राममवेक्ष्यखस्थःसख्यंकुरुष्वेतितदाभ्युवाच ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ तौकबंधेनतंमार्गंपंपायादर्शितंवने ॥ आतस्थतुर्दिशंगृह्य प्रतीचीं नृवरात्मजौ ॥ १ ॥ तौशैलेष्वाचितानेकान्क्षौद्रपुष्पफलद्रुमान् ॥ वीक्षंतौजग्मतुर्द्रष्टुंसुग्रीवंरामलक्ष्मणौ ॥ २ ॥ कृत्वा तु शैलपृष्ठे तु तौ वासं रघुनंदनौ ॥ पंपायाःपश्चिमंतीरंराघवावुपतस्थतुः ॥३॥ तौपुष्करिण्याःपंपायास्तीरमासाद्यपश्चिमम् ॥ अपश्यतांततस्तत्रशबर्यारम्यमाश्रमम्॥४॥ तौतमाश्रममासाद्यद्रुमैर्बहुभिरावृतम् ॥ सुरम्यमभिवीक्षंतौशबरीमभ्युपेयतुः ॥५॥ तौदृष्ट्वातुतदासिद्धासमुत्थायकृतांजलिः ॥ पादौजग्राहरामस्य लक्ष्मणस्यचधीमतः ॥६॥ पाद्यमाचमनीयंचसर्वंप्रादाद्यथाविधि ॥ तामुवाचततोरामःश्रमणींधर्मसंस्थिताम् ॥७॥ कच्चित्तेनिर्जिताविघ्नाःकच्चित्तेवर्धतेतपः ॥ कच्चित्तेनियतःकोपआहारश्चतपोधने ॥ ८ ॥ कच्चित्तेनियमाःप्राप्ताःकच्चित्तेमनसःसुखम् ॥ कच्चित्तेगुरुशुश्रूषासफलाचारुभाषिणि ॥ ९ ॥ रामेणतापसीपृष्टासासिद्धासिद्धसंमता ॥ शशंसशबरीवृद्धारामायप्रत्यवस्थिता ॥१०॥ अद्यप्राप्तातपःसिद्धिस्तवसंदर्शनान्मया ॥ अद्यमेसफलंजन्मगुरवश्चसुपूजिताः ॥११॥ अद्यमेसफलंतप्तंस्वर्गश्चैवभविष्यति ॥ त्वयिदेववरेरामपूजितेपुरुषर्षभ ॥ १२ ॥ तवाहंचक्षुषासौम्य पूतासौम्येनमानद ॥ गमिष्याम्यक्षयाँल्लोकांस्त्वत्प्रसादादरिंदम ॥१३॥ चित्रकूटंत्वयिप्राप्तेविमानैरतुलप्रभैः ॥ इतस्तेदिवमारूढायानहंपर्यचारिषम् ॥१४॥ तैश्चाहमुक्ताधर्मज्ञैर्महाभागैर्महर्षिभिः ॥ आगमिष्यतितेरामःसुपुण्यमिममाश्रमम् ॥१५॥सतेप्रतिग्रहीतव्यःसौमित्रिसहितोऽतिथिः॥ तंचदृष्ट्वावराँल्लोकानक्षयांस्त्वंगमिष्यसि ॥ १६ ॥ एवमुक्तामहाभागैस्तदाहंपुरुषर्षभ ॥ मयातुसंचितंवन्यंविविधंपुरुषर्षभ ॥ १७ ॥

विघ्नाः कामादयः कोपो नियतः निगृहीतः आहारश्च नियत इत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रत्यवस्थिता अभिमुखं स्थिता ॥ १० ॥ अद्य प्राप्ता तपःसिद्धिरित्यादिः शबर्या उपचारवत्परमार्थदशावादः ॥ ११ ॥
स्वर्गो ब्रह्मलोकः देववरे सर्वांतरात्मनि ॥ १२ ॥ अक्षयाँल्लोकान् अपुनरावृत्तिकान्ब्रह्मलोकान् ॥ १३ ॥ चित्रकूटमिति तदासक्तिवैभवमात्रादित्यर्थः । इतः अस्मदाश्रमात् ॥ १४ ॥ आगमिष्यति अनुग्रहायेति
शेषः ॥ १५ ॥ ते त्वया त दृष्ट्वा अस्मत्सेवाफलभूतं तद्दर्शन प्राप्य अक्षयाँल्लोकान् ब्रह्मलोकम् अवयवाभिप्रायेण गुणाभिप्रायेण वा बहुवचनम् ॥ १६ ॥ एवमुक्ताहं यतोतो मया त्वदर्थं वन्य सम्यक्परीक्ष्य

१ शंसितव्रताम्-इ० पा० ।

माधुर्ययुतं संचितमित्यर्थः । तदुक्तं पाद्मे शबरीं प्रस्तुत्य—प्रत्युद्गम्य प्रणम्याथ निवेश्य कुशविष्टरे । पादप्रक्षालनं कृत्वा तत्तोयं पापनाशनम् । शिरसा धार्य पीत्वा च वन्यैः पुष्पैरथार्चयत् । फलानि च सुपक्वानि मूलानि मधुराणि च ॥ स्वयमास्वाद्य माधुर्यं परीक्ष्य परिभक्ष्य च । पश्चान्निवेदयामास राघवाभ्यां दृढव्रता ॥ फलान्यास्वाद्य काकुत्स्थस्तस्यै मुक्तिं परां ददाविति ॥ १७ ॥ १८ ॥ विज्ञाने आगतानागतज्ञाने । अबहिष्कृतां तादृशज्ञानवतीमित्यर्थ इति तीर्थः । विज्ञाने ब्रह्मविद्यायां मैत्रेय्यादिवदबहिष्कृताम् । तत्राप्यधिकारिणीमित्यर्थ इति कतकः । विशिष्टं ज्ञानं येषां तेषां संबंधो यस्यास्तत्संबोधनं हे विज्ञाने इति सबोध्य तां नित्यमबहिष्कृतां भोजनादिव्यवहारादिति शेषः । तद्दत्तमाहारादि अंगीकृत्येति च शेष इत्यन्ये । किमाह तदाह दनोरिति । ते महात्मनां त्वदाचार्याणाम् । दनोः सकाशाच्छ्रुतं प्रत्यक्षं कर्तुमिच्छामीति शेषः । संद्रष्टुं यदि मन्यसे संदर्शयितुं योग्यं यदि मन्यसे इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ मेघो वर्षुको यो घनस्तद्वन्नीलम् । मिह सेचने बाहुलकात् घत्वम् ॥ २१ ॥ मतंगवनं तत्तपोमहिम्ना विश्रुतं प्रसिद्धम् । ते प्रसिद्धाः मंत्रपूजित मंत्रस्य गायत्र्या जपेन पूजितमतिशुद्ध नीडं देहपञ्जरम् । तीर्थमिति पाठेपि स एवार्थः । मंत्रवत् तद्धोममंत्रवत् जुहवांचक्रिरे हुतवंतः । यद्वा तीर्थमध्वरं जुहवांचक्रिरे हुतवंतः । यद्वा

तवार्थे पुरुषव्याघ्र पंपायास्तीरसंभवम् ॥ एवमुक्तः स धर्मात्मा शबर्या शबरीमिदम् ॥ १८ ॥ राघवः प्राह विज्ञाने तां नित्यमबहिष्कृताम् ॥ दनोः सकाशात्तत्त्वेन प्रभावं ते महात्मनाम् ॥ १९ ॥ श्रुतं प्रत्यक्षमिच्छामि संद्रष्टुं यदि मन्यसे ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा रामवक्त्रविनिःसृतम् ॥ २० ॥ शबरी दर्शयामास तावुभौ तद्वनं महत् ॥ पश्य मेघघनप्रख्यं मृगपक्षिसमाकुलम् ॥ २१ ॥ मतंगवनमित्येव विश्रुतं रघुनंदन ॥ इह ते भावितात्मानो गुरवो मे महाद्युते ॥ जुहवांचक्रिरे नीडं मंत्रवन्मंत्रपूजितम् ॥ २२ ॥ इयं प्रत्यक्स्थली वेदी यत्र ते मे सुसत्कृताः ॥ पुष्पोपहारं कुर्वंति श्रमादुद्वेपिभिः करैः ॥ २३ ॥ तेषां तपःप्रभावेण पश्याद्यापि रघूत्तम ॥ द्योतयंती दिशः सर्वाः श्रिया वेद्यतुलप्रभा ॥ २४ ॥ अशक्नुवद्भिस्तैर्गंतुमुपवासश्रमालसैः ॥ चिंतितेनागतान्पश्य समेतान्सप्तसागरान् ॥ २५ ॥ कृताभिषेकैस्तैर्न्यस्ता वल्कलाः पादपेष्विह ॥ अद्यापि न विशुष्यंति प्रदेशे रघुनंदन ॥ २६ ॥ देवकार्याणि कुर्वद्भिर्यानीमानि कृतानि वै ॥ पुष्पैः कुवलयैः सार्धं म्लानत्वं न तु यांति वै ॥ २७ ॥ कृत्स्नं वनमिदं दृष्टं श्रोतव्यं च श्रुतं त्वया ॥ तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञाता त्यक्ष्याम्येतत्कलेवरम् ॥ २८ ॥ तेषामिच्छाम्यहं गंतुं समीपं भावितात्मनाम् ॥ मुनीनामाश्रमो येषामहं च परिचारिणी ॥ २९ ॥

तीर्थमध्वरं जुहवांचक्रिरे कृतवंत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ प्रत्यक्स्थली तन्नाम्नी वेदी यत्र यस्यां सुसत्कृता अत्यंत पूज्या मे मत्संबंधिनस्ते गुरवः श्रमादुद्वेपिभिः कम्पवद्भिर्वृद्धतरत्वात् करैः पुष्पोपहारं देवताभ्यः कुर्वंति ॥ ॥ २३ ॥ तेषां मदाचार्याणां प्रभावेणेयं वेदिस्तत्पूजाकाल इवाद्यापि सर्वा दिशो द्योतयंती अतुलप्रभा दृश्यते पश्य ॥ २४ ॥ आश्चर्यांतरं दर्शयति अशक्नुवद्भिरिति । सागरादितीर्थं गंतुमशक्नुवद्भिरित्यर्थः । तत्र हेतुरुपवासश्रमालसैः कृच्छ्रादिशास्त्रीयोपवासैर्जनितेन श्रमेणालसैः ईदृशैस्तैश्चिंतितेन तेषां ध्यानेन तदभिषेकतीर्थे आगतान्सप्तसागरान्समेतान्पश्य ॥ २५ ॥ आश्चर्यांतरमाह कृताभिषेकैरिति । न विशुष्यंति तीर्थवैभवात्तत्तपोवैभवाच्चेति भावः ॥ २६ ॥ आश्चर्यांतरमाह देवेति । कृतानि दत्तानि अतिमृदुकुवलयसहितानि पुष्पाणि नाद्यापि म्लानत्वं यांति तत्तपःप्रभावादिति शेषः ॥ २७ ॥ उपसंहरति कृत्स्नमिति । दृष्टं त्वया मया दर्शितम् । श्रुतं त्वया मया श्रावितम् । अभ्यनुज्ञाता त्वयेति शेषः ॥ तत्तस्मात् एतत्कलेवरं त्यक्ष्यामीति इच्छामि ॥ २८ ॥ येषां मुनीनामयमाश्रमो येषां चाहं परिचारिणी तेषां भावितात्मनां

सदानुसंहितपरमात्मनां मुनीनां समीपं गंतुमहमिच्छामि इति चाब्रवीत् ॥ २९ ॥ श्रुतार्थमुद्दिश्येति शेषः ॥ ३० ॥ सशितव्रतां तीक्ष्णव्रताम् ॥ ३१ ॥ आत्मान हुताशने हुत्वा स्वाचार्योपदिष्टमार्गेणेत्यर्थः ॥३२॥ स्वर्गं ब्रह्मलोकमेव ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ यत्र ब्रह्मलोके तत्पुण्यस्थान शबरी आत्मसमाधिना जगाम ब्रह्मसमाधिनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ शैलैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ दिवं त्विति ॥ १ ॥ महात्मनां प्रभाव शबर्युक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ तेषां मुनीनाम् । सप्तानां समुद्राणां तीर्थेषु लोकोपकाराय तैः स्थापितेषु उपस्पृष्ट स्नातम् ॥

धर्मिष्ठंतुवचःश्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेआश्चर्यमितिचाब्रवीत् ॥ ३० ॥ तामुवाचततोरामःशबरींसंशितव्रताम् ॥ अर्चितोऽहंत्वयाभद्रेगच्छकामंयथासुखम् ॥ ३१ ॥ इत्येवमुक्ताजटिलाचीरकृष्णाजिनांबरा ॥ अनुज्ञातातुरामेणहुत्वात्मानंहुताशने ॥ ३२ ॥ ज्वलत्पावकसंकाशास्वर्गमेवजगामह ॥ दिव्याभरणसंयुक्तादिव्यमाल्यानुलेपना ॥ ३३ ॥ दिव्यांबरधरातत्रबभूवप्रियदर्शना ॥ विराजयंतीतंदेशंविद्युत्सौदामनीयथा ॥ ३४ ॥ यत्रतेसुकृतात्मानोविहरंतिमहर्षयः ॥ तत्पुण्यंशबरीस्थानंजगामात्मसमाधिना ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ दिवंतुतस्यांयातायांशबर्यांस्वेनतेजसा ॥ लक्ष्मणेनसहभ्राता चिंतयामासराघवः ॥ १ ॥ चिंतयित्वातुधर्मात्माप्रभावंतंमहात्मनाम् ॥ हितकारिणमेकाग्रंलक्ष्मणंराघवोऽब्रवीत् ॥ २ ॥ दृष्टोमयाश्रमःसौम्यबह्वाश्चर्यःकृतात्मनाम् ॥ विश्वस्तमृगशार्दूलोनानाविहगसेवितः ॥ ३ ॥ सप्तानांचसमुद्राणांतेषांतीर्थेषुलक्ष्मण ॥ उपस्पृष्टंचविधिवत्पितरश्चापितर्पिताः ॥ ४ ॥ प्रणष्टमशुभंयन्नःकल्याणंसमुपस्थितम् ॥ तेनत्वेतत्प्रहृष्टंमेमनोलक्ष्मणसंप्रति ॥ ५ ॥ हृदयेमेनरव्याघ्रशुभमाविर्भविष्यति ॥ तदागच्छगमिष्यावःपंपांतांप्रियदर्शनाम् ॥ ६ ॥ ऋष्यमूकोगिरिर्यत्रनातिदूरेप्रकाशते ॥ यस्मिन्वसतिधर्मात्मासुग्रीवोंशुमतःसुतः ॥ ७ ॥ नित्यंवालिभयात्रस्तश्चतुर्भिःसहवानरैः ॥ अहंत्वरेचतंद्रष्टुंसुग्रीवंवानरर्षभम् ॥ ८ ॥ तदधीनंहिमेकार्यंसीतायाःपरिमार्गणम् ॥ इतिब्रुवाणंतंवीरंसौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ गच्छावस्त्वरितंतत्रममापित्वरतेमनः ॥ आश्रमात्तुततस्तस्मान्निष्क्रम्यसविशांपतिः ॥ १० ॥ आजगामततःपंपांलक्ष्मणेनसहप्रभुः ॥ समीक्षमाणःपुष्पाढ्यंसर्वतोविपुलद्रुमम् ॥ ११ ॥ कोयष्टिभिश्चार्जुनकैःशतपत्रैश्चकीचकैः ॥ एतैश्चान्यैश्चबहुभिर्नादितंतद्वनंमहत् ॥ १२ ॥ सरामोविविधान्वृक्षान्सरांसिविविधानिच ॥ पश्यन्कामाभिसंतप्तोजगामपरमंह्रदम् ॥ १३ ॥ सतामासाद्यवैरामोदूरात्पानीयवाहिनीम् ॥ मतंगसरसंनामह्रदंसमवगाहत ॥ १४ ॥ तत्रजग्मतुरव्यग्रौराघवौहिसमाहितौ ॥ सतुशोकसमाविष्टोरामोदशरथात्मजः ॥ १५ ॥ विवेशनलिनींरम्यांपंकजैश्चसमावृताम् ॥ तिलकाशोकपुन्नागबकुलोद्दालकाशिनीम् ॥ १६ ॥

॥ ४ ॥ तेन कल्याणोपस्थानेन ॥ ५ ॥ शुभ मित्रलाभादि ॥ ६ ॥ अंशुमतः सूर्यस्य ॥ ७ ॥ त्वरे त्वरामि ॥ ८ ॥ ९ ॥ ममापि त्वरते पंपादर्शने ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पानीयवाहिनीं पानार्हातिमधुरसुशीतनिर्मलजलवाहिनीम् अनेन पंपानदीति लभ्यते । वाहिनीमित्यस्य धारिणीमित्यर्थो वा । मतंगमरसमित्यकारांतः तच्च पंपायामेव प्रदेशभेदो गंगायां मणिकर्णिकेव ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्लक्ष्णा: मृदुस्पर्शाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कुवलयोद्घाटैः कुवलयसमूहैः । कुथा गजास्तरणचित्रकबलः ॥ २० ॥ अरविंदपद्मयो रक्तश्वेतविषयत्वेन भेदः ॥ २१ ॥ विललाप सीता वियोगादिति शेषः ॥ २२ ॥ शुक्रद्रुमो लोध्रः ॥ २३ ॥ भंडीरो वटः । निचुलो वंजुलः । अतिमुक्तो माधवीलता ॥ २४ ॥ पूर्वोक्तः कबंधोक्तः ॥ २५ ॥ तस्य प्रसिद्धतरस्य ऋक्षरजोनामकस्य पुत्रो हरि र्वानरः ॥ २६ ॥ २७ ॥ इत्युवाच अतरांतरा सीताशोकम् ॥ २८ ॥ उपसहरति इतीति । अनन्यचेतनः नास्त्यन्यत्र सीतायाः चेतन चित्त यस्य सः । नलिनीभिर्मनोरमां पपां मतंगसरसः प्रदेश वर्तिनीं विवेश

रम्योपवनसंबाधांरम्यसंपीडितोदकाम् ॥ स्फटिकोपमतोयांतांश्लक्ष्णवालुकसंतताम् ॥ १७ ॥ मत्स्यकच्छपसंबाधांतीरस्थद्रुमशोभिताम् ॥ सखीभिरिवसंयुक्तांलताभिरनुवेष्टिताम् ॥१८॥ किन्नरोरगगंधर्वयक्षराक्षससेविताम् ॥ नानाद्रुमलताकीर्णांशीतवारिनिधिंशुभाम् ॥१९॥ पद्मसौ गंधिकैस्ताम्रांशुक्लांकुमुदमंडलैः ॥ नीलांकुवलयोद्घाटैर्बहुवर्णांकुथामिव ॥२०॥ अरविंदोत्पलवतींपद्मसौगंधिकायुताम् ॥ पुष्पिताम्रवणोपेतांब र्हिणोद्घुष्टनादिताम् ॥२१॥ सतांदृष्ट्वाततःपंपांरामःसौमित्रिणासह ॥ विललापचतेजस्वीरामोदशरथात्मजः॥२२॥तिलकैर्बीजपूरैश्चवटैःशुक्रद्रुमै स्तथा ॥ पुष्पितैःकरवीरैश्चपुन्नागैश्चसुपुष्पितैः ॥ २३ ॥ मालतीकुंदगुल्मैश्चभंडीरैर्निचुलैस्तथा ॥ अशोकैःसप्तपर्णैश्चकेतकैरतिमुक्तकैः ॥ २४ ॥ अन्यैश्चविविधैर्वृक्षैःप्रमदेवोपशोभिताम् ॥ अस्यास्तीरेतुपूर्वोक्तःपर्वतोधातुमंडितः ॥ २५ ॥ ऋष्यमूकइतिख्यातश्चित्रपुष्पितपादपः ॥ हरि ऋक्षरजोनाम्नः पुत्रस्तस्यमहात्मनः ॥ २६ ॥ अध्यास्तेतुमहावीर्यःसुग्रीवइतिविश्रुतः ॥ सुग्रीवमभिगच्छत्वंवानरेंद्रंनरर्षभ ॥ २७ ॥ इत्युवाच पुनर्वाक्यंलक्ष्मणंसत्यविक्रमः ॥ (राज्यभ्रष्टेनदीनेनतस्यामासक्तचेतसा ॥) कथंमयाविनासीतांशक्यंलक्ष्मणजीवितुम् ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्त्वा मदनाभिपीडितःसलक्ष्मणंवाक्यमनन्यचेतनः ॥ विवेशपंपांनलिनीमनोरमांतमुत्तमंशोकमुदीरयाणः ॥ २९ ॥ क्रमेणगत्वाप्रविलोकयन्वनंद दर्शपंपांशुभदर्शकाननाम् ॥ अनेकनानाविधपक्षिसंकुलांविवेशरामःसहलक्ष्मणेन ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायामरण्यकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ अतःपरंकिष्किंधाकांडंभविष्यतितस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ सतांपु ष्करिणींगत्वापद्मोत्पलझषाकुलाम् ॥ रामःसौमित्रिसहितोविललापाकुलेंद्रियः ॥ १ ॥

॥ २९ ॥ शुभदर्शं शुभदर्शनं कानन यस्यां ता पपां ददर्श सर्वत इति शेषः । विवेश च मतंगसरसावच्छेदेनेति बोध्यम् ॥ ३० ॥ निरावादिकवधातान्हत्वा स्वपदमादिशत् ॥ विचरन्दंडकारण्ये भवारण्ये स मे गतिः ॥ १ ॥ नैलकंठमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ छ ॥ ग्रंथसंख्या ९४९० मूल २३९० व्याख्या ३१०० ॥

१ रघूत्तम शोकविषादयन्त्रितः-इ० पा० ।

॥ इति श्रीमद्रामायणे सतिलकटीके अरण्यकाण्डं समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमद्रामायणे रातिलकटीके किष्किन्धाकाण्डं प्रारभ्यते ॥

किष्किन्धाकाण्डम्-४.

श्रीगणेशाय नमः ॥ सुग्रीवस्यावन तुर्ये इंद्रसूनोश्च मर्दनम् ॥ मारुतेर्मुद्रिकादान कृत येन म से गतिः ॥ १ ॥ स विराधादिवधेन प्रसिद्धपराक्रमः पपादर्शनोद्दीपितकामो वा तां सुग्रीवाधिष्ठितर्ष्यमूकसमीपगां पुष्करिणीं पपानदंतरगत पपाख्य मतगाख्यं वा सरोविशेषम् । विललाप पर्यदेवयत् ॥ १ ॥ तां पपां दृष्ट्वा तज्जन्यहर्षात्तस्येंद्रियाणि चकपिरे उद्रिक्तविकाराणीवाभूवन् कामवशमापन्न इव ॥ २ ॥ वैदूर्यवत्तत्प्रभावन्निर्मलोदका पंपा तदाख्यसरोवरावच्छिन्ना पपानदी तज्जलस्योपाधिकश्यामत्वप्रतिभासाद्वैदूर्यप्रभासादृश्यम् । उपाधिमाह फुल्लेति । द्रुमादिच्छायया तथा भानम् ॥ ३ ॥ पंपायाः काननं तत्परिसरवर्ति काननम् । यत्र कानने सशिखरा इव उन्नताग्रशाखाभिः सशृंगा इव द्रुमाः शैला इव राजंति ॥ ४ ॥ शोकाभिसंतप्तं राज्यभ्रंशसीतावियोगादिना शोकतप्त आधयः पीडयंतीत्युक्तम् । तानाधीनाह भरतस्येति । दुःखेन जटावल्कलादिदुःखस्मरणेन ॥ ५ ॥ एवं शोकार्तस्यापि शोभते सुखावहा वर्तते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ व्यालाः श्वापदाः ॥ ७ ॥ नीलानुबद्ध पीत नीलपीतं शाद्वल हरितप्रदेशः परिस्तोमैः कुथैरर्पितं युक्तं

श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः ॥ सतांपुष्करिणींगत्वापद्मोत्पलझषाकुलाम् ॥ रामःसौमित्रिसहितोविललापाकुलेंद्रियः ॥ १ ॥ तत्रदृष्ट्वैवतांहर्षादिंद्रियाणिचकंपिरे॥ सकामवशमापन्नःसौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥२॥ सौमित्रेशोभतेपंपावैदूर्यविमलोदका ॥ फुल्लपद्मोत्पलवतीशोभिताविविधैर्द्रुमैः॥ ॥३॥ सौमित्रेपश्यपंपायाःकाननंशुभदर्शनम् ॥ यत्रराजंतिशैलाभाद्रुमाःसशिखराइव ॥४॥ मांतुशोकाभिसंतप्तमाधयःपीडयंतिवै ॥ भरतस्यचदुःखेनवैदेह्याहरणेनच ॥ ५ ॥ शोकार्तस्यापिमेपंपाशोभतेचित्रकानना ॥ व्यवकीर्णाबहुविधैःपुष्पैःशीतोदकाशिवा ॥६॥ नलिनैरपिसंछन्नाह्यत्यर्थशुभदर्शना ॥ सर्पव्यालानुचरितामृगद्विजसमाकुला ॥ ७ ॥ अधिकंप्रविभात्येतन्नीलपीतंतुशाद्वलम् ॥ द्रुमाणांविविधैःपुष्पैःपरिस्तोमैरिवार्पितम्॥ ॥ ८ ॥ पुष्पभारसमृद्धानिशिखराणिसमंततः ॥ लताभिःपुष्पिताग्राभिरुपगूढानिसर्वतः ॥ ९ ॥ सुखानिलोऽयंसौमित्रेकालःप्रचुरमन्मथः ॥ गंधवान्सुरभिर्मासोजातपुष्पफलद्रुमः ॥ १० ॥ पश्यरूपाणिसौमित्रेवनानांपुष्पशालिनाम् ॥ सृजतांपुष्पवर्षाणिवर्षंतोयमुचामिव ॥ ११ ॥ प्रस्तरेषुचरम्येषुविविधाःकाननद्रुमाः ॥ वायुवेगप्रचलिताःपुष्पैरवकिरंतिगाम् ॥ १२ ॥ पतितैःपतमानैश्चपादपस्थैश्चमारुतः ॥ कुसुमैःपश्यसौमित्रेक्रीडतीवसमंततः ॥ १३ ॥ विक्षिपन्विविधाःशाखानगानांकुसुमोत्कटाः ॥ मारुतश्चलितःस्थानैःषट्पदैरनुगीयते ॥ १४ ॥ मत्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निवपादपान्॥ शैलकंदरनिष्क्रांतःप्रगीतइवचानिलः॥ १५ ॥ तेनविक्षिपतात्यर्थंपवनेनसमंततः॥ अमीसंसक्तशाखाग्राग्रथिताइवपादपाः॥ १६ ॥

परिस्तोमः कुथो द्वयोः । द्रुमाणामुच्छ्रितैरिति पाठे उच्छ्रितगंधैः । यद्वा परिस्तोमैः परिस्तोमभूतैः राशीभूतैरिव स्थितैः पुष्पैरर्पितं युक्तम् ॥ ८ ॥ शिखराणि द्रुमाग्राणि उपगूढानि व्याप्तानि सर्वतः सर्वावच्छेदेन ॥९॥ अय कालो वसंतः प्रचुरमन्मथः कामोद्दीपकः अत एव गंधवान् कामोद्दीपनेन गर्ववान् । गंधो गंधक आमोदे लेशे संबंधगर्वयोरिति । सुरभिर्मासो मधुमासः। जातानि पुष्पफलानि यत्र तादृग्द्रुमः ॥१०॥ ॥ ११ ॥ प्रस्तरेषु समशिलातलेषु ॥ १२ ॥ १३ ॥ कुसुमोत्कटाः बहुकुसुमाः । कुसुमोत्कचा इति पाठे कुसुमैरुद्भूतकचाः सजातकेशा इवेत्यर्थ इति कतकः । तादृशीः शाखा विक्षिपन् चालयन् मारुतश्चलितस्थानैः तत्तत्कुसुमस्थानतश्चलितैः आहिताग्न्यादिरय षट्पदैरनुगीयते पुष्पं हरन्मारुतोनुसृत्य गीयते इत्यर्थः ॥ १४ ॥ मत्तेति । अत्र वायोर्गानकर्तृत्वेन नर्तकाचार्यसाधर्म्यमुच्यते । मत्तकोकिलकृतैः सन्नादैर्मृदंगादिध्वनिभिर्नर्तयन्निव नृत्यं शिक्षयन्निव शैलकंदरनिष्क्रान्तः तन्निष्क्रमकाले ध्वनियुतत्वात् प्रगीतवानिव ॥ १५ ॥ तेन मंदत्वादिगुणवता विक्षिपता वृक्षान् चालयता ग्रथिताः कृतग्रथना इव ॥ १६ ॥

१ शैलाभा इ० पा० । २ स माधवः पीडयन्निव-इ० पा० ।

गंधमभ्यवहन्वातीति संबंधः ॥ १७ ॥ अनुकूजद्भिः षट्पदैर्विनदंतीव ॥ १८ ॥ संसक्तशिखराः संपन्नशेखरा इत्येवार्थ इति कतकः । गिरिप्रस्थेषूत्पन्नैर्द्रुमैः शैलाः संबद्धाग्रभागा इत्यर्थ इति तीर्थः ॥ १९ ॥ पुष्पैः संछन्नाः शिखराः शाखाग्रभागा येषां मारुतकृतोत्क्षेपणेन चालनेन चचलाः मधुकररूप उत्तंसश्चूडा येषां ते । प्रगीता इव प्रारब्धनृत्यगीता इवेत्यर्थः ॥ २० ॥ कर्णिकारः पीतपुष्प इत्यनेन ज्ञायते ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ हृष्ट यथा तथा प्रवदमानः कोकिलो मां समाह्वयति स्पर्धयेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ दात्यूहको जलकुक्कुटः हृष्टः कामावेशेन वननिर्झरे वनमध्यगे प्रस्रवणे ॥ २४ ॥ मामाहूय प्रदर्शनार्थमिति शेषः । परममतिशयेन ॥ २५ ॥ पतगाः कर्तारो वृक्षादीन्कर्मभूतान् संपतति पश्य ॥ २६ ॥ पुंभिर्विहगैर्विमिश्राः संबद्धाः आत्मव्यूहेषु स्वस्वजातिसमूहेषु अभिनंदिताः प्राप्तानंदाः । भृंगराजप्रमुदिताः प्रमुदितभृंगराजा इव

सएवसुखसंस्पर्शोवातिचंदनशीतलः ॥ गंधमभ्यवहन्पुण्यंश्रमापनयनोऽनिलः ॥ १७ ॥ अमीपवनविक्षिप्ताविनदंतीवपादपाः ॥ षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषुमधुगंधिषु ॥ १८ ॥ गिरिप्रस्थेषुरम्येषुपुष्पवद्भिर्मनोरमैः ॥ संसक्तशिखराःशैलाविराजंतिमहाद्रुमैः ॥ १९ ॥ पुष्पसंछन्नशिखरामारुतोत्क्षेपचंचलाः ॥ अमीमधुकरोत्तंसाःप्रगीताइवपादपाः ॥२०॥ सुपुष्पितांस्तुपश्यैतान्कर्णिकारान्समंततः ॥ हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीतांबरानिव॥ ॥ २१ ॥ अयंवसंतःसौमित्रेनानाविहगनादितः ॥ सीतयाविप्रहीणस्यशोकसंदीपनोमम ॥ २२ ॥ मांहिशोकसमाक्रांतंसंतापयतिमन्मथः॥ हृष्टंप्रवदमानश्चसमाह्वयतिकोकिलः ॥ २३ ॥ एषदात्यूहकोहृष्टोरम्येमांवननिर्झरे ॥ प्रणदन्मन्मथाविष्टंशोचयिष्यतिलक्ष्मण ॥ २४ ॥ श्रुत्वैतस्यपुराशब्दमाश्रमस्थाममप्रिया ॥ मामाहूयप्रमुदितापरमंप्रत्यनंदत ॥ २५ ॥ एवंविचित्राःपतगानानारावविराविणः ॥ वृक्षगुल्मलताःपश्यसंपतंतिसमंततः ॥ २६ ॥ विमिश्राविहगाःपुंभिरात्मव्यूहाभिनंदिताः ॥ भृंगराजप्रमुदिताःसौमित्रेमधुरस्वराः ॥ २७ ॥ अस्याःकूलेप्रमुदिताःसंघशःशकुनास्त्विह ॥ दात्यूहरतिविक्रंदैःपुंस्कोकिलरुतैरपि ॥ २८ ॥ स्वनंतिपादपाश्चेमेममानंगप्रदीपकाः ॥ अशोकस्तबकांगारःषट्पदस्वननिःस्वनः ॥ २९ ॥ मांहिपल्लवताम्रार्चिर्वसंताग्निःप्रधक्ष्यति ॥ नहितांसूक्ष्मपक्ष्माक्षींसुकेशींमृदुभाषिणीम् ॥ ३० ॥ अपश्यतोमेसौमित्रेजीवितेऽस्तिप्रयोजनम् ॥ अयंहिरुचिरस्तस्याःकालोरुचिरकाननः ॥३१॥ कोकिलाकुलसीमांतोदयितायाममानघ ॥ मन्मथायाससंभूतोवसंतगुणवर्धितः ॥ ३२ ॥ अयंमांधक्ष्यतिक्षिप्रंशोकाग्निर्नचिरादिव ॥ अपश्यतस्तांवनितांपश्यतोरुचिरान्द्रुमान् ॥ ३३ ॥ ममायमात्मप्रभवोभूयस्त्वमुपयास्यति ॥ अदृश्यमानावैदेहीशोकंवर्धयतीहमे ॥ ३४ ॥ दृश्यमानोवसंतश्चस्वेदसंसर्गदूषकः ॥ मांहिसामृगशावाक्षीचिंताशोकबलात्कृतम् ॥ ३५ ॥

मधुरस्वनाः अस्याः कूले संतीति शेषः । यद्वा भृंगराजसंबंधेन प्रमुदिता मधुरस्वरा भृंग्यश्चात्र संतीति शेषः ॥ २७ ॥ तथा अस्या इह कूले शकुनाश्च प्रमुदिताः सति । दात्यूहानां रतिसंबंधिनो विक्रंदा दात्यूहरतिविक्रंदास्तैः ॥ २८ ॥ अशोकस्तबकरूपा अंगारा यस्य अग्नेः सशब्दत्वादाह । षट्पदस्वन एव निःस्वनो यस्य पल्लवरूपा अर्चिषो यस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ अयं हीति । अयं कालो वसंतकालस्तस्या मम दयिताया रुचिर इष्टः ॥ ३१ ॥ कोकिलैराकुलः सीम्नां वनसीम्नामंतो मध्यप्रदेशो येन । स मन्मथायासेन कामपीडया संभूतो जनितो वसंतगुणैर्मंदानिलपुष्पितकाननत्वादिरूपैर्वर्धितः प्रज्वलितः ॥ ३२ ॥ न चिरादिव इदानीमेव । अचिरादिवेति पाठांतरम् ॥ ३३ ॥ आत्मप्रभवः कामः भूयस्त्वं वैपुल्यम् ॥ ३४ ॥ स्वेदसंसर्गः कामविकारजस्तेन दूषयति मलिनीकरोति तादृशः । यद्वा त दूषयति नागगति

१ दयित-इ० पा० ।

मलयानिलसंबंधात्तादृशः । चिंताशोकाभ्यां बलात्कृतं बलात्कृतपीडम् ॥ ३५ ॥ चैत्रसंबंधी वनानिलः ॥ ३६ ॥ शिखिनीभिर्मयूरीभिः । मदमूर्च्छिताः मत्ताः ॥ ३७ ॥ अभिपरीतस्य व्याप्तस्य ॥ ३८ ॥ अनुधावति नृत्यप्रसंगेनाग्रे गताम् ॥ ३९ ॥ रुतैरुपहसन्निव मामिति शेषः ॥ ४० ॥ यतो न हृता तस्मान्नृत्यतीत्यर्थः । विना सीतां विनाऽयं मम पुष्पमासे चैत्रे वासः सुदुःसहः अतिपीडाजनकत्वात् ॥ ४१ ॥ नन्वेतावान् रागस्तवानुचितस्तत्राह पश्येति । संरागोऽतिशयितो रागः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ वन्यानि पुष्पाणि मे सीतावियोगाद्भोगसाधनत्वाभावान्निष्फलानि भवंति ॥ ४४ ॥ उक्तस्यैव विवरणं पुष्पाणीत्यादि । अतिश्रिया रुचिराणीत्यन्वयः । मधुकरोत्करैर्मधुकरसमूहैः ॥ ४५ ॥ आह्वयंत इव नदंतीत्यन्वयः ॥ ४६ ॥ यदि सीतावासदेशेपि वसंतोस्ति तदा मद्वदेव सापि शोचति मामग्राः ममत्वात् ॥ ४७ ॥

संतापयति सौमित्रे क्रूरश्चैत्रवनानिलः ॥ अमी मयूराः शोभंते प्रनृत्यंतस्ततस्ततः ॥ ३६ ॥ स्वैः पक्षैः पवनोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव ॥ शिखिनीभिः परिवृतास्त एते मदमूर्च्छिताः ॥ ३७ ॥ मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः ॥ पश्य लक्ष्मण नृत्यंतं मयूरमुपनृत्यति ॥ ३८ ॥ शिखिनी मन्मथार्तैषा भर्तारं गिरिसानुनि ॥ तामेव मनसा रामां मयूरोप्यनुधावति ॥ ३९ ॥ वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरुपहसन्निव ॥ मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हृता प्रिया ॥ ४० ॥ तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सह कांतया ॥ मम त्वयं विना वासः पुष्पमासे सुदुःसहः ॥ ४१ ॥ पश्य लक्ष्मण संरागस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ यदेषा शिखिनी कामाद्भर्तारमभिवर्तते ॥ ४२ ॥ ममाप्येवं विशालाक्षी जानकी जातसंभ्रमा ॥ मदनेनाभिवर्तेत यदि नापहृता भवेत् ॥ ४३ ॥ पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्फलानि भवंति मे ॥ पुष्पभारसमृद्धानां वनानां शिशिरात्यये ॥ ४४ ॥ रुचिराण्यपि पुष्पाणि पादपानामतिश्रिया ॥ निष्फलानि महीं यांति समं मधुकरोत्करैः ॥ ४५ ॥ नदंति कामं शकुना मुदिताः संघशः कलम् ॥ आह्वयंत इवान्योन्यं कामोन्मादकरा मम ॥ ४६ ॥ वसंतो यदि तत्रापि यत्र मे वसति प्रिया ॥ नूनं परवशा सीता सापि शोचत्यहं यथा ॥ ४७ ॥ नूनं न तु वसंतस्तं देशं स्पृशति यत्र सा ॥ कथं ह्यसितपद्माक्षी वर्तयेत्सा मया विना ॥ ४८ ॥ अथवा वर्तते तत्र वसंतो यत्र मे प्रिया ॥ किं करिष्यति सुश्रोणी सा तु निर्भर्त्सिता परैः ॥ ४९ ॥ श्यामा पद्मपलाशाक्षी मृदुभाषा च मे प्रिया ॥ नूनं वसंतमासाद्य परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ५० ॥ दृढं हि हृदये बुद्धिर्मम संपरिवर्तते ॥ नालं वर्तयितुं सीता साध्वी मद्विरहं गता ॥ ५१ ॥

यद्यपि तत्र वसंतो न भवेत् कदाचित्तथापि मया विना सा कथं वर्तयेज्जीवेत् । मद्विरह एव तन्नाशे पर्याप्त इति भावः ॥ ४८ ॥ अथवा वर्तते तत्र वसंतस्तथाऽपि परैः राक्षसैः पीडिता सती [illegible] किं करिष्यति । परकृतपीडासत्त्वे कामपीडानवकाशादिति भाव इति प्राञ्चः । परे तु तत्र वसंतो नास्त्येव तत्सत्त्वे मया विना सा कथं तत्र तिष्ठेत् आगमनं स्यादित्यर्थः । [illegible] परनिर्भर्त्सनत्रासात्रायातीत्याशय इत्याहुः ॥ ४९ ॥ सर्वथा तस्याः कामपीडया नाश एव प्राप्त इत्याह श्यामेति ॥ ५० ॥ तदेव विवृणोति दृढमिति । साध्वी सीता मद्विरहं गता [illegible]

१ यथैषा–इ० पा० । २ मृदुपूर्वाभिभाषिणी–इ० पा० ।

सर्वथा वर्तयितुं जीवितुं नालं न समर्था ॥ ५१ ॥ एवं निश्चयकारणं परस्परानुरागसाम्यं दर्शयति मयि भाव इति ॥ ५२ ॥ हिमवहोपि पावकप्रतिमोऽत्युष्ण इति विरोधाभासः ॥ ५३ ॥ य नागु सीतया सह स्थितिकाले सदा सुखं मन्ये इत्यन्वयः ॥ ५४ ॥ तदा सीतासयोगकाले असौ वायसः पक्षी विहगः आकाशगः सम्प्रणदितस्तेन च तद्वियोगं सूचितवानित्याशयः । अथ तां विना तद्वियोगावस्थायां पाद पगतः प्रहृष्टमभिकूजति तेन तत्संयोगं सूचयतीत्याशयः । तदेव विवृणोति । विहगः सम्प्रतिहारकोऽपहारक इत्यर्थः। तु इदानीं तु स पक्षी तस्याः समीप मां नेष्यतीत्यर्थः । कतकस्तु पक्षी प्रणदितस्तर्थोऽपि विहगः प्रीतिकारक इति च प्राचीनः पाठः । असौ पक्षी तथातिसुखं यथा भवति तथा विहगः सन्नाकाशगः प्रणदितः नाद कृतवान् अस्य पूर्वमिति शेषः । तत्सयोगकाले इत्यर्थः । अथेदानीं ता विना तद्वियोगका लेऽन्यथेति शेषः । दुःखनाद इत्यर्थः । अथ कंचिच्छकुनमाह।पादपगतो वायसः प्रहृष्टं यथा कूजति एष विहग एव नादविशिष्टो विहगो वायसो यत्र सीता तिष्ठति तत्र तस्याः प्रीतिकारकः अतिपीडाभावसूचकः

मयिभावोहिवैदेह्यास्तत्त्वतोविनिवेशितः ॥ ममापिभावःसीतायांसर्वथाविनिवेशितः ॥ ५२ ॥ एषपुष्पवहोवायुःसुखस्पर्शोहिमावहः ॥ तांवि चिंतयतःकांतांपावकप्रतिमोमम ॥ ५३ ॥ सदासुखमहंमन्येयंपुरासहसीतया ॥ मारुतःसविनासीतांशोकसंजननोमम ॥ ५४ ॥ तांविनाथविह गोऽसौपक्षीप्रणदितस्तदा ॥ वायसःपादपगतःप्रहृष्टमभिकूजति ॥ ५५ ॥ एषवैतत्रवैदेह्याविहगःप्रतिहारकः ॥ पक्षीमांतुविशालाक्ष्याःसमी पमुपनेष्यति ॥५६॥ पश्यलक्ष्मणसंनादंवनेमदविवर्धनम् ॥ पुष्पिताग्रेषुवृक्षेषुद्विजानामवकूजताम् ॥ ५७ ॥ विक्षिप्तांपवनेनैतामसौतिलकमंज रीम् ॥ षट्पदःसहसाभ्येतिमदोद्धूतामिवप्रियाम् ॥ ५८ ॥ कामिनामयमत्यंतमशोकःशोकवर्धनः ॥ स्तबकैःपवनोत्क्षिप्तैस्तर्जयन्निवमांस्थितः ॥ ५९ ॥ अमीलक्ष्मणदृश्यन्तेचूताःकुसुमशालिनः ॥ विभ्रमोत्सिक्तमनसःसांगरागानराइव ॥ ६० ॥ सौमित्रेपश्यपंपायाश्चित्रासुवनराजिषु ॥ किन्नरानरशार्दूलविचरंतियतस्ततः ॥ ६१ ॥ इमानिशुभगंधीनिपश्यलक्ष्मणसर्वशः ॥ नलिनानिप्रकाशंतेजलेतरुणसूर्यवत् ॥ ६२ ॥ एषाप्र सन्नसलिलापद्मनीलोत्पलायुता ॥ हंसकारंडवाकीर्णापंपासौगंधिकायुता ॥ ६३ ॥ जलेतरुणसूर्याभैःषट्पदाहतकेसरैः ॥ पंकजैःशोभतेपंपास मंतादभिसंवृता ॥ ६४ ॥ चक्रवाकयुतानित्यंचित्रप्रस्थवनांतरा ॥ मातंगमृगयूथैश्चशोभतेसलिलार्थिभिः ॥ ६५ ॥ पवनाहतवेगाभिरूर्मिभि र्विमलेंभसि ॥ पंकजानिविराजंतेताड्यमानानिलक्ष्मण ॥ ६६ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षींसततंप्रियपंकजाम् ॥ अपश्यतोमेवैदेहींजीवितंनाभिरो चते ॥ ६७ ॥ अहोकामस्यवामत्वंयोगतामपिदुर्लभाम् ॥ स्मारयिष्यतिकल्याणींकल्याणतरवादिनीम् ॥ ६८ ॥

मां तु मां च तस्याः समीप तत्समीपगमनद्वारमुपनेष्यति उपस्थापयिष्यतीत्यर्थ इत्याह ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ पुनः कामपीडा नाटयति पश्येति शृण्वित्यर्थः । अवकूजतां शब्दं कुर्वताम् ॥ ५७ ॥ मदोद्धूतां मदेन स्खलंतीम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ विभ्रमोत्सिक्तमनसः शृंगारोद्रिक्तचित्ताः ॥ ६० ॥ विचरंति किन्नरीभिः सहेति शेषः । स्वनायिकासहितनायकांतरदर्शनमुद्दीपनम् ॥ ६१ ॥ नलिनान्यत्र रक्तकमलानि ॥ ६२ ॥ नीलोत्पलैरासमतायुतः ॥ ६३ ॥ जले षट्पदाहतकेसरैर्जले भ्रमरपतितपुष्पधूलिभिरभिसंवृता व्याप्ता शोभते ॥ ६४ ॥ चित्रप्रस्थानि चित्रप्रदेशानि वनांतराणि यस्याः सा ॥ ६५ ॥ पवनाहतवेगाभिः पवना घातजनितवेगाभिः अंभसि पंकजानि विराजंत इत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ अपश्यतो मे आत्मने इति शेषः । यद्वा कर्तुः शेषत्वविवक्षायां मे इति षष्ठी ॥ ६७ ॥ वामत्वं कौटिल्यं गतः । वियुक्तां दुर्लभाम् अप्राप्यां

स्मारयिष्यति स्मारयतीत्यर्थः । चित्तवैकल्यबोधनद्वाराऽन्यथाप्रयोगो विरहपरिपोषाय ॥ ६८ ॥ कामः कामकृततापः । भूयोधिकम् ॥ ६९ ॥ रमणीयानि भवंति स्म ॥ ७० ॥ पद्मकोशस्य पलाशानि दलानि कामोद्दीपकान्यपि तन्नेत्रकोशाभ्यां तन्नेत्रपुटाभ्यां सदृशानीति द्रष्टुं दृष्टिर्मन्यत इत्यर्थः ॥ ७१ ॥ पद्मकेसरेत्यादिना शैत्यसौरभ्ये । वृक्षांतरेत्यादिना मांद्यम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ किंशुकैः प्रदीप्ता इवेत्य न्वयः ॥ ७५ ॥ पंपातीररुहास्तत्तीरवृक्षाः संसिक्तास्तज्जलसेकेन वर्धिताः । मालती जातिः ॥ ७६ ॥ वासती हेमपुष्पिका ॥ ७७ ॥ चिरिबिल्वो नक्तमालः ॥ ७८ ॥ पद्मकाः गंधवृक्षविशेषाः । सिंहकेसराः

शक्योधारयितुंकामोभवेदभ्यागतोमया ॥ यदिभूयोवसंतोमांनहन्यात्पुष्पितद्रुमः ॥ ६९ ॥ यानिस्मरमणीयानितयासहभवंतिमे ॥ तान्येवा रमणीयानिजायंतेमेतयाविना ॥ ७० ॥ पद्मकोशपलाशानिद्रष्टुंदृष्टिर्हिमन्यते ॥ सीतायानेत्रकोशाभ्यांसदृशानीतिलक्ष्मण ॥ ७१ ॥ पद्म केसरसंसृष्टोवृक्षांतरविनिःसृतः ॥ निःश्वासइवसीतायावातिवायुर्मनोहरः ॥ ७२ ॥ सौमित्रेपश्यपंपायादक्षिणेगिरिसानुषु ॥ पुष्पितांकर्णिका रस्ययष्टिंपरमशोभिताम् ॥ ७३ ॥ अधिकंशैलराजोऽयंधातुभिस्तुविभूषितः ॥ विचित्रंसृजतेरेणुंवायुवेगविघट्टितम् ॥ ७४ ॥ गिरिप्रस्था स्तुसौमित्रेसर्वतःसंप्रपुष्पितैः ॥ निष्पत्रैःसर्वतोरम्यैःप्रदीप्ताइवकिंशुकैः ॥ ७५ ॥ पंपातीररुहाश्चेमेसंसिक्तामधुगंधिनः ॥ मालतीमल्लिकापद्मक रवीराश्चपुष्पिताः ॥ ७६ ॥ केतक्यःसिंदुवाराश्चवासंत्यश्चसुपुष्पिताः ॥ मातुलिंगाश्चपूर्णाश्चकुंदगुल्माश्चसर्वशः ॥ ७७ ॥ चिरिबिल्वामधूका श्चवंजुलाबकुलास्तथा ॥ चंपकास्तिलकाश्चैवनागवृक्षाश्चपुष्पिताः ॥ ७८ ॥ (नीपाश्चवरणाश्चैवखर्जूराश्चसुपुष्पिताः ॥) पद्मकाश्चैवशोभं तेनीलाशोकाश्चपुष्पिताः ॥ लोध्राश्चगिरिपृष्ठेषुसिंहकेसरपिंजराः ॥ ७९ ॥ अंकोलाश्चकुरंटाश्चचूर्णकाःपारिभद्रकाः ॥ चूताःपाटलयश्चापि कोविदाराश्चपुष्पिताः ॥ ८० ॥ मुचुकुंदार्जुनाश्चैवदृश्यंतेगिरिसानुषु ॥ केतकोद्दालकाश्चैवशिरीषाःशिंशपाधवाः ॥ ८१ ॥ शाल्मल्यःकिंशु काश्चैवरक्ताःकुरबकास्तथा ॥ तिनिशानक्तमालाश्चचंदनाःस्यंदनास्तथा ॥ ८२ ॥ हिंतालास्तिलकाश्चैवनागवृक्षाश्चपुष्पिताः ॥ पुष्पि तान्पुष्पिताग्राभिर्लताभिःपरिवेष्टितान् ॥ ८३ ॥ द्रुमान्पश्येहसौमित्रेपंपायारुचिरान्बहून् ॥ वातविक्षिप्तविटपान्यथासन्नान्द्रुमानिमान् ॥८४॥ लताःसमनुवर्तंतेमत्ताइववरस्त्रियः ॥ पादपात्पादपंगच्छञ्छैलाच्छैलंवनाद्वनम् ॥ ८५ ॥ वातिनैकरसास्वादसंमोदितइवानिलः ॥ केचित्प र्याप्तकुसुमाःपादपामधुगंधिनः ॥ ८६ ॥ केचिन्मुकुलसंवीताःश्यामवर्णाइवाबभुः ॥ इदंमृष्टमिदंस्वादुप्रफुल्लमिदमित्यपि ॥ ८७ ॥ रागरक्तो मधुकरःकुसुमेष्वेवलीयते ॥ निलीयपुनरुत्पत्यसहसान्यत्रगच्छति ॥ मधुलुब्धोमधुकरःपंपातीरद्रुमेष्वसौ ॥ ८८ ॥

पिंजरा यैस्ते ॥ ७९ ॥ चूर्णकाः शाल्मलीविशेषाः । पारिभद्रको मंदारः ॥ ८० ॥ मुचुकुंदाः । मुचिलिंदा इति पाठांतरम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ पुष्पिताः सतीति शेषः । तान्पश्येत्याह पुष्पितानिति । समासोक्त्यलंकारः ॥ ८३ ॥ तानेवोपमामुखेनोपपादयति वातेति ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ नैकरसास्वादसंमोदित इव अनेकरसास्वादेन जातहर्ष इव ॥ ८६ ॥ मधुलिप्सया पुष्पात्पुष्पांतरं गच्छन् । उत्प्रेक्षते

इदं मृष्टमिति । मृष्ट मधुरम् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ स्वय निपतितैः कुसुमसमूहैरुपस्तीर्णेयं भूमिः शयनप्रस्तरैः शयनार्थतल्पप्रसरणैरिव सुखाकृता सुखकरी । सुखप्रियादानुलोम्य इति डाच ॥ ८९ ॥ निर्भिन्नैः पुष्पैर्नगसानुषु विस्तीर्णाः पीतरक्ताभाः अत एव विविधाः प्रस्तराः शय्याः कृता इत्युत्प्रेक्षा ॥ ९० ॥ हिमांते शिशिरांते । पुष्पमासे चैत्रे । सघर्षः स्पर्धा ॥ ९१ ॥ नगा वृक्षाः । विटपाः शाखाः कुसुमयुक्तशाखावंत इत्यर्थः ॥ ९२ ॥ उद्दीपयन्निव ममेति शेषः ॥ ९३ ॥ मंदाकिन्यास्तत्सदृशपपायाः । अतिशयोक्तिरत्र । यत इद मनोरमम् अतो यज्जगति तस्या गुणा विख्याता एतत्स्थाने युक्तमित्यर्थः ॥ ९४ ॥

इयंकुसुमसंघातैरुपस्तीर्णासुखाकृता ॥ स्वयंनिपतितैर्भूमिःशयनप्रस्तरैरिव ॥ ८९ ॥ विविधाविविधैःपुष्पैस्तैरेवनगसानुषु ॥ विस्तीर्णाःपीतरक्ताभाःसौमित्रेप्रस्तराःकृताः ॥ ९० ॥ हिमांतेपश्यसौमित्रेवृक्षाणांपुष्पसंभवम् ॥ पुष्पमासेहितरवःसंघर्षादिवपुष्पिताः ॥ ९१ ॥ आह्वयंतइवान्योन्यंनगाःषट्पदनादिताः ॥ कुसुमोत्तंसविटपाःशोभंतेबहुलक्ष्मण ॥ ९२ ॥ एषकारंडवःपक्षीविगाह्यसलिलंशुभम् ॥ रमतेकांतयासार्धंकाममुद्दीपयन्निव ॥ ९३ ॥ मंदाकिन्यास्तुयदिदंरूपमेतन्मनोहरम् ॥ स्थानेजगतिविख्यातागुणास्तस्यामनोरमाः ॥ ९४ ॥ यदिदृश्येतसासाध्वीयदिचेहवसेमहि ॥ स्पृहयेयंनशक्रायनायोध्यायैरघूत्तम ॥ ९५ ॥ नह्येवंरमणीयेषुशाद्वलेषुतयासह ॥ रमतोमेभवेच्चिंतानस्पृहान्येषुवाभवेत् ॥ ९६ ॥ अमीहिविविधैःपुष्पैस्तरवोविविधच्छदाः ॥ काननेऽस्मिन्विनाकांतांचित्तमुत्पादयंतिमे[1] ॥ ९७ ॥ पश्यशीतजलांचेमांसौमित्रेपुष्करायुताम् ॥ चक्रवाकानुचरितांकारंडवनिषेविताम् ॥ ९८ ॥ प्लवैःक्रौंचैश्चसंपूर्णांमहामृगनिषेविताम् ॥ अधिकंशोभतेपंपाविकूजद्भिर्विहंगमैः ॥ ९९ ॥ दीपयंतीवमेकामंविविधामुदिताद्विजाः ॥ श्यामांचंद्रमुखींस्मृत्वाप्रियांपद्मनिभेक्षणाम् ॥ पश्यसानुषुचित्रेषुमृगीभिःसहितान्मृगान् ॥ १०० ॥ मांपुनर्मृगशावाक्ष्यावैदेह्याविरहीकृतम् ॥ व्यथयंतीवमेचित्तंसंचरंतस्ततस्ततः ॥ १ ॥ अस्मिन्सानुनिरम्येहिमत्तद्विजगणाकुले ॥ पश्येयंयदितांकांतांततःस्वस्तिभवेन्मम ॥ २ ॥ जीवेयंखलुसौमित्रेमयासहसुमध्यमा ॥ सेवेतयदिवैदेहीपंपायाःपवनंशुभम् ॥ ३ ॥ पद्मसौगंधिकवहंशिवंशोकविनाशनम् ॥ धन्यालक्ष्मणसेवंतेपंपायावनमारुतम् ॥ ४ ॥ श्यामापद्मपलाशाक्षीप्रियाविरहितामया ॥ कथंधारयतिप्राणान्विवशाजनकात्मजा ॥ ५ ॥ किंनुवक्ष्यामिधर्मज्ञंराजानंसत्यवादिनम् ॥ जनकंपृष्टसीतंतंकुशलंजनसंसदि ॥ ६ ॥

वसेमहि तया सहेति शेषः । शक्राय शक्रपदप्राप्तये ॥ ९५ ॥ उक्तमेवानुरागातिशयेन पुनराह न हीति । अन्येषु सुखांतरेषु ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ इमां पपाम् । पुष्करैरासमतायुताम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ स्मृत्वा स्मारयित्वा । दीपयंतीवेत्यन्वयः ॥ १०० ॥ विरहीकृतं विरहितं कृतम् । पश्येत्यनुकर्षः । संचरंतो मृगीभिः सहिता मृगा इति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ स्वस्ति भवेदित्यस्यैव विवरणं जीवेयमिति । यदि सा मया सहैवंभूतं पद्मानां सौगंधिकानां च गंधवहं पवनं सेवेत तदा जीवेयमित्यन्वयः ॥ ३ ॥ पपावनवायुं ये नायिकया सह सेवते ते धन्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥ विवशा शत्रुवशत्वात् ॥ ५ ॥ प्रष्टा सीता

1 चित्तमुन्मादयन्ति मे-इ० पा० ।

क्वेति येन त किन्तु कुशलं वक्ष्यामि ॥ ६ ॥ मदं मंदभाग्यम् ॥ ७ ॥ धारये प्राणानिति शेषः ॥ ८ ॥ अंचिते पूजिते । पद्मतुल्ये अक्षिणी यत्र तादृशम् ॥९॥ स्मितेन ईषद्धास्येन विनोदवचनेनांतरे मध्ये एव युतं न त्वोष्ठप्रदेशाद्बहिरिति पतिव्रतालक्षणसूचनम् । इद पूर्ववर्णितमुखान्वयि । कश्चित्तु प्रसन्नहास्यविशेषेण युतमिति वाक्यविशेषणमाह । गुणवत् प्रसादवत् । मधुरम् अपरुषाक्षरम् ॥ ११० ॥ वने दुःखं प्राप्यापि नष्टदुःखेव ॥ ११ ॥ क्व सा स्नुषा कथं किंप्रकारेति च पृच्छंतीं किं नु वक्ष्यामि यथाजातं वक्ष्यामि वा अन्यथा वोभयमपि वक्तु न शक्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अव्ययमनपायार्थम् ॥ १४ ॥ सस्तंभ शोक निरुन्धीत्यर्थः । अकलुषात्मनामपीदृशानां शोकमनसां मतिर्मंदा नेति न अपि तु मंदैव ॥ १५ ॥ अतः स्मृत्वेत्यादि । संयोगा विप्रयोगान्ता इति न्यायेन प्रियविषयेऽवश्यभावि वियोगदुःखं स्मृत्वा स्नेह त्यज ।

यामामनुगतामंदंपित्राप्रस्थापितंवनम् ॥ सीताधर्मंसमास्थायक्कनुसावर्ततेप्रिया ॥ ७ ॥ तयाविहीनःकृपणःकथंलक्ष्मणधारये ॥ यामामनुगता राज्याद्भ्रष्टंविहतचेतसम् ॥८॥ तच्चार्वंचितपद्माक्षंसुगंधिशुभमव्रणम् ॥ अपश्यतोमुखंतस्याःसीदतीवमतिर्मम ॥९॥ स्मितहास्यांतरयुतंगुणवन्मधुरंहितम् ॥ वैदेह्यावाक्यमतुलंकदाश्रोष्यामिलक्ष्मण ॥ ११० ॥ प्राप्यदुःखंवनेश्यामामांमन्मथविकर्शितम् ॥ नष्टदुःखेवहृष्टेवसाध्वीसाध्वभ्यभाषत ॥ ॥११ ॥ किंनुवक्ष्याम्ययोध्यायांकौसल्यांहिनृपात्मज ॥ क्वसास्नुषेतिपृच्छंतींकथंचापिमनस्विनीम् ॥१२ ॥ गच्छ लक्ष्मणपश्यत्वंभरतंभ्रातृवत्सलम् ॥ नह्यहंजीवितुंशक्तस्तामृतेजनकात्मजाम् ॥ १३ ॥ इतिरामंमहात्मानंविलपंतमनाथवत् ॥ उवाचलक्ष्मणोभ्रातावचनंयुक्तमव्ययम् ॥ १४ ॥ संस्तंभरामभद्रंतेमाशुचःपुरुषोत्तम ॥ नेदृशानांमतिर्मंदाभवत्यकलुषात्मनाम् ॥१५॥ स्मृत्वावियोगजंदुःखंत्यजस्नेहंप्रियेजने ॥ अतिस्नेहपरिष्वंगाद्वर्तिरार्द्रापिदह्यते १६ ॥ यदिगच्छतिपातालंततोऽभ्यधिकमेववा ॥ सर्वथारावणस्तावन्नभविष्यतिराघव ॥१७॥ प्रवृत्तिर्लभ्यतांतावत्तस्यपापस्यरक्षसः ॥ ततोहास्यतिवासीतांनिधनंवागमिष्यति ॥ १८ ॥ यदियातिदितेर्गर्भंरावणःसहसीतया ॥ तत्राप्येनंहनिष्यामिनचेद्दास्यतिमैथिलीम् ॥१९॥ स्वास्थ्यंभद्रंभजस्वार्यत्यज्यतांकृपणामतिः ॥ अर्थोहिनष्टकार्यार्थैरयत्नेनाधिगम्यते ॥ १२० ॥ उत्साहोबलवानार्यनास्त्युत्साहात्परंबलम् ॥ सोत्साहस्यहिलोकेषुनकिंचिदपिदुर्लभम् ॥ २१ ॥उत्साहवंतःपुरुषानावसीदंतिकर्मसु ॥ उत्साहमात्रमाश्रित्यप्रतिलप्स्यामजानकीम् ॥ २२ ॥ त्यज्यतां कामवृत्तत्वंशोकंसंन्यस्यपृष्ठतः ॥ महात्मानंकृतात्मानमात्मानंनावबुध्यसे ॥ २३ ॥

विपक्षे बाधकमाह अतिस्नेहेति । आर्द्रा जलसिक्तापि एव शांतमपि चित्तमतिस्नेहसबंधेन तद्वियोगजशोकदर्पेण दीप्येतैवेति भावः ॥ १६ ॥ ततोऽभ्यधिकं पाताळादभ्यधिकं गुप्तदेश न भविष्यति न जीविष्यती ः ॥ १७ ॥ तावत्प्रथमं प्रवृत्तिर्वासवृत्तान्तः ॥ १८ ॥ दितेरसुरमातुः ॥ १९ ॥ स्वास्थ्यं धैर्य स्वस्वभावरूपम् । नष्टः कार्योऽवश्य सेव्योऽर्थो येषां तैः पुंभिः । सोर्थोऽयत्ने यत्नाभावे सति नाधिगम्यते ॥ १२० ॥ अत उत्साह इति । बलवान्कार्यसाधनसमर्थः ॥ २१ ॥ उत्साहमात्रं शत्रुसंहारे पौरुषम् ॥ २२ ॥ कामवृत्तत्वं कामपरतन्त्रत्वम् । शोक पृष्ठतः सन्यस्य कामजशोकं त्वं कामस्य वृद्धेस्तत्कारणं पृष्ठतः कृत्वेत्यर्थः । महात्मानं रजस्तमोमलास्पृष्टचित्त निरतिशयशौर्यधैर्यादिस्वभावचित्तं च कृतात्मानं श्रुतिस्मृत्यादिषु गुरुभिः शिक्षितस्वरूप किं नावबुध्यसे यद्यपीश्वरस्य लोकवद्धर्माधर्माश्रयं चित्त नास्ति

तथापि मायिकं तदाश्रय तदंशत तत्स्वीकारे बाधकाभावात् ॥ २३ ॥ एवं द्वित्रिवचनमात्रेण शुद्धसत्त्वप्रकृतिकत्वादारोपितशोकादि सन्त्यज्य धैर्यमुपागमत् । मोहः कामजो मोहजश्च शोकः ॥ २४ ॥ अतिक्रामत् अत्यक्रामत् । पारिप्लवा वायुचञ्चलास्तीरद्रुमा यस्यां ताम् ॥ २५ ॥ विचार्य लक्ष्मणोक्तेर्युक्तत्वमिति शेषः ॥ २६ ॥ धर्मेण संस्तम रामेत्यादिनीतिरूपधर्मबोधनेन बलेन गच्छति पातालमित्यादिस्ववलकथनेन च ॥ २७ ॥ एव वृत्तमनूद्य वर्तिष्यमाण दर्शयति ताविति । वितत्रसे वितत्रास । वाल्यानीतत्वशंकया त्रासः । इष्टमिष्टभोजनादिविषयचेष्टामपि नैव विचेष्ट च न चकार च । विश्रांतिमत्तस्य बभूव चित्तमित्याधुनिक पाठे तस्य सुग्रीवस्य चित्तं तद्दर्शनेन विश्रांतिमद्भयवद्बभूवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ उक्तमेव विवृणोति स ताविति । भयमारभग्नः भयभारेण भग्नोत्साहः ॥ २९ ॥ तमाश्रमं मतंगशापाद्वालिना दुष्प्रवेशं अत एव शरण्यम् ।

एवंसंबोधितस्तेनशोकोपहतचेतनः ॥ त्यज्यशोकंचमोहंचरामोधैर्यमुपागमत् ॥ २४ ॥ सोऽभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिंत्यपराक्रमः ॥ रामःपंपां सुरुचिरांरम्यांपारिप्लवद्रुमाम् ॥ २५ ॥ निरीक्षमाणःसहसामहात्मासर्वंवनंनिर्झरकंदरंच ॥ उद्विग्नचेताःसहलक्ष्मणेनविचार्यदुःखोपहतःप्रतस्थे ॥ ॥ २६ ॥ तंमत्तमातंगविलासगामीगच्छंतमव्यग्रमनामहात्मा ॥ सलक्ष्मणोराघवमिष्टचेष्टोररक्षधर्मेणबलेनचैव ॥ २७ ॥ तावृष्यमूकस्यसमी पचारीचरन्ददर्शाद्भुतदर्शनीयौ ॥ शाखामृगाणामधिपस्तरस्वीवितत्रसेनैवविचेष्टचेष्टम् ॥ २८ ॥ सतौमहात्मागजमंदगामीशाखामृगस्तत्रचरं श्चरंतौ ॥ दृष्ट्वाविषादंपरमंजगामचिंतापरीतोभयभारभग्नः ॥२९॥ तमाश्रमंपुण्यसुखंशरण्यंसदैवशाखामृगसेवितांतम् ॥ त्रस्ताश्चदृष्ट्वाहरयोविज ग्मुर्महौजसौराघवलक्ष्मणौतौ ॥ १३० ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदि० च० सा० किष्किंधाकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ तौतुदृष्ट्वामहात्मा नौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ वरायुधधरौवीरौसुग्रीवःशंकितोऽभवत् ॥ १ ॥ उद्विग्नहृदयःसर्वादिशःसमवलोकयन् ॥ नव्यतिष्ठतकस्मिंश्चिद्देशेवान रपुंगवः ॥ २ ॥ नैवचक्रेमनःस्थातुंवीक्ष्यमाणौमहाबलौ ॥ कपेः परमभीतस्यचित्तंव्यवससादह ॥ ३ ॥ चिंतयित्वासधर्मात्माविमृश्यगुरुला घवम् ॥ सुग्रीवःपरमोद्विग्नःसर्वैस्तैर्वानरैःसह ॥४॥ ततःससचिवेभ्यस्तुसुग्रीवःप्लवगाधिपः ॥ शशंसपरमोद्विग्नःपश्यंस्तौरामलक्ष्मणौ ॥ ५ ॥ एतौवनमिदंदुर्गंवालिप्रणिहितौध्रुवम् ॥ छद्मनाचीरवसनौप्रचरंताविहागतौ ॥ ६ ॥ ततःसुग्रीवसचिवादृष्ट्वापरमधन्विनौ ॥ जग्मुर्गिरितटात्त स्मादन्यच्छिखरमुत्तमम् ॥ ७ ॥ तेक्षिप्रमभिगम्याथयूथपायूथपर्षभम् ॥ हरयोवानरश्रेष्ठंपरिवार्योपतस्थिरे ॥ ८ ॥

सेवितांतं सेवितमध्यं सेवितप्रांतं वा तौ दृष्ट्वा त्रस्ता हरयो वालिप्रेरितबुद्ध्या भीता विजग्मुर्गताः ॥ १३० ॥ निर्लुंठमानः ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रा० वा० आदिकाव्ये किष्किंधाकाडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥ तदेव विस्तारयति तौ त्विति ॥ १ ॥ न व्यतिष्ठत न व्यवस्थितोऽभूत् ॥ २ ॥ व्यवससाद विषण्णमभूत् ॥ ३ ॥ अवस्थितिप्रस्थानयोर्गुरुलाघवं विमृश्य सचिवैः सह विचार्य ॥ ४ ॥ ततः विचारानंतरम् । प्रस्थानेच्छया सचिवेभ्यः शशास । भयहेतुमिति शेषः ॥ ५ ॥ तमेवाह एताविति । छद्मना विश्वासार्थम् ऋषिवेषेणेत्यर्थः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् अतो ज्ञात्वा प्रस्थातव्यमित्याशयः ॥ ६ ॥ ततः सुग्रीवोक्त्यनंतरं सुग्रीवसचिवास्तौ परमधन्विनौ अत एव शंकास्पदौ दृष्ट्वा तस्मात्पूर्वमधिष्ठिताद्गिरितटादन्यत्तस्यैव गिरेः शिखरं जग्मुः । सुग्रीवेण सहेति शेषः । अन्यं शिखरमिति पाठे पुंस्त्वमार्षम् ॥७॥ ते क्षिप्रं शिखरांतरमभिगम्य

१ न्यस्य-इ० पा० । २ चिचेष्ट किञ्चित्-इ० पा० ।

प्राप्य यूथपर्षभं वानरश्रेष्ठं सुग्रीवं परिवार्योपतस्थिरे उपविष्टाः ॥ ८ ॥ उक्तमेव विवृणोति एवमिति । उक्तरीत्या स्थितिगतिमयाभयसुखदुःखादावेकायनमेकमार्गसमानत्वं गताः । गिरेः प्रागधिष्ठितगिरिशृंगाद्गिरिं तस्यैव शिखरांतरं मृगत्रासादि कुर्वंतो ययुर्गतवंतः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ सुग्रीवसचिवा हनुमदादयः ॥ १२ ॥ वालिकिल्बिषेण वालिप्रवर्तनया किल्बिपाद्वधाच्छंकितम् ॥ १३ ॥ संभ्रमश्चित्तक्षोभः वालिकृते वालिनिमित्तम् । सर्ववानरैः मलयो मलयपर्यायो ऋष्यमूकः ॥ १४ ॥ यस्माद्वालिनः ॥ १५ ॥ तदेवाहादरात्तस्मात्तवेति । पूर्वजाद्वालिनः इह पर्वते तस्मात्ते भय न पश्यामीत्यन्वयः ॥ १६ ॥ शाखामृगत्वं बहुचेष्टचपलचित्तमर्कटत्वं तदेवाह लघुचित्ततयेति । लघु चपलम् ॥ १७ ॥ ननु ततो भयाभावेपि तत्प्रेरिताद्भयं तत्राह बुद्धीति । इंगितैरतराशयगमकैश्चेष्टाविशेषैर्बुद्ध्या निश्चयात्मकेन विज्ञानेन पारक्याशयज्ञानेन सपन्नः संस्तदुचितं सर्वमाचर सर्वभूतानि निजशास्यप्रजाजातम् ॥ १८ ॥ नेदं भयं चापलमूलमित्याह सुग्रीव इति ॥ १९ ॥ तदेवाह दीर्घेति ॥ २० ॥ ननु वनचारिणा वानरेण वालिना कुतोऽनयोः प्रवर्तना तत्राह राजान इति ।

एवमेकायनगताःप्लवमानागिरेर्गिरिम् ॥ प्रकंपयंतोवेगेनगिरीणांशिखराणिच ॥ ९ ॥ ततःशाखामृगाःसर्वेप्लवमानामहाबलाः ॥ बभंजुश्चनगांस्तत्रपुष्पितान्दुर्गमाश्रितान् ॥ १० ॥ आप्लवंतोहरिवराःसर्वतस्तंमहागिरिम् ॥ मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयंतोययुस्तदा ॥ ११ ॥ ततःसुग्रीवसचिवाःपर्वतेंद्रेसमाहिताः ॥ संगम्यकपिमुख्येनसर्वेप्रांजलयःस्थिताः ॥ १२ ॥ ततस्तुभयसंत्रस्तंवालिकिल्बिषशंकितम् ॥ उवाचहनुमान्वाक्यंसुग्रीवंवाक्यकोविदः ॥ १३ ॥ संभ्रमस्त्यज्यतामेपसर्वैर्वालिकृतेमहान् ॥ मलयोऽयंगिरिवरोभयंनेहास्तिवालिनः ॥ १४ ॥ यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वंविद्रुतोहरिपुंगव ॥ तंक्रूरदर्शनंक्रूरंनेहपश्यामिवालिनम् ॥ १५ ॥ यस्मात्तवभयंसौम्यपूर्वजात्पापकर्मणः ॥ सनेहवालीदुष्टात्मानतेपश्याम्यहंभयम् ॥ १६ ॥ अहोशाखामृगत्वंतेव्यक्तमेवप्लवंगम ॥ लघुचित्ततयात्मानंनस्थापयसियोमतौ ॥ १७ ॥ बुद्धिविज्ञानसंपन्नइंगितैःसर्वमाचर ॥ नह्यबुद्धिंगतोराजासर्वभूतानिशास्तिहि ॥ १८ ॥ सुग्रीवस्तुशुभंवाक्यंश्रुत्वासर्वंहनूमतः ॥ ततःशुभतरंवाक्यंहनूमंतमुवाचह ॥ १९ ॥ दीर्घबाहूविशालाक्षौशरचापासिधारिणौ ॥ कस्यनस्यान्नभयंदृष्ट्वाह्येतौसुरसुतोपमौ ॥ २० ॥ वालिप्रणिहितावेवशंकेऽहंपुरुषोत्तमौ ॥ राजानोबहुमित्राश्चविश्वासोनात्रहिक्षमः ॥ २१ ॥ अरयश्चमनुष्येणविज्ञेयाश्छद्मचारिणः ॥ विश्वस्तानामविश्वस्ताश्छिद्रेषुप्रहरंत्यपि ॥ २२ ॥ कृत्येषुवालीमेधावीराजानोबहुदर्शिनः ॥ भवंतिपरहंतारस्तेज्ञेयाःप्राकृतैर्नरैः ॥ २३ ॥ तौत्वयाप्राकृतेनेवगत्वाज्ञेयौप्लवंगम ॥ इंगितानांप्रकारैश्चरूपव्याभाषणेनच ॥ २४ ॥ लक्षयस्वतयोर्भावंप्रहृष्टमनसौयदि ॥ विश्वासयन्प्रशंसाभिरिंगितैश्चपुनःपुनः ॥ २५ ॥

बहुमित्राः जात्यंतरेष्वपि मित्रवतः । यथा दशरथो गृध्रराजेन मित्रवान् एवं वालिनापि नरमैत्र्य संभावितमिति भावः ॥ २१ ॥ नन्वथापि तापसाभ्यां कुतो भयं तत्राह अरयश्चेति । यतस्ते छद्मचारिणोऽतो विज्ञेयाः । यतश्च विश्वस्तानां वंचनया प्राप्तविश्वासानामरीणां स्वयमविश्वस्ताश्छिद्रेषु प्रहारावकाशेषु प्रहरंति अतो विज्ञेया इत्यर्थः ॥ २२ ॥ उक्तमुपनयति कृत्येष्विति । राजानो बहुदर्शिनः नानाविधवंचनोपायज्ञाः परहंतारो भवति ते एते प्राकृतैः प्राकृतवेषैश्चारैर्ज्ञेयाः ज्ञातव्यांतराशयाः ॥ २३ ॥ यत एवमतस्तावित्ति प्राकृतेनेव उदासीनेनेव इंगितानां प्रकारैर्विशेषैः रूपेण सौम्यासौम्याकारेण व्याभाषणेन तत्तत्प्रसंगे दीयमानोत्तरेण च ॥ २४ ॥ तयोर्मनुष्ययोर्यदि त्वयि समीपस्थिते प्रहृष्टमनसौ उत्तरप्रत्युत्तरादौ संतुष्टमनसौ तदा तयोरभिमुखं स्थित्वा ममैव प्रशंसाभिस्तद्बोधकवाक्यैरिंगितैर्ममाभिकाभिप्रायबोधनैर्मयि

तौ विश्वासयन्नस्य वनस्य प्रवेशस्य प्रयोजन पृच्छ । यद्वा ममेवाभिमुख यथा तथा स्थित्वा प्रशसाभिस्तयोः स्तुतिभिरिगितैः स्वीयैस्तावात्मनि मयि च विश्वासयन्पृच्छेत्यन्वयः । स्वाभिमुखस्थितिकथनमन्यादृश वचनकथनसंभावनया तन्निरासायेति बोध्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रश्नावसर दर्शयति शुद्धेति । यद्येतौ शुद्धात्मानावस्मासु द्वेषरहितौ जानीहि ज्ञास्यसि तर्ह्येव तदभिमत प्रयोजन पृच्छ । उपसहरति व्याभाषितैरिति दुष्टताऽदुष्टता चेति तंत्रेण पदच्छेदः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ धैर्यमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किधाकाडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ विज्ञाय तात्पर्यतो ज्ञात्वा ॥ १ ॥ भिक्षुरूपं प्राकृततापसरूपम् । शठबुद्धितया अविश्वस्तबुद्धितया ॥ २ ॥ विनीतवत् विनीतयोग्यम् ॥ ३ ॥ यथावत्प्रशशस न तु मिथ्यास्तुतिरित्यर्थः । आबभाषे वक्तुमभिमुखीचकार ।

ममैवाभिमुखंस्थित्वापृच्छत्वंहरिपुंगव ॥ प्रयोजनंप्रवेशस्यवनस्यास्यधनुर्धरौ ॥ २६ ॥ शुद्धात्मानौयदित्वेतौजानीहित्वंप्लवंगम ॥ व्याभाषितैर्वारूपैर्वाविज्ञेयादुष्टताऽनयोः ॥ २७ ॥ इत्येवंकपिराजेनसंदिष्टोमारुतात्मजः ॥ चचारगमनेबुद्धिंयत्रतौरामलक्ष्मणौ ॥ २८ ॥ तथेतिसंपूज्य वचस्तुतस्यकपिःसुभीतस्यदुरासदस्य ॥ महानुभावोहनुमान्ययौतदासयत्ररामोतिबलीसलक्ष्मणः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ वचोविज्ञायहनुमान्सुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ पर्वतादृष्यमूकात्तुपुप्लुवेयत्र राघवौ ॥ १ ॥ कपिरूपंपरित्यज्यहनुमान्मारुतात्मजः ॥ भिक्षुरूपंततोभेजेशठबुद्धितयाकपिः ॥ २ ॥ ततःसहनुमान्वाचाश्लक्ष्णयासुमनोज्ञया ॥ विनीतवदुपागम्यराघवौप्रणिपत्यच ॥ ३ ॥ आबभाषेचतौवीरौयथावत्प्रशशंसच ॥ संपूज्यविधिवद्वीरौहनुमान्वानरोत्तमः ॥ ४ ॥ उवाचकामतोवाक्यंमृदुसत्यपराक्रमौ ॥ राजर्षिदेवप्रतिमौतापसौसंशितव्रतौ ॥ ५ ॥ देशंकथमिमंप्राप्तौभवंतौवरवर्णिनौ ॥ त्रासयंतौमृगगणानन्यांश्चवनचारिणः ॥ ६ ॥ पंपातीररुहान्वृक्षान्वीक्षमाणौसमंततः ॥ इमांनदींशुभजलांशोभयंतौतरस्विनौ ॥ ७ ॥ धैर्यवंतौसुवर्णाभौकौयुवांचीरवाससौ ॥ निःश्वसंतौवरभुजौपीडयंताविमाःप्रजाः ॥ ८ ॥ सिंहविप्रेक्षितौवीरौसिंहातिबलविक्रमौ ॥ शक्रचापनिभेचापेगृहीत्वाशत्रुनाशनौ ॥ ॥ ९ ॥ श्रीमंतौरूपसंपन्नौवृषभश्रेष्ठविक्रमौ ॥ हस्तिहस्तोपमभुजौद्युतिमंतौनरर्षभौ ॥ १० ॥ प्रभयापर्वतेंद्रोऽसौयुवयोरवभासितः ॥ राज्यार्हावमरप्रख्यौकथंदेशमिहागतौ ॥ ११ ॥ पद्मपत्रेक्षणौवीरौजटामंडलधारिणौ ॥ अन्योन्यसदृशौवीरौदेवलोकादिहागतौ ॥ १२ ॥ यदृच्छयेवसंप्राप्तौचंद्रसूर्यौवसुंधराम् ॥ विशालवक्षसौवीरौमानुषौदेवरूपिणौ ॥ १३ ॥

सपूज्य वाचा प्रशस्य ॥ ४ ॥ कामतः सुग्रीवोपदेशाविरुद्धस्वेच्छातः राजर्षी च देवौ च तत्प्रतिमौ ॥ ५ ॥ वरवर्णिनौ ब्रह्मचारिश्रेष्ठौ अन्यांश्च रक्षोसुरादीन् ॥ ६ ॥ समततो वीक्षमाणौ किंचिद्दृस्वन्वेषमाणावित्यर्थः । इमां नदीमिति । सरस्यपि विस्तृतत्वेन नदीत्वोपचार इति केचित् । नद्येवेत्यन्ये ॥ ७ ॥ शोभनो वर्ण आभा कांतिश्च ययोस्तौ । निःश्वसतौ किंचिद्दुःखवशेनेति शेषः । इमा वन्याः प्रजाः पीडयंतौ स्वरूपमात्रेणेति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ हस्तः शुंडादंडः ॥ १० ॥ राज्यार्हौ देवतुल्यौ देशं हित्वा कथमिहागतावित्यर्थः । आकारतो महाराजत्वनिश्चयादेवमुक्तिः ॥ ११ ॥ देवलोकादिह भूतले

१ न्मारुतात्मज.—इ० पा० । २ सिंहातिबलविक्रमौ—इ० पा० ।

आगताविव ॥ १२ ॥ १३ ॥ समदौ हृष्टौ गोवृषौ तरुणवृषभाविव ॥ १४ ॥ १५ ॥ चित्रमनुलेपनं स्वर्णजलरूपगं ययोस्ते ॥ १६ ॥ हेमभूषिते वज्रे यथा ॥ १७ ॥ १८ ॥ निर्मुक्तौ मुक्तकंचुकौ कस्माद्वै कस्माद्धेतोर्नाभिभाषथः प्रत्युत्तरमिति शेषः ॥ १९ ॥ ननु कस्त्वं कस्य वा यस्यास्माभिः प्रत्युत्तरं देयं तत्राह सुग्रीव इति । सुग्रीवस्याक्षुद्रत्वबोधनाय तत्स्तुतिपूर्वकमुक्तिः । विनिकृतो निरस्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ ननु त्वद्वाज्ञाऽस्मत्समीपे प्रेषण किमर्थं तत्राह युवाभ्यामिति ॥ २२ ॥ वानरराजसचिवस्य मानुष रूपं कुतस्तत्राह भिक्षुरूपेति । अनेन शुद्धं वानरत्वमेव नेत्यपि बोधितम् ईदृशं वित्त मिति प्राक्तनेनान्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तमेव सुग्रीवमेव काङ्क्षमाणस्येच्छत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ तमभ्यभाष अभिभाषस्वेति यावत् । वाक्येति । वाक्यज्ञ वाक्यरचनाभिज्ञम् । मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयु

सिंहस्कंधौमहोत्साहौसमदाविवगोवृषौ ॥ आयताश्चसुवृत्ताश्चबाहवःपरिघोपमाः ॥ १४ ॥ सर्वभूषणभूषार्हाःकिमर्थंनविभूषिताः ॥ उभौयो ग्यावहंमन्येरक्षितुंपृथिवीमिमाम् ॥ १५ ॥ ससागरवनांकृत्स्नांविंध्यमेरुविभूषिताम् ॥ इमेचधनुषीचित्रेश्लक्ष्णेचित्रानुलेपने ॥ १६॥ प्रकाशेतेयथें द्रस्यवज्रेहेमविभूषिते ॥ संपूर्णाश्चशितैर्बाणैस्तूणाश्चशुभदर्शनाः ॥ १७ ॥ जीवितांतकरैर्घोरैर्ज्वलद्भिरिवपन्नगैः ॥ महाप्रमाणौविपुलौतप्तहाटक भूषणौ ॥ १८ ॥ खड्गावेतौविराजेतेनिर्मुक्तभुजगाविव ॥ एवंमांपरिभाषंतंकस्माद्वैनाभिभाषथः ॥ १९ ॥ सुग्रीवोनामधर्मात्माकश्चिद्वानर पुंगवः ॥ वीरोविनिकृतोभ्रात्राजगद्भ्रमतिदुःखितः ॥ २० ॥ प्राप्तोऽहंप्रेषितस्तेनसुग्रीवेणमहात्मना ॥ राज्ञावानरमुख्यानांहनुमान्नामवानरः ॥ २१ ॥ युवाभ्यांसहधर्मात्मासुग्रीवःसख्यमिच्छति ॥ तस्यमांसचिवंवित्तंवानरंपवनात्मजम् ॥ २२ ॥ भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नंसुग्रीवप्रियकार णात् ॥ ऋष्यमूकादिहप्राप्तंकामगंकामचारिणम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वातुहनुमांस्तौवीरौरामलक्ष्मणौ ॥ वाक्यज्ञोवाक्यकुशलःपुनर्नोवाचकिंचन ॥ २४ ॥ एतच्छ्रुत्वावचस्तस्यरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ प्रहृष्टवदनःश्रीमान्भ्रातरंपार्श्वतःस्थितम् ॥ २५ ॥ सचिवोऽयंकपींद्रस्यसुग्रीवस्यमहा त्मनः ॥ तमेवकांक्षमाणस्यममांतिकमिहागतः ॥ २६ ॥ तमभ्यभाषसौमित्रेसुग्रीवसचिवंकपिम् ॥ वाक्यज्ञंमधुरैर्वाक्यैःस्नेहयुक्तमरिंदम ॥२७॥ नानृग्वेदविनीतस्यनायजुर्वेदधारिणः ॥ नासामवेदविदुषःशक्यमेवंविभाषितुम् ॥ २८ ॥ नूनंव्याकरणंकृत्स्नमनेनबहुधाश्रुतम् ॥ बहुव्याहर ताऽनेननकिंचिदपशब्दितम् ॥ २९ ॥ नमुखेनेत्रयोश्चापिललाटेचभ्रुवोस्तथा ॥ अन्येष्वपिचसर्वेषुदोषःसंविदितःक्वचित् ॥ ३० ॥ अविस्त रमसंदिग्धमविलंबितमव्यथम् ॥ उरस्थंकंठगंवाक्यंवर्ततेमध्यमस्वरम् ॥ ३१ ॥

क्तमभ्यभाषेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ विनयः प्रातिशाख्यादिज्ञानपूर्वकाभ्यासः ऋग्वेदविषये तद्धीनो यो न भवति तेन एकैकानुवाकेऽनुवाकांतरसांकर्येण तद्धारणस्य दुष्करत्वाद्यजुर्वेदधारणाहीनभिन्नेन गायनविषय योहादेर्दुर्ज्ञेयत्वात्सामवेदज्ञानहीनभिन्नेनैवं प्रभाषितु शक्यं न तद्धीनेनेत्यर्थः । पष्ठ्यापी शेषे वा । यद्वा तद्धीनैरेवं प्रभाषितुं न शक्यम् अशक्यमित्यर्थः । तेनायं सर्वथा तज्ज्ञ इति नोपेक्षार्ह इति व्यंग्यम् ॥ २८ ॥ ननु वेदमात्राध्यायिना न किंचिद्राजमंत्रादि ज्ञातु शक्य तत्राह नूनमिति । कृत्स्नं पदतदर्थस्वरूपनिर्णयोपयोगिन्यायसहितं व्याकरणबोध्यसाधुत्वस्यार्थघटितत्वात् । अनेन सर्वज्ञत्वं सूचितम् । तथा श्रवणे हेतुमा बहुिति ॥ २९ ॥ इंगितैरप्यसौ विश्वासयोग्य इत्याह न मुखे इति । दोषः संविदितो व्यवहारकाले इति शेषः ॥ ३० ॥ अथ वचनरचनासौष्ठवमाह अविस्तरमिति । नातिविस्तारमित्यर्थः । असंदिग्धम् अ ।

१ कामगं कामरूपिणम्–इ० पा० । २ गात्रेषु–इ० पा० ।

दिग्धार्थमसंदिग्धाक्षरं च अविलंबितम् अनेनास्खलद्गीष्ट्वम् । अव्यथ न विद्यते श्रोतृश्रुतेर्व्यथा यस्मात्तादृशम् । तेनाश्रुतिकटुवर्णमित्यर्थः । उरस्थं मध्यमारूपेण कंठगं वैखरीरूपेण कंठविवराच्छ्रोतृश्रोत्रं गतम् अत एव मध्यमस्वरं नात्युच्चैर्नातिनीचैः ॥ ३१ ॥ सस्कारक्रमसंपन्नां सस्काराणां क्रमे क्रमेण जनने संपन्नां समर्थाम् । विशिष्टानुपूर्वी विशेषरूपेण पदादीनां ग्रहणाय क्रमवत्तत्तद्वर्णाकारसंस्कारानंतःकरणे उत्पाद्य तत्क्रमेण क्रमवद्वर्णावमासपदवाक्यज्ञानमिति वाक्यप्रदीपादौ स्पष्टम् । तेन मध्यमवृत्त्योच्चारणं सूचितम् । तदाहाद्रुतामविलंबितामिति । अत एव हृदयहर्षिणीम् ॥ ३२ ॥ त्रिस्थानव्यंजनस्थया त्रिषु स्थानेषु उरःकण्ठशिरःसु यद्व्यंजनमभिव्यक्तिस्तया तिष्ठति श्रोतृग्राह्यस्वरूप लभते तादृश्या अनेन नित्य एव स्फोटरूपः शब्द इति सूचितम् । नाराध्यते नानुकूल्यते ॥ ३३ ॥ कार्याणां गतयः परिपाकाः ॥ ३४ ॥ दूतवाक्यप्रचोदिताः तद्वाक्यबोधिताः ॥ ३५ ॥ एवमुक्तः रामेणेति शेषः ॥ ३६ ॥ नौ आवयोः तमेव सुग्रीवमेव मार्गावो मार्गयावः ॥ ३७ ॥ यथा ब्रवीषि सख्यमिच्छतीति यदवादीस्तत्तथैव करिष्याव इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

संस्कारक्रमसंपन्नामद्रुतामविलंबिताम् ॥ उच्चारयतिकल्याणींवाचंहृदयहर्षिणीम् ॥ ३२ ॥ अनयाचित्रयावाचात्रिस्थानव्यंजनस्थया ॥ कस्य नाराध्यतेचित्तमुद्यतासेररेरपि ॥ ३३ ॥ एवंविधोयस्यदूतोनभवेत्पार्थिवस्यतु ॥ सिध्यंतिहिकथंतस्यकार्याणांगतयोऽनघ ॥ ३४ ॥ एवंगुणगणैर्युक्तायस्यस्युः कार्यसाधकाः ॥ तस्यसिध्यंतिसर्वेऽर्थादूतवाक्यप्रचोदिताः ॥ ३५ ॥ एवमुक्तस्तुसौमित्रिःसुग्रीवसचिवंकपिम् ॥ अभ्यभाषतवाक्यज्ञोवाक्यज्ञंपवनात्मजम् ॥३६॥ विदितानौगुणाविद्वन्सुग्रीवस्यमहात्मनः॥ तमेवचावांमार्गावःसुग्रीवंप्लवगेश्वरम् ॥ ३७ ॥ यथाब्रवीषिहनुमन्सुग्रीववचनादिह॥ तत्तथाहिकरिष्यावोवचनात्तवसत्तम ॥ ३८ ॥ तत्तस्यवाक्यंनिपुणंनिशम्यप्रहृष्टरूपःपवनात्मजःकपिः ॥ मनःसमाधायजयोपपत्तौसख्यंतदाकर्तुमियेषताभ्याम् ॥३९॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा० किष्किंधाकांडे तृतीयः सर्गः ॥३॥

ततःप्रहृष्टोहनुमान्कृत्यवानितितद्वचः ॥ श्रुत्वामधुरभावंचसुग्रीवंमनसागतः ॥ १ ॥ भाव्योराज्यागमस्तस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ यदयंकृत्यवान्प्राप्तःकृत्यंचैतदुपागतम् ॥ २ ॥ ततःपरमसंहृष्टोहनूमान्प्लवगोत्तमः ॥ प्रत्युवाचततोवाक्यंरामंवाक्यविशारदम् ॥ ३ ॥ किमर्थंचवनंघोरंपंपाकाननमंडितम् ॥ आगतःसानुजोदुर्गंनानाव्यालमृगायुतम् ॥ ४ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वालक्ष्मणोरामचोदितः ॥ आचचक्षेमहात्मानंरामंदशरथात्मजम् ॥ ५ ॥ राजादशरथोनामद्युतिमान्धर्मवत्सलः ॥ चातुर्वर्ण्यंस्वधर्मेणनित्यमेवाभिपालयन् ॥ ६ ॥

जयोपपत्तौ सुग्रीवस्येति शेषः । ताभ्यां रामसुग्रीवाभ्याम् ॥ ३९ ॥ धैर्गमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ तद्वचः—सचिवोयं कपींद्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । तमेव कांक्षमाणस्य ममांतिकमुपागतः ॥ इति रामवचो महात्मन इति सोपचारप्रयोगतः सुग्रीवविषये मधुरभावं सौम्यभावं श्रुत्वा तमेव कांक्षमाण इत्यनेन सुग्रीवे रामः किंचित्कृत्यवानिति विज्ञाय प्रहृष्टः सुग्रीवः । सुग्रीवामिमतसिद्धिं मनसा गतो दृष्टवान् ॥ १ ॥ तदेव विवृणोति भाव्य इति । अवश्यंभावीत्यर्थः । यदयं महापुरुषः कृत्यवान् प्रयोजनसापेक्षः प्राप्त एतत्कृत्यं च उपागतं सुग्रीव प्राप्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ एन सहृदयत्वमवगत्य स्वस्वाम्युक्तं पृच्छति तत इति ॥ ३ ॥ पंपाकाननेन मंडितमलंकृतम् । घोरमन्यदिति शेषः ॥ ४ ॥ रामचोदितः इंगितेनेति शेषः । आचचक्षे बोधितवान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

१ संभाष–इ० पा० । २ विश.र.–इ० पा० । ३ स्यन्.लयत्–इ० पा० ।

पितामह इव पालकत्वेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ निर्देशो नियोगस्तत्पारगः तस्य समाप्तकल्पत्वादेवमुक्तम् ॥ ९ ॥ संयुक्तः सयुज्यमानः । भ्रष्टः किंचिन्निमित्तवशात् ॥ १० ॥ ११ ॥ अवरः कनीयान्दास्यमुपागतो स्येति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ रहिते आवाभ्यां रहिते काले न ज्ञायते विशिष्येति शेषः ॥ १४ ॥ दनुः कबंधः स ज्ञास्यतीत्याख्यातः ॥ १५ ॥ स्वर्गं गतुं दिवमाकाशं गतः उत्पतितः ॥ १६ ॥ १७ ॥

नद्वेष्टाविद्यतेतस्यसतुद्वेष्टिनकंचन ॥ सतुसर्वेषुभूतेषुपितामहइवापरः ॥ ७ ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥ तस्यायंपूर्वजःपुत्रोरामो नामजनैःश्रुतः ॥ ८ ॥ शरण्यःसर्वभूतानांपितुर्निर्देशपारगः ॥ ज्येष्ठोदशरथस्यायंपुत्राणांगुणवत्तमः ॥ ९ ॥ राजलक्षणसंयुक्तःसंयुक्तोराज्यसं पदा ॥ राज्याद्भ्रष्टोमयावस्तुंवनेसार्धमिहागतः ॥ १० ॥ भार्ययाचमहाभागसीतयाऽनुगतोवशी ॥ दिनक्षयेमहातेजाःप्रभयेवदिवाकरः ॥ ११ ॥ अहमस्यावरोभ्रातागुणैर्दास्यमुपागतः ॥ कृतज्ञस्यबहुज्ञस्यलक्ष्मणोनामनामतः ॥ १२ ॥ सुखार्हस्यमहार्हस्यसर्वभूतहितात्मनः ॥ ऐश्वर्येणवि हीनस्यवनवासेरतस्यच ॥ १३ ॥ रक्षसाऽपहृताभार्यारहितेकामरूपिणा ॥ तच्चनज्ञायतेरक्षःपत्नीयेनास्यवाहृता ॥ १४ ॥ दनुर्नामदितेःपुत्रःशा पाद्राक्षसतांगतः ॥ आख्यातस्तेनसुग्रीवःसमर्थोवानराधिपः ॥ १५ ॥ सज्ञास्यतिमहावीर्यस्तवभार्यापहारिणम् ॥ एवमुक्त्वादनुःस्वर्गंभ्राजमा नोदिवंगतः ॥ १६ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयाथातथ्येनपृच्छतः ॥ अहंचैवचरामश्चसुग्रीवंशरणंगतौ ॥ १७ ॥ एषदत्त्वाचवित्तानिप्राप्यचानुत्तमं यशः ॥ लोकनाथःपुराभूत्वासुग्रीवंनाथमिच्छति ॥ १८ ॥ सीतायस्यस्नुषाचासीच्छरण्योधर्मवत्सलः ॥ तस्यपुत्रःशरण्यश्चसुग्रीवंशरणंगतः ॥ ॥ १९ ॥ सर्वलोकस्यधर्मात्माशरण्यःशरणंपुरा ॥ गुरुर्मेराघवःसोऽयंसुग्रीवंशरणंगतः ॥ २० ॥ यस्यप्रसादेसततंप्रसीदेयुरिमाःप्रजाः ॥ सरामो वानरेंद्रस्यप्रसादमभिकांक्षते ॥ २१ ॥ येनसर्वगुणोपेताःपृथिव्यांसर्वपार्थिवाः ॥ मानिताःसततंराज्ञासदादशरथेनवै ॥ २२ ॥ तस्यायंपूर्वजःपुत्र स्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ सुग्रीवंवानरेंद्रंतुरामःशरणमागतः ॥ २३ ॥ शोकाभिभूतेरामेतुशोकार्तेशरणंगते ॥ कर्तुमर्हतिसुग्रीवःप्रसादंसहयूथपैः ॥ ॥ २४ ॥ एवंब्रुवाणंसौमित्रिंकरुणंसाश्रुपातनम् ॥ हनूमान्प्रत्युवाचेदंवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ २५ ॥ ईदृशाबुद्धिसंपन्नाजितक्रोधाजितेंद्रियाः ॥ द्रष्टव्यावानरेंद्रेणदिष्ट्यादर्शनमागताः ॥ २६ ॥ सहिराज्याच्चविभ्रष्टःकृतवैरश्चवालिना ॥ हृतदारोवनेत्रस्तोभ्रात्राविनिकृतोभृशम् ॥ २७ ॥

नाथं रक्षकम् इच्छति । दैवगत्येति शेषः ॥ १८ ॥ यः शरण्यो धर्मवत्सलश्चासीदित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सर्वगुणोपेताः मूर्धाभिषिक्ता इति यावत् । सदा प्रतिदिनम् । सततमनुक्षणम् ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ शोकाभिभूते शोकाविष्टे । शोकार्ते शोकपीडिते ॥ २४ ॥ साश्रुपातनम् अस्माकमप्यन्यशरणापेक्षेत्यश्रुपातनसहितम् ॥ २५ ॥ द्रष्टव्याः द्रष्टुं योग्याः ॥ २६ ॥ स हीति । अनेन तस्यापि सहायापे

१ पिता यस्य पुरा-इ० पा० ।

क्षत्वं दर्शितम् ॥ २७ ॥ यदेवमतः परिमार्गणे साहाय्यं करिष्यतीत्यन्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ सोऽपि त्वया कृत्यवानिति यथा कथयते तथा जाने एन देश संप्राप्तस्त्वं कृतकृत्योसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ उक्तं समर्थयते प्रसन्नेति । मुखवर्णो मुखशोभा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वानरम् वानरस्येदम् । आर्षोऽण् ॥ ३४ ॥ उक्तं संगृह्णाति स त्विति । कृतकृत्यवत्तद्दर्ह गिरिवरम् । ऋष्यमूकम् ॥ ३५ ॥ मैंगैमाचः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ऋष्यमूकादिति । ऋष्यमूके सुग्रीवनिवासस्थाने राघवौ स्थापयित्वा ततः सुग्रीवानयनार्थम् ऋष्य

करिष्यतिससाहाय्यंयुवयोर्भास्करात्मजः ॥ सुग्रीवःसहचास्माभिःसीतायाःपरिमार्गणे ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्त्वाहनुमाञ्श्लक्ष्णंमधुरयागिरा ॥ बभाषेसाधुगच्छामःसुग्रीवमितिराघवम् ॥२९॥ एवंब्रुवंतंधर्मात्माहनूमंतंसलक्ष्मणः ॥ प्रतिपूज्ययथान्यायमिदंप्रोवाचराघवम् ॥ ३० ॥ कपिः कथयतेहृष्टोयथायंमारुतात्मजः ॥ कृत्यवान्सोपिसंप्राप्तःकृतकृत्योऽसिराघव ॥ ३१ ॥ प्रसन्नमुखवर्णश्चव्यक्तंहृष्टश्चभाषते ॥ नानृतंवक्ष्यते वीरोहनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥ ततःसस्तुमहाप्राज्ञोहनूमान्मारुतात्मजः ॥ जगामादायतौवीरौहरिराजायराघवौ ॥ ३३ ॥ भिक्षुरूपंपरि त्यज्यवानरंरूपमास्थितः ॥ पृष्ठमारोप्यतौवीरौजगामकपिकुंजरः ॥ ३४ ॥ सतुविपुलयशाःकपिप्रवीरःपवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः ॥ गिरि वरमुरुविक्रमःप्रयातःसशुभमतिःसहरामलक्ष्मणाभ्याम् ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ऋष्यमूकात्तुहनुमान्गत्वातंमलयंगिरिम् ॥ आचचक्षेतदावीरौकपिराजायराघवौ ॥ १ ॥ अयंरामोमहाप्राज्ञसंप्राप्तो दृढविक्रमः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रारामोऽयंसत्यविक्रमः ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातोरामोदशरथात्मजः ॥ धर्मेनिगदितश्चैवपितुर्निर्देशका रकः ॥३॥ राजसूयाश्वमेधैश्चवह्निर्येनाभितर्पितः ॥ दक्षिणाश्चतथोत्सृष्टागावःशतसहस्रशः ॥४ ॥ तपसासत्यवाक्येनवसुधातेनपालिता ॥ स्त्रीहे तोस्तस्यपुत्रोऽयंरामोऽरण्यंसमागतः ॥५॥ तस्यास्यवसतोऽरण्येनियतस्यमहात्मनः ॥ रावणेनहृताभार्यासत्वांशरणमागतः ॥६ ॥ भवतासख्य कामौतौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ प्रगृह्यचार्चयस्वैतौपूजनीयतमावुभौ ॥ ७ ॥ श्रुत्वाहनूमतोवाक्यंसुग्रीवोवानराधिपः ॥ (भयंचराघवाद्घोरंप्रजहौ विगतज्वरः ॥ सकृत्वामानुषंरूपंसुग्रीवःप्लवगर्षभः ॥ १ ॥) दर्शनीयतमोभूत्वाप्रीत्योवाचचराघवम् ॥ ८ ॥ भवान्धर्मविनीतश्चसुतपाःसर्वव त्सलः ॥ आख्यातावायुपुत्रेणतत्त्वतोमेभवद्गुणाः ॥९॥ तन्ममैवैषसत्कारोलाभश्चैवोत्तमःप्रभो ॥ यत्त्वमिच्छसिसौहार्दंवानरेणमयासह ॥१०॥

मूकैकदेशं मलयाख्यं गिरिं गत्वेत्यन्वयः ॥ १ ॥ अयं रामः मलयस्थसुग्रीवदृष्टिपथवर्तित्वादेवं निर्देशः पुनराहादराद्रामोयमिति । सत्यविक्रमत्वदृढत्वाभ्यां त्वच्छत्रुनिरसनक्षमता व्यज्यते ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणा मित्यनेन स्वरूपकथनं धर्मे स्वसत्यपरिपालनरूपधर्मनिमित्तम् । निगदितः प्रेरितः । पित्रेति शेषः । अत एव तस्य पितुर्निर्देशकारकः ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्त्रीहेतोः पित्रा स्त्रियै दत्तस्य वरस्य पालनहेतोः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रगृह्य दर्शनाकांक्षिणोर्दर्शनं दत्त्वा ॥ ७ ॥ दर्शनीयतमो भूत्वा इच्छावशादिति शेषः ॥ ८ ॥ धर्मविनीतः धर्मे शिक्षितः ॥ ९ ॥ एषः मन्मैत्रीच्छारूपः तदेवाह । यत्त्वमिति । वानरेण तिर्यग्योनिनापि ॥ १० ॥

१ दृष्टमानराः-इ० पा० ।

रोचते यदीति कार्यवशादिति शेषः । ध्रुवा मर्यादा अनुलंघनीयोऽन्योन्यकार्यसंपादनविषयो निश्चयः । बध्यतां बुद्ध्या विचार्य प्रतिज्ञायताम् ॥ ११ ॥ हस्तं पीडयामास दक्षिणहस्तेन दक्षिणहस्तं गृहीतवान् ॥ ॥१२॥ पीडितं पर्यष्वजत गाढमालिंगितवान् । कृतसौहार्दस्थैर्याय दनूपदिष्टाग्निसाक्षिकत्वसिद्धये च रामप्रेरितहनूमतः प्रवृत्तिस्तत इति । भिक्षुरूपं परित्यज्य तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवंगमेति सुग्रीवाज्ञाकरणप्रतीतये रामागमननिवेदनसमये पुनः कृत भिक्षुरूप परित्यज्य ॥ १३ ॥ स्वेन रूपेण वानररूपेण । काष्ठयोररण्योरग्निं जनयामास । ततो दीप्यमानमग्निं तयोर्मध्ये निदधौ । निहितं च त पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतं

रोचतेयदिमेसख्यंबाहुरेषप्रसारितः ॥ गृह्यतांपाणिनापाणिर्मर्यादाबध्यतांध्रुवा ॥ ११ ॥ एवत्तुवचनंश्रुत्वासुग्रीवस्यसुभाषितम् ॥ संप्रहृष्टमनाहस्तंपीडयामासपाणिना ॥ १२ ॥ हृद्यंसौहृदमालंब्यपर्यष्वजतपीडितम् ॥ ततोहनूमान्संत्यज्यभिक्षुरूपमरिंदमः ॥१३॥ काष्ठयोःस्वेनरूपेणजनयामासपावकम् ॥ दीप्यमानंततोवह्निंपुष्पैरभ्यर्च्यसत्कृतम् ॥ १४ ॥ तयोर्मध्येतुसुप्रीतोनिदधौसुसमाहितः ॥ ततोऽग्निंदीप्यमानंतौचक्रतुश्चप्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ सुग्रीवोराघवश्चैववयस्यत्वमुपागतौ ॥ ततःसुप्रीतमनसौतावुभौहरिराघवौ ॥१६॥ अन्योन्यमभिवीक्षंतौनतृप्तिमभिजग्मतुः॥ त्वंवयस्योसिहृद्योमेएकंदुःखंसुखंचनौ ॥ १७ ॥ सुग्रीवोराघवंवाक्यमित्युवाचप्रहृष्टवत् ॥ ततःसुपर्णबहुलांभङ्क्त्वाशाखांसुपुष्पिताम् ॥ १८ ॥ सालस्यास्तीर्यसुग्रीवोनिपसादसराघवः ॥ लक्ष्मणायाथसंहृष्टोहनुमान्मारुतात्मजः ॥ १९ ॥ शाखांचंदनवृक्षस्यददौपरमपुष्पिताम् ॥ ततःप्रहृष्टःसुग्रीवःश्लक्ष्णंमधुरयागिरा ॥ २० ॥ प्रत्युवाचतदारामंहर्षव्याकुललोचनः ॥ अहंविनिकृतोरामचरामीहभयार्दितः ॥२१॥ हृतभार्योवनेत्रस्तोदुर्गमेतदुपाश्रितः ॥ सोहंत्रस्तोवनेभीतोवसाम्युद्भ्रांतचेतनः ॥ २२ ॥ वालिनानिकृतोभ्रात्राकृतवैरश्चराघव ॥ वालिनोमेमहाभागभयार्तस्याभयंकुरु ॥ २३ ॥ कर्तुमर्हसिकाकुत्स्थभयंमेनभवेद्यथा ॥ एवमुक्तस्तुतेजस्वीधर्मज्ञोधर्मवत्सलः ॥ २४ ॥ प्रत्यभाषतकाकुत्स्थःसुग्रीवंप्रहसन्निव ॥ उपकारफलंमित्रंविदितंमेमहाकपे ॥ २५ ॥ वालिनंतंवधिष्यामितवभार्यापहारिणम् ॥ अमोघाःसूर्यसंकाशाममेमेनिशिताःशराः ॥ २६ ॥

परिस्तरणादि [illegible] चाभ्यर्च्य ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणं चक्रतुः मर्यादादार्ढ्यायेति शेषः ॥१५॥१६॥ हृद्यः हृदयप्रियः एकं समानमित्यर्थः ॥१७॥ प्रहृष्टवत्प्रहृष्टः सन्नेतावत्पर्यंत सम्यग्निग्नामाभावात्सुग्रीवः पृथगासनस्थ एवासीदिति ज्ञायते । तदाह ततः सुपर्णेति ॥१८॥ आस्तीर्य रामवायेति शेषः । स राघवो निषसाद स्वयं तत्र स्थितः॥१९॥लक्ष्मणाय विषादपरिहारार्थं चंदनशाखास्तरणदानम् । अथ कार्यमर्यादा बंधनाय प्रवृत्तिः तत इति ॥२०॥ इह वने इत्यन्वयः ॥२१॥२२॥ अभयं कुरु अभयप्रतिज्ञां कुरु ॥२३॥ तदेव दार्ढ्याय पुनराह कर्तुमिति ॥२४॥ लीलाविसृष्टैकेषुमात्रसाध्यत्वात्प्रहसन्निवेति उपकारः फलं यस्य तम् ॥२५॥ २६॥

१ हृद्यम्-इ० पा० ।

वेगिताः सजातवेगाः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ मम वैरिणमग्रज तथा कुरु यथा पुनः स मम न हिंस्यात् ॥ ३० ॥ सीतादीनां राजीवादिभिः क्रमेणान्वयः । कपींद्रोत्र वाली । पुंसां वामनेत्रस्पंदोऽशुभशंसी स्त्रीणां स शुभशंसी ॥ ३१ ॥ केडैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ आख्याति आख्यातवान् तन्निमित्तमिति शेषः ॥ १ ॥ तत्किं तत्राह यन्निमित्तमिति ॥२॥ त्वया लक्ष्मणेन च वियुक्ता तव भार्या सीता अतरं प्रेप्सुना छिद्रं दिदृक्षुणा हृता तेन लोकरावणेन रक्षसा त्वं भार्यावियोगजं

तस्मिन्वालिनिदुर्वृत्तेनिपतिष्यंतिवेगिताः॥ कंकपत्रप्रतिच्छन्नामहेंद्राशनिसंनिभाः ॥२७॥तीक्ष्णाग्राऋजुपर्वाणःसरोषाभुजगाइव ॥ तमद्यवालिनं पश्यतीक्ष्णैराशीविषोपमैः ॥२८॥ शरैर्विनिहतंभूमौप्रकीर्णमिवपर्वतम् ॥ सतुतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यात्मनोहितम् ॥ सुग्रीवःपरमप्रीतःपरमंवाक्य मब्रवीत् ॥ २९ ॥ तवप्रसादेननृसिंहवीरप्रियांचराज्यंचसमाप्नुयामहम् ॥ तथाकुरुत्वंनरदेववैरिणंयथानहिंस्यात्सपुनर्ममाग्रजम् ॥ ३० ॥ सीता कपींद्रक्षणदाचराणांराजीवहेमज्वलनोपमानि ॥ सुग्रीवरामप्रणयप्रसंगेवामानिनेत्राणिसमंस्फुरंति ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०किष्किंधाकांडे पंचमः सर्गः ॥५॥ पुनरेवाब्रवीत्प्रीतोराघवंरघुनंदनम् ॥ अयमाख्यातितेरामसेवकोमंत्रिसत्तमः ॥१॥ हनूमा न्यन्निमित्तंत्वंनिर्जनंवनमागतः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावसतश्चवनेतव ॥२॥ रक्षसापहृताभार्यामैथिलीजनकात्मजा ॥ त्वयावियुक्तारुदतीलक्ष्मणे नचधीमता ॥ ३ ॥ अंतरंप्रेप्सुनातेनहत्वागृध्रंजटायुषम् ॥ भार्यावियोगजंदुःखंप्रापितस्तेनरक्षसा ॥४॥ भार्यावियोगजंदुःखंनचिरात्त्वंविमोक्ष्य से ॥ अहंतामानयिष्यामिनष्टांवेदश्रुतीमिव ॥ ५ ॥ रसातलेवावर्ततींवर्ततींवानभस्तले ॥ अहमानीयदास्यामितवभार्यामरिंदम ॥ ६ ॥ इदंतथ्यं ममवचस्त्वमवेहिचराघव ॥ नशक्यासाजरयितुमपिसेंद्रैःसुरासुरैः ॥ ७ ॥ तवभार्यांमहाबाहोभक्ष्यंविषकृतंयथा ॥ त्यजशोकंमहाबाहोतांकांतामा नयामिते ॥ ८ ॥ अनुमानात्तुजानामिमैथिलीसानसंशयः ॥ ह्रियमाणामयादृष्टारक्षसारौद्रकर्मणा ॥ ९ ॥ क्रोशंतीरामरामेतिलक्ष्मणेतिचविस्वर म् ॥ स्फुरंतीरावणस्यांकेपन्नगेंद्रवधूर्यथा॥१०॥ आत्मनापंचमंमांहिदृष्ट्वाशैलतलेस्थितम् ॥ उत्तरीयंतयात्यक्तंशुभान्याभरणानिच ॥ ११ ॥ तान्य स्माभिर्गृहीतानिनिहितानिचराघव ॥ आनयिष्याम्यहंतानिप्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ॥ १२ ॥ तमब्रवीत्ततोरामःसुग्रीवंप्रियवादिनम् ॥ आनयस्वसखे शीघ्रंकिमर्थंप्रविलंबसे ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तुसुग्रीवःशैलस्यगहनांगुहाम् ॥ प्रविवेशततःशीघ्रंराघवप्रियकाम्यया ॥ १४ ॥ उत्तरीयंगृहीत्वातुसता न्याभरणानिच ॥ इदंपश्येतिरामायदर्शयामासवानरः॥१५॥ततोगृहीत्वावासस्तुशुभान्याभरणानिच॥अभवद्बाष्पसंरुद्धोनीहारेणेवचंद्रमाः॥१६॥

दुःखं प्रापित इति चाख्यातवान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ रामेण स्वकार्यसाधने प्रतिज्ञाते सति स्वयमपि तत्कार्यसाधनं प्रतिजानीते भार्येत्यादि । न चिरान्नष्टां मधुकैटभहृतां देवस्य धर्मस्य धर्मज्ञब्रह्मणश्च ज्ञानसाधनभूतां श्रुति त्रयीं तामिव । दीर्घ आर्षः ॥ ५ ॥ वर्ततीं वर्तमानाम् ॥ ६ ॥ तथ्यं तथ्यमेवावेहीत्यन्वयः । विषकृतं विषमिश्रितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ या दृष्टा सा मैथिलीत्यनुमानात्त्वद्भार्यात्वानुमापकाद्रामेत्याक्रोशाल्लिङ्गाज्जानामीत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ आत्मना पञ्चमं मन्त्रिचतुष्टयसहितं मामित्यर्थः ॥ ११ ॥ आनयिष्यामि आनेष्यामि । दृष्टेत्यत्र प्रमाणप्रदर्शनमिदम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ गहनां दुष्प्रवेशाम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

हा प्रिये इतीत्यत्र संधिरार्षः ॥ १७ ॥ हृदीति । प्रियासंबधेन प्रीत्यतिशयात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शाद्वलभूम्युत्सर्गे लिंगमाह तथारूपमिति । अभग्नतया यथापूर्वरूपमित्यर्थः ॥ २१ ॥ नाहमिति । ऊर्ध्वदृष्ट्या परस्त्रीत्वेन कदाप्यदर्शनादिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कं देशमुद्दिश्येति शेषः । प्राणप्रिया प्राणेभ्योपीष्टा प्राणसंबंधस्य तदधीनत्वादिति भावः ॥ २४ ॥ यन्निमित्त प्रियापहारि तन्निमित्तम् ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ विमथ्य वचयित्वा ॥ २७ ॥ सँखैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किधाकांडे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ तस्य पापरक्षसां पाप कृतवतो रक्षसो निलयं निलयस्थानं गुप्तवासस्थानं सर्वथा न जाने न हीदशं पापं कर्म कृत्वा राजधान्यां वस्तुमर्हतीति भावः । सामर्थ्यं शौर्यादि । विक्रम विशेषेण क्रामति पादविक्षेप करोति यत्र तद्वाम्नगर

सीतास्नेहप्रवृत्तेनसतुबाष्पेणदूषितः॥हाप्रियेतिरुदन्धैर्यमुत्सृज्यन्यपतत्क्षितौ ॥१७॥ हृदिकृत्वासबहुशस्तमलंकारमुत्तमम्॥ निःश्वासभृशंसर्पो बिलस्थइवरोषितः ॥ १८॥ अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तुसौमित्रिंप्रेक्ष्यपार्श्वतः ॥ पारिदेवयितुंदीनंरामःसमुपचक्रमे ॥ १९ ॥ पश्यलक्ष्मणवैदेह्यासंत्यक्तं ह्रियमाणया ॥ उत्तरीयमिदंभूमौशरीराद्भूषणानिच ॥ २० ॥ शाद्वलिन्यांध्रुवंभूम्यांसीतयाह्रियमाणया ॥ उत्सृष्टंभूषणमिदंतथारूपंहिदृश्यते ॥ ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ॥ नाहंजानामिकेयूरेनाहंजानामिकुंडले ॥२२॥ नूपुरेत्वभिजानामिनित्यंपादाभिवंदनात् ॥ ततस्तुराघवोवाक्यंसुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ब्रूहिसुग्रीवकंदेशंह्रियंतीलक्षितात्वया ॥ रक्षसारौद्ररूपेणममप्राणप्रियाहृता ॥२४॥ क्ववावसति तद्रक्षोमहद्व्यसनदंमम ॥ यन्निमित्तमहंसर्वान्नाशयिष्यामिराक्षसान् ॥२५ ॥ हरतामैथिलींयेनमांचरोपयताध्रुवम् ॥ आत्मनोजीवितांतायमृत्यु द्वारमपावृतम् ॥ २६ ॥ ममदयिततमाहृतावनाद्रजनिचरेणविमथ्ययेनसा ॥ कथयममरिपुंतमद्यवैप्लवगपतेयमसंनिधिंनयामि ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च०सा० किष्किंधाकांडे षष्ठः सर्गः॥६॥एवमुक्तस्तुसुग्रीवोरागेणार्तेनवानरः॥अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंसबाष्पं बाष्पगद्गदः ॥१॥ नजानेनिलयंतस्यसर्वथापापरक्षसः ॥ सामर्थ्यंविक्रमंवापिदौष्कुलेयस्यवाकुलम्॥२॥सत्यंतुप्रतिजानामित्यजशोकमरिंदम॥ करिष्यामितथायत्नंयथाप्राप्स्यसिमैथिलीम् ॥ ३ ॥ रावणंसगणंहत्वापरितोष्यात्मपौरुषम् ॥ तथास्मिकर्तानचिराद्यथाप्रीतोभविष्यसि ॥४ ॥ अलंवैक्लव्यमालंब्यधैर्यमात्मगतंस्मर ॥ त्वद्विधानांनसदृशमीदृशंबुद्धिलाघवम्॥५॥मयापिव्यसनंप्राप्तंभार्याविरहजंमहत्॥नाहमेवंहिशोचामिधै र्यंनचपरित्यजे ॥६॥ नाहंतामनुशोचामिप्राकृतोवानरोपिसन् ॥ महात्माचविनीतश्चकिंपुनर्धृतिमान्महान् ॥ ७ ॥ बाष्पमापतितंधैर्यान्निगृहीतुं त्वमर्हसि ॥ मर्यादासत्त्वयुक्तानांधृतिंनोत्स्रष्टुमर्हसि ॥८॥ व्यसनेवार्थकृच्छ्रेवाभयेवाजीवितांतगे॥विमृशंश्चस्वयाबुद्ध्याधृतिमान्नावसीदति॥९॥

दौष्कुलेयस्येत्यनेन रक्षःकुलजत्वं ध्वनित नजाने एवेति शेषः । वाशब्दो त्वर्थे । अत एव लंकादीप निर्दिश्य—स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः । राक्षसाधिपतेर्वासः महाराक्षसमद्युतेरिति हनूमदादि प्रेषणकालिकसुग्रीववचसा न विरोधः ॥ २ ॥ यद्यप्येतावज्जानामि तथापि तदुपवर्णन निष्फल तावन्मात्रज्ञानेपि तद्वधासंभवात् कचिद्दुर्ग स्थितिसंभवात् । एतावत्त्वगम्यतामित्याह सत्य त्विति ॥ ३ ॥ परि तोष्यं भवतः परितोषार्हम् । आत्मनः सपरिवारस्य मम पौरुषमवलब्येति शेषः ॥ ४ ॥ न सदृशमयुक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तां प्रियाम् ॥ ७ ॥ सत्त्वयुक्तानां सत्त्वगुणवताम् ॥ ८ ॥ व्यसने इष्टवियोगजे अ

कृच्छ्रे धननाशे । भये चौरव्याघ्रादिजे । जीवितांतगे जीवितनाशप्रापके विमृशन्प्रारब्धवेगमिति शेषः ॥ ९ ॥ यो बालिशः यश्च नित्यं वैक्लव्यमनुवर्तते स मज्जति । तुश्चार्थे । भारक्रांता अतिभारवती ॥ १० ॥ अंतरम् अवसरम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ब्रूमि ब्रवीमि ॥ १४ ॥ प्रमार्जयत् प्रामार्जयत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ कर्तव्य यच्छोकनाशार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥ प्रकृतिस्थः स्वभावस्थो दुःखहीन इत्यर्थः । अस्मिन्काले व्यसनकाले ॥ १८ ॥ रावणस्य संहारे चेति शेषः ॥ १९ ॥ मया च यदनुष्ठेयं तवेति शेषः । वर्षास्विव सुक्षेत्रे उप्त बीजमिति शेषः । संपद्यते सफल भविष्यतीत्यर्थः । शैघ्र्यप्रत्यायनाय वर्तमानप्रयोग. ॥ २० ॥

बालिशस्तुनरोनित्यंवैक्लव्यंयोनुवर्तते ॥ समज्जत्यवशःशोकेभाराक्रांतेवनौर्जले ॥१०॥ एषोंऽजलिर्मयाबद्धःप्रणयात्त्वांप्रसादये ॥ पौरुषंश्रयशोकस्यनांतरंदातुमर्हसि ॥११॥ येशोकमनुवर्ततेनतेषांविद्यतेसुखम् ॥ तेजश्चक्षयतेतेषांनत्वंशोचितुमर्हसि ॥ १२ ॥ शोकेनाभिप्रपन्नस्यजीवितेचापिसंशयः ॥ सशोकंत्यजराजेंद्रधैर्यमाश्रयकेवलम् ॥१३॥ हितंवयस्यभावेनब्रूमिनोपदिशामिते ॥ वयस्यतांपूजयन्मेनत्वंशोचितुमर्हसि ॥१४॥ मधुरंसांत्वितस्तेनसुग्रीवेणसराघवः ॥ मुखमश्रुपरिक्लिन्नंवस्त्रांतेनप्रमार्जयत् ॥१५॥ प्रकृतिस्थस्तुकाकुत्स्थःसुग्रीववचनात्प्रभुः ॥ संपरिष्वज्यसुग्रीवमिदंवचनमब्रवीत् ॥१६॥ कर्तव्यंयद्वयस्येनस्निग्धेनचहितेनच ॥ अनुरूपंचयुक्तंचकृतंसुग्रीवतत्त्वया ॥१७॥ एषचप्रकृतिस्थोऽहमनुनीतस्त्वयासखे ॥ दुर्लभोहीदृशोबंधुरस्मिन्कालेविशेषतः ॥१८॥ किन्तुयत्नस्त्वयाकार्योमैथिल्याःपरिमार्गणे ॥ राक्षसस्यचरौद्रस्यरावणस्यदुरात्मनः ॥ ॥१९॥ मयाचयदनुष्ठेयंविस्रब्धेनतदुच्यताम् ॥ वर्षास्विवचसुक्षेत्रेसर्वंसंपद्यतेतव ॥२०॥ मयाचयदिदंवाक्यमभिमानात्समीरितम् ॥ तत्त्वयाहरिशार्दूलतत्त्वमित्युपधार्यताम् ॥ २१ ॥ अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्येकदाचन ॥ एतत्तेप्रतिजानामिसत्येनैवशपाम्यहम् ॥ २२ ॥ ततःप्रहृष्टःसुग्रीवोवानरैःसचिवैःसह ॥ राघवस्यवचःश्रुत्वाप्रतिज्ञांतंविशेषतः ॥२३॥ एवमेकांतसंपृक्तौततस्तौनरवानरौ ॥ उभावन्योन्यसदृशंसुखंदुःखमभाषताम् ॥ ॥२४॥ महानुभावस्यवचोनिशम्यहरिर्नृपाणामधिपस्यतस्य ॥ कृतंसमेनेहरिवीरमुख्यस्तदाचकार्यंहृदयेनविद्वान् ॥२५॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदि० च० सा० किष्किंधाकांडे सप्तमः सर्गः ॥७॥ परितुष्टस्यसुग्रीवस्तेनवाक्येनहर्षितः ॥ लक्ष्मणस्याग्रजंशूरमिदंवचनमब्रवीत् ॥१॥ सर्वथाहमनुग्राह्योदेवतानांनसंशयः ॥ उपपन्नोगुणोपेतःसखायस्यभवान्मम ॥२॥ शक्यंखलुभवेद्रामसहायेनत्वयानघ ॥ सुरराज्यमपिप्राप्तुंस्वराज्यंकिमुतप्रभो ॥३॥ सोहंसभाज्योबंधूनांसुहृदांचैवराघव ॥ यस्याग्निसाक्षिकंमित्रंलब्धंराघववंशजम् ॥ ४ ॥ अहमप्यनुरूपस्तेवयस्योज्ञास्यसेशनैः ॥ नतुवक्तुंसमर्थोहंत्वयिआत्मगतान्गुणान् ॥५॥ महात्मनांतुभूयिष्ठंत्वद्विधानांकृतात्मनाम् ॥ निश्चलाभवतिप्रीतिर्धैर्यमात्मवतांवर ॥६॥

इदं वाक्यं वालिनं वधिष्यामीति वाक्यम् अभिमानात्तत इव ॥ २१ ॥ एतदनृतवचनाभावं सत्येन तत्साक्षितयेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ संपृक्तौ कृतसख्यसंपन्नौ अभाषताम् अभाषेताम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ णर्खमाला: ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ तेन वाक्येन अनृत नोक्तपूर्वं मे इत्यादिवाक्येन ॥ १ ॥ उपपन्नः संपन्नः ॥ २ ॥ ३ ॥ सभाज्यः पूज्यः यस्य येन राघववंशजं मित्र लब्धम् ॥ ४ ॥ अनुरूपः योग्यः । ज्ञास्यसे अनुरूप्यमिति शेषः । न तु वक्तुं समर्थः । आत्मप्रशंसा मरणं ममेति न्यायात् ॥ ५ ॥ भूयिष्ठमधिक

१ वानरः-इ० पा० । २ स्याग्रतो राम-इ० पा० ।

प्रीतिर्निश्चला भवति वयस्यानामिति शेषः । आत्मवतां स्वाधीनानाम् ॥ ६ ॥ साधूनां वयस्यानाम् । साधवो वयस्याः रजतमित्याद्युपलक्षणम् ॥ ७ ॥ वयस्यः परमा गतिः वयस्यस्येति शेषः ॥ ८ ॥ तथाविधं स्वर सतो धनादित्यागप्रवर्तकमित्यर्थः ॥ ९ ॥ तत्तथेति यदुक्तं वयस्ययोर्धनविभागादिकं तन्ममापि संमतमित्यब्रवीदित्यर्थः । लक्ष्म्या कांत्या युतो रामः वासवस्येव वासवसदृशस्य लक्ष्मणस्येत्यन्वयः । लक्ष्मणस्याग्रत इत्यनेन यथा मम लक्ष्मणस्य मैत्री तथैव तवापीत्यपि सूचितम् ॥ १० ॥ ततः तद्दिनापगमोत्तरं द्वितीयदिने इत्यर्थः । स्थितं दृष्ट्वा भूमाविति शेषः ॥ ११ ॥ ईषत्सुपुष्पं पत्राढ्यं पत्रबहुलम् ॥ १२ ॥ सराघवः

रजतंवासुवर्णंवाशुभान्याभरणानिच ॥ अविभक्तानिसाधूनामवगच्छंतिसाधवः ॥ ७ ॥ आढ्योवापिदरिद्रोवादुःखितःसुखितोपिवा ॥ निर्दोषश्चसदोषश्चवयस्यःपरमागतिः ॥ ८ ॥ धनत्यागःसुखत्यागोदेशत्यागोपिवाऽनघ ॥ वयस्यार्थेप्रवर्ततेस्नेहंदृष्ट्वातथाविधम् ॥ ९ ॥ तत्तथेत्यब्रवीद्रामःसुग्रीवंप्रियदर्शनम् ॥ लक्ष्मणस्याग्रतोलक्ष्म्यावासवस्येवधीमतः ॥ १० ॥ ततोरामंस्थितंदृष्ट्वालक्ष्मणंचमहाबलम् ॥ सुग्रीवःसर्वतश्चक्षुर्वनेलोलमपातयत् ॥ ११ ॥ सददर्शततःसालमविदूरेहरीश्वरः ॥ सुपुष्पमीषत्पत्राढ्यंभ्रमरैरुपशोभितम् ॥ १२ ॥ तस्यैकांपर्णबहुलांशाखांभंक्त्वासुशोभिताम् ॥ रामस्यास्तीर्यसुग्रीवोनिषसादसराघवः ॥ १३ ॥ तावासीनौततोदृष्ट्वाहनूमानपिलक्ष्मणम् ॥ शालशाखांसमुत्पाट्यविनीतमुपवेशयत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टंरामंतुप्रसन्नमुदधिंयथा ॥ सालपुष्पावसंकीर्णेतस्मिन्गिरिवरोत्तमे ॥ १५ ॥ ततःप्रहृष्टःसुग्रीवःश्लक्ष्णयाशुभयागिरा ॥ उवाचप्रणयाद्रामंहर्षव्याकुलिताक्षरम् ॥ १६ ॥ अहंविनिकृतोभ्रात्राचराम्येषभयार्दितः ॥ ऋष्यमूकंगिरिवरंहृतभार्यःसुदुःखितः ॥ १७ ॥ सोऽहंत्रस्तोभयेमग्नोवनेसंभ्रांतचेतनः ॥ वालिनानिकृतोभ्रात्राकृतवैरश्चराघव ॥ १८ ॥ वालिनोमेभयार्तस्यसर्वलोकाभयंकर ॥ ममापित्वमनाथस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तुतेजस्वीधर्मज्ञोधर्मवत्सलः ॥ प्रत्युवाचसकाकुत्स्थःसुग्रीवंप्रहसन्निव ॥ २० ॥ उपकारफलंमित्रमपकारोरिलक्षणम् ॥ अद्यैवतंवधिष्यामितवभार्यापहारिणम् ॥ २१ ॥ इमेहिमेमहाभागपत्रिणस्तिग्मतेजसः ॥ कार्तिकेयवनोद्भताःशराहेमविभूषिताः ॥ २२ ॥ कंकपत्रपरिच्छन्नामहेंद्राशनिसंनिभाः ॥ सुपर्वाणःसुतीक्ष्णाग्राःसरोषाभुजगाइव ॥ २३ ॥ वालिसंज्ञममित्रंतेभ्रातरंकृतकिल्बिषम् ॥ शरैर्विनिहतंपश्यविकीर्णमिवपर्वतम् ॥ २४ ॥ राघवस्यवचःश्रुत्वासुग्रीवोवाहिनीपतिः ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेसाधुसाध्वितिचाब्रवीत् ॥ २५ ॥ रामशोकाभिभूतोऽहंशोकार्तानांभवान्गतिः ॥ वयस्यइतिकृत्वाहित्वय्यहंपरिदेवये ॥ २६ ॥

सुग्रीवो निषसाद ॥ १३ ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टं रामं तु दृष्ट्वेति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अहं विनिकृत इति पूर्वदिवसोक्तार्थस्मारणं तदर्थस्यावश्यानुष्ठेयत्वाभिप्रायेण ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ननु भ्रातृत्वमरित्वेन विरुद्धमिति जनाशंकायां स्वयमेवोत्तरयति उपकारेत्यादि । उपकाररूपफलमेव मित्रत्वे प्रयोजकं न त्वेकोदरे जन्मेत्याशयः ॥ २१ ॥ कार्तिकेयस्य स्कंदस्योत्पत्तिक्षेत्रभूतं वनं शरवणं तत्रोत्पन्न कांडाः ॥ २२ ॥ शोभनानि पर्वाणि येषां ते ॥ २३ ॥ भ्रातरम् अमित्रमपि एकोदरजन्ममात्रेण तथा व्यवहृतं पश्य द्वित्रैर्दिवसैरिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ दुःखाशयात्पुनराह रामेत्यादि । शोकार्तगतित्वाद्

यस्त्वात्त्व त्वयि देवनम् ॥ २६ ॥ वयस्यत्वमुपपादयन्करुणामुत्पादयति त्वं हीति । अग्निसाक्षिकं पाणिप्रदानेन वयस्य इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ अवक्तव्यमपि वयस्य इति कृत्वा विश्रब्धो विश्वस्तो वदामि हरति क्षीण करोति ॥ २८ ॥ न शक्नोति नाशक्नोत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वालिविनिकारं सक्षेपेणाह पुराहमिति । स्वाद्राज्यात् विद्यमानज्येष्ठोचिताद्वा नरराज्यात् अवरोपितोऽपहृताधिकारः निर्धूतो भर्त्सितः ॥ ३२ ॥ बंधनेषु बंधनागारेषु संयता बद्धाः ॥ ३३ ॥ तत्प्रयुक्ता मद्वधाय तत्प्रेरिताः ॥ ३४ ॥ एतया शंकया मद्वधाय वालिप्रेरितत्वशकया नोपसर्पामि नोपासर्पम् । मयै यत्किंचिद्भयप्राप्तौ बिभ्यति सर्वत

त्वंहिपाणिप्रदानेनवयस्योमेऽग्निसाक्षिकम् ॥ कृतःप्राणैर्बहुमतःसत्येनचशपाम्यहम् ॥ २७ ॥ वयस्यइतिकृत्वाचविस्रब्धःप्रवदाम्यहम् ॥ दुःख मंतर्गतंतन्मेमनोहरतिनित्यशः ॥ २८॥ एतावदुक्त्वावचनंबाष्पदूषितलोचनः ॥ बाष्पदूषितयावाचानोच्चैःशक्नोतिभाषितुम् ॥ २९ ॥ बाष्प वेगंतुसहसानदीवेगमिवागतम् ॥ धारयामासधैर्येणसुग्रीवोरामसंनिधौ ॥ ३० ॥ सनिगृह्यतुतंबाष्पंप्रमृज्यनयनेशुभे ॥ विनिःश्वस्यचतेजस्वीरा घवंपुनरूचिवान् ॥ ३१ ॥ पुराहंवालिनारामराज्यात्स्वादवरोपितः ॥ परुषाणिचसंश्राव्यनिर्धूतोऽस्मिबलीयसा ॥ ३२ ॥ हृताभार्याचमेतेन प्राणेभ्योऽपिगरीयसी ॥ सुहृदश्चमदीयायेसंयताबंधनेषुते ॥ ३३ ॥ यत्नवांश्चसदुष्टात्मामद्विनाशायराघव ॥ बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्चवानराहिहता मया ॥ ३४ ॥ शंकयात्वेतयाहंचदृष्ट्वात्वामपिराघव ॥ नोपसर्पाम्यहंभीतोभयेसर्वेहिबिभ्यति ॥ ३५ ॥ केवलंहिसहायामेहनुमत्प्रमुखास्त्विमे॥ अतोहंधारयाम्यद्यप्राणान्कृच्छ्रगतोपिसन् ॥ ३६ ॥ एतेहिकपयःस्निग्धामांरक्षंतिसमंततः ॥ सहगच्छंतिगंतव्येनित्यंतिष्ठंतिचास्थिते ॥३७॥ संक्षेपस्त्वेषमेरामकिमुक्त्वाविस्तरंहिते ॥ समेज्येष्ठोरिपुर्भ्रातावालीविश्रुतपौरुषः ॥ ३८ ॥ तद्विनाशेपिमेदुःखंप्रमृष्टंस्यादनंतरम् ॥ सुखंमेजीवि तंचैवतद्विनाशनिबंधनम् ॥ ३९ ॥ एषमेरामशोकांतःशोकार्तेननिवेदितः ॥ दुःखितःसुखितोवापिसख्युर्नित्यंसखागतिः ॥ ४० ॥ श्रुत्वैतच्चवचो रामःसुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ किंनिमित्तमभूद्वैरंश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥४१॥ सुखंहिकारणंश्रुत्वावैरस्यतववानर ॥ आनंतर्याद्विधास्यामिसंप्रधा र्यबलाबलम् ॥४२॥ बलवान्हिममामर्षःश्रुत्वात्वामवमानितम् ॥ वर्धतेहृदयोत्कंपीप्रावृड्वेगइवांभसः ॥४३ ॥ हृष्टःकथयविस्रब्धोयावदारोप्यते धनुः ॥ सृष्टश्चहिमयाबाणोनिरस्तश्चरिपुस्तव ॥ ४४ ॥ एवमुक्तस्तुसुग्रीवःकाकुत्स्थेनमहात्मना ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेचतुर्भिःसहवानरैः ॥ ४५ ॥

एवेति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ संक्षेपस्त्वेप इत्येतच्छब्दार्थः स मे ज्येष्ठ इति ॥ ३८ ॥ तद्विनाशेपीति । यद्यपि भ्रातृनाशो दुःखाय तथापि अनंतरं सप्रति विद्यमान मे दुःखं तद्विनाशे एव प्रमृष्टं स्यात् । अपिरेवार्थे । तदेवाह सुखमिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तन्निमित्तं तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ तव तेन वैरस्य कारण श्रुत्वा युवयोर्बलाबलं च श्रुत्वानतर्यात् तदनतरोत्पन्नविमर्शात्संप्रधार्य निश्चित्य हि निश्चयेन तव सुखं त्वत्सुखसाधनं वालिवध विधास्यामि ॥ ४२ ॥ अंभःसंबंधी प्रावृट्कालिको वेग इव मे अमर्षो वर्धते ॥ ४३ ॥ यावदारोप्यते आरोपयिष्यामि । सृष्टो विसृष्टः रिपुर्निरस्तश्च ।

१ बाष्पोपहतया-इ० पा० । २ वाक्यमब्रवीत्-इ० पा० ।

समुच्चयालंकारः । व्यंग्यातिशयोक्तिश्च ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तत्त्वं तात्त्विकं वैरस्य कारणमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ चैर्धमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ उपक्रांतमेवाह वालीति । पितुः क्षेत्रिणः । मात्रैक्याच्च भ्रातृत्वं भीमार्जुनादिवत् ॥ १ ॥ कपीनां राज्ये इत्यन्वयः ॥ २ ॥ पितृपैतामहम् । आर्षत्वादुत्तरपदवृद्धिः ॥ ३ ॥ मायावीत्यन्वर्थं नाम पूर्वजो ज्येष्ठः स्त्रीकृत स्त्रीनिमित्तम् । अयमितिहासः कचित्पुराणे शोधनीयो बहुदर्शिभिः ॥ ४ ॥ सुप्ते जने रात्रौ सुप्तजने भागे अर्धरात्रे रणनिमित्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

ततःप्रहृष्टवदनःसुग्रीवोलक्ष्मणाग्रजे ॥ वैरस्यकारणंतत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकांडेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ वालीनाममममभ्राताज्येष्ठःशत्रुनिषूदनः ॥ पितुर्बहुमतोनित्यंममचापितथापुरा ॥ १ ॥ पितर्युपरतेतस्मिञ्ज्येष्ठोऽयमितिमंत्रिभिः ॥ कपीनामीश्वरोराज्येकृतःपरमसंमतः ॥ २ ॥ राज्यंप्रशासतस्तस्यपितृपैतामहंमहत् ॥ अहंसर्वेषुकालेषुप्रणतःप्रेष्यवत्स्थितः ॥ ३ ॥ मायावीनामतेजस्वीपूर्वजोदुंदुभेःसुतः ॥ तेनतस्यमहद्वैरंवालिनःस्त्रीकृतंपुरा ॥ ४ ॥ सतुसुप्तेजनेरात्रौकिष्किंधाद्वारमागतः ॥ नर्दतिस्मसुसंरब्धोवालिनंचाह्वयद्रणे ॥ ५ ॥ प्रसुप्तस्तुममभ्रातानर्दतोभैरवस्वनम् ॥ श्रुत्वानममृषेवालीनिष्पपातजवात्तदा ॥ ६ ॥ सतुवैनिःसृतःक्रोधात्तंहंतुमसुरोत्तमम् ॥ वार्यमाणस्ततःस्त्रीभिर्मयाचप्रणतात्मना ॥ ७ ॥ सतुनिर्धूयताःसर्वानिर्जगाममहाबलः ॥ ततोऽहमपिसौहार्दान्निःसृतोवालिनासह ॥ ८ ॥ सतुमेभ्रातरंदृष्ट्वामांचदूरादवस्थितम् ॥ असुरोजातसंत्रासःप्रदुद्रावतदाभृशम् ॥ ९ ॥ तस्मिन्द्रवतिसंत्रस्तेह्यावांद्रुततरंगतौ ॥ प्रकाशोऽपिकृतोमार्गश्चंद्रेणोद्गच्छतातदा ॥ १० ॥ सतृणैरावृतंदुर्गंधरण्याविवरंमहत् ॥ प्रविवेशासुरोवेगादावामासाद्यविष्ठितौ ॥ ११ ॥ तंप्रविष्टंरिपुंदृष्ट्वाबिलंरोषवशंगतः ॥ मामुवाचततोवालीवचनंक्षुभितेंद्रियः ॥ १२ ॥ इहतिष्ठाद्यसुग्रीवबिलद्वारिसमाहितः ॥ यावदत्रप्रविश्याहंनिहन्मिसमरेरिपुम् ॥ १३ ॥ मयात्वेतद्वचःश्रुत्वायाचितःसपरंतपः ॥ शापयित्वासमांपद्भ्यांप्रविवेशबिलंततः ॥ १४ ॥ तस्यप्रविष्टस्यबिलंसाग्रःसंवत्सरोगतः ॥ स्थितस्यचबिलद्वारिसकालोव्यत्यवर्तत ॥ १५ ॥ अहंतुनष्टंतंज्ञात्वास्नेहादागतसंभ्रमः ॥ भ्रातरंनप्रपश्यामिपापशंकिचमेमनः ॥ १६ ॥ अथदीर्घस्यकालस्यबिलात्तस्माद्विनिःसृतम् ॥ सफेनंरुधिरंदृष्ट्वाततोऽहंभृशदुःखितः ॥ १७ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ तृणैरावृतं छन्नं विवर बिलम् । आसाद्य प्राप्य । विष्ठितौ स्थितौ ॥ ११ ॥ बिलं प्रविष्टं दृष्ट्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतद्वचो रिपुत्रभाय बिलप्रवेशवचन याचितः सहप्रवेशमिति शेषः । स्वपादाभ्यां शापयित्वा स्वपादशपथपूर्वं सहप्रवेशान्निवार्य यावन्मदागमनं तावद्बिलद्वारि तिष्ठेति चोक्त्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥ साग्रः संवत्सरः किंचिदधिकः सवत्सरः द्वारि स्थितस्य च मम स कालः साग्रः संवत्सरो व्यत्यवर्तत अतिक्रांतः । तावत्पर्यंतं मया तत्रैव स्थितमित्याशयः ॥ १५ ॥ ततो यदा हत भ्रातर न पश्यामि तदाऽह भ्रातर नष्टं दर्शनाविषयं जातं स्नेहादागतसभ्रम आगतक्षोभो जातः । पापशंकि मरणशंकि मे मनो

१ स्त्रीकृत विश्रुत पुरा–इ० पा० ।

जातं च ॥ १६ ॥ १७ ॥ संग्रामे रतस्य निरतस्य क्रोशतोपि गुरोः स्वनो न श्रोत्रमागत इत्यनुकर्षः ॥ १८ ॥ चिह्नैर्बिलद्वारि रुधिरनिःसरणासुरीयसग्रामक्रोशनादिभिर्भ्रातर हतमागतः ज्ञातवान् । पिधाय राक्षसनिर्गमशंकया ॥ १९ ॥ यन्नतो गूहमानस्यापि मे तत्त्व वालिवृत्तांतविषयं मन्त्रिभिर्वालिमत्रिभिः श्रुतम् ॥ २० ॥ समेतैर्मिलितैः तस्य राज्यमिति बुद्धैव न्यायतः प्रशासतो मम समीपमाजगाम । स वानर इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ मदीयान्मदभिषेककर्तॄन् निग्रहे समर्थस्यापि मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवेण यत्रिता संकुचिता सती त पाप प्रति निग्रहाय न प्रावर्तत ॥ २३ ॥ उक्तानुवादपूर्वमवशिष्टव्यापारकथन हत्वेत्यादि

नर्दतामसुराणांचध्वनिर्मेश्रोत्रमागतः ॥ निरस्तस्यचसंग्रामेक्रोशतोनिःस्वनोगुरोः ॥ १८ ॥ अहंत्ववगतोबुद्ध्याचिह्नैस्तैर्भ्रातरंहतम् ॥ पिधाय चबिलद्वारंशिलयागिरिमात्रया ॥ १९ ॥ शोकार्तश्चोदकंकृत्वाकिष्किंधामागतःसखे ॥ गूहमानस्यमेतत्त्वंयत्नतोमंत्रिभिःश्रुतम् ॥ २० ॥ ततो ऽहंतैःसमागम्यसमेतैरभिषेचितः ॥ राज्यंप्रशासतस्तस्यन्यायतोममराघव ॥ २१ ॥ आजगामरिपुंहत्वादानवंसतुवानरः ॥ अभिषिक्तंतुमांदृष्ट्वा क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥ २२ ॥ मदीयान्मंत्रिणोबद्ध्वापरुषंवाक्यमब्रवीत् ॥ निग्रहेचसमर्थस्यतंपापंप्रतिराघव ॥ २३ ॥ नप्रावर्ततमेबुद्धिर्भ्रातृ गौरवयंत्रिता ॥ हत्वाशत्रुंसमेभ्राताप्रविवेशपुरंतदा ॥ २४ ॥ मानयंस्तंमहात्मानंयथावच्चाभिवादयम् ॥ उक्ताश्चनाशिषस्तेनप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ॥ २५ ॥ नत्वापादावहंतस्यमुकुटेनास्पृशंप्रभो ॥ अपिवालीममक्रोधान्नप्रसादंचकारसः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि काव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ततःक्रोधसमाविष्टंसंरब्धंतमुपागतम् ॥ अहंप्रसादयांचक्रेभ्रातरंहितकाम्यया ॥ १ ॥ दिष्ट्यासिकुशलीप्राप्तोनिहतश्चत्वयारिपुः ॥ अनाथस्यहिमेनाथस्त्वमेकोनाथनंदनः ॥ २ ॥ इदंबहुशलाकंतेपूर्णचंद्रमिवोदितम् ॥ छत्रंसवाल व्यजनंप्रतीच्छस्वमयाधृतम् ॥ ३ ॥ आर्तस्तस्यबिलद्वारिस्थितःसंवत्सरंनृप ॥ दृष्ट्वाचशोणितंद्वारिबिलाच्चापिसमुत्थितम् ॥ ४ ॥ शोकसंविग्न हृदयोभृशंव्याकुलितेंद्रियः ॥ अपिधायबिलद्वारंशैलशृंगेणतत्तदा ॥ ५ ॥ तस्माद्देशादपाक्रम्यकिष्किंधांप्राविशंपुनः ॥ विषादात्त्विहमांदृष्ट्वा पौरैर्मंत्रिभिरेवच ॥ ६ ॥ अभिषिक्तोनकामेनतन्मेक्षंतुंत्वमर्हसि ॥ त्वमेवराजामानार्हःसदाचाहंयथापुरा ॥ ७ ॥ राजभावेनियोगोऽयंममत्वद्विर हात्कृतः ॥ सामात्यपौरनगरंस्थितंनिहतकंटकम् ॥ ८ ॥ न्यासभूतमिदंराज्यंतवनिर्यातयाम्यहम् ॥ माचरोषंकृथाःसौम्यममशत्रुनिषूदन ॥ ॥ ९ ॥ याचेत्वांशिरसाराजन्मयाबद्धोऽयमंजलिः ॥ बलादस्मिन्समागम्यमंत्रिभिःपुरवासिभिः ॥ १० ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ अपि तथापीत्यर्थः ॥ २६ ॥ चखेमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ संरब्ध क्रोधावेशादेव क्षुभित चित्त हितकाम्यया आत्महितेच्छया ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विशदात्प्राविशमित्यन्वयः ॥ ६ ॥ अभिषिक्तो बलात् न कामेन न मदीयराज्येच्छया तत्तस्मान्मे दैवागतापराध क्षंतुमर्हसि यथा पुरा तव सेवकस्तथैव सदा इदानीमपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ राजभावे राज्येऽयं मम नियोगो मंत्रिभिस्त्वद्विरहात्कृतोऽमात्यपौरसहित नगरं निहतकंटकम् अराजत्वप्रयुक्तदोषरहित कर्तुमिति शेषः । तचेदं त्वदीयराज्य मयि

१ वाली तमसुरोत्तमम्-इ० पा० ।

न्यासभूत स्थितम् अहं तव निर्यातयामि मा रोषं कृथा इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ शून्यदेशस्य राजहीनदेशस्य या परेषां जिगीषा तया तन्निवृत्तिहेतुना मशकार्थो धूम इतिवदयं प्रयोगः ॥ ११ ॥ तत्तदुवाच अवाच्यवचनजातमित्यर्थः । प्रकृतीः स्वीयप्रजाः ॥ १२ ॥ मां प्रति परमं गर्हितं वाक्यं सुहृदां मध्ये आह मम निगर्हणाहेतु च सभासदानभ्येत्याह विदितं व इति । युष्माकं[1] विदित प्रत्यक्षसिद्धम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ सद्वितीयं भ्रात्रा ससहायम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ शक्तिरिच्छाशक्तिः प्रतीक्ष प्रतीक्षस्व ॥ १८ ॥ स्थितोऽय बिलद्वारीति शेषः ॥ १९ ॥ अनिर्वेदात्सवत्सरान्वेषणेपि दर्शनाभावाद्ध

राजभावेनियुक्तोऽहंशून्यदेशजिगीषया ॥ स्निग्धमेवंब्रुवाणंमांसविनिर्भर्त्स्यवानरः ॥ ११ ॥ धिक्त्वामितिचमामुक्त्वाबहुतत्तदुवाचह ॥ प्रकृतीश्चसमानीयमंत्रिणश्चैवसंमतान् ॥१२॥ मामाहसुहृदांमध्येवाक्यंपरमगर्हितम् ॥ विदितंवोमयारात्रौमायावीसमहासुरः ॥१३॥ मांसमाह्वयतक्रुद्धोयुद्धाकांक्षीतदापुरा ॥ तस्यतद्भाषितंश्रुत्वानिःसृतोऽहंनृपालयात् ॥ १४ ॥ अनुयातश्चमांतूर्णमयंभ्रातासुदारुणः ॥ सतुदृष्ट्वैवमांरात्रौसद्वितीयंमहाबलः ॥ १५ ॥ प्राद्रवद्भयसंत्रस्तोवीक्ष्यावांसमुपागतौ ॥ अभिद्रुतस्तुवेगेनविवेशसमहाबिलम् ॥१६॥ तंप्रविष्टंविदित्वातुसुघोरंसुमहद्बिलम् ॥ अयमुक्तोथमेभ्रातामयातुक्रूरदर्शनः ॥१७॥ अहत्वानास्तिमेशक्तिःप्रतिगंतुमितःपुरीम् ॥ बिलद्वारिप्रतीक्षत्वंयावदेनंनिहन्म्यहम् ॥ १८ ॥ स्थितोऽयमितिमत्वाहंप्रविष्टस्तुदुरासदम् ॥ तंमेमार्गयतस्तत्रगतःसंवत्सरस्तदा ॥१९॥ सतुदृष्टोमयाशत्रुरनिर्वेदाद्भयावहः॥ निहतश्चमयासद्यःससर्वैःसहबंधुभिः ॥ २० ॥ तस्यैवचप्रवृत्तेनरुधिरौघेणतद्बिलम् ॥ पूर्णमासीद्दुराक्रामंस्तनतस्तस्यभूतले ॥ २१ ॥ सूदयित्वातुतंशत्रुंविक्रांतंतमहंसुखम् ॥ निष्क्रामंनेहपश्यामिबिलस्यपिहितंमुखम्॥२२॥विक्रोशमानस्यतुमेसुग्रीवेतिपुनःपुनः॥ यतःप्रतिवचोनास्तिततोऽहंभृशदुःखितः ॥२३॥ पादप्रहारैस्तुमयाबहुभिःपरिपातितम् ॥ ततोऽहंतेननिष्क्रम्यपथापुरमुपागतः ॥२४॥ तत्रानेनास्मिसंरुद्धोराज्यंमृगयतात्मनः ॥ सुग्रीवेणनृशंसेनविस्मृत्यभ्रातृसौहृदम् ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वातुमांतत्रवस्त्रेणैकेनवानरः ॥ तदानिर्वासयामासवालीविगतसाध्वसः ॥२६॥ तेनाहमपविद्धश्चहृतदारश्चराघव ॥ तद्भयाच्चमहींसर्वांक्रांतवान्सवनार्णवाम् ॥२७॥ ऋष्यमूकंगिरिवरंभार्याहरणदुःखितः ॥ प्रविष्टोऽस्मिदुराधर्षंवालिनःकारणान्तरे ॥२८॥

यावद्धः स तु कथंचिद्दृष्टो निहतश्च समुच्चयाऽलंकारः ॥ २० ॥ भुवस्तलेऽधस्तले पाताळे स्तनतः शब्दं कुर्वतस्तस्यास्यात्प्रवृत्तेन रुधिरौघेण पूर्णं तद्बिलं दुराक्रममासीत् ॥ २१ ॥ विक्रांतं शूरं त प्रसिद्धं मायाविन सुखं सूदयित्वा तु इहागंतु निष्क्रामं निर्गममार्गं न पश्यामि यतो बिलस्य मुखं पिहितम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेन पथा बिलद्वारमार्गेण ॥ २४ ॥ आत्मनो राज्यं मृगयता मार्गयतोऽनेन तत्र बिलद्वारे संरुद्धः निरुद्धगतिकः कृतः ॥ २५ ॥ एकेन वस्त्रेणेति अन्यत्सर्वं मम हृत्वेत्यर्थः ॥ २६ ॥ अपविद्धो निरस्तः ॥ २७ ॥ ऋष्यमूकं प्रविष्टोऽस्मि अन्यत्र निर्भयस्थितिमलभमानः । अत्र निर्भयस्थितिः

१ सुदुर्मति.–इ० पा० । २ दुन्दुभेः सुतम्–इ० पा० । ३ स्तद्विदारितम्–इ० पा० ।

कथं तत्राह दुराधर्षमिति । मतगशापलक्षणे कारणविशेषे सति वालिना दुराधर्षं दुष्प्रवेशम् ॥२८॥ वैरानुकथनं वैरकारणम् ॥ २९ ॥ वालिन इति पंचमी ॥ ३० ॥ ३१ ॥ रुषान्विताः रुष्टेन मया पातिताः ॥ ३२ ॥ चारित्रदूषकः निषिद्धानिषिद्धज्ञानवत्त्वेऽसति जीवतो भ्रातुर्भार्यापहारात् ॥ ३३ ॥ आत्मानुमानात् अयं शोकाब्धिमग्नो रिपुहृतदारत्वात् मद्वदित्यनुमानम् । बाढं प्राप्स्यसि भार्यां पुष्कलं राज्यं च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मेडमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ इदानीं वालिनो बलमाह रामस्येति । वचन

एतत्तेसर्वमाख्यातंवैरानुकथनंमहत् ॥ अनागसामयाप्राप्तंव्यसनंपश्यराघव ॥ २९ ॥ वालिनश्चभयात्तस्यसर्वलोकभयापह ॥ कर्तुमर्हसिमेवीर प्रसादंतस्यनिग्रहात् ॥ ३० ॥ एवमुक्तःसतेजस्वीधर्मज्ञोधर्मसंहितम् ॥ वचनंवक्तुमारेभेसुग्रीवंप्रहसन्निव ॥ ३१ ॥ अमोघाःसूर्यसंकाशानिशितामेशराइमे ॥ तस्मिन्वालिनिदुर्वृत्तेपतिष्यंतिरुषान्विताः ॥ ३२ ॥ यावत्तंनहिपश्येयंतवभार्यापहारिणम् ॥ तावत्सजीवेत्पापात्मावालीचारित्रदूषकः ॥ ३३ ॥ आत्मानुमानात्पश्यामिमग्नस्त्वंशोकसागरे ॥ त्वामहंतारयिष्यामिबाढंप्राप्स्यसिपुष्कलम् ॥ ३४ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाहर्षपौरुषवर्धनम् ॥ सुग्रीवःपरमप्रीतःसुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाहर्षपौरुषवर्धनम् ॥ सुग्रीवःपूजयांचक्रेराघवंप्रशशंसच ॥ १ ॥ असंशयंप्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैःशरैः ॥ त्वंदहेःकुपितोलोकान्युगांतइवभास्करः ॥ २ ॥ वालिनःपौरुषंयत्तद्यच्चवीर्यंधृतिश्चया ॥ तन्ममैकमनाःश्रुत्वाविधत्स्वयदनंतरम् ॥ ३ ॥ समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वंदक्षिणादपिचोत्तरम् ॥ क्रामत्यनुदितेसूर्येवालीव्यपगतक्लमः ॥ ४ ॥ अग्राण्यारुह्यशैलानांशिखराणिमहांत्यपि ॥ ऊर्ध्वमुत्पात्यतरसाप्रतिगृह्णातिवीर्यवान् ॥ ५ ॥ बहवःसारवंतश्चवनेषुविविधाद्रुमाः ॥ वालिनातरसाभग्नाबलंप्रथयतात्मनः ॥ ६ ॥ महिषोदुंदुभिर्नामकैलासशिखरप्रभः ॥ बलंनागसहस्रस्यधारयामासवीर्यवान् ॥ ७ ॥ सवीर्योत्सेकदुष्टात्मावरदानेनमोहितः ॥ जगामसमहाकायःसमुद्रंसरितांपतिम् ॥ ८ ॥ ऊर्मिमंतमतिक्रम्यसागरंरत्नसंचयम् ॥ ममयुद्धंप्रयच्छेतितमुवाचमहार्णवम् ॥ ९ ॥ ततःसमुद्रोधर्मात्मासमुत्थायमहाबलः ॥ अब्रवीद्वचनंराजन्नसुरंकालचोदितम् ॥ १० ॥ समर्थोनास्मितेदातुंयुद्धंयुद्धविशारद ॥ श्रूयतांत्वभिधास्यामियस्तेयुद्धंप्रदास्यति ॥ ११ ॥ शैलराजोमहारण्येतपस्विशरणंपरम् ॥ शंकरश्वशुरोनाम्नाहिमवानितिविश्रुतः ॥ १२ ॥

वालिवधविषयम् ॥ १ ॥ राघवं प्रशशंसेत्युक्तम् । तां प्रशंसामाह असंशयमिति ॥ २ ॥ पौरुषं बलवैभव वीर्यं परसंहारशक्तिः धृतिः रणे धैर्यम् ॥ ३ ॥ अनुदिते सूर्ये क्रामति ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थायेति शेषः ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वमुत्पात्य कंदुकवदिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ महिषस्तद्रूपधरः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ऊर्मिमंतम् ऊर्मिमत्त्वाद्याकारवतं समुद्रमतिक्रम्याविगणय्य तं तदधिष्ठातृदेवतामुवाच ॥ ९ ॥ १०[१] ॥ ११ ॥ १२ ॥

१ राघवस्यात्मनो हितम्-इ० पा० ।

॥ १३ ॥ १४ ॥ गजेंद्र ऐरावतः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ युद्धे असमर्थ इति छेदः ॥ १९ ॥ अनुक्तपूर्वम् इतः पूर्वं न उक्तो युद्धदाताऽस्य तमसुरम् ॥ २० ॥ २१ ॥ एकः सशब्दः प्रसिद्ध पराक्रमार्थकः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ हरीणामीश्वरोहमस्मीति शेषः ॥ २९ ॥ नगरद्वारं मामकमिति शेषः । मे विदितोसि मया ज्ञातवानसि अतः प्राणान् रक्ष ॥ ३० ॥

महाप्रस्रवणोपेतोबहुकंदरनिर्झरः ॥ ससमर्थस्तवप्रीतिमतुलांकर्तुमर्हति ॥ १३ ॥ तंभीतमितिविज्ञायसमुद्रमसुरोत्तमः ॥ हिमवद्वनमागम्यशर श्चापादिवच्युतः ॥ १४ ॥ ततस्तस्यगिरेःश्वेतागजेंद्रप्रतिमाःशिलाः ॥ चिक्षेपबहुधाभूमौदुंदुभिर्विननादच ॥ १५ ॥ ततःश्वेतांबुदाकारःसौम्यः प्रीतिकराकृतिः ॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यंस्वएवशिखरेस्थितः ॥ १६ ॥ क्लेष्टुमर्हसिमांनत्वंदुंदुभेधर्मवत्सल ॥ रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणोह्य हम् ॥ १७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वागिरिराजस्यधीमतः ॥ उवाचदुंदुभिर्वाक्यंक्रोधात्संरक्तलोचनः ॥ १८ ॥ यदियुद्धेऽसमर्थस्त्वंमद्भयाद्वानिरु द्यमः ॥ तमाचक्ष्वप्रदद्यान्मेयोहियुद्धंयुयुत्सतः ॥ १९ ॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यंश्रुत्वावाक्यविशारदः ॥ अनुक्तपूर्वंधर्मात्माक्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ ॥ २० ॥ वालीनाममहाप्राज्ञशक्रपुत्रःप्रतापवान् ॥ अध्यास्तेवानरःश्रीमान्किष्किंधामतुलप्रभाम् ॥ २१ ॥ ससमर्थोमहाप्राज्ञस्तवयुद्धविशा रदः ॥ द्वंद्वयुद्धंसदातुंतेनमुचेरिववासवः ॥ २२ ॥ तंशीघ्रमभिगच्छत्वंयदियुद्धमिहेच्छसि ॥ सहिदुर्मर्षणोनित्यंशूरःसमरकर्मणि ॥ २३ ॥ श्रुत्वाहिमवतोवाक्यंकोपाविष्टःसदुंदुभिः ॥ जगामतांपुरींतस्यकिष्किंधांवालिनस्तदा ॥ २४ ॥ धारयन्माहिषंवेषंतीक्ष्णशृंगोभयावहः ॥ प्रावृ षीवमहामेघस्तोयपूर्णोनभस्तले ॥ २५ ॥ ततस्तुद्वारमागम्यकिष्किंधायामहाबलः ॥ ननर्दकंपयन्भूमिंदुंदुभिर्दुंदुभिर्यथा ॥ २६॥ समीपजान्द्रु मान्भंजन्वसुधांदारयन्खुरैः ॥ विषाणेनोल्लिखन्दर्पात्तद्वारंद्विरदोयथा ॥ २७॥ अंतःपुरगतोवालीश्रुत्वाशब्दममर्षणः ॥ निष्पपातसहस्त्रीभि स्ताराभिरिवचंद्रमाः ॥ २८ ॥ मितंव्यक्ताक्षरपदंतमुवाचसदुंदुभिम् ॥ हरीणामीश्वरोवालीसर्वेषांवनचारिणाम् ॥ २९ ॥ किमर्थंनगरद्वारमिदंरु द्ध्वाविनर्दसे ॥ दुंदुभेविदितोमेऽसिरक्षप्राणान्महाबल ॥ ३० ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वावानरेंद्रस्यधीमतः ॥ उवाचदुंदुभिर्वाक्यंक्रोधात्संरक्तलो चनः ॥ ३१ ॥ नत्वंस्त्रीसंनिधौवीरवचनंवक्तुमर्हसि ॥ ममयुद्धंप्रयच्छाद्यततोज्ञास्यामितेबलम् ॥ ३२ ॥ अथवाधारयिष्यामिक्रोधमद्यनिशामि माम् ॥ गृह्यतामुदयःस्वैरंकामभोगेषुवानर ॥ ३३ ॥ दीयतांसंप्रदानंचपरिष्वज्यचवानरान् ॥ सर्वशाखामृगेंद्रस्त्वंसंसाधयसुहृज्जनम् ॥ ३४ ॥ सुदृष्टांकुरुकिष्किंधांकुरुष्वात्मसमंपुरे ॥ क्रीडस्वचसमंस्त्रीभिरहंतेदर्पशासनः ॥ ३५ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स्त्रीसमूहगतो युद्धाय नाह्वातव्य इति स्मृत्वा पक्षांतरमाह अथवेति । स्वैरं कामभोगेषु उदयस्तावत्पर्यंतं कालो मत्प्रोक्तोऽविगृह्यताम् उदयपर्यंतं त्वां प्रतीक्ष इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ वानरान्परि ष्वज्य तेभ्यः संप्रदान प्रीतिदान दीयताम् । ससाधय आमंत्रयस्व पाठांतरेपि उक्तार्थ एव ॥ ३४ ॥ सुदृष्टां पुनर्दर्शनासंभवात् आत्मसम पुत्रादिकं राज्यरक्षार्थे राजानं कुरुष्व क्रीडस्व आ उदयम् ॥ ३५ ॥

मत्त पानादिना प्रमत्तमनवहित रहितमायुधादिभिः त्वद्विधं त्वामिव स्त्रीमध्यगं मदमोहित स्त्रीभोगार्थं कृतमधुपानादिनिकर्तव्यतामूढम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मदोय स्त्रीगोष्ठीजनितोपि वीरपान वीरे रणे मनउत्साहार्थं क्रियमाणः पानविशेषः समर्थ्यतां ज्ञायताम् ॥ ३८ ॥ उत्क्षिप्य कंठे प्रतिमुच्य । एषा हि माला संग्रामजयदा ॥ ३९ ॥ अविध्यत क्षिप्तवान् ॥ ४० ॥ व्यापादयांचक्रे पातितवान् । पात्यतः पात्यमानस्य ॥ ४१ ॥ अस्यैव प्रपंचस्तयोरित्यादि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ हीनः हीनबलः ॥४४॥ उद्यम्य हस्ताभ्यामूर्ध्वीकृत्य । उत्सार्येति पाठे उत्पाटितविषाणं कृत्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ स्रोतोभ्यो नामादिद्वारेभ्यः ॥ ४६ ॥

योहिमत्तंप्रमत्तंवाभग्नंवारहितंकृशम् ॥ हन्यात्सभ्रूणहालोकेत्वद्विधंमदमोहिनम् ॥३६॥ सप्रहस्याब्रवीन्मंदंक्रोधत्तमसुरेश्वरम्॥ विसृज्यनाःस्त्रियः
सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ॥ ३७ ॥ मत्तोऽयमितिमामंस्थायद्यभीतोसिसंयुगे ॥ मदोयंसंप्रहारेस्मिन्वीरपानंसमर्थ्यताम् ॥ ३८ ॥ तमेवमुक्त्वा
संक्रुद्धोमालामुत्क्षिप्यकांचनीम् ॥ पित्रादत्तांमहेंद्रेणयुद्धायव्यवतिष्ठत ॥३९॥ विषाणयोर्गृहीत्वातंदुंदुभिंगिरिसंनिभम् ॥ अविध्यततदावालीवि
नदन्कपिकुंजरः॥४०॥वालीव्यापादयांचक्रेननर्दचमहास्वनम्॥ श्रोत्राभ्यामथरक्तंतुतस्यसुस्राववपात्यतः ॥४१॥ तयोस्तुक्रोधसंरंभात्परस्परजयै
षिणोः ॥ युद्धंसमभवद्घोरंदुंदुभेर्वालिनस्तदा ॥४२॥ अयुध्यततदावालीशक्रतुल्यपराक्रमः॥मुष्टिभिर्जानुभिःपद्भिःशिलाभिःपादपैस्तथा॥४३॥
परस्परंघ्नतोस्तत्रवानरासुरयोस्तदा ॥ आसीद्धीनोऽसुरोयुद्धेशक्रसूनुर्व्यवर्धत ॥४४॥ (व्यापारवीर्यधैर्यैश्चपरिक्षीणंपराक्रमैः) तंतुदुंदुभिमुद्यम्य
धरण्यामभ्यपातयत् ॥ युद्धेप्राणहरेतस्मिन्निष्पिष्टोदुंदुभिस्तदा ॥४५॥ स्रोतोभ्योबहुरक्तंतुतस्यसुस्रावपात्यतः ॥ पपातचमहाबाहुःक्षितौपंचत्व
मागतः ॥४६॥ तंतोलयित्वाबाहुभ्यांगतसत्त्वमचेतनम् ॥ चिक्षेपवेगवान्वालीवेगेनैकेनयोजनम् ॥४७॥ तस्यवेगप्रविद्धस्यवक्त्रात्क्षतजबिंदवः ॥
प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्तामतंगस्याश्रमंप्रति ॥ ४८ ॥ तान्दृष्ट्वापतितांस्तत्रमुनिःशोणितविप्रुषः ॥ क्रुद्धस्तस्यमहाभागचिंतयामासकोन्वयम् ॥ ४९ ॥
येनाहंसहसास्पृष्टःशोणितेनदुरात्मना ॥ कोऽयंदुरात्मादुर्बुद्धिरकृतात्माचबालिशः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वासविनिष्क्रम्यददर्शमुनिसत्तमः ॥ महिषं
पर्वताकारंगतासुंपतितंभुवि ॥५१॥ सतुविज्ञायतपसावानरेणकृतंहितत् ॥ उत्ससर्जमहाशापंक्षेप्तारंवानरंप्रति ॥ ५२ ॥ इहतेनाप्रवेष्टव्यंप्रविष्ट
स्यवधोभवेत् ॥ वनंमत्संश्रयंयेनदूषितंरुधिरस्रवैः ॥५३॥ क्षिपतापादपाश्चेमेसंभग्नाश्चासुरींतनुम् ॥ समंतादाश्रमंपूर्णंयोजनंमामकंयदि ॥५४॥
आक्रमिष्यतिदुर्बुद्धिर्व्यक्तंसनभविष्यति ॥ येचास्यसचिवाःकेचित्संश्रितामामकंवनम् ॥ ५५ ॥ नचतैरिहवस्तव्यंश्रुत्वायांतुयथासुखम् ॥
तेपिवायदितिष्ठंतिशपिष्येतानपिध्रुवम् ॥ ५६ ॥ वनेस्मिन्मामकेनित्यंपुत्रवत्परिरक्षिते ॥ पत्रांकुरविनाशायफलमूलाभवायच ॥ ५७ ॥

तोलयित्वा हस्तग्रहणेन भारं ज्ञात्वा योजनं तावद्दूरम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ तस्य विप्रुषः कर्तारं कोन्वयमिति चिंतयामास ॥ ४९ ॥ चिंताया एवाभिनयो येनेत्यादि ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ अप्रवेष्टव्यम् । न प्रवेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ आसुरीं तनुं क्षिपता येनेमे पादपाः संभग्ना इत्यन्वयः । स यदि मामकम् आश्रमं तदागमनमुद्दिश्य समंतात्परिसरवर्ति पूर्णं योजनं तत्पर्यंतम् ॥ ५४ ॥ आक्रमिष्यति पद्भ्यां स्प्रक्ष्यति तर्हि न भविष्यति न जीविष्यतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ तैर्वालिसचिवैः श्रुत्वा मदुत्सृष्टं शापम् ॥ ५६ ॥ शापमेव हेतूपन्यासपूर्वमाह वने इति । फलाद्यभावाय तन्नाशाय जायंते यतोऽतः शपिष्यामि ॥ ५७ ॥

१ संलग्नाः–इ० पा० ।

अद्य दिवसः अय दिवसः । मर्यादा दास्यमानशापस्य । तदेवाह यमिति । अस्मि अहं यं वानर वालिसंबधिनं श्वो द्रष्टा स शैलो भविष्यति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ यावते स्म अयाचत शापमोक्षमिति शेषः ॥ ६२ ॥ शापधारणेन शापविषयदोषज्ञानेन॥६३॥६४॥६५॥अस्थिनिचयः शुष्ककायः॥६६॥इमे विपुलाः विशालमूलस्कंधाः शाखावलबिनः प्रशस्तबहुशाखावतः यत्र येषु एकम् एककालमेव वाली ओजसा ओजोयुक्तकंपनेन सर्वान्निष्पत्रयितुं पत्रहीनान्कर्तुं घटते चेष्टते ते इमे सप्त साला इत्यर्थः । अनेन वायोरप्यधिकं बलं सूचितम् । न हि वायोर्युगपत्कंपनेन सकलार्द्रपत्रपातन कचिद्दृष्टचरम् । कश्चित्तु निष्पत्रयितुं निष्पत्रीकर्तुमित्यर्थः । एकं सालं शरेण भित्त्वा शरो निष्पत्रं यथा गच्छति तथा कर्तुमतिव्यथयितुमिति यावत् । सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथन इति शास्त्रात् अप्राकृतकपित्वाच्च बाणव्यापारस्यापि संभव इति व्याचख्यौ ॥

दिवसश्चाद्यमर्यादायंद्रष्टाश्वोस्मिवानरम् ॥ बहुवर्षसहस्राणिसवैशैलोभविष्यति ॥५८॥ ततस्तेवानराःश्रुत्वागिरंमुनिसमीरिताम् ॥ निश्चक्रमुर्व नात्तस्मात्तान्दृष्ट्वावालिरब्रवीत्॥५९॥किंभवंतःसमस्ताश्चमतंगवनवासिनः॥ मत्समीपमनुप्राप्ताअपिस्वस्तिवनौकसाम्॥६०॥ततस्तेकारणंसर्वं तथाशापंचवालिनः॥शशंसुर्वानराःसर्वेवालिनेहेममालिने॥६१॥एतच्छ्रुत्वातदावालीवचनंवानरेरितम् ॥ समहर्षिंसमासाद्ययाचतेस्मकृतांजलिः ॥ ॥६२॥ महर्षिस्तमनादृत्यप्रविवेशाश्रमंप्रति॥ शापधारणभीतस्तुवालीविह्वलतांगतः॥६३॥ततःशापभयाद्भीतऋश्यमूकंमहागिरिम् ॥ प्रवेष्टुंनेच्छ तिहरिर्द्रष्टुंवापिनरेश्वर ॥६४॥ तस्याप्रवेशंज्ञात्वाहमिदंराममहावनम् ॥ विचरामिसहामात्योविषादेनविवर्जितः॥६५॥एषोऽस्थिनिचयस्तस्यदुं दुभेःसंप्रकाशते ॥ वीर्योत्सेकान्निरस्तस्यगिरिकूटनिभोमहान्॥६६॥ इमेचविपुलाःसालाःसप्तशाखावलंबिनः॥ यत्रैकंघटतेवालीनिष्पत्रयितुमो जसा॥६७॥एतदस्यासमंवीर्यंमयारामप्रकाशितम्॥कथंतंवालिनंहंतुंसमरेशक्ष्यसेनृप॥६८॥तथाब्रुवाणंसुग्रीवंप्रहसँल्लक्ष्मणोऽब्रवीत्॥ कस्मिन्कर्म णिनिर्वृत्तेश्रद्दध्यावालिनोवधम्॥६९॥तमुवाचाथसुग्रीवःसप्तसालानिमान्पुरा ॥ एवमेकैकशोवालीविव्याधाथसचासकृत्॥७०॥ रामोनिर्दारये देषांबाणेनैकेनचद्रुमम् ॥ वालिनंनिहतंमन्येदृष्ट्वारामस्यविक्रमम् ॥७१॥हतस्यमहिषस्यास्थिपादेनैकेनलक्ष्मण ॥ उद्यम्यप्रक्षिपेच्चापितरसाद्वेध नुःशते ॥७२॥ एवमुक्त्वातुसुग्रीवोरामंरक्तांतलोचनः ॥ ध्यात्वामुहूर्तंकाकुत्स्थंपुनरेववचोऽब्रवीत्॥७३॥शूरश्चशूरमानीचप्रख्यातबलपौरुषः॥ बलवान्वानरोवालीसंयुगेष्वपराजितः ॥ ७४ ॥ दृश्यंतेचास्यकर्माणिदुष्कराणिसुरैरपि ॥ यानिसंचिंत्यभीतोऽहमृश्यमूकमुपाश्रितः ॥ ७५ ॥

॥ ६७ ॥ उक्त वालिवीर्यमुपसंहरति एतदिति ॥ ६८ ॥ प्रहसन् भगवद्वीर्याज्ञानादेवंवाद इति हासः ॥ ६९ ॥ एवमुक्तप्रकारेण एकैकशः एकैकस्मिन्काले ...तापि स वाली असकृद्विव्याध पीडितवान् । आर्षं परस्मै पदम् । सकृत्कृतेः काकतालीयत्वव्युदासायासकृदिति । विव्याधेति पाठांतरम् । तुल्योर्थः ॥ ७० ॥ एकेन बाणेनैषामेकं द्रुममपि चेन्निर्दारयेत् तदापि वालिनं हत मन्ये तद्वधयोग्यतासंभावनयेति भावः । पादेना स्थ्नो हस्तेन स्पर्शायोग्यत्वात् तरसा बलेन प्रक्षिपेदपि चेत्तदापि रामस्य विक्रम दृष्ट्वा वालिनं हतं मन्य इति संबंधः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ध्यात्वा रामवीर्यस्याप्रत्यक्षत्वाद्रामेण वालिवधः शक्यो न वेति संचिन्त्य॥७३॥ पुनर्मित्रभावेनाह शूरश्चेति ॥ ७४ ॥ यानि वालिकर्माणि सचिन्त्य भीतस्तेन सह रणाय भीतः ॥ ७५ ॥

१ प्रकीर्तितम्-इ० पा० ।

उक्तमेव भीत्या पुनराह तमजय्यमिति ॥७६॥७७॥त्वां मित्रभूतम् ॥७८॥ यदि मामाश्रितस्तर्हि त्यज वालिभय तत्राह किं त्विति । तद्बल ज्ञात त्वद्बल चाज्ञात्मनो भयमित्यर्थः ॥७९॥ तुलये त्वद्बलपरीक्षां न कुर्वे इति भावः । नावमन्ये न भीषये च किं तु स्वकातर्यादेव पुनर्ब्रवीमीति भावः ॥ ८० ॥ वाणी वालिवधविषया प्रमाणं विश्वासनीया यतो धैर्यमकातर्येण तूष्णीकृत्य वादः आकृतिरसुमत्रसिद्धो दिव्यवि ग्रह गते द्वेपरं तेजः सकलजगत्संहारक तेजः काममतिशयेन सूचयंति सूचयतः । भस्मच्छन्नानलोपमया गुप्तावस्थितिमहाशक्तिमत्त्व गूचितम् ॥८१॥८२॥ अस्मासु विक्रमे अस्मन्निष्ठविक्रमे प्रत्ययो विश्वासः ॥८३॥८४॥८५॥ अर्थवदुपपत्तियुक्तमिदं वचनमब्रवीत् अनुत्पन्नप्रत्यय इति शेषः ॥ ८६ ॥ तदेवाह आर्द्र इति । प्रत्यग्रो नूतनः।मत्तेन भोगार्थं पीतमदेन ॥८७॥८८॥ बलाधिक्यनिर्णये हेतुमाह आर्द्रमिति ॥८९॥यद्बलम् । तत्रेति

तमजय्यमधृष्यंचवानरेंद्रममर्षणम् ॥ विचिंतयन्न मुंचामि ऋष्यमूकममुं त्वहम् ॥ ७६ ॥ उद्विग्नःशंकितश्चाहंविचरामिमहावने ॥ अनुरक्तैः
सहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ॥ ७७ ॥ उपालब्धंचमेश्लाघ्यंसन्मित्रंमित्रवत्सल ॥ त्वामहंपुरुषव्याघ्रहिमवन्तमिवाश्रितः ॥ ७८ ॥ किंतुतस्यबल
ज्ञोऽहंदुर्भ्रातुर्बलशालिनः ॥ अप्रत्यक्षंतुमेवीर्यंसमरेतवराघव ॥ ७९ ॥ नखल्वहंत्वांतुलयेनावमन्येनभीषये ॥ कर्मभिस्तस्यभीमैश्चकातर्यंजनि
तंमम ॥८०॥ कामंराघवतेवाणीप्रमाणंधैर्यमाकृतिः ॥ सूचयंतिपरंतेजोभस्मच्छन्नमिवानलम् ॥८१॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासुग्रीवस्यमहात्मनः ॥
स्मितपूर्वमतोरामःप्रत्युवाचहरिंप्रति ॥८२॥ यदिनप्रत्ययोऽस्मासुविक्रमेतववानर ॥ प्रत्ययंसमरेश्लाघ्यमहमुत्पादयामिते ॥ ८३ ॥ एवमुक्त्वा
तुसुग्रीवंसांत्वयँल्लक्ष्मणाग्रजः ॥ राघवोदुंदुभेःकायंपादांगुष्ठेनलीलया ॥ ८४ ॥ तोलयित्वामहाबाहुश्चिक्षेपदशयोजनम् ॥ असुरस्यतनुंशुष्कां
पादांगुष्ठेनवीर्यवान् ॥ ८५ ॥ क्षिप्तंदृष्ट्वाततःकायंसुग्रीवःपुनरब्रवीत् ॥ लक्ष्मणस्याग्रतोरामंतपंतमिवभास्करम् ॥ हरीणामग्रतोवीरमिदंवचनम
र्थवत् ॥ ८६ ॥ आर्द्रःसमांसःप्रत्यग्रःक्षिप्तःकायःपुरासखे ॥ परिश्रांतेनमत्तेनभ्रात्रामेवालिनातदा ॥८७॥ लघुःसंप्रतिनिर्मांसस्तृणभूतश्चराघव ॥
क्षिप्तएवंप्रहर्षेणभवतारघुनंदन ॥ ८८ ॥ नात्रशक्यंबलंज्ञातुंतववातस्यवाधिकम् ॥ आर्द्रंशुष्कमितिह्येतत्सुमहद्राघवांतरम् ॥ ८९ ॥ सएवसंश
यस्तातत्तवतस्यचयद्बलम् ॥ सालमेकंविनिर्भिद्यभवेद्व्यक्तिर्बलाबले ॥ ९० ॥ कृत्वैतत्कार्मुकंसज्यंहस्तिहस्तमिवापरम् ॥ आकर्णपूर्णमायम्य
विसृजस्वमहाशरम् ॥ ९१ ॥ इमंहिसालंप्रहितस्त्वयाशरोनसंशयोऽत्रास्तिविदारयिष्यति ॥ अलंविमर्शेनममप्रियंध्रुवंकुरुष्वराजन्प्रतिशा
पितोमया ॥ ९२ ॥ यथाहितेजस्सुवरःसदारविर्यथाहिशैलोहिमवान्महाद्रिषु ॥ यथाचतुष्पत्सुचकेसरीवरस्तथानराणामसिविक्रमेवरः ॥ ९३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

शेषः।यद्बले इति पाठे यदिति अव्ययम्।यः सशयोऽस्थिप्रक्षेपात्प्राक् बलविषये आसीत्सोद्याप्यस्त्येवेत्यर्थः।तर्हि किं ते प्रत्ययकारकं तत्राह सालमेकमिति । एकं सालम् उक्तेषु विनिर्भिद्य बलाबलविषये व्यक्तिः प्रकटता भवेत्॥९०॥९१॥त्वया प्रहितः क्षिप्तः शरः इम सालं विदारयिष्यति अत्र न संदेहस्तस्मात्त्वया विमर्शो विचारो न कर्तव्यः।मया सख्या संप्रति शापितः शपथपूर्वं नियुक्तोऽतो मम प्रियं ध्रुव कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ९२ ॥ तेजःसु तेजस्विषु विक्रमे वरः श्रेष्ठत्वेनाभिमतोऽसि भवसीत्यर्थः।सालभेदने सतीति शेषः ॥९३॥ गंधमांनः इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे एकादशः सर्गः ॥११॥

॥१॥२॥ स एकसालोद्देशेनैव क्षितोपि बाणः सप्तसालान्भित्त्वा तदाश्रमगिरिप्रस्थमपि भित्त्वा तदाधारभूमिमपि भित्त्वा सप्तभूमिरसातलं विवेशेत्यर्थः॥ ३ ॥ निष्पत्य रसातलपर्यंतं गत्वा तत्रत्यासुरान् हत्वा तमेव तूणं पूर्वाधारं तूणम् । अनेन रामबाणानां चेतनपरशक्तिमद्देवताधिष्ठितत्वं सूचयति । तदुक्तम् । युगपत्सप्त तालांश्च रघुनाथो बिभेद ह ॥ पाताळदानवान् हत्वा पुनस्तूणं विवेश चेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रलंबीकृतभूषणः साष्टांगप्रणामवशाल्लंबमानावस्थापन्नोरःकंठादिवर्तिसकलभूषणः । कृतांजलिरुत्थानानंतरमिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ भूमिश्च चात्सप्तपातालास्तद्वर्तिनोऽसुराश्च ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ लक्ष्मणानुगतम् । तत्सममित्यर्थः । यद्वा लक्ष्मणवत्प्रियत्वेनानुगतं स्वीकृतम् । सुग्रीवमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्मादृष्यमूकात् भ्रातृगंधिनम् अनर्थकभ्रातृव्यपदेशम् ॥ १३ ॥ आत्मानं स्वदेहान् ॥ १४ ॥ ह्वानकारणादाह्वाननिमित्त

एतच्चवचनंश्रुत्वासुग्रीवस्यसुभाषितम् ॥ प्रत्ययार्थंमहातेजारामोजग्राहकार्मुकम् ॥ १ ॥ सगृहीत्वाधनुर्घोरंशरमेकंचमानदः ॥ सालमुद्दिश्यचिक्षे
पपूरयन्सरवैर्दिशः[1] ॥ २ ॥ सविसृष्टोबलवताबाणःस्वर्णपरिष्कृतः ॥ भित्त्वातालान्गिरिप्रस्थंसप्तभूमिंविवेशह ॥ ३ ॥ सायंकस्तुमुहूर्तेनसाला
न्भित्त्वामहाजवः ॥ निष्पत्यचपुनस्तूणंतमेवप्रविवेशह[2][3]॥४॥तान्दृष्ट्वासप्तनिर्भिन्नान्सालान्वानरपुंगवः ॥ रामस्यशरवेगेनविस्मयंपरमंगतः॥५॥
समूर्ध्नान्यपतद्भूमौप्रलंबीकृतभूषणः ॥ सुग्रीवःपरमप्रीतोराघवायकृतांजलिः ॥ ६ ॥ इदंचोवाचधर्मज्ञंकर्मणातेनहर्षितः ॥ रामंसर्वास्त्रविदुषांश्रेष्ठं
शूरमवस्थितम् ॥७॥ सेंद्रानपिसुरान्सर्वांस्त्वंबाणैःपुरुषर्षभ ॥ समर्थःसमरेहंतुंकिंपुनर्वालिनंप्रभो ॥८॥ येनसप्तमहासालागिरिर्भूमिश्चदारिता॥
बाणेनैकेनकाकुत्स्थस्थातातेकोरणाग्रतः ॥ ९ ॥ अद्यमेविगतःशोकःप्रीतिरद्यपरामम ॥ सुहृदंत्वांसमासाद्यमहेंद्रवरुणोपमम् ॥ १० ॥ तमद्यैव
प्रियार्थंमेवैरिणंभ्रातृरूपिणम् ॥ वालिनंजहिकाकुत्स्थमयाबद्धोऽयमंजलिः ॥ ११ ॥ ततोरामःपरिष्वज्यसुग्रीवंप्रियदर्शनम् ॥ प्रत्युवाचमहाप्रा
ज्ञोलक्ष्मणानुगतंवचः ॥ १२॥ अस्माद्गच्छामिकिष्किंधांक्षिप्रंगच्छत्वमग्रतः ॥ गत्वाचाह्वयसुग्रीववालिनंभ्रातृगंधिनम् ॥१३॥ सर्वेतेत्वरितंग
त्वाकिष्किंधांवालिनःपुरीम् ॥ वृक्षैरात्मानमावृत्यह्यतिष्ठन्गहनेवने ॥ १४ ॥ सुग्रीवोऽप्यनदद्घोरंवालिनोह्वानकारणात् ॥ गाढंपरिहितोवेगान्ना
दैर्भिन्दन्निवांबरम् ॥ १५ ॥ तंश्रुत्वानिनदंभ्रातुःक्रुद्धोवालीमहाबलः ॥ निष्पपातसुसंरब्धोभास्करोऽस्ततटादिव ॥ १६ ॥ ततःसुतुमुलंयुद्धंवा
लिसुग्रीवयोरभूत् ॥ गगनेग्रहयोर्घोरंबुधांगारकयोरिव ॥ १७॥ तलैरशनिकल्पैश्चवज्रकल्पैश्चमुष्टिभिः ॥ जघ्नतुःसमरेऽन्योन्यंभ्रातरौक्रोधमू
र्च्छितौ ॥१८॥ ततोरामोधनुष्पाणिस्तावुभौससुदैक्षत ॥ अन्योन्यसदृशौवीरावुभौदेवाविवाश्विनौ ॥ १९॥ यन्नावगच्छत्सुग्रीवंवालिनंवापिरा
घवः ॥ ततोनकृतवान्बुद्धिंमोक्तुमंतकरंशरम् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नंतरेभग्नःसुग्रीवस्तेनवालिना ॥ अपश्यन्राघवंनाथमृष्यमूकंप्रदुद्रुवे ॥ २१ ॥

गाढं परिहितं वस्त्रं येनेत्यर्थः । वाससा दृढं कटिं बद्ध्वेत्यर्थः । वेगात् नादकारणप्राणवेगादुत्पन्नैरिति शेषः ॥ १५ ॥ भास्करोऽस्ततटादतिदूरमप्युदयपर्वतम् अत्यल्पेन कालेन याति एवमदृश्यस्थानतया तत्तुल्यगुहातः क्षणेन बहिरागत इत्यर्थः । यत्त्वस्तपदेनोदयगिरिलक्षणम् । यदपि मेरूत्तरवासिनोधिकृत्येयमुक्तिरिति व्याख्यानं तत्क्लिष्टमसंगतं चेति स्पष्टं सुधियाम् ॥ १६ ॥ बुधांगारकयोरिव । वज्रगोकर्णयोर्यथेति पाठांतरम् । वज्रगोकर्णौ तदाख्यपर्वतौ यथा तथेति शेषः ॥ १७ ॥ अशनिर्दंभोलिः । वज्रं वज्रायुधम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ नावगच्छद्विविच्येति शेषः ॥ २० ॥ राघवं नाथं रक्षकमित्यपश्यन् अजानन् ॥ २१ ॥

१ ज्यास्वनैः पूरयन्दिशः-इ० पा० । २ प्रविष्टश्च मुहूर्तेन रसां भित्त्वा-इ० पा० । ३ स्वतूणीम्-इ० पा० ।

॥ २१ ॥ वनं प्रविष्टम् ऋष्यमूकस्यंति शेषः । स निवृत्तः परावृत्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ह्रीमान्पराभूतत्वात् ॥ २५ ॥ विक्रम सालभेदनेन घातयित्वा युद्धप्रेरणद्वारा किं कृतमनुचितमेव कृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥ तामेव वेलाम् । सप्तम्यर्थे द्वितीया । वालिना युद्धप्रेरणवेलायाम् । ततस्तदेत्यर्थः । इतः ऋष्यमूकवनादित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ स बाणो वालिसंहारको बाणः ॥ २९ ॥ तदेव कारणमाह अलंकारेणेति ॥ ३० ॥ वर्चः शरीरकांतिः वां युवयोः ॥ ३१ ॥ मोहित इति । नन्विदमनुचितं यद्भगवतो मोहः अमोहे मोह इत्यनृतकथनं च । किंच पलायनसमये ऋष्यमूकाभिमुखधावनेन व्यक्तिरस्त्येवेति चेन्न । वालिनः आयुर्दायाप्राप्त्या तथाकारणेपि सुग्रीवसंतोषाय स्वस्मिन्मानुष्यबुद्ध्यनुत्पादाय चात्मनि मोहोत्प्रेक्षया समाधानादक्षतेः मोहित इत्यस्यैवेति शेषः । ईदृशे विषये एवंविधानृतवचनं न दोषायेत्यप्यनेन ध्वनितम् । नोत्सृजामि

क्लांतोरुधिरसिक्तांगःप्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ वालिनाभिद्रुतःक्रोधात्प्रविवेशमहावनम् ॥ २२ ॥ तंप्रविष्टंवनंदृष्ट्वावालीशापभयात्ततः ॥ मुक्तोह्यसि त्वमित्युक्त्वासनिवृत्तोमहाबलः ॥ २३ ॥ राघवोपिसहभ्रात्रासहचैवहनूमता ॥ तदेववनमगच्छत्सुग्रीवोयत्रवानरः ॥२४॥ तंसमीक्ष्यागतंरामंसुग्रीवःसहलक्ष्मणम् ॥ ह्रीमान्दीनमुवाचेदंवसुधामवलोकयन् ॥ २५ ॥ आह्वयस्वेतिमामुक्त्वादर्शयित्वाचविक्रमम् ॥ वैरिणाघातयित्वाचकिमिदानींत्वयाकृतम् ॥ २६ ॥ तामेववेलांवक्तव्यंत्वयाराघवतत्त्वतः ॥ वालिनंननिहन्मीतितितोनाहमितोव्रजे ॥२७॥ तस्यचैवंब्रुवाणस्यसुग्रीवस्य महात्मनः ॥ करुणंदीनयावाचाराघवःपुनरब्रवीत्॥२८॥सुग्रीवश्रूयतांतातक्रोधश्चव्यपनीयताम् ॥ कारणंयेनबाणोऽयंसमयानविसर्जितः॥२९॥ अलंकारेणवेषेणप्रमाणेनगतेनच ॥ त्वंचसुग्रीववालीचसदृशौस्थःपरस्परम् ॥ ३० ॥ स्वरेणवर्चसाचैवप्रेक्षितेनचवानर ॥ विक्रमेणचवाक्यैश्च व्यक्तिंवांनोपलक्षये ॥ ३१ ॥ ततोऽहंरूपसादृश्यान्मोहितोवानरोत्तम ॥ नोत्सृजामिमहावेगंशरंशत्रुनिबर्हणम् ॥ ३२ ॥ जीवितांतकरंघोरंसादृश्यात्तुविशंकितः ॥ मूलघातोननौस्याद्धिद्वयोरितिकृतोमया ॥ ३३ ॥ त्वयिवीरविपन्नेहिअज्ञानाल्लाघवान्मया ॥ मौढ्यंचममबाल्यंचख्यापितंस्यात्कपीश्वर ॥३४॥ दत्ताभयवधोनामपातकंमहदद्भुतम् ॥ अहंचलक्ष्मणश्चैवसीताचवरवर्णिनी ॥ ३५ ॥ त्वदधीनावयंसर्वेवनेऽस्मिञ्शरणंभवान् ॥ तस्माद्युध्यस्वभूयस्त्वंमामाशंकीश्चवानर ॥३६॥ एतन्मुहूर्तेतुमयापश्यवालिनमाहवे ॥ निरस्तमिषुणैकेनचेष्टमानंमहीतले॥३७॥ अभिज्ञानंकुरुष्वत्वमात्मनोवानरेश्वर ॥ येनत्वामभिजानीयांद्वंद्वयुद्धमुपागतम् ॥ ३८ ॥ गजपुष्पीमिमांफुल्लामुत्पाट्यशुभलक्षणाम् ॥ कुरु लक्ष्मणकंठेऽस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ ३९ ॥ ततोगिरितटेजातामुत्पाट्यकुसुमायुताम् ॥ लक्ष्मणोगजपुष्पींतांतस्यकंठेव्यसर्जयत् ॥ ४० ॥ सतयाशुशुभेश्रीमाँल्लतयाकंठसक्तया ॥ (विपरीतइवाकाशेसूर्योनक्षत्रमालया ॥) मालयेवबलाकानांससंध्यइवतोयदः ॥ ४१ ॥

नोदसृजम् ॥ ३२ ॥ विशंकितः शंकावान् । हि निश्चयेन । नौ आवयोर्द्वयोरपि त्वन्नाशेन मूलघातो न स्यात् मा भूदिति एतदर्थं मया कृतः शरानुत्सर्ग इति शेषः ॥ ३३ ॥ मूलघातमेव दर्शयति त्वयीति। मया विपन्ने मद्व्यापारतो नाशिते अज्ञानमनिश्चयप्रवृत्तिः लाघवाचापल्यात् ॥ ३४ ॥ बाधकांतरमाह—दत्तमभयमस्मै स दत्ताभयस्तस्य वधो महत्पातकमिति नाम प्रसिद्धम् । स्वमूलघातमप्याह अहमिति ॥ ३५ ॥ मा मा शंकीरित्याबाधायां द्वित्वम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ गजपुष्पी नागपुष्पी लता शुभं सम्यक् लक्षयतीति शुभलक्षणा ताम् ॥ ३९ ॥ व्यसर्जयदिमृष्टान्समर्पितवानित्यर्थः ॥ ४० ॥ लतया शुक्लपु

ष्पनागपुष्पीलतया सध्यारागसहिततोयद इव स्वयं बलाकानां मालयेव तया लतया शुशुभे ॥ ४१ ॥ रामवाक्ये तत्करणे समाहित उद्युक्तः ॥ ४२ ॥ खेर्भैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ऋष्यमूकादिति ॥ १ ॥ २ ॥ सहतग्रीवः दृढबंधबद्धग्रीवः ॥ ३ ॥ हरियूथपानामपि यूथं पाति तादृशः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कंदराणि मंदिराकारपर्वतविवराणि शिलाविवराणि । निर्दराणि शिलाविवराणि । गुहाः देवखातगिरिबिलानि । दर्यो गह्वराणि ॥ ६ ॥ आकोशमग्रभागपर्यन्त कुड्मलैर्मुकुलरूपैः तेनेपद्विकसितैः पद्मैः शोभितान् अवलोकयन् ॥ ७ ॥ कारंडैः

विभ्राजमानोवपुषारामवाक्यसमाहितः ॥ जगामसहरामेणकिष्किंधांपुनरापसः ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे द्वादशः सर्गः ॥१२॥ ऋष्यमूकात्सधर्मात्माकिष्किंधांलक्ष्मणाग्रजः ॥ जगामसहसुग्रीवोवालिविक्रमपालिताम्॥१॥ समुद्यम्यमहच्चापंरामःकांचनभूषितम् ॥ शरांश्चादित्यसंकाशान्गृहीत्वारणसाधकान्॥२॥अग्रतस्तुययौतस्यराघवस्यमहात्मनः ॥ सुग्रीवःसंहतग्रीवोलक्ष्मणस्यमहाबलः ॥ ३ ॥ पृष्ठतोहनुमान्वीरोनलोनीलश्चवीर्यवान् ॥ तारश्चैवमहातेजाहरियूथपयूथपः ॥ ४ ॥ तेवीक्षमाणावृक्षांश्चपुष्पभारावलंबिनः ॥ प्रसन्नांबुवहाश्चैवसरितःसागरंगमाः॥५॥ कंदराणिचशैलांश्चनिर्दराणिगुहास्तथा ॥ शिखराणिचमुख्यानिदरीश्चप्रियदर्शनाः ॥६॥वैदूर्यविमलैस्तोयैःपद्मैश्चाकोशकुड्मलैः॥ शोभितान्सकलान्मार्गेतटाकांश्चावलोकयन्॥७॥कारंडैःसारसैर्हंसैर्वंजुलैर्जलकुक्कुटैः॥चक्रवाकैस्तथान्यैःशकुनैःप्रतिनादितान्॥८॥मृदुशष्पांकुराहारान्निर्भयान्वनचारिणाम् ॥ चरतांसर्वतःपश्यन्स्थलीषुहरिणान्स्थितान् ॥९॥ तटाकवैरिणश्चापिशुक्लदंतविभूषितान् ॥ घोरानेकचरान्वन्यान्द्विरदान्कूलघातिनः ॥ १० ॥ मत्तान्गिरितटोद्घुष्टान्पर्वतानिवजंगमान् ॥ वानरान्द्विरदप्रख्यान्महीरेणुसमुक्षितान् ॥ ११ ॥ दनोवनचरांश्चान्यान्खेचरांश्चविहंगमान् ॥ पश्यंतस्त्वरिताजग्मुःसुग्रीववशवर्तिनः ॥ १२ ॥ तेषांतुगच्छतांतत्रत्वरितंरघुनंदनः ॥ द्रुमषंडवनंदृष्ट्वारामःसुग्रीवमब्रवीत् ॥ १३ ॥ एषमेघइवाकाशेवृक्षषंडःप्रकाशते ॥ मेघसंघातविपुलःपर्यंतकदलीवृतः ॥ १४ ॥ किमेतज्ज्ञातुमिच्छामिसखेकौतूहलंमम॥ कौतूहलापनयनंकर्तुमिच्छाम्यहंत्वया॥१५॥तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यमहात्मनः ॥ गच्छन्नेवाचचक्षेथसुग्रीवस्तन्महद्वनम् ॥ १६ ॥ एतद्राघवविस्तीर्णमाश्रमंश्रमनाशनम् ॥ उद्यानवनसंपन्नंस्वादुमूलफलोदकम् ॥ १७ ॥ अत्रसप्तजनानाममुनयःसंशितव्रताः ॥ सप्तैवासन्नधःशीर्षानियतंजलशायिनः ॥ १८ ॥ सप्तरात्रेकृताहारावायुनाचलवासिनः ॥ दिवंवर्षशतैर्याताःसप्तभिःसकलेवराः ॥ १९ ॥ तेषामेतत्प्रभावेणद्रुमप्राकारसंवृतम् ॥ आश्रमंसुदुराधर्षमपिसेंद्रैःसुरासुरैः ॥ २० ॥

कारडवैः ॥ ८ ॥ शष्प तृणम् ॥ ९ ॥ कूलघातित्वादेव तटाकवैरित्वम् । एकचरान् असहायचरान् ॥ १० ॥ द्विरदप्रख्यान् गजतुल्यान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ द्रुमाणां षंडः गच्छतां यस्मिंस्तादृशं वनम् ॥ १३ ॥ वृक्षषंडो वृक्षसमूहः । मेघेत्याद्युत्तरान्वयि ॥ १४ ॥ त्वया कर्त्रा कौतूहलस्यौत्सुक्यस्यापनयनं निवर्तनं कर्तुं कारयितुमिच्छामि ॥ १५ ॥ १६ ॥ उद्यानरम्यवनेन संपन्नं युक्तम् ॥ १७ ॥ सप्तजना नाम सप्तजना इति प्रसिद्धा अधःशीर्षाः भूप्रतिष्ठापितशिरसः ॥ १८ ॥ केवलवायुनैव सप्तरात्रे गते कृताहाराः सप्तभिर्वर्षशतैः सकलेवरा दिवं याताः ॥ १९ ॥ एतदाश्रमम् । अर्धर्चादिराश्रमशब्दः ॥ २० ॥

---

१ वालिपालिताम्–इ० पा० । २ वनगोचरान्–इ० पा० ।

वर्जयंति न प्रविशंति पुनर्न निवर्तंति । अत्रैव म्रियंत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ सकलाक्षराः कलाक्षराभिर्मधुराक्षराभिर्वाग्भिः सहिता भूषणरवा अप्सरसामिति शेषः । दिव्यो गधश्च तासामेवानुभूयत इति शेषः ॥ २२ ॥ न केवलं भोगभूमिः कर्मभूमिरपीत्याह त्रेतेत्यादि । कपोतांगवदरुणो धूसरो घन इव धूमो वृक्षाग्रान् वेष्टयन्व्याप्नुवन् दृश्यते ॥२३॥ २४ ॥ तेषामुद्दिश्य तानुद्दिश्येति यावत् ॥ २५ ॥ तेषां प्रणमति तान्प्रणमति ॥ २६ ॥ महात्मानः महात्मनस्तानृषीनुद्दिश्याभ्यवादयत् नमस्कृतवान् ॥ २७ ॥ वानरा हनुमदादयः । एतत्कथाप्रश्नादिकं वाल्यायुःसमाप्तिकाललाभाय ॥ २८ ॥ २९ ॥ शस्त्राणि वानराणां शस्त्र

पक्षिणोवर्जयंत्येतत्तथान्येवनचारिणः ॥ विशंतिमोहाद्येप्यत्रननिवर्तंतितेपुनः ॥ २१ ॥ विभूषणरवाश्चात्रश्रूयंतेसकलाक्षराः ॥ तूर्यगीतस्वनश्चापिगंधोदिव्यश्चराघव ॥ २२ ॥ त्रेताग्नयोऽपिदीप्यंतेधूमोह्येषप्रदृश्यते ॥ वेष्टयन्निववृक्षाग्रान्कपोतांगारुणोघनः ॥ २३ ॥ एतेवृक्षाःप्रकाशंतेधूमसंसक्तमस्तकाः ॥ मेघजालप्रतिच्छन्नावैदूर्यगिरयोयथा ॥ २४ ॥ कुरुप्रणामंधर्मात्मंस्तेषामुद्दिश्यराघव ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राप्रयतःसंहतांजलिः ॥ २५ ॥ प्रणमंतिहियेतेषामृषीणांभावितात्मनाम् ॥ नतेषामशुभंकिंचिच्छरीरेरामविद्यते ॥ २६ ॥ ततोरामःसहभ्रात्रालक्ष्मणेनकृतांजलिः ॥ समुद्दिश्यमहात्मानस्तानृषीनभ्यवादयत् ॥ २७ ॥ अभिवाद्यचधर्मात्मारामोभ्राताचलक्ष्मणः ॥ सुग्रीवोवानराश्चैवजग्मुःसंहृष्टमानसाः ॥२८॥ तेगत्वादूरमध्वानंतस्मात्सप्तजनाश्रमात् ॥ ददृशुस्तांदुराधर्षांकिष्किंधांवालिपालिताम् ॥ २९ ॥ ततस्तुरामानुजरामवानराःप्रगृह्यशस्त्राण्युदितोग्रतेजसः ॥ पुरींसुरेशात्मजवीर्यपालितांवधायशत्रोःपुनरागतास्त्विह ॥३०॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ सर्वेतेत्वरितंगत्वाकिष्किंधांवालिनःपुरीम् ॥ वृक्षैरात्मानमावृत्यव्यतिष्ठन्गहनेवने ॥ १ ॥ विसार्यसर्वतोदृष्टिंकाननेकाननप्रियः ॥ सुग्रीवोविपुलग्रीवःक्रोधमाहारयद्भृशम् ॥ २ ॥ ततस्तुनिनदंघोरंकृत्वायुद्धायचाह्वयत् ॥ परिवारैःपरिवृतोनादैर्भिदन्निवांबरम् ॥ ३ ॥ गर्जन्निवमहामेघोवायुवेगपुरःसरः ॥ अथबालार्कसदृशोदृप्तसिंहगतिस्ततः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वारामंक्रियादक्षंसुग्रीवोवाक्यमब्रवीत् ॥ हरिवागुरयाव्याप्तांतप्तकांचनभूषणाम् ॥ ५ ॥ प्राप्ताःस्मध्वजयंत्राढ्यांकिष्किंधांवालिनःपुरीम् ॥ प्रतिज्ञायाकृतावीरत्वयावालिवधेपुरा ॥ ६ ॥ सफलांकुरुतांक्षिप्रंलतांकालइवागतः ॥ एवमुक्तस्तुधर्मात्मासुग्रीवेणसराघवः ॥ ७ ॥ तमेवोवाचवचनंसुग्रीवंशत्रुसूदनः ॥ कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनयागजसाह्वया ॥ ८ ॥ लक्ष्मणेनसमुत्पाट्ययैषाकंठेकृतातव ॥ शोभसेप्यधिकंवीरलतयाकंठसक्तया ॥ ९ ॥ विपरीतइवाकाशेसूर्योनक्षत्रमालया ॥ अद्यवालिसमुत्थंतेभयंवैरंचवानर ॥ १० ॥

शिलादि ॥ ३० ॥ नंगमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ गहने निबिडे दुष्प्रवेशे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वायोर्वेगः पुरःसरो यस्य स महामेघ इव बालार्कसदृशो वर्णेन प्रतापेन च ॥ ४ ॥ हरिरूपवागुरया व्याप्तां वागुराकारतया स्थितहरिकाम् ॥ ५ ॥ ध्वजैर्यंत्रैः प्राकारयुद्धापेक्षितैराढ्याम् ॥ ६ ॥ यथा आगतः कालो ऋतुविशेषरूपः लतां प्राक्सपुष्पां ततः सफलां करोति तथा स्वकृतप्रतिज्ञां त्वमपि सफलां कुर्वित्यर्थः ॥ ७ ॥ गजसाह्वया गजेन समाना आह्वा नाम यस्यास्तया ॥ ८ ॥ ९ ॥ नक्षत्रमालया आकाशे

१ तप्तकाञ्चनतोरणाम्-इ० पा० ।

विपरीतो विशेषेण परीतो वेष्टितः सूर्य इव कविविकल्पितोपमालीकोपमा तेन तादृशः सूर्यो यदि भवेत्तदा तरुणार्कवर्णस्य कठसक्तशुक्लपुष्पमालस्योपमास्योपमा स्यादित्यतिशयोक्तिरत्र व्यंग्या । केचित्तु विपरीते इति सप्तम्यंतम् । परीतं तु दिवा प्रोक्तं विपरीतं तु शर्वरी ॥ पौर्णमासीगतश्चंद्रः सूर्य इत्यभिधीयत इति व्याचक्षते ॥ १० ॥ प्रमोक्ष्यामि प्रमोचयिष्यामि ॥ ११ ॥ चेष्टते लुठिष्यति । मद्दर्शनानंतरमेवेति शेषः ॥ १२ ॥ यदि मद्दृष्टिपथ गतो जीवन् स विनिवर्तते ततस्तदा मा मां दोषेणोपलक्षित गच्छेद्वागच्छेत् मां गर्हेच । किंच मद्बलस्य दृष्टत्वाद्वालिनं निहतमेवावेहीत्याह प्रत्यक्षमिति ॥ १३ ॥ वेत्सि त्विद्धि कृच्छ्रेपि प्राणसंकटेपि मे मया ॥ १४ ॥ धर्मलोभेन धर्मलिप्सया परीतेन व्याप्तचित्तेनेति पूर्वान्वयि ॥ १५ ॥ सफलां करिष्यामीत्यत्र दृष्टांतः प्रसूतमिति अंकुरितमित्यर्थः । कलमक्षेत्रमिति व्रीहिक्षेत्र मित्यर्थः ॥ १६ ॥ जितकाशी जितश्वासो जितभयो वा त्वया आधर्षितः सन् पुरावेन निष्पतेत्त शब्दं कुर्वीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु कृतेपि आह्वाने स्त्र्यादिसक्तो न निष्पतिष्यति तत्राह निपतिष्यतीति । असंगेन

एकेनाहंप्रमोक्ष्यामिबाणमोक्षेणसंयुगे ॥ ममदर्शयसुग्रीववैरिणंभ्रातृरूपिणम् ॥ ११ ॥ वालीविनिहतोयावद्वनेपांसुषुचेष्टते ॥ यदिदृष्टिपथंप्राप्तो जीवन्सविनिवर्तते ॥ १२ ॥ ततोदोषेणमागच्छेत्सद्योगर्हेच्चमांभवान् ॥ प्रत्यक्षंसप्ततेसालामयाबाणेनदारिताः ॥ १३ ॥ ततोवेत्सिबलेनाद्य वालिनंनिहतंरणे ॥ अनृतंनोक्तपूर्वंमेचिरंकृच्छ्रेपितिष्ठता ॥ १४ ॥ धर्मलोभपरीतेननचवक्ष्येकथंचन ॥ सफलांचकरिष्यामिप्रतिज्ञांजहिसंभ्र मम् ॥ १५ ॥ प्रसूतंकलमक्षेत्रंवर्षेणेवशतक्रतुः ॥ तदाह्वाननिमित्तंचवालिनोहेममालिनः ॥ १६ ॥ सुग्रीवकुरुतंशब्दंनिष्पतेद्येनवानरः ॥ जित काशीजयश्लाघीत्वयाचाधर्षितःपुरात् ॥ १७ ॥ निष्पतिष्यत्यसंगेनवालीसप्रियसंयुगः ॥ रिपूणांधर्षितंश्रुत्वामर्षयंतिनसंयुगे ॥ १८ ॥ जानंत स्तुस्वकंवीर्यंस्त्रीसमक्षंविशेषतः ॥ सतुरामवचःश्रुत्वासुग्रीवोहेमपिंगलः ॥ १९ ॥ ननर्दक्रूरनादेनविनिर्भिंदन्निवांबरम् ॥ तस्यशब्देनवित्रस्तागावो यांतिहतप्रभाः ॥ २० ॥ राजदोषपरामृष्टाःकुलस्त्रियइवाकुलाः ॥ द्रवंतिचमृगाःशीघ्रंभग्नाइवरणेहयाः ॥ २१ ॥ पतंतिचखगाभूमौक्षीणपुण्याइव ग्रहाः ॥ २२ ॥ ततःसजीमूतकृतप्रणादोनादंह्यमुंचत्त्वरयाप्रतीतः ॥ सूर्यात्मजःशौर्यविवृद्धतेजाःसरित्पतिर्वानिलचंचलोर्मिः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा० किष्किंधाकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ अथतस्यनिनादंतंसुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ शुश्रावांतः पुरगतोवालीभ्रातुरमर्षणः ॥१॥ श्रुत्वातुतस्यनिनदंसर्वभूतप्रकंपनम् ॥ मदश्चैकपदेनष्टःक्रोधश्चापादितोमहान् ॥२॥ ततोरोषपरीतांगोवालीसक नकप्रभः ॥ उपरक्तइवादित्यःसद्योनिष्प्रभतांगतः ॥ ३ ॥ वालीदंष्ट्राकरालस्तुक्रोधाद्दीप्ताग्निलोचनः ॥ भात्युत्पतितपद्माभःसमृणालइवह्रदः ॥४॥

स्त्र्यादिसंगपरित्यागेनेत्यर्थः । यतः प्रियसंयुगः न मर्षयंतीत्यस्य शूरा इति शेषः॥ १८ ॥ विशेषतो न मर्षयंतीत्यनुषंगः ॥ १९ ॥ गावो महांतो वृषभाः । हतप्रभा हतशक्तयः ॥२०॥ राजदोषेण प्रजारक्षणाभावरूपेण राजदोषेण परैरन्यैरामृष्टा अत एवाकुला व्याकुलाः कुलस्त्रिय इव गावो यांति ॥ २१ ॥ ग्रहाः देवाः ॥ २२ ॥ जीमूतवत्कृतप्रणादः प्रतीतः रामे इति शेषः । शौर्ये पराक्रमकरणे विवृद्ध तेजो यस्य सरित्प तिर्वा समुद्र इव ॥ २३ ॥ गैरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ अथेति ॥ १ ॥ एकपदे तत्क्षणे आपा दितः संपादितः ॥ २ ॥ कनकप्रभस्य क्रोधादतिरक्तत्वे सहजप्रभानाशेनोपरक्तादित्योपमेयता । एतदादीनि आसन्नमृत्युलक्षणानि ॥ ३ ॥ उत्पतितपद्मेत्येकदेशे तत्रम् । उत्पतितैरुद्धृतैः पद्मैरुत्पतिता नष्टा पद्माकृत

शोभा यस्य तादृशो मृणालसहितो ह्रद इव दंष्ट्रा मृणालस्थानीया ॥ ४ ॥ दुर्मर्षण दुःसहम् । वेगेन युक्तैः पदन्यासैः ॥ ५ ॥ त्रस्तसंभ्रांता । कर्मधारये पुवत्त्वम् । त्रस्ता भीता सम्भ्राता क्षुभितचित्ता हितोदर्कं हितरूपोत्तरकालफलम् ॥ ६ ॥ काल्यं प्रातःकाले शयनादुत्थितः भुक्तां स्रजमिव त्यज क्रोधम् ॥ ७ ॥ काल्यं प्रातःकाले सग्राम कुरु । हे वीर यद्यपि सग्रामे शत्रोर्बाहुल्य त्वत्त आधिक्यं न विद्यते नापि तव फल्गुता लघुता विद्यतेऽयापि सहसा हठात्तवाद्य निष्क्रामो निष्क्रमणं मम न रोचते कुतस्तत्राह श्रूयतामिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ पूर्वं क्रोधादापतितः सुग्रीवो युद्धाय त्वामाह्वयत । तदा ते त्वया निष्पत्य निरस्तो हन्यमानश्च दिशो गतः ॥ १० ॥ तस्य तथानिरस्तस्य पुनरेत्याह्वान शंकां जनयत्येव ॥ ११ ॥ कुतस्तत्राह दर्पश्चेति । दर्पो गर्वः व्यवसायो युद्धविषयः यादृशश्च नर्दतो निनादस्य संरंभो वृद्धिरेतदेतस्य कारणं नाल्पम् अथ दर्पादिः कारणविशेषपूर्वकः कार्यविशेषत्वादित्यनुमितम् ॥ १२ ॥ कारणविशेष दर्शयति नेति । अवष्टब्धसहायः परिगृहीतसहायः । सर्वथा सहायसंबंधमूलोयं संरंभ इति भावः॥१३॥

शब्दंदुर्मर्षणंश्रुत्वानिष्पपाततत्तोहरिः ॥ वेगेनचपदन्यासैर्दारयन्निवमेदिनीम् ॥ ५ ॥ तंतुतारापरिष्वज्यस्नेहाद्दर्शितसौहृदा ॥ उवाचत्रस्तसंभ्रांता हितोदर्कमिदंवचः ॥ ६ ॥ साधुक्रोधमिमंवीरनदीवेगमिवागतम् ॥ शयनादुत्थितःकाल्यंत्यजभुक्तामिवस्रजम् ॥ ७ ॥ काल्यमेतेनसंग्रामंकरिष्यसिचवानर ॥ वीरतेशत्रुबाहुल्यंफल्गुतावानविद्यते ॥ ८ ॥ सहसातवनिष्क्रामोममतावन्नरोचते ॥ श्रूयतामभिधास्यामियन्निमित्तंनिवार्यते ॥ ॥ ९ ॥ पूर्वमापतितःक्रोधात्सत्वामाह्वयतेयुधि ॥ निष्पत्यचनिरस्तस्तेहन्यमानोदिशोगतः ॥ १० ॥ त्वयातस्यनिरस्तस्यपीडितस्यविशेषतः ॥ इहैत्यपुनराह्वानंशंकांजनयतीवमे ॥ ११ ॥ दर्पश्चव्यवसायश्चयादृशस्तस्यनर्दतः ॥ निनादस्यचसंरंभोनैतदल्पंहिकारणम् ॥ १२ ॥ नासहायमहंमन्येसुग्रीवंतमिहागतम् ॥ अवष्टब्धसहायश्चयमाश्रित्यैषगर्जति ॥ १३ ॥ प्रकृत्यानिपुणश्चैवबुद्धिमांश्चैववानरः ॥ नापरीक्षितवीर्येणसुग्रीवःसख्यमेष्यति ॥ १४ ॥ पूर्वमेवमयावीरश्रुतंकथयतोवचः ॥ अंगदस्यकुमारस्यवक्ष्याम्यद्यहितंवचः ॥ १५ ॥ अंगदस्तुकुमारोऽयंवनांतमुपनिर्गतः ॥ प्रवृत्तिस्तेनकथिताचारैरासीन्निवेदिता ॥ १६ ॥ अयोध्याधिपतेःपुत्रौशूरौसमरदुर्जयौ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातौप्रस्थितौरामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥ सुग्रीवप्रियकामार्थंप्राप्तौतत्रदुरासदौ ॥ सतेभ्रातुर्हिविख्यातःसहायोरणकर्मणि ॥ १८ ॥ रामःपरबलामर्दीयुगांताग्निरिवोत्थितः ॥ निवासवृक्षःसाधूनामापन्नानांपरागतिः ॥ १९ ॥ आर्तानांसंश्रयश्चैवयशसश्चैकभाजनम् ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नोनिदेशेनिरतःपितुः ॥ २० ॥

नन्विति तस्य बुद्धिः कुतस्तत्राह प्रकृत्येति । निपुणः उचितकृत्यनिष्पादने समर्थः तत्क्षमबुद्धिमांश्च । ननु सहायवत वधिष्यामीति चेत्तत्राह । अपरीक्षितशत्रुनाशकवीर्येण पुसा सुग्रीवः सख्यं नेष्यति अतस्तत्सहायभूतः शंकनीय एव ॥ १४ ॥ न केवलं मदनुमित एवायमर्थः । किंतु शब्दप्रमाणादप्यवगत इत्याह पूर्वमेवेति । यन्मया पूर्वमंगदस्य कुमारस्य वचः श्रुतं तत्तव हितमद्य त्वां वक्ष्यामि ॥ १५ ॥ तदेवाह अंगदस्त्विति । वनांतं वनमध्यं या तस्मै चारैर्निवेदिता प्रवृत्तिरासीत् । प्रवृत्तिः सुग्रीववृत्तान्तः सा तेन मम कथिता ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत्र तयोर्मध्ये यस्तव भ्रातुः सहायो विख्यातः हि यतः स परबलामर्दी साधूनां निवासवृक्षः आश्रयः आपन्नानां शरणागतानां गतिः शरणम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ आर्तानां शत्रुपीडितानां तन्नाशाय संश्रयः संश्रयार्हः । ज्ञानं ब्रह्मज्ञानं धर्मविषय विज्ञान शिल्पनैपुण वा । निदेशे निरत

इत्यनेन स्वराज्यमरक्षितवतः कुतः पररक्षणसामर्थ्यमित्यपास्तम् ॥ २० ॥ तत्तस्मात्तेनोच्यगानगुणकेन रामेण तव विरोधो न क्षमः न युक्तः ॥ २१ ॥ दुर्जयेनेत्यार्धं पूर्वान्वयि । किंचिद्वक्ष्यमाणं त्वयाभ्यसूयितुं नेच्छामि । कथमियं मां प्रति वदतीति मदसूया न कर्तव्येत्यर्थः । आर्षत्वादसमानकर्तृत्वेपि तुमुन् ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेन बलीयसा रामेण ॥ २४ ॥ २५ ॥ तत्र तस्मिन्दूरदेशे वा सन् विद्यमानः इहस्थस्त्वत्समीपस्थो वा भुवि न पश्यामि तवेति शेषः ॥ २६ ॥ प्रत्यनतरं स्वाधीनम् ॥ २७ ॥ भ्रातृसौहृदमालंब्यैव तव गतिर्नान्या गतिरस्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ यदि ते यदि त्वयेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ तदा हीत्यादि कवि

धातूनामिवशैलेंद्रोगुणानामाकरोमहान् ॥ तत्क्षमोनविरोधस्तेसहतेनमहात्मना ॥ २१ ॥ दुर्जयेनाप्रमेयेणरामेणरणकर्मसु ॥ शूरवक्ष्यामितेकिंचिन्नचेच्छाम्यभ्यसूयितुम् ॥२२॥ श्रूयतांक्रियतांचैवतववक्ष्यामियद्धितम् ॥ यौवराज्येनसुग्रीवंतूर्णंसाध्वभिषेचय ॥२३॥ विग्रहंमाकृथावीरभ्रात्राराजन्यवीयसा ॥ अहंहितेक्षमंमन्येतेनरामेणसौहृदम् ॥२४॥ सुग्रीवेणचसंप्रीतिंवैरमुत्सृज्यदूरतः ॥ लालनीयोहितेभ्रातायवीयानेषवानरः ॥२५॥ तत्रवासन्निहस्थोवासर्वथाबंधुरेवते ॥ नहितेनसमंबंधुंभुविपश्यामिकंचन ॥ २६॥ दानमानादिसत्कारैःकुरुष्वप्रत्यनंतरम् ॥ वैरमेतत्समुत्सृज्यतवपार्श्वेसतिष्ठतु ॥ २७॥ सुग्रीवोविपुलग्रीवोमहाबंधुर्मतस्तव ॥ भ्रातृसौहृदमालंब्यनान्यागतिरिहास्तिते ॥२८॥ यदितेमत्प्रियंकार्यंयदिचावैषिमांहिताम् ॥ याच्यमानःप्रियत्वेनसाधुवाक्यंकुरुष्वमे ॥२९॥ प्रसीदपथ्यंशृणुजल्पितंहिमेनरोषमेवानुविधातुमर्हसि ॥ क्षमोहितेकोशलराजसूनुनानविग्रहःशक्रसमानतेजसा ॥३०॥तदाहितारहितमेववाक्यंतंवालिनंपथ्यमिदंबभाषे ॥ नरोचतेतद्वचनंहितस्यकालाभिपन्नस्यविनाशकाले ॥३१॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ तामेवंब्रुवतींतारांताराधिपनिभाननाम् ॥ वालीनिर्भर्त्सयामासवचनंचेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गर्जतोस्यसुसंरब्धंभ्रातुःशत्रोर्विशेषतः ॥ मर्षयिष्यामिकेनापिकारणेनवरानने ॥ २ ॥ अधर्षितानांशूराणांसमरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ धर्षणामर्षणंभीरुमरणादतिरिच्यते ॥ ३ ॥ सोढुंनचसमर्थोहंयुद्धकामस्यसंयुगे ॥ सुग्रीवस्यचसंरंभंहीनग्रीवस्यगर्जितम् ॥ ४ ॥ नचकार्योविषादस्तेराघवंप्रतिमत्कृते ॥ धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चकथंपापंकरिष्यति ॥ ५ ॥ निवर्तस्वसहस्त्रीभिःकथंभूयोनुगच्छसि ॥ सौहृदंदर्शितंतावन्मयिभक्तिस्त्वयाकृता ॥ ६ ॥ प्रतियोत्स्याम्यहंगत्वासुग्रीवंजहिसंभ्रमम् ॥ दर्पंचास्यविनेष्यामिनचप्राणैर्वियोक्ष्यते ॥ ७ ॥

वाक्यम् ॥ ३१ ॥ कालमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ तामिति ॥ १ ॥ सुसंरब्धं भावे निष्ठा सुसंरंभमित्यर्थः । केनापि न केनापि त्वदुक्तकारणेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ धर्षणामर्षणं सहनम् ॥ ३॥ संयुगे संरंभं संयुगनिमित्तं सरभमित्यर्थः ॥ ४ ॥ राघवं प्रति राघवनिमित्तभयमालक्ष्य मत्कृते त्वया विषादो न कार्यः । यतो धर्मज्ञत्वादिगुणः सः पापं मद्वधरूपम् ॥ ५ ॥ कथ भूयोनुगच्छसि निवर्तस्वेत्युच्यमानापीति भावः । भक्तिरनुरागः ॥ ६ ॥ दर्पं च दर्पमेव वियोक्ष्यते वियोजयिष्यते गोदग्त्वान् ॥ ७ ॥

उक्तमेव विवृणोति । ईप्सितं त्वदीप्सितं दर्पमोचनेनेत्यर्थः । वृक्षैर्वृक्षप्रहारैः ॥ ८ ॥ गर्वितं दर्पम् आयस्त तत्प्रवृत्तं दृढयत्नं भावे निष्ठा । सहायत्वं बुद्धिसाचिव्यम् ॥९॥ जनेन स्वपरिवारजनेन अलंजित्वा जयमात्रं कृत्वा निवर्तिष्ये न तु वधमित्यर्थः । अहं जित्वेति पाठस्त्वसांप्रदायिकः ॥ १० ॥ ११ ॥ मंत्रवित् स्वस्त्ययनमंत्रवेत्री देवांशत्वात्तद्वेदनम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ सर्वतो दृष्टिं चारयन् स्थित इति शेषः ॥ १४ ॥ सुसंवीतं बद्धकच्छम् अवष्टभ्य युयुत्सया दृढं भूमिमाक्रम्य स्थितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ गाढ सवीतः दृढ बद्धकच्छः ॥ १७ ॥ सुग्रीवोपि वालिन समुद्दिश्य श्लिष्टं दृढबद्धं मुष्टिमुद्यम्य किंचित्संमुखमागतः ॥ १८॥१९॥ वेग

अहंह्याजिस्थितस्यास्यकरिष्यामियदीप्सितम् ॥ वृक्षैर्मुष्टिप्रहारैश्चपीडितःप्रतियास्यति ॥ ८ ॥ नमेगर्वितमायस्तंसहिष्यतिदुरात्मवान् ॥ कृतं तारेसहायत्वंदर्शितंसौहृदंमयि ॥ ९ ॥ शापितासिममप्राणैर्निवर्तस्वजनेनच ॥ अलंजित्वानिवर्तिष्येतमहंभ्रातरंरणे ॥ १० ॥ तंतुतारापरिष्व ज्यवालिनंप्रियवादिनी ॥ चकाररुदतीमंदंदक्षिणासाप्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥ ततःस्वस्त्ययनंकृत्वामंत्रविद्विजयैषिणी ॥ अंतःपुरंसहस्त्रीभिःप्रवि ष्टाशोकमोहिता ॥१२॥ प्रविष्टायांतुतारायांसहस्त्रीभिःस्वमालयम् ॥ नगर्यानिर्ययौक्रुद्धोमहासर्पइवश्वसन् ॥ १३ ॥ सनिःश्वस्यमहारोषोवाली परमवेगवान् ॥ सर्वतश्चारयन्दृष्टिंशत्रुदर्शनकांक्षया॥१४॥सदर्दर्शततःश्रीमान्सुग्रीवंहेमपिंगलम् ॥ सुसंवीतमवष्टभ्यदीप्यमानमिवानलम्॥१५॥ तंसदृष्ट्वामहाबाहुःसुग्रीवंपर्यवस्थितम् ॥ गाढंपरिदधेवासोवालीपरमकोपनः ॥१६॥ सवालीगाढसंवीतोमुष्टिमुद्यम्यवीर्यवान् ॥ सुग्रीवमेवाभि मुखोययौयोद्धुंकृतक्षणः॥१७॥श्लिष्टंमुष्टिंसमुद्यम्यसंरब्धतरमागतः ॥ सुग्रीवोपिसमुद्दिश्यवालिनंहेममालिनम्॥१८॥ तंवालीक्रोधताम्राक्षःसुग्रीवं रणकोविदम्॥ आपतंतंमहावेगमिदंवचनमब्रवीत्॥१९॥एषमुष्टिर्महान्बद्धोगाढःसुनियतांगुलिः॥मयावेगविमुक्तस्तेप्राणानादाययास्यति॥२०॥ एवमुक्तस्तुसुग्रीवःक्रुद्धोवालिनमब्रवीत् ॥ तवचैषहरन्प्राणान्मुष्टिःपततुमूर्धनि॥२१॥ ताडितस्तेनतंक्रुद्धःसमभिक्रम्यवेगतः ॥ अभवच्छोणितो द्गारीसापीडइवपर्वतः॥२२॥ सुग्रीवेणतुनिःशंकंसालमुत्पाट्यतेजसा ॥ गात्रेष्वभिहतोवालीवज्रेणेवमहागिरिः ॥२३॥ सतुवृक्षेणनिर्भग्नःसाल ताडनविह्वलः ॥ गुरुभारभराक्रांतानौःससार्थेवसागरे ॥२४॥ तौभीमबलविक्रांतौसुपर्णसमवेगितौ ॥ प्रयुद्धौघोरवपुषौचंद्रसूर्याविवांबरे॥२५॥ परस्परममित्रघ्नौछिद्रान्वेषणतत्परौ ॥ ततोऽवर्धतवालीतुबलवीर्यसमन्वितः ॥२६॥ सूर्यपुत्रोमहावीर्यःसुग्रीवःपरिहीयते ॥ वालिनाभग्नदर्पस्तुसु ग्रीवोमंदविक्रमः ॥२७॥ वालिनंप्रतिसामर्षोदर्शयामासराघवम् ॥ वृक्षैःसशाखैःशिखरैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः ॥ २८ ॥ मुष्टिभिर्जानुभिःपद्भिर्बाहु भिश्चपुनःपुनः ॥ तयोर्युद्धमभूद्घोरंवृत्रवासवयोरिव॥२९॥तौशोणिताक्तौयुध्येतांवानरौवनचारिणौ॥मेघाविवमहाशब्दैस्तर्जमानौपरस्परम्॥३०॥

विमुक्तस्त्वदुपरीति शेषः ॥२०॥ एवमुक्तो वालिना तव प्राणान्हरन्नेव मुष्टिर्ममकस्तव मूर्ध्नि पततु इत्यब्रवीत् ॥२१॥ सुग्रीवमभिक्रम्याक्रम्य स्थितेन वालिना वेगतस्ताडितः सुग्रीवः सापीडः सनिर्झरः पर्वत इवाभवत् ॥ २२ ॥ निःशंकं शोणितोद्गारजदुःखसंबंधरहितं यथा तथाऽभिहतो वाली सागरे नौरिव विह्वलोऽभवत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ सुपर्णेन समं वेगितं वेगो ययोस्तौ प्रकृष्टं युद्धं ययोस्तौ चंद्रसूर्याविवेति यथयथार्थातिशयोक्तिरेषा ॥ २५ ॥ २६ ॥ परिहीयत अडभाव आर्षः ॥ २७ ॥ राघवं दर्शयामास स्वहानिमिति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ युध्येताम् अयुध्येताम्॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ स रामः शरं वीक्षते स्म ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पत्ररथाः पक्षिणः ॥ ३४ ॥ मुक्तो बाणः पातित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आश्वयुक्समये आश्वयुक् आश्वयुजी पौर्णमासी यत्र मासे तस्मिन्नाश्विने मासि पौर्णमास्यामिंद्रध्वजोत्सवांते उद्धृत उत्क्षिप्त इंद्रध्वजो यथा भूमौ पपात तद्वद्वाली ग्रीष्मांते पतित इत्यर्थः। अत एव सुग्रीवाभिषेकसमये श्रावणो मासोधुना वर्तत इति वचनेन न विरोधः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ उक्तमुपसंहरति नरोत्तम इति। मुखतः मुखस्थललाटनेत्रेणेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ शोणिततोयस्य विस्रवैः स्रुतिभिः प्रभ्रंशित उत्सवांते पातितः ॥ ४० ॥ नैर्भमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

हीयमानमथापश्यत्सुग्रीवंवानरेश्वरम् ॥ प्रेक्षमाणंदिशश्चैवराघवःसमुहुर्मुहुः ॥ ३१ ॥ ततोरामोमहातेजाआर्तंदृष्ट्वाहरीश्वरम् ॥ सशरंवीक्षतेवीरो वालिनोवधकांक्षया ॥ ३२ ॥ ततोधनुषिसंधायशरमाशीविषोपमम् ॥ पूरयामासतच्चापंकालचक्रमिवांतकः ॥ ३३ ॥ तस्यज्यातलघोषेणत्रस्ताः पत्ररथेश्वराः ॥ प्रदुद्रुवुर्मृगाश्चैवयुगांतइवमोहिताः ॥ ३४ ॥ मुक्तस्तुवज्रनिर्घोषःप्रदीप्ताशनिसन्निभः ॥ राघवेणमहाबाणोवालिवक्षसिपातितः ॥ ॥ ३५ ॥ ततस्तेनमहातेजावीर्ययुक्तःकपीश्वरः ॥ वेगेनाभिहतोवालीनिपपातमहीतले ॥ ३६ ॥ इंद्रध्वजइवोद्धूतःपौर्णमास्यांमहीतले ॥ आश्वयुक्समयेमासिगतसत्त्वोविचेतनः ॥ ३७ ॥ बाष्पसंरुद्धकंठस्तुवालीचार्तस्वरःशनैः ॥ ३८ ॥ नरोत्तमःकालइवांतकोपमंशरोत्तमंकांचनरूप्यभासितम् ॥ ससर्जदीप्तंतममित्रमर्दनंसधूममग्निंमुखतोयथाहरः ॥ ३९ ॥ अथोक्षितःशोणिततोयविस्रवैःप्रपुष्पिताशोकइवाचलोद्गतः ॥ विचेतनो वासवसूनुराहवेप्रभ्रंशितेंद्रध्वजवत्क्षितिंगतः ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे. वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ततःशरेणाभिहतोरामेणरणकर्कशः ॥ पपातसहसावालीनिकृत्तइवपादपः ॥ १ ॥ सभूमौन्यस्तसर्वांगस्तप्तकांचनभूषणः ॥ अपतद्देवराजस्यमुक्तरश्मिरिवध्वजः॥२॥अस्मिन्निपतितेभूमौहर्यृक्षाणांगणेश्वरे ॥ नष्टचंद्रमिवव्योमनव्यराजतमेदिनी॥३॥भूमौनिपतितस्यापितस्यदेहंमहात्मनः॥नश्रीर्जहातिनप्राणानतेजोनपराक्रमः॥४॥शक्रदत्तावरामालाकांचनीरत्नभूषिता॥ दधारहरिमुख्यस्यप्राणांस्तेजःश्रियंचसा॥५॥ सतयामालयावीरोहैमयाहरियूथपः ॥ संध्यानुगतपर्यंतःपयोधरइवाभवत् ॥ ६॥ तस्यमालाचदेहश्चमर्मघातीचयःशरः॥त्रिधेवरचितालक्ष्मीःपतितस्यापिशोभते ॥ ७ ॥ तदस्त्रंतस्यवीरस्यस्वर्गमार्गप्रभावनम् ॥ रामबाणासनक्षिप्तमावहत्परमांगतिम् ॥ ८ ॥ तंतथापतितंसंख्येगतार्चिषमिवानलम् ॥ ययातिमिवपुण्यांतेदेवलोकादिहच्युतम् ॥ ९ ॥ आदित्यमिवकालेनयुगांतेभुविपातितम् ॥ महेंद्रमिवदुर्धर्षमुपेंद्रमिवदुःसहम् ॥ १० ॥

वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किधाकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ मुक्तरश्मिः मुक्तरथरज्जुबंधनः ॥ २ ॥ मेदिनी तद्राज्यभूमिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्राणाद्यहानेः कारणमाह शक्रेति ॥ ५ ॥ हैमया हैम्या संध्याया संध्यारागेणानुगतः पर्यंतो यस्य। पयोधरसाम्यं तु वालिदेहस्य ॥ ६ ॥ त्रिधा रचितेव त्रिधा विभक्तेव मालादेहशररूपा लक्ष्मीरिति यावत् ॥ ७ ॥ स्वर्गमार्गप्रभावनं तत्प्रकाशकं सत् परमां गतिं ब्रह्मलोकमावहन् प्रापयति स्म। बाणा अस्यंतेऽनेनेति बाणासनं धनुः ॥ ८ ॥ ९ ॥ महेंद्रम् उपेंद्रस्यैव वृत्रवधोत्तरमिंद्र नामेत्येके। महेंद्र आजानदेवः। उपेंद्रः कर्मदेव इत्यन्ये ॥ १० ॥

हरिलोचनं पीतनेत्रं हरित्शब्दः पीतपर्यायः । हरिद्राभः पालाशो हरितो हरिदिति कोशः । आर्षस्तलोपः ॥ ११ ॥ १२ ॥ बहु मान्य संमान्य शनैरेव उपयातौ समीपं गतौ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अल्प तेजोऽमन्त्रश्च यस्य सः नष्टचेतनः नष्टचेष्टः गर्वित गर्वार्पितं यथा भवति तथा रणगर्वितं राममर्थयुक्तया वाचा परुषमब्रवीदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ पराङ्मुखवधं युयुत्सया त्वदनभिमुखवधं तदेवाह । युद्धसरब्धः युद्धार्थमन्यस्मे कृतक्रोधः ॥ १६ ॥ १७ ॥ समयज्ञः उचितानुचितकालज्ञः ॥ १८ ॥ दमशमावतर्बाह्येन्द्रियनिग्रहः क्षमा शक्यप्रतिक्रियापकारसहिष्णुता ॥ १९ ॥ तान् राजयोग्यान् । अभिजनं महाकुलप्रसूतत्वम् ॥ २० ॥ अन्येन संयुक्तमत एव ते त्वयि प्रमत्तमसावधान मां न वेद्धुमर्हसीति बुद्धिः तवादर्शने तव दर्शनात्प्रागुत्पन्ना ॥ २१ ॥ विनिहतात्मानम् अधर्माचरणान्नष्टात्मानम् ॥ २२ ॥ प्रच्छन्न भस्मनेति शेषः । छन्न

महेंद्रपुत्रंपतितंवालिनंहेममालिनम् ॥ व्यूढोरस्कंमहाबाहुंदीप्तास्यंहरिलोचनम ॥ ११ ॥ लक्ष्मणानुचरोरामोददर्शोपससर्पच ॥ तंतथापतितं वीरंगतार्चिषमिवानलम् ॥ १२ ॥ बहुमान्यचतंवीरंवीक्षमाणंशनैरिव ॥ उपयातौमहावीर्यौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ तंदृष्ट्वाराघवंवाली लक्ष्मणंचमहाबलम् ॥ अब्रवीत्परुषंवाक्यंप्रश्रितंधर्मसंहितम् ॥ १४ ॥ सभूमावल्पतेजोसुर्निहतोनष्टचेतसः ॥ अर्थसंहितयावाचागर्वितंरण गर्वितम् ॥ १५ ॥ पराङ्मुखवधंकृत्वाकोऽत्रप्राप्तस्त्वयागुणः ॥ यदहंयुद्धसंरब्धस्त्वत्कृतेनिधनंगतः ॥ १६ ॥ कुलीनःसत्त्वसंपन्नस्तेजस्वीच रितव्रतः ॥ रामःकरुणवेदीचप्रजानांचहितेरतः ॥ १७ ॥ सानुक्रोशोमहोत्साहःसमयज्ञोदृढव्रतः ॥ इत्येतत्सर्वभूतानिकथयंतियशोभुवि ॥ १८ ॥ दमःशमःक्षमाधर्मोधृतिःसत्त्वंपराक्रमः ॥ पार्थिवानांगुणाराजन्दंडश्चाप्यपकारिषु ॥ १९ ॥ तान्गुणान्संप्रधार्याहमग्र्यंचाभिजनंतव ॥ तारयाप्र तिषिद्धःसन्सुग्रीवेणसमागतः ॥ २० ॥ नमामन्येनसंरब्धंप्रमत्तंवेद्धुमर्हसि ॥ इतिमेबुद्धिरुत्पन्नाबभूवादर्शनेतव ॥ २१ ॥ सत्वांविनिहतात्मानंधर्मध्वज मधार्मिकम् ॥ जानेपापसमाचारंतृणैःकूपमिवावृतम् ॥ २२ ॥ सतांवेषधरंपापंप्रच्छन्नमिवपावकम् ॥ नाहंत्वामभिजानामिधर्मच्छद्माभिसंवृतम् ॥ २३ ॥ विषयेवापुरेवातेयदापापंकरोम्यहम् ॥ नचत्वामवजानेऽहंकस्मात्त्वंहंस्यकिल्बिषम् ॥ २४ ॥ फलमूलाशनंनित्यंवानरंवनगोचरम् ॥ मामिहप्रतियुध्यं तमन्येनचसमागतम् ॥ २५ ॥ त्वंनराधिपतेःपुत्रःप्रतीतःप्रियदर्शनः ॥ लिंगमप्यस्तितेराजन्दृश्यतेधर्मसंहितम् ॥ २६ ॥ कःक्षत्रियकुलेजातःश्रुतवान्नष्ट संशयः ॥ धर्मलिंगप्रतिच्छन्नःक्रूरंकर्मसमाचरेत् ॥ २७ ॥ त्वंराघवकुलेजातोधर्मवानितिविश्रुतः ॥ अभव्योभव्यरूपेणकिमर्थंपरिधावसे ॥ २८ ॥ सामदानंक्षमाधर्मःसत्यंधृतिपराक्रमौ ॥ पार्थिवानांगुणाराजन्दंडश्चाप्यपकारिषु ॥ २९ ॥ वयंवनचरारामम्रृगामूलफलाशिनः ॥ एषाप्रकृति रस्माकंपुरुषस्त्वंनरेश्वर ॥ ३० ॥ भूमिर्हिरण्यंरूपंचनिग्रहेकारणानिच ॥ तत्रकस्तेवनेलोभोमदीयेषुफलेषुवा ॥ ३१ ॥

याजः ॥ २३ ॥ विषये देशे यदा यस्मात्पाप न करोमि नेत्यस्यानुकर्षः त्वां नावजाने तवावज्ञां च न करोमि ॥ २४ ॥ २५ ॥ लिंगं जटावल्कलधरत्वम् अस्ति मद्धिंसासाधनमिति शेषः । तच्च प्रत्यक्षदृश्य मेवेत्याह दृश्यत इति ॥ २६ ॥ २७ ॥ अभव्योऽविनीतः ॥ २८ ॥ २९ ॥ एषा वनचरत्वादिरूपा प्रकृतिः स्वभावः पुरुषस्त्व तेन ग्रामवासित्वादन्नाशित्वं व्यंग्यम् ॥ ३० ॥ रूपं रूप्य कारणानि

१ सिद्धो-इ० पा० । २ दृशेणोरसि ताडित -इ० पा० ।

चेत्याहुरिति शेषः । वने विद्यमानेषु मर्दयेषु मूलेषु फलेषु वा कस्ते लोभः अपेक्षा न कापीत्यर्थः । एवं च वनचरत्वपुरचरत्वमृगत्वमनुष्यत्वमूलाशनत्वान्नाशनत्वनरेश्वरत्ववानरेश्वरत्वरूपवैधर्म्यान्नावयोर्विरोधप्रसक्तिरिति भावः ॥ ३१ ॥ नयो नीतिर्विनयः प्रश्रयः असंकीर्णा निग्रहानुग्रहादिविषयेऽविपरीता ॥ ३२ ॥ शरासनपरायणः यत्र क्वापि शराणामासनं त्यागस्तत्परायणः ॥ ३३ ॥ अपचितिः पूजा । कामवृत्तः सन्निंद्रियैः कृष्यसे इति संबंधः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ परिवेत्ता ज्येष्ठेऽकृतदारेऽकृताग्निहोत्रे च कृतदारः कृताग्निहोत्रोनुजः ॥ ३६ ॥ गच्छंते गच्छंति तेषु प्रकृते राजहत्वं दोषो बोध्यः ॥ ३७ ॥ यद्यपि क्षत्रियस्य मृगहननमप्यस्ति तथापि मद्विषयमिदमप्रयोजनमित्याह अधार्यमिति । वर्जितम् अस्पृश्यत्वेन स्मृतिपृक्तमित्यर्थः ॥३८॥ अभक्ष्याणीत्यत्र प्रमाणमाह पच पंचेत्यादि । ब्रह्मक्षत्रेणेति समाहारद्वंद्वः । शल्यकः खड्गीशुक्तिकाका

नयश्चविनयश्चोभौनिग्रहानुग्रहावपि ॥ राजवृत्तिरसंकीर्णाननृपाःकामवृत्तयः ॥ ३२ ॥ त्वंतुकामप्रधानश्चकोपनश्चानवस्थितः ॥ राजवृत्तेषुसंकीर्णःशरासनपरायणः ॥ ३३ ॥ नतेऽस्त्यपचितिर्धर्मेनार्थेबुद्धिरवस्थिता ॥ इंद्रियैःकामवृत्तःसन्कृष्यसेमनुजेश्वर ॥ ३४ ॥ हत्वाबाणेनकाकुत्स्थमामिहानपराधिनम् ॥ किंवक्ष्यसिसतांमध्येकर्मकृत्वाजुगुप्सितम् ॥ ३५ ॥ राजहाब्रह्महागोघ्नश्चोरःप्राणिवधेरतः ॥ नास्तिकःपरिवेत्ताचसर्वेनिरयगामिनः ॥ ३६ ॥ सूचकश्चकदर्यश्चमित्रघ्नोगुरुतल्पगः ॥ लोकंपापात्मनामंतेगच्छंतेनात्रसंशयः ॥ ३७ ॥ अधार्यंचर्मंमेसद्भीरोमाण्यस्थिचवर्जितम् ॥ अभक्ष्याणिचमांसानित्वद्विधैर्धर्मचारिभिः ॥ ३८ ॥ पंचपंचनखाभक्ष्याब्रह्मक्षत्रेणराघव ॥ शल्यकःश्वाविधोगोधाशशःकूर्मश्चपंचमः ॥ ३९ ॥ चर्मचास्थिचमेरामनस्पृशंतिमनीषिणः ॥ अभक्ष्याणिचमांसानिसोऽहंपंचनखोहतः ॥ ४० ॥ तारयावाक्यमुक्तोऽहंसत्यंसर्वज्ञयाहितम् ॥ तदतिक्रम्यमोहेनकालस्यवशमागतः ॥ ४१ ॥ त्वयानाथेनकाकुत्स्थनसनाथावसुंधरा ॥ प्रमदाशीलसंपूर्णापत्येवचविधर्मणा ॥ ४२ ॥ शठोनैकृतिकःक्षुद्रोमिथ्याप्रश्रितमानसः ॥ कथंदशरथेनत्वंजातःपापोमहात्मना ॥ ४३ ॥ छिन्नचारित्र्यकक्ष्येणसतांधर्मातिवर्तिना ॥ त्यक्तधर्मांकुशेनाहंनिहतोरामहस्तिना ॥ ४४ ॥ अशुभंचाप्ययुक्तंचसतांचैवविगर्हितम् ॥ वक्ष्यसेचेदृशंकृत्वासद्भिःसहसमागतः ॥ ॥ ४५ ॥ उदासीनेषुयोऽस्मासुविक्रमोऽयंप्रकाशितः ॥ अपकारिषुतेरामनैवंपश्यामिविक्रमम् ॥४६॥ दृश्यमानस्तुयुध्येथामयायुधिनृपात्मज ॥ अद्यवैवस्वतंदेवंपश्येस्त्वंनिहतोमया ॥ ४७ ॥ त्वयाऽदृश्येनतुरणेनिहतोऽहंदुरासदः ॥ प्रसुप्तःपन्नगेनेवनरःपापवशंगतः ॥ ४८ ॥

दशल्यावृतसर्वांगो जंतुविशेष इत्यन्ये । श्वाविधः कंटकाकारदीर्घरोमभिः शुनां वेधको जंतुः ॥३९॥ सोहं पचनखो हतः अभक्ष्यः पचनखो हत इत्यर्थः॥४०॥४१॥त्वं तु न राज्यार्ह इत्याह त्वयेति ॥४२॥ शठो गूढविप्रियकृत् । निकृतिं परापकारं चरतीति नैकृतिकः । मिथ्यैव प्रश्रितं मानस यस्य सः अजितांतःकरण इति यावत् ॥४३॥ छिन्ना चारित्र्यस्य कक्ष्या मर्यादा येन स तथा सतां धर्ममतिक्रांतेन ॥४४॥ वक्ष्यसे किं वक्ष्यसीत्यर्थः । किमित्यध्याहारः ॥ ४५ ॥ अपकारिषु दारापहारिषु ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अदृश्येन अप्रामदर्शनेन त्वया पन्नगवन्निहतः अतस्त्वं पापवशं गत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एतदर्थं सीताया आहरणमुद्दिश्य मामेव पूर्वं प्राप्य यद्यचोदयस्तदा तव मैथिलीमहमेकाह्ना नीतवान् भवेः भवेयमिति यावत् ॥ ४९ ॥ अनिहतम् अनिहतमेवेत्यर्थः ॥५०॥ सागरतोयं तन्मध्यवर्तिद्वीपं श्वेतामश्वतरीमिव श्वेताश्वतरीरूपिणीं श्रुतिं मधुकैटभाभ्यां पाताले निगृहीतां यथा हयग्रीवो भुवमानयति स्म तद्वत् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ लोकः सर्वोपि कालेन कालधर्मेण मृत्युना विनियुज्यते एवंविधः स्वभावः काममस्तु । तस्मान्मे मरणकृतो न विषादः अपि तु भवता राज्यं प्राप्तं चेत्तदा मद्वधकारणस्य त्वद्राज्यस्य लोकैः प्रश्ने क्षम युक्तमुत्तर साधु सम्यग्विचिंत्यताम् ॥ ५३ ॥ उपसंहरति इत्येवमिति । अस्य सर्गस्य तीर्थेन रामस्तुतिपरतया यद्योजनं तन्न । कविनिबद्धस्य वक्तुर्वालिनस्तात्पर्यविषयभूतम् । यदयुक्त मया पूर्वं प्रमादाद्वाक्यमप्रियम्। तत्रापि खलु मे दोषं कर्तुं नार्हसि राघवेत्यग्रे वाल्युक्तेः । नापि वाल्मीकेः तस्य दुरुक्त्यनुवादकत्वात् । अतात्पर्यविषयमपि बुद्धिवैभवादक्षरार्थत्वेन वर्ण्यत इति चेत्काव्यांतरमेव भगवतः स्तावकं क्रियतां किमनेन प्रयासेनेति दिक् ॥ ५४ ॥ वैशोमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये

सुग्रीवप्रियकामेनयदहंनिहतस्त्वया ॥ मामेवयदिपूर्वंत्वमेतदर्थमचोदयः ॥ मैथिलीमहमेकाह्नातवचानीतवान्भवेः ॥ ४९ ॥ राक्षसंचदुरात्मानं तवभार्यापहारिणम् ॥ कंठेबद्ध्वाप्रदद्यांतेऽनिहतंरावणंरणे ॥ ५० ॥ न्यस्तांसागरतोयेवापातालेवापिमैथिलीम् ॥ आनयेयंतवादेशाच्छ्वेतामश्वतरीमिव ॥ ५१ ॥ युक्तंयत्प्राप्नुयाद्राज्यंसुग्रीवःस्वर्गतेमयि ॥ अयुक्तंयदधर्मेणत्वयाहंनिहतोरणे ॥ ५२ ॥ काममेवंविधोलोकःकालेनविनियुज्यते ॥ क्षमंचेद्भवताप्राप्तमुत्तरंसाधुचिंत्यताम् ॥ ५३ ॥ इत्येवमुक्त्वापरिशुष्कवक्त्रःशराभिघाताद्व्यथितोमहात्मा ॥ समीक्ष्यरामंरविसन्निकाशंतूष्णींबभौ वानरराजसूनुः ॥ ५४ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० च० सा० कि० सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ इत्युक्तःप्रश्रितंवाक्यंधर्मार्थसहितंहितम् ॥ परुषं वालिनारामोनिहतेनविचेतसा ॥ १ ॥ तंनिष्प्रभमिवादित्यंमुक्ततोयमिवांबुदम् ॥ उक्तवाक्यंहरिश्रेष्ठमुपशांतमिवानलम् ॥ २ ॥ धर्मार्थगुणसंपन्नंहरीश्वरमनुत्तमम् ॥ अधिक्षिप्तस्तदारामःपश्चाद्वालिनमब्रवीत् ॥३॥ धर्ममर्थंचकामंचसमयंचापिलौकिकम् ॥ अविज्ञायकथंबाल्यान्मामिहाद्यविगर्हसे ॥ ४ ॥ अपृष्ट्वाबुद्धिसंपन्नान्वृद्धानाचार्यसंमतान् ॥ सौम्यवानरचापल्यात्त्वंमांवक्तुमिहेच्छसि ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामियंभूमिःसशैलवनकानना ॥ मृगपक्षिमनुष्याणांनिग्रहानुग्रहेष्वपि ॥ ६ ॥ तांपालयतिधर्मात्माभरतःसत्यवानृजुः ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञोनिग्रहानुग्रहेरतः ॥ ७ ॥ नयश्चविनयश्चोभौयस्मिन्सत्यंचसुस्थितम् ॥ विक्रमश्चयथादृष्टःसराजादेशकालवित् ॥ ८॥

आदिकाव्ये किष्किन्धाकांडे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ प्रश्रितं प्रश्रयाभासोपेतम् एवं धर्मार्थसहितत्व चाभासरूपमेव तत्र मामेव यदि पूर्वमित्यादिर्हिताभासः अर्थाभासश्च धर्माभासो राजहेत्यादि । परुषत्व तु मुख्यमेव निहतेन विरुद्धेन ॥ १ ॥ २ ॥ धर्मार्थगुणसपन्नमित्यब्रवीदिति क्रियाविशेषणम् । अधिक्षिप्तः परुषमुक्तः ॥ ३ ॥ लौकिक समयं लोकाचारम् ॥ ४ ॥ अविज्ञाने हेतुमाह अपृष्ट्वेति । आचार्यसंमतान्स्वस्वकुलाचारशिक्षकान् वानरत्वादेवैतदभावः वानरत्वप्रयुक्तचापल्यादेवं वादस्तवेत्यर्थः । इच्छसि ऐषीः ॥ ५ ॥ इय भूमिरिक्ष्वाकूणां मनुनास्मत्कुलकूटस्थेन दत्तेत्यर्थः । तथा मृगादिपर्यंतं निग्रहानुग्रहेष्वधिकारोपि दत्त इति शेषः ॥ ६ ॥ तां पितृपितामहादिक्रमागतां भुवम् । निग्रहानुग्रहे दुष्टशिष्टयोरिति शेषः ॥ ७ ॥ यथादृष्टः अपरोक्षानुभवसिद्धः स राजा अस्मिन्काले सर्वे

भूमेरिति शेषः ॥ ८ ॥ ततः किं तत्राह तस्येति । धर्माय कृत आदेशो नियोगो येषां ते धर्मसतान धर्मवृद्धिं धर्मपदमधर्मनिवृत्तेरप्युपलक्षणम् ॥ ९ ॥ धर्मविप्रिय धर्मनाश कश्चरेत् आचरितु शक्नुयात् ॥ १० ॥ ते वयमिदानींतनमूलप्रभुभरताज्ञया मार्गविभ्रष्ट चिंतयामः विचारयामः । निगृह्णीम इति पाठांतरम् ॥ ११ ॥ ततः किं तत्राह । त्व तु कर्मणा चारित्रेण गर्हितः लोके निंदितः अत एव संक्लिष्टः पीडितो धर्मो येन तादृशः कामतत्रं कामरूपः पुरुषार्थः स एव प्रधानो मुख्यो यस्य सः ॥ १२ ॥ तदुपपादयति ज्येष्ठ इति । विद्यां त्रय्यादिविद्याम् । धर्मे च पथि वर्तिनः धर्ममार्गे वर्तो वर्तन यस्य तस्य ॥ १३ ॥ अत्र चिंतने तथा धर्मो धर्मज्ञानमेव कारणम् ॥ १४ ॥ तच्च न सर्वेषां सुलभमित्याह सूक्ष्म इति । सतां सूक्ष्मो यो धर्मः स परा सद्गुरूपदेशादिजा मा शोभा येषां तैरेव विज्ञेयोऽन्यैः परम त्वर्थमविज्ञेय एव । किंचेश्वर एव तज्ज्ञ इत्याह हृदिस्थ इति । सर्वभूतानामात्मा तत्त्वभूतो व्यापकश्चात एव सर्वप्राणिहृदिस्थः स सर्वभूताना सर्वप्राणिनां शुभाशुभ वेद । एव चानर्यमित्यात्तत्र पापमह जाने इति व्यंग्यमत्र ॥ १५ ॥ त्व तु धर्मज्ञानप्रसक्तिहीन एवेत्याह चपल इति । जात्यधो जात्यधैरिव चपलैरकृतात्मभिराचार्याशिक्षितैर्वानरैः सह मन्त्रयन्निश्चिन्वन् किं नु कथं नु प्रेक्षसे ज्ञास्यसि धर्ममिति

तस्यधर्मकृतादेशावयमन्येचपार्थिवाः ॥ चरामोवसुधांकृत्स्नांधर्मसंतानमिच्छवः ॥ ९ ॥ यस्मिन्नृपतिशार्दूलेभरतेधर्मवत्सले ॥ पालयत्यखिलां पृथ्वींकश्चरेद्धर्मविप्रियम् ॥ १० ॥ तेवयंमार्गविभ्रष्टंस्वधर्मेपरमेस्थिताः ॥ भरताज्ञांपुरस्कृत्यचिंतयामोयथाविधि ॥ ११ ॥ त्वंतुसंक्लिष्टधर्मश्चकर्मणाचविगर्हितः ॥ कामतंत्रप्रधानश्चनस्थितोराजवर्त्मनि ॥ १२ ॥ ज्येष्ठोभ्रातापितावापियश्चविद्यांप्रयच्छति ॥ त्रयस्तेपितरोज्ञेयाधर्मेच पथिवर्तिनः ॥ १३ ॥ यवीयानात्मनःपुत्रःशिष्यश्चापिगुणोदितः ॥ पुत्रवत्तेत्रयश्चिंत्याधर्मश्चैवात्रकारणम् ॥ १४ ॥ सूक्ष्मःपरमविज्ञेयःसतांधर्मःप्लवंगम ॥ हृदिस्थःसर्वभूतानामात्मावेदशुभाशुभम् ॥ १५ ॥ चपलश्चपलैःसार्द्धंवानरैरकृतात्मभिः ॥ जात्यंधइवजात्यंधैर्मंत्रयन्प्रेक्षसेनु किम् ॥१६॥ अहंतुव्यक्ततामस्यवचनस्यब्रवीमिते ॥ नहिमांकेवलंरोषात्त्वंविगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥ तदेतत्कारणंपश्ययदर्थंत्वंमयाहतः ॥ भ्रातुर्वर्तसिभार्यायांत्यक्त्वाधर्मंसनातनम् ॥ १८ ॥ अस्यत्वंधरमाणस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ रुमायांवर्तसेकामात्स्नुषायांपापकर्मकृत् ॥ १९ ॥

शेषः । रक्षसे नु किमिति पाठे रक्षणीयप्रजाजातं किं नु रक्षसि न किमपि अतो धर्मभ्रष्टो राजदण्ड्यस्त्वमिति भावः ॥ १६ ॥ अथ धर्मभ्रष्टत्व व्यक्तत्वेन वक्तुमाह अहमिति । अस्य वचनस्य चपलश्चपलै रिति वचनस्य व्यक्तताम् । व्यक्तोर्थोऽस्येत्यर्शआद्यजतम् । व्यक्त पद तद्भावो व्यक्तता तदर्थस्तं ब्रवीमि ॥ १७ ॥ पश्य युक्तमयुक्त वेति चिंतय वर्तसि वर्तसे ॥ १८ ॥ ननु भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्या जीवतो महिषीं प्रियाम् । धर्मेण मातर यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सित इति । अग्रे प्रायोपवेशसमये अंगदोक्तेः । सुग्रीवस्यापि ज्येष्ठभ्रातुः पितृसमस्य भार्याभिमर्शनं तुल्यमित्यत आह अस्य त्वमिति । धरमाणस्य प्राणान् धारयत एव जीवतस्त्वया निश्चीयमानजीवनस्यैव पत्न्यां तत्र स्नुषाभूतायां रुमायां यतो वर्तसेऽतस्त्वं स्पष्ट पापकर्मकृत् । सुग्रीवस्तु तव जीवननिश्चयाभावात्तदन्या नाराया प्रागवर्तिष्ट अतः परं वर्त्स्यति च । किंच त्रैवर्णिकेष्वपि देवरस्य मृतभ्रातृस्त्रियामपुत्रायां वृत्तिदर्शनात्तिर्यग्योनिषु तस्यां वृत्तिर्न दोषः । तथा वृत्तौ च मरणज्ञानमेव प्रयोजक तिर्यक्ष्विति भगवदाशयः । अनेन त्रैवर्णिकेतरस्त्रीणां मृतभर्तृकाणां तरुणीनां स्वजातीयपुरुषांगीकारो नाधर्म इति सूचितम् । दृश्यते च तथा व्यवहारः शूद्रादिजातौ । न च मनुष्याधिकारस्य निषेधादिशास्त्रस्य कथं तिर्यक्षु प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तिर्यग्योनेरपि मनुष्यवद्राजादिव्य

वहारदर्शनेन मनुष्यतुल्यज्ञानवत्त्वादस्त्येवाय दोप इत्याशयात् । किंच धर्मेऽनधिकारिणामपींद्रादीनां वृत्रवधादौ ब्रह्महत्यादिदोषस्मरणेन निषेधेषु तदतिक्रमप्रायश्चित्तादौ च देवानामधिकारवदेपामप्यधिकार बाधकाभावः । किञ्च देवादीनां स्वयजनीयेंद्रान्तराभावादनधिकार इति पूर्वमीमांसायां निर्णीतम् । एव च तदनपेक्षदानादिधर्मेषु ब्रह्मविद्यायां चाधिकारोस्त्येवेत्युत्तरमीमांसायां स्पष्टम् । तद्वदीदृशानां ज्ञानवतां तिरश्चामप्यधिकारे बाधकाभावः । किंच सर्वदेवतावाचकपदानामंतर्यामीश्वरवाचकत्वेन सर्वत्र देवानामधिकारोस्त्येव । न च ब्राह्मणत्वाद्यभावात्तेपामनधिकारः । तेपामपि क्षत्रियत्वाद्वैवस्वतमन्वादेरिवात एव चंद्रवरुणादीनां यज्ञः स्मर्यते पुराणेषु तत्र तत्र कर्मण्यर्थवादतः फलकल्पनवत्पुराणस्थार्थवादैस्तदधिकारस्यापि कल्पयितु युक्तत्वात् । किंच त्रैवर्णिकस्याधिकार इत्यत्र त्रैवर्णिकपद वेदतदर्थज्ञानवत्परमतो देवादीनां तदधिकारः सिद्ध इति भगवतो व्यासवाल्मीकिप्रभृतीनां चाशयः । जेमिनेस्त्वेतदंशेऽज्ञानमेव । अत एव तद्दूरीकरणार्थं मार्कंडेयेनात्मानं प्रति धर्मान्पृच्छतो जैमिनेर्विंध्यारण्यवासितत्त्वज्ञपक्षिमुखेन धर्मबोधनं कृतम् । तेन हि पक्षिणां ज्ञानानधिकार इति स्वोक्तेस्तस्याविश्वासे जातेन्यत्रापि व्यासादिविरुद्धे स्वोक्तेर्थे तस्याप्रामाण्यग्रहो भविष्यतीति तदाशय इत्यन्यत्र विस्तरः । अत एव गृध्रराजस्य भगवता दाहादि कृतम् अग्रे च सपातिना तद्भ्रात्रा करिष्यमाणमुदकदानादि नासगतमिति दिक् ॥ १९ ॥ उपसहरति तदिति । तस्माद्धर्माद्व्यतीतस्य धर्मभ्रष्टस्य एव चेदृशे व्यवहारे प्राणांतो दड इति सूचितम् ॥ २० ॥

तद्व्यतीतस्यतेधर्मात्कामवृत्तस्यवानर ॥ भ्रातृभार्याभिमर्शेऽस्मिन्दंडोऽयंप्रतिपादितः ॥ २० ॥ नहिलोकविरुद्धस्यलोकवृत्तादपेयुषः ॥ दंडादन्यत्रपश्यामिनिग्रहंहरियूथप ॥ २१ ॥ नचतेमर्षयेपापंक्षत्रियोऽहंकुलोद्गतः ॥ औरसींभगिनींवापिभार्यांवाप्यनुजस्ययः ॥ २२ ॥ प्रचरेतनरःकामात्तस्यदंडोवधःस्मृतः ॥ भरतस्तुमहीपालोवयंत्वादेशवर्तिनः ॥ २३ ॥ त्वंचधर्मादतिक्रांतःकथंशक्यमुपेक्षितुम् ॥ गुरुधर्मव्यतिक्रांतंप्राज्ञोधर्मेणपालयन् ॥ २४ ॥ भरतःकामयुक्तानांनिग्रहेपर्यवस्थितः ॥ वयंतुभरतादेशावधिंकृत्वाहरीश्वर ॥ त्वद्विधान्भिन्नमर्यादान्निग्रहीतुंव्यवस्थिताः ॥२५॥ सुग्रीवेणचमेसख्यंलक्ष्मणेनयथातथा ॥ दारराज्यनिमित्तंचनिःश्रेयसकरःसमे ॥२६॥ प्रतिज्ञाचमयादत्तातदावानरसंनिधौ ॥ प्रतिज्ञाचकथंशक्यामद्विधेनानवेक्षितुम् ॥ २७ ॥ तदेभिःकारणैःसर्वैर्महद्भिर्धर्मसंश्रितैः ॥ शासनंतवयद्युक्तंतद्भवाननुमन्यताम् ॥ २८ ॥

लोकवृत्तात् लोकव्यवहारमर्यादातः अपेयुषोऽपगतवतः । दंडादन्यत्र ततोन्यमित्यर्थः । केचित्तु अनेन तिर्यग्योनिव्यवहारमर्यादाप्यपैवेति ध्वनितम् । दृश्यते च गृहे पाल्यमानेषु पारावतादिषु अन्य स्वभार्यासहितं दृष्टवत्सु परस्परं युद्धं भार्याया बहुप्रकारताडनादिदंड इत्याहुः ॥ २१ ॥ क्षत्रियोहम् । दडाधिकारीत्यर्थः । दंडादन्यत्र निग्रहं न पश्यामीत्युक्तेर्थे स्मृतिं प्रमाणयति औरसीमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ गुरुर्महान् यो धर्मस्त व्यतिक्रांत तत्प्रच्युतम् । निगृह्णीति शेषः । प्राज्ञो विद्वान् धर्मेण पालयन् धर्मयुक्तमिति शेषः ॥ २४ ॥ भरतादेशावधि कृत्वा भरतादेश तदाज्ञामवधि प्रमाण कृत्वा । ननु भरतेन राम प्रत्याज्ञाया अकृतत्वान्मृषोक्तिरेषेति चेन्न । अस्मादेव भगवद्वाक्यात्तथा भरतोक्तेरनुमानेनाक्षतेः । यद्वा राज्यमूलप्रभौ पर्यवस्थिते सर्वेषां तदीयानां दुष्टदडनादावनुक्तापि तदाज्ञासिद्धैवेति न दोषः । अपि च स्वराज्ये भगवता भरतस्य पालनाज्ञायां दत्तायामर्थात्स्वस्मिन्प्रधानराजपुरुषत्वसिद्धौ तदाज्ञाऽर्थसिद्धैवेति न दोषः ॥ २५ ॥ अथ कारणांतरमपि वालिवधे दर्शयति सुग्रीवेणेति । लक्ष्मणेन यथा तथा सुग्रीवेणापि मम सख्यमस्ति यस्मात्ततः स सुग्रीवः दारराज्यनिमित्तं स्वदारप्राप्त्यर्थं राज्यप्राप्त्यर्थं च मे मम निःश्रेयसकरः मन्निःश्रेयसविषये कृतप्रतिज्ञः ॥ २६ ॥ तत्प्रतिज्ञोत्तरं मयापि तदभिमतविषया प्रतिज्ञा दत्ता कृता च सा प्रतिज्ञा मद्विधेन कथमनवेक्षितुमसमापयितु शक्या ॥ २७ ॥ एभिः उक्तैः कारणैः एकैकमेव तव वधे पर्याप्तम् । किं पुनर्मिलितानि तस्मात्तव मया शासनमिदं कृत तद्युक्त शास्त्रसमतमिति भवानप्यनुमन्यतां चिंतयतु । तव भ्रातृभार्याप

१ धर्मविरुद्धस्य-इ० पा० ।

हारकत्वेन दंड्यत्वात्सखिकार्यस्य स्वकार्यत्वात् । क्षत्रियस्य प्रतिज्ञाहानौ च महतोऽधर्मस्य श्रवणात्त्वद्वधो मे आवश्यको धर्मश्चेत्याशयः ॥ २८ ॥ सर्वथा मया यः कृतस्तव निग्रहः स धर्म एवेति त्वया द्रष्टव्यः । दुष्टनिग्रहफलकत्वादवतारग्रहणस्येत्याशयो गूढः । किं च धर्ममेवानुपश्यता जानता मित्रस्योपकर्तव्यम् । मित्रोपकारकरणमपि धर्म एवेति सुग्रीवोपकाररूपत्वाद्वधस्य धर्मत्वमिति भावः ॥ २९ ॥ किंचानुतापादिना धर्ममनुवर्तता एतदुष्कर्मप्रायश्चित्तरूपधर्मानुवृत्तिं कुर्वता त्वयापि तत्कार्यं मत्कृतनिग्रहरूप कार्यं शक्यं राजप्रार्थनापूर्वं कारयितुं शक्यम् । सत्यनुतापे त्वया प्रार्थनापूर्वमयं दंडः स्वस्य कारणीय एवेति त्वत्करणीयस्यैव मया कृतत्वान्नात्र क्षोभः कार्य इति भावः । पापिनामेवं स्वदंडप्रार्थना स्मृतिसिद्धेत्याह श्रूयते इति । चारित्रवत्सलौ चरित्रप्रतिपादनतत्परौ धर्मकुशलैर्गृहीतौ च भवतस्तत्तदर्थतत्त्वमेव तथा शास्त्रोक्तप्रकारेणैव मया रचितं कृतम् ॥ ३० ॥ तौ श्लोकावाह राजभिरिति । अनेन स्वकृतदंडस्य शास्त्रसंमतत्वं दंड्यहितत्वं चोक्तम् ॥ ३१ ॥ त्वयापि प्रार्थनापूर्वमयमर्थः कारणीयः स्यादित्यर्थप्रतिपादकं श्लोकमाह शासनाद्वेति । पापोऽहं मे दंडं कुर्विति प्रार्थनया स्वसमीपमागतस्य पापिनः शासनाद्दंडकरणाद्वा मोक्षाद्दयया विसर्जनाद्वा । स्तेन इति पापोपलक्षणम् । तत्र द्वितीयः पक्षो राज्ञो दोषायेत्याह राजा त्विति । राजा तु

सर्वथाधर्मइत्येवद्रष्टव्यस्तवनिग्रहः ॥ वयस्यस्योपकर्तव्यंधर्ममेवानुपश्यता ॥ २९ ॥ शक्यंत्वयापितत्कार्यंधर्ममेवानुवर्तता ॥ श्रूयतेमनुनागीतौश्लोकौचारित्रवत्सलौ ॥ गृहीतौधर्मकुशलैस्तथातच्चरितंमया ॥ ३० ॥ राजभिर्धृतदंडाश्चकृत्वापापानिमानवाः ॥ निर्मलाःस्वर्गमायांतिसंतःसुकृतिनोयथा ॥ ३१ ॥ शासनाद्वापिमोक्षाद्वास्तेनःपापात्प्रमुच्यते ॥ राजात्वशासन्पापस्यतदवाप्नोतिकिल्बिषम् ॥ ३२ ॥ आर्येणममामांधात्राव्यसनंघोरमीप्सितम् ॥ श्रमणेनकृतेपापेयथापापंकृतंत्वया ॥ ३३ ॥ अन्यैरपिकृतंपापंप्रमत्तैर्वसुधाधिपैः ॥ प्रायश्चित्तंचकुर्वंतितेनतच्छाम्यतेरजः ॥ ३४ ॥ तदलंपरितापेनधर्मतःपरिकल्पितः ॥ वधोवानरशार्दूलनवयंस्ववशेस्थिताः ॥ ३५ ॥ शृणुचाप्यपरंभूयःकारणंहरिपुंगव ॥ तच्छ्रुत्वाहिमहद्वीरनमन्युंकर्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥ नमेतत्रमनस्तापोनमन्युर्हरिपुंगव ॥ वागुराभिश्चपाशैश्चकूटैश्चविविधैर्नराः ॥ ३७ ॥ प्रतिच्छन्नाश्चदृश्याश्चगृह्णंतिसुबहून्मृगान् ॥ प्रधावितान्वावित्रस्तान्विस्रब्धानतिविष्ठितान् ॥ ३८ ॥ प्रमत्तानप्रमत्तान्वानरामांसाशिनोभृशम् ॥ विध्यंतिविमुखांश्चापिनचदोषोऽत्रविद्यते ॥ ३९ ॥

पापस्याशासन् पापनिग्रहमकुर्वन् । अनेन त्वद्दंडकरणमस्मादृशामावश्यकमिति ध्वनितम् ॥ ३२ ॥ अथात्रार्थे शिष्टाचारमपि प्रमाणयति आर्येणेति । मम कूटस्थेन मांधात्रा त्वया यत्प्रकार पाप कृतं तत्प्रकारे पापे केनचिच्छ्रमणेनार्हतेन कृते सति कर्तुमीप्सितं घोरं व्यसनं दडरूपं मांधात्रा कृतम् ॥ ३३ ॥ अन्यैरपि वसुधाधिपैः प्रमत्तपुरुषैः कृत पापं प्रति शुद्धये दडन कृतमित्यध्याहारः । न केवल राजदड एव पापप्रायश्चित्तमन्यदपि मन्वाद्युक्तमित्याह प्रायश्चित्तं च कुर्वंति कृतपापा इति शेषः । तेन कर्त्रनुष्ठितप्रायश्चित्तेन ॥ ३४ ॥ धर्मतः शास्त्रतः न वयं स्ववशे स्थिताः किंतु शास्त्राधीना इति शेषः । एतेनादर्शनपूर्वक वधोऽधर्म इति यदुक्त तदपि समाहितम् । दडार्थवधे दर्शनानपेक्षणात् । एवं वालिनः सध्योपासनाद्यनुष्ठानेन शास्त्रज्ञत्वमवलंब्य समाहितम् ॥ ३५ ॥ अथ केवलशाखामृगत्वमवलंब्यापि समाधत्ते शृणु चापीति । छन्नेनानभिमुखस्य निःशकवधे कारण शृण्वित्यर्थः । तन्महत्कारण श्रुत्वा मन्यु न कर्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥ तत्र प्रच्छन्नवधे मनस्तापः कथमेवं कृतमिति पश्चात्तापो न नापि वधस्य कारणे मन्युर्मम क्रोधः । यद्वा मन्युः शोकः मृगाणां तादृशवधस्य राज्ञां स्वभावतया न दोष इत्याह वागुराभिरिति । विविधैः कूटैस्तृणच्छन्नश्वभ्रादिसंपादनरूपैः ॥ ३७ ॥ पर्णाद्याच्छादितत्वादिरूपैः प्रतिच्छन्ना इत्यन्वयः । विस्रब्धान्

१ स्तेयाद्विमुच्यते-इ० पा० ।

विश्वस्तान् । अतिविष्ठितान्स्वपालितमृगैः विष्टितान्निरोधेन स्थितान्युध्यमानानिति यावत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ न दोष इत्यत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति यांतीति । मृगयां नानाप्रकारमृगवधयुक्तां कर्तुं राजर्षयो धर्मकोवि
दा यांति ॥ ४० ॥ प्रतियुध्यन्नन्येन युद्ध कुर्वन् । मासादिलोभाभावेपि क्षत्रियस्वाभाव्यात्तव वधो मया कृत इतरव्याघ्रादितिर्यग्जंतुवत् तत्र मे न कश्चिन्महान् दोषः । अल्पस्तु प्राणायाममात्रापनेय इति भावः ॥
॥ ४१ ॥ शुभस्यैहिकाभ्युदयस्य । राजानः क्षत्रियाः ॥ ४२ ॥ न हिंस्याद्रणव्यतिरेकेणेत्यर्थः । आक्रोशो निंदा । आक्षेपोवमाननम् । अप्रियवादः प्रतिकूलवचनम् । त्व तु न तादृशो राजेति भावः । एतेन राज्ञो
वधादौ ब्रह्मवधादिदोष इति सूचितम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रव्यथितो भगवति मिथ्यादोषोक्त्या प्रव्यथितो न दोष राघवे दध्यौ तथा ध्यानस्यापि पापावहत्वादिति भावः । यद्वा ध्यानेनापि नाविदन्छुद्धबुद्धमुक्तस्व
भावत्वादिति भावः । धर्मेधिगतनिश्चयः भगवद्वचनादेव धर्मविषये जातनिश्चयः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ प्रकृष्टे प्रकृष्टज्ञानैश्वर्ये अपकृष्टो मादृश इति शेषः । यत्प्रमादाद्वाक्यमुक्त तदयुक्तमेव ॥ ४७ ॥ तत्रापि अज्ञान

यांतिराजर्षयश्चात्रमृगयांधर्मकोविदाः ॥ तस्मात्त्वंनिहतोयुद्धेमयाबाणेनवानर ॥ ४० ॥ अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वायस्माच्छाखामृगोह्यसि ॥ ४१ ॥
दुर्लभस्यचधर्मस्यजीवितस्यशुभस्यच ॥ राजानोवानरश्रेष्ठप्रदातारोनसंशयः ॥ ४२ ॥ तान्नहिंस्यान्नचाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियंवदेत् ॥ देवामानुष
रूपेणचरंत्येतेमहीतले ॥ ४३ ॥ त्वंतुधर्ममविज्ञायकेवलंरोषमास्थितः ॥ विदूषयसिमांधर्मेपितृपैतामहेस्थितम् ॥ ४४ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणवा
लीप्रव्यथितोभृशम् ॥ नदोषंराघवेदध्यौधर्मेऽधिगतनिश्चयः ॥ ४५ ॥ प्रत्युवाचततोरामंप्रांजलिर्वानरेश्वरः ॥ यत्त्वमात्थनरश्रेष्ठतत्तथैवनसंशयः ॥
॥ ४६ ॥ प्रतिवक्तुंप्रकृष्टेहिनापकृष्टस्तुशक्नुयात् ॥ यदयुक्तंमयापूर्वंप्रमादाद्वाक्यमप्रियम् ॥ ४७ ॥ तत्रापिखलुमांदोषंकर्तुंनार्हसिराघव ॥ त्वं
हिदृष्टार्थतत्त्वज्ञःप्रजानांचहितेरतः ॥ ४८ ॥ कार्यकारणसिद्धौचप्रसन्नाबुद्धिरव्यया ॥ ४९ ॥ मामप्यवगतंधर्माद्व्यतिक्रांतपुरस्कृतम् ॥ धर्मसं
हितयावाचाधर्मज्ञपरिपालय ॥ ५० ॥ बाष्पसंरुद्धकंठस्तुवालीसार्तरवःशनैः ॥ उवाचरामंसंप्रेक्ष्यपंकलग्नइवद्विपः ॥ ५१ ॥ नचात्मानमहंशो
चेनतारांनापिबांधवान् ॥ यथापुत्रंगुणज्येष्ठमंगदंकनकांगदम् ॥ ५२ ॥ सममादर्शनाद्दीनोबाल्यात्प्रभृतिलालितः ॥ तटाकइवपीतांबुरुपशोषंग
मिष्यति ॥ ५३ ॥ बालश्चाकृतबुद्धिश्चएकपुत्रश्चमेप्रियः ॥ तारेयोरामभवतारक्षणीयोमहाबलः ॥ ५४ ॥ सुग्रीवेचांगदेचैवविधत्स्वमतिमुत्तमाम् ॥
त्वंहिगोप्ताचशास्ताचकार्याकार्यविधौस्थितः ॥ ५५ ॥ यातेनरपतेवृत्तिर्भरतेलक्ष्मणेचया ॥ सुग्रीवेचांगदेराजंस्तांचिंतयितुमर्हसि ॥ ५६ ॥

जाप्रियोक्तावपि दोषं कर्तुं दोषं भावयितुम् । तत्र हेतुस्त्व हीति । दृष्टेनापरोक्षानुभवेनार्थतत्त्वस्य धर्मादितत्त्वस्य ज्ञाता ॥ ४८ ॥ कार्यं दंडः कारणं तद्धेतुभूत पाप तयोः सिद्धौ निश्चये तव बुद्धिरंतःकरण प्रसन्ना
निर्मला वैषम्यरहितेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ धर्मादेव व्यतिक्रांतानां पुरस्कृतमग्रेसरम् अवगत तदग्रेसरत्वेन प्रसिद्ध मामपि पापिष्ठतरं धर्मसंहितया वाचा परिपालय । उत्तमलोकान्प्राप्नुहीति वाचानुगृहाणेत्यर्थः ॥ ५० ॥
उवाच पुत्रादिमायाकृष्टः सन्नुवाचेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ न त्वात्मान भगवता त्वया हतत्वाद्भुक्तभोगत्वात् न तारां सुग्रीवस्यापि तस्यामनुरागात् न बांधवान् सुग्रीवतोपि सेवया जीवनलाभात् पुत्रं शोचामि बालत्वात् ॥ ५२ ॥
मया लालितः स ममादर्शनाच्छोष गमिष्यति । पीतांबुः सस्याद्युपयोजिताबुः ॥ ५३ ॥ तारेयस्तारापत्यम् । एकपुत्रत्वेनातिलालितत्वम् ॥ ५४ ॥ मतिमुत्तमां मरणातानि वैराणीति न्यायेनेति भावः ।

१ त्वमाधातुमर्हसि–इ० पा० ।

सुग्रीवे च तत्रैवेत्यर्थः । भ्रातृस्नेहोद्बोधेन वा तत्राप्यनुग्रहप्रार्थनम् । कार्यविधौ गोप्ता अकार्यविधौ शास्ता ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ मद्दोषकृतदोषां मत्कृतसुग्रीवापकारदोषानुसरणमात्रेण कृतदोषां न तु स्वतः कृततदपकारा तपस्विनीं शोच्याम् अवस्थातुमवस्थापयितुम् ॥ ५७ ॥ राज्य वानरराज्यम् ॥ ५८ ॥ शक्यमिति । स्वाराज्यमपि त्वत्प्रसादलभ्यमिति भावः । अहं त्वदुपदेशतस्त्वद्दर्शनतश्चेदानीं क्षीणपापस्त्वत्तो वधमुत्तमलोकराज्यफलमाकांक्षन्नपेक्षमाण इदानीमस्मि अतस्तारया वार्यमाणोपि यत् भ्रात्रा युद्धमुपागतः प्राप्तस्तत्पूर्वकृतपुण्यपरिपाकेनेति शेषः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ व्यक्तदर्शनम् उद्बुद्धबोधम् ॥ ६१ ॥ न वय गुप्तवत्रूपाकृत्यकारित्वेन चिन्त्याः । नात्मा भ्रातृभार्यापहरणरूपाकृत्यकारित्वेन । तत्र हेतुर्वयमित्यादि । भवद्विशेषेण त्वदपेक्षया विशेषेण विशेषज्ञत्वेन धर्मतो धर्मशास्त्रमार्गेण कृते त्वत्कृतपापे स्वकृतवधद्योतकत्वरूपे व्यापारे च निश्चयोऽत्र पापेऽयमेव दड इति निश्चयो येषां तादृशाः ॥ ६२ ॥ अत्रार्थे स्मृतिमुपन्यस्यति दंड्ये य इति । कार्यकारणेति भावप्रधानो निर्देशः । कार्यत्व दण्ड्यत्व कारणत्व दडयितृत्व ताभ्यां सिद्धार्थौ

मद्दोषकृतदोषांतांयथातारांतपस्विनीम् ॥ सुग्रीवोनावमन्येततथावस्थातुमर्हसि ॥ ५७ ॥ त्वयाह्यनुगृहीतेनशक्यंराज्यमुपासितुम् ॥ त्वद्वशेवर्तमानेनतवचित्तानुवर्तिना ॥ ५८ ॥ शक्यंदिवंचार्जयितुंवसुधांचापिशासितुम् ॥ त्वत्तोऽहंवधमाकांक्षन्वार्यमाणोपितारया ॥ ५९ ॥ सुग्रीवेण सहभ्रात्राद्वंद्वयुद्धमुपागतः ॥ इत्युक्त्वावानरोरामंविररामहरीश्वरः ॥ ६० ॥ सतमाश्वासयद्रामोवालिनंव्यक्तदर्शनम् ॥ साधुसंमतयावाचाधर्मतत्त्वार्थयुक्तया ॥ ६१ ॥ (नसंतापस्त्वयाकार्यएतदर्थंप्लवंगम ॥) नवयंभवताचिन्त्यानाप्यात्माहरिसत्तम ॥ वयंभवद्विशेषेणधर्मतःकृतनिश्चयाः ॥ ६२ ॥ दंड्येयःपातयेद्दंडंदंड्योयश्चापिदंड्यते ॥ कार्यकारणसिद्धार्थावुभौतौनावसीदतः ॥ ६३ ॥ तद्भवान्दंडसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः ॥ गतःस्वांप्रकृतिंधर्म्यांदंडदिष्टेनवर्त्मना ॥ ६४ ॥ त्यजशोकंचमोहंचभयंचहृदयेस्थितम् ॥ त्वयाविधानंहर्यग्र्यनशक्यमतिवर्तितुम् ॥ ॥ ६५ ॥ यथात्वय्यंगदोनित्यंवर्ततेवानरेश्वर ॥ तथावर्तेतसुग्रीवेमयिचापिनसंशयः ॥ ६६ ॥ सतस्यवाक्यंमधुरंमहात्मनःसमाहितंधर्मपथानुवर्तिनत् ॥ निशम्यरामस्यरणावमर्दिनोवचःसुयुक्तंनिजगादवानरः ॥ ६७ ॥ शराभितप्तेनविचेतसामयाप्रभाषितस्त्वंयदजानताविभो ॥ इदंमहेंद्रोपमभीमविक्रमप्रसादितस्त्वंक्षममेनरेश्वर ॥ ६८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० कि० अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ सवानरमहाराजःशयानःशरपीडितः ॥ प्रत्युक्तोहेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरंप्रतिपद्यत ॥ १ ॥

निष्पन्नपरलोकप्रयोजनौ अत एव नावसीदतः । एवं न्याय्यदंडकर्तृत्वान्नाहमकृत्यकारी । जातदंडत्वाच्च त्वमपि न तथेति भावः ॥ ६३ ॥ तदेवाह । स्वां प्रकृतिं स्वकीयं शुद्धस्वभावं दंडदिष्टेन दंडबोधकशास्त्रोक्तेन मार्गेण ॥ ६४ ॥ भयं भ्रातृभार्याहरणकर्मजनितनरकभयं मद्रूपणनिमित्तपरलोकभयं च दंडेन । कर्मणो नाशात् मद्रूपणस्य मया क्षांतत्वाच्च शोकमोहौ तारातारेयविषयौ । विधान प्राग्भवीय कर्म । अत्राते दंडयैव संहारास्तिरश्चामपि ज्ञानवतां शास्त्रार्थेधिकारो दृष्टः कृत इति बोध्यम् ॥ ६५ ॥ तथा वर्तेत पितृवदेव तं पालयिष्याव इति भावः । अस्मत्तस्तथा वृत्ति प्राप्नुयादित्यक्षरार्थः ॥ ६६ ॥ तस्य वाक्य आत्मनः सुगतेः पुत्रपालनस्य च प्रतिपादकम् ॥ ६७ ॥ इदं प्रभाषणम् ॥ ६८ ॥ ईर्चमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकाडे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ हेतुमद्वाक्यैर्हेतूपन्यासयुतैर्वाक्यैः

प्रत्युक्त उक्तप्रत्युत्तरः ॥ १ ॥ जीवितांते तत्समये मुमोह विसंज्ञोभूत् ॥ २ ॥ ३ ॥ अप्रियमिति छेदः । सपुत्रा पुत्रोंगदः । गिरिकंदर गिरिगह्वरं किष्किंधाख्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ सा तारा आपततः पलायमानान् ॥ ६ ॥ इषुभिरनुबद्धा निवानुसृतानिव रामवित्रासितान् रामाद्वित्रस्तान् ॥ ७ ॥ बचनमाह वानरा इति । यस्य वालिनः दुर्गता वस्त्रादिकमपश्यतः ॥ ८ ॥ भ्राता प्रयोजककर्ता । रामः प्रयोज्यकर्ता । बाणाः करणम् । दूराद्दूरे स्थित्वा तैः स पातितश्चेत्किं युष्माभिः पलायितमिति शेषः । तत्सेवयैव भवज्जीवनसंभवादिति भावः ॥ ९ ॥ प्राप्तकालं कालोचितम् । अविश्लिष्टं सर्वसमतिपूर्वमेकरूपम् । अविक्लिष्ट मिति पाठे व्यक्तमित्यर्थः । अंगनां वालिन इति शेषः ॥ १० ॥ पुत्रं रक्षस्व रामादिति शेषः । कुतः पुत्रस्य भयं तत्राह अतक इत्यादि । नयति यमपुरमिति शेषः ॥ ११ ॥ वृक्षान्वालिप्रहितान् । अयं सर्वोपि

अश्मभिःपरिभिन्नांगःपादपैराहतोभृशम् ॥ रामबाणेनचाक्रांतोजीवितांतेमुमोहसः ॥ २ ॥ तंभार्याबाणमोक्षेणरामदत्तेनसंयुगे ॥ हतंप्लवगशार्दूलंताराशुश्रावबालिनम् ॥ ३ ॥ सासपुत्राऽप्रियंश्रुत्वावधंभर्तुःसुदारुणम् ॥ निष्पपातभृशंतस्मादुद्विग्नागिरिकंदरात् ॥ ४ ॥ येत्वंगदपरीवारा वानराहिमहाबलाः ॥ तेसकार्मुकमालोक्यरामंत्रस्ताःप्रदुद्रुवुः ॥ ५ ॥ साददर्शततस्त्रस्तान्हरीनापततोद्रुतम् ॥ यूथादिवपरिभ्रष्टान्मृगान्निहतयूथपान् ॥६॥ तानुवाचसमासाद्यदुःखितान्दुःखितासती ॥ रामवित्रासितान्सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः ॥७॥ वानराराजसिंहस्ययस्ययूयंपुरःसराः ॥ तंविहायसुवित्रस्ताःकस्माद्द्रवतदुर्गताः ॥ ८ ॥ राज्यहेतोःसचेद्भ्राताभ्रात्राक्रूरेणपातितः ॥ रामेणप्रसृतैर्दूरान्मार्गणैर्दूरपातिभिः ॥ ९ ॥ कपिपत्न्यावचःश्रुत्वाकपयःकामरूपिणः ॥ प्राप्तकालमविश्लिष्टमूचुर्वचनमंगनाम् ॥ १० ॥ जीवपुत्रेनिवर्तस्वपुत्रंरक्षस्वचांगदम् ॥ अंतकोरामरूपेणहत्वानयतिवालिनम् ॥ ११ ॥ क्षिप्रान्वृक्षान्समाविध्यविपुलाश्चतथाशिलाः ॥ वालीवज्रसमैर्बाणैर्वज्रेणेवनिपातितः ॥ १२ ॥ अभिभूतमिदंसर्वंविद्रुतं वानरंबलम् ॥ अस्मिन्प्लवगशार्दूलेहतेशक्रसमप्रभे ॥ १३ ॥ रक्ष्यतांनगरीशूरैरंगदश्चाभिषिच्यताम् ॥ पदस्थंवालिनःपुत्रंभजिष्यंतिप्लवंगमाः ॥ ॥ १४ ॥ अथवारुचितंस्थानमिहतेरुचिरानने ॥ आविशंतिचदुर्गाणिक्षिप्रमद्यैववानराः ॥ १५ ॥ अभार्याःसहभार्याश्चसंत्यत्रवनचारिणः ॥ लुब्धेभ्योविप्रलब्धेभ्यस्तेभ्योनःसुमहद्भयम् ॥ १६ ॥ अल्पांतरगतानांतुश्रुत्वावचनमंगना ॥ आत्मनःप्रतिरूपंसाबभाषेचारुहासिनी ॥ १७ ॥

समाव्यवादः एवं बहुबाणत्यागवादोपि ॥ १२ ॥ अभिभूतमिव द्रुतम् । वानर वानराणामिदम् ॥ १३ ॥ पदस्थं वानरराज्यपदस्थं पुत्रमंगदं भजिष्यंति अन्यथाऽराजकेत्रास्माभिरवस्थातुमशक्यमिति भावः ॥ १४ ॥ अथवेति । सरामे सुग्रीवे किष्किंधामागच्छति अभिषिक्तेनाप्यंगदेनास्मत्पालनमशक्यमेवेति नेह स्थातुं योग्यमिति शेषः । हे रुचिरानने यद्यपीदं स्थानं ते तुभ्य रुचितमभीष्टं तथापीह किष्किंधायां विद्यमानानि दुर्गाणि अद्यैव वानराः सुग्रीवहनुमदादयः आविशंति । वर्तमानसामीप्ये लट् । तेषु प्रविष्टेषु येऽभार्याः सभार्याश्च वानराः सुग्रीवावलंबिनः प्रागस्माभिः कृतवैरास्ते च प्रवेक्ष्यंति । ततश्च लुब्धेभ्यो राज्यादिविषये विप्रलब्धेभ्यः पूर्वमस्माभिर्वंचितेभ्योऽस्माक तुमुलं महद्भयमस्ति यत इति शेषः । केचित्तु इह ते स्थानमस्माकमरुचितम् अनभिमतम् । इतरत् पूर्ववदित्याहुः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अल्पांतरगतानां

नातिदूरवर्तिनाम् । अवांतरगतानामिति पाठे मध्ये मार्गमागतानामित्यर्थः । तेषां वानराणां वचन श्रुत्वा आत्मनः प्रतिरूपं कालोचित बभाषे ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ पर्वतेंद्राणां क्षेतारं रणेष्विति शेषः । रणभेदमपेक्ष्य वज्राणामिति बहुवचनप्रयोगः । महता वातेन सम तुल्यम् आविष्टमावेशो यस्य रणेषु तम् ॥ २२ ॥ शक्रतुल्यं पराक्रांत पराक्रमो यस्य तं वृष्ट्वेव जलमुत्सृज्याविरतं नर्दतां मध्ये भीम नर्दतम् ॥ २३ ॥ मृगराजं प्रभूतमांसादिमत्त्वेन मृगश्रेष्ठ शार्दूलो व्याघ्रः ॥ २४ ॥ सर्वलोकस्य सर्वलोकेनार्चित चैत्यं चतुष्पथवर्तिवल्मीकः नागहेतोरतर्विद्यमाननागभक्षणार्थं सुपर्णेन

पुत्रेणममकिंकार्यंराज्येनापिकिमात्मना ॥ कपिसिंहेमहाभागेतस्मिन्भर्तरिनश्यति ॥ १८॥ पादमूलंगमिष्यामितस्यैवाहंमहात्मनः ॥ योऽसौ रामप्रयुक्तेनशरेणविनिपातितः ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वाप्रदुद्रावरुदतीशोकमूर्च्छिता ॥ शिरश्चोरश्चबाहुभ्यांदुःखेनसमभिघ्नती ॥ २० ॥ साव्रजंतीद दर्शाथपतिंनिपतितंभुवि ॥ हंतारंवानरेंद्राणांसमरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ २१ ॥ क्षेतारंपर्वतेंद्राणांवज्राणामिववासवम् ॥ महावातसमाविष्टंमहामेघौ घनिःस्वनम् ॥ २२ ॥ शक्रतुल्यपराक्रांतंवृष्ट्वेवोपरतंघनम् ॥ नर्दंतंनर्दतांभीमंशूरंशूरेणपातितम् ॥ २३ ॥ शार्दूलेनामिषस्यार्थेमृगराजमिवाहृ तम् ॥ २४ ॥ अर्चितंसर्वलोकस्यसपताकंसवेदिकम् ॥ नागहेतोःसुपर्णेनचैत्यमुन्मथितंयथा ॥ २५ ॥ अवष्टभ्यावतिष्ठंतंददर्शधनुरूर्जितम् ॥ रामंरामानुजंचैवभर्तुश्चैवतथानुजम् ॥ २६ ॥ तानतीत्यसमासाद्यभर्तारंनिहतंरणे ॥ समीक्ष्यव्यथिताभूमौसंभ्रांतानिपपातह ॥ २७ ॥ सुप्तेव पुनरुत्थायआर्यपुत्रेतिवादिनी ॥ रुरोदसापतिंदृष्ट्वासंवीतंमृत्युदामभिः ॥ २८ ॥ तामवेक्ष्यतुसुग्रीवःशोचंतींकुररीमिव ॥ विषादमगमत्कष्टंदृष्ट्वा चांगदमागतम् ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ रामचापविसृष्टे नशरेणांतकरेणतम् ॥ दृष्ट्वाविनिहतंभूमौताराताराधिपानना ॥ १ ॥ सासमासाद्यभर्तारंपर्यष्वजतभामिनी ॥ इषुणाभिहतंदृष्ट्वावालिनंकुंजरोपम म् ॥२॥ वानरंपर्वतेंद्राभंशोकसंतप्तमानसा ॥ तारातरुमिवोन्मूलंपर्यदेवयतातुरा ॥३॥ रणेदारुणविक्रांतप्रवीरप्लवतांवर ॥ किमिदानींपुरोभागा मद्यत्वंनाभिभाषसे ॥ ४ ॥ उत्तिष्ठहरिशार्दूलभजस्वशयनोत्तमम् ॥ नैवंविधाःशेरतेहिभूमौनृपतिसत्तमाः ॥ ५ ॥ अतीवखलुतेकांतावसुधाव सुधाधिप ॥ गतासुरपितांगात्रैर्मांविहायनिषेवसे ॥ ६ ॥ व्यक्तमद्यत्वयावीरधर्मतःसंप्रवर्तता ॥ किष्किंधेवपुरीरम्यास्वर्गमार्गेविनिर्मिता ॥ ७ ॥

गरुडेन यथोन्मथितं तथा सुग्रीवस्य राज्यभोगहेतो रामेणोन्मथितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ तानतीत्य मार्गस्थान् रामादीनतीत्य ॥ २७ ॥ संवीतं बद्धम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ धर्मैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ अंतकरेण मृत्युकारिणा ॥ १ ॥ २ ॥ उन्मूलमुत्पाटितमूलं पतितमिति शेषः ॥ ३ ॥ प्लवतां वानराणां श्रेष्ठ इदानीं पुरोभागाम् एतस्मिन्काले कृतापराधां मत्वाऽद्य नाभिभाषसे किमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ हे वीर धर्मतः सप्रवर्तता धर्मेण युद्धमाचरता त्वयाद्य स्वर्गमार्गे स्वर्गसाधनरणभूमौ

किष्किन्धेवान्या रम्या पुरी निर्मिता नो चेत्कथं किष्किन्धां विहायात्र शेपे इत्यर्थः । कतकस्तु धर्मतः प्रवर्तिता रक्षिता किष्किन्धेवान्यापि स्वर्गमार्गे स्वर्गरूपदेशे निर्मितेत्यर्थमाह ॥ ७ ॥ यानि त्वया सार्धं विह्वतानि तेषामत्र काले त्वयोपरमः समाप्तिः कृता ॥ ८ ॥ ९ ॥ मह्य मम हृदय सुस्थितमतिदृढ यत्त्वां पतितं दृष्ट्वा न स्फुटेत् ॥ १० ॥ स विवासित इति यत्तत्प्रसिद्ध कर्म तस्य कर्मण इय व्युष्टिः परिपाकः प्राप्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥ यैषाहं हितं वाक्यमब्रुवं सा त्वया मोहाद्विगर्हिता अस्वीकृतवचनाकृतेति यावत् ॥ १२ ॥ दक्षिणानां विदग्धानां समर्थानां वा चित्तानि प्रमथिष्यसि प्राप्तदिव्यदेहेनाप्सरसां काममोहजननेनेति शेषः ॥ १३ ॥ कालः प्राप्त इति शेषः । अवपन्नः प्रापितोसि कालविशेषणं निःसंशय इति तत्तदायुर्विपयसंदेहरहित इत्यर्थः ॥ १४ ॥ न सतप्यति तदस्थानेऽयुक्तम् ॥ १५ ॥ कृप

यान्यस्माभिस्त्वयासार्धंवनेषुमधुगंधिषु ॥ विहृतानित्वयाकालेतेषामुपरमःकृतः ॥ ८ ॥ निरानंदानिराशाहंनिमग्नाशोकसागरे ॥ त्वयिपंचत्वमापन्नेमहायूथपयूथपे ॥ ९ ॥ हृदयंसुस्थितंमह्यंदृष्ट्वानिपतितंभुवि ॥ यन्नशोकाभिसंतप्तंस्फुटतेद्यसहस्रधा ॥ १० ॥ सुग्रीवस्यत्वयाभार्याहृतासचविवासितः ॥ यत्तत्तस्यत्वयाव्युष्टिःप्राप्तेयंप्लवगाधिप ॥ ११ ॥ निःश्रेयसपरामोहात्त्वयाचाहंविगर्हिता ॥ यैषाब्रुवंहितंवाक्यंवानरेंद्रहितैषिणी ॥ १२ ॥ रूपयौवनदृप्तानांदक्षिणानांचमानद ॥ नूनमप्सरसामार्यचित्तानिप्रमथिष्यसि ॥ १३ ॥ कालोनिःसंशयोनूनंजीवितांतकरस्तव ॥ बलाद्येनावपन्नोसिसुग्रीवस्यावशोवशी ॥ १४ ॥ अस्थानेवालिनंहत्वायुध्यमानंपरेणच ॥ नसंतप्यतिकाकुत्स्थःकृत्वाकर्मसुगर्हितम् ॥ १५ ॥ वैधव्यंशोकसंतापंकृपणाकृपणासती ॥ अदुःखोपचितापूर्वंवर्तयिष्याम्यनाथवत् ॥ १६ ॥ लालितश्चांगदोवीरःसुकुमारःसुखोचितः ॥ वत्स्यतेकामवस्थांमेपितृव्येक्रोधमूर्च्छिते ॥ १७ ॥ कुरुष्वपितरंपुत्रसुदृष्टंधर्मवत्सलम् ॥ दुर्लभंदर्शनंतस्यतववत्सभविष्यति ॥ १८ ॥ समाश्वासयपुत्रंत्वंसंदेशंसंदिशस्वमे ॥ मूर्ध्निचैनंसमाघ्रायप्रवासंप्रस्थितोह्यसि ॥ १९ ॥ रामेणहिमहत्कर्मकृतंत्वामभिनिघ्नता ॥ आनृण्यंतुगतंतस्यसुग्रीवस्यप्रतिश्रवे ॥ २० ॥ सकामोभवसुग्रीवरुमांत्वंप्रतिपत्स्यसे ॥ भुंक्ष्वराज्यमनुद्विग्नःशस्तोभ्राताप्रियस्तव ॥ २१ ॥ किंमामेवंप्रलपतींप्रियांत्वंनाभिभाषसे ॥ इमाःपश्यवराबह्वीर्भार्यास्तेवानरेश्वर ॥ २२ ॥ तस्याविलपितंश्रुत्वावानर्यःसर्वतश्चताः ॥ परिगृह्यांगदंदीनादुःखार्ताःप्रतिचुक्रुशुः ॥ २३ ॥ किमंगदंसांगदवीरबाहोविहाययातोसिचिरंप्रवासम् ॥ नयुक्तमेवंगुणसंनिकृष्टंविहायपुत्रंप्रियचारुवेषम् ॥ २४ ॥

णाकृपणा अतिशयेन कृपणा । आबाधायां वा द्वित्वम् । पूर्वमदुःखोपचिता अदुःखं दुःखरहितं यथा भवति तथोपचिता वर्धिता ॥ १६ ॥ मे मया लालितः कामवस्थां प्राप्य वत्स्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ पितरं सुदृष्टं कुरुष्व ॥ १८ ॥ मूर्ध्न्येनमुपाघ्राय संदेशं कर्तव्योपदेशं संदिशस्वेत्यन्वयः । प्रस्थितः प्रस्थातुकामः ॥ १९ ॥ प्रतिश्रवे प्रतिज्ञाविषये अनेन रामस्य वालिवधविषयदोषाभावो ध्वनितः ॥ २० ॥ शस्तो हिंसितः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्या विलपितं ताराया विलापम् ॥ २३ ॥ किमंगदं सांगदवीरबाहो सांगदो वीरहंता बाहुर्यस्य तादृशगुणसन्निकृष्टं गुणैस्तव प्रत्यासन्नं प्रियश्चारुर्वेषो यस्य तं पुत्रं

१ प्रियपुत्र गन्तुम्—इ० पा० ।

विहाय चिर प्रवास गतुं न युक्तमित्यन्वयः ॥ २४ ॥ असप्रधार्य अविचार्य हरिवशानां वानरसमूहानां नाथ व्रजामि स्पृशामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ यत्र वाली तत्रोपभुवि तद्भूसमीपभुवि प्रायमुपवेष्टु प्रायोपवेशं कर्तुं व्यवस्यत निश्चितवती ॥ २६ ॥ चैरेमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ जंतुः फल हेतुक स्वर्गनरकादिफलसाधनम्। स्वार्थे कः । गुणैः शमादिभिः दोषेण रागादिना वा कृतं यत्स्वकर्मास्ति तत्तस्य शुभाशुभरूप फलं प्रेत्याव्यग्रोऽनाकुलोऽवाप्नोति । गुणदोषकृतं ज्ञानाज्ञानकृतमित्यर्थ इति कश्चित् ॥ २ ॥ शोच्या पापपुण्यकर्मपाशवशगत्वेन शोचनीया त्व कमन्य शोच्यं शोचसि । कर्मवशगं भर्त्रादिकं कर्मफलवशातो दीना त्व कमन्य पुत्रादिकमनुकपसे बुद्बुदोपमे देहेऽतीते कः कस्यानुशोच्योस्ति उपलक्षण कस्य को नु शोचकोऽस्तीत्यपि बोध्यं विदुषो नोचितः शोक इति भावः ॥ ३ ॥ द्रष्टव्यो वालिशोकनिवृत्त्यर्थमिति शेषः । अस्य वालिनो मरिष्यमाणस्यायत्यां मरणोत्तरकाले यानि विधेयानि कार्याणि

यद्यप्रियंकिंचिदसंप्रधार्यकृतंमयास्यात्तवदीर्घबाहो ॥ क्षमस्वमेतद्धरिवंशनाथव्रजामिमूर्ध्नातववीरपादौ ॥ २५ ॥ तथातुताराकरुणंरुदंतीभर्तुःसमीपेसहवानरीभिः ॥ व्यवस्यतप्रायमनिंद्यवर्णाउपोपवेष्टुंभुवियत्रवाली ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ततोनिपतितांतारांच्युतांतारामिवांबरात् ॥ शनैराश्वासयामासहनूमान्हरियूथपः ॥ १ ॥ गुणदोषकृतंजंतुःस्वकर्मफलहेतुकम् ॥ अव्यग्रस्तदवाप्नोतिसर्वंप्रेत्यशुभाशुभम् ॥ २ ॥ शोच्याशोचसिकंशोच्यंदीनंदीनानुकंपसे ॥ कश्चकस्यानुशोच्योस्तिदेहेस्मिन्बुद्बुदोपमे ॥ ३ ॥ अंगदस्तुकुमारोयंद्रष्टव्योजीवपुत्रया ॥ आयत्यांचविधेयानिसमर्थान्यस्यचिंतय ॥ ४ ॥ जानास्यनियतामेवंभूतानामागतिंगतिम् ॥ तस्माच्छुभंहिकर्तव्यंपंडितेनेहलौकिकम् ॥ ५ ॥ यस्मिन्हरिसहस्राणिशतानिनियुतानिच ॥ वर्तयंतिकृताशानिसोयंदिष्टान्तमागतः ॥ ६ ॥ यदयंन्यायदृष्टार्थःसामदानक्षमापरः ॥ गतोधर्मजितांभूमिंनैनंशोचितुमर्हसि ॥ ७ ॥ सर्वेचहरिशार्दूलाःपुत्रश्चायंतवांगदः ॥ हर्यृक्षपतिराज्यंचत्वत्सनाथमनिंदिते ॥ ८ ॥ ताविमौशोकसंतप्तौशनैःप्रेरयभामिनि ॥ त्वयापरिगृहीतोयमंगदःशास्तुमेदिनीम् ॥ ९ ॥ संततिश्चयथादृष्टाकृत्यंयच्चापिसांप्रतम् ॥ राज्ञस्तत्क्रियतांसर्वमेषकालस्यनिश्चयः ॥ १० ॥

समर्थानि श्रेष्ठानि तानि त्वं चिंतय विचारय ॥ ४ ॥ अनियतामव्यवस्थितां तस्माच्छुभं परलोकसुखावहं यत्तत्कर्तव्यम् । हे पंडिते इह पतिपित्रादिवियोगकाले न लौकिक बहुरोदनादि कर्तव्यम् । प्रीतिमात्रबोधकतया मृतेष्टासाधनत्वेन च तस्य लौकिकत्वम् ॥ ५ ॥ यस्मिन् जीवतीति शेषः । कृताशानि कृतभोग्याशानि वर्तयति जीवति दिष्टांतम् आयुर्दायरूपकल्पितकालांतम् ॥ ६ ॥ न्यायेन नीतिशास्त्रेण दृष्टोऽर्थो राजकार्यं येन सामादिपरो वानरेषु धर्मजितां धर्मेण भूमिं जितवतां राज्ञां भूमिं स्थान गतः गंतेत्यर्थः । अतो नैतच्छोक उचितः ॥ ७ ॥ त्वमपि न शोककरणार्हेत्याह सर्वे चेति । त्वत्सनाथं त्वयैवैकया सनाथम् ॥ ८ ॥ ताविमौ सुग्रीवांगदौ शनैः प्रेरय उत्तरकार्यकरणायेति शेषः ॥ ९ ॥ संततिः अगदः यथा दृष्टा यत्प्रयोजनकतया शास्त्रे दृष्टा यच्च राज्ञः सांप्रत परलोकहितं कृत्यं तत्क्रियताम् । एष कालस्य इदानींतनकालस्यो

च्चितो निश्चयः अनुष्ठाननिश्चयः ॥ १० ॥ तदेवाह संस्कार्य इति । रामबाणस्यामोघत्वान्मरणनिश्चयेनैवमुक्तिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यदुक्त पुत्रेण सुखिनी भवेति तत्प्रत्याख्याति तारा अंगदेति । अंगदतुल्यानां पुत्राणां शतमेकतः सुखसाधनैककोटौ हतस्यापि पत्युर्गात्रसश्लेषोऽपरकोटौ तयोर्मध्ये द्वितीयो वरमतिशयितसुखसाधन परलोके परमानदहेतुत्वात् तस्मात्सहगमन करिष्य इति भावः ॥ १३ ॥ राज्य त्वदधीनमिति यदुक्तं तन्निराचष्टे न चेति । न राज्यस्य प्रभवामि न योग्या स्त्रीत्वात् । अगदस्य वा राज्यदाने न प्रभवामि अनतरः समर्थः मत्तः प्रत्यासन्नश्च ॥ १४ ॥ एषा बुद्धिर्मत्कर्तृकाभिषेकबुद्धिः पिता नतुल्यः सुग्रीवः बधुः सुखदानाधिकारी न मातेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ पंकमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किधाकांडे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥ सर्वतो वीक्षमाणः स आत्मजस्याग्रतः स्थित सुग्रीवमेवादौ ददर्श ॥ १ ॥ आभाष्य सुग्रीवेति सबोध्य ॥ २ ॥ हे सुग्रीव मां किल्बिषात् प्राग्भवीयदुष्कृतवशाद्भविष्येण भविष्यतावश्यभाविना बुद्धिमोहेन त्वयि शत्रुबुद्धिरूपेण बलात्कृष्यमाण मां ज्ञात्वा त्व दोषेण स्वापकारदोषवत्त्वेन मां गंतुमवगतुं नार्हसि ॥ ३ ॥ कार्यानुमित कर्मप्राबल्यं दर्शयति युगपदिति । भ्रातृयुक्त भ्रात्रोर्युक्तमुचित सौहार्द

संस्कार्योहरिराजस्तुअंगदश्चाभिषिच्यताम् ॥ सिंहासनगतंपुत्रंपश्यंतीशांतिमेष्यसि ॥ ११ ॥ सातस्यवचनंश्रुत्वाभर्तृव्यसनपीडिता ॥ अब्रवीदुत्तरंताराहनूमंतमवस्थितम् ॥ १२ ॥ अंगदप्रतिरूपाणांपुत्राणामेकतःशतम् ॥ हतस्याप्यस्यवीरस्यगात्रसंश्लेषणंवरम् ॥ १३ ॥ नचाहंहरिराज्यस्यप्रभवाम्यंगदस्यवा ॥ पितृव्यस्तस्यसुग्रीवःसर्वकार्येष्वनंतरः ॥ १४ ॥ नह्येषबुद्धिरास्थेयाहनूमन्नंगदंप्रति ॥ पिताहिबंधुःपुत्रस्यनमाताहरिसत्तम ॥ १५ ॥ नहिममहरिराजसंश्रयात्क्षमतरमस्तिपरत्रचेहवा ॥ अभिमुखहतवीरसेवितंशयनमिदंममसेवितुंक्षमम् ॥ १६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे एकविंशः सर्गः ॥२१॥ वीक्ष्यमाणस्तुमंदासुःसर्वतोमंदमुच्छ्वसन् ॥ आदावेवतुसुग्रीवंददर्शानुजमग्रतः ॥ १ ॥ तंप्राप्तविजयंवालीसुग्रीवंप्लवगेश्वरम् ॥ आभाष्यव्यक्तयावाचासस्नेहमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ सुग्रीवदोषेणनमांगंतुमर्हसिकिल्बिषात् ॥ कृष्यमाणंभविष्येणबुद्धिमोहेनमांबलात् ॥ ३ ॥ युगपद्विहितंतातनमन्येसुखमावयोः ॥ सौहार्दंभ्रातृयुक्तंहितदिदंजातमन्यथा ॥ ४ ॥ प्रतिपद्यत्वमद्यैवराज्यमेषांवनौकसाम् ॥ मामप्यद्यैवगच्छंतंविद्धिवैवस्वतक्षयम् ॥ ५ ॥ जीवितंचहिराज्यंचश्रियंचविपुलांतथा ॥ प्रजहाम्येषवैतूर्णमहंचागर्हितंयशः ॥ ६ ॥ अस्यांत्वहमवस्थायांवीरवक्ष्यामियद्वचः ॥ यद्यप्यसुकरंराजन्कर्तुमेवत्वमर्हसि ॥ ७ ॥

सुखं च राज्यसुख चावयोः कर्मणा युगपन्न विहितमिति मन्ये यतस्तदिदमुचितमपि सौहार्द सुखं चान्यथा जात विघटितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ अथ रामशरक्षीणपापत्वात्प्राप्तदिव्यप्रकृतिः स्वयमेव सुग्रीवाय स्वानतरं प्राप्तं राज्य ददाति प्रतिपद्येति प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः । वैवस्वतक्षय यमगृहम् । ननु राजनि मृते तत्पुत्र एव राज्याधिकारी न तु तत्कनीयान् भ्रातेति चेन्न । पुत्रस्य बालत्वेन राज्यरक्षणासामर्थ्यात् बलवदाश्रितत्वाच्च पुत्रनाशो मा भूदिति तथोक्तेः । भगवता रामेणापि राज्यरक्षणासामर्थ्येनांगदस्य सुग्रीवोभिषिक्तो राज्ये यौवराज्ये चागदः । सुग्रीवानंतरं त्वंगदस्यैव राज्याधिकारो न तु सुग्रीवपुत्राणां ज्येष्ठपुत्रत्वादित्याहुः ॥ ५ ॥ अगर्हित यशः प्रशस्त यशः । वाली केनाप्यवध इत्येव तच्च प्रजहामि एकेनैव शरेण रामहतत्वादिति प्राञ्चः । अन्ये तु चस्त्वर्थे यश इत्युत्तरं बोध्यः । अगर्हित यशस्तु प्राप्नोमीति शेषः । वाली भगवता रामेण छन्नेन हत इत्येवंरूप च यश इत्याहुः ॥ ६ ॥ अस्यामवस्थायां चरमदशायां यद्यप्यसुकर मयात्यतमपकृतत्वात् तथापि कर्तुमर्हस्येवेति योजमा । सात्त्विकत्वात्सात्त्विकसमाश्रयणाच्चेत्याशयः ।

1 तात नान्यथा–इ० पा० ।

स्वय राज्यस्य दत्तत्वाद्राजन्निति संबोधनम् ॥ ७ ॥ तदेवाह सुखार्हमिति । अबालिश समर्थम् ॥ ८ ॥ प्राणैः प्राणेभ्यः मम पुत्रं स्वमौरस पुत्रमिवाहीनार्थमक्षीणैहिकसकलप्रयोजन यथा तथा सर्वतः सर्वत्र देशे काले च पालय । स्वानंतरमस्यैव राज्य देहीति व्यंग्यम् ॥ ९ ॥ पालनप्रकारमेव दर्शयति त्वमपीति । सर्वत्र भवेति शेपः ॥ १० ॥ उक्त स्वपुत्रस्याबालिशत्व दर्शयति एष इति । रक्षसां वधे रामप्रत्युपकारप्रसंगप्राप्ते ॥ ११ ॥ अनुरूपाणि मदनुरूपाणि ॥ १२ ॥ तारारक्षणं तत उपकारमादर्श्य सूचयति सुपेणेति । तद्दुहिता तारा अर्थानां मध्ये सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयो योऽर्थस्तस्य निश्चये औत्पातिके विविधे नानाप्रकारोत्पातसूचितापत्कालिकानुष्ठेयनिश्चये सर्वतः ऐहिकामुष्मिकनिश्चये च परिनिष्ठिताऽतिसमर्था ॥ १३ ॥ ततः किं तत्राह यदिति । तत्कार्यं त्यक्तसंशय कार्यमनुष्ठेयम् । तदेव द्रढयति नहीति । मदनुभवसिद्धमेतदिति भावः । अनेन त्रैवर्णिकेतरत्वेन तरुणत्वेनावश्यकर्तव्यपुरुषांतरस्वीकारायास्ताराया देवरत्वात्सुग्रीवस्य स्वीकारोप्यनुमत इति गम्यते ॥ १४ ॥ अथ भ्रात्रे वक्तव्यमुपदेशमाह राघव

सुखार्हंसुखसंवृद्धंबालमेनमबालिशम् ॥ बाष्पपूर्णमुखंपश्यभूमौपतितमंगदम् ॥ ८ ॥ ममप्राणैःप्रियतरंपुत्रंपुत्रमिवौरसम् ॥ मयाहीनमहीनार्थंस र्वतःपरिपालय ॥ ९ ॥ त्वमप्यस्यपितादातापरित्राताचसर्वशः ॥ भयेष्वभयदश्चैवयथाहंप्लवगेश्वर ॥ १० ॥ एषतारात्मजःश्रीमांस्त्वयातुल्यप राक्रमः ॥ रक्षसांचवधेतेषामग्रतस्तेभविष्यति ॥ ११ ॥ अनुरूपाणिकर्माणिविक्रम्यबलवान्रणे ॥ करिष्यत्येपतारेयस्तेजस्वीतरुणोंऽगदः ॥ १२ ॥ सुषेणदुहिताचेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये ॥ औत्पातिकेचविविधेसर्वतःपरिनिष्ठिता ॥ १३ ॥ यदेषासाध्वितिब्रूयात्कार्यंतन्मुक्तसंशयम् ॥ नहितारा मतंकिंचिदन्यथापरिवर्तते ॥ १४ ॥ राघवस्यचतेकार्यंकर्तव्यमविशंकया ॥ स्यादधर्मोह्यकरणेत्वांचहिंस्यादमानितः ॥ १५ ॥ इमांचमालामा धत्स्वदिव्यांसुग्रीवकांचनीम् ॥ उदाराश्रीःस्थिताह्यस्यांसप्रजह्यान्मृतेमयि ॥ १६ ॥ इत्येवमुक्तःसुग्रीवोवालिनाभ्रातृसौहृदात् ॥ हर्षंत्यक्त्वापुन र्दीनोग्रहग्रस्तइवोडुराट् ॥ १७ ॥ तद्वालिवचनाच्छांतःकुर्वन्युक्तमतंद्रितः ॥ जग्राहसोभ्यनुज्ञातोमालांतांचैवकांचनीम् ॥ १८ ॥ तांमालांकांच नींदत्त्वादृष्ट्वाचैवात्मजंस्थितम् ॥ संसिद्धःप्रेत्यभावायस्नेहादंगदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ देशकालौभजस्वाद्यक्षममाणःप्रियाप्रिये ॥ सुखदुःखसहःका लेसुग्रीववशगोभव ॥ २० ॥

स्येति । अकरणेऽधर्मः स्यान्मिथ्याप्रतिज्ञत्वापत्तेरिति भावः । एव पारलौकिकमनिष्टं प्रदर्श्यैहिकमपि तदाह त्वां चेति । मामिव धर्मभ्रष्टत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ अथ राज्यानुमतिं क्रिययापि दर्शयति इमां चेति । उदारा प्रशस्ता श्रीर्जयलक्ष्मीरस्यां स्थिता महेंद्रानुग्रहात् । हि यतो मृते मयि शवस्पर्शात् एनां सा श्रीर्जह्यात् अत इदानीमेवेमा गृहाणेति भावः ॥ १६ ॥ एव वालिवचः श्रुत्वा पूर्वं वाली दुष्ट इति बुद्ध्या तद्वधे जातं हर्षमिदानीमेव सौमनस्यदर्शनेन त्यक्त्वा दीनो विषण्णोभूदित्यर्थः । ग्रहग्रस्तः राहुग्रस्तः ॥ १७ ॥ तद्वालिवचनात्तादृशवालिवचनेन शांतः शांतवैरः युक्तं भ्रातृस्नेहोचितदर्शनादिव्य वहारमतंद्रितः कुर्वन् मालाग्रहणे वालिनाभ्यनुज्ञातो मालां जग्राह ॥ १८ ॥ प्रेत्यभावाय संसिद्धो निश्चितमरणः ॥ १९ ॥ देशकालौ तत्तत्कर्मोचितौ भजस्व जानीहि । प्रियाप्रिये इष्टानिष्टयोगजे काले सेवा

काले सुग्रीववशगस्तत्सेवापरो भव ॥ २० ॥ विपक्षे बाधकमाह यथा हीति । बालतया केवलं लालितो यथा सेवोचितकालेपि सेवारहितोऽवर्तिष्ट तथा सेवाराहित्ये न वर्तमानं त्वा सुग्रीवो न बहु मन्येतानः तेनां कुर्वित्युपदेशः ॥ २१ ॥ किंचास्य सुग्रीवस्यामित्रैरनुपकारकैस्तथा शत्रुभिरपकारकैश्च गतं संगतं सख्यं मा गच्छेः मा गच्छ । भर्तुः सुग्रीवस्यार्थपरः प्रयोजनसाधनपरः ॥ २२ ॥ नातिप्रणयः पुत्र.गात् अप्रणयश्च न कार्यः अस्मद्वधादिना अंतरदृक् । अत्यासक्तिर्विनाशाय त्वतिदूरं तु निष्फलम् । सेवा मध्यमभावेन राजवह्निगुरुस्त्रियामिति न्यायेन मध्यममार्गमवलंबस्वेत्याशयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ हतो यूथपो येषां तादृशाः परिदेवयमाना विचुक्रुशुरित्यन्वयः ॥ २५ ॥ अस्यैव प्रपंचः किष्किंधेत्यादि ॥ २६ ॥ २७ ॥ गोलभस्य तदाख्यस्य महद्युद्धं पंचदशवर्षावधि अहोरात्रमविश्रमं युद्धम् । तदेवाह नैवेति ॥ २८ ॥ दंष्ट्राकरालवान्

यथाहित्वंमहाबाहोलालितःसततंमया ॥ नतथावर्तमानंत्वांसुग्रीवोबहुमन्यते ॥ २१ ॥ नास्यामित्रैर्गतंगच्छेर्माशत्रुभिररिंदम ॥ भर्तुरर्थपरोदांतः सुग्रीववशगोभव॥२२॥ नचातिप्रणयःकार्यःकर्तव्योऽप्रणयश्चते ॥ उभयंहिमहादोषंतस्मादंतरदृग्भव ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वाथविवृत्ताक्षःशरसंपीडितो भृशम् ॥ विवृतैर्दशनैर्भीमैर्बभूवोत्क्रांतजीवितः ॥ २४ ॥ ततोविचुक्रुशुस्तत्रवानराहतयूथपाः ॥ परिदेवयमानास्तेसर्वेप्लवगसत्तमाः ॥ २५ ॥ किष्किंधाह्यद्यशून्याचस्वर्गतेवानरेश्वरे ॥ उद्यानानिचशून्यानिपर्वताःकाननानिच॥२६॥हतेप्लवगशार्दूलेनिष्प्रभावानराःकृताः ॥ (यस्यवेगेन महताकाननानिवनानिच ॥ पुष्पौघेणानुबध्यन्तेकरिष्यतितदद्यकः ॥१॥) येनदत्तंमहद्युद्धंगंधर्वस्यमहात्मनः ॥२७॥ गोलभस्यमहाबाहोर्दश वर्षाणिपंचच ॥ नैवरात्रौनदिवसेतद्युद्धमुपशाम्यति ॥ २८ ॥ ततःषोडशमेवर्षेगोलभोविनिपातितः ॥ तंहत्वादुर्विनीतंतुवालीदंष्ट्राकराल वान् ॥ २९ ॥ सर्वाभयंकरोस्माकंकथमेषनिपातितः ॥ ३० ॥ हतेतुवीरेप्लवगाधिपेतदावनेचरास्तत्रनशर्मलेभिरे ॥ वनेचराःसिंहयुतेमहावनेय थाहिगावोनिहतेगवांपतौ॥३१॥ ततस्तुताराव्यसनार्णवप्लुतामृतस्यभर्तुर्वदनंसमीक्ष्यसा ॥ जगामभूमिंपरिरभ्यवालिनंमहाद्रुमंछिन्नमिवाश्रिता लता ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० किष्किंधाकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ततःसमुपजिघ्रंतीकपिराजस्यतन्मुखम् ॥ पतिंलोकश्रुतातारामृतंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शेषेत्वंविषमेदुःखमकृत्वावचनंमम ॥ उपलोपचितेवीरसुदुःखेवसुधातले ॥ २ ॥ मत्तःप्रियतरानूनं वानरेंद्रमहीतव ॥ शेषेहितांपरिष्वज्यमांचनप्रतिभाषसे ॥३॥ सुग्रीवस्यवशंप्राप्तोविधिरेषभवत्यहो ॥ सुग्रीवएवविक्रांतोवीरसाहसिकप्रिय ॥४॥

आर्षः स्वार्थे मतुप् । दंष्ट्राकराल इत्यर्थः ॥ २९ ॥ अस्माकं सर्वाभयंकरः सर्वेभ्योऽभयंकरः स एष वीरः कथं निपातितः ॥ ३० ॥ वनेचराः प्लवंगमा न शर्म लेभिरे इत्यन्वयः । अपरं वनेचरा इति गवां विशेषणम् ॥ ३१ ॥ समीक्ष्येति पाठः ॥ ३२ ॥ खेगंमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥ अथ तारा मृतं दृष्ट्वा पुनः प्रलपतितत इति । लोकश्रुता लोकप्रसिद्धा ॥ १ ॥ उपलैः पाषाणैरुपचिते व्याप्ते सुदुःखे सुतरां दुःखकरे ॥ २ ॥ ३ ॥ एष विधिः रामरूपः सुग्रीवस्य वशं प्राप्तेऽधीनो भवति । अहो इत्याश्चर्ये । न तु त्वद्वशं प्राप्तो येनाद्यैव भार्यया योजितः स्यादिति भावः । अतः सुग्रीव एव विक्रांतोऽत्र राज्ये भविनेति शेषः । साहसिक साहसकर्म ॥ ४ ॥

पर्युपासते पर्युपासत ॥ ५ ॥ यत्र त्वया निहता रिपवः शायितास्तदिद वीरशयनं तत्र त्वमपि शेषे ॥ ६ ॥ विशुद्धसत्त्वाभिजन विशुद्धसत्त्वत्वशभय प्रिययुद्ध प्रिययुद्धत्वाद्युद्धेनैव मरणं जातमिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ शूराय कन्याया अदाने हेतुः । शूरस्य तव भार्यां मां विधवां कृतां पश्य । मानः राजपत्नीत्वाभिमानः । शाश्वती स्थिरा गतिः सुखप्राप्तिः ॥ ९ ॥ १० ॥ कृत शोकेनेति शेषः । प्रकृत्याऽनुपाधितः ॥ ११ ॥ प्रहारे रणे पराक्रांतः परेण आक्रांत अभिभूतः पञ्चत्वमागतः एतद्दृष्ट्वापि यद्धृदय न भिन्नमतो दृढमिति पूर्वेणान्वयः । ननु सपुत्रायाः कस्ते शोकोऽत आह पतिहीनेत्यादि ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृमेरिंद्रगोपादे राग इव रागो यस्य तादृशः परिस्तोम आस्तरणं यस्मिन् कृमिरागो लाक्षारागः । कृमिरागं वदंत्यार्या लाक्षिक प्रियदर्शनमित्युत्पलमालाकोशादित्यन्ये ॥ १४ ॥ परिरब्धुम् आलिंगितु न शक्नोमि रेणुशोणितसंवीत

ऋक्षवानरमुख्यास्त्वांबलिनंपर्युपासते ॥ तेषांविलपितंकृच्छ्रमंगदस्यचशोचतः ॥५॥ ममचेमागिरःश्रुत्वाकिंत्वंनप्रतिबुध्यसे ॥ इदंतद्वीरशयनं तत्रशेषेहतोयुधि ॥ ६ ॥ शायितानिहतायत्रत्वयैवरिपवःपुरा ॥ विशुद्धसत्त्वाभिजनप्रिययुद्धममप्रिय ॥ ७ ॥ मामनाथांविहायैकांगतस्त्वम सिमानद ॥ शूरायनप्रदातव्याकन्याखलुविपश्चिता ॥८॥ शूरभार्यांहतांपश्यसद्योमांविधवांकृताम् ॥ अवभग्नश्चमेमानोभग्नामेशाश्वतीगतिः॥९॥ अगाधेचनिमग्नास्मिविपुलेशोकसागरे ॥ अश्मसारमयंनूनमिदंमेहृदयंदृढम् ॥१०॥ भर्तारंनिहतंदृष्ट्वायन्नाद्यशतधाकृतम् ॥ सुहृच्चैवचभर्ताचप्रकृत्याचममप्रियः ॥ ११ ॥ प्रहारेचपराक्रांतःशूरःपंचत्वमागतः॥पतिहीनातुयानारीकामंभवतुपुत्रिणी ॥ १२ ॥ धनधान्यसमृद्धापिविधवेत्युच्य तेबुधैः ॥ स्वगात्रप्रभवेवीरशेषेरुधिरमंडले ॥ १३ ॥ कृमिरागपरिस्तोमेस्वकीयेशयनेयथा ॥ रेणुशोणितसंवीतंगात्रंतवसमंततः ॥ १४ ॥ परिरब्धुंनशक्नोमिभुजाभ्यांप्लवगर्षभ ॥ कृतकृत्योद्यसुग्रीवोवैरेस्मिन्नतिदारुणे॥१५॥ यस्यराममविशंकेनत्वमेकेषुणाभयम् ॥ शरेणहृदिलग्नेनगा त्रसंस्पर्शनेतव ॥ १६ ॥ वार्यामित्वांनिरीक्षंतीत्वयिपंचत्वमागते ॥ उद्बवर्हशरंनीलस्तस्यगात्रगतंतदा ॥ १७ ॥ गिरिगह्वरसंलीनंदीप्तमाशीविषं यथा॥ तस्यनिष्कृष्यमाणस्यबाणस्यापिबभौद्युतिः॥१८॥अस्तमस्तकसन्नद्धरश्मेर्दिनकरादिव ॥ पेतुःक्षतजधारास्तुव्रणेभ्यस्तस्यसर्वशः॥१९॥ ताम्रगैरिकसंपृक्ताधाराइवधराधरात् ॥ अवकीर्णंविमार्जंतीभर्तारंरणरेणुना॥२०॥अस्त्रैर्नयनजैःशूरंसिषेचास्त्रसमाहतम् ॥ रुधिरोक्षितसर्वांगंदृष्ट्वा विनिहतंपतिम् ॥ २१ ॥ उवाचतारापिंगाक्षंपुत्रमंगदमंगना ॥ अवस्थांपश्चिमांपश्यपितुःपुत्रसुदारुणाम् ॥२२॥ संप्रसक्तस्यवैरस्यगतोंतःपाप कर्मणा ॥ बालसूर्योज्ज्वलतनुंप्रयातंयमसादनम् ॥ २३ ॥ अभिवादयराजानंपितरंपुत्रमानदम् ॥ एवमुक्तःसमुत्थायजग्राहचरणौपितुः ॥ २४ ॥

त्वात् शोकेन भुजयोर्बलाभावाच्च गात्रसंलग्नशरत्वाच्च अस्मिन्वैरे वालिविषये वैरे कृतकृत्यः कृतानुष्ठेयानुष्ठानः ॥ १५ ॥ शरेण तव गात्रसंस्पर्शने वार्यामि निवारिता भवामीत्यन्वयः ॥ १६ ॥ एवं तद्वचः श्रुत्वा नीलः शरम् उद्बवर्ह उद्धृतवान् । अस्य बाणस्यातितेजस्विशत्रुवधेन तेजःक्षयान्न पुनस्तूणगमनमिति बोध्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ दिनकरादिति पचमी षष्ठ्यर्थे । रुधिररक्तत्वादिति भावः । व्रणेभ्यः शरशिलापादपज नितेभ्यः ॥ १९ ॥ रणरेणुनावकीर्णं व्याप्तम् ॥ २० ॥ २१ ॥ पश्चिमावस्था मरणम् ॥ २२ ॥ पापकर्मणा प्राचीनपापवशात्संप्रसक्तस्य प्राप्तस्य वैरस्यांतोवसान गतः प्राप्तवान् ॥ २३ ॥ २४ ॥

स्वामभिवादयमानम् इदं तारावाक्यम् ॥ २५ ॥ उपासे समीपे तिष्ठामि ॥ २६ ॥ रामस्य प्रहरणं बाणस्तद्रूपेणांभसा मया विना कथमवभृथे स्नातः ॥ २७ ॥ मालामिह न पश्यामि कि नु मुर्ध्नात्राय मानान्तन स्यादर्शनं शोकवशाद्दृष्टस्यापि विस्मरणं चेत्येवमुक्तिः ॥ २८ ॥ आवर्तमानस्य अस्त गच्छतः शैलराजं तमेवास्ताचलम् ॥ २९ ॥ पथ्यमिदं वच इति स्मृतिसन्निहितस्य प्रागुपदिष्टस्य परामर्शः ॥ ३० ॥ नँगँमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किधाकांडे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ तां ताराम् आशुवेगेन शोकमहार्णवेनाभिप्लुता स्थिताम् अप्रतिमेन असदृशेन आत्मन इति शेषः ॥ १ ॥ बाष्पपूर्णेन मुखेनोपलक्षितां तारां पश्यन् निर्विण्णमनाः खिन्नः सपरिदूयमानः सम्यगनुतप्यमानः ॥ २ ॥ उदात्त धीरोदात्तस्वभावम् । लक्षणैः

भुजाभ्यांपीनवृत्ताभ्यामंगदोहमितिब्रुवन् ॥ अभिवादयमानंत्वामंगदंत्वंयथापुरा ॥ २५ ॥ दीर्घायुर्भवपुत्रेतिकिमर्थंनाभिभाषसे ॥ अहंपुत्रसहायात्वामुपासेगतचेतनम् ॥ सिंहेनपातितंसद्योगौःसवत्सेवगोवृषम् ॥ २६ ॥ इष्ट्वासंग्रामयज्ञेनरामप्रहरणांभसा ॥ तस्मिन्नवभृथेस्नातःकथंपत्न्यामयाविना ॥ २७ ॥ यादत्तादेवराजेनतवतुष्टेनसंयुगे ॥ शातकौंभींप्रियांमालांतांतेपश्यामिनेहकिम् ॥ २८ ॥ राज्यश्रीर्नजहातित्वांगतासुमपिमानद ॥ सूर्यस्यावर्तमानस्यशैलराजमिवप्रभा ॥ २९ ॥ नमेवचःपथ्यमिदंत्वयाकृतंनचास्मिशक्ताहिनिवारणेतव ॥ हतासपुत्रास्मिहतेनसंयुगेसहत्वयाश्रीर्विजहातिमामपि ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ तामाशुवेगेनदुरासदेनत्वभिप्लुतांशोकमहार्णवेन ॥ पश्यंस्तदावाल्यनुजस्तरस्वीभ्रातुर्वधेनाप्रतिमेनतेपे ॥ १ ॥ सबाष्पपूर्णेनमुखेनपश्यन्क्षणेननिर्विण्णमनामनस्वी ॥ जगामरामस्यशनैःसमीपंभृत्यैर्वृतःसंपरिदूयमानः ॥ २ ॥ सतंसमासाद्यगृहीतचापमुदात्तमाशीविषतुल्यबाणम् ॥ यशस्विनंलक्ष्मणलक्षितांगमवस्थितंराघवमित्युवाच ॥ ३ ॥ यथाप्रतिज्ञातमिदंनरेंद्रकृतंत्वयादृष्टफलंचकर्म ॥ ममाद्यभोगेषुनरेंद्रसूनोमनोनिवृत्तंहतजीवितेन ॥ ४ ॥ अस्यांमहिष्यांतुभृशंरुदंत्यांपुरेऽतिविक्रोशतिदुःखतप्ते ॥ हतेनृपेसंशयितेंगदेचनरामराज्येरमतेमनोमे ॥ ५ ॥ क्रोधादमर्षादतिविप्रधर्षाद्भ्रातुर्वधोमेनुमतःपुरस्तात् ॥ हतेत्विदानींहरियूथपेस्मिन्सुतीक्ष्णमिक्ष्वाकुवरप्रतप्स्ये ॥ ६ ॥ श्रेयोद्यमन्येममशैलमुख्येतस्मिन्हिवासश्चिरमृष्यमूके ॥ यथातथावर्तयतःस्ववृत्त्यानेमंनिहत्यत्रिदिवस्यलाभः ॥ ७ ॥ नत्वाजिघांसामिचरेतियन्मामयंमहात्मामतिमानुवाच ॥ तस्यैवतद्रामवचोनुरूपमिदंवचःकर्मचमेनुरूपम् ॥ ८ ॥

सामुद्रिकशास्त्रोक्तराजलक्षणैर्लक्षितमंग यस्य तम् ॥ ३ ॥ दृष्टफल राज्यभोगफलं कर्म वालिवधरूप हतजीवितेन कुत्सितजीवितेन साध्येषु भोगेष्वित्यन्वयः ॥ ४ ॥ अस्यां तारायां पुरे तत्स्थे जने अतिविक्रोशति अत्यंतं रुदति अगदे संशयिते पितृवियोगात्संशयितजीविते ॥ ५ ॥ अतिविप्रधर्षाद्भ्रातृकृताधिकपराभवाद्धेतोर्ममोत्पन्नात्क्रोधादमर्षादसहिष्णुतया च सुतीक्ष्णमतिशयेन प्रतप्स्ये तपामि ॥ ६ ॥ यथा तथा येनकेनापि प्रकारेण स्ववृत्त्या स्वजात्युचितवृत्त्या वर्तयतः जीवतः ऋष्यमूकवास एव श्रेयो मन्ये नतु त्रिदिवस्य लाभ इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ तद्वचस्तस्यैवानुरूपम् ईषत्करघातेपि मयि तदकृत्वांत

१ शातकुम्भमयीम्–इ० पा० । २ तां चाशुवेगेन–इ० पा० ।

रभ्रातृस्नेहबद्धतया त्वां न जिघांसामि. कदापि चर गच्छेति यत्तद्वच इत्यर्थः । इदं कर्म भ्रातृवधरूपं वचस्तदर्थमाकारणरूपम् ॥ ८ ॥ कामः पुरस्कृतो येन तादृशोपि भ्राता राज्यस्य तत्सुखस्य दुःखस्य भ्रातृवधे भाविदुःखस्य सारं तारतम्यं विचिंतयन्विचारयन् कथं भ्रातुर्वधं रोचयेत । एवं चाहं तत्तारतम्यानभिज्ञ इति भावः ॥ ९ ॥ उक्तमेव विवृणोति वधो हीति । मां हंतु तस्य मतिर्नासीदित्यर्थः । तत्र हेतुः । स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात् अनुचितकर्मकारी वालीत्ययशःप्रसंगभयात् प्राणहारी भ्रातुरिति शेषः । व्यतिक्रमोऽन्यायः ॥ १० ॥ द्रुमशाखयावभग्नः पलायितः अत एव मुहूर्तं परिनिष्टनन् त्वामाक्रोशन् यदाऽभव तदा तेन भ्रात्रा सांत्वयित्वा पुनरेवं दुश्चेष्टां कर्तुं नार्हसि इत्युक्तः । न पुनर्मां हतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ अत एव भ्रातृत्वमित्यादि ॥ १२ ॥ अचिंतनीय चिंतयितुमप्ययोग्यम् । अत एवार्यैर्नित्यं परिहरणीय यत्किंचिदुपाधिनाप्यनीप्सनी यम् आत्मकर्तृकमपि सर्वथाऽनवेक्षणीय दर्शनानर्हम् इदं प्राप्तोस्मि । इदंपदार्थमाह पाप्मानमिति । हे वयस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वधात् पाप्मान तद्रूप वस्त्रित्यर्थः । त्वाष्ट्रो विश्वरूपः ॥ १३ ॥ प्रतिपत्तुं प्राप्तुं क इच्छेत्को वा सहेत । प्रहीतुं शक्नुयादित्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रजानां समानं ताभिः क्रियमाण स्वसमानमपि नार्हामि पापग्रस्तत्वात् । न यौवराज्य ज्येष्ठस्य पुत्रमगदं

भ्राताकथंनाममयागुणस्यभ्रातुर्वधंरामविरोचयेत ॥ राज्यस्यदुःखस्यचवीरसारंविचिंतयन्कामपुरस्कृतोपि ॥ ९ ॥ वधोहिमेमतोनासीत्स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात् ॥ ममासीद्बुद्धिदौरात्म्यात्प्राणहारीव्यतिक्रमः ॥ १० ॥ द्रुमशाखावभग्नोहंमुहूर्तंपरिनिष्टनन् ॥ सांत्वयित्वात्वनेनोक्तोनपुनःकर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ भ्रातृत्वमार्यभावश्चधर्मश्चानेनरक्षितः ॥ मयाक्रोधश्चकामश्चकपित्वंचप्रदर्शितम् ॥ १२ ॥ अचिंतनीयंपरिवर्जनीयमनीप्सनीयंस्वनवेक्षणीयम् ॥ प्राप्तोस्मिपाप्मानमिदंवयस्यभ्रातुर्वधात्त्वाष्ट्रवधादिवेंद्रः ॥ १३ ॥ पाप्मानमिंद्रस्यमहीजलंचवृक्षाश्चकामंजगृहुःस्त्रियश्च ॥ कोनामपाप्मानमिमंसहेतशाखामृगस्यप्रतिपत्तुमिच्छेत् ॥ १४ ॥ नार्हामिसंमानमिमंप्रजानांनयौवराज्यंकुतएवराज्यम् ॥ अधर्मयुक्तंकुलनाशयुक्तमेवंविधंराघवकर्मकृत्वा ॥ १५ ॥ पापस्यकर्तास्मिविगर्हितस्यक्षुद्रस्यलोकापकृतस्यलोके ॥ शोकोमहान्मामभिवर्ततेऽयंवृष्टेर्यथानिम्नमिवांबुवेगः ॥ १६ ॥ सोदर्यघातापरगात्रवालःसंतापहस्ताक्षिशिरोविषाणः ॥ एनोमयोमामभिहंतिहस्तीदीप्तोनदीकूलमिवप्रवृद्धः ॥ १७ ॥ अहोबतेदंनृवराविषह्यंनिवर्ततेमेहृदिसाधुवृत्तम् ॥ अग्नौविवर्णंपरितप्यमानंकिट्टंयथाराघवजातरूपम् ॥ १८ ॥ महाबलानांहरियूथपानामिदंकुलंराघवमन्निमित्तम् ॥ अस्यांगदस्यापिचशोकतापादर्धस्थितप्राणमितीवमन्ये ॥ १९ ॥

राज्ये कृत्वा यथाप्राप्तं यौवराज्यमित्यर्थः । एवंविध कर्म कृत्वा राज्य सर्वथा नार्हामीत्यन्वयः ॥ १५ ॥ क्षुद्रस्य क्षुद्रयोग्यस्य लोके इह लोके विगर्हितस्य निंदितस्य लोकापकृतस्य परलोकेऽपरमार्थसाधनस्य पापस्य कर्तास्मि अतो महान् शोको माम् इव तथाभिवर्तते । यथा वृष्टेरंबुवेगो निम्नम् । इवशब्दस्तथाशब्दार्थे ॥ १६ ॥ सोदर्यवात एव परगात्रभागो वालश्च यस्य तज्जसंताप एव हस्ताक्षिशिरोविषाण यस्य सः दृप्तो मत्तः प्रवृद्धो महान् ॥ १७ ॥ हे नृवर इदमंहः पापम् । बत खेदे । अविषह्य सोढुमशक्य प्राप्य मे हृदि स्थितं साधुवृत्त जन्मांतरार्जितपुण्यं निवर्तते । विवर्णमत एवाग्नौ परितप्यमानं जातरूपम् अविषह्यमशक्यसहावस्थान प्राप्य किट्टं मल यथा निवर्तते तथेत्यर्थः । यथा बलवतोत्तमेनाधमः स्थातुं न शक्नोति तथा बलवताधमेन सहोत्तमोपीत्याशयः । एवं चानेन पापेन सर्वपुण्यक्षयो जात इति तात्पर्यम् । केचित्तु अग्नौ परितप्यमान जातरूपं स्वर्णं. यथा विवर्णं विवर्णताकारकं किट्टं दाहकक्षारद्रव्यं प्राप्य निवर्तते भस्म भवति तथेत्यर्थ इत्याहुः ॥ १८ ॥ मन्निमित्तम् । मयैतत्स्वामित्वादिति भावः । अपि चास्यांग

दस्य शोकतापाच्च इतीव मन्य इत्युत्प्रेक्षाबोधकम् ॥ १९ ॥ सुलभ्यः सुलभ इत्यर्थः ॥ २० ॥ अगदो न जीवेत् यदि जीवेत्तदा माता तारा पुत्रपालनाय जीवेत् तदभावे तु सा सर्वथा न जीवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ सख्यं समानत्वम् । निदेशे त्वदाज्ञायाम् ॥ २२ ॥ अनुजानीहि अग्निप्रवेशायेति शेषः ॥ २३ ॥ संजातबाष्पः दुःखिप्राणिदर्शनेन महतामय स्वभावः ॥ २४ ॥ तस्मिन्क्षणे तस्मिन्नवसरे ताम् रुदतीमभीक्ष्णं वारंवारमवेक्षमाणः जीवंतीमिच्छन् क्षितिरिव क्षमावान् समुत्सुकः शोकापनयनायेति शेषः ॥ २५ ॥ कपिसिंहनाथां कपिसिंहानां स्वामिनीम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ पुरुषप्रधान पुरुषश्रेष्ठम् । सः ... दोक्तः काकुत्स्थोयमिति प्रजज्ञे इति संबंधः ॥ २८ ॥ परिविह्वलती कष्टेन स्खलनपूर्वं गच्छंती ॥ २९ ॥ संभ्रांतो विस्मृतः शरीरभावो राजस्त्रीत्वादिर्यया सा रणेषु युद्धेषूत्कर्षणेन सर्वाधिकोत्कर्षेण लक्ष्य ...

सुतः सुलभ्यः सुजनः सुवश्यः कुतस्तु पुत्रः सदृशोंगदेन ॥ न चापि विद्येत स वीर देशो यस्मिन्भवेत्सोदरसंनिकर्षः ॥ २० ॥ अद्यांगदो वीरवरो न जी- वेत माता परिपालनार्थम् ॥ विना तु पुत्रं परितापदीना सा नैव जीवेदिति निश्चितं मे ॥ २१ ॥ सोहं प्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निं भ्रात्रा च पुत्रेण च सख्यमिच्छ- ... इमे विचेष्यंति हरिप्रवीराः सीतां निदेशे परिवर्तमानाः ॥ २२ ॥ कृत्स्नं तु ते सेत्स्यति कार्यमेतन्मय्यप्यतीते मनुजेन्द्रपुत्र ॥ कुलस्य हंतारमजी- ... रामानुजानीहि कृतागसं माम् ॥ २३ ॥ इत्येवमार्तस्य रघुप्रवीरः श्रुत्वा वचो वालिजघन्यजस्य ॥ संजातबाष्पः परवीरहंता रामो मुहूर्तं विमना बभूव ॥ ॥ २४ ॥ तस्मिन्क्षणेऽभीक्ष्णमवेक्षमाणः क्षितिक्षमावान्भुवनस्य गोप्ता ॥ रामो रुदंतीं व्यसने निमग्नां समुत्सुकः सोथ ददर्श ताराम् ॥ २५ ॥ तां ... नेत्रां कपिसिंहनाथां पतिं समाश्लिष्य तदा शयानाम् ॥ उत्थापयामासुरदीनसत्त्वां मंत्रिप्रधानाः कपिराजपत्नीम् ॥ २६ ॥ सा विस्फुरंती परिरभ्यमाणा भ- र्तुः समीपादपनीयमाना ॥ ददर्श रामं शरचापपाणिं स्वतेजसा सूर्यमिव ज्वलंतम् ॥ २७ ॥ सुसंवृतं पार्थिवलक्षणैश्च तं चारुनेत्रं मृगशावनेत्रा ॥ अदृष्ट- पूर्वं पुरुषप्रधानमयं स काकुत्स्थ इति प्रजज्ञे ॥ २८ ॥ तस्येंद्रकल्पस्य दुरासदस्य महानुभावस्य समीपमार्या ॥ आर्तातितूर्णं व्यसनं प्रपन्ना जगाम तारा परिवि- ह्वलंती ॥ २९ ॥ तं सा समासाद्य विशुद्धसत्त्वं शोकेन संभ्रांतशरीरभावा ॥ मनस्विनी वाक्यमुवाच तारा रामं रणोत्कर्षणलब्धलक्ष्यम् ॥ ३० ॥ त्वमप्रमेयश्च दु- रासदश्च जितेंद्रियश्चोत्तमधर्मकश्च ॥ अक्षीणकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्षमावान्क्षतजोपमाक्षः ॥ ३१ ॥ त्वमात्तबाणासनबाणपाणिर्महाबलः संहननोप- पन्नः ॥ मनुष्यदेहाभ्युदयं विहाय दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्तः ॥ ३२ ॥ येनैव बाणेन हतः प्रियो मे तेनैव बाणेन हि मां जहीहि ॥ हता गमिष्यामि समीपमस्य न मां विना वीर रमेत वाली ॥ ३३ ॥ स्वर्गेपि पद्मामलपत्रनेत्रः समेत्य संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् ॥ न ह्येष उच्चावचताम्रचूडा विचित्रवेषाप्सरसो भजिष्यत् ॥ ३४ ॥

सर्वतोधिकवेध्यवेधक इत्यर्थः ॥ ३० ॥ अप्रमेयः देशतः कालतश्चापरिच्छेद्यः गुणेयत्तया दुर्ज्ञेयश्च दुरासदः योगिभिरपि प्राप्तुमशक्यः उत्तमधर्मकः पुरुषोत्तमधर्मा अक्षीणकीर्तिः पापवदामासमानेनापि कर्मणेति शेषः । अत एव पुरुषोत्तमधर्मा क्षतजोपमाक्षः रक्ताक्षः ॥ ३१ ॥ आत्तबाणासनश्चासौ बाणपाणिश्चेति कर्मधारयः । संहननं दृढगात्रता तादृशेन त्वया हतो वाली मनुष्यदेहाभ्युदयं मनुष्यलोकवर्तिदेहप्राप्यमभ्यु- दयसुखं विहाय दिव्यदेहेन प्राप्यो योभ्युदयस्तेन युक्तः । समास आर्षः ॥ ३२ ॥ अतः येनैवेति । रमेत रंस्यते ॥ ३३ ॥ पद्मस्यामलं यत्पत्रं तद्वन्नेत्र । समेत्याप्सरोभिस्ताः संप्रेक्ष्य च मामपश्यन्न रमेतेत्य

१ वाल्यनुजस्य तस्य-इ० पा० । २ धार्मिकश्च-इ० पा० ।

न्वयः । उच्चावचैर्नानाप्रकारैस्ताम्रै रक्तपुष्पैः कृतः शेखरो याभिस्ता अप्सरसो नाभजिष्यन्न भजिष्यति । रक्तपुष्पधारणं वालिवशीकरणाय ॥ ३४ ॥ तटावकाशे तटदेशे ॥ ३५ ॥ यद्वनिताहीनो दुःखं प्राप्नोति तत्त्वं वेत्थ अतस्तज्जानंस्त्व मां जहि । कुमारः सुंदरः पुरुषः । यद्वा दुःखहेतुमाह कुमारः इति । कुत्सितो मारो यस्य मारकत्वेन मदनस्य प्रसिद्धेः । अथवा कुत्सितो मारो मरणं यस्य मरणादपि दुःखजनकत्वादेवमुक्तिः । भावे घञ् ॥ ३६ ॥ मद्वधं स्त्रीघातदोषो भवेदिति भवान्महात्मा मन्येत तदपि न । इयं ताराऽस्य वालिन आत्मेति ज्ञात्वा जहि । एवं च तदभिन्नत्वान्मम न ते स्त्रीवधदोष इति भावः । महात्मेत्यनेन ताटकावधादिकृतवतः स्त्रीवधोऽकिंचित्कर इत्यपि सूचितम् ॥ ३७ ॥ स्त्रीणां पुरुषात्मत्वमेव साधयति शास्त्रेति । शास्त्रे शास्त्रीययागाद्यनुष्ठाने प्रकर्षेण सहैव योगात् अधिकारात् विविधाच्च वेदात् । अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः । अनन्यरूपाः अभिन्नरूपाः न केवलं दोषाभावमात्रमपि तु स्त्रीदानफलमपीत्याह दारेति । अन्यदधिक दान नेति भावः ॥ ३८ ॥ त्वं चापीति । एवं च धर्मेण पापमपनु

स्वर्गेपिशोकंचविवर्णतांचमयाविनाप्राप्स्यतिवीरवाली ॥ रम्येनगेंद्रस्यतटावकाशेविदेहकन्यारहितोयथात्वम् ॥ ३५ ॥ त्वंवेत्थतावद्वनिताविहीनःप्राप्नोतिदुःखंपुरुषःकुमारः ॥ तत्त्वंप्रजानञ्जहिमांनवालीदुःखंममादर्शनजंभजेत ॥ ३६ ॥ यच्चापिमन्येतभवान्महात्मास्त्रीघातदोषस्तुभवेतमह्यम् ॥ आत्मेयमस्येतिहिमांजहित्वंनस्त्रीवधःस्यान्मनुजेंद्रपुत्र ॥ ३७ ॥ शास्त्रप्रयोगाद्विविधाच्चवेदादनन्यरूपाःपुरुषस्यदाराः ॥ दारप्रदानाद्धिनदानमन्यत्प्रदृश्यतेज्ञानवतांहिलोके ॥ ३८ ॥ त्वंचापिमांतस्यममप्रियस्यप्रदास्यसेधर्ममवेक्ष्यवीर ॥ अनेनदानेननलप्स्यसेत्वमधर्मयोगंममवीरघातात् ॥ ३९ ॥ आर्तामनाथामपनीयमानामेवंगतांनार्हसिमामहंतुम् ॥ अहंहिमातंगविलासगामिनाप्लवंगमानामृषभेणधीमता ॥ ४० ॥ विनावरार्होत्तमहेममालिनाचिरंनशक्ष्यामिनरेंद्रजीवितुम् ॥ इत्येवमुक्तस्तुविभुर्महात्मातारांसमाश्वास्यहितंबभाषे ॥ ४१ ॥ मावीरभार्येविमतिंकुरुष्वलोकोहिसर्वोविहितोविधात्रा ॥ तंचैवसर्वंसुखदुःखयोगंलोकोब्रवीत्तेनकृतंविधात्रा ॥ ४२ ॥ त्रयोपिलोकाविहितंविधानंनातिक्रमंतेवशगाहितस्य ॥ प्रीतिंपरांप्राप्स्यसितांतथैवपुत्रश्चतेप्राप्स्यतियौवराज्यम् ॥ ४३ ॥

दतीति न्यायेनापि हे वीर ते न मद्वधदोष इति भावः । यद्वा मम वीरस्य पत्युश्छलेन घातात्प्राप्तधर्मसंबंधं न लप्स्यसे । किंच तत एव मच्छापतः प्राप्तमधर्मयोगमधर्मफलयोग स्त्रीवियोगरूप न लप्स्यसे ममावधे तु लप्स्यसे एवात एव क्वचित्पठ्यते । अचिरेणैव कालेन त्वया वीर्यबलाहृता ॥ सा सीता मम शापेन न चिरात्त्वयि वत्स्यतीति ॥३९॥ अपनीयमानां प्रियमकाशादन्यत इति शेषः। अहतु नार्हसि अपि तु हंतुमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुरह हीति ॥ ४० ॥ वरार्होत्तमहेममालिना श्रेष्ठयोग्योत्तमस्वर्णमालावता ॥ ४१ ॥ विमतिं मरणविषयां विरुद्धमतिं सर्वो लोको विधात्रा विहितः अहरादौ सृष्टस्तं लोकं सुखदुःखाभ्यामत्रर्याभ्यां योगोऽस्य तं तेनैव विधात्रा कृत लोक्यतेऽनेनेति लोको वेदोब्रवीत् । न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति श्रुतेः ॥ ४२ ॥ त्रयोपि लोकालोकत्रयवासिनोपि जना विधातृविहित विधानं नातिक्रमते हि यतस्तस्य वशगाः ब्रह्मादिस्थावरांताः वाली परां प्रीति त्वत्संबंधजां प्राप्स्यति मत्सकलात् । किंच भवत्यपि वालिसवधजा प्रीतिं सुग्रीवमवधात्प्राप्स्यसि ते पुत्रो यौवराज्य प्राप्स्यति च चेनाहमपि

शापं प्राप्स्याम्येवेति ॥ ४३ ॥ धात्रेद विधानं तथैव विहितं यथा मयोक्त कृत च अनेन सर्वज्ञत्वशक्तिराविष्कृता । एवमीश्वरकृतं सर्वं ज्ञात्वा शूरपत्न्यो न शोचंति ध्वनता मुखेनोपलक्षिता विरराम त्यक्त परिदेवनाभूत् ॥ ४४ ॥ ढैर्घमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ समानशोकः सुग्रीवादिमिरिति शेषः ॥ १ ॥ शोकयुक्तः परितापस्तेन शोकश्चित्तधर्मः तावन्मात्रेणैव न मृतस्य श्रेयः समाधातुमनुष्ठातुम् ॥ २ ॥ लोकवृत्त लोकाचारोप्यनुष्ठेय एव तच्च बाष्पमोक्षणरूपं कृत युष्माभिरिति शेषः । यद्वा कृतं पर्याप्त बाष्पमोक्षणमिति द्वितीया तृतीयार्थे । यतः कालात्तत्तत्कर्मणि विहितात्कालादुत्तरं परं तस्मिन्नतिक्रांत इति यावत् । किंचिदपि परं कर्म विहित कर्म उपासितुं कर्तुमशक्य कालस्योपादेयकारणत्वात् अकाले कृतस्याकृतप्रायत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ कालस्य मुख्यत्व दर्शयति नियतिरिति । नियतिः नियम्यतेऽनयेति नियतिः कालः कालकृता व्यवस्था निमेषादिपरार्धांता कालस्त्वीश्वर एव । लोके लोकसृष्ट्यादि व्यवहारे कर्मणो लौकिकालौकिककर्मप्रवृत्तेर्देनादिरूपेण कारण काल एव सर्वभूतानां नियोगाधिकृतप्राणिमात्रस्य नियोगेषु ज्योतिष्टोमादिषु नियतिर्वसंतादिः कारणम् ॥ ४ ॥ कालातिरिक्त न साक्षात् प्रवर्त

धात्राविधानंविहितंतथैवनशूरपत्न्यःपरिदेवयंति ॥ आश्वासितातेनमहात्मनातुप्रभावयुक्तेनपरंतपेन ॥ सावीरपत्नीध्वनतामुखेनसुवेषरूपाविर रामतारा ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ससुग्रीवंचतारांच सांगदांसहलक्ष्मणः ॥ समानशोकःकाकुत्स्थःसांत्वयन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥ नशोकपरितापेनश्रेयसायुज्यतेमृतः ॥ यदत्रानंतरंकार्यंतत्समाधातु मर्हथ ॥ २ ॥ लोकवृत्तमनुष्ठेयंकृतंवोबाष्पमोक्षणम् ॥ नकालादुत्तरंकिंचित्परंकर्मउपासितुम् ॥ ३ ॥ नियतिःकारणंलोकेनियतिःकर्मसाध नम् ॥ नियतिःसर्वभूतानांनियोगेष्विहकारणम् ॥ ४ ॥ नकर्ताकस्यचित्कश्चिन्नियोगेनापिचेश्वरः ॥ स्वभावेवर्ततेलोकस्तस्यकालःपराय णम् ॥ ५ ॥ नकालःकालमत्येतिनकालःपरिहीयते ॥ स्वभावंचसमासाद्यनकिंचिदतिवर्तते ॥ ६ ॥

कमित्याह न कर्तेत्यादि । कस्यचित्कृष्यादेः कश्चित्कर्ता न नियतिनिरपेक्षः कर्ता न तथा नियोगे नियोगानुष्ठानेपि नियतिनिरपेक्षः कश्चिदीश्वरो न नियतिनैरपेक्ष्येण समर्थो न यतो लोको लोकव्यवहारः स्वभावे ईश्वरसहिते प्राकृतस्वकर्मणि वर्तते तदधीनो वर्तते तस्य च स्वभावस्य कालः परायणम् । सहकारीत्यर्थः । तदुक्त सूतसंहितायां शिववाक्येन—स्वभावादेव संभूतं समस्तमिति केचन ॥ तत्र सिध्यति विप्रेंद्रा देशकालाद्यपेक्षणात् ॥ मत्तः कर्मानुरूपेण जगज्जन्मादि जायते ॥ एष स्वभावो विप्रेंद्रा इति वेदार्थनिर्णयः ॥ न मया केवलेनापि न च केवलकर्मणा ॥ प्राणिनां कर्मपाकेन मया च मुनिसत्तमाः ॥ जगतः संभवो नाशः स्थितिश्च भवति द्विजा इति ॥ ५ ॥ कालात्मा भगवानेव सर्वकर्मप्रवर्तक इत्याह न काल इति । कालो भगवानीश्वरः कालं स्वकृतां कालव्यवस्थां जन्ममरणादिरूपां नात्येति नातिक्रा मति स भगवान् कालो न परिहीयते अनुक्षण जगद्धानिकरस्य हानिकारणाभावात् स्वभावमुक्तलक्षण समासाद्य किंचिदप्युत्कृष्टमपि जीवजातं नातिवर्तते उत्पत्तियोग्यमुत्पद्यते नश्वरं नश्यत्येवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

स च भगवान्न पक्षपातस्वभाव इत्याह न कालस्येति । न कालस्य बंधुत्वमस्ति प्राप्तकालं वस्तु सर्वथा संहरत्येव न तु पक्षपातेन किमपि त्यजतीत्यर्थः । न हेतुः स्वसृज्ये स्वनाश्ये वा स्वकृतव्यवस्थातिरिक्तं कारणनिरपेक्ष इत्यर्थः । यद्वा प्राप्तकालसहारनिवर्तनेन कश्चिदपि हेतुर्मंत्रतंत्रौषधादिः प्रभवतीत्यर्थः । तस्यैव प्रपचः न पराक्रमः । महापराक्रमवतामपि काले प्राप्ते संहारो भवत्येव न मित्रज्ञातिसंबंधो न बहुमित्रता न बहुज्ञातिता । प्राप्तकालसहारनिवर्तने हेतुः । सोपि भगवानात्मनः प्रत्यवर्गस्य जीवजातस्य न वशस्तदिच्छाधीनो न किं तु परमस्वतंत्र एव तेन च भगवता कालेन क्रियमाणो नियत्यधीनः स्वस्वकर्मपरिणाम एव सर्वसुखदुःखादिलाभ इत्येव साधु पश्यता सुमतिना विवेकवता द्रष्टव्यो ज्ञातव्यः । न तु विषादहर्षौ कर्तव्यौ नापि स्वसामर्थ्यनिंदेति भावः । एवं धर्मादयोपि चादधर्मादयोपि कालक्रमेणैव समाहिताः संपादिता भवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रकृतमाह इत इति । सामदानाभ्यामर्जितैरर्थसंयोगैरैश्वर्यैः पवित्र शुभं क्रियाफल भोगमिह लोके प्राप्तवान्वाली इतो लोकाद्देहाच्च गतोऽपगतः स्वां प्रकृतिं गतः प्राप्तः कार्याणां कारणे लयात् एवं

नचकस्यास्तिबंधुत्वंनहेतुर्नपराक्रमः ॥ नमित्रज्ञातिसंबंधःकारणंनात्मनोवशः ॥ ७ ॥ किंतुकालपरीणामोद्रष्टव्यःसाधुपश्यता ॥ धर्मश्चार्थश्चकामश्चकालक्रमसमाहिताः ॥ ८ ॥ इतःस्वांप्रकृतिंवालीगतःप्राप्तःक्रियाफलम् ॥ सामदानार्थसंयोगैः[1]पवित्रंप्लवगेश्वरः ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्यचसंयोगाज्जितस्तेनमहात्मना ॥ स्वर्गःपरिगृहीतश्चप्राणानपरिरक्षता ॥ १० ॥ एषावैनियतिःश्रेष्ठायांगतोहरियूथपः ॥ तदलंपरितापेनप्राप्तकालमुपास्यताम् ॥ ११ ॥ वचनांतेतुरामस्यलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ अवदत्प्रश्रितंवाक्यंसुग्रीवंगतचेतसम् ॥ १२ ॥ कुरुत्वमस्यसुग्रीवप्रेतकार्यमनंतरम् ॥ तारांगदाभ्यांसहितोवालिनोदहनंप्रति ॥ १३ ॥ समाज्ञापयकाष्ठानिशुष्काणिचबहूनिच ॥ चंदनानिचदिव्यानिवालिसंस्कारकारणात् ॥ १४ ॥ समाश्वासयदीनंत्वमंगदंदीनचेतसम् ॥ माभूर्बालिशबुद्धिस्त्वंत्वदधीनमिदंपुरम् ॥ १५ ॥ अंगदस्त्वानयेन्माल्यंवस्त्राणिविविधानिच ॥ घृतंतैलमथोगंधान्यच्चात्रसमनंतरम् ॥ १६ ॥ त्वंतारशिबिकांशीघ्रमादायागच्छसंभ्रमात् ॥ त्वरागुणवतीयुक्ताह्यस्मिन्कालेविशेषतः ॥ १७ ॥ सज्जीभवंतुप्लवगाःशिबिकावाहनोचिताः ॥ समर्थाबलिनश्चैवनिर्हरिष्यंतिवालिनम् ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वाथसुग्रीवंसुमित्रानंदवर्धनः ॥ तस्थौभ्रातृसमीपस्थोलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वातारःसंभ्रांतमानसः ॥ प्रविवेशगुहांशीघ्रंशिबिकासक्तमानसः ॥ २० ॥ आदायशिबिकांतारःसतुपर्यापतत्पुनः ॥ वानरैरुह्यमानांतांशूरैरुद्वहनोचितैः ॥ २१ ॥

चंद्रलोक गतो वालीति सूचितम् ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्य संयोगात्तेन महात्मना वालिना पूर्व स्वर्गो जितोऽर्जितः युद्धे प्राणानपरिरक्षतेदानीं परिगृहीतश्च प्राप्तश्च ॥ १० ॥ एषा नियतिः कालकृतव्यवस्थाप्राप्तिः । प्राप्तकाल कर्मेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अस्य प्रेतकार्यं कुर्वित्यन्वयः । दहनं प्रतिदहननिमित्त यतस्वेति शेषः ॥ १३ ॥ वालिसंस्कारनिमित्त काष्ठान्यानेतु समाज्ञापयेति संबंधः ॥ १४ ॥ त्वं सुग्रीव अंगदं समाश्वासय ॥ १५ ॥ कः कुत्राज्ञापनीयस्तत्राह अंगदस्त्विति । समनंतरमपेक्षितम् ॥ १६ ॥ तारः सचिवः संभ्रमाद्वेगात् हि यतोस्मिन्काले विशेषतस्त्वरा युक्ता सैव चेदृशेऽवसरे गुणवतीति सबधः ॥ १७ ॥ समर्था बलिनः शिबिकावाहनोचिता ये निर्हरिष्यति ते सज्जीभवन्त्वित्यन्वयः । निर्हारो दहनदेशनयनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

---

[1] धर्मार्थकामसंयोगै.-इ० पा० ।

भद्रासनयुतां मध्ये राजोचितमहार्हासनवतीं पक्षिकर्मभिः पक्षिप्रतिकृतिभिः आसमताच्चित्रां चित्रवतीं द्रुमकर्मभिर्द्रुमप्रतिकृतिभिर्भूषिताम् ॥२२॥ चित्रपत्तीभिश्चित्रपदातिभिः । दीर्घ आर्षः । सुनिविष्टां सुसन्निवेशाम् । जालवातायनयुतां जालवन्निर्मितवातमार्गयुताम् ॥ २३ ॥ सुनियुक्तां सुश्लिष्टां शिल्पिभिर्विशालां कृताम् एवमुक्तरीत्या सुकृतां दारुनिर्मितक्रीडापर्वतयुक्ताम् । चारुकर्मभिः परिष्क्रियाकर्मभिः परिष्कृताम् ॥ २४ ॥ तदेवाह वराभरणहारैरिति । युक्तामिति शेषः । गुहागहनशब्देन शिबिकोपरि प्रसार्यमाण पञ्जरमुच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥ विनीयतां दहनदेशमिति शेषः ॥ २७ ॥ उद्यम्य हस्ताभ्यां भूमेरूर्ध्वं कृत्वा ॥ २८ ॥

दिव्यांभद्रासनयुतांशिबिकांस्यंदनोपमाम् ॥ पक्षिकर्मभिराचित्रांद्रुमकर्मविभूषिताम् ॥ २२ ॥ आचितांचित्रपत्तीभिःसुनिविष्टांसमंततः ॥ विमानमिवसिद्धानांजालवातायनायुताम् ॥ २३ ॥ सुनियुक्तांविशालांचसुकृतांशिल्पिभिःकृताम् ॥ दारुपर्वतकोपेतांचारुकर्मपरिष्कृताम् ॥ २४ ॥ वराभरणहारैश्चचित्रमाल्योपशोभिताम् ॥ गुहागहनसंछन्नांरक्तचंदनभूषिताम् ॥ २५ ॥ पुष्पाढ्यैःसमभिच्छन्नांपद्ममालाभिरेवच ॥ तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृताम् ॥ २६ ॥ ईदृशींशिबिकांदृष्ट्वारामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ क्षिप्रंविनीयतांवालीप्रेतकार्यंविधीयताम् ॥२७॥ ततोवालिनमुद्यम्यसुग्रीवःशिबिकांतदा ॥ आरोपयतविक्रोशन्नंगदेनसहैवतु ॥ २८॥ आरोप्यशिबिकांचैववालिनंगतजीवितम् ॥ अलंकारैश्चविविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्चभूषितम् ॥ २९ ॥ आज्ञापयत्तदाराजासुग्रीवःप्लवगेश्वरः ॥ और्ध्वदेहिकमार्यस्यक्रियतामनुकूलतः ॥३०॥ विश्राणयंतोरत्नानिविविधानिबहूनिच ॥ अग्रतःप्लवगायांतुशिबिकातदनंतरम् ॥ ३१ ॥ राज्ञामृद्धिविशेषाहिदृश्यंतेभुवियादृशाः ॥ तादृशैरिहकुर्वंतुवानराभर्तृसत्क्रियाम् ॥ ३२ ॥ तादृशंवालिनःक्षिप्रंप्राकुर्वन्नौर्ध्वदेहिकम् ॥ अंगदंपरिरभ्याशुतारप्रभृतयस्तथा ॥ ३३ ॥ क्रोशंतःप्रययुःसर्वेवानराहतबांधवाः ॥ ततःप्रणिहिताःसर्वावानर्योस्यवशानुगाः ॥ ३४ ॥ चुक्रुशुर्वीरवीरेतिभूयःक्रोशंतिताःप्रियम् ॥ ताराप्रभृतयःसर्वावानर्योहतबांधवाः ॥ ३५ ॥ अनुजग्मुश्चभर्तारंक्रोशंत्यःकरुणस्वनाः ॥ तासांरुदितशब्देनवानरीणांवनांतरे ॥ ३६ ॥ वनानिगिरयश्चैवविक्रोशंतीवसर्वतः ॥ पुलिनेगिरिनद्यास्तुविविक्तेजलसंवृते ॥ ३७ ॥ चितांचक्रुःसुबहवोवानरावनचारिणः ॥ अवरोप्यततःस्कंधाच्छिबिकांवानरोत्तमाः ॥ ३८॥ तस्थुरेकांतमाश्रित्यसर्वेशोकपरायणाः॥ ततस्तारापतिंदृष्ट्वाशिबिकातलशायिनम्॥३९॥ आरोप्यांकेशिरस्तस्यविललापसुदुःखिता॥ हावानरमहाराजहानाथममवत्सल॥४०॥

शिबिकामारोप्य शिबिकायां स्थापयित्वा ॥ २९ ॥ आज्ञापनप्रकार और्ध्वदेहिकमित्यादि । और्ध्वदेहिकं तत्क्रियायोग्यं स्थानम् अनुकूलतः नदीतीरसमीपतः क्रियतामित्युत्तरमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥ विश्राणयन्तः क्षिपंतः इत्याज्ञापयदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तादृशैः ऋद्धिविशेषैः सत्क्रियां कुर्वंतु ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रणिहिताः समेताः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विक्रोशंतीव प्रतिध्वनिनेति शेषः । जलसंवृते समंताज्ज

१ क्रोशंतिताः-इ० पा० ।

लावृतभूदेशे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ महार्हं उत्तमभोगार्हं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ रणे सुग्रीवेण सह युद्धे ॥ ४३ ॥ अप्लवगाः प्लुतगतिमजानंत्यः विक्रुष्ट दूरम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यथापुरं यथापूर्वं क्रीडामहे त्वया सहेति विललापेति शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अपसव्यम् अपसव्यप्रदक्षिणम् ॥ ५० ॥ विधिवद्देवांशत्वेन स्वयं ज्ञातवेदत्वाज्ज्ञानवत्तिर्यग्देहोचितविधिवदित्यर्थः । विधिवदग्निहोत्र

हामहार्हमहाबाहोहाममप्रियपश्यमाम् ॥ जनंनपश्यसीमंत्वंकस्माच्छोकाभिपीडितम् ॥ ४१ ॥ प्रहृष्टमिहतेवक्त्रंगतासोरपिमानद ॥ अस्तार्कसमवर्णंचदृश्यतेजीवतोयथा ॥ ४२ ॥ एषत्वांरामरूपेणकालःकर्षतिवानर ॥ येनस्मविधवाःसर्वाःकृताएकेषुणारणे ॥ ४३ ॥ इमास्तास्तवराजेंद्रवानर्योऽप्लवगास्तव ॥ पादैर्विक्रुष्टमध्वानमागताःकिंनबुध्यसे ॥ ४४ ॥ तवेष्टानुचैवेमाभार्याश्चंद्रनिभाननाः ॥ इदानींनेक्षसेकस्मात्सुग्रीवंप्लवगेश्वर ॥ ४५ ॥ एतेहिसचिवाराजंस्तारप्रभृतयस्तव ॥ पुरवासिजनश्चायंपरिवार्यविषीदति ॥ ४६ ॥ विसर्जयैनान्सचिवान्यथापुरमरिंदम ॥ ततःक्रीडामहेसर्वावनेषुमदनोत्कटाः ॥ ४७ ॥ एवंविलपतींतारांपतिशोकपरीवृताम् ॥ उत्थापयंतिस्मतदावानर्यःशोककर्शिताः ॥ ४८ ॥ सुग्रीवेणततःसार्धंसोंगदःपितरंरुदन् ॥ चितामारोपयामासशोकेनाभिप्लुतेंद्रियः ॥ ४९ ॥ ततोऽग्निंविधिवद्दत्त्वासोपसव्यंचकारह ॥ पितरंदीर्घमध्वानंप्रस्थितंव्याकुलेंद्रियः ॥ ५० ॥ संस्कृत्यवालिनंतंतुविधिवत्प्लवगर्षभाः ॥ आजग्मुरुदकंकर्तुंनदींशुभजलांशिवाम् ॥ ५१ ॥ ततस्तेसहितास्तत्रअंगदंस्थाप्यचाग्रतः ॥ सुग्रीवतारासहिताःसिषिचुर्वानरांजलम् ॥ ५२ ॥ सुग्रीवेणवदीनेनदीनोभूत्वामहाबलः ॥ समानशोकःकाकुत्स्थःप्रेतकार्याण्यकारयत् ॥ ५३ ॥ ततोथतंवालिनमग्र्यपौरुषंप्रकाशमिक्ष्वाकुवरेषुणाहतम् ॥ प्रदीप्यदीप्ताग्निसमौजसंतदासलक्ष्मणंराममुपेयिवान्हरिः ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० किष्किंधाकांडे पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ततःशोकाभिसंतप्तंसुग्रीवंक्लिन्नवाससम् ॥ शाखामृगमहामात्राःपरिवार्योपतस्थिरे ॥ १ ॥ अभिगम्यमहाबाहुंराममक्लिष्टकारिणम् ॥ स्थिताःप्रांजलयःसर्वेपितामहमिवर्षयः ॥ २ ॥ ततःकांचनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंहनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥ भवत्प्रसादात्काकुत्स्थपितृपैतामहंमहत् ॥ वानराणांसुदंष्ट्राणांसंपन्नबलशालिनाम् ॥ ४ ॥ महात्मनांसुदुष्प्रापंप्राप्तंराज्यमिदंप्रभो ॥ भवतासमनुज्ञातःप्रविश्यनगरंशुभम् ॥ ५ ॥ संविधास्यतिकार्याणिसर्वाणिससुहृद्गणः ॥ स्नातोयंविविधैर्गंधैरौषधैश्चयथाविधि ॥ ६ ॥

विधिनेत्यर्थ इत्यन्ये ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ प्रेतकार्याणि जलदानादिरूपाणि अकारयत् तदितिकर्तव्यतामुपदिष्टवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ वैशंमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे पचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ क्लिन्नवाससमार्द्रवाससम् । शाखामृगमहामात्राः वानरवलप्रधानाः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कार्याणि राजकार्याणि यथाविधि स्नातः

१ वालिने-इ० पा० ।

राज्याभिषेकाभिषिक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्वामिसबंध वानरस्वामित्वसंबध सुग्रीवस्य राज्याभिषेकेणेति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अभिषिच्यतां मदाज्ञया त्वयेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यतो ज्येष्ठस्य ज्येष्ठः सुतो विक्रमेण ज्येष्ठस्य सदृशश्च तस्माद्यौवराज्ये योग्यः ॥ १३ ॥ सीतान्वेषणोद्योगं सुग्रीवस्यालक्ष्याह पूर्वोयमिति । ये चत्वारो वार्षिकसञ्ज्ञकाः प्रवृत्तास्तेषामय पूर्व इति योजना ॥ १४ ॥ १५ ॥ युक्तमारुता मारुतेन युक्तेत्यर्थः । अस्यां स्थास्यामीति शेषः ॥ १६ ॥ यत यतस्त्र एष नः समय इति आश्विनेऽतीतयत्नारभरूपः सकेत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ मूर्ध्ना प्रणम्य नम्रीभूय वसुधाया दण्डवत्प

अर्चयिष्यतिमाल्यैश्वरत्नैश्चत्वांविशेषतः॥इमांगिरिगुहांरम्यामभिगंतुंत्वमर्हसि॥७॥कुरुष्वस्वामिसंबंधंवानरान्संप्रहर्षय॥एवमुक्तोहनुमताराघवः परवीरहा ॥८॥ प्रत्युवाचहनूमंतंबुद्धिमान्वाक्यकोविदः ॥ चतुर्दशसमाःसौम्यग्रामंवायदिवापुरम् ॥९॥ नप्रवेक्ष्यामिहनुमन्पितुर्निर्देशपारगः ॥ सुसमृद्धांगुहांदिव्यांसुग्रीवोवानरर्षभः॥१०॥प्रविष्टोविधिवद्वीरःक्षिप्रंराज्येभिषिच्यताम् ॥ एवमुक्त्वाहनूमंतंरामःसुग्रीवमब्रवीत् ॥११॥ वृत्तज्ञो वृत्तसंपन्नमुदारबलविक्रमम् ॥ इममप्यंगदंवीरंयौवराज्येभिषेचय ॥ १२ ॥ ज्येष्ठस्यहिसुतोज्येष्ठःसदृशोविक्रमेणच ॥ अंगदोयमदीनात्मायौवराजस्यभाजनम् ॥१३॥ पूर्वोयंवार्षिकोमासःश्रावणःसलिलागमः ॥ प्रवृत्ताःसौम्यचत्वारोमासावार्षिकसंज्ञिताः ॥ १४ ॥ नायमुद्योगसमयः प्रविशत्वंपुरींशुभाम् ॥ अस्मिन्वत्स्याम्यहंसौम्यपर्वतेसहलक्ष्मणः ॥ १५ ॥ इयंगिरिगुहारम्याविशालायुक्तमारुता ॥ प्रभूतसलिलासौम्यप्रभूतकमलोत्पला ॥१६॥ कार्तिकेसमनुप्राप्तेत्वंरावणवधेयत ॥ एषनःसमयःसौम्यप्रविशत्वंस्वमालयम्॥१७॥अभिषिंचस्वराज्येचसुहृदःसंप्रहर्षय ॥ इतिरामाभ्यनुज्ञातःसुग्रीवोवानरर्षभः॥१८॥प्रविवेशपुरींरम्यांकिष्किंधांवालिपालिताम्॥तंवानरसहस्राणिप्रविष्टंवानरेश्वरम् ॥१९॥ अभिवार्यप्रविष्टानिसर्वतःप्लवगेश्वरम् ॥ ततःप्रकृतयःसर्वादृष्ट्वाहरिगणेश्वरम् ॥२०॥ प्रणम्यमूर्ध्नापतितावसुधायांसमाहिताः ॥ सुग्रीवःप्रकृतीःसर्वाःसंभाष्योत्थाप्यवीर्यवान् ॥२१॥ भ्रातुरंतःपुरंसौम्यंप्रविवेशमहाबलः॥प्रविष्टंभीमविक्रांतंसुग्रीवंवानरर्षभम्॥२२॥अभ्यषिंचंतसुहृदःसहस्राक्षमिवामराः॥ तस्यपांडुरमाजह्रुश्छत्रंहेमपरिष्कृतम् ॥ २३ ॥ शुक्लेचवालव्यजनेहेमदंडेयशस्करे ॥ तथारत्नानिसर्वाणिसर्वबीजौषधानिच ॥ २४ ॥ सक्षीराणांचवृक्षाणांप्ररोहान्कुसुमानिच ॥ शुक्लानिचैववस्त्राणिश्वेतंचैवानुलेपनम् ॥२५॥ सुगंधीनिचमाल्यानिस्थलजान्यंबुजानिच ॥ चंदनानिचदिव्यानिगंधांश्चविविधान्बहून्॥२६॥अक्षतंजातरूपंचप्रियंगुमधुसर्पिषी॥दधिचर्मचवैयाघ्रंपराध्यौंचाप्युपानहौ॥२७॥समालंभनमादायगोरोचनंमनःशिलाम् ॥ आजग्मुस्तत्रमुदितावराःकन्याश्चषोडश॥२८॥ततस्तेवानरश्रेष्ठमभिषेक्तुंयथाविधि॥रत्नैर्वस्त्रैश्चभक्ष्यैश्चतोषयित्वाद्विजर्षभान् ॥२९॥

तिताः उत्थाप्य वसुधायां पतिता इति शेषः ॥ २१ ॥ प्रविष्टं भीमविक्रांतमिति । प्रविश्य त्वभिनिष्क्रांतमिति पाठे प्रविश्यांतःपुरगतशोकादिक दृष्ट्वाऽभिषेकाय तु पुनः निष्क्रांत प्रतिनिवृत्त समामागतमित्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ क्षीरवृक्षप्ररोहा अधोजटाः ॥ २५ ॥ गंधान् गंधद्रव्याणि ॥ २६ ॥ २७ ॥ समालंभनम् अनुलेपनद्रव्यम् । तदेवाह गोरोचनमित्यादि ॥ २८ ॥ २९ ॥

१ वाराही–इ० पा० ।

ततः कुरोति । अनेनाग्निसाध्यकर्माधिकारं तेषां दर्शयति मनुष्यसदृशसर्वव्यवहाराद्वेदज्ञत्वाच्च ॥ ३०॥३१॥ मंत्रैः स्थापयित्वा वसवस्त्वागायत्रेण छंदसेत्यादिमंत्रैरासने स्थापयित्वेत्यर्थः ॥३२॥ अप आहृत्य मिलिताः
कृत्वा विमलं जलं कुंभेषु निधायेति संबंधः ॥ ३३ ॥ महर्षिविहितेन बौधायनादिविहितेन ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ हृष्टाः प्रचुक्रुशुः किलकिलाशब्द कृतवतः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तादृशे तत्र वर्तिनि
अभिषिक्ते सुग्रीवेंगदे च तत्र किष्किंधायां वर्तिनि वर्तमाने सतीत्यर्थः ॥ ४० ॥४१॥४२॥ रैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

ततःकुशपरिस्तीर्णंसमिद्धजातवेदसम् ॥ मंत्रपूतेनहविषाहुत्वामंत्रविदोजनाः ॥ ३० ॥ ततोहेमप्रतिष्ठानेवरास्तरणसंवृते ॥ प्रासादशिखरेरम्येचि
त्रमाल्योपशोभिते ॥ ३१ ॥ प्राङ्मुखंविधिवन्मंत्रैःस्थापयित्वावरासने ॥ नदीनदेभ्यःसंहृत्यतीर्थेभ्यश्चसमंततः ॥ ३२ ॥ आहृत्यचसमुद्रेभ्यः
सर्वेभ्योवानरर्षभाः ॥ अपःकनककुंभेषुनिधायविमलंजलम् ॥ ३३ ॥ शुभैर्ऋषभशृंगैश्चकलशैश्चैवकांचनैः ॥ शास्त्रदृष्टेनविधिनामहर्षिविहिते
नच ॥ ३४ ॥ गजोगवाक्षोगवयःशरभोगंधमादनः ॥ मैन्दश्चद्विविदश्चैवहनूमाञ्जांबवांस्तथा ॥ ३५ ॥ अभ्यषिंचंतसुग्रीवंप्रसन्नेनसुगंधिना ॥
सलिलेनसहस्राक्षंवसवोवासवंयथा ॥ ३६ ॥ अभिषिक्तेतुसुग्रीवेसर्वेवानरपुंगवाः ॥ प्रचुक्रुशुर्महात्मानोहृष्टाःशतसहस्रशः ॥ ३७ ॥ रामस्यतुव
चःकुर्वन्सुग्रीवोवानरेश्वरः ॥ अंगदंसंपरिष्वज्ययौवराज्येभ्यषेचयत् ॥ ३८ ॥ अंगदेचाभिषिक्तेतुसानुक्रोशाःप्लवंगमाः ॥ साधुसाध्वितिसुग्रीवं
महात्मानोह्यपूजयन् ॥ ३९ ॥ रामंचैवमहात्मानंलक्ष्मणंचपुनःपुनः ॥ प्रीताश्चतुष्टुवुःसर्वेतादृशेतत्रवर्तिनि ॥ ४० ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णापताका
ध्वजशोभिता ॥ बभूवनगरीरम्याकिष्किंधागिरिगह्वरे ॥ ४१ ॥ निवेद्यरामायतदामहात्मनेमहाभिषेकंकपिवाहिनीपतिः ॥ रुमांचभार्यामुपल
भ्यवीर्यवानवापराज्यंत्रिदशाधिपोयथा ॥४२॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे षड्विंशः सर्गः॥२६॥
अभिषिक्तेतुसुग्रीवेप्रविष्टेवानरेगुहाम् ॥ आजगामसहभ्रात्रारामःप्रस्रवणंगिरिम् ॥१॥ शार्दूलमृगसंघुष्टंसिंहैर्भीमरवैर्वृतम् ॥ नानागुल्मलतागूढंब
हुपादपसंकुलम् ॥२॥ ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्चनिषेवितम् ॥ मेघराशिनिभंशैलंनित्यंशुचिकरंशिवं[2] ॥३॥ तस्यशैलस्यशिखरेमहतीमाय
तांगुहाम् ॥ प्रत्यगृह्णतवासार्थंरामःसौमित्रिणासह ॥४॥ कृत्वाचसमयंरामःसुग्रीवेणसहानघः ॥ कालयुक्तंमहद्वाक्यमुवाचरघुनंदनः ॥५॥ विनी
तंभ्रातरंभ्रातालक्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनम् ॥ इयंगिरिगुहारम्याविशालायुक्तमारुता ॥६॥ अस्यांवत्स्यामसौमित्रेवर्षरात्रमरिंदम ॥ गिरिशृंगमिदंरम्यमु
त्तमंपार्थिवात्मज ॥७॥ श्वेताभिःकृष्णताम्राभिःशिलाभिरुपशोभितम् ॥ नानाधातुसमाकीर्णंनदीदर्दुरसंयुतम् ॥८॥ विविधैर्वृक्षषंडैश्चचारुचित्र
लतायुतम् ॥ नानाविहगसंघुष्टंमयूरवरनादितम् ॥९॥ मालतीकुंदगुल्मैश्चसिंदुवारैःशिरीषकैः[3] ॥ कदंबार्जुनसर्जैश्चपुष्पितैरुपशोभितम् ॥१०॥

गुहां किष्किंधाख्यां प्रस्रवण तदाख्यम् ॥ १ ॥ गिरिवर्णन शार्दूलेति ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रत्यगृह्णत प्रत्यग्रहीत् ॥ ४ ॥ समय पूर्वोक्तं कालयुक्तम् । तत्कालोचितम् ॥ ५ ॥ युक्तमारुता उचितवाता ॥ ६ ॥ वर्षरात्रं
जातावेकवचन वार्षिका मासा इत्यर्थः ॥ ७ ॥ नदीसंबंधिदर्दुरैः सयुतम् ॥ ८ ॥ वृक्षषंडैश्चारु सुंदरम् ॥ ९ ॥ १० ॥

१ हरिपुंगवः–इ० पा० । २ शुचिजलाश्रयम्–इ० पा० । ३ कुरण्टकैः–इ० पा० ।

गुहाया नातिदूरे भविष्यति भाविवारिपूरवृद्ध्या गुहासमीपवर्तिनी भविष्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रागुदक्प्रवणे ईशानदिङ्नम्रवति देशे वर्तमाना गुहा साधु सम्यग्भविष्यति सुखसाधनमिति शेषः । पौरस्त्यवर्षवातप्रवे शाभावाच साधुत्वं बोध्यम् । तेन निर्ऋतिद्वारत्वं सूचितम् । पश्चाद्भागे चैपोन्नता अत एव पुरोवातनिरोधकत्वान्निवाता च ॥ १२ ॥ गुहाद्वारे इति । तेन बहिरुपवेशनसौकर्यम् ॥ १३॥ उत्तरतः उत्तरभागे॥ १४॥ श्वेतमिवाबरं श्वेतवस्त्रमिव स्थितम् । श्वेतमिवापरमिति पाठेऽपरं श्रृंग श्वेतमिव रूप्यमिव स्थितमित्यर्थः ॥ १५ ॥ त्रिकूटे पूर्वोषितत्रिकूटाचले । जाह्नवीपदेन तत्रत्या जाह्नवीसदृशी मंदाकिन्याख्या नदी ॥ १६ ॥

इयंचनलिनीरम्याफुल्लपंकजमंडिता ॥ नातिदूरेगुहायानौभविष्यतिनृपात्मज ॥ ११ ॥ प्रागुदक्प्रवणेदेशेगुहासाधुभविष्यति ॥ पश्चाच्चैवोन्नता सौम्यनिवातेयंभविष्यति ॥ १२ ॥ गुहाद्वारेचसौमित्रेशिलासमतलाशिवा ॥ कृष्णाचैवायताचैवभिन्नांजनचयोपमा ॥ १३ ॥ गिरिश्रृंगमि दंतातपश्यचोत्तरतःशुभम् ॥ भिन्नांजनचयाकारमंभोधरमिवोदितम् ॥ १४ ॥ दक्षिणस्यामपिदिशिस्थितंश्वेतमिवांबरम् ॥ कैलासशिखरप्रख्यं नानाधातुविराजितम् ॥ १५ ॥ प्राचीनवाहिनींचैवनदींभृशमकर्दमाम् ॥ गुहायाःपरतःपश्यत्रिकूटेजाह्नवीमिव ॥ १६ ॥ चंदनैस्तिलकैःसालै स्तमालैरतिमुक्तकैः ॥ पद्मकैःसरलैश्चैवअशोकैश्चैवशोभिताम् ॥१७॥ वानीरैस्तिमिदैश्चैवबकुलैःकेतकैरपि ॥ हिंतालैस्तिनिशैर्नीपैर्वेतसैःकृतमा लकैः ॥ १८ ॥ तीरजैःशोभिताभातिनानारूपैस्ततस्ततः ॥ वसनाभरणोपेताप्रमदेवाभ्यलंकृता ॥ १९ ॥ शतशःपक्षिसंघैश्चनानानादविना दिता ॥ एकैकमनुरक्तैश्चचक्रवाकैरलंकृता॥२०॥पुलिनैरतिरम्यैश्चहंससारससेविता ॥प्रहसंत्येवभात्येपानानारत्नसमन्विता॥२१॥क्वचिन्नीलोत्प लैश्छन्नाभातिरक्तोत्पलैःक्वचित् ॥ क्वचिदाभातिशुक्लैश्चदिव्यैःकुमुदकुड्मलैः ॥ २२ ॥ पारिप्लवशतैर्जुष्टाबर्हिक्रौंचविनादिता ॥ रमणीयानदी सौम्यमुनिसंघनिषेविता ॥ २३ ॥ पश्यचंदनवृक्षाणांपंक्तीःसुरुचिराइव ॥ ककुभानांचदृश्यंतेमनसैवोदिताःसमम् ॥ २४ ॥ अहोसुरमणीयो यंदेशःशत्रुनिषूदन ॥ दृढंरंस्यावसौमित्रेसाध्वत्रनिवसावहे ॥ २५ ॥ इतश्चनातिदूरेसाकिष्किंधाचित्रकानना ॥ सुग्रीवस्यपुरीरम्याभविष्यतिनृ पात्मज ॥ २६ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषःश्रूयतेजयतांवर ॥ नर्दतांवानराणांचमृदंगाडंबरैःसह ॥ २७ ॥ लब्ध्वाभार्यांकपिवरःप्राप्यराज्यंसुहृद्वृतः॥ ध्रुवंनंदतिसुग्रीवःसंप्राप्यमहतींश्रियम् ॥ २८ ॥

अतिमुक्तः पुंड्रकः । पद्मकश्चंदनभेदः । सरलः पीतद्रुमः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ एकैकमनुरक्तैः परस्परानुरागयुक्तैः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ पारिप्लवाः जलपक्षिणः ॥ २३ ॥ सुरुचिरा इव इवोऽप्यर्थे । शोभमानाश्चंदन[illegible] । [illegible] समंमनसोदिताः ककुभानां वृक्षविशेषाणां पङ्क्तय इति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ नातिदूर[illegible] गीतेत्यादि । मृदंगाडंबरैः मृदंगशब्दैः ॥ २७ ॥ २८ ॥

बहूनि दृश्यानि उत्तमवस्तूनि यत्र ता दर्यः कुंजाश्च यस्मिन्निति गिरिविशेषणम् ॥ २९ ॥ बहुद्रव्ये सुखसाधनबहुद्रव्यवति रतिः सुखम् ॥ ३० ॥ उदये उदयपर्वते अभ्युदितम् उदयं प्राप्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अनुनयम् अनुनयवत् ॥ ३३ ॥ व्यर्थां गत्वा अलम् । व्यथा मास्त्वित्यर्थः ॥ ३४ ॥ क्रियापरो नित्यकर्मानुष्ठाता । देवपरायणो देवपूजकः । व्यवसायी उद्यमी ॥ ३५ ॥ अव्यवसितः शोकेनोद्यमहीनस्त्वं हंतुं न समर्थः । विक्रमे विक्रमस्थाने रणे जिह्मकारिणं कुटिलम् ॥ ३६ ॥ अतः शोकं समुन्मूल्य । व्यवसायमुद्योगम् ॥ ३७ ॥ परिवर्तनमधरोत्तरीकरणम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ दीप्तैर्दीपकैर्त्रांक्यैरिति शेषः ।

इत्युक्त्वान्यवसत्तत्रराघवःसहलक्ष्मणः ॥ बहुदृश्यदरीकुंजेतस्मिन्प्रस्रवणेगिरौ ॥ २९ ॥ सुसुखेहिबहुद्रव्येतस्मिन्हिधरणीधरे ॥ वसतस्तस्यराम स्यरतिरल्पापिनाभवत् ॥ ३० ॥ हृतांहिभार्यांस्मरतःप्राणेभ्योपिगरीयसीम् ॥ उदयाभ्युदितंदृष्ट्वाशशांकंसविशेषतः ॥ ३१ ॥ आविवेशनतं निद्रानिशासुशयनंगतम् ॥ तत्समुत्थेनशोकेनबाष्पोपहतचेतनम् ॥ ३२ ॥ तंशोचमानंकाकुत्स्थंनित्यंशोकपरायणम् ॥ तुल्यदुःखोब्रवीद्भ्राता लक्ष्मणोनुनयंवचः ॥ ३३ ॥ अलंवीरव्यथांगत्वानत्वंशोचितुमर्हसि ॥ शोचतोह्यवसीदंतिसर्वार्थाविदितंहिते ॥ ३४ ॥ भवान्क्रियापरोलो केभवान्देवपरायणः ॥ आस्तिकोधर्मशीलश्चव्यवसायीचराघव ॥ ३५ ॥ नह्यव्यवसितःशत्रुंराक्षसंतंविशेषतः ॥ समर्थस्त्वंरणेहंतुंविक्रमेजि ह्मकारिणम् ॥ ३६ ॥ समुन्मूलयशोकंत्वंव्यवसायंस्थिरीकुरु ॥ ततःसपरिवारंतंराक्षसंहंतुमर्हसि ॥ ३७ ॥ पृथिवीमपिकाकुत्स्थससागरवना चलाम् ॥ परिवर्तयितुंशक्तःकिंपुनस्तंहिरावणम् ॥ ३८ ॥ शरत्कालंप्रतीक्षस्वप्रावृट्कालोयमागतः ॥ ततःसराष्ट्रंसगणंरावणंतंवधिष्यसि ॥३९॥ अहंतुखलुतेवीर्यंप्रसुप्तंप्रतिबोधये ॥ दीप्तैराहुतिभिःकालेभस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ४० ॥ लक्ष्मणस्यहितद्वाक्यंप्रतिपूज्यहितंशुभम् ॥ राघवः सुहृदंस्निग्धमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ वाच्यंयदनुरक्तेनस्निग्धेनचहितेनच ॥ सत्यविक्रमयुक्तेनतदुक्तंलक्ष्मणत्वया ॥ ४२ ॥ एषशोकः परित्यक्तःसर्वकार्यावसादकः ॥ विक्रमेष्वप्रतिहतंतेजःप्रोत्साहयाम्यहम् ॥४३॥ शरत्कालंप्रतीक्षिष्येस्थितोस्मिवचनेतव ॥ सुग्रीवस्यनदीनांच प्रसादमनुपालयन् ॥ ४४ ॥ उपकारेणवीरस्तुप्रतिकारेणयुज्यते ॥ अकृतज्ञोप्रतिकृतोहंतिसत्त्ववतांमनः ॥ ४५ ॥

काले होमकाले ॥४०॥४१॥ अनुरक्तेनानुरागयुतेन स्निग्धेन तत्कालोचितप्रियपरेण हितेनोदर्कहितैषिणा सत्यविक्रमयुक्तेन अमोघविक्रमयुक्तेन ॥४२॥ विक्रमकालेषु तेजः सहजमिति शेषः । प्रोत्साहयामि वर्धयामि । अधुना त्वाच्छन्नमिव तदिति भावः ॥ ४३ ॥ शरत्कालं तत्प्रांतम् । सुग्रीवस्य प्रमादं चित्तसौमनस्यम् । नदीनां चामलोदकत्वरूपम् ॥ ४४ ॥ उपकारेण युक्तो वीरोऽवश्य प्रतिकारेण प्रत्युपकारेण युज्यते । केनचित्कृतोपकारो वीरपुरुषोऽवश्यं प्रत्युपकरोत्येवेति भावः । कुत एवं निश्चयस्तत्राह । अकृतज्ञो भूत्वा यद्यप्रतिकृतोऽकृतप्रत्युपक्रियो भवति तदा सत्त्ववतामस्मादृशां मनो हंति मैत्रीं नाशयत्ये

वातो मित्रत्वादवश्यं स प्रत्युपकर्तेति भावः ॥ ४५ ॥ तदेव रामवाक्यमेव युक्तं प्रणिधाय निश्चित्य आत्मनः शुभ दर्शन शुभां बुद्धि प्रदर्शयन्नुवाच ॥ ४६ ॥ जलप्रपात वर्षाकालम् । धृतः स्थिरनिश्चयः ॥ ४७ ॥ किं तु सुग्रीवेणाद्यैव रावण हनिष्यामीत्युक्त्वा कुतो विलम्ब्यत इत्येवं क्रुद्ध राममालक्ष्याह नियम्येति । शरत्तदंतः संवर्तयन्नुक्तकाल क्षपयन् ॥ ४८ ॥ दार्वेमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायण तिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ स तदेति ॥ १ ॥ स विरहिप्रमाथकः । स कस्तत्राह । अद्य जलागमः समयः संप्रवृत्तस्त सपश्य । नभ आकाशम् ॥ २ ॥ समुद्राणां रसं जल भास्करस्य गभस्तिभिर्यौः पीत्वा कार्तिकादिनवमासधृत गर्भ जलरूप रसायनं लोकजीवानुभूत प्रसूते त्यजति । गर्भमाहात्म्यात्सामुद्रस्य क्षारस्यापि स्वादुता ॥ ३ ॥ दिवाकरोऽल

तदेवयुक्तंप्रणिधायलक्ष्मणःकृतांजलिस्तत्प्रतिपूज्यभाषितम् ॥ उवाचरामंस्वभिरामदर्शनंप्रदर्शयन्दर्शनमात्मनःशुभम् ॥४६॥ यथोक्तमेतत्तवसर्वमीप्सितंनरेंद्रकर्तानचिरात्तुवानरः ॥ शरत्प्रतीक्षःक्षमतामिमंभवाञ्जलप्रपातंरिपुनिग्रहेधृतः ॥ ४७ ॥ नियम्यकोपंपरिशाल्यतांशरत्क्षमस्वमासांश्चतुरोमयासह ॥ वसाचलेस्मिन्मृगराजसेवितेसंवर्तयन्शत्रुवधेसमर्थः ॥ ४८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे सप्तविंशः सर्गः ॥२७॥ सतदावालिनंहत्वासुग्रीवमभिषिच्यच ॥ वसन्माल्यवतःपृष्ठेरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयंसकालःसंप्राप्तःसमयोऽद्यजलागमः ॥ संपश्यत्वंनभोमेघैःसंवृतंगिरिसंनिभैः ॥ २ ॥ नवमासधृतंगर्भंभास्करस्यगभस्तिभिः ॥ पीत्वारसंसमुद्राणांद्यौःप्रसूतेरसायनम् ॥ ३ ॥ शक्यमंबरमारुह्यमेघसोपानपंक्तिभिः ॥ कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुंदिवाकरः ॥ ४ ॥ संध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरंतेष्वपिचपांडुभिः ॥ स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवांबरम् ॥ ५ ॥ मंदमारुतनिःश्वासंसंध्याचंदनरंजितम् ॥ आपांडुजलदंभातिकामातुरमिवांबरम् ॥ ६ ॥ एषाधर्मपरिक्लिष्टानववारिपरिप्लुता ॥ सीतेवशोकसंतप्तामहीबाष्पंविमुंचति ॥ ७ ॥ मेघोदरविनिर्मुक्ताःकर्पूरदलशीतलाः ॥ शक्यमंजलिभिःपातुंवाताःकेतकगंधिनः ॥८॥ एषफुल्लार्जुनःशैलःकेतकैरभिवासितः ॥ सुग्रीवइवशांतारिर्धाराभिरभिषिच्यते ॥९॥ मेघकृष्णाजिनधराधारायज्ञोपवीतिनः ॥ मारुतापूरितगुहाःप्राधीताइवपर्वताः ॥ १० ॥ कशाभिरिवहैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितम् ॥ अंतस्तनितनिर्घोषंसवेदनमिवांबरम् ॥ ११ ॥

कर्तुं शक्य सुकर इत्यर्थः ॥ ४ ॥ सन्ध्यारागोत्थितैः उद्भिन्नसन्ध्यारागैरत एव ताम्रैरंतेषु पर्यंतभागेषु श्वेतैः स्निग्धैः किंचिज्जलसबंधात् । अभ्रपटच्छेदैरभ्ररूपैः छिन्नपटैः बद्धव्रणमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥ मदमारुत एव निःश्वासो यस्य तम् । सन्ध्यारूपेण चंदनेन हरिचदनेन रजितम् आपाडु जलद प्रांतपांडुजलद जलदस्थाने कामातुरस्य कपोलादि ॥ ६ ॥ घर्मेण रवितेजसा परिक्लिष्टा सतप्ता । वाष्पमूष्माण वाष्प नेत्रजलं च ॥ ७ ॥ मेघैः स्वोदराद्विनिर्मुक्ता इति मदता । कर्पूरलिप्तदलवच्छीतलाः केतकगधिनो वाता अंजलिभिः पातुमित्यादरातिशयादुक्तिः । जलवच्छ्रांतिहरत्वाच्च ॥ ८ ॥ फुल्लाः पुष्पिता अर्जुना यस्मिन् । धाराः जलधाराः । अत्र शैलस्यारिर्वनदाहकत्वाद्दावाग्निः ॥ ९ ॥ धाराः वर्षधारास्तद्रूपयज्ञोपवीतधराः मारुता पूरितत्वेन शब्दवत्ताः प्राधीताः उपक्रांताध्ययना वटव इवेत्यर्थः ॥ १० ॥ अतर्गतस्तनितरूपो निर्घोषः

कशाप्रहारे क्रियमाणः शब्दो यस्य तत् सवेदनमित्यस्योत्तमाश्वमिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ घनैरनुलिप्ता इवात एव नष्टा अदृश्या ग्रहादयो यासु ताः प्रतिहताः प्रतिहतप्राचीत्वादि ज्ञानाः इमा दिशो मन्मथवता मन्मथोत्सवसावधानप्रियासहितानां हिताः सुखजनिकाः ॥ १३ ॥ बाष्पाभिसंरुद्धान्नववारिसेकजमहीसमुद्गतोष्मणावृतान् वर्षाया आगमेन समुत्सुकान्सहर्षान्सानुषु स्थितानित्यन्वयः ॥ ॥ १४ ॥ सहिमः सशीतः निदाघस्य ग्रीष्मस्य दोषप्रसरास्तापादयः स्थिता स्तब्धा निवृत्तेति यावत् । स्वदेशान्यांति प्रियावियुक्तैः स्थातुमशक्यत्वात् ॥ १५ ॥ मानसं सरः । अभीक्ष्णमतिशयित यद्वर्षोदकं तेन विक्षतेषु क्लिष्टगमनेषु मार्गेष्विति शेषः । यानानि रथादीनि न सपतति न गच्छति ॥ १६ ॥ शांतमहार्णवस्य निस्तरंगसमुद्रस्य ॥ १७ ॥ सर्जादिपुष्पैर्मिश्रं पर्वतसबंधिधातुमिस्ताम्रं

नीलमेघाश्रिताविद्युत्स्फुरंतीप्रतिभातिमे ॥ स्फुरंतीरावणस्यांकेवैदेहीवतपस्विनी ॥ १२ ॥ इमास्तामन्मथवतांहिताःप्रतिहतादिशः ॥ अनुलिप्ताइवघनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ॥ १३॥ क्वचिद्बाष्पाभिसंरुद्धान्वर्षागमसमुत्सुकान् ॥ कुटजान्पश्यसौमित्रेपुष्पितान्गिरिसानुषु ॥ ममशोकाभिभूतस्यकामसंदीपनान्स्थितान् ॥ १४ ॥ रजःप्रशांतंसहिमोद्यवायुर्निदाघदोषप्रसराःप्रशांताः ॥ स्थिताहियात्रावसुधाधिपानांप्रवासिनोयांतिनराःस्वदेशान् ॥ १५ ॥ संप्रस्थितामानसवासलुब्धाःप्रियान्विताःसंप्रतिचक्रवाकाः ॥ अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषुयानानिमार्गेषुनसंपतंति॥१६॥ क्वचित्प्रकाशंक्वचिदप्रकाशंनभःप्रकीर्णांबुधरंविभाति ॥ क्वचित्क्वचित्पर्वतसंनिरुद्धंरूपंयथाशांतमहार्णवस्य ॥ १७ ॥ व्यामिश्रितंसर्जकदंबपुष्पैर्नवंजलंपर्वतधातुताम्रम् ॥ मयूरकेकाभिरनुप्रयातंशैलापगाःशीघ्रतरंवहंति ॥ १८ ॥ रसाकुलंषट्पदसंनिकाशंप्रभुज्यतेजंबुफलंप्रकामम् ॥ अनेकवर्णंपवनावधूतंभूमौपतत्याम्रफलंविपक्वम् ॥ १९ ॥ विद्युत्पताकाःसबलाकमालाःशैलेंद्रकूटाकृतिसंनिकाशाः ॥ गर्जंतिमेघाःसमुदीर्णनादामत्तागजेंद्राइवसंयुगस्थाः ॥ २० ॥ वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानिप्रवृत्तनृत्तोत्सवबर्हिणानि ॥ वनानिनिर्वृष्टबलाहकानिपश्यापराह्णेष्वधिकंविभांति ॥ २१ ॥ समुद्वहंतःसलिलातिभारंबलाकिनोवारिधरानदंतः ॥ महत्सुशृंगेषुमहीधराणांविश्रम्यविश्रम्यपुनःप्रयांति ॥ २२ ॥ मेघाभिकामापरिसंपतंतीसंमोदिताभातिबलाकपंक्तिः ॥ वातावधूतावरपौंडरीकीलंबेवमालारुचिरांबरस्य ॥ २३ ॥ बालेंद्रगोपांतरचित्रितेनविभातिभूमिर्नवशाद्वलेन ॥ गात्रानुपृक्तेनशुकप्रभेणनारीवलाक्षोक्षितकंबलेन ॥ २४ ॥

ताम्रवर्णं मयूरशब्दैरनुप्रयातमनुसृतं जल नद्यः शीघ्र वहंति समुद्वहते ॥ १८ ॥ रसाकुल रसवत् षट्पदसन्निकाशं भ्रमरसदृशवर्णं प्रकाम यथेच्छं यथा भवति तथा प्रभुज्यते जनैरिति शेषः । आम्रफलस्यातिपक्वत्वात्स्वत एव भूमौ पातः ॥ १९ ॥ बलाकमालया तत्पक्त्या सहिताः । कूटः शिखरं तदाकारसदृशाकाराः ॥ २० ॥ प्रवृत्तेत्यादि । नृत्तोत्सवप्रवृत्तमयूराणि नितरां वृष्टा बलाहका येषु तानि ॥ २१ ॥ सलिलातिभार सलिलरूपभार भारवत्त्वाच्च विश्रम्य विश्रम्य गमनम् ॥ २२ ॥ गर्भार्थं मेघेष्वभिकामो यस्याः सा परिसपतती नभसि गच्छती अत एव समोदिता हर्षवती । बलाकपक्तिरित्यार्षो ह्रस्वः । तदुत्प्रेक्षा वातेत्यादि । वरा श्रेष्ठा पौंडरीकी श्वेतपद्मसबंधिनी लंबा रुचिरांबरस्य मालेव ॥ २३ ॥ बालैरिंद्रगोपैरंतरे मध्ये मध्ये चित्रितेन शाद्वलेन युता भूमिः स्वतः शुकवर्णेन मध्ये मध्ये लाक्षाबिंदुयुतेन